SOSYALİZM
VE TOPLUMSAL MÜCADELELER
ANSİKLOPEDİSİ

İletişim Yayınları

6

SOSYALİZM

VE TOPLUMSAL MÜCADELELER

ANSİKLOPEDİSİ

İletişim Yayınları

6.Cilt

1071-1960

SOSYALİZM
VE TOPLUMSAL MÜCADELELER
ANSİKLOPEDİSİ

İLETİŞİM YAYINLARI A.Ş. ADINA SAHİBİ *Murat Belge*
SORUMLU YAZI İŞLERİ MÜDÜRÜ *Ali Erkan Kayılı*

YAYIN YÖNETMENİ *Ertuğrul Kürkçü*
YAYIN KOORDİNATÖRÜ *İskender Savaşır*
YAYIN SEKRETERİ *Sevda Kılıç*
YAYIN KURULU *Fahri Aral, Tanıl Bora, Erkan Kayılı, Ertuğrul Kürkçü, İskender Savaşır, Fügen Uğur*

DANIŞMA KURULU *Murat Belge, Korkut Boratav, Alpaslan Işıklı, Rasih Nuri İleri, Ahmet İnsel, Baskın Oran, Taha Parla, Ömür Sezgin, Yavuz Sabuncu, Mete Tunçay, İşaya Üşür*

GÖRSEL TASARIM *Yılmaz Aysan*
GÖRSEL DÜZENLEME *Ümit Kıvanç, Mine Arda Bulut*

İletişim Yayınları

GENEL YÖNETMEN *Murat Belge*
GENEL MÜDÜR *Nihat Tuna*

DÜZELTİ *Fatih M.Öztan, Remzi Abbas*
OKUR İLİŞKİLERİ *Mürvet İşgör*
SATIŞ VE DAĞITIM *Burhan Kutlutürk*

PERKA A.Ş.

GENEL MÜDÜR *Ahmet Asena*
KAMERA *Cemal Törün, Murat Keylan, Muammer Balta*
MONTAJ *Vahit Mahmatlı, Ümit Ayar, Turgay Tekatan*
DİZGİ *Hüsnü Abbas, İsmail Abbas, Hamit Balaban, Ersin Çalışkan*

RENK AYRIMI *Çağdaş Yayıncılık ve Basın Sanayi A.Ş.*
BASKI *Çiftay Matbaacılık Ltd. Şti.*
DAĞITIM *Hürriyet Holding A.Ş.*

YAZARLAR

Meltem Ahıska *(yazar)* • Tanju Akad *(iktisatçı)* • Nuri Akbayar *(araştırmacı)* • Taner Akçam • Cüneyt Akman *(iktisatçı)* • Prof.Dr. Ulrich Albrecht *(Freie Universität Berlin öğretim üyesi)* • Mehmet Alkan *(araştırmacı)* • Samir Amin *(Birleşmiş Milletler'e bağlı Third World Forum dergisi yöneticisi)* • Çağatay Anadol *(Görüş dergisi yayın yönetmeni)* • Hacer Ansal • Fahri Aral *(yazar)* • Prof.Dr. Sadun Aren *(A.Ü. S.B.F. eski öğretim üyesi)* • Dr. Tülay Arın *(İ.Ü. İktisat Fakültesi öğretim üyesi)* • Doç. Çelik Arıoba *(SBF Öğretim Üyesi)* • Mustafa Arslantunalı • Hasan Aydın • Ergun Aydınoğlu *(yazar)* • Cumhur Aytulun *(yazar)* • Ulus Baker • Etienne Balibar *(Paris I Üniversitesi öğretim üyesi)* • Fikret Başkaya • Atılgan Bayar *(şair)* • Oya Baydar *(araştırmacı)* • Murat Belge • Mihri Belli *(TEP eski genel başkanı)* • Yves Benot *(araştırmacı)* • Halil Berktay *(tarihçi)* • Dr. İsmail Beşikçi *(sosyal bilimci)* • Alaattin Bilgi *(çevirmen)* • İhsan Bilgin *(yazar)* • Pierre Bitoun *(Fransa Ulusal Tarım Araştırmaları Enstitüsü'nde araştırmacı)* • Tanıl Bora *(yazar)* • Prof.Dr. Korkut Boratav *(A.Ü. S.B.F. eski öğretim üyesi)* • Burak Boysan *(yazar)* • Christine Buci-Glucksmann *(araştırmacı)* • Gérard Chaliand • Tony Cliff *(araştırmacı)* • Nabé-Vincent Coulibaly *(yazar)* • İrfan Cüre *(çevirmen, yazar)* • Dr. Arif Çağlar *(kimya mühendisi)* • Ruşen Çakır *(gazeteci)* • Cengiz Çandar *(gazeteci, yazar)* • Murat Çelikkan *(gazeteci)* • Metin Çulhaoğlu *(Gelenek dergisi yayın yönetmeni)* • İlkay Demir • Ahmet Demirel *(araştırmacı)* • Henri Desroche *(Ecole Pratique des Hautes Etudes araştırma direktörü)* • Orhan Dilber *(yazar)* • Özden Dilber • Frank Dingel *(tarihçi)* • Ahmet Doğukan *(araştırmacı)* • Yıldız Ecevit *(sosyolog)* • Gültekin Emre *(yazar)* • Neşe Erdilek *(sosyal bilimci)* • Abu Firas *(FKÖ Türkiye Temsilcisi)* • Ümit Fırat *(yayıncı)* • Josef Gabert *(Demokratik Almanya Marksizm Leninizm Enstitüsü görevlisi)* • Haluk Gerger *(SBF eski öğretim üyesi)* • André Gorz *(araştırmacı)* • Erhan Göksel *(yayıncı)* • Aydemir Güç *(yazar, çevirmen)* • Mesut Gülmez *(TODAİE öğretim üyesi)* • Mehmet Gündüz • Nurdan Gürbilek *(yazar)* • Müge Gürsoy *(yayıncı)* • Dr. Şehmus Güzel *(Paris VII Üniversitesi öğretim üyesi)* • Prof. Fred Halliday *(London School of Economics öğretim üyesi)* • Frigga Haug *(yazar)* • Ahmet Hezarfen *(yazar)* • Kiyoaki Hırata *(yazar)* • Prof.Dr. Alpaslan Işıklı *(A.Ü. S.B.F. eski öğretim üyesi)* • Rasih Nuri İleri *(araştırmacı)* • Dr. Ahmet İnsel *(Paris I Üniversitesi öğretim üyesi)* • Dr. Niels Kadritzke *(sosyal bilimci)* • Emin Karaca *(araştırmacı)* • Gülsüm Karamustafa Fatoş Karaören *(B.Ü. öğretim üyesi)* • Dursun Karataş • Muhittin Karkın *(araştırmacı)* • Dr. Kurtuluş Kayalı *(A.Ü. D.T.C.F. öğretim üyesi)* • Erkan Kayılı • Petra Kelly *(F.Almanya Yeşil Parti milletvekili)* • Jacques Kergoat *(araştırmacı)* • Ümit Kıvanç *(gazeteci, yazar)* • Dr. Hans-Günter Kleff *(sosyal bilimci)* • Ferda Koç *(yazar)* • Yıldırım Koç *(araştırmacı)* • Dr. Cemil Koçak *(araştırmacı)* • Orhan Koçak *(yazar)* • Prof. Jiri Kosta *(Frankfurt Johann Wolfgang von Goethe Üniversitesi öğretim üyesi)* • Sevil Kurdoğlu *(yazar)* • İldeniz Kurtalan *(doktor)* • Akif Kurtuluş *(şair)* • Yalçın Küçük *(yazar)* • Demir Küçükaydın *(yayıncı)* • Ertuğrul Kürkçü • Ömer Laçiner *(yazar)* • Dominique Lecourt *(Paris VII Üniversitesi öğretim üyesi)* • Daniel Lindenberg *(araştırmacı)* • Michaël Löwy *(Against the Current Danışmanlar Kurulu üyesi)* • Roni Margulies • Hans-Arthur Marsiske *(araştırmacı)* • Tayfun Mater • Jim Monsonis *(sosyolog ve SDS eski genel sekreteri)* • Prof. Bernat Muniesa *(Barselona Üniversitesi öğretim üyesi)* • Oğuzhan Müftüoğlu • Murat Nişancıoğlu *(yazar)* • Şule Nişancıoğlu *(yazar)* • Ayşe Nur *(çevirmen)* • Ainde O'Callaghan *(Socialist Review dergisi yazarı)* • Ahmet Oktay *(yazar)* • Ersen Olgaç • Saruhan Oluç *(yazar)* • Hilal Onur *(araştırmacı)* • Dr. Baskın Oran *(A.Ü. S.B.F. eski öğretim üyesi)* • Doç.Dr. İlber Ortaylı • Stella Ovadia *(psikolog)* • Prof.Dr. Çetin Özek • Doğan Özgüden *(gazeteci, yazar)* • Banu Paker *(yazar)* • Thierry Paquot *(La Découverte Yayınevi redaktörü)* • Jale Parla *(B.Ü. öğretim üyesi)* • Taha Parla *(B.Ü. eski öğretim üyesi)* • • Faruk Pekin *(araştırmacı)* • Doğu Perinçek *(TİKP eski genel başkanı)* • Charles Post *(New Left Review dergisi yazarı)* • Chantal Rondeau • Maximilien Rubel *(yazar)* • Christian Rudel (yazar) • Dr. Yavuz Sabuncu *(A.Ü. S.B.F. öğretim üyesi)* • Necdet Sakaoğlu *(araştırmacı, yazar)* • Marion Sarafis *(yazar)* • Nail Satlıgan • İskender Savaşır *(yayıncı, yazar)* • Mahir Sayın • Dr. Gülnur Savran *(İ.Ü. Edebiyat Fakültesi eski öğretim üyesi)* • Dr. Sungur Savran *(İ.Ü. İktisat Fakültesi eski öğretim üyesi)* • Lissy Schmidt *(gazeteci)* • Yorgo Sefercis *(yazar)* • Doç.Dr. Ömür Sezgin *(A.Ü. S.B.F. öğretim üyesi)* • Anwar Shaikh *(New School for Social Research öğretim üyesi)* • Dr. Orhan Silier *(Tarihçi)* • Bülent Somay *(yazar)* • Kenan Somer *(yazar)* • Semra Somersan *(gazeteci)* • Aslan Sonat *(Bolu S.İ.Y.O. öğretim üyesi)* • Mustafa Sönmez *(iktisatçı)* • Gisela Stockem *(çevirmen)* • Kemal Sülker *(gazeteci)* • Prof.Dr. İlhan Tekeli *(O.D.T.Ü. öğretim üyesi)* • Doç.Dr. Şirin Tekeli *(İ.Ü. İktisat Fakültesi eski öğretim üyesi)* • Trinh Van Thao • Dr. E.Ahmet Tonak *(Simon's Rock of Bard College öğretim üyesi)* • Doç.Dr. Zafer Toprak *(B.Ü. öğretim üyesi)* • Doç.Dr. Mete Tunçay *(A.Ü. S.B.F. eski öğretim üyesi)* • Nesrin Tura *(yazar)* • Rıza Tura *(yazar)* • Atila Türk *(yazar)* • Barış Tütün *(araştırmacı)* • Fügen Uğur *(yazar, çevirmen)* • Bülent Uluer • Çetin Uygur *(sendikacı)* • Doç.Dr. Ekrem Uykucu *(Marmara Üniversitesi öğretim üyesi)* • Füsun Üstel *(araştırmacı)* • Özer Üstel *(çevirmen)* • Dr. İşaya Üşür *(Gazi Üniversitesi öğretim üyesi)* • Dr. Serpil Üşür *(SBF öğretim üyesi)* • Markos Vafiadis • Lionel Varion • Galip Yalman *(iktisatçı)* • Hatice Yaşar • İrfan Yavru • Stefanos Yerasimos *(Paris VII Üniversitesi öğretim üyesi)* • Murat Yetkin *(gazeteci-yazar)* • Mustafa Yılmazer • Can Yücel • René Zapata *(yazar)* • Dilek Zaptçıoğlu *(gazeteci)* • Ragıp Zarakolu *(yayıncı)*

KURULUŞLAR

Arbeiterkampf Yazı Kurulu *(Federal Almanya)* • Fourier-Proudhon Vakfı *(Fransa)* • Hamburg Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü *(Federal Almanya)* • Marksizm-Leninizm Enstitüsü SED Merkez Komitesi *(Demokratik Alman Cumhuriyeti)* • Uluslararası Sosyal Tarih Enstitüsü *(Hollanda)*

KATKIDA BULUNANLAR

Hakan Akçura • Ahmet Asena • Nilgün Bilgili • Ayşen Can • Kerem Cankoçak • Peri Efe • Ayşen Ekmekçi • Rıza Emiroğlu • İdem Erman • Ercüment İçöz • Süleyman Kıyar • Elif Köksal • Cem Öner • İbrahim Özyıldırım • Mustafa Öztürk • Şadi Samer • Özgür Ulusoy • Sibel Yücel

İletişim Yayıncılık, Gazetecilik, Basın Sanayi ve Ticaret A.Ş.
Klodfarer Caddesi, İletişim Han, Kat: 3,
Cağaloğlu, 34400, İSTANBUL Tel: 516 22 60 (3 hat)

Kapak resmi: Muhammed Siyah Kalem'in 15. yüzyıl dervişleri deseni.

Türkiye'de Toplumsal Mücadelelerin Tarihsel Kaynakları

Nisan 1989'da bütün ülkede 800 bin işçi bir direniş hareketi gerçekleştirdi. Kafalarını kazıtmış, belden yukarılarını soyunmuş, ayakları çıplak, sessiz sedasız yollarda yürürken ellerinde taşıdıkları "Patron-Hükumet-Sarı Sendika=Bermuda Şeytan Üçgeni" yazılı pankartlar belki de bu erkek işçilerin hangi tarihe ve hangi topluma ait olduklarını açığa vuran en çarpıcı kanıttı. Kalenderî "cavlak"lığından devralınmış 750 yıllık davranış kalıplarını TV ve *bulvar basınının* uluslararası felaket imgesi "Bermuda Şeytan Üçgeni"yle birleştirerek devleti ve egemen sınıfı protesto edenler yalnızca Türkiye'de yaşayan işçiler olabilir. Doğu ile Batı'nın, yerellikle kozmopolitizmin birbirine geçiştiği bir tarihsel mekânda süren sınıf mücadeleleri yüz yıldır dünya kapitalizmine eklemlenmekte olan Türkiye'nin özgül toplumsal ve kültürel gelişme eşitsizliklerini açığa vurmaksızın edemez.

Modern sosyalizm de yüz yıldır bu tarihsel arka plan üzerinde Türkiye'de kendisine bir toplumsal temel edinmek için mücadele ediyor. *Komünist Manifesto*, İstanbul'da 1894'te Ermenice'ye çevrilerek Anadolu halklarından birinin diline aktarılmıştı ama modern sosyalizmin toplumsal temeli olarak sanayi işçileri sınıfının açık toplumsal mücadele sahnesinde kendi kimliğiyle yerini almasının henüz 40 yıllık bir tarihi var. Rus Çarlığı Ekim Devrimiyle yıkılırken bir millî burjuva devrimiyle Osmanlı Devleti'nin yerini alan Cumhuriyet rejimi, 1923 sonrasında Türkiye toprakları üzerinde gerçekleşen modern sınıf mücadeleleri tarihinin siyasal çerçevesini kurar. Bu rejim, bir yandan, çöken imparatorluk ümmetinin uyruklarından biri olan Türklerin, homojen bir ulus halinde örgütlenebilmek için öteki halkları -esas olarak Kürtleri- zor yoluyla özümseme girişimlerinin, beri yandan, Doğulu bir köylü ülkesinin "Garb Medeniyeti"ne (dünya kapitalizmine) eklemlenmesi için gerekli sermaye birikiminin bir anti-feodal devrim olmadan, *yukarıdan aşağı*, işçi sınıfının devlet tarafından aşırı sömürülmesi yoluyla sağlanmasının; tüccarlar ve büyük toprak sahiplerininin ağır, uzun ve sancılı bir yoldan Kemalist rejimin kozası içinde devlet eliyle kapitalistlere, köylülerin de işçilere dönüştürülmesinin aracı oldu.

15-16 Haziran 1970, Türkiye işçi sınıfının modern siyasal mücadele sahnesine ilk bağımsız kitlesel girişiydi. Süleyman Demirel'in Adalet Partisi *hükumetinin ABD'li danışmanlarının tavsiyeleriyle* Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu'*nu (DİSK) tasfiye ederek, devlet denetiminde tek bir sendika oluşturmayı amaçlayan tasarısına karşı, DİSK'in yanısıra hükümeti destekleyen* Türk-İş *tabanındaki işçiler de harekete geçtiler. 15 Haziran günü, İstanbul'dan başlayarak, Gebze ve İzmit'e kadar* DİSK*'in örgütlendiği tüm sanayi işletmelerinde işçiler işi bırakarak fabrikaların önlerinde toplandılar ve İstanbul merkezine doğru yürüyüşe geçtiler. Sayıları yüz bini aşan kadınlı erkekli işçilerin yürüyüşünü durdurmak için o dönemde "toplum polisi" olarak adlandırılan özel görev birliklerinin yanısıra, askerî birlikler ve tank birlikleri İstanbul'u sardı. İşçilere saldıran birliklerle çıkan çatışmalarda ölenler oldu. İstanbul'da sıkıyönetim ilan edildi. İşçi önderleri ve işçileri destekleyen devrimci üniversite öğrencileri tutuklanarak askerî cezaevlerine konuldular. 15-16 Haziran sosyalist harekette 1960'ların ikinci yarısından başlayarak tartışmanın odağını işgal etmekte olan "ordunun devrimci rolü" tartışmasını sona erdirdi. Nitekim 12 Mart 1971'de Kuvvet Komutanlarının ve Genel Kurmay başkanlarının hükümete verdikleri muhtıranın ardından işçi hareketi ile devrimci ve sosyalist harekete yönelen devlet terörü "ordunun devrimci rolü"ne ilişkin bütün yanılsamaları gidererek yeni bir toplum tasarımının güçlerinin siyasal toplumda aranamayacağını unutulmaz bir karşı devrimci ders olarak zihinlere kazıdı.*

54 (1) Osmanlı Devleti'nde Toplumsal Mücadeleler

(1) Türkiye Komünist Partisi*'nin kurucusu, Ankara hükümetinin emriyle 1921'de Karadeniz'de 14 arkadaşıyla birlikte boğdurulan Mustafa Suphi. (2)* TKP*Genel Sekreteri iken "donanmayı isyana teşvik" gerekçesiyle 15 yıl hapis yattıktan sonra 1963'te Moskova'da sürgünde ölen şair Nazım Hikmet. (3) Almanya'da Spartakist harekete katıldıktan sonra* Türkiye Komünist Partisi *Genel Sekreterliği görevinde bulunmuş olan Dr.Şefik Hüsnü Değmer. (4)* Türkiye Komünist Partisi*'nin önderlerinden, 22 yıl hapiste kaldıktan sonra 1954'de kurulan* Vatan Partisi*'nin önderi, 1971'de Belgrad'da sürgünde ölen Dr.Hikmet Kıvılcımlı. (5)*Türkiye Komünist Partisi*'nin Genel Sekreterlerinden Reşat Fuat Baraner. (6) 1961'de kurulan* Türkiye İşçi Partisi*'nin son Genel Başkanı, 1987'de sürgünde ölen Behice Boran. (7) 1961'de kurulan* Türkiye İşçi Partisi*'nin ilk Genel Başkanı, Leninizme karşı "Güleryüzlü Sosyalizm"'in savunucusu Mehmet Ali Aybar. (8)* Türkiye Komünist Partisi*'nin gençlik örgütünün önderi ve 1960'ların "Milli Demokratik Devrim" hareketinin mimarı, kapatılan* Türkiye Emekçi Partisi*'nin Genel Başkanı, 12 Eylül sonrası sürgünde yaşayan Mihri Belli. (9)* Türkiye Halk Kurtuluş Partisi-Cephesi*'nin kurucusu 1972'de Kızıldere'de 9 arkadaşıyla birlikte öldürülen Mahir Çayan. (10) Devrimci gençlik hareketinin ilk önderlerinden* Türkiye Halk Kurtuluş Ordusu*'nun kurucularından 1972'de iki arkadaşıyla birlikte idam edilen Deniz Gezmiş. (11)* Türkiye İşçi Köylü Kurtuluş Ordusu*'nun kurucusu, 1973'te Diyarbakır'da işkencede öldürülen İbrahim Kaypakkaya.*

Kapitalizme geç giren Türkiye, modern sosyalizmin ve sosyalist mücadelenin gelişme tarihi bakımından da Batı'dan farklı bir doğrultu izledi. Sosyalist mücadele Anadolu'da dünyanın hiçbir ülkesinde eşine rastlanmış olmayan bir trajediyle başladı. Henüz emperyalist devletlerin işgali altındaki Osmanlı Devleti yıkılıp, Cumhuriyet kurulmamış, işçi sınıfının kendisi tam olarak şekillenmemişken Ankara'daki asi burjuva hükumeti eliyle *resmî* (=sahte) Komünist Partisi kurulmuştu. Bunu, Ankara hükumetine biat etmeyerek, kurtuluş savaşının önderliğini üstlenme iddiasını hissettiren, Rusya'daki Türk savaş esirlerinin kurduğu *Türkiye Komünist Partisi*'nin öncülerinin Karadeniz'de boğdurulması izledi. Sosyalizmin Türkiye'deki trajedisi, daha burjuvazi ile proletarya sınıf mücadelesi alanında olgunlaşmadan uluslararası alanın dinamiklerini yüklenmesiyle, gelişme eğiliminin Sovyet Devleti ile Türk Devleti arasındaki ilişkiler tarafından belirlenmesiyle başladı. Bunun sonucu, bir toplumsal güç haline gelmesinin imkanları doğmadan önce, sosyalist hareketin amansız bir devlet baskısı ile karşılaşması, gelişmesinin sakatlanması, toplumun kıyısına, gizliliğe itilmesi, siyasal bir kitle hareketi halinde örgütlenemeden kalmasıydı. Beri yandan, esas olarak Avrupa kültürünün ve Avrupa sınıf mücadeleleri tarihinin ürünü olan modern sosyalizm düşüncesini, nüfusun çoğunluğu için geleneksel kültürün ve yaşama biçimlerinin 500 yıl boyunca neredeyse hiç değişmeksizin kaldığı bir ülkede yeniden üretmek daha başlangıcından itibaren; Komünistler için inanılmaz güçlüklerle doluydu. Komünizmin kendi gücüyle gelişme olanaklarından yoksun oluşunun doğurduğu güçlüğün üstesinden gelebilmek için onu İslamiyet'le bütünleyerek halka yaklaştırmak, Kemalizmle bütünleyerek devletten güç almasını sağlamak, ya da Kemalist diktatörlük karşısında parlamenter muhalefetle ilişkilendirerek meşrulaştırmak gibi tasarımlar da teorinin daha doğarken sakatlanıp parçalanmasına yol açtı. Türkiye'de sosyalizmin aktif politika sahnesine ikinci çıkışı, 27 Mayıs 1960'tan sonra gerçekleşti. Aradan geçen kırk yıl içinde modern işçi sınıfı kapitalizmi, kapitalizm modern işçi sınıfını doğurmuş, modern sosyalizmi benimsemeye hazır bir aydınlar katmanı oluşmuş, metropollere öğrenime gelen Kürt gençleri bir sosyalist Kürt aydınları çevresi oluşturmuş, kentlerin nüfusu süratle artmış, kadınlar geleneksel toplum çerçevesini parçalayarak toplum ve çalışma hayatına girmişlerdi. 27 Mayıs rejiminin Anayasal güvencelere bağladığı düşünce ve örgütlenme özgürlüklerinin sınırlılığına karşın Türkiye bir anda modern düşünce tarihine de adımlarını attı ve sosyalizm düşüncesi kırk yılda alamadığı yolu 4 yılda katetti.

İşçilerin sendikalarda ve siyasal partilerde örgütlenmesi o güne kadar olmadığı ölçüde büyük sayılara ulaştı. Kürtler ulusal ve kültürel hakları için örgütlenmeye girişti. 12 Şubat 1961'de kurulan *Türkiye İşçi Partisi* katıldığı ilk seçimlerde (1965) parlamentoya 15 milletvekili soktu. Sosyalizm kendisine ulusal ölçekte bir kürsü edinmeyi başardı. O günden başlayarak geçen 25 yılda Türkiye, toplumsal mücadelelerin bütün biçimlerinin, bütün burjuva siyasal rejim biçimlerinin, gerici, reformcu ve devrimci bütün toplumsal ve siyasal eğilimlerin birbirleriyle mücadele halinde yaşadığına tanık oldu ve olmaya devam ediyor. Gözümüzün önünde süregiden, yaşayan herkesin bir biçimde aktörü olmayı sürdürdüğü bu sürecin tarihsel kaynaklarına dönmek ve tüm gelişme uğraklarında izlemek, gelecekteki dönüşümlerinin imkânlarının nerede ve nasıl bulunabileceğine de işaret edebilecektir.

Osmanlı Devleti'nde Toplumsal Mücadeleler

Kuruluş

Bugün Anadolu toprakları üzerinde cereyan eden toplumsal mücadelelerin tarihsel/siyasal çerçevesine egemen olan çağdaş anlamda bir "Türk milleti"nin oluşması dokuz yüz yılı bulan bir süreç içinde gerçekleşti. Bu sürecin, Türkiye Cumhuriyeti'nin varolan sınırlarının belirlediğinden çok daha büyük bir alanı içeren bir imparatorluğun tarihiyle örtüşmesi, konunun kavranışını oldukça karmaşıklaştırdığı gibi, bugünkü Türk toplumunun kökenlerini oluşturan Bizans-Anadolu, Orta Asya-Türk ve Arap-İslâm uygarlıklarının bıraktığı mirasın tümünün kaydedilmesi ve değerlendirilmesi de pek çok ideolojik güçlük doğurur.

Anadolu, tarihinin kısa dönemleri dışında, bir imparatorluk toprağı oldu. Bu konuda Kemalizm'in, "milli" köken arayışlarında özgün bir Anadolu devleti bulabilmek için Hititlere kadar çıkma zorunluluğunda kalması anlamlıdır. Sözü geçen imparatorlukların merkezleri Anadolu'nun dışında ya da kıyısında (İstanbul) bulundukları gibi, Anadolu aynı zamanda, birbirine zıt iki uygarlığın -iki dünya anlayışının- savaş alanıydı. İlk defa Pers İmparatorluğu'yla Doğu merkeziyetçiliğine bağlanan Anadolu, iki yüz yıllık savaşlardan sonra İskender Seferiyle Batı'ya bağlandı, Helenistik ve Roma çağlarında ve bir bakıma Bizans döneminde bu bağlılık sürdü, ancak Doğu'daki hâkim güçler, İran'daki Part ve Sasaniler ve sonra Arap-İslâm dünyası, her fırsatta Anadolu'yu ele geçirmeye çalıştılar. Yüz yıl içinde Pireneler'e ve Türkistan çöllerine dayanan Arapların Toroslar'ı bir türlü aşamaması, Doğu-Batı cephesinin bu noktada ne kadar önemli olduğunu gösterir. Anadolu'nun, Doğu'dan gelen bir güç olan Türklerin eline geçmesi ancak 11. yüzyılda İskender'den on dört yüzyıl sonra gerçekleşecekti. Kısacası, Anadolu, Doğu'nun Batı ile kaynaştığı, ancak bu kaynaşmanın çoğu zaman kırıcı bir görünüm aldığı bir ortam olarak belirlenebilir..

Türklerden Önce Anadolu: Bizans Mirası

Bizans'ın Roma İmparatorluğu'nun devamcısı olma çabası onu Batı'dan kopardı. İmparatorluğu sürdürmek, onun merkeziyetçi dokusunu ayakta tutmak demekti. Oysa Roma bu dokuyu Doğu'dan almıştı. Böylece Bizans topraklarında, Balkanlar'da ve Yakın Doğu'da merkeziyetçi, bürokratik, mutlak bir yönetim hüküm sürerken, Batı'da imparatorluğun çökmesi, yerini yüzyıllarca süren bir anarşiye bırakıyordu. Batı'nın sonraki dinamik gelişme sürecine girebilmesinin gerisinde eski düzeni koruyan üstyapıların dağıldığı, yeni toplumsal ve ideolojik güçlerin gelişmesini köstekleyebilme imkanlarını yitirdiği bu uzun altüst oluş dönemi yatmaktadır. Doğu'da ise düzenin sürekli olarak güçlü bir merkezi devlet tarafından korunması, tarihsel evrimin ağır ve sancılı bir biçimde seyretmesi sonucunu doğurdu.

Kapitalizm öncesi bir toplumda ideolojik üst yapıyı oluşturan dinin gelişme üzerindeki etkisi için de aynı şey söylenebilir. Hıristiyanlığın ilk çağlarında Batı'da, devletin zayıflığından ötürü kilise devletten ayrı kalmıştı. Doğu'yla karşılaştırıldığında devlet için bir zayıflığın kaynağı olarak görülebilecek bu zorunlu ikilik, aynı zamanda çoğulcu toplumun da kaynağı oldu. İki ayrı gücün varlığının kabulüne dayanan bir toplumsal kültürel zihniyet gelişmenin ileriki evrelerinde, bu güçlerin daha çoğunun da kabulü için elverişli bir çerçeve sağlayarak devlet karşısında bir sivil toplumun oluşmasını kolaylaştıracaktı.

Ancak, Batı'dan ayrı düşen Bizans, Doğu'ya da yaranamadı. Eski Yunan felsefe mirasına dayanan Hıristiyanlıkta içerilen diyalektik, Doğu'nun Tanrı birliği inancına ters düşüyordu. Bizans, Hıristiyanlığı kendi sınırlarının doğusuna yayamadığı gibi, imparatorluğun içinde yaşayan Doğu halkları da Hıristiyanlığı kabul ederken, İsa'yı hem Tanrı hem insan olarak tanımak istemediklerinden sürekli olarak devletin baskısı altında kaldılar. Böylece, en mutlak ve soyut biçimde tek tanrıcı bir din olan İslâm, bu halkların önemli bir kısmının düzene muhalefetini kendisine çekmesini bildi.

Bizanslılar, Anadolu'da Helenistik ve Roma dönemlerinde gelişmiş bir kent dokusu buldular. Tarım alanları merkezi ve ticaret yolu menzili olarak gelişen kentlerdeki üretim ve ticaret, ülke ekonomisinin belkemiğini oluşturuyordu. Zaman içindeki değişmelere rağmen, bu doku Osmanlılara ve oradan da günümüze kaldı. Bugün bölgesel ve ulusal eşitsizliklere, nüfus patlamasına ve iç göçlere rağmen kent hiyerarşisinin Türkiye'de düzenli bir biçimde gelişmesinin bu dokunun eskiliğine ve kalıcılığına bağlı olduğu söylenebilir.

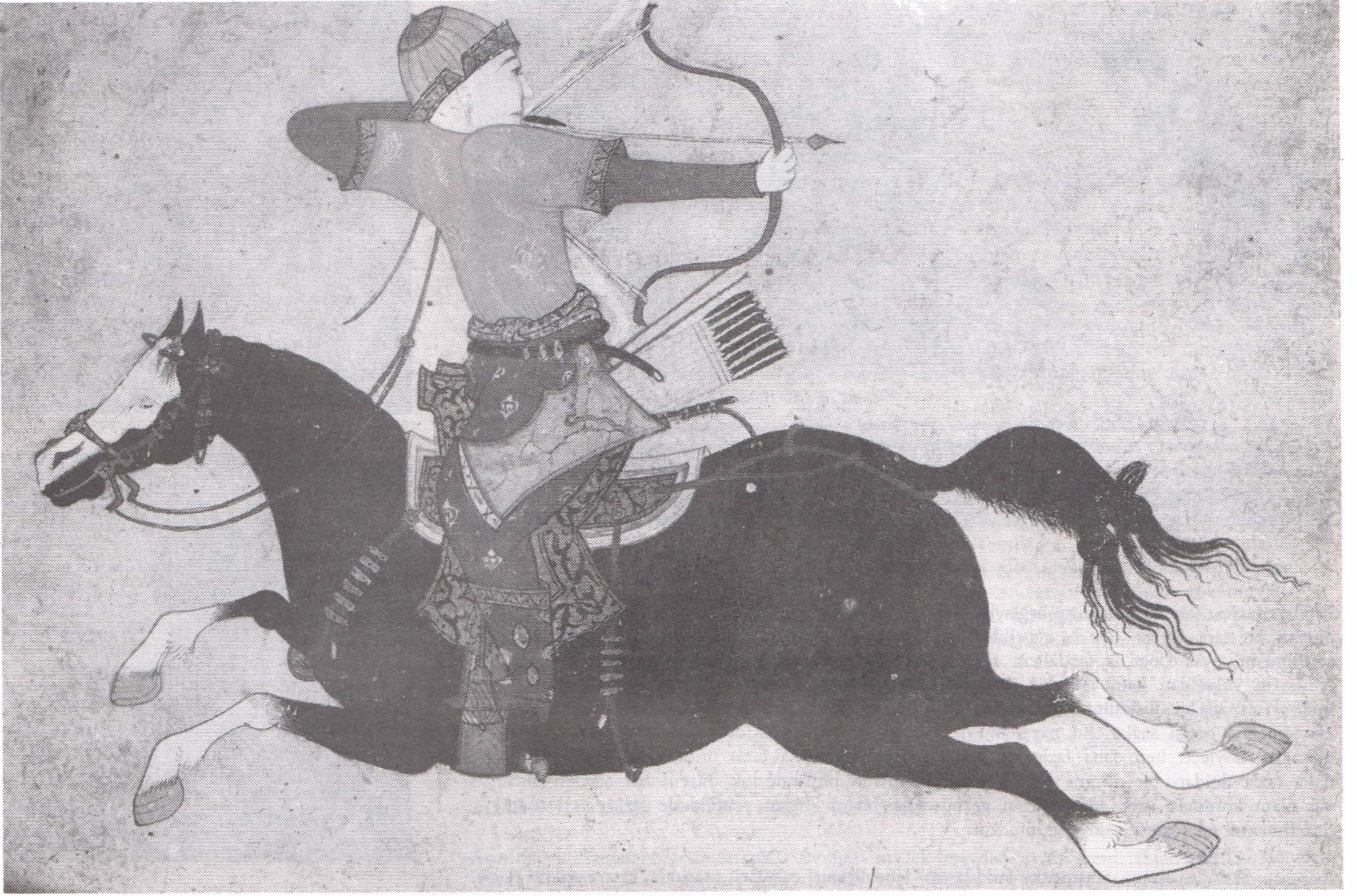
İmparatorluğu sürdürme çabasında olan Bizans bürokrasisi kentsel üretimi loncalar aracılığıyla sıkı sıkıya devlet denetimine almıştı. Lonca hiyerarşisi devlete bağlı olduğu gibi, fiyat denetimi ve devlet adına zorunlu üretim ya da üretim denetimi uygulanıyordu. Bu ilkelerin Osmanlılarda da sürdürülmüş olması devletin üretim, iş ve kâr alanlarını denetlemesi için yaslanabileceği yaklaşık iki bin yıllık bir gelenek sağladı.

Kapitalizm öncesi bir toplumda üretim özellikle kırsal alanlara dayandığından, Bizans

Çeşitli tasavvuf akımlarına bağlı dervişler Moğol istilasından kaçarak huzurlu bir yaşam ve dini düşüncelerini serbestçe yayabilecekleri bir ortam buldukları Anadolu topraklarında önceleri daha çok aydın ve aristokrat tabakalar arasında propaganda yaptılar. Aşağıda bir örneği görülen dervişlerin savunusunu yaptıkları iki önemli tasavvuf okulundan birisi Muhyiddin Arabi ve evlatlığı Sadruddin Konevi ile müridleri tarafından temsil edilmekteydi. Daha hoşgörülü ve estetik karakteriyle diğerinden ayrılan ikinci okul ise, temsilcilerini Kübrevilik ve Sühreverdilik diye anılan iki büyük tarikatın mensupları arasında bulmuştu. Birisi ahlâkçı, diğeri estetikçi bu iki okulun karşılaşması, Mevlana Celaleddin Rumi'nin önderliğini yaptığı Mevlevilik tarikatının oluşumuyla sonuçlandı. Sade bir İslâmiyet anlayışı yayan ve bir çeşit halk tasavvufu oluşturan bu dervişler, sık sık gezginciliğe çıkıyor ve kendilerince uygun buldukları bölgelere aileleri ve hatta bazen kabileleriyle yerleşiyor ve zâviyeler açarak bu kurumlar aracılığıyla maddi ve manevi hayatla doğrudan ilgileniyorlardı. Böylece baba, ata, dede unvanlarıyla herkese söz dinleten ve elverişli arazilerde açtıkları vakıflarla zamanla büyük, zengin ve bölgesel bir güç haline gelen dervişler 13. yüzyılın ortalarına doğru üç ana gruba ayrılmışlardı. Bunlardan Kalenderîler adını taşıyan ilk grup daha ziyade Hint menşeli bir takım inanç ve fikir taşıyan gezginlerden oluşuyordu. Bu dervişlerin çoğunluğu evlenmiyor, kurallara uymuyor, herkesinkinden farklı giyiniyor ve saçlarını, bıyıklarını, sakallarını ve kaşlarını tamamiyle kazıtıyorlardı. Daha ziyade orta tabakadan gelen Kalenderîler dini yasakları tanımıyor, namaz kılmıyor, esrar kullanıyor ve homoseksüel ilişkiler kuruyorlardı. Bunlarla aynı inanç ve fikirleri paylaşan Haydarîler ise benzer kıyafetler taşımakla birlikte bir de boyunlarında demirden bir kolye taşıyorlardı. Son büyük tarikat olan Yesevîlere gelince, bunlar İslâmi inançları basit biçimde yorumlayarak müridlerine sunuyor, eski efsanelerin muhafızlığını yaparak din adamı, büyücü, hekim ve şair olarak faaliyet gösteriyorlardı.Son derece mütevazi görünüş ve yaşantılarıyla Anadolu ayaklanmalarında esas belirleyici olan Yesevîler ayrıca menkıbeleriyle de halk arasında ün kazanmışlardı.

54 (1) Osmanlı Devleti'nde Toplumsal Mücadeleler

Bir Osmanlı sipahisi. Osmanlı Devleti'nin kökenine ilişkin yaklaşımlardan biri de, kabile bilinci ya da kabile kökenine ilişkin bir belirti göstermeyen gazileri ve Gazavat geleneği çevresinde oluşan örgütlenmeleri merkezine koyan anlayıştır. 11. yüzyılın sonlarına doğru gerçekleştirilen Anadolu istilasında esas gücü oluşturan uç (sınır bölgesi) savaşçıları olan gaziler, Türklerin yerli halkla içiçe geçtiği, ırksal bileşim ile kültürel, toplumsal, dinsel ve siyasal yaşam tarzı bakımından iç bölgelerle kesin bir karşıtlık içinde bulunan alanlarda yaşıyorlardı. Mistik eğilimlere de yer veren ve İslâm'ın kastettiği anlamda erdemli bir yaşam sürdürmeyi sağlayacak kurallar bütünü olarak açıklanabilecek fütüvvet ilkesine bağlıydılar. 13. yüzyılın başında gaziler ve Selçuklular arasında yapılan anlaşma, Alâaddin Keykubad'ın hükümranlığının son yıllarında büyük ölçüde bozulmuştu. Moğol istilasından kaçan göçebe Türk kabileleri ve dağılan ordulardan ayrılan askerî çeteler sınır bölgelerindeki otlaklara yerleşiyor, böylelikle Selçuklulara muhalif unsurların güçlenmesine yol açıyorlardı. Nitekim 1240'daki Baba İshak İsyanı zorlukla bastırılabildi ve bu tarihten itibaren artık merkezle uç savaşçıları arasındaki uçurumu kapatmak ve gazilerden askerî açıdan yararlanmak olanaksızlaştı. Bizans'a karşı saldırılarını merkezin denetiminden kurtulmuş olarak yoğunlaştıran sınır bölgesi savaşçıları içinde gaziler belirleyici etken olmakla birlikte, bunlara ağır vergi yüküne dayanamayarak göçeden köylü ve kentliler ile Selçuklu Devleti'nin gözden düşmüş öndegelenleri de eklenmişti. Sonuncular, toplumsal bileşimi alışageldikleri yaşam koşullarından ayrı düşenlerin katılımıyla büyük ölçüde değişen bölgede doğal önder mertebesine yükseliyorlardı. Nitekim istila sonrasında kurulan irili ufaklı beyliklerin efendileri de bunlar olacaktı. İran ve Türkistan'da hem dinsel hem de siyasal önderlik yapmış ve dolayısıyla fatihlerden kaçmak durumunda kalmış şeyh ve dervişler de bölgeye yeni bir nefes getiriyorlardı.

bürokrasisi devlet ile üretici arasındaki denetleyemediği araçları oradan çıkarmağa çalışmıştı. Roma hukukunun özel mülkiyeti kesinlikle tanımasına rağmen devlet, kırsal toprak mülkiyetini mümkün olduğu kadar kendisine bağlamaya çalışmış ve köy halkını merkezi idareye karşı toptan sorumlu kılmıştı. Bunun iki önemli sonucundan birincisi, devlet ve onun temsilcilerine (vergi tahsildarları v.b.) doğrudan ve toptan sorumlu olan, iç işlerinde özerk köy birimlerinin ortaya çıkması, ikincisi Batı feodalizminin başlıca karakteristiklerinden ademi merkeziyetçiliğin yerleşememesi oldu.

Burada da Bizans ile Osmanlı bürokrasileri arasında büyük benzerlikler görünür. Osmanlılar da, İslâm hukukunun açık hükümlerine rağmen toprak mülkiyetini devlete bağlamışlar, kişilerin toprak üzerindeki denetimini göreve bağlı kılmışlar (*tımar*, ki bunun Bizans'taki karşılığı *pronoie*'dır) ve bilinçli bir biçimde toprağa sürekli bir biçimde hâkim olan bir ara sınıfın yetişmesini engelleyen bir sistemi hâkim kılmaya çalışmışlardı. Böylece, Anadolu evriminin bir sürekli ve temel ögesinin ortaya çıktığı söylenebilir. Ademi merkeziyetçi eğilimler devletin direnci karşısında yerleşemedi ve bin yılı aşan çabalara rağmen Anadolu'da Batı Roma'da olduğu gibi yerel senyörlerin mutlak hâkimi oldukları *fief*lere dayalı bir düzene geçilemedi. Bu düzen Bizans topraklarının büyük bir kısmını elde eden Dördüncü Haçlı Seferi'yle (1204), Batı'nın Doğu'dan müdahalesiyle yerleşebilecekti. Ancak, bu arada, Anadolu'nun büyük bir kısmı da Türklerin eline geçmişti.

Bu durumda Bizans feodalizmi, bir yandan dışa bağlı ve bağımlı bir feodalizm olarak gelişecek, öte yandan, Türklerin Batı Anadolu'yu ve Balkanlar'ı fethi, aynı zamanda bu feodalizme yönelen tepkileri kendi yanına çekecekti. Osmanlı devlet düzeninin Bizans'tan devraldığı feodalizmin ademi merkeziyetçiliğine karşı, bir merkezi yapıyı yerleştirme mücadelesinin hep süregitmesine karşın, düzen zedelenerek 17. yüzyılda bozulacak, yerel derebeylerin merkezi devlet üzerindeki baskıları 18. yüzyılda yoğunlaşacak ve feodalizmin bu yeni özellikleri yerleşmek üzere iken, bu defa sanayi devrimini yapmış olan Batı'nın baskısıyla yok edilerek yerini emperyalizmin getirdiği ilkel kapitalist ilişkilere bırakacaktı.

Batı'da feodalizm 9. ve 11. yüzyıllar arasında yerleşirken, Yakın Doğu'da 19. yüzyıl başlarına kadar sonuca varamayan bir oluşum devresinde kalmıştır. Bunun en önemli nedeni ise Batı'da 4. ve 16. yüzyıllar arasında güçlü merkezi bir devletin bulunmaması, Doğu'da ise böyle bir devletin hemen hemen kesintisiz biçimde varlığını sürdürmesidir.

Bizans feodalizmi Justinianus döneminde köylülerin (kolonlar) topraktan ayrılmaması için çok sert önlemler getirdi. Buna aynı dönemde devletin resmi din haline gelen Hıristiyanlığın baskıcı kuralları eklenince, o güne kadar kırsal bölgelerde yaşayan putperest halk için yaşam zorlaştı. Justinianus'un kiliseden yana tutumu halkın kısa zamanda Hıristiyanlığı benimsemesini sağladı. Çünkü getirilen birçok hükümle Hıristiyan olmayanların hakları kısıtlanıyor, miras, evlilik, mülk edinme vb. konularında kiliseyi tercih edenlere imtiyazlar veriliyordu. Kentlerde ise Hıristiyan kültürü daha çabuk yayılarak popülerleşti. Özellikle Hıristiyan ayinleri ve Bizans müziği halkın günlük yaşamına hemen girip benimsendi. Bu da Bizans despotizminin kiliseyle içiçe girmesini sağlayarak, feodal devletin yapısını sağlamlaştırdı. Bu açıdan bakıldığında Anadolu beyliklerinde yaşayan göçebe bir Türkmen köylüsünün, Bizans köylüsünden daha özgür olduğu görülür. Bu nedenle imparatorluğun son yıllarında Bizans'ın baskısı hudutlarda, beyliklere bitişik bölgelerde gevşedi ve buradaki halk Türkmenlerin yaşama biçimlerinden kolayca etkilenerek "fütühat"a zemin hazırladı. Üstte solda, çember çeviren Bizanslı çocuklar, üstte ise Bizanslı köylüler görülüyor.

Feodal düzen, köylüyü toprağa bağlayıp serf haline getirir. (Burada da Batı ile Doğu arasında önemli bir fark vardır. Batı'da genellikle köleler, kısmi bir özgürlüğe kavuşarak serf haline getirilmiştir, oysa Doğu'da feodalizm serbest köylüyü serf haline getirmeye çabalamış, onun için hem yukarıdan hem aşağıdan dirençle karşılaşmıştır.) Ancak serf-feodal ilişkisi kuşkusuz üretimi artıran bir ilişkidir. Buradan bir artı-ürün meydana gelir ve bunun pazarlanması para ekonomisine geçişi sağlar. Bu pazarlamayı ellerinde tutan kişiler de yarının burjuvaları olacaktır. Böylece, hep daha fazla bir şeyler amaçlayan -daha fazla ürün, daha fazla para, daha fazla iktidar- bir düzene geçilir. Oysa Doğu'nun imparatorluk düzeni her şeyden önce var olanı korumak ister. İdeal düzen geçmiştedir, bozuk düzen yeniliklerle gelir ve durumu düzeltmenin tek çaresi eskiye dönmektir.

Kısacası, Batı ile Bizans arasındaki farklılaşma feodalleşme çabaları sırasında ortaya çıktı. Haçlı seferleri, Batı'nın "feodal emperyalizm"inin ilk belirtisiydi ve Bizans o tarihten başlayarak Batı şövalyesine ve onun bankeri olan İtalyan tüccarına yenik düştü. Dördüncü Haçlı Seferi'yle de Bizans, Batı'nın yarı-sömürgesi oldu. Bizans topraklarında yerleşen Batı senyörleri ya da Batı tarafından desteklenen Bizans senyörleri, Batı pazarları için çalışıp ürünlerini Batılı tüccarlara sattılar. Bu gelişme özgür köylüyü serfleştirmekle mümkün oldu, köylünün tepkisi ise bu düzeni yıkmaya gelen Türkleri kabul etmek biçiminde ortaya çıktı.

Sonuç olarak Osmanlılar ve Türkler eski ve karışık bir jeopolitik ve ekonomik alanın içine girdiklerinde yüzyıllardan beri süregelen bir kavganın devamcıları, Batı'ya karşı Doğu'nun savunucuları oldular. Batı'nın baskısını defedip Batı sömürüsünü dört yüz yıl daha ertelediler ama Batı ile Doğu arasındaki farkın daha da derinleşmesine yol açtılar. Çünkü eski düzenin korunması doğrultusundaki bu savunma ile Batı'nın sürekli ileriye doğru kaçışı, aradaki farkı durmaksızın büyüttü.

İslâm, Devlet ve Türkler

İslâm, Orta Doğu'daki tek tanrıcı dinlerin sonuncusu olarak Tanrı'nın birliğini en uç noktasına götüren dindi. Bununla birlikte, Doğu imparatorluklarının merkeziyetçi idaresine karşı bir cemaat (ümmet) diniydi. Oysa, yüzyıl içinde, İslâmın büyük başarısı bu cemaatın ileri gelenlerini bir imparatorluğun başına getirdi. Bir yandan, bu imparatorluğun idaresi için İran ve Bizans devletlerinden esinlenilirken öte yandan İslâm hukuku, cemaat hukuku ilkesi üzerinde kurulmuştu. Böylece, en başından bir çelişki ortaya çıktı. İslâm hukukunda devlet kavramı yoktu. Oysa devletin dinden ayrı düşünülememesine karşın dinle özdeşleştirilebilmesi gittikçe olanaksızlaşan karmaşık bir devlet yapısı oluşmuştu. Hıristiyanlıkta, başından beri açığa vurulan din-devlet ayırımı İslâmda üstü kapalı, hiçbir zaman itiraf edilemeyen ve itiraf edilmediği sürece kurumlaşamayan bir çelişki halinde süregeldi. Ayrıca, Kuran'a, Hadisler'e ve ilk Müslümanların sünnetlerine dayanan İslâm hukuku 9. yüzyılda dondurulmuş, içtihadın kapıları kapatılmıştı. Oysa devlet, kendi ihtiyaçlarına göre kanun yapmak zorunluluğu sürüyordu, böylece örf ve şeriat arasında ikinci bir ikilik ortaya çıktı. İslâm hukukçularına göre örf, şeriatın ikinci derecede bir kolu, bir eki sayılır, oysa sünnetlerde örf giderek yayılıp toplum ilişkilerinin önemli alanlarını kapsamaya başladı. Tek İslâm devletini oluşturan halifeliğin parçalanması ve birçok devletin kurulması, bu ikiliği daha da derinleştirdi.

Sonuç olarak Türklerin din-devlet ilişkilerinin kesin bir biçimde açıklığa kavuşamadığı İslâm

54 (1) Osmanlı Devleti'nde Toplumsal Mücadeleler

Jüstinyen Justinianus dönemi Bizans'ta ticaretin geliştiği, zanaat ve tarımın önemli ilerlemeler kaydettiği bir dönemdi. Bu yıllarda Asya ve Avrupa arasındaki ticaret yollarının merkezi durumuna gelen Konstantinopolis dünyanın sayılı kentleri arasındaydı. Aynı dönemde Hıristiyanlık yaygınlaşmış ve imparatorluğun günlük yaşamına bütünüyle girmişti. Bütün bu gelişmeler, Bizans'ın değişime uğrayan sosyo-ekonomik yapısına uygun düşecek kurumlarının oluşmasını da beraberinde getirdi. Kodeksleştirilen Roma hukuku yeni toplum yaşamına uyduruldu. Bu, bir anlamda Roma hukukunun Hıristiyanlığın ahlakî kurallarıyla bağdaştırılmasıydı. Özellikle aile hukukunda önemli değişimler getiren, köleci ilişkilerin egemen olduğu toplumsal ilişkilere karşılık daha insanî bir düzen kuran bu yapısal dönüşüm, kölelik hukukunu da değiştirdi. Kölelerin azad edilmeleri mümkün kılındı, yaşama koşulları kolaylaştırıldı. Bu gelişme toprak düzenindeki değişime paraleldi. Çünkü artık Bizans'ta köle emeği değil toprakta çalışan, toprağa bağlı kolonların emeği önemliydi. Bu ise Bizans feodalitesinin temel yapısını oluşturuyordu. Roma hukukunun kodifikasyonla Bizans toplum yapısına uydurulması, Hıristiyanlığın günlük yaşama egemen olmasını sağlarken kolonların topraktan ayrılmalarını yasaklıyor, kırsal alanda feodal düzenin baskıcı yanını pekiştiriyordu. Bizans'ta toprağa bağlı olan bu kolonların toplumsal ilişkileri yüzyıllarca sürdü. İmparatorluğun topraklarını kaybetmesiyle, özellikle hudut boylarında yaşayan köylüler arasında yayılan batınî Hıristiyan mezhepleri kendileri de batınî olan göçebe Türkmenlerle köylüler arasında dinsel ayrılıkları aşan bir iletişim imkanı oluşturdu. Aynı şekilde bu bölgelerde yaşayan Hıristiyan ahali, göçebelerin gündelik hayatlarına müdahale etmeksizin kurdukları egemenliği Bizans feodalizminden daha katlanılabilir bularak kolayca onların boyunduruğu altına girdi. Uç boylarında yerleşik Bizans halkının aşiretlerle olan sıkı ilişkilerinin, ailevi bağlar kurmasının, din değiştirmelerinin vb. nedenleri burada aranmalıdır. Resimde bir Bizans mozaiğinde İmparator Justinianus ile piskopos Maximilien görülüyor.

dünyasına girmeleri bu karmaşık ilişkide devletin ağır basmasına neden oldu. Türklerin İslâm dünyasına girmeleri, bu dünyanın buhranlı bir dönemine rastlar. Halifeliğin siyasi gücünü yitirmesi, Kuzey Afrika ve Mısır'da bir Fatimî halifeliğinin kurulması İslâm birliğini zedelemişti. Bu durumda Türkler Ortadoğu'da halifeliğin koruyucusu ve İslâm'ın kılıcı olacaklardı.

İslâm dünyasına giren Türklerin devlet konusunda bir kompleks ya da ikilemleri yoktu. Orta Asya'da kurmuş oldukları ilk devletlerde, baş olan kişi tüm güçleri elinde topluyor, aynı zamanda göçebe toplumun evrimiyle aşiretlerin elindeki mülkiyet devlete aktarılıyordu. Böylece Türkler İslâmiyete, güçlü ve merkeziyetçi bir devletin savunucuları olarak girecek ve İslâm'daki devlet-din çelişkisini -kısmen olsa bile- devlet yararına çözeceklerdi. Türklerin İslâm mezheplerinden Hanefiliği seçmeleri ve onu yaymaları, medrese eğitimine önem vermeleri; devletin ihtiyaçlarını ön planda tutan ve şeriatı ona göre uygulayan bir ulema sınıfının türemesine yol açtı. İlk Türk-İslâm imparatorluğu olan Selçukluların emrinde bulunan Nizam ül-mülk, İslâm'ın ilk siyasal bilim kitabı olan *Siyasetname*'yi kaleme almış ve bir İslâm devleti yönetim ilkelerini belirlemişti. Bunların arasında *ikta* sistemi, toprak mülkiyetini devlete aktarıyor, tasarrufunu göreve bağlı kılıyordu.

Selçuklulardan bu yana Orta-Doğu İslâm devletlerinde, şeriatı uygulamaya yönelik idarenin yanı sıra bir "sivil" idare de kurularak gittikçe daha büyük bir yer kaplayan örfi devlet kararları ve "kanun"larını yürütmeyi üstlendi. Bu eğilim Mısır Memlüklerinde gelişmesini sürdürdü, ancak doruğuna Osmanlılarda ulaştı. Örfün şeriata uygunluğu ilkesine rağmen bu ilke çoğu zaman biçimsel kaldı ve örf gitgide bir devlet hukuku, hatta bir amme hukuku haline geldi, şeriat özel kişiler arasındaki evlenme, miras gibi ilişkileri düzenleyen bir özel hukuk durumunda kaldı. Osmanlı İmparatorluğu boyunca süregelen bu eğilim gözönünde tutulursa, Tanzimat ve batılılaşma döneminin bunun doğal bir gelişimi olduğu görülür. Örf hükümleri bir araya getirilip kanunlaşınca, modern Batı hukukuna geçilmiş olunacaktı.

Hıristiyanlığa dayanan, ancak onu merkezi, bürokratik bir devlet anlayışına bağlayan Bizans İmparatorluğu karşısında merkeziyetçi, güçlü bir İslâm devleti kurulduktan sonradır ki Türkler, Arapların dört yüzyıl başaramadıkları Bizans Anadolu'sunun fethine geçeceklerdi.

Anadolu'nun Fethi: Selçuklular

Anadolu'yu fethetmek için Selçuklu Devleti bir tek meydan savaşı verdi (Malazgirt, 1071). Ancak bundan sonra fethi, devletin düzenli güçleri değil, Selçuklular tarafından batıya doğru

Göçebe Demokrasisi ve Askerî Feodalizm Arasında İç Savaş: Babaîler (Baba İshak) Ayaklanması

Anadolu Selçuklu Devleti, Türkmen aşiret savaşçılarının kılıçları ile yıktıkları Bizans egemenliğinin yerini alırken, gerçekte, göçebe Türkmen boyları arasında ve her boy ve aşiretin içinde gelişmiş olan servet ve mülkiyet farklılıklarından kaynaklanan bölünmeyi yönetenler ve yönetilenler olarak siyasal biçimi içinde de tescil etmekten, Anadolu Türkleri arasındaki sınıf mücadelesinin gelecekte yol açacağı kanlı kavgaları haber vermekten başka birşey yapmış değildi.

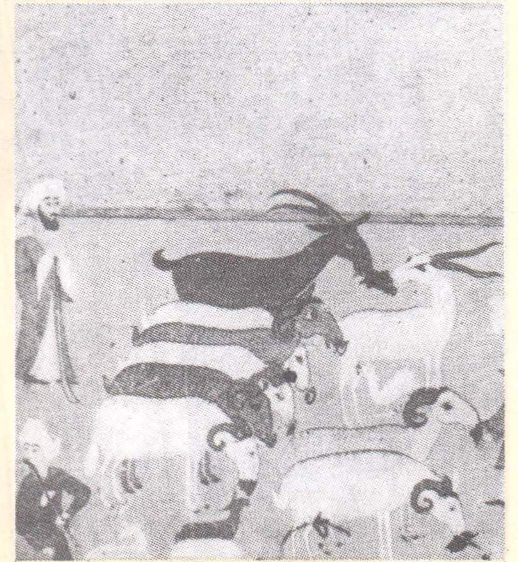
11. yüzyıl sonundan itibaren Moğol istilasından kaçarak Anadolu'ya akan Türkmen kabilelerin hemen hepsi Oğuz kavmindendiler ve Orta Asya'dan başlattıkları yürüyüşleri boyunca Maveraünnehir ve İran'dan geçerek Anadolu'ya ulaşırlarken ilişkiye geçtikleri uygarlıklarla karşılıklı etkileşimleri içinde hem farklılaşmışlar hem de toplumsal özgünlüklerini kendileriyle birlikte Anadolu'ya taşımışlardı. Oğuzların ilk özellikleri Türkmen kabilelerin geleneksel *üretim tarzı* olan çobanlık ve "talancılık"la bunlara dayalı bir toplumsal örgütlenme alışkanlığıydı. İkinci olarak, Türkmenler, kabile içinde ve kabileler arasında sürülerin yetiştirilmesi ve alım satımı dolayısıyla başgöstermiş olan servet ve mülkiyet eşitsizliklerine; kabileler konfederasyonu tarzında örgütlenme ve savaş gereklerinin kalıcılaşmasının yol açtığı askerî ve siyasi hiyerarşiye; mülkiyet rejiminin bekası ihtiyacıyla baba soyunun izlenmesinin doğurduğu erkek egemenliğine karşın bu göçebe kavimlerinin tabanında yaşamaya devam eden kan kardeşliğine dayalı, kadın ve erkek tüm kabile üyelerinin eşit söz hakkına sahip oldukları bir kabile demokrasisi geleneğini göç ettikleri topraklara taşıdılar. Üçüncüsü, çok büyük ölçüde "animizm"e, doğa güçlerine tapınmaya dayalı şaman dininin zihniyetini, kurumlarını ve ilişkilerini edindikleri yeni dinleri İslâm'ın içinde uzun süre koruyageldiler.

Beri yandan, kabile içinde ve kabileler arasında doğup şekillenen iş bölümü, servet ve mülkiyet eşitsizlikleri, toplumsal ve örgütsel hiyerarşi, Oğuzların Orta Asya bozkırlarından Anadolu yaylalarına kadar süren yürüyüşleri sırasında yerleşik devletler ve uygarlıklarla girdikleri ilişki içinde kendi kökenlerinden keskin kopuşlarla sınıflar halinde bölünmelerine de yol açtı. İlk başkalaşım, artık ürüne el koyarak zenginleşen kabile aristokrasilerinin Horasan ve İran'da temasa geldikleri ilk İslâm devletlerinde yarı-yerleşik bir toplumsal düzene doğru geçmeleri ve Oğuz Türkmenlerinin bir bölümünün de akrabalık ve başka toplumsal dolayımlarla kabile şeflerinin kışları konakladıkları şehirlerde yerleşmeleriydi. Ancak Oğuz boylarının asıl kitlesi ve toplumsal hayatın merkezi hâlâ sürülerin otlatıldığı kırlardaydı; böylelikle Türkmenler en önce *kent* zenginleri ve yoksul *kır* çobanları olarak birbirlerinden ayrıldılar. Ancak, sürü ticaretinin yarattığı servetin sınırlılığı ve bunun yalnızca büyük sürü sahipleri için çekici bir faaliyet oluşu , çobanlık dışında bildikleri tek şey savaşmak olan göçebe savaşçılar kitlesine bu yeni ülkelerde yegane ilerleme imkanı olarak yağma ve talanı bırakıyordu. Bu savaşçı yeteneklerini İslâm devletlerinin hizmetine veren, buna karşılık ortaklaşa tasarruf ettikleri otlaklar üzerinde çobanlığı sürdüren göçebe Türkmenler, savaş ganimetlerinden oluşan servetler biriktikçe, bu ilişki biçimini sürekli ve kalıcı kılacak bir devlet olarak örgütlenme eğilimini geliştirdiler. Hizmetine girdikleri *despotik* devletlerden de örgütlenme modellerinin yansıra iktidarın tekliği zihniyetini edindiler. Bu tarihsel zemin üzerinde iktidar, Oğuz boylarının çoğunluğunun muhalefetine karşılık serveti ve gücü elinde toplayan Selçuklu ailesine geçerken Türkmen kabilelerin üyeleri, yönetenlerle yönetilenler, "emir ve melikler" ile reaya olarak, bir başka düzeyde daha kesin olarak birbirlerinden koptular. Bir başka farklılaşma da İslâmiyetin benimsenmesi sırasında ideolojik alanda ortaya çıktı. Kentlere yerleşen zengin yönetici sınıflar, devletin ideolojisi olan resmi, ortodoks, Hanefi-Sünni İslâm'ı benimsameye yönelmiş, devlet ile dinsel otorite birbiriyle örtüşmüşken, Oğuzların büyük kitlesi, İslâmiyetle ilişkilerini doğrudan doğruya yaşama ve çalışma biçimlerinin bir yansıması olan şamanizme uyarladılar. Kadın erkek birlikte yaşamayı ve çalışmayı gerektiren göçebe sürü yetiştiriciliğiyle çelişen şeriat ve tesettür hükümlerine aldırış etmedikleri gibi, İran'da temasa geldikleri, ortaklaşa yaşama alışkanlıklarıyla bütünüyle örtüşen *Mazdek* eşitlikçiliğini kendilerine İslâmiyet kadar, belki de ondan daha yakın buldular, hatta bir çoğu İslâmiyetle herhangi bir ilişkiye girmeye eğilim bile göstermedi. Göçebe Türkmenler İslâm'ı tasavvufi bir yorumla kendi hayat tarzlarına tercüme ederek, demokratik bir cemaat ideolojisi olan batıni tarikatları halinde örgütlenerek, Sünni İslâm'ın, dolayısıyla devletin ideolojik egemenliğinden de ayrıştılar. Böylelikle, göçebe Oğuz boyları Selçuklu Devleti'yle birlikte Anadolu'yu fethe yöneldiklerinde artık kandaşlığa dayalı bir aşiretler konfederasyonunu değil, birbirlerinden siyasal, toplumsal, ekonomik ve ideolojik olarak ayrışmış bir sınıflı toplumu oluşturuyorlardı. Bu bölünme üzerinde yükselen toplumun egemen ailesi olarak Selçuklular, Bizans İmparatorluğu'nu parçalamaya ve ele geçirdikleri topraklara yerleşmeye başladıklarında kendi toplumsal/kültürel alışkanlık ve gelenekleriyle İslâm devletlerinden edindikleri yeni siyasal/ideolojik yapıyı, hazır toplumsal/ekonomik yapıyla da eklemlediler ve böylelikle Türk egemen sınıflarının Anadolu'da kurdugu ilk askerî feodal devlet dünya tarihine girmiş oldu.

Anadolu'nun yerli halkı olan Ermeni ve Rumların kurmuş oldukları mükemmel ekonomik düzen Selçuklu Devleti'nin de toplumsal/ekonomik aygıtının temeliydi. Uzun zamandır üretimden kopmuş olan komutan ve beyler, şehirlileşen ilk Türklerdi. Zaptettikleri şehirlerde yerli Hıristiyan halkın arsa ve emlâkine el koyup askerî kimliklerini yitirirken zengin ve nüfuz sahibi aileler kurdular. Yaylalarda yerleşen göçerler ise, şehirlerdeki faaliyete Hıristiyan zanaatkar ve tüccarlarla pazar yerlerinde kurdukları ilişkiler aracılığıyla katıldılar ve aralarından bazıları geleneksel hayat tarzından koparak işçi ya da işletme sahibi oldu. Selçuklu kentinde toplumsal hiyerarşiyi biçimlendiren etken doğrudan doğruya sahip olunan siyasal ve askerî güçtü. Bireylerin ellerinde tuttukları servetin miktarı ganimetten edindikleri payla, bu da, hükumet aygıtında işgal ettikleri kademeyle doğru orantılıydı. Böylece kentlerin egemen sınıfları "sultan" ve "melikler" ile "emirler"den oluşuyor, bunları güç ve etkinlik bakımından Türkmen ve Hıristiyan halkı devlet nezdinde temsil eden "ayan", ve"iğdişler" izliyor, sonra da zanaatkar ve tüccarlar geliyordu. Kentlerin üretici sınıfları olan zanaatkarlar ile onların dükkan ve işliklerinde çalışan "fityan" (çırak işçiler), "ahi" teşkilatı adı verilen loncalarda örgütlenip kent nüfusunun çoğunluğunu ve en alt katmanlarını oluşturuyorlardı. Kırda ise, başlıca iki ekonomik faaliyet biçimine dayalı toplumsal ilişkiler içinde nüfus parçalanmıştı. Toplumun çoğunluğunu oluşturan Türkmen köy halkı, "göçebe" ve "yerleşik" olmak üzere iki kategoride üretim yapıyor ve bu ekonomik ilişkilerin belirlediği hayat tarzı içinde, ister Hıristiyan ister Müslüman olsunlar devlete vergi veriyor ve askerlik yapıyor, devletin savaşçı ve fetihçi karakteri dolayısıyla da bütün harp makinasının yükünü tarımdan alınan "rüsum-vergi" yoluyla yükleniyor, vergilerin toplanmasını devlet "ikta" olarak bıraktığı için de ikta sahibinin raiyyeti olarak yaşıyordu. Anadolu Selçuklu Devleti'nin kuruluşu ve toplumun bu şekilde bölünüşü ile birlikte Oğuzların göçebe aşiret demokrasisinin toplumsal hayat üzerindeki egemenliği de son buldu. Maddeci tarih anlayışının yeryüzündeki ilk sözcülerinden biri olduğu söylenebilecek olan İbn-i Haldun'un *Mukaddime*'sinde dile getirdiği gibi, "Büyük bir imparatorluk kuran hükümdar, çok güç bir görevle, bütün insanları kendine itaat etmeye yöneltmek göreviyle karşı karşıyadır. Bunu başarmak için, kendi kabilesine karşı sanki yabancı bir halka boyun eğdiriyormuşçasına acımasız davranmak zorundadır. Şiddete baş vurmazsa, o güne kadar bir hükümdarı hem ruhani hem dünyevi bir önder olarak görmeye alışmamış insanları kendine itaat eder duruma sokamaz. Hükümdarın ruhani ve dünyevi önder olması gerektiğini dini dogmaların bir parçası haline getirmek için her fırsatı kullanır (...) despotça niyetlerini saklamaz; kendi kabilesinden kişilerin daha önce sahip oldukları yetkileri kaldırır. Onlar bu yetkileri yeniden ele geçirmeye yeltendiklerinde şiddetle karşı koyar. Bu davranış biçimiyle kendi öz yurttaşlarını can düşmanları haline getirdiğinden dostlarını başka yerde aramak zorunda kalır. O zaman kendi savunmasını ve Devletini emanet ettiği kişiler yabancılar olur. Bir zaman sonra, bu kişiler ihsana garkolunurlar; çünkü bunlar hükümdarı iktidarı yeniden ele geçirmek için fırsat kollayan kabilesinin teşebbüslerine karşı korumak uğruna can vermeye hazırdırlar."

Yönetici "melik ve sultanlar"ın egemenliklerinin üzerinde yükseldiği bu bölünme, Anadolu bozkırlarında patlak verecek ve Osmanlı Devleti çökene kadar durmak bilmeksizin sürecek olan bir sınıf mücadelesinin, kabileler ile devlet arasındaki açık ya da gizli iç savaşın temeli oldu. Bu iç savaş sürecinin başlangıcını oluşturan "Babaîler Ayaklanması", yaygınlığı, katılımındaki genişlik ve ideolojik içeriğiyle, karşısına koyduğu toplumsal hedefler ve yarattığı popüler sınıf mücadelesi kültürüyle, ezilen sınıfların Anadolu'da izi günümüze kadar sürülebilen mücadele geleneğinin ilk halkası ve yeni, sınıfsız bir toplum kurmaya yönelik ilk toplumsal başkaldırısıydı.

1240 sonbaharında Adıyaman dolaylarında patlak veren ve Malatya, Sivas, Tokat ve Amasya'dan Kayseri ve Konya'ya kadar yayılan mücadelenin "Babaîler Ayaklanması" olarak adlandırılmasının nedeni ayaklanmanın önderleri olan Baba İlyas ve Baba İshak'ın dinsel önderliğinin ifadesi olan "baba" sıfatıyla ilişkilidir. Baba İlyas da, Baba İshak da 13. yüzyıl başlarında Horasan'a yönelen Moğol istilası önünden kaçan yüzbinlerce göçebe ile birlikte Anadolu yaylalarına akın eden binlerce *derviş* arasındaydılar. Bu dervişler, İslâmiyeti, kendi şaman geleneklerine göre benimsemişler ve şamanlara genel olarak verilen "baba", "ata" ya da "dede" sıfatlarını da İslâmiyete geçişleri sırasında koruyagelmişlerdi. Hemen hemen hepsi batınî mezhep ve tarikatlara bağlanmışlardı ve Sünni İslâmiyetle hiçbir kurumsal bağ-

III. Murad Surnâmesi'nden alınmış minyatürde kente koyun satmaya gelen göçebe çobanlar görülüyor.

ları yoktu. Dervişler, düzenin resmi kurumlarında görevli din adamı imgesinden bütünüyle farklı olarak yeni kent uygarlığına geçişin sıradan halk arasındaki doğurduğu hoşnutsuzlukları dile getiren entelektüel ve toplumsal bir muhalefet hareketinin ideolog ve örgütçüleriydiler. Aralarındaki nisbi farklılıklara karşın bu tarikatların tümü de, Sünni ideolog al Gazali'nin nefretle dile getirdiği şekilde "insanın bir bitki gibi olduğunu, ölünce hiçe dönüştüğünü... Kuran'da ve gelenekte yeniden diriliş, cennet ve cehennem, sevap ve günah hatta, kıyamete dair ne söylenmişse hepsinin aldatmaca" olduğu hükmüne varan eleştirel bir dünya görüşüne sahiplerdi. Dervişlerin bağlı olduğu başlıca üç tarikattan *Kalenderîler*, Hint etkileri taşıyan bir tür çilecilliği savunuyor, bekâr yaşıyor, saçlarını ve başlarındaki tüm tüyleri kazıtıyor, şeriat hükümlerinin hiçbirine uymuyor, içki ve esrar kullanıyor, eşcinsel ilişkiler kuruyor, Sünnî din adamları tarafından da *zındık, cavlak, abdal*, vb. adlarla anılıyorlardı. Bütün bunlar, tıpkı günümüzün "punk"ları, bohem anarşistleri gibi yaşayan ve düşünen bu dervişleri ilginç kılmaya yetebilir ama, asıl ilginç olanı bunların taassubla hiçbir alış verişi olmayan Türkmen halk arasında geniş bir sempatiyle karşılaşmaları ve yaygın bir yandaş kitlesine sahip olmalarıydı. *Yesevîler* tasavvufun basit ve dünyevi bir yorumuyla, şaman kamozanlarının geleneklerini birleştirerek hem Türkmen halkın manevi hayatını kuruyor hem de din adamı-hekim-büyücü olarak onların bu dünyadaki güçsüzlüklerini bir biçimde telafi etme görevini üstleniyorlardı. *Haydarîler* ise, *Kalenderîler* ve *Yesevîler*'in inanış ve yaşama tarzlarının bir bileşimi olan ideolojilerine Türkmenler arasında geniş bir destek buluyorlardı.

Anadolu'ya ilk göç eden Türkmen kabileler, Selçuklu Devleti tarafından Batı'ya, Bizans'a doğru sürülerek merkezden uzaklaştırılabilmişler, ve muhalefetin patlayıcı etkisi Bizans'tan elde edilen ganimetlerle yatıştırılabilmişti. Ancak, ikinci ve onu izleyen göç dalgalarıyla yüzbinlerce göçebe çadırı Anadolu yaylalarını kaplayınca, yerleşik düzen temellerinden sarsılmaya başladı. 13. yüzyıl başlarında, bir yandan taht kavgalarının çökertmeye başladığı merkezi yönetimin denetiminden çıkan mirî toprak rejimindeki bozulmanın toprakların özel ellerde birikmesine yol açması, bununla birlikte bir toprak sahipleri aristokrasisinin doğuşu, tarımla uğraşan köylülerin bir bölümünü ırgatlaştırırken, göçebelerden alınan vergileri de dayanılmaz hale getirdi. Öte yandan sipahilerin ve ümeranın kurdukları vakıf arazilerinin durmaksızın genişlemesi otlak ve tarla olarak kullanılacak arazileri küçülttü. Moğollar önünden kaçan aşiretlerin kalabalıklaştırdığı Anadolu yaylalarının toprakları bu nüfusu beslemez hale gelince kaçınılmaz kavga kızışmaya başladı. Göçebe Türkmenler bildikleri yegane hayat tarzını yani, sürü yetiştiriciliğini sürdürmeye çalıştıkça mirî toprakları özel mülk olarak tasarruf eden ikta sahipleriyle durmak bilmeyen bir çatışma içine girdiler.

Kavgayı kızıştıran bir başka siyasal/kültürel etken ise kent kültürüne geçmiş olanların göçebe geleneklerini sürdüren çoğunluğu aşağılamaları, onları kendi toplumlarından ve devletlerinden kültürel olarak da dıştalamaları, kendileriyle aynı sınıftan olmadıklarını onlara artan bir şiddetle duyuran bir sınıfsal ayırımcılık uygulamalarıydı. Kentliler için göçebeler "Etrak-ı bi idrak" (Akılsız Türkler), ya da "Havaric" (Dışarlıklı) iken, göçebeler için de onlar, "Yatuk"tan (Tembel) başka birşey değillerdi. Sömürenle sömürülen arasındaki karşılıklı nefretin ifadesi olan bu tanımlamalar, yaklaşan kavganın psikolojik temellerini de oluşturmaya başlamıştı. Kentlerde yerleşen ve ancak savaş zamanı malikanelerini terkeden sultanlar ve emirler, halkı vergilendirerek yığdıkları serveti, zevk ve sefa içinde tüketirken, göçebeler bağlandıkları tarikatlar çevresinde kendi göçebe geleneklerini yeniden üretiyorlar, kadınlı erkekli birarada yaşayarak bir tür komün hayatının eşitlikçi atmosferini kuruyorlar, bölünmüş, eşitsiz ve baskıcı bir dünya karşısında komünal geleneklerin yaşatıldığı tekkeler ve zaviyeleri, gitgide yoksullaşan ve dvlet baskısı altında ezilen halkın birbiriyle dayanışabildiği birer direnme merkezi halini getiriyorlardı. Başlangıçta, tekkelerin ve vakıfların örgütlenmesini teşvik etmiş olan Devlet ise, şimde artık kontrolünden çoktan çıkmış olan bu örgütlenme odakları karşısında ciddi bir huzursuzluğa kapılmıştı. Bütün bu çelişmelerin ortasında, varolan dünyanın eleştirisi üzerine kurulan ideoloji, kaçınılmaz olarak, daha yeni bağrından çıktığı, özgürlüğünün temeli olan otlakların yeniden ortak mülkiyete devri gereği sonucuna ulaşmakla kalmayacak, yerleşik hayatın da aynı modele göre kurulması talebini geliştirecekti. Kısa zamanda tekkeler tasavvufi form içinde komünal düşüncelerin üretildiği ve yayıldığı örgütsel merkezler, dervişler de yoksul, horlanan, itilen çoğunluğun ideolojik önderleri oldular ve sultanın zulmüne, haksız refahına karşı eşit ve ortak bir dünya çağrısı yayladan yaylaya, kentten kente dervişler aracılığıyla yayılmaya başladı.

Osmanlı Devleti'nde patlak verecek ve hepsi de yerel iktidar sahipleri arasındaki güç çatışmalarına eklemlenecek iki yüzyıl sonraki Celalî isyanlarından farklı olarak "Baba İler Ayaklanması"'nın ilk önderi olan Baba İlyas, doğrudan doğruya sultanın ve devletin yıkılmasına yönelen bir hareketi örgütlemek ve yeni bir toplum kurulması fikrini yaymak üzere "halifeler" görevlendirerek Türkmenler arasında bir ayaklanma örgütlemeye girişti. Ayaklanma hazırlıkları bizzat Baba İlyas'ın zavîyesinin de bulunduğu Amasya, Tokat, Çorum, Sivas ve Bozok gibi yeni göç etmiş ve henüz yerleşik bir düzene geçmemiş Türkmen kabilelerin çoğunlukta olduğu Orta Anadolu illeriyle, Maraş, Adıyaman, Kefersud, Malatya ve Elbistan'ı içine alan Güney Doğu Anadolu illerinde yoğunlaştı. Yoksul Hıristiyanların çokça benimsedikleri Pavlisyen tarikatına mensup olanların yaşadıkları birinci bölgede Hıristiyanlar da Baba İlyas'ın çağrılarına kulak vermeye başladı. Türkmenler, mallarını satarak silahlanmaya giriştiler, Baba İlyas'ın halifeleri de zaferden sonra ele geçecek ganimetin eşit olarak bölüşüleceğini ilan edip ayaklanma havasını durmaksızın kızıştırdılar. Ancak savaşın sonunda zenginliklerin paylaşılabileceği ve kendilerinin de bu dünyadan birşeyler elde edebileceği inancı, halkı başkaldırmaya hazır hale getirdi.

Ancak Selçuklu devlet makinası, bu tür ayaklanmaları haber almak ve bastırmak bakımından birikmiş tecrübeye sahipti. İslamî devletlerin yönetme tecrübelerinin sultanlar için kıssalar halinde özetlendiği Nizamülmülk'ün *Siyasetname*'sinde istihbaratın önemi şöyle anlatılıyordu: "(Devlet) dünyanın dört bir köşesine tüccar, sufî, seyyah, eczacı, derviş kılığında casuslar göndermeli(dir)...casuslar ulaşıp haber getirdiklerinde, padişah zamanında hazırlık yaparak hareket eder ve aniden isyankarın üzerine çullanır." *Siyasetname*'nin son fasılları da *mazdekîlerin, karmatîlerin, hürremîlerin, batınîlerin* başkaldırılarının cebir, hile, şiddet ve kıyım yoluyla nasıl bastırıldığının hikayelerinden çıkarılan hisselerle doludur. Anadolu Selçukluları da atalarından miras kalan casusluk şebekeleri aracılığıyla örgütlenme halindeki ayaklanmayı haber almakta gecikmediler ve al Gazali'nin "ıslah olmalarına imkan yoktur, onlarla tartışıp akıl öğretmek anlamsızdır, o bakımdan kan dökülüp köklerini kazımak lazımdır" öğüdüne uygun olarak Sultan II. Gıyaseddin Keyhüsrev, o harekete geçmeden önce davranarak Baba İlyas'ın Çat köyündeki tekkesine baskın düzenledi. Ancak ayaklanmayı patlak vermeden önce bastırmayı amaçlayan bu baskından kurtulmayı başaran Baba İlyas kaçarak Amasya kalesine sığındı. Şeyhinden ayaklanma tarihi için Kefersud'da haber bekleyen Baba İshak ise, Baba İlyas'ın kuşatıldığını haber alınca bir vergi memurunun kendisine yaptığı haksızlığı öne sürerek ayeklanmayı başlattı. 1204 sonbaharında Türkmenler, zamanın tarihçisi İbni Bibi'nin ifadesiyle "bu çağrı onlara eriştiğinde karıncalar ve çekirgeler gibi harekete geçtiler ve kararlaştırılan günde ayaklandılar", kadınlı erkekli, çoluklu çocuklu büyük kitleler halinde isyanın saflarına katılmaya başladılar. Kentlerdeki "fityan" mensupları da hoşnutsuzluklarını ayaklanmaya katılıp sipahilerin konaklarını ateşe vererek açığa vurunca kısa zamanda Baba İshak'ın orduları, Adıyaman, Kahta ve Malatya'yı ele geçirdi. Malatya valisinin Hıristiyan ahaliyi de yanına alarak kurmaya çalıştığı savunma dağıtıldı. Her türden düzen dışı unsurun da katılmasıyla Baba İshak'ın güçleri büyümeye devam etti.

Baba İshak'ın isyancıları yürüyüşlerini südürerek Sivas'ı ele geçirip yağmaladılar, soyluları kılıçtan geçirip, mallarını halka dağıttılar. Gayri memnun halktan, özellikle Çepnilerden kendilerine katılanlarla Tokat'tan geçtikten sonra Amasya üzerine yöneldiler. İsyan'ın her iki kolunun birbiriyle birleşmesini engellemek isteyen sultan büyük bir Selçuklu ordusunu Amasya üzerine gönderdi. Amasya kalesindeki Baba İlyas Selçuklu komutanı Hacı Mübarizuddin'in birlikleriyle tutuştuğu savaşta yaralı olarak ele geçirildikten sonra Amasya kalesinin burçlarında asılarak sallandırıldı ve halkın kendisine atfettiği ölümsüzlük efsanesini yıkmak üzere bütün cesedi parçalanarak doğrandı. Baba İlyas'ın öldürüldüğünü bildirerek teslim olmalarını isteyen Hacı Mübarızuddin'e "Baba resulallah, Baba resulallah" çığlıklarıyla karşılık veren kadınlı erkekli ayaklanmacılar korkunç bir saldırıdan sonra Selçukluları bir kere daha yenilgiye uğrattılar. Hacı Mübarızuddin Armağanşah'ı öldürdüler ve olanca gazaplarıyla başkent Konya üzerine yürüyüşe geçtiler. Ordunun bozgunu üzerine Erzurum'dan başkente çağrılan sınır birliklerini Kayseri'de bir kere daha yenilgiye uğratan Baba İshak kuvvetleri Konya'yı ele geçirmek üzere Kırşehir yönünde yürüyüşe devam ettiler, ve Malya ovasında kadınları, çocukları, sürüleri ile birlikte bütün güçlerini topladılar. Emir Necimuddin komutasındaki, Türklerin yanısıra Kürtler, Gürcüler ve Ferdahala komutasındaki Franklardan oluşan Selçuklu ordusunun yaklaşık 40 bin kişilik gücüne karşı isyancıların 5 bin dolayında gücü vardı ama Selçuklu ordusundaki Türkler, kardeşlerine karşı bir türlü harekete geçmek istemediklerinden Hıristiyan Franklar ön saflara alındılar. Ancak bu kez onlar haç çıkartarak , yerlerinde çakıldılar. Sonunda Türkmenlerin haykırışlarıyla saldırı başladıysa da Frankların mızrakları ve çelik zırhlarıyla karşılaşan Türkmenler çaresiz kaldılar ve aylardır sürdürdükleri zaferler dizisi bir anda bozguna dönüştü. Cesaretlenen Selçuklu orduau sayısal üstünlüğünün de yardımıyla İbni Bibi'nin verdiği sayıya göre 4 bin Türkmen'i kılıçtan geçirerek öldürdü ve Babailer ayaklanması korkunç bir kıyımla sona erdirildi.

Selçuklu Devleti'nin içinden çıktığı özgür göçebe Türkmen aşiretlerini toprağa bağlayarak reaya haline getirme ve artı ürüne el koyma süreci, göçebe aşiretlerin, reayanın fityanın ve suhtelerin başkaldırılarının, Selçukludan Osmanlıya Anadolu'da sınıf mücadelelerinin toplumsal- ekonomik temelini oluşturdu. "Babailer Ayaklanması" ise , özgür göçebeler toplumunun sınıflar halinde bölünmesine ve azınlığın üretici çoğunluk üzerindeki egemenliğine karşı ilk belirgin ideolojik ve toplumsal tepki olarak Anadolu halklarının belleğine yerleşti. Askerî feodal devletlerin-Selçuklular ve Osmanlılar-kurdukları ve korumak için azami titizliği gösterdikleri hiyerarşik düzenin katlanılmazlığına isyan eden kitlelerin her seferinde yüzlerini döndükleri toplum tasarımı yüzlerce yıldır bildikleri ilkel eşitlikçi aşiret demokrasisi oldu. Toplumun iktisadi temeli karmaşıklaşıp göçebelik tarihsel temelini yitirdikçe sahici anlamından uzaklaşan bu eşitlikçi ütopya uğruna girişilmiş kavgalar ve verilen kurbanlar, askerî feodal Osmanlı Devleti'nin yerine sınıfsız bir toplumun geçmesini sağlayamazdı ama, bozkırlarda özgür yaşamak özlemiyle tutuşan yoksullar her başkaldırışlarında bu despotik devletin temelini kemirerek, ortadan kalkmasını kolaylaştırdılar. Bugün, onların ayaklanmalarından geriye kalan zalime baş kaldırma ve ortaklaşa yaşayıp çalışma ruhu,popüler kültürün içinden çağdaş özgürlük kavgalarına sızarak sosyalist mücadeleye yerel duyarlılıklarının üzerinde gelişeceği tarihsel zemini sağlıyor.

itilen Türkmen aşiretleri yapacaktı. Selçuklu Devleti, Orta Asya'dan sürekli gelen Türk aşiretlerini önce Yukarı Mezopotamya'ya, sonra da Anadolu'ya sürdü. Böylece, İslâm'ın asırlık rüyası olan Anadolu'nun fethi gerçekleştiğinde, elde edilen topraklar, eski İslâm topraklarında yerleşmiş olan Büyük Selçuklu İmparatorluğunu rahatsız eden Türkmen aşiret fazlalığının bir deposu olarak kullanıldı.

Selçuklu Devleti'nin politikası daha sonraları Anadolu Selçukluları ve Osmanlılar tarafından da uygulanacaktı. Kurumlaşmış devletler Doğu'dan gelen yeni aşiretleri bir tehlike olarak gördüklerinden onları Batı'ya, yeni topraklar fethetmeye göndereceklerdi. Bu, sonuçları son zamanlara kadar süren devlet-aşiret kavgasının da anlaşılmasını mümkün kılar. Türk Devleti, kendisi aşiret kökenli bile olsa, ilk savaşını aşiretlere karşı verecek ve genel olarak, belki de yeni açılan topraklar sayesinde, bu savaşı kazanacaktı. Oysa Türklerin Anadolu'da yerleşmesinden sonra İran'da kurulan kısa ömürlü aşiret devletlerinin (Karakoyunlular, Akkoyunlular v.b.) hepsinin sonu diğer aşiretlerin elinden olmuştu. Afyon aşiretleri tarafından 18. yüzyılda yıkılan Safevi Devleti de bu hesaba katılırsa, Selçukluların ve özellikle Osmanlıların, aşiret politikalarını ne kadar başarılı bir biçimde yürüttükleri anlaşılır. Başarının nedeni, büyük ölçüde merkezi bir devlet kurma olanağına bağlıdır.

Malazgirt Savaşı'ndan Anadolu'da güçlü bir Selçuklu devletinin kurulmasına kadar yarım yüzyıl geçti. Bu arada Türkmenler Anadolu'da kendi hesaplarına fetihler yapıp aşiret devletleri kurdular. Anadolu'ya akan Türkmen aşiretlerinin Müslümanlığı çok yeni, Orta Asya'dan gelen Şamanizm etkileri çok yaygındı ve yeni fetihlerin celbettiği derviş gibi kişilerin getirdiği Şii ya da Sufi akımlar durumu daha da karmaşık bir biçime sokuyordu. Ancak, yeni gelenlerin içine girdikleri ortam da bir o kadar karışıktı.

Anadolu'nun o zamanki demografik ve toplumsal yapısının belirlenmesi ciddi bir sorundur. Türkler boş ve harap bir Anadolu'ya mı yoksa nüfusu yoğun ve zengin bir Anadolu'ya mı girmişlerdir? Buna kesin bir cevap vermek zordur. Ancak, zengin ve kalabalık bir Bizans Anadolu'su refahını Türklere karşı koruyacak güçte olacağını ve Malazgirt'ten birkaç yıl sonra Türklerin Marmara kıyılarında at koşturamayacağını varsaymak yersiz olmayabilir. Anadolu'nun süratle fethedilmesi demografik, ekonomik ve kültürel bir boşluğun belirtisidir.

Malazgirt Savaşı'ndan birkaç yıl sonra Bizans'ta iktidara gelen Kommenlerle ilk feodal aile imparatorluğun başına geçti. Yüzyılın sonunda ise Birinci Haçlı Seferi ile Batı etkisi kuvvetle hissedilmeye başlayacak, Haçlı ordusu Anadolu'yu katedip Kommenler adına fetihler yapacaktı. Bizanslılar, Haçlıların yardımıyla siyasi ve kültürel dokusu mutlak görünen bu göçebe gruplarını Anadolu potasında eritip kendi imparatorluklarına katabileceklerini düşünmüşlerdi. Oysa olaylar tersine gelişti. Çünkü Anadolu, Batı'nın etkisiyle feodalizme doğru yol alan Bizans'tan kopmuştu. Yeni gelenlerin, ilk başta katı ekonomik, toplumsal ya da dinsel bir yapı önermemeleri, oluşmaya başlayan yeni karışımın zamanla bir Türk-İslâm devleti doğrultusuna yönelmesini sağladı. Sonuçta Selçuklular ve sonra Beylikler zamanında fethedilen topraklarda kökenleri tartışmalı, Türkçe konuşan "Karamanlı" Hıristiyanlardan ve Bizans'ın resmi Ortodoks mezhebinin dışında olan Ermeni ve Süryanilerden başka Hıristiyan olmayanların tümünün tam anlamıyla Müslüman sayılabilecekleri kuşkuludur. Ancak Anadolu'yu klasik İslâm normlarının içine sokmak, merkezi devletleri (Selçuklu ve Osmanlı) yüzyıllar boyunca uğraştıracak bir iş olmayı sürdürdü.

11. yüzyıl sonunda tüm Anadolu Danışmendliler, Mengücükler gibi Türk aşiret devletlerinin elindedir. Anadolu Selçuklu Devleti merkezde, Konya civarında kurulacak, Türk Anadolu'yu birleştirecek ve kendisine iki deniz kapısı açacaktı: Karadeniz'de Sinop, Akdeniz'de Alanya. Bu fetihlerle Selçuklular zamanın dünya ekonomisine girdiler. Bugün Anadolu'da görülen kervansarayların sayı, hacim ve sanat değeri bakımından en önemlileri Selçuklu döneminde yapılmıştı. Bunların yanında Osmanlı kervansaraylarının sayıca az ve önemsiz kaldığı söylenebilir. Selçukluların, ikiyüz yıldan az bir zamanda Osmanlıların beşyüz yılda yapabildiklerinden çok daha fazla kervansaray inşa etmeleri, Doğu ticaretinin Selçuk ekonomisindeki yerini gösterir.

Anadolu ve Boğazları denetleyen devlet, Doğu ticaretinin en önemli yollarını elinde tutar. Bu denetim Anadolu karayollarını elde tutmak ve Karadeniz'i yabancı gemilere kapatmakla olur. Boğazları tutan devletin Karadeniz tekelini elden çıkarması her seferinde sonun başlangıcı olacaktı. Bizanslılar için bu tarih 1204, Osmanlılar için ise 1841'dir. 12. yüzyıl başında, Anadolu Selçuklu Devleti kurulduğu zaman, Bizanslılar Karadeniz yolunu tutmayı sürdürüyorlardı, ancak Alâddin Keykubad'ın fetihleri sayesinde, Sinop'u Alanya'ya bağlayan kara yolundan geçip Bizanslıların denetiminden kurtulmak mümkündü. Böylece Batı tüccarlarının Selçuklularla arası iyi olacak ve Suriye ile Mısır'a yapılan diğer Haçlı seferleri Anadolu Selçuklularına hiçbir zarar vermeyecekti.

Transit ticareti, her zaman ve her yerde olduğu gibi, yerel üretimi ve ticareti de kamçıladı. Çünkü gelen hammaddeler (ipek ya da madenler) yol üzerindeki kentler tarafından işleniyor, kentlerin ürettikleri maddeler ise kervanlara katılıp kolaylıkla başka yerlere götürülebiliyordu. Böylece, temelinde bir aşiret devleti olan Anadolu Selçukluları, kent ekonomisine ve ticarete dayanan bir devlet haline geldiler. Bu bir bakıma olağan sayılabilir. Henüz yerleşik düzene

HACI BEKTAŞ VELİ (1210-1271)

Bektaşi tarikatının kurucusu olan Hacı Bektaş Veli'nin yaşamına ilişkin bilgiler bazı söylencelere, rivayetlere ve halk arasında ağızdan ağıza dolaşan öykülere dayanmaktadır. Bununla birlikte Horasan'da doğduğu ve daha sonra Sivas'a geldiği, Horasan'da olduğu süre içinde ünlü mutasavvıf Ahmed Yesevi'nin görüşlerinden etkilendiği bilinmektedir. Anadolu'ya geldikten sonra o yıllarda ayaklanma halinde olan Babailerin önderi Baba İlyas'la Amasya'da görüşen ve daha önce Horasan'da edindiği düşünceleri bir ölçüde değiştiren Hacı Bektaş Veli, ayaklanmacıları destekledi. Bu arada kardeşi Menteş'in de ayaklanmada öldüğü söylenir. Kendisi ise hareketin bastırılmasından sonra bütün Anadolu'yu dolaşarak düşüncelerini yaydı. Sonunda Kırşehir'in Sulucakarahöyük nahiyesine yerleşen Hacı Bektaş Veli, burada bir dergâh kurarak, müridlerini toplamaya başladı. Yanına gelenlerin çoğu Babai ayaklanmasından kurtulmuş, hak ve eşitlik arayan Türkmenlerdi. Burada kendi adına oluşturmaya başladığı. Bektaşiliğin ilkelerini anlatan Hacı Bektaş Veli'ye göre bütün insanlar kardaş olup, tümünün ortaklaşa bir düzende ve barış içinde yaşamaları gerektir. İnsanlar arasında varolan tek değerli şeyin sevgi olduğunu öne süren Hacı Bektaş Veli, bu sevginin en başta kişinin kendini sevmesiyle başladığını, kendini seven kişinin Tanrı'yı da seveceğini savunur. Hacı Bektaş Veli'ye göre insanlar arasındaki dinsel ayrımlar da gereksizdir, Tanrı'nın varlığına inanan herkesin eşit inançla birbirine bağlanması ise en doğru yoldur.

Bektaşilik inancına göre Tanrı evreni ateş, toprak, yel ve sudan yaratmıştır. İnsanoğlu da bu dört öğeden yaratılmış, ama Tanrı ona ayrıca bir ruh vermiştir ki, insanın gerçek değeri; onu diğer varlıklardan ayıran tek şey budur. Aslında bu inanışın kökenleri çok eskiye, Anadolu'da henüz İslâmiyet'in olmadığı dönemlere kadar gider. Bektaşilik bu açıdan birçok eski düşünceden (Budizm, Manizm, Eski Yunan ve Roma) hattâ Türkmenlerin eski inanışları olan Şamanizmden de etkilenmiştir. Ama Bektaşiliğin bütün inanç sisteminde hâkim olan temel görüş tasavvuftur.

Hacı Bektaş Veli dergâhını açtıktan sonra burada Babaîler, Kalenderiler ve daha birçok batınî sayılan mezhep mensubunu biraraya getirerek tarikatını kurdu. Moğol istilasından sonra merkezi otoritenin zayıflaması sonucunda varolan esnaf kuruluşlarında, Ahi örgütlenmelerinde etkinlik kazanarak, onların dinsel anlamda düşünce temellerini oluşturdu. Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan sonra ise örgütlü bir hale gelerek Yeniçeri Ocağı'nın üzerinde yükseldiği bir tarikat oldu. Hacı Bektaş Veli'den sonra tarikatın önde gelenlerinden Balım Sultan döneminde tarikatın bazı ilkelerinde yenilikler yapıldı, tekkeler düzene sokuldu, ayin ve erkânda değişiklikler oldu. Bundan sonra tarikat içinde birbirine karşı iki ayrı Bektaşi kol ortaya çıktı.

Bizans, köleci imparatorluklar modelinin dışında örgütlenmiş ilk toprak köleliği imparatorluğudur. Konstantinopolis'teki merkezi otoritenin, ağırlıkla köylü çevre toplumları üzerinde kurmuş olduğu, Ortodoksluğun ve askerî örgütlenme biçiminin hegemonyası aracılığıyla elde tutulan bu geniş imparatorluk, despotik görünümünün yanında, modern devlet yapılarının kuruluş mantığını da belli ölçüde içeren, siyasal ve bürokratik mekanizmaların o ana dek görülmemiş bir yetkinliğe eriştirildiği, özellikle Justinianus döneminde gerçekleştirilen hukuksal reformlarla ve yeni bir Kodeks'in yürürlüğe konmasıyla Roma döneminden bu yana ilk kez pozitif hukuk yasalarıyla devletin yönetilmesi mantığının kesiştiği bir imparatorluk yapısını oluşturmuştu. Üstelik, gittikçe toprak bakımından gerilemesine, sonuçta bir kent devleti haline dönüşmesine, önce Arapların sonra da Türklerin saldırı ve kuşatmalarına yüzyıllar boyu maruz kalmasına rağmen onbeşinci yüzyıla kadar yaşayabilmiş; yıkılıp gittikten sonra bile askeri ve toplumsal yapısını, bürokratik aygıtını belli bir ölçüde ardılı Osmanlı Devleti'ne ödünç vermişti. Özellikle yükselme dönemlerinde aristokrat tabakanın genel olarak bürokratik aygıtını elinde tuttuğu, çok yetkinleştirilmiş bir vergi dolaşımı ve iç ticaret sistemiyle, İstanbul'u dünyanın merkezi konumuna getiren ve çok ince siyasal dengelere dayanan diplomasi geleneğiyle, Ortaçağ'da eski Yunan kültürüne götüren anahtarları elinde tutmasıyla imparatorluklar çağının en büyük devleti olma vasfını uzun süre elinde bulunduran Bizans, pek çok bakımdan bir kültürler çeşitliliğini despotik karaktere sahip bir örgütlenme içinde bir araya tutabilmeyi başarmıştı. Resimlerde Bizans köylü yaşamının değişik kesitlerinden sahneleri resimleyen el yazması kitap sayfaları görülüyor. Altta, domuzları beslemek amacıyla çobanların ağaçlardan çam kozalakları silkelemesi tasvir edilmiş. Sağda ise, Ege denizinde gece ateşle çekilen balıkları avlama sahnesi... İmparatorluk çok geniş topraklara yayılmış olması nedeniyle çok farklı köylü yaşantı biçimlerini ve üretim tarzlarını eşzamanlı olarak sinesinde barındırmaktaydı.

geçmeyen aşiretlere otlak ihtiyacını karşılayacak geniş alanlar gerektiği gibi yoğun tarımın ihtiyacı olan emek de ortada yoktu. Tersine, fetihlerin sonucu olarak, kentlerdeki üretimde kullanılabilecek bir köle emeği vardı. Kentteki sanayi üretimi de ticaret yollarıyla kamçılanınca bir göçebe-kent ekonomisi ortaya çıktı.

Bu ekonomiden en çok yararlanan gruplar sonradan güçlü Ahi gruplarını oluşturacak olan kentlerdeki zanaatkârlar, ve ticaret yollarını vergilendiren devlet adamları oldu. Bunlar, gelirleriyle vakıf, kervansaray ve imaretler kurup aynı zamanda ticaret yollarının gelişmesini sağlıyorlardı. Ancak Selçuklu Devleti ve devlete yakın olan gruplar, ticaret yollarından rekabetin müsaade ettiği vergileri toplamakla yetiniyor, ticaretin ve sermayenin denetimi yabancıların, özellikle Batılıların elinde kalıyordu. Bu durumda Anadolu Selçukluları Büyük Sahra altın ticaretini elinde tutan ve kervanların sermayedarları olan Magrib sultanlarının gösterdiği etkinlikten uzak kaldılar. Ticaret ve sermayenin Batılıların elinde olması ise eninde sonunda, Selçuklu ekonomisini Batı'ya bağımlı kılınca Selçuklular Batı'nın ve onun uydusu haline gelen Bizans'ın çıkarlarına ters düşecek eylemlerden kaçınmak zorunda kaldılar.

Osmanlı Toplum Düzeni Üzerine Tezler

Osmanlı Devleti'nin toplumsal-ekonomik karakteri, 1960'larda ve özellikle 1960'ların ikinci yarısında yoğun bir tartışmanın konusu oldu. Ancak, bu, doğrudan doğruya çeşitli tarihçilik okulları arasındaki görüş farklılıklarından kaynaklanan akademik bir tartışma değildi. Kaynağını doğrudan doğruya Osmanlı toplum düzeninin kendisi değil, Türkiye'nin 1960'lardaki toplumsal yapısı oluşturuyordu ve tartışanlar da doğrudan doğruya meslekten tarihçiler değil, daha çok sosyalist teorisyenlerdi. Tartışmanın siyasal karakteri, onun bir anda popülerleşmesine olduğu kadar, akademisyenler arasında süren bir tartışmada hiç görülmediği ölçüde gerginleşmesine de yol açtı.

Sosyalist teorisyenler arasındaki bu tartışma "bulutsuz gökte çakan bir şimşek" gibi hiç nedensiz ortaya çıkmamış tı. 1960 sonrasında, toplumsal değişmenin hızlanan ritmi, *Türkiye İşçi Partisi* (TİP) programına da yansıdı, *TİP*'in seçimleri kazanarak siyasal iktidara geldiğinde "sosyalist bir düzen" kuracağını açıklaması, sosyalist hareket içinde iki yönlü bir tartışma doğurdu: Birinci olarak siyasal düzeyde, parlamenter seçimler yoluyla iktidarın sosyalizmin toplumsal dayanağı olan işçi sınıfının eline geçmesinin mümkün olup olmadığı; ikinci olarak toplumsal-ekonomik düzeyde Türkiye'de kapitalizmin sosyalizme dönüşecek derecede olgunlaşıp olgunlaşmadığı soruları çoğu kere bir kerteden elde edilen sonuçların diğer kertenin nedenleri olarak birbirinin içine girdiği karışık bir tartışma/mücadele süreci içinde ele alındı. 1960'larda aydınlar arasında hayli revaçta olan sosyalizm taraftarlığı, tartışanlardan biri ya da ötekinin safını tutmalarına bağlı olarak iktisatçı, sosyolog ve tarihçilerin de birer birer tartışmaya katılmalarına yol açtı. Böylelikle Behice Boran *(Türkiye'de Sosyalizmin Sorunları)*, Mehmet Ali Aybar *(Bağımsızlık, Demokrasi, Sosyalizm)*, Mihri Belli *(Milli Demokratik Devrim Stratejisi)*, Dr. Hikmet Kıvılcımlı *(Türkiye'de Kapitalizmin Gelişmesi; Tarih, Devrim, Sosyalizm)* ve İdris Küçükömer'in *(Düzenin Yabancılaşması)* ve İsmail Beşikçi'nin *(Doğu Anadolu'nun Düzeni)* açtıkları siyasal düzeydeki tartışma, sosyalist hareket içinde yer almakla birlikte düzenin "radikal" ya da "sosyal demokrat" bir eleştirisini yaparken Marksist maddeci tarih görüşüne yaklaşan Doğan Avcıoğlu *(Türkiyenin Düzeni)*, İsmail Cem *(Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi)* ve Ali Gevgilli'nin *(Osmanlı Toplum Yapısı)* de katılmalarıyla genişledi. Türkiye'nin içinden çıkıp geldiği, içinde yaşadığı ve içine gireceği toplumsal-ekonomik formasyonların birbiriyle tarihsel bağıntısı sorunu birkaç yıl içinde her biri siyasal bir bağlam içinde ileri sürülen sayısız tezlerden oluşan kümeler ve bunlardan kısmen ayrılan alt kümeler halinde *bilimsel* bir toplumsal değişme stratejisi oluşturma iddiasının kanıtları olarak tartışma alanına yığıldı.

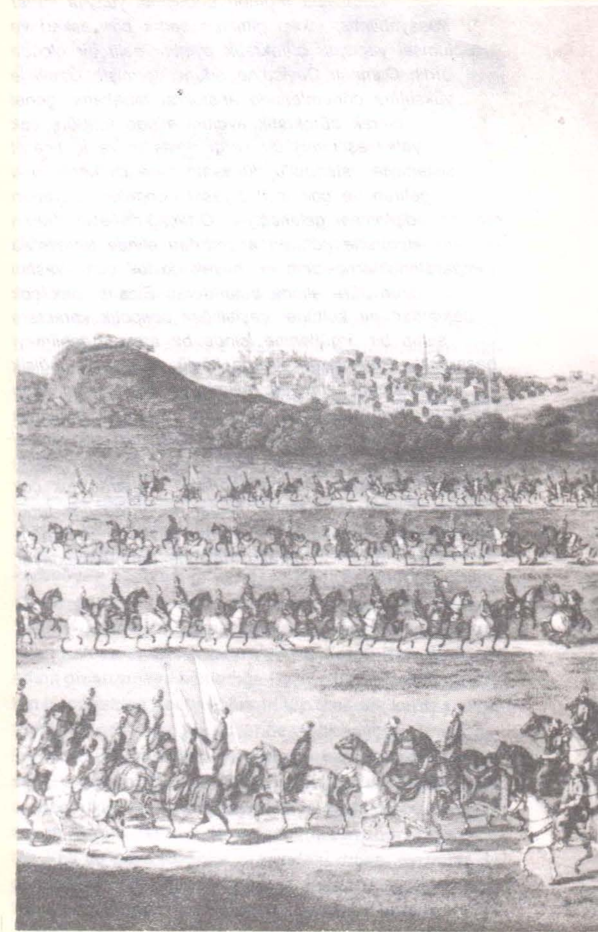
Öte yandan bütün bu inceleme-araştırma-tartışma süreci sırasında Osmanlı tarih yazıcılığının birikmiş malzemesi de yalnızca sundukları olgusal değerleri ile değil, kimi zaman bu olguların değerlendirilmesinde kullanılan metodolojileriyle birlikte ileri sürülen tezlerin içine sinince, Osmanlı tarihçileri Osman Turan, Halil İnalcık, İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Mustafa Akdağ, Niyazi Berkes, Ömer Lütfi Barkan, Fuat Köprülü vb.'lerinin görüşlerinin incelenmesi ve eleştirisi de doğrudan doğruya Osmanlı toplumunun düzenine ilişkin tartışmalara yeni bir itilim verdi. Bu tartışma alanında da tarihçiler arasında saf bilimsel olmayan ve ideolojik düzeyden gelen etkinin dolaysız bir rol oynadığı, maddeci tarih görüşünden yana ve karşı oluşlarına göre, tarihçilerin Osmanlı Devleti'nde toplumsal sınıfların varoluş ve mücadelelerinin koşullarına ilişkin görüş farklılıklarının, birbirleriyle olan metodolojik ve ideolojik farklılıklarıyla örtüştüğü söylenebilir.

1970'lerin ikinci yarısından sonra Türkiye'nin toplumsal ekonomik düzeni üzerindeki tartışma, tarafların kabaca toplumun "geri bir kapitalist düzen" içinde yaşadığı görüşü üzerinde buluşmalarıyla eski hararetini yitirdi. Bu dönemde yazılan birkaç önemli çalışma arasında sayılabilecek Stefanos Yerasimos'un *Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye*, Halil Berktay'ın *Kabile'den Feodalizme*, Çağlar Keyder'in *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar* Taner Timur'un *Osmanlı Çalışmaları* adlı eserleri, toplumsal yapı tahlilinin siyasal tartışmanın gündeminden çıkmasıyla paralel olarak önemleri ölçüsünde hararetli bir tartışmanın konusu olmadılar. Türkiye Cumhuriyeti'nin ve Osmanlı Devleti'nin toplumsal-ekonomik düzenlerinin birbirleriyle ilişkilendirilmesinin 1960'ların ikinci yarısında esas olarak bir tarih tartışması değil sosyalist siyaset tartışması olarak önem taşımış olduğunu kanıtlayan bu durumun gerisindeki temel etmen, Türkiye'nin toplumsal-ekonomik formasyonunun kapitalist ya da yarıfeodal olarak tesbit edilmesinin sosyalizm mücadelesinin öznesi olan işçi sınıfının toplumun öteki sınıflarıyla olan ilişkisini belirlemede oynayacağı tayin edici roldü.

Bu tartışma sürecinde elde edilen sonuçların hepsinin doğru olamayacakları ve siyasetle, dolayısıyla doğrudan doğruya çıkarlarla ilişkili oldukları nisbette gerek üretiliş gerekse sunuluşlarında her bir görüşün bilimsel olandan kısmî sapmalarla malul olduğu ileri sürülebilir. Ancak, vardıkları sonuç ne olursa olsun her bir görüşün siyasal bir kaygı ile de belirlenmiş olmasının anlamsız olduğunu söylemek de yersizdir, çünkü: "...devrimci sarsıntının varolan her şeyin temellerini devirmeye yetecek güçte olup olmayacağını belirleyen şey, çeşitli kuşakların hazır olarak buldukları yaşam koşullarıdır; tam bir alt üst oluşun maddi unsurları, bir yanda mevcut üretici güçler, ve öte yandan da devrimi sadece eski toplumun özel koşullarına karşı değil, ama hayatın önceki üretiminin kendisine, bu üretemin temeli olan 'tüm eylemlerin toplamı'na karşı yapan devrimci bir yığının oluşmasıdır, eğer bu koşullar mevcut değilse pratik gelişme bakımından bu altüst oluş fikrinin daha önce binlerce kez ifade edilmiş olması, komünizm tarihinin ispat etmiş olduğu gibi hiç bir önem taşımaz" (Karl Marx, *Alman İdeolojisi*). Demek ki, varolan toplumun nasıl dönüşmüş olduğu ve nasıl dönüşebileceğine ilişkin olarak bizzat onun içinde yaşamakta olanların yapacağı bir tartışmanın siyasal ve ideolojik yüklemlere sahip olması da kaçınılmazdı. Türkiye'nin toplumsal-ekonomik yapısının karakteri dolayısıyla Osmanlı Devleti'nden devralınan üretici güçlerin ve üretim ilişkilerinin neler olduğu sorusu, içinde Osmanlı Devleti'nin toplumsal-ekonomik karakteri sorusunun da cevaplandırılmasının gerektiği bir süreç oldu ve bu soruya üç temel tez kümesi altında karşılık verildi: Osmanlı toplum yapısı, 1) feodalizm; 2) Asya Üretim Tarzı; 3) "kendine özgü" bir üretim tarzı kategorisine giriyordu.

Bu görüşlerin tarihsel hakikatle ilintisinin kurulabilmesi bakımından bir üretim tarzını ayirdetmekte herhangi bir nesnel ölçüt bulunup bulunmayacağı sorusunun karşılanması gerekir. Her toplumsal-ekonomik formasyonun varlığını sürdürmesi, bir genişletilmiş yeniden üretimi ve bu da üretimde bir artığı gerektirdiğine göre, bir üretim tarzının belirlenmesini, üretim ilişkilerinden başlayarak geliştiren Marx'ın şu tanımı yeterince açıklayıcı olur: "Karşılığı ödenmemiş emeğin içinde doğrudan üreticilerden çekilip alındığı özgül ekonomik biçim, doğrudan doğruya üretimin kendisinden doğduğu ve belirleyici bir unsur olarak onun üzerinde bir karşı etkide bulunduğu sürece yönetenler ve yönetilenler anasındaki ilişkiyi belirler. Ancak, bunun üzerinde de üretim ilişkilerinin kendilerinden doğan tüm ekonomik topluluğun oluşumu, dolayısıyla da aynı zamanda onun özgül siyasal biçimi yükselir. Tüm toplumsal yapının gizil temelini, en derindeki sırrını açığa vuran, her zaman, üretim koşullarının sahiplerinin doğrudan üreticilerle - doğal olarak her zaman çalışma yöntemlerinin gelişmesinin belli bir aşamasına ve dolayısıyla onun toplumsal üretkenliğine denk düşen- ilişkisidir." (Karl Marx, *Kapital*,III, b.47, k.II)

Bu temel ayırdedici tanımdan hareketle Osmanlı Devleti'nin feodal üretim tarzı üzerine kurulu, yönetenlerle yönetilenler arasındaki ilişkinin feodalizme özgü olduğunu ileri sürenlerin (Avcıoğlu, Belli, Berktay, Boran...) kanıtları, haklı olarak artık-ürünün doğrudan üreticiden devralınma tarzı üzerinde ayirdediliyordu. Bu tezi en

Osmanlı Devleti, 16. yüzyıl başına değin Rumeli ve Anadolu olmak üzere iki eyaletten oluşuyordu. I. Murad (1362-1389) döneminde Rumeli Eyaleti'nin kurulmasını, I. Bayezid (1389-1402) zamanında Anadolu Eyaleti'nin kurulması takip etti. Eyaletler, biri paşa sancağı (merkez) olmak üzere çok sayıda sancak ve kazayı kapsıyordu. Eyaletlerin örgütlenişi merkeze benzer bir biçimdeydi. Diğer yandan

son ve hayli kapsamlı biçimde ifade etmiş olan Berktay'a göre, "feodal üretim ilişkisi... organik enerjiyle ve basit el araçlarıyla yapılan tarla tarımının istikrarlı sosyal örgütlenmesini ifade eder... feodalizm genel kategorisinde iki temel sınıf: topraklı aristokrasi ve köylüler karşı karşıya gelirler. Başlıca üretim aracı olan toprak... (Batı Avrupa'da kralın ve senyörlerin; Osmanlı İmparatorluğu'nda padişahın ve 'ehl-i örf'nün ya da askerilerin) sınıf tekelindedir... Fakat, toprak üzerindeki bu sınıf tekelinin, mutlaka tek tek aristokratların bireysel mülkiyeti biçimini alması gerekmez... Aristokrasinin toprak üzerindeki fiili denetiminin hangi hukuki mülki-

54 (1) Osmanlı Devleti'nde Toplumsal Mücadeleler

yet biçimini alacağı esas olarak bu hakim sınıf içindeki kuvvet ilişkilerine bağlı bir meseledir. *(Kabileden Feodalizme)*. Berktay'a göre toprağa bağlı köylüler Avrupa feodalizminde artık-ürünü emek-rant (angarya) yoluyla Osmanlı devletinde ise ürün-rant (ayni vergiler+öşür vb.) yoluyla egemen sınıfa aktarırlar... kölecilik döneminden arta kalan angaryanın yokluğu feodalizmin yokluğunu değil, Osmanlı Devleti'nde bir kölecilik çağının yaşanmamış olduğunu ifade eder. Dolayısıyla, tarihsel gelişme özgüllükleriyle ve gecikmiş olarak, göçebelikten, köleci bir evre yaşamaksızın, doğrudan doğruya feodalizme sıçramış olmanın yarattığı farklılıklarına karşın, feaodalizm genel tanımı altında toplanabilecek bütün öteki toplumsal formasyonların ortak özellikleri, yani toprağın bir aristokrasinin mülkü olması (bu Osmanlı'da Tanrı adına devlettir), toprağın gelirinin fiefler yoluyla ast iktidar sahipleri arasında dağılması (miri toprakların gelirinin askerî ikta sahiplerine bırakılması), köylülerin toprağa bağımlılıkları (çift bozmanın yasak oluşu ve cezayı gerektirmesi), ve artık-ürüne, ekonomi dışı zor yoluyla el konulması (ayni ve nakdi vergiler) Osmanlı toplumsal yapısının, ekonominin askerî gereklere göre (fütuhat) düzenlendiği bir feodalizm olarak belirlenmesini gerekli kılar.

eyaletler yönetsel, askerî ve malî bakımdan yarı bağımsızdılar. Eyaletin en yüksek karar organı olan Eyalet Divanı'na (Paşa Divanı) padişahın mutlak temsilcisi sayılan beylerbeyi başkanlık ediyordu. D'ohsson Albümü'nden alınan üstteki resim yeni tayin edildiği eyalete paşanın maiyetiyle birlikte gelişi görülüyor. Yeni toprakların fethedilmesi eyaletlerin sayısının çoğalmasını getiriyordu.

Asya Tipi Üretim Tarzının Osmanlı Devleti'nde egemen üretim tarzı olduğunu ileri sürenler (Küçükömer, Divitçioğlu, Sencer, Gevgilili) Avrupa'da belirmiş olduğu biçimi içinde feodalizme kıyasla Osmanlı toplum yapısının feodal olmadığı sonucuna varır. Ancak, (literatürde kısaca ATÜT ya da AÜT olarak anılan) bu tezin ilk göze çarpan yönü tanımının ölçütlerini, artık-ürünün üreticiden alınma tarzına değil, toprak üzerindeki mülkiyet ilişkisinin hukuki biçimine dayandırmasıdır. Bu teze göre, a) toprağın dirlik sahiplerinin değil devletin olduğu, b) yargı yetkisinin dirlik sahiplerinde değil, merkezden atanan kadılarda olduğu, c) dirliklerin parçalanamaz oluşu, d) mevki ve makamların soya çekim yoluyla el değiştirmesi yasaklanmış olduğuna göre Osmanlı Devleti öncelikle feodal değildir. Bu tezin yandaşları, Osmanlı Devletinin feodal olmadığını, artı-ürüne elkoymanın tarzı ile değil, mülkiyetin hukuksal biçimlerine dayanarak belirledikten sonra, Marx ve Engels'in derinlemesine bir incelenişini sunmadıkları, ancak "Doğu cennetinin sırrı"nı ele verdiğini düşüdükleri "toprakta özel mülkiyetin yokluğu"na dayandırdıkları Asya Tipi Üretim Tarzını Osmanlı toplumunun özgül ekonomik biçimi olarak ileri sürerler. Marx ve Engels'in 1853'teki karşılıklı yazışmaları sırasında mektuplarında yer verdikleri ve Marx'ın *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*'nın "Önsöz"ünde, tarihte birbirini izleyerek gelişen üretim tarzları arasında saydıkları Asya Üretim Tarzına ilişkin düşünceleri şöyleydi: "Doğu'daki tüm olguların temelinde *toprakta özel mülkiyetin yokluğu yatar*...Bu Doğu cennetinin de gerçek anahtarıdır." (Marx, Haziran 1853) "Doğuluların toprakta feodal biçim içinde dahi özel mülkiyete gitmemişlerse bunun nedeni... toprağın, özellikle Arabistan'dan başlayıp, İran, Hindistan ve Orta Asya'ya kadar uzanan büyük çöl şeritlerinin özelliği ile bağlantılı olarak iklimdir... Burada yapay sulama tarımın ilk koşuludur ve bu da ya komünlerle eyaletlerin ya da merkezî devletin işidir. (Engels, Haziran 1853) "...Hindistan'da yerli ekonominin İngiltere tarafından çökertilmesi *devrimciydi*... Asya'nın bu kesiminin duragan özelliği - yüzeydeki durmak bilmez hareketliliğe karşın- birbirini tamamlayan iki koşul tarafından açıklanır: 1) kamusal hizmetler merkezi devletin göreviydi, 2)üstelik, bir iki büyük kent sayılmazsa herbiri tamamen bağımsız bir örgütlenmeye sahip olan ve kendi içinde küçük bir dünya oluşturan köylere bölünmüştü... Asya despotizmi için bundan daha sağlam bir temel bulunamaz." (Marx, Haziran 1853)."Ana hatları itibariyle Asya Üretim Tarzı, antikite, feodal ve burjuva üretim tarzları birbirini izleyerek gelişen toplumsal ekonomik oluşum çağları olarak nitelenebilirler." (Marx, *"Katkı"-Önsöz*). Bir tahlilden ziyade tasvir özelliği taşıyan ve başlıca karakteristikleri itibarıyla, Doğu'nun büyük imparatorlukları Çin, İran ve Osmanlı Devleti'ni açıklamakta herhangi yardım sağlamayan bu şema, AÜT tezinin savunucuları tarafından gerçek üretim ilişkilerinden çok onların hukuki yansımalarına dayanılarak Osmanlı Devleti'ne uygulandı -toprağın hukuken (Allah'tan başka) hiç kimseye ait olmaması (öte yandan hükümdar Allah'ın yeryüzündeki temsilcisiydi), artı ürününe devlet adına el konması, üretimin kamusal örgütlenmesinin askerî yüklerin "reayaya" aktarılmasıyla özdeşleştirilmesi- gibi bu tasviri belirlemelerin zorlamayla dönüştürülmesi Osmanlı Devleti'ne AÜT tezinin uygulanmasını inandırıcı kılmadığı gibi, bu tezlerin ileriye sürülmesinin siyasal saikleri de tartışmayı bir iktisadi tarih tartışması olmaktan süratle çıkarmıştı. Zira bu teze göre, bu durağan üretim tarzında bir devrime yol açmış olan şey, İngiltere'nin Hindistan'da yapmış olduğu gibi, uluslararası kapitalizmin Türkiye'ye girişiydi ve "ilerici güçler", kapitalizmi geliştirmekte olanlardı.

Osmanlı Devleti'nin *kendine özgü* bir üretim tarzı üzerinde yükseldiğini savunanlar bir kendine özgülükler kümesi oluşturmakla birlikte, AÜT düşüncesine hayli yaklaşan perspektiflere sahip olmakla birlikte AÜT'ün ilk savunucuları kadar doğrudan siyasal sonuçlara ulaşmazlar, (Dr. Hikmet Kıvılcımlı siyasal hükümler bakımından birinci tezin savunucularına yaklaşır) hatta bir bölümü siyasal sonuçlara yönelmekten kasıtlı olarak kaçınır. Bu tezin temel karakteristiği Osmanlı devletinin kurucularının bir aşiret demokrasisi geleneğini çok uzun süre yaşatabildikleri bir sınıfsız toplum belirlemesine dayanmasıdır. Özellikle Dr. Hikmet Kıvılcımlı *Osmanlı Tarihinin Maddesi*'nde Osmanlı Devleti'nin özgün gelişimini bulmaya ve açıklamaya çalışırken haklı olarak "devletin tabanında" yaşar kalan kan akrabalığına dayalı göçebe demokrasisi ruhuna dikkati çeker ama egemen düzen olarak bir feodal aristokrasinin doğup doğmadığı, üretim tarzının karakteri sorusu, genellikle kendine özgülüklerin ard arda dizilişi ile karşılanmaya çalışılır. Dr. Hikmet Kıvılcımlı'nın, Osmnalı Devleti'nin İstanbul'un fethine kadar geçen süre içinde barbar göçebe demokrasisi geleneklerini devlette yaşattığı, egemen toprak rejimi olan miri rejimin -ya da dirlik düzeni- ilkel komünaya tekabül ettiği, ordunun bir "halk ordusu" olduğu görüşleri hayli abartmalı sayılmalıdır. Son yıllarda sayıları durmaksızın artan araştırmalardan, feodalizmin temelinin daha göçebelik aşamasından çıkılmadan atıldığını, göçebelikten çıkılmazdan önce özel mülkiyetin gelişmiş olduğunu ve kabile içinde ve kabileler arasında zenginler ve yoksullar, yönetenler ve yönetilenler olarak bölünmelerin doğduğunu, toprağa yerleşme sırasında şeklen süren ortaklaşa mülkiyetin gerçekte iktisaden en güçlü ailenin hakimiyetini örttüğünü, en güçlü aile devlete yükseldiğinde ise gerçekte şekillenmiş olan sınıf ayrımının dolaysız olarak tescil edilmiş olduğunu tesbit etmek mümkündür (daha eski araştırmalar için Vladimirtsov, *Moğol Göçebe Feodalizmi*; Köprülü *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*). Dr. Hikmet Kıvılcımlı'nın şemalaştırma gerekleri yüzünden çok büyük ölçüde abarttığı -ya da abartmak zorunda kaldığı- göçebe komünal geleneklerinin devletteki devamlılılığı düşüncesinin yol açtığı en büyük açmaz, Osmanlı toplumunda yönetenler ve yönetilenler arasındaki çelişmeyi belirsizleştirmesi ve daha kurulduğu andan başlayarak toprağa bağlı köylülerle merkezi devlet arasındaki antagonizmden kaynaklanan köylü ayaklanmalarının Anadolu'da bir sınıf mücadelesi zeminini oluşturduğunun üzerini örtmesidir. Öte yandan, komünal geleneklerin yaşamayı sürdürdüğü kozanın silahlı kuvvetlerin tabanı olduğu belirlemesi de ordunun toplumsal mücadelede tuttuğu yerin düzenin yanı olduğu gerçeğini 1970'lere gelinirken gitgide belirsizleştirmiştir. Ancak Dr. Hikmet Kıvılcımlı'nın lineer gelişme modelleriyle yetinemeyecek ve basmakalıp şemalara itibar etmeyecek kadar araştırıcı zihni, Osmanlı Devleti'nin özgünlüğü üzerinde düşünmek bakımından sosyalist teorisyenler arasında azımsanmayacak bir etki yapmıştır.

Şu halde Osmanlı toplum düzeni üzerine tezler çeşitliliğinin aslında, merkezinde Osmanlı Devleti'nin kendine özgü bir feodalizm üzerine yükseldiği belirlemesinin bulunduğu temel tezden derece derece uzaklaşan itirazlar toplamından oluştuğunu söylemek mümkündür. Osmanlı Devletinde hakim üretim tarzının feodalizm olduğu tesbitine yönelen her itirazın da aslında bu feodalizmin gelişme diyalektiğinin ve kendine özgü özelliklerinin aydınlatılması bakımından birer anti-tez olarak feodalizm çözümlemesine eklemlendiği de söylenebilir. 1960'ların ikinci yarısında başlayıp 1970'lerin ilk yarısına kadar süren Osmanlı Toplumu üzerine hararetli tartışmaların önemli bir bölümünün, toplumdaki "feodalizm kalıntıları" gündeme gelmiş olduğu ve şu anda sosyalist hareketin hemen hemen her sektöründe bu kalıntıların varlığının, kapitalizmin hakimiyetine eklemlendiği görüşünün genel kabul görmesi tartışmayı ait olduğu yere tarih bilimi alanına iade edecek gibi görünüyor. Gene de tarih bilimi alanı yöntemsel ve ideolojik bir sınıf mücadelesi alanı olduğu sürece tarih tezleri üzerine tartışmaların sırf bilgince tartışmalar olarak geçmesi beklenemez. Zaten, sosyalist hareketin tarih bilinci ile donanmasına da tartışmanın geçmişte öyle geçmemiş oluşu paha biçilmez bir katkıda bulunmuştu.

Böylece, statik bir dengeye mahkûm olan Anadolu Selçuklu Devleti, Doğu'dan gelen ikinci aşiret akını ile yıkılacak; Moğolların önünden kaçan Türkmen aşiretleri Anadolu'ya dolup elde edilen dengeyi sarsmaya başlayacaklardı. Baba İshak İsyanı gibi dinsel-toplumsal hareketler bu durumun en açık belirtileridir. Tek çare, yeni gelenleri yeniden uçlara yerleştirmek ve yeni fetihlere girişmekti. Ancak, gelen aşiretler, bu fetihleri kendi hesaplarına yapacaklar ve Moğolların darbesini yiyen merkezi Selçuklu idaresinin çökmesinden sonra, Anadolu'da barışı ve ticareti mümkün kılan ortam tümüyle yok olacaktı.

Beylikler ve Osmanlılar'ın Sivrilmesi

Anadolu Selçukluları, ellerindeki birkaç liman dışında bir kara devleti olarak kalmışlardı. Çevreleri ise Hıristiyan devletleriyle sarılıydı: Kuzeydoğuda Gürcüler ve Trabzon Rum İmparatorluğu (1204'ten sonra); Sinop'tan Alanya'ya kadar Batı Anadolu'yu içine alan çemberde Bizanslılar; Kilikya'da Ermeniler ve daha ilerde Haçlı Antakya ve Urfa Prenslikleri. Yeni gelen aşiretler bu uçlara yerleştirildi ve beylikler buralarda kuruldu. Bununla birlikte önem kazanan ilk beylikler, dış fetihlerden çok Selçuklu topraklarını ele geçirmekle güçlendiler, Konya'yı ele geçiren Karamanoğulları ya da Germiyanoğulları gibi. Ancak iç bölgeler paylaşıldıktan sonra tek gelişme olanağı dış fetihler oldu.

Anadolu'nun bu ikinci fethi yeniden uygun bir ortamda yapılıyordu. 1204'te Haçlılar İstanbul'u alınca Bizans imparatorları İznik'e çekilmişlerdi. Bizans merkezinin Anadolu'ya kayması yeni Türk fetihlerini oldukça güçleştiriyordu. Oysa 1261'de Bizanslıların İstanbul'u geri alması ve Paleolog hanedanının iktidara gelmesi birçok şeyi değiştirdi. Anadolu Bizans nüvesi birden boşaldığı gibi, Paleologlar zamanında Bizans'ta, dışa bağlı feodalizm doruğuna ulaştı. Hanedan, Dördüncü Haçlı Seferi'nin ve Bizans istilâsının başını çeken Venediklilere karşı çıkabilmek için Cenevizlilerle anlaşmak zorunda kaldı. Yapılan anlaşma sonucunda Cenevizliler Karadeniz ticaret tekelini ele geçirdikleri gibi, Anadolu kıyılarında (Trabzon, Samsun, Sinop, Amasra, Foça) ve hatta İstanbul'un karşısında Galata'da yerleştiler; kısacası Bizans ticaretine hâkim oldular. Ayrıca, Paleologlar, Katolik kilisesine hoşgörülü davranmak zorunluluğundaydılar ve bu tutum Ortodoks din adamlarının, özellikle de keşişlerin merkezi idareye karşı baş kaldırmasına neden oldu. Bu durumda Batı Anadolu'nun fethini bir keşiş-derviş ve Bizans kumandanı-Türk gazisi uzlaşması gibi görebiliriz. Sarı Saltuk gibi fetih destanları ve ilk Osmanlı kronikleri Osmanlı gazisi olmuş Bizans kumandanı ve derviş olmuş keşiş hikâyeleri ile doludur. Aynı Osmanlı tarihlerinin ilk Osmanlı padişahlarını, koydukları hafif vergilerden dolayı ne kadar övdükleri ve vergilendirmeyi ağırlaştıran Çandarlı gibi vezir ailelerini ne kadar kınadıkları düşünülürse, Bizans'ın Batı'ya bağımlı feodalizminden kaçan halkın ilk Türk idaresini nasıl yeğlediği anlaşılır.

Beyliklerin ilerlemesi kıyılara varınca, en güçlü kuruluşlar İzmir-Efes arasını tutan Aydınoğulları ya da Sinop ve yöresini denetleyen İsfendiyaroğulları gibi önemli kıyı parçalarını elde edenler oldu . Ancak denize ulaşma iki önemli sorunu da birlikte getirdi: Fetihlerin durması ve Batılılarla temasa geçme. Ege Denizi'ne ulaşan Aydınoğulları ve Menteşeoğulları Beylikleri hızla korsanlığa ve deniz savaşlarına geçmeyi bildiler, ancak karşılarına Rodos şövalyeleri ya da Venedik filosu gibi güçler çıkınca da bu güçlerle uzlaşmak zorunda kaldılar. Bu uzlaşmalar Batılıların Sinop'ta, İzmir'de, Foça'da, Bodrum'da üsler elde etmelerini mümkün kıldığı gibi, Batı'nın ekonomik gücü de beyliklerin ilkel ekonomisini hemen denetimi altına aldı

İslâmda tasvir yasaktır; tiyatro bilinmez, Aristo yazmış olsa da kavranamaz. İbni Rüşt, kapısının önünde çocukların savaşan bir orduya, ya da minarede ezan okuyan bir müezzine öykünmelerini seyrederken bile Aristo'nun tragedya üzerine yazısını yorumlarken bunu devlet büyüklerinin bir ululanması, bir kaside olarak addeder. Buna karşın çocuk oyunlarından halk türkülerine, panayır çığırtkanlarından Nasreddin Hoca anlatılarına, destanlardan derviş kültlerine kadar muazzam bir yazısız edebiyatın, din dışı bir halk islamının varlığını hemen her zaman sürdürmüştür. Bu muazzam inançlar, tarikatler, mezhepler, halk adet ve gelenekleri çeşitliliğini, merkezi bir iktidara boyun eğmeyi sağlayan, dinsel unsurlarla şekillenmiş bir edilgenlik olarak kavramak, bunların yaygınlığı, çoğu zaman iktidar karşıtı toplumsal hareketlenmeleri, hatta isyanları bile uyandırabilecek, en azından onlara ilham kaynağı oluşturabilecek tarihsel konumları karşısında olanaksız gibidir. İslâm dini, tarikatlar ve dinsel sapmalar karşısında, resmi inancın en güçlü olduğu dönemlerde dahi Hıristiyanlığa oranla çok daha hoşgörülü bir görünümdedir. Derviş, dini yaşantı pratiğini bireysel esaslara dayandıran, ve toplum içinde yalıtık, münzevi bir yaşamı sürdüren kişidir. Dervişin anlamının halk kültüründe dilencininkinden çok farklı, esrarengiz ve mistik çağrışımının nedeni de bu olmalıdır. Öğretisinin dinsel kılıfı Peygamber öğretisine, doğrudan Kuran yoluyla Allah'a bağlanmış olsa bile, dinsel yaşam pratiğinin geleneksel karakteri açısından çok daha eskilere, belki Hıristiyanlığın çoğu zaman sapkın olarak nitelendirilmiş mezhep ve kardeşlikleri aracılığıyla geçmiş bir Antik Yunan toplumsal pratiğine, insan toplumsallığının ilk özgür karakterli biçimlenişlerinden birisi olan kardeşlik ve tarikat pratiklerine bağlanmaktadır. Öğretisel açıdan doğrudan bir tarihsel bağ kurulamasa bile, Epikurosçuların, Stoacıların, daha da geriye gidersek, karmaşık dinsel kültlerin (Orfizm gibi) yaşam biçimleri, ve gündelik yaşam kurallarının biçimleri ile benzerliği tartışmasızdır. Buna karşın, tekkelerde bir araya gelen kentli dervişlerin, özellikle Memluklar döneminde olduğu gibi, kendilerini mutlak yoksulluk pratiğine terketmiş oldukları, hatta yoksullluğu zorunlu olarak kabul ettikleri anlamına gelmez bu. Çoğu zaman zengin vakıflara ve bu tür kuruluşlara sahip oldukları dönemler olduğu bilinmektedir. Tekkelerin zenginliğinde, dervişlerin yaşam düzeylerinde ve toplumsal statülerindeki düşüş, resmi İslâm felsefesi, ve ulema sınıfı tarafından kabul görmemeleri, halk islamının temsilcileri olarak pek çok başkaldırının sorumluları olarak görülmeleri yüzünden gerçekleşmiştir zamanla. Bazıları her bakımdan diğer tarikat dervişlerinden daha yüksek bir sınıfsal statüye, toplumsal dereceye sahiptiler. Siyah Kalem'in yaptığı üstteki desende dervişler, soldakinde ise at, eyer ve silahlarıyla bir Türkmen savaşçısı görülüyor. Tasavvufun, resmi İslâm dini ve ulemanın anlayışı tarafından mahkum ediliş biçiminin hikayesi ilginçtir.

54 (1) Osmanlı Devleti'nde Toplumsal Mücadeleler

İlk İslâm mutasavvıfları böyle bir davranışı hiç beklememişler, üstelik, dinsel örgütlenmelerin ilk çıktıkları yerlerde hemen her zaman güçlü bir tarikatçılık ile birarada bulunması nedeniyle, Peygamber'in onları defterden silmiş olmadığı düşüncesine de içten inanmışlardı. Onlar kendi istekleri ile yoksulluk içinde yaşamayı seçmişler, ancak bunu, dinsel açıdan kabul görmesi gereken bir amaç, yani Kuran'ı düşünmek ve tevekküle dalmak amacıyla yapmışlardı. Ancak zengin için yoksulun varlığı, üstelik bunun hem de dinsel bakımdan halk içinde kabul görmesi dayanılmazdır. Hıristiyanlık'taki günah çıkarma pratiğinin yokluğu, farklı bir iç yaşantı pratiğinin yaratılmasını gerektirmekte, buna bağlı olarak, keşiş yaşamındaki pek çok öge gündelik yaşantıya sokulmaktadır; kendi içindeki bilinç halini gözetlemek, bireysel hataları bulmak ve acımasızca tesbit etmek. Hıristiyan kenobit kurumlarındaki ve keşiş manastırlarındaki katı hiyerarşik, ve çoğu zaman dünyevi boyun eğiş yapısı geliştirilmemişti. Bu anlamda, felsefi mizacına karşın tasavvuf halk dininden, halk adet ve inançlarından kopmamış, bu yüzden resmi sunnî inancın yıldırımlarını daha ciddi bir biçimde üzerine çekmiştir. Kardeşliğe kabul edilebilir herkesin girebilmesi, bu dini kuruluşları Antik Yunan'daki, Hıristiyanlık'taki ve sonraki marjinal tarikatlardaki (masonluk vb. gibi) kapalılıktan ve asık yüzlülükten kurtarabilmiş, asıl önemlisi halk için de girilebilir kılmıştır. Tasavvuf, sunnî İslâm alimlerinin sert saldırılarına maruz kalırken sürekli olarak Süryani ruhban öğretilerinden, Hint felsefesinden, Hıristiyan Neo Platonizminden ve özellikle İran Mazdeizminden ilham almış olmakla suçlanmıştı. Araştırmalar sufi edebiyatında önemli ölçüde Yunan kaynaklı felsefi terimlerin ve kavramların varlığını tesbit etmiş bulunmaktadır. Tüm bunlara karşın, halk diniyle tasavvuf pratiği arasında pek keskin olmasa da bir ayrım yapmak gerekebilir. Halk dininin özel karakteristiği, kültürel kaynaklı, ve dogma türü doktrinler karşısında anlayışsız ve uzak olmasıdır. Dini karakter taşıyan halk masallarının toplumda zaman içinde dolaştırdığı imgeler arasında mistik efsane kahramanlarından meczuplara, yatırlardan velilere kadar, dinsel ilmin ve politikanın ancak bir yere kadar izin verebileceği figürler bulunmaktadır. Bunlar özsel olarak belli bir halkçı yaşam biçimine, yoksulun yüceltilmesine, kısacası iktidarın ve dinin değerlerinin tümünün, ya da bir kısmının pratikte geçersizleştiği bir toplumsal/bireysel an'a tekabül etmektedir. Hıristiyanlığın kabul görüşüne ilişkin anlatılarda mistik ögelerle sarılıp sarmalanmış taumaturga'nın, yani (İsa'nın dokunduğunu iyileştirmesi) inancının ne kadar yaygın olduğunu, ve ballandıra ballandıra anlatıldığını unutmamak gerekir. Anadolu ve çoğu Arap ülkesinde, İran ve başka Müslüman yörelerde yaygın olan bu tür anlatıların, yatır ve veli hikayelerinin Hıristiyanlık'taki mucize öznesi azizler efsaneleriyle ne kadar benzerlik gösterdiklerine dikkat çekmek gerekir.

Bu evrimin izlenmesi Anadolu'da aynı dönemde kurulmuş olan on-onbeş beylik arasından Osmanlıların nasıl sivrilebildiği sorusunu aydınlatmaya yardımcı olur. Bunun karşılığı Bizanslılarla ve Balkan devletleriyle karşı karşıya kalmış olmalarıdır. Batı'nın ekonomik sömürgeleri haline gelen bu ülkeler, gittikçe zayıflayan kendi politik yapılarını koruyorlar, böylece, Batı'nın zararını görüp onun askeri gücünden yararlanamıyorlardı. Oysa, Batı'nın doğrudan elinde tuttuğu üsler, Rodos, Kıbrıs, Girit Osmanlılara çok daha uzun bir süre dayanabildiler. Hatta Osmanlı ilerlemesi karşısında, Venedikliler Dalmaçya'da, Arnavutluk'da ve Ege'de, önemli gördükleri bazı yerleri koruyabilmek için, yerel idareleri ortadan kaldırıp oraları doğrudan kendilerine bağlamışlardı. Ancak önemli sayıda Ortodoks Hıristiyan halkın yaşadığı yerlerde ve özellikle Bizans topraklarında, Batı'ya karşı düşmanlık bunu olanaksız kılmış ve son ana kadar, Bizans imparatorlarının, Katolik kilisesinin üstünlüğünü tanıyıp Batı'dan yardım alma çabaları, özellikle halkın ve Ortodoks kilisesinin direnci karşısında başarısız kalmıştı. Bu durumda, Bizans, Batı ile Doğu arasında ortada kalmasından doğan bin yıllık çelişkisini çözememenin cezasını çekti. İmparatorluğun çökmesi ile özgürlüğüne kavuşan kilise ise, Papalığa boyun eğeceğine, padişahların gölgesinde yaşamayı yeğledi.

Osmanlılar Rumeli'ye geçip Bulgar devletini ortadan kaldırana kadar. onlara Çanakkale yolunu kapayan Karesi Beyliği'nden başka hiçbir beyliği fethetmiş değillerdi ve Osmanlı fetihleri özellikle Avrupa'ya doğru yapılmıştı. Kanuni Süleyman Viyana'yı kuşattığında bugünkü Türkiye'nin tüm toprakları henüz fethedilmemişti. Bu yüzden, 19. yüzyıl sonuna kadar Osmanlı Devleti, bir Anadolu devleti olduğu kadar, hatta bazen daha da fazla, bir Rumeli devleti olmuştu.

Diğer beyliklerin fetihlerini bitirdikleri anda Osmanlılara Balkan yolunun açılması, dengeyi onlardan yana değiştirdi. Doğu'dan, hatta diğer beyliklerden gelen, askeri ve idari kadro denebilecek gaziler, ulema, dervişler, Osmanlı Beyliği'nde yoğunlaştılar. Bu yoğunlaşma diğer beylikleri zayıflattı ve fethedilmelerini kolaylaştırdı. Ancak beyliklerin fethi, onların temsil ettiği güçlerin hemen ortadan kalkmış olduğu anlamına gelmiyordu.

Anadolu Selçuklu Devleti dağıldığı zaman onu oluşturan güçlerden iktidarı paylaşanlar ya kısa ömürlü beylikler kurmuşlar ya da Moğol aristokrasisi ile bütünleşmeye çalışmışlar, ancak kısa zamanda elenmişlerdi. Geride kalan kentlerin üretim güçlerini oluşturan gruplar, Ahilik teşkilâtında birleşerek geçiş döneminde önemli bir güç oluşturdular. Ahiler, Anadolu ve Kuzey İran'da, Selçukluların ve İlhanlıların dağılmasından sonra ortaya çıkan geçiş dönemlerinde, İslâm tarihinin ilk ve tek özerk kent idaresini kurabilmişlerdi. Biricik İslâm komünleri, merkezi idarenin yok olduğu bu ender dönemlerde kurulabilmişti. Tebriz'de, Ankara'da, Konya'da Ahiler kısa dönemler için idareyi ellerine geçirebilmiş, çoğulcu bir yönetim biçimi uygulamışlardı. Bunun dışında da, beylikler döneminde, Anadolu kentlerinde yerel yönetimi önemli ölçüde denetleyebilmişlerdi. Hızla merkezileşen Osmanlı idaresinde bile ilk Osmanlı hükümdarlar, Ahilerle anlaşma yoluna gitmişler ve sonraları, tümüyle devlet tarafından denetlenen loncalarda, biçimsel de olsa Ahiliğin izleri kalmıştı.

Loncalar aracılığıyla Ahileri denetlemekte zorluk çekilmemesine karşın, aşiret sorunları Osmanlıları uzun süre uğraştırdı. Diğer beylikler bir aşiret devleti olmaktan ileri gidemediler. Yerel hanedanları ortadan kaldırıp topraklarını Osmanlı devletine bağlamak aşiret sorununu çözmeye yetmedi. Özellikle en büyük direnci gösteren Karamanoğlu Beyliği'nde direnmeyi sürdüren aşiretler, önce Şah İsmail'in Şii hareketinden yana çıktılar, sonra da Celali İsyanları'na kadar giden Anadolu ayaklanmalarının asıl vurucu gücünü oluşturdular.

Köylü Ayaklanmaları ve Oryantalizmin ''Yok''lar Listesi

Bugün Batı tarihçiliği, uzun vadeli sosyo-ekonomik (Ömer Lütfü Barkan'ın yaptığı gibi, ''İçtimaî ve iktisadî'' adı altında düpedüz formalist ve dar hukukî değil, gerçekten sosyo-ekonomik) ve kültürel yapı değişimlerini esas alan; bu süreçlerin bağrından fışkırdığı geniş kitlelerin anonim, kendiliğinden varoluş biçimlerinin içine girip, o günlük yaşantının her alt-faaliyetini olanca renkliliği içinde yeniden canlandıran; böylece aslında isimsiz halkı insanlaştırmayı, özneleştirmeyi başaran, aşağıdan yukarı bir yaklaşımla, son derece çeşitli ampirik araştırmalar üretiyor. Türk tarihçiliği ise zihinsel zincirlere vurulmuş durumda. Benzeri ampirik çalışmalar, ancak yeni bir dizi duyarlılığın araştırmacılara yön vermesiyle ilerleyebilir. Bunun için önce, devletçi-milliyetçi tarihçiliğin Augeas ahırlarında kapsamlı bir teorik temizlik gerekiyor.

''Batı'da köylü ayaklanmaları var, bizde yok'' -nereden biliyorsunuz? Önü ve arkası fazla kurcalanmaksızın ulu-orta tekrarlanıp duran bu önerme, herhangi bir ciddi çalışmaya dayanmadan önce, *ideolojik* bir sistemin yapıtaşlarından birini meydana getiriyor: ''Batı'da feodalizm var, bizde yok (çünkü bireysel lordluk yok, tımarlar köylü üzerinde yargı hakkıyla elele gitmiyor ve babadan oğula geçmiyor); Batı'da sömürü var, bizde yok (çünkü serfler karşısında senyörlerin sınırsız keyfiliğine (?) karşılık Osmanlı reayasının vergilendirilmesi devlet eliyle, kanunlarla düzenleniyor); Batı'da sınıflar ve sınıf mücadelesi var, bizde ise sınıflar devleti değil, devlet sınıfları yaratıyor ve sınıf mücadelesi gelişmiyor (çünkü -olabilecek en sofistike varyantıyla- Avrupa Ortaçağ manorlarında *demesne* denilen bey toprağı ya da hassa çiftlik üzerindeki angaryanın senyör ile serfi ''üretim sürecinde'' zıtlaştırmasına karşılık, ürün-rantın hakim olduğu Osmanlı toplumunda sipahi ile reaya sadece mahsülün kaldırılmasından sonra, ''bölüşüm sürecinde'' yüzyüze geliyor); Batı'da sivil toplum ve birey var, bizde yok (çünkü otoritenin parsellendiği Avrupa feodalizminde fiefler çok geniş muafiyetlerden yararlanırken, Osmanlı'da merkezî devlet her yerde hazır ve nazırdır); aynı nedenlerle Batı'daki başkaldırı geleneği de oluşamıyor ve zaten Türkiye bu yüzden modernliğe/kapitalizme/demokrasiye geçmedi, geçemiyor...'' Avrupa ile Asya'yı ortadan bıçakla kesilmişçesine, tertemiz biçimde birbirinden ayıran bu varlar-yoklar listesinde, (a) devlet kaynaklı, halka her zaman devlet ve nizam-ı âlem açısından bakan Osmanlı belgelerinin doğal deformasyonu; (b) kökenleri Tek Parti yönetiminden millî şefliğe geçiş yıllarında yatan bugünkü muhafazakâr tarihçiliğimizin, bu deformasyonu gizemsizleştireceğine, katı bilimci bir tavırla gerçeğin ta kendisi kabul edip, sınıf mücadelesi kavramını Türkiye tarihinden sürüp atma çabasında kendi devlet fetişizmini Osmanlı ''altın çağ''ından gerekçelendirmeye başlaması; (c) kapitalistleşme patikasına girmiş Batı'nın, feodal ve despotik Doğu ile 15.-16. yüzyıllardaki ilk kapsamlı temas anının yarattığı (Perikles Atina'sında ''Yunanlılar bir zamanlar barbarların şimdi yaşadığı gibi yaşıyorlardı'' basit gerçeğini Thukydides dışında kimsenin görmemesini andıran) ''özsel farklılık'' yanılsaması üzerinde yükselip, Montesquieu, Hegel ve Marx gibi en büyük düşünürleri de içine alan Oryantalist paradigma; (d) tarihsel materyalizmin genel yöntemini izlemek yerine, bir Marksolog tutumuyla, Oryantalizmin özcülügünün (essentialism) Marx'taki yankısı olan ''Asya Üretim Tarzı'' hipotezine bağlılığı yeğleyen çağdaş AÜT teorisyenlerinin düşünceleri, tuhaf bir şekilde birleşmektedir. Şu farkla ki, Osmanlı düzenine ilişkin bütün temel saptamaları muhafazakâr tezlerin değişik söylenişlerinden ibaret olan AÜT teorisyenleri, ayrı değer yargılarına sahiptirler: Türk devletçi-milliyetçilerinin ''iyi'' deyip yücelttiği her şeyi, klasik Oryantalistler gibi AÜT'-çüler de kapitalizmin mümkün olmadığı bir duraganlıktan sorumlu sayıp ''kötü'' görüyorlar. Öyle veya böyle; yarım yüzyıldır, köylü ayaklanmaları ya da daha genel olarak Osmanlı toplumunda sınıf mücadelesinin açık ve örtük, bilinçli ve bilinçsiz, gündelik ve patlamalar halindeki bütün tezahürleri üzerine *tarihçilik disiplininin içinden* düzgün incelemeleri, yukarıdaki önyargılar bütünü peşinen buduyor, inatçı radikaller çıkarsa tez aşamalarında ''doğal ayıklama''ya uğratıyor, engelliyor.

Kuşkusuz ideoloji ile birlikte değerlendirilmesi doğru olan disiplinlerarası parçalanma, Osmanlı köylü ayaklanmalarına veya şimdilik daha nötr bir deyimle halk hareketlerine duyarlıklı bir araştırma yaklaşımının önündeki ikinci büyük barikatı oluşturuyor. Bugün tarih dalları ve alt-dallarının aşağı doğru bölüne bölüne gelip dayandığı küçük uzmanlık alanlarında kariyer yapmaya uğraşan insanların pek azı başlarını kaldırıp sağa sola bakıyor ve diğer alanlarda biraz okumaya gayret ediyor; örneğin Osmanlı tarihçileri ile Batı Avrupa Ortaçağ tarihçileri, tamamen birbirinden kopuk faaliyet gösteriyor (tabii bu kompartmanlaşma özellikle bizim Osmanlıcılarımızın işine geliyor). Sınırlı bir malzeme üzerinde alabildiğine yoğunlaşılınca, o somutla ilgili her şey özgül, orijinal ve benzersiz gözükmeye başlıyor; tek bir konuda ampirik bilgi çoğalması, evrensel boyutlar taşıyan bir teorik formasyonla desteklenmediği takdirde, olmadık optik yanılgılara düşebiliyor. El hâk, Osmanlı tarihçilerinin kaçı, senyörlerin serflere istediklerini yaptırabileceği ya da manorlarda *demesne*'in ve feodal sömürüde angaryanın esas olduğu fikrine bugünkü Batılı Ortaçağcıların kahkahayla güleceğinin farkındadır? ''Batı lordlarının keyfiliği'' ve ''Doğu toplumlarının durağanlığı'' tezlerinin simetriğinden, yani Aydınlanma düşünürlerinin çoğunun kendi geçmişlerini: Avrupa feodalizmini, durağan görmüş olduklarından ve yaygın bir geleneğinden de asıl Asya yönetimlerini keyfi saydığından, böyle karşılaştırmalar bütün apriorist aforizmaları geçersizleştireceğinden mi, kimse söz etmiyor? 1986'da İngiltere'deki bir bilimsel toplantıda, çok değerli bir Türk tarihçisi, köylülerin padişahı/kralı ''iyi'', çevresindeki yüksek ricali ise ''kötü'' saymalarını, Osmanlı Türk toplumuna özgü bir bilinç biçimi diye anlatmaya başladı -niçin, yıllarca okuduğu, çalıştığı, tezini yazdığı ülkenin ünlü 1381 Ayaklanmasında İngiliz köylülerinin tıpatıp aynı bilinci taşadıklarını bilmiyor? Başlıbaşına bir sorun da, Oryantalist paradigmanın içerdiği ikiliklere temel yapılmak istenen gözlem dilimlerinin belirlenişi. Bazen çok rahat bir tarzda, örneğin, Batı'da krallık kurumunun seçimsel karakterine karşılık Osmanlı'da böyle bir şey olmadığı (bir kere daha, hem buna sevinen muhafazakâr tarihçilerce, hem bundan yakınan AÜT'çülerce) söylenebiliyor. Bırakalım, Osmanlı merkezîyetinin en güçlü olduğu 15.-16. yüzyıllarda dahi devşirmelerin ve soyluların, yeniçerilerin ve ulemanın, net bir saltanat veraseti kuralının olmadığını herkesin bildiği koşullarda, kimin tahta çıkacağını ve kim(ler)in öldürüleceğini saptamaya ayrı ayrı ''parti''ler halinde nasıl karıştığını; bu karşılaştırmanın bir tarafında yer alan *Erken Ortaçağ* Cermen şefliğinin karşısına neden Fatih veya Kanunî dikiliyor da, Cengiz'lerin, Timur'ların han *seçilişi* geleneğiyle aynı platformda, ilk Osmanlı beylerinin de, bir kabileler topluluğunun savaş önderleri olarak, çevrelerindeki aşiret reislerince bu göreve *seçilip* uzun süre ''eşitler arasında ilk'' olmaktan sıyrılamadıklarına (bütün diğer hataları bir yana *Osmancık* romanı ve televizyon dizisinde Tarık Buğra'nın da kaydettiği bu yalın olguya) hiç değinilmiyor? Bu seçimsel beylikten sultanlık ve padişahlığa evriliş Osmanlıyı benzersiz kılmaz; çünük aynı evrim, secimsel krallığın yerin mutlak monarşinin alışıyla, Batı'da da Orta ve Geç Ortaçağ'da gözlenebiliyor.

''Batı'da köylü ayaklanmaları var, bizde yok'' iddiasının şimdiye kadar ortaya atılış biçimi ve düzleminde, protatiplerine işaret ettiğim bütün hatalar ve darlıklar bir araya geliyor. Bu görüşte olanlar, 1402-1412 Fetret Devri'nin Bedreddin, Börklüce Mustafa ve Torlak Kemal hareketlerini de köylü ayaklanması kabul etmiyorlar, örneğin; 1502 ve 1511'de Doğu Anadolu'da patlak verip II. Bayezid'in bastıramadığı, sonradan Yavuz'un bu 40 bin köylü ve göçebeyi kesip Anadolu'yu zorla Sünnileştirmesine yol açan başkaldırıları da; aynı şekilde, 16. yüzyılın sonundaki Celâlî isyanlarını da. Niçin? İlk grup hakkında, Şeyh Bedreddin'in okunduğunda çok da ''komünistçe'' gelmeyen felsefesinin panteist ve senkretist karakterinden, şehzade kavgalarının olağandışı koşullar yarattığından, vb. dem vuruluyor; ikinci gruba itirazlar, olayın Şiilik/Alevilik ve İran'daki Safevi devletine destek sorunu olarak görülmesinde düğümleniyor: Büyük Kaçgun hem fazla heterojen, hem de fazla geç bulunarak klasman dışı tututuyor; hepsinin ortak yanları olarak, net bir toprak talebinin, net bir sınıfsal bileşim ve antagonizmanın, net bir din-dışı bilincin saptanma-

Kanuni, para darlığına bir çözüm olarak ''arazi tahriri''ni yenileyerek köylerden alınan vergileri artırdı. Bu durumun yarattığı hoşnutsuzluk sonucunda önce Alevi-Türkmen halk arasında başlayarak daha sonra yayılan ayaklanmalar, ordu tarafından kanlı biçimde bastırıldı. Bunlardan biri Schweigger'in kitabında yer alan gravürde görüldüğü gibi, mahkumu çengele asma ve o şekilde ölüme terketmekti.

ması zikrediliyor. 17.-19. yüzyıllarda ise her türlü "eşkiyalık ve halk hareketi" olduğu biliniyor mu; o zaman da Osmanlı düzeni zaten çözülme halinde deniliyor; ayaklanmak marifet değil, yani, şöyle adam gibi köylü ayaklanması olacaksa okul kitaplarındaki tarihle yükselme devrinde ya da klasik çağda olması öngörülüyor. Başka bir deyişle, kimseye köylü ayaklanması veya halk hareketi beğendirilemiyor. Bunun ardında, bir kere özellikle 1502 ve 1511'e bakışta, Osmanlı devletinin ideolojisini teslimiyet ile, derinleşen bir devletin göçebeliği ezip köylülüğü daha fazla sömürmesine tepkinin dinsel heterodoksluk kanalına akışındaki nedenselliği kavrayamayış, apaçık farkedilebiliyor. Hatta tarihçilerimiz Ortaçağ toplumlarında sınıf mücadelesinin hemen her yerde dinî ideoloji örtüsü altında kendini ifade ettiğinden genel olarak habersiz davranıyorlar. Nihayet bir olaya köylü ayaklanması adının layık görülmesi için, galiba sınıf bileşimi bakımından çok saf, bilinci bakımından çok bilimsel, programı bakımından tüm feodal aristokrasinin topraklarına el konulup bunların köylülere dağıtılmasında çok kararlı, ittifakları bakımından her türlü hakim sınıf kesiminden ya da komşu iktidar odağından çok bağımsız davranması zorunlu oluyor. Bunlar da yetmiyor; ayaklanmanın, sözkonusu Ortaçağ devleti ve düzeninin inişe geçtiği bir aşamada veya zaafa uğradığı bir konjonktürde değil de, yükseliş sürecinde ve gücünün doruğunda, yönetimin başarısına, ekonominin canlılığına ve devletin birleşik aygıtının tüm bastırma kapasitesine meydan okuyarak kendini ispatlaması isteniyor. *Peki, Batı'da var mı böyle köylü ayaklanması?* Bunu kimse düşünmüyor. Biz söyleyelim: *Yok.* Sondan başlayacak olursak, Avrupa Ortaçağ'ında da köylü ayaklanmaları, feodalizmin yükseldiği, henüz basit ve hafif bir devletin/aristokrasinin köylüleri fazla yüksek sömürü oranlarına maruz bırakmadığı, üretici güçlerin çok geri bir noktadan yola çıkan tırmanma çizgisinin büyük krizlere uğramadığı erken yüzyıllara değil, her yerde yoğunlukla 14. yüzyıl ortasından sonraya, başka bir deyişle, Batı feodalizminin kendi organik takvimi içinde görece geç, krizlerin başgösterdiği, kapitalist gelişmenin uçverdiği bir aşamaya işaret ediyor. (14. yüzyıl sonları ve 15. yüzyılın ilk yarısı, İngiltere-İtalya-Almanya üçgeninin her köşesinde bir köy ve şehir ayaklanmaları furyasına tanık: İngiltere'de 1381 ve sonra 1450'lerin Jack Cade isyanı; 1370'lerde Floransa'da Ciompi hareketi; Almanya'da Engels'in o denli ilgilendiği köylü savaşı. İşe bakın ki Osmanlılarda 1402-1412 ayaklanmaları öbeği de bu dönemde. Tesadüf mü? Avrupa çapında bir krizin ürünü mü? Bu sorular daha yeni gündeme geliyor.) Ayrıca hiçbir yerde köylülerin, istikrar hüküm sürerken, sadece kendi başlarına, hakim sınıfların belirli unsurlarıyla ilişki kurmaksızın, yekpare bir devletin üstüne gitmeleri sözkonusu değil. Heterojenlik, karışık bilinç biçimleri, sınırlı talepler, düzen-ötesi perspektiflerin yokluğu, Ortaçağ köylü ayaklanmalarının evrensel karakteri. *Esasen bu yüzden, Batı'da da "köylü ayaklanması yok, halk hareketi yok" diyen tarihçiler var!* Roland Mersnier, örneğin, Sovyet tarihçisi Porşnev'in sınıfsal hareketleri gözüyle baktığı olayları "merkezi otoriteye karşı vergi protestoları" olarak değerlendiriyor. Jacques Leers de Ciompi ayaklanmasının gerçekten aşağı sınıfların eylemi değil, hakim sınıf içindeki çelişkilere bağlı olarak kitlelerin kullanılmasının ürünü olduğu kanısında. Gösterilen gerekçeler, Osmanlı toplumundaki sınıf mücadelesinin iskonto edilişine hayli benziyor.

Öyleyse Türkiye'nin Ortaçağ düzeninin ve ürettiği çelişme türlerinin hiç mi özgüllüğü yok, Batı Avrupa karşısında elbet; ve bu sorun kulaktan dolma "bilgi"lerle ya da retorikle halledilemez. "Yok"luğu baştan, hazır modellerden hareketle ilan edilen bir şey, nasıl doğru dürüst araştırılabilir? *Profesyonel tarihçilik*, bu işe yeniden başlamalı. İdeoloji tabakalarını bir bir kaldırdıktan sonra, sıra gerçek özgüllükleri yakalayıp gerçek temellerine oturtmaya gelebilir.

HALİL BERKTAY

54 (1) Osmanlı Devleti'nde Toplumsal Mücadeleler

Osmanlı Düzeninin Kuruluşu: Gaziler, Ulema, Kapıkulu

Osmanlı Beyliği'nin, kuruluşundan beri sürekli olarak bir "uhuvve" devleti konumunda bulunması, her yerden gelen Müslüman gazilerin oraya akın etmesini, hatta birçok Bizans komutanının Türk tarafına geçmesini sağlıyordu. Bu katkılar hem yeni devletin savaş gücünü artırıyor, hem de aşiret düzeninin getirdiği tutuklukları gideriyordu. Osmanlı Beyi aşiret düzeninin tutsağı olacağına bir savaşçılar grubunun komutanı oluyordu.

Bu ortamda beliren ilk sorun, fethedilen toprakların mülkiyetiydi. Mülk edinmek için sınırlara gelen gaziler, hükümdara ganimet malının ve mülkün beşte birini verdikten sonra geri kalanı üzerinde istedikleri gibi tasarrufda bulunmak niyetindeydiler. Nitekim, Rumeli'de fethedilen ilk topraklar da böyle olmuş, gazi aileleri büyük malikâneler elde etmişlerdi. Böyle bir gelişme merkezi bir devlet anlayışına ters düşüyordu ve Osmanlı Beyliği'ne akın eden ikinci bir grubun, ulemanın çıkarlarına da aykırıydı. Ulemanın asıl amacı devlet idaresinden pay almak, yani bir bürokrasi oluşturarak, vergilendirme yoluyla artı-ürünün büyük bir kısmını merkezde, dolayısıyla ellerinde toplamaktı. Zamanın bilgilerini ve özellikle şeriat'ı yorumlama gücünü ellerinde tutan ulema ile hanedan arasında doğal bir ittifakın kurulması olağan bir sonuçtu. Böylece ilk merkezi devlet nüvesi kuruldu.

Alınan ilk önlemler *tımar* sisteminin kuruluşu ve kapıkulu ordusunun temelinin atılması oldu. Tımar sisteminin esasında, fethedilen toprakların bundan böyle gazilerin özel mülkü değil, devletin, yani hükümdarın malı addedilmesi kararı yatıyordu. Bu karar, merkezi yönetimin yeterince güçlendiğini ve malikâne sahibi olan birinci gaziler kuşağını izleyen kuşakların karşı çıkacak güçte olmadıklarını gösterir. Yeni gelen gaziler mülk sahibi olacak yerde tımar sahibi olup tımarlı sipahi ordusunu oluşturacaktı. Tımarların kapsadığı alan büyüyüp bunlar *zeamet* ya da *has* olabilirler, sahipleri ise sancakbeyliği ya da beylerbeyliğe kadar yükselebilirlerdi. Ancak, tasarruf göreve bağlıydı ve sipahi'nin oğlu, ilke olarak sipahi olmağa hak kazanıyorsa da, hiyerarşinin alt kademesinden başlama zorunluluğundaydı, tımarın yeriyse sürekli değişebiliyordu.

Tımar sistemi, Osmanlı devlet örgütlenmesinin en önemli fetih aracı olan, düzenli bir ordunun temelini oluşturuyordu. Tımarın gelirine göre sipahi, kendisini ve belli sayıda atlıyı (cebeli) savaşa hazırlar ve sefer anında belirtilen yerde orduya katılırdı. Ancak bu tarzda kurulan ordu yine de bir gaziler ordusuydu, doğrudan merkez yönetiminin gözü ve denetimi altında değildi. Buradan, hükümdarın "kul"lar tarafından meydana getirilen "has" ordusuna, yani yeniçerilere geçilecekti.

Seferlerde ve akınlarda elde edilen tutsakların beşte biri hükümdara aitti. Bunların büyük bir kısmı, kadınlı erkekli, padişahın doğrudan tasarrufunda bulunan has topraklara yerleştiriliyordu. Genellikle "ortakçı kul" adını alan bu kişiler serfliği çok andıran bir düzenle toprağa bağlanıyor, ancak sistem Batı feodalizminden farklı olarak birkaç nesil sonra statülerinin serbest köylülerinkiyle aynı olmasına izin veriyordu. Tutsak kulların seçkin bir kısmı ise doğrudan padişah hizmetine ayrılıyordu. Kapıkullarının çekirdeğini bunlar oluşturdular.

Kapıkulu sistemi Osmanlı devlet düzenini belirleyen en önemli öğelerden biriydi. Çünkü bunlar zamanla sınıfsal ve aile bağlarından tümüyle kopup, orduyu ve devlet yönetimini elinde tutan bir grup haline geleceklerdir. Asker olarak kapıkulları, yalnız Osmanlılar için değil, zamanın Avrupa'sı ve Ortadoğu için çok önemli yenilikler getiren bir olguydu. Birincisi: Kapıkulları, aktif hayatları boyunca sürekli kışlalarda kalan, evlenmeyen ve yalnızca askeri eğitimle uğraşan bir gruptu. Oysa diğer ülkelerde, savaş zamanında belli gruplar askere alınır, ya da paralı askere başvurulurdu. Böylece Osmanlıların elinde devamlı eğitilen ve her an savaşa hazır olan profesyonel bir ordu bulunuyordu. İkincisi: Kapıkulları sürekli maaş (ulûfe) alır, oysa Osmanlı düzeninde, başka hiç kimseye maaş verilmezdi. Devletin merkeziyetçiliğine rağmen gelirler merkezde toplanıp yeniden dağıtılmaz, herkese görevine göre bir gelir saptanır ve bir gelir kaynağı gösterilir, görevli de bu gelirini doğrudan mükelleften, yani halktan alırdı. Bunun anlamı, ilke olarak gelir tespit edilmiş olsa bile, onu alabilmenin, vergi mükellefi olan reayanın olanaklarına ve iyi niyetine bağlı olması demekti. Buna karşılık, kapıkulu üç ayda bir ulûfesini devletten alırdı. Böylelikle, Osmanlı ekonomisinde önemli bir öge olan enflasyona karşı da korunulmuş olurdu, çünkü kapıkulu ulûfenin artırılması için gereken baskıyı yapacak durumdaydı.

Üçüncüsü: Sürekli olarak kışla hayatı yaşayan ve eğitim gören kapıkulu, kendi zamanının dünyadaki en modern donatımlı ordusunu oluşturuyordu. Kapıkulu ordusunun merkez nüvesi olan yeniçeriler, dünyanın ilk tüfekli piyadesiydi, diğer sınıflar ise, özellikle topçu sınıflarıysa, dönemin en ileri teknolojisi ile donatılmıştı. Bu teknoloji, merkezde, özellikle İstanbul'da kurulmuş cephaneler, tophaneler ve diğer tesislerde geliştirilir ve el altında daima modern bir ordu bulundurulurdu. Bu durumun ise, devletin iç ve dış politikasını etkileyen iki sonucu oldu. Dışarda, tüfekli piyadesi ve topçusu ile Osmanlı ordusu savaş tekniğinde bir devrim yarattı. 4. yüzyıldan bu yana, Avrupa'nın Gotlar ve diğer "barbar" kavimler tarafından istilâsıyla birlikte gelen eyerli ve üzengili süvariler Roma piyade lejyonlarını alt etmiş ve tüm Ortaçağ'a süvari (cavalier: şövalye) düzeni hâkim olmuş, bunlar, zırhlarla da donatılarak geliştirilmişti. Oysa ateşli silâhların icadıyla süvari, özellikle zırhlı ağır süvari tümüyle saf dışı

kalıyordu. Onun için 16. yüzyıl sonuna kadar Osmanlılar, verdikleri meydan savaşlarını kolaylıkla kazanmışlar, örneğin Mohaç'ta (1526), iki saat içinde, tüm Macar şövalyelerini yok etmişlerdi.

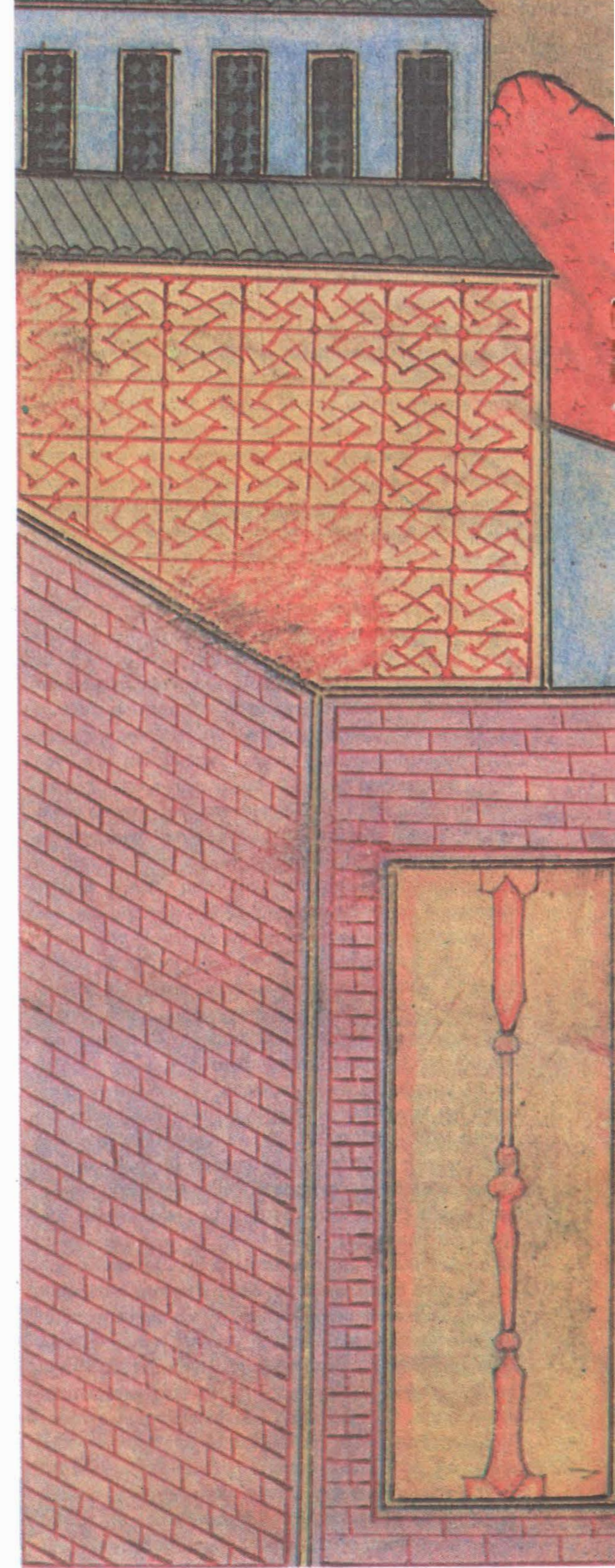
İç politikada etkin olan ikinci sonuç ise kapıkulu ordusunun, tımarlı sipahi ordusunu saf dışı bırakmasıydı. Ancak burada teknik etkinlik toplumsal düzenle çelişkili bir biçimde gelişmişti. 15. yüzyıl sonu, 16. yüzyıl başında yeniçeri ulufesi günde 2 akça idi. Yani bir yeniçeri devlete bir yılda 700 akçaya mal oluyordu. (Ayrıca devlet masrafı olarak silâh ve yılda bir kat çuha elbise vardı.) Oysa, geliri 2.000 akça olan bir tımardan bir tımarlı sipahi çıkıyordu. Tımarın geliri 4.000 akça ise sipahi yanına bir cebeli, 6.000 ise iki cebeli v.s. alıyordu. Böylece, devlet için bir tımarlı sipahinin masrafı bir yeniçerinin iki üç misli kadardı. Bunun yanı sıra tımarlı sipahi ordusu teknik olarak gittikçe geride kalıyordu. Gazi geleneğini sürdüren sipahiler, hâlâ ok, yay ve mızrakla savaşıyor, onları ateşli silâhlarla donatma çabaları semeresiz kalıyordu. Sonunda, hem meydan savaşlarında hem de Batılıların savunma sistemi karşısında gittikçe önem kazanan kuşatmalarda, tımarlı sipahiler ancak akınlarda ve ikinci derecede eylemlerde kullanılabilen bir yardımcı kuvvet haline geldiler. Oysa büyük fetihler zamanında yeniçerilerin sayısı 20-30 bini geçmezken tımarlı sipahiler yüzbinleri aşıyor ve yeni fethedilen yerlerde de yeni tımar alanları açılıyordu. Açıktır ki, devlet tımarlı sipahilerin sayısını azaltamamış ve onlara bırakılmış gelirler daha fazla yeniçeri beslemeye engel olmuştu. Bunun nedeni ise gaziler sınıfının, iş başında olmamakla birlikte, imparatorluğun temelini oluşturan hâkim sınıflardan biri halinde kalmasıydı. Ancak zamanla devlet, sipahi gelirinden kısıp kendi gelirini artırma yoluna gitti. Bunun için bir yandan arazi gibi olağanüstü seferi vergiler koydu, öte yandan enflasyondan faydalanıp sipahi gelirlerini aynı miktarda tutarak, olağanüstü vergileri giderek artırdı. Böylece tımarlı sipahilerin gerçek gelirleri gittikçe azaldı, oysa yükümlülükleri aynı kaldı. Bunun sonucu, sürekli artan bir hoşnutsuzluk ve sonunda patlak veren Celâli İsyanları oldu.

Kapıkullarının İktidara Geçmesi

Kapıkulları yalnız bir asker sınıfı değil, aynı zamanda saray okulundan (Enderun) yetişen bir yönetici sınıfı nüvesiydi. Padişahın hademesi olan içoğlanlardan hareket ederek zamanla idari görevlere kayacak ve yönetimi ele geçireceklerdi. Ancak kapıkulları doğrudan üretim ve mülkiyet ilişkileri içinden doğan bir sınıf değil, tümüyle devlet örgütlenmesi içinden yaratılmış bir gruptu ve bunları yaratan, devletin eline güçlü bir araç vermek isteyen ulema ya da daha doğrusu, bir hükümdar-ulema ittifakıydı.

Osmanlı Devleti'nin ilk yapısının gaziler etrafında oluşması aşiret bağlarını çözmüş, hükümdarı büyük ölçüde serbest bırakmıştı. Ondan sonraki aşama, hükümdarın kendi ailesinin içinde sivrilmesiydi. İlk dönemlerde hükümdarın kardeşi, veziri ya da komutanı olabiliyordu. Diğer beyliklerden kız alınıp verilebiliyordu. Ancak sonradan, bir saray aristokrasisi kurabilecek tüm gelişmelere karşı çıkıldı. Burada da ulemanın rolü büyük oldu. Taht kavgalarında, özellikle Yıldırım Bayezid'in Ankara Savaşı'nda Timur'a yenik düşüp ölmesinden sonra vukubulan fetret devrinde, ulema, merkezi idareden yana olan hükümdar adayını desteklemiş, gazilerin ya da aşiretlerin adayları, saf dışı edilmişti. Zamanla, yeni hükümdarın erkek kardeşlerini ve onların oğullarını öldürmesi kanun olmuş, hükümdarlar yalnız cariyelerle evlenmiş, padişah kişi olarak çevresinden soyutlanmıştı. Bu evrim, Fatih Sultan Mehmed dönemine kadar, bir hükümdar-ulema ittifakı biçimindeydi. Ancak hükümdar, bu evrim sonunda yalnız bir kişi olarak kalmaya mahkûmdu, ulema ise gittikçe dallanan ve budaklanan bir sınıf olarak gelişiyordu. Bunun doğal sonucu hükümdarın ulemanın elinde bir kukla gibi kalması ya da aradaki ittifakın bozulmasıydı.

Ulemanın üç gelir kaynağı vardı: Kadılık, müderrislik gibi görevlerin gelirleri, vakıf mütevellilikleri ve ticaret. Bu sonuncunun ulemayla doğrudan ilişkisi yoktu, ancak ulema bilgisi, prestiji ve devlete yakınlığıyla en önemli kentli sınıfı meydana getiriyordu. Önceki güçlü kentli sınıf olan Ahiler, loncaların devlet denetimi altına alınması, devlet için üretim zorunluluğu, kâr ve üretim hadleri gibi zorunlulukların konması ile güçlerini büyük ölçüde yitirmişlerdi. Bunun yanı sıra devletin genişlemesi ve giderek daha önemli ticaret yollarını içine alması, ticareti kamçılamış ve doğal olarak zirveye ulaşan bir sınıfın elemanları olarak ulema aileleri büyük çaplı ticarette sivrilmeye başlamışlardı. Oysa uluslararası ticaret dış ilişki demekti ve Osmanlı devleti gittikçe dünya ekonomisinin içine giriyordu. Batılılar ve özellikle İtalyan devletleri, arada sırada Osmanlılara karşı Haçlı seferleri düzenlemekle birlikte, onlarla ticari ilişkilere girişmişlerdi. Doğu'da en çok çıkarları olan Venediklilerin ve Cenevizlilerin politikası, büyük kıta alanlarını fethedip, oradaki üretimi ellerine geçiren Osmanlılara karşı bazı stratejik limanları ve deniz yolunda uğrakları denetlemekti. Sermayenin ve ticaret filolarının önemli bir kısmına sahip oldukları da düşünülürse, böyle bir denetim, ekonomik üstünlüğü sağlamaya yeterliydi. Bu durumda Batılı ve Osmanlı tüccarlarının çıkarları özdeşleşiyordu. Ancak, ulema ailelerinin bir ayağı ticarette, bir ayağı iktidardaydı. İç üretimin ucuz fiyatla kapatılması, iç pazarların yabancı mallara açılması, yerli-yabancı tüccarın yararınaydı. Oysa gelirini topraktan elde eden, reayanın vergisini aynî olarak tahsil edip pazarlayan sipahi hoşnutsuzdu. Durum Batı'nın ekonomik hâkimiyetine doğru gelişiyordu ve bu bakımdan, iş başında olan Çandarlı ailesine yapılan Bizansla işbirliği ithamı haksız değildi.

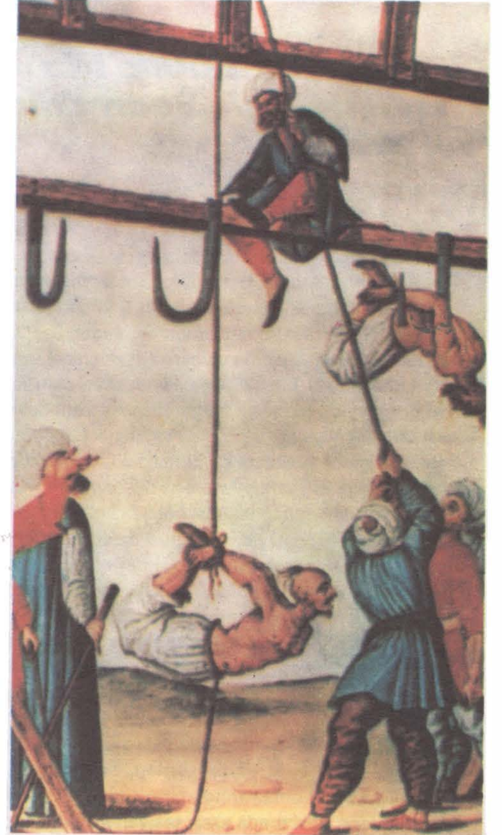
Tasavvuf felsefesiyle donanmış Şeyh Bedreddin (üstte), müridleri Torlak Kemal ve Börklüce Mustafa'nın öldürülmesinden sonra sürdürdüğü propaganda faaliyetlerini, hemen hemen bütün tarikat üyelerinin yakalanıp kılıçtan geçirilmesiyle kendisini bekleyen sona yaklaştığını hissetmesine rağmen mücadelesini Tanrı'ya ulaşma ve onunla özdeşleşme inancıyla sürdürmeğe devam etmişti. Ayaklanmaya katılanların işkence yoluyla yola getirilmesini tasvir eden yabancı kaynaklı taş baskılar (üstte sağda), bir

Osmanlı Devleti'nde Toplumsal Mücadeleler

Topkapı Müzesi Kütüphanesi'nden

bakıma İslâm hukukundaki zulüm kavramını ters çeviren iktidar sahiplerinin mazlumlara yönelik uygulamalarını bütün vahşetiyle ortaya koyuyor. Kuran'da sık sık dile getirilen zulmün kötülüğü anlayışına rağmen İslâm ceza hukuku, eşkiya ve isyancılarla birleşen kamu görevlilerine en ağır cezaları getirerek ve diğer suçlulara tanınan devlet makamlarına ve hatta doğrudan doğruya padişaha başvuru hakkını da onlardan saklı tutarak ayaklanmaları bastırmada önemli bir rol oynamıştır.

Böylece, İstanbul fethinin verdiği prestijden yararlanan Fatih Sultan Mehmed, fetihten hemen sonra Çandarlı ailesini iktidardan uzaklaştırıp yerine kapıkuludan yetişme vezirler yerleştirdi. Padişah darbesiyle yönetim ulemadan kapıkullarına geçiyordu. Kapıkulu, kişi ve grup olarak, tümüyle hükümdar tarafından yaratıldığından ve onun emrinde olduğundan, Osmanlı padişahı imparatorluğun tek ve mutlak hâkimi oluyordu.

Fatih Sultan Mehmed, tüm ömrünü ulemanın gücünü kırmaya harcamıştı. Kapıkulundan müftü tayin etmeye ve vakıfları lağvetmeye kadar giden iç önlemlerin yanı sıra, o dönemde yapılan savaşların asıl amacı Venediklilerin ve Cenevizlilerin Doğu'daki üslerini yok etmekti. Fakat gaziler toprak tasarrufunu muhafaza ettikleri gibi, ulema da gücünün önemli bir kısmını koruyabilmişti. II. Bayezid Fatih'in aşırı önlemlerini gelen tepkiler karşısında, geri almak zorunda kalmıştı. Böylece ulema, şeriat hukukunun uygulaması ile ilgili görevleri (kadılık, kazaskerlik, müftülük), kendi kadrolarını yetiştirme görevini (müderrislik) ve vakıf denetiminin önemli bir kısmını korudu. Ancak örf hükümlerinin uygulanması ve devlet yönetiminin üst kademeleri kapıkulunun eline geçmiş, ticaret ise ulema ailelerinin elinde kalmakla birlikte, uluslararası Doğu ticaretinin evrimine bağlı olarak gelişmiş, yani uzun dönemde önemli ölçüde gerilemişti.

Sonuçta, kapıkullarının iktidara gelmesiyle klâsik Osmanlı düzeni kuruldu. Fakat bu düzen eski hâkim sınıfların gücünü ortadan kaldıramadı, çelişkiler süregeldi. Merkezi yönetim, sipahilerin zararına, toprak gelirinin giderek artan bir bölümünü merkeze aktarmaya çalışmış, kumandanlıklar giderek kapıkullarının eline geçmişti. Ancak önemli çelişki kapıkulu grubunun kendi içindeydi. Sınıfından, milletinden, ailesinden koparılmış kişiler imparatorluğun en yüksek makamlarına kadar çıkıyor, en büyük iktidarın ve servetin sahibi olabiliyor, ancak padişahın kulu olmayı sürdürüyorlardı; iktidarları, servetleri, hayatları padişahın elindeydi. Çocukları ise, kapıkulu olamadıklarından aynı görevlere geçemezlerdi, yani iktidar hem yukarıya hem aşağıya doğru kilitlenmişti. Oysa kapıkulu grubu, iktidarını perçinleştirmek için sınıf olma çabasındaydı. Onun için de kapıkullarının iktidar ve servetlerini varislerine bırakabilmeleri gerekiyordu. Bunun tek çaresi, görev boyunca elde edilen servetleri, padişahın el koymasından korumak için vakfetmek ve varisleri vakıf mütevellisi tayin etmekti. Ancak bunlara kapıkulu görevleri kapalı olduğu için, medrese tahsili görüp ulema sınıfına ya da sipahilere terkedilmiş ikinci derecede komutanlıklara geçebilirlerdi. Böylece kapıkullarının kendileri sınıf olamaz, ancak diğer sınıfları ve özellikle ulema sınıfını beslerlerdi. Prestijli ve zengin bir sınıf olan ulemanın servet ve görevlerini babadan oğula aktarma olanağı vardı ve geçek ulema hanedanları kurulmuştu. Aynı biçimde, kapıkulu ve kapıkulu oğullarının saraydan kız almalarıyla askeri görevleri olan aileler de türemiş, fakat önemli görevler kapıkullarının elinde kaldığından bir aristokrasi kuramamışlardı. Tersine, güçleri özellikle atalarının kurmuş olduğu vakıfların tasarrufundan kaynaklandığından, bunlar da zamanla ulema sınıfına doğru kaymışlardı. Ulema ise kendi görevlerini değerlendirmeye çalışmış ve 16. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak müftülüğü (şeyhülislâm) hiyerarşinin zirvesine çıkarabilmişti.

Toplumsal Eşitlik İçin İsyan: Şeyh Bedreddin Ayaklanması

Kolektif mülkiyeti savunması ve emeğe verdiği değerle Rönesans sonrası Batı ütopyacılarınınkiyle akraba bir ideolojinin taşıyıcısı olan Şeyh Bedreddin'i Anadolu'daki bütün öteki batınîlerden ayırdeden özelliği, 13. yüzyıl boyunca Anadolu'yu saran ayaklanmaların devamı niteliğindeki bir halk ayaklanmasının esin kaynağı ve örgütleyicisi olması, devlet düzenini zora dayanarak sarsmaya çalışması ve hatta devlet güçleriyle açık bir çatışma içinde yaşamını kaybetmesidir. Bedreddin'i, uğrunda canını kaybettiği isyankar düşüncelere yönelten, Mısır'da aldığı eğitim sonrası başlıca ilgi alanını oluşturan tasavvufun, dolayısıyla uzunca bir süre içe kapanma biçiminde tezahür eden inançlarının etkisiyle, tanrısal gerçeklere varmanın yolunun ancak Tanrı ile kurulacak yakınlık sonucu Tanrı ışığının içe doğuşundan geçtiği, insanın Tanrı'yla özdeşleştiği ve cennetin ancak bu dünyada kurulabileceği fikrine ulaştıran süreç, Bedreddin'in yanında, Doğu İslâm ülkelerinde yazılması gelenek olan *Menakıbnâme*lerin hemen hepsinde zikredilen biçimiyle çevresine başları kabak, yalınayak, gövdeleri çıplak, üstlerinde birer yakasız entari, bellerinde yünden örülmüş kuşak, omuzlarında birer nacak, boyunlarında birer çomak, yanlarında esrar taşıyan insanların toplanmasıyla başlamıştı. Böylece *ermişlik* mertebesine ulaşırken kendisiyle aynı kanıları paylaşmayanlarca daha baştan, dinsiz, sapkın ve asi ilan edilirken Bedreddin, yeryüzünde olduğunu iddia ettiği cennete erişmek isteyen, çünkü cehennemi yeryüzünde bulmuş olan ezilenlere yol gösterdiği için, egemen soylular tarafından bir kargaşalık kaynağı olarak algılanmasının gerekçelerini yaratmıştı. Felsefi düşüncesinin kilit taşını oluşturan Tanrı, Bedreddin'in temel eseri *Varidat*'ta "bütün işlerin kendi özünden doğması, olgunluk nitelikleriyle nitelenmiş olması yüzünden salt varlık" olarak tanımlanırken, "salt varlık"a yüklenen "yalnız kendisiyle, kendi özü ile varolan, başka bir nesnenin varlığını gerektirmeyen varlık" anlamıyla, hem yaratılmanın hem de yoktan varolmanın reddiyle, her insanın Tanrı'nın dünya üzerindeki görünümü olduğu biçiminde betimlenir. Şeriat ilkelerine açıkça karşıt biçimde yeniden dirilişi "bir gövde ile ayrıntıları, dağılıp yokolduktan sonra yeniden eski biçimine dönemez, yeniden birleşip bütünleşemez, varolamaz" diyerek reddeden Bedreddin, bu savına dayanak olarak, yoktan varedişin Tanrı varlığı karşısına ikinci bir varlığı çıkarması nedeniyle Vahdet-i vücûd'un inkar edilmiş olacağını gösterir.

Bedreddin'e göre gerçeğe varmanın, onu kavramanın aracı tek başına us olamaz, hatta us'a eşlik etmeyen sezginin yokluğunda yanılgı payı yüksek olacaktır. Tasavvuf düşüncesinde önemli bir yer tutan sezgiye yüklenen bu anlam, us'un tek başına tanrısal nitelikleri kavramaktaki yetersizliği ve ona ancak bütün tutkulardan arınma koşulunda, erme olgunluğuna ulaşıldığında elde edilebilir, bir nitelik kazandırma çabasıyla açıklanabilir. Böylece ahlâk anlayışını iyilik ve kötülük kavramları üzerine kurarken, "insanın kan damarlarında dolaşan şeytanlar"ın neden olduğu kötülüklerden arınmanın yolunun ancak sezgiyle ulaşılabilecek Tanrı fikriyle bulunabileceği düşüncesiyle, Bedreddin, "ölmeden önce ölmek" diye tanımladığı Tanrı'ya yönelme gereğini pekiştirir. Ancak Bedreddin, düşüncesinde özel bir yer verdiği sevgiyi, insanın bütün kötülüklerden kurtulması, yücelmesi ve Tanrı katına yükselmesi olarak tanımlayarak, Tanrı sevgisinin insan sevgisini zorunlu kıldığı düşüncesiyle kardeşlik ve eşitlik ülkülerini öne çıkartarak eşitlikçi ve komünoter bir toplum projesinin taşıyıcısı olmuş, İran, Bizans, Moğol vb. gibi farklı kültürel ve dinî geleneklerin adeta bir kesişme noktasını oluşturan Anadolu topraklarında, aykırı sayılabilecek yaşam biçimi ve gelenekleriyle marjinal kalmış toplulukların çevresinde toplandığı bir önder haline gelebilmeyi başarmıştır.

İslâm dininde Tanrı ile kul arasında kurulan ilişkilerin başında gelen ibadet, ortodoks İslâm geleneğinde Tanrı'ya bağlanmak, kulluk etmek biçiminde anlamlanırken, Bedreddin'de bambaşka bir içerik kazanır. Bedreddin'e göre ibadetin esas anlamı, namaz, oruç, zekat vb. biçimleri altında yapılırken, insanın bütün kötülüklerden arınması, Tanrı'ya kavuşmasıdır. İbadet ancak bütün kötülüklerden ve özellikle bütün çıkarlardan arınmış bir gönülle yapılması gereken ahlâkî bir sorundur. *Vâridat*'ında "birtakım insanlar, birtakım insanlara taparlar, kimi altın ve gümüş paralara, kimi yenilecek, içilecek nesnelere tapar da Tanrı'ya taptığını sanır" derken, ibadetin dışa dönük bir görevin yerine getirilmesi, bir kazancın, çıkarın sağlanması, cennete gidilmesi amaçlarıyla yapılmasını açık bir dille reddeder. Bedreddin'e göre Tanrı'ya, ya da başka bir deyişle Tanrı'nın bir görünüşü niteliğine kavuşma çabasındaki insana yakışan, mülk ortaklığının olduğu bir toplum düzenidir. Bizans tarihçisi Dukas, müridlerinden Börklüce Mustafa'nın Şeyh Bedreddin adına Karaburun yöresinde köylüler arasında "kadınlar, yiyecekler, giyecekler, evcil hayvanlar, işlenir topraklar gibi yararların tümünün kamunun ortak malı olması gerektiği" propagandası yaptığını yazıyor. Bedreddin'in takipçileri tarafından kurulan Simavîlik tarikati üyeleri, her türlü sömürü biçimine karşı çıkarak, emeğin kutsallığı fikrini öne sürmüşler ve esas olarak da topraksız köylüler arasında yandaş bulmuşlardı. İnsanların dünya nimetlerinden eşit olanaklar içinde yararlanmalarını dine, dinin öngördüğü yaşama kurallarına, Tanrı yasasına aykırı bulmayan, tersine, aykırılığı, bu din yasalarını kendi çıkarlarını devam ettirmek amacıyla başka türlü yorumlayanlara iade ederek, cenneti bu dünyada arayan Simavîlik, insanın ancak bu dünyadaki bir toplumun üyesi olması gerektiği inancıyla, bu dünyadaki toplumu düzenlemenin yollarını aramak fikriyle, güçlü bir başkaldırı potansiyeli taşımakla kalmamış, yoksul köylülerin zihnine nüfuz ederek maddi bir güce dönüşmüştür. Öte yandan, Anadolu toprakları üzerinde kök salan sayısız tarikatların geniş yığınları birleştiren kurucularının, şeyhlerin, pirlerin, müridleriyle en temel ortak paydası olan yoksullukları, alçakgönüllülükleri, azla yetinen yaşama ilkeleri, yerleşik kuralların dışında oluşları bütün yeniliklere kapalı şeriat düzeni karşısında güçlü bir çekim merkezi olmasını kolaylaştıran faktörler arasındaydı. Şeyh Bedreddin'in müridlerinden Börklüce Mustafa, bazı kaynaklara göre, Sakız adası yörelerinde Hıristiyanlar ve keşişlerle ilişki kurup, onlara Şeyh'in görüşlerini açıklamış, böylece belki de o güne kadar dinî farklılıkların üstünü örttüğü "hakedilmiş ortak bir yaşantı" kurmak amacıyla ortak davranma olanaklarını araştırmıştı. Gençliğinde fıkıh, hadis, kelâm, belâgat, tefsir gibi Kuran'a bağlı bir eğitim görmesine rağmen, daha sonra gittiği Mısır'da Muhammed bin Ekmeleddin'in yanında, sonradan ünlü bir tıp bilgini olan Hacı Paşa, ozan Ahmedî, Şemsettin Fenarî gibi İslâm düşüncesinin o çağda önemli aydınları arasında yer alacak arkadaşlarıyla ilk tasavvuf eğitimini alan Bedreddin, Anadolu'ya döndükten sonra Edirne'den Konya'ya kadar uzanan uzun süreli yolculuklarında inançlarını yaymaya çalışmış, engin bilgisi sayesinde kısa sürede kazandığı saygınlığıyla veliaht Musa Çelebi'nin kazaskeri olarak Edirne'de göreve başlamıştı. Ancak Yıldırım Bayezid'in Ankara Savaşı sonucunda ölmesi ve ardından, oğulları arasında çıkan taht kavgasını Çelebi Mehmed'in kazanmasıyla İznik'e sürülmüştü. İznik'te de örgütleme faaliyetlerini sürdüren Bedreddin, özellikle Börklüce Mustafa ve Torlak Kemal adlı müridlerinin de Anadolu'nun değişik kentlerinde açık faaliyeti sayesinde oldukça geniş bir kesim üzerinde nüfuz kazanmıştı. Bedreddin'in etrafında toplananların ortak özelliği ölümü bir "ölümsüzlük" saymalarıydı. Bedreddin tarafından Aydın'a gönderilen Börklüce Mustafa'nın etrafında toplanan kalabalığı kendi tahtı için tehlikeli bulan Çelebi Mehmet'in gönderdiği askerî gücün Börklüce Mustafa'yı şiddetli bir savaştan sonra Karaburun'da öldürmesi üzerine Rumeli'de önce Eflak, oradan da Deliorman'a kaçan Bedreddin, ayrıntıları ve biçimi hakkında kesin bilgilerin bulunmadığı bir tarzda yakalanıp Serez Çarşısı'nda, gene değişik kaynaklara göre, 1413, 1417 veya 1420'de idam edildi. Değişik kaynaklar Bedreddin hareketini farklı yorumlamaktadırlar. Kimileri bu hareketi bir halk hareketi olarak tanımlamayı tercih ederken, başkaları ise Osmanlı tahtını ele geçirmek için verilen mücadelenin bir uzantısı olarak göstermeyi tercih ediyorlar.

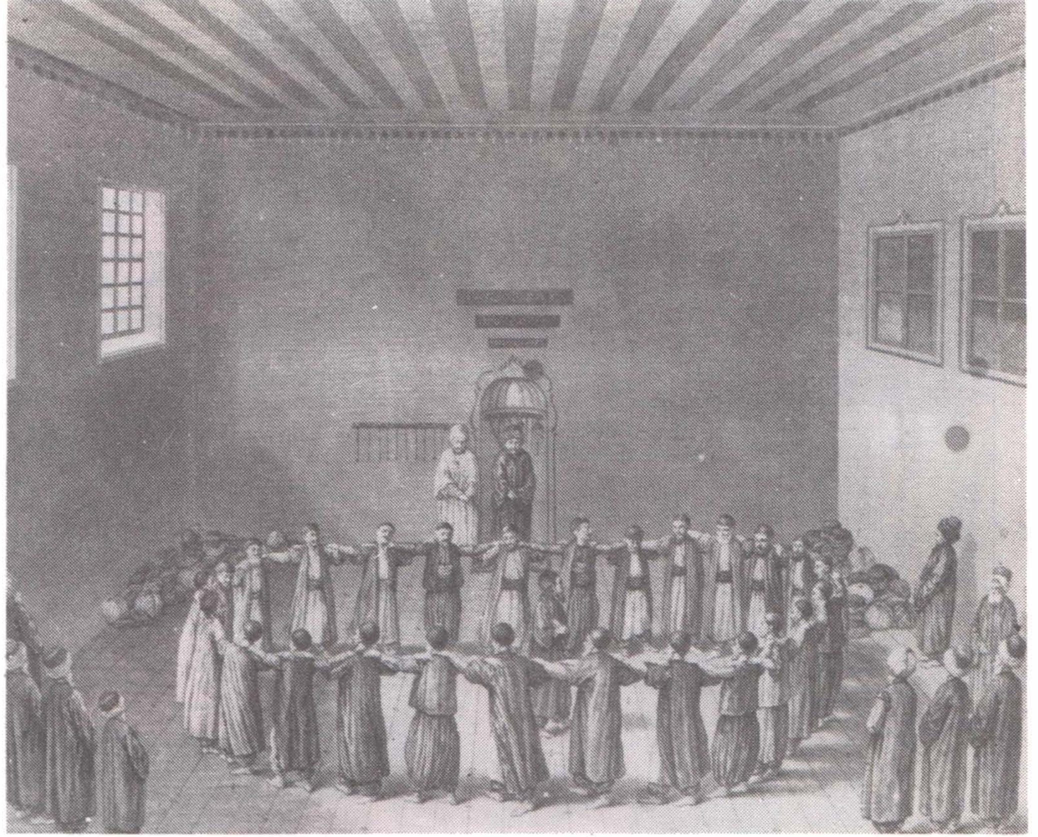
Bedreddin'in öldürülmesinden sonra da yandaşları varlıklarını sürdürdüler. Bedreddin'in düşüncelerinin sürdürülmesinde Rumeli Bektaşîlerinin oldukça önemli katkısı olmuştur. Şeyh Bedreddin düşüncesini ölümünden sonra da devam ettirenlerin çoğunluğunun okuma yazma bilmeyen, sünnîlerin yaşama biçimlerinden çok farklı bir yaşam biçimini benimseyen, kadın-erkek ayrımını reddedenler oluşturuyordu. Bunlar yılın belli günlerinde kadınlı erkekli toplantılar düzenliyor, içki içiyor, birbirlerine çok saygılı davranıyor ve bir kardeşlik havası içinde yaşıyorlardı. Şeyh Bedreddin'in tasavvufla ilgili inançlarında Batınîlik'in büyük etkisi olmuştur. Çoktanrılı inanç verilerinden beslenen Batınîlik'in kaynağı Sabiîlik denilen, İbranî dininin Kabalizm adıyla anılan inançlarında yatar. Bunlara göre evrende görülen, var olan ne varsa, Tanrı denen tek varlıktan gelir, bütün varlık türleri özde, gerçekte birdir. Değişiklik sadece görünüştedir. İki ayrı varlık, kadın ile erkek bir bütünlüğe ulaşmak için derin bir sevgiyle birbirlerini arar. Bu arayış Mesih'in gelişiyle sona erer, Birlik sağlanır. Sabiîlik'in özünü oluşturan

Mehmet Ali Bey imzalı hatta yer alan "Tanrısal istek, zalimlere fırsat verecek yönde olmasa, mazlumların âhı bir anda dünyayı yıkıverir" ifadesi tarikatlar üyelerinin ayaklanmalarına güç veren manevi dürtülerin dolaysız ifadesiydi.

54 (1) Osmanlı Devleti'nde Toplumsal Mücadelele

ruh kavramıdır. Ruh bir değildir, evrende sonsuz sayıda ruh vardır. Bu ruhlar birer cevher niteliğindedir. Sabiîlik'in özünü oluşturan ilkeler Tanrı, Akıl, Nefs, Mekan ve Boşluk'tur. Sabiîlik'ten devraldığı bu kavramlara Sabık, Ced, Feth, Tâlı ve Hayal adını veren Batınîlik, önsüz olan evrenin aşağı yukarı dokuz aşamalı evrenlerle oluşan bir bütün olduğu, us'un ancak 10. aşamada bulunduğu, us'un evrendeki sürekli değişimin nedeni olduğu, evren yaratılmadığından yok da olmayacağı ve nihayet bu evrenin ötesinde başka bir ahiret olmadığı düşünceleriyle dine, dinin bütün ilkelerine aykırı bir tutum içine girmekten çekinmez. Özellikle 11. yüzyılda ortaya çıkan, daha sonra Haşhaşîler adını alan, Hasan Sabbah tarafından kurulan tarikat, Batınîlik'e yeni bir içerik kazandırmış, onu bir eylem örgütü haline sokmuştur. Ayaklanma düzenleyen, esrar ve haşhaş kullanımını yaygınlaştıran tarikat üyeleri boyunlarında taşıdıkları esrar kabaklarıyla Anadolu'ya esrar alışkanlığını taşımakta oldukça etkili olmuşlar ve bu davranışlarıyla daha baştan aykırı bir nitelik kazanmışlardır.

Şeyh Bedreddin'in düşüncelerinde izleri görülen bir başka kaynak da İlkçağ Anadolu-Yunan felsefesidir. Bedreddin'de önemli bir yer tutan birleştirici, kaynaştırıcı ve barışçıl sevgi kavramı insanın varoluş nedenlerinden biridir. Doğacı, maddeci, usçu ve sezgici bütün İslâm bilgelerinin dayanağını oluşturan İlkçağ felsefesi, Aristoteles ve Platon'dan da esinlenmiş hemen hemen tüm İslâm düşünürlerinin izini çok da başarılı olmayan biçimde sürdükleri düşünme kalıplarının Bedreddin'deki yansımasıdır. Çok değişik kaynaklardan beslenen Batınîlik, ortaya çıktığı bölgelerin gelenekleriyle de bezenerek, Hıristiyanlıkla arasına kesin sınırlar çekmeden Melâhide adını alarak, Suriye'den başlayarak 12. yüzyıl başlarında İran'daki Türkler arasında yaygınlaşma olanağı buldu. Burada da topraksız köylülerin, toprak sahiplerine karşı bir mücadele kılavuzu biçimine bürünerek, sadece edep yerlerine bir önlük bağlayan, başlarına hurma kabuğundan örülmüş birer başlık, ellerinde palalar varlıklılardan para toplayan Ayyarlar, saç, kaş ve kirpiklerini kazıyan, küçük topluluklar halinde dolaşan Kalenderîler ve nihayet göçebe, kuralsız yaşamayı adet edinmiş ve oldukça yoksul Haydarîler adlı küçük kollara bölünen Melâhide tarikatı, sonradan Bektaşîlere katılacaktı. Mülk ortaklığını temel alan tarikat, Bedreddin'in içinde yetiştiği manevi ortamın bütün özelliklerini kendisinde toplamıştı. Öte yandan, özellikle 6. yüzyılda İran'da Mazdek tarafından kurulan Mazdekîlik'e göre, dünya kimsenin egemenliği altında değildi ve insanların güçlerine dayanarak toprakları ellerine geçirmeleri özel mülkiyeti doğurmuştu. Halbuki doğada böyle bir durum yoktu ve bütün yararlar insanlığın ortaklaşa hizmetine sunulmuştu. Bütün ürünler eşit olarak, kişilerin ihtiyaçlarına göre dağıtılmalıydı. Kadınların evlilik bağıyla tek bir erkeğin egemenliğine bırakılması doğaya aykırıydı. Bu düşüncelerle ayaklanan takipçilerinin İran kralı Nuşirevan tarafından acımasızca bastırılmasından sonra, özellikle Azerbaycan yörelerinde Türkler arasında yaygınlaşan, zamanla Babekîlik, Mübeyyeza, Karmatîlik gibi kollara ayrılan Mazdekîlik, Bektaşîlik ve Babaîlikle birlikte Anadolu topraklarında boy veren eşitlikçi düşüncelerin öncülü sayılabilir. Böylelikle, kendisinden önce Anadolu'ya göç etmiş toplulukların, yerleşik düzene geçmeye başlamalarıyla ayrışarak, toplumsal piramidin en geniş ayağını oluşturan göçebe aşiretlerin, ve bu aşiretlerden toprağa bağlanan ırgatların eşitsizlik, zulüm, inanç özgürlüğünden yoksunluk gibi bir çok nedenle önünden kaçtıkları Moğollardan sonra, Selçuklular ve Osmanlıların kendilerini ehlileştirme çabalarına biraz mistik bir yaklaşımla, biraz da dini inançlarının temelini oluşturan sezgiyle karşı çıkan ve Anadolu'daki isyan geleneğinin 15. yüzyıldaki takipçisi olan Bedreddin, Tanrı sevgisi ve tasavvufun İslami bir biçim içinde mazlumların mücadele silahına dönüşebilmesi imkanını ortaya koyan bir düşünür ve eylem adamı olarak İslâmın orijinal felsefesini derinleştirmiş, egemenliğin ideolojisi olarak gelişen İslâm'ın diğer versiyonlarıyla arasına kalın çizgiler çekmiştir.

D'Ohsson Albümü'nden 17. yüzyılda bir Bektaşi tekkesinde ayin. Bektaşilik uzun yıllar Anadolu'da etkili olmuş Batınî olarak nitelenen bir tarikattır. Kurucusu Hacı Bektaş Veli'den sonra yayılan ve örgütlenen Bektaşilik Osmanlı Devleti'nin ilk yıllarında yönetici kadroların da düşüncelerini etkiliyordu. Ancak devletin örgütlenip, dinsel kurumları sunnî temellere oturtmasıyla birlikte Bektaşilik, resmî çevreler tarafından benimsenmez oldu. Bunda Şeyh Bedrettin ayaklanmasından sonra benzeri düşünsel akımların tümünün reddedilerek Batınî sayılmasının rolü vardır. Fakat Bektaşilik ilk geliştiği dönemlerde Ahi örgütüyle ve daha sonraları Yeniçeri Ocağı'yla da sıkı ilişkide olmuş, dervişler vasıtasıyla yayılmış, böylece toplumsal yaşamda önemli bir yer tutmuştur. Anadolu ve Rumeli'de kurulan Bektaşi tekkelerinde kendilerine özgü dinsel törenleriyle uzun yıllar varlıklarını sürdüren Bektaşilerin bu etkinlikleri tekke ve zaviyelerin 1925'de kapatılmasıyla son bulmuştur.

Şeyhülislâmlık, şeriatın örfle bağlandığı ve birincisinin ikincisini denetlediği nokta olduğundan çok önemli bir mevkiydi ve bunu ele geçirmekle ulema, çevresinden tamamen soyutlanan padişahın etrafını alarak iktidara dönüşmesinin şartlarını hazırlamıştı.

Osmanlı Devleti'nin kuruluş dönemi, görüldüğü üzere hızla gelişen bir süreç içinde yol aldı, varılan düzen de katı ve değişmez olmaktan uzaktı, çelişkileri, her an durumu değiştirebilecek bir ortam içinde varlığını sürdürüyordu. Bu yüzden, Osmanlı tarihi, önce ideal bir düzene doğru alınan yol, sonra da, çeşitli nedenlerden dolayı, bu düzenin bozulması olarak görülemez. Var olan çelişkiler, önce dinamik bir biçimde gelişmeyi desteklemişti ve, aynı zamanda Batı'nın baskılarına karşı Doğu'nun savunmasını da üstlendiği için, Osmanlı Devleti'nin gelişmesi mümkün oldu. İç çelişkiler, düzende tıkanıklıklar yaratmaya başlayınca ve Doğu'nun Batı'ya tepkisi, Batı ile Doğu arasındaki mesafeyi açmaya yarayınca, İmparatorluk gerilemeye başladı.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Düzeni

Bizans'tan, İslâmdan, Orta Asya'dan Osmanlı İmparatorluğu'na kalan mirası, iktidar ve düzen kavramları ifade etmeye yeterlidir. İktidar, tüm güçleri kendisinde toplayan bir kişinin iktidarıdır, bunun karşısında ya da yanında, piramidal şemayı az da olsa zedeleyebilecek hiçbir karşı iktidar yer alamaz. İktidara karşı tek tepki, toplumsal yapıyı bozmadan, aşağıdan yukarıya doğru yönelir. Hükümdarın meşruluğunu kaybetmesi ancak sonsal (*a posteriori*) olabilir. Bir hükümdarın devrilmesi onun meşru olmadığının kanıtıdır. Kendisine karşı yapılan hareketi bastırabilmesi ise meşruluğunun devam ettiğinin göstergesidir. Hükümdarın değişmesi ise piramidin genel biçimini bozmaz.

Düzene gelince, bu önsel (*a priori*) tespit edilmiş ideal bir düzendir. Buna harfiyen uyulursa toplum da ideal bir toplum olur. Hükümdarın ve onun elindeki kadronun (bürokrasinin) görevi de bu düzeni uygulamaktır. Eğer pratikte sorunlar varsa, bunlar iç ya da dış çelişkilerin ürünü, evrim sürecinin getirdiği yeni öğelerin sonucu değil, ideal düzen kurallarının yetersiz ya da kötü uygulanmasından doğan aksaklıklardır. Çözüm kanunları değiştirmek değil, eski kanunlara dönmektir. İlke budur ve Osmanlı kanun koyucusu yeni

kurallar koymağa mecbur kalsa bile, bunu eskiye dönüş kisvesi altında yapmaktadır. Burada elbette örf-şeriat çelişkisinin rolü büyüktür. Yeni bir kural, örfi bir kural ve aynı zamanda bir yenilik (bid'at) olduğu için şeriatça şüphelidir.

Bu kavramlar, Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetimini ele aldığı toprakların ideolojik, ekonomik

Oğuz kökenli Selçuklular Cend ilinden yola çıkarak Yakın-Doğu'nun fethine giriştiler. Hazer Denizi doğusunu, Dandanakan Muharebesi'yle (1040) Gaznelileri Horasan'dan sürüp çıkararak denetimleri altına aldılar. Harzem, Irak ve İran'ı tümüyle işgal ettiler (1042). Sonuçta, Bağdad'taki Abbasi Halifesi, Tuğrul Bey'e Sultan unvanını verdi (1055). 1071 Malazgirt Savaşı'nda Bizanslıları yenilgiye uğratan Alp Aslan döneminde Selçukluların egemenliği Suriye ve Küçük Asya'nın büyük bir bölümüne yayılmıştı (üstte). Bu dönemde dev bir imparatorluk oluşturan Selçukluların sunniliği güçlendirerek, mezhepler karşısında hoşgörülü, sağlam bir devlet aygıtını geliştirmelerine rağmen, patrimonyal bir devlet anlayışı, küçük beylerin üstünde bir atabeyler aristokrasisinin yaratılışı, hanedanların sayısının artmasına ve Melik Şah döneminden sonra, imparatorluğun parçalanmasına yol açmıştı. Kirman, Irak ve Suriye'de oluşan üç hanedanlığın yıkılmasından sonra, Anadolu'daki Konya Rumi hanedanlığı daha bir süre yaşamını sürdürdü (1077-1308). Anadolu Selçukluları Miryakefalon'da Bizans direnişini yok ederek (1176) 1207'den itibaren Antalya'dan uluslararası ticarete açıldılar. Aniden bastıran istila, Selçuklu illerini 1221-1244 arasında Moğol egemenliği altına soktu. Anadolu'nun küçük sancaklar ve Rumi hanedanlığına bağlılıkları giderek kopan beylikler halinde bölündüğü dönemin sonunu, Horasan'dan kovulanak gelmiş ve Konya Sultanı Alaeddin Keykubat tarafından Bursa dolaylarına yerleştirilmiş bir Oğuz kabilesi olan Osmanoğulları, I. Osman döneminde Anadolu'nun batısını büyük bir hızla egemenliği altına alarak, 1345'ten itibaren de Avrupa yakasına geçip, 1389'da Kosova Muharebesi'yle noktalanacak Avrupa'da Müslüman bir köprü başı tutma sürecini tamamlayarak getirdi (yanda).

54 (1) Osmanlı Devleti'nde Toplumsal Mücadeleler

Timur'un Ankara Savaşı'nda Osmanlıları bozguna uğratan günümüzdeki tankların rolünü oynayan fillerini savaş sırasında temsil eden minyatür (sağda). Osmanlı Devleti, büyük ölçüde Bizans'tan devralınmış bir yapı içinde askeri ve sivil örgütlenmeyi, toprağa bağlı köylülüğün ve derebeyliğin üzerinde inşa ederek adım adım ilerlediği kuruluş döneminde, Doğu'dan gelen ve Cengiz Han'ın Müslüman mirasçısı Timur'un (üstte) büyük bir darbesini yemişti. Timur Müslümanlığı kabul etmiş ilk Moğol fütuhatçı imparatorluğunun kurucusuydu. Toktamış Han tarafından yönetilen imparatorluğu yıkarak Rus steplerine kadar genişledikten sonra Osmanlı ordusunu 1402'de Ankara yakınlarındaki büyük savaşta yenilgiye uğratmış, Osmanlı sultanı Bayezid Moğol hanına esir düşmüştü. Bu özellikle gücünü gittikçe artıran Osmanlıların cenderesi altında bunalan Bizans'ı bir süre için rahatlatmıştı. İstila ettiği diğer hükümdarlıkların aksine Timur, Osmanlı Devleti üstündeki egemenliğini bu devletin sağlam bir kuruluşa sahip olması nedeniyle ancak dolaylı olarak sürdürebilmişti. 10 yıl kadar bir süreyle merkezi iktidar boşluğuyla ve iç karışıklıklarla karşı karşıya kalan Osmanlı Devleti, bir süre sonra Mehmed Çelebi döneminde bütünlüğünü yeniden oluşturdu. 1200-1400 arasında Doğu'da devlet kuruluşunu bir ordugâha indirgeyerek sürekli fütuhat aracılığıyla göçebe kabilelerin ve yenilgiye uğratılan kararsız devletlerin üzerinde inşa edilen Cengiz Han ve Timur Han devletleri, yapıları gereği kuruluşları kadar büyük bir süratle yıkılıp giderken, Osmanlı Devleti, yediği çok büyük darbeye rağmen, kuruluşu ve örgütlenme yapısındaki kararlılık sayesinde toparlanarak yoluna devam edecekti.

ve jeopolitik yapılarına uygundur, İmparatorluğun başarısının temeli de zaten budur. Doğu dinlerini besleyen ideolojik yapı önsel (*a priori*) verilmiş ideal bir düzene dayanır. Bizans ve Osmanlı imparatorluklarının tarihi, bir bakıma, sonucuna varamayan feodal girişimlerin tarihidir. Pratikte özgür köylüyü serf kılmayı amaç edinen ve Batı'ya bağımlılıkla paralel bir biçimde gelişen feodal girişimler, toplumsal hiyerarşinin zirvesi kadar tabanında da karşı çıkışlar doğurmuş, bu karşı çıkma ise eski düzene dönmek adına yapılmıştı. Böylece, eskiye dönme kavramı Orta Doğu'da yalnız tutucu kesimlerin sloganı değil, aynı zamanda popüler bir istektir ve yeninin özgürlüğü kısıtlayıcı ve bağımlılığı artıran ögeler getirdiği inancına bağlıdır.

Jeopolitik ögelere gelince, Osmanlı İmparatorluğu, bilinçli ya da bilinçsiz olarak I. Teodosiyos'un 395'te sınırını çizdiği Doğu Roma İmparatorluğu'nu yeniden idaresi altında birleştirecekti. Bu alanı işgal eden devlet, Batı'ya karşı çıkan İslâm ve Doğu Hıristiyanlığını kapsadığı gibi, Doğu ve Afrika yollarını Batı'ya kapatıyor ve Batı'nın, Haçlı seferlerinden bu yana, Doğu'yu etkisi altına alma girişimlerini başarısızlığa uğratıyordu. Böylece, Osmanlı İmparatorluğu'nun düzenini belirleyen ögeler, kapsadığı alanın tarihi verileri, dış baskılar ve kendi olanaklarıydı; yani, son derece karmaşık ve değişken bir doku söz konusuydu. Dolayısıyla, Osmanlı'nın başlıca çelişkisi pratikteki dinamik ögeler ile ideolojik statik ideal düzen arasındadır.

Düzenin amacı var olanı korumak, onu bozabilecek her şeyi engellemekti. Oysa, mutlak var olan bir şey yoktur, durum sürekli değişmektedir ve tek referans efsanevi bir altın çağ olabilir. Bu, sonradan, Sultan Süleyman devri olacaktır, ancak eskiye gidildikçe, bu altın çağın sürekli daha gerilerde kaldığı görülür. Böylece, düzenin amacı pasif bir savunma görünümündedir, oysa aynı zamanda imparatorluk bir fetih mekanizmasıdır. Osmanlı Beyliği'ni imparatorluk haline getiren bu mekanizmadır ve düzen bunu en iyi biçimde harekete geçirmek için kurulmuştur. Devletin reayadan aldığı verginin gerekçesi reayayı korumaktır, oysa devletin bu gelirle yaptığı tek harcama ordu beslemektir. Ordu ise fetihler yapar. Öyleyse söz konusu olan aktif bir savunma mıdır?

Toprakların Genişletilmesi ve Nedenleri

İmparatorluk genişledikçe fetihlerin nedenleri ve sonuçları daha da karmaşık olmuştur. İlk dönemlerde fetihler ülkeye toprak ve işgücü katıyor, ayrıca yağmalarla servet birikimi yapılıyordu. Balkan devletlerinin ve Anadolu beyliklerinin fethi bu kategoriye girer. Giderek, Osmanlı Devleti Bizans'ın jeopolitik varisi haline gelince, dış dünya ile ilişkiler o ölçüde gelişti. İstanbul'un alınmasından sonra büyük alanların fethi yerine Batı'nın ekonomik gücünü kırmak ve Doğu ticaretini ele geçirmek önem kazandı. Fatih Sultan Mehmed sistemli bir biçimde İtalyan devletlerinin Yakın Doğu'daki üslerini temizlemeye başladı. Ege'de Enez, Limni, Midilli, Foça, Eğriboz, Atina Dükalığı; Karadeniz'de Amasra, Sinop, Trabzon Rum

İmparatorluğu, Kefe ve onunla birlikte Kırım Hanlığı alındı. Çıkarları zedelenen Venedikliler, Karamanoğulları ve Akkoyunlularla bir ittifak kurarak Arnavutluk'ta isyan çıkardılar. Böylece ilk büyük Osmanlı-Venedik savaşı başladı (1463-1479). Osmanlılar hem Arnavutluk'ta, hem Doğu Anadolu'da savaştılar, fakat Uzun Hasan'a karşı kazanılan Otlukbeli Savaşı (1473), Venedik'le mücadelenin bir parçası olduğu için, Doğu'ya doğru fetihler yapılmadı.

II. Bayezid babasının politikasını sürdürdü. Karadeniz'de Baltık yolunun son durağı olan Kili ve Akkerman kaleleri alındı. İkinci Osmanlı-Venedik savaşı boyunca da (1498-1501) Arnavutluk ve Mora'da kalan Venedik üsleri alındı (Draç, İnebahtı, Koron, Modon v.b.). Venedikliler bu defa Osmanlılara karşı Memlüklerle ittifak kurdukları için bir de Osmanlı-Memlük savaşı yapıldı, ancak bu olay fetihlere yol açmadı.

Bu ara, Doğu'da çok önemli bir ideolojik tehlike belirdi: Şii Safevi Devleti'nin doğuşu ve bu devletin, düzenden hoşnut olmayan Anadolu aşiretleri arasında Şii propagandası yapması. Yavuz Selim, Şah İsmail'i Çaldıran'da yendikten sonra (1514), Yukarı Mezopotamya ve Kürt bölgesini fethetti ve Kürt beyleriyle İran ile Osmanlılar arasında bir tampon bölge oluşturmak için ittifaka girdi.

Suriye ve Mısır'ın fethi uzun yıllardan sonra yapılan ilk geniş toprak fethi oldu. Bunun nedenleri de jeopolitiktir. 16. yüzyıl başında, Portekizliler Hint Okyanusu'na çıkıp Hürmüz Adası'nı ve Aden'i zaptetmişlerdi. Batı, Doğu'yu kuşatmayı ve ticaret yollarını kesmeyi başarmıştı. Kızıl Deniz'de ve Basra Körfezi'nde ticaret tehlikeye giriyordu. Ayrıca Portekizliler Afrika kıyılarını dolaşarak Afrika altınını denetimleri altına almışlar, Akdeniz'e altın gelmez olmuştu. Ancak Memlükler Sudan yoluyla Kahire'ye altın getirip sikke basabiliyordu. Böylece, Memlük Devleti'nin fethiyle Hint Okyanusu'nda Portekizlilere karşı doğrudan bir cephe açılıyor, Akdeniz'e doğru işleyen altın yoluna el konuyor ve Tuna ağzından Nil deltasına kadar, Batı'ya ulaşan tüm geleneksel Doğu ticaret yolları denetim altına alınıyordu.

Kanuni Sultan Süleyman döneminde, Osmanlı İmparatorluğu dünya politikasının göbeğindeydi. Karşısında, Batı tek bir güç halinde birleşmişti ve başında İspanya kralı ve Alman İmparatoru olan Charles Quint vardı. Orta Avrupa'da, Akdeniz'de, Hint Okyanusu'nda verilen savaşlar, aynı genel savaşın parçalarıydı. Osmanlılar, Doğu ticaret yollarını ele geçirdikleri anda, Doğu ticaretinin kendisi kalmamış, okyanusların açılışıyla dünya ticareti haline gelmiş ve kısa zamanda Akdeniz, yerel bir ticaret alanı olan bir iç deniz durumuna gelmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun en parlak fetih dönemi, bu açıdan bakılırsa, bir hayal peşinde koşma, ileriye doğru bir kaçış gibi görünür. Ancak bu da, var olan düzeni korumanın tam tersidir.

Sonuç olarak, statik bir düzen adına aşırı dinamik bir politika izlenmişti. O kadar ki, Osmanlı İmparatorluğu'nu bir bütün olarak kavramak bile zordur. Öyle bir Osmanlı İmparatorluğu ki, her on yılda bir sınırı değişmiştir. Öyle bir Osmanlı imparatorluğu ki, bir eyaletten öbürüne yönetim sistemi, vergi sistemi, toprak sistemi farklıdır. Gerçekten de katı bir ideolojik düzenin arkasında çok pragmatik olan yönetim biçimleri görülür.

Genel bir Osmanlı düzeninden ancak Fatih Sultan Mehmed'in ölümüne kadar fethedilen topraklarda söz edilebilir. Burada da, Hıristiyanlardan doğrudan fethedilen topraklar ile eski Selçuk ve beylik toprakları arasında önemli farklar olmasına rağmen, bunların birleştirilmesine ve homojen bir düzenin kurulmasına doğru gidilmişti. Bunun ötesinde, çoğu zaman yerel adetlere, hatta yerel hâkim sınıflara dayanılmış ve amaç en az harcama ile en fazla geliri elde etmek olmuştu.

Savaşların ve fetihlerin getirdiği sorunlar içerdeki hâkim sınıf mücadelesine eklenince, Osmanlı Devleti'nin ideolojik düzeninde ikinci ve çok önemli bir sapma ortaya çıkmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nun başarısının temel nedenlerinden biri, fethettiği topraklarda yaşayan halkı daha ağır bir sömürüden kurtarmasıydı. Bu sömürü genellikle Batı'ya bağımlı feodal sömürü idi ve Osmanlılar Kıbrıs ya da Girit gibi geç fethettikleri yerlerde bile Batılıların uyguladığı ağır angarya, üretim ve vergi yükümlülüklerini hafifletmeye gitmişlerdi. Ancak, fetihlerin yük haline gelmesi, hâkim sınıf mücadelesi ve Batı'nın güçlenmesiyle gelen ekonomik kriz, sonunda reayanın belini bükmüş ve sömürüyü giderek artırmıştı. Kapıkulu bürokrasisinin, tüm sosyal bağlardan kopmuş bir grup halini alması, onu neredeyse memleketin zenginliğini yağma eden bir işgal kuvveti haline getirmişti. Kazanılan servetlerin düzene aykırılığı ise, onların yatırımlara yönelmelerini önlemiş, ancak hayır işlerine yatırımlar yapılmış, fakat vakıf kuranın asıl amacı ailesinin geçimini sağlamak olduğundan, hayır müesseseleri uzun ömürlü olamamış, çoğu zaman arkada yalnız mimari değeri olan eserler kalmıştı.

Devletin asıl görevinin iç düzeni koruyup fetih yapmak oluşu, tüm devlet harcamalarının askeri olmasına yol açıyordu. Dolayısıyla, devletçi olarak görebileceğimiz Osmanlı düzeni, aslında bir yönetmenlik devletçiliğinden ileri gitmiyordu. Osmanlı Devleti üretimi, fiyatları, kâr hadlerini en küçük ayrıntısına kadar düzenliyor, ancak kendisi hiçbir girişime, hiçbir yatırıma, hatta hiçbir sosyal yardım harcamasına yanaşmıyordu. Büyük hayır kurumları, padişah ya da sultanlar tarafından kurulmuş olsalar bile özel bir girişimin sonucuydular. Padişah, herhangi bir özel kişi gibi, kendi özel gelirini (iç hazine) kullanarak hayır eserleri yapıp, onlara kendi mülkünü vakfediyordu. Yani, devletin sosyal yardım hizmeti, resmi kişilerin gönlüne kalmış

CELÂLEDDİN RÛMÎ (MEVLÂNÂ) (1207-1273)

Geliştirdiği bütün görüş ve düşüncelerde ruh ile gövdenin iki özden oluşan bir bütün olduğunu, evrendeki bütün nesnelerin Tanrı'yı andığını, maddi ve manevî ne varsa herşeyin kökeninin tek olduğunu savunan ünlü tasavvuf bilgini Mevlânâ Celâleddin Rûmî Horasan'da Belh'te doğdu. Babası Sultanü'l Ulema diye ünlenmiş Bahaeddin Veled adlı bir tasavvufçuydu. Mevlânâ'nın ailesi o güne kadar Horasan'da birçok tanınmış bilim adamı yetiştirmişti. İlk eğitimine ilişkin bilgileri babasından alan Celâleddin Rûmî, yaklaşık 1212'de ailesi ile birlikte Belh'ten ayrılarak Konya yöresine yerleşti. Bu konuda değişik kaynaklarda farklı görüşler olmasına rağmen Belh'ten ayrılışın nedenleri arasında Moğol istilâsı ve Belh'in oldukça tutucu bir yer olması yatmaktadır. O dönemde Anadolu (Rûmî nitelemesinin kaynağı, Rum ili) bir anlamda hoşgörünün yeşerdiği, düşüncelerin özgürçe tartışıldığı bir yerdi.

Bahaeddin Veled Karaman'da bir süre kaldıktan sonra 1228'de ailesini alarak Konya'ya yerleşti. Konya'ya gitmeden önce oğlu Celâdeddin'i Şerafeddin Lala Semerkandi'nin kızı Gevheri ile evlendirmişti. Alaeddin Keykubad'ın çağrısı üzerine Konya'ya giden Bahaeddin Veled 1230'da ölünce yerine medrese derslerini veren Mevlânâ bu dönemde Seyyid Burhaneddin Muhakkik-i Tirmizî'den tasavvufa ilişkin bilgiler aldı. Ölümüne kadar (1241) Seyyid Burhaneddin'e müritlik yapan Celâleddin Rûmî, 1244'te Şems-i Tebrizî ile karşılaştı. Şems-i Tebrizî seyahat eden bir dervişti. Celâleddin Rûmî ile aralarında oluşan yakınlık kısa bir sürede alışılmadık bir biçime büründü. Haftalarca hiç kimseyle görüşmeden birlikte yaşayan Mevlânâ ile Şems-i Tebrizî'nin bu davranışları başta Celâleddin'in ailesi olmak üzere müridlerinin ve halkın tepkisini çekti. Aslında Şems-i Tebrizî'ye duymuş olduğu bu tasavvufî anlamdaki aşk Celâdeddin Rûmî'yi şair yapmış ve yazdığı dizelerle düşüncelerini, inançlarını dile getirmiştir. Ne var ki, bu yaşam biçimi Şems'i de tedirgin etmiş ve 1246'da Konya'dan ayrılmasına neden olmuştu. Ancak bu ayrılık Mevlânâ'yı daha kötü ederek, müridleriyle arasının açılmasına neden oldu. Bunun üzerine oğlu Sultan Veled Şam'a gidip, Şems-i Tebrizî'yi yeniden Konya'ya getirdi. Fakat durum pek değişmemişti. Müridler Celâdeddin'in yine kendilerinden uzaklaştığını öne sürerek, tepki gösteriyorlardı. Sonunda Şems, bir daha dönmemek üzere Konya'dan ayrıldı. Bu konuda değişik kaynaklara dayanılarak öne sürülen birçok iddia vardır ki, bunlardan en yaygını Şems-i Tebrizî'yi Mevlânâ'nın oğlu Alaeddin Çelebi'nin öldürdüğüdür. Şems'in kaybolmasından sonra Celâddedin Rûmî iki kez Şam'a giderek kendisini aradı. Sonunda bulamadığı Şems'in kendi içinde yaşadığına inanarak,

54 (1) Osmanlı Devleti'nde Toplumsal Mücadeleler

16. yüzyıl ortalarında Osmanlı ordusu, batıya doğru yayılmasının önünde en önemli engeli oluşturan Habsburg İmparatorluğu ordularını altedemez duruma düşmüştü. Bilimde ve teknikteki buluşlar Habsburg İmparatorluğu'nun askerî yöneticileri tarafından ordu donanımını geliştirmek, kale inşa etmek ve savaş düzeni kurmak doğrultusunda ustaca kullanılıyordu. Bu gelişmeler karşısında bir duraklama ve giderek gerileme içine giren Osmanlı ordusunun düzenini kısa sürede yeni duruma uydurmak için harekete geçildi. Başvurulan yöntemlerden biri, yaya yeniçerilerin (yanda) yanı sıra, atlı askerlere de tüfek taşıtmaktı. Ancak bu tasarı umulmadık bir direnişle karşılaştı. Kendilerini yeniçeriden üstün gören tımarlı ya da kapıkulu sipahileri tüfeğe karşı çıkarken, diğer yanda yeni bir askerî güç oluşuyordu. Anadolulu köylü ya da reaya çocukları olan gençler ya toprakları tüm ailenin geçimine yetmediğinden ya da heves ettiklerinden, silah ve at edinerek orduya yazılmaya başladılar. Bunlara levend ya da sekban deniyordu. Bunlara baba mesleğine girmelerine izin verilen kapıkulu oğullarının da eklenmesiyle, yüzyıl sonlarına gelindiğinde kapıkulları Osmanlı ordusu içinde en önemli güç haline geldiler.

şiir yazmaya başladı. Yazdığı gazellerde Şems'e duyduğu aşkı dile getirdi, şiirlerinin sonuna kendi değil Şems'in adını koydu. Bundan sonra Konya çarşısında kuyumculuk yapan Selahaddin Zerkub'a Şems'e duyduğu yakınlığa benzer duygular duyarak, onu müritlerinin yetiştirilmesiyle görevlendirdi.

Salahaddin Zerkub'un ölümünden sonra ona ünlü eseri *Mesnevi*'yi ilham eden Urmiyeli Hüsameddin Çelebi ile tanışarak tasavvufi sevgisini tekrar dile getirmeye başlayan Celâdeddin, yaşamının sonuna kadar şiirlerini yazdı. Ona göre Salahaddin Zerkub ile Hüsameddin Çelebi Şems'in yeniden ortaya çıkmış biçimleriydi. Mevlânâ *Mesnevi*'yi tamamladıktan sonra fazla yaşamadı ve 17 Aralık 1273'te öldü. Cenazesine Müslümanların yanısıra Hıristiyanların da katıldığı Celâleddin Rûmî Konya'da şu anda türbesinin olduğu yere gömüldü.

Mevlânâ Celâleddin Rûmi'nin düşüncelerini ve görüşlerini dile getirdiği şiirlerinde işlediği temel kavram sevgidir. Ancak bu sevgi kavramının boyutları çok geniştir. Yeryüzündeki, evrendeki tüm varlıkları kapsar; bu sevgi tasavvufi anlamda insanla Tanrı'yı birbirine yaklaştırır. Sevgi Tanrı'nın özünde vardı, bu nedenle seven kişi Tanrı'yı da sevmiş olur. Mevlânâ'ya göre bütün insanların kardeş olduğu, birbirini sevdiği, barışın ve dostluğun egemen olduğu bir yeryüzü gerçek cennettir. Vahdet-i vücud (Varlığın birliği) düşüncesinin çeşitli yansımalarını şiirlerinde dile getiren Celâleddin Rûmî'ye göre kişinin erdemli ve iyiliksever olması içinde varolan Tanrısal özün bir gereğidir. Bu nedenle, yapılan kötülüğe de iyilikle cevap verilmesi erdemli insanın bir görevi olmalıdır.

Mevlânâ, şiirlerini Farsça yazmış olduğu için düşünceleri ölümünden sonra yayılma imkânı bulmuştur. Oğlu Sultan Veled'in babasının düşünceleri etrafında kurduğu tarikat Mevlevilik adı altında başta Anadolu olmak üzere İran, Suriye ve Irak gibi ülkelerde yayıldı. Giderek önemli bir dinî kurum biçimini alan Mevlevilik, İslâmiyet'te hoşgörüyü, sevgiyi temel alan bir tarikat olarak geniş bir etki alanına sahip oldu. Özellikle şeriata göre pek hoş karşılanmayan musiki, resim ve sema gibi sanatların dinsel alanda kullanılmasını sağlayan Mevlevilik İslâm uygarlığının bu alanda da özgün ürünler vermesini sağladı.

Mevlânâ'nın en önemli eseri olan *Mesnevi*'nin yanısıra *Divan-ı Kebir*, konuşmalarının derlendiği *Fihi Ma Fih*, yedi öğüdünü içeren *Mecalis-i Seba'*, çeşitli kişilere yazdığı mektupları biraraya getiren *Mektubat* adlı eserleri vardır.

özel bir girişimdi ve bunun arkasında toplumsal bir yükümlülük olsa bile, bu hizmetleri yapmak ve yaşatmak için devletin hiçbir zorunluluğu yoktu. Aynı biçimde, üretime ya da ticarete yönelik herhangi bir girişim, resmi görevi olan kişilerce yapılmış olsa bile, özel bir girişim niteliğini taşıyordu. Böylece reayanın devlete, yani hâkim sınıflara karşı yükümlülükleri giderek artırılıyor, ülke, hâkim sınıfların çiftliği haline gelmeye başlıyordu.

Düzenin temelinde yatan çelişkiler bu ilişkilerden kaynaklanıyordu ama, kurulan düzen ikiyüz yıl kadar sistemli bir biçimde uygulandı ve Yakın Doğu'ya önemli sayılacak bir refah düzeyi, olağanüstü askeri bir güç ve Batı'ya karşı amaçlanan direnci sağladı.

Osmanlı Toprak Düzeni

Osmanlı İmparatorluğu'nda en önemli gelir aracı topraktı. Dolayısıyla devletin asıl amacı toprak tasarrufunu denetlemekti. Şeriat zorlanarak fethedilen topraklar, onları tasarruf eden reaya, Müslüman olsun ya da olmasın, *mirî*, yani devlet malı sayılıyordu. Bunların en büyük kısmı doğrudan padişaha bağlıydı. 1527-1528'de düzenlenen bir Osmanlı bütçesinde toprak gelirinin yüzde 51'i padişah haslarından geliyordu. Ancak Osmanlı düzeninde asıl sorun, toprak darlığından değil üretici yetersizliğinden kaynaklanıyordu. İmparatorlukta nüfus yoğunluğu düşüktü ve bu özellik çok daha kalabalık olan Avrupa ile mücadelede hem ekonomik hem stratejik açıdan olumsuz etkiler doğuruyordu. Bu durumda, padişah haslarına, hükümdarın payına düşen savaş tutsakları yerleştiriliyordu. Bu "ortakçı kulları"nın statüsü, feodal düzenin serflerinden pek farklı değildi. Toprağı terkedemedikleri gibi yalnızca kendi aralarında evlenebiliyor ve çocukları da kul sayılıyordu. Belli ziraat ya da hayvancılık yükümlülükleri vardı ve ürünün yanısıra, genellikle padişaha ait oldukları için, reayadan daha

ağır bir biçimde vergilendiriliyorlardı. Serfliğe karşı çıkan devlet, kendi topraklarında feodal bir düzen uyguluyordu. Bu durumda, merkezî yönetimin serfliğe karşı olması, reayaya bir lütuf olmaktan çok, artı ürünün bir kısmını elinden kaçırmasından ve merkezden kopma eğilimlerini önleme kaygısından kaynaklanıyordu. Ancak işgücünün azlığı, onu kollama zorunluluğunu da doğuruyordu. Ortakçı kulların, reayanın içinde azınlıkta olması, zamanla genel kuralın hüküm olmasına neden oldu; böylece giderek, ikinci ya da üçüncü nesilde, kullar reaya haklarını kazanarak normal üreticiye dönüştüler.

1527-1528 bütçesine göre, tımara ayrılan toprakların gelirleri tüm toprak gelirlerinin yüzde 35'i kadardı. Bunlar tımar, zeamet ve has olarak irili ufaklı parçalara bölünüp tımarlı sipahilere dağıtılmıştı. Devletle üretici arasında bir aracı sözkonusu olduğundan yönetim, feodalizm konusunda çok dikkatliydi. Ancak burada cevap verilmesi gereken sorulardan birincisi, işgücü darlığıydı. Bu durumda üreticiyi toprağa bağlamak gerekiyordu. Bu bağ ortakçı kullarına kıyasla daha gevşek olmasına rağmen, reaya toprağı terkedemezdi ve üç yılda bir tohum ekmek zorundaydı, ancak ekin konusunda serbestti.

Devlet, Sipahiler ve Reaya

Diğer sorunlar devletle sipahi arasındaki ilişkilerle ilgiliydi. Devlet, sipahinin toprak ve üretici üzerindeki hâkimiyetini denetlemek ve giderek kısıtlamak istiyordu. Bunun birinci yolu üreticinin yükümlülüklerini ve bunların hangilerinden sipahinin faydalanabileceğini ayrıntılarıyla

Cristofo Buondelmonte'nin Liber Insularum Archipelagii *(Ege Adaları Kitabı) adlı kitabından fetih öncesi İstanbul haritası (solda). 1204'de İstanbul 4. Haçlı Seferleri sırasında işgal edildi. Şehrin Latinlerin eline geçmesiyle, İstanbul'un çehresi büyük ölçüde değişmeye başladı. Zenginler ve asillerin büyük bölümü şehri terkederek İznik'e yerleştiler. Bizans'ın muhteşem binaları yavaş yavaş harap olmaya başladı. Eski kalabalık ve canlılıktan eser kalmadı. Bizans sanat eserleri, kiliselere ait hazineler satışa çıkarıldı. 1261'de şehrin yeniden Bizanslılar tarafından ele geçirilmesinden sonra da eski zenginlik ve düzenin yeniden inşaası mümkün olmadı. Nüfusu artırmak için şehrin dışında ve deniz kenarlarında yaşayan halk yeniden şehrin içine çekilmeye çalışıldı. Diğer yandan da gittikçe daha büyük bir tehlike olarak algılanan Anadolu Türklerine karşı Bizans'ın güçlendirilmesi için çaba gösteriliyordu. Bir yandan donanma geliştirilirken, diğer yandan da Hıristiyan kiliselerinin birleştirilmesi için girişimlerde bulunuldu. 1261'den 1453'e kadar Bizans'ı en uzun süre yöneten hanedan olan Paleologlar döneminde İstanbul'un yeniden eski ihtişamını kazanması, yaşamak için cazip bir yer haline gelmesi için harcanan tüm çabalar pek başarılı olamadı. 14. yüzyıl boyunca şehrin pek çok mahallesi meskûn yerler olmaktan çıktı ve binaların yerini tarlalar, bahçeler aldı. Paleologlar'ın iktidarı boyunca imparatorluk da giderek küçülerek sonunda İstanbul'un sınırları içine sıkışıp kalmıştı. 14. yüzyılın ikinci çeyreğinde Bizans mali açıdan son derece güçsüz bir duruma düşmüş, Galata'daki Cenevizlilerden aldıkları borçları ödeyemediği için devlet gelirlerine el konulmuştu. 1453'de şehrin Osmanlılar tarafından ele geçirilmesinden sonra, Fatih Sultan Mehmed, büyük bir iskân hareketine girişti ve şehrin nüfusunu artırmaya çalıştı. Devlet malı ilan edilen Bizans binaları, isteyenlere parasız olarak verildi. Bu uygulamaya rağmen, şehre fazla Müslümanın gelmek istememesi üzerine nüfusun artırılması için İmparatorluğun diğer bölgelerinden halkın İstanbul'a sürgün edilmesi yoluyla nüfusun artırılmasına gidildi. Anadolu ve Rumeli'den ağırlıklı olarak Hıristiyanlar ve daha az olmak üzere Müslümanlar İstanbul'a gönderildiler. Ayrıca Fatih'in (üstte) çıkardığı hükümlerine göre, zaptedilen şehir ve ülkelerin ahalisinin bir bölümü İstanbul'a yollanıyor, şehrin mahalleleri, bu yeni sürgün ve göçmenlerin geldikleri yerlere göre iskân ediliyorlardı. Bu suretle İstanbul'un nüfusu, Bizans'ın son döneminde tahminen 40-50 binden, 1477'de 60-70 bin civarına yükseldi. Nüfusun artışı 16. yüzyılda hızlanarak sürdü ve şehrin Türkleştirilmesine giderek daha fazla önem verildi.*

54 (1) Osmanlı Devleti'nde Toplumsal Mücadeleler

İstanbul'un alınmasından sonra nüfusunun sürgünlerle başlayarak artmasıyla birlikte, şehrin yiyecek ihtiyacının karşılanması, acilen çözümlenmesi gereken bir sorun olarak ortaya çıktı. İstanbul, Osmanlı yönetimi için çok büyük önem taşıyordu ve şehre yeterli yiyecek sağlayabilmek için devlet bazı zorlayıcı önlemler almak yoluna gitti. Bu önlemler bazen diğer şehirlerin aleyhine sonuçlar doğuracak kadar ileri gidiyor, bütün yiyecek fazlası İstanbul'a naklediliyordu. Trakya'dan ve Anadolu'da Kocaeli ve Karasi'den gelen hububat, Maraş ve Diyarbakır'dan gelen canlı hayvanlar, Karadeniz'den gelen yağ, Mısır ve İzmir'den gelen pirinç, mercimek, şeker, nohut gibi yiyecek maddeleri hep İstanbul'a tahsis edilmişti. 16. yüzyıl boyunca, İstanbul'a gelen yiyecek maddeleri beş bölüme ayrılıyor, halka satılması için bunların üçü İstanbul bakkallarına, kalan ikisi ise, Galata, Üsküdar ve Eyüp bakkallarına veriliyordu. 1520'de başlayan Kanuni devrinde İstanbul'un büyümesi ve nüfusun artışı artık bir sorun haline gelmişti. Şehrin büyümesinin kontrol altında tutulabilmesi için yine bir dizi idari önlem alınması yoluna gidildi. İstanbul'a Rumeli ve Anadolu'dan gelip yerleşmeler yasaklandı; belli bir süreden sonra gelmiş olanlar geri gönderildiler. Alınan diğer önlemlerin arasında, İstanbul'un ihtiyacı için belli yerlerden yiyecek sevki mecburiyeti getirilmesi, dilenci ve hırsızlar ile mücadele, iş için şehre gelmenin kefalete bağlanması gibi uygulamalar vardı. Kanuni dönemi, aynı zamanda İstanbul'un sınırları dışına taşmaya başladığı dönem oldu. O zamana kadar tarlalar, bağlar ve bahçelerle dolu olan Beyoğlu tarafları, İstanbul'da yaşayan yabancıların bu semtte yaşamaya rağbet etmeye başlamaları ve çeşitli yerlerden gelen tacirlerin de buralarda yeni mahalleler kurmalarıyla meskun bir bölge haline geldi. Kasımpaşa, Piripaşa, Piyalepaşa ve Ayazpaşa mahalleleri de Kanuni devrinde kuruldu.

saptamaktı. Üreticinin toprakla ilişkisinden dolayı iki yükümlülüğü vardı: Toprak kirası yani çift resmi ve ürün vergisi olan öşür. Bu ikincisi, yani öşür ürünün onda birini aşıyor, genellikle sekizde birini buluyor, bazı yerlerde ise beşte bire kadar çıkıyordu. Bu iki gelir sipahiye bırakılmış ve sipahinin tasarrufunda olan artı ürün, aynî olarak ödenen bu iki vergi ile elde ediliyordu. Bunun dışında Batı feodalizminin izlerini taşıyan bazı yükümlülükler de vardı: Bir günlük yolu aşmamak şartıyla, ürün olarak verilen vergiyi sipahinin ambarına taşımak ya da sipahiye doğrudan ayrılmış olan kendi has çiftliğinde çalışmak. Ancak buradaki çalışma zorunluluğu yevmiye karşılığındaydı. Ayrıca, Balkanlar'da önceden varolan bazı feodal angaryalar paraya çevrilip çift resmine eklenmişti, bunun için de bu vergiler bölgeden bölgeye değişiyordu.

Mantıksal olarak, sipahi reayaya değil bu toprağa tasarruf ettiğine göre, reayanın ancak topraktan gelen yükümlülükleri sipahiye aitti. Bunun dışında çeşitli cürümler için ödenen para cezaları ilke olarak sipahi tarafından alınmazdı. Bunlar bölgenin örfî hâkimi olan sancakbeyi, beylerbeyi, subaşı gibi kişilere ödenirdi. Ancak bunların da zeamet ya da has adını alan büyük tımarları vardı ve dolayısıyla bu tımarların reayasının cürüm resmini kendileri alırdı. Böylece feodal düzene doğru bir adım daha atılmış ve serbest tımar adını alan bu tımarların sahipleri reayayı cezalandırabilir ya da "resmi arus" gibi nikâh ve sair paralarını tahsil edebilirlerdi.

Ancak diğer bazı yükümlülüklerden doğan gelirleri devlet elinden bırakmıyordu. Bunlardan biri gayrı müslimlerin cizyesiydi. Bu vergiyi devlet, tayin ettiği adamlar aracılığıyla (bunlar genellikle kapıkulu sipahileriydi) toplardı. Daha önemli bir konu olan devşirme için de aynı davranış sözkonusuydu. Devletin özel olarak tayin etmiş olduğu adamlar, Hıristiyan köylerden, belli aralarla (genellikle dört-beş yılda bir) her kırk haneden bir çocuk devşirirler, geri kalan 39 hane de çocuğun İstanbul'a kadar yol masrafını öderdi. Aynı biçimde donanma için kürekçi ya da devlet işlerinde çalışacak ırgat toplama işlemleri, buna benzer usullerle bütünüyle devlet tasarrufundaydı.

Kısacası, reayanın sahibi devletti, ancak onun tarım üretimi ile ilgili işgücünü belli koşullar altında sipahiye terkediyor, bu koşulları da en ayrıntılı biçimde saptıyordu. Önce tımar alanlarının sayımı yapılır, toprak, üretim araçları ve reaya sayılır, böylece verilecek tımarın geliri ve dolayısıyla sipahinin yükümlülüğü saptanırdı. Her 2 bin akça karşılığında devlet sefere hazır bir süvari elde eder, sipahi sefere gelmezse soruşturma açılır ve tımarı elinden alınabilirdi. Bunun dışında devlet, yerel toprak hakimiyetini önlemek için başka yollara da

başvururdu. Köy arazileri bölünerek sipahilere dağıtılırdı. Tımar tam köy sayısından oluşacağına birkaç köy sayısından meydana gelir, dolayısıyla sipahi homojen bir birimin sorumlusu haline gelemezdi. Aynı zamanda sipahinin tımarı da sık sık değiştirilirdi. Bunun en olağan yolu terfiydi ve tımar birimleri sabit olduğundan terfi eden sipahiye başka bir yerde daha büyük bir tımar verilirdi.

Bu önlemlerin dışında, 16. yüzyılda devlet, sipahiye bırakılan gelirin önemli bir bölümüne el koymaya çalışırdı. Bunun en kısa yolu olağanüstü vergilerdi. Sefer zamanında alınan avarız vergisi (eskiden çift resmi) enflasyona rağmen aynı kalmıştı. Bir yerden sonra kapıkulu yönetimindeki devlet, tımarlı sipahiyi başından atmak istercesine bir tavır takınırdı. Gerçekten de büyük alanlar önemli kişilerin özel çiftliği haline geliyordu. Sipahiyi topraktan koparma çabaları da semeresini verdi. Sipahi kentte oturuyor, tımarına uğramıyor, vergisini para olarak istiyor ve bunu ticarete yatırmaya çalışıyordu. Üretici de nakit para bulmak için ürününü tefeciye satıyor, bu da toprağın özel ellere geçmesine yol açıyordu. Mirî toprak ve tımar düzeni böylece bozulmaya yüz tutuyordu. Toprağın geri kalan kısmı, yüzde 15 kadarı, 1527-1528 bütçesine göre mülk ve vakıftı. Bu iki kategori birbirine bağlıydı, çünkü ancak mülk vakfedilebilirdi. Mülkün de iki kaynağı vardı, fethedilen İslâm ülkelerinde eski mülkler ve padişahın kişilere yapmış olduğu bağışlar (temlik). Birinci kategoriyi devlet elinden geldiği kadar yok etmeye çalışmış, ancak fetih sırasında kendisinden yana çıkmış olan kişi ve grupları kollamak zorunluluğu duymuştu. Sonunda da üreticinin sırtından bir anlaşmaya varılmıştı: malikâne-divanî sistemi. Yani, bir toprak hem mülk hem tımardı, bu durumda reaya aiyet rüsumlarını sipahiye veriyor ve kiracılık yükümlülüklerini de ayrıca mülk sahibine ifa ediyordu. Bu sisteme daha çok Orta Anadolu'da (Amasya, Tokat, Sıvas, Kayseri) rastlanıyordu.

Mülk temliklerine gelince, bunlar ilk olarak büyük çapta Rumeli'de, Evrenosoğulları, Mihaloğulları gibi gazi ailelerine yapılmıştı. Bunlar da, tıpkı padişah haslarında olduğu gibi, savaşlarda ve akınlarda elde ettikleri tutsakları, ortakçı kul statüsü ile topraklarına yerleştirmişlerdi. Bundan sonra, iktidar el değişince, temlikler ulemaya ve kapıkullarına yapılmıştı. Ancak bu mülkler, garantiye alınmak için, en kısa zamanda vakfedilmişti.

Vakıf, vakfeden hükümdar olsa bile özel bir girişimdi. Ancak, mirî toprak, padişahın mülkü olduğu için, hükümdarın vakıf olanakları doğal olarak çok daha büyüktü. İkinci bir fark ise, padişah ve ailesinin vakıflarında sosyal ve dinsel prestijin ağır basmasına karşılık diğer vakıflarda, bu özelliklerin yanı sıra, servetleri sağlama bağlama kaygusunun varlığıydı; çünkü şeriata göre vakıfa el konmazdı ve bu kurala karşı çıkabilen tek kişi olan Fatih Sultan Mehmed'in kanunları, oğlu II. Bayezid tarafından iptal edilmişti. Buna rağmen, mülk ve vakıf yoluyla devlet denetiminden kaçırılan topraklar, tüm toprakların yüzde 10-12'sini aşmıyordu. Ayrıca, varisini mütevelli olarak atayan mülk sahibinin vakfı, nesli tükendikçe devletin denetiminde olan genel bir vakıf müfettişliğine geçiyordu.

Aşiret Vergileri ve Ayrıcalıklar

Yukarıda sayılan durumlar imparatorluğun asıl toprak düzenini oluşturuyordu ve elde edilen gelirler doğrudan ya da dolaylı olarak orduyu besliyordu. Bunların dışındaki özel durumlarda merkez, düzeni yerel verilere göre ayarlıyordu. Devlet Türkmen aşiretlerinden koyun ve otlak vergisi alıyordu. Genellikle aşiretin devlete karşı ortak bir sorumluluğu vardı ve devlete karşı temsilcisi aşiret reisiydi. Daha ötede Kürt, Arap ya da Lübnan'daki Dürzî aşiretlerinde devlet, aşiret reisine sancakbeyi ünvanını veriyor ve aşiret, yöresi ve insanı ile, serbest tımar sayıldığı için, iç ilişkilerini kendi törelerine göre sürdürüyordu. Olağan durumlarda, aşiretin seçtiği reisi merkez yeni sancakbeyi olarak tanıyor, ancak devlet, ilk fırsatta müdahaleden kaçınmıyor, aşiret reisini azledip aileden başka birini tayin ediyor ya da iki aileyi birbirine karşı çıkarıyordu. Kürt bölgesinde bu sancak aşiretler "hükümet" adını alıyordu. Ancak buralarda, devletin sayım yapıp bu grupların yükümlülüklerini akçasına kadar hesaplaması olanaksızdı. Aşiret reisi, genel olarak hesaplanan bir meblağı ödemek ya da bunun karşılığında sefere belli sayıda aşiret askeri ile katılmakla yükümlüydü.

Öte yandan Balkanlar'da, özellikle yerel halkın kolaylıkla Müslümanlığı kabul etmiş olduğu Arnavutluk ya da Bosna'da, fetihlere yardımı dokunan ya da Osmanlı düzeninin yerleşmesini sağlayan kişilere ayrıcalıklar tanınmıştı. Böylece, bilhassa erken dönemlerde, Hıristiyan tımarlı sipahiler ya da baştina denilen küçük özel çiftliklere sahip kişiler vardı.

Bu kategorilerin altında geniş bir muaf reaya kitlesi vardı. Bunlar genellikle, Müslüman avarızden, Hıristiyan ise cizyeden ya da her iki yükümlülükten birden muaf oluyordu. Karşılığında da, ya atlara bakan Balkanlı Hıristiyan voymuklar, ya da yol işlerinde kullanılan, Anadolulu Müslüman yaya ve müsellemler gibi yardımcı askerler hizmetleri ya da çok çeşitli olabilen özel işler görüyorlardı. Bunlar av kuşlarını yetiştiren doğancılar gibi saray için belli bir hizmet görebiliyorlar yada pirinç yetiştiren çeltikçiler veya maden işçileri gibi özel bir üretimde kullanılabiliyorlardı. Zor geçitleri bekleyen derbent köyleri gibi bir hizmetle yükümlü olabiliyorlar ya da askerî malzeme imalatçısı olup, yeniçerilere çuha, gemilere yelken vb. yapıyorlardı.

ŞEYH BEDREDDİN (1358-1420)

Simavna Kadısıoğlu Şeyh Bedreddin diye de bilinen ünlü tasavvuf bilgininin yaşamı hakkında kimi söylencelere dayalı oldukça farklı bilgiler vardır. Bu konuda torunu Hafız Halil'in yazdığı *Menâkıbname-i Şeyh Bedreddin* adlı eser gerçeklere en yakın olarak bilinir. Simavna kadısı İsrail'in oğlu olan Bedreddin Mahmud Edirne'ye bağlı Simavna'da doğdu. Annesi sonradan İslâmiyeti seçerek Melek Hatun adını alan bir Hıristiyandı. Bedreddin ilk eğitimini Edirne'de babasından, Şahidî'den ve Molla Yusuf'tan aldıktan sonra Konya'ya gitti. Burada bir süre Feyzullah adında tanınmış bir hocadan fıkıh ve mantık dersleri aldı. Ancak Feyzullah'ın ölümünden sonra Mısır'a gitmek zorunda kalan Bedreddin, Kahire'de Mübârekşâh-ı Mantıkî'nin felsefe, mantık ve ilahiyat derslerine katıldı. Bu arada Seyyid Şerif Cürcanî, Hacı Paşa, Şair Ahmedî ve Şemseddin Fenârî ile birlikte ders görürken Şeyh Ekmeleddin Babartî ve Şeyh Hüseyin Ahlatî'nin düşüncelerinden etkilenen Mahmud Bedreddin, aynı dönemde Memlûk sultanı Berkuk'un oğlu Ferec'a ders verdi. Burada öğrenimini sürdürdüğü sırada Şeyh Hüseyin Ahlatî'nin karısının kızkardeşiyle evlendi. Şeyh'la olan dostluğu kendisinin de tasavvufa yakınlaşmasını sağladı. Bütün kaynaklar Mahmud Bedreddin'in Şeyh Hüseyin Ahlatî'nin ölümünden sonra tekkenin şeyhliğine geldiği konusunda hemfikirdir.

Şeyh Bedreddin 1405'te tekke şeyhliğini bırakarak Mısır'dan ayrıldı ve bir yıl sonra Edirne'ye döndü. Bu süre içinde Konya, Halep ve Tire dolaylarında dolaşan Bedreddin, düşünceleri etrafında birçok taraftar topladı. Bu dönemde Osmanlı Devleti'nde şehzadeler arasındaki çatışma şiddetlenmiş ve Fetret Devri sırasındaki taht kavgaları büyük çatışmalara neden olmuş, Yıldırım Bayezid'in oğullarından olan Musa Çelebi 1411'de Edirne'de hükümdarlığını ilan etmişti. Musa Çelebi çevrede ünü bir hayli yayılmış olan Şeyh Bedreddin'i kazasker olarak atadı. Bedreddin üç yıl süren kazaskerliği sırasında kendisine bağlı olan birçok kişiyi önemli görevlere getirerek, düşüncelerinin yayılması için imkânları kullandı. Fakat süregiden çatışmalar sonucunda Mehmet Çelebi (I. Mehmet) iktidarı elde edip, kardeşini öldürünce, Bedreddin'in bu görevi de sona erdi. Mehmet Çelebi tarafından İznik'e sürgüne gönderilerek göz hapsinde tutulan Bedreddin burada da boş durmayarak, kendisine taraftar toplamaya başladı. Müridlerinden Börklüce Mustafa'yı Aydın'a, Torlak Kemal'i de Manisa yöresine yolladı. 1416'da bunların başlattığı ayaklanma önceleri başarı kazandı. Bu sırada İznik'te oturmasının kendisi için sakıncalı olduğunu gören Bedreddin, önce İsfendiyaroğulları'na sığındı. Fakat İsfendiyar Bey'in Çelebi Mehmet'ten çekinmesi üzerine buradan Sinop üzerinden Kırım'a, daha sonra da Silistre'ya geçti. Burada da düşüncelerini yayan Bedreddin önce Dobruca'ya, ardından da Deliorman'a yerleşti. Özellikle medrese öğrencilerinden, tımarlı sipahilerden ve devlet düzeninden hoşnut olmayan kişilerden, resmî görevlilerden büyük bir kitleyi etkileyen Bedreddin'in gücü Mehmet Çelebi'yi ürkütmüştü. Ancak bu sırada Aydın ve Manisa yöresinde Bedreddin taraftarlarının ayaklanması bastırılmış, Çelebi Mehmed'in üzerlerine gönderdiği Bayezid Paşa, De-

Osmanlı Devleti'nde Toplumsal Mücadeleler

Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'a girişini tasvir eden bir gravür. İstanbul'un fethinden hemen sonra Osmanlılar Bizans ticaretinin mirasçısı ve Akdeniz'in en etkili gücü haline geldiler. Çok uzun bir zamandan beri çözülme süreci içinde bulunan Bizans İmparatorluğu kurumlarının yerini yeni bir gücün almasının yanısıra Avrupa prekapitalizminin Akdeniz kentlerince temsil edilen ilk kuşağının Kuzey'deki büyük oluşumlar karşısında gerilemesi bir boşluk yaratmış, ancak bu boşluğu dolduran Osmanlılar büyük coğrafi keşifler nedeniyle Doğu Akdeniz'in öneminin azalması karşısında sadece Boğazlar'ın sunduğu olanaklarla yetinmek zorunda kalmışlardı.

de Sultan diye anılan Börklüce Mustafa ile Torlak Kemal'i ele geçirerek işkenceyle öldürtmüştü. Bütün bunlar Bedreddin'in zor durumda kalmasına yolaçtı. Bu sırada Rumeli'ye geçen Bayezid'in askerleri Bedreddin'i Deliorman'da nasıl olduğu hâlâ tartışmalı olan bir biçimde yakalayıp, Serez'e Çelebi Mehmet'in huzuruna getirdiler. Burada ulemadan meydana gelen bir kurul Bedreddin'i yargıladı. Sonunda Mevlânâ Haydar Acem'in verdiği "malı haramdır, kanı helâldir" yolundaki fetva uyarınca Serez'de idam edildi.

Şeyh Bedreddin yaşadığı dönemin önemli düşünürlerindendir. Özellikle fıkıh alanında yetkin bir bilgin olarak kendini gösterir. Fıkıha dair yazmış olduğu eserler onun İslâm düşüncesini yorumlayışındaki ustalığını ortaya koyar. Ama Bedreddin'in bir tasavvuf düşünürü olarak tanınmasını sağlayan ve onun dünya görüşünü açıklayan en önemli eseri *Varidat*tır. Mahmud Bedreddin, bu eserinde düşüncelerini ortaya koyarken yolgösterici bir tutum içindedir. Ona göre, Tanrı varolanın dışında değildir, insanın özündedir, evrenin varlığı ile içiçedir. Tanrı yaratıcıdır, dilediğini yapar ama bu varolanın, mevcudiyetin dışında olamaz. Bu nedenle Bedreddin vahdet-i vücud (varlığın birliği) yerine vahdet-i mevcud'u (varlığın mevcudiyeti) savunur. Ölümden sonra dirilmenin olmayacağını söyleyen Bedreddin'e göre kıyamet, cennet ve cehennem gibi şeyler bu dünyaya ait olup, iyi ve kötü davranışların insan ruhundaki değişik yansımalarından başka bir şey değillerdir.

Şeyh Bedreddin, bütün insanların yeryüzünde varolan her şeyden ortaklaşa yararlanmaları gerektiğini öne sürer. Bu nedenle herkesin emeğinin karşılığını alacağı, kimsenin başkasını çalıştırarak onun emeğine elkoyamayacağı bir düzenin İslâm dininin öngördüğü en iyi düzen olduğunu savunur. Eğer dünya Tanrı'nınsa, Tanrı bu dünyada kimsenin kimseyi sömürmesini istemez; bu nedenle sömüren kimseler Tanrı'ya da karşı gelmiş olurlar. Yine Bedreddin'e göre, toplumda herkes eşit ölçüde çalışmalı, kadın-erkek eşitliği sağlanmalı ve birlikte üreterek, birlikte tüketilmelidir. Şeyh Bedreddin'in bu düşünceleri o dönemde bir hayli taraftar buldu. Kendisinin hem ulema sınıfından gelmesi hem de devlet görevlisi olması görüşlerinin çabuk yayılmasına neden oldu. Bedreddin'i ortak mülkiyeti savunması ve emeğe vermiş olduğu önem nedeniyle bir çeşit ütopik sosyalist düşünür de saymak mümkün olabilir. Ancak onu Batı'da kendinden sonra gelen Thomas More, Campenella gibi ütopist düşünürlerden ayıran önemli bir özellik düşüncelerini devlet düzenine karşı çıkarak, bir ayaklanmayla gerçekleştirmek istemesiydi. Bu ayaklanma üzerine ise tartışılagelen birçok tez vardır. Bu tezlerin birçoğu ayaklanmayı bir halk hareketi olarak değerlendirirken, bir bölümü ise Osmanlı'da taht kavgasının devamı olarak nitelemektedir. Fakat aslında, Şeyh Bedreddin'in ölümünden sonra düşünceleri yayılmış, adına Simaviye diye adlandırılan tarikat kurulmuş ve daha sonra Anadolu'da meydana gelen birçok ayaklanmada düşüncesinin etkileri görülmüştür.

Toplumsal Piramidin Oluşması

Bütün bu görev ve yükümlülükler toplumsal piramidi meydana getiriyordu. Piramidin doruğunda mutlak hakim olarak Osmanlı padişahı vardı. Padişah, tek ve yalnız bir kişiydi. Osmanlı sarayında ne veliaht unvanı ne de başka aristokratik bir unvan vardı. Hükümdarın erkek çocuklarına sancak veriliyor ve tahtın en büyük oğula geçmesi kuralı olmadığından, varisi genellikle entrikalar ve taht kavgaları tayin ediyordu. Ancak II. Selim'in oğlu III. Murad ve onun oğlu III. Mehmed için az çok bir veliaht kaidesi uygulandı ve büyük oğul olan son iki padişaha babaları tarafından Manisa sancağı verildi. Diğer prensler ise sarayda alıkonup cülustan sonra katledildiler. III. Mehmed'den sonra da kaide değiştirilerek ailenin en yaşlısı tahta geçirildi. Diğer prensler de haremde kafes hayatı yaşadılar. Padişah kızlarına gelince, önce büyük gazi ailelerine ya da diğer beyliklerin hükümdarlarına verilirlerken sonradan kapıkullarına verildiler. Paşa unvanına kadar varan her kapıkulu saraya yakınsa damat olabiliyor ve böylece ilerleme şansı da artıyordu. Bu evlenmeden doğan erkek çocuklar belli bir prestije sahip olmalarına rağmen, genellikle beylerbeylikten ileri gidemezlerdi, çünkü en üst kademeler kapıkullarının tekelindeydi. Böylece, Osmanlı hanedanına ait olan piramidin zirvesinde ancak bir kişiye yer vardı ve büyük bir özenle çevresi boş tutulmuştu. Bu biçimde, çevresinden soyutlanan padişahlar, sonunda kişiliklerinden sıyrılıp birer sembol haline geldiler.

Hükümdardan sonra üç hakim sınıf hiyerarşisi geliyordu: gaziler (ümera), ulema ve kapıkulu. Ancak son iki grubun iktidar kavgasının sürmesine rağmen ümera yarışı kaybetmişti. Bunun için de kendi hiyerarşisinin başı yoktu; oysa diğer iki grubun hiyerarşisi özenle geliştirilmişti. Ümera sipahilikten başlayıp sancakbey ve beylerbeyliğine kadar yükselebiliyor, fakat ondan öte, hiyerarşi kapıkullarınkine karışıyordu.

Kapıkulu hiyerarşisinin alt kademesi iki piramidden oluşuyordu: Enderun (içoğlanlar) ve yeniçeriler. İkisi de imparatorluğun Hıristiyan çocuklarından (devşirme), tutsaklardan, kölelerden besleniyorlardı. Bunlar bir ilk elemeye tâbi tutulduktan sonra bir kısmı saray okuluna alınıyor, gerisi acemi oğlan olarak yetiştiriliyordu. Enderun tahsili görenler, çok ayrıntılı bir hiyerarşiden geçerek içoğlanlıktan padişahın yakın kademeleri olan hasoğlanlık kademesine çıkıyorlardı. Bu düzeyde yevmiyeliydiler; ancak her kademeden belli bir zeamet ve görevle taşraya çıkabiliyorlar, böylece üst askeri-idari bürokrasiye geçiyorlardı. Acemi oğlanlar ise yeniçerilik ve yeniçeri subaylığından yeniçeri ağalığına kadar yükselebiliyorlardı. Her iki kademeden taşraya çıkanların sancakbeyliğinden beylerbeyliğine, oradan vezirliğe ve kapıkulu piramidinin zirvesi olan başvezirliğe (sadrazam) gelmeleri mümkündü. Bu yarışta enderundan gelenlerin yükselme şansı çok daha büyüktü.

Ulema hiyerarşisi de aynı ölçüde ayrıntılı ve katıydı. Bu hiyerarşinin tabanı medrese

Fatih Kanunnâmeleri Üstüne

I- GİRİŞ

İslâm toplumlarında yönetime temel olan siyasal teorilerin gelişimi ilginç özellikler gösterir. İslâmiyetin bir kent-site dini olarak doğduğu göz önüne alınırsa, Arap Yarımadası'nın dışına taştıktan sonra kurulan ilk siyasal organizasyonlar döneminde dahi, İslâmî temellerin siyasal yönetimler için yeterli olmadığı olgusu daha iyi anlaşılır. Sekizinci yüzyıldan itibaren ise, bu alana iki büyük yabancı gelenek, önemli etkiler yapmaya başlamıştır. Bunlar, Yunan-Roma geleneği ve Hint-İran geleneğidir. Şüphesiz bu geleneklerin İslâma nüfuzu kolay olmamıştır. Ancak, hemen hepsi kuvvetli bir merkezî yönetime sahip olan bu İslâm toplumlarında, şu ya da bu şekilde kabul edilip, uygulama alanı bulmuş bir prensibin daha sonra İslâmî bir kılığa büründüğü ve nihayet İslâmî bir unsur olarak kabul edildiği de çok görülmüştür.

İslâm düşüncesinin her alanda hızlı bir gelişme gösterdiği 8.-11. yüzyıllar arasında siyasal düşünce de büyük aşamalar kaydetmiştir. Teorik alanda eski Yunan düşüncesi tercüme ve telif yoluyla girmiş, Fârâbî'de en olgun temsilcisini bulmuştur. Buna karşılık, daha çok İslâmî temellerden kaynaklanan bir Mâverdi ve Hint-İran geleneğine yakın bir Keykâvus da, bu alanda önemli eserler ortaya koymuşlardır. Nihayet Gazâlî'de tam ifadesini bulan felsefeye ve filozoflara tepki hareketi veya bütün teorik temeli salt İslâma dayandırma çabası, bu gelişmeyi büyük ölçüde durdurmuştur. Ancak, Gazâlî filozoflara karşı çıkmasına rağmen, o güne kadar ortaya konmuş olan görüşleri tüm olarak reddetmemiş, onları İslâmî bir potada eriterek, önemli bir sentez denemesinde bulunmuştur. Bundan sonra siyasal teori alanında önemli ve yeni görüşler ortaya çıkmamış ise de, yine de bu durum, konuya başka açılardan yaklaşan bir Nizamülmülk'ün,bir İbn Haldun'un eserler vermesini de engelleyememiştir. Ayrıca, genellikle içtihat kapısının kapandığının kabul edilmiş olması, bizim için çok önemli bir gelişmenin zeminini hazırlamıştır ki, bu da örfî hukuk alanının genişlemesidir.

II- İSLÂM TOPLUMLARINDA ÖRFÎ HUKUKUN GELİŞİMİ

Genellikle kabul edildiği üzere, örfî hukukun önem kazanması ilk Türk-İslâm devletlerinin ortaya çıkmasından sonra olmuştur. Bu olguyu kabaca tahlil edersek diyebiliriz ki, Türkler de İslâm öncesi dönemdeki hukuk sistemlerini İslâma dahil etmek çabasındadırlar. Kaldı ki, İslâm öncesi dönemde Türklerin önemli sayılabilecek bir yönetim örgütüne ve bunu ifadelendiren bir kamu hukuku sistemine sahip oldukları da bilinmektedir. Ayrıca, İslâm Kamu Hukuku'nun fazla gelişmemiş olması (Özel Hukuk'a nazaran) da, buna imkân sağlayan önemli bir husus olarak belirtilebilir. Bu husus üzerinde biraz durmak, örfî hukuk'un sınırlarının nerelere kadar varabileceğini belirlemek açısından yararlı olacaktır.

Burada, İslâm toplumlarında siyasal iktidarın özü ve İslâm Kamu Hukuku'nun da temel bir müessesesi olması bakımından Hilâfet'i ele almak istiyoruz. Genellikle kabul edildiği üzere "...Hilâfet, din ve dünyaya ait işlerin yürütülmesi için, nübüvvete halef olarak konulmuş, kabul edilmiş bir müessesedir." Buraya kadar açık bir tanım olarak gözüken bu ifadedeki "halef olma" meselesi bütün İslâm tarihinin, siyasal iktidar bakımından, bir anahtarı durumundadır.

Biz, burada Hilâfet'in ayrıntılı bir tahlilini yapacak değiliz. Sadece, İslâm tarihindeki gelişmelerin Hilâfet teorisini nasıl etkilediğini ve değiştirdiğini, halife-sultan ikiliğinin ortaya çıkmasının ve bu ikiliğin kurumlaşmasının, örfî hukuk'un gelişmesine nasıl imkân hazırladığını göstermeye çalışacağız. Dolayısıyle de İslâm Kamu Hukuku'nun istikrarsızlığı ve siyasal egemenliğe sahip olanların elinde ve onların iradesi yönünde nasıl değiştiği kendiliğinden ortaya çıkacaktır.

Hilâfet'le ilgili ilk temel meselenin ortaya çıkışı İslâm'ın çok erken bir çağına rastlar. Sıffin Savaşı (İ.S 657) sırasında ortaya çıkan üç farklı görüş, İslâm tarihindeki siyasal bölünmelerin de temelini oluşturmuştur. Birinci grup, yani Ali taraftarları, Hilâfet'in yalnız peygamber ailesine ve onların soyuna ait olduğunu savunmuştur (Şii görüş). İkinci grup, Hilâfet'in temelinin ilahi olduğunu, âdil ve şeriate bağlı her Müslümanın seçimle halife olabileceğini savunmuştur (Harici görüş). Üçüncü grup ise, Hilâfet'in Kureyş kabilesine ait olduğunu savunmuştur (Sünni görüş). Görülüyor ki, bu görüşlerin uzlaşması imkânsızdır. Sonucu ise, güç bakımından ağır basan taraf tayin etmiş, çoğunluğu teşkil eden Emeviler ki, Kureyş'e mensuptular, Halifeliği ellerine geçirmişlerdir. Bundan sonra, Hilâfet'in dinî yönünün azaldığını, buna karşılık dünyevî niteliğinin gittikçe ağır bastığını görüyoruz. Nitekim, Emevilerin başlarına daha çok Kayser veya Melik denilmesi (ki bunda Bizans yoluyla gelen etkinin rolü açıkça görülüyor) bu bakımdan anlamlıdır. İslâm tarihinin ikinci büyük devleti Abbasiler döneminde, bu ayrılığın, dünyevilik lehine daha da derinleştiğini görüyoruz. Hatta Hilâfet, bu dönemde, dünyevî egemenliğin meşruluk temeli olarak bir rol oynamıştır. İlk Halifeler seçimle işbaşına gelmişken, daha sonra, "ahd" yoluyla, yani halef tayini ile işbaşına gelme usulü ağırlık kazanmış, bu yolla da irsî henedanlar meşrulaşmıştır. Abbasi devletinin yıkılmasıyla nihayete eren bu dönemden sonra ortaya çıkan "Tavâif-i Mülûk" döneminde, Hilâfet teorisi tamamen yön değiştirmiştir. Yeni teorinin sahibi İbn Teymiyye'ye göre bir tek Halife şer'an zorunlu değildir. (Bir asır önce ise, Gazâlî birtek Halife'nin zorunluluğunu savunuyordu.) Bu tip halife, zaten ilk dört halifeden sonra gelmemiştir. Onlardan sonrakiler, dünyevî egemenliğe sahip olduklarından hemen İslâm toplumunun koruyucusu ve başı, hem de şeriatin tatbikçisi durumundadırlar. Buna karşılık toplumlar da onlara mutlak olarak itaat etme zorundadırlar.

Bu dönemin başlarında, tarih sahnesine egemen bir güç olarak çıkan Türk-İslâm devletleri (en olgun biçimde Selçuklular), bu uygulamayı en geniş biçimde gerçekleştirmişlerdi bile. Bu durum, egemenlik haklarını da tabiî olarak genişletmiş, örfî hukuk'un gelişmesine ortam hazırlamıştır. Bu bakımdan, kanunname şeklindeki düzenlemelerin, ilk olarak Selçuklularda ortaya çıkması anlamlıdır. Tarihin çok karışık bir döneminde yaşayan Selçuklular, batıdan Haçlı seferlerinin ve doğudan da Moğol akınlarının etkisi altında önce parçalanıdılar ve daha sonra da fiilen tarih sahnesinden çekildiler ama, kendilerinden sonra tarih sahnesinde yer alacak olan, aynı temele sahip bir Osmanlı toplumuna da önemli miraslar bıraktılar.

III- OSMANLILARDA SİYASAL TEORİ METİNLERİ

Bir ilim olarak ele alınırsa, siyasete, Osmanlıların ilim tasniflerinde, "Hikmet-i Ameliyye" içerisinde yer verdiklerini görürüz. "Hikmet-i Ameliyye" (Tatbiki Felsefe)'yi meydana getiren ilimler şunlardır:

1- İlm-i Ahlâk

2- İlm-i Tedbir-i Menzil (Ekonomi)

3- İlm-i Siyaset

4- İlm-i Adâb-ı Mülûk (Devlet Başkanlarının nitelikleri ve görevleri)

Biraz dikkatle bakıldığında görülür ki, bu tasnif, eski Yunan düşüncesinden İslâm'a giren görüşün aynen tekrarıdır. Osmanlılar da bu yolla gelen düşünce sistemini benimsemişler, bu alanda daha önce yazılmış klasik eserleri tercüme etmişler, kendileri de aynı tarzda eserler ortaya koymuşlardır.

Bu dallarda yazılmış eserleri, başlıca üç ana başlıkla toplayabiliriz:

1- Ahlâk Kitapları

2- Siyasetnameler

3- Nasihatnameler

Hemen söyleyelim ki, bu ayrım büyük bir kesinlik taşımaz. Bu alanlardaki eserler, genellikle, muhteva bakımdan karışık bir görünümdedir. Yalnız, bu ayrımda en kaba çizgileriyle, genelden özele doğru bir düzenleme vardır. Doğu toplumlarında ahlaka verilen anlamın genişliği, "zulüm-adalet" gibi bütün alanları kapsayabilecek kavramların, ahlâk içerisinde sayılması, bu karışmayı kolaylaştırmaktadır. Bunun için, ahlâk kitapları, Devlet başkanından en küçük ferde kadar bütün toplum üyelerini kapsayan kuralları ihtiva eder. Siyasetnameler, genel oldukları gibi özel de olabilirler. Nasihatnameler ise hemen hemen tamamiyle özeldirler ve çoğunlukla bir kişiye (Sultana, Emire, Vezire) yönelik eserlerdir.

Ricaud'nun Kanunî Sultan Süleyman'ın sadrazamı Maktûl İbrahim Paşa'nın boğdurulmasını resmeden gravürü. Fiilen görev başındaki sadrazamın öldürülmesi yetkisinin sadece padişaha tanındığı Osmanlı Devleti'nde bu yetki, padişahın mutlak otoritesini sınırlamak istememesi, tahta karşı bir tehlike sezilmesi, padişahın hayatına kasd edilmesi,

Doğrudan Osmanlı Beyliği toprakları içerisinde yazılmamış olmakla beraber, bu alanda Anadolu'da kaleme alınmış ilk eser, 14. yüzyılın ortalarına rastlar. *Nesâyihu'l-Mülûk-ı Türkî* adını taşıyan bu eser, bir Kadı olan Ali isimli bir Türk'e aittir. Bunu 15. yüzyılın başlarında Germiyanoğulları Beyliği (1300-1429) topraklarında yaşamış olan Şeyhoğlu Mustafa'nın kaleme aldığı "Kenzü'l-Küberâ ve Mahakku'l-Ulemâ takip eder. Yine de bu dönemde, Ahmed bin Hüsameddin-i Amasî'nin yazdığı ve Çelebi Mehmed'e sunduğu *Kitabı Mirat-ı Mülûk* adlı bir esere daha rastlıyoruz. Bilinen tek yazma nüshası

54 (1) Osmanlı Devleti'nde Toplumsal Mücadeleler

Berlinde'de olan *Enisü'l-Celis*'in de önemine değinilmektedir. Konumuza en yakın gibi görünen eser ise, II. Murad'ın oğlu Fatih için kaleme aldığı *Nasihat-ı Sultan Murad*'dır.

Kanımızca, bütün bu eserler, siyasal yönetimi doğrudan etkilemiş değillerdir. Bu tip eserler, daha çok aydınları ve bu yolla da halkı etkilemiş, onları yönetime itaat yönünde, yönetimi de daha adaletli davranma yolunda uyarmaya hizmet etmişlerdir. Osmanlı siyasal yönetimine doğrudan etki yapmış metinleri, gelişim sırasına göre üçe ayırabiliriz:

1- Kanunnâmeler

2- Fetvâlar

3- Lâyihalar

Bu metinler, tamamiyle Osmanlı toplumunun kendi yapısının ve bu yapının doğurduğu ihtiyaçların ürünleridir. Her ne kadar, bu yargımız özellikle fetvâlar için

padişahın şahsına hakaret, Devlet'e karşı isyana kalkışılması, padişaha yalan söylenmesi, padişahın Devlet'in yüksek çıkarları için gerekli gördüğü, memurluk görevinin kötüye kullanılması, görevde başarısız olunması durumlarında ve padişahın mutlak otoritesi söz konusu olduğundan çoğu kez de keyfî gerekçelerle kullanılıyordu.

söz görünüyorsa da, hukuk uygulamasının çok geniş ilkeler içersinde yürütüldüğü ve toplumsal hayatın hemen her türlü meselesine bu yolla çözüm arandığı bir toplumda fetvâ sisteminin de önemli nitelik değişmelerine uğradığı, ilgili metinlerin kabaca bir tahlilinden anlaşılır. Lâyihalar ise, 17. yüzyılda ortaya çıktıklarından tamamiyle konumuzun dışında kalmaktadır.

IV- FATİH KANUNNÂMELERİ

Halen elimizde, Fatih'ten önceki dönemlere ait yazılı bir kanunname metni mevcut değildir. Ancak, Osman Gazi'den itibaren verilmiş emir ve fermanların, yönetime ilişkin temel prensiplerin, bir kanun metni halinde, ilk olarak I. Murad devrinde ve onun emriyle Beylerbeyi Timurtaş Paşa tarafından meydana getirildiği zannedilmektedir. Fatih'in de bu nitelikte fermanlarının ve emirnamelerinin bulunması, eldeki kanunnemelerin, özellikle teşrifat ve ceza ile ilgili hükümlerinin çok eskiden beri yürürlükte olan kuralları ihtiva etmesi, Fatih'ten önce de yazılı kanunnameler bulunebileceği düşüncesine güç kazandırmaktadır. Ancak, Osmanlı Devleti'ndeki siyasal güç ilişkilerinin, Fatih devrine kadar olan gelişimi göz önüne alınırsa, kanımızca, bu metinlerde siyasal iktidar düzenini belirleyecek esaslara rastlamak imkânı pek yoktur.

Fatih kanunnamelerinin önemi de zaten buradan gelmektedir. Şüphesiz, Fatih'e böyle bir kanun koyma imkânı veren önemli tarihsel nedenler vardır. Bunların başında, İstanbul gibi, o dönemde dünyanın çok önemli bir markezini ele geçirmiş olmak gelir. Bu durum, ona, kendinden önceki hiçbir padişahla kıyaslanamayacak, büyük bir güç kazandırmıştı. Bu bakımdan, Osmanlılarda cihan hakimiyeti fikrini, ilk ortaya atan padişahın Fatih olması da son derece anlamlıdır. Fatih'in bu düşünceye kapılmasında, Roma tarihini inceleyip etkilenmesinin ve onun uzantısı olan Bizans'a son vermiş olmasının da payı olduğu düşünülebilir. Bu amacı ise, yetkileri sınırsız tek bir baş ile, ona mutlak olarak bağlı markezi bir yönetimle ulaşılabileceği, gerek Roma-Bizans tarihinin gerekse yakından bildiği Osmanlı tarihinin sayısız deneylerinin ona öğrettiği açık bir gerçektir. Ayrıca, eski Türk-Moğol geleneği de buna uygun düşmektedir.

Fatih kanunnameleri iki kısımdan meydana gelmiştir. Nitelikleri bakımından bunları a) Reaya ve Yürükân Kanunu, b) Teşkilat Kanunu olarak ayırmak mümkündür.

Reaya ve Yürükân Kanunnamesi, bir ceza ve vergi kanunudur. Daha önceleri fermanlarla, amirnamelerle veya fetvalarla konulmuş genel prensiplerin bir tedvini (kanunlaştırılması) mahiyetindedir. Fatih'in ve daha sonra gelen padişahların, bu alanda daha pekçok düzenlemelere gittikleri bilinmektedir.

Bizim için önemli olan hususlar ikinci metinde yer almaktadır. Tasnifi bakımından düzensiz bir görünümde olan bu kanunnamede, devletin markez teşkilatında yer alan kişilerin statüleri, görev, yetki, hiyerarşi ve teşrifat açısından, ayrıntılı bir şekilde tesbit edilmekte, birbirleriyle ilişkileri düzenlenmektedir.

Bu kanunname içerisinde yer alan üç ana prensip, Osmanlılarda siyasal güç ilişkilerinin temelini belirlemesi bakımından, son derece önemlidir.

Birincisi, kanunnamenin başında yer alan "bu kanunname atam ve dedem kanunudur, benim dahi kanunumdur, evlâd-ı kirâmım neslen ba'de neslin bununla âmil olalar" hükmüdür. Bu hüküm, kanunnamenin şeriat dışı niteliğini yani örfîliğini açıkça göstermektedir. Kanun, temelini şeriatten değil, ata ve dedelerinin koydukları gelenekten almaktadır. Yalnız, bu sözlerimizin yanlış anlaşılmaması için burada bir açıklama yapmamız gerekecektir. Kanun, şeriat dışı bir temele, yani doğrudan padişah iradesine dayanmakla beraber, elbette padişah temel meşruluğunu şeriatten almaktaydı.

Hatta, kanunnamenin baş kısmında yer alan "Halifetullahi fi'l-âlem" tabiri de son derece anlamlıdır. Ayrıca, bu tabiri Osmanlılarda ilk defa Fatih kullanmıştır. Daha önce I. Murad ise, sadece "Halife" tabirini kullanmıştı. Tabiî her iki tabir da, hilâfetin İbn Teymiyye tarafından geliştirilmiş yorumuna dayanıyordu. Burada bizim için ilginç olan nokta, şer'i hukuk'la örfi hukuk'un içiçe olmasıdır.

İkinci önemli prensip, "Umuru Saltanata müteallik tertib-i ayin" bölümünde yer alan 81. maddede bulunmaktadır:

"Ve her kimesneye evlâdımdan saltanat müyesser ola, karındaşların nizâm-ı âlem için katletmek münâsibdir, ekseri ulamâ dahi tecviz etmiştir, anınla âmil olalar."

Biz, Fatih'in bütün Osmanlı tarihi boyunca çok farklı biçimlerde değerlendirilmesine sebep olan bu ünlü hükmünü, sadece kendi devrine kader gelişen şartlar içerisinde ele alacağız.

Fatih'i, böyle sert bir hükmü kanun haline getirmeye sevkeden nedenlerin başında, hiç şüphesiz kendinden önceki saltanat kavgalarının devleti ve toplumu nasıl sarstığını, hatta yıkımın eşiğine getirdiğini yakından bilmesi yer alır. Gerçekten de, Osman Bey'in amcası Dündar Bey'i öldürtmesiyle başlayan iktidar kavgası, I. Murad'ın kardeşleri Halil ve İbrahim'i, hatta oğlu Savcı Bey'i, Yıldırım Bayezid'in kardeşi Yakup Çelebi'yi, Çelebi Mehmed'in kardeşleri İsa ve Musa'yı ve daha önce Musa'nın yine kardeşi Süleyman'ı katlettirmesiyle devam etmiş, nihayet II. Murad'ın kardeşi Mustafa'yı katlettirmesiyle adetâ bir gelenek halini almıştı. Gerçi bu olaylarda kardeşler birbirlerini sebepsiz olarak ördürtmemişlerdi. Mutlaka isyan veya benzeri bir hareket, gerekçe olarak rol oynamıştı. Fakat niteliği ne olursa olsun bütün bu olaylar, yukarıda da belirttiğimiz gibi devleti ve toplumu sarsmakta son derece etkin olmuştu. Onun için Fatih'in "nizâm-ı âlem" için katli uygun görmesi ve bu gerekçeyi "ekseri ulamâ"nın "tecviz" etmesi, anlamlıdır. Bu suretle, Osman ve özellikle Orhan Bey'de görülen ve eski Türk-Moğol geleneğinin bir devamı niteliğinde olan "Ülüş" sistemi de fiilen ortadan kalkmaktadır. Fatih ne şeriata ne de Türk-Moğol geleneğine bağlı olmaksızın, sırf Osmanlı uygulamasından çıkan bir durumu kanunleştirmiş olmaktadır.

Kanunda, saltanatın hangi evlâda ait olacağının açıkça belirtilmemiş olması, kardeş kavgalarının daha uzun bir süre sürüp gitmesini kolaylaştırmıştır. Ancak, Fatih bunu belirtmiş olsaydı dahi bunun uygulanabilirliği çok şüpheliydi. Hükmü bu şekilde belirsizleştirmekle Fatih, tarihi otoritesine gölge düşmesini da önlemiş olmaktadır. Bu hükümle, Fatih'in saltanat kavgalarına kesinlikle son verilebileceğini düşünmüş olması, esasen gerçeklere aykırı düşerdi. Sadece, bu kavgaların azaltılabileceğini, uzun süreli mücadelelerin ortadan kalkabileceğini veya taht kavgalarının uzun aralıklarla ortaya çıkmasını sağlamayı amaçlamış olması, çok daha mümkündür. Nitekim, daha sonraki olaylar da bu yönde gelişmiştir.

Bu hükmün "ekseri ulemâ" tarafından tasvip gördüğünün açıklanması da, şeriatten güç alma isteğini ortaya koymaktadır. Böylece ulamâ tamamen örfi bir meseleye karışarak, ona, şar'i bir nitelik vermiş olmaktadırlar ki, bu durum daha sonraki Osmanlı hukuk uygulaması için çok önemli bir örnek teşkil edecek niteliktedir.

Üçüncü bir prensipte, Vezir-i a'zam'ın statüsü tesbit edilmekte, padişahın "vekil-i mutlak"ı olarak nitelanmektedir. Dolayısıyla da bu göreve getirilecek kişinin seçiminde çok dikkatli olmanın gerekliliği kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Eğer Vezir-i a'zam çok güçlü olursa, bir saltanat davasına kalkışabilir. Nitekim, Fatih, Osmanlı tarihinde bir vezir aristokrasisi sayılabilecek Çandarlı ailesinin mensubu olan Vezir-i a'zam Halil Paşa'yı katlettirerek bu uygulamanın da ilk örneğini varmiştır. Bundan sonra vezirler tamamen kul sistemine göre seçilmişler ve böylece bürokratik bir aristokrasinin meydana gelmesi önlenmiştir.

Görülüyor ki, Fatih kanunnameleri pekçok temel prensibi gerek şekil ve gerekse muhteva yönünden, ilk defa yazılı hale getirmesi bakımından çok önemlidir. Osmanlı Devleti'nin bütün tarihi boyunca, teşkilatına, işleyişine yön vermiş ilkeler ve uygulamalar kaynağını hatta meşrulyatini bu kanunamelerdan almışlardır. Ayrıca, bu kanunnameler, Osmanlı toplumunun Batı toplumlarından çok farklı bir yapıya sahip olduğunu gösteren ilk önemli resmi belge niteliğindedir.

NURİ AKBAYAR

eğitiminden geçiyordu. Bu eğitim herkese açıktı, ancak tüm eğitimlerde olduğu gibi ulema çocuklarının şansı daha fazlaydı. Ayrıca çok katı bir medrese hiyerarşisi söz konusuydu. En üst kademe İstanbul'daki Süleymaniye Medresesi olup sonra İstanbul hükümdar medreseleri, Bursa, Edirne Medreseleri vb. geliyordu. Önce öğrenci (suhte) olarak bu hiyerarşiyi katettikten sonra aynı yolu müderris olarak almak gerekiyordu. Burada hiyerarşi müderrislik ve kadılık olmak üzere iki piramide ayrılmıştı. Kadılıklar, sağladıkları günlük gelir hesabına göre sıralanmış ve tüm imparatorluk kentlerinin hiyerarşik bir listesi yapılmıştı. Zirvede İstanbul, Edirne ve Bursa kadılıkları vardı. Kadılıkta yükselmek daha hızlıydı, ancak pek yukarılara varılamıyordu. En sağlam yol müderrislikten yükselip iyi bir düzeyden önemli bir kadılığa atanmaktı. Müderrislik-kadılık piramidleri tıpkı enderun-yeniçeri ikilisi gibi işlerdi ve müderrislik enderun gibi daha itibarlıydı. Her iki piramid çifti zirvede birleşiyordu. Ulema hiyerarşisinde İstanbul kadısı Anadolu kazaskeri, sonra Rumeli kazaskeri, sonra da şeyhülislâm oluyordu.

Ulema-Kapıkulu kavgası sadrazam-şeyhülislâm öncelik mücadelesine indirgenebilir. Müftülük, önce sembolik bir prestiji olan istişari bir görevdi ve müftü, imparatorluğun bakanlar kurulu olan Divan'da yer almıyordu. Sultan Süleyman'ın şeyhülislâmı olan Ebussuud Efendi ile şeyhülislâm güç kazandı ve 16. yüzyılın sonunda sadrazam da üstün sayıldı. Bu, ulemanın iktidara dönüşünün işaretiydi.

Bu üç grup (ümera, ulema, kapıkulu) devlet memurunu oluşturuyordu. Görevleri vardı, ancak yükümlülükleri yoktu. Vergilerden muaftılar ve devlete ait olan artı-üründen pay alıyorlardı. Bu payın bir kısmı doğrudan devlet tarafından ulufe, maaş, yevmiye biçiminde ödeniyordu. Doğrudan maaş alanlar kapıkulları, enderunlular ve müderrislerdi. Sipahi ve taşra kumandanları ile vezirlerin tımar, zeamet ve hasları vardı. Memurların büyük bir kısmı ve özellikle kadılar, yaptıkları işlemler için devlet tarafından saptanan yüzdelerde, doğrudan mükelleften para alıyorlardı. 200 akçelik bir kadılık dendiği zaman, bu söz konusu kadının devletten 200 akçelik bir yevmiye aldığını ifade etmiyor, memurluğunun gelirinin günde bu parayı karşıladığını gösteriyordu. Böylece, günümüzün yargıç, noter ve belediye başkanı görevlerini gören kadının gelirini bu işlemler amacıyla doğrudan halk karşılıyordu. Ayrıca, gelirleri bu biçimde sağlanan memurların iki görev arasında, tayin bekledikleri sürece gelirleri yoktu, oysa bu ara dönemde geçinme zorunluluğu dışında tayini kararlaştıran kazaskere de rüşvet vermek gerekiyordu. Böylece, görev sırasında bu zor günleri geçirmeye yarayacak parayı da toplamak lazımdı. Aynı durum, tayin beklediği sürece zeametin kale kumandanı için de geçerliydi. Böylece doğal olarak görevler alınıp satılmaya başladı. Memur maaşının yukarıdan aşağıya değil, aşağıdan yukarıya doğru dolaşması, rüşvet mekanizmasının ta kendisiydi. Çünkü rüşvet eninde sonunda halktan doğrudan görevlilere ödenen dolaylı bir vergiydi, onun için de Osmanlı topraklarında kurumlaşmıştı. Bunun da asıl nedeni, devleti artı ürünü merkeze toplayıp sonra da görevlilere dağıtmak külfetinden kurtarmak değil, reayanın ancak yükümlülükleri olan bir sınıf olarak kabul edilmesi ve üretimlerine devletin parçası olarak sayılan hakim sınıflar tarafından el konmasının doğal sayılmasıydı.

Piramidin tabanını reaya oluşturuyordu. Burada herhangi bir iç hiyerarşi söz konusu değildi, ancak yine de bir tabakalaşma vardı. Üst tabaka, yukarıda sözünü ettiğimiz çeşitli kısmî muafiyetleri olan gruplardı. Onlardan sonra Müslüman reaya geliyordu. Gayri müslim reayaya gelince, bunun statüsü hoşgörü (tolerans) kavramının olumlu ve olumsuz yanları ile açıklanabilir. İslâmda zimmi statüsü, İslâm erinde (darülislâm) misafir statüsüydü. Misafir durumunun gerektirdiği edeple davranması ve er sahibinin çıkarına aykırı hareket etmemesi şartıyla zimmi'nin adetlerine saygı gösteriliyordu. Buna bir de İslâm evinde oturmanın kirası anlamında olan cizye ekleniyordu. Böylece aynı durumda olan bir gayri müslim reaya, Müslüman bir reayadan daha çok vergilendiriliyordu ve bu ek vergi hiçbir üretim karşılığı değildi. Bu tabakalaşmanın sonunda ortakçı kulları ve köleler geliyordu. Osmanlı toplumunda doğrudan köleci bir üretim yoktu. Köleler genellikle ev işlerinde kullanılıyordu. Ancak, efendisinin izniyle üretime geçen bir köle, yapılan bir mukavele ile kazancının belli bir kısmını belli bir müddet için efendisine veriyor ve karşılığında bu müddetin sonunda özgürlüğünü kazanıyordu.

Kent Düzeni

Yukarıda sunulmuş olan sosyal piramid toprak tasarrufuna dayanmaktaydı. Dolayısıyle kentten söz edilmemiştir. Gerçekten de Osmanlı düzeni kent olgusunu dışlayan ve kırsal üretime dayanan bir düzendi. Oysa, Osmanlı İmparatorluğu, zamanın Avrupa ve Ortadoğu'sunun en büyük kentlerinden İstanbul ve Kahire'yi de içine alan, önemli bir kent dokusuna sahipti ve bu kentler ekonomik ve politik yapının merkezini oluşturuyorlardı.

Sözkonusu çelişki iki noktadan kaynaklanmaktaydı. Bir yandan kırsal topraklar en önemli zenginlik kaynağını oluştururken, öte yandan, şeriatı zorlayarak kırsal toprağı kamulaştıran Osmanlı Devleti, İslâm ümmetinin nüvesi olan kentte aynı şeyi yapmakta çok daha büyük zorluk çekecekti. Onun için devletçi Osmanlı düzeninde kent marjinal bir olgu olarak kalacaktı.

İlk sorun kent toprağının tasarrufuydu. Merkezî devlet düzenini en uç noktaya kadar getiren

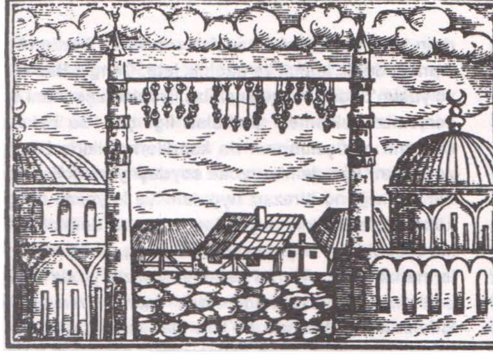
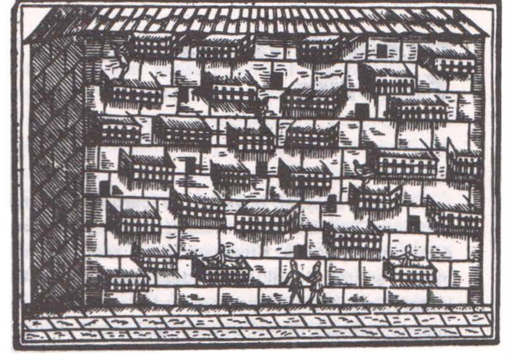
FATİH SULTAN MEHMED (1432-1481)

İstanbul'u fethederek Bizans İmparatorluğu'na son veren Osmanlı Padişahı II. Mehmed 1 Nisan 1432'de II. Murad'ın dördüncü oğlu olarak, o dönemin Osmanlı başkenti Edirne'de doğdu. Çok küçük yaşlarda başlayan eğitimi, 6 yaşında gittiği Manisa'da, çok sıkı bir eğitim veren Molla Gürani'yle devam etti. Dönemin tanınmış bilginlerinden Akşemseddin, Molla Yegan, Molla Ayas, Çelebizade ve Temcidoğlu da eğitimi sırasında kendisiyle ilgilendiler. Geleneksel Doğu ve İslâm bilimlerinin yanısıra Rumca ve Latince öğrendi. 1443'te, Manisa valiliğine atandı. Amasya valisi ağabeyi Alâeddin Ali Çelebi'nin ölümü "kimi kaynaklara göre öldürülmesi", tahtın tek varisi olmasına neden oldu.

1444'e kadar kaldığı Manisa'dan, babası II. Murad'ın tahttan çekilip, henüz 12 yaşındayken onu tahta geçirmesiyle ayrıldı. Tahtta bir çocuğun varlığı Osmanlı halkının ve Osmanlının dış ilişkilerinde büyük bir buhranın yaşanmasına neden oldu. Paşalar arasındaki rekabet giderek artmış, halk korku ve panik içersinde şehirden kaçmaya başlamıştı. Birçok küçük çaplı başkaldırı, özellikle hurufi ayaklanması ve şehirdeki büyük yangın küçük padişahın denetimi asla sağlayamayacağı boyutlara ulaşmıştı. Dışarda ise, Osmanlı'nın elde ettiği birçok yer yeniden kaybedilmeye başlamış, Osmanlı'ya bağlı olan birçok prenslik vergilerini ödemek şöyle dursun kendi direktiflerini uygulatmaya başlamıştı. Arnavutluk tamamen elden çıkma tehlikesi gösteriyor ve Osmanlı'nın zaptettiği birçok yer Macaristan Krallığı'nın eline geçmeye başlıyordu.

1446'da, Çandarlı Halil Paşa'nın yeniçerileri isyana zorlamasıyla "taht hukuken II. Mehmed'in elinde olsa bile", II. Murad yeniden tahta geçti. Bu ilk dönem padişahlığı daha sonra onun tüm hayatını etkileyecek, önceleri zorla aldığı eğitimi bu kez kendi isteğiyle sürdürecekti. II. Mehmed tekrar öğretmenleri ve danışmanlarıyla birlikte Manisa'ya gitti. Bu kez valiliği 5 yıl sürdü. 1448 ve 1450'de babasının buyruğuyla Arnavutluk seferlerine katıldı. II. Murad'ın ölümünün hemen ardından, 18 Şubat 1451'de ikinci kez tahta çıktı. İlk işi, II. Murad'ın ölümünden sonra ayaklanan yeniçerileri Çandarlı Halil Paşa'yla birlikte susturmak ve kendisine sadakât yemini etmelerini sağlamak oldu. Daha sonra Kanunnâme'de meşrulaştıracağı, "hanedandan tahta çıkanların devletin geleceği için kardeşlerini öldürebilmesi" hükmünün ilk uygulaması olarak tahta çıkar çıkmaz, henüz 1 yaşına girmemiş kardeşi Ahmed'i, biat töreni sırasında sarayın hamamında boğdurttu. Ardından uzun bir süreden beri düşündüğü İstanbul'un fethi projesini uygulamaya koymaya başladı. Başını Çandarlı Halil Paşa'nın çektiği muhalefeti bertaraf ederek, eski surların "Anadolu Hisarı" tam karşısına yeni surlar "Rumeli Hisarı" inşa ettirmeye başladı. İlk önce İstanbul kapıları civarında yaşayan halkın elindeki mallara ve sürülere el koydu. Hisarın yapımı, 1452 Şubat ve Ağustos'u arasında tamamlandı. 23 Mart 1453'de başlayan saldırı, 29 Mayıs'a kadar sürdü. Şehri ele geçiren II. Mehmed, Topkapı Sarayı'na yerleşerek, 3 gün kadar süren eğlencelerle panik içindeki halkı yatıştırmayı başardı. Daha sonra,

54 (1) Osmanlı Devleti'nde Toplumsal Mücadeleler

Alman seyyah Schweigger'in İstanbul'un Osmanlılar tarafından fethinden sonra İstanbul'a yaptığı gezi izlenimlerini aktardığı kitabından görüntüler. Üstte solda Ramazan'da mahya. Sahur zamanı yoksullar ev ev dolaşarak dileniyorlar ve padişahın emriyle kedi ve köpeklere bile büyük bir meydanda yemek veriliyor, kuşlar kafeslerinden serbest bırakılarak Tanrı'ya hizmet verildiği düşünülüyordu. Üstte sağda mahpus evleri. Altta solda Ramazan bayramından bir görüntü. Seyyaha göre bayram günleri herkes birbirinin bayramını kutlar, yeniçeriler ve içoğlanları ellerinde gülsuyu dolu cam şişelerle yol kenarlarında durup para toplamak amacıyla yoldan geçenlerin üzerine gülsuyu dökerlerdi. Altta sağda Osmanlıların yemek yeme tarzını canlandıran, halı üzerine serilmiş yer sofrası etrafında bağdaş kurmuş hane halkını gösteren bir başka gravür.

fidyesini veren ve belli bir süre içinde geri dönenlerin şehirde kalabileceği duyuruldu. İlk dönem padişahlığı sırasında onu öldürüp, tahtı ele geçirmek isteyen, fakat sonra taraftar bulamayıp kaçan, daha sonra Bizans kralıyla anlaşma yapan amcası Orhan Çelebi'yi ve Çandarlı Halil Paşa'yı tutuklattırarak idam ettirdi. Ceneviz kolonisi Galata'yı Zaganoa Paşa'ya işgal ettirerek civardaki surları yıktırıp, Haliç'in iki yakasındaki kopukluğa son verdi ve yörenin bir ticaret semti haline gelmesini buyurdu. Bu arada işgalin Tuna nehrine kadar yayılması ve Sırpları Osmanlı'ya bağlamak amacı ile fetihlerine devam ediyordu. 1456'da güvenlik amacıyla Taşoz, Enez, İmroz, Semendire ve Limni adalarını işgal ettirerek adalardaki halkı İatanbul'a sürdü. Bundan sonra İstanbul'un yeniden imarına başladı; şehirdeki kilise ve manastırların ya kendi adına ya da yanındaki beyler veya din adamları adına cami veya mescit olmasını sağladı; yine bu dönemde başlayan imar faaliyeti, tüm dönemi boyunca, Osmanlı mimarisinde önem taşıyan toplam 750 eserin yapılmasını sağladı.

İatanbul'un fethinden sonra Fatih ünvanını alan II. Mehmed için bu fetih, ilk dönem padişahlıktan el çektirilmeainden beri hayalini kurduğu "mutlak irade fikri"ni hayata geçirmesinin en gerekli koşuluydu. Etrafında aözsahibi olan birçok vezir ve devlet adamını "çeşitli bahanelerle" ya öldürttü ya da görevlerinden azlettirdi. Böylelikle devlet idaresindeki eski ailelerin nüfuzu bertaraf edilip, padişahın emir ve arzusuna mutlak surette tâbi kimseler devletin üst kademelerinda görevlendirilmeye başlandı. Bu arada doğrudan doğruya şahsına bağlı kapıkulu ordusu yeniden düzenlenip takviye edildi. Uç beylerinin tahakkümü altında bulunan tımarlı sipahiler ve yeniçeriler, sayıları ve maaşları artırılarak, silahları yenilenerek doğrudan padişaha bağlı güçler haline getirildi. Yayınladığı Kanunnâmeai ile, kamu yönetiminin dört ana hizmet alanıyla "vezirlik, kazaskerlik, defterdarlık ve nişancılık" saray, ordu, ilmiye ve eğitim-öğretim kurumları yeniden düzenlendi.

Fatih Sultan Mehmed, 30 yıl süren hükümdarlığı boyunca Karadeniz'i bir iç deniz haline getirmiş, sürekli akınlarla Macariatan'ın ileride alınabilmeai olanağını yaratmış, Ege adalarını "Rodoa hariç" ele geçirmiş, Eflak ve Boğdan prensliklerini, Sırp ve Bosna krallıklarını, Mora despotlukları ile Trabzon Pontoa Devleti'ni, Cenova ve Venedik üslerini, Karaman ve İafendiyar beyliklerini ortadan kaldırmış, Akkoyunlu Devleti'nin gücünü zayıflatmış ve Osmanlı Devleti'ni dönemin siyasi hayatında çok etkin bir konuma yükseltmişti.

1481 ilkbaharında Doğu'ya yapacağı bir sefer sırasında, Gebze'de Hünkâr "Sultan" Çayırı'ndaki orduğâhında öldü. Ölüm nedeni kesin olarak bilinmemektedir: Kimi tarihçiler tarafından, büyük oğlu Bayezid'in toplam 8 oğlu olması nedeniyle, küçük oğlu Cem Sultanı veliaht tayin etmesi dolayısıyla Bayezid yanlısı devlet adamları tarafından zehirlendiği; diğer tarihçelere göreyse, uzun zamandır çektiği gut hastalığından öldüğü ileri sürülür.

Fatih Sultan Mehmed, İstanbul'u aldıktan sonra kent toprağını mirî ilan edip başka yerlerden haneler sürüp evlere kiracı olarak yerleştirmiş ve onlardan kira talep etmişti. Bu tutum büyük bir tepki ile karşılaşmış, sürgün edilenler geri kaçmış, ulema karşı çıkmıştı. Sonunda, bu komuttan birkaç defa dönüldükten sonra, padişah uygulamakta diretmiş, ancak bu arada İstanbul topraklarının büyük bir kısmını hakim sınıflardan önemli kişilere temlik etmiş, geri kalanını da Ayasofya ve Fatih camilerine vakfetmişti. Mülk sahibi olan kişiler ise İstanbul'da camiler kurup mülklerini onlara vakfettiklerinden bir iki nesil içinde İstanbul'un mirî toprakları vakıfa dönüşmüş ve halkın toprak için ödedikleri kiralar vakıflara gittiğinden durum şeriata uydurulmuştu.

Aynı durum, daha önce fethedilmiş Bursa ve Edirne'de görülmedi. Müslüman ellerden alınan Kahire ya da Şam gibi büyük Ortadoğu kentleri için de söz konusu olamazdı. Ancak, birçok küçük Balkan kentlerinde, kısmen ya da tamamen, sancakbey veya şubaşı zeametleri oluşturuldu. Osmanlı yönetimi her fırsatta kent toprağı üzerindeki mülkiyetini kabul ettirmeye çalışıyordu.

Kent Gelirleri

Toprağın ötesinde devlet, kentin gelirlerine de el koymuştu. Ancak burada da hizmet, denetim ve kâr kavramları birbirine karışmıştı. İslâm kentlerinde ekonomik ve sosyal düzenle ilgili işler hısba ve bunlarla uğraşan memur muhtasıb adını alırdı. Bunlar kadı ile birlikte en eski memurlar ve özellikle kentin şerî hakimleri sayılan kişilerdi. Osmanlı düzeni muhtasıbı korumuş, ancak görevlerini kısıtlamış ve büyük ölçüde çarşı-pazar sorunları, narh ve fiyatlarla ilgili bir memur haline getirmişti. Özellikle İstanbul gibi bir kentte, Şehremini, Mimarbaşı, Voyvoda (Galata için) gibi memurların yanısıra, muhtasıbın görevleri iyice sınırlandırılmıştı. Ancak daha da önemli olan bir usul, muhtasıbın kadı gibi maaş almayıp satıcılardan ve halktan kestiği cezalardan gelirini sağlamasının yanısıra, muhtasıb görevi, bu cezalardan devlete en çok pay çıkarmağa taahhüt edene açık artırma ile verildi. Genellikle üç yıl için verilen bu görevde, artırmaya son dönemde devlete aktarılmış olan en yüksek meblağdan başlanılır ve görev en çok artıranın üstünde kalırdı. Taahhüt ettiği parayı verip kendisine de bir gelir sağlayabilmek için, muhtasıb iki yol seçebilirdi. Birinci yol eksik, kötü ya da pahalı mal satanları şiddetle takip edip cezalar kesmekti fakat muhtasıb görevini başarıp herkesin gözünü korkutursa tahsil ettiği cezaların toplamı gittikçe azalacak ve devlete karşı taahhüdünü yerine getiremeyecekti. İkinci yol esnafı haraca kesip sonra da suistimallere göz yummaktı. Doğal olarak ikinci yol tercih ediliyordu. Böylece, ideal bir düzen adına yapılan müdahalelerle, aslında bozuk düzenin sürdürülmesi sağlanıyordu. Kentin diğer gelirleri de açık artırma ile mültezimlere veriliyordu. Bu gelirler, bir yandan günlük ya da çarşı-pazardan alınan bac vergisi gibi kente ait vergilerin toplanması işi idi. İstanbul ya da Edirne gibi bir kentte bu vergilerin yıllık tutarı milyonlarca akçeyi buluyordu ve mültezimlerden istenilen garanti ve avanslardan dolayı bu kişinin senet sahibi olması ya da tefecilerden borç alması gerekiyordu. Öte yandan kentin mezbaha, mumhane, değirmen gibi önemli imalathaneleri iltizama veriliyordu. Böylece, kentin işleyişini sağlayan önemli kurumlar devlet tarafından hizmet yerine kâr aracı sayılıyor ve uygulanan sistemin esas amacı devlete mümkün olan en büyük geliri sağlamak oluyordu. Bunu daha belirgin bir biçimde gösteren bir başka örnek de tüm kent

Osmanlı Devletinde Yönetim

Osmanlı yönetimi, boyutları ve içerdiği kavramlar bakımından, kapsamlı ve karmaşık, ama o oranda da pratik nitelikler taşıyordu. Kuşkusuz, aynı zamanda mükemmel bir sentez; önceki ve çağdaşı Ortadoğu ve Akdeniz imparatorluklarının deneyimlerinden en akılcı çözümleri seçmiş, sosyal, dinsel, ekonomik, siyasal ve yönetsel bir sistemler bütünüydü. Bu bakımdan, Osmanlı Devleti'ne, İran, Mısır, Roma, Bizans, Abbasi, Selçuklu, İlhanlı, Memlük uygarlıklarının son siyasal mirasçısı gözüyle bakılabilmektedir. Ama, bu yönetim; sayılanlardan hiçbirinin hatta Anadolu Selçuklu Devleti'nin devamı değildir. Osmanlılığı böylesine bir senteze götüren mecburiyet; üç kıtanın kavşağındaki sınırlarından doğmuştu: Asya'dan; Azarbaycan'ı, Kafkasya'yı, Anadolu'yu; Irak, Suriye, Filistin ve Arap yarımadasını; Afrika'dan; Septe'ye kadar kuzey bölgelerini, doğuda Sudan'ı ve Habeşistan'ı; Avrupa'dan; Avusturya ve Polonya sınırlarına kadar ülkeleri; Kırım'ı ve Karadeniz kıyılarını kucaklamak; yönetimi katı merkeziyetçilikten, ulusal ya da dinsel bağnazlıklardan uzaklaştıran asıl nedendi. Fethedilen her yeni bölgeye veya ülkeye, yabancı bir rejim ürküntüsü verilmeden, eski geleneklere ve uygulamalara olabildiğince saygılı girildi. Bu açıdan; Osmanlı yönetimi ile Bizans yönetimi arasında izdüşümler ve benzerlikler arayanlarla Osmanlılıkla İran, Asya, Arap (İslâm) yönetimleri arasında köprüler kurmak isteyenlerin birbirlerine daha anlayışlı yaklaşmaları gerekir. Çünkü, hükümdarın en yüksek hakim ve buyrukçu sayılması, yüksek adalet ve karar kuruluna (Divan-ı Hümayun) dilediğinde başkanlık etmesi, ülkenin geniş yetkili valilerce yönetilmesi, devlet, din ve ordu protokolleri; başlangıcı Sansanilere uzayan, Roma'da, Bizans'ta Abbasîlerde zenginleşmiş; Selçuklulardan ve Bizanslılardan Osmanlılara geçmiştir. Roma İmparatorunun, baş kanun koyucu, büyük yargıç, başkomutan kimliği; "Padişah-ı âlem halife-i ruy-i zemin" olan Osmanlı hükümdarında da görülmektedir. Bizans imparatorlarının koydukları ve kendi adlarıyla anılan (codex Theodosianus, codex Iustinianus gibi) yasalarla Osmanlı padişahlarının adlarını taşıyan kanunlar (Kanunnâme-i Sultan Mehmed, Kanunnâme-i Süleyman) yasalar arasında da ortak birçok yön vardır. Osmanlı toprak rejiminde ve maliyesinde de İslâmî düzenlemelerle iç içe Sansanîlerden, Bizans'tan kalma gelenekler saptanabilmektedir. Örneğin, köylünün toprağını terketmemesi, toprakların, kamusal, özel ve vakıf ayrımlarına tâbi tutulması, toprak ölçümü ve yazımı, Hıristiyan olmayanlardan (Osmanlılarda da Müslüman olmayanlardan) cizye alınması, otlak resmi, bâdlheva, ağıl resmi, gerdek resmi vb. birçok örfî vergilendirmenin aynen korunması gibi. Buradan şu yargıya ulaşmak gerekiyor: Osmanı yönetimi, yayıldığı ülkelerin geleneklerinden, halkların ısındığı yasalarından, İslâm dininin temel kuralları ile bir çelişkiye düşmeksizin yararlanmayı, girdiği yerlerde uzun zaman kalabilmesi için benimsemiştir.

Osmanlı merkez yönetiminde, egemen Türklerin çoğunluk ya da egemen topluluk oluşla orantılı olarak yer almamalarında da aynı anlayış görülür. Zenci veya çingene olmamak, Müslüman olmak koşulu ile her ırktan insan, sadaret makamına kadar yükselebilmiştir. Hatta denebilir ki ulusal geleneklerine bağlı Türklere oranla, devşirme ve dönmeler, yönetimde daha çok yer almışlardır. Anadolu Türklerinin Orta Asyalı atalarından kendilerine geçen töreleri, yasaları korumadaki inatları; Osmanlı Devleti'nin kuruluşunda emeği olan ve Osmanlı hanedanına koşut "ikinci aile" yetkinliğini 15. yüzyıl ortasına değin koruyan Çandarlılarda da olmalı ki, Fatih Sultan Mehmed, Halil Paşa'yı idam ettirerek devşirme kökenli paşalara iktidar yolunu açmıştır. Osmanlı Devleti'nin kurulduğu yıllarda, Türkistan'da Cuçi Ulusu beylerinin 1312'de, Özbek'i han ilan ederken " Bizden Müslümanlığı değil, kulluk ve bağlılık iste. Cengiz Han'ın yasa ve yusun'undan vazgeçmemizi, Arapların şeriatını önemsememizi bekleme!" demeleri ilginçtir. Bu bakımdan, Osmanlı padişahlarının da kendilerine ikide bir "yasa ve yusun"dan dem vuracak soydaşı yöneticiler yerine, her buyruğunu itirazsız uygulamaya koyacak devşirme kökenlilere sıcaklık duymaları sebepsiz değildir. "Tebaa koruyuculuğu" soyut kavramı dışında, padişahın uyruklarına karşı görevlerini belirleyen yazılı ya da sözlü bir belirleme de bulunmadığından "sürü" (reaya) denen kitlelerin yönetiminde, bu kadrolar, fazla zorluklarla karşılaşmamışlardır. Kitle dayanışması bilincinin yokluğu, bireysel çıkar ve çözümlerle yetinme alışkanlığı; halktan olabildiğince soyutlanmış sultanla onun yardımcılarının çalışma koşullarını kolaylaştırmıştır. Örneğin, İslâmlık, Emirü'l-Mü'minin (Müslümanların hükümdarı) olana, herkesin biat etmesini öngörmekte iken, bu kural Osmanlılığın başından sonuna kadar, ırsî sultanlığın sembolik ve törensel bir geleneği olarak sürdürülmüş; tebaa adına, devlet erkânının, ilmiye ricâlinin ve Ocak ağalarının, cülusla:da saçak-etek öpmeleri yeterli görülmüştür.

Osmanlı Devleti yönetiminde merkez örgütün "padişah ve saray", "Divân-ı Hümayun", "Vezir-i âzam ve Paşakapısı (Bâb-ı âlî)", "Şeyhülislâm ve Meşihat (Bab-ı fetvâ)", "Defterdar ve Bab-ı defteri", "Kapıkulu Ocakları, Donanma ve Tersâne"de odaklandığı görülmektedir. Bu örgüt, çok geniş ve merkeziyetçi eğilimde bir devletin yapısına uygun düşer. Padişah ve Saray'dan kaynaklanan tören ve protokol yoğunluğu bu yapının bir başka yönüdür. Mutlak otoritesi Allah'a dayandırılan, Oğuz geleneklerinden, İslâm kurallarından güç alan, Ortadoğu ve Akdeniz hükümdarlıklarının birçok niteliğini taşıyan Osmanlı padişahlığı, "saray" mekânı ve kavramı içinde başlıbaşına en büyük kurum olma özelliğini yıkılışa kadar korumuştur. Saray'ın, sırasıyla Bursa'da, Edirne'de ve en son İstanbul'da gelişme ve genişleme gösterdiği; en gerçek yapısına ve işlevine Saray-ı Cedide-i Âmire'de kavuştuğu; Topkapı Sarayı'nın terkedildiği ve Beşiktaş'taki Avrupaî saraylara yerleşilmeye başlandığı 19. yüzyıl'da da bu kurumun birçok işlevini ve bürosunu Bâb-ı âli'ye devretmek durumunda kaldığı bilinivor. Bu mekânsal ve işlevsel değişikliklere koşut biçimde padişahların da ortak bir takım özellik ya da nitelikleriyle gruplandırılmaları akla gelmektedir: Bunlardan ilk altısı (Osman Bey'den II. Murad'a kadar) birer İslâm gâzisi, hattâ veli, sâde yaşayışlı, halkla kaynaşmış beylerdir. Fâtih'ten başlayarak karşımıza "karaların ve denizlerin sultanı" cihan padişahları çıkar. Bunlar, "Allahın yeryüzündeki gölgesi"dirler. Ermişliklerinden çok, ulaşılmazlıkları, yücelikleri, görkemleri sözkonusudur. Her sözleri "kanun"dur. Üçüncüler, içeride ve dışarıda ciddi bunalımlara çözüm bulamayan hırslı, hiddetli, bazan mütevekkil, genellikle silik şahsiyetlerdir. Şeriata ve halifeliğe sıkı sıkıya sarılarak sultanlık etme eğilimlnde olmuşlardır. Bunların dönemi, yenilikçi III.Selim'le kapanmıştır. Onunla ve daha ödünsüz ve köktenci bir yaklaşımla tahta oturan II. Mahmud'la hızlı değişim ve Batılılaşma süreci başlar. Osmanlılığa olumsuz bakışlar, Padişahları, "halktan kopmuş despotlar, halkı köle ve sürü gören hükümdarlar; ülke topraklarını bir avuç beye paşaya peşkeş çeken, halkı da savaşta ölmek barışta çift sürmekle yükümlü tutan acımasızlar!" görmek istemektedirler. Aralarında birçok delinin, bunağın, câhilin, çocuğun bulunduğunu, çoğu zaman devletin harem ağaları ve saray kadınlarınca idare edildiğini ileri sürerler. IV. Murad'ın yaşattığı devlet terörü, Sultan İbrahim'in vezirlerine "deyyus, pezevenk!" hakaretlerini yöneltmesi, IV. Mehmed'in, bir anlık kızgınlıkla "Kaldırın şu kâfiri!" diyerek bir vezirini idama göndermesi; saray çevresinde örneğin Sedaret kaymakamının, yüksek rütbeli bir subay olan bostancıbaşıya "-Bre mel'un eşek!" diyebilmesi ilh... Elbette ki savunulacak şeyler değildir ama, altı yüzyıllık bir devlet yapısını ayakta tutanların da bu tür örneklerle ortak bir değerlendirmeye ya da yargılamaya alınmaları doğru değildir. Doğru ve önemli olan, devletin ve ülkenin tek sahibi, mutlak buyrukçu padişahın güç aldığı dinamikleri saptamaktır. Bu noktada en kestirme tanım; hükümdarlık otoritesini berkiten ve ayakta tutan "ordu" ve "toprak rejimi"nin varlığıdır. Padişahlık gücünün temelinde, toprağın padişaha ait olduğu gerçeği yatar. Bu bakımdan 18. yüzyıl'a değin, devlet-ordu-toprak düzenleri ayakta tutulabildiği oranda padişehler da büyük sorunlarla yüzyüze gelmemişlerdir. Oysa tımar sisteminin çöktüğü, küçük birer bölge genişliğindeki toprakların mâlikâne konumunda yerli eşrafa bırakıldığı, bunun da ötesinde eşrafa ve mütegallibeye, zorbalıkların hafifletmek ya da onlardan para sızdırmak için vezirlik, valilik, müteselllimlik, âyanlık verildiği andan başlayarak padişahlar, buyrukları kağıt üzerinde kalan çâresizler durumuna düşmüşlerdir. Burada tımarların irsî olmamasına, sınırlılığına, merkezî denetime tâbi bulunmasına karşılık mâlikâne mutasarrıflarının halk üzerinde irsî lordluklar (Anadolu deyimiyle "derebeylikler") kurarak merkeze kafa tutmaları gözardı edilmemelidir. Tımarlı sipahiler, Anadolu'nun en ücra köşelerinde bile devlet adına gözetim ve denetimde bulunurlarken, aynı zamanda kendi çıkarlarını da korumaktaydılar. Sahib-i arz olan bir tımarlı sipahi, kendisine tanınan ayrıcalıkları korumak için, devletin isteklerini yerine getirmek zorundaydı. Bir aymazlık, dirliğinin elinden alınmasına neden olüyordu. Bu açıdan savaşta ve barışta çok dikkatli olmak durumundaydılar. Sipahi, disiplin yerine zorbalığa yönelirse şikayetler sonunda dirliği elinden alınıyordu. Hem köylüyü kollaması hem gerektiğinde cebelülerini ardına takıp savaşa gitmesi göreviydi. Özetle, padişah, ordusunun yüzde 80'ini oluşturan tımarlı sipahileri, tek tek ülkesine dağıtarak emsalsiz bir denetim ve güvenlik örgütü kurmuştu.

Devlet idaresinin bu asıl temeli üzerinde, çoğu şeriatın da gerekleri olan öteki kurumlar vardı: Divan-ı hümayun, Vezir-i âzamlık, Şeyhülislamlık, hazine, kazâ (yargı), eyalet, hayır örgütleri. Tüm bunlar, hatta, kentlerde yaşayanların lonca, gedik benzeri örgütleri, taşra yöneticilerinin kapı halkları, azınlıkların "cemaat"leri, Batılıların deyimiyle "Osmanlı barışı"nı gerçekleştiren dinamiklerdi. Sözü edilen barış; sınırsız ticaret hakları ve ayrıcalıklar tanıyarak Avrupa topraklarında, Balkanlar'da, Arabistan'da, Mısır'da Osmanlılığı yaşatıyordu.

Divan-ı hümayun, padişah adına devlet işlerinin görüşüldüğü en yüksek kuruldu. Vezir-i âzamın başkanlık ettiği bu kurulda, kubbe vezirleri, kazaskerler, şeyhülislâm, nişancı, defterdarlar ve Kaptan-ı derya üyeydiler. Alınan kararlar, padişahça onaylandıktan sonra ya da direktifi doğrultusunda değiştirilerek yürürlüğe konuyor veya infaz ediliyordu. Dirlik tevcihleri, atamalar, yargıtay göreviyle dâvalara bakılması, yönetim konularının iç ve dış sorunların görüşülmesi Divan-ı Hümayun'un gündeminde yer alan konulardı. Fakat, bu kurulun işlevini yeterince yerine getiremez duruma düşmesi; Bab-ı âli'nin oluşumuna değin, daha keyfî ve kişisel yönetimlere olanak verdi. Köprülü Mehmed Paşa (ölm. 1661) "sadr-ı âzam" sanını alarak Divan-ı Hümayun'un yetkilerine el koydu. Ona gelinceye kadar; padişahın mutlak vekili olan Vezir-i âzamlar, yargı ve maliye ile ilgili konular dışında geniş yetkilere sahiptiler. Ama, her an için de yaptıklarından ve kararlarından dolayı padişaha hesap vermek durumundaydılar. İç ve dış işleri yürütmek, siyaseten idam cezası uygulatmak, eyalet valilerine emirler göndermek, ülke güvenliğini izlemek, padişahın katılmadığı seferlerde serdar-ı ekremlik (başkomutanlık) yapmak, ayrıca bir valisi bulunmayan başkent İstanbul'un sorunlarıyla ilgilenmek vezir-i âzamın başlıca görevleriydi. O, başkanı olduğu Divan-ı Hümayun'da alınan kararları, arz'a girerek padişaha aktarmakla da yükümlüydü. Köprülü Mehmed Paşa, bu geleneksel unvan yerine "sadr-ı âzam" (büyük makamda oturan) unvanını aldıktan sonra, bu makamın sorumlulukları daha da arttı. Ancak 19. yüzyıl ortalarına doğru "sadaret" kavramıyla birlikte kişisel sorumluluk hükümet sorumluluğuna dönüşebildi ve nezaretler (bakanlıklar) kuruldu.

Şeyhülislâmın, kazaskerlerin, kubbe vezirlerinin, defterdarların ülke ve toplum yönetimiyle doğrudan ilgileri yoktu. Bunlar kurul kararlarını, padişahın ya da sadrazamın görüşlerini etkileyebilmekteydiler. Kaldı ki, ordudan sonra ikinci büyük güç konumundaki İlmiye sınıfı, Osmanlı merkeziyetçiliğinin güçlendiği 19. yüzyıl'da en geri plâna itildi. Bunda da Enderun'un işlevini paylaşan modern okulların açılmasının ve medreselerin saygınlığını yitirmesinin etkisi büyüktür.

Taşrada yüzyıllar boyunca yönetim birimi sancak (liva)'tı. Bu birimler âdeta iki başlı ve birbirini kontrol eden sistemlere bağlanmıştı. Sancakbeyi, bölgenin askeri, idari, malî şefiydi. Kadı ise salt yargı işlerini yürütmekle kalmayarak sancaktaki işlerin yolunda gidip gitmediği konusunda da sık sık merkeze ilâmlar göndermekte, gelen fermanları uygulamaya koymaktaydı. Sancaklar, adından da anlaşılacağı üzere askerî yönü ağır basan örgütlerdi. Sancak beyi, yönetim bölgesini askerî disiplinle idare eden bir komutandı. Çağrıldığında, sancağı askeriyle Eyalet paşasının buyruğunda orduya katılmakla yükümlüydü. Ardındaki askerlerin tümü tımarlı sipahi ve cebelü olduğundan, sancak aynı zamanda tımar sistemine dâhil bir birimdi. Eyalet merkezi de "paşa sancağı" olarak benzer konumdaydı. Beylerbeyinin, eyaletinde yer alan sancaklar üzerinde denetim yetkisi vardı. Ama, eyaletin, sancak gibi bir fonkaiyonu yoktu. Vâli, kapı halkı denen, sivil-asker sayısı birkaç yüz ile birkaç bin arasında değişen bir kadro ile paşa sancağında oturmakta, başka bir eyalete atandığı zaman da kapı halkıyla oraya gitmekteydi. Bu nedenle valiler, bölgelerine asayişten çok huzursuzluk ve sıkıntı taşımaktaydılar. Merkeze bağlı eyalet ve sancakların dışında kalan yerlerde (-ki buralarda tımar sistemi de uygulanmıyordu-) yarı özerk salyâneli (yıllık muayyen vergi ödeyen) eyalet örgütleri vardı. Buralara merkezden atanan valiler, padişahın birer nâibi gibi, bölgenin beylerini ve lordlarını disiplin altında tutmaktaydılar. Mısır, Bağdat, Habeşistan, Basra, Lahsa salyaneli eyaletlerdendi. Eflak-Boğdan, Erdel, Dubrovnik, Gürcistan, Çerkezistan, Kumuk Şamhallığı, Kazak Hetmanlığı, Kırım Hanlığı, Geylân Emirliği, Mekke Şerifliği ise imtiyazlı eyalet konumunda, iç işlerinde bağımsız olarak geleneksel yönetimlerini uygulamaktaydılar. Tımar sisteminin geçerli olduğu Rumeli, Budin, Bosna, Sivas (Rum), Karaman, Anadolu, Trablusşam, Halep, Diyarbakır, Kıbrıs, Şam, Rakka, Erzurum, Trabzon eyaletlerinden bir çoğunda, yurtluk ve ocaklık statülerine bağlanmış yerel hanedanlar, padişahın vassalı olarak yarı egemendiler. Lübnan'da Canbolatoğulları, Beşiroğulları, Güneydoğu ekrat beyleri, Bitlis, Cizre, Hakkarî, Ahlat, Kığı, Çemişkezek beyleri ve hakimleri devlete karşı askerlik ve parasal yükümlülüklerini yerine getirmek koşulu ile bölgelerindeki yerleşik ve göçebe toplumları yönetiyorlardı. Eyaletin genel güvenliğini teftiş için, Beylerbeylerinin sık sık "devre" çıkmalarından ayrıca, sancakbeyleri, subaşılar, voyvodalar vb. muhtelif vergilerin tahsili, bunlardaki paylarını almak için de sık sık köylere kadar gitmek durumundaydılar. Bu bakımdan devletin her kademeden görevlileri, asker, haraç, avarız toplamak, denetlemeler yapmak, örfî tekalifte bulunmak, halkın yakınmalarını dinlemek için seferberdiler. Öteyandan, eyalet ve sancak merkez kadılarının bir önemli görevi de yerel yöneticilere bağlı olmaksızın, doğrudan merkezden gönderilen fermanları yürürlüğe koymak, asayişi, halkın gidişatını yakından izleyip sorumluları uyarmaktı. Şehir yönetimini de üstlenen kadı, belediye başkanı, mülkî âmir, ve yargıçtı. Subaşı, böcekbaşı, çöplük subaşısı, mimarbaşı, ayak nâibi, muhtesip gibi yardımcıları, ases denen kolluk erleri vardı. Çarşı pazar denetimini yapmakta, narh koymakta, esnafı, loncaları denetlemekteydi. Mahalle ve köylerde, 19. yüzyılda muhtarlıklar teşkil edilinceye kadar "İmam"lar görev yapmaktaydılar. İmam, doğum, ölüm, nikah işlemlerini yerine getirir, vergi tevzi ve tahsilini organize ederdi. Gayrimüslim mahalle ve köylerinde aynı görevi ruhanî reisler ve kocabaşılar üstlenmişti. Tüm bu önlemler, Defterdar Sarı Mehmed Paşa'nın *Nesayihü'l-vüzerâ ve'l-ümerâ* adlı yapıtında açıkladığına göre "-ehl-i insaf katında reayaya veliyyü'n-niâm itlakı sahih olur", yâni "köylü velinimettir" yaklaşımıyla ilgiliydi. Padişahlar da "nimeti üreten efendidir" öz deyişini sık sık yineleyerek toplumun bu büyük kesiminin iyi idare edilmesini istemekteydiler. Kanunnamelere göre sipahi; devlet tarafından görevlendirilmiş reayanın ve arzın (toprağın) sahibiydi. Ama, köylünün alın terine müdahale, toprağı ekip biçmesine engel olma yetkisi yoktu. Buna karşılık köyü bırakıp gitmesine izin vermez, kaçanı da getirtip ekip biçmeye mecbur edebilirdi. Reaya deyimi başlangıçta gayrimüsim vergi yükümlüleri için genel bir ad iken, bir zamandan sonra tarımsal üretimi gerçekleştiren köylünün adı oldu. Reaya, üreten fakat toplum kesiminin en altındaydı. Bu yüzden de çoğunluğuna karşın sesini en az duyurabiliyordu. Tımar sisteminin çöküşüne koşut biçimde reayanın da durumu hızla bozuldu. Ekip biçtikleri toprakların mülkiyetini ele geçiren şehirli mütegallibenin serfi durumuna düştüler. Taşradaki etkinliğini ve yönetim gücünü yitiren devlet de bunların sızlanmalarına çoğunlukla kulak kapattı.

Eyaletin Adı	Bağlı Sancak Sayısı ykş. 1560	Bağlı Sancak Sayısı ykş. 1650
Anadolu	18	14
Bağdat	29	20
Bosna	6	7
	(1850'den sonra)	
Budin	19	14
Çıldır	11	13
	(ykş. 1580'de)	
Diyarbakır	22	22
Dulkadriye (Maraş)	6	4
Erzurum	22	11
Halep	6	6
Kaptanpaşa (Cezair-i Bahr-i Sefid)	8	13
Karaman (Konya)	8	7
Kars	6	6
	(ykş. 1580'de)	
Kefe	1	1
Kıbrıs	7	8
Musul	7	4
Özi (Silistre)	9	9
	(17. yüzyıl başı)	
Rakka (Urfa)	4	6
Rum (Sivas)	7	7
Rumeli	13	23
Şam	14	10
Şehrizor	23	18
Tamışvar	9	5
Trablusşam	4	4
Trabzum (Batum)	2	2
Van	12	13

Bunların dışında Habeş, Basra, Yemen, Lahsa, Cezair-i Garp, Trablusgarp, Tunus gibi sâlyaneli eyaletlerle; Eflâk, Boğdan, Erdel, Mısır gibi özerk yönetim bölgeleri, Hicaz (Mekke, Medine) gibi özel yönetimler ve kısa sürelerle eyalet olmuş Abhaz, Adana, Dağıstan, Eğri, Girit, Gürcistan, Kamaniçe Kanije, Mora, Nahcivan, Revan, Sayda, Şirvan, Tebriz, Tiflis, Uyvar, Varad, Yanık gibi yerler de vardır.

Düzenin korunabildiği dönemler zarfında, sistem içinde bir beceriksizlikten söz etmek gerekirse "konar-göçer ulu taifeleri"ni hatırlamak gerekir. Gerçekten, sayıları, ve hareketlilikleri bakımından önem gösteren bu kesim için yürürlüğe konan kışlak ve yaylak kanunnâmeleri pek de sağlıklı işlemedi. Haksızlıklar ve kıyımlar hatta bazan da katliamlar yaşandı. Devlet, uyruklarının bu bölüklerine "bâğî ve dâğî", "tuğyan ehli", "yaramaz tâifesi" olarak hep yanlış baktı. Daha 16. yüzyıl başında göçebelerin toplumsal bir sorun olacağı, Şahkulu, Baba Zünnun, Bozoklu Celal ayaklanmalarında kendisini göstermişti. Bu olgu, eşkıyalık olgusuyla birlikte Osmanlı yönetiminin en ciddi iç yarası olarak yüzyıllarca kanayıp durdu. Rişvan Konfederasyonu'nu oluşturan, kışlakları Rakka'da, yaylakları orta Anadolu'daki göçebeler, Desmelü (Dersimli), Şeyh Hasanlu, Akçadağlı, Keleçorlu, Şamatorlu... boyları oymakları birbiriyle boğazlaşan, yerleşik toplumlara zarar veren ve onlardan zarar gören kitleler olarak yönetsel ve askeri önlemleri genellikle etkisiz bıraktılar. 18. yüzyıl sonlarında bunlar için "iskân" önlemleri düşünüldü ve ıssız toprakların şenlendirilmesine çalışıldı. Ama, eşkıyalıkla konar göçer bunalımlarının giderek arttığı aynı dönemde Osmanlı yönetimini silkeleyen üçüncü bir olgu da yeteneksiz, zayıf, câhil, zâlim taşra valilerinden ve mirmiranlarından kaynaklanmaktaydı. Bu gibiler, sözde yöneticisi oldukları çevrelerde terör estirmekte birbirleriyle yarış hâlindeydiler ve çoğu zaman da birbirleriyle savaşıyorlardı. Örneğin, Çapanoğulları ile Caniklioğullarının, Amasya bölgesinin mutasarrıflığı konusundaki savaşları yıllarca sürdü ve devlet, her iki tarafa da söz geçiremedi. Zorba valilerin kapı halkları, kapısız levendatı da halka kan kusturan çetelerdi. Hiç kuşkusuz bu fetrette, güçlü dönemlerde Saray Enderunu'nda, Ocak'ta yetiştikten sonra taşra yöneticiliğine atananların yerini, 18. yüzyıl'da yerli mütegallibenin alması ilk nedendi. Merkezi yönetim bunlara ödün verdikçe haksızlıklar arttı. Öyle ki, bir kerteden sonra asker sınıfı bile kendisine ayrılan üretim paylarını bu yeni zümreyle bölüşmek zorunda kaldı. Ülke, Karaosmanoğulları, Kozanoğulları, Çapanoğulları, Rişvanzâdeler, Gülşenzâdeler, Azimzâdeler, Tepedelenliler, Tuzcuoğulları, Pazvandoğulları... çok sayıda derebeyi ailesinin hegemonya taksimine uğradı. Zulüm, angarya ve vergi yükü altında ezilen, ekip biçtiği ile geçinemeyen köylüler "terk-i mesken celâ-yı vatan" etmeye başladılar. Boşalan köyler, zorbaların çiftliği oluyordu. 18. yüzyıl özellikle Anadolu için kanunsuzluk, zorbalık ve eşkıyalık dönemidir. Kadılar bile köy köy gezip uydurma dâvalar ve gerekçeler ile harç, haraç ve rüşvet almaktaydılar. Sipahiler, peşlerinde 20-30 atlı ile köyleri basmakta yem yiyecek toplamakta, birinin kızını zorla ötekine satmakta; naibler, voyvodalar, mütesellimler, valiler, hazeriye, seferiye, nalbastı, ayakbastı... paraları istemekteydiler. Cephelerden kaçan sekbanlar, sarucalar, göçebe gençlerden örgütledikleri çeteleri kızıl ve sarı bayraklar açıp kentleri basmaktaydılar. Suhteler, levendler, defter çalıkları, yeniçeri börkü, topcu cebeci kisveti giyip reaya ve berayaya kan kusturmaktaydılar. Bu süreç, 19. yüzyıl'a değin devam etti. İkin II. Mahmud'un (1808-39) ardından da Tanzimatçıların devlet ve ülke yönetimlerinde ön gördükleri köklü değişikliklerden sonra ve güçlü bir merkeziyetçi sistemin kurulması çabaları ile sâkinleşti. 19. yüzyıl'da Osmanlılık, bir milletler topluluğu (Türk, Arap, Arnavut, Boşnak Müslümanlar, Rum, Ermeni, Bulgar, Sırp, Hırvat Hıristiyanlar, Museviler) ideolojisiyle ayakta durmaya çalıştı. Yönetim için de eski ilmiye, seyfiye, kalemiye, mülkiye geleneksel sınıfları yerine bürokrat sınıflar amaçlandı. Klâsik yönetim tarzı bırakıldı. Merkez ve vilayet yönetimleri, Batılı devletlerin kurumları örnek alınarak yenilendi. Parlamentarizme hazırlık nitelikli meclisler (Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye, Meclis-i Vükelâ...) nezaretler (bakanlıklar) kuruldu. 1840'tan sonra taşra yönetiminde köklü değişiklikler yapıldı. Vilayet, liva, kaza, nahiye örgütleri oluşturuldu. Vali, mutasarrıf, kaymakam, nahiye müdürü unvanlı âmirler ile hükümet bürolarında çalışacak defterdar, mal müdürü, maarif emini, nüfus müdürü vb. memurlar atandı. Kadıların yönetimle ilgilerine son verildi. 1854'ten sonra belediye örgütleri teşkil edildi.

NECDET SAKAOĞLU

halkının mesleklere göre loncalar oluşturmasıydı. Çöpçüler loncası kentin temizliği ile ilgiliydi ve bunları denetleyen kişi, genellikle kentin emniyet müdürü gibi görebileceğimiz subaşı idi. Oysa subaşının bu konuda esas uğraşı, çöpçü loncasından belli bir vergi almaktı. Bu vergi onun görevine bağlanan gelirin bir kısmını oluşturmaktaydı. Böylece, devlet çöpçülere maaş vereceğine, çöpçüler devlet memurunun maaşını sağlamaktaydılar. Bunun nedeni, çöpçülüğün bir hizmet değil, bir gelir kaynağı olarak görülmesiydi. Gerçekten, çöpçüler topladıkları maddelerin bir kısmını kullanırlar ya da satarlardı, öyleyse bunun vergisini ödemeliydiler. Aynı biçimde, subaşı kentin fahişelerini de denetler, yani onların kazançlarından vergi olarak pay alırdı. Sonuç olarak bunda da memurların ödemeleri aşağıdan yukarıya doğru yapılırdı.

Bununla birlikte bu düzenin ideal işleyişi sayısız metinlerle düzenlenmişti. Bu metinler Osmanlı düzeninin aynasıydı. Verdikleri ilk izlenim, düzenin kusursuz olduğu ve en küçük ayrıntıya kadar her şeyin öngörüldüğüydü. İhtisab kanunlarında on çeşit armut ya da üzümün çeşitli resimlerde satış fiyatlarından, işkembecilerin işkembe çorbasına atacakları ekmek parçasının sayısına kadar her şey saptanmıştı. Yani ideal düzen önceden verilmiş ve adı geçen metinler harfiyen uygulanırsa sonuçta dertsiz ve mutlu bir topluma varılacağına inanılmıştı. Oysa daha yakından bakılınca, düzenin gerçekte böyle işlemediği ve işlemesinin de imkânsız olduğu görülmektedir. Fermanların birkaç yılda bir tekrarlanması ve her birinin girişinde, bir önceki metnin düzeni saptadığını, ancak aradan geçen zaman içinde gerektiği gibi uygulanmadığından düzenin bozulduğu, bundan dolayı düzeni düzeltmek amacıyla eski kararların yeniden kaleme alındığı yazılıydı. Giderek daha ısrarlı ve taklit edici bir dille tekrarlanan bu kararlar ve önlemler, yönetimin kurmak istediği düzeni hiçbir zaman uygulayamadığını ve bunun büyük ölçüde zayıf, hayali bir düzen olduğunu gösteriyordu.

Bunun birinci nedeni, bu metinlerin sergilemek istedikleri kamu yararı yerine aslında artı ürünü mümkün olduğu kadar hakim sınıfların eline geçirme eğiliminin hakim olmasıydı. İkincisi de, birinciden kaynaklanan, ekonomik mekanizmaları hiçe saymak eğilimiydi. Sunulan kamu yararı anlayışı kâr ve fiyat mekanizmalarına cephe alıyor ya da onları hiçe sayıyordu. Devletin akçeleri toplayıp, gümüş yüzdelerini düşürüp, yeniden piyasaya sürerek enflasyonu körüklediği bir sırada; metinler, elli yıl ara ile aynı fiyatları uygulamaya çalışmaktaydılar. Bunun dışında ticari kâr, hatta ticaretin kendisi, kanun koyucu için şüpheli, hatta yok edilmesi gereken bir olguydu. Dükkanlar genellikle, yerinde yapılan tek bir ürünün satış yerleri olarak düşünülmüş ve bu durumda hammadde fiyatı ile işgücünün toplamı olan bir satış fiyatı saptanmıştı. Ancak çeşitli ürünleri alıp bir yerde satmak söz konusu değildi ve hiçbir kâr öngörülmemişti. Böylece arz-talep, fiyat ve mal dolaşımı mekanizmalarını hiçe sayan bir ekonomik düzenin uygulanma ihtimali azdı.

Lonca Sistemi

Kent ekonomisinin katı düzeni kendisini loncalarda da gösteriyordu. Loncalar, ilk önce kent halkını bir hiyerarşiye sokup devlete bağlamaya yarıyordu. Hakim sınıflara girmeyen ve toprakla ilişkisi olmadığına göre reayadan sayılamayan herkes bir loncaya bağlıydı ve lonca hiyerarşisinin aracılığıyla devletin denetimi altındaydı. İmparatorluğun diğer tebası gibi belli bir yeri ve statüsü vardı ve bunu değiştiremezdi. Fahişelerin olduğu gibi, hırsızların ve yankesicilerin de loncaları vardı ve bunlar da kentin emniyet amirine belli bir vergi ödemekteydiler. Lonca aracılığıyla kent halkının denetimi birkaç yoldan yapılmaktaydı. İlk olarak loncalar çok ince işbölümleriyle kesin olarak birbirinden ayrılıyor ve dolayısıyle her biri kendi ayrıcalıklarını diğerlerine karşı korumaya mecbur kalıyor, devlet ise hakim rolünü oynuyordu. Aşçılar arasında işkembeciler, paçacılar, başçılar, çorbacılar v.b. birbirlerinden ayrılmış, kimse öbürünün sattığını satmadığı gibi aralarındaki kavgalar ciltlerle kadı sicillerini dolduruyordu. Meslek ayırımları dışında, bazen mahalleye kadar inen mekân ayrımları ve millet ayrımları da vardı. Çoğu zaman ve özellikle geç dönemlerde, Müslüman, Rum, Ermeni, Yahudi loncaları ayrıydı.

İkincisi, çırak-kalfa-usta hiyerarşisi gayet katı bir biçimde işlemekteydi ve tüm iktidar hiyerarşinin üst kademelerini tutan yaşlı ustaların elindeydi. Loncaların zirvesi ise mesleğin denetimi ile görevli devlet memuruna bğlanmaktaydı. Örneğin inşaatla ilgili loncaların denetimini mimarbaşı, çarşı-pazarla ilgili olanların kontrolünü muhtasıb yapıyordu.

Loncaları bağlayan başka bir öge gedikti. Her loncanın dükkanı ya da üretim birimi sayısı belliydi ve her birinin başında bir usta vardı. Başka gediklerin eklenmesi söz konusu değildi, lonca hiyerarşisi, üretimini ve toplumsal durumunu koruma yolunu gedikleri denetlemekte bulur, ancak bu şekilde üretimin, sürümün ve ihracatın gelişmesi söz konusu olamadığı gibi, işgücünün artması ya da sırada bekleyen çırak ve kalfaların ustalaşması olanaksızdı. Bunun sonucu olarak gedikler alınıp satılır ya da babadan oğula geçerdi.

Diğer bir kısıtlayıcı öge devletin koyduğu tekel ve angaryalardı. Stratejik nedenlerden dolayı bazı hammaddelerin ihracatı durdurabileceği gibi, devletin ihtiyacını duyduğu alanlara yöneltmek için, belli üretimlere kısıtlamalar konulabiliyordu. Bizanstan kalan bir usulle devlet, lonca mensuplarını kendi işinde çalıştırabiliyordu. Bunun en çok görülen örneği padişah camisi ve külliyesi gibi büyük inşaatlardı. Anlaşıldığı gibi kadılar, kendi bölgelerindeki lonca ustalarının listelerini bulundururlar ve yapı ustalarının isimlerini düzenli bir biçimde İstanbul'a

Savaşta ele geçirilen silah, at, tutsak ve taşınabilir malları içeren ganimetin bölüşülmesi İslâm öncesi topluluklarda, örneğin Bedevilerde, kabile hiyerarşisi ve geleneklerine göre belirleniyor, maddi geçim araçları genellikle ganimet yoluyla sağlanıyordu. İslâm hukuku bu konuda Kuran ayetlerinden yola çıkarak daha titiz ve kesin ölçülere bağlı uygulamaları hedefliyordu. Yapılan düzenlemelere göre, önderlere toplam ganimetin beşte biri veriliyor, geri kalanı ise zafere katkısı olan herkes arasında bölüştürülüyordu. Bu bölüşmede süvarilere ayrıcalık tanınıyor ve her at için fazladan bir ya da iki pay verilmek suretiyle savaştaki özel konumları ve yaptıkları masraflar gözönünde bulundurulmuş oluyordu. Fethedilen topraklar ise genel olarak paylaşım dışı bırakılmıştı. Ancak zamanla farklı mezheplerin değişik uygulamalarının ortaya çıkması engellenemedi. Osmanlı Devleti'nin genişleme döneminde ganimetin özendirici rolü itici bir güç oluşturuyordu. Özellikle zorlu bir karşı koyma ile karşılaşılan çarpışmalarda, kadın ve

mimarbaşıya gönderirlerdi. Böylece mimarbaşı, büyük bir inşaata başlayacağı zaman, istediği ustaları isim ve adresleriyle belirterek kadılara mektup yazdırır ve bir devlet memuruyla gönderirdi. Mektupta adları geçenler İstanbul'a gelip çalışmak zorunluluğundaydılar ve kaçmamaları için hemşehrileri ya da kendi loncalarından adamlar kefil tutulurdu. Bunlar, çalıştıklarında, devletin kendi loncaları ve ihtisasları için saptamış olduğu yevmiyeyi alırlardı, ancak devletin ihtiyaç gördüğü sürece inşaatta çalışmakla yükümlüydüler. Aynı biçimde, silah, at takımları ya da orduya yarayacak eşya imal eden lonca mevcudunun bir kısmı ordu ile birlikte sefere gitmekle mükellefti.

Devletin, loncalar aracılığıyla tüm kent halkını denetlemesinin bir nedeni de, kent ile kır düzenini birbirinden ayırmak ve birinden diğerine göçü önlemekti. Kent sakinleri, ancak ürettikleri malları pazarladıkları anda vergi ödediklerine göre, reayaya göre ayrıcalıklı durumdaydılar, ancak kent çevresinde tarım yapmaya kalkarlarsa çift resmi ödeyip reaya durumuna düşerlerdi. Yapabildikleri tek şey bahçecilikti, bu durumda ancak öşür ve ürünlerini pazarda satarlarsa bac öderlerdi. Bunun karşılığında reaya toprağını terkedemediği için kente göçemezdi. Ancak, 16. yüzyılda, nüfusun artması, tımar sisteminin bozulmaya yüz tutması ve olağanüstü vergilerin artması, reayanın çift bozmasına neden olmuştu. Bazı durumlarda. kente gelen reayanın sipahisine çift resmini ödemeye devam etmesi şartıyla şehirli olmasına göz yumuluyordu. Fakat çiftbozanlık artıp, önemli bir göç baş gösterince, sert önlemler alınmaya başlandı. Denetim lonca aracılığıyla yapıldığı için, önlemlere buradan başlandı. Loncalara yeni çırak alınması yasaklanıp kaçak çalışanlar aranmaya başlandı. 16. yüzyılda İstanbul'da. özellikle Haliç kıyılarında yapılmış olan gecekondular yıktırıldı ve beş yıldan az bir zamandan beri kentli olanlar geri gönderildi. Ancak her dönemde olduğu gibi, bu önlemlerle çare bulunamayınca, asayişi korumak için herkesin bir kefile bağlanması istendi. Toplumsal huzursuzluk artınca, bu baskılar karşısında patlamalar başka yerlerden oldu. Alınan önlemler karşısında, kentte kalmanın en sağlam yolu medreseye yazılmaktı. üstelik medrese vakfı talebeye küçük bir yevmiye de bağlıyordu. Medreseler çift bozan reayalarla doldu. Sonuç olarak, eğitim düzeyi düştüğü gibi medreseler düzensizlik nüveleri haline geldi ve Celâli İsyanlarının ilk habercisi medrese öğrencisi suhte ayaklanmaları oldu. Baskıların sonucu olarak kente gelemeyenler ise levend olarak taşra komutanlarının yanına paralı asker olarak girdiler ya da dağlarda eşkiyalık yaptılar. Böylece ilerideki karışıklıkların tohumları atılmış oldu.

çocuklar da dahil olmak üzere tüm ganimetin gazilere bırakılacağı vaadi, askerin canla başla savaşmasını sağlıyordu. Bu tür uygulamalarla, başıboş bırakılan askerlerin yağma ve talana girişmesine de göz yumulmuş oluyordu. Öte yandan esir alınan kadınların hemen hemen tamamı cariye, çocuklar ise Osmanlı ordusunda asker oluyordu. Osmanlı ordusunun zor koşullar altında gerçekleştirdiği savaşlardan biri 1. Viyana kuşatmasıydı. 1529 sonlarında cereyan eden kuşatma sırasında kentin kalesine ağır hasar verildiyse de, kaleyi düşürmek mümkün olmadı. Gitgide artan soğuğa dayanmanın güçleşmesinden ve beklenen silah takviyesinin gelmemesinden dolayı kuşatmanın sona erdirilmesine karar verildiğinde, Osmanlılar 60 bini aşkın Avusturyalıyı tutsak etmişlerdi. Bunların bir kısmı Müslüman tutsaklarla değiş tokuş edildi, geri kalan kısmı ise askerler arasında köle olarak paylaştırıldı. Niklas Stoer'in gravüründe (üstte) kadın tutsaklarla birlikte ülkelerine dönen Osmanlı askerleri görülüyor.

Kentler ve Uluslararası Ticaret

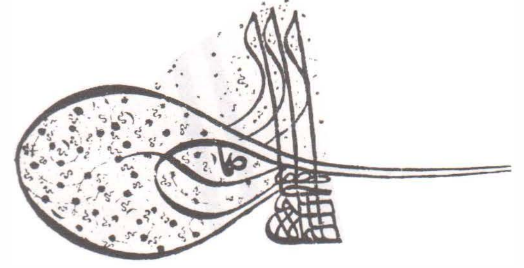
16. yüzyılda nüfusun genel artışı, kentlerin büyümesine de neden oldu. Bizans'tan kalma kent dokusu gelişti ve kent arası ilişkiler de önem kazandı. Ancak 16. yüzyıl. Doğu ticaretinin bunalıma girdiği dönemdi. Yüzyıl başında Portekizliler ve İspanyollar okyanuslara doğru yönelmişler, yüzyılın sonuna doğru da onları İngilizler ve Fransızlar izlemişti. Doğu ticareti, ancak Venedikliler gibi Akdeniz'e kapanmış devletleri ilgilendirmeye devam etmişti. Hacmi gittikçe daralan Doğu ticaretini paylaşmak için Venediklilerle Osmanlılar birkaç defa bibirlerine girmişlerdi. Osmanlılar yabancı ticareti kendi limanlarına çekmek için Batılılara kapitülasyonlar vermişler, oysa aynı tüccarların topraklarını katetmelerini. özellikle Doğu'ya gidip gelmelerini şüphe ile karşılamışlardı. Batılıların, Osmanlılara karşı Safevilerle ittifak kurmak istemesi ve bunun için ikide birde İran'a elçiler göndermesi, bunun bir nedeni olabilir. Ancak Osmanlı ve Türk tüccarlarının büyük ölçüde katıldıkları Doğu ticaretini geliştirmek, hatta korumak için Osmanlıların büyük gayret sarfettikleri söylenemez. Osmanlıların inşa ettikleri kervansaraylar özellikle Edirne-İstanbul "padişah yolu"nda ve Konya-Adana-Halep-Şam "hac yolu" üzerindeydi. Bunlar da Selçuk kervansaraylarına kıyasla daha basit binalardı. Aksine, asıl Doğu yolu ve İpek yolu olan Tebriz-Erzurum-Tokat-Ankara-Bursa yolunda Osmanlı kervansarayları yok denecek kadar azdı. Halep-Birecik-Urfa-Diyarbakır-Bitlis-Van-Tebriz yolu için aynı şey geçerliydi. Halep'in iskelesi olan İskenderun limanının kurulması, Osmanlıların değil Venediklilerin gayreti ile olmuştu. Bu ilgisizliğin sonucu olarak hem ticaretten alınan vergiler azalmış, hem de Osmanlı tüccarları zarar görmüştü.

Doğu ticaretinin en parlak yılları olan 16. yüzyıl ortalarında, ulema kökenli tüccarların yanında hem ellerine nakit para geçen kapıkulları, hem de kentlere yerleşip mallarını piyasaya süren sipahiler ticaretle uğraşmaya başlamışlardı. Ancak devletin, bütün bu kategorilerin ticaretle uğraşmalarını düzen bozucu bir olgu olarak görmesi, hatta alım satımı kamu yararına aykırı bir eylem olarak kabul edip düzenlemelerinde ticaret kârına yer vermemesi gelişmeye yardımcı olmamış, büyük keşiflerin sonucu olarak Batı ekonomisinin gelişmesiyle de Osmanlı İmparatorluğu'nda kentler ve uluslararası ticareti iyice gerilemişti. Buna, 16. yüzyılın sonunda, Celâli İsyanları da katılınca, hâkim sınıflar tek egemenlik aracı olarak gördükleri toprağa dönmeğe başlamışlardı.

Düzenin Bozulması

Osmanlı İmparatorluğu'nun 16. yüzyıldaki başarılarına bakılarak, gerilemenin nedenleri çoğu defa 17. ya da en fazla 16. yüzyıl sonlarında aranır. Oysa yukarıda anlatılanlarda öne çıkan iki önemli nokta var. Birincisi, Osmanlılar, 11. yüzyıldan beri kendisini Batı'ya karşı savunan ve 13.-14. yüzyıllarda Batı'ya yenik düşerek onun hâkimiyeti altına girmek üzere olan bir jeopolitik alanın mirasını alarak bu savunmayı yeni güçlerle ve aktif bir biçimde

sürdürüyorlardı. İkincisi, 16. yüzyılda, Osmanlı'nın Batı'ya karşı iki büyük eksiği vardı: nüfus ve sermaye birikimi azlığı. Bu iki unsuru da özellikle orduyu beslemek için kullanması, uzun dönemde aradaki farkı daha çok açıyordu. Bir yandan seferler gitgide insan gücünü ve maddi zenginliği yutuyor, öte yandan tüm memleketin askeri bir düzene sokulması başka girişimlere olanak bırakmıyordu. Tüm düzenin bu doğrultuda işlemesi ise, askeriyenin hâkimiyetini kurmasını ve her şeyin bu sınıfın çıkarına işlemesini sağlıyordu. Bizanstan devralınan feodal düzene karşı verilen mücadeleye rağmen, işbaşında olan askeri sınıfın sosyal davranışı feodaldır. Elinde biriken senetler büyüyünce, prestij harcamalarına ya da daha kötüsü, prestij savaşlarına harcanır, müşteri ve bende çevresi yaratmak için sağa sola dağıtılırdı. Kapıkulları aracılığıyle askeri düzene verilen önem, sonunda memlekete yabancı gözü ile bakan ve kendi çiftliği gibi gören bir kapıkulu diktatörlüğü yaratacaktı.

Kanuni'nin Tuğrası.

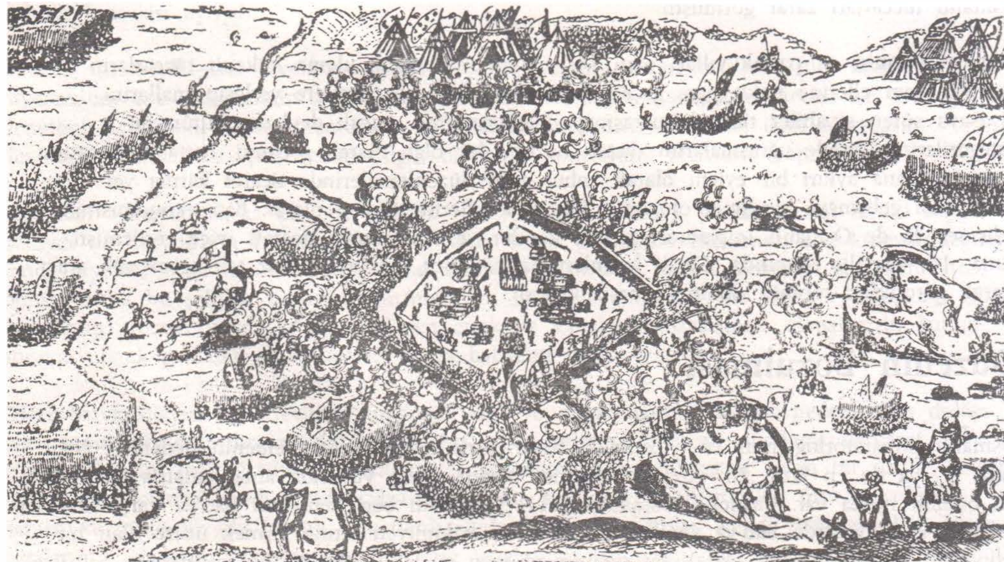
Batı'ya Yenik Düşme

Batı'nın ekonomik baskısı karşısında Osmanlıların salt askeri bir çözüm aramaları, kaynaklarını kurutup memleketi halsiz bırakarak son tahlilde Batı'nın işine yaradı. Statik bir düzen ideolojisi, Batı ile arayı daha da açtı ve gelişme 19.yüzyılda *batılılaşma* olarak ele alındığında iş işten geçmişti. Hâkim grubun da sınıfsal kökenlerinden kopuk kapıkulları olması ülkenin toplumsal dengesini uzun zaman zedeleyegeldi.

Batı'ya karşı verilen savaş, hem kendini Batı hâkimiyetinden koruma, hem de Batı'nın zenginliklerinden pay alma biçimindeydi. Ticarete yönelik sermayesi ve ticaret filosu kısıtlı olan Osmanlılar için, aynı zamanda, Anadolu Selçuklularının Batılılara verdikleri ödünleri tekrarlayıp, onlara imparatorluk topraklarında serbest ticaret yapma hakkını vermeleri söz konusu değildi. Onun için ilk amaç ticaret yollarını ele geçirip, oradan aktarılan malları vergilendirmekti. Burada da Bizans'ın politikasını izleyen Osmanlılar, İstanbul'u aldıktan sonra Karadeniz'i yabancı gemilere kapattılar. Özellikle, Bizanslıların vermiş oldukları ayrıcalıklarla Karadeniz'deki stratejik limanları ellerinde tutan Cenevizliler tümüyle elendi, İpek yolunun güney ve kuzey kollarının son durağı olan Trabzon ve Kefe, Rusya'dan gelen kürk yolunun ulaştığı Azak ve Dantzig'le Lemberg'den gelen Baltık'ın amber yolunun varış noktası olan Kili ve Akkerman kaleleri, Fatih Sultan Mehmed ve II. Bayezid zamanında fethedildi. Aynı zamanda Batı gemilerinin Ege'deki uğrakları temizlenmeye çalışıldı, ancak Ege Adaları'nın alınması ve bu denizde Osmanlı hâkimiyetinin kurulması Barbaros Hayrettin'in Kaptanı Derya'lığı zamanında gerçekleşebildi (1537-1538). İtalya ve Dalmaçya'dan, Balkanları aşarak, İstanbul'a varan kara yollarının Adriyatik'teki limanlarını elde etmek için çok uğraşıldı. Ancak, Adriyatik'in kilidi olan Korfu Adası alınamadığından Dalmaçya kıyılarının önemli limanları Venediklilerin elinde kaldı.

Akdeniz'in doğusunda ve güneyinde ise, Arap ülkelerinin deniz cephesi, İskenderun'dan Oran'a kadar fethedildi. Aden ve karşısındaki Habeş kıyıları alınarak Kızıl Deniz tamamen denetime alındı. Öte yandan Basra da alınıp, Kuveyt ve Bahreyn Adası'na kadar inildi, ancak Hürmüz Adası'nı tutan Portekizlilerin ve İranlıların muhalefeti Basra Körfezi'ni denetleme imkânını vermedi.

Böylece, Doğu Roma İmparatorluğu'ndan bu yana, Doğu ticaretinin tüm yolları bir elde toplanmıştı. Ancak Osmanlıların bu yolları tuttukları anda, Doğu ticareti okyanuslara kaymıştı. Çoğu zaman, Batılılar tarafından Doğu yollarının keşfi Osmanlı fetihlerine tepki sanılmıştır. Oysa durum tersineydi. Osmanlılar, kaçan Doğu ticaret yollarının peşine düşmüşlerdi.

Sadrazam Köprülüzâde Fazıl Ahmed Paşa 1663-1664 yıllarında sınır anlaşmazlıkları başgöstermesi üzerine Avusturya'ya karşı bir sefer düzenledi. 1 Kasım 1661'de sadrazamlığa getirilmiş olan Fazıl Ahmed Paşa komutasındaki Osmanlı ordusu 13 Nisan 1663'te Edirne'den yola çıktı. Seferin durdurulmasına ilişkin görüşmelerde bir sonuç alınamayınca, 16 Temmuz 1663'te Budin'de sadrazam başkanlığında toplanan ordu erkânı ve ocak ağaları Uyvar kalesinin üzerine yürüme kararı aldılar. Osmanlı ordusu, sefer başladığında yürüyüşe geçen 100 bin askere, Kırım Hanı'nın oğlu Ahmet Giray komutasındaki 100 bin Tatar ve Ahmet Giray'ın kardeşinin emrindeki 15 bin Kazak askerinin de katılımıyla oldukça güçlenmiş, Avusturya İmparatoru'nun İsveç'e yardım başvurusu ise sonuçsuz kalmıştı. 30 Temmuz-17 Ağustos arası kuşatma için gereken hazırlıklar yapıldı. Yol üzerindeki köprülerin inşasının da tamamlanması üzerine kale kuşatma altına alındı. Uyvar'ın savunulması için 30 bin kişilik bir takviye kuvvetin gelmesi, 38 gün süren kuşatma sonunda kale komutanının teslim olmak zorunda kalmasını engelleyemedi. Koşulları kabul edilen Avusturyalıların kaleyi tesliminden sonra da onarım başlatıldı. Uyvar'ın ele geçirilişini sınır boyundaki diğer kalelerin fethi izledi. Ancak kış bastırdığında düşman kuvvetleri tamamıyle bozguna uğratılmış değildi. Bu yüzden kışı Belgrad'da geçirme kararı alındı ve Aralık 1663'de kente varan askerler kışlaklara dağıtıldı. Bu fırsatı değerlendirmek amacıyla Avusturyalılar karşı saldırıya geçip bazı mevzileri geri aldılarsa da, civardaki Osmanlı ordusunun harekete geçmesi üzerine geri çekildiler. İrili ufaklı kalelerin alınmasıyla süren Avusturya seferi, Osmanlıların Sen Gotar Savaşı'nda kısmi bir yenilgiye uğramasıyla hızını kaybetti. 29 Temmuz 1664'de hazırlanan sulh antlaşmasının Ağustos başlarında Avusturya İmparatoru tarafından da onaylanmasıyla, Osmanlı ordusuna geri dönüş yolları açılıyordu. Macarca bir tarih kitabından alınan fotoğrafta Osmanlı ordusunun Uyvar kuşatmasının temsili görülüyor.

54 (1) Osmanlı Devleti'nde Toplumsal Mücadeleler

Manisa Rum kilisesi (üstte) Anadolu'daki çeşitli kentlere yayılmış kiliseler arasında en önemlilerindendi. İstanbul'un alınmasından sonra, Osmanlı Devleti sınırları içindeki bütün Ortodoksların temsilcisi olarak tanınan Patrik II. Gennadios Hıristiyanlığı anlatan bir kitap yazarak Fatih'e sunmuştu. Fatih kitaplığına Arapça, Latince, Rumca eserler katması ve sanatçılara değer vermesinin yanı sıra altta görüldüğü gibi zaman zaman huzuruna kabul ederek Ali Kuşçu gibi bilim adamlarıyla da ilgilenmişti.

Doğu ticareti, Roma devrinden 18. yüzyıl sonuna kadar, Batılılar için açık veren bir ticaretti. Bu yüzden Afrika'ya boncuk ve hırdavat satılarak Sudan ve Magrib yoluyla elde edilen altın, Doğu ticaretinde kullanılmıştı. Bütün bu trafiğin kilit noktası ise Akdeniz'di. Akdeniz'de kıyısı olmayan tek Güney Avrupa ülkesi olan Portekiz bu ticaretten faydalanmadığı için 15. yüzyıldan beri Afrika kıyılarının keşfine çıkmıştı. Önce Gine'ye ulaşan, sonra Ümit Burnu'nu aşıp Mozambik ve Zengibar'daki Arap üslerini ele geçiren Portekizliler, Afrika altınını deniz yoluyla kendilerine çekmeyi başarmışlar, Magrib ve Sudan'dan geçen altının giderek azalmasıyla, Akdeniz'de buhran başgöstermişti. Böylece Osmanlılar, Akdeniz'in hemen hemen tüm güney kıyılarını fethettikleri zaman, oradaki altın kaynakları tükenmişti. Aynı zamanda, Portekizliler, Kızıl Deniz'in ve Basra Körfezi'nin güney ağızlarında yerleştikten ve Hindistan'da üsler edindikten sonradır ki, Osmanlılar Suriye, Mısır ve Irak'ı fethedip Hint Okyunusu'na çıkmayı denediler. Osmanlı İmparatorluğu'nun aşırı genişlemesi, aynı zamanda giderek uzaklaşan ticaret yollarını yakalamak için ileriye doğru bir kaçış gibi de görülebilir. Bu durumda da Osmanlıların, Macar ovalarında, Batı Akdeniz sularında ve Hint Okyanusu'nda, verdikleri savaşlar, tek bir mücadelenin parçalarıdır. Bu mücadelenin en önemli cephesi de, en az sözü edilen, Hint Okyanusu cephesidir. Viyana'yı kuşatmanın nedeni, belki de Hint Okyanusu'nda sonuç elde etmek içindir, çünkü Osmanlıların karşısında tek bir hasım vardır: Alman imparatorları, Avusturya arşidükleri, Hollanda guvernörü ve İspanya kralları olan Habsburglar. Hatta 1580'den sonra Portekiz'le İspanya birleşecek ve İngiltere'ye yenilinceye kadar İspanya büyük bir dünya imparatorluğunun sahibi olacaktır. Osmanlılarla Habsburglar'ın savaşı, eski dünyanın yeni dünyaya karşı verdiği son büyük mücadeledir.

Duraklama Dönemi

Osmanlı genişlemesinin duraklaması, askeri mekanizmayı sınırlayan ekonomik ve demografik ögelere bağlı olmakla birlikte, belli sınırlarda durmanın jeopolitik nedenleri vardı. Genellikle, Osmanlı ilerlemesinin, çok yoğun ya da aksine fazla boş alanlarda olduğu söylenebilir. Dalmaçya'dan Transilvanya'ya kadar giden yay, birinci kategoriye girer. Senyörleri tarafından silâhlandırılan Hırvat ve Kuzey Macar köylüleri sıkı bir kale ağına dayanarak, Osmanlı ilerleyişini durdurdular. İki Viyana kuşatması arasında (1529-1683) aynı hatlar üzerinde

"Celâlî İsyanları"

Osmanlı Devleti'nin tarihinde "Celâlî İsyanları" olarak bilinen ve I. Selim'in hükümdarlığının sonundan Kanunî Süleyman'ın egemenlik dönemine kadar uzanan yaklaşık 50 yıl boyunca, toplumu oluşturan bütün sınıfları, katmanları, tüm toplumsal grup ve çevreleri, tüm ideolojik yapıları ve tüm devlet kurumlarını bağrına çekerek çatışma içine sokan altüstlük ya da iç savaş, belki de Hobbes'un "herkesin herkesle savaşı" metaforunun gerçeğe en çok yaklaştığı bir tarihsel dönemi anlatır.

Adını I. Selim (Yavuz) döneminde Devlete karşı başkaldıran alevî şeyhi Celâl'den almakla birlikte, sözkonusu iç savaşın genel olarak İran'da Şia'nın resmi ideoloji haline geldiği dönemde Anadolu'da başgösteren ve birbirini izleyen alevî ayaklanmalarıyla ideolojik ve toplumsal herhangi bir yakınlığı olduğu söylenemez. Birbirini izleyen Şah Kulu, Nur Ali Halife, Şeyh Celâl, Baba Zünnûn ve Kalender Çelebi ayaklanmalarının hepsi de, "Celâlî İsyanları" gibi, Osmanlı Devleti'nin içine sürüklenmekte olduğu genel bunalımdan kaynaklanıyorduysa da, bu alevî ayaklanmaları sahip oldukları ideolojik temel ve toplumsal dayanakları bakımından "Celâlî İsyanları" denilen genel toplumsal çatışmadan apayrı bir karaktere sahiptiler. Bu ayaklanmaların önderlerinin tümü alevi inanışına dayalı yeni bir toplumsal düzen talebiyle mücadele ediyor ve eşitlikçi bir ütopyanın gerçekleşmesini amaçlıyorlardı. Bu mücadelelerin üzerine Osmanlı Devleti ile İran'daki Safevî hanedanı arasındaki devlet çıkarlarının gölgesi düşmemiş değildi ama gene de bu mücadeleler Osmanlı toprak düzenine karşı bir başkaldırı ihtiyacı ile yanıp tutuşan yoksul köylülerin ve göçebelerin özlemlerinin bir ifadesi olarak mal ortaklığına dayalı, yeni bir toplum tasarımını dinsel bir biçim içinde açığa vuruyorlardı ve hedefleri her seferinde doğrudan doğruya sultanın iktidarıydı.

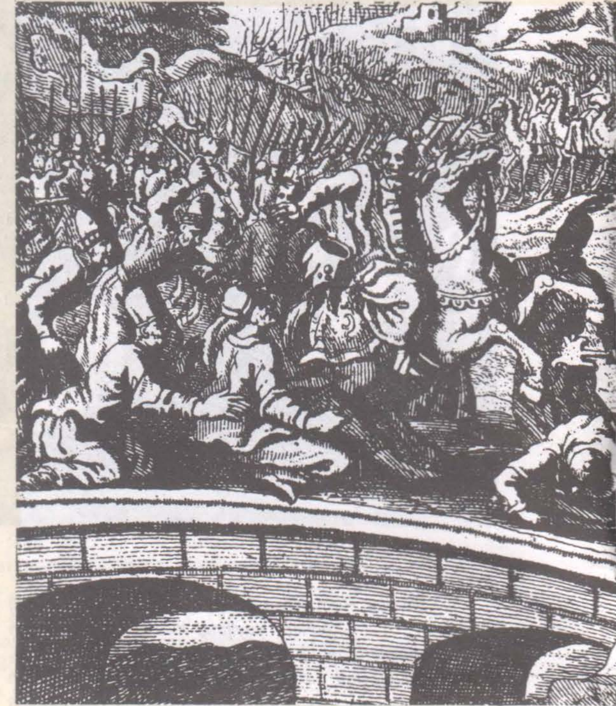
Oysa "Celâlî İsyanları" gerek toplumsal dayanakları, gerekse yöneldikleri hedefler, gerekse ideolojik kaynakları bakımından adlarını aldıkları alevi şeyhi Celâl'in hareket çizgisinden tümüyle farklı karakteristikler gösterirler. Her iki ayaklanma ve iç kavgalar dizisini de aslında tek bir genel nedene -Osmanlı toprak düzeninin yozlaşması- bağlamak pekala mümkündür, ancak "Celâlî İsyanları"nın, yol açtıkları genel sonuçlar bakımından birinciler gibi yerel ve konjonktürel değil, Osmanlı ülkesi ölçeğinde dönemsel ve yapısal bir sarsıntıyı ifade ettikleri söylenebilir.

Gerçekte Osmanlı Devleti'ni sarsan büyük buhran, Osmanlı devlet ve toplum yapısının kendi özgül gelişmesinin sonucu olarak ortaya çıkmış değildi. İçine Osmanlı Devletini de alan Akdeniz ülkelerinin tümünün 16. yüzyılda bir genel buhrana sürüklenişlerinin gerisinde yatan başlıca etmen Portekiz ve İspanya İmparatorluklarının Atlantikten Afrikanın güneyini dolanarak ve Hürmüz adasını alarak Doğu ticaret yolunun ve Afrika altınının denetimini ellerine geçirmeleri ve Akdeniz ticaretini gerileterek bölgedeki tüm devletleri genel bir sarsıntıya sokmalarıydı. Bu Osmanlı Devleti'ni elden kaçan deniz egemenliğini yeniden kazanmak ve Anadolu limanları üzerinden Akdeniz'e aktarılan ipek ve baharat yollarını yeniden denetim altına almak üzere kara sınırlarını ve donanmasını durmaksızın takviye etmesini gerektiren seferlere zorladı. Öte yandan Amerika kıtasıyla birlikte Amerikan altınının da bulunmasıyla, ticaret yolları üzerinde artan altın para miktarı durmaksızın fiyatları yukarı doğru çekerek genel olarak enflasyonist bir baskı yarattı. Nihayet Hollanda ve İngiltere'nin de devreye girmesiyle birlikte gerileyen İspanyol ve Portekiz deniz egemenliğinin yeniden Doğu ticaret yollarının önemini artırması üzerine Osmanlı Devleti ve İran arasında artan rekabet Osmanlı Doğu sınırlarının genişletilmesi eğilimini doğurunca İran'la bitmek tükenmek bilmeyen harpler dönemi açıldı. Bütün bu gelişmelerin pratik anlamı şuydu: Osmanlı devletinin askeri harcamalarının ve bürokrasinin ve sarayın masraflarının olağanüstü ölçeklerde büyümesi, sürekli seferberlik ve savaş halinde yaşanmasının tımar sistemini ve halktan alınan vergileri aşırı zorlaması ve çöküntülere yol açması; içeride ham madde girdilerinin durmaksızın pahalılanması ve Batı Avrupa'da gelişen kapitalizmin yüksek kaliteli ve ucuz mallar üretimini mümkün kılması dolayısıyla Osmanlı pazarına Batı'dan giren mamul malların Osmanlı zanaatlerini çökertmesi.

Bütün bunlar içeriden temel ekonomik dayanağı reayanın toprakta yarattığı artık olan Osmanlı Devleti'nin halkın üretim güçlerini tüketip aslında çökerken, dıştan da çelişik bir biçimde erişebileceği sınırların en çoğuna eriştiği bir yükselme devri görüntüsü vermesi sonucunu doğurdu.

Bu genel ekonomik durumun dolaysız sonuçları bir yandan malî bir bunalımın ortaya çıkması idiyse öte yanı yöneten sınıfın bu bunalım ve sıkıntı koşullarına uygun bir yeni sömürü biçimleri bularak bunları uygulamaya girişmesiydi. Devlet gelirlerinin giderlerinin altına düşmesi ile bir yandan paranın değeri azalırken öte yandan her zaman servet yığmanın başlıca aracı olmuş olan iktidar merdivenlerinin satılığa çıkartılması başlar. Vezirlazamlar, mevki peşinde koşanların verdikleri rüşvet ve armağanlarla devlet hazinesine eşdeğer hazineler biriktirirler. Öte yandan devletin harici hazinesi, yani, kamu giderlerine ayrılmış olan hazinesi boşalırken, İmparatorluğa bağlı beyliklerin gönderdikleri vergilerden ve savaş yağmasından elde edilen servetin biriktiği ve sarayın özel giderlerine tahsis edilen dahili hazinesini doldurmak için, "yıllık masrafı yapım masrafına eşit" yüzlerce kadırga ile Akdeniz'de seferlere çıkılır, deniz seferleri devam ederken Doğu seferleri açılır ve savaş ganimetleri soyluların hazinelerini doldururken, savaşların bütün giderleri, savaşta kırıldıkları yetmez gibi reayanın sırtına bindirilir. Bu arada kimi savaşlar, daha önceden yapılan anlaşmalar ve rüşvetler karşılığı "düşman"a satılır, "otuzbin duka altını karşılığında kadırgalar yelkenleri suya indirir". Bütün bunlardan "son tahlilde" devlet de kazançlı çıkar aslında, ister ecelleriyle ölsünler, ister halledilsinler, büyük devlet memurlarının mallarına el konulabildiği için, Braudel'in dediği gibi, "Türk devleti kendi memurlarının mallarının yağmasına katılır".

Devlet hayatını bu şekilde yozlaştıran buhran toplumsal ve iktisadi hayatın ve ilişkilerin de altını üstüne getirmeksizin kalmadı. Kendi gelirlerini çoğaltmak için para değerini düşüren aynı devlet, zanaatkâr üretimi üzerinde narh koyma yetkisini elinde tuttuğundan kumaş fiyatlarını örneğin yirmi yıl boyunca sabit tutar. Oysa Batı ticaretine iyiden iyiye açılan Osmanlı iç pazarına bir yandan büyük miktarda Avrupa altını girerken, pazar için yeterli üretimi olmayan piyasadan yüksek miktarda hammadde topluca dışarı emilir. Bu koşullar altında bir yandan üretim mallarının fiyatları artarken öte yandan, mal kıtlığı baş gösterir. Bunun sonucu, daha nitelikli Avrupa mallarının piyasayı istila etmesi, yerli zanaatların bunların rekabetiyle başa çıkamayarak batmaya başlamasıdır. Devletin hammadde ihracatını yasaklamasının ise herhangi bir değeri yoktur. Her mal uluslararası pazara yasal olmazsa yasa dışı usullerle sokulmanın yolunu bulur. Ancak ekonomik keşmekeşin sonunda "Celâlî İsyanları"na götüren asıl etkisi kendisini toplumun ve devletin tüm temel ilişkilerinin dayandığı toprak sistemi üzerinde oldu. Tımar sistemi bir yandan ekonomik sıkıntıların etkisi ile aşınmaya uğrarken öte yandan demografik bir baskının de altında kaldı. Anadolu'da 16. yüzyıl boyunca nüfus sürekli olarak arttı ve bu tüm Akdeniz havzasında görülen bir olguydu. Bu topraktaki üretim tarzı üzerinde çift yönlü bir baskı doğurdu bir yandan hane başına bir çiftliğin altına düşen işlenebilir arazi miktarı artan nüfusa yetmez olur ve reaya son derece büyük bir hızla "çift bozma"ya girişirken, öte yandan tımarlar bölünmeye ve küçülmeye başladı. Bunun sonucu yalnızca toprakta çalışanların değil ona devlet adına tasarruf eden ve gelirlerini "ikta" olarak devralan sipahilerin de gelir ve servetlerinin ufalanması demekti. Beri yandan, nakdi vergilerin ödenebilmesi bakımından üretim yetersizliği, paranın değerinin sürekli düşmesi ve nüfus artışı dolayısıyla içine düşülen para darlığı reayanın tefecilere sürekli borçlanması ve böylelikle kırda bir "rıbahur" (tefeci) zümresinin teşekkül etmesiydi ki, çoğu zaman rıbahurlar, bizzat tımar sahipleri ve mültezimlerin kendileri oluyorlardı. Bunun bir toplumsal sonucu, aynî vergilerin giderek neredeyse topraktan elde edilen üretimin tamamına yaklaşması ve böylece, toprağa bağlı tüm askeri sistemin işlevsizlemesi idiyse, bir başka sonucu da tımarlı sipahi sisteminin gözden düşmeye başlaması ve kapukulu ordusunun devletin silahlı gücünün temeli olmaya başlamasıydı. İlginç olan bir başka yan da devletten nakit ücret almakta olan yeniçerilerin, ücret ve maaşlarını falze vermeleriydi. Böylelikle bütün anadolu bozkırlarına yayılan sonsuz esneklikteki bir faizcilik şebekesi yoluyla tarımsal üreticiler iliklerine kadar soyulurlarken, düzenli kapıkulu ordusuna yazılmak, ya da medreselere girmek, topraktan savrulan çiftbozan levendlerin gözünde kurtuluşun başlıca aracı olarak görülmeye başlıyordu. Böylece "Celâlî İsyanları"nın başlıca iki toplumsal dayanağı, levendler ve "suhteler" kırdan koperak kentler içine ve çevresine yığılmaya başladılar.

Ricaut'un albümünden bir "Celâlî İsyanları" bastırma sahnesi. İsyancıların ortadan kaldırılması işi sonunda silahsızlandırılan ve tutsak edilen tüm reayanın katliamına dönüşmüştü. Evliya Çelebi katledilen köylülerin hikâyesini şöyle anlatır: "Birkaç gün içinde Üsküdar insan kanı ile laleliğe dönüp, teafün ile kötü kokudan divan erbabı rahatsız olmaya başladılar. Kanlar üzerine konan sinekler, çadırlarda

Büyük ekonomik ve toplumsal bunalım Osmanlı Devleti'nde iki büyük sosyokültürel topluluğun oluşmasına yol açtı: Köyde geçimlerini sağlamakta güçlük çeken aileler için genç çocuklarını medreselere yollayarak hem eğitim görmelerini ve devlette yükselmelerini sağlamak

54 (1) Osmanlı Devleti'nde Toplumsal Mücadeleler

hem de medrese imaretlerinden beslenerek hiç değilse bir ya da birkaç kişinin geçim yükünden kurtulmak doğaldı. Osmanlı kayıtlarından 1550 yılında tüm medreselerin ağızlarına kadar dolu olduğu anlaşılır. "Suhteler" denilen bu medrese öğrencileri bütün büyük kentlerde ve başkent İstanbul'da kalabalık topluluklar oluşturdular. Topraklarını terkederek kentlere gelen "levend"ler ise, ya kapıkulu askeri olarak orduya yazılıyor ve düzenli bir gelire sahib oluyorlar, ya da herhangi bir iş bulamayarak 15-20 kişilik çeteler halinde örgütleniyor ve yağmacılığa ve yol kesmeye girişiyorlar, "haramî"lik ediyorlardı. Böylelikle, Osmanlı Devleti'nin resmi tarihindeki "en şanlı devrinde" ekonomik bunalımın yarattığı çöküntü içinde antagonizmi durmaksızın şiddetlenen bir sınıf mücadelesi önce Osmanlı kentlerinde patlak verdi. "Suhteyân" (medrese öğrencileri), 16. yüzyılda Osmanlı'nın tüm medreselerini tıka basa doldurmuş yoksul köylü çocukları kitlesinden oluşuyordu. Başlangıçta, kadılık, naiblik, müderrislik, imamlık ve benzeri "vazife"ler edinerek devlette görev almanın ve böylece sınıf atlamanın bir imkânı olan medreseler, 16. yüzyıl başlarında artık böyle bir imkân oluşturmaktan çıkmışlardı. Hepsi kapasitelerinin üzerinde dolup taşan medreseler, topraklarından kopmuş, devlette yükselme olanakları, sayılarının çokluğu ve "vazifeler"in sınırlılığı tarafından kısıtlanmış, medrese öğreniminin ne maddi ne manevi hiçbir gelecek temsil etmediği öğrencilerin huzursuz topluluklarını barındıran birer isyan ocağına dönüşmeye başladı. Beri yandan yüzlerce ve binlercesi birarada yaşayan dışarıyla temasları kapalı herhangi bir manevî bütünlük taşımayan bu kitlenin yerleşik ahlâk ve yaşama tarzı ile gittikçe daha çok çelişen bir kültür oluşturmaya başlamaları, başkaldırıları önündeki manevi engelleri de birer birer yıktı. Sonunda İslâm şeriatı ile bütün bağlarını koparmış, yerleşik hiç bir değer yargısını tanımayan, içki içmek, serbest cinsel ilişkilere girmek, mülkiyete herhangi bir saygı beslememek gibi ehil şeriat-ın ayıp, yasak ve günah saydıklarını gündelik hayatın olağan yaşanma biçimi haline getiren "suhteyân" medreselerden çıkarak kentin gündelik dokusuna "zabıta olayları" yaratarak katılmaya başladı.

rahatça oturanların üzerlerine konup herkesin elbise ve destarını kana buladı... Bu üzücü halin nihayetinde... insanların kuyulara gömülmesi de kâr etmeyince... başlar Haydarpaşa bahçesi önünde denize dökülür oldu... bu da yetmeyince... divanda muhakemesi görülenleri Kavak iskelesine götürüp orada katletmek tedbir edildi. Her gün Kavak iskelesinde yüzlerce adam öldürüldü."

"Suhteyân"ın başkaldırıları incelendiğinde bunların, yukarıda sözü edilen ve Anadolu'nun toplumsal mücadele tarihinde başka bir dinamikle birlikte sünüp giden alevî ayaklanmalarından farklı olarak harhangi bir toplumsal ütopya ya da siyasal düzen hedefi yüklenmedikleri görülür. Ancak, genellikle resmî ideolojinin bakış açısından ve erkek egemen bir zihniyetle bu başkaldırıları yorumlayan tarihçilerin genellikle dikkati çekmeye değer buldukları, bu hareketlerin "maneviyattan yoksun", "ahlaksız" (eşcinsellik ve kadınlarla serbest ilişkiler) ve "zorba" oluşlarının gerçekliğin ancak resmî zihinlerdeki bir yansıması olduğu söylenebilir. Gerçekten de "suhteyân"ın eylemlerini herhangi bir toplum tasarımı taçlandırmakta değildir. Ancak, bu öğrenci kitlelerini, medreselerden çözülmekte olan toplumun bağrına salan korkunç öfkenin gerisinde Mustafa Akdağ'ın sözünü ettiği, eğitim sisteminin baskıcılığı ve "cinsel bunalım"ın bulunduğunu düşünmek de saçma olur. Besbelli herhangi bir cemaat ya da örgüt ruhu tarafından yönetilmeyen bu "saldırgan irade"nin, kimi zaman kör bir yıkıcılığa dönüşmüş olması da mümkündür ama, bu insanların ilk ve en şiddetli saldırılarının her zaman "bezirgân"lar olması, ve en şiddetli çatışmaların şehirde "eşraf"tan toplanan geleneksel ianenin toplanma zamanlarında başgöstermesinin bir rastlantı olduğu söylenemez. "Suhteyân"ın öfkesinin kaynağında toprağından koparılmış yoksul köylülerin mülk sahipleri ve zenginlerin haksız kazançlarının yatmakta olduğu kuşkusuzdur. Dinsel öğretimin, "günahlar" listesinin, gerçek yaşamda yalnızca yoksullar için geçerli, zenginler içinse bu "günah"ların servet kaynağı olmasının yıktığı ortodoks inancın yerini başka bir değerler sisteminin almaması bir tür nihilizme yol açmış olmakla birlikte "suhteyân"ın da onların saldırı ve başkaldırı hedeflerinin de çok belirgin bir sınıf karakteri bulunduğu gözden kaçırılmamalıdır. Giderek toparlanma ve birleşme eğilimi gösteren ve kentlerarası iletişim kurmaya başlayan "suhteyân" daha sistematik bir tarzda sadece zenginleri, devlet görevlilerini ve mültezimleri hedef almaya başlarlar. Onları asıp kestikten sonra mallarını yağmalar, "mülksüzleştirirler" ve resmi tarihçilerin anlattıklarının tersine kendi çektikleri açlık ve sıkıntıdan böyle bir geçici çıkış yolu icadetmiş olan "suhteyân" halkın onayını kazanmaya başlar. Sonunda devletin giriştiği acımasız bastırma hareketlerinden hiç bir kalıcı sonuç elde edilemeyince III. Murad döneminde bir yandan kapıkulu ocakları devşirmelerdense Müslümanlara açılmaya başlandı öte yandan medreseler hiyerarşisi içinde dikey yükselme kanalları genişletilip yeniden düzenlendi ama Anadolu'daki tüm nüfusu yeniçeri ya da suhte yazmak kabil olmayacağından yaygın ve genel toplumsal ve ekonomik nedenlerden kaynaklanan altüstlük durulmadı. Süregiden kargaşayı sona erdirmek için çıkarılan genel affın yanısıra suhte topluluklarına eşkıyayı takip görevi verilerek devlet hizmetine alınmalarıyla ayaklanmalar yatıştırılmaya çalışılınca suhteler bu kez ulemanın yanında askeriyeye karşı savaşan disipline edilemez bir güç haline dönüştüler.

Suhte ayaklanmalarıyla sarsılan düzenin temelini dağıtan reaya ayaklanmaları oldu. Çözülen tımarların, giderek bedeli ağırlaşan savaş yüklerini kaldıramayışı, sipahilerde artan bir savaştan kaçma eğilimi doğmasına yol açtı. Ordu İran savaşına giderken geride düzenli koruyacak bir güç kalmayacağı endişesiyle savaşa gitmekten kaçınan sipahilerle mahallî milis güçlerinin takviye edilmesi kararı verilince asker kaçağı sipahiler 1578'de ordunun sefere çıkmasıyla birlikte suhtelerle birleşip ülkede temizliğe giriştiler. Sancakbeylerinin bu seferleri askeriye ile derin bir çelişme içinde bulunan kadıların onlara karşı reayayı silahlandırmalarına ve kendi milis birliklerini kurmalarına yol açınca bu kez topraklarından koparılmış yoksullar iki devlet gücü arasındaki çatışmanın temel gücü halinde birbirlerini kırmaya giriştiler ve Anadolu kurları devletin ayaklanmaları bastırmak için gönderdiği ama bizzat kendileri Anadolu'yu talana girişen askerler, suhteler, reayanın herkese ve birbirlerine karşı bir savaşına dönüştü. 1594'te bizzat hükümdarın yöneteceği bir yeni sefer açıldığında silah altına alınmaya karşı askerler çok daha ciddi ve kararlı bir direnç gösterdiler. Sipahiler ve kapıkulları sefere katılmadıklarında başlarına geleceği bildiklerinden sayıları durmaksızın artan Celâlîlere katılmakta tereddüt göstermediler. Her türlü verginin soygunla eşdeğer olduğunu bilen halk kitleleri de savaş için istenen avarızı ödemeyi reddererek ayağa kalktılar ve Anadolu kentlerinde ve bozkırlarında sürüler halinde gezen levendlerin saflarına yeni bir kaçaklar dalgası yüklendi. "Celâlî İsyanları" denilen büyük ayaklanmalar ve iç savaş dalgasının Anadolu'yu kasıp kavurması 1598 yazına rastlar. Bu tarihe kadar iki üç yüz kişilik çeteler halinde gezen Celâlî başları Karayazıcı'nın önderliğinde birleşerek 2030 bin kişilik bir güç oluşturdular. Kendi emirleri altındaki isyancıları beslemek için şehirleri haraca bağlayan, kadın ve oğlanları dağa kaldıran isyancılar zengin ulemayı dehşetle titrettikçe merkez üzerinde ulemanın baskıları arttı ve sonunda Celâlîleri ortadan kaldırmak üzere hükümdarın orduları Anadolu'yu kasıp kavurmaya başladılar, ama halkın ırzı ve namusunu korumak üzere görevlendirildikleri iddia edilen bu birlikler halk üzerinde çok daha büyük bir dehşet ve güvensizlik doğurunca ordu geri çağrılıp, Karayazıcıya Amasya sancakbeyliği verilerek ulema ile birleşen suhtelerin takibi ile görevlendirildi. Ancak bir kez kendi iktidarının bilincine varan Karayazıcı'nın bağımsız bir güç olarak düzeni tesis etmek yerine kendi egemenliğini pekiştirmeye girişmesi üzerine yeniden üzerine birlikler gönderildi ve kendisi Samsun dağlarına sığınan Karayazıcının ordusundan 20 bin kişi kılıçtan geçirilerek yok edildi. Karayazıcının ortadan kaldırılması daha küçük ve birbirlerinden bağımsız birlikler halinde durmaksızın Anadolu'da isyan halinde yaşayan levend ve suhtelerin, sipahi ve kadıların, kapıkulları ve sancakbeylerinin birbirleri ve devletle yürüttükleri savaş insan kaynakları ve maddi kaynaklar tükeninceye kadar karşılıklı kırım biçiminde devam etti. 1610 yılında karşılıklı kıyımın kurduğu denge devlet lehine bozulduğu anda Osmanoğulları hâlâ elde tutmayı başarabildikleri merkezî devlet aygıtının gücüyle amansız bir biçimde yüklenerek "Celâlî İsyanları"nın sonunu getirdiler. İsyanı bastırmakla görevlendirilen Kuyucu Murad Paşa'nın vahşeti dönemin devlet tarihçilerinin bile iğrentiyle hatırladıkları sahnelerle taçlandı.

"Celâlî İsyanları" bastırılmış olsa da kendisiyle birlikte Osmanlı devleti'nin tımar sistemine dayalı merkezî yapısını dağıtarak uzayan bir can çekişme içinde sonunu getirdi. Ancak nesnel sonucun böyle sonuçlanmış olmasına karşın "Celâlî İsyanları"nın böyle bir amacı bilinçli olarak gütmüş olduğunu düşünmek yersizdir ve ilginç olanı, Celâlîlerin de merkezî devletin de temel talebinin "dirlik düzeni"ne geri dönüş olduğunu söylemek mümkündür. Ancak, dünya sistemine giren ve genel dağılşmenin darbeleri altında sarsılan, pazar için üretimin yasasına tabi olan Osmanlı Devleti'nin geri dönüş çabaları herhangi bir sonuç vermeyecek Selçuklulardan devralınan ikta sisteminin yerini toprakta pekişen özel mülkiyet dolduracaktı.

"Celâlî İsyanları" Osmanlı Devleti'nde görülen son büyük köylü ayaklanmaları oldu, bundan sonrası taze güçlerini yitirmiş ve bozguna uğratılmış halkın, kapitalist üretim tarzının yeni temeli üzerinde bir kere daha ayağa kalkmasına kadar süren sessizliği ile belirlenir. Bununla birlikte Baba İshak Ayaklanmasıyla başlayıp "Celâlî İsyanları" ile süren köylü savaşları, Anadolu halkının kendisini sömüren ve ezen devlete sadık, uysal bir cemaat geleneğine sahip olduğu efsanesini ortadan kaldıran tarihsel kanıtlar olarak yeniden değerlendirilmeyi beklemektedir.

savaşan Osmanlı ve Avusturyalılar her savaş sonunda birkaç kale alıp verdiler ve sınır hemen hemen yerinden oynamadı.

Aynı biçimde, Batı Akdeniz de nüfusu yoğun bir sınırdır. Fatih Sultan Mehmed'in Otrento Seferi'nden başlayıp 16. yüzyıl sonuna kadar buralara yapılan kuşatma ve çıkarmalar kalabalık bir nüfusun yoğun savunmasından dolayı sonuç vermedi. Tersine, Rus steplerinden Azerbaycan yaylalarına ve Arabistan çöllerinden Büyük Sahra'ya kadar, sınırlar boş alanlara dayanır. Safevîlerin Çaldıran'dan sonra Osmanlılara karşı tek savunma yolu, köylüleri sürerek ve ekinleri yakarak, kendileri ile Osmanlılar arasında mümkün olan en geniş boş araziyi bırakmaktı. Aynı zamanda, Nil'in ikinci şekkesinde, Fizan'da, Sahra'da garnizonlar kuran Osmanlılar, boş sahalarla karşı karşıya kalarak durdular.

Osmanlıların, 16. yüzyılda gütmüş oldukları, Habsburglarla savaş ve onların hasımlarına imtiyaz (kapitülasyon) verme politikası, olanaklarının sınırını çizer. Tüm kaynaklarını savaş politikasına yatıran Osmanlı Devleti, bu politikanın sınırlarını biliyor ve kendisine özellikle ekonomik müttefikler arıyor; bu arada, ekonomik güçleri askeri güçlerine oranla ağır basan ülkeler doğal olarak, tercih ediliyordu. Böylece Balkanlar'da ticaret tekeli, Osmanlıların uydusu olan Ragusa (Dubrovnik) Cumhuriyeti'ne verildi. Venediklilerle ilişkilerse çelişkiliydi. Doğu ticaretinin gerilemesinden Osmanlılar kadar Venedikliler de zarar görüyor, ancak aralarında bu ticaretin kalıntılarını paylaşamıyorlardı. Tarihin yedi büyük ve kanlı Osmanlı-Venedik savaşına rağmen, aradaki barış dönemlerinde iki devletin ilişkisi çok yakın olmuş, İstanbul'un alınmasından birkaç ay sonra imzalanan ilk anlaşmada Venediklilere ayrıcalıklar verilmiş ve Venedik tüccarları Osmanlı limanlarındaki faaliyetlerini sürdürmüşlerdi. Daha sonra Osmanlılar, Habsburgların ezeli düşmanı Fransızlarla anlaşmışlar, Akdeniz'de ortak seferler düzenlemişler ve onlara ilk kapitülasyonları vermişlerdi (1535). Okyanuslarda daima İngilizlere yenik düşen Fransızlar, aynı zamanda bir Akdeniz memleketi olarak. Doğu ticaretiyle ilgilerini kesmemişler ve Osmanlılarla ilişkilerini sürdürmüşlerdi.

Habsburglar'a karşı güdülen savaş politikasına gelince; bu politikanın üç ekseni Macaristan, Batı Akdeniz ve Hint Okyanusu'ydu. Macaristan cephesi, görkemliliğine rağmen, en az önemli olanıydı. 15. yüzyılda Balkan devletlerinin ortadan kaldırılmasından sonra, Macaristan Krallığı Batı'da Osmanlıların en önemli hasmı olmuştu. Ancak Macar güçlerinin Mohaç'ta iki saat içinde ortadan kaldırılması, Osmanlıların başına büyük bir dert açtı. Bunun bilincinde olan Kanuni Sultan Süleyman Macaristan'ı, Eflâk, Boğdan ve Transilvanya gibi bir tampon devlet haline getirmek istemişti, fakat Habsburgların saldırgan politikası buna imkân vermedi. Böylece Avusturya cephesi, Osmanlılara en çok paraya ve insana mal olan cephe oldu. Oysa burada sonuç almak olanaksızdı. 1529'da bir dev kent olan Viyana'nın alınması bile bir şey değiştiremezdi. Burada tek etkili eylem, 1532 Alman Seferi gibi, derinlemesine akınlar yapmak ve barışa zorlamaktı.

Akdeniz Egemenliğinin Sonu

Batı Akdeniz cephesi daha önemliydi çünkü buradan İspanya kıyıları vurulabildiği gibi Barselona, Lenona, Livorno üzerinden yapılan ve okyanus ticaretinin Akdeniz'le bağlantısını oluşturan trafiğin engellenmesi sözkonusu olabilirdi. Dolayısıyle savaşın önemli bir bölümü, burada verildi. Osmanlı politikası, Afrika'nın Akdeniz kıyılarını tümüyle ele geçirmek ve oradan kuzeye yönelmekti. Burada en büyük engel Malta şövalyeleri idi, ancak 1560 Cerbe Deniz Savaşı'ndan sonra Osmanlılara Batı Akdeniz yolu açılmış görünüyordu. Fakat o sırada V. Carlos'un (Şarlken) tahttan çekilmesiyle İspanya krallığının başına geçen II. Felipe, tehlikeyi görerek, Amerika altınını Batı Akdeniz'in savunmasına yatırmaya karar verdi. Cerbe'den sonra batıya ilerleyen Osmanlılar Fas açıklarında bulunan Penon de Velez üssünü alıp Onan'ı kuşattılar. Oysa, yeni kurulan İspanyol donanması, 1563'te Osmanlı ilerlemesini durdurdu. Bunun arkasından 1565'te Malta önündeki başarısızlık ve 1571'de İnebahtı yenilgisi geldi. Kale savunmalarında ve gemicilikte Batı teknolojisi, Amerika altını ve gümüşü ile birleşip Osmanlı üsleri düzenine baskın çıkmaya başlıyordu.

Aynı şey Hint Okyanusu'nda tekrarlandı. Osmanlıların Süveyş'te kurdukları tersanede inşa ettikleri gemilerle 1537'de Hint Seferine çıkıldı, Hindistan'da Portekizlilerin elinde bulunan Diu kalesi kuşatıldı ve Aden alındı. Daha sonra, Portekizlilerce tehdit edilen Sumatra'daki Atçe Sultanlığı'na yardım gönderildi. Afrika "boynuz"unu denetleyen Zeile ve Berbera limanları alındı ve bir ara Mumbasa limanı fethedildi. Ancak, Akdeniz'de alışılmış olan gemi modellerine bağlı kalıp, okyanuslar için geliştirilmiş gemi tipleri kullanılamayınca, hiçbir zaman Portekizliler için Hint Okyanusu'nda ciddi bir tehlike yaratılamadı. Oysa kesin sonuç ancak Hindistan yolunu kesmekle alınabilinirdi. 1580'lerde, İspanya Portekiz'le birleştiği sırada, Hint seferlerinden vazgeçilmiş, Batı Akdeniz'deki faaliyetler de Cezayir ve Tunus korsanlarına bırakılmıştı. Doğu Akdeniz ve Orta Doğu'yu savunmakla yetinmek o günün stratejik koşulları içinde büyük güç olmaktan vazgeçmek demekti.

Celâlî İsyanları

16. yüzyıl boyunca Osmanlı İmparatorluğu, Kuzey Afrika ve Orta Avrupa'ya yayılırken, Batı Avrupa bütün dünyaya yayılıyordu. Bundan böyle tüm dünya hammadde ve insan gücü

KÖPRÜLÜ MEHMED PAŞA (1578-1661)

Osmanlı Devleti'nde 17. yüzyılda büyük boyutlara ulaşan ayaklanmalar nedeniyle sarsılan devlet otoritesinin yeniden kurulmasını sağlayan, despotik bürokratik Osmanlı devlet adamlığının geleneksel temsilcisi Köprülü Mehmed Paşa 1578'de bugün Vezirköprü diye bilinen Samsun'un Köprü bucağında doğdu. Babası Arnavutluk'un Berat sancağından buraya gelerek, yerleşmişti. Çocukluğu ve ilk gençlik yılları hakkında fazla bilgi bulunmayan Köprülü Mehmed Paşa'nın, Köprü'den İstanbul'a gittiği, 1620'lerde saraya girerek, burada eğitim gördüğü, Matbah-ı Amire'de ahçı neferi olarak çalışırken daha sonra sadrazam olacak Hüsver Paşa'nın korumasına girdiği bilinmektedir. Bundan sonra Köprü'ye sipahi olarak geri dönen (1625), Hüsrev Paşa'nın sadrazam olmasıyla voyvodalık (1631) ve Amasya sancakbeyliğinde bulunduktan sonra devlet bürokrasisinin çeşitli kademelerinde bulunan Köprülü, 1644'te vezir oldu. Köprülü'nün yöneticilik yaptığı yıllarda özellikle Anadolu'da değişik yörelerde başgösteren ayaklanmalar vardı. Varvar Ali Paşa, İlyas Paşa ve Abaza Mehmed Paşa gibi kişilerin ayaklanmalarının yanısıra devlet kayıtlarına geçmeyen irili ufaklı birçok isyan, eşkıya hareketi merkezî yönetimin başını ağrıtıyordu. Bunun yanısıra başkent İstanbul'da da yeniçerilerin kazan kaldırmaları, sipahilerin artan huzursuzluğu, devlet bürokrasisi arasında yaygınlaşmış olan rüşvet ve iltimaz da büyük sorunların başında geliyordu.

1647'de Şam mütesellimi, 1648'de Karaman Beylerbeyi ve iki yıl sonra da Anadolu beylerbeyi olan Köprülü, Karaman'da iken Varvar Ali Paşa'yla savaştı. Bir yıl sonra da kubbealtı vezirliğinde bulundu. Ancak bu süre içinde sadrazamla uyuşamayacak ve Köprü'ye geri dönerek, devlet görevlerinden çekilecekti. Bu sırada devlet düzeni iyice bozulmuş, bunalım derinleşmiş, siyasal sorunlar çözülmez bir duruma gelmişti. Osmanlı donanması Venediklilerle yapmış olduğu savaşlarda yenilgiye uğrayınca, Venedikliler Çanakkale Boğazı'nı kapatıp, Limni ve Bozcaada'yı ele geçirerek İstanbul'u ablukaya almışlardı. Saray çeşitli dedikodularla çalkalanıyor, yönetimdeki başıbozukluk devlet otoritesini sonu belirsiz bir yere sürüklüyordu. İşte tam bu sırada saray içinde Kösem Sultan'ı tasfiye eden Valide Turhan Sultan, Evliya Çelebi, mimarbaşı Koca Kasım Ağa ve tarihçi Solakzade Mehmed Hemdemi'nin önerileriyle Köprülü Mehmed Paşa'ya sadaret mühürünü verdi (14 Eylül 1656). Bir başka deyişle, Katip Çelebi'nin bu olaydan üç yıl önce devlet yönetimindeki bozukluğu anlatıp, yol gösteren *Düstûr ül-Amel fi-Islah il-Halel* (Bozuklukların Düzeltilmesi İçin Rehber) adlı kitabında belirttiği "Sahib üs-Seyf" (Kılıcın Sahibi) bulunmuştu. Ancak, Köprülü Mehmed Paşa sadrazamlığı "işlerine karışılmaması, hakkındaki şikayetlere kulak asılmaması, atadığı kişilere

kaynakları Batı'nın elinde olacaktı. Bunun ilk etkisi Yeni Dünya'nın gümüş ve altın madenlerine el konulması oldu. 1540'larda İspanyolların Amerika'yı fetihlerinin ilk tarihini yazan Lopez de Gamara, Peru'daki altın madenlerine bir an önce el konduğunu, çünkü Türklere karşı Viyana'da çok para sarfetmiş olan V. Carlos'un (Şarlken) şiddetle altına ihtiyacı olduğunu yazar. Ancak, 16. yüzyıldan beri bir dünya ekonomisine geçilmesinin en önemli sonucu, Amerika altın ve gümüşünün Batı Avrupa'ya akmasıyla sermayenin artışı ve aynı zamanda kıymetli madenlerin değerinin düşmesiyle fiyatların tırmanışıydı. Buna karşı, para bolluğu, dışardan mal almayı kolaylaştıracak ve fiyatlar, daha üst bir düzeyde de olsa, dengelenecekti.

Oysa Osmanlı toprakları, kıymetli madenlerin ender, dolayısıyle paranın az ve fiyatların ucuz olduğu bir bölgeydi. Bu durumda, Batı zenginliğinin Osmanlılara etkisinin ekonomik yanı, stratejik yanından daha zararlı olacaktı. Batılılar Doğu Akdeniz'e bol para gönderip mal, özellikle kalabalık İtalya için tahıl almakla, Osmanlı İmparatorluğu'na enflasyon, pahalılık ve mal darlığı ihraç ediyorlardı. Osmanlı düzeni ise, vergilerin, rüsumların, fiyatların sabit tutulmasına dayanıyordu. Statik bir düzenin para ekonomisi ve enflasyon girdabının içine düşmesinin, onu harekete geçirip parçalanmaya doğru götürmesi kaçınılmazdı.

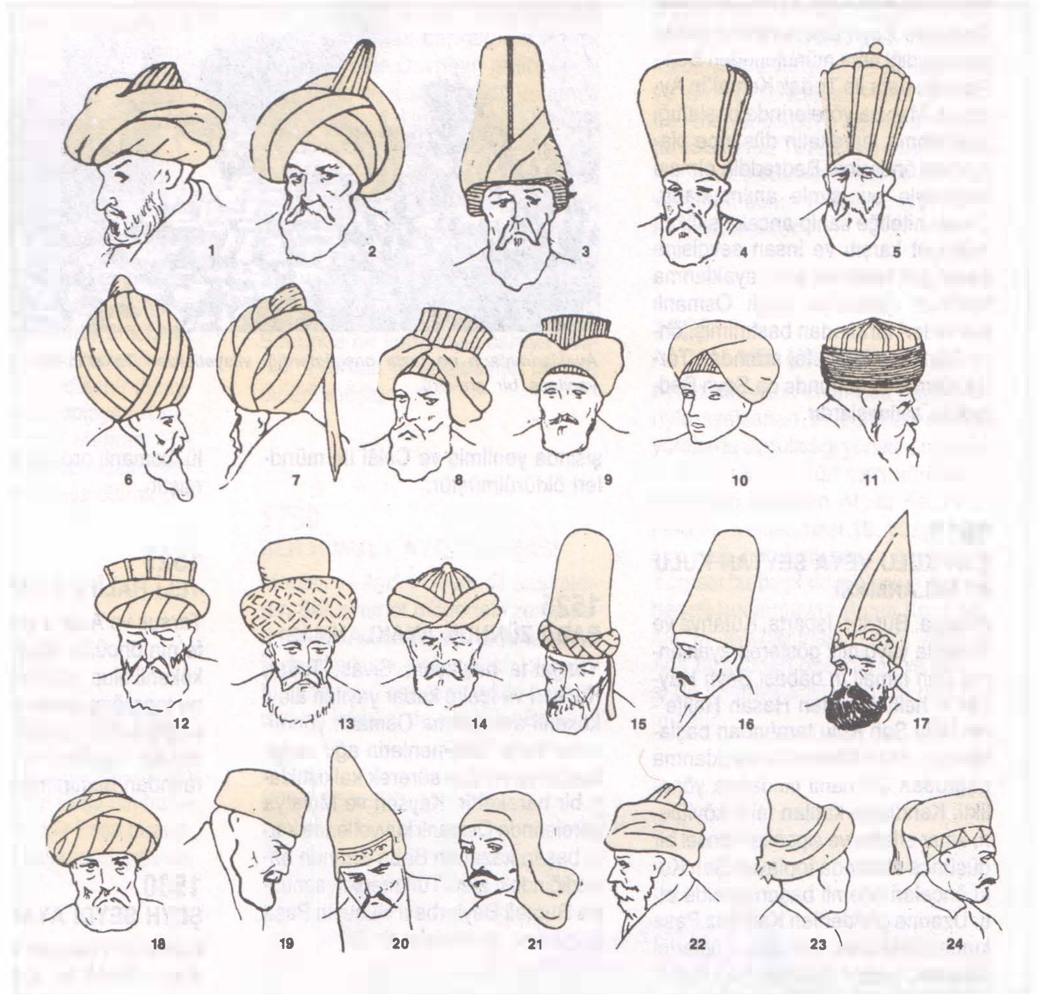
Bu durumdan ilk çıkar sağlayanlar kapıkulları oldu. Hiyerarşinin üst düzeyi artı-ürüne el koyma olanakları ve dış güçlerle ilişkileri sayesinde, servet birikimini en güçlü biçimde gerçekleştirecek durumdaydı. Ancak, sıradan yeniçerinin bile ulufesiyle para ekonomisinin içinde olduğu bir durumda, para talebinin geliştiği bir dönemde, bu grubun ayrıcalıkları bir kat daha artış gösteriyordu. 16. yüzyıl ortalarında yeniçerilerin taşraya da gönderilmeleri,

dokunulmaması" koşullarıyla kabul etmişti.

Köprülü sert ve acımasız bir kişiliğe sahipti. Önce devlet yöneticiliklerine kendi adamlarını atadı, daha önce bu görevlerde bulunmuş tarikatçıları sürdürdü. 1657'nin yazbaşında ordu ve donanmayla Çanakkale Boğazı'na yürüdü. Şiddetli bir savaştan sonra Venediklileri püskürterek ablukayı kaldırdı, ardından Limni ve Bozaada'yı geri aldı. Bu siyasal itibarını artırmıştı. Bundan sonra amacı Girit savunmasına yardım etmekti. Bu arada Erdel prensi Rakoczi Osmanlılara danışmadan Lehistan'a savaş açmıştı. Bunun üzerine Köprülü Girit seferini bırakarak Hersek ve Hırvatistan üzerinden Erdel'e girdi. Rakoczi kaçarak Avusturya'ya sığındı. Köprülü Erdel seferine çıkarken Anadolu'da huzursuzluk büyümüş, bazı valiler Edirne'de toplanan orduya asker vermemişlerdi. Bu arada Abaza Hasan Paşa önderliğinde birçok vali Köprülü'nün sert yönetimine karşı ayaklandı. Amaçları Köprülü'nün görevden alınmasını sağlamaktı. Fakat padişah olan Avcı Mehmed, Valide Turhan Sultan'ın önerisine uyarak, bu isteğe karşı çıktı. Erdel'den dönen Köprülü hemen ayaklanmayı bastırmak üzere harekete geçti, bu arada ayaklanan valiler merkezi dinlemeden kendi başlarına yönetici atamaya başlamışlardı. Köprülü isyan edenlerin devlet düşmanı olduğunu, devleti arkadan vurmak istediklerini öne sürerek bu hareketin bir Celâlî ayaklanmasından farksız olduğunu savundu ve şiddetle bastırılmasına ilişkin bir fetva aldı. Ayaklanmanın yayıldığı alan oldukça genişti. Köprülü isyancılara karşı çok acımasız davrandı ve yüzlerce sipahi idam edildi. Sonunda direnemeyen Abaza Mehmet Paşa Halep'te teslim oldu. Köprülü bu hareketi bastırırken valiler arasındaki siyasal çekişmeleri de kullanmış, birbirine düşürmeyi de ihmal etmemişti. Sonunda merkezî otoriteyi yeniden kuran Köprülü, İsmail Paşa'yı bir çeşit genel müfettiş gibi atayarak İstanbul'a döndü (1660).

Yorgun ve hasta olan Köprülü Mehmed Paşa 1661'de Edirne'ye giderken yerine sadarete atadığı oğlu Fazıl Ahmed Paşa 31 Ekim 1661'de babasından sonra sadrazam olarak atandı. Köprülü'nün cenazesi İstanbul Çemberlitaş'taki türbesine gömüldü.

Köprülü bozulan devlet otoritesini, devletin gücünü kullanarak yeniden kuran sert ve acımasız bir kişiliğe sahipti. Devlet gücünün dayanağı olan kapıkulunun bozulmasına hiç tahammülü yoktu. Bu nedenle kapıkulunu yeniden güçlendirip, eski haline gelmesini sağladı. Reayaya ve halka karşı da oldukça acımasız olan Köprülü'ye, bu anlamda her şeyin üstünde olan, ezen ve yöneten Osmanlı yönetiminin en iyi temsilcisi denebilir.

Çok sayıda farklı milletten, dinden, toplumsal sınıf ve kategorilerden oluşan Osmanlı nüfus yelpazesi, herbirinin giyim kuşam biçimleriyle birbirinden ayrılabildiği -bu bazen halkın geleneksel giyim âdetlerine, bazı durumlarda da iktidar tarafından mecburi kılınan kılık kıyafet yasalarına dayanmaktaydı- bir görünümdeydi. Üstte Osmanlı Devleti'nde 15 ve 16. yüzyıllarda bazı serpuş biçimlerinden örnekler veriliyor: 1. Perişan destarlı kavuk, 2. Simidî (torlagî) destarlı kavuk (Haseki), 3. Kallavî (Vezir kavuğu), 4. Selimî, 5. Mücevveze, 6. Örf, 7. Horasanî, 8. Katibî (Kalafat), 9. Katibî, 10. Arakiye düz sarık, 11. On iki terkli Bektaşî tacı, 12. Hüseynî destarlı ve terkli Bektaşî tacı, 13. Kafes destarlı kubbeli kalafat taç, 14. Lâmelif destarlı arakiye kavuk, 15. Destarlı sikke (Mevlevî şeyhi), 16. Mevlevî sikkesi, 17. Seyfî taç, 18. Hüseynî destarlı Kadirî tacı, 19. Dal arakiye (Derviş), 20. Kalensuva, 21. Barata, 22. Düz destarlı kavuk, 23. Nizam-ı Cedid, 24. Mahmudiye fes (işlemeli). Fes'in kullanılmaya başlanması Yeniçerilerin kılık ve kıyafetleriyle birlikte ortadan kaldırıldıkları dönemde yapılan bir reformla, Tunus geleneksel giyiminin benimsenmesiyle gerçekleşti. 1828'de çıkarılan "Nizamnâme" devlet ricâlinin hangi tür fes giyeceğini ayrıntılı bir biçimde öngörmüştü. Devlet hizmetindeki yabancıların giyecekleri fesler de bu reformla tayin edilmişti. Baştan ayağa tüm devlet memurlarının ve vezirlerin giyimi, reformun öngördüğü rejim uyarınca yeniden belirlenmişti.

SELÇUKLU'DAN OSMANLI'YA AYAKLANMALAR

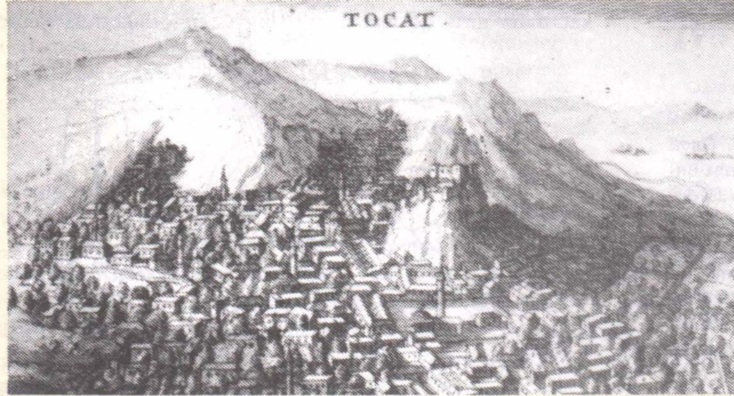
1240
BABÂİLER AYAKLANMASI
Amasya, Kırşehir, Sivas, Adıyaman ve Malatya dolaylarında Baba İshak tarafından başlatılan, kısa sürede Türkmenler arasında yapılan eşitlikçi temelde dayalı dinsel kökenli bir ayaklanmadır. Başka Selçuklu kuvvetlerine karşı önemli başarılar elde etmiş olan hareket, Selçukluların Frank askerlerini savaşa alanına sokmaları sonucunda yenilmiş ve binlerce Türkmen kılıçtan geçirilip, Baba İlyas ile Baba İshak gibi önderler idam edilmiştir.

1413
ŞEYH BEDREDDİN AYAKLANMASI
Gerçekte Şeyh Bedreddin'in içinde yeralmadığı ama müridlerinden Börklüce Mustafa ile Torlak Kemal'in Aydın ve Manisa yörelerinde başlattığı ayaklanma, hareketin düşünce planındaki önderinin Bedreddin olması nedeniyle bu isimle anılmaktadır. Dinsel niteliğe sahip ancak eşitlikçi, mülkiyet karşıtı ve insan sevgisine dayalı bir felsefesi olan ayaklanma Mehmet Çelebi'ye bağlı Osmanlı kuvvetleri tarafından bastırılmış, önce Börklüce Mustafa, ardından Torlak Kemal ve sonunda da Şeyh Bedreddin asılmışlardır.

1511
ŞAH KULU VEYA ŞEYTAN KULU AYAKLANMASI
Antalya, Burdur, Isparta, Kütahya ve Sivas'ta yaygınlık gösteren ayaklanma Şah İsmail'in babası Şeyh Haydar'ın halifelerinden Hasan Halife'nin oğlu Şah Kulu tarafından başlatılmıştır. Alevi kökenli bu ayaklanma doğrudan OSmanlı iktidarına yönelikti. Kendisine katılan fakir köylüleri, timar erlerini ve sipahileri dinsel bir düşünce etrafında toplayan Şah Kulu önceleri önemil başarılar elde etti. Üzerine gönderilen Karagöz Paşa kumandasındaki Osmanlı güçlerini yenerek, paşayı öldürten Şah Kulu'nun ayaklanması sonunda Sadrazam Ali Paşa'nın güçlerine yenildi.

1512
NUR ALİ HALİFE AYAKLANMASI
Şah Kulu Ayaklanması'nın bastırılmasından sonra Amasya, Tokat, Çorum ve Yozgat civarında meydana gelen alevi kökenli bu ayaklanma fazla yayılamamış ve kısa sürede Osmanlı kuvvetleri tarafından yenilgiye uğratılmıştır.

1518
BOZUKLU CELAL AYAKLANMASI
Kendi önderlik ettiği ayaklanmadan sonra meydana gelecek benzer isyanlara bir çeşit isim babalığı yapan Bozoklu Celâl'in hareketi Tokat ve Turhal'da yaygınlık gösterdi. Bozoklu Celâl bir Türkmen dervişi olup, mehdîlik iddiasında bulunmuştur. Kısa sürede binlerce kişiyi etrafına toplayan ve alevi kökenli olan ayaklanma Rumeli Beylerbeyi Ferhat Paşa ile bölgedeki beylerbeylerinin gücü karşısında yenilmiş ve Celâl ile müridleri öldürülmüştür.

Ayaklanmaların en fazla başgösterdiği vilayetlerden Tokat'ın 18. yüzyılda yapılmış bir gravürü.

1525
BABA ZÜNNUN AYAKLANMASI
Yozgat'ta başlayan, Sivas, Tokat, Kayseri ve İçel'e kadar yayılan alevi kökenli ayaklanma Osmanlı yönetimine karşı Türkmenlerin ağır vergilendirmeleri öne sürerek kalkıştıkları bir harekettir. Kayseri ve Malatya yörelerinde Osmanlı kuvvetlerine karşı başarı kazanan Baba Zünnun önderliğindeki alevi Türkmenler, sonunda Rumeli Beylerbeyi Hüseyin Paşa güçlerine yenilmişlerdir.

1526
DOMUZ OĞLAN VE YENİCEBEY AYAKLANMASI
Toprak ve nüfuzlarını kaybeden Domuz Oğlan ile Yenicebey'in Tarsus ve Adana'da Türkmenlere öncülük ederek başlattıkları bu ayaklanma Adana Beylerbeyi Pirî Paşa tarafından bastırılmış, sonunda Domuz Oğlan öldürülmüş, Yenicebey ise kaçmıştır.

1527
KALENDER ŞAH AYAKLANMASI
Sivas, Amasya ve Tokat'ta başlayan ve bu yörelerde çok kısa sürede onbinlerce kişiyi toplayan alevi kökenli bu ayaklanmaya dirliklerine elkonmuş olan sipahilerle, vergilerden yakınan sünni halk ta katılmıştır. Kalenderoğlu ya da Kalender Çelebi diye de tanınan Kalender Şah, Kanuni'nin üzerine gönderdiği Anadolu Beylerbeyi Behram Paşa komutasındaki kuvvetleri yenmiş ama daha sonra dirliklerinin geri verilmesi üzerine ayaklanmadan vazgeçen sipahilerin ayrılmasıyla zayıflaması sonucu güçlü Osmanlı ordusu karşısında yenilmiştir.

1527
VELİ HALİFE AYAKLANMASI
Tarsus ve Adana yöresine Veli Halife'nin öncülük ettiği bu isyan dinsel kökenli olup, katılanların çoğunluğunu toprağını işletecek gücü olmayan ve pamukta çalışan ırgatlar oluşturmuştur. Ayaklanma yine Pirî Paşa tarafından bastırılmıştır.

1530
ŞEYH SEYDİ AYAKLANMASI
Adana'da başlayan ve Kars'a yayılan alevi kökenli bu ayaklanma Anadolu'da alevi kökenli son ayaklanmadır. Önce Pirî Paşa'ya yenilen Şeyh Seydi'nin kuvvetleri daha sonra geldikleri Kars'ta yeniden karşılaştıkları Paşa'nın güçlerine yenik düştüler.

1598
KARAYAZICI ABDÜLHALİM AYAKLANMASI
Malatya, Sivas, Urfa, Maraş ve Çorum'da yayılan bu ayaklanma 16. yüzyılda görülen en büyük Celâli Ayaklanması diye bilinir. Önce Celâlilere karşı savaşan birliklerin başına getirilen Karayazıcı daha sonra onlara katılmış ve etrafına topladığı 20.000 kişiyle halktan haraç toplamıştır. Karayazıcı ayaklanma sırasında kendisine bağlı kuvvetleri oldukça iyi örgütlemiş, Osmanlı yönetiminden hoşnut olmayan devlet adamlarını biraraya getirmişti. Bu arada, üstüne gelen orduyu yenen Karayazıcı kendisine katılan eski beylerbeyi Hüseyin Paşa'yla birlikte Urfa'yı ele geçirdi. Sonunda İbrahim Paşa tarafından Kayseri'de yenilerek Samsun'da Canik dağlarına kaçan Karayazıcı burada ölmüştür.

1600
DELİ HASAN AYAKLANMASI
Karayazıcı Abdülhalim'in kardeşi olan Deli Hasan'ın başlattığı bu ayaklanma Tokat, Kütahya, Afyon ve Sivas yörelerinde yayılmıştır. İsyanın önderi Deli Hasan daha sonra bağışlanarak Bosna'ya gönderilmiş, fakat burada da ayaklanma girişimlerine kalkıştığı için Tiryaki Hasan Paşa tarafından boğdurulmuştur.

1605
TAVİL AHMED AYAKLANMASI
Tavil Ahmed'in öncülük ettiği Celâli ayaklanması Karaman, Seydişehir ve Harput civarında meydana gelmiştir. Tavil Ahmed ayaklanmayı bastırmak üzere üzerine Ali Paşa ile Nasuh Paşa'ları yenmiş, ardından Harput kalesini kuşatmıştır. Kendisinden sonra kardeşi Mustafa ile oğulları Mehmed ve Mahmud'un sürdürdükleri ayaklanma Munad Paşa tarafından bastırılmıştır.

1606
KALENDEROĞLU MEHMET AYAKLANMASI
Sancakbeyliği, Kethüdalık ve mütesellimlik yapan Kalenderoğlu Mehmet Bey'in başlattığı ayaklanma Ankara, Bolu, Geyve, Manisa, burdur ve Isparta dolaylarında yayılmıştır. Bir ara Ankara'yı ve Bursa'yı da kuşatan Kalenderoğlu siyasal bir hedefe yönelmiş, Osmanlı iktidarını tehdit etmiştir. Bir süre Anadolu'nun büyük bir kesimine egemen olan Kalenderoğlu Pirî, Osmanlı'yı zorbalıkla, halkı ezmekle suçlamış özellikle Canbuladoğlu'nun öldürülmesinden sonra hareketini genişletmiş ama sorunda Adıyaman'da Göksun'da Kuyucu Murad Paşa'ya yenilerek, kaçmış ve

İran'a sığınmıştır.

1607
YUSUF PAŞA AYAKLANMASI

Önce kethüda ve daha sonra paşa olan Yusuf Paşa Aydın yöresinde köy ve kasabaları soyarak ayaklanmış, daha sonra bağışlanmak üzere gittiği Kuyucu Murad Paşa'nın huzurunda boğdurulmuştur.

1607
CANBULADOĞLU AYAKLANMASI

Kürt Beyi olan Canbuladoğlu Ali Bey, amcası Canbuladoğlu Hüseyin Bey'in sebepsiz yere idam edilmesinden sonra ayaklanmış ve Şam, İskenderun, Haleb civarında egemenlik kurmuştur. Kendi adına hutbe okutan, ordu kuran ve para bastıran Canbuladoğlua bir ara bağımsız bir devlet gibi dış ilişkilerde de bulunmuştur. Bu durum merkezî yönetimi kızdırmış, üzerine gönderilen Kuyucu Murat Paşa komutasındaki kuvvetlere yenilen Canbuladoğlu İstanbul'a gelerek kendisini Padişah'a affettirmesine rağmen daha sonra atandığı Belgrad'da Kuyucu Murad tarafından boğdurulmuştur.

1625—27
ABAZA MEHMED PAŞA AYAKLANMASI

Canbuladoğlu'nun hazinedarı olan Abaza Mehmed Paşa'nın Erzurum, Sivas, Kayseri dolaylarında gerçekleştirdiği bu hareket sekbanlara ve leventlere dayalı halkla pek ilişkisi olmayan bir paşa ayaklanmasıdır. Bir post kavgası biçiminde oluşan olaylar sonucunda Abaza Memed Paşa bağışlanarak Bosna valiliğine atanmıştır.

1625
CENNETOĞLU AYAKLANMASI

Balıkesir, Aydın ve Manisa dolaylarında çıkan bu ayaklanmaya Cennetkârıoğlu diye bilinen eski bir timarlı sipahi öncülük etmiştir. Halka Osmanlı yönetimine karşı yeni bir yönetim kuracağını vaadederek ayaklanan Cennetoğlu, kısa bir süre içinde yüzlerce kişiyi biraraya getirdi, âyanlardan sekban akçesi topladı. Cennetoğlu'nun üzerine gönderilen Dişlek Hüseyin Paşa'nın ve yörede Cennetoğlu'na karşı biraraya getirilen kapıkullarıyla, gönüllülerin sürdürdüğü savaşlardan sonra yenilerek, işkenceyle öldürüldü.

1632
İLYAS PAŞA AYAKLANMASI

Balıkesir'e yerleşmiş İlyas Paşa'nın diğer paşalarla olan sürtüşmesinden doğan ve çıkar çatışmalarının ağır bastığı bu ayaklanmanın sonunda İlyas Paşa, IV. Murad'ın huzurunda af dilemeye gelmiş ve burada boğdurulmuştur.

1647
KARA HAYDAROĞLU AYAKLANMASI

Söğüt ve Afyon civarında babasını öldürenlerden öç almak üzere harekete geçen Kara Haydaroğlu Mehmed'in önderlik ettiği bu ayaklanma bir süre etkili oldu. Önceleri Afyon önlerinde Osmanlı kuvvetlerini yenen Kara Haydaroğlu, sonunda Isparta önlerinde yenilmiş ve İstanbul'a getirilerek asılmıştır.

1646
KATIRCIOĞLU AYAKLANMASI

Kara Haydaroğlu'nun en yakın arkadaşlarından olan Katırcıoğlu'nun Osmanlı yönetimini devirmek amacıyla başlatılmış olduğu ayaklanmadır. Akşehir, Beyşehir ve Seydişehir dolaylarında halktan para toplayan Katırcıoğlu sonunda Topal Mehmet Paşa'ya yenilerek, bağışlanmasını istedi. Bunun ardından paşa olarak gittiği Girit'te öldü.

1647
VARDAR ALİ PAŞA AYAKLANMASI

Osmanlı bürokrasisi içindeki aksaklıkların giderilmesini ve padişahın kötü yönetimini öne sürerek ayaklanan Sivas valisi Varvar Ali Paşa'nın bu isyanı üzerine giden İbşir Paşa tarafından bastırılmış ve paşanın boynu vurulmuştur.

1649
GÜRCÜ ABDÜNNEBİ AYAKLANMASI

Bir kapıkulu olan Gürcü Abdünnebi'nin ayaklanması kişisel bir nedenden kaynaklanmış, ancak o dönemde Anadolu'da başkaldırmaya hazır ve yönetimden hoşnut olmayan kitleler tarafından destek görmüş bir harekettir. Ayaklanma sonunda Üsküdar'da Kuyucu Murad Paşa'ya yenilen Gürcü Abdünnebi'nin kafası kesilmiştir.

1659
ABAZA HASAN PAŞA AYAKLANMASI

Köprülü Mehmed Paşa'nın tutumundan memnun olmayan bazı sipahileri etrafına toplayarak başkaldıran ve kendisi de bir kapıkulu olan Abaza Hasan Paşa, Köprülü'nün Erdel seferine katılmamış Bursa ve Konya yöresini bir süre denetimi altında tutmuştur. Sonunda Murtaza Paşa tarafından yenilgiye uğratılan Abaza Mehmed Paşa teslim olduktan sonra öldürülmüştür.

1730
PATRONA HALİL AYAKLANMASI

İstanbul'da esnafı, yeniçerileri ve halkı yanına alarak başkaldıran Patrona Halil, Lale Devri'nin getirmiş olduğu lüks ve israfın halkta yaratmış olduğu nefreti dile getirerek Osmanlı yönetimine başkaldırmıştır. Kısa sürede yayılan ayaklanma sırasında Damat İbrahim Paşa'nın idamı sağlanmış ve III. Ahmed tahtını I. Mahmud'a bırakmıştır. Kağıthane'deki zengin konakları ile köşkler ayaklanmacılarla, halk tarafından yıkılmıştır. Sonunda bir komployla saraya getirilen Patrona ve arkadaşları burada öldürülmüştür.

1750
ŞER HİMMET AYAKLANMASI

Manisa ve Aydın civarında başkaldıran Şer himmet bölgedeki zenginleri haraca keserek yanına yoksul halkı da almış ancak bu eylemi Anadolu varisi Ali Paşa tarafından bastırılmış ve kendisi de öldürülmüştür.

1807
KABAKÇI MUSTAFA AYAKLANMASI

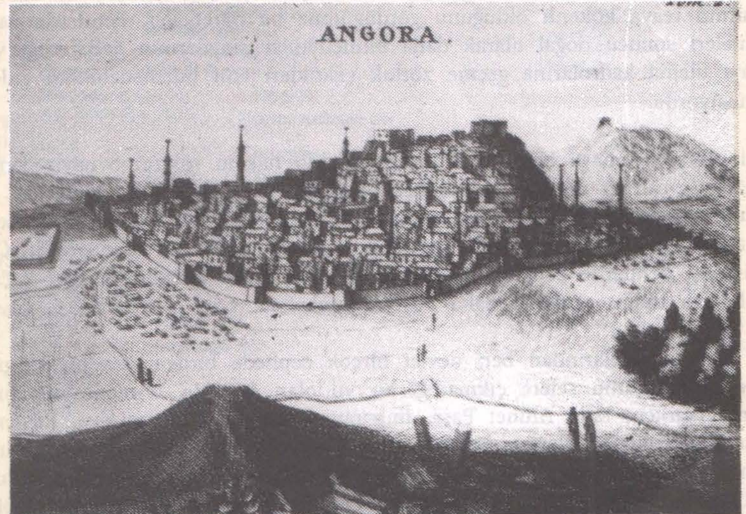
İstanbul'da Nizam-ı Cedid'e karşı tepki duyan yenicerileri, cebeci ve topçuları ve bir kısım halkı alarak başkaldıran Kabakçı Mustafa adlı bir çavuşun öncülük ettiği ayaklanma sonunda III. Selim tahtan indirildi. Yerine getirilen IV. Mustafa ile birlikte Nizam-ı Cedid de bir fetva ile kaldırıldı.

1816
TUZCUOĞLU MEMİŞ AYAKLANMASI

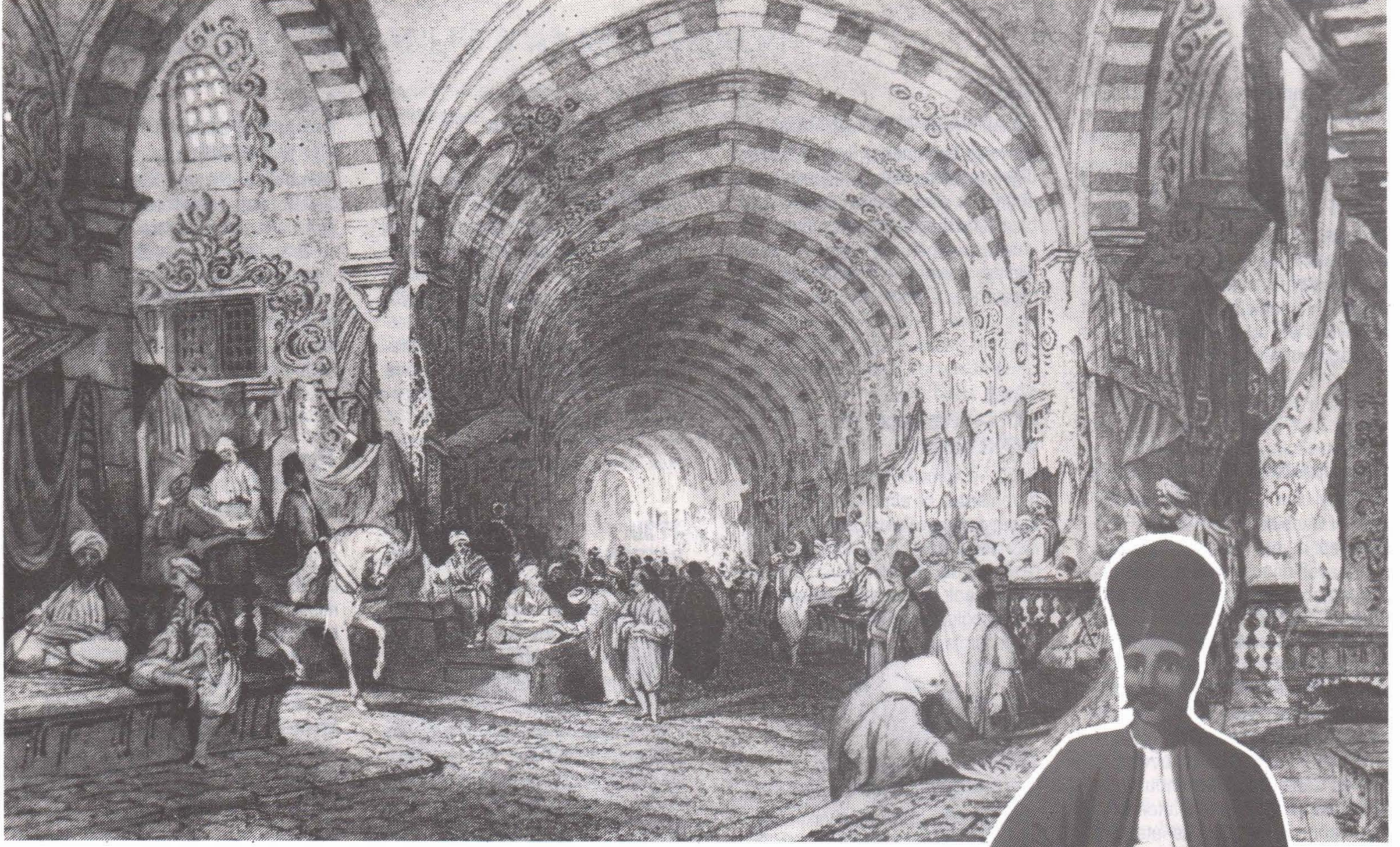
Rize, Trabzon, Hopa, Akçaabat ve Gümüşhane dolaylarında zengin bir aileye mensup olan Tuzcuoğlu Memiş Ağa'nın merkezî yönetime başkaldırmış ve vergileri kendi toplamış ve askere gidecekleri kendi güçlerine katarak bölgeye egemen olmuştur. Sonunda Tuzcuoğlu üzerine gelen hükümet kuvvetleriyle bir süre savaştıktan sonra yakalanmış ve boynu vurulmuştur.

1826
ATÇALI KEL MEHMET

Aydın ve Nazili civarında zeybekleriyle ayaklanan ve egemen olduğu yörelerde uyguladığı yönetim biçimiyle kısa sürede Türkmen yörüklerin desteğini kazanan Atçalı Kel Mehmed'in ayaklanması 19. yüzyılın en son halk hareketi olarak sayılabilir. Yöresel bir başkaldırı olan ve siyasal hedefi bulunmayan Atçalı Kel Mehmet'in ayaklanması Yetim Ahmed Ağa tarafından bastırılmış ve kendisi de arkadaşlarıyla birlikte öldürülmüştür.

Ankara'nın 18. yüzyıldaki bir gravürü.

onların etkisini tüm imparatorluğa yayarken, aynı dönemde, para buhranı gruplar arasındaki çatışmalara hız veriyor ve mücadele sipahilerin aleyhine gelişiyordu. Olağanüstü vergilerin hızla artması, artı-ürünü giderek merkezî devletin, dolayısıyle kapıkullarının elinde topluyor, buna karşı sipahiler, kentlerde kalarak ürünlerini pazarlamaya çalışıyorlardı. Oysa sermaye kapıkulunun elindeydi. Sipahilerin de vergilerini reayadan nakit para olarak istemeleri reayanın tefeciye başvurmasına yol açıyordu, oysa tefeciliği en iyi biçimde yürütecek olanlar yine kapıkullarıydı. Böylece, kapıkulu kentte ticaret yapıyor, borçlanmış reayayı ve toprağını ele geçirerek çiftlik kurabiliyordu. Vergisini ya da borcunu ödeyemeyen reayanın büyük bir kısmı ise çift bozup kentlere doluşuyor ya da yer yer dolaşıp kendisine iş arıyordu.

Sipahiler ve Köylüler

Bu durumda, tepki yoksullaşan sipahiden gelecek, vurucu güç ise çift bozan reaya olacaktı. Bunlara, öncü güç vazifesini gören *suhteleri* (medrese öğrencileri) de katmak gerekir. En büyük kısmının reaya kökenli olduğunu gördüğümüz bu öğrenciler, kentlerde yaşamaları ve öğrenim görmeleri sonucu doğal olarak daha bilinçliydiler. Sayılarının kabarıklığı ve kökenlerinden dolayı ulema kadrolarına geçme zorluk çektikleri için huzursuzlukları giderek ayaklanmalara dönüşüyordu.

Yeni ortaya çıkmaya başlayan bu çatışmalarda hakem rolünü oynayıp kendisine parsa toplamaya çalışan ulema, bu hareketlere ilgisiz kalmadığı gibi, bunlardan hoşnutsuz da değildi. Kadıların merkeze gönderdikleri raporlarda kaydedilen bu hareketlerde ulema "halktan yana" olmaya dikkat ediyor ve suçu kapıkulu kökenli memurlara yüklüyordu. Oysa suhte hareketleri genişleyip kentlerde zenginlerin evleri basılınca asiler kovulup kırlara kaçacaklar, orada sipahilerin başını çekeceği daha büyük hareketlere öncü olacaklardı.

16. yüzyılın ortalarından beri devlet birçok cephede birden savaşmakta güçlük çekiyordu. Örneğin, padişahın sefere çıkmadığı bir yıl olan 1552'de, Osmanlı donanması Napoli'ye karşı sefere çıkarken, Kara Ahmet Paşa, İmparatora karşı Transilvanya'ya, Rüstem Paşa, İranlılara karşı Diyarbakır taraflarına gönderilmişti. Hâlâ ordunun en büyük kısmını oluşturan sipahiler, satın alma gücü giderek düşen bir para ile sefere hazırlanmaya mecburdular. Diğer yandan büyük fetihlerin yavaşlaması, hatta durması, sipahinin yağmada elde edebileceği zenginlikleri de önemli ölçüde azaltılıyordu. 16. yüzyılın ikinci yarısındaysa devlet, sipahinin gelirini daha da kısmak yoluna gidiyordu. Bu dönemde yapılan tımar tahrirlerinde gelirler fazla gösterilmişti. Böylece, sipahilere gerçek geliri defterde gösterildiğinden daha düşük olan

200 yıl önce yapılmış bir gravürde Kapalıçarşı ve Hıristiyan tebâdan bir Ermeni. Birçok Osmanlı kentinde varolan kapalı çarşıların en büyüğü olan İstanbul'daki Kapalıçarşı'nın çekirdeği, Fatih'in kenti aldıktan sonra yaptırdığı Bezzazistan-ı Cedid'dir (bugünkü Cevahir Bedesteni). 1455-1461 arasında inşa edilen ve günümüzde İç Bedesten diye de adlandırılan bu yapının yakınında, güneydoğusuna düşen bir alanda daha sonra (Fatih ya da Kanuni döneminde) yeni bir bedesten yaptırıldı. Kapalıçarşı esnafı arasında Avrupa ile Doğu arasındaki ticarette önemli bir rol oynayan Ermeniler de vardı. Osmanlı Devleti sınırları içinde yaşayan Ermeniler arasından çok sayıda tüccar, zanaatçı ve özellikle Tanzimat'tan sonra, memur yetişti.

54 (1) Osmanlı Devleti'nde Toplumsal Mücadeleler

Kuruluştan 19. yüzyıla kadar Anadolu isyanları.Çoğu Ortaçağ despotik devletlerinde olduğu gibi, Osmanlı Devleti de kuruluş döneminden bu yana, çok çeşitli motivasyonlarla ve nedenlerle harekete geçen bir çok ayaklanmayla karşı karşıya kalmıştı. Merkezî iktidarın gücünün zayıfladığı dönemlerde oldukça etkili olan, ve çoğunlukla son derece kanlı yollardan bastırılan bu ayaklanmalar, çok değişik isteklerle çıkabildikleri gibi, süreleri, etki alanları ve türleri açısından da büyük farklılıklar göstermekteydi. Sözgelimi Babaî, Şeyh Bedreddin ve Celalî isyanları gibi kuruluş döneminde patlak veren isyanlar daha çok mezhep mücadeleleri içinde gelişmekteyken, diğer bazıları, ufak tefek, ama Osmanlı toplumunun kronik bir olgusu olan "toplumsal eşkiyalık" biçiminde beliriyordu. Bazı durumlarda, Taht üzerinde hak iddia eden şehzadelerin, diğer bazı durumlarda, öncelikle İstanbul'da yeniçerilerin ve başıbozukların çıkardığı, bazı durumlarda Sultan'ın halli kadar ciddi sonuçlara yol açan (Patrona Halil ve Kabakçı Mustafa isyanları gibi) isyanlar kılığına bürünüyordu. Anadolu dışında yer alan ayaklanmalar ise bazı durumlarda başarıya ulaşmakta, sözgelimi Mısır'da Kavalalı isyanı, ya da Balkan ve Yunan isyanları gibi devletin toprak kaybetmesine, bazı ulusların bağımsızlık kazanmasına kadar götürebiliyordu. 16. yüzyıl başlarında gittikçe artan bir baskı oluşturan Alevî ve Şiî kökenli mezhep isyanları, İran Şehinşahı İsmail'in desteklemesiyle genişliyor, Osmanlı Sultanı'nın İran üzerine sefer açmasına ve Alevî ahaliyi katletmesine kadar varıyordu. Ayaklanmalar arasında özel bir yeri tutan "Paşa" isyanları, özellikle 17. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak "devlet ricâlinin" gittikçe daha bağımsız, daha etkin bir güce, Osmanlı toplum yapısının da daha parçalı bir kimliğe dönüşmesine işaretti. İsyanların büyük bir çoğunluğunun bastırılabilmesine rağmen Saray'ın bu uğurda vermek zorunda olduğu sarfiyat ve tavizler önemliydi.

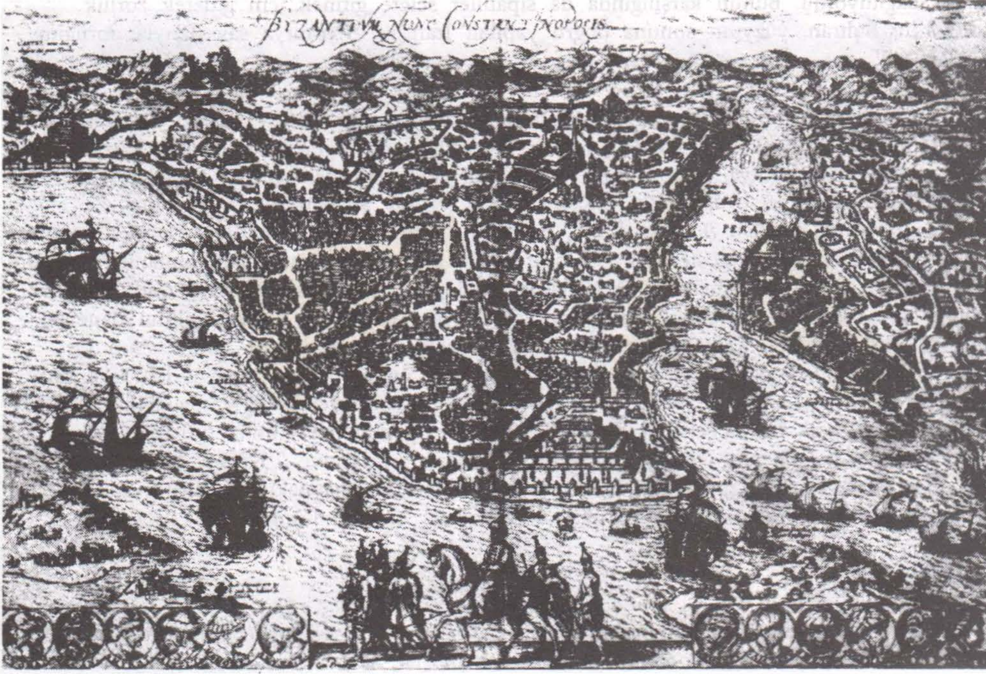
tımarlar dağıtılyordu. Bunun karşılığında da sipahiler sefere gitmek için giderek zorluk çıkarıyordu. Buhran, yüzyılın sonuna doğru yapılan İran ve Avusturya savaşlarıyla doruğuna varacaktı.

20 yıl kadar süren İran savaşlarının nedenini kavramak zordur. Safevî Devleti her zaman bir hasım olmasına ve Batılılar tarafından sürekli kışkırtılmasına rağmen Osmanlılar için ciddi bir tehlike değildi. İran ordusu doğru-dürüst ateşli silâh kullanamazdı ve Şah İsmail'in kişiliği etrafında yoğunlaşan Şiî propaganda, etkisini büyük ölçüde kaybetmişti. Aynı zamanda, Sultan Süleyman devrinde yapılan üç İran seferi, Safevîlerin geri çekilmesi taktikleri karşısında sürekli bir fetih yapılamayacağını göstermişti. Gerçekten, bu defa başka bir strateji kullanılarak Azerbaycan ve Kafkasya fethedildi. O sıralarda ise İngiliz tüccarları, Moskova Çarı ve İran Şahı ile anlaşarak, Hazar Denizi kıyılarından geçen yeni bir Doğu ticareti yolunu denemekle meşguldü. Bu durumda, Kafkasya'nın fethi, Doğu ticaret yollarını kesme politikasının bir parçası olarak algılanabilir. Ancak, o sırada çok az bir önem taşıyan bir yol için o kadar külfetli ve sonuçları o kadar vahim olan bir savaşa girmenin gerekliliği tartışılabilir. Büyük bir olasılıkla savaşın bir nedeni de sipahiyi meşgul edip denetim altında tutmaktı. Bu durumda, savaş beklenenin tam tersini verdi. Bu savaşı izleyen ve 1593'ten 1606'ya kadar süren Osmanlı-Avusturya Savaşı da daha çok iç çelişkilerden kaynaklanan bir savaş görünümündeydi ve İran Savaşı'nın açtığı buhranı daha da derinleştirdi.

Kapıkullarının Sonu

16. yüzyılın son çeyreğini dolduran bu savaşlarda, sipahiler sürekli seferden kaçmışlar, gidenler döndüklerinde reayalarını yerlerinde bulamamışlar, kaçanlar azledilip gelirsiz kalmışlardı. Sonunda devlet Anadolu'da düzeni koruyamaz oldu; aç, işsiz insanlar yollara düştü. Bunlar geçimlerini sağlamak için köylere ve giderek kasabalara kentlere saldırmaya başladılar. Ayaklanmalar geliştikten sonra politik bir renk almaya ve merkezi düzene karşı çıkmaya yüz tuttu. Ancak burada, karşı çıkılan, toplumun genel piramidel düzeni değil, dokunulmazlığını koruyan padişah ile tebaasının arasına giren hâkim sınıflar ve özellikle kapıkullarıydı. Padişahtan istenilen şeyler olağanüstü vergilerin kaldırılması, tımarların düzenlenmesi, suistimallerin önüne geçilmesi, yani ideal olarak kabul edilen eski düzene dönülmesiydi. Fakat bunların yanı sıra, düzeni altüst edecek bir istek daha vardı. Çiftbozan reaya, tımarını kaybeden sipahi, işsiz suhte, yeniçeri ocağına yazılmak istiyordu. Bunun nedeni ömür boyu bir gelire kavuşmak ve bu grubun prestijine erişebilmekti. Ancak, uzun dönemde, böyle bir değişiklik, kapıkulu sisteminin sonu demekti. Nitekim öyle de oldu. Durumu yatıştırmak için padişah ve merkezi bürokrasi, belki de geçici sandıkları bu kararı aldılar ve isyancıların elebaşıları ocağa yazıldı. Böylece, yeniçeri sayısı şişirilerek eski eğitim düzeyi düşürüldüğü gibi, herkesin ulufesini ödeyemeyen devlet, enflasyona karşı yevmiyeleri sabit

tutunca diğer eski sınıflar gibi geçim düzeyi düşen yeniçeriler aynı zamanda başka işlerle uğraşmaya başladılar, özellikle alt kategoriler esnafa karıştı. Kent esnafının giderek yeniçerilerle ilişkiler kurması ileride, özellikle İstanbul'da, önemli gelişmelere yol açacak, ayrıca Osmanlı ordusu vurucu gücünü giderek kaybedecekti. 17. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğünün korunması, daha çok bulunduğu jeopolitik alanın önemini kaybetmesi ve aynı nedenle, Venedik ya da İran gibi komşularının da aynı ölçüde zayıflamasından ileri geldi.

Bu değişmelerin sonucu, kapıkulunun sınıf ve aile bağından koparılmış bir grup olarak ortadan kalkması oldu. Devşirme yüz yıl daha sürecek ve 19. yüzyılda bile köle kökenli sadrazamlar olacaktı. Ancak kapıkulu, özel çıkarları olan bir grup olarak silinmişti. Bu gelişme, ulemanın geri dönüşü ile çakışıyordu. 16. yüzyıl sonundaki büyük karışıklıklardan en iyi sıyrılan grup ulema oldu. Osmanlı örfî düzeninin karıştığı bir anda, şeriat tek güç olarak kaldı ve bu düzenin temsilcisi olan kadılar, taşrada belli bir otoriteyi koruyabilen tek memur kategorisi haline geldiler. Başkentte şeyhülislâmın memur hiyerarşisinin başına geçmesi, sarayda kafes sistemi uygulanıp padişah hocalarının önem kazanması ve her şeyden önce kapıkulu hiyerarşisinin sarsılması, ulemaya yaradı. Ancak ulema 1453 öncesi gibi örfî idareyi eline geçiremedi. Aslında 16. yüzyıl sonu buhranı, eski hâkim sınıfları birbirine yoğurdu, ümera, ulema, kapıkulu ayırımının yerini merkezî bürokrasi ile merkezden kopma eğilimlerinin mücadelesi aldı.

Toprağa Dönüş ve İktidarın Parçalanması Eğilimleri

16. yüzyıl sonunda, Osmanlı İmparatorluğu'nda dış ve iç buhran birbirine paralel olarak gelişti. Batı'nın dünya kaynaklarını ele geçirerek kapitalist birikim sürecine girdiği dönemde, Osmanlı ülkesi bu gelişmeye ayak uyduramadı. İçeride enflasyon, para buhranı ve Doğu ticaretinin gerilemesi eski düzeni sarsarken, tek zenginlik kaynağı yeniden toprak oldu. Kapıkulunun denemiş olduğu sermaye birikimi devlet içindeki görevlerine dayanıyordu. Oysa gruplann yapısı zedelendiği gibi, devlet de artı-ürünü kendisinde toplama ya da tepeden emirlerle dağıtma işlevini yitiriyordu. Hiyerarşinin her halkasını oluşturan memurun bir hâkim sınıf elemanı gibi davranması, görevle suistimalin, maaşla rüşvetin birbirine karışması mekanizmayı doğal olarak işlemez hale getirdi. Artık zenginlik ve iktidar giderek, hiyerarşinin dışında ve dolayısıyla üretim ve üreticinin uzağında değil, mümkün olduğu kadar yakınında olmakla elde edilebilirdi. Söz konusu olan genel değil de yerel bir iktidardı, çevre merkez karşısında yeniden güç kazanmaya başlamıştı.

Aynı biçimde kent ekonomisi de sermaye birikiminin kaynağını oluşturamadı. Kent ekonomisi Osmanlı düzeninde marjinaldi. Ayrıca, onu besleyen kır üretimi ile uluslararası ticaretti, oysa ikisi de buhrana girmişti. Böylece tek çare, son tahlilde biricik zenginlik aracı olan toprağa dönmekti ve onun artı-ürününe doğrudan sahip çıkmaya çalışmak gerekiyordu. Artık birbirine karışmış ümera, ulema, kapıkulu kökenli hâkim sınıflardan bu yüzde kalanlar, kurtuluşu toprağa el koymakta buluyordu.

16. yüzyıl sonunda meydana gelen büyük ayaklanmalar, bunların kanlı biçimde bastırılışı, Anadolu'nun geniş alanlarını tümü ile boş bırakan "büyük kaçgun", düzeni ve sosyal verileri alt üst etmişti. Durum herhangi bir gelişme için açıktı. Oysa her şeye rağmen bir devlet

Üstte soldaki haritada gölgelendirilmiş yerler İstanbul'da azınlık tebânın ikamet ettiği semtleri gösteriyor. Üstteki resim ise 18. yüzyılda tımar ve zeamet sahibi bir ağanın kabul salonunda ecnebi satıcılar görülüyor. 19. yüzyılda başta İstanbul ve İzmir olmak üzere Trabzon, İskenderun, Samsun, Mersin gibi limanlar üzerinden yürütülen Osmanlı dış ticareti esas olarak iki kesimin denetimindeydi. Bunlardan ilki, liman kentlerine yerleşen ve kurdukları aile şirketleri ve ticaretevleri aracılığıyla dış ticareti yürüten Avrupalı tüccarlardı. Diğer kesimi ise devlet sınırları içinde yaşayan yerli azınlıklar oluşturuyordu. Rum, Ermeni ve bir ölçüde Yahudi asıllı Hıristiyan tebâdan oluşan bu kesim hem Osmanlı dış ticaretinin örgütlenmesi, hem de Avrupa sermayesinin Osmanlı Devleti sınırları içine girip yerleşmesi sürecinde küçümsenemeyecek bir rol oynadı. Ülkedeki çeşitli gelenek ve görenekleri tanımaları, tüketim kalıplarını bilmeleri, ticari deneyim ve becerileri onları Avrupalılar nezdinde vazgeçilmez bir ortak haline getirdi. Diğer yandan azınlıkların dış ticarete açılan bölgelerde oluşturdukları ihracata yönelik olarak toplama ve ithalata yönelik olarak da dağıtım ağı müsteminin onlara gereksinim duymasına yol açtı. Azınlıkların ise, mali olanakları kısıtlı olduğundan Avrupa kökenli sermaye olmaksızın kendi başlarına ayakta durmaları olanaksızdı. İki taraf arasındaki ilişkiler yalnızca işbirliği yapmakla kalmadı, zaman zaman rekabet ve çelişki biçimini de alarak sürdü. Müslüman tüccarlar ise ancak 20. yüzyılın başlarından itibaren ticarette söz sahibi olmaya başlayacaklardı.

gücü vardı ve dünyanın bu köşesinde, iktidarın ve zenginliğin ancak devletten geçilerek elde edildiği kanısı iyice yerleşmişti. Üretici ile merkez arasında kurulmuş olan ağın dağılması, merkezin artı-ürüne konmaya devam etmesi için yeni aracılar bulması gerekiyordu. Bunun ilk çaresi, yerel memurları taşra üretiminden sorumlu tutmak, yani belli gelirleri önceden aracı haline getirilen memurlara satmaktı. Bu işlem, resmi ve gayri resmî iki yoldan yapıldı.

Mültezimlerin Egemenliği

Resmî yol iltizamdı. Buna daha önce belli kent gelirleri için başvurulmuştu. 17. yüzyılda bu sistem giderek genel bir hal aldı. Eski vergiler ve vergi birimleri değişmedi, böylece de düzenin devam ettiği görünümü verilmek istendi, ancak bunlar özel kişilere iltizama verildi. Böylece tımar, zeamet gibi birimler, öşür ya da avarız gibi vergiler, açık arttırma ile en büyük meblağı ödeyeceklerini taahhüt edenlere belli bir süre için satıldı. Toprak hâlâ resmen devlet malı olduğuna göre, zamanın güçlüleri için, toprağa dönmenin tek çaresi de zaten buydu. Devlet, bunu yapmakla, reaya üzerindeki denetimden de feragat ediyor ve onu aracının insafına bırakıyordu. Çünkü, eskiden olduğu gibi, artık bir tahrir yapıp geliri saptamak olanaksızdı ve zaten 16. yüzyılın sonundan sonra büyük tahrirler de yapılmadı. İltizamlar, eski gelirlerden hareket ederek götürü olarak verildi ve hiçbir zaman kimse mültezimin reayadan aldığı ürün ve parayı denetlemeye kalkmadı. Önemli olan merkezî yönetimin eline her yıl belli bir paranın geçmesiydi.

Bunun gayriresmi yolu görevleri satmaktı. Osmanlı düzeninde rüşvetin kurumlaşmış olması, taşra komutanlarının atanmasının sadrazamların, kadıların tâyininin şeyhülislâmların elinde olması ve adayların iki görev arasında sıra beklemesi, bir görev ve özellikle iyi bir görev almak için nüfuzlu kişilere hediyeler verilmesini adet haline getirmişti. Ancak hiyerarşinin çok ayrıntılı bir biçimde düzenlenmiş olup herkesin sırasının belli olması, düzenin genellikle uygulanmasını sağlıyordu. Fakat 17. yüzyıl başından beri kadılık, sancakbeyliği, beylerbeyliği görevleri, hiyerarşiden olmak şartıyla, en çok para verene satılıyordu. Üstelik, görevin en kısa zamanda yeniden satılabilmesi için, göreve gönderilenler biraz sonra azlediliyordu. Bir beylerbeyinin bir yıl yerinde kalabilmesi çok büyük bir lütuf sayılırdı. Bu durumda görevli, atanmak için vermiş olduğu parayı bir an önce tahsil edebilmek için, gider gitmez bölgesini haraca kesmek mecburiyetindeydi. Atanma rüşvetini merkezî bürokrasiye verebilmek için de genellikle tefecilere başvuruyordu. Böylece her paşanın bir tefecisi vardı ve bu kişi de eyaletin sömürüsüne katılıyordu.

Derebeylik

Merkezi bürokrasi, taşra komutanlarını sık sık azletmek ve onları bir işgal kuvveti gibi davranmaya zorlamakla feodal bir gelişmeyi güçleştiriyordu. Yine de 17. yüzyılda merkezden kopma girişimleri, asi pusulardan geldi. Çoğu zaman bu ayaklanmalar zoraki oluyordu. Bir eyaletin başına gönderilen bir paşa, birkaç ay sonra, eyaleti elde etmek için vermiş olduğu paraları toplayıp tefecilere borcunu ödemeden azledildiğini haber alıyordu. Paşa hemen dönmeyi kabul etmiyor, zaman kazanmaya çalışıyordu. Oysa merkez, eyaleti başka bir paşaya

Doğu'lu ülkelerin çoğunda kurumlaşmış olan köle ticareti, altın çağını 16. yüzyıl sonlarında III.Murat döneminde yaşamıştı. Kölelik kurumunun dışında bırakılan tek cemaat olan Müslümanlar, halayık pazarından, ya da avrat pazarı denilen yerden (sağda) büyük bir yaygınlıkla savaşlar sırasında köleleştirilen cariyeleri satın almaktan geri durmuyorlardı. Kafkasyalı ve Çerkezler, Habeş ve Sudan zencileri, ve Kuzey Afrika-Avrupa kökenli köleler en makbul olanlardı. Köleler genellikle savaşlarda, ya da basitçe ailelerinin satmasıyla elde edilirdi. Köle alım satım merkezi İstanbul'da Çemberlitaş Esir Pazarı'ydı. Köle ticareti devlet denetimi altında Esirci Emîni'nin ve kethüdasının gözetimiyle ve komisyonlarıyla yapılıyordu. Köleler, Avrupa'daki durumun tersine tarım ve sanayide kullanılmamakta, daha çok ev hizmetleri için ayrılmaktaydılar. Afrikalı erkek kölelerin iğdiş edilerek haremağası olarak kullanılmaları büyük bir yaygınlık kazanmıştı. Yeniçeri devşirmelerinin kölelikten geldikleri gibi, Osmanlı vezirlerinin büyük bir kısmının geçmişte köle edilmiş oldukları hatırlanmalıdır. Devşirme kurumu, köle olarak elde edilen pek çok kişinin, kapıkulu çevresi içinde "askerî" ve "dini-ulema" sınıfının içinde alabildiğine yükselme şansına sahip olmasını sağlamaktaydı. Ayrıca Eski Yunan köleliğinde olduğu gibi kölelerin "kendi kendilerini satın alarak" âzad olmaları da mümkündü. Esir ticareti ve kölelik 1847'de resmen yasaklanmıştır.

satmıştı bile ve onu bir diğerini yakalamaya gönderiyordu. Böylece, asi ilân edilen azledilmiş paşa canını kurtarmak için etrafına çift bozan reayadan levend toplayıp yeni gelene karşı çıkıyor, onu defetmeyi başarırsa, bu defa komşu eyaletlerin paşaları çeşitli vaadlerle ona karşı gönderiliyor ve olay büyüyordu. Sonunda merkez asi ile başa çıkamazsa onu İstanbul'a davet edip vezirliğe tayin ediyordu. 17. yüzyılda bu yoldan, asilikten sadrazamlığa geçmiş paşalar bile vardır. Merkeze atanan paşa artık oranın çıkarlarını savunuyordu ve zaten merkezî sistemin çarkına düşüp kısa zamanda eleniyordu.

Sonuç olarak, Osmanlı bürokrasisi geçirdiği sarsıntılara rağmen, devlet gücünün ve prestijinin önemli bir kısmını korumuş ve Osmanlı İmparatorluğu diğer İslâm ülkelerinde olduğu gibi asi komutanların güttüğü hareketler sonucu parçalanmamıştı. Aynı zamanda da, 17. yüzyıl boyunca bir derebeylik düzeninin temelleri atılamamıştı. Tersine, yüzyılın ilk yarısında, Köprülüler devri ile, merkezî devlet yeni bir parlak dönem geçirmişti. Köprülülerin politikası, şiddetli bastırma hareketleri ve askeri sınıfı uğraştırmak için seferler düzenlemekti. İlk iş olarak, yirmi beş yıl süren, Osmanlı-Venedik Savaşı bitirildi ve üç yüz binden fazla ölü verilerek Kandiye Kalesi alınıp Girit'in fethi tamamlandı. Aynı zamanda, altmış yıllık bir barıştan sonra, Avusturya'ya savaş açıldı. Tuna kuzeye doğru aşılarak, bugünkü

Çekoslovakya'da Uyvar Kalesi alındı. Birkaç yıl sonra Polonya'ya savaş açılarak Polonya fethedildi ve Kiev kentinin kapılarına kadar gelindi. Kazaklar yüzünden Uknayum'da Ruslarla uğraşıldı.

Hiçbir stratejik ve ekonomik değeri olmayan bu savaşlar, Otuz yıl Savaşları (1618-1648) boyunca aralarında uğraşıp Osmanlıların unutulmuş olan batılıların gözünü yeniden den Türk tehlikesine doğru çevirdi. Ve 1683'te Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Viyana'yı almaya kalkınca, karşısında birleşmiş bir Avrupa buldu. Türk ordusunu Viyana önünde bozguna uğratan ittifak birkaç yıl içinde Budapeşte ve Belgrad'ı alarak, bir an Niş kentini bile fethederek Sofya'yı tehdit etti. Bu arada Venedikliler Mora'yı alıyor, Fransızlar bile, Osmanlı İmparatorluğu'nun ortadan kalkması olasılığı karşısında, Doğu Akdeniz limanlarını ele geçirmek için planlar hazırlıyordu. Sonunda, onaltı yıllık bir savaştan sonra, Avusturyalılar Belgrad'ın güneyinde durduruldu, ancak Osmanlılar ilk defa büyük toprak kayıplarına uğrayarak Balkanlar'da gerilemeye başladılar. Oysa gerileme devri 1699 Karlofça Antlaşmasıyla başlamıyordu. 1699 tarihi, çok önceden başlamış olan Batı'ya göre geri kalmışlığın geç bir belirtisinden başka bir şey değildi.

Solda Vanmour'un minyatüründe görülen Ankara, Bizans döneminden beri, Anadolu'nun en önemli iç ticaret merkezlerinden biriydi. 16. yüzyılda, İngiliz yünlülerinin rekabeti karşısında Venedik yünlü dokumacılığı toptan çöktükten sonra, Ankara (moher) angora yünlü dokumacılığında dünyada neredeyse bir tekel konumuna geldiyse, iktisadi hayatı tek bir ürüne dayalı değildi. Bu dönemde nüfusunun 25 bin dolaylarında olduğu tahmin edilen şehirde her ikisinde de 90 dükkân bulunan iki bedestende, işlenmiş değerli madenlerden ipekli kumaşlara, kadife kaftanlardan kölelere kadar envai çeşit mal satılıyordu. Oysa Osmanlıların ikinci payitahtı olan İznik ise bu bakımlardan Ankara'nın tam tersi bir durum sergiliyordu. Büyük ölçüde bağ bahçecilikle ve sınırlı bir ölçekte sürdürülen dokuma ve çömlekçilik faaliyetleri ile geçimini sağlayan şehir, payitaht Edirne'ye taşındıktan sonra, özellikle Çandarlı ailesinin çabalarıyla bir kültür merkezi haline geldi. Ancak İstanbul'un fethinden ve özellikle Çandarlı Halil'in katlinden sonra, şehre bu ailenin yaptığı yatırımların durduğu gözlemlenir. 15. yüzyıl sonunda nasıl ve niçin geldiği bilinmeyen Tebrizli bazı ustalar kasabaya, silika, sırça ve az miktarda beyaz kilden oluşan bir çamur kullanılan "fritli seramik" teknolojisini getirdiler. Altta görülen hacı matarası ve tabak, gerek kullanılan renklerde, gerekse seçilen süslemelerde Moğollar tarafından aktarılan Çin etkisinin açıkça sezildiği bu ilk dönem ürünlerindendir. Ancak 15. yüzyılın sonunda, gerek teknik gerekse üslup düzeyinde emsalsiz bir İznik üslubu oluşmaya başladı. Artık, çininin hamuruna kurşun oksit karıştırılıyor, o zamana kadar kullanılan kobalt mavisinin yanısıra firuze mavisi kullanılmaya, gölgeleme tekniklerinden yararlanılmaya, mavi üzerine beyaz desenlerin yanısıra beyaz üzerine mavi desenler de yapılmaya başlanıyordu. İmparatorluğun klasik döneminde büyük ölçüde sarayın siparişlerine bağımlı olan İznik çiniciliği altın çağını, anıt mimarisinin de doruk noktasına ulaştığı Kanuni döneminde yaşadı. Sultan Süleyman, 1534 yılında İznik'i bizzat ziyaret etmiş, bu ziyaretin anısı olarak ünlü minyatürcü Matrakçı Nasuh, şehrin bir görüntüsünü tesbit etmişti (altta sağda).

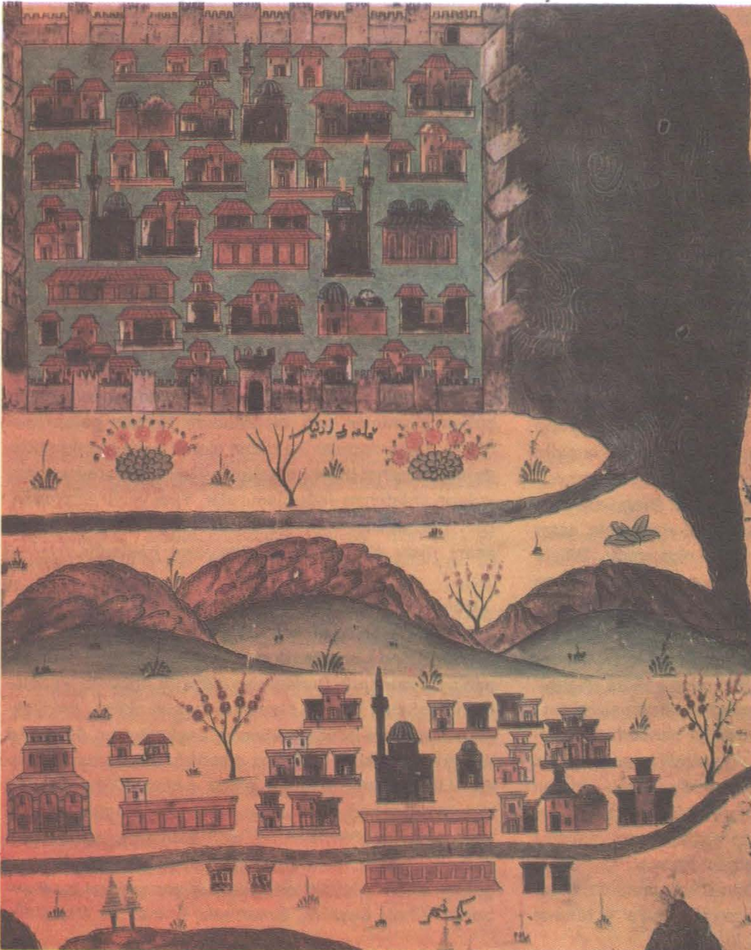
Merkezî İktidarın Parçalanması Süreci ve Âyanlar

17. yüzyılda askerî sınıfın merkezden kopma girişimlerinin başarısızlığı, meydanı mültezimlere bırakmıştı. Bunların özel kişiler olup memur hiyerarşisinin sarsıntılarına ve çekişmelerine maruz kalmaması, atanmaya ve dolayısıyle azle tâbi olması, yöreyi ve halkı daha yakından tanıyabilmesi ve böylece kendilerini merkeze vazgeçilmez kişiler olarak kabul ettirmesi, yüzyıl boyunca tutunmalarını ve taşrada kök salmalarını sağlamıştı. Devlet hiyerarşisinin dışında olmaları kendi yerel düzenlerini kurmalarına olanak sağlamıştı. Bu durumda iltizam ailede kalarak babadan oğula geçiyor ve giderek mültezim hanedanları kuruluyordu. Aynı zamanda, büyük birimlerden sorumlu olanlar, bunları bölerek, kendilerine karşı sorumlu olan daha küçük mültezimlere veriyorlardı. Dolayısıyla mültezimler silsilesi üreticiyi daha yakından denetleyebildiği gibi, gücün ve iktidarın yerel egemenlere devredildiği bir feodal ilişki de kuruluyordu.

Âyanlar ve Feodalizm

1683-1699 savaşında tüm askerî sınıf cephedeyken memleketin iç yönetimi mültezimlerin elinde kalmıştı. Bu ara merkezî yönetim, zorunlu olarak fiilen elde ettikleri hakları onlara bahşederek durumlarını resmileştirdi. Sonuç olarak taşrada âyan hâkimiyeti kuruldu. Âyan, ümera-ulema-kapıkulu kökenli, hatta doğrudan aşiret hiyerarşisine bağlı olabilirdi. Suriye'de, kent esnafını elde ederek güçlenen yeniçeri aileleri vardı; Lübnan'da eski Dürzî ya da Marunî aşiret reisleri yeni döneme uyuyordu. Mısır'da, sık sık değiştirilen paşaların karşısında eski Memlûk sınıfı güç kazanmıştı. Cezayir'de, beylerbeyinin reislerden ve yerli yeniçerilerden seçildiği bir çeşit korsan cumhuriyeti vardı. Tunus ve Trablusgarp'ta bey hanedanları kurulmuştu. Balkanlar'da Hıristiyan köy ve kasabalarında kocabaşı heyetleri vardı. Anadolu ise büyük âyan ailelerinin alanıydı. Birimlerin daha büyük olduğu Doğu Karadeniz vadilerinde ise bunlara derebeyi denirdi.

18. yüzyılda merkezî düzenin ağı parçalanmış, *Memalik-i Osmaniyye* (Osmanlı memleketi) irili ufaklı birimlere bölünmüştü. Bu birimler, birbirine az çok benzemekle birlikte her birinin kendi düzeni, kendi ekonomisi vardı. Eski düzene göre en önemli değişiklik, yeni yerel hâkimlerin, eski memurlar gibi en kısa zamanda en fazla parayı toplayıp gideceklerine, uzun dönemde üretimi arttırmaya uğraşmaları idi. Böylece bölgenin sorunları ile ilgileniliyor, levendlerden oluşan yerel güçlerle asayiş sağlanıyor, dışardan reaya celbine çalışılıyor, bazen tarımda yeni ürünlere ve ihracata yönelik üretime geçiliyordu. Eski düzenin dağılışı yer yer yeni düzenlerin meydana çıkmasına neden oluyordu. Ancak burada sözkonusu olan bir

Anadolu Halk Edebiyatı

Yakup Kadri, Divan edebiyatının doruk noktasını oluşturan Lâle Devri'nin "şuh ve şeyda şairi" Nedim'in, bir sofra sonunun hüznünü betimlediği bir şiiri hakkında, "yalnız Damat İbrahim Paşa ikbâlinin zevâlini değil, zevki, hassasiyeti, terbiyesi, ahlâkı, ilmi, sanatı, siyasi ve içtimai nizamıyla bütün bir cemiyetin, bir medeniyetin çökmeye başladığını haber veriyordu" diye yazmaktadır. Oysa belki de görmediği, "kırılmış bardaklardan; suyu çekilmiş havuzdan" bahseden Şair Nedim'in belki de ilk kez, "çökmekte olan o uygarlığın" dışına çıkabildiği, yıkıntıya Divan şiirinin havası normlarının dışında baktığı bir anın bu şiirde temsil edilmiş olmasıydı. Halk şiiri ile Divan şiiri arasında geleneksel olarak çizilen halkçı/resmî, ya da havas/avam ayrımının uygulanamayacağı bu yansıtma, tersine çevirme anını, Nedim, yalnızca "gördüklerini" tüm keskinliğiyle betimleyerek sonuçlandırmış, Divan şiirinin "paşa sofrası" hizmetinden çekilebileceği anların da olabileceğini göstermişti. Divan şiiri, havas edebiyatından daha geniş bir alanı kapsıyordu. Belki de "şeri" ölçülerde Allah'ın varlığını şakıyan tasavvuf "tevhid"lerinden, "mecazi aşk"a kadar, bir paşalar ye padişahlar övgüleri manzumesinin Divan şiirinin vazgeçilmiş öncellerinden birini oluşturduğu varsayılabilir.

Halk şiirinin evrensel temalarından birini oluşturan "övgü" (kaside) formu, Divan şiirinin de kökenlerinde yer almakta; onunla birlikte toplumsal katmanların üst düzeylerine erişebilmektedir. Oysa, İslâm gizemciliğinin popüler/anlaşılabilir renklerde, duru ve sıradan halk türkçesiyle sunulduğu halk şiiri geleneğinden farklı olarak Divan şiiri farklı ve arınmış bir imgelem boyutunu işin içine sokuyordu; "zevk alma" edebiyatını halkçı ve aşağı tabaka biçimlerinden tümüyle arıtma işlevini bu imgelem alanına yüklemekteydi: Halkın anlayamayacağı, ancak ahengi ve anlamıyla evrensel bir zevki, külliner bir tarzda üretecek bir şiiri oluşturmaktı amaç. Divan şiirinin bu aristokratik karakterini tam anlamıyla bir ahlâkî tavır, toplumun diğer kesimlerine dayatılacak bir hegemonya aracı olarak tanımlamak yanlış olurdu. Resmî kültür ile halk kültürü arasında yapılacak karşıtlaştırma salt kuramsal bir düzeyde değil, bu iki farklı kültür oluşumunun birbirlerine karşı giriştikleri mücadelenin, dışta bırakma yöntemlerinin, karşılıklı kayıtsızlık gösterilmesinin oluşturduğu tarihsel bir eksende; halkın veya havas takımının gözünde, bu karşıtlığın taşıdığı anlam yükünün ne olduğu açısından da değerlendirilmelidir.

Halk edebiyatı formlarının daha halkçı, daha otantik ve toplumsal alandaki çatışma ve süreçlere karşı daha dayanıklı ve daha duyarlı oldukları tartışma götürmese de; Divan edebiyatı türünden aristokratik bir tarzda biçimlenmiş bir kültürel alanın "hegemonya" kurmak türünden bir ideolojik yayılma programına hiç bir zaman tekabül etmediği de açıktı. Bu, elbette karşılıklı etkileşimlerin varolmadığı anlamına gelmez. Halk temalarının Divan edebiyatı konuları arasında boygösterebildiği kadar, Divan edebiyatı normlarının özellikle geç dönem halk şairleri nezdinde kabul gördükleri bilinmektedir. Ancak, Divan edebiyatı/halk edebiyatı karşıtlığının ilişkisi hegemonyacı bir biçime sahip değildir. Modern burjuva kültüründe egemen olan "belli bir sınıfın ideolojisini, sanat anlayışını ve dinsel tasavvurlarını tüm sınıflara yaygınlaştırmak" türünden hegemonyacı bir tavrın aksine, "aristokratik" kültür alanları daha çok kendi içlerine kapanma eğilimindedirler. Havas takımı, Divan edebiyatını kendi edebiyatı olarak benimsemekle kalmamış, onu toplumun diğer katmanlarına, yani "avama" açmamak, iletmemek yolunda gerçek önlemler de almıştı. Divan edebiyatı ürünleri, her şeyden önce halk tarafından anlaşılmamakta, anlaşılabilmek için klasik İslâm eğitimine sahip olmayı, Arapça ve özellikle Farsça'yı bilmeyi gerektirmekteydi. Bu kendi içine kapanma, bu tür sanatın "yönetici sınıfların" ve "havas tabakasının" özel mülkiyeti ve özel tüketimi altında bulunması, onun başat bir sınıf ideolojisini taşımakta oluşun değil, partikülarizmlerin geleneksel diye adlandırılan toplum türlerinde ta baştan beri geniş ve özerk toplumsal ortamlar, yerel kültür iklimleri yaratma özgürlüğüne hemen her zaman sahip olmalarından dolayı, çoğulcu kültürler arasında ancak birisi, ama havas kültürü niteliğini en geniş anlamda taşıyanı olmasını getirmiştir. Bu yüzden Divan edebiyatını devlet ideolojisiyle biçimlenmiş bir sanat olarak görmek doğru değildir. Belki de bunun temel nedeni, Divan edebiyatına karşı sürülmesi gelenek haline gelen halk edebiyatının devlet otoritesini cemiyetlerin ve köylü topluluklarının marjlarında belirli bazı tikel biçimlerde ve çoğu zaman oldukça sınırlı bir biçimde askıya alabilmesi ve etkisizleştirebilmesiydi. Geniş bir Osmanlı halk edebiyatı külliyatı, tüm melankolik ve ironik türkü, şiir ve masallarla birlikte, devlet otoritesini, ya da yerel iktidarların kötülüklerini karşısına alan, onları çoğu zaman güç durumda bırakan isyanlara geleneksel olarak eşlik eden bir popüler kültür alanını oluşturmuş bulunmaktaydı.

Halk türküsünün salt halk "anonimliğine" sahip olması yüzünden iktidar karşıtı, bir başkaldırı edebiyatı olarak değerlendirilmesi ne kadar yanlış olursa olsun, onun üst zümreler tarafından zorlukla benimsenen, aşağı görülen bir tür oluşturduğu da bilinmektedir. Her şeyden önce geleneksel toplumlardaki iktidar yapılaşması biçiminin, özel olarak Osmanlı toplumsal partikülarizmi, Müslüman bir cemaat oluşturma yolundaki birlik, yani "ümmet" dışında, pek çok yerel ve özerk iktidar odaklarının biraradalığını, ve bunlar arasında süregiden çatışmaları da içerdiği açıktır. Böylece "isyancı" türküleri, "beylerin" düzenini ve "kötülüklerini" karşılarına alan halk türküleri; geleneksel kız alıp-verme biçimlerine karşı çıkışı da dile getiren "aşk destanları" ve türküleri (çoğu umutsuz ve melankolik karakterliydi), biraradа ve çoğu zaman birbirlerine karşıt zihniyet yapılarına eklemlenmiş olarak varlıklarını sürdürebilmekteydiler.

Divan edebiyatı ile halk edebiyatları arasındaki karşıtlık, her şeyden önce dilde belirmekteydi. Bu, yalnızca Divan edebiyatı metinlerinin Farsça ve Arapça ağırlıklı olmasından, buna karşın halk edebiyatlarının halk türkçesiyle, ya da bünyesinde yeşerdikleri cemaatın veya ulusun dilini kullanmasından değil, gerek şiirin ölçülendirilmesi ve okunuş/telaffuz biçimi, gerekse değişik dönemlerde farklılaşmalar göstermelerine rağmen genel bir bütünlük gösteren ideolojik referans çerçevelerinden gelmektedir. Ulusalcı ideolojinin doğuş döneminde, sözgelimi Ziya Gökalp'ın sentezci "türkçeciliği"nin ideolojik kılıfını da hazırlayan bu farklılık olmuştur. Divan edebiyatının "oblique" anlatımı, toplumsal ilişkileri tersine çevirecek ölçüde geliştirmeyi ve kullanmayı olanaklı kılar. Sözgelimi, o edebiyatın ikliminde yetişmiş bir sultan, I. Abdülhamid, başkadını Ruhşah'a hitaben şöyle bir dili kullanabilmektedir: "Ruhşahım.. Hamidin sana kurban ola. Cenab-ı Hallak-ı Alem cem'i mahlukatın halikıdır, bir kusur ile azab eylemez. Efendim, sana bende olmuş bir kulunum, ister beni darb eyle, ister öldür, sana teslimim. Bu gece gel, niyazımdır. Billahi sebeb-i illetim ve belki mevtim olursun. Ayağın altına yüzüm gözüm sürerek rica ederim, kendimi zapt edemiyorum. Billahilazim." Bu anlatı, bir Padişah'ın haremindeki kadın "kölelerden" birisine aşk ilânıdır; ve Anadolu aşıkları tarafından "sevgilisi ardından yollara düşen" şu melankolik aşık tipinin ağzından aktarılan sevgi tasviri yoğunluklu anlatılara şaşılacak bir benzerlik göstermektedir. Dilsel benzerlik, köy aşığı/sevgili temasını sanki "harem" ilişkileri içine taşıyor gibidir. Oysa anlatıyı çerçeveleyen "gerçek" dünya Harem'dir; ve hoşgörülebilir bir "naz", çok çok "kapris" sözkonusu olmazsa Ruhşah hanım Padişah'ın koynuna o gece girmeye, tüm bu dil dökme ritüeline ihtiyaç duymaksızın mahkum görünmektedir. Divan edebiyatı "gerçek dünya"yı tersine çevrilmiş bir biçimde sunmanın, bunu yaparken de dilsel-sanatsal kısıtlamaların, "külineer" tavrın hâkim kılınmasının kendi içinde bütünlüklü bir biçimde araç olarak kullanıldığı bir biçimselci sanat çerçevesini oluşturmaktadır. Buna karşın halk edebiyatı, asırlık, geleneksel biçimlerinin yanında, yerel ve bölgesel kültür iklimlerine bağlı olarak büyük bir çeşitlilik gösterir. Destanlar, atasözleri, hikayeler, masallar, bilmeceler, tekerlemeler, türküler, maniler, ağıtlar ve ilahiler, bölgesel renklerle birlikte onun deposunu ve anlatısal geleneğini oluşturur. Yeniçeri "ozanları", ya da azınlık uluslarının geleneksel halk edebiyatları ve kültürleri de çoğu zaman oldukça genişleyerek bir "kökenler araştırmasına" pek olanak vermeyen bir karşılıklı etkileşimi yaratmışlardır. İslâm klasik kültüründe varolmayan "Karagöz" ve "orta oyunu" türünden "sembolizm" ağırlıklı, ve mistik kökenli temsil gelenekleri de bu açıdan halk edebiyatı alanına dahil edilmelidir.

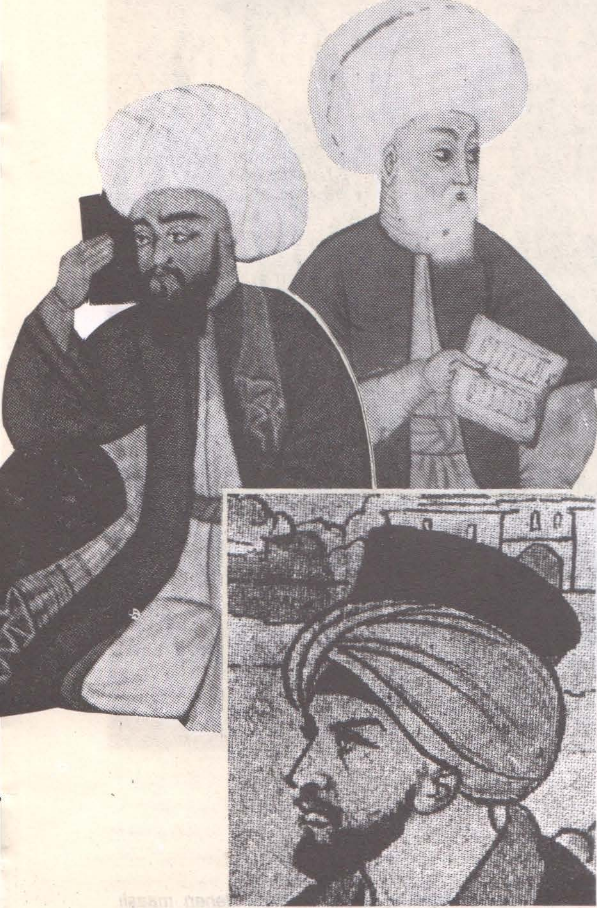
Halk edebiyatı, başlangıçta, geleneksel "ozanlar" üzerinde temellenen bir geleneğin ilk balk şairleri tarafından devam ettirildiği, ancak bölgesel renklerin giderek güç kazandığı bir ortamda yeşermiştir. Aslında halk edebiyatı için bir başlangıç, bir köken aramak, bu tür kültürel olguların bütün tarih dönemlerinde, her toplumda, ister mitik-dinsel, ister profan-ironik karakterde olsun bölgeler ve kültürel arası hareketli bir geçişliliğin varolmasından dolayı olanaksızdır. Halk şairi tipleri zaman içinde, Osmanlı toplumsal yapısındaki değişimleri azçok yansıtan bir toplumsal süreç boyunca değişiklikler göstermektedir: Buna bağlı olarak, eski "ozan" tipi, zamanla "Anadolu aşığı" tipine dönüşmüş, yine zamanla, nüfusun kentlileşmesi oranında, İstanbul kahvelerinde atışan, çok geçmeden yozlaşan "meydan şairlerine" kadar varmıştır. Anlatıya sürekli bir fon müziği sağlayan kopuz, zamanla tambura, saza dönüşmüştür. Bu evrim, Osmanlı'nın yerleşik toplum biçimini zamanla yerine oturma biçiminde gelişen toplumsal evrimine bağlı olarak, arkaik ögelerle bezenmiş dinsel ya da pagan kaynaklı "epope"den yola çıkarak bireysel duyguların ifadesinin ağırlıklı olarak yerleşmesine ulaşan bir gelişme çizgisini de genel olarak takip etmiştir. Divan şiiri ise, halk edebiyatından göreli uzaklığını hemen her zaman -karşılıklı etkilenimlerin varlığına rağmen- korumuştur. Divan "hüsn-i mücerred"in, soyut güzelliğin betimlenmesinin peşine düşmüş "kitâbiliği", yani klasik İslâm, Arapça ve Farsça bilgisini, bunun yanında müzik âdetinin ve kuramının bilinmesini gerektiren, "tasannu" içinde (yapmacıklı) bir nitelik taşıyan bir edebiyat geleneği oluşturmuştu. Metinler genellikle Farsçadır ve İran kaynaklı nazım şekillerinde, kaside, gazel, mesnevî ve rubaî formlarında yazılmıştır. Buna karşılık halk şiiri, kolay anlatımlı, anonim türkülerin dilini ve söyleyiş biçimini anımsatan mani, koşma, destan, semaî, dîvan, kalenderî ve yıldız formlarını taşımaktaydı. Nazım şekli halk tarafından kolay anlaşılır birimler olan dörtlüklere dayanmaktaydı. Maniler çoğunlukla didaktik nitelikler taşırken destanlar epik bir anlatımı taşırlar geleneksel olarak. Diğer formlar ise genel olarak lirik bir anlatımdadırlar; en genel biçimi oluşturan koşmalar bireysel duyguların anlatımını yoğunlaştırırlar. Yine vezin açısından, bazı geçişlilikler olmakla birlikte, Divan şiirinde aruz vezni, halk şiirinde ise hece vezni hâkimdir.

Geleneksel saz şairleri kültürü XVI. yüzyılda Bahşı, Kul Mehmet, Öksüz Dede, Köroğlu gibi epik, efsaneleşmiş kişiliklerin ortaya çıkışıyla sahneye gelir. Bu dönemin aynı zamanda Osmanlı'ya karşı ilk Anadolu isyanlarının başladığı dönem olmasına paralel olarak, eşkiyalığın, toplumsal soygunculuk ve başkaldırının övülmesi türünden temaları ön plana çıkardığı da unutulmamalıdır. Lirik anlatımların ön plana çıktığı XVII. yüzyılda Kuloğlu, Cevherî, Aşık Ömer, Karacaoğlan gibi, efsaneleşmekte öncellerinden hiç geri kalmamış saz şairleri geleneği devralmışlardır. Aşık tarzının hâkim duruma geldiği XVIII. yüzyılın en tanınmış saz şairleri ise Bayburtlu Zihni, Seyranî, Erzurumlu Emrah ve Dertli'dir.

54

(1) Osmanlı Devleti'nde Toplumsal Mücadeleler

Bu tarihsel evrim boyunca, halk edebiyatı üzerinde Dîvan edebiyatı etkisinin, daha çok halk şairlerinin daha üst düzey zümrelerle ilişkiye girmelerinden, bey-paşa sofralarında gittikçe artan bir biçimde kabul görmelerinden dolayı gittikçe artmaya başladığı da gözlemlenmektedir. Özellikle İranlı Dîvan şairlerinin eserlerinin, Hafız'ın "Dîvan"ının, Sadî'nin "Gülistan"ının halk şairliği geleneği üzerinde son dönemlerdeki etkileri büyük olmuştur. Bayburtlu Zihni, Erzurumlu Emrah gibi halk şairlerinin, tüm güçlerini Dîvan şiirinin kalıplarını, hatta dilini bile taklit etmeye harcadıkları unutulmamalıdır. Öte yandan aşık tarzının da daha çok kentsel çevrelerde, kent

Dîvan Edebiyatının halk şiiri ve hikayelerinin temalarıyla zenginleşmesinde pay sahibi olan, üstte görülen Azerî asıllı, Farisî dilli, ünlü Şikayetname yazarı şair Fuzûlî (1480-1556); altta bir toplumsal düzenin şaşaasıyla birlikte çöküşünü de temsil eden Şair Nedim; ortada Rumeli'li dervişandan 16. yüzyıl sancaktar payeli şair Hayalî (?-1562). Saray şairi olarak diğer ikisinden daha şanslı görünen Nedim'in, bir başıbozuk ayaklanması sırasında korkarak kaçmaya çalışırken evinin damından düşüp öldüğü iddia edilir.

ve kasaba kahvelerinde başka bir yönden, daha popüler bir tarzda "yozlaşması" da sözkonusuydu. En ünlü şairin Dertli İbrahim olduğu XIX. yüzyılda özellikle "tulumbacılar" arasından yetişen "aşıklar" İstanbul kahvelerini doldurmakta, şiir düzmedeki, atışmalardaki dil oyunlarını, dil becerilerini şenlikli bir gösteri tarzında, çoğu zaman "meddah" anlatılarını andıran biçimlerde sunmaktaydılar. Halk hikayeleri de önemli bir epik geleneği taşımaktadırlar. Dede Korkut hikayelerine, ve daha çok dinsel kaynaklı nâmeler'e dayanan (Battal-Nâme, Danişmend-Nâme gibi) bu gelenek, yarı şiir, yarı anlatı tarzında kurulmuş, din uğruna cihad eden cihangirlerin, ya da savaşçıların hayat hikayelerini, yarı masalsı bir tarzda aktaran destanlardan oluşmaktaydı. XVII. yüzyıl başlarında geleneksel "epos" karakteri hâlâ hâkimdir. Köroğlu hikayeleri epik bir tipi, giderek Osmanlı tarihsel-toplumsal malzemesinin en yaygın kişiliklerinden olan "erdemli eşkıya" tipini merkez alarak eski geleneği sürdürmektedirler. Epos karakterinin halk hikayelerinin ayrıcalıklı bir kesimine hâkim olduğu görüşü yaygın olarak benimsenmiş olsa da, farklı tarihsel dönemlerde, ve farklı toplumsal çevrelerde ortaya çıkan başka bir halk hikayeciliği geleneği, daha doğrusu bir gelenekler çoğulluğu da söz konusudur. İronik karakterli Nasreddin Hoca anlatıları epik tarzın açıklıkla karşısında yer almakta, ancak toplumsal "hiciv" boyutunun etkililiği açısından en az epik şiir kadar büyük etkiler üretebilmektedir. İroninin ve komiğin, halk anlatılarında toplumsal bir eleştiri dinamiğini harekete geçirdiği Batı edebiyatının incelenmesinden de anlaşılabilir. Nasreddin Hoca hikayelerinin Batı'da bilinen "fars" türüne yakınlığı dikkat çekicidir. Çoğu zaman didaktik (kıssadan hisse) ve düz anlatımlı bir nitelik taşıyan bu tür ironik halk hikayeleri, melankolik temalarla bezenmiş aşk ya da yiğitlik gibi kavramları işleyen diğer bir halk geleneğiyle karşıtlaşır. Halk edebiyatı içinde geniş ölçüde yaygınlık kazanmış, geleneksel aşk temalarını işleyen hikayeler de (Kerem ile Aslı, Aşık Garip, Tahir ile Zühre gibi) ayrıcalıklı bir tür oluşturmaktaydılar. "Erkeksi" bir anlatı tavrının hâkim olduğu bu halk hikayeleri güzellemelerin yanında, yiğitlik, erdem, vefa ve sadakat gibi temaların işlendiği lirik metinlerdi.

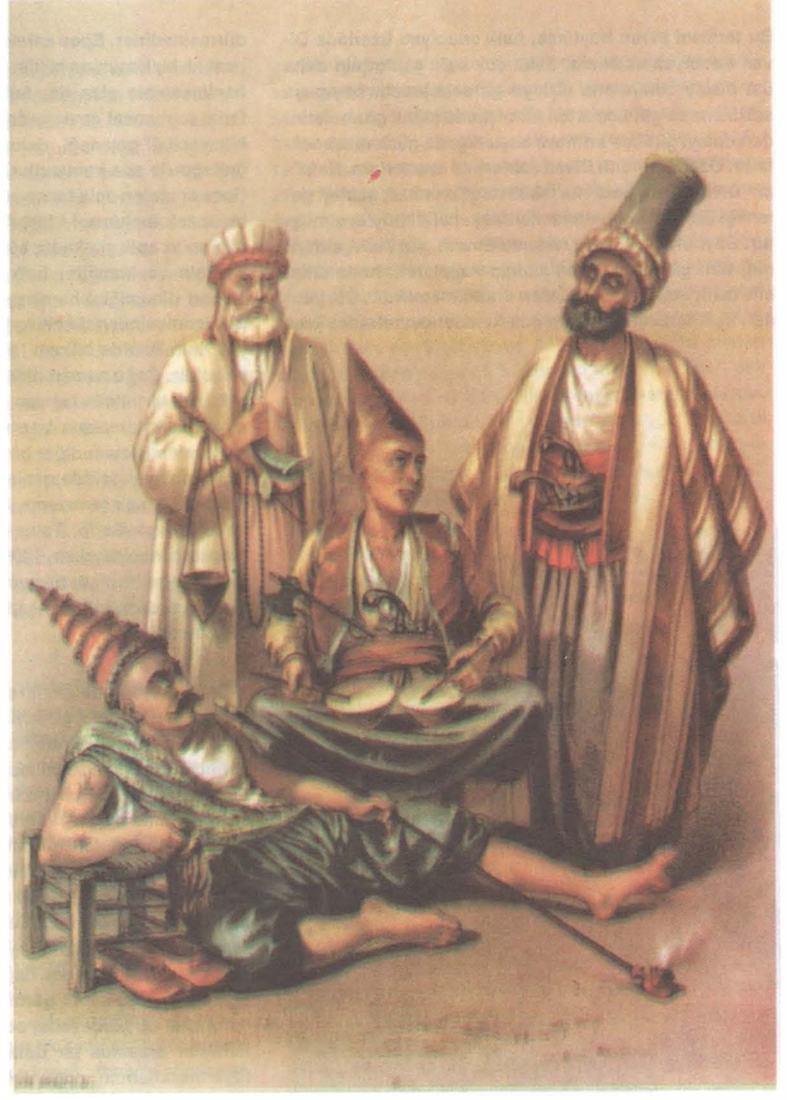
Bunların yanında, Dîvan şiirini de konu açısından etkilemiş Arap ya da İran kökenli halk anlatıları da, farklı değişkeler çerçevesinde "anonim" biçimler altında halk şiirinde de karşımıza çıkmaktadırlar. Arap kökenli Leyla ile Mecnun ve Peygamberin amcasının hayatını aktaran Hamza-Name bunların en yaygınlık kazanmış olanlarıydı. Ünlü Ferhad ile Şirin hikayesi de Dîvan şiiri ile halk şiiri arasında, farklı anlatı türleri çerçevesinde paylaşılmıştı. İran kökenli "Binbir Gece Masalları", ona nazire olarak "Binbir Gün Masalları" da Batı edebiyatçıları tarafından tanınmalarının yanında, gerek Dîvan edebiyatı, gerek yine pek çok değişkeleriyle birlikte halk edebiyatı alanında kabul görmüşlerdi. Halk masalları, çok daha ilkel bir çerçevede, otantik tiplemeleri ve bunların kültürler arasında bir dolaşımını yansıtmaktadır. Eski halk masallarının, çoğunlukla doğaüstü güçlerden, cin ve perilerden medet uman, kötülerle ve "devlerle" bazen umutsuz bir mücadeleye girmiş olan "şehzade" (padişahın en küçük oğludur), ya da "sultan" tipinin oluşturduğu evrensel bir çerçevede yer almasına karşın; araştırıldığında ülkedeki bazı toplumsal dinamikleri yansıttıkları görülecek bazı aykırı ve "grotesk" tipler de halk masallarında yer almaktaydı. Sahte ya da hakiki "Keloğlan" tipi de, evrensel masal yapılarına temel bir değişke olarak içselleşmiş bulunan bir kişileştirmeyi, bir Anadolu değişkesi çerçevesinde sunmaktadır. Keloğlan, kaba, ancak zeki, ve kötülüklere karşı kötülük etmekten çekinmeyen bir kişilik sunmaktadır. Böyle bir kişiliğin Osmanlı köylüsünün XVI. yüzyıldan beri en yoğun olarak yaşadığı bir deneyimi, toprağından kovularak yollara düşmesinin yarattığı arayış temasını yansıttığı düşünülebilir. Lakayıt, kaygısız ama zeki, çevresini kurnazlıkla tanıma ve "yenilgiye uğratma" savaşı veren bir kişilik, olumluk halk masalı temalarıyla çelişmesine karşın yine de evrensel bir karakterdedir. Onun kabalığı, grotesk tavırları, iktidarı alaya alır; sonuçta "düşmanlarını" kurnazlıkla yenilgiye uğratarak iktidarı eline geçirir. Şenlikli düşüncenin bu niteliği, toplumsal hicivin yoğunlaştığı daha kentsel bazı temsil biçimlerinde de bulunmaktadır. Ortaoyunu'nun "Teatra del'Arte" benzeri bir toplumsal eleştiri sunduğu; halk güldürüsünün aşırı alaycı bir tiplemeye dayanarak sağlandığı Karagöz'ün bu eleştiriyi "Hacivat"ın giriş konuşmasında sunduğu ve Dîvan edebiyatının Farisî ve Arabî geleneğini gülünçleştiren tiradında içerdiği söylenebilir.

Havas takımına malolan bir edebiyat oluşturmamasına rağmen en az onun kadar yetkinleştirilmiş, zor anlaşılır temaları işleyen bir tür olan "tasavvufî halk edebiyatı", ya da bunun bir alt alanını oluşturan "tekke edebiyatı" da halk şiiri temalarına ve geleneklerine yakın özellikler göstermekle birlikte, ondan farklı bir soykütüğü içinde ele alınmalıdır. Didaktik karakterli "zühd ve takva", en arkaik ve özgün anlatımını XII. yüzyıldaki Orta Asya kökenli Ahmet Yesevî "hikmetlerinde" bulan, XIII. yüzyılda Aşık Paşa, Nesimî gibi Anadolulu tekkeliler tarafından devam ettirilen bir geleneğin, tasavvufî yaşantının kurallarını betimleyen anlatılardan oluşan bir türüydü.

Tasavvuf edebiyatı salt didaktik bildiriler düzülmesinden ibaret değildir; XIII. yüzyıl şeyhlerinin, ve en yetkin örneğini Mevlana Celaleddin-i Rumî'nin "Mesnevi"sinin oluşturduğu daha kapsamlı didaktik, felsefî ve doktriner yapıtları da bu edebiyat türünün temellerini oluşturmaktadır. Tekke edebiyatı, daha çok şeyhlerin müridlerine didaktik nasihatları, ya da çoğu zaman makale, hikaye, nasihat ve fıkra biçimini alan propaganda faaliyetlerini de içermektedir. Tekke şiirleri, didaktik amaç taşıdıkları ölçüde ilahî (Mevlid ve "zühd ve takva" en yaygın örneklerdir), nefes (Bektaşî "manzum"ları) formlarında, gerek hece, gerekse aruz vezninde yazılmaktaydılar. Bunların yanında tarikat büyüklerinin görüş ve tasavvuf yorumlarını içeren, yine didaktik karakterli, ancak düzyazı biçiminde yazılmış kelamları da "nutuk" adı verilen bir türü oluşturmaktaydılar. Tasavvuf edebiyatı salt tekke içinde görünmez; mürid kazanma ihtiyacı yüzünden halka yönelik propaganda faaliyeti de, didaktik şiirin daha vülgarize, daha anlaşılabilir bir çerçevede geliştirilen değişkeleri de söz konusudur. Tasavvuf'un ve sufî inancının yaygınlaşmasında en büyük etkiyi XIII. yüzyılda Yunus Emre'nin tekke dışında, halk arasında oluşturduğu unutulmamalıdır. Aynı gelenek XIV. yüzyılda Said Emre, Kaygusuz Abdal; XV. yüzyılda Hatayî (Alevî ve Şiî kökenli zümreleri etkisi altına almayı devlet politikası olarak kabul etmiş olan Şah İsmail'in mahlası) ve Hacı Bayram Veli; XVI. yüzyılda Pir Sultan Abdal; XVIII. yüzyılda ise Şeyh Sezai tarafından sürdürülmüştür. Bektaşî, Alevî ve Kızılbaş hareketlerinin -bazan isyancı bir kimlikle ve gelenekle bütünleşmekteydiler- taşıyıcıları haline dönüşen tasavvuf edebiyat, bu hareketlerin siyasal planda büyük bir güçle bastırılmasına karşın, Anadolu halk kültürü üzerindeki etkilerini derinden derine sürdürmeye devam etmiştir. Devlet sansürünün ve yaptırımının gadrine uğramış tasavvuf gelenekleri bazı durumlarda halk arasında da, ehli Müslümanın da tepkilerini çekebilmektedir. Bektaşîliğin halk arasında yaygınlaşmış aykırı imgesi çoğu zaman karşıt belirlenimler sunmaktaydı. Tekke şiiri geleneği, Dîvan şiirinin temellerini oluşturan sunnî ehl'in ideolojik üreticisi ve taşıyıcısı durumundaki bir kurumun, yani "medrese"nin sanat anlayışıyla karşıtlaşmaktadır. Klasik İslâm ilimlerinin tahsili çerçevesinde kurulan resmî sunnî ideoloji, kendisini halk tarafından erişilmez kılacak bütün araçları kullanırken, tekke şiiri, sözgelimi Hacı Bayram Veli'nin günlük yaşam disiplinini ve ritmini yansıtan, kurallandıran ünlü "çamaşır savtı"nda olduğu gibi halk diliyle, üstelik zor anlaşılır "tevhid" öğretisini didaktik bir sembolizmle inançlaştıran bir söylemi de geliştirerek felsefî mekânın toplumsal süreçlerden, sosyal ve politik ortamdan kopmamasını sağlayabilmiştir. XIX. yüzyılın getirdiği toplumsal baskı ve çözülme süreci, ölüm fermanı çok daha öncelerde verilmiş olan Dîvan edebiyatının salt kullneer zevk alma arayışı çerçevesinde giderek yozlaşmasına ve ortadan kalkmasına yol açarken, farklı bir etkiyi, halk bilgeliğinin ve başkaldırı geleneklerinin unutulmaya başlamasını gündeme getirmişti. Bu geleneklerin ve anlatılarının yeniden diriltilmesi, modernleşme ve Türkçülük ideolojileri çerçevesinde salt bir "folklorik araştırma" niteliğine bürünerek halk partikülarizminin ve heterojenliğinin kökü kazındı. Halk sanatları yavaş yavaş devlet ve hâkim kılınmak istenen ideolojiler tarafından korunan/denetlenen, ancak bu girişimin askıya alındığı yerlerde yeşerme olanağını bulduğu bir kültürel çerçeve içinde ehlileştirildi. Bu durum, günümüz toplumunun da sonu gelmez "sanat politikası" tartışmalarının varlık nedenini oluşturmaktadır.

ULUS BAKER

imparatorluk düzeni değil, birbirinden bağımsız olarak gelişen ve sürecin başında birbirine nasıl ekleneceği, birbirini nasıl tamamlayacağı bilinmeyen yerel düzenlerdi.

Kapitalist Avrupa ve Osmanlı İmparatorluğu

Bununla birlikte 18. yüzyıl boyunca imparatorluktan kopma girişimleri olmadı. İmparatorluk, tüm bu yerel düzenlerin gelişmesine olanak veren büyük bir ortak alan görünümüne sahipti. Doğu Akdeniz ve Orta Doğu, o arada gelişen dünya kapitalizmi haritasında beyaz bir alandı. Atlantik cephesi ülkelerinin (İngiltere, Fransa, Hollanda, İspanya), dünyayı paylaşmak için okyanuslarda savaştıkları bu sırada Doğu Akdeniz ve Orta Doğu'nun fazla bir stratejik değeri yoktu. Bölgenin uluslararası ekonomik değerini kaybetmesi Osmanlıların komşularını da etkilemişti. Venedik Cumhuriyeti son anlarını yaşıyordu; Safevî Devleti, Afgan aşiretlerinin vurduğu darbeyle bir anda yok olmuştu. Böylece Osmanlılar, 18. yüzyılda bu eski hasımlarını aleyhine genişlemenin yolunu bile bulmuşlardı. Avusturya İmparatorluğu, Macaristan'ı elde ettikten sonra dikkatini Orta Avrupa'ya ve Polonya'ya doğru çevirmişti. Geleceğin büyük tehlikesi Rusya ise ancak yüzyılın ikinci yarısında Osmanlılara baskın çıkabilecekti. Gerilimlerin bir ara hafiflemiş olduğu bu alanda, İmparatorluk, yerel güçlerin gelişimini sağlayan, yeterince koruyucu ve fazla sert olmayan bir zarf vazifesini görüyordu. Merkezî idare, âyanların göndermek istedikleri artı-ürün payı ile yetinmek zorundaydı. Elindeki olanaklar, yeni bir merkezî politikaya yönelmeye müsait değildi. Dolayısıyla merkezin de kendine göre, başkentin yöresini aşamayan bir hayatı vardı. Merkeze gelen paralar, oradaki hâkim sınıfın ve saray çevresinin şaşaalı bir hayat yaşamasına, yeni bir anıtsal yapı furyasının başlamasına, hattâ bazı sanayi girişimlerinin yapılmasına neden oluyordu. Ancak merkezin, imparatorluk çapında bir düzen kurma çabası söz konusu değildi.

Bununla birlikte, bütün bu gelişmelerin tek bir jeopolitik ve siyasal birimin içinde başgöstermesi, ortak yanlarının ağır basmasına neden oluyordu. Genel bir feodal evrimin yanı başında, yerel düzeyde biriken artı-ürünün ihracata yönelmesi, hattâ ihracata yönelik üretime geçilmesi ve bununla bağlantılı olarak, burjuva olmaya namzet bir aracı sınıfın gelişmesi, en önemli ortak ögelerdi.

Osmanlı askerî teşkilatı, başta kapıkulu denen maaşlı askerler olmak üzere, eyalet ve hudutlardaki kuvvetlere dayanıyordu. Kapıkulu askerleri yayalar ve atlılar olarak ikiye ayrılıyordu. Yayalar acemi ocağı, yeniçeri ocağı, cebeci ocağı, topçu ocağı, top arabacıları ocağı ve birer bölük halinde lağımcı ve humbaracılardan oluşuyordu. Atlılar ise, sipah, silahdar, sağ ulûfeciler, sol ulûfeciler, sağ garipler ve sol gariplerden oluşuyordu. Osmanlı ordusunun en önemli gücü doğrudan padişahın emri altında bulunan ve uç beylerine karşı onun merkezî otoritesini temsil eden, genellikle Hıristiyan devşirmelerden kurulu yeniçerilerden geliyordu. Sultan III.Selim döneminde, giderek büyüyen düzenli ordu ihtiyacı yeniçerilerden bir grubun modern talim altına alınarak Nizam-ı Cedid adlı birlikler tesis edilerek giderilmeye çalışıldı. Fakat padişah, yeniçerilerin isyan edip Nizam-ı Cedid'in kapatılmasını istemeleri üzerine, bu orduyla yeniçerilerin üstüne gitmektense, kapatmayı tercih etti. Osmanlı Devleti düzenli bir orduya II. Mahmud döneminde yeniçeri ocağının kaldırılması ve Asakir-i Mansure-i Muhammediye'nin kurulmasından sonra kavuştu. Üstte en solda Kapıkulu'ndan değişik sınıftan askerler görülüyor. Üstte solda, sırasıyla soytarı başı (ordugâhların eğlencesi), bektaşî dervişi, soytarı ve hudutlarda savaşan delibozuk askerlere verilen isim olan deli başı; üstte sağda kalpaklı, süvari askerlerinin bir grubunu oluşturan şubara neferi, Nizam-ı Cedid ve süvari neferleri; üstte en sağda, keçeli nefer, Nizam-ı Cedid binbaşısı, Kapıkulu ocaklarında en alt sınıf olan topçuların başı, ve bir binbaşı; yanda ise baş karakullukçu, karakullukçulardan iki nefer ve cephede su taşımakla görevli olan orta sakası görülüyor.

54 (1) Osmanlı Devleti'nde Toplumsal Mücadeleler

Bizans'ta merkezî yönetimin 13. yüzyılda zayıflamasından sonra başlayan dışa bağımlı feodalizm süreci Osmanlı düzeni tarafından durduruldu. 18. yüzyılda ise, Osmanlı merkezi yönetiminin buhranı karşısında gelişen yerel feodal birimler doğrudan Batı ile ilişkiye girdiler ve onun etkisi altında kaldılar. Bu dönemde Orta Doğu ticareti tümüyle değişime uğradı. Romalılar zamanından beri Doğu ticareti Avrupa için açık veren bir ticaretti. Doğu'ya altın gönderilip mal alınırdı. 15. yüzyıldan sonra Batı Akdeniz ülkeleri giderek kıymetli kumaş gibi mallar üretip Doğu'daki ham maddelerle değiştirmeye başlamışlardı. Doğu ticaretinin yolları değiştikten sonra da Orta Doğu bölgesel bir ticaret alanı olarak kaldı. Batı Akdeniz ülkeleri Orta Doğu'nun geleneksel ham maddelerini ve tahıl alıyor, yerine giderek mamul maddeler satıyorlardı. Önceleri, Orta Doğu'dan sabun, şeker, kahve ithal edilen Marsilya limanından, 18. yüzyılın sonunda aynı maddeler Orta Doğu'ya ihraç edilmeye başlanmıştı. Amerika'nın, köle emeği ile üretilen şekeri ve kahvesi dünya piyasasına hâkim olmakta ve Marsilya Doğu Akdeniz'den getirdiği zeytin yağı ile sabun yapıp yeniden oralara satmaktaydı. Bunun sonucu olarak ticaret dengesi giderek Osmanlı ülkeleri aleyhine bozuldu. Ancak dış üretime açık feodalleşme sürecinde olan birimler uluslararası piyasaya yeni ürünler yetiştirmekte, dış piyasaya ayak uydurmaya çalışmakta, dolayısıyla ticaret hacmi artmaktaydı.

Ticaret Erbabının Güçlenişi

Bu gelişme, bir aracı tüccar sınıfının oluşmasına yol açtı. Genelde, feodal düzenin büyük çelişkisi, toprağa dayanmasına rağmen üretim fazlasının pazara sürülmesiyle bir burjuvazinin yaratılmasıdır. Osmanlı ülkesinde, 16. yüzyıl sonu buhranında hâkim sınıflar toprağa el koymaya çalışmışlar, ticaret, toprağa erişemeyenler için bir ehveni şer olarak kalmıştı. Bu durumda olanların arasında en önemli grup gayri müslimlerdi.

Osmanlı fetihlerinden sonra gayri müslimlerin ekonomik gücü hemen yıkılmamıştı. 15. yüzyılın sonunda Batı Anadolu ve Rumeli kentlerinde, büyük iltizamlarda sık sık Rum ve Ermeni isimlerine rastlanıyordu. Yabancı seyyahların belirttiklerine göre, 16. yüzyılın birinci yarısında gümrük iltizamları genellikle Yahudilerin elindeydi. Ancak, kapıkulu kökenli hâkim sınıf ekonomik iktidarı ele geçirince gayri müslimlerin ekonomik gücü giderek yok oldu. Gayri müslimler devşirme ve kulluk yoluyla iktidara gelirken, kendi milletlerine bağlı

kalanların gelişme olanakları azalıyordu. Daha sonraları, kapıkulu iktidarının gerilemesi ve devşirmenin durmasıyla gayri müslimlere iktidar ve zenginlik yolu, dolaylı olarak da olsa, kapanmış oldu. Zenginliğin ancak devlet aracılığıyla mümkün olduğu bir düzende, memurluk yolu ve dolayısıyla topağı denetleme olanakları, Fener aristokrasisi adını alan büyük bir Rum grubunun dışındaki gayri müslimler için artık mevcut değildi. Geriye, reayalığın ve esnaflığın dışında, ticaret kalıyordu.

İran'da Şah Abbas, Osmanlı ambargosunu aşıp Batı ile ticaret ilişkilerine girmek istediğinde, bu iş için Azerbaycan'dan sürmüş olduğu Ermenileri kullandı. Böylece, Ermeniler, kervan ticaretinde uzmanlaştıkları gibi Akdeniz limanında ve Orta Avrupa'da ticaret evleri kurmuşlardı. Balkanlar'da Hıristiyanlar Avusturya ile ticareti geliştirmişler, daha güneyde ise adalı Rumlar kıyı denizciliğinde uzmanlaşmışlar ve giderek Rusya ile ticret ilişkisine girmişlerdi. Bu özel oluşumların dışında, İmparatorluğun tüm limanlarında kapitülasyonlara uygun olarak yerleşmiş Batılı tüccar kolonilerinin yanında, yerli Hıristiyanlardan oluşan bir grup vardı. Bunlar yabancıların giremediği iç yörelere mal götürüyor, yerel üreticilerle ve memurlarla ilişki kuruyor, karşılığında da kapitülasyonlardan faydalanıp cizye'den ve yerel tüccarların ödedikleri vergilerden muaf tutuluyorlardı. Böylece devlet onların aracı statüsünü tanımış oluyor ve bu ayrıcalıklar ve Batı ile ilişkiler sayesinde bir yerel burjuvazi nüvesi gelişebiliyordu.

18. yüzyıl sonu ile 19. yüzyılın başında, Batı Avrupa sanayi devrimini gerçekleştirdiği sırada, Osmanlı İmparatorluğu'nda feodal düzen doruğuna ulaşacaktı. Büyük âyanlar artık merkeze baş kaldıracak duruma gelmişlerdi ve bürokrasi onlarla anlaşma zorunluluğunu duyuyordu. Böylece II. Mahmud devrinde belli başlı âyanlarla imzalanacak olan Sened-i İttifak'la yerel egemenlik birimlerinin temelini oluşturduğu feodal düzen merkezî devlet tarafından resmen tanınmış oluyordu.

Batı Hâkimiyeti, Milliyetçilik ve İmparatorluğun Parçalanması

19. yüzyıl başında, Osmanlı ülkesinde, iki yüzyıldan beri merkeziyetçiliği dağıtarak gelişmekte olan feodal bir düzen hakimdi. Aynı yüzyılın sonuna doğru, İmparatorluk ve ondan kopmuş olan ülkelerde, Batı'nın sıkı denetimi altında az gelişmiş bir kapitalist modele doğru gidiliyordu. Bu modeli yürüten iç güçler ise merkezî bürokrasi ve gayri müslim burjuvazi idi. Arada geçen en önemli olay Orta Doğu'nun yeniden Batı dünyasının ilgisini çekmesi ve emperyalist çatışmanın önemli düğümlerinden biri haline gelmiş olmasıydı.

Doğu Sorunu

16. - 18. yüzyıl arası, Batı'nın dünya zenginliklerine el koyduğu ve kapitalist birikimini hızlandırdığı dönemdi. Bu sürenin sonunda, yarışı başta bitiren İngiltere'de sanayi devrimi oldu. Bundan böyle dış dünyaya yalnız ham madde üreten bir alan olarak değil özellikle pazar olarak bakıldı ve böylece dünyanın tüm bölgeleri bu açıdan ilgi çekici oldu. Bu genel ilginin yanı sıra, Akdeniz bir Batı-Doğu ve Kuzey-Güney geçidi olarak önem kazandı. İngiltere'nin Hindistan'ı fethi, Avrupa'dan oralara giden yolların denetleme sorununu ortaya çıkardı, Akdeniz, Süveyş ve Kızıl Deniz en kısa yol olarak belirlendi. Bu yol üzerindeki, Osmanlılar ya da İran gibi devletler zayıf olduğundan, İngiltere birkaç üs ile yetinebilirdi, bunun için de ilk fırsatta Cebelitarık, Malta ve Aden'e el koydu, ancak diğer Avrupa ülkelerinin İngiltere ile liderlik mücadelesine girişip yolu kesmek niyetleri belli olunca, daha şiddetli önlemler almak gerekti. Napoléon'un Mısır Seferi ya da, daha sonraları, Rusya'nın Akdeniz'e inme girişimleri, bu mücadelenin birbirini izleyen oluşturuyordu. Böylece Doğu Akdeniz giderek emperyalist çatışmanın alanı halini aldı.

Osmanlı Devletinin Dış Dengeleri

Fransa ve daha sonra İtalya ve Avusturya gibi Akdeniz'in yerel emperyalist güçlerinin oyunu daha karmaşık bir hale getirmeleriyle birlikte, bölgedeki asıl mücadele Rusya ile İngiltere arasında gecti. İki büyük emperyalist güç arasındaki bu mücadele, aynı zamanda iki ayrı düzenin ve iki ayrı ideolojinin çatışmasıydı. Zamanın en ileri ekonomik ve politik gücüne sahip olan İngiltere, ekonomik potansiyelini ve politik baskıyı kullanarak geniş fetihlere girmeden dünya pazarlarını denetleyecek durumdaydı. Aksine, feodal düzenden bağımlı bir kapitalizme geçmekte olan Rus İmparatorluğu'nun gücü her şeyden önce askerîydi ve ancak fethettiği ya da askerî denetimi altına aldığı yerlerde hâkimiyetini kurabiliyordu. 16. yüzyıldan beri Rus çarlığı Doğu'ya doğru bir fetih politikasına girişmişti. Sibirya aşılıp Pasifik'e varılmış, sonra Alaska da fethedilmiş ve ingilizler, Rus ilerleyişini 19. yüzyılın başında Kanada'nın Pasifik kıyılarında durdurabilmişlerdi. Doğu fetihlerinden sonra Rus çarlığı Ukrayna, Kırım, Kafkasya ve Türkistan üzerinden güneye doğru inişe başlamış ve Hindistan'daki çıkarlarını korumak isteyen İngiltere ile karşılaşmıştı. Rusya'nın işgallerine karşı, İngiltere doğrudan yönetim külfetine girmeden pazarlarını ve üslerini koruma politikasını gütmüştü. Bunun sonucu, Doğu Akdeniz'den Pasifik'e kadar uzanan bir tampon devletler silsilesiydi. Osmanlı İmparatorluğu, İran, Afganistan, Çin ve belki de Japonya'nın sömürgecilik döneminde bağımsızlıklarını koruyabilmeleri, büyük ölçüde, iki büyük emperyalist devletin çatışma çizgisi üzerine bulunmaları sayesindeydi.

III. SELİM (1761-1808)

Osmanlı kapılarını ilk kaz Batı dünyasına açmış, dönemine göre köklü ıslahatlara girişmiş, Osmanlı hanedanının 28. hükümderı III. Selim, 1761'de İatanbul'da doğdu. Babaaının üzerinde itinayla durduğu eğitimi, çok küçük yaşlarda başladı. III. Muatafa'nın ölümünden sonra tahta geçen I. Abdülhamid, önceleri, Selim'i diğer veliahd-şehzadelar gibi kafes arkasında yaşamağa mecbur etmeyerek, onun oldukça serbest bir hayat yaşamasına izin verdi.

Osmanlı-Rus savaşları sonunda çok güçsüz düşmüş Osmanlı için Abdülhamit'e göre de ıslahata devam etmek şart görünüyordu. Bu nedenle kendisine ıslahatçı Halil Hamid Paşa'yı vezir tayin etti. Halil Hamid Paşa'ya göre, ıslahatın uygulanabilmesi için Abdülhamid'in tahttan çekilip, yerine III. Selim'in tahta geçmesi gerekiyordu. Bu nedenle Abdülhamid'e karşı taraftar toplayıp, onu tahttan indirmek için yoğun çabalara girişti. Fakat bu girişimlerin Abdülhamid'e duyurulması üzerine, Halil Hamid Paşa azledilip, III. Selim kafese kapatıldı. Kafes dönemi Selim'in şiir ve müzikle ilgilendiği, birçok değerli beste yaptığı ve şiir yazdığı dönem oldu. Abdülhamid'in ölümü üzerine 1789'da tahta çıktı: Yapılması gereken ilk şey, devletin toplumsal, iktisadi ve idarî mekanizmaları içinde başlamış olan kaosa bir aon vermekti. Öncelikle Osmanlı'nın Ruslarla giriştiği savaşlar sırasında kaybettiği toprakların geri alınması gerekiyordu. III. Selim, cephelerdeki orduları takviye ederek, seferberlik ilan etti. Rusya'ya karşı İsveç'le, Avusturya'ya karşı Prusya ile dayanışma anlaşmaları imzaladı. Fakat tüm bu çabalar yenilgileri engelleyemedi. Oamanlı Devleti neredeyse çözülme aşlğına gelmişken, ardarda gelen iki anlsşmayla, bu durumdan kurtulmak bir yana, kaybettiği toprakları da tekrar kazandı: İsveç Rusya ile anlaşıp, savaştan çekildi; Bükreş'i işgal eden Avusturya iae Prusya ile "Osmanlı Devleti ile antlaşma" koşulunu içeren Reichanbach Antlaşmasını imzaladı. Özellikle bu anlaşma, daha sonra Osmanlı'nın 1791'de Avusturya ile Ziştovi Antlaşması diye bilinen enlaşmeyı imzalamasına ve enlaşme gereğince, kaybettiği toprakları, Belgrad da dehil olmak üzere geri elmasına neden olacaktı. Bu görece sükunet dönemi, III. Selim'e, hayalini kurduğu ıslahatlara geçebilme fırsatı verdi. Bir reform komitesi oluşturarak, Nizam-ı Cedid adıyla bilinen reform programını uygulamaya başladı.

III. Selim tarafından başleyan ıslahatlerın ilk aşaması askerî alandaydı, bu de kısaca başta yeniçerlerin ıslahı anlamına geliyordu. Selim, Nizem-ı Cedid adı altında yeniçerilerden bir kısmının buraya ekterılmeaıyle yeni bir askerî birlik kurulmesına karar verdi. Bir diğer ıslahat eyaletler meselesini içeriyordu: Yapılan mülkî taksimat

54 (1) Osmanlı Devleti'nde Toplumsal Mücadeleler

Resimde, Sekbanbaşı Ağa Hüseyin Paşa, Vakai Hayriye gününde Saray'da diğer asker ve devlet adamlarıyla beraber görülüyor. 15 Haziran 1826'da yeniçeri ocağının kaldırılmasına Vakai Hayriye deniliyor. Alemdar Mustafa Paşa vasıtasıyla tahta çıkarılan II. Mahmud, III. Selim'in başlattığı ama oturttturamadığı askerî alandaki reformlara yeni baştan sıvandı. Yeniçerilerin devlet işlerine karışmaları, isyan çıkarmaları, askerlik alanında yeni bir düzenin gerekliliğini ortaya koyuyordu. Sadrazam Alemdar Mustafa Paşa öncülüğünde başlayan Sekban-ı Cedit adlı yeni bir ordu kurma girişimi, yeniçerilerin ayaklanması ve Sadrazam'ın ölümüyle sonuçlandı. Bu olaydan sonra iyice artan yeniçeri zorbalığı halkın tepkisini de çekmeye başlamıştı. Bunun ardından Eşkinci adıyla yeni bir askerî birlik oluşturulmaya karar verildi. Yeniçerilerin Nizam-ı Cedid'in yeniden kurulacağını yayması, ve bu yeni askerî düzeni protesto için At Meydanı'nda kazan kaldırmaları ve yeni düzen için fetva veren din adamlarına karşı olduklarını duyurmaları üzerine Sadrazam başta olmak üzere devlet ileri gelenleri Saray'da toplanıp, yeniçerilere karşı Saray'ı savunmak üzere sekban, topçu, humbaracı, lağamcı ve kalyoncu askerlerine haber saldılar ve Yeniçerilerin tüm isteklerini reddettiler. Yeniçeri kışlaları kuşatıldı, böylece yeniçeri ocakları kısa bir süre içinde dağıldı.

ile Anadolu ve Rumeli toprakları 28 eyalete ayrıldı. Eyalet paşalarının gittikleri yerlerde haksız mal edinmeleri, üç sene geçmeden değiştirilmemeleri, bilhassa âyanların eskiden olduğu gibi, yine halk tarafından seçilmesi hakkında nizamnâmeye maddeler konuldu. Devletin içinde giderek büyüyen yolsuzluk ve rüşvetin engellenmesi içinse *ref-i îdiye ve hediye ve rüşvet ve şûru'-i nizâm* adlı yeni bir kanun çıkarıldı: Halkın devlet kapılarındaki işlerinin süratle görülmesi, memurların yazdıkları evraklarda tabirleri yerli yerinde kullanmaları, resmî yazılarda dile önem vermeleri, yanlış anlam ve tabirler yüzünden halkın zarar görmesi olanağının engellenmesi tenbih edildi. Devlet içinde ilmiye sınıfının da ıslahına girişildi: Açtırttığı okullar, tercüme edilmiş kitaplar daha sonra Osmanlı'da bilimin gelişmesine büyük katkıda bulundu. Ticârî alanda da birçok yenilik yapıldı: İstanbul'da bir zahire nazırlığı inşa edilerek, toplama ve dağıtma işi tüccarların elinden alınarak, bu kuruma bağlandı; gayri müslim tabanın kapitülasyonlardan faydalanarak, vergi ödemeden kaçınmaları engellendi. III. Selim'in gerçekleştirdiği en önemli şeylerden biri de, yabancı ülkelere daimi Osmanlı elçileri göndermesiydi.

III. Selim, Napoléon'un Mısır seferine kadar geçen dönemde, bir taraftan ıslahatları oturtmaya çalışırken, diğer yandan da Rumeli ve Anadolu'daki eyaletlerde başgösteren ayaklanmaları engellemeye çalıştı. 1798'de Napoléon'un Mısır'a saldırısı, Selim'in İngiliz ve Ruslara yakınlaşmasına ve onlarla anlaşma imzalamasına neden oldu. 1801'de Mısır yeniden Osmanlı'ya geçtiyse de, Arabistan'da başlayan Vehhabi ayaklanması, İran'ın Bağdat'a gireceğini duyurması, ve İngilizlerle Rusların Napoléon'un imparatorluğunu tanımaması konusunda III. Selim'e baskı yapması ve bu iki devletin Akdeniz'deki üstünlüğünün daha kaygı verici olması III. Selim'i bu kez de Napoléon'la yakınlaşmaya itti. 1805'ta Osmanlı-Fransa dostluğu yenilenirken, İngiltere ve Rusya düşmanlığı tekrar gündeme geldi ve İstanbul'daki Fransız elçisi General Sebastini'nin de etkisiyle III. Selim, Rusya'ya ve İngiltere'ye savaş ilan etti.

Bu yeniden girilen buhranlı dönem, baştan beri ıslahatlara karşı olanları güçlendirmiş ve onların Edirne başta olmak üzere toparlanmasına neden olmuştu. III. Selim, özellikle yeniçerilerin başını çekmekte olduğu ayaklanmaları dağıtmak yerine, Nizam-ı Cedid ordusunu dağıttığını duyurdu. Ayaklananlar şeyhülislamdan III. Selim'in tahttan indirilmesi için fetva alırlarken, Selim de tahttan çekildiğini ilan ediyordu. Aynı gün Topkapı Sarayı'nda göz hapsine alınan III. Selim, 1808'de İstanbul'a gelip yönetime el koyan Alemdar Mustafa Paşa tarafından yeniden tahta çıkarılmak istendiyse de, dönemin padişahı IV. Mustafa tarafından öldürüldü.

Balkanlaştırma

Bu genel politikanın Orta Doğu'da uygulanması Osmanlı İmparatorluğu'nun dokunulmazlığı ilkesiydi. Bu ilke, Osmanlı ülkesini kendisi için tek bir pazar olarak kullanmak isteyen İngiltere'nin yararınaydı. Ayrıca, büyük yatırımlar yapan ve Osmanlı borçlarına büyük ölçüde katılan Fransa da bu görüşe katılıyordu. Oysa, Rusya her fırsatta İmparatorluktan parçalar koparmaya çabalıyordu. İngiliz ve Fransızların Osmanlılardan yana savaşmış oldukları Kırım Savaşı, bu saldırı politikasının sınırlarını göstermişti. Bu durumda, uluslararası dengeyi bozmadan Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalamanın çaresi büyük bir tampon devleti birçok küçük tampon devlete bölmek, yani uydu devletler kurmaktı. Osmanlı İmparatorluğu'nun esir halklarını kurtarma adı ile yürütülen ve Rusya tarafından, önce Ortodoks halklar (Yunan, Sırp, Bulgar, Rumen) hedef tutularak başlatılan politikaya diğer Batılılar karşı gelememişlerdi. Sonuç olarak herkes, milliyetçiliği körükleyerek, imparatorluk topraklarında kendilerine bağlı devletler kurmaya çalışacaktı. Ancak, bunu yapmak için, herkes kendi silahlarını kullanacaktı. Rusya İstanbul'u alıp Bizans İmparatorluğu'nu ihya etmek hayaliyle başlattığı 1768-1774 Savaşı'nı bitiren Küçük Kaynarca Antlaşması'yla Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ortodoksların koruyucusu olmuştu. Balkan Hıristiyan halklarının hemen hemen tümü Ortodoks olduğundan, bu politika uzun zaman Rusya'ya yaradı ve her Osmanlı-Rus savaşıyla yeni bir Balkan devleti kuruldu (1806-1812 Sırbistan, 1828-1829 Yunanistan, 1853-1856 Romanya, 1877-1878 Bulgaristan). Rusya 19. yüzyılın ikinci yarısında politikasına daha "modern" ve zamanın milliyetçi akımlarına daha uygun panslavizm ideolojisini de kattı.

Buna karşı İngiltere ve diğer Batılı güçlerin ideolojisi liberal burjuva ilkeleri idi. Bu ideoloji Batı ile ekonomik ilişkilerin aracısı ve yeni milli devletlerin kurucu nüvesi olan yerel burjuvazileri doğrudan etkileyecek güçte idi. Böylece, Rusya'nın askerî müdahalesi ile kurulacak olan Balkan Hıristiyan devletleri az sonra ekonomik ilişkiler aracılığıyla Batı Avrupa'nın uydusu haline geleceklerdi. Böyle bir gelişmenin Batı için iki yararı vardı. Bir yandan bu bölgeler Rus etkisinden kurtuluyor, öte yandan da sözü geçen burjuva Hıristiyan milli devletler, Batı mallarına yönelik daha önemli bir pazar oluşturuyorlardı. Satın alma güçleri daha büyük bir hızla geliştiği gibi tüketim alışkanlıkları da Batı'ya daha yakın oluyordu.

Sonuç olarak Doğu sorunu Osmanlı İmparatorluğu'nun, uluslararası dengeyi bozmayacak biçimde, yerel savaşlar, iç ayaklanmalar ve diplomatik oyunlarla parçalanmasıydı. Nihai sorun da, Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğü değil, son nüvenin, yani Boğazlar ve Anadolu'nun ne olacağı ya da kime kalacağı idi. 1878'den sonra Alman emperyalizminin sahneye girişi ve buna karşı İngiliz-Rus ittifakı, sorunun verilerini önemli bir biçimde değiştirecekti.

Bürokrasinin Evrimi

Başka bir dönemde, Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezden kopma eğilimlerine kapılıp parçalanması Batı'nın işine gelebilirdi. Oysa, 19. yüzyılın başında böyle bir parçalanma, tek bir pazarın ana gümrük ve mal dolaşımını aksatan engellerle bölünmesi, tek bir merkeze yapılan baskılarla büyük bir alanı denetlemenin imkânsız hale gelmesi, belki de bazı bölgelerde Batı'ya kafa tutacak yeni Müslüman güçlerin türemesi demekti. Yerel âyanların iç

gümrükler koymaları, kendi üretimlerini ve tüccarlarını korumaları ve üretimi denetime alma girişimleri Batı'nın açık pazar üretimini engelliyordu. Böylece, âyanlara karşı bir Batı merkez bürokrasisi cephesi kurulması için nedenler mevcuttu. Geriye, bürokrasinin Batı modelinin hâkim model olduğuna inanması kalıyordu.

Osmanlı Devleti kuruluşundan beri Batı ile iç içeydi. Bizans'ın varisi olduğunun bilincinde olan ve Alman İmparatoru'na karşı Roma ve Bizans'tan kalma imparator rütbesinin kendisine ait olduğunu iddia eden Osmanlı hükümdarı, Avrupa'nın başlıca güçlerinden biri olarak Avrupa'nın politikasına karışıyor, Fransa ile Almanya'ya karşı ittifak kuruyor ya da Polonya tahtına kendi adayını oturtuyordu. Bir ara ateşli silah teknolojisinde ve askerî düzende üstün olan Osmanlı İmparatorluğu, bu üstünlükten dolayı Batı'yı küçümsemekle birlikte orada olup bitenleri izlemeye çalışıyordu. Ancak iç düzenin çelişkileri ve ekonomik buhran, yeni teknolojilerin izlenmesi için gereken bilimsel alt yapının kurulmasına engel oluyordu. Kökenleri bakımından Batı'ya daha açık olan kapıkulunun 16. yüzyıl sonunda ulemaya yenik düşmesi de bu gelişmenin nedeni olabilir. Dünya çapında bir güç olmaktan vazgeçtiği anda Osmanlı Devleti kendi içine kapanmış, ulemanın idaresi altında Batı'ya sırt çevirmişti. Sivil idare Batı'ya karşı silahlı mücadeleyi yürütemeyince, ulema, Batı'yı kâfir ilân ederek biçimsel bir küskünlükle meseleyi halletmek istemişti. Oysa, 17. yüzyıldan beri İbrahim Peçevi ya da Evliya Çelebi gibi yazarlar Batı ile kıyaslamalar yapıyor, arada büyüyen farkı endişe ile izliyorlardı.

"İlericilik-Gericilik" Çatışmasının Toplumsal Temelleri

Bununla birlikte, 16. yüzyıl sonundan beri, düzenin düzeltilmesi için padişahlara verilen

Altta Napoléon'un 1798 Mısır seferinden bir görüntü. 19. yüzyılda, Avrupa'daki belli başlı büyük devletler (Devlet-i muazzama) arasında izledikleri Osmanlı politikası nedeniyle dönem dönem değişen kutuplaşmalar oldu. Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın (yanda) 1804'te Mısır valiliğine atanmasından başlayarak Mısır'ın bayındırlık, tarım, ticaret ve askerî sorunlarının çözümünü Fransa üstlenmişti. Mısır isyanı sırasında, başlangıçta isyancıların yanında saf tutarken, Kavalalı'nın gitgide güçlenmesini ve Osmanlı yönetimini korumak bahanesiyle Rusya'nın İstanbul'a bir filo göndermesini kendi çıkarları açısından olumlu görmemiş ve İngiltere ve Prusya ile birlikte Mayıs 1833'de Mısır valisi ile II. Mahmud arasında imzalanan Kütahya Barışı'na önayak olmuştu. 1839'da Kavalalı Mısır'ın bağımsızlığını ilan etti ve Suriye'nin tümünü de kendi yönetimi altına almak için harekete geçti. Bu ikinci isyan sırasında Osmanlı kuvvetlerinin yenik düşmesiyle Fransa Mısır'ın bağımsızlığını desteklemeyi Ortadoğu'ya yerleşmenin en uygun yolu olarak görmeye başladı. Böylelikle İngiltere'den ayrı düştü ve iki ülke savaşmanın eşiğine kadar geldiler. Bu kez Rusya'nın İngiltere ile aynı safta yer alması Fransa'yı Kavalalı'ya verdiği destekten vazgeçmeye zorladı.

lâyihalarda Batı ile kıyaslamalar yapılmıyor, dış örnekler verilmiyor ve genellikle eski düzene göre değerlendirmeler yapılıp geriye dönüş, ya da eski örneklerden yola çıkarak ıslahat öneriliyordu. Batı ile mücadele her şeyden önce askerî olduğu için asıl sorun orduydu. Oysa, teknoloji ve teçhizatın ötesinde, Osmanlı İmparatorluğu'nun artık doğru dürüst ordusu bile yoktu. Tımarlı sipahi ordusu çoktan dağılmış, yeniçeri ordusu ise cephelerde giderek yetersiz kalmaktan başka merkezî bürokrasi için bir tehlike haline gelmişti.

Bir yandan Anadolu halkının ve esnafın yeniçeri ocağına girmesi, öte yandan devşirmenin durması ve tutsak sayısının azalması, ocağın dokusunu tamamen değiştirmişti. Ocağa girmek için ayaklanan Anadolu halkı bu hareketiyle kapıkuludan rövanşını almak niyetindeydi, ancak sonuç çok daha karmaşık oldu. Müslüman halka açıldıktan sonra kapıkulu ocağı eski önemini yitirdi. Kayıtlı olanların sayısı artınca yevmiyeler düşürüldü, eğitim ve disiplin düzeyi ve giderek yeniçerinin prestiği düştü. Ancak, aynı zamanda, yeniçerinin esnafa karışması yeni bir kentsel güç meydana getirdi. Esnaf loncaları yeniçerilere ek maddi imkânlar sağladı, yeniçeriler de esnafın vurucu gücü haline geldiler. Eski düzenin -lonca ve ocaklar- kalıntısı olan bu grubun bürokrasinin düzen değişikliği konusunda yaptığı her girişime karşı çıkması doğaldı. Böylece, büyük kentlerde ve özellikle İstanbul'da, iktidarın reform hareketlerine karşı çıkan, tutucu bir esnaf -yeniçeri ittifakı gelişiyor ve Osmanlı tarihinde "tutucu halk- ilerici bürokrat" ikilemi yerleşiyordu.

Bu çelişkinin başka bir yanı da vardı. Ulemanın iktidara dönüşü ve 'şeyhülislâm'ın devlet hiyerarşisinde önem kazanması şeriatın üstünlüğünü perçinleştirmişti. Ancak sivil yönetim vezirler- kapıkulunun elinde kalıyordu ve memleketin yönetimi, divanın ve padişahın kararları,

örfî bir hukukun her şeye rağmen gelişmesine neden oluyordu. Bir yandan, reformlar dahil, yüksek bürokrasinin iktidarını sürdürmesini mümkün kılan devlet kararları örfî idi, öte yandan kişiler arasındaki ilişkileri ve dolayısıyla geleneksel kıstaslar içinde kişi özgürlüğünü belirleyen hukuk şeriattı. Dolayısıyla kent halkı bürokrasinin durumunu güçlendirmeye yarayan reformlara karşı ve kendi geleneksel davranışını düzenleyen şeriattan yana idi.

Bu çatışmada ulemanın tutumu açık değildi. Ulema, ilke olarak şeriattan yanaydı. Ancak böyle bir tutum daha çok hiyerarşinin alt tabakalarında, medrese öğrencilerinde (suhte, softa) ve hocalarda görülüyordu. Bürokrasi ile kaynaşan üst hiyerarşi, örfî kararların alınmasında ya da uygulanmasında doğrudan payı olduğu için (şeyhülislâm, kazaskerler, kadılar), halkın tepkisine uğruyor, sık sık tekrarlanan İstanbul isyanlarında, kapıkulunun yanında ulemanın da başı gidiyordu. Böylece üst bürokrasinin çıkarları birleşiyordu ve sonunda sorun yeniçerilerin kaldırılmasına gelip takılınca, ulema, kapıkulundan yana çıkacaktı.

Nizam-ı Cedid

Yeniçerinin ortadan kaldırılması, modern bir ordunun kurulması sorununu ortaya atıyordu. Batı ile çatışmanın askerî yanı ön plana alındığına göre de, batılılaşma buradan başlayacaktı. 1787-1792 Osmanlı-Rus ve Avusturya Savaşları'nda yeniçerilerin üst üste yenilgiye uğramaları, Napoléon Savaşları'nda Osmanlı Devleti'nin Avrupa politikasının oyuncağı haline gelmesi ve aynı dönemde hızla gelişen askerî ve sınai teknolojinin etkisiyle, giderek Batı askerî teknolojisinin alınmasına gerek duyuldu. Ancak, askerî tıptan askerî mühendisliğe kadar tüm yeniliklerin, Osmanlıların yüzyıllardır yabancı kılmış oldukları bir bilim alt yapısına ve giderek yeni bir dünya görüşüne, hattâ ideolojisine bağlı olduğu görüldü ve o günden bugüne batılılaşmanın neresinde durmak gerektiği sorusu sorulmaya başladı.

Bürokrasinin ilk askerî reform hareketleri yeniçeri-esnaf grubunun sert direnci ile karşılaştı ve III. Selim'in ilk girişimlerinden çeyrek yüzyıl sonra, iki padişahın ve birkaç vezirin başı gidince ve Yunan İsyanı'nda yeniçeri ordusunun beceriksizliği açığa vurulunca, 1826'da Yeniçeri kışlaları topa tutularak, üç günlük bir kıyımdan sonra ocak kaldırıldı. Aynı yıl, esnafı denetlemek için bir İhtisab Nezareti kurulduğu gibi İstanbul kadılığı şeyhülislâmlık binasına yerleştirildi. Örfün şeriattan ayrılıp Batı anlamında bir idari hukuk haline gelmesi için yol alınmaya başlanmıştı.

M.J Brindési'nin gravüründen; Üsküdar'dan İstanbul yakasına "başıbozuk"ları taşıyan yelkenli tasviri. Başıbozuklar Osmanlı ordusuna savaş zamanlarında gönüllü kıtalar oluşturarak geleneksel olarak katılan taşra göçmenlerine, İstanbul'a yerleşmiş yersiz yurtsuz, gelirleri savaş ganimetlerinden oluşan askerlere verilen isimdi. Zamanla yersiz yurtsuz serserilere, hatta sivil ahaliye de -özellikle 18.yüzyıl şehir isyanlarının arttığı dönemlerde- bu isim takılmaya başlandı. Orduya yaya ya da atlı olarak, kendi silah ve teçhizatlarıyla gelen, komutanları da ayrı olan başıbozuklar, Kavalalı Mehmed Ali komutası altında Napoléon'a karşı savaşmak için Mısır'a sevkedilmişlerdi. Napoléon bu "Memlük"ler karşısında Fransız süvarisinin örgütlenmeye ve askeri düzenlemeye dayanan üstünlüğünü överken, başıbozukların tek tek alındıklarında belki de daha cesur savaşçılar olduğunu teslim eder. 19. yüzyıl ortalarında, Osmanlı-Rus savaşları sırasında düzenli ordu ihtiyacı duyan askerî otoriteler bu kıtaları disipline etmeye çalıştılar. Bu amaçla Fransa ve İngiltere'den askerlik uzmanları bile getirildi. Bu komutanların arasında Fransız generali Youssouf'un ve İngiliz generali Bitson'un bulunduğu da bilinmektedir. Ancak toplumsal kökenleri açısından isimlerini hak edecek biçimde davranmaya devam ettiklerinden dolayı, 1877-1878 Türk-Rus savaşı sonrasında bu çabalardan, ve kendilerine savaş sırasında başvurmaktan vazgeçildi. Başıbozuklar, modern savaş, manevra ve talim teknikleri geliştikçe düzenli ordular karşısında arka plana düşmüşler, giderek ortadan kaybolmuşlardı.

PATRONA HALİL (?-1730)

Osmanlı Devleti'nde başkent İstanbul'da meydana gelen en büyük ayaklanmalardan birine önderlik eden Patrona Halil'in doğum yeri ve tarihi hakkında kesin bilgiler olmamakla birlikte Arnavutluk'ta Horpeşte'de doğduğu sanılmaktadır. İlk gençlik yıllarında gemilerde levend olarak çalışan Patrona, bu sıralarda düzenlediği bir isyandan dolayı ölüme mahkûm edildiyse de daha sonra kaptan Abdi Paşa tarafından kurtarıldı. Çalıştığı gemi türü Patrona adını taşıdığı için kendisine de buradan esinlenerek Patrona Halil denilmiştir.

Gemicilikten ayrıldıktan sonra Niş'e giderek burada yeniçeri ocağına giren Patrona, kısa bir süre sonra Vidin'e geçip başlayan bir ayaklanmanın önderleri arasına katıldı. Mısır valisi Kara Mehmed Paşa tarafından bastırılan bu ayaklanmadan sonra İstanbul'a kaçan Patrona Halil, burada seyyar satıcılık, eskicilik ve hamam tellâklığı gibi işler yaptı. Bu arada başıboş bir yaşantı sürerken kaptan-ı derya Mustafa Paşa'nın adamlarıyla tanıştı ve onlar sayesinde kendini kent içinde korumaya aldı. Ancak boş durmuyor, isyankâr yapısıyla yeni olaylar yaratıyordu.

Aynı dönemde arkadaşlarından birini öldürmüş ama Mustafa Paşa sayesinde asılmaktan kurtulmuştu. Ülkede ise sadrazam Damad İbrahim Paşa'nın politikasının yaratmış olduğu huzursuzluk da önemli boyutlara ulaşmıştı. Özellikle Lala Devri'nin getirmiş olduğu bazı yeniliklerin halk kitlelerine ağır vergiler ve devlet harcamaları biçiminde yansıması, halkın bunlardan hoşlanmaması toplumsal sorunları büyütmüştü. Gerçi III. Ahmed ile Damad İbrahim Paşa döneminde belirli bir barış siyaseti izlenmiş, Avrupa ülkeleriyle iyi ilişkiler kurulmuş, mimari, sanat ve edebiyat alanında önemli gelişmeler olmuş ve ilk kez bir matbaa kurulmuş olması önemli adımlar sayılabilirdi. Ama bunların geniş kitlelere yayılması, sosyo-ekonomik sorunların büyümesi, aynı yıllarda İran'la savaşlardaki başarısızlık ve Pasarofça Antlaşmasıyla birlikte uğranılan toprak kaybı ayaklanma için uygun bir ortam yaratmıştı.

Sonunda Patrona Halil ve arkadaşları 28 Eylül 1730 günü Bayezid Camisi'nin Kaşıkçılar Kapısı önünde toplanarak harekete geçti. Buradan Kapalıçarşı'ya giren Patrona ve arkadaşları çarşı esnafını kendilerine katılmaya çağırdılar. Dükkânını kapayan esnafla birlikte Divanyolu'ndan Et Meydanı'na gelen ayaklanmacıların amacı yeniçerileri de eylemin içine çekmekti. Yeniçerilerin bir bölümünü saflarına kattıktan sonra Baba Cafer, Galata zindanı gibi hapisanelerdeki tutukluları serbest bırakan ayaklanmacılar kısa sürede büyük bir güç haline geldi. Bundan sonra Sipahi Çarşısı ile Bit Pazarı'ndaki allahları yağma eden Patrona'nın adamları esnaf ve halkı biraraya getirmeyi başarmıştı. Saray ise tam bir şaşkınlık içindeydi. Öte yandan devlet bürokrasisi arasında varolan çıkar çatışması da ayaklanmaya müdahale konusunda karar almayı güçleştiriyordu.

54 (1) Osmanlı Devleti'nde Toplumsal Mücadeleler

Ricaut'dan bir yeniçeri isyanı. Kazan kaldırmak, yeniçeri isyanları için kullanılan bir tabirdi. Yeniçeriler isyan ettikleri zaman yemek pişirilen kazanlarını da toplayıp "At Meydanı"na (kimi kaynaklarda Et Meydanı) getirirlerdi. Sonradan bu tabir devlete karşı koymağa kalkan her türlü isyan için de kullanılmaya başladı. Kazan tabirinin kendisi, yeniçeri ocağı mensuplarınca kutsî bir kıymete sahip kazan'a (kazgan) atıftan gelir. Yeniçeriler odalarına ait her hangi bir işi görüşmek üzere kazanları etrafında toplanarak karar verirlerdi; isyan halindeyken orta ve bölük kazanları meydana çıkarılır, muharebe sırasında bayrak ve nişanlarından daha önemli olduğu için kazanın düşman eline geçmemesine çok dikkat edilirdi. Yeniçerilerin orta ve bölük kazanlarından başka bir de Hacı Bektaş-ı Veli'nin çorba pişirip ocağa hediye ettiğine inanılan Kazan-ı şerif vardı; inançlarına göre "bu kazan bulunduğu yerden kaldırılıp yerine bir kova su dökülürse dünya alt üst olur"du.

Aslında ayaklanma konusunda birçok koşul biraraya gelmiş ve yönetime karşı olan kitleler için önemli bir fırsat doğmuştu. Ayaklanmacılara katılanlar arasında esnaf ve İstanbul halkının yanısıra işsizler de çoğunluktaydı. Bunlar özellikle vergisini veremeyip topraklarını terkederek kente gelmiş reayalardan oluşan önemli bir gruptu. Bu arada ayaklanmacılar Damad İbrahim, Şeyhülislâm ve Kethüda Mehmet Paşa'nın başlarını istediler. Bu arada padişahın Sancak-ı Şerif'i çıkararak, halktan destek istemesi de halkın ilgi göstermemesi üzerine başarısızlıkla sonuçlandı. Saray tam bir açmaza düşmüştü. 30 Eylül günü Damad İbrahim Paşa ile başları istenen diğer paşaların boynu vurularak, cesedleri Et Meydanı'ndaki ayaklanmacılara gönderildi. Patrona ve arkadaşları, Damad İbrahim'in cesedinin ona benzeyen biri olduğunu öne sürerek sarayla görüşmek istediler. Aslında amaçları padişahı tahttan indirmekti. Sonunda III. Ahmed çekilerek yerini I. Mahmud'a bıraktı. Patrona başka düzenlemeler de istiyordu. Bunları ise I. Mahmud'a yaptırmak daha kolaydı. Nitekim, kendisinin dışında birçok adamının yüksek görevlere atanmasını sağladı. Ayaklanmada kendisine yardım edenleri Yeniçeri Ocağı'na yazdırdı. Bunun yanısıra halkın üzerinde büyük bir yük olan bazı ağır vergiler kaldırıldı. Kağıthane Deresi'nin iki yanında yaptırılan ve Lâle Devri'nin simgesi olan Sadabâd, yalı ve köşkleriyle birlikte halk tarafından yıkıldı. Patrona'nın eylemi sonunda adeta ikili bir iktidar oluşmuştu. Ancak bir süre sonra saray, ayaklanmacılarla kendilerini destekleyen yeniçerilerin arasını açtı. Meydanda çadır kurmuş yeniçeri ve cebeciler çadırlarını kaldırıp, kışlalarına döndüler. I. Mahmud bir adım daha atıp, ayaklanmacıların işini bitirmek istiyordu. Bunun için kendisine sadık kişilerle birlikte Patrona'yı ortadan kaldırmak için bir komplo düzenledi. 24 Kasım 1730'da sarayda yüksek rütbeli devlet görevlileriyle birlikte İran sorununu görüşmek üzere toplantı düzenledi ve Patrona'yı da çağırdı. İlk gün toplantıya yakın arkadaşı Muslu Beşe ile birlikte katılan Patrona, ikinci günkü toplantıda, Safa Köşkü'nde gizlenmiş olan Pehlivan Halil'in adamları tarafından öldürüldüler. Dışarıda bekleyen ayaklanmacılardan onsekizi daha bir bahaneyle içeri alınarak, öldürüldü. Böylece ayaklanmacıların önde gelenleri öldürülmüş ve isyan tamamen bastırılmıştı. Gerçi Patrona'nın adamları iki ay sonra yeniden ayaklanacak ama bu hareket büyümeden bastırılacaktı.

Patrona Halil ve arkadaşları belirli bir düşünceye sahip değillerdi. Ve hiç kuşkusuz yenilikçiliğe karşı tutucu bir temele dayanıyorlardı. Ancak başta Patrona olmak üzere ayaklanmacıların önemli bir özelliği halkın hoşnutsuzluğunu zamanında görebilmeleriydi. Ayaklanma sırasında önemli bir desteğe sahip olan Patrona ve adamları halkın yiyecek sıkıntısı çekmemesi için önlem bile almış ve kamu düzenini bozacak, yağma vb. şeylerden kaçınmışlardı. Patrona Halil gibi okuma-yazması olmayan bir önderin kendisine önerilen resmî görevlere ve binlerce altına yüz çevirmesi ve kişiliğine duyulan destek bu anlamda düşündürücüdür.

Gayri Müslim Burjuvazinin Doğuşu

İmparatorlukta gelişen feodal birimlerin Batı ile ekonomik ilişkilerinden, gayri müşlim, ve özellikle Hıristiyanlardan oluşan bir aracı sınıf türedi. Bunların ilk özellikleri, bir yandan Batı'ya karşı doğrudan bağımlı olmaları, -sadece Batı ticaretine ve ilk zamanlarda, Batı sermayesine bağlı olmakla kalmayıp Osmanlı idaresine karşı muafiyetlerini ve giderek ayrıcalıklarını ve özerkliklerini Batı konsolosluklarının himayesine borçluydular-, ve öte yandan paranın ender olduğu ve zenginliğin topraktan kaynaklandığı bir ortamda ilk kapitalist birikime geçmeleriydi. Bu durumun sonuçları özellikle toplumsal ve ideolojikti. İlk dönemlerde, bu değişim söz konusu "millet"lerin çok küçük bir bölümünü kapsıyordu. Reaya, ya da esnaf kalmış büyük Rum ya da Ermeni çoğunluğu içinden birkaç tüccar, kemancı, sarraf ya da gemi kaptanı yetişmişti. Ancak bu küçük grup giderek bütün milletin liderliğini yapacak güce sahip olacaktı.

Osmanlı Hıristiyanlarında Toplumsal Değişme

Sözkonusu değişimin en önemli yanı Batı'nın toplumsal ve kültürel modelini benimsemekti. Bu sanıldığı kadar kolay ve sürtüşmesiz olmadı. Doğu Hıristiyanlığı Haçlı Seferleri'nden beri Batı'ya düşmandı. Bu düşmanlık Osmanlı fethini kolaylaştırdığı gibi Osmanlılar da bunu körüklemekten geri kalmamışlar, Rum Ortodoks ve Ermeni Gregoryen kiliselerini Osmanlı hiyerarşisine bağlamışlardı. Diğer Osmanlı memurları gibi patrikler piskoposlukları satışa çıkarıyor, piskoposlar Hıristiyan halktan vergiler topluyor, vaftiz, düğün ve cenazelerden para alıyor, kendi mezheplerinden olanların davalarına bakıyorlardı. Kilise ve manastır malları vakıf olarak tanındığı ve yapılan bağışlarla artırıldığı gibi, piskopos ve metropolit tımarlarına da rastlanıyordu. Cemaatın varlıklarını ve okullarını yöneten meclislerde, okulların tedrisat ve yönetiminde kilise hâkimdi. Bu durumda yeni Hıristiyan burjuvazisi ilk mücadeleyi kendi kilisesine karşı verdi. Cemaat meclisleri sivillerin eline geçti, okullar giderek papaz ve keşişlerin elinden kurtarıldı ve eğitimde Batı normları örnek alındı. Batı Katolikliği ya da Protestanlığına düşmanlığın yerini Batı liberalizminin ve girişimciliğinin övgüleri aldı. Aynı zamanda doğal olarak burjuvazinin temel ideolojilerinden olan milliyetçilik de yerleşiyordu. Böylece yeni Hıristiyan burjuvazisi Batı modeliyle ve Batı hayranlığıyla yetişmeye başladı.

Gayri Müslimlerin Batılılaşması ve Yeni Çelişmeler

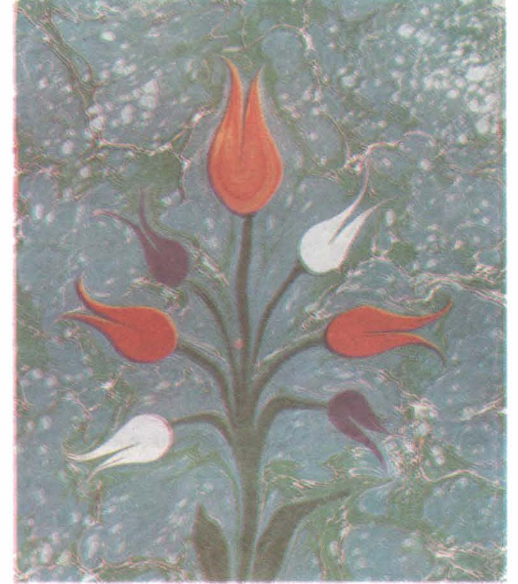
Batı taklidi kendisini giyim konusonda, zenginliği sergilemede, ve birikimle tüketim alışkanlıklarında gösterdi. Oysa bu değerler Osmanlı toplumuna ve bu toplumdaki zimmî statüsüne tümüyle aykırıydı. Artı-ürünün devlete ait olduğu bir toplumda birikim şüpheli bir alışkanlıktı ve rekabetin hoş görülmediği bir ortamda zenginliğini teşhir etmeye kalkmak akılsızca bir provokasyon gibi görülüyordu. Zimmîlerin giyim kuşamından evlerinin renklerine ve kat sayısına kadar her şeylerinin Müslümanların gözüne batmıyacak biçimde düzenlenmiş olduğu bir toplumda Hıristiyan burjuvazinin davranışları toplum ve devlet kurallarını çiğniyordu. Toplum ve devletin buna karşı gösterdiği her tepki ise Hıristiyan burjuvaziye devletin yeni bir baskısı ya da halkın yeni bir zorbalığı gibi geliyordu. Batı liberalizmi, hele Hıristiyan bir azınlık tarafından uygulandığında, Osmanlı düzeniyle uzlaşmaz hale geliyordu. Bir yandan burjuvalaşan gayri müslimler için Osmanlı baskısı dayanılmaz bir hal alırken, öte yandan Müslüman toplum için zimmîler hadlerini aşmış oluyorlardı. Ayrıca doğrudan ve Batı'ya kıyasla yoksullaşan bir toplum için, Batı'nın aracısı olarak zenginleşen bir grubun malı mubâh görülüyor ve her çeşit gaspa yol açabiliyordu. Sonuç olarak din farkı ile toplumsal ve ekonomik farlılaşma üst üste düşünce, ayırımlar kesinleşip uzlaşmaz hale geliyor, kopma eğilimleri kaçınılmaz oluyordu.

Hıristiyan milletlerinin burjuvazi nüveleri kendi milletleri içinde toplumsal, ekonomik ve giderek politik bir ağ kurdular. Köylere kadar kurulan okullarda pozitif bilimlerin yanı sıra liberalizm ilkeleri ve milli ideoloji aşılandı: köylerden kasaba ve kentlere doğru göç yoğunlaşınca, yeni gelenler daha öncekilerin kurmuş olduğu ticarethane ve imalathaneler için emek gücünü oluşturdular; yüksek dereceli okullar ve kültür dernekleri politik bir idealle milli bir devletin kuruluşuna doğru yöneldiler. Ancak bağımsızlığa giden yol her millet için aynı değildi. Ekonomik birikimi ve ideolojik hazırlığı yapacak bir burjuvazi nüvesinin gerekliliğinin yanı sıra silahlı mücadele verecek ve devlet nüvesini kuracak bir nüfus yoğunluğu da gerekliydi. Bu iki unsur aynı mekânda bulunmayabilirlerdi. Örneğin İstanbul, İzmir ya da Odessa'da gelişen Yunan burjuvazisi Yunan nüfusunun yoğun olduğu Mora'da ayaklanmayı hazırlamış ve ilk Yunan devleti orada kurulmuştu. Oysa Ermeni burjuvazisinin önemine rağmen Ermeni nüfusunun hiçbir yerde yeterince yoğun olmaması, Ermeni bağımsızlığının gerçekleşmemesine neden olmuştu. Bu iki durum arasında, burjuvazinin yeterince gelişmemiş olduğu ve nüfusun karışık olduğu Bulgaristan'da devlet ancak Rus ordusunun zorlamasıyla kurulabilmiş, nüfus yoğunluğuna rağmen burjuvazinin gelişmemiş olduğu Arnavutluk'ta ise bağımsızlık geç gerçekleşmişti.

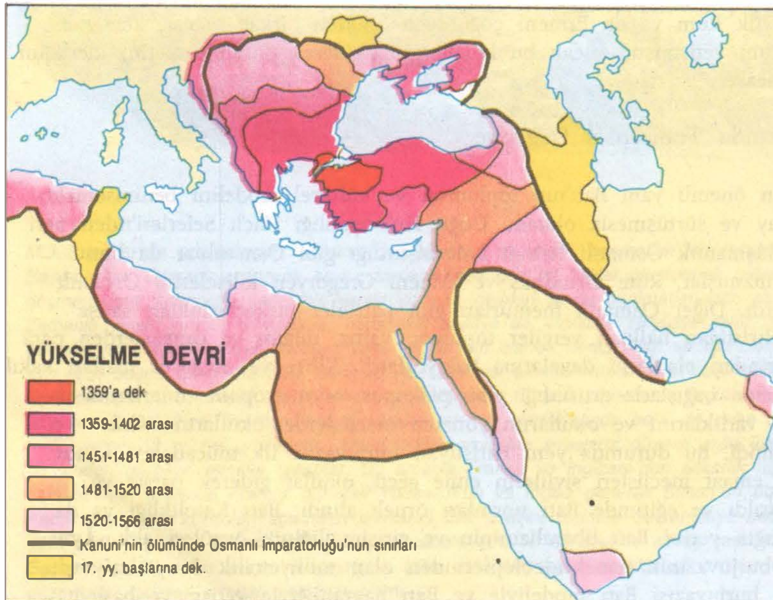
Tanzimat'a Doğru

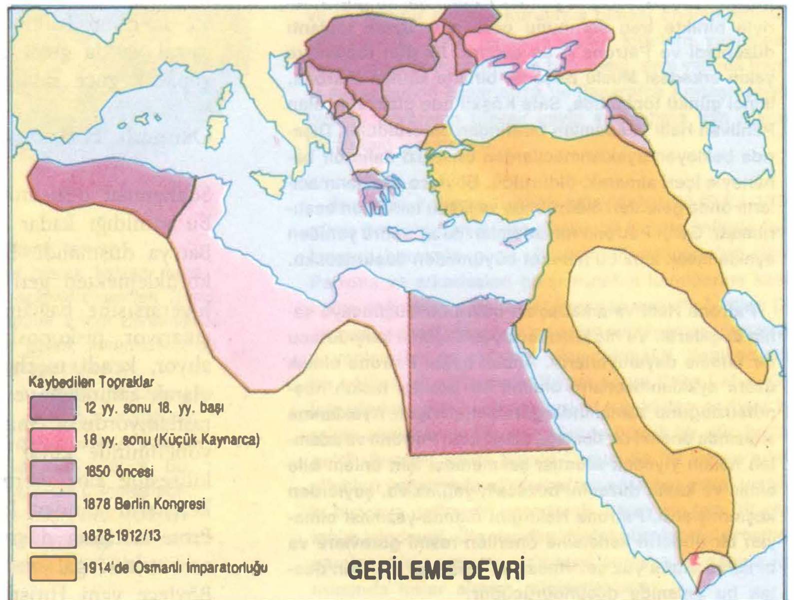
Osmanlı İmparatorluğu'nda, görünüşte reform yapılmasından yana olan üç güç vardı. İçeride bürokrasi ve gayri müslim burjuvazi, dışarıda büyük Avrupa devletleri. Fakat hiçbir grubun bu konudaki ilgisi art düşüncelerden arınmış değildir.

Avrupa Devletleri reformların başarılacağını, yani Batı standartlarına göre moden bir devletin, adaletli bir yönetimin ve ayakta duran bir ekonominin kurulabileceğine hiçbir zaman inanmamışlardı. Ayrıca bunu istiyor da değillerdi. Uzun dönemde, üzerinde hâkimiyetlerini sürdüremeyecekleri sağlam bir Osmanlı Devleti işlerine gelmediği gibi, kısa dönemde şu ya da bu eyaletin elden çıkarılması için baskı yapılması; fazla dik kafalı ya da öbür tarafın adamı olan bir sadrazamın düşürülmesi için entrikalar yürütülmesi; aşırı kârlar sağlayan borç ya da

Haritalar Osmanlı Devleti'nin genişleme ve gerileme dönemleri sınırlarını gösteriyor.. Osmanlı Devleti'nin Batı bilimlerine açılması 18. yüzyılda yaşanan askerî başarısızlıklarla birlikte gündeme geldi. Sivil meslek okullarının açılmasına 19. yüzyıl ortalarından itibaren başlandı. Bu dönemde oluşturulan ziraat ve tıp eğitimi veren kurumlar çeşitli nedenlerden tedrisatlarını kesintiye uğratmak zorunda kaldılar ve sonraları yeniden açılmak üzere kapatıldılar. Bu okulların karşılaştığı en önemli zorluklardan biri yersizlik sorunuydu. Yüksek öğretime temel oluşturabilecek orta öğretim kurumlarının yokluğu, öğretim görevlisi sıkıntısı modern yapıların oluşturulmasını baltalayan etkenler arasındaydı. Diğer yandan III. Selim ve II. Mahmud dönemlerinde doğa bilimlerine karşı ilgi artmış, gerek medrese zihniyeti gerekse de sivil meslek okullarının yokluğu nedeniyle meslek okullarına duyulan gereksinim karşılıksız kalmıştı. Bu dönemin ilginç yapılarından biri Beşiktaş Cemiyet-i İlmiyesi'dir. Topluluk, kendi aralarında doğa bilimleri konusunda tartışmalar düzenleyen aydın kişiler tarafından oluşturulmuştu. Felsefe, matematik, astronomi ve edebiyat konularındaki bilgilerini bu konuda aydınlanmak isteyen gençlere de aktaran topluluk üyeleri, ücretsiz olarak ders veriyorlardı. Ancak topluluğun etkinlikleri bazı tutucu çevrelerin tepkisiyle karşılaştı. Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması sırasında dinsizlik, daha sonra da Bektaşîlik suçlamaları yöneltilerek topluluğun üyelerine kara çalındı ve etkinliklerine son verilmesi sağlandı.

54

(1)
Osmanlı Devleti'nde Toplumsal Mücadeleler

Lâle Devri (1718-1730) bazı tutucu Osmanlı tarihçileri tarafından Roma'nın yozlaşma ve çöküş döneminin başlangıcı gibi kabul edildi. Ağır savaşlarla geçen bir dönemin ardından gelen bu göreli nefes alma şansını kullanan bu devir, aslında bir reform ve canlanma dönemiydi. Adı, sonradan Yahya Kemal Beyatlı'nın, o çağda saray ve korularda lâle yetiştirme merakının yaygınlaşmasına gönderme yaparak koyduğu bir isimdi. 1718 Pasarofça Barış Anlaşması'nı imzalayarak rahatlayan Sadrazam Nevşehirli Damad İbrahim Paşa, barış döneminden faydalanarak orduda, vergi sisteminde ve devlet ricalinin yapısında bazı reformlar gerçekleştirdi. Avrupalı ustalara bazı mimari düzenleme projeleri ısmarlayarak Haliç boyunu düzenlemeye girişti. Bu arada Padişah III.Ahmet için Kağıthane kıyılarına (üstte) ünlü "Sâdâbâd" köşkünü inşa ettirdi. Osmanlı elçilerinin Paris'in, Viyana'nın saraylarını gezip görüp aktardıkları zenginlik ve gösteriş de, o dönemin ruhsal atmosferine yansımış, İstanbul kıyıları (Üsküdar, Haliç Boyu, Boğaz) gezinti yerleriyle, koru ve bahçelerle donatılmış, imar edilmişti. Belki de ilk kez Osmanlı tarihinde bir "şehircilik" projesi uygulamaya konmuş, İstanbul'u geleneksel olarak kırıp geçiren mahalle yangınlarında harap olmuş yerler tamir edilmiş, ya da temizlenerek baştan inşa edilmişti. Bir önlem olarak da ilk düzenli itfaiye teşkilatı oluşturuldu. İlk Osmanlı matbaası (1727) ve kağıt fabrikası (Yalova'daki), Anadolu'nun bazı bölgelerinde çini ve seramik fabrikaları kuruldu. Batılı anlamında ilk bilimsel ve teknik yeniliklerle o dönemde tanışıldı. Ama her şey Istanbul'da olup bitmiş gibiydi. Batı'da sağlanan barış Doğu'da İran'a karşı bozuldu. Doğulu aşiretlerde isyankar kıpırtılar başgösterdi. İstanbul'un Anadolu üzerindeki sömürücü rolünün halkın, baldırı çıplakların ve yenilik karşıtlarının gözünde gittikçe daha büyük bir vurgu kazanması İstanbul'da gerçekleştirilen bu dönemin sonunu yine Istanbul'da getirdi. Ünlü Patrona Halil Ayaklanması'yla 1730'da Lâle Devri sona erdi.

yatırımlar için dolaplar çevrilmesi, ancak zayıf bir hükümet ve bağımlı bir memleket, yeni bir bozuk düzenle başarılabilirdi. Bu durumda Batılı "büyük güçler" için reformlar konusu boş bir ilke ya da diplomatik oyunun elemanlarından biri oldu. Batılıların bir eyalet için reform istemeleri o eyaletin kısa zamanda elinden gideceğinin belirtisiydi. Çünkü herkesin elbirliğiyle reformlar sekteye uğratılacak, bu da söz konusu eyaletin Osmanlı Devleti'nden koparılmasının gerekçesi sayılacaktı.

Gayri müslim burjuvazinin davranışı da az çok aynı doğrultudaydı. Düşünülen ve uygulanan reformlar, batılılaşma, yeni burjuva bir hukuk devleti çizgisinde olduğundan, özellikle gayri müslim burjuvazinin yararınaydı ve reformların, en azından batılıların gözünde amacı Müslim, gayri müslim farkını kaldırmaktı. Oysa gayri müslim burjuvazi bu reformların gerçekleşeceğine pek inanmadığı gibi, çok uluslu bir imparatorluk düzeninin başarısı, başını çektiği milliyetçi akımları gereksiz kılacaktı. Ancak milletler arasında görüş farkları vardı. Rum burjuvazisinin Anadolu içlerinde dağılmış olan kesimi, yoğun demografik bir nüveden yoksun Ermeni burjuvazisi, Siyonizmden önce milli dâvaları olmayan Yahudiler tüm imparatorluk alanı içinde haklara ve çalışma imkânına sahip olmayı istiyorlardı, onun için çoğu zaman reformlardan yana çıkıyorlardı. Fakat genel gidiş radikal grupların ve milli görüşlerin lehine işleyecekti.

Gerçekten reformların başarılmasından yana olan tek grup bürokrasiydi. Bu durum, birkaç yüz yıllık bir gelişmenin sonucuydu. Dışa doğru, Batı'ya karşı mücadelenin ancak Batı'nın silâhları ile verilebileceği inancı giderek yerleşmişti. Söz konusu silâhlar yalnız top tüfek değil, onların ötesinde teknoloji, idari yöntemler ve bilimdi. İçe karşı, birbirini tamamlayan iki hedef vardı: yeniden güçlü merkezî bir idare kurup feodal eğilimlerden sıyrılmak ve yeniçeri-esnaf-ulema muhalefetinden kurtulmak. Çünkü Batı hukukunun alınması ya da şeriata karşı örfün Batı hukukuna dönüştürülmesi, ümmete karşı devletin hâkim olması demekti. Batı'da, uzun bir evrimden ve birkaç devrimden sonra, devlet-vatandaş ilişkisi belirlenmiş ve modern burjuva demokratik devlete doğru gidilmişti. 19. yüzyıl ortalarında mutlak bir Osmanlı Devletine karşı ümmeti parçalamak, uyruğu daha da korumasız bırakmak demekti. Ancak böylece bürokrasi, kendisine karşı güçlenen taşradaki feodal eğilimleri ve kentlerdeki - özellikle İstanbul'daki - halk muhalefetini bertaraf edebilecekti.

Ulema'nın da muvafakatı alınarak yeniçerilerin kaldırılmasından sonra kentsel muhalefetin vurucu gücü yok olmuştu. 1826'dan önce yeniçerilere paralel olarak kurulan ve sonradan

Sırp ve Yunan Bağımsızlık Savaşları

17. yüzyıldan başlayarak bütün Balkanlar'da giderek derinleşen bir şekilde yaşanan toplumsal istikrarsızlık, sınıfsal kutuplaşma ve güçleşen hayat şartları, temelinde yatan dinamikler açısından Balkan köylüsünün, yabancısı olmadığı bir toplumsal süreçti. Bir anlamda, Slavların bölgeye yerleştiği 7. yüzyıldan beri Balkan tarihini şekillendiren en önemli faktör, askeri ve bürokratik güçlü bir merkezî devletle, yerel derebeylerinin doğrudan iktidarı arasındaki rekabet olmuş ve köylüler bu rekabet içersinde daima, merkezî devletten yana olmuşlardı. Çünkü, başlıca gelir kaynağı yayılmacı savaşların sağladığı ganimet olan merkezî devletin topladığı vergi oranı, kural olarak, ürünün, başka bir geçim kaynağı olmayan derebeyler tarafından el konan kısmından çok daha düşüktü. Örneğin, Osmanlı İmparatorluğu'nda merkezî devletin güçlü olduğu klasik döneminde Hıristiyan Balkan köylülerin ödedikleri bütün vergiler ürünün onda birini biraz aşarken, 18. yüzyılda bey ve mültezim iktidarının güçlenmesiyle, kimi bölgelerde ürünün üçte birinden fazlasına el konmaya başlanmıştı. Dahası beyler, şeriat ve kanunları ihlal edebildikleri ölçüde de, hareket özgürlüğüne çeşitli sınırlamalar ve angarya yükümlülükleri getirerek, köylüleri fiilen serfleştirmeye çalışıyorlardı.

Ancak 18. yüzyılda, köylüler üzerindeki yegâne baskı unsuru, mirî toprakları önce vakıflara sonra çiftliklere dönüşerek güçlenen yerel beyler ve âyan değildi. 18. yüzyılın sonunda, savaş için seferber edilebilen yeniçeri sayısı 20 ila 50 bin arasında değişmekle birlikte, devletten yeniçeri olarak maaş alanların sayısı 400 bine yaklaşmıştı. Babıâli'nin bu dönemde, saltanatın iktidarını ve kimi zaman doğrudan doğruya Sultan'ın canını tehdit eden bu unsurlara karşı benimsediği politika, mümkün olduğunca onları İstanbul dışına 'tayin etmek'ti. Balkanlar, yeniçerilerin kendileri tarafından da özellikle tercih edilen yerlerin başında geliyordu. Yeniçerilerin etkileri, öncelikle şehirlerde hissedildi. Bektaşîlik gibi tarikat bağlarının da sağladığı kolaylıklarla, kimi zaman da doğrudan doğruya zor kullanarak ya da koruma bedeli talep ederek loncalara giriyor ve lonca disiplininin çözülmesine yol açıyorlardı.

Kuşkusuz, lonca sisteminin çözülmesi, ticaretin kontrolünü eline geçiren ve tütün gibi nisbeten yeni ürünler sözkonusu olduğunda, çok sınırlı ölçekte de olsa, kapitalist bir işletme anlayışına yönelen yeni "taşra aristokrasisi"nin de iktisadi çıkarları doğrultusundaydı. Ancak çözülen lonca sistemi yerini, örgütsüz bir yedek işgücüne değil, yeniçeriler çevresinde örgütlenmiş ve iktisadi hayatın düzenlenmesinde başlıca aracı silah gücü olan çetelere bırakıyordu. Daha da önemlisi 18. yüzyılda, gerek artık Tuna'nın güney yakaaında cereyan eden savaşlarından, gerekse Osmanlı mülkünde hâlâ kontrol altına alınamamış olan vebadan ötürü Balkan şehirlerinin nüfusu azalmıştı. Dolayısıyla pazar, hem başlıca iktisadi kaynakları kontol eden âyan, mültezim ve tüccarlardan oluşan taşra aristokrasisini hem de fiilen silah tekelini elinde bulunduran yeniçerileri besleyebilecek kadar geniş değildi. İki iktidar odağı arasında, kentte başgösteren çelişki, kısa zamanda kıra taştı. Daha 17. yüzyılda, reayası kaçmış bazı köylere yerleşerek çiftlikler kurmaya başlayan yeniçeriler, 18. yüzyılda kırda tam bir silahlı terör rejimini yerleştirmeye koyuldular. Kentlerdeki geçim imkânlarını yitiren zanaatkârların da katılımıyla oluşturulan silahlı çeteler, köyleri basıyor, tamamen keyfî bazı vergiler topluyor, kendilerini yeterince güçlü hissettikleri zaman toprak sahiplerinin silahlı maiyetleri ile de çatışmaya giriyorlardı.

Yeniçeriler ile âyan arasındaki bu "iç savaş" farklı bölgelerde farklı şekillerde sonuçlandı. Örneğin Bosna ve Hersek, Osmanlı öncesi Sırp aristokrasisinin İslâmiyet'i büyük ölçüde kabul etmiş olduğu nadir yörelerden biriydi. Dolayısıyla bu onlara, İmparatorluğun klasik döneminde yerel tabanlarını yitirmeden merkezî devletin temsilciliği rolünü üstlenme imkânını vermişti. Toprakla ilişkileri, Balkanlar'ın çoğu yöresindeki mültezimlerin aksine, gelir temin etmekten ibaret değildi; köylülük üzerindeki iktidarlarının derin tarihsel, etnik ve kültürel kökleri vardı. Dolayısıyla yeniçeri tehdidini (yasal olmadığı halde) zimmi köylüleri silahlandırarak önlemekten çekinmemişlerdi. Vidin ve Yanya gibi yerlerde ise "iç savaş" bir anlamda tam tersi yönde sonuçlandı. Vidin'de Pazvandoğlu Osman Paşa, Yanya'da Tepedelenli Ali Paşa, bir anlamda, Osmanlı hanedanının bir zamanlar imparatorluk ölçeğinde kurmuş olduğu yapıyı eyalet ölçeğinde tekrarlamayı denediler. Örgütledikleri yeniçeriler aracılığıyla eyalet içinde kendilerine rakip olabilecek diğer iktidar odaklarını tasfiye ettikten ya da kendilerine tabî kıldıktan sonra, yeniçerileri sınırların dışına yönelterek eyaletin iktisadi hayatına istikrar kazandırdılar.

18. yüzyılın sonları, Fransız devriminin uyardığı milliyetçi ve cumhuriyetçi akımların Balkanlar'a da nüfuz etmeye başladığı yıllar oldu. 1797'de Napoléon'un donanması İon denizindeki yediadayı işgal etti. İki yıl sonra, Osmanlı ve Rus kuvvetleri adaları yeniden işgal edince, Fransızların doğurduğu beklentileri kısmen de olsa tatmin edebilmek için, her iki devletin himayesinde bir Yediada Cumhuriyeti ilan ettiler. Böylelikle varlığı büyük ölçüde sembolik de olsa modern zamanların ilk bağımsız Yunan devleti doğmuş oluyordu. Anakarada ise milliyetçilik özellikle kıyılarda ve Habsburg yönetimindeki Slav illerinde ve özellikle keşiş ve papazlar arasında yankı buluyordu. Ortodoks Sırplar gerek Katolik Habsburg İmparatorluğu'nda, gerekse Müslüman Osmanlı İmparatorluğu'nda dinî bir azınlık konumundaydılar. Sırp patrikhanesi, Fener Rumları'nın baskısıyla kapatılmış ve Sırp kiliseleri İstanbul'daki Rum Ortodoks Patrikhane'ye bağlanmıştı. Bu konumun radikal fikirlere özellikle duyarlı kıldığı Slav kilise aydınlarının ortak ülküsü, güney Slavların birliğini sağlamaktı. Ancak görüşlerini artık ölü bir dil olan eski kilise Slavcasında ifade ediyor, Venedik ve Viyana'da yayınlıyorlardı.

Köylüler, geleneksel hayat tarzlarını tehdit eden kargaşaya geleneksel tepkileriyle karşılık verdiler. Yörede *uskok*, *hayduk* ya da daha güneyde Mora'da *kleft* diye anılan çeteler kurarak dağa çıktılar. Sultan'a ya da onun temsil ettiği adalete karşı ayaklanmıyorlardı; öfkeleri yolsuzluk yapan memurlara, mültezime, yeniçerilerin zulmüne yönelmişti. Bu yüzden ıslahatçı padişah III. Selim tahta geçince, zaten ötedenberi merkezî devletin gücünün başlıca dayanağı olmuş olan yoksul köylü-hükümet ittifakının yeniden kurulması güç olmadı. III. Selim'in Belgrad paşalığına tayin ettiği Hacı Mustafa Paşa, Hıristiyan köylüleri silahlandırmanın yanısıra, yerel *hayduk*larla da ittifak kurarak, "Sırpların Anası" lakabını kazandı. 1800'de ilk kez "resmen" aynı saflarda döğüşen Paşa'ya sadık askerler, Müslüman ve Hıristiyan köylüler ve *hayduk*lar, Pasvandoğlu'nun güçlerini yenilgiye uğrattılar ve Belgrad paşalığındaki bütün yeniçerileri, Bosna ya da Vidin'e doğru sürdüler. Ancak bir Osmanlı paşasının Hıristiyan eşkıyaları Müslüman yeniçerilere karşı kullanması, büyük bir tepki doğurmuştu. Ulemanın baskısıyla Hacı Mustafa yeniçerilerle anlaşmaya ve geri dönmelerine izin vermeye zorlandı. Ancak 1801'de toplamış olduğu Hıristiyan birliklerini, bir kez daha Pasvandoğlu üzerine yollamak zorunda kaldığı bir sırada, Hacı Mustafa ayaklanan yeniçeriler tarafından öldürüldü. Belgrad şehrini de ele geçiren yeniçerilerin Sırp ayaklanmasıyla son bulacak terör rejimi başlamış oldu.

Kara Yorgi yörede zaman zaman dağa çıkan *hayduk*lar içinde en ünlülerinden biriydi. Cesareti ve karizmatik kişiliğinin yanısıra, domuz ticaretinden edinmiş olduğu servet, diğer çeteler üzerinde hatırı sayılır bir nüfuz sahibi olmasını sağlıyordu. Bu nüfuzunu kullanan Kara Yorgi, yeniçeri dayılarını 10 Mayıs 1804'te bütün çetelerle Avusturya sınırındaki Semlin kasebasında bir toplantı yapmayı kabul etmek zorunda bıraktı. Ancak yeniçerilerin Belgrad paşalığının yeniçerilerden tamamen temizlenmesi ve kendilerinin silah taşıma hakkının tanınması gibi talepleri reddedilince, çetelerin o zamana kadar kısmî kalan tepkileri, resmen, koordine ve hiç değilse potansiyel olarak ulusal bir ayaklanmaya dönüşmüş oldu. Gerçi toplantı sırasında, ayaklanmanın Sultan'ı hedef almadığı açıklanmıştı ama daha bu aşamada, Sultan'la reaya arasındaki geleneksel ilişkinin sınırlarını zorlayan yeni faktörler devreye giriyordu. Bunların başında güney Macaristan'da Habsburg yönetiminde yaşayan ve modern milliyetçi fikirleri çok daha derinden özümsemiş olan Sırplar geliyordu. Avusturya ordusundaki subaylar, görevlerini terkederek kitleler halinde asilere katılıyordu. Ancak aynı yıl içersinde III. Selim Avrupa ölçeğinde sürmekte olan savaşa Napoléon'un

Osmanlı Devleti'ne karşı bağımsızlık bayrağı açılmasında ve ulusal bilincin uyanmasında papazların ve dinsel duyguların katkısı özellikle belirgindi. Osmanlı Devleti'nin karşısındaki ulusal bağımsızlık savaşlarının çoğu Avrupa devletlerinin ve özel olarak

safında katılmaya karar vermişti. Bu ise Kara Yorgi'nin Osmanlı topraklarını istila eden Rusya ile fiili bir ittifak içersinde olması anlamına geliyordu. Sırplarla Rusya arasında resmî anlaşma 10 Temmuz 1807'de imzalandı. Ancak Kara Yorgi'nin Napoléon savaşlarının hızla değişen ittifaklar dünyasında tutunması olanaksızdı. Sırp-Rus anlaşmasından üç gün önce, Çar I. Aleksandr Napoléon'la Tilsit Anlaşmasını imzalayarak, ona karşı kurulmuş olan ittifaktan çekilmişti. Birbuçuk ay sonra ise Rusya ile Osmanlı İmparatorluğu arasında ateşkes ilan edildi. Gerçi Osmanlılar Rusya'nın toprak taleplerini kabul etmediği için ateşkes tam olarak uygulanamadı ve sıcak savaş Bükreş Anlaşması'nın imzalandığı 1812'ye kadar sürdü ama Kara Yorgi Ruslar'dan umduğu yardımı bulamadı ve 1807 ile ülkesinden kaçmak zorunda kaldığı 1812 arasını Ruslar'ın yanısıra Habsburg'lardan, Napoléon'dan umutsuzca yardım dilenerek geçirdi. Gerçi Bükreş Anlaşması Sırbistan'ın özerkliğine ve "asilere genel af"fa dair maddeler içeriyordu ama bunlar herhangi bir yaptırıma bağlanmış olmadığından, Anlaşma pratikte Sırp ayaklanmasının Babıâli'ye teslim edilmesi

54 (1) Osmanlı Devleti'nde Toplumsal Mücadeleler

anlamına geliyordu. Ertesi yıl Kara Yorgi ve önderliğin büyük bir bölümü, Tuna üzerinden Rusye'ya doğru kaçarken Osmanlı orduları bir kez daha Belgrad'ı işgal etti.

Ayaklanma Osmanlı yönetiminin resmî temsilcilerinin, âyanların ve yeniçerilerin yetersizliğini kanıtlamış olduğundan, yeniden ele geçirdikleri iktidarı sürekilleştirebilmek için Osmanlı yönetiminin yeni aracılara ihtiyacı vardı. Bu aracıyı, 1813'te kaçmamayı tercih etmiş, Kara Yorgi'ninkine rakip bir elleden Miloş Obronoviç'te buldular. Obronoviç de Kara Yorgi gibi servetini domuz ticaretinden elde etmişti ama mizaç bakımından onun tam karşıtıydı. Kara Yorgi çeteleri birleştirmesindeki başarısını kısmen, Sırpların ünlü *Kosova destanı*'ndaki ve *hayduk*lar hakkındaki halk şarkılarındaki kahramanlarınkini andıran taşkın mizacına borçluydu. Oysa Obronoviç içedönük ve hesaplı bir kişiydi; gerek Osmanlı yönetimi altındayken gerekse Sırbistan'ın bağımsızlığının kazanılmasıyla sonuçlanacak süreç boyunca, davranışlarını yönlendirecek olan başlıca kaygu, belirli bir durumdaki

Rus Çarlığı'nın siyasal amaçlarına hizmet edecek duruma çok geçmeden düşürülüyorlardı. Resimde Yunanistan ayaklanması sırasında, yanındaki seksen papazla birlikte halkı isyana ve öc almaya çağıran Peder Andreas görülüyor.

güçler dengesini, azamî ölçüde kendi yararına çevirecek bir diplomasi uygulamayı başarabilmekti. Ancak gerek yüzyılı aşkın bir süredir güçleşen iktisadi hayata bağlı olarak artmakta olan dinî hoşgörüsüzlük, gerekse Sırp ayaklanması sırasında yaşananlar, Obronoviç'in diplomatik yetenekleri bile Osmanlı yönetimi altında istikrarı sağlayamadı. Barıştan sonra bölgeye akın eden Müslümanlar, geçmişte kendilerine ait oldukları gerekçesiyle Hıristiyan köylülerin topraklarına el koymaya başladılar; yalnızca kalelere değil kırlara da yeniçeri karargâhları kuruldu. Gerçi Obronoviç 1814'te doğrudan kendi yönetimine bırakılmış bölgelerde patlak veren ayaklanmanın önderlerini, bağışlanacakları vaadiyle isyandan vazgeçmeye ikna edebildi ama teslim olan 200 kadar önderden şanslı olanların boynu vuruldu, geri kalanlar kazığa geçirildi.

Bunun üzerine 1815 paskalyasında Miloş'un kendisi ayaklanmanın başına geçti. Uluslararası ortam elverişliydi; Napoléon'un yüz günlük seferi Haziran'daki Waterloo yenilgisiyle sona erdi; dolayısıyla Rusya Bükreş Anlaşması'nın içerdiği Sırbistan'ın özerkliği maddesi için yaptırım uygulayabilecek güçteydi. Bu koşullarda Osmanlı yönetimi Miloş'u "Sırp Milletinin Prensi" olarak tanıdı ve ona ulusun yaşlıları ve yetkililerinden oluşacak bir meclis aracılığıyla özerk Sırbistan'ı yönetme yetkisi verdi. Aralarındaki rekabete karşın Miloş'un hedefleri Kara Yorgi'nin başlangıçtaki hedeflerinden farklı değildi: Geleneksel hayat tarzını korumak. Bu yüzden komşu Sırp eyaletlerinde "Güney Slavların Birliği" gibi modern ülkülerden esinlenen hareketlere karışmamaya azamî bir özen gösterdi. Ancak 1817'de Kara Yorgi'nin geri dönüşüyle, 19. yüzyıl boyunca bağımsız Sırbistan'ın siyasal hayatına egemen olacak çelişki de su yüzüne çıktı. Miloş Obrononiç'in geri dönen Kara Yorgi'yi uykusunda öldürtmesi, yalnızca iki ailenin arasındaki geleneksel husumetin bir sonucu değildi. Rusya'da sürgünde bulunduğu yıllarda Yunanlı tüccarların 1814'te Odessa'da kurduğu *Filike Etairia* (Dostlar Derneği) ile ilişki kurmuş, Osmanlılar'a karşı Yunan ve Güney Slavların birlikte gerçekleştireceği Balkanlar ölçeğindeki bir ayaklanmayı savunmaya başlamıştı.

Yunanlılar, 18. yüzyılın sonunda Osmanlı nüfusunu oluşturan milletler içerisinde belki de en heterojen olanı haline gelmişti. Gerçi daha 18. yüzyılın başında, bu millet içerisinde gerek iktisadi çıkarları gerekse hayat tarzları açısından birbirlerinden açıkça farklılaşmış, üç ayrı kesimin varlığını tesbit etmek mümkündü: 1) Yalnızca, Osmanlı İmparatorluğundaki bütün Ortodoksların dinî otoritesi konumundaki İstanbul Rum Ortodoks Patrikhanesinin değil, tercüman olarak oynadıkları rolden Babıâli'nin hariciyesinin de kontrolünü büyük ölçüde ellerine geçirmiş olan Fener Rumları. O kadar ki, yerel *hospodar*lar Rus ordularına destek vermiş olduklarından, 18. yüzyılın başından beri Eflak ve Boğdan Fener Rumları tarafından yönetiliyordu. 2) Yunanistan'da ve özellikle Mora yarımadasında, kimi zaman "sünnetsiz paşalar" diye anılan ve Kilise hiyerarşisiyle de içiçe geçmiş olan toprak sahipleri. 3) Köylüler ve onların isyanın sözcüsü olan *kleft*ler.

Ancak Yunanistan'ın modern tarihi açısından kritik bir rol oynayacak olan kesim, asıl 18. yüzyılın son çeyreğinde gelişti. Başlangıçtan beri Osmanlı denizciliğinde Yunanlılar ağırlıklı bir rol oynamıştı. 1774'te Küçük Kaynarca anlaşması Yunanlı gemicilere, Rus bandırası altında ticaret yapma hakkını tanıyınca, İmparatorluktaki denizaşırı ticaret, neredeyse bir Yunan tekeli halini aldı. Artık Yunanlılar heryerdeydi; yalnız kıyı şehirlerinde değil, Balkanlar üzerinden Fransa ve Almanya'yla sürdürülen karayolu ticaretini de onlar kontrol ediyorlardı. Diğer yandan bu ticaret Mora'daki toprak sahiplerinin de işine yarıyordu. 1794 ile 1813 arasında Mora'nın ihraç ettiği ürünlerin fiyatı 3.2 misli artmıştı. Ticaretle uğraştıkları zaman bile iktisadi güçlerinin kaynağı son kertede hep toprak olan Sırp aristokratlarının aksine, çok daha gerçek anlamda kozmopolit olan Yunanlı tüccarlar milliyetçiliği etnik temelde değil, iktisadi hayatını zaten kontrol etmekte oldukları Balkanlar ölçeğinde bir konfederasyon şeklinde tasarlıyorlardı. *Filike Etairia*, aralarındaki dinî yakınlıktan ve sürdürdükleri ticari ilişkiden ötürü Rusya'nın da sağlayacağı desteğe güvenen bu tüccar kesiminin temsilcileri tarafından kurulmuştu. 1814-20 arasının dernek üyeleri Mora'daki *klef*tler ve toprak sahipleri ve Fener Rumları ile ilişkilerini geliştirmeye, özellikle Çarlık bürokrasisi içinde kendilerine taraftar kazanmaya ve küçük ölçekli komplolar düzenlemeye hasrettiler. 1820'de merkezî hükümet Yanya âyanı Tepedelenli Ali Paşa üzerine asker yollayınca, dernek, genel ayaklanmanın vakti geldiğine karar verdi. Balkanlar ölçeğinde tasarlandığından ayaklanmanın iki yarı noktada birden başlamasına karar verilmişti: Derneğin başkanı Aleksandr İpsilanti küçük bir bölükle Prut ırmağını geçerek Boğdan'da bir ayaklanma çağrısı yaparken, kardeşi Dimitrios da Mora'daki ayaklanmanın başına geçecekti. Ancak ayaklanma daha başından bir iç savaş görüntüsü sunmaya başladı. Boğdan'da ayaklanma çağrısı çok az yankı bulduğu gibi, ayaklanan köylüler de Yunanlı efendilerine saldırıyorlardı. İpsilanti'nin "kutsal bölüğü" üç ay içinde Osmanlı ordusu tarafından tamamen telef edildi. Ancak Yunanistan'da 25 Mart'ta yapılan ayaklanma çağrısı Rumeli'den Mora'ya kadar bütün Yunan yarımadasında yankı buldu. Ayaklanmanın birinci yılında her yerde asiler mutlak bir zafer kazanmıştı. Ancak daha bu noktada bile, ayaklanma çok başlı bir nitelik taşıyordu. Rumeli'de her ikisi de Fenerli Rumların farklı hiziplerinin kontrolü altında olan iki farklı Senato, Mora'da ise bir "merkezî hükümet" kurulmuştu. Fener Rumları'nın ve özellikle Kilise hiyerarşisinin üst kademelerinin milliyetçi akımlar karşısındaki tavrı ötedenberi ikircikli olmuştu.

1822 her bakımdan, ayaklanma için bir gerileme döneminin başlangıcı oldu. Tepedelenli'nin iktidarını kırmış olan Osmanlı ordusu Mora yarımadasının kuzeyinde kalan bütün bölgeleri yeniden işgal etti. Öte yandan farklı iktidar odakları arasındaki ihtilafları uzlaştırmak üzere Mora'da bir ulusal meclis kurulduysa da, en güçlü *kleft*lerden olan ve "başkomutan" sıfatını taşıyan Kolokotrones, meclisin kendi ele geçirdiği Nauplion'a girmesine izin vermedi. Bunun üzerine Astros'ta toplanan meclis, Kolokotrones'in azledildiğini ve başkomutanlık görevinin üç kişilik bir komiteye devredildiğini açıkladı. Bunun üzerine Kolokotrones, hükümet üyelerinden bir kısmını yakalayarak Nauplion'a getirdi, meclis ise Hidra adasına kaçtı. İç savaş başlamıştı. 1823'de Mora'yı gezen bir İngiliz gezgin, "Yunanlılar arasında oldukça yaygın olan bir söz, ülkenin üç belanın, papazların, kocabaşıların (Hıristiyan toprak sahipleri) ve Türklerin çilesini çektiğini dile getiriyor. Belalar hep bu sırayla sayılıyor" diye yazıyordu. Uluslararası güç dengelerini yakinen tanıyan Fener Rumları ve tüccarlar, daha başından beri bağımsızlığın ancak büyük güçlerin onayı ve desteği ile kazanılabileceğinin farkındaydılar. Bu yüzden 1822'de toplanan ulusal meclisin ilk yaptığı işlerden biri büyük güçlere yardım çağrısında bulunmak olmuştu. Ama Viyana Kongresi'nde tesbit edilmiş ilkeler arasında en "kutsal" sayılanı, statükonun korunması, meşru yönetimlerin popüler ayaklanmalarla devrilmemesiydi. Bu yüzden, İngiltere, Fransa, Prusya ve özellikle Avusturya Rusya'nın Yunanlılar'a yardım etme çabalarını başarılı bir biçimde engelliyorlardı. Ancak bu noktada, devreye o zamana kadar uluslararası politikada etkisi hissedilmemiş yeni bir güç girdi: Kamuoyu. 1824'de Osmanlı yönetiminin Mehmet Ali Paşa'dan yardım istemesiyle o zamana kadar ulaşılmış, denge bozuldu. Mehmet Ali Paşa'nın İbrahim Paşa'nın komutasındaki Mısır donanması Navarino'yu ele geçirerek, Mora'nın işgaline girişti. Ancak aynı yıl, Yunanperver İngiliz şairi hükümetten bağımsız olarak topladığı malî yardımla birlikte Yunanistan'a ulaştı. Yardımın meclise verilmesi, İbrahim Paşa'nın güçleri tarafından sıkıştırılmakta olan Kolokotrones'e meclisle uzlaşmak dışında bir seçenek bırakmadı. Böylelikle Byron'un harekete geçirmiş olduğu kamuoyu, kendi hükümetinden bağımsız olarak ve hükümetin resmî politikasının tam tersi doğrultuda, Yunanistan'ın kaderi üzerinde etkili oluyordu. O yıl içerisinde, Byron'un ölmesi, özellikle İngiltere ve Fransa hükümetleri üzerindeki kamuoyu baskısının daha da artmasına yol açtı. 1826'da İngiltere ve Rusya, Osmanlılar ile Yunanlılar arasında aracılık etme rolünü üstlenmek üzere anlaştılar. 1827'de, Fransa, İngiltere ve Rusya gemilerinden oluşan bir donanma İbrahim Paşa'nın gemilerini Navarino körfezinde imha etti. 1828'de Rusya Osmanlı İmparatorluğu'na savaş açtı. Silistre savunmasına rağmen Mart 1829'da Edirne düştü. Eylül'de imzalanan Edirne Anlaşması Yunanistan sorununun çözümünü büyük güçlere bıraktı. Sözkonusu güçler Yunanistan'ın bağımsızlığını 1830'da ilan ettilerse de, içerde *kleft*lerin (ve kısmen toprak sahiplerinin) direnişinin sindirilmesiyle geçen 1830-2 yıllarını Yunanistan'a uygun bir kral aramakla geçirdiler. Mayıs 1832'de Yunan tacı Bavyera kralının küçük oğlu Prens Otho'ya verildi.

Osmanlı devleti, geniş sınırları bir yana bırakılırsa çok sayıda milletin ve etnik grubun (üstte) bir arada yaşadığı göreli bir hoşgörüye dayanan bir imparatorluktu. Yerel nüfusların bu imparatorluktan kopuşları öncelikle Avrupa topraklarında, sonra da Mısır ve diğer Arap diyarlarında yavaş yavaş ortaya çıkan milliyetçi uyanışlardan sonra gerçekleşmişti.

geliştirilen modern ordu da giderek âyan ve derebeylerin hakkından geliyordu. Tanzimat projesi, Osmanlı tarihinde görülen büyük düzen değişiklikleri gibi, zirvede birkaç kişinin hazırladığı tepeden inme bir proje olacaktı. Ancak çok önemli dış olaylarla birlikte yürütüldüğünden büyük devletlerin, özellikle İngiltere'nin onayını alacaktı.

Yeniçerilerin kaldırılmasından Tanzimat'ın ilânına kadar geçen on üç yıl (1826-1839), Osmanlı İmparatorluğu'ndan ilk milli devletin kopmasını (Yunanistan, 1829), yüzyıllardan beri yabancılara kapalı kalmış Boğazların Rus trafiğine açılışını (Hünkâr İskelesi Antlaşması, 1833), asi bir Osmanlı Paşasının tek başarılı merkezden kopma hareketini (Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın Mısır isyanı, 1830) ve Osmanlı sınırlarını Batı'nın sanayi ürünlerine aşan 1838 Ticaret Anlaşması'nı görmüştü. İlk üç olay zaman zaman Osmanlı İmparatorluğu'nun sonunun yakın olduğu izlenimini vermişti. Bu durumda İngiltere, Osmanlı toplumunda destekleyebileceği en önemli ve çıkarlarına uygun güç olarak sanayi ve çevresindeki aydın bürokrat grubunu görmüş, Osmanlı Devleti'ni, Rusya'nın Boğazlar üzerindeki tekelinden ve Kavalalı Mehmed Ali Paşa badiresinden kurtarma kaşılığı olarak 1838 Ticaret Anlaşması'nı elde etmiş ve Tanzimat'a yeşil ışık yakmıştı.

Osmanlı'da Sanayi Devrimi Etkileri

18. yüzyıl sonlarına doğru, Büyük Türk Sultanı'nın bir elçisi Paris sarayına gider; kendisine Versailles'ın gösterişli havuzları, fıskiyeleri, otomatlar, oyuncaklarla dolu odaları, mucize makineler ve zenginlikler gezdirilir, gösterilir. İyice "ağzı açık kaldığına", gerektiği gibi "etkilendiğine" kani olunduğunda kendisine, en çok neye şaşırdığı, kendisini özellikle neyin etkilediği sorulur. "Kendimi burada görmek!" cevabını alırlar. İşte "kendini orada görmekten" bu kadar şaşkınlığa düşen Osmanlı, yüz yıl geçmeden, kendisini o makinenin bambaşka bir yerinde, onu kullanmaya erişemeden hizmetine yavaş yavaş, farkettirmeksizin koşulacağı bir yerinde görüverir.

Fransız Devrimi'nin de, Sanayi Devrimi'nin "doğal" ideolojisi pozitivizmin de Osmanlı'da yankılanması tam bir trajedidir. Aranan, bulunan ve aktarılan "deva"nın geri tepmesi, modernliğin, "garplılaşma" diye adlandırılan hedefin menzilinin imparatorluğun o günkü şartlarında kısa düşmesi, ıslahatçılık girişimlerinin büyük bir kesiminin fiyaskolarla, hatta ateşe benzin dökmek gibi, varolan durumu daha da kötüleştirecek felaketlerle sonuçlanması, bu maceranın Osmanlı'yı götüreceği yeri ta baştan belli ediyordu. Modern silahlarla teçhizatlandırılmış bir orduyu bile Osmanlı'nın besleyemeyeceğini Nizam-ı Cedid deneyiyle biraz da acı bir şekilde öğrenen III. Selim'in trajedisini zamanla pâyitahta neredeyse pamuk ipliğiyle bağlı ulusların birer birer kopmaya başlaması, kuzeyde Rus cephesinin, Mısır'da Avrupa ülkelerine karşı cephenin çöküşü; bunları Batı'nın Sanayi Devrimi'ne kendi çapında cevap verebilmek için borç harç tuzağı sonunda içine düşülen iflas ve Düyun-u Umumiye'nin; ve emperyalizmin karşısında durulmasını amaçlayan politikaları sağlamlaştırmak amacıyla dayatılan "Abdülhamid İstibdadı"nın takip edişi; bunların hepsi, çöküşe kadar giden inişli çıkışlı yolun her yönüyle "trajik" olduğunu, yani "doluya koysan almaz, boşa koysan dolmaz" bir çıkmazın kronikleştiğini göstermekteydi.

Fransız Devrimi'nin Osmanlı üzerindeki etkilerinden söz ederken, siyasetin oldukça dar bir alanında sınırlı kalmış olduklarını da belirtmek gerek. "Liberté, fraternité, égalité" sloganlarının aktarımından başka bir şey olmayan bu etkilenme, Batı toplumlarında ortaya çıkacak olan çok daha büyük bir yapısal değişikliğin, yani Sanayi Devrimi'nin gereğince karşılanabilmesi için zorunlu olan öngörülerin Osmanlı İmparatorluğu'nun bünyesinde de gerçekleştirilmeleri için toptan yetersizdi. "Geri kalmışlığın sorgulanması" da, Cumhuriyet dönemine kadar "geri kalıyordu". Oysa Namık Kemal, "İstikbal" başlıklı bir yazısında Avrupa Sanayi Devrimi'nin o çağ Osmanlı ve Osmanlıcı aydınının kafasında nasıl yankılandığını bize şöyle gösteriyor: "...onlar beşyüz sene sonra makinelerini idare için gereken kömürün şimdiden tedarikine çare düşünüyorlar. Biz beş gün sonra midemizin hareketi için katiyülvücub olan gıdanın üretim sebeplerini bile düşünmüyoruz..." Bu yakınmanın ne anlama geldiğini ise birkaç satır altta "...mahsülât-ı ziraiyemiz Avrupa tezgâhlarının şimdi belki on binde birini beslemiyor, fakat ileride cümlesini idareye müsteittir" sözlerini okuduğumuzda anlıyoruz: Avrupalıların makinelerini ve midelerini işletmek için çare bulunmuştur; Osmanlı, ardarda gelen, koskoca imparatorluğu bir ticaret yoluna dönüştüren ticari anlaşmaların devam ettirilmesiyle gelecekte Avrupa sanayiinin hammadde deposu görevini başarıyla yerine getirecektir.

Yine Sanayi Devrimi'nin etki alanında düşünerek, Osmanlı aydınları, Saint-Simoncu toplum tasarlama mesleğinden Le Play sosyolojisine (Osmanlının patriyarkal

54 (1) Osmanlı Devleti'nde Toplumsal Mücadeleler

zihniyetine tam anlamıyla uygunluk gösteren bir tasarılar demeti), ekonomik liberalizm ve adem-i merkeziyetçi ideolojiden despotik modernizme kadar bütün fikir okullarını elden geçiriyorlar. Buna karşın "ütopyacı pozitivistlerin" ideal toplum tasarlamakla yola çıkıp son çare olarak kapağı attıkları "Dünya Fuarlarına" Osmanlı sanayi ve tarımı bir kaç baharat ve o aralar bazı korumacı önlemlerin hâlâ uygulanabilmesi sayesinde biraz iyileşme gösteren birkaç tekstil ürününden başka bir şey sunamıyor.

Batı toplumları, toplumsal yapılarını değiştirme ihtiyacı acilleştiğinde "devrim yapmaktan" ya da en azından buna kalkışmaktan çekinmemişlerdi. Osmanlı toplumunda devrim projelerinin düşüncesini bile olanaklı kılmayan önemli bir "yapısal eksiklik" vardı oysa. Fransız Devrimi sonrası kurulacak toplum konusunda sayısız proje, örnek ve mekanizma hazır bulunmakta, hiç değilse taleplerde belirmekteydi. Burjuvazi iktidarı ele geçirirken her nabza göre şerbeti vermeyi bilmişti; ne de olsa sınıflara ve katmanlara ayrılmış, bir mücadele arenası oluşturan bir toplumda "tek bir ideoloji" veya program iktidarı ele geçiremez, geçirse de elinde tutamazdı. Üstelik bu projeleri, iktidar mücadelesi stratejileri içinde masseden toplumsal sınıf ve kategoriler de mevcuttu. Osmanlı ıslahatçısı açısından ise bunların eksikliği veya dağınıklığı, Fransız Devrimi'nin etkilerini, ya eşitlik ve kardeşliği Osmanlı hegemonyası altında bir uluslar çoğulluğunu yeniden birleştirmek için hükümdardan koparılması gereken ödün ve haklar talebi, ya da "garplılaşma" çerçevesi içinde, Devlet yapısına "zevâl vermeden" gerçekleştirilecek ıslahatları taşıyacak "tek ve biricik ideolojiye sahip" bir düşünce programı çerçevesinde sınırlandırmıştı. Oysa "garplılaşma" ideolojisinin özlediği toplumu tek bir ideolojinin, etkileri "cürmü kadar yer yakacak" tek bir programın çerçevesinde oluşturmak olanaksızdı.

Garplılaşma ideolojisinin emperyalizmin gelişmeye başladığı, İngiltere'nin yayılma politikasını Doğu'ya dayatmaya giriştiği bir döneme rastlaması, Osmanlı modernleşmesi açısından bir talihsizlik olduğu kadar, zorunluluktu da. Zorunluluk olması, yalnızca kapitalizmin, Sanayi Devrimi'nin itkisiyle gittikçe daha geniş pazarlar ayarlamak talebinden değil, daha da önemlisi, Osmanlı Devleti'nin içten çözülmesi, daha doğrusu, bölgesel farklılıkların yoğunlaşması nedeniyle, imparatorluğu oluşturan ulusların istikrarı zorlayacak bağımsızlık mücadelelerini nihayet başlatmalarından ileri geliyordu. Boş bırakılan yere başkaları yerleşir.

Batılılar açısından şaşkınlık verici bir toplumsal durgunluğun, III. Selim gibi "modernleşmeci" bir hükümdarın bile tam bir "despot" olduğunun teslim edilmesinin; bunun yanında, Batı'daki toplumsal proje bolluğunun "özgür" ara tabaka ve kurumlardan -"sivil toplum" kurumlarını anlayalım- yoksun Osmanlı devletinin yoksulluğu ile karşılaştırılmasının, Osmanlı hakkındaki tarih yazımının ve çözümlemelerin merkezî odağını oluşturduğu bir durumda, "garplılaşma" ideolojisinin sırtına taşıyamayacağı bir yükü aldığı kolayca anlaşılabilir. İşte Batı böyle toplumları "kolonileştirilebilir" olmaları açısından gözüne kestiren ve ele alan bir uygarlık geliştirmişti. Bunun için çok yönlü kolonileştirme stratejileri gündeme getirildi.

Osmanlı-İngiliz 1838 Ticari Muahedesi, Fransa'nın uluslararası rekabet açısından tepkisini çekmesine rağmen İngiltere'nin pazarın açılması, gümrüklerin indirilmesi, sonradan Süveyş kanalının açılmasıyla önemini kaybedecek Doğu'ya giden Osmanlı ticaret yolunun açılması gibi taleplerini yerine getirerek imzalandı. Trajedinin göbeğindeki Osmanlı İmparatorluğu Sanayi Devrimi'yle işte bu anlaşmayla başlayan süreç içinde tanıştı. İngiltere firmalarının Osmanlı ülkesine girişinin aracılarını, ve eksik gedik kapatıcılarını oluşturacak "azınlık" tüccarlarının haklarının iyileştirilmesi türünden önlemler de, "hürriyetperverlik" namına Tanzimat fermanıyla başlayan bir süreç içinde alındı. Aslında her şey pek ağır işliyordu. Devlet, ne böyle bir iktisadi programı, ne de onun güvenceye alınmasını sağlayabilecek gerekli kurumsallaşma ve örgütlenmeleri yaratabilecek, kurabilecek durumda değildi. Emperyalizmin sızması İmparatorluğun bütün bölgelerinde aynı süratte ve tekbiçimli olarak gerçekleşmedi. İkincisi, bu sızma, İngiltere ya da Fransa gibi sömürgeci ülkelerin diğer Asya ve Afrika ülkelerinde yaptıkları gibi bir kolonileştirme-sömürgeleştirme programını takip etmedi. Asırlık yapılara sahip bir imparatorlukla karşı karşıya bulunan Batılı güçlerden birçoğu; yüzyılın sonlarına doğru Almanya'nın da katılmasıyla Osmanlı ülkesinin ekonomisini ele geçirmek üzere hazır ve nazırdılar. Ayrıca, bu ülkelerden herbiri farklı paylaşım ve sömürgeleştirme politikalarına, ve farklı çıkar motivasyonlarına sahiptiler. İngiltere kendisi için rahat bir hammadde kaynağı ve Sanayi Devrimi sonrası elde edilen artığı pazarlayabileceği kolay bir pazar ararken Fransa, daha çok finans merkezileştirmesi peşine düştüğü bir dönemde "borçlandırma" yoluyla iktisadi alan üzerinde hakimiyet kurmak sevdasındaydı.

Kalem dergisinde, Bosna-Hersek bunalımı üzerine yayınlanan karikatürde şöyle deniliyor: "Fes fabrikalarını siyanet maksadiyle Avusturya İmparatoru kendisi ve ordusu için fesi, serpuşu resmî olarak kabul etmiştir."

Almanya'nın "nüfuzu" ise, kapitalist yayılmanın da ötelerine geçerek, Bismarck döneminin gerektirdiği askerî-siyasal hegemonyayı da yerleştirmeyi amaçlayan bir girişimin sonucuydu. Üç büyük emperyalist ülke tarafından denetlenmek, üstelik Çarlık Rusyası'nın da askerî hareketlerine sürekli olarak hedef olmak, tarihte pek az devletin başına gelmiştir. Yine de, emperyalist ülkeler arasındaki bu rekabet arenasının, kendine göre özel olarak oluşturduğu bir direniş mekanizması da iş başındaydı. En yetkin biçimde Sultan II. Abdülhamid'in dilinden aktarılmış bulunan bu "şark kurnazlığı", Batı'nın tahakkümüne karşı direnebilecek yapıların oluşturulmasının söz konusu olamayacağı anlaşıldıktan sonra, Bab-ı Âli'nin de emperyalist ülkelerden her birine farklı siyasal yaklaşımlar göstermesine, Düyun-u Umumiye'de Fransa'ya teslim olurken I. Dünya Savaşına götürecek yolda Almanya ile askerî-savunma ittifakı oluşturması türünden yöntemlere başvurulmasına dayanmaktaydı. İngiltere açısından da, Süveyş kanalının açılmasından sonra Anadolu güzergâhının öneminden az da olsa kaybetmesi, bu politikanın uygulanmasını kolaylaştırarak İmparatorluğun Büyük Savaş'ta yıkılana kadar can çekişebilmesini sağladı.

Avrupa'da Sanayi Devrimi finansın merkezileşmesini getirmiş, Osmanlı Devleti'nin yarı-sömürge haline getirilmesinde bu merkezileşme önemli bir rol oynamıştır. Ancak Sanayi Devrimi'ni de olanaklı kılan, Marx'ın "ilkel sermaye birikimi" adını verdiği tarihsel süreç olmuştu. Bu, dar anlamda bir para, ya da sermaye birikimi değil, kapitalizmin koşullarının birikimiydi; yani tüccar kapitalistin elinde biriken para sermaye, daha çok kolonileştirilmiş ülkelerden kaynaklanan hammadde, ve emeğinin koşullarından yoksun ve serbest kılınmış proletarya, bu birikimin maddesini oluşturmaktaydılar. Bu üç koşulun biraraya gelmesi, serbest bir emek pazarının oluşması, meta değişiminin genelleşmesi kapitalizmin doğuşunu getiren gelişmelerdi. Manüfaktürün ilkel formundan ikinci formuna, oradan da fabrika düzenine geçişin getirdiği ardışık emek örgütlenme biçimleri, emeğin bir yandan toplumsallaşmasına, öte yandan teknik işbölümü çerçevesinde bir yeniden dağıtıma, bir disiplin çerçevesinde yeniden örgütlenmesine götürmekteydi. Kapitalizmin "klasik ülkesi" İngiltere'de bu süreç, Poor Laws'dan fabrika yönetmeliklerine kadar uzanan ve Devlet destekli politikalar uyarınca gerçekleştirilen bir siyasal mekanizmayı gereksinmişti. Sanayi Devrimi'ni daha geriden takip eden Kıta Avrupa'sı ülkeleri de, benzeri önlemleri almakla yükümlü "burjuva devlet yapıları"nı gerçekleştirmiş, ya da gerçekleştirmek üzereydiler.

Sanayi Devrimi'ni salt teknolojik devleşmeyle sınırlandırmayıp bu sürecin sonundaki yerine oturtursak Osmanlı'da neyin eksik, neyin fazla olduğu ortaya çıkar. "Garplılaşma" aslında Osmanlı bürokrasisinin Batı'ya karşı direnme ve rekabet aracı olarak kurmayı düşlediği iktisadi ve idarî mekanizmalara eklenen, çoğu zaman safça dile getirilmiş bir "hürriyetperverliğin", yani sonuçta ilan edilebilen "Meşrutiyet"in kolayca geri alınmasına götürecek bir yolun takipçisiydi.

Osmanlı'nın sanayileşmedeki başarısızlığının, eşitsiz gelişme yasası uyarınca ancak büyüyebileceği ve kronikleşeceği, ancak nedenlerin daha derinlerde yattığı üzerinde çok tartışılmıştır. Bu nedenler arasında en önemlisi, sivil toplum kurumlarının varolmaması bir yana bırakılırsa, modern sanayi aygıtının tarihini ta baştan kuşattığı belki unutulan sosyo-politik iktidar aygıtlarının yokluğudur. Özellikle burjuvazinin eline teslim edilerek sınıfsallaşacak, giderek anonimleşecek olan iktidarı oluşturmak için, tarihin en saldırgan ve temkinli, şiddete ve hümanist yumuşaklığa en yatkın devletlerini oluşturmuş bulunan Batı ulus-devletlerinin kuruluş sürecinde, kralların "feodaliteyi" ezmekte başvurdukları dört ana mekanizmadan -maliye aygıtı, modern ve düzenli ordu, merkezî hazine ve en önemlisi, köylü kitlelerini işçiye dönüştürecek, bürokratik, giderek "bilimsel" kılıklı baskı, disiplin ve yeniden-düzenleme mekanizmaları...- yoksun olmak, Sanayi Devrimi macerasına atılmakta Osmanlı idari kadrolarını kararsız, ya da beceriksiz kılmıştı. Despotizmden burjuvazinin "yumuşak egemenliğine" geçiş, bir "ilk şiddet" itkisinden başlayarak tüm bir nüfuslar çoğulluğunun yeniden biçimlendirilmesini, homojenleştirilmesini sağlayacak "hükümetleşme" ve "uluslaşma" süreci aracılığıyla olur. İşte gecikme buradaydı.

SEDAT MARMARA

Tanzimat ve Batılılaşma

Osmanlı Devleti'nin Avrupa İttifaklar Sisteminde Yer Alması

İlk kez, 18. yüzyıl başlarında, "Lâle Devri" olarak adlandırılan dönemde, Osmanlı Devleti, Pasarofça Andlaşması sonrası beliren "nekahat" devresinden, Batılılaşma değilse bile, bir modernleşme, güçlenme politikasını uygulamaya koyarak faydalanmak istemişti. Böylece başlayan tarihsel süreç içinde, Babıâli yavaş yavaş mutlakiyetçi krallıklar, sonra da ulus-devletler döneminde parçalı iktidarı merkezileştiren, düzenli bir ordu ve sağlam, merkezî bir mali bürokrasi oluşturarak savaş makinelerinin ve ekonomilerinin gücünü artıran Avrupa Devletleri karşısında direnebilmenin, büyük ölçüde onlar gibi davranarak ayan takımının, eyaletlerdeki nizamlar üstündeki iktidarlarını yıkmaktan, düzenli bir ordu kurmaktan ve sınai üretimi geliştirmekten geçtiğini, bunun da mali ve idari reformları gerektirdiğini anlamaya başlamıştı. III.Selim döneminden itibaren, II. Mahmud ve Abdülmecid gerek iç, gerek dış politik olayların seyri karşısında gittikçe daha bilinçli bir biçimde bu zorunluluğun gereklerini yerine getirecek ıslahatlara giriştiler. Bu reformların belli bir mesafe katetmelerine rağmen tam anlamıyla başarıya ulaştıkları, ayan ve derebeylerinin keyfi vergi toplamaları karşısında merkezi bir mali denetimi tam anlamıyla oluşturabildikleri söylenemez. Süregiden savaşların baskısıyla reform girişimleri öncelikle askeriyeye ve bir ölçüde Babıâli kapısı kadrolarına yöneltilmiş, mali ve ekonomik reformlar bu yüzden güç kazanamamıştı.

Mısır'da Hidiv Mehmed Ali Ayaklanması

Osmanlı Devleti'nin Batılı ülkeler arasındaki ittifak sistemi içinde yerinin belirlenmesi konusunda Babıâli'nin artık kolay kolay söz sahibi olamayacağını gösteren en önemli olay Mısır'daki Hidiv Mehmed Ali'nin ayaklanarak Payitaht üstüne yürümesi olmuştu. Direnecek ordu ve finans gücünü bulamayan II. Mahmud yabancı ülkelerin yardımına başvurmaktan başka bir çare göremedi. Ancak Suriye ve Mısır üzerinde emelleri olan ve doğrudan doğruya 1804 ayaklanması sırasında Hidiv Mehmed Ali Paşa'yı destekleyen Fransa "bekle-gör" politikasını tercih ederken, İngiltere kendisi doğrudan müdahale etmeden, yardımı Rus İmparatorluğu'na başvurmaksızın Avusturya'ya yaptırmak için bir strateji kurmuştu. Ancak Avusturya'nın Orta Anadolu'ya kadar ilerleyen Mısır ordularına müdahale edecek güce sahip olmaması -ünlü Prusya'lı Mareşal Von Moltke'nin Mısır isyanı ilk başgösterdiğinde Anadolu'da yapılacak bir "gövde gösterisinin" yeterli olacağı yolundaki tavsiyesi hem bunu açığa vuruyor, hem de II. Mahmud'un bu tür bir yardıma bel bağlayamayacağı konusundaki inancını pekiştiriyordu-, Rusların ise büyük bir acele ve öngörü gücüyle General Muravyov'u yardım teklifiyle birlikte İstanbul'a göndermesi, II. Mahmud'un "yılana sarılmasına" yol açmıştır. Rus donanması bir kez daha Boğazdan geçerek İngiliz ve Fransız elçilerinin büyük dehşetine neden olur. Elçiler Sultan Mahmud'u İstanbul'u terkedip ülkelerine dönmekle tehdit ederlerse de padişah diretir: Ya Ruslar'ın Mısır hidivinin ordularını durdurmalarına ve Akdeniz üzerinde çok güçlü bir konum elde etmelerine razı olacaklardır, ya da tehlikede olan Osmanlı Payitahtı üzerinden bu kılıcı çekmeye yardımcı olacaklardır. Kriz, Ruslar'ın "Padişah rızasıyla" Boğaza yerleşmeleri tehditi karşısında İngiliz ve Fransız diplomasisinin harekete geçerek Osmanlı payitahtını Mısır'lı düşmanından kurtarmaları, Ruslar'ın da Kont Orlov'un açıklaması üzerine Sivastopol'a dönmeleriyle sona erer.

Osmanlı-Rus Hünkar İskelesi anlaşması Kont Orlov'un "Babıâli"yi satın almakta ve II. Mahmud'u elde etmekte sağladığı olağanüstü diplomatik başarının bir parçasıydı. Ama bu başarı, başlangıcı 1832 yılına rastlayan bir Rusya-İngiltere gerginliğini de arttırıyordu. Söz konusu anlaşmayla (8 Temmuz 1932) Rusya ve Türkiye, herhangi bir saldırgana karşı, iç karışıklıklar konusu da dahil olmak üzere birbirlerine yardım edeceklerdi. Ayrıca Rusya herhangi bir ülkeyle savaşa girdiğinde Osmanlı Devleti Ruslar için her zaman açık tutulacak Boğazları, bu ülkelerin donanmasının geçişine kapatacaktı. İngiltere'nin 1860'lara kadar Doğu politikasını şekillendirmede çok önemli bir rol oynayan Lord Palmerston'u çileden çıkartan Rus-Osmanlı anlaşması üzerine Çar I. Nikola ile İngiliz diplomasisi arasında müthiş bir politik savaş patlak verdi. Güçsüz Osmanlı Devleti cephesini güvenceye alan Çar, İngiltere'nin "Doğu Hükümdarlıkları" arasında vazgeçemediği Truva Atı olan Avusturya'yı Doğu politikasında alet olarak kullanmayı kuruyordu. Doğu Politikası'nın ana eksenini oluşturan Rusya, Osmanlı Devleti ve gittikçe güç kazanan Mısır Hidivi Mehmed Ali Paşa yönetimi, 19. yüzyılın ortalarına doğru belki de 16. yüzyıldan beri ilk kez Akdeniz'i dünya politikasının tartışma merkezi haline getirmişti yeniden. İngiltere diplomasisinde iki ana görüş egemendi; birincisi ticaret özgürlüğü savunucusu Richard Cobden ve John Bright tarafından temsil edilen ve Rusya'nın Osmanlı üzerinde egemenliğini yavaş yavaş artırmasının İngiliz ticareti üzerinde zararlı etkileri olmayacağını, hatta yabancı tüccar ve girişimcilerin Osmanlı bölgelerinde can ve mal güvenliklerinin pek güvencede olmadığı düşünülürse Rus polisinin Türk ülkesindeki varlığının yararlı bile olacağını savunan görüş; ikincisi ise Palmerston'un, ve Whig'ler grubunun, Rusya'yı İstanbul'da görmek, çok geçmeden Hindistan'da görmektir, diyen görüşüydü. Doğu politikası konusunda böyle temaların varlığı bile, Osmanlı Devleti'nin Avrupa ittifaklar sistemine dahil olurken kendisine nasıl çevresel, bağımlı, ve ikincil önemde bir rol verildiğini

1854'de İstanbul'daki Fransa Sefareti'nde verilen balodan bir sahne (yanda). Osmanlı devlet ricalinin bile Batı'yla gerçek anlamda tanışması 18. yüzyıl sonlarına doğru gerçekleşmişti. Elçi alışverişi öteden beri sürmekteydi ama Batı dünyasıyla temaslar genellikle savaşlar çerçevesinde olmaktaydı. Sultan Abdülaziz'in bir Batı başkentini ziyaret eden ilk Osmanlı Sultanı olmasına kadar geçen sürede, önce III.Selim'in Fransız Devrimi sonrası bu ülkeye duyduğu yakınlık duygusunun, sonra Batılılaşma, modern bir ordu kurma gibi gereksinimlerin zorunlu olarak dayattığı Batılı uzman ithalinin yavaş yavaş yarattığı ve Batı hayranlığı biçiminde beliren "garplılaşma" zihniyeti, Devlet erkânının üst düzeylerinde, devlet bürokrat ve memurlarında sınırlı kalmıştı. Aslında Batılı bir yaşam türü, Osmanlı topraklarında dil ve kültürleri, dinsel inanç ve âdetleri açısından özgürce yaşayan, Batı ile ticarette gittikçe daha fazla ayrıcalıklı bir konuma gelen Hıristiyan nüfus tarafından özellikle Galata ve Pera mahallelerinde yaygınlıkla benimsenmişti. Batıyla alışverişin, ve özellikle Batı kurumlarını taklit etme girişimlerinin başlatılmasının -önce III.Selim, sonra II.Mahmut ve sonuçta Tanzimat- sancılı bir süreç halinde yaşandığı dönemde en çok benimsenen Batılı modeller, orduya dayatılan Batı disiplini ve hiyerarşisi, ve mülkî askerî erkânın kendi kendine dayattığı Batı kültürü ve "dandizmi"ydi. Yavaş yavaş lalaların yerini mürebbiyeler, geleneksel hitap biçimlerinin yerini Fransızca hitaplar almaya başladı. Üst düzey devlet erkânı arasında yabancı dil öğrenimi yaygınlaştı. Batılılar, yavaş yavaş ekonomisini, ordusunun denetimini ele geçirmeye başlayacak kadar iyi tanıdıkları ülkenin genel görünümünü pek iyi görüp bildiklerinden Osmanlı imgesinin klasik biçimi ortadan kalkmadı, ama "diplomatik saygınlıkların" değişildiği davetler, sefaret baloları Batılı çevrelerle Osmanlı devlet ricâlini o eski kaba didişme-görüşmeleri derdinden kurtardı. Kısacası yarı-sömürgeleşme ve yıkılış sürecinde Osmanlı devleti, halkı açısından değilse bile, ordudan, paşa konaklarından, sefarethanelerden geçen bir kısır değişim süreci içinde "batılılaştı".

1850'de Sultan Abdülmecid'in adına çıkarılan bu "Tanzimat Madalyası" (solda) Brüksel'de basılmıştı ama İmparatorluğun yaşayacağını, Tanrının öyle istediğini belirtiyordu. Madalyanın arka yüzünde ise Alî Osman soyunun tuğrasının altında Tanzimat Fermanı ve ilkeleri dile gelmekteydi: Herkese eşit adalet, yoksul ve zayıfların korunması, eğitimin yaygınlaştırılması ve modernleştirilmesi, yabancı haklarının güvence altına alınması, barış ve zanaatların korunması. Madalyanın altında şunlar yazılı: "Abdülmecit Osman'ın İmparatorluğunu yeniden kuruyor"

açığa çıkarmaktadır. Palmerston, bu görüşler uyarınca bir kurnazlık düşünerek, Hünkar İskelesi Anlaşması'nın maddelerinin tüm Avrupa ülkelerini de "katarak, genişletmek" fikrini ortaya attı. Amaç Rus ayrıcalıklarını fiilen ortadan kaldırmak ve Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü İngiltere, Prusya, Avusturya ve Fransa'nın da denetimi altına sokmaktı. Bu sırada Rus Çarı'nı kurtaran yeni bir olay, bu kez güneyden patlak verdi. Fransa açık açık Hidivlik Mısır'ını desteklemeye, yani Suriye ve olanaklı olursa Mısır üzerinde denetimini kurmaya yönelmişti. Bu yeni rekabet, Çar Nikola'nın Fransa'yı devre dışı bırakarak, İngiltere ile "günü gelince devrilmesi pek mümkün Hasta Adam"ın yıkılması programının menzilini, ve Osmanlı mirasının ne yapılacağını teke tek tartışma isteminin gerçekleşmesine yol açacaktı. Buna 1841'de Whig hükümetinin Palmerston'la birlikte düşüşü de eklenince yol açılıyordu. Artık Avrupa diplomasisinin en temel konularından biri Osmanlı Devleti'nin ne zaman yıkılacağı sorusu, daha doğrusu, kimin, ne zamana kadar bu yıkılışı geciktirmeye çalışması gerektiği, ne zaman düşene bir kez daha vurmak gerektiğiydi. Osmanlı'nın toprak bütünlüğü, Boğazlar üzerindeki egemenliği, giderek Avrupa kıtasındaki varlığı, nereye kadar korunacak, ne zaman sona erdirilmesi için nihai darbe indirilecekti?

II. Mahmud ve Abdülmecid saltanat dönemleri Avrupa diplomatik çevrelerinin üst düzeylerinde bu tartışmalar içinde geçti. Yıkılış iddiasını en çok destekleyen kanıt, Mısır Hidivi'nin İslâm dünyası içindeki evrensel Osmanlı hakimiyetinin kaybolmaya başladığını gösteren ayaklanmasıydı. Yunan, Sırp ve Eflak-Boğdan ayaklanmaları İslâm nüfus tarafından gerçekleştirilmediğinden bu ayaklanma kadar etkili olarak kabul edilmemişlerdi. Yıkılış kuramı, her ne kadar 20. yüzyılın başlarına kadar gerçekleşmese bile emperyalizmin yaygınlaşma

döneminde Batı'nın kendi toplumuna, ve çevresindeki ülke ve toplumlara dayatmaya başladığı yeni bir "mantığa" dayanmaktaydı. Bu mantık, 17. yüzyıldan sonra önce mutlakiyetçi krallıkların devlet idaresi yöntemlerine getirdiği yeni bir tarzın (o çağda buna "Devlet Aklı" öğretisi adı veriliyordu), mali sistemi, devlet idaresini, orduyu ve toplumu yönetmenin merkezileştirilmesi ve güçlendirilmesinin yeni bir çerçevesinin geliştirilmesiyle ortaya çıkmıştı. Ulus devletler, bu mantık uyarınca biçim kazandılar ve "uluslaştırıldılar". Çünkü bu yeni ve merkezileşmiş araçların ve devlet aygıtlarının çoğu, Ortaçağ sonundaki çözülme ortamında yaratıldıklarından, apansız yakalanmış halk çoğullukları ve emekçi sınıflar açısından kabul edilebilir, meşrulaştırılabilir bir nitelik taşımaktaydılar. Asıl önemlisi, bu düzenin, kendine özgü, yepyeni bir iktidar çerçevesini ve aygıtlarını oluşturarak, toplumun her alanında gittikçe daha fazla sayıda yer işgal eden, hegemonyasını ve çıkar ağlarını geliştiren burjuva sınıfları ve kategorileri ile içsel bir bağ, bir "symbiosis" (karşılıklı beslenerek yaşamak) sistemi oluşturmasıydı. Burjuvaziye bu aygıtların beslenmesi ve finansmanı için başvuruluyor, bunun karşılığında çarklar uzun vadede bu sınıfın çıkarları hesabına işliyordu. Bu yeni "hükümet etme" biçimi modern ve ussal bir karakter taşımaktaydı. Ussal bir ordu, birleştirilmiş ve merkezileştirilmiş bir mali sistem, bürokratik aygıtlar ve bilimsel, rasyonel bir devlet yönetme metodu. Bu yapıların burjuva ideolojisinin yardımıyla "tüm ulusun çıkarına" olarak gösterilmesi çok kolaydı. Fransız Devrimi de Restorasyon'da, sınıfsal dengeleri, ideolojik bakış açılarını geniş ölçüde değiştirmelerine rağmen bu yapıların ayrıcalıklı ve ussal karakterleri, iktidara gelen her sınıfın çıkarına olduğu düşünüldüğünden, onların ussal gelişimlerini ağır ağır sürdürmelerine uzun vadede engel olmadılar. Bu aygıtlar, böyle ussal sistemlerden haberdar olmayan, daha doğrusu kendi sisteminin ussallığından çok daha üretken, çok daha farklı bir yapıya sahip olan bu aygıtların ürettiği devlet sistemleri karşısında Osmanlı'nın direnme şansı gittikçe azalıyordu. Böyle modern aygıtları oluşturacak ussal bir iktidar dizgesi yoktu. Avrupa'da merkezileşen ordu, maliye ve idare gibi sistemler Osmanlı ülkesinde, 1804'te Sened-i İttifak'ın bir kez daha teyit ettiği gibi taşra mültezimleri ve ayan sınıfı arasında parçalanıp gitmekteydi. Yine böyle iktidar sistemlerini ve aygıtlarını finanse edecek, ve ideolojik olarak meşrulaştıracak bir burjuva sınıfının gelişimi önünde de sayısız engeller vardı. Bu engellerin bir ölçüde aşıldığı toplumlar ise birer birer toplumdan kopmaktaydılar. Ordu modernleştirilmesi, vergi sisteminin yenilenmesi gibi bazı perakende reformlar ise, yeni Avrupa sisteminin önkoşulu olan uluslaştırma ve merkezileştirme yönünde evrensel bir gayretten yoksun olduklarından, birincisi yeniçeri isyanlarına, ikincisi ise âyan ve derebeyi egemenliğine teslim oldu. II. Mahmud dönemi, babası III. Selim döneminde başlayan bu arayış trajedisinin kurbanı olarak tarihe geçti. Bu yeni siyasal ussallık tarafından, bu tür dizgelere sahip ülkeler arasında oluşturulan Avrupa İttifaklar Sistemi'ne Osmanlı Devleti ancak çevresel olarak dahil olabilecekti. Nitekim, Osmanlı'nın çoğu zaman dahice diplomatik dış politika yöntemleri, hatta savaşlarda elde ettiği zaferlerin sonuçları bu ittifak sisteminin karşısında gittikçe önemlerini kaybetmeye başlamış, Osmanlı'nın "yıkılabilirliği" sorusunun gittikçe daha belirgin olarak, Devletin yeni mantığıyla teçhizatlanmış Avrupa hükümetleri tarafından sorulmasına yol açmıştır.

19. yüzyıl Avrupa ülkelerinin gitgide zayıflayan Osmanlı Devleti'ne karşı, değişen koşullara da bağlı olarak siyasetlerini yeniden düzenlemelerine sahne oldu. Avusturya Balkanlarda ilerlemeyi bir yana bırakarak Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü koruma politikası izlemeye başladı. Avrupa'da Fransız Devrimi'nin etkisiyle yaygınlık kazanmaya başlayan "liberalizm" ve "milliyetçilik" akımlarının kendi bünyesindeki uluslara da sıçraması olasılığı Avusturya başbakanı Metternich'i bu yola iten nedenlerden biriydi. 18. yüzyılda bazen tek başına, bazen de Rusya ile birleşerek Osmanlılara karşı savaşan Avusturya, Rusya'nın Balkanlarda daha fazla ilerlemesini artık bir tehlike olarak görüyor, bu yüzden kendi yayılma politikasından vazgeçmek zorunda kalıyordu. 19. yüzyıl başlarına kadar, İngiltere'nin ticari ilişkilerinde önemli bir rol oynayan Hint yolunun güvenliği bir sorun olmaktan uzaktı. Osmanlılar kendi güçleriyle bu ticaret yolunun bekçiliğini üstlenebilecek durumdaydılar. Ancak 1798'de Napoléon'un Mısır seferi güçler dengesinde hatırı sayılır bir değişimin gerçekleştiğinin habercisi oldu. Bu tarihlerden başlayarak İngiltere de etkin bir biçimde Avusturya'nın izlediğine benzer bir politikaya yönelmeyi kendi çıkarları açısından daha anlamlı bulmaya başladı. Fransa ve Rusya ise genişleme politikalarından vazgeçmek niyetinde görünmüyorlardı. Kendine uzak bölgelerdeki nüfuzunu diğer ülkelere kaptıran Fransa, Kuzey Afrika ve Ortadoğu'da yeni bölgeler elde etmek peşindeydi. Aynı şekilde Rusya da, Avrupa ülkeleriyle rekabetini sürdürebilmek amacıyla, "Akdeniz'e açılma" çabasındaydı. Kutsal Yerler sorununu bahane ederek, paylaşım sorununu bir oldu bittiye getirmek ve kendi arzuladığı çözümü dayatmak amacıyla Rusya Kırım Savaşı'nı (1854-1856) başlattı. İngiltere ve Kutsal Yerler'in denetimini kendi tekeline almak isteyen Fransa askerî, Avusturya ve Prusya ise diplomatik destekle Osmanlı Devleti'nin yanında yer aldılar. Rusya'nın yenilgiye uğratılmasından sonra, 1856'da imzalanan Paris Antlaşması ile Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğü geçici de olsa güvence altına alınmış oluyordu. Resimde Karadeniz'in askeri etkinlikten arındırılmasını da karara bağlayan Paris Konferansı'ndan bir görüntü.

MUSTAFA REŞİD PAŞA (1800-1858)

İzlemiş olduğu siyaset ile İngiliz emperyalizminin Osmanlı Devleti üzerindeki çıkarlarını koruyan, Tanzimat bürokratları arasında yetenekleriyle öne çıkmış, Tanzimat'ın ilanında birinci derecede rol oynamış olan Mustafa Reşid Paşa 13 Mart 1800'de İstanbul'da doğdu. Eğitiminin ilk yıllarında bir süre medreseye devam etti. Babası Mustafa Efendi II. Bayezid vakfıyesinin ruznamçecisi (muhabese müdürü) idi. Oğlunun eğitimine önem veren Mustafa Efendi'nin ölümünden sonra dayısı Seyyid Ali Paşa'nın mühürdarı (büyük bürokratların yazılarını mühürleyen, özel danışman) olarak ayaklanma bölgesi olan Mora'ya gitti (1821). Seyyid Ali Paşa'nın görevden alınması üzerine İstanbul'a dönen Mustafa Reşid Bey, 1828'de Sadaret Mektubî Kalemi'nde katip olarak göreve başladı. 1828'de Osmanlı-Rus Savaşı'na katıldı ve bir yıl sonra Edirne'de yapılan barış görüşmelerinde bulundu. Temmuz 1834'de II. Mahmud tarafından Paris'e elçi olarak gönderildi. 1835'de İstanbul'a çağrıldı ve ardından tekrar Paris'e gönderilerek sonunda Eylül 1836'da Londra Büyükelçiliğine atandı. 1838'de Hariciye Nâzırı olunca İstanbul'a dönen Mustafa Raşit Paşa 16 Ağustos 1838'de İngiltere ile ünlü ticaret antlaşmasının imzalanmasında başlıca rolü oynadı.

II. Mahmud'un ölümünden sonra yerine geçen Abdülmecid döneminde Hariciye Nâzırlığı'na getirilen Mustafa Reşid Paşa Osmanlı Devleti'nde I. Meşrutiyet'e kadar sürecek olan Tanzimat dönemini beşleten Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun ilan edilmesini gerçekleştirdi (3 Kasım 1839). 1846'da sadrazam olan Mustafa Raşid Paşa, Tanzimat'ın ilanıyla birlikte düşünüp, yapamadığı düzenlemelerin gerçekleştirilmesi için çalışmalara başladı. Önce eğitim işlerini ele alarak merkezî hale sokup, tekrar örgütledi. İlk ve ortaöğrenimin yaygınlaşması için program yaptı. Ticaret mahkemeleri kurarak, işkenceyi yasaklayan bir ferman yayınladı. Ardından devletin merkezî örgütlenmesini yeniden düzenleyecek kararlar aldı. Bütün bunlar kendisine karşı olan Damat Said Paşa ve diğerlerinin hakkında hilafeti kaldırarak cumhuriyeti ilan edeceği yolunda söylentiler çıkarmalarına neden oldu. Bunun üzerine görevden alınarak yerine İbrahim Sarım Paşa getirildi. Ancak üç ay sonra ikinci kez sadrazamlığa getirildi. Mustafa Reşid Paşa üç yıldan fazla süren bu sadrazamlığında bazı malî uygulamalara girişerek dış borçlanmalara girdi.

1853'de yeniden Hariciye Nâzırı olan Mustafa Reşid Paşa Kırım Savaşı'na yolaçan antlaşmayı imzaladıktan sonra yeniden siyasal itibarını yükselterek, devlet kadroları içinde tasfiyeye girişti. 1854'de dördüncü kez sadrazam oldu. Bu arada Süveyş Kanalı'nın imtiyazıyla ilgili bir gizli mektubunun Fransız elçisinin eline geçmesi sadrazamlığı Âli Paşa'ya bırakmasına neden oldu. İngiliz Elçisi Stratford Canning'in de desteğiyle tekrar sadrazamlığa getirildi (1856). Paris Antlaşması'nın getirmiş olduğu bazı hükümleri dağıştıran girişimlerde bulundu. Ancak Fransa'nın girişimleri sonucunda bir kez daha görevden alındı. Bundan sonra 1857'de altıncı ve son kez sadrazam olan Mustafa Reşid Paşa 7 Ocak 1858'de İstanbul'da öldü.

1838 Ticaret Anlaşması

1838 Ticaret Anlaşması, genellikle Osmanlı İmparatorluğu'nun Batı'nın ekonomik egemenlik sistemi altına girişinin başlangıcı, ve Osmanlı Devleti'nin parçalanmasının temeli olarak görülürse de, gerek 1838 Anlaşması gerek bunu izleyen Tanzimat ve Batılılaşma hareketi, yalnızca Batı'nın baskısıyla açıklanamayacak kadar karmaşık uluslararası ve iç etkenlere bağlıydı. Bir yandan iç pazarda üretilen malların uluslararası mahreçlere kavuşturulması sorunu, öte yandan merkezî bürokrasi ile yerel iktidar odakları olan âyanlar ve eşraf arasındaki egemenlik ve bağımlılık ilişkileri, bir diğer yandan gayri müslim burjuvazinin yasa karşısında eşitlik taleplerinin, ve uluslararası sistemde yer alabilmek ya da sistemden dışlanmamak bakımından ordunun ve devletin sisteme uyarlanması gibi belli başlı etkenlerin karmaşık etkisi sözkonusudur.

1838 Anlaşması limanlara gelen tüm malların, tek bir gümrükden geçtikten sonra ülkenin her yerine götürülüp satılabileceğini öngören bir serbest dolaşım anlaşmasıdır. Bununla feodal düzenin koymuş olduğu iç gümrükler kaldırıldığı gibi ilk defa Osmanlı ülkesi yabancı mallara tek bir pazar olarak açılmaktadır. Feodalleşme süreci boyunca gelişen yerel üretimler, 20-30 yıl içinde yakalanacak ve halı dokuması gibi ihracata yönelik bazı üretimlerin gelişmesine rağmen, Osmanlı İmparatorluğu giderek ham madde ihraç eden bir ülke haline gelecekti. Kumaş yerine iplik, iplik yerine ham pamuk ya da yün, bakır eşya yerine ham maden ihraç edilecek, ticaret hacminin artmasına ve dolaşım ağının ülkenin her yerini kaplamasına rağmen ticaret dengesi giderek bozulacak ve anlaşmanın imzalanmasından 20 yıl sonra dış borçlanmaya geçilecekti.

Tanzimat-ı Hayriye

Hariciye Nâzırı Mustafa Reşid Paşa, II. Mahmud'un koşulların henüz olgunlaşmadığı görüşünde olması nedeniyle bir türlü uygulatamadığı reform projelerini onun oğlu I. Abdülmecid'in tahta çıkmasından sonra, padişahın cayması çekincesiyle aceleyle hazırladığı "Gülhane Hattı Hümayunu"nu 3 Temmuz 1839'da halka okuyarak Tanzimat Dönemi'ni başlattı. Bu fermana göre Osmanlı ülkesinde her çeşit din ve ırka mensup bütün uyrukların can, ırz ve mal güvenliği olacak, ve her türden ahalinin mülkiyet hakkı tanınacak ve devlet tarafından güvenceye alınacaktı. Devletin hukuksal çatısını oluşturma görevi, II. Mahmud tarafından 1838'de kurulan ve Tanzimat döneminde sınırlı bir yasama meclisine dönüşen "Meclisi Valayi Ahkâmı Adliye" ile Babıâli arasında paylaşılacak, bu meclisin üye sayısı ve gücü arttırılacaktı. Hattı Şerif'in ilanı "medeniyeti ihraç etme" kaygısının ardında, Osmanlı topraklarında ticaret etkinliğini ellerinde bulunan, ayrıca dinsel kurumlar çevresinde biraraya gelen gayrı müslim ahalinin elde edilmesi gibi bir "Doğu Politikası" yönteminin de harekete geçirdiği Avrupa ülkelerinin de, 1838 Ticaret Anlaşması'yla İngiltere açısından bir ölçüde giderilmiş taleplerine karşılık vermekteydi. Üstelik bir yandan çevre eyaletlerde feodal bir hakimiyet kurmuş olan âyan tabakasının iktidarını kırmayı amaçlayan Tanzimat Fermanı, o dönemde Osmanlı ve Avrupa hariciyelerini çok uğraştıran Mısır sorununun da çözümünü kolaylaştırdı: Baştan beri Mehmed Ali Paşa'nın ayaklanmasını destekleyen Fransa'nın dışta bırakıldığı 15 Temmuz 1840 Londra Anlaşması'yla, İngiltere, Avusturya ve Rusya, Osmanlı payitahtı üzerinde Hidiv'in sallanan kılıcının çekilmesi karşılığı Mısır'ın Mehmed Ali'ye daha geniş iltizam yetkileriyle birlikte bırakılmasını taahhüt altına aldı.

Tanzimat ile birlikte devlet alanı ve hukuku ile islâm hukuku birbirinden fiilen bir ayrılma sürecine girdiler. Kamu hukuku alanında şeriatten ayrılma ve dinsel yargıyı hükümsüzleştirme yolunda en önemli adım, Mayıs 1840'ta bir "Ceza Kanunnamesi"nin yayılmasıyla atılmıştı. Bu kanun, 14 Temmuz 1851'de "Kanun-u Cedid" adıyla yeniden düzenlendi. Yine de, laik bir hukuk rejiminin oluşturulması yolundaki eğilim öncelikle Devlet'in yapısının çok ulusluluğu, ulusların ise dinsel benliklerine göre yapılaşmış olmaları yüzünden başarısızlığa mahkum görünüyordu. Laik ve tek-biçimli bir ceza yargısının, ya da birleştirilmiş bir adalet sisteminin "devlet topraklarında yaşayan tüm uluslara" uygulanması sözkonusuydu ama, savcılık kurumunun yasalaştığı değişiklikle beraber her azınlık milletin talep üzerine kendi dinsel yargı kurumlaşmasına sahip mahkemelerinde yargı gücü karşısına çıkarılması söz konusuydu. İslâmi hukuk, yediği darbeye rağmen, pek çok alanda modern "hukuk" ve "yargı" kurumlarına meydan okuyabildi. Ceza mahkemesinin verdiği bir karar davalının kadıya başvurmasıyla sözgelimi hapis cezasından para cezasına, İslâm Hukuku'ndaki "diyet"e çevrilebiliyordu. Ceza yargısı alanında beliren bu çapraşık biçim, Tanzimat döneminde diğer hukuk alanlarında da belirgindi. Çokulusluluğu ayakta tutabilmenin en önemli yollarından biri, merkezkaç yapılara saygı gösterecek bir yasal-politik yapıyı oluşturmaktı. Yani hukuksal alandaki düzenlemeler, dıştan bakıldığında bir mücadeleler arenasında eriyip gitmelerine karşın, kapsamlı, vazgeçilmez, Osmanlı'nın kendi uygarlığını ve Devleti'ni yeniden üretebilmesi için zorunlu reform girişimleri çerçevesinde ortaya çıkmışlardı.

Bu harekete geçirici düşünceyi en iyi ifade eden Osmanlı Devlet adamı Cevdet Paşa, Tanzimatçıların bir "denge unsuru" olarak asla vazgeçemeyecekleri -aslında çoğu bu siyasal uzak görüşlülüğe de sahiptiler- bir kişilik olarak belirmişti. Tüm eksikliklerine karşın bu muhafazakarların kaleme aldıkları 16 ciltlik ünlü *Mecelle-i Ahkam-ı Adliyye* adlı eser, üst

1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Anlaşması ve Sonrası

16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren denizaşırı ülkelerden Avrupa'ya akan altın ve gümüş gibi kıymetli madenlerin yarattığı büyük enflasyon Osmanlı ekonomisi üzerinde kısa sürede etkisini gösterdi. Fiyatlar genel seviyesinde önemli artışlar oldu. 17. yüzyılı kapsayan, nedenleri itibarıyla ekonomik olan, Celâlî, Suhte vb. gibi ayaklanmalar imparatorluğun ekonomik gücünü daha da sarstı. Fakat Osmanlı İmparatorluğu'nun görece geriliği, bir yerde, Batı Avrupa ülkelerinin yeni bir üretim ilişkileri aşamasına doğru yol almasına neden olan gelişmelerdendir. Batı Avrupa, özellikle 15. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Rönesans diye adlandırdığımız bir düşün hareketine sahip oluyordu. Bunun yanısıra uzak deniz yollarının açılması, ticaretin gelişmesi, tarımda birim toprak verimliliğini artıran yeni üretim tekniklerinin uygulanması bu ülkelerdeki üretim güçlerinin gelişimini hızlandırmıştır. Manüfaktürün yaygınlaşması 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı küçük üreticiliğini sarsmıştı. Bu sarsıntı iki yönden hissedilmekteydi. Manüfaktürün gereksindiği büyük boyutlara ulaşan hammadde siparişleri Anadolu'daki ham maddeleri pahalılaştırmaktaydı. Örneğin 16. yüzyılın sonlarına doğru donanmadan yelken bezi siparişi alan Batı Anadolu dokumacıları bu yelkenler için gerekli ham maddeyi çevrelerinden temin edememişlerdir. Diğer yandan manüfaktürce üretilen ürünler küçük üreticiler tarafından üretilen mallardan çok daha ucuza maledildiği için kısa sürede geniş bir pazar bulabiliyordu.

Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik ve siyasal anlamda çözülmesine karşılık Batı Avrupa'da burjuvazi, kültürel, ekonomik ve nihayet siyasal egemenliğini kurma doğrultusunda hızla ilerlemekteydi. Fransız Devrimi ve onu izleyen sanayi devrimi, Batı Avrupa ülkelerinin ekonomik ve siyasal anlamda güçlenmeleri sonucunu vermişti. Büyümeye başlayan kapitalizm pazar, ham madde temini ve yatırım alanlarının sağlanması açısından dış ülkelere yönelik emperyalist atılganlığa başlamıştı. Ufak bir darbe ile dağılacak hale gelen Osmanlı İmparatorluğu'nu yaşatan, Batılı ülkelerin kendi aralarındaki çelişkilerden doğan denge hesaplarıydı.

Osmanlı düşünürlerinin ekonomik geriliği farketmediklerini söylemek haksızlık olur. Batı'nın sanayi ve ulaşım alanındaki atılımlarının Osmanlı aydınları farkındaydı. Ne ki devletin ve bireylerin elinde bu atılımları gerçekleştirecek düzeyde bir sermaye birikimi yoktu. Osmanlı bürokrasisi ve toplumun diğer katmanları üretim ilişkilerinin yapısından ötürü böyle bir birikimi gerçekleştirememişlerdi.

Batı Avrupa ülkelerinin Osmanlı ekonomisi üzerinde her zaman etkili olduklarını kabul etmek gerekir. Doğu Akdeniz kıyı yörelerine Haçlılar döneminden miras kalan ayrıcalıklar düzeni kapitülasyonları Osmanlı İmparatorluğu aynen devir almıştır. Zamanla Anadolu ve Doğu Akdeniz'in diğer bölgelerine eski ticaret yollarını tekrar çekebilmek için mevcut ayrıcalıklar daha da genişletilmiştir. Böylece Batı'nın kapitalist ülkelerinin sömürebileceği alanlar kendisi için adeta hazırlanmıştı. 1830'lu yıllarda Mehmed Ali Paşa olayının Osmanlı Hanedan ailesini tehdit edecek boyutlara gelmesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik anlamda Batı'ya teslim olmasını biraz daha hızlandırdı. Bu süreç içerisinde Batı'nın Osmanlılardan aldığı ilk önemli ödün 1838 İngiliz Ticaret anlaşmasıdır. Anlaşmanın önemli noktalarını madde sıralamasına dikkat ederek şöyle sergileyebiliriz:

a) Mevcut kapitülasyonlar ve anlaşmalarla Büyük Britanya'nın tebasına ve gemilerine tanınan ve işbu sözleşmede özellikle değiştirilenler dışındaki bütün hak, muafiyet ve imtiyazların şimdi ve sonsuza dek süresiz olarak geçerliliği tekrar teyid olunur...

b) Britanya Majestesinin tebaası veya bunların temsilcilerine Osmanlı dominyonlarının her yerinde bütün malları, hiçbir istisna tanımaksızın bu dominyonların üretimi, imalatı veya mamüllerini satın almasına izin verilecektir...

c) Türk üretim, imalat ve mamüllerinden herhangi biri Britanyalı tacir veya onun mümessili tarafından Türkiye'nin iç tüketimi için satılmak amacıyla satın alındığı zaman, Britanyalı tacir veya onun mümessili, bu emtianın satın alınmasında, satılmasında veya herhangi bir biçimde ticareti yapıldığında, Müslüman olsun olmasın, Türkiye'de iç ticaretle meşgul Türk tebaasının en çok kayırılan sınıfının ödediği vergilere eş vergi ödeyecektir.

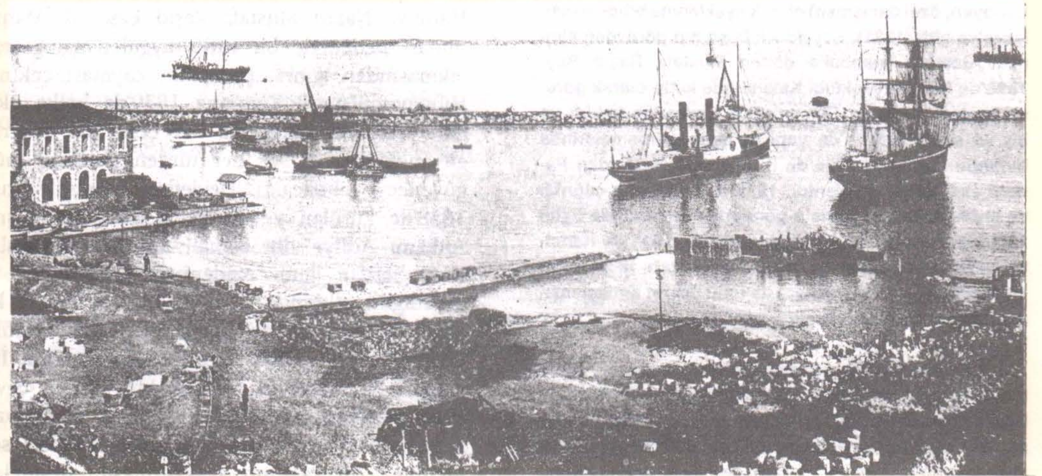
d) Eğer herhangi bir Türk üretimi, imalatı veya mamulü Britanyalı tacir veya onun mümessili tarafından ihraç amacıyla satın alınırsa bu emtia herhangi bir vergiden veya resimden muaf olarak elverişli bir gemiye yükleme yerine götürülecektir.

Önemli hükümlerini sergilediğimiz İngiliz Ticaret Anlaşması İngiltere'ye önemli ayrıcalıklar ve yararlar sağlamıştır. Bu ayrıcalıklardan daha sonra diğer Batı ülkeleri de yararlanmışlardır.

İngiliz Ticaret Anlaşması kapitalist çevre ülkelerin Osmanlı ekonomisine girişini ve etkinliğini sağlamıştır. Bu anlaşma uyarınca majestelerinin tüccarları veya mümessilleri Türkiye'ye mal ihraç etmek, ithal etmek ve nihayet iç ticaret amacıyla mal satın alıp içerde satmak konusunda tamamen özgür kılınmışlardır. Kapitalist üretim ilişkileri Osmanlı İmparatorluğu'na önce ulaşım ve ticaret kesiminde girmiştir. Sonra da yabancı sermaye yatırımlarıyla yaygınlaştırılmıştır. 20. yüzyıla girerken Osmanlı İmparatorluğu'nun bugünkü Türkiye sınırları içerisinde kalan bölümünde yaklaşık 5 milyar 711 milyon Osmanlı kuruşu tutarında yabancı sermaye yatırımı bulunmaktaydı. Bu bugünkü parasal değerle yaklaşık 12 trilyon 50 milyar TL dolayındadır. O dönemdeki üretim araçlarının, ham maddelerin bugüne oranla ucuzluğunu düşündüğümüzde yabancı sermaye düzeyinin büyüklüğü daha bir anlaşılacaktır. Yabancı sermayenin yüzde 60'ı demiryolu alanına yatırılmıştı. Aynı dönemde yabancı sermaye yatırımlarının yarattıkları yıllık katma değerin toplamı 228 milyon Osmanlı kuruşuna eşitti. Bu yatırılan sermayeye oranla yüzde 5 bir verimliliği ortaya koymaktadır.

İngiliz Ticaret Anlaşmasının açtığı yeni ekonomik ilişkiler imparatorluğun borç tuzağına düşmesine de neden oldu. O günlerde Fransa ve İngiltere borç konusunda alabildiğine özendirici bir konum içersindeydiler.

İlk borcu 1854'de alan "Devlet-i Aliye", 1877'de dış borçlarını ödeyemeyecek duruma gelmiştir. Osmanlıların bir nev'i konkordato ilan ettikleri 19. yüzyılın son çeyreğinde devletin toplam dış borcu 150 milyon İngiliz lirası dolayındaydı. Bunun faizi ise 61 milyon İngiliz lirası tutmaktaydı. Kısacası faizi ile birlikte Osmanlı Devleti'nin dış borç toplamı 252 milyon İngiliz lirasına erişmişti. Fakat ihraç fiyatlarının çok düşük olmasından dolayı mevcut borcun ancak yüzde 53'ü Osmanlı Devleti'nin eline geçmişti. Bu borcun çok büyük bir bölümü özel kişilerden (banker) ya da bankalardan alınmıştı. Bir nevi konsorsiyum yönetimi getiren (Düyun-u Umumiye) 1881 Muharrem kararnamesinin yayınlandığı Osmanlı borçlarının ülkelere göre dağılımı şöyleydi: Fransa yüzde 40, İngiltere yüzde 29, Hollanda yüzde 8, Almanya yüzde 5, İtalya yüzde 3, iç borç yüzde 8.

İngiltere'nin Osmanlı Devleti'nden yaptığı ithalattaki artış 1830-35 arasında yüzde 21'ken, 1835-40 arasında yüzde 41'e ulaştı. Bu artan ticaret hacmine bağlı olarak Beyrut (üstte), İzmir, İskenderiye gibi Doğu Akdeniz'in geleneksel liman şehirlerinin iktisadi hayatı, Rönesans'taki ve Antik Çağdaki şaşaalı günlerini çağrıştıran bir dinamizm kazandı.

Ticaret, yabancı sermaye ve borçlandırma yoluyla Osmanlı ülkesini bir yarı sömürge haline getiren Batı Avrupa'nın kapitalist ülkelerinin en önemli üssü Osmanlı Bankası'dır. Osmanlı Bankası'nın ülke ekonomisi yönünden oynadığı etkin rolü daha bir açık kılabilmek için 1863 ve 1875 imtiyaz fermanlarının bazı hükümlerine gözatmakta yarar vardır.

a) Osmanlı Bankası merkezi İstanbul'da olan bir Osmanlı şirketidir. Buna karşın, biri Londra'da, diğeri de Paris'te olmak üzere hissedarlar tarafından oluşturulmuş iki yönetim kuruluna sahiptir. Banka yönetimi bu kurullar tarafından yürütülmekte, İstanbul'daki yönetim kurulu ise şekilden ibaret, bir komite gibi görev yapmaktadır. İstanbul'daki yönetim kurulunun yetkileri Paris ve Londra tarafından belirlenmekteydi.

b) Osmanlı İmparatorluğu dahilinde banknot ihraç etme hakkı Osmanlı Bankası'na verilmişti. Yani Osmanlı Bankası emisyon bankası görevini de üstlenmişti.

c) Banka imtiyazının en ağır hükmü 13. maddedeki "...Vasi selahiyeti haiz ve bütçeleri dahi kontrol etmek

yetkisini sahip bir hazinedarlık" görevini belirten hükümdür. Gene 13. madde uyarınca "Devlet, bütçesinin mufassal bir suretini her yıl bankaya vermek, bilcümle varidatını hiçbir bankanın tavassutu olmaksızın, Osmanlı Bankası'na ita ve teslim etmek, gerek memleket içerisindeki, gerekse memleket dışındaki bilcümle tediyatını gene hiçbir bankanın tavassutu olmaksızın Osmanlı Bankası marifetiyle yaptırmak" zorunluluğundaydı.

İngiliz Ticaret Anlaşması kapitalizmin, en acımasız biçimiyle, Osmanlı İmparatorluğu'nda çöreklenmesinin yolunu açmıştır. Ticaret, borçlanma, yabancı sermaye ve bunların getirdiği diğer kurumlar ve ekonomik işletmeler Osmanlı ekonomisinin dışa bağımlılaşma sürecini hızlandırmış ve kökleştirmiştir. Kapitalizm, işine geldiği sürece tarım alanında da etkisini göstermiştir. Amerikan İç Savaşı süresince yükselen pamuk fiyatlarına karşın İngiltere, İzmir-Aydın demiryolu çevresinde çiftlikler kurarak, ya da örgütleyerek pamuk açığını Anadolu'dan kapatmak istemiştir. O dönemde, Batı Anadolu'da sömürü düzeninin insanlık dışı boyutlara ulaştığı, hatta köle emeğinin bile kullanıldığı yabancı çiftlikler yaygınlık kazanmağa başlamıştır. Almanya da benzer girişimlere Konya ovasında başvurmuştur.

Batı Avrupa ülkelerinin Osmanlı üzerindeki ekonomik etkisi burjuva devlet yönetiminin de kavram olarak girişini sağlamıştır. Bunun en iyi örneği 1839 Tanzimat Bildirgesi ve 1856 Islahatıdır. Bilindiği gibi Batı Avrupa kapitalist ülkelerinde burjuvazi 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra merkeziyetçi ve adem-î merkeziyetçi eğilimler arasında kendi çıkarlarını azami kılacak şekilde bir dengeyi kurmayı başarmıştır. Buna benzer bir dengeyi kurmayı başarmıştır. Buna benzer bir azamileştirici dengenin Osmanlı bürokrasisi açısından da kurulduğunu görmekteyiz. Bunu şöyle de açıklayabiliriz: Osmanlı ülkesinde etkin bir burjuva sınıfının varolmaması bir önce değinilen işlemin merkezî bürokrasi lehine işlemesi sonucunu vermiştir. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bu mekanizma Osmanlı ülkesinde merkezî bürokrasi ile yeni yeni oluşmağa başlayan burjuvazi arasındaki ittifakı doğurmuştur.

Osmanlı merkezî bürokrasisi 19. yüzyıl boyunca güçlenmiştir. Sonuçta bürokrasi iktidara ortak olan güçlü bir zümre haline gelebilmiştir. Abdülhamit, Osmanlı bürokrasisinin iktidar üzerindeki bu büyük gücünü ulema ile dengelemek istemiş ve bunda da belli ölçüde başarıya ulaşmıştır. Kuşkusuz Abdülhamit'in bürokrasisi karşısındaki başarısında, bürokratlar arasındaki iç çatışmalar ile, emperyalist ülkelerin arkalamaları rol oynamıştır. Nitekim 19. yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı bürokratları Osmanlı devletinin yanısıra İngiltere, Fransa, Almanya ve Rusya'ya kapılanmayı başarmışlardır. Keçecizade Fuat Paşa, Ali Paşa vb.lerinin Fransızcılığı, Mahmut Nedim Paşanın Rusçuluğu, İngiliz Kamil Paşanın adı üzerinde İngilizciliği, nihayet son dönem İttihatçıların da Almancılığı bu dediklerimizin somut örnekleridir.

Ekonomik yapının doğal sonucu olarak artı-ürününün kullanımında söz sahibi olan Osmanlı bürokratı bu egemenliğini kapitalizmin gelişimi ve emperyalizmin atılganlığı sonucu dış güçlerle paylaşmaya başlamıştır. Artı-üründen gitgide azalan oranlarda pay alması, tüketime yönelik devlet harcamalarının bu pay içerisindeki oranının artması, Osmanlı bürokratının en önemli sorunu olmuştur. Osmanlı bürokratı ülkenin içersinde bulunduğu dar boğazı, belki de ilk defa, somut biçimde bu farkedişin sonucunda da "Devleti yeniden kurma" çabalarına girişmiştir.

Özetlersek, Osmanlı-İngiliz Ticaret Anlaşması ülkenin ekonomik yapısını etkileyen, kapitalizmin kapılarını açan, belki de Türkiye'nin bugünkü geri kalmışlık düzeyine gelmesindeki temel etkenlerden biridir. Bu bağlamda incelenmesi, tartışılması, değerlendirilmesi gerekir.

TEVFİK ÇAVDAR

düzey devlet adamlarıyla sınırlı kalsa bile, Hanefî fıkhını yeniden yorumlarken Batı siyasal, hukuksal ve toplumsal yapılarının, ve bunların özgül işleyiş biçimlerinin Osmanlı düşünürlerine hiç yabancı olmadığını göstermektedir. Mecelle Hukuku'nu dile getirişinde Ahmet Cevdet Paşa'nın Batı Hukuku konusunda "bilisiz", ve sonuçta fıkıh ile laik hukuk ilkelerini eklektik bir sentez içinde sunmuş olduğu yolundaki görüş -aile ve bireysel hakları düzenleyen hukuk alanları karşısında suskun kalmış olması buna kanıt olarak gösterilir- onun Osmanlı toplumunu ve evrimini kavrama işlevinin İbni Haldun ve Montesquieu tarafından yerleştirilmiş bir organizma görüşüne bağlandığını, her türlü reformu, ağır işleyen organizmik yapılar içinde tasarladığını görmezlikten gelmektedir. Ahmet Cevdet Paşa, aceleci ve sığ bir batılılaşmacılığın Osmanlı toplumsal düzeninin ataleti karşısında kolay kolay başarıya ulaşmayacağını, Tanzimatçılığın deneme-yanılmacı siyasi programlarının kaderini izleyerek görmüş, 'tutuculuğunu" böylece bile isteye seçmişti. Ona göre Batı yapılarının tam bir kuruluşu, her şeyden önce "ulusçuluğun" gelişmesine bağlıydı ve eğer Osmanlı Devleti yaşatılmak isteniyorsa, acelecilik siyasal felaketlerden başka hiçbir şeye ulaştırmazdı. Bu sezgi gelecekte Ahmet Cevdet Paşa ile Abdülhamid'in yollarını birleştirecek, ve ideolojisi daha uzun bir dönem, yani gerçek bir ulusçuluğun, Devlet'in dağılması süreci içinde doğmasına, ve Abdülhamid devrinin sonunun gelmesine kadar hükmünü sürdürecekti.

Tanzimat'ın ilk yıllarında, yasama görevini üstlenen ve merkezî iktidarı güçlendiren komisyonlar şeklinde örgütlenmiş Meclisi Vala'ya ek olarak Osmanlı Devleti'nde "hükümet" kavramı ve sadrazamlık mevkii, birer memuriyet etkinliği olarak biçimlendi. 1843'de sadrazam artık memur haline gelmiş, has ve haraç alması yasaklanmış, ve nâzırlar kabinesinin başkanı olarak görevleri teknik anlamda sınırlandırılmıştı. Ardından, 1850'de, yetkileri bütün vilayetlere genişleyen bir Dahiliye Vekaleti kuruldu. Valiler bu vekâlete bağlandılar. Ordu düzenlenmesinde de yenilikler yapılarak modernleşmeye gidildi. 1843'de alınan bir kararla birliklerin bir kısmı terhis edildi, askerlik mecburiyeti süresi beş yılla sınırlandırıldı. 1834'te Avrupa sistemlerini model alarak açılan Harbiye mektebinin yanısıra, 1845'te, uzmanlaşmış öğrenci yetiştirmek üzere askeri idadiler kuruldu. 1846'da şehir içi asayişi düzenlemekle görevli bir Zaptiye Müşirliği oluşturuldu. Bu aygıtlar, 18. ve 19. yüzyıl boyunca Batı devletlerinin bağrında yeşeren, ve onların modernliğini biçimlendiren kurumların taklidi olan yapılar içinde düzenlendiler. En acil ihtiyacı oluşturan ordu kurumu, bu yenileşmeden ilk ve en yoğun biçimde istifade etti. II. Mahmud döneminden sonra bu kurumlar, perakende bir tarzda diğer alanlarda da oluşturuldular. Bunlar her şeyden önce idari ve hukuksal alandaki iktidar ilişkilerini toptan tersine çeviremeseler bile, içinde yer aldıkları çerçeveyi, güçler

1852'de Louis Napoléon'un aldığı İmparator ünvanını, büyük güçler içinde yalnız Rus Çarı tanımadı. Yeni İmparator'un ilk girişimlerinden biri Babıâli'yi, o zamana kadar Rusya'nın desteklediği Ortodoks keşişlerin sorumluluğunda olan Filistin'deki kutsal yerleri koruma ve denetleme ayrıcalığını Katolik papazlara tanımasını sağlamak oldu. Bunun üzerine, Haziran 1853'te Rus orduları Eflak ve Boğdan'ı işgal etti. Ancak Eflak ve Boğdan Osmanlı Devleti'nin İngiltere'ye yaptığı ihracatın en önemli üç kaleminden birini oluşturan tahılın başlıca kaynağıydı. Dolayısıyla artık İngiltere yalnızca ticaret yollarını korumak için değil, doğrudan doğruya halkın gıdasını temin edebilmek için müdahale etmek zorunluluğuyla karşı karşıya kaldı. Öte yandan, gerek Osmanlı'dan yana olan genel diplomatik iklim, gerekse savaş sırasında kazanılan kısmî zaferler ve özellikle başarılı Silistre savunması (üstte) Babıâli içersindeki savaş yanlısı kanadın ağırlık kazanmasına yol açtı. Bu konjonktürün yol açtığı ve Avusturya-Macaristan, İngiltere ve Fransa'nın, Rusya'ya karşı Osmanlıların safında yeraldığı Kırım Savaşı büyük güçler arasında 1815-1914 arasında süren yüz yıllık barışı bozan yegâne olay olarak tarihe geçti.

dengesini yerinden oynattılar. Tanzimat döneminin en önemli gelişmesi, saray dışında yeni bir askeri-sivil bürokrasinin gerçek bir siyasal güç olarak oluşmaya başlamasıydı. Bu gücün en önemli temsilcileri de "Gülhane Hatt-ı Hümayunu"nun mimarları ve sürdürücüleriydi. Yeni ortaya çıkan her siyasal güç gibi, Tanzimatçı kadrolar da varolan düzenin korunmasında ısrarlı olan -âyan, mültezim ve islamcı- çevrelerin tepki ve komplolarıyla karşılaştılar. Reşid Paşa'yı takip eden Âli ve Fuad Paşalar döneminde bu mücadele yoğunluğunu arttırarak sürdü. Dar anlamda Tanzimat'ın sonu, 1871'de Sultan Abdülaziz'in Babıâli'yi ve sadaret makamını yine resmen sarayın emri altına almasıyla gelmişti. Ancak, Tanzimat çerçevesinde başlayan siyasal etkinliği sırtlamış bulunan Tanzimatçı bürokratik kadrolar, mücadelelerini ve taleplerinin peşini bırakmadılar.

Tanzimat, ardında pek çok çıkar çatışmalarının, ihtirasların, baskıların, tutucu ya da reformcu geleneklerin, ve bunları değişik bileşimler içinde taşıyan sınıfsal yapıların kaynaştığı, birbirine geçtiği arka plan üzerinde gerçekleşti. İslamcı çevrelere ek olarak, II. Mahmud döneminden başlayarak Babıâli'yle az çok sürekli bir mücadeleye giren âyan tabakasının da tepkisini çekiyordu.

Zanaâtten Sanayiye İlk Geçiş ve İşçi Sınıfının Doğuşu

19. yüzyılla birlikte geleneksel zanaâtlerin yapısında başlayan çözülmeyi Osmanlı'da kapitalizmin Batı Avrupa'daki gelişimi izlemedi, çöken zanaâtlerin yerini doğrudan doğruya burjuvalara ait sanayi işletmeleri almadı. Zanaâtlerin çöküşüne yol açan Batı Avrupa'nın mamûl mallarının Osmanlı iç piyasasını işgal etmesi idiyse, fabrika üretimini gerekli kılan da ordunun çağdaş bir donanım edinme gerekleriydi ve büyük ölçekli sanayi işletmeleri, zanaâtkar üretimini yıkan bireysel büyük ölçekli üretim birimleri olarak değil devlet kuruluşları olarak ortaya çıktılar. İlk Osmanlı sanayi kuruluşları maliyet kaygısı olmayan, pazar mekanizmalarından bağımsız, devlet siparişleriyle çalışan fabrikalardı. Ordunun talepleri doğrultusunda dokuma ve dericilik kollarında kurulan fabrikalar, Osmanlı sanayileşmesinin başını çekti.

İlk fabrikalardan biri Feshane'ydi. Yeni kurulan Osmanlı ordusu Asakir-i Mansure-i Muhammediye'nin fes ihtiyacını karşılamak üzere 1835'te İstanbul'da Kadırga'da imalata başlıyan fabrika, 1839'da Haliç'te Saray'a ait bir binaya taşındı. Önceleri hayvan gücüyle (katırlarla) işletilen araçlar daha sonra buhar gücü ile işleyen makinelerle donatıldı. Adı 1850'lerin başında Basmahane-i Amire olarak değiştirilen Bakırköy'deki bez fabrikası Hazine-i Hassa'ya bağlı olarak kuruldu, zamanla geliştirilerek, maliyeti pahalı basmadan bez üretimine geçti. 1840'ların ikinci yarısında Ohannes ve Bogos Dadyan biraderler tarafından kurulan İzmit Çuha Fabrikası'nın yanısıra bu kişilerin kendi hesaplarına kurdukları pamuklu ve ipek canfes fabrikası bir süre sonra Emlak-ı Hakanî'ye devredilerek Saray'a bağlandı. Böylelikle dokuma sanayi kolunda başı devlet işletmeleri çekti.

1800'lerin başlarında debbağhane (deri tabaklama) esnafından Hamza adlı birinin Beykoz deresi üzerinde su gücü ile işlettiği debbağhane 1810'da devlet tarafından devralınarak geliştirildi ve Debbağhane-i Amire adını aldı. Giderek daha mükemmel makinelerle teçhiz edilerek 1884'te günde 260-300 kundura imal edecek kapasiteye ulaştırıldı.

III. Selim zamanına kadar devletin sipariş ettiği silahlar ilgili esnaf tarafından üretilirken, onun hükümdarlığı sırasında devlet kendi top ve tüfeğini Tophane'de üretmeye girişti. Zeytinburnu'nda kurulan mermi fabrikası ve diğer mühimmat ve silah ambalaj fabrikalarıyla silah üretimi bir kompleks halinde doğrudan devlet üretimi halini aldı. 1880'e kadar kurulan özel kişilere ait işletme sayısı ise, çoğunluğu gıda, dokuma ve kağıt sanayi kollarında olmak üzere toplam 56 işletmeden ibaretti. İlk kayda değer sanayi işyerleri sayımının yapıldığı 1913'te toplam sanayi işçilerinin sayısının 17 bin dolaylarında olduğu gözönüne alındığında, Osmanlı Devleti'nde sanayiye geçişin başladığı Tanzimat döneminde işçi sınıfının ve işçi hareketinin varlığının na kadar cılız bir temele dayanmış olabileceği kestirilebilir.

Tanzimat Döneminin Ekonomisi

"1838 Ticaret Muahedesi"nin belirlediği bir ekonomik politika, Tanzimat döneminin getirdiği kararnameler, iktisadi yaptırımlar ve genel olarak dışa açılmanın yarı düzenli, yarı düzensiz bir biçimde öngörüldüğü ekonomik-malî paketlerle bütünleşerek, tüm 19. yüzyıl Osmanlı iktisadi yaşamını belirlemişti. Ekonomik ve malî alanda gerçekleştirilen reformlara, gelecekte görülecek aşırı borçlanma, Düyun-u Umumiye, Avrupa'ya bir hammadde ihracatçılığına dönüşmüş bir yapı ya da genel olarak ekonominin çevreleşmesi eşlik etti. Ama diğer yandan 19. yüzyılın ortalarında Osmanlı Devleti belli bir ekonomik gelişim gösterdi. Osmanlı Devleti'nin bazı merkez bölgelerinde, İstanbul, İzmir ve Selanik gibi bazı liman kentlerinde yoğunlaşan gayrı müslim ticaret burjuvazisi (buna oldukça sınırlı bir kesimi oluşturan imalat sektörü erbabını da katmak gerekir) Tanzimat döneminde iç gümrüklerin kaldırılması, serbest ticaretin gelişmeye başlamasıyla birlikte gelen ortamda güç kazandılar. Bir başka deyişle, gayrı müslim de olsalar, bir "milli burjuvazi" niteliğini kazanmaya başlamış, Fransız ve İngiliz sermayesinin salt bir uzantısı olma durumundan belli bir ölçüde sıyrılmışlardı. Sözkonusu burjuvazi, sermaye birkimini büyük ölçüde ülkede üretilen artı-değerin dışarıya aktarılmasında

II. ABDÜLHAMİD (1842-1918)

Osmanlı padişahlarından Abdülmecid'in ve Tîr-i Müjgân Kadınefendi'nin oğluydu. 21 Eylül 1842 tarihinde doğan II. Abdülhamid'in iyi bir eğitim gördüğü söylenemez. Büyük kardeşi V. Murad'ın devlet işlerini yürütmesine engel olan bir sinir bunalımı geçirmesi üzerine, kendisinden meşrutiyet ilân edeceğine deir söz alınarak 31 Ağustos 1876'da tahta çıkarıldı.

II. Abdülhamid tahta çıktığında Osmanlı Devleti, iç ve dış borçların ödenmesi, dış baskılardan da kaynaklanan Osmanlı devlet adamları arasındaki çatışmalar, Balkanlar'daki milliyetçi hareketler bağlamında Sırbistan ve Karadağ'ın açtığı savaş gibi sorunlarla karşı karşıyaydı. Abdülhamid'in tahta çıkmasından sonra Osmanlı orduları Sırplar ve Karadağlıları yenilgiye uğratıp Belgrad'a doğru ilerlemeye başlayınca, başta Rusya olmak üzere tüm Avrupa devletleri bu ilerlameyi durdurmak ve gerek Osmanlı Devletinin durumunu gerekse de Ortadoğu politikalarını yeniden belirlemek üzere İstanbul'da bir konferansın toplanmasını sağladılar. 25 Aralık 1876'da toplanan Tersane Konferansı Osmanlı Devleti'ni Balkanlar'da önemli ödünler vermeye zorlayan kararlar aldıysa da, Osmanlı yönetimi bu kararlara uymayı reddetti. Bu karşı çıkış 24 Nisan 1877'de Osmanlı-Rus Savaşı'nın patlak vermesine yol açtı. Osmanlıların yenik düştüğü bu savaş sonrasında Temmuz 1878'de Berlin'de yapılan barış görüşmeleri Osmanlı topraklarının bir bölümünün Avrupa Devletleri tarafından işgaliyle sonuçlandı.

II. Abdülhamid, tahta çıkmadan önce kendisiyle vekiller heyeti adına görüşen Mithat Paşa'ya verdiği sözü tutarak 1876 Anayasası'nın ilanına ve Meclis-i Mebusan'ın iki dönem boyunca toplanmasına izin verdi. Ancak Anayasa'nın Osmanlı devlet adamları ve aydınları arasındaki tartışmalar sonucu ortaya çıkmış olan bir uzlaşma olması niteliği, II. Abdülhamid'in aldığı bazı kararları pek bir direnişle karşılaşmadan uygulayabilmesine yol açtı. Nitekim önce Anayasa'nın mimarı olarak kabul edilen Mithat Paşa'yı sürgüne gönderdi; bir süre sonra da Meclis-i Mebusan'ı fesh etti. Bundan sonra otoriter ve kişisel bir yönetime yönelen II. Abdülhamid'in iç politikası şu noktalardan oluşuyordu: 1) İktisadi altyapının geliştirilmesiyle ülkenin üretim ve vergi potansiyelini artırmak, 2) Müslüman tebaaya yönelik eğitim politikasıyla desteğinin kazanılması, 3) Asayiş ve güvenlik başta olmak üzere adalet düzenini yerleştirirken devlet denetiminin de pekiştirilmesi.

Dış politika alanında Abdülhamid'in izlediği yol zaman kazanma amacına yönelik bir barış politikasıydı. Çifte tutumu itibarıyle Osmanlı Devleti için en büyük tahlikeyi oluşturan İngiltere'ye karşı diğer Avrupa ülkeleriyle yakınlaşmalar yaşandı. Ancak tüm bu yakınlaşmalar da Osmanlı Devleti'nin parçalanmasını geciktirmekten başka bir işe yaramıyordu. Berlin Konferansı ile küçümsenemeyecek kayıplar veren Osmanlı yönetimi, iktisadın ıslahı doğrultusunda uygulamaya konulan imtiyaz usulüyle birlikte yabancı şirketlere bağımlı iktisadi nüfuz bölgelerinin oluşmasını engelleyemedi. Bu gelişmeya

Abdülaziz, padişahlığı döneminde Fransa ve İngiltere'den uzaklaşıp, Osmanlı topraklarına göz diktiğini saklamaktan çekinmeyen Rusya'ya yakınlaşma siyaseti izliyordu. Rusya, 1876'da ayaklanan Bulgarları desteklemesine rağmen bu siyasette bir değişiklik yapılmadı. Medrese talebeleri "Rus yanlısı" siyasetten Sadrazam Mustafa Nedim Paşa'yı sorumlu tutuyorlardı. Sadrazam'ın özellikle Rus elçisi İgnatiyef ile yakınlığı tepkileri üzerine çekmesindeki ana etkendi. 12 Mayıs 1876'da medrese öğrencileri Fatih ve Bayezid meydanlarında gösteriler yaptılar. 17 Mayıs'da da Babıâli'ye doğru bir yürüyüş düzenlediler. Fotoğrafta sadrazamın görevden alınmasına yol açan Talebe-i Umum gösterilerinden biri görülüyor.

karşı durmak için taşradaki Müslüman tebaanın, özellikle de nüfuz sahibi aşiret ve tarikat önderleriyle ittifaklara gidiyordu. Buna karşılık Hıristiyan tebaaya karşı aynı ılımlı politika güdülmüyor, yerel çatışmalarda el altından Müslüman bölge halkı destekleniyordu.

Abdülhamid devrinde, baskıcı yönetime karşı muhalefet yine bu dönemde açılmış olan eğitim kurumlarındaki öğrencilerden geldi. Nitelikli uzman-memur yetiştiren okulların öğrencileri bu başkaldırının başını çekiyor, mali sıkıntılarla birlikte memur maaşlarının zamanında ödenememesine ve devletin baskıcı politikalarına karşı çıkıyorlardı. Genç uzman-bürokratlar arasında ortaya çıkan muhalefet, devlet yetkililerinin denetlenmesini savunan subaylara da sıçradı. Yaygınlaşan muhalefeti denetim altına almak için polis, hafiye, sansür gibi zaten varolan kurum ve uygulamalar daha da katılaştırıldı. 1900'lere gelindiğinde Abdülhamid yönetimi gitgide derinleşen toplumsal çelişkilerle karşı karşıyaydı. İktisadi önlemler gerçi belli bir büyüme sağlamış, ancak yabancıların denetiminin kırılması şöyle dursun, ülkenin kaynakları daha da fazla onların denetimine geçmişti. Diğer yandan belirli bir birikim gerçekleştiren eşraf da yönetimde daha fazla söz sahibi olmak için zaman zaman toplumsal muhalefetten yana tavır alıyordu. Aydın ve memurların devlet eliyle yetiştirilmesini daha da geliştirip yaygınlaştırmak için kurulan sivil meslek okulları ise aydın ve memurların, resmen hâlâ geçerli sayılan 1876 Anayasası'nı sahiplenmesini engelleyemiyordu. Bunlara bir de, Avrupa'daki rejim muhalifi *Jön Türkler*'in eylemlerini yoğunlaştırmaları ve ülkeye soktukları gizli yayınlarla memur ve subaylar arasında belli bir güce erişmeleri eklenince, Abdülhamid'in olayları artık istediği gibi yönlendirmesi olanaksızlaştı. *Jön Türk* hareketinin etkisiyle kurulan derneklerin en etkilisi *İttihat ve Terakki Cemiyeti* idi. Haziran 1908'e gelindiğinde, önce Manastır ve Selanik'te birlikler arasında başgösteren huzursuzluk yayılarak bir ayaklanmaya dönüştü ve iç savaşı engellemek için Abdülhamid 23 Temmuz 1908'de II. Meşrutiyet'i ilan etmek zorunda kaldı.

Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte başlangıçta olayların yatışması sağlandıysa da, *İttihat ve Terakki Cemiyeti*'nin etkinlikleri gitgide toplum içindeki desteğini kaybetmesine yol açtı. Tarihe 31 Mart Olayı olarak geçen kitle gösterileri ve I. Ordu'ya mensup er, erbaş, "alaylı" subayların ayaklanmasını bastırmak saraya kalmıştı. 13 Nisan 1909'da başlayan olaylar Meclis üyelerinin çoğunun ortadan kaybolmasına ve hükümetin istifasına yol açmıştı. Ayaklanma haberini alan "Hareket Ordusu" da Selanik'ten yola çıkarak 23/24 Nisan tarihlerinde İstanbul'a girdi. Ayaklananların bir kısmı teslim olurken, diğer bir kısmı kanlı çatışmalar sonucunda etkisiz hale getirildiler. Olaylarla bir ilgisi bulunmadığı halde Abdülhamid tahttan indirildi. *İttihat ve Terakki Cemiyeti* böylelikle ordu içindeki gücünü kanıtlamış ve devlet iktidarındaki yerini sağlamlaştırmıştı. Önce Selanik'te üçbuçuk yıl kadar kalan II. Abdülhamid, daha sonra nakledildiği Beylerbeyi Sarayı'nda 10 Şubat 1918'de öldü.

oynadığı role borçlu olmakla -ve bu anlamda komprador olmakla- birlikte, yerel ticaret ağlarının ve doğrudan üreticilerin faaliyetlerinin yabancı sermayenin kontrolüne girmesini engelledi. Bu rolünden ötürü sözkonusu burjuvaziyle Osmanlı bürokrasisi arasında nesnel bir çıkar çelişkisi ortaya çıktı. Çünkü bürokrasi ancak, kendi statüsünü sürdürmesini sağlayacak reformlara itibar ediyordu. Asıl önemlisi, hâlâ tam anlamıyla laikleşmemiş, Müslüman bir devlette, iktisadi hayata hakim unsur olan Hıristiyan burjuvaziye Müslüman bürokrasinin çıkarlarını uzlaştıracak yapıların yaratılamamasıydı. Tanzimat dönemi iktisadi yaşamı, bu yüzden, siyasal dışavurumlarının büyük süratine ve yoğunluğuna rağmen, uzun-dönemli iktisadi eğilimlerin içinde yer alıyordu. Bir türlü gelişemeyen burjuvaziyle bürokrat devlet ricalini karşı karşıya getiren çatışmaların üstüne bürokrasinin amaçlarını doyurmakta harcanmaya başlayan kronik borçlanmanın yarattığı kriz de eklenince, dar anlamda Tanzimat ekonomisi, başlangıçtaki umutları dağıtarak, Düyun-u Umumiye'yle birlikte Devlet'in mali denetim yetkisinin önemli bir kısmını Avrupalı çıkar sahiplerinin oluşturdukları bir konsorsiyuma devrederek sona erdi.

İlk İşçi Hareketleri

Osmanlı Devleti'nde işçilerin yanısıra esnafın ve diğer üreticilerin de işbırakma eylemleri örgütleyerek giriştikleri mücadeleler modern sınıf mücadelesi alanında atılmış olan ilk adımlardı. Bu eylemler karşısında yasaklayıcı bir tavır takınan Sultan ve diğer Osmanlı yöneticileri bu tür eylemleri, özellikle işçilerin düzenlediklerini bir tür "zabıta olayı" gibi değerlendirdiler. Bu eğilim 1845'te çıkarılan "Polis Nizamı"na (Polis Nizamnamesi) da egemen oldu. 1800'lerden sonra ülkenin çeşitli yörelerinde kurulmaya başlanan ilk fabrikalara karşı makine kırıcılığı ve protesto olaylarının görülmesi, aynı yıllarda vergilerin ağırlığına karşı protestolar ve hatta vergi ödenmemesi türü eylemler 1845'te birçok yasağın temel düzenlemeye alınmasına yol açtı.

İşçilerin yeni üretim ilişkilerine ilk tepkileri makine kırıcılığı biçimindeydi. Onbinlerce zanaâtkar ve imalatçıyı işsiz bırakarak toplumu temelinden sarsan bir kargaşa yaratan, Avrupa mallarının Osmanlı iç piyasasına girişi ve imalat sanayinin tohum halinde de olsa makineli üretime geçişi dolayısıyla başgösteren bu eylemler, grevlerin yanısıra 20. yüzyıl başına kadar sürdü. Bu eylemler grev vb. daha düzenli ve daha örgütlü işçi eylemlerinin yaygınlaşmasıyla terkedildi. Grevler sırasında ya da grevlerden ayrı olarak işçilerin örgütlenmesi de 19. yüzyıl sonuna doğru gelişme gösterdi. İşçiler, geçici birlikler, grev komiteleri ve derneklerde biraraya geldiler.

Uzun bir süre Osmanlı Devleti'ndeki "ilk grev"in 1872'de 500-600 tersane işçisinin yaptığı eylem olduğu sanılagelmişti. Oysa araştırmalar, 1863'te Ereğli kömür madenlerinde bir grev örgütlendiğini ortaya çıkardı. Ayrıca 1872'deki "ilk grev"in" 25 Ocak 1872 Perşembe günü Hasköy Tersanesi'nde Osmanlı hükümeti tarafından çalıştırılan İngiliz işçiler tarafından yapılmış olduğu da son sıralarda yapılan araştırmalarda saptandı. Nitekim, 27 Ocak 1872 tarihli *Le Temps* gazetesi ile aynı tarihli *La Liberté* gazetesi Havas Ajansı İstanbul kaynaklı 25 Ocak

Sırp komitacıları dağda bir dinlenme anında. Balkanların ulusalcı akımlarında komitacılık örgütlenme ve ayaklanma hazırlanmasına yönelik radikal dönemi temsil eder. Ulusçu isyanlara toprak talepleri olan köylülerin katılması, bu ulusçuluğu erkenden cumhuriyetçi ve köylü sosyalizmine yöneltti. Balkan ülkelerinde çiftçi sosyalist hareket ve partilerinin en güçlü partiler olması bunu gösterir. Bununla birlikte dış müdahaleler bağımsızlaşan Balkan devletlerinin krallıklara geçişiyle bitti. Siyasal mücadelede komitacılık örgütü ve hareket tipi Balkan milletleri arasında ve nihayet çeşitli siyasi fraksiyonlar arasında yıpratıcı bir mücadele başlattı. Gelecekteki Balkan devlet yönetimlerinde parlamentarizmin sık sık çöküntüye uğramasının nedeni bu gelenektir. Bununla birlikte Balkan komitalarının bıraktığı en önemli miras bu ülkelerdeki siyasal partilere model olmasıdır. Prof. Tuna'ya göre **İttihat ve Terakki** *de bu modele göre oluşmuş bir cemiyetti ve siyasi hayatımızın gerçekte kadrolaşması ve devamlılığı itibariyle en ilginç partisiydi.* İttihat *ve* Terakki*'nin modeli Avrupa tipi partiler değil, Balkan komitalarıdır. Komitacılık geleneği ve ritüeli ilginç ve yaygın bir biçimde sürdü. Osmanlı yönetimi ise Balkan komitacılığını ve 1890'dan sonra irredantist Yunan* Eterya *örgütünü "Eterya eşkıyası" deyimiyle betimliyordu.*

1872 tarihli haberlerinde şu bilgiyi vermektedir: "Birkaç haftadan beri ücretlerini alamamaları nedeniyle Osmanlı Hükûmeti'nce Hasköy'de çalıştırılan İngiliz işçiler işi durdurdular."

Bu dönemde tersanelerde, demiryollarında ve başka işletmelerde yabancı işçi, mühendis, teknisyen çalıştırılıyordu. Örneğin Haydarpaşa-İzmir Demiryolu'nda Fransız, İtalyan ve Hırvat işçiler görevlendirilmişti. Demiryolu inşaatı ve ulaşımının başlamasıyla kapitalist Avrupa şirketleri vasıflı işçileri kendi ülkelerinden taşıdılar. Bu arada gerekli kadroların yetiştirilmesi için açtıkları meslek okullarında da Müslüman ve Türkler yerine Hıristiyanları ve diğer ulusları tercih ettiler. Ancak, Fransa, İtalya ve İngiltere'den getirilen işçiler Osmanlı toprağına alet çantalarıyla birlikte ülkelerinin işçi hareketi deneyimlerini de getirerek Osmanlı Devleti'ndeki işçilere de sınıf mücadelesinin yeni biçimlerini aktarmada örnek oldular. Hasköy Tersanesi'ndeki İngiliz işçilerin yerli işçilerden ayrı harekete geçmesinin en temel nedeni ayrı istekleri olmasıydı. Ancak başka işletmelerde, örneğin Haydarpaşa- İzmit Demiryolu grevlerinde, bütün uluslardan işçiler birlikte eyleme geçtiler. Bu birliktelik, karşılıklı ilişkilerin ve görüş alışverişlerinin gelişmesine, tecrübelerin aktarılmasına ve belli kazanımların elde edilmesine yol açtı. Grev sırasında çalışmanın bırakılması ve çalışanlar arasında iş bölümünün doğurduğu temassızlığın aşılması ve bu tür karşılıklı bilgi alışverişine daha çok zaman ayrılabilmesi, yerli işçilerin Avrupa deneyimi hakkında birinci elden bilgi kazanmalarını sağladı. O dönemde işçilerin belli mahallelerde birlikte oturmaları ve nüfusun çok yoğun olmaması nedeniyle herkesin herkesi tanımasının verdiği kolaylıkla bu tür deneyim ve kazanımlar mahalleden mahalleye, kulaktan kulağa, kahveden kahveye yayılabildi.

Tersane Grevleri

22-28 Ocak 1873 tarihleri arasında greve giden Kasımpaşa Tersanesi İşçileri (dülger, marangoz, bıçkıcı, baltacı ve diğer işçiler) onbir aydan beri alamadıkları ücretlerinin ödenmesini istiyorlardı. Hıristiyan ve Müslüman 500-600 kadar işçi grevden önce padişaha dilekçe verip durumlarını anlatmak amacıyla Cuma Selamlığı'na gittilerse de padişah ile görüşemediler. Dileklerini sadrazama ilettiler. O da onları Bahriye Nâzırı'na gönderdi. Nâzırdan da olumlu bir yanıt alamayan işçiler greve gitmek zorunda kaldılar ve bir haftalık grev sonucunda isteklerinin bir kısmını elde ettiler.

İmparatorluğun ekonomik ve malî durumunun bozulmasının yol açtığı darboğazlar, işletmelerin

Osmanlı'da Ulusalcılık

Osmanlı İmparatorluğu'nda ulusal kimlik ve ulusal hareketler sorununun ortaya çıkışı ön planda yakınçağlar Balkan tarihiyle ilgili bir gelişmedir. Balkan ulusları, Osmanlı uluslar sorununda öncü konumdadır. Buna karşılık Arnavut, Türk, Arap ulusçuluğu ve 19. yüzyıl sonunda Osmanlı topraklarına adım atan Siyonizm daha farklı boyutlarda ortaya çıkmıştır ve imparatorluğun yıkılışına kadar birinci gruba göre önem taşımayan ve tarihi tayin edici rol oynamayan akımlar olarak kalmışlardır. Aslında Osmanlı 19. yüzyılında ulusalcılık vardır ve onun karşısında da hem tarihi bir kalıntı, hem de 19. yüzyıl reformlarının türevi olan Osmanlıcılık vardır. Bu iki zıt akım yaşadıkları zaman ve çevre bakımından da ilginç tezatlar teşkil eder.

Osmanlı milletleri için, Üçüncü Dünya'ya özgü (nationbuilding process) uluslaşma süreci gibi kavramları kullanmak mümkün değildir. Bu kavimler mazide devletleri olan, yazılı edebiyatları, bürokrasileri bulunan hatta kiliselerinde dahi ulusal karakter ağır basan toplumlardır. Osmanlı hakimiyeti, bu tarihi mirası silememiştir. Kurumların devamı yanında, tarih gelecekteki ulusal kimliği besleyecek biçimde; menkibe, halk edebiyatı, folklor ürünleri, kiliselerdeki vaazlar biçiminde halkın bilincinde yaşamaya devam etmiştir. Bundan başka devam eden ticaret ve din birliği Balkanlar'ın Ortodoks milletleri arasında bir kültürel ve ideolojik alışverişe yardımcı olmuştur. Bu alışverişi tek yönlü ve tek boyutlu olarak görmemelidir. Yunanca Balkanlar'da bir ara ticari *lingua franca* iken, yerini zamanla gelişen Avusturya ticareti dolayısıyla Almanca almış ve bu dil ve kültürle Balkanlar Avrupa siyasî atmosferine açılmıştır. Öte yandan din ve ırk birliği dolayısıyla Balkan Slavları 17. yüzyıldan beri Rus kilisesiyle yakın ilgi içindedirler. Moskova patriki Nikon döneminden beri Slav manastır kitaplıkları Rusya'ya akmakta, Rus kilisesi Balkan kiliseleri ile patronaj ilişkisini sürdürmektedir. Ama bu ilişki giderek diğer alanlara sıçrayacak ve nihayet Rusyanın Balkanlar'daki etkisi; devlet yönetici çevrelerinden çok 19. yüzyılda Rus muhalefetinden çıkacaktır. Fakat Rusya'nın çağdaş Balkan ve Türk tarih yazıcılığında çok abartılı rolünün yanında Balkan ulusçuluğunun kaynaklarını başka yönlerde de aramak gerekir. Örneğin İtalyan Rönesansı'nın Adriyatik'teki üssü olan Slav cumhuriyeti Dubrovnik dikkati az çekmektedir. İtalyan kültürünün bu arada Machiavelli'nin tanınması mümkün olan bu yerde onun fikri yöntemini pek andıran Slav irredentist eserleri, edebiyat ve siyasal düşün alanında kaleme alınmıştır. Hırvat Juraj Krijaniç *Politiki Rossii* adlı kitabında Slavların mazilnden, gelecekteki birliklerinden özgürlüklerinden söz etmekte, bu misyonu Rusya'ya yüklemekte ve Rusya'nın bunun için reformlara ihtiyacı olduğunu daha 17. asırda söylemektedir. Önceleri şair İvan Gundulıç aynı misyonu Polonya'ya yüklemekteydi. Dolayısıyla Bulgarların Bulgarlığını unuttuğu, Sırpların tarihi hafızasını kaybettiği gibi hükümleri bütün zamanlara ve halkın her kesimine yaygınlaştırmak gerekir. Gerçi Slavların zaman zaman kimlik bunalımına girdiği görülebilir, ama yaşayan birtakım kurumlar bu buhranın devamını engelledi.

Balkan uluslarının ulusalcılık tarihinde Yunanlığın rolü son derece önemlidir. Bu çelişik bir etkileşimdir. Laik Yunanlılığın ideoloji ve kültürü Slavların ulusal bilinçlerinin uyanmasında etkili olmuş, oysa Fener Patrikhanesi'nin ulusal uyanış karşısındaki rolü son derecede olumsuz ve baskıcı olmuştur. Gerçi Osmanlı devleti; Ortodoks Balkan Slavlarını ve Ortodoks Arnavutları Fener Patrikhanesi'nin hukukî, adlî, eğitsel ve dinsel ve ruhanî kontrolü altına koymuştur. Bu nedenle Balkan Slavlarının hayatında (150 yıllık Peç-İpek patrikliği devresi hariç) ulusal dil, hukuk ve idare alanında kullanılmamış gibi görünüyor, ancak tarihçiliğin umumiyetle gözünden kaçan bir konu manastır hayatı ve kültürüdür.

Aynaroz'daki muhtelif Ortodoks milletlere ait manastırlar gibi (mesala Sofya civarındaki Rilo Manastırı) heryerde bulunan Bulgar Sırp manastırları tipik örneklerdir. Son Bulgar çarı Şişman'ın Rilo manastırına verdiği imtiyaz Osmanlı sultanlarınca da mütemadiyen yenilenmiş, vergi muafiyetleri tanınmıştır. Bu manastırlar; yazılı mirasın saklandığı arşivler, rahiplerin eğitimi ve ulusal dille ibadet edilen okullar ve mabetler görevini gördüğü gibi her sınıf halkın ziyaret ettiği, Slavlığın ve dinin yaşatıldığı yerlerdi. Yavuz Selim devrinde Aynaroz keşişlerine, özellikle gayri Yunanlı olan manastırlara verilen böyle bir imtiyaz fermanı biliniyor. Buralardaki Sırp, Bulgar manastırları keşişlerinin arasında ilk popüler ulusçuluk akımlarının da yeşerdiği yerler oldular. 18. yüzyılda 1762'de bunlardan Hillander manastırında, Paissy adlı Bulgar keşiş bilinen ilk popüler tarihi, *Slav-Bulgar Tarihi*'ni kaleme aldı. İlginç bir uslûbu vardır. Tarih bilgisi, menkibe ve folklorik unsurlarla karışık bir ulusalcı vaaz tarzında sunulur. Eserine şöyle başlar; "Bulgarlar, yurdunuzu bilin ve dilinizi öğrenmeye gayret edin..." Adeta Rum okullarına giden ve Yunanlılıkla özdeşleşen üst tabaka Bulgarlara hitab etmektedir. Sırp manastır hayatı 1690'dan sonra bir ölçüde Avusturya Habsburg ülkelerinin kültürel etkisi altındadır. Örneğin Dosidar Obradoviç dinî eğitim yerine laik eğitimi getirmeye çalıştı ki kendisi bir din adamıydı. 1804'den sonra Prens Karayorgi'nin sekreteri ve Sırp okulları yöneticisi oldu.

Balkan halklarının ulusal uyanışındaki en önemli faktörlerden biri kilise, daha doğrusu kilise adamlarının lâik eğitim ve dünya görüşünü benimsemekteki kabiliyetleridir. Popüler tarih eserlerini yazan ilk yazın adamları onlardır. Bu gibi rahiblerin arasında Sırbistan'da Jovan Ra'jiç (1726-1801), Romenlerde Sincai, Petru Maior, Bulgarlarda Hillanderskiy ve Sofronij Vraçkankiy'i sayabiliriz. Bundan başka, Ortodoks kilisesinin ruhanileri aydın olsun veya olmasın nitelikçe halk tipi inançları yayabiliyor ve hitab edebiliyordu. Halk uslûbuyla iş gören, ona yakın konuşan etkileyen bir gruptur. Ortodoks Yunanlı çevrelerde Batı düşüncesine ve bilimine açık çevreler laik gruplardan çıktığı halde, Slav Ortodoks halklarda kilise Batı'dan gelen düşünceye ve bilime karşı çıkmamış, en azından lakâyd kalmıştır. Kilise Slavların hayatında, ulusal hareketin odağı olmuş; Romen, Sırp ve bilhassa Bulgar kilisesinde Fener'den bağımsızlık hareketi, dinî dogma ve akîdenin değil, doğrudan doğruya ulusal dilin kullanılması ve eğitim isteği nedeniyle gelişmiştir. Kilise politikanın ortasındaydı. Nitekim 1860'larda Katolik Bulgar hareketi de böyle bir ulusal hareket olarak doğmuştur. Asıl amaçları Bulgar halkını Fener Rum patrikhanesinin nüfuzundan kurtarmaktı. Yunanlılıkla temas, Balkan Slavlarının milli rönesansında önemli bir etkendir. Yunanlılar Türk fethinden beri Batı'daki Rönesans merkezleriyle yakın ticaret ve eğitim ilişkileri olan bir gruptu. Avrupa'daki Yunanlı koloniler, Yunanlılığın ne olduğunun Rönesans dünyasında daha çabuk bilincine vardılar. Gerçi kilise kendisi eski Yunanın değil, daha çok Bizanslılığın şuurundaydı, ama netice değişmez. Yunanlılar özellikle Bulgaristan'da Rum okullarına giden orta ve üst sınıfları etkilediler. 19. yüzyıl başında bütün Balkanlar'a yayılan "heterla" üyeleri arasında Bulgar gençliğinden de hayli üye vardı. 1821 Yunan ayaklanmasına katılan Bulgarların listesi kabarıktır. Gerçi bu gibi temaslar sonucu hayal kırıklığı ve düşmanlık da başlamıştır. Yunan eğitimi Balkanlılara bir şuur vermiştir. Rigas Phaeraos bir şiirinde; "Bulgar, Arnavut, Ermeni, Yunanlı, Siyah beyaz birlikte (ayaklanın) Tuna'dan Sava'ya hepiniz, İsanın kardeşlerisiniz" diye sesleniyordu. Aslında Slavların isyanına Yunanlılar da sempati besliyorlardı. 1804'de Karayorgi bir Hellen kahramanı gibi kutsanmıştı. Slavlar ise kendi aralarında, daha yakın ilişkideydi. Avusturya Slavları Güneyliler için bir öğretmendi. Sırbistan'da okuyan Bulgarlar panslav fikirler ediniyordu. Bulgar milli eğitiminin babası Aprilov, önceleri kendini Yunanlılıkla özdeşleştiren bir Bulgarken, Ukraynalı Venelin'in tarihini okuyarak ulusal bilince erişmişti. Bu değişimi o Odesa'da yaşamıştı. Buna rağmen ters tepkilerde oldu. Fener Patrikhanesinin baskısı, Bulgar hareketini hızlandırırken, Rusya'da okuyan Bulgarlar ise sanıldığının tersine, slavofil fikirlerden çok cumhuriyetçi, sosyalist ve patriot fikirlerle döndüler. Vasil Levskiy bunun ilerdeki tipik bir örneğidir.

Eğitim sistemi Balkan Slavlarının ulusal bilincinin gelişmesi ve ulusalcı harakette en önemli unsurdur. Yunan ayaklanması dış destek görmüştü. Bulgarlar, Rusya desteğinin kendileri için bir kurtarıcı olamayacağını 1829 da ve Kırım Savaşı'nda gördüler ve uzun vadeli bir programla ulusal eğitime önem verdiler. Bell-Lancester denen ucuz eğitim yöntemiyle kitle eğitiliyordu ve bu İngiliz işçi sınıfı çocuklarının eğitimine tatbik edilen yöntem Balkanlar'a girmişti. Orta ve alt sınıfların ulusal eğitimine varlıklı sınıflar da destek oldu. 19. yüzyıl ortalarında öğretmenler patrikhaneyle mücadele edenlerin başındaydı. Lâik ve ulusalcı eğitim gelişiyordu ve Bulgar eğitimine ilerde genç Türk önder ve aydınları da hayran olacaktır. Bu dönemde Slavların hayatında bay ve bayan öğretmen en saygın toplumsal kişilerdi. Gazete Balkan Slavlarının hayatına geç giren ama ulusal bilincin gelişmesinde önemli rolü olan bir iletişim aracıdır. Daha Tanzimat sırasında Babıâli'nin örneğin özerk Sırp Prensliği'nin basın organlarını yakından izlediği ve prenslik yönetimine sık sık sansür için müdahale ettiği görülüyor. Sırp basını kendi sorunlarının da ötesinde, Balkan Slavlarının sorunlarına uzanan haber ve yorumlar veriyordu. Gazete Slavların hayatında ulusal bilinci hazırlayacak bir öğretmen, tarih coğrafya ve dili öğreten bir araçtı. Balkan tipi gazetecilik aslında sonra Arnavutlar, Araplar ve Çarlık Rusyada da Müslümanlar arasında benzer fonksiyonu yerine getirmiştir. Örneğin ilk Bulgar gazetesi İzmirde K. Fotinov'un çıkardığı *Lyuboslovye*'nin ilk sayısında bu eğilim açık olarak ifade ediliyor ve şöyle deniyor; "uyanık bütün milletler bilgiyle insanlık tarihinde yerini alır. Bizim Bulgar kardeşlerimiz neyi bilmelidir. Ülkelerini tanımak için coğrafyayı, lisanları için grameri, şanlı geçmişlerini bilmek ve geleceği inşa için tarih bilmelidirler". Basının ulusçu politikasına en iyi örnek, Hamidiye sansürü devrinde dahi, özerk yönetimden yararlanarak Makedonya ve Trakya'daki Bulgarlara propaganda yapan Doğu Rumeli vilayeti basınıdır. Hatta bazen İstanbul basını bu gibi Bulgar gazeteleri ile polemiğe giriyordu. Filibe'deki *Borba* gazetesi bunlardan biridir.

Balkan ulusçuluklarının ilk programı parlamentarizm ve federatif idaredir. Leipzig'de çıkan Bogorov'in *Balgarskiy Orel* gazetesinin mottosu da nitekim: "Grajdanstvo i svobodno upravlenie-yurttaşlık ve özgür idare"dir. 1816'larda *Taen Balgarskiy Revolutionen Kometi* (Gizli Bulgar İhtilal Komitesi) Sultan Abdülaziz'e 22 maddeden oluşan ve Macarların Ferenc Deak modelini andıran, Osmanlı İmparatorluğu'nun bilinen ilk anayasa tasarısını sunmuştu. Buna göre, Osmanlı Sultanı ve Bulgar Çarı olması istenen Sultan Abdülaziz'in kiliseye otonomi ve Bulgaristan yönetimine de parlamenter rejimi getirmesi isteniyordu. Federativizm hemen bütün Osmanlı milletlerinin ilk andaki hedefidir. Zaman içinde çelişkiler ve gelişime bu program, bağımsızlık isteyen komite hareketlerine dönüşecektir. Dış devletlerin ulusçuluğa destek ve müdahalesi de bu safhada sözkonusu olmaktadır.

Balkan ulusçuluğu dil ve edebiyat faaliyetiyle birlikte gelişmiştir. Bu aslında Balkanlar dışındaki ulusçuluk için de böyledir. Arabların Butrus al Bustani'si, Filistindeki Siyonist yerleşmenin Ben Yehuda'sından (Elizer Perlmann) önce bu gibi dilci önderler Balkanlar'da çıkmıştır. Almanya ve Orta Avrupa'dan gelen "Sprachreinigungs" akımı Balkan ulusçuluğunun populist karakteriyle benzeştirilmemelidir. 19. yüzyılın başında (1787-1864) Vuk Karadyiç'in "basit halkın konuştuğu gibi yazınız" formülü, Bulgarlar ve Arnavutlar arasında da benzerlerini buldu. Nihayet 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başında Türkiye'de de bu eğilim tutundu. Türkçülükle ilgisi az olmasına rağmen, edebi kritikimizin önemli ismi Ziya Paşa Türk şiirini halk edebiyatından beslenmediği için kuruluk ve taklitle suçlamıştır. Balkan Slavları ve Arnavutlar ulusal eğitim ve edebiyat dillerini sade bir halk diline dayanarak kurdular. Tek istisna, eski Yunancayı esas alan bir elit dil yaratan (Katarevousa) şair ve yazarların etkilediği yeni Yunan edebiyat ve eğitim dilidir.

19. yüzyıl, Osmanlı dünyasında ulusçuluğun damgasını taşıyan bir asırdır. Bununla birlikte bu yüzyılın aynı zamanda her dil ve dinden gruplar arasında Osmanlı vatanseverliği ve Osmanlı kimliği getirdiğini, özellikle Osmanlı elit okumuş sınıfını yarattığını da görürüz. Aslında Osmanlıcılık ulusçuluğa bir tepki olarak gelişti, fakat bir yerde de ulusçuluk da bu grup kültüründen beslendi. Bu çelişki 19. yüzyıl etüdlerinde en çok görmezlikten gelinen noktadır. Osmanlı dinî grupları(millet) gerçi ayrı kompartımanlar halindedir, ancak günlük hayatta da bir içiçe yaşama durumu vardı. Temmuz 1850 yılında Trablusşam'da bir Hıristiyan cenazesi katır sırtında değil de, Müslümanlarınki gibi omuzlarda taşındığı için; bazı fanatik Müslümanların saldırısına uğramış, ancak bu kimseler polis takibinden kurtulmak için civardaki bir manastıra sığınmış ve ifadelerine göre rahip kılığında manastırdan manastıra geçerek kaçmağa çalışmışlardı. Bu tipik olay bir yana, dış ülkelere göçen, tahsile ve ticarete giden her dinden ve dilden koloninin kendilerini Osmanlı olarak tanıttıkları bilinir. Nisan 1909 tarihinde, Avusturya'nın İzmir'deki becerikli başkonsolosu August von Kral, İzmir'den yolladığı bir rapora bir mimeograf destan iliştirmişti; ünlü eşkıya Çakıcı Efeyi öven bu ağıt Rumca bir destandı... Gelenekler, mutfak, argo, dahası ortak ziyaret edilen bazı evliyalar Osmanlı hayat tarzının yansımasıdır. Ama 19. yüzyıl bunun ötesinde bir Osmanlı meritokrasisi yarattı. İki dilde gazete çıkaracak veya yazacak kadar Türkçe ve anadili bilen Baronyan (Ermeni) veya Aaron Joseph (Musevi) gibi aydınlar, Ermeni ve Türkçe tiyatro yapan Güllü Agop gibileri az değildi. Nihayet Şemseddin Sami iki dilin lugatı, iki dilin grameri ve iki dilin ilk tiyatro eseri ve romanını yazan bir Arnavut-Türk sayılır. Muzurus Paşa, Kalimaki gibileri Osmanlılığın devlet hayatındaki örnekleri sayılır. Bunların içinde İsmail Kemal Bey gibi Osmanlıcılıktan Arnavut ulusçuluğuna geçen biri de, gelişmelerin örneğidir. Bu Osmanlı okumuşlarının yetişmesi 19. yüzyılda Tıbbiye, Mülkiye, Baytar mektebi, Galatasaray gibi eğitsel kurumlaşmalara ve devletin ofislerindeki kozmopolit yapıya bağlıdır. Kuşkusuz bu yapıyı 18. yüzyıldaki gelişmelere bağlamak gerekir. Batı kültürüne gayrimüslimlerle beraber Müslüman okumuşlar da yöneliyordu. 18. yüzyıl başlarında Nefiyoğlu, Hezarfen Hüseyin efendi gibi Yunanca-Latince bilen aydınların yanında Mavrokordato biraderler ve Dimitri Cantimir'i görmek mümkündü. Başka örnekler de vardır. Sabık Galata kadısı Yanyalı Hoca diye bilinen Mehmed Esad efendi, bildiği Rumcanın yanına İbrahim Müteferrika'dan öğrendiği Latinceyi de katmış ve onun matbaasına musahhih olmuştu. Yani, 19. yüzyılın çeşitli dil ve din mensuplarından oluşan Batıcı bürokrasinin temelleri bir önceki yüzyılda yatıyordu. Şemseddin Sami gibi dual milliyetçiler az değildi, yön değiştirip etnik kimliğini ulusçu ideolojiye döndürenler de... Sat'i el Husri bu tip aydınların sonuncu temsilcisidir. Osmanlıcılık aslında 19. yüzyılda kurumlaşıp, güçlendi, ama etnik kimliğe dayanan modern ulusçuluğu besleyen bir kaynak olduğunu da söylemek gerekmektedir.

Osmanlı İmparatorluğunun genel ulusalcılık ortamına geç girenlerden olmasa da, hareket olarak son güne kadar federatif niteliğini koruyan akım; Arab Ulusçuluğudur. Bu bağlamda Filistin'deki Siyonist yerleşme de aslında imparatorluğun son gününe kadar bağımsızlıkçı bir hareket ve örgütlenmeyi henüz uygulamaya geçirmemişti.

İLBER ORTAYLI

çöküntüye girmesine ve sanayi işyerlerinde ekonomik mücadelelerin şiddetlenmesine yol açmıştı. Nitekim 8-15 Haziran 1875 tarihleri arasında greve giden 1200 yerli ve yabancı işçi, ekmek paraları bile olmadığını ve açlıktan kırılırken çalışamayacaklarını bildirerek işi bıraktılar. İşçilerin greve gittikleri tarihte altı aylık ücret alacakları bulunuyordu. Bir haftalık grevden sonra, grevcilere ancak altı haftalık ücret ödenebildi ve bunun üzerine işbaşı yapıldı.

Öte yandan 16 Şubat 1872'de Beyoğlu Telgrafhanesi işçileri, 6 Nisan'da Haydarpaşa-İzmit demiryolu işçileri, •Temmuz'da Beykoz Deri ve Kundura Fabrikası işçileri, 12 Ekim'de Sirkeci hammalları bir günlük greve çıktılar.

Tanzimat Döneminin Sonu

Abdülaziz dönemi, istibdad yönetimine dönüş olarak kabul edilmesine karşın, bürokratik Babıâli kadrolarının gücündeki sürekliliği kırmadı. Özellikle Mahmud Nedim Paşa'nın sadareti döneminde, Kont Andraşi'nin '60'larda hazırlanmış bulunan ünlü layihası, Babıâli'nin ülke ekonomisini, özellikle tarımsal gelişme konusunu yeniden düzenlemeye tâbî tutmak üzere aldığı kararı ve bir "Ticaret, Ziraat ve Sanayi Meclisi Kebiri" kurulması yönündeki çalışmalarını etkilemişti. Pek çok alanda oluşturulmuş "meclisler"den biri olan bu "Meclis-i Kebir" aslında Tanzimat döneminin getirdiği örgütsel kuruluşların örneğini takip eden bir komisyon niteliğindeydi. Ancak Tanzimat döneminin karşılaştığı önemli bir zorunluluk vardı: Çökmekte olan, gücünden kaybetmiş bir devleti ayakta tutmaya çalışmak. Öözellikle ordunun güçlendirilmesi ve ekonominin canlanması yapılan atılımlar önce geleneksel olarak Osmanlı karşıtı bir politika izleyen Rusların tepkisini çekti. Kutsal Bölgeler'i bahane ederek Ruslar diplomatik ilişkileri kestiler. Mayıs 1853'de Eflak ve Boğdan'ı işgal ettiler. İngiliz ve Fransızların da Osmanlı Devleti ile birlikte savaşa girmesi üzerine Kırım'da ikinci bir cephe açılarak Ruslar mağlup edildi. Kırım Savaşı, sonradan Abdülhamid döneminde yeniden tesis edilmesi Almanların gittikçe güçlenmesine yarayacak Doğu güçler dengesini, Rusya'yı hizaya getirerek yeniden kurmakta Batı ülkelerine destek olmuştu. Osmanlı'nın kazancı ise, gittikçe daha fazla Batı'nın desteğine güvenme zorunluluğu altında elli yıl kadar daha yaşayabilme imkânına kavuşmak olmuştu.

Ayrıca Tanzimat sürecinden Avrupa ülkeleri pek "memnun" kalmadılar. Babıâli ve sultan üzerinde, özellikle serbest ticaret önündeki gümrük engelinin düşürülmesi, yabancı girişimcilere ticari kolaylıkların, can ve mal güvenliğinin sağlanması, ülke toprakları içinde yaşayan gayrı müslimlerin haklarının arttırılması yolunda sürekli bir baskı oluşturmayı sürdürdüler. 1871'den sonra yeniden dönülen mutlakiyetçilik, bu baskıların yanında, iç destekçilerini de, "hayriye tüccarı" denilen ve ilk kez Avrupa'yla ticaret yapabilme beratını alarak gelişip serpilen kısıtlı sayıda bir "Müslüman tüccar" kitlesiyle Mühendishane ve Tıbbiye muallim ve öğrencilerinden, önemli bir bürokrat çerçeveden oluşan etkili bir kamusal gücü de karşısında buldu. Avrupa'yı "memnun" etme girişimi ise 1856 Islahat Reformu'nun gösterdiği gibi, Tanzimat'ın da öngördüğü, klasik Osmanlı toplumuna da hiç yabancı olmayan dinsel ve milli "hoşgörünün" artık yeterli olmadığını, Avrupa ülkelerinin Hıristiyan ticaret erbabının genişleyen hürriyetlerinden daha fazla yararlanmayı amaçladıklarını gösteriyordu.

Anayasal Düzen Deneyimi

I. Meşrutiyet'in ilanına götürecek süreç içinde, 1865'de İstanbul'da yasadışı olarak kurulan *İttifak-ı Hakimiyet* örgütünün militanları, 1867'deki başarısız bir darbe girişiminden sonra Avrupa'ya kaçmış, orada *Genç Osmanlılar Cemiyeti* adında yeni bir örgüt oluşturmuşlardı. Bu kişiler, Tanzimat döneminin yarattığı, ve onu sürdürmeyi, geliştirmeyi amaç bilen aydın-orta bürokrat kesimine aittiler. İslamcılıktan laik Batıcılığa kadar geniş bir ideolojiler demetinin harekete geçirdiği bu "asiler"in üzerinde uzlaştıkları ortak talepleri, anayasal bir düzenin oluşturulması ve meşrutiyetin kurulmasıydı. *Genç Osmanlılar Cemiyeti*'nin 1871'de dağılmasına karşın, Tanzimatçı kadrolar, 1871-78 arasında Sultan Abdülaziz'in mutlakiyetçi iktidarı güçlendirmesi ve baskıcı yöntemleri uygulamaya başlaması ile kısmen düzene uymaya, kısmen de radikalleşmeye başladılar.

Genç Osmanlılar'ın etkinliklerini iyice duyurmaya başlamalarından "Kanun-ı Esası"nın (Temel Yasa+Anayasa) ilan edilmesine kadar geçen süre son derece yoğun bir iç ve dış politik ortama tanık oldu. Öyle ki bu dönemde hangi eğilim ve olayların Osmanlı siyasetinin iç dinamiklerinden, hangilerinin dış etkilerden doğmuş olduğunu ayırdetmek imkânsızdır.

Kırım Savaşı'nın, Çarlık Rusyası'nın yenilgisiyle sonuçlanması, Âli ve Fuad Paşa'lar döneminde ve onların aracılığıyla kurulan Fransa'nın Osmanlı Devleti üzerindeki siyasal-entelektüel hegemonyasının sürmesini sağladı. Onlara karşı olan Sultan Abdülaziz Rusya yanlısıydı. Âli ve Fuad Paşalar'ın ölümünden sonra Babıâli üzerinde daha etkili bir egemenlik kurabilen Sultan Abdülaziz, damadı Mahmud Nedim Paşa'yla Rus elçisi İgnatyev'i bir Osmanlı-Rus yakınlaşması konusunda danışman olarak kullanıyordu. Öte yandan *Genç Osmanlılar*'dan, gelecekte Kanun-i Esasi'nin mimarlarından biri olacak Mithat Paşa İngiliz yanlısıydı. 1870'lere girildiğinde bu klikler arasındaki mücadele yoğunlaştı. Fransız ve İngiliz yanlısı klikler, Sultan Abdülaziz üzerinde "meşrutiyet" yanlısı bir baskı oluşturmaya başladılar. Abdülaziz ise, Rus Çarı'na ve özellikle Rusya-Avusturya-Almanya arasında oluşturulan Üç İmparatorlar İttifakı'na da

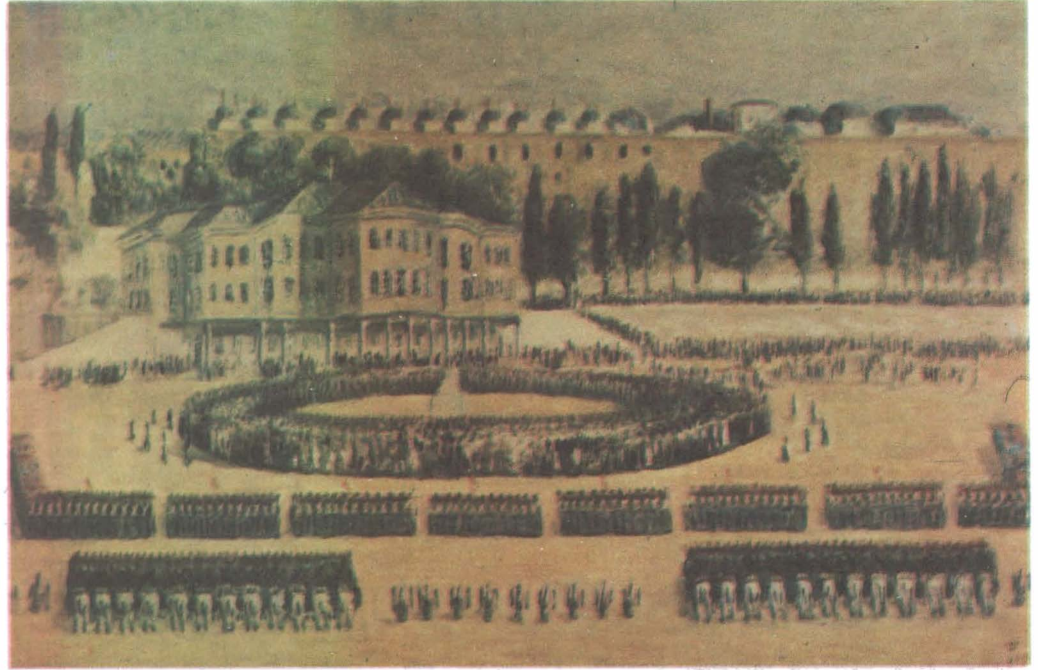

NAMIK KEMAL (1840-1888)

Osmanlı düşün ve yazın yaşamının Batı'ya açılmasında küçümsenemeyecek bir rol oynayan Namık (Mehmed) Kemal 21 Aralık 1840'da Tekirdağ'da doğdu. Sonraları mir-miranlığa (beylerbeyi) kadar yükselen Tekirdağ muhassılı (vergi tahsildarı) Abdüllatif Paşa'nın kızı olan annesi Fatma Zehra Hanım Mehmed 8 yaşındayken öldü (21 Ağustos 1848). 1858 ve 1859'daki vefatlarına kadar büyükannesi ve büyükbabasının himayesinde büyüdü. Abdüllatif Paşa'nın sık sık görevinden alınarak sırasıyla Afyonkarahisar, Kütahya, Kıbrıs, Lazistan sancağı ve Kars'a atanması onu düzenli bir eğitim görme olanağından yoksun bıraktı ve bu nedenle özel ders almak zorunda kaldı. Abdüllatif Paşa'nın 1855'de kaymakamlığına atandığı Sofya'da yazdığı şiirler arasında gazel ve naziresler yanında, mevlevi ilhamı ile kaleme alınanlar ve Kerbela mersiyeleri de vardı. Kendisine, büyükbabasını ziyaret eden Şair Binbaşı Eşref Bey tarafından Namık mahlasının verilmesi bu döneme rastlar. İstanbul'da II.Abdülhamid döneminin müneccimbaşısı olan babası Mustafa Asım Bey'in evine yerleştikten ve kısa süren gümrük memurluğundan sonra, Tercüme Odası'na ve Encümen-i Şuara'ya girdi. Toplulukta şiir okumak, ortak manzumeler ve nazireler söylemekten oluşan etkinliklerini bir yıl sürdürebildi.

Tüm bu dönem boyunca gerek sanat gerekse de toplumsal düşünce alanında Kemal'i etkileyen Leskofçalı Galib'in kentten ayrılması ve Şuara'nın dağılması Kemal'i yeni etkilere açık bir hale getirdi. *Tasvir-i Efkar*'da yayınlanan Münacat, Şinasi'nin Batı etkisindeki şiirine karşı Kemal'de ilgi uyandırdı. 1862'de gazetede fıkra ve haber çevirerek çalışmaya başladı, ardından yaşamının sonuna kadar fikirlerine bağlı kaldığı Montesquieu'nün eserlerini çevirdi. 1865'de Şinasi'nin Paris'e kaçmasından sonra gazeteyi çıkarmaya devam etti. Önceleri yalnızca haber ve resmi ilan gazetesi olarak yayınını sürdüren gazete, daha sonra Kemal'in toplumsal görüşlerini açıkladığı ve diğer yayınlarla tartıştığı bir foruma dönüştü. Bu yazılar arasında şehircilik, eğitim, iktisadi reform, edebiyat eleştirisi ve kadınların okutulması konusunda yazdıkları en fazla dikkat çekenler oldu. Bu arada Meşrutiyet'in ilanını sağlamak için Haziran 1865'de kurulan ve daha sonra *Yeni Osmanlılar* adı altında ortaya çıkan *İttifak-ı Hamiyet* gizli örgütüne dahil olmuştu. Tüm uyarılara rağmen meşrutiyetçi tutumundan vazgeçmeyen Kemal İstanbul'dan sürülmek istendiğinden, terfi ettirilerek Erzurum Valiliği Muavinliği'ne atandı. Bunun üzerine aynı görüşteki *Muhbir* gazetesi yazarlarından Ziya Paşa ve Ali Suavi ile birlikte *Yeni Osmanlılar* adına yayında bulunmak üzere *Courrier D'orient*'in ve Mısırlı Mustafa Fazıl Paşa'nın çağrılısı olarak Mayıs 1867'de Paris'e kaçtı. Fransız hükümetinin daveti üzerine Londra'ya geçen Kemal ve Ziya Paşa, birlikte Haziran

Feyhaman Duman'ın Tanzimat Fermanı'nın Gülhane Parkı'nda okunması tablosu (üstte). II. Mahmut'un oğlu Abdülaziz 25 Haziran 1861-30 Mayıs 1876 arasını kapsayan padişalık döneminin başında, bir fermanla Tanzimat yeniliklerinin sürdürüleceğini vaadetti. Avrupa gezisine çıkan ilk Osmanlı padişahı oydu. 1867'deki seyahati sırasında Londra ve Viyana'dan başka, solda görüldüğü gibi Paris'i de gezdi. Gezi izlenimlerinin de etkisiyle Abdülaziz bir dizi yeniliğin uygulanmasına izin verdi. Ancak yine de hükümranlığının sonuna kadar Meşrutiyet girişimlerine karşı çıktı. Döneminde Avrupa'ya bağımlılık artmış ve bağımsızlıkçı ayaklanmalar yoğunlaşmıştır.

1868'de *Hürriyet*'i çıkarmaya başladılar. Gazete meşruti yönetimin kurulması, yönetsel ve toplumsal kurumlardaki aksaklıkların düzeltilmesi konularında yoğunlaşıyordu. Gazetenin yayını sırasında ortaya çıkan görüş ayrılıkları nedeniyle yayına Ziya Paşa tek başına devam etti. Kemal gazeteden Eylül 1869'da ayrıldı ve hükümet nezdinde yapılan girişimler sonucu 1870'te yazı yazmamak koşuluyla İstanbul'a geri döndü. Gerek Fransa'da gerekse de İngiltere'de aldığı hukuk dersleri, uygarlık ve ilerleme kavramlarının neyi karşıladığını yerinde görmesi, daha önce uğraşmadığı roman ve tiyatro gibi türlerle tanışması bu döneme rastlar.

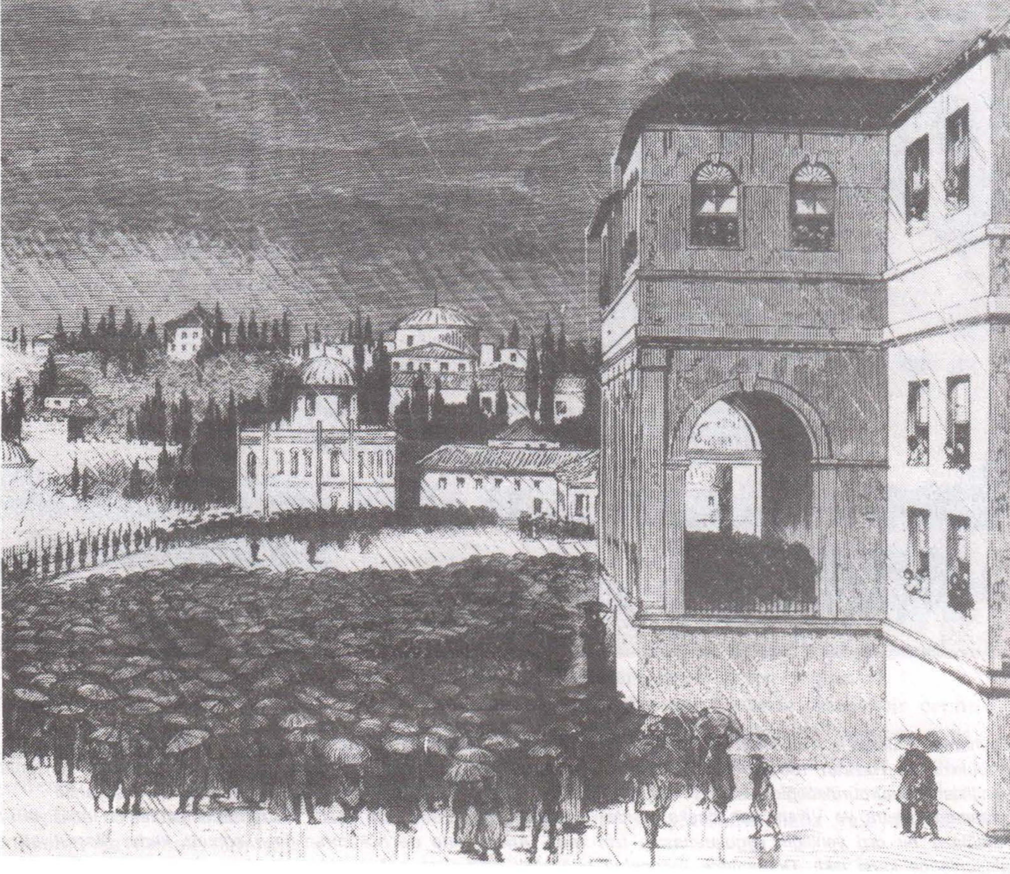
Daha sonraki yıl ilan edilen genel af la birlikte yurda dönen *Yeni Osmanlılar*dan Nuri, Reşad ve Ebüzziya Tevfik ile birlikte önce *İstikbal* adlı bir gazete çıkarmak istediler. Gerekli iznin verilmemesi üzerine ise Haziran 1872'de *İbret* adlı mizah dergisini kiraladılar. Gazetenin ulusal ve toplumsal sorunlara ilişkin konularda kamuoyu oluşturma doğrultusunda gösterdiği başarı, kapatılmasına ve yazarlarının taşra bölgelerine sürülmesine neden oldu. Kemal Gelibolu mutasarrıflığına atandı, ancak önceleri hareketini erteleyerek *Diyojen*'de mizahi yazılar yazmayı sürdürdü. Kısa süren mutasarrıflığı boyunca gerek yaniden yayınlanan *İbret*'e gerekse de Ebüzziya'nın çıkardığı *Hadika*'ya yazılar gönderen Kemal, *Vatan yahut Silistre* adlı oyununu da bu yıllarda kaleme aldı. İstanbul'a dönüşünün ertesinde Gedikpaşa tiyatrosunda sahneye konulan oyun halkın büyük sevgi gösterisine yol açtı; bunu yansıtan *İbret* yeniden kapatıldı. Kemal, oyunun ikinci temsilinden sonra tutuklandıysa da, onun tutuklanmasına yol açan asıl neden veliahd V. Murad ile olan ilişkisiydi.

1873 ortalarında Magosa'da Topçular kışlasının zindan odasına kapatılan Kemal'in durumu mutasarrıf Veys Paşa ve haleflerinin gösterdiği anlayış sayesinde gittikçe düzeldi. 38 ay süren hapsi sırasında yazın çalışmaları yapma olanağına kavuştu. Abdülaziz'in tahttan indirilmesi ve yerine V. Murad'ın geçmesiyle affedilerek İstanbul'a döndü.V. Murad'dan sonra Meşrutiyet'i ilan edeceği vaadi ile tahta çıkan II. Abdülhamid tarafından Eylül 1876'da ilkin Şuray-ı Devlet (Danıştay) azalığına getirildi, daha sonra Kanun-i Esasi'yi kaleme alan heyete seçildi. Anayasa'nın ilanı sırasında ve sonrasında ortaya çıkan ihtilaflar Abdülhamid'i gitgide daha fazla tedirgin ediyor ve meşrutiyet yanlısı kişileri pay-ı tahttan uzaklaştırmak istiyordu. Kemal de önce tutuklandı, daha sonra Midilli'de oturması koşuluyla serbest bırakıldı. İki yıl sonra da adaya mutasarrıf tayin edildi. 1884'te Rodos mutasarrıflığına naklolundu ve burada da ıslahatçı çalışmalarını sürdürdü. 1887'de mutasarrıf olarak geldiği Sakız'da, 2 Aralık 1888'de öldü.

yaslanarak, mutlakiyetçi bir rejim sayesinde ülkesini nasıl başarıdan başarıya koşturduğunu bir kanıt olarak gösteriyor, tehlikeleri apaçık belli olan bu durumda Rus yanlısı politikasının çerçevesini böyle çiziyordu. Böyle bir mücadele ortamının sonucunda "meşrutiyet"in gerçekten geleceği inancı taraflarca pek olası görülmüyordu. Namık Kemal'in 1873'te Magosa'ya sürülmesiyle sonuçlanan *Vatan yahut Silistre* temsilinden sonraki gösteriler, giderek *İbret*'teki eski *Genç Osmanlılar*'ın yazıları, mücadelenin ulaşmayı umduğu yüksek hedeflere yakışmayacak kadar dar bir siyasal çerçevede, Rus karşıtlığı, ya da taraftarlığı, İngiliz veya Fransız talepleri gibi konuların, kısacası daha çok Osmanlı Devleti'nin varoluşunu emperyalist çıkarları açısından algılayan Batılıların da dahil oldukları siyasal klik mücadeleleri içinde hapsolduğunu gösteriyordu.

Kanun-ı Esasinin meşrutiyet kavramları açısından yoksulluğu, uğrunda verilen mücadelenin bu yoksulluğundan, ayrıca ortadan kaldırılmasına yol açan iç ve dış olaylardan, özellikle 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan ötürüdür. İçerde "Rus ajanı" olarak damgalanan Mahmud Nedim Paşa'nın düşmesine yol açacak "Talebe-i Ulum" isyanı, Abdülaziz'in tahttan indirilerek yerine V. Murad'ın geçirilmesi, Abdülaziz'in aydınlatılamayan "intiharı", "deli padişah" V. Murad'ın tahttan indirilmesi, başlangıçta "meşrutiyetçi görünen", İngilizci klikle anlaşarak Mithat Paşa'yı sadarete getirme sözüyle tahta çıkarılan II. Abdülhamid'in Anayasa metninin oluşturulma sürecinde ağırlığını koyması gibi olaylar siyasi entrikaların yoğunluğunu yeterince açıklar. Kanun-ı Esasi tarafından öngörülen yönetim biçimi, aslında son derecede zayıf bir meşruti monarşi niteliğini taşıyordu. Padişahın çok basit nedenlerle Meclis-i Mebusan'ı feshetme yetkisine karşılık, meclisin yürütme üzerinde etkisi bulunmuyor, yasama yetkisi de sınırlandırılıyordu. Berlin Konferansı'nın, Rus savaşının açtığı mali bunalım... ve daha bir çok derdin karşısında bunalan Mithat Paşa, Abdülhamid tarafından düşürüldü, ve sürgüne gönderildi. Böylece, Kanun-ı Esasi'nin kurucu ve koruyucu siyasal kadroları da önemli bir darbe yiyor, güçten düşüyorlardı. Üstelik, "kukla meclis"in çıkarmayı başardığı Basın Yasası türünden özgürlükçü reformların destekleyicisi olabilecek kitle siyasallaşması da, Mithat Paşa'nın uzun yıllar boyu sürgünde İstanbul ahalisinden bir kalkışma beklemesine karşın, ortalıkta görünmüyordu.

Kısa süren Meclis-i Mebusan icraat dönemi de devamlı bir bunalım ortamında, iç ve dış politikada çok yoğun mücadele ve savaşlarla geçti. 18 Ocak 1877'de Osmanlı hükümeti Paris Konferansı kararlarının uygulanışını yürüten İstanbul Konferansı kararlarını tanımadığını açıklayarak Konferans'ı 21 Ocak'ta kapattı. Rusya, Romanya'yla anlaşmaya giderek Korçakov'un sunduğu bir uyarı mektubuyla Osmanlı-Rus diplomatik ilişkilerini kopararak 24 Nisan'da savaş ilan etti. Meclis-i Mebusan, Osmanlı toprağındaki Hıristiyanlara dair Rus iddialarını reddetti. Romanya anlaşma uyarınca Ruslara topraklarından geçiş hakkını verdi. Ruslar doğudan da saldırarak Ardahan'ı işgal ettiler. Diğer taraftan da Tuna'yı aşıp Bulgaristan'a yayılmaya başladılar. Kars düştü. Bu arada Meclis-i Mebusan tatil edildi. Temmuz-Aralık arasında Plevne

I. Meşrutiyet'in ilanını tasvir eden bir gravür. Kanun-ı Esasi, üyeleri Padişah tarafından atanan 28 kişilik bir Cemiyet-i Mahsusa tarafından hazırlanmıştı. Mithat Paşa'nın başkanlığını yaptığı Heyet-i Vükela (Bakanlar Kurulu) tarafından değişikliklerle onaylandıktan sonra Sultan II. Abdülhamid tarafından yürürlüğe konuldu. Taslağın hazırlanma süreci, Ziya Paşa ve Namık Kemal gibi liberallerle Cevdet Paşa ve Mütercim Rüştü Paşa'nın önderliğindeki, padişahlık egemenliğini her şeye rağmen korumayı amaç bilen tutucu kanat arasında oldukça sert tartışmalar içinde geçti. Sonuçta ortaya çıkan metin, ağırlığını Padişah'ın hükümranlığı tarafına koyan, ancak Anayasa'nın tüm özelliklerini ve bölümlerini içeren bir ferman haline gelmişti. Ardından 23 Aralık 1876'ta Kanun-ı Esasi ilan edildi.

Muhasarası sırasında Rus orduları ancak belli bir süre için duraklatılabildi. 1878'in başlarında Rus kuvvetleri Sofya'ya varırken Babıâli, Kırım Savaşı sırasında Ruslara karşı Osmanlı Devleti'ni desteklemiş bulunan büyük devletlerin aracılığını istedi. Süleyman Paşa kuvvetleri Senova'da yenildiler. Ruslar Filibe'ye girerken doğuda da Erzurum'u işgal ettiler. Türkiye mütareke istedi. Ruslar Edirne'ye varınca İngilizler filolarına Çanakkale'den geçmeleri emrini verdiler. İngiliz Parlamentosu da savaş kredilerini vermeyi kabul etmişti. 31 Ocak'ta Osmanlı-Rus mütarekesi imzalandı. Mütareke sonrasında Osmanlı Devleti'nin yıkım eşiğinde olduğunu gören Bismarck arabuluculuk teklif etti. 3 Mart 1878'de ise son derece ağır şartlarla Osmanlı-Rus Ayastefanos Anlaşması imzalandı. Meclis-i Mebusan'ın ikinci ve son dönemi bu siyasal ortam içinde açıldı.

Özellikle Bosna-Hersek üzerindeki denetimin Ruslara geçmesinden ya da gelecek için planladıkları Balkan demiryolu projesini tehlikeye düşürebileceğini düşündükleri bir ulusal devletler çoğulluğu oluşması tehlikesinden endişe duyan Avusturya buna itiraz etti ve Berlin'de bir konferans toplanmasını teklif etti. Ayastefanos Anlaşması'nın bazı maddelerini kendi politikaları açısından sakıncalı bulan Batı Avrupa ülkeleri de bu fikri destekliyorlardı. İngiltere ile Rusya, Bulgaristan'ın Ayastefanos anlaşması uyarınca Akdeniz'e açılması konusunda aralarında çıkan sürtüşmeyi zaten gizli bir anlaşmayla gidermişlerdi. Ayastefanos Anlaşması'nın kesin olmadığını, çoğu maddesinin geçici olarak konulduğunu kabullenen Ruslar, Berlin Kongresini kabul ettiler. Bu konuda yine gizli olarak Avusturya'nın onayı da sağlandı. Berlin Kongresi öncesi "gizli anlaşmalar" kervanına Osmanlı Devleti de katıldı. İngiltere'yle yaptığı görüşmeler sonunda Kıbrıs'ın denetimini, Rusya'nın ilerleyişinin önüne set çekmekte yardımcı olacağı sözü karşılığında kısıtlı olarak bu ülkeye devretti.

1876 İşçi Eylemleri

Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasal olayların başdöndürücü bir dinamizm kazandığı, ekonomik bunalım ve malî iflasının belirginleştiği 1876 başında ekonomik nedenler ileri süren bazı işletmeler birçok işçiye yol verdiler. Örneğin Mart 1876'da Tramvay Şirketi birçok işçisini bu nedenle işten çıkardı. Maliye Bakanlığı memur maaşlarını aylarca gecikmeyle ödeyebiliyor, Babıâli memurları bile aylıklarını gecikmeyle alıyorlardı. İstanbul Valiliği Ağustos 1876'da Sırbistan'daki savaşa gönüllü gidecek işçilere birikmiş ücretlerini ödemeyi vaadederek bir yandan yaklaşmakta olan savaşa göndermek üzere gönüllü asker kazanmaya, öte yandan da İstanbul'daki işçi hareketinin tansiyonu düşürmeye çalışıyordu. Bu gelişmeler birçok işçi eyleminin düzenlenmesine yol açtı.

İstanbul Tramvay şirketine bağlı olarak çalışan Küçük Araba ve Omnibüs İşletmesi 14 Şubat 1876'da üç aylık alacaklarını ödemeden 200'den çok arabacıyı işten çıkarıp, işletmeyi

Osmanlı Materyalizminin Kaynakları

Osmanlı kültür hayatına I. Meşrutiyet'ten sonra giren materyalizm, yaklaşık çeyrek yüzyıllık bir gelişme dönemi yaşamış ve ancak II. Meşrutiyet'in ilanıyla başlayan sınırlı serbestlik ortamında gerçek kimliğini bulabilmiştir. Materyalist düşüncenin Meşrutiyet yılları arasındaki bu gelişim sürecinin ardında, Tanzimat maarifçiliğinin pozitif bilim anlayışını barındıran bir hazırlık dönemi yer alır.

18. yüzyıl Fransız Ansiklopedistleri, pozitif bilimlerin gelişme koşullarından ilki saydıkları modern aklın eleştirici yönünü ön plana çıkartan tutumlarıyla 1840'lardan itibaren Osmanlı aydınlarını etkilemişlerdir. Aydınlanma felsefesinin oldukça dolaylı bir yansıması sayılabilecek bu etki, pozitif bilimlerin önemini kavrayan kültürlü bir kuşağın yetişmesinde önemli bir rol oynamıştır. Gerek Tanzimat maarifçiliğinin resmî eğitim programlarında, gerekse aydın tabaka arasında pozitif bilim kültürüne verilen önem, Mekteb-i Tıbbiyye koridorlarından, gazetelerin Muhâsebe-i fenniyye sütunlarına kadar uzanan geniş bir tartışma alanında ağırlığını duyurmaktadır. Osmanlı dergiciliğinin ilk örneklerinden birisi sayılan *Mecmua-i Fünûn*'un bu isim altında yayın hayatına girmesi de dönemin düşünce yapısındaki genel eğilim hakkında yeterince fikir vermektedir.

Osmanlı materyalizmi böyle bir ortamda, pozitif bilimlerin temelinde yer alan çok merkezli bir düşünce örgütlenmesi olarak filizlenmiştir. Etkilenme kaynaklarından birincisi, Fransız Ansiklopedistlerinin gerçeği kavrama aracı olarak salt akıl ve duyumlara verdikleri önceliktir. Dış dünyaya ilişkin somut bilgilerin, hareket halindeki maddenin varlığıyla sınırlandığı ve bu sınırların ötesindeki gerçeğe ulaşma biçimlerinin metafizik alana ilişkin olduğu ilkesi, 18. yüzyıl Fransız felsefesinin Osmanlı materyalizmine aktardığı temel önermedir. Bu temel önermeyle örtüşen diğer öğretiler arasında özellikle, Auguste Comte'un pozitivizmi, Claude Bernard'ın fizyolojist teorileri, Charles Darwin'in evrimci felsefesi ve Ludwig Büchner'in biyolojik materyalizmi, Osmanlı materyalist düşüncesinin şekillenmesinde öncelikli bir öneme sahiptirler.

İnsan zihninin tarihsel süreç içinde gerçekliği algılamak için kullandığı teolojik, metafizik ve pozitivist yöntemlere ilişkin Auguste Comte'un yaptığı sınıflamada pozitivizme tanıdığı modern çağın felsefesi olma ayrıcalığı Osmanlı materyalizminin pozitivist yöntemle orga-

kapattığını ve iflasını ilan etti. bunun üzerine arabacılar 15 Şubat'ta Beyoğlu Mutassarrıflığı önünde toplanarak kendilerine yapılmış olan haksızlığın düzeltilmesini istediler ve Babıâli'ye kadar yürüyüp Sadrazam'a bu yolda bir dilekçe sundular. 14 Şubat 1876'da 200 arabacı işletmenin ortaklarından ve Tramvay Şirketi'nin yöneticilerinden Hıristaki Efendi'nin arabasının yolunu keserek, onun yüzünden kendilerine yol verildiğini haykırdılar, küfürlerle arabaya hücum etmişler, ancak güvenlik güçleri ve askerler işçileri dağıtmıştı. Hıristaki Efendi İstanbul'un tanınmış masonlarındandı. Masonlarca kurulan *Ameleperver Cemiyeti* yararına onun patronajı altında 19 Şubat 1876'da Kristal Gazinosu'nda bir balo düzenlendi. Kimi bilim adamı ve yazarlarca işçi derneği sanılmış olan *Ameleperver Cemiyeti* aslında masonlarca kurulmuş bir hayır derneği, Tramvay şirketi ise gerek bu dönemde gerekse 1920'lerde İstanbul masonlarının yoğun bulunduğu şirketlerden biriydi. Masonların önderliğindeki hayır derneklerinin hızla çoğalmasının nedeni bir yandan hayır derneği aracılığıyla "ihtiyaç içinde olduğu söylenen işçilere" yardım edilmesi -örneğin Kasım 1875'den Ocak 1876'ya dek *Ameleperver Cemiyeti* 134 Osmanlı Lirasını 6 Rum, 1 Türk, 2 Katolik Ermeni, 1 Yahudi, 2 İtalyan, 1 Alman ve 1 İngiliz olmak üzere toplam 14 ihtiyaç içindeki işçiye dağıtmıştır- öte yandan da aynı tarihlerde aynı kişilerce onlarca işçinin ekonomik nedenlerle birikmiş ücretleri bile ödenmeden işten çıkarılmasıydı. İşçilerin haklarını elde etmek için eyleme girişmeleri üzerine işletme 4 Nisan 1876'da Şişli Deposu'nda 120 araba atını satmaya kalkınca arabacılar satışı zorla engellemek için müdahale ettiler. İşletmenin satışın düzen içinde yapılması için çağırdığı zaptiyelerin müdahalesi üzerine iki taraftan da birçok kişi yaralandı.

Mekteb-i Harbiye mezunu olup, bir süre Abdülaziz'in yaverliğini yapmış, daha sonra yayıncılığa başlamış ve Victor Hugo ve Beşer adlı kitapları yazmış olan Beşir Fuad (üstte), henüz 35 yaşındayken intihar ederek yaşamına son vermişti. Dr. Abdullah Cevdet (altta) ise, İttihat ve Terakki'nin kurucularından olup, 1869-1932 yılları arasında yaşamıştı.

nik bir ilişki kurmasına neden olmuştur. Pozitivizm kültü, Osmanlı aydınlarının kafasındaki vülger materyalizmin temel ilkelerini belirlemiştir. Deneysel tıbbın öncüsü Claude Bernard'ın fizyolojist teorileri ise, Osmanlı materyalizminin, insanı bedensel işlevleri açısından tanımlamasına uygun teorik zemin hazırlamış ve bu öğreti daha çok Mekteb-i Tıbbiyye öğrencileri arasında yaygınlık kazanmıştır. Darwin'in evrim teorisi de Bernard'ın insan bedenine ilişkin deneysel yöntemine paralel bir düzlemde, geleneksel yaratıcı Tanrı inancına karşı, insan varlığının oluşumunu doğa yasalarıyla açıklayarak, doğal seçme ilkesinin tarihsel perspektifini Osmanlı materyalizmine aktarmıştır.

Osmanlı aydınlarına materyalist öğretiyi pratik bir biçimde sunan düşünür, Ludwig Büchner'dir. Maddenin evrensel yasalarını popüler bir dille açıklayan ve böylece Avrupa'da olduğu kadar Osmanlı aydınları arasında da yaygınlık kazanan düşünür, Bernard'ın fizyolojist teorisinden ve Darwinci doğa anlayışından kaynaklanan vülger materyalizmin sözcüsü olmuştur. Dinsel düşüncenin insan ve maddeye ilişkin her türlü açıklama biçimini reddeden Büchner'in öğretisine hem pratikliği hem de materyalizmin tutarlı bir özetini yapması nedeniyle Osmanlı aydınları sahip çıkmışlardır.

Materyalizmi, doğrudan tartışma alanına çıkartan isim, Beşir Fuad'dır. 1880'lerin kültür ortamında Maddiyyûn-Hayâliyyûn tartışması şeklinde süren ve daha çok edebiyata ilişkin düşünsel çabalar, Beşir Fuad'ın girişimiyle edebiyat dışı alanda felsefenin temel sorunlarına pozitivist-materyalist düşünce açısından cevap aramaya dönüşür. Bu tartışmanın merkezinde her ne kadar edebiyatın insan gerçekliği konusu bulunsa da, Beşir Fuad'ın yaklaşımı, Büchner'in açık etkilerini taşıyan materyalizmini savunma ve insanın, gerçekte maddenin temel fonksiyonlarını içeren bir varlık olduğunu kanıtlamak noktasında odaklanmaktadır. 1888'de yayımladığı *Beşer*'de insan varlığına bedenin maddi işlevleri açısından eğilir. Böyle bir yaklaşım en azından Osmanlı materyalizminin iki temel özelliğini içermektedir. Birinci özellik, pozitif bilimlerin, nesnel gerçekliği kavrama konusunda tutarlı bir yönteme sahip olduğu önerisi ve ikincisi de, insanı ilgilendiren sorunların ortak paydasında maddi varoluşun temel yasalarını aramak zorunluluğudur. Beşir Fuad bu iki temel önerme doğrultusunda Osmanlı materyalizmini bir çeşit pozitif bilim kültüne dönüştürmüştür. Bu kült, Beşir Fuad'ın edebiyat anlayışında Natüralizm olarak karşımıza çıkmaktadır. Tanzimat yazarlarının temsil ettikleri romantik edebiyata karşı yazdığı eleştirilerde Emile Zola'nın natüralizmini savunur.

Beşir Fuad'dan Abdullah Cevdet'e uzanan düşünce çizgisi, aynı zamanda materyalizmi salt bir felsefe sorunu olarak ele almaktan, modern uygarlığın temellerini araştırmaya yönelik kapsamlı bir bakış açısına ulaşmayı amaçlayan bir süreç olarak da nitelendirilebilir. Gerçekten de Abdullah Cevdet'e kadar Osmanlı materyalizmi, insan varlığının maddi temelleri üzerine soyut bir tartışma iken, Abdullah Cevdet'le beraber, modern uygarlığın kapsamlı bir programı olma niteliğini kazanır. Abdullah Cevdet, modern uygarlığın temelini din ve geleneğin dışında, laik bir kültüre dayandırır. Bu temellendirmeye göre, dinsel düşüncenin toplumsal yönü devingen, sistematik bilgi yönü ise kendi içine katlanmış statik bir yapıdır. Dinin devingen özellikli toplumsal yönünü politik açıdan olumlayan Abdullah Cevdet, sistematik bilgi açısından bireyi sınırlayıcı yönünü ise biyolojik materyalizmi temel alan bir eğitimle aşmayı savunur. Biyolojik materyalizmin en çarpıcı özelliği, toplumsal elit yaratmada elverişli bir teorik içeriğe sahip oluşudur. Ernest Haeckel'in tüm canlıların evrimleşme sürecindeki eşitsiz gelişim ilkesi ile Darwin'in "doğal eleme" teorisi Abdullah Cevdet'e, bazı insanların eğitim yoluyla diğer insanlardan farklılaşarak seçkinleşebileceğini ve toplumsal ilerlemenin ancak bu seçkinlerin öncülüğünde gerçekleşeceği inancını vermiştir.

II. Meşrutiyet'in getirdiği düşünsel tartışma ortamında materyalizmin en tutarlı sözcüsü Baha Tevfik olmuştur. Baha Tevfik, kendisinden önce gelen Beşir Fuad ve Abdullah Cevdet'in düşüncelerinden oldukça etkilenmiştir. Salt felsefeyle sınırlı sorunlarda örneğin materyalizmin teorik sorunlarını açımlamaya çalıştığında Beşir Fuad'ın siyaset dışı felsefe anlayışına dönmüş; birey, eğitim ve ahlâk sorunlarını irdelediği çalışmalarında da Abdullah Cevdet'in didaktik anlayışına bağlanmıştır. Baha Tevfik'e göre bilim ile felsefe arasında yapılan klasik ayrım geçersizdir. Her iki bilgilenme alanının birbiriyle örtüştüğünü söyleyerek bilimin mantığına uygun tek felsefe sisteminin de materyalizm olduğunu savunur. Osmanlı materyalizmine Baha Tevfik'in katkısı birkaç yönden dikkate değer özellikler taşımaktadır. Öncelikle bireyin toplumsal hayattaki yerini ön plana çıkartması ve ardından bireyin toplum içindeki konumunu güçlendirici mekanizmaların devreye sokulmasını istemesi, Osmanlı düşünce hayatı içinde atılmış önemli birer adımdır.

Osmanlı aydınının başta gelen özelliklerinden birisi olan, modern felsefe anlayışlarını pratikleştirerek gündelik hayata indirgeme yöntemi, materyalizm konusunda da geçerliğini korur. Mekanik ve biyolojik yönleri fazlaca abartılan Osmanlı materyalizminin, aydın tabakanın gündeminde pozitivist felsefenin bir türevi olarak yaygınlık kazandığı söylenebilir.

EKREM IŞIN

6 Nisan 1872'de İzmit'te inşaatı süren demiryolu inşaatında ustabaşı ile Hırvat işçiler arasında çıkan bir anlaşmazlık üzerine iş durdurulmuştu. Nisan 1872'de, bir gazete olayı şöyle haber vermişti: "20 günden beri, Yarımburgaz-Ömerli demiryolu çalışmaları, kanımıza göre, ilgili makamın daha başından kesin olarak çözümlemesi gereken bir olay yüzünden geri kalmıştır. Bazı ustabaşılar, yapılan yolun ölçülmesi ve bu ölçünün sonucuna göre alacakları ücret konusunda Şirket'le anlaşmazlığa düşmüşlerdir. Bunun üzerine işçiler işi bırakmaya ve rayların döşenmesi için gerekli malzemeyi getiren trenlere yol üzerinde çadır kurup içine oturarak, engel olmaya kalkışmışlardır. Bu işçilerden biri silahlı olduğundan, şirket, işçileri yol üzerindeki çadırdan çıkarabilmek için güç kullanamamış ve iş, ilgili mahkemeye götürülmüştür." Bu olay işin üç hafta süreyle durmasına yol açmış ve hükümet, demiryolu inşaatında düzeni sağlamak üzere bir zaptiye bölüğünü olay yerine göndermişti.

Haydarpaşa-İzmit Demiryolu hükümetin çalıştırdığı taşaronlar aracılığıyla inşa ediliyordu. Ancak 1873 sonunda hükümet taşaronlara ödeme yapamaz duruma gelmişti. Taşaronlar ücretlerini ödemeden işçileri çalıştırmayı sürdürünce ve özellikle Nisan 1974 başında ücret maliyetlerinde indirim sağlamak amacıyla birçok işçiyi işten çıkarınca, bu işçiler grev yapamadan demiryolunu yer yer tahrip ettiler. 28 Şubat 1876 Pazartesi günü bu kez şirketin Haydarpaşa atölyesinde çal ,an işçiler greve giderek, Haziran 1875 sonundan bu yana ödenmeyen ücretleri istediler. Mayıs 1876 başında şirket dokuz aydır ücret ödemeyip herbirine 100 ile 150 Osmanlı Lirası borçlu olduğu işçilerine adam başına 300 bakır kuruş ödedi. İşçilerin hoşnutsuzluğunun artması ve taşaronların ortadan kaybolması üzerine yapım Mayıs 1876 sonunda tatil edildi. Fransız işçiler sorunlarını İstanbul'daki Büyükelçilikleri ve Ticaret Bakanlığı'yla çözmeye çalışırken, İtalyan işçiler İzmit'teki konsolosluklarına başvurdular. Yerli işçiler ise taşaron temsilcisi veya yardımcılarından ücretlerini isteyip olumsuz cevap almaları üzerine onları dövünce tutuklandılar.

20 Mart 1876'da ücretlerin arttırılması ve patronlara karşı mücadele edilmesi için greve giden İzmir terzi işçileri eylemin yönetimi için bir Grev Komitesi kurdular. Bazı işçiler greve katılmak için komitenin grev süresince ailelerinin bakımıyla ilgilenmesini şart koşmuştu. Öte yandan 9 Nisan 1876'da greve giden Tersane işçileri Babıâli'ye dek yürüdüler. Galata ve Karaköy köprüsünden geçip, trafiği durduran bin kadar işçi on aydır ödenmemiş ücretlerini istiyorlardı. Ayrıca 12 Nisan 1876'da Darphane işçileri sadrazama başvurup, gecikmiş

Balkanlarla ilgili emelleri Kırım Savaşı sırasında İngiltere-Fransa tarafından engellenmiş olan Rusya 1870'lerde kendisini çok daha elverişli bir ortam içersinde buldu. Bismarck'ın çabalarıyla doğunun üç imparatoru, Wilhelm, Franz Joseph ve II. Aleksandr 1872 ve 73 yıllarında biraraya gelerek Dreikaiserbund'u *(Üç İmparator İttifakı) oluşturdular. Taraflar arasında Balkanlarla doğrudan doğruya ilgilenenler Avusturya ve Rusya idi ve İttifak bu iki güç arasında Kırım Savaşı'ndan berisüren husumeti bir çözüme bağlamış oluyordu. Bu sayede 1877-78 savaşından sonra, Berlin Kongresi'nde Balkanlar'ın ikisi arasında barışçı bir şekilde paylaşılması mümkün oldu. Soldaki karikatür, Balkanlar'ın, Sırpların*

ücretlerinin ödenmesi için gerekli önlemlerin alınmasını istedi. Nisan 1876'da ise sayıları 200-300'ü bulan Fişekhane işçisi Babıâli'ye dek yürüyerek, sadrazamdan ücretlerinin ödenmesini istediler. Grevciler yolda karşılaştıkları Veliahd Yusuf İzzettin Efendi'ye de dertlerini anlattılar. Her iki makamdan da ücretlerinin ödeneceği vaadini alan işçiler işlerine döndüler. Mayıs'da da 1872'den beri ücretlerinin ödenmesi için değişik zamanlarda birçok eylem düzenleyen Tersane işçilerinden 200-300'ü kadın ve çocuklarıyla birlikte bir kez daha Babıâli'ye yürüyerek sadrazamdan geçikmiş ücretlerinin ödenmesi için emir vermesini istediler. 22 Ağustos 1876 Salı günü Feshane'nin elli kadar Rum ve Ermeni kadın işçisi Babıâli'ye yürüyüp, sadrazama sundukları bir dilekçe ile ücretlerinin uzun süredir ödenmediğini belirtip, ödenmesi için gereğinin yapılması istediler. 18 Şubat 1876'da yapılan Hasköy Tersanesi işçilerinin grevi de düşünüldüğünde, bu yıl içinde binlerce işçinin katılımıyla toplam 8 grev örgütlenmiş oldu.

Berlin Kongresi Kararları

Berlin Kongresi, Osmanlı Devleti'nde ıslahatların başarı şansından umut kesmiş göründüğü bir havanın, Batı'da ne kadar yaygın olduğunu gösteriyordu. Şansölye Bismarck'ın belirttiği gibi "kongre, Osmanlı Devleti için değil, fakat Avrupa barışının muhafazası için" toplanmıştı. Kısacası sorun, Osmanlı Devleti'nin Ayastefanos'ta Ruslarla imzalamak zorunda kaldığı barış şartlarının ağırlığından çok, Batı Avrupa ülkelerinin de çıkarlarına aykırı olan maddeleri içermesiydi. Doğu Avrupa'nın yeniden düzenlenmesi bu Anlaşma tarafından gerçekleştirildi. Sırbistan'ın ve Montenegro'nun (Karadağ) bağımsızlığı tanındı. Romanya-Rusya sınırları yeniden biçimlendirildi. İngiltere, Babıâli ile aktettiği Kıbrıs Anlaşması'nı teyit ettirdi. Bulgaristan üç ana bölgeye ayrılarak birincisinde Avrupa Ülkelerinin ve Babıâli'nin onaylayacakları bir seçimle bir prens tayin edilecek, ülke Babıâli'ye bağlı özerk bir yönetime sahip olacağı karara bağlandı. Doğu Rumeli bölgesi ise Babıâli'ye iade edilecekti. Üçüncü bölge olan Makedonya'daki Osmanlı hakimiyeti ise Babıâli'nin gerçekleştirmeye söz verdiği ıslahat şartlarına bağlanmıştı. İngiltere kongre sırasında Osmanlı Devleti'nden kopan, ya da kopmak üzere olan eyaletlerin, Rus tahakkümünün yayılmasının da önüne geçerek güvenceye kavuşturulmasına ve bunun da kendi nüfuzu altında gerçekleştirilmesine çalışıyordu. Osmanlı Ermenileri sorunu, daha doğrusu bu sorunun İngiltere'nin egemenliği altında formüle edilmesi Berlin Kongresi tartışmalarına rastlar. Anadolu Ermeni ahalisi üzerinde Rusya'nın egemenlik ve korumacılığının oluşturmaya çabalaması, Anadolu'daki statükonun, kendisi müdahale edebilecek duruma gelinceye kadar korunması taktiğini benimseyen İngiltere'nin işine gelmiyordu. Bu yüzden Kongre, Ermeni sorununun tartışıldığı uluslararası bir platformu da içermişti. Osmanlı hükümeti, Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı bölgelerde bazı ıslahat ve düzenlemeler yapmayı kabul ettiler.

1876-1878 arasında geçen iç ve dış olayların (Osmanlı-Rus Savaşı, Berlin Kongresi, I. Meşrutiyet'in ve Kanun-ı Esasi'nin ilanı, Meclis-i Mebusan'ın açılması ve kapatılması) içteki bilançosu ise bir saray darbesiyle siyasal iktidarı bir kez daha tekelinde toplayan padişahın, "Abdülhamid istibdadı" adı verilen, ve Osmanlı Devleti'nin yıkılışına doğru önemli bir dönemi kapsayan (1879-1908) bir mutlakiyetçi iktidar dönemini başlatmasıydı.

Berlin Antlaşması ve buna bağlı antlaşmalara göre:
- Osmanlı Avrupası: 1881
- Avusturya'nın işgal ettiği yerler
- Bağımlı Bulgaristan Prensliği
- İmtiyazlı Doğu Rumeli Vilayeti
- Yunanistan Krallığı
- Yunanistan'a katılan yerler: 1881
- Bağımsız Romanya Krallığı
- Bağımsız Sırbistan Prensliği
- Sırbistan'a katılan topraklar - 1878
- Bağımsız Karadağ Prensliği

protestolarına rağmen Avusturya'nın idaresine bırakılmış bir Bosna-Hersek'e ve Rusya nüfuzundaki bir Bulgaristan Prensliği'ne bırakılmasını hicvediyor. Bu yüzden Berlin Kongresi'nin nihai sonuçlarını gösteren sağdaki harita, çizilen sınırları göstermekle birlikte, siyasal gerçekliği tam olarak yansıtmamaktadır. Bu haritadan da görüldüğü gibi Kongre'den sonra Balkanlar'da yalnızca Trakya ve Makedonya Osmanlı yönetiminde kalmıştı. Makedonya Berlin Kongresi ile I. Dünya Savaşı arasındaki 30 küsur yıl boyunca, Balkanlar'daki gerilimin başlıca odak noktası olarak kalacaktı. Üstteki resimde 1903'teki ayaklanma sırasında ordu mensuplarıyla ilk kez 1890'larda örgütlenmeye başlayan komitacılar arasındaki bir çatışma görülüyor.

Makedonya İç Devrimci Örgütü ve 1903 İlinden Ayaklanması

19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda çok sayıda ayrılıkçı ulusal bağımsızlık hareketi gelişmiş olmasına karşın *Makedonya İç Devrimci Örgütü*'nün faaliyetleri, örgütlenmede dış güçlerin desteğine değil içte halk kitlelerinin desteğine dayanması, programının içeriği ve önderlerinin Makedonya'da gelişen sosyalist hareketlerle ilişkileri bakımından diğerlerinden ayrılmakta, ona ilerici bir içerik kazandırmaktadır. Ama içinde yeraldığı toplumun nitelikleri, yarıştığı hareketlerin ulusalcı karakteri sosyalist çizgideki farklılaşmasını daha da geliştirmesine olanak vermemiştir.

Makedonya üç Osmanlı eyaleti Selanik, Manastır ve Kosova'yı kapsamaktadır. Vardar vadisinin ucunda yer alan liman kenti Selanik tarih boyunca bu bölgenin artı ürününü denetleyen merkez olmuştur. 19. yüzyılın son yıllarına gelindiğinde, bölgenin, gelişmiş limanı, onu Hinterland'ına bağlayan demiryolu sistemi, dünya pazarlarına üretim yapmaya başlayan tarımı ile Batı'nın kapitalist merkezlerin ekonomisiyle bütünleşme süreci oldukça gelişmişti. Yine de bölgede kırsal bir ekonomi hakimdi. Nüfusun büyük kesimi kırlarda yaşıyordu. Bölgede toprak mülkiyeti ve tarım işletme biçimleri ovalarda ve dağlık kesimde farklılık gösteriyordu. Dağlık kesimlerde küçük mülkiyet yaygındı. Ovalık kesimde ise yarıcılık, ortakçılık yoluyla işletilen büyük çiftlikler bulunuyordu. Ortakçılar ürettiği ürünün yüzde 12,5'unu devlete, yüzde 5'ini çetelere, yüzde 41.5'unu toprak sahibine veriyorlardı, yüzde 41.5'u kendilerine kalıyordu. Bölgenin dünya pazarına açılmasına paralel olarak tefeci tüccar mekanizması küçük çiftçinin mülksüzleşmesini hızlandıran temel bir mekanizma olarak işlemeye başlamıştı. Kentlerde ise dış ticaretle bütünleşebilen kesim genellikle durumundan memnun iken küçük üretici esnaf kaybeden grubu oluşturuyordu.

19. yüzyılda bu tür bir ekonomik dönüşümü Osmanlı İmparatorluğunun tüm kıyı bölgeleri yaşıyordu. Makedonya'yı diğerlerinden ayıran 19. yüzyılın sonunda gayet hareketli bir siyasal eylem alanı haline getiren özelliği etnik kompozisyonunun karmaşıklığı ve yeni ulusal bağımsızlığını elde etmiş ve genişleme programına sahip devletler arasındaki konumudur. Bu konum siyasal bilgiler yazınında Balkanizasyon terimiyle adlandırılan halkların dış etkilerle parçalanması sürecinin geliştirilmesine çok uygundur. Nitekim bu bölgede Türk, Bulgar, Rum, Sırp, Ulah, Arnavut, Yahudi etnik grubu yeralıyordu. Bu grupların Makedonya içindeki dağılımı birbirlerine göre farklılık gösteriyordu. Yahudiler sadece Selanik kentinde yoğunlaşmıştı ve bir bağımsızlık hareketini yürütecek büyüklükte değildi. Bu nedenle yörenin Osmanlı yönetimi altında kalmasından yanaydı. Bulgar nüfus ise daha çok kırsal kesimde yaygındı. Bulgar Ekzarklığı ve yeni bağımsızlığını elde etmiş Bulgaristan'ın ideolojik yönlendirmesi altındaydı. Bu bölge Büyük Bulgaristan'ın sınırları içinde görülüyordu. Yunanlı nüfus ise hem kentlerde hem de kırsal kesimde bulunuyordu. İçte Ortodoks kilisesi, ve dışta Yunanistan tarafından Yunan milliyetçiliğine yönlendiriliyordu. Nüfus miktarları daha az olan Sırplar ve Ulahlar da Sırbistan ve Romanya tarafından benzer amaçlarla etki altına alınmak isteniyordu. Balkanlar'daki küçük ulusların Makedonya'yı parçalayıcı isteklerinin yoğunlaştığı bu dönemde, bu bölgeyle yakından ilgilenen dönemin büyük güçleri Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ve Çarlık Rusyası daha çok statükodan yanaydı. Makedonya sorununun temelinde işte böyle çözülmesi zor bir balkanizasyon sorunu yatıyordu.

Siyasal düzeyde böyle bir sorun varken 19. yüzyılda daha çok kültürel düzeyde Yunan etkisinden bağımsız ayrı bir Makedonya rönesansı yaşanıyordu. Dimitar ve Konstantin Miladinov kardeşler, Grigor Prilişev ve 19. yüzyıl sonunda da Missirkov ve arkadaşları Makedonya'nın bağımsızlığı savının dayanabileceği kültürel bir çerçeve oluşturmaya başlamışlardı. *Loza* (Bağ) edebiyat dergisi 1892'de böyle bir düşüncenin sözcülüğünü yapmaya başlamıştı. Osmanlı İmparatorluğu'nda ayrı bir millet olma savının temellendirilebilmesi için bu millete ait ayrı bir kilisenin varlığının kabul edilmesinin özel bir önemi vardı. Nitekim Bulgarlar bağımsızlıklarını sağlamadan önce Rum Ortodoks kilisesinden ayrı bir Bulgar Ekzarklığı'nı Osmanlı İmparatorluğu'na kabul ettirmişlerdi. Üsküp Piskoposu Teodossie başarıya ulaşamamış olsa da Bulgar Ekzarklığı'ndan ayrı bir Makedonya kilisesi oluşturmaya çalışmıştı.

Makedonya'da bir yandan Makedonyalılık bilincinin dayanacağı temeller oluşurken diğer yandan Balkan ülkelerinde Marksist düşünce de özellikle aydınlar arasında etkili olmaya başlamış ve 1890'larda ilk sosyalist partiler ortaya çıkmıştı. *Bulgar Sosyal Demokrat Partisi* 1891'de, Romenlerinki 1893'de kuruldu. Bunları köylülerin ilk siyasal örgütleri izledi, 1899'da *Bulgar Tarımsal Birliği*'nde olduğu gibi.

Bu tür kültürel ve siyasal gelişmelerin sonucunda, Makedonya sorununa, 23 Ekim 1893'de Selanik'te *Makedonya-Edirne İç Devrimci Örgütü*'nün kurulmasıyla yeni bir yanıt getiriliyordu. Bu devrimci örgütün kurucuları Dame Gruyev (öğretmen), Hristo Tatarçev (doktor), Petar Pop Arsov (öğretmen), Anton Dimitrov, Hristo Bostanciev (öğretmen) ve İvan Hacı Nikolov (kitapçı) idi. Merkez komitesinin başkanı Tatarçev, sekreteri Grugev'di. Bu örgütün devrim pratiği içinde efsaneleşecek önderleri Goce Delçev ve Jorc Petrov (öğretmen) 1894'de, Nikolay Karev (öğretmen) 1899'da, Jan Sandanskiy (kütüphaneci) 1900'de harekete katıldılar. Bu örgütü kuranlar yaşamlarının yirmili yılları içindeydiler. Örgüt genç aydınların önderliğinde kurulmuştu büyük çoğunluğunun ana dili Bulgarcaydı. Bu örgütün önderlerinin önemli bir kısmı Dimitra Blagoev'in önderliğindeki *Bulgaristan İşçi Sosyal Demokrat Partisi* hareketi içinde de yer alıyorlardı. Gruyev, Delçev, Petrov, Karev, Sandanskiy sosyalisttiler. Blagoev partisini kurmadan çok önce daha 1885'te Makedonya Makedonyalılarındır ilkesini ileri sürdüğü için bu iki hareketin bir araya gelmesi güç olmuyordu.

Örgütün programı temelde dört ögeye dayanıyordu. Bunlardan birincisi Makedonya'nın ulusal kurtuluşunu ve tam bağımsızlığını sağlamaktı. İkincisi bu amaca dış güçlere dayanmadan sadece Makedonyalıların güçlerine ve kaynaklarına dayanarak ulaşmak istenmesiydi. Üçüncüsü Makedonya'yı oluşturan halklar arasında bir farklılık kabul etmemeleriydi. Müslüman Türk halkına değil despotik Osmanlı yönetimine karşıydılar. Halklar arasında farklılık gözetmeyen halkın kendi kendini yönetmesini esas alan bir yönetim kurmak istiyorlardı. Dördüncüsü ise ekonomik olarak güçsüz halk kesiminin durumunu iyileştirmek istemeleriydi.

Bu hareket aydınların önderliğinde, köylülere ve küçük burjuvaziye dayanarak, silahlı eylemlerle bir devrim gerçekleştirmek istiyordu. Bu devrimin bir ulusal kurtuluş hareketi olma özelliği vardı. Ama salt bir demokratik burjuva devrimi olmanın ötesine geçen boyutları da bulunuyordu. Temel amacı burjuvazinin gelişmesini engelleyen bir düzeni kaldırmak değildi. Tersine bölge içi etnik çelişkileri kaldırmak ve eşitlikçi bir toplum düzeni kurmak istiyordu. Ayrıca dıştan destek alarak gerçekleştirilen değil, halkın gerçekleştirdiği demokratik bir devrim olacaktı.

İç Devrimci Örgüt kuruluşundan sonra hemen örgütlenmeye başladı. Örgütlenme ilk olarak kitleleri harekete geçirecek bir eğitimi gerçekleştirmeliydi. Bu örgütü kuranlar Osmanlı yönetiminin halkın aleyhine olduğundan emindiler ama halk Osmanlı yönetimine alışmıştı. Ondan yönetimi değiştirmek için büyük fedakarlıklarda bulunmasını istemek için önce onu eğitmenin gerekli olduğuna inanıyorlardı. Eğitim iki yönlü propaganda ile yürütülecekti. Kentlerde ve köylerde yaygın bir komiteler ağı geliştiriliyordu. Bunlarda çoğunlukla öğretmenler, din adamları ve sanatkarlar yer alıyor propagandayı yürütüyorlardı. Bunlarla da iltili olarak bir de çeteler ağı oluşturuluyordu. Çete silahlı propaganda aracıydı. Değişik işlevleri vardı. Bir yandan kendi alanını yarışan siyasal örgütlerin çete faaliyetlerine karşı koruyor, diğer yandan köylünün kuvvet zoruyla ya da diğer yollarla soyulmasına karşı bir güvence mekanizması oluşturuyordu. Nihayet ayaklanma günü için kitleleri harekete geçirmeye hazırlık yapıyordu.

İç İhtilalci örgütün Makedonya'da hızlı bir gelişme göstermesi Makedonya'yı kendi topraklarına katmak isteyen dış güçleri harekete geçirdi. Onlar da örgütlenmeye başladılar. 1894'te Yunanlılar *Milli Cemiyeti*, aynı yıl Bulgaristan *En Üst Komiteyi* Trajko Kitançev'e kurdurdu, bunlara *Verhovistler* deniliyordu. 1886'da Sırpların kurduğu *Saint Sava Cemiyeti* de bu yönde nitelik değiştirdi. Bunların herbiri de kendi çetelerini ve propaganda örgütlerini kurarak Makedonya üzerindeki iddialarını sürdürmeğe çalıştılar. Sırpların etkisi sınırlıydı. 1897'de Yunanlılar Osmanlılara karşı savaşı kaybedince Makedonya'daki etkileri de önemli derecede azaldı. Makedonya'daki yarışma esas olarak *İç Devrimci Örgüt* ile *Verhovistler* arasında cereyan etti.

Verhovistler temelde Makedonya'daki örgütlenmenin amacının Bulgaristan'a katılmak olmasını istiyorlardı. Ama hiç bir zaman bunu açıkça ifade etmiyorlardı. Bu amaç faaliyetleri ile açığa çıkıyordu. *İç Devrimci Örgütü* provokasyonla zor durumda bırakıyor, gelişmesini güçleştiriyorlardı. Bu çatışmada her iki örgüt tarafından denetlenmesi gereken en kritik grup Bulgaristan'da bulunan büyük sayıdaki Makedonyalı göçmenlerdi. *Verhovistler İç Devrimci Örgüt*'e karşı daha çok bu gruba dayanıyordu. 1895'de ilk kurulan Bulgar çeteleri Melnik kentine ve Müslüman köyü Despot'a saldırarak *İç Örgütü* güç durumda bıraktı.

Bu gelişmeler üzerine *İç Devrimci Örgüt* 1896'da Selanik'te 15-16 önderin katıldığı bir kongre topladı. Bu toplantıda önderler dıştan denetlenmeyen bağımsız devrimci hareket ilkesine daha sıkıca sarıldılar. Dış etkiler olmazsa örgütlenme başarılı gidiyordu. Birçok yerde Osmanlı yönetimine rağmen *İç Örgüt* adalet işlevlerini yüklenmeye başlamıştı. Temel sorun dış etkilerdi. Bu sorunu çözebilmek için Kongre'de Sofya'da bir dış temsilcilik açılması buraya Goce Delçev ve Jorc Petrov'un gönderilmesi kararlaştırıldı. Makedonya'daki örgütlenme Selanik, Manastır, Üsküp, Ştip, Struma ve Serez bölgelerine ayrıldı. Edirne ayrı bir bölge olacaktı. Merkez komitesi Selanik'te bulunacaktı.

Delçev ve Petrov bir yandan Makedonya göçmenleri arasında yaptıkları çalışmalarla *Verhovistler*'in etkisini azaltmaya çalışırken diğer yandan örgüte silah sağlamaya çabalıyorlardı. Bulgar ordusunun silahlarının yenilenmesinden yararlanarak bir miktar silah sağladılar. Ama cephane sağlanmasında Bulgaristan'a güvenmiyorlardı. Bu nedenle Köstendil'de Sablarska Kratova yakınında Dedino köyünde cephane imalathaneleri oluşturdular. 1896'da Sofyada *Makedonya Devrimci Sosyal Demokrat Birliği*'nin kurulmasına yardımcı oldular. Bu Blagoev'in *Bulgaristan Sosyal Demokrat İşçi Partisi* ile işbirliği içindeydi. Bu faaliyetler *Verhovistler* içinde iki kanadın oluşmasına neden oldu. Boris Sarafov ve yandaşları Makedonya'nın sonunda Bulgaristan'la birleşmesini öngörmekle birlikte bir ara aşamada Makedonya'nın bağımsızlığı için birlikte çalışmasını istiyordu. Bu stratejinin *İç Devrimci Örgüt*'e sızmak için etkili bir yol olacağını düşünüyorlardı. General Tsonçev grubu ise hiç bir biçimde *İç Örgüt*'le işbirliği yapma yanlısı

değildi. Bu örgütün önderlerini suikastlarla ortadan kaldırmaya çalışıyorlardı. 1901'de *Verhovistler*'e General Tsonçev kesin olarak hakim oldu, Saravof ayrıldı. Aynı yıl içinde Osmanlılar Selanik'te istihbaratları sonucunda *İç Örgüt*'ün hemen hemen tüm merkez komitesi üyelerini tutukladı. Bu tutuklamada *Verhovistler*'in rolü her zaman şüphe konusu oldu.

1902 ve 1903'lerde çetelerle Türk kuvvetlerinin çatışması hemen hemen her yerde günlük olay haline geldi. Bu olaylar 1902'de II. Abdülhamid'i bir reform programı ilan ederek Hüseyin Paşa'yı Makedonya'daki üç eyalete genel müfettiş atamak zorunda bırakmıştı. Osmanlılar bir dış müdahaleye yol açmadan Makedonya'yı denetim altına almak istiyorlardı. 1902'de büyük yankı uyandıran iki eylem oldu. Birincisi *İç Örgüt*'ten Sandanskiy ve çetesinin Gradevo köyü yakınlarından Amerikalı misyoner Miss Stone'u kaçırması ve altı ay rehin tutmasıydı. Osmanlı Hükümeti rehineyi 14.500 altın fidlah ve cephane sağlanacağı ve ayaklanma sonrasında dış müdahale olacağı vb. savlarla Kongre'den 1903 ilkbaharında ayaklanma yapılması kararını çıkarttı. Kongre Ivan Garnov ve Velko Dumev'i hareketin Sofya'daki esas önderleriyle bu konuda görüşme yapmakla görevlendirdi. Goce Delçev, Jorc Petrov, Pere Toşev gibi sol kanat önderleri bu hazırlıksız ayaklanmaya karşı çıktılar. Buna rağmen Kongre kararı olduğu için hareketin Sofya temsilcileri Hristo Matov ve Hristo Tatarçev hazırlıklara başladılar. Golce Delçev ise bir çete ile Makedonya'ya girerek Sandanakly ile konuştu bu ayaklanmayı engelleme kararı aldılar. Bu görüşmeden ayrılırken Goçe Delcev Serez yakınlarında Banica'da Osmanlı askerleriyle 4 Mayıs 1903'de girmek zorunda kaldığı çatışmada öldürüldü. Böylece ayaklanmayı erteleyebilecek en önemli güç saf dışı kalmış oluyordu. Nisan 1903'de *İç Devrimci Örgüt*'ten "gemiciler" adını alan bir anarşist grup Batı'nın dikkatini Makedonya sorununa çekebilmek için yabancı sermayeye karşı sabotaj eylemlerine giriştiler,

Makedonya İç Devrimci Örgütü *kurulduğundan beri belli zaafiarla malüldü. Bunlann en önemlilerinden biri, kimi zaman köylülüğe baskı uygulamakla birlikte genellikle halk kahramanı muamelesi gören yerel eşkıya çeteleri, kleft'lerle birlikte çalışmak zorunda kalmalarıydı. Resimde de görüldüğü gibi, Örgüt yalnızca birlikte çalışmakla kalmıyor, onların giyim kuşam ve hayat tarzlarını da benimsiyorlardı. Oysa başlangıçtan beri zaten güvenilmez olan, zaman zaman Örgüt üyelerini Osmanlı yetkililere ihbar eden kleftler, 20. yüzyılın başında giderek Yunan hükümetinin ve Ortodoks Kilise'nin etkisi altına girdi.*

ye karşılığı kurtardı. Diğeri *Verkovistler*'in Gorna Cumaca'da Ekim'de zorla başlattıkları ayaklanmaydı. *İç Örgüt*'ün desteklemediği bu ayaklanma Osmanlı kuvvetlerince kısa sürede bastırıldı.

Bu gelişmeler sırasında *İç Devrimci Örgüt*'te Hristo Matov'un başını çektiği bir sağ kanat oluşmaya başladı. Bu grup salt halk ayaklanmasıyla devrimin gerçekleştirilemiyeceğine, mutlaka bir dış destek alınması gereğine inanıyorlardı. Bu gruptan olan Ivan Garnov'un örgütün yönetimine gelişi bir dönüm noktası oldu. Garnov 1902 sonbaharında ayaklanmayı 1903 ilkbaharında başlatmak için hazırlıklara girişti. 13 Ocak 1903'te Selanik'te bir kongre topladı. Bu kongreye bölge delegeleri kendi bölgelerinden seçilerek gelmedi. Daha çok ayaklanmadan yana olduğu bilinenler davet edildi. Kongre'de kuruculardan ve hareketin esas liderlerinden kimse bulunmuyordu. Kongre'de örgütün böyle bir ayaklanmaya hazır olmadığı ortaya çıktıysa da Garnov Bulgaristan'dan al-

Fransız bandıralı Gualdalquivir gemisine, Osmanlı Bankasına, Alman Klübü'ne büyük yankılar uyandıran sabotajlar yeptılar. Sabotajları yapanlar Osmanlılarca yakalandı, Selanik'te 2000'den fazla kişi tevkif edildi.

Bu hava içinde 1 Mayıs 1903'te Smilevo köyünde *İç Örgüt* son karar toplantısını yapar. Bölge komitelerinin başkanları arasında önemli bir bölümü ayaklanmanın başlatılmasına karşı çıkar. Ayaklanma kararı Dame Gruyev'in ağırlığını koyması üzerine alınır. Ayaklanma hazırlığı en gelişmiş durumda olan Manastır bölgesinde başlatılacaktır. Manastır 12 alt bölgeye ayrılır. Ayaklanmanın kumanda heyeti olarak Dame Gruyev, Boris Sarafov ve Anastas Lozançev eşit yetkilerle seçilirler. Ayaklanma sırasındaki görev ve yetkileri belirleyen bir nizamname hazırlanır. Ayaklanma 30-40 kişilik çete gruplarıyla yürütülecek, tüm halkın harekete geçirilmesine gidilmeyecektir. Ayaklanma sırasında saldırılar askeri hedeflere yöneltilecek, Müslüman-Türk halka saldırılmayacaktır. Bu ayaklanmanın bir dış müdahaleyi başlatacağı umulmaktadır.

İlinden ayaklanması Saint Elias günü olan 2 Ağustos 1903'de başladı. Ayaklanmayı yöneten kumanda heyetinin amacı Osmanlıları yenmek değildi. Onlar tarafından yenilmekten kaçınmaktı. Ayaklanma ne kadar uzarsa dış müdahale şansının o kadar artacağı düşünülüyordu. Manastırda başlayan ayaklanma diğer alanlara da yayıldı. Kosturda halkın katılımı yüksekti. Selanik ve Üsküp'teki hareketler çete faaliyetleri düzeyinde kalıyordu. Genel kumanda heyetinin emirlerinin tersine örgütün sol kanadı bazı yerlerdeki ayaklanmayı kurtuluş savaşına çevirme eğilimi gösterdi. Bunlardan en çok yankı uyandıranı Kruşevo'da bir cumhuriyet kurulması oldu. Kruşevo 15 bin nüfuslu bir kentti. Burasının kumandanı olan Nikolay Karev kenti ele geçirerek buradaki, Makedonyalı-Bulgar, Ortodoks Arnavut ve Ulahlar'dan 20'şer kişinin seçilmesiyle 60 kişilik meclis kurdu. Yine her gruptan 2 kişinin katıldığı 6 kişilik bir bakanlar kurulu oluşturdu. Mahkeme kurdu. Pul çıkararak posta servisini başlattı. Kentin etrafına barikatlar yaptırdı kentteki üretimi savaş amaçları için örgütledi. Böylece bir kaç günlük sürede Kruşevo Cumhuriyeti ortaya çıkmış oldu. Kruşevo dışında kurtarılan iki kent Kilsura ve Neveska'ydı. Osmanlı ordusu büyük bir kuvvetle 13 Ağustos'ta Kruşevo'ya girdi. Kruşevo Cumhuriyeti'nin ömrü 10 gün kadar sürmüş oldu. Kruşevo'nun ele geçirilmesi gerçekte tüm alana yayılan ayaklandırmayı bastırmak için yeterli değildi. Osmanlı Ordusu ayaklanmayı bastırmak için İmparatorluğun başka bölgelerinden kuvvetler getirerek 25 Ağustos'ta bir karşı taarruz başlattı. Bu hazırlık sırasında 18-19 Ağustos'ta Makedonya ve Bulgaristan'dan gelenlerin önderliğinde Trakya ayaklanması başladı. Bu grup da Istrancalar'da Istranca Cumhuriyeti ilan ettiler.

Osmanlı Ordusu'nun bu ayaklanmayı bastırması Ekim ortalarına kadar sürdü. Ayaklanan güçlerin toplamı 26.500 olmuştu. 239 çatışmada 5 bin kişi öldü, 200 köy yandı, 70 bin kişi evsiz kaldı. 30 bin kişi Bulgaristan'a göç etti. Ayaklanmayı yönetenlerin dış müdahale olacağı varsayımı gerçekleşmedi. Büyük güçler buradaki dengenin sürmesinden yanaydı. Sadece Rusya ile Avusturya-Macaristan 23 Ekim 1903'te Makedonya için Mürzteg reform programını ilan etmekle yetindiler. Yunanistan ve Sırbistan ise bu ayaklanmaya karşıydılar. Bulgaristan ise *İç Örgüt*'ün başarılı olmasını istemiyordu. Sonuçta sol kanadın haklılığı ortaya çıkmıştı ama bu yanlış kararla örgüt büyük darbe yemiş oldu.

Bu başarısızlığın Makedonya *İç Devrimci Örgüt*'ndeki yansımaları büyük oldu. Jorc Gruyev, Pere Toşev Makedonya'da bir yıl kalarak örgütü yeniden canlandırmaya çalıştılar. Dimo Hacı Dimov ve Jan Sandanakly etkisindeki Serez grubunun etkisi arttı. 1905'de Rila manastırında toplanan kongrede yönetime sol kanat egemen oldu. Bu grup Jan Sandanakly başkanlığında *İttihat ve Terakki*'nin 24 Temmuz 1908'de Hürriyet ilanı ile sonuçlanan hareketini destekledi. Bu ilişkilerin varlığı bilinmektedir ama derecesi hakkında açık bilgilere sahip değiliz. Doğrudan kurulan bu ilişkiler bilinmese bile örgütlenme biçimiyle, savaş teknikleriyle, ideolojisiyle, *İç Örgüt*'ün *İttihat ve Terakki* ve Türk subayları üzerinde etkili olduğu açıktır. *İttihat ve Terakki*'deki halkçılık ideolojisinin kaynaklarını Makedonya'daki bu gelişmelerde görmek kabildir.

1908 sonrasında Jan Sandanakly *Federal Parti*'yi kurarak siyasetini açıktan sürdürmeğe çalıştı. Balkan Harbi'nde Makedonya'nın Osmanlıların elinden çıkması ve parçalanması *İç Örgüt* açısından bir başka dönüm noktası oldu. Örgüt dağılmadı varlığını sürdürdü. 1924'lerde hâlâ varlığını koruyordu. Ama artık daha çok Bulgaristan'daki siyasal yaşamın bir ögesi olmuş ve nitelik değiştirmişti.

İLHAN TEKELİ

Abdülhamid'in bu kadar kolayca meşrutiyeti lağvetmesi, giderek bir baskı rejimini oluşturabilmesinin nedenleri çok çeşitliydi. Öncelikle, meşrutiyetin ilanıyla sonuçlanacak talepleri ve süreci başlatan *Genç Osmanlılar* yeni rejimin nasıl ve hangi siyasal yöntemlerle devam ettirileceği konusunda açık seçik bir fikre sahip değildiler. Bunun bir nedeni, kendi aralarında bu konuda bir birlik olmamasıydı. Kanun-ı Esasi'nin hazırlanışında kuramsal düzeyde katkıda bulunanlar arasında Namık Kemal, Mithat Paşa bulunmaktayken, sözgelimi 1871 Paris Komünü sonrası ortaya çıkan politik ortamın geriletmesiyle gazeteci Ali Suavi, *Genç Osmanlılar*'ın "koşulsuz" meşrutiyetçiliğinden ayrılmış, düşünce çizgisini laikliği de içeren bir İslamcılık üzerinde biçimlendirmeyi seçmişti. Ali Suavi'nin, bir ara kendisini destekleyen Sultan Abdülhamid'i devirmek üzere Çırağan Sarayı'nı basması ve öldürülmesi olayı, aslında gerek *Genç Osmanlılar* açısından, gerek siyasal olayların o günkü yoğunluğu açısından dönemin ne kadar karmaşık bir karakter taşıdığını göstermektedir.

I. Meşrutiyet'in "hezeyancı" bir Batılılaşma talebi peşine düşmüş bir hareketin "başarısı" ya da "yenilgisi" olduğu yolundaki artık gelenekselleşmiş görüş, dönemin karmaşıklığını kavrayabilecek bir aydınlıkta değildir. Sözgelimi, Batıcılıktan ne anlaşıldığı, tarihsel dönemler arasında büyük farklılıklar gösterdiği gibi, yanyana bulunan fikir hareketleri açısından da gösteriyordu. Meşrutiyet'i reddederek *Genç Osmanlı* çözümüne muhalefet etmeye başlayan Ali Suavi'nin, bir din adamı olmasına karşın, "irtica" görünümlü bir islamiyeti asla savunmamış olması, ünlü tarihçi Ahmet Cevdet Paşa'nın, "uygarlığın anahtarının" artık Batı'ya geçtiğini kabul etmesine karşın, Osmanlı devlet yapısının, kuramı gereği genetik olarak sönüp gidene kadar korunması gerektiği konusundaki düşünceleri, Namık Kemal'in düşünsel düzeyde cumhuriyetçiliğe varmasına karşın Osmanlı konusunda bunu reddetmesi, dönemin çelişkili karakterlerini doğrudan doğruya yansıtıyordu. Daha da önemlisi, bir olay olarak I. Meşrutiyet'in, daha sonraki islâmcı, türkçü, milliyetçi, reformcu, Batıcı ve sonuçta meşrutiyetçi hareketlerin kendilerini ayarladıkları bir mihenk noktası olduğudur. O kadar farklı ideolojileri besleyebilmesi, bir anlamda onun çelişkili bir siyasal konjonkürü dışavurduğunu ortaya koymaktadır.

Mali Bunalım ve Borçlanma Ekonomisi

Osmanlı Devleti'nin Avrupa'nın malî denetimine giriş süreci Tanzimat dönemi içinde, Kırım Savaşı sıralarına rastlar. 1854, 1855 ve 1858'deki üç istikraz, savaşın finansmanına ve Sırp-Montenegro ayaklanmalarına harcanırken, Girit Ayaklanması'nı bastırmak için 1869'da bir istikraz daha alındı. Aslında hükümet, Kırım Savaşı başlayana kadar ekonomisini daha çok kendi geleneksel kaynaklarından finanse etmeye, Avrupa ülkelerine borçlu düşmemeye özen göstermişti. Bu direniş Osmanlı'nın "muzaffer çıktığı", aslında Rusların Osmanlı toprakları üzerinde ilerleyişini durdurmak kaygısında olan ve bu açıdan Osmanlı'nın "toprak bütünlüğü" ile ilgilenen İngiltere ve Fransa'nın kazandıkları Kırım Savaşı'nın yarattığı ihtiyaçlar yüzünden kırıldı. Borç almamak için son ana kadar direnilmiş olması ekonomik gelişme için ne kadar zararlı olduysa, bir kez borç almaya başladıktan sonra uygulanan yöntemler de o kadar zararlı oldu. Kullanılan başlıca yöntem, Devlet gelirlerini kiralayıp yerli Galata bankerlerinden son derecede yüksek faizle kredi almak; bu yetersiz kalınca da, gelişigüzel hazırlanmış bir mali plan uyarınca kaimeler (değerli kağıt) çıkartmaktı. Kaime ihracı, halka, ve henüz güçlenmemiş burjuvaziye pahalı geldiğinden ekonomik durgunluk devam etmişti. Yine de bu yöntem, 1875 iflasından sonra kapılarını Osmanlı Devleti'ne kapatan Avrupa bankalarının, ve 1877'de bir borç anlaşması imzalamaya yanaşmayan İngiltere karşısında Osmanlı maliyesinin belli bir ölçüde rahatlamasını sağlamıştı.

1875'de Osmanlı Hükümeti fiilen iflas etmiş durumdaydı. Dış borçların miktarı ikiyüz milyon Sterlin'e yükseldi ve borç masrafları ve faizler dahi ödenemez hale geldi. 1881'deyse, 1879'da Galatalı bankerlerle varılan bir anlaşmanın genişletilmesiyle çıkarılan "Muharrem Kararnamesi" ile Osmanlı hükümeti ile iç ve dış alacaklılar arasında, ödemenin Osmanlı tahvilleri üzerinen yeniden başlatılmasını öngören bir ânlaşma imzalandı. 1882'de "Düyun-u Umumiye İdaresi"nin kurulmasıyla, bir Fransız sermaye kuruluşu olan Osmanlı Bankası'nın ve Deutsche Bank'ın ortak olarak sağladığı borçlara devlet gelirlerinin teminat gösterilmesi karşılığında ülke ekonomisinin yeniden işletilmesi olanak kazandı. Fakat, devlet gelirlerinin önemli bir kısmı böylece Avrupa ülkelerinin doğrudan ya da dolaylı denetimi altına girmişti. Düyun-u Umumiye'nin kurulmasıyla, Osmanlı ekonomisi üzerinde Batı'nın mali ve iktisadi denetimi önemli bir aşamaya girer. Buna karşın, Osmanlı Devleti Düyun-u Umumiye'ye rağmen, 1869'da mali borçlandırma yöntemiyle *Uluslararası Borç Komisyon*'u tarafından sömürgeleştirilerek Fransa himayesi altına alınan Tunus'tan ve Mısır'dan farklı olarak, Rusya ile Batı Avrupa ülkeleri arasındaki rekabetten ve İngiltere, Fransa ve Almanya'nın da bu mali denetimden, ayrıcalıklı olarak pay almak peşinde olduklarından dolayı sömürgeleştirilmekten kurtulmuştu. Bunda, geleneksel yapıların direngenliğinin (küçük köylülüğün yaygınlığının, burjuvazinin de, zaten kolonileştirilmiş bulunan bazı bölgelerin dışında güçsüzlüğünün), daha da önemlisi ordusuyla ve idari aygıtıyla sağlamlığını belli bir ölçüde sürdüren Babıâli'nin egemenlik gücünün önemli bir pay sahibi olduğunu da unutmamak gerekir.

Sanayileşmenin gibi modern, Batılı ekonomik yaşamın doğuşuna olanak sağlayan bir güzergahın bilinçli olarak temel bir sorun halini alması II. Meşrutiyet döneminde çıkan, ve "Milli İktisat" gündeminde beliren tartışmalara rastlamıştı. Yine de Tanzimat döneminin

1833'te, Münih "Üç Hükümdarlar Konferansı" sırasında Metternich ile Çar Nikolay arasında şöyle bir konuşma geçmişti: "Munchengraetz'de bir akşam yemeğinde bir araya gelmiştik. Ben, Majeste İmparatorun tam karşısında oturmaktaydım. Ve birdenbire, Çar masanın üzerinden bana eğilerek şunu sordu: "Hasta adam hakkında ne düşünüyorsunuz, değerli Prens?" Tam bir sağırlığa vurup işitmezlikten geldim bu soruyu. Ve Çar bir daha sordu; ve ben, gene işitmedim. Ne var ki Majeste İmparator, aynı soruyu üçüncü kez tekrarlayınca ister istemez cevap vermek zorunda kaldım. Yalnız, dolaylı bir şekilde yaptım bu işi; şu soruyu sorarak cevap verdim ona: "İmparator hazretleri bana bu soruyu, bir hekime sorar gibi mi, yoksa bir mirasçıya sorar gibi mi sormaktadırlar?"; Hiçbir cevap vermedi İmparator, ve bir daha bana artık 'hasta adam'dan söz etmedi..." Bu konuşma Batılı ülkelerin Osmanlı Devleti'ne bakışlarının iki farklı yönüne dikkat çekmekteydi: 'Hasta adam'ın "iyileştirilmesi" ya da "mirasına konulması" olarak beliren bu iki görünüş, farklı kombinezonlarla Batı'nın bundan sonra Osmanlı Devleti karşısında takınacağı tutumu, diplomatlarının ve çoğu zaman karikatüristlerinin (sağda) düşünce ve tavırlarını belirleyecekti. Özellikle Rusya, Osmanlı'nın mirasına konmak, Akdeniz bölgesinde hegemonyasını kurmak politikasını ağırlıklı olarak benimserken, İngiltere ve belli bir noktaya kadar Fransa, kâh Rusya karşısında "hasta adamı" desteklemiş, kâh gerekli yerlerde müdahalelerde bulunarak, önce Doğu yolunu, sonra da petrol bölgelerini kendi denetimleri altına almak amacını taşıyan bir politika benimsemişlerdi. Hünkar İskelesi Anlaşması'ndan başlayarak Batı ülkelerinin siyasal gündemine özerk bir "Doğu Sorunu" dahil olmuştu. Özellikle emperyalist yayılmanın en önde gelen ülkesi İngiltere'de iki ayrı çizgi, Doğu Sorunu'nun gündemini oluşturmaktaydı: Serbest ticaret yanlısı Richard Cobden ve John Bright'ın başı çektiği bir yorum, Türk-Rus ilişkilerine politik ya da dolaylı yollardan hiçbir müdahalede bulunulmamasını, böyle bir müdahalenin İngiltere'nin serbest ticaretten kar etmesi üzerinde hiç bir olumlu etkisi olmayacağını savunuyordu. Russia adlı kitapçığında Cobden, "hatta, Rus polisi İstanbul'a yerleştiği takdirde sevinç duymak gerekir: Türk polisinin çoğu zaman sağlamakta güçlük çektiği güvenlik ve asayiş, böylelikle kolayca sağlanmış olacaktır..." diye yazmaktaydı. Böyle bir durumda Osmanlı ekonomisi Batı'nın taleplerine kendini yarım yamalak uydurmaya çalıştığı bir çerçevede önce borçlanmaya, sonra da iflasa doğru sürüklendi. Avrupa sanayi kültürü ütopyacılarının şaheseri olan "Dünya Fuarları"ndan 1900 yılında yapılan sonuncusunda Osmanlı pavyonu Avrupa'ya hammaddeler ve küçük imalat sanayii ürünlerinden başka bir şey sunamamıştı (altta).

sonlarına doğru, 1860'lerde bir "Islah-ı Sanayi" komisyonu oluşturulmuş, ve temel hedef olarak Batılı sermaye ile rekabet edemeyecek durumda olan ülke girişimlerini desteklemekten çok, arkaik lonca sistemini yeniden güçlendirmeyi amaçlamıştı. Bu politika liberal ekonomi normlarına aykırı bir düzenleme getirmesine karşın, esnaf loncaları oluşturma yolunda katkılarda bulunarak, bir çeşit lonca korporatizminin gelişmesine, ve üretim artışına katkıda bulundu.

19. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak Osmanlı toprakları üzerinde, çoğu yabancı sermayeli çok sayıda şirket kuruldu. Böyle bir ortamda, lonca korporatizmiyle kapitalist-liberal bir sanayileşmeye katkı programı oluşturmak elbette imkansızdı. Bu başarısızlıkta en temel rolü aslında tarım-nüfus dengesi oynamıştı. Nüfusu kıt, toprakları ise son derece geniş olan Osmanlı Devleti, böylece ortaya çıkan geleneksel köylülük yapılarının direngenliği yüzünden kapitalist üretim koşulları için zorunlu olan meta ilişkilerini yaygınlaştıramazdı.

II. Abdülhamid Dönemi'nde Dış İlişkiler

Balkanlar Sorunu ve Girit İsyanı, ve onların ardından gelen 1896 Yunan Savaşıyla II.

İttihat ve Terakki

Genel olarak *Jön Türk* hareketi, özel olarak da kendilerini *Jön Türk* hareketi içerisinde ifade eden bütün düşünce akımlarını ve siyasal gruplaşmaları temsil etmediği açık olmakla birlikte bu hareketin simgesi haline gelmiş olan *İttihat ve Terakki Cemiyeti*'ni bu güne kadar gündemde tutan en önemli unsur, kanımca gerek resmî, gerekse yarı-resmi ve (olduğu kadarıyla) gayrı resmî tarih açısından, bilinçli bir şekilde ya da bilinç altında, bu hareketin ve bu cemiyetin "İmparatorluğun sonu" ile özdeşleştirilmesidir. Oysa ki (yine olduğu kadarıyla) programlarının Fransızca devrimci literatürden ve pozitivist sosyolojik kuramlardan ithal edilmiş kavramlar, kategoriler ve hedeflerle (hürriyet ya da adalet ve müsavat gibi...) süslenmiş olmasına rağmen, *Jön Türk* hareketinin ve *İttihat ve Terakki Cemiyeti*'nin temel stratejik hedefi Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasını durdurabilmek, özellikle 18. yüzyılın sonlarından itibaren neredeyse "mukadder" kabul edilir hale gelmiş olan kopma ve ayrılmalara bir son verebilmekti. Bu açıdan değerlendirildiğinde *Jön Türk* düşüncesi ve *İttihat ve Terakki* eyleminin yaşadığı trajedinin boyutları daha iyi değerlendirilebilecektir. Hareketin temel stratejik hedefinin gerçekleştirilebilmesi bir yana, İmparatorluğun tümüyle çökmesi gibi bir sonuçla karşılaşılması (ki bu sonuçla karşılaşılmasında ne ölçüde *İttihat ve Terakki Cemiyeti*'nin izlemiş olduğu politikaların ve ne ölçüde de tarihsel koşulların dayattığı zorunlukların etkili olduğu konusunda retrospektif bir yargıya varmanın güç olduğu kanısındayım) bu hareketin kadroları üzerinde iki farklı etkiye yol açmıştır: 1) hareketin talî hedeflerinin de (iktisadi yapının yeniden düzenlenmesi, vb.) anlamsızlaşması ve gerçekleştirilmesi başarılamayan stratejik hedefin bir ütopya boyutlarında yeniden tasavvur edilmesi (örneğin Enver Paşa...) 2) hareketin talî hedeflerinin ön plana çıkması ve 'realist' bir yorumla 'var olabilme' sorunu üzerinde yoğunlaşılması... (ki bu anlayışın *Jön Türk/İttihat ve Terakki* hareketinden Cumhuriyet'e intikal eden mirasla örtüştüğü söylenebilir.)

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin "bilinçli hedefi, çağdaş, kapitalist bir toplum inşa etmekti. Yani kendileri burjuva olmadıkları halde (Türk burjuva sınıfı yoktu), bir burjuvazi ve burjuva toplumu yaratmak çabasına girmişlerdir" (Sina Akşin). Bu doğrultuda, II. Meşrutiyet döneminde bir yandan çeşitli alanlarda faaliyet göstermek üzere kurulan şirketlerin sayısında belirgin bir artış gözlenirken diğer yandan bu şirketlerin sahipliği açısından yerli sermayenin gözle görülür bir ağırlık kazandığı dikkati çekmektedir. Bu amaçla yürürlükteki mevzuat hükümleri de değiştirilerek güncelleştirilmiş ve yerli ya da millî sermaye birikiminin hızlandırılması için gerekli hukuksal alt yapının oluşturulması yolunda önemli adımlar atılmıştır. Ayrıca bu kampanyaya gerekli ideolojik desteğin sağlanabilmesi için, Meşrutiyet ile görünürde bir çelişkisi bulunmayan reformist İslâmi çevrelerin de yardımı istenmiş, bu çevrelerin kontrolündeki çeşitli yayın organlarında millî sarmaya birikiminin İmparatorluğun geleceği açısından taşıdığı önem anlatılmış ve ticaretin ve sarmaya birikiminin gelişmesini İslâmi açıdan bir sakınca taşımadığı, tersine desteklenmesi gerektiği vurgulanmıştır. Hatta Meşrutiyet'in ilânından I. Dünya Savaşı'na kadar geçen süre içerisinde bu girişimlerden beklenen sonuçların elde edilememesi ve mevcut piyasa koşullarında amaçlanan dönüşümün gerçekleştirilememesi üzerine, savaş koşullarının yarattığı uygun ortamdan da yararlanan *İttihat ve Terakki* Hükümeti, millî sarmaya birikimini hızlandırabilmek için doğrudan siyasal müdahalelerde bulunmuş, "sermaye birikimini hızlandıran spekülatif kazançlara göz yumulmuştu. Savaşla birlikte ekonominin dışa kapanışı, temel ihtiyaç maddelerinin ithal edilememesi, yerli üreticinin ve tüccarın fiyatları gönlünce yükseltmesine olanak sağlamış, karaborsa istifçilik 'harb zengini' diye adlandırılan bir kesimin doğuşuna neden olmuştur." (Zafer Toprak, *Türkiye'de Millî İktisat*, (1908-1918), s.57). Bu noktada *İttihat ve Terakki* hareketinin "millî sermaye birikiminin hızlandırılması" sorununa neden bu kadar büyük bir önem atfettiğinin anlaşılabilmesi için 19. yüzyılda İmparatorluk ekonomisinde gözlenen bazı değişiklikleri anımsamak yararlı olacaktır.

Bu yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı ekonomisinin uluslararası ekonomik sisteme (ve merkez/ çevre kategorilerini kullanırsak merkeze) entegrasyon ve bağımlılaşma süreci belirgin bir şekilde hızlanmış, Osmanlı dış ticaretinin büyüme hızı artmış, bir yandan tarımsal meta üretimi artış gösterirken öte yandan belli başlı tarım dışı zanaatlerde gerileme ve istihdam ve üretim düşüşleri gündeme gelmiştir. Yüzyılın ikinci yarısında ise dış borçlanma olgusunun etkisi ve yabancı sermaye yatırımlarının artışı gibi unsurlar nedeniyle bir çevre ekonomisi olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun merkeze bağımlılığı daha gözle görülür hale gelmiştir. Daha sonra "1873'ta dünya borsalarında patlak veren kriz, çevreye sarmaya ihracını ve borçlanmayı durdurmuştur. 1873-1874 yıllarında yüzyılın en büyük kıtlığı Anadolu'yu kasıp kavurmuş, 1875-1876'da devlet dış borç ödemelerini durdurduğunu ilan etmiş, 1876'da ise I. Meşrutiyet ilan edilmiştir. Bütün bunları 1877-1878 Savaşı ve yenilgi sonrasında İmparatorluğun büyük nüfus ve toprak kayıpları izlemiştir." (Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi*, (1820-1913), s.132-134, abç) *Jön Türk* ve *İttihat ve Terakki* hareketinin bu gelişmeleri tutarlı bir kuram çerçevesinde irdeleme olanakları sınırlı olmakla birlikte, bu entegrasyon ve bağımlılaşma sürecinin siyasal çağrışımlarının farkına varılabilmiş, hatta bağımlılığın yoğunlaşması ile İmparatorluğun fiziksel olarak parçalanması arasında doğrudan ve çok net bir ilişki kurulabilmiştir. *Jön Türk/İttihat ve Terakki* zihniyetinde, iktisadi bağımlılık ile imparatorluğun parçalanması eşanlamlıdır, iktisadi bağımlılık ilişkisini gündeme getiren en önemli neden, millî ekonominin gelişmesini engelleyen sermaye yetersizliğidir, dolayısıyla bu bağımlılık ilişkisini ortadan kaldırabilmek ve dolayısıyla imparatorluğun dağılmasına engel olabilmek için millî sermaye birikimini teşvik etmek gereklidir ve bu amaçla (özellikle savaş yıllarında yaşandığı gibi) iktisat dışı yöntemlerin kullanılması dahi mazur görülebilir. İstifçilik, karaborsacılık, nüfuz ve vagon ticareti dahi resmen hoş karşılanmamakla birlikte görmezlikten gelinebilir.

1913-1918 arasındaki beş yıllık "Üç Paşalar İktidar"ı, İttihat Terakki'nin bu üç önderinin kendi sonlarını hazırlayan bir süreç oldu. Talat Paşa (ortada) 15 Mart 1921'de Berlin'de, Cemal Paşa (solda) 21 Temmuz 1922'de Tiflis'te Ermeniler tarafından, Enver Paşa (sağda) 4 Ağustos 1922'de Sovyetler Birliği'ndeki Belcivan kenti yakınlarında Kızılordu birlikleriyle savaşırken öldürüldüler.

Özetlemek gerekirse *Jön Türk* ve *İttihat ve Terakki* hareketi, bir yerli burjuva sınıfı oluşturabilmek amacı ile büyük çaba göstermiştir. Ancak hemen belirtmekte yarar var, Cumhuriyet hükümetleri millî sermaye birikiminin hızlandırılması ve millî ekonominin güçlendirilmesi doğrultusundaki girişimlerinden daha elle tutulur sonuçlar elde edilabilmişlerdir ve kanımca bunun önemli nedenlerinden biri de Cumhuriyet açısından artık kaybedilecek bir imparatorluk gibi siyasal bir sorunun kalmamış oluşu ve daha gerçekçi boyutlarda var olma savaşı veren Cumhuriyet kadrolarının (ki bu kadroların *Jön Türk/İttihat ve Terakki* hareketi ile organik bağlantısını tartışmaya bile gerek yoktur) iktisadi sorunlarına daha nesnel yaklaşabilmiş olmalarıdır.

"Başlangıçta, *Jön Türk*ler kendilerinin eğitici rollerinden oldukça emin olduklarından, devr aldıkları dış kaynaklı 'halkçılık' fikrine dört elle sarılmışlardır. Cenevre merkezi, Kanun-i Esasî metninin, Fransızca tercümesini yayınladığı zaman, ona yazdığı bir önsözde, Osmanlı (Türk) halkının böyle bir belgeyi uygulayacak yetenekte olmadığı iddialarını kesin olarak reddettiklerini belirtmişlerdi..." (M. Şükrü Hanioğlu, *Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, s.610, abç). *Jön Türk* siyasal projesine göre, halka (ya da millete) inilerek istibdat yönetimi teşhir edilecek, ülkenin bu yönetimden kurtulması için neler yapılması gerektiği anlatılacak böylece temel siyasal eğitimlerini tamamlamış olan halk kitleleri isyan ederek istibdadı devireceklerdi. Oysa ki yıllar geçtikçe halk kitlelerinin bu projeye katılmaya pek de istekli olmadıkları anlaşıldı ve *Jön Türk* düşüncesinde önemli bir revizyon gündeme geldi. Bunun sonucunda bütün 'halkçı' kavram ve kategorilerin defterden silinmesi yoluna gidildi. O kadar ki bazı yayın organları halk kitlelerini, istibdat yönetimine ses çıkarmadıkları için açıktan açığa lânetlemeye başladılar. Bu gelişme de *Jön Türk* hareketinde (hareketin toplumsal kökenleri nedeniyle) başından beri var olan seçkincilik eğilimlerinin giderek güçlenmesine ve bu hareketin siyasal teorisinin (ve *İttihat ve Terakki* iktidarının siyasal pratiğinin) bu seçkinci temel üzerine oturtulmasına yol açmıştır. Sosyal Darwinizm, biyolojik ölçütlere dayalı seçkinci teoriler de *Jön Türk* düşüncesine yabancı değildir. Aksine *Jön Türk/İttihat ve Terakki* hükümetinin iktidara doğru ilerlediği süreç içerisinde bu tür teoriler giderek daha fazla taraftar toplamış ve daha kararlı bir şekilde savunulmaya başlanmıştır.

Sonuç olarak söylenebilir ki *Jön Türk/İttihat ve Terakki* siyasal düşüncesinin ve eyleminin en temel niteliklerinden biri otoriter-seçkinci karakteridir ve bu da *Jön Türk/İttihat ve Terakki* hareketinin Cumhuriyet'e bıraktığı mirasın çok önemli bir bölümünü oluşturur.

Jön Türk/İttihat ve Terakki hareketinin, a) taraftarları arasında asker kökenlilerin/ subayların sayısal ve siyasal olarak hatırı sayılır bir kitle oluşturmaları, b) farklı eylem biçimleri araştırıp geliştirebilecek kitlesel destek ve siyasal kültürden yoksun olmaları... c) İmparatorluk'taki siyasal mücadele geleneğinin etkileri gibi nedenlerle "askerî" eylem biçimlerine yatkın olmaları, bu eylem biçimleri ile hareketin siyasal programı ile içeriğinin birbirine karıştırılmasına yol açabilmiştir. Şöyle ki, *Jön Türk/İttihat ve Terakki* hareketinin militan eğilimleri ve silaha başvurmaktan hoşlanması (en azından bundan kaçınmaması), bu hareketin 'radikalizminin' kanıtı olarak değerlendirilebilmiştir. Oysa *Jön Türk/İttihat ve Terakki* hareketinin radikalliği kanımca oldukça tartışmalıdır. Her şeyden önce bu hareket, kurumsal açıdan status quo'nun devamından yanadır, genellikle eleştirilen padişahlık ya da hilafet değil, padişahın kendisidir. Hatta bu hareket, kendi temel işlevini kurumsal status quo'nun korunması olarak belirlemiştir ve Şerif Mardin'in ifadesi ile "bu itibarla *Jön Türk* düşüncesi radikal değil 'muhafazakâr'dır."

Jön Türk/İttihat ve Terakki geleneği, bu çekingen muhafazakârlığın sınırlarını ancak savaş sonrasındaki var olma mücadelesinin dayattığı koşullarda zorlayabilmiştir ve ancak o kısa dönem boyunca siyasal programı itibarı ile radikal bir nitelik kazanabilmiştir. Kanımca bu gelişmenin de önemli nedenlerinden biri, daha önce de değinildiği üzere, artık kaybedilecek bir imparatorluğun kalmamış olması, hatta belli bir zaman diliminde kaybedilecek hiçbir şeyin kalmadığının anlaşılmış olmasıdır. Tekrar vurgulamakta yarar var, Babıâli Baskını gibi eylemler, Osmanlı siyasal mücadele geleneğinin, saray darbeleri geleneğinin bir uzantısıdır ve olsa olsa *İttihat ve Terakki*'nin militan eğilimlerine bir kanıt teşkil edebilir, radikalizmine değil.

HALÛK ŞAHİNTÜRK

55 (2) Tanzimat ve Batılılaşma

Abdülhamid dönemi, Batılıların "Doğu Sorunu" adını verdikleri diplomatik entrikalar dizisinin, Osmanlı Devleti içinse Batı sorunu olarak şekillenen bir çatışmalar, savaşlar ve hegemonya mücadelelerinin ortaya çıktığı dönem oldu.

Balkanlar sorunu, Üç İmparatorlar İttifakı'nın hegemonya oluşturma çabaları dolayısıyla Bulgaristan ve Makedonya'da cereyan etmişti. Berlin Kongresi'nin öngördüğü kararlar çerçevesinde 1879'da Sobranya Meclisi ilk Bulgar Anayasası'nı kabul etti. Prens Aleksandr Bulgaristan hükümdarı oldu. Rus orduları Doğu Rumeli'yi tahliye ettiler. 1880'de Montenegro'da kargaşalık başladı. 1881'de Osmanlı Devleti, Tesalya sorunu yüzünden Yunanistan'la anlaşmazlığa düştü. Avusturya ile Sırbistan gizli bir ittifak oluşturdular. 1885'te Doğu Rumeli isyanı patlak verdi. Bunun üzerine İstanbul Konferansı toplandı. Sırbistan, Bulgaristan'la savaşa girdi. Bulgar zaferi üzerine Doğu Rumeli, Bulgaristan ile birleşti. Ancak bu kez Rusya Bulgaristan'ı desteklemekten yüz çevirdi. 1886'da Bulgaristan ile Sırbistan arasında Bükreş Anlaşması imzalandı. Yunanistan'dan toprak taleplerinde bulunuldu. Bulgaristan'da yapılan hükümet darbesiyle Prens Aleksandr 7 Eylül 1886'da tahttan feragat etti. Koburg ailesinden Ferdinand Bulgaristan Prensliği'ne aday gösterildi.1887'de Ferdinand von Koburg Bulgaristan Prensliği'ne seçildi. 1893'te Makedonya Komitesi Selanik'te de şube açtı. Makedonya'da da Bulgar komitacıları faaliyetlerini genişlettiler. 1896'da Sofya'da ilk Makedonya komitesi oluşturuldu. 1895'te Girit'e Hıristiyan vali atanması sorunu başgösterdi. 24 Mayıs 1896'da Girit isyanı başladı. 1897'de Makedonya'da Yunanlılar faaliyetlere giriştiler. Yunan kuvvetleri ayaklanmanın genişlemesiyle Girit'e çıkarma yaptılar. Tesalya ve Makedonya sınırlarında Yunanlılarla çatışmalar çıktı. Sonuçta 17 Nisan 1897'de Osmanlı hükümeti Yunanistan'a savaş açtı. Yunanistan büyük devletlerin aracılığını talep etti. Dömeke'de Türkler Yunan birliklerini mağlup ettiler (17 Mayıs). 20 Mayıs'ta Babıâli ile Yunanistan arasında anlaşma imzalandı. 1898'de Girit'te olaylar yeniden patlak verdi. Sonuçta Osmanlı kuvvetleri adayı tahliye ettiler. Girit genel valiliğine, 21 Aralık 1898'de Prens Yorgi seçildi. Balkanlarda Makedonya Komitesi, Makedonya'nın özerkliği için karara varırken Prens Yorgi Girit'te bir Anayasa Meclisi oluşturmaya karar vermişti. 1901'de Makedonya komitacıları faaliyetlerini, büyük devletler de Makedonya sorununa müdahalelerini arttırdılar. 1902'deyse Hüseyin Hilmi Paşa Rumeli "umum müfettişliği"ne tayin edildi. Üç İmparatorlar İttifakı içinde, Çar Nikolay ve Avusturya İmparatoru Franz Joseph, Berlin Antlaşması imzacılarının da onayıyla, 1903'de Mürtzeg'de hazırlanmış bir "Makedonya Reform Programı"nı Babıâli'ye sundular. Siyasal şiddet eylemlerinin gittikçe arttığı bir ortamda Abdülhamid, Makedonya sorununun daha da büyümesi tehlikesini kendi sorumluluğuna almaktan kaçınarak reform programını kabul etti. Batı ülkeleri, Osmanlı Bankası bünyesinde bir malî denetim örgütünün Makedonya'da ekonomik reformlara öncülük yapmasını da önerdiler. Ancak Abdülhamid, daha çok İngiliz ve Fransız baskısıyla alınan bu kararı kabul etmedi. Limni Adası'nı işgal ederek gümrüklere el koyan uluslararası bir filo 1905'de Abdülhamid'i *Uluslararası Makedonya Maliye Komisyonu*'nun oluşturulmasına boyun eğmek zorunda bıraktı.

1880'de Büyük Devletler Ermeniler için de 1878 Berlin Anlaşması'nda öngörüldüğü üzere bir ıslahat projesi geliştirdiler. 1886'da *Hınçak Ermeni İhtilalci Cemiyeti* kuruldu. 1894'te Sasun dolaylarında Ermeni ayaklanmaları başgösterdi. 1895'te Ermeni'ler Babıâli'de gösteri yaptılar. Bu arada Avrupa Devletleri ve ABD ile Rusya, yabancı ülkeler Ermeniler lehinde müdahalelerde ve baskılarda bulundular. Ermeni kiliselerinde silahlar ve bombalar bulunduğu ortaya çıkarıldı. 1897'de Ermeniler Osmanlı Bankası'na hücum ettiler. Bu hareket, çok geçmeden Makedonyalı komitecilere de ilham kaynağı olacaktı.

Mısır

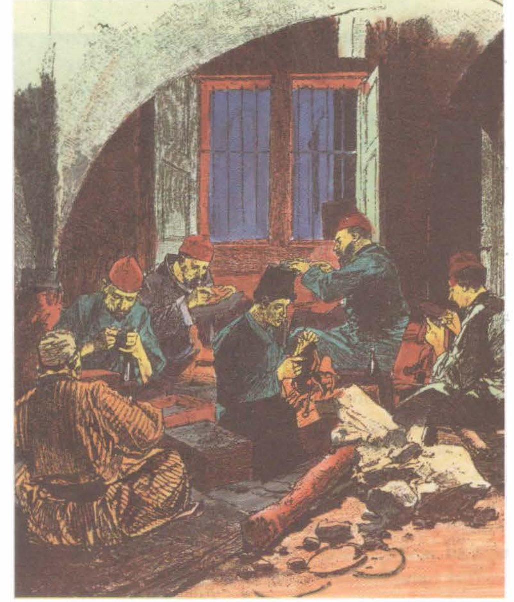
Mısır, Batı kapitalizminin, özellikle İngilizlerin tekstil sanayi hammaddeleri açısından pamuğun anavatanı haline gelmiş bir hammadde ihracatçısıydı. Hidiv döneminden sonra, güçlü bir mali-idari aygıt oluşturan Mısır, özellikle Süveyş Kanalı'nın yapımından sonra Osmanlı'dan çok İngiltere'nin bir çevre ülkesi haline gelmiş, kapitalist sistemle bağımlı bütünleşmesini tamamlama sürecine girmişti. 1880'de Mısır'da Arabi vakası başgösterdi. 1881'de Mısır'da Arabi Paşa Türk ve Çerkes subaylara karşı ayaklanmaya kalkıştı. 1882'de Mısır'da Vatani Hükümeti kuruldu. İngiliz ve Fransız gemileri İskenderiye önünde boy gösterdiler. Konsolosları da Vatani hükümetinin istifa etmesi talebinde bulundular. Babıâli Mısır'a Derviş Paşa başkanlığında bir heyet gönderdi. İskenderiye'de çatışmalar başladı. Bu arada Mısır meselesini görüşmek üzere İstanbul Konferansı toplandı. İngiliz amiral Mısır hükümetine ültimatom vererek İskenderiye'yi topa tuttu. Ardından İngilizler Mısır'ın işgaline başladılar (15 Temmuz). 1884'te Mısır hakkında Londra Konferansı toplandı. Emperyalist ülkeler, Berlin Konferansı'yla Afrika'nın yeniden paylaşılması yönünde adımlar attılar. 1885'te Mısır hakkında bir Osmanlı-Rus anlaşması için girişimlerde bulunuldu. 1887'de İtalya ile İngiltere Akdeniz bölgesi toprakları için anlaşma yoluna gittiler. Mısır'ın tahliyesi yolunda bir Türk-İngiliz anlaşması için girişimlerde bulunuldu. Mısır'ın yolu, kapitalist dünyaya uydulaşma yolunda Osmanlı Devleti'nin merkezinin takip ettiği yoldan farklılaşmıştı.

Öte yandan Osmanlı Devleti'nin Akdeniz aşırı topraklarının da Batılı emperyalist güçler tarafından koparılma, ve tahakküm altına alınma süreci büyük bir yoğunlukla başlamıştı. Geçmişte Cezayir olayların bir benzeri de Tunus'ta yaşandı. 1881'de Fransa Tunus'ta himaye oluşturdu. 1887'de İngiltere, İtalya ve Avusturya arasında Akdeniz üstüne bir anlaşmaya

varıldı. 1900'de Trablusgarp ve Fas üzerine Fransa ve İtalya anlaşmaya vardılar. Bunu 1902'deki Avusturya-İtalya anlaşması izledi.

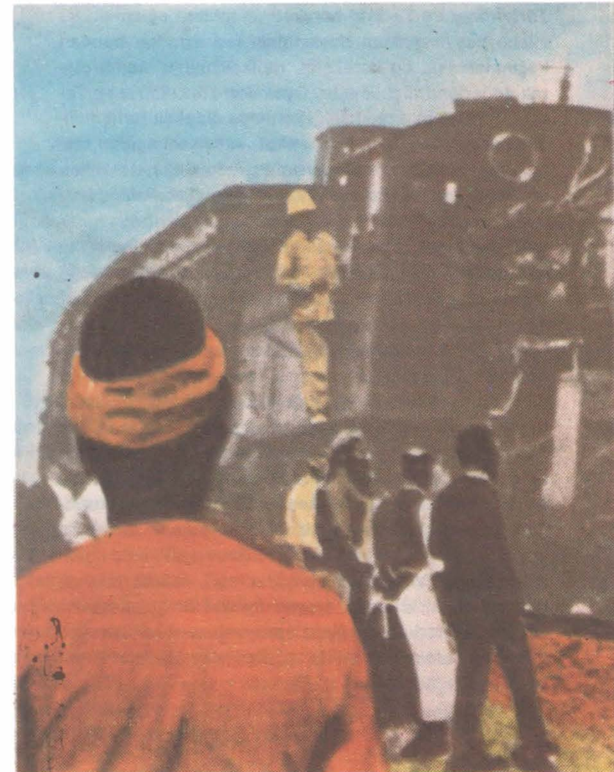
Almanya ile İlişkiler ve Berlin-Bağdad Hattı

1883'te Von der Goltz başkanlığında bir Alman askerî heyeti İstanbul'a geldi. O yıllarda Alman kamuoyunun Anadolu'ya ilgisi gittikçe artıyordu. 1887'de Almanya ve Rusya gizli bir ittifak içine girdikten sonra, Doğu'daki emperyalist yayılmasına geç de olsa önem vermeye başlamış, ancak İngiltere'den farklı olarak, Osmanlı Devleti'nin askerî örgütlenmesini tahakkümü altına almak, bunun için de Abdülhamid'in orduyu modernleştirmek üzere girişimlerine destek sağlamak yoluna girmişti. 1888'de Haydarpaşa-İzmit demiryolunun işletmesi ve İzmit-Ankara demiryolunun inşa imtiyazı Almanlara verildi. Diğer Batı Avrupa emperyalist ülkelerinden farklı olarak, Alman girişimleri, hacimleri çok büyük olmamasına rağmen, yüzde 86 oranında demiryolu türünden, gerekirse askerî amaçlara yönelebilecek esneklikte altyapı projelerini kapsıyordu. 1889'da Türk-Alman ilişkileri, Abdülhamid'in öngördüğü doğrultuda, yani Alman-İngiliz-Fransız emperyalist rekabetinden faydalanarak iktidarını ve Devlet'in gücünü arttırma yönünde ivme kazandı: Alman İmparatoru Wilhelm'in İstanbul ziyaretinin ardından, ertesi yıl, Osmanlı Devleti karşısında tutarlı bir sertlik politikasını yürüten Şansölye Bismarck'ın görevinden ayrılması ile ilişkilerin gelişmesi önündeki son engel de kalkmış oldu. Aynı yılın 24 Ağustos'unda Osmanlı-Alman Ticaret Anlaşması imzalandı. Ardından Eskişehir-Konya demiryolu projesi üstünde Alman-İngiliz rekabeti başladı. 1898'de Alman İmparator'u Wilhelm'in İstanbul ve Kutsal Yerler'i bir kez daha ziyaret etmesinin ardından 1899'da Bağdat Demiryolu'nun imtiyazları konusunda Almanlarla görüşmeler başladı. 1900'de sekiz yıl sürecek Hicaz demiryolu inşaatına başlandı. Osmanlı ağırlıklı bir girişim olan Hicaz demiryolu projesi daha çok halifenin İslam'ın merkezine açtığı yol olarak vaftiz edilmişti. Bunda, özellikle Abdülhamid'in gittikçe kopuşa yönelen Arap milliyetçiliğinin daha güçlü bir şekilde denetim altına alınması yolundaki politikasının bir parçasını görmek de mümkündür. Abdülhamid döneminde Alman emperyalizmine tanınan olanakların, diğer emperyalist ülkelerden farklı olarak askeri yapılarda modernleştirme ve merkezîleşme, sonuçta da Almanya ile askerî bir ittifak kurulması çerçevesinde gelişimi, Padişah'ın merkezî iktidarını, ve göreli bağımsızlık politikasını güçlendirmek yolundaki siyasal tercihinin dışavurumuydu. Abdülhamid'in Almanya'yla ittifaka kadar varacak programının, istibdad karşıtı güçler ve özel olarak *Jön Türkler* tarafından o dönemde eleştirilmesinin de nedeni buydu. 1903'te Bağdad Demiryolu inşaatı mukavelesi imzalandı. Avrupalı kapitalist devler açısından 19. yüzyıl ortalarından beri sürekli bir ilgi alanı, hatta pek çok mücadele ve savaşlara neden olan Asya yolları, Osmanlı toprakları üzerindeki Batı siyasal ilgisinin temel harekete geçirici gücü olmuştu. Batı'dan Doğu'ya mal akışını sağlayan en önemli üç yoldan biri olan (diğerleri 1904 Japon-Rus Savaşı'na yol açan Trans-Sibirya ve Fransa ile İngiltere'yi uğrunda savaşa sürükleyen Süveyş Kanalı'ydı) Bağdad Demiryolu projesi, Ortadoğu'dan geçen yollar üzerinde egemenliğini kurmuş olan İngiltere'nin karşısına Berlin-Bağdad bağlantısı aracılığıyla Doğu'ya kendi emperyalizmini ulaştırmayı amaçlayan Almanya'yı çıkarmıştı. Doğu yolları üzerinde dönen bu rekabetin

Altta, sağda bir demiryolu grevi sırasında, treni durduran işçiler; solda Reji İdaresi'nin tütün fabrikalarında çalışan kadın işçiler. Bu iki grup, tütün ve demiryolu işçileri, Osmanlılar'daki küçük işçi sınıfının en örgütlü ve ileri kesimini oluşturuyordu. Üstte, soldaki resimde görülen küçük imalathanelerde çalışan lonca (gedik) üyesi, çırak, kalfa ve ustalar ise 19. yüzyılın büyük dönüşümünden en büyük zararı görmüş olan emekçi kesimini oluşturuyordu. Örneğin 189'da yazan Bertrand adlı bir Fransız, ülkesine yolladığı raporda Diyarbakır'da "eskiden, hepsi de Hıristiyan 600 usta ve işçinin çalıştığı 230 bakırcı dükkânı olduğunu, bu işin yüzde 25 ila 30 arasında kâr getirdiğini, şimdi ise bu 230 dükkândan yalnızca yüz kadar kişiyi istihdam edebilen 30 tanesinin kaldığını, kâr oranının ise yüzde 5-6'ya düştüğünü" yazıyordu. Başka işkollarında da durum farklı değildi. Örneğin eskiden her birinde 4-5 kişinin çalıştığı 80 tabakhane varken ve bir tabakhanenin kârı yüzde 25 ila 30 arasında değişirken, 1889'da işletmelerin sayısı 7'ye, kâr oranı ise yüzde 9-10'a düşmüştü. Kır,

Osmanlı ülkesinin bu büyük dönüşümünden etkilenmemiş olan belki de, yegâne kesimiydi. Nüfusun az, toprağın bol olması kente göç yolunda bir baskının doğmasını önlüyordu. 1831 ile 1913 arasında ortalama yıllık nüfus artışı binde 8 oldu ve kentli nüfusun kıra oranında hatırı sayılır bir değişme gerçekleşmedi. Daha 18. yüzyılda ekilmeye başlayan, tütün, pamuk, üzüm, zeytin, incir tarımı gibi ticarete yönelik olarak yapılan ürünlerin hasılat ve ihracatında bir artış olduysa da, 1913-14'e varıldığında toprakların yüzde 80'inde hâlâ tahıl ekiliyor, yüzde 7'sinde lifli ve kök sebze tarımı, yüzde 6'sında ise bağcılık yapılıyordu. Sınai diye sınıflandırılabilecek ürünlerin tarımına yarılmış olan topraklar ise yüzde 7'den ibaretti. Üstte, sağda incir toplamakta olan kadınlar görülüyor. Özellikle Menderes vadisinde yetişen incir, 18. yüzyıldan beri kurutularak ihraç ediliyordu. İzmir-Aydın demiryolunun işletmeye açılması üzerine trenle taşınmaya başladı. Ancak bu yenilik bile, trene yüklenmenin incirleri büzdüğü ve kalitesini düşürdüğü gerekçesiyle dirençle karşılandı.

Osmanlı Devleti'ni çok geçmeden Alman egemenliğine düşüreceğini bilmesine karşın Abdülhamid, Babıâli'nin otoritesini ülkenin en ücra köşelerine kadar eriştirme umuduyla Demiryolu'nun imtiyazını 18 Mart 1902'de Almanlara verdi. Ertesi yıl, 3 Martta çıkarılan bir kanunla, o güne kadar görülmemiş ek imtiyazları Türk-Alman ortaklık kuruluşu olan "Bağdad Demiryolu Şirketi"ne verilince, İngiltere'nin muhalefeti siyasal bir bunalıma yol açtı. Sonuçta demiryolu inşaatının "Alman kontrolü altında uluslararası bir Osmanlı teşebbüsü" olduğu hakkında bir kayıt düşüldü ve oluşturulan sendikaya liderlik Deutsche Bank'ta kalmak şartıyla Fransız, Osmanlı ve Avusturyalı müteşebbis kuruluşlar da dahil edildiler. Osmanlı hükümetinin 1903'ten sonra girdiği malî bunalım nedeniyle katkı payını verememesinden dolayı inşaat ertesi yıl durdu. Gümrük resimlerini arttırarak bunalımı atlatma çareleri arayan Babıâli'nin bu girişimi Batılı ülkelerin tepkisiyle karşılaştı. Pek çok taviz verilerek gümrük resimlerinin indirilişi ancak 1907'de sağlanabildi. 1908'den itibaren inşaata devam edildi. Gelecekte Bağdad Demiryolu hattı çevresindeki rekabet I. Dünya Savaşı'nın başlıca itici güçlerinden biri olacaktı.

II. Abdülhamid Döneminde İşçi Hareketi

1872'de başlayan grevler 1876'da sekiz grevle belli bir doruğa ulaştıktan sonra azalma eğilimi göstermişti. 15 Ekim 1878'de İstanbul'daki duvarcılar, kunduracılar ve terzi işçileri, 10 Mart 1879'da yapı işçileri, 25 Mart'ta Şirket-i Hayriye işçileri, 10 Temmuz'da Muhasebe Bürosu çalışanları, 17 Temmuz'da Tersane işçileri, 3 Şubat 1880'de İdare-i Mahsusa işçileri, 27 Şubat'ta Haydarpaşa-İzmit demiryolu işçileri, 24 Kasım'da Haliç Vapur Şirketi işçileri, 12 Ekim 1882'de Tatavla kunduracıları, 9 Nisan 1885'de Odunkapı odun biçme işçileri greve çıktılar. 1886-1902 arasında grev hareketine hemen hemen rastlanmaz. Grevlerin azalması ve kaybolmasında 1878'den itibaren belirginleşen ve gittikçe yoğunlaşan Abdülhamid istihbdadın rolü belli bir öneme sahiptir. 1902'den sonra grevler yeniden örgütlenir ve 1906'da on grev yapılır. Bunlar 8 bin Kavalalı tütün işçisinin 1904'de, Selanikli tütün işçilerinin 1904'de, gene Selanikli kunduracıların 1904'de, Manastırlı fırın işçilerinin 1904'de, Vodenli dokuma işçilerinin 1905'de, İstanbullu tabakhane işçilerinin 1905'de, İstanbullu mürettiplerin 1906'da, Selanikli demir işçilerinin 1906'da, Selanikli Çimento, toprak ve cam "Allatini" seramik fabrikası işçilerinin 1906'da ve Üsküplü kaftancı işçilerin 1906'da yaptıkları grevlerdir. 1902 sonrası grevlerinin daha çok İstanbul dışındaki Makedonya, Balkanlar ve Rumeli kentlerinde düzenlenmesi dikkat çekicidir. Bunun nedeni sözkonusu kentlerde baskının görece daha az hissedilir olması ve bu kentlerde sanayinin görece gelişmiş olmasıdır. Aynı zamanda Avrupa'ya yakınlık, *Jön Türk* hareketinin bu kentlerde gelişmesi de belli bir rol oynamıştır. Dahası otuz yılı aşmakta olan Abdülhamid yönetimi ve ağır ekonomik koşullar, son yılların yetersiz tarımsal üretimi ve kıtlıklarla birleşince 1900'lerin başında her toplumsal sınıfın isyan ve ayaklanmalarla hoşnutsuzluğunu dile getirmesine yol açmıştır.

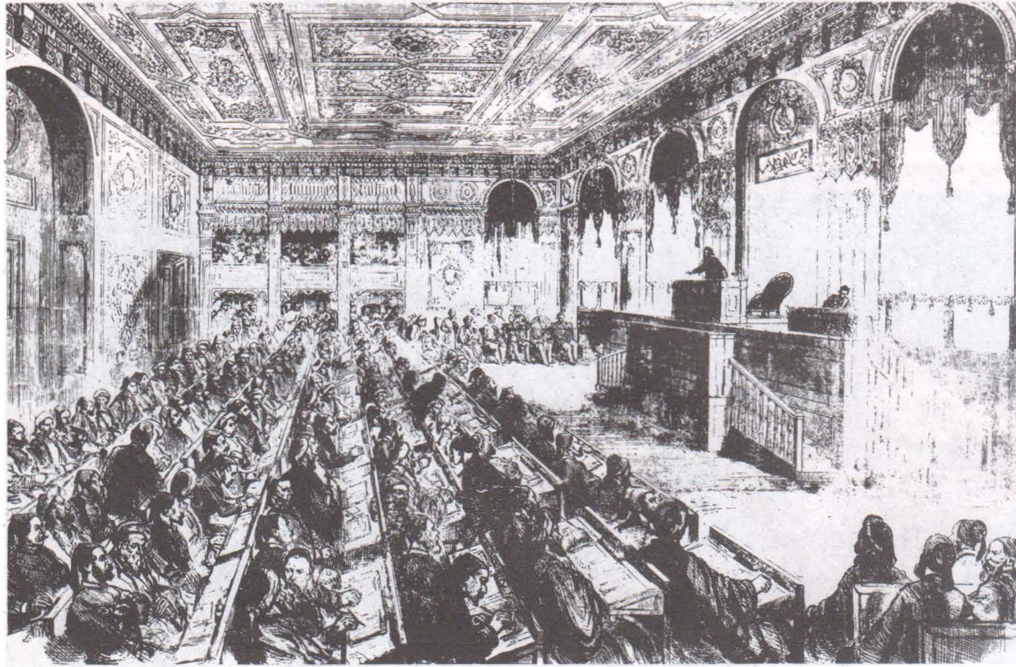
Dönemin grevleri âni patlamalar olmaktan çok, uzun beklemelerden sonra ve padişah, sadrazam ve ilgili nâzırlara yapılan başvurulardan bir sonuç elde edilemeyince örgütlenen birer olay niteliğini taşıyorlardı. Bu oluşum özellikle Müslüman işçilerde daha belirgindir. Burada Osmanlı geleneğinde bulunan Cuma Divanı'na çıkıp dilek ve isteklerin yetkililere

bildirilmesi alışkanlığının belli bir rolü olmalıdır. Bu alışkanlık 1908 ve sonrası dönemlerde de bazı işçi kesimlerinde sürdürülmüştür. Öte yandan bu dönem grevleri belli bir ekonomik bunalım sırasında ekonomik nedenlere dayanan ve kendiliğinden oluşan eylemlerdi. Eylemlerin pek çoğu mali bunalım nedeniyle işçi ve memurlarına ücret ödemekten aciz olan devlete bağlı kuruluşlarda, başka bir deyişle kamu sektöründe örgütlenmişti. Daha çok yabancı sermayenin elinde ve egemenliğinde bulunan özel sektörde düzenlenen grevler daha sert geçmekte ve asker veya polis müdahalesine daha sık rastlanılmaktaydı. Devlet bu tür olayları bastırmakta ve ülkeye çekmek istediği yabancı sermayeye güvence vermeye çalışmaktaydı. Bu süreç içinde Osmanlı dış borçlarının devlet üzerindeki baskısının, geleneksel toplumsal adalet beklentilerinin yarattığı baskıdan daha fazla ağırlığa sahip olduğu söylenebilir. İşçi istekleri öncelikle ve çoğunlukla aylardır ödenmeyen birikmiş ücretlerin ödenmesiyle ilgiliydi. 1878'den sonra birkaç grevde ücretlerin artırılması isteğine de rastlanmıştır. Yine bu tarihlerde işçilerin bakır para veya kaime ile yapılan ödemelere de şiddetle karşı oldukları gözlenebilir. Bir grevde pazarın hafta tatili sayılması, iki grevde ise uzun işgününün kısaltılması isteklerinde bulunulmuştu.

İşçi Örgütlenmeleri

1845 tarihli Polis Nizamnamesi işçilerin derneklerde ve sendikalarda örgütlenmeleri konusunda yasaklayıcı hükümler getirmişti. 1876 Anayasası örgütlenme hakkı konusunda herhangi bir hüküm içermiyordu. Dahası 1878'den sonra Abdülhamid'in ticari şirketlerden bile kuşkulandığı, üç kişinin bir araya gelmesinin engellendiği bir dönem yaşandı. Onca, tüzel ve fiili yasağa karşın 1860'lardan itibaren işçiler üç ayrı biçimde örgütlendiler. a) Hayır Dernekleri: Bu tipin en ilginç örneği kimi yazarlarca Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ilk işçi örgütü sanılan *Ameleperver Cemiyeti*'dir (L'Ami du Travail). 1860'larda kurulmuş olan dernek, aslında küçük esnaflara yardım eden, kredi veren, bu arada "halen işsiz olan namuslu işçilere" para yardımı yapan, "fakir işçilere iş bulan" bir hayır derneğiydi ve işçi örgütü niteliklerinden hiçbirini taşımamaktaydı. İstanbul'da 1860'larda Yunanlıların "Omonia" hayır derneği gibi dernekler de bulunuyordu. Bu tür dernekleri gerçek işçi derneği saymak olanaksızdır. b) İşçi Dernekleri: Bunlar bizzat işçilerce kurulan, işçilerin ekonomik ve toplumsal hak ve çıkarlarını korumayı üstlenen, bu konularda uğraş veren örgütlerdi. Bunlar arasında grevlerin yönetilmesi, başarıya ulaştırılması amacıyla grevcilerin kurdukları geçici işçi birlikleri -yani genellikle eylemin sona ermesi ile yok olan örgütlenmeler- ve grev komiteleri sayılabilir. Ayrıca 1900'lerde Balkanlar ile Makedonya kentlerinde sürekli ve kalıcı işçi birliklerine de rastlanmaktaydı. Örneğin Selanik'te Yahudi topluluğu karşılıklı yardım sandıklarına ve şu veya bu biçimde sendikal

İlk kez 19 Mart 1877'de toplanan ve üç ay kadar çalışmalarını sürdüren I. Osmanlı Meclisi'nin oturumundan bir görüntü. I. Meşrutiyet sonrası yapılan ilk seçimlerde, kadınlar oy hakkına sahip değillerdi ve seçmen olabilmek için belli bir servete sahip olmak gerekiyordu. Ayrıca seçmenler temsilcilerini doğrudan seçemiyor, asıl meclisi oluşturacak olan ikinci aşama seçmenleri belirleyebiliyordu. Seçimlerin bazı taşra bölgelerinde yapılmaması sonucu halkın büyük çoğunluğunu yönetime katılımdan alıkoyan seçimlerin diğer bir özelliği, siyasal partilerin olmaması nedeniyle adayların kişisel olmalarıydı. Gerek I. Meclis gerekse de ertesi yıl yeniden yapılan seçimlerle oluşturulan ve iki ay kadar etkinlik gösteren II. Meclis Osmanlı egemen sınıflarının temsilcilerinden oluşuyordu. Meclis bileşiminde kısmi bir çoğulculuğa yol açan tek unsur ise, meclisin üçte birini oluşturan azınlık temsilcileriydi. 14 Şubat 1878'de gerçekleştirilen saray darbesi meclis yaşamını II. Meşrutiyet'e kadar kesintiye uğrattı.

Baha Tevfik ve Siyasal Düşünüşü

Baha Tevfik (1884-1914) bir yandan Türk düşünce tarihi içinde materyalist-evrimci felsefeyi tanıtıp, yayışı ile, diğer yandan da siyasal akımlar, hareketler içinde sosyalist olduğu yolundaki varsayım ile ilgi toplamış bir Meşrutiyet aydınıdır. Türkiye Cumhuriyeti'nde olduğundan daha fazla, Osmanlı Devleti'nde "aydın" kaynağı durumundaki Mekteb-i Mülkiye-i Şahane'den (Siyasal Bilgiler Fakültesi'nden) mezun olmuştur. Mülkiye'nin son yıllarında arkadaşı Hasan Vasfi [Menteş] ile beraber *Fransızca İştikak Lûgatı*'nı hazırlamıştır. Önceleri yasaklanan bu yapıt daha sonra yayınlanacaktır. Döneme ilişkin anılardan anladığımız kadarıyla henüz Mülkiye yıllarında dinsel-geleneksel dünya görüşü ve uygulamalarını materyalist-dünyevî bir bakış açısı ile sorgulamaya başlamıştır. Yine Mülkiye yıllarında felsefe ile yakından ilgilenmiş, bilim ve felsefeye ilişkin bir de yapıt meydana getirmiş ama bu bildiğimiz kadarıyla yayınlanmamıştır. Mülkiye'den mezun olduktan sonra İzmir'e döner ve burada *İzmir* adlı bir gazetede yazarlığa başlar. Gazetenin müdürü sonraları İştirakçi ya da sosyalist Hilmi adıyla anılacak ve Türkiye'nin ilk sosyalist partisinin kurucusu ve lideri olacak olan Hüseyin Hilmi'dir. Baha Tevfik, bu gazeteye 17. sayısından itibaren başyazar olur. Bu gazetede işlediği konular özellikle bilim ve felsefe içeriklidir. Örneğin "rüya" metafizik ya da dinsel bir olay olarak değil bilimsel bir konu olarak ele alınır. Baha Tevfik, ayrıca, İzmir yıllarında *Ferda-yı Temmuz, 11 Temmuz 324* ve *Sedat* gibi gazetelerde de yazarlık yapmıştır. II. Meşrutiyet'in ardından *İzmir* gazetesi, *Serbest İzmir* (daha sonra *Serbest-Liberal-İzmir*) adıyla ve siyasal bir nitelik kazanmaya başlamış olarak yeniden yayınlanır. 17. sayısından sonra gazete İstanbul'da yayınlanmaya başlanır. Gazetenin İstanbul'a taşınmasından kapanışına değin geçen süre içinde *İttihat ve Terakki Cemiyet*'i karşıtı, *Ahrar Fırkası* yanlısı bir içerikle yayınlanır. Gazete bu dönemde siyasal hak ve özgürlükler üzerinde yoğun olarak durur. Kısaca *Serbest İzmir* gazetesi liberal siyasal düşünüşün savunucusudur. Hüseyin Hilmi ile birlikte İstanbul'a yeniden gelişi ve buradaki etkinlikleri onu II. Meşrutiyet'in özgün aydınları arasına sokacaktır.

Ahmet Nebil ile birlikte kurdukları "Teceddüt-ü İlmî ve Felsefî Kütüphanesi"nden (Bilimsel ve Felsefi Yenilikler Kitaplığı) yayınladığı yapıtlar dönem Osmanlı aydını arasında oldukça ilgi uyandırmış, ilgi çektiği kadar tepki de doğurmuştur. Bu "Kütüphane"den yayınlanan yapıtlar şunlardır: *Hassasiyet Bahsi ve Yeni Ahlak, Vahdet-i Mevcud- Bir Tabîat Aliminin Dini, Madde ve Kuvvet Teceddüt-ü İlmî ve Edebî, Feminizm-Alem-i Nisvân, Psikoloji İlm-i Ahvâl-i Ruh, Tarih-i Felsefe, Niçe (Nietzsche) Hayatı ve Felsefesi, Nesl-i Beşer- İnsanın Menşei, Darwinizm-Darwin Mesleğinin İhtiva Ettiği Hakikâtler ve Hatalar, Hücre-Hayatın Esâsı, Felsefe-i Edebiyat ve Şair Celis*. Bu onikl yapıt, kütüphenenin de adından anlaşıldığı gibi bilim ve felsefeye ilişkindir. Yayınlandıkları dönemde gerçekten bilimsel ve felsefi bir hareket yaratacak türdendirler. Baha Tevfik'in felsefe ile bu yakın uğraşısı 1913 yılında *Felsefe Mecmuası* adlı bir felsefe dergisi çıkarması ile sürer. Bu dergi kronolojik olarak 1911 tarihinde çıkan *Yeni Felsefe Mecmuası* ve 1912 yılında yayınlanan *Ceride-i Felsefiye*'den sonra yayınlanan üçüncü felsefe dergisidir. Ancak gerek içerik ve nitelik, gerekse amaç açısından ilk sayılmak gerekir. Baha Tevfik'e göre bilim ve felsefe birbirlerini durmadan besleyen yaratıcı bir döngü içindedirler.

Baha Tevfik'in bir diğer yönü Türkiye'nin ilk sosyalist partisinin kurucusu ve teorisyeni olmaaı; Hüseyin Hilmi'yi sosyalist olmaya teşvik edişi ve ona sosyalizmi öğretişi; *İştirak*'i beraber çıkarmaları ve sosyalizmi anla-

tan makaleler kaleme almasıdır. (Hemen belirtmekte yarar var bu konulara ilişkin bilgiler rivayetten öteye geçmeyen türdendir. Tüm bu savların dayandığı nokta, onun, Hüseyin Hilmi ile olan ve İzmir günlerine uzanan ilişkileridir.)

Baha Tevfik'in adı hiç bir resmi belgede *Osmanlı Sosyalist Fırkası*'nın kurucusu olarak geçmez. Yine ne fırka içinde ne de fırka için faaliyette bulunduğuna ilişkin güvenilir bir bilgi yoktur. Onun, Hüseyin Hilmi ile olan ilişkisi ilk çalışmaya başladığı *İzmir* gazetesinde başlamış olmak gerekir Aralarında bu ilişkilerinden kaynaklanan bir etkileşimin olduğu yadsınamaz. Ancak bunu abartma, Hüseyin Hilmi'yi Baha Tevfik'in elinde bir "Oyuncak" olarak görme pek yerinde bir saptama sayılmaz. *İştirak*'te çıkan Hüseyin Hilmi imzalı makalelerin gerçekte Baha Tevfik'e ait olduğu iddiası ise pek yanıltıcıdır. Zira Hüseyin Hilmi'nin *İştirak*'te kendi imzası ile yayınlanan tek bir yazısı vardır: o da "Şura-yı Ümmet'e Cevap" başlığını taşımaktadır. Üstelik bu yazı gerçekten Hüseyin Hilmi'ye aittir. Bu konu ile ilgili bir başka sav da Baha Tevfik ile Ahmet Nebil adlı kişinin aslında aynı kişiler oldukları, bu nedenle *İştirak*'teki Ahmet Nebil imzalı makalelerin aslında Baha Tevfik tarafından yazıldığıdır. Bu varsayım da doğru değildir zira Ahmet Nebil [Çıka] adında birinin yaşadığını ve Baha Tevfik'in yakın dostlarından biri olduğunu biliyoruz. Hatta, "Zoraki Diplomat" olarak Tiran'a giden Yakup Kadri burada Ahmet Nebil'e rastlamış ve onu hemen tanımıştır. Ayrıca belirtmek gerekirse, Hüseyin Hilmi ve çevresi *İştirak, Sosyalist, İnsaniyet, Medeniyet* gibi sosyalist gazeteler yayınlarken Baha Tevfik *Piyano* adlı bir dergide sosyalizm ile uzaktan yakından ilgisi olmayan yazılar yayınlamakta idi.

Baha Tevfik (üstte) daha çok materyalist felsefeyi savunmasıyla tanınır. Siyasal düşüncesi ise daha çok liberalizm akımına yaklaşmaktadır. Prens Sabahattin ile birlikte aynı doktrinin, "adem-i merkeziyetçilik"in savunuculuğunu da yapmıştır.

Baha Tevfik'in birey, toplum ve devlet'e ilişkin makalelerini bir araya getiren *Felsefe-i Ferd* adlı yapıtının "İntihâ-yı Asr ve Felsefe-i Ferdiye'nin Neticesi" başlıklı son bölümünde şunlar yazılıdır: (anarşizm ile sosyalizmin birbirine karıştırıldığından yakınarak...) "...bence sosyalizm: ferd ve meziyyât-ı ferdiye [bireysel yetenekler] aleyhinde hayât-ı cemiyeti [toplum yaşamını] takviyeye çalışan bir meslek-i içtimaîyedir [toplumsal kuramdır]. Devletler kendi teessüslerini mâkûl nazariyâta [usal kuramlara] istinad ettirmek lüzumunu hissettikleri gün mutlaka sosyalizm zir-i muâvenetine [yardımına] iltica' edeceklerdir. [sığınacaklardır] Yani fikrimizce dünyada mâkul bir hükümet teşekkül etmek lâzım gelirse ve hangi sebebden dolayı bunu tasvib edersek şuna da kâni olmalıyız ki o hükümet sosyalist hükümeti olacaktır. İnsanları kardeş etmek ve onlar arasında musâvat te'sis eylemek düsturunu en vasi selâhiyetle bağırabilecek ağızlar, ancak sosyelistlere has ağızlardır." Baha Tevfik bu konunun ardından anarşizmi anlatır ve sonrasında "acaba nereye doğru gidiyoruz? Tarik-i hayatımız üzerinde Sosyalizm mi yoksa anarşizm mi var?" sorusuna "Ben bu yeni asır içinde anarşizmi görüyorum" diye yanıt verecektir. Ancak bu son cümleler onun Stirner'den etkilenmiş bir anarşist olduğunu göstermez. Aşağıda değineceğimiz siyasal düşünce ve görüşleri buna olanak tanımamaktadır. Onun siyasal düşüncesi de genel felsefi düşünüşü gibi endividüalizme varmayan "birey" merkezli bir düşünüştür. Kendisinin de belirttiği gibi topluma ve bireye Durkheim ile Demolins'in bakış açılarıyla bakmıştır. *Felsefe-i Ferd*'in önsözünde de bunu açıkça belirtmiştir. "... memleketimizdeki ahvâl-i içtimaîyeyi tedkik etmek istediğim zaman kendi gözlerimin kifâyet etmidiğini anladım. Ve serian ulûm-u içtimaîyede Durkheim'in, ilm-i içtimaîyede Demolins'in pek büyük maharetle hazırladığı gözlükleri aldım. Bunlarla ahvâl-i içtimaîmize baktım..."

Baha Tevfik'in siyasal düşünüşü de birey merkezlidir. Siyasal içerikli yazılarında daha çok "siyasal hak ve özgürlükler" konusunu işlemiştir. Siyasal düşünüşünün bir boyutunda da buna uygun "Adem-i Merkeziyetçi" bir yönetim seçimi vardır. Onun bu seçiminin anlatımını uzun süre çalıştığı ve başyazarlığını yaptığı *Âlem* (Alemdâr, Takvimli Gazete) gazetesinde yazdığı "Memleket Nasıl Islâh Olunur?" anabaşlıklı beş uzun dizilik makaleden anlamak olanaklıdır. bu makalelerin ilkinin alt başlığı "Mes'uliyet"'tir. Bu uzun makalelerin içeriğinden kısaca sözetmek onun, siyasal düşünüşü konusunda açık bir fikir verecektir. İlk uzun makalenin sorumluluk konusunda odaklaşmasının iki nedeni vardır. İlki, hükümet uygulamaları üzerinde bir denetim düzeneği kurmanın gerekliliği; ikincisi, memurlan bu mes'uliyet esâsına bağlamak ve böylece davranış ile eylemlerini denetleyebilmek zorunluluğudur. Her ikisinin ortak amacı ise keyfî tasarrufları ve keyfî yönetimi önlemektir.

İkinci uzun makale, "Memleket Nasıl Islâh Olunur?- İdare-i Örfiye" başlığını taşımaktadır. Bu makalede üzerinde durulan konu, sıkıyönetimin uygulandığı yerde yasaya bağlı yönetimden, Meşrutiyet'ten söz edilemeyeceğidir. Baha Tevfik'in siyasal makalelerinde göze çarpan ortak noktalardan biri "Meşrutiyet İnkılâbı"'na, çoğu Osmanlı Aydını gibi, düş kırıklıkları ile bakmasıdır. Bilindiği gibi sıkıyönetim de en başta basına ve muhalefete yönelik kısıtlamalarla çalışmaktadır. *Alemdâr* gazetesi de sıkıyönetimce sık sık kapatılan gazetelerin başında gelmektedir. Bu nedenle bildiğimiz kadarıyla onbeş değişik adla yayınlanmıştır.

Son üç makale tamamen Adem-i Merkeziyet konusuna ayrılmıştır. Üçüncü makalenin alt başlığı "Adem-i Merkeziyet-1"'dir. Yazının girişinde Kanun-i Esâsî'nin 108., 62. ve 63. maddelerinden alıntılar yapılmıştır. Prens Sabahattin'in bu mesleğin (kuramın) yayıcısı olduğu anımsatılarak saygı ile anılır. Adem-i Merkeziyet'in tanımı, "muhtariyet"'ten farklılığı, Osmanlı Devleti'ndeki talihsiz gelişimi ve ona yöneltilen - özellikle de bölücülük-suçlamalarına değinilir ve bunlar reddedilir. Merkeziyetçi yönetimin -Fransa'dan örneklenerek- birey özgürlüğünü kısıcı yanları üzerinde durulur. Adem-i Merkeziyet'in "tercihe şâyân" oluşunun nedenleri anlatılır. Kanun-i Esasî ve yasalarda bu konuya ilişkin yer alan maddelerin uygulamaya geçirilmesi istenir.

Dördüncü makale "Adem-i Merkeziyet-2"'de Merkeziyet yönteminin, siyasal bağımsızlıktan başka bir bağımsızlık yaşatmamak olduğunu oysa Adem-i Merkeziyet'in yönetsel, melî, ekonomik, bilimsel ve bireysel bağımsızlıkları içerdiğine değinilir. Baha Tevfik, adem-i merkeziyete yöneltilen eleştirileri iki bölümde toplar. İlki bölücülük, yani illere özerklik vermenin devleti bölmek demek olduğu savıdır. İkincisi ise, memleketin henüz adem-i merkeziyet ile idare olunacak kadar ilerlemediği, bu durumun da "su-i istimâl"e neden olabileceği görüşüdür. Baha Tevfik'e göre ilk itiraz cahillikten kaynaklanmaktadır. Bu cahillik "desantrilizasyon" anlamındaki adem-i merkeziyet ile "konfederasyon" anlamındaki "muhtariyet"'i birbirine karıştırmanın sonucudur. "... Adem-ı merkeziyet demek, merkezdeki siyasî istiklâle mukabil vilayette yeni yeni istiklâller tevellüd etmek değil fakat, idarî, malî, iktisadî, ilmî ve ferdî istiklâller uyandırmak demektir. Bu da idare memurlarına verilecek selâhiyet ile kaimdir..." Bu durum ise "bölücülük" değil tam tersine "ittihad"'ı oluşturmak demektir. İkinci itaraza verdiği yanıtta ise şunları yazar: "...terakki etmemiş bir memleketi terakki ettirebilmek için adem-i merkeziyetin tatbikini istiyoruz... Çünkü ilerlemiş bir ülkede zaten adem-i merkeziyet var demektir" diyecektir. Baha Tevfik'e göre "su-i istimâl"'i önlemenin yolu ise idarî ve cezaî sorumluluğun yerleştirilmesidir.

Son makalenin başlığı "Adem-i Merkeziyet'in Hangi Şekli Bizim İçindir?" başlığını taşır. Bu makalede yönetimde yetki genişliğinin olması gerektiği ısrarla vurgulanır. Valiler kendi illeri içindeki faaliyetlerinde serbest olacaklardır. Bunların ne askerî ne de siyasî nitelikleri olamayacaktır. Adlî nitelikleri ise sınırlı olacaktır ama, mahkemeyi kurmada, başkanını ve üyelerini atama konusunda yetkili olacaktır. Valilere verilmesi gereken en önemli nitelik malî niteliktir. Bu sayede bayındırlık işleri yoluna girebilir. Bunun yolu da her ilin ayrı bir bütçesinin olmasıdır.

Baha Tevfik Adem-i merkeziyetçiliğin savunuculuğunu üstlenmiştir. Bilindiği gibi Adem-i merkeziyetçi yönetim düşüncesinin esin kaynağı Anglo-saxon kökenlidir. Baha Tevfik de adem-i merkeziyetin en iyi İngiltere'de uygulandığını; bu ülkede devletin kendi yurttaşlarına değer verdiğini ve güvendiğini imrenerek yazacaktır. O, Mustafa Suphi'nin de bir dönem yazarlığını yaptığı *Hak* gazetesinde yayınladığı makalelerinde siyasal hak ve özgürlükler konusu üzerinde durmuş, özellikle muhalefet'in öneminden sözetmiştir.

Felsefi yazılarında eleştirdiği kişilerin başında Platon gelmektedir. Ancak kimi günümüz Türk araştırmacılarının sandığı gibi Platon ne sosyalist ne de komünisttir. Bu nedenle Baha Tevfik'in Platon'a yöneltttiği eleştirilerin dolayısıyla sosyalizme yöneltilmiş olduğu iddiası saf dillikten öteye gitmez. Çünkü onun Platon'da ve ondan esinlenmiş düşünürlerde asıl ve açık açık eleştirdiği yön totaliter, kapalı ve katı siyasal rejimler öngörmüş olmaları, bireye yer ve değer vermeyen sistemler getirmiş olmalarıdır. Bu eleştiri onun kendi siyasal düşünüşü ile tutarlılık içindedir.

Baha Tevfik, hiç bir yazısında sosyalizmi eleştirmiş, yermiş biri değildir. Hatta "sosyalizmin ussal bir yönetim biçimi" olduğunu düşünmektedir. Ancak biz, onun sosyalist olarak nitelenmesine elverecek bir yazısına da rastlamadık. Sonuç olarak, Baha Tevfik'in sosyalist olmadığını söyleyebiliriz. Ama, o, demokrasiye inanmış ilerici bir aydındır. Gerek topluma gerekse devlete bakış açısı birey temellidir. Felsefî düşünüşü de yönetime ilişkin düşünüşü de siyasal düşünüşü de hep bu özellikleri göstermektedir. Adem-i merkeziyetin savunuculuğunu üstlenmesinin ardında da bu konu yatmaktadır. "Teşebbüs-ü Şahsî" sahibi birey onun özlediği bireydir. Kısaca, Baha Tevfik'in yazılarında işlediği siyasal özgürlük ve haklar konulu makaleleri bir bütünlük içinde değerlendirildiğinde onu, *siyasal liberalizm*den yana bir Osmanlı Aydını olarak nitelemek sanırım, pek de yanlış olmaz.

MEHMET Ö.ALKAN

niteliği olan birkaç birliğe sahipti. 1904'te bir tütün merkezi olan Iskeçe'de ayrı ayrı Bulgar, Yunan ve Türk İşçi Komiteleri kurulmuş ve bunlar 1960'da tek bir işçi komitesinde birleşmişlerdi. İstanbul'da bilinen ilk gerçek işçi kuruluşunun 1894 veya 1895'te gizli kurulan *Amele-i Osmani Cemiyeti* (Osmanlı Amele Cemiyeti) olduğu kabul edilmektedir. Bu örgüt 4 bin kadar işçinin çalıştığı savaş sanayi fabrikaları işçilerince Tophane'de kurulmuştu. Bir yandan işçileri örgütlemeye çalışırken, öte yandan istibdada karşı halkı ayaklanmaya çağıran bu örgüt, bu nitelikleriyle yarı sendikal, yarı siyasal bir dernekti. Bir yıllık faaliyetten sonra kurucuları yakalanıp, sürgüne gönderildi ve dernek dağıtıldı. Ancak kurucularından İstanbul'a dönebilenler, derneği 1901-1902'de yeniden canlandırmak istediler ve bu amaçlar birçok toplantılar düzenledilerse de, dernek önderleri yeniden yakalandı ve faaliyetleri durduruldu. c) Yardımlaşma ve Emekli Sendikaları: 1880'lerde madenler, tersaneler, demir ve deniz yolları ile dokuma imalathane ve fabrikalarında toplumsal güvenlik kurumları olarak işçiler arasında yardımlaşmayı sağlamak onlara belli bir çalışma süresinden (30-35 yıl) sonra emeklilik hakkı tanımak için kurulan örgütlerdi. Örneğin Şubat 1876'da Posta ve Telgraf Genel Müdürlüğü'nde oluşturulmak istenen Emekli Sandığı için hazırlanan kanun tasarısı 25 yıl çalışanların isterlerse ücretlerinin yüzde 50'si oranında bir maaşla emekliye ayrılmalarını öngörüyordu. 30 yıl çalıştıktan sonra emekli olanlar ücretlerin yüzde 75'ini emekli maaşı olarak alabileceklerdi. Bu tür örgütlerin yönetimi işveren veya işveren vekillerinin denetim ve gözetiminde kaldı. Böylece, işçi ücretlerinden kesilen primlerden işveren için yan bir fon olanağı yaratıldı. Bir işçinin 25, 30 veya 35 yıl aynı işletmede çalışıp emekli olabilme şansını elde etmesi ender bir şey olduğundan Emekli Sandıkları asıl amaçlarını gerçekleştirmekten uzak kaldılar.

Üstte Enver ve Niyazi Paşa 31 Mart sırasında Taksim'de şimdi Taksim Gezisi'nin olduğu yerde bulunan Topçu Kışlası önünde, altta ise 31 Mart olayları sırasındaki çatışmalarda ölenler görülüyor. II. Meşrutiyet'in ilanı İttihad ve Terakki Fırkası'nın iktidarı doğrudan doğruya üzerine alması anlamına gelmiyordu. Varolan güçler dengesine bağlı olarak arka planda kalan örgüt, iktidara dolaylı yollardan egemen olmak için çaba harcıyordu. Yönetimi egemenliği altına geçirmek için uyguladığı siyaset çok geçmeden kendi içinde bir muhalefetin oluşmasına ve Prens Sabahattin'in desteklediği Ahrar Fırkası'nın kurulmasına yol açtı. İttihat ve Terakki Cemiyeti, Meşrutiyet'e ve vatana ihanet ettiğini düşündüğü siyasal kişilere karşı cinayete kadar varan siyasal tedhiş yöntemleri uyguluyordu. Bu sert siyaset, başından beri kendine muhalif grupların da şiddetli tepkisini uyandırmaya başladı. Diğer yandan uygulanmaya konan reformlar, hem sivil hem de askeri alanda reformlara karşı tepkileri beraberinde getiriyordu. Dini çevreler İttihat ve Terakki'ye karşı muhalefetin başını çekiyorlardı. Bu kesimin sözcülüğünü esas olarak, Prens Sabahattin'in adem-i merkeziyetçi görüşlerine de yer veren, Derviş Vahdeti'nin Volkan gazetesi yapıyordu. Üzerinde durulan konular, muhalefetin tüm toplumsal kesimler arasında yaygınlaştırılması amacına yönelikti. Gazete böylelikle askerlik hizmeti yükümlülüğü getirilen medrese öğrencileri ve ordudaki görevlerinden azledilen alaylı subaylar üzerinde de etkili olmaya başladı. Öne sürdüğü taleplere bakarak dinci bir ayaklanma olarak değerlendirilen 31 Mart Ayaklanması, aslında İttihat ve Terakki'ye tepki duyan tüm kesimlerin başarısız bir darbe girişimiydi ve amacı Cemiyet'i İstanbul'dan uzaklaştırarak iktidarı denetlemesine son vermekti. Ayaklanma ordu içinde patlak verdi. İlk olarak Taksim Kışlası'ndaki Avcı Taburu ayaklandı, daha sonra diğer askeri birlikler onu izlediler. Ayaklanma sırasında yapılan gösterilerde hükümetin istifası, bazı İttihatçıların görevden alınması ve şeriat hükümlerinin uygulanması gibi talepler öne sürüldü. 20 kadar okullu subayın linç edilmesi hükümet ve Meclis-i Mebusan üyeleri arasında korku ve dehşete yol açmıştı. Bu olaylar sonucunda hükümet istifa etti ve Meclis üyelerinin çoğu ortadan kayboldu. Böylelikle ilk etapta ayaklanma amacına ulaşmış, İttihatçıların büyük bölümü İstanbul'dan kaçmış ve Meclis Cemiyet'in denetiminden kurtarılmıştı. Ayaklanmacıların başkente hakim olmaları üzerine, İttihat ve Terakki Fırkası'nın önde gelenleri, ayaklanmanın bastırılabilmesi için Selanik'ten yardım istemek zorunda kaldılar. Selanik'ten bu amaçla hareket eden askeri birliğe Hareket Ordusu adını veren, birliğin kurmay başkanı Kolağası Mustafa Kemal'dir. Onun kaleme aldığı ve ordu komutanının imzasını taşıyan bir duyuruda, birliğin İstanbul'a hareket edeceği ve can kaybına yol açılmaması için ayaklanmacıların teslim olması isteniyordu. 15-16 Nisan'a gelindiğinde Hareket Ordusu Çatalca'ya varmış, İstanbul'a girmek üzereydi. Meclis-i Mebusan üyeleri başlangıçta birliğin İstanbul'a girmesini engellemek istediler. Yapılan görüşmelerde sonuç alınamayınca, Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Âyan üyeleri Ayastefanos'ta (Yeşilköy) Meclis-i Umumi-i Milli adı altında toplanarak müdahaleyi kabul ettiklerini açıkladılar. Hareket Ordusu 22 Nisan 1909'da Küçükçekmece tren istasyonunu ele geçirdi, daha sonra 23 Nisan'da dört koldan kente girerek Önce Rami ve Davutpaşa Kışlaları'nı, ardından Harbiye Nezareti'ni aldı. II. Abdülhamid, Meclis üyelerinin Ayastefanos toplantısı ertesinde kendisine gönderdikleri mesaja uyarak, emrindeki askeri kuvvetlerin mukavemet etmesine izin vermedi. Taksim ve Taşkışla Kışlaları'ndaki askerler ise önce direndilerse de, açılan topçu ateşinin kendilerine verdirdiği zaiyat sonucunda teslim olmak zorunda kaldılar. Olayların denetim altına alınmasıyla birlikte kentte yeni olaylara meydan vermemek için sıkıyönetim ilan edildi. Hareket Ordusu yalnızca olayları bastırmakla kalmadı, ayaklanmacıların padişaha bağlılıklarını ilan etmiş olduklarına ve padişahın onlara göstermiş olduğu yakınlığa dayanarak II. Abdülhamid'i olayların baş sorumlusu olarak gösterdi ve tahttan indirilmesine önayak oldu.

Paris Konferansı'nın yayılma politikası önüne koyduğu engelleri aşmak için Rusya "Panslavizm" politikasını bu dönemde daha yaygın ve etkin olarak kullanmaya başladı. Böylelikle, Osmanlı Devleti sınırları içinde yaşayan Slav toplulukların Rusya'nın öncülüğünde bağımsızlıklarına kavuşturulmasını öngören bu politika sonucu, Rusya ile, öteden beri huzursuzlukların kendi bünyesindeki Slav uyruklulara da sıçramasından endişe duyan Avusturya arasındaki karşıtlık daha da derinleşiyordu. Balkanlar'da oluşan bunalıma ve Avrupa devletlerinin bu konudaki uyuşmazlıklarına bir çözüm bulmak amacıyla İstanbul'da I. Meşrutiyet'in ilan edildiği günlerde Tersane Konferansı diye anılan bir toplantı yapıldı. Osmanlı yönetimini Balkanlar'da ödünler vermeye zorlayan bu toplantının kararlarına, Meşrutiyet ilkelerinin Balkanlar'da da uygulanacağı gerekçesiyle karşı çıkış, Osmanlı Ordusu'nun yenilgisiyle sonuçlanan 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın patlak vermesine yol açtı. Savaş sonrasında Mart 1878'de imzalanan Ayastefanos (Yeşilköy) Anlaşması, Sırbistan, Montenegro ve Bulgaristan'a bağımsızlık tanıdı, Bosna ve Hersek Avusturya ve Rusya'nın ortak denetimi altına girdi ve Rusya Doğu Anadolu'da hatırı sayılır ölçüde toprak kazandı. Tüm bu gelişmelere İngiltere'nin seyirci kalması olanaksızdı. Kaldı ki Avusturya da, Balkanlar'da denetim bölgesini genişlettiği halde, Rusya'nın nüfuz alanının büyümesinden tedirgin oluyordu. İki ülkenin dayatması sonucu Temmuz 1878'de Berlin Kongresi (altta) toplandı. Elbirliğiyle "Doğu Sorunu" yeniden çözümlenmeye çalışılıyordu. Gerçi Sırbistan ve Montenegro'nun bağımsızlıkları bu kongrede onaylandı, ama toprak kazançları geri alındı. Bulgaristan'a gelince, o da toprak iade etmek zorunda kaldı ve bağımsızlık yerine özerk olması öngörüldü. Bosna ve Hersek üzerindeki Rus yönetimi tamamen kaldırıldı ve bölge yalnızca Avusturya'nın denetimine bırakıldı. Son olarak da Doğu Anadolu'daki bazı toprakları geri vermeye zorlanan Rusya, böylelikle Osmanlı Devleti'ne karşı izlediği politikada yine yalnız kalmış bulunuyordu. İngiltere ise Rusya karşısında Avusturya'yı desteklerken, diğer yandan Haziran 1878'de imzalanan bir anlaşmayla Kıbrıs yönetimini üzerine alıyordu.

İşçiler ekonomik ve toplumsal amaçlı örgütlenmelerin yanısıra siyasal örgütlenmelere de ilgi duydular. Yarı siyasal nitelikli *Osmanlı Amele Cemiyeti*'nden sonra, örneğin *Selamet-i Ummiye Klübü* gibi siyasal örgütler 1900'lerde işçilerin yavaş ve ürkek de olsa katılımıyla karşılaştı.

Jön Türkler ve *İttihat ve Terakki*

Abdülhamid'in "istibdad" rejimi, baskı şartlarını gittikçe ağırlaştırarak sürdürürken, öte yandan da bürokratik mekanizmalar modernleştiriliyordu. 1880'de Osmanlı mahkemelerinde savcılık müessessesi oluşturulurken 1883'te memuriyete girme şartlarıyla ilgili talimatnamede yenilikler yapıldı. Abdülhamid rejimi, polis, hafiye ve baskı örgütünü, ülkenin en ücra köşelerine kadar ulaştırabilmiş, *Yeni Osmanlılar*'ın ve sonra *Jön Türkler*'in ülkede barınmasını engellemişti. Kanun-ı Esasi'nin yalnızca askıda bulunduğu ortamda, bazı hatırlamaların uyanmaması için, mimarı Mithat Paşa, 10 Haziran 1883'te Taif'te sürgündeyken boğduruldu.

Abdülhamid, aslında uzun vadede kendi rejiminin mezarını da kazıyordu. Döneminde, özellikle eğitim alanında yapılan reformlar ve yeni kurulan "mektepler" (medrese'den farklı olarak), gelecekte Meşrutiyet'i kılıfından yine çıkaracak olan *Jön Türkler*'i ve sempatizanlarını yetiştirmeye başlamıştı. Öte yandan, Orta Asya Müslümanları arasında olduğu gibi, modernleşme yanlısı eğilimleri hiç te dışlamayan, üstelik gelecekte Abdülhamid döneminin sonunu getirecek devrimin hazırlayıcıları arasında yer alan ulema kökenli bazı İslamcı hareketlerin de gelişmesine neden olan bir "İslam Birliği" anlayışı yerleşmeye başlamıştı. Aslında bu reformlar yolunda Abdülhamid'i harekete geçiren bir çeşit "Devlet Aklı"ydı. Bir taraftan Avrupa'nın gelişmişliği, diğer taraftan Müslüman ve gayrı müslim tebaa arasındaki eğitim farkının gittikçe açılması karşısında, özellikle çok sayıda "rüştiye" açılması yoluyla taban eğitimini bir ölçüde de olsa sağlamak tek çıkar yol gibi görünüyordu. II. Meşrutiyetin ilanına götüren siyasal süreç, esas olarak *Jön Türkler*'in ve radikal azınlık gruplarının oluşturduğu, aslında oldukça birliksiz ve dağınık bir cephenin ortaya koyduğu siyasal mücadeledir. *Jön Türkler*, siyasal birliklerini 1889'da gizlice oluşturdukları *İttihad-ı Osmani* örgütü içinde gerçekleştirdiler. Abdülhamid rejiminin ördüğü siyasal iktidar ve kurumlaşmış baskının ağında gedikler açmaya, mümkünse 1896 ve 1897'de olduğu gibi, genelde başarısız kalan darbe girişimlerine, siyasal komplolara dayanan Jön Türk stratejisinin gizliliğin en ileri düzeyde örgütlendiği safhası, 1895'ten sonra *Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti*'nin kurulmasından sonra gelmişti. Üyeleri çoğunlukla orta sınıftan, askeri ve sivil kadrolardan oluşan *Jön Türk* hareketinin geliştirdiği mücadele, daha önce I. Meşrutiyeti ilan ettirme mücadelesi veren *Yeni Osmanlılar*'ın mücadelesinin bir izdüşümüydü; her şeyden önce Anayasal rejimin ve özgürlüklerin yeniden kazanılması için, Abdülhamid istibdad rejiminin karşısına çıkmak, ancak bunu "devletin" yani Osmanlı'nın korunması adına yapmak olarak

II. Meşrutiyet'te Anarşizm ve Osmanlı Aydını Üzerine

Anarşist -siyasal- düşünüşün, Osmanlı aydını arasında ilgi uyandırması ya da taraftar bulması, bana, bir varsayım olarak olanaksız görünüyordu. Gerçekten de dönem süreli yayınlarında yer alan yazı, makale ve haberlerin içeriği bunu tanıtlar niteliktedir. Anarşizmi eleştiren yazıların yanı sıra oldukça küçük bir azınlığın belirli koşullar altında anarşizme ilgi duyduklarını da belirtelim. Osmanlı aydınının genel olarak anarşist siyasal düşünceye ilgi duymayışlarının ilk sırada akla gelen bir kaç nedeni var; İlkin konu doğrudan Osmanlı toplumsal yapısı ile ilgili. Bilindiği gibi Osmanlı toplumsal yapısında, birey ile devlet arasında "ara ya da tampon" olarak adlandırılan ikincil kurumlar yoktur. İkinci olarak Osmanlı "münevverlerinin", "memur-aydın" kimlikleri; tek ya da en başta gelen "geçim kaynağının" *Devlet* oluşu, devleti reddeden, dışlayan bir öğretinin ya da kuramın peşin peşin dışlanmasını içerir. Üçüncü olarak, son dönem Osmanlı aydınının gündemindeki birincil sorun "Bu devlet nasıl kurtarılabilir?" sorusuna yanıt aramaktır ki bu da onun tarihsel bir misyon üstlenmesine neden olmuştur. Bu misyon değil devleti yıkmayı tersine kurtarıp sağlamlaştırmayı içermektedir. Son olarak, "birey"i siyasal ve toplumsal sistemin gündemine getirecek bir ön ideoloji - örneğin liberalizm gibi - olmaması, anarşist düşünüşün Osmanlı toplumunda ilgi uyandırmamasına neden olarak gösterilebilir.

Anarşizme ve nihilizme ilişkin kimi haberlerin daha I. Meşrutiyet döneminde Osmanlı basınına yansıdığını biliyoruz. Ama, ne 1850'lerin sonlarındaki "Kuleli Vak'ası"nı ne de 1878'deki "Çırağan Olayı" ile "Scalleri-Aziz Bey Komitesi"nin girişimlerini birer anarşist hareket olarak görmek doğru değildir. Zira bunlar anarşizmin "olaylı propaganda" türünden gerçekleştirilmiş ve anarşistlerin seslerini duyurmalarını amaçlayan girişimlerden değildir. Zaten bu eylemleri gerçekleştirenlerin de anarşist siyasal düşünüşle ilgileri yoktur.

II. *Jön Türk* dönemi olarak adlandırılan dönemde kimi Osmanlı aydınlarının anarşizme kısa süreli ilgi duyduklarını görüyoruz. Daha çok yurt dışında, özellikle de Fransa'da anarşistlerden etkilenme olayı yaşanır. Ama amacı II. Abdülhamid'i devirmek ve iktidara gelmek olan *İttihat ve Terakki*'nin anarşizm ile ilgisi daha çok "araçlara" duyulan ilgiden ileri gelmektedir. Bu yöntemi benimseyenlerin başında da Ermeni ve Bulgar komitacıları gelmektedir. Ancak yukarıda değinildiği gibi amacı iktidarı -devleti- ele geçirmek onu kurtarıp sağlamlaştırmak olan bu siyasal hareketin anarşist fesefe ile ilgisi yoktur.

Bu dönemde kurulan *Türk Anarşist Cemiyeti*'nin de konumu bu bağlamda ve bir yöntem öykünmesi olarak değerlendirilmek gerekir. *Jön Türkler*'den Damad Mahmud'un İtalyan anarşistleri ile Tunalı Hilmi'nin de Atina'da anarşistlerle ilişki kurması resmî belgelere kadar geçen ama sürekliliği olmayan olaylardandır. Yine *Jön Türk* liderlerinden Abdullah Cevdet, Avrupa'ya ilk gittiği dönemde Bakunin, Kropotkin, ve Reclus'nün yapıtlarından esinlenerek devletçiliği istediğini ama bir süre sonra bu isteğin ona "kıyısız bir nehir istemek" gibi geldiğini yazar. Yahya Kemal de anılarında Paris'te iken anarşistlere ilgi duyduğunu ve anarşistlerin yayın organlarından olan Jean Grave'ın *Temps Nouveaux* adlı gazetesinin ateşli bir okuyucusu olduğunu yazmaktadır.

Jön Türkler'in kısa süreli de olsa anarşistlerle ilişkiye geçmeleri ve anarşistlerin Avrupa'da yarattığı korku havasından etkilenen II. Abdülhamid, ceza yasalarında değişikliklere gidilmesini istemiştir. *Jön Türk* düşünüşünde anarşizme nasıl bakıldığını *Osmanlı* Gazetesinde yer alan şu yorum en iyi biçimde özetlemektedir: "Anarşistler bir fırkadır ki onların maksatları kürre-i arz üzerinde mevcud her şekil hükümeti kökünden çıkarıp atmaktır. Bunlar hükümetlerin kolayca inhilâl edebilmesi için zayıf bulunmasını iltizam ederler. Biz ise hükümet-i osmaniyenin kuvvet ve metanetini iade-i şevket eylemesi için çalışmakla anarşistlerin fikirlerine zıd hareketde bulunuyoruz."

Osmanlıcada Anarşi karşılığı olarak "fevza" (kargaşalık); anarşist karşılığı olarak "fevzaî"; ve anarşizm karşılığı olarak da "fevzaiyyet" kullanılmıştır. Böylesi karşılıklar, "düzen-nizam" kavramının ağırlık taşıdığı bir siyasal toplumsallaşmadan geçmiş Osmanlı aydını için pek de çekici olmamak gerekir. Bu nedenle, II. Meşrutiyet'ten sonra Osmanlı basınında yer alan anarşistlere ilişkin haberlerin çoğu, onların bombalama, suikast, kundaklama gibi "titretici" türden eylemleridir. Örneğin *Servet-i Fünun*'da yer alan "Japonya'da Anarşistler" ve "Londra'da Anarşist Faaliyetleri" başlıklı uzun ve resimli haberler bu türdendir. Yine bu dönemde "anarşistlik", olumsuz bir yakıştırma, suçlama niteliği olarak Osmanlı aydınlarının yazılarında yer almıştır. *Şura-yı Ümmet*'de, Hüseyin Hilmi için anarşist diye yazılınca Hüseyin Hilmi buna *İştirak*'te verdiği yanıtta anarşistliği reddederek "... bize anarşist diyenlerin asıllarını araştırmak ve kendilerinin ne olduklarını anlamak lazımdır..." diyeçektir.

Türk ulusculuğunun ivme kazanmaya başladığı bir dönemde anarşizm "Vatan-Millet" düşmanı bir ideoloji olarak işlenecektir. Celal Sakıb, *Genç Kalemler*'de Rıza Tevfik'in felsefesini tartışırken onun "infiradcı-endividüalist" olmadığını yazar. Çünkü "... infiradcılar siyasiyata karışmazlar, hatta içtimaiyata da uzak yaşarlar. Fevzaîler (anarşistler) yalnız devlet aleyhine ferd oldukları halde infiradcılar aynı zamanda 'cemiyet ve içtimaiyat aleyhine ferd' olduklarını iddia ederler..." Celal Sakıp, bireycilerle anarşistleri aynı anda eleştirerek yazısını şöyle bitirir," ... Bunlar kanun, kaide, ahlak, namus ve haysiyet, edep ve terbiye, *vatan ve millet* (a.b.ç.), moda ve merasim namlarıyla cemiyetlerin riayet ettikleri bütün kıymetlere içtimaî yalanlar, masruf münkirler, makbul merdudiyetler namlarını verirler. Max Stirner'in aştığı bu yolu polante son haddine kadar götürmüştür..."

II. Meşrutiyet'te anarşizm üzerine yazılan makalelerin hepsi tanıtıcı nitelikte yazılardır. Bu dönemde anarşizmi ve anarşistleri konu alan en uzun yazı *Resimli Kitab*'da "Nihilizm ve Anarşizm" başlıklı ve M. Rauf, imzalı makaledir. Yazı üç bölüm halinde kaleme alınmıştır. Birinci bölümde, uygarlığın bir çok eksikliklerinin bulunduğunu, bu eksiklikleri görüp feryat eden ve bunları gidermek gayretinde olan milyonlarca insan olduğu anlatılır.

Hasan Tahsin, 1914'de Teşkilat-ı Mahsusa*'ya üye olduktan sonra Balkanlar'da Türklere karşı kışkırtıcı propaganda yürüten İngiliz gazetecileri Buxton kardeşlere Bükreş'te suikast düzenleme suçundan hapis yatmıştı.*

Yazının ikinci bölümünün konusu M. Bakunin'dir. M. Rauf, Bakunin'i anarşizmin kurucu babası olarak kabul etmektedir. Onun yaşamından ve düşünce evrelerinden söz eder. Bakunin ile birlikte Proudhon'un devlet ve "milliyet fikri" gibi karşılarında oldukları düşüncelerinden örnekler verilir. Bu bölüm bir bakıma anarşist siyasal düşünüş ve eylemin kısa tarihi biçimindedir. *I. Enternasyonel*'den, *Demokrasi-i Sosyalist İttihad-ı Beynelmilel*'in (Uluslararası Sosyal Demokrasi Birliği) kuruluşundan, Marx ile Bakunin'in tartışmalarından, 1893 tarihli Zürich'deki toplantıdan... sözedilir. Bununla beraber M. Rauf, "... demokrasi-i sosyalist ittihad-ı beynelmilell ünvanlı bir cemiyet sayesinde, Bakunin'in (Karl Marx'ın) inter national'ini dağıtmaya muvaffak olmuştur..." gibi kimi yanlış bilgiler de vermiştir. Bu bölümde özellikle vurgulanan konu anarşizmin "imhaiyyun" niteliği ve amaçlarının "insaniyetperverlik" ile olan çelişkileridir. Üçüncü bölümde ise Bakunin sonrası anarşist ve nihilist düşünce ve eylemler konu edilmekte özellikle nihilistlerin gerçekleştirdikleri suikast, bombalama, adam kaçırma, kundaklama gibi eylemlerden örnekler anlatılmaktadır. Almanya, İngiltere, Avusturya, İspanya gibi ülkelerdeki anarşist ve nihilist hareketler konusunda bilgiler verilmektedir.

Bu yazı bir bütün olarak düşünüldükte, yalnızca bir tanıtma yazısı değildir. Tanıtmanın ötesinde açıktan açığa olmasa bile bir anarşist ve nihilist düşünüşün Osmanlı toplumuna ne denli aykırı bir ideoloji olduğu altı çizilerek vurgulanmaktadır. Bana ilginç gelen nokta, yine - dönemin entellektüel dergilerinden olan- *Resimli Kitab*'da yine M. Rauf imzalı ve "Tolstoizm ve Tolstoy" başlıklı yazıda, Tolstoy'dan söz edilirken onun anarşizmine hiç değinilmemiş oluşudur. Yazıda Tolstoy'un yaşamından söz edilip edebiyat alanındaki katkılarından, yapıtlarından ve düşüncelerinden örnekler verilmiştir. Onun "hümanizmasından" ve "sevgisi"nden dem vururken anarşizmine hiç değinilmemiştir. Hatta onun Hıristiyanca anarşizmini anmak bir yana "... Tolstoy'un felsefesi uhuvvet, kanaat, ve merhamet esaslarına müstenid olan felsefe-i islamiyeye pek yakındır..." benzetmesinde bulunulunacaktır.

II. Meşrutiyet döneminin ilginç simalarından olan Celal Nuri, *Tarih-i İstikbal* adlı üç ciltlik eserinin son cildinde "Anarşizm: Hükümetsizlik Mesleği" başlıklı bir bölümde konuyu değişik bir biçimde işlemiştir. Celal Nuri de anarşizmi eleştirip, küçümseyenlerdendir. Konu bir öykü biçiminde; İstanbul'dan Cenevre'ye giden ve orada bir Rus nihilisti ile buluşup anarşizmin ne olduğunu dinleyen Örfi Bey adlı bir Türkün başından geçenler anlatılır. Bu Türk gencine bir yandan bardaklarca içki içip bir yandan da anarşizmi anlatan Rus nihilistinin adı İvan Serjçniyeviç Bravniyof'dur. Bu anarşist, başından geçen bir idamdan kurtulma olayını anlattıktan sonra, "...oğlum Türk, yalnız Elize Reclus'yü, Kronopotkin'i okumakla insan anarşist olmaz. Fahri ve filozofik anarşist tam kompanyon değildir. Revolver kullanmalı bomba atmalı, bir zerhell tutuşturmalı, bir ev yakmalı ki insan anarşist olabilsin..." diyecektir. Söyleşi anarşizmin siyasal ve felsefi özelliklerinden örneklerle sürer. Ayrıca bu söyleşide özellikle özgürlük, yıkıcılık, özel mülkiyet, din, hiç bir otorite tanımama, hırsızlık konularında anarşizmin bilinen düşüncelerinden söz edilir.

Türk Felsefe tarihinin önemli isimlerinden olan Rıza Tevfik, kendisinin hazırladığı *Felsefe Kamusu*'nda (sözlüğü) Anarşizm maddesinde anarşizmi yalnızca bir terör hareketi olarak değil "anarşistlik davası(nın) hükümet aleyhine hürriyet-i mutlaka davasından çıktığını" da belirtecektir. Sözlüğünde belli başlı anarşist düşünürlerden olan Proudhon, Bakunin, Godwin, ve Stirner'den söz ettikten sonra bunlardan yalnızca Bakunin'i "harku-

lade canavar adam" olarak tanıtacaktır. Bakunin'den sözederken, "... dağlardaki, hapishanelerdeki haydutları serbest bırakıp teslih etmek (silahlandırmak) ve medeniyet denilen bu bina-yı zulm ve esareti (I?!?) ateş ve demirle mahv eylemek..." amacında olduğunu belirtecektir.

Anarşizme duyulan olumlu ilginin yalnızca bir kaç Osmanlı aydını arasında olduğunu görüyoruz. Bunlardan biri A(hmet). Rıfkı'dır. *Yirminci Asırda Zeka* adlı dergide yazdığı "Anarşistler" başlıklı yazıda giriş cümleleri şöyledir: "Serlevhayı görünce titrediniz değil mi? Ben de vaktiyle sizin gibi titremiş mahlukât-ı muhterise tabirine layık gördüğümüz bu siyaset serserilerini ve müdhiş cinayetlerini epeyce düşünmüştüm..."

Daha sonra anarşizmin nihilistlerce gerçekleştirilen cinayet ve bombalamalarından söz ettikten sonra Abdülhamid'e Yıldız'da suikast düzenleme girişimindeyken yakalanan Danimarkalı bir anarşisti "hapishane-i umumide" gördüğünü anlatır. A. Rıfkı, anarşizmin hiç bir yönünü onaylamazken bir gün İstanbul kitapçılarından birinde gördüğü Kropotkin'in *Anarşi* adlı yapıtını okuduktan sonra düşüncesi değişmiştir. Bu yapıtı okuduktan sonra "hakiki ve felsefi" anarşizmi tanımış ve oldukça etkilenmiştir. Bu yapıtın ardından aynı düşünürün anılarını içeren kitabı ile *Ekmek Kavgası* adlı yapıtlarını da okumuştur. Bunlardan başka Jean Grave ile L. Malotea'nın *Anarşinin Felsefesi* ile *Şahıs ve Cemiyet* adlı kitaplarını okumuştur. Bu okumaların ardından yine anarşizmin şiddet yanını simgeleyen "Fiili Anarşizm. -anarchisme violent"ı yererek cinayetlerinden saldırılarından dolayı kınar. Ama, "Fikri anarşizm- anarchizme idéale" diye adlandırdığı felsefi yanını onaylamaktadır. Ona göre Fikri anarşizm "hürriyet-i şahsiyenin emrettiği daire dahilinde hayatın açıklıklarını kapatmaya çalışmak, istiklalini kimseye satmamak, beşeriyetin içtimai yaralarını, mütefessih hastalıklarını tedavi için en müessir tedbirler bul(an)" bir eylemdir.

II. Meşrutiyet'te anarşizmden söz eden bir kişi de Haydar Rıfat'tır. *İhtilal Fırkaları* adlı yapıtının bir bölümü "Anarşist Fırkaları" başlığı ile anarşizme ayırmıştır.

Son dönem Osmanlı aydını yukarıda da görüldüğü üzere anarşizme hiç bir vakit sıcak bakmamıştır. Etkilenmeleri kısa dönemli olmaktan ileri gitmemiştir. Görebildiğimiz kadarı ile anarşizmin kurucularından olan Bakunin, hiç bir Osmanlı aydını tarafından sevilmemiştir. Sanırız en çok yerilen kişi de yine Bakunin'dir. Bunda Bakunin'in "terörcü anarşizmi"nin payı büyüktür. Onun şiddetten, terörden yana olan düşünüş ve eylemleri siyasal iktidarı ele geçirme savaşımındaki *Jön Türkler*'e bile bir ara duyulan yöntem ilgisinden öteye gitmemiştir. Bunun yanı sıra Stirner ve Godwin'in barışçı anarşizmleri en azından felsefi yönüyle ilgi çekmiştir. Osmanlı aydınları yalnızca bir kaç istisna dışında anarşizmin devlet (hükümet), toplum ve özellikle "vatan ve millet" karşıtı düşüncelerini işleyerek Osmanlı toplumsal ve siyasal yapısına aykırılığının altını çizmişlerdir. Genel amacın devlet kurtarmak olduğu bir dönemde anarşizm gibi devlet düşmanı bir ideolojinin hoşgörü ile karşılanmayacağı açıktır. Anarşizmin birey merkezli ve her türlü otoriteden arındırılmış bir toplumsal yapı öngören ahlaki yanı bir kaç cümle dışında hiç bir Osmanlı aydınınca işlenmemiştir.

Genel olarak değerlendirildiğinde Anarşizm (anarşist siyasal ve felsefi düşünüş) Osmanlı aydınları arasında bir taraftar bulamamış ve yankı uyandırmamıştır. Anarşist felsefeyi benimsememenin yanı sıra her hangi bir anarşist düşünür ya da anarşistce düşünür de çıkmamıştır. Türkiye'de anıtı dikilmiş ve her yıl devlet töreni ile anılan Selanik dönmesi Osman Nevres'in (Hasan Tahsin) hem bir anarşist örgütü hem de *Teşkilat-ı Mahsusa*'ya üye olduğu bilinmektedir.

MEHMET Ö.ALKAN

16. yüzyıl ortalarından başlayarak Osmanlı gündelik yaşamında geniş bir yer tutan kahveler, siyaset konuşulan ve devletin eleştirildiği mekanlar oldukları gereçesiyle III. Murad döneminde bir ara kapatıldılarsa da, IV. Mehmed tarafından yeniden açıldılar. 19. yüzyılda gündelik yaşamın esas olarak sınırları içinde cereyan ettiği mahallenin yapısında ortaya çıkan değişiklikler, kendi içine kapalı ve kendine yeten kültür birimlerinin bütünleşme yoluna girmesiyle birlikte, önceleri dinsel mekanların bir uzantısı işlevini de üstlenmiş olan kahveleri dünyevi mekanlara dönüştürmeye başladı. Buna bağlı olarak kahvelerde gerçekleştirilen kültür etkinlikleri de değişime uğruyordu.

özetlenebilecek bu görüş, *Yeni Osmanlılar*'ın döneminden farklı bir siyasal konjonktürde, daha etkili olabilmişti. Bunun nedeni olarak, çok uluslu bir imparatorluk görünümündeki Osmanlı Devleti'nin, Abdülhamid dönemi sırasında çevre eyaletlerinin büyük bir çoğunluğunu kaybetmesi, buna karşın oldukça sağlam bir merkezî iktidar mekanizmasını harekete geçirebilmesiydi. Sözkonusu olan, ulusların kopup gitmeleri sorunlarıyla fazla uğraşmadan elde kalanları idare etmek, sonra da Anadolu'dan başlayarak, Osmanlı gücünü yeniden yayılmacı kılmaktı. Bunun için, bir komplolar dizisiyle bu sağlam iktidar aygıtını ele geçirmek yeterliydi. *Jön Türk* literatüründe bu Osmanlı Devleti'ni kurtarma operasyonu olarak adlandırılıyordu.

Jön Türk hareketi, siyasal mücadele yöntemlerinin bütünsel ve kapalı bir örgütlenme biçimini gerektirmesine rağmen içten bölünmüş olarak doğmuştu. 1902'de *İttihat ve Terakki Cemiyeti* programını yayınladı. O yıl Paris'te yapılan *I. Jön Türk Kongresi*'nde Ahmet Rıza Bey'in öncülüğündeki ittihatçı kanat ile Prens Sabahattin'in öncülük ettiği liberal kanat arasındaki ayrım belirginleşti. *İttihat ve Terakki* grubu, seçkinci, aydın kesiminin örgütçülüğüne ve siyasal, askeri komploculuğun taktik önemine inanan bir öncü kadro anlayışını savunmakta, programını devletçi-merkeziyetçi bir anlayışa dayandırıyordu. Öbür grup ise adem-i merkeziyetçi, liberal ve özel teşebbüsçü düşünceleri, ve Osmanlıcılığı savunuyordu. *Jön Türkler* içinde yer alan Ermeniler, yabancılardan yardım istenmesi teklifinde bulundular, ancak, Prens Sabahattin'in Osmanlıcı kanadı tarafından kabul edilen bu görüş, ittihatçı kanat tarafından reddedildi. Kongre'den sonra, *İttihat ve Terakki* politikasını benimsemeyen gruplar Prens Sabahattin'in önderliğinde *Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti*'ni oluşturarak mücadelelerine devam ettiler.

İttihat ve Terakki, başlangıçta Osmanlıcılığı benimsemiş, ancak Prens Sabahattin ve şürekası ile 1902 sonrası oluşan ayrılmadan sonra Türkçü ve Türkleştirici bir politika çizgisi izlemeye başlamıştı. Bu politik çizgi, esas itibarıyla, ülkenin feodal düzenden kurtuluşunu, ve milli bir burjuvazinin egemenliği ele geçirmesini hedef olanak alyordu. *İttihat ve Terakki*, öngördüğü strateji uyarınca öncelikle askeri çevrelerde propaganda faaliyetlerinde bulunarak etki alanını genişletti. 1906'da Selanik'te kurularak bütün Rumeli bölgesini etkisi altına alaran, nüvesini asker kökenli ve sivil aydınların oluşturduğu *Osmanlı Hürriyet Cemiyeti* bir süre sonra *İttihat ve Terakki Cemiyeti*'yle birleşerek gücünü ulusal çapta arttıran ihtilalci bir güç yarattı.

Makedonya, Ayastefanos Anlaşmasıyla sonuçlanan 1877-78 Osmanlı-Rus savaşından beri sürekli sorun yaratmış bir bölgeydi. Bulgar, Sırp ve diğer Makedonyalı bağımsızlıkçı çeteler ve komitalar, *Jön Türkler*'in "ulusçuluk" alanında gelişmelerinde bir öğretmen rolü oynadılar. Makedonya'nın limanı Selanik, *İttihat ve Terakki*'nin olduğu gibi, Makedonya bölgesinde etkili olan çok sayıda milliyetçi akımın ve çetenin yoğunlaştığı, kozmopolit bir merkez görünümündeydi. Osmanlı-Yunan savaşı sonunda biraz dağılır gibi olan bu özgürlükçü ortam, Devlet'in Makedonya'daki kuvvetlerini yoğunlaştırması ile mektepli, özgürlük yanlısı subayların

akınına uğradı. Selanik'te komite faaliyetlerinin *İttihat ve Terakki*'nin güdümüne girmesi böyle bir ortamın sonucudur. Selanik, Batılı ülkelerin ve bölgedeki iki konsolosu suikasta uğramış Rusya'nın da dikkatini çekmişti. Rus, sonra Avusturya ve İtalya donanmaları limanı defalarca "ziyaret" ettiler. Makedonya, ve özellikle Selanik, Hürriyet İlanına varacak sürecin ateşleyicisi olacaktı.

Devrimci yığınağın deposunun Selanik ve Makedonya olmasına rağmen, *İttihat ve Terakki* türünden grupların örgütlenmeleri Makedonya'yla sınırlı kalmadı. Şam'da, bir ara Mustafa Kemal'in de dahil olduğu *Vatan ve Hürriyet Cemiyeti* faaliyet gösteriyordu. Mısır'da ise, ilerici-modernleşmeci bir İslamcılığı benimsemiş bulunan *Ahd-i Osman-î Cemiyeti* faaliyetlerini sürdürmekte ve İttihatçılarla ilişkilerini de yoğunlaştırmaktaydı. Selanik'te Talat Paşa'nın başı çektiği, ve askeriye içinde "mektepli subaylar" arasında faaliyet gösteren *Osmanlı Hürriyet Cemiyeti* Eylül 1906'da kuruldu. Cemiyet, hücreler biçiminde örgütlenmişti ve kapitülasyon kuralları gereği "dokunulmaz" olan mason localarının varlığından toplantıları için yararlanıyordu.

1908 Devrimi'ne götüren süreç, 27 Aralık 1907'de Paris'te yapılan *II. Jön Türk Kongresi*'yle başladı denilebilir. Adını *Terakki ve İttihad* olarak değiştiren cemiyet toplantıya katılma şartı olarak, Osmanlı'nın korunması, tedhişçiliğin ve dış yardımın reddedilmesi gibi ön koşullar koydu. Toplantıya *Terakki ve İttihad*, Prens Sabahattin grubu, *Ermeni Taşnaksutyun Cemiyeti* ve Mısır'da kurulan *Ahd-ı Osmanî Cemiyeti* katıldılar. Kongre sonunda çıkarılan program, Abdülhamid'in sosyal ve ekonomik politikalarına yöneltilen bir eleştiriler paketi niteliğindeydi. Dış politika konusunda ise, Babıâli'nin Almanların yararına İngiltere ve Fransa'dan uzak durma politikası eleştiriliyordu. Aslında program, Kırım Savaşı döneminde Rusya'ya karşı oluşturulmuş bulunan Osmanlı-İngiliz-Fransız ittifakının özlenmesini, "Alamancı" Abdülhamid politikasının bu çerçeve içinde eleştirilmesini temel olarak alıyordu. İngiltere için Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünün korunması o zamandan bu yana, özellikle Babıâli üzerinde Alman egemenliğinin artışıyla birlikte önemini gittikçe kaybetmeye başlamıştı. Programın önemli siyasal sonuçlara yol açacak diğer bir bölümü de, *İttihat ve Terakki*'nin kuruluşundan beri benimsediği "Ermeni reformu" politikasıydı. *İttihat ve Terakki*'nin önünde beliren temel sorunlardan birisi olan Ermeni sorunu, Batılı ülkelerin Berlin Kongresi sırasında Osmanlı Devleti'ne dayattıkları bu Anadolu merkezli reform taslağı çerçevesinde, ayrılıkçı bir Ermeni hareketinin doğuşuna yol açacak savsaklamaların önüne geçilmesi yolunda Abdülhamid rejimine baskı yapılmasını içeriyordu. *Taşnaksutyun* partisinin politikası ve amaçları ne olursa olsun, *Jön Türkler* Kongresi'nin bu kararları İttihatçılar'ın bakış tarzları uyarınca şekillenmişti. Ermenilere Batılı ülkelerce talep edilen ve desteklenen bazı hakların verilerek Osmanlı Devleti'nden ayrılma politikası peşine düşmelerini engellemek.

1908 Devrimi

II. Meşrutiyet'in ilanına götürecek olan süreç, siyasal açıdan Osmanlı Devleti'nin İstanbul'dan

İttihatcı liderler Selanik'te 23 Temmuz 1908'de Selanik, Manastır, Preşova, Köprülü, Üsküp, Kosova ve Serez'de Meşrutiyet ilan etme kararı alırlarken, o gece Abdülhamid meşrutiyetin ilanını sessizce ertesi günkü gazetelerde çıkacak biçimde yaptı. II. Meşrutiyet'in ilanı İstanbul ahalisinde pek bir tepki uyandırmazken -bunun için İttihatçı ajitatörlerin halk arasında toplantılar yaparak bilinçlendirme girişimlerinde bulunmaları gerekecektir- Selanik'te bayram vardı (üstte). Selanik Hükümet Meydanı'nda başlayan ilan sonrası gösterilerde ilk konuşmayı, gelecekte Türkiye tarihinde "İslâmiyetçi muhalefet"in simgesi haline gelecek Bulgar eşrafından din adamı Said-i Nursi yapmış, ve "Osmanlı tebaasının teknik ve ilimdeki geri kalmışlığını" sert sözlerle eleştirmişti.

20. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devleti ve Alman Emperyalizmi

1880'lere tam anlamıyla yarı-sömürgeleşmiş bir İmparatorluk enkazı halinde giren Osmanlı Devleti, "klasik" emperyalist ülkelerin satranç tahtasındaydı. İngiltere, Fransa, Rusya arasındaki dengeleri kollayarak ve iktisadi imtiyaz portföyünü müşteri kızıştıracak şekilde kullanarak, kendisine küçük manevra alanları yaratıp ayakta durmaya çalışan Babıâli'de Rusçu, İngilizci, Fransızca Paşalar vardı; Almancı Paşalar yoktu. 1878 Berlin Kongresi'nde Osmanlı İmparatorluğu'nu Rusya'nın nüfuz alanı olarak tanıyan Almanya Başbakanı Bismarck, "Balkanlar ve Yakındoğu'nun bir tek Pomerenyalı humbaracı erinin kemiklerine değmeyeceğini" söylemişti. Ancak ulusal birliğin sağlanmasıyla güçlenen Alman burjuvizisi ve romantik-milliyetçi entelejansiya, yüzyılın başından itibaren görüş ufkuna aldığı Yakındoğu'ya ne Bismarck'ın soğukluğuyla, ne de Goethe'nin "Şark Divanı"ndaki "sıcaklıkla" bakıyordu.

1830'lardan itibaren Osmanlı ülkesini incelemeye alan Alman şarkiyatçıları (oryantalistleri), Edward Said'in deyimiyle emperyalizmin keşif kolu olarak, Alman yayılmacılığının ilk öngörülerini ortaya koymuşlardı. 1848'de W. Roscher, "ilerde Osmanlı İmparatorluğu yağmalandığı zaman Küçük Asya'nın Almanya'ya bağlanacağı" kehanetinde bulunmuş; 1853'de P.A.de Lagarde, Alman dış politikasının en önemli görevlerinden birinin Anadolu'nun kolonizasyonunu gerçekleştirmek olduğunu söylemişti. 1880'lerde kurulan *Alldeutsche Verband* (Pancermen Birliği) ve *Deutsche Kolonielgesellscheft* (Alman Koloniler Derneği), emperyalizmin ideolojik odakları olarak, Drang nach Osten (Doğu'ya yayılma) stratejisini pekiştirerek Balkanlar-Anadolu-Basra hattını Alman "Lebenaraum"u (hayat alanı) olarak saptadılar.

Bu yöneliş, Alman emperyalizminin pazar, hammade, nüfuz alanı ihtiyacının büyümesine bağlı olarak pancermen fanatizminin özel meşgalesi olmaktan çıkarak, resmî politikaya dönüşmeye başladı. 19. yüzyıl sonuna doğru, İngiltere, Fransa ve Japonya'nın Uzakdoğu'daki hegemonyasının sarsılmazlığını kavrayan Alman emperyalizmi, dikkatini (iktisaden bütünleştiği Avusturya dolayımıyla) Balkanlar ve esasen Yakındoğu üzerine çevirdi. Bismarck'ın statükocu dengeciliğinin yerini, onu 1890'dan istifa ettiren Kral II. Wilhelm'in yayılmacı saldırgan diplomasisinin almasıyla, bu süreç hızlandı. Almanya, Osmanlı ülkesini nüfuz alanlarına ayırıp paylaşarak ona hakim olan klasik emperyalist güçlere karşı, İmparatorluğun "bütünlüğünü" savunarak ustalıklı bir strateji izledi.

Böylece, orta ve uzun vâdede, klasik emperyalist güçlerin baskısından yılan Babıâli'nin gözünde "taze" bir emperyalist devlet olarak sempati kazanırken; Osmanlı İmparatorluğu'nun (geriye kalan) tamamı üzerinde söz sahibi olma imkânını elde etmeyi hedefliyordu. Özellikle İngiltere'nin, Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu'nu tamamen köşeye sıkıştırıcı nitelikteki ataklarını frenleyici politikasını 1880'lerde terketmesinin İstanbul'da yarattığı tepki ve korku, Almanya'nın sıvandığı "hamî" rolünü oynamasını kolaylaştırmıştır.

Bu atmosferde, Almanya 1880'lerin ikinci yarısından itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nda imtiyazlarını artırarak iktisadi varlığını hızla geliştirdi. 1890 Alman-Osmanlı Ticaret Anlaşması bu gelişmenin önünü iyice açtı. 1880-1909 arasında, Osmanlı dış ticaretinde Avusturya ve Almanya'nın payı yüzde 18'den yüzde 42'ye yükseldi. Özellikle ucuz emek kullanımı ve teknolojik atılımlar sayesinde büyük gelişme kaydeden Alman tekstilciliği,

kısa süre içinde Yakındoğu pazarını İngiltere'nin elinden aldı; İngiltere ve Fransa'nın tekel oluşturduğu Ege bölgesine bile girmeyi başardı. Alman sermayesinin ihracı büyük artış kaydetti. Alman malî sermayesinin devlerinden Deutsche Bank (Alman Bankası) Deutsch-Orient Bank (Alman-Şark Bankası) adıyla İstanbul'a yerleşti. Almanya'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki iktisadî-siyasal egemenliğine esas ivmeyi kazandıran olay, 1888'de Bağdat demiryolu imtiyazının Alman sermayedar Alfred Kaulla'ya verilmesi oldu. Demiryolu teknolojisinde büyükk atılımlar yapan Almanya, askeri ve sivil deniz gücünden yoksun olduğu için yayılma stratejisine dahil etmekte zorluk çektiği sıcak denizlere (Basra Körfezine) demiryoluyla ulaşmayı; bu arada demiryolu hattı boyunca kolonizasyon birimleri oluşturmayı hedefliyordu.

1888'de, Osmanlı yönetiminin klasik emperyalist güçlere karşı Almanya'yı koz olarak kullanmaya dayalı siyasi mülahazalarının belirleyici etkisiyle verilen ilk demiryolu imtiyazı; inşaat başarıyla ilerledikçe ek imtiyazlarla geliştirildi ve hat 1914'de Bağdat'a ulaştı.İnşaatın hızla ilerlemesi, Osmanlı hükümetinin kilometre başına yıllık belirli bir bedel güvencesi vermesi ve buna dayanak oluşturan Düyun-u Umumiye sömürüsünün yoğunlaşması sayesindeydi. Hat boyunca Almanlar yeni tarım teknikleriyle üretimi büyük ölçüde artırırken; güneyde inşa edilen, birbirinden kopuk hatlar çevresinde, Çukurova ve Mezopotomya'nın zenginlikleri yağmalandı. Hattın Konya'ya ulaştıktan sonra girişimci sermaye grupları açısından ekonomik bakımdan irrasyonelleşmesine rağmen sürdürülmesi; Alman emperyalizminin bu demiryolu projesine atfettiği siyasal misyondan dolayıydı. Almanya, kolonizasyon planlarını ise, daha sınırlı olarak, Filistin ve Suriye'de gerçekleştirebildi. Bunun yanısıra, 1890 ve 1902'de Berlin'e heyet göndererek Almanya'nın himayesini isteyen Marunîlere, yörenin Hıristiyan nüfusuna sahip çıktı; ancak İngiltere, Fransa gibi "kışkırtıcı" bir azınlıklar politikası izlemeyerek, bu bakımdan da Osmanlı'nın gözüne girdi. İlber Ortaylı *(II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu)* Almanya'nın radikal bağımsızlıkçı Ermeni kalkışmalarının üzerine şiddetle gidilmesi yönündeki akıl hocalığıyla, Osmanlı'nın tenkilci-tehcirci politikalarında etkili olduğunu tartışmaktadır.

Alman emperyalizminin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki belirleyici emperyalist odak durumuna gelmesinde çok önemli bir etken, idarî ve askerî bürokrasinin ıslahatında yüklendiği misyondu. 1880'de imzalanan bir anlaşmadan sonra, çok sayıda Alman uzman, mülkî idarede, tıp eğitiminde ve polis örgütünde reformlar yapmak üzere İstanbul'a geldi. Almanya'nın hızla bir dünya gücü haline gelirken inşa ettiği baskıcı-otoriter devlet aygıtına hayran olan reformcu Osmanlı bürokrasisi; Prusya modelini, hem devleti, hem de devletle özdeşleştirdikleri kendi konumlarını kurtaracak bir formül olarak gördükleri için bu kapıyı açmışlardı. Gelen Alman uzmanlar, uyrukluklarını ve ülkelerindeki bürokratik mensubiyetlerini terketmeden, ama resmen Osmanlı memuru olarak büyük yetkilerle çalışıyorlardı. Osmanlı devletinin yapılanmasında merkezî önemi olan ve idarî reform arayışlarının asıl saikinin kaynaklandığı orduda, Alman nüfuzu çok daha kapsamlı ve önemli sonuçlar doğurdu. Daha 1800'lerin başlarında İstanbul'a Alman subaylar gelerek (en ünlüleri von Moltke) ıslahat çalışmalarında bulunmuşlardı. Ancak bunlar tekil ve geçici ilişkilerdi.

1887/88 yenilgisinden sonra, devlet orduda köklü bir reform arayışına girdi ve 1882'de, gene Alman ordusuyla ve uyrukluğuyla ilişkilerini kesmeksizin, tam yetki ve Osmanlı üniformasıyla görev yapacak olan ilk Alman askerî reform heyeti İstanbul'a geldi. Von Kaehler "Paşa" komutasındaki bu heyet, Prusya ordusunun disiplinini dayatmaya çalışan şabonculuğu ve aşırı imtiyazları nedeniyle, "yerli" subayların tepkisiyle karşılaştı. Von Kaehler'in ölümüyle onun yerine gelen Colmar von der Goltz Paşa, gerek padişah II. Abdülhamid'le kurduğu iyi ilişki, gerekse yeni yetişen subay kuşağı üzerinde etki kurmayı bilmesiyle, bir süre sonra Osmanlı ordusunun fiilen Alman genelkurmayına bağlanmasına giden yolu açacaktı. Bütün milletin düzenli-zorunlu askerlik hizmeti ve milliyetçi ideoloji ile askerleştirilmesini savunsn *Millet-i Müsellâha* (Silahlanmış Millet) risalesiyle; yeniden "güçlü devlet, güçlü ordu" hayali kuran Osmanlı subaylarını cezbeden Goltz, görev yaptığı süre boyunca efsaneleş(tiril)di. Bu arada Osmanlı ordusunun durumu hakkında Berlin'in sürekli bilgilenmesini sağlayan bir istihbarat ağı kurdu ve Alman silah sanayiini besleyen yüklü silah siparişleri verdirdi.

Osmanlı devletinin tepelerinde Almanya'nın klasik emperyalist güçlerden "farklı", "gerçek bir dost" olarak algılanmasının tek nedeni; Berlin'in İmparatorluğun mutlakiyetçi-otoriter yapısıyla tamamen barışık olması değildi. Balkanlar'dan gerileyerek Anadolu'ya sıkışmakta olan Osmanlı devletin de ideolojik-siyasal bir yeniden diriliş mecrası olarak ortaya konulmaya çalışılan hilafetçi-panislamist söylem; Alman emperyalizminin ideologları tarafından kuvvetle destekleniyordu. Küçük Asya ve Mezopotamya'yı Almanya için "vadedilmiş topraklar" olarak gören Drang nach Osten ideolojisinin amperyalist özünü idrak edemeyen Osmanlı entelejansiyası; Yakındoğu'nun müslüman ülkelerinin bütünü üzerindeki hegemonya projesinin sivası olan "Alman Panislâmizmi"yle bütünleşti. Bu ideolojik-siyasal yönelimin doruğu, Alman İmparatoru II. Wilhelm'in Ekim 1898'de İstanbul ve Suriye'ye yaptığı gezi oldu.

II. Wilhelm İstanbul'da büyük kitlesel sevgi gösterileriyle karşılandı, Sultanahmet'teki bir anıtın üzerine "Hazret-i Abdülhamid Hân'ın muhibb-i hâsı / Hazret-i Wilhelm Sani rüzgâr-ı kâmuran" yazıldı; 13 Kasım'da, Şam'da ünlü sözlerini söyledi: "Gerek Majeste Sultan, gerekse Halifesi olduğu dünyanın her tarafındaki 300 milyon müslüman bilsinler ki, Alman İmparatoru onların en iyi dostudur." Alman emperyalizmi bu hamiyane tutumuyla, başta II. Abdülhamid olmak üzere Osmanlı yönetiminin "aşiti, müttefiği" olduğu hülyasına kapılmasını sağlarken; 1910 Potadam anlaşmasıyla İran'da Rusya'nın nüfuzunu tanıma karşılığında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki nüfuz hakkını gizli kayıtlara geçirere, 1913'de İngiltere'yle Bağdat demiryolunu Basra'ya kadar uzatmayacağını güvencelediği bir anlaşma imzalayarak, Osmanlı toprakları üzerinde açıkça pazarlıklar yürütüyordu.

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra, bir süre, Alman emperyalizminin Osmanlı devletindeki siyasi nüfuzunun gerilediğini düşündürtebilecek bir atmosfer oluştu. Almanya, kendi yönünden "Hazret-i Wilhelm'in muhibb-i hâsı" saydığı II. Abdülhamid'in iktidarın kıyısına kayması nedeniyle bir süre tereddüte kapıldı. Meşrutiyet'in ilanında öncü rolü oynayan ve kurulan hükümetleri perde arkasından denetim altında tutan *İttihad ve Terakki* örgütünün Paris merkezinin ve sivil kanadının İngiliz-Franaız "hürriyetçiliği" ve pozitivizmi ile sıkı ilişkileri, gönül bağları nedeniyle; yeni iktidarda İngiltere ve Fransa'ya karşı bir sempati mevcuttu. Ancak Fransa ve İngiltere'nin, Meşrutiyet hükümetleri ile hiç de "hürriyetperver dayanışma" içinde olmayacağının ortaya çıkması ve köklü reform tasarıları için istenen borç imkânlarının sağlanmaması, bu sempatiyi çok geçmeden yok etti. Osmanlı maliyesini daha da borçlandırmayı seve seve kabul eden Almanya'nın nüfuzu yeniden tırmanışa geçti.

31 Mart (1909) olayından sonra *İttihad ve Terakki*'nin von Moltke'nin elinde Prusya disiplini ve Alman hayranlığıyla yetişmiş askerî kanadının siyasî ağırlığının artması, bütün orduyu (dönemin Batılı diplomatlarından birinin deyişiyle) "cermenize" etmekteydi Almanya'nın İstanbul'deki büyükelçisi von Wangenheim, rahatça şöyle yazabiliyordu: "Türkiye'de orduyu kontrol eden güç biz oldukça, Almanya'ya muhalif hiçbir hükümet iktidarda kalamaz." 1912 Balkan savaşı bozgununda (efsanevî von Moltke Paşa'nın onca yıllık çabalarına rağmen) kofluğu iyice ortaya çıkan ordunun köklü bir reforma tabii tutulması kararı doğrultusunda, Alman askerî reform heyetinin mevcudunun ve yetkilerinin artırılması, Alman emperyalizminin nüfuzunu iyice pekiştirdi. Berlin Büyükelçiliğinde askerî ateşe iken İmparatoru II. Wilhelm'in, *İttihat ve Terakki*'nin güçlenme ihtimalini gözeterek yakın ve "onore edici" bir özel ilişki kurduğu Enver Paşa'nın, ülkeyi yöneten triumvirada (Enver-Cemal-Talât) yer almsı ve ordudaki gücü nedeniyle fiilen 1. adamlık konumuna gelmesi, özel bir öneme sahiptir. Almandostu çevrelerde Enver Paşa'nın bıyık biçimi II. Wilhelm'e benzetilerek "Wilhelmkârî" bıyık üslûbundan söz ediliyor; Alman genelkurmayı ve diplomasisinde de Osmanlı/Türkiye hakkında II. Wilhelm'in yakıştırdığı "Enverland" (Enver ülkesi) tanımı kullanılıyordu. Bu deyimler, Almanya'nın çöken Osmanlı entelejensiyası ve ideolojik-kültürel hayatı üzerinde kurmayı başardığı hegemonyanın trajî-komik ifadeleri sayılabilir.

Gerek bu hegemonyanın ağırlığıyla, gerekse Balkan savaşından sonra oluşan uluslararası emperyalist saflaşmaların netleşmesi ile manevra alanı kalmayan Osmanlı devleti; I. Dünya Savaşı patladıktan birkaç ay sonra, Almanya'nın "yanında" savaşa girdi. Savaş başladıktan kısa süre sonra (2 Ağustos 1914) Osmanlı-Alman ittifak anlaşması imzalanmış; savaşa girme zamanlaması ve koşulları ise, Enver Paşa'nın, Alman genelkurmayının tercihleri doğrultusunda, kapalı kapılar ardında yürüttüğü manevralarla belirlenmişti. *İttihad ve Terakki* yönetiminin savaş politikası, tamamen kesin Alman zaferine duyulan inanç üzerine kuruluydu. *Tanin* gazetesi, daha 8 Ağustos 1914'te, "Dünyanın ülkesi viran olacak / Türkiye büyüyüp Turan olecak" diye yazmıştı.

Balkan Savaşı yenilgisinden sonra resmi devlet ideolojisinin panislamist vurgusu zayıflayıp yerini toprakların-nüfusun daralan yapısının doğallıkla düşündürebileceği şekilde pantürkizme bırakmış; Alman emperyalizminin şarkiyatçı ideologları da bu yönelimi hararetle desteklemişlerdi. Osmanlı-Türk ordusunun I. Dünya Savaşı'ndaki Turan maceraları, Alman emperyalizmince desteklenip Alman genelkurmayınca stratejilendirilen bu ideolojinin damgasını taşıyordu. Alman emperyalizminin askerî, ideolojik, iktisadi ve siyasal egemenliği, dünya savaşı süresince başka düzeylerde de sürdü, pekişti.

Almanya'nın ilerlemesinin ve yükselmesinin kaynağını milliyetçilikte, "nasyonal ekonomi"de gören Türk milliyetçileri (Tekin Alp, Ziya Gökalp,...), müslümen-Türk burjuvazisini yaratma çabalarında, 19. yüzyıl ortalarında Alman gümrük birliğinin ideolojik sıvasını oluşturan "millî iktisat" ideologlarından (Fichte, List, Gentz, Müller,...) esinlendiler. Bu arada, Almanya savaş altında büyük miktarlarla borçlandırdığı Osmanlı ekonomisi üzerinde tam bir egemenlik kurmuştu. Savaşın Almanya'nın üstünlüğüyle sonuçlanması durumunda, Türkiye Almanya'nın tam sömürgesi haline gelecekti. Drang nach Osten politikasının kalemşörlerinden Rohrbach'ın 1915'de yazdığı gibi: "Bir yıllık dövüşmeden sonra, Almanya'da hemen herkes zafer ya da bozgunun, Türkiye'nin korunması ve aradaki ulaşım yollarının açık kalmasına bağlı olduğuna inanıyor... Türkiye yenilip müttefikleri arasında taksim edilecek olursa Alman dünya politikasının sonu gelecek ve Almanya bir dünya gücü olmaktan çıkacaktır."

TANIL BORA

sonra ikinci merkezi olan Selanik'ten ve Makedonya'dan başlamıştı. 1908'de Osmanlı Devleti'nin Avrupa toprakları Selanik, Manastır ve Kosova (yaklaşık 14. yüzyıl sonlarındaki "köprübaşı"nı oluşturan sınırlara geri dönüş) üçgeninde sıkışmıştı. Abdülhamid, Sanayi Devrimi sonrası gerek askerî, gerek iktisadi gücü karşı durulamayacak ölçüde artan Avrupa ülkelerine karşı cephe almak yerine, aralarındaki rekabeti körükleyerek bu toprakları korumayı başarmıştı Avrupa'nın ittifaklar sistemine ta baştan tâbî durumda olunduğu için, 1897'deki Türk-Yunan savaşında anlaşıldığı gibi, andlaşma masalarında zor ve asker yoluyla elde edilmiş kazanımları teyit ettirebilmek gerçekten olanaksızdı.

1907 sonlarında Makedonya üzerinde iç ve dış güçlerin baskısı arttı. Avusturya ve Rusya, aralarında gizlice anlaşarak, Makedonya'nın çeşitli bölgelerinin hukuksal statüsüne ve adli bir reforma ilişkin bir proje geliştirdiler. İngiltere ise, bölgeye Batılı komutanların ve Avrupa himayesinde Müslüman ve Hıristiyan valilerin tayin edilmesini, ve Osmanlı birliklerinin azaltılmasını önerdi. Bu önerilerin uygulanması, çekirdek olarak "mektepli" subaylara dayanan *İttihat ve Terakki*'nin işine gelmiyordu. Rus konsolosluğu dışında bütün konsolosluklara bir layıha sunarak Makedonya diye bir devletin varolmadığını, istibdadın tüm Osmanlı ülkesini sarmış olduğunu, kurtuluş için yardım edilecekse tüm Osmanlı milletlerine yardım edilmesi gerektiğini ileri sürdüler. Bunun yolu da Devleti parçalamak peşindeki Bulgar, Sırp ve Yunanlıların komitacılara verdikleri desteği önlemekten geçiyordu.

Kesin bir Anayasal programa sahip olmayan İttihatçılar rejimi hiç değilse arka plandan denetlemek üzere Selanik'te kaldılar. Parlamento içindeki seçimlere de katılmayan İttihatçılar yalnızca *Parti*'yi temsil edecek ve aralarında gelecekte *İttihat ve Terakki* diktatörlüğü döneminde önemli mevkilerde bulunacak Cemal Bey, Talat Bey ve Cavit Bey'in de bulunduğu yedi kişilik bir komiteyi İstanbul'a gönderdiler. İttihatçıların yokluğunda (bu yokluk aslında halk tarafından tanınmayacak türden bir örgüte sahip oldukları için bir görünüşten başka bir şey değildi) Sultan Abdülhamid ve Sadrazam Kamil Paşa hükümeti, iktidar boşluğu görüntüsünü tam anlamıyla ortadan kaldıramıyorlardı. Yine de istibdad rejimine geçilmesine sebep olarak gösterilen Anayasa'nın kişisel ve siyasal özgürlüklere ilişkin 113. maddesi yeniden diriltildi. Ülke çapında, ve azınlıklar arasında eşitlik kanunla güvence altına alındı ve siyasi suçlulara yönelik genel bir af çıkarıldı. Basın özgürlüğüyle birlikte siyasal örgütlenmenin de güvenceye alınmasıyla siyasal girişimlerin ve kurulan siyasal partilerin sayısı arttı. Böyle bir ortamda İttihatçılar da kendilerini ve programlarını kamuoyuna açık etmeyi tercih ettiler.

İhtilal dönemi Osmanlı Devleti'nde bir iktidar boşluğunu yıllardır bekleyen Batılı bazı ülkeler için bulunmaz bir fırsat yaratmıştı. Sadarete getirilen Kamil Paşa hükümetini daha da zor durumlara sürükleyecek bir şekilde 5 Ekim 1908'de Avusturya Bosna-Hersek'i ilhak etti Bulgaristan ise Babıâli'ye vergi ödemeyi durdurdu. Girit ise, Avrupalı kuvvetlerin adayı terketmelerinin ardından Yunanistan tarafından ilhak edildi. Batılıların gözüyle 200 yıllık "Doğu Sorunu" çözülmenin eşiğine gelmişti. Rusya'nın Üç İmparatorlar Birliği'nden ayrılarak İngiltere ve Fransa'ya yaklaşmaya başlaması da ülkenin üzerinde 1. Dünya Savaşı'nda patlak verecek farklı bir tehditin dolaşmaya başlayacağını haber veriyordu. Devrim sonrası dönemde kaybedilen topraklar, ülkedeki Müslüman nüfusun bu alanda şimdiye kadar başarılı bir politika yürütmüş olan Abdülhamid'e doğru yeniden dönmeye başlamalarına neden olmuştu. Böyle bir ortamda, umutlarını devrime bağlamış bulunan azınlıklar da yavaş yavaş yeni rejimden yüz çevirmeye, ve kendi politik çizgilerini kendileri oluşturmaya döndüler.

Toprak kayıplarının artmasının hemen ardından yapılacak seçimlerde, *İttihat ve Terakki Fırkası* 'nın karşısında tek bir siyasal muhalefet gücü vardı. Prens Sabahattincilerin oluşturduğu *Osmanlı Ahrar Fırkası* (Liberal Birlik Partisi) 14 Eylül 1908'de kurulduktan sonra seçim kampanyası sürdürecek çok kısa bir zamana sahipti. Nitekim, Kasım ve Aralık 1908'de yapılan seçimlerde *İttihat ve Terakki Fırkası* 288 vekil çıkarırken *Osmanlı Ahrar Fırkası* yalnızca 1 vekil çıkarabildi. Türkler çoğunluğu ancak kıl payı sağlayabildiler. 147 Türk vekile karşılık, 60 Arap, 27 Arnavut, 26 Rum, 14 Ermeni, 10 Slav ve 4 Yahudi vekil seçilmişti. Seçim öncesi, Osmanlı toprakları üzerinde 6 milyondan fazla Rum'un yaşadığını iddia ederek Yunan hükümeti meclisin dörtte birinin doğrudan Rumlara ayrılmasını, ve Rumca'nın yeni anayasada ikinci bir resmi dil olarak kabul edilmesi teklifinde bulundu. Seçim sırasında da, Patriklik aracılığıyla özellikle Makedonya kampanyalarına müdahalede bulunmuştu. *Taşnaksutyun Partisi* de benzeri önerileri Ermeni nüfus için getirmişti. Bu tür talepler, seçimlerde pek başarılı olamayan *Osmanlı Ahrar Fırkası* tarafından desteklenmişti.

31 Mart Vakası

Seçilen Meclis-i Ayan hükümeti atadıktan sonra ihtilal karşıtı hareketler ve kışkırtmalar yoğunluk kazanmaya başladı. Bunun yanında, toplam olarak Parlamento içinde hatırı sayılır bir güç elde etmiş bulunan azınlık temsilcileri de gittikçe daha etkin bir şekilde taleplerini ortaya koymaya, çalışmaların aksamasına sebep olmaya başladılar. Devlet Şura'sının hazırladığı yeni yasalar bu tartışmalar karşısında Parlamento'da kilitlendi. 17 Aralık 1908'da Sultan Abdülhamid, rafa kaldırılmış Anayasa'yı yeniden yürürlüğe koyduğunu açıkladı. Her iki meclis te bu kararı alkışladılar. Ancak Abdülhamid, Anayasa'daki "laiklik" maddelerinin Müslüman tebaa arasında tepki uyandırmasını fırsat bilerek karşı atağa geçmekten de geri durmadı.

"İştirakçı" Hilmi

Cumhuriyet öncesi işçi hareketinin ve Türkiye solunun en ilginç ve renkli kişiliklerinden biri de, kuşkusuz "Sosyalist Hilmi" ya da "İştirakçı Hilmi" adlarıyla anılan Hüseyin Hilmi'dir.

Hüseyin Hilmi'nin cahil maceraperest mi, gözünü budaktan sakınmayan cesur bir özgürlük savaşçısı mı, işgal İstanbul'unda İngilizler hesabına çalışan bir ajan mı, inanmış bir işçi önderi mi olduğu 1908-1923 dönemiyle ilgilenen Türkiye işçi sınıfı tarihçileri için hâlâ cevap bekleyen bir sorudur. Ne olursa olsun, Hüseyin Hilmi ve çevresinin, 1908-1923 döneminde, *İttihat ve Terakki*'ye soldan cesur ve tavizsiz bir muhalefet yürüttüğü, 1919-1922 arasındaysa İstanbul'da işçi hareketine rakipsiz denilebilecek biçimde hakim olduğu tartışma götürmez.

Eldeki, daha çok hatıralardan oluşan az sayıda kaynağa göre, Hüseyin Hilmi İzmirlidir ve 1907'de İzmir'de *Serbest İzmir* diye bir gazete çıkartmaktadır. Bu arada baba mirası evini satarak Romanya'ya gittiği; orada ilk kez sosyalist fikirlerle karşılaştığı; sosyalizmi kendi özgürlükçü fikirlerine yakın bulduğu; İstanbul'a gelerek, burada, materyalist ve anarşist fikirlere sahip, teorik konulara daha yatkın, Mülkiye mezunu Baha Tevfik'le tanıştığı ve onun etkisi altında kaldığı, çeşitli kaynaklarda aktarılmaktadır.

Hüseyin Hilmi ve çevresi, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra İstanbul'da buluşmuş ve bir süre fikirlerini geliştirmeye ve malî kaynak bulmaya çalıştıktan sonra Şubat 1910'un son günlerinde *İştirak* adlı haftalık bir yayın çıkarmaya başlamışlardır. Böylece, yazarları ve yazı işleri müdürleri değişse de, Hüseyin Hilmi'nin sürekli olarak sahibi kaldığı ve damgasını bastığı bir siyasal yayın faaliyeti, Ekim 1912'ye kadar çeşitli baskı ve engellemelere rağmen, sebatla sürdürülmüştür.

Haftalık *İştirak* dergisiyle başlayan bu yayın faaliyeti, *İştirak* "Divan-ı Harbi Örfi (Sıkıyönetim)" tarafından kapatılınca yerine çıkartılan *İnsaniyet*'le; *İştirak*'ın yayınlanmasına yeniden izin verilince yine *İştirak*'la; bu yayın yine kapatılınca Kasım 1910'da *Sosyalist*'le; *Sosyalist*'in sıkıyönetimce kapatılmasından sonra *İnsaniyet*'le; onun kapatılmasından sonra *Medeniyet*'le, baskıların çok yoğunlaştığı bir aradan sonra yeniden *İştirak*'la 1912 sonbaharına kadar sürmüştür.

Hüseyin Hilmi çevresinin yayın faaliyetinin birbiriyle kesişen iki ayrı çizgisi vardır. Yayınlar, bir yandan, ilk sayılarda oldukça ilkel, çoğu zaman Marksizmle hiçbir ilişkisi olmayan, genel ve yüzeyden ama giderek daha bir netleşen, bazı yazılarda bilimsel sosyalizme yaklaşan bir sosyalizm ve eşitlikçilik propagandasını sürdürürken; öte yandan ve ağırlıklı olarak, *İttihat ve Terakki*'nin baskılarına, keyfiliğine karşı kararlı ve etkili bir özgürlük mücadelesi vermişlerdir.

Hüseyin Hilmi ve çevresi Eylül 1910'un başlarında *Osmanlı Sosyalist Fırkası*'nı kurmuşlar, Fırka'nın "Beyanname" ve programı *İştirak*'da yayınlanmıştır. Bu dönemde *OSF*'nin ciddi bir etkinliğine rastlanmamaktadır. 1910-1911 döneminde çevrenin henüz işçi bağları kuramadığı, ciddi bir örgütlenme çalışması başlatamadığı anlaşılmakta, yayınlardaki fikirler, sosyalizm konusunda birbiriyle oldukça çelişkili düşüncelerin bir parçalı görünümü vermekte, burjuva liberal çizgideki bir özgürlük mücadelesi ağırlık taşımaktadır. 1912'de, baskıların artıp paraların da "suyunu çektiği" bir suskunluk döneminden sonra, 1912'nin görece elverişli havasında *OSF* çevresi ve Hüseyin Hilmi yeniden ortaya çıktığında, gerek sosyalizmi kavramakta, gerekse İstanbul'daki sosya-

list kulüp ve çevrelerle, Rum ve Ermeni sosyalistlerlyle ilişkilerde ileri adımlar atıldığı anlaşılmaktadır. Aynı dönemde Hüseyin Hilmi Fransız sosyalistleriyle, özellikle de Jaurès'le ilişkiye geçmiş, yayınlarında Fransız yazarlarından ve sosyalistlerinden çevirilere ağırlık vermiştir.

Bu yıllar boyunca çeşitli defalar tutuklanan Hüseyin Hilmi'nin kişiliğinin en belirgin yanı, güçlükler ve gözdağları karşısında yılmamak; onu biraz da hafife alarak anlatanların anılarındaki deyimleriyle "gözünü budaktan sakınmamak"tır. Aynı karakter yapısı, amaca ulaşmak için her türlü aracı mubah görmeyi de birlikte getirmekte, bu durum Hüseyin Hilmi'nin kişiliğine ilişkin kuşkuların kaynağı olmaktadır. Ancak, görülen odur ki, Hüseyin Hilmi sosyalizmin bilimine ve teorik konulara fazla ilgi duymayan, iş bitirici, eylemci yanı ağır basan bir kişiliğe sahip olmakla birlikte, 1910'lardan 1913'e ve daha sonra 1919'dan 1922'ye doğru görece bilinçlenmiş, *Sosyalist Enternasyonal* çizgisinde bir sosyalizm anlayışına adım adım yaklaşmıştır.

Hüseyin Hilmi hem OSF hem de TSF'nin parti başkanlığını yapmıştı. OSF'yi birlikte kurduğu kişiler arasında Namık Hasan, Pertev Tevfik, Baha Tevfik, İsmail Tevfik ve Hamdi Suphi gibi isimler vardı. Sürgün dönüşü ise, Mustafa Fazıl (Çun), Mehmed Ali (Bilgişin), Refik Nevzat, Sadrettin Celal (Antel) ve Suphi Nuri (İleri) Beyler'in katılımıyla TSF'yi kurdu. TSF'nin yayın organı İdrak gazetesiydi. Örgüt mütareke yıllarında Şirket-i Hayriye grevi, tramvay işçileri grevi gibi geniş çaplı işçi eylemleri düzenlerken, Tersane Grevi'nin gerçekleştirilmesine de katkıda bulundu. Ancak grevlerdeki başarısızlıklar ve baskılar nedeniyle parti giderek etkisini yitirdi. Hüseyin Hilmi Tunus'a sürgün edileceği söylentilerinin yaygınlaştığı bir sırada, kimliği bilinmeyen kişilerce öldürüldü.

Hüseyin Hilmi'nin, Mahmut Şevket Paşa suikastını izleyen *İttihat ve Terakki* terörü günlerinde, baskı ve tutuklama dalgalarından kurtulabileceği düşünülemezdi. Nitekim, suikast bahane edilerek *İttihat ve Terakki* muhaliflerine idam ve sürgün cezaları yağdırılırken, 200'den fazla muhalifle birlikte Hüseyin Hilmi de tutuklanarak Bahricedit vapuruyla Sinop'a sürgüne gönderilmiş Mütareke'ye kadar Sinop, Çorum ve Balâ'da sürgünde kalmıştır. İşin ilginç yanı, daha sonra *TKP*'nin kurucusu ve ilk başkanı olacak Mustafa Suphi'nin de aynı gemide sürgün olarak bulunmasıdır.

Hüseyin Hilmi'nin İstanbul işçi hareketi içinde etkinlik kazanması, zaman zaman kuşkulara da yol açan ilginç kişiliğiyle Cumhuriyet öncesi solunun unutulmaz yüzlerinden biri haline gelmesi, asıl Mütareke sonrasında İstanbul'a dönüşünü izleyen yıllara rastlar. Onu, Şubat 1919'da, sürgün dönüşü, ayağının tozuyla *Türkiye Sosyalist Fırkası* kurucusu ve "reisi" olarak görüyoruz.

1919 başlarında I. Dünya Savaşı'ndan yenik çıkan tarafta yer alan Türkiye'nin siyasal tablosu bir hayli değişmiştir. *İttihat ve Terakki* kadroları yeniliğin de sorumluları olarak iktidardan düşmüşler, çoğu yurt dışına kaçmıştır. *İttihat ve Terakki*'nin "yeminli" siyasal karşıtı *Hürriyet ve İtilaf* iktidardadır. Çabuk yanaşıp çabuk laubali olmakla ünlü Hüseyin Hilmi, sürgündeyken tanışıp ahbab olduğu *Hürriyet ve İtilafçılarla* yakın ilişkiler içindedir. Böyle bir siyasal ortamda Hüseyin Hilmi'nin yeni partisini kurması ve etkinlik kazanması çok daha kolay olmuştur. Bu yeni kuruluşta sosyalizm anlayışının büyük ölçüde netleştiği ve oturduğu, ilkelerin belirginleştiği görülmektedir. 1919 başında kurulan *TSF*, program ve siyasal hattıyla dönemin *Sosyalist Enternasyonal* partilerine yakın görünmekte ve *Sosyalist Enternasyonal*'le bağları bulunmaktadır.

TSF'nin ve İştirakçı Hilmi'nin asıl parlak günleri İstanbul'un İngiliz ve Fransızlar tarafından işgal edildiği Mart 1920'den sonra başlar. 1920 ilkbaharında çoğunluğu Fransız sermayesine ait işyerlerinde ve kimi devlet işyerlerinde başlatılan grevler, bazı kaynaklara göre İngiliz işgal komutanlığının maddî desteği alınarak başarıya ulaştırılmış, bunun sonucunda İstanbul'daki önemli işyerlerinin binlerce işçisi Hüseyin Hilmi'nin *TSF*'sine akın akın üye olmaya başlamışlardır. 1 Mayıs 1921, Hüseyin Hilmi ve Parti'sinin İstanbul işçi sınıfı ve hareketindeki etkinliğinin doruk noktası sayılabilir. Kuşkusuz 1921 1 Mayıs'ı kutlamalarına diğer sol çevrelerden de önemli katılım olmuş ve İstanbul'un işgal altında oluşu heyecanı artırmıştır. Ama işgal kuvvetlerinin günlerce önceden verdikleri gözdağına ve koydukları yasaklamalara rağmen o yıllara kadar görülmemiş bir coşku ve kalabalıkla kutlanan 1 Mayıs'ın yıldızı, göğsünde kırmızı karanfili, kızıl yeleği, kimi kaynaklara göre muhtemelen İngiliz işgal kuvvetlerinin tahsis ettiği kırmızı bayraklı otomobili ile, *Enternasyonal*'i dinleyen İştirakçı Hilmi'dir.

Yazar Refik Halit Karay, o günlerde şu satırları yazmaktadır: "Evvelki gün, 1 Mayıs İstanbul'da ilk defa amele bayramı yapılmış, Şirket ve Haliç vapurları, tramvaylar işlememiş. Bunu haber aldığım zaman, kendi kendime 'kimbilir İştirakçı şimdi ne kadar memnundur, etekleri zil çalar' dedim ve tanıdıklarım arasında gayesine eren bu yegâne bahtiyar adamı taa yüreğimin içinden samimiyetle tebrik ve takdir ettim... İşte o gün nihayet geldi. İştirakçi, evvelki gün, işlemeyen vapurları, tütmeyen bacaları ve kırlarda şad-ü handan dolaşan ameleleri seyrederek 1 Mayıs'ı nihayet istediği gibi tesid etti... Fakat bakalım bu bayramın sonu nasıl gelecek..."

"Bu bayramın sonu"nun Hilmi açısından pek iyi geldiği söylenemez. 1921 ortalarından itibaren, bir siyasal partiden çok bir sendika merkezi görünümünde çalışan *TSF*'nin yönettiği grevler peşi peşine başarısızlıkla, bozgunla sonuçlanmaya başlayınca *TSF*'den çok sayıda işçi ayrılmaya başlamış, aynı işyeri işçilerine yönelen rakip "fırkalar" kurulmuş veya kurdurtulmuş, para sıkıntısı had safhaya varmış, "Cepte metelik kalmadı" sözünü sıksık tekrarlayışıyla tanınan Hüseyin Hilmi'nin cebinde ve parti kasasında gerçekten de metelik kalmamış ve *TSF* ile birlikte Hüseyin Hilmi de çökmüştür. Bu çöküşte 1922 ortalarında Anadolu'nun zafere doğru gitmekte olduğunun gözlenmesi, İstanbul'da işgal kuvvetleri arasındaki çelişkilerin azalması ve İngilizlerin maddî desteklerini çekmeleri, Hüseyin Hilmi'nin, bu dönem de önceleri iyi ilişkiler geliştirdiği *Hürriyet ve İtilaf*'çılar ve İstanbul Hükümeti'ne karşı muhalefete geçmesi ve İştirakçı'nın başta sanıldığı gibi kolay satınalınabilecek ve yönlendirilebilecek bir kişi olmadığının, işçi davasına samimiyetle bağlı ve kararlı olduğunun görülmesi rol oynamış olmalıdır.

Hüseyin Hilmi 1923'ün yaz sonlarında, bir gece, Bozdoğan kemerinde tabancayla vurulup öldürüldüğünde, ardında ne partisi, ne de işçiler vardır.

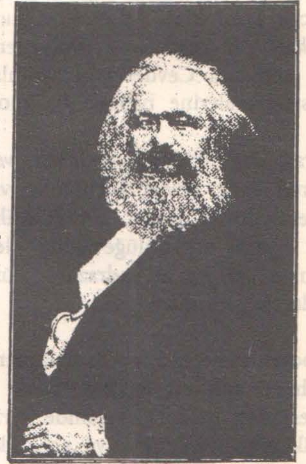
İlginç kişiliği ve hayatıyla, Hüseyin Hilmi, 1923 öncesi dönemde Türkiye'de, kısa sürmüş bir "trade-union"cu hareketin, *II. Enternasyonal*'e bağlanmaya çalışan bir örgütlenmenin işgal İstanbul'u ve Osmanlı mirası koşullarındaki özel temsilcisi sayılabilir. Bir maceraperest olarak adım attığı yolda, adım adım yürürken davasına inançla bağlanmış; belki çok yanlış yapmış ama güçlükler karşısında yılmamış; baskılar karşısında taviz vermeyi değil, zindanı, sürgünü göze alarak savaşmayı yeğlemiş ve yaşadığı hayata ve yoluna uygun bir ölümle ölmüştür.

İşçi hareketine ve sola bıraktığı miras ise, renkli kişiliği, 1 Mayıs nutukları, kırmızı yeleği ve karanfili ve bir de ardında kalan işçilerin dağınıklığıdır.

OYA BAYDAR

اشتراك

journal socialiste
ichtirak

Yukarıda Marx'ın fotoğrafının basılı olduğu bir nüshası görülen İştirak gazetesi, 26 Şubat 1910-9 Ekim 1912 arasındaki yayın yaşamında çeşitli kereler kapatıldı. Gazete bir keresinde de OSF'nin programını yayınlaması yüzünden sıkıyönetim tarafından yasaklandı. Hüseyin Hilmi'nin ve Karesi (Balıkesir) mebusu Abdülaziz Mecdi'nin imzalı yazılarının yanında, gazetede bazı Fransız yazarlardan yapılan çeviriler de yer alıyordu. Hüseyin Hilmi ve çevresi İştirak'ten boşalan yeri, derginin kapalı kaldığı dönemlerde İnsaniyet, Sosyalist ve Medeniyet adlı dergileri çıkararak doldurmaya çalıştı.

Parlamento'daki Müslüman vekiller, iki ateş arasında kalarak, laiklik ve Türkçülük politikalarını savunan *İttihat ve Terakki*'yi mi, yoksa Padişah'ın yolunu mu izleyecekleri konusunda kararsızlığa düştüler. Yeni hükümetin icraatına karşı tepki giderek büyümeye başladı. Yalnızca İslamcı ulema kesimi arasında değil, devlet memurları, eşraf, tarikatlar ve halk arasında da taraftar bulan bu görüşler, Doğu Anadolu'da yeni hükümetçe silah altına alınmak istenen aşiretler düzeni arasında da yaygınlık kazanıyordu. İslamcı muhalif güçler, çok geçmeden İstanbul'da da, önce halk ve ayaktakımı arasında, sonra da eşraf ve zanaatkar kesimi arasında taraftar bulmaya başladı.

Tutucuların karşısındaki kamp ise daha da dağınık bir görünümdeydi. Ahmed Rıza Bey'in görüşlerine yakın olan Abdullah Cevdet, Ahmet Muhtar ve Celal Nuri gibi "Batıcı" grubu temsil edenler, Batı desteğinin zorunlu olduğuna, bu yolda her türlü "laik" önlemin alınması gerektiğine inanıyordular. Çoğunluk ise, Batı kurumlarının seçiminde daha dikkatli ve temkinli olunmasını savunuyordu. Ancak bu çoğunluk da kendi içinde ikiye bölünmüştü. Ne *İttihat ve Terakki*'nin, ne de "Batıcı"ların görüşlerini kabul etmeye yanaşmayanlar, seçimlere katılmamış, ancak kurdukları *Selamet-i Umumiye Klübü* (Genel Kurtuluş Kulübü) ve *Osmanlı Demokrat Fırkası* gibi örgütlerde faaliyetlere başlamış, bu arada *Türkiye* dergisi çevresinde İbrahim Temo ve Abdullah Cevdet gibi aydınlar toplanarak, *İttihat ve Terakki*'yi bir yere kadar desteklemelerine rağmen bu modernleşmeci görüşe yüzlerini dönmüşlerdi.

Siyasi dağınıklıktan ve *İttihat ve Terakki*'nin görünüşteki güçsüzlüğünden faydalanmaya kalkışan Kamil Paşa, devlet aygıtlarına ve kilit noktalara yerleşmiş İttihatçıların ayağını kaydırma operasyonuna girişti. Ancak *İttihat ve Terakki*'nin bir aysberg gibi olduğunu, son derece sıkı bir siyasal örgütlülüğe sahip olduğunu çok geçmeden anladı. Mecliste "güvenoyu" soruşturması açtıran ittihatçılar sadrazamı düşürerek 1909 Şubat'ında kendi adamları Hüseyin Hilmi Paşa'yı sadarete getirdiler.

Modernleşmeciler ve Batıcılardan gelemeyecek olan karşı ihtilal, çok daha sert bir biçimde Vahdetî adlı bir bektaşî tarikat üyesi olan ve *Volkan* gazetesini yöneten İslâmcı bir ulema üyesinden geldi. Çevresinde şeriat yanlısı güçleri büyük bir başarıyla toplayan, İstanbul halkından, işçilerden ve esnaf kesiminden destek bulan Vahdetî *İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti*'ni oluşturdu. Abdülhamid tarafından açık açık desteklenmese de, onun tarafından iyi karşılandığı belli olan Cemiyet -Şehzade Burhaneddin de üye olmuştu- 3 Nisan 1909'da Sultanahmet Meydanı'nda büyük bir miting düzenledi. Talepleri, Padişah'a İslam alemini kurtarmasını sağlayacak yetkilerinin geri verilmesi, şeriatın sağlama bağlanmasıydı. Birkaç gün sonra âni bir ayaklanma başladı. 12 Hazirah'ı 13'e bağlayan gece Birinci Ordu tarafından desteklenen Cemiyet, İstanbul'u ele geçirdi. Ordu ve ulemayla birleşen halk Meclis'i kuşatarak taleplerini ilettiler: *İttihat ve Terakki* mensupları ordudan atılacak, Meclis başkanlığına Ahmed Rıza'nın yerine "dini bütün" biri getirilecekti. Hükümet, olayların boyutunu tahmin edemediğinden müdahalede bulunamadı. Meclis, yetkileri dışında kalan bu konuda karar vermeyi reddedince gerginlik arttı, sokak çatışmaları ve adam öldürmeler başgösterdi. Hükümet istifa etti. Abdülhamid, fırsatı kaçırmayıp isyancıların tüm isteklerini kabul ettiğini bildirdi. Zaten İstanbul'da gücü olmayan *İttihat ve Terakki* üyeleri şehirden kaçtılar. Abdülhamid, fırsattan faydalanarak iktidarını yeniden tesis etmişti. Ahmet Tevfik Paşa sadarete getirilerek bir "denge" çözümü bulundu. *Osmanlı Ahrar Fırkası* ise, *İttihat ve Terakki*'ye karşı yeni rejimi destekledi.

Makedonya'da denetim Üçüncü Ordu'nun ve İttihatçıların elindeydi. *İttihat ve Terakki* tüm ülke azınlıklarına ve halkına cephe oluşturma çağrısında bulundu. Ermenilerin Adana'da bu çağrıya cevap vererek ayaklanmaları üzerine sert bir tedip hareketi başlatıldı. Bastırma sırasında 30 bine yakın kişi öldü (14 Nisan 1909). Üçüncü Ordu komutanı Mahmut Şevket Paşa, subaylardan Mustafa Kemal ve İsmet Bey'in de teşvikiyle sorunun güç kullanarak çözülmesi gerektiği inancındaydı. İstanbul'a telgrafla "düzeni ve asayişi sağlamak" üzere bir "Hareket Ordusu"nun yola çıkarıldığı bildirildi. Abdülhamid bunu kabul etti. Yolda Yeşilköy'de eski kabine üyeleri ve İttihatçı taraftan vekiller tarafından karşılanan Hareket Ordusu ileri gelenleri, onlarla "Meclis-i Umum-i Millî" adı altında bir toplantı yaptılar. Abdülhamid'in tahttan indirilmesi kararı burada gizli olarak alındı.

Abdülhamid'in çıkışında rolü olup olmadığı bilinmemesine karşın, ayaklanmadan istifade ederek meşrutiyet rejimini çöküşünün eşiğine getirmiş olması nedeniyle İttihatçılar tarafından baş sorumlu olarak gösterilmesi kaçınılmazdı. Çok geçmeden Meclis yeniden *İttihat ve Terakki*'nin denetimine girdi. 27 Nisan 1909'daki toplantıdan sonra, Şeyhülislam Mehmed Ziyaeddin Efendi zorlanarak, Padişah'ın tahttan indirilme kararı aldırılmıştı. Bu karar Meclis'te oybirliğiyle alınmış, üstelik Abdülhamid'in İstanbul'da kalması sakıncalı bulunarak Selanik'te ikamete mecbur edilmiştir. Yerine "bağımlı" Padişah V. Mehmed Reşat geçirilmiş, Abdülhamid'in Divanı Harb'de yargılanması yolundaki görüş ise reddedilmişti.

31 Mart ayaklanmasının bastırılmasıyla *İttihat ve Terakki* siyasal ortamı yeniden denetimi altına almış, Cemiyet'in İstanbul'da etkin olan "Fırka" üzerindeki egemenliği daha da yoğunlaşmıştı. İstanbul yavaş yavaş Cemiyet için de siyasal merkez haline gelmeye başlamış, bunun önündeki en önemli engel olan Sultan Abdülhamid tehlikesi ortadan kaldırılmıştı. Ayaklanmanın bastırılmasıyla birlikte Osmanlı tarihinde "meşruti ıslahat" dönemi açılmış oldu.

RESNELİ NİYAZİ (1873-1913)

Meşrutiyat'in ilanı için silahlı adamlarıyla dağa çıkan, *İttihat ve Terakki* yöneticileri arasında siyasal hayata girmemiş az sayıda kişilerden biri olan Ahmed Niyazi Resna'da tanınmış bir ailenin çocuğu olarak doğdu. Önce Manastır Askerî İdedisi'ni, daha sonra da İstanbul'da Harbiye Mektabi'ni bitirdi (1896). Bir yıl sonra orduya girerek, Yunan Savaşı'na katıldı. Savaştan sonra İstanbul'a dönen Niyazi Bey, gösterdiği başarıdan dolayı saray tarafından ödüllendirilmek istendi. Ancak II. Abdülhamid'in verdiği yaverlik nişanını kabul etmedi. Bundan sonra Resne'de Uhri taburunda görev yapan Resneli Niyazi, 1903'ten 1908'e kadar ayaklanan Sırp ve Bulgar çetecilerine karşı savaşan Avcı taburunda başarılar gösterdiği için kolağalığına (yüzbaşılığa) yükseltildi. Bu yıllarda daha sonra yazacağı hatıralarında belirttiği gibi Namık Kemal ve arkadaşlarının görüşlerinden etkilenerek özgürlükçü düşünceleri benimsedi. Kısa bir süre sonra de gizli örgüt olarak etkinlik gösteren *İttihat ve Terakki*'ye girdi. Örgüt içinde yetenekleriyle hemen sivrilen Resneli Niyazi Cemiyet'in Manastır Merkez Komitesi'nda görev aldı.

Saray'ın özgürlük isteklerine karşı çıkması ve baskıyı artırması üzerine Niyazi Bey, Resne'da arkadaşlarıyla gizli bir toplantı yaparak saraya karşı ayaklanmayı tartıştı. Toplantıda 3 Temmuz 1908 ayaklanma günü olarak kararlaştırıldı. O gün garnizondan gerekli silah ve cephaneyi alan Niyazi Bey 200 kadar askerle birlikte dağa çıktı. Dağdan yöneticilara bildiriler göndererek, amaçlarının meşrutiyatin ilanını sağlamak ve Kanun-ı Esasi'yi yürürlüğe sokmak olduğunu ilan atti. Olay bir anda tüm ülkelerde yankılar uyandırdı. Osmanlı Devlati içinde yaşayan diğar milliyatler da aylama destek varmişlardi. Saray bu olay karşısında şaşkındı. Öncelari aylamin küçük bir grup tarafından yapıldığını varsayıp, kolayca bastırılacağı umuldu. Ardından da isyanı bastırmak üzere Şemsi Paşa gönderildi. Fakat paşanın öldürülmesiyla birlikte olaylar değişik bir boyuta sıçradı. Saray iki hafta içinde Makedonya'daki tüm denetimini kaybetti. Sonunda 23 Temmuz 1908'da Meşrutiyet ilan edildi. Niyazi va Enver Beylar "Hürriyet Kahramanı" olarak adlandırıldılar. Bir yıl sonra 31 Mart Ayaklanması'nı bastırmak üzere Hareket Ordusu'na atanarak İstanbul'a giden Niyazi Bey daha sonra tekrar Resna'ya döndü. Bu dönemde doğduğu kentin sorunlarıyla yakından ilgilendi. 1910'da hatıralarını *Hatırat-ı Niyazi* adı altında kitap haline getirdi. 1912'da ise Balkan Savaşı'na katıldıktan sonra döndüğü Avlonya'da Arnavut milliyatçilar tarafından 1913'da öldürüldü.

II. Abdülhamid saltanatının hemen başlarında Rusya ile savaşın arkasından Balkan Sorunu, Girit İsyanı ve Yunan Savaşı'yla karşılaştı. Önce 1881'de Osmanlı Devleti Teselya yüzünden Yunanistan ile anlaşmazlığa düştü. 1885'de Doğu Rumeli'de isyan çıktı. 1896'da Girit İsyanı patlak verdi. 1897'de Osmanlılar Yunanistan'a savaş açtı. 1898'de Girit'i tahliye etmek zorunda kaldı. Bütün bu olaylar yüzünden, Abdülhamid saltanatı boyunca Batı'nın büyük devletleriyle karşı karşıya gelmek zorunda kaldı. Bu yüzden saltanatının ilk yıllarından itibaren kendine göre bir "dengecilik" siyaseti güden Abdülhamid, önce Osmanlı Devleti'ne karşı en büyük tehlikeyi oluşturan İngiltere'nin karşısında öteki Avrupa devletleriyle yakınlaşma sağladı. Böylesi çabalarıyla Osmanlı Devleti'nin parçalanmasını geciktirmeyi umuyordu. Ama sonunda Batılıların taktığı adla "Hasta Adam", Osmanlı Devleti İngiltere ile Rusya arasında paylaşmak için uygun bir zamanın kollandığı iştah kabartıcı ülke olmaktan kurtulamadı. Rusya tüm politikasını bir an önce Osmanlı'yı yutmak ve Akdeniz'de egemenlik kurmak üzerine oturturken, İngiltere zaman zaman "Hasta Adam"dan yana tutum takınıyor, bazen de daha iyi bir parça koparmak için atak yapıyor ama çoğu zaman Rusya'yla karşılıklı bir kollama siyaseti gütmekle yetiniyordu. Abdülhamid'in II. Meşrutiyet'i ilan etmek zorunda kaldığı 1908'de Viyana'da yayınlanan Kikeriki dergisinde çıkan karikatür (altta) Rusya ile İngiltere'nin "Hasta Adam"ı koltuk değnekleriyle yürütmeye çalışmalarını hicvediyor. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra gelen yönetimler de dış politikalarını Batılı emperyalist devletlerle belli bazı dengelerle yürütmeye çalışırlarken, yüzyılın başından beri Almanya Osmanlıların askeri, ekonomik ve siyasi alanlarına nüfuz etmeye başlamıştı. Adım adım siyasi iktidarı eline geçirmeye başlayan İttihat ve Terakki yönetimi de hızla Almanya'nın etkisi altına giriyordu. Balkan Savaşı yenilgisinin ardından bir hükümet darbesiyle iktidarı ele geçiren İttihat ve Terakki önderleri kayıtsız şartsız Alman egemenliği altına girdiler. Osmanlı Devleti'nin dış politikasını tümüyle Almanya'nın dış politikasına bağladılar. Sonuç olarak uzun yıllardır karikatürlerde bile "Hasta Adam" şeklinde çizilen Osmanlı Devleti ölümüne doğru yol ealmaya başlamıştı. 1914'de çıkan I. Dünya Savaşı'nda Almanya'nın safında ve onların çıkarları doğrultusunda yer alarak yenilince "Hasta Adam" Osmanlı Devleti artık ölüm döşeğinden kalkamadı.

İttihat Terakki Rejimi ve Çöküşün Başlangıcı

23 Temmuz 1908'de (10 Temmuz 1324), 1789 Fransız Devrimi'nin "Hürriyet", "Adalet", "Müsavaat" sloganları, Osmanlı Devleti'nin İstanbul, Selanik gibi toplumsal hareketliliğin görece yüksek olduğu büyük merkezlerini inletirken, Osmanlı aydınları gibi Osmanlı işçileri de "Hürriyet'in ilanı"nın nihayet hürriyetin kendisini de getireceğine inanıyorlardı. Temmuz 1908'i izleyen günlerde ve aylarda, Osmanlı toplumu, o zamana kadar benzerini yaşamadığı bir toplumsal hareketlilik ve uyanış dönemine girdi.

Abdülhamid'in kişiliğinde cisimleşen mutlakçı rejimin çerçevesi, 20. yüzyılın ilk yıllarında kapitalizmin dünya ölçüsündeki ve -kendi özelliklerini, zaaflarını ve çarpıklıklarını taşıyarak da olsa- Osmanlı toprakları üzerindeki gelişmesinin etkisiyle zorlanmaya başladı. Doğup gelişmekte olan ticaret burjuvazisinin bir burjuva devrimine öncülük etmekte düşünce ve etkinlik olarak aciz ve yetersiz kaldığı bir durumda, Osmanlı toplumunun burjuva dünyasına eklemlenmesi görevini, devletin modernleşmesini onun bekasının tek yolu olarak gören ve bunu bir genel ilerleme ideolojisi içinde şekillendiren bürokrasi ve daha çok da ordunun aydın kesimleri üstlendi ve bu toplumsal değişme sürecinin vurucu gücü işlevini yerine getirdi.

1908'de yarım yüzyıllık geçmişe sahip *İttihat ve Terakki* gizli cemiyetinin "darbe"si olarak danitelenebilecek II. Meşrutiyet, 19. yüzyıl boyunca girişilen "ıslahat" hareketleri zincirinin hem en köktenci halkası, hem de Osmanlı toplumunun modern burjuva toplumuna doğru ilerleyiş sürecinin ilk önemli adımı oldu.

II. Meşrutiyet'in siyasal akım ve güçleri devletin kurtuluşu ve ülkenin gelişmesini sağlamak için Batı'nın kapitalist gelişmesinin Osmanlı toplumuna aşılanması gereğinde fikir birliğine sahiptiler. Dönemin ve ülkenin o günkü koşulları, böyle bir kapitalistleşmenin Batı emperyalist ülkeleriyle sıkı bağımlılık ilişkileri çerçevesinde gerçekleşebileceği kanısını -belki de zorunluluğunu- doğurmuş, 1910'lardan sonra İttihatçılarla Hürriyet ve İtilafçılar arasındaki sert karşıtlığın özünü, İttihatçıların "devletçi" çizgilerine karşı Hürriyet ve İtilafçıların özel teşebbüs ve ademî merkeziyetçiliklerinden çok, Alman emperyalizmi ile Fransız ve İngiliz emperyalizmi arasındaki tercihler oluşturmuştu.

23 Temmuz 1908'de Hürriyet'in ilanı ile başlayan II. Meşrutiyet'in "hürriyetçiliği", aslında bir şaşkınlık ve kargaşa dönemi olan ilk birkaç aydan sonra ciddi biçimde törpülenmeye başladı. Hürriyet'in ilanını izleyen ilk aylarda patlak verden grevlerin yer yer sert biçimde bastırılması; Ekim 1908'de alelacele çıkarılan ve işçi hareketlerine ciddi sınır ve yasaklar getiren Tatil-i Eşgal Kanunu; 31 Mart (13 Nisan 1909) olaylarından sonra ilan edilen sıkıyönetim ve İttihatçı Nazır Mahmut Şevket Paşa'nın bir suikastte öldürülmesiyle yoğunlaşan kısıtlama ve baskılar, o ana dek iktidarı uzaktan ve Fırka aracılığıyla denetlemeye çalışan *İttihat ve Terakki* Cemiyeti'ni, adım adım devlet aygıtlarının kontrolünü ele geçirmeye yönelterek, bir istibdad rejiminin başına geçirdi. Bir yığın hareketinin sonucu olmayan, doğrudan doğruya *İttihat ve Terakki*'nin militan asker kanadı tarafından gerçekleştirilen ve Meşrutiyet'in yolunu açan "Babıâli Baskını" iki yönlü bir sonuç doğurmuştu. Bizzat *İttihat ve Terakki*'nin iktidara geliş tarzı, Parti içinde askerlerin nüfuzunu artırırken, devleti kontrolü altına alan parti de ordu kurmaylarının İttihatçılaşmasının yolunu açmış oldu. 31 Mart'ta Hareket Ordusu tarafından yok olmaktan kurtarılan *İttihat ve Terakki*, yine ordu tarafından koruma altına alınınca, *İttihat ve Terakki* giderek daha fazla ordu hiyerarşisini kendi yapısında yansıtmaya başladı.

Bunun önemli etkisi partide ve devlette sivil kanadın nüfuzunun durmaksızın gerilemesi, rejimin giderek daha çok militarist bir çehreye bürünmesi oldu. Özellikle bu dönemde gelişen dağınık muhalefetin merkezi konumundaki *Hürriyet ve İtilaf Fırkası*'nı yenilgiye uğrattığı 1912 seçimlerinden sonra 1913-1914 seçimlerinde fiilen *İttihat ve Terakki*'den başka bir partinin bulunmaması, muhalefet yokluğunu tam anlamıyla pekiştirdi ve *İttihat ve Terakki*, yeni doğmuş Osmanlı anayasacılığına kendi yapısını ve sınırlarını dayattı. Ordu tarafından desteklenen ve Enver Paşa, Talat Paşa ve Cemal Paşa adlarıyla simgelenen tek parti iktidarı, basını sansür etti ve siyasi hareketlere tanınan özgürlük alanını hatırı sayılır ölçüde kısıtladı.

Bununla birlikte 1908 ve 1913 arasındaki beş yıllık dönem, Osmanlı Devleti'nde modern düşünce akımlarının, örgütlenmelerin, siyasal fikirlerin büyük bir hızla yayıldığı, ilk kitlesel işçi mücadrelelerinin ve örgütllenmelerinin göründüğü, işçi hareketinin toplumsal mücadele sahnesinde kendi başına yeralmaya başladığı ve sosyalist hareketin işçi hareketine doğru yolaldığı bir dönem de oldu.

Ancak, *İttihat ve Terakki* iktidarının Osmanlı Devleti'nin geleceği ve Anadolu'nun tarihi açısından asıl tayin edici etkisi, Alman emperyalizminin bir aleti haline gelerek dünyanın emperyalistlerarası yeniden paylaşımına taraf olması ve sonunda I. Dünya Savaşı'na girilmesi ve Devlet'in Anadolu toprakları ortasında bir avuç kalana kadar dağılması sürecine damgasını vurmuş olmasıydı.

Alman Emperyalizmi, *İttihat ve Terakki* Militarizmi ve Dünya Savaşı

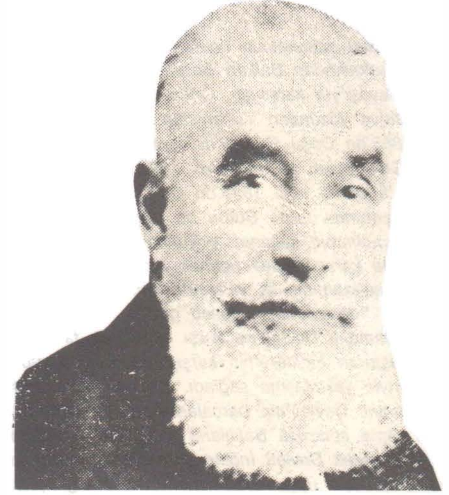
Bütün 19. yüzyıl boyunca ekonomik değişimin uluslararası ilişkiler üzerinde belirleyici bir etkisi oldu. Yüzyılın başında İngiltere dünya ticaretini denetimi altında tutuyor olmasını büyük ölçüde Sanayi Devrimi'ne ilk uğrayan ülke olmasına borçluydu. Ancak, Sanayi Devrimi İngiltere ile sınırlı kalmadı, Belçika ve Fransa'nın ardından Almanya da Sanayi Devrimi'nin etkileri altında biçimlenmeye başladı ve 1870'e gelindiğinde Almanya Fransa'yı nüfus ve sanayi ürünleri üretimi bakımından yakaladı. 1914'e gelindiğindeyse Almanya artık Fransa'yı büyük bir hızla geride bırakmış bulunuyordu. 1900'lere doğru dünyada sömürgelerin büyük devletler arasındaki paylaşımı tamamlanmıştı. Ancak sanayinin eşitsiz gelişimi, devletler arasındaki güç ve hakimiyet ilişkilerini derinden sarsıyordu. 1914'de I. Dünya Savaşı'na doğru, Fransa İngiltere'den sonra sıralamada ikinci olan konumunu yitirerek büyük devletler arasında sonuncu duruma düşmüş, Almanya son sıralardaki yerinden hızla yukarı doğru tırmanarak İngiltere'nin dünya egemenliğini doğrudan doğruya tehdit etmeye başlamıştı, ve Osmanlı Devleti'nin egemenliği altındaki topraklar bu iki büyük emperyalist devlet arasındaki hakimiyet mücadelesinin başlıca ilgi merkezlerinden birini oluşturuyordu.

Almanya'nın henüz öteki büyük devletler karşısında kendisini yeterince güçlü hissetmediği, ancak gelecekteki genişlemesinin temellerini attığı dönemde Bismarck'ın güttüğü *Realpolitik* askeri maceralardan kaçınmayı ve açık bir hakimiyet mücadelesine girmekten uzak durmayı esas alıyordu ama, Bismarck da hiç bir zaman Doğu'ya açılmak bakımından Osmanlı Devleti'nin sunabileceği imkanları gözden uzak tutmuş değildi. 1900'lü yıllar "demir şansölye"nin bu ihtiyatlı politikasından, saldırgan *Drang Nach Osten* (Doğuya Doğru) politikasına geçişi zorunlu kıldı. I. Dünya Savaşı öncesinde İngiltere Fransa ve Almanya arasında sömürgeler üzerinde hakimiyet mücadelesi, batıda İngiltere ve Fransa, doğuda Rusya tarafından sıkıştırılmış olan, sömürge topraklarına siyasal nüfuzunu yaymakta gecikmiş ve donanması rakiplerininkinden daha güçlü olmayan Almanya için Balkanlar yolu ve İstanbul köprüsü üzerinden Asya pazarlarına ulaşmayı istemek kadar doğal birşey olamazdı. Almanya'nın Kuzey Denizi'nden Hint Okyanusu'na kadar açılan bir deniz egemenliğinin dayanağı olarak Berlin-Boğaz-Bağdat (3B) yolu kurma projesine karşı İngiltere'nin Kahire-Kalküta hattı ve Rusya'nın Akdeniz'e doğru Boğazlar'dan ulaşma çabalarının Osmanlı topraklarını emperyalistlererası çatışma ve rekabetin arenası haline getirmiş olması kaçınılmazdı.

Emperyalizm ve Militarizm

Bağdat Demiryolu, Alman emperyalizminin Osmanlı topraklarına doğru yaptığı ilk büyük çaplı iktisadi hamleydi ama, bu yalnızca bir iktisadi hamle olarak da kalmamıştı. Alman siyasal ve askeri nüfuzu bütün öteki emperyalist devletlerinkinden çok daha güçlü olarak Osmanlı Devletini kuşatabildi. İngiltere, Fransa ve Rusya'nın kendi emellerini gerçekleştirebilmek bakımından Osmanlı Devleti'nin parçalanmasına ihtiyaçları vardı. Almanya ise, Berlin'den Bağdat'a kadar uzanabilen bir alanı bütünüyle denetimi altında tutabilmek için tersine Osmanlı Devleti'nin bütünlüğünü korumasını gözetiyordu ve bu doğrultuda maliyesi ve ekonomisinin yanısıra Osmanlı ordusu üzerinde de geniş bir denetim kurmayı başarmıştı. Bunun pratik sonuçlarından biri, Osmanlı ordusunun bütünüyle Prusya askerî anlayışına göre yeniden düzenlenmesi ve ordunun silah alımlarının Alman silah sanayinin pazar ihtiyaçlarını tatmin doğrultusunda düzenlenmesi idiyse, bir başkası da Alman militarizmi zihniyetiyle yetiştirilmeye başlanılan Osmanlı erkân-ı harbiyesiydi. Bu eğitimin ürünleri olan İttihatçı subayların genel dünya görüşleri de, siyasal zihniyetleri de ordunun toplumsal hayat üzerindeki hakimiyeti ve seçkinlerin iktidarı ekseni üzerinde biçimlendi. Sonuçta *İttihat ve Terakki Partisi* 1908 Devrimi ile iktidara geldiğinde, Alman emperyalist politikasının peşine takılmak için özel olarak satın alınmasına gerek kalmayacak kadar Alman militarizmi ruhuyla yetişmiş ve Almanya'nın devletin biricik dostu olduğuna yürekten inanan bir askeri ve siyasi önderlik, toplumun bütün genç ve üretken nüfusunu Alman savaş makinasının mühimmatı olarak emperyalistlerarası paylaşımın alanına sürmeyi göze alabildi.

Bu paylaşıma katılmanın inandırıcılığının sağlanabilmesi için gereken, doğrudan doğruya Almanya'nın yayılma stratejilerine göre belirlenmiş bir pantürkizm ideolojisi Alman üniversitelerinden hareketle Osmanlı devlet ricali ve genç subaylarına aktarılmaya girişildi. Almanların dünyaya, İttihatçıların da Asya'ya hakim olacakları hayalleriyle gelişen Alman emperyalizmi ve İttihatçı militarizmi dostluğu Osmanlı Devleti'ni I. Dünya Savaşı'na doğru koşturmaya başladı.

REFİK NEVZAD (1847-1952)

Uzun yıllar Paris'te yaşayan, kendine özgü sosyalizm anlayışı etrafında bir grup oluşturan Dr. Refik Nevzad Askerî Tıbbıye'de okurken II. Abdülhamid yönetimine karşı biraraya gelen öğrencileri örgütleyerek siyasal yaşama başladı. 1894'te *İttihat ve Terakki* adına bir örgüt kuran öğrencilerin temsilcisi olarak Paris'e gitti. Burada Ahmet Rıza ile ilişki kurdu. Bir süre sonra Paris'e yerleşen Refik Nevzad, II. Meşrutiyet'in ilan edilmesinden sonra gelişen toplumsal süreç içinde *İttihat ve Terakki*'ye karşı muhalefet etmeye başladı. Paris'te bulunduğu süre içinde Fransız sosyalistlerinden etkilenen Refik Nevzad, daha sonra Hüseyin Hilmi ile ilişki kurarak *Osmanlı Sosyalist Fırkası*'nın Paris şubesi sayılabilecek bir örgüt oluşturdu. Bu grupta Fuad Nevzat, Avni Kemal, Memil Zeki ve Kadri Hoca gibi isimler vardı. Örgütlenmenin bütün işlerini Paris'te kendi evinde yürüten Dr.Refik Nevzad, 1910'da İzmir'den Meclis-i Mebusan'a aday olduysa da, kazanamadı. Bir yıl sonra Paris'te *Beşeriyet* adlı bir gazete çıkardı. Bütün yazılarını kendisinin elle yazdığı ve litografla bastığı bu gazete altı sayı çıktı, daha sonra da ülkeye sokulması yasaklandı.

Paris'te yaşadığı süre içinde özellikle *II. Enternasyonal*'in yöneticileriyle yakın ilişkiler kuran Refik Nevzad, Jean Jaurès ve Emile Vandervelde gibi önde gelen sosyalist kişilerle dostluk kurdu. 1911'de Paris'te İtalyanların Trablusgarp'a saldırısını protesto eden bir mitingte yapmış olduğu konuşmada olayı kınayarak, milliyetçi düşünceleri savundu. Aslında Refik Nevzad bu anlamda sosyalist düşüncelerini, Türk milliyetçiliği ile birleştirmek isteyen bir ideolojiye sahipti. Bu görüşlerini daha sonra da savunmuş ve çeşitli yerlerde dile getirmiştir. Nitekim, 1935'te Paris'ten *Yeni Adam* dergisine göndermiş olduğu bir mektupta "Kanım Türk kanıyla yoğrulmuş vücudum Türk kanıyla beslenmiş, dimağım Türk hukukun müdafaasıyla harbetmiş bir adamımdır. Eroğlu er, Türkoğlu Türküm, Halis Türküm. Hayatımın nihayetine kadar Türk kalacağım..." demektedir. Mütareke döneminde de yeniden *Türkiye Sosyalist Fırkası* adıyla örgütlenen Hüseyin Hilmi'nin partisiyle ilişki kuran Dr.Refik Nevzad, 1919 seçimlerinde İstanbul'dan milletvekili adayı göaterilmiş ama yine kazanamamıştır. *Türkiye Sosyalist Fırkası*'nın kapanmasından sonra *Aydınlık* çevresiyle ilişki kuran ve dergide yazı da yazan Refik Nevzad, Paris'te yaşadığı süre içinde sosyalist çevrelerle ilişkisini kesmedi. Cumhuriyet'in ilanından sonra kendi deyimiyle "gaye-i emeli" oluştuğu için "tarikî siyasette istirahat etmek" düşüncesiyle Fransızca ve Türkçe tiyatro oyunları yazdı. Bu arada bazı kaynaklarda Dr.Refik Nevzad'ın II. Dünya Savaşı'ndan sonra bazı uluslararası konferanslarda Türk sosyalistlerini temsil ettiği öne sürülmektedir.

1950'den eonra Türkiye'ye dönen, ancak döner dönmez *İleri Jön Türkler* kuruluşuyla ilgili olduğu gerekçesiyle yargılanıp, beraat eden Dr.Refik Nevzad kısa bir süre sonra 1952'de öldü.

Afrika ve Avrupa Topraklarının Elden Çıkışı: Trablusgarp ve Balkan Savaşları

Gazeteci Hasan Fehmi'nin cenaze töreni (üstte). 1886'da doğan Hasan Fehmi (altta) Mülkiye Mektebi'nde eğitim gördükten sonra II. Abdülhamid'in baskıcı yönetimi sırasında Paris'e kaçmış, oradan Mısır'a geçtikten sonra oradaki İttihat ve Terakkicilerle birlikte II. Abdülhamid rejimine karşı mücadeleye başlamıştı. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra İstanbul'a döndü ve Serbestî gazetesinde başyazarlığa başladı. 31 Mart Olayları'nın bastırılmasından sonra İttihat Terakki'yle ordu arasında alttan alta süregiden çatışma süreci içinde giderek yaygınlaşan muhalefetin sindirilmesi İttihat Terakki'nin aslî politikası olmuştu. Hasan Fehmi öncülüğünü yaptığı ve daha sonra "Matbuat Mitingi" olarak bilinen İttihat ve Terakki karşıtı gösterinin hemen öncesinde Galata Köprüsü üzerinde öldürüldüğünde, Cemiyet ile ordu arasındaki gerginlik de giderek tırmanmaktaydı. İttihat ve Terakki mali alanda reformlar yapılması gereğini sık sık dile getiriyor ve daha Meşrutiyet'in ilan edildiği günlerden beri halkı mali ıslahat konusunda eğitiyordu. Hüseyin Hilmi Paşa kabinesinde Maliye Nazırı olarak görev alan Mehmet Cavit Bey, vergi sisteminde yaptığı yeniliklerin yanısıra ithal mallarının gümrük vergilerini yükselterek devlet gelirlerini artırmayı başarmıştı ama bütçe açığını tam anlamıyla kapatamamıştı. Bunun temel nedeni ordunun hâlâ siyasal hayata egemen olması ve ordu giderlerinin kısılması bir yana daha da artırılmasını savunmasıydı.

1902'den itibaren Üçlü İttifak anlaşmalarına, yani İngiltere'nin "Kuzey Afrika'nın bazı bölgelerini hegemonya alanı olarak talep etmemesine" yaslanan İtalya, Libya'daki nüfuzunu giderek artırmaya başlamış ve 1907'de Banco di Roma Trablusgarp'a yerleşmişti bile. Osmanlı-Alman ittifakı ufukta daha belirgin bir biçimde görünmeye başladığında, Osmanlı Devleti'ni paylaşma projeleri daha etkin bir biçimde gündeme getirilmeye başlamıştı. Balkan Paktı oluşturma çabaları başlatılırken, 1911'de iktidara gelen yeni İtalyan hükümeti, "Banco di Roma'nın çıkarlarının korunmasına yakınlığı ile" tanınmıştı. Aynı yılın sonlarına doğru bunalım tırmanışa geçirildi. İngiltere ve Fransa onaylarını bildirirlerken, Rusya, İtalyanların Balkanlar'a müdahale etmemesi şartıyla istediklerini yapmalarına ses çıkarmayacağını bildirirken Üçlü İttifak ülkeleri, bunalım sona erene kadar Osmanlılara kredi açmayı durduracaklarını belirttiler. Aslında Almanya ve Avusturya'nın müttefiki olan İtalya'nın böylece İngiltere ve Fransa cephesi tarafından desteklenmesi, gelecekte İtalya'nın yer alacağı safı ve emperyalist ülkelerin, Osmanlı Devleti topraklarını paylaşma politikalarında ne kadar "tutarlı" ve "anlaşılır" bir politika güttüklerini gösteriyordu.

Osmanlı-İtalyan savaşının ilk bir yılı tek yönlü bir işgal olarak sürdü. Sahil şeridi kolaylıkla işgal edildi. Ancak bir yıl kadar sonra, gizli olarak bölgeye gönderilebilen İttihatçı subaylar sayesinde belli bir direniş hareketi örgütlenebildi. Savaşın sürüncemeye girmesi özellikle sosyalistlerin savaş eleştirilerini görülmedik ölçüde yoğunlaştırmaları yüzünden İtalyan hükümetini başka maceralara atılmaya zorladı. İtalyanlar Beyrut'u bombaladıkları gibi Ege adalarından birkaçını da işgal ettiler. Ancak, Babıâli'nin direncinin kırılması için Balkan cephesinin açılması gerekecekti.

Balkan Savaşı

Jön Türkler'in giriştikleri "reformlar" ve "ittifak arayışları" görüldüğü kadarıyla Osmanlı Devleti'inin gücünü artırmamıştı; İtalyan Savaşı'nın yolaçtığı sıkıntılı ortamda, Balkan ülkeleri de Türkleri Avrupa'dan atmak için sabırsızlanıyordu. Daha da önemlisi, Osmanlı Devleti'nin Boğazlar'ı kapatma stratejisine karar vermesi 1905 Devrimi sonrası Rusya'nın çıkarlarıyla çatışıyordu. Olası bir İtalyan saldırısına karşı Osmanlı Devleti'nin bir gece aniden Boğazlar'ı kapatma kararı alması, ticaret gemilerini geçiremeyen Rusya'yı 1912'de neredeyse iktisadi bir krizin eşiğine getirmişti. Rusya'nın Türkiye politikası yavaş yavaş yeni bir biçim kazanmaya başlamıştı. Ukrayna'nın o dönemde büyük bir kapitalist teknolojik devrime sahne olması Çarlığın dikkatini Balkanlar'dan alım satım yolu olan Boğazlar'a çevirmesine yol açıyordu. Ruslar, büyük devletlerden herhangi birinin işe karışmasını engellemek umuduyla Boğazlar'ın kontrolününün tümünün "gerektiği gibi ve güvenlik içinde yapılması" koşuluyla Türklere bırakılmasını kabul ettiler. Almanya'nın Balkanlar üzerine yönelen tehdidinin yarattığı korku ile harekete geçen İzvolskiy ve Çarıkov, sorunu çözmek yolunda girişimlerini başarıya ulaştıramadılar. Rusya'nın Balkanlar'daki varlığı Devrim sonrasında önemli ölçüde gerilemiş, ticari misyon ve bankalarının sayısı hatırı sayılır ölçüde azalmıştı. Balkan ülkeleriyle yaptığı anlaşmalar, Rus diplomatik çevreleri tarafından öncelikle savunma amaçlı olarak telakki ediliyordular.

Balkan Savaşı'nın nedenleri arasında ilk sırada geleni, Bulgaristan'ın, ve belki diğer Balkan ülkelerinin öncülüğünde, Avusturya'nın yıkılmasından umutların kesilmesinden sonra Türkleri Avrupa topraklarından söküp atmanın bir strateji olarak seçilmesi geliyordu. Öncelikle Osmanlılarla Libya üzerinde çatışma halinde bulunan İtalya ve Üçlü İttifak'ın diğer ülkeleri böyle bir ittifakın çıkarlarını paylaşmaktaydılar ve özellikle Türklerin Avrupa topraklarından çıkarılmasından sonra doğacak küçük ulus-devletler üzerinde hegemonya kurma çabalarına. uzun vadeli planlar aracılığıyla daha şimdiden başlamışlardı. Daha önceki Balkan savaşlarından farklı olarak Rusların bu savaşın çıkışında aktif bir rol oynamadıkları söylenebilir. Sırplar da, benzeri motiflerden hareketle, Arnavutluk üzerinden Adriyatik Denizi'ne ulaşacakları umuduyla harbe katıldılar. Yunanistan ise, Bulgarlar tarafından önceden angaje edilmiş olan İstanbul'u fethetme gibi milliyetçi gayelerle savaşa katılmıştı. Kısacası hedefler ve nedenler arasında somut bir birlik olmadan bu üç ülke yıkımın eşiğindeki Osmanlı Devleti'ne karşı ittifak oluşturarak savaşa girdiler. Ancak Bulgarlar Ayastefanos anlaşmasından bu yana Makedonya'ya kendilerinin, bir savaşla tescil edilmesi gereken bir malı olarak bakıyordu. Sırplar için ise, ne Bulgar ne de Sırp kökenli olmayan bu bölge halklarına herkes tarafından benimsenecek uydurma bir ad takılması gerekmişti: "Makedon Slavları". Bölge ele geçirildikten sonra, bu terimi kullanmaya gerek kalmamış, tüm Makedonya halkının Sırp olduğu iddia edilmişti.

Balkan İttifakı'nın Almanya ve Avusturya'ya karşı olmaktan çok Osmanlı Devleti'ne karşı olduğunu herkes biliyordu. Böyle bir saldırıyı önleyecek güçlerden İngiltere, Fransa ve Rusya aralarında görüşmeye, "hasta adam"ın böyle bir sona layık olup olmadığını, Balkan Antantı'nın işgallerine hangi noktaya kadar izin verilebileceğini tartışmaya başladılar. Fransa ve Rusya arasındaki görüşmeler, Fransız ağır sanayisinin temsilcisi olan Başbakan Poincaré için önemli konular artık Osmanlı topraklarından çok, Sanayi Devrimi sayesinde yabancı teknolojiye fazlaca ihtiyaç duyan Güney Rusya'nın demiryolları, sanayi ve maden kompleksleri ve

Bir İç Savaş Örgütlenmesi Olarak İttihat ve Terakki Cemiyeti

Yakın zaman Türkiye tarihinde üç uzun iç savaş dönemi saptamak mümkün görünüyor. Birincisinin sonuç tarihi kesindir; 1826'da Vaka-i Hayriye olarak adlandırılan yeniçeriliğin ortadan kaldırıldığı tarihi, aynı zamanda, 1806'dan beri devam eden bir iç savaşın sonu olarak görmek gerekiyor. 1986'nın ise, bir başka ve uzun iç savaş döneminin sonu olduğu ileri sürülebilir; bu tarih, hükmedenlerin hükümlerinin kesintisiz olduğu bilincine ariştikleri bir zaman noktasıdır. Bu üçüncü iç savaş döneminin başlangıcını 1906 olarak almak uygundur.

Bu iki iç savaş dönemi arasında kalan bir ikinci iç savaş peryodu var; tamamlanma tarihini 1923 yerine 1926 olarak saptamanın inandırıcı gerekçeleri bulunabiliyor. 1926 İzmir ve Ankara İstiklal Mahkemeleri hükümlerinin infaz edildiği bir tarih noktasıdır. 1926 İstiklal Mahkemeleri infazları ile *İttihat ve Terakki* örgütünün ayakta kalan ve hüküm dinlemedikleri varsayılan militan, fedai ve teorisyenlerinin yaşamlarına son veriliyor. Bu son, aynı zamanda *İttihat ve Terakki*'nin bir örgüt olarak da sonudur. Başlangıcını ya da gerçek doğumunu, pek çok gözlemci ve araştırıcı 1906 olarak gösteriyor: 1906-1926 arasını yakın zaman Türkiyesi'nin en verimli iç savaşlarından birisi olarak ele almanın ve historiografideki peryodizasyon sorununu buna göre düzeltmenin doğru olacağını düşünüyorum.

1889'da Askeri Tıbbiye Mektebi'nde dört, bazı kaynaklara göre beş, öğrenci tarafından kuruluyor. *Cumhuriyet Halk Fırkası, Demokrat Parti* ve *Türkiye İşçi Partisi*'ne benzemeyerek, *Türkiye Halk Kurtuluş Partisi* ve *Partiya Karkeran Kürdistan* türünden gençler ve yüksek öğrenim kurumu öğrencileri tarafından kurulmuş hareketler kümesine giriyor. İlk üçünün kurucu kadroları son derece yaşlı görünüyorlar. *İttihat ve Terakki*, çeşitli isim ve yönetim değişikliklerinden sonra Kasım 1918'de kendisini feshediyor.

Ancak etkinliği sürüyor ve belki de en etkin olduğu dönem başlıyor: Anadolu Direnişi'nin İttihatçı kadrolar tarafından başlatıldığından ve örgütlendiğinden hiç kuşku duymuyorum. Kemalizm'in aşkın düşünürü Doğan Avcıoğlu'nun "Kurtuluş Savaşı'nın başladığı günlerde idare ve Ordu, İttihatçı memur ve komutanlardan pek fazla temizlenebilmiş değildir" sözleri, bunun kanıtlarından birisini getiriyor. Avcıoğlu, Kurtuluş Harekati'nin bilimsel niteliğini araştırırken de şunları ekliyor: "Genç İttihatçı subay ve memurlar, uzun yıllardır burjuva demokratik devrimin mücadalesi içindedirler. Kurtuluş Savaşı, İttihatçı örgütlerce örgütleniyor."

Kurtuluş Savaşı'nın başında, dışardan görülen yalnızca İttihatçılıktır. İçarda ve dışarda, İttihatçı düşmanlığı ile Bolşevizm karşıtlığı bir ve aynı kabul ediliyor. 11 Mart 1919 tarihli *New York Times* Gazetesi'nde çıkan haber bunu açıklıkla ortaya koyuyor: "Türk milliyetçiliğinin tamamen ortadan kalkmakta olduğu şu günlerde şurada burada dağınık halde bulunan *İttihat ve Terakki* komitacılarının tek umudu Bolşevizmin ülkeye yayılmasıdır." Kurtuluş Savaşı'nda Türk ulusculuğunu *İttihat ve Terakki* temsil ediyor ve götürüyor.

Türk Kurtuluş Savaşı Batı'ya yönelik çarpık ve tek-halklı yazılmıştır. Bunun düzeltilmesi gerekiyor. Bu çarpıklık *İttihat ve Terakki* tarihinin yazımını da etkisi altına alıyor; ya tümüyle raddadiliyor ve reddadilmediği yerlerde da *İttihat ve Terakki* tarihi da Batı'ya doğru çarpık ve tek-uluslu anlatılıyor.

Kurtuluş Savaşı'nın önde gelen yöneticilerinden ve *İttihat ve Terakki*'nin aktif üyesi, dindar-uluscu general Kazım Karabekir bunu çok doğru ve acı bir biçimde dile getiriyor: "İzmir işgalinde oradaki bazı ümera ve zabitlerimizin mukavemet etmemeleri ve hiç olmazsa çekilmemeleri tarihi bir lekedir. Ne asker na de halk, değil mukavemet, bir tevekkül ile teslim oluyorlar." Gerçek bu yöndeyken Kemalist historiografi, Batı'ya doğru çarpık tarihi süsleyebilmek için Batı'da direniş ve kahraman yaratmaya özen gösteriyorlar. İlk kurşun olarak gösterilen Hasan Tahsin, bir *İttihat ve Terakki* karşıtı olmasının yanında, Anadolu direnişine karşı ve işgalcilerle uzlaşmayı savunan *Hukuk-u Beşer* Gazetesi'nin başyazırıdır. Çarpıklık ayrı, Anadolu Direnişi'nde ilk kurşun, 19 Aralık 1918 tarihinde, Dörtyol'da atılıyor.

Kurtuluş Savaşı'nda direnişi başlatanların ve ilk kurşunları sıkanların İttihatçı ve özellikle *İttihat ve Terakki*'nin panislamist-pantürkist gizli ihtilal örgütü *Teşkilat-ı Mahsusa* üyeleri olduğundan kuşku duymuyorum. Nitekim Kurtuluş Savaşı'nın iç düzenlemesi sırasında ilk destek ve güvenlik, İttihatçı Kazım Karabekir'in yönetimindeki Erzurum Kolordusu'ndan gelirken, Batı'da da *Teşkilat-ı Mahsusa* içinden yetişmiş Çerkes Ethem liderliğindeki gerilla birlikleri etkili oldular.

Profesör Tarık Zafer Tunaya'nın Çerkes Ethem'i, Kurtuluş Savaşı'na silahla muhalefet edenler arasında göstermesi ham bir talihsizliktir ve hem de Profesör Tunaya'nın yerüstüne çıkardığı ve sağladığı çok değerli bilgi ve bulgulara karşın, Kemalist tarih çerçevesinin dışına çıkamamasının işaretidir. Çerkes Ethem ile Kemal Paşa-kuvvetleri arasındaki provokasyonla başlıyan ayrılık, *İttihat ve Terakki* içinde bir iç çarpışma olarak ele alınmalıdır; 1926'ya kadar davam eden süreçin başı oluyor ve kaba çizgileriyle Fransız Devrimi'ndaki Jakoben-Jironden çatışmasını hatırlatıyor. *İttihat ve Terakki*, 1906'dan başlayan asıl çıkışında bir Türkiye "jakobenizmi" nitelendirmesini hak edebilecek bir çizgi ve renklilik gösteriyor. Kurtuluş Savaşı ise hızla, radikalizmini yitirmiş, yaşlanmış İttihatçılarla, bir devrimci yükseliş dalgasının etkisiyle *İttihat ve Terakki*'ye üye olmakla birlikte hiç bir zaman "İttihatçılaşamayan" Kemal Bey, İsmet Bey türünden gayri memnunlar ve Fevzi Paşa türünden direniş karşıtlarının yönetimine geçiyor.

İttihatçılar, sığ ve eklektik, aynı zamanda gelişen gerçekliğe uyumlu, teorik programların şiddetli uygulayıcılarıdırlar, programları sınırlıdır. Ancak eylemlerine sınır tanımıyorlar. Kurtuluş Savaşı'nın direnişin yönetimini eline alan önder kadroları ise eylemlilikte sınırı ve mücadele edilen kuvvetlerle uzlaşmayı ilke sayıyorlar. İkisi arasında bir iç çatışma kaçınılmaz oluyor.

Kurtuluş Savaşı tarihine, 1920 sonbaharı ile 1926 yaz ayları arasındaki zamana, bir başka açıdan, *İttihat ve Terakki*'nin iki kanadının iç savaşı ve sonunda Kemalist fraksiyonun galip gelmesinin açılımı olarak da bakmak mümkündür. Kemal Paşa ve çevresi, har galişmayi, İttihatçı militanları ve fedaileri, kazanma veya ezme politikasının bir parçası olarak kullanmıştır. Şeyh Sait İsyanı sonucunda hep otonomcu olmuş, *İttihat ve Terakki* içinde yükselmiş, Âyan Başkanlığı'na seçilmiş, Şeyh Abdülkadir'in de idam edilmesini, bir hukuk yanlışlığı olarak ela almanın yerine ünlü bir İttihatçı fedaiden kurtulma saymak gerekiyor.

Bir ulusun ya da bir partinin oluşumunda, nesnel koşulların yanında, iki öznel gerek bulunuyor: Şiddet ve şehit. Şiddet ve şehit, ulusların veya partilerin formasyonunda zaman zaman nesnel koşullardaki eksiklikleri kapatma işlavini da üstleniyor; şiddet uygulamayan, kendisine şiddet uygulanmayan ve şehiti bulunmayan ulus ve partinin istisna oldukları sanıyorum.

Sultan Hamid'in, daha sonra adı *İttihat ve Terakki Cemiyeti*'ne çevrilan bu örgütün kuruluşunu önceden haber aldığını gösteren işaretler var. Önce ciddiye almıyor ve daha sonra ortadan kaldırmaya çalışıyor. *İttihat ve Terakki*'nin biçimlenmasinde Hamid, ya da Hamidizm, en etkin dinamiklerden birisi oluyor; Sultan Hamid'e, *İttihat ve Terakki Cemiyeti*'nin alter ego'su demenin çok yerinde olduğunu düşünüyorum.

İttihat ve Terakki, Sultan Hamid'in politikasının, ideolojisinin, baskı ve rüşvetlerinden çevrelediği çok dar bir kanalda yüzerek hayatta kalmaya çalışıyor, bu ince kanalda yüzerek katılaşıyor. Belki da Hamidizm, İttihatçılara, programatik ve ideolojik açıdan hiç bir kanal bırakmadığı için, İttihatçılık, jakoben, disiplinli ve şiddete tutkun ilk büyük siyasal örgütlenmeye dönüşüyor.

Sultan, *İttihat ve Terakki*'nin önemini hissettikten sonra iki ünlü politikayı, havuç ve sopa politikasını, büyük bir ustalık va soğukkanlılıkla uyguluyor. Muhaliflerine rüşvet vermede hiç bir egemenin Hamid'in rahatlığı ve cömertliğine ulaşabildiğini düşünemiyorum. Bunlar, emeklemekte olan bu örgütün yıkımında cezalandırmalardan daha etkili çıkıyor.

23 Ocak 1913'de tabancalarını beline takan Enver Paşa yanında bir kaç İttihat Terakki fedaisiyle birlikte beyaz atına binerek Babıâli'ye yöneldiğinde, meraklıların da katılımıyla büyüyen kalabalık, Ömer Naci'nin parmaklıklar önünde (üstte) şu haykırışlarıyla sarsıldı: "Muhterem Osmanlılar! Asker kardeşlerim! Yaşasın Millet! Yaşasın İttihat ve Terakki!" Saray Başkâtibi Ali Fuat Türkgeldi hatıralarında kafilenin Babıâli'ye yaklaşışını şöyle anlatıyor: "Dışardan bir gürültü işitildi. Sadrazama 'Bugün miting mi var? Ellerinde bayraklarla bir çok adam Babıâli'ye doğru

İttihatçı kahramanlardan Resneli Niyazi, anılarında, Mizancı Murad'ın Hamid'in rüşvetine kanarak mücadeleyi bırakmasının genç militanlar üzerinde ne büyük ve yıkıcı etki yaptığını uzun uzun anlatıyor. *İttihat ve Terakki* öncesinde bir üniversite öğretim üyesi ve aydın olarak büyük ün kazanmış Murad'ın mücadele saflarını bırakması gerçek bir yıkım oluyor; ancak tek değildir. Örgütün ilk kurucu dörtlüden Kürt kökenli ikisi Abdullah Cevdet ile İshak Sükuti de umulmadık bir anda mücadeleden uzaklaşarak Sultan'ın önerdiği diplomatik görevleri kabul ediyorlar.

"Cenevre'deki *Jön Türkler*'in tam manasıyle bir kongre kurduklarını, toplantılarını gizli yapmış olmalarına rağmen öğrenmiş bulunuyorum. Hafiyelerim bana on yedi isim verdiler." Bu sözleri, Hamid'in yayınlanmış anılarından aktardım; "Ser Hafiye" Celalettin Paşa denilmesine karşın herkesin bildiği ve açıkta dolaşarak diplomatik görevler dağıtan havuççularının yanında hapisleri ve sürgünleri hiç bir zaman ihmal etmiyor. Hamid'in ajan ve zaptiyeleri, İttihatçı hücrelerini bulup çökertmeyi bir uzmanlık alanı haline getiriyor; çeşitli kaynaklar, "Hüseyin Avni Paşa" ve "Süleyman Paşa" hücrelerinin çökertilmelerine önem veriyorlar. Gizli örgütte hücreler numara ile adlandırılırken bazıları da, daha önceki döneminin ilericilerinin adlarını alıyor; Şıpka Kahramanı Süleyman Paşa ile Sultan Aziz'i düşüren darbede önemli rol oynayan Hüseyin Avni Paşa'nın adları İttihatçı hücrelerine geçiyor.

Hücreler çökertilince sürgünler ve işkenceler başlıyor; Sovyet araştırmacılarının su yüzüne çıkardığı Rusya arşivlerindeki bilgilere göre, sadece iki yılda, İstanbul'da 260 subay ve 2560 medrese öğrencisi başkent

geliyor' diye sordum. Yok öyle şey diyerek elindeki telgrafı okumaya devam etti. İnsanlar parmaklıkları aşıyordu. Sadrazam kapıların kapatılması emrini verdi. Dışardaki büyük sofada şangır şungur camlar kırılıyor, silahlar atılıyordu. Odacılar gelip Harbiye Nazırı Nazım Paşa'nın vurulduğunu haber verdiler." Bu olaylardan sonra bakanların toplanmakta olduğu salona atı üzerinde giren Enver Paşa Sadrazam Kamil Paşa'ya istifasını yazdırarak İttihat ve Terakki'nin mutlak iktidarına giden yolu açan darbeyi başarıyla sona erdirdi.

dışına sürülüyor ve Yıldız Sarayı mahzenlerinde 32 Harbiye öğrencisi işkencede ölüyor. Bütün bunlar İttihatçıların efsaneleşmesinde önemli rol oynuyorlar. 27 Ağustos 1897 günü Kabataş İskelesi'nden kalkan Şeref Vapuru ile 78 Harbiyeli, Mühendis Mektebi öğrencisi ile doktor ve topçu subayının Trablusgarp'a sürülmesi gerçek bir efsane kabul ediliyor. Vapurun adı daha sonra *İttihat ve Terakki Cemiyeti*'nin merkezinin bulunduğu sokağa, şimdiki Cumhuriyet Gazetesi'nin bulunduğu yere, veriliyor ve zamanla "Şeref" adıyla İttihatçılık özdeş sayılıyor.

Bu kadar değil; bu devrimcilere, siyasal konjüntürün de oyun oynadığı bir dönem geliyor. Cemiyet'in ilk on yılı dolarken, Ermeni katliamları nedeniyle Avrupa tam bir görüş değiştirerek büyük umut bağladığı ve desteklediği bu gecikmiş Aydınlanmacı Despot'u, "Kızıl Sultan" olarak niteleyip aleyhine dönerken, ülke içinde Hamid'in prestijinde büyük sıçrama görülüyor. Yunan Savaşı'nda Türk Orduları'nın kazandığı başarılar ve Alman İmparatoru'nun Türkiye'ye gelerek İslâm'ın sahipliğini üstlenmesi, 19. yüzyıl dolarken Sultan Hamid'e büyük güç ve itibar getiriyor. Bu konjonktürde devrimci olmak zorlaşıyor ve Hamid'in havuç ve sopa politikası için çok daha elverişli bir ortam ortaya çıkıyor.

Ülkeden kaçanlarla sürgünden kaçanlar çeşitli Avrupa kentlerine dağılıyorlar. *İttihat ve Terakki*'nin ikinci ve sonuç alışı doğuşuna kadar, 20. yüzyılın başında, İttihatçı mücadele kongreler toplamak, ayrılmak ve birleşmek ve dergi çıkarmak ekseninde Avrupa'ya kayıyor.

Ülke içinde ise bir efsane doğmaya başlıyor. *İttihat ve Terakki*'nin kalemde hırçın eylemde çekingen adamı Hüseyin Cahit Yalçın, doğan efsaneyi, Kemal Paşa'nın ölümünden sonra, şöyle dile getirdi: *"İttihat ve Terakki adeta bir nevi tarikat, bir mezhep ve iman halinde yaşadı. İttihat ve Terakki'ye ilk girmiş olanlar ona imanlarını ve ideallerini hiçbir zaman kaybetmediler"* Gerçekten de öyle oldu: 1926'dan sonra bile, "İttihatçılık" mensuplarında, tekel sahibi bir masonun insanlık değerlerine ya da büyük bir kapitalist olmuş bir samurayın onuruna bağlılığı ölçüsünde kendisini yaşattı ve sürdürdü.

YENİ OSMANLILAR VE GENÇ TÜRKLER

Hiç bir hareket ve bu arada ilerici bir hareket tarihsiz ve tabansız olamaz; *İttihat ve Terakki* hareketinin öntarihi var. *İttihat ve Terakki Hareketi'ni Genç Osmanlılar*'ın devamı saymakta hiç bir sakınca görmüyorum. Daha da spesifik olunduğunda *İttihat ve Terakki Hareketi*, Mithat Paşa Hareketi'nin devamıdır. Bütün hareket, aslında, Mithat Paşa tarafından hazırlatılan ve Sultan Hamid'e tahta çıkmanın bir koşulu olarak sunulan ilk Anayasa'nın yeniden yürürlüğe konma mücadelesidir. İttihatçılık, Hamid'in yürürlükten kaldırdığı ilk Anayasa'yı yeniden yürütme mücadelesinden doğuyor ve sonunda çıkış amacını çok aşıyor.

Bilimde ve politikada devrimler, çıkış amaçlarını aşarak gerçekleşiyorlar. Bir aşkınlığı temsil ettiği için de, özellikle politikada, daha sonra bir restorasyon ve geri çekilme arayışı içine giriyorlar.

Bu açıdan bakıldığında İttihatçılığı, Mithat Paşa Hareketi'nin aşılması ve Kemal Paşa Hareketi'ni de, İttihatçılığın restorasyonu olarak ele almak gerekiyor.

Burada yakın zaman Türkiye ilerleme tarihinin peryodizasyon sorunlarına girmek istemiyorum; Mithat Paşa Hareketi'ni Tanzimat ile *Jön Türk* Dönemleri arasında bir geçiş aralığı saymakla yetiniyorum. Mithat Paşa Hareketi'ni de çıkaran *Genç Osmanlılar* ise Geniş Tanzimat dönemi içine giriyor.

Bir devamlılık var; ancak her devamlılık aynı zamanda ayrılık noktaları ve ögeleri içeriyor. *Genç Osmanlılar* adından *Genç Türkler* ya da Genç Türkiye adına geçiş büyük bir ayrılığı içeriyor. Tanzimat'ın ve *Genç Osmanlı Hareketi*'nin temel ideolojisi Osmanlılık'tır ve çeşitli "anasırı", bugünkü sözcükle halkları ve ulusları Osmanlılık temelinde birleştirmek, Tanzimat'a ve *Genç Osmanlılara* damgasını vuruyor.

İlginç olabilir; çeşitli isimleri denedikten sonra *İttihat ve Terakki* adıyla tarihe geçen bu hareket, 1889'da, ikisi Kürt, Arapkirli Abdullah Cevdet ile Diyarbakırlı İshak Sükuti, biri Arnavut kökenli İbrahim Temo ve birisi Çerkes Mehmet Bey tarafından kurulurken de kendisine *İttihad-ı Osmani Cemiyeti* adını almayı uygun buluyor. Ancak burada duramıyor ve Osmanlı Birliği düşüncesini bırakarak, panislâmist ve pantürkist bir ideolojiye yöneliyor.

Her ikisinde de devleti korumak esastır. Fakat Tanzimat'ta Osmanlı Devleti'ni Avrupa coğrafyasında korumak temel olarak görünürken, İttihatçılık açıkça yazılı olmamakla birlikte Osmanlı Devleti'nin coğrafyasını, bir tepsi örneği, bir yerden alıp bir başka yere oturma hülyası görülüyor. İttihatçılık, Osmanlı Devleti'ni, daha doğru bir deyişle ve İttihatçılıkla artık telaffuz edilmeye başlanan biçimiyle, Türk Devleti'ni, kaynak topraklara ve doğuya doğru kaydırma politikası olarak gerçekleşiyor.

İttihad-ı Anasır'ı bırakıp panislâmist ve pantürkist bir ideolojiye bürünmek, bu tepsi türünden cüretli coğrafya kaydırma politikasının bir sonucu oluyor. Ancak bu sırada ve bu kaydırma işleminde, pantürkizm ve panislamizm kolaştırıcı mekanizmalar olarak görülürken, güçlük olarak, Kürtler ve Ermeniler çıkıyorlar. Dolayısıyla Kürtler ve Ermeniler, hem Hamid'in ve hem de İttihatçıların temel sorunlarından birisi olarak ortaya çıkıyor; Kemal Paşa dönemine devrediliyor.

Tanzimat, üç paşaya dayanıyor; Reşit, Âli ve Fuat Paşalar, yenilikçiliğe üst düzey bürokratları olarak ve tepeden başlıyorlar. *Jön Türklerde* de üç paşa ön plana çıkıyor; ancak bunların sonradan geldikleri yerler başlangıçları konusunda yanılgıya yol açmamalıdır. Enver ve Cemal, birer genç yüzbaşı iken yenilik ve siyaset mücadelesine başlıyorlar; Talat ise *Osmanlı Hürriyet Cemiyeti*'nin kurduğu zaman -asıl *İttihat ve Terakki*'nin kuruluşu oluyor- en alt düzeyde bir posta memurudur. Tanzimat'ın yüksek bürokratlarının hareketi olmasına karşılık, *İttihat ve Terakki*, genç ve alt rütbede sivil-asker aydının çıkışı olarak başlıyor.

Tanzimat'ın ikinci dönemi, *Genç Osmanlılar*, büyük bir aydınlanma hareketi olarak ortaya çıkıyorlar ve yine üç isim sayılabiliyor: Kemal Bey, Ziya Paşa ve Şinasi Efendi. Bunlar yakın zamanın ilk üç büyük aydınlanmacısıdırlar; kendi ikballerinin ötesinde sınıfsal bir iktidar düşüncesine hep yabancı kalıyorlar.

Tanzimat, bütün dinsel iddialarına karşın, pek çok alanda daha laik davranıyor; gazetelerine *Tasvir-i Efkar* veya *İbret* türünden laik isimler veriyor. İttihatçıların en önemli yayınları, *Osmanlı* bir kenara konulacak olursa, *Şura-ı Ümmet, Meşveret* ve *İçtihat* türünden tümüyle İslamik ve Kuran renkli isimlere sahip oluyor.

İttihatçıların üç büyük yazıcısı ya da püblisisti, Ahmet Rıza, Abdullah Cevdet ve Ziya Gökalp sayılabilir. Viyanalı bir anne ile "İngiliz" Ali Bey'in oğlu Ahmet Rıza, Sultan'ın baş hafiyesi ve pazarlıkçısı Celalettin Paşa'nın rüşvetlerine direnerek prestijini artırıyor; ancak pozitivizm mektebine bağlı olması ve şiddet kullanımına karşıtlığı ile *İttihat ve Terakki*'nin kendi formasyonunun oluşumunu geciktiriyor. İslâm'ın danışma geleneğinden hareketle *Meşveret* dergisini çıkarıyor ve parlamenter bir merkezi devlet düşüncesini aşamıyor. Türkiye aydın hareketinde en büyük zigzagları temsil eden Arapkirli Abdullah Cevdet, Osmanlı birliğinden başlayarak daha sonra, Türkiye'de ırkları arındırmak için başka ülkelerden erkek ithal etmeyi bile savunabiliyor. Ünlü ve yine İslamik renkli *İçtihat* dergisini çıkaran Cevdet, Türkiye devrimci politikasında İngilizci eğilimleri temsil ediyor.

Belki de en büyük katkısı Diyarbakırlı Ziya Bey'i ortaya çıkarmasıdır. Ziya Gökalp *İttihat ve Terakki*'nin geç kalmış bir teorisyoni oluyor ve Cumhuriyet dönemine Türkçülüğün yazıcısı ve babası olarak intikal ediyor. Aslında büyük bir ülkücü ve son derece namuslu kişiliğiyle *İttihat ve Terakki*'nin son kuşakları üzerinde pek çok olumlu etki sahibi oluyor.

Tanzimat ve *Genç Osmanlılar*, bir eğilim olarak, İngiliz siyasetine yatkın görünüyor ve davranıyorlar. Osmanlılığın selameti için İngiliz politikasını izlemek bir kurtuluş sayılıyor. *İttihat ve Terakki*'nin başlangıcını da, aynı netlikte olmasa bile, böyle bir kanalda düşünmek mümkündür; Sultan Hamid'in temkinli Almancılığı karşısında görünüşte Hamid karşıtı güçlü bir hareketin İngilizci olmasını beklemek gerekiyor. Almanlar da böyle düşünüyorlar ve 1908 Devrimi'nden hemen sonra, İlber Ortaylı'nın monografisinden anlaşıldığına göre, "Berlin Kabinesi Genç Türk Hareketi'ni ilk anda İngiliz etkisinde bir olay olarak" değerlendiriyor. Daha sonra yanıldığını anlıyor; sonunda Alman siyasetini izleyen Hamid'in tahtına malolan Hareket Ordusu'nun finansmanının Avusturya ve Alman kaynaklarınca yapıldığı ciddiyetle ileri sürülebilir.

İttihat ve Terakki'nin yıllar içinde gelişimi, katılışması kadar, İngiliz siyasetinden Alman yanlılığına dönüşü olarak da gerçekleşiyor. Ancak *İttihat ve Terakki* türünden çok büyük ve son çözümlemede hiç bir zaman homojen olmayan bir örgütlenme içinde İngilizci eğilimler de kendilerine bir yer bulmakta güçlük çekmiyorlar. Çok kaba olarak hareketin asker kolunun Alman yanlısı ve aynı dozda olmamakla birlikte sivil yanının ise İngilizci olduğu söylenebilir; Birinci Savaş'ta Almanya'nın da yenilmesiyle İngiliz siyasetini önemseyen Mustafa kemal Paşa'nın 1926'da astırdığı İttihatçıların Maliye Nazırı Mehmet Cavit, İttihatçı hareket içinde en ünlü İngiliz yanlısı politikacı olarak hatırlanıyor.

Hareket'in gelişimi, İngiliz yanlılığından Alman siyasetine doğru virajlı bir yol alırken, masonik bağlantılarda, *Genç Osmanlılar* ile *Genç Türkler* aynı çizgide ancak zaman içinde hızlanarak yürüdüler.

İlk kurucular, üniversite öğrencileri, mücadele içinde büyürken, bir bölümü Sultan'la uzlaştı, bir bölümü sürüldü, bir bölümü ezildi ve yok oldu; hareket, Eylül 1906'da Selanik'te *Osmanlı Hürriyet Cemiyeti* olarak yeniden doğdu. Artık kurucular, büyük çoğunluğu asker olarak yüzbaşı rütbesine veya üçü de sivil olarak genç memurluğa yetişmiş bulunuyorlardı. Ancak hepsi masondu.

"*İttihat ve Terakki Cemiyeti* her tarafta yoğun bir faaliyete geçerek, üye adedini çoğaltmak için Tahlif Heyetleri'ni fazlalaştırmak zorunda kaldı." Tahlif Heyetleri, yeni üyelerinin yemin işlerini üzerlerine alıyor ve o günleri yaşayan bu kaynak şöyle devam ediyor: "Üye kaydında yapılan yemin törenleri de adeta, Mason Locaları'na girenlerin geçirdikleri merasim gibi heyecanlı oluyordu. Bu and içme töreninin masonlarınkinden farklı yönü, masada Kur'an'dan başka bir de silahın bulunmasıydı" Yalnızca yemin törenleri nedeniyle değil, yurt içi ve yurt dışı haberleşmede mason locaları ile Cemiyet arasında bir yakınlık bulunuyor. Mason localarının gizli ve enternasyonalist ağına bir devrimci gizlilik ve silah ekleniyor.

İttihatçılar ölçüsünde olmasa da *Genç Osmanlılarda* da masonik bağlantı güçlü görünüyor; Mithat Paşa Hareketi'nin Aziz'in yerine tahta çıkardığı, ancak akıl dengesinin yerinde olmaması nedeniyle indirilerek yerine Hamid'in geçirildiği Sultan Murad'ın çok önde gelen bir mason olduğu biliniyor. Bu dönemde en ihtilalci komitelerden birisini kuran Scalleri de büyük bir masondur. Genç Osmanlı aydınlanmasında önde gelenlerin önemli bir bölümü mason localarının üyeleri durumundalar.

Ancak bu durumu, bugünün masonluk değerlendirmelerine bakarak, ters bir çizgi olarak ele almamak gerekir; mason locaları, *İttihat ve Terakki* hareketine burjuva rengi vermenin en sağlam dayanaklarından birisidir. Masonik hareket, manüfaktür aşaması kapitalizmin bütün ideoloji ve değerlerini taşıyan bir çıkışa sahiptir; çalışmaya, emek değerinin karşılığını almaya önem veren, dinsel tutuculuğa ve şovenizme karşı bir ahlakı temsil ediyor. Çok uluslu ve çok dinli bir toplumda çeşitli sınıfları ve ulusları bir devlet çatısı altında tutmaya çalışan, daha sonraki yıllarda Nemlizada ve Avundukzade türünden son Osmanlı zengini burjuva aileleri tarafından finanse edilen bir hareketin masonlukla bütünleşmesi normal görünüyor.

HAMİD-KÜTLE-HALKLAR

Mithat Paşa, bir köprüdür. Ayrıca *İttihat ve Terakki*'nin kendi şehitleri ortaya çıkıncaya kadar en büyük şehitidir.

Genç Osmanlılarda bir hareket olarak iktidar hırsı bulunmuyor. *İttihat ve Terakki*, Türkiye tarihine gelmiş en büyük iktidar hırsını temsil ediyor. Mithat, bu açıdan da ortadadır; gayri müslim Osmanlı burjuvazisinin çıkarlarını ve dünya görüşünü temsil ediyor. Bugünkü Bulgaristan'ın yaptıkları yansız ele alınabilse, Bulgar tarihinin en önde gelen düzenleyicilerinden birisi sayılabilir; iktidarının yetişebildiği yerlerde Hıristiyan Osmanlı tebaasının aşağılanması Mithat ile sona eriyor ve her yerde, Hıristiyan burjuvazinin de söz sahibi olabileceği bir şartlı iktidar kurmaya özen gösteriyor.

Mithat'ın Murad'la birlikte iktidarı alması, Orta Çağ saray darbesiyle renklerinin yanında özellikle öğrenci kütlesini politik olarak kullanmanın da örneklerinden birisi olarak ortaya çıkıyor. Mithat, daha sonra gelecek İttihatçı kadrolara saray darbesi dışında iktidara yürümenin ipuçlarını da sağlıyor.

Mithat'ta iktidar hırsı yoktur. *Genç Osmanlıların* aydınlanmacı muhalefet saplantıları ile İttihatçıların iktidar tutkusu arasında orta bir yerdedir. İktidarı alıyor; ancak tutmak için bir çaba göstermiyor ve iktidarla hep alay ediyor. Bunu hayatı ile ödüyor. Kendisinden sonra doğacak hareket için şiddet ve şehit kanallarını açıyor.

Buraya kadarı anlaşılır görülüyor; ancak tam bu noktada anlaşılması ilk bakışta zor bir durumla karşılaşılıyor. Mithat öğrenci gösterileriyle Sultan Aziz'i indirerek yeni bir anayasanın ilanını sağlıyor. Ancak bu amaçla tahta çıkarılan Murad'ın dengesizliği nedeniyle halledil-iyor ve kendisinden anayasayı ve meşruti rejimi ilan edeceği vaadi alınan Hamid tahta çıkartılıyor. Hamid, ilk planda vaadini yerine getirmekle birlikte Türk-Rus Savaşı'nın zorluklarını gerekçe göstererek meşrutiyet rejimini askıya alıyor ve zaman içinde de Mithat'ın boğulmasını sağlıyor. Bu kez üç genç subay, Niyazi, Enver, Eyüp Sabri, birlikleriyle birlikte Makedonya dağlarına çıkarak Sultan Hamid'i tehdit ediyorlar ve tekrar anayasanın yürürlüğe konmasını gerçekleştiriyorlar.

Fakat Sultan'ı halletmiyorlar. Genç Türk İhtilali, yıllardır muhalefet yapar göründüğü ve Mihat Paşa'nın katili olarak bilinen Sultan Hamid'i yerinde tutuyor. Bu, birinci noktadır. İkincisi, Profesör Sina Akşin, 31 Mart Vakası denilen gerici ayaklanamının *İttihat ve Terakki*'nin rakipleri tarafından ve Sultan Hamid'i tahttan indirmek amacıyla yapıldığı görüşlerine katılıyor; en azından, Sultan Hamid'in elindeki bütün imkanlarla, 31 Mart gerici asker ayaklanmamasını bastırmak için sokak savaşı yaparak İstanbul'a giren gönüllü Hareket Ordusu'na karşı silah kullanılmasını sağlamaya çalıştığı kesinlikle bilinmiyor. Üçüncü nokta, Sultan Hamid'i tahttan indirme kararını, tarihçilerin anlaşılır nedenlerle üstünü örtmeye çalıştıkları ve bir kurucu meclis gibi çalışan, Ayastefanos'ta Nisan 1909 tarihinde toplanan Meclis-i Milli alıyor. Aynı Meclis-i Milli, Şehzade Reşat'ı, gönüllü Hareket Ordusu'nun İstanbul'a girişini İstanbul'un ikinci fethi sayarak ve Reşat ismini Mehmed'e çevirdikten sonra, Beşinci Mehmed adıyla sultan seçiyor. Dördüncü nokta şudur: Sultan Hamid, kendi yatağında ölüyor ve büyük bir cenaze töreniyle gömülüyor. İttihatçı lider Talat Paşa, Sakıt Sultan Hamid'in cenazesine katılıyor ve bir görgü tanığının yazdığına göre de, "Sultan Mahmud türbesinin köşesini dönerken dayanamamış, sağ elini yüzüne kapayarak hıçkıra hıçkıra" ağlıyor. Bütün bunlar İttihatçılarla Sultan Hamid ilişkisinin somutu ile soyutunun bir birinden çok farklı olduğunu ortaya koyuyor.

Soyut ve bilimsel olan şudur: Hamidizm ile İttihatçı program arasında, özünde, bir ayrılık bulunmuyor. Sultan Hamid, modern bir prens ve despot bir aydınlanmacıdır; Türkiye eğitimindeki önemli ve ileriye dönük başlangıçların çok büyüğünün altında Hamid'in imzası bulunuyor. Merkezî yönetimi pekiştirme yönünde hareket ediyor ve bunun için İslâmcı ve Türkçü ideolojileri iç içe kullanıyor. Devletin ağırlık noktasını Doğu'ya taşıma düşüncesi Hamid'de de var; bunun için önce Kürtleri, dış tehlike Rusya'ya ve Rusya'nın içerdeki bir dayanağı olduklarına inandığı Ermenilere karşı kullanmak istiyor. Daha sonra Doğu bölgelerini Ermenilerden temizlemek ve Kürtleri bir yanıyla şeyhler kanalıyla İslamik ideolojiyle ve bunun yetmediği zamanlarda da türkifikasyona tabi tutarak merkezi devlete bağlama stratejisinin temelleri de Hamid tarafından atılıyor. Alman yanlısı bir dış politika izliyor; ancak hiç bir zaman ve hiç bir yanlılıkta

Kurmay okullarda, 19. yüzyılın sonunda uygulanmaya başlanmış, Prusya tarzı eğitim görmüş genç subayların Makedonya'daki komitacıların ve çetelerin faaliyetlerine karşı en sık yöneltti̇kleri eleştiri, yönetimin "idare-i maslahatçılığı"ydı. Bu yüzden Makedonya'ya tayin edilir edilmez, daha etkili önlemler almaya çalışıyorlardı. Öldürülen çeteciler, Osmanlı geleneği uyarınca resimde görüldüğü gibi teşhir ediliyordu. Ancak, İttihatçıların komitacılarla ilişkisi saf bir husumetten çok daha karmaşık boyutlar içeriyordu. Kendilerini yoketmekle görevli hissettikleri bu insanların milliyetçi ideolojilerini ve mücadele

İttihat ve Terakki'nin yoğunluğunu tutmuyor.

Bu kadar yaklaşık iki programın karşıtlığına dayalı bir muhalefet oluşturmak zor görünüyor; İttihatçı hareketin en zor sorunu burada düğümleniyor. İttihatçıların zaman içinde daha disiplinli bir örgüt olmaları ve şiddeti eylemliliklerinin temeli haline getirmelerinde bu zorluğun çok önemli bir payı olduğunu düşünüyorum.

İttihatçı hareket, aslında elli-altmış fedainin eylem planları olarak gelişiyor. Bu nedenle Profesör Tunaya'nın kağıt üzerindeki *İttihat ve Terakki* ile gerçekteki *İttihat*

tarzlarını takdir etmeden edemiyorlardı. Kâzım Karabekir Makedonyalı komitacıların İttihat ve Terakki üzerinde kalıcı bir iz bırakacak etkilerini anılarında şöyle anlatır: "23 Nisan'da bazı komitacıların trenle sürgüne gönderileceğini işittik. Ve birkaç arkadaşla istasyona gittik. 41 Bulgarla 4 Rum ikişer ikişer bileklerinden kelepçeli olarak trenlere bindirildi. Tren hareket eder etmez hep bir ağızdan Bulgarca haykırıştılar: Yaşasın bizim Bulgar milletimiz! Tren gözden kayboluncaya kadar haykırıştılar, el ve mendil salladılar. Arkadaşlara dedim: "İşte millî mefkûre! Bu varlığı gösterdiği gün milletimiz de kurtulmuştur."

ve Terakki arasındaki farka dikkati çekmesi son derece yerinde görünüyor. Hareket, bütün ülke ve topluma yayılan çok geniş bir kütle örgütlenmesiyle bundan da gizli vurucu bir time dayanıyor. Bu vurucu güce, daha sonra, artık İslâm halklarının yaşadıkları topraklarda ihtilaller düzenlemek için kurulan *Teşkilât-ı Mahsusa* da ekleniyor. Gizli, disiplinli, üyelerinin çoğunun birbirini tanımadığı ve ancak her yerde birbirini hissettiği bir militan kadro, *İttihat ve Terakki* olarak hareket ediyor.

İttihatçılık, esasında, Hamidizmi, daha hızlı uygulama yolunu temsil ediyor. Hızlılık ise, bu koşullarda, ancak şiddetle gerçekleştirilebiliyor.

İttihatçılık eylemde şiddeti ve programda sığlığı anlatıyor. Sığlıkta ise kütlesellik belirleyici bir yere sahiptir; her yenilik hareketinin başında kütlesellik daima tutuculuğu ve radikalizmden uzaklaşmayı da beraberinde getiriyor. Hiç bir kütleselliği olmayan Tanzimat'a göre *Jön Türk* hareketi oldukça ve her alanda daha geri bir bakışı yansıtıyor. İttihatçılık, Tanzimat'tan daha tutucu bir programa sahip olmasının yanında ve bununla birlikte, Tanzimat'ı kötülemeyi de politikasının temellerinden birisi haline getiriyor. Nitekim Meşrutiyet Dönemi tarihçisi Abdurrahman Şeref, bu dönemde, "Tanzimatçılara karşı sataşma ve taş atma kapısı açılmış" olmasından yakınıyor. İttihatçılık, Tanzimat'a ve hatta ikinci Tanzimat dönemi sayılan *Genç Osmanlılara* göre, çok daha fazla "yerel" ya da "millî" bir renk taşıyor.

Burada bu "millî" sözcüğünün açılması gerekiyor. Gerek Sultan Hamid'i ve gerekse İttihatçı politikacıları en çok meşgul eden iki sorun Ermeniler ve Kürtlerden kaynaklanıyor. Sovyet araştırmacıları, İttihatçıların Makedonya'da mirî ve vakıf topralarını yoksul köylüye ve Doğu'da da Ermenilerden Kürt feodellerinin gaspettikleri toprakların Ermeni köylülerine iade edilmesini açıkça vaad ettiklerini kaydediyorlar. Ahmet Bedevi Kuran, anı-tarih kitabında, bazı eylemler için gerekli silah ve mühimmatı Ermeni devrimci derneklerinden tedarik etmek için anlaştıklarını kaydediyor. Ermeni milliyetçi hareketinin örgütü *Taşnaksiyun*, *İttihat ve Terakki* ya da *Jön Türkler*'in pek çok kongresinde örgüt olarak bulunuyor. Aynı örgüt Hareket Ordusu'nun İstanbul'a girişi sırasında oluşturulan birleşik cephe içinde de yer alıyor.

İttihat ve Terakki Cemiyeti, bir süre için, Kürtlerle kaynaşmış görünüyor ve Ermenileri yanında tutmamaya büyük özen gösteriyor. Ancak *İtihat ve Terakki*'nin şiddeti kullanma ve bazı örgüt politikalarının oluşturulmasında Ermeni Hareketi'nden önemli ölçüde yararlandığını düşünüyorum.

Kürtlerin konumu ve Ermeni hareketliliği, *İttihat ve Terakki*'ye hem bazı yöntemleri getiriyor ve hem de uygulamalarındaki zigzagları açıklamaya yardımcı bir rol oynuyor. 1906'da yeniden ve asıl kuruluşunda hem Kürtler ve hem de Ermeniler, *İttihat ve Terakki*'ye büyük umutlar bağlıyorlar ve bu umutları, 1908 Devrimi ile daha da artıyor. Fakat Devrim'den hemen sonra, Sovyet araştırmacı Lazarev'e göre, Devrim'den hiç bir iz kalmıyor. Bunu, *Jön Türkler*'in dayandıkları burjuvazinin zayıflığına bağlayan Profesör Lazarev, bir de şunları yazıyor: "Ulusal politika alanında, İttihatçılar, Abdülhamid'in gerçek mirascısı olduklarını gösterdiler ve ondan merkezileştirici ve asimilasyoncu eğilimleri devraldılar." Gerçekten de Kürtler ve Ermeniler Hamid karşıtlığı ve *Jön Türk* yandaşlığıyla yağmurdan kaçarken doluya yakalandılar. İttihatçılar, ulusal alanda, Hamid çizgisini daha cüretle ve şiddetle uygulamaya koydular.

Bu işin bir yanı; ancak diğer yanında, *İttihat ve Terakki*, Ermeni örgüt ve hareketliliğinden çok büyük ölçüde etkilenmiş görünüyor. *İttihat ve Terakki*'nin kurulduğu, battığı ve yeniden canlandığı tarih kesiti, Türkiye'de pek çok Ermeni örgütünün kurulmasına da sahne oluyor.

Türkiye'de ilk anayasa, Ermeni "milleti" tarafından geliştiriliyor ve "Ermeni Ulusal Anayasası" olarak Sultan tarafından bir fermanla kabul ve ilan ediliyor. Anayasa ile Ermeni ulusculuğunda önemli ilerlemeler kaydediliyor. Kısa bir zaman sonra da çeşitli devrimci Ermeni örgütleri birbirini izliyor. 1881'de Erzurum'da kurulan *Vatan Koruyucuları Cemiyeti*, 1890'da resmen *Hınçak Devrimci Partisi* adını alan ve Rusya'daki *Narodnaya Volya* hareketinden esinlenen örgüt, daha sonra ortaya çıkan ve bütün Ermeni örgütlerini bir çatı, "federasyon" altında toplayan *Taşnaksiyun* -merkezi Trabzon'dur- *Jön Türkleri* yakından ilgilendiriyor.

Bu örgütler, isyanlarla, diğer şiddet içeren eylemleri bir arada gerçekleştiriyor. Zeytun, Sasun isyanları, Kumkapı ve Babıâli yürüyüşleri, Osmanlı Bankası'nın işgali, hep 1890'ların ortasında gerçekleştiriliyor. İttihatçılar, kuruluş dönemlerinde politik şiddeti Ermenilerden görüyorlar ve hem taklit etmeye çalışıyorlar ve hem de Ermeni hareketleri ile ittifak yollarını arıyorlar.

İttihatçılar, Ermenilerle mesafeli bir işbirliği politikası izlerken, Kürtlerle kaynaşma yollarını buluyorlar. Kürt hareketliliği, *İttihat ve Terakki* bayrağı altında çok büyük canlanma gösteriyor. Doğu'da *İttihat ve Terakki*'nin kitleselliği Kürtlerle gerçekleştiriliyor; Sovyet kaynakları, Muş ve Bitlis'teki *İttihat ve Terakki* klüplerinin aslında Kürt klüpleri olduklarını ve çok geliştikleri için bir süre sonra kapatıldıklarını kaydediyordu.

İlk kurucu ve Kürt kökenli Abdullah Cevdet ve İshak Sükuti'nin hareketten kopmasına karşılık, Fransız araştırmacı Kutschera'nın görüşüne göre, yeni Kürt liderleri "tüm başkaldırıların sonuçsuz kaldığını anlayarak" *İttihat ve Terakki* kanalıyla Kürt kitlesine gitmeye karar veriyorlar. Gerçekten de *Jön Türk* Devrimi'nden sonra Kürt dernekleri ve yayınlarında patlama yaşanıyor.

İttihat ve Terakki ile Kürt hareketinin kaynaşmasına en iyi örnek Şeyh Abdülkadir'in durumudur. Bir ara Abdülhamid'in gözdesi olduktan sonra isyanı örgütleyen Şeyh Ubeydullah'ın oğlu olan ve babasıyla birlikte Osmanlı kuvvetlerine karşı savaşan Abdülkadir daha sonra bir *İttihat ve Terakki* fedaisi oluyor ve Meşrutiyet Devrimi'nden sonra ise Âyan Başkanlığı'na getiriliyor.

İttahat ve Terakki'nin "halklar cephesinde" en büyük iki sorun olan Kürt ve Ermeni hareketliliği, *Jön Türk* hareketinde pekçok zigzagın da temel nedeni olabiliyor. *Jön Türk* yönetimi, kısa bir zaman içinde, açılmasına önayak olduğu Kürt yayın ve derneklerini kapatıyor ve devrimci Ermeni örgütleriyle işbirliği yollarını aradıktan sonra acılar ve ölümlerle dolu büyük Ermeni tehcirini gerçekleştirebiliyor.

Bütün bunlar bir yandan, programının sığ olmasından ve ikincisi, hareket alanının sınırlılığından kaynaklanıyor. *İttihat ve Terakki*'nin programının sığlığı, yaşamının sürekli bir arınma olarak gelişmesine de yol açıyor.

SÜREKLİ ARINMA

Bir kaynak, *Jön Türk* Devrimi'nden hemen önce Üçüncü Ordu'da *İttihat ve Terakki* üyesi olmayan bir subayı bulmanın güç olduğunu belirtiyor. Bu, asker olmayan aydınlar için de geçerlidir. Dönemin aydınlarının çoğu kısa veya uzun süre İttihatçılık yapamadan edemiyorlar.

Mustafa Suphi, Mustafa Kemal, Mizancı Murat, Prens Sabahattin, Miralay Sadık; bu ünlü İttihatçı karşıtlarının hepsinin bir ittihatçı dönemleri var. Önde gelen İttihatçı Dr. Nazım'ın bir mektubundan anlaşıldığına göre Mustafa Suphi, *İttihat ve Terakki*'den bakanlık istiyor ve verilmeyince de keskin bir muhalif oluyor. Ünlü İttihatçı aydın Murat, daha sonra tam bir İttihatçı karşıtı oluyor ve 31 Mart Ayaklanması bastırılınca hücreye atılıyor. Prens Sabahattin, *İttihat ve Terakki*'yi İngiliz çizgisine çekmede başarılı olamayınca ve Miralay Sadık'la birlikte en azgın ve en geri siyasal hareketlerden birisini örgütlüyor.

Bütün bunlar *İttihat ve Terakki*'nin sığ bir programla derin bir arınmayı birlikte yaşadığını gösteriyor. Bu arınma sürecinin belli bir noktasında *İttihat ve Terakki*, bir gayri memnun eski mensubunun, Mustafa Kemal'in işaretiyle inen darbelerin sonucunda her türlü varlığını sona erdiriyor.

YALÇIN KÜÇÜK

teknoloji talebiydi. Kayzer Wilhelm bile, Balkanlar'dan Osmanlı'ya karşı açılacak savaşın kaderinin "tarihin doğal gelişimini" açık edeceğini, bölgede kimin yaşama hakkına sahip olacağını göstereceğini söylüyordu: "Şark meselesi ateş ve kanla çözümlenmelidir; ama bizim için en elverişli bir anda..." Üçlü İttifak üyeleri de Osmanlı Devleti'nin karşılaştığı bu yeni savaş tehlikesi karşısında pasif kalmışlar, hatta, Trablusgarp Savaşı sırasında Osmanlıları köşeye kıstırmış bulunan İtalya diplomatik alanda zaferini teyit ettirecek anlaşmanın imzalanmasına Türkleri zorlamak için Balkan Savaşı'nın patlak vermesini beklemek zorunda kalmıştı. Üstelik bu anlaşma uyarınca Libya'yı terketmeleri karşılığı Türklere Ege Adaları'ndan çekilmeyi taahhüt eden İtalya, Balkan Savaşı'nın getirdiği sıkışık ortamdan istifade ederek bu sözünü tutmamıştı. Balkan İttifak orduları Osmanlı Devleti'nin tüm Avrupa kuvvetlerini yenilgiye uğrattılar ve Çatalca cephesine kadar dayandılar.

Almanlar ve henüz Sırbistan'ı tümüyle reddetmemiş olan Avusturyalılar bu darbeyle çok zor duruma düşmüşlerdi. Şimdiye kadar kaçınmaya dikkat ettikleri durum neredeyse ortaya çıkacak, Osmanlı Devleti'nin yıkılması, yeni "ulus devletler"in doğmasını -bu Avusturya'nın en büyük korkusuydu- Balkanlar'da varolanların ise güçlenerek bağımsızlaşmasını getirecekti. Rusya içinse bir başka açıdan -Balkan İttifakı'nın uzaktan da olsa doğal "müttefiki" ve destekçisi olmasına rağmen- İstanbul'un işgal tehdidiyle karşı karşıya kalması büyük bir tehlike oluşturuyordu. Bu yüzden Sazonov eğer İstanbul işgal edilirse Rus Karadeniz Filosu'nun anında orada olacağını duyurdu. Fransızlar da Ruslar'ın böyle bir girişimine meydan vermemek amacıyla, yine Balkan ülkelerine Avusturya aracılığıyla ulaşacak bir tehditle, böyle bir durumda, "Avusturya'nın gerisinde Almanya'nın varlığı belli olduğundan Fransa'nın da savaşa girmekten kaçınmayacağını" belirttiler. Poincaré'nin "savaş çığırtkanlığı" olarak kabul edilen bu duyurusu, Rusların çıkışı kadar aceleci olmuştu. Aradaki ateşkesten sonra "tarafsız Londra"da başlatılan görüşmeler Balkan Paktı'nın yeni bir saldırısıyla sonuçlandı; ancak Balkan Antantı İstanbul'u alamadığı gibi Edirne'yi de Osmanlı karşı hücumu sırasında kaybederek elindeki kazancı korumak amacıyla Türklerle ateşkese vardı. İki soluklu Balkan Savaşları Osmanlı Devleti'nin Avrupa'daki topraklarının toptan kaybıyla sonuçlanmış, Afrika'nın da gidişinden sonra sıra Ortadoğu'ya gelmişti.

Bağdat Sorunu

İttihat ve Terakki Fırkası'nın iktidarı eline geçirmesinden sonra, İngiliz yanlısı bir politikanın izleneceği korkusuyla Almanlar İngilizlerle görüşmeler yapma yoluna gittiler. O arada Osmanlı Devleti bir kez daha iflas ederek, gümrük tarifelerini yüzde 11'den yüzde 15'e yükseltmek amacıyla İngilizlere başvurdu. Almanlara karşı bu durumdan faydalanmak amacında olan İngilizler, gümrüklerden faydalanarak elde edilecek fonların Bağdat Demiryolu inşaatındaki Türk yükümlülüklerine harcanmaması şartını öne sürdüler. Hemen ardından İngilizler, hazırladıkları Bağdat-Kuveyt demiryolu projesiyle Babıâli'nin karşısına çıktılar. Ardından Hamidiye Şirketi'yle ortaklık oluşturma girişiminde bulundular. İngiliz Grey hükümeti, bir yandan Osmanlı-Alman ilişkilerini bu tür zorlamalarla sekteye uğratmak, diğer yandan İttihatçı hükümetin "İngilizciliğinden" faydalanmak arzusundaydı. Ancak Almanların İngilizlerin kurduğu ve "Aşağı Mezopotamya'yı denetleme" amaçlı bu tezgâha gösterdikleri tepki *İttihat ve Terakki* hükümeti tarafından da paylaşılıyordu. *İttihat ve Terakki*'nin Bağdat milletvekilleri ve Fırka'nın yurtdışı bağlantılarının etkisiyle gelecekte Mezopotamya bölgesinde olası bir Yahudi Devleti kurulması planını çağrıştıran bu projeler, Babıâli tarafından reddedildi. İngilizlerin reddedilmesi bir anlamda *İttihat ve Terakki* hükümeti üzerinde çok yönlü ve farklı etkilerin varolduğunun da

Meşrutiyet ilan edildiğinde, Jön Türk *hareketi, çoğu* İttihat ve Terakki *adını kullanmakla birlikte, birbirlerine gevşek ilişkilerle bağlı, dağınık gruplar halinde örgütlenmişti.* İttihat ve Terakki Cemiyeti*'nin 1908'de Meşrutiyet'in ilanında kurulan ve resimde görülen ilk merkez-i umumîsinin üyeleri, muhalefetin çok parçalı yapısını yansıtıyordu: Soldan sağa, genel sekreter Mithat Şükrü (Bleda), daha sonra ordu ile* Cemiyet*'in içiçe geçmesinde kilit bir rol oynayacak olan Mahmut Şevket Paşa'nın yaveri Hüseyin Kadri, Talat Bey'in yakın arkadaşı, Edirne ulemasından Hoca İbrahim, Hayri (Ürgüplü), örgütün sivil kanadının en önde gelen ismi,* Osmanlı Hürriyet Cemiyeti*'nin kurucusu Talat Bey,* Cemiyet*'in Avrupa'daki merkezi sayılabilecek Paris şubesinin başkanı ve muhalefetin belki de en kıdemli ismi Ahmed Rıza ve Enver.*

PRENS SABAHATTİN (1878-1948)

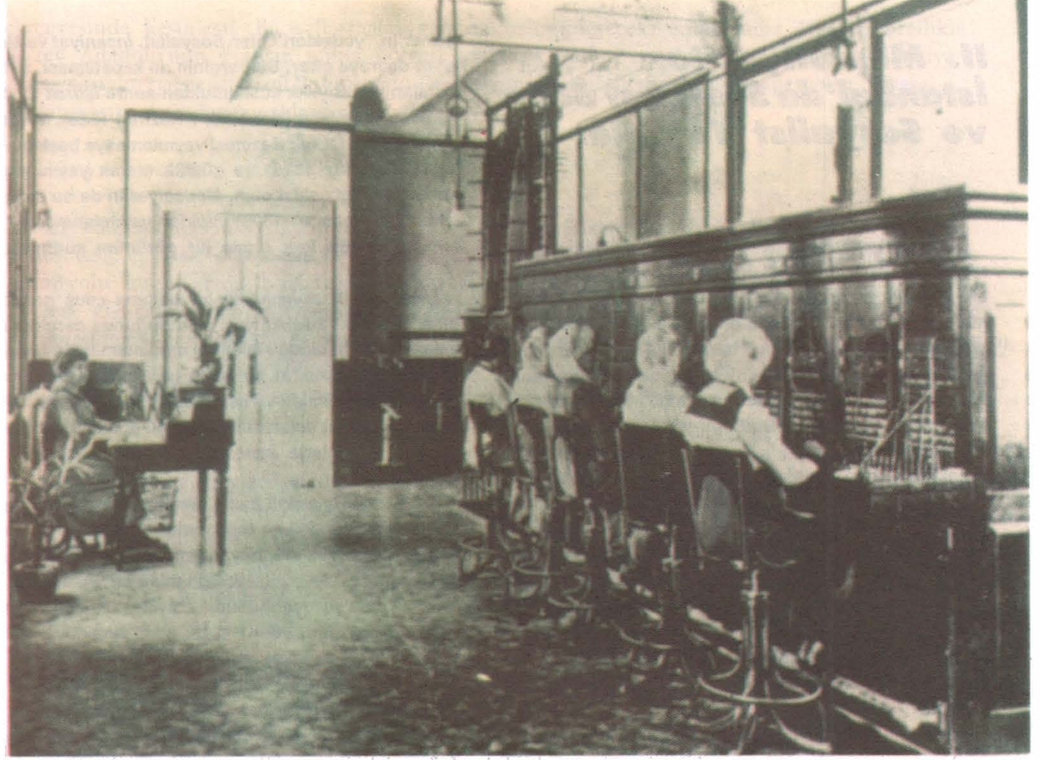
II. Abdülhamid'in kızkardaşı Seniha Sultan'la Damat Mahmud Celaleddin Paşa'nın oğlu olduğu için "Prens" ünvanıyla da anılan Sabahattin Bey, 13 Şubat 1878'de İstanbul'da doğdu. Damat Celaleddin Mahmut Paşa, Abdülhamid yönetiminde kısa bir süre Adliye Nazırlığı yapmışsa da, daha sonra Abdülhamid yerine tahta Şehzade Murad'ı geçirmek üzere kurulmuş olan gizli *Scalieri-Aziz Bey Komitesi*'yle ilişkili görülüp azledilmişti. Babıâli içersindeki İngilizci ekipten olan Mahmud Paşa 1899'da iki oğluyla birlikte, bir İngiliz sermaye grubunun temsilcisinin sağladığı sahte pasaportlarla Marsilya üzerinden Paris'e kaçtı. Bu dönemde yazdığı özel bir mektupta Mahmut Paşa amaçlarını şöyle açıklamaktadır: "İçinde bulunduğum durumda Doğu'da İngiliz politikasının propagandasına kendimi adamak gayet yerinde gözükmektedir. Bu da bizim karşılıklı çıkarlarımızı teminat altına alacaktır."

Damat Mahmud Paşa ve oğulları hanedana mensup ilk firarilerdi; bu yüzden Avrupa'ya gelişleri gerek İttihatçı gerekse diplomatik çevrelerde geniş yankı uyandırdı, basında Paşa'yla ilgili haberlere ve onun demeçlerine geniş yer verildi. Paşa da vakit kaybetmeden İttihatçılarla ilişki kurdu ve Cenevre'deki merkezin *Osmanlı* gazetesini devraldı. *Osmanlı* gazetesinde babası adına yaptığı ilk açıklamalarda Sabahattin Bey daha sonra oynamaya çalışacağı birleştirici rolün ilk işaretlerini verdi: "Cesur insanlar var. Ancak, bir kimsenin liderliği altında toplanmanın dışında bu nifak ortamında kararlı bir icraat programı oluşturulamaz."

Kendisine gösterilen yakın ilgiye karşın Damat Mahmud Paşa kısa bir süre içinde malî sıkıntı çekmeye başladı. Mısır Hidivi Abbas Hilmi Paşa'nın yanına gittiyse de, Babıâli Hidiv'i yardımdan vazgeçmeye ikna etmeyi başardı. 1902'de Paris sefiri Münir Paşa İstanbul'a çektiği bir telgrafta, Mahmut Paşa ve oğullarının döndükleri Paris'teki gündelik hayatlarını şöyle anlatıyordu: "Bunların yaşamaları için nereden para bulduklarına gelince: kendileri sefil ve perişan bir haldedirler. Mahmut Paşa ve oğulları, bazen Galata'nın arka sokaklarında rastlanan tatlı su frenkleri gibi pejmürde kılıktadır. En adî meskenlerin tavan arası katında ve uşak makulesine mahsus ucuz odalarda (...) yatmakta ve fukara güruhuna mahsus boyunbağı ve bağa gözlükleriyle kendilerini hariçte tanıtmamaya gayret ederek beygir ati ile yemek pişiren en adi aşçılarda günde bir defaya mahsus olarak yemek yiyebilmektedirler."

Mahmud Paşa'nın bu dönemde Babıâli ile dönmek için pazarlığa girişmişti. Ancak Sabahattin ve Lütfullah Beyler "Umum Osmanlı Vatandaşlarımıza" başlıklı bir bildiri yayınlayarak bütün *Jön Türk* eğilimlerini birleştirme girişimlerine aktif olarak başlamakla kalmadılar, babalarını da dönme kararından vazeçirdiler. Bu çabaların ilk ürünü, 1902'de Paris'te toplanan I. *Jön Türk* Kongresi oldu. Kongre'de *İttihat ve Terakki*'nin Paris ve Cenevre merkezlerinin yanısıra, Arap, Çerkes, Rum, Ermeni, Arnavut ve Kürtler de temsil ediliyordu. Alınan kararlarda, Osmanlı hanedanının meşruiyeti kabul edilmekle birlikte, Abdülhamid yönetimi ile Osmanlı halkları arasında hiçbir bağ kalmadığı ilan ediliyordu. Bu yönetimi devirmek için propagandanın yeterli olmayacağı, özellikle askerler arasında çalışma yapılarak darbeci ve dev-

Osmanlı Devleti'nde kapitalizmin gelişmeye başlamasıyla birlikte sanayi üretimine kadınların katılımı da gündeme geldi. Önceleri öncelikle dokuma, halıcılık gibi alanlarda istihdam edilen kadınlar, daha sonra diğer üretim dallarında da yer almaya başladılar. Tanzimat'ın başlangıçta yarattığı özgürlük ortamında ekonomik alanda da yaşanan canlılık sırasında artan işgücü ihtiyacı, kadın işçilerin de sayısının artmasına yol açtı. 1908 grevlerine, çok miktarda kadın işçi de katıldı. I. Dünya Savaşı'nın başlangıcından sonra kadınların üretime, özellikle silah üretimi alanında katılımları da arttı, kadın işçi taburları kuruldu. Fotoğrafta, Telgrafhane'de çalışan Müslüman kadın işçiler görülüyor.

rimci yöntemlere başvurulması gerektiği genel kabul gördü. Ancak 1906'da *Jön Türkler*in nihai bir biçimde bölünmesine yol açacak *adem-i merkeziyetçilik* tartışması da ilk kez bu Kongre sırasında su yüzüne çıktı. Prens Sabahattin'in Osmanlı Devleti için federatif ve hatta belki de konfederatif bir yapılanma öngören tezleri, Ahmed Rıza önderliğindeki Paris merkezi tarafından şiddetle eleştirildi.

Kongre'yi izleyen yıllarda Sabahattin Bey, Avlonyalı İsmail Kemal'in de aracılığıyla, Recep Paşa'nın önderlik edeceği Arnavutluk merkezli bir darbe örgütlemeye çalıştıysa da bu girişim sonuçsuz kaldı. 1906 yılında Bahaddin Şakir'in girişimiyle bir birlik girişiminde daha bulunuldu ve Sabahattin Bey'e ortak bir program hazılaması önerildi. Ancak "adem-i merkeziyetçilik" tartışması yine aşılamadı ve bu tarihten sonra Sabahattin Bey *Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti*'ni kurdu. Sabahattin Bey Paris'te bulunduğu sıralarda siyasal faaliyetlerinin yanısıra sosyolojiyle de ilgilenmiş ve özellikle Le Play okuluyla o okula mensup Edmond Demolins'ten etkilenmişti. Toplumları "communautaire" ve "perticulariste" diye ikiye ayıran Demolins'in sınıflandırmasından hareketle, Osmanlı toplumunun "iştiraki" evreden "infiradi" evreye geçmesini öneriyordu. Hürriyetin ilanından sonra İstanbul'a ilettiği metin, siyasal yönetim biçimlerinin berisindeki toplumsal olguları tesbit etmeye çalışan Sabahattin Bey'in temel görüşleri hakkında bir fikir verecek niteliktedir: "Terbiye-i milliyemizin mihveri görenekten teşebbüse çevrilmeli! Eğer istibdat memleketimizde neşvünemasına ciddi müsaid bir zemin bulmasaydı, mümkün değil bu kadar cesim bir mikyasta (büyük ölçüde) teessüs edemezdi. (...) Kebiliyeti içtimaiyeyi (toplumsal yeteneği) vücuda getiren en büyük kuvvet teşebbüs-i şahsidir. Halbuki bizim gerek aile, gerek mekteplerde aldığımız terbiye ve ataletle görenek besleniyor. Maişetimizi (geçimimizi) kimseye muhtaç olmadan temin edecek, tuttuğumuz işi teşebbüsümüzle ilerletecek surette büyümüyoruz. Onun için ömrümüzün en kıymetli zamanı, şahsiyeti ezen, olanca esaretiyle bir kışla hayatı yaşatan mekteplerde tebah olduktan sonra oradan ekseriyetle her zillete katlanacak bir müstehlik, aciz bir memur olarak çıkıyoruz."

Bu metnin yayınlanmasına izin verilmediği gibi, *Jön Türkler*in 1907'deki II. Kongresi'nde eylem birliği yapılmış olmasına rağmen İttihatçılarla adem-i merkeziyetçiler arasındaki ilişkiler kısa zamanda gerginleşti ve Sabahattin Bey, sempatizanlarına programında bütün erkekler için genel oy hakkını, kuvvetlerin ayrılığını savunan *Ahrar Fırkası*'nı kurdurttu. Ancak 31 Mart Vakası'ndan sorumlu görülerek dört beş gün süre için tutuklu kaldıktan sonra, baskıların sürmesi nedeniyle tekrar Paris'e kaçmak zorunda kaldı. Savaş boyunca, Babıâli'de çeşitli düzeydeki yöneticilerle de temas kurarak, Osmanlılarla Üçlü İtilaf devletleri arasında ayrı bir barış imzalanması için sonuçsuz diplomatik girişimlerde bulundu. 1918'de *İttihat ve Terakki*'nin devrilmesi üzerine İstanbul'a döndü ve Vahdeddin'in hükümet kurması için yaptığı teklifi reddetti ve Kurtuluş Savaşı'nı desteklediğini ifade eden yazılar yazdı. Ancak 1924'te Osmanlı hanedanını yurtdışına çıkaran 1924 tarihli yasa gereği bir kez daha İstanbul'u terketmek zorunda kaldı ve 1948'de çekildiği İsviçre'de öldü

göstergesiydi. Sonuçta krizi çözmek için yürütülen İngiliz-Alman görüşmeleri 1910'da çıkmaza girdi. İngilizler, kendi önerdikleri demiryolu projesi için daha büyük bir baskı uygulamaya başladılar. Ardından Osmanlıların istikraz talebinin İngiliz ve Fransızlar tarafından reddedilmesi Babıâli'nin Deutsche Bank'la anlaşma imzalamasına yol açtı.

Bu arada, Potsdam görüşmelerinde Rusya'daki demiryolları üzerindeki taleplerinden vazgeçen Alman hükümeti, Bağdat Hattı'na muhalefetten vazgeçerek İran bağlantısına izin vermelerini sağladı. *İttihat ve Terakki* politikası, bu süreç sonunda Abdülhamid döneminde olduğu gibi yeniden Alman yörüngesine girdi. Osmanlı Devleti ve toprakları üzerinde Alman hegemonyasının tesis edilmesi oldukça karmaşık bir süreçten geçmişti, ancak her şeyden önce tartışma Berlin-Bağdat Hattı çevresinde odaklanıyordu. İngilizler, uyuşmazlığa çözüm bulmak iddiasıyla Demiryolu üzerindeki hak taleplerinden vazgeçebileceklerini, ancak bunun karşılığında Basra üzerinde çok önemli güvencelerin kendilerine verilmesi gerektiğini bildirdiler. Büyük Savaş öncesi dönem, böylece Osmanlı Devleti'nin topraklarının Batılı emperyalist ülkeler arasında "nüfuz bölgeleri" halinde paylaşılması süreciydi. Aslında savaşa giriş sırasında sözkonusu olan o "maceraperest ataklık" *İttihat ve Terakki* iktidarının o dönemdeki politikalarından oldukça uzaktı.

Babıâli 1913'e kadar İtilaf Devletleri'yle uzlaşma yolları aramaya çabalamış, ama belli bir noktadan sonra olayların denetimi doğrudan doğruya mücadele halindeki emperyalist güçlerin eline geçtiğinden bir şey yapamamıştı. 1908 Devrimi'nden bu yana aydın tabakalarını ajite eden "Osmanlı milliyetçiliği" bu ortam içinde çökmüştü. Ermenilerin oluşturduğu özerklik sorunlarına yavaş yavaş Arap milliyetçi akımları da eklenmeye başlamıştı. Bu son durum, panislamizmin bile geçerli bir ideoloji haline getirilmesinin önüne zorluklar çıkarıyordu. Ortam, Almanya ile gittikçe genişleyen, Liman von Sanders heyetinin gelişinden sonra askerî bir örgütlenmeye de kavuşan ittifakın bir uzantısı olarak, *pangermanizme* eklemlenebilecek bir *pantürkizm* (Turancılık) ideolojisinin yavaş yavaş vücut bulmasına yardımcı oluyordu. Özellikle *İttihat ve Terakki*'nin askerî kadrolarının önderi ve Harbiye Nazırı Enver Paşa, bu tür ideolojilerin en büyük resmî desteğini sağlıyordu. *İttihat ve Terakki*'nin, devrim sırasındaki yandaşları olan Ermeniler, Araplar ve Rumlarla ilişkileri gittikçe kötüleşiyordu. Özellikle Balkan Savaşı sırasında Bulgarların gelip Çatalca cephesine kadar dayanmaları, Rum Hıristiyan ahali arasında da artık Osmanlı'nın ve "Dersaadet"in islamlığının sonunun geldiği, pek yakında Ayasofya'nın duaya açılacağı inancını pekiştirmişti. Osmanlı Devleti'nin topraklarının paylaşılması planları yalnızca Alman bankalarıyla Wilhelm'in Genelkurmayı'nda değil, İngiliz-Rus anlaşmalarında da şekillenmişti. O güne kadar İngiltere'nin Rusya'ya karşı genel olarak savunduğu Osmanlı toprak bütünlüğü, çöküşü hisseden iki ülkenin doğrudan temaslarına konu olmuş, bir savaş sonunda Osmanlı tarafı galip çıksa da sonuçta Osmanlı Devleti diye bir şey kalmayacağı belirlenmişti.

İngiltere'nin, Almanya'nın, Fransa'nın ve Rusya'nın başı çektiği diplomatik ve mali oyunlar, Doğu Osmanlı topraklarının bu ülkeler tarafından nüfuz bölgeleri halinde paylaşılmasını getirmiştir. Osmanlı hükümetinin bu "nüfuz bölgelerini" kabul etmesi, 1913'te Osmanlı-Fransa, Osmanlı-Rus Anlaşmaları'yla, ve Ermeni sorununun çözümünün "sağlandığı" Anadolu reformları

II. Meşrutiyet'te İstanbul'da Sosyalist Basın ve Sosyalist Yayınlar

Osmanlı Devleti'nde siyasal hareket ve örgütlenmelere mekân olan özellikle iki önemli kent vardır. Bunlardan biri Selanik, diğeri ise başkent olan İstanbul'dur. Selanik, II. Meşrutiyet'ten önce de siyasal bir merkez durumundadır. *İttihat ve Terakki* hareketi, Tarık Zafer Tunaya'nın belirttiği gibi "Balkanlı bir nüfus kağıdına sahiptir... *İttihat ve Terakki* Makedonyalıdır." Makedonya'nın merkezi ise Selanik'tir. Bu kent, yalnızca *İttihat ve Terakki* muhalefetinin değil, bunun yanı sıra sosyalist siyasal hareket ve örgütlenmenin de geliştiği yerdir. Kentin, *İttihat ve Terakki* hareketinin oluşumundaki yeri *İttihat ve Terakki Hareketi'nin Oluşumunda Selanik'in Toplumsal Yapısının Belirleyiciliği* adlı incelemede (İ.Tekeli-S.İlkin: *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, Ankara, 1980 iç. 351-382) incelenmiştir. Sosyalist hareketi ilgili olarak da *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalist Hareketler* (G.Haupt-P.Dumont, İstanbul; 1976) adlı yapıt konuya eğilmiştir.

İstanbul ile karşılaştırıldığında açıkça görülür ki Selanik'teki siyasal hareket ve muhalefet daha etkin, örgütlü ve yaygın olma özelliğindedir.

İstanbul'da solcu sayılabilecek ilk yayın *İşçiler Gazetesi* adlı ve tek sayısını görebildiğimiz (No: 1 28 Kanun'u Sani 1324) dergidir. Osmanlıca ve Fransızca olarak yayınlanmış ileride Rumca da yayınlanacağı haberi verilmiştir. Başlığın hemen altında "umûm müstahdemin ve amelenin vâsıta-yı neşr-i efkârı olmak..." üzere yayınlandığı yazılıdır. Derginin "Meslekimiz" adlı başyazısında bu gazetenin işçilere yönelik olduğuna değinilip,

"...Gazete işçilerin efkâr ve hissiyatını gözetecek... onların hukuk ve menafiini (çıkarını) müdafaa eyleyecektir.

Burada (İşçiler) dediğimiz erbâb-ı mesainin muhtelif ve mütennevi olduğu ve hülâsa onlara bu saatte lâzım olan idâre-i meşrutenin kavanin ve i'câbatını,... kanun dairesinden harice çıkmayarak ve Kanun-u Esâsiyi her daim hatırda bulundurarak ona göre hukuk vezaifi tezyin etmeliyiz... Burada arzu ettiğimiz bir şey varsa o da sükût ve asâyiştir... bizzat işçiler dahi adem-i asâyiş arzu etmezler... grevler zaten herkes için muzırrat bir şeydir. Vezâif-i umûmiyeyi ihlâl etmeksizin başka sûretlerle tesfiye-i ihtilâfât çareleri vardır" deniyordu.

Bu alıntı, derginin gerek işçi sınıfına, gerek onun savaşım yöntemlerine ve gerekse siyasal rejim yeğlemesine ilişkin açık bir fikir vermektedir. Derginin grev konusuna yaklaşımı da ilginçtir. Dergiye göre, grev hem amelenin hem de sermayedârın hakkıdır. Grev (yani lokavt) sermayedârın ne kadar hakkı ise amelenin de o kadar hakkıdır. Ama önemli olan, (bugünkü deyişle) "iş barışının" sağlanmasıdır. Bu amaçla eğer amele ile sermayedâr arasında bir anlaşmazlık, bir uyuşmazlık varsa bu "Hakem Usûlü" ile çözülmelidir. Hakem Usûlü aynı zamanda anlaşmazlıkların "Sükût ile geçiştirilmesini" sağlamaktadır.

İstanbul'da bu ilk solcu sayılabilecek dergiden yaklaşık bir yıl sonra İştirakçi Hüseyin Hilmi, *İştirak* dergisini çıkarır. İlk sayı 26 Şubat 1910 (13 Şubat 1325)'de yayınlanmıştır. Dergi 17. sayısı "Ahmet Samim fevkâlâde Nüshası"na kadar düzenli yayınlandıktan sonra bu sayı ile kapatılır. Bunun yerine *İnsaniyet* adlı dergi çıkarılır. Sonrasında 20. sayısına kadar yayınlanan *İştirak, Osmanlı Sosyalist Fırkası*'nın program ve beyannamesini basması ardından yine kapatılır. Bundan sonra sırasıyla *İştirak*'in "yedekleri" olan *Sosyalist, İnsaniyet* ve *Medeniyet* devreye girer. Bu derginin de kapatılması, sürgün cezaları ve bir yıllık suskunluktan sonra *İştirak* 1912'de yeniden yayınlanır (No: 1-20, 7 Haziran 1328). Bu derginin ardından *İştirak* Gazetesi yayınlanmaya başlanır (No: 1, 14 Temmuz 1328) ve günlük olarak yayın yaşamı son bulur. İlgi çekici olan, *Medeniyet*'in de bu sıralarda (No: 1, 31 Temmuz 1328) yeniden yayımlanmasına karşın, solculuğu terk etmiş bir görünüm sunmasıdır.

İştirak'in ilk sayısındaki bir bakıma çıkış gerekçesi olan "Meslek" başlıklı yazı okunduğunda derginin sosyalist bir dergi olduğu izlenimi bırakmamasıdır. Bu yazıda "Hasta Adam"ın iki şeye gereksinimi olduğu altı çizilerek belirtilmiştir. Teşebbüs ve Terakki. Bu iki kavramın (eylemin) nelere kâdir olduğu anlatıldıktan sonra, yazı şu cümlelerle son bulur:

"... biz de *(İştirak)*'i halka takdim etmekle müftehiriz. Maksâdımız terakki ve teâlî, sınıf-ı mekhûre-i amelenin şerâit-i fikriyesini alâ, hayât-ı mâneviyeyi temniye, *(İttihad)'ı tamim*, mevcûdiyetimizi tahkimdir. İnsaniyete hidmet için olan şu teşebbüsümüz bizce büyük bir ehemmiyete hâizdir. Ümit ederiz ki bu adım terakkiye ittihada doğru olan harekâtın girizgahı olur."

Bu yazı, sanki, *İttihat ve Terakki Cemiyeti*'ne hoş görünmek ya da en azından *İttihat ve Terakki*'nin sol kanadına yaranmak için yazılmış gibi bir izlenim bırakmaktadır. Ama, *İttihat ve Terakki*'nin de sosyalizme hiç bir vakit sıcak bakmadığı bilinmektedir.

Genel olarak değerlendirildiğinde, *Osmanlı Sosyalist Fırkası (OSF)*'nin program ve beyannamesi ile yayın organlarının tutarlı bir sosyalist ideoloji ve düşünce sunamadığı görülür. Yine *OSF* lider ve üyeleri sosyalist

اشتراك
Directeur Husséin Hilmi
Journal socialiste ICHTIRAK

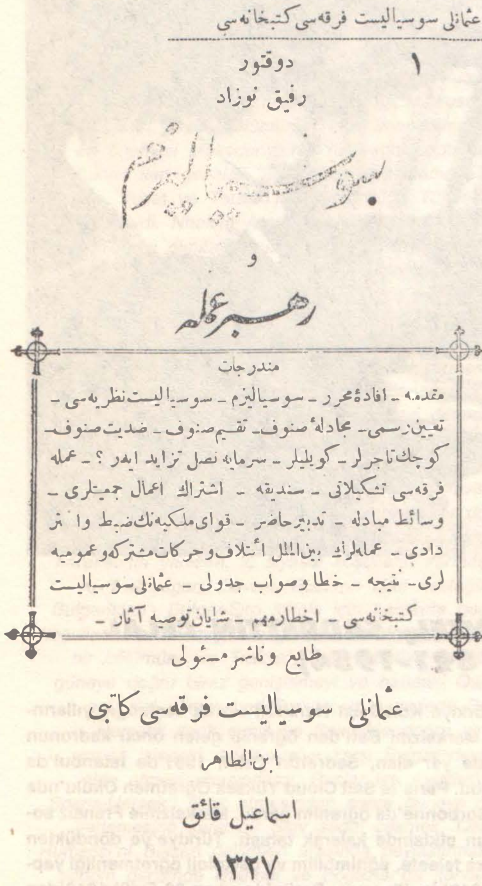
İştirak dergisinin kapatılmasına neden olan ve kendisine ayrılmış olan özel sayısının (üstte) kapağında resmi olan Ahmed Samim, Sada-yı Millet *gazetesinde* İttihat ve Terakki'*ye sert eleştiriler yöneltti̇ği için Bahçekapı'da sokak ortasında vurularak öldürülmüştü. Sonradan onu öldürenin İttihatçıların önde gelen militanlarından olan ve 1926 İzmir suikastına karıştığı gerekçesiyle idam edilen Abdülkadir olduğu ileri sürülmüştür.*

bir hareket yaratacak, işçi hareketlerini bu yolda yönlendirecek "öncü" niteliklerini de taşımamaktadırlar. Bunun nedenlerini şöylece sıralayabiliriz: İlkin, *OSF* ve yayın organları sosyalist bir parti olmaktan çok bir muhalefet konumunda görünmektedirler. Sosyalizmi yeterli bir düzey ve birikimle özümsememişlerdir. İkincisi, bu bütünlükten yoksunluk, belirli ve açık bir program çerçevesinde hareket edememelerine neden olmuştur. Üçüncüsü, *OSF* ve yayın organları, Meşrutiyeti bir siyasal rejim olarak benimsemiş oldukları gibi en çok revize edilmesini amaçlamışlardır. Dördüncüsü, *OSF*'nin siyasal iktidarı ele geçirmek gibi bir amacının olduğu söylenemez. Böylesi bir amacın varlığı kabul edilse bile, bunun kesinlikle bir devrim (devrimci yöntemle) değil, evrimci, parlamenter bir yöntemle olabileceği varsayılmıştır. Bu noktada *OSF*'nin J.Jaurès'nin liderliği altındaki *Fransız Sosyalist Partisi* ile benzeştiği söylenebilir. J.S. Schopiro'nun Fransa'daki bu parti için belirttiği özellikler; devrim yöntemini terk edişi, Cumhuriyet'i savunması, liberal yöntemleri benimsemesi (*Liberalism: Its Meaning and History*; USA, 1958, p.12) *OSF*'de de göze çarpmaktadır. Beşinci olarak ve belkide en önemlilerinden biri *OSF* lideri ve üyelerinin Osmanlı toplumsal ve ekonomik yapısını çözümlemek gibi bir çaba sarfetmemiş oluşlarıdır. Oysa aynı dönemde "Türklük Cereyanı"nın giriştiği ilk etkinliklerinden biri budur. Son olarak belirtilmesi gereken nokta, işçi eylemlerinin daha çok malî en çok ekonomik bir zeminde ele alınmış olmasıdır. Oysa bunun ekonomik bir savaşım olduğu kadar siyasal iktidar savaşımına dönüştürülebileceği gözönüne alınmamıştır ve tartışılmamıştır.

Kısaca Hilmi ve çevresinin sosyalizmi evrimci, parlamenter ve malî bir anlayışla kavrayıp, aktardıkları söylenebilir. Bu çevrenin bir özelliği de İslâmcı düşünüş ile dirsek temasını hiç bir vakit bırakmamış olmalarıdır. *OSF*'nin program ve beyannamesinde bu durum belirtilmiş olduğu gibi *İştirak*'teki Hüseyin Hilmi imzalı tek yazı olan "Şûra-yı Ümmet'e Cevap"'ta da bu konu işlenmiştir. Ayrıca *OSF*'nin kurulduğu haberini veren *İştirak*'in 19. sayısında ilk yazı Müslümanların Ramazan Bayramlarının tebrik edilişidir. "... Ramazan-ı Şerifi bilcümle islâm kardeşlerimize tebrik etmeği *İştirak* gazetesi bir vazife-i mukaddese addeder (No: 19, 26 Ağustos 1326). Yine *Medeniyet* gazetesinde (No: 1 1 Kanun-u Evvel 1326) "İslâm Sosyalistlerinin Tebriki" vardır. *OSF* çevresinin sosyalist düşünüşünde materyalizmden pek payını almadığı görülmektedir.

II. Meşrutiyet'e ilk sosyalist yapıtlar çeviridir. Haydar Rıfat'ın George Tourner'den çevirdiği *Sosyalizm* (*Dersaadet:* Matbaa-ı Hayriye, 1326) ilk çeviri sosyalist kitaptır. Yine aynı yazarın, bu kez takma adla yazdığı (Avukat T.Nadir) *Beynelmilel İhtilâl Fırkaları* adlı bir yapıtı vardır. İlk telif yapıt ise Dr. Refik Nevzad'ın *Sosyalizm ve Rehber-i Amele* adlı kitabıdır. Celal Nuri *Tarih-i İstikbal* adlı üç ciltlik yapıtının bir bölümünü sosyalizme ayırmıştır (Cilt III, İstanbul, Yeni Osmanlı M. 1332 H).

II. Meşrutiyet döneminde, sosyalizme ilişkin, hemen her süreli yayında en azından haber düzeyinde bilgi bulmak olanaklıdır. Meşrutiyetin ilanından sora patlak veren grevler ve işçi hareketleri sosyalizmin gündeme gelişinde hayli etkili olmuştur. Bu konuda tanıtıcı, övücü ve yerici birçok makale yazılmıştır. *Servet-i Fünûn, Bağçe, Şehbâl, Hak, Zekâ, Resimli Kitap, Musavver Muhit, Ulûm-u İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuâsı* gibi dergilerde bu türden yazılara rastlamak olanaklıdır. *Resimli Kitap*'ta yayınlanan, "Ferdiyun ve İştirakiyyun" [No: 12 (? Eylül 1325)] "Sosyalizmin Şekl-i Hazırı" (No: 14 Teşrin-i Sani 1325) ve "Lasalle, Marx ve Erfurt Kongresi" (No: 15 Kanun-u Evvel 1325) adlı makalelerin yanı sıra *Musavver Muhit*'te "Sosyalizm, Menşei, Müessisleri, Gâyesi, Şekl-i Hazırı, Sûret-i halli" [No: 2 (30 Teşrin-i Evvel 1324)] ve *Ulum-u İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası*'nda yayınlanan "Demokrasi ve Sosyalizm" [No: 6 Cilt II (1 Haziran 1325)] buna örnek olarak gösterilebilir.

Refik Nevzad'ın üstte kapağı görülen Sosyalizm ve Rehber-i Amele *(1911) broşürünün yanısıra,* Siyaset-i Hazıra-ı Meş'ume *(1911),* Haraç Mezat Satıyoruz *(1912),* Hatt-ı Hareket Beyannamesi *ve* Belediye Programı *gibi eserleri vardır.*

Yine II. Meşrutiyet döneminde yayınlanan *Yirminci Asırda Zekâ* adlı dergide (No: 7, 2 Mayıs 1328) "Sosyalizm Nedir? Ve Bizde Sosyalizm" başlıklı ve Arsen Gidor imzalı bir yazı yayınlanmıştır ki yazarın sosyalizmi hiç de eğreti bilmediği, bu konuda düzeyli bir bilgi birikimine sahip olduğu anlaşılmaktadır. Yazıda, hayalî sosyalizm, fennî sosyalizm, Karl Marx, sosyal-demokrasi, ekonomik alt yapının belirleyiciliği, Kapital, Hegel ve diyalektikten çok kısa olarak sözedildikten sonra, ilginç bir yorumla yazar şunları belirtir:

"...İtalya'nın haris sermayedâr sınıfı olmasaydı acaba Trablusgarp hadisesi vukû'bulur muydu? Avrupa sermayedârının menafi-i maddiyeleri olmasaydı Memleketimizin işlerine her vakit burunlarını sokarlar mıydı?..."

Makalenin yazarı son olarak, sosyalizmin bir istek sonucu olarak değil, "...tekâmül-ü içtimaiyenin netice-i tabiyesi olarak..." geleceğini belirtir. Ayrıca yazarın, tarım konusundaki hükümet uygulamalarının sosyal-demokrat bir anlayışla benimsendiği kanısında oluşu, oldukça ilginçtir.

Sonuç olarak, dönem sosyalistlerinin daha çok evrimci, parlamenter bir sosyalizmi benimsedikleri; çatışmayı içeren, düzen bozan, kargaşa yaratıcı, toplumsal ve siyasal barışı ve bütünlüğü bozucu ihtilâlci (devrimci) sosyalizme pek sıcak bakmadıkları söylenebilir. Bunun bir nedeni Mütareke dönemi Osmanlı Aydını'nın "Devlet Kurmak" kaygısından farklı olarak Meşrutiyet Aydını'nın "Devleti Kurtarmak" misyonunu yüklenmiş oluşundandır.

MEHMET Ö.ALKAN

çerçevesinde kesinleşti. Bu saflaşmalar giderek belirginleşecek, emperyalist ülkeler, özellikle Kuzey Anadolu'nun Fransız nüfuz bölgesi olarak kabulüne varıldığı 1914 Fransa-Almanya Anlaşması'nın gösterdiği gibi, Osmanlı Devleti'nin kaderinin, çıkacak emperyalist savaşa bağlanmasını kararlaştıracaklardır.

I. Dünya Savaşına Giriş

Liman von Sanders'in Osmanlı ordusuna el koymak üzere İstanbul'a heyetiyle birlikte yerleşmesi, çıkacak olan savaşta Osmanlı Devleti'nin de yeri olduğunu belirliyordu. Bağdat Demiryolu inşaatı Fırat boylarında devam ederken, Saraybosna suikastının vesile olduğu Avrupa savaşının doğuya, Osmanlı topraklarına taşınması süreci de Liman "Paşa"nın I. Ordu Komutanlığına getirilmesi, Temmuz 1914'te de Almanya-Osmanlı İttifak Anlaşması'yla başlatıldı. İttifak, Rusya'nın Avusturya-Sırbistan savaşına müdahalesi durumunda Osmanlı Devleti'ni Almanya'nın yanında savaşa sokacak biçimde planlanmıştı. Aslında ittifak kararı, görünüşte üçlü ittihatçı paşalar iktidarının da kırılmasıyla, Enver Paşa'nın, Alman Büyükelçisi'nin ve Sadrazam Sait Halim Paşa'nın gizli olarak aktettikleri bir sözleşmeydi. Talat Paşa'nın da desteklemesiyle, aceleyle "seferberlik" ilan edildi; tüm Osmanlı topraklarında yedekler askere çağrıldılar. Enver Paşa, hiç para harcamadan koca bir ordu kurabildiğinden dem vurarak Almanlara övünüyordu. Oysa Almanlar bu seferberliğin bu kadar aceleyle ilan edilmesinden, ittihatçı diktatörlüğün savaşa girişi bu kadar büyük bir atılganlıkla özlemesinden hoşnutsuzdular. İtilaf devletleri Osmanlı'nın savaşa "mukadder" girişini geciktirmek için sonuçta girmesi, paylaşımın tamamlanması için gerekliydi, ama bir zaman sorunuydu-uğraşırken, Almanya da, kazanacağı "çabuk zaferlerden" Babıâli'ye pay vermek gibi can sıkıcı bir durumla karşılaşmak istemediğinden Osmanlı Devleti'nin savaşa girişini geciktirme peşindeydi. Böyle bir ortamda, tüm Akdeniz'in stratejik anahtarının İngiliz donanmasında olduğu düşünülürse "Goeben" ve "Breslau" zırhlılarının Boğazlar'a yerleştirilmesinin Osmanlı'nın ne zaman savaşa gireceğinin kesin tayinini elde tutmak için Alman Genelkurmayı'nın bir "oyunu" olduğu daha iyi anlaşılır.

Ancak Almanya, umduğu çabuk zaferi bulamamış, Fransızlar ve Ruslar karşısında sıkıntılı bir duruma düşmüştü. İngiltere'nin Osmanlı Devleti'nin savaşa girişini geciktirmeye çalışmasının nedeni de yavaş yavaş ortadan kalkmış, Hintli Müslüman birlikleri, Osmanlılar "Kutsal Savaşı" açmadan cepheye aktarabilmiş; İngiltere'nin I. Dünya Savaşı'ndaki en büyük çekincesi, yani Arapların ve Hintli Müslümanların Osmanlı Devleti'nin etkisinde kalmaları göreli olarak giderilmişti. Savaşın kolay kolay sona ermeyeceğini anlayan Alman kurmayları 26 Eylül 1914'te Osmanlı Bahriyesi'ni haberdar etmeden Boğazlar'ı kapattılar. Bu kez, Almanya'nın sıkışık durumundan korkuya kapılan Osmanlı yöneticileri korkuya kapılarak, hazinenin tamtakır olduğunu, böyle bir durumda savaşa girilmesinin uygun olmayacağını Almanlara bildirdiler. Almanlar hemen 100 milyon franklık bir harp kredisi açmayı önerdiler; hâlâ tedirgin olan Osmanlı hükümeti Berlin'e bir heyet gönderip çıkar bir yol aramaya karar verdiğindeyse çok geçti. Almanya kararlılıkla hareket edip, Amiral Souchon kumandasındaki Osmanlı gemileriyle, "Goeben" ve "Breslau" zırhlılarının da refakatinde Sivastopol'u ve Karadeniz'deki diğer Rus limanlarını bombaladı. 4 Kasım 1914'te Rusya, 5 Kasım'da ise İngiltere ve Fransa Osmanlı Devleti'ne savaş ilan ettiler.

II. Meşrutiyet Döneminde İlk İşçi Eylemleri, İlk Örgütlenmeler

II. Meşrutiyet'in ilk işçi eylemleri gibi ilk işçi ve sol örgütlenmeleri de öncelikli ve ağırlıklı olarak Selanik ve İstanbul'da başladı. Kapitalist gelişmeden görece daha fazla pay almış, miliyetçi akımların hızla gelişmekte olduğu, Batı'nın düşünce akımlarına daha yakın ve nihayet dönemin güçlü sosyalist hareket ve örgütlenmelerinden biri olan Bulgar solunun doğrudan etkilerine açık Rumeli merkezleri arasında, Selanik'in özel bir yeri vardı. Kozmopolit nüfusu, Osmanlı aydınlarının büyük bölümünü barındırması, siyasal hayatın merkezi olması ve işçi sayısının fazlalığıyla İstanbul da benzeri bir konumda bulunuyordu. Hürriyet'in ilanının en fazla yankılandığı bu iki önemli Osmanlı kenti, 1908 sonrasında en yoğun işçi hareketi ve örgütlenmelerine da tanık oldular.

1908 Grevleri

Türkiye işçi sınıfı tarihinde "1908 Grevleri" olarak bilinen işçi grev ve eylemleri II. Meşrutiyet'in ilanını izleyen ilk özgürlük günlerinde İstanbul ve Selanik'ten başlayarak İmparatorluğun başka bölgelerine de dalga dalga yayıldı. Ağustos'un başlarında ülkenin dört bir yanında grev haberleri gelmeye başladı. 1906'da, Abdülhamid istibdatının en güç günlerinde de grevler yapmış olan ve bir ölçüde mücadele geleneğine sahip sayılabilecek İstanbul Cibali Tütün İşletmeleri işçilerinin Temmuz'un son günlerinde başlattıkları ve en önemli talep olan ücret zammının alınmasıyla 14 Ağustos'ta sona eren grev, 1908 işçi eylemleri dalgasının ilk habercilerinden biriydi. Ağustos'un ilk yarısında Dersaadet liman, Paşabahçe Şişe Cam Fabrikası, İzmir liman, İzmir Çarmado Halı Fabrikası, İncir Kutu imalathanesi, İstanbul tramvay, Samsun tütün ticarethaneleri işçileri, İstanbul gazete mürettipleri, Rumeli'de çeşitli işletmelerde çalışan işçiler grevdeydiler. Ağustos ortalarından itibaren, başta ücret artışı ve daha iyi iş koşulları talepleriyle başlayan, büyük işletmelerdeki

Kayzer II. Wilhelm Enver Paşa ile birlikte. "Mektepli" İttihatçı subaylar içersinde Prusya disiplininden ve milliyetçiliğinden belki de en çok etkilenmiş olanı Enver'di. Prusya yönetimi de, kaynağı kuşkusuz Enver Paşa'nın ilk Almanca öğrenmeye başladığı Harb Okulu'ndaki eğitim yıllarına uzanan bu etkiden azamî ölçüde yararlanmak için çaba göstermişti. Örneğin I. Dünya Savaşı başlarında Genelkurmay'da Enver Paşa'nın emrinde çalışan ve Göben ve Breslau'un Boğazlar'dan geçmeleri emrinin verilmesini sağlayarak Osmanlıların savaşa girmelerinde aktif bir rol oynayan Baron von Kress, onun 1909'daki Berlin ateşemiliterliği sırasında "meclislerde pek ziyade şımartılmış" olduğunu hatırlayacaktı. Daha sonra amiral olacak olan Afif Büyüktuğrul ise, daha bu dönemde bile Prusya İmparatoru'nun çevresinde Osmanlı İmparatorluğu'ndan "Enverland" diye bahsettiğini belirtir. Bu yıllarda İstanbul'da İngilizce olarak yazılmış anonim bir kaynak "Enver Bey'in Abdülhamid'in halli sorununu daha ilk gelişinden itibaren gözüne girmiş olduğu İmparator'la tartışmış olduğu"na dair bir iddia içerir.

çok sayıda işçiyi kapsayan grevler, 1908 grev dalgasının kabararak sürdüğünün işaretleri oldu. 15 Ağustos tarihli gazeteler aralıklı olarak aylarca sürecek büyük demiryolu grevlerini haber veriyorlardı. Anadolu-Bağdat Demiryolu işçileri, İstanbul ve İzmir Tramvay Şirketleri işçileri, Şark Demiryolları Kumpanyası, Sirkeci Şimendifer Fabrikası işçileri, Selanik-Dedeağaç Demiryolu işçileri, Yedikule Şimendifer Fabrikası işçileri, Aydın-İzmir Demiryolu işçileri, Selanik Elektrikli Tramvay Hattı işçileri, Selanik Sigara Fabrikası işçileri, yine Selanik'te sigara kâğıdı, tütün, tuğla, bira fabrikaları işçileri, Ağustos 1908 boyunca grevdeydiler. 1908 grev dalgası Eylül'de şiddetini ve yaygınlığını artırarak sürdü. Özellikle demiryollarında daha önce başlamış olan grevler sürekli veya aralıklı olarak devam ederken, Eylül başlarında bunlara Selanik Telgraf İdaresi memurlarının, ticarethane ve mağaza çalışanlarının, Kazlıçeşme Debbağhane işçilerinin, Havagazı Şirketi işçi ve memurlarının, Kavala'da 12 binden fazla tütün rejisi işçisinin grevleri eklendi. Eylül'ün ikinci yarısında yeni grevler başlarken, şubelerinde süren grevler yaygınlaşarak tüm işletmeyi felce uğrattılar. Ağustos ortalarından beri huzursuzluk içinde istemlerinin kabulünü bekleyen Anadolu-Bağdat Demiryolu işçileri, şirketin istemlerini kabul etmemesi üzerine 14 Eylül'de yeniden greve başladılar. 18 Eylül'de Şark Demiryolları grevi patlak verdi. Aydın-İzmir hattında, grev tüm Eylül boyunca ve Ekim başlarında aralıklarla sürdü. Demiryolu grevlerine Eylül sonlarında Beyrut-Şam-Hama demiryolu Hattı işçileri katıldı. Eylül sonlarında huzursuzlukların ve kıpırdanmaların bir patlamayı çoktan haber verdiği kömür ve maden havzalarından peşpeşe grev haberleri gelmeye başladı. Zonguldak-Ereğli Kömür Havzası'nda, Ergani Bakır Madenleri'nde, Balya-Karaaydın Simli Kurşun İşletmesi'nde işçiler greve gittiler, çeşitli olaylar patlak verdi. Yine Eylül sonları ve Ekim başlarında Deniz İşletmeleri işçilerinin eylemleri ve huzursuzlukları grevlere dönüştü. Şirket-i Hayriye makinistleri, tayfaları ve memurlarının başlattıkları grev, diğer yerlerde olduğu gibi üzerlerine asker gönderilerek zorla dağıtıldı. Eylül sonunda şirketin Hasköy Tersanesi işçileri ve Şirket-i Hayriye Fabrikaları işçileri greve çıktılar. İstanbul, İzmir ve Selanik'te tramvay işçilerinin grev haberleri Eylül-Ekim'de de birbirini izledi. Bu önemli ve büyük grevler dışında, Eylül ve Ekim 1908'de mağaza çalışanlarından otel ve lokanta garsonlarına, temizlik işçilerinden yazmacı esnafına, mürettiplerden Adana Pamuk Fabrikası, Hereke Dokuma Fabrikası, Varna Ticaret İşletmeleri personeline kadar çeşitli işyerlerinde grevler görüldü.

Temmuz-Ekim 1908 grevlerine katılan işçi sayısını kesin olarak hesaplamak güç olmakla birlikte, çeşitli kaynaklardan derlenen bilgi ve verilerin değerlendirilmesi grevlere katılan işçi sayısının 100 bini bulduğunu gösteriyor. Üç ay içinde 100 bine yakın, belki de aşkın işçinin

ANTEL, SADRETTİN CELAL (1891-1954)

Türkiye Komünist Hareketi'nin ilk başlangıç yıllarında, Marksizmi Batı'dan öğrenip gelen öncü kadronun içinde yer alan, Sadrettin Celal, 1891'de İstanbul'da doğdu. Paris'te Salt Cloud Yüksek Öğretmen Okulu'nda ve Sorbonne'da öğrenim gördü. Marksizmle Fransız solunun etkisinde kalarak tanıştı. Türkiye'ye döndükten sonra felsefe, eğitimbilim ve psikoloji öğretmenliği yaptı. 1919'da; ilk sayısı Berlin'de çıkan 20 Eylül 1919'dan itibaren de İstanbul'da yayınını sürdüren *Kurtuluş* dergisi ve çevresindeki sosyalist kümelenme içinde yer aldı. *Kurtuluş* dergisi çevresinin Dr. Şefik Hüsnü (Deymer) başkanlığında 22 Eylül 1919'da kurdukları *Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası*'nın yönetiminde yer aldı.

Sadrettin Celal, 10 Eylül 1920'de Baku'de toplanan *Türkiye Komünist Partisi*'nin I. Kongresi'ne İstanbul'daki Marksist Grup *Türkiye İşçi ve Çiftçi Partisi*'ni temellen Ethem Nejat ve Mustafa Nermi'yle birlikte delege olarak katıldı. İstanbul'a döndükten sonra, Damat Ferit Hükümeti'nce kapatılan *Kurtuluş*'un yerine 1 Haziran 1921'de yayın hayatına atılan *Aydınlık* dergisinin kurucuları arasında yer alarak "mesul müdürü" oldu.

1923'te önce *TKP* adına *Bulgaristan Komünist Partisi*'nin Kongresi'ne, daha sonra da *Komintern*'in V. Kongresine (17 Haziran-8 Temmuz 1924) Şefik Hüsnü'yle birlikte delege olarak katıldı. Baku Kongresi'nde kendileri gibi Merkez Komite üyesi seçilmiş ve Moskova'daki Harici Büro'da görev yapmakta olan Mustafa Börklüce ve Ali Rıza (Keskin) ile; Türkiye'de bir "toparlanma kongresi" yapılması konusunda anlaştılar. Sadrettin Celâl; 1 Ocak 1925 tarihinde İstanbul Akaretler'de Şefik Hüsnü'nün evinde toplanan *Türkiye Komünist Partisi*'nin II. Kongresi'ne; Baku'deki I. Kongre'de Merkez Komite üyeliğine seçilmiş delege olarak katıldı. Merkez Komite üyeliğine seçildi. Yedi kişilik İcra Komitesi'nde Şevket Süreyya ile birlikte, neşriyat işleriyle görevlendirildi.

Şubat 1925'te Takrir-i Sükûn yasasına dayanılarak *Aydınlık* dergisi kapatıldı ve tutuklandı. Yargılandığı davada, Ankara İstiklâl Mahkemesince 7 yıl hapse mahkûm edildi. 18 ay hapla yattıktan sonra, 29 Ekim 1928'da Cumhuriyet Bayramı'nda çıkartılan afla tahliye oldu. Tahliyesinden sonra partiden ve komünist hareketten uzaklaştı. 1930'ların başında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Pedagoji Kürsüsü'ne profesör olarak getirildi. II. Dünya Savaşı yıllarında dönemin tek anti-faşist gazetesi olan *Tan*'da "Anten" takma adıyla yazılar yazdı. Makalelerinde Sovyetler Birliği'yle dostluk ve dış politikada işbirliği önerdi. 1954'de İstanbul'da öldü.

Osmanlı Devleti "Hasta Adam" olarak tanımlandığından beri Avrupa kamuoyu Balkanlar'daki Osmanlı varlığını geçici olarak görüyordu. 93 Savaşı'ndan (1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı) sonra Avrupa topraklarında Osmanlı egemenliğinin devamı İngilizlerin Ayastefanos'taki çözümlerin Rusya'nın hegemonyasına hizmet edeceği kuşkusundan, Arnavutların büyük bölümünün Müslüman olmasından ve en önemlisi Makedonya'nın milliyetini saptamadaki zorluktan ileri gelmişti. Arnavutları ayaklanmaya sevk eden, İttihat ve Terakki'nin sürdürdüğü Türkleştirme siyasetiydi. Nitekim Arnavutluk'ta okullarda öğrenim dilinin Türkçe olması zorunlu kılınmıştı. Ayrıca Arnavut bölgelerinde askerlik, vergi toplama, sonra da silahsızlandırma çabaları, yıllarca kendi haline bırakılmış bu insanları ayaklanmaya teşvik eden unsurları oluşturdu. Öte yandan İttihat ve Terakki Rumeli'de Osmanlı egemenliğini pekiştirmek için Müslüman Arnavutlardan yararlanamayacağını anlayınca bölgeye muhacir yerleştirmeyi denedi. 31 Mart 1912'de çıkartılan bir talimatla Yanya, Manastır ve İşkodra'da hazineye ait çiftliklerde öteden beri "ortakçı ve aylakçı" olarak kalan kimselerle, yerleştirilecek Müslüman göçmenlere kırkar dönüm arazi verilmesi öngörüldü. Arnavutların ayaklanma hareketinin yanısıra, iç siyasal koşulların karmaşıklığı ve Trablusgarp Savaşı, Rusların aktif desteğindeki Bulgaristan'ı Bulgar-Sırp ittifakı için harekete geçirme koşullarını hazırlamıştı. Bulgarlar Makedonya'nın büyük bir bölümünü ve Trakya'yı elde etmeyi, Sırplar ise güneye doğru biraz genişlemeyi ve batıdaki Osmanlı arazisini almayı hedeflerken uzun vadede Bosna-Hersek'i ilhak etmiş ve Selanik'e doğru yayılma arzusu içindeki Avusturya'ya karşı Bulgar desteğini elde etmeyi umuyorlardı. Ruslar ise Avusturya'nın Bosna-Hersek'i ilhak etmesinden sonra güneye doğru ilerlemesine karşı bir Slav seddi çekmek, Osmanlı Rumelisi'ni Balkan devletleri arasında paylaştırmak, bu seddin gerisinde İstanbul ve Boğazlar'da kendilerine daha uygun bir düzen sağlamak amacındaydılar. Balkan Savaşı'ndan önce Arnavut isyanı iyice yaygınlaştı. 22 Temmuz 1912'de işbaşına gelen Muhtar Paşa hükümeti bir genelge çıkartarak Arnavutlara karşı bastırma harekâtına son verildiğini ve Arnavutların 14 maddelik taleplerini kabul ettiğini açıklamasına rağmen, silahlarını geri almak konusundaki taleplerinin kısmen karşılandığını ileri süren Arnavutlar eylemlerini sürdürme kararı aldılar. Fransa'nın Rusya'ya destek olacağını bildirmesiyle savaşa daha da istekli hale gelen Rusya'nın emellerini kestiren Osmanlı hükümeti 18 Eylül 1912'de Arnavutlara tanınan bütün hakların bütün Rumeli'ye de tanınacağını ilan etmesine rağmen savaşın hızla yaklaştığının farkına vararak kısmi seferberlik ilan etti. İttihat ve Terakki ise Rumeli'ye tanınan bu hakları bahane ederek Darülfünun öğrencilerini Babıâli'ye doğru yürümeye teşvik etti ve altta görüldüğü gibi İstanbul'da derhal savaş ilan edilmesini talep eden büyük gösteriler düzenlemeye koyuldu.

katıldığı bir grev dalgasının, 1908'lerin toplumsal ortamında ciddi sonuçlar ve tepkiler doğurması kaçınılmazdı.

En önemlileri demiryolları, tramvay şirketleri, havagazı ve su şirketleri, tütün rejileri gibi, ağırlıklı olarak Alman ve Fransız sermayeli işletmelerde patlak veren, bu özellikleriyle de doğrudan ve kendiliğinden bir şekilde yabancı sermayeye karşı gelişen 1908 grevleri *İttihat ve Terakki*'nin özgürlükçülüğü kadar milliciliğinin de denek taşı oldu. Özgürlükçülüğün, işçilerin, emekçilerin hak ve özgürlüklerinde sona ereceğini, milliciliğin ise emperyalist baskı ve bağımlılıkları aşamayacağını gösterdi.

1908 grevleri sırasında, Osmanlı işçileri istibdatı yıkıp hürriyet ilan eden *İttihat ve Terakki* kadrolarına güveniyorlardı. Meşrutiyet'in ilanından sonra *İttihat ve Terakki*'nin siyasal iktidara resmen ve açıkça el koymuş olmaması, işçi kesimlerindeki bu yanılsamayı pekiştirmiş, çoğu eylem sırasında işçiler istem ve şikâyetlerini *İttihat ve Terakki*'ye duyurmaya çalışmışlar, onun müdahalesinden ve desteğinden medet ummuşlardı. 1908 grevleri boyunca, grevci işçilerin kamuoyuna yayınladıkları bildirilerde "İstibdat fikirlerinin mahvıyla adaletin icrası *İttihat ve Terakki Cemiyet*'nin teşekkül esası ve mukaddesi vazifesi olmakla... ali mercilerinden hürriyet, adalet ve müsavaatı fiilen hükümran kılmasını talep ve istirham eyleriz" türünden ifadelere sık sık rastlanır. Kimi zaman da, *İttihat ve Terakki*ci aracılara güvenilerek eylemlerin sona erdirildiği görülür. Ancak, Ağustos'dan itibaren yaygınlaşan grevlerin yarattığı ilk şaşkınlık geçer geçmez, Hükümet, grevcilerin üzerine asker göndererek özellikle yabancı sermayeli büyük şirketlerde patlak veren grevleri emperyalist baskıların da etkisiyle sert bir şekilde bastırma yoluna gidince, işçilerin güven duyduğu ve medet umduğu *İttihat ve Terakki*'nin, işçilerin yanında değil de hükümetin ve yabancı sermayenin yanında yer aldığı ayan beyan ortaya çıkmaya başladı. Ekim başlarında (8 Ekim 1908) alelacele çıkartılan "Tatil-i Eşgal Kanun-u Muvakkati", can sıkıcı grevleri ve işçi eylemlerini engellemek isteyen yabancı tekellerin ve Hükümetin ortak belgesi olduğu kadar *İttihat ve Terakki*'nin de onayına sahipti. Bir süre sonra bu yasayı daha da ağırlaştıran yine *İttihat ve Terakki* oldu.

İlk Grev ve Sendika Yasağı: Tatil-i Eşgal Kanun-u Muvakkati

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra kabaran grev dalgasının yerli ve yabancı sermaye çevrelerinde yarattığı şaşkınlık ve huzursuzluk, o güne kadar sürekli küçümsenmiş ve çalışanlar arasında ikinci sınıf işçi olarak kabul edilmiş Müslüman tebaadan işçilerin de grevlere kitlesel katılımıyla perçinlenince, yabancı ve yerli sermayeyi korumanın ve devleti kurtarmanın yolu bir kez daha yasakçılıkta aranacaktı. O günlerde çeşitli gazetelerde çıkan yazılar, devlet ve hükümet yetkililerinin açıklamaları egemen güçlerin psikolojilerini ortaya çıkartmak açısından ilginçtir. 5 Eylül 1908 tarihli *Sabah* gazetesinde, *Le Temps* gazetesi İstanbul muhabirinin bir haberiyle birlikte, gazetenin ilgili yorumu yer almakta, bu yorumda şöyle denmekteydi: "Kanun-ı Esasî'nin ilanından beri henüz bir ay kadar zaman geçtiği halde, sosyalizm burada da dahil oldu... Sosyalizm fikrinin sirayetini tashil eden amele grubu, burada büyük bir cemiyet teşkil etmemektedir. Fakat şurası gariptir ki burada Avrupa'nın amele grubu gibi muhtaç ve sefil bir ahali olmadığı halde, sosyalizm fikri amele arasında intişar eylemektedir... Sosyalizm, ihtiyacı çok kazancı az olan Avrupa amelesi arasında taammüm edebilir (umumileşebilir). Kanaatkâr Osmanlı amelesi arasında o gibi fikirler taammüm edemez." *İkdam* gazetesinde 16 Eylül'de çıkan bir yazıda da şu görüşler işleniyordu: "İki ay evveline kadar, saahifi matbuata (matbaa sayfaları) geçirilmediği için grev kelimesinin ne olduğu bilinmediği gibi, grev dediğimiz halet, yani terk-i eşgal dahi mecburen gayrı vaki idi. Grevler adeta bir illeti müstevliye halini aldı. Grev yalnızca şirket ile amele arasında tahaddüs eden (meydana gelen) bir ihtilaf olmakla kalmaz. Memleketin ahval-i iktisadiyesi üzerinde tesir yapar...

II. Meşrutiyet'le birlikte Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda sosyalist dünya görüşünü savunan bir grup milletvekili vardı. Bunlar Tatil-i Eşgal Kanunu'nun görüşülmesinde, 1910 bütçesinin tartışmalarında ve bir yıl sonra Kanun-ı Esasi'nin 35. maddesinin tartışmalı oturumlarında kendilerini "Osmanlı sosyalistleri" diye tanımlamışlardı. Bulgar, Ermeni ve Yahudi olan bu milletvekilleri arasında Erzurum mebusu Vartkes Efendi (solda) Celal Bayar'ın da belirttiği gibi "parti disiplini içinde yetişmiş, prensip sahibi sosyalist bir milletvekiliydi". Yine Bayar anılarında Vartkes Efendi'nin ordunun siyasetle uğraşmasının yasaklanmasını istediğini ve bunun için çaba sarfettiğini anlatmaktadır. Meclis-i Mebusan'da sendikal haklar ve grev konusunda sert konuşmalar yapan, sosyalist kuruluşlara ve derneklere yapılan baskıları kınayan, müterakki vergiyi savunan Selanik Mebusu Vlahov Efendi (ortada) 1878'de Makedonya'da doğdu. Liseyi Selanik'te, üniversiteyi Sofya'da okuduktan sonra Makedonya İç Devrimci Örgütü'ne girdi. Bu kuruluşta Merkez Komitesi'nde görev yaparken Makedonya'nın özerkliğini savunan Federal Halk Partisi'nden Selanik milletvekili seçildi. Meclis'de Balkan Federasyonu'nu destekleyecek çalışmalar yaptı. Daha sonra Bulgaristan'da çeşitli dışişleri görevlerinde bulunan Vlahov Efendi Viyana'da La Fédération Balkanique dergisini çıkarttı. Bulgaristan Komünist Partisi'ne girdikten sonra (1925) Sovyetler Birliği'ne gitti. Burada bir süre mülteci olarak yaşadıktan sonra 1943'de Yugoslavya'ya dönerek hükümete girdi. Dimitar Vlahoc 1954'de öldüğünde Yugoslav Prezidyumu'nda Mekedonya temsilcisiydi. İstanbul milletvekili Zohrap Efendi (sağda) ise Vartkes ve Vlahov Efendilerle birlikte sosyalist grubun görüşlerini savundu. Meclis'de bu milletvekilleri dışında Sivas milletvekili Dagavaryar Efendi, Kozan milletvekili Muradyan Efendi, Siroz mebusu Dalçef Efendi ile Pavlov Efendiler de sosyalist grupla birlikte davranıyorlardı. Bu milletvekillerinin bir bölümünün geldiği bölge olan Selanik ise Osmanlı Devleti'nde sol düşüncenin özellikle Türk olmayan kesimler arasında yayıldığı bir merkezdi. 1908'den sonra Yahudi işçiler arasında yayılan sosyalist düşünce sonucunda birçok örgüt kuruldu. Bunlardan çoğu 1910'da Yahudi Abraam Benaroya'nın 1910'da Selanik'te kurduğu Selanik Sosyalist İşçi Federasyonu'nda biraraya geldi. Altta 1 Mayıs gösterileri ve Tatil-i Eşgal Kanunu'nu protesto mitingleri düzenleyen federasyonun kağıt başlığı ile aynı dönemde İstanbul'da faaliyet gösteren İstanbul Sendikalar Birliği'nin mühürü görülüyor.

Bundan maada, memleketimizde mevcut cesim sanayi ecnebi sermayesiyle vücuda gelmiştir. Demek ki grevler, dolayısıyla itibar-ı malimiz üzerinde tesir icra eder. Şirketlerin hisse senedadı düşer." Yine aynı günlerde, İstanbul Ticaret Odası gazetesi grevlere karşı çıkan bir yazısında "yerli amelenin ecnebi amele seviyesinde olamayacağını" yazıyor. ve "Seviyesi, haklarını müdafaa ve muhafazadaki kudretleri bizimkilere kat kat faik olduğundan, yerli amelenin politika manevracılarına kolaylıkla kapılacakları derkâr (malum) bulunduğundan, ecnebi amele derecelerinde mütalibatta bulunmaları gayrı caizdir" diyordu.

İttihat ve Terakki'nin "amele meselesi"ndeki görüşü ise *İttihat ve Terakki* gazetesinde yayınlanan, "patronlar ve ameleler" yazısında bütün açıklığıyla ortaya konmaktaydı: "...Fabrika, ticarethane sahipleri hükümete karşı mükellefiyetlerinin fevkinde olarak amelelerine karşı da ağır bir yüke tahammül edecek olurlarsa teşebbüse vazedecekleri sermayenin mutad kazancını temin edemezler. Bu da kendilerine keder ve ümitsizlik arız olmasını, teşebbüslerinin tatilini intac eyler (sonucunu verir) ve memleketin iktisadî terakkisini durdurur... Halbuki bu gün patronun kuvveti ne derece ise ameleninki de ondan aşağı değildir. Bilakis pekçok hususlarda kanunun gayrı meşru himayesi sayesinde, bazı memleketlerde patronlar amelenin istibdadına mahkûm olmaktadırlar... Biz bu hususta sahip ve salim olan serbesti politikasından sapmamayı hem iktisadî kaideler, hem memleketimizin umumi ahvali nokta-i nazarından daha muvafık gördük... Memleketin iki büyük sınıfı olmak istidadını gösteren sermayedar veya patron sınıfıyla amele sınıfının yanlış mülahazalar neticesi yekdiğerine zararlı addedilen menfaatlerini telif eylemek icab eder. Şu son iki ay zarfında vuku bulan bazı müfrit muamelelerin önünü almak için gerek tatil-i eşgale ve gerekse sendikalara dair neşredeceğimiz misallerle amelelerin selahiyet derecelerinin neden ibaret olacağını göstermekliğimiz iktiza eder ve patron selahiyet hakkını tecavüz edince bu hareketinin cezasını -ki tabii bir tazminattan ibaret olacaktır-göreceği gibi amele de aynı suretle mesul olması lazım gelir. Yoksa bazı kimselerin talep ve iddia ettikleri veçhile sosyalizme adım atacak olursak her vakitten ziyade emniyet bahşetmeye mecbur olduğumuz sermayedarları korkutmuş oluruz."

8 Ekim 1908'de alelacele hazırlanarak Meclis'e bile sevkedilmeden Heyet-i Vekile (Bakanlar Kurulu) kararıyla iki gün sonra yürürlüğe giren Tatil-i Eşgal Kanun-ı Muvakkati, işçi-işveren ilişkilerini, grev, sendika ve toplu sözleşme sürecini düzenleme görünümü altında "kamu hizmeti gördükleri" gerekçesiyle demiryolları, tramvay ve liman işletmeleri, su ve havagazı şirketleri, Düyun-u Umumiye ve Reji İdareleri'ne bağlı işçilerin grev yapmalarını yaksaklıyor, yasaklamakla kalmayıp ağır para ve hapis cezaları getiriyordu. Aynı şekilde, bu türden işyerlerinde sendikalaşma yasağı getirildiği gibi yasanın çıkarılmasından önce kurulmuş sendika ve cemiyetlerin dağılması da öngörülüyor, her türlü iş anlaşmazlığında Ticaret ve Nafıa Nezareti zorunlu hakem ve arabulucu kılınıyordu.

1908 Tatil-i Eşgal Kanun-ı Muvakkati yalnız "umuma müteallik hizmet ve şirketlerde çalışanları" kapsıyorsa da, gerçekte tüm işçi hareketine indirilmiş bir darbeydi. Üstelik 1908 grevlerinin en yoğun yaşandığı, işçi sınıfının görece en bilinçli ve örgütlü kesimlerinin bulunduğu işyerlerinin hemen tümü "umuma müteallik" sayılabilecek nitelikteydi. Yasanın yürürlüğe girmesinin hemen ardından işçi eylemlerinde ve grevlerde belirgin bir gerileme başladı. Ekim'in ikinci yarısında yasa kapsamına girmeyen işyerlerindeki grevler de giderek seyrekleşti, 31 Mart (13 Nisan 1909) olaylarının ardından ilan edilen sıkıyönetim döneminde çıkarılan ve "Kanun-ı Muvakkat"in yerini alan Tatil-i Eşgal Kanunu'yla "Hizmet-i umumiye" kavramının kapsamı genişletilerek ve yasaklar şiddetlendirilerek işçi hareketi ve örgütlenmesi daha ilk adımlarında kıskıvrak bağlanmaya, engellenmeye çalışıldı.

İlk Siyasal Örgütlenmeler

1908-1913 arasında geçen beş yıl, Osmanlı toprakları üzerindeki işçilerin ve sol (sosyalist) aydınların ilk siyasal örgütlenme adımlarını attıkları dönemdir. Örgütlenme çabalarının en

II. Meşrutiyet Aydını Olarak Ethem Nejad

Ethem Nejad, II. Meşrutiyet'ten I. Dünya Savaşı'nın sonuna dek "Türklük Cereyanı'nın savunucusu olarak bu hareketin içinde yer almıştır. Ethem Nejad, genellikle Ethem Necdet ile karıştırılmaktadır. Oysa, Ethem Necdet, II. Meşrutiyet'de Darwinist-Evrimci akımın baş savunucularındandır. *Tekâmül ve Kânunları* (Evrim ve Yasaları) adlı yapıt sanıldığı gibi Ethem Nejad'ın değil, (Dr.) Ethem Necdet'indir. Bu iki aydının birbirine karıştırılmasının yanı sıra, Ethem Nejat'ın daha II. Meşrutiyet'te sosyalizme ve komünizme ilişkin yazılar yazdığı, hatta bu siyasal akımları savunduğu, yaydığı yazılır ki bu da yanlıştır; Ethem Nejat'ın aktif olarak sosyalist hareket içinde yer alması Almanya'da *Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Partisi*'nin kurucuları arasında yer almasıyla başlar. Daha önce değil.

Ethem Nejat'ın 1920'de Baku'de toplanan *Türkiye Komünist Fırtası*'nın I. Kongresi'nde yaptığı "İstanbul'da Komünist ve Amele Harekâtı" başlıklı konuşmasında işlediği üç tema konumuz açısından oldukça ilginçtir. Bu konuşmada halkı soyan azınlık levanten ve Türk burjuvazisi suçlanır. Diğer yandan "vatan", "vatanperverlik" mefhumlarının halkı soymak; "vatan" ve "milliyet" diye bağıranların proletaryayı ezmek amacında oldukları belirtilir. Konumuz açısından bir başka ilginç nokta da proletaryaya gerçeğin mürşit sosyalistlerce götürüldüğü savıdır. Bu konuşmanın yapıldığı tarihten çok değil, üç yıl öncesine kadar Ethem Nejat, bu konuların tam tersini savunmaktadır.

İlkin, Ethem Nejat, sözkonusu dönemde samimi ve "koyu" bir Türk Milliyetçisidir. "Vatan", "Vatanperverlik" ve "Milliyet" onun savunuculuğunu üstlendiği ideolojinin temel kavramlarıdır. İkinci olarak kooperatist görüşleri savunduğu kadar, bir Türk burjuvazisinin yaratılması zorunluluğu ve önemi üzerinde ısrarla durmuştur. Onun mürşid olarak nitelediği kişiler sosyalistler değil, idealist-Türkçü öğretmen, girişimci, ziraatçı ve medrese mezunu kişilerdir.

Bir Meşrutiyet aydını olarak Ethem Nejat'ın bu dönemde savunduğu görüşleri üç başlık altında inceleyebiliriz. İktisadi görüşlerinin dayandığı temellerden biri ziraat diğeri ticarettir. Toplumsal görüşleri eğitim konusunda odaklaşır. Siyasal yeğlemesi ise kuşkuya yer bırakmayacak biçimde Türk Milliyetçiliğidir. Bu üçlü saç ayağı, onun için, bir bakıma "Devletin kurtuluşu" yolunu özetleyen içeriktedir.

İktisadi görüşlerinin ekseni olan ticaret ve ziraat, aynı zamanda iktisadi kurtuluşun da yollarıdır. Ona göre sermaye birikimi "tasarruf" ile sağlanır. Öyle ki tasarruf, beşparasız insanları (Rockfeller, Carnegie, Morgan, Vanderbilt gibi) milyoner yapmıştır. Osmanlıların da tasarrufa yönelerek "işadamı" olabileceklerini söyler. Kooperatifçi görüşleri de sermaye birikiminin sağlanma yollarından biri olarak savunmuştur. Ticarete ilişkin *Türk Yurdu* dergisinde şunları yazar: "... memleketin ihtiyacını takdir edenlerden bir kısmı kendilerini ticaret hayatına atmışlar, bütün varlıklarıyla çalışıyorlar. Bu çalışma yolunun küşadı (açılışı) Meşrutiyet'in te'sisi (kurulması) ile beraberdir. Ben bu tarz-ı mesâînin memleketde elbet bir gün çığır açacağını ve temelinin kurulduğunu ümid ediyorum. Bu meyânda Mamülât-ı Dâhiliye-i İslâmiye Şirketi ile İktisad-ı Bakkaliye Şirketini gösterebilirim..."

Bir Türk Burjuvazi sınıfının yaratılması onun en büyük özlemlerinden biridir. Ticarete olduğu kadar ziraata da önem verilmelidir. Bu nedenle "fenni usuller" kullanarak tarımın geliştirilmesi üzerinde durur. Bu amaçla okullar açılmasını, ders programlarına ziraat derslerinin eklenmesini ister. Kısaca eğitim bu konu gözönüne alınarak yeniden düzenlenmelidir. Bu konuları da içeren *Terbiye-i İptidâiye Islahatı* adlı bir risale yazmıştır. Ayrıca *Çiftlik Müdürü* adlı bir de öykü denemesi vardır. Bu öykü, Konyalı bir bankerin çiftliğine bir müdür aramasıyla başlar. Konu 1349 (1933)'de geçmektedir. Anakonu, ziraat okulu mezunu bir Türkçü-idealist gencin çiftliğe müdür olduktan sonraki altı yıllık dönemde [1355 (1919)'a kadar] yenilikçi atılımlar ve "fenni" yöntemlerle çiftliği iptidaî bir durumdan çağdaş bir konuma getirişidir. Öykü, Türklük ideolojisi ile beslenmiştir. Örneğin, öyküde "Büyük Turan Oteli" ve bu otelde çalışan bir kaç dil bilen "nâzik ve işgüzâr" Türkler anlatılmaktadır.

II. Meşrutiyet sonrasında yazılar yazdığı *Osmanlı Ticaret ve Ziraat* gazetesinin adı, bir bakıma, onun, iktisadi görüşlerinin ana başlıklarıdır.

Onun toplumsal görüşlerinin odak noktasında eğitim vardır. Bu onun öğretmen oluşu ile yakından ilgilidir. Eğitim, toplumsal ve ekonomik kalkınma "terakki etme" için olduğu kadar, Devletin Kurtarılması için de gereklidir. Onun eğitimciliği, bir yönüyle Türkçülüğün "Halka Doğru" hareketinin somutlaştırılmasıdır. Gerek müdürlüğü ve öğretmenliği dönemindeki etkinlikleri, önerileri

Mustafa Suphi ve Ethem Nejat (üstte) TKP adına Mustafa Kemal'e yazdıkları mektupta Türk Kızıl Alayı'nın Kazım Karabekir Paşa emrine girmek üzere gönderildiğini bildirmişti.

ve gerekse öğretmenlere atfettiği rol ve işlev hep bu merkezdedir. Türklük değerlerinin ders programları yolu ile aktarılması, ziraatın sevdirilmesi eğitimin amaçlarından biridir. "Manastır'da Hayat-ı Aile" (*Türk Yurdu*, Cilt I, No: 8-9) adlı makalesinde bir yandan Manastır'ın toplumsal yaşamına ilişkin gözlemlerini aktarırken, diğer yandan da yatılı ziraat mektebelerinin kurulmasını, hatta bu amaçla kız rüştiyeleri ile iptidalarının ziraat ve ev kadını mektepleri haline getirilmesini ister. Bu kız mekteplerinin en büyük görevi ise; öğrenciye köyleri, tarlaları, kırları, doğdukları evi, ziraat işlerini sevdirmektir. Eğitimin amaçlarından biri de milliyetçilik ve Türklük değerlerinin aktarılması ve böylece hayat anlayışlarının değiştirilmesidir. Bu amaçla, Bursa'ya Darülmuallimin Müdürü olarak atandığında yaptığı değişikliklerden biri "Türk'ün Gücü Her Şeye Yeter" yazısını okulun iç kapısının üzerine her iki tarafı ayyıldızlı bayraklarla süslenmiş olarak astırmasıdır. Diğeri ise ders programlarına ziraat derslerini eklemesidir.

Ethem Nejat'a göre: "Yeni muallimler (öğretmenler) için terbiyede hedef: çocukları düşünücü, muhakeme edici, keşf edici bir hâle getirmek ve serbest yaşayacak vatanperverler yetiştirmektir." *Tanin* gazetesine (1911) yazdığı makalelerde de eğitim ve ziraat konusunu işlemiştir. "Darülmuallimin-Ziraat-Askerler" makalesi ile "Darülmuallimin Kongresi" adlı yazıları buna örnektir. O, sosyalist olduğu dönemde de özellikle eğitim konusunu işlemeyi sürdürecektir. *Beşer ve Tabiat* (1919) adlı dergide "Âli ve İptidaî Darülmuallimlerimizde" başlıklı yazısı ile *Kurtuluş* (1919)'ta yazdığı "İptidaî Mekteplerimiz" başlıklı yazıları diğer örneklerdir.

Ethem Nejat'ın siyasal düşünüşü Türkçülük ile örtüşür. O, yayınladığı tüm yapıtlarında, yazdığı makalelerin hemen hepsinde açıklıkla "Türklük Cereyânı"nın savunuculuğunu yapmıştır. Bursa'da Darülmuallimin müdürü iken okulun iç kapısı üzerine "Türk'ün Gücü Her Şeye Yeter" diye yazdırması; daha sonra 1914'de *Türk Gücü Cemiyeti*'nin kurucularının başında yer alması; *Türk Yurdu* dergisinin Manastır'da "Hususî Muhabirliği"ni yapması; Türkçülük akımını açıklayan *Türklük Nedir ve Terbiye Yolları* adlı kitabı yazması; *Terbiye-i İptidaiye Islahatı* ve *Çiftlik Müdürü* adlı yapıtlarında Türklük değerlerinin önemini ısrarla vurgulaması bunun kanıtıdır.

Özellikle *Türklük Nedir ve Terbiye Yolları* adlı yapıt, Türkçülüğün manifestosu olan *Üç Tarz-ı Siyaset*'den sonra, Türkçülüğün sistematik olarak ele alınıp savunulması ve ilkinden farklı olarak İslâmcılık ile Osmanlıcılık'ı Türkçülük merkezli uzlaştırması açısından ilginçtir.

Yapıtın ilk bölümünde İslâmcılık ile Türkçülüğün birbirine uyan, birbirini destekleyen akımlar olduğu Ziya Gökalp, Mehmed Ali Tevfik, Şeyh Abdülhak Bağdadî ve Satı Bey gibi yazarlardan alıntılar yapılarak anlatılır. Türklüğün Doğu'da üstlendiği tarihsel misyon ve önemli role değinilir. Bu arada Türkçülüğün "...Garbın kuru bir taklitçisi olmağa tahammül edemediği, garbın... yalnız terakkiyât-ı sanâyi ve fenniyesine meftûn olduğu..." belirtilir.

Osmanlıcılıkla Türklük çatışmamakta, tersine birbirini tamamlamaktadır. "...Türklük cereyanı Osmanlılığın muarızı" değildir diye yazılarak, Osmanlılığın bir etnik birleştirici ögesi olduğu anlatılır. Bu amaçla ABD örnek verilir. "...Müttehide-i Amerika'da yaşayanlara sorarsanız: "Nesiniz? -Amerikalıyım" sonra da Alman veya İtalyan, İrlandalı olduğunu anlatır."

Bu üç akımın yeri, işlevi ve uyuşumunu şu alıntı yeterince açıklamaktadır: "Vatan büyük ve sevgili Osmanlı vatanıdır. Hükümet Osmanlı hükümetidir... Osmanlı Meclis-i Mebusanı vardır. Ordu Osmanlı ordusudur... İdâre-i umumiye Osmanlıdır. Türklük: unsuren yükselmek, millî mevcûdiyetini bilmek, iktisad ve fikir âleminde ilerlemek... Türk âlemleri ile te'sis-i münâsebet etmek, onların harekâtı ile alâkadâr olmak; lisân, lehçe, edebiyât ve milliyet mefkûrelerini birleştirmek... Osmanlılık: Şu vatan-ı mukaddesede yaşayanların aynı emel, aynı his, aynı faâliyet ile refah ve serâze-i intizâmı, hudud ve iklimi muhafaza etmek. İslâmlık: ... İttihad-ı islâm, bu siyaset, âtinin saadeti, emniyetli bir mefkûresi, kırılmaz bir ittifakıdır..."

Ethem Nejat, Meşrutiyet ilan edildiği vakit Fransa'dadır. Daha sonraları Meşrutiyet İnkılabı'nı yorumlarken şunları yazacaktır: "Evolüsyonsuz (évolution) revolüsyon (révolution) hiçbir sermaye vermez." Bunun anlamı Meşrutiyet'in beklenen değişimi sağlayamamasıdır. Bu dönüşünü de uzun süre içten bağlandığı Türklük akımının yapacağına inanmaktadır.

Yukarıda da açıklandığı gibi o, Türk Ulusçuluğu'nun oldukça aktif bir savunucusudur. Kuşkusuz, sosyalist oluşu kadar, sosyalist olduğu dönemde bu ulusçu ideolojinin onun sosyalizminde ne ölçüde yer aldığı da ilginç bir inceleme konusu olabilir. Böylece onun "Milliyetçi Sosyalizmi'nin" nemenem bir şey olduğu ortaya çıkar.

MEHMET Ö.ALKAN

yoğun olduğu bölgeler Selanik, Manastır, Drama, Kavala gibi Rumeli kentleriyle İstanbul ve İzmir'di. Örgütlenme adımlarına büyük ölçüde Bulgar, Rum, Ermeni, Yahudi sosyalistleri önayak olurken, İstanbul'da Osmanlı aydınları arasında ilk "solcu" veya kendilerini "sosyalist" olarak adlandıran çevreler de bu beş yıllık dönemde ortaya çıktı. Bu ilk dönemin özelliği ekonomik-sendikal amaçlı örgütlerin sosyalist çevreler ve örgütlerle sıkı dirsek teması ve özellikle Rumeli kesiminde içiçe geçmişliğidir.

Büyük işyerlerinde, örneğin demiryolları, liman işletmeleri, Tramvay Şirketi, Reji Tütün fabrikaları ve benzerlerinde daha 1908 öncesinde kurulmuş yardım sandığı, dayanışma derneği türünden örgütler, 1908'de birer işyeri sendikası görünümünde ortaya çıktılar, varlık ve yasallıklarının tanınması için mücadele verdiler. Örneğin *Anadolu-Bağdat Demiryolları Memurin ve Müstahdemin Cemiyet-i Uhuvvetkârisi*, Rumeli Demiryolları, Tramvay Şirketi, bazı maden işletmelerinde kurulmuş benzeri birlikler, Aydın Demiryolları İşletmesi'ndeki *İleri Derneği, Selanik Tütün İşçileri Sendikası*, ekonomik mücadele amaçlı, sendika yapısındaki örgütlenmelerin en önemlilerindendi. Tatil-i Eşgal yasasının tüm engelleyici maddelerine rağmen, sendikal örgütlenmenin, hızından fazla birşey kaybetmeden 1908'i izleyen yıllarda da farklı adlar ve biçimler altında sürmesi, üzerinde dikkatle durulması gereken bir olgudur.

1909 ve 1910'da Tatil-i Eşgal yasasının etkisiyle işçi eylemleri ve grev hareketlerinde belirgin bir gerileme görülürken, örgütlenme adımları canlandı. Bulgar sosyalistlerinin etkinliklerini duyurdukları Rumeli kesiminde olduğu kadar İstanbul ve İzmir'de, kömür ve diğer maden işletmelerinin bulunduğu bölgelerde, işçilerin yoğun olduğu tüm kentlerde sendikalaşma çalışmaları hızlandı. 1910 ortalarında, Osmanlı İmparatorluğu'nda ekonomik ve sendikal mücadele amaçlı işçi örgütlerinin dökümünü, 1908'lerde Selanik'te sosyalist örgütlenmelere önayak olan Yahudi sosyalisti Abraham Benoraya şöyle vermektedir: Sendikalarda örgütlenmiş işçiler: İstanbul'da; Marangozlar, terziler, Anadolu Demiryolları memur ve müstahdemleri; Selanik'de; Tütün işçileri, Osmanlı Tütün Rejisi'nin erkek ve kadın işçileri; pamuk ipliği bükümcüleri, hamallar, yükleme işçileri, Selanik-Manastır Demiryolu memur ve müstahdemleri; İzmir'de; Yükleme ve boşaltma işçileri, demiryolları işçi ve müstahdemleri. Zonguldak'da; Maden kömürü işçileri; Drama. Kavala-İskeçe, Gümülcine ve Gevgeli tütün işçileriydi.

Aynı kaynağa göre bu dönemde sendikalarda örgütlenmiş işçilerin sayısı 125-150 bin civarındadır. Sendikalarda örgütlenmemiş ama "Birlik" veya benzeri örgütlere sahip işçi kesimlerinin başlıcaları ise: İstanbul'da fırıncılar, tramvay işçileri, pamuk bükümcüleri, İmalat-ı Harbiye Fabrikası işçileri, Tütün Rejisi işçileri. Sigara Kâğıdı Fabrikası işçileri, matbaa işçileri, garsonlar;

Adakapı'da metal işçileri; Selanik'de marangozlar, jüt bükümcüleri, Şark Demiryolları Şirketi memur ve müstahdemleri, garsonlar, ayakkabıcılar, sigara kâğıdı fabrikası işçileri, terziler; İzmir'de Tütün Rejisi işçileri, hamallar, terziler, ayakkabıcılar, Vodina, Karaferia ve çeşitli Rumeli merkezlerinde erkek ve kadın pamuk ipliği bükümcüleridir.

Temmuz 1910'da İstanbul Tütün Rejisi işçilerinin dernekleşmeleri sırasında daha ilk günden 800 işçi derneğe üye oldu; bu örgütlenme coşkusunu engellemek amacıyla, Reji müdürü imama başvurarak Müslüman işçiler üzerindeki nüfuzunu kullanmasını istedi, ancak işçiler bu tutumu tepkiyle karşıladılar ve örgütlenmeye hız verdiler. Eylül 1911'de Aydın Demiryolları'nda yeniden başlayan grevin gerekçelerinden biri de işçilerin *İleri* adlı örgütlerinin şirket tarafından resmen tanınması talepleriydi. 1912'de görece elverişli bir siyasal ortamda işçilerin örgütlenme girişimleri yeniden hızlandı. Terziler, döşemeciler, mücellitler, değirmenciler, berberler, Bira Fabrikası işçileri, ecza işçileri, Cibali Fabrikası işçileri işyeri sendikaları kurdular. *İstanbul Matbaa İşçileri Sendikası*'nın, Bulgar, Rum, Türk, Ermeni, Fransız işçilerinin ayrı örgütlenmelerini birleştiren bir yapısı vardı ve sosyalistlerin etkisi altındaydı. Yine İstanbul'da aynı dönemde kurulmuş *İstanbul Makinistler Cemiyeti*, işyeri örgütü olmakla yetinmeyip işkolu sendikası olmaya yönelen bir yapıya sahipti.

1908-1918 döneminde işçilerin örgütlenme girişimleri sadece ekonomik amaçlı örgütler, sendikalar, benzeri "cemiyetler"le de sınırlı kalmadı. İşçilere sınıf bilinci ve ideolojisi götürmeyi amaçlayan sosyalist kulüpler, dernekler, siyasal örgütlenmeler ve sosyalist çevreler de kuruldu.

İşçi örgütlenmesi ve bu örgütlenme çabalarında sosyalist çevrelerin oynadıkları rol açısından genel olarak Rumeli, özel olarak da işçi hareketiyle sol örgütlenmelerin merkezi durumunda olan Selanik, hükümetin dikkatini çekmekte gecikmedi. Kasım 1911'de Selanik Valiliği'nden Dahiliye Nezareti'ne yazılan bir yazıda, kaygılar şöyle dile getiriliyordu: "Selanik'te bilcümle amelenin sendikalar teşkili gittikçe tevessü ettiğinden... Tedricen sosyalizm fikri ve hayatının inkişafıyla ticaret-i mahalliyenin mahvolacağı... bu itibarla ruhsat ilmühaberi itasında tereddüt edildiği... ve nihayet ruhsatname verilmiş olan sendikaların men'i için bir Meclis-i Vükela kararı alınması lüzumu"...

1908'de *Bulgar Sosyal Demokrat Partisi*'nin hem "Geniş Sosyalistler" kanadı hem de "Sol Sosyalist" kanadı, Selanik'te etkin çalışmalara girişmiş, Selanik'te bir *Sol Federasyon*'un

Osmanlı Devleti'nin ilk kapitalist işletmeleri, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Batı sermayesi tarafından kurulan limanlar, maden ocakları vb. oldu. Fabrika üretimine geçilmesi ise daha sonra gerçekleşti. Osmanlı Devleti'nin ilk anonim şirketi, Boğaz'da gemilerle yolcu taşımak üzere kurulmuş olan Şirket-i Hayriye'ydi. 1849'da kurulan bu şirketin ardından, 19. yüzyılın ikinci yarısında bankacılık, sigortacılık, demiryolu, madencilik, elektrik, su gibi hizmetlere yönelik pek çok anonim şirket faaliyete geçti. 1856'da Bank-ı Osmani ve Aydın-İzmir Demiryolu Şirket-i Osmaniye'si kuruldu. Bu ikinci şirket, Anadolu'da ilk demiryolunu inşa etti. Daha sonra pek çok Batılı şirket, demiryolu alanında yatırımlarda bulunarak demiryolu ağının hızla genişletilmesini sağladı. Çoğu yabancı sermayeyle kurulan ve genellikle Avrupa başkentlerinden yönetilen bu şirketlerin arasında, yabancı sermayeye başvurulmadan kurulmuş anonim şirketler yalnızca Şirket-i Hayriye ve Ziraat Bankası'ydı. (Üstte) Şirket-i Hayriye'de çalışan işçiler görülüyor. Bu işletmelerde doğan ücretli emek ihtiyacı, topraksız köylülerden ve ekonomik sıkıntılardan dolayı dükkanlarını kapatmak zorunda kalan zanaatkârlardan karşılanıyordu. İşçilerin büyük çoğunluğu, toprakla olan bağlarından tam anlamıyla kopmamışlardı; yılın belli aylarında köylerindeki topraklarında, diğer aylarında ise demiryollarında, madenlerde ve diğer kuruluşlarda çalışıyorlardı. Yabancı sermayenin Osmanlı pazarını tamamen ele geçirmesi, özellikle el sanatlarıyla uğraşan kesimin, örneğin demircilerin, dokumacıların, dökmecilerin varlığını tehlikeye düşürmeye başlayınca, alınan bir takım önlemlerle yerli sanayinin geliştirilmesine çalışıldı. Gümrük resminin artırılması, esnaf gruplarını birleştirerek şirketler kurulmasına önayak olmak, sanat okulları açmak şeklindeki bu önlemler pek başarılı olamadı ve yeni gelişmekte olan sanayi alanında Batı sermayesinin egemenliği pekişerek devam etti. Özellikle Adana bölgesindeki

56 (3) Meşrutiyet, Emperyalizm ve İşçi Hareketi

kurulması için çalışılmış, 1909 baharında Yahudi Sosyalistlerden Benoraya, *Selanik Sosyalist Federasyonu*'nu kurmuş, Bulgarca, Rumca, Türkçe, Yahudice basılan bir yayın çıkartmaya başlamıştı. 1908 sonlarında Manastır'da kurulan *Sınıf Bilinci* adlı örgüt, 1909 başında Üsküp'de kurulan bir diğer sosyal demokrat çizgideki örgüt 1912'de Selanik'te kurulduğu ileri sürülen *Türkiye Sosyalist Federasyonu* bunlardan bazılarıdır. Ocak 1911'de Selanik'de, *Selanik Sosyalist Federasyonu*'ndan, *Bulgar Sosyalist Merkezi*'nden, *İstanbul Sosyalist Merkezi*'nden ve *Üsküp Sosyalist Merkezi*'nden delegelerin katılımıyla bir toplantı, bir çeşit sosyalist kongre yapıldığı kimi kaynaklarca belirtildiğine göre, aynı yıllarda İstanbul'da da bir (veya birkaç) sosyalist merkez olmalıdır.

pamuk tarlalarında çalışan mevsimlik tarım işçileri ilk yarı-köylü işçi kitlelerini oluştururken, sayıca en önemli sürekli işçi kitlesi ise maden ocaklarında çalışıyordu. Zonguldak kömür havzasında çalışan maden işçileri (üsste sağda), önceleri angarya usulüyle çalıştırılıyorlardı. Ereğli Kaymakamı ve Madeni Hümayun nazırı Dilaver Paşa'nın hazırladığı çalışma tüzüğüne göre, Ereğli kazasına bağlı 14 köyde yaşayan köylüler 13 yaşından 50 yaşına kadar ayda onbeş gün tarlada, onbeş gün de madenlerde çalışmak zorundaydılar. İş günü gündoğumuyla başlıyor, güneş batınca sona eriyordu. İşçilerin barınakları son derece kötüydü. Ocaklarda bulunan doktorlar, yalnızca işçilerin hastalanmaları halinde çalışmaya devam edecek durumda olup olmadıklarına karar vermekle görevliydiler. Çalışamayacak derecede hasta olan işçiler kendilerine bir merkep verilerek hiçbir tedavide bulunulmadan köylerine geri gönderiliyorlardı. Yine ilkel çalışma koşulları altında sık sık meydana gelen maden kazaları soncunda hayatlarını kaybeden veya sakat kalan işçiler için hiçbir tazminat ödenmiyordu. Üretimin angarya usulüyle çalıştırılan işçilerle yürütülemeyecek ölçüde artmasından sonra zorla çalıştırma yavaş yavaş kaldırılarak ülkenin diğer bölgelerinden de işçi getirilmesi yöntemine başvurulmaya başlandı. Madenlerin dışında ikinci büyük sürekli işçi kitlesinin toplandığı alan da demiryollarıydı. Demiryollarında da işçiler ve memurlar için çalışma koşulları son derece kötüydü. Ateşçi, geçit bekçisi, makasçı gibi tehlikeli işlerde çalışan işçiler çok düşük ücretler alıyorlar, buna karşılık emekli sandığına girmeye bile hak kazanamıyorlardı. Hastalık, iş kazası gibi durumlarda işçilere çalışamadıkları süre içinde hiçbir ücret ödenmiyor, hatta daha sonra eski işlerine dönmeleri bile garanti edilmiyordu. Düşük ücretler ve son derece kötü çalışma koşulları, işçiler arasındaki tepkilerin giderek artmasına yol açarak sonunda 1908 grevlerinde ifadesini buldu.

Çoğu 1908-1909'ların ürünü olan benzeri örgüt ve çevreler, 1910'da, yeni Cemiyetler Kanunu'nun yürürlüğe girmesinden sonra bir yolu bulunarak kapatıldılarsa da, 1912'de yeniden faaliyete geçtiler. Ancak 1913'de Mahmut Şevket Paşa suikastını izleyen baskı döneminde çalışmalarını durdurmak zorunda kaldılar, süreklilik kazanamadılar.

İlk Fırkalaşma Denemeleri ve *Osmanlı Sosyalist Fırkası*

1911 başlarında İttihatçılardan ayrılan Dr. Hasan Rıza Bey'in 1912'de kurmak istediği *Osmanlı İşçi ve Çiftçi Fırkası*'na ise izin verilmemiştir. Bu hayata geçmeyen teşebbüs, Hasan Rıza Bey'in *II. Enternasyonal*'le ilişki kurması, üyelik başvurusunda bulunması açısından ilgi çekicidir.

Aynı dönemde bir partileşme çabasını içermese de, II. Meşrutiyet'in Meclis-i Mebusan'ında 1910-1911'de, Rumeli'den seçilen Bulgar sosyalisti Vlahov'un sosyalist eğilimli Ermeni, Rum, Bulgar mebusları çevresinde toplayarak oluşturduğu küçük sol grup ve bu grubun Meclis'te sürdürmeye çalıştığı sol muhalefet de anılmaya değer.

II. Meşrutiyet'in ilk yıllarında, kısa süren çok partili siyasal hayata ilk adımlar atıldığı sırada kurulan veya kurulmaya çalışılan fırkalar (partiler) arasında, Hüseyin Hilmi çevresinin Eylül 1910'un ilk günlerinde kurduğu *Osmanlı Sosyalist Fırkası*, sosyalizm anlayışı, yayınları ve Mütareke sonrasında yeniden kurularak özellikle İstanbul'da kısa bir süre işçi hareketi üzerinde önemli bir etkinliğe sahip oluşuyla özel bir yere sahiptir. "İştirakçi Hilmi" veya "Sosyalist Hilmi" adıyla anılan renkli bir kişilik olan Hüseyin Hilmi ve küçük çevresi, Osmanlı solculuğu'nun ilk ve oldukça tipik temsilcileridir. Daha çok pratiğe dönük, örgütçü, teorik sorunlara pek kafa yormayan Hüseyin Hilmi ile çevrenin ideologu sayılabilecek materyalist görüşlü ve anarşist eğilimli Baha Tevfik yayınlarında oldukça kaba bir sosyalizm anlayışını propaganda etmeye çalışırken bir yandan da *İttihat ve Terakki* istibdadına karşı gözünü budaktan sakınmayan etkili bir muhalefet yapmışlardır.

Daha sonra *Osmanlı Sosyalist Fırkası*'na dönüşecek bu çevre, sesini ilk kez Şubat 1910 sonunda yayınlanan *İştirak* adlı haftalık bir dergi ile duyurdu. *İştirak*, gazeteci Ahmet Samim'in öldürülmesi üzerine yaptığı yayınlar yüzünden, dönemin sıkıyönetim mahkemesi "Divan-ı Harb-i Örfi" tarafından kapatıldı; yerine *İnsaniyet* çıkarılmaya başlandı. Bir süre sonra yeniden yayın izni verilen *İştirak*, 15 Eylül 1910 tarihli sayısında *Osmanlı Sosyalist Fırkası*'nın

Farklı Kimlikler, Ortak Kaderler: Çin, İran, Türkiye

Her iki ülkenin bütün cephelerde yenilgiye doğru gittiği I.Dünya Savaşı sırasında Osmanlı askeri heyeti yanda görüldüğü gibi 31 Ağustos 1917'de Hamburg Limanı'nı ziyaret etmiş ve Alman yetkililerle görüşmüştü.

Aslında burada tarihsel bir kesit ele alınmaktadır. Dünya toplumlarının "ortak" tarihinde yaklaşık olarak 19. yüzyıl ile çakışan bu kesit, incelenen sorunların çözümünü getirmemiş, çok daha sonralara bırakmıştır. Zaman ve mekân açısından birbirlerinden çok uzak bazı toplumsal oluşumların, Türkiye, İran ve Çin'in gösterdikleri gibi, aynı ortak kaderi paylaştıkları olur. Başlıkta bu ülkeleri biraraya getiren neden mekanik ve keyfi bir formül değil, onların emperyalizmin yayılmasıyla ancak belli bir ölçüde kesintiye uğrayan tarihsel "süreklilikleriden" ileri gelen ortak kaderleridir. Bu ülkeler kültürel, toplumsal ve idari geleneklerini belli bir ölçüde koruyabilmişler, emperyalist ülkelere boyun eğmenin diğer Afrika ve Asya ülkelerindeki geleneksel kolonileşme biçimlerinden farklı yöntemlerini bulabilmişlerdir. Aslında bu ülkelerin üçü de, sömürgeleştirme mekanizmalarının ve stratejilerinin harekete geçirilmesinin önünde hatırı sayılır bir direnç gösterebilecek toplumsal ve siyasi-ekonomik yapıların taşıyıcısı ve mirasçısıydılar.

Bu ülkeler arasında Osmanlı İmparatorluğu, emperyalist ülkelere çok yakın, neredeyse dokunan sınırlara sahip olmasıyla ayrılır; Ortaçağ sonundan beri yükselen ve düşen tarihi boyunca, uzun erimli ticaretin yol geçen hanını oluşturur. Kapitülasyonlar bu yapının çatısını kurarlar. Öte yandan, bağımsızlığını ve toplumsal yapılarını korumasına bakarak bu "ülkenin" sömürgeleştirmeye konu olmadığı sonucunu çıkarmak da anlamsızdır: sömürgeleştirilebilir her eyalet, Cezayir, Mısır ve Tunus'tan başlayarak İmparatorluk'tan koparılmış ve Batı sömürgeciliğinin denetimi altına girmiştir. Toptan sömürgeleştirilen bu eyaletlere karşın "merkez", yani İstanbul ve yakın coğrafi çevresi, emperyalist güçler açısından pek önem taşımayan bazı çevre eyaletlerle birlikte toptan sömürgeleşmeye karşı bir süre direnebilmişlerdir.

Yine de bu sonuncular, farklı yollardan, bazan çok daha az sert, bazen de sonu savaşlara kadar varan daha yaptırımcı yollardan, eninde sonunda boyun eğmişlerdir. Osmanlı Devleti'nin, bütün ekonomik dengelerini altüst ederek, sonuçta iflasa, ve devletin mali aygıtının önemli bir kısmının "sömürgeleştirilmesine" yol açan dış borçlanmaları, Batılı ülkeler tarafından dayatılan, sürekli bir tehdit unsuru oluşturan savaş tazminatları, Babıâli'nin yönetici bürokrat kadrolarının "ruhlarını" yani "çıkarlarını" satın almak için sahneye konulan Bizans oyunları ve diplomatik-askeri yöntemlerle çevrelenerek Osmanlı Devleti'ne ancak çevresel-ikincil bir konumda Avrupa'da oluşmuş ittifaklar sisteminde bağımlı bir yer verecek siyasal, iktisadi ve askeri yöntemler, kendine özgü bir sömürgeleştirme biçiminin Osmanlı ülkesinin tümü için de devreye sokulduğunun kanıtıdırlar. Tüm bunlar Hindistan'ın 19. yüzyılda kolonileştirilmesinden çok farklı boyun eğdirme ve egemenlik kurma yöntemlerinin kullanıldığını göstermektedir. Bu bağlamda emperyalist ülkeler Osmanlı bürokratik kadrolarıyla "kurnazlıkla" oluşturulmuş bir dizi ittifak kurma, bunu yaparken de, Osmanlı ülkesinin klasik sorunu olan merkez-çevre, sultan-âyan çatışmasına da karışarak İstanbul, İzmir ve Selanik gibi ticaretin yoğunlaştığı liman kentlerinde bulunan diğer müttefiklerinin rakibi azınlık Hıristiyan kökenli bir ticaret burjuvazisini de destekleme, koruma ve kullanma yolunu, Osmanlı Devleti'nin dirençli yapısına doğrudan nüfuz etmenin yolu olarak tercih etmişlerdi. Böyle özel bir dikkate hedef olan bu azınlık çevrelerinin Osmanlı Devleti'nde olağan koruyucuları ve organları olan dinsel ve loncasal kurumlar Batı hükümetleri tarafından sürekli olarak korunmuş, tüccar azınlıkların "haklarını", yani iç ve dış gümrük duvarlarının, emek gücünün ve metaların serbest dolaşımının önüne dikilen engellerin, parçalı bir iktidar tarafından konulmuş "arkaik" nitelikli loncasal ve feodal korumaların ortadan kaldırılması türünden, kimlerin paylaşacağı veya yararlanacağı açık olan bazı hakları çoğaltmak amacıyla Babıâli üzerinde sürekli bir baskı oluşturacak politikalar gündeme konmuştur. Bu politikalarda öncelikli yerler Hıristiyan nüfusun yoğun olduğu ve Batı sanayilerine hammadde sunacak bölgelerdi. Osmanlı Devleti 19. yüzyıl boyunca sömürgeleşmemesini isteyerek ya da istemeyerek verdiği bir tavizler dizisiyle, gerileme, parçalanma, hükümranlığından vazgeçme, borçlanma, mali denetimini bırakma, yabancı devlet aygıtı biçimlerini kabullenme gibi önlemlerle ödemişti. Toptan kolonileştirme mekanizmaları Avrupalı ülkeler tarafından bu tavizler yüzünden hiç bir zaman harekete geçirilmedi; ta ki I.Dünya Savaşı sonrasında İmparatorluk yıkılana kadar. Bu mekanizmaların devreye sokulduğu diğer iki ülke, Çin ve İran da tam sömürgeleşmediler. Bunda "klasik bir devlet yapısının" varlığının oynadığı rol kadar bu ülkelerde "çok uluslu" bir yapının bulunmamasından dolayı bütünlüklü bir eklemlenmenin olanaklı kılınmasının da bir rolü vardır. Öyleyse bu üç ülkenin paylaştıkları ortak kader neydi? Bu sömürgeleştirmenin ne olduğundan değil, nasıl empoze edildiğinden yola çıkarak kavranabilir.. Kolonileştirici ülke açısından bu süreç, hedef ülkenin bir "ilk günah"a sahip olmasından başlar. Bu ilk günah, her şeyden önce, "farklı olma"dan, ikincisi, özellikle 19. yüzyılda Avrupa'daki ilerleme düşüncesi egemenliği altında "geri olmak"tan geçer, ve ülkenin Avrupa ölçütlerine göre "medenileştirilmesi" meşruluk kazanır. İkinci safha, yeni keşfedilen, ya da ticari misyonlar aracılığıyla tanınan ülkenin tümüne değil, belli başlı stratejik alanlarına uygulanan bir baskı, bir ilk şiddet momentidir. Osmanlı Devleti'nde bu ilk şiddetin uygulandığı noktalar, kapitülasyonlarla ayrıcalık kazanan ticaret erbabının yoğunlaştığı -Selanik, İstanbul, İzmir gibi liman kentleri- bölgelerdeki gayrı müslim ahalinin desteklenmesi, onların klasik çağ Osmanlı düzeni içinde kendi benliklerini oluşturma cihazları olan Kilise hiyerarşisi üzerinde uygulanan koruma, ve destekleme girişimleriydi. Bu faaliyetler, her şeyden önce yabancı misyonların Anadolu'nun içlerine kadar yayılmaları, İstanbul, İzmir gibi merkezlerde oluşturdukları "serbest ticaret" kolonileri çerçevesinde yürütülmekteydi.

Çin'de ise "hinterland"ın belli bir direnişi aözkonusuydu. İslamiyet gibi cihad çağrıları yapan bir yerleşik dinin bulunmaması, dini ve ticari misyonların henüz emperyalizm yerleşmeden belli bazı bölgelerde Hıristiyan dinini yayabilmelerine yardımcı olmuştu. Bunda İmparatorluk dönemi Çin'inin, Avrupa Ortaçağı benzeri bir kent ticari burjuvazisine hiç bir zaman sahip olmamasının önemli bir rolü vardır.

Batı Aydınlanma düşüncesi, Doğu'yla daha ilk temasında gerekli ideolojileri bolca üretmeye başlamıştı. Çin, Osmanlı Devleti ve İran için eş ölçüde uygulanabilir, her derde deva bir kavram olan"Doğu Despotizmi" bunun en yaygınlıkla benimsenmiş temasıdır. Bir yüzyıl sonraki Marksizmden farklı olarak Doğu'yu tarihsel bir sürecin içinde yerleştirecek bilgi ve bilinç dağarcığına sahip olmadığından, o aralar keşfettiği Amerikan topluluklarının imgesiyle bile kesinlikle farklı olan bir yansıtma söz konusudur. Yine de, Montesquieu'nün *Les Lettres Persane*'ının gösterdiği gibi, Doğu karşısında Marco Polo türü bir "egzotik" anlatı ve tevekküllü bir hoşgörü yine hakimdir. Doğu Despotizmi kavramının işlevselleştirilmesi, İngiliz emperyalizminin öncülüğünü ettiği "Bizans oyunlarına" aittir daha çok. Batı ile Doğu'nun temasını ilk olarak gerçekleştiren dinsel misyonlar ve ticaret erbabı başlangıçta böyle bir düzene ait olmamalarına rağmen, zamanla Bizans oyunlarının egemenliğine girecekler ve Amerikan kolonilerinin tersine merkeze, İngiliz ve Fransız emperyalizmine bağlanacak, ajan haline geleceklerdir. Amerikan Konfederasyonu'nun başarısı, Çin'deki isyanlar tarafından, ya da Afyon Savaşları döneminde tekrarlanamayacak, bu ikinciler Çin açısından başarısızlıkla sonuçlanacaktır. Ticaret kolonilerinden emperyalizme geçiş, Avrupa toplumlarındaki içsel ekonomik ve politik bir dönüşümün sonucuydu. Sanayi devriminin gerektirdiği hammadde kaynaklarının aranması ve bunun için en iyi yöntemin kapitalist devlet aygıtının tüm baskıcı aygıtlarıyla (üstelik genişletilmiş biçimleriyle) birlikte bu kaynakları sağlayabilecek "potansiyel" sömürge ülkelerine taşınması...

Çin tarihi bu tür bir kolonileştirmenin tüm özelliklerini dışa vurmaktadır. Qing-Mançu Hanedanı'nın Çin'inin Batı ile ilk karşılaşması 1689'da Orta Asya'da ilerlemekte olan Rusları durdurdukları Nerçinsk anlaşmasıyla gerçekleşmişti. Tarihte hiçbir "İmparatorluk" 1683-1830 arasındaki Çin kadar "zengin", kalabalık ve geniş olmamıştı. Hanedanın zengin "Çin'inin" çürümeye başlaması, bu çağlara da rastlar: Pax Sinica'nın içine sızan İngiliz, Fransız ve Ruslar, sonra da Japonlar ve Almanlar, bu uygarlığı kemirmeye başlarlar. Beş Liman'ın Batı serbest ticaretine açılmasını ve Hong Kong'un İngiltere'ye bağlanmasını getiren Nan King Anlaşması "eşitsiz antlaşmalar" dönemini başlatır; bu tarih, İngilizler açısında 1838 Osmanlı "eşitsiz" ticaret antlaşmasıyla aynı tarihsel kesitte yer almasıyla ilginçtir. İlginçlik, aslında Batı'nın emperyalist sızmasının salt "Batı tarihine özgü" olmadığını, birbirlerine çok uzak mekan ve "toplumsal zaman"larda yer alan ülkeleri de aynı tarih boyunca yakaladığını da göstermesindedir. "Eşitsiz Anlaşmalar" Çin için de Osmanlı Devleti için de meşrulaştırılabilmek için ancak "modernist" ideolojilerin devreye sokulmasını gerektiren, bir tavizler politikasıydı, ve kendi varlıklarını, "dinsel, politik ve sosyal organizmalarının" korunmasını içgüdüsel olarak sağla-

56 (3) Meşrutiyet,Emperyalizm ve İşçi Hareketi

kuruluşu haberini, Fırka'nın tüzük ve programını yayınladı ve yeniden kapatıldı. Yerine çıkarılan *Sosyalist* gazetesi ise ancak iki sayı çıkabildi. O da sıkıyönetim tarafından yasaklanınca *İnsaniyet* yayına sokuldu. *İnsaniyet*'in yasaklanmasından sonra *Medeniyet* onun yerini aldı. Böylece çevre, yayın faaliyetini tüm engellemelere rağmen kararlı şekilde sürdürdü.

Şubat 1912'de, Paris'te bulunan ve orada sosyalist fikirler edinmeye başlayan Dr. Refik Nevzat, Paris'te bir *Osmanlı Sosyalist Fırkası* kurdu. Daha sonra Hüseyin Hilmi'nin *Osmanlı Sosyalist Fırkası* ile kurulan ilişkiler sonucunda Dr. Refik Nevzat'ın Fırkası *Osmanlı Sosyalist Fırkası*'nın Paris şubesine dönüştü.

Osmanlı Sosyalist Fırkası'nın bu ilk dönemi için yapılması gereken tesbit, *İttihat ve Terakki*'ye karşı genel özgürlükçü bir muhalefetle ve esas olarak bu doğrultuda bir yayın faaliyetiyle sınırlı kaldığı, işçi sınıfı içinde örneğin Rumeli sosyalistlerinin kurmuş oldukları bağları kuramadığı, etkinlik kazanamadığıdır. Böyle bir gelişmeye fırsat da kalmadan 1913'den sonra tüm muhalefete ve sosyalist örgütlenmelere indirilen *İttihat ve Terakki* darbesi sonucunda *Osmanlı Sosyalist Fırkası* da kapatıldı. Osmanlı toprakları üzerinde sosyalist fikirlerin filizlenmeye başladığı, ilk sol örgütlenmelerin ve işçi örgütlenmelerinin görüldüğü, işçi hareketinin kendiliğinden bir kabarışla yükseldiği bu beş yıllık kısa dönemi değerlendirirken, birkaç ana belirleme, hareketin gelecekteki gelişme çizgisine ışık tutması bakımından önemlidir.

1908 grevleri ve daha sonraki yıllarda görülen işçi hareketleri, uzun baskı dönemleri sonucunda, işçilerin, emekçilerin kötü ücret ve çalışma koşullarının yol açtığı kendiliğinden patlamalardır. Ancak, bu kendiliğinden hareketlerin daha bilinçli eylemlere ve örgütlenmelere dönüşmesinde Rumeli'de Bulgar sosyalistlerinin, genel olarak da Bulgar, Ermeni, Rum, Yahudi sosyalistlerinin belirleyici etkisi olmuştu .

Osmanlı işçi sınıfının çok uluslu, kozmopolit niteliği, Müslüman işçilerle diğerleri arasında bağların kopuk kalmasına, işçi sınıfının birliğinin sağlanmasının güçleşmesine yol açmıştı .

İşçilerin yoğun oldukları büyük işyerlerinin çok önemli bölümünün yabancı sermayeye ait olması ve işverene yönelen her savaşım ve istemin, bilinçsiz bir anti-emperyalist öz, ama çoğunlukla "Gâvur"a karşı savaşım görünümü kazanması Müslüman-Türk işçilerin sınıf bilinci kazanmaları sürecini güçleştirmişti .

Kısa süren özgürlük ortamının ardından gelen baskı henüz oluşum halindeki gelişmeleri daha baştan durdurmuş ve geriletmişti

Mütareke Koşulları

30 Ekim 1918'de, I. Dünya Savaşı'ndan yenik çıkan Osmanlı Devleti'nin Mondros'ta imzaladığı ağır koşullar taşıyan "mütareke" Osmanlı'nın sonu, geleceğin başlangıcıydı. Mondros Mütarekesi'nden Cumhuriyet'in ilanına kadar geçen beş yıl Türkiye'de toplumsal mücadeleler tarihinin en hareketli ve yoğun dönemlerinden biri sayılır.

I. Dünya Savaşını izleyen yıllar, tüm dünyada büyük bir toplumsal sarsıntı ve değişim yıllarıdır. Ekim 1917 Devrimi'yle dünya sahnesinde yerini alan proletarya, sosyalizm ve Bolşevik iktidarı, dönemin tüm toplumsal mücadele ve hareketlerini derinden etkiliyor, o dönemin deyimiyle "mazlum halklar" için esin ve umut kaynağı olurken yeni bir çağın da açılmakta olduğunu haber veriyordu. 1918-1919'larda Almanya'da, Macaristan'da, Finlandiya'da yenik düşen proleter ayaklanmaları görüldü. Asya'da, yüzlerce yıllık sömürge boyunduruğunun sonunun gelmekte olduğu, Moğolistan, Çin, Türkiye, İran vb. örnekleriyle, bu ülkelerdeki ulusal kurtuluş hareketlerinin ve ulusal kurtuluşçu akımların gelişmesiyle kendini gösterdi.

Batı'ya ne kadar yabancı ve kapitalistleşme sürecinin ne kadar gerisinde olursa olsun, işçiden ve ezilen halklardan yana esmeye başlayan yeni rüzgârlar Türkiye'nin toplumsal güçlerinin, Osmanlı toprakları üzerindeki halkların, işçilerin ve "devleti kurtarma" geleneğinin devamcısı Türkiye aydınlarının da dünyadaki gelişmelerle yakından ilgilenmelerine yol açtı.

Böyle bir dünya ortamında, I. Dünya Savaşı sona ererken Osmanlı düzeni son darbeyi de yemiş, çökmüştü. 1903'den 1918'e kadar geçen 15 yıla kesin damgasını vurmuş olan *İttihat ve Terakki*, yenilginin kesinlik kazanmasından sonra son kongresinde kendini feshetmiş, İttihatçı liderler Avrupa'ya kaçmışlar, meydan Hürriyet ve İtilafçılara, bir başka deyişle Alman emperyalizminden yana taraf tutan kadroların siyasal yenilgisinden sonra İngiliz ve Fransız emperyalizmi yandaşlarına kalmıştı.

1913'de *İttihat ve Terakki* istibdadında Mahmut Şevket Paşa suikastı bahane edilerek tutuklanmış, sürülmüş, yurtdışına çıkmış siyasal muhalifler İttihatçıların iktidardan düşmesi üzerine İstanbul'a geri döndüler. İktidar ve otorite boşluğunun yarattığı bir özgürlük ortamında, 1918 sonu ve 1919 başlarında 500'ü aşkın siyasal örgüt ortaya çıktı. Ancak yeni dönemde işçi hareketi, Anadolu'da sürmekte olan Kurtuluş Savaşı'nın damgasını vurduğu çok farklı ve karmaşık bir ortamda mücadele vermek durumunda kalacaktı.

mak kaygısıyla harekete geçmişti. Ruslar kuzeyden ilerleyerek Japon denizine çıktılar. Beijing ise İngilizler tarafından 1860'tan sonra 11 Limanlar'ın serbest ticarete açılmasına zorlandı. Tai Ping'deki isyanı güçlükle bastıran İngiliz-Amerikan güçleri İmparatoriçe Zixi eliyle hanedanı yozlaştırdılar. İmparatoriçe'nin de desteklediği reform karşıtı Boksör'lerin savaşı da başarısızlığa mahkûm olunca reform yapma girişimleri başlatıldı. Ancak artık çok geçti. Sun Yatsen Devrimi kapıya dayanmış, tahta gölge imparator Puyi'yi geçirerek reform girişimlerini başlatmıştı. Aynı kader, bu kez "reformsuz",Çin Hindi tarafından da paylaşılmıştı. Yine Hıristiyan misyonerlerin dine "kazandırdıklarına" yönelik saldırılar, III. Napoléon'un liman kentlerini işgali için bulunmaz bir vesile oldu. Demiryollarının bölgeyi örmesinden önce Fransızlar bölgeyi tümüyle sömürgeleştirerek sağlama bağladılar. İran ise, yine Osmanlı ve Çin gibi eski devlet "geleneklerine" sahip, komşusu Hindistan yavaş yavaş İngilizler tarafından sömürgeleştirilmeye başlarken en son Asya "cihangiri" Nadir Şah dönemini yaşamakta olan bir ülkedir. Ne Osmanlı Devleti gibi çok uluslu ve dinli bir ülke olarak, Batı ülkeleriyle sürekli temas halinde olmak zorundadır, ne de Çin gibi zengin kaynaklarından dolayı (petrolun yokluğunda) Batılı emperyalist ülkelerin misyonları tarafından ziyaret edilir. 19. yüzyılın başlarında Türkmen Kaçar hanedanı temsilcisi Naşir el Din'in "feodal" beylerle devamlı olarak giriştiği mücadelenin başarısızlığı, Asya yayılmacılığı döneminde olan Rusların (boş bölgeler Rus yayılmasının ayırdedici noktasıydı) önce Kafkasya'yı ele geçirmelerine, sonra da, yüzyılın sonlarına doğru, dinsel molla sınıfının uyuşukluğu, feodaller arası çatışmanın yarattığı elverişli ortam nedeniyle İran'ın tümünü tehdit etmelerine kadar varır. Bazı "Batılılaşmış" kesimlerin ussal bir tarzda örgütlenmiş bir ticaret ağına kavuşmak yolundaki özlemlerinin pek bir sonuç vermediği İran'ın Batı emperyalizmi için önemi -petrol sorunu ortaya çıkana kadar- İngiliz baş sömürgesi olan Hindistan üzerinde Rus tehdidi bağlamında ortaya çıkar. İngilizler Afganistan'ı ele geçirdikten sonra Güney-Doğu'yu da kuşatmaya başlarlar; Belucistan ve Basra Körfezi çevresinde önemli denetim noktaları oluştururlar. Rus-İngiliz rekabeti ortamında, aynen Çin ve Osmanlı ülkelerinde olduğu gibi siyasal rejim ve göreli bağımsızlık karşılaştığı tehlikelerden kurtulur. Bağdat Demiryolu hattının döşenmeye başlanmasının ardından İran'ın şimdiye kadar Osmanlı Devleti'yle hiç değişmemiş olan Doğu sınırı da Batılı emperyalist devletlerin çıkar bölgesi, güvenlik kuşağı haline gelir. Yavaş yavaş petrol ve demiryolu emperyalizmin İran'a yönelik ilgisinin merkezi haline gelir ve ekonomik elkoymacılık siyasal Batı varlığını güçlendirir. Osmanlı devleti için olduğu gibi, Rusya ile İngiltere arasındaki rekabet "siyasal bağımsızlığın" belli ölçülerde korunmasına olanak verir. 1907 İngiliz-Rus anlaşmasıyla İran toprakları, daha önceden üretilmiş iki nüfuz bölgesi arasında bölüştürülür. Şii ajitatörlerin belki de pek geç başlattıkları milliyetçi ayaklanmalar, ve bunun karşısında şahlığın sert despotizmi ülkeyi, Pehlevi konsolidasyonunun sağlandığı 1926'ya kadar mutlak bir kaosun içinde tutar. Pehlevi konsolidasyonu, Osmanlı'da âyan, Çin'de ise "mandarinler"in üstlendiği görevi yerine getiren, siyasal iktidardan göreli bir bağımsızlığa sahip "müçtehit"lere, yani din adamlarına vurulan bir darbedir. Şah Pehlevi adını almadan önce Rıza Han "cumhuriyetten" ve "modernleşmeden" söz eder; ancak İslâm dini "cumhuriyete" karşıdır -bugün "monarşi"ye nasıl karşıysa... Monarşi restorasyonu, Çin'de devrim bunalımına Osmanlı Devleti'nde Atatürk cumhuriyet rejimine açılacak modernleşme yollarının bir benzerini İran için de açar. Ülkeler arasındaki farklar, böylece "modernleşme" dönemlerinde daha da belirginleşir. Devrim yapan Çin de dahil olmak üzere bu ülkeler, daha uzun bir dönem, emperyalizm tarafından 19. yüzyılın başlarından beri içine sokuldukları ortak evrensel tarih sürecinin parçası olurlar.

ULUS BAKER

Kurtuluş Savaşı

Kurtuluş Savaşı, Osmanlı Devleti'nin dağılması, egemenlik alanlarının emperyalistler arasında yeniden paylaşımı mücadelesi içinde Ortadoğu haritasının emperyalizmin kalemiyle çizilmesi sürecinin merkezinde yer aldı. Dünya tarihindeki yeri ve anlamını belirleyen de esas olarak bu konumudur.

Öte yandan, Kurtuluş Savaşı, Türkiye açısından yalnızca dünya tarihindeki bu konumuyla belirlenemeyecek ayrı bir önem de taşır: Kurtuluş Savaşı, Türkiye'de burjuvazinin iktidarı ele geçirme sürecinin dönüm noktasıdır. "Yeni Türk devleti", Türkiye Cumhuriyeti, bu savaşla ortaya çıkan yeni dengeler üzerine kuruldu. Tarih bilinci de bu yeni dengelerin belirleyiciliği altında biçimlendi. Kurtuluş Savaşı'nda elde edilen ve yeni devletin toplumsal meşruluğunun temelini oluşturan zaferin coşkusu bu meşruluk zeminini besledi. Savaşın sıcak anılarından uzaklaşıldıkça da coşku yerini yakın tarihe belli bir bakış açısının devletin ideolojik onay mekanizmalarında canalıcı bir işlev kazanmasına bıraktı.

Üstlendiği işlev yüzünden kaçınılmaz bir çarpıklığın damgasını taşıyan bu resmi yakın tarih yorumunun cumhuriyet dönemi boyunca değişmeyen ekseni şöyledir: Osmanlı Devleti'nin çöküşü - Türkün anayurdunda bağımsız devlet kurma iradesi - istilacılarla ve hainlerle savaş - son Türk devletinin kuruluşu. Böyle bir eksen üzerinde Kurtuluş Savaşı ister istemez, "hainler"le mücadelenin konusu olan bir takım yan olaylar dışında, esas olarak bir Türk-Yunan Savaşı olarak sunulur. Oysa Kurtuluş Savaşı'nın nesnel tarihinin, emperyalizmin Yakın Doğu'ya ilişkin perspektiflerinin oluşturduğu arka plan üzerinde Anadolu'daki büyük altüst oluşun, farklı siyasal çizgiler arasındaki siyasal iktidar mücadelesinde ifadesini bulan sınıf mücadelesinin tahliline dayanması; olanaklarını sonuna kadar tüketemeyen bir devrimin, "Anadolu İhtilalinin" tarihi olması gerekir.

Anadolu'da Devrimci Durum

Savaş ve Osmanlı Topraklarının Paylaşılması

Savaş patlak verene kadar değişen çıkarları ve karşılıklı güç ilişkileri gereği Osmanlı'nın yanında ya da karşısında, birbirleriyle sürekli değişen ittifaklar kurup bozan ve birbirlerini kollayan İngiltere, Fransa ve Rusya, I. Dünya Savaşı arefesinde Almanya ve Osmanlı karşısında ortak tavır aldılar. Ortak hedeflerini gerçekleştirmek için yalnız kendi güçlerini kullanmakla kalmayıp, bu toprakları Araplara, Yunanlılara ve Ermenilere de vaad ederek halkları birbirine kırdırma yolunu da kullandılar.

Osmanlı topraklarının nüfuz bölgelerine ayrılması için yaptıkları ilk anlaşmada (İstanbul Anlaşması; 8 Mart 1915) Anadolu Fransa ve İngiltere aralasında paylaşılırken Boğazlar ve İstanbul Rusya'ya bırakılıyor, İran toprakları 1907 Anlaşması'na göre İngiltere ve Rusya arasında bölüşülüyor, Arabistan topraklarına ise bağımsızlık öngörülüyordu. 26 Nisan 1915'de yapılan Londra Anlaşması'yla da aralarına yeni katılan İtalya'ya hasta adamın pastasından pay olarak 12 adanın yanısıra Libya ve Anadolu'nun Akdeniz kıyılarındaki topraklar düştü. Ortadoğu'nun paylaşım planlarına son biçimini 16 Mayıs 1916'da yapılan Sykes-Picot Anlaşması verdi. Sonradan (Aralık 1918'de) yalnız Musul'la ilgili maddesi değişen bu gizli anlaşmayla, daha önce Venizelos ve Şerif Hüseyin'e verilen vaadlere karşın Ortadoğu, İngiltere, Fransa, Rusya ve İtalya arasında adım adım pay edildi.

Ancak bu paylaşım planlarının hesaba katmadığı birşey vardı: sonradan Dünya Savaşı'nda bozguna uğrayan hemen her ülkeyi (Rusya 1917; Almanya, 1918; Macaristan, 1918 ve Türkiye 1918-21) etkisi altına alan devrimci dalga. Hesaba katılmayan bu nokta, bir direniş göstermeye ne kadar yeteneksiz görünürse de Osmanlı Devleti'nin paylaşılmasını pürüzsüz bir süreç olmaktan çıkardı; Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne, farklı sonuçlar üretme potansiyeli de taşımış olan devrimci süreçle geçişin zeminini hazırladı.

İşgale Doğru İstanbul

İngiltere karşısında, Filistin cephesinde Yıldırım Orduları Grubu çöktükten sonra direniş gücü kalmamış birlikler hızla Anadolu içlerine kaçmaya başladı. Bu durum fiilen savaşın kaybedildiği anlamına geliyordu. Buna karşın tam bir teslimiyet söz konusu edilmeden önce Almanya ile birlikte hareket etmek üzere beklendi. ABD Başkanı Wilson'a barış isteği iletildikten hemen sonra 7 Ekim'de Talat Paşa hükümeti çekildi. Bunu izleyen kısa süreli hükümet bunalımı herkes tarafından sevilen, parti politikasında yara almamış, saygın Ahmet İzzet Paşa'nın sadrazamlığa gelmesiyle çözüldü. Ahmet İzzet Paşa'nın kısa ömürlü sadrazamlığı sırasında ordunun terhis edilmesi, boğazların yabancı ülkelerin denetimine geçmesi, imparatorluk topraklarının paylaşılması ve Anadolu'nun işgaline olanak tanınması gibi Osmanlı için çok ağır hükümler taşıyan Mondros Mütarekesi imzalandı (30 Ekim 1918).

Mustafa Kemal Paşa, kendi kuşağından olan subayların bir çoğu gibi İttihat ve Terakki mensubu olarak siyasal mücadele içinde yer almış ancak Eylül 1909'daki kongrede İttihatçı subayların siyasetle askerlik arasında tercih yapmalarını savunarak, siyasetten ayrılmış, ancak siyasal mevkileri üstlenmeye istekli öteki İttihatçılar ve özellikle de Enver Paşa'nın düşmanlığını üzerine çekmişti. . İttihat ve Terakki içindeki ayrışmalarda askeri kanada karşı Talat Paşa önderliğindeki sivillerin ve bir dereceye kadar da veliaht Vahdeddin'in desteğini almış olan Mustafa Kemal Paşa, savaş sona erip İttihatçıların egemenliği son bulunca, hızla iktidara doğru ilerlemeye başladı. Ancak, padişah Vahdeddin'e sadakat anlamına gelecek olan damatlık önerisini geri çevirince, başında bulunduğu Yıldırım Orduları lağvedilerek aktif görevlerinden alındı. Mustafa Kemal Paşa ve çevresindeki İttihatçıların politikalarına karşıt grup, İttihatçıların düşüşünden sonra iktidar sırasının kendilerinde olduğu inancıyla Meclis-i Mebusan'da padişahın kabinesinin seçilmesine engel olmuş ardından zor yoluyla iktidarı ele geçirmeyi denemiş ama padişahın mutlak iktidarı karşısında yeterince güç toplayamamıştı. İstanbul işgal altına alınıp Saray'da iktidar yolu kesin olarak kapandıktan sonra bizzat padişah Vahdeddin tarafından geniş yetkilerle donatılarak yabancı orduların henüz girmedikleri ama devlet otoritesinin de sarsılmış bulunduğu Anadolu'da asayişi sağlamak üzere ordu müfettişliğiyle görevlendirilen Mustafa Kemal, bu görevinin sağladığı olanaklara dayanarak Anadolu'da ikinci bir iktidar odağı oluşturma tasarısını uygulamaya koyuldu. Mustafa Kemal Paşa İngiltere'nin baskısıyla merkeze çağrılınca bütün görevlerinden 9 temmuz 1919'da istifa ederek, sonunda Cumhuriyet'in kurulmasıyla sonuçlanacak olan bir direnişin başına gecti. Toplumsal dayanağı ve itici gücü Müslüman taşra eşrafı, tüccarı ve toprak sahipleri olan işgale karşı mücadelede, Osmanlı Devleti'nden arta kalan silahlı güçleri bir merkezî siyasal ve askeri örgütlenme çevresinde birleştirebilmesi Mustafa Kemal Paşa'nın ulusal bir onay elde etmesini sağladı. Ancak, savaş sırasında bir toplumsal kurtuluş tasarımını ileri sürerek, iktidarının dayanağını sarsıntıya uğratma eğilimi gösteren yoksul halkın sözcülerini şiddet ve zorla tasfiye ederek, saltanata ve işgale karşı bir devrim halini alan mücadelenin, demokratik bir devrim yönünde gelişmesi olanaklarını da bir iç savaşla ortadan kaldırdı. Bu tarihsel ürküntü, yeni kurulmakta olan burjuva devletinin daha en baştan halkın özgür iradesinin açığa vurulmasının engellendiği, padişahsız bir padişahlık olarak otoriter, baskıcı bir rejim biçiminde örgütlenmesine yol açtı. Daha sonra Kemalizm halinde ideolojik bir bütünlüğe kavuşturulmaya çalışılacak olan bu hakimiyet biçimi, burjuvazinin mülkiyetinin, yoksul halka karşı teminat altına alındığı buna karşılık devletin yürütme gücünün burjuvazinin tümü adına orduya devredildiği bir tür Bonapartizm olarak bu iki yönlü savaş içinde şekillendi.

57 (4) Kurtuluş Savaşı

Zaman dilimi olarak 1919-1923 arası kadar bir süreyi kapsayan Türkiye'nin Kurtuluş Savaşı, günümüzde bile tüm ayrıntılarıyla ortaya çıkarılamamıştır. En küçük bir anı, kıyıda köşede kalmış bir belge ya da yeni ve değişik bir yorum hâlâ Kurtuluş Savaşı'na olan ilgiyi canlı kılmaktadır. Hakkında hâlâ anılar anlatılmakta, romanlar, hikayeler, destanlar, şiirler, tiyatro oyunları yazılmakta, desen, tablo ve gravürler yapılmaktadır. Gürol Sözen'in tablosu (üstte) bunlardan biridir. II. Meşrutiyet'ten itibaren yaşamaya başladığı içerdeki ve dışardaki tüm olaylar ve karşı karşıya geldiği olgular Osmanlı Devleti'nin artık önüne geçilmez bir çöküşe doğru gittiğinin göstergeleriydi. II. Abdülhamid'in uzun saltanat yılları sadece bu kaçınılmaz çöküşü geciktirmeye yetmişti. Kendisinden sonra iktidara gelen İttihat ve Terakki *yönetimi bu kaçınılmaz çöküşü hızlandırdı. Yenilgiyle çıkılan I. Dünya Savaşı'ndan sonra Mondros'ta imzalanan çok ağır silah bırakma koşullarına göre galip emperyalistler çöken Osmanlı Devleti'ni paylaşmak için dört bir yandan saldırıya geçtiler. Bu durum Anadolu halkını yurtseverlik duygularıyla işgalcilere karşı koymaya yöneltti. 1919'dan itibaren küçük birimler halinde çeteler şeklinde örgütlenerek* Kuvvayi Milliye *düzeyine yükselen direniş, bir yandan da ülke içindeki işgalcilerin işbirlikçi ve yandaşlarına karşı da mücadeleyi içeriyordu. 1921'deki düzenli orduya geçiş dönemine dek en alt mücadele birimi olan* Kuvvayi Milliye *tarafından sürdürülen direniş, ancak bu tarihten sonra Ankara'daki merkezî yönetim tarafından devralındı.*

Osmanlı bürokrasisi, hiç değilse Kırım Savaş'ından beri kapitülasyonların kaldırılmasını sağlamaya çalışıyordu. Ancak ilkesel düzeydeki haklılığı emperyalist devletler tarafından da kabul edilen bu girişimler, yine de onlar tarafından sürekli olarak engelleniyordu. Ancak 20. yüzyıl başındaki iktisadî büyümenin sağladığı sınırlı sermaye birikimi ve özellikle ifadesini "Hürriyetin İlanı"nda bulan toplumsal hareketlilik, kapitülasyonlar konusundaki bu tavrın kitleselleşmesini sağladı. Solda, 1908 sonrasında kapitülasyonlara karşı düzenlenen bir miting görülüyor. Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na sürüklenmesinde de, kapitülasyonların kaldırılması sorunu merkezî olmasa da önemli bir rol oynamıştır. Gerçi, 2 Ağustos 1914'te Sait Halim, Talat ve Enver Paşalarla, Meclis-i Mebusan Reisi Halil Bey'in (Menteşe), İttihat ve Terakki'nin diğer önderlerine danışmadan Almanya ile akdettikleri ve Osmanlıların savaşa girmesinin hukuki zeminini oluşturacak anlaşma kapitülasyonlarla ilgili bir hüküm içermiyordu ama anlaşmayı haber alan hükümet üyelerinin baskısıyla Alman elçisi Wangenheim'ı "Almanya'nın kapitülasyonların kalkması işinde Osmanlı devletine yardım edeceği"ni taahhüt eden bir mektup yazmaya zorlandı. Bunun üzerine, 9 Eylül 1914'de hükümet 1 Ekim'den itibaren geçerli olmak üzere kapitülasyonların kaldırıldığını ilan etti. Bu karar karşısında Alman elçisinin tepkisini, dönemin Maliye Nazırı, Fransız yanlısı olarak bilinen Cavit Bey (üstte), anılarında şöyle anlatıyor: "Wangenheim geldi. Tabiat dışı, delirmiş bir hal ve vaziyet içindeydi. Kendimi kudurmuş bir köpek karşısında zannettim. Söz söyleyemiyor, konuşmuyor, sanki havlıyordu. (...) Bu kararı kendisine danışmadan aldığımızdan, müttefik olduğumuz için böyle bir şey yapmaya hakkımız olmadığından bağırıp çağırıyordu. Yarın İngiliz ve Fransızlar bize harp ilan edip Boğaz'ı zorlarlarsa, bize hiçbir surette yardım etmeyeceklerinden bahsediyordu. (...) Bugün öğleden sonra, umum sefirlerin toplanıp, Türkiye'nin kararını müşterek bir nota ile protesto edeceklerini, hatta Rusya ile Almanya birleşip, Türkiye'nin aleyhine sulh yapabileceklerini ve bu suretle Türkiye'nin kapitülasyonları kaldırması kararının, harbin devamını durdurmasına dahi sebep olacağını söyledi!" Bu şiddetli tepkiye karşın, Alman hükümeti 11 Ocak 1917'de kararı onaylayan ilk Batılı devlet oldu. Kapitülasyonların içerdiği eşitsizlikleri serbest ticaret rejimi açısından eleştiren Cavit Bey ise, Lozan görüşmeleri sırasında yeni cumhuriyetin Osmanlı devletinin borçlarını reddetmesine karşı çıkmış, daha sonra, herhangi bir delil bulunmadığı halde İzmir suikastiyle ilişkili bulunarak 26 Ağustos 1926'da idam edildi. Onu tasfiye eden ekibin ideoloji sözcülüğünün adaylarından Şevket Süreyya, serbest ticaret ilkelerine tamamen sırt çevrildiği 1930'ların başında Cavit Bey için Kadro dergisinde şöyle yazacaktı: "Bir Cavit Bey iktisatçılığı için Galata bankerliğinin kirli mekanizmasını bilmek ve bu mekanizmanın müteaffin (kokuşmuş) havasına tahmmül edebilmek kâfidir."

Barış isteğinin hemen ardından Talat Paşa *İttihat ve Terakki* liderliğinden çekildiğini açıkladı. *İttihat ve Terakki*'nin önde gelen üç ismi, Enver, Talat ve Cemal paşalar yurt dışına kaçtı. Hükümet değişikliği ve Tevfik Paşa'nın sadrazamlığa gelmesinden iki gün sonra, 13 Kasım 1918'de İtilaf, donanması İstanbul'a demirledi. Ardından sıra ülkenin çeşitli bölgelerinin İngiliz, Fransız ve İtalyan birliklerince işgal edilmesine geldi. Bu arada, savaşın sorumlusu İttihatçılara karşı topyekun bir saldırıya geçildi. İttihatçılar, iktidarları sırasında toplumun çeşitli kesimlerinde ektikleri nefret tohumlarını biçmeye başladılar. *Hürriyet ve İtilaf*çıların yanısıra yetkilerini kısıtladığı saltanat da İttihatçılara karşıydı. Öte yandan, uygulanan milli iktisat politikası ve Ermeni katliamı hem azınlıkların hem de İngiltere'nin tepkisi çekmişti. Soruşturma kısa sürede tam bir "İttihatçı avı"na dönüştü. Saray 1908'den beri kaybettiği mevzilerini yeniden ele geçirmek üzere harekete geçti. 21 Aralık'ta İttihatçıların çoğunlukta olduğu Meclis-i Mebusan feshedildi.

3 Mart 1919'da, damatlığından başka hiçbir siyasal meziyeti olamayan Damat Ferit Paşa'nın kısa süreli kabinelerinden ilki kuruldu. Eski politikaları daha da güçlendirerek uygulayan Damat Ferit, düşman kuvvetlerine dayanarak mühlik bir idare kurdu. Emperyalizme teslimiyetten başka birşey olmayan bu politikadan amaç uysal davranarak ve en güçlü ülke görülen İngiltere ile uyum içinde hareket ederek kurtarılabileceklerin kurtarılmasıydı. Ancak İstanbul hükümeti ve onun Anadolu'daki temsilcileri yavaş yavaş ipleri ellerinden kaçırıyorlardı. Saltanat Batı Anadolu'da düşmana karşı silahli bir hareketin başlatılmasına tepkisiz kaldı. Sorunun siyasal yöntemlerle çözümlenmesi hedeflenerek, Almanya örneğinde olduğu gibi güvenliğin sağlanarak emperyalist devletlerin yatıştırılmasına ve ülke bütünlüğünün korunmasına çalışıldı. Anadolu'daki siyasal direnişe ise, boyutları böyle bir çözüme katkıda bulunacak sınırlarda kaldığı sürece, göz yumuldu.

I. Dünya Savaşı Sonrasında Anadolu

Mütareke ertesinde Anadolu'da bütün unsurlarıyla bir devrimci duruma yaklaşılıyordu. Rusya'yı altüst eden iki devrim dalgasının önkoşullarının oluşmasında belirleyici önem taşıyan Dünya Savaşı, başka pek çok ülkeyi de böyle bir patlamanın eşiğine getirmişti.

Bu ülkelerden biri olan Osmanlı Devleti Dünya Savaşı'nda tam bir bozguna uğramanın yanısıra, ulusal isyanları bastırma çabalarının ve imparatorluğun Anadolu dışı topraklarındaki savaşların yükünü de taşıyordu. Ordu, Balkanlar'daki komitacılara karşı mücadeleden, Trablusgarb ve Balkan Savaşları'na uzanarak kısa aralıklarla neredeyse kesintisiz süren uzun bir savaş döneminin ardından Dünya Savaşı'na, girmişti. Seferberlikle ordu, Anadolu'nun Müslüman halklarının yoksul köylülerinin tümünü yuttu. Seferberlik, 18 milyon nüfuslu ülkede, 1-1.5 milyonu cephelerde bulundurulan (değişik kaynaklara göre) 3-4 milyon arasında insanın silah altına alınması demekti. Bu yıpratıcı kesintisiz savaşı izleyen Dünya Savaşı seferberliği dönemi, ordu, yani halk için tam bir yıkımla sonuçlandı. Seferberliğin nihai bilançosu ise, yaklaşık dörtte üçü hastalıklardan 500 bine yakın ölü, buna yakın sayıda iyileşmeyen yaralı ve sakat ile hasta, kayıp, kaçak vb. başlığı altında ordu mevcudundan düşülen bir buçuk milyon kişiydi. Bu bilançonun esas yükünü üstlenenlerse Anadolu'nun Müslüman halklarıydı. Asker kaybının yanısıra Anadolu, savaş işlemleri yüzünden ya da mülteci olarak doğu illeri Müslümanlarından beşyüz binini kaybetmiş; kıyım, tehcir ve amele taburlarındaki çalışma sekizyüz bin Ermeni ile ikiyüz bin Rumun ölümüne yol açmıştı.

Savaşın sonu Filistin Cephesi'ndeki bozgunla geldi. Bozgunun ardından önce komutânlar ve az sayıdaki maiyetleri, peşlerinden darmadağınık bir halde ordulardan artakalan askerler,

15 Mart 1920'de İstanbul'da 150 yüksek memur ve subay tutuklanıp Malta'ya sürgüne gönderilmek üzere İtilaf kuvvetlerine teslim edildikten sonra başkentte sıkıyönetim ilan edilmiş ve kentin denetimi Osmanlı polisinden İtilaf askerlerinin eline geçmişti. İstanbul sokakları altta görüldüğü gibi bir Osmanlı askerinin eşlik ettiği İngiliz, Fransız ve İtalyan askerlerinden oluşan devriyelerle dolmuştu. İstanbul'un işgalinin ertesi günü sabah gazetelerinde yer alan işgal kuvvetleri komutanı imzalı tebliğde şöyle deniyordu: "Beş buçuk yıl evvel Osmanlı memleketinin mukadderatını her nasılsa elde etmiş olan İttihat ve Terakki Cemiyeti*'nin reisleri, Alman telkinlerine kapılarak Osmanlı devlet ve milletini Harb-i Umumi'ye iştirak ettirdiler. Osmanlı devlet ve milleti türlü felaketler geçirdikten sonra öyle bir yenilgiye uğradı ki,* İttihat ve Terakki Cemiyeti*'nin reisleri bile bir ateşkes anlaşması imzalayarak kaçmaktan başka çare bulamadılar. İtilaf devletlerinin görevi Osmanlı memleketlerinin bütün ahalisinin cins ve mezhep farkı olmadan, gelecekteki saadetlerini, gelişmelerini, iktisadi ve içtimai hayatlarını sağlayacak bir sulhün temellerini atmaktır. (...) İtilaf devletleri yakında karar altına alınacak sulh hükümlerinin tatbikini temin edebilmek üzere, lüzumlu tedbirleri düşünmeye mecbur oldular ve bunun için tek bir çare, İstanbul'u geçici olarak işgal konusunda anlaştılar. Ancak bu işgal muvakkattir (geçici). İtilaf devletlerinin niyeti saltanat makamının nüfuzunu kırmak değil, aksine Osmanlı idaresinde kalacak memleketlerde o nüfuzu kuvvetlendirip, tahkim etmektir. İtilaf devletlerinin niyeti Türkleri İstanbul'dan mahrum etmemektir. Bu nazik zamanda Müslüman veya gayrı müslim, herkesin görevi kendi işine gücüne bakmak, asayişin sağlanmasına hizmet etmektir. Osmanlı Devleti'nin enkazından yeni bir Türkiye'nin ihdası için son bir ümide, cinnetleriyle mahvetmek isteyenlerin iğfallerine kapılmamak ve hâlâ saltanat merkezi kalan İstanbul'dan verilecek emirlere itaat etmektir."*

gerilerinde 75 bini İngilizlerin son saldırısında kaybedilen onbinlerce tutsak bırakarak kendilerini Anadolu'ya attılar. Güç bela dönenlerin karşılarında buldukları, nüfusunu kadınlar, çocuklar, yaşlılar ve sakatların oluşturduğu harab olmuş köylerdi.

Savaş yorgunu, yeni mücadelelere atılmaya isteksiz, toprağında çalışmaktan başka bir şey düşünmeyen köylülerin bu durumunun bir devrimci patlamanın önünde engel oluşturacağı düşünülebilir. Ancak, Anadolu'nun nesnel koşulları seferberlikten dönen köylülerin, küçük topraklarında sakin bir yaşama dönmelerine olanak tanımayacaktı. Dünya Savaşı'nın ikinci yılından sonra Anadolu dağlarını kaplayan asker kaçaklarının kurduğu çeteler, Osmanlı Devleti'nin bozguna uğramasıyla şiddetlenen ulusal gerilimler, Anadolu'nun çok uzun bir süredir hasret kaldığı sakin bir ortamı imkansızlaştırıyordu. Halkın durumdan hoşnutsuzluğuna ek olarak, Ekim Devrimi dalgasının sürdüğü Sovyetler Birliği'nden de Anadolu'daki devrimci durumu körükleyen rüzgarlar esiyordu.

Bolşevik Devrimi ve Anadolu

Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne karşı savaşları bir çıkarlar bütününden kaynaklanmakla birlikte güçlü bir ideolojik temele de sahip olagelmişti: Slav halklarını kurtarmak, İstanbul'u ele geçirerek Ortodoks Hıristiyan dünyayı bir Yeni Roma İmparatorluğu altında birleştirmek. Böyle bir bakış açısıyla seferber edilen Ruslar 18. yüzyıldan bu yana Osmanlı Devleti'nin sürekli savaştığı ve karşısında sürekli toprak yitirdiği bir gücü simgeliyordu.

Halk ve aydınlar için bir karabasan haline gelen bu güç 8 Kasım Barış Kararnamesi ile tüm dünya halklarına ilhaksız ve tazminatsız, adil ve demokratik barış istediğini ilan etmiş, Anadolu ve İstanbul üzerindeki her türlü iddia ve tehditten vaz geçtiğini ortaya koymuştu. Eski ve amansız düşmanın, halkların haklarına saygı duyan dev bir dosta dönüşmesi büyük bir şaşkınlık ve heyecan yarattı. Sovyet hükümetinin barış teklifi Osmanlı Meclis-i Mebusan'ında her kesimden mebusların onay ve heyecanıyla, alkışlarla karşılandı. Halk da Ekim Devrimi'ni aynı çoşkuyla karşıladı.

Ruslarla daha yakın ilişki içindeki Doğu Anadolu illerinde etkilenme daha da büyük oldu. Sonraları, Mayıs 1919'da Mustafa Kemal'i Bolşeviklikten vaz geçirmekle övünecek olan Kazım Karabekir Paşa'ya bağlı birliklerde, sovyet usulüne benzer biçimde rütbeler omuzlardan sökülerek bileklere indirildi; subayla erat aynı tayını yemeye başladı. Anadolu okullarında "Anadolu şuralar hükûmeti var olsun" diye şarkılar öğretildi.

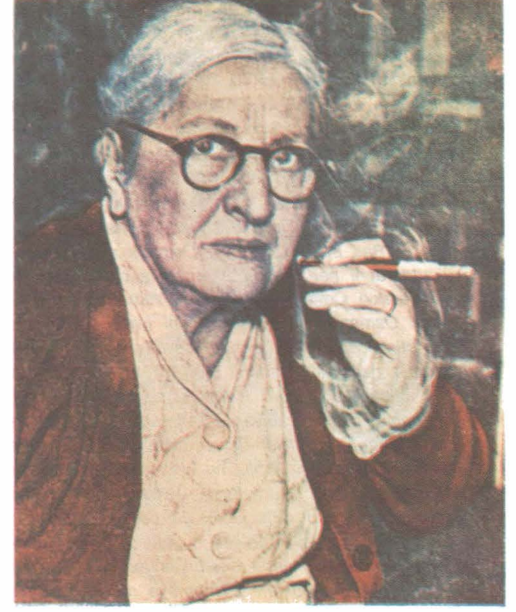
Ancak bütün bu örneklerin ötesinde Ekim Devrimi'nin etkisinin iki önemli sonucu oldu. Bunlardan biri, Sovyet büyükelçisi Aralof ile Ukrayna'lı mareşal Frunze'nin anılarında aktardıkları, Anadolu'yu gezerlerken karşılarına çıkan, "Rusya'da toprak sorunu ne durumda?", "İslam dinine özgürlük var mı?", "Yönetim mekanizması nasıl oluşuyor?" gibi soruların da gösterdiği halkın Sovyetler ülkesinde olup bitene merak ve ilgisiydi. Öte yandan, o ana dek sorunu "Devlet-i Osmanî"yi kurtarmak olarak algılamış pek çok aydın, milli mücadeleye katılmak üzere İstanbul'dan uzaklaştıkça karşılarında sefalet içinde bir Anadolu buluşmuşlar, bu Anadolu'yla tanışmışlardı. Pek çok genç aydın için Anadolu'ya geçiş, gözlerinin önünde sürüp giden halkın yoksulluk ve terkedilmişliğini keşfetmek ve yeni arayışlara açılmak anlamına geliyordu. Ekim Devrimi'nin Anadolu'da yarattığı etkinin ikinci önemli sonucu da, çözümün bir devrimde, sosyalizmde, bulunabileceğini aralarına Nazım Hikmet'in de bulunduğu pek çok aydına göstermek oldu.

Anadolu'nun bu perişan halinin halkın gözündeki başlıca suçluları olan *İttihat ve Terakki* önderlerinin bir bölümü ülkeyi terketmiş, bir bölümü de geri plana çekilmişti. Kurulan kısa ömürlü ilk hükümetler İstanbul'daki iç siyasal dengeler ve emperyalizmin Osmanlı Devleti'nin parçalanmasına ilişkin planlarından oluşan kaygan zemin üzerinde ayakta durmaya çalışırken Anadolu'da iktidarlarının yokoluşunu seyretmekten başka bir şey yapamıyordu. Gerçi mülki yöneticiler İstanbul'a bağlılıklarını sürdürüyordu, ama yerel düzeyde, yerel olanaklarla çözümlenemeyecek sorunlar karşısında, başkentten bir yardım beklemeden davranmak durumundaydılar. Tüketici savaşların verdiği yorgunluk ve bozgunun yarattığı moral çöküntüsü içindeki subaylar ise kendilerinin ve ailelerinin hayatlarını kurtarma kaygısına düşmüşlerdi. Silah ve cephanelerin mütareke şartlarına aykırı olarak medrese ve camilere saklanmasının örneklediği gibi, resmi söylemle, resmi görevlilerin pratiğinin ayrışması otoritenin çözülmesi sürecini hızlandıran bir başka etkendi.

Dünya savaşı ertesinde Anadolu'nun durumu, "yönetenlerin artık yönetemediğini" apaçık gösteriyordu. Yönetilenlerin hoşnutsuzluğu ise doruk noktasındaydı. Hoşnutsuzluğun eyleme dökülmesini engelleyen tek şey, halkın savaş günlerinin geride kalması yolundaki genel

Tanzimat'la birlikte Batı türündeki resim sanatına ilgi artmış, minyatürden yağlıboyaya geçiş süreci hız kazanmıştır. Bu aşamanın en önemli özelliklerinden biri, Batı anlayışına dönük resmin yukarıdan aşağıya kabul ettirilmeye çalışılmasıdır. Dönemin ressamları, 19. yüzyılda orduyu ıslah etmek için kurulan okullarda yetiştiler. Başarılı öğrencilerin bir bölümü de Avrupa'ya gönderilerek deneyimlerini artırmaları sağlandı. Meşrutiyet'e kadar sürdüğü kabul gören başlangıç aşamasının önde gelen isimlerinden, oryantalizm akımını temsil eden Osman Hamdi Bey (1842-1910) dışında resimlerinde insan figürüne yer veren ressam yok gibidir. Dönemin başlıca eğilimleri manzara ve natürmort gibi iki temel türde toplanır. "Asker ressamlar" olarak anılan bu kuşağı, ağırlıkla izlenimcilikten etkilenen "Çallı Kuşağı"nın sivil ressamları izledi. Üstte şakacı kişiliği, bohem ve kaygısız yaşam biçimiyle üne kavuşarak döneminin ressamlarının kendi adıyla anılmasına yol açan İbrahim Çallı'nın Zeybekler tablosu görülüyor.

ADIVAR, HALİDE EDİP (1882-1964)

Türk edebiyatının önde gelenlerinden, kadının yerinin toplumun bizzat içinde olması gerektiğini ve İngiliz emperyalizmine karşı ulusal bağımsızlığı destekleyip sonra ABD'nin emperyalist çıkarlar gütmediği gerekçesiyle ABD yardımının Türkiye için faydalı olacağını savunan Halide Edip, 1882'de İstanbul'da doğdu. Özel derslerle başlayan eğitimi, 1901'de mezun olduğu Üsküdar Amerikan Kız Koleji'yle devam etti. Rıza Tevfik'ten (Bölükbaşı) Fransız edebiyatı, daha sonra evleneceği Salih Zeki'den de matematik dersleri aldı. İlk yazıları 1908'de Halide Salih adıyla *Tanin*'de çıkmaya başladı. Kadın haklarına değinen bu yazılarden dolayı, 31 Mart Olayları'nda çocuklarıyla birlikte Mısır'a kaçmak zorunda kaldı. 1909'da yurda dönerek, öğretmenlik ve müfettişlik yaptı. Yine aynı yıllarda, kadınların toplumsal yaşama katılması ve eğitilmesi amacını güden *Teâli Nisvan Cemiyeti*'ni kurdu. 1912'de kurulan *Türk Ocağı*'na katıldı. 1917'de, ikinci evliliğini Dr. Adnan Adıvar'la yaptı. 1919'da, ABD başkanı Wilson'un ilkelerini savunan *Wilson Prensibleri Cemiyeti*'nin kurucuları arasına katıldı. Yine aynı yıl, Sultanahmet ve Fatih Meydanlarındaki İzmir'in işgalini protesto eden ünlü konuşmaları nedeniyle, 16 Mart İstanbul işgali sırasında hakkında kovuşturma açıldı. Bu kez de, Anadolu'ya kaçtı. Önce Erkânı Harbiye'de görev alan Halide Edip, daha sonra Doğu Cephesi'nde savaşa katıldı. Onbaşı olarak savaşan Halide Edib zaferden sonra çavuş rütbesine yükseltildi. Fakat, Cumhuriyetin ilanından sonra Amerikan mandasını açıkça savunduğundan *Halk Fırkası*'yla görüşleri çelişmeye başladı ve 1926'da eşi Adnan Adıvar'la birlikte Türkiye'den ayrıldı. 1931-32'de ABD'deki Columbia Üniversitesi'nde, 1935'te Hindistan'daki Delhi İslam Üniversitesi'nde konuk öğretim üyesi olarak konferanslar verdi. 1936'da yurda geri dönen Halide Edip, 1940'da İstanbul Üniversitesi İngiliz Filolojisi Kürsüsü başkanı oldu. 1950-54 arası, *Demokrat Parti*'den bağımsız milletvekilliği yaptı. 1954'te bu görevden istifa ederek üniversitedeki kürsüsüne döndü. 9 Ocak 1963'te hastalanarak öldü. Siyasal kişiliği kadar romanları ve öyküleriyle de tanınan Halide Edip, ilk romanları olan *Seviye Talip* (1910), *Handan* (1912), *Son Eseri* (1913) ve ilk öykü kitabı *Harap Mabetler*'de (1911) idealize edilmiş, Batı kültürüyle yetişen güçlü kadın kahramanları işledi. Bu eserlerdeki güçlü ve etkin kadın tiplemesi, Türkçülük ideolojisinin baskın olduğu *Yeni Turan* (1912) ve Kurtuluş Savaşı'nın işlendiği *Ateşten Gömlek* (1923) ile *Vurun Kahpeye* adlı romanlarında ülke sorunlarıyla ilgilenen ve milli mücadelede yer alan yurtsever kadın tipine dönüştü. En ünlü romanı *Sinekli Bakkal* (1936), yüzyıl başındaki imparatorluğun ve özelde İstanbul'un karmaşık ve çatışmalar içindeki toplumsal yaşamının bir panoramasıdır.

Üstte Yunanlıların İzmir'e girişini izleyen günlerde İstanbul Sultanahmet Meydanı'nda 23 Mayıs 1919'da yapılan mitingden bir görüntü. İstanbul'da ilk miting 19 Mayıs'ta Fatih'te, ikincisi 20 Mayıs'ta Üsküdar'da, üçüncüsü 22 Mayıs'ta Kadıköy'de yapılmıştı. Kentteki bu dördüncü ve en kalabalık kitle gösterisine kadınlı-erkekli 200 bin kişi katıldı. Şair Mehmet Emin, Halide Edip, Süleyman Sırrı, Dr. Sabit, Fahrettin Hayri işgali kınayan konuşmalar yaptılar. Beşiktaş ve Beyazıt'ta 25 Mayıs'ta yapılması kararlaştırılan mitingler hükümet tarafından yasaklanınca, halk 30 Mayıs'ta dua etmek kisvesi altında yeniden Sultanahmet'te toplanarak gösteriler yaptı. Altta Abidin Dino'nun Nazım Hikmet'in Kurtuluş Savaşı Destanı için yaptığı bir desen.

talebiydi. Ancak Yunan işgalinden sonra bu talebin gerçekleşmesinin daha bir süre için imkansız olduğu ortaya çıkacak ve devrimci durum tam anlamıyla olgunlaşacaktı.

Direnişten İkili İktidara

Mondros Mütarekesi'nin ardından, İtilaf birlikleri çok sayıda kent ve kasabayı ateşkes koşullarına dayanarak işgal ettiler. İngilizler karadeniz kıyılarında ve Güneydoğu Anadolu'da. Fransızlar Çukurova dolaylarında, İtalyanlar Akdeniz bölgesinde önemli merkezlere az sayıda askerle yerleştiler. Fransız üniformasıyla gelen Ermeni gönüllülerin öç almaya yönelik eylemleri dışında işgaller bir çatışma yaratacak nitelik almıyor, kalıcı olacağı izlenimi yaratmıyordu. Ancak Yunan işgali bambaşka bir nitelik kazandı.

Türkiye, Dünya Savaşı'nda Yunanistan'la savaşmamış, savaşta ona yenilmemişti. Bununla birlikte *Megalo İdea* 'nın (Büyük Yunanistan İdeali), İngilizlerin Anadolu'da güvenilir bir jandarma bulundurma ihtiyacıyla çakışması İzmir ve çevresinden başlayacak bir Yunan işgalinin önünü açtı. Kafkas petrolleri, Sovyetler Birliğine müdahale niyetleri, Ortadoğu petrolleri, ulaşım olanakları Anadolu'nun önemini arttırıyor, İngiltere tarafından denetlenebilir ellerde bulunmasını gerekli hale getiriyordu. Bir yandan Anadolu'nun Rum nüfusunun getireceği kolaylıklar, bir yandan da eski gizli antlaşmalarda bölge üzerine hak iddia etmiş olan İtalya'nın emperyalist iştahının rahatsız edici boyutlara ulaşması jandarmalık görevinin Venizelos Yunanistanı'na verilmesine neden oldu. Paris Konferansı'nda İngiltere'nin Fransa ve ABD'yi ikna etmesinden, İtalya'yı da kararı onaylamak zorunda bırakmasından sonra Yunan birlikleri 15 Mayıs 1919'de İzmir'e çıktılar.

Yunan birliklerinin girişi geri dönülmez bir biçimde İzmir ve çevresinin Yunanistan tarafından ilhakına doğru atılmış bir ilk adımdı. İzmir'in Yunanlılar tarafından işgali bütün ülkede Türklerin ulusal onuruna indirilmiş bir darbe olarak kavrandı. İşgalcilere ilk tepki, *İttihat ve Terakki* militanlığından sosyalizan görüşler savunuculuğuna uzanan maceralı yaşamını, gösteri yürüyüşü yapan Yunan askerlerine ateş açarak noktalayan Hasan Tahsin'den geldi. Hasan Tahsin'in ilk kurşunu ve onu izleyen İzmir'in Müslüman mahallelerindeki kıyım ve yağma, Milli Mücadele sürecinin ilk dönemeci oldu. Bütün Anadolu'yu güçlü bir protesto dalgası sardı. İşgal günü, Aydın, Denizli, Burdur ve Konya'da, 17 Mayıs'ta Eskişehir ve Kütahya'da, 18 Mayıs'ta Erzurum, Bursa, Tire ve Havza'da kitlesel mitingler düzenlendi. Bunları 23 ve 30 Mayıs'ta İstanbul'da yapılan ünlü Sultanahmet mitingleri izledi. 30 Mayıs Sultanahmet mitinginden sonra bu tür gösteriler yasaklandı; ancak artık, Dünya Savaşı sırasında ve ertesinde Anadolu'da birikmiş dinamit yığınının fitili ateşlenmişti.

Ege bölgesi, gelişkin sosyo ekonomik yapısıyla, işgale bir halk hareketiyle tepki gösterme mümkün kılan bir zemine sahipti. Daha 1918 yılı sonlarında olası bir işgale karşı *İzmir Müdafaa-i Hukuk-u Osmaniye Cemiyeti* kuruldu. *Cemiyet* kentteki Müslüman eşraf ve tüccar

Kuvayı Milliye

Kuvayı Milliye Türkiye tarihinde kısa ama son derece önemli bir dönemdir. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu ve gelişimindeki bütün motifler en saf, arınmış biçimleriyle bu yıllarda görülür. Bu zaman dilimi, bir yönüyle tarihimizdeki en önemli dönemeçlerden ve kopuşlardan birisini oluştururken, diğer yönüyle de eski toplumdaki yapı ve eğilimlerin çoğunu yeni topluma taşımış, ülkemizde hemen her konuda olduğu gibi dönüşüm yarım yamalak bir şekilde kalmıştır.

Kuvayı Milliye (kelime anlamıyla milli kuvvetler) işgale karşı mücadele veren, ancak düzenli ordu dışında gelişen güçleri ifade etmek için kullanılmış bir terimdir. Mondros Mütarekesi'nden sonra başlayan işgal hareketleri karşısında oluşan direnişlerden, düzenli ordunun kesin hâkimiyetine kadar olan süreyi kapsar ki bunu 1919 ortaları ile Ocak 1921 arası olarak ifade etmek mümkündür. Güney cephesinde direniş, İngiliz ve Fransızlar ile onların desteğindeki Ermenilere karşı, batıda ise Yunanlılara karşı yapılmıştır. Ayrıca doğu cephesinde Ermenilerle birlikte Gürcülere karşı savaşılmış, Kuzey'de Karadeniz Rumları (Pontuslar) ile mücadele edilmiş ve nihayet batıda İtalyanların işgaline karşı tedbirler alınmıştır. Ancak Ege'de 15 Mayıs 1919 günü İzmir'in işgali ile başlayan direnişler genel olarak *Kuvayı Milliye*'nin başlangıcı olarak kabul edilir. İngilizler ise Sevr'in baş savunucusu olmuşlardır. Düzenli orduların direniş gruplarını denetim altına alması 1920'nin sonlarını bulmuş, bu dönem Çerkez Ethem'in 1921'in ilk haftalarında kaçışıyla sona ermiştir.

Kuvayı Milliye hem politik hem de askerî bir olaydır. Halk çeşitli örgütlenmeler altında toplanarak canını ve bağımsızlığını korumuş, bunun için silahlı ve silahsız tüm yollar kullanılmış, ulusun hakları hukuki açıdan savunulmuş ve uluslararası platformlarda da gündeme getirilmiştir. Kısaca bu topyekün bir mücadele olmuştur. Yine, her ülkede olduğu gibi ulusal kurtuluş güçlerinin yanısıra hainler, işbirlikçiler ve teslimiyetçiler de yabancı güçlerin yanısıra var olmuştur. Bir başka ifadeyle 1919 ve 1920'lerde bir tarafta *Kuvayı Milliye* ile bunu denetimi altına almak için uğraş veren düzenli orduyu, öte yanda da işgal güçleri ve İstanbul hükümetlerine bağlı *Kuvayı İnzibatî*'ye vardır. Bu kuvvetler birçok platformda çatışmış ve nihayet ulusun güçleri düzenli ordunun denetimi altında girerek işgale karşı kesin sonuca ulaşılmıştır.

Kuvayı Milliye'nin gerek gerilla gerekse de partizan savaşı olarak nitelenebilecek yönleri olmakla birlikte, ikinci özelliği daha ağır basmaktadır. Şöyle ki *Kuvayı Milliye* döneminde ülke bütününde direnişin sürükleyici gücünü, her şeye rağmen, dağıtılmakta olan ordunun kadrolarından derlenmiş gruplar oluşturmuştur. Bu açıdan bakıldığından direnişin siyasal ve askerî güçlerinin ağırlıkla partizan mücadelesi niteliğini taşıdığını söylemek daha uygundur. Kaldı ki, 1920'de, ulusun temsilcisi hakkını alan Türkiye Büyük Millet Meclisi ve onun hükümeti, hareketi çok kısa sürede merkezîleştirmiştir.

Daha uzun vadeli bir perspektiften bakıldığında *Kuvayı Milliye* ulusal Türk devletinin kurulma mücadelelerinin bir aşamasıdır ki, bu dönemi 1908'deki II. Meşrutiyet'ten başlatıp 1923'de Cumhuriyetin kurulmasına kadar uzatabiliriz. Hangi açıdan ele alırsak alalım bunların hepsi bir ve aynı mücadelenin parçalarıdır ve birbirinden bağımsız olarak incelenemezler.

İki yüzyıl süren bir parçalanma ve dağılma süresinden ancak modern kurumlar oluşturarak çıkılabileceğini bilen yönetim kadroları 19. yüzyılda bu işe sarılmışlar, ama ellerindeki malzemeyle çok yavaş ilerleyebilmişlerdir. Geliştirilebilen çıkış potansiyel ise ancak zayıf bir ulusal gücün oluşabilmesini sağlamıştır. İmparatorluk, bir süre büyük devletler arasındaki dengelerde ayakta tutulabilmiş, sonra da yine aynı güçlerin kurduğu başka dengelerle parçalanmıştır. Bu parçalanma içinde gelişen Türk Milliyetçiliği 1908'de *İttihat ve Terakki* ile iktidara gelmiş, ne var ki Balkan Savaşı bozgunu ile o sıralar ülkenin en önemli yerleri olan Batı Trakya ve Makedonya yitirilince, etkin klik yaklaşan yeni paylaşım savaşının paniği içinde kendini Almanların kucağına atmıştır. Ancak savaş İngiltere hariç Avrupa'nın tüm imparatorluklarını tasfiye etti. Böylece, Osmanlı bünyesinde uluslaşma sürecine en geç giren grup olan Türkler bu enkazdan ulusal devletlerini çıkartabilmek için çok çetin bir mücadelenin içine atılmak zorunda kaldılar.

Mondros Mütarekesi'nin ertesinde Anadolu'nun 11 milyon yorgun nüfusunun 9.2 milyonu İslâm (Türk, Kürt ve diğerleri), 1 milyonu Rum ve 500 bini Ermenilerden oluşmaktaydı. Doğu Trakya'da 360 bin Türk'e karşı 225 bin Rum, İstanbul'da ise 580 bin Türk'e karşı 240 bin Rum bulunuyordu. Bu durumda mücadelenin Doğu'da Ermeniler ve Gürcüler, Güney'de Ermeniler ve Fransızlar, Batı'da Yunanlılar ve yerli Rumlar ile bir bütün olarak İngilizlere karşı yapılacağı anlaşılıyordu.

1918 sonu ile 1919'un ilk aylarında Türk direnişinin acil sorunu Fransızların desteğiyle Mersin-İskenderun-Antep hattında misillemelere girişen Ermenilerin etkisizleştirilmesi ve dört bir yana dağılmış orduların mümkün olduğu oranda toparlanarak geri çekilmesiydi. Mondros Mütarekesi tüm demiryollarının kontrolunu müttefiklere verdiği gibi, silah, cephane ve araç-gerecin teslimini istiyordu. Bu ise ulusun tüm savunma olanaklarının yok edilmesi demekti. Komşularıyla tam bir ölüm kalım savaşı içine girmiş olan Türkler için hiçbir barışçı çözüm umudu yoktu.

Ateş kesildiği sırada Batı'da 3. (İstanbul), 5. (Gelibolu), 8. (Adana), ve 7. (İslahiye) ordular, doğuda ise 6. (Musul), 9. (Kars) va Bakü'de konuşlanmış Kafkas İslâm Ordusu bulunuyordu. Büyük savaşın dokuz cephesinde 380 bin ölü ile 565 bin esir ve kayıp veren Türk orduları ateşkes imzalandığı sırada toplam 400 bin kişiye ancak sahiptiler. Hastanelerde ise 180 bin yaralı vardı. Bu ordular içerisinde yalnızca Enver Paşa'nın son umut olarak Kafkasya üzerinden Doğu'ya uzanmak için kurduğu 6. ve 9. Orduların birlikleri ciddi bir taze kuvvet olarak (Kazım Karabekir'in VI. Kolordusu) milli mücadeleye katıldılar. Lağvedilen Kafkas İslâm Ordusu ve diğer ordular ise silahlarını İngilizlere teslim etmemek için bin bir oyalama hilesine başvurarak iç bölgelere çekilmeye çalıştılar ve kısmen başarılı oldular. Ancak Kurtuluş Savaşı toparlanıncaya kadar terhisler ve asker kaçakları sorunu orduları çok daha zayıflattı. Ama öte yandan da Ermeni ve Rum mezalimlerine karşı silaha sarılan yerel müfrezeler 1919'da yeni bir kuvvet oluşturdular. Ve böylece Kurtuluş Savaşı'nın programı ortaya çıkmaya başladı. Öncelikle göç edilmeyecek, halk bulunduğu yerde direnecekti. Türkler daha önce Rumeli topraklarında çoğunlukta oldukları birçok yerden bu yolla çıkarıldıkları için gereken dersi almışlardı. (Terörle göçe zorlanmak, köylerin ve evlerin yakılıp yıkılarak bir halkın oradaki varlığının sona erdirilmesi Türkiye ve yakın çevresinde, Balkanlar'da, Filistin'de, Ege'de ve Kıbrıs'ta günümüze kadar devam etmekte olan vahşi bir usüldür.) Bu süreç içerisinde güç toplayacak ve düzenli ordular ile kesin zafere ulaşılacaktı. Öte yandan İstanbul hükümetlerinin işgal altında bir kentte, teslimiyetçi bir tavır içinde istilacılarla işbirliği yapmaları prestijlerini sıfıra indirmişti. Böylece iktidarı fiilen 1909'dan beri elinden alınmış olan saltanatın tümüyle tasfiyesi ve yeni bir devlet mekanizmasının kurulması mümkün olacaktı. Ne var ki, yeni rejim aşağıdan yukarıya, bağımsız bir hareket tarafından değil, eski devlet mekanizması içinden gelen reformcu bir ekip tarafından kuruldu. Türklerin "Milli İnkılabı" bu nedenle çok zayıf bir sosyal muhteva taşıdı ve Cumhuriyet rejiminin çok zaaflı bir bünyede oluşmasına yol açtı. Yeni rejimin baş mimarları olan komutanlar ve bürokratlar Tanzimat ve Meşrutiyet reformlarını ileri taşıdılar ama sosyal yapıda doğal olarak hiçbir değişiklik yaratamadılar. Yaratmak isteyenleri de oluşturdukları iç terörle boğdular. Sosyal gelişme üstyapı reformlarının ve yavaş ekonomik gelişmenin bir türevi olarak kaldı, tedrici bir "sosyal değişim" olarak tezahür etti.

Milli mücadelenin sosyal bir değişim programının olmaması ve sosyal gericiliği birçok nedene dayanır. Bunlardan birincisi, milli güçlerin tüm reformları yukarıdan aşağı yapmalarıdır. Bunların değişik koşullarda daha az veya daha çok destek görmüş olmaları keyfiyeti durumu değiştirmez. Reformları gerçekleştiren ekip temelde modern bir burjuva devleti kurmak istiyordu ve burjuvazinin gelişmesini bekleyecek durumda olmadıkları için, burjuvazinin geliştirilmesi görevini üstlenen İttihatçıların politikasını devam ettireceklerdi. Bu öncelikle devlet imkânlarının ayrıcalıklı kişilere tahsisi, ikinci olarak Anadolu'dan tasfiye edilen azınlıkların mallarının ele geçirilmesi, üçüncü olarak da emeğin yoğun olarak sömürülmesine dayanacaktı. Kemalistler, bu politikalarda İttihatçıların tam bir devamı oldukları için Kurtuluş Savaşı'nın en çetin günlerinde bile, dış düşmanlara karşı aynı

safta yer almalarına bakmadan emeği savunan örgütlenmelere karşı düşmanca tavır aldılar. Bolşevik düşmanlığı prensibini bayrak yaparak solcuları ezme ve yok etme yolunu seçtiler. Ancak Kemalistlerin İttihatçılardan farkı, günün koşullarının da etkisiyle, herhangi bir büyük güce dayanma yaklaşımından vazgeçerek bağımsızlık mücadelesini gerçekçi bir temele oturtmalarıydı. Ne ki, Cumhuriyet'in ilerki yıllarında bu prensipten de vazgeçmeleri çok kolay olacaktı.

Diğer yandan, *Kuvayı Milliye*cilerin, sağladıkları örgütlenme konusunda ciddi bir başarı elde ettikleri görülür. Türkiye insanları, merkezî otoritenin dağıldığı bir dönemde, her yerde ulusal meclis, şura ve kongrelerini toplayarak sorunlarına çare aramışlar ve kendi otoritelerini kurarak büyük bir olgunluk göstermişlerdir. Birçok yerde bu örgütlenmeler tam bir "yerel hükümet" olmuş, vergi ve asker toplamış, cephane fabrikaları kurmuş sağlıktan üretime kadar hayatın her alanına müdahale etmiştir. Merkezî otoritenin zaaf gösterdiği noktada yerel otoritelerin hemen devreye girebileceğinin bilinmesi Türkiye'de halktan yana güçlerin önemli deney hazinelerinden birini oluşturur ki, aradan yarım yüzyıl geçtikten sonra, 1970'lerde faşistlerin halka karşı ilan ettikleri iç savaş ortamında, halkın bunu tekrarlayabildiği görül-

müştür. Daha 1919'un ilk günlerinde Gürcü ve Ermeni tehditleri karşısında Batum, Kars ve Ardahan sancakları ile Ahıska ve Ahılkelek ilçelerinde ve ayrıca Nahcivan'da Türk ordusunun çekilmesinden sonra Türk Şuraları kuruldu. Ancak Nisan 1919'da İngilizler Kars'a girerek Güneybatı Kafkas Türk Milli Şurası'na son vermişler, yöneticilerini tutuklayarak Ermenilere teslim etmişlerdi. Buna rağmen Kağızman, Oltu ve Sarıkamış'ta kurulan mahallî Türk yönetimleri silahlı mücadeleyi sürdürerek Karabekir'in ordusu gelinceye kadar bir yıl boyunca direnmeyi başardılar. Bu tip deneyler *Kuvayı Milliye* için örnek teşkil etmiştir. Benzer örgütlenmeler Güney'de ve Ege'de de ortaya çıktı. Halkın direnme eğilimi fiili olarak yeni yönetim biçimleri yarattı. Direniş Ankara hükümetinin denetimi altına girdi. Merkezîleşme savaşın başarıyla sona erdirilmesi açısından şarttı. Ama yerel örgütlenmeler ne yazık ki bir geleneğe dönüşemediler ve Osmanlı bürokrasisinin yeniden düzenlenmiş hali sayılabilecek olan yeni bürokrasi otoritesini kurdu. Ancak, Trablus'ta, Balkan mücadelelerinde ve I. Dünya Savaşı'nın birçok cephesinde gerilla ve karşı gerilla harbini tanınmış kadroların -ki bunların başında *Teşkilat-ı Mahsusa*cılar gelir- deney birikiminin *Kuvayı Milliye*'nin oluşumunda pay sahibi olduğu da belirtilmelidir. *Kuvayı Milliye*ciler ve milli mücadelenin bütününü yürütenlerin

Osmanlı ülkesinin işgal edilmeye başlaması üzerine halk savunma grupları oluşturdu. Direnişi örgütleyen bu çetelerin yaygınlaşması esas olarak İzmir'in 15 Mayıs 1919'da Yunanlılarca işgalinden sonraya rastlar. Yunan birliklerinin İzmir'in kuzey ve güneyine doğru ilerledikleri her yerde hızla örgütlenen bu çeteler, küçük rütbeli subaylar, efeler ve yerli halktan oluşuyordu. Bulundukları yerin ya da "reis"lerinin adıyla anılan bu kendiliğinden çeteler yanda görüldüğü gibi bazı küçük yerleşim birimlerini işgalcilerden kurtararak güçlü birer direniş odağı oldular.

çoğu buralarda, ya da iç mücadelelerde yetişen İttihatçılardı. Kemalistler bunların devamı sayılmalıdır. Ne ki, itibarını yitirmiş olan İttihatçılığı Kemalistler tasfiye etmiş, ama kimi kadrolarını bünyelerinde eriterek yararlanmışlardır. Sonuçta, Türk milliyetçiliğini ilk başlatanların İttihatçılar olduğu unutulmamalı.

Kuvayı Milliye'nin *Kuvayı Nizamiye*, yani düzenli ordunun denetimi altına girerek Kurtuluş Savaşı'nın hızla sona erdirilmesinde Mustafa Kemal'in askerî olduğu kadar politik stratejist ve taktisyen olarak, hem halkın direniş eğilimlerini hem de uluslararası koşulları çok başarıyla değerlendirmesinin payı büyüktür. Kurtuluş Savaşı'nın ilk günlerinde hem *Kuvayı Milliye*'yi desteklemiş, hem de ondan güç alarak kısa zamanda merkezîleşmeyi sağlamıştır. Burada vurgulanması gereken husus, kısa sürede liderliğini elde ettiği Anadolu hareketini gerçekçi bir tarzda yönetmesi, ayrıca içte ve dışta, tüm dünyanın gözünde meşru bir temele oturtmasıdır. Öyle ki, İzmir'in işgalinden birkaç gün sonra Samsun'a çıkmasının ertesinde, ilk olarak Havza'dan çektiği telgraflarla amacını açıklamış, Amasya'da kurtuluş hareketinin genel programını sunmuş ve kongrelerdeki çatışmalarla meşruiyet kazanılmıştır. İlk kongre doğrudan Ermeni tehtidi altında olan altı büyük Doğu vilayetinin korunması amacıyla toplanan Erzurum Kongresiydi -ki Mustafa Kemal'in çok iyi kullandığı bu olayla eş zamanlı olarak Ege'de Balıkesir Kongresi çalışmalarını tamamlamıştı. Her iki kongre de İstanbul Hükümeti'ne karşı, bu hükümetin işgale karşı tavır almaması halinde, alternatif hükümet kurulacağını açıklıyordu. Erzurum Kongresi Millet Meclisi'ni toplantıya çağırıp, dokuz kişilik bir temsil heyeti seçerken; Balıkesir Kongresi Merkez Heyeti (Seçilmiş Yürütme Organı) bölgede 9 yeni sınıfı askere alıyor ve ilçelerde maliye örgütleri kuruyordu. Bu alternatif bir hükümetten başka bir şey değildi. Doğu ve Batı'daki bu örgütlenmeler ise kısa sürede birleştirilecekti. Nitekim Sivas Kongresi, Doğu Anadolu'yu temsil yetkisi olan Heyet-i Temsiliye'nin, artık vatanın tümünü temsil ettiğini açıklıyor ve en geniş mücadelenin meşruluğunu vurguluyordu ki bu, ertesi yıl Millet Meclisi'nin Ankara'da toplanmasıyla doruğuna çıkacaktı. Birincisi, Meclis Türkiye'nin en demokratik meclisi olmuştur.

Diğer yandan *Kuvayı Milliye* dönemini en az kongreler kadar karakterize eden diğer bir olgu da Müdafa-ı Milli *Cemiyetleri*, yani ulusal savunma dernekleridir. Bunların ilki *İzmir Reddi İlhak Cemiyeti* olup, bunu bölgedeki diğer milli heyet ve cemiyetler izlemiştir. Aydın'ın 28 Mayıs'ta işgali ve Yunanlıların ilerlemeye devam etmesine karşın 10 Haziran'da *Denizli Heyeti Milliyesi* kuruldu. Aydın, Muğla, Burdur, Isparta ve Antalya ile birlikte bunların hepsi Nazilli'de merkezîleşti. Bu kuruluş Ege'de *Müdafa-ı Hukuk* adını aldı. *Müdafa-ı Hukuk* ve *Reddi İlhak Cemiyetleri Kuvayı Milliye*'nin silahlı müfrezelerini besleyen temel kaynaklardan biri oldu. Kuzey Ege Cephesi'nde de 15 Haziran'da Akhisar 3 numaralı *Reddi İlhak Cemiyeti* kuruldu. 31 Temmuz'da toplanan Balıkesir ve 18 Ağustos'taki Alaşehir Kongreleri bu güçlerin yöresel olarak merkezîleşmesine hizmet ettiler. Trakya'da *Edirne ve Paşaeli Cemiyeti, Trabzon Müdafa-ı Hukuk Cemiyeti*, Doğu'da *Vilayeti Şarkiye Müdafa-ı Hukuki Milliye* adıyla anılan bu dernekler Sivas Kongresi'nde *Rumeli ve Anadolu Müdafa-ı Hukuk* adıyla birleşti. İllerde ve ilçelerde şubeleri olan merkezî bir kuruluş olarak faaliyete başladı. Güney Cephesi'nde ise 20 Nisan 1919'da kurulan *Kilikyalılar Cemiyeti*'ni Mersin-Antep hattındaki tüm iller izledi. (Kongreler ve Cemiyetler için bkz. *Kuvayı Milliye*miz Kronolojisi ve Milli Kuruluşlar listesi.) Bir anlamıyla "Kurtuluş Partisi" sayılabilecek olan *Müdafa-ı Hukuk Cemiyetleri* Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde aynı adı taşıyarak, Mustafa Kemal önderliğinde bir grup oluşturdular. Bu oluşum sonraki yıllarda *Halk Partisi*'nin temelini teşkil etti.

Bu dönemde gerek kongrelerin, gerekse de cemiyetlerin müşterek bir kadrolarına ve destekçilerine baktığımızda bunların çoğunun subay, memur ve yerel nüfuzlulardan oluştuğunu görürüz -ki bu son grupta büyük mülk sahipleri, ağalar ve hocalar yer alıyordu. Bu kombinasyon Cumhuriyetin ilk yıllarındaki hâkim ittifakın aynısı idi. *Müdafa-ı Hukuk* gruplarının *Halk Partisi*'ne dönüşmesi bu nedenle çok kolay ve adeta doğal bir süreç içinde gerçekleşmiştir.

Anadolu, bu tarzda ulusal bir politik ihtilalin içinde çalkalanırken Mütareke İstanbul'da büyük bir manevi parçalanma yaşıyordu. *Kuvayı Milliye*'yi fiilen destekleyenlerin bir kısmı *Mim Mim* ve *Karakol Cemiyeti* gibi gizli örgütlerde faaliyet gösteriyorlardı ki bunların kuruluşunda da eski İttihatçıların rolü belirleyiciydi. İstanbul basını da ikiye ayrılmış, *Peyami Sabah* ve *Alemdar* gibi Anadolu karşıtı yayın organları ve milli mücadeleyi cesaretle savunan *Tasvir-i Efkar, Vakit, İkdam* ve *Yenigün* gibi gazeteler birarada var olabilmişti. Anadolu'da yayınlanan *İrade-i Milliye* ve *Hakimiyeti Milliye* gazeteleri ve diğer yerel basın ile birleşince Milli mücadele önemli bir desteğe sahip oldu. Ne var ki, bağımsızlığa karşıt güçler hiç de az değildi. Amerikan veya İngiliz mandasını savunan ve ulusun iradesini anlayamayan, Osmanlı'nın geleneksel aşağılık kompleksini taşıyan bir kesim vardı. Bunlar içerisinde Said Molla liderliğinde birçok yüksek Osmanlı bürokratının biraraya toplandığı *İngiliz Muhibleri Cemiyeti* kayda değer. Ama daha da kötüsü mandacı görüşlerin Refet Bey veya Halide Edip gibi şahsiyetlerin ağzından Sivas Kongresi'nde dile getirilmesidir. Yine de Mütareke İstanbul'unda 51 dernek tarafından oluşturulan Milli Kongre, Anadolu'da ise milli harekete karşı bir dizi isyan vardı. Yani her akım her coğrafyada karmakarışıktı.

Anadolu'da padişah yanlısı isyanların ilk dalgası Sivas Kongresi ertesinde, ikinci dalgası ise 1920'de. *Kuvayı Milliye*'nin güçlendiği ama yerini düzenli kuvvetlere bırakmaya başladığı bu dönemde artmıştır. Bunların başını çekenler çoğu durumda saraya yakın Çerkes ve Abaza Gürcülerinden oluşuyordu ki isyanların önemli bölümünde esasen bunların yoğun olarak iskan edildiği Adapazarı, Hendek, Düzce, Bolu, Balıkesir havalilerinde meydana gelmiştir. Ancak Hürriyet ve İtilafçılar, dinî gericiler, işbirlikçi tüccarlar, feodal beyler ve aşiret liderleri de karşı güçlerin isyanlarını yönlendirdiler. Gerede,Mudurnu, Mihalıçık, Yenihan, Konya, Yozgat, Erbaa ve Viranşehir isyanlarında böylesi tipler gözlenir. Son büyük isyancı olan Çerkes Ethem ise en önemli *Kuvayı Milliye* birliğinin komutanı olarak otoritesini Ankara hükümetine teslim etmek istememiş, ama bir kez düzenli orduyla çatışmaya girince düşman safına sürüklenerek sahneden silinmiştir.

Kuvayı Milliye'nin ilk çeteleri Yunanlıların Ege'de ilerlemeleri üzerine Aydın ve Ödemiş, sonra da Yunanlıların ilerleyişine paralel olarak Ayvalık, Alaşehir, Bergama, Soma, Salihli ve Bozdağ'da oluşmuş, gerilla taktikleriyle düşmana ciddi zaiyat verdirerek işgalin ilerleyişini yavaşlatmışlar, milli güçlerin toparlanması için çok kritik zaman kazandırmışlardır. Yine de Yunan yayılışı ilerledikçe Pazarcık, Bursa, Kocaeli ve Adapazarı'nda yeni cepheler oluşturulmuştur. Ege cephelerinde Kazım (Özalp), Bekir Sami, Ali (Çetinkaya) gibi subaylar; Demirci Mehmet ve Yörük Ali gibi Efelerin öne çıktıkları görülür. Adapazarı Cephesi'nde ise *Teşkilatı Mahsusa*'nın kurucusu, Balkan ve I. Dünya Savaşlarının kahramanı Kuşçubaşı Eşref'in komutanlığı görülür. Karadeniz Pontuslarına karşı Topal Osman, Trakya'da Cafer Tayyer, Toros Cephesi'nde Sinan Bey, Antep Cephesi'nde Şefik, Şahin ve Aslan Beyler ile Kılıç Ali *Kuvayı Milliye*cilerin en tanınmışları idi. Cephelerdeki *Kuvayı Milliye*cilerin sayıları birkaç yüz ile birkaç bin arasında değişiyordu. Örneğin Ege'de Bozdağ Cephesi'nde 200 mücahit varken, Aydın *Kuvayı Milliye*'sinde 1.500 kişi vardı. Ama tüm cephelerde efradın miktarı katılan ve ayrılanlarla sürekli değişiyordu.

Kuvayı Milliye güçlerinin yapısına gelince, bunların da homojen olduklarını söylememiz mümkün değildir. Bunlar arasında emir komuta dışında, kendi inisiyatifiyle hareket eden askerler, zeybek ve kızanlarının başındaki Efeler (Kuzey'deki çetelerde bunlara Kaptan denirdi), kimi asker kaçakları ve eşkıyalar, milli harekete hasbelkader karışanlar, bilinçli yurtseverlerle birarada bulunuyordu. Bu müfrezelerin giderleri bağışlardan, belediye vergilerinden alınan paylardan, çeşitli yardımlardan ve el koymalardan karşılanıyor, silahlar ise bazen satın alınmakla birlikte, esas olarak ordudan veriliyordu. Yine de bazen *Kuvayı Milliye*'nin birçok çetesinin hem de kendilerine en çok destek veren köy ve kasabaları yağmaladıklarına şahit olunuyordu. Örneğin Çerkes Ethem bu yağmadan pay almayı çok doğal bir hak addedebiliyor ve keyfi müsadere yapabiliyordu. Kimi cephede birçok yağma ve gasp olayına rastlanırken, kimi cephede oldukça iyi bir disiplin ve dayanışma görülebiliyordu. Kısacası *Kuvayı Milliye* bu açıdan da çok karmaşık bir hareketti. İyi ve kötü birarada varolabiliyordu. Ciddi bir eğitim ve denetim altında olmamaları ise, bunların hızla tasfiye edilmelerinde önemli bir etken olmuştur.

M.TANJU AKAD

desteğine dayanıyordu. İşgalin hemen öncesinde, 17-19 Mart 1919 tarihinde toplanan *Cemiyet* Büyük Kongresi'ne İzmir dışından da çok sayıda delege katıldı. Kongre'de işgale karşı silahlı direniş düşüncesi dile getirildi ve İzmir, Balıkesir ve Ege yöresinin bütün belediye reisleri, müftüleri, belediye ve Meclis-i Umumiye üyeleri, basın ve çeşitli toplumsal kuruluşların temsilcileri adına İstanbul İtilaf Devletleri Yüksek Komiserliği'ne bir telgraf çekilerek bölgedeki Türklerin ulusal varlıklarını korumak konusunda kararlılığı ifade edildi. Geniş çerçeveli bir yapı olan *İzmir Müdafaa-ı Hukuk-u Osmaniye Cemiyeti* içinde daha kararlı ve mücadeleci olan bir grup *Müdafaa-i Vatan* adlı bir komite kurmuştu. Hemen işgal öncesinde adını değiştiren bu komite, *Redd-i İlhak Heyet-i Milliyesi* imzalı bir bildiri ile halkı Maşatlık'ta dev bir kitle gösterisi düzenlemeye çağırdı. Maşatlık'taki gösteri, işgalden bir gün önce, 14 Mayıs gecesi yapıldı.

Müdafaa-ı Hukuk Cemiyetleri

İzmir Müdafaa-ı Hukuk-u Osmaniye Cemiyeti, işgale ya da işgal olasılığına karşı tepki insiyatifinin resmi makamlardan yerel örgütlerin eline geçmesinin tek örneği değildi. Bu örnekte olduğu gibi, yine eşrafın girişimi ve yer yer yurtsever yönetici ve subayların desteğiyle Batı Anadolu'nun dört bir yanında benzeri dernekler kuruldu. Bu dernekler, kuzeyde Balıkesir Milli Kongresi (27 Haziran - 12 Temmuz 1919) ve II. Balıkesir Kongresi (16-22 Eylül 1919), güneyde de Nazilli Kongresi ile yöresel düzeyde dayanışma ve koordinasyonu sağladılar. Batı Anadolu'nun bütün il ve ilçelerinden gelen delegelerin katılımıyla toplanan *Alaşehir Hareket-i Milliye ve Redd-i İlhak Büyük Kongresi*'nde (16-22 Ağustos 1919) bir üst düzeyde örgütlenme sağlandı.

Eşrafın ağırlığı, subayların ve sivil bürokratların etkisinin düşüklüğü ve işgalin bir gerçeklik ya da sıcak bir tehdit oluşu Batı Anadolu'daki Kongrelerin gerçek anlamda merkezî bir kurumsal yapı oluşturmasını engelledi. Bu kongrelerde sonuç olarak kararlılığı dile getirmek ve dayanışma yollarını açmakla yetinildi. Yine de ilk *Kuvayı Milliye*lerin yolunu bu örgütlenmeler açtı.

Kuvayı Milliye

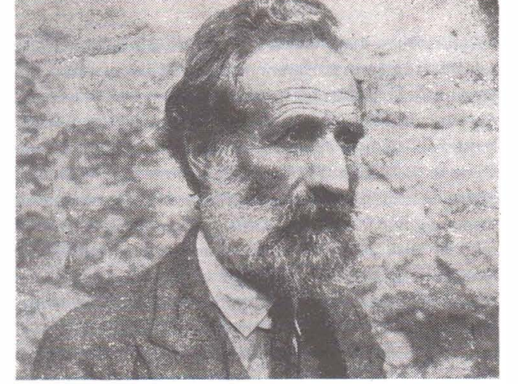
İlk *Kuvayı Milliye* 1919 Mayıs'ının sonlarında Ödemiş'de kuruldu. Ödemiş kaymakamının İstanbul'la yaptığı sonuçsuz telgraf görüşmelerinden sonra depodaki 1600 silah halka dağıtıldı ve Jandarma Komutanı Yüzbaşı Tahir Fethi komutasında oluşturulan 120 kişilik milis kuvveti *Kuvayı Milliye* adını aldı. *Kuvayı Milliye*'nin ilk çatışması 20 Mayıs'da Ödemiş işgaline karşı gerçekleştirilen direniş oldu. Ödemiş'deki *Kuvayı Milliye*'yi, Alaşehir, Çine ve Sarayköy'de kurulanlar izledi. Birçok yerde yurtsever subaylar ellerinde kalan az sayıda askeri birlikle milis kuvvetlerinin kurulması ve güçlendirilmesine giriştiler. Yine çeşitli yerlerde, Çine'deki Yörük Ali Efe örneğini izleyen dağlardaki çeteler silah ve cephane takviyesi alarak *Kuvayı Milliye*'ye katıldı. *Kuvayı Milliye* birlikleri bölgelerindeki *Müdafaa-ı Hukuk Cemiyetleri*'nin denetiminde faaliyet gösterdiler. Askeri birliklerin katılımlarından da destek alan *Kuvayı Milliye* milisleri birçok kent ve kasabada işgali kısa ya da uzun sürelerde kırmayı başardı ve Yunan birliklerinin 22 Haziran 1920'de başlayan genel saldırısına dek geçen süre içinde Yunan kuvvetleri karşısında tek engeli oluşturdu.

Doğu Anadolu Kongrelerinden Yeni Bir İktidar Odağına

Batı Anadolu'da I. Balıkesir Kongre'si toplanırken, Doğu'da da Erzurum Kongresi toplanıyordu. Her iki kongrenin ortaya çıkışında paralellikler bulunsa da Erzurum Kongresi farklı bir nitelik gösterdi. Mustafa Kemal, Anadolu'da asayişi sağlamak, muhtemelen de, kongrelerle İstanbul arasında ilişki kurmak göreviyle 19 Mayıs 1919'da Samsun'a ulaştı. Mustafa Kemal'in yetki alanı oldukça genişti: Trabzon, Erzurum, Sivas, Van vilayetlerinde doğrudan, bu vilayetlere komşu olan Ankara, Kastamonu, Diyarbakır, Bitlis, Mamuret-ül aziz vilayetlerinde dolaylı olmak üzere, işgal altında bulunmayan Anadolu'nun tamamını kapsayan bölgede olağanüstü vali yetkileriyle valilere ve kolordu komutanlarına hükmedebiliyordu.

Anadolu'da bulunan subay ve bürokratların birçoğu Anadolu'daki altüst oluşu, kaosun bağrında taşıdığı potansiyeli seziyordu. Mustafa Kemal Anadolu'nun devrimci direnişe gebe ortamını somut olarak hissedenler arasına katıldığında böyle geniş bir yetkiyle donatılmıştı. Orduyu toparlamak, hareketliliği belli bir düzen içinde bir potaya akıtmak için konumunun sağladığı olanakların tümünü kullandı. Kısa sürede Anadolu'daki subay ve bürokratlarla iletişim kurdu ve orduyu işgale karşı direnişin merkezine yerleştirmek için kullanılabilecek olanakları araştırdı. Mustafa Kemal 19 Haziran'da Amasya'da Ali Fuat Paşa, Rauf ve Refet Beylerle buluştuklarında aldıkları kararları bir genelge halinde yayınlayarak bu konudaki ilk adımı attı. Amasya Tamimi olarak bilinen bu genelgede, bağımsızlığa yönelik tehdit ve İstanbul hükümetinin bu durumdan kurtulmaktaki aczi belirtildi ve ulusal bir direnişin gerekliliği vurgulandı. Ayrıca, *Müdafaa-ı Hukuk ve Redd-i İlhak Cemiyetleri*'yle belediyelerin göndereceği temsilcilerle Sivas'ta bir ulusal kongre düzenlenmesi karara bağlandı. Bu kararların uygulanmasında ordu müfettişleri ve kolordu komutanları görevlendirildi.

Amasya Tamimi ile birlikte kendisine yönelen tehlikenin boyutlarının farkına varan İstanbul

RESMOR, NAZIM (1868-1935)

İlk Büyük Millet Meclisi'nde milletvekillerinin oylarıyla İçişleri Bakanı seçildikten sonra Mustafa Kemal'in tepkisiyle 48 saat içersinde bakanlıktan çekilmek zorunda bırakılan Tokat Mebusu Nazım Bey, 1868'de Erzurum'da doğdu. Mülkiye'yi bitirdi. Politik hayatı İttihatçı görüşleri savunmasıyla başladı. 1920 ilkbaharında, henüz düzenli bir ordunun oluşmadığı dönemde, İslamiyetle komünizmin sentezini savunan (gizli) *Yeşilordu*'nun kuruluş ve Haziran ortalarında *Yeşilordu Nizamnamesi*'nin hazırlanması çalışmalarına katıldı ve örgütün genel sekreterliğini yaptı.

BMM'nin resmen açılmasından sonra, Mustafa Kemal'in de onayıyla *Yeşilordu*'dan ayrı bir kuruluş olmayıp onun Meclis Grubu niteliğindeki *Halk Zümresi*'nin kuruluşunda öncülük etti. *Halk Zümresi*, 1920 yaz ortalarında örgütlendi ve Nazım Bey, bu zümreden aldığı güçle 4 Eylül'de, oyların çoğunluğunu alarak Dahiliye Vekili seçildi. Fakat, Mustafa Kemal'in bütün gayretlerine rağmen kendi adamını seçtiremeyişi, Nazım Bey'in Dahiliye Vekilliğinin çok kısa sürmesine neden oldu. 1920 sonbaharında *Yeşilordu* feshedildi. 7 Aralık 1920'de Nazım Bey, *Yeşilordu*'nun bir devamı niteliğinde olan, *Türk Halk İştirakiyun Fırkası*'nın (THİF) kuruluşuna katılıp kısa bir süre de geçici başkanlık yaptı. Bu arada, *Yeşilordu*'nun (özellikle onun devamı niteliğinde olan *THİF*) giderek tehlikeli bir örgüt haline geldiğinin düşünülmesi, örgütün Mustafa Kemal tarafından lağvedilmesinden sonra da faaliyetlerine devam etmesi Ankara İstiklal Mahkemesi'nde örgütün kurucularının, en başta Tokat Mebusu Nazım'ın yargılanmasına neden olacaktı; önce BMM'nin Üçüncü Şubesi'nde ve sonra gizli toplanan umumî heyette, Nazım Bey'in dokunulmazlığının kaldırılmasına ve sonra da İstiklal Mahkemesi'nde yargılanmasına karar verildi. Diğer kurucularla birlikte Nisan-Mayıs 1921'de, Ankara İstiklâl Mahkemesi'nde yargılandı. 9 Mayıs 1921 mahkeme kararına göre 15 yıl ağır hapis cezasına mahkum oldu. Nazım Bey'le birlikte *THİF* kurucuları Sakarya Savaşını izleyen günlerde BMM'nin yeni bir kararı ile serbest bırakıldılar ve bir süre sonra *Yeni Hayat* dergisini çıkararak partiyi yeniden örgütlemeye çalıştılar. Nazım Bey'in yazı işleri müdürlüğünü yaptığı dergide çıkan bildiride, *THİF*, Marksist öğretiye dayandığını, temel ilke olarak Milli Misak'ın benimsendiğini, güncel sorunun Avrupa ve Amerika emperyalizmi karşısında Doğu'da tek ve birleşik cephe kurmak olduğunu ve ayrıca *Komintern*'e bağlılığını ifade ediyordu. Bu partinin de ömrü çok kısa oldu ve Nazım Bey'in desteği ile İcra Vekilleri Heyeti Reisi seçilen Rauf (Orbay) Bey, Temmuz 1922'de bu partiyi kapattı. Nazım Bey, yakın ilişki içinde olduğu Sovyet elçisinden, Temmuz 1922'de yapılan hükümet seçimlerinde "Rus taraftarı" bir kabine kurulması için yardım istemesi, ardından elçi Aralov'un bu teklifi şüpheyle karşılayıp hükümete haber vermesiyle tekrar yargılandı. Hükümeti devirme eylemi tasarımında suç unsuru hiçbir delil bulunamamasından dolayı Nazım Bey ve birçok *THİF* kurucusu, bu kez de *THİF*'in yasaklandığı halde faaliyetine devam etmesi dolayısıyla suçlandılar; aldıkları 3 ay hapis cezası 25 lira para cezasına çevrildi. Tokat Mebusu Nazım Bey, 4 Temmuz 1935'te öldü.

Kasım 1920'de Çerkes Ethem'in Çapanoğlu ayaklanmasını bastırmak üzere yola çıkışından az önce çekilmiş üstteki fotoğrafta Mustafa Kemal, solunda Çerkes Ethem, Çerkes Ethem'in Kuvayı Seyyare adındaki askerleri ve diğer mebuslar görülüyor. Çok kısa bir süre sonra bozulacak bu birlik ve dayanışma görüntüsü, Ankara hükümetinin tüm milis güçlerin düzenli ordu birlikleri durumuna dönüştürülmesi yolundaki kararı üzerine Çerkes Ethem ve kardeşlerinin ayaklanmasıyla son bulacaktı. Çerkes Ethem bu ayaklanmadan da önce Mustafa Kemal için hep bir tehlike teşkil ediyordu: Giderek güçlenen "çetesi" Kuvayı Seyyare, Çapanoğlu ayaklanması sırasında gösterdiği başarının ardından Kuvayı Seyyare'yi kendi bildiğince ve Ankara hükümetinden bağımsız yönetmesi gibi "başıbozukluk" olarak nitelendirilen hareketler daha sonra Ethem'in açıkca, özellikle Yeşilordu içinde komünizm propagandası yapması üzerine giderek Çerkes Ethem'le Ankara Hükümeti arasındaki ilişkileri gerginleştirecek ve bütün bunlar Yeşilordu'nun önce kapatılması sonra da örgütün kendini feshetmesi kararına da yansıyacaktı. Yeşilordu, hükümete resmi bir beyanname vererek kurulmuş olmamasına rağmen Mustafa Kemal'in bilgisi dışında değildi. Mustafa Kemal'in lağvedilmesi kararından sonra da faaliyetlerine bir süre devam eden Yeşilordu kurucularından ve genel sekreter Tokat mebusu Nazım, Yeşilordu'nun feshedilmesine kadar geçen süreyi İstiklal Mahkemesi'ndeki yargılanmasında şöyle anlatıyor: "(...) Tarihini iyi hatırlamıyorum, fakat Paşa Hazretleri'nin cepheye gidecekleri günlerdi, arkadaşlarımız Hakkı Behiç ve Doktor Adnan Beyler temas neticesinde paşanın sırf Çerkes Ethem'in Yeşilordu'ya dahil bulunuşundan dolayı, faaliyetin terk edilmesi emrini verdiğini söylediler. (...)" Ancak, 1920 yazındaki bu ilk durdurma girişimi tamamiyle başarılı olmadı ve grubun ağırlık merkezi, Ethem'in egemen olduğu Eskişehir yöresine kaydı. Yeşilordu 1920 sonbaharında kesin olarak feshedildi ve Ankara'daki komünist partilerin hem resmisine hem de gizlisine bağlanmak istenmişti. Cemiyetin ilk kurucularından çoğu, solcu denemelerden büsbütün vazgeçmişti; ancak Hakkı Behiç grubu resmî fırkaya girmiş, Tokat mebusu Nazım ise başka bir çizgiden giderek Halk İştirakiyun Fırkası'na katılmıştı.

hükümeti, Anadolu'daki direnişe kesin bir karşı tavır aldı. Doğu Anadolu ile birlikte Batı Anadolu'da da direnişi baltalayan kararlar alındı. 8 Temmuz'da Mustafa Kemal'in görevine son verilerek İstanbul'a çağrıldı. 30 Temmuz'da 30'a yakın kaymakam azledilerek yerine saltanata bağlı 54 kaymakam ve 5 vali atandı. Genelkurmay'da da Anadolu direnişine yakın görülen Cevat ve Fevzi paşalar tasfiye edilerek yerlerine saraya bağlı yaşlı paşalar getirildi. Bütün bunlar, İstanbul'un ipleri elinden kaçırmasına yol açan yaklaşımının daha ileri örnekleri olarak bir işe yaramadıkları gibi, gündemi işgal, işgal olasılığı ve direniş olan Anadolu'da iktidar boşluğunun derinleşmesine ve yeni bir iktidar odağının doğmasına zemin hazırladılar.

Erzurum ve Trabzon vilayetleri *Müdafaa-ı Hukuk Cemiyetleri*'nin ortak girişimi ile düzenlenen Erzurum Kongresi'ne Ermeni ve Rum işgal tehditi altında bulunan Doğu Anadolu vilayetlerinden delegeler çağrıldı. Kongre, 23 Temmuz 1919'da, eşraf ve taşra aydınlarından oluşan 54 temsilci ile açıldı. Mustafa Kemal ve Rauf Bey'in kongreye katılmaları, kongre temsilcilerinde İstanbul hükümetlerine duyulan güvensizliğin bir uzantısı olarak subay ve bürokratlara yönelik tepki sonucu muhalefetle karşılandı. Ancak muhalefetin güçlü olmaması üzerine Mustafa Kemal 38 olumlu, 4 çekimser ve 3 olumsuz oyla kongre başkanlığına seçildi. Böylece bu kongre Batı Anadolu'dakilerin tersine, Mustafa Kemal'in temsil ettiği farklı bir çizginin öne çıkmasının yolunu açtı.

Erzurum Kongresi'nde farklı stratejiler çarpışmadı. Ancak Mustafa Kemal Paşa'nın yaklaşımında beliren, ulusal düzeyde, ordu merkezli bir kurtuluş mücadelesi eğilimi, ufukları bölgesel sorunlarla sınırlı, somut ve pratik düşünmeye meyilli Kongre delegelerinin muhalefetini pasifleştirdi. Mustafa Kemal'in yaklaşımı uygulamaya geçirildiği ölçüde tabanda kendiliğinden gelişen kitle hareketinin önünü tıkayacak nitelikteydi. Bununla birlikte, direnişin merkezileşmesi Anadolu'daki devrimci dalganın ikinci bir iktidar odağı yaratmasını daha olanaklı kılıyordu. Bu yaklaşım dolaylı olarak kongre kararlarına da yansıdı. Kongre kararlarında Doğu Anadolu'nun bütünlüğü ve Anadolu'nun geri kalan kısmından ayrılamayacağı ifade edilerek olası Rum ve Ermeni işgallerine karşı mücadele azmi dile getirildi. İstila amacı taşımayan bir devletin "fenni, sınai ve iktisadi muaveneyine" açık kapı bırakılmakla birlikte iç ve dış bağımsızlığın önemi vurgulandı. Bunlara ek olarak, hükümetin derhal bir ulusal meclis toplamaya girişmesi istendi; olağanüstü koşullar nedeniyle bütün Müslümanları doğal üye kabul eden *Şarki Anadolu Müdafaa-ı Hukuk Cemiyeti*'nin kurulduğu ilan edildi; bir Heyet-i Temsiliye seçilerek hareket merkezileştirildi.

Erzurum Kongresi'de alınan kararlar, Balıkesir Kongresi'nde alınanlar gibi yerel, pratik, doğrudan doğruya sıcak mücadelenin güncel ihtiyaçlarına yönelik değil, ulusal ölçekte ve siyasal içerikliydi. Mustafa Kemal Paşa'nın yaklaşımı Kongre kararlarına damgasını vurmakla birlikte delegeler bu perspektife aktif bir destek vermediler. Ulusal ölçekte atılacak adımlar konusunda somut bir proje oluşturmadıkları gibi Sivas Kongresi'ne ilişkin bir karar bile almadılar. Bu durum seçilen Heyet-i Temsiliye'ye de yansıdı. Seçilen 9 üye (Mustafa Kemal,

Hüseyin Rauf, Kazım Karabekir, eski valilerden Bekir Sami, Hoca Raif Efendi, Trabzon eski mebuslarından İzzet ve Servet beyler, Erzincanlı Şeyh Fevzi, Mutki Aşireti reisi Hacı Musa, Bitlis eski mebusu Sadullah Efendi) çalışan bir kurul oluşturmadı. Mutki Aşireti reisi Hacı Musa ve Sadullah Efendi Kongre'ye katılmamış olmalarına karşın, destek tabanını genişletmek amacıyla Heyet-i Temsiliye'ye seçildiler. Trabzon temsilcileri İzzet ve Servet beyler Kongre'den sonra kentlerine döndüler ve ne Heyet-i Temsiliye, ne de Sivas Kongresi'ne katıldılar. Bir ay sonra toplanan Sivas Kongresi'ne dek pek bir etkinliği olmayan Heyet-i Temsiliye, resmi görevlerinin hepsinden istifa etmiş olan Mustafa Kemal için meşru bir hareket zemini oluşturdu.

Amasya Tamimi ile kararlaştırılmış olan Sivas Kongresi 4 Eylül'de güçlükle toplanabildi. Sivas Kongresi, bölgesel değil ulusal bir nitelik taşımasına karşın gerçek temsil gücü son derece sınırlıydı. Doğu illerinin temsilcileri, Erzurum Kongresi'ne katılarak üstlerine düşeni yapmış oldukları düşüncesiyle yerlerine dönmüşlerdi. Sivas Kongresi'nde Doğu illerinin temsili üzerine Erzurum Kongresi'nde alınmış bir karar olmamasına karşın bu illeri Heyet-i Temsiliye temsil etti. Sivas Kongresi'ne her livadan 3 kişi çağrılmış, ancak çoğu subay ya da bürokrat olan 20-25 kişi gelmişti. Yeni gelenlerin katılmasıyla delege sayısı 30'un üzerine yükselen kongrenin delege yapısı, subay ve bürokratların sayıca ağırlığı açısından diger kongrelerden çok farklıydı. Delegelerin yaklaşık üçte biri, Mustafa Kemal'in yakın arkadaşlarıydı.

Sivas Kongresi, henüz böyle bir perspektiften yoksun bulunun *Müdafaa-ı Hukuk* ve *Redd-i İlhak Cemiyetleri*'nin önüne, mücadeleyi ülke düzeyinde birleştirme hedefini koydu. Kongre, temsil yeteneği zayıf olmasına karşın, Erzurum Kongresi'nde alınan kararları ülke düzeyinde bir sorumlulukla teyid etmekle kalmadı, Erzurum Kongresi'nde onaylanan *Şarki Anadolu Müdafaa-ı Hukuk Cemiyeti* (ŞAHMC) tüzüğünü, bütün ülke düzeyinde bir örgüt oluşturma mantığına göre değiştirerek kabul etti. *Anadolu* ve *Rumeli Müdafaa-ı Hukuk Cemiyeti* kurularak, tüm direniş örgütleri kağıt üzerinde birleştirildi. Erzurum Kongresi'nde seçilmiş üyelerinin hepsinin Sivas Kongresi'ne katılmaması üzerine çalışabilecek çoğunluğu sağlamak üzere aralarına Refet Bey'i de almış olan Erzurum Kongresi Heyet-i Temsiliye'sine altı yeni üye daha seçilerek, aktif çoğunluğu Mustafa Kemal çevresinden olan, 16 kişilik Anadolu ve *Rumeli Müdafaa-ı Hukuk Cemiyeti* Heyet-i Temsiliye'si oluşturuldu.

Böylece gelinen noktada, Mustafa Kemal ve arkadaşları, Doğu Anadolu'da kendiliğinden oluşan yerel direniş örgütlenmesi sürecine müdahale ederek gelişime el koydular. Sivas Kongresi ile tüm Anadolu'daki direnişin merkezileşmesi kağıt üzerinde sağlandı. Bu merkezileşmenin en önemli sonucu bütün resmi görevlerinden istifa etmiş Mustafa Kemal'le, Anadolu adına konuşmak üzere, "*Anadolu* ve *Rumeli Müdafaa-ı Hukuk Cemiyeti* Heyet-i Temsiliye namına" imzasını kullanma hakkı tanınması oldu. Ancak bu aşamada gerçek bir merkezileşme söz konusu değildi.

Bir yandan silahlanmış halkın örgütlenmeleri olan, öte yandan, işgali ortadan kaldırmak üzere emperyalizm ve saltanatla uzlaşma çabalarını sürdüren eşraf ve tüccar ağırlıklı Batı Anadolu Cemiyetleri, bu merkezileşmeden fazla etkilenmediler. Mücadele, işgale karşı son derece pratik bir temelde yürütülüyor ve içten içe kaynayan Anadolu'da bayrak açmak düşünülmüyordu. *Trakya-Paşaeli Müdafaa-ı Heyet-i Osmaniye*'si de benzer bir tavır içindeydi. Merkezileşme, hareketin kaynağı olan Erzurum'da bile tepkiyle karşılandı. Heyet-i Temsiliye, Erzurum Kongresi ilkelerinden uzaklaşmakla suçlandı. *ŞAHMC*, seçtiği Heyet-i Temsiliye'nin, Sivas'ta yetkilerini çok aşarak ülke çapında bir oluşum içinde erimesini eleştirdi.

Bu dönemde hız kazanan Antep, Maraş ve Urfa'daki Fransız işgaline karşı direniş de büyük ölçüde yerel dinamiklerin ürünü oldu. Fransızların Adana'dan iç kesimlere doğru ilerlemesi de kendiliğinden örgütlenen bir silahlı halk direnişiyle durduruldu. Urfa ve Maraş bütünüyle, yöre halkının eseri olan bir mücadele ile kurtarıldı. Sivas Kongresi'nin temsil ettiği merkezileşme süren bu sıcak mücadelenin kısa vadeli ihtiyaçları açısıdan büyük bir anlam taşımıyordu.

Ancak bu dönemde netleşen iktidar mücadelesinde iki saf şekillendi: bunlardan ilki İstanbul hükümeti etrafında odaklaşan işbirlikçi İstanbul burjuvazisi ve çözülmekte olan Osmanlı feodalitesiydi. İkincisi ise, çok boyutlu bir halk tepkisi üzerinde Anadolu'da filizlenen oluşumlardı. Bu oluşumlar, iktidar mücadelesinde saf olma niteliğine, tüm zaaflarına karşın Sivas Kongresi'nde temeli atılan merkezileşme sayesinde kavuştu.

İkili İktidardan Yeni Devlete: İç Savaş

İşgale ya da işgal olasılığına karşı kurulmuş cemiyetler, en üst organları olan kongreleri ve Heyet-i Temsiliyeleri'nin aldığı kararlar ve yönlendirdiği pratik ile bir devlet örgutlenmesinin kimi işlevlerini üstlenmişti. Başlangıçta kurucuları böyle bir niyet beslememiş bile olsa bu cemiyetler kısa sürede yerel iktidar odakları haline geldiler. Sivas Kongresi bu olgunun üzerinde yükseldi ve bu yerel iktidar odaklarını yeni bir siyasal iktidarın temeli yapma potansiyelini ortaya koydu. Bu durum saltanat ve İstanbul hükümeti üzerinde çift yönlü bir etki yaptı. Anadolu hareketini ezmek ya da onunla uzlaşmak gerçekleştirilmezse sonunun geleceğini hisseden saltanat ve İstanbul'daki Osmanlı devlet adamları her iki yönde de çabalarını yoğunlaştırdılar.

Komintern ve Türkiye

Komünist Enternasyonal, Sovyet Devrimi'nin en zor günlerini yaşadığı, iç savaşta zorlandığı, tam bir emperyalist abluka altında tecrit edildiği günlerde, dünya kamuoyunun dikkatini çekmeden sessizce kuruldu. Yine aynı 1919'un güzünde, Doğu Anadolu'da Sivas ve Erzurum kentlerinde, Türkiye'deki ulusal kurtuluş mücadelesine ilişkin kararlar alındığında da, dünya kamuoyu bunun farkında bile olmamıştı.

1920'de Bolşeviklerin iç savaştan büyük zaferle çıkmaları, Anadolu'da da büyük yankılar yarattı. Bolşeviklerin Kafkasya yönünde inişlerinin de büyük bir hızla gerçekleşeceği bekleniyordu. Bolşevikler, emperyalizme karşı yükselecek ulusal devrimlere ilişkin ilk önemli politikalarını bu yıl içinde belirlediler. 1920 yazında, kuruluş kongresine oranla çok daha büyük bir katılım ve coşku ile gerçekleştirilen *Komintern* II. Kongresi'nde, Lenin'in, ulusal kurtuluş hareketlerine ilişkin tezleri onaylanmıştı. Buna göre, geri kalmış ülkelerdeki "burjuva demokratik" hareketler, "ulusal devrimci" özellikler taşıyorsa, yani emperyalizme karşı yöneliyorsa, orta

Türkiye'ye gelirken Trabzon'da öldürülmüş Rumların cesedlerini gördükten sonra "Lenin'in hakarete uğramış ulusal duyguların korkunç hastalığı üzerine olan uyarılarını

sınıfın önderliğinde olmalarına karşın komünistler tarafından desteklenmeliydi. Hintli delege Roy'un itirazları ile yapılan bazı tadilatlara karşın, Lenin'in bu tezi, Sovyet dış politikasındaki yerini günümüze kadar korurken, bunun hayata ilk geçirildiği olay da, Türkiye'deki ulusal kurtuluş mücadelesi olacaktı. Böylesi bir rotada Türkiye komünistlerine ve sosyalistlerinin payına ise ödenecek hayli ağır bir fatura düşecekti. Gerek az gelişmiş ülkelerdeki milliyetçi hareketler, gerek komünist hareketler açısından, gerek Sovyet devleti, gerekse uluslararası komünist hareket açısından ilk zengin laboratuvar deneyimi Türk-Sovyet ilişkilerinde sergilenecekti.

Ekim Devrimi'nden hemen sonra 5 Aralık 1917'de Rusya Federal Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Halk Komiserleri Konseyi, ünlü "Rusya'nın ve Doğu'nun Müslümanlarına Çağrı"sını yayınladı. *Komintern*'in I. Kongresi'nde uluslararası duruma ilişkin tezlerde, "Türkiye'nin paylaşılması konusunda utanmazca pazarlıklar sürüyor" denilmekte idi. *Komintern*'in yürütme organı *ECCI* 1 Mayıs 1919'da dünya işçilerine hitaben yayınladığı bildiride, Türkiye'deki ulusal mücadelenin desteklenmesi gerektiğini belirtiyordu. Erzurum Kongresi'nden birkaç hafta sonra 13 Eylül 1919'da ise, dışişleri komiseri Çiçerin, "Türkiye İşçi ve Köylülerine" hitaben yaptığı açıkla-

mada şunları söylüyordu: "İngiltere'nin İslâm ülkelerini ele geçirmesi için yolaçılmıştır. İngilizler daha şimdiden İran'da, Kafkaslar'da, Afganistan'da istediğince düzenlemeler yapmaya girişmiştir. Hükümetinizin Boğazları İngiltere'nin emrine teslim ettiği günden beri, ne bağımsız Türkiye kalmıştır, ne Avrupa'daki tarihi Türk kenti İstanbul, ne de bağımsız Osmanlı ulusu kalmıştır. Egemen sınıf ülkeyi önce Almanlara, sonra İtilaf devletlerine peşkeş çekmiş, Türk işçilerine ihanet etmiştir. Ülkenin kaderi kendi halkının elinde olmalıdır..."

Eylül 1919'da Berlin'de hapsedilen Sovyet temsilcisi Radek'i hapishanede ilk ziyaret edenler arasında İttihatçı Talat ve Enver Paşalar vardı. Enver'in önerisi İngilizlere karşı bir Sovyet-Müslüman ittifakı kurulması idi. Acele Enver'in Moskova'ya gitmesi kararlaştırılmakla birlikte, Enver Sovyetlerin etrafındaki ablukayı aşmayı başaramayınca bu buluşma gecikecekti.

Büyük Millet Meclisi'nin toplanmasından hemen üç gün sonra 26 Nisan 1920'de Mustafa Kemal, Sovyetlere işbirliği konusundaki ilk mesajını yollayacaktı. 9 Mayıs 1920'de ise Meclis'te *RFSSR* Komiserler Konseyi'nin 5 Aralık 1917 tarihli "Müslümanlara Çağrı"sı okundu.

Temmuz 1920'de, *EKKI* bir Doğu Halkları Kurultayı'nın toplanması için, "İran, Ermenistan ve Türkiye'nin Halk Kitlelerine" seslenen bir çağrı yayınladı. Bu çağrıda şöyle deniliyordu: "Anadolu köylüleri! Yabancı işgalcilere karşı savaşmak için Kemal Paşa'nın sancağı altına çağrılmış bulunuyorsunuz, ama aynı zamanda kendi halk ve köylü partinizi oluşturmağa çalıştığınızı da biliyoruz; Paşalar İtilafçı işgalciler ile barış yapsa bile, siz tek başınıza mücadeleyi sürdüreceksiniz." Eylül 1920'de Baku'de toplanan Kurultay'a Türkiye'den çok büyük bir grup katıldı. Zinoviev, yaptığı konuşmada İngiliz emperyalizmine karşı *cihat* açılması çağrısında bulundu.

hatırlayınız" diyen Frunze (sağdan ikinci), Türkiye'de bulunduğu sürece M.Kemal ile sık sık görüşmüş ve üstte görüldüğü gibi Türk askerlerini M.Kemal ile denetlemişti.

1921, Türkiye solunun daha ilk doğuş döneminde çok trajik gelişmelere tanık oldu. Bir yandan Sovyetlerle sıcak ilişkilere girilirken, öte yandan sol kesimdeki farklı unsurların birleşme eğilimleri göstermesi, Kemalist önderlik açısından önemli bir tehdit oluşturmaktaydı. Eylül 1920'de Baku'de *TKP*'nin ilk kongresini toplayan Mustafa Suphi, Türkiye'ye dönme hazırlıkları içinde, Meclis'teki *Halk Zümresi*'ni etkilemesinden endişe edilen *İştirakiyun Fırkası* yasallaşarak açıkça meydan okumakta idi. Ve nihayet çete güçlerinin komutanı Ethem Bey artık dizginlenmemekte idi. Suphi'nin dönüşü ile bütün bu unsurlar birleşerek, Kemalistlere alternatif bir önderlik oluşturabilirlerdi. Sola yönelik bu gelişmeler, Kafkasya'daki İttihatçı önderleri de rahatsız etmekte idi. Son cinayeti İttihatçıların Trabzon'daki uzantıları, Kemalistlerden bağımsız olarak işlese bile, sonucun Mustafa Kemal'in işlerini kolaylaştırdığına şüphe yok.

Bu dönemde Ankara hükümeti İngilizlerle de uzlaşma arayışı içinde idi. Hükümeti temsilen Londra'da temaslar yapan Bekir Sami bey, bolşevizme karşı oluşlarının örneği olarak, Suphi'nin öldürülüşünü örnek verecekti. Yine aynı zaman kesiti içinde Çerkes Ethem'in işi bitirilip, silahlı çete hareketi dağıtılırken, *İştirakiyun Fırkası*'na yönelik tevkifat gerçekleştiriliyordu. Böylece İngilizlerle pazarlığın başarısızlıkla sonuçlanmasından sonra, Ankara hükümeti solu bastırmış olarak, yeniden Sovyetlerle görüşmeye oturabildi.

Bağımsız Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'ın saf-dışı kalması o dönemde gerek Ankara hükümetinin, gerekse Sovyet hükümetinin çıkarına idi. İngilizlerin Kafkasya'ya uzanan kolu böylece kesilmiş olacaktı. Aralık 1920'de Türk ordusunun Ermenistan'a yönelik operasyonu başarıyla sonuçlandı. Buradaki güçler batıda Çerkes Ethem'in üstüne sürülebilecekti. Ankara hükümeti Sovyetlerin Azerbaycan'daki harekatına yardımcı olurken, 21 Şubat 1921'de *Kızılordu* Gürcistan'a girecekti. Bu dönemde Milliyetler Komiserliği'nin yayınorganı, Türkiye ile iyi ilişkilerin, Kafkasya'daki Müslümanlar arasında iyi etki yarattığından sözetmekte idi. Kafkaslardaki bu işbirliği, 8. Tüm Rusya Sovyetleri Kongresi'nde Menşevik Dan tarafından eleştirilecekti. Dan, "milliyetçilikle mücadele adına, bir başka milliyetçilikle (Kemalistlerle) ittifak kurulmasını" kınarken, Taşnak Ermenistan'ı ile, Menşevik Gürcistan'ı savunmuştu.

Bu gelişmelerden hemen sonra, 16 Mart 1921'de Türk-Sovyet Anlaşması imzalandı. Aynı gün İngiliz-Sovyet Ticaret Anlaşması da imzalanacaktı. Genellikle, imzaladığı uluslararası anlaşmalara sonuna kadar sadık kalma tavrı içinde olan Sovyetler, uluslararası planda İngilizlerce ilk kez tanınmalarının ardından, İngiliz emperyalizmine yönelik kampanyalarını da hafifleteceklerdi. Bakü kurultayının kararları, organları hayata geçirilmediği gibi, aynı yıl içinde toplanan *Komintern*'in III. Kongresi'nde sömürgecilik ve ulusal kurtuluş mücadelesine ilişkin konuları son derece üstünkörü ele alınacaktı.

Sovyetlerle yapılan anlaşmadan sonra çıkarılan afla tutuklu komünistler serbest bırakılırken, Mart 1922'de de *Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası*'nın yasal faaliyetine yeniden izin verildi. Bu arada Mustafa Suphi cinayetinin faillerinin ortaya çıkarılacağı konusunda da söz verildi. Ama bir dizi cinayet sonucunda olay iyice karanlığa gömüldü.

1922, Türk-Sovyet ilişkilerinde yaşanan en sıcak günlere tanık oldu. Ocak'da Ankara'da göreve başlayan Aralov'a Lenin, "kesinlikle işlerine karışmayın" talimatı vermişti. 1 Mayıs 1922 Ankara'da dostlukla kutlandı. *THİF* yeniden faaliyete geçmiş, yayınlar canlanmıştı. Temmuz'da Nazım Bey, arkalarında 120 oyluk destekle, Mustafa Kemal'i devirip Sovyet dostu bir kabine oluşturma önerisi ile Aralov'a gitti. Aralov destek vermek bir yana, bunu Türk hükümetine iletti. Bu olay, Sovyetlerin ilkelliklerinin bir başka örneği idi. Nazım Bey'in davranışı ise, Sovyetlerin başka ülkelerde bazen düşmekten kaçınamadıkları tuzakların ilk örneklerinden biri idi. Daha sonraları Şefik Hüsnü'nün yaptığı değerlendirmeye göre *THİF* gücünü abarttı. Kemalistleri kınayan bir bildiri yayınladı ve hükümetin yasakladığı kongresini gizlice topladı. Bu dönem büyük taarruzun hazırlandığı günlere denk düşmekteydi. Hükümetin tavrı ise, zaferin coşkulu günlerinin hemen ardından Ekim'de partiyi kapatarak, önderlerini casusluk suçlaması ile mahkemeye vermek oldu. O günlerin alt üstlüğü içinde, bu tutuklamalar hiçbir yankı uyandırmadı bile.

Komintern'in yürütme organı *EKKI*, 25 Eylül 1922'de "Türkiye Halkına Barış, Avrupa Emperyalizmine Savaş" sloganı altında bir destek bildirisi yayınladı. Burada Türk hükümetinin Boğazlar sorununu barışçı yolla çözme isteyişi, dünyayı yeni savaşa sürüklemekten kaçınan tavrı övülüyor, İtilaf devletleri proletaryası kendi hükümetlerine baskı yapmağa çağrılıyordu. Kasım 1922'de toplanan *Komintern*'in IV. Kongresi'nde, Türk komünistleri Kemalist hükümetin tutuklamalarını kınayan konuşmalar yaptılar. *Komintern* Türk komünistleri ile dayanışmasını açıklamakla birlikte, ana rotasında bir değişiklik yapmaya yanaşmadı. Elbette, Türk komünistlerine, kendilerinin kazanamadıkları erki, *Komintern*'in sağlamağa kalkışması beklenemezdi. Bu kongrede yaptığı konuşmada Radek şöyle diyecekti: "Türk komünistlerine, partiyi kurduktan sonra ilk ödevlerinin milli kurtuluş hareketini desteklemek olduğunu söylediğimizden dolayı asla pişman olmadık... Kendinizi, size karşı baskı yapanlardan koruyun... Fakat unutmayın ki, kesin savaşa başlayacağınız tarihi an gelmemiştir, daha çok yolumuz var." Yine IV. Kongre'ye sunulan "Doğu Sorununa İlişkin Tezler"de, aşağıdaki şu önemli saptamalarda bulunulmakta ve *Yeşil Ordu* örneği verilmekte idi: "II. *Komintern* Kongresi'nin de belirttiği gibi, burjuva milliyetçiliğinin temsilcileri, bazen bilinçsiz olarak, tomurcuk halindeki proleter grubunu bir sınıf teşkilatı kurmanın ödevlerinden saptırmak amacı ile, Sovyet Rusya'nın siyasal otoritesinden faydalanarak ve kendilerini işçilerin sınıf güdülerine uydurarak, burjuva demokratik özlemlerini 'sosyalist' ya da 'komünist' bir kisveye büründürürler." Buharin ise Nisan 1923'de 12. Parti Kongresi'nde yaptığı konuşmada Kemalistleri destekleme politikasını şöyle savunacaktı: "Tüm komünistlerin izlenmesine karşın, Türkiye devrimci bir rol oynuyor, çünkü bir bütün olarak emperyalist sistemle ilişkin yıkıcı bir araç işlevi görüyor."

Carr'ın deyişiyle Sovyetler 1922-23'deki Lozan Konferansı'nda, uluslararası arenaya 1917 Devrimi'nin çıkarları için değil, ulusal ve jeopolitik çıkarların savunucusu olarak çıktı. Burada Sovyetler, adeta İngilizlerin geçen yüzyıldaki konumunu alınıştı. Türkiye'nin bütünlüğünü ve çıkarlarını, belki İsmet Paşa'dan da yoğun biçimde savundular. Sovyet basını Türk heyetini ödüncülükle eleştirdiyse de, daha sonraları, Lozan genel olarak Versay anlaşmasının geriletilmesinde önemli bir örnek olarak sunuldu.

Haziran 1924'de toplanan *Komintern*'in V. Kongresi'nde ise, Türk komünistleri, bu kez Kemalist burjuvazi ile sınıf ittifakı içine girmekle suçlandı. İstanbul'daki *Aydınlık* çevresinin işçilere yönelik yayın ve faaliyetleri yetersiz bulunurken, ulusal kapitalizmi yabancı kapitalizm karşısında destekleme önerisinin dergi sayfalarında yeralması eleştiriliyordu. Bu eleştirileri kabul etmeyen Şefik Hüsnü, ulusal devrimin başarıya ulaşmasından sonra, partinin burjuvaziye karşı izlenecek yol konusunda duraksama geçirdiğini kabul ediyordu.

Komintern organları 1924 sonrasında İngiliz emperyalizminin Orta Doğu'da Kürt ve Süryani gibi halkları bir faktör olarak kullanmasına karşı çıkan yazılara yer verdi. Tavrını genellikle İngiliz emperyalizminin atılım ve politikalarına göre belirledi.

Beşinci ve altıncı kongrelerde, *Komintern*'in kendine bağlı partileri, 'bolşevikleştirme' sloganı altında yeniden örgütleme kampanyasından *TKP* de payına düşeni aldı. Kemalistlerle işbirliğinden yana olanlar partiden ayrıldılar. Parti 1925'e dek Şefik Hüsnü'nün deyimiyle, "yasal bir varlığı olmadığı halde, resmî makamların çok geniş hoşgörüsü ile karşılaştı." Gerek sendikal alanda, gerekse yayın faaliyetlerinde önemli başarılar kazanıldı. Ancak Takriri Sükun Kanunu ve izleyen baskı dalgasına komünistler hazırlıklı değildi. Kürt isyanı karşısında hükümeti destekleyen yazılara yer verilmiş, baskının kendilerini hedef almayacağı sanılmıştı. 1925 ve sonrasında *TKP* birbirini izleyen tevkifat dalgaları ile bir daha tam anlamı ile kendini toparlama imkânına sahip olamayacaktı.

RAGIP ZARAKOLU

İstanbul hükümetinin dolaylı ya da dolaysız kışkırtması ve desteği ile patlak veren yerel ayaklanmalar Anadolu hareketini ezme perspektifinin ürünüydü. Safların sınıfsal niteliği tam anlamıyla netleşmemiş de olsa mücadele iktidarın yeni adayları ile çözülen Osmanlı feodalitesinin yerel temsilcileri arasındaydı. Bu mücadele, 1919-20 yılları boyunca kesintili biçimde ve yerel patlamalarla ifadesini bulmakla birlikte bütün Anadolu'yu etkisi altına alan bir iç savaş boyutlarına ulaştı. Genel olarak ayaklanmaların bastırılmasında henüz son derece zayıf olan düzenli ordu birlikleri değil, *Kuvayı Milliye* güçleri etkili oldu.

Birinci ayaklanma dalgası, Sivas Kongresi'nin ertesinde başladı. 1919 sonbaharı her biri etkisini yaklaşık bir ay sürdüren Birinci ve İkinci Bozkır, Anzavur ve Şeyh Eşref ayaklanmalarına sahne oldu. Ayaklanmalar ve bastırma çabaları sürerken İstanbul'la Anadolu arasındaki görüşmeler de sürüyordu. Padişahın uzlaşma olanakları aramayı kabul etmesi üzerine Anadolu'nun bütün tepkisini üzerine çekmiş olan Damat Ferit hükümeti çekildi. İngiliz emperyalizmine karşı uysallığı ve Anadolu hareketinin açık düşmanı oluşuyla tanınan Damat Ferit Paşa'nın hiçbiri iki buçuk aydan uzun ömürlü olmamış hükümetlerinin üçüncüsünün istifası üzerine yeni hükümeti kurma görevi Ali Rıza Paşa'ya verildi. Ali Rıza Paşa hükümeti, Anadolu hareketiyle daha yakın bir ilişki kurmaya çalıştı. Bir ön haberleşmeden sonra Istanbul hükümetinin ve Heyet-i Temsiliye'nin temsilcilerinin buluşması kararlaştırıldı. Amasya'da gerçekleşen görüşmede Istanbuldan gelen Bahriye Nazırı Salih Paşa'yla Heyet-i Temsiliye'den Mustafa Kemal, Rauf ve Bekir Sami beyler beş protokol üzerinde uzlaştılar. Amasya protokollerinin en önemli hükümleri, Meclis-i Mebusan'ın bir Anadolu kentinde toplanması ve onun onayından geçmesi kaydıyla Sivas Kongresi kararlarının benimsenmesi konularında anlaşmayı saptıyordu.

Ali Rıza Paşa hükümeti Mustafa Kemal'in istediği gibi Anadolu'da olmasa da, Meclis-i Mebusan'ın yeniden toplanmasını kararlaştırdı. Son Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 12 Ocak 1920'de İstanbul'da, 168 üyesiyle toplandı. Heyet-i Temsiliye aralarında İstanbul'a daha yakın olmanın da bulunduğu bir dizi gerekçeyle Sivas'dan Ankara'ya taşındı. Istanbul'da Anadolu hareketine yakın milletvekillerinin oluşturduğu "Felah-ı Vatan" grubu Meclis çalışmalarını belirleyecek kadar etkindi. Ancak bu milletvekilleri, grupları için Mustafa Kemal'in önerdiği *Müdafaa-ı Hukuk* adını benimsememelerinin gösterdiği gibi Ankara'da biçimlenen önderliğe koşulsuz bağlı kimseler değillerdi.

Misak-ı Milli

Son Osmanlı Meclis-i Mebusanı kısa süren yaşamında aldığı en önemli karar daha sonra Misak-i Milli adıyla tanınacak Ahd-ı Milli adlı bir mücadele programını benimsemek oldu. Gelişmelerden kaygılanan İtilaf devletleri 16 Mart'ta Istanbul'u işgal ettiler. İşgal günü Harbiye Nazırı Cemal Paşa'yı tutukladılar, Meclis'e bir baskın düzenleyerek Heyet-i Temsiliye uyesi milletvekilleri, Kara Vasıf ve Rauf beylerin kendilerine teslimini istediler. İşgalden iki gün sonra, bu koşullarda çalışmalarını sürdüremeyeceğine karar veren Meclis faaliyetlerine süresiz ara verdi. Daha önce, 3 Mart'ta son derece kaygan dengeler üzerinde tutunmaya çalışan Ali Rıza Paşa hükümeti istifa etmişti. Yerine kurulan Salih Paşa hükümeti de ancak 25 gün işbaşında kaldıktan sonra çekilmek zorunda kaldı. Dördüncü Damat Ferit hükümetinin 5 Nisan'da kurulması, faaliyetini durdurmuş Meclis'in Padişah tarafından 11 Nisan'da kesin olarak kapatılmasıyla İstanbul ve Anadolu arasındaki köprüler bir kez daha atılmış oldu. Sivas Kongresi'nin tam olarak gerçekleştiremediği Anadolu'daki hareketi merkezileştirme projesini uygulamaya sokmak için bütün koşullar böylece oluşmuş oldu. Mustafa Kemal öteden beri, otorite boşluğundan güç alan ve Anadolu'da fiili bir iktidar odağının unsurlarını yaratarak gelişen devrimci dalgayı bir merkez etrafında "disipline" sokmanın en uygun yöntemi olarak Meclis-i Mebusan'ın bir Anadolu kentinde toplanmasını öngörmüştü. Meclis-i Mebusan'ın işgal İstanbul'unda İtilaf devletleri kuvvetlerinin saldırı ve hakaretine uğradıktan sonra çalışmalarını tatil etmesiyle bu talebi son derece sağlam bir gerekçe kazanmış oldu. Heyet-i Temsiliye namına yayınladığı, kolordu komutanlarına, vilayetlere ve bağımsız livalara gönderiği bir tamim ile Ankara'da Meclis'in toplanması için her livadan beş kişinin 15 gün içinde seçilmesini istedi. Son Osmanlı Meclis-i Mebusan'ından katılanlarla birlikte toplam 120 kişi 23 Nisan 1920, Cuma günü Büyük Millet Meclisi'nin açtılar. Ertesi gün Mustafa Kemal Büyük Millet Meclisi'nin olağanüstü yetkilerine ilişkin tasarladığı ilkeleri açıkladı: meclisin temsil ettiği milli irade vatanın kaderini eline almıştır; Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin üzerinde hiçbir kuvvet mevcut değildir; yasama ve yürütme yetkilerini elinde toplayan meclis kendi içinden seçeceği bir kurulu hükümet olarak atamalı, Meclis başkanı bu kurulun başkanı olmalıdır; padişahlık ve hilafet konuları bağımsızlık mücadelesi tamamlandıktan sonra ele alınmalıdır. Sahip olacağı olağan üstü yetkilerin bu çerçevede belirlenmesini onaylayan Büyük Millet Meclisi, aynı gün başkanlığa Mustafa Kemal'i seçti.

Padişahlık ve hilafet konularını gündemine almayı kurtuluştan sonraya erteleyen, açılışında ve ilk beyannamesinde padişaha isyan iddialarını yalanlayan Büyük Millet Meclisi, bu tedbirli yaklaşımına rağmen Anadolu İhtilalinin merkezi olduğunu kanıtlayan bir pratik içine girdi. Açılışının altıncı günü çıkardığı Hıyanet-i Vataniye Kanunu ile Büyük Millet Meclisi'nin meşruiyetine isyanı vatan hainliğine eşitledi ve yasallığını tanımamaya ölüm cezası getirdi. 7 Haziran'da İstanbul hükümetlerinin kentin işgalinden bu yana aldığı, bundan sonra alacağı kararları ve yapacağı uluslararası antlaşmaları tanımayacağını ilan etti.

SALİH HACIOĞLU (1880-1955)

Anadolu komünist hareketinin öncülerinden ve *THİF* kurucularından Salih Hacıoğlu, 1880'de Trabzon'da doğdu. Yüksek öğrenimini 1903'te, İstanbul Askeri Baytar Mektebi'nde birincilikle tamamladı. Subay olduktan sonra Bağdat'ta görevlendirildi; Makedonya'ya tayin edildiği sırada, İttihatçılar arasına katıldı. Daha sonra İstanbul'a tayin olarak, 1910-12 arasında, yine aynı okulda, ateşli hastalıklar hakkında dersler verdi. Balkan Savaşı'na katılan Salih Hacıoğlu, I. Dünya Savaşı başladığında Gelibolu'da görevliydi. Kurtuluş Savaşı sırasında Doğu Cephesi'ne atanarak, önce Diyarbakır'da sonra Van'da görevlendirildi. Savaşın sonlarına doğru Arabistan'a gönderildi. Mütareke sırasında tekrar İstanbul'a döndü. Daha sonra Ankara'daki 5. Kolordu Hayvan Hastahanesi Müdürlüğü'ne atandı. Ankara'da vazifeli olduğu sırada, *Yeşilordu* hareketiyle ilişki kurdu. *Türkiye Halk İştirakiyyun Fırkası*'nın kuruluşunda aktif rol aldı. Tokat milletvekili Nazım, Bursa milletvekili Served, Karahisar milletvekili Şükrü beylerle birlikte *THİF*'nın kuruluş bildirisini hazırladı. Partinin Ankara'daki kongresinde Merkez Komitesi Birinci Sekreterliği'ne seçildi. 10 Eylül 1920'de Bakü'deki *TKP* I. Kongresi'ne *THİF*'dan delege olarak katıldı ve *TKP* Merkez Komite üyeliğine seçildi. Mayıs 1921'de Ankara İstiklal Mahkemesince, diğer önderlerle beraber yargılanarak 15 yıl hapse mahkum edilerek Kırşehir Cezaevine gönderildi. Özel Af sırasında serbest bırakılan Salih Hacıoğlu, 1922'de *Komintern*'in IV. Kongresi için Moskova'ya giderken ailesini de yanında götürüp, onları orada yerleştirdi. 1923'te Türkiye'ye döndü ve ardından 3,5 ay kadar hüküm giydi. Cumhuriyetin kuruluşundan sonra İstanbul'a yerleşerek özellikle tramvay işçilerinin örgütlenme çalışmalarına katıldı. 1925'te *TKP* 2. Kongresinde yeniden MK'ye seçildi. Bu sırada parası olmadığı için özel muayenehane açamadığı ve resmî bir göreve girmesi mümkün olamadığından, Şark Şimendüferlerine odacı olarak girdi, sonra tren müffettişi oldu. 1927'de tutuklanarak yargılandı ve 23 Ocak 1928'de 4 ay hapse mahkum oldu. Daha sonra parti içinde gözden düşerek üyelikten çıkarıldı. Aynı yıl vize alarak ikinci eşi Sabiha'yla birlikte Sovyetler Birliği'ne gitti ve önce Moskova'da daha sonra Azerbaycan'da veteriner olarak çalıştı. 1949'da eşi Sabiha Sünbül'ün, Türkiye'ye dönebilmek için Türk Büyükelçiliğine başvurması, karı koca her ikisinin de Altaylar'daki Barnavul kampına gönderilmesine neden oldu. Hayatının sonuna kadar bu kampta yaşayan Salih Hacıoğlu, 1955'te öldü.

57 (4) Kurtuluş Savaşı

Bu kararın alınmasında, emperyalist ülkelerin San Remo Konferansı'yla netleştirdikleri paylaşım planlarını onaylaması talebiyle Osmanlı Devleti'ne bildirmesi etkili oldu. Osmanlı Devleti'ni bir sömürge haline getiren Sèvres Antlaşması'nın Osmanlı heyetince 10 Ağustos 1920'de imzalanması, 7 Haziran kararının ne denli yerinde olduğunu ortaya koydu.

Büyük Millet Meclisi daha sonra, Eylül ayı içinde biçimlendirilen Firariler Hakkında Kanun'la üçer kişilik kurullardan oluşan, kararları temyiz edilemeyen İstiklâl Mahkemeleri'ni kurdu. Yetki alanı giderek genişletilen İstiklal Mahkemeleri'nin üyelerini kendi içinden seçen ve kararların infazında bütün devlet memurlarını görevlendiren Büyük Millet Meclisi, olağanüstü bir yargı yetkisini de üstlenmiş oldu.

Büyük Millet Meclisi'nin bu kararlı ve ihtilalci tavırla çalışmalarını sürdürmesi ile birlikte iki saf, iki iktidar odağı arasındaki çatışma da şiddetlendi. Anadolu'daki idari ve askeri yetkililer tasfiye ve tutuklamaları da içeren bir süreçte İstanbul hükümetinden koparak Büyük Millet Meclisi'ni tanımaya başladılar. Mücadelenin şiddetlenmesi Anadolu'da, Ankara'ya karşı ikinci bir ayaklanma dalgasının doğmasına neden oldu.

Ayaklanmalar

Kitle tabanını, direnişçiler gibi, savaşlardan bıkmış yoksul halktan alan, eski düzenin konumları sarsılmış egemenlerinin yönlendiriciliğinde ya da desteğindeki ayaklanmalar 1920 yılına damgasını vurdu. Aynacıoğullarının Tokat, Amasya, Çorum ve Kırşehir dolaylarındaki 1921 Kasım'ına dek 1.5 yıl süren ayaklanması dışında bu gerici ayaklanmalar Çerkes Ethem'in *Kuvayı Seyyare* birliklerinin büyük çabalarıyla bir ya da birkaç ay gibi kısa sürelerde bastırıldı. Düzce'de (13 Nisan - 31 Mayıs ve 19 Temmuz - 23 Eylül), Yozgat'ta (15 Mayıs - 27 Ağustos ve 5 Eylül - 30 Aralık), Zile'de (25 Mayıs - 21 Haziran) ve Konya'daki (2 Ekim - 22 Kasım) ayaklanmalar ve Damat Ferit Paşa'nın İzmit'te örgütlediği Kurtuluş Savaşı birlikleriyle çarpışmalar (18 Nisan - 25 Haziran), irili ufaklı benzer olaylar arasındaki en önemlileridir.

Bu dönemde patlak veren Cemil Çeto (20 Mayıs - 1 Haziran) ve Milli aşiret ayaklanması (1 Haziran - 8 Eylül) gibi Kürt ayaklanmaları da yer yer benzer sloganlar kullanmakla birlikte içerdiği ulusal unsur nedeniyle farklı bir dinamikten kaynaklandı. Bu fark nedeniyle iki gerici ayaklanma dalgası dışında da Kürt ayaklanmaları sürdü.

İlk Kürt ayaklanması olan Ali Batı Ayaklanması 11 Mayıs 1919'da başladı. "Bölgenin muhafazasının Padişah tarafından kendisine verildiğini" öne süren Ali Batı'nın Mardin'de özerk bir yönetim oluşturma girişimi Doğu Anadolu'daki ordu birlikleri tarafından 18 Ağustos'ta bastırıldı. Ali Galip Olayı da ulusal dinamiğin yarattığı farkı ortaya koydu. Elazığ Valisi Ali Galip Bey, Sivas Kongresi'ni basmak üzere Kürt beylerinin yardımıyla güç toplamaya girişti. Kürtler, "Ermeniler Malatya'ya girecekler" sloganıyla, Mustafa Kemal üzerine harekete geçirildi. Malatya'da toplanan Kürtler, kente kendi bayraklarını çekmek istemeleri üzerine kendilerini toplamış olan Ali Galip Bey tarafından dağıtıldılar. Daha sonra, Heyet-i Temsiliye'ye bağlı birliklerce Ali Galip Bey'in az sayıdaki askeri gücünün bastırılmasıyla olay tehlikeli boyutlara varmadan kapandı. Ali Galip, çok sonraları Mustafa Kemal ve Heyet-i Temsiliye üyelerine suikast suçlamasıyla Divanı Harp'te yargılandı ve Kürt hareketinin gelişmesine ve tehlikeli olmasına engel olduğu için beraat etti. Hilafetçi ayaklanma dalgası sona erdikten sonra da ulusal niteliği daha belirgin olan Koçkiri ayaklanması patlak verdi (6 Mayıs - 17 Haziran 1921).

Kürtlerin Anadolu'daki hareket karşısında yer almaları İngilizlerin ve İstanbul hükümetinin politikalarından biriydi. Buna karşılık Büyük Millet Meclisi ve Ankara hükümeti Anadolu'daki müslüman halkları bütünüyle kapsamaya çalışıyor; seçim ve atamalarında buna son derece özen gösteriyordu. Bu koşullarda, Kürt ayaklanmaları, önderleri arasında bağımsız bir Kürt devleti kurulmasını hedefleyen *Kürt Teali ve Teavün Cemiyeti* üyelerinin bulunmasına rağmen genel bir ulusal kalkışmaya dönüşmedi. Yöresel boyutta kalan Kürt ayaklanmaları ordu birliklerinin müdahalesi ile bastırıldı.

Doğu Cephesi

Ayaklanmaların bastırılması dışında, ilk yıl boyunca Büyük Millet Meclisi'nin gündeminde Sovyetler Birliği ile ilişkiler ve Doğu sınırının çizilmesi ağırlık taşıdı. Henüz meclis açıldıktan üç gün sonra Mustafa Kemal Lenin'e bir mektup yollayarak Sovyetler Birliği ile askeri ve siyasal bir ittifak arayışına girdi. Bu arayış, Anadolu ve Trakya'da bağımsız bir Türk Devleti kurmada tek güvenilir desteğin bu aşamada Sovyetler Birliği'den gelebileceği düşüncesinden kaynaklanıyordu. Emperyalizm, özellikle İngiltere, Türkiye ve Sovyetler Birliği'ni birbirine yaklaştıran ortak düşmandı. Türkiye saldırgan Yunanlılar ve Ermeniler'in arkasındaki güç olan İngiltere ile hesaplaşmak durumundaydı. Sovyetler Birliği'nin dış politikası da, emperyalist dünyanın lideri İngiltere'nin zayıflatılamamasına dayanıyordu. Bolşevikler, bunun yanısıra Batı'da bekledikleri devrim gerçekleşmediği için gözlerini daha büyük bir dikkatle Doğu'ya çevirmişlerdi. Mustafa Kemal'in mektubuna cevap, Sovyetler Birliği Dışişleri Halk Komiseri

Kurtuluş Savaşı'nda, Anadolu halkı bir yandan silahlı direniş birlikleriyle işgalcilere karşı eyleme geçerken bir yandan da mücadelenin fikirsel düzeyini yaymak için yayın faaliyeti de yürütüyordu. Ülkenin İstanbul ve İzmir gibi merkezî kentlerindeki geleneksel gazetelerinden bir kısmı işgalcilerin işbirlikçisi konumuna düşmüş, bu tavıra karşı olanlarsa işgalcilerin ağır sansür koşulları altında yayın yapamaz duruma gelmişlerdi. Bu durumda tüm görev Anadolu'daki yerel basına düşmüştü. 15 Mayıs 1919'da Yunan askerlerinin İzmir'i işgali üzerine susan ya da susturulan İzmir basınının yerini, hemen ulusal direnişin odak kentlerinden biri olan Balıkesir'deki ilk gazete aldı: Bu, 22 Mayıs 1919 tarihli Doğru Söz *gazetesiydi. Haftalık* Doğru Söz, *İzmir'in işgali ve Yunan kuvvetlerinin Ayvalık'a çıkarak Anadolu'nun içerilerine doğru ilerlemelerinin doğurduğu kötümserliği, umutsuzluğu dağıtmak amacıyla yayın yaptı.* Kuvayı Milliye*'nin sözcüsü olarak Balıkesir'de çıkan ikinci gazete 16 Kasım 1919 tarihli* İzmir'e Doğru*'ydu. 30 Haziran 1920 tarihli son nüshası (74. sayı) Yunan birliklerinin Balıkesir'in merkezini işgal etmeleri üzerine yayınlanamadı. Haziran 1920'de, Nazilli'de* Aydın İli *gazetesi çıktı. "Amali milliye müdafii, gün aşırı neşrolunan, siyasî edebî, içtimaî Türk gazetesi" ibaresini taşıyordu. Birkaç sayı yayınlanabilen* Aydın İli*'nin imtiyaz sahibi ve mesul müdürü, dava vekili Sami (Kutluğ) idi. Balıkesir'in işgalinden sonra* İzmir'e Doğru*'nun yayınını sürdürememesi üzerine* İrşad *gazetesi çıkmaya başladı.* İrşad*'ın yayıncısı 1919 Eylül'ünde Trabzon'da çıkardığı* Selâmet *gazetesiyle Mustafa Kemal aleyhinde bulunan Kadızâde Hulusi idi. Yayını süresince Yunan işgalcilerini alkışladığından halk arasında "Gavurcu* İrşad*" olarak bilindi. Ulusal Kurtuluş Savaşı sırasında Bursa'da yayınlanan gazeteler ise şunlardı:* Hüdavendigar, Ertuğrul, Kafkas, Lokman Hekim, Çocuk, Yeni Hayat, Yoldaş, Genç Kalemler, Züğürt, Millet Yolu, Yeni Bursa, Fedakâr *ve* Gündüz. *Adana'da çıkan gazeteler:* Yeni Adana, Ferda, Adana, Erciyes, Adana'ya Doğru *idi. Kayseri'de* Misak-ı Milli; *Kastamonu'da* Açık Söz; *Mustafa Kemal'in Sivas'ta çıkardığı* İrade-i Milliye *ayrıca,* Mücadele-i Milliye, Gaye-i Milliye; *Ankara'da yine Mustafa Kemal'in çıkardığı* Hakimiyet-i Milliye, *Yunus Nadi'nin* Yeni Gün'*ü,* Kalem, Anadolu'da Peyam-ı Sabah *ve* Şarkın Sesi; *Konya'da* Babalık *ve* Öğüd; *Amasya'da* Emel, Hadise, Hakikat *ve* Hak Yolu; *Erzurum'da* Albayrak; *Sarıkamış'ta Kazım Karabekir Paşa tarafından çıkarttırılan* Varlık; *Edirne'de* Ahali *ve* Trakya; *Trabzon'da* İstikbal, Güzel Trabzon; *Giresun'da* Işık, Gedikkaya, Yeni Giresun; *Ordu'da* Güneş, Ordu Bucak; *Samsun'da* Ahali, Aksi Seda; *Antalya'da* Antalya'da Anadolu; *Elazığ'da* Satveti Milliye; *Diyarbakır'da* Küçük Mecmua; *Maraş'ta* Amali Milliye; *Bolu'da* Dertli *ve* Türkoğlu; *Artvin'de* Yeşil Yuva *gazeteleri yayınlandı. Altta, Kurtuluş Savaşı döneminde Bursa'da yayınlanan* Kardeş *gazetesi görülüyor.*

Meşrutiyet'ten Kurtuluş Savaşı'na Kadın Hareketi

Tanzimat sonrasında temel ilgi alanını "devlet nasıl kurtulur" sorusu üzerinde yoğunlaştıran Osmanlı *intelligentsia*sı, çözümü yeni bir insan tipi yaratmanın gerekliliği üzerinde yoğunlaştırdı. Tanzimat aydınlarının ikinci kuşağı olan Yeni Osmanlılar, millî kalkınma için bütün insan gücünün harekete geçirilmesinin gerekli olduğundan hareketle, vasıflı işgücünün yetiştirilmesinde kadının rolünü yeniden tanımladılar. Kadının anne ve eş olarak eğitiminin ülke kalkınması açısından taşıdığı öneme dikkat çektiler.

Osmanlı bürokrasisi yeniden biçimlenirken, eğitim alanında kurumsallaşmayı ön planda tuttu. Millî kalkınma için tüm insan potansiyelinin aktif kılınmasını hedefleyen bir çerçeve içinde kadınların eğitimine yönelik kurumsallaşmaya gidilmesine 19. yüzyılın ikinci yarısında hız verildi. 1842'de ebe mektebi, 1858'de kız rüşdiyeleri, 1870'de Darülmuallimat (Kız Öğretmen Okulu) ve kız sanayi mektepleri açıldı. Bir yandan okuldan yetişen meslek kadınlarının, diğer yandan da, artık Fatma Aliye Hanım gibi felsefeyi "gördüğüm şeyi tedkik ve tetebbu ile bunlardan yaptığım neticeden hakikat çıkarmak" olarak tanımlayan özel eğitim almış kadınların varlığı, kadınların kazandıkları eğitimle Osmanlı yönetiminin erkekleri rahat ettirmek beklentisinin ötesine geçmek için gerekli potansiyeli oluşturdu. Osmanlı ülkesinde kadın olmanın anlamını sorgulayan, eşit idrak, eşit kanaat sahibi olduklarını vurgulayan kadınlar yasama hakkını talep etmek için düşüncelerini açıklamaya başladılar. Osmanlı toplumunda kadını kuşatan geleneksel komşu çevresinden farklı bir çevre yaratmak amacıyla "kadın olma"nın tartışıldığı toplantılar düzenlediler. 1868'de Terakki'de, 1895'te yayın kadrosunun hemen tümü kadınlardan oluşan ve yayın süresi diğer kadın gazetelerinden daha uzun olan ve amacı da "kadınlar arasında eğitimi yaymaya hizmet eder, kadın yazarların yapıtlarını yayınlamalarına aracı olur. Kadınlarımızın ulusal gelişimlerine hizmet eder" biçiminde belirtilen *Hanımlara Mahsus* gazete çıkarıldı.

1896'da *Muhaderat-ı Nisvan Cemiyeti* kuruldu. II. Meşrutiyet'e kadar, *Aile, Hanımlar, İnsaniyet, Muhadarat, Sükûfezar, Parça Bohçası, Hanımlara Mahsus Malumat, Kadın, Demet* adlı gazete ve dergilerde, Osmanlı kadın hareketinin ana eğilimi belirginleşti: Batının dayattığı bir rasyonalitenin eşliğinde İslâmı yorumlamak hak sa hibi, eşit kadın-erkek kavrayışını İslamın bozulmamış halinde arayarak, kadınların yeniden Asr-ı Saadet dönemi tasavvurunu yaratmak çabaları, II. Meşrutiyet'e kadar etkili oldu. Bu bağlamda en çok tartışma konusu yapılanlar, kadının örtünmesi ve çok eşli evliliktir. Fatma Aliye Hanım'ın öncülüğünde, her iki konuda yankı uyandıran tartışmalarda ana tema, İslam'ın koyduğu kuralların aslında kadınların haklarını korumaya yönelik olduğu, daha sonraki tersine uygulamaların şer'i kanunlara mal edilmemesi gerektiği düşüncesidir. Osmanlı entelektüel ve meslek kadınlarınca başlatılan kadın hareketinin erkeklerce desteklendiği varsayımı geçerli gözükmemektedir. Genelde kadının işgücü olarak seferber edilmesi, eğitilmesi yolundaki hakim kanıya rağmen, kadın hareketinin savunucuları, "hürriyet-i tabiiye ile başıboş gezen sakalar, isketeler, ispinozlar" olarak tanımlandılar. Kadının hak talebinin önüne aile kurumunun iyileştirilmesindeki katkıları, eğitimli eş ve ana rolleri kondu. Bununla birlikte kadının toplumsal yaşama katılması yönündeki her çaba geleneksel zihniyet tarafından tepkiyle karşılandı, toplumsal bir tehlike, yozlaşma diye adlandırıldı.

II. Meşrutiyet'in ilânı nirengi noktası alınırsa, Osmanlı kadın hareketi, bu tarihten sonra, hem nitelik, hem de nicelik bakımından bir değişim geçirdi. II. Meşrutiyet'e kadar harekete katılan kadınlar toplumun üst tabakasından gelmeyken, II. Meşrutiyet sonrasında, okulda yetişmiş orta sınıfa mensup kadınlar da harekete dahil oldular. 1908 sonrasında kadınlar İstanbul dışında, özellikle Selânik ve İzmir gibi kentlerde çalışmalarını sürdürdüler. II. Meşrutiyet döneminde hak ve hürriyet kavramlarının laikleşmesi, dinsel nitelik taşımayan hak ve hürriyet kavrayışı, kadınların ikincil konumlarının toplumdaki eşitsizlikçi yapılardan kaynaklandığı düşüncesini geliştirdi. 1908 sonrasında *İttihat ve Terakki Cemiyeti* kadın sorununu kültür politikasının bir parçası haline getirerek, "millî kalkınmanın neferi kadın" imgesinin pekiştirilmesine katkıda bulundu. Yönetici erkeklerin bakışında kadın sorunu, kadın yaşamının iyileştirilmesine yönelik bir dizi reform önerilerinde bulunulması, eşitsizlikçi ilişkileri ortadan kaldırma perspektifinden çok, oluşmaya başlayan kadın hareketini kendi ideolojisi içinde birleştirmeye yönelikti.

1908 sonrasında kadınlar yeniden hak ve hürriyet kavramlarının ne anlama geldiğini sorgulamaya başladılar. "Şu dakikada ulum-i içtimaiyyede isbat olunmuş bir kaide vardır. Dünyada en büyük hak 'Hakk-ı hayattır' ...Biz Osmanlı Kadınları tekamül nazariyesini bildiğimiz için bu kadar ifrata gitmiyoruz. Lakin hukuk-ı insaniyyemizi olsun istemeye hakkımız yok mudur? Niçin erkekler bizi sokaklarda taciz etsinler? Niçin bir kadın namusuyla yaşamak için çalışmaya bırakılmasın? İşte bizim istediğimiz hukuk-ı siyasiyye değil, şimdilik hukuk-ı insaniyyedir" (*Kadınlar Dünyası*, 1913).

II. Meşrutiyet sonrasında kadın gazete ve dergilerinin sayısında hızlı bir artış olmuştur. Ülviye Mevlan Hanım'ın *Kadınlar Dünyası, Kadınlık, Türk Kadını, Kadınlar Alemi, Kadın Hayatı* bu gazete ve dergilerden birkaçıdır. Bu yayın organlarında kadınlar, toplumsal yaşama katılımda sınırlılıkların kaldırılması üzerinde durmaktadırlar. Bunun için gerekli gördükleri ise, eğitimin yaygınlaştırılması, kadınların yüksek öğrenim kurumlarından yararlandırılmalarının zorunlu olduğudur. Gerek kadınların çalışma hayatına katılmalarını gerekli kılacak zihni atılımları teşvik eden yazılarda ve gerek hukuk alanında eşitsizliğin giderilmesi için çalışılması gerektiği düşüncesiyle kaleme alınmış yazılar ağırlıktadır. Kadınları yalnız eve ait varlıklar olarak tanımlayan geleneksel düşünce kalıplarının kırılmasına çalışılmakta, simgeler değiştirilmektedir. Meslek sahibi kadınları konu alan öykü ve romanlar yazılmakta, ilk kadın fotoğrafı dergilerde yayınlanmakta, Pilot Belkıs Şevket Hanım'ın ilk uçuşu anlatılmaktadır. Kadınlığın mevcut durumundan neyin ["Kadınların sanayide olsun, ticarette olsun, hatt-ı idare-i cumhurda olsun, erkeklerden dûn kabiliyette olmadıklarını teslim etmek lâzımdır. Fil-vâki muhit-i Osmanimizde kadınlık henüz inkişaf edememiştir. Bunun sebebi biz Osmanlı kadınlarının istidatsızlığı değil. Tarz-ı terbiyemiz ve suret-i ma'aş hayat tarzı ve hayatımızdır" (*Kadınlar Dünyası*, 1329)] ne şekilde ["Evet erkekler zahiren bu kadar hürriyetperver göründükleri halde hakikatte birer küçük müstebitten başka birşey değillerdir. Hürriyet, Hürriyet sadalarıyla koca kıtaları kanlara boğdukları esnada bile kendilerinden daha büyük, daha mühim olan alem-i nisvanı gözleri görmedi. Onlara hukuk-i siyasiyye değil hukuk-i insaniyye bile bahş etmekten çekindiler. İçlerinde hukukumuzu müdafaa etmek arzu edenleri bile feminist diye tahkir ve tezyif etmeye başladılar" (*Kadınlar Dünyası*, 1329)] sorumlu olduğu bilinmektedir.

Kadın hareketinin II. Meşrutiyet'te güçlenmesinin önemli bir etkeni de farklı örgütlenme tarzlarının denenmesidir. 1908-1918 yılları arasında 17-18 kadın derneğinin kurulduğu saptanmıştır. Bu derneklerin bir kısmı yardım derneği niteliğindeyken, diğer bir kısmı da "Osmanlı muhiti kadınlığında hayat-ı içtimai nisvani tanzim ile hayat-ı mesaniyi uyandırmak" amacını taşıyan *Osmanlı Müdafaa-ı Hukuk-ı Nisvan* (1913) -ki *Kadınlar Dünyası Cemiyeti*'nin yayın organıdır- *Teali-i Nisvan* (1912) -önemli bir kurucu üyesi Halide Edib'tir- *Asrı Kadın Cemiyeti* (1913), *Osmanlı Kadınları Terakkiperver Cemiyeti, Osmanlı Cemiyet-i Hayriyeyi Nisaiyye* gibi kadın örgütleridir. Bu derneklerin yanısıra, *İttihat ve Terakki*'nin kurdurduğu kadın derneklerinin varlığı da bilinmektedir.

Osmanlı kadın hareketinin Tanzimat sonrasında geliştirdiği farklı bir örgütlenme tarzı bu dönemde de sürdürülür. Kadın hareketinin dergiler aracılığıyla sürdürdüğü mektuplaşmalarla özel bir iletişim ağı kurulduğunu söylemek mümkündür. Bu mektuplaşmalar kadın dayanışmasını hem Osmanlı ülkesi sınırları içinde, hem de uluslararası düzeyde sağlamaya yönelikti. Bu amaçla Avrupa'daki özellikle İngiltere ve Fransa'daki kadın hareketinin izlendiğini ve yine bu ülkelerdeki kadın dernek ve kuruluşlarıyla yazışmaların yapıldığını dönemin kadın dergilerinden okumak mümkündür. II. Meşrutiyet sonrasında gelişen kadın hareketinin, hak eşitliği talebinden hareket ederek mevcut kurumsal ilişkilerin düzeltilmesine yönelik programla etkinliklerini sürdürdükleri görülmektedir. Ancak, yine de bu dönem hareketinin önemi, kadın olarak dünyayı anlama ve açıklama çabalarının etkili olmasıdır.

Balkan Savaşları ve I. Dünya Savaşı, kadınların cep-

heye giden erkeklerin yerine toplumsal yaşama daha aktif katılmalarını zorunlu kıldı. Osmanlı yönetimi 1915'te kadınlar için zorunlu hizmet kanunu çıkararak kadınların ordunun geri hizmetlerinde çalıştırılmasını şart koştu. Aynı tarihte Enver Paşa ile Naciye Sultan'ın himayelerinde kurulan *Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyyesi*'nin açtığı *Darüşşafaka*'da kadınlara yeni iş olanakları sunuldu. Bu arada, fabrika, hastane ve postanelerde çalışan kadınların sayısında da hızlı bir artış olduğu bilinmektedir. Zorunluluk koşuluyla kadının çalışma yaşamına katılımı gerçekleşirken, düşünsel platformda Millî Aile'nin kadın imajının güçlenmesi, kadın haklarının mücadeleci kimliğinin ikincil plana itilmesine yol açtı. Milliyetçilik ideolojisinin yaygınlığının artmasıyla birlikte, kadın bakış açısı da bu ideolojinin etkisi altında belirlenir oldu. Yeni bir ulus kimliğinin yaratılması sürecinde Ziya Gökalp'in vurgusuyla, eş ve yoldaş olarak tanımlanan kadın, Türk'e yabancı değildi. Eski Türklerde varolan bir feminizmin yeniden kabulüyle yapay eşitsizliklerden biri olan kadın-erkek eşitsizliği kaldırılabilir, kadın da böylelikle kendini milletin bir ferdi olarak tanımlayabilirdi. I. Dünya Savaşı yıllarında kadınlara dayatılmış olan diğer bazı sınırlamalar kaldırıldı. Örneğin yüksek öğrenim görme hakkı aşamalı olarak tanındı, 1916'da Darülfünun'da kadınlara serbestçe konferanslara katılma olanağının sağlanması, 1917'de İnas Darülfünunu'nun ku-

rulması, 1921-22'de Darülfünun'a yazılabilme hakkının tanınması. 1917'de yayınlanan Hukuk-ı Aile Kararnamesi ile boşanma hakkı kadınlara da tanındı. Çokeşli evliliği kısıtlayıcı koşullar getirildi. Mütareke yılları kadınların siyasal yaşama katılımlarının arttığı ve siyasal hak kazanımının gerekli olduğu üzerindeki düşüncelerin açıkça dile getirildiği bir dönemdir. Bu yıllarda kadınların etkili siyasal faaliyetlerinin başında mitingler gelmektedir. Ülkenin İstanbul ve İzmir'den başlanarak işgal edilmesi sonucunda kadınlar, Mayıs 1919'da İstanbul'un çeşitli semtlerinde bir dizi işgali protesto mitingleri düzenlemişlerdir. Bu mitinglerde tüm ülke yurttaşlarını işgalci güçlere karşı direnmeye çağıran konuşmalar yapmışlardır. İstanbul'daki işgal kuvvetlerinin miting düzenlemeye izin vermemesi üzerine, Haziran 1919'dan itibaren mektup ve kartpostallarla protesto eylemleri sürdürülmüş ve mitingler Anadolu'ya kaydırılmıştır. Mitinglerde yapılan konuşmalarda bir yandan işgalin haksızlığı, haksız işgalin sona erdirilmesi için kadınların mücadele edeceği vurgulanırken, diğer yandan kadınlar siyasal hakların önemini vurgulamışlardı: "Biz bu belâlara, felaketlere niçin düştük biliyor musunuz? Eğer bir seçme hakkına sahip olsaydık ve milletin sinesinden doğacak bir milli meclisimiz ve bu itimadı kazanmış bir kabinemiz olsaydı bu günleri görmezdik" (Şükûfe Nihal Hanım, 30 Mayıs 1919, Sultanahmet Mitingi Konuşmasından.)

Resimde kurucuları görülen Kadınlar Halk Fırkası, *geleceğin* Cumhuriyet Halk Fırkası *henüz hâlâ* Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti *adını taşırken, Haziran 1923'te kuruldu. Kendisini "fırka" diye adlandırmasına rağmen yakın hedefleri siyasal değildi. Genel sekreter Şükûfe Nihal (ayakta duranlar arasında sağdan beşinci)* "Kadınlar Halk Fırkası, *bugünkü mebusları kendi tarafından müntehib (seçilmiş) mebuslar gibi telakki etmekte" diyordu. Amaçların muhafazakâr niteliğine ve fırkanın bir "erkek müşavirlik" konumu ihdas ederek buraya Fethi Bey'i geçirmelerine karşın Ankara'nın onayını alamadılar.*

İşgale karşı direnen kadınların örgütlenme merkezi, 1919 sonrasında Anadolu'ya kaydı, 5 Kasım 1919'da *Anadolu Kadınları Müdafaa-i Vatan Cemiyeti* kuruldu. Üyelerinin çoğunluğu Kurtuluş Savaşı'nı destekleyen devlet memurlarıyla eşrafın eş ve kızlarından oluşan cemiyetin faaliyetlerini düzenleyenler daha çok meslek sahibi, öğretmen kadınlardı. Kısa sürede Anadolu'nun çeşitli kentlerinde örgütlenen cemiyet, kadınların Kurtuluş Savaşı'na katılımı için toplantılar düzenleyerek direnme ruhunun sürdürülmesini sağladılar. Ayrıca, itilâf devletlerinin işgalini kınamak amacıyla bu ülkelerin devlet temsilciliklerine ve yöneticilerin eşlerine, İstanbul yönetimine ve İstanbul basınına telgraflar çektiler, cephe gerisinde askerlik ve hemşirelik yaptılar.

Kurtuluş Savaşı yılları, direnme hareketine katılan, erkeklerle aynı sorumluluğu taşıyan, milletin kurtuluşu için eşit katkı yapan, milli kalkınma hamlesi içinde yer alması istenen kadın tasarımının, kadınlar tarafından da içselleştirildiği, kendilerini bir millet yaratma idealinin öznesi olarak algıladıkları bir dönemi simgelemektedir.

ESER KÖKER

Çiçerin'in Sovyetler Birliği'nin Büyük Millet Meclisi hükümetini tanıdığını bildiren mektubuyla geldi.

Mustafa Kemal Lenin'e mektup yazdığı gün, Kazım Karabekir de hükümete baş vurarak Ermenilere karşı harekat hazırlıklarına başladığını bildirmişti. Kazım Karabekir Paşa'yla hükümet arasında harekatın tarihi ve kapsamı konusundaki haberleşmeden sonra Erzurum, Van ve Erzincan'da seferberlik ilan edildi. Bu sıralarda *Kızılordu* birlikleri Azerbaycan'da duruma hakim olmuş. Gürcistan ve Ermenistan Cumhuriyetleri üzerine yürüyordu. Bu aşamada Sovyetler Birliği ile arasını bozmak istemeyen Ankara hükümeti gelen tepki üzerine Kazım Karabekir Paşa'nın saldırı planlarını erteledi. Ermeni birliklerinin 1920 yazında *Kızılordu* karşısında kazandığı askeri başarılar üzerine Sovyetler Birliği, Ermenistan'da Taşnak, Gürcistan'da Menşevik hükümetlerle ateşkes imzaladı. Tekrar gündeme giren Doğu cephesi harekatı Eylül sonunda başladı. Kazanılan askeri başarıların ardından yapılan Gümrü Antlaşması'yla Kars sancağı tümüyle Türklerin eline geçti.

Yıpranan Ermeni hükümetine karşı saldırısını yoğunlaştıran *Kızılordu* Gümrü Anlaşması'nın imzalanmasından bir gün sonra Ermenistan'ı denetimi altına aldı. Ardından saldırı *Kızılordu* karşısında tutunamayan Gürcistan'a yöneltildi. Gürcü Menşevik hükümetinin son dış politika kararı Ardahan ve Artvin sancaklarını Türklere vermek oldu. Ermenistan ve Gürcistan Sovyet hükümetleri kurulduktan sonra, 16 Mart 1921 Moskova Antlaşması bugüne dek değişmeden kalan Türk-Sovyet sınırını çizdi. Bu sınır 13 Ekim Kars Antlaşması'nda teyit edildi.

Moskova Antlaşması aynı zamanda bir dostluk antlaşmasıydı. Sovyetler Birliği, Sèvres Antlaşması'nı tanımadığını ilan ediyor, Çarlık Rusyası'ndan kalan anlaşmaları feshediyor, boğazlarda Türk egemenliğini kabul ediyordu. Türkiye böylelikle Doğu Cephesi'nde hedeflerine ulaştığı gibi, savaş boyunca 1920 sonbaharında başlattığı silah ve para yardımını arttırarak sürdürecek güçlü bir dost kazanmış oluyordu.

Anadolu İhtilalini Derinleştirme Perspektifi

Kurtuluş Savaşı Solu

Kurtuluş Savaşı Anadolusu'ndaki devrimci durum, 1923 Cumhuriyeti ve 1923 Lozan Barışı'ndan farklı bir sonuç doğurabilecek süreçlerin unsurlarını da bağrında taşıyordu. Kemalist kadroların üzerinde yükseldiği Anadolu'yu sarsan hareket, antiemperyalist mücadele ve Osmanlı Devleti'nin tasfiyesi sorunlarına farklı ve daha radikal bir çözümü gündeme getirebilecek nesnellikler barındırıyordu. İç ve dış koşullar, Anadolu'daki siyasal otorite boşluğu ve Ekim Devrimi'nin etkileri, böyle bir çözümü öne süren çizgiyi hızla geliştirebilecek nitelikteydi. Olanakların varlığı, doğal olarak böyle bir misyonu üstlenebilecek unsurların da ortaya çıkmasına yol açtı. *Kuvayı Seyyare* milisleri, Meclis'teki *Halk Zümresi*, *İştirakiyun*cular ve *TKP* militanları Anadolu ihtilalinin ortaya koyduğu sorunlara radikal çözümler getirme, devrimi mümkün olan en ileri noktaya kadar derinleştirme görevinin değişik boyutlarına talip oldular. Ancak bu unsurların iktidar mücadelesinde bir üçüncü saf oluşturacak bütünselliğe ve netliğe kavuşmaları söz konusu olmadı. Böyle bir olanak, gelişmelerin akışı içinde yavaş yavaş şekillenmesine karşın, somut ifadesini bulamadan yok edildi; Kurtuluş Savaşı sürecini belirleyen temel eksen haline gelemedi.

Anadolu ihtilalini halkçı bir çizgide derinleştirmeye aday güçler üç ana kol oluşturuyordu: 1) Mustafa Suphi ve yoldaşları, *TKP*; 2) Büyük Millet Meclisi'ndeki *Halk Zümresi*, *Yeşil Ordu Cemiyeti*, hafi (gizli) *TKP*, bunlardan doğan *Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası* (THİF); 3. *Kuvayı Milliye* çeteleri, sonraları Çerkes Ethem'in komutasındaki, aralarında bir de Bolşevik taburu bulunan *Kuvayı Seyyare* silahlı birlikleri.

1920 Anadolusu'nda, saltanat ve İstanbul hükümetinin karşısında, Kemalist Ankara'dan ayrışmış bir "üçüncü safı" oluşturmak için bütünleşemeyen örgütlerin, eğilimlerin kaderi, 1920'den 1921'e dönülürken, Kemalistlerin çizmesi altında birleşti (Bkz. 58, (5) *Kurtuluş Savaşı ve Sosyalist Hareket*).

1920-21 Kışı

1920'nin son, 1921'in ilk aylarında olayların son derece dar bir zaman aralığına sıkışması, herkesin görebileceği bir açıklıkla bir dönemeç noktasından geçildiğini ortaya koyar. 1920'nin son aylarında Çerkes Ethem ve *Kuvayı Seyyare* milisleri ile Ankara arasındaki ilişkiler son derece gerginleşti. Özellikle 24 Ekim 1920 Gediz yenilgisinden sonra, Ankara'da düzenli Yunan ordusuna karşı çete savaşının başarılı olamayacağı düşüncesi egemen oldu. Çerkes Ethem ve *Kuvayı Seyyare*, Erkan-ı Harbiye Umumiye'nin hazırladığı yeni orduya katılmayı kabul etmediler. Çerkes Ethem, yeni komutan İsmet Paşa'nın emirlerine uymayınca ipler koptu. 29 Aralık'ta, düzenli ordu birlikleri Mustafa Kemal'in emriyle *Kuvayı Seyyare*'nin üzerine yürüdü. Çerkes Ethem'in kuvvetleri düzenli orduyla bir çatışmaya girmekten kaçınarak 5 Ocak'ta geri çekilerek dağıldı.

Bu arada, resmi *Türkiye Komünist Fırkası*'nın yayın organı *Yeni Dünya* gazetesi de, hükümete karşı cephe alarak, Çerkes Ethem'in üzerine asker sevkini durdurmak amacıyla demiryolu işçilerini greve çağırdı. Bu sayısından sonra, 2 Ocak'ta, gazete hükümet yanlılarının saldırısına uğradı ve tahrip edildi; *Yeni Dünya* yöneticileri tutuklandı. Bu tarihten sonra resmi *Türkiye Komünist Fırkası*'nın hiçbir faaliyeti görülmedi.

Gene Ocak ayı içinde, *Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası* üyeleri de ayaklanmayı destekledikleri gerekçesiyle tutuklandılar. *Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası*'nın meclisdeki kurucu milletvekillerine karşı da suçlama kampanyasına gidildi. *Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası*'nın meclisdeki temsilcileri 1 Şubat'ta partiyi tatil ederek sıranın kendilerine gelmesini önlemeye çalıştılar. Ankara İstiklal Mahkemesi, Çerkes Ethem'le Nazım Bey arasında ilişki bulunduğu iddiasını kabul ederek üç milletvekilinin dokunulmazlıklarının kaldırılmasını talep etti. Büyük Millet Meclisi bu talebe uydu. "Büyük Millet Meclisi Hükümeti'ni devirerek milletin arzusu hilafına bir hükümet tesisine" çalışmak suçundan yargılanan *Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası* ileri gelenleri 9 Mayıs 1921'de ağır cezalara çarptırıldılar.

Anadolu ihtilalinin "üçüncü safını" oluşturmakta belirleyici olabilecek Mustafa Suphi ve yoldaşları 28 Aralık 1920'de Kars'a ulaşdıktan sonra Ankara'ya ulaşma çabaları bir dizi provokasyonla engellendi. Onbeşler geri dönmek zorunda bırakıldı ve 28-29 Ocak 1921'de Sürmene açıklarında öldürüldü. Bu dönemde İstanbul hükümetiyle dirsek teması içinde emperyalizmle uzlaşma çabaları hız kazandı. 1921 Şubat sonunda Londra konferansı ile başlayan ilişki yıl boyunca devam etti. Fransızların ve İtalyanların Ankara hükümetine yanaşmaya çalıştıkları bu dönemde, Batı için büyük endişe kaynağı olan Bolşevik tehlikesinin giderilmesi uzlaşma girişimi açısından büyük önem taşıdı.

Kurtuluş Savaşı'nda burjuvazinin perspektifinin taşıyıcıları olan Kemalistler, 13 Eylül 1920'de Halkçılık Programı adı verilen metinle, radikal unsurların keskinliklerini törpüleyerek kendilerine bağlamaya çalıştılar. Tasfiyeler, tutuklamalar ve onbeşlerin katledilmesiyle yaratılan tedhiş ortamında, sonuna kadar mücadele etme azmi olmayan radikallerin Kemalist çizgiye eklemlenmesi büyük ölçüde tamamlandı. Bu dönemden sonra, Kemalist iktidara muhalefet olarak yalnız şekilsiz ve daha sağ eğilimli *İkinci Grup* çıkacaktı.

Büyük Millet Meclisi 20 Ocak 1921'de Teşkilatı Esasiye Kanunu'nun "Esas Maddeleri"ni kabul etti. İstanbul-Ankara çatışması çerçevesinde düşünüldüğünde kesin bir kopuş berrak bir dille ifade edildi. Bununla birlikte Teşkilatı Esasiye Kanunu, iki ay önce yayınlanan Büyük Millet Meclisi Beyannamesi'nin "...Türkiye halkını emperyalizm ve kapitalizmin tahakküm ve zulmünden kurtararak irade ve hakimiyetinin sahibi kılmak..." gibi ibarelerinde yansıyan radikalliğinden uzaktı. Solunu özümseyen Kemalizm kendini daha güvenli ifade etmeye ve burjuva perspektifini daha net biçimde ortaya koymaya başladı.

Durumu bütünüyle denetleyemedikleri günlerde "gerekirse bolşevizmi de biz uygularız" gibi bir muğlaklıkla davranan Kemalistler, 1920'nin son, 1921'in ilk aylarındaki süreç içinde Anadolu'ya bütünüyle egemen olmalarına koşut bir netleşme yaşadılar. Kemalizmin burjuva karakterinin ihtilal süreci içinde billurlaşması, burjuvazinin tarihsel çıkarları doğrultusundaki canalıcı önemde üçlü hizmetiyle doruğuna ulaştı. *Kuvayı Seyyare*'nin tasfiyesi ile silahsız, Mustafa Suphi'lerin katli ve komünist örgütlenmelerin dağıtılması ile öndersiz bırakılan ihtilalin sol kanadı kesin bir yol ayrımına sürüklendi ve Kemalist çizgi içinde eridi. Kurtuluş Savaşı'nın ve Türkiye'nin siyasal geleceğinin ana hatları çizilmiş; düğüm burjuvazi açısından çözülmüş oldu.

Kemalizmin İktidarını Pekiştirmesi

Türk-Yunan Savaşı

Yunan birliklerinin İzmir'e girdikten hemen sonra üç koldan Anadolu'nun içlerine dek ilerlemeleri *Kuvayı Milliye* birliklerinin mücadelesi ile engellendiyse de Sèvres Antlaşması'na doğru konumlarını güçlendirmek isteyen Yunan birlikleri 22 Haziran 1920'de genel bir saldırı başlatarak Uşak, Balıkesir, Bursa ve Trakya'yı ele geçirdiler. Ankara, 1920-21 kışında Kurtuluş Savaşı sürecinin keskin dönemecinden geçerken Türk-Yunan cephesi bu durumunu koruyordu. Aynı dönemde İtilaf Devletleri, Sèvres'in gözden geçirilmesi ve rüştünü ispat etmiş Ankara hükümetinin uzlaşmaya dahil edilmesine yönelik çabalara girişti. Bu amaçla 21 Şubat 1921'de, Londra'da, İstanbul hükümetinin yanısıra, Ankara'nın Dışişleri Bakanı Bekir Sami Bey başkanlığında bir heyetle katıldığı bir konferans düzenlendi. Bekir Sami Bey'in, İtilaf Devletleriyle tek tek imzaladığı anlaşmalar, Anadolu'daki yabancı nüfuzunun sürmesi anlamına geldi. Batı Anadolu sorunu ise çözümsüz kaldı ve konferans bir uzlaşmaya ulaşılamadan dağıldı.

Londra Konferansı'nda varılan sonuçlar, Büyük Millet Meclisi tarafından kabul edilemez nitelikte bulunduğu gibi Yunanlıları da hoşnut etmedi. Konferans kararlarını kabul etmediğini açıklayarak, Haziran 1920 saldırısından sonra ikinci büyük saldırıyı başlatan Yunanistan'ın İnönü'deki başarısızlığının ardından, Ankara'nın zayıflığı konusundaki önyargılar sarsılmaya

ÇERKES ETHEM (1886-1948)

Ulusal Kurtuluş Savaşı sırasında çıkan iç isyanların önünün alınmasında önemli bir rol oynamış, Yozgat isyanını bastırarak Ankara Hükümetini mutlak bir tehlikeden korumuş, buna karşılık merkezi iktidarın düzenli orduya geçmesinden sonra "hain" ilan edilmiş olan Çerkes Ethem, 1886'da Bandırma'nın Emreköy'ünde doğdu. Ailesi Kafkasya'dan Anadolu'ya göç eden Çerkes boylarından Sapsığ oymağındandır. Ağabeyleri Reşit ve Tevfik'in subay olması nedeniyle askerliğe özenerek, memleketinde Rüştiyeyi bitirdikten sonra İstanbul'da Bakırköy Süvari Küçük Zabit (Assubay) okuluna girdi. Okulu başçavuş olarak bitirdi. Daha sonra teğmenliğe yükseldi. Çürüksulu Mahmut Paşa'nın Kolordu Muhafız Bölüğünde süvari kıtası komutanı olarak Bulgar cephesinde savaştı ve yaralandı. I. Dünya Savaşı sırasında eğebeyi emekli yüzbaşı Reşit Bey'le birlikte *Teşkilat-ı Mahsusa*'da çalıştı. *Teşkilat-ı Mahsusa*'nın düzenlediği, İran-Afganistan üzerinden "Türk anavatanına yol açma harekâtına" Hamidiye Komutanı Rauf Bey'in komutasında katıldı.

1918 başlarında gene *Teşkilat-ı Mahsusa* kadrosuyla Irak seferine katıldı. Tekrar yaralanınca Bandırma'ya döndü. Bir süre sonra oluşturduğu çetesiyle eylemlere kalkıştı. 12 Şubat 1919'da İzmir Valisi Rahmi Bey'in oğlunu fidye karşılığında kaçırdı. 15 Mayıs 1919'da İzmir'in Yunanlılarca işgalinden sonra *Teşkilat-ı Mahsusa* döneminden tanıştıkları ve birlikte savaştıkları Rauf Bey tarafından ulusal direniş içinde yer alması için ikna edildi. Önce Salihli cephesinde mücadeleye katıldı. Kısa sürede oluşturduğu güçlü direniş çetesine *Kuvayı Seyyare* (Gezici Kuvvet) adını vererek bir yandan Yunan işgalcileriyle savaşırken bir yandan da Bolu, Düzce, Adapazarı ve Anzavur isyanlarını bastırdı. İstanbul yönetimince Süleyman Şefik Paşa komutasında oluşturulan *Hilafet Ordusu*'nu İzmit'te, Mutasarrıf İbrahim Bey'in paralı askerlerden oluşturduğu *Kuvayı Ahmediye*'yi de Hendek'te bozguna uğrattı. Bundan sonra Ankara'dan 19 Haziran 1920'de gönderilen bir telgrafla, Çapanoğullarının Yozgat'ta ayaklandıkları ve kenti ele geçirdikleri bildirilerek acilen yardıma gelmesi istendi. Ankara'da Mustafa Kemal, Fevzi ve İsmet Paşaların konuğu oldu. Meclis'te milletvekillerinin ve Meclisin önünde *Kuvayı Seyyare*'yle yaptığı geçit töreninde halkın takdir ve alkışlarını kazandı. Daha sonra Yozgat'a hareket ederek Çapanoğullarının isyanını kısa sürede, şiddetli çarpışmalardan sonra bastırdı. İsyanın 12 elebaşısını hemen kurduğu Divan-ı Harp'te yargılatarak idam ettirdi. Ardından, Çapanoğullarına karşı yumuşak davrandığı gerekçesiyle Ankara Valisi Yahya Galip Bey'i de Yozgat'a getirterek yargılamak istemesine Ankara hükümetinin karşı çıkması, Mustafa Kemal'le aralarında büyük bir gerginlik doğurdu. 18 Eylül 1920'de kurulup faaliyete geçen İstiklâl

başladı. Başta Fransa olmak üzere emperyalist ülkeler, politikalarını Ankara hükümetiyle ilişkileri geliştirme doğrultusunda değiştirmeye giriştiler.

Ankara karşısındaki başarısızlığın Yunanistan'ın uluslararası plandaki konumunu sarsması ve ordu içinde Kralcı-Venizeloscu çekişmesini arttırması üzerine, Yunanistan açısından Ankara'ya kadar girmeyi hedefleyen yeni bir saldırı zorunlu oldu. 10 Temmuz'da harekete geçen Yunan birlikleri önce Kütahya ve Afyon'u, ardından da Eskişehir'i ellerine geçirdi. Türk ordusu bu güçlü saldırı karşısında sürekli geri çekilerek 23 Temmuz'da Sakarya Irmağı'nın doğusuna geçmek ve Ankara'ya 70-80 km. uzaklıktaki yeni mevzilerine yerleşmek zorunda kaldı.

Yunan birliklerinin Ankara'ya bu denli yaklaşması Ankara'da büyük bir paniğe yol açmasına karşın Mustafa Kemal'in Meclisin tüm yetkilerini üç ay için elinde bulundurma koşuluyla görevi kabul ederek başkomutanlığı üstlenmesiyle nihai mücadele için bütün güçlerin seferber edilmesi kararı üzerinde mutabakat sağlandı. Bu arada yanında başbakanı ve genel kurmay başkanı olmak üzere Eskişehir'e gelen Yunan Kralı Konstantin de Yunan ordusunun başkomutanlığını üzerine aldı. Bu bir güç gösterisi olduğu kadar savaşı sonuçlandırma iradesinin ifadesiydi. Yunan ordusu Ağustos ayının ortalarında son saldırısını başlattı. İlk sıcak temastan Yunan ordularının bütün cephelerde geri çekilmesine dek (23 Ağustos-13 Eylül) 22 gün süren Sakarya Savaşı Türk ordularının kesin zaferiyle sonuçlandı ve bir yandan Kurtuluş Savaşı'nın en kanlı muharebesi olurken diğer yandan da Anadolu'nun siyasal yaşamında bir dönüm noktası oluşturdu.

Sakarya zaferi, emperyalist ülkelere planlarını gözden geçirmenin zorunlu olduğunu gösterdi. Anadolu'da emperyalizmle uzlaşmış bir hükümetin kabul edilebilirliğinin gündeme gelmesiyle Anadolu'ya ilişkin politikalarda köklü dönüşümler gerekti ve emperyalistler arası çatışmanın odağı Osmanlı Devleti'nin Anadolu dışındaki topraklarına kaydı. Yunanistan, "Küçük Asya Savaşı"nda, İngiltere'nin zayıf desteği dışında yalnız kaldı. Fransa'da sosyalist Châteaubriand hükümeti, Batı Anadolu'da Yunan varlığının İngiltere'nin çıkarlarıyla içiçe geçmiş olması nedeniyle, Suriye'de Fransız egemenliğini güvence altına almayı gözeterek 20 Ekim 1920'de imzalanan Ankara Antlaşması ile Adana ve Antep yöresindeki tüm askerlerini çekti ve Ankara hükümetini tanıdı. Hatay sorunu bu antlaşmada askıya alındı. Fransızlara çeşitli imtiyazlar tanıyan Ankara Antlaşması içerik yönünden Bekir Sami'nin Londra'da imzaladığı anlaşmadan pek farklı değildi. Bu açıdan, Anadolu ve Trakya'nın siyasal bütünlüğünün sağlanması koşuluyla emperyalizmle uzlaşmanın işaretlerini veriyordu.

I. Büyük Millet Meclisi'nin ilk devre milletvekilleri Meclis bahçesinde. 1919 seçimleri 1908'de yasallaşan ilkeler uyarınca iki dereceli olarak gerçekleşti. Birinci aşamada seçme ve seçilme hakkına sahip tüm vatandaşlar bölgelerinde belirlenen sayıda ikinci seçmeni seçtikten sonra, ikinci aşamada da ikinci seçmenler, milletvekillerini belirlemekteydi. Seçim bölgesi olarak genişliği günümüzdeki il ve ilçe arasında bir idari birim olan liva ya da sancak kabul edilmişti. Seçme hakkı 25 yaşını geçen tüm erkeklere tanınmıştı ancak kadınların seçme hakkı yoktu. Bu seçmenleri kapsayan seçmen listeleri her seçim yöresindeki belediye ve bucak meclislerinin başkanlarının, din adamlarının katıldığı bir komisyonca hazırlanır, sonra da bu seçmen listeleri her ilçede oluşturulan Heyet-i Teftişiye adı verilen kurullar tarafından denetlenirdi. Listeler belli bir süre herkesin görebileceği bir yerde askıya çıkarılır, itirazlar gene belli bir süre içinde bu kurula yapılırdı. Birinci seçmen hakkına sahip olanlar ikinci seçmen de olabilirlerdi. Seçimler bir günde tamamlanamazsa ertesi gün de devam ederdi. Tüm ülke için geçerli bir seçim günü bulunmadığından seçimlerin tamamlanması bir iki ayı bulabilmekteydi. 30 yaşını dolduran tüm erkekler, ikinci seçmen olma hakkına sahip iseler, milletvekili seçilme hakkına da sahiplerdi.

Mahkemelerine karşı çıkması bu gerginliği artırdı.

Çerkes Ethem, 1920 yazında Ankara'da gizli kurulmuş olan *Yeşil Ordu*'ya Yozgat dönüşü ağabeyleri Tevfik ve Reşit Beylerle birlikte katıldı. Ağustos 1920 sonlarında Eskişehir'de Arif Oruç'un yönetiminde *Seyyare Yeni Dünya* adındaki günlük gazetenin çıkarılmasına yardımcı oldu. *Yeşil Ordu*, Ankara ve Eskişehir örgütlerinin böylece daha güçlenmesi üzerine, 1920 sonbaharında Mustafa Kemal tarafından kapatıldı. Dahiliye Vekaleti'nin bu arada Ethem'in gelişigüzel asker toplamasını engellemesi ve 9 Kasım 1920'de hükümetin tüm milis güçlerinin düzenli ordu birlikleri haline dönüştürülmesi kararına Ethem'in ve ağabeylerinin uymamaları üzerine Kemalist iktidarla çatışma iyice şiddetlendi. Hiçbir uzlaşma imkanı kalmayınca Ethem Ankara'dan ayrılarak Kütahya'daki *Kuvayı Seyyare*'nin başına döndü. Bundan sonra, önce Kazım Özalp'ın, ardından beş kişilik uzlaştırma kurulunun Ethem'i ziyareti de bir sonuç vermedi. Bu arada Meclis'e çektiği bir telgraf bardağı taşıran son damla oldu. Mustafa Kemal'in Ethem'in telgrafından sonra Batı Cephesi Komutanlığına "*BMM*'nin meşruiyetine karşı ayaklanma ve bu nedenle de vatan hainliğidir" talimatını vermesi üzerine birliklerini dağıtan Çerkes Ethem 50 yandaşıyla dağlara çekildi. *Kuvayı Seyyare* askerlerine de üç seçenek tanıdı: Düzenli orduya teslim olmak, dağa çıkarak özgürlüğü seçip mücadele etmek veya Yunanlılara sığınmak... Kendisi de yanındaki 50 kişiyle bir süre Manyas, Sındırgı ve Susurluk'un dağ köylerinde barındı. Şartların zorlaşması üzerine misafir bulunduğu köye çağırdığı Yunan kuvvetlerine Şubat 1921'in son günlerinde teslim oldu ve İzmir'e götürüldü. Buradayken - iddialara göre zor ve baskıyla - Yunanlıların uçaklarla Türk ordusuna attığı bir bildiriyi imzaladı. Bildiride şöyle deniliyordu: "Ey asker, ey millet! Ben sizi müdafaa-i memleket için davet ve icbar ettim. Şerre ve ihtirasatı şahsiyeye alet olmak için değil! Ey zabitan arkadaşlar; emir kulu olmaktan sarfınazar ediniz, Allahın kulu olunuz. Aksi halde geliyorum ha! Son pişmanlık faide vermez. Umum *Kuvayı Milliye* Kumandanı Ethem."

Çerkes Ethem İzmir'de kısa bir süre tutulduktan sonra Atina'ya gönderildi. Oradan Berlin'e gitti. Berlin günlerinde o sıralarda Afganistan'da bulunan Enver Paşa'yla ilişkiye geçti. Türkistan seferi için yollar aradı, ama gerçekleştiremedi. Oradan Mısır'a, arkasından da Ürdün'e gitti. 1938'de 150'liklerle ilgili affın kapsamına girmesine rağmen Türkiye'ye dönmedi. Ağabeyleri Reşit ve Tevfik Beyler döndüler. Hain suçlamasını içine sindiremedi. 21 Eylül 1948'de Ürdün'de bir Çerkes topluluğu içinde yaşamını sürdürürken öldü. Şerla nehrinin kıyısındaki Çerkes-Kabarday mezarlığına gömüldü.

Milli Mücadele Sırasındaki Muhalefet ve İkinci Grup

Yakın dönem tarihinin yorumunun özellikle iki tür sınırlılığı vardır. Bu iki tür sınırlılık aşılmadığı sürece nesnele yakın yorumlar mümkün görünmemektedir. Bunlardan birincisi tarihçiliğe musallat olan belge fetişizmidir. Belgelerin bütünüyle tamamlanması ve olayların tevsik edilmesinden sonra terkip kaabiliyeti olan tarihçiler tarafından genelleme eksikliklerinin giderilebileceği belirtilmektedir. Sözü edilen anlayış sadece tarih alanında değil, nerdeyse tüm sosyal bilimler alanında da geçerlidir. Türkiye'nin belgecilikte aynı oranda titiz siyaset bilim kökenli tarihçilerinin "sosyal tarih" yapma eğilimi de, "Biz Tarık Zafer Tunaya ekolündeniz" demelerinden ve söylediklerinin gerçeklik taşımasından dolayı aynı zaaflarla malül gibi görünmektedir. Titiz belgeciliği aşan belge fetişizmi yakın dönem tarihinin anlaşılmasının önündeki en önemli engellerden biridir. Yakın dönem tarihinin ikinci önemli açmazı siyasal pragmatizmdir. Siyasal pragmatizm "tarih yapana sadık kalan tarih yazımını" gündeme getirmektedir. Bu da doğal olarak güce dayanan, güçlü olanı olumlayan bir tarih yazımını ortaya çıkarmaktadır. Bir başka yaklaşım da, "tarihin amillerinin tarihi yazacağı" anlayışı da aynı hataları taşımaktadır. Bu somut anlayışları aşan bir pragmatizm 1945 sonrası iki temel siyasal partinin ve onların uzantılarının kendilerine dayanak olarak Cumhuriyet'i almalarından kaynaklanmaktadır. *CHP* zaten *Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerini* örgütsel dayanağı olarak kabullenmekte, *DP* ise ilk dönemdeki genel başkanı, devlet adamı Celal Bayar'ın düşüncesi doğrultusunda sürekli bir biçimde 1924 Anayasasını Atatürk Anayasası olarak temel almaktadır. Çok yakın zamana kadarki Marksist yaklaşımlar sol Kemalist tarih yorumlarıyla, *DP - AP* çizgisini aşan radikal muhafazakâr eğilimler de benzeri bir şekilde 1924 Anayasası savunuculuğuyla paralellik göstermiştir. Çok geniş bir siyasal düşünce çevresi siyasal pragmatizm açısından olayları değerlendirmiştir. Dolayısıyla Türkiye'de saray tarihçiliği geleneği haliyle bitmemiştir. Ülkemizde tarihçiliğin belirtilen iki özelliği nesnel tarih yazımının önünü tıkamış ve Türkiye'nin yakın tarihi, E.H. Carr'ın deyimiyle ya "zamk ve makas tarihi"ne ya da "tarihsel roman"a dönüşmüştür. "Zamk ve makas tarihi" ile "tarihsel roman" nesnel tarih açısından laubalilikten öte bir şey değildir. Bu nedenle ayrıntıda titiz araştırmacılar özellikle ikinci el kaynaklardan kalkarak telaffuz edilmemiş gerçeklikleri saptayabilir. Nitekim kimi önyargılardan uzak bir batılı bilim adamı Erik Jan Zürcher *Milli Mücadelede İttihatçılık* yapıtında görmezlikten gelinmiş tarihsel gerçekleri vurgulamıştır. Resmi ideoloji karşıtlığını esas alan kimi yazarların yapıtları bile resmi bir renk taşımaktadır. Türkiye'de tarih yazımının resmi rengi tarihçiliğin iki temel zaafının üstüne binmiştir. Bu durum da sanılanın aksine Türk tarih yazımının değişik varyantlarının çakışma noktalarının fazlasıyla varit olduğunun göstergesidir.

Türk tarih yazımının zaaflarını en belirgin şekilde söyleyenlerden biri Abdülhâk Adnan Adıvar'dır. Adıvar'ın kendi yönettiği *İslâm Ansiklopedisi*'ndeki tarih maddeleri hakkında belirttikleri bir gerçekliğin ifadesi olmanın yanında Türk tarihçiliğinin zaaflarını açıklıkla ortaya çıkarmaktadır. Ciddi bir siyasal mücadele adamı olan Adıvar tarih yazımının somut durumunu veciz bir biçimde ifadelendirmiştir: "İnkılâb devri denilen son 25 sene içinde garb kültürüne doğru üçüncü hamleyi yaparken pozitivist bir noktai nazarla müsbet ilimlere ve tekniğe ehemmiyet verilmiş olmakla beraber dil ve tarih asla ihmal edilmemiş ve hatta onlara öyle şiddetli bir alâka ile sarılınmıştı ki dilin de, tarihin de bu fazla muhabbetin kolları arasında boğulmasına ramak kalmıştı." Çeşitli dönem Türk tarihleri hakkındaki kanaatlerin özenle izlendiği, düşüncesinde ısrarlı tarihçilerin, örneğin, Zeki Velidi Togan'ın yurt dışına çıkmak durumunda kaldığı, Fuad Köprülü'nün tarihi kahramanların yarattığını belirttiği bir dönemde tarihçiliğe resmi bir renk verme konusunda dayatmacı, ısrarlı bir çabanın harcandığı görülmektedir. İki resmi kurumun, *Türk Tarih Kurumu* ve *Türk Dil Kurumu*'nun kuruluş gerekçeleri budur. Ancak Cumhuriyet dönemi açısından o sıralarda yayınlanan *Tarih IV* kitabı ile İsmet İnönü'nün Türk İnkılâp Tarihi derslerini açış konuşması olarak nitelenebilecek nutku özellikle önemlidir. Düşünsel açıdan önemli olan İsmet İnönü'nün konuşmasında Cumhuriyet inkılâpları ile önceki ıslahat hareketleri arasında nitel bir fark bulunduğu belirtilmektedir. Türkiye'nin yakın dönem resmi tarih yorumuyla ve tarih yorumu ötesinde Cumhuriyet dönemine ilişkin bilimsel yapıtlarda ifade edilen düşüncelerle nutuk arasında mantalite beraberliği vardır. Dönemin resmi yaklaşımını tutarlı bir bütünselliğe kavuşturan yorumu da Niyazi Berkes *Türkiye'de Çağdaşlaşma* yapıtında Cumhuriyet değişiklikleri neden devrimci nitelikte değişikliklerdir sorusuna verdiği cevaplarla yapmıştır. 1960 sonrası bilim adamlarının meli-malı gibi atıf yapmadan kullanageldikleri bu tutarlı ve bütünsel açıklama Cumhuriyet değişikliklerini geçmişten, bir anlamda tarihten koparma denemesinin ilginç bir göstergesidir. Bu iddia Cumhuriyet üzerindeki İttihatçı gölgesini kaldırmayı amaçlamaktadır. Aynı zamanda resmi yaklaşım açısından İttihatçılarla hesaplaşmanın bitirildiği 1926 sonrasının kaygılarını gidermektedir. Tıpkı Atatürk'ün *Nutuk*'unun tasfiyenin gerçekleştirildiği yılın hemen ertesinde bir hesaplaşma denemesinde bulunması gibi. Kısaca belirtmek gerekirse Cumhuriyet kurucularının temel endişelerinin İttihatçılık etiketinden kurtulmak olduğu apaçık bir gerçekliktir. Bunun Kara Kemal'den Enver Paşa'ya kadar birçok insanın birer alternatif olmalarının ötesinde bir anlamı bulunmalıdır ve muhtemelen de vardır.

Tarihçi Fuad Köprülü'nün 1959'da ifadelendirdiği gibi Cumhuriyet döneminde gerçekleştirilen değişiklikler Meşrutiyet dönemi ıslahatlarının ve ıslahat önerilerinin uygulamaya konmasından başka birşey değildir. Kemalizme inancından kuşku duyulamayacak romancı ve *Kadro* dergisinin kurucularından Yakup Kadri Karaosmanoğlu'da da Cumhuriyet değişikliklerini yeni bir Tanzimatçılık olarak yorumlamıştır. Düşünür - romancı Kemal Tahir ise Köprülü ve Karaosmanoğlu'nun düşüncelerini çağrıştıracak bir şekilde İmparatorluğun son dönemindeki kurtulma çabalarının yeni bir yapılanmada aynen benimsenmesinin bir tarihsel garabet olduğunu belirtmiştir. Üç düşün adamının yaklaşımları tarihte yaşanan andan kalkarak geçmişi yorumlamanın sağlıklılığını göstermektedir. Bu yorumlar Cumhuriyet dönemi üzerindeki geçmiş dönem ıslahat düşüncelerinin izlerinin teorik izahını vermektedir. Ancak Türk tarih yazımında yaygın olan bir biçimde konunun bir ölçüde somutlaştırılması da gereklidir. İdris Küçükömer'in belirttiği şekilde Türkiye'de siyasal mücadele genel doğrultusu yanında bariz kişisel bir etki de taşımaktadır. Türkiye'de resmi tarih yazımını aşma genellikle biyografiler, otobiyografiler yoluyla gerçekleşmişse de, bu durum da sağlıklı ve nesnele yakın tahlilleri gündeme getirmez, getiremez. Cumhuriyet döneminin özellikle hemen öncesi ve ilk yılları zülfiyare dokunan netameli konulardır. Bu yılları sınırlı bir şekilde kurcalayan kişilerin dar siyasal duyarlılıkları ise konularını nesnel bir şekilde incelemelerine engel teşkil etmektedir. Bunun en ilginç örneklerinden biri Kadir Mısıroğlu'nun Ali Şükrü Bey üzerine yayınladığı yapıttır. Otobiyografi örnekleri ise Rauf Orbay, Rıza Nur ve Kazım Karabekir'in yazdıklarıdır. Ki otobiyografi yazarları Birinci Meclisin sonuna kadar iktidar odağının dışında değillerdir.

Milli Mücadele üzerindeki İttihatçı etkisi mücadelenin örgütlenişinde somutlaşmıştır. Milli Mücadelenin örgütsel tabanı *İttihat ve Terakki* partisinin yerel örgütleridir. Bir de bir önemli yazarın belirttiği gibi *İttihat ve Terakki Fırkası*'nda ikinci planda kalmış kişiler Milli Mücadele sırasında ön plana geçmişlerdir. Bunun yanında Milli Mücadele döneminin Meclis'teki muhalefeti *II. Grup*'un net bir ittihatçı etki taşımadığı çoğu araştırmacı tarafından ısrarla vurgulanmıştır. Sivas Kongresi'nin manda konusundaki yaklaşımı olanca açıklığıyla bilindiğinde İstanbul hükümetlerinin tutumlarının çok belirgin olmadığı ortaya çıkar. Cumhuriyet değişikliklerinin önceden belirlenmediği gerçeği İstanbul hükümetlerinin icraatlarını tümüyle karalayıcı bir tavır almanın yanlışlığını ortaya koyar. İttihatçı eğilimin İstanbul hükümetlerinden oldukça uzak olduğu açıktır. Genel yaklaşımlardan uzak ayrıntı tarihçileri henüz bu konunun tamamını incelememişlerdir. Bunların yanında bir de somut eylemler muhalif bir kimlik taşımaktadır. Enver Paşa'nın Türkiye'ye gelebileceği beklentisi yönetimde sürekli bir tedirginlik, bazı kesimler için ise umut yaratmıştır. Kimi somut gelişmeler çerçevesinde önemli iktidar seçenekleri oluşmuştur. Bunlar arasında önemli olanlardan biri de Çerkes Ethem'in temsil ettiği silahlı güçtür. Çerkes Ethem iç isyanların bastırılmasında sonuç alıcı bir dayanak olmuştur. Çerkes Ethem muhalefetinin bertaraf edilmesi düzenli orduya geçişin bir sonucu olarak gerekli görülmüş ve tüm suçlayıcı resmi açıklamalar bu durumun gereği olarak makul bulunmuştur. Milli Mücadele sırasında Atatürk ve arkadaşları muhtelif iktidar seçeneklerini olanaksız kılarak kendi tasavvurlarının gerçekleşmesinin yolunu açmışlardır. Milli Mücadele döneminin sol akımlarını da etkileri bakımından ciddiye almak anlamlı değildir. Sol akımlar genelde her iki anlamda resmi bir görünüm arzedip çoğu kez resmi yaklaşıma yatkın değerlendirmeler yapmışlardır. Sol görüşler zaman zaman da İslâmi bir renge bürünmüşlerdir. Milli Mücadele döneminin hemen her siyasal akımı reddedilmeye çalışılsa da benzer düşünceleri savunmuştur. Dönemi doğru değerlendirebilmek için Türkiye'deki siyasal mücadele ve siyasal parti deneyimini bilmek gerekmektedir.

Hilmi Ziya Ülken'in Lütfi Fikri'nin 1910'da yaptığı bir konuşmadan aktararak belirttiği gibi "Siyasi bir partinin teşkilinde bir takım kurallar vardır. Avrupa'daki bütün siyasi partiler bu kurallara göre kurulmuşlardır. *İttihat ve Terakki* ise böyle kurallara sahip değildir. Çünkü onun henüz cemiyet mi, parti mi olduğu belli değil." Hilmi Ziya *İttihat ve Terakki*'de tasfiye zorunluluğunu gene Lütfi Fikri'den naklederek anlatıyor: "Bu sayede *İttihat Partisi* ve Cemiyeti homojen bir şekil alacak, gerçek bir parti olacaktır. Aynı siyasi programı kabul edemiyecek kimseler nasıl aynı siyasî partide yer alırlar? Bu hal devam ettikçe bu gibi topluluklara istediğiniz adı veriniz, herhalde siyasî parti diyemezsiniz. Teklif ettiğim tasfiye yapılınca *İttihat ve Terakki* homojen bir şekil aldığı gibi, bu halin başka siyasî partiler üzerinde de büyük tesiri olacak. İçtihatlarına göre İttihatçılar arasında kalmıyanlar kendilerine göre partilere ayrılacaklar, böylece memleketimizde tecanüslü ve düzenli siyasî partiler doğacaktır." Hizipleşmelerden kaynaklanan durum devam etmemiş ve *İttihat ve Terakki Fırkası* homojen bir görünüm arzetmiştir. *İttihat ve Terakki*'nin homojen olmaması tarihsel etkilerini muğlaklaştırmaktadır. Bu durum da siyasal partiler mücadelesinin düşünsel açıdan berraklaşmasını engellemekte kişiler arası mücadele öne çıkmaktadır. Hilmi Ziya Ülken Türkiye'de siyasal partiler mücadelesinin sağlıklı bir toplumsal ve ekonomik tabana oturmadığı, oturtulamadığı gerçeğini, 1960'larda bile durumun değişmediğini defalarca vurgulamıştır. Kaldı ki, Türkiye'de siyasal parti mücadelesi yeniden ancak II. Türkiye Büyük Millet Meclisi sırasında başlamış I. Meclis içindeki muhalefet bir siyasal parti muhalefeti olmamıştır. Ancak 1924'den sonra Türkiye'deki siyasal mücadele eski eksenine oturmuştur. Bu anlamda Milli Mücadeleyi gerçekleştiren I. Türkiye Büyük Millet Meclisi dönemini bir ara dönem, bir inkıta dönemi olarak adlandırmak gerekmektedir. Birliğin zedelenmemesi için *İkinci Grup* muhalefeti belli sınırlılıklar çerçevesinde hareket etmiştir. Türkiye'de gelenek-

selleşmiş siyasal anlayış çerçevesinde Birinci Meclis'teki muhalefeti değerlendirmek biraz da bu nedenle gerçeklerle örtüşmemektedir. Aslında *Cumhuriyet Halk Fırkası* içindeki düşünsel farklılaşmanın *İttihat ve Terakki Fırkası*'ndaki hizipleşmelerden fazla farkı yoktur.

Halk Fırkası'nın kurulacağı sırada çıkan yönetimi olumlayan bir makalede ilginç bir nitelemede bulunulmuştur: "Üç senedir Meclis bîtarafane çalıştı. Mümkün mertebe fırka komedyalarından, fırka entrikalarından uzak yaşadı. Meclis'in her azası aynı gayenin husulü için ittifak etmiş bulunuyordu. Bu böyle olmakla beraber, pek tabiî ve insanî tesirlere binaen, Büyük Millet Meclis'inde mebuslar iki kısma ayrıldılar. Bu iki kısım siyasî ve ilmî iki kutbu temsil etmiyor. Aralarındaki fark sırf şahsidir. Yoksa ne siyasî, ne de ilmîdir. Yani programlarında muhalefet yok gibidir. Belki de mufassal bir programları bile yoktur." Devletin 1930'ların başında yayınladığı ders yapıtında da benzeri düşünceler vardır. Zaten Meclis'te gruplar oluşturma çabaları yöneticiler tarafından başlatılmıştır. Meclisten arzuladığı kararları çıkarmak için daha önce de gruplar kurmaya yöneldiğini Mustafa Kemal Paşa bizzat kendisi *Nutuk*'ta açıklamıştır. Bu gruplar işlevsel olmadıkları için Mustafa Kemal Paşa 1921 Mayıs'ında *Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu*'nu (Birinci Grup) kurmuştur. Bu grup oluşturulduktan sonra bazı önemli konulardaki icraat hızlanmıştır.

Belirli bir grubu ortak davranış amacıyla toparlamak bazı konularda eleştiri getiren Meclis'in diğer üyelerinin örgütlenmesini zorlamıştır. Grup üyelerinden birinin ifadesiyle *İkinci Grup* 1922 Temmuz'unda oluşmuştur. İki grubun teşkilinin arasındaki zaman farkı muhalefetin kimi uygulamalara bir tepki şeklinde ortaya çıktığını göstermektedir. Bu da zorlama bir muhalefetin oluşmasına yol açmıştır. Muhalefet, kendisini Meclis'in ortak amaçlarından farklı düşünmemek noktasında özenli davranmış ve bu durum grubun adına da yansıyarak *II. Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu* olarak adlandırılmasına neden olmuştur. Böylelikle de temel yönelimi itibariyle *Birinci Grup*'la benzer amaçları paylaştığını somutlaştırmıştır. *Birinci Grup*'un düşüncelerini açık olarak telaffuz etmesinin zorluğu görüntüde iki grubun yaklaşımlarının birbirine daha da yakın olduğu anlayışına neden olmuştur. Zaten *İkinci Grup*'un liderlerinin hükümeti kurmaya yönelik bir tutum içine girmeyip bunu defalarca açıklamaları grubun iktidarı amaçlayan bir siyasal parti hüviyetinde olmadığını göstermektedir. *Birinci Grup*'un daha sonra *Halk Fırkası*'na dönüşmesi ve Meclis içindeki işlevi bir siyasal parti mahiyeti taşıdığının kanıtıdır. Vahdet kavramını öne çıkaran *İkinci Grup* ise sadece hassas olduğu konularda hassasiyetinin derecesi oranında muhalefet yapmıştır.

İkinci Grup'un temel eleştiri konuları kişi tahakkümüne karşı tavır ve ülkenin dış siyasetinde somutlaşmıştır. I. Meclis Misak-ı Millîyi gerçekleştirmeyi amaçladığı için muhalefet en net olarak Lozan Antlaşması'nın Meclis'te görüşülmesi sırasında kendisini göstermiştir. Ayrıca dış siyasetin hemen her konusu ülkenin bağımsızlığı bağlamında eleştiri sorunu haline gelmiştir. Daha sonraki dönemlerde iktidarın dış siyasetinin yakın zamana kadar tartışmasız kabullenilmesi karşısında *İkinci Grup* muhalefetinin önemi açıklıkla ortaya çıkar. Misak-ı Millî konusunda *Birinci Grup*'un muhalefete göre daha tutarlı bir davranış içinde olduğu da kolaylıkla savunulamaz. *İkinci Grup*'un temel muhalefet konuları ortaya çıkan somut tartışmaların çerçevesinde değerlendirildiği zaman muhalefetin boyutu belirlenebilir.

23 Nisan 1920'de açılan ilk Büyük Millet Meclisi'nde, Mustafa Kemal ve çevresinin kimi uygulamalarına karşı çıkan bir muhalefet grubu oluştu. İkinci Grup adını alan muhalefetin önderi konumundaki Trabzon mebusu Ali Şükrü Bey'in (solda) önde gelen arkadaşları arasında Erzurum Mebusu Hüseyin Avni (sağda) ve Celalettin Arif (ortada) de vardı. Mart 1923'de Lozan görüşmeleri üzerine BMM'nin gizli oturumunda İkinci Grup muhalefetini arttırdı. Bu günlerde Ali Şükrü Bey ortadan kayboldu ve üç gün sonra Çankaya Köşkü yakınlarında cesedi bulundu. İkinci Grup üyeleri daha sonraki seçimleri kaybedip Meclis'e giremediler.

İkinci Grup'un temel yönelimi kişi tahakkümüne karşı bir nitelik taşımaktadır. Türkiye'de padişahın yetkilerinin sınırlandırılması bir demokratik gelenek yaratmıştır. Bu demokratik gelenek içinde Batıcı ve İslâmcı düşünceler de vardır. Zaten Batılı anlayış İslâmî bir örtü altında sunulmuştur. II. Abdülhamid yönetimine karşı yapılan eleştirilerin sadece Batıcı kesimde oluşmadığı ortadadır. II. Abdülhamid istibdadına yönelik tepkilerin yandaşları arasında İslâmcı görüş taşıyan kişiler de vardır. Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde II. Abdülhamid yönetimini eleştiren muhafazakârların bir kısmı da yeni Meclisin üyesidir. II. Abdülhamid sonrasında *İttihat ve Terakki* önderlerinin üçlü askeri diktatörlüğüne karşı da tepki belirmiştir. Özellikle savaşların aleyhte sonuçlanması *İttihat ve Terakki*'nin devleti kurtarma amacında başarılı olmadığının açık kanıtı olarak görülmüş ve *İttihat ve Terakki* yönetimine karşı demokratik tepki meşrulaşmıştır. Millî Mücadeleye katılan kesimin bazı unsurları da bu gelenekten gelmektedir. Son dönem tarihi otoriter yönetimlere ve kişi tahakkümüne karşı tepkiyi somutlaştırmıştır. Dolayısıyla Meclis'teki kişi tahakkümüne karşı yankı bulan direnci salt Mustafa Kemal Paşa'nın şahsına yönelik olarak görmemek ve geçmiş tecrübelerin bazı konularda özenli davranmak zorunluluğunun bir ifadesi olarak da anlamak gerekmektedir. Bu bağlamda düşünüldüğünde Hüseyin Avni (Ulaş) ve Ali Şükrü Bey'in meclis konuşmaları özellikle önemlidir.

I. Meclis döneminin muhalefetinden pek bahsedilmemiştir. Özellikle bilimsel yapıtlarda genellikle tutucu ve hatta gerici etiketiyle anılmıştır. I. Büyük Millet Meclisi'nin düşünsel yapısını araştıran bir çalışma da yorumunu doğru dürüst yapmadan *İkinci Grup*'un programını yayınlamıştır. Sözü edilen çalışmada *İkinci Grup*'un mütecanis bir nitelik taşımadığı mütecanis olduğunu kanıtlayabilecek bir alıntıyla anlatılmaya çalışılmıştır. Çoğu çalışmada da *İkinci Grup* muhalefeti Kemalizmin anlayışı çerçevesinde nitelenmiştir. Yakın dönem tarihini yeniden yazma denemelerinde de *İkinci Grup*'un niteliği anlaşılmak istenmemiştir. Bu durum da siyasal mücadeleler hakkındaki yoğun yayınlara karşın yakın dönem tarihinin yeterince incelenmediğini göstermektedir. I. Millet Meclisi içindeki düşünsel mücadelelerin incelenmemesi sadece bir zaman kesitinin aydınlığa kavuşmaması anlamına gelmez. Dönemin muhalefetinin araştırılmamasının genel tarih yaklaşımıyla ilişkisi vardır. Cumhuriyet dönemi muhalefet hareketleri konusunda bilim adamlarının 1960'ların İsmet İnönü'sü kadar soğukkanlı değerlendirme yapamaması ilginçtir. İsmet İnönü, yargılamadan önce anlamaya çalışmakla yorumlarında bilim adamlarından daha nesnel davranmıştır. Bir de Türkiye'nin düşün hayatının yönelimi siyasal gelişimden çok düşünsel değişikliklere kaydığı zaman daha nesnel tahlillere ulaşılabileceği söylenebilir. Düşünsel farklılaşmaya tam tekabül etmeyen parti ayrışmaları gerçekliği böylesi bir yönelimi gerekli kılmaktadır. 1960 sonrası bilim adamlarının düşünce tarihi konusundaki duyarsızlıkları Türkiye'nin yakın tarihinin anlaşılmasının önündeki en önemli engellerden biridir.

Birçok konuda olduğu gibi *İkinci Grup* bakımından da bilimsel yapıtlarda atlanılan tarih kesitleri yakın dönemin sorunlarını ele alan romanlarda işlenmektedir. Bütünüyle *İkinci Grubu* değerlendiren Tarık Buğra'nın *Firavun İmanı* romanında sorunun gayrı ciddi bir şekilde yansıtıldığı söylenemez. Keza Ayla Kutlu'nun *Bir Göçmen Kuştu O* romanı yakın dönem tarihinin edebiyat alanında daha sağlıklı değerlendirilebilineceğinin ipuçlarını vermektedir. Türkiye üzerine çok sayıda genelleme yapan bir yazarın 1926'da sonuçlanan olaylara ilişkin yorumunun yirmi yıl önce yayınlanan bir romandaki tahlile benzediğini belirtmesi de anlamlıdır.

Türkiye'nin yakın tarihinin yazılmasında belgesellikte gerektiğinden fazla özen gösterilmesine karşın bazı dönemlerin incelenmemesi anlaşılır gibi değildir. Bilimsel çalışmaların yargıya ulaşmada olağanüstü titiz ve her anlama gelebilecek şekilde esnekleştirilen geleneksel-miş anlayışının bazı konuların değerlendirilmesinde son derece katı olması da önemli bir tutarlılık zaafıdır. Üstelik Osmanlı tarihinin son döneminin, dolayısıyla *İttihat ve Terakki Fırkası*'nın ülkenin düşünsel gündemine girmesi oldukça geç gerçekleşmişse de, Cumhuriyet değişiklikleri çok uzun süredir temel inceleme konusudur. Bir de demokrasi sorunu her zaman güncel ve nerdeyse önceliklidir. Buna rağmen yakın dönem tarihi demokrasi esas alınarak yeni baştan düşünülmemektedir. Maurice Duverger'in potansiyel demokrasi kavramıyla yapmaya çalıştığı açıklama bile Türk bilim adamlarının incelemelerinden daha fazla ayrıntılara ve farklılıklara dikkat etmektedir. Türkiye'nin I. Meclis dönemindeki siyasal muhalefeti farklılığına dikkat edilerek ve tarihten koparılmadan incelendiği takdirde yerli yerine oturtabilir. Belki de bunun ötesinde zamanımızda bile çoğu siyasal partinin içindeki koalisyonlar daha anlamlı bir şekilde değerlendirilebilir.

KURTULUŞ KAYALI

Aynı dönemde İngiltere ile de savaş tutsaklarının iadesine ilişkin bir antlaşma imzalandı. İstanbul'daki Damat Ferit kabinesi, İngiliz baskısıyla istifa ettirildi ve İngiltere ile bir uzlaşma yakalamaya yönelik görüşmeler ve barış teklifleri üzerinde tartışmalar yoğunlaştı.

Ankara hükümeti açısından, 1921 yazını izleyen bir yıl, Anadolu'daki egemenliğinin tanınması için diplomatik çabalar ve bu çabaları destekleyecek bir nihai askeri zaferin hazırlıklarıyla geçti. Sakarya Savaşı'ndan galip ancak çok yıpranmış çıkan ordu, siyasal arayışların eşlik ettiği bu hazırlık döneminin sonunda, 26 Ağustos 1922'de saldırıya geçti. 30 Ağustos'ta Dumlupınar'da bozguna uğrayan Yunan birlikleri çekilmeye başladılar. Batı Anadolu kentleri tek tek işgalden kurtarılarak 9 Eylül'de İzmir'e girildi. Sonraki hafta boyunca Bursa ve Ege'nin kıyı kasabaları alındı. Savaş 8 gün süren görüşmelerden sonra 11 Ekim 1922'de imzalanan Mudanya Ateşkesi ile sona erdi. Ateşkes koşulları uyarınca Yunan birlikleri Meriç Irmağı'nın batısına çekildi, Türkler de barış antlaşması imzalanana dek Boğazların İngiliz işgalinde kalmasını kabul ettiler.

Lozan Barışı ve 1923 Cumhuriyeti

Sakarya zaferinden sonra Büyük Millet Meclisi'nden "Gazi" unvanını alan Mustafa Kemal, düşmanı Ankara yakınlarında bozguna uğratmanın ve ölüm kalım savaşından zaferle çıkmanın prestijini elde etmişti. Bu prestij Mustafa Kemal'in Ankara'daki konumunu son derece sağlamlaştırmış, ve geçici diktatörlük yetkilerinin sona erdiği üç aylık dönemden sonra da fiili olarak böyle bir konumda kalmasının zeminini hazırlamıştı.

Kurtuluş Savaşı'nın öteki önemli kadrolarının bir bölümü bu durumdan duydukları rahatsızlıkla askerlikten istifa ederek milletvekili seçilmelerini sağladılar. Kazım Karabekir, Rauf ve Refet beyler meclise girdiler. 10 Mayıs 1921'de Mustafa Kemal'in oluşturduğu *Birinci Grup*'a katılmamış milletvekilleri *İkinci Grup*'ta kümelendi. Büyük Millet Meclisi içindeki bu etkin muhalefetin, Mustafa Kemal'in bir bakıma en güçlü olduğu anda ortaya çıkması, sözkonusu güç ve prestijin karşısındakileri de netleşme ve birleşmeye zorlamasından kaynaklandı.

İkinci Grup'un kökeni, ulusal bağımsızlıkla hilafet ve saltanatın korunması ilkelerine dayanarak kurulan *Muhafaza-i Mukaddesat ve Müdafaa-ı Hukuk Cemiyeti*'ne ve Teşkilat-ı Esasiye Kanunu tartışmaları sırasında hilafet ve saltanat sorunları etrafında mecliste oluşan saflaşmalara iniyordu. "Muhafazakar" olarak tanımlanmasına yol açan saltanatın ve hilafetin korunması

15 Mayıs 1919'da Anadolu'yu işgal için İzmir'e çıkan Yunan birlikleri Polatlı'ya dek ilerledikleri ülkenin bağrından 26 Ağustos 1922 tarihinde başlatılan Büyük Taarruz'la sökülüp atılarak İzmir limanına kadar kovalandılar. 9 Eylül 1922'de Yunanlılar, üstte görüldüğü gibi İzmir Limanı'nın açıklarında bekleyen İngiliz zırhlılarının nezaretinde son kalan birliklerinin tahliyesini gerçekleştirdiler.

Türk Kurtuluş Savaşı ve Dinsel İdeolojinin Siyasal Yenilgisi

Bilindiği gibi Türk Kurtuluş Savaşı 23 Nisan 1920'de Ankara'da toplanan Büyük Millet Meclisi tarafından yürütülmüş ve sonuçlandırılmıştır. Büyük Millet Meclisi'nin amacı gayet açıkça ilân edilmiştir:

1- Hilâfet ve Saltanatı kurtarmak;

2- Ulusal bağımsızlığı ve ulusal egemenliği sağlamak.

Bu iki amaçtan da anlaşılacağı gibi Türk Kurtuluş Savaşı başlangıcından itibaren çelişkili bir temel üzerinde gelişmiştir. Dikkat edilecek olursa bu iki amaç iki farklı ideolojinin siyasal ifadelerinden başka bir şey değildir. Hilafet ve saltanat dinsel ideolojiyi, ulusal egemenlik ise burjuva ideolojisini yansıtmaktadır. Gerçekten de Türk Kurtuluş Savaşı bu iki farklı ideoloji yanlılarının ittifakına dayanmış ve burjuva ideolojisinden yana olanların zaferiyle sonuçlanmıştır. Hilafet ve saltanatı kurtarmak amacıyla işe başlayan Meclis önce saltanatı kaldıracak daha sonra da cumhuriyeti ilan edecektir. Bu ittifak nasıl gerçekleşmiş ve toplumsal dayanaktan yoksun olmasına rağmen burjuva ideolojisi nasıl iktidar olabilmiştir?

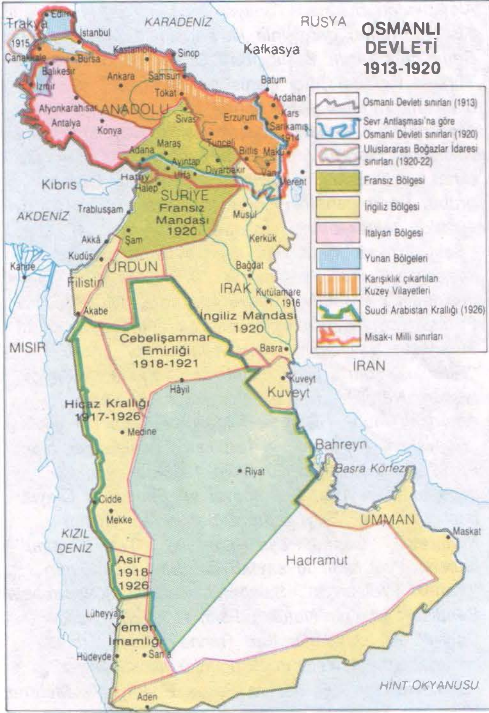
İttifakı, kısaca söylemek gerekirse, Anadolu'nun galip devletler tarafından fiilen işgal edilmesi zorlamış ve ulusal egemenlik (hakimiyet-i milliye) kavramı da kolaylaşmıştır. Çünkü, askerî işgal silahlı direnişi zorunlu kıldığından askerî kadrolara gereksinim vardır. Ama, diğer yandan savaş nedeniyle ordu dağılmış olduğundan askerî kadroların da tek başlarına bir eylem yapabilmeleri mümkün değildir. Direnişi örgütlemek için yola çıkan Mustafa Kemal ve arkadaşları o dönemin Osmanlı siyasal yaşamını belirleyen ideolojik çatışma içinde dinsel ideolojinin karşısındadırlar ama gerekli toplumsal desteği sağlayabilmek için dinsel ideolojiyi hareketin resmi ideolojisi olarak benimsemekte tereddüt etmezler. Hilafet ve saltanattan yana olmakla birlikte silahlı direnişi tek çıkar yol olarak gören kesim ise gerçeği bilmekle birlikte Mustafa Kemal ve arkadaşlarıyla uzlaşmaktan çekinmez. Ulusal egemenlik kavramı bu uzlaşmayı kolaylaştırıcı bir rol oynar. Gerçi burjuva ideolojisinin bir kavramı olarak ulusal egemenlik Mustafa Kemal ve taraftarları için öngördükleri yeni iktidarın hukuksal dayanağıdır ama, dinsel ideoloji taraftarlarının nazarında da hilafet ve saltanatın garantisidir; egemenlik ulusun ise, ulus da herşeyden önce dinine, hilafet ve saltanata bağlıysa, ulusal egemenlik adına hilâfet ve saltanata karşı çıkılamazdı. İşgale son verildikten sonra geleneksel düzen devam edecektir.

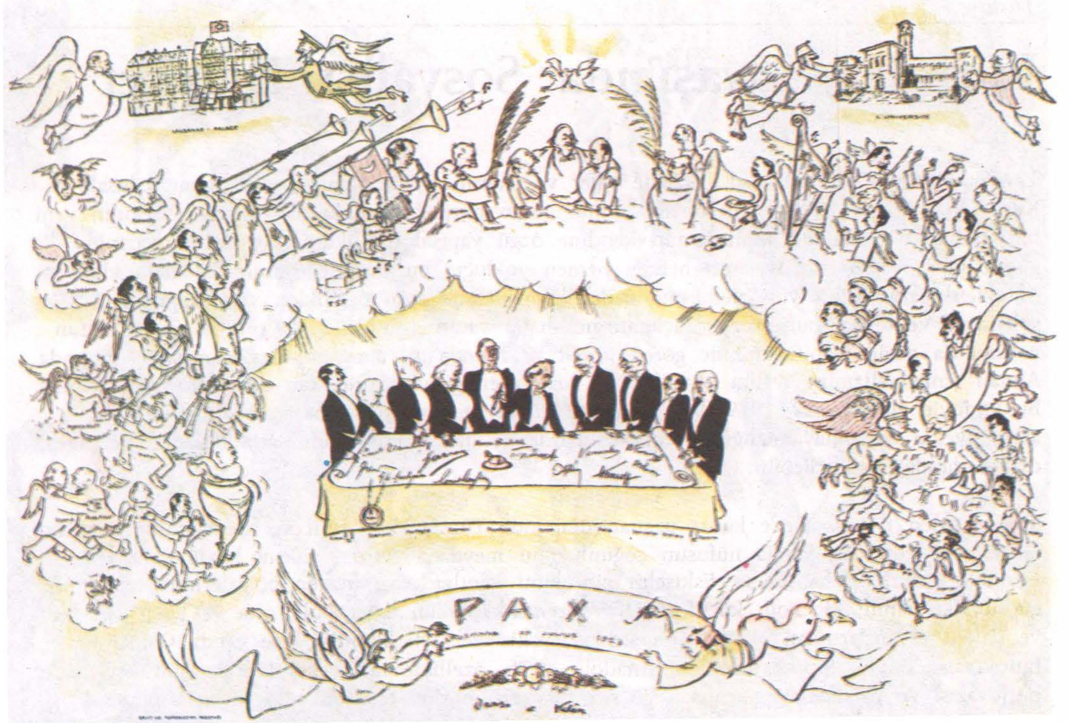
Görülebileceği gibi, Türk Kurtuluş Savaşı başlangıcından itibaren aynı zamanda da bir siyasal rejim savaşıdır. Toplumda olduğu gibi Büyük Millet Meclisinde de Mustafa Kemal ve yandaşları azınlıktadır. Bununla birlikte olayların gelişimi Mustafa Kemal'in gücünü giderek artıracaktır. Ayrıntıya girmeden bu gelişme birkaç noktada özetlenebilir. Bir kez, Büyük Millet Meclisi Hükümeti'ne karşı ortaya çıkan isyanlar açıkça din adına ortaya çıkmıştır. Yabancı işgaline son vermek için toplanmış bir Meclise karşı din adına, hilafet ve saltanat adına yürütülen bu isyan hareketleri Meclis içindeki hilâfet ve saltanat yanlılarının Mustafa Kemal karşısındaki durumlarını zayıflatmıştır. Yine aynı sıralarda Padişah Vahdettin tarafından Osmanlı Devleti'nin ölüm fermanından başka bir şey olmayan Sèvres anlaşmasının kabulü de Mustafa Kemal ve yandaşlarının ideolojik konumunu sağlamlaştırmıştır.

İkinci olarak düzenli ordunun kurulması ve elde edilen askerî başarılar Mustafa Kemal'in maddî gücünü artırmış ve gerçek ideolojisinin belirmesine yol açmıştır: 1921 Teşkilatı Esasiye Kanunu. Nihayet kesin askerî zaferin elde edilmesi saltanatın kaldırılmasını kolaylaştırmıştır. Ancak askerî zaferin kazanılmış olması ve saltanatın kaldırılması iki farklı ideolojinin çatışmasının sona erdiği anlamına gelmemektedir. Lozan'da başlayan barış görüşmelerinin uzaması birinci Büyük Millet Meclisindeki muhalefetin, savaş sonrasında yeniden toparlanma gayretlerine girişmesine yol açar.

Barış görüşmeleri sırasında memlekette belli başlı üç akım vardır: 1-Mustafa Kemal ve hükümetin görüşü: tam bağımsızlığı elde etmek koşuluyla toprak meselelerinde bazı fedakârlıklar yaparak barışı imzalamak; 2- Meclis içindeki *İkinci Grup* tarafından savunulan görüş: Misak-ı Milli'den ödün verilerek gerçekleşecek bir barışa karşı olmak; 3- *Tanin* Gazetesi aracılığıyla ortaya çıkan eski İttihat ve Terakkicilerin görüşü: aşırı ulusçu görüşlere kapılmadan biran önce barış anlaşmasını imzalamak.

Birinci ve ikinci görüşler arasındaki fark iki farklı ideolojinin çatışmasının, yani siyasî rejim sorununun yeniden ortaya çıkış biçimidir. Muhalefete göre toprak meselelerinde fedakârlık yapmak Misak-ı Milli'ye ihanet etmek anlamına gelmektedir. Fakat bunun da ötesinde, muhalefetin asıl amacı siyasî rejim sorununu yeniden gündeme getirmektir. Çünkü, Mustafa Kemal Paşa yönetimindeki bir hükümet tarafından toplumun bir bütün olarak özlediği barışın gerçekleştirilmesi sonucunda kendi sonunun da geleceğinden korkmaktadır. Savaşın devamını da isteyemeyecek durumda olan muhalefet, savaş ya da barış ikilemi karşısında bir kez daha köşeye sıkışmıştır. Gerçekten de 1 Nisan 1923 tarihinde Millet Meclisi seçimlerin yenilenmesi kararını alır ve Haziran-

1920'de Sèvres Antlaşması'yla çizilen Osmanlı Devleti haritası Ulusal Kurtuluş Savaşı'nın zaferle sonuçlanmasından sonra Lozan'da yeniden çizildi. 20 Kasım 1922'den imzalandığı 24 Temmuz 1923'e kadar yer yer kesintilere uğrayarak süren Lozan görüşmelerini tasvir eden sağdaki karikatür'de de görülen İsmet Paşa başkanlığındaki Türk delegasyonu, ülkeye döndükten sonra Meclis'de yoğun tartışmalara neden olmuş, sonuçta Misak-ı Milli sınırlarında yeni bir Türkiye doğmuştu.

Temmuz aylarında tamamlanan seçimler sonunda, Mustafa Kemal'in bizzat onayladığı adaylar seçilir ve muhalefet oy alamaz.

Mustafa Kemal'e muhalif olanların seçilememiş olması seçimlerin baskı altında yapıldığı, ya da halkın siyasî bilincinin yetersizliği ile açıklanamaz. Egemen dinsel ideolojiye daha yakın olan *İkinci Grup* adaylarının oy alamaması her şeyden önce seçimlerin savaş ya da barış iklimi ortamında yapılmış olması gözönünde tutularak değerlendirilmelidir. Gerçi, başta ordu olmak üzere devlet aygıtı Mustafa Kemal'in denetimindedir ama, muhalefetin de siyasî düzeyde somut bir çözüm önerisi yoktur. Uzun süren savaş yılları sonunda halk barış istemekte ve sonu belirsiz maceralardan korkmaktadır. Mustafa Kemal'in siyaseti egemen ideolojiyi siyasî düzeyde etkisizleştirmiştir. Siyasî düzeyde somut hedefler göstermekte âciz duruma düşen egemen dinsel ideolojinin siyasî temsilcileri savaş sonunda Mustafa Kemal'in siyasetine boyun eğmek mecburiyetinde kalmışlar ve nihayet 29 Ekim 1923 tarihinde Cumhuriyet ilan edilmiştir.

Ancak, yukarıda kısaca belirttiğimiz koşullar altında Cumhuriyet yönetimi, burjuva ideolojisi çerçevesinde, fiilen ve hukuken kurulmuş olmakla birlikte, henüz toplumun maddî yapısında, dolayısıyla ideolojik yapısında köklü değişiklikler söz konusu değildir. Yeni devlet biçimiyle geleneksel toplum yapısı arasındaki çatışma, cumhuriyetin ilânından sonra da, başka biçimler altında yeniden ortaya çıkmakta gecikmiyecektir. Bununla birlikte ekonomik ve toplumsal gelişmeyle birlikte dinsel ideoloji gücünü giderek yitirecektir. Ne ki, 1970'li yıllarda burjuvazinin ülkeyi içine sürüklediği bunalımın yol açtığı 1980 askerî müdahalesiyle ortaya çıkan ortam içersinde yeniden kendinden sözettirmektedir.

ÖMÜR SEZGİN

yolundaki görüşlerine karşın, *İkinci Grup* "Meclis Reisi'nin diktatörlüğüne karşı" bir platform niteliği taşıyordu. İçinde İttihatçılar, halifeciler, emperyalizmle uzlaşmaya daha istekli olanlar ve olmayanlar bulunuyordu. Bu karmaşık yapısıyla *İkinci Grup* saltanatçı yönelimine rağmen parlamenter demokratik bir yönetimi, Meclis'in üstünlüğü ilkesini savunmak durumunda kalıyordu. Bu tutumun bağrında taşıdığı derin çelişki yüzünden, (Meclis Reisliği ile başvekilliğin ayrıştırılmasını sağlamalarının örneklediği gibi) zaman zaman etkili olmasına karşın *İkinci Grup* saltanatın kaldırılmasına ve Mustafa Kemal'in iktidarını perçinlemesine engel olamadı. Uzun ve şiddetli tartışmalar Mustafa Kemal'in bazı kafaların kesilme ihtimalinden sözetmesiyle son buldu. 1 Kasım'da saltanat ve hilafet birbirinden ayrıldı ve saltanat kaldırıldı. Aleyhte oy veren yalnız iki üyesi bulunan *İkinci Grup* için bu çözülmenin başlangıcıydı.

İsmet Paşa başkanlığındaki Türk heyeti 20 Kasım 1922'de, Lozan'da, İtilaf devletleriyle barış görüşmelerine başladı. Boğazlar konusundaki görüşmelere katılacak Sovyetler Birliği dışında, bir tarafta I. Dünya Savaşı galipleri, İngiltere, Fransa, İtalya, Yugoslavya, Romanya ve Yunanistan, öteki tarafta Kurtuluş Savaşı'nı tam bir askeri zaferle sonuçlandırmış Türkiye bulunuyordu. İki "galip" taraf arasındaki tartışmalar kolay sonuçlanmadı. İngiltere ile Musul sorunu askıya alındı. Boğazların mümkün olduğunca kapalı tutulmasını isteyen Sovyetler Birliği ile İngiltere arasında bir tartışma görünümü alan Boğazlar sorunu görüşmelerinde, Türkiye bazı tavizler karşılığında İngiliz görüşünden yana tavır aldı. Anlaşmazlık konuları Yunanistan'dan savaş tazminatı alınması, Osmanlıların Fransız borçları ve emperyalist ülkelere verilmiş imtiyazlardı. Görüşmeler 4 Şubat'ta kesildi.

Lozan'a giden heyetin dönmesiyle Büyük Millet Meclisi'nde tartışmalar yoğunlaştı. *İkinci Grup* hazırlanan karşı önerilerin Meclis'de tartışılmamasını şiddetle eleştirdi, Misak-ı Milli temelinde muhalefetini yükseltti. Ancak ne net bir programı ne de bunu gerektiği gibi savunacak bir gücü olduğu için girişim sonuçsuz kaldı.

Lozan Konferansı'nın ikinci turu 23 Nisan 1923'te başladı. Yunan tazminatları sorunu Karaağaç yöresinin Türkiye'ye devriyle çözüldü. İmtiyazlar, Türkiye'nin istediği gibi kaldırıldı. 24 Temmuz'da imzalanan Lozan Antlaşması'yla, emperyalizmin Ortadoğu'daki çıkarları açısından vazgeçilmez olmayan topraklar üzerinde, onunla istediği gibi pazarlık yapabilecek şekilde ekonomik bağımsızlığa sahip bir cumhuriyet için zemin hazırlanmış oldu. THİF'in formülasyonuyla "Batı ile Milli Misak dışında anlaşarak Batı'nın, Doğu'yu sömürme sayesinde ölümünü biraz daha geciktirmesine imkan vermek" karşılığında emperyalizmle barışık, onun tarafından tanınan bir devlet kurma hakkı elde edildi.

Lozan görüşmelerinin iki turu arasında, *İkinci Grup* liderlerinden Ali Şükrü Bey'in Mustafa Kemal'in muhafız birliği komutanı Topal Osman ve adamları tarafından öldürülmesi üzerine Meclis'te tartışmalar çığrından çıkmış ve Mustafa Kemal'in sözleriyle "bütün millette, Meclis'in vazife ifa edemeyecek bir hale geldiği endişesi" uyanmış ve Meclis yeniden seçimlere gitme kararı almıştı. 11 Ağustos'ta, Mustafa Kemal'in *Birinci Grubu* dışında yalnız üç kişinin yer aldığı II. Dönem Büyük Millet Meclisi ilk oturumunu yaptı. 23 Ağustos'ta Lozan Antlaşması'nı onaylayan bu Meclis'e dayanan Kemalist iktidar, 29 Ekim 1923'te Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunu ilan etti.

Kurtuluş Savaşı'nda Sosyalist Hareket

1919'da Anadolu'da başlatılan, 1923'de zafer ve Cumhuriyet'in ilanıyla sonuçlanan Ulusal Kurtuluş Hareketi, 1908'de ilk önemli adımı atılan burjuva demokratik gelişme sürecinin yeni bir aşamasıydı. Osmanlı toplumunun kendine özgü yapısal özellikleri, ulusal burjuvazinin güçsüzlüğü, sanayi sermayesinin hemen hemen yokluğu, burjuva devriminin Batı'daki klasik örneklerden farklı bir yol izlemesine neden olmuş, yine aynı özellikler, yerli kapitalizmi geliştirme ve ulusal burjuvaziyi güçlendirme -hatta yaratma- niyetleriyle ortaya çıkan, bunun yolunu da devlet kapitalizminde gören *İttihat ve Terakki*'nin amacına ulaşamamasına, sonunda Alman emperyalizmine teslim olmasına ve savaş yenilgisiyle iktidardan düşmesine yol açmıştı. Bu yönüyle ele alınırsa, 1919-1923 hareketi, *İttihat ve Terakki*'nin başaramadığını, II. Meşrutiyet'in tamamlayamadığını, yeni koşullarda ve daha radikal adımlarla başarma denemesi olarak da değerlendirilebilir.

Mütareke'den Cumhuriyet'e kadar uzanan dönemde Türkiye'deki sınıf ve katmanların kaba bir tablosu şöyledir: Bir yanda nüfusun çoğunluğunu meydana getiren yoksul köylü yığınları; İstanbul, İzmir, Adana, Bursa, Eskişehir gibi kimi kentlerde ve maden bölgelerinde toplanmış güçsüz işçi sınıfı; bir kolu küçük esnaf ve zanaatkârlardan diğer kolu orta ve küçük devlet ve şirket memurlarından oluşan orta sınıflar; asker ve sivil aydınlar; öte yanda Osmanlı bürokrasisi, büyük toprak sahipleri, Anadolu eşrafı, özellikle liman kentlerinin işbirlikçi ticaret burjuvazisi ve palazlanmaya çalışan güçsüz bir yerli burjuva kesimi... Böyle bir toplumsal yapı, Ulusal Kurtuluş Savaşı'nda ve burjuva demokratik devrimi sürecinde öncülüğü, yerli (ulusal) burjuvazi adına, onun vurucu gücü olarak hareket eden asker ve sivil aydın kesimlerin almasına, burjuvazi adına hareket eden bu kadroların toplumda -devlet geleneğinin de devamı olarak- görece bir bağımsızlık, adeta sınıflar üstü bir görünüm kazanmalarına yol açmıştı. Gerek sayıca gerekse bilinç ve örgütlenme düzeyi bakımından güçsüz olan işçi sınıfı, Ulusal Kurtuluş Hareketi'ne ve Cumhuriyet'e ağırlığını koyamadığı gibi, Ulusal Kurtuluş Hareketi'nin ve Cumhuriyet'in öncü güçlerinin toplumsal, siyasal ve ideolojik ağırlığından da kurtulamamıştı.

Yine de, tüm kargaşaya rağmen -ve bir ölçüde de bu kargaşa yüzünden- toplumsal-sınıfsal mücadeleler açısından görece özgür bir dönem sayılabilecek 1919-1923 döneminde oldukça canlı işçi hareketleri ve sol örgütlenmeler görüldü. Bu dönemde, Ekim Devrimi'ne ve Bolşevikliğe, gerek işçi ve halk yığınlarında gerekse Kurtuluş Savaşı kadroları ve aydın kesimlerde ilk bakışta tahmin edilebileceğinden daha büyük bir ilgi ve sempati vardı. 1920'lerde Doğu Cephesi'nde pek yaygın olan "yoldaş" hitabı, kızıl kalpaklar, resmî görevlilerin dile getirdiği Bolşeviklik övgüleri, bir yönüyle bir moda gibi görülecek olsa da, bir yönüyle Ekim Devrimi'nin Türkiye'deki etkilerinin ifadesiydi.

Bu dönemin düşünce akımları, siyasal çizgi ve örgütlenmeleri her biri kendi içinde de çeşitli kollara ayrılan üç ana öbekte toplanır: Hilafetçi-saltanatçı akım, ulusal kurtuluşçu-millîci akım ve sol akım... 1919'dan 1923'e doğru yol alınırken, tüm bu akımlar tarih sahnesine çıktılar. Dayandıkları tarihsel-toplumsal köklere ve güçlere göre ağırlık kazanıp dönemin sonuna doğru, başlangıçtaki bulanıklıklardan, arayışlardan, belirsizliklerden kurtularak netleştiler.

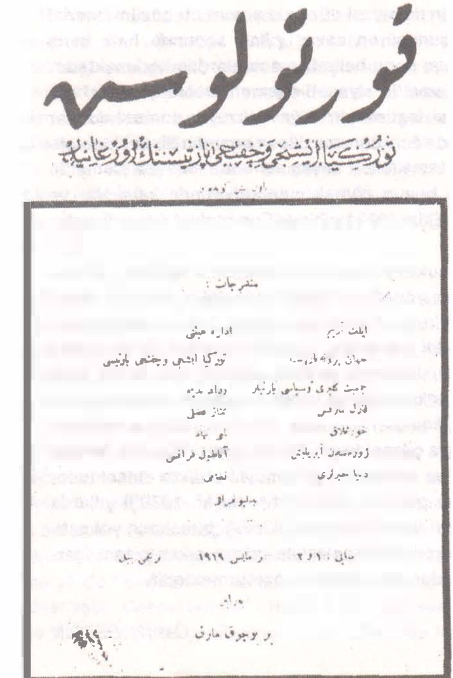
İşçi Sınıfının 1919-1923 Dönemi Örgütlenmesi

1908-1918 döneminin, 1919-1923 dönemine ciddi bir örgütlenme mirası bıraktığı söylenemez. Bunun başlıca nedeni, 1908-1918 arasında ilk adımlarını atan sınıfsal-siyasal örgütlenmelerin o dönemde başta Selanik olmak üzere Rumeli kentlerinde yoğunlaşmış olması, bu örgütlenmelerde Bulgar, Rum, Ermeni, Yahudi sosyalistlerinin etkinliği, 1918 sonrasında ise bu kesimlerin Devlet'ten ayrılması ve işçi sınıfının en ileri kesimlerinin, öncü kadrolarının Anadolu ve İstanbul işçilerinden kopmalarıdır. İstanbul, İzmir gibi kentlerdeki sosyalist klüpler en geç 1913'de kapatıldıktan sonra, kadrolarının dağıldığı anlaşılmaktadır. 1919-1923 döneminde kurulan işçi sınıfı örgütlerinin, sosyalist örgütlenmelerinin 1908 örgütlenmeleriyle organik bağı yoktur. Bunun tek istisnası sayılabilecek örneği olan Hüseyin Hilmi *Türkiye Sosyalist Fırkası*'nın bir önceki dönemle bağı ise yöneticisinin aynı kişi olmasından ibarettir.

1919-1923 döneminde Türkiye işçi sınıfının sınıf temeline dayanan ekonomik ve siyasal örgütlenmesinin, ana çizgileriyle *Komintern*'in etkisi altında geliştiğini söylemek yerinde olur. 1919-1923 döneminde, işçi sınıfının savaşımıyla onu vesayet altına almaya çalışan Cumhuriyet kadrolarının, yeni egemen sınıf ve katmanların çatışması, daha sonra, sınıfın görece teslim alındığı dönemlere oranla, daha yoğun ve serttir.

Türkiye işçi sınıfının 1919-1923 dönemi ekonomik ve siyasal örgütlenme tablosunu ana çizgileriyle üç büyük öbekte toplamak olanaklıdır: 1- Ekonomik savaşımı öne alan *II. Enternasyonal* paralelinde görünen örgütlenmeler: *Sosyal Demokrat Fırkası, Türkiye Sosyalist*

Almanya'da bulunan Türkiyeli devrimci öğrenci grubu Kurtuluş *(altta) dergisinin ilk sayısını 1 Mayıs 1919'da Berlin'de çıkardı. Başlığında "Onbeş günde bir çıkar,* Türkiye İşçi ve Çiftçi Partisi*'nin organıdır" yazılı olmasına rağmen Parti henüz kurulmamıştı. Birinci sayısındaki "İlk Adım" başlıklı İdare Heyeti'nin sunuş yazısından sonra Vedat Nedim, Mümtaz Fazlı, Lemi Nihat ve Nizami'nin yazıları yer alıyordu. Öğrenci grubu, Berlin'den İstanbul'a döndükten sonra 20 Eylül 1919'da tekrar birinci sayıdan başlayarak "Sosyalizmden bahseder, ilim ve sanat mecmuası" ibaresiyle Kurtuluş'un yayınını Türkiye'de sürdürmeye başladı. 22 Eylül'de* Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Partisi *resmen kurulunca dergi partinin organı oldu. Türkiye'de yayınlanan ilk sayısında H.S. imzalı "Kurtuluş Yolu", Ethem Nejat'ın "Proletarya Kimdir?" ressam Namık İsmail'in "Sosyalizm ve Sanat", Amerikalı Moris Hillquit'ten Mehmet Vehbi'nin çevirisi "Sosyalizm Nazariye ve Tatbikatı" yazıları yer aldı.* Kurtuluş'un *2. sayısı 20 Ekim 1919'da çıktı. Ön kapağın iç sayfasında "Sosyal ve Ekonomik Olaylar" başlığı altında "Şeyhzadei Öğretmen", "Eğitim Kongresi", "Damat Paşa Kabinesi", "Tatil Kanunu" haberleri yer aldı. İç sayfalarda Şefik Hüsnü'nün "Yarınki Proletarya", Salahattin Refet'in "Öğretmenler Sendikası'nda bir Nutuk", Falih Rıfkı'nın "Halka Doğru", Ali Cevdet'in Karl Renne'den "İş Ücreti" çevirisi, Ethem Nejat'ın "Bugünkü İlkokullarımız", Reşat Nuri'nin "Fransa'da Savaş Edebiyatı", Mehmet Vehbi'nin Moris Hilquit'ten ilk sayıda başlayan çevirisinin devamı "Sosyalizm Nazariye ve Uygulaması" yazıları yer aldı. 20 Kasım 1919'da yayınlanan* Kurtuluş'un *3. sayısında* Ekonomik ve Sosyal Olaylar'*ın dışında Namık İsmail'in "Sosyalizm ve Sanat" yazısının devamı, Şefik Hüsnü'nün "Bugünkü Proletarya ve Sınıf Şuuru", Ethem Nejat'ın "Sosyalizm ve Ferdiyetçiler", M.R. Dündar'ın Sosyalizm ve Militarizm, Mehmet Selahattin'in "Sosyalizm ve Edebiyatı", Mehmet Vehbi'nin Moris Hillquit'ten çevirisinin devamı işlenmişti. Dördüncü sayısında ön kapağın iç sayfasındaki Ekonomik ve Sosyal olaylar,* Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Partisi'*ne ayrılmıştı. İç sayfalarda Sadrettin Celâl'in "Sürekli Bakış ve Cemiyet-i Akvam", Ziynetullah Nuşirevan'ın Ze-Nun imzasıyla "Türkiye ve Sosyalizm Meselesi Üzerinde Bazı Mütalalar", Mehmet Vehbi'nin Moris Hillquit'ten çevirisinin devamı gibi yazılar vardı.* Kurtuluş'un *5. ve son sayısı Şubat 1919'da çıktı. Dış kapağın içinde ekonomik ve sosyal olaylar ele alınırken Reşat Nuri'nin "Sosyalizm ve Fransız Yazarları", imzasız "Düşünürlerin Arasında Sosyalizm Anlayışları" yazısı, Hamit Sadi'nin "Sosyalizm", Ethem Nejat'ın "Serseriler", "Eğitim, Sermaye", Mehmet Vehbi'nin çevirisinin devamı ile Sadrettin Celâl'in 4. sayıdan başlayan "Sürekli Bakış" ve "Akvam Cemiyeti"nin devamı yer aldı.*

58 (5) Kurtuluş Savaşı ve Sosyalist Hareket

Eylül 1920'de Komintern'*in Bakû'da düzenlediği Doğu Halkları Kurultayı'na Türkiye'den de kalabalık bir grup katıldı. Türk heyeti, Kurultay'a katılan heyetlerin en kalabalıklarından biriydi (Kurultay tutanaklarına göre 235 kişi). Kurultay'ın amacı, Doğu'nun sömürge ve yarı-sömürge halklarının, emperyalist bloğa karşı giriştikleri ulusal kurtuluş hareketlerini desteklemek, bu hareketlerin gelişerek yaygınlaşmasını sağlamaktı. Bu açıdan bakıldığında, Mustafa Kemal'in önderliğinde başlamış olan ulusal mücadele, diğer Doğu halkları için örnek teşkil edecek nitelikteydi. Sovyetler Birliği'yle Mustafa Kemal önderliği arasında varolan iyi ilişkiler sonucunda, Bakû Kurultayı'na Mustafa Suphi önderliğindeki komünistlerin yanısıra, Anadolu'dan gelen temsilciler ve BMM tarafından görevlendirilmiş komünist olmayan kişiler de katıldı. Katılanlar arasında Enver Paşa da vardı. Enver Paşa, Kurultay'a o sıralar kurmayı tasarladığı İslam İhtilâl Cemiyetleri İttihadı adlı merkezin başkanı olarak ve "Fas, Tunus, Cezayir ve Trablusgarp İnkılâplarını" temsilen katılıyordu. Kurultay'da Enver Paşa'nın bir söylevinin de okunacağının duyulması üzerine Türkiyeli komünistlerden tepkiler geldi. "Kurultaya değil, halk mahkemesine" diye bağırıldığı oldu. Enver Paşa Kurultay'da okunan söylevinde I. Dünya Savaşı'na girilen dönemin koşullarına değiniyor, Osmanlı Devleti'ni bir yanda Rus emperyalizmi ve müttefikleri ile diğer yanda da Alman emperyalizmi ve müttefikleri arasında kalmış olarak niteliyordu. Enver Paşa'nın iddiasına göre, eğer Sovyetler Birliği o dönemde varolsa idi, onunla birlikte mücadeleye katılmak konusunda en ufak bir tereddüte dahi gerek kalmayacaktı. Kurultay'ın Prezidyum'una Mustafa Suphi ve Anadolu'dan gelen temsilcilerden Tahsin Bahri ve Hafız Mehmet alınmışlardı. İstanbul'dan gidenlerin arasında da İsmail Hakkı ve Ethem Nejat vardı. Yine Anadolu'dan gelen temsilcilerin arasında Erzurum'dan eğitimci Cevat (Dursunoğlu), Süleyman Necati (Albayrak), Binbaşı Arif ve Teğmen Asım, Trabzon'dan Abdülhalim ve Ali Kemal yer alıyordu. Kurultaya katılan komünistlerin arasında ise Mustafa Suphi'nin dışında Süleyman Nuri, Süleyman Sami, Ahmet Cevat (Emre), Mehmet Emin, İsmail Hakkı ve Naciye Hanım vardı. Dr. İbrahim Tali (Öngören) Kurultay'a BMM adına gözlemci sıfatıyla katıldı.*

Fırkası, *TSF*'den ayrılan *Müstakil Sosyalist Fırkası*, *Türkiye İşçi Sosyalist Fırkası* ve buna bağlı işçi dernekleri, sendikalar, birlikler... 2- Millîci güçlerin (burjuvazinin) işçi hareketini denetim altına almak üzere kurdurduğu örgütlenmeler: *Osmanlı Mesaî Fırkası*,(Resmî) *Türkiye Komünist Fırkası*, *Amele Siyanet Cemiyeti*, *İstanbul Umum Amele Birliği*, çeşitli işyeri, dernek ve birlikleri... 3- *Komintern* ve *Profintern* çizgisindeki örgütler: *Türkiye Komünist Partisi*, *Halk İştirakiyun Fırkası*, *Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası*, bunların denetimindeki işçi birlikleri, sendikalar. dernekler... Bu örgütlenmeler arasında, zaman içinde çeşitli içiçe geçmeler, birleşmeler, ayrılmalar oldu; kimilerinin ömrü birkaç yılla sınırla kaldı. 1923 ve daha sonraki dönemde ise, büyük ölçüde denetim altına alınan, Cumhuriyet kadroları ve burjuvaziyle eklemleştirilen, "imtiyazsız, sınıfsız kaynaşmış kitle" teorileriyle varlığı yadsınan işçi sınıfının öncü kesimleri ve sosyalizmi benimsemiş aydınlar, toplumda marjinal bir güç olarak, daha çok *TKP* çizgisi etrafında varlık gösterdiler.

II. Enternasyonal'e Yakın Örgütlenmeler

Mondros Mütarekesi'nden sonra kurulan ilk sol, hatta sosyalizm iddialı parti *Sosyal Demokrat Fırkası*'dır. 1911'de *İttihat ve Terakki*'den istifa etmiş ve daha o zamanlar *II. Enternasyonal*'le bağ kurmaya çalışmış, hatta bir parti kurma girişiminde bulunmuş ama kuruluş izni alamamış olan Dr. Hasan Rıza'nın, 1918'in son günlerinde kurduğu *SDF*, hümanizmle sosyalizmi karıştıran, programında işçi sınıfına çeşitli vaadlerde bulunan, kurucularının çoğu eski Osmanlı bürokratları olan ve kendini *II. Enternasyonal*'e bağlı sayan bir örgüttü. Hasan Rıza ve kadrosu, işçi sınıfıyla ciddi bağlar kuramayarak, 1922 ortalarından sonra dağıldı.

1919-1923 döneminin, kısa ömürlü ama İstanbul'da işçiler arasında gerçek bir etkinliğe sahip olmayı becerebilmiş örgütlenmesi Hüseyin Hilmi'nin başkanlığındaki *Türkiye Sosyalist Fırkası*'dır. Mütareke'den sonra sürgünden dönen Hüseyin Hilmi'nin kurduğu *TSF*'de, *Osmanlı Sosyalist Fırkası* kadrolarının, Hüseyin Hilmi hariç tümü değişmişti. Bu yeni dönemde, savaş yıllarında Avrupa'da eğitim görmekte olan kimi gençlerin yurda dönerek Hüseyin Hilmi'nin etrafında toplanmaları, *TSF*'nin programının *OSF*'ye göre daha ileri nitelikte olmasına yol açtı. *TSF*, İstanbul'la sınırlı ve İstanbul çevresini ancak son dönemlerinde Eskişehir ve belki de Edirne şubeleriyle aşabilen, Anadolu'daki ulusal kurtuluşçu harekete yabancı kalmış bir örgüttü. Kuruluşundan itibaren *II. Enternasyonal* ile ilişkiye geçmiş Paris Şubesi'ni yöneten Dr. Refik Nevzat, bu ilişkilerde başrolü oynamıştı. *TSF* delgeleri, Şubat 1919'da *II. Enternasyonal*'in Bern Kongresi'ne, Ağustos 1919'da Amsterdam Kongresi'ne ve 1920'de Cenevre Kongresi'ne katıldılar.

1919 yazından 1921 ortalarına kadar uzanan dönem, *TSF*'nin, İstanbul işçi hareketi üzerinde ciddi etkilerin bulunduğu parlak dönemiydi. Belki Hüseyin Hilmi'nin kişiliğinin de etkisiyle.

ilk dönemlerde partiyi desteklemiş olan kimi aydınlar, daha ilk yıl Parti'yi terketmeye başladılar, bunların bir bölümü 1920'de *Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası*'na geçtiler. İşgal altındaki İstanbul'da Fransız sermayesine karşı İngiliz işgal Komutanlığı'nın desteğine de dayanan Hüseyin Hilmi, kişisel becerisi ve ataklığı ile, her aracı kullanarak 1920 grevlerini başarıya götürmüş, bir siyasal partiden çok bir sendika görünümü olan *TSF*'ye, 1920'de hergün yüzlerce işçi kaydolmaya başlamış, Hüseyin Hilmi 1921 ortalarına kadar İstanbul işçilerinin tartışmasız lideri sayılmıştı.

TSF'nin programında, belgelerinde, liderinin konuşmalarında sosyalizmden sıkça söz edilmekle birlikte, Parti, "trade-union"cu politika güden bir örgüttü *TSF* kısa ömrü boyunca işçi birlikleri ve sendikalar örgütlemeye yöneldi, bizzat kendisi bir sendika niteliği kazandı. Fırka'nın şubeleri birer sendika şubesi, hatta kimi zaman işyeri sendikası niteliğinde oldular.

TSF, komünist kadroların etkin olduğu *Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası*'nın işçi hareketini birleştirme çabalarına hep karşı çıktı. Bu tutum Hüseyin Hilmi'nin kişiliğiyle olduğu kadar, 1919-1923 Türkiyesi'nin özel koşullarının, *II.* ve *III. Enternasyonal* çizgilerinin çatışmasıyla da açıklanabilir.

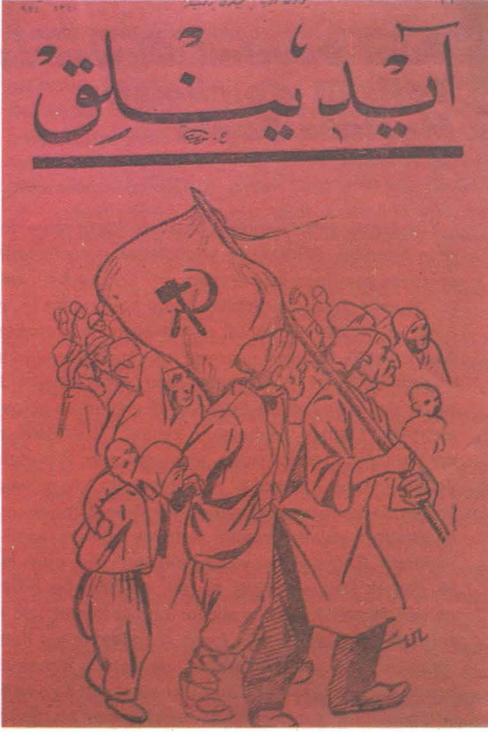
TSF'nin İstanbul'da önemli güç haline geldiği 1921 ortalarından itibaren işgal kuvvetleri arasındaki çelişkilerin yumuşaması, daha da önemlisi *TSF*'nin etkinliğinin ve eylemlerinin yabancı şirketlerce ciddiye alınması gereken boyutlara ulaşması, *TSF*'nin sonunu yaklaştırdı. Şirketler, ilk adımda hareketi içinden bölmek için *Amele Siyanet Cemiyeti* adlı bir dernek kurdurdular. Tramvay işçileri, Tramvay Şirketi'nin büyük malî yardım yaptığı bu derneğe üye olmaya zorlandılar. 1922 tramvay grevi bozgunundan sonra *TSF* büsbütün çöktü. Bu sırada Hüseyin Hilmi tutuklandı. Ekim 1921'de *Türkiye İşçi Sosyalist Fırkası*, Haziran 1922'de *Müstakil Sosyalist Fırkası* *TSF*'nin enkazı üzerine kuruldularsa da hiçbir varlık gösteremediler.

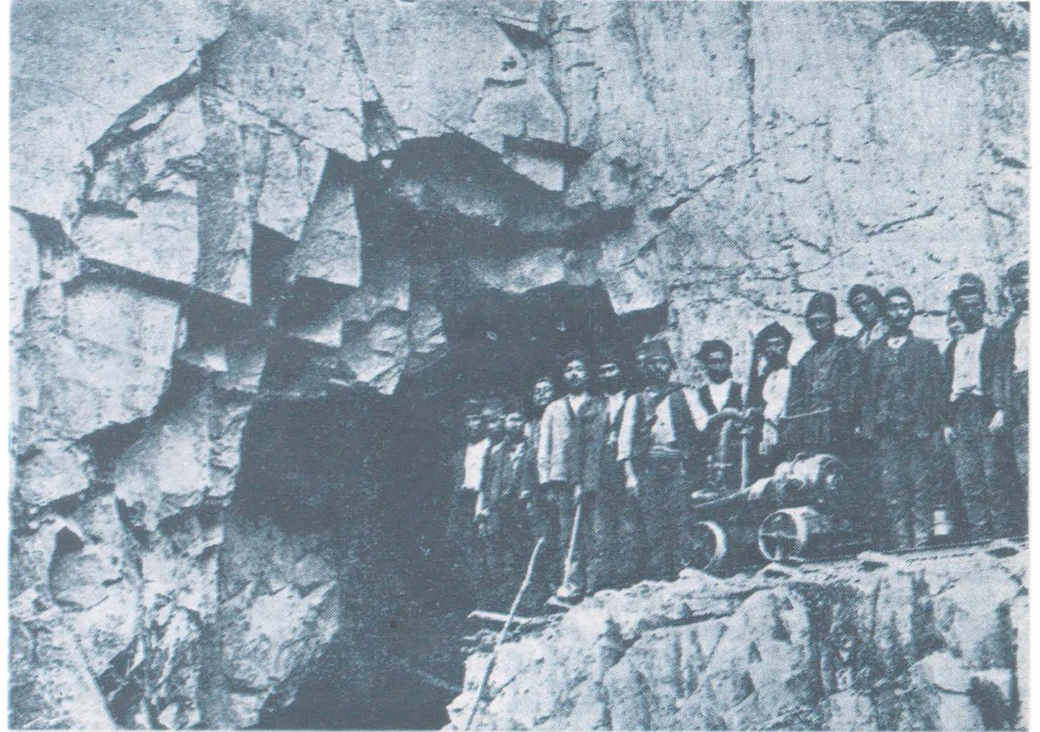
Hüseyin Hilmi'nin *TSF*'sinin yükselişi ve çöküşü Türkiye işçi sınıfının 1919 sonrasında yaşadığı önemli deneyimdi. *TSF*'nin çöküşünü izleyen dağınıklık; onun yerine kurulan ve *TSF* geleneğine uygun olarak birer sendika şubesinden başka bir şey olmayan yeni "fırka"ların güdük ve etkisiz kalışları; işçilerin önemli bölümünün bu deneyimin etkisi altında geri çekilişleri *TSF*'nin olumsuz etkileri arasında sayılır. Buna karşılık, aynı yıllarda, İstanbul'daki komünist çevreler henüz İstanbul'daki işçilere ulaşamadılar, kitleselleşmediler. İşçi sınıfıyla sosyalizm daha ilk adımlarda birbirinden ayrı kaldı.

İstanbul, işgal altına alındıktan sonra, ardı arkası kesilmeyen, çeşitli işkollarına yayılan grevlere sahne oldu: 1919'da Osmanlı Sosyalist Fırkası*'ndan Hüseyin Hilmi'nin çevresinde örgütlenen tramvay işçileri; ardından reji işçileri; 13 Temmuz 1919'da Hisar iskelesi ve Ekim'de Kasımpaşa Tersanesi işçileri işi bıraktı. 30 Ekim'deyse, hamallar çalışmayı durdurdular. Yine bu dönemde çok fazla işçi cemiyetleri ve birlikleri kurulmaya başlandı. Bunlardan bazıları* Kasımpaşa Seyr-i Sefain Amelesi Cemiyeti, Tramvay Şirketi Amele Cemiyeti, Beynelmilel Deniz İşçileri İttihadı*'ydı... 1920'de, İstanbul'da grevler daha da yoğunlaştı: 17 Nisan'da, Rum ve Fransız gazeteleri mürettiplerinin grevi başladı. 23 Nisan'da Tünel işçileri greve gitti. 10 Mayıs'ta greve giden Tramvay işçileriyse, 6 Haziran'a kadar sürdürdükleri direnişlerini başarıyla sonuçlandırdılar. Ardından Kazlıçeşme'deki deri-debbağ işçilerinin yüzde 90'ı grev yaptı. Sonra Tersane işçileri; 24 Temmuz'da ise* Deniz Maden Kömürü Cemiyeti *mensubu işçilerinin grevini Şirketi Hayriye işçilerinin grevi izledi. 13 Ekim'de de Şark Demiryolları işçilerinin grevi gerçekleşti. 1921'de ise, Şirket-i Hayriye, Seyr-i Sefain, Haliç idaresi üçlüsünde çalışan gemiciler ve deniz yolları ve Tramvay şirketi işçileri 1 Mayıs kutlamalarına katılarak o gün çalışmadıklarından ötürü, bir günlük grev yapmış oldular. Kutlamaya Elektrik İdaresi işçileri de katılmıştı. Bu yılın en önemli işçi greviyse, Fransız sermayesiyle kurulan Tramvay şirketine karşı yürütülendi (altta). 1922'ye gelindiğindeyse* Türkiye Sosyalist Partisi*'nden ayrılan Tramvay işçilerinin kurduğu* Müstakil Sosyalist Fırkası *sınırı olmayan çalışma süresinin günde 8 saatle sınırlandırılmasını, dinlenme süresininse haftada 23 saat olmasını önerdi; Tramvay işçileri biri 26 Ocak'ta diğeri 8 Şubat'ta olmak üzere iki kez greve gittiler. 1923 ise, Kemalist iktidarın mutlak denetimini sağlamasının ilk aşamalarından biri olarak, işçilerin ekonomik ve siyasi örgütlerini çeşitli bahanelerle birbiri peşisıra kapatmaya başladığı tarih oldu.*

58 (5) Kurtuluş Savaşı ve Sosyalist Hareket

İşgal altındaki İstanbul'da ve diğer bölgelerde İngiliz ve Fransız sermayeli büyük işyerlerinde baskı ve sömürü işgal kuvvetlerine ve halka hakim olan psikolojik ortama da dayanılarak en ağır boyutlara vardırıldı. Özellikle Müslüman Türk işçiler üzerinde yoğunlaşan baskılar yanında, kimi işyerlerinde nominal ücretlerde bile düşüş görüldü. İşsizliğin daha önce görülmemiş boyutlar aldığı bu dönemde iş koşullarını ve çalışma hayatını düzenleyen hiçbir genel yasa yoktu. 1921'de Zonguldak kömür havzasında işçiler arasında ölümle sonuçlanan iş kazalarının ve iş koşullarının yol açtığı hastalık ve ölümlerin artması ve üretimin düşmesi nedeniyle çıkarılan özel bir nizamname gerçekte hiç bir zaman uygulanmadı. 1919-1923 döneminde Türkiye işçi sınıfının nicel varlığı önceki yıllara göre gerileme gösterdi. Bunun başlıca nedenleri, işçi sınıfının görece yoğun olduğu Rumeli kentlerinin Devlet'ten kopması, bir kısım işyerlerinin savaş yıllarında kapanması, bir kısım işyerlerinde ise işçi sayısında kısıtlamaya gidilmesiydi. Bu yıllarda en büyük bölümü iplik ve dokuma sanayi, kara ve deniz ulaştırması ve madenlerde görece büyük sayılabilecek işletmelede 160 bin, küçük atölyelerde ve tezgahlarda yaklaşık 70 bin işçi çalışıyordu. Bu işgücü İstanbul başta olmak üzere, Bursa, Eskişehir, Edirne, İzmir, Adana, Ankara, Zonguldak ve diğer maden bölgelerinde yoğunlaşmıştı. Mondros Mütarekesi'nden sonra Şirket-i Hayriye, Telefon İdaresi, Reji tütün fabrikaları, Kasımpaşa Tersanesi işçileri. Adana mürettipleri, fırın işçileri ve hammallar greve çıktılar. 1923 yazından itibaren yeniden yükselen grev dalgasına Ağustos 1923'de Zonguldak maden,. İzmir incir toplama, Aydın şimendifer, İstanbul matbaa, Bomonti Bira Fabrikası, Dolmabahçe Gazhanesi ve Terkos işçileri de katıldı. 1923 grevlerine toplam 32 bini aşkın işçi katıldı. Samsun demiryolu yapımında çalışan işçiler (üstte sağda) civar madenlerde grev yapan işçilerle dayanışma örgütlediler. Bu dönemde çıkan ve üstte 13. sayısının kapağı görülen Aydınlık dergisi bu grev haberlerini okuyucularına duyurma ve işçilere yol gösterme işlevini üstlenmişti.

III. Enternasyonal Çizgisi ve *TKP*'nin Doğuşu

Türkiye Komünist Partisi'nin doğuşunu ve gelişmesini, dışarda Sovyet Devrimi ve *III. Enternasyonal*, içerde ulusal kurtuluş mücadelesi koşulları dışında ele almak ve kavramak olanaklı değildir. Kuruluş tarihinden biçimlenişine ve ideolojik-politik hattına kadar tüm yönleriyle bu olağanüstü özel dönemin damgasını taşıyan *TKP*'nin, üstünlükleri gibi zaafları da kuruluş ve kuruluşu izleyen ilk beş yılın gelgitlerle dolu fırtınalı ortamının doğrudan ürünleridir.

TKP'nin oluşması, üç farklı ortamın ürünü olan üç çevrenin, Parti'nin 1920'deki kuruluşu sırasında resmen, 1923'e kadar geçen süre içinde de *Komintern* hakemliğinde fiilen birleşmeleriyle gerçekleşti. Bu üç kol: 1917 Devrimi'nin içinden gelen Türk Bolşevikleri (Mustafa Suphi ve diğerleri); Mütareke'den sonra Avrupa'dan, özellikle de Almanya'dan dönen aydın ve gençlerin İstanbul'daki küçük komünist çevreler ve aydınlarla ilişkiye geçerek oluşturdukları İstanbul *TKP* (Şefik Hüsnü liderliğindeki *Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası* ve *Aydınlık* çevresi); Millî Mücadele ve ilk Meclis içindeki bazı sol eğilimli çevrelerin Anadolu'da '17 Devrimi'ne ilgi ve yakınlık duyan komünizan unsurlarla oluşturdukları Anadolu veya Ankara *TKP*'dir.

Bir karışıklığa meydan vermemek üzere, 1920'de, Ekim Devrimi'nin ve komünist fikirlerin Anadolu'da millîci kadrolar üzerindeki büyüyen etki ve prestijini gemlemek, komünist örgütlenmeleri denetim altına almak için, Mustafa Kemal'in Ekim 1920'de kurdurduğu resmî nitelikli *Türkiye Komünist Fırkası*'ndan öncelikle söz etmek gerekir. Mustafa Kemal'in bir Komünist Partisi kurdurma gereğini duyduğu 1920'de, Anadolu'da, hatta Büyük Millet Meclisi'nde, Ekim Devrimi'nin etkisiyle "Daha ne bekliyoruz? Neden komünizm ilan edip de halkımıza yeni bir ruh, yeni bir heyecan aşılamıyoruz?" diyenlerin sayısı küçümsenmeyecek kadardı. Kızıl renk ve "yoldaş" hitabı adeta moda haline gelmiş; Anadolu'da, özellikle Ankara-Eskişehir çevresinde ilk komünist örgütlenmeler boy vermeye başlamış, 1920 ilkbaharında *TKP* adını taşıyan bir kuruluş yarı resmî örgütlenmeye girişmiş, tüzük bile bastırmıştı. Yine Mayıs 1920'de kurulan *Yeşil Ordu Cemiyeti* bir çeşit islâm sosyalizminden yana görünüyor, Büyük Millet Meclisi'nde *Halk Zümresi* adını alan güçlü bir Meclis grubuna dayanıyordu. Mustafa Kemalcilerle çatışmasının yakın olduğu sezilen Çerkes Ethem, Ağustos başlarında *Yeşil Ordu Cemiyeti*'ne katılmış, bu katılım *Yeşil Ordu*'ya askerî güç sağlamış, Çerkes Ethem, Eskişehir'de *Seyyare-i Yeni Dünya* adlı bir gazete çıkarmaya da başlamıştı. Gazetenin başlığının altında *İslâm Bolşevik Gazetesi* yazısı vardı.

İstanbul'dan gelen haberler işçi hareketinin güç kazanmakta olduğu yolundaydı. En önemlisi de, Eylül 1920'de Bakü'da *Türkiye Komünist Partisi*'nin kuruluş kongresi yapılmış, Anadolu ve İstanbul'daki dağınık komünist çevrelerin birleştirilmesine doğru ilk adım atılmıştı. Mustafa Suphi'nin Anadolu'ya geçme hazırlıkları içinde olduğu biliniyor ve Mustafa Kemal, Mustafa Suphi ve *TKP* Merkez Komitesi'nin, Sovyetler'in ve *Komintern*'in tüm desteğine sahip olarak Anadolu'ya gelmelerinin, inisiyatifin kendi elinden çıkması sonucunu doğurabileceği kuşkusunu duyuyordu. O günlerde, Ali Fuat Paşa'ya çektiği şifreli bir telgrafta Mustafa Kemal şöyle diyordu: "Komünistliğin memleketimizde değil henüz Rusya'da bile kabiliyet-i tatbikiyesi

hakkında sarih kanaatler hasıl olmadığı anlaşılmaktadır. Bununla beraber dahilden ve hariçten muhtelif maksatlarla bu cereyanın memleketimiz dahiline girmekte olduğu, vahdet ve sükununu muhil ahvalin hulusu da daire-i imkânda görülmüştür. En makul ve tabiî tedbir olarak aklı başında arkadaşlardan, Hükümet'in malumatı tahtında bir *Türkiye Komünist Fırkası* teşkil ettirmek olacağı düşünüldü. Bu takdirde memlekette bu fikre müteallik bütün cereyanları bir muhassalaya rica etmek mümkün olabilir..." Bu alıntıda açıkça ifade edilen amaçlarla, Mustafa Kemal'in kendisine yakın kadrolara kurdurduğu *TKF*'de uzun ömürlü olmadı. 1920 sonu 1921 başlarında Çerkes Ethem'in isyanı bahanesiyle girişilen solu bastırma hareketi sırasında, artık gereği ve işlevi kalmadığı düşüncesiyle kendi haline bırakıldı.

Resmî *TKF* ile karıştırılmaması gereken *Türkiye Komünist Partisi*'nin 10 Eylül 1920'de Bakü'da yapılan kuruluş kongresiyle resmen kurulmuş sayıldığı dönemde, gerek İstanbul gerekse Anadolu kesimlerinde komünist çevreler dağınık ve güçsüzdü. Mustafa Suphi ve kuruluş kongresinde oluşan ilk Merkez Komitesi'nin Türkiye'ye dönme kararında, bu dağınıklığı toparlama amacı da rol oynamış olmalıdır. Dağınıklık kuruluş öncesinden geliyor, İstanbul ve Anadolu ayrımı, millî mücadele Türkiyesi'nin özel koşulları, bu dağınıklığı adeta tam bir kopukluk haline getiriyordu. Böylece Mustafa Suphi ve arkadaşlarının *III. Enternasyonal*'e bağlı *Türkiye Komünist Partisi*'ni Bakü'da kurarkenki ilk amaçları, dağınık komünist çevreleri aynı örgüt çatısı altında toplamaktı.

TKP'nin kuruluşunda, hareketin "yurtdışı" kanadının ağırlığı belirleyici oldu. İstanbul *TKP* çevresinin lider kadrolarının önemli bölümünün de, komünist fikir ve eylemlerle karşılaşmalarının, komünizmi öğrenip benimsemelerinin 1919 başlarına kadar bulundukları Almanya, Fransa, Macaristan gibi ülkelerde gerçekleştiği düşünülecek olursa, bu ağırlığın anlamı daha da belirgin ortaya çıkar.

"Yurtdışı"nın bir -ve en önemli- kolu, Devrim Rusyası'ndaki Türk komünistleriydi. O yıllarda, Rusya'da, kimi Karadeniz bölgesinde iş bulmak için Rusya'ya göç etmiş, kimi ise savaşta esir düştükten sonra devrimci fikirlerle temasa gelmiş ve *Rus Sosyal Demokrat İşçi Partisi*'ne üye olmuş çok sayıda Türk vardı. Bunlardan biri olan Mustafa Suphi, Devrim'i izleyen günlerde Rusya'nın çeşitli bölgelerine dağılmış Türk komünistlerinin örgütlenmesine önayak oldu. 1919 boyunca, bir yandan Anadolu'ya öte yandan İstanbul'a yayın ve örgütçüler gönderme yoluyla hareketin buralarda da oluşması ve toparlanması için çaba gösterdi. Eldeki oldukça yetersiz ama yine de ipuçları veren belgeler, daha 1918 sonlarından itibaren Sovyetler'den Türkiye'ye deniz yoluyla çeşitli yayınlar ve örgütçü militanlar geldiğini gösteriyor.

Aynı dönemlerde, İstanbul ve Anadolu'da komünist çevreler oluşturmaya ve komünistleri örgütlemeye yönelik çabaların sadece Mustafa Suphi ve çevresiyle sınırlı kalmadığı; devrim yıllarında Rusya'da bulunan ve komünist fikirleri benimseyen başka kişilerin de aynı doğrultuda çabalara giriştikleri, işçilerin yoğun olduğu bölgelerde küçük komünist gruplar kurdukları, zaman zaman da Mustafa Suphi ile temas aradıkları anlaşılıyor.

Yurtdışındaki veya yurtdışından gelen komünist kadroların bir başka bölümü, 1919 öncesinde çeşitli Avrupa ülkelerinde bulunan ve buralardan komünist fikirlerle dönen aydınlardı. Bunlar arasında, Şefik Hüsnü gibi o dönemlerde Fransa'da Jaurès'nin damgasını bastığı hareketten esinlenenlerin yanısıra, 1919 Macar Devrimi'ne katılmış olanlar da vardı. I. Dünya Savaşı sırasında öğrenim, staj ve ustalık eğitimi için Almanya'da bulunan Türk öğrenci ve işçilerinden oluşan Almanya, özellikle de Berlin çevresinin önde gelen adları, örneğin Ethem Nejat, önce İstanbul *TKP*'nin daha sonra Cumhuriyet sonrasında *TKP*'nin de liderleri arasında yeraldılar. 1 Mayis 1919'da Berlin'de, *Kurtuluş* adlı, sadece tek sayı çıkabilmiş bir dergi de yayınlayan bu çevre, Mayıs 1919'da Mustafa Kemal'in Samsun'a çıktığı gün Haydarpaşa limanına yanaşan bir vapurla yurda döndü.

İstanbul'da Komünist Çevreler ve *TİÇSF*

Eldeki oldukça yetersiz kaynaklar İstanbul'da, daha sonra *TKP* İstanbul kanadının oluşumuna da katılacak ilk komünist çevrelerin 1918 sonbaharında kurulmaya başladığını gösteriyor. Halkalı Ziraat Mektebi'nde, Kumkapı, Kadırga, Galata, Haliç, Kasımpaşa gibi semtlerde, daha çok Rusya'dan dönen veya gönderilen komünistlerin toparlamaya çalıştığı bu çevrelerle Şefik Hüsnü ve onun etrafında toplanmaya başlayan Berlin grubunun zaman zaman dirsek temasları olduğu sanılıyor.

İstanbul'da komünistlerin yayın ve örgütlenme faaliyetleri 1919 yazından itibaren hızlandı. Berlin'den gelenlerin Dr. Şefik Hüsnü ile ilişkiye geçmeleri ve Şefik Hüsnü'nün dağınık küçük komünist gruplarla kurulmuş gevşek ilişkileri bir ölçüde toparlamasından sonra, "Sosyalizmden bahseder İlim ve Sanat Mecmuası" *Kurtuluş* dergisinin ilk sayısı 20 Eylül'de yayınlandı. 22 Eylül 1919'da uzun süre bekletilen başvurusu kabul edilen *Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası* resmen kuruldu. Eldeki verilere göre *TİÇSF*'nin kurucuları Şefik Hüsnü, Mehmet Vehbi, Namık İsmail, Ethem Nejat, Naif Atuf (Kansu)'ydu. İlerdeki yıllarda İstanbul *TKP*'nin ve *Aydınlık* çevresinin önde gelen adları arasına girecek Sadrettin Celal (Antel) *TİÇSF*'nin kuruluşu sırasında Hüseyin Hilmi'nin *Türkiye Sosyalist Fırkası* üyesiydi ve Ekim 1919 seçimlerine *TSF* adayı olarak katılmıştı.

Ekim Devrimi Okulunda Yetişen Komünist: Mustafa Suphi

Türkiye devrimci hareketi, Mustafa Suphi ve yoldaşlarının önemini, ölümleriyle sonuçlanan sürecin tarihsel anlamını yeterince kavrayabildi mi? Soruya belli bir düzeyde evet cevabı verilebilir: bütün sol gruplar Mustafa Suphi'yi bir devrim şehidi olarak saygıyla anmaktadır. Ancak politik ve teorik düzeyde durum oldukça farklıdır. Mustafa Suphi'ye *TKP*'nin kurucusu olarak duyulan saygı, bir dizi yüzeysel düşünce ve sığ eleştiri ile gölgelenmektedir. Kimileri "onbeşlerin katilini", Mustafa Suphi'nin "saflığına" bağlamakta, Mustafa Suphi'yi burjuvaziye "güvenmiş" olmakla suçlamaktadır. Aynı şekilde Dünya Savaşı öncesi düşünsel ve siyasal konumundan hareketle komünist kişiliği tartışma konusu yapılabilmektedir. Ender olarak yazıyla dile getirilen, buna karşılık günlük konuşmalarda sık sık duyulan bu görüşler genellikle belli bir bakış açısını inanılır kılmak için malzeme olarak kullanılırlar. Amaç, Türkiye'de sol hareketin başından çarpık oluştuğunu, temelin o dönemlerde bozuk atıldığı göstermektir. Bu çaba ya her şeyi kendinden başlatma ve o ana dek varolan her şeyi bir "revizyonist geleneğe" indirgeme yaklaşımından; ya da bir yılgınlığın kendini rasyonalize etme uğraşından kaynaklanır.

Oysa Mustafa Suphi önderliğinde toplanan Bakû Kongresi, yalnızca Türkiyeli komünistlerin ilk kongresi olduğu için değil, aldığı kararların geçerliliği ve tutarlılığıyla da büyük bir tarihsel öneme sahiptir. O kongreye hakim olan kafa yapısı ve bakış açısı, 70 yıl öncesinden bugünkü mücadeleye ışık tutmaktadır. Devrimci hareket, Bakû Kongresi'nde "işin temelleri yanlış atıldığı" için değil, belki de bu kongrede atılan temellere sadık kalınmadığından başarısız kalmıştır. Mustafa Suphi 1883'te, Giresun'da doğdu. İstanbul'da Hukuk Mektebi'ni bitirdikten sonra öğrenimi Paris'te, Siyasal Bilimler Okulu'nda sürdürdü. 1910'da Osmanlı Ziraat Bankası üzerine tezini vererek mezun olup ülkesine döndüğünde, ekonomi alanında bir şeyler söyleyebilecek az sayıda Osmanlı aydınından biriydi. Dönemin neredeyse tüm ileri düşünceli aydınları gibi *İttihat ve Terakki* ve masonlukla ilişki içindeydi. 1912'de *İttihat ve Terakki*'den uzaklaşmaya başladı. Türkçülük eğilimi ile öne çıkan *Milli Meşrutiyet Fırkası*'nın gazetesi *İfham*'ın yazı işleri müdürü olarak çalıştı.

Haklılığını yitirerek siyasi cinayetlerle ayakta durmaya çalışan ve soysuzlaşarak bir oligarşi haline gelen *İttihat ve Terakki* yönetimine karşı bir sosyalistin yapması gereken devrimci muhalefeti yükseltmekti. Böyle bir devrimci muhalefet hayata geçmedi. Mustafa Suphi'nin muhalefetinin ardında devrimci bir muhalefetin zeminini oluşturan etkenlerin ne ölçüde bulunduğu açık değildir. Bu dönemde hem örgütsel, hem de düşünsel planda sosyalizmin uzağında olan Mustafa Suphi'nin *İttihat ve Terakki* yönetimine muhalefeti sınıfsal bir öfkeden kaynaklanmıyordu. Bununla birlikte, daha sonra "yenilik" adına halkı ezen burjuva karakterli bir despotizme düşmanlık olarak netleşen tavrı, çıkış noktasında da içinden geldiği ihtilalci geleneğe ve ilerici fikirlere karşı çıkıştan değil, bir tür halkçılıkla içiçe evrilen Türkçülükten besleniyordu.

Mustafa Suphi 1913'de, Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülmesinin ardından başlatılan terör dalgasından payını aldı ve Sinop'a sürüldü. Burada kimi arkadaşlarıyla birlikte *İttihat ve Terakki*'nin "beynelmilel farmasonluğuna karşı milli bir farmasonluk" kurma düşüncesiyle kaçmaya karar verdiler. Bir balıkçı teknesiyle Karadeniz'e açılarak Rusya'ya geçtiler. Dünya Savaşı Mustafa Suphi'yi düşman bir ülkenin vatandaşı olarak Rus topraklarında buldu. Diğer Osmanlı vatandaşlarıyla birlikte

Mustafa Suphi de enterne edilerek Rusya'nın içlerine, önce Kaluga'ya, ardından Ural bölgesine sürüldü. Bolşevizmle 1914-17 arasında, savaş esiri olarak geçirdiği bu yıllarda tanışmış olduğu bilinmekle birlikte hangi yollardan geçerek bu yeni devrimci kimliğini edindiği aydınlığa kavuşmuş değildir. Savaş öncesi ve sonrası dönemlerde izlediği iki siyasi çizgi arasında görünür bir uçurum vardır. Bu uçurumun üzerinden atlayışını anlayabilmek için, Osmanlı'nın son döneminde Türkçülüğün demokrat-halkçı bir içerikle donatılmaya uygunluğu; "milli bir farmasonluk" oluşturma düşüncesiyle örneklenen küçükburjuva bir çerçevede sunulmuş da olsa antiemperyalist bir tavıra açılan yurtseverlik; birlikte sürülüp birlikte Rusya'ya kaçtıkları bir arkadaşının kelimeleriyle, kalemi kadar söyleyen yüreği, tabancası ve bıçağı; Sinop'tan kaçışlarının ortaya koyduğu gözüpeklik ve atılganlık hesaba katılmalıdır. Mustafa Suphi, savaş esiri iken Bolşeviklerle ilişki kurdu ve Türk savaş esirleri arasında propaganda ve örgütlenme faaliyetlerine koyuldu. Savaş esiri olan deneyimsiz devrimcileri Bolşevik militanlara dönüştüren, Bela Kun, J.B. Tito gibi komünist önderler yetiştiren Ekim Devrimi, Mustafa Suphi'yi de okulundan geçirdi. Ekim Devrimi saflarında yerini alan Mustafa Suphi'nin 1917 sonrası hayatı, bir profesyonel devrimcinin, bir komünist önderin hayatıdır. Devrimin ertesinde Moskova'ya gelen Mustafa Suphi, burada özellikle Türk savaş esirlerine yönelik yayın yapan ve bir komünist çekirdek oluşturmayı hedefleyen *Yeni Dünya* dergisini çıkardı. Aynı hedef doğrultusunda, 25 Temmuz 1918'de düzenlenmesini sağladığı *Türk Sol Sosyalistler*'i I. Kongresi, Türkiye'den çağrılacak temsilcilerle ve Rusya'daki örgütlerin temsilcilerini bir araya getirecek bir kuruluş kongresi düzenleme kararıyla sonuçlandı. Ancak devrimi izleyen yıllarda Mustafa Suphi'nin çabaları esas olarak Rusya'nın Müslüman halkları arasında parti örgütlenmesini geliştirmek, *Kızılordu* birlikleri oluşturmak ve sovyet yönetimini yerleştirmek doğrultusunda yoğunlaştı. Bu amaçla 1918 içinde Avrupa Rusya'sından Orta Asya içlerine, Kafkasya'ya dek ülkenin dört bir tarafında bulundu. Aynı yılın Kasım'ında, Moskova'da *Müslüman Komünistler* Kongresi'ne katıldı ve burada, kurulmuş, Milliyetler İşleri Halk Komiserliği'ne bağlı *Tüm Rusya Müslüman İşçileri* Merkez Komitesi'ne seçildi. Bu komiteye bağlı *Uluslararası Doğu Propaganda Dairesi* Türk Seksiyonu başkanlığını üstlendi. Mustafa Suphi, Aralık 1918'de *Uluslararası Devrimciler Toplantısı*'na ve Mart 1919'da *III. Enternasyonal*'in I. Kongresi'ne Türkiye delegesi olarak katıldı. *III. Enternasyonal*'in I. Kongresi'nde yaptığı konuşma Ekim Devrimi'nin ateşlerinin kendisini nasıl olgunlaştırdığını, enternasyonalist bilincini ve antiemperyalist yurtseverliğini, Türkiye'de, Doğu'da ve dünyada devrime olan inancını ortaya koyar. Bu konuşmasında Türk komünistlerinin, yeryüzünü vatanları, insanlığı da ulusları olarak ilan ettiklerini söyleyen Mustafa Suphi, dünya sosyalist devriminde Türkiye proletaryasının işgal edeceği şerefli mevkiye inancını dile getirerek Doğu'yu Avrupa emperyalizminden kurtarmak için *III. Enternasyonal*'i Doğu'da devrim ocakları kurmaya çağırdı. Doğu Devrimi'nin, bu bölgenin hammadde kaynaklarından ve pazar olanaklarından beslenen Avrupa kapitalizminin temellerini sarsacağını da belirtti.

1919 başında Kırım'ın ele geçirilişinin ardından *RKP* Bölge Komitesi üyesi olarak buraya yollanan Mustafa Suphi kaldığı kısa süre içinde Anadolu ile bağları geliştirdi, Türkiye'ye yayın, propaganda malzemesi ve propagandacı yolladı. Kırım'daki 75 günlük sovyet iktidarı sırasında Beyaz Ordu'yla savaşan *Uluslararası Doğu Alayı*'nı kurdu. Denikin'in kuşatmasını yararak Odesa'ya çekildi. Bir süre sonra buradan ayrılarak yeni bir görevle Türkistan'a, geçti. Burada bir yandan parti yapısını yeniden düzenlerken, bir yandan da Türklerden oluşan bir *Kızılordu* birliği örgütledi. Çin, Kaşgar, Buhara, Hiva, İran ve Türkiye'de propaganda faaliyeti sürdürecek *Beynelmilel Şark Tebligat Şurası*'nı örgütledi ve başına geçti.

Anadolu, İstanbul ve Sovyetler'de oluşan komünist hareket ve örgütlenmeler 10 Eylül 1920'de Azerbaycan'ın başkenti Bakû'da yapılan Türkiye Komünist Partisi'nin 1. Kongresi'nden sonra Mustafa Suphi'nin (üstte) önderliğinde tek ve merkezi ve bir parti haline gelmişti. Ne var ki Kongre'nin hemen sonrasında Ulusal Kurtuluş Hareketi'nin merkezi önderi Mustafa Kemal'in daveti üzerine Türkiye'ye hareket eden Mustafa Suphi 14 yoldaşıyla birlikte 28-29 Ocak 1921 gecesi Sürmene açıklarında Karadeniz'in karanlık sularına gömülünce Türkiye komünist hareketinde tekrar dağınıklık ve çok başlılık egemen oldu.

Azerbaycan'da sovyet yönetiminin kurulmasından sonra, Mustafa Suphi Mayıs 1920'de hareketin merkezini Bakû'ya taşıdı. Bu yalnız bir yer değiştirme değil, aynı zamanda yeni bir hedefe, Anadolu'daki devrim ve savaşa müdahale etmeye yönelişti. İlk iş olarak İttihatçıların kurmuş olduğu "Komünist" örgütü dağıttı. Hemen ardından Türkiyeli komünistlerin örgütlenmesine hız verdi. Türkiye'de, Anadolu'nun Karadeniz kıyı kentlerinde örgütlenme faaliyetlerine girişildi. *Yeni Dünya*'nın yeniden yayınlanmasına başlandı, kitap, broşür ve bildiriler basılarak Türkiye'ye yollandı. Anadolu'ya sevkedilmek üzere bir Türk *Kızılordu* birliği oluşturuldu. Bu adımlar atılırken, Mustafa Suphi, Anadolu'da saltanatın teslimiyetçiliğine isyanın ve işgale direnişin siyasi merkezi haline gelmiş Büyük Millet Meclisi ile ilişki kurmaya çalıştı. BMM reisi Mustafa Kemal'e bir mektupla komünistlerin antiemperyalist mücadelede yerini almaya kararlı ve hazır olduğunu bildirdi. Mustafa Kemal'in BMM'nin Sovyet İdaresi'nden farksız olduğundan, amaç ve ilke birliğinden sözettiği ve komünistleri işbirliğine çağırdığı, bununla birlikte BMM'nin, dolayısıyla Ankara hükümetinin ipleri asla elinden bırakmayacağını ima ettiği bir cevap aldı.

Anadolu'da örgütlenme girişimleri ve Ankara'yla haberleşme sürerken, 23 Temmuz-7 Ağustos 1920'de toplanan *III. Enternasyonal*'in 2. Kongresi, *Şark Milletleri Kurultayı*'nın toplanmasını kararlaştırdı. Alman ve Macar Devrimlerinin ezilmesi ve Avrupa'da beklenen devrimci patlamanın gerçekleşmemesi gözlerin Doğu'ya çevrilmesine neden olmuştu. 1 Eylül 1920'de toplanan Kurultay'a Doğu ülkelerinden komünist olan ve olmayan 1831 delege katıldı. Büyük bir coşku içinde geçen kongrenin ardından 10 Eylül 1920'de Bakû'da Sovyetler Birliği'nden, Anadolu'nun değişik yörelerinden ve İstanbul'dan gelen 74 delegeyle Birinci ve *Umumi Türk Komünistleri Kongresi*, *TKP*'nin kuruluş kongresi toplandı.

Bakû Kongresi, Sovyet Rusya'da Mustafa Suphi'nin çevresinde gelişen örgütlenmeyi, İstanbul'daki *Türkiye İşçi Çiftçi Sosyalist Fırkası*'nı, Anadolu'nun dört bir yanına dağılmış komünist grupları ve bunların bir bölümünü toparlayan *Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası*'nı bir parti çatısı altında, bir program ve bir tüzük etrafında birleştirerek örgütsel bir atılımın zeminini hazırladı. Kongre enternasyonalizm ve Anadolu'da gelişen devrimin içine girme, sıcak mücadelenin orta yerine atılarak önderliğe soyunma kararlılığı açısından bulanıklıktan uzak bir komünist çizgi ortaya koydu. Yapılan konuşmalar, alınan kararlar, ortaya konulan tüzük ve program Ekim Devrimi'nin ve *III. Enternasyonal*'in devrimci ruhunun damgasını taşıyordu. Kongre, örgütlü çalışmanın ağırlık merkezini Anadolu'ya kaydırma kararını da aldı; genel başkanlığa Mustafa Suphi'yi, genel sekreterliğe Ethem Nejat'ı ve bunlarla birlikte toplam yedi kişilik bir Merkez Komitesi seçerek tamamlandı.

Kongre'den yaklaşık dört ay sonra, Ankara ile yeni bir haberleşmeden sonra, 1921'in başında Mustafa Suphi, Ethem Nejat ve kalabalık bir komünist topluluk Türkiye'ye geçmeye karar verdi. Hedef Ankara'ya, "Anadolu kıyamının" kalbine ulaşmaktı. Devrimin halkçı kanadının hızla radikalleşmeye açık olması; bir dönem direnişin en etkili silahlı gücünü oluşturmuş *Kuvayı Milliye* milislerinin Ankara'nın Kemalist kadrolarıyla açık sürtüşme içine girmesi, tutarlı bir önderlikle devrimin derinleştirilmesini mümkün kılıyordu. Bu yüzden tarihçi M.C. Kutay'ın sözleriyle, onları Ankara'ya sokmamak Yunan'ı denize dökmek kadar önemliydi. Bu yüzden törenlerle karşılandıkları Kars'tan sonra provokasyonlar birbirini izledi. Erzurum'da kışkırtılmış halk tarafından şehre sokulmadılar. Batum üzerinden Bakû'ya geri yollanmak üzere Trabzon'a yollandılar. Yol boyu düzmece gösteriler sürdü. Trabzon yakınlarında da, kayıkçılar kahyası Yahya Kaptan'ın adamlarının saldırısına uğradılar. Şehre girmelerine izin verilmedi ve bir iskeleden bindirildikleri takayla denize açıldılar. Arkalarından yetişen Yahya Kaptan'ın adamları silahları alınmış olan Mustafa Suphi ve ondört yoldaşını bıçak, kurşun ve süngülerle delikdeşik edip denize attılar. 28 Ocak'ı 29'una bağlayan gece Onbeşler ve onlarla birlikte Anadolu İhtilalinin radikal-halkçı bir temelde geliştirilmesi perspektifi Karadeniz'de katledildi.

"Komplonun arkasında kim vardı?" sorusuna, Ankara'nın Kemalist kadrolarını aklama gayretiyle yaklaşanlar sorumluluğu Kazım Karabekir'e, Trabzonlu İttihatçılara, hatta Yahya Kaptana ve bir avuç serseriye yüklemektedir. Katilleri de ortadan kaldıran bir dizi zincirleme cinayetle karanlıkta bırakılan böyle bir siyasi cinayet, siyasi olarak değerlendirilmelidir. Bütün belgeler yokedilmiş; elimizde ipucu olarak, katliamın öncesine ilişkin birkaç telgraf metni, hatıratlarda geçen birkaç imalı söz kalmış olabilir. 22 Ocak'ta bir gizli celsede onbeşlerin Erzurum'a sokulmadıkları haberini "yaşasın Erzurumlular" sadalarıyla, alkışlarla karşılayan, bir süredir devam eden antikomünist saldırganlıkla terörize edilmiş BMM üyeleri karşısında Mustafa Kemal'in, Kazım Karabekir'i işin tehlikesini ilk sezen adam olarak övmesi ve kendi onayıyla harekete geçtiğini söylemesi de göz önüne alınması gereken bir olgudur. Katliam emrinin nihai olarak hangi ağızdan çıktığı belge yokluğunda spekülasyona açıktır. Ancak kesin olan bir şey varsa, o da onbeşlerin katlinin, *Yeşil Ordu*'nun tasfiyesi, komünistlere karşı genel saldırı, halkçı eğilimleri özümseme çabaları ve emperyalizmle uzlaşma çabalarıyla birlikte; Kemalist kadroları iktidara taşıyan ve mücadelenin burjuva bir çerçevede kalmasını güvence altına alan sürecin kritik bir aşamasında gündeme geldiğidir. Mustafa Kemal ve Ankara'nın Kemalist kadroları Mustafa Suphi ve yoldaşlarının öldürülmesinin bütün siyasi sorumluluğunu taşımaktadırlar.

KEMAL ÜMİTLİ

TİÇSF'nin ana kaygısı ve hedefi, kuruluşundan hemen sonraki çalışmalarına ve yayınlarında dile getirilen düşüncelere bakılacak olursa, işçi kesimleriyle bağlar kurmak, İşçi Birlik'lerine girebilmek ve buralarda etkin olmaktı. Karşısında ise, o dönemde İstanbul işçi hareketini hemen hemen tümüyle denetim altına almış görünen Hüseyin Hilmi'nin *TSF*'sı vardı. Bu engeli aşabilmek ve İstanbul işçi hareketini toparlayabilmek için *TİÇSF*, özellikle de Ethem Nejat, diğer sol parti ve kuruluşlarla bir ortak cephe oluşturmaya çabaladı. 24 Ekim 1919'da, *TİÇSF*'nın, denetimindeki *İstanbul İşçi Derneği* ile birlikte İstanbul'da Ferah tiyatrosunda düzenlediği ve 2 bine yakın işçinin katıldığı toplantı, ortak cephe çalışmalarının bir adımı oldu. İstanbul'da oldukça yankı yaptığı anlaşılan bu toplantıdan, 26 Ekim tarihli *İkdam* gazetesinde şöyle sözediliyordu: "İstanbul'da amele hareketi başlıyor. Amele sınıfı kendi hukuk ve menfaatine yarar kanunların vaz'ını temin etmek üzere Meclise kendi mümessillerini göndermeğe ve reylerini doğrudan doğruya vermek usulünün ihtiyar ve kabul olunmasını talep ve idda etmektedirler... Bu içtimada diğer bir mühim nokta da amelenin bir sosyalist grubun rehberliğinde hareket etmesidir."

Aralık 1919'da yapılacak genel seçimlerde işçi kesiminin sesini duyurmak için toplandığı açıklanan işçi kongresinin esas amacı, çeşitli işçi örgütlerinin ve İstanbul'daki solun birliğini sağlamak olduğu halde, toplantıya *TSF* katılmadı. Ancak daha sonra *TİÇSF*'ye geçecek olan, o zaman *TSF* saflarında bulunan Sadrettin Celal ve Ziynetullah Nuşirevan gibi birlik yanlıları toplantıyı destekledi.

Şehzadebaşı Ferah Tiyatrosu toplantısı sırasında, *TİÇSF*'nın, özellikle Ethem Nejat'ın temsil ettiği birlikçi kanadının durumu nasıl değerlendirdiğini, Türkiye komünist örgütlenmesinin ilk dönemlerinin önemli adlarından Ziynetullah Nuşirevan şöyle anlatıyordu: "*TİÇSF* Ethem Nejat yoldaşa göre de bir münevverler teşkilatı olduğundan, daha ziyade halk kütleleri teşkilatı olan *Sosyal Demokrat* ve *Sosyalist Fırkaları* ile uyuşmak, birleşmek lazımdı. Benim kanaatime göre de böyle bir ittihat vücuda gelmediği takdirde kütleyi yeni fırkaya çekmek zor olacağı gibi, ötekiler dahilinde de sırf onların rehberleri arasındaki o yarı burjuva ekseriyetleriyle amele menafiine pek büyük bir iş görmek mümkün olmayacaktır. İşte Ethem Nejat Yoldaş'ın her üç fırkada hüküm süren "başkayımcılık" (separatizm) temayülatına rağmen, bu üç fırkanın birleşmesine bütün samimiyetle çalışması, onun gayet amelî ve musip bir nokta-i nazara malik olduğunu gösteriyor. Fakat çok yazık ki taa o günden itibaren İstanbul amelesi arasında bir cephe birliği vücuda getirecek olan bu teşebbüsümüzde biz muvaffak olamadık. Hüseyin Hilmi'nin o günlerde yıkılmayan diktatörlüğü, *Sosyal Demokrat* Merkez-i Umumisinde kahır ekseriyetin küçük burjuvalar elinde olması, genç mahfildeki bazı arkadaşların fazla sinirliliği, umumi sosyalist konferansı akdine vaziyet-i siya[illegible] buhranların ve hareketin geçliğinin müsaade etmemesi, bu lazım teşebbüsü neticesiz [illegible]..."

Aralık 1919'dan sonra, İstanbul'daki seçimlerde başarı kazanılamaması ve umulan tek cephenin de gerçekleşememesi üzerine *TİÇSF*'den kimi yöneticiler Anadolu'ya geçtiler. Anadolu hareketinin desteklenmesi eğilimi ağırlık kazandı. İşçi hareketinin daha canlı ve işçilerin daha yoğun olduğu İstanbul'dan ayrılmak istemeyen, savaşımı burada sürdürmeye kararlı olan Şefik Hüsnü ve bazı *TİÇSF*'lılarsa 1919 sonlarından 1921 ortalarına kadar geçen sürede, bir yandan işçi bağları kurma ve İstanbul işçilerini bir birlikte örgütleme çabalarını sürdürürlerken, bir yandan da Balkan partileri, örneğin Bulgaristan partisi aracılığıyla *Enternasyonal*'le ilişkiye geçerek varlıklarını kabul ettirmeye çalıştılar. İstanbul'da bir komünist örgütlenme oluşturmaya çalışıldığı bu dönemde, çoğunluğu gayrı müslim işçilerden oluşan *Beynelmilel İşçi İttihadı* ve *Ermeni Hınçak* örgütüyle ilişkiler kuruldu. *Umum Türkiye İşçiler Derneği* adlı bir örgütlenmeye de *TİÇSF* önayak oldu. 16 Mart 1920'de İngilizlerin İstanbul'u işgalinden sonra bu çevrenin çalışmaları durdu, *Kurtuluş* sansür tarafından yasaklandı.

Anadolu Solculuğu, *Anadolu TKP*

1919-1920'ler Anadolusu gerçek bir fikirler mahşeri, bir toplumsal güçler arenasıydı. Orada, Pan-Islamizm veya Pan-Turanizm emellerinin Kafkaslar'da, Türkistan'da, Azerbaycan'da yeni maceralara sürüklediği, başta Enver Paşa olmak üzere eski İttihatçılar; "Şark milletleri"nin islâmi kurtuluşunu '17 Devrimi'nin esinlendirdiği sosyalist fikirlerde arayan İslâm solcuları; Mustafa Kemal'in millîci kadroları; *Yeşil Orducular*; sonunda bir çeşit islâmi sosyalizmde karar kılmış görünen Çerkes Ethem güçleri; komünistler ve daha niceleri Anadolu millîci hareketinin ve Ekim Devrimi'nin girdabında dönüp duruyorlardı.

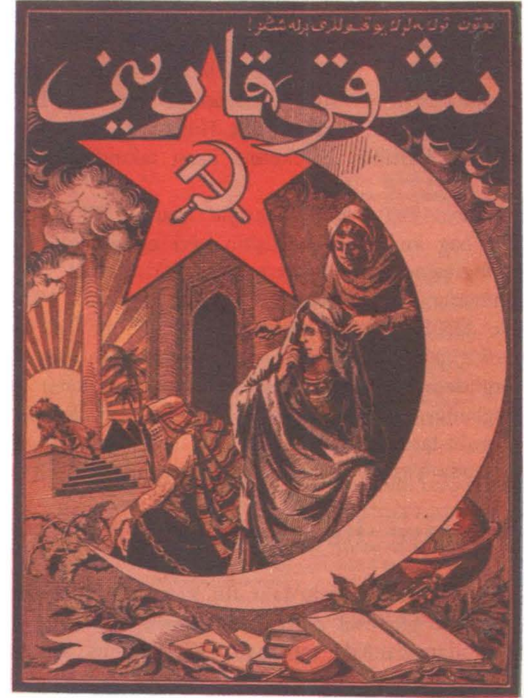
23 Nisan 1920'de ilk Büyük Millet Meclisi'nin açılmasını izleyen günlerde, Kurtuluş Savaşı'nın öncü kadrolarını ve Anadolu'daki tüm siyasal güç mihraklarını Sovyet Rusya ile kurulan ilişkiler ve *Bolşeviklerden* Anadolu harekatına maddi ve siyasal güç sağlayabilme çabaları birinci dereceden ilgilendirdi. Yakınlaşma ve desteğin ön koşulu "Bolşevikliği benimsemek" sanıldığından Kurtuluş Savaşı kadrolarının bir bölümü samimiyetle, diğer bir bölümü ise taktik gereği komünizme yakın göründüler. Kimileri de, işgalci emperyalist ordulara karşı, Kurtuluş Savaşı'nın ne pahasına olursa olsun kazanılmasının yolunu Sovyetler'e yaklaşmakta gördüler. 1920 ilkbahar ve yazında, Ankara'da ve tüm Anadolu'da, Mustafa Kemal Sovyet yardımı alabilmek, Sovyetler'in desteğini sağlayabilmek ve işgalci güçler karşısında güç kazanma fırsatını bulabilmek için resmî *Komünist Fırkası*'nı kurdurttu. O günler, Bolşevikliği benimseyip benimsememe tartışmalarının yoğunlaştığı; tüm siyasal güçlerin, bulanık bir takım

Rusya Sosyalist Koşma (Federatif) Şuralar Cumhuriyeti Halk Milletler Komiserliği'ne bağlı Şark Neşriyatı, Moskova'da Kasım 1922'de Ekim Devrimi'nin 5. yıldönümü dolayısıyla Kızıl Şark (üstte solda) adlı bir dergi çıkarmaya başladı. Vâlâ Nurettin ve Ahmet Cevat'ın da yazarları arasında bulunduğu Kızıl Şark Türkiye ve Azerbaycan Türklerine hitap ediyordu.

Azerbaycan Komünist Fırkası'nın merkezî kadınlar şubesinin neşriyat kolu Şark Kadını adlı bir derginin yayınına başladı. Üstte sağda, Ağustos 1924 tarihli Şark Kadını'nın 8. sayısı, üstte ise Gülsün Karamustafa'nın Karadeniz'de öldürülen Mustafa Suphi'nin tekne yolculuğunu tasvir eden tablosu görülüyor.

sosyalist ilkeler, İslâmla veya Türkiye koşullarıyla uzlaştırma çabaları içinde oldukları; okullarda bile, "Anadolu Şuralar Hükümeti var olsun / İşçilerin emeği özlerine yar olsun / Uyan mihnetle çalışan çıplak hemşeri / İnkılâba katıl dünyanın rençberi..." türden marşların söylendiği günlerdi. Böyle bir ortamda, Çerkes Ethem'in katılımıyla güçlenen *Yeşil Ordu Cemiyeti* ve onun Büyük Millet Meclisi'ndeki grubu sayılan *Halk Zümresi* dışında, 1920 ilkbaharından itibaren Ankara, Eskişehir ve Karadeniz yöresinde örgütlenmeye başlayan *Anadolu Türk Komünist Partisi* de dönemin önemli sol örgütlenmelerinden biridir.

Anadolu'da kurulan *TKP* çevresinden kişilerin kimlikleri, daha sonraki yıllarda Türkiye komünist hareketi içindeki konumları, bu örgütlenmeye ait bölgelerle birleştirilince, ilk adımda Eskişehir ve Ankara'da örgütlenmeye başlayan *Anadolu TKP*'nin, ana çizgileriyle Mustafa Suphi kanadının Anadolu örgütlenmesi çerçevesinde düşünülmesi gerektiği ortaya çıkar.

1919'un ikinci yarısında İstanbul'a gelen Başkırt Cumhuriyeti'nden Şerif Manatov, Mayıs 1920'de ilk resmî Sovyet temsilcisi olarak Ankara'ya vardığı günlerde Ankara ve Eskişehir'deki çeşitli sol çevreler ve komünistlerle ilişkiye geçti. Bir yandan Ankara'da "Bolşeviklik" konusunda propaganda konferansları vermeye, öte yandan örgütlenmeye yardımcı olmaya başladı. İlk örgütler İmalat-ı Harbiye işçilerinin yoğun olduğu Ankara ve Eskişehir'de kuruldu. Hüseyin Hilmi'nin *TSF*'sinin Eskişehir şubesi ve bu şubeye bağlı *İşçi Gazetesi* çevresi, Hüseyin Hilmi'den bağımsız bir şekilde yeni örgütlenmeye yardımcı oldular, Eskişehir örgütünün çekirdeğini oluşturdular. Anadolu'daki *TKP* çevresinin ileri gelen adları arasında İstanbul *SDF*'den kopup Anadolu'ya geçmiş Ziynetullah Nuşirevan, Vakkas Ferit, sonraki yıllarda *Anadolu TKP*'nin daha sonra da *TKP*'nin önde gelenlerinden biri olacak Salih Hacıoğlu (Baytar Salih), Muallim Nuri vardı.

Anadolu TKP örgütlenmesi, 1920 ilkbahar-yaz ayları boyunca *Yeşil Ordu* örgütlenmesiyle kimi yerde içiçe yürüdü. Bu içiçelik, organik bir birlik olmaktan çok, kimi kadroların, örneğin *Yeşil Ordu* örgütünün ve Meclis'teki *Halk Zümresi*'nin önde gelen adlarından Dr. Nazım'ın her iki örgütlenmeye de dahil olmasından ileri geliyordu.

Parti'nin Haziran 1920 tarihini taşıyan "Nizamname"sinin birinci maddesinde, "Bütün beşeriyete refah ve saadet temin edecek olan cihan inkılâbının bir an evvel husul-pezir olmasını temin ve sosyalizmi tesis için Türkiye'de bir Komünist, yani Bolşevik Partisi teşekkül etmiştir" deniyordu. 14 Temmuz 1920 Ankara tarihli bir yazıda ise "Türkiyeli köylü, amele, çiftçi, asker ve diğer vatandaşlara, beynelmilel proletarya ve komünistlere", "Türkiye'de Merkez-i Umumi'si Ankara'da olmak üzere *Enternasyonal*'e merbut bir *Komünist Partisi*'nin teşkil olunduğu" bildiriliyordu. Parti kendisini hem İstanbul hem de *Kuvayı Milliye* hükümetinden ayırmaya özen gösteriyor, her ikisinin de özünde farklı olmadığını ileri sürüyor ve Türkiye'de bir "Şuralar Hükümeti" kurulmasını istiyordu.

Ulusal kurtuluş hareketini "burjuva elindeki" bir hareket olarak karşıya alma stratejisi, Temmuz 1920'de toplanan *Komintern*'in 2. Kongresi'nin ulusal kurtuluş hareketleri ve ulusal burjuvaziye karşı saptadığı stratejik hatla çelişiyordu. Daha sonraki yılların gelişimleri içinde dikkati çeken nokta, *Türkiye Komünist Partisi*'nin Eylül 1920'de Bakü kongresinde çeşitli örgütlerin birleşmesiyle resmen kurulmuş olmasına rağmen, 1923 başlarına kadar, İstanbul

TKP'den bağımsız gelişen Ankara-Anadolu *TKP*, daha sonra da onun devamı olan *Türiye Halk İştirakiyun Fırkası* çizgisinin, ulusal burjuvazi ve Kurtuluş Savaşı kadrolarına karşı Şefik Hüsnü'den hep daha mesafeli bir tutum almış olmasıydı. Bu konuda, 1922 sonlarında *Komintern*'in 4. Kongresi sırasında *Anadolu TKP*'nin de dahil olduğu Türkiye delegasyonunun dikkati çekildiği gibi, Şefik Hüsnü de, hareketin tarihini değerlendirirken, *Anadolu TKP*'yi "ulusal kurtuluş hareketine karşı takındığı sol tavır ve fazla bağımsızlığı" yüzünden eleştirmişti.

Anadolu TKP örgütlenmesiyle İstanbul *TKP* çevreleri arasında 1920 sonbaharına kadar örgütsel bir bağ kurulduğuna ilişkin veri olmamakla birlikte, Eylül'de Bakû'da toplanacak olan *TKP* I. Kongresine gitmek üzere İstanbul'dan yola çıkan Ethem Nejat'ın Ankara *TKP* çevrelerinden de itimatname aldığına dair söylentiler vardı. 1919 sonu ile 1920 sonbaharı döneminde İstanbul ile Anadolu örgütlenmeleri arasında örgütsel olmayan, daha çok kişisel nitelik taşıyan yoklamalar, danışmalar, konuşmalar yapılmış olmalıdır. Bu dönemde, İstanbul'da işçi örgütlenmesi içindeki rakip kuruluşlara karşı savaşım vererek gelişmeye, hareketin birliğini sağlamaya çalışan İstanbul komünistleri ile Meclis'teki *Halk Zümresi, Yeşil Ordu* gibi kuruluşlardan yararlanarak "siyaset yapmaya" uğraşan *Anadolu TKP* çevreleri arasında pekçok konuda yapı ve görüş farklılıkları olduğu varsayılabilir.

Türkiye Komünist Partisi'nin Kuruluşu

İstanbul ve Anadolu'daki ilk komünist örgütlenmelerin, kişilerin ve çevrelerin birliği, en azından biçimsel olarak ve resmen, 10 Eylül 1920'de, Doğu Halkları Kurultayı'nın hemen ardından Bakû'da toplanan *TKP* Kuruluş Kongresi'nde sağlandı. Bu kongrenin Ankara'da yapılması düşünüldüyse de, Ankara Hükûmeti buna izin vermedi. Bakû'da toplanan kongreye 15'den fazla örgütten 74 delege katıldı, Ethem Nejat'ın teklifiyle, kongrede "Türkiye komünist teşkilatlarının birleştirilmesi" kararı alındı. "Birinci ve Umumî Türk Komünistleri Kongresi" adını alan bu Kongre'de, Parti'nin tüzüğü, programı, stratejisi ve taktikleri karara bağlandı. Bu kararlar arasında en önemlilerinden biri "emperyalizme karşı millî kurtuluş hareketinin derinleşmesine yardımcı olmak, bununla birlikte işçi sınıfının gerçek ve son amacı olan emekçilerin egemenliğini kurmak için, gereken durumu, koşulları, zemini hazırlamaya çalışmak"tı. Bu Kongrede Mustafa Suphi *TKP* başkanlığına, Ethem Nejat da sekreterliğe seçildi.

TKP'nin kuruluş kongresinde alınan kararların doğal sonucu, Mustafa Suphi ve Merkez Komitesi'nin Anadolu'ya taşınması, Mustafa Suphi'nin de Mustafa Kemal'le ilişkiye geçerek Anadolu hareketini desteklemek ve örgütlenme çalışmaları yapmak üzere Anadolu'ya geçmesiydi. Mustafa Suphi'nin Mustafa Kemal'le ilişkiye geçme çabaları Haziran 1920'ye rastlar. O dönemde Mustafa Kemal'in Mustafa Suphi hareketine Sovyetler'den destek ve yardım sağlamakta etkili bir mihrak olarak baktığı, Mustafa Suphi'ye verdiği "...Gaye ve prensip itibarıyle bizimle tamamen müşterek olan *Türkiye İştirakiyun Teşkilatı*'ndan maddeten ve manen müstefit olabilmekliğimiz için teşkilatınızın münhasıran BMM Riyaseti'yle tesis ve muhafaza-i irtibat eylemesi lazımdır" demesinden anlaşılmaktadır.

Ancak, Mustafa Kemal'in Sovyetlere karşı izlediği taktikler ve içerde Anadolu'da bir süreden beri örgütlenmeye girişmiş olan komünistlere karşı tutumu, 1920 sonbaharında çeşitli iç ve dış etkiler altında değişirken, Anadolu'ya dönüş hazırlıklarını tamamlayan Mustafa Suphi ve *TKP* Merkez Komitesi'nin aralarında Ethem Nejat'ın da bulunduğu ağırlıklı bölümünün trajik sonu, Türkiye tarihinde komünistlere karşı girişilen baskı ve zulmün ilk ve en kanlı halkalarından birini oluşturuyordu: 15'ler, yani Mustafa Suphi ve 14 *TKP* Merkez Komitesi üyesi, 28 Ocak 1921'i 29 Ocak'a bağlayan gece, Karadeniz'de boğduruldular.

Komünist Hareketi İlk Ezme Denemesi

Büyük Millet Meclisi Hükûmeti'nin kuruluşunu izleyen aylarda Anadolu'da yaşanan sol fikirlere ve komünist örgütlenmelere elverişli hava bulanmakta gecikmedi. Ekim 1920'den itibaren ilk adımlarını atmakta olan örgütlenme ve çevrelere baskılar başladı. Önce *Yeşil Ordu Cemiyeti* kapatıldı; ardından, 1920'nin son ayları ve 1921 başlarında Çerkes Ethem ayaklanması bahane edilerek, tüm solu dağıtma ve susturma operasyonuna girişildi. Bu baskılardan, Mustafa Kemal'in komünist örgütlenmeyi kontrolda tutmak ve Sovyetler'e yakın görünmek için kendi kurdurduğu resmî *TKP* bile payını aldı, gazetesi, yayın organları ve örgüt dağıtıldı. *Anadolu* (veya Ankara) *TKP*'nin devamı ve legale çıkması sayılması gereken *Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası*'nın program ve tüzüğü uzun süre savsaklandıktan sonra 7 Aralık 1920'de kabul edilip, Fırka resmen kurulduysa da, yasal ömrü bir aydan fazla olmadı. Ocak 1921 içinde, tüm komünist akımlar ezilirken *THİF* çevreleri de tutuklandı. Mustafa Suphi ve 14 arkadaşının Karadeniz'de boğdurtulmaları da bu günlere rastladı. 22 Haziran-12 Temmuz 1921 tarihleri arasında toplanan *Komintern*'in 3. Kongresine, Anadolu ya da İstanbul'dan delege gidememiş olması, bu dönemde yaşanan baskıların ve güçlüklerin bir göstergesi sayılabilir.

3. Kongre'de Türkiye'yi temsil eden, Mustafa Suphi'nin eski çevresinden Sovyet Rusya'da kalmış bulunan Süleyman Nuri; Kemalistlerin komünistler üzerindeki baskılarını sert bir dille yermekle birlikte, *Komintern* çizgisine uygun olarak emperyalizme karşı ulusal kurtuluş hareketinin her şeye rağmen destekleneceğini bildirdi.

DEYMER, ŞEFİK HÜSNÜ (1887-1959)

Bilimsel sosyalizmi Türkiye'ye Batı'dan getiren ilk kuşak içinde yer alan, uzun yıllar *Türkiye Komünist Partisi* Sekreterliği görevini yürütmüş düşünce ve eylem adamı Şefik Hüsnü 1887'de Selanik'te dünyaya geldi. Orta öğrenimini M.Garaud Koleji'nde yaptı. Yüksek Öğrenim için Paris'e giderek Fen ve Tıp Fakülteleri'nde okudu. Sinir ve ruh hastalıkları uzmanlık eğitimi gördü. Paris'te bulunduğu yıllarda *Jön Türkler*in faaliyetleriyle yakından ilgilendi. Ayrıca Türk düşün ve sanat adamlarıyla da arkadaşlık kurdu. Yahya Kemal, Paris dönemi dostlarından biridir. Türkiye'ye döndüğü 1912'de Balkan Savaşı'na katıldı. Ardından I. Dünya Savaşı'na da katılarak Çanakkale Cephesi'nde Tabib Yüzbaşı olarak görev yaptı.

1919'da ilk sayısı Berlin'de çıkan *Kurtuluş* dergisini çıkaran devrimci grubun başına geçerek, 20 Eylül 1919'dan itibaren dergiyi İstanbul'da yayınlamaya başladı. 22 Eylül 1919'da dergi çevresindeki kadroyla birlikte *Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası*'nın kuruluşunu sağladı. Fırka'nın Genel Sekreterliği'ne getirildi. *Türkiye Komünist Partisi*'nin 10 Eylül 1920'de Bakû'de toplanan I. Kongresi'ne *Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası* adına parti mensuplarından Ethem Nejat, Sadrettin Celal ve Mustafa Nermi'yi gönderdi. Kongre sonunda listeden Merkez Komite üyeliğine ve Merkez İcra (Faaliyet) Komitesi I. Sekreterliği'ne seçildi. 1921 başlarında Mustafa Suphilerin katledilmelerinden sonra Türkiye komünist hareketinde yaşanmaya başlayan dağınıklık ortamında, bazı araştırmacılara göre Türkiye *Halk İştirakiyûn Fırkası*'nın 15 Ağustos 1922'de Ankara'da toplanan II. Kongresi'nde gıyabında Merkez Komitesi Büro üyeliğine seçildi.

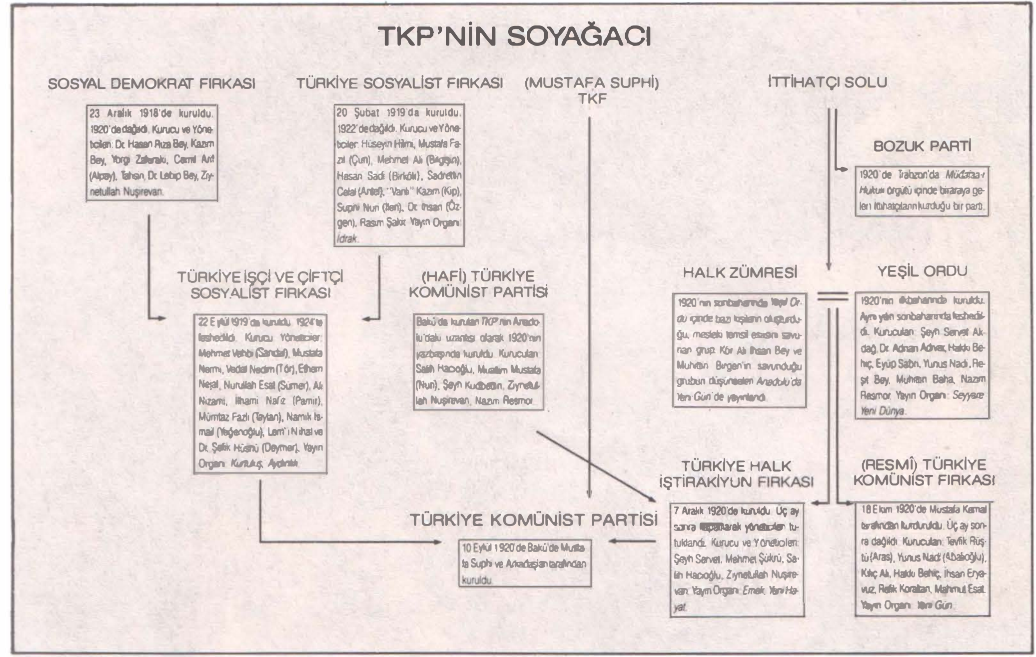
***Kurtuluş* dergisi hükümetçe kapatıldıktan sonra Haziran 1921'de grubuyla birlikte çıkarmaya başladığı *Aydınlık* dergisinde bilimsel sosyalist öğretinin yaygınlık kazanması doğrultusundaki yazılarını sürdürdü. Bilimsel sosyalist teorinin kılavuzluğundan Türkiye'de sınıfların mevzilenişine, kurtuluş savaşına, sosyal devrime ve işçi sınıfının ekonomik ve siyasal örgütlenme sorunlarına çözümleyici yaklaşımlarda bulundu. Aynı zamanda bilimsel sosyalist teorinin temel fikirlerini *Aydınlık Külliyatı*'ndan çıkan tercüme ve telif, broşür ve kitaplarında ele aldı. 1 Mayıs 1923 kutlamalarının ardından, dağıttıkları bir bildiri nedeniyle tutuklandı. Kendisiyle birlikte tutuklanan Sadrettin Celal, Ali Cevdet, Vanlı Kazım, Hasan Ali (Ediz) ve Hüseyin Vasıf'la "hıyanet-i vataniye" yasasına göre yargılanmaları mümkün görülmeyince serbest bırakıldı.**

1923'de önce Sadrettin Celal'le birlikte *Bulgaristan Komünist Partisi*'nin Kongresi'ne katıldı. Kongre için bulundukları sırada; kendileri gibi Bekû Kongresi'nde Merkez Komite üyeliğine seçilmiş ve Moskova'daki Harici Büro'da görev yapmakta olan Mustafa Börklüce ve Ali Rıza (Keskin) ile; Mustafa Suphilerin katledilmelerin-

den sonra yaşanmakta olan dağınıklığa son vermek için Türkiye'de bir "toparlanma kongresi" yapılması konusunda anlaştı.

1 Ocak 1925 İstanbul Akaretler'deki evinde *Türkiye Komünist Partisi*'nin II. Kongresi toplandı. Kongre sonunda tekrar Merkez Komite üyeliğine ve *TKP* Genel Sekreterliği'ne seçildi. Şubat 1925'te Doğu'da Şeyh Sait önderliğinde başlayan Kürt Ayaklanması üzerine çıkarılan Takrir-i Sükûn kanununa dayanılarak *Aydınlık* başta olmak üzere Parti'nin bütün yayın organları kapatılıp önde gelen kadroları tutuklanmaya başlayınca yurtdışına gitti. Ankara İstiklâl Mahkemesi tarafından gıyabında 15 yıl kürek cezasına mahkûm edildi. Yurtdışında iken *TKP*'nin Viyena'da bir bürosunu oluşturdu. 1925 İstiklâl Mahkemesi terörünün yarattığı dağınıklığa son vermek için Mayıs 1926'da Viyana'da Parti Konferansı'nı topladı. Konferansa Türkiye'den tevkifat dışı kalmış Vedat Nedim, Mustafa Börklüce, Hamdi Şamilof, Faik Usta, Vanlı Kazım, Salih Hacıoğlu ve Ali Rıza; Moskova'dan Nazım Hikmet, Laz İsmail (Meret), Hasan Ali Ediz, Hüsamettin Özdoğu katıldılar. Konferans kararlarından biri Vedat Nedim Sekretarliği'ndeki İcra Komitesine Laz İsmail ve Hüsamettin Özdoğu'nun takviyeci olarak katılması ve bir diğeri de Şefik Hüsnü'nün ülkeye uygun bir zamanda dönmesiydi.

Yılın sonuna doğru kimlik ve kılık değiştirerek Türkiye'ye dönen Şefik Hüsnü, Vedat Nedim'in faaliyetini yetersiz bularak kendi sekreterliğinde ikinci bir İcra Komitesi kurdu. Kendisinden habersiz ayrı bir icra komitesi kurulup faaliyete geçildiğini anlayan Vedat Nedim, elindeki bütün parti evrakını da polise vererek ünlü 1927 Komünist Tevkifatı'na neden oldu. Şefik Hüsnü de partinin önde gelen aşağı-yukarı tüm kadrosuyla birlikte tutuklandı. Yargılama sonunda 18 ay hapse mahkûm oldu. Bu cezasını önce İstanbul'da, daha sonra Yozgat cezaevinde çekerek Nisan 1929'da tahliye oldu. Hemen yurtdışına çıktı. 1939'a dek Avrupa'nın çeşitli ülkelerinde yaşadı. 1928-1935 arasında *Komintern*'in Yürütme Komitesi üyeliğini yaptı. *Komintern*'in yayın organlarında daha çok dünya komünist hareketi üzerine yazıları çıktı. 1939'da Türkiye'ye dönünce, 1941-1943 arasında ihtiyat askerliği yaptı. 1945'te Cemiyetler Kanunu'nda yapılan değişiklikle "sınıf esası üzerine dayanan partilerin kurulması yasağı" kalkınca legal sosyalist parti olarak *Türkiye Sosyalist Partisi*'nin kurulması konusunda *TKP* Plenumu'nda tüm kadroyla anlaşmışken *TSP*'nin kuruluşundan bir buçuk ay sonra Haziran 1946'da *Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi*'ni kurdu. Altı ay sonra her iki partinin kapatılmasıyla birlikte tutuklandı. Beş yıl hapis cezası aldı. 1950 affıyla hapisten çıktıktan sonra *TKP* yöneticilerinden olma iddiasıyla tekrar tutuklandı (1951) ve yargılama sonunda 5 yıl hapse mahkûm edildi. Hapis cezasından sonra Manisa'da sürgün cezasını çekmekte iken 1959'da öldü.

Bu şema, Mete Tunçay'ın* Türkiye Sol Akımlar *(3. Basım, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1978) kitabının 224. sayfasında yeralan şemaya bazı bilgiler eklenerek düzenlenmiştir.

İstanbul TKP-Ankara TKP Ayrımı: Hareketin İki Farklı Koldan Gelişmesi

Anadolu'da tüm sol muhalefetin, özellikle komünist örgütlenme ve çekirdeklerin şiddetle bastırıldığı 1921 boyunca; daha sonra, Ankara Hükümeti ile Sovyet Hükümeti arasında dostluk anlaşmasının imzalandığı ve sol üzerindeki baskıların yumuşadığı 1922 ilkbaharında ve yazında ve nihayet baskıların yeniden yoğunlaştığı 1922 sonbaharında İstanbul'da ve Anadolu'da komünist örgütlenme, gerek siyasal hattı gerekse yapısıyla, birbirinden oldukça farklı iki koldan gelişti.

Komintern belgelerinde İstanbul örgütü veya *İstanbul TKP* olarak yeralan Şefik Hüsnü yani eski *TİÇSF* ve *Kurtuluş* çevresi, 1921 yazından itibaren *Aydınlık* dergisiyle yeniden ortaya çıkar ve İstanbul'da işçi hareketini örgütlemeye ağırlık verirken, Anadolu'da 1922 başlarının görece yumuşayan havasında çıkarılan afla *Yeşil Orducular*, *Halk Zümresi* mensupları ve *THİF* yöneticileri serbest kaldılar. Mart 1922'den itibaren *THİF*'yi canlandırma çalışmalarına hız verildi. 1922 sonlarına, hatta 1923 ortalarına kadar *İstanbul* ve *Anadolu TKP* çevreleri birbirlerine uzak kaldılar. 10 Eylül 1920'de *TKP* Kuruluş Kongresi'nde alınan örgütleri birleştirme kararı 1923'e kadar fiilen uygulanmadı.

Serbest bırakılan *THİF* yöneticilerinin, Fırka'nın beyannamesini hükümete verecek çalışmalara başladıklarını bildirmelerinden sonra, Türkiye'de *İstanbul* ve *Anadolu TKP* olmak üzere iki ayrı komünist örgütün varlığı, *Komintern* tarafından da resmen kabul edilmiş görünüyor. Bu olgunun, 1922'de İstanbul ve Anadolu'nun iki ayrı hükümetin yönetimi altında olmalarıyla gerekçelendirildiği anlaşılıyor.

Ancak, 1922'ye gelindiğinde İstanbul ve Anadolu'nun kopukluğu, artık nesnel koşulların zorladığı bir ilişki ve bağlantı güçlüğüyle açıklanamaz. İlk bakışta, *THİF*'nin Kemalist harekete ve ulusal burjuvaziye karşı izlediği çizgide Mart 1922'deki ikinci kuruluş sırasında *Komintern* politikasına uygun değişiklikler olduğu ve *İstanbul TKP*'nin (Şefik Hüsnü ve *Aydınlık* çevresinin) görüşlerine yaklaştığı izlenimi doğabilirse de, aslında ayrılıkların derinleştiği, İstanbul'un, tüm ısrarlı çağrılara rağmen *THİF*'nin Ağustos'ta Ankara'da yapılacak Kongresi'ne katılmayı reddetmesinden, buraya gözlemci dahi yollamayışından ve daha sonra Şefik Hüsnü'nün *THİF*'nin 1922 sonbaharındaki çizgisini defalarca açık şekilde eleştirmesinden, *THİF*'nin yeniden legale çıkışını ve kongreyi "acelecilik" olarak değerlendirmesinden de anlaşılır.

İki farklı siyasal-toplumsal ortamda, (Kurtuluş Savaşı Anadolusu ve İşgal İstanbul'u) farklı kişiliklerin, farklı gelişme ve koşulların ürünü olan ve her ikisi de geniş kitlelere dayanmaktan uzak bulunan bu iki yapı arasındaki ideolojik, politik, yöntemsel farklar bulunması doğaldır.

Anadolu'ya oranla işçilerin görece yoğun olduğu, Kemalist baskıların 1923 ortalarına kadar daha az hissedildiği, işçilerin grev ve sendikal örgütlenme geleneğine bir ölçüde sahip oldukları, Marksizmin bilgisi ve pratiğiyle daha yakın ilişkili aydın kadroların ağırlıkta olduğu İstanbul ile köylü ağırlıklı, işçilerin sayıca az ve dağınık kaldığı, çoğu devlet fabrikaları ve

Solda 1 Mayıs 1922'de Sovyet Elçiliği'nde verilen çay ziyafeti, ortada ve sağda aynı tarihte bayramı kutlayan Imalat-ı Harbiye'liler. O yıllarda Şirket-i Hayriye, Tramvay Kumpanyası ve Haliç İdaresi'nde etkin olan Türkiye Sosyalist Fırkası işçilerin bayrama katılmalarının bir görev olduğunu ilan ederek elektrik işçileri dışında tüm çalışanları 1 Mayıs 1921'de işi bırakmaya çağırdı. 1 Mayıs'da Fatih, Aksaray ve Harbiye hatlarında tramvaylar çalışmadı, Karaköy-Beşiktaş ve Tünel-Şişli hatlarında üçer araba ancak uzun aralıklarla sefere çıktılar. "Amele bayramı"na geniş yer veren zamanın gazetelerinden Vakit'e göre "tramvay amelesinin yüzde 95'i" işi bırakmıştı. Tramvaylar çalışmayınca Karaköy-Beşiktaş ve Sirkeci-Fatih ve Aksaray arasında kamyonlar, ya da o günkü deyimle "yük otomobilleri" yolcu taşıdı. Şirket-i Hayriye vapurları seferlerini iptal etti, Boğaz'da oturanlar İstanbul'a inemediler. Bu yüzden çok sayıda memur iş başı yapamadı. Haliç Şirketi çalışanları da bayrama katıldıklarından Haliç'te oturanlar Köprü'ye pazar kayıklarıyla geldiler, Üsküdar sakinleri ise ya Haydarpaşa'ya geçip Seyrisefain vapuru ya da sandallarla İstanbul'a ulaştılar. Haydarpaşa-Pendik ve Sirkeci-Çekmece banliyö hatlarında tren seferleri durdu. Baruthane, Feshane, Zeytinburnu fabrikalarıyla diğer birçok fabrika ve atölyede iş bırakıldı. Türkiye Sosyalist Fırkası'nın Babıâli Caddesi'ndeki merkezinde düzenlenen törende parti merkezine kırmızı bayrak çekildi, bando sabah saat ondan bire kadar "Enternasyonal"i çaldı. Genellikle Kağıthane ve diğer mesire yerlerinde bayramı kutlayan işçiler, heyetler halinde parti merkezine mavi işçi gömlekleri, kırmızı boyunbağları ve kırmızı rozetlerle geldiler. İşçilerin bindikleri bazı otomobiller de kırmızı bayraklarla donatılmıştı. 1 Mayıs 1922 bir yıl öncekinden çok daha örgütlü biçimde kutlandı. Türkiye Sosyalist Fırkası, Türkiye İşçi Derneği, Beynelmilel İşçiler İttihadı, Sosyal Demokrat Fırkası, Ermeni Sosyal Demokrat Fırkası, Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Partisi ve bazı esnaf cemiyetleri temsilcilerinden oluşan bir "1 Mayıs Komisyonu" gazetelerde yayınlanan çağrısında bir örgüt ya da sendikaya mensup olsun olmasın kadın ve erkek İstanbul'un tüm işçilerini bayrama katılmaya çağırdı. Bu kez "nümayiş" yapmamak şartıyla izin verilen Pangaltı-Kağıthane güzergahındaki yürüyüşe katılmak üzere işçiler 1 Mayıs'da saat 11'de Pangaltı'da toplandılar. Gelenleri karşılayan ve kollarında "kırmızı pazubent" bulunan görevliler işçileri sıraya soktular ve kalabalık

işyerlerinde çalışan bu işçilerin bazan yüksek ücret ve iyi iş koşulları sağlanarak bazan baskıyla Kemalistleri desteklemeye zorlandıkları, önder kadrosu bir bölümüyle İttihatçı hareket içinden çıkmış ve Kemalist kadroların ağır baskılarına doğrudan hedef olan Anadolu komünist hareketinin birliğinin sağlanmasında harç olabilecek Mustafa Suphi çevresi çoktan yokedilmişti. Birliği talep eden, zorlayan, güçlü bir kitle tabanının ya da tartışılmaz bir ideolojik-politik liderliğin bulunmadığı bir dönem ve ortamda, birleşmeyi zorlayabilecek tek etken *Komintern*'di. Ama, 1922 sonbaharına, yani 30 Ağustos 1922'de Kemalistlerin zaferinin kesinleşmesine kadar, hatta daha sonra 1923 ortalarına, yani askerî zaferin siyasal çözüme de ulaşmasına kadar *Komintern*'in böyle bir telkin veya zorlamada bulunması için bir neden yoktu. Yine de, Anadolu'da *THİF*, İstanbul'da *Aydınlık* çevresi olarak gelişen iki kanat, *Komintern*'in Ekim-Kasım 1922'de toplanan 5. Kongresi'ne ayrı örgütler olarak ayrı delegelerle katıldıkları halde, Kongre boyunca *THİF* lideri Salih Hacıoğlu başkanlığında ve *Aydınlık* çevresi yöneticilerinden Sadrettin Celal'in sekreterliğinde tek bir delegasyon haline geldiler ve Kongre'ye İstanbul ve Ankara örgütlerinin faaliyetlerinin ayrı ayrı yer aldığı tek bir rapor sundular.

İlk kez, 1920 boyunca Anadolu'da, özellikle Ankara-Eskişehir çevresinde beliren küçük komünist çevrelerin meydana getirdikleri gizli *TKF*'nın devamı olarak Aralık 1920'de kurulan ve Meclis içindeki sol "*Halk Zümresi*"nden bazı mebuslarla da ilişkili olan *Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası*'nın, yani *Anadolu TKP*'nin bu dönemdeki ömrü çok kısa, ancak Ocak 1921 sonlarına kadar sürdü. Bu dönemde sola yönelen baskılar sırasında, yöneticileri tutuklanarak Fırka kapatıldı. *Anadolu TKP*'nin, yeniden *Halk İştirakiyun Fırkası* adıyla ortaya çıkması, yöneticilerinin 1922 ilkbaharında çıkarılan afla tahliye olmalarından ve siyasal havadaki gevşemeden hemen sonraya rastladı. Mart 1922'den itibaren yeniden kurulan *THİF*, *Yeni Hayat* adlı bir dergi yayınlamaya başladı. *Komintern*'in 4. Kongresine sunulan bir rapora göre, 1922 yazında *THİF*'nin 300 kadar üyesi vardı.

TKP'nin 2. Kongresi olarak da kabul edilen *THİF*'nin 1. Kongresi, hükümetin çeşitli engellerine, *Komintern* delegelerinin kongreye katılmalarının yasal olmadığı gerekçesiyle kongrenin iptal edilmesine ve kongrenin toplanacağı sinema salonunun kundaklanmasına ve yakılmasına rağmen, Ağustos sonlarında gizli olarak yapıldı. 28 delegenin ve *Komintern* gözlemcilerinin katıldıkları bu kongrede Merkez Komitesi'ne Salih Hacıoğlu, Affan Hikmet, Ata Çelebi ve diğer eski *THİF*'liler yanında, kongreye katılmadıkları ve olumsuz tutum aldıkları halde, *İstanbul TKP*'den Şefik Hüsnü de gıyabında seçildi. Bu, bir bakıma *THİF*'nin kendisini *Türkiye Komünist Partisi* olarak gördüğünün ve İstanbul grubunu da kendi örgütü saydığının belirtisiydi.

THİF'nin Ağustos 1922 1. Kongresi'nde alınan kararlar arasında "millî burjuva hükûmeti ile olan ilişkiler"le ilgili karar önemliydi. Bu kararda, Kemalist Ankara hükûmetinin ancak belli bir noktaya kadar savunulabileceği, Kemalistler arasında gericiliğin başkaldırmakta olduğu ve

*saat 11'de bando eşliğinde "*Enternasyonal*"i söyleyerek yürüyüşe geçti. Kağıthane'ye varıldığında "amele bayramı"nın önemini vurgulayan konuşmalar yapıldı, işçiler saat 5'e kadar süren bayram şenliklerine katıldıktan sonra dağıldılar. Yürüyüşe Şirket-i Hayriye, Seyrisefain, Haliç, Tramvay, Tünel, Elektrik Fabrikası çalışanlarıyla* Mürettibin-i Osmanî Cemiyeti*'nden bir heyet katıldı. Yürüyüş sonrası* Türkiye Sosyalist Fırkası *Şişli şubesinde bayramlaşan işçiler, binaya kırmızı bayrak çektiler ve sosyalizme üzerine konuşmaları dinledikten sonra Kağıthane'ye gittiler. Kurtuluş Savaşı'nın başarıya ulaşmasından sonra Ankara'nın çalışanlar üzerinde artan etkisi, kendisini 1 Mayıs 1923'de açıkça hissettirdi. 1922 sonlarında kurulan ve tramvay işçilerinin çoğunlukta olduğu* Umum Amele Birliği *Ankara'ya yakınlığı nedeniyle 1 Mayıs 1923'de* Aydınlık *ya da* Türkiye Sosyalist Fırkası*'ndan ayrı bir kutlama örgütledi.* Umum Amele Birliği *tarafından düzenlenen yürüyüş genel merkez binasının bulunduğu Sultanahmet Meydanı'ndan başladı. İstiklal Marşı ve işçi marşlarının söylenmesinden sonra başkan Mehmet Bey ve diğer yöneticiler konuşmalar yaptılar. Buna karşılık* Türkiye İşçi Derneği*'nin çabasıyla biraraya gelen ve son alarak* Türkiye İşçi Teşkilatları Heyet-i Müttehidesi *adını alan dernek işçilere 1 Mayıs'da Babıâli Caddesi'ndeki* Mürettibin Derneği*'nde toplanıp bayramlaşma çağrısı yaptı. Bu dernekte toplanan* Elektrik, Tramvay ve Tünel Amele Cemiyetleri, Türk Mürettibin Cemiyeti, Hükümet Fabrikaları Heyet-i Murahhassası, Emekçi İşçi Cemiyeti, Reji Amelesi Cemiyeti, İstanbul Liman Emval-ı Ticariyye Deniz İşçileri Cemiyeti, Silahtarağa Elektrik İşçileri Cemiyeti, Yaprak Tütün Amelesi Cemiyeti *üyeleri yanısıra hiç bir derneğe kayıtlı olmayan işçilere bir konuşma yapan* Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası *genel sekreteri Şefik Hüsnü adını vermeden* Umum Amele Birliği*'ni işçiler arasında ayrılık yaymakla suçladı. Şefik Hüsnü'den sonra söz alan Sadrettin Celal 1 Mayıs'ın tarihçesini anlattı ve son olarak konuşan son Osmanlı Meclis-i Mebusanı'ndaki işçi temsilcisi Numan Usta Meşrutiyet'ten o güne işçi hareketleri hakkında bilgi verdi. Ancak 1 Mayıs nedeniyle dağıtılan bir bildiri bahane edilerek* Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası*'nın 20'ye yakın yöneticisi tutuklandılar ve Hıyanet-i Vataniyye Kanunu gereğince yargılanmayı beklerken yasanın yürürlüğe girişiyle ilgili bir itiraz üzerine ceza almaktan kurtularak beraat ettiler.*

bunların emperyalizmle uyuşmaya can attıkları değerlendirmesi yapılarak, bu durumda işçi ve köylüler "içtimai inkılabın ikinci merhalesini başlatmaya, gericiliğe karşı demokratik mücadeleye" çağrılıyordu. Kararın özünde olduğu kadar üslubunda da millî hükümete ve Kemalistlere karşı İstanbul örgütüne oranla çok daha sert bir ifade ve işçi sınıfı hareketinin bağımsızlığına daha keskin bir vurgu gözleniyordu.

THİF, 1. Kongresini yaptıktan kısa süre sonra Ankara Hükümeti'nce yasadışı ilan edildi. 1922 sonbaharı, Ankara'nın, artık daha barışçı yöntemlerle siyasal-diplomatik alanlarda başarıya ulaşmaya, Batılı güçlere de "Bolşevik olunmayacağı" güvenini vermeye çalıştığı bir dönemdi. Böyle bir siyasal ortamda ülke içinde ilk hedefin, *Komintern*'le ilişkileri bilinen *Anadolu TKP*, yani *THİF* olacağı açıktı. *THİF* Eylül 1922'de kapatıldı ve yöneticileriyle üyeleri hakkında, casusluk da dahil, devlete karşı işlenmiş suçlardan kovuşturmaya başlandı. Bu kovuşturma ve tutuklamalardan önce, aralarında Salih Hacıoğlu ve Ziynetullah Nuşirevan'ın da bulunduğu altı *Komintern* delegesi Moskova'ya gitmiş, böylece tutuklamalardan da kurtulmuşlardı. Ekim 1922'yi izleyen günlerde Parti'nin Ankara, Eskişehir, Adana, Mersin vb. örgütlerinden kimi kaynaklara göre 200'den fazla kişi tutuklandı. *THİF*'nin kapatıldığı, Anadolu komünistleri üzerinde yeni bir baskı ve tutuklama dalgasının kabardığı, *THİF* yöneticilerinden önemli bölümünün casusluk suçlamasıyla tutuklandığı haberini *Komintern*'in 4. Kongresi'ndeki Türk delegeleri Moskova'da aldılar. *Türkiye Partisi* adına konuşan Sadrettin Celal, *THİF*'nin yasaklanması ve tutuklama haberiyle birlikte İstanbul'da *Aydınlık* çevresinin yani *İstanbul TKP*'nin paralelindeki *Türkiye İşçi Birliği*'nin de kapatıldığını Kongre'ye yansıttı.

Sadrettin Celal'in *Türkiye Partisi* adına yaptığı konuşma, *THİF*'nin, Kemalistlerle arasına öteden beri koyduğu mesafeye ve Ulusal Kurtuluş Savaşı'nın burjuva yanını vurgulayan siyasal çizgisine yaklaşan, *Aydınlık* çevresine göre çok daha solda bir yorumu dile getiriyordu. Ancak, *Komintern*'in 4. Kongresi'nde ağırlık kazanan, Lenin'in Doğu üzerine tezleri doğrultusunda yumuşatılan bir tutum Türkiye delegasyonuna -ve daha sonra da- harekete damgasını bastı. Sadrettin Celal partinin yorumunu, "...Londra Konferansı'ndan beri millî burjuvazi artık devrimci değildir... Gördüğünüz gibi, Ankara Hükümeti de kapitalizmin proletaryaya ve komünistlere karşı genel saldırısının dışında kalmamıştır... Mustafa Kemal Hükümeti toplu tutuklamalar yaparken, hapsedilen yoldaşlarımızı Sovyet Rusya hesabına casusluk etmek ve dolayısıyla vatana ihanetle suçlamıştır. En son alınan haberlere göre tutuklamalar hâlâ devam etmektedir; 200'den fazla yoldaşımız tutuklanmış bulunmaktadır. İstanbul'da bile *Türkiye İşçi Birliği* kapatılmıştır ve komünistler kovuşturulmaktadır... Yoldaşlar, şimdi söylediklerimden görebileceğiniz üzere *Türkiye Komünist Partisi* ve İstanbul örgütü, *Komünist Enternasyonal*'in talimatlarına uymuş ve ulusal kurtuluş hareketini her zaman desteklemiştir... Fakat burjuva milliyetçi hükümet sürekli olarak partiye baskı yapmıştır..." diyerek dile getirdi. Ama, *Komintern*'in 4. Kongresi, Sadrettin Celal'in teklifi üzerine Türkiye komünistlerine ve emekçi halkına bir dayanışma mektubu yazılmasını kabul etmekle birlikte, Türkiye delegasyonuna, millî hükümete karşı dile getirdikleri öfkelerini gemlemelerinin zorunlu olduğu anlatıldı. Ulusal Kurtuluş Hareketleri'ne karşı komünistlerin stratejilerinin ne olması gerektiği sorusunun defalarca gündeme geldiği kongrede, Radek Türkiye komünistlerinin de uymaları gereken *Komintern* hattını şu sözlerle açıkladı: "Türkiye'de komünistlere yapılan baskılar Türkiye'de daha yeni yeni gelişmeye başlayan sınıf mücadelesinin bir parçasıdır. Yalnızca işçi sınıfıyla burjuvazi arasında değil, egemen klik kampının kendi içinde de bir mücadele olmak zorundadır... Sorun devrimci ögelerin egemen sınıflara boyun eğmeyecekleridir. Hangi tarafın kazanacağını bilemeyiz. Fakat Türk komünistlerine Türkiye'deki ulusal kurtuluş hareketini

desteklemelerini salık verdiğimizden ötürü bir an bile pişman olmadık... Bu baskı anında bile Türk komünistlerine diyoruz ki, 'İçinde bulunduğunuz an, sizi yakın geleceğe karşı kör etmesin'... Kendinizi size baskı yapanlara karşı koruyun. Size vurulunca siz de vurun; fakat özgürlük kavgasının henüz bitmediğini ve önünüzde bir süre Türkiye'nin öteki devrimci ögeleriyle birlikte yürümeniz gereken bir yol olduğunu unutmayın."

Özelikle Salih Hacıoğlu ve *THİF'den*, gelenlerin farklı düşüncelerine ve *THİF* tutuklamasına ilişkin çıkardıkları sert bir dille kaleme alınmış bildiriye rağmen, *TKP*, bu kongrede *Komintern* tarafından saptanan stratejiyi kabul etti. *Komintern*'in 4. Kongresi'nden dönülürken, artık İstanbul ve Anadolu *TKP* ayrılığının da sona ermekte olduğu, *Komintern*'in bu konuda ağırlık koymuş bulunduğu, *THİF* lideri Salih Hacıoğlu'nun Moskova dönüşü İstanbul'a gelerek Şefik Hüsnü ile birlikte çalışmaya başlamasından da anlaşılır.

Aydınlık Çevresinin İstanbul'da İşçi Sınıfını Örgütleme Çabaları

Mustafa Suphi'nin *TSF*'sının İstanbul işçi hareketi üzerinde dönemin siyasal koşullarından ve işgal kuvvetleri arasındaki çelişkilerden de yararlanarak elde ettiği mutlak etkinlik, Şefik Hüsnü çevresinde, 1922'ye kadar işçi hareketi içinde güç olma olanağını tanımamıştı. 1919'dan beri geliştirilmeye uğraşılan *Türkiye İşçi Derneği* 1921 ortalarında kuruldu. Dernek ilk kongresini 6 Ağustos 1921'de yaparak *Profintern*'e de üye oldu. *Türkiye İşçi Derneği* o sıralarda İstanbul'da devlete ait işletmelerde örgütlüydü ve 500 kadar üyesi vardı. *Aydınlık* (Şefik Hüsnü) çevresinin amacı, ilk adımda *Osmanlı Mürettipler Cemiyeti, Reji Tütün İşçileri Cemiyeti*, Şirket-i Hayriye ve Tramvay Şirketi işçilerinin işyeri derneklerini, birliklerini *Türkiye İşçi Derneği* çatısı altında toplamaktı.

Aynı dönemlerde İstanbul'da sınıf temeline dayanan bir başka işçi örgütlenmesi de *Beynelmilel İşçiler İttihadı*'ydı. *Türkiye İşçi Derneği* gibi *Komintern*'in Sendikalar Birliği *Profintern*'e bağlı olan *Beynelmilel İşçi İttihadı*'nın üyeleri, Rum, Ermeni, Yahudi azınlıktan işçilerle Türk işçilerden oluşuyordu. 2 bin üyeli *Beynelmilel Bina İşçileri İttihadı*, 1.500 üyeli *Beynelmilel Deniz İşçileri İttihadı* ve *Beynelmilel Sanayi-i Haşebiye İşçileri* (marangozlar) *İttihadı* örgütün belkemeğini meydana getiriyordu.

İstanbul'un işgalinden sonra açık çalışmalarını durduran, kadrolarından bir bölümü Anadolu'ya geçen Şefik Hüsnü'nün liderliğindeki *TİÇSF* çevresi, İstanbul'da Haziran 1921'de *Aydınlık* dergisiyle yeniden ortaya çıktıktan sonra, çalışmalarını bir yandan işçi sınıfını örgütlemeye öte yandan *Komintern*'le daha sağlam ilişkiler kurmaya yöneltti.

Hüseyin Hilmi'nin, İstanbul işçi sınıfı içindeki etkinliğini yitirdiği ve işçiler arasında belli bir dağınıklığın hüküm sürdüğü bu dönemde, işçilerin birliğini sağlamaya yönelik çalışmalara *Aydınlık* grubu, yani *İstanbul TKP* ve *Türkiye İşçi Derneği* önayak olmaya çalıştı.

Temmuz 1921'de, *Türkiye İşçi Derneği*, İstanbul'daki bütün işçi kuruluşlarına ve sol partilere bir çağrı yaptı ve hepsini birlik görüşmeleri için davet etti. *Amele Siyanet Cemiyeti* ve o

لەنين و لەنينيزم

حیاتی ، شخصیتی ، مفکوره‌کی مطالعه‌لر

İstanbul'daki komünist hareketin Haziran 1921'den itibaren yayınlamaya başladığı Aydınlık *o yılların ilk Marksist dergisiydi. Sadrettin Celal'in sahibi olduğu derginin Marksist kuramı işleyen yazarları, Şefik Hüsnü, Sadrettin Celal, Şevket Süreyya, Nizamettin Ali ve Ali Cevdet'ti. Sonraki yıllarda dergiye bağlı* Aydınlık Külliyatı *adıyla kurulan yayınevi ondan fazla kitap ve broşür yayınladı. Bunlar arasında Ali Cevdet'in* Sermayedarlar Nizamı İçtimaisi, *Sadrettin Celal'in* Burjuva Demokrasisi ve Sosyalizm, Sosyalizm ve Tekâmülü *ve* Sendika Meseleleri, *Ali Cevdet'in* İş Ücreti ve İşsizlik, *Şefik Hüsnü'nün* Türkiye'di İçtimai İnkilap, *Sadrettin Celal'in* İçtimai Mesele ve Islahatçılar, *O. Varga'dan çeviri* İnhitat Devrinde Köylü Sınıfının Vazifesi, *Karl Marx ve Friedrich Engels'den Şefik Hüsnü çevirisi* Komünist Beyannamesi, *Ali Cevdet'in* Komünizmin Elifbası, *imzasız* Grev Nedir, Amele ve Köylü Kitleleri Nasıl Fırka Teşkil Eder *adlı eserleri vardı.* Aydınlık Külliyatı*'ndan çıkan bir diğer broşür Sadrettin Celal ve Şevket Süreyya'nın birlikte kaleme aldıkları* Lenin ve Leninizm *(üstte) broşürüydü. Kırmızı renkli broşürün kapağında "Bütün Dünya İşçileri Birleşiniz" sloganıyla Lenin'in portresi yer almıştı. Cihan Biraderler Matbaası 1924 tarihinin altında* Lenin ve Leninizm *bölümü konu başlıklarına göre şöyle sıralanıyordu: a) Marx'ın tarihi materyalizm nazariyesine göre tarihte şahsiyetlerin rolü, b) Karl Marx ve Lenin, c) Türkiye Cumhuriyeti misali, d) Lenin ihtilali, e) Metin dışı Lenin fotoğraflarından sonra Lenin mütefekkir, f) Leninizm ve sosyal demokrasi, g) Lenin, proleterya diktatorası ve yeni iktisadi politika. Bundan sonraki bölüm Şevket Süreyya'nın imzasını taşıyordu.*

Azerbaycan'da Türkiye Komünist Partisi*'ne giren Şevket Süreyya Aydemir (1897-1976) Doğu Halkları Kurultayı'na Azerbaycan delegesi olarak katıldı.* Doğu Halkları Komünist Üniversitesi*'nde (KUTV) Nazım Hikmet ve Vâlâ Nurettin'le birlikte Marksist eğitim gördükten sonra Türkiye'ye dönen Şevket Süreyya (ortada)* TKP *yönetimine seçildi. 1925'te 10 yıl kürek cezasına mahkum edildi. 1926'da afla tahliye oldu. 1927 tutuklaması sonrasında* TKP*'den koparak, Kemalist iktidarın hizmetine girdi.* KUTV*'de öğretmenlik yapan Ahmet Cevat Emre (1887-1961) Türkiye komünist hareketine ticaret için gittiği Kafkasya'da tesadüfen katıldı. Bu ilişkisinin tesadüfiliği ortaya çıkınca Ahmet Cevat (sağda) Moskova'dan uzaklaştırıldı. 1919'da Berlin'deki* Kurtuluş *dergisi çevresinden olan Vedat Nedim Tör (1897-1985) ise Türkiye'ye dönüşünden sonra* Türkiye İşçi Çiftçi Sosyalist Fırkası *kurucuları arasına katıldı.* TKP*'nin 2. Kongresi'nde merkez yöneticiliğine seçildi. 1927 Komünist Tevkifatı'na neden oldu. Kendisi de 2 ay hapse mahkum oldu. Vedat Nedim (solda) tahliyesinden sonra Parti'den ayrılarak Kemalist iktidarın emrine girdi.*

58 (5) Kurtuluş Savaşı ve Sosyalist Hareket

1920 yazında Anadolu'da, Mustafa Suphi'nin Sovyetler Birliği'nde oluşturduğu TKP *paralelinde bir* Komünist Partisi *örgütlenmesi görüldü. Eskişehir ve Ankara'da etkinlik gösteren bu hareketin oluşumuna BMM Hükümeti nezdindeki ilk Sovyet temsilcisi Şerif Manatov önayak oldu. Bu hareketin önde gelen kişileri Baytar Binbaşı Salih (Hacıoğlu), muallim Mustafa (Nuri), Şeyh Kudbettin ve Ziynetullah (Nuşirevan)'dı. Ayrıca Meclis'teki* Halk Zümresi *üyelerinden bir kısmı (Tokat Mebusu Nazım Grubu) da bu gruba girmişlerdi. Bir süre sonra parti örgütleyicisi Şerif Manatov çalışmaları zararlı bulunarak sınır dışı edilince* TKP *hem bir kişilik kazanmak hem de eylem tabanını genişletmek için bir takım temaslar kurmaya başladı. Bu hareketin yayılma ve yasallaşma çabaları sonucunda Dahiliye Vekaleti Emniyet-i Umumiyesinin fırka program ve nizamnamesini tasdik etmesiyle 7 Aralık 1920'de* Türkiye Halk İştiriyakun Fırkası *resmen kuruldu. THİF'in kurucu ve yöneticileri arasında Tokat Mebusu Nazım (geçici başkan), Bursa Mebusu Şeyh Servet (Ortada) Afyonkarahisar Mebusu Mehmet Şükrü (solda) Baytar Binbaşı Salih Hacıoğlu (Katip) ve Ziynetullah Nuşirevan vardı. Ayrıca bunlar arasında* Yeşilordu'nun *Sol kanadının* THİF*'e dönüşümünden önceki* Seyyare Yeni Dünya *gazetesinin yayıncısı renkli kişilik Arif Oruç (sağda) da bulunuyordu. Parti 22 Aralık 1920 tarihinde de yayın organı Emek gazetesini (altta) çıkardı. Kuruluşundan sonra iki ay kadar süren birinci faaliyet döneminin sona erişiyle birlikte Emek'in yayını da son buldu. Tam olarak kaç sayı yayınlandığı ise bilinememektedir. 1921 başlarında Çerkes Ethem ayaklanmasının yarattığı karışık ortamda başlatılan solu bastırma dalgası içinde kapatılan* THİF*'in yöneticileri de tutuklanarak İstiklâl Mahkemesinde yargılandı. Sakarya Savaşı'nın ertesinde BMM'nin çıkardığı bir kanunla "Taklib-i Hükümet" maddesinden dolayı mahkum edilen yöneticiler serbest bırakıldı. Aynı grup kısa süre sonra,* Yeni Hayat *dergisini yayına sokarak* THİF*'i yeniden canlandırdı. 1922 yazında yeniden faaliyete geçen* THİF *Yunan ve Türk ordularına, Anadolu köylü ve amalelerine hitaben bildiriler yayınladı. Partı organı Yeni Hayat'ta ulusal ve uluslararası devrim anlayışlarını belirten yazılar yer aldı. 15 Ağustos 1922'de ilk kongresini toplamaya karar verdi. Hükümet Kongre'nin açık yapılmasına baştan izin vermişken, yabancı delegelerin katılmalarını kanunsuz bularak yasakladı. Bunun üzerine kongre illegal olarak yapılabildi.* Yeni Hayat*'ın yazdığına göre, Kongre'ye "Anadolu'nun çeşitli bölgelerinden işçi ve çalışan köylüler"in yanında S. Zorin başkanlığında J. Sadoul, Marcel Paz ve eşi, Magdeleine ve Marx-Paz ve Ahmet Cevat'tan kurulu bir* Komintern *heyeti gözlemci olarak katıldı. Kısa süre sonra Rauf Bey hükümeti* THİF*'i kapattırdı.*

sıralarda artık çökmüş olan *TSF* çağrıya katılmadılar. Üç büyük sendikasıyla *Bİİ, Müstakil Sosyalist Fırkası, Ermeni Sosyal Demokrat Fırkası, Mürettipler Cemiyeti* davete uydular ve 21 Temmuz 1922'de bu yeni "tek cephe" girişimi için toplandılar. Toplantıda merkezî bir konfederasyon kurulması kararı alındı ve bu amaçla bir komisyon kuruldu.

1922 sonbaharında solu bastırma politikası İstanbul'a da yansıdı. Legal görünümü *Aydınlık* dergisi çevresi olan *TKP*'nin işçileri örgütleme ve tek bir konfederasyonda toplama çalışmaları kısmî darbeler yedi. Yine de İstanbul'da, 1923 başlarında, işçi içindeki çalışmalar iki kanaldan sürdürülüyordu: Bunlardan biri Ocak 1923'de eski *TSF*'lı ve *Amele Siyanet Cemiyet*'li Şakir Rasim'e kurdurtulan İstanbul büyük sermaye çevrelerinin denetimindeki *İstanbul Umum Amele Birliği*, öbürü Millî Hükümet'in resmî işçi önderliğini üstlenmiş Numan Usta'nın girişimiyle kurulan ama bir süre sonra *Aydınlık* çevresinin ve komünistlerin etkin olmaya başladıkları *İstanbul İşçi Teşkilatları Heyet-i Müttehidesi*'ydi.

Bu dönemde *Aydınlık* çevresinin İstanbul'daki işçi kuruluşlarını tek bir örgüt etrafında toplama çalışmalarının sürdüğü, 1922'nin son aylarında çeşitli işçi birlik, dernek ve örgüt temsilcilerinden oluşan bir *Birlik Meclisi*'nin kurulduğu biliniyor. 1923 ilkbaharında, *İstanbul Teşkilatları Heyet-i Müttehidesi* içinde yeralan örgütlerin belli başlıları: *Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası, Türk Mürettibin Cemiyeti, Elektrik, Tramvay ve Tünel Amele Cemiyeti, Reji Amelesi Cemiyeti, Hükümet Fabrikaları Heyet-i Murahhasası* (Aydınlık ve *TİÇSF*'nin *İstanbul İşçi Derneği*'ne dahil işçi örgütleri), *Emekçi İşçi Cemiyeti, İnşaat-ı Bahriye İşçileri Cemiyeti, İstanbul Liman Emval-i Ticariye Deniz İşçileri Cemiyeti, Seyr-ü Sefain İdaresi İşçileri Cemiyeti, Yaprak Tütün Amelesi Cemiyeti, Yedikule Şimendifer Fabrikası İşçileri Cemiyeti, Haliç İdaresi İşçileri Cemiyeti, Umum Tahmil ve Tahliye Amele Cemiyeti*'ydi.

Aydınlık ve *TİÇSF*, yani *TKP* çevrelerinin de içinde olduğu bu yeni girişimin önceki dönemdeki birlik girişimlerine göre dikkati çeken yanı Kemalistlerin ve burjuvazinin etkisi altındaki işçi liderleri ve örgütlerini de içine alması, yani cephenin *Komintern*'in gösterdiği doğrultuda ve koşulların da zorlamasıyla genişletilmesiydi. *TKP* çevrelerinin planına göre, önce sendika niteliğindeki dernekler kurulacak, varolan dernekler yeniden örgütlenecek, örgütlü olmayan işkolu ve işyerlerinde örgütlenmeye gidilecek, daha sonra işçilerin ve sanayiin belli bir yoğunlukta olduğu her il ve bölgede, bölgedeki işçi kuruluşlarını çatısı altında toplayan birer Amele Dernekleri Birliği oluşturulacak, çeşitli bölgelerin Amele Dernekleri'nin birleşmesiyle de *Türkiye Dernek Birlikleri İttihadı*'na varılacaktı. *Aydınlık* çevresi, böyle bir örgütlenmenin ilk adımda İstanbul'da 15 bin kadar işçi toparlayabileceği, daha sonra Ankara, Adapazarı, İzmir, Zonguldak, Mersin gibi sanayi bölgelerindeki işçi kuruluşlarının da Birliğe katılacağı umudundaydı. 1923'ün ilk yarısında, *İstanbul İşçi Teşkilatları Heyet-i Müttehidesi* bir yandan bu çalışmayı yürütürken bir yandan da sermaye güdümlü *İstanbul Umum Amele Birliği*'ne karşı mücadele vermekteydi.

İstanbul'da işçi sınıfının örgütlenme çalışmaları, Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin zaferinin kesinleşmesinden sonra, hükümetin denetimi dışındaki her türlü işçi ve sol örgütlenme üzerindeki baskıların bir kez daha yoğunlaştırılmasıyla, 1 Mayıs 1923'de *TKP* çevrelerini hedef alan geniş tevkifattan sonra büyük ölçüde geriledi. Baskılara rağmen, millîci hükümetin İstanbul işçi hareketine büsbütün ilgisiz kalmaması ve hareketi denetim altına almak istemesi nedeniyle işçi içindeki belli bir örgütlenme çalışması sürdürülebildi. Kasım 1923'de, İstanbul'da 250 delegeyle toplanan işçi kongresi, bir bakıma, *Aydınlık* çevresinin 1919'dan beri sürdürdüğü çalışmaların meyvesiydi. İstanbul'dan 19 bin, Zonguldak Kömür Havzası'ndan 15 bin, Balya-Karaaydın kurşun madenlerinden 10 bin, yani yaklaşık 45 bin işçiyi temsil ettiği ileri sürülen kongrede, 1 Mayıs tevkifatının gerilettiği, güçsüzleştirdiği *Aydınlık* çevresi artık ağırlıkta değildi. Delegeler, daha çok *Umum Amele Birliği*'nin etkisi altındaydılar. Ancak, bir süre sonra, Kurtuluş Savaşı galibi kadrolar ve burjuvazi kendi örgütüne bile tahammül gösteremeyerek, bu örgütü de kapattı.

1 Ocak 1925'teki TKP'nin 2. Kongresi'nden sonra Orak Çekiç adıyla "Haftalık Siyasi Amele ve Köylü Gazetesi" yayınlanmaya başladı. İlk sayısı 21 Ocak 1925'te çıkan Orak-Çekiç, (üstte) "Başlarken" isimli sunuş yazısında "Emekçi sınıfının gören gözü, işiten kulağı, bağıran ağzı" olarak tarif edildi. Birinci sayısının "İçindekiler"ine göre; ilk sayfada "Giriş" yazısı, "İşçilerin Siyasi Teşkilatı" konusunda bir yorum, iri bir manda altında ezilen bir buzağıyı gösteren karikatür: "Halk Fırkası'nın 'mandası' yani himayesi altında Amele Fırkası'nın hali" diyordu. Aynı sayfada bir destan, ikinci sayfada "Cihanda Amele Hayatı" ve "Türkiye'de Amele Hayatı" sütunları, üçüncü sayfada "Köylü Köşesi", "Ali ile Veli" sütunu, günlük meseleler üzerine bir konuşma, "İzmir Şimendifercileri Arkadaşlarımıza" hitaben açıklama yer alıyordu. Yazılar genellikle imzasız, bazı makaleler "Orak-Çekiç" imzalı, bazıları da "Kızıl Diplomat", "Elif" gibi takma adlar taşıyordu. Orak-Çekiç, genel olarak propaganda ve ajitasyon gazetesiydi. Başyazılarda günlük işçi olayları ele alınıyordu. Örneğin, üçüncü sayısındaki "Hükümetin Amele Siyaseti" adlı yazı, burjuvalaşma süreci içinde bulunan Halk Fırkası hükümetinin izlediği işçi politikasının bir diplomatlık, daha doğrusu bozgunculuktan ibaret olduğunu söyledikten sonra şöyle devam ediyordu: "Hükümetin ve hükümet partisinin etrafını alan Anadolu burjuvazisi, İstiklâl mücadelesinin galeyana getirdiği milliyetperverlik hislerini, nakte tahvil etmek ve bu vasıta ile büyük sermayedar mevkiine yükselmek gayesi arkasından koşuyorlar." Bu yorumun sonucu olarak Dördüncü sayısında şu sloganı attı: "Burjuva partilerine ve burjuva politikalarına yardakçılık eden ve onlardan medet uman her amele kendi sınıfına ihanet etmiş sayılır." Beşinci sayısının başyazısı, "Amelenin Nümayiş Yapma Hakkı"nı ele alıyordu. Altıncı sayıda Kürt Ayaklanması'nı ele alındı. "İrticaın başında Şeyh Sait değil, derebeylik duruyor; İrticaa karşı mücadelesinde halk hükümetledir..." 5 Mart 1925'te çıkan yedinci ve son sayısında Şeyh Sait önderliğindeki Kürt Ayaklanması'na tümüyle cephe aldı. Manşet şöyleydi: "Yobazların Sarıkları Yobaz Zümresine Kefen Olmalı! Yobazlarıyla, Ağalarıyla, Şeyhleriyle, Halifeleriyle, Sultanlarıyla Birlikte Kahrolsun Derebeylik! İrtica ve Derebeyliğe karşı mücadele için: Köylüler (Köy Meclisleri), Ameleler (Sendikalar) Etrafında Teşkilatlanmalıdırlar..." Başyazının başlığı "İngilizlerin Oynattığı İrtica Kuklası'"ydı. Bu arada, Orak-Çekiç, Fethi Bey Kabinesinin düşüşünü de hoşnutlukla karşıladı. Bütün bu devletten ve hükümetten yana tutumuna rağmen İsmet Paşa'nın başbakanlığında kurulan yeni hükümetin çıkardığı Takrir-i Sukün kanununa göre kapatılmaktan kurtulamadı.

...e Kurtuluş Savaşı'nın başarısı kesinleşti. Temmuz 1923'de Lozan Konferansı'yla, Ankara ...ıeti ve Kemalist kadroların diplomatik zaferi de büyük ölçüde tamamlandı.

...uriyet ilanına doğru gidilen 1923 yazında geleceğin Türkiyesi'nin tüm toplumsal ve ...al güçlerinin ve doğrultularının izlerini bulmak mümkündü: Emperyalist güçlere karşı bir ...avaştan galip çıkmış Cumhuriyetçi Kemalistler; kendi gücüyle gelişemeyeceğinin bilincinde olan zayıf bir yerli (ulusal) burjuvazi; Kemalistlerle uzlaşmayı planlayan İngiltere veya Fransa yanlısı işbirlikçi kesimler; Kurtuluş Savaşı'na katılmış devletçi İttihatçılar; ulusal devrimin toplumsal devrimle derinleştirilmesi gerektiğine inanan sol aydınlar; laik cumhuriyetçiler; yenik hilafetçiler; Kemalistleri etkileyebileceklerine ve sosyalizme yönlendirebileceklerine inanan komünistler, nüfusun yüzde 80'ini oluşturan yoksul ve savaş yorgunu köylüler; özellikle İstanbul'da ve kimi büyük kentlerde ve maden bölgelerinde yoğunlaşmış, toplumun diğer kesimlerine oranla görece bir mücadele ve örgütlenme deneyimi edinmeye başlamış işçi sınıfı; gelişme ve kalkınma modelini Batı uygarlığında arayan Batıcı aydınlar, büyük bir tarihsel-toplumsal altüstlüğün ortasında, yeni Türkiye'nin doğrultusunu kendi güçleri oranında belirleme çabasındaydılar.

1923, Türkiye'nin yakın tarihinde hem bir "geçiş", hem de toplumsal güçlerin mayalanmaya ve gelecekteki ana doğrultularını ve yönelimlerini el yordamıyla da olsa arayıp bulmaya çalıştıkları yıldı. Kurtuluş Savaşı'nın yönetici ve yönlendiricileri olan Mustafa Kemal çevresinde toplanmış kadroların güçsüz ulusal burjuvaziye "vekâleten" gerçekleştirdikleri devrimin burjuva karakteri 1923 ilkbahar ve yazında daha da derinleşti. Gerek devrimin bu niteliği ve burjuvazinin güçsüzlüğü, gerekse Kurtuluş Savaşı sırasındaki sınıf ittifaklarının yerel Anadolu eşrafı ve büyük toprak sahiplerine uzanan genişliği, daha 1923'de geleceği haber veriyordu: İktidar, devlet gelenekli asker ve sivil aydın kadroların burjuvaziyle paylaştıkları; feodal kökenli büyük mülkiyetin, büyük toprak sahipleri ve yerel eşrafın destek ve ittifakından vazgeçmeyen bir yapı olarak kurulacak; bu yapı işçi sınıfına sınıfsal mücadele, örgütlenme ve ideolojik özgürlük hakkı, kısaca burjuvaziden bağımsızlaşma hakkı tanımayacaktı.

Mart 1923'de toplanan İzmir İktisat Kongresi yeni Türkiye'nin ekonomik hedef ve doğrultusunu belli ediyordu. Ulusal Kurtuluşçu kadrolar ülkenin ekonomik kalkınma ve gelişme yolunu kapitalizmde görmekte, ulusal sermayenin, yerli burjuvazinin gelişmesini, güçlendirilmesini hatta gereğinde yaratılmasını amaçlıyorlardı. Bu yol ve amaç, Kemalist kadroların Batıcılığıyla birleşince, genç Türkiye Cumhuriyeti'nin, dünyadaki yerini emperyalist-kapitalist Batı ülkelerinin yanında alması kaçınılmazdı. Kurtuluş Savaşı'nın askerî başarısının, Lozan Konferansı'nda, sekiz aylık görüşmelerden sonra yeni Türkiye devletinin ve Misak-ı Millî sınırlarının tanınmasıyla, yani diplomatik-siyasal başarı sayılabilecek bir sonuçla bitmesinde, Büyük Milet Meclisi Hükümeti'nin ve Kemalistlerin Batı'ya verdikleri bu güvencenin büyük payı vardı.

İşte Cumhuriyet'in ilanının hemen öncesi ve sonrasında, Türkiye işçi sınıfının mücadelesi, örgütlenmesi, ideolojik-siyasal gelişme çizgisi, böyle bir toplumsal ortamın ve sınıfsal güçler dengesinin derin izlerini taşıyordu.

Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası çevresinde toplanmış Anadolu komünistlerinin sesleri 1922 sonbaharı tutuklamalarıyla kesildikten ve önde gelen yöneticilerin ve kadrolarının tutuklanmasıyla bu çevre dağıldıktan sonra, sıra İstanbul'da Ankara Hükümeti'nden görece bağımsız bir varlık sürdürebilmiş ve Kemalistlerle karşı karşıya gelmemiş İstanbul işçi hareketine geldi. 1922'den beri sürdürülen, İstanbul işçi hareketini ve örgütlenmesini denetim altına alma, bağımsız örgütlenmesini ve ideolojik gelişmesini engelleme çabaları, 1 Mayıs 1923'ün ardından, legal görünümü *Aydınlık* dergisi çevresi ve *TİÇSF* olan *İstanbul TKP* kadrolarının ve önderlerinin tutuklanmasıyla iyice açığa çıktı. 1 Mayıs 1923 tevkifatı, bir bakıma Şefik Hüsnü ve çevresinin sürekli olarak desteklemiş ve umut bağlamış oldukları Kemalistlerden yedikleri ilk darbe sayılabilir.

İstanbul'da 1 Mayıs 1923'ü izleyen günlerde tutuklanan *İstanbul TKP* kadroları Büyük Millet Meclisi Hükümeti'ni tanımamak, işçi iktidarını açıkça savunmak ve işçileri hükümete karşı gösteriler yapmaya çağırmakla suçlanıyorlardı. Zamanın gazetelerinin iddianameden aldıkları cümlelerle, *TİÇSF* yöneticilerinin ve üyelerinin "... Hükümet-i hazıranın şeklini tebdil ile yerine komünist bir hükümet ikame etmek üzere ameleyi azim ve şiddetle mücadeleye sevk ve tahrik" ettikleri iddia ediliyor, ayrıca yurtdışında ilişkiye geçtikleri, örneğin *Komintern*'e delege olarak katıldıkları için yargılanıyorlardı. Türkiye burjuvazisinin işçi sınıfı hareketine, sola ve komünistlere karşı o gün bu gün değişmeyen bu suçlamalarını Şefik Hüsnü çevresinin o dönemlerde hak etmiş olduğu söylenemezdi. *THİF*'nın Ankara Hükümeti ve Kemalistlere karşı görece daha sol tutumuna, ulusal burjuvaziyle ittifakı *Komintern*'in yönlendirilmesi sonucunda biraz da "kerhen" kabul etmesine ve bağımsız çizgisini koymaya çabalamasına karşın, Şefik Hüsnü önderliğindeki *Aydınlık* ve *TİÇSF* çevrelerinin, yani *İstanbul TKP*'nin Kemalistlere ve Ankara Hükümeti'ne karşı tutumu hep kesin destek olmuştu. Ama, 1922'de İstanbul'da işçi örgütlenmesini denetim altında tutabilmek için kendi kurdurduğu birlikleri bile

II. Meşrutiyet'in ilk baştaki kısa özgürlük ortamında işçi sınıfı, ekonomik mücadelesini yürütmek için yoğun bir mesleki örgütlenmeye girişti. Ağustos 1908'de İstanbul'da yayınlanan gazetelerin dizgicileri Mürettibin-i Osmaniye Cemiyeti adlı bir sendika kurdular. İşgal İstanbul'unda pek çok işkolundaki işçinin başlattığı grev dalgasının içinde Cemiyet üyesi işçiler de yeraldı. 1920'lere gelindiğinde, Cemiyet'in yönetim kurulu Hayrullah Bey'in başkanlığında, Hayri Mümtaz, Ahmet, İbrahim Abbas, Sırrı Ethem, Alaettin ve Mithat Beylerden oluşuyordu. Resimli gazetenin Necdet Ferdi imzalı haberine göre 1923'de mürettiplerin grevi şöyle olmuştu: "İstanbul'da haftanın en mühim hadisesini gazetecilerle mürettipler arasındaki mücadele teşkil etti. Gazeteciler ile mürettipler arasındaki mücadele ise grevle neticelendi. İstanbul halkı gazetesiz, dünyadan bihaber, başı dinç kalacaktı ve bu suretle bir patron-amele mücadelesinden, galiba ilk defa olarak halk istifade edecek idi. Halbuki, evvela gazeteciler, mürettipsiz iş görebileceklerini göstermek istediler. Paçaları değil kolları sıvadılar. Ebüzziyazade Velid Bey sermuharrirlikten sermürettipliğe, Tanin Heyet-i Tahririye müdürü Baha Bey mürettip çıraklığına, diğer sermuharrirler, Heyet-i Tahririye müdürleri, müdürler mürettip yamaklığına giriştiler. Nihayet Müşterek-ül-Menfaat'ın ilk nüshasını neşr ettiler. Fakat doğruyu söylemek lazım gelirse ismu Reji'yi andıran bu gazete grev yapan mürettiplerin evvelce dizdikleri müterakim yazılar sayesinde çıkmış idi. Müşterek Gazete'nin mürettipsiz çıktığını görünce mürettipler de bizde sanki muharrirsiz gazete çıkaramaz mıyız dediler. Onlar da El-Adl diye ismi garipçe, metni Türkçe bir gazete neşr ettiler. Fotoğrafta grev yapan mürettipler Mürettibin-i Osmaniye Cemiyeti önünde görülüyor. Haziran 1921'den beri yayınlanmakta olan Aydınlık dergisi Komintern'in 4. Kongresi'nde "sınıf işbirlikçisi bir çizgi izlemek"le eleştiriye uğrayınca Şefik Hüsnü ve Sadrettin Celal 1924 yazından itibaren derginin bazı sayılarını bir örneği altta görülen "Fevkelade amele nüshası" olarak 6 kez yayınladılar.

kısa süre sonra kapatan ulusal hükümet, bu türlü ince ayrımlar yapmaya hiç de niyetli değildi.

1923'ün, Lozan Anlaşması'nın imzalandığı, Türkiye'nin yeni sınırlarının çizildiği ve İstanbul dahil olmak üzere Misak-ı Millî sınırları içinde kalan tüm Türkiye'nin TBMM Hükümeti'nin yönetimi altına girdiği yaz aylarında, 1922 sonlarında tutuklanan *THİF*'lılar zaten üç büyük ayı aşmayan cezalarını çekerek tahliye edildiler. 1 Mayıs tevkifatına dahil olan *İstanbul TKP* kadroları ise, vatana ihanet yasası gereğince yargılanmaları için sevkedildikleri mahkemede, İstanbul'da söz konusu yasa henüz resmen yürürlüğe girmediği gerekçesiyle, avukatların usul hakkındaki itirazları kabul edilerek beraat etmiş sayıldılar ve birkaç aylık tutukluluktan sonra serbest bırakıldılar. Kendi düzenini henüz tam oturtamamış, politikasını kesin çizgilerle belirlememiş çeşitli kanatları arasındaki çelişkileri tam çözememiş, ittifaklarını tam kuramamış olan burjuvazi, Cumhuriyet'in hemen öncesinde işçi sınıfına, komünistlere gözdağı vermek, varlığını göstermek ve uyarıda bulunmakla yetinmişti. Daha sert ve kesin darbeler rejimin oturduğu 1925'ten sonra gelecekti. 1923'de, komünistlerin işçi sınıfı içinde yürütmeye çalıştıkları örgütlenme çalışmaları önce bir süre felce uğradı; bu yılın yaz aylarından sonraysa, küçük illegal grupçuklar halinde sürdü.

1923 Grevleri

Bağımsız sınıf hareketi üzerinde daha sonraki yıllarda yoğunlaşacak baskıların ilk örneklerinin yaşandığı bu dönemde, 1922 ilkbaharından itibaren geri çekilmiş, adeta durmuş olan kendiliğinden işçi hareketlerinde ve grevlerde yeni bir yükseliş gözlendi. Temmuz-Kasım 1923 arasında İstanbul'da, Edirne'de, Aydın, İzmir, Zonguldak'ta patlak veren grevlerin ortak özelliği sınıfsal tepki ve istemler yanında -kimi zaman bunlardan da daha ağırlıklı olarak- ulusal tepki, istem ve coşkularla dolu olmalarıydı. Bu eylemlerde, istilacı yabancı ülkelere karşı zafer kazanmış bir ulusun işçileri olarak, çoğu yabancı sermayeli işyerlerinde, yabancı şirketlerde (kumpanyalarda) çalışan Türk işçilerde, ulusal bilinç sınıfsal bilincin önüne geçiyor; emperyalist sermaye lanetlenirken işçi sınıfı içinde ulusal devlet ve ulusal burjuvaziyle ittifakın zemini doğuyordu.

Temmuz ve Ağustos 1923'de Zonguldak maden işçileri, İzmir incir toplama işçileri; Eylül başında Aydın Şimendifer Hattı işçileri, İstanbul matbaa işçileri, Bomonti Bira Fabrikası işçileri grev yaptılar. Ekim-Kasım'da patlak veren ve en önemlileri Şark Şimendiferleri Şirketi (Edirne hattı), İstanbul tramvay işçileri, Terkos işçileri, Dolmabahçe Gazhanesi grevleri olan bu hareketlerde ücretlerin yükseltilmesi ve işkoşullarının düzeltilmesi istemleri yanında, işgalcilerle işbirliği yapmış "gayrı müslim" amelenin işten çıkartılması, Türk Müslüman işçilere kötü davranan şirket memurlarının cezalandırılması gibi istemler de yer alıyordu. Grevler boyunca ulusal hükümet lehinde, yabancı şirket yönetimi aleyhinde pankartlara, sloganlara, gösterilere rastlandı.

Temmuz-Kasım 1923 grevlerine, o döneme göre oldukça yüksek sayıda, yaklaşık 32 bin işçi katıldı. Genel olarak kendiliğinden nitelik taşıyan bu grevlerin bazılarında, örneğin Şark Demiryolları ve İstanbul Matbaa işçileri grevlerinde komünistler bir ölçüde yönlendirici rol oynadılar.

1923 grevlerinin ortaya çıktığı işyerlerinin tümünün, işyeri örgütlenmesi ve grev deneyimine sahip olan işçi kesimlerini barındırdıkları hatırlanırsa, 1908-1923 döneminde Türkiye işçi sınıfının, tüm olumsuz koşullara rağmen, belli bir mücadele ve sınıf bilinci kazanmış, en azından bu yönde ilk adımları atmış olduğu söylenebilir.

Türkiye'de Burjuva Cumhuriyeti

Birinci Meclis bir mücadele örgütüydü; Kurtuluş Savaşı'nın hem öncüsü hem aracısı olarak işlev görmüş bir örgüt. Bu yüzden burada alınan kararların, önlemlerin nihai hedefi hep kitlesel katılımı artırmak, azami ölçüde bir seferberlik sağlamak olmuştu. Cumhuriyetin ilanından sonra 1 Nisan 1923'te alınan kararla seçilen İkinci Meclis'in işlevlerinden biri ise kitlelerin Kurtuluş Savaşı sırasında edinmiş oldukları kazanımları geri almak oldu. Örneğin 10 Eylül 1921'de Ereğli Havzası maden işçileri ile ilgili olarak angaryayı yasaklayan, işgününü 8 saatle sınırlandıran bir yasa çıkartılmış, hükûmet, bütün işçileri bu kanunun kapsamına alacak bir tasarının hazırlanmakta olduğunu ilan etmişti. 1924'te Meclis'e getirilen Mesai Kanunu işgününü 10 saat olarak belirliyordu; bu haliyle bile kimse tarafından savunulmayan tasarı 1926'da geri çekildi. Örneğin 11 Ekim 1920'de çıkarılan ve orman köylerinde yaşayan her köylüye yakınındaki ormandan iki hektarlık bir bölüm temlik eden Baltalık Kanunu'nun uygulanması Lozan'dan hemen sonra durdurulmuş, yaklaşık 9 ay sonra çıkarılan intifa kanunu ile de alım-satımı üzerindeki sınırlamalar kaldırılan ormanlar sermayenin tasarrufuna açılmıştı.

Örnekler çoğaltılabilir, ancak İkinci Meclis aracılığıyla kitlelerin kazanımlarına yöneltilen bu saldırının en ağır bedelini kuşkusuz Kürt halkı ödedi. 4 Mart 1925'te Şeyh Sait ayaklanması gerekçe gösterilerek çıkarılan Takrir-i Sükûn Kanunu, yalnızca ayaklanmanın bir terör uygulaması ile bastırılmasını mümkün kılmakla kalmadı; Osmanlı'dan devralınan ve Cumhuriyet rejimi tarafından daha sonra da başvurulacak olan "tehcir" (zorunlu göç) uygulamalarının zeminini hazırladı. Dahası, dört yıl yürürlükte kalan Takrir-i Sükûn Kanunu aracılığıyla Kurtuluş Savaşı'nın önderliği içersinde Mustafa Kemal ve İsmet Paşalar çevresindeki fraksiyon, askerî ve sivil bürokrasi içersindeki bütün rakiplerini tasfiye etti.

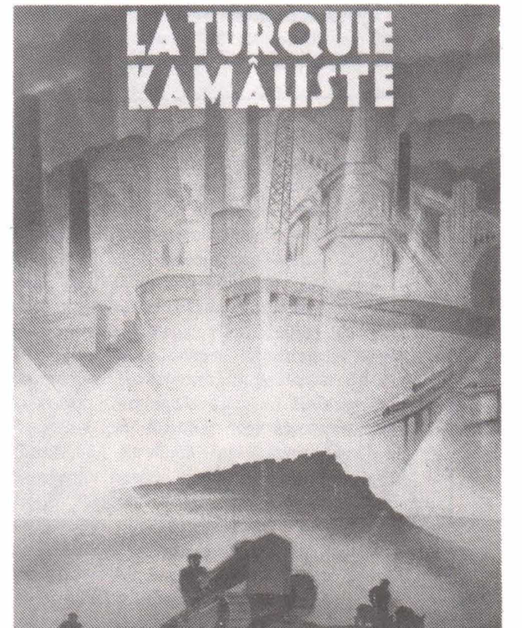
Takrir-i Sükûn Rejimi

Birinci Meclis'in en önemli özelliklerinden birisi, "kuvvetlerin birliği" esasına göre kurulmuş olması, yani, yasama ve yürütme işlevlerinin her ikisinin birden taşıyıcısı olmasıydı. Bu özelliği sayesinde Kuvayı Milliye'nin askerî önderliğinin bürokratik geçmiş ve alışkanlıklarına rağmen, savaş sırasında siyasal düzeyde bürokratik bir ayrışmanın yapısallaşmasını önlemeyi ve siyasal çoğulculuğu korumayı başarmıştı. Ancak hükûmeti elinde bulundurmanın bütün avantajlarından ve Mustafa Kemal'in aktif propagandasından yararlanan *Birinci Grup*, İkinci Meclis'te ezici bir çoğunlukla temsil edilmeyi başardı. İstanbul merkezli İttihatçıların seçimlere katılmaları, seçimler öncesinde varılan bir anlaşmayla engellenmiş, geçmişte *İkinci Grup*'la birlikte davranmış milletvekillerinden yalnız üç tanesi seçimleri kazanabilmiş, seçimi kazanan bağımsız milletvekillerinden bir tanesi (Zeki Kadirbeyoğlu) dışında hepsi, resmen 9 Eylül 1923'te kurulan, ancak kuruluş çalışmaları 1922 sonundan beri süren *Halk Fırkası*'na katılmıştı. *Halk Fırkası*, *Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti*'nin olduğu kadar *İttihat ve Terakki Cemiyeti*'nin de varisi olduğunu iddia eden *Halk Fırkası*, birbirleriyle ilişkilerinin zaten çelişkili değil karşılıklılık temeli üzerine oturmuş olduğu farzedilen bütün toplumsal kesimleri temsil ettiği için, kendisine karşı muhalefeti gereksiz gören bir anlayışın ürünüydü.

Ancak bütün bunlara rağmen, ilk kez 11 Ağustos 1923'te toplanan İkinci Meclis'in muhalefetsiz bir mutabakatı yansıtması son derecede kısa sürdü. Mustafa Kemal'in daha sonra, 1927 *Nutuk*'unda "Paşalar Komplosu" diye adlandıracağı muhalefetin ilk ipuçları, daha Kasım 1923'te Rauf (Orbay), Refet (Bele) ve Adnan (Adıvar) Beyler İstanbul'da Halife Abdülmecit'i ziyaret ettiklerinde sezilmeye başlandı. Gerçi İstanbul basını daha Lozan görüşmeleri sırasında, örtük bir biçimde de olsa, Ankara hükûmetine olan muhalefetini dile getirmeye başlamış, Mustafa Kemal'in temsilcisi İsmet Paşa'ya karşı Rauf Bey'i (Orbay) desteklemeye başlamıştı. Dahası, Rauf Bey'in kendisi de, Mustafa Kemal'e büyük taarruz öncesinde "başkomutan" unvanı verilmesi görüşmeleri sürerken diğer paşalarla birlikte, bir "tek adam rejimi yolundaki gidişe muhalefetini dile getirmişti. Halife Abdülmecit Efendi ise Osmanlı hanedanının Kurtuluş Savaşı'na destek veren kesimini temsil ediyordu; bu kesimin desteğinin bile Ankara açısından muhalif bir potansiyel taşıması, belki de, kaçınılmazdı. Bu bakımdan, 1923-24 kışında yeni Cumhuriyet hükûmetinin karşılaştığı muhalefetin bileşenleri, yeni değildi. Ancak yeni olan, siyasal oluşumları ve programları açısından son derecede heterojen olan bu bileşenlerin bir ittifak kurması olasılığıydı.

Muhalefetin ilk ipuçları, daha Ağustos 1923'te Fethi Bey'in (Okyar) hükûmet kurması üzerine boş kalan Meclis İkinci Başkanlığı ve İçişleri Bakanlığı görevlerine, Mustafa Kemal'in muhalif olduğu adayların seçilmesiyle başgöstermişti. Bu ilk muhalefetin doğurduğu kriz, bütün bakanlarının ilk kez, eskiden olduğu gibi TBMM değil Mustafa Kemal'in tayin ettiği bir başbakan (İsmet Paşa) tarafından seçildiği bir hükûmetin cumhuriyeti ilan etmesi ve yeni bir Teşkilat-ı Esasi'nin (Anayasa) hazırlanmasının kabul edilmesiyle çözüldü.

Bir resmî tören gününde yeni devletin seçkinleri: askerî ve sivil bürokrasi (askerî ve mülkî erkân) ve burjuvazi, kurtuluş savaşı ile gerçekleştirdikleri Cumhuriyeti "inkılâplar"la taçlandırmış ve mutlak egemenliklerini sağlamış olarak gurur içinde objektife bakıyorlar. "Milletin efendisi", köylülerin, herhangi birşeyin efendisi olmadıklarını anlamak için resme gözatmak yeterli. Asya'daki bütün Cumhuriyetçi deneylerde görüldüğü gibi, Türk Burjuva Cumhuriyeti de geri kalmışlıktan kurtuluşun ilk koşulunun devlet ve toplum hayatında Avrupa normlarının benimsenmesi olduğuna yürekten inanmıştı. Kemalist iktidarın "Garb Medeniyeti"ne katılma, yani kapitalist gelişme yolunu tutmadaki kararlılığı, henüz Kurtuluş Savaşı sonuçlanmadan 1923'deki İzmir İktisat Kongresi'nde açığa vurulmuştu. Zafer elde edildikten sonraki on yıl bir yandan Kemalistlerin bürokrasi içindeki hakimiyetlerini sağlamlaştırma, bir yandan da içine girilen yeni toplumsal ilişkilerin üstyapıdaki karşılıklarını oluşturmak için birbiri peşisıra girdikleri düzenlemelere tanık oldu. Osmanlı Devleti'nde kapitalizmin toplumsal temeli olan gayri-müslim burjuvazinin bir bölümünün yitirilen topraklarda kalması, Anadolu ve Trakya'dakilerin de işgalcilerle işbirliği yaptıkları için, zafer sonrasında ülkeyi terketmeleri yüzünden, burjuva devrimini sonuçlarına vardırma görevi çok büyük ölçüde Kurtuluş Savaşının da fiili önderliğini yürüten asker ve sivil bürokrasiye kalmıştı. 1908 Anayasası'nın parlamentarizm yönünde sağladığı katkılara rağmen, esas olarak dine ve hanedan egemenliğine tanıdığı üstünlükle belirlenen modernleşmeciliğinden farklı olarak Kemalist modernleşmecilik, padişahlığı ve halifeliği kaldırarak kendisini laik-milliyetçi bir temel üzerinde tanımladı. Toplumu halâ bir arada tutan ideolojik hegemonya aygıtı olan İslâmiyetin reddi, kaçınılmaz olarak devlet ve toplum arasında ortaya çıkmış olan boşluğun doldurulması bakımından yeni bir ideolojik aygıtın da oluşturulmasını gerekli kıldı. Hem yerel, hem de ulus-aşırı toplumsal örgütlenme tasarımların sığınağı olan islâmiyet karşısında üniter milli devletin resmî ideolojisinin milliyetçi olacağı İttihat ve Terakki döneminden beri kesinlik kazanmış gibiydi. Milliyetçiliğin resmi ideoloji olarak kabulünün tamamlayıcı bir parçası da her türlü yerelliğin aşıldığı üniform (tek biçimli) bir görünüm sağlama ve halkı bu yolda ıslah etmeyi amaçlayan öteki inkılâplar (kıyafet, dil, yazı vb.) oldu. Devletin sınırları içinde yaşayanlardan bir ulus meydana getirmek, burjuvazinin güçsüzlüğü ve ekonomik birleştiriciliğinin olmayışı yüzünden doğrudan doğruya merkezî devlet aygıtlarının yukarıdan aşağı işleyişine terkedildi. Bunun sonucu, devletin baskıcı karakteri dolayısıyla, her türlü yenileşme girişiminin karşısında İslâmi örtü altında bir direnişin gelişmesi oldu. Cumhuriyetin ilk elli yılında toplumsal gerilim dinamiklerinin başında bu devlet toplum ikiliği yeraldı.

Kadro dergisi ideologları tarafından bir resmi ideoloji olarak rasyonelleştirilmesine çalışılan Kemalizm'in *bileşenlerinden biri olan devletçilik, devletin tüm büyük ölçekli sermaye üretimi kararlarını elinde tuttuğu ve denetlediği, böylelikle bir yandan, alt yapı yatırımlarını üstlenip burjuvazinin sermaye birikimi sürecini hızlandırırken öte yandan burjuvazi karşısında devletin görece özerk bir iktisadi üstünlük elde ettiği bir sürecin ideolojik motiflerinden biri de oldu. "Devletçilik"in başlıca hedefi, "muasır medeniyetler seviyesi"ne çıkabilmek için sanayileşmekti (solda). Bu sanayileşmenin bedeli işçi sınıfının aşırı sömürülmesi yoluyla karşılandı. İşçi sınıfını siyasal mücadeleye çekmek için çalışan Türk komünistleri ise Kemalist devletin hapisanelerini ve işkencehanelerini doldurdular.*

Bu koşullarda, "hilafet sorunu" daha başından başlayarak, yönetim tarafından, cumhuriyete muhalefetle paralelmişçesine algılandı. Daha sonra Halife'yi ziyaret ettiğinden ötürü şiddetli eleştirilere maruz kalacak olan Rauf Bey, 1 Kasım 1923'te İstanbul gazetelerinde yayınlanan demecinde cumhuriyetin ilan edilmesinin aceleye getirilmesine karşı çıkmış, cumhuriyet ile demokrasi ve hürriyet arasında mutlak bir örtüşme olmayabileceğini iddia etmişti. 10 gün sonra İstanbul Barosu başkanı Lütfü Fikri bey, halifenin istifa edeceği söylentilerine karşı bir mektup yayınlamıştı. Aralık başında ise Londra'daki *İslam Cemiyeti*'nin başkanı olan Seyit Emir Ali ile Ağa Han'ın, özellikle cumhuriyetin ilan edilmesinden sonra ortaya çıkan koşullarda, hilafetin konumunun açıklığa kavuşturulmasını dileyen mektubu İstanbul basınında yayınlandı. Yönetimin bu gelişmelere tepkisi, savaş sırasında olağanüstü birer mahkeme olarak kurulmuş İstiklâl Mahkemelerini yeniden işletmek oldu. İstanbul İstiklâl Mahkemesi, daha sonraki çok daha sert çatışmaların bir habercisi niteliğinde beş dava açtı. Seyit Emir Ali ile Ağa Han'ın mektuplarını yayınlayan gazetelere karşı açılan davayla halifenin yaveri hakkında İngilizlerle ilişki kurduğu gerekçesiyle açılan davalar sanıkların beraatiyle sonuçlandı. Mustafa Kemal'e suikast yapmak amacıyla bir "cemiyet-i hafiye" (gizli örgüt) kurulduğu yolundaki ihbar üzerine açılan suikast davası ile bir vaizin dini siyasete alet ettiği gerekçesiyle açılan davaların sonucunda ise birer kişi 1'er yıl hapse mahkûm oldu. Ancak İstanbullu aydın çevrelerle yeni hükûmet arasındaki çelişkinin asıl su yüzüne çıktığı Lütfü Fikri Bey davasında sanık 5 yıl küreğe mahkûm edildi. Ancak Lütfü Fikri Bey de TBMM tarafından affedildi ve afla hapisten çıktıktan 6 ay sonra yeniden İstanbul Barosu başkanlığına seçildi.

Terakkîperver Cumhuriyet Fırkası

Muhalefete karşı bu şekilde ilk kez İstiklâl Mahkemeleri kullanıldıktan sonra, 3 Mart 1924'te hilafet kaldırıldı ve Abdülmecit Efendi yurtdışına çıkarıldı. Ancak aynı gün alınan bir başka karar, Erkânı Harbiye'nin bir bakanlık olmaktan çıkarılarak doğrudan doğruya cumhurbaşkanlığına bağlanması, Kemalistlerin meclis içindeki muhalefetin kendisine ordu içersinde bir dayanak bulması olasılığı hakkındaki endişelerini ifade ediyordu. Gerçekten de ertesi gün başlayan Teşkilatı Esasî görüşmeleri, hükümetteki Kemalist ekibin meclisteki tabanının ne kadar cılız olduğunu gösteriyordu. Tasarı uzun tartışmalara yol açtı ve sonuç olarak, ancak cumhurbaşkanına (sınırlı) veto ve meclisi feshetme yetkileri veren maddeleri çıkarıldıktan sonra kabul edildi.

Mustafa Kemal'in ikinci bir partinin gereksizliği konusundaki görüşlerine rağmen, 1924 anayasası çok partili bir rejime kapalı değildi. Meclisin tatilde bulunduğu yaz süresi boyunca, o zamana kadar muhalefetlerini *Halk Fırkası* (ya da daha önce *Birinci Grup*) içinde kalarak sürdürmüş olan milletvekillerinden bazıları ve özellikle yeni düzenlemede askerî görevleri ile siyasal rolleri arasında bir tercih yapmak durumunda kalan paşalar, yeni bir örgütlenme doğrultusunda çalıştılar. Sonbaharda Refet, Kâzım Karabekir, Ali Fuat ve Cafer Tayyar paşalar askerî görevlerinden istifa ederek, 17 Kasım 1924'te *Terakkîperver Cumhuriyet Fırkası*'nın (TpCF) kuruluşunu resmen açıkladılar. Yeni partinin kuruluşu 10 Kasım'da adını *Cumhuriyet Halk Fırkası* (CHF) olarak değiştirmiş olan hükümet partisi içinde de, ılımlılar ve radikaller şeklinde bir bölünmeye yol açtı. Radikallerin meclis içindeki önderi İsmet Paşa'nın sıkıyönetim önerisi *CHF* meclis grubu tarafından reddedilince, İsmet Paşa başbakanlıktan istifa etti ve Fethi Bey'in (Okyar) kurduğu yeni hükümet, sayısı 29'a ulaşmış olan *TpCF* milletvekillerinin de güvenoyuyla göreve başladı.

Ancak iki parti arasındaki ilişkilere egemen olan bu karşılıklı anlayış çok uzun sürmeyecekti. Şubat 1925'te patlak veren Şeyh Sait ayaklanmasına karşı Fethi Bey'in aldığı askerî önlemleri yetersiz bulan radikal kanadın baskısı, Mustafa Kemal'in de ağırlığını koyması ve kendi partisinin güvensizlik belirtmesi üzerine hükümet 2 Mart 1925'te istifa etmek zorunda kaldı. Ancak radikallerin zaferi kılpayı bir dengeye dayanıyordu. İsmet Paşa'nın oluşturduğu hükümetin önerdiği Takrir-i Sükûn Kanunu *CHF* meclis grubunda 79'a karşı 82 oyla kabul edilebildi. Ancak hükümet ve cumhurbaşkanına her yayını yasaklama yetkisi veren ve Şark'ta ve Ankara'da olmak üzere iki İstiklâl Mahkemesi kurulmasını öngören kanunun yürürlükte olduğu dört yıl içersinde bu ekip siyasal ve toplumsal düzlemlerde, kendisine rakip olacak bütün muhalefet odaklarını sindirmeyi başaracaktı.

Önce basına yönelindi. 6 Mart'tan başlayarak yalnızca İstanbul'dakilere değil çeşitli taşra gazetelerine de yönelik bir dizi kapatma kararı alındı. Bununla da kalmadı; gazeteciler vatana ihanet suçundan ve idam isteğiyle yargılandılar; *Tanin*'in başyazarı Hüseyin Cahit ömür boyu sürgüne mahkûm oldu. *TpCF*'ninse 25 Mayıs'ta, doğudaki şubeleri, 3 Haziran'da kendisi kapatıldı. Şeyh Sait, ayaklanmanın diğer önderleriyle birlikte idam edildi.

Şapkanın Bedeli

Ancak İstiklâl Mahkemelerinin faaliyetleri durmadı. Rejimin varlığına yönelik en ciddî askerî tehlikeyi bertaraf etme başarısını üstelenen ve meclisteki muhalefeti sindirmiş olan Kemalist ekip, kendi modernleşme programını eskisine kıyasla çok daha büyük bir cüretle uygulamaya başladı. İlk adım Mustafa Kemal'in Ağustos 1925'te yaptığı Kastamonu gezisinde halka tanıttığı şapkaydı. Başlangıçta teşvik edici uygulamalarla sınırlı kalan "kılık-kıyafet reformu", din görevlilerinin de kılıklarıyla ilgili talimatlar ve özellikle türbe, tekke ve zaviyelerle ilgili yasaklamalarla birleşince popüler dinî alışkanlıklar için ciddi bir tehdit unsuru haline geldi. Öyle ki, şapka dışında bir başlığın giyilmesinin alışkanlık haline getirilmesini yasaklayan kararın çıkarıldığı 25 Kasım 1925 günü, İsmet Paşa aynı zamanda, Erzurum'da şapkaya karşı çıkan bir ayaklanmayı bastırmak için sıkıyönetim uygulanmasını istiyordu.

Şapka ayaklanmalardan ötürü verilen idam cezalarını Erzurum'da sıkıyönetim mahkemesi verdi. Kırşehir, Kayseri, Sivas, Tokat, Amasya, Trabzon, Gümüşhane, Erzurum, Rize ve Giresun'dakileri ise gezgin olarak görev yapan Ankara İstiklâl Mahkemesi'ne düştü. Ayaklanmaların çıktığı Aralık ayı ile Şubat'ın ilk yarısı arasında 57 kişi şapkaya muhalif olduğu için asıldı. Öte yandan, değişik sürelerde hapis cezası alanlar arasında İstanbul'da "şapka aleyhine tahrikat yapan" çeşitli yazar, gazeteci ve öğretmenler de vardı.

İttihatçıların Tasfiyesi

I. Dünya Savaşı'ndan sonra Türkiye'de kalan İttihatçıların bir kısmı Kurtuluş Savaşı sırasında ve daha sonra *Halk Fırkası*'na (ve onu önceleyen örgütlere) katılmış, buralarda Kemalistlerle aynı tarafta yer alanlar olduğu gibi, *İkinci Grup* ve *TpCF* gibi muhalif örgütlenmelere katılanlar da olmuştu. Ancak İttihatçı önderliğin Dr. Nazım, *Cemiyet*'in en kuvvetli kalemi Hüseyin Cahit, eski maliye nazırı Cavit ve İstanbul'daki direnişi örgütleyen Kara Kemal beyler gibi seçkin isimleri, İstanbul'da kalmış ve yeni rejimle daha mesafeli bir ilişki sürdürmeyi tercih etmişlerdi. Zaman zaman eski İttihatçıların yeni bir örgütlenme girişimi içersinde

ORBAY, HÜSEYİN RAUF (1881-1964)

Kurtuluş Savaşı'nı izleyen iktidar mücadelesi yıllarında Mustafa Kemal'in en ciddi rakibi olan Rauf Orbay, 1881'de İstanbul'da doğdu. Âyan Meclisi üyesi Mehmed Muzaffer Paşa'nın oğlu olan Hüseyin Rauf, Trablusgarp Askerî Rüşdiyesi'nde ve Heybeliada Bahriye Mektebi'ni bitirdikten sonra kolağası (yüzbaşı) rütbesiyle Osmanlı donanmasına katıldı. Trablusgarp ve Balkan Savaşlarında görev aldı. Balkan Savaşı'nda Hamidiye Kruvazörü komutanı olarak gösterdiği başarılarla "Hamidiye Kahramanı" olarak tanındı. I. Dünya Savaşı sırasında, tıpkı Çanakkale kahramanı olarak anılan Mustafa Kemal'in daha sonra güneydoğuya tayin edilmesi gibi, o da Afganistan'a yollandı. Afganistan'a İran üzerinden ulaşmak mümkün olmayınca bir süre, Mezopotamya'da görev yaptı. Askerî başarılarıyla ün kazandı; 1917'de Brest-Litovsk Konferansı'na Bahriye Nezareti delegesi olarak katıldı. 1918'de, Osmanlı Devleti Bahriye Nazırı sıfatıyla Mondros Mütarekesi'ni imzaladı.

Mütareke'nin imzalanmasının ardından, işgal güçlerine karşı Anadolu topraklarında bir kurtuluş mücadelesine girilmesi gerektiğini savunanlar arasında yer aldı. Bu amaçla 8 Mayıs 1919'da askerlikten ayrıldı ve 15 Mayıs'ta İzmir'in Yunanlılar tarafından işgal edilmesinden sonra Bandırma'ya geçerek Çerkes Reşit ve Ethem kardeşlerle buluştu ve onları Batı Anadolu'daki *Teşkilat-ı Mahsusa* cephaneliklerinden yararlanarak bir direniş örgütlemeye ikna etmeye çalıştı. Daha sonra Mustafa Kemal'le buluşarak ardından Anadolu'ya geçerek 22 Haziran 1919'da Amasya Tamimi'nin hazırlanmasına katkıda bulundu. Erzurum ve Sivas Kongrelerinde, İstanbul delegesi olarak Heyet-i Temsiliye üyeliğine seçildi. İstanbul'un İtilaf Devletleri birlikleri tarafından işgal edilmesinin ardından Malta'ya sürgün edildi. Sürgünden döndükten sonra, Kasım 1921'de Sivas milletvekili olarak BMM'ye girdi. Kısa bir süre Nafia Vekilliği (Bayındırlık Bakanlığı) ve ardından Meclis ikinci başkanlığı yaptı.

Temmuz 1922'de başvekilliğe getirildi. Lozan görüşmeleri sırasında Mustafa Kemal ve İsmet Paşaların uzlaşmacı tavrına karşı çıktığı ve barış masasında hiçbir taviz verilmemesi gerektiğine inandığı için 4 Ağustos 1923'te görevinden istifa etti. Meclis'te Ali Fuat, Kâzım Karabekir ve Refet Paşalarla birlikte İsmet İnönü'ya karşı muhalefetin başını çekti. Cumhuriyet rejimine karşı olmamakla birlikte, cumhuriyetin ilan ediliş tarzını anti-

olduklarına dair söylentiler çıkıyor, ancak bunlar genellikle Kara Kemal Bey tarafından yalanlanıyordu.

Kendileri de İttihatçı gelenekten gelen Kemalistlerin, varoldukları sürece İttihatçıları bir iktidar seçeneği olarak görmeleri kaçınılmazdı. Bu yüzden, 17 Haziran 1926'da Mustafa Kemal'e yapılması tasarlanan bir suikast üzerine Ankara İstiklâl Mahkemesi'nin giriştiği son büyük operasyon, *TpCF*'nin milletvekillerini olduğu kadar eski İttihatçıları da hedef aldı. Siyasal olduklarının gizlenmesine dahi gerek duyulmayan davalarda, aralarında Halis Turgut ve Miralay Arif Bey gibi *TpCF* milletvekillerinin yanısıra Cavit Bey ve İsmail Canbolat gibi eski İttihatçıların da bulunduğu 19 kişi idama mahkûm oldu ve yakalanacağını anlayınca intihar eden Kara Kemal Bey dışında hepsi asıldı. Ancak İzmir suikasti operasyonu sırasında İstiklâl Mahkemelerinin kendi olağanüstü mantıkları, onları siyasal kullanışlılıklarının sınırına getirmişti. Mahkemeler yalnızca Ali Fuat ve Kâzım Karabekir gibi "büyük paşalar"ı tutuklatmakla kalmamış, onları kurtarmak için müdahale etmek isteyen başbakan İsmet Paşa hakkında bile tutuklama kararı çıkartmaya çalışmışlardı. Mart 1927'de İsmet Paşa, Takrir-i Sükûn gerektiren en önemli tehlikenin Şeyh Sait ayaklanması değil "mütereddi (soysuzlaşmış) münevverlerin" yarattığı "teşevvuş ve tezebzüp" (karışıklık ve kararsızlık) olduğu için iki yıl uzatılmasını talep ederken, faaliyetlerini övdüğü İstiklâl Mahkemeleri'ne artık gerek kalmadığını belirtecekti.

Serbest Fırka Olayı

1927 yılı birçok bakımdan, o dönemi yaşayanların da kaydettikleri bir dönüm noktası oldu. Gazi Mustafa Kemal'in Kurtuluş Savaşı'ndan sonra ilk kez, muhalefetten arındırılmış İstanbul'u ziyaret etmesinin sembolik önemi üzerinde basın ve politikacılar uzun uzun durdu. 1927 yılı aynı zamanda İkinci Meclis'in son yılı, dolayısıyla bir seçim yılıydı; aynı zamanda *CHF*'nin üç yıldır toplanmamış olan büyük kongresinin toplanacağı yıldı. Gazi İstanbul'da bir yandan, kendisini fırkanın ömür boyu başkanı ilan edecek kongrede okuyacağı ve Kurtuluş Savaşı'nın başından "ebedî şef" halini aldığı 1927 yılına kadarki tarihinin bir yorumu niteliğindeki *Nutuk*'unu hazırlarken, bir yandan da Üçüncü Meclis'in milletvekillerini tesbit ediyordu. Çünkü kendi başına bırakılmış *CHF*'nin de bir muhalefet kaynağı olabileceğini görmüş olan Kemalist ekip, tüzükte yapılan bir değişiklikle milletvekili adaylarının tesbitini, parti büyük divanı ve bölge idare heyetlerinden alarak, tek başına genel başkana vermişti. Seçimlerde Gazi'nin tesbit ettiği adayların hepsi istisnasız olarak seçildi.

Böylelikle tek parti yönetiminin, hiç değilse biçimsel düzeydeki araçları yaratılmış oldu ve Üçüncü Meclis, süresi boyunca Kemalist projenin, "devletin dini İslamdır" maddesini anayasadan çıkarmak, Latin harflerini kabul etmek gibi çok daha cüretli reformlarını onayladı. Ancak, açıkça dile getirmese de "kuvvetlerin ayrılığı" ilkesini ima ettiği için İkinci Meclis tarafından eleştirilmiş olan klasik parlamentarist anlayışla bütün bağlar koparılmadan önce, son bir çok partililik deneyimi daha yaşanacaktı. 1929 buhranının etkisiyle de derinleşmekte olan toplumsal hoşnutsuzluğun derecesini kestirebilmek ve kısmen de olsa kanalize etmek için, Gazi, başbakan İsmet Paşa'nın da katılımıyla 1930 yazında, eski başbakanlardan ve *CHF*'nin bir zamanlarki ılımlı kanadının önde gelen temsilcilerinden Fethi Bey'e yeni bir parti kurma görevi vermekle kalmadı, partinin, programının belirlenmesinden üye olacak milletvekillerinin tesbitine kadar kuruluşunun her aşamasını sıkı sıkıya denetledi. Ancak, bu dönemde hâlâ bir programı olmayan *CHF*'ye karşı liberal bir programla çıkan *Serbest Cumhuriyet Fırkası*'nın kuruluşu, kitlesel düzeyde büyük bir ilgiyle karşılandı. Ekim 1930'da yapılacak belediye seçimini önceleyen kampanyalar, yeni cumhuriyetin tarihinde alışılmamış kitlesellikte gösterilere yol açtı; özellikle İzmir'de *CHF*'ya karşı şiddet eylemlerine girişilmesinden endişelenildi. Bütün bunlara karşın, belediye seçimlerine katılım üçte bir ila dörtte bir arasında değişiyordu. Toplumsal hoşnutsuzluk ve yeni bir partinin yarattığı dinamizm, sınırları açıkça tayin edilmiş de olsa parlamenter mekanizmalar ve seçimler aracılığıyla denetlenemeyecek gibi görünüyordu. Mustafa Kemal'in ve Kemalist ekibin diğer önde gelen temsilcilerinin yeni parti hakkındaki tavrını değiştirdiklerini açıkça ifade etmeleri üzerine, Fethi Bey 17 Kasım 1930'da içişleri bakanlığına yazdığı bir dilekçeyle partiyi kapattığını bildirdi. Belediye seçimlerini kazanmış *SCF*'li adayların yerine *CHF*'liler tayin edildi. Ancak *SCF* üç aylık kısa tarihi içersinde Türkiye Cumhuriyeti'nin siyasal tarihine kritik bir terim miras bıraktı; İsmet Paşa, *SCF*'nin programına karşı Sıvas'ta yaptığı seçim konuşmasında *CHF*'yi ilk kez "devletçi" olarak nitelendirmişti. İlerki yıllar bu nitelemenin bir seçim konuşmasında edilmiş boş bir laftan ibaret olmadığını kanıtlayacak, devletçilik adı altında, gündelik hayatı, o güne kadar Anadolu ve Rumeli'de benzeri görülmemiş bir biçimde bürokratik disipline tâbî tutmak üzere, tek parti rejiminin bütün aygıtları harekete geçirilecekti.

Sosyalist Hareket ve Cumhuriyet

Takrir-i Sükûn döneminin başladığı 1925'de, bir yandan Şeyh Sait Ayaklanması bastırılır, bir yandan (komünistler de dahil olmak üzere) genel olarak muhalefeti bastırma önlemleri alınırken, başta grevler olmak üzere çeşitli işçi hareketleri sürmekteydi. Bunların birçoğunu, *TKP* etkisindeki *Türkiye Amele Teali Cemiyeti* örgütlemişti; ama bazıları da, bu dernekten tümüyle bağımsızdı.

demokratik bulduğunu açıkladı. 17 Kasım 1924'te kurulan *Terakkîperver Cumhuriyet Fırkası*'nın genel başkanlığına seçildi. 1925'de patlak veren Şeyh Said isyanı, bünyesinde eski İttihadçıları, I. Meclis'teki İkinci Grup üyelerini ve dinci muhafazakar çevreleri barındıran Partinin kapatılmasının gerekçesi oldu. Önce, 4 Mart 1925'te çıkartılan ve hükümete olağanüstü yetkiler veren Takrir-i Sükûn yasası gereğince, Partiyi destekleyen gazeteler de dahil olmak üzere, Parti binaları kapatıldı. İstiklâl Mahkemesi'ndeki yargılamada Parti programındaki "dini efkâr ve itikada hürmetkâr olma" ilkesiyle gericiliği kışkırttığı gerekçesiyle *TpCF*'nin Doğu'daki tüm Parti örgütlerinin kapatılmasına karar verildi. Hükümet bu karara dayanarak, 3 Haziran 1925'te *TpCF*'yi kapattı. 16 haziran 1926'da açığa çıkartılan "İzmir Suikasti"'nden sonra *TpCF*'nin varlığı bütünüyle ortadan kaldırıldı. Bu sırada Londra'da bulunan Rauf Bey de, suikastle ilgili olduğu suçlamasıyla on yıl sürgüne mahkum edildi ve böylelikle İstiklal Mahkemesi tarafından cezaya çarptırılan tek "büyük paşa" oldu. Meclis Başkanlığı'na çektiği telgrafta, milletvekillerinin sözde "suçüstü" gerekçesiyle dokunulmazlıklarının kaldırılmadan tutuklanmasını "taklib-i hükümet" (rejimin gayrı meşru yollarla değiştirilmesi) olarak değerlendirdiğini açıkladı. Buna rağmen, 10. yıl affından sonra Türkiye'ye geri döndü ve kendi başvurusuyla açılan davada, Askeri Yargıtay kararıyla beraat etti.

1936'da Kaatamonu milletvekili oldu. Ötedenberi İngiliz kurum ve geleneklerine yakınlığıyla tanınan ve İngiliz diplomatik çevrelerindeki iyi ilişkileri bilinen Rauf Orbay 1942'de TC Londra Büyükelçiliğine tayin edildi ve Türkiye'nin II. Dünya Savaşı'nın dışında tutulmasına diplomatik başarılarıyla katkıda bulundu. 1944'te bu görevden ayrıldı. Daha sonra *Demokrat Parti*'nin kurulmaaı ve Mareşal Fevzi Çakmak'ın Meclis'te muhalefet başlatması karşısında, İsmet İnönü'nün Rauf Orbay'a kendi kepattırdığı *TpCF*'yi yeniden örgütlemesini ve hatta o sıralar TBMM başkanı Kazım Karabekir'i de partiye almasını önermesi, Rauf Orbay'ın siyasetten tamamen uzaklaşmasına neden oldu. "Yaa? Sen gene Fırkanın reisi ve Cumhurreisi, biz de karşınızda muhalif... aşkolsun, çok güzel..." diyerek İsmet İnönü'yle bağlarını koparan Rauf Orbay, hayatının geri kalan bölümünü sadece siyasetten değil devlet görevlerinden de uzak geçirdi. 1964'te İstanbul'da öldü.

Uluslararası gelişmeler,* 1925'te Türkiye'yi Sovyetler Birliği'ne yaklaştırdı. Türkiye'nin Misak-ı Milli sınırları içinde saydığı Musul petrol bölgesinin 17 Aralık 1925'te *Milletler Cemiyeti* tarafından İngiltere'ye verildiği gün, Türk ve Sovyet Dışişleri bakanları Paris'te bir Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması imzaladılar. (Bu anlaşma 1929 ve 1931'de 4'er, 1935'te ise 10 yıl için uzatıldı.) Bundan dört ay önce, Ankara İstiklâl Mahkemesi'nin *TKP* ileri gelenlerini ağır hapis cezalarına çarptırması, iki hükûmet arasındaki ilişkileri gerginleştirmişti. *Komintern*'in çeşitli dillerden çıkan yayın organlarına, Dr. Şefik Hüsnü'nün ve *Komintern*'in Türkiye uzmanı Kitaygorodskiy'nin yazdıkları makalelerde, Türk hükûmetinin komünistleri kovuşturması kınanıyordu. *Komintern Yürütme Kurulu*'nun bir raporunda ise, *TKP*'ye, Kemalist hükûmetin devrimci atılımlarını ve Sovyet dostluğunu destekleyin derken, onun her türlü engellemelerine karşın, işçi ve köylü kitleleri arasında çalışmalarını sürdürmesi de öğütleniyordu.

1926 boyunca Türkiye'nin Batılı devletlerle iyi ilişkiler kurmaya çalışması, Sovyetler Birliği'yle dostluğunu bir ölçüde sarsmıştı ama, Kasım ortalarında TC Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras'ın Odesa'ya giderek Sovyet Dışişleri Bakanı Çiçerin'le görüşmesi ve iki ülkenin özellikle Balkanlar'da ortak bir politika izlemek üzere anlaşması, durumu yeniden düzeltti.

TKP'nin 1925'te gıyabında 15 yıl hapse mahkûm edilmiş olan önderi Dr. Şefik Hüsnü, 1926 başlarında yine *Komintern* yayın organlarında Türkiye'nin dış siyaseti ve ekonomik gelişmesi üstüne eleştirel yazılar yazdı. 1925 tutuklaması dışında kalan *TKP* ileri gelenleri, Mayıs 1926'da Viyana'da bir parti konferansı topladılar. *Komintern* temsilcisinin gözlemciliğiyle, Moskova'dan Şefik Hüsnü, Ali Cevdet, Nâzım Hikmet ve Hasan Âli (Ediz)'in, Türkiye'den (parti kâtib-i umumîsi) Vedat Nedim (Tör: takma adı Süleyman), Hamdi Alev (Şamilof: takma adı Rıza), Faik Usta (Değirmenci ?) ve Balıkesirli Baytar Mehmet'in katıldıkları bu toplantıda, bir faaliyet programı taslağı hazırlanarak yeni bir yönetim dönemi başlatıldı. Kemalist iktidarla uzun vadeli bir mücadeleye girişme gereği üstünde anlaşıldı, ancak kısa dönemde bir darbeye kalkışmak yerine, işçiler arasında örgütlenme ve eğitim çalışmaları yapmak yoluna gidilmesi kararlaştırıldı.

Bu toplantıdan hemen sonra, *Komintern* Yürütme Kurulu Doğu Seksiyonları Sekretaryası *TKP* Merkez Komitesi'ne, her zamanki öğütlerini yinelerken ("Kemalist devrimleri ve Sovyet dostluğunu destekleyin; ama işçi ve köylüler arasında kendi çalışmalarınızı da sürdürün"), TC Hükûmeti'nin, Ankara'daki Sovyet temsilcilerine artık *TKP*'nin fazla sıkıştırılmayacağı yolunda güvenceler verdiği aktarılıyordu.*

Aynı yıl ortalarında, İzmir'de Atatürk'e yapılmaya kalkışılan suikast girişimi üzerine, *TKP*, Ankara İstiklâl Mahkemesi'nin bu olayı kişisel tutkularla açıklamaya çalışmasını eleştirdi ve *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*'nın emperyalizm yardakçısı olduğunu ileri sürerek, *Halk Fırkası* iktidarını, halk yararına bir ekonomi politikası izlemeye ve emekçi kitlelerinin geniş demokratik haklarını tanımaya çağırdı.

Yönetiminde *TKP*'nin etkili olmaya devam ettiği *Amele Teali Cemiyeti*, 1926 güzünde komünistlerden temizlendi ve Kemalistlerin ağır bastığı bir örgüt görünümünü aldı. Komünistler, bu tarihten itibaren, Kemalist hükûmetin burjuva niteliğini yalnızca feodalizme karşı savaşımındaki olumlu yanları ile anmaktan vazgeçerek işçi hareketlerine karşı "gerici" yanlarını da vurgulamaya başladılar. 1925 öncesindeki, hükûmeti toplumsal sorunlarda daha ileriye itebilme umudu, yavaş yavaş kayboldu.

Öte yandan, bu dönemde *TKP*'nin ülke içindeki yeni Merkez Komitesi ile yurtdışında kaçak yaşayan önderleri arasında da sürtüşmeler başgösterdi. Dr. Şefik Hüsnü, bir yazısında (Vadat Nedim'in başında bulunduğu) parti yönetiminin yerelleşme çabalarının hareketi "ekonomizm"e götürme tehlikesinden söz ediyor ve gizli bir süreli yayın organına gereksinim duyulduğunu belirtiyordu. Bu ekonomizm suçlaması, yalnızca ekonomik mücadele açısından bakıldığında bile çok yumuşak bir muhalefet yürüten Merkez Komitesi'ne yöneltilen gerçek eleştirilerin çok hafifletilmiş bir anlatımıydı. 1926'da tahliye edilip, Vedat Nedim'le birlikte çalışmaya başlayan Şevket Süreyya'nın (Aydemir) da katılmasıyla, *TKP* üst yönetimi sırf ekonomik mücadelede bile yumuşak davranıyordu. *Komintern*'in Menşevik ve tasfiyeci diye nitelediği bu tutumun başlıca nedeni, bazı komünist yöneticilerin Kemalizme 1925 öncesindeki gibi bakmaya devam etmeleri ve yapılan Batıcı reformları yürekten onaylamaları, dolayısıyla da Kemalizmi desteklemeleri olabilir. Kasım 1927 sonundaki büyük tutuklamaya kadar, o yıl içinde *TKP*'nin çoğunu Arap harfli el yazısı şapirografla çoğaltarak yaptığı yayınlar arasında şunlar sayılabilir:

Lenin'in ölümünün (21 Ocak 1924) üçüncü yıldönümü için 20 sayfalık bir anma broşürü; üç sayı *Alev* dergisi; bir sayı da *Bolşevik* dergisi; Şubat 1927 tarihini taşıyan *Sendikalar - Amele Cemiyetleri Niçin Lâzımdır ve Nasıl Teşkil Edilir?* başlıklı 16 sayfalık basılı (yasal) bir broşür.

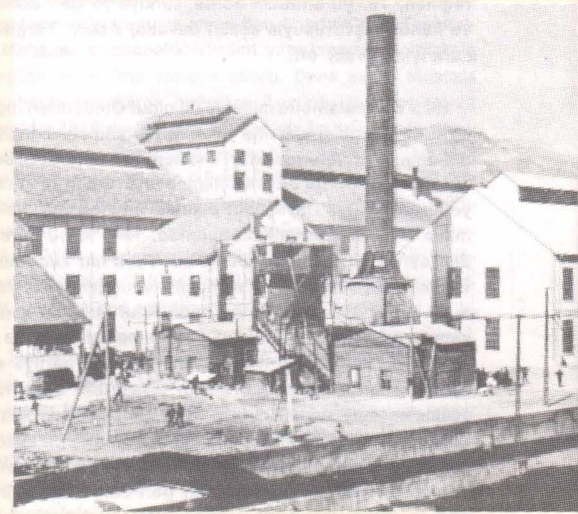
Dr. Şefik Hüsnü, Nisan, Mayıs ve Haziran 1927'de *Komintern* organlarında, köylülük, Kemalizm ve Çin Devrimi konularında yazılar yazdı. Aynı dergilerde Kitaygorodskiy'nin Türkiye İşçi Sınıfı üzerine mutad yıllık analizi ve *Amele Teali Cemiyeti*'nin kapatılmasını protesto eden iki yazısı daha çıktı: *Kızıl Sendikalar Enternasyonali* Yürütme Bürosu imzalı "Türkiye'nin Sınıf Sendikalarını Koruyalım" ve Ali Rıza (Reşat Fuat Baraner olmalı!) imzalı "İşçi Sınıfına Karşı Kemalist Terör."

Cumhuriyetin İlk Yıllarında Devletçilik ve Ekonomik Yapı

Türkiye Cumhuriyeti'nin Osmanlı İmparatorluğu'ndan devraldığı ekonomik yapı, bir yandan azgelişmiş bir yarı-sömürge ekonomisinin özelliklerinden, diğer yandan da Balkan Harpleri ile başlayan on yıllık kesintisiz bir savaş döneminin yıkıntısından oluşan bir enkaz olarak nitelendirilebilir. 1923'ü izleyen yıllarda yeniden inşa edilen üstyapı kurumlarını dolduran insan malzemesi, Kurtuluş Savaşı'nı zafere ulaştıran Kemalist kadrolardan oluşuyordu. İdeolojik ve hatta siyasi bakımdan bu kadrolarla 1908 sonrasında Osmanlı Devleti'ne egemen olan İttihatçı kadrolar arasında belli bir süreklilik vardır. Bu süreklilik, ekonomik konularda iyice ortaya çıkar: Her iki grup, devlet desteğiyle bir yerli ve ulusal burjuvazinin "yetiştirilmesi" gerektiğine; bunun hem mümkün, hem de kalkınma ve modernleşme için zorunlu olduğuna inanmaktadır. İttihatçılar, savaş koşullarında, "Türk'ü iktisaden yükseltmek, mutavassıt bir burjuvazi ihdas etmek" hedefini "Ey Türk, zengin ol!" sloganına sarılarak gerçekleştirmeye çalışmışlardı. Kemalistler ise 1923-1929 arasında devletin kaynaklarını ve siyasi iktidarın ekonomik olanaklarını -örneğin belli malların ithalatı veya limanların işletilmesi alanlarında oluşturulan devlet tekellerini- ayrıcalıklı koşullarda özel şahıslara devredeke İttihatçıları izlediler. Her iki durumda da siyasi kadrolarla yeni palazlanan iş çevreleri arasında sıkı ve organik ilişkiler, ortaklıklar oluştu.

Bu tavırların, 19. yüzyılda ve 20. yüzyılın başlarındaki görünümüyle burjuva ideolojisinin beynelmilelci değil, milliyetçi bir varyantını ifade ettiği söylenebilir ve örneğin kapitalizmin İngiltere'ye göre geç geliştiği Almanya'daki tarihçi okulun görüşleriyle akrabalığı da ileri sürülebilir. Ancak, Almanya'nın aksine, Türkiye'de, kapitalist dönüşümleri doğrudan doğruya sürükleyebilecek güçte ve sayıda bir yerli burjuvazi yoktu. Dolayısıyla, Türkiye'de kapitalizmi oluşturmak isteyen siyasi kadrolar, 20. yüzyılın ilk otuz yılı boyunca burjuvaziyi korumak ve desteklemekten önce yetiştirmek işlevine öncelik verme durumunda idiler.

1923-1929, siyasal iktidarın bu hedeflerine yardım eden bazı olumlu özellikler de taşıyordu: Dünya ekonomisi genişleme konjonktürü içindeydi. İhraç ürünleri iyi para getiriyordu ve dış ticaret açıklarını uygun kredi koşulları ile kapatmak mümkün oluyordu. Bu koşullar, yüksek bir ithalat hacminin gerçekleştirilebilmesi anlamına geliyor ve savaş yıkımının etkilerinin hızla giderilmesine

imkân verecek bir büyüme hızının sağlanması sonucunu veriyordu: Milli gelirin ortalama büyüme hızı 1924-29 arasında yüzde 11'e yakındır. Âşar vergisinin kaldırılmasından da yararlanan tarım sektörü bu gelişmeden aslan payını almış ve bu dönemde ortalama yüzde 16'lık bir büyüme gerçekleştirerek Cumhuriyet tarihi boyunca bir daha aşılmayacak bir rekor kırmıştır.

Sanayinin korunması ise iki farklı nedenden ötürü henüz gündemde değildir. İlk olarak, yukarıda da belirtildiği gibi, korunmayı talep edecek bir yerli sanayi burjuvazisi henüz oluşmamıştır: 1927'deki Sanayi Sayımı'na göre imalat sanayiinde sadece 237.000 işçi çalışmakta idi ve bunların hemen hemen yarısı 4'ten az işçi bulunduran küçük işyerlerinde çalıştırılmakta idi. Dolayısıyla Cumhuriyet'in ilk yıllarında, sanayi, büyük ölçüde Osmanlı'dan devralınan zanaatlar ve el tezgâhlarından, tamir-bakım atelyelerinden ve tekstil ve deri gibi geleneksel kollarda üretim yapan birkaç orta boylu özel işletme ile ipekli ve pamuklu dokuma, deri-kundura ve porselen üretimi yapan altı devlet fabrikasından oluşmakta idi. 1920'lerde bu sanayi, savaş sonrasının konjonktüründen yararlanarak varolan kapasiteleri üzerinden üretimlerini artırdı; ancak yeni yatırımlara girmedi: Bu dönemde, milli gelirin ortalama olarak sadece yüzde 9'u sermaye birikimine ayrılmaktadır ve sanayiye dönük yatırımlar bu birikimden çok küçük bir pay almaktadır. Hızla servet yapmak isteyen kişiler için bu dönemde sanayi çekici bir alan değildir: Yeni siyasi kadrolarla yakın ilişkiler, bazılarıyla ortaklıklar kurarak ticaret ve ulaştırma alanlarında imtiyazlar elde etmek; yeni oluşan ulusal bankacılık sistemini de kullanarak devlet eliyle zengin olmak dönemin tipik servet biriktirme biçimidir. Korumayı gündem-dışı bırakan ikinci etken ise, Lozan Andlaşması'na ek olarak imzalanan Ticaret Sözleşmesi'nin 5 yıl süre ile 1916 tarihli Osmanlı gümrük tarifesinin değişmemesini, ihracat ve ithalatla ilgili yasakların kaldırılmasını ve yenilerinin konmamasını öngören hükümleridir. Beynelmilel sermayeye Lozan'da verilen bu ödünler, ulusal ekonomiye yüzde 10-15 gibi çok düşük oranda bir koruma sağlıyor ve beş yıl boyunca korumacı politikalara yönelmeyi imkânsız hale getiriyordu.

Cumhuriyetin ilk yıllarında, yabancı sermaye konusunda da, İttihatçıların "milli iktisat" görüşüne yakın bir çizgi izlenmiştir. Bu çizgiyi, "yerli ortaklarla işbirliği yapan yabancı sermayeyi teşvik; ancak tek başına imtiyazlar alarak ekonomiye hâkim olma peşindeki yabancı sermayeyi ise tasfiye" ifadesiyle özetleyebiliriz. Bunun sonucunda, büyük ölçüde ticaret alanında olmak üzere çok sayıda yabancı-yerli ortaklığına dayalı şirket kurulmuş; ancak öte yandan demiryolları, belediye hizmetleri, liman ve kabotaj alanlarında faaliyet gösteren yabancı şirketler millileştirilmiştir. Bu özellikleriyle 1923-1929'u, "açık ekonomi koşullarında yeniden inşa" olarak nitelendirmek de mümkündür. "Yeniden inşa", farklı sektörlerin savaş öncesinin üretim düzeylerine varolan üretken kapasitelerle ulaşması anlamına gelir. Bu düzey oluştuktan sonra, büyümeyi sürdürmek ancak yüksek bir sermaye birikimi ile gerçekleşebilir. 1920'lere damgasını vuran açık ekonomi koşulları ve ticaret/aracılık faaliyetlerinde devlet desteğiyle servet biriktirme mekanizmaları yüksek bir birikim sürecine geçiş için elverişli değildi. Ancak siyasi liderlerin bu elverişsizliği algılamaları için öngörülmeyen bazı içsel ve dışsal olayların ortaya çıkması gerekecekti.

Kurtuluş Savaşı'ndan zaferle çıkan Kemalist iktidar, İzmir İktisat Kongresi'nde ekonomik sistemini kapitalizm olarak belirledikten sonra, 1923'ten başlayarak iktisat politikasında da devletçiliğe yöneldi. İlk dönemlerde devlet işletmelerinin kuruluş ve gelişmelerinde, bazı temel malların yurt içi üretimlerinin ülke ihtiyaçlarını karşılaması hedef alındı. "Üç Beyazlar" denilen un, şeker ve bez üretimine öncelik verildi. Bu yıllarda kurulan devlet işletmelerinden birisi de fotoğrafta görülen Turhal Şeker Fabrikası'ydı.

Bu olaylardan en önemlisi, 1929'da tüm kapitalist ülkeleri sarsan büyük bunalım oldu. Büyük bunalım, hammadde ve tarımsal fiyatları sınai fiyatlara göre büyük ölçüde geriletti ve hammadde ihracatçısı tüm yoksul ülkelerde de büyük sarsıntılar yarattı. "Serbest ticaret ve açık kapı" politikalarında ısrar ettikleri takdirde, bu ülkeler sınai ürün ithalatını büyük ölçüde kısmak; tüketim düzeylerini ve yatırım tempolarını düşürmek zorunda kalacaklar; farklı bir ifadeyle, yoksulluğun derinleşmesine ve durgunluğa, hatta ekonomik gerilemeye razı olacaklardı. Büyük bunalımın ilk şokları ile karşı karşıya kaldıktan kısa bir süre sonra İsmet Paşa hükümeti, krize karşı ilk tepkisini dış ticareti korumacılık doğrultusunda düzenleyerek gösterdi: İthalat kotaları koyan, gümrük resimlerini yükselten ve döviz borsalarını Türk Parasını Koruma Kanunu aracılığıyla denetim altına alan bir dizi yeni ve korumacı uygulama, büyük bunalımı izleyen iki yıl boyunca ekonomiyi "serbest ticaret ve açık kapı" modelinden, korumacı bir modele geçirmiştir. Bu modelde devlet, aktif bir yatırımcı ajan olarak henüz yer almamaktadır.

Bu uygulamaların ekonomiye damgasını vurduğu 1930-1931, özel sermayenin sınai yatırımlara yönelmesi beklentisinin de egemen olduğu yıllardır. Önceki dönemde devlet eliyle "yetiştirilen ve zenginleştirilen" yerli burjuvazinin, artık yüksek gümrük duvarları arkasında ve Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun cömert sübvansiyonları ile çekici hale gelen yatırım alanlarına yönelmesi ve tatminkâr, kalıcı ve sürekli bir sanayileşme temposunu başlatabilmesi bekleniyordu. Bu beklenti büyük ölçüde gerçekleşmedi: Bu yılların tipik sanayicisi, ithal güçlüklerinden doğan piyasa avantajlarını çok kısa dönemde istismar etme çabasının ötesinde kalıcı bir yatırım temposunu düşünmeyen bir iş adamıdır. İki yıllık bir "salt korumacı" dönemin sonunda gözlenen sınai gelişme, yeni oluşan koruma rantlarına hızla el koymayı hedefleyen "kapkaççılık" biçimini alır ve bu modelin uzun dönemli bir gelişme temposu sağlayamayacağı siyasi iktidar tarafından da yavaş yavaş algılanmaya başlar.

Bu algılanmanın hızlanmasında Kemalist kadroları derinden sarsan bir siyasal olay da, *status quo*nun sürdürülemeyeceğini açıkça ortaya koyarak ve yeni bir model arayışını adeta zorlayarak rol oynadı. Bu, 1930 içinde Atatürk'ten icazetli bir muvazaa partisi olarak kurulan ve *Cumhuriyet Halk Fırkası*'na karşı ılımlı bir muhalefet yapan *Serbest Fırka*'nın halk kitleleri nezdinde büyük ve beklenmeyen bir başarı ve destek kazanmasıdır. *Serbest Fırka* birkaç ay içinde kapatılarak tek parti yönetimine geri dönüldü. Ancak, lider kadro, *Serbet Fırka*'ya yönelen desteğin arkasında bir yandan ekonomik bunalıma, öte yandan da *CHF* iktidarının temsil ettiği yeni vurgun ve sömürü düzenine tepkiden oluşan çok güçlü bir halk muhalefeti olduğunu da kavradı. Bu kavrayış, ekonomide yeni bir arayışı zorladı. Bu arayış, her ne pahasına olursa olsun, belli bir sanayileşme ve büyüme sürecinin gerçekleştirilmesini hedefliyordu. Böyle bir gelişme çizgisine geçilmediği takdirde, rejimin geleceğinin dahi tehdit altında olduğu hissedilmekte idi.

İşte, devletçilik büyük ölçüde bu arayışın sonucudur. Ve bir anlamda önceki dönemde oluşturulan kapitalist gelişme modelinin alternatifidir: "Devlet eliyle yetiştirilen" bir burjuvazi aracılığıyla kapitalizmin geliştirilmesinin sınırlarına 1930'ların başlarında ulaşılmıştı. Alternatif model, devletin aktif bir yatırımcı ve üretken ajan olarak sermaye birikimini başlatmasına ve kesintisiz bir biçimde sürüklemesine dayanıyordu. Stratejik sektörlerde devletçe başlatılan birikim ve üretim temposu, bu sektörlere girdi sağlayan, bu sektörlerin ürünlerini pazarlayan ve kullanan; kamu yatırımlarını çeşitli ihaleler yoluyla gerçekleştiren özel sermaye için de elverişli gelişme olanakları sağlayacaktı. Devletçi sanayileşme modeli ekonomik durgunluğa bir alternatif olarak görüldüğü için, özel sermaye tarafından da destekleniyor ve olumlu karşılanıyordu. Devletçilik işte bu özelliklerinden ötürü bir kapitalist gelişme modeli olarak değerlendirilmelidir. 1930'lar, bu çerçeve içinde, Türkiye'nin sanayileşme doğrultusunda ilk ciddi adımlarını attığı yıllar olarak nitelendirilmelidir. Sanayinin yıllık büyüme hızlarının ortalaması 1930-1939'da yüzde 12'ye yaklaşmaktadır. Gerçekten de sanayi kesimi, Cumhuriyet tarihinin farklı dönemleri içinde en yüksek ortalama büyüme hızına 1930'larda erişmiştir. II. Dünya Savaşı'na geldiğimizde, yaygın tüketim mallarının büyük bir bölümü, örneğin ilk sanayileşme hamlelerinin ana hedefini oluşturan "üç beyazlar", yani un, şeker ve dokuma artık ülke içinde üretiliyordu. Yatırım ve ara-malı üreten modern sanayinin öncüleri olan demir-çelik, kâğıt ve kimya sanayii kollarındaki ilk modern tesisler bu yıllarda kurulmuş; inşaat malzemesi ve çimento üretiminde de büyük sıçramalar gerçekleştirilmiştir. Makine ve teçhizat yatırımında yılda ortalama yüzde 10'luk artışlar gerçekleştirilerek sermaye birikimi sürecinde durgunluktan, belli bir dinamizme geçilmiştir.

Tarım kesimindeki ortalama büyüme ise, 1920'lerin gerisinde olmakla birlikte yüzde 6'ya yaklaşmaktadır. Göreli fiyatların, önceki döneme göre tarım -özellikle buğday- aleyhinde seyretmesi sayesinde, sanayileşmenin ana kaynaklarından biri tarımdan aktarılan artık olmuştur. Tarımsal üretimde olumsuz fiyat ilişkilerine rağmen sağlanan artışlar, ulusal ekonominin büyüme rayında kalmasına imkân veren ana etkenlerden biridir.

Sanayileşme ve sermaye birikiminin diğer ana kaynağı ise, sanayi sektörünün bünyesinde yaratılan artık olmuştur. Sanayileşme temposunun ve verimliliğin hızla geliştiği bir dönemde, yani 1932-1939 arasında özel sektörde reel ücretler yüzde 12 oranında gerilemiştir. Devlet sektöründe de benzeri bir gerilemenin gerçekleşmiş olduğu tahmin edilebilir. Sendikal mücadeleyi ve siyasal örgütlenmesini yasaklayan otoriter yasalar ve baskıcı siyasal çerçeve bu olumsuz gelişmeleri etkilemiştir. Öte yandan, genişleyen sınai istihdamın, pekçoğu köy kökenli yeni sanayi işçileri için yükselen bir hayat standardı anlamına geleceği de söylenmelidir. Türkiye II. Dünya Savaşı'nın eşiğine geldiğinde, Osmanlı İmparatorluğu'ndan devralınmış azgelişmiş bir yarı-sömürge yapısından çıkmanın ilk ve zorunlu adımlarını atmış bulunuyordu: Belli bir sanayileşme ve küçümsenmeyecek bir tarımsal gelişme sonunda, ülkenin temel tüketim gereksinmeleri ve ücret mallarının üretimi büyük ölçüde ulusal ekonomiden sağlanabilmekte idi. Bu konum, II. Dünya Savaşı koşullarında olağanüstü güçlüklere ve üretim gerilemelerine rağmen ekonominin topyekün bir çöküntüye sürüklenmemesini sağlamıştır.

Sınıfsal güç dengeleri bakımından ise, Türkiye burjuvazisi, 1923-1939 arasında geçen uzun bir çıraklık dönemi sonunda devlet katını adım adım fethetmeyi öğrenmiş, ona tam anlamıyla egemen olmanın ön koşullarını hazırlamıştır. Egemenlik kurma doğrultusundaki bu süreç, savaş yıllarının yaratacağı özel imkânlarla hızlanacak ve 1945 sonrasında çok partili rejime geçişle büyük ölçüde başarıya ulaşmış olacaktır. Ancak, devlet üzerindeki sınıf egemenliği bir kere olup-biten bir olgu olmadığı için sonraki dönemlerde burjuvazi-devlet ilişkilerinde çeşitli iniş ve çıkışlar gözlenmeye devam edecektir.

KORKUT BORATAV

Şark İstiklâl Mahkemesi faaliyet gösterdiği iki yıl içerisinde 5.010 kişiyi yargılamış, bunların 2.779'unun beraatine, 420'sinin idamına karar vermişti. Aynı süre içinde Ankara İstiklâl Mahkemesi ise 2.436 kişiyi yargılamış ve 240 kişiyi idama mahkûm etmişti. Ancak her iki durumda "vakayı adiye"den sayılan asker kaçaklarının idamı bu sayıların dışındadır ve onları kat kat aşar. Kamuoyunun asıl ilgisini çeken bu tür "sıradan" idamlar değil, İstiklâl Mahkemeleri'nin, ikbal sahiplerinin birbirleriyle hesaplaştığı son perdesi oldu. Kamuoyunda büyük yankılar uyandıran ve ilgili davaları yaklaşık iki ay gibi kısa bir süre içinde sonuçlandırılan "İzmir suikastı hadisesi", 16 Haziran 1926'da Giritli Şevki adlı bir motorcunun suikast girişimini ihbar etmesiyle ortaya çıktı. Mustafa Kemal'in çıktığı yurt gezisinin duraklarından biri de İzmir ve İzmir'in Kemeraltı adlı büyük caddelerinden biri olacaktı. Giritli Şevki'nin ihbarına göre, burada gerçekleştirilecek olan suikast, eski Lazistan milletvekili Ziya Hurşit tarafından planlanmıştı; Çopur Hilmi, Gürcü Yusuf, Laz İsmail adlı şahıslar Mustafa Kemal'e ateş edecekler, kalabalığın arasında bekleyen Ziya Hurşit ise panik yaratarak suikastçilerin kaçmasını sağlayacaktı. İhbar ilk olarak, İzmir Valisi Kâzım Bey'e (Dirik) geldi. Kâzım Bey haberi doğrudan, Başbakan İsmet Paşa'ya bildirdi. Suikastçiler, başta Ziya Hurşit olmak üzere kaldıkları otel odalarında beraberlerinde silah ve bombalarıyla birlikte yakalandılar. Ziya Hurşit'in ilk sorgulamasından hareketle, teşebbüsün içinde, eski İttihat ve Terakki yöneticileriyle ve zaten İttihadçı kökenli olup, 3 Mayıs 1925'de kapatılan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın önde gelenlerinin parmağı olduğu iddia edildi. Bunun üzerine, İsmet Paşa'nın emriyle, Ankara İstiklâl Mahkemesi İzmir'e gönderilerek olaya elkoydu. Dava daha hemen ilk aşamasında, biri Ankara biri de İzmir olmak üzere iki ayrı mahkemede sürdü. Mahkemeler, artık her türlü hukuki teamülü hiçe sayarak davranıyorlardı. Örneğin Şark İstiklâl Mahkemesi'nin dokunulmazlığı olan kişiler konusunda gösterdiği hassasiyetten eser yoktu. İzmir davasında idam edilen sekiz eski milletvekili ve iki eski bakanın tutuklanmaları sırasında dokunulmazlıkların kaldırılması ile ilgili olarak hiçbir özel işlem yapılmadığı gibi, İzmir mebusu Şükrü Bey'in avukat tutma talebi, reis Ali Bey (Çetinkaya) tarafından "İstiklâl mahkemeleri dava vekillerinin canbazlığına gelmez" diye reddedildi. İzmir'de gıyaben idama mahkûm edilmiş olan Ankara Valisi Abdülkadir Bey sınırı geçmeye çalışırken yakalanıp daha sonra Ankara'da idam edildi; Kâzım Karabekir, Ali Fuat Cebesoy, Cafer Tayyar ve Refet Bele ise beraat ettiler. İstiklâl Mahkemesi, dava sürerken bazı sanıkları davanın genel akışından ayırmıştı; başta, İttihad ve Terakki'nin eski maliye nazırı Cavid Bey, Dr. Nazım Bey, eski Ardahan milletvekili Hilmi Bey ve Nail Bey gibi eski İttihatçılar ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası yöneticileri, Ankara'da 2 Ağustos'ta açılan davada "hükümeti devirmeye teşebbüs"le suçlanarak yargılandılar. Onlar da İzmir'dekiler gibi, karardan hemen sonra aynı günün gecesi (26 Ağustos) idam edildiler. Aralarında Rauf Orbay da olan hepsi yurtdışındaki yedi kişi de 10 yıl süreyle sürgün cezasına çarptırıldı. Böylece, 16 Haziran'da başlayan olay, 26 Ağustos gecesi sonuçlandı. Büyük bir süratle görülen davanın sonucu, Kemalist iktidara karşı Meclis'teki tek muhalif ses olan eski İttihatçılardan geriye kalanların tümünün ortadan silinmesi oldu. Davanın sonucunun adilliğinden ve asılan birçok insanın gerçekten ne ölçüde suçlu olduğundan duyulan kuşkular, Rauf Orbay'ın Türkiye'ye geri döndükten sonra, davanın yeniden görülmesini istemesi ve bu kez yargılamanın beraatla sonuçlanması üzerine iyice arttı. Yanda, Dr. Nazım'ın idamının hemen ardından çekilmiş fotoğraf görülüyor.

Büyük Tevkifât

Şevket Mutlugil adında bir askerî (general) hakimin isimsiz olarak (hatta yasaya aykırı olarak, basım yerini ve tarihini de belirtmeden) iki kez yayımladığı *İçimizdeki Düşman* adlı kitapçıkta aktarılan belgelere göre, Moskova'daki *Komünist Gençlik Enternasyonali*'ne bağlı bir *Türkiye Komünist Gençler Birliği* de vardı ve bu yıl içinde bir kongre toplamayı tasarlıyordu. Moskova'da kaçak yaşayan Hasan Âli (Ediz) bu örgütün başındaydı.

1926'nın sonlarında, Dış Bürosu Şefik Hüsnü, Nâzım Hikmet, Hasan Âli (Ediz-Halim) ve Ali Cevdet'ten (Fahri), Vedat Nedim'in genel sekreterliğindeki Merkez Komitesi ise Şevket Süreyya (Neşriyat), Hamdi Şamilof (Teşkilât), Mahmut (Sendikalar), Hüseyin Sait (Dış İlişkiler), Elektrikçi Nuri, Baytar Salih Hacıoğlu ve Vanlı Kâzım (üyeler)'dan oluşan *TKP*'nin yurtiçindeki çalışmaları yetersiz bulunduğu için, Moskova'daki Doğu Emekçileri Komünist Üniversitesi'nde (*KUTV*) eğitilmiş üç devrimci: Aziz (Hüsamettin Özdoğu), Kasım (Lâz İsmail [Bilen]) ve İbrahim (Suphi) Türkiye'ye gönderilerek sırasıyla İzmir, Adana ve Eskişehir örgütlerinde görevlendirildiler. Buna rağmen MK'nin hareketsizliğinden yakınmaların devam etmesi üzerine, Ağustos 1927 ortalarında Dr. Şefik Hüsnü parti çalışmalarını canlandırmak üzere kimliğini gizleyerek İstanbul'a geldi.

O sıralarda, Adana'da Yenice-Nusaybin hattında demiryolu işçileri greve gitmişlerdi. Eylül'de bu grevle ilgili birtakım tutuklamaların yapıldığı haberi gazetelerde yer alırken, kısa bir süre sonra İstanbul Ortaköy'de de Tabakus şirketinin tütün depolarında duvarlara komünist sloganları yazıldığı, Cibali Fabrikası'nda da yukarıda sözü edilen *Bolşevik* dergisinin ve *Tayyare Cemiyeti* için işçi gündeliklerinden (sözde gönüllü olarak) onar kuruş kesilmesini protesto eden ve bu gibi yardımların patronlardan toplanmasını isteyen bazı beyannamelerin ele geçtiği açıklandı.

Şefik Hüsnü'yle parti yönetimi konusunda anlaşamayan Vedat Nedim, onu polise ihbar ederek yakalattı. Bunun üzerine, İstanbul'dan 36, İzmir'den 7, Adana'dan 14 kişi tutuklanarak (yakalanamayan 7 kişi de gıyaplarında) İstanbul Ağır Ceza Mahkemesinde yargılandılar. Sivil adliyede ve açık duruşmalarla yapılan yargılama sonucunda (24 Ocak 1928 günü) 25 beraat kararı verildi. Savcının sanıkları (cezası idam olan) hükümeti zorla devirmeye kalkışmakla suçlamasına rağmen, öteki sanıklar hakkında da, gizli cemiyet kurmaktan birkaç aylık hapis cezalarına karar verildi.

1927 ilkbaharında Ankara'da imzalanan ve Türkiye'nin dışsatımını artıracak olanaklar sağlayan Türk-Sovyet Ticaret ve Seyrüsefer Antlaşması ile yüksek bir dereceye erişen Sovyet dostluğu bu tutuklama ve yargılamalarla bir sarsıntı geçirmesine karşın, pek de etkilenmeden sürüp gitti. Türkiye, Sovyetlerin önerisiyle, 1928 ilkbaharında *Milletler Cemiyeti*'nin Cenevre'de yapılan Silahsızlanma Konferansı Hazırlık Komisyonu toplantısına katılarak orada Sovyet tezini destekledi. 6 Ağustos'da Ankara'da "Hudut mıntıkası ahalisinin Türk-Sovyet hududunda mürurlarına (geçişlerine) dair" bir sözleşme imzalandı. Litvinov, 10 Aralık'ta *SBKP* Merkez Yürütme Kurulu'na dışişleri hakkında verdiği raporda, "Türkiye'yle ilişkilerimiz hiçbir zaman şimdiki kadar sıkı ve dostça olmamıştır" diyordu.

İLOĞLU, ALİ İHSAN (KÖR) (1870-1942)

Türk Karl Marx'ı diye tanınan ve toplumsal örgütlenmede mesleki temsil esasını savunan Ali İhsan Bey, 1870'te İstanbul'da doğdu. Babası Harbiye Nezareti mektupçularından Mustafa Süreyya Bey'di. İlk öğrenimini tamamladıktan sonra Dar'ül Tedris adlı bir okula devam etti. Ardından özel bir eğitimle İslâmiyet üzerine bilgilerini artırarak, Arapça öğrendi. Bu yıllarda gözündeki rahatsızlık nedenliyle öğrenimine devam edemeyen Ali İhsan Bey, Harbiye Nezareti'nde katiplik yaptı; bir süre sonra da mümeyyizliğe yükseltildi. Gözünden dolayı daha sonra "Kör" lakabıyla anılacak olan Ali İhsan Bey, bu dönemde *İttihat ve Terakki*'ye girerek, İstanbul örgütünde çalışmaya başladı. II. Meşrutiyet'ten sonra geliştirmiş oldukları düşünceleri uygulamaya başlayan Ali İhsan, Memduh Şevket ve Kara Kemal Beyler *İttihat ve Terakki*'nin kurmuş olduğu *Esnaf Cemiyetleri*'nde küçük iş adamlarını, kârlarını dış ticaretle elde eden güçlü ticaret burjuvazisi ile çelişkisi olan yerli tüccarları örgütlediler. Bunu yaparken de, parti içinde önemli bir sahip, sözkonusu ticari çevrelerin sözcüsü konumunda bulunan Cavit Bey ve yandaşlarıyla anlaşmazlığa düştüler. Ancak 1912 Kongresi'nden sonra Kemal'le birlikte davranan Ali İhsan Bey ise parti müfettişi olarak Diyarbakır ve Haleb'e gönderildi. 1915'te tekrar İstanbul'a dönerek, Kara Kemal ve Memduh Şevket'le birlikte kurulan "millî" şirketlerin yönetiminde görev alan Ali İhsan Bey, *İttihat ve Terakki* Merkezi Umumisi'yle anlaşmazlığa düşünce, yeni bir örgüt kurmak istedi. Bu amaçla 1917'de hazırlamış olduğu program partinin üst yöneticileri tarafından tepkiyle karşılandı.

***İttihat ve Terakki*'nin Merkezi Umumisi'nde bulunan ve parti ideologlarından olan Ziya Gökalp'in savunmuş olduğu meslek-i temsil düşüncesini idealist olarak yorumlayan Kör Ali İhsan Bey, kendi formüle ettiği mesleki temsil düşüncesine maddeci bir açıdan yaklaştı. İttihatçıların önde gelenlerinin yurtdışına kaçmasından sonra Ali İhsan Bey'in parti içindeki etkinliği arttı. Bu yıllarda parti adına toplantılar düzenledi ve Memduh Şevket, Ahmet Muhtar ve Hüseyinzade Ali Bey'le birlikte mesleki temsili esas alan bir program daha hazırladı. 1919'da yapılan seçimlerde işçi adayı Numan Usta'nın seçilmesi için çaba gösterdi. 1920'de Anadolu'ya geçen Ali İhsan Bey, Mustafa Kemal'le görüşerek düşüncelerini aktarma imkanı buldu. Savunduğu görüşleri daha sonra Resmi *Komünist Fırkası*'nın yayın organı *Anadolu'da Yeni Gün*'de program haline getirerek, yayınladı**

Daha sonra Kara Kemal'in Türkiye'ye dönmeyle birlikte giriştiği İttihatçı şirketleri kurtarma çabasına ve İttihatçıların yeniden örgütlenmeleri için başladıkları çalışmalara katıldı. Mustafa Kemal ise İttihatçıların özellikle yeniden başlattıkları bu girişimleri engellemek için önlemler aldı. *Esnaf Cemiyetleri* Ticaret ve Sanayi Odaları'na devredildi. İzmir Suikasti sırasında tutuklanan ve yargılama sonunda beraat eden Ali İhsan Bey, bundan sonra hiçbir siyasal etkinlikte bulunmadı ve 1942'de Bakırköy Akıl Hastanesi'nde öldü.

Daha 1927 tevkifatının duruşmaları devam ederken, *Komünist Enternasyonal* dergisinin 4 Ocak 1928 tarihli, yeni yılın ilk sayısında çıkan "Türkiye'de Komünist Komplo" başlıklı yazıda komünistlere yapılan baskılar protesto edildi. 1928 boyunca da İstanbul, İzmir, Ankara, Bursa ve Gaziantep'te bildiri dağıtma gibi parti çalışmaları dolayısıyla yeni tutuklamalar oldu. Önceki yıl kapatılmış olan *Amele Teali Cemiyeti*, yapılan soruşturma sonucunda yasalara aykırı bir eylemi bulunmadığı için yeniden açıldı, fakat daha sonra önemli bir eylemi görülmedi.

Komintern-TKP İlişkileri ve Görüş Ayrılıkları

1 Mayıs 1928'de *TKP* tarafından yayınlanan çeşitli illegal bildirilerden birinde ileri sürülen beş talep vergi adaletinin sağlanması; toprak reformu yapılması; 1 Mayıs'ın tanınması; sendikal örgütlenme, grev yapma, uluslararası ilişkiler kurma ve yayın yapma hak ve özgürlüklerinin sağlanması; tek dereceli seçim, genel oy ve nisbî temsilin kabul edilmesiyle ilgiliydi.

Temmuz ortalarından itibaren bir buçuk ay süreyle toplanan *Komintern*'in VI. Kongresi'nde sömürge sorunu tartışılırken, Türk delegesi Fahri (Ali Cevdet), Otto Kuusinen tarafından hazırlanan taslak tezlerde Türkiye'nin "feodalizm-öncesi" koşulların egemen olduğu ilkel bir ülke olarak tanımlanmasına ve Mustafa Kemal'in emperyalizme karşı mücadelesinin ilerici sayılmasına şiddetle itiraz etti. Fahri, Türkiye'nin 70-80 yıldır sanayileşme yoluna girmiş olduğunu, şimdi de 60C bin sanayi işçisinin bulunduğunu söyledi. Ona göre, Mustafa Kemal'i orduyla, yükselen ticaret ve sanayi burjuvazisi destekliyordu: "Kemalist burjuvazi" işçi sınıfına zulmediyordu ve "tamamıyla karşı-devrim saflarına geçmiş"ti. Fahri konuşmasını, *TKP*'nin daha iyi örgütlenmesini ve "Türk emekçi kitleleri önünde, Kemalistlerin ülkenin bağımsızlığına ve devrime ihanet etmiş, karşı-devrimci bir sınıf diye teşhir edilmesi"ni isteyerek bitirdi. Fahri'nin bu konuşmasına karşılık verilmedi ve kongre tezlerinin son şeklinde Türkiye sorunu yer almadı. Yalnızca 1927 tevkifatında sadece 6 ay ceza almış olmakla birlikte, daha önce Ankara İstiklâl Mahkemesi'nin gıyabında verdiği 15 yıllık cezayı yasa değişikliğiyle 1 yıla inmiş olarak çekmekte olan Dr. Şefik Hüsnü, bir dayanışma jesti olarak gıyabında *Komintern* Yürütme Kurulu'na üye seçildi.

Bölünme

Moskova'dan dönmeyen Ali Cevdet ve Hasan Âli'den başka, hapis cezasını tamamlayan Dr. Şefik Hüsnü'nün de Nisan 1929 ortalarında Paris'e gitmesiyle, yurtiçindeki *TKP* (Muvakkat ?) MK'nin başlıca üyeleri Dr. Hikmet (Kıvılcımlı), Lâz İsmail (İ.Bilen) ve Hüsamettin'den (Özdoğu) ibaret kalmıştı. Bu sıralarda, *TKP*'den -hangisinin önce olduğuna ilişkin veri bulunmayan- iki kopma oldu: Elektrikçi Nuri ile Baytar Salih Hacıoğlu'nun (partiden ayrılıp ?) Sovyetler Birliği'ne göçmeleri ve Nâzım Hikmet'le arkadaşlarının oluşturduğu muhalefet grubunun partiden çıkarılması. (Dr. Hikmet Kıvılcımlı'nın 1932'de hapishanede yazdığı ve ancak 1980'de yayımlanan "Yol" dizisinin 4. kitabı, *Parti ve Fraksiyon*'da son derece soyut terimlerle, "Dar Amelecilik: Komünizm Softalığı: Ultimatomculuk" ve "Anarko-Bundizm: Dar Ekalliyetçilik" başlıkları altında anlattığı iki "sapma" eğiliminin bunları kasdettiği söylenebilir.)

Nâzım Hikmet ve arkadaşları (söylentilerden bilinebildiği kadarıyla: Hamdi Şamilof, Zeki Baştımar, Şoför Süreyya, Seyfettin Osman, Berber Emine Alev, Deli Mehmet ve Şaban Fuat) 1929'da (muhtemelen İzmir muhakemesinden önce) İstanbul-Pendik'teki Pavli adasında piknik yapma görünüşü altında bir Muhalefet Kongresi toplamışlar ve MK'ya cephe almışlardı. Fakat hakemliğine başvurulan *Komintern*'in MK'yı destekleyen bir karar vermesi üzerine, (boyun eğen Zeki Baştımar dışında) bütün grup "Troçkist-Polis muhalefeti" yaptıkları iddiasıyla tasfiye edildi. Bu nitelemenin, daha çok bir yakıştırma olduğu söylenebilir. Ancak, bu arada Troçki'nin kendisi Şubat 1929'da sonraki dörtbuçuk yıl boyunca kalacağı Türkiye'ye sürülmüştü ve Türk Komünistleri arasında, gerçekten Troçki-yanlısı bir akım bulunduğunun da iki kanıtı vardır.

Bunlardan biri, Troçki'nin (aslında Zinovyev'le birlikte yazdığı Ortak Muhalefet Platformu) *Rusya'da Hakiki Vaziyet*'inin, Türkçeye çevrilerek Berlin'de (eski harflerle) yayımlanmış olmasıdır: "...dün *Kızılordu* başkumandanı, Sovyetlerin Harbiye ve Bahriye Komiseri, Lenin'in arkadaşı ve cihan komünizminin lideri, bugün -magzûb ve matrut olsa da Komünizm ihtilâlinin idealistik umdelerini ısrarla müdafaa eden "ortodoksal Komünizm" taraftarlarının yılmaz reisi Leo Troçki (Bronştayn) olduğunu nazara alarak, neticeyi muhterem kariler kendileri çıkarsınlar." Öteki kanıt, Alman *KP*'sinin sol muhalefeti *Leninbund*'un *Komünizmin Bayrağı* dergisinin Temmuz'da çıkan bir sayısında, "Türkiye'deki Durum" üstüne yapılan bir değerlendirme yazısı ve buna karşılık aynı dergide Eylül'de çıkan "Türk Yoldaşların Mektubu"dur. İlk makalede şöyle deniliyordu: "1926-27'de Moskova'da öğrenimi gören Komünistler Türkiye'ye döndüler. Bunlar hemen Partinin MK'ye karşı muhalefete geçtiler. 1927'de muhalefetlerini, *Komintern*'in YK'yı da kapsayan bir ölçüye vardırdılar. Muhalif bir MK oluşturdular ve sonra hepsi birden Partiden ve *Komintern*'den atıldılar." Bu anlatımdan, 1927'de Vedat Nedim ve arkadaşlarına karşı çıkanların, 1929'da tasfiye edilenler olduğu, Dr. Şefik Hüsnü ve yeni MK'nin ise onlarca tanınmadığı sonucuna varılabilir.

25 Haziran'da İzmir'de başlayan "Komünistler Muhakemesi" 16 Temmuz'a kadar sürdü. Savcının taklib-i hükûmet teşebbüsü (hükûmeti devirme girişimi) iddiasına karşılık, yargıçlar

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası *(1924-25)*

Çok partili demokrasinin kurulması ve Türkiye'nin batılı ittifakına girmesi (1946-52) gibi, 1923-1926'da Türkiye tarihinin en büyük dönüm noktalarından birini oluşturur. Türklerin, veya daha kesin bir ifadeyle, Osmanlı İmparatorluğu'nun Arap-olmayan Müslüman kesimlerinin, bütünlük ve bağımsızlığını korumak için savaşmış olan Türk milliyetçi hareketi, 1923'ten sonraki yıllarda Türk toplum ve kültürünün köktenci dönüşüm ve çağdaşlaşması gibi, daha uzun vadeli bir amaca yöneldi. Aynı zamanda, milliyetçi hareketin şekilsiz ama demokratik siyasal sistemi, yerini Mustafa Kemal Atatürk'ün (1881-1938) önderliğindeki hareketin radikal kanadının idaresi altında, monolitik yapıda bir iktidara bıraktı.

Kazım Karabekir ve Ali Fuat (Cebesoy) ordudaki görevlerinden ayrıldıklarında bir komployla karşı karşıya olduğunu zanneden Mustafa Kemal, milletvekili olan bütün subayların siyasal görevlerini bırakmalarını istedi. Cafer Tayyar (Eğilmez) ve Cevat (Çobanlı) kararın nedenini görmek istediklerinden derhal ordudaki görevlerine son verildi. Böylece Meclis'teki muhalefetle ordunun bağlantısı koparılmış oldu. Buna rağmen aralarında Kazım Karabekir (solda), Ali Fuat Cebesoy (ortada) ve Kara Vasıf'ın (sağda) da bulunduğu çok sayıda Kurtuluş Savaşı önderi Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kurucuları arasında yer aldı.

Ne hızlı ne de yumuşak yaşanan bu değişim, milliyetçi hareket içindeki karşıt güç merkezlerinin bertaraf edilmesini de içeriyordu. Bu güç merkezleri pekçok kez inatçı bir direnç gösterdiler. Mustafa Kemal'in önderliği içinde, en azından potansiyel olarak, tehlikeli olan ılımlı muhalefetin gösterdiği ciddi direnişin son belirtisi Kasım 1924'te *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*'nın kurulmasıydı. Bu parti, Türkiye'de her türden yasal siyasal muhalefeti olanaksız kılan Takrir-i Sükûn Kanunu'yla 1925'de kapatılana kadar, Kemalistlere ciddi olarak meydan okudu. 1926'da, İzmir suikastinin ardından yapılan siyasal tasfiyeler, içlerinde *TCF*'nin eski önderleri de bulunmak üzere, konum ve etkileriyle Mustafa Kemal'in otoritesine meydan okuyabilecek herkesin itibarını sarsmaya yönelikti. *TCF* resmî olarak yedi ay var oldu ve bu süre içinde sadece beş ay faaliyet gösterdi. Bir seçim kazanmadı, hükümet kurmadı, hatta Millet Meclisi'nden kendisine ait bir yasa geçirmeyi bile başaramadı. İkinci olarak, gerek Türkiye'de, gerek dışarıda, dönemin tarihçilerinde, olayı galibin, Mustafa Kemal'in gözleriyle görme eğilimi var. Oysa tahmin edilebileceği gibi Mustafa Kemal'in bakış açısı son derece partizancaydı. Üçüncü olarak, sayıca az ve çoğunluğu 'tarih kurumu' dışından, ama yine de Kemalist histografinin geleneğinden kurtulup, bu dönem tarihine yeni bir açıdan bakabilen Türk aydınları, genellikle siyasal sol nitelikli oldukları için, *TCF*'de somutlaşan ılımlı ve tutucu muhalefetten çok, siyasal solun '20'lerde tasfiyesi ve toplumsal tarihi ile ilgilenmekteler.

17 Kasım 1924'deki tescilinin ertesi günü *TCF* sadece iki siyasal beyanat yayınladı: bir manifesto ve bir uzun, ayrıntılı (58 maddelik) program. Bu program Avrupa liberal bir nitelik taşıyordu. *CHP*'nin o dönemdeki herhangi bir programından çok daha ayrıntılı ve ileri olmasına karşın *TCF* programı dengeli bir bütün içermiyordu. Maddelerin yüzde 45'i finans ve ekonomiyle, yüzde 33'ü idari örgütlenme dahil, imar işleriyle, yüzde 13'ü eğitim ve yüzde 9'u toplumsal politikayla ilgiliydi. Dış politika, kültür ve savunmayla ilgili hiç bir madde yoktu. Programın bir bütün olarak, büyük olasılıkla yeni Cavit Bey tarafından düzenlenen, İttihatçıların 1923'teki son kongresinde yazılı dokuz maddeli programı andırmaktadır.

TCF'nin aktif olduğu parlamento dönemi 1 Kasım 1924'ten 23 Nisan 1925'e kadar sürdü. Bu süre üç ayrı döneme ayrılabilir: 1. İktidar partisinden bölünmeye yol açan Kasım Müzakerelerinden Şubat'taki Kürt isyanlarının çıkışına kadar; 2. İsyanın başında Takrir-i Sükûn Kanunu'nun ilanına (4 Mart) kadar; 3. Bu yasanın ilanından parlamenter yılın sonuna kadar. İlk dönemde, hükümetin kendisine değil fakat İçişleri Bakanlığı'na çok geniş yetkiler verme, gazeteleri kapatma ve hükümet karşıtı bir adayın seçilmesini reddetme, seçilmelere müdahale gibi, otoriter eğilimlerini defalarca eleştiren bir muhalefet partisi görüyoruz. Bu dönem sırasında *CHP* radikallerinin sadece muhalefete değil, Başbakan Fethi'ye karşı da giderek artan baskılarına tanık oluyoruz. İsyan haberinden sonra muhalefet Fethi'nin doğu illerinde sıkıyönetim ilanı, Hıyaneti Vataniye Kanunu'nun ıslahı da dahil olmak üzere, isyanla mücadele politikasını destekledi. *TCF* Takrir-i Sükûn Kanunu'na ve İstiklâl Mahkemeleri'nin yeniden kurulmasına, belki bu önlemler sadece doğu illerini değil bütün ülkenin siyasal havasını etkileyeceği için karşı çıktılar. Parlamentodaki oturumların üçüncü dönemi sırasında, 3 Mart'tan sonra, *TCF* doğudaki komutanlara, Ankara'ya danışmadan ''ölüm birlikleri'' kurma yetkisinin verilmesi gibi baskıcı önlemlere karşı çıktı. Bütün bu üç dönem boyunca hükümet bütçesi hakkında tartışmalar da sürdü. Muhalefet, bir bütün olarak 18 Nisan'da bütün bütçe aleyhine oy kullandı.

Partinin yaşamı boyunca, çoğunlukla askerî görevlilerin meclisten istifa etmeleri nedeniyle, 13 ara seçim yapıldı; ikisinde (İstanbul ve İzmir) *TCF* bağımsız adayları destekledi ama başarılı olamadı. Bunların dolaylı seçimler olduğu, seçmenlerin *CHP* tarafından 1923'te seçildiği düşünülecek olursa, zaten başarılı olması çok zordu. Parti kurucularının çoğu kadro yaratılmasına ve İstanbul'da Kara Kemal'in önderliğindeki eski İttihatçı örgütçülerin ilişki ve deneyimlerinin de yardımıyla, taban örgütlenmesine harcandı. Bu konuda en azından gazetelerdeki yayınlardan anlaşıldığı kadarıyla oldukça başarılı oldular, İstanbul'da ve özellikle doğuda halktan destek gördüler. Mart 1925'te tasfiye edildiğinde parti 5 ilde kurulmuştu ve parti kollarının açılışı sürüyordu. *TCF*'nin sonu 13 Şubat 1925'te patlak veren, Palu'yu Şeyh Sait önderliğindeki, dini açıdan tutucu Kürt ayaklanmasıyla başlar. Kabinede İşçileri Bakanı Recep Bey'in temsil ettiği *CHP* radikal kanadı, Başbakan Fethi'ye asla güvenmiyordu. Fethi Bey iki gazetenin kapatılmasında onu desteklemeyince, Recep 5 Ocak'ta istifa ederek Fethi karşıtı ajitasyona başladı. Kürt isyanına ilişkin ilk haberler gelince Fethi önce mücadeleye sınırlı araçlarla başladı ama radikallerin bu konudaki baskısı da giderek artıyordu. 20 Şubat'ta İnönü, İstanbul, Heybeliada'daki hasta yatağından kaldırılarak Ankara'ya çağrıldı. Fethi önce 12 doğu ilindeki acil durumu belirtmek (23 Şubat), sonra Takrir-i Sükûn Kanunu'nun, dinin siyasal amaçlarla kullanımını da içerecek şekilde değiştirilmesine izin vermek zorunda kaldı. (Bu Türkiye'de ilk kez oluyordu.) Fethi partisindeki radikalleri daha fazla kontrol edemeyeceğinin farkına varmış olsa gerek, çünkü *TCF* liderlerini konuşmaya çağırıp, daha kötü şeyler olmadan, partilerini gönüllü olarak dağıtmalarını istedi. Bu isteği reddettiler ama bunun yerine hükümetin isyanlara karşı eylemlerini destekleyen açık bir mektup yazdılar. Ancak *CHP* içindeki etkin eylem talebi giderek kuvvetlendi ve partinin 2 Mart'taki parlamento grup taplantısında Mustafa Kemal Paşa, Fethi'nin görevden alınıp yerine İsmet'in görevlendirilmesi konusunda kişisel nüfusunu kullandı. Ertesi gün, hükümete geniş olağanüstü yetkiler verilmesini ve biri doğu, diğeri ülkenin kalan kısmını içeren iki İstiklâl Mahkemesi kurulmasını içeren Takrir-i Sükûn Kanunu'nun Meclisten geçmesi ile gerçek bir otoriter politika yürürlüğe girdi.

5 Mayıs'ta Ankara'daki İstiklâl Mahkemesi hükümete *TCF* kol ve bürolarını parti programının 6. maddesini gerçek göstererek resmen kapatma önerisinde bulundu; 3 Haziran'da hükümet bu tavsiyeye uydu. İlginç olan, hükümetin, 6. maddenin dini siyasal amaçla kullanımı savunup savunmadığını (dolayısıyla Hıyaneti Vataniye kapsamına girip girmediğini) soruşturmamasıdır. Sadece maddenin bu amaçla suistimal edildiği belirtildi. Üstelik hükümetin *TCF*'nin bütün kollarını kapatması, ama partiyi feshetmemesi de çok ilginçtir. Bu arada parti liderlerinden hiç biriyle ilgili bir önlem de alınmamıştır. *TCF*'nin son muhalif eylemi olan ve hükümet yanlısı basın tarafından çok eleştirilen taşra toplantısı (14 Mayıs, İstanbul) hükümetin *TCF*'ye karşı eyleme geçme kararını etkilemiş olabilir.

Parti tarihinin bu mutsuz sonundan sonra, *TCF*'ye ilişkin üç soruyu yanıtlamaya çalışacağım. Öncelikle, *TCF*, *CHP*'ye gerçek bir siyasal veya ideolojik alternatif oluşturdu mu? Bir *Times* muhabiriyle yaptığı ve 1 Aralık'ta *Hakimiyet-i Milliye*'de yayınlanan bir röportajında Mustafa Kemal, bölünmenin tamamen kişisel faktörlere bağlı olduğunu ve iki parti arasında hiçbir gerçek siyasal fark bulunmadığını iddia etti. Diğer yandan meclisteki muhalefetin oy dağıtımı, *TCF* programı ve manifestosu bunun doğru olmadığını göstermekte. O zamanlar, Ali Fuat'ın dediği gibi, iki partinin programları arasında bir karşılaştırma yapmak zordur, çünkü *Halk Partisi*'nin henüz bir programı yoktu (9 ilke bir manifestoyu ama gerçek bir program oluşturmuyordu). Bununla beraber, *CHP*'nin politikalarına ve yöntemlerine bakacak olursak, *TCF*'den daha merkezi, daha otoriter, daha milliyetçi ve daha radikal olduğunu görürüz. *TCF*'nin programından ve liderlerinin kişiliklerinden açıkça anlaşılan bir nokta da ortaya koydukları alternatifin irticai veya son derece dinci olmadığıdır; bu alternatif ılımlı ve libe-

raldı. Dinî insanlara saygıya ilişkin ünlü 6. maddenin *TCF* liderlerince, İslâm'ın Türkiye'de hâlâ devlet dini olduğu bir ortamda, liberal laikliğin bir ifadesi olduğu iddia edilmişti.

İkinci olarak, Mustafa Kemal'in yeni partiye ve çok partili demokrasiye karşı tavrı neydi? Prensip olarak parlamenter demokrasiden yana olduğu konusunda çok az kuşku duyabilirken, bazen iddia edildiği gibi, 1924'te bu düşünceyi desteklemediği veya cesaretlendirmediği söylenebilir. Aralık 1923'te Rauf Bey henüz hazır değilken, partiden ayrılmasını istediği doğrudur ama Eylül 1924'teki konuşmaları, yeni partinin kurulmasındaki can alıcı dönemde bu düşünceye karşı olduğunu açıkça göstermektedir. *Times* ropörtajında çok partili politikanın çok doğal bir gelişme olduğunu söylediği bu doğrudur ama araştırmalar ropörtajın yayınlanan örneğinin büyük oranda sansürden geçmiş olduğunu ortaya koydu. Orijinal metinde muhalefet liderlerini şiddetle suçlayan bir Cumhurbaşkanı'na tanık olmaktayız.

Üçüncü soruya gelirsek; partinin başarı şansı var mıydı? Varsa neden başaramadı? Partinin, özellikle İstanbul'da ve Doğu'da kayda değer düzeyde destek sağladığı, dönemin basınından açıkça anlaşılmaktadır; ama parti bu desteği hem kendi ilkeleri hem de Hıyaneti Vataniye Kanunu ışığında, çok dikkatli ele almak zorundaydı. En büyük potansiyel desteği olan tutucu dindar muhalefetle monarşistleri kendi dışında tutmaktan başka çaresi yoktu. Partinin, kitle desteğini alabilmek için ihtiyacı olan popüler önderleri vardı ve en azından İstanbul'da hâlâ *İttihat ve Terakki Cemiyeti* (İTC) eski lideri Kara Kemal tarafından idare edilen *İTC* taşra örgütlenmesini oluşturabilirdi. Daha ileri bir program hazırlamak için Cavit Bey gibi İttihatçı politikacıların bilgi ve deneyimlerinden yararlanabilirdi. Öyleyse neden başaramadı?

Öncelikle, partinin kuruluş hazırlıkları çok zaman aldı. Zaten daha başlangıç aşamasında muhalefet Mustafa Kemal'le parti-dışı rol konusunda anlaşamamakla ilk önemli savaşını kaybetti. Mustafa Kemal'in Türkiye'nin kurtarıcısı olarak prestiji, başından beri *CHP*'yle bütünleşmişti. Mustafa Kemal'in muhalefete karşı önlemleri gerçekten etkili oldu. Muhalif generalleri ordudan ayrılmaya zorladı, *CHP*'nin tasfiyesine ilişkin isteklere direndi, doğudan gelen vekillerle uzlaştı, parti disiplinini artırdı ve aynı zamanda İsmet yerine ılımlı Fethi'yi atayarak tartışmaların şiddetini azalttı. Bu arada politik kurnazlığa sahip tek muhalifinin, Rauf Bey'in tartışmaların can alıcı döneminde ve Kasım'da partinin bölünmesi sırasında sıtmaya tutulup İstanbul'a gitmek zorunda kalışı, Mustafa Kemal'in işine yaradı. Son olarak, *TCF* liderleri belki daha genç oldukları için, belki kısmen "İstanbul bakışı" diye adlandırabileceğimiz bakış açıları nedeniyle karşıtlarının radikalizmini ve kararlılığını gerektiği kadar önemsemediler. Kendilerini İstanbul'da evlerinde hissediyor ve olabildiğince sık gidiyorlardı. Oysa İstanbul'daki siyasal ve kültürel hava Ankara'dakinden çok farklıydı ve bu da onların kendilerinin ve karşıtlarının gücünü yanlış değerlendirmelerine neden oldu.

Son olarak, ya başarsalardı? Partinin başarısı, örneğin, iktidara gelişi çağdaş Türkiye'nin gelişimi yolunda bir şeyi değiştirir miydi? Elbette bu bir tahmin ama farklı olabileceğini tahmin etmemiz için birtakım nedenler var. *TCF* iktidara gelebilseydi kesinlikle, daha az reformun daha yavaş yapılmasını, dine daha fazla hoşgörü gösterilmesini, daha liberal bir ekonomik politika uygulanmasını, yabancı yatırıma daha açık ve belki de daha hızlı ekonomik gelişimini sağlayabilirdi. Güçlerin dağılımına daha fazla önem verilmesiyle otoriter rejim riski azaltılabilirdi. *TCF*'nin saltanatı geri getirmesi veya getirebilmesi pek olası değildi. Diğer yandan İstanbul'un bir kez daha Türkiye'nin başkenti olması kuvvetli bir olasılıktı.

ERIK JAN ZURCHER

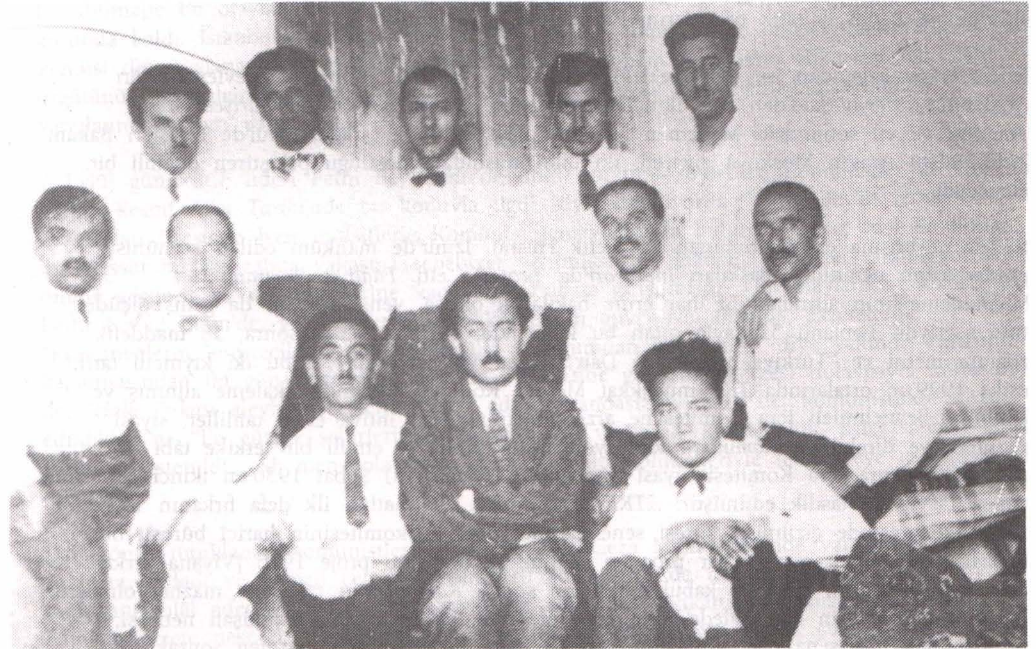
gizli komünist cemiyeti kurma suçundan 25 kişiyi çeşitli hapis cezalarına çarptırdılar. Bunların başında MK üyeleri Dr. Hikmet (Kıvılcımlı), Hüsamettin (Özdoğu) ve Lâz İsmail, ikinci derecede de İstanbul ("Telefoncu" Ferit Kalmuk) ve İzmir (Öğretmen Ahmet Kaya) bağlantıları geliyordu (dörder buçuk yıl; iki üçünün yarımşar ay fazlası, yarımşar ay da sabıka zammı vardı).

Kemalist Hükûmetin Komünist Harekete Saldırısı

Bu tutuklamalar, hükûmetin komünistlere karşı tutumunda belirgin bir sertleşmeye yol açtı. Daha 4 Mart 1929'da süresi dolan Takrir-i Sükûn Kanunu'nun kaldırılması dolayısıyla verdiği nutukta, başbakan "...vergilerin ağırlığından, borçların tanındığından, *BMM*'nin dağılması lüzumundan tutturarak her çeşit Cumhuriyet aleyhtarına yardakçılığa yeltenen bir gizli propaganda da komünist adını taşıyan mahdut bir zümreden yayılır ki, bunların da marifetlerine, zabıta ve adliye havadisi sırasında arasıra rastgelirsiniz" diyordu. İzmir'deki mahkûmiyet kararının üstünden daha üç hafta geçmeden, 6 Ağustos 1929'da Cumhurbaşkanı da trenle Ankara'dan İstanbul'a giderken, geceyarısından sonra saat 02.30'da kendisini selâmlamak üzere Eskişehir istasyonunda toplanmış bulunan Yargıtay başkan ve üyelerine ünlü anti-komünist söylevini verdi. Bu söylevde Mustafa Kemal, "... Türk milleti, kendisinin ve memleketinin yüksek menfaatleri aleyhine çalışmak isteyen müfsit, sefil, vatansız ve milliyetsiz sebükmağızların (hafif beyinlilerin) hezeyanlarındaki gizli ve kirli emelleri anlamayacak ve onlara müsamaha gösterecek bir heyet değildir... Bu memleketteki Komünistler, yalnız bizim tevkif ve hapsettiklerimizden ibaret değildir. Bu işlerle bizzat yakından alâkadar olacağım." (Cumhuriyet, 7 Ağustos 1929). *TKP* MK bu söyleve "Eskişehir İlân-ı Harbi" başlıklı bir bildiriyle yanıt verdi.

"Türkiye burjuvazisi, Cumhurreisinin ağzıyla Eskişehir İstasyonu'nda *TKP*'ne harp ilân etti. Bu, çoktandır devam eden bir muharebenin burjuva devletinin en yüksek makamı tarafından resmen tasdiki demektir. Bir müddet evvel de, Başvekil İsmet Paşa Meclis'te söylediği bir nutukta komünistlere taarruz etmişti.

Mustafa Kemal Paşa, komünistlere uzun uzadıya küfür ettikten sonra onları ordu kuvvetiyle tehdit etmiş ve ilk defa olarak komünistlere karşı mücadelede, Türkiye amelesinden,

Şefik Hüsnü'nün kurduğu 2. İcra Komitesi yaygın bir ajitasyon ve propaganda faaliyetine girişti. Komite 16 Eylül 1927'de işçi yevmiyelerinden Tayyare Cemiyeti için kesilen 10 kuruşları protesto amacıyla Cibali'de bildiri dağıtımını, 28 Eylül'de de "burjuvazinin zulüm ve istibdadını" dile getiren afişlerin işçi semtlerinin duvarlarına yapıştırılmasını örgütledi. Kasım'da ise işçileri greve çağıran ve "Yaşasın Lenin" diye son bulan bildiriler İstanbul Erkek Muallim Mektebi önündeki ağaçlara asıldı. Vedat Nedim'in kendisinden habersiz bir İcra Komitesi daha kurulması üzerine önceden tanıdığı siyasi kısım komiserlerinden Şinasi Bey'e ihbarda bulunması ve Şefik Hüsnü'yü ikamet ettiği Tokatlıyan otelinde yakalatmasıyla başlayan tutuklama kampanyası sonunda, aralarında Şefik Hüsnü'nün de bulunduğu 27 kişi 18 aydan bir buçuk aya kadar değişen hapis cezasına çarptırıldı. Vedat Nedim polise TKP'nin Ankara, Eskişehir, Adana ve İzmir teşkilatlarını bildirmiş ve Şefik Hüsnü'nün Türkiye Komünist Partisi Merkez Komitesi'ne hitaben yazdığı ve Moskova'dan gönderdiği mektupla Viyana'daki parti komitesine götürülmek üzere kendisine verilmiş Fransızca mektubu polise vermişti. Ankara İstiklâl Mahkemesi'nde 1925'de yargılananların bazıları da tutuklananlar arasında bulunuyordu. Ankara cezaevinde 1925'de çekilmiş üstteki fotoğrafta (soldan sağa ayakta) Tıbbiye talebeleri Mümtaz, Hikmet Kıvılcımlı, Haydar ve Neşati, mimar Samih. (oturanlar) eczacı Vasıf, Şevket Süreyya, elektrikçi Nuri, Sadrettin Celal, tekniker Abdi, Bursa'da yayınlanan Yoldaş gazetesinin sahibi İbrahim Hilmi ve sanayi talebesi Şevki görülüyor.

köylüsünden ve esnafından yardım dilemiştir. Demek oluyor ki, geçen zaman zarfında Türkiye Komünist hareketi, burjuvazi içinde daha mühim bir tehlike haline gelmiştir.

Bu iki hareket her şeye rağmen, hareketimizin inkişaf etmekte olduğuna delildir. Türkiye komünist hareketi, Türkiye amelesinin hareketidir. *TKP* Türkiye amelesinin partisidir. Bu hareket ve bu parti, Türkiye'de köylü ve fakir esnaf tabakalarının da menfaatlerini müdafaa eden yegâne kuvvettir.

Mustafa Kemal Paşa ve onun hükûmeti, burjuva sınıfına, zabitlerine ve polislerine dayanabilir.

Eskişehir Nutkundan Alacağımız Derse Gelince.

(Ameleler, köylüler arasında ve ordunun içinde) çalışmağa daha ziyade ehemmiyet vermek, esnaf tabakalarıyla temasımızı daha ziyade sıklaştırmak ve bu hususta "köylü, ordu ve esnaf" arasında gizli neşriyata büyük bir azimle başlamak, başlanan yerlerde ise devam etmektir.

Bundan başka, bu sahalarda zayıf olan teşkilât işlerini de kuvvetlendirmek icap eder. Amele sınıfı arasında mesaimiz, fırkamızın esas faaliyeti olduğu için, burada yapılacak işler malûmdur. Bilhassa her sahadaki faaliyetimizde, kitlelere bugünkü hükûmetin ve Cumhurreisinin burjuva mahiyetini iyice anlatmak lazımdır.

Halk Fırkası'nın, *Halk Fırkası* hükûmetinin, BMM'nin, Cumhurreisinin yüzlerindeki maskeyi yırtmak ve şahısların nasıl burjuva müessesesi ve mümessilleri olduğunu, emekçi sınıfına göstermek *TKP*'nin önünde duran en mühim meselelerdendir.

TKP, Türkiye burjuvazisinin reisi, Türkiye amele, köylü ve esnafının en büyük düşmanı olan Mustafa Kemal Paşa'nın resmî harp ilânını, büyük bir soğukkanlılıkla karşılar ve mücadelesine devam eder."

TKP'nin 1930 Atılımı

1930, *TKP* için atılım yılı oldu. Yurtdışında (çifter çifter sayılarla) aylık *İnkılâp Yolu* dergisi başlatıldı, partinin yeni programı yayımlandı, yurtiçinde de bazı Vilâyet Komiteleri teksirle bildiriler ve kendi haftalık organlarını yayımlamaya koyuldular.

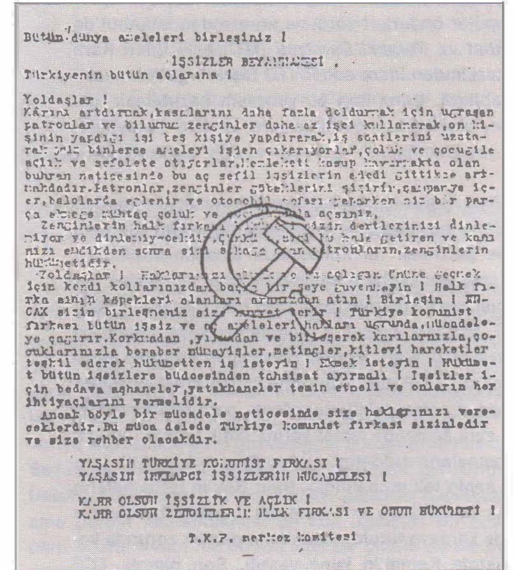
Genel siyaset açısından ise, Türkiye'deki en önemli olaylar, Temmuz'da alevlenen Ağrı Ayaklanması (Şeyh Said'den beri ikinci büyük Kürt isyanı), *Serbest Cumhuriyet Fırkası* denemesi ve yıl sonundaki Menemen gericilik olayı oldu. Bu arada, Eylül'de Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras'ın Moskova ziyareti, iki ülke arasındaki dostluğu pekiştiren önemli bir gelişmeydi.

1929'da yurtdışına çıkmış bulunan Dr. Şefik Hüsnü, İzmir'de mahkûm edilen komünist arkadaşlarının uğratıldığı baskıları *Inprekorr*'da protesto etti. *Faaliyet Programı* "Mukaddeme"sinin altındaki BF harflerine bakılacak olursa, yeni program da geniş ölçüde onun eseriydi. Toplamı 52 sayfa tutan bu kitapçıkta, girişten (s.3-5) sonra, 58 maddelik program metni ve "Türkiye Meselesine Dair Tezler" yer alıyordu: "... Bu iki kıymetli tarihî vesika 1929'un ortalarında *TKP* muvakkat Merkez Komitesi tarafından kaleme alınmış ve Komünist Beynelmileli İcra Komitesi'ne arzedilmişti. Onların ihtiva ettiği tahliller, siyasi hükümler ve direktifler, *Komintern* komisyonlarında esaslı ve etraflı bir tetkike tâbi tutulduktan sonra İcra Komitesi Siyasî Kitabetinin (sekretarya) Şubat 1930'un ikinci celsesinde resmen tasvip ve tasdik edilmiştir. ...*TKF* programının ana hatları ilk defa fırkanın 1925 umumî kongresinde çizilmişti. Ertesi sene zarfında merkez komitesinin haricî bürosu bu lâyihayı tadil ederek mazbut bir program şekline sokmuş; bu proje 1926 [Viyana] fırka konferansı tarafından tadil ve kabul edildikten sonra, *Komintern*'in tasvibine mazhar olmuştu. Elyevm muteber olan bu risalede neşredilen program, vakayiin süratle inkişafı neticesi, bilhassa Halk Fırkası'na dair hükümler eskimiş olan ilk programın, harpten sonraki sermayedarlığın üçüncü devresine uyacak bir tarzda tashih ve tevsi edilmiş muaddel bir şeklinden ibarettir."

İngiliz tarihçi E. H. Carr, Kemalizme karşı çizgi değişikliği hakkında *The Bolshevik Revolution* adlı yapıtında şu bilgileri veriyor: "Temmuz 1929'da *EKKI*'nin 10. plenumunda, Sekretaryanın Doğu Kesimi temsilcisi, Kemalist rejimin yozlaştığına, emperyalist devletlere ekonomik bağımlılığının arttığına ve işçi sınıfının köktencileştiğine dikkati çekti. Sonuç olarak da, işçilere üzerindeki gitgide sertleşen baskıların 'Kemalizme karşı eski tutumumuzu yeniden gözden geçirmeyi gerektirdiğini söyledi." Carr, bunun ardından da "yerel Komünist partilerinin varolmadığı ya da önem taşımadığı durumlarda, *Komintern* toplantılarındaki konuşmacılar ve *Komintern* baskısındaki yazarlar, pratikte yerel koşullara uymayan ve Sovyet politikasını yapanlarca gözardı edilen ateşli bir dil kullanma özgürlüğüne sahiptiler" yorumunu yapıyordu.

TKP'nin yurtiçindeki canlanışı ise, Moskova'dan gizlice gelip yönetimi ele alan Hasan Âli'nin (Ediz) çalışmaları sonucunda oldu. Bu dönemde, parti ordu içinde de etkinlik gösterme

Bütün dünya amelelri birleşiniz !

İŞSİZLER BEYANNAMESİ .

Türkiyenin bütün açlarına !

Yoldaşlar !
Kârını artdırmak, kasalarını daha fazla doldurmak için uğraşan patronlar ve bilumum zenginler daha az işçi kullanarak, on kişinin yapdığı işi beş kişiye yapdırarak, iş saatlerini uzatarak yüz binlerce ameleyi işten çıkarıyorlar, çoluk ve çocuğile açlık ve sefalete atıyorlar. Memleketi kasup kavurmakta olan buhran neticesinde bu aç sefil işsizlerin adedi gittikçe artmakdadır. Patronlar, zenginler göbeklerini şişirir, şampanya içer, balolarda eğlenir ve otomobil sefası yaparken siz bir parça ekmeğe muhtaç çoluk ve [illegible] açsınız.
Zenginlerin halk fırkası [illegible] sizin dertlerinizi dinlemiyor ve dinlemiyecekdir, Çünkü [illegible] bu hale getiren ve kanınızı emdikden sonra sizi [illegible] patronların, zenginlerin hükümetidir.
Yoldaşlar ! Haklarınızı [illegible] açlığın önüne geçmek için kendi kollarınızdan başka bir şeye güvenmeyin ! Halk fırka alçak köpekleri olanları aranızdan atın ! Birleşin ! ANCAK sizin birleşmeniz size [illegible] ! Türkiye komunist fırkası bütün işsiz ve aç amelelerin hakları uğrunda mücadeleye çağırır. Korkmadan, yılmadan ve birleşerek karılarınızla, çocuklarınızla beraber nümayişler, metingler, kitlevi hareketler teşkil ederek hükümetten iş isteyin ! Ekmek isteyin ! Hükümet bütün işsizlere büdcesinden tahsisat ayırmalı ! İşsizler için bedava aşhaneler, yatakhaneler temin etmeli ve onların her ihtiyaçlarını vermelidir.
Ancak böyle bir mücadele neticesinde size haklarınızı vereceklerdir. Bu mücadelede Türkiye komunist fırkası sizinledir ve size rehber olacakdır.

YAŞASIN TÜRKİYE KOMUNİST FIRKASI !
YAŞASIN İNKILAPCI İŞSİZLERİN MÜCADELESİ !

KAHR OLSUN İŞSİZLİK VE AÇLIK !
KAHR OLSUN ZENGİNLERİN HALK FIRKASI VE ONUN HÜKÜMETİ !

T.K.F. merkez komitesi

En üstte görülen Genç Komünist *dergisinin 28 Ocak 1924 tarihli sayısının kapağında Münderecat altında şunlar yazılıydı. 28 Kânunusânî: Muhasebe - Cahit, İnkılâp Kurbanları, Onbeşlerin Ölümü: şiir - Nazım Hikmet, Denizde Kan : şiir - İzzet, Münevverlerden Beklediklerimiz - Cahit, Onbeşler İçin - Ahmet Reşit, Gayrı Meşru - Cahit. Üstte görülen* TKF Merkez Komitesi *imzalı ve 1932'de işsizlere hitaben dağıtılan bildiri ise "Bütün dünya ameleleri birleşiniz" sloganıyla başlıyor ve şöyle devam ediyordu: "Türkiye'nin bütün açlarına! Yoldaşlar! Kârını arttırmak, kasalarını daha fazla doldurmak için uğraşan patronlar ve bilumum zenginler daha az işçi kullanarak, on kişinin yaptığı işi beş kişiye yaptırarak, iş saatlerini uzatarak yüz binlerce ameleyi işten çıkarıyorlar, çoluk çocuğuyla açlık ve sefalete atıyorlar. Haklarınızı almak ve bu açlığın önüne geçmek için kendi kollarınızdan başka bir şeye güvenmeyin.* Türkiye Komünist Fırkası *bütün işsiz ve aç ameleleri, hakları uğruna mücadeleye çağırır. Korkmadan, yılmadan nümayişler, mitingler, kitlevi hareketler teşgil ederek hükümetten iş isteyin. Ancak mücadele sonunda haklarınızı vereceklerdir. TKF bu mücadelede size rehber olacaktır."*

Hasan Ali (Ediz) TKP'nin yönetimine gelmek üzere Moskova'dan döndükten sonra Kızıl İstanbul adlı illegal bir gazetenin yayınlanmasını örgütledi. Parti'nin yeniden faaliyete geçmesi İsviçre basınına bile yansıdı. Le Journal de Genève gazetesi 24 Mayıs 1930 günkü sayısında TKP'nin faaliyete geçtiğini, Cumhuriyet Halk Partisi'nden ayrılanların ve 1927'den sonra TKP dışı bırakılanların yeniden kazanılmak istendiğini yazdı. 30 Ağustos 1930 tarihli bir başka İsviçre gazetesi Messager de Montereux, "Türkiye'de Komünizm" başlıklı bir makalede, Parti'nin eski faaliyetlerinden yeni olarak bahsettikten sonra şunları bildiriyordu: "TKP kuruldu. TKP'ye Moskova'dan hediye olarak 900 lira değerinde sırmalı bir şapka gönderildi. Aydınlık, Halka Doğru ve Orak-Çekiç dergileri yayınlanmaya başladı. Sovyet görevlisi Kitaigorodskiy bir yandan TKP Gençlik Teşkilatı'nı idare ederken, diğer yandan Türk-Sovyet dostluğunun gelişmesi için çalışıyor". Hasan Ali faaliyetlerini İstanbul'dan sonra Eskişehir, İzmir ve Ankara'ya kaydırdı. 22 Kasım 1930'da Hasan Ali'nin direktifiyle İzmir'deki gazetelere postalanan TKP imzalı, "Bütün Dünya İşçileri Birleşiniz" diye biten ve "1 Ağustos Beyannamesi" adındaki bildiriler İzmir'in bazı semtlerinde de dağıtıldı. Aynı tarihlerde Eskişehir TKP Komitesi imzalı ve İzmir'de dağıtılan bildirinin bir benzeri, Eskişehir'deki Demiryolu Fabrikası'nın tuvaletinde bulundu. Nisan 1930'da Ankara'daki İmalat-ı Harbiye Fabrikası'nda çalışan işçilere İstanbul'dan postayla bildiriler gönderildi. 7 Kasım 1930'da aynı fabrika işçilerinden marangoz İdris'in evinde TKP Ankara Vilayeti Komitesi imzalı 11 tane bildiri bulundu. Hasan Ali'nin emriyle Maltepe Askeri Atış Okulu'nda dağıtılan bildirilerden sonra polis duruma el attı ve tutuklamalara başladı. Hasan Ali, Emin, Remzi, Cezmi, Nusret, Mehmet Ziya, Cemal, Halit, Hatice, Münire, terlikçi İsmail, Nihat; İzmir'de Câzim (Aktimur), Fuat, Yusuf, Mehmet Sait, tesfiyeci Durmuş, Emin; Ankara Top Fabrikası'ndan Rüstem'in hücreleri açığa çıkarıldı. Sağdaki fotoğrafta görülen sanıklar 4 yıl ile 15 gün arasında değişen hapis cezalarına çarptırıldılar. 1930'larda komünist hareket içinde görev alan kadınlar arasında bulunan Emine Erdinç (altta solda) 1934'de şoför İdris'le evlendikten sonra, polisin İstanbul Kurtuluş'taki Abbas yönetimindeki Parti evini ortaya çıkarma çabalarının bir sonucu olarak 10 Ocak 1936'da tutuklandı. Bir müddet İzmit'te kunduracı Hüseyin'in hücre sekreterliğini üstlenen Şaziye ise (altta sağda) 1934-1936 arasında Abbas'la birlikte çalıştıktan sonra tutuklandı.

konusunda girişimlerde bulundu. 10 Temmuz'dan itibaren 1930 sonuna kadar *TKP* İstanbul Vilayet Komitesi'nce 10 sayı haftalık *Kızıl İstanbul* gazetesi yayımlandı.

1 Mayıs 1930 öncesinde, İstanbul, İzmir ve Adana'da bildiri dağıtan birçok komünist tutuklandı. Bunlar hakkında soruşturma devam ederken, *TKP*'nin 1 Ağustos'ta anti-emperyalist bildiriler çıkarması üzerine tevkifat genişletildi ve bütün tutuklular İstanbul'a getirildiler. Büyük bir ihtimalle bu olaylarla ilgili olarak *Kızıl İstanbul* Ağustos ve Eylül'de yayınına ara vermek zorunda kaldı. İstanbul sanıkları arasında "Mussolini" Ahmed'in de olması, hem (Eylül başında kendisi de yakalanan) Hasan Âli'nin (MK) örgütünün, hem de Nâzım Hikmet'in alternatif örgütünün bu eylemlere katıldığına ilişkin bir kanıt olarak kabul edilebilir. Nitekim, yargılanmaları ayrı yapılmıştı.

7 Eylül günü *SCF* lideri Fethi Bey İzmir'de ünlü nutkunu söylerken komünistler de sloganlar attılar. Resmî *Ayın Tarihi*'nde bu konuyla ilgili şöyle deniliyordu: "Fethi Bey'in İzmir'e muvasalatı üzerinde bazı müfsitlerle Komünist temayülâtında bulunan birkaç kişi tarafından maateessüf bir iki zabıta vakasına sebebiyet verilmişse de, mahallî hükûmet tarafından hemen önüne geçilmiş ve müsebbiplerine karşı adlî takibata girişilmiştir." Bu olaylardan rahatsız olan Fethi Bey 2 Ekim'de, yeni İsmet Paşa hükûmetinin güvenoyu alışında, gazetelerde "Komünistlerin, mürtecilerin tahrikatına âlet olduğumdan bahsedildi" diye yakındı. Partisini kapatmasından iki gün önce, 16 Kasım'da TBMM'nde gensoru önergesi dolayısıyla konuşurken de, "*Halk Fırkası* aleyhine reylerini izhar eden vatandaşların irtica ile, komünistlikle itham edildikleri"ni, "En güzide şehirlerimiz hakkında bu vesile ile komünistlik, irtica, anarşi lekeleri sürülmek istenildi... *SF* mensuplarını irtica, Bolşeviklik töhmetleriyle lekelemeye çalışmışlardır" diyordu

Daha önce tutuklanan komünistlerin İstanbul Ağır Ceza Mahkemesi'nde yargılanmaları 5 Aralık'ta başladı ve 9 gizli celseden sonra 10 Şubat 1931'de tamamlandı. "Ordunun emr-i inzibatını ihlâl edecek mahiyette askerî talebe arasında teşvikatta bulunmak, *Kızıl İstanbul* namiyle gazete neşr, 1 Mayıs ve 1 Ağustos beyannameleri tevzi etmek suretiyle Meclisi iskat, şekl-i hükûmeti tebdil etmek ve Teşkilât-ı Esasiye Kanunu tagyir etmek cürmüyle" *TCK* 313. ve 151. maddesine göre altı sanık ikişer (28 yaşındaki Hasan Âli, 32 yaşındaki İzmir'de gazinocu Mehmet Ziya, 28 yaşındaki Kandiyeli İzmir Su Kumpanyası memuru Nusret, 28 yaşındaki İzmirli incir tüccarı Câzım, 23 yaşındaki Edirneli makinist Remzi ve 25 yaşındaki Bursalı Tornacı Mehmet Emin, altı sanık (23 yaşındaki) tayyare makinisti Cemal, 25 yaşındaki Şamlı ressam Halit, İstanbul'dan terlikçi İsmail, Hasan Âli'nin okuryazar olmayan kızkardeşi Hatice, 17 yaşındaki Çamlıca Lisesi 7. sınıf talebesi Nihal ve 38 yaşındaki annesi Münire - Nihal'in yaşı küçük olduğu için cezası yarıya indirilmişti) birer yıl hapse mahkûm edildiler, dört sanık da beraat etti.

Nâzım Hikmet, 1929'dan beri Sabiha ve Zekeriya (Sertel)'in *Resimli Ay* dergisinde şiirlerini yayımlıyordu. 1929'daki grevi öven "Sesini Kaybeden Şehir" manzumesi kovuşturmaya uğramıştı. Bu dava daha yargıtay aşamasındayken, Sabiha Hanım'ın "Savulun ben geliyorum" başlıklı (iktibas) yazısı "Reisicumhur hazretlerini ve Türklüğü tahkir", Emin Türk (Eliçin)'in

"Köyümde neler gördüm?" yazısı ise "muhtelif sınıfları kin ve adavete tahrik" suçlamalarıyla mahkemeye sevkedildiler. Yine 1930 içinde, Nâzım'ın Nail V. (Vahdeti Çakırhan) ile ortak *1+1= Bir* ve yalnız kendisinin *Varan 3* adlı şiir kitapları çıktı.

Eylül içinde, *Serbest Fırka* denemesi dolayısıyla demokratik yerel seçimler yapılmak istendiğinde, Sabiha Hanım da İstanbul Belediye Meclisi üyeliğine adaylığını koydu ve programını yayımladı. 1931 ilkbaharında Nâzım Hikmet daha önce yayımladığı şiir kitaplarında komünizm propagandası yaptığı iddiasıyla yargılandı ve beraat etti. Şairin bir duruşmada, "Ben komünistim, bu muhakkaktır. Komünist şairim ve daha esaslı komünist olmaya çalışıyorum. ...Komünistlik bir tarz-ı telâkkidir, cürüm değildir" dediği, gazetelerde yer aldı. Bundan sonra, *Sesini Kaybeden Şehir* kitabı da çıktı. Nâzım çevresi, aynı yılın sonlarında yayın yaşamına atılan *Çığ* adlı gençlik dergisine de katkılarda bulundu.

Komünistlerin son yargılanmaları sürerken, *Kızıl İstanbul*'un yayını devamlı sürdürüldü. Bu arada, 1925'te Berlin'deki Türk öğrenci derneği içinde Ali Cevdet ile birlikte solcu çalışmalara başlamış olan Reşat Fuad da (Baraner) uzun yıllar ele geçmeden yeraltı etkinlikleri gösterdikten sonra yakalanarak aynı davaya dahil edildiler: Gizli duruşmalarla yapılan yargılama sonucunda Reşat Fuad 4 yıl hapse mahkûm edildi.

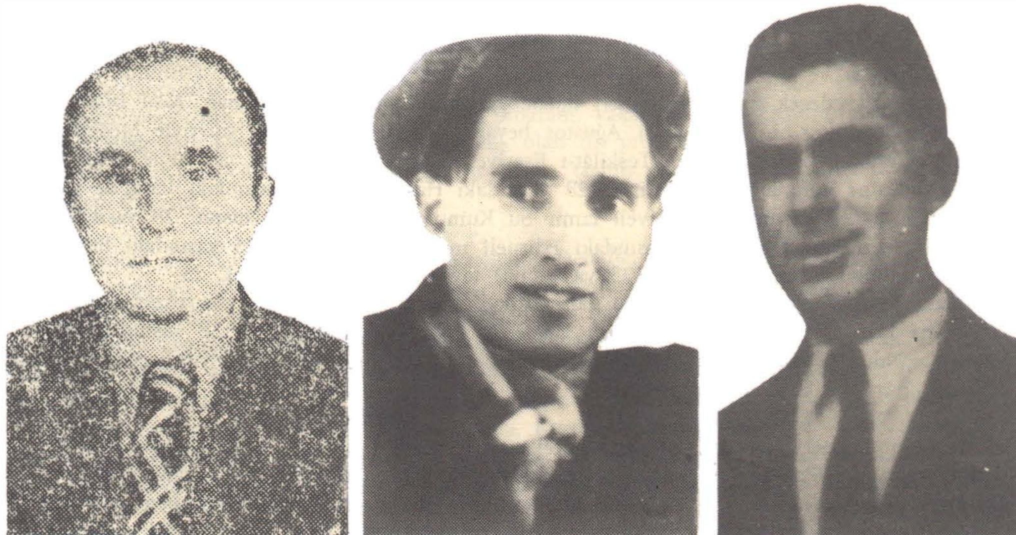
Tek Parti Döneminde *TKP*

Serbest Fırka denemesinin sonuçlandırılmasının ardından 1931 ilkbaharında *BMM* seçimleri yenilenirken, *CHF*'nin eksik aday göstererek bağımsızlara ayırdığı sandalyeler bazı eski solcuların da Meclis'te yer alma isteklerini ortaya çıkardı: Mütareke dönemi *Sosyal Demokrat Fırkası*'nın reisi Dr. Hasan Rıza ve 1920 Eskişehir'inin *İslâm Bolşevik* gazetesi *Yeni Dünya*'nın başyazarı Arif Oruç aday oldular. *Kızıl İstanbul*'un 20 Nisan 1931'de çıkan (numarası olmayan veya okunamayan) bir sayısında da, hapisdeki komünist mahkûmlar milletvekili adayı gösteriliyordu: Dr. Hikmet; Troçki Mehmet; Abbas; Lâz İsmail; Mehmet Emin; Hüsamettin; Hasan Âli; Cazım; Tayyareci Cemal; Reşat Fuat; Hatice Hanım; Niko. *TKP* MK'nın yayımladığı 1 Mayıs bildirisinde de, aynı liste (bir tek Hatice hanım dışında) tekrarlanıyordu.

Bu arada, Dr. Şefik Hüsnü yurtdışındaki çalışmalarını sürdürüyordu. Ağustos'da, *Komintern* yayın organlarında "Türk Burjuvazisi İçinde Siyasi Mücadeleler" ve "Türkiye'de 1 Ağustos" başlıklı yazıları çıktı.

TKP MK'nın belli başlı büyük şehirlerde 1 Ağustos bildirileri dağıtması ve bunları askerî birliklere postalaması, yeni bir dava konusu oldu. Dava sonucunda, cezaevinde bulunan Hasan Âli yedibuçuk yıl daha hüküm giydi; onun yanısıra Celâl Zühtü (Benneci) ile ressam Halil de mahkûm edildiler.

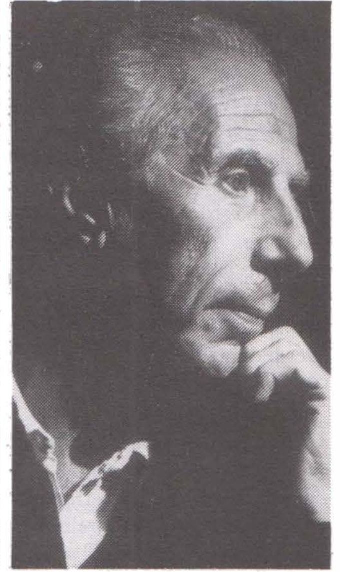
1932, *TKP* tarihi açısından önemli bir yıl oldu. İstanbul Vilâyet Komitesi'nin organı *Kızıl İstanbul*'un Ocak içinde (3 ve 24 ocak) 35. ve 36. sayıları çıktı. Emin Sekün'ün girişimiyle, o ay sonunda partinin 1925'ten beri 7 yıldır toplanamayan (ve 1983'e kadar daha 51 yıl da toplanamayacak olan) genel kurulu (5. Kongre), Haliç Defterdar'da Zeki Baştımar'ın evinde toplandı. Program ve tüzük değişiklikleri konuşuldu, yeni MK'nın asil ve yedek üyeleri seçildi. Bunların kimileri (Dr. Şefik Hüsnü ve Ali Cevad gibi) yurtdışında, kimileri de (Reşat Fuat, Hüsamettin, Hasan Âli, Dr. Hikmet ve Lâz İsmail gibi) hapisteydiler. Bir yıl için tam yetkili olarak sekreterliğe getirilen Emin Sekün'den başka, Tayyareci Nuri, Boz Mehmet (Işık), (Hüsamettin Özdoğu'nun kızkardeşi, Sovyetler'de eğitilmiş) Sıdıka, Dede Ahmet (Fırıncı), Samsun'dan Saim, Ankara'dan Fahri Usta... MK'da görevlendirildiler. Kongreye *Komintern* gözlemcisi olarak, Reşat Fuat'ın Alman eşi Margareta Wilde de katıldı.

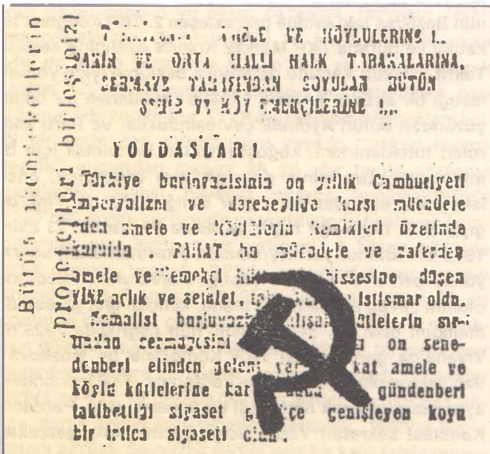
Türkiye Komünist Partisi'*nin 1926-1936 arası önde gelen militanlarından Mustafa Börklüce (Sarı Mustafa) 1896'da Osmaneli'nde doğdu. Temmuz 1919'da Moskova'da kurulan* TKP'*nin Kurucu Komitesi'nde yer aldı. 10 Eylül 1920'de Bakû'da toplanan* TKP'*nin 1. Kongresi'nde Merkez Komite üyeliğine seçildi. Toparlanma Kongresi'nin düzenlenmesinde görev aldı. Aynı yılın sonunda Türkiye'ye döndükten sonra 1 Ocak 1925'de* TKP'*nin 2. Kongresi'nde yeniden Merkez Komite'ye seçildi. 1925 tevkifatından kurtulup Mayıs 1926'da Viyana'da düzenlenen Parti Konferansı'na katıldı. Konferans sonrası Şefik Hüsnü'nün kurduğu 2. İcra Komitesi'nde yer aldı. 1927'de Vedat Nedim'in neden olduğu tevkifatta tutuklanarak 3 ay hapse mahkum oldu. Yeniden İcra Komitesi'ne seçildikten sonra 1929 tevkifatında koğuşturmaya uğramadığından, Nazım Hikmet'in sekreterliğinde yeniden kurulan İcra Komitesi'nde faaliyet göstermeye devam etti. Daha sonra bazı kaynaklara göre Moskova'dan gelen Hasan Ali (Ediz) tarafından partiden atıldı. Başka kaynaklara göre ise, Şubat 1932'de İstanbul Halıcıoğlu'nda yapılan* TKP'*nin 3. Kongresi'ni örgütledi ve yeniden Merkez Komitesi'ne seçildi. 1937'de* TKP'*nin tasfiye edilmesinden sonra genel sekreterliğine Nazım Hikmet'in getirildiği yeni* TKP'*de görev aldı. Mustafa Börklüce (solda) 1946'da kurulan* Türkiye Sosyalist Partisi'*nin (TSP) Politbürosu'na seçildi. 16 Aralık 1946'da tutuklanıp, dava sonunda beraat etti. 1950'de yeniden kurulan* TSP'*nin 8 Mayıs 1952'de tekrar kapatılmasıyla tutuklandı ve 1955'de tüm sanıklarla birlikte beraat etti. 26 Mayıs 1960'da İstanbul'da öldü. 1894'de Of'da doğan Hamdi Alev (Şamilof) gençlik yıllarında Rusya'da oturan abisinin yanına yerleşti. Çarlık Ordusu'nda askere alındı ve Bolşeviklerin ordu içindeki propagandası sonunda komünizmi benimsedi. 1921'de* KUTV'*de öğrenciliğe başladı, 1924'de Türkiye'ye dönerek* TKP'*nin 2. Kongresi'ne* KUTV *delegesi olarak katıldı ve Merkez Komitesi'ne seçildi. 1926 Viyana Konferansı sonrası ülkeye dönüp Şefik Hüsnü'nün 2. İcra Komitesi'nde görev aldı.* Parti'*nin mali işlerinden sorumlu olduğundan 1927'de tutuklandı ve 4 ay hapse mahkum oldu. 1929 İzmir tevkifatının dışında kalan Hamdi Alev (sağda) bazı kaynaklara göre 1930'da Hasan Ali tarafından partiden atıldı. 1932 yazında tanıştığı gedikli başçavuş Hamdi Alevdaş'la kurduğu dostluk 1938 Donanma Davası sanıklarından birisi olmasına ve 18 yıl hapse mahkum olmasına neden oldu. Başka kaynaklara göre ise Şubat 1932'de* TKP'*nin 3. Kongresi'ne katıldı ve Merkez Komitesi'ne seçildi. 1950'de çıkartılan afla tahliye olduktan sonra siyasal faaliyetten uzaklaştı ve 1969'da İstanbul'da öldü. 1902'de doğan Hüsamettin Özdoğu (ortada) 1920'lerde* Halk İştirakiyûn Fırkası'*na üye oldu.* Parti'*nin kapatılmasından sonra 1921'de Moskova'ya gitti ve* KUTV'*de eğitim gördü. 1924'de toparlanma kongresine katılmak üzere İstanbul'a geldi.* TKP'*nin 2. Kongresi'ne KUTV delegesi olarak katıldı ve Merkez Komitesi'ne seçildi. 1926 Viyana Konferansı sonrası Türkiye'ye döndü. Şefik Hüsnü'nün 2. İcra Komitesi'nde görev aldı ve 1927 tevkifatından kurtulmayı başardı. Gıyabında 4 ay hapse mahkum oldu. Daha sonra kurulan İcra Kurulu sekreterliğine getirildiğinden Mayıs 1929'da tutuklandı ve 4 yıl 6 ay 15 gün hapse mahkum oldu. Ekim 1933'de çıkartılan afla tahliye oldu. Bazı kaynaklara göre ise 1930'da Hasan Ali tarafından* Parti'*den atıldı, diğer kaynaklara göre Şubat 1932'de* TKPnin *3. Kongresi'nde yokluğunda Merkez Komite'ye seçildi. 1937'de* TKPnin *tasfiye kararından sonra yeniden örgütlenen TKP içinde yer aldı. 1946'da* Türkiye Sosyalist Partisi'*nin kuruluşunda yer aldı ve* Politbüro'*ya seçildi.* Parti'*nin sendikal alandaki faaliyetlerini yönetti. 16 Aralık 1946'da* Parti'*nin kapatılmasından sonra tutuklandı ve 4 yıl hapse mahkum oldu.*

59 (6) Türkiye'de Burjuva Cumhuriyeti

Örgüt olarak uzun yıllardır yeraltında bulunan Türkiye komünist hareketi düşünce platformunda da eli kolu bağlıydı ve zaman zaman bir kaç gizli bildiri ya da broşürle yetinmek durumundaydı. 1930'ların başında TKP Marksist-Leninist düşüncenin ana ilkelerini legal yayınlarla kitlelere ulaştırma çabasını yoğunlaştırdı. Partinin o zamana kadarki mücadelesinde yer alan yönetici kadrosu içinde teorik-pratik yeteneğiyle öne çıkmaya başlayan Doktor Hikmet Kıvılcımlı (1902-1971) legal Marksist-Leninist yayın konusunda hazırlıklıydı. 1929 İzmir tevkifatındaki yargılamadan sonra çarptırıldığı 4.5 yıllık hapis cezasını Elazığ cezaevinde çekerken, kendi anlatımına göre "içerde kurallarını hazırladığı (...) strateji planına uygun legalite taktiği uygulayarak" partiye bir çığır açmanın yollarını arıyordu. Kıvılcımlı (solda) Cumhuriyetin 10. yılı dolayısıyla çıkartılan aftan yararlanarak tahliye olduğu 1933'den sonra partinin merkez yönetimini oluşturdukları Hasan Ali (Ediz) ve eczacı Vasıf'la birlikte legal yayın faaliyetini pratiğe dökmeye başladı. 1932'den itibaren zaten ülkenin yayın hayatında bir canlılık yaşanıyordu. Bir yandan TKP'den koparak Kemalizmin ideoloğu olan kişilerce Kadro dergisi çıkartılıyor, öte yandan da Sovyetler Birliği üzerine lehte ya da aleyhte kitaplar yayınlanıyordu. TKP MK çizgisini temsil eden Kıvılcımlı-Ediz-Vasıf üçlüsünün "Marksizm Biblioteği" adıyla kurdukları yayınevi 1935'de birbiri ardına tercüme ve telif kitap yayınına başladı. Marksizm Biblioteği'nin kitap dizisi şöyleydi: K. Marx: Gündelik İş ile Sermaye, Edebiyat-ı Cedide'nin Otopsisi, Lenin: K. Marx'ın Hayatı, Felsefesi, Sosyolojisi, *Lenin:* K. Marx'ın Ekonomi Politiği, Sosyalizmi, Taktiği, Türkiye İşçi Sınıfının Sosyal Varlığı, Sosyete ve Teknik, Emperyalizm: Geberen Kapitalizm, İnkilapçı Münevver Nedir?, Sovyetler'de Stahanov Hareketi, Stalin Diyor ki, İspanya'da Neler Oluyor?, Marx ve Engels'in Hayatları. *Biblioteğin bir versiyonu olan Emekçi Kütüphanesi adı altında F. Engels'den bir kaç çeviriden sonra 1937'de* Demokrasi: Bugünkü Türkiye Ekonomi Politikası *Biblioteğin son kitabı oldu. Asıl mesleği hukukçuluk olan Haydar Rıfat Yorulmaz (ortada) 1932'den itibaren kendi bireysel çabasıyla Marksist-Leninist klasiklerin çevirisine başlamıştı. Haydar Rıfat* Bolşevik Alemi, Bolşeviklik - Yeni Rusya Hakkında İcmali Malumat, Lenin'in Hayatı, Tercüme-i Hal, Sovyetizm ve Demokrasi *adlı kitapları yayınladı. 1937'den sonra öteki Marksist yayıncılar gibi Haydar Rıfat'ın da yayın faaliyeti son buldu. 1920'lerdeki* Aydınlık *dergisi döneminden beri komünist hareketin düşünsel faaliyeti içinde yer alan, bir dönem KUTV'de eğitim gören, ama zamanla örgütsel olarak partiyle ilişkisi kalmayan Kerim Sadi de 1930'larda yayın faaliyetine başlamıştı. Tıp Fakültesi'nden ayrılan Kerim Sadi (sağda)* Aydınlık'ın Özel Gençlik Nüshaları'nda *yazmış, sonraki yıllarda da çeşitli dergi ve gazetelere araştırma yazıları vermişti. 1932'de kurduğu İnsaniyet Kütüphanesi* Tarihin Materyalist Telakkisine Göre Namık Kemal, Küçük Sanayinin İnhitatı, Çin Cihan Ticaretine Nasıl Açıldı?, Mukaddes Ordugah, Marx-Engels, Lenin Enstitüsü'ne Açık Mektup, Manifesto *gibi kitaplar yayınladı. Altta görülen TKP Merkez Komitesi imzalı bildiri ise 1929 tevkifatından sonra partinin giriştiği propaganda ve ajitasyon faaliyetlerinden biriydi.*

Bütün memleketlerin proleterleri birleşiniz!

T[illegible] AMELE VE KÖYLULERINE !..
FAKİR VE ORTA HALLİ HALK TABAKALARINA,
SERMAYE TARAFINDAN SOYULAN BÜTÜN
ŞEHİR VE KÖY EMEKÇİLERİNE !...

YOLDAŞLAR!

Türkiye burjuvazisinin on yıllık Cumhuriyeti emperyalizm ve derebeyliğe karşı mücadele eden amele ve köylülerin kemikleri üzerinde kuruldu. FAKAT bu mücadele ve zaferden amele ve emekçi [illegible] hissesine düşen YİNE açlık ve sefalet, [illegible] istismar oldu. Kemalist burjuvazi [illegible] ailelerin sermayesini [illegible] on senedenberi elinden geleni [illegible] kat amele ve köylü kütlelerine kar[illegible] gündenberi takibettiği siyaset [illegible]ce genişleyen koyu bir irtica siyaseti c[illegible].

Fakat Kongre'den hemen sonra, İstanbul, Edirne, Samsun ve İzmir'de geniş tutuklamalar oldu. Parti üst yönetimini, Kongre'de (Zeki Baştımar gibi) MK yedek üyeliğine seçilmiş olan Şoför Emin (Bilecan) devraldı. *TKP* MK 1932 1 Mayıs'ı için, bu adla bir "fevkalâde gazete" çıkardı ve 1 Mayıs bildirileri yayımladı. Bu sırada, Nâzım Hikmet grubu da bazı işçilerin adreslerine "*TKF* İstanbul Vilâyet Komitesi" imzalı bildiriler gönderiyordu. *TKP* MK bunu bir provokasyon sayarak, özel protesto bildirisiyle, "Fırkamızın imzası altında birkaç gün evvelinden beyanname dağıtmadaki maksatları, burjuva polisini daha evvelden seferber ettirip Fırkamızın Mayıs kampanyasını akamete uğratmaktır" yorumunu yaptı. Bu arada (MK yanlısı) Kızıl Tütüncüler Birliği'nde birçok işçi, 1 Mayıs'ta yakalanarak çeşitli hapis cezalarına çarptırıldı. 1932 yazında, *Kızıl İstanbul* yerine, aynı zamanda MK'nın da organı olan *Bolşevik* gazetesi çıkarıldı. Temmuz'da, yine illegal olarak *Emekçi Dünyası* adlı bir dergi yayımlandı. 1 Ağustos için yeni bildiriler dağıtılması, o ayın sonunda Emin Bilecan'la arkadaşlarının yakalanmasına yol açtı ve bu grup, 2 Kasım'da genellikle dörder yıllık mahkûmiyetlere uğratıldı.

Kurtuluş Savaşı Sonrası İşçi Hareketi

Kurtuluş Savaşı'nı izleyen iktisadi devletçilik ve ulusal sanayi kurma politikası, işçi sınıfının gerek nicelik gerekse de nitelik açısından büyük değişimler göstermesine neden oldu. Sayısı bir hayli artmış sanayi kuruluşlarının bulunduğu İstanbul, Ankara, Bursa, Adana, Eskişehir, Kayseri, Nazilli gibi bölgeler işçilerin yoğun olarak yaşadığı birer işçi merkezi görünümü kazandılar. Resmi istatistiklere göre 1927'de toplam 65 bin 245 kuruluşta 256 bin işçi çalışmaktaydı. Ancak bunların aşağı yukarı 50 bin kadarı en çok dört işçi çalıştıran ve henüz el emeğine dayanan küçük işletmelerdi. Büyük fabrikalar toplam kuruluşların ancak yüzde 2'sini oluşturuyordu ve buralarda 85 bin kadar işçi çalışmaktaydı.

Sanayi proletaryasının sayıca artması ve belli büyük sanayi merkezlerinde yoğunlaşması, işçilerin kendi sınıf çıkarlarını korumak amacıyla örgütlü mücadeleye yönelmelerine neden oldu. 1924-1927 arasında hemen bütün sanayi merkezlerini büyük bir grev dalgası kapladı. Grevler hem yabancı hem de yerli işletmelerde patlak verdi. Sınıfsal çıkarları nedeniyle yerli ve yabancı kapitalistler Türk proletaryasına karşı birleştiler. Merkezî hükûmet ve mahalli yöneticiler, grevci işçilerle yabancı işletmeler arasında bir uzlaşma sağlamaya çalıştılarsa da bu arabuluculuktan zarar göreceğini anlayan işçiler uzlaşma çabalarını reddettiler ve üzerlerine güvenlik güçleri gönderildi. Örneğin 1927'de Fransızların elinde bulunan Adana-Nusaybin demiryolu hattında çalışan işçilerin başlattıkları grev nedeniyle çok sayıda asker ve polis bölgeye sevkedildi ve grev zorla bastırıldı. Grev nedeniyle trenler çalışmadığından, grev kırıcıların da yardımıyla bölgeye gönderilen bir trenin geçmesine engel olmak için hattın üzerine yatan grevci işçilere, kadın ve çocuklarına askerler ateş açtı.

1924 Anayasası'nın tanıdığı örgütlenme hakkından yararlanan işçiler özellikle büyük sanayi merkezlerinde sendikalar kurmaya giriştiler. İstanbul ve İzmir'de aynı yıl içinde hemen hemen 20 sendika kuruldu. Adana, Eskişehir, Bursa, Konya, Edirne, Zonguldak kömür havzasında ve Balya madeninde de işçiler sendikalar etrafında örgütlenmeye başladılar. Komünist hareketle ilişkisi olan sendika yöneticilerinin ayrı ayrı kurulmuş sendikaları bölge sendika birlikleri içinde birleştirme çabalarından ürken iktidardaki *Cumhuriyet Halk Fırkası* sendikal hareketi denetimine almak için iki ayrı önlem geliştirdi. Bir yandan var olan sendikalara kendi ajanlarını sokarken diğer yandan *İstanbul İşçi Birliği* ve *Zonguldak ve Balya İşçi Birliği*'nin birleştirilmesiyle *Türk İşçi Birliği* adı altında bir örgüt kurulmasına önayak oldu. Bu Birlik'in amacı ülkedeki bütün sendikaları bir çatı altında toplamak ve işçi hareketini bütünüyle

hükümetin emrine sokmaktı. Bir müddet sonra hükümetin niyetlerinin farkına varan ve bağımsız bir işçi hareketinin kaçınılmazlığında ısrarlı işçiler Birlik'ten ayrılarak *Amele Teali Cemiyeti*'ni kurdular. 20 sendikanın meydana getirdiği bu yeni cemiyetin yaklaşık 30 bin üyesi vardı. Yeni cemiyet tramvay, posta, demiryolu ve fırın işçilerinin grevlerini başarıyla yöneterek işçiler arasında büyük bir sempati kazandı. *Amele Teali Cemiyeti*'nin örgütlü mücadelesi sonunda hükümet, sanayi ve ticari kuruluşlarda çalışan işçi ve memurlara hafta sonu tatili hakkını tanımak zorunda kaldı. Kurtuluş Savaşı sonrasının en önemli grevleri arasında 6 Eylül 1923'de başlayan mürettipler grevi sayılabilir. Grev üzerine gazete sahipleri *Müşterek Gazete* adlı bir gazete çıkardıysa da mürettipler bu patron gazetesine karşılık *Haber* ve *Adil* adlı iki ayrı gazete çıkarmayı başardılar. Grev hükümetin aldığı önlemler üzerine 20 Eylül 1923'de sona erdi. Bu dönemin önemli bir diğer grevi Kasım 1923'de Şark Demiryolları Şirketi işçilerinin Tatil-i Eşgal Kanunu uyarınca önce Vilayet'e 18 maddelik bir dilekçe verdikten sonra başlattıkları ve toplam 1400 işçiden 1200'ünün katıldığı grevdi. İşçilerin istekleri arasında işgalcilerle işbirliği yapmış "hain"lerin işlerine son verilmesi, ücretlere yüzde 30 civarında zam yapılması, işgününün kesinlikle 8 saatle sınırlandırılması, hafta tatilinin ücretli olarak uygulanması, tatil günlerindeki çalışmaya çift yevmiye verilmesi, iş kazası geçirenlere iş başı yapana kadar normal ücretlerinin ödenmesi, sene sonunda bir maaş tutarında ikramiye verilmesi, hastalık ve ölüm hallerinde yardım yapılması ve "haksız" yere işten çıkarılan Kırklareli makasçısı Mehmet Ali Efendi'nin yeniden işe alınması vardı. İşçi temsilcilerinin İstanbul Polis Müdürü'nün riyasetinde patronlarla yaptığı toplantıdan sonuç alınamayınca, işçiler, 17 Kasım 1923'de *Şark Demiryolları İşçi Cemiyeti*'nde toplanarak grev kararı aldılar. Uzlaştırma çabaları bir sonuç vermeyince 19 Kasım'da başlayan grev boyunca son derece disiplinli davranan işçiler, taleplerinin önemli bölümünün kabul edilmesiyle 28 Kasım'da greve son verdiler. 1923'de ayrıca Bomonti Bira Fabrikası, Zonguldak Ereğli Kömür Madeni Şirketi, İzmir incir toplama, İzmir ve Aydın demiryolu, Dersaadet Tramvay Şirketi işçileri kısa süreli grevler yaptılar.

1 Mayıs 1924 İstanbul ve Ankara'da kutlandı. İstanbul'da *İstanbul Umum Amele Birliği* hükümet gösteri yapılmasına izin vermediği için Genel Merkez'inde bir toplantı düzenleyerek İşçi Bayramı'nı kutladı. Binanın önüne "Türk amelesi Sendikalar Kanunu ister" yazılı bir tabela asıldı. Aynı gün 1 Mayıs nedeniyle çıkartılan *Çelik Kol* gazetesi toplattırıldı ve *Aydınlık* dergisi güvenlik güçlerince arandı. Ankara'da ise İmalat-ı Harbiye işçileri Cebeci'de Boşnak mahallesinde bir toplantı düzenleyerek 1 Mayıs'ı kutladılar. İşçi çocukları Hastalık Sandığı yararına rozet dağıtıp, bağış topladılar. İşçiler marşlar söylediler ve Vilayet ve TBMM önüne kadar yürüyüp konuşmalar yaptıktan sonra dağıldılar. Aynı yıl İstanbul Dokuma Fabrikası ve İzmir-Aydın Demiryolu Şirketi işçileri de ücretlerinin artırılması talebiyle grev yaptılar.

Baskı dönemi ve İşçi Hareketi

İşçi hareketinin yaygınlaşması ve bazı somut kazanımlara varması üzerine hükümet 1925'de yeni bazı önlemler almak zorunda kaldı. Basında sosyalist eğilimli yazıların yayınlanması yasaklandı ve işçilerin sendikalarda örgütlenme hakkına ciddi kısıtlamalar getirildi. Bütün bunlara rağmen mücadeleden vazgeçmeyen *Amele Teali Cemiyeti* Ekim 1926'da yapılan kongresinde bir iş kanunu çıkarılması için Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne başvurma kararı aldı. Ancak bu kararı bildirmek üzere Meclis'e gönderilen işçi delegasyonu tutuklandı ve *Amele Teali Cemiyeti* kapatıldı. 1 Mayıs 1925'de *Amele Teali Cemiyeti* İşçi Bayramı'nı kutlamak amacıyla Valilik'ten izin isteğine olumsuz cevap verilmesi üzerine Cemiyet merkezinde bir toplantı düzenledi. Cemiyet *1 Mayıs Nedir* adlı ve kapağında "Bütün dünya işçileri birleşiniz" yazılı bir broşür yayınladı. Bu yıl içinde İstanbul Havagazı Şirketi, İstanbul Tramvay Şirketi, Zonguldak Ereğli Kömür Madeni, İzmir Kuru Üzüm İmalathanesi işçileriyle Adana, Samsun ve Erzurum Telsiz-Telgraf memur ve işçileri greve çıktılar. 1926'da ise Soma ve Bandırma Demiryolu ve İstanbul Liman işçileri ücret ve sağlık koşullarını içeren bir dizi taleple işi bıraktılar. 1927'de Liman Şirketi'nin işçilerin yıllardır alışmış oldukları çalışma düzenini değiştirip yeni bir düzen getirme çabaları ve onları Şirket'in bağımlı çalışanları haline dönüştürmeyi istemesi üzerine 3 bin kişinin başlattığı grev, güvenlik güçlerinin müdahalesiyle çatışmaya dönüştü. Çatışmalar sonunda 15 grevci ve 5 polis öldü ve grevci işçilerden 320'si tutuklandı, 33'ü ise Olağanüstü Mahkeme'ye sevkedildi. Öte yandan gene İstanbul Tütün Rejisi işçileri de işi durdurup işverenle pazarlık sonucu taleplerinin bir bölümünü elde ettiler. 1928'de ise grevlerde bir yükseliş gözlendi. Adapazarı Karoser İmalathanesi, İstanbul ve Edirne Demiryolu Şirketi, İstanbul Dokuma Fabrikası, Tütün İmalathanesi, Demir Çelik İmalathanesi, Tramvay Şirketi işçileri greve çıktılar.

1929-1933 arasında bütün dünyayı sarsan iktisadi bunalım, Türkiye'deki işçilerin de yaşam koşullarının kötüleşmesine yol açtı. Bir çok şehirde grevler patlak verdi. 1929'da Ankara basım, İstanbul Tramvay, Samsun ve İstanbul'da tütün, İzmir'de liman işçileri ve vapur işletmelerinde çalışan işçiler greve çıktılar. 1930'da İzmir İncir Kurutma İmalathanesi, 1931'de İstanbul Defterdar Feshane Fabrikası, 1932'de İzmir Tütün Depoları, 1933'de İstanbul Devlet Deniz Yolları İdaresi işçileri işi bıraktılar. Grev hareketinin yaygınlaşma eğilimi göstermesi üzerine hükümet, 1933'de Meclis'ten grevi yasaklayan bir yasa çıkarttı. Hükümet işçi-işveren anlaşmazlıklarını düzenleyen bir iş kanununun yokluğunun yarattığı sıkıntıları bir ölçüde gidermek amacıyla 8 Haziran 1936'da İş Kanunu'nu kabul etti. Yeni yasaya göre işgünü 8 saat olarak kabul edildiyse de özel durumlar için 11 saatlik işgününün de yasal olduğu karar

RAN, NAZIM HİKMET (1901-1963)

20 Kasım 1901'de Selanik'te doğdu. İlerici ve şairliği olan bir dedenin torunu, dışişlerinde yüksek dereceli memur olan babanın ve Fransızca bilen, piyano çalan, resim yapan bir annenin oğlu olması, iyi bir eğitim görmesini ve küçük yaşta sanatla ilgilenmesini sağladı. Önce bir yıl kadar Fransızca eğitim yapan bir okulda, sonra Göztepe'deki Numune Mektebi'nde okudu. Dedesinin etkisiyle şiir yazmaya başlayan Nazım Hikmet'in bir aile toplantısı sırasında okuduğu denizcilerin kahramanlıklarına dair bir şiirinden bahriye nazırı Cemal Paşa'nın çok etkilenmesi, onun Heybeliada Bahriye Mektebi'ne kaydolmasına neden oldu. 1919'da okuldan mezun olunca, Hamidiye kruvazöründe güverte subaylığı yapmaya başladı. Ancak aynı yılın kışında okulun son sınıfında geçirdiği zatülcenp tekrarlanınca askerlikten çürüğe çıkarıldı. Bu dönemde genç bir şair olarak ünlenmeye başlamıştı. Genellikle işgal altındaki bir ülkenin direniş ruhunu yansıtan şiirler yazıyordu. İlk ödülünü 1920'de *Alemdar* gazetesinin açtığı bir yarışmada aldı. Aynı yılın sonlarına doğru, Anadolu'da başlamış olan direniş hareketlerine katılmak amacıyla, çocukluk arkadaşı Vâlâ Nurettin ile birlikte Anadolu'ya geçti. Niyetleri milli mücadeleye katılmak olan iki arkadaş Ankara hükümeti tarafından Bolu Lisesi'nde öğretmen olarak görevlendirildi. Burada Spartakist hareketi yakından tanıyan Mehmet Sadık Eti'den etkilenerek, Ekim Devrimi'ni yerinde yaşamak, gözlemek ve Sovyetler Birliği'ni tanımak amacıyla önce Azerbaycan'a, oradan da Profesör Pavloviç'in öğrencisi olmak üzere Moskova'ya gittiler. KUTV'da (Doğu Emekçileri Komünist Üniversitesi) öğrenim gören ilk kuşak arasındaydılar. Nazım Hikmet 1922'de KUTV özel tiyatrosunda, Mustafa Suphi ve arkadaşları için yazdığı "15 Yara" ve "28 Ocak" adlı şiirlerini dramatize ederek sahneledi. 1924'te Parti kararı gereğince, geldiği gibi gene gizlice yurda dönen Nazım, İstanbul'a gönderildi.

1924 ortalarında İstanbul'da döndükten sonra *Aydınlık*'ta şiir ve yazıları yayınlanmaya başladı. Görüşlerinin olgunlaşmaya başladığı dönem olarak nitelenebilecek bu dönemde artık Nazım için *TKP*'nin Kongre delegeliğinin yolu da açılmıştı. 1 Ocak 1925'te, Dr. Şefik Hüsnü'nün Beşiktaş'taki evinde gerçekleşen 2. *TKP* Kongresi'ne katıldı ve burada *TKP* Merkez Komite üyeliğine seçildi. Takrir-i Sükûn Kanunu gereğince baskının iyice yoğunlaştığı bir sırada, 1 Mayıs 1925'te yayınlanan bir bildiri yüzünden bütün *Aydınlık* çevresindekiler ve Parti kadroları tutuklanırken, koğuşturmadan kurtulmak için İzmir'e gitti. Kendisinin de arandığını öğrenince, önce İstanbul'a ardından Sovyetler Birliği'ne geçti. Yine de gıyabında 15 yıl ağır hapis cezasına çarptırıldı. 23 Ekim 1926'da Cumhuriyet bayramında çıkartılan aftan sonra, yurda geri dönmek için yaptığı başvuruların hiçbirine olumlu cevap alamadı. Bu arada, kendisi gibi gıyabında mahkum olan Dr. Şefik Hüsnü'nün çağrısıyla 1926'da Viyana'da gerçekleşen *TKP* Konferansı'na Moskova'dan delege olarak katıldı. Bu konferans, *TKP* içersindeki ayrılıkların giderek netleştiği bir toplantı oldu. Parti İcra Komitesi sekreteri Vedat Nedim'in ihbarıyla gerçekleşen 1927 tevkifatının ardından yapılan yargılamalar sıra-

Kurtuluş Savaşı'nın hemen sonrasında İstanbul Cibali Fabrikası işçileri. Cumhuriyet dönemini izleyen liberal dönemdeki çalışma koşulları günlük yaşantının bile sürdürülmesini engelleyecek kadar kötüydü. Bu dönemde en yüksek ücret lokomotif makinistlerine, elektrikçilere ve doğramacılara, en düşük ücret ise tarım ve inşaat işçilerine ödenmekteydi. İşçi ücretlerinin düşüklüğünün yanısıra, önemli bir diğer husus yabancı işçilerle yerli işçilerin ücretleri arasındaki önemli farktı. Örneğin taşkömürü sanayinde yabancı işçiler günde 410 ile 730 kuruş alırken, Türk işçilere 160 ile 300 kuruş ödenmekteydi. Yeraltında çalışan yabancılar 670, Türkler ise sadece 60 kuruş almaktaydı. Öte yandan erkek işçilerle kadın ve çocukların ücretleri arasında da büyük bir fark vardı. Erkek dokumacılar günde 150 kuruş alırken, kadınlar 75, çocuklar ise 20 kuruşa çalışmaktaydı. Akçoraoğlu Yusuf Bey, İstanbul'da gördüğü bir tütün fabrikasında "10 yaşındaki kız çocuklarının kendilerinin de tütün yaprağı gibi sapsarı olduklarını"nı ısrarla belirtmiştir. Milli burjuvaziyi güçlendirmeye verilen ağırlık kaçınılmaz olarak sömürülen sınıfları, yani küçük ücretlileri, işçileri ve köylüleri eziyordu. Elektriklendirmenin daha ilk başlarında bulunulduğu ve sadece büyük şehirlerde uygulanmaya başlandığı bir ülkede, gazyağı gibi birinci dereceden zaruri bir ihtiyaç maddesine bile öylesine ağır vergiler konmuştu ki işçiler böylesi vasıtasız vergilerin doğrudan baskısı altında ezilmekteydiler.

sında, Nazım Hikmet yurtdışında olduğu halde "gizli parti üyesi olmak" suçundan, gıyabında 3 ay hapis cezasına çarptırıldı. 1928 sonlarında gizlice yurda geri döndü. Önce Rize'de sahte pasaporttan yakalandı ve 3 gün hapis yattı, ardından Ankara'ya sevkedildi ve mahkemenin 3 ay 3 günlük hapis cezasını tutuklu kaldığı sürede tamamladı. Serbest bırakıldığında, İstanbul'a giderek *Resimli Ay* dergisinin yazı kadrosuna katıldı. Bu arada, *TKP* içinde Hamdi Şamilof, Vanlı Kazım, Mustafa Börklüce'yle birlikte, ayrıca oluşturdukları İcra Komitesi'nin sekreterliğini yaptı. *TKP* içindeki, Viyana Konferansından beri süregelen anlaşmazlıklarda taraf oldu. O zamana kadar atamayla tesbit edilen MK üyeliğine karşı çıkarak en kısa sürede Parti kongresinin toplanması ve yöneticilerin seçimle gelmesi konusunda diretmeye başlayınca, 1930'da Sovyetler Birliği'nden tam yetkiyle gelen Hasan Ali Ediz tarafından, başını çektiği muhalefet grubuyla birlikte Parti'den atıldı. Grubuyla oluşturduğu yani MK ve İcra Komitesi'ni *Komintern*'e sundu ama *Komintern* cevap olarak grubunu dağıtmasını ve *Komintern*'e bağlı Parti'ye katılarak elindeki matbaayı da o gruba vermesi kararı kendisine bildirdi. *Komintern*'in kararını dinlemedi. Bundan sonra, *Komintern* yayın organlarında ve Şefik Hüsnü'nün yazılarında "Troçki-polis muhalefeti" olarak teşhir edildi. 1961'da yazdığı otobiografik şiirinde bu olayı "Partimden koparmaya yeltendiler/Ama sökmedi" dizesiyle anlatacaktı. Ancak yine de 1930'lar, Türkiye komünist hareketi açısından, Nazım'ın şiirleriyle renklenen bir dönem oldu. Örneğin, Temmuz 1930'da "Salkımsöğüt" ve "Bahri Hazar" adlı şiirlerinin kendi sesinden plağa alınarak (yirmi günde tükendi) halka açık yerlerde çalınması, polisin olaya el koyup plağın yani baskılarının yapılmasını engellemesiyle sonuçlandı. Ard arda, *Sesini Kaybeden Şehir*, *Benerci Kendini Niçin Öldürdü*, *Gece Gelen Telgraf* adlı şiir kitapları basıldı, Kafatası ve Bir Ölü Evi adlı oyunları ise Darülbedayi'da sahneye kondu. Bu arada bir yandan da kendi muhalefet grubunun gizli siyasi aylamlarini yürütüyordu. Bu nedenle de, 1932'de İstanbul'da Ağırcazada "gizli örgüt kurarak anayasayı değiştirmeye çalışmak" iddiasıyla yargılandı. Haziran 1933'da Bursa'da davam eden ve idam talabiyla başlayan dava, önce 5 yıl hapis cezasına, temyizin kararı bozmasıyla 4'e, Cumhuriyetin 10. yılı nedeniyle çıkan afla da 1 yıla indirilince Nazım'ın 6 ay alacaklı olarak (zaten 1.5 yıl yatmıştı) hapisten çıkıp İstanbul'a geri dönmesiyle son buldu. 17 Ocak 1938'da, hiç beklamediği bir anda son tutuklanışını yaşadı; "askeri isyana teşvik" suçundan toplam 28 yıl ağır hapis cezasına çarptırıldı. Siyasi havanın görece yumuşamasıyla 1946'dan sonra yurtiçinde ve yurtdışında başlayan kampanyalar onu kurtarmaya yetmedi, 8 Nisan 1950'de açlık grevine başladı. *DP*'nin seçimleri kazanmasının ardından 15 Temmuz 1950'de çıkan af yasasıyla en sonunda hapisten çıkabildi. Fakat bir türlü sonu gelmeyen gözetlenme, onu 17 Haziran 1951'de bir daha geri dönmemek üzere yurtdışına kaçmaya zorladı. Sovyetler Birliği'na gitti ve burada *TKP*'nin Harici Bürosu'nda görev alarak siyasi faaliyatlerini sürdürdü. 1963'ta ikinci vatanı saydığı Sovyatler Birliği'nda bir kalp krizi sonucu öldü.

altına alınmıştı. Aynı yasaya göre işçiler, hastalık durumunda ücretlerinin belli bir kısmını alacaklar, kadınlar doğum izni kullanabilecekler, kadın ve çocuklar yeraltında çalıştırılmayacaktı. Öte yandan Yasa'da yer alan diğer maddelere göre deniz adamları, 10 kişiden az işçi çalıştıran işletmelerdeki işçiler bu yasadan yararlanamayacaklardı. İşletmelerin çoğunda çalışan işçi sayısı 10'dan az olduğundan Yasa'dan yararlanabilecek işçi sayısı pratik olarak çok aza inmiş oluyordu. Başka bir deyişle 1937'de bütün sanayi kuruluşlarında çalışan işçi sayısı 400 bin civarında iken, İş Kanunu'ndan yararlanabilen işçi sayısı ancak 180 bin kadardı. İş Kanunu grev ve lokavtı yasaklıyor, greve giden işçilere ağır hapis cezası öngörüyor, buna karşılık işverenlere, taşıdığı boşluklardan yararlanarak lokavt yapma imkanı veriyordu.

1923-1936 döneminde toplam 33 grev yapıldı. Bu grevlerin en önemli özelliği 1932'ye kadar bir süreklilik göstermesidir. Bu grevlerde ileri sürülen talepler arasında ücret artışı, ücretlerin düzenli ve zamanında ödenmesi, sendikanın işverence tanınması, konut ve sağlık sorunlarının giderilmesi, işgününün 8 saatle sınırlandırılması, kadın ve erkek işçilere veya yerli ve yabancı işçilere eşit ücret verilmesi, zaman zaman da yabancı işçilerin yerine yerli işçilerin işe alınması vardı. Öte yandan Kurtuluş Savaşı sonrası grevlerinin tamamına yakınının yabancı işletmelerde olması ilginçtir. Hükümet ve yerli işverenlerce de desteklenen bu grevler, ancak devlet bütünlüğü ve çıkarlarını tehlikeye attığı oranda güvenlik güçlerince bastırıldı, devlet yabancı işletmeleri satın alıp "millileştirince" grevler yasaklanmaya başlandı. Kemalist iktidar sömürünün ancak yabancı işletmelerde söz konusu olabileceğini savunduğundan, devlet işletmelerinde grevin gereksiz olduğu sonucu çıkardı ve özellikle 1930'dan sonra greve giden işçileri "düzeni bozan fesatçılar" olarak değerlendirdi. Ayrıca 1923 İzmir İktisat Kongresi'nce "Amele Grubunun İktisat Esasları"nın 14. maddesi gereğince "1 Mayıs'ın Türkiye İşçi Bayramı olduğu" kabul edilmiş olmasına rağmen, 1935'de çıkartılan Ulusal Bayram ve Genel Tatiller Hakkında Kanun'la "Mayıs'ın 1. günü Bahar Bayramı" olarak değiştirildi.

Kemalist Rejim ve Kürt Ayaklanmaları
Özerklikten Sömürgeliğe

Kürtler. 16. yüzyıla kadar kendi geleneksel aşiret yapıları üzerinde yükselen bağımsız beylikler halinde yaşıyorlardı. 16. yüzyılın başında İran'da yükselmekte olan Safevi gücüne karşı müttefik arayan Yavuz Sultan Selim'in sözkonusu beyliklerle yaptığı 16 bağımsız Kürt beyliği tanıyan bu anlaşmaya göre Kürt beyleri sikke bastırmaya devam edecek, Cuma namazlarında kendi adlarına hutbe okutabileceklerdi; beylikleri haraca da bağlamayan bu anlaşmanın öngördüğü yegâne yükümlülükler, savaş halinde beyliklerin askerî yardımda bulunması, Devlet'e karşı ayaklanmamaları ve Osmanlıların onayı olmadan sınırlarında bir değişiklik yapmamalarıydı. Osmanlı mülküne böylesi gevşek bir tarzda içerilen Kürdistan için İstanbul yine de bir çekim merkezi oldu. Fuzulî, Nâbi, Nef'i gibi şairler ürünlerini Kürtçe vermek yerine İstanbul'a giderek Osmanlı edebiyatının gelişmesine katkıda bulundular. Ancak diğer yandan. Hakkâri, Bitlis ve Cizre gibi önemli beylik merkezlerinde, Kürtçe'de hatırı sayılır bir saray edebiyatına ve bilimsel faaliyete tanık olundu; örneğin Kürt edebiyatının Şeref Han'ın *Şerefnamesi*. Ehmed Hani'nin *Memozin*'i gibi başyapıtlar 16. yüzyılın sonunda ve 17. yüzyılda Osmanlı Kürdistan'ında yazıldı.

Beylerin Yenilgisi

Osmanlılar'ın 19. yüzyılın başında Kürt beyliklerini merkeze daha sıkı bağlama yolundaki ilk girişimleri. aynı zamanda yüzyılın ilk Kürt ayaklanmasının da nedeni oldu. Kürdistan'ın en bayındır beyliklerinden biri olan Baban beyi İbrahim Paşa ölünce, Osmanlı yönetimi emir olarak Babanlar'a rakip aşiretlerden birine mensup Halit Paşa'yı tayin etti. Töreye göre emirliğin meşru varisi Abdurrahman Paşa ayaklandı ve 3 yıl boyunca yalnızca merkezî orduya ve Musul ve Bağdat valilerinin ordularına karşı değil, sözkonusu orduların safında çarpışan rakip aşiretlere karşı da savaştı ve ancak 1808'de mağlup edilebildi.

Bu dönemde Kürdistan 19. yüzyıl boyunca fasılalı olarak sürecek Osmanlı-Rus savaşlarının da etkisini hissetmeye başlamıştı. Bütün yüzyıl boyunca savaşların asıl cereyan ettiği bölge olan Kuzey Kürdistan'da savaşlara köylü ayaklanmaları eşlik etti. İlk büyük dalga, 1806-12 Osmanlı-Rus savaşından sonra 1815'te yaşandı; İran'da Nahcıvan'dan Erzurum'a kadar uzanan bir bölgeyi kapsayan bu ayaklanmayı daha sonrakilerden ayırdeden bir özellik. göçebelerle köylülerin yanısıra Ermenilerin de Kürtlerle birlikte savaşmış olmalarıydı.

Tıpkı 1806-12 Osmanlı-Rus savaşında olduğu gibi, 1828-30 savaşına da hem sınır boylarında köylü ayaklanmaları, hem de emirlerin bağımsız devlet kurma girişimleri eşlik etti. 1814'de Zap suyu ile İran sınırı arasında yer alan ve nisbeten yoksul beyliklerden biri olan Soran'ın başına geçen Mir Mehmed, 20 yıl içersinde, kimi zaman diplomatik kimi zaman askerî yöntemlerle bugün kuzey Irak olan bölgelerin büyük bir kısmının kontrolünü ele geçirdi. O kadar ki, Devlet merkezden tamamen kopmasını önlemek için, Mir Mehmed'in ele geçirdiği topraklar üzerindeki yönetiminin meşruiyetini onaylamış ve kendisine "Paşa" ünvanını vermişti. Ancak Selahaddin Eyyubi'nin soyundan geldiğini iddia eden, Mir Mehmed'in ayırdedici özelliği yalnızca askerî ve diplomatik başarıları değildi; başkenti Riwandiz'de kurduğu fabrikalarda tüfek ve mermilerin yanısıra 200'ü aşkın top imal edilmişti. Dahası, 1833'te kuzeye Mardin ve Nusaybin yöresine doğru ilerlemeye başladığında, düzenli ordusu 10 bin süvarinin yanısıra düzenli talim görmüş 20 bin piyadeden oluşuyordu. Ancak Mir Mehmed güneydeki diplomatik başarısını kuzeyde tekrarlayamadı; yörenin güçlü Botan beyi Bedirxan, artık açıkça Babıâlî'ye karşı savaşmakta olan Kürt ordusuna ancak sembolik bir destek verdi. Buna rağmen, Musul ve Bağdat valilerinin askerleriyle desteklenen ve Tanzimat'ın gelecekteki mimarı Reşit Paşa'nın komutasındaki Osmanlı ordusu 1833-34 boyunca süren savaşın sonunda çekilmek zorunda kaldı. Savaş sırasında düzenli Kürt ordusuna yerel halkın oluşturduğu çeteler de destek veriyor, böylelikle ilk kez köylü ayaklanmalarının gerisinde yatan dinamikle beylerin bağımsızlık girişimleri ortak bir eylem doğrultusunda birleşmiş oluyordu. Buna rağmen ayaklanmanın sonuçta başarısızlığa uğramasına yol açan, Kürt halkının kendi içindeki bölünmeler oldu. 1836'da Osmanlı ve Kürt orduları arasında savaş yine başlayınca, Osmanlı yönetiminin yaptığı "Müslümanlar arasında barış" çağrısı, Kürt mollalar arasında geniş yankı uyandırdı ve Xati adlı bir molla "Halifenin ordularına karşı savaşan kâfirdir" diye bir fetva çıkardı. Mir Mehmed teslim olmak zorunda kaldı ve bir süre İstanbul'da ağırlandıktan sonra, Kürdistan'a dönerken yolda öldürüldü. Mir Mehmed ayaklanmasının bastırılmasıyla güney Kürdistan'daki, zaten Mir Mehmed tarafından büyük ölçüde birleşik bir yönetime kavuşturulmuş olan bağımsız Kürt beyliklerinin varlığına son verilmiş oldu.

Ancak Botan beyi Bedirxan da bir süredir, temel yönelimleri bakımından Mir Mehmed'inkinden farklı olmayan bir politika izliyor, askerî ve diplomatik yollardan kuzey Kürdistan'ı birleştiriyor, doğrudan doğruya Botan beyliğinin kontrolüne girmeyen Kars ve Muş gibi emirliklerle de ittifak ilişkilerine giriyordu. O kadar ki, 1836'da Mir Mehmed'e karşı Osmanlı ordularını yöneten Reşit Paşa, Botan'ın başkenti Cezire'yi de kuşatınca Kars emiri

Kemalizm ve Faşizm

Atatürkçülük hakkında bugüne kadar çok değişik yorumlar yapılmıştır ve konuyla ilgili değerlendirmelerin büyük kısmı Kemalizmin (ve Atatürkçülüğün) ilerici, demokratik özelliklerini vurgulama eğilimindedir. Bu eğilimi, Kemalizmi geleneksel özellikleri ağır basan bir tarım toplumunu modern, sanayileşmiş, demokratikleşmiş bir toplum haline dönüştürme programı olarak değerlendiren akademik literatürde çok açık bir biçimde görmek mümkündür. Akademik literatür dışında, tarihsel-materyalist kurama uygun bir çizgi içinde Kemalizmi değerlendirmek isteyen yorumlarda da, Kemalizmin, burjuvazinin olmadığı bir toplumda ulusal bir burjuva sınıfı yaratarak burjuva-demokratik devrimi gerçekleştirmeye yönelmiş öncü bir grubun ideolojisi olarak değerlendirilmesi ağır basmaktadır. Her iki yorumda da ortak olarak vurgulanan noktalar arasında öne çıkanlar şunlardır: Kemalizm, bir tek parti rejimini sürekli olarak meşrulaştırıcı, kalıcı hale getirici ögelerden yoksundur. Kemalizm ve Kemalistler çok-partili demokrasinin kapitalist gelişme sonucunda gerçekleştirilebileceğini çok iyi kavramışlardır. Bu nedenle de, belirli bir kapitalist ekonomik gelişmişlik düzeyine ulaştıktan, [Atatürk'ün deyişiyle, neredeyse hiç milyoneri (burjuvazi diye de okunabilir) olmayan bir toplumda milyonerler (yerli bir burjuvazi) yarattıktan] sonra demokrasiye geçmeyi hedeflemiştir.

"Demokrasi"nin idealleştirildiği bir dünya konjonktüründe Kemalizmi Türkiye toplumunu demokratikleştirici bir ideoloji olarak yorumlama eğilimininin ağırlık kazanması bir bakıma doğal olarak görülebilir. Ancak, kapitalizmin içine düştüğü büyük bunalım çerçevesinde demokrasinin birçok kişi ve toplum bakımından hiç de iyi bir rejim olarak görülmediği 1930'ların dünyasında oluşmuş bir ideoloji olarak Kemalizmi demokrasiye yönelik bir ideoloji olarak yorumlamak biraz zorlama bir yorum olmaktadır. Daha açık olarak belirtmek gerekirse: Demokrasi, bireysel özgürlük temelinde yükselen, çoğulcu-katılımcı bir toplumsal-siyasal örgütlenme ve yaşam tarzıdır. Pozitif özgürlük anlayışının temellendirdiği böyle bir katılımcı demokrasi anlayışı bir yana, bireysel özgürlüğün ve dolayısıyla çoğulculuğun "insan faaliyetine dışarıdan müdahalenin olmaması" anlamında negatif olarak tanımlandığı "liberal-demokrasi" açısından bakıldığında bile, Kemalizm ile demokrasi arasındaki ilişkiler sorunlarla doludur. Bir kere Kemalizm, Halkçılık ilkesi uyarınca Türkiye toplumunu herbiri diğerinin lâzımı ve melzumu olan, aralarında çatışma değil dayanışma bulunan meslek zümrelerinden oluşmuş bir toplum olarak kavramaktadır. Bu bakımdan dayanışmacı-korporatist bir ideoloji olma özelliği ağır basan Kemalizm için Türkiye toplumunda zümre farklılıkları ve zümreler arasında da toplumu güçlendirici bir dayanışma vardır. Bu kavrayışın bir diğer uzantısı olarak Türkiye'de birden fazla siyasal partiye de gerek yoktur. İkinci olarak, kapitalizmin 1930'lardaki büyük bunalımı, Kemalizme göre, liberalizmin (ve demokrasinin) iflâsının tescili olarak görülmektedir. Bu bakımdan liberalizm ve çoğulcu demokrasi özenilecek ya da istenilecek bir şey olamaz. Bu görüş bir başka değerlendirmeyle de bütünleştirilmiştir: Yine sınıf çatışması esası üzerine inşa edilmiş olan sosyalizm de, Türkiye'de sınıflar ve sınıf çatışması olmadığı için, Türkiye toplumu bakımından istenilir ve gerçekleştirilebilir bir toplumsal-siyasal örgütlenme tarzı olamaz.

Kemalizm açısından dikkat çekici bir diğer nokta da kısaca "aktivizm" olarak belirtilebilir. Buna göre, kapitalizm, liberalizm, sosyalizm vb. türden doktrinlerle meşgul olmak gereksizdir ve hatta zararlı dahi olabilmektedir. Kemalizm için asolan Türkiye toplumunu "muasır medeniyet seviyesi"nin üzerine çıkarmaktır. Bu amacın gerçekleştirilmesi bakımından da, söze değil işe, doktrine değil eyleme gerek vardır.

Kemalizm, Türkiye toplumunda askerî ve sivil bürokratik entelejansiyanın dünya ve toplum sorunlarına bakışının 1930'larda oluşmuş bir biçimidir. Bu toplumsal grup, Osmanlı devletindeki yenileşme hareketlerinin dinamiği içinde, bir yandan oluşmuş bir yandan da bu yenileşme dinamiğinin işleyişini elinde tutan bir konuma gelmiştir. Sözü edilen grubun oluşumunda ve bu grubun reformist bir güç odağı haline gelişinde, özellikle 1908 ertesinde açıkça ortaya çıkan bir özellik ise, yapılacak yeniliklerin yönlendirici odak noktasını Batı düşünce ve pratiğinde aramak biçiminde ifade edilebilir, kısaca, sözü edilen grubun gözleri Batı dünyasına dönüktür. 1930'lara, Kemalizmin formüle edilmeye çalışıldığı yıllara bakılırsa, bu grubun gözlerini çevirdiği Batı'da demokrasilerin iflas etmekte olduğu buna karşılık, Almanya ve İtalya'da, kendi toplumlarını biran önce kalkındırmak, ilerletmek, güçlendirmek isteyenler açısından dinamik bir ilerleme hamlesini başlatmış olarak görülebilecek ve dolayısıyla özenilebilecek faşist rejimlerin yerleşme eğilimi gösterdiği görülmektedir.

Bu durum, Kemalizm ile demokrasi arasında, 1945 ertesinde kurulmaya çalışılan olumlu bağlantı yerine,

Alman heykeltraş Heinrich Krippel'in 1935'de yaptığı Afyonkarahisar Zafer Anıtı, Alman Nazizmi'nin ırkçı-milliyetçi yaklaşımının anıtsal formlar içinde yeniden üretilmesinin örneklerinden biriydi. Yunan askerini parçalamaya hazırlanan Türk askeri, içinde bulunduğu eylem ve görkemli görüntüsüyle, Kemalizmin ideolojik dayanağı Türk milliyetçiliğini şovenizme, ulusal kurtuluş mücadelesini vahşete dönüştürerek sergiliyordu. Nazi dönemi Alman heykeltraşçılığının bu yaklaşımı, Kemalistler tarafından da beğenilerek benimsendi.

faşist düşünce ve pratiği gözönüne almanın Kemalizmi anlamak bakımından daha yerinde olup olmayacağını düşündürtmektedir. Böyle bir düşüncenin ortaya atılmasının diğer gerekçeleri ise Kemalist tek-parti döneminin pratiğinde bulunabilir. Bir kere, *Cumhuriyet Halk Fırkası*'nın 1931 tarihli programının başında, "yalnız birkaç sene için değil, istikbale de şamil olan tasavvurlarımızın ana hatları"nı ifade ettiği belirtilen Kemalizmin ilkeleri 1937 tarihinde Anayasaya devlet düzeninin temel ilkeleri olarak geçirilmiş, böylece fiilen tüm tek-parti dönemine egemen olan parti-devlet özdeşliği hukuken de sağlanmıştır. İkinci olarak, *Cumhuriyet Halk Fırkası*'nın Türkiye toplumunun tüm bireylerini kapsadığı, özellikle 1935 Kongresi'nden itibaren kabul edilmiştir. Bu bağlamda daha da ileri gidilerek, toplumun manevi varlığının ifadesi olan "ulus"un parti içinde toplandığı, partinin ulus ve dolayısıyla devlet demek olduğu benimsenmiştir. Buna da ek olarak, ulus, devlet ve partinin "önder"in kişiliğinde somutlaştığı, "devletin Atasıyla bütünleşmiş millet" demek olduğu noktasına varılmıştır. Tüm bunlara, Başvekil İsmet İnönü'nün 18.6.1936 tarihli genelgesi uyarınca, Parti Genel Sekreteri'nin İçişleri Bakanı, valilerin de partinin il başkanları olduğu gerçeği eklenince, Kemalizmi anlamak bakımından önemli olan düşünce ve pratiğin faşizm olma olasılığı artmaktadır.

1930'ların genel konjonktürel etkileri içinde, yukarıda belirtilenlere ek olarak, özellikle Nazi Almanyası ile geliştirilen ekonomik ilişkiler ile yine Nazi Almanyası'nın Türkiye'de pantüranist düşünce faaliyetlerini teşvikinin yarattığı düşünsel ortam da hatırlanmalıdır. Faşizmin düşünce düzeyindeki Marksizm düşmanlığının pratikte liberal, sosyal demokrat, sosyalist ve Marksist-Leninist, komünist gibi sıfatlarla nitelenen oldukça geniş bir yelpaze içinde yer alan görüşlere mensup kişi ve örgütlenmeleri ortadan kaldırmaya yönelmesinin Türkiye Cumhuriyeti'nde, en azından 1927'den beri genel bir eğilim olduğu da hatırlanmalıdır. Kemalizm, batılı tarzda bir bireysel özgürlük kavramını söylem düzeyinde değerli bulmakla faşizmden ayrılmaktadır. Ancak, bireysel özgürlüğe bu değer verme, dayanışmacı-korporatist toplum kavrayışıyla birleştiğinde, Kemalizmin ağır basan niteliğinin toplumu (devleti) ya da (ulusal) egemenliği öne çıkaran, [Şerif Mardin'in *Jön Türkler'in Siyasi Fikirleri*'ndeki tesbiti doğrultusunda] bürokratik-muhafazakâr niteliği tarafından zedelenmektedir. Faşizm de, bireysel özgürlüğün toplum durumu dışındaki bir doğa durumunda varolması anlayışına bir tepkinin ürünü olarak, toplumun, bireyleri oluşturucu tarihsel-geleneksel varlığını yüceltici bir bütün biçiminde görüldüğü muhafazakârlığın temel öncüllerinin mantıksal uç noktası olarak düşünüldüğünde, Kemalist devletçi (bürokratik) muhafazakârlıkla yakınlaşmaktadır.

Tüm bunlar, Kemalizm ile faşizm arasında, düşünce ve pratik düzeyinde önemli benzerliklerin olduğuna işaret etmektedir. Buna karşılık, arada çok önemli farklar bulunmaktadır. Bunları şöyle sıralayabiliriz.

1) Faşizm, genel olarak otoriter ve diktatörce nitelikler taşıyan her toplumsal-siyasal düşünceye, örgütlenmeye ve pratiğe uygulanabilecek bir kavram değildir. Kapitalistleşmemiş, belli bir düzeyde gelişmiş bir işçi sınıfı ve örgütlenmesi bulunmayan toplumlardaki otoriter rejim veya diktatörlükleri faşizm olarak adlandırmak bu bakımdan çok yanıltıcıdır.

2) Bir diğer nokta da, faşizmin kapitalist gelişmede ortaya çıkan "bölüşüm" bunalımına yanıt verici bir ideoloji ve uygulama olarak ortaya çıkmış olmasıdır. Kemalizm ise, kapitalist gelişmenin ilk evrelerini yaşayan bir toplumda, bu gelişmenin itici gücü olan sermaye birikiminin içine düştüğü bunalımı aşmaya yönelik olarak oluşmuştur. Bu bakımdan da, ideolojilerin ekonomik koşulların birebir belirleyiciliğine bağlı olmaksızın oluştuğu kaydını koyarak, Kemalizm ile faşizmin farklılaştığını söylemek gerekmektedir.

3) Faşizm, esas olarak, ırkçı ve dolayısıyla irredantist (aynı ırktan olan ama mevcut ulusal sınırlar dışında kalmış bulunan "soydaşları" kurtarmak amacıyla ulusal sınırları genişletmeyi amaçlayan) bir ulusalcılık anlayışına sahiptir. Bu anlayışın bir diğer uzantısı olarak da barıştan değil, savaştan yanadır. Buna karşılık Kemalizm, ulusal devlet sınırlarına (tarihsel deyimle "Misak-ı Milli"nin korunmasına) bağlı, yurtta ve dünyada barış isteyen bir içeriğe sahiptir.

4) Faşizm, maneviyat, ahlâk, ruh yüceliği, cesaret, devlete bağlılık gibi kişi özelliklerini vurgulamakta ve bu özellikleri ülküleştirmektedir. Bunu yaparken de, bu özelliklerin kaynağını dinde (örneğin Mussolini'de görüldüğü biçimiyle İtalyan Katolikliği'nde) görmekte ve kendisini "dinî bir anlayış" olarak nitelemektedir. Kemalizm ise, "ahlâk"a önem vermekle beraber, Mustafa Kemal Atatürk'ün ***Medeni Bilgiler***'de açıkça belirttiği gibi, bu yeni bir ahlâktır ve özellikle vurgulandığı biçimiyle dinden arındırılmış, arındırılması gereken bir ahlâktır.

5) Faşizmin savaş ve din yanlısı, ırkçı özellikleri, esas olarak, irrasyonalist bir dünya görüşüyle temellendirilmektedir. Dünyanın akıl yoluyla ve herkesçe hesaplanabilir ve dolayısıyla önceden ne olacağı kestirilebilir bir düzeni olmadığından, dünyanın belirsizliklerine karşı savaşacak güç ve yeteneklere (cesarete, inanca) sahip olmak, bu manevi özellikleri de, irrasyonalist bir evrende insana güven veren bir önderin ("Führer"in veya "Duce"nin) kişiliğinde görerek bu kişiliğe kayıtsız şartsız bağlanmak gerekmektedir. Tam tersine, Kemalizm, "hayatta en hakiki mürşit ilimdir" düsturuyla, dünyanın rasyonel bir düzeni olduğuna, bu düzenin insan aklı tarafından kavranabilirliğine, önemli olanın da "Türk ulusu"nu bu bilimsel düzeye yükseltmek olduğuna inanmaktadır.

Sonuç olarak belirtmek gerekirse, Kemalizm bir tür faşizm değildir. Tarihsel-konjonktürel benzerliklerine rağmen faşizmin düşünce ve pratiğinin oluşması için gerekli toplumsal-siyasal zemin Kemalizm için mevcut olmadığı gibi, Kemalizm ile faşizm arasında düşünsel ilkeler açısından da çok önemli ayrılıklar, karşıtlıklar bulunmaktadır. Bütün bunlara rağmen, Atatürkçülük olarak değiştirilmiş ve muhtemelen çoğulcu bir siyasal yapıya izin verici hale getirilmiş Kemalizmin Türkiye toplumunun geleceği açısından önemini koruduğu gözönüne alınmalıdır. Bu önem, çok-partili siyasal yaşamı sürdürme kararlılığındaymış gibi görünen Türkiye Cumhuriyeti'nde çoğulculuğun sınırlarının Kemalizme göre belirlenmesinden kaynaklanmaktadır. 1930'da, siyasal düzeni değil de, izlenen ekonomik politikaları eleştirmek üzere izin verilen ve *Serbest Cumhuriyet Fırkası* gerçeğinde somutlaşmış bulunan çoğulculuğun altmış yıla yakın bir süreden sonra, hâlâ aynı konulara [serbest ekonomi-devletçilik (1960 sonrasında da sosyal adalet-devlet) terimlerine] münhasır olması bu bakımdan düşündürücüdür. Taha Parla'nın *Ziya Gökalp Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm* başlıklı yapıtında isabetle belirtmiş olduğu gibi, "Türk kamu felsefesi", dayanışmacı-korporatist özelliğini sürdürmektedir. Önemli olan, bu felsefeyi çoğulcu-katılımcı bir demokrasi yönünde aşmayı amaçlayan düşünce, örgütlenme ve hareketlerin ne ölçüde başarılı olacağıdır. Bu başarının Kemalizm/Atatürkçülük düşüncesinin çoğulculuğu dar sınırlar içine kilitleyen kalıplarıyla hesaplaşılmasına bağlı olduğunu; bu yapılmadığı veya bunda başarılı olunmadığı takdirde, bürokratik-muhafazakârlığın devletçiliği ile birleşen dayanışmacı korporatizmin, kapitalist gelişmesini sürdüren Türkiye'de ortaya çıkabilecek ve faşizme zemin hazırlayan bir "bölüşüm" bunalımında, faşizme dönüştürülme potansiyelini içinde taşıyan bir "resmî ideoloji"'nin etki alanından kendisini kurtaramayacağına dikkat çekmek gerekmektedir.

LEVENT KÖKER

Xan Mehmûd, 20 bin kişilik olduğu tahmin edilen bir orduyla yardıma gelmeye çalışmış, ancak Botan nehri üzerindeki köprüler tahrip edilmiş olduğundan, sefer yarıda kalmıştı. Osmanlı ordusunun 1839'da Nizip savaşında Anadolu'nun göbeğinde Kavalalı İbrahim Paşa tarafından yenilgiye uğratılması üzerine Bedirxan faaliyetlerine daha da hız verdi. 1845'e varıldığında, Bedirxan Diyarbakır, Musul ve İran sınırı arasında kalan bölgenin tamamını kontrol altına almıştı. Kontrolü altına aldığı bölgeleri bir tür "meşveret" sistemiyle yöneten Bedirxan, yalnızca aşiret reislerinin maiyetindeki silahlı adamları, doğrudan doğruya kendine bağlı seçkin askerî birlikler şeklinde örgütlemekle, aşiretlerin toplumsal hayattaki rolünü zayıflatmakla kalmıyor, izlediği dinî hoşgörü ve özgürlük politikası ile de potansiyel bir uluslaşmanın zemini olabilecek bir ortam hazırlamış oluyordu. Ancak 1840'lar Tanzimat'ın etkisinin Kürdistan'da da hissedilmeye başlandığı yıllardı. Bir yandan şehirlerde zanaatlar özellikle Karadeniz limanlarından gelen yabancı malların rekabeti karşısında gerilerken, diğer yandan misyoner ve konsolosların Hıristiyan azınlıklara yönelik faaliyetleri de hız kazanıyordu. Bu faaliyetlerin siyasal düzeydeki ilk sonuçları Nasturîler arasında görüldü. Amerikan misyonerlerin Hakkâri'de Tiyarî bölgesinde bir tepede kale gibi tahkim edilmiş bir okul inşa etmeleri, bunun ardından Nasturîlerin geleneksel olarak Hakkâri emirine vermekle yükümlü oldukları vergiyi ödememeleri üzerine emir, bağlı olduğu Bedirxan'dan yardım istedi. 1843'te düzenlenen sefer, 10 bin kişinin öldürüldüğü büyük bir katliamla sonuçlandı. Bunun üzerine Britanya ve Fransa elçiliklerinin de ısrarıyla Osmanlıların Bedirxan üzerine bir ordu yollamasıyla başlayan savaş 1847'ye kadar sürdü ve ancak Bedirxan'ın yeğeni Yezdan Şer'in taraf değiştirmeye ikna edilmesiyle sonuçlandı. Bedirxan'ın teslim olup önce Girit'e sonra Şam'a sürgüne gönderilmesinden sonra Yezdan Şer, Hakkâri'ye atandı, ancak emir olarak değil vali olarak. Hakkâri artık bir Kürt beyliği değil bir Osmanlı vilayetiydi. 1849'da ise Bitlis emiri Şerif İstanbul'a çağrılarak yerine bir vali tayin edildi. 1850'de de Yezdan Şer, Hakkâri valiliğinden azledildi ve merkezî iktidara karşı başkaldıran son bey oldu. Yine bir Osmanlı-Rus savaşının, Kırım savaşının yarattığı toplumsal çalkantıdan da yararlanarak 1855 baharında 2 bin kişilik bir güçle Bitlis'i ele geçirdi ve buradan yaptığı ayaklanma çağrısına 100 bine yakın kişi karşılık verdi. Ancak Osmanlı Devleti'nin varlığının sürekliliğini temin etmek üzere yeni Kırım savaşına girmiş olan Britanya yine müdahale etti. Musul'dan gelen İngiliz elçisi arabuluculuk teklif etti ve Yezdan Şer, elçinin verdiği teminatla İstanbul'a varır varmaz tutuklandı. Öndersiz kalan ayaklanma büyük bir askerî sefer gerektirmeden kendiliğinden dağıldı.

Şeyhler

Osmanlı Devleti'nin bağımsız Kürt beyliklerinin varlığına son vermesi, bu yapıların gördüğü bütün işlevleri de üstlenebileceği anlamına gelmiyordu. 19. yüzyılın ikinci yarısında Bedirxan yönetiminin kırlar ve yollarda sağlamış olduğu güvenliğin ortadan kalkmasıyla, eşkiyalık yeniden yaygın olarak başvurulan bir protesto biçimi halini aldı; aşiret yapıları toplumsal hayattaki eski merkezî konumlarını yeniden kazanmış oldular. Ancak, beyliklerle birlikte, aşiretler arasındaki ilişkiyi düzenleyen, arabuluculuk yapılmasını sağlayan en önemli siyasal kerte de kaybolmuş oldu. Bu boşluğu, kendileri bu düzenin dışında yer aldıkları sürece arabuluculuk ve "sulh" yapabilen tarikatler ve şeyhler aldı. Bütün Ortadoğu'da olduğu gibi Kürdistan'da da tasavvuf, İslamiyet'in özellikle popüler düzeyde yorumlanmasında ötedenberi merkezî bir rol oynuyordu. Ancak 19. yüzyıla kadar burada yaygın olan yegâne tarikat Kadirîlerdi. Ancak Kadirîlikte şeyhlik babadan oğula devredildiği ve *seyyit* olmayan (yani peygamberin soyundan gelmeyen) aileler nadiren bu mertebeye erişebildiği için, şeyh soylarının konum ve örgütlenmeleri temelde aşiret reisliğini ellerinde bulunduran ailelerinkinden farklı olmuyordu. Örneğin Kadirî şeyhliğinin çoğunlukla babadan oğula devredildiği Berzenci ve Talabani aileleri, iktidarlarını yüzyıllardır aşiret reisi olmalarından alan Bedirxan ailesininkinden temelde çok farklı olmayan toplumsal ilişki ve mücadeleler içersindeydiler; bu ise onların, güçlü bir beyliğin yokluğunun bıraktığı 'tarafsız' bir arabulucu rolünü oynamalarının önünde, kısmen de olsa, bir engel oluşturuyordu.

19. yüzyılın başında Mevlana Xalid'in kimliğinde, ilk kez Orta Asya'da (Buhara) doğduğu sanılan Nakşibendi tarikati Kürdistan'a ulaştı. Nakşibendi tarikatini Kadirî tarikatinden ayıran ve Kürdistan'da hızla yayılmasını sağlayan iki önemli özelliği vardı. Şeyhlik yalnızca soy yoluyla geçmiyor, şeyh müridlerinden birine şeyhlik icazeti verebiliyordu; şeyhlerin kendilerini temsil etmek üzere seçtikleri "halife"lerin kendileri de başkalarını "halife" tayin edebiliyorlardı. Her iki özelliği de Nakşibendi tarikatinin Kadirîliğe kıyasla çok daha yaygın bir örgütlenme gerçekleştirmelerine imkân tanıdı. Nakşibendiliğin popülerliği daha başından öyle hızla yayıldı ki, Mevlana Xalid, henüz daha Kadirîyken onun şeyhi olan Şeyh Ebdullah (ve kardeşi Şeyh Ehmed), daha sonra eski müridlerinden icazet alarak faaliyetlerini birer Nakşibendi şeyhi olarak sürdürdüler. 19. yüzyılın son büyük Kürt ayaklanmasına da yine bu soydan gelen bir Nakşibendi şeyhi, Şeyh Ubeydullah önderlik etti. Daha öncekiler gibi bu son ayaklanmayı da bir Osmanlı-Rus savaşı, ünlü "93 harbi" (1877-78) önceledi. Savaştan sonra ücretlerini alamayan askerlerin yöreyi haraca kesmeye başlamaları üzerine Dersim, Mardin ve Hakkâri yörelerinde ayaklanmalar çıkmıştı. Ancak bu kez ayaklanmanın görünürdeki hedefi İran'dı. İran Şahı'nın Şeyh Ubeydullah'ın töre gereği kendi hakkı olduğuna inandığı bazı vergileri İran'da yaşayan Kürtler'den talep etmesi ve aşiretlerin vergiyi ödemeyi reddetmesi üzerine, Şeyh Babıâliyle anlaşarak, 1880'de bütün güney Azerbaycan'ı ele geçirmesini sağlayan bir sefer düzenledi. Ama Şeyh Babıâli'nin yanısıra, bağımsız bir Kürdistan devletinin kurulmasını

Solda dönemin yayın organlarından Resimli Gazete kapaklarından birinde Şeyh Said ayaklanmasının "cahil bir müteşeyyih" diye tanıtılan önderleri. Ortada Şeyh Said, sağda Şeyh Abdullah, solda Şeyh İsmail, "alttaki de tertibatı ifşa eden Şeyh Şerif'tir". Şeyhler, Diyarbakır İstiklal Mahkemesi tarafından, "müstakil bir Kürdistan devleti kurma teşebbüsü"nden idama mahkûm edildiler. Gerek Xoybûn gerekse daha sonraki Kürt milliyetçileri de, Şeyh Said ve silah arkadaşlarına kendi selefleri olarak sahip çıktılar. Ancak Ankara hükümeti gerek Meclis'te, gerek yurtiçine ve yurtdışına yönelik yaptığı propagandada ayaklanmayı "irticanın hortlaması", "dinî gerekçelerden kaynaklanan bir isyan" diye tanıtmakta ısrarlı oldu. Koyu ve bağnaz bir şeyh olmayan, en yakın danışmanları arasında dinsiz olduğu bilinen ve hatta Allah'a küfreden insanlar bulunan Şeyh Said de mahkemede Kürt milliyetçiliği anlamına gelebilecek ifadeler kullanmamış, savunmasını şeriate dayandırmıştır. Şeyh Said'in bu tavrını o günden bu yana tarihçi ve araştırmacılar yorumlamakta güçlük çekmiştir. Üstte yine o dönem yayınlanan ve İsmet Paşa'yı Kürtleri temizlerken gösteren bir karikatür.

sağlamak amacıyla Britanya, Rusya, Mekke Şerifi ve Mısır Hidivi ile de ilişkiler kurmuştu. Ancak ayaklanmanın askerî başarısı, Britanya ile Rusya'nın Şeyh'in beklentilerinin tam tersi doğrultusunda müdahale etmesi sonucunu verdi; sözkonusu ülkeler elçilikleri aracılığıyla Babıâli'ye Şeyh Ubeydullah'a verdiği desteği kesmesi için baskı yapmaya başladılar. 1880 kışında Osmanlı ordusu Kürdistan'da yığınak yapmaya başladı; mesajı alan Şeyh geri çekildi.

Bavê Kurdan

Şeyh Ubeydullah'ın ayaklanmasının nihai olarak bağımsızlık hedefini de içerdiği bilinmekle birlikte, ayaklanmanın bastırılması askerî bir sefer gerektirmemişti. 19. yüzyıl boyunca Kürdistan'daki yerel iktidar odaklarına karşı girişilen operasyonlar doğrudan doğruya reformist Tanzimat bürokrasisinin yönetim anlayışının bir ürünüydü. İstanbul'daki yönetim değişikliğiyle birlikte 1880'den sonra Kürt-Osmanlı ilişkileri de köklü bir dönüşüm geçirdi. Sultan II. Abdülhamid kendi iktidarını modern bir bürokrasi aracılığıyla değil, en geleneksel unsurların sadakatlerini sağlayarak kurumlaştırmaya çalışıyordu. Daha saltanatının ilk yıllarında ünlü Bedirxan'ın oğullarından Bahri Xan'ı kendisine yaver seçmiş, bir zamanların Baban asisi Abdurrahman Paşa'nın varislerine idarede ve Darülfünun'da önemli görevler verilmişti.

Ancak bu doğrultuda atılan en önemli ve kalıcı adım 1890'da Kürt aşiretleri temelinde *Hamidiye Alayları*'nın kurulması oldu. Görünüşte alaylar Osmanlı-Rus sınırını korumak için kurulmuşlardı ama ilk görevleri daha sonra oynamaya devam edecekleri rolü açık bir biçimde gösteriyordu. 1891'de o zamana kadar birbirlerinden bağımsız bir biçimde faaliyet gösteren çeşitli Ermeni örgütleri büyük bir Kongre toplayarak *Daşnak* önderliğinde geniş bir cephe örgütü oluşturdu. Bu yeni oluşumun teşvikiyle de 1894'de, bir yandan Babıâli tarafından vergilendirilirken, bir yandan da Kürt aşiret reislerine ödemekle yükümlü oldukları geleneksel haracı vermeye devam etmek zorunda kalan Sasun bölgesindeki Ermeniler ayaklandılar. Ayaklanma Hamidiye alayları tarafından bastırıldı ve 1894-96 arasında süren çatışmalar sırasında, sayı tam olarak bilinmemekle birlikte, 10 binlerce Ermeni öldürüldü. Daha sonra da Hamidiye alayları yalnızca Hıristiyan azınlıklara karşı değil, Dersim ve Musul yöresindeki yerel Kürt ayaklanmalarını da bastırmak üzere kullanıldı.

Mustafa Kemal: İmge ve Gerçek

İsmet İnönü 1968'de kendisiyle yapılan bir söyleşide Kurtuluş Savaşı'nın "esasen bir Ordu İhtilâli" olduğunu söylemişti. 1922'nin kış aylarına kadar ağzından düşürmediği halkçı retoriğinin uyandırdığı Jakoben izlenimlere karşın Kurtuluş Savaşı önderliğinin kendi yaptığı iş hakkındaki bu yargısını bir Marksistin de paylaşmaması için hiç bir neden yok gibi görünüyor. Nitekim *Komintern* Yürütme Kurulu 25 Eylül 1922'de yayınladığı bildiride "Türk hükümeti işçilerin ve köylülerin hükümeti değildir; subayların bir kesiminin hükümetidir, aydınların hükümetidir..." teşhisinde bulunmuştu. Oysa, Mustafa Kemal Atatürk'ün kişiliğinde cisimleştiği düşünülen Kurtuluş Savaşı önderliği gibi, Kurtuluş Savaşı'nın ve Osmanlı Devleti'nin yerini alan Cumhuriyet'in karakteri hakkında da Türkiye sosyalist ve Marksist literatüründe sürekli bir fikir birliğinin olduğu söylenemez.

Öte yandan sosyalist hareket içinde süregiden bu tartışmalara tarihsel bir bakış, bu fikir ayrılıklarının bir nesnel tarihsel incelemeden çok, Kurtuluş Savaşı'nın başlangıcından itibaren Kemalist rejim ve Kemalist hareketle komünist hareket arasındaki ilişkilere, ya da olası ilişki beklentilerine bağlı olarak dalgalandığını gösterir. Örneğin, 1920-23 arasında henüz Ekim Devrimi'nin bütün Asya'daki kurtuluş hareketlerini kendisine doğru çeken etkisi henüz yeterince güçlüyken Mustafa Kemal'in gerek Sovyetler Birliği'ne gerekse Türkiye'de yeşermeye başlayan komünist harekete karşı takındığı, işbirliğinden yana gibi görünen tutum ve kullandığı antiemperyalist retorik ona "küçük burjuvazi"nin önderliği (Şefik Hüsnü) sıfatının yüklenmesine ya da "Türkiye'deki bey ve paşaları burjuvazi sınıfından saymamaya" (Mustafa Suphi) yol açarken, Mustafa Suphi ve arkadaşlarının katledilmesi ve komünist hareketin tasfiyesinden sonra *TKP* literatüründe Kemalistlerin burjuva nitelikleriden daha çok sözedilmeye başlandığı görülür. 1922'den sonra "Ankara hükümetinin...temsilcisi olduğu"..."milliyetçi burjuvazi"nin "artık devrimci olmadığı" (Sadrettin Celâl) sıkça tekrarlanır. Nihayet 1935'de *TKP*'nin *Komintern*'deki temsilcisi Fahri'nin sunduğu bir raporda Kemalist devlet hakkında şu hükmün verildiğine tanık olunur: "Kemalistler eskiyi yıktıktan sonra burjuvazinin hakimiyetini 'barışçı' bir burjuva demokrasisi biçiminde değil, açık, çıplak, zorba bir burjuva diktatörlüğü biçiminde kurdular."

Ancak, uğradığı bütün baskılara, tarihsel bir önderliği henüz oluşturamadan yitirmiş olmasına, ağır kayıplarına karşın komünistler en parlak günlerini yeni Türk Devleti'nin başlangıcında 1920-22 arasında yaşamışlardı. Büyük yıkıntılarla geçen 40 yılın ardından sosyalist hareket 1960'larda yeniden canlanırken, geçmişinin parlak günlerinin anılarını da kendisiyle birlikte bir kere daha kurmaya yöneldi. Bütün bir tarihsel dönem sanki yaşanmamış gibiydi. Sanki, Kemalist rejimin gizli servisleri komünistleri Karadeniz'de öldürmemiş, tek parti diktatörlüğünün işkencehanelerinden geçirmemiş, partilerini yasaklamamış, devletçilik burjuvazinin sermaye birikiminin aracı olarak işçileri amansızca sömürmemiş, köylüler büyük toprak sahiplerinin giderek artan sömürüsü ve zulmü altına girmemiş, Kürtler birçok kereler ezilmemiş, tarihin takvimi, Anadolu'da yalnızca birbiriyle müttefik gibi görünen iki 'gücün: komünistlerin ve Kemalistlerin herşeye muktedir göründükleri 1921'de durmuştu. 1961'de kurulan *TİP* binalarını süsleyen Mustafa Kemal Atatürk'ün kalpaklı posterlerinde onun şu sözleri yeralıyordu: "Milletçe bizi mahvetmek isteyen emperyalizme ve bizi yutmak isteyen kapitalizme karşı milletçe savaşmayı uygun gören bir doktrini izleyen insanlarız". 1921'in toplumsal/siyasal güç ilişkilerinin 1960'lara projeksiyonu ile elde edilen yeni sosyalist stratejinin meşruiyeti "II. Kuvayi Milliye" olarak adlandırılan çizgi üzerinde sağlanmaya çalışılırken eski siyasal denklemdeki İngiliz emperyalizminin yerini ABD emperyalizmi, Damat Ferit hükümetinin yerini *AP* hükümetleri, Kemalistlerin yerini neo-Kemalist radikaller aldı ve bir kere daha Kurtuluş Savaşı'nın Mustafa Kemal Paşa imgesi, burjuva diktatörlüğünün ebedi şefinin tarihsel gerçekliğinin yerine yerleşti. Ama siyasal sahnenin gerçek ilişkilerinin üzerini yalnızca yanılsama ürünü olabilecek böyle bir projeksiyondan elde edilmiş olan bu imgeyle örtmekte sosyalistler hiç değilse 1960'ların ilk yarısında yalnız başlarına değildiler ve neredeyse saçmaymış gibi görünen bu imgelerle sürdürülen politika da nedensiz sayılmazdı.

27 Mayıs 1960 darbesi, *DP* iktidarı altında siyasal hayat üzerindeki eski nüfuzunu yitirmekte olan Ordu'yu yeniden devletin ağırlık merkezi haline getirdiğinde onun kurtarıcılığına yüklenebilecek tarihsel anlam da gelecekten değil ancak geçmişten türetilebilirdi: Türkiye'nin Batı uygarlığı yolundaki ilerlemesini sağlayan bütün atılımlar ordudan gelmiş, Kurtuluş Savaşı'na ordu önderlik etmiş, modern Türk devletinin kuruluşu ordu tarafından sağlanmıştı. Öyleyse bir kere daha başlangıca dönülüp bakıldığında bulunacak kimlik, bu başarıların kendisinde cisimleştiği ordunun ve devletin kurucusu Mustafa Kemal'den başkası olamazdı. Devlet ve politika 1960'dan sonra yeniden şekillenirken bütün siyasal eğilimler Kurtuluş Savaşı'ndan ileriye doğru bir uzanım yakalayarak, Kemalizmin bu yeni hegemonya anında kendilerine bir meşruiyet alanı kazanmaya çalıştılar. Doğrusu, Mustafa Kemal de geride herkes için yeniden üretilebilir bir imge bırakmamış sayılmazdı: askerlerin Mustafa Kemal'i zaten verilliydi; sosyalistler, tarih bilincini yitirmiş oldukları ölçüde 1920-22 arasının Mustafa Kemal'inden Bolşevizme sempati uyandıran bolca görüntü ve söz derleyebilirlerdi; radikaller sert Cumhuriyetçi ve antiemperyalist retoriğe müracaat edebilir; faşistler, 1930'ların devlet-parti özdeşliğini yeniden kurgulayabilir; şeriatçılar Kurtuluş Savaşı'na din adamlarının desteği sağlanmaya çalışılırken kurulan ilişkileri devralabilir; liberaller serbest teşebbüs övgülerini, devletçiler altı oktan "devletçi" olanı kendilerine maledebilirlerdi. Ancak siyasal güçlerin gerçek toplumsal zeminlerine henüz oturmadığı bir tarihsel dönemde ve yalnızca ideolojik olarak üretilebilecek böyle bir görüntü siyasetin, gerçek maddi güçler bir kere toplumsal mücadele arenasına çıktıklarında çok fazla dayanıklı olamayacağı kestirilebilir. Pratik gerçeklikte varolmayan bir kişiliğin aralarındaki çıkar ayrılıkları durmaksızın şiddetlenen toplumun bütün sınıf ve tabakalarının ortak paydası olarak bütün bu siyasetlere hayat vermesi de gerçekte çok sürmedi. 27 Mayıs 1960'ta yeniden dirilen Mustafa Kemal imgesi, 12 Mart 1971'de aktif siyaset sahnesinin gerisine doğru itilirken Türkiye'de kurduğu devletin dölyatağı olduğu modern sınıflar arasındaki antagonizmin artık birbiriyle bağdaşamayacak ölçüde şiddetlenmiş olduğu da tarihen tescil ediliyordu. Ancak bütün bu yeniden diriliş ve yokoluşlarıyla Kemalizmin neredeyse elli yıl devletin hakim ideolojisi olarak yaşarkaldığına bakılırsa iki şeya hükmedilebilir: birincisi, Cumhuriyet Türkiyesi'nde sınıf ayrışmasının görece ağır seyrettiği; ikincisi, Kemalizmin sınıflararası kutuplaşmanın ve gerilimin bu ağır seyrinin de kolaylaştırdığı bir tarihsel arka plan üzerinde bütün sınıflar karşısında siyasal olarak görece özerk bir konum edinebildiği.

Belki de Mustafa Kemal Atatürk'ü Osmanlı paşalarından herhangi biri olmaktan çıkaran en önemli özelliği, bu tarihsel seyrin her uğrağında o uğrağa uygun bir politikayı önceden sezecek ölçüde bilgi ve zekâya, öte yandan bu zekâyı icraata dönüştürebilecek güç ve teşkilatı hep elde tutabilmek için gerekli kıvraklık ve basirete ve elbette mücadelenin dönüm noktalarında cesaret ve kararlılığa sahip olabilmesiydi. Osmanlı Devleti'nde bütün bu imkân ve niteliklerin içinde birarada gelişebileceği biricik alanın ordu olduğu tartışma götürmez. Modern burjuva dünya görüşünün ve modern burjuva eğitiminin başlıca kitlesel uygulama alanı, Tanzimat'tan beri ordu olagelmişti. *İttihat ve Terakki* iktidarı bir yandan orduyu aktif siyasal mücadelenin içinde tutarak, beri yandan sivil kanadını tasfiye edip Osmanlı elitleri için ordu dışındaki bütün siyaset imkânlarını ortadan kaldırarak siyasetin bilgisinin ve tecrübesinin edinilebileceği yegâne alan olarak ordudan, yükselmek isteyen askerler için de siyasal mücadeleden başka bir yol bırakmamıştı. Burjuva devlet adamları tarafından bu durumun Osmanlı Devleti'ni yıkıma götüren nedenlerden biri olduğu söylenegelmiştir. Ancak, bir başka açından bakıldığında ordunun böylesine politize edilmiş olmasının da paradoksal olarak *İttihat ve Terakki*'nin ilişki ağını devralmanın, ordunun tüm komuta kademesini elde etmeyi mümkün kıldığı; böylece askeri olarak yenilmiş Osmanlı ordusunun *İttihat ve Terakki*'nin siyasal aygıtı dolayımıyla, neredeyse belkemiği hiçbir hasar görmeden Kurtuluş Savaşı'na sokulabildiği söylenebilir. Mustafa Kemal, başarılı bir Osmanlı Paşası olarak I. Dünya Savaşı'nda elde ettiği askeri kariyerini onun başarısız siyasal önderliğine feda etmeksizin, *İttihat ve Terakki*'nin siyasal aygıtının her noktasını denetleyebileceği bir konumda kalmayı başardı. Böylelikle, Enver, Talat ve Cemal Paşalardan boşalan Ordu'nun fiili önderliğine tırmandığı 1919'da elinde, hem yabancı güçlerin denetimindeki Saray, hem de mülkünü korumak endişesi içindeki Müslüman Türk ve Kürt eşraf ve toprak sahipleri karşısında

1

2

durmaksızın manevra yapabileceği, nispeten özerk bir gücün siyasal ve askeri kudreti bulunuyordu. Saray, yani siyasal ve dinsel iktidar odağı artık iktidara sahip değildi. Eşraf ve toprak sahipleri, yani varolan iktisadi güç odakları henüz iktidar olacak güce sahip değillerdi. Mustafa Kemal, Osmanlı ordusundan arta kalan teşkilatı devralarak ve bu güce dayanarak hem sarayın, hem Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinin; hem İttihatçıların hem İslâmcıların; hem Türk eşrafın hem Kürt aşiret reislerinin çelişik onayını kazandı ve tüm çelişen tarafların üzerinde yükselerek Kurtuluş Savaşı'nın önderliğini üstlenebildi.

Kurtuluş Savaşı'nın 1920-1922 arasındaki birinci evresinde Anadolu'da yükselen devrimci durumun sürekli olarak kitle inisiyatifini artırdığı, halkın özerk *Kuvayi Seyyare* birliklerinde düzenli ordunun yanısıra silâhlandığı ve örgütlendiği, komünist hareketin kendisinden beklenmedik ölçüde Meclis'de ve toplumda güç edinmeye başladığı koşullarda Mustafa Kemal'in kullanmış olduğu retorik, sosyalist hareket içinde, 1960'lardan bu yana kimi yanıltıcı yorumlar doğurdu. Bir toplumsal mücadele sürecinde çelişen partiler arasındaki ilişkilerin ve onların gerçek kimliklerinin gerçekte ne oldukları ve ne yaptıklarına değil, kendi hakları̇ndaki kendi fikirlerine bakılarak değerlendirilmesinin Mustafa Kemal ve Kemalist kadroların Kurtuluş Savaşı'nda 1789 Fransız burjuva devriminin öncüsü *Jakobenler*le benzer bir tarihsel rol oynadığı yargısına varılmasına çokça yol açtığı

görüldü. Bu yargıdan hareketle Kemalistlerin mirasçıları oldukları varsayılan ordu kesimleriyle siyasal ilişkiler aranmış olmasa, bu değerlendirmelerin kaynağında salt bir tarihsel tahlil endişesinin yattığı söylenebilirdi. Ancak Kemalizmin gerçekte olduğundan daha ilerici bir çerçevede değerlendirilmesi, çoğu kez demokratik devrimde silahlı kuvvetlerin bir bölümüyle -ya da ana gövdesiyle- ittifak kurmayı Marksist teori dahilinde kabul edilebilir kılma endişesiyle örtüştü ve ciddi tarihsel incelemenin yerini çoğu kez muhayyel bir devrimci güce ideolojik perspektif icadetme çabası aldı.

Jakobenizm ve Kemalizm arasında bir tarihsel özdeşlik kurulup kurulamayacağının anlaşılabilmesi herşeyden önce, Jakobenizmin feodalizmle mücadele halindeki devrimci burjuva sınıfının halk kitleleriyle oluşturduğu organik blokun öncüsü olduğunun akılda tutulmasını gerektirir. *Jakobenler* feodal toprak sahipleri, ruhban, soylular ve askerler blokuna karşı, hem feodal devleti hem feodal mülkiyeti parçalayan ve güçlerini doğrudan doğruya devlet dışında örgütlenmiş silahlı halktan alan *aşağıdan* bir devrimin öncüsüydüler ve 1792-94 arasında burjuva devrimin önderliğini üstlenmek bakımından Jakobenleri tehdit eden başka hiçbir toplumsal ve siyasal güç olmadığı gibi, Jakobenler, köylüler ve *sansculotte*lar üzerinde ideolojik hegemonyaya sahiptiler.

Oysa Kemalistler, daha Kurtuluş Savaşı başladığı andan itibaren komünist hareketin mücadelenin önderliğini üstlenme iddiasıyla karşı karşıya kaldıkları gibi, hiçbir antifeodal perspektife sahip değildiler ve "halk egemenliği" ilkesi pratikte asker ve sivil seçkinlerin Sultan'a egemen olması dışında bir anlam içermiyordu.

Bütün bu şartlar, Kemalistlerin "halk egemenliği" ve hatta "Bolşeviklik" ima eden çağrılarına karşın, komünist hareket de içinde, bütün bağımsız güçler üzerine bir bastırma ve yoketme harekatına, daha Kurtuluş Savaşı'nın ortasında iken girişmesine yol açtı. Bu durum Mustafa Kemal'in ve Kemalistlerin daha çok Gramsci'nin Sezarizm olarak adlandırdığı kategori içinde anlamlandırılabileceklerini düşündürür. Çünkü Gramsci'nin tanımına göre Sezarizm: "...içinde mücadele halinde bulunan güçlerin yıkım halinde oldukları, mücadelelerin devamı halinde sonuçta karşılıklı yok olmaktan kaçınamayacakları için iki tarafın da birbiriyle dengeye geldiği bir durumu dile getirdiği söylenebilir... Her ne kadar Sezarizm, içinde büyük bir kişiliğin, yıkıma yönelik bir güçler dengesiyle nitelenen tarihsel siyasal bir duruma 'hakemlik' etmekle görevlendirildiği özel bir durumu dile getirse de her zaman aynı tarihsel anlama sahip olmaz. İlerici bir Sezarizm olabileceği gibi, gerici bir Sezarizm de olabilir... Başarı bazı karşılıklı ödün ve sınırlamalarla tadil edilmiş olsa da, karışımı ilerici gücün başarısına yardım ettiği takdirde Sezarizm ilericidir, gerici gücün başarısına yardımcı olduğu takdirde gericidir... Sezar ve I. Napoléon ilerici Sezarizmin, III. Napoléon ve Bismarck gerici Sezarizmin örnekleridir."

Mustafa Kemal, eğer 1789 burjuva devrim süreci ile bir benzerlik kurulmak gerekirse, bir tarihsel analog olarak Jakoben önderlerden hiçbirine benzetilemez. Onun, 1922'ye kadar Saray ile *Kuvayı Milliye* arasında bir hakem sıfatıyla manevralar yapıp, esas olarak *Kuvayı Milliye*'nin başarısına yardımcı olarak I. Napoléon rolünü; 1922'den sonraysa *Kuvayı Seyyare* ve *TKP* ile *Kuvayı Milliye* arasında bir hakem konumu üstlenip ezilen sınıfların örgütlerini tasfiye ederek halkı silahsızlandırırken III. Napoléon ya da Bismarck rolünü oynamış olduğunu söylemek mümkündür. Hiç kuşkusuz bütün bu tarihsel analojilerde tam bir mütekabiliyet aranmaması gerekir. Bununla birlikte, hiçbir zaman bir antifeodal burjuva devrimi niteliğine bürünmeyen ve daha devrimin ilk adımında büyük toprak sahiplerinin mülkiyetini Bolşevizm tehlikesine karşı teminat altına alma amacı güden bir "yukarıdan aşağı" devrimi, sonuçta bir dünya proleter devrimi çağında komünist hareketi bir tür sol kanat Jakobenizmi derekesine düşürmeyi göze almaksızın *Jakoben* olarak nitelendirmek maddeci tarih anlayışının bakış açısından olanaksız görünmektedir. Fransız Jakobenleri krallığı halkın silahlı ayaklanmasıyla yıkmışlardı, Türk Kemalistleri Cumhuriyeti top atışlarıyla ilan ettiklerindeyse halk, yeni padişahın Mustafa Kemal olduğu düşüncesine varmıştı.

Ezen ve ezilen sınıfların karşılıklı konumlarında kalıcı bir değişiklik gerçekleştirmeyen hiçbir siyasal değişme bir devrim olarak adlandırılamaz. Cumhuriyet'in kurulmasıyla birlikte, Kurtuluş Savaşı sırasında yalnızca bir tek toplumsal tabakanın konumunda köklü bir değişiklik olduğu söylenebilir. Kemalist kadrolar -bir bakıma Osmanlı savaş geleneğinin devamı sayılabilecek bir biçimde-işgalcilerle işbirliği yaparak ülkeden kaçmış olan gayri-müslim burjuvazinin toprak ve emlâkine el koyarak, ticaret burjuvazisi ve küçük burjuvazinin yanısıra bir bürokrat burjuvazinin doğmasına yol açmışlar ve böylece devletle özel mülkiyet arasında bir organik köprü oluşturmuşlardı. Bunun dışında yoksul köylülerin, işçi sınıfının ve öteki çalışanların ve üreticilerin toplumsal ve siyasal konumlarında herhangi bir olumlu değişiklik ortaya çıkmadı. Hatta "aşar" vb. feodal vergilerin ortadan kaldırılmasının devlet gelirlerinde yol açtığı azalmanın giderilmesi için konulan yeni "modern" vergilerin bu çalışan kesimlerin yaşama ve çalışma koşullarını daha da ağırlaştırdığı söylenebilir. Dahası Kürtlerin, Kurtuluş Savaşı'na dolaysız olarak katılmalarına karşın Cumhuriyet rejiminde Osmanlı Devleti altında sahip olabildikleri her türlü yerel iktidar olanağından yoksun bırakılarak, ayaklanmaya zorlanmış ve şiddetle bastırılmış olmalarından söz etmek gerekir. Ancak Kemalist rejimin her seferinde bu ayaklanmaların toprak sahipleri ve aşiret reisleri tarafından çıkartılan gerici ayaklanmalar olduğunu iddia etmesine karşın aşiret reislerinin büyük toprak mülkiyetini sınırlandırmak yönünde hiç bir gerçek çabaya girişmemiş olduğu bir başka gerçektir.

Müslüman ve Türk burjuvazinin sayıca azlığı ve örgütsel güçsüzlüğü, işçi sınıfından gelen Bolşevizm tehlikesine karşı siyasal mülkiyetini Kemalist kadrolara terkederek, herhangi bir siyasal hak iddiasında bulunmasını neredeyse olanaksızlaştırdığında Kemalistler bütün burjuva muhalefet hareketlerini bastırarak emperyalist devletlerle Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği arasında uluslararası manevralara giriştiler ve adım adım dünya kapitalizmine eklemlenmenin yolunu açtılar.

Bütün bu süreçte ilginç olan ve Mustafa Kemal'e özgün karakterini kazandıran ve belki de onun Türk milli burjuva devriminin siyasal dehası olarak nitelenmesini mümkün kılan tek noktanın altını çizmek gerekebilir. Tarihteki bütün burjuva devrimlerinde eski rejim devrildikten sonra burjuvazi iki kanada ayrılır ve daha ilerici olan kanat devrimi ileri götürmek üzere ikinci bir atılıma girişir ve bu mücadele ya eski rejimin toplumsal dayanaklarının bütünüyle tasfiye edilmesi ya da burjuvazinin en ilerici kolu tasfiye edilerek bir restorasyon sürecinin başlamasıyla sonuçlanırdı.

Mustafa Kemal'in üstünlüğü daha en başından başlayarak elindeki askerî aygıtı kendisinden daha ilerici herhangi bir kanadın belirmesine karşı acımasızca kullanıp böyle bir ayrışmanın yolunu önceden kesecek kadar gelişmenin imkânlarını sezebilmiş ve sahip olduğu bilgi ve tecrübeyi iktidar hedefinden bir an uzaklaştırmaksızın kullanabilmiş olmasındadır. Çağının bütün siyasal hareketlerinin bu iktidar imkanı bakımından ifade ettiği anlamı Kemalist kadro içinde herkesten daha iyi kavramış bulunan Mustafa Kemal, işgal İstanbul'unda kalmış bulunan burjuvazinin gerici hilafetçi ve saltanatçı kanadının kendisine karşı herhangi bir seçenek oluşturamayacağının da bilincinde olarak tek sol kanat hareketinin *Türkiye Komünist Partisi* ve *Yeşil Ordu*'dan gelebileceğini ve Ekim Devrimi'nin etkisi altındaki köylülerin bu hareketler çevresinde toplanabileceğini herkesten iyi sezinledi. Bütün siyasal ve diplomatik maharetini, Sovyetler Birliği ile iyi ilişkileri ve karşılıklı uluslararası çıkarları hayati bir tahribata uğratmaksızın Komünist hareketi önce etkisizleştirmek, sonra yoketmekte kullandı.

Mustafa Kemal Osmanlı Devleti'nin yıkıntıları içinden bir ulusal devlet çıkartırken, bir doğulu köylü halkı dünya kapitalizminin katarına bağlamakta olduğundan hiç bir zaman kuşku duymamıştı. Bugün, bu bağlanmanın tüm nesnel maddi sonuçlarının devşirildiği bir anda, yıllar boyu halka kurtuluşun Kemalizmin parlak günlerine dönmekte olduğu çağrısını yapmış olanlar tezlerine yeni bir kanıt bulduklarını düşünebilirler, ama Ronald Reagan'ın George Washington'ın meşru mirasçısı olduğu kadar Atatürk'ün meşru mirasçısı olan 12 Eylül rejiminin gericiliğinden kurtulmanın geriye dönük hiç bir alternatifi bulunmuyor; daha doğrusu bu alternatif Mustafa Kemal'in Mustafa Suphi'yi bertaraf ettiğini sandığı yerde bulunabilir.

ERTUĞRUL KÜRKÇÜ

3

4

5

Mustafa Kemal'in iktidara doğru yürürken yaptığı manevraların her biri, ilişkiye geçtiği toplum ve devlet kesimlerinin fiziki görünüşüne de kendisini yaklaştıracağı kadar büyük bir esneklikle yürütülmüştü. 1) Sofya'da memleketi kurtarmak için yanıp tutuşan askerî ateşe; 2) Kurtuluş Savaşı'nda sivil "paşa"; 3) Kürt aşiret reisleriyle uzlaşmaya giden politikacı; 4) Burjuvazisiz burjuva "inkılab"larının uygulayıcısı, şapka "inkılabı" önderi; 5) Burjuva cumhuriyetinin ebedî şefi. Her görüntü birbiriyle çelişir gibi görünse de sonuç başlangıcın zorunlu ürünü.

Ancak Hamidiye alaylarının Kürdistan üzerindeki yegâne etkisi askerî değildi. Hamidiye alaylarından hemen sonra, Kürt beylerinin oğullarını eğitmek üzere biri İstanbul'da biri Bağdat'ta olmak üzere iki "aşiret mektebi" açıldı. Gerek alaylar gerekse mektepler, Tanzimat bürokrasisinin başaramadığını başardı; Kürdistan'da yerel halkı denetleyebilecek kadar güçlü ve aynı zamanda Halife-Sultan'a sadık bir kesimin doğmasını mümkün kıldı. II. Abdülhamid'in yaygın olarak *Bavê Kurdan* (Kürtlerin Babası) diye anılması bu politikaların başarısının bir göstergesiydi. Ancak bu başarının diğer bir yüzü Kürdistan'da aşiret yapılarının daha da "askerîleşmesi" ve toplumsal yapının yeni çelişkilerle bölünmesiydi.

Cumhu
liye Vekili Avr
Kürdistan Krallığı!
Şark'ta bir krallık kurmak istiyorlarmış
Tenkil harekâtını idare eden kolordu kumandanı Salih Pş. bir tebliğ neşretti
'140 sene evvel 14 tem-

Kürt Milliyetçiliğinin Doğuşu

Ziya Gökalp, İbrahim Paşa'nın Diyarbakır üzerindeki zulmünü protesto ettiği öğrencilik yıllarında Kürtçe'nin grameri üzerinde çalışıyordu. Ancak 1870'lerde harbiye ve tıbbiye gibi okulların Kürtlere açılmasını izleyen yıllarda yetişmiş, Abdullah Cevdet, İshak Sükuti gibi çoğu genç aydınlarla, o da *İttihat ve Terakki*'ye yönelecekti. Diğer yandan, büyük aşiret reislerinin *aşiret mektepleri*nde eğitim gören ya da devlet görevleri dolayısıyla Batı'nın etkisine maruz kalan çocukları arasında da milliyetçilik ilk ürünlerini vermeye başlayacaktı. 1898'de İttihatçılığın önemli merkezlerinden Kahire'de Mithat Bedirxan Bey *Kürdistan* adlı ilk Kürtçe dergiyi yayınladı. Daha sonra da *Kürdistan*'ın yayınlanma yerlerinin seyri, İttihatçıların dergilerinin seyrini yakından izleyecek, Kahire'den Cenevre'ye, oradan Londra'ya ve daha sonra Folkestone'a taşınacaktı. Bu dönemde, İttihatçılığın ideolojik dokusu, Türkçülük ve Osmanlıcılığın yanısıra Kürtçülüğü ve hatta İslamcılığı da içerecek kadar gevşekti. 31 Mart vakasını önceleyen günlerde *İttihad-ı Muhammedi*'nin kurucuları arasında yer alacak ve daha sonra Said-i Nursi adıyla ünlenecek Said-i Kürdi bile, Temmuz 1908 öncesinde İttihatçılarla ilişki içersindeydi. Meşrutiyetin ilanını izleyen özgürlük ortamında, merkezle Kürdistan arasındı aracılık rolünü yerine getiren en önemli ailelerden üçünün de kurucuları arasında temsil edildiği *Kürt Teali Cemiyeti* kuruldu. Ancak kurulur kurulmaz, Osmanlı bürokrasisi içinde yeralmanın da yeniden üretilmesine katkıda bulunduğu aileler arasındaki geleneksel rekabetler *Cemiyeti* hatırı sayılır ölçüde zayıflattı.

Bu tür çelişkilerden ötürü *Cemiyet* 1912'de *İttihat ve Terakki* tarafından kapatılınca yokluğu hissedilmedi. Bir parçası olduğu dinamizm, yayınlanmaya devam eden *Roja Kurd* (Kürt Günü), *Hetawe Kurd* (Kürt Güneşi), *Jin* (Hayat) gibi dergilerle, başlangıçta *Cemiyet*'e bağlı bir yan kuruluş olan ve Said-i Kürdi'nin önemli bir rol oynadığı *Kürt Neşri Maarif Cemiyeti* ve açtığı Kürtçe eğitimi veren okulla sürdü. Örgütsel düzeyde ise 1912'de özellikle öğrencileri biraraya getiren ve popüler sınıfları örgütlemeye daha çok çaba gösteren *Hevi* (Umut) *Cemiyet*'in yerini aldı. *Hevi*'nin kuruluşunda, nüfuzunu toprak sahibi olmaya değil Diyarbakır'daki itibarına borçlu olan Cemilpaşazâde ailesi öncü olmuştu. Ancak I. Dünya Savaşı'nın ilan edilmesiyle üyelerinin çoğu askere alınınca *Hevi* de faaliyetlerini durdurmak zorunda kaldı. I. Dünya Savaşı'nın Kürtler açısından en önemli sonucu, yüzyıllardır Ermenilerle içiçe yaşadıkları bölgelerin tehcir ve kitlesel bir kıyımla Ermeniler'den arındırılması oldu. Meşrutiyetin ilanından sonra, *Daşnak* "Ermeni milletinin Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde gelişip kalkınabilmesinin ancak Osmanlı ülkesi içindeki bütün diğer halkların da özgürlüğe kavuşmasına bağlı olduğu" tezi üzerine dayalı ve "Meşrutiyet devriminin vaadlerinin gerçekleşmesini bekleyeceği"ni açıklayan bir anlaşma yaptı. Bu vaadler arasında Ermenistan için özerkliğin yanısıra, 1894'te Sasun ayaklanmasına yol açmış olan çifte vergilendirilmenin kaldırılması ve ayaklanmanın bastırılması sırasında el konulan topraklarının iade edilmesini sağlayacak bir toprak reformu başta geliyordu. Ancak gerek *İttihat ve Terakki* yönetiminin Hamidiye alayları gibi Abdülhamid "istibdad"ından devralınmış uygulamaları "aşiret alayları" gibi farklı adlar altında da olsa sürdümeye devam etmesi, gerekse 1908 öncesi Osmanlıcılığının yerine giderek daha ırkçı vurgular kazanan bir Turancılığı benimsemesi, *Daşnak* ile hükümet arasındaki ilişkilerin gerginleşme yol açtı. 1911'de, faaliyetlerini sürdürmeye devam eden diğer Ermeni cemiyetlerinin de baskısıyla *Daşnak* 6. Kongresinde, İttihatçılarla yapmış oldukları anlaşmayı iptal ettiklerini açıkladılar ve 1913'te de diğer Ermeni örgütlerle bir birleşik cephe oluşturarak, bağımsızlığın kazanılmasını büyük devletlerin müdahalesine ve dolayısıyla da Osmanlı iktidarının zayıflatılmasına bağlayan bir perspektifi benimsediler. Dolayısıyla I. Dünya Savaşı başladığında, Ermeniler Osmanlı yönetimi tarafından artık bir iç düşman muamelesi görmeye başlamıştı. I. Dünya Savaşı'nda Osmanlılar'ın ilk büyük askerî seferlerinden biri olan Sarıkamış seferi başarısızlığa uğrayıp, bir Rus işgalinin giderek kaçınılmaz görünmeye başlaması üzerine verilen Mayıs 1915'teki tehcir kararıyla Ermeni halka karşı uygulanan şiddet kitlesel bir nitelik kazandı ve bunun sonucu olarak hiç değilse 19. yüzyılın son çeyreğinden beri Ermeni milliyetçileri ve büyük devletler tarafından potansiyel bir Ermenistan'ın merkezi olarak görülmüş topraklarda bağımsız bir Ermenistan devleti kurulması tasarısının en önemli maddî dayanağı ortadan kalkmış oluyor, Kürtler'in yaşadıkları bölgeler etnik yapıları bakımından, neredeyse homojen bir hâle geliyorlardı. Bu olgu ve anıların, savaşı izleyen 20 yıl boyunca Kürt hareketleri üzerinde kritik bir etkisi olacaktı.

Sèvres

Mondros mütarekesinin hemen ardından *Kürt Teali Cemiyeti* yeniden kuruldu. Görünüşte 1908 sonrasında yaşanan her şey yeniden yaşanıyor gibiydi. *Cemiyeti*'in kurucuları arasına yine

Solda, Ağrı isyanı sırasında gelişmeleri haber veren bir gazete kupürü. Basın ve bildiriler yoluyla sürdürülen propaganda savaşı sıcak mücadelenin kendisinden çok daha önce başlamıştı. 1928, Genel Müfettişlik ile Xoybûn arasında bir propaganda savaşıyla geçti. Hükümet bir genel af ilan etti, Xoybûnsa her yerde silahlı aşiretleri affa kanmamaya çağıran bildiriler yayınlamaya başladı. Altta Dersim'in ünlü önderi Seyyid Rıza mahkemesi sırasında. Eylül sonunda İhsan Nuri komutasındaki Kürtler'in İran'a geçmek zorunda kalmasından hemen sonra Dersim'de Pülümür aşireti üzerine 28 Ekim 1930'da bir saldırı düzenlenmiş ama harekâtın asıl hedefi olan Danziye, Harsiye ve Askıriye köyleri aşiretler tarafından önceden boşaltıldığından, hükümet askerleri çoğu zaman insansız hedeflere saldırmak zorunda kalıyordu. Oysa aşiretler yalnızca bir uçak düşürmekle kalmamış, Merh geçidini tutan Haydaran aşireti Pülümür kaymakamını yanındaki askerlerle birlikte esir etmişti. Ancak aşiretler arasındaki ittifak kalıcı bir stratejiye dönüşmüyordu. Haydaran aşireti kendilerine yönelik olarak tasarlanan "tedibat"tan vazgeçilmesi kaydıyla hükümetle anlaştılar. Buna rağmen Pülümür harekâtı hükümet açısından başarısızlıkla sonuçlandı. 7 yıl sonra hükümet Dersim'e karşı nihai operasyonuna giriştiğinde aşiretler birleşememelerinin bedelini çok daha ağır ödeyecekler, hükümet hain ve casuslardan bolca yararlanma fırsatını bulacaktı. Üstelik 1937'de kritik darbeyi vuran Seyyid Rıza'nın kardeşinin oğlu Rehber oldu. Rehber savaşın başında tarafsızlığını ilan etmiş ancak hükümetle gizli bir ilişki kurmuştu. Hükümetin talimatı gereğince daha sonra bir grup adamıyla Bahtiyar aşiretine katılması, Seyyid Rıza'nın muhalefetine rağmen, kabul edildi. Bu ona ayaklanmanın "beyni" Alişer'le karısı Zarife'ye öldürecek kadar yaklaşma imkânını verdi. Rehber'in adamlarından bir başkası ise Bahtiyar aşiretinin reisi Şahin Ağa'yı uykusunda öldürdü. Alişer'in ölümü sonun başlangıcı oldu. Seyyid Rıza kendi mıntıkasını bırakarak o zamana kadar tarafsız kalmış aşiretleri ayaklanmaya katılmaya ikna etmeye çalışmak üzere kuzeye, Munzur dağlarına yöneldi. Çok başarılı olduğu söylenemez. Erzincan valisinin barış çağrısına buradaki karargâhında kandı. Asılmadan öne son sözleri "75 yaşındayım. Kürdistan şehitlerine kavuşuyorum. Kürt gençleri intikamımızı alacaklardır. Yaşasın Kürtlük ve Kürdistan" oldu.

Seyyid Abdülkadir Bey, Babanzâde Şükrü Paşa ve Bedirxanlardan Emin Ali Bey vardı. Seyyid Abdülkadir bu kez âyan meclisi değil Şurayı Devlet Başkanıydı ve "Kürtlerin istiklal değil muhtar bir idare istedikleri"ni belirten bir açıklama yapınca *Cemiyet* yine bölündü ve bağımsızlık yanlısı *Teşkilat-ı İçtimaiyye* adlı grup kendisini *Hevi*'nin son yayın organı *Jin* aracılığıyla ifade etmeye başladı. Ancak savaş öncesinde henüz teorik bir tartışmanın konusu olan temalar artık yapılması gereken acil bir tercihin somut seçenekleri olarak bütün tarafların karşısında duruyordu. Ayrıca I. Dünya Savaşı'nda gerek merkezde gerek Kürdistan'da İstanbullu aydınlar, yerel halkla çok daha yakın ilişkiler kurmuş, bir ölçüde de olsa, eskiden sahip olmadıkları bir temsil yeteneği kazanmışlardı. Örneğin Diyarbakır başta olmak üzere çeşitli taşra merkezlerinde kendilerini *Kürt Teali Cemiyeti*'nin şubesi ilan eden birçok *Kürt Klübü* açılmıştı. İstanbul'da çoğunluğunu hamalların oluşturduğu Kürt loncaların, kendi sözcülerinin Seyyid Abdülkadir olduğunu bildirmesi, işgal kuvvetlerinin *Kürt Teali Cemiyeti*'ni ciddi bir muhatap olarak kabul etmelerine yol açtı.

Barış görüşmeleri için Paris'e giden Osmanlı heyetinin başında (?!) Şurayı Devlet Başkanı Seyyid Abdülkadir vardı. Ancak Paris'te Kürtler Seyyid Abdülkadir'in yanısıra, savaşı Güney Fransa'da geçirmiş olan Şükrü Paşa tarafından da temsil edildiler ve ikisinin arasındaki ihtilaf burada da su yüzüne çıkmakta gecikmedi. Kısa bir süre önce "Türklerin şu düşkünlük zamanında onlara darbe indirmekliğimizin Kürtlük şiarına yakışmadığı" yolunda bir beyanat vermiş olan Seyyid Abdülkadir, Kürdistan'ın bağımsızlığının barış görüşmelerinde karara bağlanmasına karşı çıkıyordu. Şükrü Paşa ise manda yönetimi altına ya da Ermenistan'la bir konfederasyon içersinde bağımsız Kürdistan tezini savunuyordu. Sonunda 10 Ağustos 1920'de imzalanan Sèvres anlaşmasının 89. maddesi Erzurum, Trabzon, Van ve Bitlis vilayetlerinde kurulacak Ermenistan'la Türkiye arasındaki sınırın tesbiti konusundaki kararı ABD başkanı Wilson'a bırakıyordu. Wilson Amerikan mandası altında olacak bu Ermenistan'ın sınırlarını Muş, Erzincan, Bingöl, Ağrı ve Iğdır'ı da içerecek şekilde genişletti. Anlaşmanın 62. maddesi Fırat'ın doğusu ve Ermenistan'ın güneyinde yaşayan Kürtlere yerel özerklik verilmesini öngörüyor, 64. madde ise "62. maddenin kapsamı içinde bulunan Kürt halkı, yani bu bu bölgede bulunan halk çoğunluğu[nun], Türkiye'den ayrılarak tamamen bağımsız olmak arzusunu izhar ederse ve milletler topluluğu konseyine müracaat ederse ve şayet konsey de bu halkın bağımsızlık arzusunu gerçekleştirecek kapasitede bulunduğuna kanaat getirir ve bunun yerine getirilmesini tavsiye ederse, Türkiye['nin] bu tavsiyeye aynen uyma"sını karar altına alıyordu. Ancak Ermenistan'ın sınırlarının ABD başkanı Wilson'un kararı doğrultusunda belirlendiği durumda, kurulsa bile potansiyel Kürt Devleti'nin Kürtlerin yaşadığı toprakların en yoksul ve verimsiz üçte birini oluşturan Harput, Dersim, Hakkâri Siirt ve Diyarbakır'la sınırlı olacağı anlamına geliyordu. Ancak daha imzalanmadan önce Sèvres anlaşmasının Kürtler açısından da kâğıt üzerinde kalacağının işaretleri görülmeye başlamıştı. Kasım 1919'da Paris'te barış görüşmelerinin başlamasının hemen ardından, Erzurum ve Sivas kongrelerinin kararları uyarınca delegasyonlara Kürt temsilcilerin Kürtleri temsil etmediği yolunda telgraflar yağmaya başlamıştı.

Telgraflar Mustafa Kemal'le anlaşmış Kürtler'den geliyordu. Mustafa Kemal Anadolu'ya geçer geçmez *Kürt Teali Cemiyeti*'nin Diyarbakır'daki şubesiyle yazışmaya ve Kürtler'i Türklerle ortak mücadeleye çağırmaya başlamıştı. Bu çağrının büyük ölçüde olumlu karşılık bulmasının çeşitli nedenleri vardı. Bu dönemde Mustafa Kemal'in temsil ettiği ve Diyarbakır'da da şubelerinin açılmasını istediği *Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti*'nin propagandasının ekseninde esaretteki hilafetin kurtarılması oturuyor, bu da yerel halkta olduğu kadar, Hamidiye alaylarından yetişme subay ve askerlerde de güçlü bir yankı buluyordu. Diğer yandan aralarında Abdullah Cevdet gibi bir İttihatçının da bulunduğu aydınlar da, Paris'teki Şükrü Paşa'nın aksine büyük devletleri Kürtlerin değil Ermenilerin doğal müttefiki olarak görüyor, Kürt topraklarında kurulacak bir Ermenistan olasılığına karşı Mustafa Kemal'i en güçlü engel olarak değerlendiriyorlardı. Erzurum Kongresi'ne katılan 54 delegenin hepsi Ermenistan tarafından ilhak edilme tehlikesi altındaki beş eyaletten gelmişti. Daha güneydeki Diyarbakır ve Siirt gibi vilayetlerle, Alevî aşiretlerin yaşadığı Dersim gibi vilayetlerden ise katılan delege olmamıştı. Buna rağmen, *Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti*'ne sadık "hükümet" kuvvetleri Ağustos ayı içersinde Diyarbakır'daki *Kürt Teali Cemiyeti*'ni hiçbir dirençle karşılaşmadan kapatmayı başardılar ve cemiyetin en faal üyelerinden Ekrem Cemil Paşa şehirden kaçarak İstanbul'a gitmek zorunda kaldı. Eylül ayı içersinde ise yine güney vilayetlerinde Paris barış görüşmeleri adına bölgede nüfus tesbiti çalışmaları yapan bir İngiliz heyetinin çalışmaları Mustafa Kemal'in emriyle durduruldu. Yıl sonuna kadar güney vilayetleri seçkinlerinin büyük çoğunluğu *Kuvayı Milliye* hareketi içinde yeralmaya ikna edilmiş, yapılan seçimlerde *Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti*'nin adayları kazanmıştı.

Koçgiri Ayaklanması

Ancak aynı başarı Alevi Dersim ve Koçgiri aşiretleriyle ilgili olarak kazanılamadı. Sözkonusu aşiretler yalnızca Alevi olmak bakımından değil, yaşadıkları bölgenin ulaşılmazlığı sayesinde merkezî Osmanlı iktidarı karşısında özerkliklerini koruyabilmiş olmak bakımından da çoğunluğu Sünni olan Kürt aşiretlerden ayrışmışlardı. Devlete vergi vermeyen bu aşiretler, I. Dünya Savaşı'nda da savaşmamışlardı. Sözkonusu aşiretler 1915 Ermeni tehciri sırasındaki şiddet olaylarına katılmadığı gibi, 1916 yılında Ruslar Dersim sınırlarına ulaştığında, Sıvas merkezli bağımsız bir Kürdistan talebiyle onlarla diplomatik temaslar kurmuşlardı. Bu temasları kuran, Koçgiri aşiretinin reisi Mustafa Paşa'nın kâtibi, şair Alişer Efendi idi. Ancak

Köy Enstitüleri ve Köy Enstitülü Yazarlar

Köy Enstitüleri, eğitim biliminin dili ile konuşulursa, iş okulları olarak adlandırılabilir. İş okullarının tarihçesi 1967'de John Locke ile başlar. Locke "yoksul halk tabakalarının çocuklarını işe alıştırıp çalışkan ve üretici bir şekilde yetiştirmeyi" öngörüyordu. İngiltere'de burjuva devrimci düşüncesinin eğitime ilişkin bu yaklaşımı, eğitilmiş işgücünü informel usta-çırak ilişkisinden çıkarıp, formel devlet okulu eğitimine dayanarak yetiştirmenin ilk adımı oldu. Locke'un açtığı bu yoldan pekçok eğitim düşünürü yürüdü: Froebel, Pestalozzi, Kerschensteiner ve John Dewey, kendi kurdukları okullarda iş ve eğitimi birlikte yürüten çalışmalar yaptılar. İş okulu düşüncesinin en önemli kuramcılarından biri olan Dewey'ye göre iş, eğitimin bir amacı değil, aracıdır. İş okulu çeşitli iş araçlarıyla çocuğu eğitme anlayışına dayanır. Dewey'ye göre "çocuğu hayata hazırlamak" deyimi yanlıştır; eğitim hayatın kendisidir. Dewey, mutfakları, bahçeleri, tezgâhları, laboratuvarları olan bir okulda amacın çocuklara bir sanat öğretmek olmadığını; onların yaparak öğrenmelerini, işin değerini anlamalarını sağlamak olduğunu belirtiyor.

Dewey'nin iş okuluna ilişkin bu görüşlerini aşağı yukarı bu sözlerle yineleyen İ.Hakkı Tonguç'un *Köy Enstitüleri*'nin (KE) fikir babası olduğu yolundaki yaygın kanı, anlaşılacağı gibi, yanlıştır. O, bir pratisyen sayılmalıdır. Froebel'den esinlenerek Türk eğitimine ilişkin birtakım düşünceler üreten "Meşrutiyetçi" İ.Hakkı Baltacıoğlu'nu görmezden gelip *Köy Enstitüleri*'ni "Cumhuriyetçi" Tonguç'a bağlamak ciddi bir eksiklik olarak değerlendirilmelidir. Baltacıoğlu daha 1910'da Darülmuallimin'de (Öğretmen Okulu) öğrencilerine yaparak öğrenme yöntemleri uyguluyordu. Ona göre okulun amacı çocuğa tarımsal kişilik vermektir. Ayrıca Toplumsal Okul (İçtimai Mektep) diye adlandırdığı okul kuramında toplum gibi okulun da sanayileşmesi gereğini öne sürer. Tonguç ise yalnızca köye öğretmen yetiştirmek isteyen bir kuruluşun pratisyenidir; köyün canlandırılmasını eğitimden bekleyen bir eğitimcidir. Dahası, *Köy Enstitüleri*'ni 1930'larda keşfedilen bir olgu saymamak da gerekir. Türk eğitim tarihi "tarıma dayanan ve köylülerin kalkınmasına katkıda bulunan eğitimi ilk savunan kişi" olarak Ethem Nejat'ı gösteriyor. 1910'larda meşrutiyetçi Baltacıoğlu işin kuramsal yönünü çözümlerken köylülerin değil genel bir eğitimin çerçevesini çizmişti. Gene aynı yıllarda komünist Ethem Nejat köylülerin kalkınması hedefini gösteriyor. Ama ancak 17 Nisan 1940'da açılabilen *KE*, köye öğretmen yetiştirmek amacına bağlı olarak öğretime başladığında Kemalist bir pratisyenin, Tonguç'un öncülüğünde, kendinden önceki eğitim düşüncelerini de içerecek şekilde bir iş okulu özelliği kazanıyor.

KE'de köylerden devşirilen kız ve erkek çocukları yatılı olarak askerî bir disiplin içinde tutuluyor, orrtaklaşa iş yaparak eğitim görüyorlardı. Çocukları yetiştirmek için yeterli öğretmen bulunamadığından, köyde askerliğini çavuş ya da onbaşı olarak yapmış erkeklerden eğitmenler seçildi. Öğrenciler genellikle askerî marşlar söyleyerek çalışmaya giderler, kendi içlerinde de bir tür askerlik yönetimine benzeyen hiyerarşi taşırlardı. İşte, *KE*, bu açıdan ilginç bir özellik taşımaktadır: Dünyanın ikinci paylaşımının sürdüğü savaş yıllarında öğretim yapılan bu okulların genel savaş atmosferinden ve Türk askerlik geleneğinden payını aldığı düşünülebilir. "Türklük bilinci"nin şovenizm derecesinde abartılı olduğu bu döneme Alman emperyalizminin ideolojik gölgesi de düşmüş gibidir.

İlginçlik şuradadır: Gerici ideolojik yapısına karşın bu okullar eğitim uygulaması açısından paradoksal bir biçimde ileri çizgiler taşımaktadırlar. Kız-erkek karma eğitimi, yaparak-yaşayarak eğitim gibi önemli eğitim ilkeleri bu okullarda yer alan önemli ilkelerdendir. Ne ki programa aldığı onca işin sonucunda bu okullar ancak elinden her iş gelen öğretmenler yetiştirebiliyorlar. Mandolin çalan, arıcılıktan anlayan, duvar örebilen, tarımdan çok iyi anlayan öğretmenler.. Toplumsal işbölümünün çoğalmasıyla kendilerini yetiştiren okulların hiçbir gereğinin kalmayacağı bir yerlerde yetişip köye öğretmen olan bilgili köy çocukları. Eğitimde iş okullarının açmazı bu noktada bulunuyor diyebiliriz: İşi bir araç durumuna getiren bu okullar, yaptırdıkları işi öğrencilerin mesleği olup olmayacağı açısından değerlendirmediler. Burjuva eğitim düşüncesi bu açmazdan önemli dersler çıkarttı ve işi bir araç olmaktan çıkarıp amaç haline getirdi. Eğitim dili ile teknoloji eğitimi (ya da Amerikan eğitiminde cooperative education olarak anılan yeni iş eğitimi anlayışı) iş okulunun izleyicisidir. Bu anlayış, öğrenciyi toplumsal işbölümünde yalnızca bir işi yapabilen insan olarak yetiştirerek, yaptırılan iş eğitimi ile gencin mesleği arasında zorunlu bir ilişki oluşturur.

Burjuvazinin felsefi bakışı madde ve ruh ayrımında olduğu gibi nasıl düalistik bir nitelik taşıyorsa, eğitimi de beden ve zihin işlerinin ayrılması şeklinde oluşur. *KE*'nin beden ve zihin işlerini bir araya getiren ileri eğitim ilkesinin, işi yalnızca okul içinde bir amaca indirgeyen ve yaptırdığı işlerle öğretmenlik mesleği arasındaki genel ilişkisizliği göz ardı eden programı nedeniyle zedelendiği gözlenebilir. Engels, *Anti-Dühring* adlı yapıtında, okuldaki teknik eğitimin yalnızca okulla ilgili bir amacının bulunmasını eleştirir. Engels, sosyalist toplumda emek ile eğitimin birbirine bağlanacağından ve böylece bilimsel eğitim için çok yönlü bir teknik kültürün de sağlanacağından söz eder. Marksist kültür, bireyin çok yönlü gelişimi için düalistik değil, monistik (tekçi) bir yaklaşıma dayanır ve ruh-madde, beden-zihin yapay ayrımlarını reddeder. Bu amaçla çok amaçlı (politeknik) eğitim ilkesini öne çıkararak iş okulları yerine üretim okulları kavramını yeğler. Marx 1866'da Cenevre'de *Enternasyonal İşçiler Birliği*'nde eğitim görüşlerini şöyle açıklar: "Eğitimden üç şey anlıyoruz: 1- Zihinsel eğitim, 2- Bedensel eğitim, 3- Politeknik eğitim."

17 Nisan 1940'da 3808 Sayılı *KE* Kanunu ile açılan bu okulların kapatılması Menderes hükümeti dönemine rastlamaktadır. *KE* 27 Ocak 1954'te çıkarılan 6234 Sayılı Kanunla ilköğretmen okullarına dönüştürüldü. Ne var ki, bu okulların kapanmasına yol açan koşulların Recep Peker-İsmet İnönü ikilisinin 1947'de başlattıkları "dışa açılma" hareketiyle hazırlandığını görmezden gelemeyiz. Menderes hükümeti İnönü'nün görevlerini üstlenen bir hükümet olmuştur. Bu dönemde T.C tarihinin en yoğun yabancı yatırımlar yapılan dönemlerinden biri yaşanmıştır. Egemen sınıflar arasında ağalar ve toprak sahipleri aleyhine bozulabilecek dengeler tarım reformundan vazgeçerek korunmuş ve bunun ideolojik ifadesi olarak da dinsel yatırımlar hızlanmıştır. *KE*, bir bakıma Kemalizmin din sübabını aklına bile getirmediği döneme ait bir ideolojik aygıt olarak ayrışmışlardır. Köyü canlandırmayı öğretmenlerden uman Tonguç'un aksine Menderes, köye yol, elektrik, tarım araçları götürerek ekonomik canlanma sağladı ve bir bakıma da eğitimin ekonomik yapıyı değil, ekonomik yapının eğitimi değiştireceğini gösterdi. *KE*, Türkiye'nin hızla gelişen iç pazar ilişkilerinde egemenlerin sınıfsal ittifakını temsil etmeyen okullardı. Bu okullar bir yandan sanayileşirken bir yandan gericiliği derinleşen ülkeye bakıp, sınıfsızkaynaşmış bir kitlenin elemanı olarak öfkelenen insanlar yetiştirmekten başka bir işe yarayamazdı. *KE*'nin toprak ağaları ve toprak sahiplerinin nefretini toplaması, bu okulların sosyalist ilericiliğinden değil, eğemen sınıflar koalisyonunda yer alan taze sanayi burjuvazisinin programına denk düşmesindendir. Menderes hükümeti sanayi burjuvazisinin programına uygun adımları dev ölçeklerle atarken, koalisyonun diğer ortaklarının tarım reformundan vazgeçme isteğine de boyun eğmiş ve bu doğrultuda ideolojik tedbirler de almıştı. Ezanın yeniden Arapçalaştırılması, imam okullarının hızla yayılması ve *KE*'nin kapatılması böylesi ideolojik tedbirleri göstermektedir.

Menderes 1930'lar devletçiliğinin ticaret burjuvazisini destekleme ağırlıklı politikasına denk düşen bir okul sistemini kapatırken, yalnızca bir okul sisteminin değil, bir ekonomik politikanın da defterini kapatmış oldu. *KE*'nin yerine ilköğretmen okulları sistemi yeniden üretebilecek kuruluşlar olarak ikame edildiler. İlköğretmen okullarının programı eğitime daha çok yöneldi, meslek bilgisi daha ağırlık kazandı. Ne ki, *KE*'nin iş içinde eğitim gibi önemli bir ilkesi rafa kalktı. Kapatılmasından yıllar sonra, günümüzde bile *KE*'nin dayandığı iş okulu anlayışı, Marksist üretim okulu anlayışıyla çoğu kez karıştırıldığı için *KE* sosyalistler tarafından yersiz bir onay görmektedir. Oysa bazı eğitim ilkeleri benzeşse de, *KE* ile Üretim okullarının temel farkı, eğitim sürecinde ortaya çıkan sonuçla değerlendirilebilir; *KE*, işi bir öğretim materyali olarak ele alırken; üretim okulu, işi toplumsal üretimin bir parçası olarak ele alır.

Üretim okulu kavramı, işi değil üretimi bir amaç olarak değerlendirdiği için, insanın iş dışında yürüttüğü üretici etkinlikleri de bir davranış olarak yerleştirmeyi içerir. İnsanın özgürleşmesi, yaşamak için gerekli-emek süresinin kısaltılmasına bağlı olduğuna göre eğitim nasıl yalnızca bir işin yapılması amacına bağlanabilir? Bu, ancak, insanı işin bir vidası haline getiren ve böylece güçsüzleştiren kapitalist toplumun eğitim idealidir. Oysa insan yalnızca bir iş üretkenliği içinde değil, aynı zamanda sanatta, bilimde, ideolojide, etik ve felsefede, izleyici olduğu koşullarda bile üretici kılınabilmelidir. Yoksa üretim okulu, işsizlerin bulunmadığı bir toplum yaratıp bununla yetinen bir eğitim anlayışına ve statükoculuğa indirgenmiş olur.

Konusunu tamamen köy sorunlarından, köyün geri kalmışlığından alan *KE* yazarlar kuşağı, genelde köyün gericilik simgesi olarak ağa ve imam motifini, siyasal ve ekonomik iktidar simgesi olarak "kötü ağa ve muhtar" motifini; sağduyu simgesi olarak yaşlı kadın motifini ve iyilik-gelecek simgesi olarak da "aydınlık öğretmen, adil kaymakam" motiflerini kullandılar. Bir edebi çizgi değil, ama bir ideolojik çizgi haline gelmiş bulunan bu edebiyatın dayanağı, Kemalizmin 1930'lar devletçilik politikası idi denilebilir. Anımsanacağı gibi bu politika sanayi burjuvazi haline gelmek isteyen ticaret burjuvazisi lehine bir politikaydı ve egemen sınıflar koalisyonunda denge, tarım reformundan taviz verilerek sağlanmıştı. *KE*'ni kapatanlar egemenlerin yalnızca ağalık ve toprak sahipleri kanadı olmadığı halde ve 1947 ile başlayan "Amerikanlaştırma" operasyonunun sorumlusu İsmet İnönü olduğu halde; Kemalist *KE* yazarları karşı devrim

Hasanoğlan Köy Enstitüsü öğrenciler bir köy çalışmasında. Toplumsal çelişkilerin hızla derinleşmesi karşısında "kaynaşmış, sınıfsız bir kütle" olduğu savunulan Türkiye'nin bu ideolojik tutumu destekleyen bir "irfan ordusu"na ihtiyacı vardı. Köy Enstitüleri, programına marangozluk, dülgerlik, arıcılık, duvarcılık, tesfiyecilik gibi işleri alarak, köyü canlandıracağı umulan "irfan ordusu"nu yetiştirme işine koyuldu.

saydıkları Menderes politikalarını lanetleyip *Köy Enstitüleri* için ağıtlar yakmaya başladılar. Devletçilik politikalarını, devleti abartıp sorunu sınıfsal bakışla değerlendiremediler; 1947 ve sonrası ortaya çıkan politikaların aslında 1930 politikalarının bir devamı olduğunu fark edemediler. Bu düş kırıklığı ile tarımsal modernizasyona, köyün eğitilmesi gerekliliğine bağlanan *KE* yazarlarının düzen içinde iyileşmeden başka talepleri de olmadı. *KE* edebiyatının başlıca konusu köylerin okulsuzluğu; yolsuz, susuz, öğretmensiz oluşu; din adamlarının, tefecilerin ve ağaların çıkarını koruyan muhtarların kötülükleri ile tarımsal mekanizasyonun kırsal kesimde bulunmayışı olmuştur. Bu durum *KE*'li yazarları burjuva ekonomik programıyla çakıştıran bir durumdur. Burjuvazi iç pazarı genişletip yol, su, elektrik, okul gibi "eksiklerl" tamamladıkça *KE*'li muhaliflerin muhalif oldukları nesnel koşullar ortadan kalktı. Artık geriye yalnızca öznel ve ideolojik koşullar kaldı: Bu da soyut bir Kemalizm idealidir.

Yılların akışı içinde Kemalizmle sosyalizmin dillerini birbirinden ayırdetmenin güç olduğu dönemler yaşandı. Politika alanında sosyalistler 1970 sonrasında bu dili büyük ölçüde ayrıştırmayı becerdilerse de, edebiyatta *KE*'li yazarların popülizmi ciddi yara izleri bıraktı. Edebiyatta 1970 sonlarına dek sürecek popülist bir çığırın yolu açıldı. Köyü yazmak artık yalnız *KE*'li yazarların değil, *KE*'li olmayan yazarların da uğraşları arasına girdi. Hatta birtakım sosyalistler, *KE*'li yazarlara popülist denmesini şaşkınlıkla karşılayıp, bu yazarların köyün yoksulluğunu yansıtmakla sınıfsal bir bakış getirdiklerini düşündüler. Edebiyatı bir yansıtma olarak değerlendiren bu anlayış, özellikle 1960'larda ve sonrasında köy manzaralarının, dilinin, "çarığın ve çaputun" vulgarizasyonuna teslim oldu. Marksist estetik ve sosyalist iktidar derdi olmayan ulusalcı Kemalist yazarlar, sosyalistlerin bir çoğunun objektif olarak *CHP* programına destek vermesinden ötürü genel bir kabul gördüler. 1970'lerde bile "köycü" olsun olmasın solcu edebiyat, yoksulluktan şikayet tarzını edebi üslup haline getiren köycülerden etkilendi ve yoksullaştı.

Köy Enstitü'lü yazarlar ve başlıca ürünleri şunlardır: Mehmet Başaran (1926-): *Ahlat Ağacı* (1953), *Çarığımı Yitirdiğim Tarla* (1955), *Karşılama* (1958), *Aç Harmanı, Zeytin Ülkesi* (1964), *Pıtraklı Memleket* (1969), *Sürgünler* (1969), *Tonguç Yolu* (1974), *Gök Ekin* (1975), *Elif Diye Bir Türkü* (1976), *Memetçik Memet* (1978), *Meşe Seli* (1982); Dursun Akçam (1930-): *Analar ve Çocuklar* (1964-73), *Maral* (1964), *Doğu'nun Çilesi* (1966), *Ölü Ekmeği* (1969), *Taş Çorbası* (1970), *Kan Çiçekleri* (1977), *Kafkas Kızı* (1978), *Altta Kalanlar* (1979); Ümit Kaftancıoğlu (1934-1980): *Dönemeç, Yelatan* (1972), *Tek Atlı Tekin Olmaz* (1973), *Köroğlu Kolları, Tüfekliler* (1974), *Çarpana* (1975), *Altın Ekin* (1980).

GÜRSEL KORAT SAĞLAMÖZ

bu dönemde Büyük Ermenistan projesini destekleyen Ruslarla anlaşma sağlanamayınca Alişer Efendi bu kez farklı aşiretler içersinde milis savaşı örgütlemeye girişmişti.

1919'da sonbaharında Sıvas'a varan, Mustafa Kemal Koçgirili Mustafa Paşa'nın oğlu Alişan Bey'le görüştüyse de bir anlaşma sağlanamadı; Alişan Bey Meclis'e girme teklifini reddettiği gibi, daha sonra 72 Kürt milletvekilinin yeni Meclis'e katılmalarını şiddetle eleştirdi. Koçgiri aşiretinin Kuvayı Milliye'ye karşı muhalefeti, onları İstanbul'daki *Kürdistan Teali Cemiyeti*'ne yaklaştırdı ve Alişan Bey'in kardeşi Haydar Bey İstanbul'a giderek cemiyete katıldı. Alişan Bey, Millet Meclisi başkanlığına ve cemiyet aracılığıyla Paris'teki barış görüşmelerine çektiği telgrafta "...meclisteki mebusların Dersim'i temsil hakkına sahip olmadıklarını, Dersim'in müstakil bir idare istediğini, ancak bu millî talebin Ankara Hükümeti tarafından kabul ve resmen ilânından sonra Kürdistan'ın bir konfederasyon şeklinde hükümetle işbirliği yapabileceğini" bildirdi. Ancak Hozat'ın Şeyh Hasanlı aşiretinin reisi Hasan Hayri'nin "Kürtler ile Türkler kardeş"liği hakkında yaptığı Ankara hükümetine önemli bir propaganda kozu sağladı. Konuşma üzerine Mustafa Kemal Hasan Hayri'den Meclis'e yerel giysileri içinde gelmesini istedi.

Ancak bütün bunlara rağmen, 1919-20 kışı boyunca Dersim yöresinde "Kürdistan'ı Ankara'ya karşı sonuna kadar savunma" amacına yönelik örgütlenme çalışmaları, mebuslarla da bağlantılı olarak sürdürülüyor, Haydar Bey Ümraniye (İmranlı) ve Elazığ'da *Kürdistan Teali Cemiyeti* şubeleri açıyordu. Alişan Bey yöredeki bütün aşiret reislerinin cemiyete üye olmalarını sağladı. Doğu cephesinde Kâzım Karabekir komutasındaki ve çoğunluğunu, eskiden Hamidiye ve aşiret alaylarında çarpışmış sünni Kürtlerin oluşturduğu Kuvayı Milliye birlikleriyle 1919'da kurulmuş bağımsız Ermenistan orduları arasındaki çatışmaların başlamış olduğu 1920 yazında, cephe gerisinde, Sıvas ve Elazığ yörelerinde Koçgiri aşiretleriyle Kuvayı Milliye arasında da ilk çatışmalar çıktı. Bu noktada Ankara hükümeti açık çatışmadansa uzlaşma yoluyla bir çözümü tercih ediyordu. Bu yüzden Haydar Bey'e Ümraniye bucak müdürlüğü görevi verildi, ancak çatışmalar durmadı; bu sırada Gigresun'dan Eğin'e gitmekte olan bir ordu birliğine saldırılarak cephane ve silahlarına el konuldu.

Koçgiri aşiretinin reisleri Alişan ve Haydar Beylerin karşılaştıkları en büyük sorun, sonuna kadar sürdürülmesine karar verilmiş mücadeleyi birleşik bir önderlik altında toparlayabilmekti. Bu konuda en büyük görev ayaklanmanın "kurmay başkanlığı"nı yapmakta olan Alişer Efendi ile Baytar Nuri'ye düşüyordu. Her ikisi de aşiret kökenli olmakla birlikte, özel yetenekleri ve eğitimleri sayesinde edinmiş oldukları kimlik, aşiretler üstü bir güvenilirlik kazanmalarını sağlıyordu. Her ikisinin de çabalarının başlıca hedeflerinden biri Koçgiri ve Dersim aşiretleri arasında kalıcı bir ittifak kurulmasını sağlamaktı. Bu doğrultuda Kasım 1920'de Alişan Bey, 100 kadar askerle birlikte Dersim dağlarını aşarak Hozat'a geçti ve burada toplanan Dersim aşiretleriyle birlikte Hozat muhtırası hazırlandı. Hozat aşiret reislerinden Meço Ağa tarafından "24 saat içinde cevap getirmezsen gözlerini oyarım" tehdidiyle Dersim mutassarrıfı Rıza'ya iletilen muhtıranın içerdiği başlıca talepler "Kürdistan Muhtariyet İdaresi'ne muvafakat eden İstanbul Saltanat Hükümeti'nin bu baptaki kararını Mustafa Kemal Hükümeti'nin kabul edip

1911'de İstanbul'a yüksek öğrenim görmek için gelmiş Kürt gençleri bir Kürt Talebe Cemiyeti kurmak konusunda anlaştılar. Cemiyet'in tüzüğü Halkalı Yüksek Ziraat Okulu'nun camiinde günlerce süren tartışmalar sonunda hazırlandı ve 1912'de Hêvî Cemiyeti resmen kuruldu. Cemiyet'in başkanı Ömer Cemil Paşa'ydı (solda). ABD Cumhurbaşkanı Wilson'un 14 maddelik ilkelerinden Kürtlerin de yararlanmasını düşünen Hêvî Cemiyeti üyesi gençler 1918'de Diyarbakır'da Kürt Teali Cemiyeti'ni kurdular. Kasım Bey'in (sağda) başkanlığını üstlendiği Cemiyet'in kuruluş kararı, Kara Cami mahallesinde toplanan büyük bir kalabalıkça alınmıştı. Öte yandan 1918'de Kuvayı Milliye henüz Anadolu'da ciddi bir varlık göstermemişken, İngilizler, Süleymaniye'de krallık kurmak isteyen Şeyh Mahmut Berzenci'ye (ortada) başlangıçta fazla itiraz etmedilerse de, 9 Haziran 1919'da şiddetli bir çarpışma sonunda Şeyh'i yaralı olarak ele geçirdiler.

etmediğinin açıklanması; mıntıka hapisanelerindeki tutuklu bulunan bütün Kürtlerin derhal serbest bırakılması; Kürt çoğunluğu bulunan mıntıkalardan Türk memurların çekilmesi ve Koçgiri mıntıkasına gönderildiği haber alınan müfrezelerin derhal geri çekilmesi"ydi.

Ankara hükümeti yöreye asker yığmayı sürdürürken, bir yandan da Elazığ'dan Dersim'e bir "nasihat heyeti" göndererek bir oyalama siyaseti uygulamaya başladı. Heyet, Meço ve Diyab ağaları Meclis'e Dersim mebusu olarak katılmaya ikna etmeyi başardıysa da, gelecekteki ayaklanmanın önderliğinin Heyet'e verdiği cevap "Sevres muahedesi mucibince Diyarbakır, Elazığ, Van ve Bitlis vilayetlerinde müstakil bir Kürdistan teşekkül etmesi lazım geliyor. Binaenaleyh bu teşkil edilmelidir. Aksi takdirde bu hakkı silah kuvvetiyle almaya mecbur" kalacaklarını beyan eyleyen bir telgraf çekmek oldu. Ayaklanma tarihi olarak, karların eriyerek Dersim dağlarının geçit vereceği ilkbahar olarak belirlenmişti. Böylelikle Dersim ve Koçgiri aşiretlerinin eylemlerinin koordine edilmesi mümkün olacaktı. Ancak 13 Şubat 1921'de Miralay Halis komutasındaki 6. Süvari Alayı'na Ümraniye'ye girmesi emrini veren Ankara, ayaklanmayı erken kışkırtmayı başardı. Miralay Halis aşiretlere silahlarını teslim etmedikleri takdirde civar köylerin imha edileceğini duyurdu. Bunun üzerine 6 Mart günü saldıran Koçgiri aşireti bir günlük bir kuşatmadan sonra ele geçirdiği Ümraniye'de gönderе Kürdistan bayrağı çekti. 8 Mart'ta Ovacık aşiretlerinden 2 bin 500 kişilik bir grup, geçitlerin karla kaplı olmasına rağmen, "hedik" ve "lakah" adı verilen ve kar üstünde yürümeyi kolaylaştıran özel kalburlarla Dersim dağlarını aşarak Kemah'ı ele geçirdiler, hükümet konağı ile bazı ağaların malikânelerini yaktılar. Ancak bu, tekil bir başarı olarak kaldı. Dersim dağlarının batı, Munzur dağlarının kuzey yamaçlarıyla Kızılırmak arasındaki geniş alanda, Mart ortasında tenkil kararı alan Meclis'in emirleri doğrultusunda harekete geçmiş Nurettin Paşa komutasındaki Merkez Ordusu karşısında Koçgiri ve Ovacık aşiretleri yalnız kaldı. Diğerleri arasında şu talimatları içeren orduya gönderilen tenkil emri, daha sonrakiler için bir emsal teşkil edecekti: "Tahrikçi, karıştırıcı ve eşkiya reisi olanlar yakalandıkça tutuklu olarak ve kaçmalarına hiçbir şekilde meydan verilmeyerek Sivas Merkez Komutanlığına sevk ve teslim olunacaklardır. Bunların isyan ve eşkiyalıkta ayak direyenlerin mallarına el konulacak ve en yakın hükümet merkezine teslim ile evleri yakılacak ve yıkılacaktır. Ayaklanmakta ve eşkiyalıkta ayak direyenler tek kişiler olmayıp da köy halkı oldukları takdirde bu işlem bütün köy için uygulanacaktır." Buna rağmen ayaklanma Alişan Bey'in teslim olduğu 17 Haziran'a kadar sürdü. Batı cephesinde savaşın sürmekte olduğu bu dönemde Hükümet ve Meclis Kürtler'e karşı ılımlı bir politika izlemeyi tercih ediyordu. Nurettin Paşa'nın "asi köyleri dağıtmak" önerisi reddedildiği gibi, Paşa tenkil sırasında başvurduğu şiddetten ötürü, kendisi hakkında bir Meclis soruşturması açılmasından ancak Mustafa Kemal'in müdahalesiyle kurtuldu. Sivas Sıkıyönetim Mahkemesi 400 Koçgiriliyi yargılamış, 15'ini vicahen 95'ini gıyaben idama, 180'ini ise 5 yıl ile müebbet arasında değişen hapis cezalarına çarptırmıştı. Mustafa Kemal, Dersim'e kaçmış olan Alişer Efendi ve Baytar Nuri'ye verilen idam cezaları dışında bütün cezaların Meclis'te affedilmelerini sağladı.

Altta solda üniformaları içerisinde Hemidiye askerleri. Hamidiye alaylarına kumandan tayin edilmenin sağladığı fırsatlar, geçmişteki emirlerden farklı, gücünü merkezden alan yeni bir feodal sınıf çekirdeğinin oluşmasına yol açtı. Hamidiye paşalarının otoritesinin kaynağı geleneksel bir mutabakat değil şiddet olduğundan, sözgelimi aşiretler arası çatışmalar ya da kan davaları sözkonusu olduğunda kimse onlara başvurmuyor, bu işlev şeyhler tarafından yerine getirilmeye devam ediyordu. Bu paşalar, törel hukukun dışında oldukları gibi sık sık 19. yüzyıl boyunca inşa edilmiş olan resmî hukuk sistemini de ihlal ediyorlardı. O kadar ki, yörede Abdülhamid rejimine karşı ilk açık tepki 20. yüzyılın başında, bu paşaların en ünlülerinden İbrahim Paşa'nın alaylarının Diyarbakır surlarının dışında kamp kurdurup şehir halkını taciz etmeye başlaması üzerine geldi. Bunun üzerine taşra bürokrasisinin, aralarında Ziya Gökalp'in de bulunduğu genç mensupları postaneyi işgal ettiler ve Sultan'dan İbrahim Paşa'yı Hicaz demiyolunu savunmak üzere güneye atama iradesi gelene kadar burayı terketmediler. Altta Kürt dili ve edebiyatı tarihi hakkındaki ilk ciddi çalışmaları yapanlardan Celadet Ali Bedirxan. Celadet Bey, Bedirxan ailesinin sağladığı imkânlarla çok köklü bir eğitim görmüştü. İstanbul'da geçen çocukluğu sırasında konuşulan Kürtçe'yi unutmaması için Botan'dan özel mürebbiyeler, şairler, öğretmenler getiriliyordu. Ayrıca Celadet Bey İstanbul'daki çeşitli azınlıklardan tutulan bakıcı ve öğretmenlerden de Arapça, Farsça, Yunanca, Fransızca ve Almanca öğrendi. 15 Mayıs 1932'de Şam'da Hawar'ı yayınlamaya başladıktan sonra da İngilizce öğrendi. İlk sayısı Celadet Bey'in hazırladığı Latin harflerine dayanan ilk Kürt alfabesini içeren Hawar 1934'e kadar yayınlanabildi ve toplam 57 sayı çıktı. Celadet Bey'in alfabesi Avrupa, Türkiye ve Suriye'de yaşayan Kürtler tarafından benimsendi ve Kürtçe'nin modern bir yazı dili haline gelmesinde önemli bir katkıda bulundu. Hawar'ın daha sonraki sayılarında ise Celadet Bey çeşitli Kürt lehçeleri arasında yaptığı karşılaştırmaların yanısıra Kürtçe'nin grameri üzerine çeşitli çalışmalarını yayınladı. Celadet Ali Bey, 1933'de Muştafa Kemal'e bir mektup yazarak Güneş-Dil teorisi adı altında geliştirilen tezleri çürüten tezler öne sürdü.

Kürtlerin Uzun İsyanı

Koçgiri ayaklanması Sunni aşiretler arasında yankı bulmamış, başlangıçta İstanbul'daki *Kürdistan Teali Cemiyeti*'nin adının kullanılmasına karşın, İstanbullu aydınlarla ya da diğer büyük

Üstte Koçgiri ve Dersim ayaklanmalarının en cerbezeli şahsiyetleri Alişer ve eşi Zarife. Şair, diplomat ve askerî önder olan Alişer şiirlerini hem Türkçe hem Zazaca yazıyordu. "Nice Padişahlar geldi cihana / İli almak için düştü gümana / Her bir çeşit atmış bir yana / Kesilmemiş kıylü kali Dersimin" dörtlüğü gibi geleneksel halk şiirleri yazmanın yanısıra, saz eşliğinde taşlamalar da söylüyordu. Örneğin Meclis hükümetinin Sèvres'de öngörülmüş olan bağımsız Kürdistan'ı kabul etmemesi üzerine "Ayağımda kundura / Gittim, düştüm tandura / Padişahın haberi yok / Bunu eden kongra" dörtlüğünü söylemişti. Koçgiri ayaklanması öncesinde Ümraniye'deki Kürt Teali Cemiyeti'nin genel sekreterliğine getirilen Alişer Efendi cemiyete gelen Kürtler'e gazeteleri okuyup yorumlayarak eğitim çalışması yapıyordu. Koçgiri ayaklanmasının yenilgisi sırasında çarpışarak Dersim'e geri çekilişi yöneten reislerden biri olan Alişer, Dersim'de Seyyid Rıza'nın himayesine girdi ve Seyyid bütün siyasal girişimlerinde onu danışman olarak yanında bulundurdu. 1921 ila öldüğü 1937 arasında devlet hangi aşirete saldırdıysa o aşiretin saflarında çarpıştı. Bütün bu çarpışmaları ve dağda gezinmeleri sırasında eşi Zarife silahıyla onun yanında oldu. Savaşın sürmediği sükûnet dönemlerindeyse sahip olduğu birkaç koyun ve keçinin sütünden yaptığı yağla ticaret yapıyordu. Dersim ayaklanması sırasında kurmay başkanlığı işlevini gören Alişer'in öldürülmesi Türkler açısından hayatî önem taşıyordu. General Abdullah Alpdoğan bu iş için Seyyid Rıza'nın kardeşinin oğlu olan Rehber'le anlaştı. Bu sırada, Seyyid Rıza, Alişer'i büyük devletlerden yardım istemek üzere dışarı göndermeyi tasarlıyordu. Alişer ile sürekli ilişki içinde olan Rehber hareketinden iki gün önce ona misafir oldu ve Alişer ziyaretin sebebini öğrenmek isteyince Rehber, yorgun ve aç olduğunu, yemek yeyip birkaç saat dinlendikten sonra gideceğini söyledi. Alişer yemek hazırlıklarını yaparken Rehber ansızın silahını çıkararak Alişer'i vurdu. Kocasının bu şekilde öldürüldüğünü gören Zarife tabancası ile Rehber'e ateş ettiyse de, kurşun Rehber'e eşlik edenlerden birinin başına isabet etti. Rehber ikinci bir kurşunla Zarife'yi de öldürdükten sonra her ikisinin de başını keserek Türkler'e götürdü. Sağda Ağrı ayaklanması sırasında İhsan Nuri yönetimindeki Kürtler'in İran'a kaçışını hicveden karikatür.

şehirlerdeki Kürtlerle sürekli bir ilişki kurulmasını sağlayamamıştı; Meclis'te Erzurum mebusu Hüseyin Avni dışındaki bütün Kürt mebuslar Koçgiri'ye karşı girişilen tenkil harekâtını "muvafık" bulmuşlardı. Ancak Türkiye Cumhuriyeti'nin ilan edildiği 1923 yılında tam da bu kesimlerde yeni örgütlenme çabaları görülmeye başladı. Orduda özellikle Hamidiye alaylarından yetişmiş subayların yanısıra, etkili aşiret reisleri ve şeyhlere de yönelen bu örgütlenmenin başını çekenler, Cibran aşiretinden Albay Halit Bey'le Bitlis emirlerinin soyundan gelen Bitlis mebusu Yusuf Ziya Bey'lerdi. Yusuf Ziya Bey'in, 1923'teki İkinci Meclis seçim kampanyalarından yararlanarak temas kurduğu kişiler arasında, özellikle Diyarbakır'ın kuzeydoğusundaki Zazalar arasında çok etkili olan Şeyh Said de vardı. *Azadî* adını alan gizli örgüt ilk kongresini 1924'te toplamayı başardı. Kongre'de bütün Türkiye Kürdistanı ölçeğinde genel bir ayaklanmanın çıkarılmasına ve bunun için yabancı güçlerle ilişki kurulmasına karar verildi. Trabzon'daki İngiliz konsolosu ve Irak'taki Kürtler aracılığıyla yapılan başvurulardan bir sonuç alınamadı; Şeyh Said'in ısrarıyla Gürcistan'a göderilen elçiye ise Bolşevikler, ancak ayaklanmanın bastırılması sırasında Türkler'e yardım etmeyeceklери vaadini verebileceklerini bildirdiler. Mart 1924'te hilafetin lağvedilmesi *Azadî*'nin propagandasında dinî unsurlardan giderek artan ölçüde yararlanması sonucunu doğurdu. Ancak Ağustos 1924'te Nasturi ayaklanmasını bastırmak üzere gönderilen alaydaki Kürt subayların Yusuf Ziya Bey'in gönderdiği şifreli bir telgrafı yanlış anlamaları üzerine genel bir ayaklanma tasarısı ciddi sarsıntılar geçirdi. Aralarında geleceğin Ağrı direnişinin komutanı İhsan Nuri ve Yusuf Ziya Bey'in kardeşi Rıza'nın da bulunduğu Kürt subaylar, Yusuf Ziya Bey'den gelen bir telgrafı genel ayaklanmanın balangıç işareti olarak yorumlamışlar ve komutasındaki Kürt subay ve askerlerle birlikte dağa çıkmışlardı. Hakkâri yöresindeki Kürt aşiretlerini isyana teşvik çabaları başarısızlıkla sonuçlanınca yanıldıklarını anlayarak Irak'a kaçmışlardı. Ancak kaçanların barakalarında yapılan aramalar askerî otoritelerin *Azadî*'den haberdar olmaları ve Yusuf Ziya ve Albay Halit Bey de dahil olmak üzere, önder kadroların önemli bir bölümünü tutuklamaları sonucunu vermişti. Sözkonusu operasyonların sonucunda önder kadro içersinde, tanıklığına başvurulan, ancak tanıklığının yazılı olarak iletilmesi yeterli bulunan Şeyh Said yalnız kalmıştı. 1924 kışı başında anayurdu olan Hınıs'tan ayrılarak, Çebekçur, Palu, Lice ve Hani yörelerini kapsayan uzun bir geziye çıktı. Bir iddiaya göre 1925 kışı içersinde Şeyh Said *Azadî*'nin ikinci bir kongresini toplamayı başarmış ve burada savaş planlarını tesbit edecek bir savaş konseyi oluşturulmuştu. Ancak tıpkı Koçgiri ayaklanmasında olduğu gibi, gezisi sırasında maiyetindeki yasadışı adamlarından birini tutuklamak isteyen bir jandarma mangası ile karşılaşan Şeyh Said de ayaklanmayı erken başlatmak zorunda kalmıştı. 10 Şubat'ta Lice yolu üzerindeki bir posta arabasına el konuldu; 4 Şubat'ta Darhini ele

Nüshası her yerde 5 Kuruştur
Çemberi Daralıyor
Şakiler ihata ediliyor!
Alınan tedabir tam ve mükemmeldir
İran hudut amirleri eşkiyaya her türlü yardım göstermekte devam ediyorlar
Vaziyet
Ankara 7 (Telefonla)—
sefirimiz
ettin Sami
ün geldi

Kadro Hareketi

Kadro hareketi olarak anılan siyasal akım 1932-1934 arasında üç yıl yayın yapan bir dergi çerçevesinde, o dergide ifade edilen düşünceleri betimlemek amacıyla kullanılmıştır. *Kadro* dergisi, Şevket Süreyya (Aydemir), Vedat Nedim (Tör), Burhan Asaf (Belge), İsmail Hüsrev (Tökin), Yakup Kadri (Karaosmanoğlu) ve M.Şevki (Yazman) tarafından kurulmuştur. 1934'de yayın hayatı son bulana kadar homojen bir düşünce çevresi oluşturmuşlardır. Bu hareketin alameti farikası savundukları düşünceler kadar işlevleri ve toplum içinde oynadıkları roldür. Kadroyu oluşturan her unsurun, her bireyin aynı ağırlıkta olduklarını düşünmek yanlış gibi görünmektedir. Bunların arasında özellikle Şevket Süreyya'nın yazdıklarının dergi içinde önemli bir yeri vardır. *Kadro*'nun kültürel yaklaşımını, kültür konularını işleyiş biçimini Yakup Kadri'nin yazdıkları belirlemiştir.

Kadro hareketine takaddüm eden günlerin siyasal açıdan en önemli olayı Şeyh Sait isyanı sonucu *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*'nın yanında her türlü muhalefetin susturulduğu Takrir-î Sükun döneminin başlamasıdır. Bununla birlikte yeni bir çok partililik denemesinin, *Serbest Cumhuriyet Fırkası*'nın kapatılmasının iki yıl sonrasında ortaya çıkmıştır. 1929 dünya ekonomik bunalımı da ekonomik siyaset açısından yeni bir yönelimi gündeme getirmiştir. Aynı zamanda kültürel anlamda yeni bir dönüşümün kurumlarının, *Türk Dili Tetkik Cemiyeti* ve *Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti*'nin kuruluşunun hemen sonrasında yayın hayatına girmiştir. Siyasetin son derece sınırlandığı bir ortamda beliren siyasal hareketin muhalif olmadığı, olamayacağı apaçık bir gerçekliktir. Kültürel düzenlemelerin dayatıldığı bir ortamda aykırı kültürel seçeneklerin önerilebileceği düşünülmemelidir. Yalnız bir başka alanda, ekonomi alanında iktidar ideolojisinin tamamlanmasını gerektirecek bir boşluk vardır. İnkılâbın ideolojisi bir bütünsellik arzettiğinden ekonomi siyasetinin de diğer yaklaşımlarla tutarlı olması gerekmektedir. İşte bu nedenlerle Kadroculuğun bir temel niteliği Kemalizmle uyumlu bir millî kurtuluş hareketleri teorisi, daha doğrusu ideolojisi üretmektir.

Millî kurtuluş hareketleri ideolojisini formülleştirirken de iki noktanın altı çizilmiştir. Bunlardan biri bağımsızlık, diğeri de devletçiliktir. Toplumların kendi içine kapandığı bir dönemde ekonomik anlamda bağımsızlığın vurgulanması kadar doğal bir şey olamaz. Otarşi zaten dönemin dayattığı bir tutumdur. Yöntem olarak tarihsel materyalizm ve diyalektik materyalizm benimsense de, işçi sınıfı ile burjuvazi arasındaki çelişki önemsenmeyip çözümlemelerinde sömürülen uluslarla emperyalizm arasındaki çelişki esas alınmıştır. Bunun üstüne bir de sınıf çelişkisini Türkiye'de bariz bir biçimde ortaya çıkmadığı gerçeği, daha doğrusu Türkiye'nin toplumsal yapısının farklılığı eklenince Kemalizmin "Biz bize benzeriz" mantığıyla uyumlu bir ekonomi siyaseti çıkmıştır. İnkılâbın ideolojisini üretmek amacı ve inkılâbın özgünlüğü saplantısı devletçiliğin bir ekonomi politikası şeklinde algılanmasından daha çok bir sistem olarak anlaşılması sonucunu doğurmuştur. Devletçilik bir ekonomik sistem şeklinde değerlendirilince de zaten sınıflaşmanın belirginleşmediği bir toplumun sanayileşmek suretiyle gene sınıflaşmanın oluşmayacağı kalkınmış bir topluma dönüştürülmesi eğilimi belirginleşmiştir. Tarihsel materyalizm ve diyalektik materyalizm de toplumu anlamanın anahtarı olarak görülmüştür. Kadroculuğun ekonomik alandaki siyasetinin özü budur.

Kadro dergisi Türkiye açısından hedeflediği toplumun bir elit kadro tarafından oluşturulacağı kanaatindedir. "Halka rağmen halk için" mantığı da bir anlamda bu oluşumun anahtarını vermektedir. Bir aydın kadronun toplumu düze çıkaracağı temel düşüncesidir. Kültürel değişim programı, Kemalizmin kültürel amaçları konusunda hiçbir itiraz sesi yükseltmemişlerdir. Bilakis Kemalizmin kültürel yenilikçiliğini hararetle desteklemiştir, hatta Şevket Süreyya bu konuda "Darülfünun'dan inkılâbın emrinde tek bir orijinal sayfa çıkmadığı" eleştirisini yapmıştır. Atatürk'ün önderliğindeki enerjik bir kadronun sorunları tümüyle çözümleyeceği inancını taşımıştı. Kültürel değişimin somut amaçlarına ulaşması sayesinde Türk seçkinlerinin ülkede bir "yaban" görünümünden kurtulacağını düşünmüştür. Bir anlamda *Kadro* muharrirlerinin bundan öte bir düşünceleri yoktur. Yenilikçi aydının gelenekçi halkı değiştirmesinin yolunun da ister istemez demokrasiyle bir ilişkisi bulunmamaktadır. Bu nedenle Kadroculara yönelik en ciddi eleştiri Ahmet Ağaoğlu'nun "Devlet ve Fert" başlıklı seri yazısından gelmiştir. Bireyi önemsemeyen Kadrocu hareket devlete gerektiğinden fazla önem atfetmiş, dolayısıyla da "sen ben yok biz varız" anlayışına ulaşmıştır. Bu mantıkta bariz bir İttihatçı etkisi de vardır. Devletin öne çıkarılması ekonomik siyasetleriyle olduğu kadar, aydın anlayışlarıyla da paralellik arzetmektedir.

Fakat Kadroculuk millî kurtuluş hareketleri ideolojisi ve elitist siyaset olmaktan daha çok bir zihniyettir. *Kadro* ideolojisi bu anlamda Yakup Kadri'nin *Ankara* romanında somutlaşır. Aslında *Kadro*, romanın ikinci bölümünde iyice kirlenmiş Millî Mücadele'nin fedakâr insanlarının gene eski özellikleri kazandırılarak üçüncü bölümde betimlenen ideal Ankara'nın, daha doğrusu ideal Türkiye'nin yaratılması rüyasıdır. Kadroculara "yaban"lıktan kurtulması da ancak bu rüyanın gerçekleştirilmesiyle kabildir. *Yaban*'a *Kadro* sayfalarında *Kadro*'nun beyni, bir yazarın deyişiyle 'Kemalizmin aşkın düşünürü' Şevket Süreyya'nın ve Vedat Nedim'in methiyeler döşenmesi anlamsız değildir. *Kadro* bir anlamda *Ankara*'nın üçüncü bölümüyle 'yaban'ın 'yabanlık'tan kurtulması mücadelesidir. Bu çerçevede de 'yabanlık'tan kurtulmanın anahtarını 'yaban'da görme hülyasıdır. *Kadro*'nun özellikle ekonomik anlayışlarına yönelik gerçekçi sayılabilecek eleştiriler ise kurgusu oldukça zayıf yeni *Ankara* romanlarının üçüncü bölümleriyle yeni ve başka hülyalara dalmışlardır. Bu yeni rüyalar da *Ankara*'nın üçüncü bölümünden gerçekçilik bakımından pek farklı değildir. Fakat karşılaştırma Kadrocuların lehine gibi gözükmektedir. Çünkü eleştirenlerin aksine Kadrocular bir süre sonra rüyadan uyanmışlardır. Bir başka deyişle *Kadro*'nun mümeyyiz vasfı millî kurtuluş hareketleri ideolojisi üretmek ve elitist eğilimi ötesinde bir zihniyet sorunu olup problemsiz, her sorunun kolaylıkla halledildiği bir ülke yaratmaktır. Kadrocuların millî kurtuluş hareketleri ideolojisini elitist bir anlayışla geçerli kılmak düşünceleri, gelişmelerin önüne set çekilmediği sorunsuz bir toplum düşlemenin yanında ikincil amaçlarıdır. Zaten *İnkılâp* ve *Kadro*'nun iki kez 1932 ve 1968'de yayınlanması tesadüfi olmayıp eğilimin yeni baştan depreştiğini ve zaman zaman "suyu aramak"tan vazgeçildiğini göstermektedir.

Kadro dergisine yöneltilen sol nitelikteki eleştiriler üzerine durmak da anlamlı olabilir. Tarihsel ve diyalektik materyalizmi yanlış anladıkları, sınıf çelişkilerini doğru kavramadıkları, kapitalizm ve sosyalizmden başka bir ekonomik seçenek olmadığını düşünemedikleri ve bir aydın kadroya gerçekleştirebileceğinden öte güç izafe ettikleri şeklindeki eleştiriler gerçekçi görünmektedir. Ancak bu eleştirileri yapanlarına aynı konuları daha anlamlı bir şekilde düşündükleri yargısı da önemli sınırlılıklar taşımaktadır.

Kadroculuğun Narodnizmle, Kemalizmle ve Üçüncü Dünya'cılıkla sıkı bir bağlantısı olduğu aşikârdır. Ancak Kadro hareketi değerlendirilirken biraz da Kadrocuların kişisel tarihine bakmak lâzımdır. İki önemli Kadrocunun geçmişleri oldukça değişiktir. İlginç bir edebi düşünce serüveni olan Yakup Kadri *Kadro* çıktığı sırada *Cumhuriyet Halk Fırkası* milletvekilidir. Şevket Süreyya ise *Türkiye Komünist Partisi*'nde uzun süre aktif olarak çalışmıştır. Vedat Nedim'in de sol fikirlere yönelik bir Almanya dönemi vardır. Bunların yanında İsmail Hüsrev ve Burhan Asaf da *Aydınlık* dergisinde yazmışlardır. Süreç içinde Şevket Süreyya ve Vedat Nedim *Türkiye Komünist Partisi*'nden kopmuşlardır. Bu konu iki şekilde değerlendirilmiştir. Birinci niteleme Şevket Süreyya'nın *Kadro*'da ifade edilen düşüncelerinin partiliyken savunduğu görüşlerden farklı olmadığıdır. Daha doğru olan ikinci değerlendirme ise o zaman *TKP*'nin *Cumhuriyet Halk Fırkası*'nın sol kanadı olarak anlaşılması gerektiği şeklindedir. *Türkiye Komünist Partisi*'nin önceki dönemdeki yaklaşımları da ikinci değerlendirmenin gerçekçiliğinin göstergesidir. Kemalizmin kültürel anlamda muhafazakâr muhalefete karşıtlığı *Kadro* gibi *Türkiye Komünist Partisi*'nin de desteğini almıştır. Şevket Süreyya ve Vedat Nedim bir siyasal örgütten ayrılıp, Şevket Süreyya'nın deyimiyle "İnkılâbın emrine" girmişler fakat düşünceleri çok fazla değişmemiştir. *Türkiye Komünist Partisi*'nde kalanların düşünceleri de belirgin bir şekilde farklılaşmamıştır. *Kadro*'nun *Türkiye Komünist Partisi* geçmişinden gelen kanadı yeni bir güce ve yeni bir heyecana yönelmişlerdir. Yakup Kadri ve Şevki Yazman'la aynı noktada buluşmaları tümüyle tesadüfi değildir. Sükun sonrası dönemde iktidardaki kadroya yanaşmaları doğal görünmelidir. Nitekim Kadroculuğun alameti farikası da budur. Her dönemde bir anlamda iktidara yaklaşmak Kadrocuların davranış alışkanlığıdır. İktidarla ve iktidara yol göstermekle ülkenin temel sorunlarının çözümleneceğini düşünmüşlerdir.

Kadrocular özellikle *Kadro* dergisi kapandıktan sonra devlette üst düzey bürokratik görevler almışlardır. Matbuat Umum Müdürlüğü Vedat Nedim'e uygun görülürken, Şevket Süreyya ekonomi ve eğitim alanında önemli görevlere getirilmiştir. Yakup Kadri de büyükelçi olarak Tiran'a tayin edilmiştir. Kadrocuların bu durumu genellikle kendi yazdıklarında Atatürk döneminin olumlanması yanında *CHP*'nin İsmet Paşa'lı yıllarının da başarılı bulunması sonucunu doğurmuştur. Bir anlamda 1960 sonrasının sınırları belirginleşmemiş çağdaşlaşmacılığının 1923-1950 dönemi değerlendirmesi Kadrocuların bakış açısı tarafından şekillendirilmiştir. Şevket Süreyya'nın *Tek Adam* ve *İkinci Adam* yapıtlarının işlevi budur. Belirgin yaklaşımın kemikleşmediği bir dönemde bu iki biyografinin önemli etkileri vardır. Kadroculuk ülke sorunlarını çözme deneyimi olduğu için bir süre ideal bir Türkiye görünümü ortaya çıkamayacağı endişesi Yakup Kadri'yi *Panorama*'ya, Burhan Asaf'ı *Radyo Gazetesi*'nin düzenlediği *DP* milletvekilliğine ve Şevket Süreyya'yı da Adnan Menderes'in ekonomik hamleciliğinden heyecanlanarak iktidar partisi gazetelerinde başyazarlığa yöneltmiştir. Kadrocuların kişisel tarihi açısından her koşulda olumlu işler gerçekleştirme endişesi ufuklarını

belli ölçüde daraltmışsa da işlevsel olma heveslerini kırmamıştır. Kadrocuların somut kişisel tarihlerini kavramaya çalışmak aslında Türkiye'de aydının misyonunu ve özellikle psikolojisini de anlamlandırmak demektir. Nitekim Türk aydınının belirgin özelliklerinden biri "bürokratik bir rolün gereği olarak düşünmektir." Bunun en bariz göstergesi de aydının her dem yaşadığı siyasal pragmatizmdir. Siyasal pragmatizm *Kadro* dergisini açıklayabileceği gibi Kadrocuların kişisel tarihleriyle birlikte Kadroculuk şeklinde nitelenebilecek uzantılarını da anlamayı mümkün kılar.

Siyasetle aşırı meşbu Türk düşünce tarihinin Kadroculuktan tümüyle kurtulabileceği, kurtarılabileceği sanılmamalıdır. Siyasete yakın ilgi Türkiye'nin düşünen kafalarını Kadrocular ölçüsünde siyasete duyarlı ve siyasal güç odakları konusunda gerçekçi olmaya yöneltmiştir. Bu durum belki de yanlış olarak anlamsız sayılabilecek benzerlikler kurmaya yol açmıştır. *Kadro* ile *Yön* arasında kurulan paralellik de içeriği pek anlaşılmadan, üzerinde hemen hiç düşünülmeden kabullenilmişe benzemektedir. Konuyu biraz daha açacak şekilde bağlantı sorunu anlaşılmaya çalışılmalıdır. Nitekim birkaç nokta benzerlikleri açığa çıkarabilir.

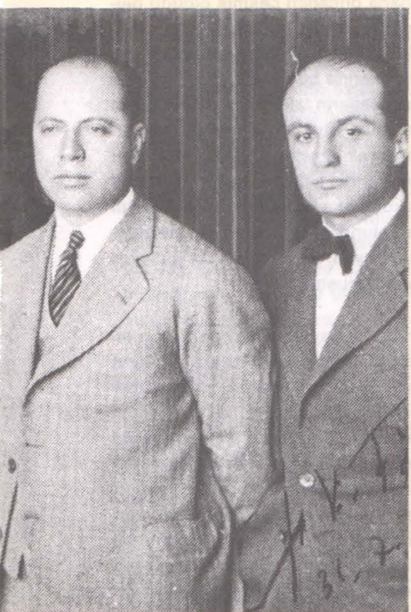
Cemal Reşit Eyüpoğlu uzun süre *CHP* milletvekilliği yapmıştır. *Yön*'ün öteki iki kurucusundan biri *Akis*'ten, diğeri de *Forum*'dan gelmektedir. Bu iki düşünce adamının sözü edilen geçmişleri önemlidir. Doğan Avcıoğlu ve Mümtaz Soysal aynı zamanda Temsilciler Meclisi'ne *CHP* kontenjanından girmişlerdir. *Yön*'ün temel yönelimi açısından da *CHP*'nin hep merkezi bir yeri olmuştur. *CHP*'nin geçmişine sürekli olarak sahip çıkılmaya çalışılmıştır. Parti sınırlı bir şekilde, o da yaşanılan somut koşullarda eleştiri konusu olmuştur. *Yön*'ün ağırlıklı olarak, vurgulayarak önemsediği hususlar, sorunun anlaşılması bakımından işlevseldir. *Yön*, Amerika Birleşik Devletleri Başkanı'nın Kıbrıs olayları sırasında yakışıksız üslupla yazdığı mektuba İsmet İnönü'nün verdiği cevaptaki "Yeni bir dünya kurulur ve Türkiye de bu dünyada yerini alır" düşüncesini sürekli vurgulamıştır. Bunun yanında *Yön*'ün siyasal eğilimini anlamlandırmak bakımından Dickson raporuna ilişkin değerlendirmesi tavrını açıklayıcı mahiyettedir. Hatta raporda İnönü'yü niteleyen ifade defalarca tekrarlanmıştır. Bu iki husustaki *Yön* tutumu *CHP* konusundaki anlayışın tipik göstergeleridir. *Yön* ile *Kadro* arasında bağlantı kurma denemesi dar anlamda iktidar partisiyle ilişki çerçevesinde anlaşılmaya çalışılırsa yanıltıcı olur.

Yön gazetesinin temel anlayışı Kemalist doğrultudadır. Bunun Kemalizm ya da sol Kemalizm olarak adlandırılmasının pek bir önemi yoktur. Kemalizmi tipik *Kadro* dergisi gibi bariz bir şekilde sosyalleştirmeye çalışmıştır. Sözü edilen sosyalleştirme denemesi de çıkış bildirgesinde ve sonraki yayınlarında devletçiliği bir ekonomi politikası olarak nitelemeyip bir sistem şeklinde değerlendirmelerinde somutlaşmaktadır. "Kapitalist olmayan kalkınma yolu" ya da "Millî devrimci kalkınma yöntemi" sürekli olarak telaffuz edilmiştir. Böylesi bir eğilimin somut olarak *Kadro*'dan kaynaklanması doğaldır. Sosyalizmin bir devletçilik olarak algılandığı, *Türkiye İşçi Partisi*'nin de bu anlayışın dışında olmadığı saptanabilir. Dolayısıyla *Yön*'ün süreç içinde iyice belirginleşen tutumunu Kadroculuğun biricik uzantısı olarak nitelemek yanlıştır. 1960 sonrasında en bariz şeklide *Yön*'de somutlaşan şekillenmemiş çağdaşlaşmacı anlayışın zamanla ayrı konumlarda oldukları varsayılan her bir uzantısının Kadroculuktan etkilendiği söylenmelidir. Kaldı ki, Şevket Süreyya da o sırada yazdıklarıyla, *İnkılâp* ve *Kadro*'yu ikinci kez yayınlayışı ve ısrarla Türk sosyalizminden bahsedişiyle, bu yaygın eğilimin içinde olmuştur.

Yön Kemalizmin ikinci önemli eğilimi bağımsızlıkçılığıdır. Anti-Amerikan yönü belirgin bağımsızlıkçılık, her hangi bir başka devletin baskısına karşıt olarak da gündemdedir. Bağımsızlıkçı anlayışın temeline de ekonomik tercihlerini yerleştirmişlerdir. Bir anlamda ülkenin dış etkilere karşı mücadelesi geniş bir çerçeve içinde düşünülmüştür. Toplumun dışa kapalı olduğu bir dönemin bağımsızlıkçılığıyla, dışa açılmış bir toplumun bağımsızlıkçılığı haliyle farklı olacaktır. Ancak bağımsızlıkçılığın temelindeki felsefe fazlasıyla benzerlik taşımaktadır. Devletçiliğin bir ekonomik sistem olarak anlaşılışı ve bağımsızlıkçılık toplumun dönüşümü noktasında da ortak düşündüklerini göstermektedir. Doğan Avcıoğlu'nun Türkiye'nin bir azgelişmiş kapitalist toplum olduğu kanaatine ulaştığı *Devrim* gazetesi öncesi düşünceleri *Yön*'ü bu konuda önemli ölçüde *Kadro*'ya yakınlaştırmaktadır.

İki temel yaklaşım iki temel konudaki düşünceleri içermektedir. Asıl önemli olan zihniyet benzerliğidir. *Yön* de tıpkı *Kadro* gibi Türkiye'nin temel sorunlarının geniş anlamdaki iktidara yok göstererek çözülebileceği inancındadır. Sorunların çözümlenmesiyle *Ankara*'nın üçüncü bölümündeki ideal ülkenin oluşturulabileceği düşüncesindedirler. *Yön*'ün fazlasıyla belirgin sihirli formüllerinin ülke sorunlarını çözeceği sanılmıştır. Bu bakımdan en işlevsel rol de zaman zaman değişik anlamlarda kullanılan ordunun da içinde yer aldığı zinde güçlere tanınmıştır. Zinde güçler anlayışının *Kadro*'nun elitist kadro kavrayışıyla temeldeki benzerlikleri barizdir. Ülkenin somut siyasal problemlerinin değiştiği yargısıyla düşünsel farklılıklar aramaya çalışmak anlamlı görünmemektedir. Zihniyet bağlamında düşünceleri kavrama çabası daha gerçekçidir. *Ankara*'nın üçüncü bölümü benzeri bir ülke düşlemişlerdir. Avcıoğlu'nun da sık sık belirttiği gibi demokrasi insanların mutluluğunu sağlamak için sadece bir araçtır.

Yön'ün işlevi de önemli ölçüde bir tamamlayıcılıktır. *Yön* Kemalizmin doğru tercihlerinin ekonomik alanda sistemleştirilmesi denemesi olarak görülmelidir. *Kadro* da İnkılâbın ideolojisini yapmaya çalışırken kültürel dönüşüm konusu ve tarih tezi hakkında iktidardan farklı düşünceler söylememiştir. Zaten 1960 döneminin bilimsel yapıtları ve siyasal akımları ekonomik sorunlara gereğinden fazla önem vermişlerdir. Kemalizmin kültürel yenilikçiliği konusunda aykırı bir düşünceleri yoktur. Ekonomik alanda tamamlayıcılık anlayışını da *Yön*'ün en sadık uzantısı olan siyasal akımın liderinin Atatürk hakkındaki değerlendirmesinde bulmak olanaklıdır: "Atatürk bizden sonra gelenler tercihleri gerçekçiydi ama iktisat bilmiyorlardı diyeceklerdir şeklinde konuşmuştur. Hakikaten doğru bir saptama yapmıştır." Bu doğrultudaki sözler *Yön*'den sonraki siyasal yanı ağırlıklı düşünsel eğilimlerin de göstergeleri olarak yorumlanmalıdır. Kadroculuğun etkilerinden bahsedenlerin deli değneğini beller misali sadece *Yön*'ü örnek göstermeleri insan havsalasının alacağı bir şey değildir. *Yön*'den sonraki sol siyasal akımlar üzerinde *Kadro*'nun kalıcı etkilerini düşünmemek mümkün değildir.

Kadro *dergisinin ilk sayısı Ocak 1932'de yayınlandı. Derginin imtiyaz sahibi Yakup Kadri (Karaosmanoğlu), yazı işleri müdürü ise Vedat Nedim'di. Fotoğrafta (soldan sağa) Vedat Nedim, Burhan Belge, Yakup Kadri, Şevket Süreyya, İsmail Hüsrev adlı Kadrocular görülüyor.*

Kadroculuğun belirgin izlerini Avcıoğlu'nun haftalık *Devrim* gazetesinin yanında solun bütününde ve özellikle *Yön*'ün en sadık uzantısında görmek gerekmektedir. Bunun gözlemlenmesinde Atatürk'ün anılan sözlerinin yukarıdaki değerlendiriliş şekli sadece bir göstergedir. Millî Demokratik Devrim stratejisindeki farklılaşmanın oluşmasından önceki en önemli ölçütlerden biri 'millî demokratik devrim' 'millî demokratik hareket' ayrımında somutlaşmaktadır. Ayrışmanın netleşmesinden sonra yapılan sol Kemalizm, sağ Kemalizm tanımlamasını ve • Kemalizmin sağı solu yoktur, Kemalizm antiemperyalizm ve laiklikdir anlayışlarını Kadroculuktan bütünüyle farklı olarak değerlendirmenin bir mantığı bulunmamaktadır. Neredeyse tüm sol hareketler zihniyet sorunu gündeme geldiğinde bariz Kadrocu eğilimlerin etkisi altına girmektedir. *Yön*'den ve Kadroculuktan çok fazla ayrı oldukları düşüncesi genellikle *Yön*'deki açıklamalar bağlamında tartışmalarından kaynaklanmaktadır. Kadroculuk özellikle sol siyasal eğilimlerde sürekli depreşen bir ruh hali olarak değerlendirilmelidir. Kaldı ki, Kadroculuk sadece solda yaşayan bir zihniyet olarak da anlaşılmamalıdır.

Kadro hareketinin mensupları her dönemde Türkiye'nin yakın tarihsel geçmişini değerlendirmeye çalışmışlardır. Bu değerlendirme çoğu kez de *CHP*'nin konumunu gündeme getirmiştir. Örneğin, Yakup Kadri'nin *CHP*'yi eleştiren 1960'lardaki yaklaşımı birçok nitelemeyle benzerlik arzetmiştir. Süreç içinde *CHP*'de farklı bakışın ipuçlarını vermiştir. *CHP* içindeki konumuyla da Kadroculuğun bir değerlendirilmesi yapılmalıdır. *CHP*'nin devletçilik, bağımsızlıkçılık ve zinde güçlerin işlevleri hakkındaki siyasetleri bu noktada açıklayıcı olabilir. Bülent Ecevit'in 1960'ların sonlarında başlayan devletçilik eleştirisi Türkiye'nin geleneksel çağdaşlaşmacı eğiliminden kopmasının en önemli göstergelerinden biridir. *CHP*'nin zaman içinde sağ çizgi olarak tanımlanan grubunun mensupları *Devrim* gazetesi tarafından geleneksel bürokratik devrimcilik anlayışının olumlu birer ögesi şeklinde nitelenmiştir. Bülent Ecevit'in iki önemli yorumu bu konuda bir kilometretaşı olarak değerlendirilmelidir. Kültürel değişim konusunda üstyapı devrimlerine eleştirel bakış *CHP* içinde "Atatürk elbette eleştirilebilir fakat *CHP* genel sekreteri Atatürk'ü eleştiremez" şeklinde sert tepkilere neden olmuştur. Aynı çevrenin genel başkan İsmet İnönü'nün "*CHP* sosyalist değildir ve sosyalist olmayacaktır" mealindeki demecini partinin geleceğine ipotek koymak şeklinde nitelemesi de *Devrim* gazetesi tarafından olumlu karşılanmıştır. Bülent Ecevit'in yoğun zinde güçler eleştirisi de bir yandan aydın düşmanlığı olarak anlaşılmış, diğer yandan da *CHP*'nin Demokratik Partileşmesi şeklinde nitelenmiştir. Türkiye'de Kadrocu eğilimden sapmanın en erken ve en net belirtilerini Bülent Ecevit'in yazdıklarından yakalamak mümkündür.

1960 sonrasında abartılı olarak düşünsel canlanmadan bahsedilmiştir. 1960'ların en rağbet edilen bilim dallarının siyasal bilimi ve ekonomi olması da Kadroculuğun kök salmasını kolaylaştırmıştır. Maurice Duverger'nin proleter milletler anlayışı da Kadrocu eğilimle benzerlik taşımaktadır. Doğan Avcıoğlu'nun *Devrim* gazetesinde sık sayılabilecek bir şekilde Duverger'in değerlendirmelerini yayınlaması da tesadüfi değildir. Hilmi Ziya Ülken'in deyişiyle "içtimaî eyleme aşırı bağlılık", Niyazi Berkes'in ifadelendirmesiyle de "siyasal parti ayrışmasıyla tam çakışmayan düşünsel farklılaşma" sorunu tümüyle kavranıp değerlendirilmeden Kadrocu eğilimin Türkiye'nin gündeminde belirleyici öneme sahip olmaktan kurtulması pek mümkün görünmemektedir.

KURTULUŞ KAYALI

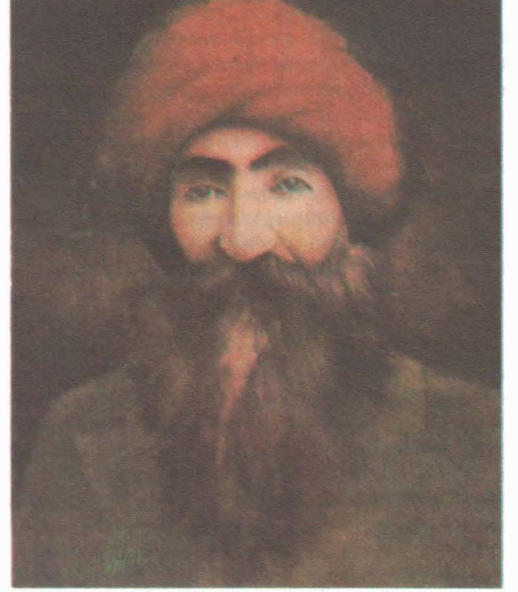
geçirilerek bağımsız Kürdistan'ın başkenti ilan edildi. Sayıları bu noktada birkaç bini geçmeyen asiler kendi üzerlerine gönderilen bir piyade bölüğünü kolayca tepeledikten sonra Diyarbakır üzerine doğru hareket ettiler.

Bu sırada, Şeyh Said'in isyan bayrağını açtığını haber alan diğer aşiretler değişik yörelerde yeni cepheler de açıyorlar, hiç değilse Murat Çayı vadisinde ayaklanma genel bir nitelik kazanıyordu. (Ancak Çemişkezek ve Pötürge gibi yörelerde de, doğrudan doğruya savaş konseyi tarafından örgütlenmemiş kendiliğinden ayaklanmalar patlak verdi.) Çebekçur, Maden, Siverek, Ergani gibi kasabalar ciddi bir direnişle karşılaşılmadan ele geçirildiler. Şeyh Said'in oğlu Şeyh Ali Rıza'nın kumandasındaki aşiretler Muş ve özellikle *Azadî* önderlerinin tutuklu bulunduğu Bitlis'i almak üzere doğuya doğru hareket ettiler. Bu gelişmeyi haber alan vilayet yetkilileri Cibranlı Halil'le Yusuf Ziya Bey'leri hücrelerinde öldürttüler. Bunun üzerine ayaklanmanın kuzeydoğuya doğru geliştirilmesine karar verildi. Ancak daha bu noktada bile ayaklanmanın, bütün kitleselliğine karşın genel olmadığının ilk işaretleri vardı. Varto'nun alınması, diğer kasabalarınkine kıyasla daha uzun sürdü; çoğunluğu Kürt ve Nakşıbendi olan hükümet birliklerinin değil (aksine kritik bir noktada 120 kişilik jandarma birliğinin sağladığı destek sayesinde kasaba alınabildi), Xormek ve Lolan aşiretlerinin direnmesinden ötürü.. Ayaklanmanın örgütlenmesindeki yetersizlik ise, asilerin en büyük başarısı olan Elazığ'ın fethinde çarpıcı bir biçimde ortaya çıkacaktı. Vali ve diğer sivil yetkililerin kaçtığı bu şehir de hükümet birliklerinin ciddi bir direnişiyle karşılaşılmaksızın 24-25 Mart'ta ele geçirilmişti. Ancak aşiret birliklerine önderlik eden Şeyh Şerif, bütün çabalarına karşın şehrin yağmalanmasını engelleyememiş ve askerlerin ana gövdesi Malatya yönüne doğru şehirden ayrıldıktan sonra, bu kez eşrafın örgütlediği milisler aşiret ordularından kalanları şehirden püskürtmüşlerdi.

Ancak ayaklanmanın kısmî niteliği en çarpıcı biçimde, asıl hedef olarak değerlendirilen Diyarbakır'ın kuşatılması sırasında kanıtlanacaktı. Kürtler arasında ötedenberi aşiret düzeninin dışında yaşayan, geleneksel olarak aşiretlere haraç ödeme yükümlülüğü olan yerleşik köylülerle, tarıma geçtiklerinde bile göçerlikle, yaylamak şeklinde olsun ilişkilerini koruyan aşiretler arasında derin bir uçurum vardı. Kuşatma sırasında Diyarbakır ovasında yaşayan yerleşik köylüler ayaklanmaya katılmadığı gibi, bütün çabalarını aşiretleri örgütleme doğrultusunda yoğunlaştırmış olan *Azadî* şeyhleri onları da ayaklanmaya katmak için ciddi bir çalışma yapmadılar. Şehri kuşatan aşiret birlikleri Elazığ'da olduğu gibi Diyarbakır'da da şehirlilerin aktif desteğinden yararlanamadılar. Bu sırada, Kemalizm'in radikal hizbi iktidarı ele

Seyyid Rıza'nın maiyyeti. Diğer çoğu şeyhin aksine adamları arasında Seyyid Rıza hakkında anlatılan rivayet ve hikâyeler onun alçakgönüllülüğünü ve demokrat kişiliğini vurgulayan hikâyelerdi. Örneğin bunlardan birine göre, Seyyid Erzincan valisi Ali Rıza ve mebusu Hacı Fevzi Beyler'le görüşmelerde bulunurken, görüşmeleri, üstüne çıktığı bir dut ağacından dinlemekte olan hizmetkârı Kumo söze karışmış ve "Rayber Rızo fikirleriniz doğru değildir" diyerek Şeyyid'i eleştirmeye başlamıştı. Bunun üzerine Rıza hizmetkârı ile Zazaca uzun bir tartışmaya girişmiş ve sonunda Kumo'ya "oğlum senin sözlerin ve fikirlerin daha muvafıktır" diyerek Türk heyetiyle yaptığı görüşmelerin devamında onun görüşlerini savunmuştu.

SEYYİD RIZA (1862?-1937)

Seyyid Rıza'nın yaşamı hakkında çok fazla birşey bilinmemekle birlikte, Dersim Ayaklanması hakkındaki tek kitabın yazarı olup kendisiyle uzun yıllar birlikte yaşamış olan Dr. Nuri Dersimi'nin verdiği bilgilere göre Dersim'de doğan Seyyid Rıza yörenin "en önemli ve en asil" aşiretlerinden birinin önderi durumundaki Seyyid İbrahim'in oğludur. Dersim'in Şii Kürtlerinde "Seyyid" kelimesi Türkiye, İran ve Irak Kürtlerinin Şeyh kelimesiyle aynı anlamda kullanıldığından, aynı zamanda bir şeyh olan Seyyid İbrahim, Deri Ahri kasabasında hayatını sürdürürken, bölge halkı üzerinde bir "yol gösterici" olarak büyük nüfuz sahibiydi. Seyyid Rıza silenin dördüncü ve en küçük oğluydu. Mehmet Ali Efendi adlı bir ulemadan dersler alarak büyüdü. Mehmet Ali Efendi hem bir dinî önderdi hem de bölge halkının ulusal bilincinin gelişmesine hatırı sayılır katkılarda bulunmuştu. Babasının ölümünden sonra Seyyid Rıza, babasının vasiyetine uygun olarak şeyhliği devraldı ve Tujik tepesi eteklerindeki Agdad kasabasına yerleşti. Nuri Dersimi'ye (ayaklanma sırasında Baytar Nuri diye tanınan şahıs) göre, Seyyid Rıza neşeli, fedakar, çalışkan ve merhametli biriydi. Seyyid Rıza'nın kasabası Agdad'a Kürdistan bayrağını çok daha önceden çekmiş olduğu halde, Hozat aşiretlerine güvenmediğinden Koçgiri ayaklanmasına aktif olarak katılmadı. Yalnız hükümetin verdiği sözleri tutmaması üzerine büyük bir silahlı grupla birlikte Dersim'e inerek, asilerin taleplerini destekleyen bir telgraf çekti. Baytar Nuri tutuklandığında da nüfuzunu kullanarak serbest bırakılmasını sağladı. 1921'den sonra Dersim'de Alişer Efendi ve Baytar Nuri'yi himayesi altına aldığı gibi, sözkonusu şahısların bütün Dersim aşiretlerini birleştirme yolundaki çabalarını da destekledi. 1925'deki Şeyh Sait İsyanı'ndan sonra da binlerce mültecinin yardımına koşmuştu.

1926'da Koçan aşiretine karşı girişilen operasyon sırasında Seyyid Rıza, diğer Dersim aşiretlerinin hükümet kuvvetlerinin safında yer almasını önlemeye çalıştı. Operasyondan sonra Genel Müfettiş İbrahim Tali'nin çağrısı üzerine Baytar Nuri ile birlikte Diyarbekir'a giden Seyyid Rıza'ya hükümetin Dersimlilerin silahlarını teslim etmeleri, karakol ve kışla yapımına karşı çıkmamaları ve Koçgiri ayaklanması sırasına onlara sığınan asileri geri vermeleri talepleri iletildi. İkinci bir görüşmede de, İbrahim Tali Dersim'de bir isyan hazırlığı olduğu anlamına gelebilecek hazırlıklar hakkında bilgiler içeren bir istihbarat raporu okuttu. Bütün bunlardan Kürtler'e karşı yeni bir operasyon düzenlenmekte olduğu sonucunu çıkaran

geçirmiş ve ayaklanmayı vesile ederek yeni cumhuriyeti bütün muhalefet odaklarından temizlemeye karar vermişti. Ancak bunun için önce ayaklanmanın bastırılması gerekiyordu. Fransızlarla varılan özel anlaşma sonucu, kısmen Fransız mandası altındaki Suriye topraklarından geçen Bağdat demiryolu aracılığıyla bölgeye asker taşınmaya başlandı. Tam sayı bilinmemekle birlikte isyan dolayısıyla bölgeye sevkedilen Türk askerlerinin sayısı hakkındaki tahminler 35 bin ila 200 bin arasında değişiyor; yine tahminlere göre TC ordusu ayaklanmanın bastırılması sırasında, bütün Kurtuluş Savaşı sırasında verdiğinden daha çok zayiat verdi.

Diyarbakır kuşatmasını kaldırmak zorunda kalan asilerle Türk ordusu arasında Nisan başında savaşılan meydan muharebeleri, ayaklanmanın aşiret orduları tarafından yürütülen evresini sona erdirdi; 14 Nisan'da yakalanan Şeyh Said ve 47 arkadaşı Haziran'da yargılanarak Eylül'de asıldılar. Ancak bundan böyle çete savaşlarıyla sürdürülen ayaklanma, sınırları giderek daha genişleyen bir bölgeye yayıldı. Takrir-i Sükûn yasası ile Türkiye içindeki muhalefeti tamamen susturma yoluna girmiş olan hükümet de giderek daha sertleşen önlemler almaya başladı. Ayaklanmanın aşiret orduları ile yürütülen safhasının bastırılmasında aşiretler arası rekabet devlet ordusu için çok önemli bir yardımcı güç sağlamıştı. Bundan sonra aşiretler arasındaki çatışmaları körüklemek bilinçli olarak benimsenen bir politika halini aldı. Örneğin, bir yandan Diyarbakır valisi Ovacık'a gelip oradaki "kutsal su"dan içer, Mustafa Kemal'in de Alevi olduğu söylentisini yayarak Alevi kimliğini Kürt kimliğinin önüne geçirmeye çalışırken, diğer yandan hükümet Alevi Dersim aşiretlerini birbirine düşürmeyi hedefleyen bir sefer düzenliyordu. 1926'da havali komutanlığına gönderilen emirlerde "Dersim'in yenik olmayan aşireti ve milli kahramanları adını taşıyan Koçuşağı haydutları" diye tanımlanan Koçan aşiretine karşı girişilecek askerî operasyondan önce Hozat'ta diğer aşiret reisleriyle bir toplantı düzenlenip, Koçan'la diğerleri arasındaki geçmiş anlaşmazlıklar üzerinde uzun uzun duruluyordu.

1927, hem Türkiye Cumhuriyeti hem de Kürt ayaklanması açısından, mücadelenin bir üst düzeye sıçradığı yıl oldu. Gerek Koçan aşiretine karşı girişilen harekâtın istenilen sonucu vermemesi, gerekse Şeyh Said'in ayaklanmasını izleyen çete savaşlarına son verilmemesi üzerine Kürtlerin yaşadığı bölgelerin büyük bir bölümünü kapsayacak şekilde bir "Genel Müfettişlik" kuruldu ve bu göreve İbrahim Tali (Öngören) atandı. Diğer yandaysa, 1925'i izleyen yıllarda bütün Türkiye'de Kürtler'e karşı uygulanan baskı sonucunda, geçmişte Kürt örgütlerinde çalışmış aydınların örgütlenme faaliyetleri sonuç verdi ve Lübnan'ın Bihamdun kasabasında mevcut bütün Kürt örgütlerinin yanısıra, Türkiye, Irak ve Suriye'de yaşayan muhalif aşiret reislerini de biraraya getiren *Xoybûn*'un (Bağımsızlık) ilk kongresi toplandı. Kongrenin toplanmasında, Sovyet nüfuzu altına girmesinden sonra Ermenistan'ı terketmek zorunda kalan, *Daşnak* örgütünün hatırı sayılır katkıları olmuştu. 1928 yılı Genel Müfettişlik ile *Xoybûn* arasında bir propaganda savaşıyla geçti. Hükümet bir genel af ilan etti, *Xoybûn*sa her yerde silahlı aşiretleri affa kanmamaya çağıran bildiriler yayınlamaya başladı. Bu arada Nasturî ayaklanması sırasında Irak'a kaçmış olan İhsan Nuri Bey, İran üzerinden Celali aşiretinin ayaklanmış olduğu Ağrı'ya geçmiş, orada isyan etmiş olan aşiret reislerini silahlı bir halk hareketi halinde örgütlemiş, *Ağrı* adlı bir gazete çıkarmaya başlamış ve *Xoybûn*la ilişki kurmuştu. Bu ilişki sayesinde, *Xoybûn* o zamana kadar koordine olmayan bir biçimde süren çete savaşlarını Ağrı'ya yöneltti ve Eylül 1928'de TC hükümeti İhsan Nuri ile görüşmelere başlamak zorunda kaldı. Görüşmeler sürerken Celali aşireti reisi İbrahim Heski Tello da *Xoybûn* temsilcisi olarak "kurtarılmış bölgeler"deki sivil yönetimi devralıyordu. 1929'da kurtarılmış bölgelerin sınırı Van ve Bitlis'in kuzeyine kadar uzanmıştı. Bu koşullarda görüşmelerin sürmesinin asilerin işine yaradığına karar veren İsmet Paşa hükümeti Haziran 1930'da askerî bir saldırıya karar verdi. Bir ay süren çatışmaların sonucunda İhsan Nuri 1,700 esir almış, 600 makineli tüfek ve 24 top ele geçirmişti. Bunun üzerine taktik değiştiren Türk orduları İran sınırını aşarak Ağrı'yı kuşattı. Sovyetler Birliği'nin diplomatik baskısıyla da İran, Kürtler'e yardımı kesmeye ve Türkiye'den Küçük Ağrı yöresine karşılık Van vilayetinden bir miktar toprak almayı kabul etti. Bu koşullarda ayaklanma ancak sonbahara kadar direnebildi. Eylül sonunda İhsan Nuri İran'a geçerken, İbrahim Heski Tello da ailesindeki kadın ve çocukları öldürdükten sonra, sonuna kadar savaşmak üzere Ağrı dağının mağaralarına çekiliyordu.

Mayıs 1932'de hükümet o güne kadarki zorunlu göç ve iskân uygulamalarına daha bütünsel bir çerçeve kazandıran yeni bir yasa çıkardı. Bu yasaya göre bütün TC toprakları dört mıntıkaya ayrılıyordu. "1 Numaralı mıntıka Türk kültürüne mensup nüfusun yoğun olduğu bölgeler; 2 Numaralı mıntıka Türk kültürü içinde assimile edilebilecek yerler; 3 Numaralı mıntıka Türk kültürüne mensup muhacirlerin (...) serbestçe yerleşebileceği yerler; 4 Numaralı mıntıka sıhhi, maddi, harsi, siyasi, askeri, inzibati sebeplerle boşaltılması şart, açıkça iskan ve ikametin yasak olduğu yerler" olarak tanımlanıyordu. 4 numaralı mıntıka kapsamına giren yerlerin başında Dersim geliyordu. 1930'ların ikinci yarısında uluslararası ortam, Kürtler'e karşı girişilecek nihai bir tenkil eylemi için çok elverişliydi. Akdeniz ve Balkanlar'da bütün rejimlerin karakterini belirlemiş olan faşizmin etkileri Ankara'da da hissediliyordu. 1936'da yöreye yığınak yapılmaya başlandı ve Dersim kuşatılarak dış dünyayla ilişkisi kesildi. 1937 ilkbaharında, aralarında Mustafa Kemal'in manevi kızı Sabiha Gökçen'in de bulunduğu hava kuvvetlerinin desteğiyle, bütün sefer mevsimi boyunca sürecek harekât başladı. O yıl ve ertesi yıl Dersim'e top mermisi, zehirli gaz ve bomba yağdı. 1938 sonunda artık her şey bitmiş, 1920'de Dersim'de Hozat muhtırasıyla başlayan Kürt bağımsızlık mücadelesi 18 yıl sonra yine Dersim'de yenilmişti.

Seyyid Rıza, Ferhadan aşireti reisi Cemşit ağanın evinde bütün reisler arasında bir değerlendirme toplantısı düzenledi. Ancak bu tür toplantılara rağmen aşiretler arasında birlik sağlanamıyordu. Çok geçmeden, daha önce de devletle işbirliği yapmış, Birinci Meclis'e Dersim mebusu olarak gitmiş Meço Ağa, Seyyid Rıza'nın damadı, Aşağı Abasan aşiret reislerinden İbrahim Ağa'yı öldürttü. Aşiretler arası bu çatışmalar yüzünden Ağrı isyanı sırasında Dersim'in ayaklanmaya katkısı çok cılız oldu. 1936'da Türk Ordusunun Dersim yakınlarına yeni garnizonlar kurma kararı, Kürt aşiretlerinin günlerce süren yoğun toplantılarına neden oldu. Yörede askerî garnizon istemeyen aşiretlerin temsilcisi olarak, Seyyid Rıza bu kararın geri alınması için bu kez General Abdullah Alpdoğan'la Kürtlerin temsilcisi olarak görüştü. İlk görüşmede Alpdoğan'la anlaşamayan Seyyid Rıza, geri dönüp bunları tüm aşiret liderlerine anlattı. Ancak buna rağmen General Alpdoğan bir genelge yayınlayarak bütün Kürt aşiretlerinden 200 bin silah toplamalarını istemişti. Yeni garnizonlar yapımına başlanması üzerine bölge halkı bazı şantiyeleri basarak nöbetçilerin silahlarına el koydu. Seyyid Rıza, General Alpdoğan'dan genelgesini iptal etmesini ve halkının ulusal haklarını güvence altına alan yeni bir bölgesel yönetimin oluşturulmasını istedi. Hükümetin bu talebe cevabı bölgeye hemen çok sayıda askeri birlik göndermek oldu. Keşif uçuşu yapan uçakların eşliğinde başlatılan askeri operasyonlar kış bastırdığından kesildiyse de Dersim kuşatma altında tutulmaya devam etti. 1937 baharında karların erimesiyle yeniden başlayan askeri operasyonlar sırasında Seyyid Rıza'nın oğullarından Bra İbrahim arabuluculuk için gittiği Elazığ dönüşünde, İstihbarat şefi Binbaşı Şevket'in adamları tarafından öldürüldü. Bunun üzerine Türk yetkililere başvuran Seyyid Rıza oğlunu öldürenlerin kendisine teslim edilmesini istedi. Ancak bu talebi kabul edilmedi ve çatışmalar yeniden başladı. Eylül 1937'de Kürt kaynaklarına göre hükümet yetkilileriyle görüşmek üzere Erzincan'a giden Seyyid Rıza tutuklandı. Yeni Genel Müfettiş İzzettin Paşa kendisine Seyyid Rıza olup olmadığını sorduğunda "Ben Dersim'li Rızo'yum" dedi, "Dersim'de her meşe altında ve her dağ başında binlerce Rızo vardır. Şu halde siz hangi Seyyid Rıza'yı soruyorsunuz?" 14 gün süren mahkeme sonunda ölüme mahkum oldu. 18 Kasım 1937'de, aralarında oğlunun ve kardeşinin de bulunduğu toplam 11 kişi Elazığ'ın Buğday meydanında idam edildi. İdamdan sonra cenazeleri darağaçlarından indirilerek Elazığ sokaklarında halka teşhir edildikten sonra yakıldı.

Tek Parti Diktatörlüğü

1929 Bunalımı ve Devletin Yeniden Örgütlenmesi

1929'da başgösteren dünya ekonomik bunalımının etkileri Türkiye'de de kısa sürede görüldü. Türkiye ekonomisinin işleyişi büyük ölçüde dış ticaretin akışına bağlıydı. İhraç mallarının fiyatlarının hızla düşmesi sonucunda döviz bunalımı başgösterdi. Türk lirasının değer kaybetmesi, fiyatların düşmesi, ticaret kredilerine son verilmesi, köylülerin borçlarını ödeyemez hale gelerek mallarını satmaya başlamasına, ticaret sektöründe iflasların artmasına, işsizliğin büyük boyutlara ulaşmasına yol açtı. 1929'un sonunda, ilk önlemler alınmaya başlanmıştı. Gümrük vergilerini artıran yeni bir dış ticaret rejimi uygulamaya konuldu ve koruyucu bir dış ticaret politikasına yönelindi. 1930 ve 1931, iktisadi politikalarda büyük değişikliklere gidilen yıllar oldu. Devletin bu alandaki rolünü daha da güçlendirici yeni yönelimler, aynı zamanda siyasi rejimde yapılan değişikliklerle paralel yürüdü. *Serbest Fırka*'nın kapatılmasının ardından, bürokrasinin iktidardaki kanadı kendini iyice güçlenmiş hissediyordu ve gücünü pekiştirecek bir takım önlemler almasının önünde hiç bir engel yoktu. Ekonominin dışa bağımlılığını azaltmak, ithalatı asgariye indirmek yönündeki ekonomik önlemlerin hayata geçirilmesini sağlayabilmek için de farklı bir idari örgütlenmeye gidilmesinin gerekli olduğu ortaya çıkmıştı. Tüm bunların yanısıra, iktidardaki kadroların, İtalya'daki faşist yönetimin başını çektiği yeni örgütlenme biçimlerini kendilerine örnek almaları, 1931'deki *CHF* Kurultayı'nda siyasal düzenin tek partili bir rejim olarak tanımlanmasına giden süreci tamamladı.

10-18 Mayıs 1931'de toplanan 3. Büyük Kurultay, *Cumhuriyet Halk Fırkası* için yeni bir dönemin başlangıcını oluşturdu. O güne kadar bir programı dahi olmayan parti, daha önceki kurultayda (1927) kabul edilen Cumhuriyetçilik, Milliyetçilik, Halkçılık, Laiklik ilkelerine Devletçilik ve İnkılapçılığı da ekleyerek 6 Ok'u tamamladı. Parti genel sekreteri Recep Bey (Peker), devletçilik, inkılapçılık ve halkçılık üzerine geliştirdiği totaliter ve faşizan görüşleri topluma benimsetmek için yukarıdan aşağıya örgütlenen ve toplumun bütün kesimlerini içine alacak bir model geliştirdi. *CHF* içinde *Halk Hatipleri Teşkilatı*'nı kurdu. Peker daha önce kurulmuş ve etkinlikte bulunan bütün kuruluşları aynı modelin içine sokmak istiyordu. Bu amaçla, kurultaydan önce, 10 Nisan 1931'de toplanan *Türk Ocakları* Kongresi *CHF*'den aldığı emir sonucunda kendi örgütlerini kapatmaya ve partiye katılmaya karar vermişti. Daha sonra 10 Mayıs 1935'de *Türk Kadınlar Birliği* ve 10 Ekim 1935'de *Türk Mason Derneği* çalışmalarına son verecekti.

Kemalist iktidar, bütün bunları yaparken ideolojik olarak savunduğu "devrimler"e sağlam bir dayanak oluşturmak istiyordu. Bu amaçla geliştirilen Tarih Tezi, Türklerle hiç bir ilişkisi olmayan bazı uygarlıkların Türkler tarafından kurulduğunu öne sürüyordu. Afet İnan, 1930'da toplanan *Türk Ocakları* Kongresi'nde "Latin medeniyetinin esasını kuranlar Etrüsk denilen Türklerdir" diyerek, bu ırkçı-şoven anlayışı daha da pekiştirdi. Bütün bunlar bir süre sonra geliştirilecek Güneş-Dil Teorisine kaynaklık ederek, milliyetçi-faşist akımların önünü açtı. Kemalist diktatörlük, gençlik içinde de kendi ideolojisine uygun bir örgütlenme istiyordu. Bu amaçla kökeni cumhuriyet öncesine dayanan *Milli Türk Talebe Birliği* (MTTB) süreç içinde "devrimleri" savunan bir örgüt haline getirildi. Yöneticileri arasında daha sonra bakanlık yapacak olan İbrahim Öktem, Tevfik İleri gibi kişilerin bulunduğu *MTTB*'nin öncülüğüyle "Vatandaş Türkçe Konuş" (1928-1933), "Yerli Malı Kullan" (1929) mitingleri, İstiklâl Marşı'nın öğretilmesi için kampanyalar (1933) düzenlendi. Gençlik bir yandan da ilerici, sosyalist yazarlara karşı harekete geçiriliyordu. 1929'da Nazım Hikmet'in *Resimli Ay*'da başlattığı "Putları Kırıyoruz" yazılarından sonra *MTTB*'liler, bazı sağcı yazarların kışkırtmaları sonucunda *Türk Ocağı*'nda bir toplantı düzenlediler. Yine aynı dönemde meydana gelen Vagons Lits ve Bulgar Mezarlığı olayları da aynı süreç içinde yer alan, sonuçları bakımından tek parti diktatörlüğünün ideolojik amaçlarına uygun olaylardı. Aslında bu amaç değişmeyecek, yıllar sonra *Tan* Olayları'nda ırkçı ve anti-komünist biçimiyle kendini yeniden gösterecekti.

1932'de kurulan *Halkevleri* ise partili partisiz herkesi *CHF*'nin ilkeleri doğrultusunda biraraya getirmek isteyen kuruluşlardı. Bir eğitim yuvası olarak düşünülen bu örgütlerde "imtiyazsız ve sınıfsız", birbirini seven insanlar yetişecekti. Aslında bu örgütler aracılığıyla halk devletin, dolayısıyla partinin denetiminde tutulmak isteniyordu. *Halkevleri* için ayrılan mali kaynaklar devlet bütçesinden karşılanıyor, her ildeki örgütü parti örgütü denetliyor ve her ilin valisi aynı zamanda ***halke***vinin de başkanı oluyordu.

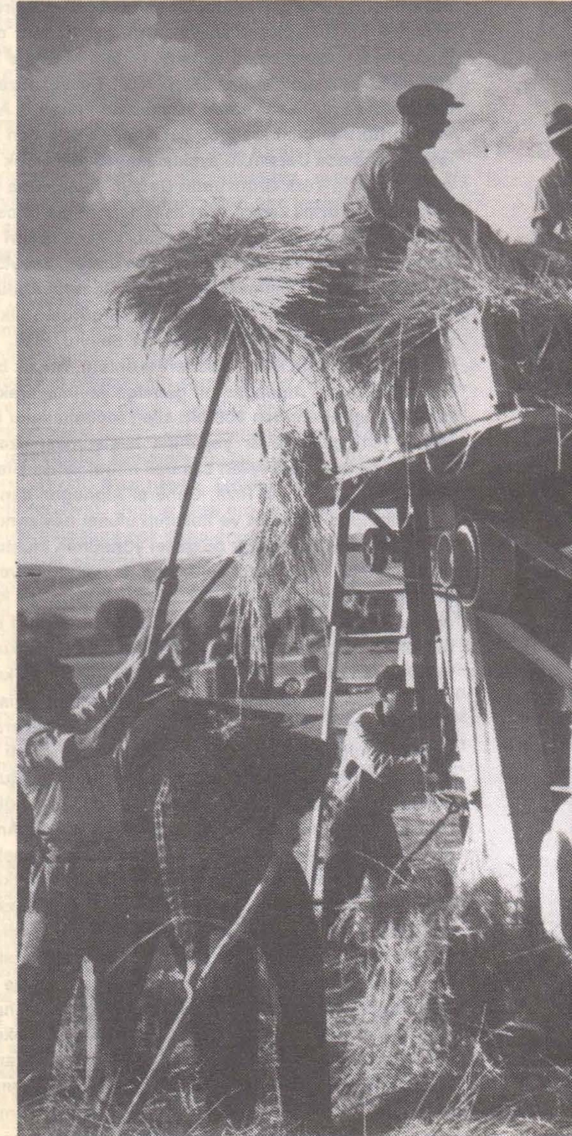
Tek Parti Yönetimi

CHF'nin 1931'deki 3. Kurultayı'ndan sonra, kabul edilen program gereğince toplumu yeniden biçimlendirmek için yasal alanda da birçok girişimde bulunuldu. Basın özgürlüğünün kötüye kullanıldığı bahane edilerek yeni bir yasa getirildi. Yasanın *TBMM*'de tartışılması sırasında Başbakan İsmet İnönü basında rejimi eleştiren yazılar yazılmasına karşı "devamlı kötü yayın halkı bozar... her şeyin kötü olduğunu söyleyenler milleti zehirliyorlar" diyordu. Mecliste hiç tartışmadan kabul edilen Matbuat Kanunuyla "padişahlık, hilafetçilik yolunda ve komünistlik

Cumhuriyetin İlk Yıllarında Devletçilik

Türkiye Cumhuriyeti tarihi içinde devletçilik üç şekilde ele alınır. Birinci ve egemen yaklaşım, devletçiliği bir iktisat politikası olarak değerlendirir. 1930'larda en "ileri" aşamasına vardığı kabul edilen bu iktisat politikasının temel özelliği, iktisadi faaliyetin denetlenmesi ve yönlendirilmesinde devletin idari önlemlerle yetinmeyip, fiilen bu faaliyetin içinde yer almasıdır. Bu ideal devletçilik tablosuna, devlet işletmeciliğinin genişlemesiyle bir kalkınma planı görünümü alan devlet harcama programları ve dışa karşı muhafaza altına alınan "milli iktisat" ilave olurlar. İktisadi devletçilik, belli alanlarda devlet işletmeciliğinin gerekli kabul edildiği, müdahaleci bir iktisat politikası olarak anlaşılır. Bu tanımı paylaşanlar, müdahalenin sınırları ve tek tek devlet işletmelerinin varlıklarının meşruiyeti konusunda kendi aralarında ayrılırlar.

Devletçiliğin daha geniş bir alanda değerlendirilmesi gerektiğini savunanlar ise, genellikle bunu kapitalizm ve sosyalizmden ayrı, üçüncü bir iktisadi sistem olarak ele alırlar. Ama burada da vurgu sistemin iktisadi özelliklerine yapılır. 1961 Anayasası'nın tanımladığı iktisadi sistem olarak "karma ekonomi", özel mülkiyetin devlet denetim ve himayesinde varolduğu, devlet işletmeleri-

nın iktisadi alanda düzenleyici rol oynadıkları, 1930'ların tabiriyle "güdümlü bir ekonomi"dir. İktisadi gelişmenin gecikmiş olması güdümün temel varlık nedeni olarak kabul edilir. İktisadi sistem olarak devletçilik, bir geçiş dönemi sistemi olarak algılanır. Bu tanımı paylaşanlar, geçişine hazırlanılan sistem konusunda ayrılırlar. Pazar ekonomisini hedef olarak kabul eden ılımlı liberaller, kalkınmanın gerçekleşmesi ve ülke içinde yeterli sermaye birikiminin sağlanmasıyla devlet himayeciliğinin ve devlet müteşebbisliğinin gerilemesini beklerler. Buna karşılık geçiş döneminin nihai hedefini planlı ekonomi temelinde örgütlenmiş bir iktisadi yapı olarak kabul edenler ise, devletçiliğin kurum ve tasarruflarını bu hedefin öncü kaleleri olarak görürler.

Devletçiliğin üçüncü ele alınış şeklinin açık ifadelerini Cumhuriyet'in ilk yıllarında devletçiliği sistemli bir şekilde savunan siyasal kadrolarda buluruz. Bu kesim devletçiliği sadece bir iktisat politikası veya bir iktisadi sistem olarak ele almaz. Devletçilik, Osmanlı İmparatorluğu'ndan devralınan devlet yapısının bekasını sağlamanın temel aracıdır. Bu anlamda devletçilik, T.C devletinin kendine yeni bir toplum oluşturmak için gerçekleştirdiği müdahalelerin bütününü oluşturur. Bunu bütüncül devletçilik olarak tanımlayabiliriz. Siyasal otoritarizmin gelenek olduğu Türkiye'de, bu bütüncül devletçilik, otoriter devlet geleneğinin cumhuriyet söylemine uygulanmış şeklinde tezahürüdür. Bu şekilde anlaşılan devletçilik, içinde iktisadın da barındığı, siyasetten kültüre, kamu yaşamından özel yaşama kadar uzanan geniş bir alan içinde devletin topluma müdahale etme pratiğidir.

Borçların ödenmesinin yarattığı korkuya, Avrupalıların içten pazarlıklı davranışları ve de 1929 dünya iktisadi krizi eklenince, çareyi 1933'de Moskova'ya yaptığı ziyaret sonucu SSCB'den 8 milyon tutarında faizsiz bir borç koparmakta bulan İsmet İnönü'nün bu çabası, SSCB'nin yardımının sadece mali alanla sınırlı kalmasını engelleyemedi. Çünkü planlama, kendi kendine yeterlilik ilkesi üzerine verilen söylevlere rağmen, sadece tüketim malları üretimini hedeflemekteydi. Tarım alanında ise karasabanın yerini pulluğun almasına, yanda görüldüğü gibi Sovyetler Birliği'nden esinlenerek imece usulü hasat kaldırılmasına rağmen, verimlilik artışı sınırlı kaldı. Örneğin 1927'de tarım yapılan arazi ülke topraklarının yüzde 4.86'sı iken, 1934'de yüzde 10.2'ye, 1940'da da ancak yüzde 12.25'e yükselebildi. Üstelik ithalatı kısıp, tarım ürünlerinin ticaret ve ithalat alanındaki hacminin büyütülmesini hedef alan bir siyaset izlenince, tarım ekonomisi, özellikle besin maddesi açısından aleyhte bir gelişme gösterdi.

Kimi dönem bu müdahalenin iktisadi dozu artar. Kimi dönemlerde ise siyasal müdahale, kültürel alanları da kapsayarak daha ön plana çıkar. Ama sadece iktisadi olmayan bu müdahalecilik anlayışının temel özelliği, toplumun iktisadi, kültürel ve siyasal yaşamında devletten menkul bir kütle olarak kabul edilmesidir.

Bütüncül devletçiliğin temel felsefesini en iyi şekilde İsmet İnönü özetler: "İktisadi devletçilik siyaseti, bana her şeyden evvel bir müdafaa vasıtası olarak kendi lüzumunu gösterdi. Asırların ihmalini telafi edecek, haksız tahripleri imar edecek, yeni zamanın çetin şartlarına mukavemet edecek sağlam bir devlet bünyesi kurabilmek için, her şeyden evvel, devleti iktisatta yıpratacak amillerden kurtarmak lazım geliyordu. Demek ki, iktisatta devletçilik'i, biz, inkişaf yolu takip edebilmek için bir müdafaa vasıtası ve bu sebeple bir azimet noktası, bir temel addetmeğe mecbur bulunuyorduk." *Kadro* dergisi etrafında toplananların temsil ettiği "İnkılâpçı devletçilik" anlayışı gibi, sistemli şekilde özel teşebbüse karşı olmayan İnönü-Peker devletçiliği, 1950'lere kadar devletçi politikaların uygulamada sınırlarını çizecektir. *CHP* üst bürokrasinin yönlendireceği bu bütüncül devletçilikle, Kadrocuların savundukları "planlı bir cemiyet nizamı" olarak devletçilik arasında, özünde çok büyük ayrımlar bulunmaz. Aydemir'e göre "devletçilik nizamı, ordulaşmış millet nizamıdır". Benzer şekilde, Recep Peker için de, devletçilik politikası sadece bir iktisadi politika değil, otoriter bir toplumsal düzen anlayışının vücut bulmuş şeklidir. 1935'de, "ekonomi alanında devletçilik anlayışımızla hürriyet haklarında devletçilik anlayışımız arasında tam bir konsekans vardır" derken, bu devletten menkul toplum düzeni felsefesini dile getirir. *CHP* liderlerinin devletçiliğini, Kadrocuların anladıkları "cemiyet nizamı olarak devletçilik"ten temel olarak ayıran, devletçiliğin sistemli bir ideoloji olarak ele alınıp alınmaması konusudur. İnönü-Peker devletçiliği gereğinde oldukça sistemli bir bütünsel devletçilik yoluna da baş vursalar, bundan geri dönüşün ideolojik kapılarını kapatmak istemezler. Onlar için asıl olan devletin güven ve gücünü korumaktır. Sistemli devletçiliğin varlık nedeni, bu koruma amacıyla çeliştiği anda ortadan kalkar. Kadro devletçiliğinde ise esnek olmayan bir ideolojik çekirdek mevcuttur. Nitekim kısa zamanda *CHP* üst bürokrasisi *Kadro* dergisini kapattırarak, kendi devletçiliklerinden başka sistemli bir devletçi ideolojinin topluma hitap etmesini engelleyeceklerdir.

Bu üç devletçilik anlayışı içinde uygulamada egemen olan ve cumhuriyet dönemi boyunca gücünü sürdürecek olan anlayış, devletçiliği devletin savunulması olarak gören anlayıştır. Siyasal, kültürel ve iktisadi devletçi pratiklere bu savunma anlayışı belirleyici damgasını vurur. Cumhuriyet'in ilk yirmi yılı içinde devletçiliği, devleti savunma mevkii olarak görmenin temel nedeni, "yeni zamanın" beraberinde getirdiği organik olmayan toplum düzenidir. Kapitalizm ve onun varlık biçimi olan piyasa ekonomisi ve özgür bireysel ilişkiler toplumu, asırlık devlet geleneğinin hamur teknesinde yoğrulmuş T.C devleti yöneticilerinin huzursuzluk duydukları bir gelecektir. Bu geleceğe göre temel siyasal davranış kıstası, toplumun devleti zayıflatmayacak şekilde düzenlenip, denetim altına alınmasıdır. Bu nedenle yeni zamanların toplumsal ilişki ve aktörlerinin mümkün olduğunca devlet güdümünde gelişmelerine dikkat edilir. Bu devlet güdümlü alanda, toplumsal çatışmaların devletin hakemliği ve vesayeti altında yumuşatılmaları beklenir.

Devlet teşebbüsleri iktisadi devletçiliğin en anlamlı örneklerini oluştururlar. Bunlar bir yandan yarattıkları iş olanaklarıyla "müteşebbis zümresi" yaratıp, onun desteklenmesini sağlayacaklar, diğer yandan da bu kesimin siyasal olarak devlet kapısına bağımlı kalmasının maddi koşullarını üreteceklerdir. Bu devlet destekli "tahsisli burjuvazi"nin yanında, gene devlet işletmeleri içinde beslenip, büyütülecek "devletin işçi sınıfı" yer alır. 1950'lere kadar Türkiye'de işçi-işveren çatışmalarının toplumsal tarih içinde ciddi bir yer işgal etmemelerinin ardında sadece devletin baskısı veya işçi sınıfının sayısal azlığı yatmaz. Bunun asıl nedeni, devletin ve devlet işletmelerinin iktisadi üretim ve dağıtım sürecinde olduğu gibi, iktisadi-sosyal ilişkilerde de düzenleyici rol oynamalarıdır.

Devlet işletmeleri, devletin işletmeleridir. Toplumsal tahayyülde devlet dairesinin uzantısında yer alırlar. Bunların büyük çoğunluğu devletin kurduğu kurumlardır. Devletleştirme ise sadece milli teşebbüs tanımına girmeyen "yabancı teşebbüsler"e uygulanır. Devletçi söylemin sık kullandığı milli sıfatı, devleti koruma gereklerinin tesbit ettiği sınırlar içinde yer alanları kapsar. Milli teşebbüs, zorunlu olarak devlet teşebbüsü demek değildir. Milli teşebbüs, devletin düzenini sarsmayacak şekilde devlete bağlanmış özel teşebbüsdür. Devlet işletmesiyle milli işletme deyimleri arasında, Avrupa'da olmayan, bu ince fark yatar. Bu konuda yabancı tanımı sadece yabancı ülkelerde yerleşmiş sermaye, veya yabancı uyruklu sermayedar ve işletmecileri içermez. T.C vatandaşı olmakla beraber, fiilen "milli" olmamak mümkündür.

Devletçiliğe bütünsel karakterini toplumun millileştirilmesi çabası verir. Dilin, örf ve adetlerin millileştirilmesiyle, işletmelerin millileştirilmesi birbirlerini tamamlayan tasarruflardır. Ne var ki su, elektrik, kamu taşımacılığı gibi sektörlerdeki yabancı sermayeli işletmelerin millileştirilmesi yönünde belli bir toplumsal talep olmasına karşılık, bunun devletleştirilme biçiminde gerçekleşmesi için açık ve yaygın bir toplumsal talep pek gözlenmez. Devlet işletmeleri meşruiyetlerini devlet kurumu olmaktan alırlar. Ama bu, zaman içinde, sadece devlet işletmeciliğinin değil, genel olarak devletçiliğin temel siyasal zaafını oluşturacaktır. Devletçiliği sahiplenen söylem ve politikalar kendilerine katılımcı bir toplumsal taban aradıklarında bu tarihi meşruiyet zaafının sıkıntısını çekeceklerdir. Ve bu toplumsal meşruiyet eksikliği, devleti savunmayı temel siyasal hedef olarak kabul eden devlet güçlerinin savunma içgüdülerini artırıcı bir rol oynayacaktır.

1930'larda devletçiliğin iktisat politikalarına yansıyan cepheleri aslında Türkiye'ye özgü değildir. O dönemde tüm şiddetiyle yaşanan iktisadi bunalıma karşı, tüm ülkeler korumacı önlemlere başvururlar. Devlet işletmeleri yoluyla iktisadın yönlendirilmesi faşist İtalya'nın ve Nasyonal- Sosyalist Almanya'nın Türkiye'dekinden daha kapsamlı şekilde yürütecekleri politikalardır. Planlama 1928'den beri Sovyetler Birliği'nde uygulanmaktadır. Brezilya ve Meksika da aynı dönemde, Türkiye'dekine benzer politikalar uygulamaya koyulur. II. Dünya Savaşı'ndan sonra hemen hemen tüm Batı ülkeleri, Keynesgil iktisadi politikalara yönlendirici planlar ilave ederek, çok daha fazla müdahaleci politikalar uygulayacaklardır. Korumacı gümrük duvarları, devlet yatırımlarının planlanması, bazı temel mallarda devletin ya üretici ya da fiyat düzenleyici olması ve tasarruf kaynaklarının devlet elinde toplanması demek olan 30'lar Türkiyesi devletçiliğinin iktisadi politikaları, günümüzden bakıldığında çok ılımlı bile bulunabilir.

30'lar devletçiliğini ele alırken, o dönemde dünyada yükselen anti-kolonyalist eğilimlerin etkisini de dikkate almak gerekir. Devletçi politikaların savunucuları, bu politikaların anti-kolonyalist ve anti-emperyalist nitelikler içerdiğini vurgulamaktan geri durmazlar. Devletçi politikaların meşruiyeti milliyetçi söylemle güçlendirilmeye çalışılır. 30'lar devletçiliği günümüzdeki sonuçları açısından ele alınacak olursa, uygulanan iktisat politikalarından çok, bu politikalara meşruiyetlerini veren siyasal devletçilik geleneğinin dikkatle yeniden değerlendirilmesi gerekir.

AHMET İNSEL

ve anarşistliği tahrik eden neşriyatta" bulunmak yasaklandı. Bunun yanısıra, ülke çıkarlarına uygun yayın yapmayan gazete ve dergilerin toplatılmasına ilişkin yetki de doğrudan Bakanlar Kurulu'na verilerek, kapatılan yayın organlarının sorumlularının bir başka isim altında yayın yapmaları da engellendi.

1934'de kabul edilen Polis Vazife ve Selahiyetleri Kanunu'nun 18. maddesi ise polise şüpheli gördüğü kişiyi dilediği kadar gözaltında tutma yetkisi veriyor ve bu süreyi uzatma kararını da en büyük mülki amire bırakıyordu. Aynı yıl çıkarılan İskân Kanunuyla da Kürtler yüzyıllarca yaşadıkları topraklardan uzaklaştırılarak zorunlu göçe tabi tutuluyorlardı. Ceza Kanununda 1936'da yapılan değişikliklerde 1930 tarihli İtalyan Ceza Kanunu esas alındı. Yeni düzenlemeyle devlete karşı işlenen suçlarla ilgili hükümler değiştirilerek devlet çıkarlarının korunması sistemleştirildi. 141. ve 142. maddeler, ilk kez bu yıl yapılan değişikliklerle Ceza Kanununa girdi. Toplumun sınıf düzenini korumayı amaçlayan bu maddeler daha sonra birkaç kez değiştirilerek ağırlaştırıldı. İşçi sınıfının örgütlenmesini engellemeye yönelik bu maddelerin kanuna sokulmasıyla tek parti diktatörlüğünün sınıf tahakkümü perçinlendi.

1930 İtalyan Ceza Yasası, İtalya'da yürürlükte olan hukuk düzenini "faşist devlet" ideolojisine uydurmak amacıyla hazırlanmıştı. Dolayısıyla faşist devletin korunması her şeyin üstünde tutuluyordu. *CHF* kadroları içinde diktatörlüğün ideolojisi doğrultusunda rejimi temellendirmek isteyen Recep Peker, Şükrü Kaya ve Mahmut Esad Bozkurt gibi politikacıların dayandığı düşünce de kaynağını buradan alıyordu.

Devletçiliği ve devletin ayrıcalığını savunan bir diğer akım da *Kadro* hareketi oldu. 1932'de yayınlanmaya başlayan *Kadro* dergisini çıkaranlardan eski komünist Vedat Nedim Tör, derginin işlevini "Kemalizmin ideolojik fikir sistemi halinde derlenip toparlanması" şeklinde tanımlıyordu. Gerçi *Kadro* dergisi daha sonra kapatıldı, ama *Kadro*cular dergi kapandıktan sonra çeşitli devlet görevlerine atandılar.

9 Mayıs 1935'de toplanan *Cumhuriyet Halk Fırkası*'nın 4. Büyük Kurultayı'nda Recep Peker cumhuriyetin bir parti devleti olduğunu açıkladı ve bu görüş doğrultusunda hazırlamış olduğu tüzük ve programın kabul edilmesini sağladı. Buna göre parti örgütü ile devlet örgütü bütünleşiyor, partinin karar organları Değişmez Genel Başkanın görüşleri doğrultusunda oluşuyordu. Gerçi Recep Peker 15 Haziran 1936'da Genel Sekreterlik görevinden alındı, ama

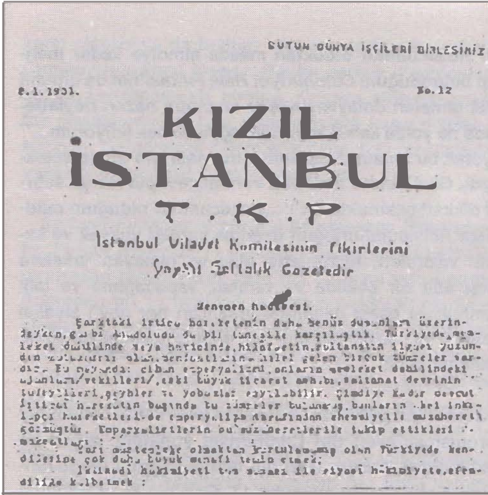
Türk basınında 17 Nisan 1933'de Bulgaristan'da Deliorman'daki Türk Mezarlığı'nın elleri baltalı yüzlerce Bulgar lise öğrencisi tarafından saldırıya uğradığı haberleri çıktı. Gazeteler Bulgar öğrencilerin 16 Nisan gecesi önce bekçi kulübesini tutuşturduklarını, daha sonra alevlerin ışığında parmaklıkları ve duvarları aşarak mezarları parçaladıklarını ve kabirlerden çıkardıkları ceset ve kemikleri etrafa saçtıklarını yazıyorlardı. Bu haberler üzerine Milli Türk Talebe Birliği *(MTTB) Vilayet'e başvurarak olayı tel'in amacıyla bir miting yapma izni istediyse de verilen cevapta olayla sadece hükümetin ilgileneceği ve gayrı resmi kuruluşların bu konuda hiç bir şey yapma hakkına sahip olmadığı bildirildi. Bunun üzerine 20 Nisan 1933'de saat 17'ye doğru beşer, onar kişilik gruplar halinde Maçka'daki Bulgar Konsolosluğu önünde toplanan* MTTB *üyeleri Birlik başkanı Tevfik İleri'nin yaptığı konuşma sonrasında gene küçük gruplar halinde Bulgar Mezarlığı'na yöneldiler. Görevlilerin müdahalesine rağmen mezarlığa girmeyi başaran gençler buraya bir çelenk bırakarak Deliorman Olayları'nı kınayan konuşmalar yaptılar (üstte). Mezarlıktan çıktıktan sonra Taksim'e doğru yürüyüşe geçen kalabalık Pangaltı Karakolu önünde güvenlik güçleri tarafından zor kullanılarak dağıtıldı. Olaylar süresince, aralarında Birlik başkanı Tevfik İleri ve genel sekreteri Şükrü Kaya'nın da olduğu 80 öğrenci tutuklandı.*

ZİYA GÖKALP (1876-1924)

Mustafa Kemal'in kendisinden "hissimin babası Namık Kemal, fikrimin babası Ziya Gökalp" diye bahsettiği, önceleri *Jön Türk*'lerin, daha sonra da Kemalistlerin ideologu ve kuramcısı, sosyolog, düşünür, şair Ziya Gökalp, 23 Mart 1876'da Diyarbakır'da doğdu. Aslen Kürt kökenli olan Ziya Gökalp, daha sonraları "kendisini Türk saydığını" belirtirken, aslında, milliyetçiliğin onun için etnik kökenden çok, öznel bir özdeşleşme ve bir dil kültür sorunu olduğunu da vurguluyordu. Babası Diyarbakır vilayetinde görev almış, arşiv ve matbaa müdürü olarak çalışmış, daha sonra vilayetin resmi gazetesinin yayımcılığına getirilmiş ve Diyarbakır Salnamesi yayınlamış çevresinde saygın bir bürokrattı. Çok önem verdiği oğlunun eğitiminde, çağdaş Batı değerleriyle geleneksel İslami değerlerin kaynaşmasına çalışmış, özellikle Namık Kemal sevgisini küçük yaşlardan itibaren yerleştirmeye gayret etmiştir. Ziya Gökalp 1890'da Diyarbakır'daki Askeri Rüştiye'yi bitirdikten sonra, yine aynı kentte Mülkiye İdadisi'ne devam etti. Yine bu yıllarda şiirle ve kültürel konularla ilgilenmeye başladı ve amcasından Arapça ve Farsça dersleri aldı; ayrıca amcası onu Gazali, İbni Sina, Farabi gibi İslâm düşünürleriyle ve Muhiddin Arabi ve Celaleddin Rumi gibi mistiklerle tanıştırdı. Bu dönemde tanıştığı *İttihat ve Terakki*'nin kurucularından Abdullah Cevdet'in etkisinde kalarak Meşrutiyet için gizli bir mücadelenin sürdürüldüğü İstanbul'a, ailesinin karşı çıkmasına rağmen gitmeğe karar verdi. 1894'de intihara teşebbüs etti: Ailesinin İstanbul'a gidişine (babası o sırada çoktan ölmüştü) karşı çıkışı; Abdullah Cevdet sayesinde tanıştığı Batı düşüncesi (Herbert Spencer, Gustave LeBon, Ernst Haeckel ve Ludwing Buechner) ve bunun kendisinde yarattığı felsefi parçalanma (bir yanda İslami mistisizm diğer yanda Batı'nın akılcı yaklaşımı); dönemin despotik yönetimi içinde duyarlı bir kişiliği olan herkes gibi onun da siyasal bir dayanaktan yoksun oluşu intiharının en önemli nedenleri arasında sayılabilir. Kurşun alın kemiğine çarptığı için ölümden kurtuldu ama hayatı boyunca alnında bu mermiyle yaşamak zorunda kaldı. 1896'da en nihayet İstanbul'a gidebildi ve burada parasız okuyabileceği tek yer olan Mülkiye Baytar Mekteb-i Âlisi'ne girdi. Öğrenciliği sırasında *İttihat ve Terakki* kurucularından Kürt İbrahim Temo ve İshak Sükûtî ile tanışarak, Cemiyet'in II. Abdülhamid'i devirme faaliyetlerine katıldığından 1899'da tutuklanması ve on aylık bir hapisten sonra gözaltında tutulmak koşuluyla Diyarbakır'a sürgüne gönderilmesi okulu bitirememesine neden oldu. Diyarbakır'da sürgünde kendisini okumaya veren Gökalp, 1904'te Vilayet Meclisi Katipliği yaptı, 1907'deyse Ticaret Odası Başkatipliği'ne seçildi. Bu arada, *Peyman* ve

61 (8) Tek Parti Diktatörlüğü

BÜTÜN DÜNYA İŞÇİLERİ BİRLEŞİNİZ

8.1.1931. No.12

KIZIL İSTANBUL

T.K.P

İstanbul Vilayet Komitesinin fikirlerini yaymak Haftalık Gazetedir

Menemen hadisesi.

Diyarbakır gazetelerinde, köylülerin içinde bulunduğu kötü durumu dile getiren şiirler ve bölgenin ekonomik sorunları üzerine makaleler de yazıyordu.

Cumhuriyetin ilânından sonra, halifeliğin kaldırılmasına ve laikliğe karşı çıkanların çıkardığı ayaklanmaların en geniş boyutlara ulaşanlarından biri de Menemen Olayı diye anılan ayaklanma oldu. Nakşibendi tarikatından Derviş Mehmet'in başını çektiği olay, onun etrafına topladığı Şamdan Mehmet, Sütçü Mehmet, Mehmet Emin, Nalıncı Hasan, Küçük Hasan ve Ramazan'la beraber Menemen'in köylerini dolaşarak, "din elden gidiyor" propagandasıyla köylüleri harekete geçirmesiyle başladı. Menemen'de toplanan isyancıların hükümet konağına doğru yürüyüşe geçmesiyle olay büyüdü. Jandarma Alay Komutanlığı, Mustafa Fehmi Kubilay adlı 24 yaşında bir yedek subay komutasında bir müfrezeyi ayaklanmayı bastırmakla görevlendirdi. Halkın da ayaklanmacıların yanında yer alması sonucunda, ayaklanmacılar Kubilay'ı ele geçirerek öldürdüler. Olay, ancak olay yerine takviye jandarma kuvvetlerinin gelmesi ve bölgede bakanlar kurulu kararıyla sıkıyönetim ilan edilmesiyle bastırılabildi. Sıkıyönetim süresince 2 binden fazla kişi tutuklandı ve 15 Aralık 1930'de başlayan dava sonucunda 28 kişi idam edildi. Üstte Menemen olayıyla ilgili tutuklananlardan Şeyh Hüsnü ve Hafız Nur görülüyorlar. Solda ise, TKP *İstanbul Vilayet Komitesi'nin çıkardığı* Kızıl İstanbul *gazetesinin olayla ilgili 8 Ocak 1931 tarihli sayısı.*

1908'de II. Meşrutiyet'in ilanından sonra *İttihat ve Terakki*'nin Diyarbakır şubesini kurdu. Ayrıca Van ve Bitlis parti örgütleri müffettişliği yapıyor ve partinin yerel örgütlerinde dersler veriyordu. 1909'de Selanik'te toplanan *İttihat ve Terakki* Kongresine Diyarbakır delegesi olarak katıldı. Ziya Gökalp'in yeniden Selanik'e gitmesi için bir yıl sonra Cemiyet'in Genel Merkez üyeliğine seçilmesi gerekecekti. Her ne kadar Selanik'te bulunduğu sürede *İttihat ve Terakki İdadisi*'nde sosyoloji dersleri verse ve gençlik kollarını yönetse de, günlük siyasete ve hükümete katılmayı reddediyordu. Bu dönem şiirleri ve felsefi yazıları *Genç Kalemler* dergisinde yayınlandı. Ayrıca Ziya Gökalp için bu dönemin en önemli özelliği, onun düşüncesini derinden etkileyecek olan Emile Durkheim'ın yapıtlarıyla tanışmasıydı. 1912'de Parti'nin Genel Merkezinin İstanbul'a taşınması nedeniyle İstanbul'a yerleşti ve hiçbir akademik ünvanı ve hatta diploması olmadığı halde, İstanbul Üniversitesi'nde ilk Türk sosyoloji profesörü olarak sosyoloji bölüm başkanlığına getirildi. Siyasal düşüncelerini yaymanın bir aracı olarak gördüğü *Türk Ocağı*'nın kurucuları arasında yer aldı. Yine bu yıllar, İstanbul'da yayınlanan birçok ünlü gazete ve dergide Pan-İslamizm ve Osmanlıcılık'a karşı Türkçülük ve Batıcılığı savunduğu yıllar oldu. İttihadçılara önerdiği laik ve dini eğitimin birleştirilmesi, kitaplıkların ve dini eğitim bölümleriyle üniversitelerin yeniden örgütlenmesi, Şeyhülislamlık ve vakıfların kaldırılması ve aile hukukunun değiştirilmesi gibi tezleri daha sonra Kemalistler tarafından sadece savunulmakla kalmadı asıl hayatiyetlerini Kemalist iktidar boyunca kazandılar. Mayıs 1919'da, İngiliz işgalinden sonra, savaş sorumlusu sayılan *İttihat ve Terakki* liderleriyle birlikte bölüğünde bir süre tutuklu kaldıktan sonra Malta'ya sürüldü. İki yıllık Malta sürgünü, Ankara hükümetinin çabasıyla Mayıs 1921'de bitti. Türkiye'ye döndükten sonra birkaç ay Ankara'da kaldı. Daha sonra yerleştiği Diyarbakır'da *Küçük Mecmua*'yı çıkardı. Gerek verdiği dersler gerekse yazılarıyla Kurtuluş Savaşı'nı destekledi. Savaşın bitmesi ve Lozan Barışı'nın imzalanmasından sonra Darülfünun'da ders vermeye davet edildi, fakat parasızlık nedeniyle bu daveti reddetti. 1923'te Maarif Vekaleti Telif ve Tercüme Encümeni başkanlığına atandığı için gittiği Ankara'ya yerleşti. Ağustos 1923'de Diyarbakır mebusu olarak TBMM'ye katıldı. 25 Mart 1924'de İstanbul'da öldü.

partiyle devletin özdeşleşmesi, birkaç gün sonra Parti Genel Başkan Vekili İsmet İnönü'nün açıkladığı bir bildiriyle gerçekleştirildi. Bu bildiriyle İçişleri Bakanı Şükrü Kaya'nın parti genel sekreteri olduğu açıklandı. Bu tarihten itibaren idari aygıttaki bütün yüksek devlet memurları bulundukları yerde partinin de sorumluları oldular. Artık valiler aynı zamanda *CHP* il başkanıydılar. Devlet genel müfettişleri, aynı zamanda parti çalışmalarını ve örgütlerini de denetlemekle görevlendirildiler. 1937'de bir adım daha ileriye gidildi ve *CHP*'nin milliyetçilik, halkçılık, devletçilik, laiklik, inkılapçılık ilkeleri Anayasa'ya sokuldu.

Tek parti diktatörlüğü, bir yandan işçi sınıfının bağımsız örgütlenmesini engellerken, diğer yandan işçileri kendi ideolojisi etrafında örgütlemek ve mücadelelerini denetimi altında tutmak istiyordu. Bu amaçla çeşitli işkollarında dernekler ve işçi birlikleri örgütlendi. Bu derneklerin başına partinin yandaşı olan kişiler getirildi. Milletvekili seçimlerinde "işçi mebusu" adı altında, yukardan atanmış kişiler aday gösterilerek meclise sokuldu. Amaçlanan, işçi sınıfını rejime bağlı, onun destekçisi bir kitle haline getirmekti. Recep Peker 1932'de "memlekette bir sınıf şuuru uyandıracak tahrikat hissediliyor. Biz bu zeminde uyanık olmak lüzumuna kaniiz" derken, işçi sınıfının bağımsız örgütlenmesine karşı duyduğu kuşkuyu da dile getiriyordu. Faşizmin "tek ve zorunlu" sendikacılık modelinin değişik bir biçimi olan işçi-esnaf birliklerinin örgütlendirilmesi, bu kuşkunun bir başka yansıması oldu. Yine bu dönemde, fabrikalarda işçilerin her türlü yayını okuması yasaklandı. 1932'de bütün işçilerin parmak izlerinin alınmasını getiren kararnameler çıkartılarak polis devleti uygulamalarına başlanıldı. 1934'te İzmir Valisi Kazım Dirik, bölgedeki tüm işçilerin ve esnafın işçi-esnaf birliklerine üye olmaları gerektiğini, üye olmayanların hiçbir işte çalışamayacaklarını, birliğin kimlik kartına sahip olmayan işçileri çalıştıran işyerlerinin ise cezalandırılacaklarını açıkladı. Sonunda, bütün bu çabaları yasallaştıracak ve rejimin işleyişi içinde meşru hale sokacak bir adım daha atılarak 3008 sayılı İş Kanunu çıkarıldı.

Grev ve lokavtı yasaklayan, bir çeşit "rejim kanunu" niteliğinde olan yasaya egemen olan temel düşünce 1935 *CHF* programında yer alıyordu. Bu programa göre "iş anlaşmazlıkları, uzlaşma yolu ile ve buna imkân olmazsa devletin kuracağı uzlaştırma araçlarının yargıçlığı ile kotarılır. Grev ve lokavt yasak olacaktır (...) Türkiye'de cins ve klas (sınıf) fikirlerini yayma ve klas kavgası ergesi (maksadı) ile cemiyet kurulmayacaktır (...) Türk işçileri ve esnafımızı, ulusun ana varlığı içinde, o varlık için kuvvet ve fayda verici yolda parti programının

Serbest Fırka

Serbest Fırka cumhuriyet tarihimizin ilginç örneklerinden biridir. Temelinde bir güdümlü fırkadır, fakat toplumsal muhalefetin arkalamasıyla bu niteliğini kısa sürede kaybetmiştir. Çok partili yaşamın başlamasından itibaren partiler kişilerin özgür iradeleriyle bir araya gelmeleri sonucunda oluşmuştur. Özellikle 1902 *Jön Türk* kongresinden sonra beliren ve derinleşen iki temel akım- Devletçi ve merkeziyetçi akım ile, daha liberal olan ademi merkeziyetçi akım demokratikleşme süreci içerisinde değişik partiler altında kendini göstermiştir. Birinci akımın izleyicileri *İttihat ve Terakki* ile *Cumhuriyet Halk Partisi*'dir. İkinci akımın izleyicileri ise *Ahrar Fırkası* ile başlayıp, *ANAP*'a kadar uzanan bir partiler dizini meydana getirirler. Cumhuriyetin ilanına kadar, Milli Mücadele süreci içerisinde Kongreler aşamasında bile Mustafa Kemal ile arkadaşlarına yönelik bir muhalefetin olduğunu bilmekteyiz. Bu muhalefet I. Meclis'te kendini *İkinci Müdafai Hukuk Grubu* ya da kısa adıyla *İkinci Grup* olarak göstermiştir. Bu grupta, özellikle *İttihat ve Terakki*'ye muhalif olanlar yer almaktaydı. Rauf (Orbay), Kazım (Karabekir), Ali Fuat (Cebesoy) ve diğer bazı askerî erkanda bu ikinci grubu arkalayıcı tavırlar içerisindeydiler. Birinci Meclis'in 1923 baharında yeni seçimlere karar vermesinden sonra, seçimlerde *Müdafai Hukuk*' un, o günlerin moda deyimiyle Gazi'nin, adayları büyük bir çoğunlukla Meclise girdiler. Fakat Cumhuriyet'in ilanı ile başlayan yeni ve radikal kararların alınması sırasında Meclis içerisinde bir muhalefet ortaya çıkmıştır. Bu muhalefet önceleri Başvekil İsmet İnönü'ye karşı görünmekle birlikte zamanla *Cumhuriyet Halk Fırkası*'nın karşısında bir muhalefet partisi olarak örgütlenmiştir. *Terakkiperver Cumhuriyetçi Fırka* adını alan bu muhalefet, İstanbul basınının önemli bir bölümünün arkalamasıyla hızla büyümüştür. Özellikle *Tevhid-i Efkâr*'da Velid Ebüzziya, *Tanin*'de Hüseyin Cahit (Yalçın). *Vatan*'da Ahmet Emin'in (Yalman) sert muhalefeti iktidarı çok rahatsız edecek boyutlara ulaşmıştı. *Cumhuriyet Halk Fırkası*'nın sertlik yanlıları bu muhalefet karşısında yenik düştükleri için İsmet Paşa istifa ederek yerine Fethi Bey başbakan oldu. Fethi Bey'in ılımlı tutumu iktidar ile muhalefet arasında belirli bir yumuşama havasını getirdi. Ne var ki *Halk Fırkası*'nın sertlik yanlısı grubu, Şeyh Sait İsyanı'nı da bahane ederek Fethi Bey hükümetine karşı tavır aldı, onu istifaya mecbur etti. Yeniden başbakan olan İsmet Paşa ilk iş olarak ünlü "Takrir-i Sükun" yasasını meclisten geçirdi. Güneydoğu'daki isyan nedeniyle çıkarılmış olan bu kanun ve yeniden kurulu İstiklâl Mahkemeleri ülkedeki bütün muhalif gazeteleri, dergileri kapattı. Gazeteciler doğu İstiklâl mahkemesinde yargılandı. Bu fırtınada *Terakkiperver Cumhuriyetçi Fırka* da nasibini aldı ve kapatıldı. Üyeleri hakkında çeşitli davalar açıldı. Fırka'nın kapatılmasından sonra ülkede yasal yollardan örgütlenebilen bir muhalefet partisine 1930'a kadar rastlıyamıyoruz.

1925 baharı ile 1930 sonbaharı arasında ülkede birçok köktenci sayılabilecek reform yapıldı. Genellikle Atatürk Devrimleri biçiminde nitelenen bu kararlar, yığınlarla istenilen ölçüde iletişim sağlanamadığı için, toplumda değişik sıkıntılar yarattı. Toplumun kökleri tarihin derinliklerinde olan tutucu karakteri bu biçimsel ama hızlı değişimleri özümseyecek yapıda değildi. Diğer yandan ekonomide arzulanan, en azından vaadedilen, gelişme ve refah sağlanamayınca, yığınların muhalefeti kendiliğinden oluştu. Gerçi tek partinin ceberrut yapısı bu potansiyel muhalefetin açığa çıkmasını engellediyse de, toplumdaki rahatsızlık değişik biçimlerde kendini göstermekteydi.

Muhalefetin potansiyel anlamda, herhangi bir çıkış yapmadan, kalması iktidar açısından fazla önemli sayılmayabilirdi. Çünkü bireysel rahatsızlıklar ancak kendi sınırları içerisinde kalacaktı. Ama aynı potansiyelin bir örgüt tarafından kullanılması sarsıcı bazı sonuçları getirebilirdi. Gerçi böyle bir örgütün varlığından 1920'lerin sonlarına doğru sözetmek mümkün değilse de, bazı dernekler, eski politikacılardan çevreleri olanların tutumu da benzer sonuçlar verebilirdi.

Nitekim büyük çoğunluğunu *İttihat ve Terakki*'nin üst kadrolarının oluşturduğu etkin bir grubun varlığından sözedilebilir. Bu grupta sayılan Eski İaşe Nazırı Kara Kemal, Maliye Nazırı Cavit Bey ve gene eski Maarif Nazırı Şükrü Bey'in tüm ilişkilerinin tehlikeli boyutlara ulaşabileceği iktidar çevrelerince de tahmin edilmekteydi. Nitekim talihsiz bir girişim, Gazi'ye İzmir'de suikast girişiminin yapılması bütün muhalif liderleri tasfiye fırsatını yaratmıştır. Cavit Bey gibi kimileri asılmış, büyük bir kısmı da siyasetin bütünüyle dışına itilmişti. Böylece ekonomik sıkıntıların da etkisiyle büyümekte olan toplumsal muhalefeti bir yöne doğru kanalize edecek kadrolar ortadan kaldırılmıştı. Ne var ki toplumu içten içe kemirmekte olan bunalım ve dertlere bir çözüm bulunamıyordu. O günlerde Mustafa Kemal'in yurt içerisindeki gezilerinin birine katılmış olan Ahmet Hamdi Başar şunları yazmaktadır: "Vergi işi... Nereye gitsek vergilerin ağırlığından, alınma tarzının kötülüğünden, bu şekilde yapılan zulümlerden şikayet edildiği görülüyor. Ekseriya vergisini ödemeyediğinden tarlası, evi-barkı satılmış olanların hayat faciaları, onları dinleyenlerin vicdanlarında acı akisler yaptığı halde, konmuş kanunlar ve usullere göre bir şey yapılamıyor. Geçtiğimiz her yerde bir şikayet konusu da Ziraat Bankası'na aitti. Ziraat Bankaları köylüye borç para vermiyor, çiftçi eli böğründe banka kapılarında dolaşıyor. Halbuki aynı banka şehirde tüccara kredi açmaktadır. Tüccar bankadan para alıyor ve köylüye ikraz ediyor..." Bu arada Mustafa Kemal, Genel Sekreteri Hasan Rıza Soyak'a aynı konuyu şöyle anlatıyor: "Bunalıyorum çocuk, büyük bir ıstırap içerisinde bunalıyorum. Görüyorsun ya her gittiğimiz yerde dert, şikayet dinliyoruz. Her taraf derin bir yokluk, maddi-manevi perişanlık içerisinde."

1930'a gelindiğinde Türkiye'nin tüm yörelerinden yükselen toplumsal muhalefetin boyutları bu noktaya ulaşmıştı...

Muhalefetin şu ya da bu nedenle bir yerde patlak vermesinden, denetimin yitirilmesinden korkuyordu. Cumhuriyetin ve onun ayrılmaz parçası haline gelen inkılapların korunması gerekiyordu. Güdümlü muhalefet diye nitelediğimiz *Serbest Cumhuriyet Fırkası*'nın kurulması, bu koşulların zorunlu bir sonucudur. Çünkü böyle bir yapay nefes alma noktası yaratılmazsa, toplumsal muhalefetin beklenmeyen bir biçimde patlaması söz konusu olabilirdi.

Paris'te Türkiye Büyük Elçisi olarak görev yapan Fethi Bey'in 1930'un yaz aylarında yurda dönmesi güdümlü muhalefet fırkasının gündeme gelmesini hızlandırmıştı. Kuşkusuz muhalefet partisinin denetimi Mustafa Kemal ve arkadaşlarının elinde olacak, Parti de bu arada toplumda derin yaralar açan dertlere parmak basarak adeta iktidara yol gösterme, uyarma görevini yapacaktı.

Serbest Fırka Ağustos 1930 başlarında kurulmuştur. O sıralarda Paris'ten dönen Fethi Bey, Gazi'ye ülkenin içerisinde bulunduğu ekonomik durumla ilgili olarak ayrıntılı bir rapor sunmuştu. Yalova'da Termal'de istirahat etmekte olan Gazi raporu Fethi Bey'le tartışmış ve ileri sürülen savların bir parti programı içerisinde savunulmasını Fethi Bey'e söylemiştir. daha sonra bu düşünce Necmettin Molla'nın yalısında Gazi ile Fethi Bey arasında görüşülmüş ve karara bağlanmıştı. Fethi Bey partiye hükümetin hoşgörüyle bakmasını değişik baskı yollarına girmemesini istiyordu. Gazi bu güvenceleri karşılıklı mektup teatisiyle verdi. Fethi Bey mektubunda; "*Cumhuriyet Halk Fırkası*'nın mali, iktisadi, dahili, harici siyasetlerine birçok noktalardan aykırı bulunan ayrı bir Fırka ile siyaset hayatına atılmak arzusundayım. Zat-ı Devletleri Reisicumhur olduktan maada şimdiye kadar mensup bulunduğum *Cumhuriyet Halk Fırkası*'nın da umumi reisi olmaları dolayısıyla işbu arzumun nazarı devletlerinde ne yolda kabul buyurulacağını bilmek istiyorum..." diyerek bir anlamda partinin kurulması için izin istemekteydi. Gazi'nin bu mektuba verdiği cevapta ise şu satırlar dikkati çekmektedir: "...Reisicumhur olduğum müddetçe Reisicumhurluğun üzerime verdiği yüksek ve kanuni vazifeleri, hükümette olan ve olmayan fırkalara karşı adil bir şekilde ve tarafsız yapacağıma ve laik cumhuriyet esası dahilinde fırkanızın her nev'i siyasal faaliyet ve cereyanlarının bir engele uğramayacağına inanabilirsiniz..."

Görüldüğü gibi Gazi iki noktada taviz kabul etmediğini vurgulamaktaydı. Biri Cumhuriyet yönetimi, diğeri de laiklik ilkesi. Bunlar Gazi'nin ısrarla istediği iki güvenceydi. Fethi Bey'in mektubu 11, Gazi'nin ki 12 Ağustos tarihli gazetelerde yayınlandı. Partinin kurulmasıyla ilgili resmî işlemler görülmemiş bir hızla tamamlandı. Partinin niteliği adından anlaşılmaktaydı: "Cumhuriyetçi" ve "Serbesti" yanlısı.

Partinin ilk üyeleri ve kurucularının önemli bir bölümü Gazi'nin arkadaşları, yakınları olup, onun ısrarıyla partiye girmişlerdi. Bunlardan Nuri Conker'in Gazi ile arkadaşlığı Fethi Bey'den de eskidir. Fethi Bey anılarında

Gazi'ye Mustafa diye hitap edebilen tek kişinin Nuri Conker olduğunu söylemektedir. Nuri Conker'in yazmış olduğu *Zabit ve Kumandan* adlı yapıtına tamamlayıcı eleştiri anlamındaki eseri de Mustafa Kemal'in Nuri Conker'e verdiği önemi göstermektedir.

Gazi'nin yeni Fırka'ya emirle üye yaptığı bir başka kişide Ağaoğlu Ahmet'tir. Ağaoğlu Ahmet Bey liberal ekonomiden yana, değişik zamanlarda yazdığı yazılar ve raporlarla İsmet Paşa'ya karşı olduğunu her fırsatta sezdiren bir kişiydi. Ağaoğlu *Serbest Fırka*'ya girişini Termal'de Büyük Otelin salonlarında düzenlenen bir baloda öğrenmiştir. Bu baloda yanına yaklaşan Gazi, "Tebrik ederim seni, Fethi Bey'le anlaşmışsın" dediğinde Ağaoğlu, Fethi Bey'i daha görmediğini söylemiş, bunun üzerine Gazi gülerek "Canım siz, ta ötedenberi anlaşmışsınız" diyerek ısrarını sürdürmüştür.

Gazi'nin en güvendiği ve yakın arkadaşlarından kurulan, ortak yapıları itibarıyla iktidardaki İsmet Paşa hükümetine karşı muhalefeti temsil eden bu parti, örgütünü genişlettikçe daha başka muhalif unsurları da kapsamaya başlamıştır. *Serbest Fırka*'nın çatısı altındaki grupları (yığınsal hareketin kendiliğinden oluşan ögeleri bir yana) şöyle sıralamamız mümkündür: a) Temelde *CHF*'lı, fakat İsmet Paşa'ya karşı olanlar. b) Tüccar, sanayici ve yerel eşraf arasında *CHF* hükümetinin kararlarına

karşı olanlar ya da bunları içlerine sindiremeyenler. c) Cumhuriyete karşı olanlar. Bunlar gerçek düşüncelerini açıkça belirtmemekle birlikte, Fırkaya girmeğe muvaffak olmuşlardır. d) Laik uygulamalara karşı olanlar. e) Nihayet, Demokratik özlemlerle daha sivil bir toplumun yaşama geçmesini isteyen aydınlar...

Serbest Fırka'nın programı iki aşamada hazırlanmıştır. Birinci aşamada 11 maddelik bir program Fethi Bey tarafından hazırlanarak Gazi'nin onayına sunulmuştur. Sonradan bu 11 maddelik program çekirdek olarak ele alınmış ve program daha da geliştirilmiştir. Programdaki bazı ilkeleri, diline dokunmadan, şöyle sıralayabiliriz: "- *Serbest Laik Cumhuriyet Fırkası*'nın esas gayesi Cumhuriyetin istilzam ettiği şartları tatbikat sahasında tahakkuk ettirmektir. Bu gayesine vasıl olabilmek için fırka, Teşkilatı Esasiye Kanunu'nun Türk vatandaşlarına vadettiği bütün selahiyet ve hakları her türlü halelden siyanet etmeği taahhüt eder. Vicdan hürriyeti, sayin serbestisi, fikir, kelam, içtima hürriyetleri, icra kuvvetini kontrol ve mürakabe selahiyeti ve halk kütlelerinin Belediye ve Vilayet idarelerinde kendi işlerini kendileri görmeleri esası Fırka'mızın hassaten benimsediği umdelerdir. Harsi, iktisadi, mali her türlü teşebbüslere yardımcı olmak ve küçük büyük iktisadi teşebbüs ve teşekküllerin inkişafına mani olan engelleri kaldırmak ve memleket iktisadiyatını yükseltmek ve milletin umumi menfaatlarını muhafaza için devletin mükellef olduğu mürakabe hududunu tecavüz edecek müdahalelere meydan vermemek fırkanın varmak istediği gayedir."

Serbest Cumhuriyet *Fırkası'nın Merkez Ocağı 12 kişiden oluşuyordu. Umumi Reis Fethi Bey (Okyar), Umumi Katip Mehmet Nuri (Conker), diğer üyeler Tahsin (Uzer), Mehmet Emin (Yurdakul), Nakiyettin (Yücekök), Ali Galip, İbrahim (Dalkılıç), Refik İsmail (Kakmacı), Süreyya Paşa (İlmen), Senih (Hızıroğlu), Ali Haydar (Yuluğ) ve Ahmet Ağaoğlu'ydu. Fotoğrafta Fethi Bey'in (solda 4.) solunda gözüken Adnan Menderes Parti'nin Aydın il başkanıydı.*

Programın bir yerinde ise Fethi Bey'in başkanlığı ve taahhüdü yer almaktadır. Bugün garip karşılanabilecek bu taahhüd şöyledir: "*Serbest Laik Cumhuriyet Fırkası*'nin müessisi Sabık Başvekil ve Paris Büyük Elçisi Fethi Beyefendidir. Türklerin ve Türk milletinin ferdi ve hususi teşebbüsler inkişafına medar olacak her türlü müdahaleden siyanet etmeği taahhüt eder". Bu programı Arif Oruç'un *Yarın* gazetesi "Müfettiş ve mutemet yok... fırka yalnız istinat ettiği halka itimat eder" başlığı ile vermiştir.

Fırka'nın kurulmasıyla birlikte, potansiyel toplumsal muhalefet çığ gibi büyüdü. Basın'da iki gazete, *Yarın* ve *Son Posta* yeni fırkayı destekliyordu. Muhalefetin ülke sathına hızla yayılması ve basındaki olumlu etki üzerine İsmet Paşa'nın önerisiyle Ali Naci Karacan *İnkılap* adlı iktidar yanlısı bir gazete çıkartmağa başladı. Böylece bir yanda muhalif gazeteler, diğer yanda *Cumhuriyet* ve *İnkılap* büyük bir mücadeleyi sürdürdüler.

Halkın Fırka'ya karşı gösterdiği büyük ilgi Fethi Bey ve arkadaşlarının İzmir gezisinde su yüzüne çıktı. Fethi Bey Konya vapuruyla 4 Eylül sabahı İzmir'e geldi. O günü anılarında Ağaoğlu Ahmet şöyle anlatıyor: "Uzaktan şehir gözükmeğe başladı. Dürbünlerle baktık, bütün sahil halkla dolmuştu. Doğrusu ikimizde söylemeksizin endişeye düştük. Vapur yaklaşıyor, şehir tarafından yüzlerce kayık ayrılarak vapura doğru geliyor. Hayır mı, şer mi? Biz kafalarımızdan bu suallerle meşgulken bize doğru gelen kayık kafilesinden muazzam bir "Hurra", bir "Yaşasın Gazi, Yaşasın Fethi Bey" nidaları yükseldi..." *Cumhuriyet* Gazetesi'nde ise aynı gün şöyle yansıtılıyor: "Sandalla gelip Vapura atlayanlar Fethi Bey'e sarılıyorlardı. Birçokları ağlıyor... Rıhtımda üzerine vuku bulan tahaccümle Fethi Bey'in ceketi yırtıldı. Bu esnada denize düşenler, ezilenler ve çiğnenenler oldu. Davullar, zurnalar çalıyordu". *Yarın* gazetesi ise birinci sayfanın üst kısmına Fethi Bey'in konuşurken, kürsü üstünde kara kalem bir resmini koymuş. Çevresinde halk var. Bir döviz öne çıkarılmış: "Vergi çok. Buhran var" yazıyor dövizde. Karşılama ise şöyle anlatılıyordu: "Yaşa, Varol sesleri uzun zaman kısılan hançereleri yırtıyor gibi idi. Kordon boyu ve damlara kadar evler, dükkanlar insanla dolmuştu. Mülhâkattan davul, zurna ile gelenler on bin kişiyi aşmıştı. Halk Konya Vapuru'nda Fethi'yi oğluna hasret çeken anaların şefkatıyla kucakladı. Otomobilin önüne yatanların, ağlayanların haddi hesabı yoktu. Fethi bey ve arkadaşları pek güçlükle otele gelebildiler. Halk saatlerce otelin önünde bekledi. Fethi Bey nihayet balkona çıkmağa, konuşmağa mecbur kaldı." Bu büyük ve coşkulu karşılama iktidarın, Fethi Bey'in nutkunu engelleme isteklerini doruğa çıkardı. Fethi Bey'in Gazi'ye durumu bildirmesi üzerine Gazi kendisine şu yanıtı verdi: "Anlıyorum ki sana nutkunu söyletmek istemiyorlar. Fakat sen mutlaka nutkunu söyleyeceksin ve tesadüf edeceğin herhangi bir engeli bana bildireceksin."

Ertesi günü olaylar sabahın erken saatlerinde başladı. İzmir Palas'ın önü, Fethi Bey'i görmeğe gelen büyük bir kalabalıkla doluydu. Denizli Milletvekili Haydar Rüştü Bey'in, *Anadolu* isimli gazetesinde, *Serbest Fırka* aleyhine yazdığı bir yazı bardağı taşıran damla oldu. Halk, *CHF* binasının ve *Anadolu* gazetesinin matbaasının önünde karşı gösteride bulunmağa başladı olaya polis müdahale etti. Polisin açtığı ateş sonucu on iki yaşındaki bir çocuk öldü, on beş kişi de yaralandı. Olayları Fethi Bey anılarında şöyle anlatmaktadır: "İzmir, zannediyorum ki o güne kadar görmediği kalabalıkla sakin ve şuurlu, bu seslenişi dinlemek hasreti içerisindeydi. Nitekim, böyle başladı, fakat halkın üzerine mihrakı meçhul denilen hazırlıklı kişilerle açılan ateş sonu genç bir mektepli öldü..." Ölen çocuğun naaşını babası bizzat Fethi Bey'e getirerek "Kurtar bizi demiştir." Böylece yoksulluk ve zulmün doruğa yükselttiği bir toplu gösteri ortaya çıkmıştır. Bu arada olayın geçtiği 5 Eylül 1930'u izleyen günlerde, İzmir ve yöresinde, işçilerin, çeşitli yasaklamaların varolmasına karşın grevlere gittiği de görülmüştür.

Fethi Bey'in İzmir konuşmasında öne çıkan bir kaç nokta, partinin doğrultusunu göstermesi bakımından ilginçtir: "Fırkamız ne mürtecidir ne de fırka fikrini şahsi menfaat addeden bir teşekküldür. Biz inhisarlardan halkın zararına olarak ceplerini doldurmak isteyenlerin gayri meşru hareketlerine karşı mücadele edeceğiz." "Avrupa'nın bugünkü inkişafı sermaye ile mealnin serbest ve müstakil faaliyetinden mütevellit bir hadise değildir." "Liberalizm devlete alt vazifeleri devlet ve millet efradına ait olan vazifeleri de şahsi teşebbüslere terkeden ve bu teşebbüslerin inkişafına engel olacak müdahaleleri asla tecavüz etmeyen bir meslektir." "Halkın tahammülünü aşan vergilerin tahfifi prensiplerimizdendir." "Köylü ve esnafın yüzde kırk ve hatta yüzde yüzelli ile para tedarik etmeğe çalıştığını görüyoruz bu kadar ağır faiz altında halkın sıkılmamasına imkan tasavvur olunabilir mi?" "Harici istikraz akti birtakım şartlara tabidir. Esasen bu şartlar tahakkuk ederse, harici istikraz yapmağa lüzum kalmadan, başka yollardan memlekete para gelebilir." "Başka yerlerde pek ucuz faizlerle iktifa eden sermaye memleketimize niçin gelmiyor? ..Bunun sebebini ben de öğrenmek isterdim."

İzmir olayları *Serbest Fırka*'ya karşı, *CHF* liderlerinin, özellikle Gazi'nin kuşkuya düşmesinin başlangıcı sayılabilir. *CHF*'nin içine sindiremediği nokta Gazi'nin partinin kurucusu ve önderi olduğu halde *Serbest Fırka* tarafından adeta tarafsız bir lider gibi kabul edilmesiydi. Nitekim İzmir olaylarının sonrasına rastlayan 9 Eylül 1930 tarihli *Cumhuriyet* gazetesinde Yunus Nadi'nin Gazi'ye hitap eden bir açık mektubu yayınlandı. Bu mektupta İzmir olayları sırasında *CHF* binalarına ve bazı yöneticilere yapılan hücumlara değinilerek Gazi'nin kesin tutumunun bilinmesindeki yarardan söz edildi. Gazi'nin bu mektuba yazdığı cevap ise aynı gazetenin 10 Eylül tarihli sayısında çıktı. Gazi mektubunda şu noktanın altını güçlü bir biçimde çizmekteydi: "Hakikat-i hali bir daha ifade ve tasrih edeyim. Ben *Cumhuriyet Halk Fırkası*'nın umumi reisiyim. *CHF* Anadolu'ya ilk ayak bastığım andan itibaren teşekkül edip benimle çalışan *Anadolu ve Rumeli Müdafai Hukuk Cemiyeti*'nden doğmuştur. Bu teşekküle tarihen bağlıyım. Bu bağı çözmem için hiçbir sebep ve lüzum yoktur ve olamaz." Böylece Gazi *CHF* yanında ağırlığını koyuyordu.

Partinin kapanmasına yol açan son olay, TBMM'de Fethi Bey'in Belediye seçimlerinde yapılan yolsuzluklara ilişkin önergesinin tartışılması sırasında ortaya çıkmıştır. Bu tartışmalar sırasında Fethi Bey, *CHF* milletvekilleri tarafından, rejim düşmanlığı ile suçlandı. Bunun üzerine Gazi partiler üstü konumuyla bir milli blok kurulmasına ilişkin önerisinin artık gerçekleşemeyeceğini Fethi Bey'e söyledi. Bu her şeyin sonu demekti. Bu kesin tavır karşısında Fethi Bey partiyi kapatacaklarını arkadaşlarına ifade etmiştir. Kapatma ile ilgili bildiri Fethi Bey'in anılarında şöyle yer almaktadır: "Tebellür eden son vaziyete göre fırkamız büyük Gazi hazretlerine karşı siyasal sahnede mücadele edecek bir hale getirilmiştir. Fırkamız doğrudan doğruya Gazi hazretlerinin teşvik, ısrar ve tasvipleriyle vücuda gelmiş ve büyük reisimizin her iki fıkraya karşı eşit yardım muamelesine mazhar olacağı teminatını almıştı. Esasen başka türlü siyasal bir teşekküle vücud vermek sorumluluğunu almayı hiçbir zaman hatırımıza getirmedik. Halbuki emrivaki şeklinde gerçekleşen son durum karşısında bizce başarılması imkânsız olan bu teşebbüse devam etmek beyhude olacağından fırkamızın feshine ve durumun tüm teşkilata ve dahiliye vekaletine bildirilmesine karar verilmiştir."

Gene Fethi Bey'in anılarına göre kendisiyle Nuri Bey bu bildiriyi hemen Çankaya'ya götürmüşlerdir. O sırada Gazi'nin yanında İsmet Paşa da bulunmaktaydı. İsmet Paşa bildirideki "Gazi'nin ısrar, teşvik ve tasvipleriyle" ve "Yardım" kelimelerine karşı çıkmış. Ama Gazi bunlardan yalnız "ısrar" ve "yardım" sözcüklerini çıkarmıştır. Böylece güdümlü muhalefet girişimi, hüsranla sona ermiş ve Türkiye çok partili bir yaşama onbeş yıl sonra, bu kere dış dinamiklerin de etkisiyle geçmek üzere, yoğun bir tek parti yönetiminin güdümüne girmiştir.

Serbest Fırka deneyimi şunların öğrenilmesinde önemli bir rol oynamıştır: a) Toplumda yaygın rahatsızlık ve bunalım söz konusu olduğu zaman yükselecek toplumsal muhalefeti güdümlü partilerle yönlendirmek, denetlemek mümkün değildir. b) Muhalefetin varolmadığı toplumlarda, demokratik istemler sınıflar arasında bir ortak cephenin kurulmasına da yol açabilmektedir. c) Tek partinin sultası altında ezilen yığınlar kendi çıkarlarını tüm baskılara karşın bilmekte ve bunları korumak için bir lider ya da bir örgüt buldukları zaman (bir süre de olsa) onların arkasından gidebilmektedirler. Gerek *Serbest Fırka* deneyimi, gerekse sonraları ortaya çıkan *Demokrat Parti* deneyimi bunu göstermiştir.

TEVFİK ÇAVDAR

çerçevesi içinde örgütleme(k) iş edinilecektir." Yasanın getirdiği en önemli hususlardan biri iş anlaşmazlıklarının çözümünde başvurulan zorunlu hakem sistemiydi ve bu sistemle devlet sözde sınıflarüstü, tek düzenleyici ve yönlendirici bir konuma yükseltiliyordu.

1938'de çıkarılan 3512 sayılı Cemiyetler Kanunu da aynı anlayışı egemen kılıyor, derneklerin kuruluşu, etkinlikleri ve denetimleri bakımından tek parti iktidarına geniş yetkiler tanıyordu. Bu yasanın en önemli özelliği, "sınıf esasına müstenit (dayalı)"derneklerin kurulmasını yasaklamasıydı.

Devletçilik, Burjuvazi ve Bürokrasi

1929 dünya ekonomik krizi, liberal ekonominin iflası olarak değerlendirilmiş, yeni ve geçerli kalkınma modelinin devletin ekonomiye önemli ölçüde müdahale ettiği bir model olduğu kabul edilmişti. Aynı şekilde, Avrupa'da başta İtalya olmak üzere gelişen faşist rejimler, bireysel özgürlükler ve çoğulculuğa dayanan burjuva demokrasilerinin de artık geçerliliğini ve güncelliğini yitirdiği şeklindeki görüşleri güçlendiriyor, devletin toplumsal hayatın her alanına müdahale edeceği bir sistemin zeminini hazırlıyordu.

1929'dan itibaren alınmaya başlayan ekonomik önlemler, ithalatın önemli ölçüde kısıtlanması, ticaret sektöründeki küçük şirketlerin iflasına yol açtı. İhracattaki düşüş ithalattan daha yavaş olduğundan, 1930'dan itibaren dış ticaret ihracat fazlası vermeye başladı. Ticaret sektöründe yaşanan krizin etkileri tarım sektöründe kendini derhal gösterdi. Ticaret şirketlerinin iflası, tarım ürünleri fiyatlarının düşmesi ve tarım sektörüne getirilen yeni vergiler, pek çok köylünün topraklarını terketmesine, büyük toprak sahiplerinin yanında ortakçı olmak veya şehirlere göç etmek zorunda kalmasına neden oldu.

Tarım ve ticaret sektöründe kriz yaşanırken, sanayi sektöründe o zamana kadar görülmemiş büyüme oranlarına erişildi. O zamana kadar ticaret sektörünün karşısında ihmal edilmiş olan sanayi teşvik edilmeye başlandı. Sanayicilere kredi sağlandı, bu arada özellikle büyük şirketler gözetildi. İşçilere yönelik baskıcı önlemler sonucunda sanayicilerin işçileri daha fazla sömürmeleri teminat altına alındı. Reel ücretler 1934-1938 arasında yüzde 25 oranında azaldı. Tüm bunların sonucunda, imalat sanayinin GSMH içindeki payı 1929'da yüzde 10.5'den 1935'de yüzde 16.6'ya çıktı.

1929'dan sonra, 1920'lerde başlamış olan devlet yatırımları, bazı imtiyazların (kibrit tekeli gibi) devlet tarafından satın alınması, bazı yabancı şirketlerin millileştirilmesi gibi uygulamalarla artırıldı. 1929-34 arasında devlet gelirleri yüzde 40'dan fazla bir artış gösterdi.

Belediye seçimlerinde beklenenden çok oy alan güdümlü muhalefet partisi Serbest Fırka'nın kurdurulduğu gibi kapattırılmasının ardından, Cumhuriyet Halk Partisi'nin seçimlere tek alternatif olarak katıldığı bir döneme girildi. Danıştay kararıyla, Serbest Fırka'nın kazandığı yerlerdeki seçimler iptal ettirildi ve böylece bu partinin son izleri de silinmiş oldu. Bu dönemde yapılan seçimlerde, Mustafa Kemal tarafından seçilen ve onaylanan isimler listelere giriyor ve milletvekili seçiliyorlardı. 1931 yılındaki dördüncü TBMM seçimlerinin ardından Meclis'in cumhurbaşkanı seçimini öne alması bazı tartışmalara yol açtı. Bu konuda Meclis içinde başlayan tartışma, Türkiye Siyasi Mülteciler Cemiyeti tarafından Paris'den yollanan ve bu olayı protesto eden bir telgrafla "vatan hainleri"ne karşı tüm milletvekillerinin birleşmesiyle sona erdi. 1935'de yapılan beşinci TBMM seçimlerinde yine yalnız CHP vardı, bu sefer de "parti programından başka bir programla ve partili olmanın normal sınırları dışında serbest çalışacak samimi yurttaşlar" için parti aday listesinde onaltı boş yer bırakılmıştı. Bu yerlere de sonuçta parti tarafından istenen isimler geldiler. Yalnızca İstanbul'dan seçilen eski Kuvayı Milliyeci Refet Bele partiye muhalifti ve İstanbul'daki partili ikinci seçmenlerin diğer bağımsız adaylara hiç oy vermemesi sonucunda listeye girebilmişti. Ayrıca bu seçimler, kadınların ilk kez seçme ve seçilme hakkına sahip oldukları seçimler oldu. Beşinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne onsekiz kadın milletvekili girdi. Yine ilk kez, dört tane Müslüman olmayan milletvekili, bu mecliste yer aldılar.

BARANER, REŞAT FUAT (1900-1968)

II. Dünya Savaşı yıllarında Türkiye komünist hareketinin anti-faşist mücadele dönemine damgasını vuran, *TKP*'nin önde gelen düşünce ve eylem adamlarından Reşat Fuat Baraner 1900'de Selanik'te dünyaya geldi. Babası Ağır Ceza Reisi Ahmet Fuat Bey, annesi de Mustafa Kemal'in annesi Zübeyde Hanım'ın kardeşiydi. Orta öğrenimini Konya Lisesi'nde yaptı. İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi'nde okudu. Fakülte öğrenciliği sırasında Mütareke yıllarının şartları içinde anti-emperyalist öğrenci eylemlerine katıldı, öncülük etti. *Talebe Cemiyeti* başkanlığına getirildi. Aynı yıllarda Şefik Hüsnü'nün lideri bulunduğu *Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası* ve *Kurtuluş* dergisi aracılığıyla Marksist düşünce ve eylemlerle tanıştı. 1919 sonlarında kimya öğrenimi için gittiği Almanya'da *Spartakist*lerden etkilendi. Almanyadaki öğrenimini tamamladıktan sonra Sovyetler Birliği'ne gitti. Moskova'da Lenin Akademisi'nde Marksist kuram ve ekonomi-politik okudu.

Türkiye'ye döndükten sonra 1930'da "komünizm lehinde faaliyette bulunması" nedeniyle İstanbul Ağır Ceza Mahkemesince 4 yıl ağır hapse mahkûm edildi. İstanbul ve Ankara cezaevlerinde iki yıl on gün hapis yattıktan sonra, 1933'de Cumhuriyet'in 10. yılı affıyla tahliye oldu. 1931'de gıyabında 6 ay hapse mahkûm edildi.

Şubat 1932'de Vilayet Komitesi temsilcisi olduğu halde katılmadığı *TKP* 3. Kongresi'nde gıyaben Merkez Komite üyeliğine seçildi. Tahliyesinden sonra tekrar yurtdışına çıkarak bir süre Avrupa'da bulundu, daha sonra da Sovyetler Birliği'ne gitti. 1937'de gıyabında tekrar 6 ay hapse mahkûm edildi. II. Dünya Savaşı yıllarının başında *TKP* Plenum kararıyla İcra Komitesi Sekreterliği'ne getirildi. 1942 sonlarında askere alındı. Dört ay askerlik yaptıktan sonra kıtasından firar ederek parti içindeki görevine devam etti. İllegal olarak *Partinin Görüş ve Dilekleri* isimli broşürü, ardından periyodik olarak Parti Bültenleri'ni yayınladı.

Mart 1944'de İstanbul'da yakalandı. 1944 Tevkifatı olarak bilinen davada 64 arkadaşıyla birlikte yargılandı. Ankara Garnizon Komutanlığı 2 Numaralı Askeri Mahkemesi tarafından 9 yıl ağır hapse mahkûm oldu. 1950'deki affa kadar Ankara ve İstanbul cezaevlerinde yattı. Tahliyesinden sonra *Türkiye Komünist Partisi*'nin Merkez Komite ve İcra Komitesi üyesi olarak 1951 Tevkifatında tekrar tutuklandı (3 Kasım 1951). 1953'de sonuçlanan yargılamada 7 yıl ağır hapse ve bunun üçte biri kadar süre sürgün cezasına çarptırıldı.

1968'de *Türk Solu* dergisinde "milli demokratik devrim", "komprador burjuvazi-milli burjuvazi", "sendikacılık" ve "emperyalizm karşısında güç birliği" gibi konuları işleyen bazı yazılar yazdı. Ölümünden az önce *Devrimci Kuruluşların Güç Birliği*'nin (Dev-Güç) oluşumuna önayak oldu. Ağustos 1968'de İstanbul'da öldü.

Buna karşılık, devletin yaptığı sosyal harcamalardan yalnızca devlet memurları yararlanabiliyordu, geliri artırılan tek kesim de bunlardı. Sonuç olarak 1929 sonrasında uygulanan politikalardan yarar sağlayanlar bir tek bürokrasi ve sanayi burjuvazisi oldu. Bu iki kesim arasındaki ilişkiler giderek yoğunlaştı ve çıkarları birbiriyle giderek daha çok çakışmaya başladı. Devletçilik diye adlandırılan politika, burjuvazi ve bürokrasinin ittifakının güçlenmesine yol açmıştı. Bu ittifak da kapitalizmin hızla sermaye birikimi sağlamasını gerçekleştirirken diğer yandan da işçi sınıfının ve diğer emekçilerin baskı altında tutulması için bir maddi güç oluşturuyordu.

"Milli Şef" Dönemi

1930'ların sonuna doğru gelindiğinde bürokrasinin yüksek kesimleri arasında çeşitli çıkar çatışmaları hızlandı. Bu arada Hatay sorununun çözümü konusunda Mustafa Kemal ile İsmet İnönü arasında başlayan görüş ayrılıkları ortaya çıkmış, hükümetin bu konudaki tutumu Mustafa Kemal tarafından eleştirilmeye başlanmıştı. Aslında bu çatışmanın öncesi de vardı. Atatürk'ün zaman zaman hükümete müdahalesi, İnönü tarafından hoş karşılanmıyordu. Ayrıca uygulanan ekonomi politikası konusunda da Atatürk'ün getirdiği bazı eleştiriler vardı.

Atatürk'ün kimi zaman görüşlerine uygun bir alternatif kişi olarak tuttuğu, İş Bankası'nın başarılı Umum Müdürü ve eski İktisat Vekili Celal Bayar da İnönü hükümetinin uygulamalarına karşıydı. Sonunda 20 Eylül 1937'de İsmet İnönü başvekillikten istifa etti. Yerine Celal Bayar atanarak yeni hükümeti kurdu. Bayar hükümetinin yaptığı ilk iş, İş Bankası yönetimi içinde oluşmuş olan kadrosunu önemli yerlere getirmek oldu. Bu arada İsmet İnönü adeta siyasete küsmüş, bir köşeye çekilmişti. Atatürk'ün ölümü ise bürokrasinin seçkin kesimleri arasında yeni bir hesaplaşmayı başlatmak üzereyken, İnönü bir süre önce kendisine karşı olan Tevfik Rüştü Aras, Salih Bozok ve Kılıç Ali gibi kişilerin planlarını bozarak cumhurbaşkanı seçildi. Kuşkusuz, bunda Celal Bayar'ın adaylığı reddetmesinin de büyük bir payı vardı.

İsmet İnönü cumhurbaşkanı olur olmaz eski dargınlıkları silmeyi ve kendisine karşı potansiyel bir muhalefet oluşturan kesimlerle uzlaşmayı yeğledi. Bundan amacı cumhurbaşkanı olarak prestijini artırmak ve parti içinde otoritesini tartışılmaz bir biçime sokmaktı. Kazım Karabekir, Hüseyin Cahit Yalçın ve Fethi Okyar'ı milletvekili yaparken parti içinde de Bayar'la uzlaşma yolları aradı. 26 Aralık 1938'de toplanan Olağanüstü Kurultay İsmet İnönü'yü partinin Değişmez Genel Başkanı seçerek "Milli Şef" sıfatını verdi. Atatürk de aynı kararla "Ebedi Şef" oluyordu.

Savaş ve Diktatörlük

İnönü cumhurbaşkanı seçildikten sonra Bayar bir süre daha başbakanlık yaptı. Ardından atanan Refik Saydam hükümeti ise savaş ekonomisi uygulamaya başladı. Vergiler ve devlet tekelinde bulunan zorunlu ihtiyaç maddelerinin fiyatları artırıldı. Bu maddeler giderek piyasadan çekildi ve döneme damgasını vuran "karaborsacılık" ortaya çıktı. Aslında savaşın başlamasıyla birlikte süregelen devletçilik olumsuz sonuçlarını vermiş, ülke dış konjonktürün de etkisiyle hızla yeni bir bunalıma sürüklenmeye başlamıştı. Bunun sonucunda üretim hacminde daralmalar görüldü. Devlet harcamalarının artması gelir dağılımını önemli ölçüde etkiledi. 1938'de 311 milyon lira olan toplam devlet harcamaları, 1940'ta 546 milyona ve 1944'te ise 1 milyar 84 milyona yükseldi. Bu daha çok vergi, daha çok darlık ve yoksulluktu. Seferberlik harcamaları tarımdan, hayvancılığa kadar bütün kesimleri etkileyip, bu kesimleri askerî amaçlara hizmet veren sektörler haline getirdi. Üreticinin ürünlerine normal piyasa fiyatının çok altında saptanmış fiyatlarla el konulması, köylünün iktidar partisinden uzaklaşmasına yol açtı.

Milli Korunma Kanunu adıyla çıkarılan kanun da özünde üretici ve yoksul köylüleri hedef alıyordu. Bir diğer yanıyla bürokrasiye sınırsız yetkiler veren bu kanuna göre hükümet gerekli gördüğünde fabrikalara ve madenlere elkoyabilir, piyasadaki malları, fiyatları denetleyebilir, bazı üretim dallarında millileştirmeye gidebilirdi. Aslında bütün bu uygulamalar burjuvazinin dönemin konjonktürü içinde belirlenen ekonomik tercihlerini yansıtmaktan başka birşey değildi.

Refik Saydam'ın ölümünden sonra başbakan olan Şükrü Saraçoğlu döneminde ise piyasa üzerindeki katı denetim mekanizması kısmen kaldırılarak, başta buğday olmak üzere hububat fiyatları yükseltildi. Ürün fazlasının serbest piyasada istenen fiyattan satılması sağlandı. Bu ise büyük çiftçilere korkunç kârlar getirdi. Enflasyon cumhuriyet tarihinde o güne kadar görülmemiş rakamlara, yüzde 350'ye yükseldi. Özellikle özel kesimde çalışan işçilerin gerçek ücretlerinde büyük azalmalar oldu. Karaborsa, vurgunculuk yeni bir kurum olarak toplumda yerini alırken emekçi halk büyük bir yoksulluğa itildi.

Saraçoğlu hükümeti, sözde bozulan gelir dağılımını yeniden dengelemek ve aşırı kazançlara engel olmak için kentlerdeki savaş zenginlerine karşı Varlık Vergisi'ni, topraktan aşırı kazanç elde edenlere karşı da Toprak Mahsulleri Vergisini getirdi. Varlık Vergisi ticaret burjuvazisinin aşırı kazançlarını tırpanlamayı amaçlıyordu. Ancak ırk ve din ayrımına dayalı bir uygulamayla

Uluslaşma Sürecinde Kemalist İnkılâplar

Ankara'nın burjuva kadrolarının iktidarı ülke düzeyinde ele geçirmeleri, Türk-Yunan Savaşı zemini üzerinde sürdürülen iç çatışmaların, iktidar mücadelesinin ürünü oldu. Kemalizmin iktidarını pekiştirmesi ve yeni bir düzenin temellerinin atılması da bu savaşın muzaffer başkumandanının prestijinden güç aldı. Bu prestijin mümkün kıldığı, ilk yıllarda fiili olarak uygulanan, ancak potansiyel olarak varlığını bütün tek parti dönemi boyunca sürdüren bir tedhiş ortamında burjuva devletin inşasına girişildi.

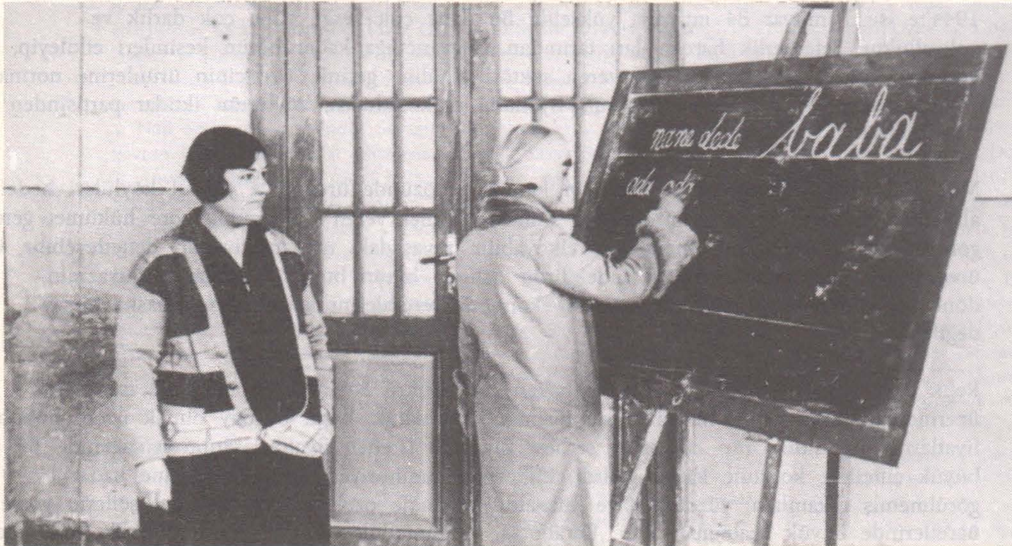
Mudanya'da ateşkesin imzalanmasından 20 gün sonra, 1 Ekim 1922'de, uzama eğilimindeki tartışmalar, Mustafa Kemal'in sözkonusu olanın "emrivaki olmuş bir hakikatin ifadesinden ibaret" olduğu uyarısı ve tersi bir durumda "bazı kafaların kesileceği" tehdidiyle sonuçlandırılarak saltanat hilafetten ayırıldı ve lağvedildi. Bir bağımsız dışında tümü *Halk Fırkası* üyesi olan II. Meclis'in milletvekilleri 29 Ekim 1923'te Cumhuriyeti ilan ettiler ve oybirliği ile Mustafa Kemal'i cumhurbaşkanı seçtiler. 3 Mart 1924'te hilafet ilga edildi, Şer'iye ve Evkaf Vekaletleri ortadan kaldırıldı ve medreseler kapatılarak öğretim birliği sağlandı. Yeni bir düzen oluşturmaya yönelik "inkılap ve ıslahat", bir yandan âşarın kaldırılması gibi iktidarın destek tabanını genişletmeye yönelik önlemlerle, diğer yandan Takriri Sükun Kanunu'nun verdiği yetkiler, İstiklâl Mahkemeleri ve sıkıyönetim ile pekiştirilen yoğun baskıyla ilerledi. Hilafetin ilgasıyla başlayan laikleşme ve Müslümanlığın devlet kontrolünde geri bir konuma itilmesi süreci, 30 Kasım 1925'te tekkelerin kapatılmasıyla sürdü. 1926 başlarında İsviçre'den Medeni Kanun, Borçlar Kanunu, İtalya'dan Ceza Kanunu, Almanya'dan Ticaret Kanunu alınıp çevrilerek bir burjuva hukuksal çerçeve oluşturuldu. 10 Nisan 1927'de, devletin dininin islam olduğu, BMM'nin şeriat hükümlerini yürüteceği yolundaki ibarelerin kaldırılması, milletvekili ve cumhurbaşkanı yeminlerinin kişisel namus yemini haline getirilmesi ile Anayasa da laikleştirildi. Hukuksal ve kurumsal düzlemdeki bu reformlara "eski düzen" ile bağları koparma ve burjuva batı dünyasıyla bütünleşme doğrultusunda dönüşümler eşlik etti. Ayaklanmalara ve 57 kişinin idamına yol açan Şapka Kanunu bu dönüşümlerin ilkiydi. Bir batı ülkesi olmaya yönelik en köktenci atılım devletin dile ve tarih araştırmalarına doğrudan müdahalesiyle gerçekleştirildi. Osmanlıdan kopuşu sonuna kadar götürmek amacıyla 15 Nisan 1931'de *Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti* (TTTC); 12 Temmuz'da *Türk Dili Tetkik Cemiyeti* (TDTC) oluşturuldu. *TTTC*, Mustafa Kemal'in, Türklerin bir aşiret olarak Anadolu'da bir imparatorluk kuramayacağı, bunun başka bir izahının olması lazım geldiği, tarih ilminin de bunu meydana çıkarması gerektiği "direktifi" doğrultusunda yeni devletin "yeni tarih kavrayışını" yaratmak üzere işe koyuldu.

Bu kısa dökümün gösterdiği gibi "eski düzenin" yıkılması, "yeni düzenin" yerleştirilmesi için atılan adımlar gözkamaştırıcı bir hız ve radikallikte gerçekleşti. Bu göz kamaştırıcılığın sosyalistleri de etkisi altına aldığı söylenmelidir. Kurtuluş Savaşı ertesinde, bu etkilenmenin kaynağında, *Komintern* politikalarını, Kemalizme bir alternatif oluşturamamanın çaresizliği içinde yorumlayıp uygulama gayreti yatıyordu. Bir toplumsal meşruiyet zemini yaratamayan komünistlerin Kemalizmin ilerici reformlarını desteklemesi bir politikadan çok bir iktidarsızlığın ifadesiydi. Daha yakın zamanlarda, ulusal tarihle bağ kurma gibi olumlu niyetlere rağmen esas olarak sağlıksız bir ittifaklar politikası ile Kemalist gelenekle ilişki arayışlarının belirlediği devrimci kadrolar sözü edilen etkilenmeyi yeni kuşaklara taşıdılar.

Kemalizmin ve Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarındaki reformların sosyalistler için böyle bir büyüleyici etkiye sahip olması, dar anlamda siyasi yanılgılara yol açmasının yanısıra, Türkiye'de burjuva devletin oluşumunun ve karakteristiklerinin teorik tahlilinde de ciddi zaaflara zemin hazırladı. Sözü edilecek ilk zaaf, siyasal-hukuksal yapıdaki dönüşümlerin Kemalist kadronun hasımlarıyla hesaplaşmasının kritik adımlarıyla içiçe geçmişliğinin görülememesidir. Bu konudaki eksiklik Türkiye'deki burjuva devrimin, en genel çizgilerinin ötesinde kavranamamasına, Türkiye'ye özgü olan hatların karanlıkta kalmasına neden olmakta; devlete, orduya karşı tavır, Müslümanlığın ve laikliğin değerlendirilmesi gibi bir dizi canalıcı konuda yanlış eğilimleri beslemektedir. Bir örnek olarak laiklik meselesi ele alınabilir. Mustafa Kemal ve çevresi Kurtuluş Savaşı boyunca, mevcut duruma duyulan çok çeşitli tepkileri toparlayarak "siyaset üstü" bir üslupla siyasi mücadele verdiler. Ancak Kemalist kadroların başarısı yalnız bu birleştiricilikten değil, aynı zamanda oluşturdukları cephe içindeki siyasi hasımlarına karşı "isabetli bir zamanlamayla, bir hesaplaşma takvimi" uygulamalarından da kaynaklanmaktadır. Hilafetin ilgası ve laiklik ilkesinin hayata geçirilmesi de, Mustafa Kemal'in, Kurtuluş Savaşı'nda önemli bir rol oynamış I. Meclis'in dinci-hilafetçi kesimiyle kozlarını paylaşmasının dışında düşünülmemelidir. Türkiye'de, laiklik ilkesinin gerisinde, Batı'da Aydınlanma Çağı'nda gerçekleşene benzer bir düşünsel birikim değil, bir Batılılaşma projesi geliştirerek gücünü perçinlemeye çalışan bir siyasi iktidar vardı. Laik bir cumhuriyetin oluşturulması, bu Batılılaşma projesinin bir parçası olduğu kadar, Kemalist iktidara karşı Müslümanlık temelinde gelişen muhalefetin zeminini ortadan kaldırma hedefinin bir aracıydı. Bu nedenle Türkiye'de laiklik "din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması" şeklinde değil, dinin, daha doğrusu sünni Müslümanlığın, Diyanet İşleri Umum Reisliği aracılığıyla devlet denetiminde bir konuma itilmesi şeklinde uygulandı. Yine aynı nedenle, Müslümanlık burjuvazinin iktidarını bir eski düzenin hayaletiyle korkutmaktan uzaklaştığı ölçüde önce Türkçe ezan gibi zorlamalar bir yana bırakıldı ve laiklikle zorunlu din dersi uygulamalarının "uyum içinde" bir arada bulunduğu dönemlere önemli sorunlar yaşanmadan geçilebildi.

Politik sonuçları daha dolaylı olmakla birlikte birincisi kadar önemli olan ikinci zaaf, Türkiye solunda, yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin Osmanlı'dan siyasal ve kültürel kopuşunun tüm boyutlarının kavranamaması ve bu nedenle ulusal bilincin çarpık oluşmasına karşı mücadelede sosyalistlerin silahsız kalmasıdır. Bu ikinci zaaf yüzünden Kemalist ideolojinin sis perdesi ardında tutmayı başardığı gerçek, Türkiye Cumhuriyeti'nin Osmanlı'nın sağlıksız bir reddi üzerine inşa edildiğidir. Kurumsal düzlemdeki reformlar Anadolu İhtilalinin yarattığı çatışmaların kaçınılmaz sonucuydu. Ancak saltanat ve hilafetin kaldırılmasıyla devasa bir ideolojik boşluk ortaya çıktı. Olanca radikalliklerine rağmen İttihatçılar, imparatorluğu bir arada tutmak için saltanata alternatif bir ideolojik çerçeveyi kafalarında canlandıramadıklarından, cumhuriyet kavramını telaffuz edememişlerdi. Yeni cumhuriyetin kadrolarının ürettiği alternatif "Kemalizm" oldu: Yarı dinsel bir coşkuyla Mustafa Kemal'in adının etrafında bütünleştirilen bu alternatifin unsurları Osmanlı'yı unutmak ve unutturmak; Anadolu'nun etnik zenginliğini (asimilasyoncu yönelimiyle Anadolu halklarının ulusal bilincini köreltti ölçüde Türklerin da ulusal kimliğini zedeleyecek bir şekilde) vatandaşlık hukukuna göre tanımlanmış bir "Türklüğe" indirgemek ve bu "yeni" ulusu kapitalist Batı ailesine sokmaktı.

Kurtuluş Savaşını önceleyen yaklaşık yirmi yıllık dönem içinde bir kuşak, kağıt üzerinde hâlâ üç kıtaya yayılmış büyük bir imparatorluk olan ülkelerinin gözlerinin önünde kat kat küçülüşünü izledi. Türk yöneticiler egemen ulus konumunda olmalarına karşın gerçekte egemen olamamanın, imparatorluğun dağılmasını engelleyememenin sıkıntısını çektiler. Kurtuluş Savaşı ve yeni bir devlet kurma süreci içinde burjuva devlet adamlarının bilincini şekillendiren ve bilinçli politikalarına damgasını vuran böyle bir siyasal geçmişti. Cumhuriyet kadroları, sorumluluğunu taşıdıkları böyle bir geçmişin dökümünü yapmak ve hesabını vermek durumundaydılar. Bu muhasebe üzerlerinde dayanılmaz bir yük oluşturuyordu. Çözümsüzlüğün ürünü reddi miras oldu. Bilinçli bir politikayla geçmişin hafızalardan silinmesi amaçlandı. Osmanlı yalnızca siyasi muhasebe açısından değil, bütün kültürel zenginliği ile yok sayıldı. Ulusal bilincin uyandırılması, devralınan birikime, halkın kültürel potansiyelinin harekete geçirilmesine değil, cumhuriyet kadrolarının kapitalist Batıyla bütünleşme tercihi doğrultusunda devlet zoruna dayandırıldı. Osmanlı'nın toptan reddi, gerçek zenginlik kaynaklarından uzaklaşılarak gözlerin çok uzak geçmişe çevrilmesi bu geçmişin hastalıklı bir biçimde yüceltilmesine yol açtı. *TTTC*'nin çok kısa sürede hazırladığı ilk ürünü "Türk Tarihinin Ana Hatları - Methal Kısmı", Türk Tarih Tezinin temel unsurlarını ortaya koydu: İnsanlığın geri kalanı taşdevrini yaşarken Orta Asya'da Türkler gelişkin bir maden devri uygarlığı yaratmışlardı. İklim değişiklikleri yüzünden göçe zorlanmaları üzerine Çin'e, Hind'e, Mezopotamya'ya, Anadolu'ya, Ege kıyılarına, Mısır'a, hatta baş-

Daha çok burjuvaziyi ve şehirli nüfusu hedef alan diğer reformlar gibi yeni harflerin kabul edilmesi de genç köylü kitlelere ulaşamadı; okuma yazma bilmeyenlerin oranının azalmasında pek etkili olamadı. Kadınlara yönelik reformlar ise, onlara seçme ve seçilme hakkı tanırken, yeni Medeni Kanun, aile kurumu içinde erkeğin kadın üzerindeki egemenliğini koruyordu. Fotoğrafta Afet İnan, modern giyimli bir kadına yeni harfleri öğretiyor.

ta İtalya olmak üzere Avrupa'nın dört bir tarafına giderek bilinen tüm ilkçağ uygarlıklarının temelini atmışlardı. Yakın geçmişi unutmaya, unutturmaya çalışmak, yurttaşlara sunulacak ulusal kimliğin gerçek ulusal değerler temelinde oluşturulmasının önünü tıkadı. Gerçek değerlere gözünü kapamak "Orta Asya'nın keşfini" ve "bütün medeniyetler bizim eserimiz" saçmalığını zorunlu kıldı. Ancak olguları yok sayıp safsatalara dayanarak şekillendirilen böyle bir tarih kavrayışı, kof bir böbürlenme vesilesi olmaktan ileri gidemezdi. Bu hastalıklı tarih kavrayışı, çarpıtılmış bir ulusal bilincin üzerinde geliştiği sağlıksız zemini de kurmuş oldu.

Osmanlı'dan kopuşu sağlamaya yönelik ve ulusal bilinç üzerinde benzer bir tahribat yaratan bir ikinci Kemalist "inkılap" dil ve yazı alanlarında gerçekleşti. Harf devriminin görünürdeki gerekçesi Türk diline uymayan Arap harflerini bırakıp, bir takım değişikliklerle Latin alfabesini alarak birkaç yıl içinde okuma yazma bilmeyen bırakmamaktı. Pratik Latin harflerinin kabulünün okuma yazma oranını büyük bir hızla yükselteceği öngörüsünü, onu gülünç kılacak ölçüde yanlışladı: Latin alfabesinin kabulünden 60 yıl sonra, son yıllarda yinelenen okuma-yazma seferberliklerine rağmen Türkiye'de insanların üçte biri hâlâ okuyup yazamıyor. Buna karşılık, bilinçli olarak tasarlandığı tam bir kesinlikle söylenemese de Osmanlı mirasının reddi ve Ortadoğu halklarıyla köprüleri atıp batıyla bütünleşme perspektifleriyle son derece uyumlu bir başka sonuç üretti: bugün 60-70 yıl öncesini birincil kaynaklardan izlemek bir avuç "uzmanın" yapabileceği bir iş haline geldi. Bir sadeleşmeden, anlaşmaktan ya da Türkçenin nüanslarını, imkanlarını genişletmekten ibaret olmayan, "Dil Devrimi". de siyasi anlamını bu çerçevede bulmaktadır. "Dil Devrimi", mesela Ziya Gökalp'in sağduyulu yaklaşımına paralel bir sadeleşme atılımı değil, Osmanlı'yla kültürel bağların koparılmasının sonuç alıcı, Batının kültür dünyasına dahil olmanın umutsuz ve başarısız aracıydı. Türk Tarih Tezini hatırlatan bir şekilde bütün dillerin kökeninde Türkçenin yattığını öne süren Güneş Dil Teorisi ya da Türkçeye bir Azericeden daha yakın olmayan nitelikte bir "öztürkçenin" zorla kullanıma sokulması türünden aşırılıklar üzerinde ısrar edilmedi. Yine de, gündelik Türkçeye neredeyse Osmanlıca kadar yabancı olan "öztürkçe", bir aydın dili olarak onun yerini alabildi. Kemalist reformların büyüsünden hâlâ kurtulamamış olanlar, her burjuva ulusal devrimin kendi tarihini, dilini, kültürünü hatta Fransız İhtilali'nde olduğu gibi takvimini ve dinini yaratma çabasına girdiğini, Kemalist iktidarın yaptığının da kimi aşırılıklarına karşın bundan ibaret olduğunu öne sürebilir. Kemalistlerin, tutarlılıkları burjuvalıklarıyla sınırlı olmakla birlikte kararlı devrimciler olduğunu iddia edebilir. Ancak bu, tam da görüntülerin ve onlardan hareketle yapılan genellemelerin etkisiyle, "Türkiye'ye özgü olanı" gözden kaçıran, karanlıkta bırakan yaklaşımdır. Kemalist reform girişimleri yalnız "ne oldukları", "nasıl bir radikallikle uygulandıkları" ile değil, "sınıf mücadelesinin uzun vadeli seyrini nasıl etkilediği", dolaysız sonuçlarının yanısıra "uzun vadeli ideolojik etkilerinin neler olduğu, ülkenin kültürel yaşamına nasıl bir damga vurduğu" ile de değerlendirilmelidir. Bir padişahın tebası olarak değil de cumhuriyet rejiminde yaşıyor olmanın ya da Türkiye'nin kadınlara seçme-seçilme özgürlüğünü ilk tanımış ülkelerden biri oluşunun yarattığı memnuniyet ne denli güçlü olursa olsun, şu temel ideolojik sorunu unutturmamalı: Kemalist iktidarın ilerici reformları çarpıtılmış, yabancılaşmış bir ulusal kimlik üretti. Kapitalist Batıyla bütünleşme tercihi doğrultusunda, Osmanlı'yla kültürel bütün bağların koparılması, Osmanlı mirasının bütünüyle dışlanması, halkın kültürel potansiyelinin uluslaşma sürecinde harekete geçirilmemesi sonucunu doğurdu. Bu mirasın dışlanması ve halkın kültürel potansiyelinin harekete geçirilmemesi ise halkın siyaset dışında tutulmasıyla eş anlamlıdır.

KEMAL ÜMİTLİ

II. Dünya Savaşı sırasında Türkiye'de de olası bir savaş tehlikesine karşı önlemler alındı. 8 Ocak 1940'da yapılarda pasif korunma açısından alınacak önlemler ve sığınaklar konusunda bir tüzük çıkarılırken, hava saldırılarına karşı pasif korunma tüzüğüne ekler yapılıyordu. Almanya'nın Londra'yı bombalaması ve Balkanlarda sürekli ilerlemesi karşısında Nadir Nadi imzasıyla Nazi yanlısı yazılar yayınlayan Cumhuriyet *gazetesi üç ay süreyle kapatıldı. 1941 yılı ortalarına gelindiğinde,* Mihver *güçleri Balkan ülkelerini işgal etmişler, Almanlar Bulgaristan sınırına yerleşmişlerdi. Türkiye'nin orduyu savaşa tam hazır bir duruma getirdiği sırada ise, 18 Haziran 1941'de Türk-Alman Dostluk Anlaşması imzalandı.*

sonuçlandı. Müslüman olmayan tüccar ve işadamını hedef aldı. Vergi borçlarını bir ay içinde ödemeyenler Aşkale'ye çalışma kampına gönderildi. Varlık Vergisi, uygulaması bürokrasi ile burjuvazi arasında sözkonusu ittifakı kısmen bozan bir uygulamaydı. Çünkü "kaş yaparken göz çıkaran" iktidar bu uygulamayla bütün iş hayatını altüst etmiş, ticari ilişkilerin bozulmasına yol açmıştı.

Tek Parti Diktatörlüğünde Dış Politika

1930'lardan, hattâ daha da geriye gidilirse I. Dünya Savaşı'ndan 1940'a kadar *CHP* iktidarlarının izlediği dış politika dengeci, statükoyu koruyan bir doğrultuda gelişti. Lozan Antlaşması'ndan sonra etrafında bir güvenlik zinciri kurmayı hedefleyen Türkiye, bu amaçla komşu ülkelerle dostluk anlaşmaları imzaladı. Bu politika henüz emperyalist tekellerle bütünleşmemiş cılız Türk burjuvazisinin de istediği birşeydi. Ancak, 1930'ların ikinci yarısında emperyalist ülkeler arasında şiddetlenmeye başlayan mücadele Alman Nazizmi ile İtalyan faşizminin saldırgan siyasetleri, Türkiye'nin Batılı ülkelerle olan ilişkilerinde yeni bir dönemi başlattı. Sovyetler Birliği ile olan ilişkiler soğuk bir döneme girerken, Fransa ve İngiltere'yle yakınlaşma öne çıktı.

Savaş yıllarında ise Mihver devletlerine daha sıcak bakan bir Türkiye vardı. Savaşa girilmemesine rağmen tarafsızlık adı altında özellikle Almanya ile iyi ilişkiler sürdürülerek, belli bir yakınlaşma sağlandı. Nazi Almanyası ise bu durumu iyi kullanıyor, en azından Güneydoğu kanadını bu yolla güvence altına alıyordu. Bunun iç politikadaki yansımalarının başında ise *Tan* ve *Vatan* gazeteleri dışında tüm basının Nazi yanlısı yayın yapması ve Alman zaferlerini alkışlaması geliyordu. Köşe yazarları bu zaferlere ve Hitler'e hayranlık duyan yazılar yazdı. Burjuvazi açısından her şey oldukça doğaldı. Çünkü savaş öncesinde Türkiye'nin dış ticaretinde Almanya'nın payı yüzde 50'ye yakındı. Bu ise ittifaklarda tercih edilecek yönü belirliyordu. İsmet İnönü ise savaştan uzak kalarak "dengeci" bir politikayı yeğlerken Müttefiklerin baskılarına direniyordu.

Savaş sonralarında İsmet İnönü, Müttefiklerin Türkiye'nin de savaşa girmesi yolundaki isteklerine karşılık askeri yardımı öne sürdü. Ayrıca Batılı ülkelerden Türkiye'ye her konuda güvence vermesini istedi. Kahire Konferansları'nda da süren baskılar sonucunda Türkiye, Fransa ve İngiltere arasındaki dengeleri kullanarak savaş dışı kaldı. Ancak, Türkiye'nin savaşın kaderinin belli olduğu yıllarda dahi Almanya ile ilişkisini sürdüren bir ülke olması, Müttefiklerin güvensizliğini de beraberinde getiriyordu.

Bu sürecin içerdeki yansıması ise burjuvazinin o güne kadar "iyi bir ittifak" kurduğu bürokrasiden uzaklaşması biçiminde oldu. Nitekim, savaştan sonra bu süreç daha da

hızlanacak, burjuvazi tercihini "hür dünya"nın ABD gibi yeni emperyalist güçlerinden yana yapınca, bürokrasi ve bazı aydınlar fetişleştirdikleri "devlet"leriyle başbaşa kalacaklardı.

Savaş Yıllarında Türkiye

Savaş yılları, Türkiye'de yaşanan ekonomik ve toplumsal bunalımla birlikte yeni gelişmelerin de hazırlayıcısı oldu.Uyguladığı bütün yöntemlere, yukarıdan aşağı kurduğu *Köy Enstitüleri, Halkevleri* vb. kurumlara rağmen, topluma ideolojisi doğrultusunda biçim verememiş olan tek parti diktatörlüğü, özellikle savaş sırasında iyice soyutlanarak, halkı ezen bir mekanizma haline geldi. Tahsildarından, jandarmasına kadar devlet adına davranan bütün unsurlara halkın tepki ve nefreti yoğunlaştı. Bu dönemde bunun en açık örneği Van'ın Özalp ilçesinde yaşanan katliam oldu. 28 Temmuz 1943 günü Özalp'ta 33 köylü "eşkıyaya yataklık" yaptıkları gerekçesiyle gözaltına alınıyor ve dört gün sonra da sorgusuz sualsiz öldürülüyordu. Olay kurşuna dizilenlerden birinin kardeşinin kaçıp, kurtulması sonucunda öğrenilecek ve TBMM'ye kadar getirilecekti. Köylülerin yaşadıkları tam anlamıyla korkunçtu. Ama buna rağmen iktidar soruşturmayı ağırdan aldı. Çok sonraları 1951'de açılan bir meclis soruşturmasında sorumlular yargı önüne çıkarıldı ve o sırada 3. Ordu Komutanı olan Orgeneral Mustafa Muğlalı emri kendisinin verdiğini kabul ederek suçunu itiraf etti.

1944'e gelindiğinde savaşın kaderi belli olmuş, faşistler yenilmeye başlamıştı. İktidar kadroları arasında süregelen Alman hayranlığı yerini Müttefik dostluğuna bırakınca, yıllardır faşistlerin zaferini alkışlayan ve Türkiye'nin Almanya'nın safında savaşa katılmasını savunan sağcılar tutuklanmaya başladı.

Sabahattin Ali-Nihal Atsız davasından sonra gelişen olaylar sözkonusu edilerek, ırkçı-turancılar hakkında Almanya'nın yanında savaşa girmek için hükûmeti devirme, ırkçılık ve turancılık propagandası yapma ve bu amaçla gizli örgüt kurma iddialarıyla dava açıldı. 7 Eylül 1944'te başlayan dava bir yıl kadar sürdü. Aralarında Alparslan Türkeş, Fethi Tevetoğlu, Zeki Velidi Togan, Nihal Atsız ve Reha Oğuz Türkkan gibi kişilerin de bulunduğu sanıkların tümü on yıla kadar hapis cezasına çarptırıldı. Yargıtayın vermiş olduğu bozma kararından sonra yeniden yapılan yargılama sonucunda ise bütün sanıklar beraat etti.

Savaşın sonuçları iç politikada yeni gelişmelere neden oluyordu. Tek parti yönetimi eskiye oranla "daha liberal" bir politika izliyor, basına karşı hoşgörülü davranıyordu. İsmet İnönü 19 Mayıs 1945'te yapmış olduğu bir konuşmada ülkenin yaşamında demokrasi ilkelerinin egemen olacağını açıkladı. Bu bir bakıma çok partili rejim için işaretti. Bu arada Parti içinde ve TBMM'de yönetime karşı eleştirilerin dozu artarak sürüyordu. Meclise sunulan Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nun ve Bütçe'nin görüşülmesinden sonra yapılan güven oylamasında Adnan Menderes, Celal Bayar, Fuat Köprülü, Refik Koraltan, Emin Sazak ve Hikmet Bayur güvensizlik oyu verdi. Recep Peker de aynı yönde oyunu kullanmıştı. Kanun ise bir ölçüde büyük toprak sahiplerinin çıkarlarına karşıydı ve köylüyü topraklandırmayı amaçlıyordu.

CHP içinde de huzursuzluk artıyordu. 7 Haziran 1945'te Menderes, Bayar, Koraltan ve Köprülü'nün imzaladığı ve siyasal yaşamda "Dörtlü Takrir" diye bilinen bir önerge verildi. Bu önergede parti yönetimi eleştiriliyor, serbest ve özgür bir tartışma ortamı isteniyordu. Dörtlü Takrir çelişkileri daha da hızlandırdı. Sonunda takrir parti meclisi tarafından reddedildi. Bu yeni bir dönemin başlangıcıydı. 21 Eylül 1945'te Adnan Menderes ile Fuat Köprülü 27 Kasım'da da Refik Koraltan partiden ihraç edildiler. Bayar ise milletvekilliğinden istifa etti. Ve sonunda 7 Ocak 1946'da *Demokrat Parti* kuruldu.

DP programı güçlenen burjuvazinin ve toprak sahiplerinin çıkarlarını gözeten bir programdı. Programda demokrasi, temel hak ve özgürlükler savunuluyor, tek dereceli seçim ve seçim güvenliği isteniyordu. Bu Türkiye burjuvazisi açısından da önemli bir adımdı.

Tek parti diktatörlüğü görüntüsünü değiştirmeye, değişen koşullara, dünyada esen demokrasi rüzgarlarına uymaya başlanmıştı. Yapılan 2. Olağanüstü Kurultay'da İnönü'nün Değişmez Genel Başkan ve Milli Şef sıfatları kaldırıldı, genel başkanın seçimi kurultaya bırakıldı. Hükûmet de kurultayın aldığı kararları uygulamaya başladı. Seçimlerin tek dereceli olması kabul edilirken, seçim sistemi çoğunluk usulü olarak kaldı. Bunun ardından dernekler yasasında değişiklik yapılacak ve "sınıf esasına dayalı" dernek kurma yasağı ile Matbuat Kanunu'nda daha önce konmuş olan ve hükûmete gazete kapatma yetkisi veren hükümler de kaldırılacaktı. Tüm bu değişimler ülkede daha özgür bir ortamın oluşmasına yol açtı. Sendikalar ve sosyalist siyasal partiler kuruldu. Ancak bir yıl sonra bunlar kapatıldı ve yöneticileri hakkında dava açıldı.

21 Temmuz 1946'da yapılan seçimlerde *CHP* çoğunluğu elde etti. Fakat *DP* seçimlerde hile yapıldığını iddia ederek, sert bir muhalefete başladı. Muhalefetini mecliste de sürdüren *DP*'nin bu tutumu ve özellikle Başbakan Peker'le giriştiği çatışma araya İsmet İnönü'nün girmesi ve 12 Temmuz Bildirisi'yle yeni bir biçim aldı. Peker ise hâlâ sertliğin sürdürülmesinden yanaydı. Aslında 1946 seçimleri bir başka şeyin de göstergesiydi. Devlete sıkıca sarılmış bürokrasi, güçlenen burjuvazinin yeni partisinde bulduğu gücün boyutlarını ölçemiyordu. Eski yöntemlerden vazgeçemiyor, muhalefetin de "kendileri" olduğu saplantısından kurtulamıyordu. 1950'ye kadar olan dönemde devlet içindeki konumunu terketmek istemeyen radikal bürokratlar

MÜSTECAPLIOĞLU, ESAT ADİL (1904-1958)

Sosyalist harekete, *Türkiye Komünist Partisi* geleneğinin dışından gelerek katılan, *Türkiye Sosyalist Partisi* kurucularından, gazeteci ve hukukçu Esat Adil Müstecaplıoğlu, 1904'de Balıkesir'de doğdu. Müderris Adil Efendi'nin oğludur. İlk ve orta öğrenimini Balıkesir'de yaptı. *Kuvayı Milliye*'nin ilk direniş merkezlerinden biri olan Balıkesir'de 1919'da Vasıf Çınar ve arkadaşları tarafından yayınlanan *İzmir'e Doğru* gazetesinde işçi olarak çalıştı. Kurtuluş Savaşı'ndan sonra Ankara Hukuk Fakültesi'nde okudu. Fakülte'deki ilk öğrenci derneğinin kuruluşuna katıldı ve derneğin başkanlığını yaptı. Fakülte'yi bitirdikten sonra, hukuk eğitimine devam etmek için Belçika'ya gitti. Buradaki eğitiminin asıl konusu ceza ve ıslahevleri oldu. Brüksel'deyken, o dönemde henüz sağ olan *II. Enternasyonal*'in liderlerinden Emil Vandervelde'in konferanslarının dinleyicisi oldu. Kısa sürede, Vandervelde'nin temsilcisi olduğu, *II. Enternasyonal*'in sosyalizm anlayışının etkisinden sıyrıldı.

1931'de Türkiye'ye dönerek memleketi Balıkesir'e yerleşti. *Balıkesir Halkevi* Başkanı oldu. Bir yandan günlük *Savaş* gazetesini çıkarırken, bir yandan da Savaş Kitabevi'nden sosyalizm sorunlarıyla ilgili kitaplar yayınladı. Savaş Kitabevi'nin İlim ve Hayat Serisi'nden *Bugünün İçtimai Mezhepleri, Sosyalist Şefler ve Sosyalizm, Bolşeviklik, Faşistlik ve Demokrasi, Medeni ve Siyasi Hürriyetler* vb. kitaplarını çıkardı. Balıkesir işçi ve köylüleriyle yakın ve sıcak ilişkiler kurdu. 1933'te Balya madenlerindeki işçilerin grevini örgütledi. Maden işçilerinin seslerini duyurmaları için Balıkesir'e bir "açlık yürüyüşü" düzenlemelerine önayak oldu. Grevci işçilerin başlattıkları "açlık yürüyüşü" nü kentteki kolordu komutanına Ankara'dan verilen "durmazlarsa, yürüyen işçileri tenkil (kırma) etmesi" direktifi üzerine gereksiz yere işçi kanının dökülmemesi için Balıkesir'e 30 kilometre kala durdurdu. Bu olaydan sonra dönemin tek parti yöneticileriyle arası iyice açıldı. Diğer yandan, Balıkesir'in *CHP* bölge müfettişi Tevfik Fikret Sılay, bölgedeki etkinliğini devlete kanalize etmek amacıyla, yasal yaş sınırını doldurmadığı halde milletvekili olmasını önerdi. Esat Adil reddetti. Üzerindeki siyasi baskılar iyice artınca Ankara'ya giderek Temyiz Başsavcı Yardımcılığı görevine başladı. Ardından Adliye'de başka görevlerde de bulundu. 1942'de, daha önceden kuruluşunu hazırladığı İmralı Modern Cezaevinin müdürlüğüne getirildi. Cezaevi müdürlüğü sırasında mahkûmlara karşı gösterdiği insanca ve anlayışlı davranışları yüzünden sevildi. O sırada ilişkide olduğu *TKP* ilk Kurucu Komite ve Merkez Komite üyelerinden Sarı Mustafa (Börklüce)'yla birlikte, Türkiye'ye olası bir Nazi saldırısına karşı, Mudanya dağlarında anti-faşist gerilla savaşı vermek için adam, malzeme ve silah sağlanması konularında hazırlık yaptı.

İmralı'dan sonra cezaevleri müfettişliğine getirildi. Bu görevi sırasında da devrimci çevrelerle ilişkisi sürdü.

Türkiye Cumhuriyeti'nin Sovyetler Birliği'yle dostluk ve işbirliğinin doruk noktasında olduğu 1930'lu yılların başında kültürel ilişkiler de yoğunlaşmıştı. Sovyet film yönetmeni Sergey Yurkeviç'in Cumhuriyet'in 10. yıldönümü dolayısıyla çektiği Türkiye'nin Kalbi Ankara *filmi Mustafa Kemal'in beğenisini kazandı. Yurkeviç, Türkiye'den gönderilecek sanatçıların film yapımı konusunda bilgilerini artırmaya yardım edeceğini Mustafa Kemal'e bildirdi.* D Grubu *ressamlarından Abidin Dino bunun üzerine Mustafa Kemal tarafından 1934'de Sovyetler Birliği'ne gönderildi. Fotoğrafta, Lenfilm stüdyolarında sahneye koyma, dekor, makyaj ve reji konularında pratik bilgiler edinen Dino, Sovyet sinemacıların çektiği Lenin filminde, Ekim Devrimi önderini canlandıracak sanatçıya makyaj yapıyor. Türkiye'ye döndükten sonra* S.E.S *dergisinde yayınlanan yazı ve desenleriyle ünlenen sanatçı, sosyalist gerçekçi sanat üzerine sürdürdüğü tartışmalar nedeniyle dönemin sıkıyönetim komutanlığınca İstanbul dışına sürüldü. 1950'den sonra Paris'e yerleşti.*

Başta Nazım Hikmet, Hikmet Kıvılcımlı ve Kemal Tahir olmak üzere, 1938 Harp Okulu ve Donanma davalarından hapis yatmakta olan devrimcilere, hapishane koşullarının iyileştirilmesi ve kitap ulaştırılmasında yardımcı oldu. 1944'de dönemin anti-faşist tek gazetesi olan *Tan*'da "Adlioğlu" takma adıyla kronikler yazmaya başladı. Gerçek kimliğinin öğrenilip işinden atılacağını öğrenince kendisi istifasını verdi. Cami Baykurt ve Sabahattin Ali'yle birlikte günlük *Yeni Dünya* gazetesini yayınladı.

Cemiyetler Kanunu'nda yapılan değişiklik üzerine *TKP*'nin Plenum kararıyla kurucu kadrosu önceden hazır olan *Türkiye Sosyalist Partisi*'ni 14 Mayıs 1946 tarihinde kurdu. *TKP*'den, bu legal parti için görevlendirilen Mustafa Börklüce ve Hüsamettin Özdoğu'yla birlikte oluşturdukları Politbüro ile işçilerin, daha çok ekonomik ve sendikal düzeyde örgütlenmesine hız verdi. Partinin yayın organı *Gerçek* gazetesinde ve *Gün* dergisinde yazdığı başyazılarda; meslek yıllarından burjuva devlet aygıtını ve bürokrasiyi çok iyi tanıyan biri olarak tek parti diktatörlüğünün yapay olarak yarattığı, pek güvenlikli olmayan özgürlük ortamında bulunduklarının bilinciyle, sosyalist kadroların harcanmamasına yönelik pratik faaliyetler önerdi. Şefik Hüsnü'nün, kendisinin de ortak oyunun bulunduğu *TKP*'nin Plenum kararıyla kurulan *TSP*'ye karşı *TSEKP*'yi kurmasıyla aralarında polemik doğdu. Çatışmanın asıl ve ciddi olan bölümü; işçi sendikalarının "yatay mı-dikey mi" kurulması gerektiği konusunda odaklaştı. Sonunda, birleşme hazırlıkları içindeyken; 16 Aralık 1946'da her ikisi de, partileri, onlara bağlı sendikalar ve yayın organları kapatılarak tutuklandılar. Dava sonunda *TKP* ile organik bağı olmadığından hem kendisi hem de Partisi beraat etti.

Türkiye'nin gizli polis örgütü Milli Emniyet'in öldürttüğü hikâyeci Sabahattin Ali'nin "kanlı yazgısı"nı hukuki bir mizansene oturtmak için, 1949'da Kırklareli ağır ceza mahkemesinde açılan davaya "müdahil avukat" olarak katılmak istedi. Bu davranışı yüzünden Milli Emniyet tarafından ölümle tehdit edilince "müdahil avukatlık"tan çekildiğini açıkladı. Böylece, Balıkesir Eğitim Enstitüsü'ndeki öğrenciliğinden itibaren yakından tanıdığı Sabahattin Ali'nin üzerinde Milli Emniyet'in oynadığı oyunu açıklama ve kanıtlama hakkı elinden alınmış oldu.

***1950*'de *Türkiye Sosyalist Partisi*'ni ikinci kez kuran Esat Adil, partinin yayın organı *Gerçek* gazetesini günlük olarak çıkarmaya başladı. Parti faaliyetini sürdürürken, 1952'de tekrar kapatılarak hem kendisi hem de diğer yöneticileri tutuklandı. 1955'de beraat ettiler. Adliyedeki görevinden ayrıldığı 1944'lerden itibaren sürdüregeldiği avukatlık mesleğini devam ettirerek, devrimcilerin, demokratların, yoksul işçi ve köylülerin -çoğu kez ücretsiz olarak- davalarını üstlendi. 1958'de evinde banyoda iken şüpheli bir şekilde öldü.**

dışında hükümetin belli kanatları daha ödün verici ve muhalefetle uzlaşıcı bir politika izlediyse de, bu sonucu değiştirmedi. Tek parti diktatörlüğünün sıkışıp kaldığı alanın dışında geniş bir platformu toplumsal muhalefetin cephesine kazandırmasını iyi bilen, genç ve diri burjuvazinin partisi *DP*, 14 Mayıs 1950'deki seçimleri kazanarak iktidar oldu.

Tek Parti Döneminde *TKP*

1932 başında (üç yıl yaşayacak olan) aylık *Kadro* dergisi yayımlanmaya başladı. *CHF*'ye bir ideoloji sağlamak amacıyla bu dergiyi çıkaranlar, bir kişi (Yakup Kadri Karaosmanoğlu) dışında eski *TKP*'lilerdi. 1932 boyunca, sol açısından önem taşıyan bir dizi kitap yayımlandı. Bunların arasında, Sovyetler Birliği üzerine lehte-aleyhte kitaplar, Nazım Hikmet'in eski ve yeni şiir ve tiyatro eserleri, Kerim Sadi'nin İnsaniyet Kütüphanesi dizisinin ilk kitapçıkları sayılabilir.

TKP Merkez Komitesi'ne bağlı militanların Ağustos 1932'de tutuklananlardan geriye kalan 17'si, 20 Aralık'ta İstanbul Ağır Ceza Mahkemesince 4-7 yıl arasında değişen hapis cezalarına mahküm oldular, bu arada Alman uyruklu Bayan M. Wilde de 4 yıl hapis cezası aldı. 1933 boyunca Türk ve Alman Emniyet teşkilâtları arasında süren yazışmalar sonucunda, Wilde 7 Aralık'ta sınırdışı edildi. *TKP*'yi yeniden faaliyete geçiren Nâzım Hikmet grubunun, Bursa (alternatif parti) örgütünden 20 kişi 1932 sonlarındaki çalışmaları nedeniyle, 1933 başında tutuklandılar ve mahkemeleri sonucunda 16'sı birer yıla, 4'ü de dörder aya mahkum edildiler. Nazım'ın tevkif edilmesinden bir müddet sonra Parti Eskişehir ve Adana'da yeniden faaliyete geçti. Ortaköy-Beşiktaş semtlerinde dağıtılan bildiriler, yeni parti yöneticilerinin de tutuklanmasına neden oldu.

Kızıl İstanbul'un (sıra numarası bir önceki yazın üç sayı *Bolşevik*'inden devam eden) 41'incisi Ocak'ta çıktıktan sonra, Mayıs'ta da bir başka sayısı yayımlandı. Ali Cevdet'in (Fahri takma adıyla) *Komintern* organlarında Mayıs içinde "Türkiye'nin Siyasal Durumu ve *KP*'nin Görevleri" üzerine bir yazısı basıldı. Dr. Şefik Hüsnü ise, o sıralar Reichstag yangını davası dolayısıyla Berlin'de tutuklu bulunuyordu. Davanın ünlü sanığı (1929'dan beri *Komintern*'in Batı Avrupa Bürosu -WEB- başkanı) G.Dimitrov sorgularında "Ferdi" veya "Hüsnü"yü tanıdığını ısrarla inkâr etti. Sonunda delil yetersizliğinden beraat eden Şefik Hüsnü de Almanya'dan ayrıldı. Oysa, Türkiye'de günlük basın 1 Mayıs 1933'le ilgili yayınlarında onun hakkında şunları yazıyordu: "Dr.Şefik Hüsnü tekrar fesat ve tahrik sahnesinde görüldü. *III. Enternasyonal*'den binlerce lira alınıyor, birer ikişer liraya tutulan çingenelerle beyanname dağıtılıyor. 1 Mayıs'ta amelenin mütekâsif (yoğunlaşmış) bulunduğu yerlerde komünistlik tahrikatı yapmak maksadıyla beyannameler dağıtan 13 kişi dün adliyeye verilmiştir." Bu sanıklar yargılanarak dörder yıl hapse mahküm edildiler. Daha sonra, başvekil İsmet İnönü'nün bir önceki yıl Moskova'ya

Halkçılık-Köycülük

Ulusal kurtuluş savaşları ve ardından tüm kurumlarıyla yeni bir toplumsal düzenin örgütlenmesi çabalarının başarıya ulaşma olasılığı, ancak, bu çabalar kendi içlerinde tutarlı bir dünya görüşüne dayandırıldıklarında ve savaşıma katılanlar bu dünya görüşünü benimsediklerinde artıyor. Bu yönüyle ele alındığında Mustafa Kemal'in önderliğinde başarıya ulaşan Ulusal Kurtuluş Savaşı, bu genel doğrunun sınırlarını zorluyor: Gerçi, Mustafa Kemal'in daha 1918'de, Ali Fuat Paşa'ya, başarıya ulaşıldığında hilafet ve saltanatın kaldırılması ve demokratik bir cumhuriyetin kurulmasını hedeflediğini söylediği biliniyor. Ayrıca, savaşın ardından toplumsal yapının yeniden örgütlenmesine yönelik düzenlemelerin niteliği, Ulusal Kurtuluş Savaşı'nı örgütleyenlerin, savaşım sırasında sistemleştirilmiş de olsa ve kimi kopukluklar da taşısa belirli bir dünya görüşüyle hareket ettikleri söylenebilir. Ancak, bu dünya görüşünün toplumsal dayanaklara sahip olduğunu söyleyebilmek olanaklı değildir. İlginçtir, söz konusu dünya görüşü, taktik amaçlarla da olsa "halkçılık" motifleriyle öylesine bezenmiştir ki, kimi araştırıcılar ulusal kurtuluş savaşı ve ardından gerçekleştirilen düzenlemeleri, sakınmaksızın bir "halk kurtuluş savaşı" olarak nitelendirebilmiştir. Gerçekten; çoğunluğu söylem düzeyinde de kalsa, 1920-1945 döneminde gerçekleştirilen pekçok düzenlemede 1930'larda "köycülük" boyutu öne çıkan bir "halkçı" yaklaşımın etkisi kolaylıkla görülebilir. 1910'larda, öteki, özellikle de komşu ülkelerdeki siyasal ve toplumsal gelişmelerin yoğunluğu ve niteliği göz önünde bulundurulduğunda bu; yadırgınmayacak bir durumdur.

Yaygın olarak bilindiği gibi bir siyasal söylem olarak "halkçılık"ın tarihsel kökenleri Rusya'da 19. yüzyılın ortalarında gündeme gelen "popülist" akıma inmektedir: Yanlıların başarısızlıkla sonuçlanan *halka gidiş* eylemleri daha sonra *narodniçestvo* olarak anılan bu akım; "sözcüğün geniş anlamıyla köylülerin ve küçük üreticilerin çıkarlarını dile getirmiş olan ve Rusya'nın kapitalist gelişme aşamasını geçirmesinin zorunlu olmayıp, bu aşamayı atlayabileceği görüşünü" savunmaktaydı. Dar anlamda ise; popülizm, "kitlelerin eğitimli elit üzerinde hegemonyasını savunan bir siyasal akım olarak tanımlanmaktadır. Bu anlamıyla popülizm; "köylülerden bir şey öğrenmek yerine, onlara öğretmeye kalkan ve gerçek çıkarları konusunda neler söyleyip neler yapabileceklerini dinlemek yerine köylülere Batı sosyalizminin ideallerini dayatmaya çalışan devrimcilerin soyut entelektüelciliklerine karşı çıkan" bir akımdı. Lenin'in "ekonomik romantizm" olarak nitelediği popülist akım içinde olanların ayıredici eylemleri, özellikle 1873-1874'de yoğunlaşan tek tek ya da gruplarla, köylü giysileriyle "halka gitme"; halkı (köylüleri) sosyalizme hazırlama (propagandacılar) ve devrime yöneltme (isyancılar) çabalarıdır. Başarısızlıkla sonuçlanan bu eylemler doğal olarak başka ülkelerde de, örneğin Balkanlar'da, oradan da Osmanlı aydınları arasında da ilgiyle karşılanmıştır: *Bulgar Çiftçi Partisi* ve bu partinin biri, *Türk-Bulgar Dostluk Cemiyeti* Başkanı da olan yöneticilerinin etkinlikleri, başta, o tarihlerde Sofya'da görevli olan Mustafa Kemal olmak üzere Meşrutiyet dönemi aydınlarını da etkilemiştir. Bu aydınlar arasında Cumhuriyet'in ilk Eğitim Bakanları'ndan Dr. Reşit Galip'in 1918'de *Köylüler Cemiyeti*'ni kurduğu; üç arkadaşıyla birlikte Kütahya'nın köylerine gittiği, sonra da Mustafa Kemal ile olan yakınlaşması biliniyor. Rusya'daki popülist hareketi yaşamış olarak ülkeye dönen Hüseyinzade Ali ile birlikte halkçılık akımı, başta Ziya Gökalp, Tekin Alp, Necmettin Sadık, M.Zekeriya, Y.Kemal olmak üzere *İttihat ve Terakki* önderleri arasında önemli ölçüde etkili olmuştur. Bu önderlerin önemli bir kısmının Cumhuriyet'in ilk yöneticileri arasında yer aldığı; daha kurtuluş savaşı sürerken *Mesai, Halk Şur'alar Fırkası Programı* ve *Halk Zümresi Siyasi Programı* adlı belgelerin hazırlanabildiği; sonunda Mustafa Kemal'in de, bu bölgelerin hemen ardından *Halkçılık Programı* adlı bir belgeyi Bakanlar Kurulu adına, 13 Eylül 1920'de BMM'ye sunduğu göz önünde bulundurulursa, söz konusu etkilenmenin boyutları daha kolay kavranabilecektir.

Dönemin "halkçılık" tartışmaları arasında Dr. Reşit Galip'in yaklaşımları görece olarak daha sistemlidir ve büyük ölçüde de netleşmiştir. Dr. Reşit Galip, Ekim 1920'de, yani "Halkçılık Programı"nın BMM'de okunmasını izleyen günlerde yazdığı "Köycülük" notlarında; "Anadolu'yu, Türkü kurtaracak yol nedir?" sorusunu yanıtlarken şu görüşleri öne sürebilmektedir: "Türk yurdu, ancak Türk köylüsü dünyada olup bitenlerle ilgilenmeye başladığı vakit kurtulacaktır. ... Biz köylüyü olaylarla ilgilendirebilir; onu haklarının neler olduğunu, nasıl elde edileceğini anlayacak düzeye çıkarmayı becerebilirsek, işte o zaman köylüyü ve köylüye dayanan memleketi kurtarma olanağına kavuşuruz... Bütün köylü ve halksever kişilerin altında toplanacakları bir tek bayrak; bütün güçleriyle açıp savunacakları bir tek çalışma yolu vardır: Toplumsal köycülük" Dr. Reşit Galip, "toplumsal köycülük" anlayışını şöyle açmaktadır: "Halkın ve en büyük sınıfı olan köylünün bağrından çıkacak bir devrimin, ancak iki ilkesi olabilir: 1) Senetsiz, kanunsuz bir biçimde köylüyü borçlandıran karakaplı defterleri yoketmek; yani halkı borç köleliğinden azat etmek, 2) büyük toprakları dağıtıp köylüyü kendi payına sahip kılmak. Bu, sermaye ile hükümet nüfusuna dayanan ağalık zihniyetini, zorbalığı yok edecektir." Kurtuluş Savaşı kadrolarının, aralarında Mustafa Kemal de olmak üzere, Ekim Devrimi'nin sonuçlarından etkilenmemiş olması da düşünülemez kuşkusuz. Tekeli ve Şaylan'ın belirttikleri gibi, taktik amaçlarla da olsa Mustafa Kemal'in 1921'de ülkeye gelen Sovyet Heyetine söyledikleri bu bağlamda oldukça anlamlıdır: "Milletimizin bugünkü idaresi, hakiki mahiyeti ile bir halk idaresidir. Türkiye'deki tebeddül (değişim) şekilde değil, milletimizin zihniyetinde görülmektedir. Bu devre kadar ifade olmayan akideler, mânayi şâmili ile tebarüz eylemiştir. Sahib-i say (emek sahibi) olmayanlar insandan addolunmamak; hakkı emeğe dayandırmak asil akidesi nazar-ı itibare alındı..." Bilindiği gibi Mustafa Kemal, henüz 7 Eylül 1922'de yayımladığı bildirgede, savaşın bitiminden sonra ülkenin kalkınmasına yönelik olmak üzere; "halkçılık esası üzerine müstenit *Halk Fırkası*'nın kuracağı"nı da belirtmiş ve bir yıl sonra da, 11 Eylül 1923'te *Cumhuriyet Halk Fırkası* kurulmuştur. Fırka'nın kuruluş-bildirgesinde yer verilen 9 ilkeden ilkinin "halkçılık", dahası, adında "halk" sözcüğüne yer verilmiş olması, dönemin koşulları içinde değerlendirildiğinde "halkçılık" hareketinin etkinliği daha kolay kavranabilecektir. Bildirgenin girişinde "millet egemenliğine dayalı bir halk devleti hükümeti"nin oluştuğundan söz edilmesi ise yine çarpıcı bir gösterge olarak değerlendirilebilir. Ne var ki, Kurtuluş savaşı sırasında ve Cumhuriyetin ilk yıllarında yaşananlar "resmî halkçılık" yaklaşımının belirleyici öğelerinin, daha çok, ulusal ve uluslararası düzeydeki gelişmelere koşut olarak ve taktik amaçlarla gündeme getirildiğini, dahası sözel düzlemde bile "kıymeti harbiyesi"nin bulunmadığını ortaya koymaktadır. Gerçekten de; savaş bittikten sonra resmî "halkçılık" yaklaşımının gerçek, temel öğelerine de açıklık kazandırılmaya başlanmıştır. Hilafet ve saltanatın kaldırılmasının, Medeni Kanunu'nun çıkarılmasını izleyen günlere denk düşmesi, resmî "halkçılık" anlayışındaki söz konusu değişmelerin de yine taktik bir amacın ürünü olduğunu düşündürmektedir. Ancak, "halkçılığın" somut temellere dayandırılmasına yönelik çabalar da sürdürülmüştür. Örneğin dönemin sosyalist aydınlarından Şefik Hüsnü'ye göre; "yıkıcı halkçılıktan yapıcı halkçılığa geçme zamanı gelmiştir." Şefik Hüsnü; "Halkçılıktan doğma, işlemeye başlamış hiçbir cihaza rastlanamadığı"nı belirttikten sonra; "saltanatın ve hilafetin kaldırılması; hanedanın sona ermesi girişiminin kendisinden emin bir halkçılık ilkesinden esinlendiği açıktır. ... Cumhuriyet ve halkçılık demek halkın serbestçe toplanabildiği, kayıtsız ve şartsız örgütlenebildiği bir hükümet biçimi demektir. ... Olumlu bir sonuca varılmak isteniyorsa, her şeyden önce halkın esaslı ve çağdaş bir tarzda örgütlenmesini mümkün kılmalıdır. Örneğin sendikalar kanunu çıkarılmalıdır. Halkçılık bu yapıcı adımı atmazsa, kendi hayatına da suikast etmiş olur."

Cumhuriyetin ilk yıllarında, sözel düzlemde de kalsa gündemde olan "halkçılık" yaklaşımları, etkenliğini giderek yitirmiştir: İzmir İktisat Kongresi ile gündeme gelen ekonomi-politik yaklaşım ise, hiçbir boyutuyla "halkçılık" ile bağdaştırılabilecek içerikte olmamıştır. Oysa, Osmanlıdan devralınan ekonomik ve toplumsal yapıda yoksul emekçi sınıf ve katmanlar, sayıca çok büyük bir çoğunluğu oluşturmaktaydı. Toprak dağılımı son derece dengesizdi: Kırsal kesimde yaşayan toplam bir milyon ailenin yüzde 95'inin toplam toprakların yüzde 35'ine sahip olmasına karşılık ailelerin yüzde 1'i toprakların yüzde 39'una ve yüzde 4'ü de toprakların yüzde 26'sına sahip bulunmaktaydı. Bu yapıya karşın 1925'de çıkarılan Kadastro Kanunu ve 1926'da yürürlüğe konulan Medeni Kanun ile toprakta özel mülkiyet tüm boyutlarıyla pekiştirilmiştir. Aile başına bir karasaban bile düşmezken, makineleşmeyi yaygınlaştırma, tarımsal üretimi geliştirme çabaları büyük çiftçilere yönelik olarak sürdürülmüş; tarımsal ürünler düzeyindeki teşvik uygulamaları tüccar ve sanayicilere yarar sağlamış; yol ve hayvan vergisi küçük ve yoksul köylülerin yoksullaşmalarının hızlanmasına yol açmıştır.

Fotoğrafta, Bayar ve Menderes bir köy ziyaretinde. Köylülüğün yüceltildiği yıllarda, Nusret Kemal Köymen, "şehir-köy çelişkisinin yapay olduğu"nu ve "insanın yaradılışında köycülük-şehircilik diye bir şey

Gelişmeler bütüncül bir yaklaşımla değerlendirildiğinde şu yargı öne sürülebilecektir: Cumhuriyet öncesi dönemde Rusya'dan Balkan ülkeleri aracılığıyla İmparatorluğa giren "halkçılık" akımı, kentli aydınlarca benimsenmiş; aralarında bu aydınların bir kısmının da bulunduğu Kurtuluş Savaşı önderi ve cumhuriyetin kurucusu kadrolar bu akıma kimi zaman öykünmeci kimi zaman da taktik amaçlarla yaklaşmışlardır. Ancak, bu yaklaşımların dorukta olduğu dönemlerde bile üst yapısal nitelikte düzenlemelerle yetinilmiştir: 19. yüzyılın ortalarında Rusya'daki popülist (ya da Narodnik) eylemler örneği, toplumsal düzeni belirli bir yapıya dönüştürmeyi amaçlayan "halkçı" çabalar eylemli olarak gündeme gelmemiştir. 1925'te yürürlüğe konulan Takrir-i Sükûn yasası ile de, başta sosyalist ve komünistler olmak üzere, egemen düzene karşıt yaklaşımlar baskı altında tutulmuştur.

1920'lerin sonunda Türkiye'nin gündeminin de dün-

yadaki ekonomik ve toplumsal gelişmelere koşut olarak değiştiği biliniyor: 1923'de İzmir İktisat Kongresi ile başlatılan ekonomik politikaların beklenen sonuçları vermemesi; söz gelimi yeterli sermaye birikiminin sağlanamaması; genel ekonomik bunalımın yol açtığı olumsuzluklarla birleşince, başta yoksul köylüler olmak üzere toplumun büyük bir çoğunluğunun sıkıntıları yoğunlaşıp yayınlaşmıştır. Bu arada, 1930'da Kemalist kadroların güdümüyle örgütlenen *Serbest Fırka* deneyinin özellikle halkın yoğun ilgisini çekmesi; Mustafa Kemal'in Anadolu gezisindeki gözlemleri iktidarın toplumsal dayanaklarının pekiştirilmesi gereğini gündeme getirmiş ve yeni ekonomik politikalara yönelinmiştir. Bilindiği gibi devletçilik uygulamaları bu yönelişin bir sonucu olarak gündeme gelmiştir.

Bu arada kimi Avrupa ülkelerinde örgütlü köylü hareketlerinin yanı sıra sosyalist, nasyonal sosyalist dönüşümler, iç savaşlar özellikle tek parti yönetimlerinin egemen olduğu toplumlarda, kitlelerin sınıfsız, dolayısıyla da çatışmasız toplumlar olarak görülmesine dayalı siyasal yaklaşımları gündeme getirmiştir. Yalman'ın belirttiği gibi; "sınıfların varlığını yadsıma eğilimi, kapitalist gelişmeyi sınıfsal ayrışmanın sorumlusu olduğu savıyla reddeden bir söylemin gelişmesine yol açmıştır. Bu bağlamda, kapitalist olmayan bir gelişme stratejisi izlemek ... popülizmin bir özelliği olarak belirmiştir. Sınıfsal ayrımı bulanıklaştırmayı amaçlayan bu söylem, bağımsızlık savaşımı çerçevesinde "milliyetçilik" sözleriyle iç-içe geçmektedir." 19. yüzyıldan kalma değerlendirme biçimleri ise tümüyle kapsamdan çıkmamıştır: Halk-aydın ayrımı ve çatışması ile geleneksel küçük üreticiliğin her yönden yüceltilmesi... Cumhuriyet yönetiminin bu düzeyde kuramsal çözümlemeler yaptığını söylemek gerçekçi bir değerlendirme olmayacaktır. Ancak, nesnel koşullar yönetimin, varoluşları yönünden son derece anlamlı olan bu gerçeği, bir anlamda sezgisel olarak görmesine yol açmıştır. Yönetimin kavradığı bir başka gerçeklik de, yeni sanayileşme politikalarının öncelikle görece olarak daha ucuz girdi sağlanması ve sanayinin üretimi için de iç pazar olanaklarının artırılması gereği oldu. Oysa, 1930'ların başında nüfusun çok büyük bir kısmı kırsal yerleşmelerde yaşıyor ve son derece düşük bir verimlilik düzeyiyle üretim yapırak, deyim yerindeyse "bir lokma, bir hırka" dünya görüşüyle kendi kendine geçinmeye çalışıyordu: Ne gerektiğinden fazla üretim yapabiliyor ya da yapıyor ne de sanayinin ürettiğine alıcı oluyordu. Bu nesnel koşullar, yönetimin yeniden "halka yönelme"sini gündeme getirmiştir. 1923'de *Halkevleri*'nin kurulması bu yönelişin en somut sonuçlarından biri olmuştur. Dönemin Milli Eğitim Bakanlarından birinin de "köylü" Dr. Reşit Galip'in olması bir rastlantı değildir kuşkusuz. Adını Mustafa Kemal'in koyduğu aylık yayın organı *Ülkü* ise, Alpar-Bayraktar'ın da belirttikleri gibi; "dönemin tek partisi olan *CHP*'nin ideolojik unsurlarının teorik olarak oluşturulması ve bunların kitlelere mal edilmek amacıyla..." çıkarılmıştır. Derginin yayın yönetmeni Necip Ali ise *Ülkü*'nün amaçlarını açıklıkla belirtmektedir: "Bütünlük fikrini kabul etmekle nasıl ferdiyetçilikten uzaklaşıyorsak; şahsiyeti tasdik etmekle de sosyalistlerden ayrılıyoruz. Biz, milli varlığımız içinde kütleleşmek ve en temiz bir tesenüt havası içinde hedefe yürümek istiyoruz. Bizce millet -eski bir misal olmakla birlikte- içtimai bir uzuvlanmadır." Parti'nin *Ülkü*'den sorumlu yöneticisinin Recep Peker olması ise izlenecek yayın politikasının içeriği konusunda öngörü yapmaya yetiyor. Öte yandan, *Ülkü* ile aynı yıllarda yayımlanan *Kadro* dergisinin çevresinde toplananlar da *Ülkü*cülerinkine koşut bir hareket noktasından yola çıkması anlamlıdır. "Sanayinin inkişaf ettiği her yerde ve sanayinin inkişafına müvazi olarak sınıf cidalini doğuran 19. asırvari sanayileşme sistemine mukabil ... bizim gibi yeni memleketlerin tezatsız ve sınıfsız inkişafı, bu memleketlerde sınıf cidalini tabiatıyla dumura uğratacaktır. Bu nedenle devlete büyük sorumluluk düşmektedir."

olmadığı"nı söylüyordu. Ona göre; "şehir-köy tezadı, bilhassa son asırlarda, maddi medeniyetin süratle inkişafının ve insanın manevi tekamülünün bu hıza ayak uydurmamasını arzî bir vaziyeti"ydi.

Nusret Kemal, sonradan alacağı soyadıyla Nusret Kemal Köymen, dönemin artık köycülüğe dönüşecek olan halkçılık yaklaşımının gerçek anlamda bir ideoloğu olarak değerlendirilebilir: Halkçılığı ikiye ayırıyor; "Devlet Halkçılığı" ve "Cemiyet Halkçılığı". Köymen'e göre; "devlet halkçılığının esasını, halkın memleketin idaresini eline alması gayesi teşkil etmektedir." Ancak; "dünyanın hiçbir yerinde böyle bir vakıa olmamıştır." Çünkü; "Cumhuriyetçilik, halkçılık, milliyetçilik, devletçilik, laiklik" bir bütün olarak ele alınmamıştır. Köymen, "devlet halkçılığı"nın ayırdedici özellikleri olarak şunları saymaktadır: "1) Halkı en kısa süre içinde kendini yönetecek biçimde bilinçlendirmek ve bilinçlenenleri yönetime katmak; 2) Kendini yönetecek düzeye gelinceye değin halkı korumak; 3) Halk üzerindeki doğrudan vergileri azaltmak; tüketim sanayiini, aracılık ve dağıtımı halklaştırmak; 4) Halkın sağlığını kollamak, iyileştirmek." "Cemiyet Halkçılığı" ise, Köymen'e göre, devletin "devlet halkcılığı" işlevini gereğince yerine getirebilmesine toplumun yardımcı olmasıdır. Sınıfsal ayrışma keskinleşmediği (!) için Türk toplumu bu sorumluluğunu yerine getirebilecektir ve bu yolla da Türkiye'de "faşizm", "komünizm" ve "kapitalizm"den ayrı, yepyeni bir rejim kurulacaktır: Halkçılık. Köymen'in halkçılık anlayışında küçük halk girişimlerinin korunması ve desteklenmesi; büyük sermaye gerektiren işlerin devletleştirilmesi ve özellikle de "halk dükkânları"nın önemli bir yeri olmuştur. Köymen, Amerika'daki "zincirleme dükkânlar" uygulamasından esinlenerek geliştirdiği yaklaşımında *"Halk Dükkânları"*, ülkenin ekonomik çekirdeklerini oluşturacağı gibi her köyü uygarlığa bağlayacak bir araç da olacaktır. Ona göre; "denebilir ki, her köyde bir ilk mektep kadar mühim olan bu göz yoluyla içtimai ve iktisadi terbiye vasıtası çok kolay üstelik de kârlıdır. Öyle kârlı olabilir ki, devlet bunda en verimli bir vasıtalı vergi menbaı bulabilir. Aynı zamanda böyle geniş bir teşkilat memleketin iktisat bünyesindeki bugünkü sertliği giderecek; para tedavülünü artırarak istihsalle istihlaki birbirine bağlayarak o bünyeye yumuşaklık verecektir." Köymen, halk dükkânlarının köylülerin ürünlerini de satın alması durumunda, halkın sömürüden kurtarılmasının sağlanacağını da belirtmektedir.

Köymen'in "halkçılığı", gerçekte Parti'nin "halkçılık" ilkesi ve "halkevleri" uygulamasına koşut görünme amacının bir ürünü olarak değerlendirilebilir. Çünkü, sözcüğün tam anlamıyla bir "köycüdür." 1935'de yayımlayacağı ***Köycülük Programına Giriş*** adlı kitapçığında ise "köycülük" kapsamında yapılabilecekleri sıralamaktadır. İlginçtir; ülkede en büyük toplumsal sorunun "toprak kavgaları" olduğunu belirtebilen Köymen, bu kavgaların nedenini şöyle açıklamaktadır: "Toprak kavgalarının başlıca amilleri toprak mülkiyet ve verasetinin düzgüst bir esasa bağlanmamış olması ve henüz hududa itibar eden tapuların pek çok olmasıdır." Oysa, Köymen topraksız köylülerin varlığından; ağaların baskı ve sömürüsünden haberlidir. Ancak, o, sorunun çözümünde atılacak ilk adımın "köycülük fikriyatı üzerinde çalışacak" kişilerin; ikinci adımın da "köy işleri için seçtikleri şubeleri alakalandıran müsbet ilimlerde ve ameli bilgilerde ihtisas ve meleke sahibi mütehassısların" yetiştirilmesi olduğuna inanmaktadır.

Nusret Kemal Köymen, Mehmet Saffet, K.Naci imzalarıyla *Ülkü*'de yayımlanan "halkçılık" ve "köycülük" yazılarını; yönetimin Falih Rıfkı Atay gibi yakınlarının yanı sıra önde gelen yöneticilerin söylev ve demeçleriyle koşutluk içindedir: Hemen herkes köylülerin içinde bulunduğu yoksullukları her fırsatta dile getirmektedir. Ancak, siyasal iktidarda büyük toprak sahipleriyle tüccarları giderek pekişen bir konumdadır. Buna karşılık asker-sivil kökenli yönetici kadrolar, henüz büyük toprak sahipleri ve tüccarlarla çıkarbirliği içinde değildirler; küçük, topraksız yoksul köylülerin yararına bir şeylerin yapılması savaşımlarını sürdürmektedirler: Köylülerin sanayinin ürettiklerine satın alıcı olabilecek bir kitle olduğu gerçeğini öne sürerek başarıya ulaşma; toprak sahiplerinin direçlerini yumuşatma çabası içindedirler. Bu çabalar, ancak, Parti'nin 1935'deki Kurultayı'nda sonuç verebilmiş; köye, yoksul ve topraksız köylülere toprak dağıtımı yoluyla girilmesi yaklaşımına programda yer verilebilmiştir. Üstelik, yönetim, yalnızca toprak dağıtımıyla da yetinmeyerek, 1936 sonunda Başbakan İsmet İnönü'nün belirttiği gibi uygulama çiftliklerinin kurulmasını da öngörmüştür.

Öte yandan, 1930'larda köylülerin eğitimi alanında kimi somut adımların atıldığı biliniyor: Sonradan *Köy Enstitüleri*'ne dönüşecek olan köy eğitmeni okulları, dönemin Manisa Milletvekili Hikmet Bayur'un da belirttiği gibi "Türk köylüsünün Avrupa'nın en az istihlak ve istihsal eden köylüsü" olduğu biçimindeki yaklaşımların ürünü olarak gündeme gelmiştir. Yönetimin, yoğun çabalarla 1937'de gündeme getirdiği toprak reformu yasası Meclis'ten geçirilememiştir, ama, köy kalkınması çabaları, başta köy enstitülerinin ülke yüzeyine yaygınlaştırılması olmak üzere çeşitli yollarla sürdürülmüştür. Ancak; 1932'de "Hükümetçe Ziraat Bankası'na Mübayaa Ettirilecek Buğday Hakkında Kanun" ile 1934 "Buğday Koruma Karşılığı Kanunu", tarımsal üretimi kredilendirme ve kooperatiflerde örgütleme; makineleştirme vb. çabalar Siller'in de belirttiği gibi orta ve büyük çiftçilerle dışsatımcılara ve tüccarlara yarar sağlamıştır.

Özetlendiğinde; Cumhuriyetin ilk yıllarında gündeme gelen halkçılık ve köycülük yaklaşımları, 19. yüzyılın Rusya'da ve Balkanlar'daki popülist hareketlerden farklı olarak, belirli bir siyasal ve toplumsal dönüşümü hedeflememiş, ancak, ulusal kurtuluş savaşı sonrasında gerçekleştirilmiş üst yapısal siyasal ve toplumsal dönüşümlere toplumsal dayanak kazandırılması çabalarının bir ürünü olarak değerlendirilmek gerekir. Gündeme getirilme dönemleri, biçimleri ve bu kapsamda gerçekleştirilebilenler, bu yaklaşımların, çoğunlukla, yönetim tarafından taktik amaçlarla hoşgörüldüğünün, dahası zaman zaman da desteklenip yönlendirildiğini ortaya koymaktadır. Tek partili yönetim için sınıfsal çatışmasız, "ulusal" birlik içinde "dayanışmalı", özellikle de düzene güvence olabilecek küçük üreticiliğin yaygın olduğu "istikrarlı", sanayi kesimine ucuz girdi sağlayabilen ve sanayinin ürünlerinin tüketicisi olabilen bir toplumsal yapı oluşturma amacının "halkçılık" ve/veya "köycülük" yaklaşımlarıyla ideolojik olarak örtüşeceği ise açık bir gerçekliktir.

YÜCEL ÇAĞLAR

yaptığı ziyarete karşılık olarak, Sovyet Savaş Bakanı Voroşilov, Mareşal Budyonni ve başkalarından oluşan özel bir heyetin TC'nin 10. yıl kutlamaları için Türkiye'ye gelmesi nedeniyle çıkarılan genel aftan komünistler de yararlandılar.

1934, Türk-Sovyet ilişkilerinin doruğa ulaştığı bir yıl oldu. Ocak'ta Ankara'da imzalanan "Türk Sanayinin Cihazlandırılması İçin Protokol" ile Sovyetler Birliği Türkiye'ye 20 yıl vadeli ve faizsiz olarak 8 milyon altın dolarlık bir kredi açtı ve bu krediyle Sümerbank'ın dokuma fabrikaları kuruldu. Askerî, sportif ve kültürel temaslar da sıklaştırıldı. Bu yıl içinde matbu olarak çıkarılmaya başlayan *Kızıl İstanbul*'un Mart, Nisan ve Temmuz sayıları yayımlandı ve *TKP* Merkez Komitesi'nin genişletilmiş plenumu yapıldı. IV. Kongre'den sonra yapılan bu ilk plenumda Kongre'de olduğundan daha çok sorun ele alınmış ve çözümlenmiş olduğu söylenebilir. Kongre İstanbul'da Defterdar'da gizli olarak yapılmış, bir gün sürmüştü. Plenum daha uzun sürede yapıldı. Bunu *Komünist Enternasyonal* yetkilileri de izlemişlerdi. Bir başka yayından anlaşıldığına göre de, "yetkilililer" Dimitrov, Kuusinen ve Manuilskiy'di. Buna bakarak söz konusu plenumun yurtdışında toplanmış olabileceği düşünülebilir. Bu sıralarda *TKP*'nin ilgisi, artık Sovyetlerin faşizm tehlikesine karşı güvenliği üzerinde yoğunlaştırılıyordu.

1934 sonbaharında, hapisten çıkalı zaten çok olmayan Dr.Hikmet (Kıvılcımlı) ile Salâhi (Birizkent - Dr.Şefik Hüsnü'nün kardeşi) ve Eczacı Vasıf (Onat) tutuklandılar ve ancak Aralık'ta mahkemeye çıkarıldılar. Gizli görülen dava ve sorguda sanıklara yapılan işkenceler *Komünist Enternasyonal* basınında protesto edildi. Aynı yılın sonlarında *Komünist Gençlik Teşkilatı* kuruldu. Komsomol'un çalışmaları arasında sempatizanlara diyalektik ve tarihi materyalizmi öğretmek, Troçki ile olan çatışmasında Stalin lehine propaganda yapmak da vardı. Teşkilat başkanı Emin (Sekûn) açıkça örgütün bir parti okulu olduğu, gençliğin örgüt aracılığıyla komünizme kazanılacağını söylemekten çekinmiyordu. Emin'e göre merkezi İstanbul'da olan örgüt Ankara, İzmir, Bursa, Kayseri, Adana, Balıkesir, Aydın, İzmit, Konya, Diyarbakır. Trabzon, Sivas ve Eskişehir'de şubeler açmıştı. Komsomol teşkilatının yaygın faaliyeti kısa bir müddet sonra tutuklamalara neden oldu. Bursa Erkek Lisesi'nden Necati, İlhan ve Atilla adlı öğrenciler tutuklanıp 3 yıl 5 ayla 10 ay arasında hapse mahkum oldular. Aynı şekilde İstanbul'daki Vefa Lisesi öğrencilerinden Necati ve İstiklal Lisesi öğrencilerinden Cavit komünizm propagandası yapmaktan yargılandılar. Ankara Ticaret Okulu öğrencilerinden bazıları da Sovyetler Birliği'ne kaçarken yakalandılar. Şubat 1935'de (iki dereceli) *TBMM* seçimleri yapıldı ve tek-parti yöneticilerince bağımsız adaylar için 16 ilde birer sandalye boş bırakıldı. *TKP* İzmir örgütü, çıkardığı bir bildiriyle hem Kemalist burjuva *Halk Fırkası*'na çattı, hem de işçilerin (hapisteki) Dr.Hasan Ali, Salâhi, Dr. Hikmet ve Eczacı Vasıf yoldaşlara oy vermelerini istedi.

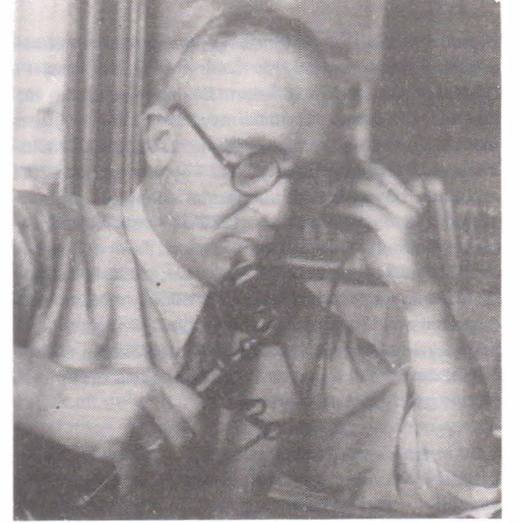
1935'de Ankara Gazi Terbiye Enstitüsü öğrencilerinden Hasan İzzettin (Dinamo) ve Eyüp isimli şahıs 1 Mayıs'ta bildiri dağıtırken yakalandılar ve soruşturma sonunda Hukuk Fakültesi, Musiki Muallim Mektebi, Gazi Lisesi, Yüksek Ziraat Okulu'ndaki hücreler açığa çıkarıldı. Ancak Haziran 1935'de İstanbul'daki yüksek okul öğrencileri arasında yeni hücreler oluşturuldu. Atikali semtindeki Ferah apartmanında Parti'nin gizli matbaası yakalandığından yeni bir tutuklama kampanyası başladı. Öğretmen Mümtaz Muharrem'in *TKP Genç Komünistler Federasyonu*'nu kurduğu anlaşıldı. Öğrencilerin yanısıra işçi semtlerinde de Parti hücreler kurmuştu. Parti bu bölgelerde yoğun bir bildiri dağıtımı örgütledi ve yasal yayınlara ağırlık vermeye başladı. Birkaç yıl önce daktilo teksirle başlatılan *Kızıl İzmir* gazetesinin yayınına tekrar girişildi ve Nisan ve Mayıs sayıları çıkarıldı. İzmir Vilâyet Komitesi, 1 Mayıs 1935 için de bir bildiri hazırladı. Bu bildirinin dağıtılması sırasında yakalananlar tutuklandılar.

Kızıl İstanbul'un da 15 Mayıs'ta bir sayısı basıldı. Kasım'da da Samsun Vilâyet Komitesi'nin elyazısı şapirografla çoğaltılmış *Kızıl Samsun* gazetesi yayımlandı. Muhalefet ya da alternatif parti bu dönemde boş durmuyordu. İstanbul'da Nâzım Hikmet 1 Mayıs öncesinde "ihtiyaten" nezaret altına alındı, sonra da serbest bırakıldı. İzmir ve Ankara'da tutuklanmalar olduysa da Moskova'daki Doğu Emekçileri Komünist Üniversitesi'nde (KUTV) öğrenim gören Türkler, 1 Mayıs 1935'de bir *Türk Mecmuası* çıkarmayı başardılar.

Birleşik Cephe Politikası ve Legalleşme Çabaları

Komintern'in VII. (ve son) Kongresi, 25 Temmuz - 20 Ağustos 1935 tarihleri arasında, 65 ülkeden delegelerin katılmasıyla Moskova'da toplandı. Avrupa'da yükselen faşizm tehlikesine karşı bütün dünyada, komünistlerin önayak olacağı bir Birleşik Cephe kurulmasına karar verilen bu kongrede, iki yıl önceki Reichstag yangını davasının kahramanı G.Dimitrov'un yıldızı parlamıştı. Dr.Şefik Hüsnü ("Ferdi") de, Kongre'nin başkanlık divanına (Prezidyum) seçilen 42 üyeden 13'üncüsü oldu ve 15 Ağustos'taki akşam oturumunda Hollanda delegesi de Leeuw konuşurken, toplantıya başkanlık etti. (Kendisinin 31 Temmuz sabah oturumunda "Balkanlar ve Yakındoğu komünist partileri" hakkında bir konuşma yaptığı ve kongre sonunda Kontrol Komisyonu'na üye seçildiği ileri sürülmekteyse de, yayımlanmış Almanca tutanaklarda, bu bilgiler yer almamaktadır.) VII. Kongre'nin Türkiye partisi için içerdiği sonuçlar, ancak bir yıl sonra belli olacaktı.

Türkiye İnceleme Grubunun organı *Aydınlık* mecmuası, No. 1; 1925'de yasal olarak 7, 1928'de de illegal 2 sayısı çıkmış olan (?) *Orak Çekiç*'in 1935 sonundan itibaren herbiri 4 sayfalık

SERTEL, ZEKERİYA (1890-1980)

II. Dünya Savaşı sırasında anti-faşist yayını ile demokrasi mücadelesine önemli katkısı olan *Tan* gazetesini çıkaran, Cumhuriyet'in ilk basın yayın genel müdürlerinden Zekeriya Sertel, Selanik'e bağlı Usturumca'da 1890'da doğdu. Varlıklı bir aileden geliyordu. İlk öğrenimini doğduğu kasabada yaptıktan sonra Selanik ve Edirne'de orta öğrenimini tamamladı. Ardından Selanik'te Hukuk Mektebi'ne devam etti. Bu sırada dönemin tanınmış düşün adamlarıyla tanıştı. Gazetecillğe Selanik'te çıkan *İttihat ve Terakki*'nin yayın organı *Rumeli*'de başladı. Ziya Gökalp'le tanıştıktan sonra arkadaşlarıyla birlikte *Yeni Felsefe* dergisini yayınlamaya başladı. Selanik'in işgalinden sonra İstanbul'a geldi ve burada *Tasvir-i Efkar* gazetesinde çalışmaya başladı. İstanbul Hukuk Mektebi'ni bitirip Paris'e gitti ve Sorbonne'da sosyoloji öğrenimine başladı. I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesi üzerine İstanbul'a döndü. 1914'de kendi gazetesi *Turan*'ı yayınladıktan sonra Sabiha Hanım'la evlendi. 1919'da eşiyle birlikte ABD'ye giderek Columbia Üniversitesi'nde Gazetecilik Fakültesi'ni bitirdi.

Dönüşünde Matbuat Umum Müdürlüğü yapan Sertel, hemen ardından eşiyle birlikte yayıncılığa başladı. 1924'de *Resimli Ay* dergisini yayınladı. Bu dergide demokrasi ve özgürlüğü savunan Sertel, dergisinde Nazım Hikmet'in başlattığı "Putları Yıkıyoruz" yazıları nedeniyle tepki aldı. Dergide ayrıca Sadri Ertem, Sabahattin Ali ve Su'at Derviş gibi tanınmış aydınlar da yazıyordu. Dergideki yazılarından dolayı İstiklal Mahkemesi'nde yargılanarak 3 yıla mahkum oldu. 1932'de Faik Sabri Duran'la birlikte *Hayat Ansiklopedisi*'ni çıkarttı. Aynı zamanda *Son Posta* gazetesinin ortakları arasındaydı. Ancak bir süre sonra ortaklar arasında başgösteren anlaşmazlıklar üzerine gazeteden ayrıldı. 1936'da İstanbul'da İş Bankası tarafından çıkartılan *Tan* gazetesini Ahmet Emin Yalman'la birlikte satın alarak yeni bir biçimde yayınlamaya başladı.

II. Dünya Savaşı sırasında savaşa ve faşizme karşı demokrasi cephesinin sözcülüğünü yapan *Tan*, kısa bir sürede etkili bir gazete haline geldi. Buradaki yazılarından dolayı bir kaç kez tutuklanan Sertel, Tek Parti yönetiminin baskıların artması üzerine eşiyle birlikte ülkeyi terketti. Önce Paris'e, daha sonra Bakü'ya giden Sertel, eşinin ölümü üzerine yeniden Paris'e yerleşti. Bu arada Türkiye'ye dönme isteği reddedildi. 4 Mart 1977'de Danıştay kararıyla İstanbul'a dönen Zekeriya Sertel *Cumhuriyet* ve *Vatan* gazetelerinde yazılar yazdı. Bir süre sonra ABD'ye kızının yanına giden Sertel, buradan Paris'e döndü ve kısa bir süre sonra 1980'de öldü. Zekeriya Sertel'in gazete ve dergilerdeki yazılarının yanısıra *Mavi Gözlü Dev* (1968), *Hatırladıklarım* (1968) ve *Nazım Hikmet'in Son Yılları* (1978) adlı eserleri vardır.

SERTEL, SABİHA (1895-1968)

Cumhuriyet döneminin ilk kadın gazetecilerinden olan Sabiha Sertel Selânik'te doğdu. İlk ve orta öğrenimini burada, Terakki İdadisi'nde tamamladıktan sonra yine Selânik'te bir Fransız Mektebi'ne gitti. 1912'de Balkan Savaşı'ndan ve Selânik'in kaybedilmesinden sonra ailesiyle birlikte İstanbul'a gelerek buraya yerleşti. Bu arada daha önce tanıdığı Mehmet Zekeriya ile evlendi (1917). Ardından, 1919'da eşi ile birlikte ABD'ye giden Sabiha Sertel, Columbia Üniversitesi'nde sosyoloji okudu. Türkiye'de ilk kez bu bilim dalında eğitim yapan kadın 'an Sabiha Sertel, Zekeriya Sertel'in Matbuat Umum Müdürlüğü'nden ayrılmasından sonra eşiyle birlikte yayıncılık yapmayı kararlaştırdı. Şubat 1924'de basın hayatına gerek tekniği gerekse içeriği ile oldukça değişik ve yenilikçi bir hava getiren *Resimli Ay*'ı yönetmeye başladı. Sertel'ler bu dergiyi ABD'deki eğitimleri sırasında düşünmüş ve burada yayınlanan magazin dergilerine benzetmişlerdi. Bir ara *Sevimli Ay* adıyla da çıkan dergi 1931'de yeni harflere geçtikten bir süre sonra kapandı. Zekeriya Sertel'in İstiklâl Mahkemesi'nde yargılanıp, cezalandırılmasından sonra eşinin 1932'de Falt Sabri Duran'la birlikte çıkardığı *Hayat Ansiklopedisi*'nde çalıştı. *Resimli Perşembe* dergisini de yöneten Sabiha Sertel, bundan sonra eşi Zekeriya Sertel'in çıkarmaya başladığı *Tan* gazetesinin yönetiminde görev aldı, yazdığı yazılarla ilgi uyandırdı. 1930'da belediye seçimlerinde o dönemin koşullarına göre oldukça ileri bir programla Şehir Meclisi'ne aday oldu. Bu arada *Tan*'ın küçük cep kitapları dizisini yönetti. *Tan*, özellikle savaş yıllarında faşizme ve militarizme karşı demokrasi cephesinin sözcülüğünü yapıyor, tek parti yönetiminin baskılarına karşı çıkıyordu. Birkaç kez kapatılan gazete 4 Aralık 1945'te bir provokasyon sonucu, *CHP*'nin ve H.Cahit Yalçın gibi yazarların kışkırttığı gençlerin baskınına uğradı. Sirkeci'de bulunan gazete yönetim binası ile matbaa tahrib edildi. Sabiha Sertel daha sonra yayımlanan *Roman Gibi* adlı anılarında bu dehşet verici olayı anlatırken, gazetenin avukatının kendisine sonradan aktardıklarını şöyle belirtiyor: "...Nümayişçiler matbaaya geldikleri gün büyük kırmızı mürekkep şişeleri getirdiklerini, beni bulunca mürekkebe bulayıp 'İşte komünist böyle olunur' yaftasını göğsüme takarak, sokaklarda gezdireceklerini söylemiş."

Bundan sonra üzerlerinde yoğunlaşan baskılar sonucunda yurtdışına gitmek zorunda kalan Sertel'ler uzun süre Paris, Budapeşte, Moskova ve Bakû gibi şehirlerde yaşamak zorunda kaldılar. Budapeşte radyosu Türkçe Yayınlar servisi'nde de çalışan Sabiha Sertel, bu süre içinde *Türkiye Komünist Partisi*'nin (TKP) Harici Büro-su'nda çeşitli yönetim kademelerinde görev aldı. 1968'de Bakû'de ölen Sabiha Sertel'in *İleri ve Geri Kavgasında Tevfik Fikret* (1946) ve anılarını topladığı *Roman Gibi* (1969) adlı kitaplarının yanısıra çeşitli çevirileri vardır.

basılı 12 sayısı daha yayımlandı. *Orak Çekiç*'in bazı sayıları polisçe yakalandı ve "TC Teşkilâtı Esasiye Kanunu"nu tebdil ve tağyir etmek maksadıyla matbu evrak neşretmek suretiyle tahrikatta bulunmak" suçundan Remzi 4 yıl hapse, 3 yıl Emniyet-i Umumiye nezareti altında bulundurulmaya, 4 yıl da hidemat-ı âmmeden mahrumiyete mahkûm edildi. Bu organın ilk sayısında "Marksizm 'müdafii' Kerim Sadi'ye çatan B.R (?) yazısını, "Şantajcı K.Sadi'ye son sözüm şudur" diye bitiriyordu: "Nâzım Hikmet'le parti ve hakiki inkılâpçılar aleyhine ittifaktan vazgeçsin, hakiki Marksistlere dil uzatmasın, kendisini ötede beride Marksist, hele partili komünist satmasın!" Aynı sayıda (ileride birkaç isim daha eklenecek) 64 kişilik bir "Kara Liste" ile 45 kişilik bir "Partiden Kovulanlar" listesi de yayımlandı. Modelci Kerim'in (Soyka) adıyla başlayan ilk listede ilgi çekici kişiler bulunduğu gibi; ikincisinde de Giritli Câzım'dan Nâzım'a bilinen birçok isme rastlanmaktadır. "Kemalistlerin İki Yüzlülüğü"nün serimlendiği 9. sayısından sonra ise *Orak Çekiç*'in havası değişti.

1936, Türkiye'nin genel tarihi bakımından çok önemli bir yıl olduğu gibi sol akım için de bir dönüm noktası oldu. İçeride, parti-devlet özdeşleştirmesine gidildi, İçişleri Bakanı *CHP* genel sekreteri, valiler de il başkanları yapıldılar. Hükümet, Bismarck'ı anımsatan bir siyaset izleyerek, bir yandan yıllardır bekletilen İş Kanunu'nu çıkartırken (8 Haziran), bir yandan da T.Ceza Kanununa ünlü 141. maddeyi ekletti. Dış politikada geleneksel Sovyet dostluğunu sürdüren Türkiye, Montreux Antlaşmasıyla (20 Temmuz) Boğazlar rejiminde istediği değişiklikleri sağladı. İspanya'da iç savaş sürüyordu. Dünya komünist hareketi açısından, "sosyalist anavatan"ın faşizme (Alman Nazizmine) karşı korunması ve kollanması, her zamankinden daha âcil bir öncelik kazanmıştı.

Çeşitli Avrupa ülkelerinde, *Komintern*'in VI. Kongresi'nin (1928) katı anlayışıyla "sosyal faşist" diye damgalanan sosyal demokratlarla şimdi Birleşik Demokratik Cephe içinde işbirliği aranırken, Sovyet dostluğu resmî dış politikası olan Türk hükümetinin de sosyal mücadelelerle yıpratılmasından vazgeçilmesi istendi. Bu nedenle *TKP*, *Komintern*'den çözülerek merkezileştirildi. Zeki Baştımar *TKP* Merkez Komite Birinci Sekreteri sıfatıyla, *Komintern*'in VII. Kongresi'nin 30. yıldönümünü kutlama toplantısına sunduğu bir bildiride, söz konusu kararı şu sözlerle açıklıyordu: "*Komintern*'in VII. Kongresi, partimize yeni bir faaliyet devri açacak anahtarı verdi. Parti kendine yeni bir savaş yolu tayin etti. O zamanki İsmet İnönü hükümetinin, memleketin millî bağımsızlığına, sosyal gelişmesine hizmet eden, memleketin ve halkın yararına olan bütün icraatında aktif olarak desteklenmesine karar verdi. Partiye bağlı gizli işçi sendikaları ve gizli *Komünist Gençlik Teşkilatı* kaldırılarak üyeleri legal işçi ve gençlik teşkilâtlarına girmekle görevlendirildi. Sekreterlikle mücadelenin olumlu sonuçları, gerek işçi, gerekse gençlik hareketinde çok geçmeden kendisini gösterdi."

Fotoğrafta, Pertev Naili Boratav, Niyazi Berkes ve Behice Boran, 1946'da başlayan kovuşturma sonucu haklarında açılan davadan yargılanırken görülüyorlar. Her üçü de, o sıralarda Dil Tarih Coğrafya Fakültesi'nde öğretim üyesiydiler. 1941'de çıkarmaya başladıkları Yurt ve Dünya adlı dergide, CHP'nin baskıcı yönetimine ve Nazizmin etkisiyle gelişen gerici ve şöven akımlara karşı yazılar yeralıyordu. Bu nedenle onlara karşı yönelen baskı giderek arttı ve bunun sonucunda derslerinde ve araştırmalarında "görevlerini kötüye kullandıkları" gerekçesiyle haklarında önce kovuşturma, iki yıl sonra da dava açıldı. Davanın açıldığı yıl olan 1948'de bütçe Meclis'te tartışılırken, CHP'li ve DP'li milletvekilleri, bu üç öğretim üyesi konusunda hemfikirdiler: Üniversitelerde "kocakarı masallarıyla uğraşmak için para harcanmaması" şeklinde ifadelendirilen görüş birliği sonucunda her üçünün de kadroları lağvedilerek üniversiteyle ilişkileri kesildi. 1950'de sonuçlanan davadan ise, beraat ettiler.

Orak Çekiç'in içerik değişikliğine bakarak 1936 yaz aylarında uygulanmaya başladığına hükmedilebilecek bu karar, *TKP*'yi *Komünist Enternasyonal*'in Seksiyonu olmaktan, bir başka deyişle KP niteliğinden büsbütün çıkarmış mıdır? 1935'teki *Komintern* Kongresi platformunun, benzer durumdaki başka ülkeler (örneğin İran) için de böyle sonuçları olmuş mudur? Bu soruları şimdilik yanıtlamak mümkün değil. Anlaşılan, bir çekirdek kadroya indirgenen *TKP*'nin Moskova ile ilişkisi, 1937'den itibaren orada bir temsilci bulundurmakla sınırlı kaldı. Bütün parti ileri gelenleri normal basın organlarına ve *CHP* örgütlerine girerek "legale" çıktılar. Öte yandan, çok geçmeden yapılan geniş tutuklamalar, gerek Nâzım çevresini gerekse Merkez Komite çizgisinden birçoklarını ağır cezalarla hapishanelere soktu.

Parti'nin legal derneklere sızarak propaganda yapma kararı almasından sonra Ankara'da toplanan Umum Müfettişler Konferansı ilginç kararlar aldı. Şükrü Sökmensüer'in hazırladığı raporda "Cumhuriyet tarihi boyunca aydınlar arasında komünist eğilim ve faaliyetlere raslanmakla birlikte, hareketin işçileri de kapsamaya başladığı koşullarda operasyonlara geçildiği", yüz işçiyi kontrol için bir polisin gerektiği belirtiliyor, polis kadrosunun yetersizliği karşısında da yeni fabrika açmama yolu öneriliyor, Kürt ayaklanmalarına çözüm olarak da Doğu illerine yol ve okul yapılmaması teklif ediliyordu.

1936'da İsmail Bilen'in Moskova'dan İstanbul'a yolladığı işçi Abbas ve bir grup militanın faaliyetleri sonunda İstanbul'da Mıntıka Komitesi yeniden kuruldu. Komiteyi oluşturan tesviyeci Burhan, Conga Ali ve İdris Erdinç kısa bir faaliyet döneminden sonra tutuklandı. Ayrıca tütüncüler arasında sürdürülen operasyonlarda İdris'in eşi Emine, Naciye, Şaziye, Topal Yunus, Cemali, Rıza, Arif Nanak ve Abbas'la birlikte ele geçen şekerci Mustafa ile postacı İstefo ağır işkencelere uğradılar. Abbas'ın işkencede çıldırması ve az sonra ölmesinden sonra dava kapandı. Emine gördüğü işkencenin etkisiyle kısa bir müddet sonra hayatını kaybetti.

1937'de Ortaköy'de tütün işçisi Faruk'un evinde yapılan toplantıdan sonra *TKP* marşı ile Enternasyonal söylendiği iddiasıyla dava açıldıysa da dava beraatla sonuçlandı. Aynı yıl Kabataş, Beşiktaş ve Eminönü'nde bildiriler yakalandı. Mehmet Bozışık, marangoz Ali, Efraim ve Jako yakalandı ve mahkeme sırasında legaliteyi zorlayarak "yaşasın komünizm" diye bağırdılar. Aynı şekilde İzmir'de yakalanan kunduracı Selahattin "Kahrolsun *CHP* hükümeti" diye bağırdıktan sonra zorla çıkartıldığı mahkeme salonunu *TKP* marşını söyleyerek terketti.

Savaşa Doğru Komünist Hareket

Dünya Savaşı'nın eşiğine gelindiğinde, 1938'de Harbokulu ve donanma davaları patlak verdi. Bu dönemde Nazım Hikmet, Hikmet Kıvılcımlı ve Kerim Sadi'nin sürdürdüğü yoğun yayın faaliyeti genç kuşakları etkilemekte ve özellikle ordu ve bahriye içinde yankı bulmaktaydı. Genelkurmay başkanı Mareşal Fevzi Çakmak bu durumdan oldukça rahatsız olmuştu ve ordu içindeki sola açık unsurları temizleme planları yapmaktaydı. Bununla birlikte Harbokulu davası aslında bir raslantı yardımıyla açılabildi. Ömer Deniz adlı bir öğrenci Nazım Hikmet'in evine gidip kendisini görmek istediğinde, kendisini provokatör sanan Nazım Hikmet polise telefon ederek "şimdiye kadar sivil ajanlar gönderirdiniz, şimdi üniformalılar mı göndermeye başladınız" diye sorunca geniş çaplı bir tahkikata girişildi. Sonuçta Kara Harbokulunda bir grup solcu öğrenci açığa çıkarıldı ve konu ile hiç bir ilişkisi olmayan Nazım Hikmet 15 yıl, Ömer Deniz 7 yıl, Abdülkadir Meriçboylu (A. Kadir) 10 ay, iki sanık da daha küçük cezalara çarptırıldılar. Donanma davası ise daha çok Hikmet Kıvılcımlı'nın yayınlarının bulunması ile ilgili olduğu halde Nazım Hikmet de bu davaya dahil edildi ve 20 yıl ceza aldı. Hamdi Alev (Şamilov), Hamdi Alevtaş, Nuri Tipi 18'er yıla, Hikmet Kıvılcımlı 15 yıla, Kemal Tahir, Kerim Korcan ve diğer sanıklar 13 yıldan 1 yıla kadar çeşitli hapis cezalarına mahkum oldular.

Bu davaların en önemli yanı mahkemede bile doğrudan doğruya *TKP* ile bir ilişkinin kurulamamış olmasıdır. Gerçekten de Hikmet Kıvılcımlı partiden daha önce ihraç edilmiş bulunuyordu. İhraçtan sonra muhalefete geçen Kıvılcımlı legal yayın faaliyetine gömülmüştü. Bu davalardan sonra o dönemde yaygınlaşmış bulunan yayın faaliyetleri kısa bir süre kesintiye uğradıysa da, sonradan *TKP*'nin önayak olduğu sanat ve edebiyat dergileri, Kasım 1938'de *Sanat-Edebiyat-Sosyoloji* (S.E.S), Haziran 1939'da *Yeni S.E.S*, 1940-1941'de *Yeni Edebiyat* dergileri çıkmaya başladı. Bunları Ankara'da yayınlanan *Yurt ve Dünya* ve *Adımlar* dergileri izledi. Ayrıca Sabiha Sertel'in yönettiği Cep Kitapları dizisinden de *TKP* genel sekreteri Reşat Fuat'ın Ali Rıza Çelik imzasıyla yayınladığı üç broşür çıktı.

Bu yıllarda Mustafa Kemal'in dış politikasına uygun olarak Sovyetler Birliği ile dostluk temel ilke olarak kabul edilmekte, bu dostluğa zarar vermemek koşuluyla İngiltere ile iyi ilişkiler geliştirilmeye çalışılmaktaydı. Sovyetler Birliği'nin bütün gayretlerine rağmen, Almanya'ya karşı İngiltere ve Fransa ile ittifak kuramaması, üstelik Finlandiya Savaşı sırasında bu devletlerin Finlandiya'yı desteklemesi ittifaklar dengesini bozdu. Sovyetler Birliği Türkiye'nin İngiltere ile ittifak kurması halinde onunla olan bağlantının kendisini istemediği biçimde Nazi Almanyası ile savaş haline sokabileceğinden çekinmekteydi. Türk-Sovyet görüşmeleri bu nedenle sonuç vermedi. Moskova'ya giden Saraçoğlu eli boş döndü. Savaş başlayınca Türkiye resmen İngiltere-Fransa saflarında görülüyor, ancak savaş dışı kalmak istiyordu. Ancak Almanya Kıta Avrupası'nda zaferden zafere koşunca durum değişti, İnönü Almanlara yanaştı. Sol eğilimli *Tan*

Aldatıcı Bir Özgürlük Ortamında İki Sosyalist Parti

Ankara İstiklâl Mahkemesi aracılığıyla yürütülen 1925 teröründen sonra yeraltına itilerek Devletin ağır baskısı altına alınan *Türkiye Komünist Partisi*, II. Dünya Savaşı bitmek üzereyken tek parti diktatörlüğünün "demokratikleşme" manevrasından yararlanma yolları aramaya başlamıştı. 19 Mayıs 1945'deki nutkunda tek parti diktatörlüğünün millî şefi İsmet İnönü'nün "siyasi bünyemizin demokratik esaslara uygun olması ve artık başka partilerin de kurulması zamanının geldiğini" belirtmesi ve bunun hemen ardından Cemiyetler Kanunu'nda yapılan bir değişiklikle "sınıf esasına dayalı" cemiyet, dernek, sendika ve parti kurulabileceğinin kabul edilmesi ülkenin o günkü siyasi ortamını birden bire hareketlendirdi. Önce *CHP*'nin kendi bünyesinden çıkan *Demokrat Parti* olmak üzere irili-ufaklı bir kaç burjuva partisi sökün etti. Komünist ve sol hareketin önde gelen popüler isimleriyse, dönemin tek anti-faşist gazetesi *Tan*'da kümelenmiş, açıkça Marksist terminolojiyi de kullanarak kaleme aldıkları yazılarında sol bir partinin kurulması gerektiği konusunu da işlemeye başlamışlardı. Bunlardan birisi de *TKP* dışında sol bir çizgiden gelen Esat Adil Müstecaplıoğlu'ydu.

Mevcut şartlardan legal bir sosyalist parti kuruluşu için yararlanmayı öne alan yeraltındaki *Türkiye Komünist Partisi*'nin merkez yönetimi yaptığı bir Plenum toplantısıyla konuyu görüştü. Kurulması düşünülen legal sosyalist partinin başkanlığı için *TKP*'nin bilinen kadrolarının dışında sola yatkın ve popülaritesi olan bir kişi düşünüldüğünden; emekli mareşal Fevzi Çakmak, Cami Baykurt ve Tevfik Rüştü Aras isimleri ortaya atıldıysa da hiçbiri kabul görmeyince Esat Adil Müstecaplı ismi üzerinde anlaşıldı. Yeraltındaki *TKP*'nin İstanbul Vilayet Komitesi Sekreteri Hüsamettin Özdoğu ve MK üyesi Sarı Mustafa (Börklüce)'nın da legale çıkarak Esat Adil'le birlikte kurulacak partinin Politbüro'sunu oluşturmaları kararlaştırıldı. Ertesi gün Plenum kararı kendisine de bildirilen Esat Adil faaliyete geçerek 14 Mayıs 1946'da İçişleri Bakanlığı'na yaptığı "Cemiyetler Kanunu hükümlerine göre tesis etmiş olduğumuz *Türkiye Sosyalist Partisi* adlı siyasi cemiyetin üçer nüshadan ibaret olan 68 maddelik programı, 43 maddelik nizamnamesi yüksek tetkikinize arz edilmiştir. Kanun hükümlerine tevfikan tescili ile faaliyetine izin verilmesini saygı ile rica ederim. Esat Adil Müstecabî, Avukat, *Türkiye Sosyalist Partisi* kurucularından." başvurusuyla *TSP*'yi resmen kurdu. *TSP*'nin öteki kurucuları da; Macip Güçlü (Avukat) İhvan Kabacıoğlu (Camialtı atölyesinde kaynakçı ustası), Aziz Uçtay (*Türk Matbuat Teknisyenleri Birliği* umumi katibi, makine şefi) idi.

Esat Adil'in Genel Başkanlığında *Türkiye Sosyalist Partisi* kurulduğu zaman, yöneticilerin amacı ilk aşamada sakıncalı buldukları politik teşkilatlanmaya girişmek değildi. Mustafa Börklüce gibi (*TKP* kurucu ve Merkez Komite üyesi) eski ve tecrübeli bir devrimciden; Esat Adil Müstecaplıoğlu gibi burjuva devletini ve bürokrasiyi iyi tanıyan bir yönetici ve teşkilatçıdan; Hüsamettin Özdoğu gibi işçilikten gelen ve teorik-pratik eğitimden geçip *TKP*'nin en yetenekli militanı olarak işçi örgütlenmesini yürütmede tecrübeli bir elemandan oluşan Parti Yönetimi; zaten sun'i olarak yaratılan ve pek emin olmayan bir özgürlük ortamında legal faaliyete giriştiklerinin bilincindeydiler. Bunun için de yeraltındaki bir çok devrimciyi ortaya çıkararak harcanmalarına neden olabilecek politik teşkilatlanmadan çok, sendikalar kurarak işçilerin geniş şekilde bu sendikalarda toplanmasını sağlamak istiyorlardı. Bu şekilde işçi sınıfının politik bilinçlenmesinin mümkün olacağına, parti ve sendikalar ka-

Gün
ILIM, SAN'AT, POLITIKA
Yıl: 2 Sayı 30 25 Kuruş 14 Aralık 946

Her şey, milletin varlık ve refahına bağlıdır

Devletin gayesi, hükûmetler ve parlâmentolar kurup insanları idare etmek değil, vatandaşları korkudan, işsizlikten ve açlıktan azâde kılarak mesut etmektir.

Esat Adil MÜSTECABİ

Recep Peker hükûmeti bir taraftan, Cumhuriyet Halk Partisini bu iki-

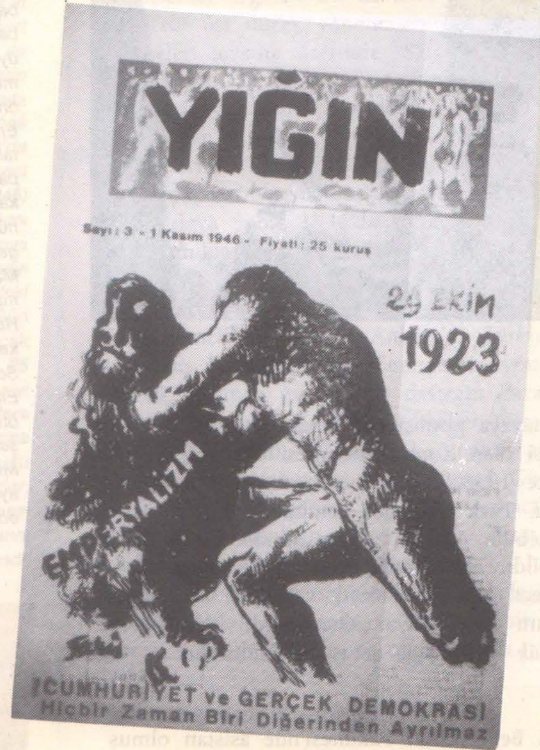
Sendikalar Federasyonu kuruldu

Türkiye işçi sendikaları federasyonu:

Meclis kanunun fevkinde midir?

Yüzde 156.5 gümrük zammı.

Faşizme karşı ve demokrasi için mücadeleyi esas alan Türkiye solu, II. Dünya Savaşı'nın sonuna doğru yoğun bir yayın faaliyetine girişti. 3 Kasım 1945'te yayın hayatına atılan "haftalık kültür ve aktüalite dergisi" Gün (üstte) de bu kapsamda yeralan yayınlardan biriydi. Sahibi Esat Adil Müstecaplıoğlu, yazıişleri müdürü Hasat Tanrıkut olan dergi izlediği yayın politikasıyla 4 Aralık 1945 tarihindeki "Tan Olayları"nın hedeflerinden biri oldu. Buna rağmen yayınını sürdüren Gün dergisi 16 Mayıs 1946'da Türkiye Sosyalist Partisi kurulduktan sonra Parti'nin teorik organı haline geldi. O tarihten sonra bir yandan TSP üst yönetiminin parti, örgüt, sendikalaşma ve sosyalizmin genel sorunları üzerine yazılarını yayınlarken, bir yandan da dönemin sanatçı ve edebiyatçılarının ürünlerine yer vermeye başladı. 14 Aralık 1946'da çıkan en son sayısının ardından 16 Aralık'ta Sıkıyönetim tarafından öteki tüm sol yayınlarla birlikte kapatıldı. Haziran 1946'da çıkan Yığın (sağda) dergisinin sahibi ve yazıişleri müdürü Adil Yağcı idi. Ömer Faruk Toprak, A. Kadir, Cahit Irgat, Orhan Kemal, Kemal Bilbaşar gibi toplumsal gerçekçi şair ve yazarların ürünlerine yer veren Yığın'da TSEKP'nin programı ve görüşleri doğrultusunda kuramsal yazılar da yayınlandı. Dergi beşinci sayısından sonra 16 Aralık 1946'da İstanbul Sıkıyönetim Komutanlığın'ca kapatıldı.

patılsa dahi bu bilinçlenmeyi geliştirecek kıvılcımın işçi sınıfı saflarına atılmış bulunacağına ve bu ateşlenmenin giderek yaygınlaşacağına inanıyorlardı. Bu anlayışla *TSP* teşkilatlandırma işinin başında Hüsamettin Özdoğu olduğu halde çeşitli iş kollarını kapsayan ve hızla gelişen merkezî (iş kolu esasına göre) sendikalar kurmaya başladı. Faaliyetini sendikal örgütlenmeye öncelik vererek sürdürmeye başlayan *TSP*, İstanbul'daki Genel Merkezi dışında hiçbir yerde şube de açmamıştı. Parti'nin yayın organı aylık *Gün* dergisiyle, haftalık *Gerçek* gazetesinde Parti yöneticileri Müstecaplıoğlu, Börklüce ve Özdoğu Marksist kuramın genel sorunları, ve özellikle işçi örgütlenmesinde izlenecek yöntem konularında yazılar yazıyorlardı.

Yıllardır Kemalist diktatörlüğün ve 1938'de Atatürk'ün ölümünden sonra Millî Şef İsmet İnönü'nün tek parti diktatörlüğünün ağır baskısı altında bunalan; siyasal hak ve örgütlenme bir yana, en küçük meslekî örgütlenme hakkından bile mahrum bırakılan işçi sınıfı ve emekçi halk bu hızlı gelişme karşısında akın akın sendikalara koşmaya başlamıştı. Binlercesinin, aynı gün mensup olduğu işkolundaki sendikaya kaydını yaptırdığı görülmüştü. Bu gelişmeyi yeraltında izleyen *TKP*'nin öteki yöneticileri, uzun yıllardır süregelen gizli örgüt içi sürtüşmelerini tekrar gündeme getirerek Özdoğu-Börklüce-Müstecaplıoğlu üçlüsünün; Şefik Hüsnü'nün Türkiye komünist hareketindeki karizmatik liderliğini sarsmaya başladıkları konusunda kasıtlı tahriklere giriştiler. Bu tahriklere kapılan ve gerçekten demokratik bir ortamın geldiğine inanan Şefik Hüsnü, kendisinin de katıldığı Parti Plenum kararıyla kurulmuş olan *TSP*'nin karşısına 19 Haziran 1946 günü *Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi*'ni kurarak çıktı. 19 Haziran 1946 günü resmî makama yazılan başvuru şöyleydi: "İçişleri Bakanlığı Yüksek Makamına, tarafımızdan *Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi* adı altında bir siyasa cemiyet kurulduğunu arz ederiz. Kanun-ı mevzuat dahilinde faaliyette bulunacak olan partimizin ana nizamnamesinin iki kopyası bu bildirime iliştirilmiştir. Usulen tescili ile kanunun gerektirdiği muamelenin tamamlanmasını icap edenlere emir buyurmanızı dileriz. Partinin Merkezi İstanbul'dur. Şimdilik adresi Çemberlitaş, Kürkçüler Caddesi, Mesih Mehmet Paşa Sokak, Arnavut Han, No:32'dir. Kurucu Azalar: Reis Doktor Şefik Hüsnü Deymer, Pasta İmalatı İşçisi İstefo Papodopulas, Diş Hekimi Habil Amado, Tesfiye Ustası Hariç Akman, Kunduracı Fuat Bilege, Teknisyen Ragıp Vardar, Tütün İşçisi Aydın Vatan, Kitapçı Müntekim Ökmen"

TSEKP, kendisinden bir ay önce kurulan *TSP*'den farklı olarak, hele kuruluş amacı "fırsatı kaçırmak" olunca, politik teşkilatlanmaya hız verdi. Kısa sürede İzmir, Kocaeli, Adana, Ankara ve Gaziantep illerinde örgütlenerek kadrolarını genişletti. *TSEKP* programında amacını şöyle belirliyordu: "a) Memleketin, ekonomik, politik ve sosyal hayatının bütün gelişmelerinde emekçi halkın demokrasi hak ve hürriyetlerinden gerçekten faydalanmasını, iç ve dış siyasetinin tayininde doğrudan doğruya söz sahibi olmasını sağlamak, b) Türkiye emekçi ve köylüsünü ve tabii müttefikleri olan sosyal zümreleri ırk, mezhep farkına, deri rengine ve yerli veya muhacir olmalarına bakmaksızın yerli ve yabancı sermayedarların istismarlarına, siyasi tahakkümlerine karşı korumak ve irticaa, faşizme karşı sistemli bir mücadele yürütmek, c) Milleti teşkilatlı ve demokratik bir bünyeye kavuşturarak, bu sarsılmaz temel üzerinde, millî istiklalimizi gereği gibi sağlamlaştırmak, d) Emekçi ve köylü yığınlarının gittikçe daha geniş ölçülerde teşkilatlanmalarına ve iktisadi, siyasi hareketlere girişmelerine yardım suretiyle memlekette sosyalist bir cemiyete geçiş şartlarını olgunlaştırmak..."

Sendikal örgütlenme anlayışı da *TSP*'den farklı olan *TSEKP*, işyeri esasına göre mahalli sendikalar kurmaya başladı. Partinin sendikal örgütlenmesinin başında bulunan, eski bir *TKP* militanı Ferit Kalmuk bir yandan işçi sınıfının yerel sendikalar bünyesinde örgütlenmelerini sağlarken Parti'nin yayın organları *Sendika* ve *Yığın* dergi ve gazetelerinde *Türkiye Sosyalist Partisi*'nin hem parti hem de sendikal anlayışıyla tartışma ve polemiğe giriliyordu. *TSEKP*'nin başkanı Şefik Hüsnü ve öteki yöneticileri; bir kaç ay önce *TSP* aracılığıyla legale çıkış konusunda aldıkları ortak kararı bir yana bırakarak sosyalizmin parti ve örgüt anlayışını tartışıyor, kendi partilerinin programının *TSP*'ninkinden ileride, sendikal örgütlenme anlayışlarının daha doğru olduğunu öne sürüyorlardı.

Kuruluş amacı ülkeye gerçek demokrasinin geldiği sanısına dayanan TSEKP aynı zamanda yeraltındaki pek çok militanı da bu legal parti örgütlenmesinde görevlendirmişti. İki partinin de üst yönetimi legale çıkma konusundaki ortak karardan haberli olmayan, iki partiye dağılmış devrimci kitlenin önünde (asıl gerçeği de belirtemeden) tuhaf bir polemiğe girmişti. Siyasi ömürlerinin sonuna yaklaşmaktayken, tabanlarının da zorlamasıyla birleşme yönünde bir çabaya girmek üzerelerken, kendi hazırladığı oyuna komünistlerin düştüğüne gören tek parti diktatörlüğü yönetimi ve gizli örgütü Millî Emniyet harekete geçti. Zaten savaş yıllarının başından beri yürürlükte olan Sıkıyönetim aracılığıyla 16 Aralık 1946'da her iki partiyi, bağlı sendikaları ve yayın organlarını kapatarak mensuplarını tutukladı. Böylece; solun legal mevzi kazanmasını engelleyerek, onu daha cenin halindeyken öldürmeyi planlayan tek parti diktatörlüğünün aldatıcı özgürlük ortamını doğru değerlendiremeyen komünist hareket bir kez daha yenilgiye uğruyordu...

EMİN KARACA

Türkiye Komünist Partisi *Merkez Komitesi 1943'te yaptığı Plenum toplantısında aldığı anti-faşist cephe ve ittifaklar politikasını bir yandan hayata geçirmeye çalışırken, bir yandan da oluşturduğu legal yayın komitesiyle faaliyete girişmişti. Komite'nin yayınladığı ilk broşür* En Büyük Tehlike-Faşizm ve Türkiye'deki Faaliyeti *(altta) adını taşıyordu. Broşürün materyalini Komite toplamış ve Parti İcra Komitesi Sekreteri Reşat Fuat Baraner kaleme almıştı. Reşat Fuat, yeraltında yürüttüğü mücadele gereği bu legal broşüre imza koyamayacağından siyasi polisçe henüz tanınmayan ve mücadele edilen kesimce de bilinmeyen ressam Faris Erkman yayını üstlendi.* En Büyük Tehlike, *o yıllarda hem yayın hem de örgütlenme alanında oldukça rahat at oynatmaya başlayan Pantürkist, Turancı, ırkçı ve Türkçü akımları hedef almış, Türk ırkının saflığı ve öteki ırklardan üstünlüğü iddialarının saçmalığını bilimsel şekilde kanıtlayarak, görünürdeki bu akımların aslında Alman faşizminin beşinci kolundan başka birşey olmadığını gözler önüne sermişti. Broşür yayınlandıktan sonra hem siyasal iktidar katında hem de kamuoyunda yankı buldu. 1927 Tevkifatı'yla İcra Komitesi Sekreteri Vedat Nedim'in ihanetiyle yediği darbenin ardından* TKP, *Merkez Komitesi'nin MK yetkilerinin tümü kendisinde toplanan üyesi Dr. Hikmet Kıvılcımlı ile öteki iki üyesi Laz İsmail (Marat) ve Hüsamettin Özdoğu yönetiminde tekrar faaliyete geçti. Ağırlığı İzmir olarak yürütülen faaliyet Mayıs 1929'da başlatılan geniş tevkifatla sonuçlandı. İzmir'de başlatılan tutuklama İstanbul'da MK'nın son üç üyesine dek ulaştı. O döneme kadar* TKP'*nin mücadalesi içinde teorik ve pratik yeteneğiyle hızla öne çıkmaya başlayan Dr. Hikmet Kıvılcımlı, İstanbul Emniyet Müdürlüğü Komünist Masası'nın yaptığı ilk tahkikatta ağır işkencelere rağmen direnerek; ne partili olduğunu ne de parti içinde taşıdığı sıfatları kabullendi. 25 Haziran 1929'da 35 arkadaşıyla "taklibi hükümet" ve "ameleden adamları mevkii iktidara getirmek istemek" iddialarıyla İzmir Ağır Ceza Mahkemesi önüne çıkarıldı. 16 Temmuz 1929'da mahkum arkadaşlarıyla birlikte Doğu'ya sürüldü. Hükümlü* TKP'*lilerden 18'i Diyarbakır cezaevine, kendisi de 5 arkadaşıyla Elazığ cezaevine gönderildi. Soldaki fotoğraf, sağ baştaki Dr. Hikmet Kıvılcımlı'yı Elazığ Cezaevi'nin avlusunda gösteriyor. Ortalarında oturan kadın, gönderildiği her cezaevinin bulunduğu şehre peşinden gidip oğlunu yalnız bırakmayan annesi Münire Hanım, sol baştaki Saatçi Niko, arkada ayaktakilerin içinde yüzleri tam olarak teşhis edilmeyen Troçki Mehmet ve tütün işçisi Abbas'dır.*

ile Amerikan yanlısı *Vatan* dışında bütün basın bu havaya girmişti. *Komintern*'in son kongresinde Başkanlık Divanı'na ve iki organdan birisi olan Kontrol Komitesi üyeliğine seçilmiş bulunan Şefik Hüsnü, savaş tehlikesi belirince 1938'de Moskova'dan ayrıldı ve Paris'e gitti. Ülkeye geri dönmek için pasaport almaya çalıştı. Türk hükümeti tarafından bir buçuk yıl oyalandıktan sonra Kasım 1939'da Türkiye'ye dönebildi. Hemen askere alındıktan sonra ancak 1941 sonlarında sağlık nedenleriyle terhis olabildi. *TKP* Merkez Komitesi'ni oluşturan Reşat Fuat, Ahmet Fırıncı, Zeki Baştımar, Celal Benneci, Mehmet Bozışık ve Halil Yalçınkaya, *Komintern* kararları uyarınca antifaşist cephe politikasını uygulamaya çalışıyorlardı. İllegal parti yayınlarının yanısıra *Sokak* ve tek sayı çıkabilen *Küllük* bu amaçla geniş bir kadronun desteğiyle yayın yapıyordu.

Bu arada 1943'de askerlik görevini tamamlayan Mihri Belli İktisat Fakültesi'nde asistan olmuş ve 150 kadar genci etrafında toplamıştı. Suat Derviş'le ilişkili olarak basın çevrelerinde oldukça etkili bir konum edinen Mihri Belli bir müddet sonra Parti Merkez Komitesi'ne alındı. Parti bu sıralarda çıkan Varlık Vergisi'nin yarattığı sefalet ve fiyat artışlarına karşı yoğun bir ajitasyon ve propaganda faaliyetine girişti. Mihri Belli, Suat Derviş, Hulusi Dosdoğru ve Ruhi Derviş'ten oluşan basın komitesi, bu dönemde çıkan faşist dergileri tarayıp Faris Erkmen ile birlikte cevaplar hazırlıyor ve broşürler basıyordu. Komite 1943'de *En Büyük Tehlike - Milli Türk Davasına Aykırı Bir Cereyanın İçyüzü* ve 1944'de *Niçin Sovyetler Birliği'nin Dostuyum* adlı iki kitapçık yayınladı.

1944 Tevkifatı

1944'e gelindiğinde *TKP*'yi asker kaçağı olduğu için saklanan Reşat Fuat yönetmekteydi. 1944 tevkifatı 12 Şubat'ta Ziya Nur Erün'ün Yedek Subay Okulu yatakhanesinde bir parti bülteni ile yakalanmasıyla başladı. *Komintern*'e gönderdiği raporda Şefik Hüsnü tutuklamaların gizlilik kurallarına yeteri kadar uyulamadığı için bu denli geniş çaplı olduğunu bildirmişti. Gerçekten de Reşat Fuat'la ilişki sağlamakta görevli Sebati Selimoğlu, tutuklamaların ucu kendisine yöneldiğinde saklanmamayı tercih etmiş, Reşat Fuat da kaldığı evi terkedip Faris Erkmen'in evine gittiğinde evin kontrol altında bulunduğundan şüphelendiğinden yeniden eve dönünce karısı Suat Derviş'le birlikte yakalanmıştı. Ancak 1944 tevkifatında parti Merkez Komitesi bütünüyle ortaya çıkarılamadı ve hatta tutuklanan Merkez Komite üyeleri Zeki Baştımar ve Celal Benneci dava sonunda beraat ettiler. Dava *TKP* ana davası ve Karabük askeri fabrikaları

"Dörtlü Takrir" sahipleri Celal Bayar, Adnan Menderes, Fuad Köprülü ve Refik Koraltan'ın Sertellerin çıkarmayı düşündükleri Görüşler (altta) dergisinde yazı yazmayı kabul etmeleriyle, derginin bir cephe dergisi olması kararlaştırıldı. Zekeriya Sertel'in yönetiminde 1 Aralık 1945'de yayınlanan Görüşler çıktığı gün tükendi ve ikinci baskısını yaptı. Tanin ve Cumhuriyet gibi faşizm yanlısı gazetelerde Görüşler'in 'G' harfinin orağa benzediğine dair iddialar ileri sürüldü. Bütün bu kışkırtmalar üzerine 4 Aralık'da yapılan saldırıyla, basıldığı Tan basımevi tahrip edildikten sonra bir daha çıkmadı. 1930'ların başında Türk edebiyatında sosyal gerçekçi hikâyeleriyle öne çıkan Sabahattin Ali (1906-1948) (üstte) Ankara'da ırkçılarla yürüttüğü mücadeleden sonra Devlet Konservatuvarı'ndaki görevinden ayrılarak (1945) İstanbul'da sol siyasi hareketlerin içinde yer aldı. Aynı yılın sonbaharında Cami Baykurt'la birlikte Yeni Dünya adında bir gazete yayınlamaya başladı. Ancak iki sayı çıkarabildiği Yeni Dünya, 4 Aralık 1945'deki gösterilerde tahrip edildi. Bunun üzerine önce Gün dergisinde, ardından TSP'nin yayın organı Gerçek gazetesinde hikâyelerini ve yazılarını yayınladı. 25 Kasım 1946'da siyasal mizah gazetesi Marko Paşa'yı yayınlamaya başladı. Siyasal iktidara yakın kişilere "neşren hakaret"ten kısa süreli hapis cezalarına çarptırıldı. 1948'de Bulgaristan sınırında bulunduğu iddia edilen cesedinin ardından siyasi iktidar, manipülasyonuyla Sabahattin Ali'nin öldürülmesi mizansenini, soğuk savaş yıllarının sol aydınlarını terörize etmekte kullandı.

davası olarak iki başlı sürdü. Ana davada baş sanık olan Reşat Fuat, savcının kendisini Ankara örgütü yöneticisi olarak suçlamasına karşın Hikmet Elin'in bu görevi üstlenmesiyle beraat etti. Aynı şekilde Reşat Fuat ile Zeki Baştımar'ın irtibatını Ruhi Derviş kurmuş olmasına karşın, bu ilişkiyi Suat Derviş üstlendiğinden bu olay da karanlık kaldı. Davanın somut delilleri arasında Ağustos 1943'de yayınlanan *Parti'nin Görüşleri ve Dilekleri* broşürü ile bazı illegal bültenler vardı. Dava sonunda Reşat Fuat Baraner 9 yıl, Sebati Selimoğlu ve Davut Nae 6 yıl 9 ay, Nihat Balyoz 4 yıl, Hikmet Elin 3 yıl 9 ay, Mustafa Birtem 3 yıl 6 ay, Karabük grubundan Zihni Anadol 3 yıl 6 ay, şoför Halit Irgat 2 yıl 6 ay, Arif Özinsel ve Cemali Güngörmez 2 yıl 3 ay, Ali Tokuş 1 yıl 8 ay, Fehmi Kurucu 15 ay, Avni Güler 13 ay, Ziya Nur Erün, Tevfik Dilmen, Hadi Malkoç, Hasan İzzettin Dinamo ve Karabük grubundan Şevket Ertekin birer yıl, Yunus Bağatır, Hasan Çapak, Remzi Özşenel, Osman Paçalı, Ziya Türe, Suat Derviş, Mustafa Osmanoğlu, İbrahim Yürüyüş, Kirkor Sarafyan, Hayık Açıkgöz, Jak İhmalyan, Selahattin Akarışık 10 ay ile 6 ay arasında değişen hapis cezalarına çarptırıldılar. Tutuklananlar arasında bulunan Hasan Basri Alp ifade vermemek için İstanbul Emniyet Müdürlüğü'nün üst katından atlayıp intihar ettiğinden hakkındaki dava düştü.

Reşat Fuat'ın yaptığı savunma Parti'nin politikasını ana hatlarıyla ortaya koymuştu. Reşat Fuat "Biz Sovyetlerle dost olmak istiyoruz, Türkiye'de demokrasi nizamının yerleştirilmesini istiyoruz. Biz ırkçılıkla mücadele ettik. Bütün Kemalistleri mücadeleye davet ettik. Ben komünizmin cemiyetimiz hakkında hayırlı olduğuna inanmış bir adamım. Neşriyat yapılmadan fikir cereyanı olamaz. Siyasi teşekküller neşriyatsız vücudunu ilerletemez. Saraçoğlu hükümetini tenkit etmek suç mudur? Saraçoğlu hükümete geçer geçmez Türkçülükten bahsetti ve Turancıları ve faşistleri şımarttı. Almanlara erzak göndererek milleti aç bıraktı. İnhisar maddeleri karaborsaya düştü. Hükümet para bastığından paranın değeri düştü. Devlet borçları bir milyara yaklaştı. Biz vatansever olduğumuz için hükümeti tenkit ettik ve millet karşısında suç işlemiş değiliz". Bu davanın dışında kalan Ahmet Fırıncı, Halil Yalçınkaya, Mihri Belli gibi *TKP* üst düzey yöneticileri tevkifat sürerken 19 Mayıs sabahı Süleymaniye Camii'nin minareleri arasına üzerinde "Saraçoğlu faşisttir" yazılı ve "Vurgunculuk ve Faşizme Karşı Savaş Cephesi" imzalı bir pankart asma girişiminde bulundular. Cami görevlilerinin müdahalesiyle kaçarken ayağından sakatlanan Tahsin Berkem yakalanınca pankartı asan diğer kişinin polisce tanınmayan Mihri Belli olduğu ortaya çıktı. Bu arada 1 Mayıs 1945'de üniversite öğrencilerinin Eyüp Feshane Fabrikası'na üzerinde orak-çekiç olan ve "İşçiler Birleşiniz" yazılı pullar yapıştırmasıyla başlayan tutuklamalar sonunda *İleri Gençlik Birliği* davası açıldı ve 55 kişilik dava Şubat 1946'da sonuçlandı ve aralarına Mihri Belli'nin de bulunduğu 7 kişi 2 yıla, diğer sanıklar ise 1 yıl 8 aydan 5 aya kadar değişen hapis cezalarına çarptırıldılar.

İleri Gençlik Birliği davası başlayınca tutuklanmayan parti üyeleri İstanbul'da *İstanbul Yüksek Tahsil Gençlik Derneği*'ni, Ankara'da *Türkiye Gençler Derneği*'ni kurdular. Bu arada önceden kurulmuş İleri Demokrat Cephe'sinin yöneticileri adeta bir Merkez Komite gibi çalışarak gençlik arasında önemli bir desteğin kazanılmasını sağladılar. 2 Temmuz 1946'da kurulan *İstanbul Üniversite ve Yüksek Okullar Öğrenciler Birliği* sonradan *İstanbul Yüksek Tahsil Gençlik Derneği* adını aldı. Derneğin kurucuları arasında Adil Giray, Zekai Karataş, İlhan Başaran, Moris Gabay, Vahdettin Barut, Cemal Güner, Nihat Sargın, Nuran Bozer, Şaban Ormanlar, Sevinç Tanık (Özgüner) de vardı. Ankara'daki derneğin kurucuları ise Nezihe Aras, Şevki Akşit, Aclan Sayılgan, Enver Gökçe, Fuat Güner ve Mahir Yılmaz'dı. Ankara derneği "fakir köylünün ekinini biçme kampanyası", Altındağ'da poliklinik açarak hastaları bedava muayene etme gibi eylemler örgütledi. 1947'de faşistlerin dernek binasını tahrip etmesi üzerine İstanbul derneği *Ankara Nümayişi ve Biz* adlı bir broşür yayınladı. Dernek ayrıca yayınlamakta olduğu *Hür Gençlik* dergisinde de olayı kınadı.

Savaş Sonrası Komünist Hareket

Savaş sonrası *TKP* politikasının özünü açığa çıkartan Şefik Hüsnü'nün hazırladığı Cephe programı, "Nasıl bir Türkiye için savaşıyoruz?" başlığı altında 9 ana mücadele hedefi belirliyordu: 1) Yalnız vurguncuları ve köy mütegallibelerini temsil eden tek parti istibdatından kurtulmuş özgür ve bağımsız bir Türkiye. 2) Halkı özgürlüklerden gerçekten yararlanan şen bir Türkiye. 3) İşçileri, köylüleri ve aydınları devlet himayesinde çalışabilecek ve kültürlü bir insan olabileceği ileri bir Türkiye. 4) Hangi millet ve dinden olursa olsun, bütün vatandaşlara eşit hak tanıyan, ırk ve millet çıkarlarından sıyrılmış adil bir Türkiye. 5) Yabancı topraklara göz dikmeksizin, bütün komşularıyla kardeşçe geçinen, dış durumu sağlam bir Türkiye, 6) Sovyetler'le her hususta anlaşmış ve bir yardımlaşma anlaşması ile bağlanmış barışsever bir Türkiye. 7) Yumruk kuvvetiyle ve polis teşkilatıyla değil, fakat halkın ekonomik ve kültürel gelişmesi ve demokrat "milli birlik" etrafında toplanması sayesinde içte de güçlü bir Türkiye. 8) Kanaatları ve görüşlerinden dolayı, hiç kimsenin takibe ve işkenceye maruz kalmadığı, tam bir vicdan serbestliği sağlayan devrimci bir Türkiye. 9) Köyleri ve çiftlikleri parazit soyguncuIardan temizlenmiş ve toprakları onları işleyen ve eken köylülere mal edilmiş mamur ve muzaffer Türkiye.

Bu dönemde İnönü'nün çıkartmak istediği toprak reformuna karşı çıkan büyük toprak sahipleri demokrasi havarisi kesildiğinden *TKP*'nin savunduğu antifaşist cephe için son derece elverişli bir ortam doğdu. Tam da bu sıralarda, yazarları arasında Celal Bayar, Fuat Köprülü, Behice Boran, Zekeriya ve Sabiha Sertel, Niyazi Berkes gibi kişilerin de bulunduğu *Görüşler*

TKP Üzerine

TKP Kurtuluş Savaşı yıllarında Milliciler Cephesi'nin en sol kanadını oluşturdu. "Ebedi Şef"li, "Milli Şef"li tek parti döneminde ise biricik muhalefet partisiydi. II. Dünya Savaşı sonrası döneme varılanadek egemen güç durumunda olan Burjuvazi-Eşraf-Bürokrasi üçlüsü içinde ayrı ayrı fraksiyonların hepsi Tek Parti *CHP* çatısı altında politik etkinliklerini sürdürdüler. Ancak kurulu düzene bir burjuva demokrasisi görünümü vermek zorunlu olduğundadır ki bu sağ akımlar ayrı siyasi partiler olarak politika alanında yerlerini aldılar. O zamana kadar Türkiye'de iki parti vardı: İktidardaki *CHP*; muhalefetteki gizli *TKP*.

TKP ile Kemalistler arasında fiili bir cephe birliği olduğu ve Sovyetler Birliği ile ittifak durumunun sürdüğü o Kurtuluş Savaşı yıllarında bile, ulusal direnişin kumanda mevkilerini tekelinde tutma gayretinde olan Kemalistler ile *TKP* arasında çatışma en sert biçimlere bürünmüştür. Mustafa Suphi, Ethem Nejat ve arkadaşlarının alçakça şehit edilmeleri bu çatışmanın zaman zaman nerelere kadar vardığını gösterir.

Zaferden sonra kurulan Kemalist rejim bazı üstyapı reformlarıyla feodal nitelikte kurumların bir kesimini tasfiye etti. Ekonomide komprador egemenliğini sınırlamaya çalışarak milli burjuvazi yaratma amacını güden bir devletçi politika izledi. Yabancı şirketlerin millileştirilmesi hep bu hedefe yönelik uygulamalardı. Kemalist iktidar Batı ülkeleriyle ilişkilerinde mesafeyi koruyor, dünya kapitalist pazarı içinde olmakla birlikte, ulusal bağımsızlığa açıkça ters düşebilecek ilişkiler kurmaktan kaçınıyordu. Sovyetler Birliği ile iyi komşuluk ilişkilerinin sürdürülmesi de bu politikanın bir parçasıydı.

1930'lar Almanya'da Nazizmin yükselişi yılları oldu ve ardından Sovyetler Birliği ile sınırdaş olan Doğu Avrupa ülkeleri birbiri ardından Nazi Almanyası'nın nüfuz alanına girdiler. Hitler Almanyası Bolşevizmin kökünü kazımayı amaçlayan bir haçlı sefere hazırlandığını açıkça ilân etmekteydi. Dolayısıyla Sovyetler Birliğini çevreleyen bu ülkeler bir Alman saldırısı durumunda birer sıçrama tahtası görevini yerine getireceklerdi. Zincirin tek eksik halkası Kemalist Türkiye idi. Ve Türkiye'de en güçlü muhalefet sol değil sağ muhalefet idi. Bu durumda *Komünist Enternasyonal* çatısı altında yer alan partiler ve bu arada *TKP* de Kemalist iktidarı burjuva karakterine ve Kürt halkına uygulamakta olduğu zorla asimilasyon politikasına karşın "kötünün daha az kötüsü" (şerrin ehveni) saydılar. *TKP*'nin, 1937'de, *Komintern*'in dayatmasıyla aldığı desantralizasyon kararı bu değerlendirmenin bir sonucudur.

Aslında bu karar fazla bir şey değiştirmedi ve II. Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle meydana gelen yeni koşullarda tüm geçerliğini yitirdi.

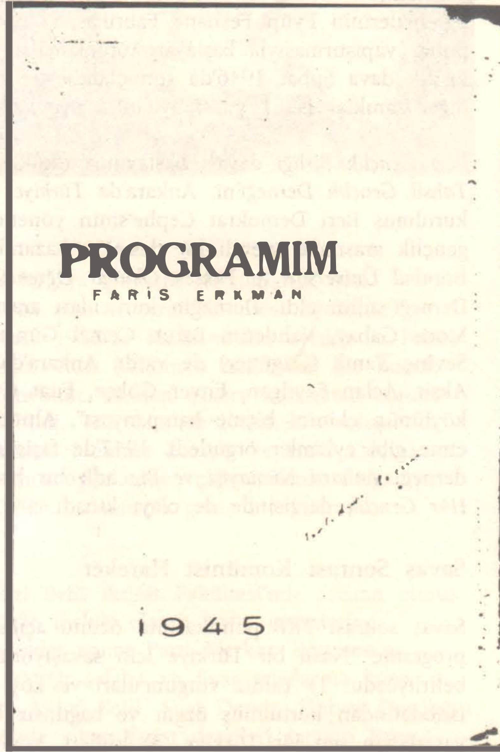
Türkiye'nin II. Dünya Savaşına kadar herhangi bir emperyalist devletin dümen suyuna girmeme konusunda dikkatli davrandığı bir gerçektir. Doğusunda ve batısındaki komşu ülkelerle imzaladığı paktlar Kemalistlerin bağımsız bir dış politika gütme yolunda çabalarının ürünüdür. Savaşın eşiğine varıldığında bu politikadan dönüldü. Türkiye, İngiltere ve Fransa ile bir ittifak antlaşması imzaladı. Bu ilk adımı başka adımlar izleyecekti.

Savaş yılları dış ticaretin hemen hemen durduğu, ülke içinde sınai üretimin önemli ölçüde yavaşladığı yıllardı. Böyle bir ortamda istifçilik ve karaborsa yoluyla büyük kârlar sağlayan harp vurguncusu bir türedi burjuvazi büyük ekonomik güç kazandı, devlet yönetiminde etkin olmaya başladı. Bu, bir yandan, tahıl fiyatlarında hızlı artış yüzünden biti kanlanan büyük toprak sahiplerinin güçlenmesi öte yandan, politik üstyapıyı belirlemeden edemezdi. *CHP* kapılarını Turancı faşistinden tarikatçı yobazına kadar en gerici unsurlara açtı, bileşim değişikliğine uğradı. Savaşın ilk yıllarında Nazi Almanyası'nın birbirini izleyen askeri zaferleri de burada bir etken oluyordu.

1942'nin sonlarında başbakanlığa gelen Şükrü Saraçoğlu, *CHP* içindeki faşizan sağ fraksiyonun elebaşısıydı. Saraçoğlu, hükümetini kurar kurmaz, bir olupbitti saydığı Alman zaferine hazırlık niteliğinde uygulamalara girişti. Güdümlü basında yoğun bir anti-sovyet propaganda başlatıldı. Enflasyon ve pahalılığa deva olarak "Varlık Vergisi" denen özel bir yasa ile azınlıkları mülksüzleştirip ezme yoluna başvuruldu. "Gayri-Müslim" kategorisine giren varlıklar yanında yoksul emekçiler ödeyemlyecekleri ağır vergilere tabi tutuldu. Ödeyemiyenler için Doğu Anadolu'da toplama kampları kuruldu. Binlerce insan buralara sürüldü. Bu arada harp vurguncusunun en adisi, eğer Müslüman ise, yahut da yabancı uyruklu ise, fiilen vergi dışı tutuluyordu. İktidarın Alman atına oynadığı açıktı.

CHP "kötünün daha az kötüsü" olmaktan çoktan çıkmış, "kötülerin kötüsü" olmuştu.

Bu gelişmeler karşısında *TKP* yönetimi savaş öncesi güçler dengesi değerlendirmesinin artık geçerli olmadığı görüşüne vardı. Haziran 1943'de Şefik Hüsnü'nün kaleme aldığı "1943 Platformu" diye bilinen taslakda yeni durum değerlendirildi ve görevler saptandı. Aynı günlerde toplanan Merkez Komitesi bazı rötuşlardan sonra bu Platformu kabul etti. Bunda, özetle, Dünya Savaşının vardığı aşamanın, savaşan güçlerin tahlili yapılıyor, Nazi Almanyası ve müttefiklerinin yenilgisinin niçin kaçınılmaz olduğu açıklanıyor, Türkiye emekçi halkının uzun erimli çıkarlarının Mihver karşısında en aktif biçimde ve bir an önce yerini almasını emrettiği vurgulanıyordu. Bu da Saraçoğlu hükümetini devirmeden olamazdı. Savaş koşullarında istifçilik ve karaborsa yoluyla muazzam vurgunlar vuran en asalak bir türedi burjuvazi ve ağa takımının edindiği büyük mali gücü politik güce çevirebildiği, *CHP*'nin gittikçe bu kesimin etkisi altına girip sağa kaydığı, Saraçoğlu hükümetinin başa geçişi nin bunun bir kanıtı olduğu belirtiliyordu. Platform partilileri, toplumdaki bütün ilerici yurtsever güçlerle dayanışma halinde faşizme ve vurgunculuğa karşı mücadeleyi yükseltmek için safları sıklaştırmaya çağırıyordu.

Şefik Hüsnü'nün "verimli devre" olarak tanımladığı dönemin ürünlerinden bazıları, legal olarak yayınlanabilen En Büyük Tehlike *ve* Niçin Sovyetler Birliği'nin Dostuyum *broşürleriydi. TKP'nin bu legal yayın faaliyetine en önemli katkılardan birini Faris Erkman yapıyordu. Faris Erkman (1917-1950)* SES, Yürüyüş *ve* Görüşler *dergilerinde basılan desenleriyle de sosyalist gerçekçi bir ressam olarak tanınmıştı. 1943'de Reşat Fuad'ın kaleme aldığı* En Büyük Tehlike *broşürüne imzasını koyan Faris Erkman 1945'de yapılan mahalli seçimlere bağımsız sosyalist aday olarak katıldı. Üstte görülen* Programım *adıyla yayınladığı seçim beyannamesi TKP'nin o yıllardaki asgari programının legalize edilmiş şeklinden başka bir şey değildi.*

TKP bu anlayışla çalışmalarını gizlilik koşullarında sürdürdü. İktidarının karşılığı 1944 kışında *TKP* ve aynı yılın güzünde *İleri Gençlik Birliği* tutuklamaları oldu. En tutarlı anti-faşistler işkenceye uğratıldı, ağır hapis cezalarına çarptırıldı.

Savaşın sona ermesinden hemen sonra soğuk savaşın henüz başlamadığı bir dönem yaşandı. Türkiyenin egemen çevreleri o günlerde duraksama içindeydi. Dayandıkları dış mihraklardan gelen öğütler çelişkiliydi. O 1945, 1946'da müttefikler-arası dayanışmanın zaferden sonra da süreceği sanılıyordu. Saraçoğlu kabinesi iktidardan uzaklaştırıldı, yerini müttefik yanlısı bilinen Recep Peker hükümeti aldı. Bunu kısa süreli ve sınırlı bir demokratik özgürlük dönemi izledi. Şefik Hüsnü ve arkadaşları, ne denli sınırlı olursa olsun siyasi demokrasinin olanaklarından olabildiğince yararlanmak gerektiği düşüncesiyle hareket ettiler ve *Türkiye Emekçi ve Köylü Partisi*'ni kurdular. Bu legal parti altı ay yaşadı. Bu kısa süre içinde politik ve mesleki örgütlenme alanında başarılı oldu. 1946 sonunda partililer ağır faşist baskılara uğratıldılar. Tutuklandılar, yargılandılar, ağır hapis cezalarına çarptırıldılar. Hareket böylece bir kez daha illegaliteye itilmiş oluyordu.

Savaş sonrası dönemde kurulu düzene bir burjuva parlamenter dış görünüş verilmeye kalkışıldığında kurulmakta olan *Demokrat Parti*'ye karşı *TKP*'nin tavrının ne olduğunu şu olay açıkça gösterir: *DP*'nin kuruluş çalışmaları *Emekçi Sosyalist Parti*'nin kurulması için hazırlıklara girişildiği günlere rastlar. O günlerde *DP*'nin İstanbul il başkanı, Şefik Hüsnü'yü ziyarete geliyor. Kendisi meslektaşıdır. Sorbonne'da aynı yıllarda tıp eğitimi görmüşlerdir. *DP*'li bir teklifle gelmiştir. Dediği özetle şudur: "Bugün birinci sorun *CHP*'yi iktidardan düşürmek, halkın oylarıyla demokratik bir iktidarı başa getirmektir. Elbette ki demokraside sağ da olur, sol da. *DP*'nin solunda bir sosyalist emekçi partisinin kurulmasını biz demokrasinin gereği sayarız. Ama şu anda böyle bir partinin kurulması muhalefet kuvvetlerini böler. Gelin kuvvetlerimizi *DP* çatısı altında birleştirelim, şu *CHP*'yi devirelim..."

Şunu göz önünde tutmak gerek: Bu görüşmenin yer aldığı 1946 başlarında soğuk savaş henüz başlamamıştır. Faşizmin kaleleri dünya düzeyinde yıkılmıştır ve Sovyetler ile müttefikler arası dostluk ilişkileri süreceğe benzemektedir. Başta Celal Bayar, *DP* kurucuları bu durumu göz önünde tutmakta ve *CHP*'nin solunda bir muhalefet partisi olarak, daha doğrusu sol demagoji ile oy avcılığına çıkacak olan bir burjuva partisi olarak ortaya çıkmayı tasarlamaktadırlar. Amaç her ne pahasına olursa olsun iktidar koltuğuna oturmaktır. Celal Bayar'ın bir süre Serteller ile içli dışlı görünmesi, cezaevinde yatmakta olan Mihri Belli'ye "Mücadelesini anlıyoruz; güzel günler gelecektir" cümlelerini içeren dayanışma mesajları göndermesi ve daha birçok emareler, *DP* kurucularının başlangıçta tutumunun bu olduğunu gösterir.

Saraçoğlu hükümetinin olası bir Alman zaferine dayanan dış ve iç politikasının hoşgörüsünden yararlanan ırkçı, Turancı ve faşist akımlar Türkiye'de kol gezmeye başladılar. Yeraltındaki Türkiye Komünist Partisi üst yönetimi bu sıralarda kurduğu legal yayın komitesinin faaliyetiyle hem Sovyetler Birliği ve komünizm düşmanlarıyla mücadele etmek, hem de süren dünya savaşına bakışını yansıtma çabasına girişti. Bu yayınlardan biri de, Suat Derviş'in kaleme aldığı üstte görülen Niçin Sovyetler Birliği'nin Dostuyum? broşürüydü.

DP'den gelen elçiye Şefik Hüsnü'nün cevabı şu oluyor: "Sizi öğrencilik yıllarınızdan tanırım. Demokrasi davasını içtenlikle benimsediğinize inanırım. Ama DP Türkiye toplumunda öyle güçleri temsil eder duruma gelmektedir ki, bu parti kaçınılmaz olarak CHP'nin sağına düşecektir. Ve Marksist sola karşı tutumu CHP'ninkinden farklı olmıyacak, dolayısıyla demokratik hak ve özgürlüklere sahip çıkmıyacaktır. Sizin gibi demokrasi davasına içtenlikle inananlar da kısa bir süre sonra DP içinde barınamaz duruma geleceksiniz."

Şefik Hüsnü'nün kehanet niteliğindeki bu sözleri TKP'nin o anda ve sonraki yıllarda sahneye konan demokrasicilik oyununda muhalefet rolüne çıkanlara karşı tavrını ifade etmektedir.

ABD ile ilk Askeri Yardımlaşma Antlaşması 1947'de CHP iktidarı tarafından imzalandı. CHP ile ana muhalefet partisi arasında ilişkiler, Amerika'ya yaranma ve irticaya taviz yarışması şeklini almıştı. Sonunda bu yarışı DP kazandı ve 1950 seçimlerini kazanarak iktidara geldi. DP'nin ilk icraatı Kore'ye asker göndermek oldu. Ardından büyük bir TKP davası sahneye kondu. On yıllık Demokrat Parti döneminde ülkemiz Amerikan İmparatorluğunun bir uç beyliği durumuna düşürülürken TKP kadrolarının büyük kesimi zindanda ya da sürgündeydiler.

MİHRİ BELLİ

adlı bir derginin ilanları çıktı. Derginin yazı kadrosunu oluşturanlar, sonraki yılların *Demokrat Parti, Türkiye Sosyalist Emekçi Köylü Partisi, Türkiye Sosyalist Partisi* ve hatta 1960'larda kurulacak *Türkiye İşçi Partisi*'nin kurucu ve yöneticilerini içeriyordu. Bu geniş tabanlı cepheyi bölmek amacıyla hükümetin desteğindeki öğrenciler 4 Aralık 1945'de *Tan, Yeni Dünya, La Turquie* gazeteleriyle *Gün* dergisini yerle bir ettiler. Beyoğlu'nda Sovyet yayınları satan Berrak Kitabevi de saldırıya uğradı. Yaratılan bu dehşetengiz hava sonuç vermekte gecikmedi ve Celal Bayar ve arkadaşları Cephe'den ayrıldı.

Sosyalist Partilerin Kuruluşu

Şefik Hüsnü Cemiyetler Kanunu'nda yapılan değişikliklere dayanarak *TKP* ile doğrudan ilişkisi olmayan sol eğilimli kişilere bir sosyalist parti kurdurmayı düşündü. *Tan* gazetesi yazarlarından Esat Adil'e bu teklifini götürdü. Esat Adil 1946'da *Türkiye Sosyalist Partisi*'ni kurunca *TKP* İstanbul yöneticilerinden Hüsamettin Özdoğu da bu partiye katıldı. *TSP*'nin bütün solu toparlayacağından ürken Şefik Hüsnü geleneksel parti kadrolarıyla *Türkiye Sosyalist Emekçi Köylü Partisi*'ni kurmak zorunda kaldı.

Bir müddet sonra genel seçim kararı alındı. Ancak seçim sistemi tek dereceli olduğundan *TSEKP* seçimleri boykot etmeye karar verdi. Seçimlerden sonra geniş tabanlı bir Demokratik Cephe'nin kurulması için son bir girişimde daha bulunuldu. 17 Ekim 1946'da İstanbul milletvekili Fevzi Çakmak, *Demokrat Parti* İstanbul İl Başkanı Avukat Kenan Öner ve arkadaşları *İnsan Hakları Cemiyeti*'ni kurdular. Kurucular arasında komünistlerin yer aldığını gören *CHP* Ankara'da Nihat Erim'e bu derneğe karşı benzer bir dernek kurdurttu. İktidarın tek korkusu sağ ile solun tek bir cephede, tek bir dernekte birleşmesiydi. Çakmak ve Öner sıkıştırıldı ve İstanbul'daki dernek işlemez hale getirildi. Halbuki Fevzi Çakmak, Şefik Hüsnü'nün de derneğin kurucuları arasında bulunmasını istemişti.

1946'da kurulan iki sol partiden *TSEKP* zamanla sol tabanı bünyesinde toplamayı başardı. Bunun üzerine iki partinin birleşmesini öneren Esat Adil'e Şefik Hüsnü'nün cevabı, birleşmenin ancak kendilerine katılmakla mümkün olacağıydı. İki parti arasındaki çekişmeler bütün hızıyla devam ederken 16 Aralık 1946'da bütün partiler ve sendikalar kapatıldı. Ancak 6 ay kadar faaliyet gösterebilen *TSKEP* bu kadar kısa süreye rağmen İstanbul, Ankara ve İzmir dışında Adana, Trabzon, Samsun, Antep, Mersin, Zonguldak, Erzurum, İzmit, Balıkesir ve Eskişehir'de il örgütü kurmayı başarmıştı.

Gerek 1944 gerekse de 1946 tevkifatları *TKP*'nin bütün kadrolarını açığa çıkartamadı. Zeki Baştımar ve Muzaffer Şerif Başoğlu'nun yönetimindeki hücreler gizli kaldı. Zeki Baştımar 1947 Ankara örgütünü kurduktan sonra 1949'da İstanbul'a geçerek örgütsel faaliyetlerini sürdürdü. Bu dönemde haftalık *Söz* gazetesiyle, gençlik organı olarak *Ant* dergisi yayınlandı. Ayrıca doğrudan Parti'nin denetiminde olmamakla birlikte *Yaprak* dergisine sızan Parti üyeleri buralarda yazılar yazdılar. 1946-1952 arası yayın yapan *Hür Gençlik, Hür, Gün, Gerçek, Baştan, Yeni Baştan, Medet, Markopaşa, Öküz Paşa, Nuh'un Gemisi, Beraber, Yeryüzü, Nazım Hikmet* gibi dergiler özellikle Nazım Hikmet için sürdürülen af kampanyası sırasında önemli görevler üstlendiler. Zeki Baştımar'ın İstanbul'da Parti'nin Paris kolu olan *İleri Jön Türkler Birliği*'yle ilişki halinde sürdürdüğü faaliyet 1951-1952 tevkifatıyla yeniden ama bu kez uzun bir süre için kesintiye uğradı.

Tek Parti Döneminde İşçi Politikası

CHP'nin işçileri örgütleme politikası 1934'de İzmir Valisi General Kazım Dirik gözetiminde her meslek ve/veya her işkolundaki işçilerin tek bir dernek/birlik içinde toplanmaya başlamasıyla uygulanmaya kondu. Deniz taşımacılığı işkolundaki 7 ayrı cemiyet *Deniz Amelesi Cemiyeti* içinde eritildi. Kamuya yönelik hizmet yapan şirket işçileri *İmtiyazlı Şirketler Memur ve Müstahdemin Birliği*'nde biraraya getirildi. Fabrika işçileri için *Sanayi İşçileri Birliği* kuruldu. Tütün, matbaa ve fırın işçileriyle şoförler de ayrı derneklerde örgütlendiler. İzmir'de kurulan bu derneklerin tümü 1935'de *İzmir İşçi ve Esnaf Birliği* yönetimi altına sokuldu. Bu örgüt amacını "işçilerle esnafı rejime her yönüyle bağlı ve faydalı kılmak" olarak açıklamıştı. İşçileri bu örgütlere üyeliğe zorlamak amacıyla "işçi karnesi" adıyla bir uygulama getirildi. Buna göre bir işçinin işini koruyabilmesi veya yeni bir işe girmesi için 1 Mart 1935'e kadar meslek veya işkolundaki kurulu derneğe başvurup işçi karnesi alması gerekiyordu. İşçilerin örgütlere aidat ödemesi de zorunluydu. Bu aidat işverence işçinin ücretinden otomatik olarak kesiliyor ve örgüte devrediliyordu. Böylece *CHP*'nin denetimindeki örgütlere işçilerin parasıyla kaynak yaratılmış oluyordu. Bu örgütler işçilerin haklarını savunmak yerine, daha ziyade yoksul çocukları giydirmek veya sünnet ettirmek gibi işlerle uğraşmaktaydılar.

28 Haziran 1938'de her türlü sınıfsal örgütün, sendikanın, cemiyetin kurulmasını, hatta Türkiye'de sosyal sınıfların varlığından sözedilmesini yasaklayan yeni bir Cemiyetler Kanunu kabul edildi. Yeni kanuna göre örgütler ancak hükümetin izniyle kurulabilecek, kurulmasına izin verilenler ancak hükümetin ve mahalli yöneticilerin sıkı denetimi altında faaliyet gösterebileceklerdi. Ayrıca hükümete istediği zaman örgütleri kapatma hakkı tanınmıştı.

II. Dünya Savaşı yıllarında İstanbul, Edirne, Kırklareli, Tekirdağ, Çanakkale ve Kocaeli'de ilan edilen ve 22 Aralık 1947'e kadar yürürlükte kalan sıkıyönetim işçi örgütlenme ve mücadelesini önemli ölçüde engelledi. 1940'da uygulanmaya konulan Milli Korunma Kanunu sayesinde işgünü 11 saate çıkarıldı, zorunlu çalışma yöntemi benimsendi, madenlerde ve kimi kamu işletmelerinde işyerlerini terk etme yasağı getirildi, hafta tatili kaldırıldı. Savaş yıllarında sanayide ve hatta bazı madenlerde kadın ve çocukların çalıştırılması karar altına alındı. Aynı dönemde gerçek ücretlerde yüzde 50'lik bir azalma oldu. Bu yıllar özellikle ithalat ve ihracatçıların çok kârlı işler yaptığı, özel kesimin ilk ciddi sermaye birikimini gerçekleştirdiği bir dönem oldu.

1945'de işçi yardımlaşma ve emekli sandıkları birbiri ardına kuruldu. Ankara'da üyeleri daha ziyade Başbakanlık ve Milli Savunma Bakanlığı basımevleri gibi resmi kuruluşların işçileri arasından gelen *Ankara Matbuat Teknisyenleri Cemiyeti*, *Fırın İşçileri Cemiyeti*, *Şoförler Cemiyeti*, İstanbul'da *Matbuat Teknisyenleri Cemiyeti*, *Şoförler Cemiyeti*, İzmir'de *İzmir Sanayi İşçileri Birliği*, *Tütün İşçileri Birliği*, Zonguldak'ta *Amele Birliği* faaliyete geçtiler. Bunların yanısıra hemen hemen bütün büyük kentlerde işçi yardımlaşma dernekleri ve tüketim kooperatiflerinin yanında kurulan hayır kurumları açtıkları atölyelerde özellikle kadınlara iş vermekte, yoksul işçilere yiyecek, giyecek ve yakacak yardımında bulunmaktaydı. Bütün bu dernek ve örgütlerin varlıklarını sürdürmelerinin asli koşulu *CHP* ile iyi ilişkiler kurmalarıydı. Dernek yöneticileri genellikle *CHP* il başkanları ve yöneticilerinden seçiliyordu. Bu koşullarda adı geçen dernekler çaylı eğlenceler, spor bayramları, müsamereler düzenlemekte ve kuruluş yıldönümlerinde "bayram" ilan etmekteydiler.

Yeni Sendikalar Kanunu ve 1946 Sendikacılığı

Aydınlar ve işçiler arasında kaybettiği prestiji yeniden kazanmak arzusundaki *Cumhuriyet Halk Partisi*'nin çok partili siyasal rejime geçme kararından sonra, 10 Haziran 1946'da Cemiyetler Kanunu'nda yapılan değişikliğe göre cemiyetlerin ve işçi sendikalarının faaliyetlerini sınırlayan bazı maddeler kaldırıldı. Gene aynı yıl Meclis'e sunulan ve 20 Ocak 1947'de kabul edilen sendikalarla ilgili yeni bir kanun, işçi sendikalarının siyasal faaliyetlerini yasaklıyor, "milliyetçi olmayan", yani sınıf temeli üzerine kurulu işçi sendikalarının kapatılmasını, kuranların hapis cezasına çarptırılmalarını öngörüyordu. Sendikalar Kanunu'nun en belirgin özelliği işçi sınıfı ve işçi hareketinin sosyalist hareketle bütünleşmesini engellemek ve onları *CHP*'nin güdüm ve vesayeti altına sokmaktı. Bu yasa sayesinde işçilerle *CHP* örgütü ve iktidar arasında iletişim aracı olacak ve yukarıdan aşağıya doğru iletilmesi gereken emir, ideoloji ve benzeri mesajları aktaracak sendikalar için yasal çerçeve böylece hazırlanmış oldu. Yeni Sendikalar Kanunu çıktığı sırada Türkiye'de toplam 52 bin üyeli 73 sendika bulunuyordu. İşçi sınıfının büyük çoğunluğu (yaklaşık yüzde 90'ı) sendikaların dışındaydı. Yeni Cemiyetler Kanunu'ndan sonra, 14 Mayıs 1946'da kurulan *Türkiye Sosyalist Partisi*, kendisine bağlı *Türkiye Tekel İşçileri Sendikası*, *Türkiye Deniz İşçileri Sendikası*, *Türkiye Mensucat İşçileri Sendikası*, *Türkiye Demir Çelik İşçileri Sendikası*, *Türkiye Basın ve Basın Makinaları Sendikası*, *Tramvay İşçileri Sendikası* ve *İstanbul Şoförleri ve Otomobil İşçileri Sendikası*'nı kurdu. *Türkiye Sosyalist Partisi* bütün bu sendikaları merkezî işçi örgütü olacak *Türkiye İşçi Sendikaları Federasyonu*'na bağlamayı ve uluslararası düzeyde de *Dünya Sendikalar Federasyonu*'na katılmayı düşünüyordu. Ancak bu çabası sonuç vermeden Temmuz 1946'da kapatıldı. Fakat partiye bağlı ve merkezi İstanbul'da bulunan sendikalar sanayinin gelişmiş olduğu kentlerde birer şube açtılar ve düzenledikleri seminer ve konferanslarla işçi hareketi içinde önemli bir güç odağı oldular.

1946'da birbirinin peşisıra iki yasal sosyalist parti olarak örgütlenen Türkiye komünist hareketinin uzun yıllardır kadrolar arasında süren sürtüşme ve anlaşmazlıklar esas olarak sendikal örgütlenme anlayışında somutlaştı. Anlayış farklılıklarını tartışırken bir tek bu noktada içten davranan iki sosyalist parti, Türkiye işçi sınıfını merkezî (işkolu esasına göre) ve yerel (işyeri esasına göre) örgütlemişlerdi. TSP *işkolu esasına göre sendikalaşmayı savunurken,* TSEKP *işyeri esasına göre sendikalaşmadan yanaydı. Haziran ve Temmuz 1946 her iki partinin de kendi anlayışları doğrultusunda yoğun bir örgütlenmeye giriştikleri bir dönem oldu.* TSEKP *önce* İstanbul İşçi Sendikaları Birliği'*ni kurdu. Başkanlığını eski bir* TKP *militanı olan Ferit Kalmuk'un yaptığı* Birlik'*i Kocaeli ve İzmir Sendikalar Birliği izledi. Bunları* TSEKP*'nin yerel örgütlenme anlayışına uygun olarak öteki sendika, birlik, dernek ve klüpler izledi.* TSEKP*'nin sendika birlikleri* TSP*'nin konfederasyon görüşünün karşısında adeta yerel sendikalaşmanın bir üst organı gibiydi. Kuruldukları ilin adıyla anılan* TSEKP*'nin yerel sendikalarının bir üstündeki kuruluşlar olarak örgütlenen İstanbul, Kocaeli ve İzmir İşçi Sendikaları Birliklerinin dışında Eskişehir, Bursa, Zonguldak, Ankara, Kayseri, Sivas, Malatya, Diyarbakır, Samsun ve Trabzon'da da benzeri örgütler kurulmuştu. Üstte Adana ve havalisi İşçi Sendikaları Birliği mensupları görülüyor.* TKP *yöneticilerinin yeraltında aldıkları ortak kararla ilk kurulan legal sosyalist parti olan* TSP*'nin kurduğu sendikalar ise* Türkiye Mensucat İşçileri Sendikası, Türkiye El İşçileri Sendikası, Türkiye İnşaat İşçileri Sendikası, Türkiye Motorlu Kara Nakil Vasıta İşçileri Sendikası*'ydı. İki legal parti yöneticileri 16 Aralık 1946'da tutuklanınca Harbiye Askeri Cezaevi'nde biraraya geldiler. Solda* TSP *mensuplarının bir kısmı Harbiye Askeri Cezaevi avlusunda görülüyor. Oturanlar soldan sağa Tahir Ağralı, Hilmi Seyhan, Hürriyet Ergintürk, Süleyman Taki ve ismi bilinmeyen biri. Ayaktakiler soldan sağa İbrahim Topçuoğlu, Esat Adil Müstecaplıoğlu, Aram Pehlivanyan, Mehmet Bezgin, Sarı Mustafa (Börklüce), Osman Kuzeyli, Bahri Ateş ve gardiyan bir asker.*

Baş harflerinin toplamı sanat, edebiyat, sosyoloji (S.E.S) demek olan "aylık sanat ve düşün dergisi" SES'in (altta) ilk sayısı Haziran 1939'da çıktı. 10. sayısından sonra İstanbul Sıkıyönetim Komutanlığı tarafından kapatıldı. İki yıl sonra 11. sayısından devam ederek (21 Ocak 1948) tekrar yayınını sürdürmeye çalıştıysa da bu uzun sürmedi. En son 1951'de tekrar yayın yaşamına atılan SES ikinci kez faaliyete geçen Türkiye Sosyalist Partisi'nden yana bir tutum takınarak siyasi bir hüviyet de kazandı. Şubat 1951 sayısında yazarlarından Zihni Turgay Anadol'un Şafakta isimli şiirinde geçen "kırmızı gül" ve "kasket" kelimeleri yüzünden takibata uğradı. Sahibi ve yazıişleri müdürü Yusuf Ahıskalı ile şiirin yazarı Zihni Turgay Anadol tutuklandılar. Birkaç ay hapiste yattıktan sonra beraat edip aklandılar.

20 Haziran 1946'da Şefik Hüsnü önderliğinde kurulan *Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi* işyeri ve işletme düzeyindeki sendikaların kent veya bölge düzeyinde işçi sendikaları birlikleri, işkolu düzeyinde de federasyonlarda bir araya gelmesini ve bunların ülke düzeyinde bir konfederasyonda toplanmasını öneriyordu. Parti 16 işkolu ve 16 bölge saptamıştı. Parti'nin İstanbul'da kurduğu *İşçi Klübü* işçiler arasında dayanışmayı ve deneylerden ortaklaşa yararlanmayı hedeflemekteydi. İşçilerin boş zamanlarını değerlendirmek amacıyla kurulan klübün bir "kolektif çalışma yuvası"na dönüşmesi arzulanıyordu. *Türkiye Sosyalist Partisi*'yle sürdürülen polemik ve tartışmaların yanında Adana'da *Adana İşçi Sendikaları Birliği, Adana İplik ve Dokuma İşçileri Sendikası, Adana Terziler Sendikası, Adana İnşaat İşçileri Sendikası* ve *Adana Deri İşçileri Sendikası*, Ankara'da *Ankara İşçi Sendikaları Birliği, Ankara Madeni Eşya İşçileri ve Makina İşçileri Sendikası, Ankara Terziler Sendikası, Ankara İnşaat İşçileri Sendikası, Ankara Fırın ve Un İşçileri Sendikası* ve *Ankara Şoför ve Oto Tamir İşçileri Sendikası*, Eskişehir'de *Serbest Sanayi İşçileri Sendikası*, İstanbul'da *İstanbul İşçi Sendikaları Birliği, İstanbul İnşaat İşçileri Sendikası, İstanbul Ayakkabı ve Deri İşçileri Sendikası, Güzel Sanatlar Kol ve Kafa İşçileri Sendikası, Basın ve Yayın Kafa ve Kol İşçileri Sendikası, Bakırköy Bez Fabrikası İşçileri Sendikası, Tekel İşçileri Sendikası, Tütün İşçileri Sendikası, Maden Sanayi İşçileri Sendikası* ve *Şoförler Sendikası*, İzmir'de *İzmir İşçi Sendikaları Birliği, İzmir Terziler Sendikası, İzmir Ayakkabı İşçileri Sendikası, İzmir Müessese, Ticarethane ve Esnaf Müstahdem Sendikası, İzmir Mensucat Sanayi İşçileri Sendikası, İzmir Basın ve Yayın Kol ve Kafa İşçileri Sendikası* ve *İzmir Tütün İşçileri Sendikası*, İzmit'te *Kocaeli İşçi Sendikaları Birliği, Kocaeli Selüloz Sanayi İşçileri Sendikası* ve *Kocaeli Nakliye İşçileri Sendikası*, Zonguldak'ta *Maden Kömür Havzası İşçileri Sendikası*, Samsun'da *Tütün İşçileri Sendikası* ve *Samsun İşçi Sendikaları Birliği*'ni kurdu.

CHP Denetimindeki Yeni Tipte Sendikacılık

Savaş yıllarının satın alma güçlerini yarıya indirdiği, çalışma ve yaşam koşullarını alabildiğine kötüleştirdiği ve ağırlaştırdığı işçiler, Haziran 1946'dan başlayarak yoğun bir şekilde sendikalara akın ederek örgütlendiler. *Türkiye Sosyalist Partisi*'ne bağlı *Türkiye Mensucat İşçileri Sendikası* kuruluşunun üzerinden bir ay bile geçmeden üye sayısını 4500'e çıkardı. Her iki partiye bağlı sendikaların üye sayısı kısa zamanda onbinlere ulaştı. Bu gelişmeler üzerine tedirgin olan *CHP, Türkiye İşçiler Derneği*'ni kurdurdu. Bu dernek Çalışma Bakanlığı'na yardımcı olmak, İş Kanunu'nun uygulanmasını kolaylaştırmak ve iş verimi artırmak amacını güdüyordu ve Ankara ve İstanbul'da kendisine bağlı derneklerin kurulmasına önayak olmuştu. Bu dernekler Ankara'da un işçileri, berberler ve garsonlarını biraraya getirirken, İstanbul'da da dokuma, inşaat, ayakkabı, tramvay ve tünel işçileriyle berberleri örgütlemişti.

Sendika Yasası'nın yarattığı maddi zorluklar içinde kıvranan sendikalar karşısında kendi sendikalarını çıkaran *CHP*, Çalışma Bakanlığı'nda toplanan para cezası kesintilerinden oluşan bir fonu "bağımsız" sendikaları denetim altına almak amacıyla kullandı. *CHP* sadece 7 Mart 1947 ile 28 Kasım 1949 arasında on bir işçi örgütüne o dönem için oldukça yüksek sayılabilecek bir miktar olan 18.600 lirayı "yardım" olarak dağıttı. Öte yandan *CHP* doğrudan denetimi altındaki *İstanbul İşçi Sendikaları Birliği* aracılığıyla *Hürbilek* adlı bir işçi gazetesi yayınlatmayı da ihmal etmedi. *CHP*'nin bu tutumu dünya sendikacılık hareketlerininkine karşıt olarak yeni, iktidardaki partiye ne kadar çok yaslanırsa o kadar uzun süre yönetimde kalacağını düşünen ve öyle davranan, uzlaşmacı bir sendikacı tipinin doğmasına yol açtı. Bundan böyle sendikacılık, mücadele yoluyla değil, siyasal manevralarla, siyasi kanallardan sorunları çözme olarak algılanageldi. Öte yandan *CHP*'nin Kamu İktisadi Kuruluşları'ndaki (KİT) işçi örgütlenmesini özellikle desteklemesi, *CHP*'li olmayanların işten çıkarılma tehdidi altında tutulması, işçilerin kendilerini memur gibi görmesi, başı eğik, yumuşak tipte sendikacıların oluşmasında önemli bir rol oynadı.

Ayrıca öteden beri KİT'lerdeki çalışma koşullarının daha elverişli, işverenlerin daha paternalist olması bazı sosyal politika önlemlerinin ve yasaların uygulanması sendika üyelerinin de hoşnut tutulmasını sağladı. Kamu kesimindeki sendikacıların kendilerini memur-sendikacı olarak görmesinde "baba devlet" anlayışı da oldukça etkili oldu. Sendika yöneticileri o güne dek görülmemiş biçimde valiler, başbakan ve cumhurbaşkanı gibi devlet yöneticileri tarafından kabul edildiler, söylevleri radyodan yayınlandı. Bu tür avantajlar sendika yöneticilerini görevden alınmamak, sendika yöneticiliğini ömür boyu uzatmak istemelerine yol açtı ve yöneticiler maddi ve manevi çıkarlarını gözetmek için daha uzlaşmacı, daha çok iktidar ve işveren yanlısı olmayı alışkanlık ve meslek haline getirerek, sendika bürokrasisinin köklerini attılar.

1946-1950 Arası İşçi Mücadelesi

Bu dönemdeki işçi mücadeleleri için en önemli örneklerden birini veren İzmir liman işçileri Ekim 1946'da yevmiyelerinin 3 liradan 5,5 liraya, gece ücretlerinin ise 5 liradan 7,5 liraya çıkarılması için Vilayet'e dilekçe ile başvurdular. Bu taleplerinin karşılanamayacağı kendilerine bildirilen işçiler işi durdurunca Liman İdaresi devreye girerek müteahhitin depozitosu ile grevcilere istedikleri ücreti ödedi ve böylece grev başarıyla sonuçlandı. 1947'de Adana'daki tek sendika olan *Adana İplik ve Dokuma İşçileri Sendikası* 11 Mayıs 1947'de Genel Kurul'unu

toplayarak tüzüğü ve yapısını 1947 tarihli Sendikalar Yasası'na uygun hale getirdi. 29 Mayıs 1947'de sendika üyesi 500 işçi Aziz Nesin ve Sabahattin Ali'nin birlikte çıkarttıkları *Marko Paşa* dergisinin yasaklanması üzerine *Merhum Paşa* adını alan derginin yayınlanmasını protesto amacıyla kentin çeşitli gazete bayilerinden satın aldıkları dergileri Belediye önünde yırttılar. İstanbul, Ankara ve İzmir'de öğrencilerin düzenlediği aynı amaçlı gösterinin yüksek öğrenim gençliği olmayan Adana'da işçiler tarafından düzenlenmesi *CHP*'nin sendikaları siyasal amaçları için kullanmaya çalışmasının bir örneğiydi. Öte yandan bu yıllarda işçiler "komünizmi tel'in" miting ve gösterileri düzenlediler. *İstanbul Basın Teknisyenleri Sendikası* 21 Aralık 1947'de Eminönü Halkevi'nde bir toplantı düzenleyerek komünizmi tel'in ederken, 27 Aralık 1947'de *Selüloz İşçileri Sendikası* İzmit'te, 30 Mart 1949'da Milli Mensucat Fabrikası işçileri Edirne'de düzenledikleri toplantılarda komünizmi tel'in ettiler. Buna karşılık 1947'de Ankara fırın işçileri ücret talebiyle grev yaparak *CHP* iktidarının işçi hareketi üzerindeki denetiminin sınırlarını zorladılar.

1948'de ise İstanbul Çimento Fabrikası yönetimi her biri 11 saat çalışan iki posta ile 18 işçiye yaptırdığı işi, fazla mesai olarak yüksek ücret ödememek için, 8'er saatlik üç vardiyada gerçekleştirmek istedi. Bu istemi reddeden ve fabrikayı işgal eden işçiler, Bölge Çalışma Müdürlüğü'nün İş Kanunu'nun 74. maddesi gereği kendilerini haklı bulması üzerine eylemlerini başarıyla sona erdirdiler. Aynı yıl İzmir Belediyesi temizlik işçileri grev yaparak ücretlerinin artırılmasını istediler. 4 Eylül 1949'da işsizliğin giderek artması üzerine *Eyüp Mensucat Sanayi İşçileri Sendikası, İstanbul İşçi Sendikaları Birliği*'nin karşı olmasına rağmen bir protesto toplantısı düzenlemek istediyse de Vilayet ve Emniyet Müdürlüğü yapılacak mitinge izin vermedi. Sendikanın uzun süreli çabalarıyla 4 Eylül'de bir toplantı yapılma izni kopardı. Eyüp'teki toplantıya 1000 kadar işçi katıldı ve sendika yöneticileri Mehmet Güler ve Şaban Yıldız birer konuşma yaptılar. Bu toplantı sonunda *Eyüp Mensucat Sanayi İşçileri Sendikası, İstanbul İşçi Sendikaları Birliği*'nden ihraç edildi. Bu yıl içinde İstanbul Liman ve Zonguldak Ereğli Kömür İşletmeleri işçileri işi bıraktılar.

DP İktidarına Doğru İşçi Hareketi

Ereğli Kömür İşletmesi'nde çalışan işçiler 13 Mayıs 1950'de oy haklarını kullanma amacıyla topluca ocakları terkettiler. Civar köylerde oturan ve vardiya değişikliğinde ocaklara gelip çalışmak zorunda olan işçiler de sadece oy kullanmak amacıyla işe gelmediler. Böylece Cumhuriyet döneminin ilk siyasal grevi gerçekleşmiş oldu. İşçileri böylesi bir davranışa iten faktörlerin başında İşletme yönetiminin *CHP* Zonguldak Örgütü ile içiçe olması ve *Zonguldak Maden İşçileri Sendikası, Amele Birliği* ve *Ereğli Kömür İşletmeleri Mensupları Yardımlaşma Derneği*'nin *CHP*'lilerce yönlendirilmesine duyulan tepki vardı. İzmir Belediye temizlik işçileri de aynı ay içinde sosyal haklarının genişletilmesi amacıyla işi durdurdular.

1950'ye doğru iktidara yürüyen *Demokrat Parti* önce grev hakkının tanınmasını savunmakla işe başladı ve de kendi sendikalarını kurdu. Böylelikle işyeri ve işkolu, semt ve mahalle, kent ve bölge ile ulusal düzeyde örgütlenen sendikalar kısa sürede siyasi yöneliş, yani iktidar partisi ve diğer partilerle ilişkileri bakımından üçlü bir ayrım gösterir hale geldiler. İktidar partisininkiler (resmî) ve "bağımsız" sendikalara bir de iktidara aday partinin (yarı-resmî) sendikaları eklendi. 1950'de iktidara gelen *Demokrat Parti*'nin de sendikalarla bir önceki iktidarın yaptığı gibi vesayet ilişkisi kurması ve daha uzun bir süre uygulama fırsatı bulması daha kalıcı izler bıraktı.

Demokrat Parti'nin on yıllık iktidarı ABD sendikacılarının özel ilgisi ve 1952'de *Türk-İş*'in kurulmasıyla birleşince, sendikacılar arasında "Amerikancı sendikacılık"ın yaygınlık kazanmasının yolu açılmış oldu. Bu tür bir sendikacılığın kök salmasını kolaylaştıran faktörler arasında işçilerin önemli bir bölümünün topraktan tamamen kopmuş yoksul köylüler, ya da sahip olduğu bir miktar tarla nedeniyle toprağa zayıf da olsa bağlı köylüler olmasıydı.

Bunlar bir süre tarla ve imalathane-fabrikayı bir arada yürütmekte, ancak süreç içinde veya bir kuşak sonra işçi olmaktaydılar. Ayrıca dokumacılık, yemenicilik, ısmarlama kunduracılık vb. gibi zanaatkar çok uluslu şirketlerin ve fabrika üretiminin rekabetine dayanamayarak yokolmaya yüz tutuyorlar ve zanaatkarlar çareyi işçi olmakta buluyorlardı. İşgücünün böylesi bir kaynağa dayanması sendikal bilincin en azından başlangıçta sıfıra yakın bir düzeyde kalmasına neden oldu. Bunlara bir de işçilerin sürekli yer değiştirmeleri eklenince sendikalaşma oldukça güçleşti. Verimi de azaltan bu istikrarsızlığın önüne geçmek için II. Dünya Savaşı yıllarında çıkartılan Milli Koruma Kanunu'yla işyerini terketme yasağı getirildi.

Ülkedeki işgücünün bir mozaik görüntüsünde olması, Türk, Ermeni, Rum, Yahudi, Kürt, Çerkes, Boşnak, Laz ve diğer milliyetlerden işçilerin bir arada bulunması, hemşehriciliğin güçlenmesine, bu da örgütlenmenin ikincil bir önemde kalmasına neden oldu. Savaş döneminde giderek daha çok sayıda kadın ve çocuk çalıştırılması da sendikalaşma çabalarını zorlaştıran ve uzlaşmacı sendikacılığı besleyen bir diğer etkendi.

Türkiye'de Faşist Hareket (1960'lara Kadar)

Türkiye'de faşist hareketin ideolojik düzeyde netleşmesi -Avrupa'daki faşist rejimlerin yükselişinin de doğrudan etkisiyle- 1930'ların ortalarına rastlar. Gerçi bir Türk milliyetçiliği ideolojisi 19. yüzyıl sonlarından itibaren oluşturulmaya başlanmıştır, ama bu çok büyük ölçüde dönemin Osmanlı İmparatorluğu'nun etnik-dinî gerçekçilikleri gözetilerek geliştirilmeye çalışılmış bir ideolojidir. Dolayısıyla temel aldığı Türk tanımı ırksal mülahazalardan hayli uzak ve esnektir. Bunun bir nedeni ana dili Türkçe olan kesimin İmparatorluğun asli dayanağı ve sayıca en kalabalık olmalarına rağmen genel nüfus içinde belirgin bir çoğunluk teşkil etmemeleri olabilir. Bir diğer neden de Osmanlı cemaat yapılarını belirleyen dinî-mezhebi ayrım ve ölçülerin insanların aidiyet bilinçlerinde de aynı öneme sahip olmasıdır. Bu ve benzeri nedenlerle o dönemin Türk milliyetçiliği ideolojisi, öteki Müslüman milletleri de içine almaya uygun bir Türk milleti tanımı yapmaya eğilimli ve özenli olmuşlardır.

Ancak belirtmek gerekir ki; Müslümanlık faktörüne gösterilen bu dikkat onları aynı dönemde öne sürülen İslâmcı, Panislâmist ideolojilerle yakınlaşmaya götürmez. Aksine dönemin siyasal kutuplaşmasında neredeyse karşıt konumlardadırlar. Çünkü geleneksel "İslâmi toplum" yapısını koruma eğilimli İslâmcılara karşılık bu Türk milliyetçi akım, *İttihat ve Terakki*'de temsil edilen genel Batılılaşmacı hareketin içinde yer alır. İslâmiyeti toplumun asli insan malzemesinin bir özelliği, vasfı olarak kabullenmek, ama onu siyasal-toplumsal kurumları belirlediği oranda bir "geri kalış" ve "güçsüzleşme" nedeni olarak görmek, daha sonra resmî Türk milliyetçiliği (Atatürk milliyetçiliği) ve faşist Türk milliyetçiliği biçiminde iki ayrı kanalda yürüyecek olan genel Türk milliyetçiliği ideolojisinin uzun süre paylaştığı bir ortak tesbit olacaktır. Faşist Türk milliyetçiliğine egemen çizginin bu ortak tesbiti terkederek o tesbite daha bir dönem sadık kalacak olan resmî Türk milliyetçiliği ile arasına ciddi bir mesafe koyması, ancak 1960'larda gerçekleşecektir. Bu tarihten itibaren faşist Türk milliyetçiliği akımı, İslâmiyet faktörünü kendi amaçları yönünde manipüle ederek "dinci" bir görünüme bürünme gayreti içinde olacaktır.

Oysa resmî milliyetçilikten ilk kez uzaklaşıp ayrı bir ırkçı ideoloji eşliğinde şekillenmeye başladığı 1930'larda İslâmiyete karşı tutumu neredeyse tam tersinedir. O sırada resmî milliyetçilikten çok daha fazla bir İslâm-dışı noktada durmaktadır. Resmî milliyetçilik o zamanki perspektifi içinde İslâmiyeti bir olgu olarak kabullenip, onu kendi "Batılılaşma" projesinin başarısı oranında giderek etkisiz kılmayı düşünürken, yeni şekillenmeye başlayan faşist ırkçı milliyetçilik Türklerin İslâmiyet öncesi dinlerine yönelmekte, oluşturmaya çalıştığı Türk tanımının dinsel boyutunu bu pagan geçmişte aramaktadır. Tıpkı o yıllarda Avrupa'da yükselen faşist rejim ve hareketlerin din bahsinde yapmaya çalıştıklarına benzer biçimde.

Esinlenmenin Avrupa'dan, "Batı"dan olması gayet doğaldır. Çünkü başlangıçta da belirtildiği üzere genel Türk milliyetçiliği akımının doğuşundaki ana motif "Batılılaşma"dır. Türk milliyetçiliği ideolojisi "Batılı" bir devlet ve toplum düzeni kurmanın bir aracı olarak oluşturulmuştur. Bu nedenle de amaca göre değiştirilmesi veya farklı yorumlanması kaçınılmazdır. Dolayısıyla "Batı"nın klasik kapitalist toplum düzenlerinin yanında faşist toplum-devlet düzenlerinin de gözüktüğü 1930'larda, "Batı"yı referans alan Türk milliyetçiliği akımının da söz konusu modeller bağlamında iki ayrı kanala ayrışması doğaldır.

Ancak bu ayrışmanın bir kopuş, ana akım içinde görel bir cepheleşme yaratarak meydana gelmediğini de belirtmek gerekir. Gerçekte kendisi de o sıralarda tam oturmamış olan resmî milliyetçilik de "Batı"nın sunduğu bu iki toplum-devlet düzeni modeli arasında tereddüt etmekte, hatta faşist rejimlerin "güçlü, total devlet" fikir ve uygulamasına anlaşılır bir sempatiyle bakmaktadır. Aynı oranda olmasa bile -yine bu etkilenme, tereddütten ötürü- resmî milliyetçiliğin ırkçı bir temele oturtulması yönünde temayüller de vardır. Bu bakımdan soy faşist bir hareketin ilkin ırkçı bir Türk milliyetçiliği ideolojisi oluşturmak için başlattığı faaliyetler resmî milliyetçilik tarafından bir sapma, bir ayrılma olarak algılanmadı.

Ünlü 1944 tevkifatına gelinceye kadar bu durum değişmedi. Şüphesiz II. Dünya Savaşı başladıktan sonra T.C. Devleti, resmî ideolojiden şu veya bu biçimde farklı tüm siyasal hareket odaklarını olduğu gibi bu yeni şekillenmekte olan soy faşist akımın taraftarlarını da dikkatle izlemeye başladı.

Irkçı ve Türkçü akımlar Nazi Almanyası Haziran 1941'de Sovyetler Birliği'ne saldırdıktan sonra faaliyetlerini arttırdılar. Çınaraltı, Orhun, Tanrıdağı, Bozkurt, Gökbörü gibi dergiler çıkmaya başladı. Yanda görülen Gökbörü dergisinin Şubat 1943 tarihli 7. sayısında Dr. A.N.Y imzalı "Irkçılığın Doğru Olduğunu İspat Ediyorum" başlıklı yazıda ırkçılığa karşı olanlarla polemiğe giriliyordu: "Irkçılığa muarız olanların ve aleyhinde söylenip yazanların fikirleri başlıca şu noktalar halinde hülasa edilebilir: 1) Irkçılık Alman taklitçiliğidir. 2) Millet tarifinde kan ve ırk birliğinin yeri yoktur; dil, tabiiyet ve din birliği kâfidir. 3)"Türküm" diyen Türk sayılmalıdır. Soyca Türk olup olmaması şayanı ehemmiyet değildir. 4) Onun için kan, secere hep boş şeylerdir. 5) Irkçılık milli birliğe nifak sokmak demektir." Mart 1944'de siyasi iktidarın ırkçılara gösterdiği müsamaha ortadan kalkınca ve Turancılar tutuklanınca Gökbörü ve diğer ırkçı dergiler yayınlarına son vermek zorunda kaldılar.

Burada, dönemin T.C. Devleti'nin bu konuda izlediği politikanın ilginçliğine değinmek gerekir. T.C. Devleti o sırada her biri savaş halindeki başlıca büyük güçlerden birine yatkın, hatta onun izleyicisi konumunda olan bu gizli, açık siyasal çevre veya odakları hem oldukça sıkı bir göz hapsinde tutmakta hem de faaliyetlerine fazlasıyla bir kısıtlama koymamaktadır. Ancak bu sözkonusu siyasal çevre ve odakların tam bir propaganda serbestisi içinde oldukları anlamına gelmemektedir. Bunlar, o sırada resmen "tarafsızlık" politikası uygulayan T.C. Devlet yönetimine ve sınıflı yayın araçlarıyla toplumsal savaşan büyük güçlerden hangisinin yanında yer almak gerektiği yolunda, yani yalnız "dış politika" bahsinde propaganda yapabilmektedirler. T.C. Devleti pek çoğu devlet memuru sıfatını da taşıyan, hatta kimi yüksek dereceli memurlar olan bu ideolog ve propagandacıların örgütlü veya yarı örgütlü çalışmalarına göz yumarken gerçekte savaşın sonucunun belli olmaya başlayacağı ana hazırlık yapmaktadır. Savaşın sonucu iki kamptan hangisinin, o kamplar içinde de hangi gücün lehine doğru belirgin biçimde dönerse o zaman T.C. Devleti "tarafsızlık" politikasını bırakıp o yana ve güce doğru döndüğü gibi; o kamp ve o gücün şimdiye kadar propagandasını yapmış siyasal çevreyi de kendi vitrinine yerleştirmeye hazır olacaktır.

Bu bağlamında, soy faşist ideolojiyi geliştirmeye çalışan çevreler, II. Dünya Savaşı'nın ilk yıllarında, savaşın Nazi Almanya'sının ve müttefiklerinin büyük fetihleriyle sürdüğü ilk döneminde bir "altın çağ" yaşadılar. Devlet ve tek partinin denetimindeki Türk ocaklarında kendilerine sağlanan doğal propaganda imkânlarının yanısıra, başlıcaları *Orkun, Gökbörü, Kapuz, Çınaraltı, Doğu* dergileri olan yayın organlarında ırkçı ideoloji ve doktrin bütün yönleri ile kısıtsız işlenip sergilenmektedir. Hareketin ideologları konumunda olan Nihal Adsız, R.Oğuz Türkkan, Z.Velidi Togan, Alman yanlısı generaller ve bakan düzeyinde devlet yetkililerini de içeren oldukça geniş bir sempatizan kalesi içinde ve altında soy faşist-ırkçı hareketi özellikle öğrenci, devlet görevlileri, aydın kesimlerinde örgütlü bir hale getirmeye giderek hız vermektedirler.

Nazi Almanya'sının gerilemeye başadığı 1943'den, özellikle 1943 yazından itibaren bu "altın çağ" sona ermeye başlayacaktır. 1943 baharında F.Erkman imzalı ***En Büyük Tehlike*** adlı faşist hareketi şiddetle eleştiren broşürün yayınlanmasının basında yolaçtığı tartışmalarda ilk kez "devlet" yanlısı gazeteler ırkçı milliyetçiliğe karşı tavır almaya başladılar. "Devlet" destek va himayesinin çekilmekte olduğunu anlayan faşist çevrelerin tepkisi yoğun bir anti-komünizm kampanyasına girişmek oldu. Nihal Adsız *En Sinsi Tehlike*, R.Oğuz Türkkan ***Solcular ve Kızıllar*** adlı broşürleriyle saldırı başlattılar. 1943 yazından Mayıs 1944'e kadar kampanya şiddetlenerek sürdü. Doruğuna ise Adsız'ın 1 Mart ve 1 Nisan 1944 tarihlerinde yayınladığı "Başvekil Saraçoğlu Şükrüye Açık Mektup"larıyla vardı. Adsız, bu açık mektuplarında özellikle "devlet içinde yuvalanmış" solcu ve komünistlerin artan faaliyetlerinden bahsetmekte ve isimler vermektedir. Mektupların saldırgan ve itham edici dili nedeniyle yayınlandığı dergi kapatılmış, ardından da Adsız'ın ihbar ettiklerinden S.Ali bir hakaret davası açmıştır. 26 Nisan'da başlayan duruşmalar faşist hareket taraftarlarınca bir siyasi gösteriye dönüştürülmüş, olaylar çıkmış, S.Ali saldırıya uğramıştır. 3 Mayıs'taki duruşmada gösteriler daha da büyümüş, geniş bir öğrenci kitlesi Adliye ile Ulus meydanında yürüyüşler düzenleyerek S.Ali'nin kitaplarını ve bir kısım sol dergileri yakmışlardır. 4 Mayıs'ta Adsız 4 ay hapse mahkûm edilmiş, ardından faşist-ırkçı yayın organları sırayla kapatılmışlardır. 19 Mayıs 1944'de İ.İnönü'nün ünlü konuşmasında "ırkçılık prensibinin düşmanıyız" demesiyle son işaret de verilmiş ve aynı gün gazeteler "gizli bir Turancı örgütün ortaya çıkarıldığını, geniş tutuklamaların olduğunu" haber vermişlerdir.

Türkiye'deki faşist hareketin ilk evresini noktalayan bu "1944 tevkifatı"nda 23 sanık yargılanmıştır. Aralarında daha sonra hareketin "başbuğ"u konumuna geçecek A.Türkeş de vardır. 3 Mayıs 1944 gösterilerini tarihsel bir gün olarak her yıl kutlayan faşist gelenek, bu 1944 tevkifatı ve mahkemelerini de efsaneleştirerek korkunç bir zulüm gibi göstermeye çalışır. Ne var ki Mayıs ortasında tutuklanıp aynı yılın 7 Eylül'ünde mahkemeye çıkan sanıkların 13'ü 29 Mart 1945'te mahkeme kararı ile beraat etmiş, 10 yıla mahkûm olan on sanık da 26 Ekim'de salıverildikten sonra ikinci yargılamanın yapıldığı 1947'de beraat etmişlerdir. Mahkemenin beraat kararında "suç olmayan bir fikrin cemiyet haline girmesinin de suç olamayacağı" belirtilmekteydi.

1944'e kadarki bu ilk evresinde Türkiye'deki faşist hareket, siyasal-toplumsal projesinde açık biçimde Alman Nazizminin etkisi altındadır. Onun Pan Germenist dünya egemenliği tezini tüm Turani ulusları birleştirecek bir büyük Turan devleti teziyle karşılar. Nazizmin aryen ırk içinde önce Germenlik sonra da ırki saflığı koruma ölçütlerine göre kurduğu hiyerarşinin bir benzerini türetip ilan eder. Bu cümleden olarak halihazır T.C. Devlet aygıtında saf Türk olmayanların temizlenmesini açıkça talep de etmiştir. Anadolu Türk kültürüne katılmış, onun içinde asimile olmuş ırki kökeni farklı topluluklara karşı da benzer bir tavır sözkonusudur. Kendi içlerindeki ayrılık ve tartışmalardaki tarafların ilk eğildikleri konu karşıdakinin soyca "karışık" olup olmadığıdır. 1942'deki Adsız ve R.Oğuz Türkkan çevrelerinin kapışmasında bunun ilginç bir sergilenmesi yapılır.

Hareketin bu iki önde gelen ideologunun ırkçı ve demogojik bir tutumu temsil etmelerinin yanısıra Z.Velidi Togan gibi Türk tarihi, özellikle Türkiye dışı Türkler konusunda hayli ciddi araştırmalar yapmış aydınlar da vardır. Bunların daha ılımlı bir ırkçılığı, kültürel asimilasyona yer veren bir anlayışı temsil ettikleri söylenebilir.

Ancak şu da belirtilmelidir ki 1940'ların dünya konjonktüründe bu "ılımlı" kanat, kendi siyasal amaçlarını gerçekleştirmek için özellikle Nazi Almanya'sı ile işbirliğine, daha doğrusu onun kanatları altında hareket etmeye daha yatkın olmuşlardır. Şüphesiz Nazi Almanya'sı Türk devletinin sıkı gözhapsinde olan bu ılımlı ve öteki kanatla doğrudan bir ilişki kurmamış, fakat bu çevreyle dolaylı bağlantıya sahip devlet görevlileri, gazeteci ve işadamlarından oluşma bir Alman lobisinin de vargücüyle desteklemiştir.

1944 tevkifatının 1947'de kesin beraatla sonuçlanmasından sonra yeniden toparlanmak ve örgütlenmek isteyen hareket, içine girilen soğuk savaş koşullarının da etkisiyle ırkçı temalardan ziyade anti-komünizme ağırlık vermiş ancak umduğu ilgiyi göremediği gibi, özellikle *DP* iktidarından beklemediği kadar soğuk bir tepki görmüştür. 1950'lerin başlarında kurdukları örgütler *DP* hükümetince kapatılmış, hırçınlaşan ideologlarının bir kısmı açılan haharet davalarında mahkûm edilmişlerdir. 1950'lerin sonlarına doğru yayın organları kapanmış veya kapatılmış, mensupları birbiriyle dolaşan ve dağılmış bir hareket vardır. 1960'lara böyle başlayacaktır.

ÖMER LAÇİNER

Demokrat Parti Dönemi

Demokrat Parti'nin Altın Çağı (1950-1954)

14 Mayıs 1950 genel seçiminden büyük üstünlükle çıkan *DP*'de, iktidarının ilk günlerinde, cumhuriyetin kuruluşundan beri *CHP*'yle organik bir bütünleşme içinde olan askeri ve sivil bürokrasinin iktidar değişimini boykot edebileceği, hatta darbe girişimlerinin olabileceği kuşkusu hakimdi. Hatta 5 Haziran günü bir albay, başbakan Adnan Menderes'i ziyaret ederek "askeri darbe" ihbarında bulunmuştu. *DP* hükümeti derhal ordunun üst komuta düzeyinde önemli değişiklikler gerçekleştirdikten sonra birkaç ay içinde 15 general ve 150 albayı emekliye sevkederek hem bu söylentileri ortadan kaldırdı; hem de -öncelikle *DP* örgütüne- bürokrasi üzerindeki egemenliğine ilişkin işaret ve moral verdi. 3 Eylül 1950'de yapılan yerel seçimlerde de *DP*'nin 600 küsur belediyenin 560'ını alması, bu özgüveni pekiştirdi.

DP'nin iktidarı resmen devraldığı 22 Mayıs 1950'de *DP* genel başkanı Celal Bayar cumhurbaşkanı, Adnan Menderes başbakan oldu. Menderes, 9 Haziran'dan başlayarak parti genel başkanlığını da devraldı. 29 Mayıs'ta okunan 1. Menderes hükümetinin programı, *DP*'nin gelecek icraatına ilişkin fikir vericiydi. Bu programın üç ayağının olduğu söylenebilir: Zaman zaman revanşist (intikamcı) görünümlere bürünebilen bir anti-*CHP* tavır ve tek parti dönemi eleştirisi; sınırsız "özel teşebbüsçülüğe" dayalı kalkınmacı söylem; bütün tehlikeli sayılan akımların, hareketlerin kaynağı olarak "komünizm"i saptayan fanatik bir anti-komünizm ("İrtica ve ırkçılık gibi aşırıcı cereyanları vasıta olarak kullanan (...) aşırı solcu hareketlere karşı gereken bütün kanuni tedbirleri almakta asla tereddüt etmeyeceğiz." - Hükümet programından).

DP ilk olarak, "baskı döneminin sona erdiği, gerçek demokrasinin kurulduğu" doğrultusundaki söylemini destekleyen ve *CHP* döneminin otoriter uygulamalarını tasfiye etmeye dönük uygulamalara ağırlık verdi. 16 Haziran'da Arapça ezan yasağı kaldırıldı. 14 Temmuz'da, Nazım Hikmet'in de yararlandığı bir genel af yasasıyla, *CHP* döneminde işlenen bütün suçlar affedildi. Basın Yasası'nda demokratikleştirici düzenlemeler yapılarak, 1946-50 döneminde *DP*'ye büyük destek veren basın mükafatlandırılmış oldu.

Marshall Planı ve Yabancı Sermaye

II. Dünya Savaşı sonrasında dünyadaki yeri emperyalizmin ileri karakolu olarak belirlenen Türkiye'ye Marshall Planı'na bağlı olarak yapılan Amerikan yardımı, daha savaş sırasında uygulamaya konan "lend-lease" (kiralama-ödünç verme) çerçevesinde başladı. Askeri alanda bu yardımın ilkelerini muhtemel bir çatışma anında savaştan yorgun çıkmış Amerikan ordusunun yerine ateş hattında en ön sıraya itilecek Türk ordusunun savaştan kalma malzemeyle donatılması yükümlülüğü belirledi. Türkiye ise buna karşılık olarak savaşta yıkıma uğramış Avrupa ülkelerinin sanayisini yeniden kurmasını sağlayacak hammaddeleri temin için çabalarını tarım ve madencilik alanlarında yoğunlaştıracaktı. Amerikalı uzmanlar hazırladıkları raporlarla Türkiye'de bir sanayinin, özellikle de ağır sanayinin kurulmasının söz konusu olamayacağını, yapılması gerekenin içerde ihracata yönelik tarımın ve özel sermayenin desteklenmesi, dış ilişkilerde ise ticari mübadelelerle sermaye mübadelelerine serbestlik tanınması olduğunu ısrarla belirttiler.

1947-1948'de Marshall Planı çerçevesinde yapılan 100 milyon dolarlık yardımın 5 milyonu liman, 5 milyonu ise tersane inşaatına ayrıldı, geri kalan bölüm ise kara, hava ve deniz kuvvetlerine paylaştırıldı. Sonraki yıllarda azalma eğilimi gösteren Amerikan yardımı Türkiye bütçesinde askeri harcamaların kısılması sonucunu doğurdu. Bu kesinti Türkiye'nin yardımın kısılma oranına bağlı olarak tasarruf yapmasını gerektirdi. Türk askeri güçlerinin pekiştirilmesi bütçede tarım alanına yatırılabilecek bir kısım meblağın askeri alana aktarılması sonucunu doğurdu. Bununla birlikte siyasal kadrolar hem kamu alanından hem de özel alandan gelecek bir sermaye yardımının tarım, madencilik ve sanayi sektörlerinde yapılacak yatırımlara büyük çapta katkıda bulunacağını umuyorlardı. 1947'deki Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu, 1951'de sermaye bölüşümünü daha da kolaylaştırıcı doğrultuda yapılan değişiklik, Kore Savaşı'na bir tugay asker gönderilmesi ve nihayet Türkiye'nin *NATO*'ya girmek için bir kaç kez başvurması bu umudun dışa vurumuydu. 1951'de Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu'nda yapılan değişiklik, maliye bakanına, yabancı yatırımcılara, her yıl ettikleri kârın bir kısmını aynı yıl içinde ülkeye giren yabancı sermayenin yüzde 10'unu aşmamak şartıyla ülke dışına aktarma izin veriyordu. Gene bu değişikliğe göre, yabancı yatırımcılar yerli sermaye sahiplerine tanınan haklardan yararlanacaklardı.

Bu dönemde çeşitli uluslararası kuruluşlar, *Uluslararası Para Fonu* (IMF), *Dünya Bankası* (OECD) vb. tarafından Türkiye'ye borç verilmesi sağlandı. Alınan borçlar liman inşaatları ve eldeki limanların genişletilmesi, tahıl siloları inşaası için kullanıldı. 1947-1953 arasında çeşitli uluslararası kuruluşlardan alınan toplam borç 400 milyon doların üstündeydi. *DP* hükümetinin temel stratejisi, yükselen burjuvazinin önünü açan düzenlemeleri gerçekleştirmekti. Ekonomi ve Ticaret Bakanı Fethi Çelikbaş "yabancı sermayenin memleketimize gelmesi ana davamız olduğu

Selçuk Milar'ın "Yeter! Söz Milletindir" afişi. Savaşın sonuna doğru Türkiye kapitalizminde dikkate değer değişimler gözlendi. Savaş ekonomisiyle birlikte palazlanan ticaret burjuvazisi, büyük kentlerde yoğunlaşmış ve önemli bir sermaye birikimine sahip olmuştu. Bu arada yabancı sermaye ile ortaklığını geliştirmek isteyen burjuvazi, bu konuda savaş döneminde getirilen kısıtlamalara karşı çıkıyor, devlet müdahalesini istemiyordu. Bu ortam içinde İsmet İnönü 19 Mayıs 1945'de yaptığı bir konuşmada "Memleketin siyaset ve fikir hayatında demokrasi prensipleri daha geniş ölçüde hüküm sürecektir" diyerek yeni bir dönemi çağrıştıracak bir konuşma yaptı. Bunun hemen ardından 7 Haziran 1945'de Celal Bayar, Adnan Menderes, Refik Koraltan ve Fuat Köprülü imzasıyla CHP Grubu'na Dörtlü Takrir verildi. Takrir, bazı anayasal hakları öne sürerek, hem partide hem ülkede bir liberalleşme gereğini vurguluyor, ama ayrı bir parti kurmaktan sözetmiyordu. Önerge 12 Haziran'da toplanan parti meclis grubunca reddedildi. Bu arada Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu TBMM'de kabul edildi. Yasanın görüşülmesi sırasında başta büyük toprak ağası Emin Sazak ve Menderes yasaya sert eleştiriler getirdiler. Bu arada Fuat Köprülü ile Adnan Menderes gazetelere yazılar yazıyor, demeçler vererek hükümeti eleştiriyorlardı. Sonunda 21 Eylül'de Menderes ile Köprülü CHP'den ihraç edildi. Bu kararı eleştiren Refik Koraltan'ın da atılması ve Bayar'ın milletvekilliğinden istifa etmesi olayları hızlandırdı. Bir demiryolu müteahhidi olan olan Nuri Demirağ Milli Kalkınma Partisi'ni kurdu. Nihayet 3 Aralık'ta Bayar da CHP'den istifa etti. Tam bu sırada Hüseyin Cahit Yalçın Tanin'de "Kalkın Ey Ehli Vatan!" başlıklı tahrik edici bir yazı yazarak Tan gazetesini hedef gösterdi. Bunun üzerine Tan, başlarında Ali İhsan Göğüş gibi daha sonra CHP saflarında siyasete atılacak kişilerin olduğu bir grup öğrenci tarafından tahrip edildi. Amaç o dönemde sol aydınların da katkısıyla gelişen demokrasi hareketini engellemek, ülkede çok partili rejime geçerken dikensiz gül bahçesi yaratmaktı. 7 Ocak 1946'da kurulan DP sosyalizme ve başlangıçta birlikte olduğu ilerici aydınlara karşı düşmanca bir tavır takındı. DP'nin kuruluşunda soyut bir "millet egemenliği" kavramı ağır basıyordu. Bunda DP'nin tabanını temsil eden orta çiftçilere ve küçük üreticilere seslenen popülist söylemin payı büyüktü. Jandarma, tahsildar, asker gibi unsurlarla temsil edilen devletin karşısına "millet" gibi bir kavramı "demokrasi" retoriği ile birlikte çıkarmak DP'nin önemli bir başarısı oldu.

1950'ler Türkiye'de burjuvazinin, ilk kez bürokrasinin vesayetinden sıyrılarak, iktidarını bir sınıf olarak kendiliğinden ideolojisi ile çok daha tutarlı araçlarla kurmaya giriştiği dönem oldu. Ezici çoğunluğu DP'li ve eskilerine kıyasla daha genç ve taşralı olan mebuslardan oluşan parlamento, bu araçların en önemlilerinden biriydi ve bürokrasiye karşı mücadelenin başlıca öznesiydi. Ancak toplumsal hayatın denetimi ve yönlendirilmesinde parlamentodan farklı araçlar ve özellikle kamuoyu oluşturma mekanizmları belki daha da merkezî bir rol oynuyordu. Kuşkusuz bu oluşum yalnızca doğrudan doğruya DP politikalarıyla ilişkili değildi. Örneğin o zamana kadar kimliğini tiyatroda kurmuş Muhsin Ertuğrul gibi bir aydın-sanatçının damgasını taşıyan sinema, daha 1948'de CHP döneminde vergilerin düşürülmesiyle kârlı bir iş halini almış, film stüdyoları bir yıl içinde bir misli artmış ve yeni bir sinemacı kuşağı faaliyet göstermeye başlamıştı. Benzer bir biçimde Türkiye'de bir kitle gazeteciliğinin ilk örneğini sergileyen Hürriyet de, yayın hayatına 1 Mayıs 1948'de girmiş, bunu 2 yıl sonra Milliyet izlemişti. Rekabetleriyle öteki gazeteleri de bir kitle gazeteciliği yapmaya zorlayan bu gazeteler, okurlarıyla temsil ettiği parti içindeki eğilimler dolayımıyla ilişki kuran geçmiş dönem gazeteciliğine kıyasla okurlarıyla görünüşte çok daha "dolaysız" bir ilişki sürdürüyorlardı. Bu gazeteler, DP'yi desteklemedikleri zaman bile, partinin temsil ettiği demokratik hayatın şekillendirilmesinde kritik bir rol oynuyorlardı. Örneğin, DP'nin yayın organı olarak faaliyet gösteren Kudret ve Zafer'dense, Hürriyet ve Milliyet gibi gazeteler, özellikle egemen sınıfların çeşitli kesimleri arasında bir mutabakatın olduğu konularda çok daha etkin bir rol oynuyordu. Üstte bir sahnesi görülen 6-7 Eylül olaylarının hükümetin tercihleri doğrultusunda gelişmesi bunun tipi bir örneğiydi; Yeni Sabah Postası'nın 6 Eylül nüshası "Bu hayasız şımarıklık artık durdurulmalı", Gece Postası ise "Palikaryaların bayrağı artık Konak Meydanı'nda dalgalanamaz" diye manşet atmıştı. Ertesi gün ise Cumhuriyet olayları şu satırlarla aktarıyordu: "Millî bir heyecan içinde yapılan miting esnasında fırsat düşkünlerinin bu kötü hareketleri büyük bir infial ve teessür uyandırmıştır".

için sermayeye en geniş imkanların bahşedildiğini" açıkladı. Temmuz 1950 başında bazı istisnai mallar dışında dış ticaret tamamen serbestleştirildi. Ağustos 1950 başında, devlet-yerli sermaye-yabancı sermaye ortaklığıyla, Türkiye'de özel girişimi desteklemek amacıyla Türkiye Sınai Kalkınma Bankası kuruldu. 18 Mart 1954'de kabul edilen Petrol Kanunu ile de yabancı sermayeye geniş imtiyazlar tanındı.

Emperyalist Sistemle Bütünleşme ve Anti-Komünizm

Kapitalistleşme ve dünya kapitalist sistemiyle bütünleşme sürecini hızlandıran bu adımlar; dış politikada da ABD odaklı emperyalist sisteme eklemlenmeyi beraberinde getirdi. *DP* kurmayları "hür dünya"ya bağlanmayı, "milli kalkınma"nın ve parlamenter demokrasinin güvencesi olarak görüyorlardı. Haziran 1950'de patlayan Kore Savaşı, bu yönde daha somut adım atma fırsatını verdi. *DP* hükümeti, 25 Temmuz'da olağanüstü toplanarak verdiği kararla, Kore'ye "komünizme karşı savaşmak" üzere 4.500 kişilik bir birlik göndermeyi kararlaştırdı. *CHP* bu karara, ülke dışına asker göndermenin meclis yetkisinde olduğunu öne sürerek, salt biçimsel düzeyde tepki gösterdi. Behice Boran'ın başkanı olduğu *Türkiye Barışseverler Derneği*, kararın özüne karşı çıkan bir bildiri yayınladı. Bir örneği yasa uyarınca polise iletilmiş olmasına rağmen "gizli bildiri" yayınlamakla suçlanan Dernek yöneticileri derhal tutuklanarak ağır cezalara çarptırıldılar. Kore'de ölen, yaralanan yüzlerce asker "karşılığında", Türkiye "beynelmilel komünizme" karşı "hür dünya"nın yanında olduğunu kanıtlamış olarak başvurduğu *NATO*'ya 16 Şubat 1952'de kabul edildiği zaman; *CHP* bu kabulü "milli politikanın milli bir eseri" olarak selamladı. Türkiye, *NATO*'nun ötesinde, emperyalist blokun ve özellikle ABD'nin Ortadoğu politikasına tamamen uyum gösterdi.

Ekim 1951'de Süveyş Kanalı'ndaki Mısır-İngiltere çatışmasında açıkça İngiltere yanlısı tavır alındı; 13 Aralık 1952'de *Birleşmiş Milletler*'de, Fransa'nın tezi doğrultusunda Cezayir'in ulusal bağımsızlığına karşı oy kullanıldı. İran'daki anti-sömürgeci Musaddık darbesinde de ABD'nin dikte ettiği tezler benimsendi. Nihayet, bizzat Menderes, ABD, İngiltere ve Fransa'nın Ortadoğu'daki anti-emperyalist bağımsızlıkçı hareketlere karşı bir yığınak ve harekat üssü olarak tasarladığı *Bağdat Pakt*ı'nın kurulmasında büyük çaba harcadı. Menderes'in Pakistan ve Irak hükümetleriyle yürüttüğü görüşmeler sonucunda 24 Şubat 1955'de kurulan ve çok kısa ömürlü olan bu Pakt, Türkiye'nin Mısır öncülüğündeki anti-emperyalist Arap bloku nezdinde ciddi itibar yitirmesine yol açtı. 1954 başında Cumhurbaşkanı Bayar'ın çıktığı 52 günlük ABD gezisi, Türkiye ile ABD'nin bütünleşmesinin sergilenmesi ve (özellikle basında) yüceltilmesi için önemli bir fırsat oldu. 26 Ocak'ta ABD Başkanı Eisenhower Türkiye'yi "Amerika'nın en büyük dostu" olarak tanımlarken; Bayar'ın 29 Ocak'ta ABD Kongresi'nde Türkiye'nin Batı blokuna kayıtsız şartsız bağlılığını ifade eden konuşması ayakta alkışlandı.

Soğuk Savaş ve Türkiye

NATO'ya bağlı ülkelerin dışişleri bakanlarının bir toplantısı. 12 Batı devletinin katılımıyla 4 Nisan 1949'da kurulan NATO'ya katılmak hem İnönü'nün hem de muhalefetin isteğiydi. Ancak Menderes Kore Savaşı'na katılma kararını meclise danışmadan verdiğinden, İnönü ittifaka girme konusundaki bazı çekincelerini şöyle dile getirdi: "Türkiye'nin Atlantik Paktı'na girmesi, dünya'da sulh ihtimalini artıracak kıymetli bir unsur olabilir. Memleketimizin emniyeti milletlerarası büyük bir teşekkülün kader birliğine katılmış olmak bakımından, siyaseten artmış denebilir. Eşit haklarla milletimizin kendisine teveccüh edecek vazifeyi en iyi şekilde ifa edeceğine şüphe yoktur". Menderes'in bu sözlere cevabı şiddetli oldu: "Olabilir sözü, hiçbir veçhile azaltma veya şüphe etme manasına gelmez. Atlantik Paktı, hazırlıkta geç kalmış tarafın savunma tedbiridir. Daha hazırlıklı taraf karşısında geç kalmış müdafaa tertibi, ya hazır tarafı harekete sevk eder. Yahut buna imkan yoksa, zamanla muvazene hasıl olur. Yani, sulhun bozulması ihtimali artırılmış olur. Çünkü karşı taraf saldırmaya karar vermişse hiçbir tedbir sulhu koruyamaz".

II. Dünya Savaşı sonunda, "ulusal güç"ün dar parametrelerinden bakıldığında, gelişme yolunda bir ülke konumunda, dünya ekonomisinden büyük ölçüde tecrit olmuş, üstelik savaş yıkımına uğramış geri, yoksul, harap Sovyetler Birliği karşısında aynı savaştan yara almamış, aksine zenginleşmiş, büyümüş, güçlenmiş olarak çıkmış ve dünya ekonomisiyle siyasetinde başat konuma yükselmiş Amerika Birleşik Devletleri'nin "mutlak üstünlüğü" sözkonusuydu ve bu üstünlük "mutlak silah"la, yani atom bombasıyla da perçinlenmişti. Klasik ölçüler içinde, hasım iki devlet arasındaki böylesi bir "güç açığı"nın avantajlı olan tarafta "saldırgan eğilimler"i beslemesi doğaldı.

Bir başka açıdansa, ABD'nin önderliğini yürüttüğü kapitalizm derin bir evrensel bunalım içindeydi ve aynı zamanda da sosyalizm bir uluslararası sistem olarak tarih sahnesinde yer alıyordu. Kapitalizm, insanlık vicdanında yeni bir "savaş suçu" işlemiş olmanın getirdiği manevi bunalımı yaşamaktaydı öncelikle. Karşısında ise, faşizme karşı direnişin bayrağını taşıyan komünistler vardı. Kapitalizmin doğum yeri yaşlı kıtada "maneviyat" kadar "üretim güçleri" de tahrip olmuş, yanıp yıkılmıştı. Avrupa'nın öteki yakasındaysa, "sosyalist inşa devletleri" kuruluyordu. Dünya çapında, sömürgecilik yıkılıyor, bu tarihsel çöküşün bağrından ulusal kurtuluş ve bağımsızlık hareketlerinin devrimci tehdidi kendini gösteriyordu. Savaş ekonomisinden sivil ekonomiye geçişin sancılarını taşıyan ABD'de ise, işsizlik, dünya ticaretinin daralması, Amerikan sermayesi ve malları için pazarların kapanması, ekonomik durgunluk korkuları ağır basıyordu. Savaşın canlandırdığı ekonomiyi barış boğmakla tehdit ediyordu. Bu korku ve çok yönlü bunalım da saldırganlık güdüsünü kamçılıyordu.

İşte soğuk savaş, kapitalizmin güç ve güçsüzlüklerinin bir bileşkesi ve Batı'nın bir evrensel ve topyekûn saldırısı olarak ortaya çıktı. Kapitalizmi savunmanın ve Sovyetler Birliği'ni (sosyalizmi) geriletmenin saldırı yöntemi olarak beliren soğuk savaş, Batı dünyası içinde katı disiplin ve buyurganlığa dayalı Amerikan hegemonyası için de gerekliydi; ancak saldırı borusunun çalınmasıyla safların hizaya dizilmesi, pazarların açılması ve devletlerarası ilişkilerin militarizasyonu mümkün olabilirdi...

Sonunda soğuk savaş kemikleşti, kurumlaştı. Bu haliyle de, sadece askeri/politik gerginlik ya da bununla birlikte yürütülen bir ideolojik mücadele olarak kalmadı, yaşamın tüm alanlarını kapsayan, tanımlayan, belirleyen bir sürece dönüştü. Bu girdaba kapılan tüm ülkeleri, sınıfları, halkları kendi militarist kalıbı içinde yeniden biçimlendirdi.

Soğuk savaş böylece gelişir ve kurumsallaşırken, Türkiye'de de uluslararası kapitalizmin yeni stratejisine tam uyum gösterecek bir iktisadi ve sınıfsal yapı ile politik ortam oluşuyordu.

İktisadi açıdan, hemen savaş sonrasında başlayarak, iç piyasaya yönelik, korumacı ve dış dengeye dayalı politikalar terkediliyor, ithalat serbestisinde somutlaşan dış ticaret liberalizasyonuna geçiliyor, tarım ürünlerinin ve hammaddelerin dış pazarlara sunulmasına dayalı bir kalkınma modeli uygulamaya konuluyordu. Dünya ekonomisiyle bu yeni eklemlenme süreci, kuşkusuz, savaş sonrası uluslararası kapitalizmin isteklerine de uygunluk gösteriyordu. O dönemde ABD'nin temel korkularından biri de dünya ekonomisindeki olası bir durgunluğa karşı tek tek ülkelerin (Türkiye'deki daha önceki devletçiliğe benzer) "ekonomik milliyetçilik" yoluyla mücadele etmeyi seçmesi ve dolayısıyla da pazarların kapanması, ticaretin daralmasıydı.

Yine aynı dönemde, devlet eliyle burjuvazi yetiştirmeye ve sermaye birikimi sağlamaya yönelik politikalar, savaş yıllarının kendine özgü koşulları içinde vurgun olanaklarının artması ve savaş zenginlerinin ortaya çıkmasıyla da birleşerek ilk sonuçlarını vermeye başlıyordu. Zenginleşen bürokratı, piyasaya giren büyük toprak sahipleri ve tüccarı ile egemenler, bir yandan bürokrasinin bir kesiminin reformculuğunu ve devletin kısıtlayıcı vesayetini reddeden, bir yandan da dış tekellerle doğrudan eklemlenme kararlılığında bir iktidar bloku oluşturmaktaydı. Kuşkusuz bu gelişme de, soğuk savaş önderliğinin üçüncü ülkelerde piyasa ekonomisini ve özel teşebbüsün güçlendirilmesi politikalarıyla çakışıyordu.

Nihayet, ülke içindeki egemenler arasındaki güç hesaplaşmasının ve dış dünya ile eklemlenmenin yöntemi olarak, yelpazesi dar ve eksik, aşağı sınıflardan korkuya ve onların örgütlenmelerini dışlamaya dayalı, dış politikayla güvenlik sorunlarında aynı görüşlere sahip, Batıyla bütünleşmek için birbirleriyle yarışan partilerden oluşan bir "demokrasi"ye geçiliyordu. Bu da Batı'daki stratejinin gereklerine son derecede uygundur: Bir yandan uluslararası kapitalizmle ve tekelci sermayeyle "serbestlik ilkesi" temelinde bütünleşecek güçler iktidara yürümekte; genel oy, serbest seçim ve çok partililikle ideolojik mücadeledeki "demokratik görüntü" korunmakta; Batıyla bütünleşme sürecine halkın "katılımı" ve onayı da sağlanmakta; sol, reformculuk, devletçilik, bağımsızcılık tasfiye edilebilmekteydi. Üçüncü ülkeler için "soğuk savaş demokrasisi" modeline uygundu "Türk demokrasisi."

Uluslararası gelişmelerle içsel oluşumların çakışmasının sonucu, Türkiye'nin Batı Bloku ile soğuk savaş çerçevesi içinde bütünleşmesi oldu. Bu bütünleşme iki açıdan Cumhuriyet dönemi (ve hatta Tanzimattan başlayarak Osmanlı) batılılaşma çizgisinden ayrılmaktadır: Birincisi, militer ve ideolojik mücadele çerçevesi içinde yer alması açısından, ikinci ve daha önemli olarak da nasıl tanımlanırsa tanımlansın özgün bir "ulusal çıkar" temeline dayanmaması bakımından. Batıyla yeni bir iktisadi modelle eklemlenme yoluyla ve esas olarak dar sınıfsal çıkarlar saikiyle oluşan bütünleşme her alanda bağımlılaşmayı beraberinde getirmiştir. Sözkonusu bağımlılık ilişkilerinin soğuk savaş çerçevesi içinde yer almış olmasıysa kurulan ilişki yapısının militer özellik taşıması sonucunu yaratmıştır.

"Dış açık vermeden, ve dolayısıyla da dış yardım almadan, işlemesi olanaksız bir ekonomik yapı" yaratılmış olması ve bu yapının sahibi burjuvazinin tarihsel cılızlığı, ortaya çıkan çok yönlü ve halkalı bağımlılık zincirinin ana kilidi olmuştur. Artık Türkiye 1946'dan bu yana dış ticarette sürekli açık vermeye başlayacak ve Cumhuriyet tarihinin ilk büyük devalüasyonunu da aynı tarihte yapacaktı. Artık Türkiye'deki iktidar bloku, sadece kalkınmayı gerçekleştirebilmek için değil, en temel toplumsal ihtiyaçlara dahi yanıt verebilmek için "dış yardım"a muhtaçtır. İşte bu umarsız bağımlılığın soğuk savaş konjonktörü içinde oluşmuş olması ilişkinin özgün biçimini de belirledi. Soğuk savaş, burjuvazi için kâr getiren bir meta oluverdi: Türkiye soğuk savaşçılık satacak, bunun karşılığında da dış "yardım" (kredi, borç, hibe) alacaktı. Evet, II. Savaş sonrası döneme

Türkiye dış yardım almadan yaşayamaz bir ekonomik ve sınıfsal yapıyla girmişti. Yeni iktidar bloku hem yaşayabilmek hem de güçlenmek için, iktisadi modeli ve tarihsel gelişkenliğinin cılızlığı içinde, uluslararası kapitalizme kapılanmak zorundaydı. Beklentilerine karşılık olaraksa verebileceği tek şey vardı: Soğuk savaşta Türkiye'nin militan ve sadık yandaşlığı. Bunun içinse elinde bazı kartlar mevcuttu: Bunlardan birincisi ve Batı açısından en önemlisi, Ortadoğu'da Batı çıkarlarının jandarmalığına soyunmaktı. İkincisiyse, Sovyetler Birliği ile en uzun sınıra sahip müttefik olarak Batı'nın (ABD'nin) Sovyetlere yönelik gözü, kulağı olmak, nükleer stratejisinde vurucu üs görevi yerine getirmekti. Formül ortaya çıkmıştı: Türkiye soğuk savaşçılık üretecek, soğuk savaş jeopolitik (coğrafi) konumunun önemini, yani bedelini artıracak, "yardım"ın miktar ve koşulları da böylece belirlenecekti. Artık Türkiye, dışarda, Doğu-Batı bağlamında ve Ortadoğu'da militarizm üretmeye mahkûm edilmişti.

İçerdeyse, artık "halk oyu" ile iktidarda kalabilen egemen blok, "kalkınmacı" felsefesiyle kitleleri tatmin gereğini daha fazla duyuyor, bu ise, "yardım" gereğini ve dolayısıyla da bağımlılığı daha da artırıyordu. Daha çok yardım içinse, Türkiye'nin stratejik önemi (bedeli) daha da artmalıydı, yani Türkiye daha çok soğuk savaşçılık yapmalıydı. Militarizm bu yolla yeniden üretiliyordu. Soğuk savaş içerdeki iktidar bloku arasında rol dağılımında da uygun bir uzlaşma zemini oluşturuyordu. Burjuvazi uluslararası tekellerle bütünleşip gücüne güç katarken, bürokrasi de dış politika ve güvenlik alanında "devleti kurtarma" misyonuyla iktidarın bir ucunda avutulabiliyordu. Ordu genişliyor ve Amerikan yardımı ile yeni oyuncaklara kavuşuyordu; militarizm yeniden üretiliyordu. Savaşın gerekleri olarak antikomünizm ve antisovyetizm, Amerikan yaşam biçiminin yüceltilmesiyle beraber toplumsal vicdana nakşediliyor, bağımsızlık bilinci kazınmaya çalışılıyor, toplumsal uyanış korkusu her ileri gelişmeyi gemlemek için ayakta tutuluyor, soğuk savaş antidemokratizmi de militarizmin yeniden üretilmesi işlevini yerine getiriyordu. Nihayet, Doğu-Batı savaşımında yeni yeni askeri-politik işlevler üstleniliyor, bunun başta mali yükü yeni "yardım"ları gündeme getiriyor, daha çok yardım için tekrar "daha çok soğuk savaş, daha artan stratejik önem" formülü için militarizm üretimi yeni boyutlara varıyordu. Bu arada, soğuk savaşın ilk yıllarında dünya ekonomisinin genişlemesine, tarım ürünlerinin fiyatlarının artmasına ve ucuz kredilere bağlı olarak her sınıfın yaşam koşulları iyileşiyor, Batıcılık ve soğuk savaşçılık toplumca daha kolay benimseniyordu. Dış ve iç düşman kavramlarında oluşan militarizm ve bağımlılık, dışarda *NATO*, Amerikan üsleri, nükleer silahlar, vb., içerdeyse 141'de, 142'de, vb. somut ifadelerini buluyordu. Olaylar böyle gelişince de, Truman Doktrini, Marshall Planı, Bağdat Paktı, büyük komünist tevkifatları, vs. ya da Sovyetler Birliği'nin Türkiye ile ilişkileri gerginleştirici ve baskıya yönelik politikaları gerçek ama esasta kaçınılmaz gidişin kimi zaman kurumsal yapı taşları, kimi zaman da meşrulyet kazandırıcı propaganda aksesuarları olmaktan öteye anlam taşımaz oluyorlardı.

Türkiye, soğuk savaşa ilk giren ülkelerden biri oldu. İktidar bloku ise, ondan alabildiğince yararlandı. Ortaya çıkan ve sürekli içte ve dışta militarizm üreten yapı bugün de geçerliliğini sürdürüyor; hatta denilebilir ki soğuk savaşçılık, bağımlılık ve militarizm Türk dış politikasının artık yapısal özellikleri olmuşlardır. Şimdilerde soğuk savaş yavaş yavaş ölüyor ve bu nedenle de Türkiye burjuvazisi iç politikasında, dış politikasında, ekonomik kalkınma stratejisinde tarihinin en büyük bunalımını yaşıyor; yapısal olarak soğuk savaşçılık ve militarizmle malül iç ve dış kurumları dayanaklarını yitirerek iflas ediyor. Altın yumurtlayan tavuk öldü ama görünen o ki, burjuvazi hâlâ onu arıyor; kimbilir belki dışarda Ortadoğu çöllerinde, içerde de Türk-İslam sentezinde...

HALUK GERGER

Dış politikadaki bu yönelim, iç politikada anti-komünist hezeyanın tırmandırılmasıyla birleşti. Ekim 1951'deki büyük komünist tevkifatı bu hezeyanın doruğu oldu. Ekim 1952'de parlamentoya sunulan ve 141 ve 142. maddelerdeki cezaları artıran "Demokrasiyi Koruma Kanun Tasarısı" tartışılırken, "komünistliği sabit görülenlerin asılması" doğrultusundaki öneriler bile gündeme gelebildi. Ağustos 1950'de İzmir Fuarı'ndaki Çekoslovak pavyonunda asılı "Çekoslovakya'da toprak sürenindir", "Çekoslovakya'da işsizlik yok" gibi dövizlerden ötürü Çekoslovakyalı pavyon müdürü hakkında "komünistlikten" dava açılması, 1950'lerin ilk yarısındaki komünist hezeyanın traji-komik bir örneği olarak kaydedilebilir. *Köy Enstitüleri* 1952'de adları Köy Öğretmen Okulları olarak değiştirildikten sonra 1954'de kapatılırken; bu kararlara komünizm suçlaması dayanak oluşturdu, Milli Eğitim Bakanı Tevfik İleri "Hasanoğlan Köy Enstitüsünün orak-çekiç biçiminde inşa edildiğini" bile kanıt olarak ileri sürebildi. Elbette bu politika, kör ve içeriksiz bir anti-komünizm değildi. 1950 öncesinde vaadettiği grev hakkını yasalaştırmayan *DP*; Mayıs 1952'de İstanbul tekstil işçilerinin izinsiz mitingi ve İzmir temizlik işçilerinin grevine sert tepki gösteren Samet Ağaoğlu'nun "memlekette bir sınıf mücadelesinin başlamasına hiçbir zaman meydan vermeme" şeklinde ifade ettiği politikasını uyguluyordu.

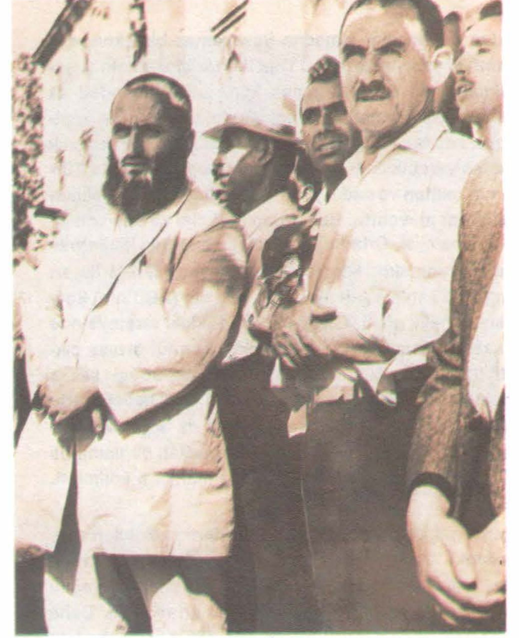
Tarım Alanındaki Gelişmeler

II. Dünya Savaşı'nın bitiminden sonra tarım alanında başlayan dönüşümler, Marshall yardımının Türkiye'yi Avrupa'nın bir tahıl deposu haline getirme politikasının, nüfusun yüzde 80'ine yakın bir bölümünün yaşadığı kırsal kesime *DP* iktidarının oy kaygısıyla yüklediği özel anlamla birleşmesiyle 50'li yıllarda hızlandı. *DP* iktidarının ilk sermaye birikimlerini gerçekleştirmek için tarım alanında uyguladığı politika, traktör sayısının artırılması, Ziraat Bankası kredilerinin genişletilmesi ve ürün fiyatlarının yükseltilmesi oldu. Amerikan yardımıyla 1946'da çalışır vaziyette bulunan traktör sayısı binden biraz fazlayken, 1955'de 43 bine yükseldi. 1948'de 994 olan biçerdöğer sayısı 1956'da 6 bini geçti. 1946-1955 arasında toplam ekili alanlar 9.5 milyon hektardan 22.4 milyon hektara genişlerken, aynı dönemde nüfus sadece yüzde 20 artış gösterdi. Zengin köylüler bankaların ve yeni kurulan kooperatiflerin resmi kanallarla verdikleri ucuz kredilerle satın aldıkları traktörlerle tarım yapma imkanı buldular. Öte yandan ya tefecilik ve/veya ortakçılık bağlarıyla zengin bir toprak sahibine bağlı yoksul köylüler, traktör sahibi olan zengin köylülerin ortakçılar yerine yeni teknoloji kullanmaya başlamalarıyla, daha önce köyün ortak malı olan mera veya ormanları tarıma

Bayar ve Menderes halkı selamlıyor. **Demokrat Parti** *popülizmi, tek parti yönetiminin devlet partisi CHP'nin altı oku'nda yer alan "halkçılık"tan oldukça farklı bir temel üzerinde yükseldi. CHPnin halkçılığını sınırlayan en önemli etmenlerden biri ideolojisini belirleyen seçkin bürokratların kendilerini her zaman devlete, laik Cumhuriyet'e karşı sorumlu görmeleri ve davranışlarını buna göre ayarlamaları oldu. Halkı sevmek, halka hizmet vermek gerekiyordu ancak halk her zaman uzak durulacak, devlet işlerine karıştırılmayacak bir nesne olarak kalmalıydı. O'nu "muasır medeniyet seviyesine" çıkaracak olanlar da yöneticiler, "ebedi" ve "milli" "şef"ler olmalıydı. DP önderleri ise aynı yerdeo gelmelerine rağmen halkın gözünde farklı bir karizma oluşturmasını bildiler. Bunda özellikle o güne kadar titizlikle korunan laiklik ilkelerinin zorlanması, halkın dinî duygularının sömürülmesi büyük bir rol oynadı. Bu konuda Celal Bayar'dan çok farklı bir kişiliğe sahip Adnan Menderes'in bazı yetenekleri, aslında bir burjuva politikacısı olarak oldukça başarısız ve dengesiz yanlarını örttü ve her zaman öne çıkmasını sağladı. Bu konumuyla kimi zaman halk tarafından bir ermiş mertebesine kadar çıkarıldı ve özellikle de uçak kazasından sağ kurtulması buna bağlandı.*

açtılar. Bir müddet sonra köylülere tapu verilmesiyle devlet malını işgal etmenin yarattığı sıkıntıların aşılması da köylüleri kamçıladığından arazilerin elverişsizliğine rağmen üretim arttı. Karayolları şebekesinin gelişmesi, bellibaşlı ürünlerin devletçe yüksek fiyatla satın alınması ve Toprak Mahsulleri Ofisi'nin depolama kapasitesinin genişletilmesi bu üretim artışının diğer nedenleriydi. Öte yandan yeni toprakların tarıma açılışı bütün köylülerin ortak kararıyla yapıldığından köylüler kendilerine ait bir kararın "hükümet" tarafından onaylanması karşısında hemen hemen tümüyle iktidar partisine yöneldiler.

Köylü mülkiyetinin genişlemesiyle topraksız köylülerin oranı 1950'de yüzde 16 iken, 1960'da yüzde 10'a düştü. Üretimin genişlemesiyle birlikte ticari faaliyet de yaygınlaştı. Eskiden esas olarak geçimlik üretim yapan, ancak yaya olarak gidilebilecek civar kasabalardan alış veriş eden köylere motorlu taşıt ve bakkallar girdi. Bütün bu gelişmeler tarımsal yapıya hakim olan küçük üretici özelliğini sağlamlaştırdı.

Tarım alanında sağlanan verimlilik, makineleşmeden veya tarımsal ekonomik teşebbüsün örgütlenmesinden çok, hava şartlarına bağlıydı. 1952 ve özellikle 1953'de hava şartları olağanüstü iyi olmuştu. Dikkat çekici bir nokta da buğday üretimi yapılan topraklardaki artışın, genel olarak ekilip biçilen topraklardaki artıştan daha az olmasıydı. Bunun nedeni 1947 ile 1954 arasında buğday fiyatlarının yüzde 50'ye varan ölçüde düşmesiydi. Türkiye'deki buğday üretiminin en üstün verim düzeyine ulaştığı bu dönemde, ABD ve Kanada ellerindeki stok buğdayı dünya pazarlarına sürdüklerinden fiyatlar hızla düştü. Büyük tarım işletmeleri Toprak Mahsulleri Ofisi'nin desteğine rağmen, tahıl üretimini yaygınlaştırmak istemediler. Tarım makinaları ithalatına konan sınırlandırmalar da büyük işletmecilere dünya pazarında rekabete girmelerine elverecek yoğun bir üretime geçme imkanı sunmadığından, bu isteksizlik daha da büyüdü. Ayrıca büyük tarım işletmeciliğinin toprakları gaspetmesi devam ettiğinden, küçük işletmeciler topraklarında daha büyük verimlilik sağlayan ürünlerin (örneğin pamuk ve [illegible] timine yöneldiler. Üstelik tütün üretimi toprağın daha küçük parsellere ayrılmasına [illegible] arazide yapılmaya elverişliydi ve el emeğine daha uygun düşüyordu.

[illegible] yandan II. Dünya Savaşı'nın hemen ertesinde, daha Marshall Planı yürürlüğe konmadan, dış talebin fazlalığına bağlı olarak Türkiye'nin yaptığı tarım ihracatı hızla arttığından, ülkede kişi başına düşen buğday tüketimi ciddi bir düşüş gösterdi. Bundan dolayı "Kuzey"den gelecek ideolojilere kulağını tıkalı tutması amacıyla Türk köylüsünün yaşam standartlarında bir düzelmeyi öngören Amerikan tavsiyelerine uygun bir biçimde, ama aslında üretimdeki düşmeye de bağlı olarak 1949'dan itibaren bir buğday ithali siyaseti benimsendi.

Cumhuriyet

Korede hizmet etmek üzere Birleşmiş Milletler emrine asker veriyoruz

Bakanlar Kurulu, dün gece yaptığı fevkalâde toplantıda bu hususu karara bağladı

Kore'ye gönderilecek olan Türk Savaş Birliği 4500 mevcudlu olacak

"Atlantik Paktı„ na alınmamız ihtimali var

Birleşmiş Milletlere karar bildirildi

Marmarada meçhul bir denizaltı görüldü

MacArthur "Kore'den ayrılmıyacağız„ diyor

Kore'den mektub

C.H.P. radyodan şikâyetçi

Açtığımız yardım listesi

1950'ler bütün dünyada savaş sonrasında ABD'nin başını çektiği soğuk savaşın ve anti-komünizmin yayıldığı yıllardı. Programına bazı temel hak ve özgürlükleri alan, işçilere grev hakkının tanınacağını vaat eden Demokrat Parti, iktidar olunca bunlardan kolayca vazgeçerek sosyalizm düşmanı bir politika izledi. Kendi iktidarında gerçekleştirdiği TKP tutuklamalarından sonra en küçük bir örgütlenmeye fırsat vermedi. Vatan Partisi gibi legal örgütleri de hemen engelleyerek sosyalizme düşmanlığını iktidardan uzaklaştırıldığı tarihe kadar sürdürdü. Genel seçimlerin ertesi günü, 15 Mayıs 1950'de meydana gelen Çiçek Palas olaylarının ardından 29 Mayıs'ta mecliste konuşan Menderes, "Bilhassa üzerinde duracağımız mesele memleketi içinden yıkıcı aşırı cereyanları kökünden temizlemek icabeden tedbirleri almaktır.. Biz bugünün şartları içinde aşırı sol cereyanları fikir ve vicdan hürriyeti mevzuunda mütalâa etmek gafletinde bulunmayacağız" derken, DP iktidarının bu konudaki politikasını çiziyordu. Nitekim bu konuşmanın ardından MTBB başkanı Suphi Baykam'ın desteğini alan Menderes, tek parti döneminin güdümlü gençlik örgütlenmesini kendi iktidarında da gerçekleştirme yoluna giderek, bu örgütlere yardım etti. Bunlar aracılığıyla bir süre sonra partinin solda görülen kitle mitinglerinin yanısıra, (üstte solda görüldüğü gibi) İstanbul ve Eskişehir'de Komünizmi Tel'in Mitingleri ve yine İstanbul ve Ankara'da şoven ve anti-komünist gösteriler halini alan Kore Şehitlerini Anma Mitingleri düzenledi. Üstteki gazete haberinde verilen Kore'ye asker gönderme ABD'nin çağrısıyla, ancak esas olarak NATO'ya girebilme kaygusuyla yapıldı. 17 Ekim 1950'de, konu Anayasa gereğince Meclis'te tartışılırken, çoktan Tuğgeneral Tahsin Yazıcı komutasında beşbin kişilik bir birlik Kore'ye doğru yola çıkmıştı. Türk birliği Kore'ye vardığı gün ateş hattına sürüldü. Birçok cephede savaşa katılan birlik, en büyük kaybı Kunuri'de -78 ölü 352 yaralı- verdi. Üç yıl süren savaş boyunca, başlangıçta Türk hükümeti savaşı standart beşbin kişiyle sürdüreceğine dair söz verdiği için, eksilmeler oldukça asker gönderiyordu. Savaşın Türkler için faturası; 717 ölü, 5 bin 247 yaralı, 229 esir ve 167 kayıp. Bu sayılar ABD'den sonra en fazla kayıp veren ülkenin Türkiye olduğunu gösteriyordu. Daha NATO'ya girilmeden önce, II. Dünya Savaşı'nın ertesinde girilen soğuk savaş ortamında İstanbul'a gelen Missouri zırhlısı personeli üstte sağda görüldüğü gibi "hoşgeldiniz" pankartları ve eğlence endüstrisinin sevinç gösterileriyle karşılanırken, Batı sistemiyle bütünleşme arzusu doğrudan olduğu kadar geniş yığınlara da benimsetilerek yaygınlaştırılmış oldu.

Tarımda makinalaşmadan yararlanan toplam çiftçi ailesi 25 bini biraz aşkındı. Ayrıca 1952'de bütün çiftçilere dağıtılan resmi kredilerin en az yüzde 25'ini gene bu aileler aldı. Bu varlıklı aileler, ortakçı veya kiracının tasfiyesi, boş mülk arazilerinin ekilmesi, kira yoluyla arazi tutulması, toprak satın alınması ve nihayet devlet meralarına tecavüz yoluyla işledikleri arazi alanını genişlettiler ve kapitalist işletmeciliğe yöneldiler.

Baskıcılığa ve Otoriter Yönetime Yöneliş

DP iktidarı, ülkeyi bu rotaya oturturken ciddi bir siyasal ve ideolojik muhalefetle karşı karşıya değildi. Buna rağmen, idelojik-siyasal hegemonyasının en güçlü olduğu ilk evrede bile, özellikle *CHP*'ye karşı baskıcı yönelimlere girdi. Bunda, tek parti döneminin otoriter-baskıcı politikalarının intikamını almak isteyen küçük ve orta köylülerin baskısının; büyük toprak sahipleri ve burjuvazinin, iktidarı doğrudan denetlemeye yeni başlamaktan gelen sınıfsal "hazımsızlığının"; ayrıca, burjuva parlamentarizmini mantıki uç noktasına vardırarak, seçimde çoğunluğu sağlamış olmanın sınırsız siyasal güç ve yetki kullanımını meşru kılacağını varsayan otoriter-demokratik ideolojisinin payı vardı. *DP* üst yönetimi, ilk olarak, 20 Ekim 1950'de yapılan istişari kongrede tabanın "devr-i sabık yaratmama" ilkesinin bir yana bırakılmasını dayatan intikamcı baskısı sonucunda *CHP*'ye karşı sertleşmeye başladı. 25 Temmuz 1951'de çıkarılan bir yasayla, *CHP*'nin tek parti dönemindeki devletle özdeş yapısından yararlanarak elde ettiği mal varlığı hazineye devredildi (satıştan elde edilen gelir kendisine kaldığı için, *CHP* bundan çok fazla etkilenmedi). Basının iktidarın bazı icraatını eleştirmeye başlaması üzerine, *DP*-basın ilişkilerini giderek gerginleştirecek olan önlemlerin ilki alındı: Mayıs 1951'de, o zamana kadar gazetelere eşit dağıtılan resmi ilanların dağılımının artık hükümetçe paylaştırılacağı hükme bağlandı. 16 Eylül 1951'de 17 ilde yapılacak olan ara seçimler öncesinde geçici bir yumuşama evresi yaşandı: Hükümet, 9 Ağustos'ta ücretli hafta tatili yasasını çıkardı, işçilere grev hakkı vaadedildi. *DP*'nin 17 ilden 15'ini kazandığı seçimlerden sonra, muhalefet partilerine yönelik baskıcı uygulamalar arttı.

18 Nisan 1952'de, partinin yarı-resmi yayın organı *Ulus*'taki bir yazısından ötürü, *CHP* milletvekili Hüseyin Cahit Yalçın'ın dokunulmazlığı kaldırıldı. 1951 ilkbaharı ve yazı boyunca *CHP*'nin mal varlığının haksızlığı ve gayrımeşruluğu üzerine polemikler sürdü. Böylece *CHP* - *DP* ilişkileri gerginleşirken, 7 Ekim 1951'de Manisa ve Balıkesir'deki *CHP* mitinglerinde, iki parti taraftarları arasında 1950'den sonra ilk kez çatışmalar oldu. Nihayet, Aralık 1953 başında çıkarılan *CHP*'nin Haksız İktisaplarının Hazineye Devri Hakkında Kanun'la, *CHP*'nin bütün servetine karşılıksız olarak elkondu. Bu yasa, *DP* iktidarının o zamana dek en yaygın tepkiye yol açan uygulaması oldu: *CHP* yasanın mecliste oylanmasına katılmazken, barolar ve üniversite öğrencileri eleştirel açıklamalar yaptılar. Ardından, 27 Ocak 1954'te, bu partiden istifa eden Hikmet Bayur'un "partinin Atatürk ilke ve inkılaplarına aleyhtar olduğu" şeklindeki beyanına dayanılarak, *Millet Partisi* mahkeme kararıyla kapatıldı. *MP*'liler, 9 Şubat'ta *Cumhuriyetçi Millet Partisi*'ni (CMP) kurdular.

DP merkezine tabandan gelen tek telkin, *CHP*'ye karşı intikamcı bir çizginin izlenmesi doğrultusunda değildi. Tek parti iktidarının kuruluş döneminden itibaren devlet politikasını belirleyen Kemalist ideoloji karşısında toplumsal-ideolojik kimliklerini/otoritelerini alt-kültürel yapılar içinde korumaya çalışan İslami cemaatler/tarikatler; *DP*'nin anti-*CHP* (ve anti-devletçi) söyleminin şemsiyesi altına girerek ve denetledikleri blok oy potansiyelleriyle yerel örgütlerinde güçlü konumlar edinerek reel politikaya ağırlıklarını koymaya başlamışlardı. Bu süreç, gündelik deneyimleri ışığında doğal olarak, baskıcı devlet aygıtıyla özdeşleştirdikleri resmi Batıcı Kemalist ideolojiyle bütünleş(e)meyerek İslami kimliklerine sarılan -özellikle kırsal kesimdeki- geniş halk kitlelerinin tepkileriyle de örtüşüyordu. Bu koşullarda, *DP* tabanı, "oy beyi" konumu edinen cemaat/tarikat önderleri ve bu potansiyelle bağlarını sağlamlaştırmak isteyen profesyonel burjuva politikacıları İslami restorasyon taleplerini dayatmaya başladılar.

Eylül 1952'deki Ankara il kongresinde, ilke olarak kadın memur çalıştırılmaması, Ankara *DP* milletvekili Ömer Bilen'in Hacı Bayram Camii'nde verdiği cuma vaazlarının radyodan yayınlanması, köy okullarına din dersi konması, Ayasofya'nın cami yapılması gibi önerilerin dile getirilmesi; bu eğilim hakkında fikir vericidir. *DP* merkezi ve hükümet, İslami muhafazakarlığın yükselişine, bir sınıra kadar onay verdi. Bu sınır, bir yanda *DP* "büyüklerinin" de paylaştığı resmi Kemalist devlet ideolojisinin temel değerleri; diğer yanda iktidarın/burjuvazinin Amerikancı-kalkınmacı-modernist iktisadi ve siyasal yönelimince belirlendi. Ayrıca *DP* iktidarı, İslami radikalizmin devlet otoritesini ve "istikrarı" sarsacak ölçüde gelişmesine tahammül edemeyecek şekilde, tek parti döneminin "devlet üslubuna" bağlıydı. 22 Kasım 1952'de laik Kemalist entelejansiyanın simge isimlerinden *Vatan* gazetesi başyazarı Ahmet Emin Yalman'ın, Malatya'da bir İslamcı militan tarafından vurularak yaralanması, *DP* merkezi için tahammül sınırını ifade ediyordu. Derhal "irtica şebekesi" kovuşturmaları başlatıldı, yüzlerce İslamcı tutuklandı. 9 Aralık 1952'de yerel *Büyük Cihad* gazetesi sahibi Samsun milletvekili Fehmi Ustaoğlu partiden ihraç edildi. 23 Aralık'ta, karizmatik dini önder Said-i Nursi hakkında dava açıldı. 23 Ocak 1953'de İslami restorasyon özlemlerini faşizan bir yapıda siyasallaştırmaya çalışan *Milliyetçiler Derneği* kapatıldı; dernek başkanı *DP* Isparta milletvekili Sait Bilgiç partiden ihraç edildi.

CHP'nin Bunalımı

CHP, bu dönemde yıllardır devletle özdeşleşmiş olmaktan gelen bürokratiklikten ve alternatifsiz iktidarının bünyesine sindirdiği hantal yapısından sıyrılarak gerçekten siyasal bir partiye dönüşmenin sancılarını en ağır şekilde yaşadı. Önceleri, parti üst yönetimi elitist Kemalist ideolojisiyle, *DP*'nin iktidarını "halkın cahilliğine, aldatılmışlığına" bağlamaya yatkındı. Ancak bu yaklaşım giderek geçersizleşti. Haziran/Temmuz 1950'de yapılan 8. Kurultay'da,

Kıbrıs sorunu DP iktidarının ilk yıllarında hiç gündeme gelmedi. Aslında DP'nin bu konuda belirlenmiş bir politikası yoktu. Hatta sorun hükümet programına bile alınmamıştı. DP bu konuda iktidarı yitirmeden önce, 25 Ocak 1950'de "Kıbrıs meselesi diye bir mesele yoktur" diyen CHP'li Dışişleri bakanı Necmettin Sadak'la aynı görüşteydi. Bu sırada Yunanistan'ın Kıbrıs'a ilişkin tutumunda "ilhak"tan sözetmesi konunun meclise gelmesine neden oldu. Dışişleri Bakanı Fuat Köprülü 24 Şubat 1951'de konu üzerinde mecliste açıklamalar yaparken, aynı anda Ankara'da Lozan Meydanı'nda da gençlerin katıldığı bir miting yapıldı. Bundan sonra Yunanistan'la ilişkileri fazla gerginleştirmek istemeyen DP hükümeti, 6-7 Eylül olaylarının öncesine kadar işi fazla tırmandırmadı. Ancak o güne kadar bir İngiliz sömürgesi olan Kıbrıs'ın enosis yoluyla ilhak edilmek istenmesi, DP'nin bunu kullanarak içerde bazı provokasyonlara kalkışmasına yol açtı. Bir müddet sonra da İngiltere'nin çıkar ve istekleri doğrultusunda devreye giren DP, bir süre için bütün tavrını İngiltere'nin siyasetine bağladı. Fakat Kıbrıs'ta, daha doğrusu Ortadoğu'da İngiltere'nin nüfuz kaybı ABD emperyalizminin işine geliyordu. Özellikle İngiltere'ye karşı Rumların yürüttüğü silahlı direnişten sonra Kıbrıs'ın bağımsızlığını isteyen ABD, sorunun bu bağlamda çözülmesini sağladı. Türkiye, Zürih ve Londra Antlaşmaları'yla garantör ülke durumuna gelirken Kıbrıs sorunu iç politikada sürekli olarak gündemde tutuldu ve 1955'ten sonra DP iktidarının da desteklediği gösterilerle "duyarlı" bir kamuoyu yaratılmaya çalışıldı. Ancak, bu kamuoyunun milliyetçi-şoven ve halklar arasındaki dostluğu bozucu biçimde oluşması için özel bir çaba gösteriyordu. Üstte Kıbrıs için düzenlenen bir miting.

DP Döneminde Kapitalizm ve Kırsal Dönüşüm

II. Dünya Savaşı sonrasında Türkiye'de çok partili demokrasiye geçiş süreci sırasında toprak reformu tartışmalarının başlaması ve 1946'da Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nun meclisten geçmesi ile birlikte reform komisyonundaki bazı büyük toprak sahibi üyelerin kanunun bazı maddelerine muhalefet ederek *Cumhuriyet Halk Partisi*'nden ayrılmaları ve *Demokrat Parti*'yi kurarak 1950 seçimleri sonucunda iktidara gelmeleri bu dönemin en önemli gelişmelerindendir. Tarımda, ticarette ve sanayideki ekonomik, siyasal ve kültürel değişmelerin hangi yönde gelişeceği bu geçiş sürecinde belirlilik kazanmıştır. *CHP*'nin bürokratik-devletçi-laik geleneğine karşı çıkan *DP*, büyük toprak sahipleri, ticaret burjuvazisi ve orta köylülük ittifakları çerçevesinde pazarların, pazar için üretimin, özel teşebbüscülüğün ve İslamcı akımların gelişmelerinin şartlarını oluşturmuştur. Bu çerçeve içinde 1858 Arazi Kanunnamesi'nden beri tarımda gelişmekte olan özel mülkiyet ilişkileri 1950-1960 döneminde daha da yaygınlaşmış, yerleşmiş ve kökleşmiştir. Toprakta özel mülkiyetin yerleşmesi; karasabanın yerini gittikçe artan ölçüde pulluk ve traktörün alması, metalaşma ve pazar mekanizmalarının gittikçe artan ölçüde hızlanması, köyden şehre göç ve şehirlerde sanayi kapitalizminin palazlanması ile birlikte oluşmuştur.

Bu durumda köylülüğün hızla geçimlik üretimden vazgeçmesi ve dönüşmesi kaçınılmaz olmuştur. Fakat köylülük ne yönde dönüşecekti? Aile emeği ile küçük meta üretimi yapan çiftçiler haline mi geleceklerdi; yoksa ücretli işçiliğin yaygınlaşması ile kapitalist üretim ilişkileri içine mi gireceklerdi? 1950'den başlayıp 1980'lere uzanan kırsal dönüşüm süreçlerini gözden geçirdiğimizde köylülüğün önemli bir kısmının şehirlere göçtüğünü köyde kalanlarının büyük çoğunluğunun küçük meta üreticisi çiftçi haline dönüştüğünü ve kapitalist çiftçiliğin Türk tarımında hakim çizgi haline gelmediğini görüyoruz.

1950'de ikibuçuk milyon civarındaki işletme 145 milyon dekarlık toprak; 1960'da da üç milyon civarındaki işletme 230 milyon dekarlık toprak işlemekteydi. 1980'de ise aynı miktar toprak üçbuçuk milyon işletme tarafından paylaşılıyordu. Tarımda kullanılan traktör sayısı 1950'de 16 bin civarındayken bu sayı 1960'da 42 bine yükselmiş; 1980'de ise 400 bini bulmuştur. 1952 Sonbahar Tarım Anketine göre, 50 dekar ve daha az toprağa sahip olan işletmeler, toplam işletmelerin yüzde 62'sini oluşturmakta ve toplam ekilen toprakların yüzde 19'unu işlemekteydiler. 1963 Tarım Sayımına göre, 50 dekar ve daha az toprağa sahip olan işletmeler, toplam işletmelerin yüzde 69'unu oluşturmakta ve ekilen toprakların yüzde 24'ünü işlemekteydiler. Bu yüzdelere 200 dekar ve daha az toprağa sahip olan işletmeler açısından baktığımız zaman durum şöyledir: 1952'de işletmelerin yüzde 94'ü ekilen toprakların yüzde 59'unu işlemekteydiler; 1963'de ise işletmelerin yüzde 96'sı toprakların yüzde 72'sini işlemekteydiler. Son olarak 200 dekardan daha fazla toprak işleyen işletmelerin durumundaki değişmelere bakalım: 1952'de bu işletmeler toplam işletmelerin yüzde 6'sını oluşturuyor ve toplam toprakların yüzde 41'ini işliyordu; 1963'de ise bu büyüklükteki işletmeler toplam işletmelerin yüzde 4'ünü oluşturuyor ve toplam toprakların yüzde 28'ini işliyorlardı. Görüldüğü gibi 1952'de oldukça ileri düzeyde olan toprak dağılımı eşitsizliği 1963'de de devam etmiş; fakat beklenenin tersine artmamış hatta küçük işletme sahiplerinin ve işledikleri toprakların yüzdelerinde artışlar ve büyük işletmelerin ve işledikleri toprakların yüzdelerinde ise düşüşler olmuştur. Daha sonraki dönemlerden 1970'de 200 dekarın üzerinde toprak işleyen işletmelerin oranı yüzde 3'e düşmüş ve işledikleri topraklar da yüzde 26

DP iktidarının ilk yıllarında tarımsal üretimde görülen artış ekonimide büyümeyi de beraberinde getirdi. Yeni toprakların tarıma açılmasıyla birlikte sahipleri tarafından ekilip biçilen arazilerde verim de arttı. Ülke içinde tüketim mallarına rağbet arttığı için birçok malın dışardan getirilebilmesine yol açtı. 1946'da tarımda kullanılabilecek traktör sayısı 1000 iken, 1955'de bu rakam 43 bine çıktı. Fakat 1954'de birdenbire tersine dönen konjonktür ekonomide yeni gerilemelere yol açtı, tarımsal üretim kötü iklim şartlarının da etkisiyle azaldı ve kişi başına düşen gelir yüzde 11 civarında geriledi.

olmuştur; 1980'de ise bu işletmelerin toplam işletmeler içindeki oranı tekrar yüzde 6'ya yükselmiş, işledikleri toprakların oranı da bir miktar yükselerek yüzde 35 olmuştur. 1980'ler boyunca bu yüzdelerin daha da yükselmiş olması muhtemeldir.

Bazı sosyal bilimciler geçimlik üretim yapan köylülükten ya kapitalist tarıma ya da küçük meta üreticiliğine geçilebileceğini öngörmekte ve 1950'lerdeki dünya ve Türkiye şartlarında küçük meta üreticiliğine geçildiğini ve kapitalizme geçişin Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgeleri dışında kalan bölgelerde artık mümkün olmadığını söylemektedirler. Diğer bazı sosyal bilimciler ise 1947-1977 döneminde Türk tarımında küçük meta üreticiliğinin yaygınlaştığını belirtmekte ve hemen arkasından bu küçük meta üreticiliğinin farklılaşmaya devam etmekte olduğunu eklemektedirler. Bir yanda mevsimlik işçilik veya aile üyelerinin bazılarının şehirlerdeki, yurtdışındaki ve diğer tarımsal bölgelerdeki sürekli işçiliği olmadan geçinemeyen küçük toprak sahibi üreticiler; öte yanda çapa ve hasat dönemlerinde önemli sayıda mevsimlik işçi istihdam eden ticarileşmiş orta büyüklükteki çiftlikler. Bunlara değişik bölgelere dağılmış ikiden fazla sürekli işçi istihdam eden ve bazıları fabrika gibi örgütlenmiş kapitalist çiftlikleri eklemek gerekir.

Bu dönemde 85 milyon dekara yakın toprak işletmeye açılmıştır. Bu toprakların önemli bir miktarı traktör satın alabilen büyük ve orta toprak sahipleri tarafından açılmıştır. Diğer önemli bir miktarı (24 milyon dekar) ise 1946 Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu çerçevesinde topraksız ve küçük topraklı köylülere dağıtılan topraklardan oluşmaktadır. İşlenen alana katılan bu toprakların hem üst dilimdeki çiftçiler ve hem de alt dilime katılanlar tarafından gerçekleştirilmesi toprak kutuplaşmasını engelleyen veya en azından geciktiren bir mekanizma olarak ortaya çıkmıştır.

Toprak kutuplaşmasını engelleyen veya geciktiren diğer bir mekanizma da hane düzeyinde varolan hayat döngüsü çerçevesinde gerçekleşen toprak toplanması ve toprak parçalanmasıdır: Bir hanedeki kız ve özellikle erkek çocuklar üretken yaşa gelince meradan açılarak, satın alınarak veya kiralanarak hanenin işlediği topraklar genişletilip büyütülür. Fakat evlenme ve ayrılma yoluyla yeni hanelerin oluşması, genişlemiş olan toprakların parçalanmasına ve hane/işletme başına düşen toprak miktarının küçülmesine yol açar. Geniş aile veya hanelerin hane reisinin ölümünü beklemeden bölünmeleri yönünde son otuz yılda gelişen toplumsal norm ve kültürel değerler hayat döngüsü sürecini çok kısaltmıştır. Bu yolla gerçekleşen toprak parçalanmasını durdurup yavaşlatan önemli süreçlerden birisi hanedekilerin çoğunluğunun şehre göçüp kardeşlerden bir tanesini işletmenin başında bırakmaktır. *Demokrat Parti* döneminde ve daha sonraki dönemlerde köyden şehre göç çok hızlanmış ve 1985'de şehir nüfusu köy nüfusunu geçmiştir. 1950'de ülke nüfusunun 15 milyonu (yüzde 75) köylerde ve 5 milyonu (yüzde 25) ise şehirlerde yaşamaktaydı. 1960'da köylerde yaşayanlar 19 milyona (yüzde 68), şehirlerde yaşayanlar ise 9 milyona (yüzde 32) çıkmıştı. Köy nüfusunun yavaşlayarak artması ve şehir nüfusunun hızlanarak artması sonucunda 1985'de şehir nüfusu 27 milyon (yüzde 53), köy nüfusu 24 milyon (yüzde 47) olmuş ve Türkiye tarihinde ilk defa şehirli nüfus köylü nüfusu geçmiştir.

Toprak kutuplaşmasını engelleyerek tarımda kapitalist ilişkilerin gelişmesini kısıtlayan ve böylece küçük meta üreticiliğinin yaygınlaşmasını sağlayan bir diğer süreç toprak mülkiyetine son yüzyıl boyunca kavuşan köylülüğün toprağın metalaşmasına karşı tarihsel-kültürel direncidir. Toprağın satılması, bağımsızlığın ve bütün toplumsal güvencelerin kaybedilmesi ve işsizliğe veya en iyi ihtimalle ücretli işçiliğe mahkum olunması olarak görülmektedir. Devletin 1947-77 dönemindeki politikaları, küçük meta üreticisi modern çiftçileri destekler nitelikte görünmektedir. Devlet Su İşleri'nin ve Toprak Su'nun yürüttüğü sulama faaliyetleri küçük ve büyük bütün çiftçileri kalkındırmıştır. Ziraat Bankası ve Tarım Kredi Kooperatifleri kredileri yoluyla çiftçilere tarımsal girdi ve araç alımının sağlanması tarımın modernleşmesi, üretkenliğin artması ve küçük meta üreticiliğinin yerleşmesini sağlamıştır. Taban fiyatları uygulaması da küçük üreticilerin aleyhine olabilecek dalgalanmaları önlemiştir.

Tarımda küçük meta üreticiliğinin yaygınlaşıp yerleşmesini engelleyebilecek bir diğer mekanizma da iç ticaret hadleri yoluyla tarımdan tarım dışına artık aktarılması olabilirdi. 1950-1960 döneminde ve hatta 1977'ye kadar iç ticaret hadlerinin tarımın aleyhine mi yoksa lehine mi olduğu bu konuda araştırma yapan araştırmacılar arasında tartışma konusudur. Bazı araştırmacılar 1950'den 1977'ye kadar süren bütün bir dönem boyunca iç ticaret hadlerinin tarımın lehine olduğunu bulmuşlar ve ancak 1977'den sonra iç ticaret hadlerinin kesin olarak tarım aleyhine döndüğünü göstermişlerdir; diğer bazı araştırmacılar ise iç ticaret hadlerinin bazen tarımın lehine ve bazen tarımın aleyhine olmak üzere 1977'ye kadar dalgalandığını ve bu tarihten sonra daha kesin olarak tarımın aleyhine döndüğünü göstermişlerdir.

Bütün bunlar köylülüğün küçük meta üreticisi çiftçiliğe doğru son 30-40 yıl boyunca dönüştüğü tezini desteklemektedir. Ancak bu dönüşüm her bölge ve her köyde aynı şekilde gerçekleşmemiştir. Köyler ve belki de bölgeler düzeyinde farklı kırsal dönüşüm yolları ortaya koymak mümkündür. Bir köy dönüşüm tipi Orta Anadolu'nun bazı kıraç bölgelerinde yaşanmaktadır: Bu köylerin üretken nüfusunun büyük bir bölümü şehirlere veya yurtdışına gitmekte ve geçimlerini oralarda sağlanmaktadırlar; köylerde kalan yaşlılar ve çocuklara para gönderilmekte ve böylece köylerin varlıklarının sürmesine katkıda bulunulmaktadır. Uzun dönemde bu köylerin terkedilen köyler haline mi geleceği yoksa emekli olanların dönmesi ile yeni bir canlanma içine mi gireceğini zaman gösterecektir.

İkinci tür köy dönüşümü göçün fazlaca benimsenmeyerek üretken nüfusun köyde kalması ve ekonomik faaliyetlerin çeşitlenmesi yolu ile ortaya çıkmaktadır. Bu köy dönüşüm tipini de Orta Anadolu'da gözlemek mümkündür. Üçüncü tür köy dönüşüm tipi Orta Anadolu'nun buğday üreten ovalarında, Ege, Marmara ve Akdeniz bölgelerinin pamuk, ayçiçeği gibi sanayi bitkisi üreten köylerinde ortaya çıkmıştır. Bu köylerde hem göç olmuş ve hem de toprağın alınıp satılmasının yani metalaşmasının hızlanması ile köyde kalan hanelerin işletmeleri büyümüş ve modern girdi ve araçlarla işlenen küçük çiftlikler haline dönüşmüştür. Bu ticarileşmiş, küçük burjuvalaşmış ve modernleşmiş orta çiftçiler kapitalist çiftçi değillerdir, çünkü mevsimlik işçiler dışında aile emeği ve modern araçlarla tarım yapmaktadırlar. Bu birikim yoluyla dönüşüm yapan çiftçiler daha fazla birikim yaparak ilerde kapitalist çiftçiler haline gelecekler midir, yoksa küçük meta üreticisi olmaya devam mı edeceklerdir bunu zaman gösterecektir.

1950-1960 döneminde ve 1980'lere uzanan dönüşüm sürecinde kapitalist çiftliklerin ortaya çıktığı ve varlıklarını korudukları köyler Çukurova'da, Güneydoğu Anadolu'da, sayısı daha az olmakla birlikte Ege, Marmara ve hatta Orta Anadolu bölgelerinde bulunmaktadır. Bu fabrika gibi örgütlenmiş modern kapitalist çiftlikler varlıklarını devam ettirerek gelişebilecekler midir; ticarileşmiş küçük meta üreticisi küçük ve orta çiftliklerden bunların saflarına katılanlar olacak mıdır; yoksa hanelerin olağan hayat döngüleri çerçevesinde büyük ve orta çiftlikler parçalanacak yeniden toplanacak ve böylece devam edip gidecekler midir? Bütün bunlar köy ve tarım içindeki dinamikler kadar sanayileşme, kentleşme, örgütlenme ve genel kalkınma modelleri gibi makro düzey ekonomik, siyasal ve kültürel gelişmelere bağlıdır. 1950-1960 *Demokrat Parti* döneminde başlayan bir kırsal dönüşüm sürecinin hangi yapılanmalar içinde sürüp gideceği sorusu henüz tam olarak cevaplandırılamamıştır.

BAHATTİN AKŞİT

İnönü ve yönetimin isteği hilafına, klasik bürokrat-elit *CHP* yöneticisi tipine uymayan Kasım Gülek'in delege çoğunluğunca parti genel sekreterliğine seçilmesi bu dönüşüm bakımdan simgesel bir dönüm noktasıydı. "Sırtta aba, elde asa" sloganıyla yurt gezilerine çıkarak, halka, partililerle yüzyüze, eşit diyalog kurarak *CHP*'nin devletlü-bürokratik imajını sarsmaya çalışan Kasım Gülek'in verdiği mesaj örgüt tabanında tuttu; Gülek, Haziran 1953'deki 10. Kurultay'da partideki devletçi-bürokratik ve liberalleşme yanlısı hiziplerin, hatta bizzat İnönü'nün karşısında tavır almasına rağmen yeniden genel sekreterliğe seçildi.

Ancak Gülek'in *CHP*'de gerçekleştirebileceği/gerçekleştirdiği değişim, simgesel olmaktan ibaretti; programatik bir sınıfsal-siyasal temeli yoktu. *Cumhuriyet* gazetesi yazarı Nadir Nadi'nin, *CHP*'nin 8.Kurultayı sırasında yazdıkları, partinin ancak iktidardayken ayakta kalabilecek (bürokrasinin hegemonik gücüne dayalı) sınıfsal-siyasal koalisyon yapısının eklektisizmini betimliyordu: "Softa ile sosyalist, ırkçı ile milliyetçi, liberalle devletçi yıllarca onun kucağında barındılar. İdeolojik sistemin motoru şefin kafasından ibaret olduğu için bu gayet tabii idi. Partililer arasında fikir ve tartışma hürriyeti lağvedilmişti. 18. yüzyıl liberalizminden Marx sosyalizmine, Eflatun cumhuriyetinden Hanefi mezhebine kadar bütün doktrinleri gününe ve saatine göre kabullenmek ihtimali vardı." *CHP*, bütün değişim çabasına rağmen, bu omurgasızlığını sürdürdükçe, kendisini nesnel bir sınıfsal-siyasal koalisyon temelinde yeniden örgütlemedikçe ve bu koalisyonu somut bir sınıfsal-siyasal hegemonik tasarım etrafında tanımlamadıkça güçlenemezdi ve güçlenemedi.

1950-1954 dönemi, böylesi bir netleşmeye dönük ayrışma dönemi olarak yaşandı. 1950 Kurultayı'nda tasfiye olduktan sonra parti içinde muhalafet odağı haline gelen klasik elit(ist) *CHP*'li Şemsettin Günaltay; sahibi olduğu *Halkçı* gazetesindeki polemikleriyle Kemalizmin geleneksel söylemini parlamenter demokrasinin koşullarına uyarlamaya çalışan Nihat Erim, partinin asgari bir organik iletişiminin daima sürdüğü bürokrasi-entelejansiyanın eğilimlerini temsil ediyorlardı. Ş.Günaltay'ın muhafazakar tepkiciliği giderek erirken; Erim, bürokrasinin ideolojik-siyasal hegemonyayı burjuvaziyle paylaşma (ve aslında onun hegemonyasını kabullenme) mecrasını açmakta oynadığı rolle yükseldi. Bu arada 1953 Kurultayı'nda Cavit Oral'ın temsilcisi olduğu, sanayi burjuvazisinin bazı unsurları da, *CHP*'yle iletişime açıktılar. 1951'de gelişmeye başlayan bir sol kanat ise, kısa sürede tasfiye edildi. *CHP*, ancak 50'lerin sonlarına doğru (özellikle *Hürriyet Partisi*'nin iltihakından sonra), bürokrasiyle sanayi burjuvazisinin taleplerini/çıkarlarını, işçi sınıfına dönük ihtiyatlı vaadlerle birleştirerek sol popülist denebilecek bir yönelimle "iktidar olgunluğuna" erişebilecekti. Partinin 1954 seçim kampanyası süren belirsizliği ve eklektisizmi yansıtmaktaydı: Lozan savunuculuğu motifleriyle Yabancı Sermaye Kanunu ve Petrol Kanunu'na yöneltilen eleştiriler süren ekonomik büyüme koşullarında yankı bulmayacak; Cumhurbaşkanı Bayar'ı köyde davar güderken gösteren propaganda afişleri ise, partinin elitist-bürokratik koşullanmalarını üstünden atamadığını gösterirken, kırsal kesimde büyük tepkiyle karşılanacaktı.

Mayıs 1954 seçimleri yaklaşırken, *DP* bir yandan memur maaşlarına zam yaparak kudretli konumunu sarstığı bürokrasiyle ilişkilerini düzeltmeye çalışırken; basın üzerindeki kısıtlayıcı, baskıcı yasaları ağırlaştırdı. Basının ve aydın kamuoyunun tepkisi bu düzenlemelerin 9 Mart 1954'de yasalaşmasını engelleyemedi. *DP*, 2 Mayıs'ta yapılan ve katılma oranının çok yüksek olduğu (yüzde 88.6) seçimlerden, 1950'dekinden de büyük bir üstünlükle çıktı: Yüzde 56.6. *CHP* yüzde 5 oy kaybıyla yüzde 34.8'de kalmıştı. Çoğunluk sistemi nedeniyle bu oranlar meclisteki sandalye dağılımına, *DP*'yi neredeyse tek parti haline getirir şekilde yansıdı: *DP* 503 - *CHP* 31 - *CMP* 1.

DP Hegemonyasının Dayanakları ve Dinamikleri

DP ilk dört yıllık iktidarı döneminde, temel sınıfsal dayanağını oluşturan ticaret burjuvazisi ile büyük ve orta köylülüğün iktisadi gelişme potansiyellerini öne alan bir politika izledi. Tarımdaki modernleşme ve artan tarımsal ihracat ile sağlanan sermaye birikimi, 1950-1954 döneminde ekonominin büyümesini sağladı. 1950-1954 döneminde milli gelir artışı yüzde 38.9 gibi yüksek bir orana ulaştı. Gerek makinalaşma gerekse tarım alanlarının artması, küçük üreticilerin sayısını artırdı, konumlarını sağlamlaştırdı. Sanayide, şeker ve dokuma gibi temel tüketim maddelerinin üretiminde sağlanan artış ve ucuzlama da; geniş halk kitlelerinin alım güçlerini önemli ölçüde geliştirdi. Köyden kente göç bu dönemde, topraksızların yanısıra traktörün devreye girmesiyle işgücü "açığa çıkan" toprak sahibi ailelerin gençlerinin de kentlere gelmesiyle kitleselleşmeye başladı. Büyük kentlerin çevresinde ilk kuşak gecekondular oluştu. Köylülerin ezile büzüle geldikleri büyük şehirlerin varoşları ile merkezi arasındaki mesafe genellikle pek uzak olmadığından eski dönemin toplumsal ayrımları her şeyi kucaklayan pazara teslim oldu. Aynı köyden gelenler yan yana yerleşip genellikle devlet arazisi üstünde derme çatma kulübeler kurdularsa da zamanla evlerin kalitesi yükseldi. 1950'lerin gecekondulaşması, kent ekonomisiyle ve toplumsal-kültürel hayatıyla ancak asgari düzeyde bütünleşen, kapalı bir alt-kültürel yapı arzediyordu. İktidarın ve yerel yönetimlerinin aslında yasa dışı olan bu kentleşme mecrasını oy mülahazalarıyla aşama aşama legalize edip asgari birtakım belediye hizmetlerini buralara götürmesinin de etkisiyle, hemşehrilik ilişkileri ve "memleketleriyle" bağları zaten sıkı olan ilk kuşak gecekondu halkı, siyasal olarak *DP*'ye yatkındı. Bunun nedeni her ne kadar şehirli insan gecekonduya acıyarak baksa da göçün hayat standardını hatırı sayılır ölçüde yükseltmiş olmasıydı.

MENDERES, ADNAN (1899-1961)

***Demokrat Parti*'nin kurucularından ve 1950-1960 arasında *DP* hükümetlerinin başbakanı Adnan Menderes, 17 Eylül 1899'da Aydın'da doğdu. Baba tarafı İzmir'in en köklü âyan ailelerinden Katipzâdeler'in bir koluydu. Anne tarafından dedesi ise, Abdülhamid döneminde sivil paşalık ünvanı edinmiş ve sarayla sürdürdüğü özel ilişkiler sayesinde kısa sürede zenginleşmiş, büyük toprak sahibi Hacı Ali Paşa'ydı. Her iki aile de 19. yüzyılın ikinci yarısında hız kazanan uluslararası ticaretin sağladığı imkânlardan servet ve iktidar sahibi olmuş komprador burjuvazinin köklü temsilcilerindendi. Adnan Menderes ilk eğitimini İttihat ve Terakki İdadisi'nde gördükten sonra, Kızılçullu Amerikan Koleji'ne devam etti. 1916'da askere alındığından, öğrenimini yarıda bıraktı. 1918'de terhis edildi. Direnişe geçen çetelerin yanında Kurtuluş Savaşı'na katıldı.**

Savaş sonrasına Menderes'in tipik bir 'modern', toprak ağası hayatı sürdürdü. Köylülerin 'işgal etmiş' oldukları toprakların geri alınmasıyla da genişleyen Hacı Ali Paşa'nın çiftliği kısa zamanda örnek bir modern çiftliğe dönüştü. Bu sırada Adnan Bey yine İzmir'in köklü ailelerinden Evliyazâdeler'den Berrin Hanım'la evlendi ve böylelikle İzmir suikasti kurbanlarından Dr. Nazım ve gelecekteki siyaset arakdaşı Fatin Rüştü ile hısım oldu. Menderes'in siyasal hayata Fethi Okyar'ın *Serbest Cumhuriyet Fırkası*'nı kurma çalışmalarıyla girdi. 1930'da, Aydın'da partinin il örgütünü kurarak, il başkanlığını yaptı. *SCF* kapatılınca, Celal Bayar'ın aracılığıyla *CHF*'ye katıldı ve bu kez *CHF* Aydın il örgütünü örgütledi ve yine il başkanı oldu. 1931 seçimlerinde Aydın'dan milletvekili seçildi. 15 yıl boyunca göze çarpmayan bir milletvekili olarak komisyon raportörlüğü, parti müfettişliği gibi görevlerde çalıştı. Bu arada Ankara Hukuk Fakültesi'ne girerek yüksek öğrenimini tamamladı. 1945'te, Köylüyü Topraklandırma Kanunu'na karşı çıkan toprak sahibi milletvekillerinin öncülüğünü yaptı; kanunun öngördüğü reformların kendi 50-60 bin dönümlük çiftliğini 3 bin 500 dönüme indirdiğini iddia etti. Meclis'te yaptığı uzun ve etkileyici konuşmanın hemen ardından istifa ederek, kamuoyunun dikkatini üzerine çekti. 7 Haziran'da, Celal Bayar, Fuad Köprülü, Refik Koraltan'la birlikte, *CHP*'de ve bazı kanunlarda reformlar içeren "Dörtlü Takrir" adıyla bilinen önergeyi imzaladı; 12 Haziran'da, dördü de Partiyi karıştırmakla suçlanarak Parti'den atıldılar. Menderes, birlikte *CHP*'den atıldığı öteki milletvekilleriyle 7 Aralık'ta *Demokrat Parti*'nin kurulmasına öncülük etti. Daha bu dönemde bir süre için *DP*'nin program yazma çalışmalarına katılan Ahmet Hamdi Başar onu partinin "en kuvvetli ve tehlikeli adamı" diye nitelendiriyordu. *DP*'nin kazandığı 1950 seçimleri sonrasında Parti başkanlığını bırakan Celal Bayar cumhurbaşkanı olurken, Menderes de başbakan oldu. Bu dönem boyunca Ayhan Aydan'la yaşadığı evli-

Türkiye'de 19. yüzyılın başlarında başlayan ama oldukça yavaş bir biçimde seyreden kentleşme süreci, II. Dünya Savaşı'nın bitimiyle birlikte hızlandı. Savaştan sonra kentlerde nüfus artışı yüzde 6 gibi bir rakama yükseldi. DP iktidarı boyunca da kentlerde yaşayan nüfus büyük bir hızla arttı. Bu dönemde tarımda makinalaşmanın getirdiği sonuçlardan biri de kapalı köy yaşamının çözülmesi, eski ortakçıların kentlere göç etmesi oldu. Bunun yanısıra geçici iş bulmak için kente gelen mevsimlik işçilerin sayısında da büyük artışlar görüldü. Bu arada yol, baraj ve konut yapımında çaışmak üzere kente gelenlerin ya da kentlerin çevresindeki işyerlerinde çalışmaya başlayanların sayısı da arttı. DP iktidarının ilk yıllarında inşaat sektöründe görülen canlanma da yeni bir yaşam biçimini beraberinde getirmişti. Bu inşaatlarda çalışanlar kentlere yerleşiyor, sadece hasat dönemlerinde gidip, varsa küçük tarlalarıyla uğraşıyorlardı. Bu demografik hareketlenmenin sonucunda kentlerin nüfusu artarak, yerleşme düzenlerinde önemli değişiklikler başladı. Kentleşme sürecini yaşayan bütün ülkelerde olduğu gibi Türkiye'de de bu oluşumların sonucunda kentlerin çevresinde gecekondular (yanda) oluştu.

İlk dışı ilişkiden, masraflı iç ve dış gezilerine, dini "istismar etme"sinden tüketimi ve servete düzdüğü övgülere kadar çeşitli kişisel özellikleriyle de, Türkiye Cumhuriyet için yeni olan karizmatik bir politikacı tipinin oluşmasına katkıda bulundu. Yükselen büyük ticaret burjuvazisinin önderliğinde kurulan toprak sahipleri, sanayiciler, tüccarlar blokunun sözcüsü olarak Tek Parti Diktatörlüğü'nde halkın devlete karşı biriken tepkisini dile getiren Menderes önce *CHP* ile özdeşleşmiş olan bürokrasinin hakimiyetinin kırılmasını sağladı. Dış siyasette Marshall planı sayesinde yol, baraj, liman gibi alt yapı hizmetlerinde büyük bir gelişme sağlandı. Menderes'in ilk dönem başbakanlığı sırasında eğitim, sağlık, sosyal yardım ve çalışma alanlarında belirli bir ilerleme gözlendi. 1954 seçimleri, iktisadi ve siyasi alanda birçok değişikliği gerçekleştiren *DP* politikasının ve iyi bir demagog olarak Menderes'in hararetle desteklendiğinin bir göstergesi oldu. Fakat, ABD destekli bu girişimler aynı zamanda dışa bağımlılığı, borçlanmayı ve enflasyonu körükleyici bir rol oynadı. Bunun sonunda ortaya çıkan ekonomik kriz aynı zamanda Menderes imajının da yıpranmasına yol açtı. 1957'de seçimleri bir yıl öne aldıran Menderes, başlangıçtaki popülist söylemin ve devlete karşı halkın koruyucusu imajının gerisindeki saldırgan ve hırçın karakterini açığa vurmaya başladı. Gerçekte *DP* iktidara gelir gelmez başlattığı komünist avıyla, 1952'de *Türkiye Sosyalist Partisi*'ni, 1953'de ise *Millet Partisi*'ni kapatarak muhalefetteki özgürlükçü temaların retorikten ibaret olduğunu çoktan kanıtlamış olan Menderes giderek gözden düştüğü '55'lerde ise yönetimine karşı sesini yükseltmeye başlayan herkese saldıran yoğun bir baskı kampanyası başlattı. Aynı yıl *DP* içinde başlayan ayrılıklar sonucunda, bir grup milletvekili ayrılarak *Hürriyet Partisi*'ni kurdular. 29 Kasım'daysa *DP* grubundan Menderes'in istifası istendi. Bütün bu gelişmelere rağmen, 1957 seçimlerini yine *DP* ("Menderes") kazandı.

1960'ların başında, muhalefet artık sadece sesini yükseltmekle kalmamış sokaklara dökülmeye başlamıştı. Uşak, Çanakkale ve Yeşilhisar'da olaylar oldu. 27 Nisan 1960'da çıkarılan parti ve gazete kapatmak, tutuklama kararı vermek yetkisini içeren kanundan sonra olaylar giderek arttı. 28 Nisan'da İstanbul'da, 29 Nisan'da Ankara'da öğrenci gösterileri oldu. Her iki kentte de sıkıyönetim ilan edildi. Yine de 21 Mayıs'ta Ankara'da Kara Harp Okulu öğrencileri yürüyüş yaptı. 27 Mayıs'taysa Silahlı Kuvvetler darbe yaparak yönetime el koydu. O sırada Eskişehir'de olan Menderes tutuklanarak Ankara'ya getirildi ve sonra diğer tutuklularla birlikte Yassıada'ya gönderildi ve çeşitli suçlardan yargılandıktan sonra, "Anayasa'yı ihlal" suçundan ölüm cezasına çarptırıldı. Karar Milli Birlik Komitesi tarafından onaylanarak, 17 Eylül 1961'de İmralı Adası'nda infaz edildi.

Özellikle kırsal kesimdeki maddi refah artışı, Demokratların anti-bürokrasi ve anti-entelejansiya söylemleriyle, bürokrasi-yurttaş karşılaşmasında parti kanalını devreye sokarak kurdukları klientelist (çıkar işbirliğine dayalı) ilişki biçimiyle bağdaşarak; sağlam bir kitle desteği ve hegemonya dayanağı oluşturdu. İktisadi imkanların (fonlar, tahsisler, bayilikler vb.), devlet hizmetlerinden öncelikli yararlanmanın, kamuda istihdam edilmenin parti (*DP*) mensubiyetiyle-yakınlığıyla kolaylaştığı, hatta giderek ancak böyle mümkün olabildiği patronaja dayalı siyasal yapı; Türkiye'de burjuva demokrasisinin özgül toplumsallaşma (ve siyasallaşma) mecralarından biri olarak *DP* döneminde kurumsallaştı. Toplumdaki geleneksel değerlerin yerini kalkınmacılık ve dizginlenmemiş bir pazar özgürlüğü aldığından, ekonomik fırsatçılık kural haline geldi ve zenginleşme amaç oldu. Böylelikle halkın "özgürlük" talebine "vahşi Batı" zihniyeti hakim olmaya başladı. Amerikan yaşam tarzına duyulan hayranlık köyden şehirlere göç ettiğinde proleterleşme süreci içine gireceği varsayılan kesimlerde bile egemen hale geldi.

Ancak rasyonel bir ekonomik yönetim ve planlamanın yokluğunda ve popülist kaygıların da etkisiyle, 1950-1954 döneminde gerçekleşen sermaye birikimi sanayiye akmadı; lüks tüketime ve bir ölçüde ticaret sermayesine yöneldi. Gerek bu "döngüsüzlük", gerekse yüksek fiyat artışı ve artan para arzı, tarımsal üretim ve ihracat ivmesini sürdürdüğü müddetçe katlanılabilir durumdaydı. Ancak 1954'den başlayarak ekonominin büyümesi durmaya yüz tutunca (1954-1957 döneminde milli gelir artışı yüzde 3.5'da kalacaktı), bu durum "verimsiz" bir enflasyonu körüklemeye başladı. Yoksullaşan emekçi sınıflar ve hem maddi durumu kötüye giden hem de *DP*'nin programatik ideolojik saldırısı karşısında toplumsal kimliği-saygınlığı sarsılan asker-sivil bürokrasi (ve Kemalist entelejansiyanın unsurları: Öğrenciler, gazeteciler, yazarlar...) giderek iktidarla karşıtlaşmaya başladılar. 1950'lerle ivme kazanan sermaye birikiminden büyük ve kalıcı verimler elde edemeyen sanayi sermayesi de *DP*'den soğumaya başladı. Ayrıca ekonomik büyüme yavaşlayıp anti-bürokratik politika da giderek partizan bir otoriteryanizme dönüştükçe; ideolojik hegemonyanın "milli kalkınma" ve "yeter, söz milletin" şiarlarında simgelenen zemini de kaymaya başlamıştı. *DP* iktidarının 1954-1957 dönemi, bir hegemonya bunalımının verilerinin oluştuğu dönem oldu.

Sanayi Sektöründeki Gelişmeler

1950'de İktisadi Devlet Teşekkülleri adını taşıyan ve toplam sanayi işletmelerinin sayı olarak yüzde 15'ini kapsayan kamu sektörü, gene aynı yıl sanayide çalışan işçilerin yüzde 46'sını kendi bağrında toplamakta, katma değerin yüzde 58'ini ve sabit sermaye yatırımlarının yüzde 54'ünü gerçekleştirmekteydi. Dolayısıyla kamu sektörü sadece ekonomik güç olarak değil, verimlilik açısından da özel sektörden üstündü. Özel sektöre gelince, uzun zamandır kamu sektörü işletmeleri tarafından yaratılan fiili tekellerden yararlanmaya ve çeşitli yollardan doğrudan doğruya kamu sektöründe sağlanan kârlardan pay koparmaya alışıktı. İktidara gelmeden önce İktisadi Devlet Teşekküllerini açık artırmayla satışa çıkaracağını açıklayan *DP*, iktidarı sırasında tam tersi bir uygulamayla bunların sayısını hemen hemen iki katına çıkardı. Bu kuruluşlar ülke ekonomisi için gerekli ama az kârlı alanlarda özelleştiler ve özel kişilerin ancak kâr olduğu zaman pay aldıkları bir biçime sokuldular.

Liberal Devletçilik

1950'den sonra *Demokrat Parti*'nin uyguladığı iktisat politikaları, II. Dünya Savaşı sonundan itibaren *CHP* parti-devletinin devletçilik politikalarındaki değişimlerin uzantısında yer alırlar. Müdahalecilik dozunun azalmayıp, hatta arttığı, ama müdahalenin esprisinin değiştiği liberal söylemli bir devletçiliktir bu. Kısmen devlet-dışının desteğiyle iktidara gelen *DP* hükümeti, ilk elde ülkenin ve ekonominin vasisi Devlet imajını değiştirmeye yönelir. Bunun için radikal-devletçi seçkinlerin, değişen toplum ve dünya koşullarına karşı devleti korumak olarak anladıkları savunmacı devletçilik yerini, toplumun esas olarak bir müteşebbis zümresi olarak görüldüğü destekleyici devletçiliğe bırakır. Bunu liberal devletçilik olarak da tanımlayabiliriz.

Liberal devletçilik, devletin özel sermayenin yanında daha az çekimser kalarak yer aldığı, iktisadi toplum modelinin hükümetin siyasal seçimlerinde giderek ağırlığını hissettirdiği, devlet sermayesinin siyasal ve iktisadi olanaklarının daha rahat kullanıldığı, buna bağlı olarak devletin iktisat içindeki varlığının hem nitel hem de nicel olarak büyüdüğü bir müdahaleciliğe denk düşer. Devlet olanaklarına hükmeden kesim, devlet sektörünü ve devlet gücünü ülke sathında yaygınlaşan kapitalist iktisadi ilişkiler ve ona denk düşen toplumsal dinamikleri gemlemek, bunlara devletin geleneksel hükümranlık statüsüne uygun alt konumlar vermek yerine, bu dinamiklere dayanarak devleti güçlendirmeyi arzular. Elbette bu arzu, içinde yetiştiği geleneksel siyasal pratik ve tahayyülden bütünüyle bağımsız olamayacağı için, uygulamada *DP* devletçiliği birçok bakımdan *CHP* devletçiliğiyle benzerlik gösterir.

Devlet olanaklarının yeni devletçilik pratiği içinde aldıkları konumu en iyi gösteren olgu *DP*'nin devlet işletmelerinin özelleştirilmesi konusunda muhalefetteyken ve iktidara geldikten sonra takınacağı farklı tavırdır. İktidara, devlet işletmelerini sine-i millete iade etmek vaadiyle gelen *DP*, kısa zamanda söylem değiştirir. Aslında bu sine-i millet kavramı oldukça tartışmalıdır. Çünkü yabancı sermayeli işletmelerin devletleştirilmesi dışında hiçbir devlet teşekkülü yerli işletmelerin devletleştirilmesiyle kurulmamışlardır. Yaşam tarihleri devletin elindeki kaynakları bu alanlara yatırmasıyla başlar. Adnan Menderes'e göre ise özelleştirmeler, meşru bir talep olmasına rağmen, gündemde değildir. Çünkü özel teşebbüsün önünde, "devletin destek ve koruması sayesinde" çok daha kârlı yeni alanlar açılmaktadır. Bu kârlı alanları açanların başında ise devlet yatırım ve harcamalarıyla, devlet işletmelerinin pazarlama ve fiyat politikaları gelmektedir.

DP hükümeti devlet işletmelerini özelleştirmediği gibi, hızla yeni faaliyet alanlarında devlet teşekkülleri kurmaya koyulur. Bunlar sadece tanzim edici rolü olmayıp, aynı zamanda mal ve hizmet üreticisi olması beklenen Et-Balık Kurumu (1952), Devlet Malzeme Ofisi (1954) gibi özünde liberalizme aykırı kurumlardır. Çünkü aramalı üretmekten öteye, ticarete de devletin müdahale etmesinin olanaklarını açarlar. Amaç devletin müdahale alanını daraltmak değil, yeni müdahale alanları açarak, bu alanlar içinde devleti müteşebbis zihniyeti içinde faaliyette bulundurmaktır.

Bu amaca uygun somut bir diğer adım, o güne kadar katma bütçeli kuruluş konumunda olan demiryolları, PTT, deniz ve hava taşımacılığı idarelerinin ve silah fabrikalarının, *İktisadi Devlet Teşekkülü* konumuna geçirilip, anonim şirket yapısına kavuşturulmalıdır. Anonim şirket statüsü içinde ticari gereklere uygun bir esnekliğe sahip olması beklenen ve devlet mülkünün tasarrufunda hükümetin daha özerk davranabilmesine olanak sağlayan devlet işletmelerinin iktisadi faaliyetleri yönlendirme, yeni sermaye birikimi alanları ve olanakları yaratma kabiliyetleri bu dönemde hızla artar.

CHP'nin temsil ettiği, öncelikle devlet mülkünü koruma ahlâkının getirdiği yaptırımlardan ve bu ahlâkın iktisat politikalarına yansıyan kapitalist dinamiği kısırlaştıran tasarruflarından kurtulan müteşebbis devletçilik anlayışı için önemli olan, devlet sermayesinin sunduğu stratejik kullanım olanaklarını azami şekilde kullanmaktır. Bu yeni anlayışı bu dönemde en açık şekilde yansıtan uygulamalar, *İDT*'lerin özel sermayeyle kurdukları ortaklıklardır. Özel sermayeye devlet güvencesini, devlet bankalarının mali olanaklarını sağlayan, aynı zamanda ilgili bakanlık ve idareyle ilişkilerde devleti devletle karşı bırakmanın tüm avantajlarını sunan bu ortaklıklar, Sümerbank, Etibank gibi kuruluşların gölgesinde özel sermayenin işletmeciliğe soyunacağı kârlı ve koruma altında faaliyet alanları yaratacaklardır. 1960'ların başına gelindiğinde, Türkiye'de varolan büyük işletmelerin yüzde 60'ının 1950-60 arasında kurulduğu ve bunların içinde hâlâ azınlıkta olan sanayii işletmelerinin ise önemli bir bölümünün devlet ortaklığıyla var edildikleri ortaya çıkar. 1950'de 103 devlet işletmesi sanayiide faaliyet gösterirken, bu sayı on yıl sonra 219'a ulaşır. Aynı zaman süresi içinde özel sektör işletmelerinin de sayısı iki misli artar. Ama 1960'da devlet işletmeleri sanayideki istihdamın yüzde 43'ünü sağlayıp, ücretlerin ise yarısını öderler. Katma değer olarak bakıldığında ise devlet işletmelerinin sanayii katma değerindeki payı özel işletmelerden bir buçuk misli daha yüksektir. Özellikle küçük işletmelerden oluşan sanayideki özel sektör yapısına kıyasla, devlet sektörü çok daha büyük ölçekte üretim yapan, teknolojik olarak çok daha ileri, bulundukları branşların pilot işletmeleri konumundadırlar. Sanayiye aramalı sağladıkları gibi, aynı zamanda özel sektörün yokluğunu çektiği kalifiye elemanların yetiştirildiği meslek okulları işlevini de görürler.

Görüldüğü gibi liberal devletçilik, devletin iktisadi faaliyetin merkezinden çekilip, uzaktan tanzim edici konuma geçmesi demek değildir. Liberal devletçilikle birlikte devlet daha aktif olarak iktisadi yaşamın içinde dolaysız aktör olarak yer alır. Sadece yaptırtmaz, aynı zamanda yapar. Bunun doğal sonucu devlet harcamalarının azalması değil, daha da artması, ama bu kez bu harcamaların kullanım esprisinin değişmesi demektir. 1950'lerin ilk yarısında toplam yatırımlar içindeki devlet payı, bir önceki dönemde olduğu gibi yüzde 60 gibi yüksek bir noktadadır. 1954'de dünya tahıl fiyatlarının hızla düşmesinden sonra yatırımlarda önceliğin tarımdan sanayiye kaydırılmasıyla, devletin toplam yatırımlar içindeki payı bu yüzde 60 sınırını da aşar.

1953'den itibaren devletçilik, yerli müteşebbisi koruma kaygısının ön plana çıktığı, dolayısıyla "bırakınız geçsinler" liberalizmiyle taban tabana zıt tahsisli ve kotalı ithalat rejimini yeniden yürürlüğe koyar. Siyasal amaç 1930'larla hemen hemen aynıdır: devletin desteğine muhtaç, o destek sayesinde var olan bir özel müteşebbis zümresinin siyasal itaatini güvenceye almak.

İthalat kotalandırılması yanında, varolan tasarrufun ağırlıkla devlet yatırımlarına kanalize edilmesi veya en azından devletin mali kuruluşlarının aracılığıyla yeniden dağıtımının yapılması çabası da 1950'lerde eski devletçi pratiklerin uzantısında yer alan tasarruflardır. 1958'de 12 devlet bankası, varolan banka şebekesinin yarısını ellerinde tutarlar ve kredilerin dörtte üçünü karşılarlar. Tarım ve esnaf kredileri bütünüyle devlet tekelindedir.

1953'de hükümet eski Amortisman Sandığı'nın adını Amortisman ve Kredi Sandığı olarak değiştirip, Sandık'a "devlet idaresinin, fabrikalarının ve teşekküllerinin yatırımlarını finanse etmesi" görevini verir. Bu sandığın devlet borcunun işletilmesinden gelen geleneksel kaynaklarına ilave olarak, tüm bankaların mevduatlarının yüzde 20'si kadar karşılığı Sandık'ın Merkez Bankası'ndaki hesabına yatırmaları, yurtdışından sağlanacak yatırım kredilerinin Sandık'ta toplanması öngörülür. 1954'den, Devlet Yatırım Bankası'na dönüştürüleceği 1964'e kadar sandık devlet işletmelerine toplam 8 milyar lira kredi verir. Bu aynı dönemde merkezî devlet ve mahalli idarelerin toplam harcamalarının neredeyse

Ege bölgesinde bir incir kurutma tesisi. 1950 sonrası sınai işletmelerin yüzde 38.2'sinin ürettikleri tüketim malları, ülkedeki tarım ürünlerine bağlı olan gıda, içki ve tütün sanayi dallarını oluşturuyordu. 1950'de toplam sınai üretimin cari fiyatlar üzerinden yüzde 59.5'ini gıda maddeleri, alkollü içkiler ve tütün mamulleri meydana getiriyordu. Aynı şekilde nihai maddelerin gayrısafi değeri, ekonomik kullanım kategorileri olarak şöyle dağılmıştı: Ara mallar yüzde 32, nihai ürünler yüzde 68.

yüzde onuna denk düşen önemli bir miktardır.

Liberal devletçilik sadece özel tasarrufların devlet yatırımlarına kanalize edilmesiyle yetinmez. Özel işletmelerin mali olanaklarının bir kısmı da zorunlu olarak devlet yatırımları için toplanır. İşletmeler özsermayelerinin yüzde 20'sini ve her yıl kârlarının yüzde 10'unu devlet tahviline yatırmaya mecbur tutulurlar. Buna karşılık devlet bu zorunlu tasarrufu fiyat tanzim politikaları için kullanır. TMO, Et-Balık Kurumu, Kömür İşletmeleri her yıl büyük sübvansiyonlarla çalışan kurumlardır. 1955'de TMO buğdayın tonunu köylüden ortalama 103 dolara alıp, ihtiyaç fazlasını uluslararası fiyat olan 80 dolardan ihraç eder.

Sosyal Sigorta ve Emeklilik kurumlarının nakit fazlaları, Dünya Bankası inisiyatifiyle 1950'de "özel yatırım bankası" olarak kurulan Sanayi Kalkınma Bankası'na tahsis edilir. Bu özel bankanın *DP* döneminde kullandığı kaynakların sadece yüzde 9'u özel kesimden gelir. Bu örneğin de açıkça gösterdiği gibi liberal devletçilik, devlet müdahalesiyle kapitalizmin yerleştirilmesinde çok önemli bir aşamadır. Ama bu aşamada gerçek inisiyatif sahibi olan daha özel teşebbüs değildir.

Genellikle *DP* hükümetinin ekonomide planlamayı bir kenara bırakması, onun liberalizmine işaret olarak gösterilip, eleştiri konusu edilir. Aslında planlama 1947'de *CHP* tarafından terk edilmiştir. 1946'da "devletçi" Recep Peker hükümet programını sunarken, hükümetinin amacının devlet işletmelerinin özel işletmelerin faaliyet gösterebilecekleri alanlara yayılmalarını engellemek olduğunu belirtir. Recep Peker'in bu tavrına kıyasla, devlet işletmelerinin sanayide hızla yaygınlaştıkları 1950'lerin hükümetlerinin daha devletçi olduğu bile söylenebilir. Ama daha önce belirttiğimiz gibi, arada iktisada müdahalenin motivasyonlarının değişmesinin getirdiği rahatlığın yarattığı bir fark vardır.

Demokrat Parti'nin liberal devletçiliğine son veren askerî darbenin söylemde ifade ettiği değil, ama uyguladığı iktisadi politikalarının kendisinden önceki dönemle yukarıda incelediğimiz konular açısından bir kopuş getirdiği söylenemez. Planlamanın müdahale gücü, bundan önce çeşitli bakanlıklar arasında dağılmış olan müdahale yetkilerinin toplamından daha fazla değildir. Planlamayı savunan kadronun kimi zaman açıkça ifade etmekten kaçınmadığı amaç, millet meclisi ve seçmene daha yakından bağlı olan bakanlık kabinelerinin elindeki iktisadi müdahale kararlarını sınırlayıp, bunu seçim sisteminden bağımsız kadroların eline vermektir. Dolayısıyla planlamayla daha fazla müdahale değil, müdahale yetkilerinin hükümetten devlete aktarılması öngörülür. Liberal devletçilikle geleneksel devletçilik arasındaki çatışmanın özünü, planlamacı kadrolarla "serbest ekonomi" taraftarları arasında yirmi yıl boyunca sürecek yetki çatışması özetler. Her iki taraf için devletçilik söylemi, iktisadi olmaktan ziyade siyasal bir bakış açısına, devletin toplum karşısındaki özel konumuna işaret eder. Bu konumun siyasal planda reddedilmesi, devletin iktisadi alanda aktif varlığının reddedilmesi olarak anlaşılmaz. Bu nedenle Türkiye'de, siyasal plandaki liberalizmi geleneksel devlet güçlerine karşı çıkmanın ötesinde pek liberal olmayan kesimin "iktisadi liberalizm"den anladığı, o güne kadar muhafazakâr bir "mülk ahlâkı" içinde değerlendirilen devlet harcamalarının üzerinden bu ahlâki baskının kalktığı, devlet kaynaklarının daha esnek şekilde konjonktürel ve uzun vadeli iktisat politikalarının aleti olabildikleri bir müdahalecilliktir. Bunda liberalizm söyleminin bayraktarlığını yapması beklenecek kesimlerin hepsinin iktisadi varlıklarının devlet tasarruflarıyla belirlenir durumda oluşunun payı elbette büyüktür. Ama bunun yanında geleneksel tarihî-toplumsal referansları içinde toplumun da liberalizmden daha değişik bir şey anladığı söylenemez.

AHMET İNSEL

1950'de Türkiye sanayi sektörünün bir diğer özelliği küçük sanayinin üstünlüğüydü. Örneğin aynı yıl, sanayi sektöründe kullanılan işgücünün yüzde 54'ü 10'dan daha az işçi çalıştıran işletmelere aitti ve bu küçük işletmelerin yüzde 63'ü de aile işletmesi özelliğini taşıyordu. Öte yandan büyük işletmelerin çok büyük çoğunluğu tüketim malı imalatında bulunuyordu. 1950-1954 arasında büyük işletmelerin sayısı 712'den 1268'e ulaştı. Bu artış tekstil sanayi ile gıda, içki ve tütün mamulleri dallarıyla ilgiliydi. Bunun yanısıra ilaç fabrikalarına bağlı olarak kimya sanayinde ve inşaata bağlı olarak da çimento sanayinde büyük ilerleme görüldü.

1953'den sonra ihracatın hızlı bir düşüş göstermesi karşısında ithalatta kısıtlamaya gidildi. Ancak esas olarak tüketim maddeleri ve inşaat malzemesinin ithalatı daha az kısılırken hammaddelerin ithalatı önemli ölçüde bulandı. Tüketim maddeleri arasında en fazla düşüş gündelik tüketim ihtiyacını karşılayan mamul maddelerde görüldüğünden karaborsa ve dükkanlar önündeki uzun kuyruklar yaygınlaştı. 1955'de makina ithalatında esas ağırlık tarım makinalarına kaydı. Öte yandan imalat sanayine yönelik makina ithalatı önemli bir artış gösterdi. Bu durum sanayi işletmelerinin artmasını teşvik etti. 1955-1959 arasında 784 yeni işletme kuruldu. Ancak üretimin artışı sanayi işletmelerinin artışıyla aynı oranda olmadı. Hammadde ithalatını kolaylaştırıcı tedbirler alınmasına rağmen sınai üretimdeki artış çok küçük kaldı. Bu dönemde Gayrı Safi Milli Hasıla içinde hem tarım, hem de sanayi sektörünün payı hizmet sektörü lehine düştü.

Ülkede kapitalizmin gelişimine paralel olarak yerli burjuvazinin hantallığı, emperyalizme dozu gittikçe artan bir müdahaleyi özendirdi. Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu'nun yanısıra, 7 Mart 1954'de kabul edilen Petrol Kanunu, Türk Devleti'nin petrolün aranmasına ve işletilmesine doğrudan doğruya katılmasından vazgeçtiğinin tescili oldu. Böylece Türk kamu sermayesi, bu yolla devletten kredi koparacak olan özel kişilerin de katılımıyla anonim şirketler kurmak zorunda kaldı. Üstelik Türk şirketleri kanunlar karşısında bir Shell veya Mobil'le aynı hukuki durumda bulunmaktaydı. 1957'de Petrol Kanunu'na yapılan eklerle yabancı şirketlere petrol rafinerileri açma izni verildi. Petrol yataklarını işletmeye açacak hale gelmenin masraflarından kaçınan yabancı şirketler, bu yatakları denetimleri altında tutmaya devam ettiler.

1954'de önce liberal dış ticaret rejiminden vazgeçildi ve devletçi kontrol mekanizmaları yeniden devreye sokuldu. İthalat üzerindeki kısıtlamalar sanayicilere iç pazar için üretim yapmalarını sağlayacak yeterli teşviki sağladı. Enflasyon ve korumacılık kısa dönemde sanayi kârlarını artırmaya yarayan bir politika bileşimi oluşturdu. Başlangıçta tarımın peşi sıra gelen düzenli gelişme sanayileşmenin ilk aşamasında geleneksel mamuller için talep yarattı. Çimento ve pamuklu dokuma üretimi 1950-1955 arasında iki katına çıktı. 1955'den sonra ithalatın kısıtlanmasıyla yurt içinde üretilen bütün sanayi malları yüksek kârlarla satılmaya başlandılar. Bu teşviklerle hızla büyüyen sanayinin milli gelir içindeki payı yüzde 14'e yükselirken, tarımın payı yüzde 6'lık bir azalma gösterdi.

İktisadi-Toplumsal Bunalım ve Baskıcılığın Yükselişi (1954-1957)

3. *DP* hükümeti, ilk olarak, 1954 seçimlerinde aldığı oy oranına ve meclisteki gücüne dayanarak iktidarını mutlaklaştırmaya dönük düzenlemelere girişti. Bayar, 1954 seçimlerinden sonra *DP* üst yönetimine verdiği davette söyledikleriyle, seçimlerde sağlanan üstünlüğün sınırsız otorite kullanımını meşru kıldığı yönündeki anlayışını ortaya koydu. 30 Haziran 1954'de çıkarılan revanşist bir yasayla, *CHP*'ye oy veren Malatya ili ikiye bölünerek Adıyaman adıyla yeni bir il oluşturuldu; *CMP* önderi Bölükbaşı'nın seçildiği Kırşehir ili de ilçeye dönüştürüldü. Gene aynı tarihte çıkartılan bir yasayla memurların aday olabilmesi, seçimlerden altı ay önce istifa etmeleri şartına bağlandı; partilerin karma liste yapması yasaklandı; radyo siyasal partilere kapatıldı. *CHP*'nin organik sınıfsal-toplumsal dayanağı ve doğal müttefiki sayılan bürokrasinin haklarını gerileten bir dizi yasa çıkarıldı. 21 Haziran'da çıkan bir yasayla, yüksek yargıçlar ve profesörler dahil olmak üzere, 25 yıl hizmet süresi dolan her memurun, itiraz yolu kapalı olarak emekli edilebilmesi hükme bağlandı. 5 Temmuz'da çıkarılan bir yasa, 25 yıllık hizmet şartını da silerek, hükümete her memuru istendiği an emekliye sevketme imkanını verdi. Aynı yasa, Milli Eğitim Bakanlığı'na da üniversite öğretim üyelerini görevden alma yetkisini tanıdı.

DP iktidarının baskıcı yöneliminden ilk olarak etkilenenler, muhalif basın organlarıydı. Eylül-Kasım 1954 döneminde, aralarında Hüseyin Cahit Yalçın, Bedii Faik gibi "şeyhülmuharririn"lerin de olduğu birçok gazeteci para ve hapis cezalarına çarptırıldı. Özellikle cumhuriyetin kurucu kuşağının aydınlarından Hüseyin Cahit Yalçın'ın 79 yaşında hapse konması, büyük yankı uyandırdı. *DP*'nin otoriterleşen politikasına karşı etkin bir tepki göstermeyen *CHP* de, Kemalist entelejansiyanın saygın mensupları arasında olan bu gazetecilerin de saldırıya uğraması karşısında siyasal bir refleksle muhalefetini ataklaştırmaya başladı. İnönü hapisteki gazetecileri ziyaret etti, Üsküdar'da polisin dağıttığı bir protesto mitingi düzenlendi. Basın üzerindeki baskılar sürerken, 21 Mayıs 1955'de *DP* çoğunluğu meclisin alışılanın çok öncesinde tatile girmesine karar verince; zaten parlamentoyla sınırlı olan siyasal manevra alanı daralan muhalefet partileri büyük tepki gösterdiler. Ortam gerginleşirken *DP* iktidarı *CHP*'ye karşı da iyice sertleşti. 20 Temmuz 1955'de *CHP* Isparta il kongresi polisçe dağıtıldı; birçok *CHP* toplantısı yasaklandı. Ağustos ortasında, *CHP* Genel

Sekreteri Kasım Gülek, Karadeniz gezisi sırasında Zonguldak'ta işçilere yaptığı bir konuşmadan ötürü tutuklanarak İstanbul'a getirildi, -bir günlüğüne de olsa- hapsedildi. Aynı yıl, *CHP* çevresinde görece canlı bir taban-gençlik örgütlenmesinin zemini olan *Halkevleri* de kapatılarak mal varlığına elkondu.

DP hükümetinin baskıcı-otoriter yöneliminin nedeni salt soyut bir "kudret hırsı" değil, 1954 öncesindeki hızlı iktisadi büyüme sürecinin sona ermiş olması ve enflasyonun artık "karşılıksız" olarak tırmanmaya başlamasıydı. Kötü hava koşullarının da katkısıyla tarımsal üretim gerileyince ihracat kapasitesi ciddi ölçüde düşmüştü. Öyle ki, 1954 sonunda Türkiye ABD'den 300 bin ton buğday ithal etti. Yeni hükümet kurulur kurulmaz ABD ve F.Almanya'dan borç arayışına çıkan Başbakan Menderes olumlu sonuca ulaşamamıştı. Böylece emperyalizmin dayattığı ve Türk burjuvazisinin coşkuyla benimsediği "tarım yoluyla kalkınma" modelinin başarısızlığa uğradığı yetkililer tarafından bile kabullenilmiş, ama "çare" henüz bulunamamış oldu. Fiyat artışlarını,kıtlığı ve karaborsayı dizginleyemeyen hükümet, 1955 yazında ekonomiyi zabıta önlemleriyle istikrara kavuşturma çabasına girişti. Fiyat denetimlerinin sıkılaştırılmasının ötesinde, karaborsacılığa verilen cezalar artırıldı ve "istifçileri" sindirmek için üstüste baskınlar, aramalar gerçekleştirildi. Bunalımın geçici, özellikle Bayar'ın ağzında partinin şiarı haline gelen "milli kalkınma"nın ise kalıcı ve sürekli olduğunu halka benimsetmeye çalışan *DP* hükümeti, bir yandan da görkemli temel atma törenleri düzenlese de geniş emekçi kitlelerin hoşnutsuzluğu da büyüyordu.

6-7 Eylül Olayları ve *DP*'de Bölünme

6-7 Eylül olaylarının görünürdeki nedeni, dış politikayla ilgiliydi. 27 Ağustos'ta Londra'da Kıbrıs'ın statüsünü belirlemek üzere İngiltere-Yunanistan-Türkiye görüşmeleri başlamıştı. Yunanistan hükümeti Kıbrıs'ta enosis (anavatana bağlanma) için aylardır ulusal ve uluslararası düzeyde büyük bir seferberlik başlatmışken, Türkiye bir Kıbrıs politikası belirlemekte gecikmişti. Basın yoğun bir şekilde bu yeni "milli dava"yla meşgul olurken, hükümet, Türkiye'de de halkın bu konuda "hassas" olduğuna uluslararası kamuoyunun dikkatini çekme ihtiyacını hissetmekteydi. 6 Eylül günkü *İstanbul Ekspres* gazetesinde "Yunanlıların Atatürk'ün Selanik'teki evine bomba koyduğu" yolunda uydurma bir haberin yayınlanması ve aynı gün İstanbul'da üniversite öğrencilerinin bu olayı kınayan bir gösteri yapması, ortamı "şiddetli bir milli tepki" gösterisine hazır hale getirdi. Akşamüstü, bazı kışkırtıcıların öncülüğüyle öfkeli kalabalık birden, Beyoğlu ve Karaköy'de Rumlara ait dükkanları, kimi yerlerde kilise ve mezarlıkları tahrip etmeye başladı. İzmir'de de, daha küçük çapta da olsa benzeri saldırılar oldu.

Polis olaylara başlangıçta müdahale etmedi; ancak saatler geçtikçe, sokaktaki halkın "milli tepkisi"yle aylardır süren yokluğun, kıtlığın öfke birikimi birleşti ve olaylar yağmacılığa dönüştü. Galeyan ancak gece yarısından sonra askeri birliklerce bastırılabildi. Aynı gece İstanbul ve İzmir'de sıkıyönetim ilan edildi, yüzlerce insan tutuklandı. 1955'in sonuna gelinirken; 6-7 Eylül'de ilan edilen sıkıyönetim uzatılıp meclis gene tatil edilerek ve bellibaşlı İstanbul gazeteleri birbiri ardına (sıkıyönetim tarafından) kapatılarak, ülkede yaygınlaşan hoşnutsuzluğun muhalefete kanalize olması önlenmeye çalışılıyordu. Ancak ülkedeki muhalefet potansiyeli *DP* örgütüne de yansımaktaydı. Özellikle iktisadi bunalımın hem köylü kitleleri, hem de metropollerin sanayi burjuvazisi üzerindeki olumsuz etkileri, *DP* içinde karışıklıklara yol açmaktaydı. Öte yandan basın, aydınlar ve bürokrasi üzerindeki baskılar; devletten ve geleneksel bürokratik cumhuriyet entelejansiyasından tam anlamıyla ayrışmamış olan burjuva entelejansiyanın tepkisine yol açıyordu. Ekim 1955 başında 19 *DP* milletvekilinin sık sık yasaklanan basına suçlandığı konularda "ispat hakkı" tanınmasını isteyen bir önerge vermeleri, bu durumun bir belirtisi sayılabilir.

Aralarında Ekrem Hayri Üstündağ, Fevzi Lütfü Karaosmanoğlu, Turan Güneş, Ekrem Alican, İbrahim Öktem, Cihat Baban, Fethi Çelikbaş gibi önemli isimlerin bulunduğu bu 19 kişi 14 Ekim'de kısmen ihraç, kısmen istifa yoluyla *DP*'den ayrılarak 19 Kasım 1955'de *Hürriyet Partisi*'ni (HP) kurdular. 15 Ekim'de Ankara'da toplanan *DP* 4. Büyük Kongresi, Parti merkezine geçici de olsa rehabilitasyon imkanı verdi. Ancak parti içi muhalefet durulmadı. 30 Ekim'de yapılan Meclis Grup Başkanlığı seçimini parti içi muhalefetin adayı kazandı. 13 Kasım'da yapılan ve *CMP* ile *CHP*'nin boykot ettiği belediye seçimlerinde *DP*'nin 8 ilde bağımsızlara, iki ilde de küçük *Köylü Partisi*'ne karşı kaybetmesi, partideki bunalımı tırmandırdı. Huzursuzluk , 22 Kasım'da *DP* Meclis Grubu'nun, iktisadi konularla ilgili olarak hükümet hakkında gensoru görüşmesi yapılmasını kararlaştırmasına kadar vardı. Bu görüşmeler sırasında, ticaret ve daha çok sanayi sermayesinin büyümenin durmasına dönük tepkilerinin yanında, "sol" tepkiler de dile geldi; örneğin milletvekillerinden Emrullah Nutku şunları söylemişti: "Bu memlekette herkes aynı fedakarlığı yaparsa bir kalkınma olabilir. Fakat bir tarafta halktan fedakarlık istenirken, diğer taraftan hergün 5-10 milyonerin doğuşu halka ızdırap vermektedir." Gensoru görüşmeleri sonucunda, kendi gruplarından gelen büyük tepkiye dayanamayan *DP*'li bakanlar sırayla istifa ettiler. Başbakan Menderes, bu bunalımı, kendi karizmasını öne sürerek ve *DP* milletvekillerinin seçim üstünlüğüyle hak ettiklerine inandıkları, kendi konumlarını yegane meşruiyet kaynağı olarak görmelerine yol açan "mutlak siyasi kudret"lerine atıf yaparak aşabildi.

BÖLÜKBAŞI, OSMAN (1913-)

Türkiye'nin çok partili hayata geçtiği dönemde hem iktidar partisi *DP*'ye hem de muhalefet partisi *CHP*'ye karşı muhalefet eden, mitinglerdeki hitabetiyle kitleleri etkileyen, yürüttüğü popülist politikasıyla parlamentonun uzun yıllar en renkli kişisi olan Osman Bölükbaşı 1913'de Nevşehir'in Hacıbektaş ilçesinde doğdu. İstanbul Erkek Lisesi'ni bitirdikten sonra Fransa'da Nancy Üniversitesi Fen Fakültesi Matematik Bölümü'nde öğrenim gördü. 1938'de Kandilli Rasathanesi'nde asistanlık görevine getirildi. İki yıl sonra da Haydarpaşa Lisesi'nde öğretmenliğe başladı.

Osman Bölükbaşı bir yıllık *DP* üyeliği sırasında partinin genel müfettişi oldu. CHP'ye karşı daha sert bir muhalefet arayışı içinde olanlarla birlikte partiden ayrıldı. Temmuz 1948'de oluşturulan *Millet Partisi*'nin kurucuları arasında Fevzi Çakmak, Hikmet Bayur, Enis Akaygen, Kenan Öner, Mustafa Kentli, Osman Nuri Köni ve Sadık Aldoğan ile birlikte yer aldı. Partinin genel yönetim kurulunda ayrıca Enver Kök, Suphi Batur, Yusuf Kemal Tengirşenk, Ahmet Tahtakılıç, Hasan Dinçer, Ahmet Oğuz, Şahin Laçin ve Reşat Aydınlı vardı. 1948 ara seçimlerine katılmayan *MP*, 1950 seçimlerinde tek milletvekili çıkarabildi. Partiyi canlandırmak için gerçekleştirilen genel başkanlık değişikliklerinin sonuncusuyla 1953'de bu göreve Osman Bölükbaşı getirildi. Laikliğe aykırı etkinliklerde bulunduğu gerekçesiyle *MP*'nin kapatılması üzerine bir grup eski partiliyle birlikte *Cumhuriyetçi Millet Partisi*'ni kurdu. Hem Şubat 1954'de kurulan *CMP*'nin, hem de daha sonra *DP*'ye karşı güçbirliği yapmak amacıyla *CMP* ve *Türkiye Köylü Partisi*'nin birleşerek oluşturdukları *Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi*'nin genel başkanlığını yaptı. 1950, 1954, 1957 seçimlerinde Kırşehir'den milletvekili seçilen Bölükbaşı üç kez de tutukluluk devresi geçirdi. İlk kez İsmet İnönü ve Celal Bayar'a komplo düzenlemek suçundan 1949'da, ikinci kez *TBMM*'ne hakaretten Temmuz 1957'de, üçüncü kez de 1959'da tutuklu kaldı. Bunlardan 10 ay süren sonuncusu en uzunuydu.

1960'da Kurucu Meclis üyeliği görevinde bulunan Osman Bölükbaşı'nın partisiyle ilişkileri 1961 genel seçimleri sonrasında gerginleşti. Koalisyon hükümetlerine katılmayı reddetmesi dolayısıyla önce partinin genel başkanlığından çekildi, Haziran 1962'de de İsmet İnönü'nün başbakanlığını üstlendiği ve partisinin de katıldığı bir koalisyon hükümeti kurulunca partiden istifa ederek *MP*'yi yeniden kurdu. Geride bıraktığı parti de bir süre sonra Alparslan Türkeş'in başkanlığında ad değiştirerek *Milliyetçi Hareket Partisi* olacaktı. İkinci kez kurulan ve genel başkanlığı Bölükbaşı tarafından yürütülen *MP*'ye *CKMP*'den 28 milletvekili dahil olmuştu. 1965'de *TBMM*'ne 31 milletvekili sokan *MP*, 1969'a gelindiğinde ancak 6 milletvekili ile temsil edilebiliyordu. Bölükbaşı koalisyon sorunundaki katı tutumunu daha sonra da sürdürdü. 1965'de Suat Hayri Ürgüplü tarafından *MP*'nin de katılımıyla kurulan koalisyon hükümetine katılmadığı gibi, onu açıktan açığa eleştirme yoluna gitti. 1961 seçimlerinden başlayarak düzenli Ankara milletvekili seçilen Bölükbaşı, 1972'de partisinin genel başkanlığından, 9 Eylül 1973'de ise etkin siyasetten tamamıyla ayrıldı.

1950'ler sinema tarihçisi Giovanni Scognamillo'nun "sinemacılar çağı" diye andığı dönem oldu. Lütfü Ömer Akad, Atıf Yılmaz, Metin Erksan, Osman Seden ve Memduh Ün gibi isimlerin damgalarını vurduğu bu dönemin ayırdedici özelliği, sinemanın tiyatronun tahakkümünden kurtulması ve sinemaya özgü bir biçim arayışı yolunda önemli başarılar kaydedilmesi oldu. Halit Refiğ, bu arayışın dönemin siyasal karakteriyle ilişkisini şu sözlerle anlatıyor: "Tek parti devrinin karakterini çizen Muhsin Ertuğrul sinemasına karşılık, Demokrat Parti*'nin iktidara geliş yıllarında başlayan Yeşilçam sineması, aynı yıllarda tıpkı siyasetin halka açılışı gibi, sinemanın halka açılışı ve ulusal özellikler taşımaya başlaması bakımından sinema tarihimizde ileri ve olumlu bir adımdır". Ancak hiçbir zaman radikal olamayan Yeşilçam, yeni biçim arayışında olan genç yönetmenlere deneysel filmler yapma imkânı verme konusunda, başlangıç yıllarında da fazla cömert davranmadı. Gündelik hayatın, resmî ideolojinin kalıpları dışında kalan yönlerinin keşfedilmesi ve bu keşfin doğurduğu coşku sinema ürünlerinden çok, belki de, Garip hareketinin şiirlerinde görülebilir. Sinemada ise, en başarılı örnekler bile, Ali Gevgilili'nin* Kanun Namına *ile ilgili olarak işaret ettiği şu zaaflarla maluldu: "Senaryocu Seden ile rejisör Akad, Türkiye'de sinema anlayışıyla yapılmış bir film vermek çabası içindedirler ya; bu isteklerini gerçekleştirirken karşılarında kendilerine destek olacak ne bir filmcilik geleneği ne de film örneği vardır! Böylece eski ve yeni* Kanun Namına*'da birbirine karışır. Bir yanda eskiden kurtulamayışın doğurduğu çirkinlikler, öte yandaysa yeni bir işe girişmenin getirdiği güzellikler vardır". Sinemacıların biçim arayışlarını üç türden birinde (Savaş ve özellikle Kurtuluş Savaşı filmleri, köy filmleri ve tarihsel filmler) sürdürdüğü ve Türk sinemasının ilk kez geniş kitlelerle buluştuğu bu dönemde,* Şarlo İstanbul'da *gibi bir film de çekilebiliyordu,* Drakula İstanbul'da *filmi de. Ancak dönemin kendisini de, kendi içinde iki alt evreye ayırmak gerekir. Gerçi 1960'larda bile Stefan Zweig'in bir romanı Türkan Şoray için uyarlanabiliyordu (*Merhamet*) ama 1950'lerin ikinci yarısından başlayarak yeni bir içeriğin sezildiği bazı filmler görülmeye başlamıştı. Edebiyatta olduğu gibi sinemada da öncülüğü köy gerçekçiliği yapıyordu. Ancak resimde bir sahnesinin görüldüğü, Kemal Bilbaşar'ın iki öyküsünden uyarlanan Atıf Yılmaz'ın 1956 yapımı* Gelinin Muradı *tekil bir örnek değildi. Yaşar Kemal'in, Orhan Kemal'in çeşitli eserleri '50'lerin ikinci yarısında çeşitli filmlere kaynaklık ediyordu. 1950'lerin başında resmî ideolojiden bağımsızlaşan kamuoyu, 1950'lerin ikinci yarısında açıkça muhalif bir içerik kazanmaya başladı. Sinema tarihi açısından dönemin en önemli gelişmesi ise, Türk sinemasının en büyük sıçramasının altına imzasını atacak olan Yılmaz Güney'in oyuncu ve senaryocu olarak Yeşilçam'da çalışmaya başlaması oldu.*

Sertleşme ve Devlet Terörü

13 Aralık 1955'de meclisten güvenoyu alan 4. Menderes hükümeti, kapsamlı yumuşama ve iktisadi reform vaadleri ortaya koydu. Ancak ne parti içindeki, ne de parti dışındaki muhalefet yatışmadı. Basının, aydınların ve üniversite çevrelerinin de kendilerine karşı açıkça tavır almaya başlamasıyla giderek yıpranan *DP* hükümeti, konumunu ve örgütsel yapısını, muhalefete karşı yeni bir sertleşme dalgası içinde sağlamlaştırmaya yöneldi. 10 Şubat 1956'da Menderes *CHP*'yi "komünistlikle, vatanı dışarıya casuslamakla, milli menfaatlere kundak sokmakla" suçladı. Buna karşılık İnönü'nün, bir hafta kadar sonra ziyaret ettiği *İşçi Sendikaları Birliği*'nde grev hakkını savunan bir konuşma yapması, böylesi suçlamaların da (en azından *CHP* kurmayları için) artık rutinleşerek caydırıcılığını yitirmekte olduğuna işaret sayılabilir.

DP, Nisan ve Mayıs 1956'da Cumhurbaşkanı Bayar'ın da bulunduğu istişare toplantılarından sonra, rotasını daha da sistematik bir şekilde sertleştirdi. *CHP*'yle ilişkilerinin yeniden organikleşmeye başladığı görülen Kemalist cumhuriyet entelejansiyasına karşı sert önlemler alındı. Mayıs-Haziran 1956'da, 23 üst düzey yargıç ve Yargıtay üyesi emekli edildi. Basın hakkında Mart 1954'de yürürlüğe konmuş olan yaptırımlar ağırlaştırıldı; içeriği tamamen iktidarın takdirine göre belirlenebilecek yeni yayın yasakları getirildi, altı ay mahkumiyet alanların gazetecilik yapamayacağı hükme bağlandı. Aralık 1956'da Ankara Siyasal Bilgiler Fakültesi (SBF) Dekanı Turhan Feyzioğlu, okulun açılış töreninde sarfettiği "nabza göre şerbet vermeyiniz" sözlerinden ötürü görevinden alındı. Bu olay, SBF'den başlayarak üniversite ortamını daha da siyasallaştırdı. SBF'de öğrenciler bir süre dersleri boykot ettiler; beş öğretim üyesi Doç.Dr.Muammer Aksoy, Doç.Dr.Aydın Yalçın, Doç.Dr.Münci Kapani, Dr.Coşkun Kırca, Dr.Şerif Mardin istifa etti. Hükümetin, sendikalaşmanın başlangıcında olan işçi sınıfına karşı politikası da sertleşti. Nisan-Mayıs 1957'de *İşçi Sendikaları Konfederasyonu* ve İstanbul, Güney, Çukurova, Sakarya, Ankara, Bursa ve Marmara Bölgesi İşçi Sendika Birlikleri kapatıldı.

Muhalefet partilerinin siyasal etkinliğine getirilen o zamana kadarki en kapsamlı kısıtlama, 27 Haziran 1956'da kabul edilen bir yasayla siyasal partilerin seçim dönemi dışında açık hava toplantısı yapmalarının yasaklanması oldu. Bu yasaya uymadan yapılan toplantıların silah kullanılarak dağıtılabileceği hükme bağlandı. *CHP*, *CMP* ve *HP* protesto olarak bir süre boykot ettikten sonra Temmuz 1956 ortalarında yeniden meclise döndüler. Bu kabullenmeden güç alan *DP* iktidarı, yeni yasayı tereddütsüzce uygulamaya yöneldi. Temmuz sonlarında çıktığı Karadeniz gezisinde "dükkan sahiplerinin ellerini sıra ile sıkarak fiilen bir gösteri yürüyüşüne sebebiyet vermek"le suçlanan *CHP* Genel Sekreteri Kasım Gülek, altı ay hapse mahkum edildi. 7 Ağustos'ta *CMP* Giresun Kongresi'nde 15 delege, başkanları Bölükbaşı'yı alkışlayarak "nümayiş yaptıkları" için gözaltına alındı; 16 Eylül'de gene Bölükbaşı'yı karşılamaya gelen Kırşehirliler copla dağıtıldı. *HP*'nin il başkanları toplantısı, hatta *CHP*'nin bir "yemeği" yasaklandı. Sıkışan *CHP*, 1957 sonundaki bütçe görüşmelerinin ardından yumuşamayı ve hükümetle "işbirliği"ni denedi. Konumunu giderek salt *CHP* ve muhalefete karşıtlığı temelinde tanımlamaya/korumaya yönelen Menderes'in gerilememesi üzerine, Mayıs 1957 sonunda *CHP* yeniden sertleşeceğini "resmen" açıkladı.

Sertleşen yalnızca *CHP* değildi: Kırşehirlileri yeniden *DP*'ye kazanma kaygısıyla 12 Haziran'da burasının yeniden il yapılmasının ardından, 24 Haziran'da dokunulmazlığı kaldırılan *CMP* önderi Bölükbaşı 2 Temmuz'da tutuklandı. Burjuva parlamenter teamüllerle bağdaştırılamayacak olan bu uygulamalar, *DP*'nin kentli sanayi burjuvazisini temsil eden liberal kanadında da tepkilere yol açıyordu. 17 Temmuz 1957'de *DP* İstanbul il başkanı (Fuad Köprülü'nün oğlu) Orhan Köprülü'nün istifası, İstanbul büyük burjuvazisinin hoşnutsuzluğunun açık bir ifadesiydi. Parti'nin dört kurucusundan biri olan Fuad Köprülü de, Haziran 1956'da Dışişleri Bakanlığı'ndan istifa ettikten sonra, 6 Eylül 1957'de *DP*'den ayrıldığını açıklarken, şunları söylüyordu: "Programından ayrılmış, eski hüviyetini tamamen değiştirmiş olan bugünkü *DP* zihniyeti ile uyuşmak benim için imkansız olduğu cihetle *DP*'den çekiliyorum.(...) Demokrasi nizamına iman etmiş bütün Türk vatandaşlarının, aralarındaki her türlü ihtilafları bir tarafa atarak bu gaye (Menderes'i devirmek) uğrunda işbirliği yapmaları bir vatan borcudur."

Genel seçimlerin 27 Ekim 1957'de yapılacağı açıklanınca, muhalefet partileri arasında; siyasal partilerin parlamento dışındaki faaliyetlerini neredeyse tamamen yasaklayan 27 Haziran 1956 yasasından sonra ilk adımları atılan, ancak ayrıntılarda anlaşılamadığı için yarım kalan işbirliği girişimleri ciddileşti. *DP*, "güçbirliği" adı altında ilerleme kaydeden bu girişimi geriletmek için, 13 Eylül'de, her partinin bütün seçim çevrelerinde tam aday listesi sunmasını zorunlu kılan bir yasa çıkardı. *DP* ile siyasal ahlak ve meşruiyet polemiğine girmekten ürken *CHP*, *HP* ve *CMP*, illeri bölüşerek her ilde tek liste çıkarma veya ortak muhalefet adına ülke çapında tek bir partiyi/listeyi seçime sokma formüllerini benimsemediler ve 19 Eylül'de güçbirliği dağıldı. Ekim 1957 genel seçimleri kampanyası, bu koşullarda, çok sert bir ortamda geçti. 23 Ekim 1957'de Ankara'da ellerinde Atatürk portresiyle Bakanlıklar'a doğru yürüyüşe geçen üniversiteliler polis tarafından dağıtıldı. Seçim sonuçlarının ilanından sonra da yolsuzluk iddiaları üzerine Gaziantep, Kayseri, Giresun, Çanakkale ve Samsun'da izinsiz gösteriler ve çatışmalar yaşandı. *DP*'nin seçim kampanyasına Cumhurbaşkanı Celal Bayar da katıldı; 20 Ekim'deki büyük İstanbul mitinginde ünlü "Türkiye'nin 30 yıl içinde küçük bir Amerika olacağı" sözlerini söylediği konuşmasını yaptı. 27 Ekim'de yapılan (ve 1950 ile 1954'e göre katılımın yüzde 77.1 gibi çok düşük bir düzeyde kaldığı) seçimlerde, *DP* birinci parti olmasına rağmen ilk kez yüzde 50'nin altına düştü (yüzde 47.7). *CHP* oylarını yüzde 40.8'e çıkardı. *CMP* yüzde 7.2, *HP* yüzde 3.8 oy aldı. Ancak çoğunluk sistemi sayesinde *DP* mecliste bu sonuçlarla oransız bir üstünlüğe sahip oldu: *DP* 424, *CHP* 178, *CMP* 4, *HP* 4.

Hegemonya ve Meşruiyet Bunalımı (1957-1960)

Menderes, 5. hükümetinin programını okurken, "manevi asayişi iade edecek tedbirlerin de alınmasının zaruret haline geldiği"nden söz etmişti. "Manevi asayişin iade"sine yönelik ilk hamle, 27 Aralık 1957'de Meclis İçtüzüğü'nün değiştirilmesi oldu: Milletvekillerinin hükümete ve bakanlara soru yöneltme hakları kısıtlandı; milletvekillerinin dokunulmazlığının kaldırılması işlemi kolaylaştırıldı ve Meclis Başkanının milletvekillerine verebileceği meclisten çıkarma cezaları önemli ölçüde artırıldı. Bu tüzüğü hukuki yönden eleştiren Prof. Hüseyin Naili Kubalı İstanbul Üniversitesi'ndeki görevinden alındı. Bu arada, 1950 genel seçimlerinden sonra ilk defa, orduda hükümete karşı darbe hazırlıkları yapıldığına ilişkin söylentiler ortaya çıktı. 16 Ocak 1958'de 9 subayın tutuklandığına ilişkin hükümet açıklaması, bu söylentileri iyice arttırdı. Bu 9 subayın, gerçekten darbeci cunta nüvelerinden biri olduğu, 27 Mayıs'tan sonra anlaşılacaktı. Ancak o tarihte, tutuklanan subayların girişiminin kanıtlanamaması ve subay Samet Kuşçu'nun yanlış ihbarından ötürü hüküm giymesiyle, "9 Subay Olayı"yla beraber darbe söylentileri de yatıştı.

İktisadi Bunalım ve 4 Ağustos Kararları

1958 yazı, ekonomide ve dış politikada *DP* iktidarı için yıpratıcı gelişmelerle doluydu. İktisadi büyümenin durması ve savaş sonrasındaki uluslararası kapitalist restorasyonun tamamlanmaya başlamasıyla beraber Türkiye'ye dış yardım (ve borç) akışının yavaşlaması ciddi bir kaynak yetersizliği sorununu gündeme getirdi. Haziran ayı boyunca birçok temel tüketim malına (Sümerbank ürünleri, kömür, tekel maddeleri, ulaştırma hizmetleri), ayrıca demire ve kağıda yapılan yüzde yüze varan zamlar, bu bunalımı aşmak için yeterli değildi. Bu bunalımın sonucu, ABD ve Batı Avrupa sermayesinden alınan 359 milyon Dolar borcun koşulu olarak yürürlüğe konulan "4 Ağustos Kararları" ve kabul edilen "istikrar programı" ile, Türkiye ekonomisinin emperyalist sistemle bütünleşme ve organikleşme düzeyinin artması oldu. 14 Temmuz'da Irak'ta gerçekleşen bağımsızlıkçı askerî darbeyi izleyen gelişmeler de, Türkiye'nin ABD odaklı emperyalist sistemle siyasal-diplomatik bütünleşmesini pekiştirdi. ABD'nin Irak'taki darbeyi bastırmak amacıyla başlattığı askerî harekâtta Türkiye'deki üslerini kullanması; bizzat Menderes'in, (İran, Pakistan, Türkiye ve Irak'ı içerecek olan) Bağdat Paktı'nın önemini yitirmesine yolaçacak bu gelişmeyi engellemek için Irak'a askeri harekât düzenlemeye yeltenmesi ve bu girişimden ancak ABD'nin uyarısıyla alıkonulması; ardından Türkiye'nin Temmuz 1958'de Londra'da yapılan Bağdat Paktı-ABD görüşmelerinden sonra "ABD'nin dünya barışı yararına, Kongre'nin tanıdığı yetkiye uygun olarak, bu tebliği yayınlayan devletlerle güvenlik ve savunma konusunda işbirliği"ni kurumlaştıran ikili anlaşmaları imzalaması; bu süreçteki temel oluşumlardı. Bu sürecin seyri içinde, Ekim 1959 sonunda Türkiye'de bir ABD füze üssünün kurulacağına dair bir anlaşma imzalandı.

Şubat 1959'daki bir uçak kazasından Adnan Menderes'in tesadüfen kurtulması, Türkiye'deki siyasi hayata veya siyasi hazırlıklara yeni bir boyut kazandıracak gibi görünüyordu. Kıbrıs konusundaki görüşmeler devam ederken, Zürich'te Türk ve Yunan başbakanlarının yaptıkları anlaşmanın tescili için Menderes beraberinde kalabalık bir grupla Londra'ya gidiyordu. Heyetin içinde bulunduğu THY'ye ait uçağın sis yüzünden tam inişe geçeceği sırada düşmesi ön tarafta oturan herkesin ölümüne yol açarken, Menderes'in de aralarında bulunduğu arkada oturanların kurtulmasıyla sonuçlandı. Kazadan iki gün sonra Türkiye'ye dönen Menderes'i halk büyük bir coşkuyla karşıladı. Aslında DP içersinde hazırlıklar kazanın hemen ertesinde başlamıştı. Eyüp Sultan'da Vali Ethem Yetkiner ve Belediye Başkanı Kemal Aygün'ün uğraşlarıyla kurbanlar kesilmiş, bütün camilerde dua kampanyası başlatılmıştı. İktidar yanlısı gazeteler haberi, "Menderes'in kurtulması Allahın bir inayetidir" olarak veriyor ve böylelikle onun aslında "ilahi bir dokunulmazlığa eriştiği"ni yazıyordu. İstanbul'daki karşılama töreni tam bir sevinç gösterisine dönüştü. Herşey çok mükemmel hazırlanmıştı. Halk, Menderes'in ve günlerdir seferber olmuş resmî makamların beklentilerini de aşan bir coşkuyla, Menderes'i getiren uçağın merdivenlerine saldırdı. Onu götürecek olan Cadillac'a binmek epey zaman almış, götürecek olan Cadillac'a binmek epey zaman almış, Cadillac'ın çamurluklarına çıkan koruma görevlileri coplarla halkı arabadan uzak tutmaya çalışmıştı. Sevinç gösterileri ertesi gün de devam ediyor, bir yandan Eyüp Sultan'a dua etmeye giden Menderes, biriken kalabalık tarafından "Yaşa var ol Müslüman Başvekil!" nidalarıyla karşılanırken diğer yandan da satıcılar alelacele bastırılmış "mübarek Menderes'in" destanlarını satıyordu. Aynı coşku Ankara'da da yaşanıyor, trenin gara girmesiyle daha önceden hazırlanan protokol, halkın trene saldırısı yüzünden tamamen işlemez duruma düşüyordu. Üstte, tren daha durmadan Menderes'e dokunmak isteyen halk görülüyor. Bütün bu gösteriler, eğer Menderes yararlanmasını bilseydi daha çok iktidarda kalabilirdi diye yorumlandı. Fakat, tüm bu yanıltıcı sevinç gösterilerine rağmen Menderes'in yaşamı, halktan hiçbir tepki gelmeden tam bir sessizlikle idam edilmesiyle son buldu.

1950'lerin sonunda, bir zamanlar tam da parlamenter demokrasinin sağladığı imkânlar sayesinde iktidarı ele geçirmiş olan DP'ye, çok partili parlamentarizmin sağladığı imkânlar yetmemeye başladı. Bu koşullarda DP o güne kadar daha ziyade yedek bir güç olarak kullanageldiği ideolojik unsuru, "din" ve "milliyet" temalarını ön plana çıkardı ve bu temalar çevresinde, "partililik"i aşan yeni bir örgütlenme tarzının temellerini atmaya çalıştı. Bu çabanın ilk somut ürünü Vatan Cephesi oldu. Bu cephenin çekirdeğini DP'nin yerel örgütleri oluşturuyorduysa da, asıl gücünü o güne kadar siyasal alanın dışında tutulmuş tarikatlerden alıyordu; ancak yerel örgütler ve tarikatler kendi içlerinde son derecede karmaşık talep ve özlemler barındırıyorlardı. Örneğin İsmet Paşa, Said-i Nursî'yi Said-i Kurdî diye anmakta ısrar etmekle, Nurculuğun gerisinde gizlenen, kendisini onun aracılığıyla ifade etmeye çalışan "Kürtçülük"e işaret etmeye çalışır gibiydi. Ancak Vatan Cephesi'nin yegâne işlevi, o güne kadar dışlanmış kesimlere, DP iktidarının çevresinde kümelenmek kaydıyla, siyasal ve kültürel hayatta bir rol sağlamak olmadı; zorun çeşitli biçimleri aracılığıyla, DP'nin muhalifleri içersinde en güçlüsü olan bürokrasinin çeşitli kesimlerini, özellikle de geleneksel Kemalist kadrolar gözünde muteber olanları, Vatan Cephesi çevresinde yaratılan patronaj ve himayecilik ağlarına mahkûm kıldı. Bürokrasi içersinde Vatan Cephesi'ne bağlı olanlarla olmayanlar arasında, zaman zaman trajik boyutlar kazanan bir çatışma yaşanmaya başlandı. Vatan Cephesi stratejisi o kadar başarılı olmuştu ki, yandaki resimde görüldüğü gibi, parlamento düzeyinde DP'ye kurulduğundan beri muhalif olagelmiş olan Cumhuriyetçi Millet Partisi'nin taraftarları bile, kendilerinin Cephe tarafından ifade edildiğine inanabiliyorlardı.

Irak'taki bağımsızlıkçı darbe karşısında hükümetin emperyalist kampla işbirlikçiliğinin iyice kayıtsız-şartsız hale geldiğini sergileyen ve Türkiye'nin dengeci-ihtiyatlı diplomasi geleneğini zorlayan partizan -hatta maceracı- tavrı, parlamentodaki muhalefetin sert eleştirileriyle karşılandı. Genellikle "milli politika" ideolojisi çerçevesinde, uyum içinde geçiştirilen ve *CHP*'nin de o zamana kadar ana hatlarıyla bütünüyle benimsediği dış politikanın siyasal eleştiri/tartışma konusu yapılması; *DP* yönetiminin huzursuzluğunu çok fazla artırdı. *CHP*'nin eleştirilerini, "Millet Meclisi'nin meşruiyetini ve istikrarını şiddet yolu ile tahrip etmenin mümkün, hatta lâzım olduğu kanaatini uyandırmaya" dönük oldukları iddiasıyla kriminalize etmeye çalışan *DP* meclis grubu; 11 Ağustos'ta *CHP*'yi "TBMM'nin kudret, kuvvet ve selâhiyeti önünde hürmetkâr ve itaatkâr" olmaması halinde "gereken tedbirlerin alınacağı" ile tehdit eden bir tebliğ yayınladı.

İşçi Sınıfı, Sanayi Burjuvazisi ve *CHP*

Bu arada, yasa(k)ların daralttığı siyaset sınırları içindeki gücünü artırma arayışına giren muhalefet partileri cephesinde birleşme ve işbirliği süreci yeniden hız kazandı. 16 Ekim 1958'de, küçük *Türkiye Köylü Partisi CMP* ile, 24 Kasım 1958'de *HP CHP*'yle birleşti. 12-15 Ocak 1959'da toplanan *CHP* 14. Kurultayı, "İlk Hedefler Beyannamesi" adı altında, muhalefetin "Güçbirliği" adına ilk kez bütünlüklü bir programı ortaya attı. Bu Beyanname, 1961 Anayasası'nda yer alacak olan bir dizi talebi programlaştırıyordu: İkinci bir Meclis, Anayasa Mahkemesi ve Yüksek Hakimler Kurulu kurulması, ekonomide planlama, memurlara idari dava açma hakkı, basın özgürlüğünün Anayasa ile güvencelenmesi, üniversite özerkliği, "sosyal adalet" ilkesinin Anayasa'da yer alması, toplu sözleşme ve grev hakkı, memura sendikalaşma hakkı... Böylelikle *CHP*, ilk kez işçi sınıfına hitap eden somut programatik vaadler, hedefler ortaya koymuş oluyordu. *CHP*; *DP*'nin popülist politikalarla asgari düzeyde tatmin etmeyi daima önemsediği ve becerdiği kırsal kesimi kavrama umudu azaldıkça; kentlerde sınıfsal varlığı giderek belirginleşmeye başlayan işçi sınıfını kavramayı daha fazla önemsiyordu. *CHP*'nin söylemiyle-örgütsel ağırlığıyla kentli bir parti olmasının da bu yönelimde payı olduğu düşünülebilir. Bürokrasinin alt kesimlerinin (henüz işçileşme olmasa da) göreli yoksullaşma sürecini paylaşması da, *CHP* "parti kamuoyunun" "işçi hakları"nı gündemine almasını kolaylaştırmış olmalıdır.

Öte yandan, sermaye birikiminin uluslararası modern kapitalizmin gereklerine uyacak bir şekilde düzenlenmesi gerektiğini kavrayan sanayi burjuvazisi; ekonomik-mali kaynakların popülist-enflasyonist ekonomik politika sarmalı içinde kırsal kesime ve ticaret burjuvazisine aktarılarak "heba edilmesinden" hoşnutsuzdu. *CHP*'nin henüz slogan düzeyinde gündeme getirdiği "ekonomik plan" önerisi, burjuvazinin bu yükselen fraksiyonunun arayışlarına denk düşüyordu. Bu arada, sanayi burjuvazisinin liberal-demokratik yönelimli kesimlerini temsil eden *Hürriyet Partisi*'yle birleşme, *CHP*'nin sermayenin bu fraksiyonuyla bağını güçlendirmesinde büyük rol oynadı. İnönü, Ocak 1959'daki 14.Kurultay'dan itibaren *HP* kökenli isimleri partide öne çıkarmaya başlayacak; Eylül 1959'da, örgütü dinamikleştirme ve muhalefeti militanlaştırma yönünde yerine getirdiği misyonunu tamamlayan Kasım Gülek'in genel sekreterlikten istifa etmesini sağlayarak, yerine "devlet adamı" imajı ağır basan İsmail Rüştü Aksal'ı getirecekti.

CHP *politika yapma gelenekleri kitleleri seferber etmeye değil seçkinler arası uzlaşma ve pazarlığa ve bürokratik yöntemlere dayanan bir partiydi. Bu yüzden* DP*'nin kitle politikacılığı karşısında çoğunlukla eli kolu bağlı kalıyor, muhalefetini kitlelerin taleplerine alternatif çözümler üretmektense, "usulsüzlük" eleştirilerine dayandırıyordu. Hatta o kadar ki, örneğin 1953 yılında İsmet İnönü'ye Balıkesir önünde, şehre girdiği takdirde mutlaka bir felaket olacağı bildirildiğine, bunu seçkinler arası diyalogun kuralları çerçevesinde yorumlayan Paşa, öneriye uymuş ve şehre girmekten vazgeçmişti. Bu bakımdan, bütün* CHP *önde gelenlerinin ülke çapında gezilere çıktığı, Paşa'nın da güzergâh olarak özellikle "Büyük Taarruz"daki güzergâhı seçtiği 1959 kampanyası, ülkenin siyasal hayatındaki kutuplaşmanın sertliğini yansıtmakla kalmıyor,* CHP*'nin kendi geleneklerinden de bir kopma anlamına geliyordu. İsmet İnönü'nün yolculuğunun olaylı geçeceğinin ilk işaretleri daha, emniyet teşkilatının* CHP *taraftarlarını tezahürat yapmaktan alıkoymaya çalıştığı Anıkara Gar'ında görülmeye başlamıştı. Uşak'ta İsmet Paşa, 16-17 yaşlarında bir gencin arkasından fırlattığı taşla başından yaralandı. Yolculuğun son durağı olan İstanbul'a girerken de, bir grup* DP*'li Topkapı'da (üstte) yolunu kesti. Yassıada yargılamalarında Topkapı olayının yalnızca Uşak olaylarının kendiliğinden bir uzantısı değil, önceden planlanmış olduklarını gösteren pek çok delil öne sürüldü. İddianameye göre, İnönü'nün arabasını* DP *partizanlarının hazır beklediği kalabalığın içersinden geçirmek, arabanın sıkışık trafiğin içersinde çakılıp kalmasını sağlamak ve "kendiliğinden" saldıran halka İnönü'yü "kazaen" öldürtmek planlanmıştı. Gerçekten de polisler İnönü'ye saldıran kalabalığa müdahale etmek için herhangi bir girişimde bulunmadı. Ancak* DP *partizanlarının kontrollerini kaybetme eğilimlerine paralel olarak, 61. Tümen askerleri de İnönü'den yana, başkaldırı belirtileri gösterdi. Yassıada davası sırasında sözkonusu tümenden olaya müdahale eden birliklerin, olayların bastırılmasına katkıları görülüyor. Birliğe komuta eden binbaşı da Yassıada duruşmalarında tanık olarak dinlendi. Oysa İnönü'den yana müdahale eden bu subaylardan, daha önce hiçbir şeye karışmamaları ve durumu polislere bırakmaları talep edilmişti.*

Vatan Cephesi, "Büyük Taarruz" ve Siyasal Kutuplaşma

DP iktidarı, partilerin birleşmeleri ve *CHP*'nin programlaştırdığı Güçbirliği oluşumu karşısında, muhalefeti "hıyanet"le özdeşleştiren demagojik otoriter söylemini daha da tırmandırdı. Menderes 24 Kasım 1958'de Lüleburgaz'da *HP-CHP* birleşmesini "ehli salip (haçlı) cephesi"ne benzetti. Cumhurbaşkanı Bayar, 29 Kasım'da Çorlu'da "milli kalkınmaya mani olmak isteyenlerin milli irade karşısında karınca gibi ezileceği"ni söyledi. İlk Hedefler Beyannamesi'nin kabulünden beş gün sonra, *DP* en küçük yerleşme birimlerine kadar heryerde -bir "şer" cephesinin karşıtı olduğunu çağrıştıran- *Vatan Cephesi* ocaklarını kurmaya başladı. Böylece, iktidarın politikasının ve söyleminin, iktisadi-toplumsal bütün olumsuzlukların sırtına yıkıldığı bir "hıyanet cephesi" efsanesine karşı militan bir yapı içinde kitleselleştirilerek ayakta tutulması hedeflenmekteydi. Menderes'in, Yunanistan ve İngiltere ile, bağımsız bir Kıbrıs Cumhuriyeti'nin kuruluşuna ilişkin anlaşmayı imzalamak üzere Londra'ya giderken geçirdiği uçak kazasından (17 Şubat 1959) hafif yaralarla sağ olarak kurtulması, *DP* önderinin karizmatik imgesinin dinî motiflerle de bezenerek mitleştirilmesine vesile oldu; Menderes, uçak kazası sonrasında ülkeye dönüşünde onbinlerce insan tarafından karşılandı, yüzlerce kurban kesildi.

CHP, uçak kazası sonrasında kamuoyunda yaratılan hezeyan yatıştıktan sonra, "Büyük Taarruz" adıyla 1950'den beri en debdebeli siyasal atağını başlattı. "Büyük Taarruz", İsmet İnönü'nün Kurtuluş Savaşı'nda Yunan general Trikopis'i ve kuvvetlerini teslim aldığı Uşak'taki bir toplantıyla başladı. *CHP*, başlattığı kampanyanın gerek adıyla, gerek bu gibi simgesel unsurlarıyla; *DP*'nin körüklediği "milli hıyanet/şer cephesi" demagojisine dayalı zıdlaşmayı (elbette tersine çevirerek) kabullenmiş oluyordu. "Büyük Taarruz", *DP-CHP* zıdlaşmasının tırmanma sürecinde önemli bir uğraktı. 29 Nisan 1959'da Uşak'a hareket eden İnönü'yü Ankara Garı'nda uğurlayan kalabalıkla polis çatıştı. Uşak'ta İnönü'yü karşılayan kitle kent merkezine gelirken *DP* binasının balkonundaki il başkanı Eşref Öğün'ün elindeki çay bardağını kafilenin üzerine atması üzerine, *DP*'lilerle *CHP*'liler arasında çatışma çıktı. Ertesi gün Manisa'da konuşan İnönü, "milli kahraman" kimliğini çağrıştıran bir söylemle, siyasal mücadelenin sertleşmesini göze aldıklarını ortaya koydu: "Azınlıkta olan iktidar, nihayet kaba kuvvetle bir dehşet idaresi kurarak, vatandaşları insan haklarından mahrum yaşatmaya karar vermiş görünüyor. Kanun yolundan çıkmış olanlar, haklarını koruma kararında olan hür vatandaşlar karşısında mağlup olacaklardır. Vatandaşlarımızın hizmetleri uğrunda seve seve can vermeyi, hayatımızın yüksek, şerefli ve son mükâfatı saymaktayız." Hükümetin tutumu da sertleşiyor, ortam gerginleşiyordu. İnönü'nün İzmir'de konuşacağı parti kongreleri valilikçe iptal edildi. "Büyük Taarruz" sırasında olan olaylara ve yapılan konuşmalara üstüste yayın yasakları kondu; 3 Mayıs'ta Türkiye'de ilk kez gazeteler boş beyaz sütunlarla yayınlandı. Siyasal gerilimin artmasıyla *DP* tabanının militan unsurları da artan ölçüde seferber olmaya başlamıştı. "Büyük Taarruz"un Ege bölümünü bitirerek İstanbul'a geçen İnönü, 4 Mayıs'ta saldırıya uğradı; ciddi tehlikeden bir askeri birliğin müdahalesiyle kurtulabildi. *CHP* önderinin Ankara'ya dönüşünde de kendisini karşılayan partililerle polis arasında çatışmalar oldu. Resmi siyasal ortama hakim olan şiddet, meclis içine de yansıdı. 15 Mayıs'ta mecliste *DP* ve *CHP* milletvekilleri kavga ettiler; *CHP* milletvekili Turgut Göle yaralandı.

İhtilâl Sendromu

1960 başından itibaren, *DP-CHP* polemiğinde "ihtilâl" spekülasyonları büyük yer tutmaya başladı. İnönü, 10 Ocak'ta *CHP* Bursa il kongresinde "seçimi kaybetseler de iktidarı bırakmayacakları kanaatini vermek isteyenlerin" buna yeltenecek olurlarsa "dünyanın başlarına yıkılacağı"nı söyledi. Bunun üzerine Menderes, *CHP* önderini "ihtilâl hazırlayıcılığıyla" suçladı. İnönü, 20 Ocak'taki sözleriyle, "ihtilâl" efsanesini -ima düzeyinde de olsa- ilk kez somut bir içeriğe kavuşturdu: "Baskı idaresi kurmak isteyenler, tabii olarak kendilerini daimi bir ihtilâl tehlikesi karşısında görürler. (...) Vaziyetin düğümlendiği nokta şudur: Dürüst seçim teminatını verirseniz rahat edeceksiniz. Vermezseniz gene gideceksiniz. Hem de çok fena gideceksiniz."

Bu arada *DP-CHP* gerilimi ve siyasal mücadeledeki şiddet dozu artmaktaydı. Mecliste milletvekilleri arasındaki kavgalar olağanlaşmıştı. Şubat başında Konya'ya gelen İnönü'yü karşılayanları polis gaz bombası, cop ve kırbaç kullanarak dağıttı. Nisan başında, Kayseri olayları oldu. İnönü, hem 3 Nisan'daki *CHP* il kongresine katılmak, hem de Yeşilhisar ilçesindeki, dava konusu olan bir *CHP-DP* çatışması hakkında inceleme yapmak için

Türk ordusu üzerindeki geleneksel Prusya/Almanya etkisi, II. Dünya Savaşı'ndan sonra yerini giderek daha çok ABD etkisine bıraktı. 1947'de Truman doktriniyle başlayan Amerikan yardımıyla, Türk ordusunun araç, gereç, silah, eğitim ihtiyacı karşılanarak "hür dünya"nın Sovyetler Birliği ve müttefiki ülkelere karşı "savunulması" için modern ve sağlam bir güç haline getirilmesi sağlanmaya çalışıldı. Ordunun kuruluşu ABD ordusuna benzetilmeye çalışıldı, Amerikan silah ve malzemesinin kullanılmasını öğretmek için askeri okullarda Amerikalıların nezaretinde kurslar açıldı ve birçok subay ve astsubay ABD'ye kurslara gönderildiler (altta). ABD yardımının başladığı yılları yaşayan bir subay, Orhan Erkanlı o günleri şöyle anlatıyor: "...Kuruluş ve kadrolar değişince, eğitim ve ikmal usulleri, taktik (tabiye) kurallarını değiştirmek de faydalı mütalaa edildi. Amerikan Ordusunun ikmal, eğitim ve tabiye ile ilgili bütün kitaplarını (talimnameler) tercüme ettirerek aynen uygulamaya başladık. Hattâ o kadar ki, Amerikan İdare Talimatnamesinde 'papaz' yazılan yere biz 'alay imamı' koyacak kadar tercümede sadık kaldık. Kıyafetten kara kazana kadar her şay değişti, bütün askeri okullarımız, Amerikan askeri okullarına benzetildi..."

Kayseri'ye gidecekti. Kayseri valisinin İnönü'ye Kayseri'ye gelmemesini isteyen bir telgraf göndermesi, *CHP* önderini hiddetlendirdi. 2 Nisan'da Ankara'dan Kayseri'ye hareket eden İnönü'nün bindiği tren, Kayseri yakınlarında vali tarafından durduruldu ve Ankara'ya geri dönülmesi istendi; ancak İnönü diretti ve Kayseri'ye vardı. Vali bu aşamada da ana muhalefet önderinin Yeşilhisar'a girmesine izin vermedi; İnönü buna rağmen ilçeye hareket edince yolu askeri birliklerce kesildi. İnönü, arabasından inerek asker barikatının üzerine yürüdü ve komutanlarının "Paşa"ya karşı gel(e)meyerek yolu açması üzerine Yeşilhisar'a girdi. Bu olay, Menderes'in karizmasına karşı, İnönü'nün "tarihi kişiliği ve milli kahramanlığı" üzerine bina edilen karizmasının yüksel(til)mesinde önemli rol oynayan olaylardan biri oldu.

İsmet İnönü'nün karizmasıyla birlikte *CHP*'nin yükselişi, 4 Ağustos Kararları'yla alınan istikrar önlemlerinin sonucu olarak emekçi sınıfların gelir düzeyinin hızla düşmesi ve işsizliğin tırmanması sonucunda toplumda (büyük ölçüde *CHP*'ye kanalize olan) geniş bir hoşnutsuzluk potansiyelinin ortaya çıkması, gündemden inmeyen "ihtilâl" spekülasyonları, *DP* iktidarını sıkıştırıyordu. 1960'a girilirken *DP* yanlısı gazetelerin (*Zafer* ve *Son Havadis*) tirajı 70 bine kadar düşerken; *CHP* yanlısı gazete ve dergilerin tirajı 1.5 milyona ulaştı. *DP*'nin refleksi, muhalefetle zıdlaşmayı daha da tırmandırarak mevcut desteğini bu siyasal gerilim ortamı içinde hiç değilse stabilize etme yönündeydi. Açıkça *CHP*'nin kapatılması tartışılmaya başlandı.

12 Nisan'da *DP* meclis grubu, gerçekten, *CHP* hakkında "seçim dışı yollarla iktidara gelmek için hücre teşkilatı kurduğu, silahlandığı, isyan hazırladığı" iddialarıyla meclis tahkikatı açılmasını kararlaştırdı. 18 Nisan'da oluşturulan 15 kişilik Tahkikat Komisyonu, ilk iş olarak partilerin kongrelerini, yeni örgüt birimleri oluşturmalarını ve Komisyon'un faaliyetiyle ilgili yayın yapılmasını yasakladı. İsmet İnönü, bu yasak nedeniyle günün gazetelerinde yayınlanamayan ünlü konuşmasında, "ihtilâl" uyarısını somutlaştırdı: "Biz ihtilâl metodları takip ederiz, seçimsiz iktidara gelmek isteriz, derler. Şimdi iktidarda bulunanların, milletleri ihtilâle nasıl zorladıkları insan hakları beyannamesine girmiştir. Eğer bir idare insan haklarını tanımaz, baskı rejimi kurarsa, o memlekette ihtilâl behemahal olur. Böyle bir ihtilâl bizim dışımızda, bizimle münasebeti olmayanlar tarafından yapılır. Bu yolda devam ederseniz, ben de sizi kurtaramam. Şimdi, arkadaşlar, şartlar tamam olduğu zaman milletler için ihtilâl meşru bir haktır. İhtilâl meşru bir hak olarak kullanılacaktır." 27 Nisan'da, Meclis Tahkikat Komisyonu'na askerî ve sivil yargı organlarına tanınan bütün yetkileri (temyizsiz olarak) tanıyan yasa meclisteki *DP* çoğunluğunca kabul edildi. Ertesi gün, İstanbul'da binlerce öğrenci Beyazıt'ta "Kahrolsun diktatörler!" ve "Menderes istifa!" sloganlarıyla yürüyüşe geçti. Polis gösteriyi şiddetle, iki öğrenciyi öldürerek engelledi; üniversite tatil edildi ve sıkıyönetim ilan edildi. 29 Nisan'da bu kez Ankara'da öğrenci protestoları oldu. Polisin müdahalesine ve sıkıyönetime rağmen Ankara'nın merkezi Kızılay'da bu gösteriler Mayıs ayı boyunca hemen her gün gerçekleştirilecekti. 5 Mayıs'taki ünlü "555 K" (Beşinci ayın beşinci günü saat beşte Kızılay'da) mitingi bu gösterilerin en kitleseli olmuştur. Basın ağırlaşan sansür altında ülkedeki bu gelişmeleri yansıtamazken; olaylar söylenti ve propaganda kanallarıyla doğal olarak çarpıtılıp abartılarak yayılıyordu. Özellikle büyük kentlerde, sokaktaki muhalefete katılan militan öğrenci, subay ve *CHP*'li kesimleri dışında geniş kitleler terörize olmuştu. Hükümet bu gelişmeler karşısında baskıcı önlemleri artırmaktaydı. *DP* içinde, iktidarın hegemonyasını yitirdiğini görerek yumuşamayı savunanların ortaya çıkmasıyla beliren kısmî tereddüt karşısında, özellikle Cumhurbaşkanı Bayar kesin tavır alarak girilen rotanın tavizsizce sürdürülmesini zorladı. Mayıs'ta bocalamaya başlayan Menderes'te de, 15 Mayıs 1960'daki İzmir mitinginde *DP* örgütünün bütün Ege illerinden getirdiği 200 bin kişilik coşkulu kalabalıkla karşılaşınca, moralini takviye ederek aynı çizgiyi sürdürme kararlılığı ağır basıyordu. 20 Mayıs'ta Ankara'da Harbiyeliler'in yürüyüşü ve 21 Mayıs'ta 4 *DP* Genel İdare Kurulu üyesinin (Sıtkı Yırcalı, Mustafa Zeren, Kâmil Gündeş, Rıfkı Salim Burçak) izlenen politikanın terkedilmesini önermeleri de etkili olmadı.

Demokrat Parti Döneminde Komünist Hareket

TKP, 1946 tevkifatından sonra, tutuksuz bulunan Merkez Komite üyesi Zeki Baştımar'ın önderliğinde İstanbul, Ankara ve İzmir'de yeniden örgütlenmeye koyuldu. Daha sonra Adana, Bursa, Kocaeli, Samsun ve diğer illerdeki örgütler Zeki Baştımar'a bağlandı. Bu dönemdeki örgütlenmenin daha sonra kolayca açığa çıkarılmasında, legal dönemde açık faaliyet gösteren gençlik örgütlerinde görevli parti kadrolarının polis tarafından tanınması ve izlenmesiyle illegal dönemde parti içine sızmayı başaran ajanların büyük etkisi oldu. Eski yöneticilerin hapisten çıkmasıyla Zeki Baştımar Merkez Komitesi'ni toplayıp son yılların faaliyeti hakkında rapor vermek istedi. O dönemde Politbüro Şefik Hüsnü, Reşat Fuat, Zeki Baştımar, Mihri Belli, Halil Yalçınkaya, Mehmet Bozışık, Ahmet Fırıncı ve Celal Zühtü Benneci'den oluşuyordu. Eylül 1951'de Cihangir'de tutulan parti evinde yapılan toplantıya Ahmet Fırıncı ve Celal Benneci, Zeki Baştımar'ın polis takibine karşı yeterince ihtiyatlı davranmadığı gerekçesiyle katılmadılar. Toplantıda üç kişilik bir İcra Komitesi seçildi ve bu komitede yer alanlardan Zeki Baştımar teşkilat, Mihri Belli neşriyat, Halil Yalçınkaya ise işçi ve sendikal çalışma alanlarında görevlendirildiler.

Bu arada partisi hakkında açılan davanın beraatle sonuçlanması ve kararın Yargıtay'ca onaylanması üzerine Esat Adil Müstecaplıoğlu 20 Mayıs 1950'de *Türkiye Sosyalist Partisi*'ni

1951 TKP Tutuklamaları İle Kapanan Dönem

Türkiye Komünist Partisi tarihi incelenirken, hatta Parti eleştirilirken yöntemsel birçok hata yapılmıştır. Yurt ve Dünya tarihsel konjonktürü ve bunun etkileşimleri göz ardı edilmiştir. Bu hata veri eksikliği savı ile geçiştirilemez.

TKP tarihi hakkında ilk yazılanlar anti-komünist savaşımın ürünleridir, çoğu kez ilkel bir dürüstlükten bile yoksundurlar. İlhan Darendelioğlu'nun kitapları bu türdendir. Sonrakiler, Fethi Tevetoğlu'nun, Aclan Sayılgan'ın eserleri gitgide, o zamana kadar yayınlanmamış mahkeme dosyalarındaki bazı belgeleri sundukları ölçüde ilginçtirler, yine de anti-komünizm yönleri baskındır, bu nedenle de yayınlanabilmişlerdir. Belirli bir dönemi kapsayan (1905-1925) Mete Tunçay'ın ciddi eserleri bundan sonra yayınlanmıştır. Ancak her yeni baskıda yapılan eklerle, yeni belgelerin ilavesi ile, kitap inceleme niteliğini yitirmiş, bir derleştirme halini almıştır. O kadar ki, yazar sonunda bu yolu terketmiş *Eski Sol Hakkında Yeni Bilgiler* adlı incelemesini yayınlamıştır. Bu kitap uzun bir mahkeme sonunda beraat etmiş, yine de I. Ordu Komutanı'nın hukuk dışı emri ile imha edilmiştir.

Bu türün dışında, daha çok 40 yıl gecikmeli "anı" niteliği taşıyan İbrahim Topçuoğlu'nun eserleri, Dr. Hikmet Kıvılcımlı'nın "insan kendi kendisinin paranoid olmasından kuşkulanıyor" şüphesine düştüğü ölüm döşeği polemik anıları, Abidin Nesimi'nin, Hasan İ.Dinamo'nun, Zihni Anadol'un, Mihri Belli'nin, Vartan İhmalyan'ın ve başkalarının bilimsel yöntemden uzak ve sayısı gitgide artan gecikmeli ve bazısı politik amaçlı anı furyası...

O derecede ki, Ömer Nida kitabında örnekler vererek, "gençler hangisine inansınlar" diyebilmektedir. Bunun dışında, Mete Tunçay'ın derleme türünde Kerim Sadi'nin, benim, incelemelerimiz yer almaktadır.

Burada nesnel olarak iki noktayı vurgulamak gerekiyor: Türkiye'deki politik ve kanunsal durum, diğeri belge eksikliği. Türk Ceza Yasası'nın 140., 141., 142. ve 312. ile diğer maddeleri varken ciddi, bilimsel eser vermek adeta bir maceradır. Diğeri eldeki belgelerin daha çok mahkeme arşivlerinden kaynaklandığı verisidir. Mahkeme belgelerinin çoğu ise gerçekçi değil, çözülenlerin damgasını taşımaktadır. *TKP* arşivlerine, *Komintern* arşivlerine erişilememesi gerçekten bir dizbağıdır, iyi ki bunlar açılmaktadır ve bir iki yıl sonra ciddi inceleme yapmak, hiç olmazsa yurtdışında mümkün olacaktır.

Bütün bu etkenlerin, bu durumun sonucunda öyle bir ortam ortaya çıkmıştır ki, örneğin *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi* gibi son derece ciddi bir eserde bile (S.1874/5) Topçuoğlu'nun kitabına dayanan yazar, Dr.Şefik Hüsnü Deymer maddesinde şunları yazabilmiştir: "10 Eylül 1920'de Bakû'da toplanan I. Kongresi'ne *Türkiye İşçi ve Çiftçi Fırkası* adına parti mensuplarından Ethem Nejat, Sadrettin Celal ve Mustafa Nermi'yi gönderdi. Kongre sonunda (Şefik Hüsnü) listeden Merkez komitesi üyeliğine ve Merkez İcra (Faaliyet) Komitesi I. Sekreterliğine seçildi." Bu iddia doğrudan doğruya İbrahim Topçuoğlu'dan aktarılmıştır ve tümüyle yanlıştır. Yanlışlığını benim *Türkiye Komünist Partisi Gerçeği ve Bilimsellik, Quo Vadis İbrahim Topçuoğlu?* ve Bakû Kongresi zabıtlarını yayınlayan Mete Tunçay'ın *Eski Sol Üzerine Yeni Bilgiler* kitabı kanıtlamaktadır. Nasıl ki, İ.Topçuoğlu aynı *TKP* I. Kongresi hakkında, seçilen Merkez Komitesi'nin 21 kişilik listesini hayal ürünü olarak vermektedir, oysa Mete Tunçay'ın yayınladığı Kongre zabıtlarına göre MK 7 kişiliktir, üstelik Topçuoğlu'nun uydurduğu MK'nın üyelerinden 17'si yanlıştır. (Hayali liste: İ.Topçuoğlu: *Neden 2 SP-TKP Kuruluşu Tarihi 1914-1960*, s.75-76), (Gerçek Liste: Mete Tunçay: *Eski Sol Hakkında Yeni Bilgiler*, s.134).

Yurt ve Dünya konjonktürünün etkisine gelince, ben bunu aynı konu üzerine *Atatürk ve Komünizm* eserimde vermeğe uğraştım. *TKP*'nin kuruluş ve gelişimi bir yönden 1917 Sovyet Devrimini içeren dünya konjonktüründe ele alınmalı; sonra gitgide, dünyadaki oluşumlar göz ardı edilmeden Türkiye'nin sosyo-ekonomik ve politik oluşumu içerisinde değerlendirilmelidir.

1917'de I. Dünya Savaşı'nın sonlarında, emperyalizmin en zayıf halkası, Rus Çarlığı çökmüş, bu çöküntü sürecinde Lenin'in liderliğindeki *Rus 'Bolşevik' Komünist Partisi*, işçi sınıfının, tüm halkın desteği ile adeta kansız bir ihtilal ile iktidara gelmiştir. Ondan sonra dıştan ve içten emperyalist, kapitalist ve feodal güçler Sovyet rejimini yıkmak için kıyasıya bir savaşa girişmişlerdir. Aynı dönemde, savaşta yeniden Osmanlı İmparatorluğu aynı emperyalist güçler tarafından parçalanmış, Türklere adeta yaşam hakkı tanınmamıştır. İki ülke de aynı güçlere karşı savaşmak zorunda kaldılar; dünya devrimi de gündemde idi. Dünya emekçileri Sovyet devrimini destekliyorlardı. Türkiye'de de, sosyal bir devrim ortamı olmadığı halde, her yerde bu yönde çoğu bilinçsiz ve fakat yaygın girişimler oluyordu. Milli hareketimizin gerçekçi lideri Mustafa Kemal Paşa kurtuluş çaresini aynı düşmana karşı, bir ölçüye kadar, Sovyetlerle güç birliğinde gördü, ancak Sovyet Devrimi'nin dünyaya yayılmayacağını anlayınca (Varşova yenilgisi vb.) bunu Devletten Devlete bir ittifak olarak değerlendirdi, Lenin de aynı yorumda bulundu, emperyalist çember konjonktüründe Kemalist Türkiye bir nefes supabı görevini gördü. Bunun sonucunda, kısa bir dönem Türkiye'de komünizme yakınlık gösterdikten sonra Mustafa Kemal Paşa, savaşı uzatabilecek olan ve kendi kontrolu dışında gelişen komünizmi yurtiçinde sindirmek politikasını yürüttü. Şiarı, yurtdışında Sovyet dostluğu, yurtiçinde *TKP*'yi etkisiz kılmak, şeklinde özetlenebilir. *Türkiye Komünist Partisi*'nin ana çizgisi bu çelişkili duruma, iç ve dış gelişme süreçlerine göre ayarlanmak zorunluluğu şeklinde yorumlanabilir.

1919-1942 dönemi incelenirken *Komintern* etkeni hiçbir zaman gözden kaçmamalıdır, bu dönemde bütün *Milli Komünist Partiler*, kanunsal veya gizli olurlarsa olsunlar, *Komintern*'in tüzüğü bunu gerektiriyordu, ana stratejik kararlar bu örgütte tartışılıp ele alınıyordu. Lenin'in döneminde *Komintern* yakın görülen ihtilallerin merkezi örgütleme teşkilatı olarak çalıştı, Lenin'in ölümü ve hele Trotski'nin yenilgisinden sonra Stalin yönetimi *Tek Ülkede Sosyalizm* umdesini kabul etti, bundan sonraki dönemde *Komintern*'in ana görevi, her ülkedeki ihtilalci durumları örgütlemekten çok, SSCB'de 5 yıllık planlar aracı ile üretim gücünü emperyalist devletlerin düzeyine eriştirebilmek için zaman kazanmak oldu, komünist partilerin amacı kendi memleketlerinin Sovyetler Birliği'ne karşı savaş açmaları olanaklarına karşı savaşıma dönüştü.

Bu genel doğrultu içerisinde *TKP* hangi şartlarda çalıştı, hangi evrelerden geçti. Türkiye'nin somut durumu neydi, 1915'de Ermenilerin, 1922'de Rumların terk ettiği, savaşta çok büyük zaylat vermiş olan Türkiye'de seyrek bir nüfus, büyük bir yoksulluk, genel bir kadrosuzluk vardı. Sermaye, iş geleneği ve ilişkileri, beceri gayri müslim azınlıkların tekelinde kümelenmişti. Sahiller ve demiryolu hatları civarı dışında hakim olan üretim tarzı kapalı köy ekonomisi düzeyinde idi, bu durum az farkla 1950'lere kadar sürdü. Üstelik Doğu ve Güney Doğu bölgeleri göçebe aşiret düzeyini aşmamıştı ve bu bölgelerde çoğunluk Kırmanç'ca ve Zaza'ca konuşan Kürtlerde idi. Sahillerde ve bir iki maden bölgesinde az gelişmiş, genellikle ticari, bir kapitalizm görülebiliyordu. Dış ticaret ise tümüyle azınlıkların tekelinde idi. İşçi sınıfı yok denecek derecede idi, becerisi pek yoktu. Yıllar geçtikçe bu durum bir dereceye kadar düzeldiyse de, yine de Doğu ve Orta Anadolu köy ve kasabaları pek gelişemedi. Böyle bir ortamda sosyalist bir devrim iç dinamiklerle olanaksızdı, yine de büyük şehirlerdeki yabancı şirketlerde ve özellikle Rumeliden gelip orada bir işçi sınıfı örgüt ve mücadele geleneği olan işçiler ve komünist aydınlar arasında *Komintern* direktiflerine uygun bir faaliyet süregelmekte idi.

1920'de Rusya'daki savaş esirlerinden, Anadolu ve İstanbul'dan gelen delegelerden oluşan Bakû *TKP* Birlik Kongresi 10 Eylül'de toplanmıştı. Mustafa Suphi ve arkadaşları Milli Mücadele'yi destekliyor, ona sosyal bir içerik vermek istiyorlardı. Mustafa Kemal Paşa ise kendi dışındaki her örgütlemeye kesinlikle karşı idi. Yurda dönen *TKP* yöneticileri geri gönderildiler, dönerken büyük bir olasılıkla hasımları olan İttihatçıların emri ile öldürüldüler. Ankara'daki sol ise *Türk Halk İştirakiyun Fırkası* Kongresi'ni resmî olarak 1922'de yapacakken,

1951 tevkifatı tutukluları Harbiye Askeri Cezaevi avlusunda. Toplam 167 sanıktan 3'ü doktor, 4'ü lise öğretmeni, 29'u işçi, 10'u işsiz, 1'i dolma kalem tamircisi, 1'i köseleci, 2'si mütercim, 29'u üniversite öğrencisi, 2'si yedek subay öğrencisi, 1'i manifaturacı, 28'i memur, 2'si işportacı, 1'i murakıp, 3'ü muhasebeci, 2'si sepetçi, 1'i dekoratör-ressam, 2'si tramvay biletçisi, 1'i kundura boyacısı, 1'i posta müvezzii, 1'i seyyar satıcı, 2'si bakkal. 1'i demirci, 1'i

Kongre yasak edildi, sözümona gizli toplandı. Az sonra komünist faaliyetler resmen yasak edildi. İstanbul'daki sol ise 1925'e kadar açık faaliyetini kısmen sürdürebildi. 1923'de toplanan İzmir İktisat Kongresi'nde müdahalede bulundu. Ancak Kongre liberal ekonomi yönünde kararlar aldı. 1925'de Doğu'da Şeyh Sait İsyan'ı olunca bundan yararlanan iktidar Türkiye'deki her türlü politik örgütlemeyi durdurdu, solu illegale itti. *TKP* 3. Kongresi'ni topladı. 1920-1960 dönemi arasında, 1946'daki 6 aylık bir süre dışında Türkiye komünistleri gerçek kimliği ile örgütlenemedi, son kongre 1932'de toplanabildi. Bu dönemde 1925, 1927, 1929, 1932, 1944, 1946, önemli *TKP* davaları birbirini izledi.

Ancak bu arada memlekette görece bir kalkınma oluyordu. 1929-32 dünya ekonomik bunalımı Türkiye'yi etkilediğinde iktidar zorunlu olarak devletçilik politikasını izledi, Sovyet yardımı ile büyük işletmeler açılırken, yabancı sermayenin tasfiyesine gidiliyordu. Ekonomik

bunalım Almanya'da büyük kapitalin desteklediği Hitler Nazizmi'ni iktidara getirdi. *Komintern* anti-faşist halk cephelerine yöneldi. *Komintern*'in bu dönemdeki Türkiye politikası çok ilginçtir. 1935 *Komintern* Kongresi'nden sonra 1936'da, Türkiye için "separat" çalışma, yani merkeziyetçi olmayan çalışmayı kabul etti, bu bir tür tasfiye anlamına geliyordu. Aynı kararda komünistlerin *CHP*'ye ve *Halkevleri*'ne sızıp onları etkilemeleri isteniyordu, bu politika pek başarılı olamadı.

Burada azıcık durmak gerekir, *TKP*'de *Komintern* çizgilerinin Türkiye gerçeklerine pek uymadığını savunan bazı aydınlar partiden ayrılırken, işçi kadrolarında da "İşçi Muhalefeti" adı verilen bir hareket oluşmuş, 1930'da Nazım Hikmet disiplinsizlik suçu ile partiden *Komintern*ce uzaklaştırılmış, muhalefetin 1932'de İstanbul Pavli adasında yaptığı kongre de ihraçlarla noktalanmıştı. Bu durumda adeta iki illegalite oluştu, *TKP*'nin resmî 1932 Kongresi'nden sonra *TKP* Tevkifatı olduğu gibi, bir yıl

trikotajcı, 3'ü kunduracı, 1'i çalgı imalatçısı, 1'i marangoz, 2'si duvarcı, 1'i küçük bir fabrika sahibi, 1'i tüccar, 2'si terzi, 2'si inşaat teknisyeni, 1'i orman mühendisi, 2'si avukat, 1'i seyyar kitapçı, 2'si Riyaseti Cumhur Flarmoni Orkestrası sanatçısı, 4'ü Devlet Tiyatrosu ve Operası sanatçısı, 1'i müfettiş, 1'i matbaa makinisti, 1'i kadastro teknisyeni, 1'i çiftçi, 1'i şoför, 1'i edebiyat doktoru, 2'si jeolog, 1'i kalorifer tesisatçısı, 1'i yağlıboyacı, 5'i yüksek okul mezunuydu.

sonra 1933'de muhalefetin Bursa davası olmuştu. Bu muhalefet 1946 ve sonrasına kadar zayıflayarak sürecektir. *TKP* ise çok çelişkili bir davranış içinde bulunmak zorunda idi. Bir yönden Sovyet dostu Atatürk politikası ve devletçilik ile devrimler eksik görülmekle birlikte partice destekleniyordu. Diğer yönden de işçi sınıfının ve halkın amansızca sömürülmesine karşı çıkılıyor, işçi hareketleri örgütlendiriliyor ve her şeyden önce legalite ve demokrasi için kararlı bir savaşım veriliyordu, bu somut şartlardan doğan çelişkili bir durumdu.

Şunu da kesinlikle unutmamalıyız ki, bir memlekette devrimci bir durum olmadıkça, halk böyle bir oluşuma girmedikçe, güç dengesi olumlu olmadıkça hiçbir partinin devrimci mücadelesi söz konusu olamaz, aksi anarşizm veya Blankizm olur, Marksizm bu gibi davranışlara kesinlikle karşıdır.

TKP Türkiye'deki çelişkili durum karşısında, iç ve dış dengeler arasındaki çelişki karşısında çoğu kez, parti muhalefeti olayında olduğu gibi, kişisel sanılan bunalımlar geçirmiştir. Vedat Nedim grubunun muhalefeti, sonraki işçi muhalefeti: Pavli kongresi de özünde *Komintern* çizgisine baş kaldırmalardan, bu çizginin memleketin şartlarına uygun olmadığı iddialarından kaynaklanmış, ancak kişisel ihtilaflar şekline bürünmüştür.

1936 "separat" çalışma kararından sonra dünyada çok önemli gelişmeler olmuştur, Fransa'da, İspanya'da halk cepheleri, İspanya İç Savaşı ve giderayak II. Dünya Savaşı. Türkiye'de de aynı dönemde büyük değişiklikler olmaktadır. Devletçilik politikasından özel sektörcülüğe geçiş mücadelesinde önemli bir adım atılmış, Devletçi İnönü gözden düşüp yerine "liberal" Celal Bayar 1936'da Başbakan olmuştur. Az sonra ordunun başında bulunan Mareşal Fevzi Çakmak Harp Okulları'nda ve donanmada sol faaliyetler olduğu bahanesi ile Nazım Hikmet'i ve "Marksizm Bibliteği" sahibi Dr. Hikmet Kıvılcımlı'yı 28 ve 15 yıl gibi büyük ve kanunî gerçekliği olmayan cezalara çarptırıyor. Az sonra da Atatürk ölünce İsmet İnönü'yü Cumhurbaşkanlığına seçtiriyordu.

Artık savaş ufuktadır. Aynı dönemde Türk Sovyet dostluk ilişkileri de bozulmaya başlamıştır. Türkiye'nin İngiltere ile İttifak kurmak istemesi Sovyetler'i tedirgin etmektedir, Sovyetler Türkiye'nin iki taraflı bir ittifakla kendisini savaşa zorlayabileceğinden kuşkuludur (1939).

Türk, İngiliz, Fransız yakınlaşmasından az süre sonra Almanya Fransa'yı yenince bu kez İnönü ve Başbakanı Saraçoğlu Almanya'ya yanaşma yoluna girmiştir. Hitler'in Sovyetler'e taaruzundan sonra bu durum gitgide belirgin bir hal almıştır. "Varlık" vergisi gayrımüslimlere karşı insafsızca uygulanmakta, ödenemiyecek paralar istenmekte, bütün malları satılıp vergiyi ödeyemeyenler Aşkale'ye yol yapımına yollanılmaktadır. Buğday stoku Almanlara satılıp halk ekmeksiz kalmakta, bütün erkekler askere alınınca üretim durmaktadır, vurguncular süratle türemektedir. Hükümetten yüz alan Turancılar gitgide azgın bir tavır takınmaktadırlar. Bu duruma karşı en bilinçli ve kararlı savaşımı veren *TKP* ve onun etkisi altındaki sol basındır, öğrencilerdir. 1944 *TKP* davası ve onu izleyen *İleri Gençlik Birliği* davası devam ederken Alman yenilgileri karşısında ayıkan iktidar bu kez Turancıları tutuklamak yolunu tuttu, Alpaslan Türkeş bunların arasındadır. *TKP* davasında Reşat Fuat antifaşist ve Saraçoğlu hükümetine yüklenen ünlü savunmasını yapmaktadır. Bu dönem Soyvetler-ABD-İngiltere ittifakının Hitler'i yendiği dönemdir. Almanlarla birçok ilişkilere girişmiş İnönü iktidarı güç durumdadır, en çok korktuğu, dünyada yaygın olan anti-faşist demokrat bir cephenin Türkiye'de oluşması, kendinden hesap sorulmasıdır.

Bu dönemde *CHP*'nin toprak ağası kanadı, özel teşebbüscü kanadı İnönü'nden koparmaktadır, *TKP*'nin önerdiği anti-faşist demokratik cephe artık bir olasılık kazanmıştır. Sol'un atılımı ile çıkan *Görüşler* dergisi Celal Bayar'dan Behice Boran'a uzanan bir kadroya sahiptir. İnönü tehlikeyi görüp tertiplediği bir gösteri ile *Tan* gazetesini ve bütün sol gazeteleri 4 Aralık 1945 günü tahrip ederek cepheyi çöktürmeği başarmış, Celal Bayar ve arkadaşları iktidardan gelen hücumlar karşısında gitgide "Sol" düşmanı bir duruma kaymıştır. Cephe politikası Fevzi Çakmak-Serteller'in "İnsan Hakları Cemiyeti" ölü doğan girişimi ile son bulacaktır. *Demokrat Parti* sağ kimliği ile iktidar mücadelesine girişecektir. Çok partili rejime geçişte Dr.Şefik Hüsnü liderliğindeki *Türkiye Komünist Partisi* önce sakıncasız kişilere Parti kurdurmağı planlarken, *TKP* eski muhalefetinin kışkırtması ile kişisel ihtirasları kabaran Esat Adil'in *Türkiye Sosyalist Partisi*'ni kurması üzerine Haziran 1946'da *Türkiye Sosyalist Emekçi Köylü Partisi*'ni geleneksel kadroları ile kurmak zorunda kalmıştır. Parti büyük bir hızla gelişmiş, dönemin ilk sendikalarını, sendika birliklerini kurmuştur, demokratik bir platform savunmaktadır. İktidar özellikle işçi sınıfının hızla örgütlenmesinden korkarak 16 Aralık 1946 günü sol partileri, sendikaları, parti basınını kapatmış, açılan dava iki partinin değil, sabıkası olan *TKP*'lilerin davasına dönüştürülmüştür. Artık Türkiye bir yol ayrımındadır. Dünyada ise savaşı kazanan ittifak çözülmüş, soğuk savaş dönemine girilmiştir. İnönü iktidarı Dr.Şefik Hüsnü'nün bir Seçim bildirisi ile protesto ettiği seçim kanunu aracı ile dört yıl daha müddet kazanmış, artık Türkiye kesin olarak Sovyet düşmanlığına, Amerika yörüngesine girmiştir, bu durum artarak sürecektir.

TKP yine gizliliğe itilmiş bulunduğu bu dönemde *CHP*, *Demokrat Parti* iktidar mücadelesi kıyasıya sürmektedir. Bu da bir dereceye kadar legal Derneklere ve Basın'a olanak yaratmaktadır, en çok satılan dergi Sabahattin Ali ve Aziz Nesin'in "Marko Paşa" dergisidir, bütün baskılara rağmen. Bu dönemin illegalitesinin en büyük zaafı legal dönemde Polisin iyice tanıdığı parti ve gençlik dernekleri kadroları tarafından yürütülmesi ve örneğin İzmir il örgütü yönetiminde bazı Millî Emniyet ajanlarının sızmış bulunmasıdır. *TKP* legal parti kapatıldıktan hemen sonra, özellikle İstanbul, Ankara, İzmir illerinde Zeki Baştımar'ın liderliğinde hızla örgütlenmiştir, ancak resmî makamlar 1947-1951 dönemi arasında geniş çapta bir tutuklamağa gerek görmemişlerdir. Tutuklamalar ve davanın ilginç zamanlaması vardı. Mayıs 1950 seçimlerinde seçim kanununun niteliğinden yararlanan *Demokrat Parti* ezici bir çoğunlukla iktidara gelmiştir. Kısa bir sürede, genel af çıkartılarak bütün eski komünistler Nazım Hikmet ve Dr.Hikmet Kıvılcımlı, Reşat Fuat ve arkadaşları, Şefik Hüsnü ve arkadaşları tahliye edilmişlerdir, ama örneğin Nazım Hikmet'e yurdunda yaşama hakkı bile tanınmamıştır. Ceza Kanunu'nda 141. ve 142. maddeleri alabildiğine ağırlaştırılacaktır. Dönem hiç de demokratik bir dönem değildir. 27 Ekim 1951 günü Sevim Tarı'nın tutuklanması ile başlatılan operasyon iki yıl sürecektir ve Dr.Şefik Hüsnü, Reşat Fuat gibi eski liderleri kapsayacaktır. Liderler iki yıl tecrit ve bazıları ağır işkence göreceklerdir.

Demokrat Parti iktidarı sola karşı amansız bir baskı uygulamış, kendi kışkırttığı 6/7 Eylül 1955 tahrip ve soygununda bile *TKP*'liler tutuklanmıştı. Türkiye her bakımdan yön ve nitelik değiştirmektedir, bugün devam eden süreç başlamıştır. Türkiye kapalı köy ekonomisinden, ilkel ziraattan, çarpık da olsa, kapitalist üretim ilişkilerine, pazar ekonomisine doğru yol almaya koyulmuş, bu süreç içerisinde köyden şehre doğru hızlanan bir göç başlamıştır. Köyle bağları kopmayan kalabalık bir işçi sınıfı yaratılmış, Sendikal hareket Amerikancı Türk-İş Konfederasyonu'nun tekeline bırakılmıştır. Köye kıyasla hayat şartları çok yüksek olan bu işçi sınıfı artık *TSEKP*'nin kurduğu devrimci sendikalara akan 1946 işçi sınıfı değildir. Anti-komünizm ve Sovyet düşmanlığı yaygın hale gelmiştir. Dr.Hikmet Kıvılcımlı'nın kurduğu *Vatan Partisi* 1957 seçimlerine katılmış, ancak birkaçyüz oy almış ve mahkemeye verilip kapatılmıştır. 1950, Türkiye'de bir dönemin sonunu simgelemektedir.

1951 tutuklamaları, 1953 davası bir dönemin sonunu simgelemektedir. 1927'den beri ilk kez Merkez Komitesi meydana çıkarılmıştır. Yine de birçok il örgütü İzmit, Adana, Bursa, Samsun ve diğerleri dava dışı kalmış, sonradan 1960'larda *Türkiye İşçi Partisi*'nin (TİP) yönetiminde söz sahibi olacak "aydınlar grubu" deşifre edilememiş, Behice Boran ve birçokları beraat etmişlerdir. Ancak niteliği değişen, kapitalist olma yoluna yaklaşan Türkiye'de *Demokrat Parti* iktidarı kesin bir dönemeç, *TKP* tarihinde ise bir dönemin sonu, *Komintern*, *Kominform* döneminin sonu vurgulanmıştır. 27 Mayıs 1960 demokratik devriminden sonra *Türkiye İşçi Partisi* on yıllık legal dönemi yaşanacaktır. *TİP* hele ilk döneminde Bakû Kongresi'nde özlenen Birliği simgelemektedir, *TKP*'nin tarihsel devamıdır.

RASİH NURİ İLERİ

yeniden faaliyete geçirdi. Esat Adil bu dönemde *TKP*'ye karşı eleştirel bir politika izliyordu. 1951'de başlayan tutuklamalar bütün hızıyla sürerken, *DP* iktidarının komünizmle mücadele programı çerçevesinde *Türkiye Sosyalist Partisi* 18 Haziran 1952'de bir kez daha kapatıldı. Bir sene süren dava sonunda sanıklar yeniden beraat ettiler.

DP iktidarı döneminde komünistlere karşı açılan davalardan ilki, Amerikan emperyalizminin Kore Demokratik Halk Cumhuriyeti'ne karşı giriştiği saldırıya destek olmak üzere Kore'ye giden Türk birliklerini protesto etmek için yapılan eylemler nedeniyle açıldı. Behice Boran, Muvakkar Güran, Naci Ormanlar, Nevzat Kemal Özmeriç, Osman Fuat Toprakoğlu, Reşad Sevinçsoy, Adnan Cemgil, Vahdettin Barut ve Turgut Pura tarafından 21 Mayıs 1950'de İstanbul'da kurulan *Türk Barışseverler Cemiyeti* hakkında 1950 sonunda dava açıldı. Ankara'da askeri mahkemede görülen davada, cemiyetin yayın organı *Barış*'da, Türkiye'nin Kore Savaşı'na katılmasıyla sadece Amerikan emperyalizminin çıkarlarına hizmet edildiği, Türk halkının bu savaştan hiç bir çıkarı olmadığı yazıldığından, sanıklar Türk-Amerikan ilişkilerini bozmaya çalışmak, ordu içinde kışkırtıcı faaliyette bulunmak ve komünizm propagandası yapmakla suçlandılar. Behice Boran'ın başkanlığındaki Cemiyet ayrıca Kore'ye asker gönderilince TBMM Başkanlığı'na telgraf çekmiş ve 25 bin bildiri dağıtmıştı. Dava açıldıktan sonra bildiri basım ve dağıtımı ile ilgili olanlar da sanık sayıldılar. Matbaacı Cemal Anıl ve dizgici Talat Tıhan böylece davaya dahil edildi. Dava sonunda sanıklar önce 15'er yıla mahkum oldularsa da, Yargıtay'ın kararı bozmasıyla cezaları 1'er yıl 3'er aya indirildi. Matbaacı ve dizgici ise beraat ettiler.

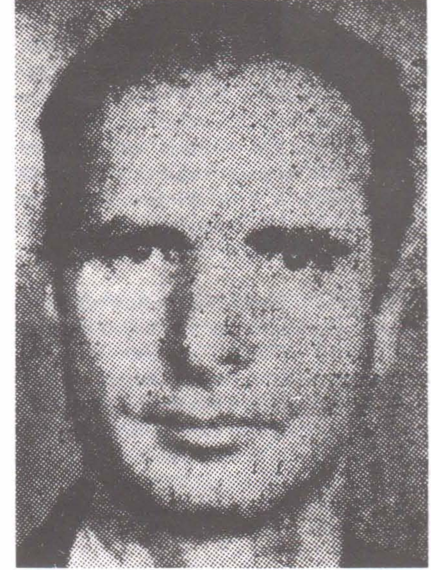
Bu olaydan sonra barış yanlıları faaliyetlerini gizli olarak sürdürdüler. Ülkenin değişik bölgelerinde barışı savunan ve savaş yanlılarının içyüzünü ortaya koyan bildiriler dağıtıldı. Türkiye'nin ilk barış hareketi sayılabilecek bu hareket çeşitli toplumsal sınıf ve tabakalardan gelen insanlardan oluşuyordu. Bu insanların çoğu hakkında dava açıldı. Bu davalardan birinde 21 sanığın 4'ü işçi, 2'si zanaatkâr, 1'i memur, 2'si hukukçu, 6'sı üniversite öğrencisi, 1'i subay, 1'i de tüccardı.

TKP'nin Yurtdışı İlişkileri

1949 baharında Paris'te okuyan Türk öğrenciler tarafından kurulan *İleri Jön Türkler Teşkilatı*'yla, Hulusi Dosdoğru'dan aldığı talimatla ilişki kuran Fahrettin Pekin burada Gün ve Necil Togay, Atilla İlhan ve Arslan Humbaracı ile tanıştı. *İleri Jön Türkler*'in 1950 başlarında Roma'da toplanan Barış Kongresi'ne gönderdiği temsilcilerden Arslan Humbaracı, bu dönemde süren Nazım Hikmet'i kurtarma kampanyası çerçevesinde Nazım Hikmet'in büyük bir komünist olduğu ve hapisten kurtarılması gerektiğini açıklayınca, örgüt içinde önceden beri varolan çekişmeler iyice yoğunlaştı. Nazım Hikmet'in kurtarılması kampanyası boyunca sürdürülecek taktik Nazım'ın yurtsever olduğunu vurgulamak şeklinde tesbit edildiğinden, Humbaracı kampanyaya katılan Louis Aragon, Trista Tsara ve İlya Ehrenburg tarafından şiddetle eleştirildi. Bunun üzerine 1951'de *İleri Jön Türkler*'den ayrılan Humbaracı, *Cumhuriyet* gazetesinde çıkan bir yazı dizisiyle "komünizmden ayrılışının" gerekçelerini açıkladı. Örgüt içinde gittikçe artan çelişkiler, Doğan Aksoy'un Ermeniler aleyhine beyanlar vermesiyle daha da büyüdü ve çok sayıda üye örgütten ayrıldı.

Dr. Sevim Tarı, *İstanbul Yüksek Tahsil Teşkilatı* içinde faaliyet göstermiş, Nazım Hikmet'in kurtarılması kampanyasına katılmış ve bu sıralarda *TKP*'ye üye olmuştu. Kısa bir müddet sonra Melahat Türksal kendisine parti tarafından Paris'e giderek *İleri Jön Türkler* arasındaki çelişkileri ortadan kaldırmakla görevlendirildiğini iletti. Marsilya yolu ile Paris'e giden Tarı, önce örgütle ilgili bilgileri topladıktan sonra kulağından ameliyat olmak üzere Amerika'ya gitti. Rozet Aviktor, Mübeccel Belik ve Nilüfer Redy adındaki üç komünistle ilişki kurup yeniden Paris'e döndüğünde, aldığı bilgilerden hareketle *İleri Jön Türkler* içindeki iki grubu uzlaştırmayı denedi. Bu sıralarda Paris'e gelen Sabiha Sertel *Fransız Komünist Partisi* ile ilişki kurdu. Bu arada Paris'deki öğrenci müfettişi Ahmet Kutsi Tecer'in teşebbüsüyle kurulan bir öğrenci derneğinin yönetimi Sevim Tarı'nın önderliğindeki komünistlerin eline geçti. Aynı günlerde Paris'e gelen Devlet Tiyatrosu sanatçıları ve *TKP* üyeleri Ulvi ve Selçuk Uraz Sabiha Sertel'in delaletiyle *Fransız Komünist Partisi*'ne üye oldular ve Paris'deki Türklerle yoğun ilişkiler kurdular. Bir müddet sonra Türkiye'den gelen Gün ve Necil Togay' *TKP* İcra Komitesi sekreteri Zeki Baştımar'ın direktiflerini parti üyelerine ilettiler. Bu direktiflere göre Sevim Tarı, Yıldız Sertel, Necil Togay ve Gün Togay partinin Avrupa Grubu'nu oluşturacak, Paris'deki komünist yayınlar takip edilerek, gerekli görülenler çevrilip Türkiye'ye gönderilecek, *Fransız Komünist Partisi* ile ilişkiler geliştirilecek, Avrupa'nın diğer şehirlerindeki Türklerle ilişki kurulacak, *TKP* ile ilişkiler Necil Togay vasıtasıyla yürütülecekti.

Avrupa Grubu'nun 2. sekreteri Yıldız Sertel'di. Necil Togay neşriyat işlerine bakacak, Sevim Tarı ve Gün Togay örgütlenmeyle ilgileneceklerdi. Sevim Tarı, bir müddet sonra, Sabiha Sertel'in finanse ettiği *Barış Yolu* adlı bir dergi çıkardı ve New York ve Londra üzerinden Türkiye'ye gönderdi. Sevim Tarı'nın Nazım Hikmet'in de tavsiyesi üzerine çıkardığı *Tek Cephe* adlı dergide görev alan Ulvi ve Selçuk Uraz, Türkiye'ye dönerlerken *TKP* içinde hiç bir görev almamaları yolunda uyarıldılar. Gerektiği zaman parti onları arayacaktı. Bir müddet sonra Zeki Baştımar'dan bir mektup alan Sevim Tarı Marsilya'da Vasfi Yükselsoy'la buluşarak, onun aracılığıyla partiye bir rapor gönderdi. Raporda Paris'de *Gençlik Mukavemet Cephesi* adında bir

BAŞTIMAR, ZEKİ (1908-1973)

Soğuk savaş yıllarında *TKP* İcra Komitesi Sekreterliği'ni yürüten, 1951 tevkifatından sonra dağılan partiyi yurt dışında yeniden örgütleyerek genel sekreterliğini devam ettiren Zeki Baştımar 1908'de Sürmene'de doğdu. Trabzon Öğretmen Okulu'nu bitirdikten sonra Sovyetler Birliği'ne gitti. KUTV'de öğrenim gördükten sonra parti üyesi olarak Türkiye'ye döndü ve Nazım Hikmet'in başını çektiği muhalefet saflarında yer aldı. Bu grubun *Komintern* tarafından onaylanmaması üzerine yeniden merkezî *TKP*'ye katıldı. 1932'de yapılan 3. Kongre'de Merkez Komite'ye seçildi. Hemen akabinde tutuklandıysa da dava sonunda beraat etti. 1940'ların başında Başbakanlık Denetleme Kurulu Kitaplığı'nda memur olarak çalışırken Milli Eğitim Yayınevi'nden çıkan Rus klasiklerini Türkçeye çevirdi. 1940-1946 arasında *Yeni Edebiyat, Adımlar ve Söz* dergilerinde güncel politika, sanat, ulusçuluk, hümanizm, sendikacılık ve sınıf mücadelesi konularında yazıları yayınlandı.

1944'de tutuklandı ve gene beraat etti. 1946'da Şefik Hüsnü'nün kurduğu *Türkiye Sosyalist Emekçi Köylü Partisi*'nin Ankara il başkanlığını yaptı. 1946 tutuklamasından kurtulmayı başardığından, *TKP*'nin İcra Komitesi sekreterliğine getirildi. Soğuk savaş yıllarında özellikle öğrenciler arasında yoğun bir örgütlenme faaliyeti yürüttü. 1950'de ilan edilen afla hapisten çıkan öteki parti önderleriyle birlikte oluşturduğu yeni Politbüro yurtdışı örgütlenmesine hız verdi. Ekim 1951'de, Sevim Tarı'nın gizli parti belgeleriyle yurtdışına çıkarken yakalanmasıyla başlayan 1951 tevkifatında tutuklandı. Polise verdiği ifade nedeniyle partinin diğer yöneticileriyle arasında çelişkiler doğunca hem komiteden hem de partiden uzaklaştırıldı. Dava sonunda 10 yıl hapse mahkum oldu. Cezasını tamamladıktan sonra İstanbul'a yerleşti. Kısa bir süre sonda 1961'de önce Sovyetler Birliği'ne oradan da Demokratik Almanya Cumhuriyeti'ne gitti. Orada uzun yıllardır yurt dışında bulunan Laz İsmail'le (Marat) birlikte mültecilerin oluşturduğu *TKP*'nin Merkez Komite sekreterliğina gatirildi. Yakup Demir takma adıyla *Yeni Çağ* dergisinde parti tarihindeki kimi olay ve olguları tartışan yazıları yayınlandı.

1960'ların sonuna doğru başlayan Milli Demokratik Devrim-Sosyalist Devrim tartışmalarında *TİP*'in savunduğu Sosyalist Devrim tezini savundu. Demokratik Almanya Cumhuriyeti'nin Leipzig kentinden Türkçe yayın yapan *Bizim Radyo*'dan bu görüşlerini yaydı ve 1951 tevkifatından beri anlaşmazlık içinde bulunduğu eski parti önderlerine ağır ithamlarda bulundu. 12 Mart askeri darbesinden sonra yurt dışına çıkarak *TKP*'ye katılanlar tarafından parti adına yürüttüğü faaliyetler nadeniyle eleştirildi. Parti içindeki durumu sarsılmış ve tasfiye edilmek üzereyken 1973'de öldü.

Harp Okulu ve Donanma davasından 28 yıl hapse mahkum olan Nazım Hikmet Çankırı cezaevine gönderildi. Mahkumiyetinin son 9 yılını Bursa cezaevinde geçiren Nazım Hikmet bu dönemde Milli Eğitim Bakanlığı adına tiyatro eserleri ve Rus klasiklerini Türkçeye çevirdi. 1950 seçimleri yaklaşırken bütün siyasal partiler genel af çıkaracaklarını ilan ettiler. Özellikle DP'nin özgürlük vaatleri komünistler için Nazım'ın kurtarılması için bir kampanya açılması olanağı yarattı. İstanbul Yüksek Tahsil Gençlik Derneği *ve derneğin yayın organı* Hür Gençlik *kampanyanın motor gücü oldu.* Vatan *gazetesi başyazarı Ahmet Emin Yalman'ın başını çektiği çok sayıda aydın, Nazım'ın kurtarılması için açılan imza kampanyasına katıldılar. Komünist öğrencilerin bu kampanyası karşısında sağcı gençlik teşkilatları karşı faaliyetler örgütlediler.* Milli Türk Talebe Birliği *bir bildiri yayınlayarak affın serbest bırakılmasını savunanları protesto etti.* Milli Türk Talebe Birliği, Türk Kültür Ocağı, Türk Kültür Çalışmaları Derneği ve Türk Gençlik Teşkilatı *Cumhurbaşkanı, Başbakan ve TBMM Başkanlığı'na telgraf çekerek Nazım Hikmet'in affedilmesinin karşısında olduklarını bildirdiler. Karşı kampanyanın güçlenme eğilimi göstermesi üzerine* İstanbul Yüksek Tahsil Gençlik Derneği *Çiçek Palas'da bir toplantı düzenledi. 15 Mayıs 1950'de düzenlenen toplantıya Nazım Hikmet'in eşi, annesi ve çok sayıda üniversite öğrencisi katıldı. Toplantıda bir konuşma yapan dernek yöneticilerinden İlhan Berktay'ın konuşması toplantıyı sabote etmek için gelmiş bulunan sağcılarca sık sık kesildi. Edebiyat Fakültesi öğrencisi ve 1980'de İstanbul'da öldürülen İlhan Darendelioğlu'nun "Yeriniz Moskova'dır" diye bağırması karşısında salondaki kalabalık "İspanya'ya" diye cevap verdi. Salondakiler Nazım Hikmet lehine slogan atarken sağcı öğrenciler "kahrolsun komünizm" diye bağırdılar. Salonda karışıklık çıktığını iddia eden güvenlik güçlerinin müdahale etmesiyle çok sayıda komünist tutuklandı. Güvenlik güçleri toplantıyı sabote eden sağcı öğrencilerin salonu serbestçe terketmesine izin verdi. Sağdaki fotoğrafta tutuklanmış komünistler hapishanede görülüyor: Ayaktakilerden en soldaki Kemal Dayan, soldan üçüncü Veysel Akkaş, soldan beşinci Turan Tamer, soldan altıncı Enver Aytekin ve soldan yedinci Fethi Naci'dir.* İstanbul Yüksek Tahsil Gençlik Derneği *üyelerinden Nihat Tunalı'nın yönetiminde çıkan* Nazım Hikmet *dergisi de (altta) bu kampanyaya çok sayıda aydının katıldığı imza kampanyası metnini ve imzaları basarak katıldı. Gene aynı derginin 4. sayısında bir grup aydının Nazım Hikmet'e gönderdiği bir mektup yayınlandı. Mektupta Nazım Hikmet'e iktidar değişikliği söz konusu olduğundan kendisiyle ilgilenecek bir merciin bulunmaması nedeniyle açlık grevine son vermesi çağrısı yapıldı.*

Nâzım Hikmet

Açlık grevinin 16 ıncı günü

On binlerce insan vahşice işlenen bu cinayeti Hükümete haber veriyor

Nâzımı öldürmek isteyenler yargılanmalı !

orgüt kurmak isteyen Orhan Karahasangil hakkında partinin ne düşündüğü, Yıldız Sertel'in İngiltere'ye giderek *İngiltere Komünist Partisi* sekreteri Harry Politt ile görüştüğü ve yardım vaadi aldığı, parti neşriyatının kardeş partilere gönderilmesi gerektiği, Sabiha Sertel'in parti içindeki durumunun ne olduğu, Paris'de bulunan sol eğilimli Türklerin listesi, *Fransız Komünist Partisi* üyesi Kemal Bastuji ve Doğan Aksoy'un bu çevrede *TKP* aleyhine konuştuğu, Paris'deki faaliyetlerin geniş bir dökümü, Rozet Aviktor, Mübeccel Belik ve Nilüfer Redy'nin Türkiye'ye döneceği gibi hususlar yer alıyordu. Paris'e kaçak olarak giden Erem Esen'in Sevim Tarı'ya Zeki Baştımar'dan getirdiği cevapta ise, raporun Sevim Tarı tarafından şifahi olarak gönderilmesi eleştiriliyor, Avrupa'daki Türk komünistleri hakkında karar almak için Avrupa Grubu'nun tam yetkili olduğu, Nazım Hikmet'in yurtdışında olduğu ve geçiminin temin edildiği, Doğan Aksoy için yapılacak bir şeyin olmadığı, Türklerin deneylerini arttırmak için Avrupa ülkelerindeki komünist partilerine girebilecekleri bildiriliyordu.

1951 Tevkifatı

TKP Ağustos 1951'de Doğu Berlin'de yapılacak Komünist Gençlik Festivali'ne 7 kişilik bir grubun gönderilmesi kararı aldı. Sevim Tarı, Banu; Halim Spatar, Haşim; Erem Esen, Melike; Yıldız Sertel, Sitare; Necil Togay ise Ali isimleriyle festivale katıldı. Nazım Hikmet ve Sabiha Sertel festivale özel olarak davet edilmişlerdi. Sevim Tarı *Uluslarası Demokratik Kadınlar Federasyonu* ve *Dünya Demokratik Gençlik Federasyonu*'nun toplantılarına katıldıktan sonra 19 Eylül 1951'de uçakla Türkiye'ye döndü. Zeki Baştımar'a festival ve katıldığı diğer toplantılarla ılgili bilgi verip 26 Ekim 1951'de Galata'dan vapurla Marsilya'ya hareket etmek üzereyken ihbar üzerine yakalandı ve böylece 1951 tevkifatı başladı. Ankara, İstanbul ve İzmir'de sürdürülen operasyonlarda 167 kişi tutuklandı. Bunlardan Zeki Baştımar, Kemal Ergin, Macit Bilge, Abdülkadir Demirkan (Vedat Türkali) 10'ar, Cazim Aktimur, Sabahattin Dikmen, Veysel Akkaş, Kemal Bastuji, Cemil Toygar, Bekir Yenan Yaşlıçam 8 ile 9'ar yıl, Reşat Fuat Baraner, Enver Gökçe, Şevki Akşit, Ahmet Bilge, Mihri Belli, Mehmet Bozışık, Halil Yalçınkaya 7'şer, Fadıl Barkan, Bekir Karayel, Kamil Akar, Recep Yelkenkaya, Bilal Şen ve Sevim Tarı 6'şar yıl hapse mahkum oldular. Şefik Hüsnü 7 yıla mahkum olmasına rağmen cezası yaşı nedeniyle 4 yıl iki aya indirildi. Bir yıl tutuklu kalan Ahmet Fırıncı beraat etti.

Poliste verdiği ifade nedeniyle Zeki Baştımar'ın Merkez Komite ile ilişkisi kesildiyse de, davanın siyasal savunmasını gene kendisi yaptı. Davanın seyri üzerinde Mihri Belli ile Zeki Baştımar arasında daha tutuklamalar başlamadan önce basgösteren anlaşmazlıklar oldukça etkili oldu. Zeki Baştımar ve Mihri Belli yanlılarının koğuşlarının ayrılmasından sonra genç sanıklar ve iki il komitesi başkanı Türk Ceza Kanunu'nun 7. fıkrası uyarınca arkadaşlarını ihbar ederek cezalarının dörtte bir oranında indirilmesini kabullendiler. Bunlar arasında Aclan Sayılgan, Yılmaz Çolpan ve Nejat Özön de bulunuyordu.

Dava sonunda, iddianamede haklarında suçlama olduğu halde *Yeni Edebiyat* dergisi sahibi Neriman Hikmet, yurt dışında olan Sadun Aren ve yakalanamayan Ali Kerti gibi kişiler beraat ettiler. Beraat edenler arasında Behice Boran, Hasan Kaşarcı, Mübeccel ve İbrahim Kıray, Zehra Kosova, Dündar ve Yıldız Baştımar, İlhan Berktay, 1980'de faşistler tarafından öldürülen Sevinç Tanık (Özgüner) da vardı. Dava sonunda ayrıca 29 kişi 5'er, 9 kişi 4 yıl 2 aydan 2.5 yıla kadar, 40 kişi 2'şer, 7 kişide 1'er buçuk yıl hapis cezalarına çarptırıldılar. Partinin yakalanamayan kadroları yurt dışına kaçtılar. Böylece *DP* döneminde sürdürülen anti-komünist

Demokrat Parti Döneminde Komünist Hareketin Kuğu Çığlığı: Vatan Partisi

Doktor Hikmet Kıvılcımlı'nın 29 Ekim 1954'de kurduğu *Vatan Partisi* çıkışından önce Türkiye solunun ve işçi hareketinin genel durumu şöyle bir görünüm arzediyordu: Türkiye komünist hareketi, tek parti diktatörlüğünün altacısı demokratik ortamını değerlendiremeden 1946'dan başarısızlıkla çıkmıştı. Legal partileri, sendikaları, dernekleri, yayın organları kapatılıp kadroları da ağır hapis cezalarına çarptırılan sol hareket *DP* iktidarının 1950 yazında çıkardığı af yasasıyla kısa süreli bir özgürlük yaşamıştı. *TKP* üst yönetimi kısa sürede toparlanarak özellikle üniversite gençliği, işçi sınıfının doğal önderleri arasında bir yeraltı mücadelesi yürütmeye başlamıştı. Kurulduğu 1945'den itibaren solla dirsek teması içinde bulunmaya çalışan, 1946 ve özellikle iktidara geldiği 14 Mayıs 1950 seçimleri arifesinde sola ve işçilere özgürlük vaatlerinde bulunan *DP*, kısa sürede gerçek yüzünü göstererek yerine geçtiği *CHP*'den hiç de farklı bir parti olmadığını ortaya koydu. Kurduğu gizli polis tuzaklarıyla da iyice ağına aldığı illegal *TKP*'ye çullanarak Ekim 1951'de tutuklamalara girişti. Bu şekilde başlayan ünlü 1951 Komünist Tevkifatı'nın yol açtığı ağır tahribat, artık geleneksel solu tam anlamıyla kış uykusuna yatırmıştı.

Bu arada *TKP* dışındaki iki ayrı sol ekolün legal kıpırdanmasına tanık olundu. Bunlardan biri Mayıs 1946'da Esat Adil Müstecaplıoğlu'nun başkanlığında kurulan *Türkiye Sosyalist Partisi*, 16 Aralık 1946'da kapatıldıktan sonraki yapılan yargılamada beraat etmişti. Kurucuları da beraat edip hapisten çıkan *Türkiye Sosyalist Partisi* 1950 yazında ikinci kez faaliyete geçmişti. 1952 yazında kurucuları tutuklanıp, yayın organı da kapatılan *TSP*'nin bu ikinci kuruluşuna gönül vermiş belirli bir işçi kitlesi bulunuyordu. İkinci yargılamadan da tahliye edilip, kısa süre sonra beraat edecek olan *TSP* üst yönetimi de artık serbestti.

1946 legal sosyalist partiler döneminin attığı sınıf sendikacılığı tohumunu baskı, yasak ve terörle yok edemeyeceğini anlayan tek parti diktatörlüğü *CHP* 1947'de yeni bir Sendikalar Yasası çıkararak kendi güdümünde sendikalar kurdurmaya başlamıştı. Buna rağmen '46 sınıf sendikacılığının işçi sınıfı saflarına attığı kıvılcımlar henüz sıcaklığını koruyordu. Bu sıcaklığı soğutmamaya kararlı bir grup işçi kesimi dağınık da olsa sınıf sendikacılığını kimi işkollarında sürdürmeye çalışıyorlardı. Böyle bir temel üzerinde 1950'de Avukat Orhan Arsal'ın *Demokrat İşçi Partisi* "bütün gayretini, işçi sınıfını bir kuvvet haline getirmek için sarf" etmek olduğunu belirtmesine rağmen uzun ömürlü olamamış ve gerçek bir sosyalist parti ihtiyacını karşılamaktan uzak kalmıştı.

1938'de "donanma askerini isyana teşvik etmek" suçlamasıyla 15 yıl ağır hapis cezasına çarptırılan Doktor Hikmet Kıvılcımlı Temmuz 1950'de genel afla hapisten çıkmıştı. 1938'den 1950'ye dek tam 12 yıldır da devrimci pratikten uzak bulunuyordu. Türkiye komünist hareketinin karizmatik lideri Dr. Şefik Hüsnü Deymer'le sol faaliyet anlamında kurmak istediği ilişki "şimdilik bir şey yapmamak" şeklinde formüle edilince Doktor Hikmet bir kaç yılını doğal yaşama alışmakla geçirmeye başladı. Bu bir kaç yılın ardından, 1921'lerde katıldığı Türkiye komünist hareketinde uzun yıllar *Genç Komünistler Birliği*'nin Başkanı olarak hep bir "akıncı eğilimi" göstermiş olan Doktor Hikmet eylemsizlikten yerinde duramaz hale gelmişti. Şefik Hüsnü'nün kendisini oyalayıcı "şimdilik biraz beklemek" taktiğinin hemen ardından, hiç de "beklemediği" 1951 Tevkifatı'yla ortaya çıkmıştı. *DP* iktidarıysa "solun kökünü kazıdım" böbürlenmesine kalkışınca, bir kaç yıllık sosyal hayata ve devrimci faaliyete ısınma döneminin ardından Doktor Hikmet'in mücadele bilinçaltından tekrar "akıncılık eğilimi" fışkırdı. Adeta Türkiye'de sol hareketin ölmediğini, solun kökünün kazınmadığını ispatlarcasına, tümüyle elverişsiz koşullara rağmen *Vatan Partisi* şeklinde sahneye çıktı.

Önce sol aydın ve işçilerle görüş alışverişinde bulundu. O ortamda böyle bir partiye evet de deseler hayır da deseler Doktor Hikmet kafasına koymuştu. "Bir şeyde karara vardım mı artık babamı bile dinlemem!" demiş ve gerçekten kimseyi de dinlememişti. İleride partinin haysiyet divanı başkanı olacak olan Kerim Korcan'a söylediği gibi "Bu kadar dinlenme yeter değil mi, şimdi partimizi kurmalı, yeni fikirler ve taze bir heyecanla meydana atılmalıyız. Kavgaya sürülmeyen, halk katında

Parti daha kurulmadan önce, Doktor Hikmet, 1 Mayıs 1954'de *Kuvayi Milliyeciliğimiz Neden Başka Parti Lazım? Gerekçe* adı altında, niçin böyle bir siyasi kuruluşa gerek duyulduğunu açıklayan bir broşür yayınlamıştı. Ağustos 1957'de yeniden yayınlanan "Kuvayi Milliyeciliğimiz'in Program Gerekçesi" başlıklı giriş bölümündeki şu alıntı da yukarda ileri sürdüğümüz Doktor'un "akıncılığını" çok açık şekilde belirliyordu: "Vazifeye atılmak için, içinde bulunduğun vaziyetin imkân ve şeraitini düşünmeyeceksin!" (Mustafa Kemal, *Nutuk*)

"Gerekçe"de Doktor Hikmet, *Vatan Partisi*'nin hedefini şöyle çiziyordu: "Neden vatanımızı yükseltmek için, işçi kanadını başa geçirmek istiyoruz? İşçi deyince o da halkın bir parçasıdır. Halk yığını içine işçiler gibi, köylüler, esnaflar ve münevverler de girer. Biz bu geniş halk tabakalarından hiçbirisini ötekisinden ayırdetmeye

Vatan Partisi davası sanıkları mahkemede. Dava sanıkları arasında yer alan Kerim Korcan (soldan ikinci) mahkemeye çıkarılışlarını şöyle anlatıyor: "17 Şubat 1959'da Dr. Hikmet Kıvılcımlı (sağ başta), Fatma Yalçı, Abdülkerim Korcan, Ahmet Cansızoğlu ön sırada, öteki arkadaşlar arka sıralarda yerlerini almış olarak tam 25 kişi İstanbul Ağır Ceza Mahkemesi'nin huzurlarındaydık. Hüviyetlerimiz tesbit edildi. Avukatlarımız yerlerini aldı. Savcı suçumuzun mahiyeti nedeniyle gizlilik talep etti. Kabul olundu. Duruşma başladı ve hemen hemen bir yıl devam etti. Bıktırıcı, bunaltıcı anlar yaşandı. Dr.Hikmet Kıvılcımlı söz alıp hakime "biz nerede sosyal bir sınıfın, diğer sosyal sınıflar üzerinde tahakkümünü istemişiz? İddia makamı bunu göstersin. Bir sınıfın diğer sınıflar üzerinde tahakkümü ancak Nazizmde mevcuttur. Halbuki komünizmde bir sınıfın diğer sınıfı ortadan kaldırması matluptur. Bize atfedilen tahakkümdür" diyerek komünist kimliğini açıkça ortaya koydu.

denenmeyen fikirler, sadece bir gönül avunmasıdır" gerekçesiyle yola çıkan Doktor Hikmet, 29 Ekim 1954'te *Vatan Partisi*'ni kuruyordu. İstanbul Sultanahmet, Yerebatan Caddesi 66 Numarada faaliyete geçen *Vatan Partisi*'nin kurucuları şunlardı: S. Kayaoğulları (Tekstil işçisi), Hüseyin Kazancı (örücü), İ.Savgat (Tesviyeci), Osman Sercan (Dokumacı), Hikmet Kıvılcımlı (Doktor), İ.Kayaoğulları (tekstil işçisi), Ahmet Cansızoğlu (tekstil işçisi). Kuruluştan sonra Doktor Hikmet Kıvılcımlı genel başkanlığa, Ahmet Cansızoğlu genel sekreterliğe getirildi.

Vatan Partisi'nin İstanbul'daki genel merkezi dışında sadece İzmir il örgütü kuruldu. Merkezde de Kadıköy, Taşlıtarla, Beşiktaş, Ortaköy, Kasımpaşa, Beyoğlu ve Zeytinburnu ilçe örgütleri kuruldu. Samsun, Konya Ereğlisi, Adapazarı ve Trakya'da ilişkiler yürütüldü.

taraftar değiliz. Çünkü öyle bir ayrılık, yalnız memleket düşmanlarına karşı tehlikeli bir gedik açmakla kalmaz. Bilhassa ikinci kuvvayı milliye hareketine şiddetle muhtaç bulunan yurdumuzda, gönüllü elbirliği yapmaları şart olan halk yığınlarının hayırlı teşebbüs ve emeklerini de dağıtmak ve israf etmek olur. Münevver esnaf, köylü, amele, işçi ilah... vatandaşlar, hep birden milli bir iman ve feragatle, 30 yıl evveli kuvvayı milliyecilik ruhunu diriltebilir ve yaşatabilirse, vatanımızın kısa yoldan cennete dönmesi mümkündür. Onun için biz vatan kartalımızın işçi kanadı ile yükselebileceğini düşünürken, bu kartalın dımağı yerindeki münevverleri, gövdesi yerindeki çalışkan köylüleri ve esnafı aynı vücuttan sayarız. Ancak: Öncü dava, işçi davasıdır. İçtimai harekette baş çeken işçi olmalıdır, diyoruz. Bunun ilim hakikatleri bakımından sebebi şu: Modern cemiyetin ana çarkları sermaye münasebetleriyle döner. Bu münasebetleri, doğ-

rudan doğruya ve bilhassa temsil eden iki kutup: İşverenlerle, işçilerdir."

Siyasi faaliyete, "içinde bulunduğu vaziyetin imkan ve şartlarını düşünmeden" atılan *Vatan Partisi*'nin programı esas olarak Türkiye'nin henüz tamamlanmamış olan Demokratik Devrim programını içeriyordu. Gaye ve konusunu özetle şu şekilde tespit ediyordu: A- Devleti milletten üstün değil, milleti devletten önde tutan gerçek hürriyeti getirmek, anti-demokratik kanunları ayıklamak, B- İşsizlik ve hayat pahalılığına karşı ikinci kuvvayı milliye seferberliğine girişmek, kalkınmada ağır sanayii başa almak, C- Milli üretim savaşımının para maddesini, ucuz devlet, bilinçli ticaret yoluyla sağlamak, D- Bunun için başta işçi sınıfımız gelmek üzere, bütün değer yaratan insanlara, yarımız olan kadına, gençliğe güven duymak inancıyla yola çıkıyoruz...

Partinin kuruluşundan bir süre sonra, yayın organı olarak *Vatandaş* gazetesi yayınlanmaya başladı. *Vatandaş*'ın ilk sayısında *Vatandaş* gazetesinin bir hedefi var: "Bizde yazılmayanları yazmak!" deniliyordu. Parti yayın organında ele alınan konulardan birkaçı şöyleydi: "Büyük Günahımız: Ağır Sanayisizlik", "Grev Nedir?", "Sendikalar Tarihçesi", "Sendika ve Parti"... *Vatandaş* gazetesi sadece 3-4 sayı kadar yayınlanabildi.

1956'da İstanbul Üniversitesi'nden, öteki partilerin yanında, *Vatan Partisi*'ne de Anayasa konusunda görüş bildirmesi istendi. "*Vatan Partisi*'nin Anayasa Teklifi" gerekli yere sunuldu. 1957 bütçe görüşmeleri sırasında iktidardaki *DP*'nin ve muhalefet partileri *CHP, Hürriyet Partisi* ve *Cumhuriyetçi Millet Partisi*'nin tavırları karşısında *Vatan Partisi*'nin konumunu ve görüşünü sergileyen *Siyasetimiz (Bütçe Dolayısıyla)* broşürü yayınlandı.

Vatan Partisi 1957 erken genel seçimlerine de katıldı. Sirkeci'de, Saraçhane'de, Zeytinburnu'nda, Eyüp'te ve daha 10 yerde seçim mitingleri düzenledi. Özellikle Eyüp mitinginde yaptığı konuşmada Doktor Hikmet, en son yattığı uzun hapislik yıllarında Osmanlı ve İslam Tarihi üzerinde yaptığı inceleme ve araştırmalarının sonucu olarak Türkiye halkının dinsel motiflerini devrimci harekete kanalize etmeye çalıştı. Bu popülist tavra rağmen *VP* halkta yankı bulup derinlemesine bir kök salamadı. İlk başlarda kurucu ve yönetici kadrolarını özellikle "komünistlik" suçlamasından sabıkası bulunmayanlardan derlemeye özen gösterirken, zamanla bu taktikten vazgeçti. Bunun sonucu 1920'lerin sonundan beri sol hareketin içinde yer almış, eski mücadeleci militan unsurlar da *VP*'nin çabasına omuz vermeye başladılar. Enflasyonist politikası sonucu hızla ekonomik bir krizin içine yuvarlanmaya başlayarak bundan kurtulmanın tek yolunu da parlamenter bir diktatörlükte gören Menderes Hükümeti, bu ele avuca sığmaz tek sol muhalifini tasfiye etmek için fırsat kolluyordu. Seçim kampanyası sırasında Doktor Hikmet'in ve öteki parti yöneticilerinin yaptıkları banda alınmış konuşmalarını dinleyen Menderes-Zorlu-Polatkan emir vererek *Vatan Partisi*'ni kapattırdılar. 1957'nin son günü *VP* genel başkanı Doktor Hikmet ve 38 partili tutuklandı. Tutuklamalar ancak bir ay sonra 26 Ocak 1958 tarihli gazetelerde, biraz da şantaj kokar şekilde nümayişkâr biçimde duyuruldu. Ekonomik ve siyasi krize batmış *DP* iktidarı yıkılışa doğru giderken, muhaliflerine her türlü baskıyı mübah görmeye başlamıştı. Soruşturma Harbiye zindanlarında sürdürüldü. Tutuklular 1958'in sonuna doğru sivil Sultanahmet cezaevine nakledilerek "komünist teşkilatı organize etmek" suçlamasıyla Ağır Ceza Mahkemesine çıkartıldılar. İki yıl süren işkenceli soruşturma ve yargılamalardan sonra Doktor Hikmet ve öteki parti yöneticileri tahliye olup, beraat ettiler. Böylece, 1920'lerden beri kâh yeraltında kâh legal sürdüregeldiği mücadelesiyle geleneksel Türkiye komünist ve sol hareketi artık 27 Mayıs 1960'ın arifesinde bir çağı kapatmış ve şimdi "yeni şeyler söylemenin" ve yapmanın zamanı gelmişti...

EMİN KARACA

ve baskıcı politikalar nedeniyle uzun süre yeniden toparlanma faaliyetine girişmeyen *TKP*'nin ancak 1970'lerde sona erecek mültecilik dönemi başlamış oldu.

Demokrat Parti Döneminde İşçi Hareketi

Türkiye'de 1950'ler tam anlamıyla mülksüzleşmeden ücretlileşmeye geçiş dönemi oldu. Bu yıllarda artan yatırımlar ve işçi ihtiyacı sonucu kentlerin daha da çekici hale gelmesiyle gerçek anlamda mülksüzleşmemiş yoksul köylüler ve küçük üreticiler büyük bir göç dalgası başlattılar. Tarımda hızlı makinalaşma nedeniyle ağa-ortakçı ilişkisi çözülerek ücretli emeğe geçiş ve bir kısım üreticinin de topraktan itilmesi süreci başladı. Bu dönemde işçileşen yoksul köylülerin büyük bölümü henüz toprakla olan bağlarını koparmamıştı. İlk kuşak işçiydiler ve işçilikten elde ettikleri gelire bir "ek gelir" olarak bakıyorlardı. 1950'de gelir getirici bir işte çalışanlar içinde ücretlilerin oranı yüzde 13.5, sayıları ise 1 milyon kadardı. 1955'de yapılan nüfus sayımı sonuçlarına göre ücretlilerin sayısı 1.6 milyona, iş sahibi faal nüfus içindeki oranları ise yüzde 14'e yükseldi. 1960'da ise ücretli sayısı 2.4 milyona çıkarken, faal nüfus içindeki oranları yüzde 19.5'a ulaştı. 1955-1960 arasındaki artış ağırlıkla tarım işçisi sayısının hızla artmasına bağlıydı.

İşçi Sınıfının Yapısı

1955'de yüzde 61'i kentlerde oturan ücretlilerin en yoğun olduğu işkolları imalat sanayi ve hizmet sektörüydü. Tarımdaki istihdamın mevsimlik niteliği, aynı işyerinde aynı işçilerin sürekli çalıştırılmasını engelliyordu. Ücretliler, İstanbul, Ankara ve İzmir'in dışında Bursa, Balıkesir, Aydın, Adana ve Zonguldak'ta yoğunlaşmışlardı. Bu 8 ildeki ücretlilerin Türkiye'deki toplam ücretli sayısına oranı yüzde 53.3'dü. 1952'de İşçi Sigortaları Kurumu'na prim ödeyen "işçi" statüsündeki ücretlilerin sayısı 384 bin, genel bütçe ve katma bütçeli kuruluşlarda, özel idarelerde, belediyelerde ve iktisadi devlet teşekküllerinde çalışan "memur" statüsündeki ücretlilerin sayısı ise 249 bindi. 1951'de 427 bin ücretli en az 10 işçi çalıştıran 10.174 işyerinde yoğunlaşmıştı. Sanayi işçilerinin yarısından çoğu tüm işyeri sayısının yüzde 2.2'sini oluşturan büyük fabrika ve işletmelerde çalışıyordu.

1950-1960 arasında ücretliler arasındaki en temel ayrımların başında "işçi" statüsünde istihdam edilen ve ağırlıkla beden işi yapan ücretlilerle kamu kesiminde "memur" statüsünde istihdam edilen ücretliler arasındaki ayrım geliyordu. Özel sektörde bürolarda çalışanlar da kendilerini "memur" olarak görürlerdi. Tek Parti döneminde sahip oldukları ayrıcalıklar sayesinde bir ölçüde bir "işçi aristokrasisi" oluşturan, milliyetçi yanları ağır basarak devlete sahip çıkan ve işçi sınıfının diğer kesimlerinin ezilmesi ve sömürülmesinde devlete ve kapitalistlere aracı ve yardımcı olan "memur" statüsünde çalışanlar, *Demokrat Parti* döneminde hafta tatili ücreti, yıllık ücretli izin, ikramiye gibi hakların bütün işçilere yaygınlaştırılması sonucunda ayrıcalıklı konumlarını kaybettiler. Durumları kötüleştikçe, diğer işçilere bu hakları tanıyan *Demokrat Parti*'ye ve *Demokrat Parti* sayesinde söz hakları artan diğer işçilere tepki göstermeye başladılar. Bu dönemde artan yatırımlar teknik elemanların da durumunu güçlendirdi. Mesleği mühendislik olan bazı ücretliler, kamu kesiminde edindikleri deneyimler ve ilişkiler sayesinde sınıf değiştirip müteahhit oldular. Bu dönemde ortaya çıkan bir başka çelişki ise vasıflı ve vasıfsız işçiler arasındaki çelişkiydi. İşsiz kalmaları söz konusu olmayan vasıflı işçilerin bir bölümü patronların safında yer alırken, diğer bölümü sendikal harekete katılarak işçi önderi olmayı seçti. Ayrıca kamu kesimiyle özel sektör işçileri arasında da önemli farklar oluştu. 1946 öncesinde yürürlükteki yasalar sadece kamu kesimi işyerlerinde uygulanırken, 1950'den sonra özel kesimde de uygulandılar. Ancak kamu işyerlerinde kolayca sendikalar kurulurken, özel kesim işverenleri bu gelişmeyi engelleme yoluna gittiler.

Sendikalar Yasası ve İşçi Hareketi

1950 sonrası sendikalaşma hakkını düzenleyen yasa 1947'de kabul edilen İşçi ve İşveren Sendikaları ve Sendika Birlikleri Hakkında Kanun'du. Bu yasaya göre işçiler sendika kurabiliyor ve sendikalara üye olabiliyorlardı. Memur statüsündekilere sendika kurma hakkı tanımayan yasa sendikalara, üyeleri adına genel sözleşmeler yapma, toplulukla iş ihtilafı çıkarma, yardımlaşma dernekleri kurma, üretim, tüketim, kredi ve yapı kooperatifleri kurma ve işçileri belli kuruluşlarda temsil etme hakkı tanıyordu. 13 Haziran 1952'de kabul edilen Basın Mesleğinde Çalışanlarla Çalıştıranlar Arasındaki Münasebetlerin Tanzimi Hakkında Kanun ve 10 Mart 1954'de kabul edilen Deniz İş Kanunu, bu işkollarında çalışan işçilerin sendikalaşma hakkını açıkça belirtiyordu. 1950'lerde Milli Savunma Bakanlığı işyerlerinde çalışan işçiler için de sendikalaşma hakkı sağlandı. Ancak 1959'da Sendikalar Kanunu'nda yapılan değişiklikle sendikal faaliyet nedeniyle işten çıkartılan işçilere bir yıllık ücretleri tutarında tazminatın işverence ödenmesi hükme bağlandıysa da siyasetle uğraşan, gelirlerini başka amaçla kullanan ve herhangi bir yönetim kurulu üyesi grevi teşvik eden veya greve teşebbüs eden sendika geçici veya sürekli olarak kapatılıyordu. Öte yandan sendikacıların hiç bir güvencesi yoktu. İşveren istediği zaman sendikacıyı işten çıkarabilir, istediği yere tayin edebilirdi.

1950'lerde sendikalar toplu sözleşme girişimlerinde bulundular. İş anlaşmazlıklarından ilk aşamada uzlaşmayla sonuçlanmayanlar Yüksek Hakem Kurulu'na intikal ediyordu. Bu kurulun kararları ise *Resmi Gazete*'de yayınlanıyordu. Sendika yöneticileri uyuşmazlık safhasında siyasal ilişkilerini ve güçlerini kullanarak işyeri, ildeki hakem kurulu ve Yüksek Hakem Kurulu

safhalarında ücret artışlarının yüksek olmasını sağlamaya çalıştılar ve özellikle kamu kesimi işyerlerinde bu konuda oldukça başarılı oldular.

1950 sonrası işçi eylemlerinin sınırlı olmasının bir nedeni hükümetin sendikalar üzerindeki baskı ve denetimi, diğer nedeni de işçilerin kapalı salon toplantıları dışındaki eylem türlerine pek itibar etmemeleriydi. Öte yandan yürürlükte olan Sendikalar Yasası, yöneticileri greve katılan veya yasadışı grevi teşvik eden sendikaların faaliyetinin geçici veya sürekli olarak durdurulacağını belirttiğinden, sendikacılar genellikle bu tür direniş eylemlerinin dışında kalmayı tercih ettiler.

Dönemin ilk direnişi 1950 ve sonrasında dokuma işkolunda işsizliğin artması üzerine *Tekstil İşçi Sendikaları Federasyonu*'nun (TEKSİF) başlattığı kampanya oldu. Kampanya, 1950 ve 1951'de, dış pazarlardaki -özellikle ABD'deki- avantajlı fiyatlar nedeniyle, pamuk ürününün fabrikaların kendi stoklarını bile eritecek biçimde haddinden fazla ihraç edilmesinin yol açtığı işsizliği öne sürerek aşırı ihracatın engellenmesini hedefliyordu. Temel sloganı "ulusal ekonomi kurtarılmalı, işsizlik önlenmeli" olan kampanya, o sıralar ABD'nin başını çektiği "Hür Blok"a katılmak için kollarını sıvamış olan *DP* iktidarını rahatsız etti. İktidar Sendikalar Kanunu'nun 5. maddesindeki "sendikalar politika yapamaz" hükmüne dayanarak kampanyayı yasakladı.

Demokrat Parti iktidarı yasakçı tavrını bu yıllardaki bazı miting girişimlerinde de gösterdi. Valiler aracılığıyla sürdürülen bu politikaya yaslanarak, Temmuz 1953'de Karabük Mahkemesi *Metal İşçileri Birliği*'nin faaliyetlerini siyasal faaliyette bulunduğu gerekçesiyle askıya aldı. Aynı gerekçe Temmuz 1957'de *İstanbul Gazeteciler Sendikası*'nın, iki gazetecinin polislerce hırpalanmasını protesto etmesi gerekçe gösterilerek bir kez daha kullanıldı ve sendikanın faaliyeti uzun süre durduruldu.

DP döneminin bilinen tek grevi 1959'da yaşandı. Zeytinburnu Türk Çimentosu ve Kireci A.Ş.'ye bağlı taşocaklarında çalışan işçiler, ürünün tonuna 80 lira zam yapılmasına karşın ücretlerinin arttırılmaması üzerine aralarından seçtikleri temsilcileri Ali Rıza Erdem aracılığıyla ücret artışı taleplerini işverene ilettiler. Bunun üzerine işveren "işçileri kışkırttığı" iddiasıyla 30 yıllık bir işçiyi şirketin başka bir bölümüne nakledince 170 işçiden 130'u 14 Aralık 1959'da işi bıraktı. İş Kanunu'na göre yasa dışı sayılan bu eylem başarı kazanamadan sona erdi.

Türk-İş'in Kuruluşu ve Gelişimi

1947 ve sonrasında oluşturulan sendikaların önemli bir bölümü *CHP* tarafından kendi denetimindeki ustabaşı, formen, usta, ekipbaşı gibi işçi aristokratlarına kurdurtulmuştu. Özellikle kamu kuruluşlarında bu uygulama oldukça yaygındı. İşyeri yöneticileri de bu kişilere yardımcı oldular ve sendikaları bağımsızlaştırmaya çalışan işçiler üzerinde yoğun baskılar uyguladılar. İlk sendikalar önce işyeri, meslek, işkolu esaslarına göre kuruldu. Daha sonra bu sendikalar il birlikleri ve işkolu federasyonları oluşturdular. İl birlikleri belirli bir bölgedeki sendikaların yöresel olarak oluşturdukları üst örgütlenmelerdi. Federasyonlar ise genellikle aynı

Sendikalar Kanunu'nun kabul edilmesinden sonra ülkenin değişik bölgelerinde kurulmuş sendikalar İstanbul İşçi Sendikaları Birliği*'ni fiili bir merkez gibi kabullenmişlerdi. Bu arada* İzmit Selüloz Sanayi İşçileri Sendikası *Şubat 1949'da Türkiye çapında bir örgüt kurulması için Ankara'da bir toplantı düzenlenmesini* İstanbul İşçi Sendikaları Birliği*'ne önerdi. Birlik'in elinde hiç bir işçi konfederasyonu tüzüğü yoktu. Bunun üzerine bir tüzük komisyonu kuruldu. Ancak komisyon çalışmalarından önemli bir sonuç alınamadı. Birlik Çalışma Bakanlığı'nca toplanacak bir çalışma meclisinde kurulması düşünülen konfederasyonun tüzük üzerine çalışmalar yapacağını umuyordu. Ancak böyle bir meclis çağrısı yapılmayınca umutlar söndü ve konfederasyon fikri bir kenara bırakıldı. Bir müddet sonra* Amerikan İş Federasyonu *İktisat uzmanı ve Marshall Planı Avrupa temsilcisi Boris Shiskin ile ABD'nin Ankara Büyükelçiliği mensupları* İstanbul İşçi Sendikaları Birliği*'ni 19 Ocak 1951'de ziyaret ettiler. Yöneticilerden çeşitli konularda bilgi alan delegasyon kendilerine bir konfederasyon kurulması konusunda yardımcı olabileceklerini ilettiler. Daha sonra* Uluslararası Hür İşçi Sendikaları Konfederasyonu *İcra Komitesi Üyesi Irwing Brown birlik yöneticilerine konfederasyon kurmaya kalktıklarında kendilerine maddi yardım yapabileceklerini anlattı ve iki sendikacıyı ABD'ye davet etti. Mehmet İnanlı ve İsmail Aras Eylül 1951'de ABD'ye gittiler. Sendikacılar konfederasyon fikrini tartışırken* Fransa Genel İş Konfederasyonu *temsilcisi ve* Fransa Demiryolu İşçileri Federasyonu *sekreteri A. Lafond İstanbul'a geldi ve yaptığı görüşmeler sonunda birlik yöneticilerine dilerlerse tüzük örnekleri gönderebileceklerini söyledi. Amerikalı sendikacıların bir konfederasyon kurulması ve kurulacak konfederasyonun* Uluslararası Hür İşçi Sendikaları Konfederasyonu*'na üye olması yolundaki telkinlerinin yanısıra ülkedeki işçi hareketinin gelişiminin içinde bulunduğu evre bir konfederasyon fikrinin gittikçe daha çok benimsenmesini sağladı.* İstanbul İşçi Sendikaları Birliği *diğer sendikalara gönderdiği bir yazıyla bir konfederasyon kurulmasının zorunlu hale geldiğini bildirdi. Konfederasyonun mahalli birliklerden ve mesleki federasyonlardan mı, yoksa sadece işkolu federasyonlarından mı oluşacağı tartışma konusuydu. Ankara, Çukurova ve Ege bölgeleri işçi sendikaları temsilcilerinden bir grup*

sendikacı yaptıkları toplantıda ortak bir karara varamämalarına rağmen ulaştırma ve tekstil işkollarında iki federasyonun kurulması konusunda anlaştılar. Tam da bu sırada CGT Fransa'dan çeşitli konfederasyon tüzüklerini gönderdi. Bununla yetinilmeyerek İsviçre ve Kanada konfederasyonlarının tüzükleri de sağlandı. Tekstil işkolunda federasyon olarak kurulan TEKSİF *yaptığı ilk kongrede kurulması düşünülen konfederasyonun oluşumunu belirlemek üzere bir komisyon belirledi. Komisyon çalışmaları sonunda mahalli birlikler ve mesleki federasyonların temsilcilerinin de katılacağı bir toplantıyla bir konfederasyon kurulması kararı aldı. Konfederasyonun tüzüğünü hazırlamak üzere* İstanbul Tekstil ve Örme Sanayi İşçileri Sendikası *görevlendirildi. 6 Nisan 1952'de Bursa'da yapılan toplantıda geçici bir İcra Komitesi oluşturuldu. 31 Temmuz 1952'de Ankara Valiliği'ne tüzük verilerek* Türk-İş *resmen kuruldu. Konfederasyonun ilk genel sekreteri Şaban Yıldız kuruluş dilekçesini Valiliğe verdikten sonra Anıt Kabir'e giderek özel defteri imzaladı (solda). İktidarda olduğu sürece* CHP *kendisine bağlı olarak kurulmuş işçi bürosu aracılığıyla işçi hareketini kendi siyasal çizgisine çekmeyi denedi.* CHP*'nin kendisini devletle özdeşleşmiş kabul eden ve devlet çıkarlarının korunmasını esas alan politikası sendikal harekete devlet sendikacılığı biçimine bürünme şeklinde yansıdı.* DP *iktidarında da sendikalar, grev hakkından yoksun bulunmalarına rağmen devletin karşısına çıkma yerine zaman zaman sadece kapalı salon toplantıları düzenlemeyi tercih ettiler (ortada). Öte yandan* Türk-İş *ve bağlı sendikaların üst yönetimlerinin Amerikan hükümetinin çeşitli organları ve Amerikan sendikaları arasındaki ilişkiler esas olarak 1960'larda yoğunlaşmasına rağmen,* Türk-İş*'in daha kuruluşundan önce bile Amerikalı sendikacılar Türkiye sendikal hareketinin daha militan Avrupa işçi sınıfı hareketi ve sendikacılığıyla ilişki kurabileceğinden çekinerek Türkiye'deki sendikal harekete her türlü destek vaadinde bulunmuşlar ve onları Amerika'ya davet etmişlerdi. Daha sonraları* Türk-İş*'in* Agency for International Development *(AID) aracılığıyla sağladığı Amerikan kaynaklı mali yardım artarken sendikacıların Amerika "ziyareti" de hızlandı. Sağda 1960'larda Amerika'ya gidecek sendikacılar İstanbul Amerikan Başkonsolosluğu mensuplarından D.C. Butcer'la görülüyor.*

işkolundaki sendikaların üst örgütüydü. 1948'de kurulan *İstanbul İşçi Sendikaları Birliği* birçok bölgedeki sendikal örgütlenmeye destek vererek ve öncülük ederek fiilen bir konfederasyon merkezi gibi çalışıyordu. 1946-1952 döneminde kurulan sendikalar bu deneyden yararlanarak Nisan 1952'de Bursa'da yapılan bir toplantıda *Türk-İş*'i kurmaya karar verdiler. Toplantıda *Türk-İş* Muvakkat İcra Komitesi seçildi. Genel başkanlığa Ömer Akçakanat, genel sekreterliğe Şaban Yıldız, muhasipliğe Seyfi Demirsoy, murakıplığa Mehmet İnhanlı ve azalığa Adil Buğakaptan getirildi. Hazırlanan Ana Nizamname 31 Temmuz 1952'de Ankara Valiliği'ne verildi. *Türk-İş* çok farklı eğilimlerin ve siyasal çizgilerin birarada bulunduğu bir örgüt olarak ortaya çıktı. İşçi sınıfının 1952'deki sınıf mücadelesi, sınıf bilinci ve siyasal bilinç birikiminin daha ileri bir örgütlenme gerçekleştirebilmesi olanaksızdı. İşçi sınıfının çeşitli katmanları arasındaki çelişkilerin bir ölçüde aşılarak, tüm siyasal görüş farklılıklarına ve mülksüzleşme düzeyinin geriliğine karşın bir konfederasyonun oluşturulabilmesi, önemli bir adımdı. *Türk-İş*'in 6 Nisan 1952'de fiilen kuruluşundan 6 Eylül 1952'de İzmir'de toplanan 1. Genel Kurulu'na kadar geçen dönemde sosyalistlerin konfederasyon yönetiminde küçümsenemeyecek etkileri vardı. Ancak ilk genel kurulda bu etki üst yönetimden tamamen silindi.

ABD hakim sınıfları 1950'lerde Türkiye sendikacılık hareketiyle yakından ilgilendi. Yaşanan soğuk savaş ortamı, ABD'yi az gelişmiş ülkelerdeki sendikacılık hareketleri üzerinde etkinlik sağlama ve komünistlerin etkisini kırmaya sevketmişti. Bu dönemde Türkiye'ye *Uluslararası Hür İşçi Sendikaları Konfederasyonu* (ICFTU) ile bağlantılı olarak gelen *Amerikan Emek Federasyonu* (AFL) ve *Merkezi İstihbarat Örgütü* (CIA) görevlisi Irving Brown sendikal gelişmeyi etkilemeye çalıştı ve *Türk-İş*'e para yardımı teklifinde bulundu. Brown gibi hükümetin de yardım teklifi reddedildikten sonra 6 Eylül 1952'de İzmir'de toplanan ilk genel kurula sunulan raporda sendikalaşmanın yaygınlaştırılması, aynı işkolundaki sendikaların birleştirilmesi, federasyonların oluşturulması, İş Yasası'nın kapsamının genişletilmesi, toplu iş sözleşmelerinin yapılması ve grev hakkının bütün işçilere tanınması için gerekli çabanın gösterilmesi görevleri Konfederasyon İcra Kurulu'na veriliyordu. Divan başkanlığını Bahir Ersoy'un yaptığı ve aralıksız 21 saat süren toplantıda, bazı temsilcilerin muhalefetine rağmen *ICFTU*'ya katılma kararı alındı.

Kongrede ayrıca Türk yasalarına saygı göstermeyen, Türk işçilere insanlık dışı davranan, işine gelmeyen işçileri kanunsuz biçimde işten çıkartan "Hamilton" adlı Amerikan şirketi protesto edildi. Ayrıca Susurluk'taki İngiliz Borasit şirketinde çalışan işçilere çok katı davranıldığından işçilerin haklarını korumak üzere dava açılmasına karar verildi. Genel Kurul sonunda yapılan seçimlerde genel başkanlığa *TOLEYİS* başkanı İsmail İnan seçildi. Genel sekreterliğe *TEKSİF*'den Muammer Özerkan, muhasip üyeliğe ise *TOLEYİS* genel sekreteri İsmail Aras getirildi. Genel Kurul'un ardından ABD'ye gönderilecek 10 işçinin konfederasyon İcra Kurulu'nca seçilmek istenmesi huzursuzluk yarattı. *Deniz İş Federasyonu* ve çeşitli federasyon ve birlikler, *Türk-İş*'i olağanüstü genel kurula götürmek istediler. İcra Kurulu'nda da anlaşmazlıklar çıktı. Genel sekreter Muammer Özerkan 31 Mart 1953'de istifa etti. Muhasip İsmail Aras da onur kırıcı bir suçtan tutuklanınca, *Türk-İş* Yönetim Kurulu'nun 9 Nisan'daki toplantısında İsmail Aras'ın konfederasyonla ilişkisinin kesilmesi, genel sekreterliğe M. Adil Buğakaptan'ın, muhasip üyeliğe de İhsan Tekin'in getirilmesi kararlaştırıldı.

Türk-İş'in Kuruluşu ve Bazı Gerçekler

Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu (Türk-İş)'in kuruluş aşamalarının tümünde bulunmuş, bu süreci en sorumlu görevleri yüklenerek etkilemiş ve biçimlendirmiş bir sendika yöneticisi olarak bir ölçüde tarihe tanıklık etmek amacıyla bazı noktalara değinmek, kendimce önemli bulduğum hususlara açıklık getirmeyi sendikal mücadelenin geleceği açısından yararlı buluyorum.

Bilindiği gibi 1946'da Cemiyetler Kanunu'nun değişmesinden sonra kurulan sendikalar ve siyasal partiler kısa bir süre sonra 16 Aralık 1946'da sıkıyönetimin emriyle kapatılmış ve bunun hemen ardından *CHP* kendi güdümünde sendikalaşma amacıyla bir tasarı hazırlatmıştı. 20 Şubat 1947'de çıkan 5018 sayılı Sendikalar Yasası özünde sınıf sendikacılığına karşı bir yasa olup, grev ve toplusözleşme hakkına yer vermiyordu. Yasanın çıkmasından sonra *CHP*, başında Dr.Rebil Barkın ile Sabahattin Selek'in bulunduğu İşçi Bürosu aracılığıyla sendikaları etkilemeye başladı. Benim üyesi ve yöneticisi olduğum *Eyüp Mensucat İşçileri Sendikası* da dönemin etkili sendikalarından biriydi. Ve *CHP*'ye karşı bağımsızlığını koruyan bir tutum içindeydi. Daha sonra 1949'da Feshane fabrikası "Işyeri temsilciliği" seçimine sendikamın adayı olarak katıldım. *CHP*'lilerin listesine karşı açık oy gizli tasnif, formülüne rağmen seçildiğim görülünce, ertesi gün gerekçesiz olarak işten çıkarıldım; kovulmuştum.

24 Mart 1948'de *CHP*'nin güdümünde kurulan *İstanbul İşçi Sendikaları Birliği* de gereken örgütlenmeyi sağlıyamamıştı. *CHP* aynı işkolunda kurulan sendikaların birleştirilmesi şöyle dursun, aksine her bölgede hatta her işyerinde bir sendika kurdurma politikasını yayıyordu. Örneğin Feshane (Sümerbank Defterdar) Fabrikası'nda Birlik Başkanı olan zat, bitim sendikaya karşı ikinci sendikayı kurmuştu. Oysa aynı işkolundaki sendikaların biraraya gelmesi bizim tekstil işkolu için çok önemli idi. Bu yüzden *İstanbul Sendikalar Birliği* ile sendikamız, sendikaların birleştirilmesi konusunda, işçi sınıfına bakışı açısından tartışmalarını sürdürürken, bir yandan da ben Dünya'daki sendikacılık hareketlerini ve deneyimlerini kendi imkânlarımla izlemeye çalışıyordum. Sonunda 20 Mayıs 1951'de tekstil sendikalarını biraraya getirerek *İstanbul Tekstil ve Örme Sanayi İşçileri Sendikası*'nı kurmayı başardık. Ben bu sendikanın profesyonel Genel Sekreteri oldum. Bütün günüm sendikal çalışmalar içinde geçiyordu. İşte böyle bir ortamda *İstanbul Tekstil ve Örme Sanayi İşçileri Sendikası* olarak dünya sendikalarıyla ilişki kurmaya karar verdik. Bu konuda Sendika başkanı Bahir Ersoy ile aynı fikirde idik. Fakat yönetim kurulunda bu konuda görüş birliği yoktu. Buna rağmen ben bu ilişkileri yürütmeye karar verdim. Ne var ki, bu konuda hiçbir bilgimiz, deneyimimiz yoktu. O yıllarda yabancı sendikalarla yapacağımız yazışmaları düzenleyecek güvenilir bir tercüman bulmak bile çok güçtü. Bulsak bile vereceğimiz paramız yoktu. Her şeyi kıt olanaklarla ve elyordamıyla yürütmeye çalışıyorduk. Aslında ben bu dış ilişkilere çok uzak değildim. Daha *Eyüp Mensucat İşçileri Sendikası*'nda iken Arjantin'in Türkiye'de-İstanbul'da bulunan işçi ateşesi Mr. F.Moggla ile sendikamıza geldiğinde tanışmış ve işçi sınıfının sorunları hakkında tartışmalara başlamıştık bile... Mr. Moggla Peroncuydu. O dönemde Arjantin'de Peroncu sendikalar büyük bir etkinliğe sahipti.

25 Mart 1951 tarihinde kongresini yapan *İstanbul İşçi Sendikaları Birliği* Yönetim Kurulu üyeliğine ben de seçilmiştim. Burada bir parantez açmak durumundayım: *İstanbul İşçi Sendikaları Birliği*'nin başkanlığı *DP*'li Mehmet İnhanlı'ya geçmişti. Bunun hemen ardından *Yunan İşçi Konfederasyonu* Genel Sekreteri Fotis Makris *İstanbul Sendikalar Birliği*'nden üç, diğer birliklerden de üç kişi olmak üzere toplam altı kişiyi Yunanistan'a davet etti. Bu davet kabul edildi. Gidecek heyette ben de bulunuyordu. ancak kısa bir süre sonra gidecek heyetin benim dışımda olan *DP*'li beş üyesi partilerinden gelen baskı sonucunda gitmekten vazgeçti. Fakat ben sözümü tutarak tek başıma Yunanistan'a gittim. Bu dönemde yabancı sendikacıların ve de diplomatların, politikacıların sendika hareketine ilgi göstermesi, sık sık gidip, gelmesi bizim de ufkumuzu açmıştı. Bu arada konfederasyon kurma kararı açıklandıktan birkaç gün sonra daha önce tanıdığım *Yunanistan İşçi Konfederasyonu* Genel Sekreteri Fotis Makris'den bir telgraf aldım; konfederasyonun kuruluş haberini basından öğrenmiş, bu konuda kendisine bilgi vermemi rica ediyordu. Ayrıca daha sonra da aynı konuyla ilgili bana mektup da yazdı. Olumlu cevap verdim, İzmir kongresine kadar bu yazışmalar sürdü. Böylece, bizim konfederasyon kurma girişimimizde Mr. Herman Patteet'ten sonra ilgilenen *Yunan İşçi Konfederasyonu* olmuştur. Bundan sonra Fransız *CGT* (FO) A. Lafond *Uluslararası Hür İşçi Sendikaları Konfederasyonu* genel sekreteri J.H. Oldenbroek, *Amerikan İş Konfederasyonu* Avrupa temsilcisi Irving Brown da benim adıma yazdıkları mektuplarla almış olduğumuz kararın önemini belirttiler, konfederasyonun kuruluş çalışmalarını yakından izlediler. Bu arada bizler de bu temsilcilerden yararlanabileceğimiz örnek tüzük, yönetmelik ve diğer belgeler istedik. Ama hiçbir zaman isteklerimiz arasında maddi yardım ve benzeri şeyler olmadı. Amacımız bize iletilen ve dokümanları inceleyip, kendi kuruluşumuz için sağlam bir örgüt temeli oluşturmak idi. *TEKSİF* 1. Genel Kurulunu izlemek üzere *ICFTU* Ocak 1952'de Herman Patteet'i gözlemci olarak Türkiye'ye gönderdi. Patteet 17 Ocak 1952'den 20 Şubat 1952'ye kadar Türkiye'de kalarak İstanbul, Ankara, Zonguldak, İzmir ve Adana'yı ziyaret etti. Çeşitli işkollarında kurulu sendikaların yöneticileriyle tanıştı, konuştu. Bu arada *TEKSİF* Genel Kurulu'nda konfederasyon kurma konusunda karar alındıktan sonra benim Genel Sekreterliğini yaptığım *Tekstil ve Örme Sanayi İşçiler Sendikası*'nda, Konfederasyon kurucusu olacak Federasyon ve Birlik temsilcileriyle yaptığımız değerlendirme toplantısında Mr. Herman Patteet de gözlemci olarak katıldı, hiç konuşmadı. Ortak toplantıda konfederasyon tüzüğünü hazırlama ve kurucu örgütleri saptayarak ilişki kurma, gerekli yazışmaları yapma yetkisi ile üç kişilik bir komisyon kuruldu. Bu komitede ben ve Bahir Ersoy vardık. Komitenin raportörlüğünü ise ben yapıyordum. Tüzüğün hazırlanmasında, özellikle Avrupa'dan gelen örneklerden ve kişisel dostluk kurduğum bazı aydınlarımızın ve bu arada yazar Kemal Sülker'in yardımlarını belirtmem gerekir. Hazırlanmış tüzük komite tarafından onaylandı ve 6 Nisan 1952'de kurucu olan örgütlerin temsilcileriyle Bursa'da yapılan toplantıda bazı düzeltmeler yapıldıktan sonra kabul edildi.

Aynı toplantıda beş kişilik bir muvakkat İcra komitesi (Geçici Yürütme Kurulu) seçildi. Bu kurulda Ankara'dan Ömer Akçakanat (Başkan), İstanbul'dan Şaban Yıldız (Genel Sekreter), Mehmet İnhanlı (Murakıp-Denetçi), Seyfi Demirsoy (Muhasip-Sayman) ve İzmir'den Adil Boğakaptan (Üye) vardı. Alınan diğer kararlar da kısaca şunlardı: Konfederasyon'un merkezi Ankara'da olacaktır. Geçici Yürütme Kurulu Temmuz 1952 içinde çalışmalarını tamamlayacak ve resmi kuruluşunu gerçekleştirecektir. Gerekli mali kaynakları kendi iç bünyesinde araştırıp bulacaktır. Kuruluşunu takiben *Uluslararası Hür İşçi Sendikaları Konfederasyonu*'na katılma konusunda çalışmalarda bulunacaktır. İlk Genel Kurul toplantısı Eylül 1952 içinde İzmir'de yapılacaktır. Konfederasyonun resmi kuruluşu gerçekleşinceye kadar Genel Sekreter'in çalıştığı *Tektil ve Örme Sanayi İşçileri Sendikası*'nın İstanbul'daki merkezi *Türk-İş*'in de geçici merkezi olacaktır. Bu kararlar, o zamanki olanaklar çerçevesinde gerçekleştirildi. 31 Temmuz 1952 tarihinde Geçici İcra Kurulu'nun yazılı kararı ile tarafımdan yazılan ve Genel Sekreter sıfatımla imzaladığım *Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu* (Türk-İş) kuruluş dilekçesini kurucu örgütlerin temsilcileri ile birlikte Ankara Valiliğine vererek resmileştirdik. Geçici İcra Kurulu Anıtkabir'i ziyaret edip, şeref defterini imzalama ve *Türk-İş*'in kuruluş beyannamesini (bildirisi) yayınlama görev ve yetkisini bana verdi. Ancak bu bildirinin içeriğine Mehmet İnhanlı itiraz etti. Önce 'hayır' dedi, daha sonra da çekimser oy kullandı. İstanbul'daki çalışmalarımız döneminde karşılaştığım olaylardan bir ikisinden söz etmek istiyorum. *Bureau International du Travail* (Uluslararası Çalışma Örgütü) adına Genel Direktör Yardımcısı *Türk-İş* İzmir Genel Kurulu öncesinde İstanbul'da bana "Genel Kurul çalışmaları için harcanmak üzere 500 Sterlin (İngiliz lirası) bağış" yapmak istediğini söyledi. Kendisine teşekkür ederek parayı kabul edemiyeceğimi, isterse kongre sonrası belirlenecek *Türk-İş* yeni yönetimine verebileceğini söyliyerek reddettim. Para yardımları bana ters ve işçi sınıfının örgütlenmesi açısından tehlikeli görünüyordu. Bu konuda bu görüşümü bugün de saklı tutuyorum. Yine Mayıs 1952'de iktidarda bulunan *DP* Milletvekili, A. Menderes'in yakın dostu, *DP* İstanbul İl Başkanı Dr. Mükerrem Sarol birgün bir arkadaşı ile Cağaloğlu'ndaki sendika merkezine beni ziyarete geldi. O da kurulacak Konfederasyon'un çalışmalarına yardım olsun diye 5000 (Beşbin) Tl. bağışta bulunmak istediğini söyledi. Hiç tereddüt etmeden reddettim. Neden? Çünkü biz işçi sınıfının örgütlenmesinin bağımsız olması gerektiğine inanıyorduk. Ben bu inancımı eksiksiz sürdürüyorum.

Bir başka önemli noktayı anlatmakla yazımı bitirmek istiyorum. *Türk-İş* 1. Genel Kurulu 6-9 Eylül 1952'de İzmir'de yapıldı. Ben Genel Sekreterlik görevi için üyesi olduğum *TEKSİF* (Halen *TEKSİF* Sendikası) tarafından aday gösterilmiştim. Seçilebilmek için benim elimden çıkan tüzük gereği üçte iki oranında oy almam gerekiyordu. Yapılan 4 oylamada üçte iki oya ulaşamadım, bir turda bir oy eksiği ile seçilemedim. Bir şeyler sezinlemiştim, adaylıktan çekildim. Yerime, açıkça yazıyorum, bir lumpeni seçtiler. Bu duruma sevinenlerin başında Genel Kurulu adım adım izleyen *DP* Bakanlarından biri olmuştu. Otel lobisinde sırıtarak "Nasılsın Şaban bey!" diye hatırımı sordu. Artık neden seçilemediğimi açıkça anlamıştım.

Sonuç olarak, bugüne kadar *Türk-İş*'in kuruluşu üzerine birçok spekülasyon yapıldı. Bunların bir bölümü oldukça abartılı olmasına rağmen yine de gerçekleri dile getiriyordu. Ancak dikkat edilmesi gereken çok önemli bir noktanın gözden kaçırıldığı inancındayım. *Türk-İş*'in kuruluşu herşeyi ile önceden hazırlanmış bir "tezgâh" değildi. Hele hele ABD'nin her şeyi yerli yerine yerleştirdiği, plânlanmış bir oyun hiç değildi. Çünkü tarihi olaylar hiçbir biçimde önceden tasarlanıp, bir kurgu ile ortaya konmaz. Tarihi olayları belirleyen şey, olayın yaşandığı toplumsal koşullardır. Biz, dürüst, işçi sınıfına inanmış, gerçekleri kendi sezilerimizle yakalamaya çalışan sendikacılar türünden idik. Bana hiç kimse "şunu yapın, bunu yapın" demedi. Yaptığımız, yapabileceğimiz neyse, herşeyi kendi sınıf güdümüzle yaptık. Kendi adıma ben hem sendikacılık hayatımda, hem siyasi geçmişimde hep böyle davrandım. Oluşturduğumuz *Türk-İş*'in bütün kuruluş aşamaları böyle gerçekleşti. Ancak bize destek veren yabancı sendikacıların niyetleri farklı olabilirdi; bir Irwing Brown bilmediğimiz halde *CIA* ajanı çıkabilirdi: Ama biz, kendi adıma ben görevde kaldığım süre içinde kendimin de bir parçası olduğum işçi sınıfına birşeyler vermek, kendi kişiliğinin bilincine az da olsa bir katkıda bulunabilmek için sorumlu davranmasını bildim, sanıyorum. Bunu bütün siyasal ve sendikal ve de özel yaşamımla da kanıtladığımı sanıyorum. Ama bizden sonra neler oldu? Bizden sonra benim yıllar önce söylediğim, yazdığım gibi *Türk-İş* kanalıyla Amerikan tipi sarı sendikacılık yerleşti, Amerika'nın mâli yardımını kabul etti, çeşitli kılıflar altında hâlâ da alıyor, "Uzman" olarak yabancılarla her an nefes alışverişi içindedir. Ya işçi sınıfına ne hizmet veriyor? Hıyanet desek mi?

ŞABAN YILDIZ

DEMİRSOY, SEYFİ (1926-1974)

Türkiye sendikal hareketinde "partilerüstü politika"-nın öncülüğünü yaparak, sınıf uzlaşmacı sendikacılığı savunmuş, *Türk-İş*'in kuruluşunda bulunmuş ve uzun yıllar genel başkanlığını yapmış olan Seyfi Demirsoy, bugün Yugoslavya sınırları içinde bulunan Naslıç'ta doğdu. Çocukken ailesi ile birlikte Türkiye'ye göç etti. Çatalca'da yerleşen Demirsoy, ilk ve ortaokulu burada tamamladıktan sonra İstanbul'da Bomonti Bira Fabrikası'na işçi olarak girdi. Fabrika içinde sendikal etkinliklerine 1947'de kurulan *İstanbul Bomonti Bira Fabrikası İşçileri Sendikası*'na üye olarak başladı. Bu sendikada önce saymanlık ardından da genel başkanlık yaptı. Daha sonra *CHP*'nin güdümünde oluşturulan *İstanbul İşçi Sendikaları Birliği*'nin yönetim kuruluna, ardından da genel başkan vekilliğine getirildi. 6 Nisan 1952'de Bursa'da yapılan ve daha önce *Türkiye Tekstil ve Örme Sanayi İşçileri Sendikaları Federasyonu*'nun (TEKSİF) genel kurulunda alınan karar gereğince kurulacak konfederasyonun tüzük taslağına son biçimini verecek olan toplantıya *İstanbul Sendikalar Birliği* adına katıldı. Bu toplantıda alınan karar gereğince, *Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu*'nun *(Türk-İş)* beş kişilik Muvakkat İcra Komitesi'nde (Geçici Yürütme Kurulu) sayman olarak görev aldı. 6 Eylül 1952'de İzmir'de yapılan ilk genel kurulda yönetim kuruluna seçildi. *CHP* içinde siyasal etkinlikte de bulunan Demirsoy, 1954 ve 1957 seçimlerinde milletvekilliği için aday olduysa da, yoklamaları kazanamadı. Seyfi Demirsoy, 27 Mayıs askerî darbesinden sonra 13 Haziran 1960'ta genel başkan Nuri Beşer'in *DP*'li olduğu ve Menderes'e telgraf çektiği gerekçesiyle başkanlıktan düşürülmesinden sonra, genel başkan vekili olarak kısa bir süre için Celal Beyaz'la birlikte konfederasyonu yönetti. Ardından, 21 Kasım 1960'ta yapılan genel kurulda ise genel başkanlığa seçildi. Bu dönemde *Türk-İş* adına 1961 Anayasası'nın hazırlık çalışmalarına da katılan Demirsoy, savunmuş olduğu sendikal anlayışla Amerikan tipi sendikacılığın öncülüğünü yaptı. Özellikle, bu sendikacılığın bütün dünyada ve geri kalmış ülkelerde uyguladığı AID yardımları yoluyla sendikal hareketi denetleme yöntemlerinin *Türk-İş*'te yerleşmesine ve *Türk-İş*'in de aynı yolla yardım alarak "güçlenmesine" olanak tanıdı. *Türk-İş*'in *Uluslararası Hür İşçi Sendikaları Konfederasyonu*'na (ICFTU) üye olmasında önemli rolü olan Demirsoy, 1962'de *CHP*'den istifa ederek *Çalışanlar Partisi* adı altında kurulması düşünülen ama kurulmadan dağılan bir harekete katıldı. Özellikle 1963'ten sonra yoğunlaşan işçi sınıfının mücadelesine uzak kalan ve grevlere direnişlere karşı çıkan *Türk-İş*'in bu politikasının belirmesinde de önemli bir rol oynadı.

Son kez 1973'te yapılan 9. Genel Kurul'da da başkanlığa seçilen Demirsoy, bütün yönetimi sırasında genel sekreter Halil Tunç'la birlikte çalıştı. 14 Ocak 1974'te Londre'da ölen Seyfi Demirsoy, Türkiye'de sınıf sendikacılığının karşısında uzlaşmacı sendikacılığın yerleşmesine önayak olmuş bir sendikacıdır.

Sendikaların Özellikleri ve Çalışma Koşulları

Sendikalar büyük ölçüde kamu kesiminde örgütlüydü. Kamu kesiminin güvencesine sığınmış ve görünürde yaşamını güvence altına almış işçiler, aktif sendikal mücadele konusunda oldukça isteksizdiler. İşçilerin aktif desteğini arkasına alamayan, siyasal partilere verilecek oy konusunda üyesine söz geçiremeyen, üyelerini eylem ve hatta mitinglere götüremeyen, ancak kapalı salon toplantıları yapan sendikacılar, sınıf mücadelesini reddederek, anti-komünistlik yaparak, siyasal iktidarın dış politikasına hizmet ederek ve iktidardaki parti ile iyi geçinerek sendikaları ayakta tutmaya çalıştılar. Bu dönemin sendikacılarının çoğu amatördü. Bir kısmı siyasal ilişkileri de kullanarak işyerinden ücretini alır, ancak fiilen çalışmazdı. Bazıları ise gündüz çalışır, akşam işten çıkınca sendikanın odasını süpürür, üyelerin sorunlarıyla ilgilenirdi. Özellikle Anadolu'da sendikacılığa atılanlar, sendikacılığı el yordamıyla öğrendiler. Parlamenter sistemde işçilerin oy gücünün önemini kavrayan sendikacılar, siyasal iktidarların işçiler lehine yasa değişiklikleri yapmaları için baskı yaptılar. Her ne kadar "iktidarda kim olursa olsun, onunla iyi geçin" biçimindeki partilerüstü anlayış *Türk-İş*'e hep egemen olduysa da, siyasal partilerin ocak ve bucak örgütlerinde etkili olan sendikacılar işçilerin lehine bazı düzenlemelerin yapılması için de çalıştılar.

Sigortalıların prime tabi günlük gerçek gelirleri 1952-1960 arasında yüzde 30 arttı. 1952'de bir sigortalının bir yıllık ortalama toplam geliri, aynı yıl kişi başına düşen milli gelirin 3.4 katıydı. İşçi statüsünde çalışanların ücretlerinde meydana gelen artış bir ölçüde sendikaların iş uyuşmazlığı sonucunda işverenle yaptıkları pazarlıkların sonucuydu. Bu dönemde haftalık çalışma süresi 48 saat olarak belirlenmişti. Günde en çok 3 saat fazla mesai yapılabilirdi. Bir yıl içinde fazla mesai yapılan günlerin toplamı 90'ı geçemezdi. Aynı dönemde işveren suç sayılan bir eylemde bulunan işçiyi derhal ve tazminatsız olarak işten çıkarabilirdi. İşverene yanlış bilgi vermek, işverenin veya ailesinin şeref ve haysiyetine zarar verici konuşma yapmak veya bu kişilere hakarette bulunmak, işyerinde işverene veya başka bir işçiye saldırmak veya onları tehdit etmek, işyerine sarhoş gelmek, işyerine içki getirmek, hırsızlık yapmak, işyeri sırlarını açıklamak, izin almaksızın veya haklı bir nedene dayanmaksızın iki gün üstüste işe gelmemek, 10 günlük ücreti ile ödeyemeyeceği bir zarar vermek suç sayılıyordu.

Askerî Darbeye Doğru *Türk-İş*

Türk-İş'in 2. Genel Kurulu, olağanüstü olarak 8-11 Ağustos 1953'de İstanbul'da toplandı. Genel kurula sunulan raporda işyerlerinin bazılarında üye sendikaların karşılaştıkları zorluklar ve işverenlerin baskıları ve *ICFTU* üyeliğine izin vermeyen Bakanlar Kurulu eleştiriliyor, grev hakkının tanınması talep ediliyordu. *DP*'li üyelerin karşı çıkmasına rağmen *ICFTU*'ya üyelik kararı yeniden onaylandı. Genel Kurul sonunda genel başkanlığa Naci Kurt, genel sekreterliğe İsmail İnan getirildi. Bu genel kurul farklı siyasal eğilimler arasında bir uzlaşma sağlama çabası ve başarısı gibi gözükmesine rağmen, bir müddet sonra genel başkanla genel sekreter arasında anlaşmazlık çıktı. Naci Kurt 1954 seçimlerinde *DP*'den milletvekili seçilince, genel sekreter İsmail İnan fiilen genel başkanlık görevini de yürüttü.

DP, Türk-İş'in ilk yıllarında günün ekonomik koşullarının sağladığı olanakları da değerlendirerek, işçi ve sendikacılık hareketini kontrol altına almaya çalıştı. İşçilerin büyük bölümü ise, yasalar aracılığıyla sağlanan bazı haklar ve özellikle kamu kuruluşlarındaki uygulamalar nedeniyle *DP*'yi destekledi. *DP*'nin ocak ve bucak örgütlerinde çok sayıda işçi görev alırken, birçok sendikacı da bu örgütlerin başına getirildi. Bu arada *Türk-İş*'e üye mahalli sendikaların yöneticileri, *DP* içindeki güç ve etkinliklerini kullanarak, kamu kesimi işyerlerinde kendilerinin ve sendikalarının konumlarını güçlendirdiler. *DP*'nin mahalli düzeydeki küçük sendikalarda etkinliğinin artmasına rağmen, konfederasyon bir bütün olarak denetime alınamadı. 10 sendika önderi tarafından 1954'deki genel seçimlerden önce oluşturulan *İşçi ve İşçi Dostu Milletvekillerini Destekleme Komitesi* henüz çalışmalarının başındayken adli kovuşturmayla karşılaştı. 6-7 Eylül 1955 olayları bahane edilerek İstanbul ve Ankara'da bazı sendikaların faaliyetleri durduruldu ve yöneticileri tutuklandı. 1957'de ise Ankara, Adana, Samsun, Diyarbakır ve Bursa sendikaları birliklerinin faaliyeti durduruldu.

Türk-İş DP'li sendikacıların denetimi altındaki sendikaların aidat ödememesi nedeniyle 3. Genel Kurul öncesi önemli parasal sıkıntı içindeydi. 8 Ağustos 1953'den 31 Mayıs 1957'ye kadar konfederasyonun toplam geliri 52 bini aidatlar olmak üzere 114 bin liraydı. Bu dönemdeki 112 bin liralık harcamanın 91 binini yönetici ve personelin yollukları, ücretleri ve sosyal yardımları oluşturuyordu. 3. Genel Kurul *Ankara İnşaat İşçileri Sendikası* lokalinde toplandı. Yapılan seçimlerde genel başkanlığa Nuri Beşer, genel sekreterliğe İsmail İnan, muhasip üyeliğe de Ömer Ergün getirildi. Ancak aynı yıl yapılan genel seçimlerde İsmail İnan *CHP*'den milletvekili seçilince, 15 Eylül 1958'e kadar bu görevi Cemil Gider üstlendi. Daha sonra bu göreve getirilen M. Ali Sarı Haziran 1960'da genel sekreterliği bıraktı. 1960'da *Türk-İş*'in 174 bin üyesi bulunuyordu.

Askerî darbeye doğru yaklaşılırken hükümetle kurulan iyi ilişkiler ve hatta başbakan Adnan Menderes'e çekilen bağlılık telgrafları devlet sendikacılığının ne denli köklü biçimde yerleştiğini gösteriyordu. İşçilerin çıkarlarını savunacak ve siyasal iktidar karşısında "milli" çıkarları gözetme adına işçi hareketini devletin denetiminden kısmen de olsa kurtaracak bir sendikal hareketin oluşması için 1960'ları beklemek gerekecekti.

27 Mayıs 1960

DP iktidarı 27 Mayıs 1960'ta kendisini *Milli Birlik Komitesi* olarak adlandıran, Silahlı Kuvvetler hiyerarşisinin dışında kurulmuş bir askeri komitenin yürüttüğü darbe ile son buldu. 20 yıl sonra, 12 Eylül 1980'deki askeri darbe ile faşist hareketin lideri olarak ordu tarafından hapisaneye sokulacak olan Albay Alparslan Türkeş 27 Mayıs sabahı *MBK* sözcüsü olarak darbenin amacını ve niteliğini Türkiye Radyoları'ndan şöyle açıklamıştı: "Bugün demokrasinin içine düştüğü buhran ve müessif hadiseler dolayısıyla ve kardeş kavgasına meydan vermemek maksadıyla Türk Silahlı Kuvvetleri memleketin idaresini ele almıştır. Bu harekata Silahlı Kuvvetlerimiz, partileri içine düştükleri anlaşamaz durumdan kurtarmak ve partiler üstü tarafsız bir idarenin nezaret ve hakemliği altında en kısa zamanda adil ve serbest seçimler yaptırarak idareyi hangi tarafa mensup olursa olsun, seçimi kazananlara devir ve teslim etmek üzere girişmiş bulunmaktadır."

Darbe öncesinin toplumsal ve siyasal gerilimini yatıştırmayı ve çatışan taraflar arasında bir hakemlik konumu üstlenme eğilimini ifade eden bu sözleri ABD ve "müttefik" Batı Avrupa devletlerine karşı takınılacak tavra ilişkin açıklama izliyordu: "Müttefiklerimize, komşularımıza ve bütün dünyaya hitap ediyoruz. Gayemiz Birleşmiş Milletler Anayasası'na ve insan hakları prensiplerine tamamiyle riayettir. Büyük Atatürk'ün 'Yurtta sulh cihanda sulh' prensibi bayrağımızdır. Bütün ittifaklarımıza ve taahhütlerimize sadığız. *NATO*'ya ve *CENTO*'ya inanıyoruz."

ABD, Türkiye'de hükümet karşıtı subayların bir darbe hazırlığından haberdar olduğu ve bunu önleme olanağına sahip bulunduğu halde, darbeyi önlemek için herhangi bir girişimde bulunmamıştı. Darbeden bir yıl önce, 5 Mart 1959'da Türkiye ile ABD arasında imzalanan bir ikili anlaşmada "Türkiye'ye karşı tecavüz vukuunda ABD Hükümeti, talebi üzerine Türkiye Hükümeti'ne yardım etmek için, karşılık olarak üzerinde anlaşmaya varılabilecek şekilde ve Ortadoğu'da sulh ve istikrarı idameyi istihdaf eden müşterek karar suretinde derpiş edildiği veçhile, silahlı kuvvetlerin kullanılması da dahil olmak üzere, ABD Anayasası'na uygun gerekli her türlü harekete girişecektir," deniliyordu. Dışişleri Bakanlığı, "...dolaylı tecavüz halinde dahi ABD'nin silahlı yardımının sağlanacağını, hattâ gizli ve yıkıcı faaliyetlerin vukuunda da aynı garantinin geçerli olduğunu," söylüyordu. Ayrıca, darbeden yalnızca 18 gün önce, 9 Mayıs 1960'ta "Pentagon'u olağanüstü hallerde müdahaleyle yetkili kılan" bir başka anlaşma imzalanmıştı. Oysa, o günlerde, Türkiye tam bir "darbe öncesi" atmosferi içindeydi. Hükümete karşı grupların hazırladıkları gizli bildiriler, Ankara ve İstanbul'daki *USIS* bürolarında, İzmir'deki *NATO* karargâhlarında görevli muhalif Türk memur ve subaylar tarafından basılıyor ve dağıtılıyordu. ABD, ikili anlaşmalarda "dolaylı saldırı" ve "olağanüstü hal" olarak tanımlanmış bulunan durumdan sonuna kadar haberdardı. Ancak, *DP* iktidarını gözden çıkaran ABD yeni alternatifler peşinde olduğu için, ikili anlaşmaların kendisine tanıdığı müdahale hakkını kullanmamayı yeğlemişti. Doğan Avcıoğlu'nun darbe sonrası yazdığına göre, "ABD istihbarat servislerinin bir askerî müdahaleyi kaçınılmaz saydıkları anlaşılmaktadır. *CIA*, 27 Mayıs hazırlıklarından haberdar olduğu halde, bundan Menderes Hükûmeti'ni haberdar etmemiştir. *CIA*'nın faaliyetleri konusunda ABD'de yapılan yayınlarda 27 Mayıs hareketi şöyle değerlendirilmektedir. *CIA*, ihtilalden aylarca evvel, Washington'a göndermeğe başladığı raporlarda hükümet darbesinin kaçınılmaz olduğunu belirtmişti. Raporlardan biri şöyle son buluyordu: 'Menderes'in günleri sayılıdır.' " Alparslan Türkeş gibi faşist, anti-komünist, üstelik de darbe öncesi Genel Kurmay'da *NATO* Dairesi'ni yönetmiş bir albayın *MBK*'deki etkin varlığının ve ilişkilerinin çıkarlarını koruma açısından ABD'ye yeterli güvenceyi verdiği kuşku götürmez. 27 Mayıs sabahı Türkeş'in kendisi tarafından okunan darbe bildirisinde *NATO*'ya ve *CENTO*'ya bağlılık bildiren paragraf bu güvencenin resmen doğrulanmış olması anlamına geliyordu.

27 Mayıs 1960'ın Dünyası

DP iktidarının çöküşünü zorunlu kılan yerel ve uluslararası dinamikler, 27 Mayıs darbesini gerçekleştiren askerlerin eylemlerinin mümkün sınırlarını da genel olarak çizmişti. Ancak 27 Mayıs'tan sonraki 30 yıl içinde ortaya çıkan veriler, harekatı gerçekleştirenlerin karşı karşıya kaldıkları büyük güç dengelerinin olanakları hakkında sezginin ötesine geçen bir bilgiye sahip bulunmadıklarını gösterdi. Ancak onların iradesinden bağımsız bir biçimde de olsa DP'nin sonunu getiren güçlerin işleyişi 27 Mayıs'ın sonuçlarını içinde üreteceği dünyayı çoktan belirlemişti.

DP iktidarının, son günlerinde her zamankinden çok ihtiyaç duyduğu dış kredileri kendisine vermemekte kararlı davranan ve iktisadi bunalım sarmalının gitgide hızlanarak büyümesini neredeyse izlemekle yetinen ABD ve öteki Batılı devletler Menderes'in sermaye açığını kapatmak üzere SSCB ve Doğu Avrupa ülkeleriyle ilişkileri geliştirmek istediği ve SSCB'ye bir ziyaret yapmak istediğini açıkladığı sırada desteklerini kesin olarak DP'den çekmişlerdi. 1959-

27 Mayıs, bir anlamda, Türkiye Cumhuriyeti toplumundaki geleneksel toplumsal ayrışmaların yerlerini, tersinmez bir biçimde modern sınıfsal kutuplaşmalara bıraktığı dönem oldu. Adnan Menderes, iktidarının son yıllarında, sık sık "kara cüppeliler"den sözetmeye başlamıştı. Kasdettiği, büyük bir olasılıkla, geleneksel "ilmiyye" zümresiydi. Sözkonusu zümre, kendisi hakkındaki inançları ne olursa olsun, meşruiyetini, belki de, bir tür modernliğe karşı özünde muhafazakâr olan bir muhalefetten alıyordu. Gerçekten de "ilmiyye", belki de son kez olarak geçmiş alışkanlıklarının kendisini hazırladığı bir ân buldu; "seyfiyye" ile, askerlerle, ittifak kurdu. Geçmişte olduğu gibi 1960'ta da, sözkonusu muhalefetin hem ilk vurucu gücünü, hem de meşruiyetinin kaynağını temsil eden, sokağa dökülen, bir çıkar çatışmasına vicdanî bir temel kazandıran, gençler, "suhteler" oldu: "Çünkü ordu gençlik elele"ydi ya da hâlâ öyle görünebiliyordu. Oysa, görünüşler bir yana, gençler bir yandan devletin resmî ideoljisine karşı çıkarken, bir yandan da kendi üzerlerindeki baskısıyla hesaplaşmayı deniyorlardı. 27 Mayıs bir anlamda, Türkiye'de ilk kez gençlerin, gençler olarak tarih sahnesinde yer almalarını sağlayan olay oldu. Ama "gençlik" kendi içersinde bugün daha ilerki yıllarda yolları giderek ayrılacak farklılıklar barındırıyordu. 27 Mayıs öncesi, örneğin kendi isyanlarını dili kırarak, kapalı imgelerle ifade eden ikinci yeni şairleriyle, ilerki yıllarda ötedenberi dışlanmış olanların simgesi haline gelecek olan Yılmaz Güney'in, birarada varolmaya çalıştığı, varolduğu, Pazar Postası gibi aynı marjinal dergilerde yazılar yazdığı oldu. Muhalefetini sınıfsal terimlerle ifade etmeyen Üniversite gençliği 27 Mayıs süreci içersinde, bürokrasinin ve genel olarak devletin toplumun bütününü, dönemin diliyle "halk"ı temsil etme yeteneğini sorguya çekmedi. Ancak gerek sanayi burjuvazisinin modern bir sınai işgücü yaratılmasını öngören projesini yansıtan ve bunu teşvik edici maddeler içeren 1961 Anayasası'nın sağladığı hukuki çerçeve, gerekse toplumun bu proje doğrultusunda emek-sermaye ekseninde kutupsallaşması, gençliğin çok kısa bir süre içersinde, çok daha radikal bir şekilde kutupsallaşmasına zemin hazırladı. Ancak geçmiş beklentiler etkili olmayı sürdürdü; Ağustos 1968'de Vedat Demircioğlu'nun öldürülmesi ile Şubat 1969'daki Kanlı Pazar arasında en sık kullanılan sloganlardan biri, "Ordu gençlik elele" oldu. Ama çok geçmeden, gençler askere karşı toprak işgal eden köylülerin yanında yer alacak, askerî mahkemelerde yargılanacaklardı. 27 Mayıs, gençler ve hatta genel olarak halk kitleleri ile ordu arasında yanda görüldüğü şekilde bir karşılaşmanın yaşandığı son tarihsel olay oldu.

63 (10) 27 Mayıs ve Yeni Siyasal Düzen

Cumhuriyet'in ilk yıllarında gençlik hareketleri, genellikle devlet ve hükümet politikalarını destekler nitelikteydi. Gerçi 1934 yılında Milli Türk Talebe Birliği *kapatılmıştı ama bu karar Sofya'da bir Türk mezarlığının tahrip edilmesini protesto eden gençlerin eyleminin siyasal içeriği hükümeti tedirgin ettiği için değil, hareketin aşırıya kaçarak denetimden kurtulması olasılığına karşı alınmıştı. Bu gelenek* DP *iktidarının ilk yıllarında da sürdü. '50'lerin başlarındaki en önemli gençlik gösterileri Kore şehitlerini anmak gibi, hükümet politikalarına destek verir içerikte olmuşlardı. Geçmişte olduğu gibi* DP *döneminde de, bu desteğin önemli bir boyutu anti-komünizmdi. Örneğin Adnan Menderes'in ilk hükümet programında "aşırı solu kökünden temizlemek için icab eden kanunî tedbirlerin alınacağı"nı söylemesi üzerine,* Milli Türk Talebe Birliği *başbakana şu telgrafı çekmişti: "Türk milletinin yıllardan beri özlediği komünizmle kesin mücadeleye karar veren hükümetimize milliyetçi Türk gençliğinin şükran ve minnetlerini arzederiz". Dönüm noktasının 1956 olduğu söylenebilir. Bu yıl Üniversite yönetiminin öğrencilere söz hakkı verilmemesini protesto etmekle başlayan öğrenci gösterileri, 1960 baharında doruğuna ulaştı.*

60'larda sermayenin uluslararası yeniden üretimi süreci içinde Türkiye gibi başlıca avantajı tarımsal ürünler üretim ve ihracı ile askeri güç sağlamak olan ve bunun karşılığında döviz olarak tarımsal satış gelirleri ve kredi elde ederek dünya pazarına eklemlenen ülkelerin karşısına, dünya kapitalist sistemi, açık finansmanı sınırlayan bir hesaplı ve planlı kalkınma modeli koydu. *DP*'nin popülist politikaları ise herhangi bir hesaba dayanmaksızın yalnızca antikomünist bir kale olma karşılığında Batı'dan durmaksızın kredi akacağı varsayımına dayanıyordu. 1950-60 arasında *DP*'nin ekonomik politikaları sayesinde sermaye birikim sürecinin ilk evresini tamamlayan büyük sanayi burjuvazisi kaynakların popülist politikalarla israfına karşı "ithal ikameciliği"ne dayanan bu uluslararası stratejiye derhal yaklaşmıştı. SSCB ve ABD arasında soğuk savaş döneminin kapanmakta oluşu ise antikomünizm karşılığında ABD yardımı ilişkisini giderek *DP* iktidarı için daha az elverişli bir hale getirmişti. Böylelikle ABD önce Küba ve sonra Kore'de bizzat kendisinin işbaşına getirdiği polis rejimlerinin sistem içinde kalacağını umduğu alternatiflerine kapıyı aralayan bir siyaseti uygulamaya soktu. Bunu 27 Mayısçıların tümü değilse bile Silahlı Kuvvetlerin *NATO*'daki adamı Alparslan Türkeş'in hiç değilse sezmiş olduğu söylenebilir. Böylece büyük burjuvazinin toplumun ve devletin yeniden düzenlenmesi talepleriyle, dünya kapitalizminin bağımlı ülkeler için yeni seçenekler arayışının örtüştüğü bir anda *DP* iktidarının çöküşünün olduğu kadar, 27 Mayıs'ın sistem içindeki çıkışının da sınırları belirlenmişti. Sürecin bilgisi ise *DP*'nin çöküşünün ardından kapitalizmin uluslararası sisteminin içinde kalmaya peşinen kararlı sivil güçlerden, teknokratlardan, üniversiteden ve burjuvaziden gelecekti.

Siyasal ve toplumsal çerçevesi, bu şekilde dünya kapitalizminin genel alanı içinde ve ABD hegemonyası altında tanımlanmış olmakla birlikte 27 Mayıs 1960, örnekleri çoğu Latin Amerika ve Doğu Asya örneklerinde görülen "rutin" askeri darbelerden biri olarak kalmadı. Doğuşu ve örgütlenmesi kadar, iç bileşiminin çelişikliği, uyandırdığı ve harekete geçirdiği güçler ve vardığı sonuçlar, paradoksal etkileriyle Türkiye'nin sonraki 20 yılının toplumsal, siyasal ve düşünsel hayatını bir bakıma 1960 öncesi ve sonrası olarak ayrılacak biçimde

27 Mayıs 1960'da olaylar sırasında ölen Harb Okulu son sınıf öğrencisi Ispartalı Teğmen Ali İhsan Kalmaz (ortada) bir önceki gece yaşadıklarını ve hislerini hatıra defterinde şöyle dile getiriyor: "Türk tarihinde yeni bir sayfa başlamak üzere. Saat 22.45'de memleket mukadderatını emin ellere tevdi etmeye hazırlanan, tarihte ikinci defa şerefli bir vazifeye çağrılan Harbiye'nin genç teğmenlerine yirmişer mermi verildi. Kader gülerse, memlekette yarın, 27 Mayıs 1960 mübarek cuma namazı kalplerde huzur, gönüllerde imanla kılınacak. Hepimiz daha yeni bıyığı terleyen en genç mensupları ile, başta inandığımız kumandanlarımızla şerefli sancağımızı Harb Okulu kulesinden Çankaya sırtlarına taşımaya hazırlanıyoruz. Kalbimizde ve bütün benliğimizde en ulvi heyecanlar duyuyoruz. Aldığımız irfan, kahraman Atatürk'ün Harbiye'nin giriş yerinde mermer üzerine değil de, kalbimize hâkettiği gençlik hitabesi. Harbiye'yi taşıyan sütunlar üzerindeki şehit ağabeylerimizden üstün olarak bir mazlum milletin hürriyetini iade etmek için değil, asırlarca hürriyete susamış, hürriyet aşığı aziz Türk halkına huzur getirmeye memur idik. Parola: İnkılâp. İşareti: El Kaldırma. Şu anda saatler ilerliyor. Kader gülerse satırlarıma yarın şafakla devam edeceğim. İnandığımız şafak altında yürürken talih gadrine uğrarsak, inanarak öleceğiz. Kalbimizde huzur var. Arkamda kalan anam ve babam ve kardeşlerim müsterih olsunlar. Bugün için doğdum, severek gidiyorum." 28 Nisan 1960'da öğrenci gösterileri sırasında polis tarafından öldürülen Turan Emeksiz (solda) ve 30 Nisan'da hayatını kaybeden Nedim Özpulat (sağda) 27 Mayıs öncesi öğrenci protestolarının verdiği iki kurbandı. Nisan'ın son günlerinde yoğunlaşan öğrenci olaylarını, Hukuk Fakültesi asistanı Alp Kuran şöyle anlatıyor: "Hürriyet mücadelesi devam ediyordu. Yakalanmayan, yakalanıp da kışladan subay ve erlerin yardımıyla kaçan arkadaşlar yılmadan çalışıyorlardı. Ben de onlara katıldım. Aralarında bir öğretim üyesi olması, gençlere hız verdi. Bir gazete çıkarmayı düşündük. Ama bu gerçekleşinceye kadar, elimizdeki üç bin liralık kağıdı parça parça keserek üzerlerine ıstampa ile dikta rejimini lânetleyen sözler yazdık. "Susmayacağız", "Katiller cezalandırılmadıkça susmayacağız", "Şehitlerin kanı üzerine taht kuramazsınız", "Menderes istifa et" bu sözlerden bir kaçıydı. 22 Mayıs'da üniversiteli arkadaşlar İstanbul'un 16 sinemasına dağıldılar. Filmlerin en heyecanlı sahneleri perdeye aksettiği an, bu protesto kağıtçıklarını balkondan koltuklara doğru serptiler. 26 Mayıs gecesi yine bu kağıtlardan 40 bin adedi vitrinlere, otomobillere, kapılara yapıştırıldı. Son bir cümle daha eklenmişti bu sözlere: "Diktatör İstanbul'dan defol!..." Ancak bu çalışmamızı polis haber almıştı. Kağıtlar geceyarısından önce kazındı. Ertesi gün arkadaşlar 20 sinemaya dağılacaklar, 14.15 matinesine girecekler, saat tam 16.07'de hep bir ağızdan İstiklal Marşı'nı söyleyeceklerdi. Fakat marşımızı sinemada söylemek nasip olmadı. Ordu idareyi ele aldı." İstanbul İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi son sınıf öğrencisi Yüksel Çengel de 28 Nisan olaylarında aktif bir rol üstlenmişti. Çengel şunları anlatıyor: "Altı arkadaş bir komite kurmuştuk. Bu komitenin her okulda, her sınıfta bir kolu vardı. Ertesi gün, yani 28 Nisan'da üniversitede bir protesto gösterisi düzenlemeğe karar verdik. İstanbul'daki 63 öğrenci yurdundan 47'sini dolaştık. Toplantıda Türk gençliği adına diktatörlere ilk ihtarı yaptık. O gün polis ve polis kılığına girmiş partililer vurdular, yakaladılar. Bir hafta polis takibinden kurtuldum. 4 Mayıs'da Beyazıt Meydanı'nda arkadaşlarla buluşacaktık. Öğleden sonra üniversite kapısında dolaşırken, bir polisle iki sivilin beni göz hapsine aldıklarını farkettim. Kaçmalıydım. Sahaflar Çarşısı'na seğirttim. Kapalıçarşı yoluyla Sultanhamamı'na indim. Şöyle bir geriye göz attım. Polis ve iki sivil hâlâ peşimdeydi. Bir koşuda Sümerbank'ın Bahçekapı mağazasına girdim. Ama onlar da atik davranmışlardı. Polis yanıma yaklaştı ve bana "hakkında ihbar var" dedi. Önce polis müdürlüğüne götürüldüm. Oradan Harbiye'ye, Harbiye'den de Davutpaşa'ya sevkedildim."

belirlediği söylenebilecek olan 27 Mayıs hareketinin pratik askeri önderliğinin oluşumu yanında düşünsel çerçevesinin ve toplumsal/siyasal dayanaklarının incelenmesi, onun anlamlandırılabilmesi için bir gereklilik olarak ortaya çıkar.

Darbeciliğin Kökenleri

27 Mayıs'ın alaşağı ettiği ve itibarlarını kırdığı *DP*'nin siyasal önderliğinin gerek "27 Mayısçılar"ın kişiliklerine, gerekse onu desteklemiş olan solla ilişkilendirerek 27 Mayıs'a yöneltti̇ği "komünistlik" suçlamaları ve sürekli gündemde tuttuğu parlamenter meşruiyet tartışması, toplumsal bellekte, 27 Mayıs kadrolarını solla özdeşleştiren yanıltıcı bir iz bıraktığı gibi darbenin onu yapanlarca bir "devrim" olarak değerlendirilmesi ve *MBK* üyelerinin bir bölümünün darbe sonrasında sola yönelmeleri de bu izlenimi durmaksızın pekiştirdi. Oysa 27 Mayıs'ı gerçekleştiren ve yürüten *MBK*'nın siyasal hayata müdahale fikrinin ve örgütlenmesinin kökeninde, 1946 seçimleri sonrasında *CHP* iktidarına son vermek üzere hazırlıklara girişmiş bir örgütlenme çekirdeği vardı.

Açık oy, gizli sayımla, hile ve baskıyla elde edilen ve meşruiyetine pek az kimsenin inandığı 1946 seçim sonuçlarının *CHP*'yi yeniden iktidara getirmesi, Türkiye'nin ilerleyebilmesinin Batı ile bütünleşmesinden geçtiğine, bunun da çoğulcu bir burjuva parlamenter rejimi aracılığıyla gerçekleşebileceğine inanan geniş bir kamuoyu yanında orduda derin tepkiler doğurdu. Seçimlerden bir ay sonra İstanbul'da Harp Akademileri ve Ankara'da Genel Kurmay'da daha sonra adları ordu-siyaset ilişkileri bağlamında sıkça anılacak olan olan Şefik Erensü, Memduh Tağmaç, Cevdet Sunay, Cemal Tural gibi etkili orta kademe kurmaylar arasında bir "ihtilâl"in gerekliliği fikri güç kazanmaya başladı. Ordu çevrelerinde iktidara zor yoluyla el koymak anlamında kullanılan bu "ihtilal"in amacı, Batı örneğinde bir parlamenter rejim kurmaktan öteye geçmiyordu. Ancak, bu "ihtilalci" çekirdeğin ordu hiyerarşisinin bütünü karşısında meşruiyetini sağlamak üzere kendisine çağrı yapılan Korgeneral Fahri Belen ve Kurmay Albay Seyfi Kurtbek ordudan istifa ederek 1950 seçimlerinde *DP*'den milletvekili oldular. Öteki etkenlerin yanısıra bu ve benzeri açık, örtük girişimlerle sağlanan Ordu-*DP* ittifakı imajı da seçimlerin *DP* tarafından kazanılması ve bürokrasiden gelen direnişin kırılması üzerinde etkili oldu. Bu erken "ihtilalci" çekirdek, iktidara doğrudan el koymaktan çok ordudaki etkin görevleri üstlenerek siyasal olduğu kadar iktisadi güç edinme tercihi üzerinde karar kıldı ve örgütünü dağıttı.

DP İktidarı ve Yeni Kuşak Darbecilerin Çekirdeği

Ancak ordu tabanının *DP* iktidarından beklentileri kısa zamanda hayal kırıklığıyla sonuçlandı. Bayındırlık Bakanlığına getirilen Fahri Belen *DP*'nin hükümet etme tarzı ve adam kayırmacılığıyla bağdaşamadığından istifa etti. Buna karşılık doğrudan doğruya *DP* hükümetinin isteklerine uygun davrananlar yükselmeye ve iktidar imkanlarından yararlanmaya başladılar. Ordu çevrelerinin *DP* iktidarından beklediği, aralarından bir bölümüne kişisel nüfuz ve itibar sağlanması değil, toplumun modernleşmesinin motor gücü olarak gördükleri Silahlı Kuvvetlerin modernleşmesi, etkinleşmesi ve böylelikle Silahlı Kuvvetlerin toplumsal öncü rolünün pekiştirilmesiydi. Ancak *DP* iktidarı 1950 seçimlerinde arkasına aldığı seçmen gücünü, 1954 seçimlerinde de aşağı yukarı korumayı başarınca rejim içindeki dayanaklarından bağımsızlaşmaya ve parlamentodaki iktidarını bürokrasi ve ordu ile paylaşmaktansa parti aygıtında toplamaya yöneldi. Ancak 1955, *DP*'nin hakimiyetindeki gelişmenin sınırlarına varılmasına tanık oldu. Ekonomik bunalım ve artan enflasyon, kentlere yığılmaya başlamış olan çalışanlar kitlesinin huzursuzluğunu ve sınıf çatışmalarının şiddetini artırırken, artan eğitim ve iletişim olanakları dolayısıyla tabanı genişleyen aydınlar arasında gezinmeye başlayan yeni fikirler *DP* politikalarına alternatif muhalefet arayışlarını güçlendirdi. Bu genel yönelişin Silahlı Kuvvetler üzerinde de iki katlı bir etkisi oldu. Silahlı Kuvvetler, *DP*'nin muhafazakar köylü kitlelerini yörüngesinde tutmak için dizginlerini salıverdiği şeriatçılıkla kendisini ideolojik olarak derin bir karşıtlık içinde hissettiği gibi, *DP* egemenliği döneminde geçmişte olmadığı ölçüde büyük geçim sorunlarıyla karşı karşıya kalmıştı. Fahri Belen, Suphi Karaman ve başka muhalif subaylar anılarında "maişet derdiyle gece şoförlük yapan subaylar"ı, "kuru

ekmeğini çaya batırarak gıdasını sağlayan emekli albaylar"ı , bu yaşama koşulları ile "her mahallede bir milyoner yükselmesi", "ordu efradının eski kışlalardaki hayatıyla iktisadi devlet teşekküllerindeki lüks hayat arasındaki tezat"ın genç kuşak subaylar arasında doğurduğu öfke ve nefreti çarpıcı sözlerle dile getirirler.

27 Mayıs'ın Silahlı Kuvvetler'deki öncüleri bu toplumsal ve siyasal gerilimler zemininde ortaya çıkarak, orduyu siyasal iktidarın egemenlik alanından koparmak amacıyla ilk bağımsız örgütlenmeleri gerçekleştirmeye giriştiler. Ekim 1955'te İstanbul'da Harp Akademisinde genellikle kurmay ya da kurmay adayı subaylar arasında beliren Orhan Kabibay, Dündar Seyhan, Faruk Güventürk, Nuri Hazer, Suphi Gürsoytrak, Orhan Erkanlı vb.'den oluşan ilk çevreyi 1956'da Ankara'da Sezai Okan, Osman Köksal, Talat Aydemir'in başını çektiği ikinci ve Sadi Koçaş, Kenan Esengin vb.'lerinin oluşturduğu üçüncü bir çevre izledi. Birbirinden bağımsız ve habersiz olarak kurulan çevreler 1956 boyunca Necdet Üruğ, Ahmet Yıldız gibi sonraları önemli siyasal roller üstlenecek olan genç subayları da aralarına alarak genişlemeyi sürdürdüler. Birbirlerinden habersiz olarak örgütlenen ilk iki çevre tek tek temaslar yoluyla yeni üyeler ararlarken Orhan Kabibay çevresi varlığını farkettikleri Talat Aydemir çevresinin içine sızarak önce onu denetimi altına aldı; ardından da iki çevre zorunlu olarak birleşti ve *Atatürkçüler Cemiyeti* adını aldı.

Örgütlenme Tarzı

Darbecilerin örgütlenme amaç ve biçimleri geleneksel İttihatçı komploculuğunun ilkelerinden herhangi bir ciddi fark göstermiyordu. Gerçi içlerinden herhangi birinin özel olarak İttihatçılığın tarihini incelemiş olup olmadığına ilişkin somut bir belirtiden, ya da Marksistler arasında olduğu gibi örgütlenme teorileri konusunda tartışmaların yer aldığından söz edilemez. Ancak, "konspirasyonun evrensel bilgisi"nin kaynağını mantıksal olarak darbeciler arasındaki *MİT* ve askerî haberalma görevlilerinin oluşturduğu düşünülebilir. Darbecilerin taktik hedefi Silahlı Kuvvetler personelinin birliklere dağılımını düzenleyen "Erkan Dairesi"nin denetimini ele geçirerek etkili vurucu güce sahip birliklerin komutasına yerleşmek ve bu birliklerin subaylarını "hücreler" halinde örgütleyerek "teşkilat"a kazanmaktı. Örgütlenmenin başlangıçta bulanık olan amacı gitgide netleşti. Ancak bu bulanıklık içinde bile başlıca iki eğilim ayırdedilebiliyordu: "Ilımlılar", orduda bir "ıslahat"la yetinmekten yana oldukları halde,

26-27 Nisan öğrenci gösterilerine katılan genç üniversiteliler. Üsttekiler (soldan sağa) Ayşe Tümay Baykal, Hayran Avcı, Seval Metehan, Nesrin Kaya, ortadakiler Aygün Coşkun, Yüksel Bilgici, Bilge Gürgün, Afife Alemdar, alttakiler Ayşe Barut, Sevin Demiray, Zeren Özdamar Sibel Kız Talebe Yurdu'nda kalıyorlardı. Afife Alemdar'ın olaylarla ilgili gözlemleri şöyleydi: "Üniversite bahçesi yine kaynıyordu, kapılar kapatılmıştı. Beyazıt Meydanı'na bakan parmaklıklar arasından tankların "taret"leri, süngü uçları gözüküyordu. Hepimiz Plevne Marşı'nın diktatörlere yazılan sözlerini söylüyorduk. Birden heykelin yanındaki küme marşı yarıda kesti. İkinci bir marşa başladı: "Taba giyme tanırlar-İhtilalci sanırlar". Taba manto giymiş bir genç kız topluluğun arasına karıştı. Bana sarılıp öptü. Taba mantolu kızın adı Nurcan'dı. Birlikte kaldığımız Sibel Kız Yurdu müdürü Raif Serin'den söz etmeye başladık. Nurcan önceki gece müdürün kendilerini topladığını ve "çocuklarım, örfi idarenin kararlarını hepiniz biliyorsunuz. Her türlü sorumluluğu üzerime alıyorum. Yurdumuz kapatılmayacaktır. Memleketin her köşesinde her an önemli olaylar olabilir. Bu durumda ben sizi yollara dökemem, sokağa atamam. Hepiniz burada kalacaksınız. Mücadelenize devam edin, yalnız yakalanmayın. Asker size ateş açmayacaktır" dediğini anlattı. Nurcan'ın anlattığına göre herkesin gözleri sulanmıştı. O gün beş arkadaşımız bir polisi atından atmışlar, gaz bombasını almışlar ve polislere atmışlardı. Şimdi sen anlat dedi. Polisler bizi yakalayıp birinci şubeye götürdüler dedim. Bizi çatı katında bir odaya attılar. Odada toplanmış gazeteler ve kitaplar vardı. Kitaplardan birini aldım. Adı "Hürriyetin İlanı" idi." Bilge Gürgün ise anılarında şunları anlatıyor: "27 Nisan akşamı bir arkadaşımız geldi ve ertesi gün sesiz bir yürüyüşün yapılacağını söyledi. O gece hiçbirimiz uyumadık. Ertesi gün ilk derse Sencer Bey (Divitçioğlu) girdi. O da durumu biliyordu. Heyecanlıydı. Birden dışarıdan gürültüler geldi. İçeriye giren birisi "ne duruyorsunuz" dedi. Sınıf bir anda karıştı. Herkes kapıya doğru koşmaya başladı. Bu sırada yanıma biri yanaştı ve hükümetin tutumunu beğenip beğenmediğimi sordu. Hayır dedim ve verdim veriştirdim. Bunun üzerine polis olduğunu ve kendisiyle gelmemi söyledi. Yerimden fırladım ve koridordan kantine kaçtım. Arkadaşlar beni sakladılar. Mayıs ortalarında Ankara'ya gittim. Başkent kaynıyordu. Bir gece Yenimahalle'de Güler Sakağı'nda bir eve gittim. Havacı bir arkadaşla ve aile dostumuz bir hanımla mitinglerden konuşmaya başladık. Ertesi sabah eve polis geldi ve beni Emniyet'e götürdü. Müdür Bicioğlu'nun ilk sorusu "Dün gece kiminle beraberdiniz, ne konuştunuz" oldu. Hemen durumu anladım, Aile dostumuz bizi ihbar etmişti. Dört saat sorguya çekildim. Havacı çocuk için çok kötü olacağından her şeyi inkar ettim. Sonra serbest bıraktılar. Bir kaç gün sonra celp geldi. 27 Mayıs'ta mahkemeye çağrılıyordum". Bir "yeraltı" komitesinde görevli Tıp Fakültesi 9. sömestr öğrencilerinden Ayşe Tümay Baykal ise darbeden bir gün önceki toplantıyı şöyle anlatıyor: "26 Mayıs gecesi gene toplanmıştık. 20-30 kişi Beyazıt'ta bir binanın zemin katıydı. Her zaman olduğu gibi BBC, Amerika'nın Sesi radyosunun Türkçe yayınlarını ve öteki yabancı radyoların haber bültenlerini dinledik. Haberlerde bizden bahsediliyordu. Sevinç içindeydik. Toplantı sonunda ertesi gün küçük gruplar halinde İstanbul sinemalarına dağılmak, 14.30 matinelerine girmek ve saat tam 16.07'de hepbirlikte ayağa kalkarak Plevne Marşı'nı söylemeye karar verdik. Ama aramızda polisler olduğu için gene de korkuyorduk. Örneğin 2 Mayıs'da NATO Konseyi'nin önündeki mitingi polis dağıtmıştı. Biz kaçarken resmi plakalı bir araba durdu ve bizi içine aldı. Aralarından birisi "bunları bırakalım, bunlar hürriyet istiyorlar" dedi. Merak ettim sordum. Eski polis müdürü Necdet Uğur olduğunu söyledi. Partizan idare onu işinden uzaklaştırmıştı. Bir diğeri Belediye'de önemli bir görevi olan Turgut Toker'di. Yaralıların kaçırılmasını sağlayan doktorlar, yakalananları salıveren subayları unutmak imkansız. Özellikle Binbaşı Sabahattin Barçın ve E. Batum'a ne kadar teşekkür etsek azdır".

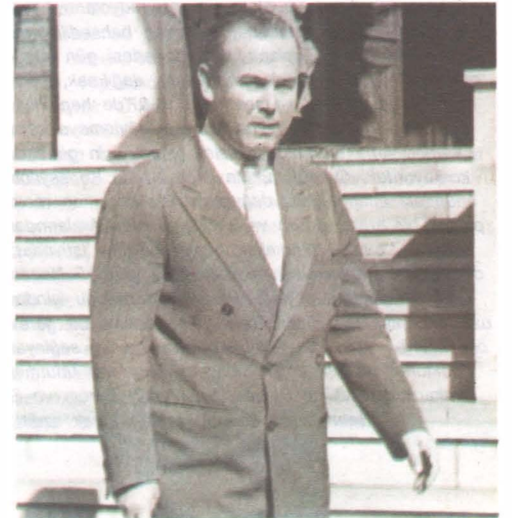
"radikaller", "memleketi ıslah" gibi daha büyük ölçekli bir projeyi ileri sürüyorlardı. Her iki tasarım kendi hedeflerine erişebilme bakımından yeterince açık bir plandan yoksun da olsalar, herkesi birleştiren ilke daha çok *DP* iktidarına karşı olmaktı.

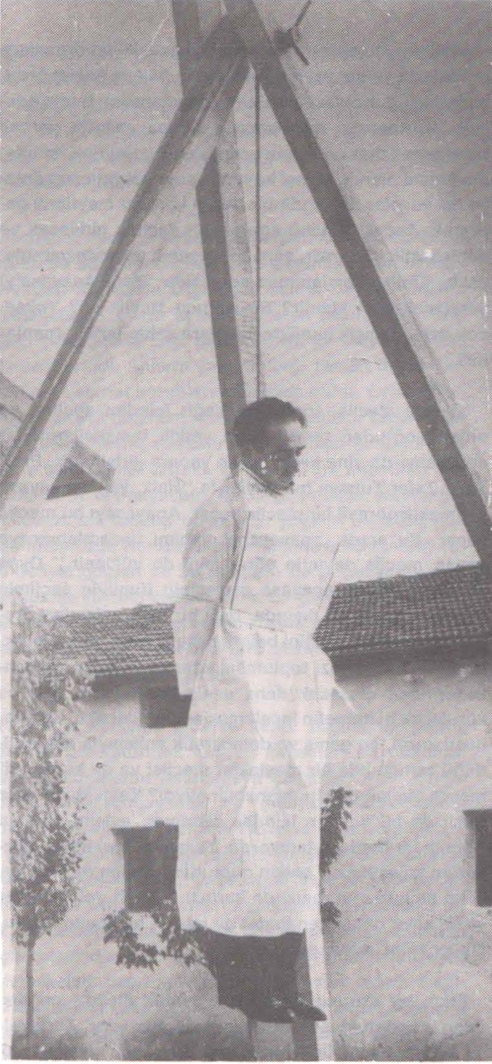
Meşru Bir Önder Arayışları

İktidara el koyma görüşünü savunanlar, 1957 seçimleri arefesindeki gerginliği elverişli bir zemin olarak kabul ediyorlardı. Bu yüzden, bu el koyuşu toplumsal ve siyasal olarak hem halk, hem Silahlı Kuvvetler hiyerarşisinin gözünde meşru kılacak temsili bir önder arayışı şiddetlendi. Önce *CHP*'nin tarihsel önderi İsmet İnönü'ye dolaylı olarak başvuranlar ondan bekledikleri karşılığı alamayınca, *DP*'nin savunma bakanı Şemi Ergin'e yöneldiler. Talepleri bir kere daha reddedildi ve bu arada bir ihbarla "teşkilat"ın 9 subayı açığa çıktı. Yakalananların işkenceye ve baskıya dayanıklılığının yanısıra "teşkilat"ın sorgucular, yargıçlar ve generaller arasındaki nüfuzunun sağladığı kolaylıklarla da, komplo ihbarıyla yakalanan 8 subay, Cemal Tural başkanlığındaki askeri mahkemede beraat ederken onları ihbar eden dokuzuncu subay Samet Kuşçu "orduyu isyana teşvik" suçundan iki yıl hapse mahkum edildi. Ancak, bu yakalanma, suçlananların hukuken beraat etmesine karşın, fiilen *DP* istihbaratının "teşkilat"ın kalbine kadar ulaşarak sarsıntıya uğratmasına yol açtı. İlk iki çevredeki subaylar yurt dışı görevlere atanırlarken birleşme görüşmeleri sırasında kendisine güvensizlik belirtilen üçüncü grubun önderi Şadi Koçaş'ın darbeciler arasındaki etkisi artmaya başladı. Onun, darbenin önderliği için gerekli olduğunu düşündüğü yüksek rütbeli bir general arayışı 1959 kışında 3. Ordu Komutanı Orgeneral Cemal Gürsel'in "ihtilalciler"in önerisini kabul etmesiyle sona erdi. Bu katılmayla ihtilalcilerin iradesi, içinde iş göreceği ordu hiyerarşisinin nesnel gücü ile birleşmiş ve "teşkilat"ın ülke ölçeğine güvenle yayılabilmesinin maddi imkanı ortaya çıkmıştı. 1959 ve 1960'ın ilk ayları "ihtilalciler" için *DP* iktidarını devirmek üzere elde tutulması zorunlu olan bütün stratejik mevzilerin birer birer ele geçirilmesiyle geçti.

Darbeciler ve *DP* Hükümeti Arasında Örtük Savaş

DP hükümeti, yöneldiği baskıcı yönetim biçimi nedeniyle halk üzerindeki hegemonyasını yitirirken, bürokrasi ve güvenlik örgütlerinin tam bir işbirliğinden de yoksun kalmıştı. Daha

Üstte solda Yassıada Duruşmaları'ndan bir görüntü: Solda Tevfik İleri, ortada Adnan Menderes, sağda Celal Bayar. Yassıada Duruşmaları öncesi sorgusu yapılan sanıklardan Adnan Menderes Soruşturma Kurulu üyelerine belki de en nazik davrananlardan biriydi. Menderes her ifade vermeye gelişinde kapıdan girdikten sonra oturmadan önce ve nihayet sorgusu tamamlanınca kalkarken reverans yapıyor, Soruşturma Kurulu üyelerini ayrı ayrı selamlıyordu. İfadesinde genellikle tutuktu. Sık sık kekeliyor, terliyor, üyelerden arada dinlenme için müsaade istiyor ve çok defa söylediklerini tashih ediyordu. Yargılama sonrası idama mahkum edilen Hasan Polatkan (solda) ve Fatin Rüştü Zorlu'nun (altta) infazı 17 Eylül, Adnan Menderes'in ise 18 Eylül 1961'de yerine getirildi.

önemlisi ABD ve *CIA*'den de hükümete bilgi akışı görülmüyordu. Orduya karşı beslediği derin güvensizlik içinde *DP* hükümeti kendi haber alma görevlilerinin verdiği bilgilere göre kendisine bağlı olmadığını düşündüğü subayları görevden almaya başladı. Bu çerçevede hükümet Kara Kuvvetleri Komutanlığı'na atanmış olan Cemal Gürsel'i emekliye ayırmaya yönelince, darbenin fiili önderliği için bu görevi "sırf erkeklik uğruna" kabul ettiğini söyleyen Korgeneral Cemal Madanoğlu ile anlaşıldı. Kayseri ve Uşak olaylarında *DP*'li komutanların emirlerine subayların itaat etmemesi ve aralarından bazılarının istifaları Celal Bayar ve Adnan Menderes'in kuşkularını durmaksızın artırıyordu ama kimin derbeci olup kimin olmadığını belirleyebilecek bir istihbarat ağından da yoksun olduklarından, darbeci olan Muhafız Alayı Komutanı'nın niteliliğini Bayar'ın kendisi uzun incelemelerden geçirmesine rağmen farkedebilmiş değildi. Kendisini her yönden kuşatılmış hissettiği bu paranoya ortamında hükümetin muhalefet üzerindeki baskılarını daha çok artırarak *CHP*'yi parlamentodan tasfiye etmek üzere kurdurduğu "Tahkikat Komisyonu"nu yeni yetkilerle donatmasını protesto etmek üzere Ankara ve İstanbul'da üniversite öğrencilerinin sokağa çıkmaları olayların ivmesini başdöndürücü bir hızla artırdı.

28-29 Nisan Olayları ve Sıkıyönetim

28-29 Nisan 1960'da başlayıp 27 Mayıs'a kadar hemen her gün sürüp giden ve *DP* hükümetini yıkan muhalefetin başlıca kitlesel dayanağını oluşturan öğrenci hareketleri büyük ölçüde *CHP* il örgütleri tarafından örgütlenmiş ve üniversitenin önde gelen profesörleri tarafından desteklenmişti. *CHP*, Tahkikat Komisyonu'nun faaliyetlerini denetim altına alma çabaları karşısında örtülü olarak çalışmaya ve parlamento dışında bir kitle hareketliliği oluşturmaya girişmiş, daha sonraki yılların *CHP* örgütlerinin etkin politikacıları olarak anılacak olan Bülent Ecevit, Suphi Baykam, Orhan Birgit, Alev Coşkun üniversite öğrencileri ile kurdukları ilişkiler aracılığıyla sürekli bir kitlesel protesto hareketini ayakta tumuşlardı.

28 Nisan'da İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde Prof. Bülent Nuri Esen'in Anayasa Hukuku dersini vermeyi "bu konuda konuşmak yasaklandığı ve Anayasa ihlal edildiği için" reddetmesi üzerine öğrenciler bahçeye çıkarak protesto gösterilerinde bulundular. Öğrencilerin üzerine hükümet güçleri tarafından ateş açıldı. Rektör Profesör Dr. Sıddık Sami Onar öğrencileri korumak isterken polis tarafından yaralandı. Ertesi gün Ankara'da Siyasal Bilgiler ve Hukuk Fakültesi öğrencileri fakültelerin bahçesinde toplanarak protesto gösterilerine giriştiler Polisin yanısıra hükümet emrindeki askeri birlikler de öğrencilerin üzerine ateş açtılar. Ateş açma emrini uygulamayı reddeden Binbaşı Vehbi Ersü derhal tutuklandı. Her iki kentte sıkıyönetim ilan edildi; yüzlerce öğrenci tutuklanarak tutuklama kamplarına gönderilmeye başlandı.

"Menderes İstifa!" ve "555 K"

Bu iki çatışmalı günden sonra her gün Ankara ve İstanbul'un merkezî yerlerinde "Menderes İstifa!" sloganıyla sokak gösterileri yapıldı. Gösterilerin esin kaynağı, aynı aylarda Kore'de Syngman Rhee rejiminin uzun süren ve çatışmalı öğrenci gösterilerinin ardından yıkılmasıydı. Akşam saatlerinde trafiğin sıkışık ve caddelerin kalabalık olduğu anlarda, ansızın bir köşeden fırlayan bir grup, "Menderes İstifa!" ve "Hürriyet!" sloganlarını haykırarak halkın arasına karışıyor ve *CHP* örgütleri tarafından harekete geçirilmiş toplulukların onay ve alkışlarıyla katıldıkları bir gösteriye dönüşene kadar çağrılarını sürdürüyorlardı. Bu gösteriler sistematik bir biçimde sürerken "555 K" (5. ayın 5. günü, saat 5'te Kızılay'da) koduyla büyük bir gösterinin yapılacağı kulaktan kulağa yayılmaya başlandı. Gerçekte gösteri haberini yayan *DP* hükümetiydi ve bir gösteriyle kendisinin sokaktaki gücünü göstermeyi amaçlıyordu. Tasarıma göre, halkın bu parola uyarınca sokaklarda biriktiği sırada Başbakan Adnan Menderes insanların arasına karışarak onların sevgi gösterileriyle karşılanacaktı. Ancak gösteri sloganını öğrenciler, *CHP*'liler ve subaylar kendi sloganları haline getirdiler ve Menderes Çankaya'dan makam arabasıyla Kızılay'a indiğinde kalabalık "Menderes İstifa!" diye haykırmaya başladı. Menderes arabasından inerek kalabalığın arasına karışmaya kalkınca tartaklandı ve "Öldürün beni!" diye haykırmaya başladı. 20 Mayıs'ta Hindistan başbakanı Nehru'nun Türkiye'yi ziyareti sırasında yollarda sıralanan halk Menderes'i yuhaladı; 21 Mayıs'ta da Harbokulu öğrencileri hükümeti protesto etmek üzere okullarından çıkarak Kızılay'da bir yürüyüş yaptılar. Sıkıyönetim Komutanı'nın ricaları üzerine gösterilerine son verdiler. Bu son büyük gösteriden sonra 27 Mayıs 1960 sabahına karşı *MBK* iktidara el koydu

MBK İktidarı

DP iktidarının devrilmesinin gerekliliği konusunda 27 Mayısçılar arasında görüş birliği olsa da *DP*'nin devrilmesinden sonra izlenecek yol konusunda baştan beri ciddi görüş ayrılıkları olagelmişti. Darbe süreci gelişirken yapılan çeşitli toplantılarda; askerî bir yönetim kurmak, iktidarı *CHP*'ye devretmek, geçici bir meclis kurarak yönetimi yeni seçimlere kadar bu meclise teslim etmek seçenekleri üzerinde duruluyordu. Darbe sonrasında Cemal Gürsel Ankara'ya gelerek görünürdeki önderliğini üstlendiyse de harekete hızla bir yetki anarşisi egemen olmuştu. Harekete şu veya bu şekilde katılan her subay kendisini *MBK* üyesi olarak görüyor, kendiliğinden inisiyatif alıyordu. Darbenin kamuoyuna sunduğu ilk açık kadro, ertesi gün açıklanan Cemal Gürsel başkanlığındaki geçici hükümetti. İki generalle, Sıtkı Ulay ve

27 Mayıs Eylemi

Eğer tarihsel ortam olanak verseydi de, toplumsal gerçekliğe o anda geniş boyutları arasında bakılabilseydi, daha 27 Mayıs 1960 sabahı başlarken, Ali Suavi'nin yüzyıl önce dile getirdiği üçlemin Türkiye'nin önüne bir daha bütün açıklığıyla geldiği görülebilirdi. Gelmesi doğaldı da. Onlar belli bir dönemin nesnel ilişkileri altında dile getirilmiş olan sorunlardı. Tarih ana ancak gündemde bulunan somut sorunlarla uğraşır, onların çözülüş diyalektiğini araştırır.

Türkiye'de 27 Mayıs sabahı siyasal iktidarda ne Bayar'la Menderes ve ne de *Demokrat Parti* vardı. Ne yapılacak, onlardan boşalan iktidar odakları kimler eliyle ve nasıl doldurulacak, en önemlisi, seçilecek yolun ana doğrultusu neler olacaktı? Türkiye'nin doğrultularıyla ilgili üç parti böylece yeniden gün ışığına çıkıyor, üçlem bir daha ete ve kemiğe bürünüyordu: Birikmiş tüm iç ve dış engelleri bir çırpıda yok edecek bir diktatör mü belirmeliydi? Kurucu Meclis oluşturulup düzenin yeni dengelerde kendisini yeniden üretebilmesi için 1924'den beri Türkiye'ye yön veren Anayasa'dan başka bir anayasa mı yapılmalıydı? Yoksa gerçek çözüm sivil ya da uygar toplum konusundaki özlemleri karşılamak üzere önce yığınların eğitsel, tolumsal ve ekonomik gelişimlerini beklemek, onların hak ve özgürlükleri yaşama geçirmeleriyle birlikte de yavaş yavaş Türkiye'nin kurtuluşuna ortam açmak mıydı?

27 Mayıs'ı gerçekleştiren tüm gizli örgütler *DP*'yi devirme amacını genellikle ilk ve baş hedef seçmişlerdi. Belki, eylemin en son odağında, belli bir yarına ilişkin programlar da vardı. Ancak eylemin çok uzun süreli amaçlarıyla uygulama kanalları arasında -en azından teori ve pratik düzeyinde- böyle bir amaç ve araçlar bütünleşmesi gerçekleştirilmemişti. 27 Mayıs, teorisiyle, kendi devrimci amacını pratiğe dönüştüren dipten doruğa örgütlü bir çağdaş politik çabanın ürünü olabilmenin ötelerindedir. Devirme eylemi, amacının en iyi olduğu durumlarda bile devrimci sosyo/politik örgütleniş gereksinimini karşılamaz ve ona yetişemez.

27 Mayıs'ın ilk günü Ankara sevinç içinde, şaşkınlık ve kargaşayı aynı anda yaşar. 26 Mayıs gecesi damadı Metin Toker'e uykuya yatmadan önce "ihtilal kapımızda.." diyen *CHP* lideri İnönü için bile 27 Mayıs ancak uzak bir belirsizlikten ibarettir. Bu belirsizlik *DP* iktidarını devirip Cumhurbaşkanı Bayar'ı Çankaya'daki Cumhurbaşkanlığı Muhafız Alayı aracılığıyla tutuklatan ya da Kütahya'da Menderes'i etkisiz kılan devirme eyleminin önde gelen çoğu yöneticileri açısından da aynı ölçüde söz konusu edilebilirdi. Elinde silah bulunan her üniformalı, *DP*'li ya da *DP*'e yakın sayılan ya da önde gelen her kişiyi tutuklayıp bir askeri binaya doldurmaktaydı.

Eylemin etkin bir kişisi, 27 Mayıs'da salt en üst düzeydeki siyasal sorumluları karşısına almakla yetinen devirmeden söz etmektedir. Eğer o yol sürdürülseydi, bunun doğal sonucu siyasal sorumluluğu bulunan kişilerin belki de Yüce Divan'a verilip yasama organının en kısa sürede bir seçimle yenilenmesi olurdu. Bu, pratikte, uzun süreli üçüncü partinin ağır basması ya da benimsenilmesi demekti.

Ancak 27 Mayıs kendisine bir teorik temel aradığı zaman görecektir ki, tarihsel aşamalara bu denli saf bir bakışla eğilmek olanaksızdır. Yaşanan dönemin iç ve dış diyalektiği altında, yaşam, orada hiçbir şey olmamış gibi süremezdi. Yapılan eyleme çözümün nerede olduğunu, General Madanoğlu'nun İstanbul Üniversitesi'nden getirttiği bir dizi kamu ve anayasa hukuku otoritesinin gösterdiği söylenir. Gerçekten de Rektör Ord. Prof. Onar başkanlığındaki İstanbul Üniversitesi bilim kurulu, eylemcilere hem giriştikleri işin, "anayasaya ters düşmüş" bir siyasal iktidara karşı yapılmış yasal bir eylem olduğunu belirten, hem de yeni çözüm yollarını gösteren ünlü Anayasa Komisyonu Raporu'nu 28 Mayıs 1960'da verdiği zaman, olayların akışı belli biçimde değişecektir. "Bugün içinde bulunduğumuz durumu âdi ve siyasi bir hükümet darbesi saymak doğru değildir" diye başlayan Rapor, hak ve hukuk kavramlarıyla hiç bir ilginin kalmadığı 1960'lar başı Türkiyesi'nde TBMM'ni bile "gerçek bir yasama organı" sayamıyordu. 27 Mayıs'ın uygulanmasını gerçekleştiren güçler arasından oluşturulacak bir *Milli Birlik Komitesi* giderek devlet kurumlarını, siyasal iktidarı ve yasal hükümeti yeniden kurmak zorundaydı.

Eylem böylece yepyeni bir işlev kazanıyor, bir yeniden kuruluş görevine çağırılıyordu. Bu, son çözümde, 27 Mayıs'ın ilk kez gerçek anlamda bir devrim olmaya da çağrılmasıdır. Eksik ya da yanlış olan nokta, eylemin kendi doğrultusunu buluşunda belli bir etkinlik gösteren bilim adamlarını ya da Üniversite Raporu'nu bu rota değişiminin tek nedeni gibi görmektir. Oysa, ortam, varolan süreç altında üniversite böyle bir yönlendirilişe katkıda bulunmasaydı bile onu yine de kendisine bir anlam ve temel bulmaya itecekti. İtmeseydi , 27 Mayıs'ı gerçekleştirmenin ne gereği ve ne de anlamı olurdu. Üniversite, çözümlerin oluşumunda neden değil, ancak bir sonuçtur.

Üçüncü çözüm bu koşullarda sahnenin -belli bir süre için- dışına itiliyordu. Geride kalan ilk iki olasılık, bir diktatörün yönetiminde tüm iç ve dış engelleri tek elde çözüme götürmek ya da bir Kurucu Meclis aracılığıyla yeni bir anayasa ve örgütleniş biçimini yaratmak seçenekleri kalmaktaydı. 27 Mayıs, bu anlamda 28 Mayıs 1960'da önündeki gündemi üçlemden bir ikileme indirmiş bulunuyordu.

Üniversite Anayasa Komisyonu'nun Raporu 27 Mayısçıları Türkiye çapında bir yeniden kuruluş görevine çağırırken, iki önleme başvurmayı salık veriyordu: "Birincisi: Âmme hizmetlerini, gerçekleşmesi istenilen ve milletçe özlenen demokratik icaplara şimdiden uygun yürütecek ve insan hak ve hürriyetlerini koruyacak, amme menfaatini gözetecek fiili ve geçici hükümet kurarak idareyi devam ettirmek. İkincisi: Devletin ihlâl edilmiş ve işleyemez hale gelmiş anayasası yerine bir hukuk devletinin gerçekleşmesini sağlayacak devlet organlarını kuracak ve sosyal müesseselerin hak ve adalet prensiplerine, demokrasi esaslarına dayanmasını temin edecek bir Anayasa hazırlamak. Ayrıca milletin gerçek iradesinin izharına imkan verecek bir çoğunluk istibdadına mani olarak, siyasi kuvvetin soysuzlaşmasını önleyecek esaslar dahilinde bir seçim kanunu meydana getirmek. Ancak bundan sonra yeni seçime gidilecek ve demokratik kurumlar, yeni anayasanın ışığında yaratılacaktı. Tarih ister istemez soracaktır: Yeni Anayasa'yı yaratacak olan kimdir? Bir Kurucu Meclis mi? Yoksa, çok daha değişik nitelikte yetkilere sahip farklı organlar mı?

Kurucu Meclis, toplumun bağrı içinden seçilen ve onları doğrudan temsil eden yetkili temsilcilerin, bir anayasayı da yine kendi eliyle yapma girişimidir. Prof. Tarık Zafer Tunaya'nın deyişiyle "Halk, yalnız anayasa yapmakla görevli bir meclis seçer. Anayasayı bu meclis yapar. Bu arada, anayasanın yapımı tamamlanıncaya kadar, meclis devletin yönetimini de yüklenir." Oysa önerilen model, anayasa projesinin tümüyle seçilmiş bir yasama organı dışında, belli bir bilim adamları grubunca düzenleneceğini belirtiyordu. Tasarı, yüksek yargı organlarıyla bazı toplumsal kuruluş, dernek ve benzerlerinden oluşacak daha geniş bir heyetle *MBK*'ce kurulacak hükümetin incelemesine sunulacaktı. Söz konusu kurul, en geniş ve demokratik anlamıyla düşünüldüğü zaman bile bir meslekler meclisi ya da korporatif meclis biçiminde tanımlanabilir miydi? Kaldı ki yürütme gücü de bu heyetin içinden çıkmıyor, eylemi yaratan Komite tarafından atanıyordu. Yasallaşmaya ilişkin sözlerden anlaşılanlar, halkın doğrudan katılımı dışında yapılan anayasanın, belki de kurucu plebisit yoluyla evet ya da hayır demekten ibaret bir istekle halkoyuna sunulabileceğini düşündürüyordu.

Etkin bir Kurucu Meclis'i de büyük ölçüde saf dışı eden bu yöntem, son durağında nereye varır, Türkiye'ye ilişkin temel üçlemin hangi durağına ulaşırdı? 27 Mayıs'ın gerçek tarihsel sorusu, bir yerde, burada yatar. Güncel sorun, demokratikleşme özlemleri karşısında böylece yine de güçlü bir yönetimden diktaya kadar uzanan olasılıklarla Kurucu Meclis yoluyla uzun sürede sivil topluma açılabilecek seçenekler üstünde düğümlenir. Buna bir karşılık vermek zorunluydu. Salt içsel düzeyde de değil, uluslararası etkileşimlerle birlikte çözüm aran-

28 Nisan 1960'da sabah saat 7'de İstanbul Üniversitesi bahçesinde toplanan öğrenciler, gösteriyi önceden haber alan polisin müdahalesiyle karşılaştılar. Atatürk anıtının etrafında İstiklal Marşı'nı söyleyen öğrencilere saldıran polis aralarından 9'unu sürükleyerek jiplere bindirerek götürdü. Tartaklanırken düşen ve alnı yaralanan Rektör Emniyet Müdürlüğü'ne götürüldü. Üstte görüldüğü gibi Beyazıt Meydanı'na yayılan çatışmalar polisin ateş açması ve atlı polislerin öğrencilerin üzerine yürümesiyle kontrol altına alınabildi. Çatışmaların İstanbul'un öteki semtlerine yayılmasından ürküldüğü için Galata Köprüsü bile açılmış, daha sonra sıkıyönetim ilanı tek çare olarak görülmüştü.

(10) 27 Mayıs ve Yeni Siyasal Düzen

Muharrem Kızıloğlu, 15 "partiler dışı" sivilden oluşan geçici hükümetin programı şu noktalardan oluşuyordu: Yurttaşların haklarını ve özgürlüklerini korumak, anti-demokratik yasaları kaldırmak, devlet önlemlerini yeni bir temel düzen üzerinde gerçekleştirmek, çağdaş hukuk düzenine dayalı yeni demokratik kuruluşlar meydana getirmek, ekonomik savurganlığa son vermek, Devlet Planlama Teşkilatını kurmak, ülkenin ekonomik ve mali durumunu iyileştirici önlemler almak, komşu ülkelerle ve tüm dünya ülkeleriyle dostluk ilişkilerini sürdürme ilkesini izlemek.

Bir süre sonra da, yetki anarşisine son vermek üzere *MBK*'nin 38 üyesinin isimleri de açıklandı, geçici bir anayasa ilan edilerek yasama yetkisi *MBK*'ye tanındı. İlk *MBK*, şu isimlerden oluşuyordu: Org. Cemal Gürsel, Org. Fahri Özdilek, Tümg. Cemal Madanoğlu, Tuğg. İrfan Baştuğ, Tuğg. Sıtkı Ulay; Albaylar: Ekrem Acuner, Mucip Ataklı, Osman Köksal, Fikret Kuytak, Sami Küçük, Haydar Tunçkanat, Alparslan Türkeş, Muzaffer Yurdakuler; Yarbaylar: Rafet Aksoylu, Fazıl Akkoyunlu, Orhan Kabibay, Mustafa Kaplan, Suphi Karaman, Sezai Okan, Ahmet Yıldız; Binbaşılar: Emanullah Çelebi, Orhan Erkanlı, Vehbi Ersü, Suphi Gürsoytrak, Kadri Kaplan, Muzaffer Karan, Mehmet Özgüneş, Şükran Özkaya, Şefik Soyuyüce, Dündar Taşer; Yüzbaşılar: Münir Köseoğlu, Selahattin Özgür, Rifat Baykal, Ahmet Er, Numan Esin, Kâmil Karavelioğlu, Muzaffer Özdağ, İrfan Solmazer.

Harekete son günlerde katılmış bazı subaylar *MBK*'de yer alırken, 1954'te cuntaların kuruculuğunu yapmış olan bazı subayların, darbe sırasında yurtdışında görevli bulunmaları nedeniyle komiteye alınmamaları, Silahlı Kuvvetler içinde ileride ciddi boyutlara ulaşacak huzursuzluklara yol açtı. Darbe sonrası kadrolaşmada bir başka huzursuzluk konusu da, ırkçı ve faşist eğilimleriyle tanınan Albay Alparslan Türkeş'in bir emrivakiyle Başbakanlık Müsteşarlığı makamına elkoyarak kendisini "rejimin kuvvetli albayı" olarak empoze etmesiydi.

MBK'nin Çelişkilerle Dolu İcraatı

Bu sorunlara rağmen, askerî yönetimin ilk günlerinde, tüm darbecilerin paylaştığı asgarî müştereklerin uygulanmaya konulmasında fazla bir sorun çıkmadı. *Demokrat Parti* bakanlarının, milletvekillerinin ve görevlilerinin yargılanması için Yüksek Soruşturma Kurulu ve Yüksek Adalet Divanı kurulması, siyasal parti bucak ve ocak örgütlerinin kapatılması, 27 Mayıs'a karşı direnişleri ezmek için "İnkılabın Korunmasına Dair Geçici Kanun"un kabul edilmesi, *DP* yanlısı basının susturulması bu ilk önlemler arasındadır.

Bu arada, bazı radikal kararlar alınarak ordunun bozulan piramidini yeniden kurmak üzere 235 general ile 5 bin subay resen emekliye ayrıldı, "ağaların Doğu Anadolu'daki etkisini kırmak" gerekçesiyle Kürt öndegelenlerinden 55'i Batı'ya sürgün edildi, 147 öğretim üyesi çeşitli bahanelerle üniversitedeki görevlerinden uzaklaştırıldı, Batılı güçlerin istemlerine uygun olarak Devlet Planlama Teşkilatı kuruldu.

Ordudaki tasfiye, özünde, "yokluk içinde yaşayan" çok sayıda subay yerine "refaha kavuşturulmuş" az sayıda subaydan oluşan bir komuta mekanizması oluşturmayı hedefleyen bir planın ilk aşamasıydı. 1960 öncesi iktidarın orduya yaklaşımına bağlı olarak gittikçe yoksullaşan subayların düzenle çelişkiye sürüklendiklerini, toplumsal muhalefetin müttefiki haline geldiklerini göz önünde tutan ABD, iktidara gelen cuntacılara, subayları yalnızca devlet dolayımıyla değil, yaşama tarzları ve kendiliğinden bilinçleriyle de giderek kapitalist sınıfa entegre edebilecek bir projeyi dayattı. Böylelikle, kadro şişkinliğinin giderilmesinden sonra, 1 Mart 1961'de çıkartılan 205 sayılı kanunla, "Türk Silahlı Kuvvetleri mensuplarının sosyal güvenliklerini sağlamak" üzere *Ordu Yardımlaşma Kurumu* kuruldu. Başlangıçta subay ve assubaylara ucuz fiyatla tüketim maddeleri ve hizmet sağlamak gibi işlevsel bir amaçla ortaya çıkan *OYAK*, özellikle *AP* döneminde yerli ve yabancı sermaye ile ortaklıklar kuran büyük bir finans holding haline dönüştü ve böylece subaylar fiilen artı değer paylaşımına ortak edildi.

"55 ağanın sürgünü" olayı ise, ilerici çevrelerde *MBK*'nin Türkiye'de ağalık düzenini yıkma ve toprak reformunu gerçekleştirme azminin bir göstergesi olarak uzun süre alkışlandı. Oysa, söz konusu olan ağaların tasfiyesi değil, Kürt halkına gözdağı verilmesiydi. Sürgüne uğrayanlardan Faik Bucak'ın sonradan *Yön* dergisinde yaptığı açıklamaya göre, "55'ler"den yalnız beş kişinin arazisi vardı. Buna karşılık Kürt asıllı olmayan ağalardan hiçbirine dokunulmadı. Faik Bucak, ileride haklı olarak soracaktı: "Madem ki toprak reformu diyoruz, madem ki sosyal adalet diyoruz da, aklımıza niye Kasım Ağa (Gülek), niye Cavit Ağa (Oral), niye Fevzi Lütfi (Karaosmanoğlu), niye Hacı Ömer Ağa ve daha bunlar gibi yüzlercesi gelmiyor? Ya İstanbul'daki sermaye ağaları? Bunlar sanki daha mı az ağa? Şecerelerimizi araştırın, asıllarımıza gidin. Bakın bakalım ne göreceksiniz? Biz "55'ler"den bir tekimizin bile anadilimiz Türkçe değildir. Bir tekimiz bile soyca Türk asıllı değiliz. Biz Kürdüz... İşte "55'ler" hikâyesi, birkaçı gerçek anlamıyla ağa olan, 54'ü *DP*'ye mensup, 55 Kürt asıllı vatandaş etrafında dönmektedir."

27 Mayıs'ı hazırlayan nedenler arasında Türkiye'nin dış bağımlılığı da bulunduğu halde, *MBK* Türkiye'yi ABD'ye bağımlılıktan kurtaracak hiçbir adım atmadığı gibi, 14'lerin tasfiyesinden çok önce ABD'ye yine imtiyazlar vermeye başladı. Darbeden üç ay sonra Temmuz 1960'da *MBK*, yabancı şirketlere kâr transferi olanağını veren Yabancı Sermaye Yatırımını Teşvik ve İnceleme

malıydı. "Adi ve siyasi bir hükümet darbesi" olmanın daha ötesindeki kurucu işlevlere çağrılan 27 Mayıs eylemi, varoluş yasaları altında, kendi kendisiyle yapacağı en büyük hesaplaşmanın eşiğinden ilk adımını attığını o anda -kuşkusuz- bilemezdi. Ama tarihten -bu anlamda- kaçılamazdı da...

***Demokrat Parti*'yi siyasal iktidardan alaşağı eden eylemden bir süre önce izinle İzmir'e gitmiş bulunan Kara Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Cemal Gürsel, Ankara ve İstanbul'da askeri eylemi yöneten çekirdekler tarafından yeni gücün başı olmak üzere 27 Mayıs 1960'ın öğle saatlerinde Ankara'ya getirildiği zaman iktidar ikleminin en somut sorunlarını önünde bulur. Eylemcilerce hızla ortaya çıkarılan *Milli Birlik Komitesi* başkanlığının yanısıra devlet başkanı ve başbakan sıfatlarını da üstüne alan Cemal Gürsel, ilk gün "Türk milletinin hissiz bir sürü olamayacağı"nı vurgulamakla yetinmişti. Kuşkusuz, bir toplum duygudan yoksun bir sürü gibi düşünülemezdi. Her düzenin kendisine anlam veren çeşitli sosyal güçleri ve bu güçlerin de bütün toplumsal örgütlenişe yayılan kolları vardır. *DP* giderek geri dönülmez biçimde güncel arenanın dışına sürülürken, öteki siyasal güçler ve örgütlenişlerle olan ilişkiler de başka bir çözüm beklemekteydiler.**

27 Mayıs eylemini giderek kendi başına bir politik otoriteye dönüştürmek isteyen kimseler, bu noktada, davranış kurallarını belirlemeye çalışırlar: Yeni eylem "hiçbir partiyi tutmayacak" ve "onlarla birlikte de olmayacak"tı. Bu arada Komiteciler en kısa sürede yapılacak bir genel seçimle, iktidarı yeniden ulusal iradeye bırakacaklarını ekleseler bile, varolan partilere sırt dönen bir yöntem, en sonunda, onları kendilerine daha etkin bir kök, bir temel aramaya iterdi. Zira elinde silahı bulunan güçler açısından da, varolan önemli bir gücü tutup desteklemeksizin uzun süre etkili kalabilmek olasılı değildir. Kaçınılmaz olan görev, yeni gücün, iktidar köklerini üretebilmek için, kendi siyasal örgütlenişini de gerçekleştirmesidir.

Tarihsel deneyimlerinin de ışığında izlenecek yolun nereye gideceğini herkesten önce gören ve bizzat Gürsel önünde dile getiren *CHP* lideri İnönü olacaktı. İnönü devlet başkanını kutlamak gerekçesiyle 29 Mayıs'ta Gürsel'e yaptığı ziyarette, başbaşa kaldığı kısa süre içinde, ona kendi karşı reçetesini de sunmuştu: Orduya kesinlikle egemen olunmalıydı, ordu ve yönetim, kendi arasında bölünmemeliydi, seçimlere en kısa sürede gidilmeliydi ve dış politika ve uluslararası ilişkiler konusunda çok duyarlı davranılmalıydı. *CHP* lideri önerdiği çözümlerle hem eylemin varolan siyasal yapının ötesinde bir politik içerik kazanmasına karşı çıkmakta, hem de genel seçimi erkenden gündeme sürerek yeni siyasal iktidarın sahipliğine adaylığını koymaktaydı. Dış ilişkilerle çelişecek büyük değişikliklerden kaçınılması önerisi, daha da anlamlıdır. Batı sistemi içinde yer alan bir toplumda, uluslararası sistemin yasaları altında gerçekleşen bir iktidar kaymasının gerçek itici güçlerini, yaşamı o ilişkiler altında biçimlenmiş bulunan İnönü kadar yakından kimse tanıyıp sezinleyemezdi. İnönü inanıyordu ki, doğrultuyu bozmak ancak ortamı karıştırıp belki de bir iktidar kaosuna döndürebilirdi. Bunu önlemek için, silahlı güçlerde bütünlük sağlamak, ona egemen olmak ve en kısa sürede de yolu yeniden politik arenanın en etkin gücüne -bu anlam içinde *CHP*'ye- bırakmak gerekirdi. İnönü böylece, sürekli genişleyebilecek bir belirsiz programa karşılık, kendi dar programını gündeme sürmektedir. İnönü en stratejik noktaya dokunmuş olduğunu, çok kısa zamanda anlıyor ve eylemin başındaki Gürsel ile arasına kısa süre sonra bir perde indirilmek istendiğini seziniyordu. 27 Mayıs eylemi, yedeğine alacağı öteki bazı toplum güçleriyle birlikte, yeni bir Türkiye kuruluşunun dinamosuna dönmeye çabalayacaktı.

ALİ GEVGİLİLİ

Komisyonu'nu yeniden faaliyete geçirdi. Türkiye'de yabancı sermayenin faaliyet göstermesine izin verildi. Bu vesileyle Maliye Bakanı Ekrem Alican, Türk Hükûmeti'nin "yurda yabancı sermaye akımının, ekonomiyi en önemli itici faktör olarak kabul ettiğini" açıkladı. Batı blokuna bağımlı kalmanın ödülü olarak ABD de Türk Hükûmeti'ne, Türkiye'ye tarım ürünleri satışıyla yaratılan karşılık para fonlarını kullanma yetkisi tanıdı. Hemen ardından Türkiye Dışişleri Bakanı ile ABD Büyükelçisi, karşılık para fonlarından Türkiye'ye 1 milyar lira bağış anlaşması imzaladılar. Ağustos 1960'da ABD Hükûmeti, ithal edilen sanayi mamullerinin değerinin ödenmesinde kullanılmak üzere, Türkiye'ye yine "bağış" olarak 34 milyon dolar para verdi. 15 Eylül 1960'da Türk Hükûmeti ile Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankası arasında, özel yabancı firmaların da katıldığı Ereğli Demir Çelik Fabrikaları'nın kurulmasını finanse etmek üzere bir anlaşmaya varıldı. Aynı tür bir anlaşma da, Türkiye temsilcileriyle *Avrupa Ekonomik İşbirliği Teşkilatı* (OEEC) ve *Uluslararası Para Fonu* (IMF) arasında imzalandı. Mart 1961'de de, ABD Yardım Teşkilatı (AID) ile yeni özel şirketlerin kurulmasını ve bunların finansmanının Sanayi Kalkınma Bankası aracılığıyla sağlanmasını öngören bir anlaşma imzalandı. *MBK*'nin başlangıçta arka arkaya uygulamaya koyulduğu radikal görünen kararların ardında da Batılı müttefiklerin dayatmalarına boyun eğme gerçeği yatıyordu.

Örneğin, 30 Eylül 1960 tarihli bir yasayla Devlet Planlama Teşkilatı'nın kurulması, Türkiye ekonomisini kontrol altında bulunduran Batı finans kurumlarının Menderes yönetiminin son yıllarında başlayan dayatmalarından birisiydi, Ancak, *DPT*'nin kuruluş kadrolarında yeralan iktisatçılar, Anayasa'da öngörülen "sosyal devlet" anlayışına uygun bir çalışma yaparak uluslararası mali sermayeden görece özerk bir plan geliştirdiler. *MBK* liderleri, darbe sonrasının heyecan dolu günlerinde ulusal sanayii geliştirme konusunda bazı göstermelik girişimlerde bulundularsa da, bunlar bir süre sonra unutulmağa mahkûm fanteziler olarak kaldı. "Devrim otomobili" üretme girişimi, bu fantezilerin en çarpıcı olanlarından biriydi. Tek bir prototip olarak üretilen otomobil, içinde Cumhurbaşkanı ile kısa bir süre gittikten sonra, bir daha çalışmamak üzere durmuştu.

Türkiye'deki kronik işsizliğe bir çare olarak gelişmiş sanayi ülkelerine göçmen işçi gönderilmesi de *MBK* döneminde bir hükûmet politikası olarak kabul edildi ve ilk göçmen işçi anlaşması Federal Almanya ile 30 Ekim 1961'de imzalandı.

27 Mayıs ve Basın

27 Mayıs öncesi dönemde Türk basını *DP* iktidarının sürekli baskılarına ağramıştı ama, temel hak ve özgürlüklerin savunulması konusunda basının büyük kısmı taslimiyetçi bir tavır takınmıştı. Özellikle soğuk savaşın tırmanış döneminde Türkiye'de antikomünist histerinin kamçılanmasında, ABD'nin Türkiye üzerindeki ekonomik, politik, ideolojik, askerî

Milli Birlik Komitesi darbeden birkaç gün sonra İstanbul Üniversitesi rektörü Ord. Prof. Dr. Sıddık Sami Onar'ın başkanlık ettiği bir bilim adamları kuruluna yeni anayasanın hazırlanması görevini verdi. "İstanbul Komisyonu" Ankara'dan Muammer Aksoy, Bahri Savcı ve İlhan Arsel'in de katılmasıyla çalışmalarına başladı. İlk toplantılardaki samimi hava, zamanla dil eşitliği ve korporatist sistem ile siyasi partilerin durumu konusunda beliren görüş ayrılıkları sonucunda yerini şiddetli tartışmalara bıraktı. Tarık Zafer Tunaya ve İsmet Giritli CHP'den etkilendikleri ve basına haber sızdırdıkları gerekçesiyle MBK'nin 31 Ağustos tarihli mektubuyla komisyondan uzaklaştırıldılar. Özellikle korporatist sistem konusunda tekrar beliren uyuşmazlıklar Ekim başında teslim edilmesi gereken tasarının bütün üyelerin çeşitli konularda muhalefet şerhlerini taşıyarak ancak 20 Ekim'de MBK başkanı Gürsel'in eline geçmesine yol açtı. Topladığı eleştiri ve tepkiler nedeniyle yeni anayasa metnini incelemek üzere 13 Aralık 1960 tarihinde çıkarılan bir yasa ile MBK ve Temsilciler Meclisi üyelerinden oluşan Kurucu Meclis'in temeli atıldı. Temsilciler Meclisi'nin bileşimi şöyleydi: Bakanlar kurulu üyeleri, devlet başkanı tarafından belirlenen 10 üye, MBK tarafından seçilen 18 üye, illerden 75 temsilci, siyasi partilerden 74 temsilci (CHP: 49, CKMP: 25), çeşitli kuruluşlardan 79 temsilci (Barolar: 6, basın: 12, Eski Muharipler Birliği: 2, esnaf kuruluşları: 6, gençlik kuruluşları: 1, işçi sendikaları: 6, odalar: 10, öğretmen kuruluşları: 6, tarım kuruluşları: 6, üniversiteler: 12, yargı organları: 12), ilk kez 6 Ocak 1961 tarihinde toplanan Kurucu Meclis kendine tanınan süre içinde çalışmalarını tamamladı. 27 Mayıs 1961'de son biçimini alan yeni anayasa, 9 Temmuz 1961'deki tüm seçmenlerin yüzde 83'ünün katıldığı bir halkoylamasında oyların yüzde 60.4'üyle benimsendi. Fotoğrafta Kurucu Meclis bir toplantı sırasında.

27 Mayıs ve Yeni Siyasal Düzen

Cemal Gürsel 27 Mayıs askeri müdahalesinden hemen sonra MBK başkanlığına getirildi. Darbenin ertesi günü devlet ve hükümet başkanlığı, başkomutanlık ve milli savunma bakanlığı yetkilerini üstlendi. Seçimlerin yapılmasını ve sivil yönetime geçilmesini sağlamak üzere kurduğu hükümeti iki kez yeniledi. 3 Eylül 1960 tarihinde gerçekleştirilen değişiklikle milli savunma bakanlığı yetkisini devretti. 13 Kasım 1960'da 14 MBK üyesinin tasfiye edilmesinden yana tutum alarak askeri yönetimin sürekliliğini onaylamadığını gösterdi. TBMM tarafından 26 Ekim 1961'de cumhurbaşkanı seçilene dek senato tabii üyesi olarak kaldı. 9 Temmuz 1961'de yapılan halkoylamasıyla yeni anasaya kabul edildi ve 15 Ekim'de genel seçimlere gidildi. Meclis seçimleri mutlak çoğunluk yerine ilk kez nisbi temsil sistemine göre yapılmaktaydı. Çoğunluk sistemi yalnızca senato için geçerliydi. Bu durum dört partinin katıldığı genel seçimlerin bir iktidar boşluğu yaratmasına yol açtı. Nüfusu 28.8 milyona yaklaşan Türkiye'de oy verme hakkına sahip seçmen sayısı 12.295.395 civarındaydı. Seçmenlerin 10.5 milyonunun, diğer bir deyişle yüzde 81'i aşkın bölümünün sandık başına gitmesi seçimlere ilginin yüksek olduğunu gösteriyordu. CHP 3.724.752 oyla seçmenlerin yüzde 36.7'sinin, daha 8 ay önce kurulmuş olan AP 3.527.435 oyla seçmenlerin yüzde 34.8'inin, CKMP 1.415.390 oyla seçmenlerin yüzde 14'ünün, yine 8 aylık ömrü bulunan YTP 1.391.934 oyla seçmenlerin yüzde 13.7'sinin desteğini elde ettiler. Buna göre CHP 173, AP 158, CKMP 54, YTP ise 65 milletvekili çıkarmıştı. Yeni seçim sisteminin ortaya çıkardığı şaşırtıcı tabloyu daha iyi anlamak için eski sisteme bağlı kalan senato seçim sonuçlarına bir göz atmak yeter. Oyların partilere dağılımı: AP yüzde 35.5, CHP yüzde 37.1, CKMP yüzde 13.5 YTP yüzde 14 şeklindeydi. Partilerin senatoda elde ettikleri sandalye sayıları da şöyleydi: AP 71, CHP 36, CKMP 16 ve YTP 27. CHP beklediği oy patlamasını gerçekleştiremediği gibi, Meclis'teki gücünü de ancak nisbi temsil sayesinde yaratabilmişti. Mutlak çoğunluk sistemi uygulanmış olsaydı, AP özellikle nüfusu düşük illerde diğer partilere tek bir sandalye dahi bırakmayabilirdi. Tüm bunlar asılalı daha bir ay olmayan Menderes'in kalıtçısı oldukları izlenimini vermeye çalışan partilerin (AP ve YTP) seçimlerden zaferle çıktığının bir göstergesiydi. TBMM açıldıktan sonra Suat Hayri Ürgüplü senato başkanlığına, Fuat Sirmen de meclis başkanlığına seçildiler. Yeni hükümetin kurulması konusundaki zorluklar ancak bir ay kadar bir süre içinde aşılabildi. 20 Kasım 1961'de CHP-AP koalisyonuyla Malatya milletvekili İsmet İnönü'nün başbakanlığını yaptığı Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk karma hükümeti kuruldu. 27 Mayıs sonrasındaki bu ilk İnönü hükümeti 12 CHP'li ve 10 AP'li bakandan oluşuyordu. Kabinenin programı, özellikle siyasal koalisyon kavramının özünü ortaya koyması bakımından önemli bir siyasal belgedir: "Başkanı bulunduğum karma hükümet, siyasi hayatımızda geçmiş misali olmayan yeni bir teşekküldür. Uzun bir ayrılık devri içinde biraraya gelmeleri ve bir dilden konuşmaları imkansız sanılan siyasi partiler, anlaşarak bir hükümet kurabilmişlerdir. Cumhuriyet hükümeti, bütün üyeleriyle, Atatürk ıslahatının ilkeleri üzerinde kararlıdır. Anayasanın mutlak hakimiyetini temin etmek her siyasetin üstünde hedefimizdir. Esas itibarıyle huzurunuzda bulunan karma hükümet büyük hadiselerden sonra gelmiş bir milli huzur ve planlı kalkınma hükümeti olmak amacındadır." Aşılması gereken engeller karşılarında durduğu sürece, siyasal birliktelik de sürecekti.

hegemonyasının pekiştirilmesinde büyük basın etkin bir rol oynadı. Basında çalışanların sosyal güvenlikten yoksun bulunması, gazetecilerin kalemlerini özgürce kullanmasını engelledi, gazete sahiplerinin sermaye çevreleriyle ve siyasal iktidar sahipleriyle tam bir çıkar bütünlüğü içerisinde kamuoyunu koşullandırmasına olanak sağladı.

MBK yönetimi, bu gerçeği göz önünde tutarak, basın tekellerinin egemenliğini sarsma yolunda bazı hazırlıklarda bulundu. Ancak, bu hazırlıklar tamamlanıp kesin kararlar uygulamaya konulmadan bazı genç *MBK* üyelerinin, orduda ve üniversitedeki tasfiyenin benzeri bir temizliğin basında da yapılacağını ima ederek "Bâbıâli'den de geçeceğiz" biçiminde demeçler vermeleri üzerine büyük basın bütünüyle *MBK* yönetiminin karşısına geçerek yoğun bir yıpratma kampanyası açtı. Bunun üzerine *MBK* "basın reformu" konusunda geri adım atmak zorunda kaldı. Bâbıâli'ye meydan okuyan genç *MBK* üyeleri bu kez "Bâbıâli'den geçmekten vazgeçtik," şeklinde konuşmağa başladılar.

Bununla birlikte, basında çalışanların sosyal haklarını güvence altına alan 212 sayılı kanunun kabul edilmesi, daha önceki siyasal iktidarın "basını kontrol" aracı olarak kullandığı resmi ilan dağıtımının, gazeteciler sendikalarının, üniversite mensuplarının da temsil edildiği Basın İlan Kurumu'na verilmesi, *MBK*'nin bölünmeden sonraki olumlu icraatı arasında yeralacaktır.

MBK İçinde İktidar Mücadelesi

Darbenin ilk heyecanı geçip de iktidarda kalıp kalmama sorunu gündeme geldiğinde, zıt eğilimler iki kanat olarak ortaya çıktı: Bir yanda Türkeş'in başını çektiği "kalıcı otoriter bir rejim kurma" taraftarları, öte yanda *MBK*'nin halka dayanmadığı, esasen yönetimin en kısa zamanda seçimle gelecek bir iktidara devredilmesinden yana olanlar... *DP*'nin ezilmesinden sonra iktidarın tek adayı olarak görülen *CHP* bu sırada devreye girdi, İnönü'nün ordudaki prestijinden de yararlanarak *MBK* üyelerini bir an önce seçime gitme konusunda etkilemeğe koyuldu. *CHP*'nin örgütlü gücü karşısında kitle desteği sağlayabilmek için Türkeş kanadı aşırı milliyetçi görüşlere dayanan *Türk Kültür Dernekleri*'ni kurdu. *Öncü* adlı bir günlük gazete yayımlamaya başladı. Bu arada, toplumun ideolojik yapısını yeniden biçimlendirmek üzere bir *Ülkü Kültür Birliği* kurulacağı açıklandı. Bu girişimler, Türkeş'in geçmişini ve düşünce yapısını bilen demokratik çevrelerde endişe uyandırmağa başladı. Otoriter eğilimin tasfiyesi yolunda ilk operasyon, 21 Eylül 1960'ta Türkeş'in Başbakanlık müsteşarlığından istifa etmek zorunda bırakılması oldu.

Türkeşçi kanada asıl darbe ise, 13 Kasım 1960'da, "Devlet Başkanı ve Silahlı Kuvvetler Başkumandanı Cemal Gürsel" imzalı bir bildiriyle *MBK*'nin feshedilmesi, 23 kişilik yeni bir *MBK* kurulması ve "en kısa zamanda kurulacak olan Kurucu Meclis ile birlikte memleketin nizamının demokratik esaslara göre düzenleneceği"nin açıklanmasıyla indirildi. Operasyon, kelimenin tam anlamıyla "darbe içinde darbe"ydi.

MBK dışı bırakılan ve ordudaki görevlerinden de emekliye sevkedilerek yurtdışında "devlet müşavirliği" görevine gönderilen 14 subay arasında Türkeş, Kabibay, Erkanlı, Soyuyüce, Solmazer, Özdağ, Baykal, Akkoyunlu, Er, Taşer, Esin, Mustafa Kaplan, Karan ve Köseoğlu

Cuntanın Perspektifleri

1950 öncesinde, ordu içinde II. Dünya Savaşı'nın siyasal-stratejik kapsamlılığını yorumlayarak; "Topyekûn Seferberlik" şiarı altında, ekonomi, eğitim vb. her alandaki faaliyetlerin ve toplumsal örgütlenmenin "muhtemel bir" seferberliğe yönelik hazırlık işlevi de gözetilerek örgütlenmesini savunan genç subay muhalefeti, *DP*'nin kalkınmacı imajına destek verdi. Bu tür radikal arayışlara sahip olmayan genel siyasallaşmış subay kitlesi de, modernleşmeci mülahazalarla *DP*'nin iktidarı devralmasını destekledi. Ancak (özellikle genç) subaylar, *DP* iktidarının ilk evresinden itibaren hızla hoşnutsuzlaştılar. Bu hoşnutsuzlaşma gittikçe derinleşecek, yaygınlaşacak ve 27 Mayıs hareketinin saiklerini üretecekti. Subayların muhalefet ve dolayısıyla eylem saiklerinin, esas olarak, '50'lerde iktidar ilişkileri ve/yani devlet mekanizması içindeki baskın konumlarını yitirmelerinden kaynaklandığı söylenebilir. Kırsal egemen sınıfların ve ticaret burjuvazisinin iktidarının doğrudanlaşmasına bağlı olarak, asker-sivil bürokrasinin, bütünsel iktisadi yeniden üretim sürecindeki düzenleyici işlevi gereksizleşmeye başlamıştır. "Seçkin" ve "öncü" rolünü yitirmeye başlayan bürokrasinin en hassas kesimi, kuşkusuz askerlerdir. 1950'ler boyunca, askerliğin/subaylığın geleneksel "halaskâr" (kurtarıcı) misyonundan soyunup normal bir meslek haline gelmesi süreci yürürlüktedir. Üstelik bu süreçte, subaylık ayrıcalıklı bir meslek konumunu da yitirmektedir. 1950-1960 döneminde subayların gelir durumları hep kötüye gitmiştir. "('50'lerde) Türkiye'de cahil olmadığı halde fakir olan, yalnızca ordu ve üniversite mensuplarıdır." (Bir Fransız albayın 1966'da Türkiye ile ilgili olarak sunduğu rapordan. Aktarım: *Amerikalı-Fransız-Rus Gözüyle 1960 Türk İhtilali*, Cem Yayınevi, İstanbul 1967). 1951'de yüksek rütbeli subayların emireri kullanması uygulamasına son verilmesine ilişkin olarak yapılan üst düzey görüşmelerde, *DP*'li Milli Savunma Bakanı Hulusi Köymen'in savunduğu tasarıya nafile karşı çıkan Kara Kuvvetleri Komutanı orgeneral Kurtcebe Noyan'ın söyledikleri; subayların "herhangi bir meslek erbabı"na dönüşme ihtimali karşısında duydukları dehşeti göstermesi bakımından ilginçtir: "Subay memur değildir.. Bu varlığı büroya oturmuş, muayyen saatler zarfında iş gören bir insan olarak kabul edemeyiz. O bu mukaddes vatanın müdafaası bakımından öyle ulvi vazifeler kabul etmiştir ki, kırk canı kırk dakikada verecek kadar kendisinde bir fedakarlık mevcuttur. Binaenaleyh subayı memur telakki ederek herhangi bir müessese ile yanyana getirip münasebet aramak bizim aleyhimize giden menfi bir yoldur."

1950'lerin ortalarına doğru, Harp Akademilerinin subayları "genel bilgi ve kültür" ile donatmak yerine; Amerikan modeline göre, eğitim sürelerinin kısaltılarak, personeli daha dar askeri-mesleki uzmanlık alanlarında yetiştirecek şekilde yeniden örgütlenmesinin *DP* iktidarınca tasarlanmaya başlanması da ordu içinde huzursuzluk yarattı. (General Sıtkı Ulay'ın Hatıraları, *Harbiye Silah Başına*, 1968, s.22) Böylesi girişimler, subaylığın normalin ötesinde vasıfsız bir memurluğa indirgenme çabaları olarak algılanmaktaydı. *DP* iktidarının, *CHP*'nin organik dayanakları-müttefikleri arasında gördüğü askeri bürokrasiyi geriletme kaygısıyla (kısmen bilinçli, kısmen içgüdüsellikle) aldığı birtakım statüsel ve sembolik tavırlar bu tepki potansiyelini besledi, büyüttü. Başbakanın, bakanların yüksek rütbeli subayların selamını almaması, yurt ziyaretlerinde askeri erkanı ve birlikleri ziyaret "geleneğini" çiğnemeleri, yüksek rütbeli subaylara çanta taşıtmaları, radyo haberlerinde ve protokolde Genelkurmay Başkanının örneğin il emniyet müdürlerinden sonra anılması; Menderes'e atfen "Ben de bu generalleri bir şey sanıyordum, bunlar en basit usulü müzakereyi dahi bilmiyorlar", "Bunlar Battalgazi ordusu", "Ben orduyu yedeksubaylarla da idare ederim" gibi sözlerin popülerleşmesi; tepki ve huzursuzluklara neden olan bu olaylardan yalnızca birkaçı olarak sayılabilir. (a.g.e 1968, s.20-21)

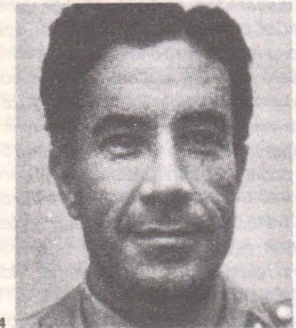
Bu hoşnutsuzluk birikimi, askeri bürokrasi veya subaylar açısından 27 Mayıs darbesinin restorasyoncu momentinin kaynağıdır. Sınıfsal-siyasal denebilecek karakterdeki restorasyon talebi, 27 Mayıs'ın ordu içindeki güçlü asgari müştereğini oluşturmuştur. Bu asgari müşterek, bürokrasinin diğer fraksiyonları tarafından da çabucak sahiplenildi. Nitekim, yalnızca *DP* iktidarını uzaklaştırma hedefi açıkça, nesnellikle tanımlanabilirek, "salt" bir askerî darbe olarak başlayan 27 Mayıs'ın bir "2. Cumhuriyet" ve "yeniden kuruluş" misyonuyla bütünleşmesinde, sivil entelejansiyanın ciddi payı olmuştur. 27 Mayıs günü Ord.Prof. Sıddık Sami Onar başkanlığındaki İstanbul Üniversitesi heyetinin cuntaya sunduğu rapor, bu itmeyi ifade eder. "2.Cumhuriyet" (1961) Anayasası ve siyasal rejimi, başka özelliklerinin yanısıra asker-sivil bürokrasi için de bir restorasyon işlevi görmüş; memurlar, elde ettikleri haklarla (Danıştay'da dava açabilmenin kolaylaşması vs.), "grev benzeri bir pazarlık ve veto" mekanizmasına (Çağlar Keyder, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, 1989) sahip olmuşlardır. Özellikle subaylar, toplumsal prestijlerinin yanısıra iktisadi bakımdan da önemli ölçüde rehabilite edildiler. 1961'de 44 milyon TL sermayeyle kurulan *Ordu Yardımlaşma Kurumu* (OYAK), 1970'lerde Türkiye'nin en büyük sermaye gruplarından biri haline gelecek; böylece askeri bürokrasi iktidar ilişkileri içindeki konumunu, egemen sınıflar yelpazesinin merkezine yerleşen sanayi burjuvazisiyle aynı zeminde yeniden üretecek bir mecrayı da açmış olacaktı. Restorasyonun, yeni iktidar ve iktisadi-toplumsal egemenlik ilişkilerine de uyum sağlayacak bir şekilde oturtulmasına koşut olarak; ordudaki "merkezkaç" eğilimler de bastırıldı. Subayların kitlesel hoşnutsuzluğa itildikleri 27 Mayıs öncesinde ordu içinde çok yoğun (ve hiyerarşiyi aşan) cuntalaşma eğilimleri vardı. 1961'den sonra rejim oturtulunca, Talat Aydemir'in darbe girişimleri ile birlikte genel olarak bu yönelimin üzerine şiddetle gidildi ve emir-komuta zincirinin yeniden kurulmasına büyük önem verildi.

Ordunun egemen sınıfsal ilişkilere bağlanan muktedir konumunu yeniden sağlamlaştırmaya dönük bu restorasyoncu özelliği; 27 Mayıs darbesinin, 1950 ve '60'larda Ortadoğu'da gerçekleşen ve "ilerici" olarak anılan askeri darbelerde görülmeyen bir özelliğidir. En kapsamlısı Mısır'da Nasır'ın önderliğinde gerçekleşen Temmuz 1952 darbesi olan bu oluşumlar da ordunun itibarını, ayrıcalıklılığını geliştirmiş olmakla birlikte; bu gelişmeler restoratif denebilecek şekilde bir tarihsel köke dayanmaz. 27 Mayıs darbesinin ve *Milli Birlik Komitesi*'nin yakın yıllarda Ortadoğu'da iktidara el koyan "albaylar cunta"larıyla benzerlik gösteren özellikleri de vardır. Yüzeysel bir benzerlik, bunlarda ortak olan anti-Amerikancı tepkisellikti. '60'ların ilk yansında Türkiye'yle ilgilenen oryantalistler de, 27 Mayıs'la "Nasırcılığı" bu bakımdan karşılaştırmışlardır. Dönemin *Le Monde* yazarı, bugün ise Fransa'nın Türkiye Büyükelçisi olan Eric Rouleau 1966'da şöyle diyordu: "Türk subaylarının Amerikalıların gerek orduları, gerekse ülke ekonomisi üzerindeki artan egemenliğinden tedirgin olmaları bakımından, Ortadoğu-Arap ülkeleriyle aralarında bir paralellik var." Gerçekten, 1950'ler boyunca Türk subayları, Türk ordusunun *NATO* çerçevesinde Pentagon'un etkisi altına girmesine yaygın biçimde tepki duyuyorlardı:

"Ne oldu? Türk Silahlı Kuvvetleri Yunanistan ile birlikte *NATO*'nun dördüncü sınıf bir komutanının, bir korgeneralin emrine bağlandı. (...) Truman doktrinine göre Amerikalı subayların orduyu kontrol etmeleri, bu kontrolde astların bile daha üst rütbeli subaylara karşı amir tavır takınmaları orduyu sinirlendirmiştir." (General Fahri Belen, *Ordu ve Politika*, 1971-aktaran: Hikmet Özdemir, *Rejim ve Asker*, 1989, s.37) "*NATO*'ya girişimiz, nasıl olsa silah, araç, gereç ve yardım alıyoruz diyen bir

1

2

4

5

zihniyet ile *DP* yöneticileri, bütün tarihi geleneklerimize ve ordunun onuruna ters düşen tavizler veriyor, yabancılara denetim hakkı tanıyor, emir ve komuta zincirinde rütbe ve kıdem gözetmeden onlara bir üstünlük tanıyordu. Bu da hoşnutsuzluklara ekleniyor ve silahlı kuvvetlerde yeniden politikaya karışma, siyasi iktidarı yıkma fikrini güçlendiriyordu." (General Kenan Esengin, *27 Mayıs ve Ordudaki Kıyımlar*, 1978-aktaran: Hikmet Özdemir, *Rejim ve Asker*, 1989, s.38) Bazı subaylar , belli belirsiz de olsa, askeri-diplomatik bakımdan belki *NATO-Varşova Paktı* sistemleri arasında bir "orta yol"un tutturulabileceği yönünde zihin idmanları yapabiliyorlardı. Ancak *NATO* ve esasen ABD denetimine/egemenliğine karşı subayların tepkileri, hiçbir zaman (örneğin Mısır'daki kadar) radikal bağımsızlıkçı, hele anti-emperyalist bir programatiğe kavuşmadı. (27 Mayıs'ın ilk radyo duyurusunda "*NATO*'ya bağlıyız" mesajının verildiği hatırlansın.) Bu tepki, ağırlıkla subayların genel toplumsal konumlarının/prestijlerinin sarsılmasına karşı duydukları tepkiyle birleşen, mesleki niteliği baskın bir tepkiydi.

Eric Rouleau'nun yukarıda aktarılan anti-Amerikanizm saptamasına cevaben, Fransız Ordusu Bilimsel Araştırmalar Komitesi adına "Türkiye'de Ordunun Rolü" raporunu sunan albayın söyledikleri; 27 Mayıs'çıların anti-Amerikanizminin naif ve "mesleki" niteliğini ortaya koyuyor: "Benim Türk ordusunda gördüğüm Amerikan aleyhtarlığı hissidir ve Amerikalıları daima 'bacaklarının arasında' hissetmekten ileri gelmektedir. Buna, ABD'ye karşı duyulan bir düşmanlık denemez. Amerikalılar nazik ve becerikli davranmayı bilseler, hiç bir mesele olmayacak. Yalnız bir Türk yarbayı ile Amerikalı bir çavuşun aynı parayı almaları, ne de olsa can sıkıcı bir durumdur. Sık ve devamlı temasta bulunmaları bu bakımdan zararlıdır." (*Amerikalı-Fransız-Rus Gözüyle 1960 Türk İhtilali*, Cem Yayınevi, İstanbul 1967). Eric Rouleau, 27 Mayıs'taki "radikaller"-"ılımlılar" çelişkisini yorumlarken, şu saptamayı yapar: "Türk Nasırları, 27 Mayıs hareketinin Neciplerini bir yana iterek, yapıda köklü reformlara girişmek, her çeşit toprak reformu için başlıca engeli teşkil eden ağaların hakimiyetine son vermek cesaretini gösteremediler." "Türk Nasırları"nın "Türk Necipleri"ni altedememesinde, cesaret eksikliğinden çok, Şevket Süreyya Aydemir'in *İhtilalin Mantığı*'nda belirttiği gibi, 27 Mayıs'ın, Mısır'daki gibi kitleleri peşinden sürükleyici hedeflere, sloganlara sahip olmamasının payını önemsemek gerekir. Kuşkusuz Nasır'ın programı da eklektikti; fakat Türkiye'deki cunta içindeki radi-

63 (10) 27 Mayıs ve Yeni Siyasal Düzen

3

6

5 Haziran'da MBK'ne teslim edilen Geçici Anayasa'nın ilanı MBK üyelerinin tesbitiyle ilgili 10. madde konusunda başgösteren uyuşmazlıklar nedeniyle 11 Haziran'a kadar ertelenmek zorunda kaldı. 38 kişilik son şeklini alan MBK üyelerinden Ekrem Acuner (1), Suphi Karaman (2), Alparslan Türkeş (3), Orhan Kabibay (4), Dündar Taşer (5), Muzaffer Karan (6). 13 Kasım 1960'da gerçekleştirilen tasfiyeyle birlikte Türkeş, Kabibay, Taşer ve Karan yeniden oluşturulan MBK dışında bırakıldılar ve yurtdışı görevlerine atanarak sürgüne gönderildiler.

kal unsurlar, soyut bir kalkınmacı/sanayileşmeci teknokratik iktidar özlemi dışında, eklektik bir sınıfsal-siyasal programa bile sahip değillerdi.

1960 sonunda yurtdışı görevlere gönderilerek tasfiye edilen radikal kanat ("Ondörtler") mensuplarının, ülkeye dönüp siyasete başladıktan sonra *TİP*'ten *CHP*'ye, *AP*'ye ve *CKMP*'ye kadar siyasal yelpazenin her köşesinde kendilerine yer bulabilmeleri de; herhalde bu "eklektisizm-ötesi" programsızlığı gösterir. Fransız ordusunca 1966'da hazırlanan, sözü geçen "Türkiye'de Ordunun Rolü" raporunda, Nasırcılığı oluşturan ideolojik unsurlara benzer bir derlemeyi en fazla "başaran" cuntacının ise, Albay Alpaslan Türkeş olduğu saptanmaktadır: "Türkeş'in inançları Nasır'ı hatırlatır şekilde, komünist düşmanı bir sosyalizm ile, Türklük ve Müslümanlığa dayanan bir milliyetçilik karmasıydı."

Ancak "Türk Nasırlarının" Neciplere üstün gelememelerini veya öne çıkamamalarını salt programsızlıkla açıklamak doğru olmaz. Çünkü 27 Mayıs cuntasının/cuntalarının programsızlığı da bir başka nesnel durumun sonucuydu: "Programın" ana hatlarını belirleme gücü, Türkiye'de egemen sınıflar içinde hegemonik konuma gelmekte bulunan sanayi burjuvazisinin elindeydi. 27 Mayıs'çıların temel kaygılarından olan sanayileşme/kalkınma şiarının içinin doldurulması, bu anlamda, Mısır'daki gibi "sahibini bekleyen" bir misyon değildi. Bu bakımdan, 27 Mayıs'ın Necip'i Cemal Gürsel'in, darbeden sonraki ilk günlerde "İstanbul'u ziyaretinde bazı kapital sahipleriyle tanışmalar yapması"(General Sıtkı Ulay'ın Hatıraları, *Harbiye Silah Başına*, s.216-217) salt sembolik olmayan bir işaret sayılabilir. İkincisi, egemen sınıfların bütünleşme kimyası içinde sanayi burjuvazisi; büyük toprak sahiplerinin hatta yaygın orta ve küçük kırsal mülkiyetin köklü bir şekilde geriletilmesine ne iktisadi ne siyasal olarak taraftar değildi. Bu nedenle, cuntanın bütün kanatlarının ve tek tek her mensubunun başlangıçtan itibaren en kararlı şekilde ittifak ettiği "toprak reformu" hedefi, sürüncemede kaldı ve gündemden düştü. 27 Mayıs'çıların kalkınmacı, milliyetçi teknokratik seçkinlere dayalı planlamacı, bazı savunucularının/subayların dilinde "kapitalist olmayan yol" çağrışımları da içerebilen ideolojisi; asker-sivil bürokrasinin geleneksel toplumsal konumunu restore etmeye dönük önlemlerle birlikte, Çağlar Keyder'in saptamasıyla sanayi burjuvazisine "projesini (ve hakimiyetini) vaktinden evvel gerçekleştirme imkânını" vermiş oldu.

vardı. Radikal bir tutumda birleşmiş olmalarına rağmen 14'lerin politik ve ideolojik tercihler konusunda kendi aralarında tam bir birlik olduğu söylenemezdi. Nitekim, daha sonra Türkiye'ye dönüşlerinde 14'ler bir süre Türkiye'de kalan diğer darbeci subaylarla ilişki aradıktan sonra farklı politik hareketlere katılacaklar, örneğin Türkeş'in önderliğinde bir grup faşist hareketi örgütlerken, Muzaffer Karan *TİP*'ten milletvekili olacak, bir bölüm ise Orta'nın Solu'na açılan *CHP*'nin saflarında yeralacaklardı.

Bu eğilim çeşitliliği, 13 Kasım tasfiyesinden sonra 14'ler hakkında yapılan yorumlar arasında da ciddi farklılıklar doğmasına yol açtı. Örneğin, Sovyet yazarı Rozaliyev, *Türkiye'de 27 Mayıs Sonrası Kapitalist Gelişme* adlı incelemesinde "14'ler"e "anti-emperyalist ve anti-tekelci" bir nitelik yüklüyordu: "*MBK*'nin devrimden hemen sonra karşılaştığı temel sorunlar, büyük sermayenin ve tekellerin faaliyetlerini sınırlamak ve politik etkilerini zayıflatmak oldu. Hükümetin politikası 'Kemal Atatürk'ün çizgisine dönüş' sloganıyla yürütülmeye başlandı. Bu politika, küçük, orta ve hatta belli bir kesimiyle büyük burjuvazinin, milli tekellere ve emperyalizme yolaçan büyük sermayenin baskısını pek duyurmadığı ve burjuvazinin bu tabakaları için objektif ekonomik süreç içinde gelişmelerini baltalamayan savaş öncesi yıllarına dönüş özlemlerini yansıtıyordu. *MBK*, daha çalışmalarının başlangıcında, büyük sermayeyi ve onun tekelci öncülüğünü kısıtlamaya çalışıyordu, ilk darbeyi büyük bankalara vurmak istiyordu. (...) Türkeş grubunun mağlubiyeti ve tasfiyesi, büyük sermayenin Türk Hükümeti üzerindeki etkilerinin yoğunlaşmasını kolaylaştırdı ve hızlandırdı." " '14'ler' faşist miydi, sosyalist mi?" sorusunu, Abdi İpekçi *Yön*'deki bir incelemesiyle şöyle cevaplamıştı: " '14'ler'in temsil ettikleri cereyanın ortak tarafı köklü reformlar arzusudur. Onlar ihtilali gerçek bir devrim haline getirmek, Türkiye'yi sosyal ve ekonomik reformlarla kalkındırıp çehresini değiştirmek, ileriye götürmek istiyordu. Bunu başarmak için uzun müddet iktidarda kalmayı da tasarlamışlardı. İktisaden sabit gelirli ve orta halli bir sınıfa mensuptular. Menderes'in enflasyonist politikası, sabit gelir ve orta halli her vatandaş gibi onları da geniş ölçüde mağdur etmişti. *DP*'nin taviz siyaseti sayesinde çalışmadan para kazananlar, kolayca milyoner olanları gördükçe infiale kapılanların başında onlar geliyorlardı. Bunun ızdırabını çektikleri için sosyal adaletin gerçekleştirilmesini istiyorlardı. Fakat, subaylık ve ordu hayatı bazılarının şuur altında tabii olarak disiplinci, militarist ve aşırı milliyetçi izler yaratmıştı. İşte zaman zaman görülen ve faşizm şüphesi uyandıran davranışları da herhalde bu şuur altındaki gizli itişlerin ortaya çıkardığı temayüllerdi... Sosyal reformların başarılabilmesi her şeyden evvel bir kadro meselesi olduğuna ve Türkiye'miz böyle bir kadrodan henüz mahrum bulunduğuna göre kısa zamanda büyük güçlüklerle karşılaşacaklar, çıkmazlara gireceklerdi. O zaman hâdiseler onları tehlikeli maceralara sürükleyebilecek, akli yoldan ayrılıp hislere hitap edilecek, otoriter, totaliter bir düzen kurmak zorunda kalınacak ve rejime faşist renkler hakim olmaya başlayacaktı."

27 Mayıs Anayasası

27 Mayıs'tan artakalan ve daha sonraki onyıllara damgasını vuran, hiç kuşkusuz, 1961 Anayasası oldu. Bu anayasa, Türkiye tarihinin üzerinde en çok tartışılan, niteliği açısından son derece zıt yorumlara konu olan temel belgelerinden biridir. *MBK* ve ona destek veren siyasal güçler 1961 Anayasası'nı Türkiye'de gerçek demokrasinin ve sosyal bir devletin başlıca güvencesi olarak savunurken, başta *DP* mirasına sahip çıkan siyasal güçler olmak üzere sağın tüm bileşenleri bu anayasayı, özellikle Anayasa Mahkemesi ve Danıştay gibi kurumlar aracılığıyla Türkiye'de "milli iradenin tecellisi"ni engelleyen bir unsur olarak görmüşler, bu anayasanın değiştirilmesi için ısrarlı bir politik mücadele vermişlerdi. '60'ların önemli bölümünde siyasal mücadeleler, klasik sağ-sol ayrışmasından çok, anayasadan yana olan güçlerle anayasaya karşı güçler arasındaki çelişkilerde odaklaştı. "Demokrasiye geçiş" sürecinin 1950-1960 arasındaki evresinde, sınıf örgütlerinin Türkiye siyasal yaşamında fiilen mevcut olmaması ve alternatif programlar önermemesi nedeniyle toplumsal muhalefetin başını tek başına *CHP* çekti. Gerçekten de, 27 Mayıs Anayasası, köklü sosyal dönüşümlere olanak sağlayacak bir temel yasa olmaktan çok, bir önceki dönemde *CHP* muhalefetinin formüle ettiği biçimsel siyasal reform istemlerini içeren bir "tepki anayasası" niteliğindeydi. Anayasa hazırlığına akademik çevrelerden gelen katkılar ve "iktidar sahibi" *MBK*'den gelen yönlendirmeler ne olursa olsun, 1961 Anayasası, esas itibariyle *CHP* muhalefetinin yukarıda özetlenen siyasal taleplerine cevap veren bir temel belge niteliğindeydi.

Yeni anayasa hazırlıkları yapılırken eski iktidarın etkilerinin en aza indirilmesi için gereken yan önlemler de ihmal edilmedi. Önde gelen *DP* liderlerinin tutukluluğu ve haklarındaki kovuşturmalar devam ederken, 28 Eylül 1960 günü sıradan bir mahkeme kararıyla *DP* lağvedilerek bir döneme damgasını vuran bir siyasal hareketin örgütsel varlığına son verildi. Birkaç hafta sonra da, 14 Ekim 1960'da Marmara'daki Yassıada'da, özel olarak kurulan Salim Başol başkanlığındaki Yüksek Adalet Divanı tarafından *DP* yöneticilerinin yargılanmasına başlandı. Yeni bir anayasa istemi siyasal yaşama damgasını öylesine vurdu ki, 27 Mayıs darbesinden sonra *MBK*'nin ilk girişimlerinden biri, yeni "anayasa" taslağını hazırlamak üzere İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nden yedi öğretim üyesini görevlendirmek oldu. Daha sonra Ankara Üniversitesi Hukuk ve Siyasal Bilgiler Fakülteleri'nin üç öğretim üyesinin de katıldığı Anayasa Komisyonu derhal çalışmaya başladı. Anayasa hazırlıklarının bu birinci dönem çalışmaları, bir yandan komisyon üyesi bilimadamları arasında çoğu kez ayrıntılarda somutlanan çelişkiler belirmesi, öte yandan *MBK* içinde askerî yönetimin geleceği konusunda

ciddi görüş ayrılığının gün ışığına çıkması nedeniyle bir sonuca ulaşamadı. Ancak *MBK*'den 14'ler diye bilinen grubun 13 Kasım 1960 günü tasfiyesinden sonradır ki, *MBK*'nin geride kalan 23 üyesi, yeni anayasayı bir an önce hazırlayarak halkoyuna sunmakla görevli bir Kurucu Meclis oluşturma kararı verdiler. Bu amaçla 13 Aralık 1960'da yayınlanan 157 sayılı kanuna göre, Kurucu Meclis, iki meclisli bir yasama organı biçimindedir. Bu meclislerden birincisi, 14 Kasım 1960 günü yeniden kurulan ve 23 üyeden oluşan *Milli Birlik Komitesi*, ikincisi ise kanunun deyişiyle "mevcut şartlara uygun olarak milletin en geniş manasıyla temsili gayesini gözeten" Temsilciler Meclisi'dir. Gerçi Anayasa ve kanunların kabulünde Kurucu Meclis'in iki koluna, yani Temsilciler Meclisi'ne ve *MBK*'ya söz ve yetki eşitliği verilmişse de, Bakanlar Kurulu'nun kurulması, bakanların değiştirilmesi, Bakanlar Kurulu'nun düşürülmesi konularında Temsilciler Meclisi'ne hiçbir yetki tanınmadı. Kuruluş yöntemi bakımından korporatif bir nitelik taşıyan Temsilciler Meclisi, *MBK* üyesi olmayan bakanlar ile seçim veya atanma yoluyla gelecek üyelerden oluşuyordu. Temsilciler Meclisi üyelerinden 10'u Devlet Başkanı Gürsel tarafından, 18'i ise *MBK* tarafından, "bilim, sanat, eğitim, askerlik, diplomasi, siyaset, iktisat ve ticaret gibi alanlarda başarı göstermiş kişiler" arasından atandı.

DP'nin kapatılmasından sonra ayakta kalan iki siyasal partiden *CHP* 49, *CKMP* ise 25 üyeyi kendi merkez organları aracılığıyla seçerek, Barolar 6, Basın kuruluşları 12, Eski muharipler 2, Esnaf kuruluşları 6, Gençlik kuruluşları 1, İşçi sendikaları 6, Odalar 10, Öğretmen kuruluşları 6, Tarımsal kuruluşlar 6, Üniversiteler 12, Yargı organları 12 temsilci belirleyerek Temsilciler Meclisi'ne gönderdiler. Temsilciler Meclisi'nin siyasal partiler tarafından gönderilen üye sayısı, gerek Devlet Başkanı ve *MBK* tarafından atanan, gerekse meslek kolları tarafından belirlenen üyelerin toplam sayısından azdı ama, bu ikinci kategoridekilerin çoğunluğunun da *CHP* eğilimli kimseler arasından seçilmiş olması nedeniyle, yeni anayasayı ve seçim yasasını hazırlayan Kurucu Meclis'te *CHP* eğilimi ağır bastı.

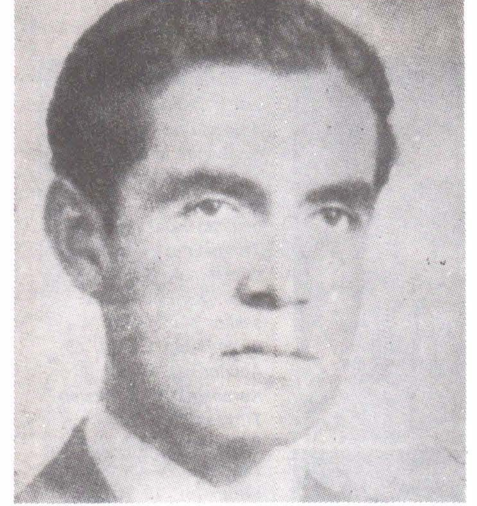
Temsilciler Meclisi 6 Ocak 1961'de açıldı ve ilk olarak yeni anayasa tasarısını hazırlamak üzere bir komisyon oluşturdu. Bu Anayasa Komisyonu, İstanbul Üniversitesi'nce hazırlanan öntasarıyı etüd metni, Siyasal Bilgiler Fakültesi tarafından hazırlanan tasarıyı da yardımcı metin olarak kabul ederek, bütün dünya anayasa sistemlerini ve uygulamalarını yeniden gözden geçirdi. Komisyon'un hazırladığı yeni anayasa, daha sonra Kurucu Meclis'te, özellikle sosyal haklara ilişkin bölümler gündeme geldiğinde, uzun tartışmalara basında da geniş polemiklere yol açtı. Bu tartışma ve polemiklerin önemli bir özelliği de, o zamana kadar *CHP* önderliğinde gelişen toplumsal muhalefet hareketinin giderek sınıfsal karakterli bir ayrışmaya yöneldiğini ortaya koyması oldu. Sosyal devlet anlayışı, sosyalizmin sınırları, toprak ve tarım reformunda uygulanacak ölçütler üzerine tartışmalar, daha önce aynı saflarda görünen kişilerin sınıfsal tavırlarını ayrıştırdı ve toplumsal muhalefeti, *CHP* dışında yeni örgütsel yapılar aramaya ya da yaratmaya yöneltti.

Anayasa'nın Siyasal İçeriği

Anayasa'nın yapımcılarından Mümtaz Soysal'a göre, "Bütün sorunların yeni bir anayasayla çözümleneceğine inanan bir toplum, bütün sorunların cevabını da Anayasa'da görmek istedi. Tasarının hazırlanışı sırasında, gerek Istanbul Bilim Kurulu'nun, gerekse Kurucu Meclis'teki Anayasaya Komisyonu'nun çalışmaları her çevreden gelen isteklerin, 'Anayasaya bununla ilgili bir madde konulsun' dileklerinin baskısı altında geçti. Bazen komisyonlar da bu eğilimden kendini kurtaramadılar, genellikle Anayasa konusu yapılmayan sorunları Anayasa maddesi ile çözmeğe çalıştılar." 1961 Anayasası'nın asıl metinden sayılan "Başlangıç" bölümü, 27 Mayıs darbesinin meşruluğunu vurguladıktan başka, iktidarların "anayasa dışı tutum ve davranışlarına karşı" halkın direnme hakkı olduğunu tanıyor, yeni anayasanın "insan hak ve hürriyetlerini, milli dayanışmayı, sosyal adaleti, ferdin ve toplumun huzur ve refahını gerçekleştirmeyi ve teminat altına almayı mümkün kılacak demokratik hukuk devletini bütün hukuki ve sosyal temelleriyle kurmak için" hazırlandığını belirtiyordu.

Bu uzun anayasada temel düşüncelerden biri, siyasal iktidarın sınırlandırılması oldu. Yasama organına karşı *DP*'nin çoğunluk diktası döneminde gelişen güvensizlik, anayasaya geniş şekilde yansıdı. 1961 Anayasası'nda tam bir güçler ayrılığı yoktu, yasama organı ile yürütme organı birlikte ele alınıp görevleri açısından ayrıma gidiliyordu. Yürütme organının Danıştay, yasama organının Anayasa Mahkemesi tarafından denetlenmesi sağlanıyordu. Yargı kurumu ise "ayrı güç" olarak ele alınmakta, bağımsızlığı kabul edilmekteydi.

Temel haklar ve ödevler olarak, kişinin hak ve ödevleri, sosyal ve iktisadi haklar ve ödevler, hakların korunması anayasada yer aldı. Genel hükümlerin bağlayıcılığı altında, Türkiye toplumuna ilk defa, kişi dokunulmazlığı, konut dokunulmazlığı, vicdan ve din hürriyeti, basın hürriyeti vb. tanındı. Siyasal Haklar ve Ödevler bölümü, Anayasa'nın "demokrasi" anlayışına açıklık getiriyordu. Vatandaşlık hakkı 54'üncü madde ile belirtildikten sonra 55'inci madde "Kişinin millet iradesine ve devlet idaresine katılmasının yolunu", "Vatandaşlar, kanunda gösterilen şartlara uygun olarak seçme ve seçilme hakkına sahiptir" hükmüyle gösterdi. Maddenin ikinci fıkrası "seçimler, serbest, eşit, gizli, tek dereceli genel oy, açık sayım ve döküm esaslarına göre yapılır," diyerek seçim ilkelerini belirtiyordu. Böylece kanun karşısında eşit vatandaşların eşit ve genel oyuna dayanan "demokrasi" anlayışına varıldı.

GÜRCAN, FETHİ (1922-1964)

İkinci Aydemir darbe girişiminin örgütleyicisi Süvari Binbaşı Fethi Gürcan, 1922'de Konya Ereğlisi'nde doğdu. Çocukluğu, asker olan babasının görev aldığı Anadolu'nun çeşitli şehirlerinde geçti. İlkokulu Erzincan'da okudu. Öğrenimini askerî okullarda sürdürdü. Kara Harp Okulu'nu bitirdi. Birinci Aydemir darbe girişimi sırasında Muhafız Alayı Süvari Grup Komutanı'ydı. Askerî birlikler içinde çok sevilen Fethi Gürcan hakkında, İngiltere Kraliçesi'nin de izlediği uluslararası bir binicilik yarışmasında geçen bir olay efsane gibi ağızdan ağıza dolaşıyordu. Dereceye girme başarısını gösterdikten sonra, Kraliçe'yi selâmlamak için önünden geçerken atı ürkmüş ve onu sırtından atmıştı. Kolu kırılan Gürcan çağırılan ambülansa binmemekte direnmiş, yeniden atına binerek Kraliçe'nin önünde bir tur daha attıktan sonra baygın durumda hastaneye kaldırılmıştı.

***MBK*'nin geçici anayasa hükümlerini çiğneyerek 14'leri tasfiyesinden sonra ordu içinde güvensizlik ve hoşnutsuzluk başgösterdi, geri kalan komite üyelerinin bir bölümünün de desteğiyle İstanbul ve Ankara'da *Türk Silâhlı Kuvvetler Birliği* adı altında iki ayrı örgüt oluşturuldu. Örgüt içindeki müdahaleci kanattan yana olan Gürcan 21-22 Şubat 1962'deki birinci Aydemir isyanına komutasındaki birlikle katıldı. 22 Şubat 1962 gecesi Muhafız Alayı Komutanı Cihat Alpan'ın etrafını çevirerek Çankaya Köşkü'nü muhasara altına aldı. Köşk'te Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel, Başbakan İsmet İnönü, bakanlar, Genelkurmay Başkanı ve kuvvet komutanları toplantı halindeydiler. Darbe girişiminin önderi Kara Harp Okulu Komutanı Albay Talat Aydemir'e telefon ederek, Köşk'ü sardığını, içerdekilerin hepsini ele geçirerek hesaplarını göreceğini bildirdi. Albay Talat Aydemir'in cevabı "benim onlarla hesabım yok" oldu. Fethi Gürcan'ın ısrarı üzerine Talat Aydemir kesin kararını verdi: "Bırak gitsinler!". Ancak bundan sonra kuşatma altındaki Çankaya Köşkü'nden çıkarak hükümete bağlı Hava Kuvvetleri karargâhına gidebilen Başbakan İsmet İnönü bu durumu "İşte şimdi partiyi kaybettiler" olarak yorumladı. Bundan sonra silah üstünlüğü Hava Kuvvetleri'ne geçince Talat Aydemir direnmekten vazgeçerek isyanına son verdi.**

Ayaklanmaya son verirken hükümetle yapılan cezai müeyyide uygulanmayacağına ilişkin anlaşma uyarınca Fethi Gürcan da harekata katılan 72 subayla birlikte emekliye sevkedildi. Ayaklanmanın yarıda kalmasını içine sindiremeyen Albay Talat Aydemir, bundan sonra bir yandan yakın gelecekte yeni bir girişimin kamuoyunu yaratırken, Fethi Gürcan da bunun ordu içindeki vurucu gücünü örgütlemeye başladı. Emekliliği sırasında üstlendiği Milli Savunma Bakanlığı'ndaki müfettişlik görevi, örgütleme çalışmalarında büyük kolaylıklar sağladı. Bakanlık müfettişliği gereğince bütün ülkeyi dolaştı ve gittiği birliklerde özellikle alt rütbelerdeki subayları *Türk Silahlı Kuvvetler Birliği* hareketine bağladı. Altı ay gibi kısa bir sürede Fethi Gürcan 229. Piyade Alayı, Cumhurbaşkanlığı Muhafız Alayı, Genelkurmay Kışla Komutanlığı, Harp Okulu ve Zırhlı Birlikleri yakın gelecek-

teki harekat için örgütledi. İstanbul'daki Zırhlı Birlikler'i, Süvari ve Deniz Harp Okulları'nı da örgütlenmeye kattı. Darbenin ikinci önderi konumuna yükseldi. 31 Mart 1963 gecesi için kararlaştırdıkları darbe girişimi, ilişkide oldukları *Milli Birlik Komitesi* üyesi 14'lerden bazılarınca kabul görmeyince Aydemir ile Gürcan azınlıkta kalarak tarihi ertelediler.

6 Nisan 1963'te 14'lerle yaptıkları toplantıda artık tümüyle anlaşamayacaklarını anlayınca Aydemir'le birlikte yeni bir tarih saptadılar. Bu tarih 21 Mayıs 1963 gecesiydi. Fethi Gürcan ve öteki emekli arkadaşları önceden kararlaştırdıkları gibi üniformalarını giyerek Harp Okulu ve ilişkide oldukları diğer askerî birliklerle darbeyi başlattılar. Gece yarısından sonra hazırladıkları "İhtilâl" bildirisini ele geçirdikleri Ankara Radyosu'ndan okuttular. Türk Silâhlı Kuvvetleri İhtilâl Genel Karargâhı adına okunan bildiride emekli Albay Talat Aydemir'in idareye el koyduğu, parlamentonun, partilerin, derneklerin kapatılıp her türlü siyasal faaliyetin yasaklandığı ilan edildi. Bu bildirinin okunmasından kısa bir süre sonra, 28. Tümen kurmay başkanının yanındaki birkaç adamıyla Radyoevi'ni isyancıların elinden geri almasıyla bu kez hükümet yanlısı bir bildiri okundu. O gece Ankara Radyoevi "İhtilâlciler"le hükümet yanlısı kuvvetler arasında birkaç kez el değiştirdi. Hükümete bağlı kalan Hava Kuvvetleri'nin karşı saldırısıyla 20-21 Mayıs 1963'deki İkinci Aydemir darbesi bastırıldıktan sonra Aydemir ve ayaklanmanın diğer önderleri tutuklandılar.

Fethi Gürcan ise 21 Mayıs sabahı hâlâ ele geçirilmemişti. Harp Okulu öğrencilerine yenildiklerini açıklayarak dağılmalarını istedi. Kendisi de yanında genç bir teğmenle birlikte tabancalar, tüfekler ve el bombalarıyla donanmış durumda Federal Almanya Büyükelçiliği'ne sığınmak için başvurdu. Vaktiyle tanıdığı Büyükelçilik ataşelerinden biriyle görüşmek istedi. Ataşe o gün gelmediğinden Büyükelçi ile görüşüp siyasal sığınma istedi. Büyükelçi bu isteği reddederek hükümet kuvvetlerine teslim olması halinde Alman hükümetinin affedilmesi konusunda girişimlerde bulunacağını vaadetti. Fethi Gürcan bunun üzerine Büyükelçi'den sivil elbise alarak kıyafet değiştirdi. Yanındaki teğmeni de birliğine gönderdikten sonra Çankaya sırtlarındaki terkedilmiş bağ evinde bir süre saklandı. Bundan sonra Ankara Garı'ndan hareket eden bir trene binmek istedi, ama bu mümkün olmayınca otobüsle İstanbul'a gitmeye karar verdi. Bolu kavşağında kimlik kontrolü sırasında yakalandı. Önce İstanbul Merkez Komutanlığı'na, daha sonra da Ankara'ya götürüldü ve tutuklandı. Yargılandığı dönemde hapishanede sosyalizme yakın düşünceleri benimsemeye başladı. Askerî mahkeme tarafından idam cezasına çarptırıldı. 27 Haziran 1964'da idam edildi. Böylece devleti kurtarma düşüncesiyle iki kez ayaklanma girişiminde bulunan genç subayların emir komuta dışında geliştirdikleri ilişkiler sistemi de ayaklanmayla birlikte yenilgiye uğramış oldu.

İkinci Cumhuriyet'in Organları

Siyasi partiler: 57. madde ile "Partilerin uyacağı esaslar" tayin edildi ve siyasal partilerin Anayasa maddesi ile sınırlandırılmasına gidildi. Bu madde ile siyasal partiler "...tüzükleri, programları ve faaliyetleri, insan hak ve hürriyetlerine dayanan demokratik ve laik cumhuriyet ilkelerine ve devletin ülkesi ve milletiyle bölünmezliği temel hükmüne uygun olmak zorundadır," sınırlaması içine alındı.

"Bölünmezlik"ten kastedilen ise tam olarak açıklık kazanmadı. Mümtaz Soysal "... bu konuda tek açıklık, ilkenin, federatif bir devlet yapısına gidişi önleyici nitelikte bir kural olarak yorumlanması halinde var" diyordu. Oysa gene Mümtaz Soysal "Demokratik Devlet ilkesi ile birlikte düşünüldüğü zaman 'bölünmezlik' ilkesinin 'proletarya diktatörlüğü'ne gidişi önlemek amacıyla konulduğu ileri sürülebilir. Nitekim Anayasa'nın yapılışı sırasında, Komisyon sözcülüğünün de bu yolda söylenmiş sözleri var," diyordu. Kanun gerekçesinde ise "bölünmezlik" ilkesinden ne anlaşıldığına rastlanmıyordu. Böyle olunca da, kanunun yargı organında hakim olan ideolojiye göre yorumlanmasına olanak açıldı.

Ayrıca, "zümre ve sınıf hakimiyeti"ni amaçlayan parti kurulması yasaklanmak suretiyle, TCK'nin 141. ve 142. maddelerinin tutucu bir yorumla eskisi gibi sosyalist düşünce ve örgütlenme üzerinde bir baskı unsuru olarak kullanılmalarına olanak sağladı. Tüm bu sınırlamalardan amaç, 1932'den 1961'e kadar gelen değişim ve gelişim çizgisinden geri dönüşü önlemek, Anayasada belirtilen Cumhuriyet'in ilkesini, siyasal partilere karşı da korumak oluyordu.

Yasama Erki

1961 Anayasası'nın bu alanda göze çarpan en önemli yeniliği ise, yasama organının çift meclisten meydana getirilmiş olmasıydı. Böylece, Türkiye Büyük Milet Meclisi, Cumhuriyet Senatosu ve Millet Meclisi'nden oluşturuluyordu. Senato'nun yüksek okul mezunları arasından seçilmesi ve sıradan halk temsilcileri üzerinde bir denetim işlevi yapması öngörülmüştü. Her iki meclis olağanüstü haller dışında ayrı ayrı toplanacaktı.

Tabii Senatörlük

Yeni anayasa ile iktidarı askerlerden devralırken, Kurucu Meclis'te temsil edilen sivil güçler, başta *CHP* olmak üzere, *Milli Birlik Komitesi*'ne, şüphesiz bu sonuncunun dayatmasıyla, benzeri nadir görülür bir rüşvet vermeyi de ihmal etmemişlerdi. Bu rüşvet, ikinci *MBK* üyelerinin otomatikman ve ömür boyu kaydıyla Cumhuriyet Senatosu üyesi ilan edilmeleriydi.

Bu yeni kurum, daha sonraki yıllarda politik yaşamın üzerinde en çok tartışılan konularından biri olacaktı. *AP*, *YTP* ve *CKMP*'liler, tabiî senatörlük kurumunun dünyanın hiçbir demokratik ülkesinde bulunmadığını, bu bakımdan anayasadan bununla ilgili maddenin çıkartılması gerektiğini ileri süreceklerdi. Bayar, affa uğradıktan sonra tabiî senatör olarak Meclis'e girmeyi reddedecek, buna karşılık İnönü *CHP* genel başkanlığından istifa ettikten sonra, Cevdet Sunay ise Cumhurbaşkanlığı süresi bittikten sonra Senato'ya tabiî senatör olarak gireceklerdi.

Yürütme Erki

Cumhurbaşkanı TBMM içinden, 40 yaşını doldurmuş ve yüksek tahsilli olanlar arasından seçilecek ve seçildikten sonra partisi ile ilişiği kesilecek. Seçimi 7 yıllık bir süre için yapılıyor ve iki defa arka arkaya cumhurbaşkanı seçilme olanağı tanınmıyordu. Cumhurbaşkanı'nın, yedi yıllık görev süresi bittikten sonra "tabii senatör" olarak Cumhuriyet Senatosu'nda yer alacağı da hükme bağlanmıştı. Yürütme Organı'nın hukuken başı sayılmasına rağmen Cumhurbaşkanı'nın Meclis ile bütün bağları kesilmiş, Millet Meclisi önünde yürütmenin faaliyetlerinden Bakanlar Kurulu sorumlu kılınmıştı. Anayasanın 98. maddesi "görevleri ile ilgili işlemlerden sorumlu" olmadığı belirtiyordu.

Yürütmenin tüm faaliyetinden ise Bakanlar Kurulu sorumlu olacak, bakanlar TBMM dışından da seçilebilecekti. Bakanlar Kurulu "yürütmeyi" tüzükler çıkararak uygular. Fakat çıkarılan tüzüklerin kanunlara uygunluğu ve Danıştay'ın incelemesinden geçirilmesi şartı Anayasa hükmü olarak yer alıyordu. Bakanlıklar ve kamu tüzel kişileri ise kendi görev alanlarını ilgilendiren kanunların ve tüzüklerin uygulanmasını yönetmelikler çıkararak sağlayacaklardı.

Milli Güvenlik Kurulu

1961 Anayasası'nın yürütme içinde getirdiği yeni kurumlardan biri de Milli Güvenlik Kurulu'ydu. Cumhurbaşkanı'nın başkanlığında, Başbakan, Genel Kurmay Başkanı, Kuvvet Komutanları ve ilgili Bakan'dan meydana gelen bu kurul, dış ilişkiler ve ulusal güvenlik konularında yürütme kuruluna direktif verecek olağanüstü bir yetkiye sahipti. Bu organın, sivil yönetime geçtikten sonra da askerlerin devlet yönetiminde söz sahibi olmaya devam etmesini sağlamak amacıyla konulduğu açıktır.

Nazım Hikmet: Şiirden Siyasete, Siyasetten Şiire

Nazım bölücüdür, gücü ve çağrısı burdan gelir: Şiiriyle ve eylemiyle, yaşamında ve ölümünde, insanları tavır almaya zorlamış, sanatın ve siyasetin kadrolarını ikiye bölmüştür: Nazım'dan yana olanlar ve ona karşı olanlar.

Bunun açıklanabilir nedenleri var: Şiiri yeniydi, hem içeriğiyle hem de biçimiyle Türk edebiyatının organik gelişimini yırtıyordu. Soylu bir aileden geliyordu ama kendi sınıfına ihanet etmiş, ezilenlerin yanında yer almıştı. Ve sınıfının onu geri alma, yeniden kendi içine katma çabalarına da kanmadı. Öte yandan, çok uzun sürmeyen siyasal yaşamında da dikbaşlı bir tutum içinde olmuş, *TKP*'de bir muhalefet hareketi örgütlemişti. Eski *TKP*'li romancı Kerim Korcan, *Harbiye Kazanı*'nda, 1930'larda Parti üyelerinin Nazım'la görüşmekten nasıl çekindiklerini anlatır. *TKP* yönetiminin koyduğu bu görüşme yasağı, üyelerin gözünde Nazım'a büyüleyici bir kimlik kazandırmış olmalı: Bir tür şeytan, hem iten hem çeken. Nazım'ın önderlik iddiasından vazgeçmesi ve 1938'de de cezaevine girmesiyle birlikte bu çekişme de hızını yitirecektir. Nazım, Bursa Cezaevi'nden Kemal Tahir'e yazdığı 10 Şubat 1941 tarihli mektupta, şöyle diyor: "En münasebetsiz hatta muzır insanlarla dahi münasebetinde emniyetli bir rahatlığa kavuşmak merhalesi vardır. Bunu benim söylediğime hayret etme, bütün harici tezahürlerine rağmen ben zaman zaman muayyen insanlar için, belki *uzun bir didişmeden sonra böyle emniyetli, unutkan bir rahatlığa kavuşurum.*" Nazım, Hikmet Kıvılcımlı ile ilişkisinden söz ederken yazıyor bunları. Ama bu bağışlamanın, bu iyileştirici unutuşun, derece derece, Nazım'ın o dönemdeki başka muarızlarına yayıldığını da tahmin etmek zor değil: Hasan Ali Ediz'e, Eczacı Vasıf'a, Reşat Fuat Baraner'e, İsmail Bilen'e, hatta Şefik Hüsnü'ye... Ama Vedat Nedim'e ya da Şevket Süreyya'ya değil... Yapıtı, kimi zaman ekmeğe, fırından yeni çıkmış, dumanı tüten ekmeklere, çoğu zaman da yazıcısının eril sesine rağmen dişil ve bereketli bir sonbahar toprağına benzeyen cezaevi şiirleri, bu sağlıklı, sağaltıcı bağışla(n)manın kanıtıdır. Hem nedeni, hem sonucu...

Ama bu, sonradan oluyor, cezaevinde eski muarızlarıyla arasına "emniyetli", koruyucu bir mesafe girdikten sonra ve asıl, Nazım'ın eski "muzafferane" edası cezaevinin ve yaratıcı emeğin süzgecinden geçerek yerini daha alçakgönüllü ve daha bilgece bir bakışa bıraktıktan sonra... Çünkü kendisi de biliyor, bu yeni yumuşak tavra Kemal Tahir'in de "hayret edebileceğini" söylüyor. Gençlik yıllarında, 1920'lerde ve 1930'larda, coşkulu, başına buyruk ve biraz da alaycı bir davranış içindedir Nazım. Doktor Hikmet Kıvılcımlı, *Günlük Anılar*'ında Nazım'dan söz ederken şöyle der: "O, gülüyor mu, kızıyor mu, alay mı ediyor, ciddi mi... belli olmayan ince, sitemli bakışı ile beni süzdü (...) Böyle baktı mı, söylediğinden bambaşka şeyler düşündüğü, çoğu karşısındakini atlattığı yahut bir oyuna getirmek istediği anlaşılırdı. Satrançta bu hali pek daha belli olurdu." Aziz Nesin'de, 1965'te *Yeni Tanin*'de, Nazım'ın "hayatını etkileyen (...) dört psikolojik duygu" arasında şunları da sayıyor: "Bir bayrak olma, bayrak insan olma tutkusu (...) Yalnız kalamayışı, yalnız kalma korkusu." Şunu da düşünmek gerek: Nazım, Sovyet devriminin içinde sosyalizme katılmıştı, bu devrimin bütün coşkusu ve sıcaklığıyla sürdüğü 1921-22'de... Sovyet Rusya'da o yıllarda yaşanan kuraklığı ve açlıktan kırılan insanları görmüştü, doğru, ama bunları zaferin bir parçası olarak görmüştü: Açlar, yürüyorlardı. Sosyalizm, Nazım için, önce bir zafer sesiydi, bir özgürleşmeydi, dikbaşlı, uzlaşmaz bir tutumdu; yenilgiyi, geri çekilmeyi, kısıtlanmayı, kısılıp kalmayı sonra tanıdı. Bu gururlu, muzafferane tavra, yine Doktor Hikmet'in anılarından ve Nazım-Kemal Tahir mektuplaşmalarından çıkan bir başka kişilik çizgisini, Nazım'a aristokrat dedelerinden miras kalan o "kolayca alma, bağını sormadan üzümünü yeme" eğilimini de eklersek, hem insanlarla çatışmaktan korkmayan hem de insansız kalmaktan ölesiye korkan, onlara bulaşmadan edemeyen bu egemen sınıf kökenli genç devrimcinin sağda ve solda bazı kızgınlıkları, bazı hasetleri nasıl da kışkırtılmış olabileceğini anlarız. (İyi bir Nazım Hikmet eleştirmeni, şairin şiir ve mektuplarında 'haset' sözcüğünün kaç kere geçtiğini saymalı: Çıkan toplam karşısında şaşıracaktır.)

Tepkileri görelim şimdi de. Nazım, 1930'ların başında, gıyabında bir "Troçkist polis muhalefeti kurmakla" suçlanıp *TKP*'den atılır. Bu sırada Doktor Hikmet, Parti'nin bir yasal açılımı olarak *Marksizm Bibliloteği*'nden bazı kitaplar yayımlamaktadır. *Marksizm Kalpazanları Kimlerdir?* kitabında, Kerim Sadi'nin yanında Nazım'ı da hedef almıştır. Öyküyü Doktor'dan dinleyelim: "Bir de *Marksizm Kalpazanları Kimlerdir?* kitabımda geçen bir cümlelik satır üzerine Nazım köpürmüştü. Orada Nazım'ın burjuva sosyetesindeki durumuna iki sözcükle dokunuluyordu. Kitapta sırf Kerim Sadi eleştiriliyordu. Parti'den, Şevket Süreyya ile ve Nazım Hikmet için niye susulduğu soruldu. (Parti: Şefik Hüsnü Deymer.) Konuların ayrılığını bilirdim. Yoksa, *Kadronun Kadrosu* diye yazdığım uzun eleştiride, Şevket kalpazanını yerine oturtmuştum. Şimdilik zihinleri karıştıran Kerim Sadi idi. Onu temizlemek aktüalite idi. Gerekirse gerekçeli *Kadronun Kadrosu* yayınlanırdı. Nazım'a gelince, onun hakkındaki fikrimi herkes biliyordu. Şairdi. Pişmandı. Üzgündü. Bir tolerans payı bırakmakta yarar olabilirdi. Israr edilmiş: 'Hiç değilse bu iki adam için birer satır konulsun'. Biblioteğe yeni kattığım Böcürgil de o kanıdaydılar ("Böcür": Hasan Ali Ediz.) Bir oyum vardı, formelman. Çoğunluğa uymamak harcım değildi. Bu tartışma sırasında Böcür hemen kalemi eline aldı. Kitapta Şevket'le Nazım'ın adlarının geçtiği iki üç satırı döktürüp önüme koydu. Yazıdaki kanı, kelimesi kelimesine benim söylediklerimdi. Böcür onları almış, kendi karihasından
mış gibi önüme sürüyordu. Kara (Eczacı) Vasıf: 'Madem arkadaşlar illa istiyorlar. Bizce de aykırı değil. Koy bu iki satırı kitabına, ne zararı var?' " Doktor buna şöyle cevap verir: "Biri: Gerekçesiz yarım kalıyor. Yarım işi sevmem. Ötekisi: Nazım 'beni kullanın' diye -ikiyüzlüce de olsa- başvurup duruyor. Bir mola deniyelim. Düzelirse yazılı hükmü kaldırmak güç olur. 'Sen hâlâ Nazım'ın düzelebileceğini umuyor musun?' 'Ummak istiyorum'. 'Biz Nazım'ı senden iyi tanırız. Merak etme. Düzelmez. Kamuoyunda kendisini bizdenmişçesine göstermesinin önüne geçmeli. Parti de bunu istiyor'. Disiplin disiplindir. Koydum *Marksizm Kalpazanları*'nın içine o iki satırı. Düşünceme aykırı değildi. Taktik bakımdan durdurmak istemiştim. Kitap çıktı."

Nazım'ın "burjuva sosyetesi" ile ilişkilerinden kastedilen eğer edebiyatçılarla, Sabiha ve Zekeriya Sertel'lerle dostluğu ise o dönemde Nazım'ı cezalandıranlar arasında bulunan Reşat Fuat Baraner'in de aynı çevreyle yoğun bir ilişkisi olduğunu belirtmek gerekir. Burjuva sosyetesi, o dönemde Nazım'ı asimile etmek, kendine katmak istemiştir, bu doğru, ama başaramamıştır. Şundan: Cılız ve köksüz Türk burjuvazisinin, toplumdaki muhalif eğilimleri massedecek, kendine bağlayabilecek bir hegemonik konumu, bir ideolojik yayılma ve özümleme gücü yoktur. Muhalif muhaliftir, ezilmelidir. Yeri gelmişken, Nazım'ın da bir kez, ama sadece tek bir kez, burjuvazi karşısında bocaladığını, direncini yitirdiğini teslim etmek gerekir. 1938'de pratikte ömürboyu hapis anlamına gelen ağır cezaya çarptırılınca, Atatürk'e bir mektup yazarak "adalet ister": "Türk ordusunu 'isyana teşvik' ettiğim gerekçesiyle onbeş yıl ağır hapis cezası giydim. Şimdi de Türk donanmasını 'isyana teşvik etmekle' töhmetlendiriliyorum. Türk inkılabını ve senin yaptığın her ileri dev hamleyi anlayabilen bir kafam, yurdumu seven bir yüreğim var. Askeri isyana teşvik etmedim. Yurdumun ve inkılapçı senin karşında alnım açıktır. (...) Askeri isyana teşvik etmedim. Deli, serseri, mürteci, satılmış, inkılap ve yurt düşmanı değilim ki bunu bir an olsun düşünebileyim. (...) Başvurabileceğim en inkılapçı baş sensin. Kemalizmden ve senden adalet istiyorum. Türk inkılabına ve senin başına and içerim ki, suçsuzum."

Bir zaaf anında yazılmış olmalı bu. Ama şunu da görmek gerek: Mektubun ideolojik içeriği, 1920'lerde ve 1930'larda Kemalizmi desteklenmesi gereken bir "inkılap hareketi" olarak gören ve Kürt isyanlarını "mürtecilik"le suçlayıp ezilmesini onaylayan *TKP* yönetimince çoktan oluşturulmuştu. Talihliydi Nazım: Mektup Atatürk'ün eline geçmedi. Nazım da, hukuksal açıdan haksızlığı açıkça belli olan cezasının bir bölümünü çekti. Bu arada *TKP* de bir "desantralizasyon" kararı almış, yani kendini feshetmiş, yani Türk inkılabı içinde bir komünist muhalefete gerek olmadığına karar vermişti... Ama burjuvazi kolayca bağışlayamıyordu. Nazım, 1951'de, afla çıktıktan sonra kaçmak zorunda bırakıldığında, *Cumhuriyet* gazetesinde Nadir Nadi, şunları yazacaktı: "Yurdundan kaçarak Demir Perde gerisine sığınan kızıl şair Nazım Hikmet Moskova havaalanına iner inmez, 'gözlerimin ışığını İstalin'e (Stalin) borçluyum. Beni o yarattı, beni o yaşatıyor' diye bağırmış (...) Nazım Moskova'nın da Demir Perde'nin de ne olduğunu elbet

biliyordu. Oraya giderken kendi adına yayınlanacak bütün demeçleri, şiirleri ve yazıları peşinen imzalamaya hazırlanmıştı. Şu halde yıllardır Nazım'ın samimi inancı budur: Onu İstalin yaratmıştır, o her şeyini, gözlerinin ışığını bile İstalin'e borçludur. Bütün isteğine rağmen *burada bizim aramızda* bu gerçeği açıkça söyleyemiyor, dolambaçlı yollar arıyordu. Şimdi muradına erdi. Moskova'da hâlıki (yaratıcısı) önünde dilediği gibi kapanıp secdeye varabilir". *Cumhuriyet* gazetesinin edebiyattaki karşılığı olan *Varlık* dergisinde de (ikisi de sonradan solcu oldu) aynı tarihte şunların yazıldığını görüyoruz: "Nazım Hikmet, inancı ne olursa olsun, herşeyden önce vatanına bağlı bir Türk şairi midir, yoksa gözü dönmüş bir komünizm softası mı? Bugüne kadar münakaşa mevzuu böyle bir mesele vardı. (...) Şimdi, dava halledilmiş, münakaşa kapanmıştır. Nazım'ın sapık akidesinde memleketi için en küçük bir yer yoktur. (...) Şimdi onun lehinde nümayiş yapanlara rastlanamayacağı gibi, dünya gazetelerinde bir daha adının anıldığı da görülmeyecektir. Buna karşılık bizim gazetelerimiz habire onunla meşgul oluyorlar. Vatanına ihanet etmiş bir şaire layık olduğu cezayı vermek istiyorsak, bundan böyle Türklük için onu yok farzetmek, sözlerine ve hareketlerine karşı

63 (10) 27 Mayıs ve Yeni Siyasal Düzen

kulaklarımızı tıkamak, hezeyanlarına cevap vermeğe dahi kalkışmamak en doğru hareket olur."

Biz ona uymayalım... diyor *Varlık* dergisi. Ve Nazım'ın cezasını topyekün kılmaya kalkışırken, aslında kendini de bilmemekle, görmemekle, cehaletle ve aptallıkla cezalandırmış oluyor. Türk edebiyatının en güçlü damarlarından birini keserken, kendini de sakatlamış oluyor.

Nazım'ın kişisel kaderi, kendisi siyasetten uzaklaşsa da, sosyalist hareketin kaderine bağlanmıştı bir kez: 1960'larda yeniden ve bu kez kitlesel olarak doğan Türkiye sosyalist hareketi, Nazım'ı geri aldı. Atatürk'e mektubunu okuyan genç sosyalistler belki biraz sarsıldılar, ama mektubun ideolojik arka planını, *TKP* ideolojisine uygunluğunu bildikleri için onu *anladılar da*. Ve Nazım'ın yapıtı, hem 1960'ların sosyalist hareketini hem de 1960'ların devrimci edebiyatını besleyen damarlardan biri oldu. Bölücü değil, birleştiriciydi şimdi.

...

Nazım'ın şiiri çoğu zaman edebiyat dışı ölçütlerle ele alınmış, bir eleştirinin ya da değerlendirmenin değil, toptan benimseme ya da toptan yadsımanın konusu olmuştur. Sadece siyasal yaşamının hep ön planda oluşundan değil, şiirlerinde siyasal ya da ideolojik boyutun da belirgin oluşundan ötürüdür bu. Her şairin böyle bir ideolojik yükü aynı kolaylıkla kaldırabileceği söylenemez. Şair Cemal Süreya, Nazım'ın şiirinin bu yükün altında ezilmediğini belirtiyor: "Tepeden bakılırsa, her sanat yapıtının siyasal bir anlamı vardır: Belli bir sınıfın, belli bir hayat görüşünün koşullarıyla yüklüdür. (...) Ne var ki burada *siyasal* deyimi geniş anlamdadır, daha çok tarih açısındandır; sanatçının siyasal bir niyetle hareket etmediği halde, sonuçta ister istemez siyasal bir konum kazanacağını anlatmaktadır. Bir de sanatçının daha çıkış noktasında siyasal bir tutumda olduğu, işe başlarken tarihi üstlendiği durum var. Nazım Hikmet'in şiiri bu anlamda da siyasaldır. Bu anlamda siyasal şiirin başarısı, üstlendiği hayat değerleriyle yeni şiir değerleri arasında kurulacak bileşkeye bağlıdır; yani hayat değerleri, yeni şiir değerleri yaratmaktadır. Düşünce, şiirsel akışı engellememeli, şairi ememelidir. (...) Nazım Hikmet'in önemi şurada: Bir devrim düşüncesini toptan üstlenmiş ve sonuna kadar götürmek cesaretini göstermiştir. Öte yandan şiirinde -anlatımında, kullandığı imgelerde, dil tutumunda- düşüncesinin, hayatının, varoluşunun karşılığını bulmuştur. Başka şairlerde görmeye alıştığımız, düşüncenin süs olarak, iğreti olarak serpilişi (...) yoktur onda. Düşünce biçimsel olarak değil, yapısal olarak yerleşir Nazım Hikmet'in şiirine. Tümdengelmez onda düşünce. Daha çok hayatın verilerinden çıkışını yapar."

Nazım Hikmet Dünya Barış Ödülü'nü kazandığında konuşma yaparken. Eski TKPlilerden Vartan İhmalyan, Bir Yaşamöykusü adıyla yayınlanan anılarında, 1963 başında Nazım'a Lenin Ödülü verilmesini İsmail Bilen'in önlediğini yazıyor: "Nazım Hikmet'e Lenin Ödülü verilmesi söz konusu oluyor. Daha önce Nazım'a barış ödülü verilmişti. Ama Lenin Ödülü verilmedi. Nedenini 1976 dolaylarında öğrendim. SBKP Merkez Komitesi'nden Nazım'a Lenin Ödülü verilmesi üstüne ne düşündüğünü sormuşlar İ. Bilen'e. O da "Nazım evini kerhaneye çevirdi, kızlar getiriyor, böyle adama Lenin Ödülü verilir mi?" demiş.

Nazım, tarihsel maddeciliği ve sosyalizmi şiirine özümlemiştir. Ama bu hemen olmamıştır. Sovyet Rusya'da yazdığı ilk şiirleri, biçimsel olarak Mayakovski'nin, içerik yönünden de Sovyet Proletkült şairlerinin etkisi altındadır. O da Proletkült gibi, eski kültür ve hayat değerlerini toptan yadsır bu ilk döneminde, makineleşmeyi savunur, doğaya karşı makinenin övgüsünü yapar. Sosyalizm, onun için insanlar arası eşitlik ve insanla doğa arasındaki eski uyumun yeniden kurulması kadar, hatta bunlardan daha çok, insanın doğa üzerindeki egemenliğinin kutsanması gibidir. Ama bu tutum, onu yer yer Marksizmin de dışına düşürür. 1922'de yazdığı "Yalnayak" şiiri şu dizelerle biter:

Tatlı maval dinlemekten gayrı usandık.
Artık
hepinizin kafasına
şu
daaaaaank
desin:
Köylünün toprağa hasreti var,
toprağın hasreti
makinalar!

Bunun 1950'den sonra *DP* iktidarınca büyük ölçüde gerçekleştirildiğini düşünürsek, şiirin de ne kadar kısa erimli olduğunu anlarız. Bu, şiir değildir şüphesiz. Nazım bu şiirde ve bu dönemde daha çok şiire karşı çıkar, Osmanlı şiir geleneğinin Tanzimat ve Serveti Fünun'da zaten kesintiye uğramış, zayıflamış geleneğini iyice yıkmaya çalışmaktadır. İşte bu yıkma tavrının kendisi bir şiir eylemidir. Ama yine de bu dönemden "Salkımsöğüt" ve "Bahri Hazer" gibi bugün de etkisini koruyan şiirler kalmıştır. 1930'lara kadar yumuşayarak süren bu şiir tavrının bir yönü de bireyselliğin bir yana itilmesi, topluluğun yüceltilmesidir:

Şeffaf
temiz
damlalarıyla gözlerimiz
bir umman içinde o kadar birleşti kiy
kaynıyan suda buzu
nasıl eritirseniz,
işte biz de
birbirimizde
öyle kaybolduk
("Gözlerimiz", 1922)

Ya da şu:

Başladı işe
Bitirdi işi...
...
Onun için; başlayan, biten, başlıyan iş var,
sorgu soruş yok...
Gidiş var.
Duruş yok...
O milyonların milyonda biridir.
O bir sıra neferidir...
("Sıradaki", 1930)

Bu şiir, SSCB'de 1930'da başlayan ve "sorgusuz sualsiz çalışmayı" yücelten Stahanov hareketinin etkisini yansıtır. Nazım'ın bu dönemde yazdığı şiirlerde, halka, insanlara dışardan baktığı, onları o dönemdeki Stalinist ideolojinin görmek istediği gibi gördüğü söylenebilir. Buna karşılık, devrimci bireyi, Parti üyesini de yüceltiği görülür. "Mavi Gözlü Dev", "Şair", "Yürüyen Adam" gibi şiirlerde bu tutum belirgindir. *Benerci Kendini Niçin Öldürdü?* şiirinde, davadan dönen Şevket Süreyya ile hesaplaşırken, davadan dönmeyenleri idealize eder. Nazım'ın şiiri *Taranta Babu'ya Mektuplar* ve *Şeyh Bedreddin Destanı* ile yeni bir olgunluk evresine girmiştir. Bu yapıtlarda, tarihsel maddeci düşünce daha zenginleşirken, Nazım'ın eski halk ve divan şiirinin imkanlarından da yararlandığı görülür. *Memleketimden İnsan Manzaraları*'nda ve cezaevi şiirlerinde ortaya çıkacak olan o çok çağrışımlı, yumuşak, nerdeyse organik dilin ve Cemal Süreya'nın deyimiyle "söylenen hikâyeyi kendi dinamiğine çekip götüren diyalektik anlatımın" bu şiirlerde ilk kez göründüğünü söylemek yanlış olmaz. Asıl Nazım, 1940'larda ve daha sonra yurt dışında yazılmış şiirlerdedir. Bu dönemde Nazım'ın şiirinde en dikkat çekici yenilikler, doğaya ve insanlara daha yumuşak, öfkesiz bakmaya başlamasıdır. *İnsan Manzaraları*'nda karısını hastaneye getirirken bir yandan da toprakta yarım bıraktığı çalışmasını düşünen Dümelli köylüyle ilgili şu pasaj, bu açıdan anlamlı bir göstergedir:

Dümelli yeni bir sevinçle kulak kabarttı.
Sesler geliyordu,
şehrin batısından yola çıkan kağnı sesleri.
Bir taş balta gibi işleyen
ve ayın altında ağır pırıltılarla genişleyen
alt edilmemiş bozkırın
vahşi şarkısıydı bu.

Doğanın "altedilmesi" düşüncesi burada da ortaya çıkar; ama bu kez mekanik ya da mekanist bir anlayıştan arınmış olarak, "vahşi" doğaya karşı bir hayranlığı, bir özlemi de içererek... Daha da önemlisi, daha önce *konuya dışardan uygulanan* ve sadece şairin öznel sesinin, öznel tutumunun ifadesi olan *ritm*, bu şiirlerde doğanın, insanların yaşamının, kısaca *şiirin konusunun kendi hareketi olmuş* gibidir. Bu, hapishane şiirlerinde görünen karakterlerde de kendini gösterir: Ön planda olan, Nazım'ın onlara bakışı değil, onların kendi bağımsız gerçeklikleridir. Nazım'ın bu gerçekçiliğe ulaşması için cezaevine girmesi, artık hiçbir idealizasyonun mümkün olmadığı bir eğitimden geçmesi gerekiyordu belki de... Ama bilinçli bir çaba da var: Kemal Tahir'e mektuplarının ana konusu, edebiyatta (ve yaşamda) "şairane" tavrın bırakılmasının gerekliliğidir. Nazım'ın bu anlayışla, çeşitli dönemlerde SSCB'de resmî sanat görüşü olan "sosyalist gerçekçiliği" veya "devrimci romantizmi" aştığı da söylenmeli. Kemal Tahir'e mektuplarında, Şolohov'u ve Ehrenburg'u bile şairanelikle eleştirmesi, bunun ifadesi sayılabilir.

Nazım'ın son dönem şiirleri, yaşamı coşkuyla seven bir insanın ölüm gerçeğiyle yüzleşmesinin, kendini ölüme alıştırmasının kayıtlarıdır. Ama buna zaten hazırlıklıydı: Cezaevi, kapatılma, sonuca varmayan didişmeler, kendisininkiler de içinde olmak üzere insanların zaafları, onun olumsuz'un terbiyesinden geçmesini, Hegel'in deyimiyle "Negatif'in emeği"ne maruz kalmasını sağlamıştı. Bir bütün olarak bakıldığında, Nazım'ın şiirinde şöyle bir devinimi görmemek imkansız: O, ileriye gittikçe geçmişi sahiplenmiş, hayata bağlandıkça ölümle de barışmıştı. Bu barışın, bu dinginliğin ürünü olan şiirler, belki de Yalçın Küçük'ün söylediği gibi Nazım'ın en iyi ürünleridir:

Bitkiler ipekilsinden dallı budaklısına
hayvanlar tüylüsünden pullusuna
evler kıl çadırından betonarmesine
aletler uçağından tıraş makinesine kadar
bir de denizler bir de bardaktaki su
bir de yıldızlar
bir de dağların uykusu
bir de her şeyle her yerde karmakarışık insan
yani alınteri
yani kitaplardaki yalan
yani doğru yalan
yani dost düşman
yani hasret sevinç-keder
gelip geçtim kalabalığın içinden
gelip geçen kalabalıkla beraber.
(14 Ağustos 1930)

ORHAN KOÇAK

SKB'nin kurulmasına Ankara'da önayak olanlar arasında Talat Aydemir de vardı. Aydemir 27 Mayıs 1960'da Kore'deydi; bu yüzden darbeye katılamadı ve MBK içinde yer alamadı. Aynı nedenden askerî yönetimin devamından yana olan 14'leri desteklemesine rağmen tasfiyelerden etkilenmedi. SKB'ni oluşturanlar arasında sivil yönetime geçiş konusunda görüş ayrılıkları tamamıyla ortadan kalkmış değildi. Örgüt içinde "güdümcüler" ve "müdahaleciler" olmak üzere esas olarak iki karşıt görüş vardı. 15 Ekim 1961 seçimlerinden sonra askerî rejimin sürekliliğini tercih eden müdahalecilerden bir bölümü (10 general ve 28 albay) 21 Ekim'de İstanbul Harp Akademileri'nde toplanarak seçimlerin, siyasal partilerin ve MBK'nin feshini öngören bir protokol imzaladılar. Protokol hiçbir kayıt ve şart içermeksizin, yeni TBMM toplanmazdan önce kesin olarak müdahalede bulunmayı kararlaştırıyordu. İmza sahipleri I. Ordu bölgesini fiilen denetleyen yüksek rütbeli askerlerdi. Cevdet Sunay protokolden haberdar olur olmaz 23 Ekim'de Genel Kurmay Başkanlığı'nda Kuvvet ve Ordu Komutanlarının, Kolordu Komutanlarının ve SKB'nin ileri gelenlerinin de katıldığı bir toplantı düzenledi. Toplantıda Gürsel'in cumhurbaşkanı, İnönü'nün de başbakan olmasıyla tüm sorunların hallolacağını ileri sürerek müdahale yanlılarını kararlarından vazgeçmeye davet etti. Siyasal partilerin liderleriyle de görüşeceğini vaad ederek itaat etmelerini sağladı. Ancak 9 Şubat'ta Jandarma Tugayı'nda bir toplantı yapmakla ve yeni bir müdahale protokolu kaleme almakla "müdahaleciler" etkinliklerinden vazgeçmediklerini gösterdiler. Hükümet durumun farkına vararak aralarında Aydemir'in de bulunduğu bir grup subayı başka yerlere atamaya kalkıştı. Bunun üzerine Aydemir 22 Şubat 1962'de Ankara'daki bazı askerî birliklerin de katılımıyla bir darbe girişiminde bulundu. Ancak ordu çoğunluğunun hükümetin yanında yer alması Aydemir'i ve diğer darbecileri teslim olmak zorunda bıraktı. 21 Mayıs 1963'de Kara Harp Okulu öğrencilerinin katılımıyla Aydemir başarısız bir darbe girişiminde daha bulundu. Fotoğrafta mahkemede görülen Aydemir (en solda) ve Fethi Gürcan diğer beş subayla birlikte 5 Eylül 1963'de ölüm cezasına çarptırıldılar. TBMM'nin onaylaması üzerine yalnızca ikisinin cezaları infaz edildi.

Üniversite ve Radyo Özerkliği

Diğer yandan Anayasa, "Geçmiş tecrübeler, üniversitelerimizin haklarını sarahatla koruyacak hükümlere ihtiyaç olduğuna şüphe bırakmadı" gerekçesiyle Üniversite özerkliğini, "Radyonun partizan tutumu ve partizan bir yayın vasıtası haline getirilmesi memleketimizde uzun seneler ciddi bir huzursuzluk konusu oldu" gerekçesiyle de, radyonun özerkliğini ve tarafsızlığını getirerek bu kurumları teminat altına aldı.

Kamu Görevlilerinin Statüsü

117. madde ile memurların hükümete karşı korunması "memurların nitelikleri, atanmaları, ödev ve yetkileri, hakları ve yükümleri aylık ve ödenekleri ve diğer özlük işleri kanunla düzenlenir" denerek sağlanmış, 118. madde ile de memur teminatı getirildi. 125. madde ile, memurların ve kamu hizmetlerinde çalışanların "Yönetmelik, tüzük, kanun ve anayasa"ya aykırı emirleri yerine getirmemesi", "Kanunsuz Emir" dinlememeleri belirtiliyordu.

Yargı Erki

1961 Anayasasıyla, Devletin en güçlü kurumu, Yargı Kurumu oluyordu. "Madde 132: Hakimler görevlerinde bağımsızdırlar; Anayasaya, kanuna, hukuka ve vicdani kanaatlarına göre hüküm verirler. Hiçbir organ, makam, merci veya kişi, yargı yetkisinin kullanılmasında mahkemelere ve hakimlere emir ve talimat veremez; genelge gönderemez; tavsiye ve telkinde bulunamaz. Görülmekte olan bir dava hakkında Yasama Meclislerinde yargı yetkisinin kullanılması ile ilgili soru sorulamaz, görüşme yapılamaz veya herhangi bir beyanda bulunulamaz. Yasama ve yürütme organları ile idare, mahkeme kararlarına uymak zorundadır; bu organlar ve idare, mahkeme kararlarını hiçbir suretle değiştiremez ve bunların yerine getirilmesini geciktiremez" deniyordu.

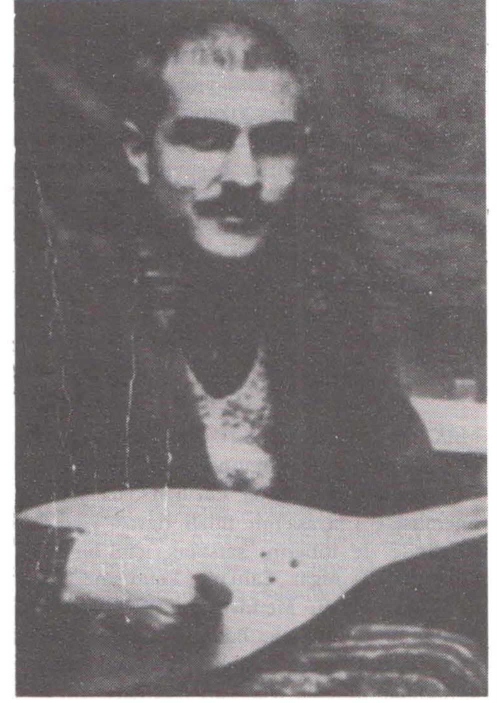
Böylece mahkemeler; Anayasa, kanunlar, hukuk ve vicdani kanaatlara dayandırılmış, Yasama Organı ve Yürütme Organı'nın müdahalelerinden korunmuş, kararlarının mutlaklığı tanındı. 133. madde ise "Hakimler azlolunamaz. Kendileri istemedikçe, Anayasada gösterilen yaştan önce emekliye ayrılmaz; bir mahkemenin veya kadronun kaldırılması sebebiyle de olsa, aylıklarından yoksun kılınamaz" diyerek hakimin bağımsızlığı teminat altına alındı.

Bağımsız mahkemelerin ve hakim teminatının gerektirdiği, hakimler ve hakimlik ile ilgili bütün konularda Yüksek Hakimler Kurulu yetkili kılındı. "Bu suretle, Yürütme Organı'nın hakimlerin atanması, meslekte yükseltilmeleri, görev yerlerinin değiştirilmesi veya görevlerine kanunda belli edilen hallerde son verilmesi konularında veya hakimin meslek ile ilgili sair konularda herhangi bir tasarrufta bulunabilme yolu kapatıldı". Cumhuriyet Savcılığı ise Adalet Bakanlığı'na bağlı bırakılmış, yalnız 137. madde ile Cumhuriyet Savcılarının "özlük işlerinde ve görevlerini yapmalarında teminat sağlayıcı" hükümlerin kanunla konacağı belirtildi.

(10) 27 Mayıs ve Yeni Siyasal Düzen

Orhan Kemal, Yaşar Kemal ve Kemal Tahir... 1950'ler ve sonrasına özgü yeni bir gerçekçiliğin en verimli ve popüler isimleri. Her üçü de seçkin edebiyat-kitle edebiyatı ayrımını aşan bu üç yazar hayatlarını yazdıklarıyla kazanan nadir yazarlardan oldular; popülerlikleri beyazperde uyarlamalarına yol açtı. Kitle iletişim araçlarının bir zamanlar vurgulamaya düşkün oldukları isim benzerliklerinin ötesinde aralarındaki belki de yegâne ortak yön, 1950'ler ve sonrasında, Türkiye'de kır ve kent arasındaki dengeyi alt üst "büyük dönüşüm"ü, resmî ve egemen ideolojilerin kalıpları dışındaki bir gerçekçilikle betimleyebilmiş olmalarıydı. Orhan Kemal'in (en solda), büyük ölçüde otobiyografik olan ilk romanlarının odak noktasında, bu dönüşümün en dramatik biçimde yaşandığı Çukurova yeralır. Daha sonraki eserlerinde ise İstanbul'a göçe ve büyük şehirdeki hayatın zorluklarına yönelen ve yazarlığıyla ilgili olarak "Hayatımın eserlerime tesir ettiğine şüphe yok. Zaman zaman düşünürüm: Onaltı yaşımdan itibaren ekmeğimi kazanmak zorunda kalmasaydım, ne olurdu?" diye kendi kendisini sorgulayan Orhan Kemal'in bütün eserlerinde geçim kaygısı, açıkça tema olarak işlenmediğinde bile satır aralarında hissedilir. Rejime muhalefeti uzlaşmaz boyutlara vardığından bir süre için Suriye'ye kaçmak zorunda kalan bir Birinci Meclis mebusunun oğlu olan Orhan Kemal'in ve İstanbul'da doğan Kemal Tahir'in aksine, taşralı ve nisbeten yoksul bir Kürt ailenin çocuğu olan Yaşar Kemal'in (ortada) edebiyat hayatı halk hikâyelerinden esinlendiği şiir ve hikayelerle başladı. Çukurova, onun da ilk romanlarının merkezinde yer aldı. Ancak göçen insanın dramı üzerinde yoğunlaşan Orhan Kemal'den farklı olarak Yaşar Kemal'in Ölmez Otu, Yer Demir Gök Bakır ve Ortadirek'ten oluşan ilk büyük üçlemesi, kentin modern dünyasıyla temas etmenin, bu karşılaşmanın yol açtığı dönüşüm ve bu baskı karşısındaki köyün kendisini savunmak üzere yarattığı efsanevi dünyayı işler. Bu kitaplarda görülen şiirsel gerçekçilik Yaşar Kemal'in daha sonraki romanlarında da yoğunlaşarak sürdü. Kemal Tahir'in (sağda) ise köy, kasaba ve göç temalarını işleyen romanlarını, ideolojik tartışmalar yaratacak tarihsel romanlar izlemiştir. Üç romancı arasında en kentli olanı olan Kemal Tahir, köy ve kent romanı ayrımı hakkında şunları söylemişti: "Bence romancı, romancılığı varlığında taşıyor, yani köy olsun, şehir olsun, konulara romancı olarak yanaşıyor, romancı olarak yanaşınca roman yapmazsın olmaz. Roman yapar. Kabiliyeti miktarında yapar. Zaten işin başlangıçta ayrılması vanlıs. Köv romancısı sehir romancısı diye romancı olmaz."

27 Mayıs Anayasası'nın Türkiye devlet yapısına getirdiği en önemli yenilik, yasama erkini denetlemek, TBMM'nin kabul ettiği yasaların anayasaya uygun olup olmadığını incelemek, gerekirse anayasaya aykırı bulduğu yasaları iptal etmek üzere bir Anayasa Mahkemesi'nin kurulması oldu. Anayasa Mahkemesi'ne, ayrıca, "yüce divan" olarak, Cumhurbaşkanını, Bakanlar ve Devlet kurumunun en üst seviyedeki üyelerini yargılama yetkisi de tanınmaktaydı. Danıştay ise siyasal iktidarın ve yönetimin uygulamalarını Yargı kontrolu altında tutarken aynı zamanda kanun, tüzük ve yönetmelikler hakkında da önceden görüşlerini bildiren bir kurul olarak oluşturulmuştu. Ayrıca, idari mahkemelerin kararlarının temyizinin de Danıştay tarafından yapılacağı belirtilmişti. Yüksek Mahkemelerden bir diğeri ise Askerî Yargıtaydı. Ne var ki, Anayasa'nın yargı konusunda koyduğu genel hükümler ile Askerî Yargıtay'ın oluşumu bir çelişki meydana getiriyordu. Askerî Yargıtay'ın oluşturulma şekli ile, mahkemelerin bağımsızlığı ilkesi uyuşmuyordu, çünkü üyeler doğrudan doğruya Cumhurbaşkanı tarafından seçiliyor, böylece hukuken yürütme organı başkanına bağlı oluyordu. Üstelik üyelerinin hepsinin "yargıç" olması gerekmeyen Askerî Mahkemeler, icra organı emrinde olup tayinle görevlendirilip görevlerinden alınabiliyorlardı. Bu açıdan Askerî Mahkemelerin bağımsızlığı söz konusu değildi. Sivil Mahkemelerle Askerî olanlar arasındaki bu farklılık, 1971 sonrası dönemde önemini gösterecekti.

Sosyal Devlet, İşçi Hakları

1961 Anayasa'sında "sosyal devlet, fertlere yalnız klasik hürriyetleri sağlamakla yetinmeyip aynı zamanda, onların insan gibi yaşamaları için zaruri olan maddi ihtiyaçlarını karşılamalarını da kendisine vazife edinen devlettir," tanımlaması içinde "sosyal devlet" kavramı, Türkiye Cumhuriyeti'nin niteliklerinden biri olarak kabul edildi. Bu kabulle birlikte ilk kez Türkiye toplumuna sosyal ve iktisadi haklar ve ödevler tanınmış oluyordu. Anayasa'nın 47. maddesi "İşçiler işverenlerle olan münasebetlerinde, iktisadi ve sosyal durumlarını korumak veya düzeltmek amacı ile toplu sözleşme ve grev haklarına sahiptirler," deniliyordu. Bununla birlikte, "Grev hakkı, bilhassa memleketimiz gibi ona tamamen yabancı olan toplumlarda ancak bazı kayıt ve şartlarla kabul edilebileceğinden" denilerek, "Grev hakkının kullanılması ve istisnaları ve işverenlerin hakları kanunla düzenlenir" maddesi, aynı maddenin 2. fıkrası olarak kabul edilmişti. İşçilerin grev hakkını siyasal amaçlarla kullanmalarına ise Anayasa karşı çıkıyordu.

Kalkınma ve Toprak Reformu

"Kalkınma" konusu Anayasa'da sorun olarak ele alınmış, 41. madde ile "...Kalkınma planları yapmak devletin ödevidir" denerek, "Bilhassa az gelişmiş memleketlerin kalkınması için, bütün iktisadi hayatı kaplayan bir plana ihtiyaç olduğu bugün herkesçe kabul edilen bir gerçektir" gerekçesi ile Devlet Planlama Teşkilatı'nın kurulması 129. madde ile Anayasa emri haline getirilmişti.

Anayasa, kural olarak mülkiyet ve miras hakkını tanırken, "Halkımızın büyük çoğunluğunu teşkil eden köylünün (çiftçinin) fiilen toprağa sahip olabilmesini sağlamak, devletin başta gelen vazifelerindendir" gerekçesi ile, 37. maddeye "Devlet... çiftçiye toprak sağlamak amaçları ile gereken tedbirleri alır" hükmünü getiriyor ve böylece Toprak Reformu'nun yapılmasını öngörüyordu.

Ancak, yine Anayasa'da yeralan diğer hükümlerle toprak reformu fiilen imkânsızlaştırılmıştı: Kurucu Meclis'teki *MBK* üyeleri ve ilerici sivil üyeler, kamulaştırılacak toprakların bedellerinin 20 yıl vadeli taksitlerle ödenmesini önermişlerdi. Ancak *CHP*'li büyük toprak sahipleri ve onların müttefikleri beş yıllık taksidi savundular. Bu muhalefet karşısında *MBK* üyeleri 10 67'de kalırken, karşı çıkanların sayısı 104'ü buldu. Böylece, kamulaştırmayı son derece güçleştiren beş yıllık taksit kabul edilmiş oldu.
son derece güçleştiren beş yıllık taksit kabul edilmiş oldu.

Kurucu Meclis, yeni Anayasa'nın tümünü ve yeni seçim kanunlarını 27 Mayıs 1961'de kabul etti ve yeni Anayasa'yı 9 Temmuz 1961 tarihinde referanduma sundu; *AP*'nin "Hayırda hayır vardır" sloganıyla yürüttüğü kampanyaya rağmen Anayasa, yüzde 61,5'luk bir çoğunlukla kabul edildi.

Siyasal İdamlar Çığırının Açılması

MBK döneminin yakın tarihe damgasını vuran önemli olaylarından biri, Yassıada duruşmaları ve bu duruşmalar sonunda devrilen yönetimin üç önemli liderinin idam edilmesi oldu. Özel bir yasayla Yassıada'da kurulan Yüksek Adalet Divanı'nın baktığı çeşitli davalardan en önemlisi, "Anayasa'nın ihlali davası"ydı. Buna ek olarak, *DP* ricalinin kendi seçmenleri nezdinde de itibarını sarsmak için bir dizi yolsuzluk davası açıldı. Örneğin, Cumhurbaşkanı Celal Bayar, Afgan Şahı'nın kendisine hediye ettiği bir tazıyı zorla hayvanat bahçesine satmak, Başbakan Adnan Menderes, özel ilişkide bulunduğu bir opera sanatçısından olma gayrimeşru çocuğunu öldürtmek, Başbakanlık'taki kasasında kadın külotu bulundurmak, Meclis Başkanı Refik Koraltan ise hastabakıcı olarak getirttiği genç bir Alman kızını özel hizmetçi olarak kullanmak iddialarıyla yargılandılar. Ancak bu ikincil davalar, beklenenin aksine, yerli ve yabancı kamuoyunda tepki yarattı, Yüksek Adalet Divanı'nın tarafsızlığına ve adilliğine gölge düşürdü.

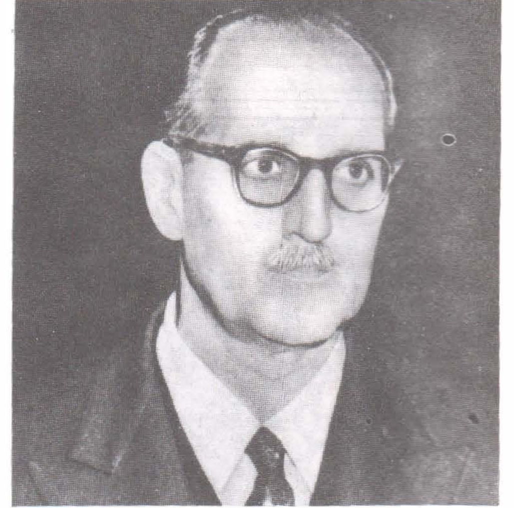
Yassıada'da 14 Ekim 1960'da başlayan 19 davanın görülmesi 11 ay sürdü. Davalarda Başsavcı Altay Egesel'in sanık sandalyesine oturttuğu 588 kişi yargılandı, sonuçta Salim Başol başkanlığındaki Yüksek Adalet Divanı tarafından 15 kişi idama, 31 kişi müebbet hapse, 402 kişi de çeşitli hapis cezalarına çarptırıldı. 135 sanık beraat etti, 5 sanık hakkındaki dava ise düştü. 15 Eylül 1961'de Anayasa'yı ihlalden idama mahkum edilenler, Cumhurbaşkanı Celal Bayar, TBMM Başkanı Refik Koraltan, Başbakan Adnan Menderes, Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu, Maliye Bakanı Hasan Polatkan, Genelkurmay Başkanı Rüştü Erdelhun başta olmak üzere Emin Kalafat, Agah Erozan, Ahmet Hamdi Sancar, Nusret Kirişçioğlu, Zeki Erataman, Bahadır Dülger, Baha Akşit, İbrahim Kirazoğlu ve Osman Kavrakoğlu'ydu.

İdam cezalarının infazı meselesi, tam seçim öncesinde kamuoyunda geniş tartışmalara yol açtı. Özellikle siyasal hayata yeni giren ve *DP*'nin mirasına sahip çıkmaya çalışan *Adalet Partisi*'nin seçim kampanyasının ana temalarından birini oluşturdu. İdamlar konusunda son söz sahibi olan ikinci *MBK* içerisinde de bu konuda derin görüş ayrılıkları çıktı. Bir kanat kan davasına yol açmamak için idam cezalarının tamamının müebbet hapse çevrilmesini isterken, Silahlı Kuvvetler'den gelen baskılar sonucu, 15 idam cezasından üçü onaylandı, diğer 12'si ise müebbet hapse çevrildi. Hükümleri onaylanan Polatkan ve Zorlu 16 Eylül, Menderes ise hasta olduğu halde 17 Eylül 1961'de idam edildiler.

Ancak, ne *DP*'nin kapatılmış olması ne de *DP* liderlerinin asılması, *MBK*'nin beklediği sonucu vermedi. Bir ay sonra, 25 Ekim 1961'de yapılan ilk genel seçimde *DP* mirasına sahip çıkan *Adalet Partisi*, gelecek yirmi yıla damgasını vuracak bir siyasal güç olarak ortaya çıktı.

Yandaki fotoğraf, 15 Ekim 1961'de yapılan seçimler sırasında İstanbul'da Kadıköy'de bir bakkal dükkanında çekilmiş; görevlilerin oturduğu masa, bakkalın tezgahı. Seçim sandıklarının yerleştirileceği mekanların azlığı nedeniyle bu görüntü, '61 seçimleri için hiç de garip değildi. Seçim öncesi MBK'nın bütün talimat ve engellemelerine rağmen çok değişik aracın kullanıldığı son derece renkli propaganda faaliyetleriyle geçen ve halkın yüzde 81.80'inin katıldığı '61 seçimleri, toplam oyun ancak yüzde 36,1'ini alan CHP için büyük bir hayal kırıklığı oldu. AP Senatörü Prof. ali Fuat Başgil'in Cumhurbaşkanlığı görevine aday olması Silahlı Kuvvetler içinde büyük tepki yarattı. Tam seçim öncesi Başgil'i silah zoruyla Ankara'dan uzaklaştıran ordu yeni siyasal döneme ilk açık müdahalesini yaptı.

ZORLU, FATİN RÜŞTÜ (1910-1961)

İzmir'in en köklü ailelerinden olan eşi dolayısıyla Adnan Menderes'le hısım olan fatih Rüştü aynı zamanda, Menderes hükümetlerinin en güçlü bakanlarından biriydi. 1910'da İstanbul'da doğdu. Galatasaray Lisesi'ni bitirdi. Paris Siyasal Bilimler Okulu'nda ve Cenevre Hukuk Fakültesi'nde yüksek öğrenim gördü. Türkiye'ye dönerek Dışişleri Bakanlığı'nda çalışmaya başladı. 1936'da hukuk müşaviri, 1938'de Ticaret Dairesi başkanı, 1939'da Bern Büyükelçiliği başkatibi, 1941'de Siyasi Malumat Dairesi müdürü, 1942'de Moskova Büyükelçiliği müsteşarı, 1943'te Beyrut başkonsolosu, 1946'da Ticaret ve İktisat Dairesi genel müdürü, 1950'de genel sekreter iktisadi işler yardımcısı, 1951'de *İktisadi İşbirliği Teşkilatı* genel sekreteri oldu. 1952'de büyükelçiliğe yükselerek *NATO*'da Türkiye daimi temsilciliğine getirildi. 1950'de *Demokrat Parti* iktidara gelmişti; Zorlu kısa sürede yeni yöneticilerle iyi ilişkiler kurdu ve 1954'te resmi görevinden ayrılıp siyasi yaşama atılarak *Demokrat Parti*'den Çanakkale milletvekili seçildi. 17 Mayıs 1954-30 Kasım 1955 arasındaki 3. Menderes hükümetinde başbakan yardımcılığı ve vekaleten dışişleri bakanlığı yaptı. 28 Temmuz 1957-1 Kasım 1957 arasındaki 4. Menderes hükümetinde devlet bakanlığı, 25 Kasım 1957-27 Mayıs 1960 arasındaki 5. Menderes hükümetinde dışişleri bakanlığı görevlerinde bulundu.

5. Menderes hükümetinin programında dışişleri politikaları ile ilgili olarak şu görüşlere yer verilmekteydi: "...ideolojik soğuk harp gittikçe şiddetini artırmakta ve her gün biraz daha tehlikeli bir hal almaktadır. Hür milletlerin dünyayı adil bir sulha kavuşturmak hususunda gayretleri cümlesinden olmak üzere mıntıkavi müdaafa paktları kurmuş bulundukları malumdur. Bu suretle gruplaşmış olan hür milletler demirperde karşısında ahzı mevki etmiş bulunuyorlar. Tecavüze karşı kendilerini müdaafa etmek isteyen Garp milletlerinin Birleşmiş Milletler Anayasası'na uygun olarak vücuda getirdikleri *NATO*'ya en halis niyetlerimizle ve sadakatle bağlıyız. Geçen sene içinde maruz kaldığı sarsıntılara muvaffakiyetle mukavemet suretiyle hayatiyetini ispat etmiş ve büyük dost ve müttefikimiz Birleşik Amerika'nın Paktın askeri komitesine iltihakı suretiyle daha da kuvvetlenmiştir. Kıymet verdiğimiz Türk-Yunan dostluğunu korumak ve Kıbrıs ihtilafını ortadan kaldırmak için azami hüsnüniyet göstermiş ve Kıbrıs'ın taksimine razı olmak suretiyle yapabileceğimiz fedakarlığın hududuna varmış bulunuyoruz."

27 Mayıs 1960'da ordunun yönetime el koymasından sonra tutuklanarak Yüksek Adalet Divanı tarafından Yassıada'da yargılandı. Yalnızca idam cezası verilenler değil, bütün sanıklar içersinde metanetini en çok koruyan mahkeme heyetine kafa tutanlardan biriydi. Verilen ölüm cezası *Milli Birlik Komitesi* tarafından onaylanarak İmralı Adası'nda infaz edildi.

DP Üzerine Miras Kavgası

15 Ekim 1961'deki seçimlerin ardından, *MBK*'nın ve Temsilciler Meclisi'nin hukuki varlıkları 25 Ekim 1961'de yeni TBMM'nin açılmasıyla sona erdi. Bu dönemde artık, temel hak ve özgürlükleri eskiye oranla daha büyük ölçüde güvence altına alan bir anayasa yürürlükteydi. Ama diğer yandan, 1960 öncesi dönemde Türkiye'de toplumun politize olmasına, halkın en ücra köylere kadar siyasal yaşama katılmasına hizmet eden bucak ve ocak örgütleri kaldırılmıştı. Günlük siyaset yapmak sadece partilerin üst kademelerinin tekelindeydi. Halk fiilen siyasal yaşamdan dışlanmıştı. Bu koşullarda, siyaset sahnesine büyük ölçüde yine 1960 öncesinin kamplaşması egemen oldu: Bir yanda *CHP*'nin devletçi çizgisi, diğer yanda *Demokrat Parti*'nin ekonomik liberalizmi savunan çizgisi... *AP* kurucularının ön safında eski *DP* döneminin sivrilmiş isimlerinden hiçbiri yoktu, olması da mümkün değildi. Çünkü hemen hepsi Yassıada'daydı. Üstelik *AP* kurucularının, o sırada iktidarın fiili sahibi olan Ordu'nun tepkisini çekmeyecek bir "lider" bulmaları gerekiyordu. Bu lider, 27 Mayıs'tan sonra genelkurmay başkanlığına getirilip birkaç ay sonra da emekliye sevkedilmenin kırgınlığı içindeki Orgeneral Ragıp Gümüşpala oldu.

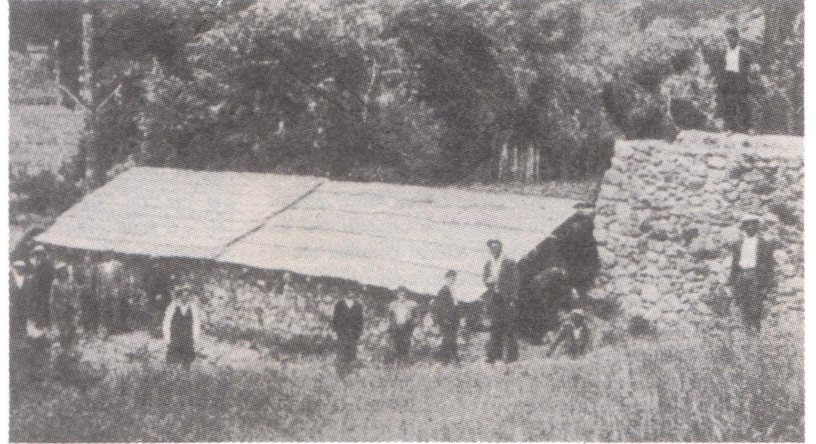
İşçi sınıfı ve köylülük henüz kendi sınıfsal çıkarlarını doğrudan savunacak bir hareketlilik ve örgütlülük içerisinde değildi. Sendikal hareket ABD'nin yıllardır dayattığı "partilerüstü sendikacılık" anlayışının kıskacındaydı. *Türkiye Komünist Partisi* ise, o tarihlerde hapisteki tüm yöneticileri tahliye olmuş bulunduğu halde, hiçbir etkinlik göstermiyordu. 13 Şubat'ta 12 sendikacı tarafından yeni kurulan *Türkiye İşçi Partisi* ise, kuruluşunun ilk yılında kâğıt üzerinde kaldı.

CHP Askerleri Yönlendiriyor

27 Mayıs Darbesi'ni destekleyen *CHP* ise, bir süre sonra *MBK* içersinde otoriter eğilimlerin ortaya çıkması ve sivil rejime geçiş sürecinin tehlikeye düşmesi üzerine el altından olayların gelişimine müdahale etme gereğini duydu. *MBK* ve ordu içindeki *CHP* sempatizanı subayları bir an önce yeni anayasanın kabul edilmesi ve genel seçimlere gidilmesi doğrultusunda teşvik etti. Askerî yönetimin sona ermesinde, ordudaki prestiji devam eden eski Garp Cephesi Komutanı İsmet İnönü'nün ağırlığı etkili oldu. Zaten, daha 14'lerin tasfiyesinden sonra *MBK*'nin icraatı üzerinde *CHP* tam bir etkinlik kurmuştu. Yeni Anayasa'nın ve Siyasal Partiler Yasası'nın hazırlanmasıyla görevli Temsilciler Meclisi'nin çalışmalarında da yönlendirici oldular. Kurucu Meclis'ten çıkan Anayasa, ana hatlarıyla, *CHP*'nin muhalefetteyken yaptığı öneriler doğrultusunda şekillendi.

Parlamenter rejime geçiş sürecine girildiğinde, *CHP* önce kendi içindeki çekişmelerle uğraşmak, daha sonra *DP* mirasçısı muhalefetle seçim alanlarında mücadele vermek zorunda kaldı. Parti

27 Mayıs'ın ardından ekonomide 5 yıllık planlar dönemine geçildiğinde, Türkiye'de ülke nüfusunun yalnızca yaklaşık yüzde 30'u elektrik enerjisinden yararlanabiliyordu. İl merkezlerinde, 420 ilçe ve bucakta ve yaklaşık 180 köyde elektrik vardı. Elektrifikasyonda yararlanılan başlıca kaynak dizel santralleriydi, hidrolik kaynaklardan hemen hemen hiç yararlanılmıyordu. Hidrolik enerjinin enerji üretimindeki payının artırılması ilk planda yer alan temel ilkelerden biriydi. Buna karşılık, 1972'ye gelindiğinde, birincil enerji kaynağı hâlâ petroldü ve hidrolik kaynakların payı ancak yüzde 28.5'e ulaşabiliyordu. Nüfusun elektrik enerjisinden yararlanabilen kısmı ise ancak yüzde 39'a çıkabilmişti. Petrole bu denli bağımlı bir enerji politikasının olumsuz etkileri, '70'lerin başında petrol bunalımının başgöstermesiyle ortaya çıkacak, kişi başına enerji tüketiminin - çevre ülkelerle karşılaştırıldığında da- son derece düşük olduğu Türkiye'de enerji kısıntısı programları uygulanmaya başlayacaktı. Fotoğrafta elektrik enerjisine kavuşabilen şanslı köylerden birinin sakinleri görülüyor.

Kıbrıs Komünist Partisi ve Milliyetçilik

Kıbrıs Komünist Partisi (KKP) 1926'da kurulana dek, adanın siyasal hayatına Ortodoks Yunan kilisesi egemendi. İngiltere'nin 1878'de ada üzerinde söz sahibi olmasından başlayarak, kilise, "enosis", yani anavatan Yunanistan'la birleşme talebini öne çıkardı. *Kıbrıs Komünist Partisi*'nin 1920'lerin sonuna doğru siyasal sahnede yerini alması gerek egemen sınıflar gerekse de kilise için önemli bir handikap oluşturdu. *KKP* köylülerin borçlarının silinmesi ve büyük toprakların yoksul köylülere dağıtılması yönünde büyük toprak sahipleri ve kiliseye karşı şiddetli bir kampanya yürüttü. Parti aynı zamanda soyluların ve emperyalistlerin hizmetinde olmakla suçladığı "enosis" yanlılarına karşı da mücadele ediyordu. Programına sömürgeci İngilizlerin boyunduruğundan kurtulmayı alan *KKP*, "enosis" yerine bağımsız ve sosyalist bir Kıbrıs Cumhuriyeti'nin oluşturulmasını savunuyordu.

Ekim 1931'de adada İngiliz egemenliğine karşı bir ayaklanma başgösterdi. Ayaklanma adanın yönetimine katılmak isteyen ada halkıyla İngiliz yönetimi arasındaki gerginliğin, Kıbrıs'ta bir yıl süren kuraklığın ve uluslararası iktisadi bunalımın bir ürünüydü. İktisadi gerekçelerin ağır basmasına karşın, ayaklanma boyunca "enosis" bayrağını sallayan Ortodoks kilise, önderliği ele almıştı. Ayaklanma önderliğinin milliyetçi ve gerici karakteri karşısında, *KKP* örgütlü olarak ayaklanmaya katılmayı reddettiği gibi, bu kalkışmayı "kilisenin ve büyük burjuvazinin işçi sınıfının çıkarlarını hiçe sayan bir girişimi" olarak ilan etti. Buna karşılık aynı yıl yapılan *Komintern* kongresinde Bela Kun *KKP*'yi "emperyalizmle kader birliği yapmak"la suçladı: "1931 ayaklanması, iki kampın karşı karşıya geldiği gerçek bir ulusal kurtuluş hareketiydi. Kampın birisini kilise ve milliyetçilerin yönetimindeki komünist militanların da dahil olduğu halk, diğerini *KKP* yönetiminin ittifak halinde bulunduğu emperyalistler oluşturuyordu".

Sömürgeci yönetim II. Dünya Savaşı'nın başında, 1933'de yasakladığı siyasal partilerin yeniden kurulmasına izin verdi. Aynı yıl, *KKP*'nin önderliğinde bir "halk cephesi" biçimindeki *AKEL* kuruldu. *AKEL* kuruluşundan başlayarak "enosis"den yana tutum takındı ve kiliseden anti-sömürgeci hareketin önderliğini almaya çalıştı. Bu taktik sayesinde II. Dünya Savaşı sonrasında partinin hem siyasal hem de seçmen gücü hatırı sayılır oranda arttı. 1943 belediye seçimlerinde *AKEL* adanın iki büyük şehrinin belediye başkanlığını kazandı. 1946'da ise, adanın 4 büyük kentin yönetimini denetim altına almıştı. *AKEL* "enosis"i savunarak Kıbrıslı Yunan milliyetçilerinin oylarını kazanmayı hedefliyordu. Buna karşın *AKEL* adadaki Türkleri hesaba katan, Türk üyeleri olan, onların taleplerini dikkate alan ve farklı etnik grupların işbirliğini savunan tek siyasal örgüttü. Partiye bağlı sendikalarda, Yunanlılar ve Türkler birlikte çalışıyorlardı. 1947-1948'de adanın tanıdığı en uzun grev olan madenciler grevi tam 4 ay sürdü. İşletme yönetimi milliyetler arasındaki düşmanlığı körüklemek istediyse de 700 Türk işçisi bütün grev boyunca bunlara kulaklarını tıkadılar. Bu kardeşleşme ve işbirliği, ayrılma ve Yunanlıların koruması altında aynı bir pazar oluşturma yolunu tercih eden milliyetçileri rahatsız etti. Komünistler bu tarihten itibaren milliyetçi basının temel hedefi haline geldiler.

Türk ve Yunanlıların kardeşleşmesini önlemek amacıyla Kıbrıslı Türk milliyetçiler '40'ların sonundan başlayarak kendi sendikalarını kurdular ve bütün Türkleri sendikalarında toplamaya çalıştılar. Çok milliyatil derneklere üye işçilere yönelik tehdit zamanla iyice arttı. Londra'da yayınlanan bir Türk gazetesinde, komünist partisine bağlı bağlı *PEO* adlı sendikanın eski bir Türk yöneticisi 1950'lerin sonuna doğru adadaki atmosferi şöyle betimliyordu: "Türk ve Yunanlı işçilerin 1 Mayıs'ı birlikte kutlamalarından sonra, büyük bir terör dalgası bizi hedef aldı. 1 Mayıs gecesi, *Türk Eğitim Klubü* binaları yağmalandı ve ateşe verildi. İki hafta sonra sendika yöneticisi Ahmet Sadi ve karısı öldürüldü. Kıbrıslı Türk milliyetçiler Türk işçilerini sendikalardan ayrılmaya çağırdılar, aksi takdirde terörize olacaklarını açıkça belirttiler. İngiliz hükümetinin tavrı ise kayıtsızlık oldu, çünkü bu şiddet eylemleri nedeniyle kimse tutuklanmadı. Türk ve Yunan işçilerin işbirliğinin engellenme çabaları Türk işçilerini sefalet ve işsizliğin eşiğine getirdi. *Türk Müdafaa Teşkilatı* (TMT) ancak bu yöntemlerle Kıbrıslı Türkler arasında güçlenebilmek ve kendi yasalarını dayatabilmek imkanı buldu". Yunan milliyetçileri açısından da komünizm esas mücadele edilmesi gereken düşmandı. 1948'de Makarios şöyle demişti: "Ben Helen'im ve Helen olarak komünizmden nefret ediyorum. Ben Hıristiyanım ve bir Hıristiyan olarak komünizmden tiksiniyorum. Helenizm ve komünizm birbirlerine karşıt, hiç bir biçimde uzlaşmaz iki ayrı düşüncedir".

AKEL'in 1942'de aldığı milliyetçiliğe düşman tavrı terketme ve "enosis" için mücadele etme kararı, "sağ"ın "yurtseverlik" tekelini kırmayı hedefliyordu. Kilisenin bu karara tepkisi, daha önceki siyasal ve toplumsal dönüşüm vaadlerini bir kenara bırakarak milliyetçilik retoriğine daha fazla sarılmak oldu. Anti-komünist ve mesiyanik hareketin taşıyıcısı olan kilise, milliyetçilik silahını kullanarak yığınları kazanmaya çalıştı. İngiliz yönetimi ile her türlü uzlaşmayı reddeden Başkiskopos "Kahrolsun kurumlar ve oy sandıkları. Yaşasın sadece enosis" sloganını kullanıyordu. Ancak kilisenin çabaları 1946 seçimlerinde milliyetçilerin büyük bozgununu engelleyemedi. *AKEL* adayları aralarında başkent Lefkoşa'nın de bulunduğu 6 büyük şehirde zafer kazandılar. Böylece *Komünist Parti* adanın en büyük partisi oldu ve bir yıl sonraki kilise saçimlerinde kendi adayı 1.Leontios'u seçtirterek kitleleri ne denli harekete geçirebileceğini kanıtladı.

İngiliz hükümeti Ekim 1946'da daha liberal bir anayasayı uygulamaya koyma niyetinde olduğunu ve Kıbrıs halkına belirli bir özerklik tanıyacağını ilan etti. *AKEL* kısa süren bir tereddüt döneminden sonra yeni bir anayasa hazırlamakla yükümlü bir kurucu meclis çalışmalarına katılmayı kabul etti. Uzlaşmaz tavrını sürdüren sağ, İngiliz yönetimiyle her türlü işbirliği fikrini reddetti ve komünistleri kutsal Helenizm davasına ihanetle suçladı. *Ephimeris* gazetesi 2 Kasım 1946'da "Anayasa çalışmalarına katılmak "enosis" mücadelesine ihanettir", 8 Şubat 1947'de "Cevabımız sadece ve sadece "enosis"-'dir", 5 Nisan 1947'de "Sadece İsa ile birlikte bütün güçlerimizi "enosis" için kullanalım" ve nihayet 28 Ağustos 1947'de "Köylüler, Moskova ajanlarına hiç şans bırakmayın, onları defedin" başlıklarını atmıştı.

1950'deki "enosis" plebisitinin öncüsü olan bu gazetenin kullandığı ton, dönemin siyasal mücadelesinin boyutlarını gösteriyor. Milliyetçi retorikten beslenen ateş altındaki ve düşmanla işbirliği yapmakla suçlanan sol, ılımlı tavrını uzun süre sürdüremedi. İngilizler ödün vermeyi reddetti. Önerileri Kıbrıslıların kendi hükümetlerini kurmalarıydı. *AKEL* İngilizlerle her türlü uzlaşma politikasına düşman olan *Yunanistan Komünist Partisi*'nin eleştirileriyle karşılaştı. Parti başkanı Zlartides şu açıklamayı yaptı: "Biz silah elde emperyalizmle mücadele ederken siz Kıbrıslı yoldaşların bir anayasa değişikliği için İngilizlerle görüşmenizi anlamak mümkün değildir". Bu koşullarda kurucu meclis çalışmalarına katılmak *AKEL* için siyasal intihar anlamına gelecekti. Çünkü beklediği tavizleri elde edemezse, milliyetçi sağın atacağı iftiralara yol açmış olacak ve 1942'den itibaren "enosis" davasına sahip çıkarak kazandığı mevzileri kaybedecekti.

Merkezileşmiş ve iyi örgütlenmiş bir komünist parti imajı ortaya çıkınca, kilise dinişleri kurulu 1948'de bir nevi politik sekretarya olan "Etnarşi Konseyi"'ni kurdu ve komünistleri bu konseyin dışında bıraktı. Konseyin başında Makarios'un sonraki başkiskoposu Kition vardı. Bu girişim siyasal inisiyatifin yeniden sağ tarafından ele alındığının kanıtı oldu. Bu tarihten itibaren, *Komünist Parti* önceki yıllarda elde ettiği gücü korumaya devam etti ama siyasal inisiyatifini yitirdi. Olayların seyri bundan böyle güçlü bir karar mekanizması ve karizmatik bir önderle donanmış kilise tarafından belirlendi. *AKEL* güçlü bir önderlikle aktif bir politika izleyen kilisenin rekabetiyle karşılaştığında, çareyi denetimi ellerinden kaçan bu hareketin içine girmeye çalışmakta buldu. Politikası bundan böyle oportünist ve kuyrukçuydu. Milliyetçi sağla doğrudan karşı karşıya gelmektense, "enosis" alanına girerek yurtseverlik yarışına girmeyi tercih etti.

1 Ekim 1949'da "Etnarşi Konseyi" halkı Yunanistan'la birleşme konusunda bir referandum yapılması kararına destek vermeye çağırdı. *AKEL* hemen aynı konuda bir imza kampanyası başlatarak hareketin önderliğini kiliseden almaya çalıştı. Sağcı basının şiddetli eleştirileri karşısında kampanyadan vazgeçmek zorunda kalarak bütün sol güçleri referanduma katılmaya çağırdı. Oy verme işlemleri kiliselerde oldu ve ezici bir çoğunluk "evet" dedi. Bundan böyle kilise siyasal sahnenin baş aktörü oldu ve *Komünist Parti* milliyetçi güçlerle doğrudan ve açıkça çatışma yerine egemen ideolojinin bir bileşimi olmayı tercih ederek siyasal gücünü giderek azalttı. Milliyetçilik duygularının böylesine güçlü olduğu bir dönemde proletarya enternasyonalizmini savunmak için büyük bir siyasal cesarete ihtiyaç vardı.

Emperyalizme karşı Türk-Yunan dostluğunu savunan Derviş Ali Kavazoğlu, 1963 Noel'inde başgösteren olaylar üzerine yaptığı bir konuşmada, "Düne kadar aynı işyerinde, aynı atölyede, büroda ya da madende yan yana omuz omuza çalışan, aynı güç koşullarda hayatlarını kazanan bu genç insanlar, bugün yabancıların çıkarlarına kurban ediliyorlar" diyordu. Kavazoğlu'nun Türk-Yunan dostluğunu odak noktası alan politik tutumu, AKEL ile olan ilişkilerinde de kendini gösteriyordu. Ancak, Derviş Ali Kavazoğlu ile Costas Misiaoulis'in halklar arasında kurmaya çalıştıkları ve somut örneğini bizzat kendilerinin verdiği dostluk, yukarıdaki fotoğrafta görüldüğü gibi noktalandı: Birlikte öldürüldüler.

1955'den itibaren *EOKA* (Atina'daki cunta tarafından yönetilen ve Makarios rejimini istikrarsızlaştırmayı hedefleyen terör örgütü *EOKA B* ile karıştırılmamalıdır) örgütünün başlattığı gerilla savaşı dünyadaki diğer ulusal kurtuluş hareketlerinden oldukça farklıydı. Herşeyden önce bu hareket, diğer sömürgelerde olduğu gibi, büyük ölçekli bir sosyo-ekonomik çözümlenin yarattığı hoşnutsuzluktan ileri gelmiyordu. Milliyetçiliği, bir önceki yüzyılın milliyetçi hareketlerinin romantik söylemini çağrıştırıyordu. Eylemlerinin biçimi ve hedefi Franz Fanon'un önerdiği metodik mücadele ilkelerinden ziyade, Çarlık Rusyası'ndaki Dekambristlerin bireysel kahramanlığına tapınmaya yakındı. *EOKA*'nın ideolojisi tamamen şoven ve gericiydi. Mücadelesinin amacı "enosis"di. *EOKA* bir halk ayaklanmasının olgunlaşması içinde filizlenmedi, daha ziyade anti-komünist ve tutucu bir hükümetin başbakanı Mareşal Papagos'la teokratik özlemler taşıyan bir kilise yöneticisi, Başkiskopos Makarios'un gerçekleştirdiği zirvede alınan siyasal kararın ürünü oldu. Bu gerilla mücadelesinin önderi olan ateşli General Grivas, iç savaş, komünizme karşı "pis" savaş sırasında uzmanlaşan paramiliter *X Grubu*'nu kurarak niteliğini ortaya koymuştu.

Her zaman sivil ve siyasal araçlara başvurulmasını savunmuş ve toplumlararası uzlaşmayı öğütlemiş olan *AKEL*, ilk bombaların patlamasından başlayarak *EOKA*'nın "terörist" eylemlerini mahkum etti. Ancak *AKEL* kamuoyunda kendisine zarar veren bu tutumunu uzun süre sürdüremedi. *EOKA*'cıların kahramanlığıyla elektriklenen gençlik, *Komünist Partisi*'nin paternalist uyarılarından hiç bir biçimde etkilenmemişti. Gerici karakterine rağmen *EOKA* halkın sempatisini kazanmıştı ve sükunet ve tedbir çağrıları hiç bir çekicilik taşımıyordu. *AKEL*, *EOKA*'yı mahkum etmeye devam ederse, milliyetçilerin, düşmanla işbirliği yapma ve ihanet suçlamalarıyla ve kendi milliyetçi söylemiyle harekete geçirebildiği tabanının bir bölümünü kaybetme tehlikesiyle karşı karşıya kalacaktı.

Bütün tereddütlerine rağmen baskıyla ilk karşılaşan örgüt *AKEL* oldu. Aralık 1955'de partinin ve sendikal federasyon *PEO*'nun 139 üyesi tutuklandı. Parti ve taban örgütlenmeleri yasaklandı ve yayın organı kapatıldı. *EOKA*'nın "terörizmi"ne karşı çıkan ve görüşmeler yoluyla bir çözüm bulunmasını öneren *Komünist Parti*, şimdi kaosun birinci dereceden sorumlusu addediliyordu. İngilizler, silahlı mücadelenin sorumluluğunu *AKEL*'in üzerine yıkarak, Kıbrıs davasını komünistlerin bir manipülasyonu olarak göstermeyi ve uluslararası kamuoyunu, özellikle de Amerikan kamuoyunu anti-sömürgeci eğilimler karşısında baskının gerekliliği konusunda ikna etmeyi umuyorlardı. Komünistlerle milliyetçilerin silahlı mücadele temelindeki muhtemel bir işbirliğini ortadan kaldırmaya yönelik bu önlemdeki psikolojik hata apaçık ortadaydı. Baskının artması iki kampı birbirine yaklaştırabilirdi ve gerilla savaşına destek artabilirdi. Gerçekten de, yöneticilerinin 1957'de kurtuluşundan sonra *AKEL* önceki tutumundan vazgeçti ve *EOKA*'nın silahlı mücadelesini desteklediğini ilan etti. Ancak bu iki örgüt arasındaki balayı kısa sürdü. 1958'in ilk altı ayında, General Grivas'la *AKEL* arasındaki ilişkiler öyle bir noktaya ulaştı ki, çıkan çatışmalarda çok sayıda komünist hayatını kaybetti. *AKEL*'in her türlü yakınlaşma çabalarına ve Makarios'un müdahalelerine reğmen, Grivas ilkel antikomünizminde ısrarlıydı. Silahlı mücadele tekelini elinde tutmak ve her türlü rekabet olasılığını ortadan kaldırmak için, komünistleri sömürgeci iktidarla işbirliği yapmakla suçlamayı ve onları gerekirse zora başvurarak saf dışı bırakmayı tercih ediyordu.

Komünizm saplantısı Türk ve Yunan hükümetlerinin ortak noktasıydı. 1959'daki Zürih ve Londra anlaşmalarının imzalanması sırasında, Türk ve Yunan dışişleri bakanları, Kıbrıs'daki *Komünist Partisi*'nin yasaklanmasını öngören bir "centilmenlik anlaşması" imzaladılar. Bu anlaşmanın ilk iki maddesi uzun süre gizli kaldı: "1) Türkiye ve Yunanistan Kıbrıs Cumhuriyeti'nin *NATO*'ya girişini destekleyeceklerdir. Adada herhangi bir *NATO* üssü kurulması ve bu üslerin kompozisyonları iki hükümetin anlaşmasına bağlı olacaktır. 2) İki hükümet *Komünist Partisi* ve faaliyetlerinin yasaklanması için Kıbrıs Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı ve Cumhurbaşkanı Yardımcısı nezdinde girişimde bulunmak üzere anlaşmışlardır."

Kıbrıs'ın bağımsızlığının ilanından hemen sonra her iki toplum yöneticilerinin birlikte yaşamaya yeterince arzulu olmaması ve iyi niyet ve içtenlikten yoksun davranışları Kıbrıs Cumhuriyeti'nin başarısızlığa uğramasındaki temel nedenler oldu. İki toplum arasındaki bir uzlaşma ve barışı sağlayabilecek tek güç olan *Komünist Partisi*, akıntıya karşı kürek çekme yeteneğini göstermekten uzaktı. Ulusal kurtuluş mücadelesi sırasında takındığı tavır ve Makarios'un yıldızının parlaması *AKEL*'in prestijini oldukça sarsmıştı. Seçmenlerini yeniden kazanmak için parti, "Papa'dan daha çok Papacı" gözükmek gerektiğine karar verdi. Aralık 1959 başkanlık seçimlerinde, gerici sağın en uzlaşmaz adayı Iannis Clerides'i destekledi. Şoven bir tavrı benimseyen parti, seçim kampanyası sırasında "Makarios'a Hayır" başlıklı bir bildiri dağıtarak, Zürih ve Londra anlaşmalarına bağlı kalan Makarios'a neden karşı olduğunu açıkladı. Partiye göre Makarios halkın onayı ve iradesini hiçe sayarak bu anlaşmaları imzalamış, Türk ordusunu Kıbrıs'a geri getirmiş, sözünü tutmamış, kutsal talepleri rafa kaldırmış, kendi kaderini tayin hakkından vazgeçmişti. Seçimler sonunda adayı bozguna uğrayan *AKEL*, bağlantısızlar ve SSCB tarafından alkışlanacak bir yan tutmaz dış politika yanında oldukça pasif ve pısırık bir çizgiye yöneldi.

Sınırlı da olsa *AKEL*'in iktidara katılımı ve Makarios'un komünistlere karşı hoşgörüsü, Batılı ülkeler ve özellikle de ABD için bir endişe kaynağıydı. 12 Ağustos 1961 günlü *New York Times* bu endişeyi şu deyimlerle ortaya koyuyordu: "SSCB'nin normal demokratik yollardan iktidarı almayı umabileceği tek bir ülke vardır. Bu Kıbrıs adasıdır. Bağımsızlıktan sonra, komünistlerin etkisi arttı. (...) Bazı diplomatlar seçimlerde komünistlerin yüzde 35 civarında oy alacağını düşünüyorlar." Adada güçlü ve iyi örgütlenmiş bir komünist partisinin varlığı, genellikle Türk tarihçiler tarafından görmezlikten gelinse de, Batılı ülkelerin Kıbrıs sorunu karşısındaki tavrını anlamak için gerekli bir unsurdur. Makarios'un *AKEL*'in desteğinden yararlanması Batı'yı iyice kuşkulandırıyordu. Tutucu Amerikan ve Avrupa basınında, Makarios "Kızıl Papa" ve "Akdeniz'in Kastro'su" olarak tanımlanıyordu. Makarios bütün yollar denenerek mücadele edilmesi gereken birisiydi.

AKEL'in seçimlerde arka arkaya kazandığı başarılar, özellikle de 1970 seçimlerinde yüzde 45'den fazla oy alması, Batılılarda adanın giderek SSCB'nin bir uydusu haline geleceği kaygısını güçlendirirken, Kıbrıs Rum burjuvazisi *AKEL*'e karşı belli bir hoşgörü ile davranıyordu. *AKEL*'in ve bağlı sendikaların talepleri patronları hiç rahatsız etmiyordu. Talepler partonlarla işçiler arasındaki her türlü çatışmayı dışlayan bir çerçevede ifade ediliyordu. *Komünist Parti* seçmen gücünü siyasal ve toplumsal bir baskı aletine dönüştürmek için uğraşıyor sayılmazdı. Makarios yönetimi tarafından gerçek iktidar kaynaklarından uzaklaştırılmıştı. Parti değişik siyasal partiler arasında "ulusal birlik" ve işbirliği çağrısının baş savunuculuğunu yapıyordu. Kıbrıs Rum toplumunun hareketlilik düzeyi ve toplumsal sistemin görece eşitlikçi özelliği sınıf farklılıklarını eritmeye eğilimliydi. Daha İngiliz yönetiminden başlayarak güçlü bir sendikal hareket sayesinde iyi örgütlenmiş işçi sınıfı, küçümsenmeyecek sosyal haklardan, oldukça yüksek ücretlerden yararlanıyordu ve bir burs sistemi sayesinde orta ve yüksek öğrenim görme imkanına sahipti. Ne işçi sınıfı ne de küçük köylüler nimetlerinden yararlandıkları bir sisteme karşı gelmeye niyetliydi. Dolayısıyla, burjuvazinin çekinecek bir şeyi yoktu. Burjuvazi ayrıca oldukça liberal bir ekonomik sistemden ve Devlet'in sağladığı mali ve yasal kolaylıklardan yararlanıyordu.

Bağımsızlık sonrası *Cumhuriyet* gazetesinde kendisini ifade eden Kıbrıs Türk solu, Kıbrıs Türk toplumunu temsil ettiğini iddia edenlerin milliyetçiliğini kopya ediyordu. Türk toplumunda, şovenizme karşı cesaretli sesler de yükseldi. 10 Ekim 1960 tarihli *Cumhuriyet*'in manşeti şöyleydi: "Kıbrıs'da yaşayan iki toplum Atatürk ve Venizelos'un örneğini izlemelidirler ve karşılıklı saygı üzerine dayanan bir dostluk kurmalıdırlar." Ancak çok geçmeden iki toplum arasındaki her türlü işbirliği fikrine şiddetle karşı çıkan *Nacak* ve *Halkın Sesi* gazeteleri, bu önerilere karşı mücadele bayrağı açtılar.

1962'de iki cami önünde bombalar patladı. Kıbrıslı Türk gazeteleri olayı milliyetçilik duygularını körükleyerek kullanmak istediler. Karşılıklı suçlamalar sürerken, bu fasit dairenin dışına çıkmayı başarabilen *Cumhuriyet*'te çıkan bir makalede gerilim stratejisinin sorumluları açıkça eleştirildi: "Hindistan'da bazı dini inançları körükleyerek Müslümanlarla Hindular arasında bir çatışma yaratmak isteyen teröristler amaçlarına ulaştılar. Hinduların kutsal saydıkları beyaz bir inek buldular, öldürdükten sonra Hinduların mahallesine attılar. İneği Müslümanların öldürdüğünü sanan Hindular hemen saldırıya geçtiler. Ortalık bir kan gölüne döndü. Bayraktar, Omreli ve Akasyon olaylarına bir göz atılırsa, iki toplum arasındaki ilişkileri yok etmek isteyenlerin de benzer bir yöntem kullandıkları farkedilebilir. Teröristler bize korkunç bir hafta geçirttiler. Ancak hedeflerine tam olarak ulaşamadılar, çünkü ne Türk ne de Rum toplumu, şu anda Hindistan'da var olan kör fanatizme sürüklendi." Makalenin çıktığı akşam, gazetenin sahipleri *TMT*'nin allahlı çetelerince öldürüldüler.

Kıbrıs Türk toplumu solunun imhası, iki toplum arasındaki son diyalog kanallarını da ortadan kaldırdı. 1950'den beri milliyetçi retorikle harekete geçirdiği seçmenlerini yitirmemek kaygısıyla her yıl "enosis"i yeniden ileri süren *AKEL* iki toplumun yakınlaşmasını artık hiç ağzına almaz olmuştu. *AKEL* kendi kaderini tayin hakkını benimsemişti ve söylemindeki milliyetçiliği anti-sömürgeci retorikle süsleyerek gizliyordu. *Komünist Partisi* için, Makarios'un başlattığı kendi kaderini tayin hakkı mücadelesi, "gerçek bir ulusal bağımsızlık"ın kurulmasının yolunu açacaktı. Toplumdaki bütün sınıflar, bütün siyasal partiler, *AKEL*'e göre, bir "geniş cephe" içinde biraraya gelmeli ve "yüzkarası anlaşmalar"ın ortadan kaldırılması için birlikte mücadele etmeliydiler. İki toplum arasındaki gerginlik Türk hükümetinin "uzlaşmazlığı"ndan ve Kıbrıs Türk yönetiminin "olumsuz" tavrından ileri geliyordu. Daha önce yapılan iki toplumun işbirliği çağrıları yerini "tehlikede olan vatanın savunmasına" bırakmıştı. Aralık 1963'deki kanlı olaylardan sonra, *AKEL*'in yayın organı çatışmalardan Türk toplumunun daha çok acı çektiğini teslim ettikten sonra, şaşırtıcı biçimde, enternasyonalizm adına katliamın sorumluluğunu Kıbrıs Türk toplumu yöneticilerinin üstüne yıkmıştı.

AKEL "ulusal sorun" konusunda en fazla taviz verebilecek bir parti durumunda kalmış olsa da, izlediği politika Kıbrıs Rum milliyetçiliğinin ana çizgilerini taşımaya devam ediyor. Anti-emperyalist hatta Marksist retorikle gizlenmiş perdenin arkasında, açıkça şoven yargılar bulunuyor. Kendi öz yönetici sınıfına saldıracağı ve Helenik burjuvazinin uzlaşmazlığını ortaya koyacağı yerde, "Kıbrıs trajedisi"nin bütün sorumluluğunu yüklediği "dış düşman"la uğraşmayı tercih ediyor. Helenik milliyetçiliğe oranla daha uzlaşmacı olan bu tavır, Kıbrıs Rum çevrelerinde kendisine belli bir miktarda oy sağlıyorsa da, Kıbrıs Türk kesimi solunun gözünde inandırıcılığı ve güvenilirliğini büyük ölçüde yok ediyor.

GEORGES BERNANDEZ

Türkiye'de 60 sonrası toplumsal mücadele tarihinde "Açların Yürüyüşü" diye bilinen eylemin çok ayrı bir yeri vardır. Aslında bu, "sıradan" gösterilerin, yürüyüşlerin eylem içinde nasıl başka biçimlere bürünebileceğini, içerik ve hedeflerin nasıl değişebileceğini göstermesi ve toplumda yarattığı sonuçlar açısından da oldukça anlamlı bir ilk eylem örneğidir. Ankara'da inşaat işkolundaki işsizliği protesto etmek amacıyla düzenlenmek istenen yürüyüş için 26 Nisan 1962'de Yapı-İş Federasyonu *tarafından yapılan başvuru, olayların başlangıcı oldu. Yaklaşık 5 bin işsiz adına sendikanın yaptığı başvuru önce Valilik tarafından reddedildi. Ankara Valisi Nuri Teoman,* Yapı-İş Federasyonu *genel başkanı Tahir Öztürk'le (Fukara Tahir) yaptığı konuşmada mitingin yapılamayacağını, esasında Ankara'da işsiz olmadığını söyledi. Tahir Öztürk, taleplerinin sadece bir protesto olduğunu, en az bin kişiye iş bulunmasını, inşaat işkolunda 12 saat yerine 8 saat çalışmak istediklerini ve mitingin anayasal bir hak olduğunu söyledi. Bundan sonra valilik çalışma bakanlığından bu konuda bilgi istedi. Çalışma Bakanı Bülent Ecevit, "rakamların hayali olduğunu" Ankara'da yoğun bir işsizliğin sözkonusu olmadığını söyledi. Bunun üzerine Vali Teoman, köylülerin köylerine dönmelerini, gerekirse yol paralarının kendileri tarafından karşılanacağını açıkladı. Olay o günlerin koşulları içinde değişik bir boyuta ulaşmış, 27 Mayıs'ın "coşkulu" havasını yaşamakta olan bürokratları şaşırtmıştı. Sendikal çevrelerde "Fukara" lakabıyla tanınan Tahir Öztürk ise Ankara Valisi'ne, bunların köylerine dönecek yüzleri olmadığını, eğer isterse kendisinin mitinge gelip, işsizleri dönmeye ikna edebileceğini söyledi. Sonunda 3 Mayıs'ta mitingin yapılmasına izin verildi. Miting yerine gelen vali, pankart ve dövizlerin indirilmesini istedi. Ancak oldukça kararlı görünen kalabalık buna yanaşmadı. Sloganların atıldığı ve kalabalığın 5 bini bulduğu sırada kitle "Allahını seven yürüsün" sesiyle birlikte Rüzgârlı Sokak'tan aşağı doğru inmeye başladı. İşsizler sokağın sonunda polisin kurduğu ilk barikatı aştıktan sonra Anadolu Ajansı ile Opera binası önündeki barikatları da geçerek Sıhhiye'ye geldiler. Esas amaçları meclis binasına kadar yürümekti. Polis coplarına rağmen koşarak meclisin kapısına kadar gelen işsizler burada sorunlarının dinlenilmesi ve çare bulunması için yetkililerle görüşmek istediler. Bu arada polis göstericileri copladı ve bazılarını gözaltına aldı. İşsizler ise ellerinde pankartlarıyla karşı koymak isterlerken araya giren askerler olayların büyümesini önledi. Bu arada Meclis ve Senato başkanları Fuat Sirmen ile Suat Hayri Ürgüplü, göstericilerden bir heyeti kabul edeceklerini bildirdi. Görüşmeye giden yirmi kişilik temsilci grubu arasında bulunan ve daha sonra yapı işçilerinin örgütlenmesinde aktif olacak sendikacı İsmet Demir olayı şöyle anlatıyor: "Fuat Sirmen ve Ürgüplü ne istediğimizi sordular. İşsiz olduğumuzu, bize iş temin etmelerini söyledik. 'Gerekli garantiyi sendika başkanı Tahir Öztürk'e verin' dedik. Öyle de yaptılar. Biz de meclisten ayrıldık."* (*İsmet Demir,* Anılar-Deneyler, İşçi Sınıfı Mücadelesinden Bir Kesit 1962-1975 *s.23, Mart 1980, İstanbul) Bu arada işsizler gözaltına alınan arkadaşlarını geri almak için gösterilerini sürdürdüler. Artık atılan sloganların hedefi değişmiş, siyasi iktidara yönelmişti. "İnönü istifa", "Ecevit istifa", "Af değil, iş" diyen işsizlerin bu gösterisi bir gün sonraki gazetelerde "Açların Yürüyüşü", "Çıplak Ayaklılar Meclis'te" gibi başlıklarla yeraldı.*

hâlâ 1959'da genel sekreterlikten uzaklaştırılan ve daha ziyade *CHP* içersinde toprak sahipleriyle büyük sermayenin sözcülüğünü yapan, Kasım Gülek'in baskısını hissediyordu. Ama diğer yandan, parti tabanında köklü sosyal reformlardan yana eğilimler de giderek güçleniyordu.

CHP'nin 15. Kurultayı, 24 Ağustos 1961'de bu gerilim içinde toplandı. Gülek alternatifinin tamamen bertaraf edildiği, fakat yine de yönetimin tutucu bir ekibe teslim edildiği bu kurultay, *CHP*'nin yeni döneme ilişkin hedeflerini belirledi. 27 Mayıs öncesi belirlenen ilk hedeflere ulaşıldığını belirten "Temel Hedefler Bildirisi"nde, *DP* seçmenlerini de kazanabilmek amacıyla "geçmişin kırgınlıklarını sona erdirme" çağrısı yapılıyor, fakat sosyal planda hiçbir önemli açılım getirilmiyordu.

DP Kitlesinin Parlamenter Darbesi

İlk kez nisbî temsil sistemine göre yapılan 15 Ekim 1961 seçiminin sonuçları, gerek *CHP*, gerekse siyasal yaşam üzerinde ağırlığını duyurmaya devam eden Silahlı Kuvvetler üzerinde tam bir şok etkisi yaptı. *CHP*'nin karşısındaki üç parti, toplam 277 milletvekiliyle Meclis'te hem askerlerin istemediği bir kimseyi cumhurbaşkanı seçebilecek, hem de hükümeti kurabilecek çoğunluğa sahipti. 27 Mayıs darbesine karışmış subaylar, böyle bir iktidarın mahkûm *DP*'lileri serbest bırakarak intikam duygusu içinde bir takım misillemelere gidebileceğinden endişeleniyorlardı.

Askerler, ne pahasına olursa olsun *CHP*'nin başını çekeceği bir koalisyon kurulması konusunda ısrarlıydılar. Oysa o sırada seçim başarısızlığının sarsıntısı içindeki *CHP* teşkilatı, iktidar sorumluluğunu üstlenmek istemiyordu. Ancak, kendisinde tarihsel "devleti kollama ve kurtarma" misyonu gören parti başkanı İnönü, teşkilatın tepkisini hiçe sayarak askerlerin dayatmasını kabul etti ve Gürsel tarafından 10 Kasım 1961'de hükümeti kurmakla görevlendirildi.

CHP'li ve *AP*'li bakanlardan oluşan yeni dönemin ilk hükümeti, özünde *CHP* ve *DP* çizgilerinin bir koalisyonuydu. Bir başka deyişle, *DP* çizgisi, darbeden tam 18 ay sonra yeniden iktidar ortağı olmuştu. İnönü, koalisyon hükümetini Meclis'e şöyle sunuyordu: "Başkanı bulunduğum karma hükümet, siyasi hayatımızda geçmiş misali olmayan yeni bir teşekküldür. Uzun bir ayrılık devri içinde bir araya gelmeleri ve bir dilden konuşmaları imkânsız sanılan siyasi partiler, anlaşarak bir hükümet kurabilmişlerdir. Cumhuriyet hükümeti, bütün üyeleriyle, Atatürk ıslahatlarının ilkeleri üzerinde kararlıdır, büyük hadiselerden sonra gelmiş bir milli huzur ve planlı kalkınma hükümeti olmak amacındadır."

Sancılı Bir Sivilleşme Süreci

Ancak, bu "zorlama" hükümet uzun ömürlü olamadı. İktidarı paylaşmanın verdiği güvence ile teşkilatını daha da güçlendiren *AP*, seçim kampanyasında ağırlık verdiği "eski *DP*'lilerin affı" konusunda *CHP* yönetimini sıkıştırırken, *CHP* teşkilatında da tutucu unsurların egemen olduğu

27 Mayıs ve Yeni Siyasal Düzen

1950'ler boyunca iktidar partisinin de teşvikiyle, geleneksel toplumlara özgü ve İslamiyet tarafından da belirlenmiş, "knaatkârlık", "tevekkül" gübü değerlere merkezî bir önem atfeden ahlak anlayışı, yeni bir tüketim ahlakı tarafından aşındırıldı. Aşağıda Ramiz Gökçe'nin geliri emekten ve erdemden bağımsızlaştıran bu yeni anlayışı hicveden bir katikatürü görülüyor. Ancak, tabanının önemli bir bölümünü dinî çevrelerin oluşturduğu DP, bu konuda piyango, Spor Toto gibi uygulamaları başlatmakta çok hızlı davranamıyordu. Bu yüzden, bizzat Menderes'in Beden Terbiyesi Umum Müdürlüğü'ndeki görevi sırasında konuyla ilgilenmiş olmasına ve Demokrat Parti dönemi boyunca sporun (özellikle futbolun) devletten büyük yardımlar görmüş olmasına rağmen, Türkiye'de Spor Toto'nun kabul edilmesi uzun yıllar süren tartışmalar sonucunda gerçekleşti. Türk futbolunda profesyonelliğin kabulü ve Spor Totonun kurulması bu dönemde Türk sporu için önemli bir dönüm noktası oldu. 1959'da çıkan Futbol Müsabakalarında Müşterek Bahisler Tertibi adlı 7258 sayılı kanunun ikinci maddesine dayanarak Beden Terbiyesi Genel Müdürlüğü Spor Toto'nun yürütülmesi işini üstüne aldı. Almanya'dan getirtilen Koblenz Spor Toto Müdürü Hanz Liezer Türkiye'de bu teşkilatın kurulması konusunda çalışmalarda bulundu. Hazırlanan Futbol Müsabakalarında Müşterek Bahis Nizamnamesi 9 Ocak 1960'da Bakanlar Kurulu tarafından kabul edildi ve hemen ardından yaklaşık iki ay gibi kısa bir süre sonra 26 Mart 1960'tan itibaren Türkiye'de Spor Toto oynanmağa başlandı. Spor Toto'nun kabulu, Türkiye'de Demokrat Parti dönemi boyunca yaşanan bir çelişkinin, şans oyunlarını ve kumarı yasaklayan, refaha ancak alın teri dökerek ulaşılabileceğini öngören dinin ön plana çıkarılması ve tüketim ve zenginliğin yüceltilmesi arasında yaşanan çelişkinin bu sonuncusu lehine sonuçlanması oldu. Spor Toto, paraya kısa yoldan ulaşabilmenin meşru bir yolu, geniş kitleler için bir umut aracı olarak toplumsal hayata katıldı.

— Ulan enayi, gazete diye bağıracağına (liste) diye bağır de zengin ol... Kimi piyango listesi, kimi Yerli Mallar listesi, kimi Varlık Vergisi listesi, kimi de mebus listesi diye kapışıyor!..

genel merkeze karşı bir muhalefet gelişmeye başladı. Bunda rol oynayan çeşitli etkenlerin arasında, 1962 başında yayınlanmağa başlayan Yön Dergisi aracılığıyla "radikal devletçi", "sosyal adaletçi" görüşlerin yayılmağa başlaması, sendikaların ilk kez pasifist tutumdan sıyrılarak sosyal reformların uygulamaya geçirilmesi için mitingler düzenlemesi, yer yer grev hareketlerinin başlaması sayılabilir. Nitekim *Yön Bildirisi*'ni imzalayanlar arasında *CHP*'nin birçok tanınmış milletvekili, senatör ve örgüt sorumlusu vardı. 6 Şubat 1962'de ise 77 milletvekili, hükümetin *CHP* kanadını sürekli ödün vermekle suçlayarak partili bakanları istifaya çağırdılar. Diğer yandan, eski *CHP* Genel Sekreteri Kasım Gülek ise, yayınlamağa başladığı *Tanin* Gazetesi aracılığıyla yeniden parti içinde iktidar mücadelesine girişmişti.

Bu kanatların hepsi İnönü yönetimine ve hükümetine muhalefette birleşmekle birlikte, görüş ve amaçları bakımından hiç de homojen değildi. Muhalefet kanadının bir keşimi, seçim yoluyla iktidara gelmekten umudu kestiği için, açıktan açığa yeni bir ordu müdahalesine oynamaktaydı. Yeni rejimden rahatsızlık duyanlar yalnızca muhalif *CHP*'liler de değildi. Türkiye'nin en büyük kapitalisti Vehbi Koç devreye girerek, Nisan 1962'de radyolarda yaptığı bir konuşmada sınıfı adına istikrar çağrısında bulundu: "Yerli ve yabancı sermaye çok korkaktır. Mutlak siyasi emniyet ve istikrar ister," diyen Koç, istikrar için şu koşulları ileri sürüyordu:

"-Dört Parti aralarında bir anlaşma akdetmeli, politika çekişmelerini durdurmalıdır.

-Basın, iktidara gelen hükümetlere, hiç olmazsa dört sene rahat çalışmak fırsatını vermeli, tenkitlerden kaçınmalıdır.

-TBMM hiç olmazsa dört senelik bir devre için çok önemli olmayan meselelerde hükümeti meşgul etmemeli, onu rahat bırakmalıdır.

-Kardeşlik havasının ve huzurun tesisi için bütün tedbirler alınmalıdır."

İşçi sınıfının buna cevabı, 3 Mayıs 1962'de *Yapı-İş Sendikası*'nın düzenlediği "Açlık Yürüyüşü" oldu. O gün 5 binden fazla yapı işçisi, Ankara sokaklarını çıplak ayaklarla aşarak Meclis kapısına dayanmıştı. Meclis Başkanı Fuat Sirmen ve Senato Başkanı Suat Hayri Ürgüplü işçileri kabul ettilerse de, isteklerine somut bir cevap veremediler. Zamanın Çalışma Bakanı Bülent Ecevit ise, İş ve İşçi Bulma Kurumu verilerine göre işsizlik olmadığını ileri sürdü. Daha sonra işçilerin üzerine coplarla saldıran polisler yürüyüşçüleri yerlerde sürüklediler. Bunun üzerine işçiler, "İnönü istifa, Ecevit istifa!" diye sloganlar attılar.

Artık istikrarı sağlayamaz hale gelen İnönü, *CHP* Grubu'nun da baskısıyla, 30 Mayıs 1962'de "af konusu hükümeti mefluç hale getirmiştir," diyerek istifa etmek zorunda kaldı. Bu çözülme *AP*'nin eski *DP*'nin gerçek mirasçısı olduğu imajını güçlendirip gelecekte tek başına iktidar olma şansını pekiştirirken, İnönü bu kez Parlamento'daki diğer iki küçük parti, *CKMP* ve *YTP*

ile koalisyon pazarlığına oturdu ve parti içindeki muhalefete rağmen 25 Haziran 1962'de üç başlı ikinci koalisyon hükümetini kurdu.

Yeni hükümet, bir yandan DP'li seçmen kitlesini tatmin etmek, bir yandan da ordunun tepkisini yatıştırmak için "af" konusunda ortayolcu bir formül bulmağa çalışıyordu: "Son bir sene zarfında memleketin siyasi huzurunu zedelemiş olan siyasi af konusunun, salih hudutları içinde halledilmesi kararlaştırılmıştır."

Ancak yeni hükümetin pozisyonu ve programı da *CHP* içindeki muhalefeti yatıştıramamıştı; parti grubunda 31, Meclis'te ise 6 milletvekili programa oy verdi. Diğer yandan, sosyal hareketlilik de, yükselmeye devam ediyordu. Artık hem gelişen toplumsal muhalefetle, hem de parti içindeki muhalifleriyle hesaplaşması kaçınılmaz hâle gelen İnönü, 14 Aralık 1962'de toplanan 16. *CHP* Kurultayı'nda, iç muhalefetin başını çeken Kasım Gülek, Nihat Erim, Avni Doğan ve Turgut Göle'yi, ordudaki darbe taraftarlarıyla temasta bulunmakla suçlayarak, partiden ihraç ettirdi. Kurultay, parti yönetimine yine tutucu bir çoğunluğu seçti.

Ancak tutucu kesimlere verilen bütün bu tavizlere rağmen 16 Kasım 1963'te yapılan ve *AP*'nin zaferiyle sonuçlanan ara seçimler, 2. İnönü Hükümeti'nin sonunu getirdi. İsmet İnönü, *AP* lehine oy kaybeden *YTP* ve *CKMP*'nin hükümetten çekilme kararlarını John Kennedy'nin cenazesi için ABD'de bulunduğu sırada öğrendi ve "politik bir sabotaj" olarak nitelediği bu karara karşı bir daha koalisyon hükümetlerinde görev almayacağını açıkladı. Buna rağmen, hükümet kurma görevi verilen *AP* Genel Başkanı Ragıp Gümüşpala'nın *YTP* ve *CKMP* ile anlaşma sağlayamaması üzerine, İnönü sözünden geri dönerek, Meclis'teki bağımsız milletvekillerinin de katılımıyla hayatının son hükümetini kurdu.

İnönü'nün "Yeni Bir Dünya" Arayışı

1964 Türkiye açısından uluslararası düzlemde önemli gelişmelere yolaçan ilk büyük Kıbrıs kabulü dahi, *AP*'nin iktidara tırmanışını engelleyemedi; yeni sistemin en önemli sonucu, anlaşmalarının yürürlükten kaldırılmasını istemiş, bunun üzerine Türk Hükümeti Kıbrıs'taki Türk topluluğunun güvenliğini sağlamak gerekçesiyle askerî müdahale hazırlıklarına girişmişti. Ancak ABD Başkanı, Kıbrıs'a herhangi bir müdahalede ABD yardımı silahların kullanılamayacağını bir mektupla İnönü'ye bildirdi.

Bu olay İnönü'yü, o zamana kadar kayıtsız şartsız savunduğu ABD ile ittifakına yönelik eleştirilere katılmak, "Gerekirse yeni bir dünya kurulur, Türkiye'de bu dünyada yerini alır," demek zorunda bıraktı. Bu sözler, aynı zamanda, ilk kez sol yayınların ve *Türkiye İşçi Partisi*'nin gündeme getirdiği Türkiye'nin dış bağımlılıklarına yönelik eleştirilerin, devlet

Yassıada duruşmaları 15 Eylül 1961'de kapandıktan sonra genel seçimlere gidildi ve tartışmalı bir biçimde de olsa, iktidar yeniden siyasi partilere bırakıldı. Bu da hükümlü ailelerini af için kampanya açma konusunda yüreklendirdi. Nitekim 1962'nin ilk günlerinden başlayarak bu konunun günlük sorunlar arasında yer aldığı görüldü. Affı savunan çevrelerin baskısı sonucu Ekim 1962'de İnönü başkanlığında oluşturulmuş olan CHP-AP koalisyon hükümeti ilk af kanununu çıkardı. Bu kanunla 16 Ekim 1962'de bütün cezalarda 4'er yıl indirim yapılıyor, 7 yıla hükümlülerin de şartlı olarak salıverilmesi öngörülüyordu. Kanundan 283 kişi yararlandı. Ayrıca Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel Anayasa'nın kendisine tanıdığı yetkiye dayanarak sağlık durumları ve yaşlılıkları nedeniyle aralarında Refik Koraltan'ın da bulunduğu 13 kişiyi affetti. Sağlığının bozulmuş olması nedeniyle 7 Kasım 1964'de de Celal Bayar serbest bırakıldı. Geri kalan hükümlüler sağlık kurullarından aldıkları raporlara dayanılarak cezaevlerinden çıkarıldı. Daha sonra çıkartılan özel af yasalarıyla mahkum DP'lilere önce 1966'da kamu hakları, ardından biri 1969'da, diğeri 1974'te olmak üzere iki aşamada, siyasal hakları iade edildi. Resimde aftan yararlanan DP'liler Kayseri cezaevinden çıkarken görülüyor.

1960 öncesinde DP'den memnun olmayan sağcıların Bölükbaşı karizması çevresinde oluşturduğu, programında yer yer popülist temalara da yer veren CKMP ile Yeni Türkiye Partisi ve AP, DP'nin liberal ekonomi çizgisine sahip çıkmaya çalışmaktaydılar. DP'nin seçmen mirasının kime kalacağı sorunu ise, 27 Mayıs askerî yönetimini darbenin ilk gününden itibaren meşgul etti. 1961 başında siyasi partilerin yeniden kurulmalarına ve faaliyetlerini yürütmelerine izin verildikten sonra, DP kitlesinin, 27 Mayıs'a düşman olmayan, güvenilir bir grup tarafından yeni siyasal yaşama yönlendirilmesi konusunda bir dizi temaslar yürütüldü ve sonunda bu işle, MBK Hükümeti'nin Maliye Bakanı Ekrem Alican görevlendirildi. Ama eski DP milletvekili Alican, daha sonra Hürriyet Partisi muhalefetine katıldığı ve askerî yönetimle açıkça işbirliği yaptığı için, eski DP'lilerin çoğunluğunun desteğini sağlayamadı. YTP'nin tepeden inme kuruluş hazırlıklarını güvensizlikle izleyen DP teşkilatı, alttan alta ayrı bir parti, Adalet Partisi'ni kurma hazırlıklarına girişmişti. Seçim başarısını 27 Mayıs'a karşı kimi zaman açık, kimi zaman örtük sürdürdüğü bu muhalefete borçlu olan AP'nin, darbenin başlıca sivil müttefiki olan CHP ile kurduğu koalisyon kısa ömürlü oldu. Ancak İnönü'nün, rejimin sadık muhalefeti olma rolüne aday YTP ve CKMP ile kurduğu koalisyon da sürekli olmayı başaramadı. Kasım 1963 ara seçimleri, hızla kitleselleşmekte olan AP'nin karşısında herhangi bir sağ parti, CHP'nin koalisyon ortağı olan herhangi bir sağ partinin tabanın desteğini yitirmeye mahkûm olduğunu kanıtladı. Seçimlerden sonra hükümetten ayrılan YTP kısa sürede siyaset sahnesinden silindi; CKMP ise ancak Türkeş'in önderliğindeki, faşist MHP'ye dönüşerek varlığını koruyabildi. Yandaki resimde çözülmesinin Türkiye'nin 20 yıllık siyasal tarihine damgasını vuracak partileşmesine zemin hazırladığı 2. İnönü hükümetinin veda yemeğinden bir sahne görülüyor. Bu dönemde, aralarındaki anlaşmazlıklara karşın sivil politikacıların, "medenî" bir ortam içersinde siyaset etmeyi sürdürebileceklerini, özellikle askerlere kanıtlamak gibi ortak bir tasaları vardı. Bu tür bir görüntünün hizmet ettiği başlıca amaçlardan biri buydu.

düzeyinde bile kazanmış olduğu meşruiyetin de bir göstergesiydi. Ama İnönü'nün Johnson yönetimine karşı aldığı tavır, aynı zamanda hükümetin de sonunu hazırladı. Gümüşpala'nın ölümünden sonra *AP* Genel Başkanlığı'na getirilen ABD Morisson firmasının müteahhidi Süleyman Demirel, Meclis'teki diğer iki sağ partiyi de ikna ederek 13 Şubat 1965'te bütçeye kırmızı oy vermek suretiyle son İnönü Hükümeti'ni istifaya mecbur etti.

Bunun üzerine, 1961'den beri uygulanan nisbî temsil sisteminin dahi *AP*'nin tek başına iktidar olmasını önleyemeyeceğini tahmin eden *CHP*, 1965 başında giderayak en küçük partilerin dahi oylarını değerlendiren "milli bakiye" sistemini Meclis'ten geçirdi. Ancak bu sistemin kabulü dahi, *AP*'nin iktidara tırmanışını engelleyemedi; yeni sistemin en önemli sonucu, genel seçime ilk kez katılan *TİP*'in 15 milletvekili çıkartarak Meclis'te grup kurmasını sağlaması oldu.

Yeni Cuntalar

Ordu'nun dayatması sayesinde arka arkaya üç koalisyon hükümeti kuran İnönü'nün kendisi de, üç yıllık iktidarı sırasında askeri darbe girişimlerine hedef olmaktan kurtulamadı. Dönem boyunca 27 Mayıs'tan birkaç ay sonra ikiye bölünmüş bulunan *Milli Birlik Komitesi*'nin her iki kanadı da politikada aktif olarak yeraldı. Cemal Gürsel'in cumhurbaşkanı seçilmesine paralel olarak *MBK*'nin 21 üyesi de tabii senatör olarak "ömür boyu" kaydıyla siyasal ve parlamenter çalışmalarda aktif olarak yer alırken, sürgüne gönderilmiş bulunan 14'ler de 1963 başlarında yurda dönerek çeşitli biçimlerde politik yaşama katıldılar.

Tabii senatörler, her konuda aralarında tam bir uyum içinde olmamakla birlikte, Cumhuriyet Senatosu'nda genel olarak Anayasal haklar ve ulusal bağımsızlık konularında duyarlı bir grup olarak hareket etmişler, istihbarat örgütleriyle ilişkilerinden yararlanarak, ya doğrudan ya da Yön Dergisi aracılığıyla kamuoyuna özellikle Türkiye-ABD ikili anlaşmaları üzerine önemli açıklamalarda bulunmuşlardı. Bir bölümünün ise adları, 1961-62'deki darbe ve darbe bastırma girişimlerine karıştı.

14'lerse, tasfiye edildikleri sırada radikal bir grup bütünlüğü içinde göründükleri halde, sürgünde bulundukları yıllarda yurt dışında zaman zaman yaptıkları toplantılar aralarındaki görüş ayrılıklarının belirginleşmesine katkıda bulundu. Türkiye'ye dönüşlerinde, Orhan Kabibay'ın başını çektiği bir grup *CHP*'ye yaklaşırken, Türkeş ve arkadaşları derhal aşırı sağ çevrelerle ilişkiye geçtiler. *Adalet Partisi*'ne katılma konusundaki girişimleri sonuç vermeyince 2 Mayıs 1963'te *Türkiye Huzur ve Yükselme Derneği*'ni kurdular. Bu arada ikinci bir darbe hazırlığı içinde bulunan Talat Aydemir ile de temas kuran Türkeş, onunla liderlik konusunda anlaşamadı. Gerçi Aydemir'inki 27 Mayıs sonrasının ilk askerî cuntası değildi; daha 13 Şubat 1961'de, 14'ler grubunun tasfiyesi *CHP*'nin etkisi altında hareket eden Hava Kuvvetleri Komutanı Orgeneral İrfan Tansel'in çevresindeki havacı subayların müdahalesiyle mümkün olabilmişti. Orgeneral İrfan Tansel'in 6 Haziran 1961'de Hava Kuvvetleri Komutanlığı'ndan uzaklaştırılarak Washington'da bir göreve gönderilmek istenmesi üzerine, Ankara üzerinde jetlere alçak uçuş yaptırılarak ve birlikler alarma geçirilerek bu tayin iptal ettirilmiş, *MBK*'ye yakın sayılan subaylar emekliye sevkettirilmiş, *MBK* üyeleri Madanoğlu ve Köksal, o zamana kadar yönettikleri Merkez Komutanlığı ve Muhafız Alayı Komutanlığı'ndan uzaklaştırılmıştı.

1963'de Kıbrıs'ta çıkan olaylar kanlı çarpışmalara yolaçtı. Kıbrıslı Türklere karşı girişilen saldırılar, Kıbrıs'taki Türk Alayı'nın doktoru Nihat İlhan'ın eşi ve çocuklarının banyo küvetinde öldürülmeleri, karşılıklı çatışmalar adayı yeni bir bunalımın eşiğine getirdi. Olayların yol açtığı kendiliğinden tepki, gençlik örgütlerinde egemen olan resmî ideolojinin çeşitli biçimleriyle birleşince, bu örgütler tarafından düzenlenen mitingler şoven gösterilere sahne oldu. Solda ve ortada bu gösterilerden sahneler görülüyor. Türkiye işçi sınıfının sendikal hareketi içinde anti-komünist düşüncelerin, milliyetçi ve şoven görüşlerin etkili kılınması için çaba sarfeden burjuvazi, bu yolla sendikaları işçi sınıfı ideolojisinden uzaklaştırmak istemiş ve sınıf uzlaşmasını temel alan örgütlenmelerin yeşermesini desteklemiştir. Henüz sendikalaşmanın zayıf olduğu dönemlerde, işçi sınıfının kitle örgütleri ile işçi sınıfı ideolojisi arasına baskılar, devlet terörü vb. araçlarla duvar çekmesini başaran Türkiye burjuvazisi, özellikle soğuk savaş yıllarında grev, toplu sözleşme gibi Batı ülkelerinde çok yaygın olarak kullanılan sosyal hakları bile komünist talepler gibi sunarak, işçiler arasında sosyalizme karşı görüşlerin yayılmasını sağladı. Muhalefette olduğu zaman grev hakkını savunan DP, kendi iktidarında bağımsız sendikalaşmanın ve grev hakkının düşmanı kesildi. İktidarının ilk yılında İstanbul İşçi Sendikaları Birliği'nin düzenlediği "komünizmi tel'in mitingi"ne izin.

1963'te Ankara Sıkıyönetim Mahkemesi'nde başlayan duruşmalarda ayrıca 1459 Harp Okulu öğrencisi de 15 yıla kadar hapis istemiyle yargılanıyordu.

Duruşmalar sonunda Talat Aydemir, Fethi Gürcan, Osman Deniz ve Erdol Dinçer idama mahkum edildiler. Diğerlerinin cezaları müebbet hapse çevrilirken Fethi Gürcan 26 Haziran 1964'te, Talat Aydemir ise 5 Temmuz 1964'de asıldılar. Menderes ve arkadaşlarının idamlarının önlenmesi için gayret gösterdiği bilinen İnönü, kendisine başkaldıran iki subayın idam edilmeleri doğrultusunda hem Askeri Yargıtay'a, hem de TBMM üyelerine baskı yapmaktan geri kalmadı. *AP* milletvekilleri ve senatörleri ise, Menderes ve arkadaşlarının öcünü almak için Aydemir ve Gürcan'ın idamına kabul oyu verdiler.

ABD referanslı bir başbakan: Demirel

21 Mayıs darbe girişiminin bastırılmasıyla Türkiye'de "askeri darbeler" dönemi geçici olarak kapanmış, siyasal partilerin askerin müdahalesi olmadan ülkeyi yönetebilecekleri yeni bir dönem açılmıştı. Bu dönemin yükselen politik gücü *Adalet Partisi* oldu.

Geçirdiği üç koalisyon denemesinden de yıpranmış olarak çıkan İnönü, ABD'den gördüğü engellemelerin de etkisiyle, dış politikada yeni arayışlara girmiş ve tabanın eğilimlerini göz önünde tutarak *CHP*'nin sola açılmasına hayırhah bakmağa başlamıştı. 1939'dan beri ilk kez 1964'te, Sovyetler Birliği'ne resmi bir ziyarette bulundu ve bu ziyareti bir Türk-Sovyet Ticaret Anlaşması'nın imzalanması izledi.

CHP'nin sola açılma eğilimi göstermesi, gerek Washington'da, gerekse Türkiye egemen çevrelerinde telaş uyandırmıştı. Türkiye'de yeniden sağ bir partiyi tek başına iktidara getirmeyi hedefleyen hazırlıklara girişilmişti.

DP döneminin Su İşleri Genel Müdürü Süleyman Demirel işte tam bu sırada, *AP* Genel Başkanı Ragıp Gümüşpala'nın ölümü üzerine, siyaset sahnesine çıktı.

1961'de kurulan ve kısa zamanda *DP*'nin rakipsiz mirasçısı olduğunu kanıtlayan *Adalet Partisi*, baştan beri klasik liberal iktisadi doktrini savunmuş, fakat 1961 Anayasası'nda yer alan klasik burjuva özgürlüklerini iktisadi liberalizmin gelişmesine engel gördüğü için 1961 Anayasası'nın değiştirilmesini siyasal programının ana maddesi yapmıştı.

verirken, bir yıl sonra 1951'de İstanbul Tekstil ve Örme Sanayi İşçileri Sendikası'nın "işsizliği ve yerli malı kullanılmamasını protesto" mitingini yasaklayacak ve Çalışma Bakanı Samet Ağaoğlu mitingle ilgili olarak TBMM'de yaptığı konuşmada "bunlar komünist taktikleridir" diyecekti. DP bununla da kalmayarak, tüm iktidarı boyunca Türk-İş'i ve Sendikalar Birliği'ni değişik yöntemlerle kendi güdümüne sokup, bu kuruluşlarda Amerikan tipi sendikal anlayışların kökleşmesini sağladı. İşçi sendikalarının "siyasetle uğraşmaması" konusunda CHP ile aynı görüşte olan DP, bu yıllarda Kıbrıs gibi sorunları bir "millî dava" biçiminde sunarak sendikaları da şovenizmin yaygınlaşması için kullandı. Her türlü grev talebini, bu amaçla girişilen eylemleri "sınıf kavgasını tahrik" diye niteleyen DP, döneminde milliyetçi, anti-komünist ve şoven bir sendikacı kuşağı yetişti. Bu kuşak sendikal hareketin daha sonraki dönemlerinde de bir hayli etkili oldu. Özellikle sendikalarda yıllarca yöneticilik görevi yapan ve sendika bürokrasisini oluşturan bu kuşak her zaman sınıf mücadelesinin önüne anti-komünist silahı çıkararak, burjuvazinin yanında yeraldı. 1960'tan sonra başlayan kitle eylemlerinde, Türk-İş'in düzenlediği mitinglerde de, sağda görüldüğü gibi, anti-komünist söylem ve bu anlamda ağır bastı. Türk-İş'in kimi yöneticileri ünlü Saraçhanebaşı Mitingi'ne bile böyle bir sıfat yakıştırarak, bunu konfederasyon içindeki misyonlarını korumak için kullandılar.

Gümüşpala öldükten sonra, doğal olarak onun sağ kolu olarak bilinen ve partinin örgütlenmesini kısa zamanda gerçekleştiren Saadettin Bilgiç'in başkanlığa getirilmesi beklenirken, Kasım 1964 Kongresi'nden önce özellikle Bâbıâli basınının gayretleriyle ortaya Süleyman Demirel'in de ismi atıldı. Gerçi Demirel'in DP üyeliği yeni değildi, ama darbe tehlikesinin yaygın olduğu günlerde ön saflarda görünmemeyi tercih etmişti. Bu özelliğinden ötürü zaten Ordu'ya rakibinden daha sempatik görünen Demirel'in kongre kampanyası sırasında, Bilgiç büyük gazeteler tarafından tutucu çevrelerin adamı olarak nitelenirken, Mühendis Demirel, Batı dünyasının desteğini sağlayabilecek modern, enerjik, iş çevrelerine yakın bir lider olarak sunuldu. Örneğin, Demirel'in ABD'de bulunduğu sırada Başkan Johnson'la çekilmiş bir fotoğrafı gazeteler tarafından ön plana çıkarıldı; Mason Locası üyesi olduğu açıklanınca, muhafazakâr çevrelerin desteğini kaybetmemek için, Demirel'in mason olmadığını belirten bir belge derhal Mason Locası'ndan gazetelere ulaştırıldı. 29 Kasım 1964'te Bilgiç'e 500 oy fark yaparak *AP* Genel Başkanı seçildikten sonra, Demirel hemen İnönü Hükûmeti'ni devirmek üzere harekete geçti ve kısa sürede *YTP* ve *CKMP* ile de anlaşıp 1965 bütçesine red oyu verdirmek suretiyle hükûmeti istifa etmek zorunda bıraktı.

AP Senatörü Suat Hayri Ürgüplü'nün başkanlığında 20 Şubat 1965'te kurulan *AP-YTP-CKMP* koalisyon hükûmetinde, hükûmet deneyi kazanmak üzere Demirel de "başbakan yardımcısı" olarak yeraldı. Daha "hükûmet deneyi" döneminde egemen çevrelerin güvenine layık olduğunu, 10 Mart 1965'te, yevmiyelerine 60 kuruşluk zam için direnen Zonguldak maden işçilerinin üzerine ateş açtırarak kanıtladı. Katılma oranının yüzde 71,3 olduğu 10 Ekim 1965 genel seçimlerinde *AP* geçerli oyların yüzde 52,9'unu alıp 240 milletvekilliği kazanarak tek başına iktidar oldu.

Sadece yüzde 3,7 oyla 10 milletvekili çıkartabilen *YTP*'nin ise artık DP mirası üzerinde söz sahibi olamayacağı anlaşılmıştı. 54 ilde seçime katılan *TİP* ise yüzde 3 oyla 15 milletvekilliği kazandı. *CKMP*'den ayrılan Bölükbaşı'nın kurduğu *Millet Partisi* yüzde 6,3 oyla 31 milletvekili çıkartarak Meclis'te üçüncü parti durumuna gelmiş, parti içi bir darbe ile Türkeş'in genel başkanlığına geldiği *CKMP* ise oyların yüzde 2,2'sini alarak 11 milletvekilliği kazanmıştı.

Türkiye artık modern dünyanın eşiğindeydi. İşçi sınıfının kendi siyasal projesini dile getirmeye başlamasıyla birlikte, bu projenin bastırılmasında değilse de geriletilmesinde kullanılacak faşist örgüt de siyaset sahnesinde yerini alıyordu.

Gecekondu'nun Kısa Tarihi

Gecekondu'nun kırk yıllık öyküsü, kapitalizmin batıda gelişmesinde evrenselleşen konut işlevlerinin Türkiye'de yeni bir özgüllüğe bürünmesinin tarihidir. Batı'daki sermaye birikimi süreci, emeği kapitalist üretim sürecine bağlarken sefalet mahalleleri (slum), şirket şehirleri ve özel mülkiyetli konut piyasasını geliştirdi. İki üç yüz yıllık bir sürede birbirini izleyerek gelişen bu emek konutu biçimlerinin, emeği baskı altında tutan işlevleri, Türkiye'de gecekondu'nun kendine özgü biçiminde birleşik ya da eklemlenmiş olarak varoldu.

Gecekondu'nun, 1950'lerde beliren ilk yüzü, "teneke mahalleleri" kimliğidir. Yeni filizlenen özel sanayi sermayesinin gelişebilmesi için gerekli yüksek-işsizlik, düşük-ücret ortamı, büyük kentlere yığılmaya başlayan göçenlerin oluşturduğu yedek sanayi ordusu tarafından sağlanıyordu. Ancak, en düşük ücretlerle her tür işi yapmaya hazır bu işsizler ordusunun kentte, çok cılız ve kesintili gelirlerle varlığını sürdürebilmesi için çok düşük standartlı ve düşük bedelli bir yaşam biçiminin gelişip yaygınlaşması gerekliydi. Teneke mahalleleri, tıpkı Batı'nın sefalet mahalleleri gibi, güvencesiz gündelik işlerle geçinen, en halicesi ancak yarı-işsiz sayılabilecek bir emekçi kitlesinin en sefil ve ucuz koşullarda yaşamını sürdürebilmesinin aracı olarak ortaya çıktı.

Öncelikle, kent merkezlerinde günlük iş pazarına ve hizmet işlerine yakın konumlarda, yerleşik kent dokusunun gelişmesine uygun olmadığı için boş kalmış alanlarda, genellikle hazineye ait arsaların işgali ile gelişen ilk gecekondu mahalleleri, kısa zamanda kentin hemen eteğinde gelişen sanayinin yakınına da sıçradı. Bu ilk kuşak gecekonduyu ucuzlaştıran unsurlar, sadece bedelsiz işgal edilmiş bir toprak üstünde, derme çatma ve devşirme malzeme ile (Vita margarini tenekelerinin kesilip duvar kaplamakta kullanılması dahil) ve imece türü bir yardımlaşma içinde neredeyse bedavaya yapılmasından ibaret değildi. Başlangıçta her tür altyapıdan ve sağlık koşulundan yoksun olan bu mahallelerde yaşam, düzgün giyinmeyi, iyi beslenmeyi ve üç beş parça dışında eşyaya sahip olmayı hem olanaksız hem de gereksiz kılıyordu. Yaşam koşulları böylesine baskı altında olan gecekondulu emekçi, bulabildiği işlerde yaygın olan daha da beter ve sağlıksız çalışma koşullarına boyun eğmeye evinde terbiye ediliyordu. İşyeri yanında evinin de isine pisine, yağına çamuruna, sıcağına soğuğuna katlanmasına karşın geçimlik bir ücret alamayan gecekondulu emekçi, ek geçim kaynakları arıyordu. Gecekondu alanlarının yarı kırsal dokusu, hayvan beslemek, bahçecilik gibi kırsal kökenli geçimlik etkinliklere olanak sağlıyor; evlerde yürütülen gıda maddeleri ve dokuma gibi küçük üretimle ve bu tür ürünlerin işporta tezgahlarında pazarlanmasıyla, işverenlerin ödemediği geçim açığı kapatılmaya çabalanıyordu. Sefalet konduları, batı kapitalizminin gelişmesinde olduğu gibi, her boyutuyla ücretlerin düşük tutulmasına destek oluyordu.

Ancak, Batı'da fabrikalar yaygınlaştıkça, manifaktürün güvencesiz ve düzensiz koşullarda çalışan emekçisinin yerini, makinasına ve işyerine bağlanmış düzenli ve disiplinli fabrika işçisi almaya başlamıştı. Bu dönüşümle birlikte, ücretlerin sefalet koşulları ve ek geçim olanakları ile baskı altında tutulması geçersizleşiyor, işyerleri devamlı ve disiplinli bir işgücünü kendilerine bağlamak için çevrelerinde işçi mahalleleri, şirket şehirleri oluşturuyorlardı.

Gecekondu, başlangıç evrelerinden itibaren, sefalet koşullarını sürdürmesi yanında, bu işlevi de yüklendi. Hiçbir yasal denetim ve kısıtlamaya bağlı olmayan gecekondu, her yerde aynı kolaylıkla gelişebildiği için, kent eteğinde yer alan sanayinin çevresindeki boş alanlara hızla sıçrayabiliyordu. Bu esnekliği değerlendiren kimi işverenler, arazilerinde yer göstererek, para ve malzeme yardımı yaparak, ya da resmi makamlarla aralarını bularak, çevrelerinde gecekondu alanlarının gelişmesine destek oluyor, bu alanlarda yaşayan işçilerinin emek pazarını tekelinde tutabiliyordu. Gecekondu alanlarında yaygın olan yöresel ve etnik kökenli akrabalık ve hısımlıklar ise, fabrika içinde kurulan otorite hiyerarşisine eklemleniyor, babalar oğullarını, kocalar karılarını, kıdemli yaşlı işçiler gençleri uyumlu fabrika işçisi olarak eğitiyorlardı. Fabrika ise, bir aileden birkaç kişiyi çalıştırarak bir haneyi geçindirecek ücretin kesirlerini ödemekle yetinebiliyordu.

1960'larda ithal ikamesine kayan sanayileşmeye koşut olarak gelişen sendikalaşma ve işçi hakları, bu mekansal bağları geçersiz kılmaya başladı. Giderek sermaye yoğunlaşan yatırımlar işyerine bağlanmış kıdemli işçileri gereksizleştiriyor, kıdem tazminatları ağırlaşan bir yük oluyor; en önemlisi, örgütsüz işçilerin işyerine bağımlılık halkaları, örgütlü işçi sınıfının abluka çemberlerine dönüşüyordu. Sermaye, kendini bu ablukadan kurtarmak için metropoliten eteklere sıçrıyor, emek pazarı ile bağıntısını kendi denetimindeki servis şebekeleriyle kuruyordu. Emekçi konutunun işçiyi, işine, işyerine ve düzene bağlama işlevi ise, devletin desteklediği bir konut piyasasına devrediliyordu.

Kapitalist üretim sermaye-yoğunlaştıkça, görece emek-yoğun, toprağa bağlı ve sermaye devir hızı düşük bir üretim süreci olan konut, sanayi ürünlerine kıyasla daha düşük kâr oranı sağlar. Batı'da özel sermayenin konut üretimine özendirilmesi ve bir konut piyasasının gelişmesi, devletin, arsa maliyetlerini yüklenmesi, gerek üreticiye gerekse kullanıcıya kredi vermesi, kimi zaman üretimin görece düşük karlı evrelerini kendisinin üstlenmesi ile gerçekleşti. Türkiye'de ise bu desteğin yaygın biçimi, sınırlı kredi sistemleri yanında, devletin, artan kentsel arsa rantlarından düşük pay alması ve spekülatif kazancın büyük bölümünü üreticiye aktarmasıdır. 1960'lardan bu yana, ikinci sınıf bir konut piyasası gelişimi gösteren gecekonduda devlet desteği, yaygın ve kapsamlı bir yasal ödünler sistemi biçimini aldı.

Devletin gecekonduya tavrı, sürekli bir ikilem içinde gelişti. Bir yandan, polis terörü ve yıkım korkusu, 1950'lerin başındaki ilk arsa işgallerinden günümüzdeki dozerli saldırılara kadar canlı tutuldu. Öte yandan, *Demokrat Parti*'den *Anavatan Partisi*'ne kadar her liberalist hükümet seçim kampanyalarında imar affı ve tapu dağıtma vaadlerinden destek umdu ve iktidara geldiğinde oy aldığı bölgeleri, tapular ve altyapı yatırımları ile ödüllendirerek yasal imar planlarının dışında gelişen gecekonduyu devlet eliyle yasallaştırdı. *ANAP*'ın yeminli özel bürolar yoluyla dağıttığı tapu tahsis belgeleri, bu destek biçiminin son ve en kapsamlı örneğidir.

Devletin gecekonduya verdiği yasal ödünlerin diğer bir önemli türü ise konut yapımı ile ilgili vergilerden, harçlardan, gerekli proje ve yapı standartlarından tanınmış olduğu dolaylı bağışıklıktır. Bu tür giderlerin yükünden kurtulan, standart altı malzeme ve yöntemlerle yapılan, ve iskan iznine bağlı olmadığı için bitirilmeden kullanılabilen gecekondu, yasal düzene uyarak yapılan konutlara kıyasla belki yarı yarıya ucuza geliyordu.

Devletin, işgaline göz yumarak bedelsiz iskana açtığı hazine arsaları ile yapılaşma standartlarından tanımış olduğu dolaylı bağışıklık, gecekonduyu düşük maliyetli, esnek ve hızlı gelişen bir emekçi konutu piyasasına dönüştürdü. Bu ödüncü tavrın yerleşmesi gecekonduya belirli bir güvence sağladıkça, telaşlı gece işgallerinin yerini işgal haklarını satan gecekondu ağaları alıyor; imece ile yapılan derme çatma kulübelerin yerine gecekondu kalfalarına yaptırılan briket kondular, ve giderek betonarme yapılar yükseliyordu. Günümüzde enflasyonun körükleyerek şişirdiği gecekondu mafyasının gecekondu yap-satçılarının ve 'apart-kondu'ların temelleri daha bu dönemde atılıyordu.

Türkiye'de gecekondulaşma, rejim gibi solcular tarafından da toplumsal hayat içersinde tamir edilmesi ya da gerekirse yokedilmesi gereken bir yara olarak algılandı. Bunun sonucu olarak da, gecekondular ve gecekondulular yıllar boyu kendileri üzerindeki yoğun bir propagandanın konusu ve hedefi haline geldi. Kimi zaman buldozerlerle gecekondu kapılarına dayanan rejim, kimi zaman da tapu dağıtarak bu önüne geçemediği, aslında ne kadar geçmek istediği de belirsiz olan tutumundan vazgeçmezken; solcular için gecekondu, rejimin ikiyüzlülüğünü teşhir etmek için bir vesileden ibaret kalmadığında, ıslah edilmesi gereken, alt yapı hizmetlerinin bir an önce götürülüp şehir hayatına bir an önce katılması gereken alanlar oldular; sanata da buyurulan perspektif bundan farklı değildi. Bedri Rahmi Eyüboğlu, kendi döneminin bu ortak görüşüne hiç kulak asmayan sanatçıların en önde geleniydi. Onun görüşünde gecekondular, birdenbire şehri çevreleyen dağ yamaçlarının renklenmesi, ele avuca sığmaz binlerce rengin bir arada varolabilmesinin imkânı oldu. 1971'de başlayan gecekondu resimlerinin yanısıra, İstanbul Deyince adlı şiirinde de kondulardan sözetmişti. Konduları yardıma muhtaç, hayat damarları çekilmiş alanlar olarak resmetmek yerine, çevresine dağılmaya çalışan, kendi kendisiyle yetinmeyen mekânlar olarak çizdi.

Kentsel altyapı ve yapılaşma kalitesi bakımından ikinci sınıf yaşam çevreleri oluşturan gecekondu piyasası, yine de, 1960'larda ithal ikamesi yönünde gelişmeye başlayan dayanıklı tüketim malları içpiyasasına önemli bir altyapı sağlıyordu. Görece gelişen iş güvencesi ve yükselen ücret düzeyleri işçi sınıfına, ürettiği mallara kattığı emeğini geriye satınalma gücü veriyor; yiyecek ve giyecekten yapılan kısıntılarla biriktirilen ücretlerle alınan buzdolapları, çamaşır makinaları, ve giderek, televizyonlar, henüz elektriği ve akarsuyu olmayan gecekondulara yerleştiriliyordu. Mülk gecekondu sık sık işten çıkarıldıkları için kıdem tazminatı biriktiremeyen işçilerin; yeterli bir emeklilik sigortasına sahip olmayan çalışanların; enflasyon karşısında erimeye mahkum küçük tasarrufların başlıca güvence biçimi oluyordu. Özel mülk saplantısı ve tüketime ayak uydurma hırsı, gecekondu piyasası ile birlikte tek geçerli güvence ve yaşam biçimi olarak yaygınlaşıyordu. Sürekli geliştirilmesi gereken gecekondu ve ödenmesi gereken tüketim malları taksitleri, Batı'daki kadar etkin bir ipotek sistemi oluşturuyor; görece yükselmiş ücretlere daha ödenirken koyulan bu ipotek, işçi sınıfının ideolojik gelişmesinde ve siyasi tavırlarında da ağırlığını duyuyordu.

1950'ler ile 1960'ları kapsayan kısa tarih süresinde gecekondu, batının 'slum'larının, şirket şehirlerinin ve konut piyasalarının emekçi sınıf üstünde geliştirdiği tüm baskı biçimlerini birleştiren bir yapıya ulaştı. Tipik bir gecekondu hanesi, özel sektör ücretlerini, devlet dairesi maaşlarını, küçük üretim gündeliklerini, işporta kazançlarını birleştirirken, aynı zamanda düşük bedelli bir yaşam biçiminin, tek bir işyerine bağlanmanın, ücrete bilirice ve greve konan ipoteğin aracı olabiliyordu. Gecekondunun esnekliği, gerçekte, bir gecede kurulabilip zaman içinde gereksinime göre geliştirilmesinde değil, Türkiye'de sermayenin emeği kendine bağlamasının çeşitlenmesine koşut bir baskı biçimi çeşitliliği içerebilmesinde yatar.

ERHAN ACAR

Ancak bu olaylar, ordu içerisinde yetkili komutanlardan ve vurucu birlik komutanlarından oluşan ve *MBK*'den tamamen bağımsız bir *Türk Silahlı Kuvvetleri Birliği*'nin bulunduğunu açıkça ortaya koymuştu. *Birlik*'in kurulmasının görünürdeki nedeni, 27 Mayıs'tan beklenen radikal reformlar gerçekleştirilmeden iktidarın siyasal partilere teslimi hazırlıklarına girişilmiş olmasıydı. Ancak bu huzursuzluğun önemli nedenlerinden biri, hiyerarşik olmayan 27 Mayıs darbesi sonunda kurulan *MBK*'nin darbe hazırlıklarını fiilen başlatan ve yürüten subaylardan bazılarının iktidar mekanizması dışında bırakılmış olmasıydı. Ordu içindeki bu yeni cunta, ikinci güç gösterisini, 15 Eylül 1961'de açıklanan eski *DP* liderlerinin idam kararlarının infazı konusunda yaptı. Gürsel ve İnönü ile onlara yakın olan subaylar, idamların infazına karşı çıkarken, *Silahlı Kuvvetler Birliği* sorunu "ordunun prestiji" sorunu haline getirdi ve haklarında oybirliğiyle idam kararı verilmiş bulunan üç kişinin, Menderes, Zorlu ve Polatkan'ın asılması konusunda uzlaşmaya varıldı.

15 Ekim 1961 seçimlerinin, umulanın aksine *CHP*'nin başarısızlığıyla sonuçlanması üzerine 21 Ekim 1961'de İstanbul'da Harp Akademileri'nde yapılan bir toplantıda 10 general ve 28 subay "21 Ekim Protokolü'nü imzalayarak yeni Meclis toplanmadan askerî müdahale kararı almışlardı. Ankara'da vurucu güçleri ellerinde bulunduran Harp Okulu Komutanı Talat Aydemir ve Merkez Komutanı Selçuk Atakan'ın başını çektiği "albaylar cuntası" da bu karar doğrultusunda tavır aldı. Ancak bu darbe girişimi, Genelkurmay Başkanı Cevdet Sunay'ın "İnönü'nün gücü"ne komutanları ikna etmesiyle önlendi.

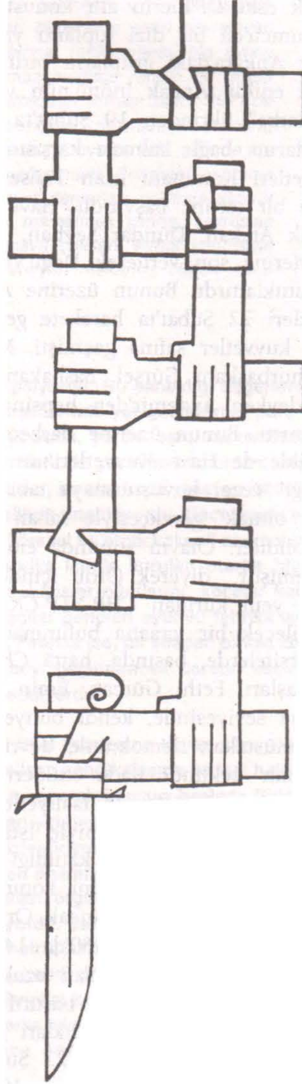
Ancak eski *DP*'lilerin affı konusunun siyasal gündemde ön plana çıkması üzerine komutanlar Balmumcu'da bir dizi toplantı yapmaya başladılar. Bu toplantılar sonucunda en geç 28 Şubat'a kadar Ankara'daki grupların birlikte müdahale yapmayı öngören 37 imzalı "9 Şubat Protokolü" kabul edildi. Ancak İnönü'nün ve Sunay'ın müdahaleleriyle İstanbul grubu "hiyerarşik olmayan bir darbe" fikrinden 19 Şubat'ta vazgeçirildi. Ankara grubunun daha önce alınan prensip kararlarına bağlı kalması karşısında, Başbakan İnönü, Genelkurmay Başkanı Sunay ve Hava Kuvvetleri Komutanı İrfan Tansel'in de desteğini sağlayarak "cuntacı albayları tasfiye etmek" üzere bir tertibe başvurdu. Hava Kuvvetleri'ni alarma geçirten İnönü önce Talat Aydemir, Selçuk Atakan, Dündar Seyhan, Necati Ünsalan, Turgut Alpagut ve Şükrü İlkin'in Ankara'daki görevlerine son verilerek Doğu'ya sürülmeleri için emir çıkarttı ve onlara yakın bazı subayları da tutuklattırdı. Bunun üzerine Aydemir, Harp Okulu'nu ve Ankara'daki kendisine yakın diğer birlikleri 22 Şubat'ta harekete geçirmek zorunda kaldı. Bu arada Muhafız Alayı da hükümete karşı kuvvetler safına geçmişti. Muhafız Alayı'nın komutasını üstlenen Binbaşı Fethi Gürcan, Cumhurbaşkanı Gürsel, Başbakan İnönü, bakanlar ve komutanlar Çankaya Köşkü'nde toplantı halindeyken Aydemir'den hepsini tutuklamak için yetki istemişse de, Aydemir hepsini serbest bıraktırttı. Bunun üzerine darbeciler bütün inisiyatiflerini yitirdi ve hükümete bağlı kuvvetlerin, özellikle de Hava Kuvvetleri'nin operasyonu sayesinde, Aydemir ve arkadaşları, İnönü'nün verdiği "cezai kovuşturmaya tabi tutulmayacakları" sözü üzerine "kardeş kanı dökülmesine engel olmak" gerekçesiyle sabah 3'ten itibaren harekâta son verip teslim olmaya ikna edilebildiler. Olayın sonunda emekliye sevkedilen Aydemir, "ihtilal durmuştur, ama bitmemiştir," diyerek Ordu içindeki ilişkilerini sürdürdü. *CHP-AP* Koalisyonu'nun dağılmasından sonra yeni kurulan *CHP-YTP-CKMP* koalisyonu da radikal kesimlerin taleplerine cevap verebilecek bir icraatta bulunmadığı için, Aydemir hareketi kısa zamanda sivil kesimde, üniversitelerde, basında, hattâ *CHP*'nin içinde bile taraftar bulmağa başladı. Aydemir ve arkadaşları, Fethi Gürcan, Emin Arat ve Bahtiyar Yalta'nın, "bireyi ve toplumu düşünme ve yaşama seviyesinde, kendi bünyesine uygun olarak içinde bulunduğu ve geleceğin şartlarına göre müstakar, demokratik, devrimci vb. cumhuriyetçi bir devlet nizamı içinde yükseltmek ve korumak" şeklinde ifade ettikleri amaçlarının (neo-Kemalist) niteliği 27 Mayıs sonrası koşullarında örgütlenme faaliyetlerinin hızla karşılık bulmasını sağlıyordu. Bu arada 14'lerden Orhan Erkanlı'nın girişimiyle İstanbul'da 14 Ağustos 1962'de çeşitli askeri ve sivil radikal grupların temsilcilerinin katıldığı "koordinasyon" toplantıları düzenlendi ama 22 Şubat'çılar, iktidarı ele geçirme biçimi konusunda diğer gruplarla anlaşamadıkları için bağımsız hareket etmeye karar verdiler. Ancak Ordu içindeki yeni tasfiyeler subaylar arasındaki huzursuzluğu arttırıyordu. Örneğin, 1960'da 14'lerin tasfiyesini sağlayan, Orgeneral İrfan Tansel'in Hava Kuvvetleri Komutanlığı'ndan uzaklaştırılmasını engelleyen ve nihayet 22 Şubat'ta Aydemir ve arkadaşlarının direnişinin bastırılmasında baş rolü oynayan 11 havacı subay, tabii senatör Mucip Ataklı'dan emir aldıkları gerekçesiyle bizzat Tansel tarafından 6 Aralık 1962'de emekliye sevkedilmişlerdi. 22 Şubat'çılar 11'lerle de görüştülerse de birleşme konusunda bir sonuca varamadılar. 10 Nisan 1963'te Türkeş'le yapılan görüşme de, bu eski *MBK* üyesinin liderlik konusunda ısrarı yüzünden sonuçsuz kaldı. Bazı eski 22 Şubat'çıların da diğer gruplara katılmaları üzerine gittikçe tecrit olduklarını farkeden Aydemir ve arkadaşları fazla gecikmeden darbe yapma kararı aldılar. Ancak darbenin günü ve saatini kendisine yakın bir subaydan öğrenen Türkeş, İnönü'yü durumdan haberdar etmişti.

Harp Okulu'nun esasen kontrol altında tutan Aydemir 20-21 Mayıs gecesi arkadaşlarıyla okul karargâhına yerleşerek harekâtı başlattı, fakat kendisine destek sözü veren bazı birliklerin sözünde durmaması ve harekâtın organizasyonunun genel başarısızlığı sonucu tayin etti. "Türk Silahlı Kuvvetleri İhtilal Genel Karargâhı adına Talat Aydemir" imzalı bir bildiri Ankara Radyosu'nda okunduktan sonra, Aydemir ve arkadaşlarının tutuklandığı açıklandı. Darbe girişiminin yenilgiye uğratılmasından sonra Ankara ve İstanbul'da toplam 151 kişi tutuklandı. Tutuklananlar arasında Türkeş ve arkadaşları ile 11'lerden subaylar da vardı.

27 Mayıs Sonrası Sosyalist Hareket

DP önderlerinin bir darbe ile devrildiği 1960 yılıyla, kendisini açıkça *DP*'nin varisi olarak tarif eden *AP*'nin seçim yoluyla iktidara geldiği 1965 yılının arası, bir açıdan bakıldığında, ülkenin siyasal hayatında açılmış (ve kapanmış) bir parantez olarak görülebilir. Ancak bu dönem içinde, 27 Mayıs darbesini mümkün kılan bloğu oluşturan unsurlar -sınai burjuvazi, sivil ve askerî bürokrasi- yalnızca kendi toplum projelerini teminat altına alan kurumları yaratmakla kalmadı, toplumsal düzeyde de bütün sınıf ve tabakaların, sözkonusu projeye aktif ya da pasif bir onay vermesini sağlayacak bir hegemonya da kurdular. Dolayısıyla *AP*'nin *DP*'ninkilerle sürekliliğini ısrarla vurguladığı program ve politikalar, hükümetin, kritik bazı kararları alabilme ve toplumsal yapıya nüfuz edebilme yeteneği iki uçtan birden sınırlandırılmakta olduğu koşullarda, 1950'lerde verdiğinden çok daha farklı sonuçlar verecekti. Hükümetin iktidarı, bir yandan, sanayi burjuvazisinin hegemonyası altında gelişme ivmesi artan sivil toplum güçleri tarafından tehdit ediliyordu: Örneğin sanayi burjuvazisi muhtaç

Türkiye'de ilk halkoylaması 9 Temmuz 1961'de, Cumhuriyetin ilanından 38 yıl sonra, ikinci bir Anayasa'nın onayı için yapıldı. Aslında bu, önerilen Anayasa'nın halk tarafından tartışılması ve onayına sunulmasından çok MBK ve Askerî İdare'nin kabulünün sınanmasıydı. Propaganda faaliyetleri başladığında, MBK üyeleriyle birlikte diğer partilerin üyeleri de geniş çapta bir "evet" kampanyasına giriştiler. Bu partiler arasında CHP bütün teşkilatını "evet" lehine harekete geçirmiş ve böylelikle yine MBK ile aynı davayı güdüyor görünmüştü. Anayasa'yı desteklememek gibi bir tehlikeyi göze alamayan YTP ile CKMP de aynı şekilde hareket ettilerse de ortaya yeni çıkan bir parti, Adalet Partisi tamamıyle değişik bir yol tuttu. Başkanlığını emekli General Ragıp Gümüşpala'nın yaptığı, seçimlerden sonra Meclis'te ikinci büyük parti durumuna geçecek olan AP, üyelerine hayır demelerine imkan bulunmadığını, ama "evet" de dememelerini bildirdi. AP, kapatılan DP'nin mirasçısı olma yolunda büyük başarılar kaydediyordu. Nitekim, halkoylamasıyla ilgili mesajına aldığı cevap kesin ve açık oldu. Referanduma katılma oranı yüzde 82.4'dü. Evet oylarının yüzdesi 61.4 iken hayır oylarının yüzdesi ise 38.3'tü. Ferruh Doğan'ın sağdaki karikatürü, MBK'nın bir ulusal birlik göstergesi olarak yorumladığı bu mutabakatın saldırgan yönünün çarpıcı bir simgesi.

Türkiye İşçi Partisi'nin Kuruluşu

TİP, 13 Şubat 1961'de, *AP* ve *YTP* ile aynı sıralarda, 12 sendikacı tarafından kuruldu. Ancak başlangıçtaki yapısı ve niteliğiyle TİP *bir "sosyalist parti" olmaktan uzaktı. Kuruluşunda, daha sonra da etkisini uzun yıllar sürdürecek olan uvriyerist (işçici) yan ağır basmaktaydı.* *TİP*'in kuruluşu, özünde, 1946'dan itibaren Türkiye'ye ABD tarafından dikte ettirilen "siyaset dışı sendikacılık" anlayışına 1960'dan sonra beliren tepkinin bir tezahürüydü. *Türk-İş* bünyesindeki bazı sendika yöneticileri, yakın ilişkide bulundukları Kuzey Avrupa sendika hareketinin, özellikle *İngiliz İşçi Partisi, Alman Sosyal Demokrat Partisi* ve *İsveç Sosyal Demokrat Partisi*'nin militan tabanını oluşturan İngiliz, Alman ve İsveç sendikalarının etkisiyle, Türkiye'de bir "işçi partisi" kurmağa karar vermişlerdi. *TİP*'in kurucuları, Kemal Türkler, Avni Erakalın, Şaban Yıldız, İbrahim Güzelce, Rıza Kuas, *Kemal Nebioğlu, Salih Özkarabay, İbrahim Denizcler, Hüseyin* Uslubaş, Adnan Arkın, Ahmet Muşlu ve Saffet Göksüzoğlu'ydu. Ancak, Muşlu ve Göksüzoğlu'nun *TİP* kuruluşuna misyonlu olarak karıştıkları, *TİP*'e "komünistlerin sızdığı" gerekçesiyle 15 Kasım 1962'de partiden istifa etmeleriyle anlaşılacaktı.

Kuruluşunu izleyen ilk yılda *TİP* bir sınıf partisi niteliğinden öylesine uzaktı ki, parti 1961 seçimlerine katılmadığı gibi, partinin genel başkanı Avni Erakalın bir sağ parti olan *YTP*'nin aday listesinde yeralmakta sakınca görmemekteydi. *TİP*'i kuran sendikacılar, bir yıllık bir hareketsizlikten sonra, işçilerin anayasada tanınan sosyal haklarının pratiğe geçirilmesi için sokağa dökülmesi, *Türk-İş* Başkanı Seyfi Demirsoy'un da aralarında bulunduğu bir grup sendikacının bir *Çalışanlar Partisi* kurma girişiminde bulunmaları üzerine yeniden inisiyatif almak gerekliliğini duydular. İşçilerin hareketlenmesi, anayasada öngörülen sosyal hakların pratiğe geçirilmesinin savsaklanmasına karşı tepkilerden kaynaklanıyordu. Anayasa referandumu için *MBK* yönetimi tarafından bastırılan afişlerde "topraksız köylüye toprak, işçiye grev" yazılıydı. İşçiler "kabul" oyu verdikleri anayasanın gecikmeksizin uygulanmasını istiyorlardı.

Bu amaçla ilk kitlesel işçi gösterisi 25 Kasım 1961'de patlak verdi. 5 binden fazla Sümerbank işçisi, "grevsiz sendika olmaz", "haklarımızı vermezseniz, biz alırız" sloganlarıyla yürüdüler. *İstanbul İşçi Sendikaları Birliği* de aynı amaçla İstanbul'da kitlesel bir miting yapma kararı aldı. Ancak miting, İstanbul Sıkıyönetim Komutanlığı tarafından engellendi. İlk sivil hükümetin kurulup sıkıyönetimin kalkmasından sonra, sendikacılar Taksim Alanı'nda miting yapmak üzere yeniden girişimde bulundular. Ancak, İstanbul Valisi Refik Tulga, "Meşhur 6-7 Eylül olayları Taksim'de yapılan bir mitingle başlamıştı. Taksim, böyle mitingler için tehlikeli bir yerdir. Kötü niyetlilerin bu mitinge sızması ve işçileri kışkırtması tehlikesi vardır," diyerek Taksim'de miting yapılmasına karşı çıktı. Bunun üzerine, miting 31 Aralık 1961 tarihinde Saraçhanebaşı'nda, yeni Belediye Sarayı'nın karşısındaki geniş alanda, surların dibinde yapıldı. Yurdun çeşitli yerlerinden gelen sendikacı ve işçi gruplarının da katılımıyla gerçekleştirilen 100 bin kişilik mitingde sendika hürriyetinin, grev ve toplu sözleşme haklarının derhal tanınması istendikten sonra, bu haklar verilmediği takdirde yapılacak grevlerin sorumluluğunun işçilere yükletilemeyeceği alkışlarla ilan edildi. *Çalışanlar Partisi* girişimi de bu sırada başlatıldı. Aslında bu girişim büyük ölçüde, 1961 genel seçiminde kalburüstü sendikacılara yeterince milletvekilliği verilmemesine karşı duygusal bir tepkiden kaynaklanıyordu. Nitekim, seçimlerden sonra *Türk-İş* Başkanı Seyfi Demirsoy ve *Tekstil ve Örme Sanayi İşçileri Sendikası* Başkanı Bahir Ersoy, *CHP*'den çekildiklerini açıkladılar.

Çalışanlar Partisi fikri o sırada yeni yayınlanmağa baş-

layan *Yön Dergisi* tarafından da desteklenmeye başlayınca, *TİP* kurucuları önce Demirsoy ve çevresini bu girişimden vazgeçmeğe ve kendi partilerine katılmağa çağırdılar. Ancak ABD sendikacılığının dümensuyundaki Demirsoy çevresi ile Kuzey Avrupa sendikacılığının etkisindeki *TİP* kurucuları arasındaki görüş farklılıkları, iki girişimin bütünleşmesine engel oldu. Bunun üzerine *TİP* kurucuları, 1 Şubat 1962'de sosyalist aydınlara kapıları açarak partiyi güçlendirmeye karar verdiler. Karar o gece yarısı bir sendikacılar heyeti tarafından Doçent Mehmet Ali Aybar'a iletildi ve kendisine genel başkanlık teklif edildi. Aybar, kendisini ziyaret eden sendikacılara, parti genel başkanlığını kabul etmek için, kendisine olağanüstü yetkiler tanınmasını, tüzük ve programın kendisinin önereceği şekilde değiştirilmesini şart koştu. Sendikacılar, ileride parti yönetiminde işçilerin sayısal ağırlığının gözetilmesi karşı şartıyla Aybar'ın şartlarını kabul ettiler ve 8 Şubat 1962'de Aybar'ın hazırladığı programın esaslarını ve Aybar'ın genel başkanlığını kamuoyuna açıkladılar.

Bu katılımdan sonra parti tüzüğünün 2. maddesinde *TİP*'in niteliği, "*TİP*, Türk işçi sınıfının ve onun demokratik öncülüğü etrafında toplanmış bütün emekçi sınıf ve tabakaların (ırgat ve küçük köylülerin, aylıklı ve ücretli zanaatkârların, küçük esnaf ve dar gelirli serbest meslek sahiplerinin, ilerici gençliğin ve toplumcu aydınların) kanun yolundan iktidara yürüyen siyasi teşkilatıdır" şeklinde belirlendi. *TİP*'in yaptığı bu atılımdan sonra *Çalışanlar Partisi* girişimi, *Yön* çevresine mensup aydınların katılımıyla bir süre daha sürdürüldü. Ancak, *Yön*'ün "Konfederasyon yoluyla ve Seyfi Demirsoy'un Türkiye'nin her tarafında saygı gören ismi sayesinde ilk safhadaki teşkilatlanmanın bir hayli hızlı gitmesi muhtemeldir," tahminine rağmen, *TİP*'in gelişmesi karşısında hareket kendiliğinden tasfiye oldu. Gerçi *Çalışanlar Partisi* girişiminin çökmesinde sosyalist aydınların *TİP*'ten yana çıkmalarının rolü büyüktü, ama asıl neden, Demirsoy ve arkadaşlarının *CHP*'ye "rakip parti kurma" tehdidinde bulunduktan sonra, *ICFTU* ve *AFL-CIO*'nun baskısıyla tekrar "siyaset dışı sendikacılık" hattına çekilmeleriydi. Nitekim, Demirsoy bir süre sonra *TİP*'in örgütlenmesi karşısında geleneksel sol düşmanlığına başlayacak ve işi 1962 yılı sonunda "komünizmi tel'in" mitingleri düzenlemeğe kadar vardıracaktı. Buna karşılık *Türkiye İşçi Partisi*, sosyalist aydınların katılımından sonra hızlı bir gelişme sürecine girdi. Ocak 1960'da kurulmuş olmakla birlikte önemli bir varlık gösterememiş olan *Türkiye Sosyalist Partisi* de 12 Mayıs 1962'de *TİP*'e katıldı. Aybar 7 Kasım 1962'de örgüte yolladığı bir genelgede partinin en kısa zamanda aidat ödeyen 50 bin üyeye sahip olmasını hedef gösterdi. Politik mücadele planında ise özellikle Türk Ceza Yasası'nın 141 ve 142. maddelerinin kaldırılması kampanyasına ağırlık verdi. Bu amaçla, 10 kişilik bir "Faşizmle Mücadele Komitesi" kuruldu.

TİP'in halk içinde örgütlenmesinde başlangıçta büyük zorluklarla karşılaşıldı; parti toplantıları sık sık aşırı sağcı grupların saldırılarına uğradı. 14 Kasım 1962'de İstanbul Beyaz Saray'daki anti-faşist toplantı ve 8 Aralık 1962'de yine İstanbul'da Gültepe lokalinin açılması bu saldırıların en önemlilerindendir. Saldırıların artması karşısında Aybar başkanlığında parti heyeti 22 Aralık 1962'de Başbakan İnönü'yü ziyaret ederek devlet güvencesi istemek zorunda kaldı. Bu arada, *Çalışanlar Partisi* denemesinin başarısızlığa uğraması üzerine *Yön* çevresi'nin *Sosyalist Kültür Derneği*'ni kurarak örgütlü bir varlık gösterme girişiminde bulunması da *Türkiye İşçi Partisi*'ni uzun süre meşgul etti. Kurucuları arasında *Yön* yöneticilerinden başka Prof. Sadun Aren, *DPT* Müsteşarı Osman Nuri Torun ve *Türk- İş* Genel Başkanı Seyfi Demirsoy'un de yer aldığı *Sosyalist Kültür Derneği*, *TİP*'in sınıfsal örgütlenme ve mücadele anlayışına karşı bir alternatif olma iddiasını taşıyordu.

Yön'ün teorik açılımlarını göğüsleyebilmek için *TİP*, *Sosyal Adalet* adında bir haftalık dergi yayınlamak zorunda kaldı. Ancak, parti yaşamında ikinci önemli dönüm noktası, *CKMP* Senatörü Niyazi Ağırnaslı'nın 10 Şubat 1963'te partiye girmesi oldu. Bu sayede *TİP* parlamentoda sesini duyurmağa başladı; ayrıca antidemokratik yasa ve uygulamalara karşı parlamentoda ve Anayasa Mahkemesi nezdinde mücadele verme olanağına kavuştu. Bir süre sonra senatör Esat Çağa da *TİP* saflarına katıldı. *TİP* Mart 1963'te Anayasa Mahkemesi'nde açtığı davada, Türk Ceza Kanunu, Polis Vazife ve Selahiyetleri Kanunu, Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu, İş Kanunu, Köy Kanunu'nda yer alan 78 madde ve hükmün anayasaya aykırı olduğunu ileri sürerek iptalini istedi. Dava konusu maddeler arasında kuşkusuz en önemlileri, TCK'nun işçi sınıfı hareketinin örgütlenme ve propaganda hakkını ortadan kaldıran Mussolini kaynaklı 141 ve 142. maddeleriydi. *TİP*, bu maddelerin, Anayasa'nın yedi ayrı maddesine aykırı düştüğünü ileri sürdü. Ancak, Anayasa Mahkemesi, 141 ve 142. maddelerin anayasaya aykırılığı iddiasını ileride 7'ye karşı 8 oyla reddedecek ve böylece bu faşist maddeler demoklesin kılıcı gibi kalarak Türkiye siyasal yaşamının çerçevesini belirlemeğe devam edecekti.

1965'de yayınladığı Türkiye İşçi Partisi'ni tanıyalım adlı broşürde "gerçek Atatürkçülere ve toplumculara seslendiğini" söyleyen TİP, Siyasal Partiler Kanunu gereğince hazineden öbür partilere milyonlarca ödenek verilirken, kendilerine hiç yardım yapılmadığını, bu nedenle seçim masraflarını karşılamak üzere bir bağış kampanyası açtığını duyurdu. Broşürde ayrıca toprak reformu, anayasa, partinin mülkiyet anlayışı ve milliyetçilik konularında yazılar vardı.

TİP bir yandan İstanbul ve İzmir gibi işçilerin yoğun bulunduğu büyük kentlerde örgütlenirken, 12 Mayıs 1963'te Gaziantep'te yapılan Genel Yönetim Kurulu toplantısı, partinin genelde köylülüğe, özelde ise ulusal ve dinsel baskılar altında bulunan Kürt halkına ve Alevi kitlesine açılması bakımından bir dönüm noktası oldu. Sosyalist bir parti olarak *TİP* kitle önünde ilk sınavını 16 Kasım 1963 yerel seçimlerinde verdi. Radyoda seçim propagandası olanağından diğer partilerle aynı oranda yararlanarak seçime katıldığı 9 ilde 36 bin oy aldı. 1964'de yapılacak kısmi Senato seçimlerine katılabilmek için asgari 15 ilde örgütlenmek gerektiğinden, *TİP* yeni bir örgütlenme kampanyası açtı ve sadece 13 gün içerisinde 22 il ve 184 ilçe teşkilatı kuruldu. Fakat, böylesine hızlı örgütlenme bilinçli bir katılımdan çok, bir süre önce *TİP*'e geçen eski *CKMP* Senatörü Niyazi Ağırnaslı'nın bu partinin bir çok örgütünü sadece tabela değiştirerek bütün üyeleriyle *TİP*'e transfer etmesi sonucunda gerçekleşti. 9-10 Şubat 1964 tarihlerinde İzmir'de toplanan 1. *TİP* Büyük Kongresi, bu hızlı örgütlenmenin getirdiği sorunları açığa vurdu ve sosyalist harekette ilk çatlaklıklar baş gösterdi. Parti artık bir kitle partisi haline geldiği için, yeni kurulan il örgütlerinin de temsil edildiği kongrede, bundan böyle teşkilata genel merkezde daha fazla söz hakkı tanımak üzere illerin 1000 üye yerine 500 üye adına bir delegeyle büyük kongreye katılması, gençlik kolları genel başkanı ile il başkanlarının da tabii delege olarak kongreye gelmeleri önerildi. Ancak genel merkez, *CKMP*'den gelen üyeler üzerinde Ağırnaslı'nın etkinlik kurarak parti yönetimine egemen olabileceğinden endişe ettiği için bu önerileri reddetti. Gençlik kollarının büyük kongrede temsilinin reddedilmesi ise, *TİP*'in daha baştan gençlikle bağlarının kopmasına ve sosyalist gençliğin daha ilerideki yıllarda ayrı örgütlenmelere gitmesine yolaçacaktı. *TİP* 1. Büyük Kongresi'nin önemli sonuçlarından biri, Türkiye sorunlarının geniş ölçüde tahlil edildiği, bunlara sosyalist anlayış içinde çözüm arayan hacimli bir programın kabul edilmesi oldu. Program, 1962'den sonra partiye giren sosyalist aydınların aylar süren yoğun çalışmalarının ürünüydü.

Ancak 1. Büyük Kongre'nin getirdiği en büyük paradokslardan biri, bu programın hazırlığında emeği geçen aydınların önemli bir bölümünün, tüzüğün 53. maddesinin katı bir biçimde uygulanmasından ötürü partiden dışlanmalarına yolaçması oldu. Delegelerin işçi kesimi ve aydın kesimi diye ikiye ayrılması, tüm yönetim kurullarında işçi kesiminden sayılanların çoğunlukta olması, sendikacıların partinin kapılarını sosyalist aydınlara açarken kontrolü elden kaybetmemek için Aybar'a kabul ettirdikleri koşullardan biriydi. Aybar da, partinin emekçi niteliğinin ancak bu şekilde korunabileceği kanısında olduğu için hazırladığı *TİP* Tüzüğü'ne bu ayrımı kurumsallaştıran 53. maddeyi koydu. Kongrede madde öylesine katı bir biçimde uygulandı ki, dar gelirli bir fikir işçisi programın hazırlanmasına büyük emeği geçtiği halde "aydın" kontenjanından sayıldığı için yönetime giremezken, işçi kökenli olmayan yüksek gelirli sendika yöneticileri parti yönetiminde çoğunluğu oluşturdular. 53. maddenin uygulama biçimine karşı çıkan MYK üyeleri İsmet Sungurbey ve Doğan Özgüden ile Genel Yönetim Kurulu yedek üyesi Fethi Naci ve Gençlik Kolları Genel Başkanı Ali Yaşar'ın dahil bulunduğu 22 parti üyesi genel başkanlığa başvurarak 53. madde uygulamasını değiştirmek üzere büyük kongrenin yeniden toplanmasını istediler. Genel Merkez, bu istemi disiplinsizlik sayarak İsmet Sungurbey, Doğan Özgüden, Fethi Naci, Ali Yaşar, Ömür Candaş, Edip Cansever, Muzaffer Buyrukçu, Demir Özlü ve Nurettin Akan'ı Haysiyet Divanı'na sevketti. Sungurbey ve Özlü bunun üzerine partiden istifa ettiler, diğerleri ise ihraç edildiler.

Partideki bu ilk tasfiye operasyonu, daha sonra Genel Sekreter Orhan Arsal ve Ankara Senatörü Niyazi Ağırnaslı'nın da partiden atılmalarıyla sürdü. Ağırnaslı'nın partiden atılmasının nedeni, senatör olarak yaptığı bir yurt gezisi sırasında parti merkezinin bilgisi dışında temaslar yapmasıydı. 1. Kongre'den iç huzursuzlukla çıkan *TİP*'in, 1964'de yapılan kısmi Senato seçimine katılmasına, Yüksek Seçim Kurulu, asgari örgütlenme koşulunu yerine getirmediği gerekçesiyle izin vermedi. Bunun üzerine bütün ağırlık, bir yıl sonra yapılacak olan 1965 genel seçim hazırlıklarına verildi. Bir yandan *CHP*'ye sınıfsal aleştiriler yöneltilirken, genel seçim hazırlıklarında aynı *CHP* ile seçim sonucunda "bağımsızlık, demokrasi ve sosyal adalet" ilkeleri temelinde bir sol koalisyon iktidarı kurulması hedefi daima göz önünde tutuldu. *TİP*'in 1965' seçimlerinden kısa bir süre sonra parlamentarizme sürüklenmesinin tohumları da bu dönemde atılmış oldu.

DOĞAN ÖZGÜDEN

Sendikal mücadele tarihinde önemli bir yeri olan Kavel grevi, 1963'te henüz grev ve toplu sözleşme haklarını düzenleyen yasaların çıkmasından önce meydana gelen, sonuçlarıyla bir ölçüde yasanın çıkma sürecini hızlandıran bir eylemdir. 31 Aralık 1962 günü işçiler beş yıldan beri kıdem esası üzerinden verilmekte olan yıllık ikramiyelerinin eksik ödeneceğini öğrenince olayı protesto ederek, temsilcilerini işveren vekiline gönderdiler. Ancak görüşmeye giden üç işçi temsilcisinin işten atılması olayların büyümesine yolaçtı. Ardından işveren işçilerin sendikadan istifa etmeleri için baskı yapmaya başladı. Ve Maden-İş'*in Şişli Şube Başkanı ve işyeri baştemsilcisi olan İlyas Kabil'in işine son verdi. Bunun üzerine işçiler beş gün sürecek bir oturma grevine başladılar. İşveren on kişiyi daha işten atınca olaylar büyüdü. İşten atılan işçiler aileleriyle birlikte fabrikanın önünde oturma grevine başlayarak, grevlerinin yasal olduğunu açıkladılar. Bunun ardından işveren fabrikaya polis çağırarak işçileri zorla çalıştırmak istedi. Fakat işverenin çağrısı üzerine fabrikaya gelmiş olan işçiler zorla çalışmaya yanaşmadı. 4 Şubat günü fiilen lokavt başladı. İşveren de işyerinin çalışmadığını bildirerek, işçilerin işten atıldığını açıkladı, gezetelere ilan vererek, yeni işçi alacağını duyurdu. İşçiler ise gece, gündüz fabrikanın önünde nöbet tutuyor, İstinye halkının desteğini sağlayarak kararlı bir mücadele sergiliyorlardı.* Türk-İş'*in ve* Maden-İş Sendikası'*nın grevi sonuna kadar desteklemesi işçiler için ayrı bir güvenceydi. 13 Şubat günü fabrikada çalışan büro elemanlarını içeri sokmak istemeyen işçilerle polis arasında çatışma çıktı. İki işçi tutuklandı. Olay büyük yankılar yaratmış, kamuoyunu etkilemişti.* TİP *senatörü Niyazi Ağırnaslı konuyu Senatoya getirdi. Kavel işçilerinin eylemi aynı işkolundaki bazı işyerlerini de etkilemiş örneğin İstanbul'da Demirdöküm işçileri grevi sürdüren arkadaşlarını desteklemek için sakal bırakmışlardı. Tersane işçileri ve karayolları işçileri de grev sırasında genel bir dayanışma örneği gösterdiler. Çalışma Bakanı Bülent Ecevit olaya arabuluculuk etti. Başbakan yardımcısı Turhan Feyzioğlu'nun araya girmesiyle 3 Mart 1963'te* Türk-İş *ile* Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu *arasında bir protokol imzalandı. Buna göre çıkarılan on işçi yeniden işe alınıyor, ikramiyeler eski esaslara göre ödeniyordu. Daha önce atılmış olan dört işçi alınmayacak, fakat kıdem tazminatları ödenecekti. 62 gün süren mücadele sona ermişti. Fakat 11 Mart 1962'de greve öncülük eden 24 işçi hakkında Toplantı ve Gösteri*

olduğu özgür işgücünün, devletin dolayımına ihtiyaç duymadan, içinde bulunduğu modern sanayiinin örgütlü üretim sürecinden hareketle geliştirdiği mücadele biçimleriyle kendi iktidarına rakip olabileceğini keşfetti; örneğin, yine sanayii burjuvazisinin muhtaç olduğu sınırlı bolluk, tercihlerin çeşitlenmesi ve tüketicilerin kendi kimliklerini siyasal alandan (devlet kertesinden) bağımsız olarak kurmaya başlamasıyla, tüketim alanında, potansiyel olarak denetlenemez bir dinamizm yaratıyordu. Ancak gerek üreticilerin gerekse tüketicilerin kapitalist doğrultudaki bu özgürleşmeleri, bir gerçeklikten çok henüz bir eğilim olarak, ancak geleneksel toplumsal ilişkilerin ve bürokrasinin vesayetinde, varolabiliyordu.

Kuşkusuz bürokrasi de geçmiştekiyle aynı bürokrasi değildi. 1946'dan sonraki çok partili parlamento deneyimi, bütün alışkanlıkları artı ürüne pederşahî bir ikna ya da iktisat dışı zor yöntemleriyle el koymak temelinde şekillenmiş bir bürokrasinin, kendisini parlamenter demokrasi koşullarında yeniden üretemeyeceğini kanıtlamıştı. Tıpkı sanayi burjuvazisi gibi, 1960'dan sonra aldığı şekliyle bürokrasi de varlığını yabancı bir kaynağa, uluslararası sermayeye borçluydu. Sermaye mallarını ve ara mallarına kıyasla çok daha düşük ölçekte bir birikim gerektiren tüketim malları üreten Türkiye'deki sanayi burjuvazisinin, kendi varlığını sürdürebilmek için, kapitalizmin merkezinde üretilenlere kıyasla çok dahayüksek maliyetlerle ve çok daha düşük kalitede üretilen malları tüketecek genişlikte ve çeşitlilikte bir pazara ihtiyacı vardı. Türkiye'nin kapitalist merkezler ile hiç değilse yüz küsur yıldır sürdürdüğü ilişki, bu ilişkinin yerel zanaatler üzerindeki yıkıcı etkisi ve tarımın ticarîleşmesinin şehir nüfusları üzerindeki yükseltici etkisi, gerçi oldukça geniş bir pazar yaratmıştı ama bu pazarın gelişmekte olan kapitalist imalât sektörünün kalitesiz ve pahalı ürünlerine razı olması, ancak, yabancı ürünleri dışarda tutan, himayeci gümrük politikalarıyla, başka bir deyişle, yerel burjuvazinin uluslararası sermaye ile bütünleşme sürecinde devletin bir aracı rolü oynamasıyla mümkündü. Türkiye Cumhuriyeti devleti geçmişte de yerli malları teşvik etmişti; ancak 1930'larda başvurulan yöntemler iktisadi olmaktan çok ideolojikti; daha da önemlisi tek parti devleti, iktidasadi hayata, bir yandan doğrudan doğruya başlıca sermaye birikim odağı olarak müdahale ederken, diğer yandan da, kendi finansmanını, tarımsal artı ürüne büyük ölçüde geleneksel olan ikna ve baskı yöntemleriyle el koyarak sağlıyordu. 27 Mayıs'ta darbeyi gerçekleştiren askerî kadroların Kemalist söylemlerinin berisinde yatan başlıca etmenlerden biri bürokrasinin toplumsal ve iktisadi hayat üzerindeki başlıca etkin özne gibi göründüğü bu altın çağa dönüş özlemiydi. *MBK*'nin, 13 Haziran 1960'da *Resmî Gazete*'de yayınlanan iktisatla ilgili ilk kararı, yeniden tanzim edilene kadar bankalarla ilgili bütün işlemlerin durdurulması, bankaların ordunun nezaretine bırakılmasına ilişkindi. Aradan 15 gün geçtikten sonra, *MBK* Ticaret ve Sanayi odalarının kapandmış olduğunu ilan etti. Ancak gerek tek parti

Yürüyüşleri Kanunu'na aykırı hareket etmekten dolayı dava açıldı ve 14 işçi tutuklandı. Ortadaki resimde görüldüğü gibi bir "destan" olarak övünçle anılan Kavel grevi bütünüyle başarıya ulaşmış ve sonuçları açısından Türkiye işçi sınıfının mücadele tarihinde yeni bir dönemi başlatmış bir eylemdir. Ayrıca grev hakkını elde etmek için düzenlenmiş bir eylem olduğu için de ayrı bir önem taşır. Bundan sonra 24 Temmuz 1963'te yürürlüğe giren 275 sayılı Toplu Sözleşme Grev ve Lokavt Kanunu'na bir madde eklenerek, yasanın çıkmasından önce grev nedeniyle takibata uğramış olan işçiler hakkında açılan davalar düşürüldü. Yasadaki bu madde "Kavel Maddesi" diye anıldı. Good Year Fabrikası (sağda) uzun süreli grevlerin yaşandığı ve sürekli olarak DİSK'e bağlı Lastik-İş Sendikası'nin örgütlü olduğu bir işyeridir. Henüz İzmit'teki fabrika kurulmadan önce de İstanbul'da Mecidiyeköy'de lastik kaplama ve tamir atölyesi olarak faaliyette bulunan Good Year'de Mart 1962'nin sonlarında 79 işçi, işverenin yıllık ücretli izinlerini vermemesini protesto ederek işi bıraktılar. ABD'li işveren işçilerin daha önce elde etmiş oldukları hakların büyük bir bölümünü yoksaymış ve yıllık ücretli izinlerini kaldırmıştı. Ardından durum Bölge Çalışma Müdürlüğü'ne yansıyınca iş anlaşmazlığı doğdu. İşçiler de 11 Mart 1962'de işi bıraktılar. Bunun üzerine işverenle Lastik-İş arasında bir protokol imzalandı. Fakat işveren temsilcisi olan Mr. Pollock protokole uymayınca işçiler 26 Mart'ta tekrar direnişe başladı. Bu direnişin sonunda işçiler haklarını elde ettiler. Bu Lastik-İş Sendikası'nın Good Year'de yürüttüğü ilk eylem sayılabilir. Good Year Türkiye'de yatırımını artırıp, lastik fabrikası kurunca bu işyerinde de örgütlenen sendika Lastik-İş Sendikası oldu. Aralık 1963'de yine Good Year'de işçiler ücret zammı için greve gittiler. Şube başkanı Kenan Akman grev sırasında sakal bıraktı. Bu dönemin tipik protestosuydu. Bundan sonra 13 Ağustos 1964'te burada çalışan 380 işçi ücret zammı ve çeşitli sosyal haklar istemiyle yeniden greve gitti. İşveren grevi kırmak için çeşitli yollara başvurdu. Ancak diğer sendikalar grevi desteklediklerini duyurup, dayanışma gösterdi. 19 Eylül'de işverenin fabrikadan kamyonlarla mal çıkarılmasını engellemek isteyen işçilerle polis arasında çatışma çıktı; bazı işçiler dövüldü, aralarında sendika yöneticisi Fikri Tanta ile avukat Şinasi Yeldan olmak üzere 14 işçi gözaltına alındı. Nihayet, grevi kırmayı başaramayan işverenle sendika arasında 3 Ekim'de uzlaşmaya varıldı ve aynı gün grev sona erdi.

diktatörlüğünün bilfiil kendi uygulamış olduğu politikalar, ve özellikle de *DP* iktidarı, devletten kısmen bağımsız, hatırı sayılır sayıda sermaye birikim odağının doğmasına yol açmıştı. Diğer yandan, yine özellikle *DP* iktidarı, kırla devlet arasındaki ilişkilerin sürekliliğini temin eden geleneksel değerleri aşındırmış, çok daha modern bir tüketim ahlakının köy ve kasabalarda kök salmasına yol açmıştı. Dolayısıyla gerek üretim sektörünü denetleme iktidarına sahip bu ptoansiyel rakiplerin varlığı, gerekse tüketim alanından kaynaklanan ve giderek ufku genişleyen beklentiler, bürokrasinin toplumu geleneksel alışkanlıkları temelinde denetlemesini imkânsız kalıyordu.

1950'lerden başlayarak uluslararası kapitalizm, tarihinin en hızlı ve büyük genişleme dönemine girdi. Bu koşullarda, kendi ürettiği yatırım ve ara malları için yeterli genişlikte bir pazar yaratabilmek kaygısıyla davranan uluslararası sermayenin hem Türkiye'deki imalat sektörünün bir sıçrama yapabilmesine, hem de yeni rejimin (ve dolayısıyla da siyasal temsilcisi olan bürokrasinin), nüfusun herhangi bir kesimine karşı doğrudan ve sıradışı bir baskı uygulamaya gerek duymadan, hatta bir demokrasi görüntüsünü koruyarak, kendi varlığını idame ettirmesine yetecek kadar kaynak aktarması mümkün olabiliyordu. Odaların faaliyetlerinin durdurulmasının üzerinden bir ay geçtikten sonra, *MBK* bazı yabancı firmalara kâr transferi imkânını veren *Yabancı Sermaye Yatırımını Teşvik ve İnceleme Komisyonu*'nun yeniden çalışmaya başlamasına karar verdi. Daha da önemlisi, aynı ay içersinde Dışişleri Bakanlığı ile ABD büyükelçisi Türkiye'ye bir milyar verilmesi için bir anlaşma imzaladı. Ertesi ay, Ağustos 1960'ta ise ABD hükûmeti ithal edilen endüstri mallarının değerini karşılamak üzere, Türkiye'ye yine bağış olarak 300 küsur milyon lira ödenmesine karar verdi. Böylelikle uluslararası iktisadi düzenin "garantörü" konumunda olan ABD, Türkiye'nin dünya sistemine, burjuvazinin tüketim değil sanayi malları kullanabilecek ölçüde bir sanayi birikimine sahip kesimiyle devletin işbirliği aracılığıyla eklemlenmesi projesini, neredeyse resmen, desteklediğini tescil etmiş oluyordu.

Uluslararası sermayeyle kurulan bu yeni ilişki yalnızca bürokrasinin değil, burjuvazinin de doğasını değiştirdi. Geçmişte burjuvazi kendi içersinde, temsil ettiği sermayenin büyüklüğüne ve taşıdığı kültürel geleneklere göre ayrışmış, ancak iktisadi açıdan aynı düzlemde yeralan irili ufaklı odaklardan oluşuyordu. Büyük sermaye karşısında, orta ve küçük sermaye, yalnızca daha az ve farklı olmaktan çıkarak tâbi bir hâle geldi. Darbeyi izleyen ilk iki yıl içersinde ortalama anonim şirketlerin kârlarında ve yeni kurulan şirket sayısında belli bir düşüş görüldü. Ancak geçmiş dönemin büyükleri bu ortalamanın dışında kalmakla kalmadılar, sermayelerini de artırdılar. Bu gösterge, giderek hız kazanacak olan devlete ve yabancı sermayeye bağımlı tekelleşmenin ilk işaretlerinden biriydi.

1960-65 Arasında Türkiye'de İşçi Hareketleri ve Sendikacılık

27 Mayıs'la birlikte yaygınlaştırılan "Sabık ve sakıt" edebiyatının yol açtığı ihbarcılık furyasından işçi önderleri de payını aldı: *DP* ile bir biçimde ilişkisi olmuş ya da özellikle

Türkiye'de Sol Yayıncılığın Gelişimi

Onyıllar süren bir baskı döneminden sonra *DP*'nin 1950'de büyük kitle desteğiyle iktidara gelmesi, basın rejiminde de belli bir liberalleşmeye yolaçmıştı. Bunda, yeni iktidarın önde gelen liderlerinin '40'larda bizzat gazetecilik yapmış olmalarının ve basın özgürlüğü uğrundaki mücadeleye kendi pratikleriyle angaje olmuş bulunmalarının büyük etkisi vardı. Bu angajmanın sonucudur ki, 21 Temmuz 1950'de Basın Yasası değiştirilerek gazete ve dergi çıkarmak için izin alma zorunluluğu kaldırılmış, bildirimde bulunma yeterli sayılmış, gazete sahipleri cezai sorumluluktan muaf tutulmuştu. 13 Haziran 1952'de de, Basın Mesleği'nde Çalışanlarla Çalıştırılanlar Arasındaki İlişkilerin Düzenlenmesini Öngören Yasa'yla gazetecilere ilk kez bazı sosyal haklar, daha da önemlisi sendika kurma hakkı tanınmıştı. Ama tıpkı İkinci Meşrutiyet sonrasında olduğu gibi, bu coşku ve heyecan dönemi kısa sürecek, gazeteciler bir yıl dahi geçmeden kendilerini yeniden basın özgürlüğünü elde etme mücadelesi içinde bulacaktı.

DP döneminde basın özgürlüğüne ilk darbe, 1953'de ana muhalefet partisi *CHP*'nin mallarına elkonurken *Ulus* gazetesinin de yayınının durdurulmasıyla indirildi. 9 Mart 1954'te Neşir ve Radyo Yoluyla İşlenecek Cürümler Hakkında Kanun çıkartılarak basın suçları için öngörülen cezalar ağırlaştırıldı, basın dâvalarında ispat hakkı kaldırıldı, savcılara şikayete bağlı olmaksızın dava açma yetkisi tanındı. 7 Haziran 1956'da ''kötü niyetli ve özel maksada matuf yayında bulunmak'' ceza kapsamına alındı, gizli nitelikteki hükümet ve parti meclis grubu toplantılarını basına yansıtmak suç sayıldı. 26 Kasım 1957'de gazete ve dergi kâğıtlarının ithal ve dağıtımı devlet tekeline, 3 Eylül 1958'de de resmi ilan ve reklam dağıtımı devlet kontroluna alınarak muhalif basın üzerinde ekonomik baskı uygulanmağa başlandı. Resmi ilan ve reklamlardan arslan payı, tirajları düşük de olsa, iktidarı destekleyen gazetelere verilirken, muhalif gazetelerin ve dergilerin, tirajları yüksek de olsa, tüm resmi ilan ve reklamları kesildi. Bu uygulamanın yanısıra, iktidarı destekleyen gazeteler Başbakanlığın emrindeki ''örtülü ödenek''le de beslenmeğe başlandı. Böylece Türkiye'de, tıpkı *CHP*'nin tek parti döneminde olduğu gibi, ''besleme basın'' diye adlandırılan bir uydu basın kategorisi ortaya çıktı. Bunların karşısında muhalif günlük gazete olarak Ankara'da *Ulus*'un yerine çıkartılan *Halkçı*, İstanbul'da *Dünya*, İzmir'de *Demokrat İzmir* ve *Sabah Postası* yeralıyordu. Bu arada, *Time* ve *Newsweek* gibi Amerikan dergilerinden esinlenerek yayınlanan *Akis* ve *Kim* haftalık haber dergileri, mülkiyeliler çevresinin çıkarttığı *Forum* dergisi, mücadeleci yayınlarla Türk basınına yeni bir dinamizm getirdiler.

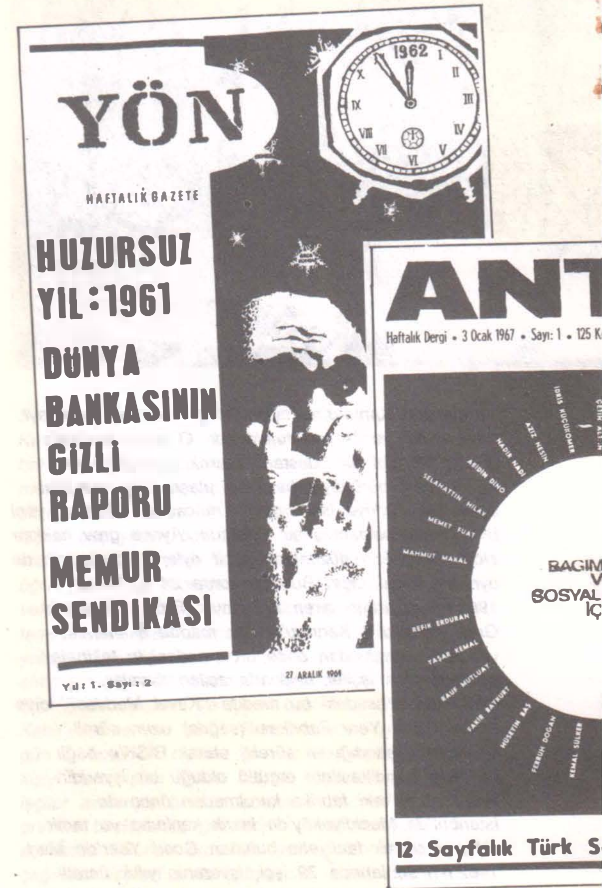
Klasik hak ve özgürlükleri savunan basına dahi tahammülsüz hale gelen *DP* iktidarı, sosyalist düşüncenin yayılmasına ta başından beri karşıydı. Soğuk savaş atmosferi içerisinde tamamen ABD'nin dümensuyunda bir dış politika izleyen iktidar, sosyalistliği afişe olanlar şöyle dursun, Türk-Amerikan ilişkilerine eleştirel gözle bakan gazetecileri dahi ''komünist'' veya ''Sovyetler'in beşinci kolu'' saymaktaydı. Sosyalist aydınlar bu dönemde sosyal gerçekleri sadece tirajı sınırlı *Varlık, Yeditepe, Yeni Ufuklar, Seçilmiş Hikayeler, Ataç, Pazar Postası, Hisar* gibi edebiyat ağırlıklı dergilerde veya *Akbaba, Tef, Kırkbirbuçuk* gibi mizah dergilerinde, ama tam bir oto-sansür altında dile getirebiliyorlardı.

Muhalif gazeteciler aleyhinde açılan davaların ilk kurbanı, Türkiye'nin o dönemdeki en yaşlı gazetecisi Hüseyin Cahit Yalçın idi. 1954'te *Halkçı* gazetesindeki bir başyazısından ötürü 26 aya mahkum edilerek hapse atıldı. Bunu *DP* iktidarının son altı yılında binlerce gazetecinin en sudan bahanelerle mahkemelere sevkedilmesi, yüzlercisinin mahkum edilmesi izledi. Bu baskı döneminin sadece ilk dört yılında (Mart 1954-Mayıs 1958), bizzat Adalet Bakanı'nın açıkladığı rakamlara göre, yargılanan gazetecilerin sayısı 1161'i, mahkum olanların sayısı ise 238'i buluyordu. Hükümetin bir provokasyonu sonucu patlak veren 6-7 Eylül 1955 Olayları'ndan sonra sıkıyönetim ilan edilerek en ufak bahaneyle gazetelerin kapatılması uygulamasına geçildi. Sıkıyönetim komutanlığı tarafından hükümeti eleştirmek yasaklandığı gibi, darlık, kıtlık ve yokluk haberleri yazılması da yasak kapsamına alındı. Aynı yıl muhalefet liderlerini izleyen gazetecilere yapılan baskıları ve saldırıları protesto ettiği için *İstanbul Gazeteciler Sendikası* da, hükümet kararıyla tam dokuz ay kapatıldı. Dönemin ünlü muhalif gazetelerinden *Demokrat İzmir*'in binası 2 Mayıs 1959 tarihinde *DP* militanları tarafından basılarak ateşe verildi, dizgi ve baskı makineleri tahrip edildi. Basına baskılar, 27 Nisan 1960 tarihinde *TBMM* Tahkikat Komisyonu'nun kurulmasıyla en üst düzeye ulaşıyordu. Komisyon yayınlara yasak koyma, basım ve dağıtımını önleme yetkisiyle donatıldı. Öte yandan sıkıyönetim ilan edilerek, 12 günlük gazete ve dergi arka arkaya kapatıldı.

Aynı dönemde, hükümetin baskılarına paralel olarak, Türk Basını üzerinde kapitalist çevrelerin kontrolu da gittikçe güçlendi. Kapitalizmin gelişmesi ve tüketime yönelik sektörlerin sürüm arayışı, doğal olarak reklam kampanyalarına ağırlık verilmesine yolaçıyor ve bu reklamlar giderek yüksek tirajlı gazetelerin ana gelir kaynağı haline geliyordu. *Hürriyet*'in 1948'de başlattığı sansasyon gazeteciliği teknolojik yenilikleri finanse edebilmek için özel sektörün reklamlarına iyice bağımlı hale gelmişti. Daha sonra yayınlanmağa başlayan *Yeni Sabah, Milliyet, Tercüman* veya sahip değiştiren *Akşam* gibi günlük gazeteler de, özel reklam pastasından daha fazla pay alabilmek için, belli içerik farklılıklarına rağmen, tiraj artırmanın tek yolu olarak sansasyon gazeteciliğini benimsemekte gecikmediler.

İdeolojik planda esasen daha *CHP*'nin tek parti döneminde anti-komünizme ve şovenizme koşullandırılmış olan günlük basın, *DP* döneminde bu çizgiyi daha sansasyonel biçimde geliştirdi. İç politikada zaman zaman iktidara ters görüşleri savunsalar da, tüm büyük tiraj gazeteleri dış sorunlarda ABD'nin dayattığı politikaların itirazsız destekleyicisi kesilmekteydi. ''Sovyet tehdidi'', ''komünist komplosu'' istisnasız tüm gazetelerin ortak jargonuydu. Ancak bu ideolojik yakınlığa rağmen, ''besleme basın'' hariç, tüm gazeteler '50'lerin sonunda *DP* iktidarına muhalif bir konuma gireceklerdi. İlk bakışta böyle bir zıtlaşma paradoksal görünse de, bu muhalefet belli nesnel koşullardan kaynaklanıyordu: Her şeyden önce, hükümetin ekonomik politikalarının ülkeyi tam bir döviz bunalımına sürüklemesi ve geniş kitlelerin satınalma gücünün düşüşü, Bâbıâli devlerinin ekonomik durumunu doğrudan etkilemeğe başlamıştı. Gazetelerin ana gelir kaynağını oluşturan özel reklamlar sürekli azalmakta, döviz yokluğu nedeniyle modern basım teknolojisinin gerektirdiği maddeler ve kağıt ithal edilememekteydi. *DP* iktidarının bu bunalıma çözüm getirebileceğinden, Bâbıâli patronları da umudu tamamen kesmişlerdi. Günlük basında muhalefet dozajı arttıkça, Başbakan Menderes daha da tahammülsüz hale geliyor, her konuşmasında Bâbıâlı patronlarına saldırıyor, tedbir üstüne tedbir getiriyordu. Sürekli açılan basın davaları ve baskı uygulamaları nedeniyle gazete çalışanları daha 1954'den beri iktidarın karşısında yeralmış, gerek şahsen, gerekse üyesi bulundukları sendikalar ve cemiyetler aracılığıyla gazete yönetimlerini muhalefete zorluyorlardı. Özellikle 1957'den sonra ekonomik bunalımdan ezilen geniş kitleler, *DP* iktidarının karşısına geçmiş, *CHP* muhalefetini desteklemeğe başlamıştı. Bırakın iktidarı desteklemeyi, gittikçe büyüyen iktidar-muhalefet çatışmasında tarafsız görünmek dahi, herhangi bir gazetenin hızla tiraj kaybına neden olmaktaydı. Tirajları devam ettirebilmek için günlük gazeteler kitlelerin gelişen muhalefetini yansıtmak, ona destek olmak zorundaydı.

27 Mayıs 1960 darbesi, Türkiye'de tüm muhalefet güçleri gibi büyük basın tarafından da büyük coşkuyla karşılandı. Bir zamanlar Menderes'in dalkavukluğunu yapmış gazetelerde dahi devrilen *DP* yöneticileri zaman zaman iftiraya varan ifadelerle suçlanırken, darbeci subaylar ''büyük kurtarıcılar'' olarak göklere çıkartılıyor, efsaneleştiriliyordu. Yönetime elkoyduğunda en yakın müttefik olarak basını bulan *MBK*'nin ilk uygulamalarından biri, hapisteki gazetecilerin salıverilmesi oldu. 12 Ekim 1960'da ''Neşir yoluyla veya radyo ile işlenecek cürümler'' hakkındaki 6334 ve 6732 sayılı kanunlar iptal edildi. 29 Kasım 1960'da da Basın Kanunu'ndaki antidemokratik hükümleri kaldıran 143 sayılı kanun kabul edildi. Ayrıca, 1 Aralık 1960'da Ceza Kanunu'nun 481. maddesi değiştirilerek gazeteciye, mahkemeye verilmeal halinde, iddiasını ispatlama hakkı tanındı. Darbe sonrası özgürlük ortamında sosyalist aydınlar da düşüncelerini, sadece dergilerde değil, günlük basında da duyurma olanağına kavuştular. Örneğin, Ankara'da 1960'da yayınlamağa başlayan *Öncü* gazetesi başlangıçta Alparslan Türkeş, daha sonra Aydın Yalçın aracılığıyla *Yeni Türkiye Partisi* tarafından güdümlendirilmek istendiyse de, kadrosunu oluşturan sol eğilimli genç gazetecilerin

Sol düşüncenin kitle iletişim araçlarında ifade olanağı bulması ve basılı muhalefetin toplumsal bir içerik kazanması ancak 27 Mayıs darbesinden sonra mümkün olabildi. Türk Ceza Yasası'nın faşist kökenli maddelerinin 27 Mayıs'tan sonra da yürürlükte kalması ve zaman zaman sert biçimde uygulanmasına rağmen, süreli ve süresiz sosyalist yayınlar nitel ve nicel olarak hızlı bir gelişme gösterdi; dahası Türkiye'de o zamana kadar tabu olan Kürt halkının

bu manipülasyonlara karşı direnmesi sonucunda sol bir yayın politikası benimsiyor, hattâ *Türkiye İşçi Partisi*'ni açıkça destekliyordu. Daha sonra *Cumhuriyet, Vatan* ve *Tanin* gazeteleri de sosyalist aydınların görüşlerine yer vermeğe başlayacaklardı.

Bâbıâli patronlarıyla askeri yönetim arasındaki ilişkilere ilk soğukluk, *MBK*'nin bazı genç radikal üyelerinin "Yakında Bâbıâli'den de geçeceğiz," şeklindeki demeçleriyle ortaya çıktı. Basın mevzuatı demokratikleştirilse de, ifade özgürlüğünün bir avuç Bâbıâli patronunun çıkar ilişkileriyle sınırlı olduğu gerçeği, radikal subayları, bu yapıyı kıracak reformlar araştırmağa yöneltmişti.

sosyal adalet

SOSYAL ADALET İSTİYOR

AYBAR ve TORUN'A 5 SORU

AGIRNASLI AREN ULUÇ

Kavel'in içyüzü

19 MART 1963 SALI

İlâvemizi isteyiniz

demokratik istemleri, anti-Kemalist ve anti-militarist eleştiriler basında ilk kez yeralmaya başladı. Ne var ki, 27 Mayıs sonrası, aynı zamanda daha önceki dönemde temelleri atılan tekelleşmenin basını tamamen kontrol altına aldığı, Türkiye'nin genel gelişme düzeyinin çok ilerisindeki teknolojilerin Avrupa basın devlerini dahi hayrete düşürecek bir hızla Bâbıâli'ye girdiği ve kitlelerin sansasyon gazeteciliğine koşullandırıldığı bir dönem oldu.

"Bâbıâli'den de geçme" tehdidinde bulunan komitecilerin kısa süre sonra tasfiye edilmesine rağmen, basın sendikalarının dayatması sonucunda *MBK* 10 Ocak 1961'de basınla ilgili iki önemli reformu gerçekleştirdi. 5953 sayılı Fikir İşçileri Kanunu 212 sayılı yeni bir kanunla değiştirilerek, çalışan gazeteciye patron baskısı karşısında daha güvenceli bir statü kazandırmak üzere: Gazetecinin kıdem hakkının mesleğe giriş tarihinden itibaren hesaplanması; ölümü halinde çalışan gazetecinin ailesine ek bir ödenek verilmesi; gazetelerin kapanması halinde çalışan gazetecilere kıdemine uygun bir ödenek verilmesi; çalışan gazeteciye, kendisinin istifa etmesi halinde de, kıdem tazminatı ödenmesi; aylıkların peşin ödenmesi, ödemelerin gecikmesi halinde her geçen gün için aylığa yüzde 5 faiz eklenmesi; gece çalışan gazetecilere haftada iki gün izin hakkı tanınması zorunlu hale getirildi.

Aynı tarihte kabul edilen 195 sayılı kanunla çalışan gazetecilerin de temsil edildiği özerk bir Basın İlan Kurumu kurularak, gazetelere resmi ilan ve reklam dağıtımı hükümetin kontrolundan çıkartıldı. Bu önlemler, basın emekçilerini ne kadar memnun ettiyse, darbeci subaylara giderek daha şüpheci bakmaya başlayan gazete sahiplerinin şiddetli tepkisine ve topyekûn *MBK* yönetiminin karşısına geçmelerine neden oldu. Dokuz büyük günlük gazetenin, *Akşam, Cumhuriyet, Dünya, Hürriyet, Milliyet, Tercüman, Vatan, Yeni İstanbul* ve *Yeni Sabah*'ın sahipleri ortak bir bildiri yayınlayarak bu kanunları protesto için gazetelerini üç gün yayınlamayacaklarını açıkladılar. Ancak, basın çalışanları üç gün süreyle *Basın* adında bir gazete çıkartarak ve yürüyüş düzenleyerek yeni çıkartılan yasaları savundular. Gazete çıkartmamakla gazete patronları hiçbir değişiklik sağlayamadıkları gibi, fikir işçilerinin kendileri karşısında daha örgütlü ve mücadeleci bir konuma girmelerine bizzat yolaçmış oldular.

Daha sonra Kurucu Meclis'çe kabul edilerek halkoyundan geçirilen 1961 Anayasası da, basının sansür edilemeyeceği, yayın yasağı konamayacağı, gazete ve dergilerin toplatılamayacağı ve kapatılamayacağı gibi hükümler getirdi. Ancak yeni anayasanın da, basın özgürlüğünü tam anlamıyla güvence altına aldığı söylenemez. Nitekim, gazete ve dergi toplatma ve kapatma konusunda mahkemelere yetki tanınarak, daha da önemlisi, 22. maddede "devletin bütünlüğünü, kamu düzenini, ulusal güvenliği ve genel ahlâkı korumak" gerekçesiyle basın özgürlüğünün sınırlandırılabileceği hükmü getirilerek ileriki yıllarda basın özgürlüğünü hiçe sayacak uygulamalara açık kapı bırakılıyordu. Daha da önemlisi, yeni anayasa "sosyalizme açık" olup olmama konusunda muğlaklıklar taşıyor, sosyalist düşüncenin özgürce yayılması için gereken güvenceyi vermiyordu. Nitekim, gelmiş geçmiş tüm siyasal iktidarların ortak çizgisini oluşturan sol düşmanlığı, 27 Mayıs'tan kısa bir süre sonra kendisini tekrar göstermekte gecikmedi. *Tanin* gazetesi yazarı Aziz Nesin ile genel yayın müdürü İhsan Ada'nın 18 Mayıs 1961 günü gazetede sol propaganda yaptıkları gerekçesiyle gözaltına alınmaları, *Milli Birlik* yönetimini destekleyen demokratik güçlerde bir şok etkisi yarattı. Gazetenin sahibi Kasım Gülek'in, bu tutuklama olayı üzerine "Dün nezaret altına alınan muharrir Aziz Nesin'in son zamanlarda gazetemiz için yararlı olmadığına kanaat getirmiş ve kendisiyle ilgimizi kesmiştik. *Tanin* dalma Büyük Atatürk'ün izinde ve Türk milletinin hizmetinde vazife görecektir," şeklinde bir açıklama yayınlaması, kısa süren bir özgürlük döneminden sonra anti-komünist isterinin yeniden kabarmaya başladığını kanıtlıyordu.

MBK dönemi kapandıktan sonra, *CHP*'nin başı çektiği koalisyon hükümetleri döneminde, 5 Mart 1962 tarihinde kabul edilen 38 sayılı Tedbirler Kanunu ile basın özgürlüğüne ilk yasal sınırlama getirildi. Ordu'nun baskısıyla kabul edilen bu yeni yasaya göre, "27 Mayıs devrimini söz, yazı, haber, havadis, resim, karikatür ve başka araçlarla yersiz, haksız veya gayrimeşru göstermeye çalışan veya *DP* iktidarını öven ve savunan" gazetecilerin cezalandırılması öngörülüyordu. Ancak, bazı kovuşturmalara dayanak olmasına rağmen, Tedbirler Kanunu kısa zamanda işlemez hale geldi. Çünkü dönem, *DP*'nin mirasçısı *AP*'nin yükselme dönemiydi. Bu yasaya rağmen, 27 Mayıs'tan bir süre sonra yayınlanmağa başlayan *Yeni İstanbul*, Kemal Ilıcak'ın mülkiyetine geçen *Tercüman* ve daha sonra çıkan *Son Havadis* ve *Adalet* gazeteleri 27 Mayıs'ı eleştiren ve *DP* dönemini yücelten yayınlarıyla *AP*'nin güçlenmesine önemli katkılarda bulundular.

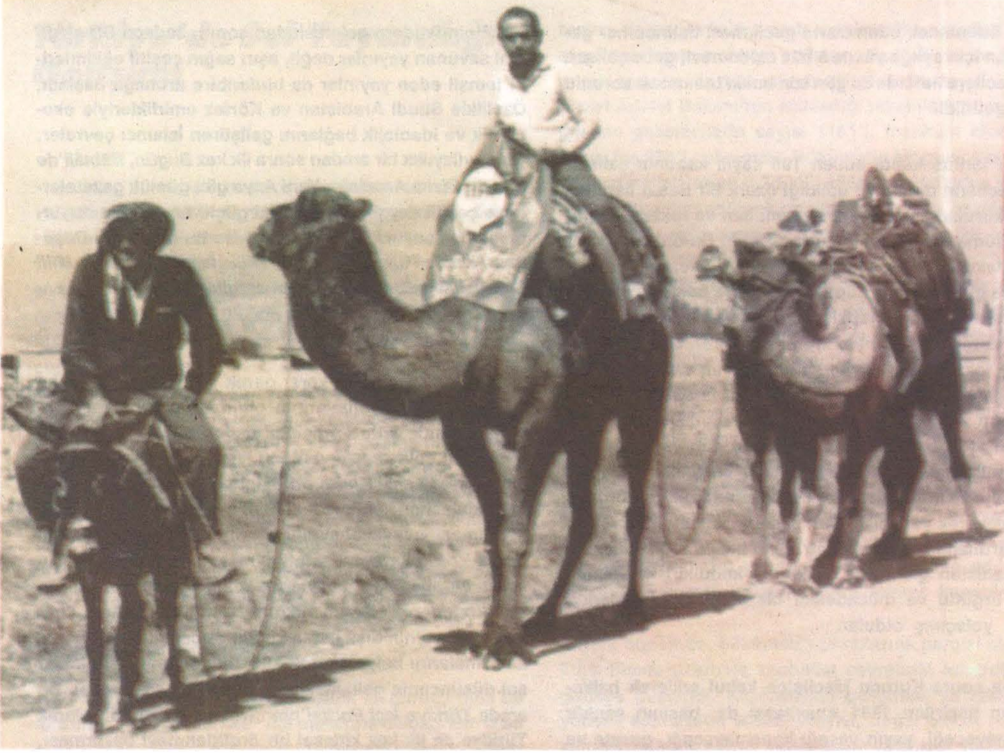
AP'nin iktidara gelmesinden sonra, sadece *DP* çizgisini savunan yayınlar değil, aşırı sağın çeşitli eğilimlerini temsil eden yayınlar da birdenbire artmağa başladı. Özellikle Suudi Arabistan ve Körfez emirlikleriyle ekonomik ve ideolojik bağlarını geliştiren İslamcı çevreler, yarım yüzyıllık bir aradan sonra ilk kez *Bugün, Bâbıâli'de* Sabah, Bizim Anadolu, Yeni Asya gibi günlük gazetelerle ve çeşitli dergilerle seslerini güçlü bir şekilde duyurmağa başladılar. Faşist hareket ise bu dönemde *Düşünen Adam, Türk Düşüncesi, Milli Hareket, Devlet, Milli Çığır, Milli Işık* ve *Toprak* gibi dergilerle görüşlerini yayıyordu.

Sosyalist aydınlara karşı gerek *MBK*, gerekse daha sonraki *CHP* yönetimlerinin olumsuz tavrına rağmen, 1962 başında *Yön* dergisinin yayınlanmağa başlaması, basındaki sola açılışa yeniden ivme kazandırdı. Ancak, yayınlarında eski *Kadro* çizgisinin egemen olması, sınıf mücadelesinin küçümsenerek neo-Kemalist öneriler geliştirilmesi, sosyalist aydınların önemli bir kesiminin giderek *Yön*'e karşı mesafe koymasına neden oldu. Bununla beraber *Yön*, sosyalizm kelimesini ilk kez açıkça telaffuz ederek, Nazım Hikmet üzerindeki yasağı kırarak, Türkiye'nin dışa bağımlılığını ve çeşitli sömürü mekanizmalarını belgeleyerek 1967'de kapanıncaya kadar sol düşüncenin gelişmesinde önemli bir rol oynadı. Bu arada *Türkiye İşçi Partisi*'nin "işçi sınıfı örgütü" olarak Türkiye'de ilk kez kitlesel bir örgütlenmeyi başarması, sendikal mücadelelerin giderek şiddetlenmesi, çeşitli sosyal kesimleri ve meslekleri temsil eden demokratik örgütlerin kurulması, yayın planında *Yön*'ün neo-Kemalist çizgisinin hızla aşılmasına ve Marksist çizgiyi benimsemiş dergilerin çıkmasına olanak sağlıyordu. Bu ilk sol dergiler arasında, *TİP* taraftarı aydınların çıkarttığı ve yazdığı *Eylem, Sosyal Adalet* ve *Dönüşüm* dergilerini, Kürt aydınlarının çıkarttığı *Dicle-Fırat* ve *Deng* dergilerini belirtmek gerekir. Sosyalist düşüncenin büyük kitlelere ulaşmasında, fabrika işçisinden küçük üretici köylüye, bakkal çırağına kadar sosyal gerçeklerin duyurulmasında ve sol düşüncenin kitleler tarafından algılanmasında önemli bir aşama, Bâbıâli'nin büyük gazetelerinden *Akşam*'ın 1964 sonlarında bir grup sosyalist gazetecinin yönetiminde sola açılımıdır. Özellikle 1965-1966'da *Akşam*, bir yandan ajitatif başlıkları, olayları herkesin anlayabileceği biçimde yansıtan haberleriyle, öte yandan sosyalist aydınların kaleminden çıkmış fıkra, makale ve röportajlarıyla tirajını 300 bine kadar yükseltti. 1965 seçimlerinde *TİP*'in parlamentoya 15 milletvekili sokmasında *Akşam*'ın yayınının büyük katkısı oldu.

'60'larda yurtdışına yüzbinlerce göçmen işçinin gitmesi, Bâbıâli basını için bir başka ekonomik olanak sağladı. *Hürriyet, Milliyet, Tercüman* gibi büyük gazeteler özel Avrupa baskıları yapmağa başladılar. İçeriği Türkiye'dekinden değişik olarak hazırlanan ve Almanya'da basılan bu gazeteler göçmen işçilere Türkiye'dekinin üç dört misli fiyatla satılırken, Avrupa'daki Türk firmalarından reklam alınarak ek bir gelir sağlanıyordu. Gazete sahipleri, yurt dışında döviz olarak biriken bu gelirleri ya ileri teknolojinin gerektirdiği malzemeyi ithal etmekte ya da yine göçmen işçilerin sırtından para kazanmaya yönelik başka ticaret ve hizmet sektörlerine yatırım yapmakta kullanıyorlardı. Tüm bu yenilikler sonucunda basında tekelleşme öyle güçlenmişti ki, 12 Mart'a gelindiğinde 1,6 milyon olan toplam günlük gazete tirajının yüzde 62'si (*Hürriyet* 138 bin, *Günaydın* 376 bin, *Saklambaç* 216 bin) Simavi ailesi elinde toplanıyor, onu yüzde 15'le (246 bin) *Tercüman* ve yüzde 12'yle (195 bin) *Milliyet* izliyordu.

Bu koşullar altında, '60'ların ikinci yarısında sosyalist gazeteciler ve yazarlar mücadelelerini ya büyük kentlerde militanca bir özveriyle çeşitli haftalık ve aylık dergiler veya sol kitaplar yayınlayarak sürdürdüler.

DOĞAN ÖZGÜDEN

Kırsal alanda deve üzerinde propaganda faaliyeti sürdüren Türkiye İşçi Partisi *yandaşları. Ege bölgesinde tütün üreticilerinin örgütlenmesi için de çaba sarfeden* Türkiye İşçi Partisi *5 Mart 1965'de Akhisar'da bir miting düzenlemeye karar verdi. Toplantı ve Gösteri Kanunu uyarınca gerekli formaliteler yerine getirildikten sonra miting hazırlıklarına hız veren parti,* Komünizmle Mücadele Derneği *ve* Adalet Partisi *ilçe teşkilatının engellemeleriyle karşılaştı. Mitingin duyurusunun yetersizliğine karşın toplanan oldukça büyük kalabalık, Belediye binası merdivenlerine toplanmış 20-30 kadar göstericinin "yuh" sesleriyle karşılaştı. Konuşmacıların sözü İstiklal Marşı söylenerek ve özel olarak getirdikleri düdükler çalınarak kesilmek istendi. Kürsüye önceleri portakal, güvenlik kuvvetlerinin müdahale etmemesinden cesaret alınarak daha sonra taş fırlatan saldırganların sayısı kısa zamanda 150'yi buldu. Bütün engelleme çabalarına rağmen ilçe yöneticileri, parti genel sekreteri Rıza Kuas ve Kemal Sülker birer konuşma yaptılar. Mitingi engelleme tertibini önceden haber alan kaymakam* Komünizmle Mücadele Derneği *ve* Adalet Partisi *ilçe yöneticilerini önceden uyarmasına ve hatta validen yardım istemesine rağmen devlet güçlerinin kayıtsızlığı ve saldırganlara bir ölçüde de olsa hoşgörülü yaklaşımı nedeniyle saldırıyı engelleyemedi. Mitingin sona erdiği ilan edildikten sonra ilçe halkını galeyana getirerek parti yöneticilerini linç etmek isteyen saldırganlar amaçlarına ulaşamadılar. Dağılan gruplara ilçe içinde taşlı sopalı saldırılar devam etti. Saldırının sürmesi üzerine miting alanında beklemeyi uygun bulan kalabalık, bir müddet sonra Belediye binasına sığındı. Güvenlik güçleri Belediye binasındakilere Emniyet Müdürlüğü'ne resmi araçlarla gitme önerisini reddettiler. 4 saat sonra kendi buldukları bir taksiyle Belediye'den uzaklaşmaya çalışan parti yöneticileri, taksinin taşlı saldırıya uğramasına rağmen, şoförün hızla arabayı sürmesi üzerine bu planlı saldırıdan kurtulmayı başardılar.*

1958'den sonra işçileri *Vatan Cephesi*'ne (VC) kaydettirme çabası göstermiş sendikacı, işyeri temsilcisi ve işçiler ihbar edildi. Çok sayıda *DP*'li işçi fabrikalardan atıldı. Kimi sendikacılar *DP* yanlısı meslektaşlarını tasfiye etmek için 27 Mayıs'ı kullandı. Gözaltına alınan sendikacı ve işçiler arasında *İstanbul İşçi Sendikaları Birliği* (İİSB) Başkan Mehmet İnhanlı, Yönetim Kurulu üyeleri Neşet Önal, Hilmi Gürpüz ve Hasan Türkay (daha sonra *Çimse-İş Sendikası* Başkanı ve *AP* milletvekili), Abdülkerim Akyüz (daha sonra Kurucu Meclis üyesi) gibi sendikacılar vardır.

27 Mayıs 1960 müdahalesinin ertesi günü, yıllarca *DP* yanlısı sendikacılarca yönetilen *Türk-İş*'li sendikacılar biraraya gelerek kendilerini yeni rejime uyduracak önlemleri görüştüler. "... "...yeni inkılap güneşinin ışığı altında Türk Sendikacılığı'na gerekli veçheyi vermek" kararı alarak *Türk-İş* Başkanı Nuri Beşer'in istifasını sağlamak üzere Yönetim Kurulu'nu olağanüstü toplantıya çağırdılar. Nuri Beşer 3 Haziran 1960 günü *Türk-İş* Başkanlığı'ndan istifa etti. 18 Haziran 1960'da da Onur Kurulu'nca *Türk-İş*'ten ihraç edildi. Ancak daha sonra Nuri Beşer 1961 seçimlerinde *AP*'den milletvekili seçilecekti.

İşçi hakları için ortak çaba içinde olan ve daha sonra *Onlar Grubu* olarak anılacak 9 sendika lideri, 11 Haziran 1960'da ortak bir bildiri yayınlayarak İstanbul'da etkin sendikal merkez olan *İİSB*'nin *DP*'li Başkanı Mehmet İnhanlı'nın istifasını istedi: Bu sendikacılar şunlardı: Kemal Türkler, İbrahim Güzelce, Rıza Kuas, Zühtü Tetey, Mustafa Çiçek, Bahir Ersoy, Ahmet Muşlu, Cemil Sermiyesoğlu, Hüseyin Uslubaş. Daha sonra bu sendikacılardan 5'i *TİP*, 3'ü *DİSK* kurucusu olacaktı.

İİSB'nin Genel Kurulu 11 Eylül 1960'da yapıldı ve *Onlar Grubu*'nun desteklediği liste çok az bir farkla kazandı. 1961'de *TİP* kurucusu ve ilk *TİP* Genel Başkanı olan Avni Erakalın *İİSB* Başkanlığına seçildi.

Türk-İş Genel Kurulu ise (IV. Genel Kurul) Kasım 1960'da toplandı ve Seyfi Demirsoy Genel Başkanlığa, Halil Tunç Genel Sekreterliğe, Ömer Ergün de Genel Saymanlığa seçildi. Seyfi Demirsoy öldüğü yıl olan 1974'e kadar 14 yıl *Türk-İş* Genel Başkanlığı yaptı. Halil Tunç ise Genel Sekreter ve Genel Başkan olarak 20 yıl *Türk-İş*'i yönetti. 1961'de Cumhurbaşkanlığı Kontenjan Senatörü yapılan Ömer Ergün ise 1953-1986 yılları arasında 33 yıl *Türk-İş*'in değiştirilemez yöneticisi olacaktı.

27 Mayıs 1960 sonrasında *Türk-İş* açısından yeni bir dönem başlıyordu. Kasım 1960'da *Türk-İş* bünyesinde 8 meslekî federasyon, 7 birlik ve 8 sendikal federasyona kayıtlı toplam 174 bin işçi ve 215 sendika barındırıyordu; bu sayı toplam sendikalı işçilerin yüzde 62'sini temsil ediyordu.

Yeni *Türk-İş* yönetimi 27 Mayıs liderleri ile yakın bir ilişki içine girdi. *Türk-İş*'in talebi üzerine faaliyeti durdurulmuş sendika birlikleri açıldı, *Türk-İş*'in *International Confederation of Free Trade Unions*'a (Uluslararası Hür İşçi Sendikaları Konfederasyonu - ICFTU) üye olmasına

izin verildi. Bu üyelik ile *Türk-İş* yöneticileri Amerikalı sendikacıların yanısıra, Avrupalı sendikacıları da tanımaya başladı. 1960 sonrasında *Türk-İş* ayrıca, Amerikalıların da desteğiyle *Histadrut* (İsrail İşçi Sendikalar Federasyonu) ile yoğun bir ilişkiye girdi.

27 Mayıs'tan sonra Anayasayı hazırlayacak olan Kurucu Meclis, Türkiye'de *İttihat ve Terakki Partisi*'nden bu yana zaman zaman öne çıkan korporatist yaklaşıma uygun olarak çeşitli meslek zümrelerinden, kuruluşlardan, değişik sayıdaki temsilcilerle oluşturuldu. Meslek Odaları'na 10'ar, üniversite, basın ve yargı organlarına 12'şer kişilik kontenjan ayıran iktidardaki asker-sivil bürokrat kadro, işçilere yalnızca 6 kişilik bir kontenjanı uygun görmüştü. Buna rağmen, Kurucu Meclis'in hazırladığı Anayasa için *Türk-İş* "evet" çağrısında bulundu.

Bu Anayasa'nın 46. ve 47. maddesinde tanınan hakların hayata geçirilebilmesi için yasalarla ayrıntılandırılması gerekiyordu. Ancak bu yasalaşma kolay olmadı. 10 Ekim 1961'de seçimlerde faal sendikacılardan yalnızca bir kişi (İzmir, Saim Kaygan, tornacı) *AP* listesinden Meclis'e girebildi. Meclis'in sendikalaşma ve grev haklarını yasalaştırması yaklaşık 2 yıl aldı.

Ancak arada geçen süre içinde gerek işçi hareketinin gerekse sendikacılığın gelişmesi açısından son derecede önemli bir olay yaşandı; *Türkiye İşçi Partisi* kuruldu.

TİP'i kuran ve işçileri siyaset sahnesine çıkarmak gibi bir iddia ile yola çıkan sendikacıların bu çabası belli bir geçmişe dayanıyordu. 1947 Sendikalar Kanunu, 5. maddesi ile sendikalara genel bir siyaset yasağı getirmişti. Ancak gerek *CHP*, gerekse *DP* bu dönemde sendikalarda siyasi çalışmalarını sürdürdüler. *CHP*, Dr. Rebii Barkın ve Sabahattin Selek ile *CHP İşçi Bürosu*'nu, işçi hareketini ve sendikaları etkilemek amacıyla kullandı. Süreyya Birol, Nizamettin Babaoğlu, Seyfi Demirsoy gibi sendikacılar bu *CHP* okulunda yetişmişti.

DP'nin kurulmasından sonra, *CHP* içinde aradıklarını bulamayan bazı sendikacılar muhalif bir söylem ile *DP*'ye girdiler. Sendikacılar arasındaki *CHP* iktidarına karşı memnuniyetsizlik, giderek *DP* sempatizanlığı biçimine dönüşüyordu. Ahmet Topçu, Naci Kurt, Nuri Beşer, Mehmet İnhanlı gibi sendikacılar da *DP* okulunda yetişmişti.

Türkiye'de bazı önder işçiler ve sendikacılar. 1947-60 çalkantılı döneminden siyaset açısından önemli deneylerle çıktılar. Eylül 1950'de *Çalışma Partisi* kurulmuştu. Ekim 1950'de çalışmalarına başlayan *Demokrat İşçi Partisi* (DİP) 1946 denemelerinden sonra işçi adını taşıyan, ılımlı "sol" nitelikli bir parti oldu. Ünlü sendikacı Üzeyir Kuran (tesviyeci) bu partide hem kurucu, hem de Yönetim Kurulu üyesi olmuştu. Daha sonra *DİSK* Genel Sekreteri olacak İbrahim Güzelce de *DİP* Genel Sekreteri idi. Adını 2. Genel Kurulu'nda *İşçi Partisi*'ne çeviren *DİP*, 1955'deki 3. Genel Kurulu'ndan sonra politik hayattan tümüyle silindi.

1954 seçimleri için ise şu sendikacılar milletvekili adayı gösterildi: *Türk-İş* Başkanı Naci Kurt ve Ahmet Topçu *DP*'den; Ali Rıza Arı, İsmail İnan ve "bağımsız" olarak tekstil işkolu sendikacılarından Bahir Ersoy *CHP*'den; Üzeyir Kuran *İşçi Partisi*'nden, dönemin etkin sendikacılarından, *Türk-İş*'in ilk genel sekreteri Şaban Yıldız *Cumhuriyetçi Millet Partisi*'nden (CMP). Ayrıca *İİSB* Başkan yardımcısı Zühtü Tetey *CHP*'den, Mehmet İnhanlı *DP*'den milletvekili olmak istemişlerdi.

27 Mayıs darbesini desteklemiş olan sanayi burjuvazisinin öngördüğü sıçramayı gerçekleştirebilmesi için, sanayiye büyük bir kaynak ve işgücü transferinin yapılması gerekiyordu. Ancak ne Türkiye'deki küçük toprak mülkiyetinin çoğunlukta olduğu kırsal yapı, ne de siyasal rejim ve kültür, sözkonusu transferin, yoğun bir baskı uygulamasıyla tarımdan yapılmasına elvermiyordu. Gerekli kaynak büyük ölçüde, doğrudan yatırımlardan çok devlet yardımları ve kredileri şeklinde gelen yabancı fonlar sayesinde sağlandı. Gerekli işgücünün eğitimi içinse, "sivil bir seferberlik" denebilecek şekilde devletin ve kamuoyunun bütün ideolojik aygıtları harekete geçirildi; bir yandan çeşitli vericilerle radyonun ulaşabileceği yayın alanı genişletilirken, İstanbul'dan başlayarak çeşitli merkezlerde "il radyoları" kuruldu; yeni örgütlenen dağıtım şebekesi sayesinde, ülkenin o zamana kadar ücra sayılan köşelerinde bile gazeteler yayınlandıkları gün okunabilmeye başladılar. Bu seferberlikte yönetici kadrolar, kendi Kemalist gelenekleriyle tutarlı bir şekilde, eğitime de büyük bir önem veriyorlardı. Bu yüzden, yedek subayların ilk öğretimde istihdam edilmesi uygulamasına başlandı. Resimde bu uygulamanın sonuçlarından biri görülüyor. Fotoğrafın yayınlandığı dönemin ünlü magazin dergilerinden Hayat'ta, resmin altında şu satırlar yer alıyordu: "Mecmuamız okuyucularından Çömlekçi Köyü İlkokulu Yedek Subay Öğretmeni Şehmus Efetürk'ün gönderdiği bu resim, öğrencileri, izci üniforması ile gösteriyor. Manisa'nın Akhisar kazasına bağlı bu şirin köyde vatani vazifesini ifa eden genç yedek subay öğretmenlere candan başarılar dileriz."

Kapitalizm ile Komünizm Arasında "Geleneksel Aydınlar": *Yön Hareketi*

20 Aralık 1961'de yayınlanan birinci sayısında önce 531, daha sonra katılanlarla birlikte toplam 1042 kişinin imzaladığı ünlü bildirisiyle birlikte *Yön* dergisi, aydınların 1960 sonrasında giriştikleri en önemli muhalefet hareketinin organı olarak toplumsal mücadeleler tarihinde etkileri bugün de hissedilebilen bir düşünsel rol oynadı.

"*Yön* Bildirisi"nin dile getirdiği başlıca talepler ve temel ilkelere tarihsel bir bakış, bunların devleti yönetmekte olan seçkinlerin Tanzimat'tan beri "devlet ve memleketin selameti" için ileri sürdükleri taleplerle kategorik bir özdeşlik içinde bulunduklarını göstermeye yeter: 1) Batılılaşmak; 2) kalkınmak; 3) aydınlanmak. *Yön* bildirisinde bu hedeflere erişilebilmesinin başlıca kaldıracı olarak ileri sürülen devlet ve tüm bu sürecin iktisadi temelini oluşturacağı varsayılan "devletçilik" Osmanlı ve Cumhuriyet Batıcılığının değişmez idealleri olarak bu kez de ispatı gerekmeyen bir *postulat*'mışçasına güvenle ileri sürülüyordu.

Bildiriyi yayınlayanlar üç konudan emin görünüyorlardı: birincisi, "iktisadi bunalım bir toplumsal bunalıma yol açmış"tı ve "köklü reformlara girişilmedikçe", "açlık ve sefalet... gecekondu ve işsizlik sosyal ve siyasal düzenin bozulmasına yol açabilecek"ti; ikincisi, "Türkiye'nin kaderine hakim olabilecek durumda bulunan çevrelerde ... bu mesalenin şuuruna henüz varılmamıştı... bu çevrelerce benimsenen ve uygulanabilecek olan bir kalkınma felsefesi yoktu"; üçüncüsü (o gün) "Türk toplumuna yön verebilmek durumunda bulunan öğretmen, yazar, politikacı, sendikacı, müteşebbis ve idareci gibi kimselerin belli bir kalkınma felsefesinin ana hatları üzerinde anlaşmaya varmaları zaruri"ydi. Bildirinin ana teması tek bir cümleyle özetlenecek olursa: Bunalımın yol açtığı bir *toplumsal devrim* olasılığına karşı devleti ve düzeni kurtarmak için seçkin aydınların varolan yönetim mekanizmalarını aşan bir inisiyatifi üstlenmeye hazırlanmalarının gerekliliğiydi.

Yön bildirisi devlet ve toplum arasındaki ilişkilere bakışının ana çizgilerini böylece dile getirmiş olmakla birlikte, derginin söyledikleri bunlarla sınırlı kalmadı. Yayınlandığı beş yıl boyunca *Yön*, bu seçkinlerin toplumu yönetmek üzere bir inisiyatif kazanmalarının meşruiyetinin ideolojisinin üretildiği, politikasının, taktiğinin ve örgütlenmesinin yapıldığı bir harekât üssü işlevini üstlendi, toplumsal muhalefet üzerinde bir ideolojik/politik hegemonya aracı olarak iş gördü. Yayıncılık ve içerik açısından ise ilk sayısının yayınlanışının üzerinden otuz yıl geçtikten sonra bile *Yön*'ün -*Ant* ve *Türk Solu*'yla birlikte- hâlâ daha iyisi yapılamamış birkaç yayın organından biri olduğu söylenebilir. *Yön* kurduğu bir Türkiye panoraması üzerinde her hafta ekonomi, politika, toplum, çalışma, kültür, sanat konularında olagelen olayların eleştirel bir değerlendirmesini yaparken düzenin işleyişine ilişkin siyasal gerçeklerin de kendi prizmasından kırılmış bir sergilenmesini sistematik olarak sürdürdü ve yayınlandığı süre boyunca düzen karşıtı aydınların düşüncesi üzerinde kalıcı etkiler bıraktı. Toplam ortalama haftada 20 bin dolayında satıldığının belirtilmesi *Yön'ün* okuyucu kitlesinin Türkiye'de sol eğilimli olduğu söylenebilecek olan okuyucuların hemen hemen hepsini kapsamış olduğunu gösterir.

Bu göstergenin, bir bakıma *Yön*'ün yayıncıları tarafından yayınına son verildiği 1967'ye kadar Türkiye'de sola hakim olan zihniyeti de açığa vurduğu söylenebilir. Çünkü, *Yön*'ün okuyucu eğilimlerine de kılavuzluk eden yazarlar topluluğu sol spektrumun hemen hemen her eğiliminden tanınmış aydınları kapsamına alıyordu. Derginin yönetici ve başyazarları Doğan Avcıoğlu, İlhan Selçuk, İlhami Soysal ve Mümtaz Soysal sol radikal, perspektiflerini paylaşan Niyazi Berkes ve Şevket Süreyya Aydemir devletçi, yazılarıyla katkıda bulunan Sadun Aren, İdris Küçükömer, Fethi Naci, Çetin Altan, Selahattin Hilav, Muzaffer Erdost, Yalçın Küçük sosyalist görüşleriyle tanındıkları gibi, eski *TKP*'lilerden Mihri Belli, Muvaffak Şeref, ve Erdoğan Berktay da dergide sık sık yazmışlardı. Turan Güneş, Abdi İpekçi, Haluk Ülman gibi sosyal demokratlar, Nihat Erim, Kemal Kurdaş gibi merkezcilerin yanısıra, Yaşar Kemal, Orhan Kemal, Oktay Rıfat, Tahsin Saraç, Attilâ İlhan, Halit Refiğ, Cahit Irgat, Rifat Ilgaz gibi sanat ve düşünce adamlarının yazılarının değişen sıklıklarda dergide yer alması *Yön* yayıncılarının çıkış bildirilerindeki mutabakat arayışlarının bütün yayın hayatları boyunca sürdürülmeye çalışıldığını gösterdiği gibi, bu yazarların etki ve nüfuz alanları gözönünde tutulduğunda okuyucu eğilimlerine *Yön* yazarlarının hangi yönde kılavuzluk etmekte olduklarını da gösterir. Bütün bunlar arasında ilgi çekici olan *Yön*'ün yayın hayatı sırasında *TİP*'in genel başkanı olan Mehmet Ali Aybar'ın dergide kendisinden sıkça sözedilmesine karşın bir kere olsun yazı yazmamış olmasıdır.

Yön'ün çıkışından bir yıl sonra 1962'nin son aylarında yönetici ve kurucuları arasında derginin önde gelen yazarları ve yöneticileri Osman Nuri Torun, Necat Erder, Attila Karaosmanoğlu, Doğan Avcıoğlu, Adnan Başer Kafaoğlu, Güney Özcebe, *CHP* milletvekili Sırrı Hocaoğlu, Cemal Reşit Eyüboğlu ve Cahit Tanyol'un bulunduğu *Sosyalist Kültür Derneği* kuruldu. *SKD* "Kuruluş Bildirisi", "Cumhuriyetin kuruluş yıllarında başlıca amaçlardan biri olarak açıklanan 'sınıfsız bir toplum yaratma' ilkesinin terkedilmesi"nin ve "keskin sınıf farkları yaratan bir gelişme metodu" seçilmesinin sınıflar arasındaki gerginliği artırmış ve sınıf çatışmalarına daha da elverişli bir ortam yaratmış" olduğu noktasından hareketle, "toplum yapısının ve tarihi gelişmesinin incelenmesinden ortaya çıkan gerçekler"in "halk mutluluğunu hedef tutan bir çerçeve içinde düşünenleri sosyalist bir çözüm yolu etrafında birleştirmekte" olduğu sonucuna varıyordu.

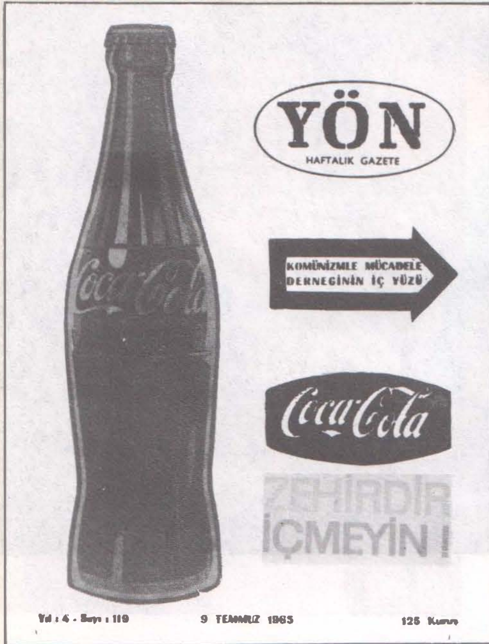
Daha bir yıl öncesine kadar Türkiye'nin resmiyet dünyasının başlıca tabulardan biri olan "sosyalizm" 1962'de iki kanaldan birden siyasal tartışma alanına girdi. Birinci kanal, *TİP*'ti. Mehmet Ali Aybar'ın genel başkanlığa getirilmesiyle birlikte *TİP* kendisini "Türk işçi sınıfının ve onun demokratik öncülüğü etrafında toplanmış bütün emekçi sınıf ve tabakaların (...) kanun yolundan iktidara yürüyen siyasi teşkilatı" olarak tanımlamış ve *Yön* çevresinin bir *Çalışanlar Partisi* kurma denemesinin geçersiz kalmasına yol açmıştı. *Yön* ve *SKD* çevresi "sosyalist" amaçlar ileri sürmekle birlikte hiçbir zaman *TİP*'e katılmadılar, ancak 1966'ya kadar da *TİP*'e eleştirel destek vermeye devam ettiler. Ancak 1966'dan sonra *TİP* ve *Yön* arasında "sosyalizm"in gerçekleşmesinin imkan ve araçları ile bu "sosyalizmler"in içeriği konusunda kesin bir kopuşma doğdu.

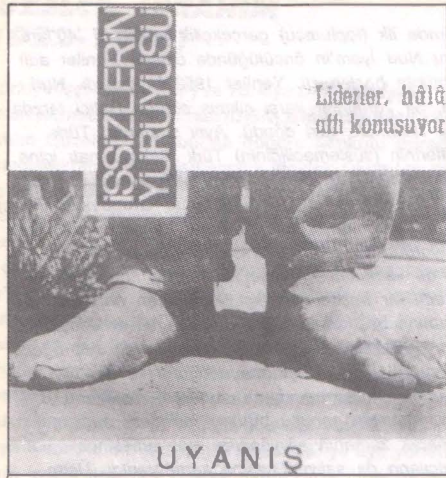
Yön hareketi doğrudan doğruya 27 Mayıs'ın bir ürünü ve sonucu olarak, beklentileri 27 Mayıs tarafından karşılanmamış seçkinlerin hayal kırıklıklarından doğdu. Doğan Avcıoğlu'ya göre, "O tarihlerde şartlar, hareketin gerçek manasının anlaşılmasına müsait bulunmadığı için 27 Mayıs bir bocalama devresinden ibaret kalmış, korkulu günlerden sonra muhafazakâr kuvvetler duruma hakim olmuşlar"dı. Mümtaz Soysal da *Yön*'de yayınlanan bir yazısında 27 Mayıs'ın neden ve sonuçlarını şöyle değerlendiriyordu: "14 Mayıs 1950 (*DP* iktidarı), Türkiye'de gerçek iktidarın 'reformcu askerler ve uyanık memurlar' kadrosunu çok gerilerde bırakarak, tam anlamıyla 'ticaret, toprak, sanayi ve serbest meslek burjuvazisi'ne geçiş tarihidir (...) 27 Mayıs 1960 ise, başlangıçtaki (Cumhuriyet'in ilk yılları) öncü kadronun, daha doğrusu o kadrodaki zihniyetin geri gelişidir. Kütleler ilk anda 27 Mayıs'ı 'asker ve memur' hareketi olarak adlandırmakta fazla yanılmamış, kasabadaki binbaşıyla birlikte kaymakamın da tekrar itibar kazanması kimsenin gözünden kaçmamıştır (...) Subaylar yaptıkları hareketin anlamını kendilerine bile itiraf edememişlerdi; ne yapmak istediklerini derinlemesine düşünmüş değillerdi. İşbirliği yapmak istedikleri 'uyanık' kadro da kendilerinden farksızdı; bilim çevreleri, memurlar olup bitenler hakkında hep yanlış hükümlere varmışlardı (...) 27 Mayıs (...) bir ihtilaldir ama yarım kalmış bir ihtilal (...) öyle beceriksizlikler yapıldı öylesine yanlış adımlar atıldı ki, köklü değişikliklere gönülden bağlı olanlar bile bir an önce normal idareye dönüşü hayırlı saymaya başladılar. (...) Sinsi bir karşı ihtilal taktiği 27 Mayıs'ı hergün biraz daha kemirmekte, onu hiçbirşey yapmamış kısır bir hareket haline getirmektedir (...) Özel çıkarların savunucuları ve temsilcileri, devrim kabinelerine kadar girip, 'karşı ihtilal'in tohumlarını atmak fırsatını bulmuşlardır. İhtilalciler, 27 Mayıs'ın içten kısırlaştırılmasını biraz da kendileri hazırlamışlardır."

Yön, Doğan Avcıoğlu ve Mümtaz Soysal'ın dile getirdikleri bu tepki ve hayal kırıklığının pozitif bir projeye dönüştürülerek meşrulaştırılmasının aracı oldu. Ancak, nüfusun giderek kentlerde biriktiği, 1961'den başlayarak işçilerin kendilerine özgü taleplerle sahneye çıktığı, beri yandan burjuvazinin kırk yıl öncesine oranla çok daha fazla güçlendiği, iktidarını ordu ve bürokrasiyle paylaşmaya daha az gönüllü olduğu 1960'larda Mümtaz Soysal'ın Türkçeleştirerek "uyanıklar" diye adlandırdığı 27 Mayısçılar arasında ise "zinde güçler" olarak bilinen ordu ve bürokrasi içindeki "ihtilalciler"in bu kez 1908'de ve 1923'te olduğu gibi yalnızca devlet aygıtları içindeki güç dengeleri içinde çalışarak iktidara tırmanmaları olasılığı artık yoktu. Dolayısıyla, gerek Doğan Avcıoğlu'nda, gerek Mümtaz Soysal'da gerekse İlhan Selçuk'da sıkça "kütleler", "halk" ve hatta "işçi sınıfı"'na dayanmanın hatta kimi zaman işçi sınıfının "öncülüğünün" iktidarı "komprador-ağa" ittifakından geri alabilmek için zorunlu olduğu durmaksızın tekrarlanıyordu.

1960'ların dünyasında bu çalışan sınıflara ulaşmanın ve toplumsal değişmenin bilgisiyle donanmaya başlayan, 27 Mayıs'ı aşan bir program arayışı içinde *TİP*'e doğru yanaşan aydınları kendisine doğru çekebilmenin tek ideolojik dayanağı ancak "sosyalizm" olabilirdi. *Yön* ve *SKD* böylece yönlerini batıcılık, kalkınmacılık, ve aydınlanmacılığın ortak böleni olan bir "sosyalizm"e dönerek "karşı ihtilal"e karşı toplumda bir mücadele odağı oluşturmaya giriştiler. Ancak *Yön*'ün "sosyalizm"-inin modern Marksist sosyalizm olmadığı daha ilk sayılarından ve *SKD* bildirisinden anlaşıldı. Bu "sosyalizm"-in tam olarak nasıl bir projeyi dile getirdiği ve hangi toplumsal güçlere dayanmayı amaçladığı daha sonra devletle, egemen sınıfla, ezilen sınıflarla ve komünist hareketle olan ilişki ve mücadeleleri içinde daha iyi anlaşılacaktı.

Yön "sosyalizm"inin Doğan Avcıoğlu, Şevket Süreyya Aydemir ve öteki *Yön* yazarları tarafından yapılan tanımlamalarının gösterdiği gibi birinci olarak enternasyonalist değil *milli*dir. İkincisi, o sınıf çatışmalarından doğmaz, tersine sınıf çatışmalarının doğmasını önlemek için toplumsal sınıflar arasında bir mutavassıt güç -devlet- tarafından *yukarıdan aşağı*ya uygulanır. Doğan Avcıoğlu'na göre sosyalizm tektir -sınıfsız toplum- bu da üretim araçlarının kamulaştırılması yoluyla sağlanır. Uygulamadaysa üç türlü sosyalizm vardır: 1) Doğu sosyalizmi; 2) Batı sosyalizmi; 3) Az gelişmiş ülkeler sosyalizmi. Doğan Avcıoğlu'ya göre az gelişmiş ülkelerde 1 No.lu sosyalizmin "başarısı kesin" fakat bu uygulama "kanlı ve totaliter"dir. 2 No.lu sosyalizm Batıda sermaye birikiminin sağlandığı gelişmiş ülkelerde "yumuşak metodlar-

Yön dergisi siyasal yayıncılıkta içeriği kadar biçimiyle de yeni bir çığır açtı. Büyük boy 16 sayfadan oluşan derginin bugünün yayıncılık teknolojisi karşısında çok ilkel koşullarda hazırlandığı söylenebilecek olmasına karşın gerek sayfalarının düzeni, gerek haberlerin ve bilgilerin sunuluşu, gerekse kapak grafiği okuyucuların her sayısını merakla bekledikleri bir yayıncılık başarısıydı. Her sayısının kapağı, satışa sunulduğu bayinin vitrininde bağımsız bir afiş gibi özgül bir mesaj iletmek üzere tasarlanan derginin, yandaki "Coca Cola zehirdir" mesajı o kadar etkili olmuştu ki, devrimci üniversite öğrencileri kantinlerinde "Coca Cola" boykotlarını gündelik bir antiemperyalist eylem halinde yürütmeye başlamışlardı. Gerçi bundan "Coca Cola"nın pek zarar ettiği söylenemezdi ama "yerli gazoz burjuvazisi"nin çok mutlu olduğu, boykotçu öğrenci derneklerini ödüllendirmesinden belli oluyordu.

la" uygulanabilmektedir. Türkiye'deyse, "kanlı ve totaliter" Doğu sosyalizmi "insafsızca" uygulamaları dolayısıyla revaç görmeyecektir; "yumuşak" Batı sosyalizmi gerekli sermaye birikimi olmadığından uygulanamaz. Şu halde Türkiye'de "radikal fakat insani" bir "Türk sosyalizmi" olanaklıdır. Doğan Avcıoğlu'nun "zinde kuvvetler"in kolayca anlayabilmeleri için özellikle vulgarize ettiği bu "sosyalizm uygulamaları" çeşitlerini sınıflandırmasının da, bunlar arasından "bize uygun olan"ı seçişinin de besbelli maddeci tarih anlayışı çerçevesinde bir geçerliliği yoktu ama; Marksizmin bakış açısından anlamsız da görünse bu sınıflandırma ve seçişle neyin anlatılmak istendiği somut konumlardan hareketle kavranabilir.

Yeni bir fikir korsanlığı

Önde gelen teorisyeninin retoriğinin gerisinde *Yön* hareketinin Türkiye'de proletarya önderliğinde bir devrimin tarihsel koşullarının olgunlaşmadığı (Doğu); sosyal demokrat reformizmin toplumsal temelinin oluşmadığı (Batı); ancak vurucu gücünü silahlı kuvvetlerin oynayacağı bir radikalizmin hem olanağının hem gereğinin bulunduğu anlatılıyordu. *Yön*'ün temel tezine göre, Türkiye'de işçi sınıfı hem yeterli olgunlukta değildi, hem de verili aşamada kapitalist özel mülkiyete saldırmak söz konusu değildi. Öte yandan "milli burjuvazi" devletçilik yoluyla kalkınma stratejisinin başlıca müttefiklerinden biri olabilirdi. Bu koşullar altında Türkiye yüzünü Asya ve Afrika'nın ezilen milletlerinin kalkınma ve bağımsızlık dinamiklerinin kaynaklarına çevirmeliydi. Silahlı kuvvetler henüz burjuvazinin yekpare egemenliği altına girmemiş ve 27 Mayıs'ta elde ettiği inisiyatif üstünlüğünü elden kaçırmamışken, "halk çocukları"ndan oluşan bu "ara tabakalar"a sunulması mümkün biricik seçenek Mısır, Irak, Suriye gibi Arap ülkelerindeki "ilerici" askeri rejimler olabilirdi. Üretim araçlarının devletleştirilmesi olarak tanımlanan bu "sosyalizm" ve "ihtilal" devlet aygıtını herhangi bir biçimde tahrip etmeksizin bütün üretici güçleri ellerinde toplayabilir, böylece "kalkınma hamlesi"nin önündeki engel olarak "gayri-milli" burjuvaziden ve onun bürokrasi içindeki dayanaklarından ülkeyi kurtarabilir, kapitalizmin gelişerek sınıf karşıtlıklarını derinleştirmesinin önüne geçebilir, kanlı bir sınıf mücadelesine gerek kalmaksızın tedrici reformlarla devlet gitgide daha çok halka hizmet eder hale gelebilirdi. *Yön*'ün bu "sosyalizm" projesinin başlıca dayanağı ve örgütlü gücü silahlı kuvvetler olabileceğinden ötürü dergi bir yandan bürokrasiye "silahlı kuvvetler"in çevresine kenetlenme çağrısında bulunurken, öte yandan da silahlı kuvvetlere bu "Türk sosyalizmi"nin olanakları ve koşullarını tanıtmaya, "komünist olmayan sosyalizmler"den örnekler sunmaya, askerlerin bunların gerçekleşmesinde oynadıkları rolleri açıklamaya çalışıyordu.

Yön'ün bu "milli sosyalizm" tasarısının özellikle aydın muhalefet arasında sağladığı hegemonya, 1966'dan başlayarak sarsıntıya uğradı. 1965 seçimlerinde iktidar tek başına *AP*'nin eline geçerken *TİP* de 15 milletvekilliği ve iki senatörlük kazanarak parlamentoda grup kurmaya hak kazandı ve örgütlenmesini bütün ülkeye yayma olanağına kavuştu. İşçi sınıfına ve öteki çalışanlara dayalı bir sosyalizm perspektifi, toplumsal temeli bakımından *Yön*'ün "milli sosyalizm"ine karşı bir seçenek oluşturmaya başladığında *Yön* bir ittifak unsuru olarak *TİP* içindeki taraflar arasında bir ayırım çizgisi haline geldi.

Mehmet Ali Aybar önderliğindeki eğilim parlamento dışı yolları ve "ceberrut devlet" aygıtına dayanarak iktidara gelme perspektifini şiddetle reddederken, Sadun Aren ve Behice Boran önderliğindeki grup buna ek olarak antiemperyalist taleplerin ayrı bir iktidar aşaması oluşturmayacağını dolayısıyla *TİP*'nin genel seçimler yoluyla iktidara gelmesinin hem sosyalist hem antiemperyalist taleplerin gerçekleştirilmesinin biricik olanağı olarak kalacağında direnmeye başladı. Ancak, *TİP* içinde Mihri Belli önderliğindeki eğilim, *Yön* hareketinin ABD emperyalizmine, "komprador burjuvazi"ye ve feodal ağalara karşı temsil ettiği potansiyel ittifaka dayandırdığı iki aşamalı bir devrim stratejisini benimsedi ve *Yön* sütunlarından *TİP* içinde muhalefet yürütmeye başlayınca sosyalist hareketin *TİP*'te sağlanmaya yüz tutan "birliği" bir kere daha geri dönmemek üzere bozuldu. *Yön*'ün temsil ettiği "antiemperyalist" ittifak imkanının, başka bir dizi teorik sorunun yanısıra bu bölünmede bir "dışsal dinamik" rolü oynadığı söylenebilir.

Yön hareketi benzer bir rolü daha düşük bir düzeyde *CHP* içinde de oynadı. *TİP*'in 1965 seçimlerinde kazandığı ilk büyük başarının ardından parlamenter muhalefetin sola açılışının önünü kesmek üzere *CHP*'nin devreye soktuğu "ortanın solu" politikasının önderi Bülent Ecevit'in parlamento dışı "tepeden inmeciliğe karşı" bir an süren tereddütten sonra başlattığı saldırı, *Yön* hareketini *CHP* içinde de bir "milli" cephe açmak zorunda bıraktı.

Böylece bir yandan kendi dışındaki sol hareketleri "bölerken" öte yandan kendi içinde bölünmeye uğrayan *Yön* 30 Haziran 1967'de yayınına son verdi. Derginin ilk yayıncıları eski karmaşık ve amorf bileşiminden daha belirgin bir iç tutarlılıkla "ilerici bir ordu darbesi"nin örgütlenmesi amacıyla *Devrim* dergisini,"antiemperyalist, antifeodal milli demokratik devrim"de *Devrim* çevresiyle ittifakı hedefleyen Mihri Belli çevresi de *Türk Solu* dergisini yayınlamaya başladı.

Yön çevresinde birleşenlerin bütün sınıflardan bağımsız bir "milli sosyalizm" ütopyası peşinde koşmuş olmalarının bir tarihsel determinizme sahip bulunduğunu söylemek mümkün. Cumhuriyet aydınları gerçekte Osmanlı bürokrasisinin bir devamı olarak ortaya çıkmışlar ve burjuvazinin görece güçsüzlüğü dolayısıyla üretici güçlerin geliştirilmesi için uygulanan devletçilik politikası çerçevesinde kendilerinin burjuvaziden de emekçi sınıflardan da tarihsel olarak daha aktif bir unsur oldukları güdüsüyle yaşamaya alışmışlardı. Ancak Dr. Hikmet Kıvılcımlı'nın deyişiyle "devletçilik fideliğinde" yetişen burjuvazi 1950 seçimlerinde uluslararası konjonktürün de yardımıyla bu yanılsamaya son verdi. Kapitalizm temeli üzerinde burjuvaziden de emekçi sınıflardan da bağımsız bir varlığa sahip bulunmadıklarını geleneksel devlet sınıflarına hissettirmeye başladı. 27 Mayıs, geleneksel aydınların hâlâ sahip bulundukları görece yaygın bir zemin üzerinde bu statü kaybına karşı gösterdikleri sonuncu bağımsız tepkiydi. 27 Mayıs sonrasında bir yandan modern sosyalizm öte yandan modern uluslararası kapitalizm bu geleneksel aydınlar çevresi içinden kendi organik aydınlarını devşirmeye giriştiklerinde gerçekte *Yön* ütopyası henüz hayal edildiği sırada çökmeye başlamıştı bile. 12 Mart ve 12 Eylül, aşağıdan sivil toplum zemininde sağlanamayan bu entegrasyonunun yukarıdan devlet katından burjuvazi hesabına kotarılmasına tanık oldu.

Bununla birlikte *Yön*'ün ideolojik etkinliğinin bu ölçüde uzun sürmüş olması da bir yandan gerek tek parti, gerekse *DP* diktatörlüğü sırasında komünist hareketin önünün şiddetle tıkanmış olmasıyla, öte yandan da söz sahibi Marksistlerin o dönemde bu eğilimin tutarlı bir eleştirisini yapmaktan günübirlik hesaplarla kaçınmış olmalarıyla ilgilidir. Nitekim Marksizmin bilgisinin öğrenciler ve işçiler arasında yaygınlaşmaya başlamasıyla birlikte Kemalizmin ideolojik mirasına eklemlenmeye uğraşılan "milli sosyalizm" ütopyasının hegemonyası kısa zamanda çöktü ancak bütünüyle ortadan kaybolmadı. Komünist hareketin köylü ve küçük burjuva toplumsal katmanlara doğru genişlediği her dönemde bu "milli sosyalizm"den arta kalan bir ton hâlâ kendisini yeniden üretmeyi başarabilmektedir.

ERTUĞRUL KÜRKÇÜ

1955'den sonra Türkiye'de *DP* iktidarına karşı halktan gelen hoşnutsuzluğun yoğunlaşmasıyla, *CMP*'nin, sendikacılar üzerindeki etkisi arttı. Seyfi Demirsoy ve *CHP*'den aday olan diğer sendikacılar 22 Ekim 1957'de yaptıkları basın toplantısında şunları söylüyorlardı: "... işçi partisi denemeleri memleketimizde muvaffak olamadığına göre, işçi davalarını en iyi şekilde ele alacak ve tahakkuk ettirecek bir partiyi desteklemek ve o partinin saflarında kuvvetle temsil edilmek bizce yegane faydalı yoldur... *CHP* lideri Sayın İnönü, işçi davalarını en mükemmel tarzda kavramış bir devlet adamıdır. Sayın İnönü'nün son beyanatında 'işçi meselelerini partiler üstü bir hukuk davası olarak ele alacağız' demesi bunun açık delilidir." Bu sözleri ile Demirsoy yıllar sonrasının "partilerüstü politika" yaklaşımının ipuçlarını veriyordu.

1961'de *TİP* kurucusu, 1980'de *Türk-İş* Başkanı olacak *İİSB* Başkanvekili İbrahim Denizcier ise aynı günlerde "kanaatımca işçiler parti dışı kalmalıdır" diyordu.

Buna rağmen 1961 başında *İİSB*'de bir siyasi parti kurma gerekliliği üzerinde tartışmalar başladı. Sendikalar başka partilerden Meclis'e girmek için verdikleri uğraşın anlamsızlığı bir *İsveç* ya da *İngiliz İşçi Partisi* benzeri bir parti ile aşmak istiyorlardı.

Türk-İş Genel Başkanı *TİP*'in kurulmasından sonra parti kurulmasını henüz erken bulduklarını açıkladıysa da, *TİP*'in kurulması *Türk-İş* üst yönetimini ürkütmüştü. Çok geçmeden *Türk-İş* üst yönetimi de bir süre sonra bir siyasi parti kurmaktan söz etmeye başladı. 1961 sonlarında *Türk-İş* Başkanı Seyfi Demirsoy böyle bir partinin zorunlu olduğuna ilişkin çalışmalar yaptı. Basında partinin adı *Sosyal Güvenlik Partisi* ya da *Çalışanlar Partisi* olarak anılıyordu.

Ocak 1962'de konu *Türk-İş* Temsilciler Meclisi'nde tartışıldı ve 400 delegenin oylarıyla bir *Çalışanlar Partisi* kurulmasına karar verildi. *Yön* dergisi etrafında kümelenmiş aydınlar *TİP*'e karşı *Çalışanlar Partisi* görüşüne büyük destek verdiler. 1962 ortalarına kadar *Çalışanlar Partisi* girişimi "tüzük ve programı hazırlanıyor, hazırlandı" haberleriyle, başta *Yön* dergisi olmak üzere basında yaşatıldı.

TİP'in ilk başkanı Avni Erakalın, ilk başkanvekili de Kemal Türkler oldu. *TİP* kurucularının Kurucu Meclis'teki sendikacıları *TİP*'e üye yapma çabaları olumsuz sonuçlandı. 1961 seçimleri geldiğinde *TİP* kuruluşunu tamamlayamamıştı.

27 Mayıs'tan sonra bazı radikal aydınların işçi hareketine kuşku ile yaklaşmasına rağmen genelde Türkiye'de "demokratik" bir hava esiyordu. Yine de Haziran-Aralık 1960 arasında önemli bir işçi hareketi görülmedi.

27 Mayıs Sonrası İşçi Eylemleri

Ancak 22 Ocak 1961'de 500 işçi İzmir'de, 300 işçi İstanbul'da işten çıkarmalara karşı ve sendikalaşma ve grev haklarının tanınması için kapalı bir salon toplantısı yaptı. 25 Kasım 1961'de İzmir'de 5 bin işçi sendikal haklar için yürüdü. 2 gün sonra Ankara'da 3 bin işçi sakal grevine başladı. 17 Aralık'ta 12 sendikaya üye 3 bin işçi Kocaeli'nden grev ve iş yasası için sessiz yürüyüş yaptı. 23 Aralık'ta da Eskişehir'de 5 bin işçi yürüdü. 31 Aralık'ta İstanbul Denizcilik Bankası'nın bin işçisi pazar yevmiyelerini alabilmek için greve başladılar. Grev 3 Ocak'ta sona erdi.

Resimde ilk (toplumcu) gerçekçilik arayışları '40'lara doğru Nuri İyem'in öncülüğünde oluşan Yeniler *adlı bir grupla başlamıştı.* Yeniler *1952'de dağıldı. Nuri İyem, bir zamanlar karşı çıkmış olduğu Batıcı tarzda soyut resimlere geri döndü. Aynı sıralarda, Türk motiflerinin (süslemeciliğinin) Türk resim sanatı içine girmesini savunan Bedri Rahmi atölyesinde yetişmiş genç ressamların oluşturduğu* 10'lar Grubu*'ndan Fikret Otyam, Anadoluculuğun resimdeki karşılığını bulmaya çalışıyordu. Bu grup da 1952'de dağıldı. Ancak 1959'da ve kısmen* Yeniler*'in esiniyle kurulan* Yeni Dal *adlı bir başka gerçekçi, kendinden öncekileri de etkilemeyi başardı. İbrahim Balaban ve arkadaşlarının Nisan 1961'de açtıkları sergi, "resimlerde suç öğeleri görüldüğü" için kovuşturmaya uğradı ve sergiye katılan sanatçılar tutuklandı. Aynı yıl, resimlerin yargılanmasının sonucu bütün "resimler" suçsuz bulunarak zamanın sıkıyönetim mahkemesince sanatçıların da salıverilmesine karar verildi. Üstte solda, 1960'larda yeniden gerçekçi bir tarza dönerek aynı zamanda hem gerçekçi hem anıtsal olan üslubunu geliştiren İyem'in* Şileli Kızkardeşler *(üstte solda), Balaban'ın* Buradakiler *(üstte) ve Otyam'ın* Hatıra*'sı (altta) görülüyor.*

GÜZELCE, İBRAHİM (1922-1976)

Türkiye İşçi Partisi (TİP) ve Türkiye Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu'nun (DİSK) kurucularından olan İbrahim Güzelce, İstanbul'da doğdu. İlkokulu burada tamamladıktan sonra Matbaacılık Meslek Okulu'na devam etti. Buradan mezun olduktan sonra bir süre Urfa'da Belediye Matbaası'nda çalıştıktan sonra İstanbul'a dönen Güzelce, çeşitli matbaalarda dizgi operatörü olarak çalıştı. 1946'da *İstanbul Basın Teknisyenleri Sendikası*'na üye oldu. Bu sendika yeni olmasına rağmen uzun yıllar, Meşrutiyet ve Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde etkili olmuş, bazı grevleri gerçekleştirmiş *Mürettibin Cemiyeti*'nin devamıydı. 1948'de sendikanın genel sekreterliğine getirilen Güzelce, bir süre *İstanbul İşçi Sendikaları Birliği* içinde de etkinlik gösterdi. Ancak 1952'de Üzeyir Kuran'la birlikte, örgüt içinde *DP*'ye üye yöneticilerin işçiler arasında siyasal ayrım gözettiğini ve bunun da birliği zayıflattığını öne sürerek istifa etti. Daha önce sekreteri olduğu *Basın Teknisyenleri Sendikası*'nın da birliğin çalışmalarına ve işçilerden, kamuoyundan uzak çalışmalar sürdürmesine eleştiriler getirmiş olan İbrahim Güzelce, 1950'de *Demokrat İşçi Partisi*'nin kuruluşuna katıldı. Partinin 13 Haziran 1953'te yapılan II. Genel Kurulu'nda yönetim kuruluna ve daha sonra da genel sekreterliğine getirildi. Genel başkanlığını Orhan Arsal'ın, 2. başkanlığını da Üzeyir Kuran'ın yürüttüğü *Demokrat İşçi Partisi*'nden bir süre sonra ayrılan Güzelce 1957'de *Hürriyet Partisi*'nden İstanbul adayı olarak milletvekili seçimlerine katıldı. Ancak seçimleri kazanamadı. 1961'de *Basın Teknisyenleri Sendikası*'nın genel sekreteri olan İbrahim Güzelce, aynı yıl 13 Şubat 1961'de *Türkiye İşçi Partisi*'nin (TİP) kuruluşuna katıldı. Partinin ilk günlerinde oldukça etkin olan Güzelce, bir süre örgütün genel sekreterliğini de yaptı. Mehmet Ali Aybar'ın *TİP*'in genel başkanlığına getirilmesinde büyük bir rol oynadı. Bununla birlikte parti içinde Aybar'a ilk kez muhalefet eden Güzelce, Merkez İcra Komitesi'nden istifa ederken genel başkanı kişisel yönetimi ve demokratik olmayan tavırlarından ötürü aleştirdi. 1963'ten 1967'ye kadar *Türkiye Basın Sanayi İşçileri Sendikası*'nın (Basın-İş) genel başkanlığını yürüttü. 13 Şubat 1967'de *Basın-İş Sendikası* adına *Türkiye Devrimci İşçi Sendikaları*'nın (DİSK) kuruluşuna katıldı. Aynı yıl sendika başkanlığından ayrılarak yurtdışına gitti. Bu süre içinde Almanya'da çalışan Güzelce, 1971'den 1975'e kadar *Alman Sendikalar Birliği*'nin (DGB) Berlin Yabancılar Bürosu'nda görev aldı. Burada danışmenlık yaptı. 1975 başlarında Türkiye'ye dönen Güzelce, 21-24 Mayıs 1975'te yapılan *DİSK* Genel Kurulu'nda genel sekreterliğe getirildi. Bir süre sonra da yakalandığı kanserden kurtulamayarak 14 Nisan 1976'da öldü.

1961'in en önemli işçi eylemi 31 Aralık'ta İstanbul'da gerçekleştirildi. *İİSB*'nin sendikalaşma ve grev haklarının yasalaşması için İstanbul Taksim Meydanı'nda miting yapma talebi uzun tartışmalara rağmen Vali tarafından reddedilmişti. Sonunda mitingin Saraçhane'de yapılmasına karar verildi. *İİSB* ve *Türk-İş* tarafından örgütlenen Saraçhane Mitingi'ne Anadolu'nun dört bir köşesinden, tüm işkollarından, kadın-erkek 150 bin dolayında işçi katıldı. Bu eylemin Türkiye işçi sınıfının somut konumunu gözler önüne seren tarihsel bir anlamı vardı. Büyük bez afişlerden birinde işçi yumruğunu masaya vuruyor, altında da "bizim de sözümüz var" kelimeleri yazıyordu. Miting sırasında işçiler sendika özgürlüğü ve grev hakkının derhal tanınmasına, aski takdirde girişilecek grevlerden işçilerin sorumlu tutulamayacağına ilişkin bir karar alıyorlardı.

1962'de işçiler sessiz yürüyüş, oturma grevi, direniş, kısa süreli iş bırakma, sakal grevi, yemek boykotu gibi biçimlerle eylemlerini sürdürdü.

25 Temmuz 1962'de İzmir'de 641 temizlik işçisi ücretleri protesto etmek ve işkoşullarının düzeltilmesini sağlamak için yarım günlük grev yaptı. Grev sonunda 207 işçi işten atıldı ve işçilerin istekleri kabul edilmedi.

1962'de işçilerin yabancı şirketlerdeki eylemleri de başladı. 12 Ağustos'ta *NATO* Çiğli üssünden atılan işçiler için İzmir'de büyük bir miting yapıldı. 13 Ağustos'ta Ereğli'de bir zamanlar, Süleyman Demirel'in çalıştığı Morrison Şirketi'nde çalışan 150 işçi yürüyüş yaptı. Aralıkta ise Samsun'da 150 üs işçisi yürüyordu. Bu gelişmeler Türkiye işçi sınıfının "anti-emperyalist" bilince ulaşmasında önemli katkılar sağladı.

1962'nin en önemli iş eylemi Ankara'da *Yapı-İş Federasyonu*'nca gerçekleştirildi 5 bin dolayında *Yapı-İş* üyesi ve işsiz işçi, işsizliği protesto için 3 Mayıs'ta önderleri .Tahir Öztürk'ün (Fukara Tahir) yönetiminde Millet Meclisi'ne doğru yürüdü. Yürüyüş sırasında kolluk kuvvetleriyle çatışma çıktı. Bazı işçiler gözaltına alındı. Bu yürüyüş sonradan "Açların Yürüyüşü" olarak adlandırılacaktı.

İşçiler sosyal hakları için yürürken *Türk-İş* yönetimi 22 Aralık 1962'de Ankara'da "Komünizmi Tel'in Mitingi" düzenlendi. Bu toplantı ile sanki *Türk-İş* yönetimi, *Türk-İş*'li sendikacılar tarafından 13 Şubat 1961'de kurulan ve 1962'de Mehmet Ali Aybar'ın başkanlığına getirilmesiyle canlılık kazanan *TİP*'e cevap veriyordu. Bu sırada *Türk-İş* yöneticilerinin basında *TİP*'e karşı verdikleri demeçler de artmaya başlamıştı.

Aynı yıl içinde *İİSB*, *Türk-İş*'in "her işkolunda tek ve güçlü sendika" ilke kararı uyarınca kendini fesh etti.

1963'ün en önemli işçi eylemi İstanbul İstinye'deki Kavel Kablo Fabrikası işçilerinin greviydi. TBMM'de sendikalar ve grev yasalarının görüşüldüğü bir sırada 173 işçi tarafından gerçekleştirilen bu grev sonuçları açısından oldukça önemlidir. 28 Ocak-4 Mart tarihleri arasında süren grev sırasında işçiler kolluk kuvvetleriyle çatıştılar. Boğaz'ın ayazına rağmen günlerce direndiler. Sonunda bakanların aracılığıyla grev işçilerin talepleri doğrultusunda sonuca ulaştı. Yasadışı bu grev nedeniyle haklarında 3-5 yıl hapis cezası talebiyle dava açılan işçiler 275 *Sayılı Toplu Sözleşme, Grev ve Lokavt Kanunu*'na eklenen özel bir madde ile (işçiler arasında Kavel Maddesi diye bilinir) affedildi. Bu grev sırasında Kavel işçileri İstanbul'un tüm işçilerinden yoğun destek ve dayanışma gördü.

Çalışma Yaşamını Düzenleyen Yasalar

24 Temmuz 1963'de, 12 Eylül 1980'e kadar bazı değişikliklerle yürürlükte kalacak 274 Sayılı *Sendikalar Kanunu* (SK) ile 275 sayılı *Toplu Sözleşme, Grev ve Lokavt Kanunu* (TSGLK) yürürlüğe girdi.

Türkiye 1960 başında Batı ile bütünleşmeye çabalıyordu. Ülkenin Batı'ya bağımlılığı yalnızca ekonomik düzeyi değil, diğer düzeyleri de kapsamak durumundaydı. Türkiye'nin parçası olduğunu belirttiği *NATO*'da birkaç ülke dışında, Avrupalı ülkelerin anayasaları 1945'de faşizmin yenilgisinin ardından, her yerde demokrasi rüzgârının estiği bir ortamda, ya yeniden yazılmıştı ya da yeni bir yaklaşımla yorumlanıyordu. İşçilerin sosyal hakları "1948 BM İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi"nde açıkca belgelenmişti, Uluslararası Çalışma Örgütü'nün (ILO) 87 ve 92 sayılı sözleşmeleri başta olmak üzere çok sayıda belgesinde standardize edilmişti. Aynı haklar 1950 tarihli "Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi"nde yer almıştı. Bu haklar 1961'de "Avrupa Sosyal Haklar Sözleşmesi"nde ayrıntılı hale getiriliyordu.

Boylesi bir uluslararası konjonktürde, sanayinin gelişmekte olduğu, işçilerin nicel varlık olarak ortaya çıktığı Türkiye'de özellikle sanayi burjuvazi sert bir sendika özgürlüğü-grev hakkı kavgasını arzulamıyordu.

Türkiye'nin kapitalistleşme sürecine geç girmesi Türkiye sendikacılık hareketinin belirleyici etkeniydi. Nicel ve nitel olarak zayıf olan bir işçi sınıfının geliştirebileceği sendikacılık hareketi daha ötede de olamazdı.

1960'lardan 1990'lara Ekonomi Politika

1960'lardan 1980'lere kadar dış ticaret ve sanayileşme politikasında 1950'lere göre niteliksel bir değişim sözkonusu olmadı. 1950-1960 döneminde ödemeler dengesi bunalımı sonucu izlenen korumacı dış ticaret politikasının ardında oluşan ithal ikameci sanayileşme, planlı döneme geçişle birlikte büyümeyi hızlandırmak amacı ile sistemli ve yoğun biçimde uygulanan bir politika olarak ele alınmış, dış ticaret politikası da bu amaca bağlı olarak biçimlenmiştir.

Bilindiği gibi, burjuva iktisat teorisi, azgelişmiş ülkelerin sanayileşme ve dış ticaret politikaları arasındaki bağlantıyı "karşılaştırmalı üstünlükler kuramı" çerçevesinde ele alır. Bu kurama göre, azgelişmiş ülke ekonomileri birbirlerini tamamlayıcı yönde bir uzmanlaşmaya gitmeleri sonucunda hem kendi refahlarını hem de dünya refahını en yüksek düzeye çıkaracaklardır. Yine bu yaklaşıma göre, verili koşullarda, ülkelerin, katma değerin sektörel bileşimini ya da sektörel dağılımını zorlamaksızın, en avantajlı olduğu ürünlerde uzmanlaşarak dışarıya karşı açık bir ekonomi haline gelmeleri gerekir.

Birinci Beş Yıllık Plan döneminde ele alınan "Planlı Kalkınmanın 15 Yıllık Hedefleri"nde, ise karşılaştırmalı üstünlükler kuramına uygun (dışa dönük) bir sanayileşmenin Türkiye için yeterli büyüme olanağı sağlamayacağı önesürülerek kalkınma stratejisi ithal ikameci nitelikte (içe dönük) belirlenmiştir. Bu tercihten beklenenlerden birincisi, yurt içi yatırımların artırılarak sanayi sektörünün büyümesini sağlamak, ikincisi de dışa bağımlılığı azaltmaktır. Buna göre, ithalat kısıtlamaları yeni alanlarda, genellikle imâlat sanayiinde yatırım olanaklarının doğmasına yol açacak, kaynakların yeni sanayilere kaymasıyla sanayi sektörü büyüyüp genişleyecektir. Öte yandan ithal mallarının yurt içinde üretilmesiyle birlikte bu malları dışarıdan ithal etme oranı azalacak, dolayısıyla dışa bağımlılık oranı da düşecektir. Bu beklentilerle 1960'lardan itibaren uygulanmasına daha "bilinçli" ve "planlı"(!) bir biçimde başlanan ithal ikameci sanayileşmenin en önemli özelliği önceki dönemde olduğu gibi, gelişmiş kapitalist ülkelerin borç ve yatırımlar biçimindeki sermaye ihracına açık olması ve giderek artan bir tarzda dış odakların yönlendiriciliğine girmesidir.

Planlı dönemde her yıl, oldukça iddialı büyüme hızı hedefleriyle başlamıştır. 1977'ye kadar da yüksek büyüme hızlarına ulaşılmıştır. 1962-1977 döneminde *GSYİH* yüzde 6,7 büyürken, tarım, sanayi ve hizmetler ise sırasıyla yüzde 3,3, yüzde 10 ve yüzde 7,8 büyüme hızları gerçekleştirmişlerdir. 1977'den sonra ise büyüme hızı hızla düşerek 1979'da *GSYİH* için yüzde 1 olarak gerçekleşmiştir. 1977'ye kadar özellikle sanayi kesiminde yüksek büyüme oranları gerçekleşmiş (1962-1977 döneminde yüzde 10) 1977'den sonra ise hızlı bir düşüşle bu sektördeki büyüme 1979'da yüzde 3'e gerilemiştir. *GSYİH*'daki değişmelerin dinamiği olan sanayinin, büyüme hızıyla ithalat olanakları arasında yakın bir ilgi vardır. 1970'e doğru, döviz darboğazı nedeniyle, gereksindiği ithal girdilerini sağlayamayan sanayinin büyüme hızı düşmüş 1970'den sonra döviz rezervlerinin iyileşmesiyle büyüme hızlanmış, 1977'de tekrar daralan döviz olanaklarıyla büyüme hızı büyük düşüş göstermiştir.

Bu hızlanma ve düşme, sanayi üretiminin girdi yönünden, sanayi yatırımlarının da -diğer yatırımlar gibi- sermaye malları yönünden dışa bağlı oluşundan kaynaklanmaktadır. Sanayi, döviz buldukça büyüyebilmekte; döviz olanağı daraldıkça büyümesi durmakta, hatta gerilemektedir. Önüne koyduğu iddialı büyüme hızlarını gerçekleştirmek için gerekli kaynak birikimine ulaşamayan Türkiye kapitalizmi, öteden beri biriken sorunların had düzeye varmasıyla 1970'lerin ikinci yarısında yoğun bir bunalım içine girmiştir. Yatırımlar, tasarruflardan daha hızlı artmış ve sonuçta kaynak açığı doğurmuştur. 1973-1977 döneminde yatırımların büyüme hızı yüzde 100'den daha fazla artarken tasarruflar ancak yüzde 60 artmıştır. Sorun kamu yatırım ve tasarruf dengesi açısından daha çarpıcıdır: Kamu yatırımları bu yıllarda yüzde 300 artarken tasarruflarda artış olmamıştır. Tasarruflara ödenen real faiz haddinin özellikle 1970'den sonra negatif olması, tasarrufların yeterli düzeyde artmasının nedenlerinden biridir. Bilindiği gibi, tasarrufu özendirme ve finans kurumlarında toplamanın yolu yüksek faiz oranından geçer. Bunun için de tasarruflara verilen reel faiz oranının pozitif olması gerekir. Başka bir deyişle, faiz oranları enflasyonu aşındırıcı etkisine rağmen tasarrufçuya bir geliri bırakacak düzeyde olmalıdır.

Oysa Türkiye'de faiz oranları öteden beri devlet tarafından saptanmış ve hızlanan enflasyon karşısına faizlerin aynı oranda artmaması 1970'den sonra reel faiz oranının negatif olmasına yolaçmıştır. Tasarruflar yeterli düzeyde olmadığı gibi kamu gelirlerinde de artış sağlanamamış, buna karşılık kamu harcamaları hızla artmış, sonuçta da bütçe açıkları yüksek boyutlara ulaşmıştır. Kamu gelirlerinin ve tasarrufların istenilen düzeyde artması sonucu kamu yatırımlarını finanse etmek için Merkez Bankası kaynaklarına başvurulmuş, böylece para arzı hızla artmış, dolayısıyla enflasyon körüklenmiştir. 1973'den sonra Merkez Bankası'nın başta *KİT*'ler olmak üzere kamu kesimine açtığı krediler hızla artmıştır. Dolayısıyla para arzı yükselmiş ve üretim artışının çok üstünde seyrederek enflasyonun hızlanmasında önemli bir etken olmuştur.

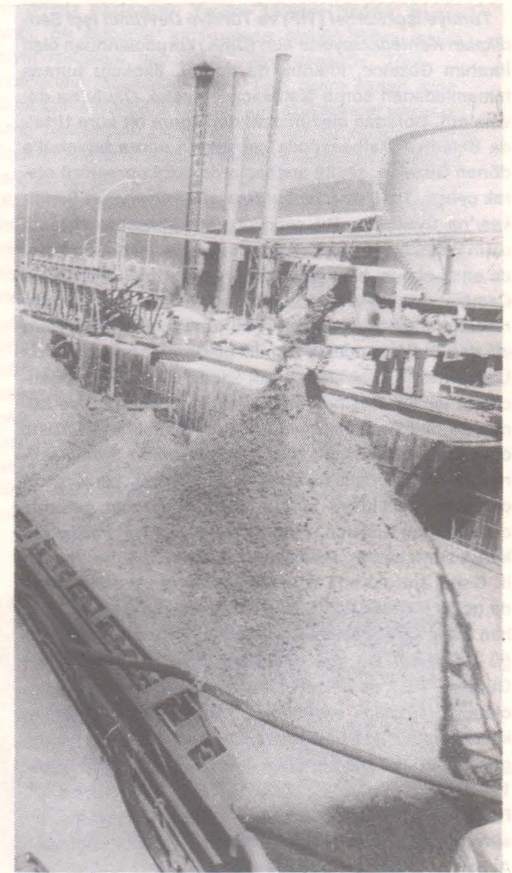
Uygulanan ithal ikameci sanayileşme stratejisi temel olarak iç pazarı hedeflediğinden sınai ürün ihracatı çok düşük düzeyde kalmıştır. Öte yandan sabit tutulan döviz kuru da ihracatı değil, ithalatı kârlı kılmıştır. Sonuçta, ithal edip üreten ve iç pazara satan, dışarı satamayan bir sanayi yapısı iyice belirginlik kazanmıştır. Yüksek büyüme hızlarıyla gelişen sanayinin ara malları ve sermaye malları yönünden dışa bağımlılığı da büyük oranlarda artmış, dolayısıyla ihracat ve diğer döviz girdileriyle karşılanamayan ithal karşılıkları, esas olarak dış borçlanmayla giderilmeye çalışılmıştır. 1979 sonunda dış borçlar 10,2 milyar doları uzun vadeli, 4,4 milyar doları da kısa vadeli olmak üzere 14,6 milyar dolara çıkmıştır. Alınan borçlar ise vadesinde ödenememiş, bu nedenle sık sık erteleme yoluna gidilmiştir. 1960'larda hızlı büyümenin yansıra fiyatlarda da istikrarlı bir gelişim sözkonusu olmuştur. Ancak 1970'lerde fiyat artışları hızlanmış, geliri, enflasyonun altında kalan emekçi sınıf ve tabakalardan, geliri enflasyondan daha hızlı artanlara kaynak transferi sonucu, gelir dağılımındaki adaletsizlik bir üst boyuta sıçramıştır.

Uygulanan ithal ikameci sanayileşme politikası ağırlıkla ithali kısıtlanan dayanaklı-dayanaksız tüketim mallarında yoğunlaşmış, bu malların üretimi için gerekli olan girdi ve sermaye malları yönünden dışa bağımlılık her yıl daha da artmıştır.

Miktar kısıtlamaları, gümrük ve benzeri vergiler, kotalar, yasaklar biçiminde uygulanan korumacı dış ticaret politikası yurtiçinde kurulmuş sanayilere önemli koruma avantajları sağlamıştır. Mamul mal ithalatına yüksek gümrükler konurken aynı malı üretmek için gerekli olan girdilerin daha düşük oranlarda vergilendirilmesi korumayı artırmıştır. "Etkin koruma" olarak tanımlanan ve koruma duvarının arkasındaki firmaların daha yüksek kâr sağlamalarına olanak sağlayan bu durum, yatırımların ara malı üretimi yerine mamul mal üretimine yoğunlaşmasının da nedenlerinden biridir. Ayrıca, bu tarzda oluşan ithal ikameci sanayileşmede verimlilik, etkinlik, teknolojik gelişmenin izlenmesi gibi maliyeti düşürücü, dolayısıyla rekabeti artırıcı olgular sanayicilerce ihmal edilebilmiştir. "Nasılsa ithalat kısıtlamalarıyla dış rekabet tehditi yoktur ve ne üretsen, kaça üretsen ve satsan alıcısı içeride hazırdır" mantığı egemen olmuştur.

İthal ikameci sanayileşme politikası emperyalizmin dış borç ve yabancı sermaye yatırımı biçimindeki sermaye ihracı politikasına ters düşmeyen bir tarzda oluşmuştur. Emperyalizmle girişilen ilişkiler yoğunluğunda, dışa bağımlılık artmış, ülke içinde yaratılan değerin büyük bir kısmı metropollere akmıştır. Korumacı dış ticaret politikasıyla birlikte yabancı sermayeyi teşvik edici yasaların ardarda çıkarılması, korunan bir pazara yabancı sermayeli firmaların doluşması ve birçok sektörde daha baştan tekelci bir yapı kurmaları sonucunu doğurmuştur. Daha önceleri mamul mallarını pazarlayan yerli işbirlikçilerle bütünleşerek mamul mal üretimine yurtiçinde geçen çok uluslu şirketlerin yavru firmaları, üretim için gerekli makina-teçhizat, hammadde, teknolojiyi ağırlıkla ana firmalarından ithal etmiştir. Türkiye imalat sanayiinin gelişimine yön veren çok uluslu tekeller, önemli ölçüde dışa bağımlı ve iç pazarı denetleyen, iç kredi kaynaklarını zorlanmadan kullanan, tekelci kârlarla satış yapan bir yapı oluşturmuşlardır.

Yabancı sermayeli şirketler bu dışa bağımlı üretimle ana firmalarında üretilen ara malı ve yatırım mallarını

İthal ikameci sanayileşme çerçevesinde özel sermayenin yoğunlaştığı alan dayanaklı-dayanaksız tüketim malları üretimi oldu. KİT'ler ise bu sanayilere girdi üretecek ara malları üretimi göreviyle donatılmışlardı. Kurulan sanayilerin gereksindiği sermaye malları ve KİT'lerin üretiminin yeterli olmadığı ve/veya üretmediği ara malları döviz bulundukça dışarıdan sağlandı. KİT'lerin özel sermayenin bir rant kaynağı olması nedeni başta olmak üzere yine dışa bağımlılıktan kaynaklanan çeşitli sorunlar, bu kuruluşlardan beklenen ara malı üretimini artırma görevinin gerçekleştirilmesini pek mümkün kılmadı ve ithal yoluyla sağlanmak durumunda olunan ara ve sermaye mallarının hacmi hızla tırmandı.

yüksek fiyatlarla Türkiye'ye ithal etmekte, sömürdükleri değeri de kâr transferi, lisans, patent, know-how hakkı, yabancı uzman maaşları adı altında legal yollarla; transfer fiyatlaması biçiminde de illegal yollarla metropollere aktarmaktadırlar. Transfer fiyatlaması diye tanımlanan mekanizmayla ana firmadan alınan girdiler, danışıklı döğüşle, yüksek fiyatlı gösterilmekte, böylece yurtiçinde sömürülen değer, vergilendirilmeden, herhangi bir kayıtlamaya bağlı olmadan dışarı aktarılmaktadır. Sermaye ihracının diğer bir biçimi olan proje ve program kredileriyle gelişmiş kapitalist ülkeler, Türkiye'nin ithalat ve yatırımlarının yönünü önemli ölçülerde belirleyebildikleri gibi, bu krediler aracılığıyla metropollerde üretilen makina, teçhizat, hammaddenin ve bazı teknik hizmetlerin ihracı olanağını da bulmuşlardır.

1960-1979 dönemindeki ithal ikameci sanayileşme politikası, sektör, etkinlik, verimlilik gibi konularda seçici davranmamış, tüm sektörlere ve işletmelere genel bir koruma sağlamıştır. Bunun sonucunda da büyük ve küçük işletmelerin yanyana yaşadığı ikili bir yapı ortaya çıkmıştır; bir yanda çoğu yabancı sermayeli veya yabancı lisansla çalışan az sayıda büyük firma -ki bunlar piyasanın yüzde 15-80'e kadar olan bir bölümünü kontrol etmektedirler- diğer yanda da geri teknolojilerle üretim yapan küçük ve orta işletmeler.

Ortaya çıkan sanayi yapısı ihracat yapmayan/yapamayan bir özelliktedir. İhracatın sınırlı olmasının nedenleri birkaç başlık altında toplanabilir. Birincisi, tekelci sermaye açısından, korunmuş ve alıcısı hazır, tekelci fiyatla satış yapabilen iç pazar ihracattan daha çekicidir. Açıktır ki, iç talebin dış talebe rakip olduğu bir ekonomide, ihracata verilen teşvikler eğer yüksek fiyatlar nedeniyle oluşan iç pazarın çekiciliğini ortadan kaldırmıyorsan, sanayici, ihracat yerine iç pazara yönelmeyi tercih eder ve öyle de olmuştur. İkincisi, döviz kurunun sabit tutulması ithalatı çekici, ihracatı itici kılan bir etki yaratmıştır. Bu itici etki birçok biçimde ortaya çıkmaktadır. Temel etken ihracattan TL cinsinden sağlanan gelirle ilgilidir. Tekelci sermaye aynı ihracat hacmına karşılık denge kurunda elde edebileceği toplam paraya oranla aşırı değerlenmiş kurda daha düşük bir gelir sağlayacağının bilincinde olduğundan ihracata pek rağbet etmemiştir. Kaldı ki, aşırı değerlenmiş kur sürdükçe, girdileri ithal ederek içeride üretip içeride satmak ihracattan her zaman daha kârlı olmuştur.

Öte yandan, bazı ürünler için belli büyüklükte pazarlar bulma sözkonusu olsa bile, çok uluslu tekellerden üretim için alınan lisansların koyduğu kısıtlamalar da ihracatı engellemektedir. Bu kısıtlama, tamamen ihracatı yasaklama, önceden izine bağlama veya ancak belli ülkelere ihracat izni tanıma biçiminde olabilmektedir. Böylece, korumacı önlemlerin iç pazarı daha çekici yapması, sabit döviz kuru politikasının bu çekiciliği pekiştirmesi, lisans anlaşmalarının ihracatı engellemesi sonucu, ihracatta artış sözkonusu olmamış; buna karşılık ithal talebi hızla artmış ve yapılamayan ithalatın da etkisiyle ekonominin kendisini yeniden üretememesi noktasına gelinmiştir.

1970'lerin sonuna gelindiğinde genel özellikleri yukarıda özetlenen ithal ikameci modelle sermaye birikimini sürdürmenin koşulları iyice daralmış, yapılamayan ithalatlar nedeniyle yatırımlar bir yana varolan kapasitenin bile ancak yüzde 30-40'ı işler tutulabilmiş, hızlanan enflasyon stokçuluğu, karaborsayı çekici hale getirirken ekonomide tasarruf-yatırım dengelerini de altüst edip iyice açmaza sokmuştur. 1970'lerin sonlarına kadar bu modelle hatırı sayılır büyüklükte sermaye birikimi sağlayan tekeller, artık modelin işlemezliği karşısında sanki yıllardır biriktirdikleri sermayeyi ithal ikameci sanayileşmeden sağlayan onlar değilmiş gibi, modeli "günah keçisi" addedip ivedilikle değiştirilmesi gerektiğine karar kılmıştır. Böylece, hem iç hem dış egemen güçler kapitalist dünya ekonomisindeki yeni bir işbölümüne yönelme çabalarına uygun bir düzenleme içinde Türkiye kapitalizmi açısından tıkanan bu modelin giderek yerini alacak alternatif bir strateji için hazırlıklara başlamışlardır. Bu alternatif, "ihracata yönelik sanayileşme modeli"dir.

"İhracata dönük kalkınma" modeli 1980 öncesi yılların ithal ikameci modelinin yapı taşlarını süreç içinde tasfiye edip yerine yeni modelinkileri koymakla gerçekleştirilecekti. Yeni model, dünya kapitalizmiyle yeni bir tür entegrasyona uygun olmayan sektörlerin ve/veya entegrasyona uymakla birlikte etkin büyüklükte ve yapıda olmayan firmaların tasfiyesini öngörüyordu. Bir tür "ekonomik Darwinizm" adı da verilebilecek bir oyunun kuralları hakim kılınmak isteniyordu. Özal bunu "ölen ölür, kalan sağlar bizimdir" benzeri sözleriyle ifade etmekteydi. "Yıkıcı yaratıcılık" ya da "temizlik operasyonu" adı da verilen bu operasyonla koşullara ayak uyduramayanlar piyasadan çekilecek, böylece bu alandaki gerileme sürecinde boşta kalan kaynakların akışı yoluyla yeni birikim modeliyle uyuşan kesimlerle sermaye birikimi yeniden harekete geçirilecekti. Amaç, tıkanan ithal ikameci sermaye birikimi sürecinin yolunu yeni bir birikim modelinin inşasıyla açmaktı. Bunun için de birçok politikanın yanısıra sermayenin daha çok merkezileşmesini sağlayacak politikalara da ağırlık tanımak gerekiyordu. Devlet, bir yandan firmaların birleşmesini özendirici, bir yandan da zorlayıcı önlemlere yer verecek, enflasyonu önleme savıyla yürürlüğe konulan daraltıcı/deflasyonist önlemler ve ithalatta liberalleşme aracılığı ile dış tehditi kullanma politikaları, aynı hedefe ulaşmaya hizmet edecekti. Böylece daralan iç pazar, ithalatın tehditkâr etkisi, artan finansman krizi koşullarına dayanamayan firmalar büyümeye, sağlam yapılı olmaya zorlanacak; bunu başaramayanlar da iflaslar, tasfiyeler biçiminde temizlenecekti. Birçok firma el değiştirme yoluyla büyük sermaye gruplarına eklenecekti. Dönemin Hazine müsteşarı Ekrem Pakdemirli konuyu şöyle özetliyordu: "Küçükler pas verir, büyükler golü atar". Senaryo kısaca böyleydi...

1980'den itibaren çeşitli politikalarla uygulamaya sokulan bu "yıkıcı yaratıcılık" ya da "ekonomik Darwinizm" ne ölçüde hedefine ulaştı? İflaslar, tasfiyeler, ticareti terk ve senet protestoları ile ilgili 1990'a kadarki görünüm, "Yıkıcı yaratıcılık" ya da "temizlik operasyonu" hedefine ulaşıldığını göstermiyor. Senaryoya aykırı bu tür bir sapmada gerek Kafaoğlu gerekse Özal döneminde gerçekleştirilen çeşitli biçimlerde "kurtarma operasyonları" önemli bir etken oldu; bir başka deyişle bazıları genel, bazıları da özel nitelikli çeşitli kurtarma operasyonları oyunun kurallarına aykırı, süreci ihlal eden icraatlar olmuştur denebilir. 1982'den başlayan ve günümüze kadar süren "kurtarma operasyonları", her ne kadar modelin öngördüğü "yıkıcı yaratıcılık" hedefinden sapmaya, senaryodaki "ekonomik Darwinizm'in kurallarının işlememesine yol açtıysa da belli ölçülerde el değiştirmeler, sermayenin merkezileşmesi ve yoğunlaşması, dolayısıyla tekelleşme süreci 24 Ocak politikalarının uygulandığı son yıllarda da sürdü.

24 Ocak kararlarıyla uygulamaya sokulan "ihracata dönük kalkınma" politikasının hedeflerinden biri de ihracatı ve diğer döviz kazandırıcı faaliyetleri teşvik ederek ödemeler dengesi açığına çözüm getirmekti. Bu amaçla, özellikle ihracata önemli teşvikler sağlandı. 24 Ocak uygulamalarıyla ilgili değerlendirmelerde "objektif" (!) yaklaşımlar, 24 Ocak'ın artılar hanesine "ihracat patlaması"nı yazmayı ihmal etmemektedirler. Toplumca sıkıntılara katlanılmıştı, gelir dağılımı bozulmuş, işsizlik artmıştı ama ihracat da artmıştı! "Objektiflik" adına yine ağaçlara takılmaktan orman görülemiyordu. İhracat artmasına artmıştı ama ne pahasına? Ya ithalattaki artış? Öte yandan ihracat patlamasının maliyetleri yüksekti. Maliyetin saç ayaklarından birisi çok ucuza satmak, pahalıya almak, ikincisi devletin vergi iadesi, ucuz ihracat kredisi başta olmak üzere süper teşvikler sağlaması, üçüncüsü de dış piyasalarda boy gösterecek maliyetle mal temini için ücretleri, taban fiyatlarını baskı altına alıp sendikal hakları budamaktır.

24 Ocak 1980 kararlarıyla başlatılan kapitalist dünya ekonomisiyle sıkı entegrasyon sürecinde yabancı sermaye yatırımlarına ayrı bir önem verilmişti. Yabancı sermayeyi teşvik politikaları ve garantisiz ticari borçlar ile dövize çevrilebilir mevduatların yabancı sermaye yatırımı olarak değerlendirilmesine olanak tanıyan düzenlemeler yabancı sermaye girişini 1980 öncesine oranla bir ölçüde hareketlendirdi. Ne var ki izin verilen yabancı sermaye ile gerçek giriş oranı büyük farklılık gösterdi. "Dışa açılma" politikasının uygulanmasında mali politikalar da -parasal politikalar kadar olmasa da- önemli bir işlev yüklenmiştir. Mali politikalar bir yandan ihracata yönelmenin kilit noktalarında olan iç talebin daraltılması için, bir yandan da yine dış pazarlardan pay alabilmek amacıyla kullanılmıştır. İç talebin daraltılması, "küçültülmüş bütçeler" yoluyla gerçekleştirilmiştir. Toplu bir bakışla, 1980'lerin bütçelerinin gerçekten de küçültülmüş bütçeler olduğu görülebilir. Genelde kamu yatırımları ve kamu tüketim harcamaları reel olarak azaltılırken, artış gösteren transfer harcamaları olmuştur. Bu da 1990'a doğru 50 milyar doları bulan dış borç ödemelerine daha fazla kaynak ayırma gereksiniminden doğmuştur. Bütçenin gelirler yönüne bakıldığında da gerçek kamu gelirlerinin azaldığı görülmektedir. Bütçe gelirleri içinde yüzde 90'a yakın payı olan vergilere bakıldığında ise vergi gelirlerinin milli gelire oranı anlamındaki "vergi yükü"nün 1980'den bu yana azaldığı ortaya çıkmaktadır. 24 Ocak politikaları boyunca gerçek vergideki azalmadan doğan boşluk dolaylı vergiler, özellikle de sürekli ve yüksek bir "enflasyon vergisi" ile telafi edilmiştir. Özellikle dar gelirli sınıfların gerçek gelirlerini kemiren enflasyon vergisi, geniş halk kesimlerinin satın alma gücünü azaltmada, dolayısıyla iç talebi daraltmada etkili bir araç olmuştur. Öte yandan toplumun vergi yükü genelde azaltılmış olsa da bu azalış ücretlilerden çok, büyük sermayenin vergi yükünde bir hafifleme olarak gerçekleşmiştir. 1983'ten sonra ücretlilerin dolaysız vergi (gelir vergisi) yükü kısmen azaltılma sürecine sokulmuşsa da, bu boşluk daha önce de sözünü ettiğimiz gibi dolaylı vergiler ve "enflasyon vergisi" ile doldurulmuş, hatta yeni vergi yükleri bindirilmiştir. Buna karşılık büyük sermayenin, vergi yükünün bir kısmı kırsal ve kentsel küçük burjuvazinin sırtına kaydırılmıştır.

Vergi yapısının "gelir vergisi" ağırlıklı olmaktan "tüketim vergisi" ağırlıklı olmaya doğru kaydırmanın sermaye kesimine iki türlü bir yararı olmaktadır. Birincisi ücretlerden daha az gelir vergisi kesilmesi, işverenlerden daha çok ücret talep edilmesini frenlemekte, böylece düşük kalan ücretler dış pazara dönük ürün maliyetlerinde bir azalmayı da beraberinde getirmektedir. Yine, gelir vergisinden tüketim vergisine doğru bir kayış, sermayenin gelir vergisi yükünü hafifletmekte, tüketim vergisini ise daha çok, geniş halk kesimleri ödemektedir.

Bugün işçi-işveren ilişkilerinin yasal çerçevesi, esas olarak 1982 tarihinde kabul edilmiş olan Anayasa ile belirlenmiştir. Bu esaslara dayalı olarak 1982 tarihinde 2821 sayılı Sendikalar Yasası, ve 2822 sayılı Toplu İş Sözleşmesi, Grev ve Lokavt Kanunu yürürlüğe girmiştir. Ayrıca, 25 Ekim 1983 tarihli Toplantı ve Gösteri Yürüyüşü Kanunu, 4 Ekim 1983 tarihli Dernekler Kanunu, 18 Haziran 1983 tarihlerinde değişikliğe uğramış bulunan Sıkıyönetim Kanunu gibi başka yasal düzenlemelerle de, çalışma yaşamını, sendikaları doğrudan doğruya ilgilendiren kısıtlayıcı hükümlere yer verilmiştir. Bu yolla belirlenen sözkonusu yasal çerçevenin temel özellikleri, sendikalar üzerinde yoğun ve sıkı bir devlet denetiminin getirilmiş olması işçilerin işverenler karşısında tek etkili silahı olan grev hakkının neredeyse ortadan kaldırılmış olmasıdır.

MUSTAFA SÖNMEZ

Türkiye işçi sınıfı II. Dünya Savaşı'ndan sonra bir yandan geçmişin sendikalarından, derneklerinden, işçi yardım sandıklarından gelen birikimi sahiplenirken, öte yandan Batı'da ulaşılan sendikal kazanımlardan, deneylerden yararlandı. Bu da işçi sınıfının uluslararası mücadelesinin uluslararası bir hareket olmasının en doğal sonucuydu. Değişik nedenlerle onlara 1961'de tanınmak zorunda kalınan haklar, diğer ülkelerdeki sınıf kardeşlerinin mücadele ile elde ettiği haklardı.

Türkiye işçi sınıfı böylece nicel ve nitel gücü ile orantılı olmayan biçimde Batı'daki sendikal haklara ulaştı. Bu nedenle de bu hakların korunmasında daha yoğun bir mücadele vermek ve elbette daha fazla baskıyı göğüslemek zorunda kaldı. 1960-80 arasında işçilerin ekonomik-demokratik mücadelesi kan ve gözyaşı ile ama önemli kazanımların elde edilmesiyle gerçekleşti.

1963'te Türkiye henüz 87 sayılı *ILO* Sözleşmesini kabul etmemiş olmasına rağmen sendika özgürlüğüne ilişkin bu sözleşmede yer alan ilkelere genel olarak 274 sayılı yasada yer verilmişti. En önemlisi 274 sayılı yasanın 16. maddesinde sendikaların yalnızca siyasi partiler ile organik bağ kurması yasaklanmış, kural olarak sendikaların bir baskı grubu olarak siyasi etkinlikte bulunabileceği kabul edilmişti.

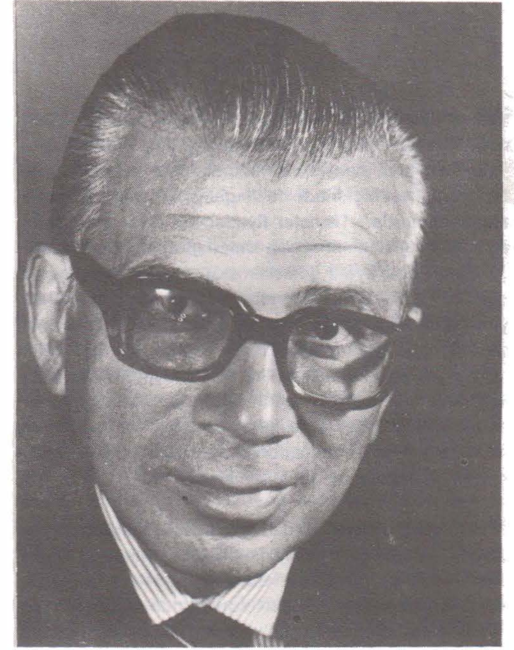
Anayasa'nın 46. maddesi gereğince 1965'de 624 sayılı "Devlet Personeli Sendikalar Kanunu" çıkarıldı. Toplu sözleşmesiz ve grevsiz kamu çalışanları sendikacılığı ancak 1971'e kadar sürdü. "Sosyal uyanma ekonomik gelişmeyi aşmıştır" sözlerinin ileri sürüldüğü 1971'de Anayasa'da yapılan bir değişiklik ile "çalışanlar" sözcüğü yerine "işçiler" sözcüğü getirildi ve tüm kamu çalışanları sendikaları *ILO* ilkelerine aykırı biçimde kapatıldı.

275 sayılı *TSGLK*'da ise grev hakkı sınırlı olarak tanınmıştı. Çeşitli grev türleri, bu arada "genel grev" hakkı tanınmıyordu.

Bu eylemler aynı zamanda Türkiye'de yükselmekte olan sınıf mücadelesinin de göstergesiydi. 27 Mayıs yeni bir toplumsal yapılanmayı getirirken, sınıf çelişkilerini keskinleştiriyordu. Türkiye işçi sınıfı yıllar sonra hem sendikalar, hem de *TİP* etrafında yeniden aktif bir mücadele dönemine giriyordu.

Türkiye'de 1952-63 arasında sendikal hakları düzenleyen yasa, 1947'de kabul edilen 5018 sayılı İşçi ve İşveren Sendikaları ve Sendika Birlikleri Hakkında Kanun*'du. Bu yasaya göre, yalnızca işçiler sendika kurabiliyorlardı. Memurlar bu haktan yoksun bırakılmışlardı. Daha sonra, 1952'de çıkarılan bir yasayla basında çalışanlara sendikalaşma hakkı tanındı. 1954'te kabul edilen* Deniz İş Kanunu*'yla da, resimde görülen çeşitli gemi tayfası ve görevlilerinin sendikalaşma hakları kabul edilmiş oldu. Ancak bütün bunlar, sendikal hakların kapsamında hatırı sayılır bir genişlemeye işaret etmiyordu. Sendika kurma hakkının tanınmış olduğu işkollarında bile, özellikle siyasetle uğraşan, "grev kışkırtıcılığı" yapan ve grev girişiminde bulunan sendikalar, geçici ya da süresiz olarak kapatılabiliyorlardı. Dahası sendikacıların da hiçbir güvencesi yoktu; işveren istediği sendikacıyı istediği şekilde tayin edebiliyor ya da işten çıkarabiliyordu. Gerçi 1936'dan beri geçerlikte olan bir yasaya göre işyerlerinde işçiler tarafından işçi temsilcilerinin seçilebilmesi kabul edilmişti ama sendikaların örgütlü olmadıkları yerlerde bu temsilcilikler işçileri denetlemek için de kullanılabiliyordu. 1952-63 arasında yürürlükte olan yasalar, sendikalara toplu sözleşme yapma ve iş uyuşmazlığı çıkarma yetkisi tanıyordu. Bu dönemde çıkan uyuşmazlıklar uzlaşmayla sonuçlanmadıklarında durum* İl Hakem Kurulu*'na intikal ettiriliyor, burada da sonuca bağlanmayanlara ise* Yüksek Hakem Kurulu *karar veriyordu. Bu vakalarda sendika yöneticileri, genellikle, bağlı oldukları siyasal partilerle ilişkilerini kullanıp* Yüksek Hakem Kurul*'larını etkilediler ve talep edilen (ya da ona yakın) ücret artışlarını elde ettiler. Grev hakkının olmadığı koşullarda böylesi yöntemlerle ücret artışı sağlayan sendikacılar sendikaların üye sayılarının arttırılmasında etkili oluyorlar, böylece özellikle kamuya bağlı işyerlerinde devlet sendikacılığını temel alan büyük sendikalar oluşuyordu. Sendikacıların sürekli olarak polis gözetiminde tutulduğu DP döneminde, aslen DP'li olan sendikacılar bile, karakollara çekilmekten kurtulamadılar. Bu durum, 1960'ta değil, ancak 1963'te kabul edilen yasalarla birlikte hafifleyecekti.*

AVCIOĞLU, DOĞAN (1926-1983)

27 Mayıs 1960 sonrasında sol kesim üzerinde küçümsenemeyecek bir etkide bulunmuş olan ve 1961-1967 arası yayınlanan Yön dergisini Mümtaz Soysal ve Cemal Reşit Eyuboğlu ile birlikte çıkaran Doğan Avcıoğlu Bursa'nın Mustafakemalpaşa ilçesinde doğdu. Fransa'da iktisat ve siyasal bilimler dallarında yüksek öğrenim görmek amacıyla ayrıldığı Türkiye'ye 1955'de döndü. Kısa bir süre Ortadoğu Teknik Üniversitesi Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü'nde asistanlık yaptı. '50'lerin ikinci yarısında *Demokrat Parti* iktidarına karşı yürütülen muhalefet bağlamında haftalık *Akis* ve *Kim* dergilerine, *CHP*'nin yayın organı *Ulus* gazetesine yazılar yazdı. Aynı zamanda Turhan Feyzioğlu ile birlikte kurduğu *CHP* araştırma bürosunda çalışıyordu. Büronun müdürlüğünü yürüten Avcıoğlu iktisadi ve toplumsal konular üzerine incelemeler yapıyordu. 27 Mayıs 1960 sonrası Temsilciler Meclisi'ne giren *CHP*'liler arasında yer alarak yeni anayasanın hazırlanmasında Anayasa Komisyonu üyesi olarak görev aldı. Aynı yıllarda bir yandan *Vatan* ve *Ulus* gazetelerinde yazarlığını sürdürüyor, Ankara Radyo'sunda ise dış haber yorumculuğu yapıyordu.

1961 Anayasası'nın beraberinde getirdiği göreli özgürlük ortamında siyasal hayatın canlanması ve dünya görüşlerinin çeşitlilik kazanmasıyla basında da gözle görülür bir canlanma oldu. Gazetecilik dünyası yaygın bir hareketliliğe sahne olurken sol basında *Akis* türü dergiler etkilerini yitirdiler. Doğan Özgüden, Fethi Naci, Yaşar Kemal üçlüsünün İdris Küçükömer'in katkısıyla çıkardıkları *Ant*, *TİP*'in yayın organı *Sosyal Adalet*, Prof. Sadun Aren ve çevresindekilerin Ankara'da çıkardıkları *Emek* dergilerinin yanısıra sol görüşlerin tartışıldığı yeni platformlardan biri de *Yön* dergisi oldu. '60'ların sonlarına doğru bunların karşısında *Türk Solu* ve *Aydınlık* gibi dergiler belirecekti. Bir tür "Kemalist sosyalizm" ("Baas" tipi sosyalizm) sözcülüğü yapan ve yer verdiği görüşler açısından 1930'lardaki *Kadro* dergisiyle benzerlik gösteren *Yön*'ün başyazarı Doğan Avcıoğlu'ydu. Yazılarında ırkçı ve turancı görüşlere karşı ideolojik mücadele yürüttü. "Türkiye orduya dayanarak ve ordunun desteğiyle gericiliği ve gericileri yenmesini bilecektir" (*Yön*, 21 Şubat 1962) fikrinden yola çıkarak "21 Şubat" ve "21 Mayıs" gibi darbe girişimlerine kuramsal açıdan yandaş göründü. *Sosyalist Kültür Derneği*'nin kuruluşuna da büyük katkılarda bulunan Avcıoğlu'nun özellikle 1963'lerden sonraki yazılarında "Milli Demokratik Devrim" tezini benimseyen Mihri Belli gibi kimi eski sosyalistlerle aynı çizgide birleştiği söylenebilir. 1963'de kurulan ve 12 Mart döneminde kapatılan *Sosyalist Kültür Derneği*, etkinlik gösterdiği dönemde düzenlediği açık oturumlarla "kapitalizme ve emperyalizme karşı" yeni mücadele yolları üzerinde tartışmaların yaygınlaşmasına önayak oldu. 1963-65 arasında *Türk-İş*

64 (11) 27 Mayıs Sonrası Sosyalist Hareket

Saraçhane Mitingi, 1961 Anayasası'nda yeralan ancak henüz yasayla verilmemiş olan grev hakkının bir an önce elde edilmesi için Türk-İş tarafından düzenlendi. Miting, o güne kadar ve özellikle DP döneminde işçi sınıfı içinde varlığını fazla duyuramamış olan Türk-İş'in, konfederasyon olarak öne çıkmasını sağladı. Gerçekte miting, işçi sınıfının "kendiliğinden sınıf" olmanın getirdiği bilincin bütün özelliklerini taşıyordu. Atılan sloganlar, kullanılan dövizler, pankartlar hep bu bilincin yansımaları biçimindeydi. Eşitlik özleminden, sosyal adaletten, eğitim hakkından, yoksulluğu dile getiren taleplerden; anti-komünist sloganlara kadar oldukça değişik görüşlerin sergilendiği gösterinin en önemli yanı, işçi sınıfının toplumsal mücadele alanında varolduğunu duyurması ve bunun bilincine varması oldu. Kemal Türkler, İbrahim Denizcier gibi sendikacılar mitingi işçi sınıfının sendikal taleplerinin dile getirildiği bir gösteri haline getirmeyi başardılar. Denizcier'in kitleye sunduğu 3 maddelik karar tasarısı ise 200 bin kişinin and içmesiyle kabul edildi. Bu kararda, sendika özgürlüğünün tam olarak gerçekleştirilmesi, grev ve toplu sözleşme hakkının derhal tanınması ve bu hakların verilmemesi halinde grevlere başlanacağı yeralıyordu.

Araştırma Merkezi Müdürlüğü görevini yürüten Avcıoğlu, 1968-69'da da *CHP* Yüksek Danışma Kurulu üyeliği yaptı. 12 Mart 1971 askerî müdahalesine kadar *Devrim* dergisini çıkararak *Yön*'deki görüşlerinin dar kapsamlı bir propagandasını yaptı. Genel yayın müdürlüğünü ve başyazarlığını yaptığı dergide "parlamento vitrinli faşizm" kavramını ileri sürerek, "parlamento dışı muhalefet"i Kemalist ideoloji çevresinde birleştirmeye çalıştı. "Bağımsızlık içinde, devrim yoluyla düzen değişikliğini gerçekleştirmek ve kısa sürede çağdaş uygarlığa ulaşmak" biçiminde özetlediği Kemalizm üstyapıda başarılı olmuş, ancak altyapıda dışa bağımlı sermayeyle toprak ağalarının etkisini kıramamıştı. Bunun nedeni Kurtuluş Savaşı'nın feodal ve yarı feodal zümrelerle birlikte yürütülmüş olmasındaydı. Aynı nedenle "Atatürk'ün devrimleri gerçekleştirme aracı olarak kurduğu parti halkın değil eşrafın partisi haline gelmiş, bu yüzden kısa sürede tutucu nitelik" kazanmıştı. Bu ve benzeri tarihsel koşullardan ötürü "altyapı devrimlerinin başarılamayışı Kemalist tezin bugün de geçerli olduğu gerçeğini değiştirmez." (*Devrim*, 11 Kasım 1969) düşüncesinde ısrar eden Avcıoğlu'na göre, devrimin altyapıda sürdürülmesi, diğer bir deyişle radikal bir toprak reformunun, devlet eliyle sanayileşmenin ve dışa bağımlılığın tam olarak kırılmasının gerçekleştirilmesi halen Türkiye siyasal yaşamının esas gündem maddesini oluşturuyordu.

1963'lerden başlayarak Avcıoğlu anılan öğeleri programına alan bir "milli devrimci kalkınma modeli" yaratmak için çalıştı. 1968'de yayınladığı *Türkiye'nin Düzeni* adlı kitabında bu amaçla Türkiye'de geri kalmışlığın nedenlerini Japonya ile karşılaştırmalı olarak inceliyor ve devlet güdümlü bir "sosyalist" ekonomi olarak nitelendirilebilecek çözümler öneriyordu. Farklı tepkilerle karşılanan kitap 1969'da Yunus Nadi Ödülü aldı ve Türkiye'nin toplumsal yapısının araştırılması yolunda özendirici bir rol oynadı. Avcıoğlu'nun, 1969'da yayına başlayan *Devrim*'deki yazıları daha sonra devrimin strateji ve programı üzerine görüşlerini topladığı *Devrim Üzerine* adlı kitabına da yansıdı. Ona göre devrim, Kemalist aydınların yol göstericiliğinde Kemalist askerlerin öncülük ettiği geniş bir cephe tarafından gerçekleştirilebilirdi. Aynı suçtan birkaç kez koğuşturmaya uğramış bulunan Avcıoğlu, 12 Mart döneminde Madanoğlu ile tutuklanarak "orduyu başkaldırmaya teşvik" iddiasıyla yargılandıysa da sonuçta beraat etti. 1973 sonrasında etkin siyasal yaşama katılmaktan kaçınan Doğan Avcıoğlu tarih çalışmalarına ağırlık verdi. Daha önce yayınladığı *31 Mart'ta Yabancı Parmağı* (1969) adlı kitabına ek olarak bu dönemdeki çalışmalarını iki kitapta topladı: *Milli Mücadele Tarihi* (1974-75, 4 cilt) ve *Türklerin Tarihi* (1979-82, 5 cilt).

1963-71 Arası İşçi Sınıfının Maddi Durumu

Kasım 1963'de yapılan sanayi ve işyerleri sayımına göre Türkiye'de 947.100 ücretli işçi bulunuyordu ve bunların ancak yarısı 10 ya da daha fazla işçinin çalıştığı işyerlerinde istihdam edilmişti. Toplam işçilerin yaklaşık üçte ikisi imalat sanayinde çalışıyordu. Büyük imalat sanayinde özel sektörde işyeri başına 67 işçi düşerken, kamu sektöründe 590 işçi düşüyordu. İşyerinin büyüklüğü genelde sınıf bilincinin gelişmesine olumlu katkıda bulunur. Ancak 1963'de Türkiye'de 500'den fazla işçi istihdam eden 131 işyerinden 80'i kamu yatırımıydı ve işçilerin karşısına "sınıflarüstü" görünümüyle "devlet" çıkıyordu. İşçilerin "tarafsız devlet" imajını aşmaları oldukça yoğun çaba gerektiriyordu. Diğer yandan büyük imalat sanayinde çalışanların yaklaşık yüzde 60'ı Ankara, İstanbul, İzmir, Adana, Aydın ve Bursa gibi 6 ilde toplanmıştı. Yalnızca İstanbul'un payı üçte biri aşıyordu. Bu durum ekonomik-demokratik mücadelenin bölgeler arasında eşitsiz gelişimine yol açıyor ve bütünlüğü önlüyordu. Küçük imalat sanayinde 158 bin işyerine dağılmış 354 bin işçi arasında usta-kalfa-çırak ilişkisi yine de etkinliğini koruyordu.

1960 sonrasında işçi sınıfının nicel varlığı gelişirken, bu gelişim içinde kadın işçilerin sayısı da arttı. Teknolojik gelişmeler, hayat pahalılığı ve yeni gereksinimler daha çok sayıda kadını fabrikaya soktu. Kadın işçilerin en yoğun olduğu işkolları tütün, dokuma ve kimya işkolları idi. Kadın işçiler erkek işçilerle aynı işi yapmalarına rağmen erkek işçi ücretlerinin ancak ortalama yüzde 70'ini alabiliyorlardı. Çocuk işçi sayısı da bu dönemde yoğunlaşmaya başladı.

İşte 1963-1971 döneminde işçi hareketleri ve sınıf mücadelesi bu maddi koşullarda serpilip gelişti. İşçiler belli merkezlerde yoğunlaşırken, kente göç artıyor, kır ve şehir yoksulları, işsizler çoğalıyordu. Özellikle tarımda, madencilikte ve inşaat işkolunda geçici ve mevsimlik işçiliğin varlığı işçilerin bilinçlenmesini önlüyordu. Bu arada en vasıflı işçiler 1960 sonrasında yurtdışında çalışmaya gitti. Bu vasıflı işgücü göçü 1963-71 arasında önemli bir noktaya ulaştı.

DİSK'ten Önceki Grevler

Grev yasasının çıkarılmasından sonra gerçekleştirilen en önemli grev 1 Kasım 1963'de 1.030 Trio Lastik Fabrikası işçisinin grevi oldu. Grevin kanunsuz olduğu iddia edildi. İki sendikacı gözaltına alınırken, işçiler para cezasına çarptırıldı.

7 Kasım'da Bursa'da belediye işçileri ilk yasal grev kabul edilen eylemi gerçekleştirdi. Kasım'da 300 Bozkurt Mensucat Fabrikası işçisi, Aralık'da Mersin ATAŞ Rafinerisinin 321 işçisi direniş yaptı. Eskişehir'de 30 otel işçisi, 23 hamam işçisi, Aydın'da ekmek işçileri greve giderken, Türkiye'nin çeşitli yerlerinde işçiler yürüdü, oturma grevi, yemek grevi yaptı.

10 Ocat 1964'de İstanbul'da Bozkurt Mensucak Fabrikası'nda toplu sözleşme görüşmelerinin çıkmaza girmesi üzerine 1.100 işçi greve gitti. İki gün sonra işveren fabrikayı kapatınca işçiler kolluk kuvvetleriyle çatıştı. 1.100 işçi hakkında dava açıldı.

1963-1971 Arasında İçşi Sınıfının Konumu ve Eylemleri

1963-1971 arasında özellikle büyük imalat sanayiinde 100'den fazla işçi çalıştıran işyerlerinde istihdam edilen işçi sayısı yükseldi. İşçi yoğunluğunun artması işçi sınıfı hareketini olumlu etkiledi. 1963-71 döneminde Türkiye'deki çarpık kapitalistleşme işçi sınıfının nicel durumunu geliştirdi. Bu nicel gelişimi aşağıdaki tabloda izleyebiliriz.

Yıllar	İktisaden Faal Nüfus	Toplam Ücretli	Toplam Ücretlilerin İktisaden Faal Nüfusa Oranı (%)	Sigortalı İşçiler
1963	12.174.000	2.745.000	21.6	710.000
1965	13.006.000	2.989.000	23.0	921.000
1967	13.268.000	3.310.000	24.9	1.069.000
1969	12.537.000	3.665.000	27.1	1.261.000
1971	13.875.000	4.055.000	29.2	1.404.000

1961 başından SK ve *TSGLK*'nin 24 Temmuz 1963'de yürürlüğe girmesine kadar geçen sürede gerçekleştirilen kayda değer işçi eylemleri aşağıda tabloda verilmektedir:

1961-63 İŞÇİ EYLEMLERİ

Eylem Türü	1961	1962	1963	TOPLAM
Grev	2	10	5	17
Oturma grevi	—	2	4	6
Yemek grevi	1	2	2	5
Sakal grevi	2	2	—	4
Miting ve gösteri	6	4	—	10
Sessiz yürüyüş	6	4	2	12
Bildiri, demeç, vs.	10	115	20	145
Değişik	2	4	4	10

Belli kısıtlamalarla da olsa grev hakkının 275 sayılı yasa ile ayrıntılı olarak tanınmasından sonra Türkiye işçi sınıfı yıllardır kullanamadığı grev hakkını yaşama geçirmeye başladı. Grevi etkin bir silah olarak kullanmayı eylem içinde öğrendi. 1963-1971 arasında gerçekleştirilen grevler gerçekte aynı dönemdeki tüm işçi hareketleri için de önemli bir gösterge. Devlet İstatistik Enstitüsü'nün yasadışı kabul edilen grevleri istatistiklere sokmadığından gerçekleri tam yansıtmayan rakamlarına göre 1963-71 arasında gerçekleştirilen grev, greve katılan işçi ve grevde geçen işgünü sayısı şöyleydi:

1963-1971 GREVLERİ

Yıllar	Grev Sayısı	Greve Katılan İşçi Sayısı	Grevde Geçen İşgünü
1963	7	1.374	12.255
1964	81	6.608	192.842
1965	43	5.573	240.554
1966	39	10.401	409.809
1967	91	8.612	203.779
1968	59	8.098	192.196
1969	82	23.190	357.799
1970	111	25.963	260.338
1971	97	20.016	295.950
TOPLAM	610	190.835	2.165.522

Grevler daha ayrıntılı incelenirse şu sonuçlara varılır:
— En çok grev gıda işkolunda gerçekleştirildi. Onu genel işler, yapı ve tekstil işkolları izledi.
— Grevlerin sayıca büyük çoğunluğu (yüzde 74'ü) sömürünün daha yoğun, çalışma koşullarının daha ağır olduğu özel sektörde düzenlendi.
— Daha çok işçi çalıştırmaları nedeniyle, grevci sayısı ve grevde geçen işgünü kamu sektöründe daha yüksekti.
— En çok sayıda grevin gerçekleştirildiği il İstanbul oldu. Onu Adana, Balıkesir, İzmir ve Ankara izledi.
— Diğer ülkelerle kıyaslanırsa Türkiye'de daha az sayıda grev yapıldığı, ancak grevlerin çok uzun sürdüğü görülür.
— 1963-1971 arasında hükümet 37 grevi erteledi.

1961 Anayasası'nın kabulünden sonra Türk-İş yönetimi, Anayasa'da yer verilen grev hakkının bir an önce yasalaşması için sendikacılar tarafından sıkıştırılmaya başlamıştı. 1963'e gelindiğinde sendika yöneticilerinin Türk-İş yönetimini sıkıştırmasının yanında, artık bizzat işçi sınıfının kendisi "grev hakkı" için tabandan zorlamalara girişiyordu. Olaylı Kavel grevinin ardından yapı işçileri, Zonguldak'ta maden işçileri, Gemi Adamları Sendikası birbiri peşi sıra grev kararı aldılar. Altıntekne Boya Fabrikası işçileri, Adalet Mensucat işçileri direniş ve grevlere gittiler. Fargo Lastik Fabrikası işçileri Türk-İş'in Beşiktaş'taki binasına giderek çoluk çocuk ve eşleriyle direnmeye başladılar. Bütün bu işçi sınıfının tabandan gelen grev hakkı zorlamaları karşısında Türk-İş hayırhah bir tutum takınmıştı. Nihayet 24 Temmuz 1963'de grev, lokavt ve toplu sözleşme yasaları yürürlüğe girdi. Bu tarihe dek devam eden ve sürüncemede kalan iş ihtilafları birbiri ardına çözülmeye başladı. 1964'e girildiğinde hem işçiler hem işverenler 274 ve 275 sayılı grev, lokavt ve toplu sözleşme haklarını sonuna kadar kullanmada önemli bir hareketlilik içine girdiler. Gemi İşçileri Sendikası 60 bin işçinin katılacağı bir grev kararı aldı. Kontraplak fabrikalarının 450 işçisi asgarî ücretin uygulanmadığını, çalışma şartlarının iyi olmadığını gerekçe göstererek greve gittiler. Banka işçileri işyerlerinde yapılan yasadışı baskıları kınamak için miting kararı aldılar. Daha sonra grev kararı alındı. Türk-İş bu grevi destekleyeceğini açıkladı. İşveren toplu sözleşme görüşmelerinde zam isteklerini kabul etmeyeceğini açıkladı. Grev kararı Bakanlar Kurulunca ertelendi. İşverenler genellikle işçi isteklerine lokavtla cevap vermeye başlamışlardı. Bozkurt Mensucat işvereni ve kontraplak işverenleri

27 Mayıs Sonrası Sosyalist Hareket

lokavt kararı aldıklarını açıkladılar. Tekstil işkolunda toplu iş sözleşmesi görüşmeleri anlaşmazlıkla sonuçlandı. Bunun üzerine Adana ve Gaziantep'te 10 bine yakın işçi greve başladı. Tekstil işverenleri derhal lokavt kararı aldılar. Çalışma Bakanı Bülent Ecevit arabuluculuk yapınca işverenler işçilerin isteklerini kabul ettiler. 1965-1966'da da süregiden işçi-işveren arasındaki ücret kavgasında Türk-İş'in yönetiminde yavaş yavaş işçi tabanının isteklerine sırt çeviren bir politika egemen olmaya başlamıştı. Yönetim artık, "partiler üstü kalacağız" açıklamalarını yapıyordu. Konfederasyonlarının bu tavrına karşı tabandaki işçi de mücadelesinde sendika yöneticileri de hedef almaya başlamıştı. Örneğin 1965'te İzmir'de metalürji işkolundaki 4 işyerinde yapılan grevden sonra imzalanan toplu sözleşme işçiler tarafından beğenilmeyerek greve devam edildi. İşçiler sendikacılara 'satılmışlar' diye bağırarak işyerlerine sokmadılar ve sessiz yürüyüş yaptılar. Trabzon limanında Fransız konsolosu grev kırıcılığı yapmak isteyince işçiler tarafından tartaklandı. Türk-İş Genel Başkanı Seyfi Demirsoy "sendikalara siyaset sokmayacağız" beyanatını verdi. İzmir'de Teksif'e bağlı işçilerin grevini patron polislerle işbirliği yaparak kırmaya çalıştı. Sendikacılar işçilerden habersiz sözleşme imzaladılar. Polis ve patron işçilerin bu sözleşmeyi kabul etmelerini istedi. Türk-İş Bölge Temsilcisi de işçilerin bu sözleşmeyi kabul etmelerini istiyerek, "kabul etmezseniz saçlarımı kazıtıp Atatürk heykelinin önünde bekleyeceğim" dedi. Bütün bu davranışlarıyla Türk-İş'in her zamanki sınıf işbirlikçisi tutumu açıkça ortaya çıkmıştı. Türk-İş Genel Başkanı Demirsoy (yukarıda) böylesi bir sendikacılık anlayışını sergilediği bir mitingde konuşuyor.

27 Mart 1964'de İstanbul'da Singer Fabrikası'nda işçiler oylamayla greve gittiler. Sıkıyönetim Komutanlığı greve müdahale etti ve sendikacıların grev yerine gelmesini yasakladı. Grev yerine gelen *Maden-İş Sendikası* Genel Başkanı ile *Türk-İş* Genel Başkanı Seyfi Demirsoy gözaltına alındı. Grev başarıyla sona erdi.

13 Ağustos'ta başlayıp 3 Ekim'de sona eren Good Year Lastik Fabrikası grevi sırasında 12 işçi gözaltına alındı. 4 Alman sendikacının grev yerini ziyareti, uluslararası dayanışmanın ilk örneklerinden birini oluşturdu.

Ankara'da *Yapı-İş* üyelerinin Ankara Oteli İnşaatı'ndaki grevinin dışardan getirilen işçiler ile kırılmak istenmesi karşısında işçiler birkaç kez polisle çatıştı, sendikacılar ve işçiler gözaltına alındı. *Maden-İş Sendikası*'nın Ankara Erkut Döküm Sanayi işyerindeki grevi sırasında asılan bir pankartta "grev işçinin üniversitesidir" yazıyordu.

1964'de işçiler *TSGLK*'nu kullanmayı yeni yeni öğrenirlerken, grevler tüm Türkiye sathına yayıldı. İstanbul, İzmir, Adana ve Ankara'ya ilaveten Adapazarı, Bandırma, Balıkesir, Batman, Kayseri, İskenderun gibi illerde grevler yaygınlaşırken, ABD'nin Sinop, Samsun üslerinde de grevler gerçekleştirildi. 1962'de kurulan Genel-İş Sendikası'nın belediye işçileri için aldığı grev kararlarının çoğu hükümetçe ertelendi.

İstanbul'da Fil-Arı-Kelebek fabrikalarında çalışan 450 işçi, İzmir'de 200 fırın işçisi, Gaziantep'te 916 tekstil işçisi, Adapazarı'nda 530 Zirai Donatım işçisi, Bandırma'da 30, Balıkesir'de 79, Kayseri'de 186 fırın işçisi, Çanakkale'de 400 Akfa işçisi, İstanbul'da 1.085 Berec işçisi, 455 Sungurlar işçisi, Arçelik, Daver Teknik ve İstanbul Cıvata fabrikalarının 720 işçisi 1964 içinde greve gitti. Akhisar'da 15 banka işçisinin grevi 260 gün sürdü.

Batman Rafinerisi'nde ve Amerikan işyerlerinde çalışan çok sayıda işçi, grevlerinde önemli sorunlar yaşarken, Ankara Oteli'nde greve giden *Yapı-İş* üyeleri ve Good Year Fabrikası'nda greve giden *Lastik-İş* üyeleri ile polis arasında çatışmalar çıktı.

Grev yasasının uygulanması elbette yeni yeni sorunlar yaratıyordu. İşverenler yasaları kendilerine göre kısıtlı bir biçimde uygulamak isteyip, her grevi kolluk kuvvetleriyle yasadışı biçimde bastırmak isterken, sendikalar mahkemelere başvurup işçiler lehine kararlar çıkartmak için yoğun çaba harcadılar.

1965'in en önemli işçi eylemi 9 Mart'ta Zonguldak Kömür İşletmeleri'nin Karadon bölgesinde başladı. 5 bin dolayında işçi işverenin farklı zam uygulamasını protesto için direnişe geçti. Bölgeye polis ve jandarma gönderildi. 11 Mart'ta Kozlu bölgesinde işçilere ateş açıldı. Satılmış Tepe ve Mehmet Çavdar adlı iki işçi öldürüldü. Çok sayıda işçi gözaltına alındı. Bazıları tutuklandı. Olay tüm yurtta kınandı. Ankara'da işçiler ile üniversite gençliği birlikte yürüyüş yaptı. Olaylar *Türk-İş* içinde de sorunlar yarattı. *Türk-İş* yönetimi yayınladığı bildiride "olaylar kanunsuzdur, komünist parmağı vardır" diyordu.

25 Haziran 1965'de İzmit Tarım Koruma İlaçları Fabrikası'ndaki işçilerin grevinde 11 Temmuz'a kadar işçiler sürekli polisle çatışmak zorunda kaldı. İşçiler yaralandı, *Kimya-İş* Genel Sekreteri ve grev gözcüleri gözaltına alındı. Olayları protesto için yapılan yürüyüşe 20 sendika katıldı.

Çanakkale Seramik Fabrikası'nda greve giden işçiler içeriye mal sokulmasını kamyonların önüne yatarak önlediler. İzmir'de deri işçileri yalınayak bir gösteri yürüyüşü yaptı.

1965'de Türkiye'nin çeşitli bölgelerinde fırın, banka, tarım işletmeleri, gıda, deri, tekstil, belediye, basın, metal işçileri greve giderken, İzmir'de Kula işçilerinin grevinde olaylar çıktı. 30 işçi tutuklandı. Ankara Devlet Tiyatrosu'nda çalışan sanatçıların sendikalaşması memur oldukları gerekçesiyle engellenmek istendi. Mannesman Boru Fabrikası'nda işçiler 26 Kasım 1965-15 Ocak 1966 arasında direnişe gittiler.

1965 seçimleri öncesinde *Türk-İş* "işçi düşmanı" ilan ettiği 9 milletvekiline (4 *CHP*'li, 3 *AP*'li, 1 *YTP*'li, 1 *MP*'li) oy verilmemesi için "kara liste" açıklayınca, iktidar *Türk-İş*'e sert bir tepki gösterdi, polis *Türk-İş* binasında arama yaptı. 200 sendikacı bu olayı Başbakana gönderdikleri bir muhtıra ile protesto etti. 9 milletvekilinden 4'ü *Türk-İş*'e rağmen parlamentoya seçildi. Böylece bazı eleştirilerle düzenin basit uzantısı olmaya çabalayan *Türk-İş*'in "partilerüstü politika" zemininde, kendine örnek aldığı ABD Sendikalar Konfederasyonu *AFL-CIO* çalışmalarından kaynaklanan asgari "politik" eylemi de sonuçsuz kaldı. *Türk-İş* bir daha böylesi asgari "politik" bir çabaya bile girişmedi.

1966'nın yankılar yaratan grevi Paşabahçe Şişe ve Cam Fabrikası Grevi oldu. 2.200 dolayında işçi Paşabahçe'de kendilerinden habersiz toplu sözleşmeyi imzalayan sarı sendikayı *Kristal-İş Sendikası* ile aşmak istediler. 31 Ocak'ta greve gittiler. İşverenin grevin kanunsuz olduğunu iddia etmesinden sonra İş Mahkemesi grevin yasallığına karar verdi. İşveren yine de yeni bir toplu sözleşmeye yanaşmadı. Araya *Türk-İş* yöneticileri girdi ve 20 Mart'ta *Kristal-İş*'ten aldığı yetkiye dayanarak bir gün sonra grevi sona erdirmek üzere bir protokol imzaladı. İşçiler bu

protokolü kabul etmedi. Grevin bitirilmesini istemeyen işçiler ve onları destekleyen sendikalar ile *Türk-İş* yöneticileri arasında anlaşmazlık çıktı. 16 sendika "Destekleme Komitesi" kurdu. 21 Nisan'da hükümet grevi 1 ay erteledi. İşçiler ancak 25 Nisan'da bir ay sonra yeniden başlamak üzere işbaşı yaptılar. Yönetim Kurulu kararını tanımayan ve grevi destekleyen sendikalar Onur Kurulu'na verildi.

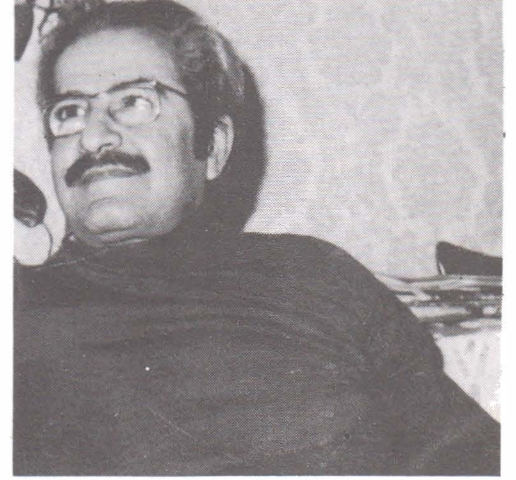
Nisan'da çeşitli fabrikalarda çalışan 4.600 *Lastik-İş* üyesi greve gitti. 27 Temmuz'da Çorum'da *Genel-İş* üyesi 54 temizlik işçisi ücretlerin düşürülmesi ve işçi çıkarılması nedeniyle Çorum'dan Ankara'ya yürüdüler. 3 Ağustos'ta Anıtkabir'e geldiler. 5 Ağustos'ta Danıştay'da davayı kazanmaları üzerine işbaşı yaptılar. Belediye Başkanı'nın kararı uygulamaması üzerine bu kez 15 Ağustos'ta İstanbul'a yürüdüler. İşçiler yol boyunca halkın büyük desteğini gördü.

12 Eylül'de *Maden-İş* üyesi 95 Pancar Motor işçisi direnişe başladı, 23 Eylül'de İstanbul'dan Ankara'ya yürüyüşe geçti.

26 Ekim'de Kozlu madenlerinde çalışan 7.800 dolayında işçi oturma grevi yaptı. Yurdun çeşitli bölgelerinde grevler sürerken, Hükümet çok sayıda grevi erteledi.

27 Mayıs, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş yıllarında ve özellikle tek parti döneminde resmî ideoloji olarak yoğun bir şekilde propagandası yapılan ve ulusu sınıfsız, imtiyazsız, birbirleriyle çelişkidense karşılıklılık ilişkileriyle bağlı kesimlerden oluşan kaynaşmış bir bütün olarak tarif eden dayanışmacılığın yeniden dirilmesine sebep oldu. Özellikle toplumun dinamizminin taşıyıcısı konumundaki şehirli kesimler, özellikle de devleti kendi devleti olarak gören sanayi burjuvazisiyle işçiler için dönem, toplumun geri olarak addedilen kırsal kesimlerine, geleneklerin hantallığına ve politikacıların entrikalarına karşı birlikte kazanılmış bir zafer olarak görülüyordu. Bir yandan, rejimin korporatist niteliğini daha da ön plana çıkaran Devlet Planlama Teşkilatı *gibi kurumlar, diğer yandan işçilere örgütlenme haklarının çok ciddi bir mücadele olmadan verilmesi ve benimsenen yüksek ücret politikası, sınıfların çıkarlarının uzlaşmaz olmadığı yolundaki yanılsamaların sürmesine katkıda bulundu. Tek tek sermaye fraksiyonlarından birinin değil bir bütün olarak sanayi burjuvazisinin çıkarlarını gözeten devletin planlamacı niteliği de, bu dinamik sınıfları bir arada tutan ideolojik mayanın sosyalizme o kadar da yabancı olmadığı yanılsamasını yaratıyordu. O kadar ki, dönemin sanayi burjuvazisinin neredeyse resmî yayın organı niteliğindeki* İktisadi Yürüyüş*'te Nejat Eczacıbaşı büyük sermayenin faaliyetinin aslında sosyalist bir karakter taşıdığını kanıtlamaya çalışan, İngiliz* İşçi *Partisi'nden hareketle "sosyalizmin, kapitalizmin çıkarlarıyla çelişmediğini" iddia eden yazılar yayınlayabiliyordu. Ancak büyünün bozulması, işçi sınıfının gözündeki ideolojik perdenin düşmesi uzun sürmedi. 1965'te ücretlilerin sayıları 1 milyon 200 bine ulaşmış, bu toplam içersinde modern fabrika koşullarında çalışanların oranı hatırı sayılır ölçüde artmıştı. Örneğin işgücü yoğunluğunun en yüksek olduğu yerlerden biri olan İstanbul'da ücretlilerin yüzde 82'si asgarî 100 işçisi olan fabrikalarda çalışıyordu. Bütün Türkiye'de ise bu oran üçte bir ila dörtte bir arasındaydı. Gerek üretim sürecinin bu modern niteliği, gerek belli bazı gecekondu bölgelerinin işçi semtlerine dönüşmesi, gerekse sosyalist aydınların propagandası sonucunda işçilerin sınıf bilinci son derecede hızlı bir evrim gösterdi. 27 Mayıs'ın ardından tek tek dayanışma eylemlerinde ifadesini bulan işilerin sınıfsal muhalefeti 1960'ların ortasında artık, rejimin işçileri kendisine eklemlemek, muhalefetlerini uysal kanallara yöneltmek için kurmuş olduğu* Türk-İş*'e sığmayacak boyutlara ulaşmıştı.*

KUAS, RIZA (1926-1981)

***Türkiye İşçi Partisi* ve *DİSK*'in kurucularından olan Rıza Kuas Adapazarı'nın Hendek ilçesine bağlı Yarıca köyünde doğdu. İlköğrenimini İstanbul'da tamamlayarak Niğde'ye gitti. Burada ortaokula başladı. Fakat öğrenimini bitiremeden yeniden İstanbul'a dönüp Gıslaved Lastik Fabrikası'na işçi olarak girdi. Fabrikada çalıştığı dönemde *İstanbul Lastik ve Kauçuk İşçileri Sendikası*'na üye oldu. Önce işyeri temsilciliği daha sonra da sendikanın Kazlıçeşme Şube Başkanlığı'nda bulunan Kuas, 1954'te yapılan genel kurul sonucunda sendika genel başkanlığına getirildi. 1956'da *İstanbul İşçi Sendikaları Birliği* yönetim kuruluna seçilen Kuas, aynı zamanda bu kuruluşun sa[illegible]nlığını da üstlendi. Bu dönemde İstanbul'da İl Hakem Kurulu'nda işçi üye olarak görev yaptı. Kuas, özellikle kendi işkolundaki çalışma koşullarını çok iyi biliyor ve işçiler tarafından seviliyordu. Bunda işçilikten gelmesinin önemli bir payı vardır. Rıza Kuas, lastik ve kauçuk işçilerinin tüm Türkiye'da tek bir sendikada toplanmaları için büyük bir çaba sarfetti. Sonunda işçilerin *Türkiye Lastik, Kauçuk ve Plastik İşçileri Sendikası*'nda (Lastik-İş) biraraya gelmelerini sağladı (1959). Kendisi de bu sendikanın genel başkanı oldu. Kuas'ın bu girişimi sonunda oluşan *Lastik-İş*, gerek *Türk-İş*'te gerekse *DİSK*'te olduğu yıllarda bu işkolunda işkolu yetkisine sahip tek sendika olma konumunu korudu. 1959'da lastik işkolundaki işsizliğin önüne geçilmesi için bazı girişimlerde bulunarak, milletvekillerine mektup yazıp, işverenlerin işçileri işsiz bırakacak "sezon" gibi çalışma yöntemlerini terketmesini istedi. 1960'da *İstanbul İşçi Sendikaları Birliği* için de aralarında Kemal Türkler, İbrahim Güzelce, Zühtü Tetey ve Bahir Ersoy gibi sendikacıların bulunduğu "onlar" muhalefetinin içinde yeralarak, birlik yönetiminin istifasını savunan Kuas, 1961'de *Türkiye İşçi Partisi*'nin (TİP) kuruluşuna katıldı. Bu dönemde *Lastik-İş*'e bağlı işyerlerinde bütün işçilerin sendikaya üye olması için kampanya açılmasına önayak oldu. Kasım 1963'de Trio Lastik Fabrikası'nda grev uygulaması nedeniyle çıkan anlaşmazlık üzerine tutuklandı, ancak yapılan itiraz üzerine serbest bırakıldı. 26 Nisan 1966'da lastik işkolunda çeşitli işyerlerine bağlı dörtbini aşkın işçinin katıldığı, lastik işverenlerinin lokavt tehdidinde bulunduğu ve bir anlamda küçük çapta bir işkolu grevi sayılan grevleri örgütleyen Kuas, 1965'de *TİP*'ten Ankara milletvekili olarak TBMM'ye girdi. Bu dönemde *Türk-İş* yönetim kurulu üyeliği de yapan Rıza Kuas, günlük sorunlarla da ilgilendi, işçilerin işten çıkarken üstlerinin aranmasının yasalara aykırı olduğunu savundu ve bu konuda *Lastik-İş*'in öncülük ettiği bir kampanya başlattı. 1966'da 24 Temmuz'un işçi bayramı olarak kutlanmasına karşı çıkarak işçi sınıfının bayramının 1 Mayıs olduğunu açıklayan Kuas, 13 Şubat 1967'de *Türkiye Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu*'nun (DİSK) kurucuları arasında yaraldı. 1969 seçimlerinde *TİP*'ten İstanbul milletvekili seçilen Rıza Kuas, bu dönemde yakalandığı bir böbrek hastalığı nedeniyle sendikal ve siyasal yaşamdan uzaklaştı ve 29 Ekim 1981'de İstanbul'da öldü.**

Zonguldak kömür havzası 19. yüzyılın sonlarından itibaren sürekli olarak direnişlere, iş bırakmalara, grevlere sahne oldu. Osmanlı Devleti döneminde, kömür ocaklarındaki ağır çalışma koşulları, ücretlerin düşüklüğü, acımasız sömürü ve baskı Cumhuriyet döneminde de değişmedi. Cumhuriyet'in ilk yılında Temmuz 1923'de Ereğli'de Asma Ocağı'nda çalışan 12 bin işçinin grevi, Takrir-i Sükûn Kanunu'nun çıkmasıyla birlikte Zonguldak havzasında 12 bin işçinin işi bırakması, uzun yıllar baskı altında geçecek ve her türlü örgütlenmenin yasaklanacağı dönemin son eylemleri oldu. 1960'a kadar sessiz geçen dönemden sonra 1963'te aralarında sendikacıların da bulunduğu 600 kadar işçi Zonguldak Maden İşçileri Sendikası'nın yöneticilerinin usulsüzlük yaptığını öne sürerek bir protesto yürüyüşü yaptı. Daha önce de bu sendikada yerel yöneticilerle merkez yöneticileri arasında sürtüşme olmuş ve 1959'da havzadaki çalışma koşullarını protesto ettiği için işten atılan sendika başkanı Mehmet Alpdündar 1962'de başkanlıktan düşürülmüştü. Bunun üzerine Mehmet Alpdündar'ın kurduğu ve daha sonra DİSK'in kurucu sendikalarından biri olan bağımsız Türkiye Maden İşçileri Sendikası bölgede etkin olmaya başladı. 9 Mart 1965'te Zonguldak Kömür İşletmeleri Karadon yeraltı ocaklarında çalışan 5 bin işçi, işçiler arasında iş becerirlik kıstasına dayanan, aslında ücret zamlarının farklı uygulanmasını getiren liyakat zammının dağıtılmasını protesto ederek, direnişe başladılar. Eylemleriyle işletmeyi ve Türk-İş'e bağlı sendikanın yöneticilerini de protesto ediyorlardı. Çıkan olaylarda iki mühendis yaralandı. Aynı gün bölgeye polis ve jandarma gönderildi. Ancak olayların önü alınamıyordu. Ertesi gün 49 işçinin gözaltına alınması durumu daha da gerginleştirdi. 11 Mart'ta Kozlu bölgesindeki işçiler de direnişe geçtiler. Binlerce işçinin katıldığı bir yürüyüş düzenlendi. Bu sırada Ereğli Kömür İşletmesi'ne bağlı Gelik ocaklarında çalışan işçiler de greve başladı. Kozlu'da başlayan direnişi bastırmak amacıyla gönderilen polis, jandarma ve askerî birliklerle işçiler arasında şiddetli çatışmalar oldu. Çatışmalar sonunda Satılmış Tepe ve Mehmet Çavdar adlı işçiler öldü. Çok sayıda işçi ve asker yaralandı. Olaylar bir anda bütün Türkiye'de yankılar uyandırdı. En doğal haklarını kullanan işçilerin üzerine acımasızca önlemlerle giden hükümetin tutumu muhalefet tarafından kınandı. Türk-İş içinde bazı sendikalar, Genel Merkezi olaylara seyirci kalmakla suçladılar. Bu arada 11 Mart'ta çıkan çatışmadan sonra işçiler yaralı arkadaşlarını vermek istemediler. Bu arada bir mühendis de işçilerin elindeydi. Hükümet olayların radyodan yayınlanmasını yasakladı. Çalışma Bakanı İhsan Sabri Çağlayangil "olayda tahrikçilerin olduğunu" söyledi. Türk-İş'de "direnişte komünist parmağı var" diye açıklama yaptı. İşçilere kurşun sıkılıp, olayların bastırılmasından sonra 18 işçi tutuklandı. Tutuklananlar arasında Mehmet Alpdündar da vardı. İşçilerin yargılanması güvenlik gerekçesiyle Bursa'da yapıldı. Sonunda işveren işçilerin haklı taleplerini kabul etti ve zamlar eşit bir biçimde ödendi. Altta Kozlu'daki olaylar sırasında ölen arkadaşlarının tabutunu taşıyan işçiler.

1968'e Doğru

1960 sonrasında işçi sınıfı içersinde görülen bu hareketlenme, yalnızca işçilerin üretim süreci sırasında içinde bulundukları koşulları değil, toplumsal hayatın bütün cephelerini etkileyen bir alt üst oluşa gösterilen bir tepkiydi. 1950-60, şehre göç rekor düzeylere ulaşmış, örneğin Ankara'da 1950'de 62 bin olan gecekondulu nüfus, 1960'ta 364 bine ulaşmıştı. Bu şehirleşme sürecine bağlı olarak, bireylerin üzerindeki geleneksel denetim mekanizmaları, sözkonusu geniş ailenin etkisi azalmaya başlamıştı; gecekondularda çekirdek aileleri barındıran haneler arasında yeni komşuluk ilişkileri, dayanışma biçimleri gelişiyordu. Ancak bu nüfusun şehrin vaadetmiş olduğu olanaklardan yararlanmaya başlaması ancak 1960'dan sonra, iç pazarın genişletilmesinin temel bir ilke olarak benimsendiği planlı ekonomi döneminde mümkün oldu. 1950'lerin özellikle ikinci yarısında sanayi işletmeleri bariz bir küçülme eğilimine girmişti. Kamu kesiminde kullanılmaya başlanan ileri teknoloji, istihdam edilen işgücünü azaltırken, temel tüketim mallarına ve seyrek olarak da bazı ara mallara yönelen özel sermaye de, zaten son derecede küçük işletmelere yatırım yapıyordu. Oysa planlı ekonomi döneminde tamamen ara mallar üzerinde yoğunlaşan kamu sektörünün yanında özel sektörün de bu kez dayanıklı tüketim malları üzerinde yoğunlaşması öngörülüyordu. Buna bağlı çok sayıda işçi çalıştıran büyük işletmelerin sayısı artmaya ve gecekondulu nüfusun işçileşme süreci de hızlanmaya başladı. 1963'te, *Devlet İstatistik Enstitüsü* tarafından "büyük" diye tasnif edilen işyerlerinin oranı yüzde 80.6'yken, bu oran 1970'te yüzde 88.3'e ulaştı. Üretim doğrudan iç pazara yönelik olarak yapıldığı için de, dolayısıyla işçilerin modern ve kolektif bir üretim süreci tarafından içerilmeleriyle, bir tüketici olarak alışmış oldukları kalıpların kırılması birbirine paralel olarak seyreden süreçlerdi. Ancak çalışanların maddi hayatı bu paralel iki sürecin baskısıyla, giderek son derecede dinamik bir tempo kazanırken, geçmişte onların rejimle ilişkisini düzenlemiş bürokratik kurumlar, bu tempoya intibak edebilecek esnekliği gösteremiyorlardı. 1965'te bile *Türk-İş* genel sekreteri Halil Tunç "dünya sendikacılık hareketinin sert ve sabırsız davranışlarının aksine, bugünkü Türk sendikacılık hareketi ve onun başında bulunan liderleri, mücadelelerini büyük bir soğukkanlılık içinde ve toplum çıkarlarını bağdaştırarak yapagelmişlerdir" diye övünebiliyordu.

Kuşkusuz, tüketim kalıplarındaki alt üst oluş, yalnızca işçi sınıfını etkilemediği gibi, yalnızca maddi düzeyle de sınırlı değildi. 1960'ların başında Türkiye'nin özellikle şehirlerindeki bütün kesimler, farklı kanallardan da olsa, dünya ile yeni ilişkiler kuruyor, geleneksel taşralılıklarını aşıyorlardı. Sanayi burjuvazisi gerek devlet dolayımıyla gerekse doğrudan ilişkiler aracılığıyla uluslararası sermaye ile kurduğu bağlantı sayesinde tekelleşirken, özellikle Almanya'ya yönelen işçi göçü, çalışanların önünde sancılı da olsa yeni bir ufuk açıyordu. Ancak taşralılıktan çıkış sürecinin en hızlı sonuçlar verdiği düzey entelektüel düzey oldu. 1961'de *Yön Bildirgesi*'nde arayışlarını henüz hâlâ resmî kalıpların içersinde ifade etmiş olan aydınların önemli bir kısmı, *TİP*'in kuruluşunu izleyen süreç içersinde yalnızca resmî ideolojinin genel kabulleriyle bağlarını koparmakla kalmadılar; hayatın her alanında alternatif perspektifler üretmeye başladılar. Entelektüel düzeydeki bu hareketlenme yalnızca siyasal kerteyle ya da toplumsal yapı üzerindeki düşüncelerle de sınırlı değildi. Gerek edebiyat gerekse görsel sanatlarda kimi zaman siyasal düşüncedeki gelişmelerden etkilenen, kimi zaman sözkonusu disiplinin kendi iç tarihinden kaynaklanan yeni ve cüretli biçimsel arayışlara girişiliyordu.

1960'ların başında toplumun çeşitli kesimlerinin benzer etkiler altında içine girmiş oldukları bu dinamizm, büyük ölçüde birbirlerinden bağımsız mecralarda seyretti. Ancak yalnızca bir yandan sendikal mücadele içersinde kendi bağımsız kurumlarını yaratırken, bir yandan da giderek siyasal bir boyut kazanan işçi sınıfının mücadelesi bağlamında değil, her alanda, verili kurumların dışına taşan, kendisine yeni ifade biçimleri arayan ve yaratan bu hareketlilik, 1960'ların sonuna varıldığında potansiyel olarak yalnızca siyasal rejimi değil, potansiyel olarak burjuvazinin egemenliğini de aşmaya yönelen bir kalkışmaya dönüşecekti.

Parlamento Dışı Muhalefet

Parlamento'ya Sığmayan Sınıflar

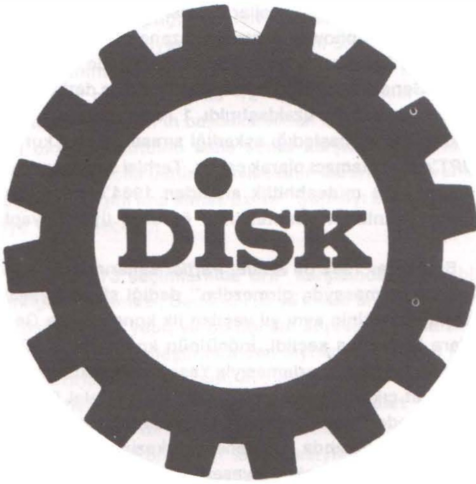
1965'de Türkiye'nin dünya sistemi ile bütünleşerek kapitalist yoldan kalkınma projesinin başarıya ulaşmış olduğunu düşünmek mümkün olabilirdi. Daha savaş sonuçlanmadan, savaştan sonra ABD'nin önderliğinde kurulacak yeni iktisadi düzenin biçimi ve başlıca mekanizmalarını belirleyen Bretton Woods anlaşmasının taraflarından biri olan Türkiye, savaştan sonra Marshall yardımı alan ülkelerden biri olmuş, 1952'de *Nato*'ya üye olmuş, 1959'da *Avrupa Ekonomik Topluluğu*'na yaptığı başvuru 1963'te Türkiye'yi de *Topluluğun* "tam üyesi" değilse "ortak üyesi" statüsüyle kabul eden Ankara Anlaşması ile sonuçlanmıştı. Bu dönem içersinde, savaşın yol açtığı kıtlık ve seferberlik koşullarının sona ermesine ve özellikle sağlık hizmetlerinin ve antibiyotik kullanımının yaygınlaşmasına bağlı olarak büyük bir nüfus patlaması yaşandı. Bu patlamanın başlıca nedeni ortalama ömrün uzaması ve ölüm oranlarının düşmesivdi; 1940-45 arasında ölüm oranı yılda ortalama binde 40'ken, bu oran 1945-50 arasına binde 28'e düşmüş ve ondan sonra da düşmeye devam etmiştir, o kadar ki, bu oran 1965'te binde 13.5'tu. (Aynı dönemde içersinde doğum oranları da, aynı hızda olmamakla birlikte, düştü. Doğum oranı 1940-45 arasında yılda ortalama binde 50 iken, 1965'te ancak binde 41'e kadar düşmüştü.) O kadar ki, 1950'lerden başlayarak, yüzyıllardır ilk kez Anadolu'da bir nüfus azlığından değil fazlasından sözedilmeye başlanır olmuştu. Bu nüfus artışı aynı zamanda nüfusun genel kompozisyonunun da değişmesine, gençlerin oranının artmasına yol açıyordu. 1970'te 35 milyonu aşan nüfusun 21 milyondan fazlası 24 yaşın altındaydı. Daha da önemlisi, nüfustaki bu artışa hızlanan bir ivmeyle seyreden şehirleşme eşlik ediyordu. Buna bağlı olarak, 1945'te yüzde 73.7 olan nüfusun tarımda çalışan oranı 1967'de yüzde 71.9'a, 1970'te ise yüzde 66.8'e düştü.

Genel nüfustaki bu değişmelerin yanısıra, sözkonusu dönem egemen sınıfların kompozisyonu ve iç ilişkileri bakımından da önemli değişmelere sahne oldu. Daha 1950'de, özellikle 1960'dan sonra giderek önem kazanacak bir ayrışmanın hukukî biçimi yaratıldı. 1950 seçimlerinden hemen önce kabul edilen, 5590 sayılı *Ticaret ve Sanayi Odaları, Ticaret Odaları, Sanayi Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği Kanunu* ile ilk kez sanayicilere tüccarlardan bağımsız olarak örgütlenme hakkı tanınmıştı. Bu kanuna göre bir ilde bir *Sanayi Odası* kurulduğu takdirde, o zamana kadar *Ticaret ve Sanayi Odası* adı altında faaliyet göstermiş olan kuruluşlar *Ticaret Odası* halini alacaklardı. Ancak 1950'lerde yalnızca İstanbul ve İzmir'de (her ikisi de 1952'de) birer *Sanayi Odası* kurulabilmişti. Ticarî sermayeden ayrışmış sanayi sermayesinin ülke çapında yaygınlaşmaya başlaması ancak, büyük ölçüde giderek tekelci ve dışa bağımlı niteliği ön plana çıkmakta olan sanayi burjuvazisinin talepleri doğrultusunda tasarlanmış olan planlı ekonomi döneminde gerçekleşecekti. *Ankara Sanayi Odası* Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nın kabul edildiği 1963'te kuruldu. Bunu, Adana (1966), Kayseri (1967), Eskişehir (1968), Denizli (1973), Konya (1975) ve Balıkesir (1982) *Sanayi Odaları* izledi. Kökleri Osmanlı devlet yapısına uzanan geleneksel bürokrasi ile burjuvazi arasındaki sorunlu ilişkiyi de, burjuvazi lehine nihai bir biçimde çözmüş görünen *Adalet Partisi*'nin seçim

DİSK'*in kuruluşu* Türk-İş *tarafından ve sağcı çevrelerce tepkiyle karşılandı. Yeni bir konfederasyon kurmak amacıyla* Türk-İş'*ten ayrılan* Maden-İş, Lastik-İş, Basın-İş *sendikaları daha sonra* Türk-İş'*ten atılarak Haysiyet Divanı'na verildiler (*DİSK *kurucularından* Gıda-İş *sendikası* Türk-İş *üyesi değildi).* DİSK *Genel Başkanı Kemal Türkler ve Genel Sekreter İbrahim Güzelce, ihraç kararı üzerine şu açıklamayı yaptılar: "*Türk-İş'*ten ayrılma kararını kendimiz aldık. Buna rağmen siz üyeliklerimiz devam ediyormuş gibi sendikalarımız hakkında ihraç kararları almak gafletine düşüyorsunuz. AID isimli iğreti ayaklarınızla Türk işçisinin göğsünün üstüne basabilmek ustalığını da ancak bu şekilde devam ettirebileceksiniz. Her türlü eyleminden daima iç ve dış sömürücülerin yararlandığı insanlar, Türk işçi sınıfını temsil ettiklerini iddia edemezler. Artık durumunuzu bilin, kimliğinizi tanıyın..." Sağcı basın* DİSK'*e karşı bir karalama ve ihbar kampanyası açtı.* Yeni İstanbul *gazetesinde,* DİSK'*e karşı savcıların harekete geçmesi istenirken,* Tercüman DİSK *kurucusu sendikacı ve işçilere hakaret yolunu seçiyordu.* YÖN *ise,* DİSK'*in başarısızlığa mahkum olduğunu iddia ediyor ve şöyle yazıyordu: "..*Türk-İş'*i ve hükümeti karşısına alan bir konfederasyon, işçilere çıkar sağlamakta büyük güçlük çekecektir. Sağlayamayınca da işçilerin sendikadan ayrıldığı görülecektir." 1965'den beri gelişen işçi hareketi ve bununla birlikte artan grevlerin karşısına, dönemin AP hükümeti polis güçleriyle de çıktı.* DİSK'*in kurulmasından yedi ay sonra, Ağustos 1967'de İstanbul'da beş işyerinde işçiler grevdeydi.*

DİSK'in kuruluş kararı, 4 sendikanın 12 Şubat 1967'de, İstanbul Çemberlitaş'ta Şafak Sineması'nda yapılan ortak kongrelerinde alındı. Üstte kuruluş kongresi onun altında DİSK amblemi görülüyor.

başarısı, sanayi burjuvazisinin öncülüğündeki burjuvazinin kapitalizmin sürekliliğini, demokratik mekanizmalarla toplumun çoğunluğunun onayını alarak sürdürebileceği izlenimini yaratıyordu. Bu açıdan, *AP* hükümetinin ilk yılında çıkarttırdığı *Özel Okullar Yasası* sembolik bir önem taşıyordu. Sermaye, o güne dek bürokrasinin en merkezî işlevlerinden biri olagelmiş eğitim işlevini de üstlenmeye aday olduğunu ilan ediyordu. 1968-69 öğretim yılına varıldığında 44 adet özel yüksekokul faaliyet göstermeye başlamıştı bile. Diğer yandan 1967'de Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nın öngördüğü hedeflerin çoğuna yaklaşılması, bazı kalemlerde, örneğin özel sermayenin yatırımlarında hedeflerin aşılması, "planlı kapitalizm"in kendisine bağlanan umutları hayal kırıklığına uğratmayacağı yanılsamasını yaratıyordu.

Oysa aynı 1967, sermayenin kendi iktidarını koruyabilmek için önce bir darbe, daha sonra nisbeten sürekli bir askerî rejimle bastırmak zorunda kalacağı toplumsal muhalefetin ilk ve önemli örgütlerinden birinin, *Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu*'nun (*DİSK*) kurulduğu yıl oldu. Gerçi modern sanayi işçileri, giderek şehirlileşen nüfus içersinde küçük sayılabilecek bir azınlık oluşturuyordu. 1945 ile 1967 arasında nüfusun sanayide çalışanlarının oranı ancak yüzde bir artmış, sanayi kesiminin milli gelire olan katkısı yüzde 22.4'e eriştiği halde, bu kesimde çalışanların toplam işgücü içindeki payı yüzde 10'un altında kalmıştı . Dolayısıyla şehre göçenlerin, büyük bir kısmı ya işsiz kalıyor ya da giderek büyüyen bir marjinal sektör oluşturuyordu. Buna rağmen, neredeyse *AP* iktidarı ile eşzamanlı olarak başlayan toplumsal muhalefet döneminde, bu marjinal kesimler giderek artan bir ölçüde işçi sınıfı çevresinde örgütlenecek, onun ideolojisini benimseyecekti. Benzer bir süreç bürokrasi içinde de yaşandı. Örneğin 1965'teki *Özel Okullar Yasası*'na en sert tepki Üniversite gençliğinin yanısıra meslek odalarından, özellikle de, özel okulların mezunlarını bünyesine kabul etmeyen *Mimarlar Odası*'ndan geldi. İlerki yıllarda bu kesimler giderek radikalleşecek, işçi sınıfı ile doğrudan örgütsel bağlar kuramadıklarında bile, işçi sınıfının ideolojisini benimseyeceklerdi.

Büyük Burjuvazinin İktidar Savaşı

1965 seçimleri parlamentoda mutlak iktidarı *AP*'ye bırakan sonuçlarıyla birlikte Türkiye'de Cumhuriyet'in önceki yıllarında görülmedik açıklıkta bir modern sınıf mücadelesinin kapısını ardına kadar açtı. İktidarın *AP* elinde toplanmasının anlamı, yerel ve uluslararası bağlantılarıyla birlikte işbirlikçi büyük burjuvazinin 1957 seçimlerinden sonra ilk kez hükümet aygıtının her noktasına siyasal olarak hakim olmasıydı. *AP* iktidarının uluslararası alandan gelen destekleri tamdı. Kendisi ABD hükümeti ve finans çevreleri tarafından tanınan ve *AP* içindeki ultrasağcı rakibi Sadettin Bilgiç'e karşı özel olarak tercih edilen Süleyman Demirel, *AP*'nin son büyük kongresinde genel başkanlığa getirilirken iç ve dış politika tercihleri bakımından partinin merkez ve taşra örgütlerindeki egemen sınıf temsilcilerinin de kesin bir mutabakatına sahip olmuştu. Egemen sınıfların sözcüsü durumundaki Ticaret Odaları, Sanayi Odaları, Çiftçi Federasyonları, bunlara bağlı iktisadi araştırma kurumları, programı açıklandıktan sonra *AP*'den yana olduklarını açıkça ortaya koymayı da gerekli buldular. *Odalar*

Birliği Başkanı Batur, 8 Aralık 1965'te yaptığı konuşmada, "liberal kalkınma" yolundan *AP*'nin ekonomik tutumunu anladıklarını açıkça söyledi. O sırada henüz ayrı bir siyasi temsilciye sahip olmayan İslâmcı işadamları da, hakkındaki masonluk iddialarına rağmen, Demirel'i destekliyorlardı. Böylece Demirel'in *AP*'si hem ABD önderliğindeki dünya kapitalizminin hem işbirlikçi büyük burjuvazinin topyekun desteğine sahip olarak hükümete yükselmişti.

Bu mutabakatın yön verdiği hükümet stratejisinin bir cephesinde ücretli emek ve sermaye arasındaki mücadelede sermayenin yeniden üretim koşullarının ücretli emek karşısında tahkim edilmesi vardı. 27 Mayıs 1960'la birlikte "sanayileşme" ve "planlı kalkınma" perspektiflerinin siyasal gündeme girmesi, bu kavramların yalnızca bir teknik anlam içermekte olmaktan çıkması, emek ve sermaye arasındaki çelişkilerin ve bunlar arasındaki toplumsal mücadele olasılıklarının açıkça tanınması da demekti. *AP*'nin ilk hükümet programında "bünyemizde sinsi sinsi yaşadığı öteden beri bilinen, fakat son zamanlarda açıkça harekete geçtiği görülen her türlü zararlı cereyanlardan, bilhassa komünizme yönelmiş faaliyetlerden rejimimizin ve cemiyet nizamının zedelenmemesi için kanunlarımızı gaye ve ruhuna uygun olarak tatbik etmek, Anayasa'dan doğan hürriyetleri hürriyeti yok etmek yolunda kullanmağa asla meydan ve imkân vermemek, en önemli vazifemiz olacaktır," biçiminde ifade edilen bu perspektif 12 Mart 1971'e kadar iktidarda kalan *AP* hükümetlerinin gerek işçi hareketine gerekse sosyalist harekete bakışının değişmeyen eksenini oluşturdu.

Gerçi, parlamentoda olsun parlamento dışında olsun, sosyalist ve demokratik güçler dinamik bir mevzilenme içerisindeydiler; Cumhuriyet tarihinde ilk kez açıkça sosyalist olduğunu ilan eden bir siyasi örgüt, *Türkiye İşçi Partisi*, 15 milletvekiliyle Meclis'e girerek grup oluşturmuştu ama, 1965'te *AP*'nin iktidarını koruma ve pekiştirme çabasının merkezine sosyalist hareket ve işçilerin sınıf hareketine karşı mücadelenin yerleşmesini zorlayan koşulların henüz yeterince olgunlaşmış olmadığı söylenebilirdi. Devletin yasama organında açıkça bir sosyalist partinin temsil ediliyor olmasına karşın, *AP* programının "antikomünist" bölümünü *DP* ve ondan önceki *CHP* programlarından ayıran çok fazla bir kendine özgülükten söz edilemezdi.

Devlet ve Hükümet

AP'nin ilk hükümet döneminin asli ve belirleyici çatışmaları toplum ve devletteki hükümetten gayrı iktidar odaklarının büyük burjuvaziden görece bağımsızlıklarına son verilerek fethedilmesi mücadelesi cephesinde gerçekleşti. Dönemin siyasal problematiğini hükümet ve halk arasındaki karşıtlıktan çok hükümet ve devlet bürokrasisi arasındaki çatışma oluşturdu. Bu çatışma, sosyalist hareket içindeki ayrışmalara da kendi özgül gölgesini düşürerek sosyalist hareketin teorik ve siyasal gelişmesi üzerinde tayin edici bir etkide bulundu.

Hegemonya ve İktidar

AP hükümetinin içinde iktidar olacağı siyasal ve toplumsal ilişkileri tanımlayan 27 Mayıs Anayasası, bir yandan Türk modernleşmeciliğinin 100 yıllık rüyası olan Avrupa uygarlığının normlarına ulaşma ideallerini, bir yandan da uzak geçmiş kadar tek parti ve *DP* diktatörlükleri döneminden de edinilmiş tecrübeyi yansıtan bir organik hukuksal çerçeve tanımlıyordu. 27 Mayıs Anayasasının tanımladığı siyasal yapının temel özelliğinin toplumda varolan hiçbir siyasal ya da toplumsal güce devlet karşısında mutlak bir iktidar olanağı sunmayacak bir biçimde tasarlandığı söylenebilirdi. Anayasayı belirleyen bu yönelim bir yandan teorik olarak toplumu ve devleti oluşturan çeşitli güçlerin birbirini dengeleyerek düzenin süreklilik ve istikrarını teminat altına alırmış gibi görünüyordu ama, bu hukuksal yapının üzerinde yükselmekte olduğu özgül tarihsel ve toplumsal yapının yanısıra uluslararası alandan gelen etkilerin de oluşturduğu gerçek güç ilişkileri ile bu yapının kendisi arasında devletin temellerini derinden sarsan bir toplumsal gerilim vardı. Dolayısıyla 27 Mayıs sonrasında siyasal hakimiyet kavgası daha en baştan devletin biçimi üzerindeki bir kavga olarak belirlendi.

İktidarın Parçaları

27 Mayıs Anayasası, *DP* döneminde başka anayasal güçlerle dengelenmeyen parlamentodaki hakimiyetin, sonuçta parlamenter bir diktatörlüğe kolayca dönüşebilmiş olması gerçeğinden hareketle parlamentonun egemenliğini yürütme, yasama ve yargı organlarını yeniden düzenleyerek getirdiği kurumlarla sınırlamış ve parçalamıştı. Birinci olarak genel eğilimi itibarıyla kırın muhafazakâr eğilimlerini yansıttığı gözlemlenen Millet Meclisi'nin yanısıra, üniversite mezunu olan ve belli bir yaş sınırını aşanlar arasından seçilen bir Senato, okumuşların meclisi olarak Millet Meclisi'nden geçen yasaları denetlemek üzere tesis edilmiş, Anayasa Mahkemesi Meclis ve Senato'dan geçen yasaların Anayasaya uygunluğunun denetlenmesiyle Danıştay ise hükümetin kararlarının ve bürokrasi üzerindeki tasarruflarının yargısal denetimi ile görevlendirilmiş, yargıçların seçimi ve atanması kendilerine bırakılmıştı. Milli Güvenlik Konseyi ise temel güvenlik meselelerinin onun tavsiyesi olmaksızın yürürlüğe sokulamayacağı, esas olarak Silahlı Kuvvetler yüksek komuta kademesinin hükümet kararlarına ortak olduğu ve belirlediği bir organdı. Üniversite ise idari özerkliğe sahip olarak kendi kendisini yönetiyordu ve hükümetin işlerine karışamayacağı bir statüye sahipti. Yeni Anayasaya göre radyo ve televizyon yayınları üzerinde de hükümetin doğrudan bir iktidarı yoktu.

DEMİREL, SÜLEYMAN (1924-...)

Türkiye'nin köyden gelen ilk başbakanı, 1965-80 arasında altı kez kurduğu hükümetlerle bu 15 yıl içinde İnönü'den ümidini kesmiş ABD ve uluslararası kapitalizmin Türkiye'deki çıkarlarının en becerikli savunucusu olan Süleyman Demirel 1924'te, Isparta'nın İslamköy bucağında doğdu. Babası bir ara İslamköy belediye başkanlığı da yapmış orta halli bir çiftçiydi. İlkokulu köyünde tamamladı. Isparta'da başladığı ortaöğrenimini Afyon'da bitirerek 1942'de İstanbul Teknik Üniversitesi'nde yüksek inşaat mühendisliğine kayıt oldu. Başarılı bir öğrenci olarak 1949'da mezun oldu. Aynı yıl, ailesinin kararıyla, dayısının kızı Nazmiye Hanım'la evlendi. 1950'de, Elektrik İşleri Etüd İdaresi'nde idareci ve planlamacı olarak çalışmaya başladı. Bir yıllığına, sulama ve elektrik konularında araştırma yapmak için ABD'ye gönderildi. 1954'te Barajlar Dairesi Reisliği'ne getirildi 1955'de Eisenhower bursunu kazanan ilk Türk olarak yeniden Amerika'ya gitti. Geri döndüğünde, Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü'ne atandı. 27 Mayıs darbesinden sonra görevinden uzaklaştırıldı. 1 Temmuz 1960'da, gecikmiş olarak başladığı askerliği sırasında yeni kurulan *DPT*'de planlamacı olarak çalıştı. Terhisi sonrasında önce bir süre müteahhitlik ardından 1964'e kadar Orta Doğu Teknik Üniversitesi'nde öğretim üyeliği yaptı.

Bu arada, 1962'de *Adalet Partisi* saflarında "Menderes'ler asılmasaydı, girmezdim" dediği siyasal yaşamı başladı; Partinin aynı yıl yapılan ilk kongresinde Genel İdare Kurulu'na seçildi. İnönü'nün koalisyon hükümetindeki *AP*'lilerin zorlamasıyla Yassıada mahkumları için kısmî af çıkartılması ve 22 Mart 1963'te Celal Bayar'ın sağlık nedenleriyle salıverilmesi üzerine meydana gelen gösteriler sırasında *AP* genel merkezinin de saldırıya uğraması üzerine aktif siyaseti bıraktı. Gümüşpala'nın 6 Haziran 1964'te ölmesi ve *AP* içinde başlayan bunalım yeniden siyasete dönmesine neden oldu. Kasım 1964'teki II. Kongre'de herkesin favori olarak gördüğü Saadettin Bilgiç karşısında, (ABD'nin, sanayi burjuvazisinin ve basının onun lehine açtığı kampanya sayesinde) 522'ye karşılık 1072 oyla genel başkanlığa seçilmesi çoğu gözlemciyi şaşırttı. Suat Hayri Ürgüplü'nün kurduğu *AP*, *YTP*, *CKMP* ve *MP*'den oluşan koalisyon hükümetinde Demirel başbakan yardımcısı ve devlet bakanı oldu.

10 Ekim 1965 seçimlerinde Isparta'dan milletvekili seçilen Demirel, *AP*'nin oyların yüzde 52.73'ünü alarak mutlak çoğunluğu sağlaması üzerine Türkiye Cumhuriyeti'nin 13. ve en genç Başbakanı olarak, 27 Ekim 1965'te 27 Mayıs sonrasının ilk koalisyonsuz hükümetini kurdu. Daha sonra kendisinden yana yayın organlarının yakıştırdığı "Çoban Sülü" lakabına uygun olarak halk kitleleri karşısında vurgulu bir Isparta şivesiyle konuşarak Amerikan halkla ilişkiler tekniklerine uygun bir "halkçı" başbakan imajı kurmaya girişti. Ancak muhalefet çevrelerinde ve sosyalist basında bir zamanlar temsilcisi olduğu ABD şirketine izafeten adı hep "Morrison Süleyman" olarak kaldı.

65 (12) Parlamento Dışı Muhalefet

Beyazıt'ta düzenlenmiş bir "Komünizmi Tel'in Mitingi". 1960'ların ortalarından itibaren, sistemin dışında ya da kıyısında tutulan tarikat ve mezhepler giderek siyasal bir tona bürünmekteydi. Kökleri Suudi Arabistan'a kadar uzanan bir sünni kesim, Mehmet Şevket Eygi'nin yönetimindeki Bugün *gazetesi aracılığıyla İstanbul'un büyük camilerinde haftanın belli günleri sokaklara kadar taşan toplu namaz eylemleri düzenliyordu.* Bugün *gazetesi sünni ortodoksluğun ülke çapında sözcülüğünü üstlenerek bazı slogan ve taktikler geliştirmişti. Komünizm tehlikesi karşısında,* Adalet Partisi *ve Süleyman Demirel'i destekleyen bu kesim, bu tercihini başka seçeneğin olmayışıyla açıklıyordu.* Adalet Partisi *Gençlik Kolları,* Komünizmle Mücadele Derneği *ve İslâmcı çevrelerin sık sık birlikte düzenledikleri "Komünizmi Tel'in" mitinglerinden en önemlilerinden ikisi Mart 1966'da İstanbul ve Adana'da gerçekleştirildi.*

1969 seçimlerinde iktidarını korumayı başaran Demirel, giderek artan muhalefet ve toplumsal huzursuzluk karşısında bir yandan liberal gibi görünen bir tavırla politikasını "Yollar yürümekle aşınmaz" diye özetlerken öte yandan da bizzat kurdurduğu sivil terör güçleriyle muhalefeti baskı altına almaya çalışıyordu. Ancak toplumsal huzursuzluğun ve *AP* içinde başlayan çekişmenin artması Demirel'in konumunu eski popülerliğine bir daha ulaşamayacağı ölçüde sarstı; Saadettin Bilgiç, Ferruh Bozbeyli, Faruk Sükan ve Mehmet Turgut'un başını çektiği hem siyasi hem de iktisadi açıdan Demirel'in liberalizmine karşı daha muhafazakâr ve daha milliyetçi bir tutumu savunan "41'ler" diye adlandırılan grup, 1970 bütçesine güvensizlik oyu vererek Demirel hükümetinin düşmesine neden oldu. Demirel'in daha sonra, Parti dışından yaptığı transferlerle kurduğu yeni hükümet güvenoyu aldıysa da Türkiye yeni bir siyasal bunalım dönemine girdi. Giderek artan gösteriler, mitingler ve sokak çatışmaları ile 12 Mart 1971'deki "ordu muhtırası" Demirel'in başbakanlıktan istifa etmesine neden oldu. Bu tutumu daha sonra karşıtları tarafından Demirel'in Meclis üstünlüğü ilkesinin kararlı bir savunucusu olmadığını ima etmek üzere "Şapkayı alıp gitmek" diye nitelenecekti.

***AP*'nin 1973 seçimlerinde *CHP* karşısında büyük bir yenilgiye uğraması, Demirel'i iki yıl kadar ana muhalefet partisi başkanı yaptı ve bu dönem süresince kendisine yöneltilen bütün eleştirilerinden sıyrılarak yeniden iktidara hazırlanmaya başladı. Ard arda kurulan koalisyon hükümetlerinin istikrar sağlayamamaları Mart 1975'te *AP* önderliğinde dinci *MSP* ve faşist *MHP* ile *I. Milliyetçi Cephe* (MC) hükümetinin kurulmasıyla son buldu ve Demirel 3. kez başbakan oldu.**

1977 seçimlerinde Ecevit'in oy farkıyla önde olması kurduğu azınlık hükümetinin güvenoyu almasına yetmedi ve daha sonra kurulan II. *MC*'nin başına tekrar Demirel geldi. Ancak *MSP* ve *MHP*'nin katılımıyla kurulan II. *MC* de çok fazla yaşayamadı ve 31 Aralık 1977'de Ecevit'in verdiği gensoru üzerine hükümet düştü. Ekim 1979'da yapılan ara seçimlerden sonra Demirel 6. ve son kez başbakan oldu; Kasım 1979'da, *MSP* ve *MHP*'nin dışardan desteğiyle kurduğu azınlık hükümeti 12 Eylül 1980 askerî darbesiyle azledildi. Ardından Demirel de diğer siyasi parti liderleriyle beraber Gelibolu'da Hamzaköy'de bir süre gözetim altında tutuldu.

1982 Anayasası gereğince ona da 10 yıl süreyle siyaset yapma yasağı kondu. Ancak Mayıs 1983'te siyasi partilerin kurulmasına izin verildiği dönemde kendisine konulan yasağı çiğnedi ve bu nedenle bir süre Çanakkale'de Zincirbozan'da gözetim altında tutuldu. 6 Eylül 1987'de halkoylaması sonucu siyaset yasağı kalktı. 24 Eylül 1987'de *Doğru Yol Partisi*'nin genel başkanlığına seçildi. 29 Kasım 1987 seçimlerinde yine Isparta'dan milletvekili seçilerek TBMM'ye girdi.

Böylelikle *AP* hükümeti daha ilk gününde iktidarı kendileriyle paylaşmak hatta kimi zaman kendilerine devretmekle yükümlü bulunduğu bir devlet aygıtları kompleksiyle karşı karşıya kaldığını gördü ve saldırısının odağına 1961 Anayasasının tanımladığı devlet biçimini aldı.

Çoğulculuk ve Yeni Muhalefet Olanakları

1961 Anayasasının ikinci özelliği siyasal ve toplumsal alanda çoğulcu bir yapıyı tanımlıyor olmasıydı. Gerçi yeni Partiler Kanunu siyasal partilerin gençlik ve kadın kolları oluşturmalarını yasaklamış ve ocak ve bucak teşkilatlarını ortadan kaldırarak en alt düzeyde siyasal örgütlenmenin yolunu kapatmış ve halkın siyasal hayata aktif katılımını önlemeyi amaçlamıştı ama pratik gerçekleşmesi alanında bizzat kendi yapısından ve yasalardan kaynaklanan bu sınırlılıklarına karşın 1961 Anayasası siyasal ve toplumsal güçlerin ve akımların çoğulluğunu esas alıyordu. Bu Anayasal çoğulculuk ve nisbi temsile dayalı bir seçim sistemi, bir yandan siyasal düzlemde eski iki partili yapıyı parçalar ve iktidarda temsil edilmeyi talep eden bütün güçleri iki odaktan birine doğru çekilmek zorunluluğundan kurtarırken, burjuvaziden gayri toplumsal katmanların da bağımsız ekonomik, toplumsal, kültürel ve siyasal örgütlenmelere hızla yönelmelerine yol açtı.

Rejimin hükümette mutlak iktidarını sınırlayan kurumsal yapısına karşı mücadelede ordu ve bürokrasinin bir bölümünü karşısına alan *AP*, hükümetteki iktidarının önündeki engelleri temizlemek ve toplumdaki hegemonya alanını sınırlayan muhalefete ait özgürlüklere Anayasa'da sağlanmış bulunan olanak ve güvencelere karşı da bir başka savaş cephesi açtı.

AP Karşıtı Muhalefet Blokunun Ortak Paydası

Gerçi Türkiye'nin dünya üzerindeki konumlanışı *AP* iktidarından çok daha önce belirlenmişti ve *AP* hükümeti uluslararası sistemdeki yerinin belirlenmesinde kendisinden önceki herhangi bir hükümetten daha çok rol oynamış da değildi ama onun iktidardaki amaçlarını sınırlayan güçlerle ABD'nin Sovyetler Birliği ve Orta Doğu'da Türkiye'ye biçtiği rolün kusursuzca oynanmasını engelleyen güçler aynıydı. *AP*'nin ve onun önderi Süleyman Demirel'in yerini aldığı *CHP* ve İsmet İnönü, 1964'teki Kıbrıs bunalımı sırasında sistem içindeki özerkliklerinin sınırını görmüş ve "yeni bir dünya"daki yeni bir yer arayışı içinde Sovyetler Birliği'yle yakın iktisadi ve siyasi ilişkiler geliştirme, ABD ile Türkiye Cumhuriyeti arasındaki mesafeyi açma ve yeni bir ulusalcı dış politika çizgisi üzerinde bağımsızlıkçı bir retorik oluşturma çabasına girişmişti. Sovyetler Birliği'nin İsmet İnönü'nün sistemden bağımsızlaşma eğilimlerine eşlik eden ve TC ve SSCB diplomasilerinin Türkiye'nin Sovyetler Birliği'ne karşı "bir tecavüz üssü" olmayacağı mutabakatına dayanan yeni yumuşama politikası ABD'deki saldırgan Pentagon çevrelerinin Türkiye'ye biçtiği rolle çatışınca İsmet İnönü ABD nezdindeki itibarını yitirdi. 1965 bütçe oylaması sırasında yeni genel başkanı Süleyman Demirel'in önderliğindeki *AP* çevresinde toplanan sağcı blokun güvensizlik beyanıyla Kurtuluş Savaşı kahramanı bir kere daha iktidarın yüzünü göremeyecek biçimde devrildi. *AP*'yi iktidara getiren 1965 seçimleri böylece ABD'nin yeni ve sadık bir hükümet arayaşının gölgesi altında gerçekleşirken, ABD'nin

Sosyalist Kültür Derneği

27 Mayıs döneminden ve 1961 Anayasası'nın yürürlüğe girişinden sonra Türkiye'de görülen sol canlanışın anlamlı girişimlerinden biri de *Sosyalist Kültür Derneği* girişimidir. Sendikacılığın gelişmesi ve *Türkiye İşçi Partisi*'nin kurulması gibi, *Sosyalist Kültür Derneği* girişiminin de bu canlanış içinde "kendine göre" bir yeri var.

Bu yeri, *Yön* dergisinin çıkışından ayrı düşünmek yanıltıcı olur.

Nitekim, *Sosyalist Kültür Derneği*'nin kuruluş haberi de, ilk kez, *Yön* dergisinde, ikinci yayın yılına başlangıç sayısı olan 19 Aralık 1962 tarihli sayıda duyuruluyor. Hiç tereddütsüz denebilir ki, *Sosyalist Kültür Derneği*, Doğan Avcıoğlu ve Cemal Reşit Eyüboğlu'yla birlikte kurduğumuz *Yön*'ün bir ürünü, onunla yayılan düşüncelerin ilk ağızda toplumdaki çeşitli çevrelerce benimsenişinin bir sonucudur.

Aradaki bağlantıyı uzun uzadıya anatmak yerine, *Yön*'ün o 53. sayısında, haber biçiminde olduğu için imzasız olarak yayınlanmış satırları şimdi imzalı olarak tekrarlamak belki daha doğru olacak: "Uzun bir süre önce değil, daha henüz geçen sonbaharda, 'sosyalizm' Türkçe'nin 'tehlikeli deyimler' sözlüğündeydi. *Yön*'ün belki de en büyük hizmeti, 'sosyalizm'i artık rahatça söylenebilen ve benimsenen bir kelime hâline getirmek olmuştur. Tabiî, hâlâ, kendi çıkarlarına dokunduğu için bu kelimeden rahatsız olan, onu kullananları türlü şekillerde lekelemeye çalışan ve fırsat buldukça sosyalizmin mutlaka kamçılı rejimlere götüreceğini iddia edenler çoktur. Ama, bugün, sosyalizmi savunan, çekinmeden 'ben sosyalistim' diyen ve bu sistemin başarı kazanması için bir araya gelenler de çok. Bunlara Türk toplumunun bütün kesimlerinde rastlamak mümkün: Bazıları, partili ve partisiz olarak, Türkiye Büyük Millet Meclisi'ndedirler; bazıları Meclis içindeki ve dışındaki partilerde yer almışlardır; bazıları üniversite kürsüsündedir; bazıları gazete sütunlarında yazmaktadır; bazıları devlet mekanizması içinde memur veya öğretmen olarak görev almışlardır; bazıları işçidir; bazıları öğrenci."

Ama, *Sosyalist Kültür Derneği*'nin kurulmasını asıl zorlayan gereksinim, düşüncenin yaygınlaşmış olmasından çok, bu yaygınlaşmayla birlikte ortaya çıkan belirsizliktir. O yazıda şu satırlar da yeralmaktaydı: "Muhakkak olan bir başka şey daha var: Her 'sosyalistim' diyen daha henüz ortak bir sisteme varamamış, sosyalizmin Türkiye'deki meseleleri üzerinde uzunboylu düşünüp belli çözümlere erişememiş ve nihayet sosyalizmi nasıl gerçekleştirmek gerektiği noktasında yeter derecede tartışma imkânını bulamamıştır."

Derneğin ilk amacı, böyle bir tartışma ortamı yaratmaktı.

Sosyalist Kültür Derneği, resmen, 1963'ün ilk günlerinde kuruldu ve kurulmuş *Yön*'ün 9 Ocak 1963 tarihli sayısında açıklandı. Basındaki yankılar da büyük oldu: Haber, büyük tirajlı gazetelerde üç sütun üzerinden büyük başlıklarla verildi; *Milliyet* gazetesi dernek konusunda ikinci bir başyazı yayınlayarak Yönetim Kurulu'nun "ilmî ve ciddi hüviyetleriyle tanınmış kimselerden seçildiğini" belirtti; sosyalizme pek sempati duymayan *Akis* dergisi bile Derneğin "Doğru temeller üzerine, doğru kimselerin idaresinde düşünülüp kurulduğunu" yazdı.

Kurucular listesine bakıldığında, bugünün toplum yaşamında da adları hâlâ duyulmakta olan kişilere rastlamak mümkün: Alfabe sırasıyla, üniversite asistanı Erdoğan Alkin, profesör Sadun Aren, asistan Türkkaya Ataöv, doktor Tarık Ziya Ekinci, sosyolog Necat Erder, yazar Müşerref Hekimoğlu, Doçent Mükerrem Hiç, maliye müfettişi Erhan Işıl ve Adnan Başer Kafaoğlu, *Devlet Planlama Teşkilatı* uzmanı Arslan Başer Kafaoğlu, asistan Yahya Kanbolat, iktisatçı Atilla Karaosmanoğlu, Doçent Gülten Kazgan, yüksek mühendis Güney Özcebe, gazeteci İlhami Soysal, asistan Mümtaz Soysal, profesör Cahit Tanyol, iktisatçı Reşat Titiz, maliyeci Osman Nuri Torun... Ama, başta Doğan Avcıoğlu olmak üzere, Türkiye'nin düşünce ve politika yaşamındaki aydınlanışa büyük emekleri geçip yeryüzünden uzaklaşanlar da var: Cumhuriyet Senatosu üyesi Niyazi Ağırnaslı, yazar Şevket Süreyya Aydemir, sendikacı Seyfi Demirsoy, matbaacı Asaf Ertekin, avukat Cemal Reşit Eyüboğlu, öğretmen Hamdi Konur, yazar Hasan Hüseyin Korkmazgil, Doçent İdris Küçükömer, yüksek murakabe uzmanı Hilmi Özgen, milletvekili Fakih Özlen...

Ya da, sağ olup da adları artık pek duyulmayanlar: Milletvekili Sırrı Hocaoğlu, asistan Mehmet Selik, avukat Nihat Türel.

Bir de asistan Mahir Kaynak.

Dernek Başkanlığına *Devlet Planlama Teşkilatı*'nın eski Başkanı Osman Nuri Torun, Genel Sekreterliğine *DPT*'nin eski Sosyal Planlama Dairesi Başkanı Necat Erder, araştırma ve dökümantasyon işlerinin başına eski İktisadi Planlama Dairesi Başkanı Atilla Karaosmanoğlu getirilmiş, "teşkilatlanma" işleri *CHP* Hatay milletvekili Sırrı Hocaoğlu ile avukat Cemal Reşit Eyüboğlu tarafından üstlenilmişti. Doğan Avcıoğlu, konferans ve yayın konularından sorumluydu. Kısacası, *Yön*'cüler biraz ikinci plana çekilmiş, Dernek yönetimi yakın zamana kadar bürokraside ve politikada önemli yerlerde bulunanlara bırakılarak, hareketin yerleşik düzende uyandıracağı tepkileri mümkün olduğunca azaltılmak istenmişti. Bununla birlikte, Dernek çalışmaları *Yön*'de ayrıntılı biçimde yansıtılmaktaydı.

Çalışmalar, daha çok, haftalık konferanslar ve Cumartesi öğleden sonraları düzenlenen "sohbet toplantıları" biçiminde olmaktaydı.

Yer, genellikle, Ziya Gökalp Caddesi ile Ataç Sokağı köşesinde, şimdi dükkânlara dönüştürülmüş olan, zemine bodrum arası, "merkez" lokalidi. Dernek, bir süre sonra, Menekşe Sokağı'ndaki başka küçük bir apartman katına taşındı. Ancak, zaman zaman, bu yerlerin dar geldiği ve daha büyük salonların kullanıldığı olurdu. Örneğin, Ortadoğu Teknik Üniversitesi Rektörü Kemal Kurdaş'ın "Sosyalist düşünce ve eğitim sistemimiz" konusunda verdiği ilk konferans Ankara Sergievi binasında olmuştu. İstanbul Şubesi'nin büyük bir açık oturumla açılan ilk toplantısı da Eski Eminönü Halkevi binasında olmuştu.

Derneğin ülkeye yayılışı yalnız İstanbul'la sınırlı kalmadı; daha önce Diyarbakır'da da avukatların, doktorların ve öğretmenlerin öncülük ettikleri bir şube kurulmuştu. Oradaki ilk toplantının "Tüccarlar Kulübü"nde düzenlenmiş olması da, Dernek çalışmalarında görülen temel yaklaşımın, yeni "burjuvazinin bürokratik kanadından başlayıp çok büyük tepkiler uyandırmadan sosyalist düşünceleri toplumun başka kesimlerine yayma" çabasının bir başka belirtisi sayılabilir.

Tabiî, böyle bir yaklaşım, çoğu zaman uygulamada olmasa bile, en azından kuramsal düzeyde "işçi sınıfına dayanmak" ilkesini benimsemiş olan *Türkiye İşçi Partisi*'nin tutumuyla bir çelişki oluşturmaktaydı. Öte yandan, "Acaba *Sosyalist Kültür Derneği* bir partiye dönüşür mü?" sorusu, özellikle sol çevrelerde, sürekli gündemde kaldı.

Oysa, Derneğin gelişme gösterdiği aylarda, *Yön* hareketi içinde de, Türkiye'deki sosyalist düşüncenin eyleme geçirilmesi bakımından görüş ve düşünce ayrılıkları başlamıştı. Tam açıklıkla ortaya konmamış olmakla birlikte, bu belli belirsiz ayrılığın temelinde şöyle bir ikilem yatmaktaydı: Sosyalizmin hem bir kalkınma yöntemi, hem de belirli değerlere dayalı bir yaşama düzeni olarak gerçekleştirilebilmesi için, önemli bir işçi hareketinden henüz yoksun olan Türkiye'de, Kemalist niteliklerini az çok koruyan sivil ve asker burjuvazinin öncü gücünü mü ön plana geçirmek gerekir, yoksa çok daha uzun süreli, halk yığınlarının sosyalist düşünce yönünde eğitilmesine ve örgütlendirilmesine dayanan soluklu bir çabayı mı göze almak gerekir? Başka bir deyişle, Türkiye'nin koşulları böylesine uzun bir bekleyişe elverişli midir, yoksa dış ve iç dinamikler düşünülerek, sosyalizmin temel öğretisine pek uygun düşmese bile, çabuk davranmak ve yukarıdan aşağıya doğru müdahalelerle kapitalist gidişi bir an önce durdurmak mı gerekir?

Kabul etmek gerekir ki, 21 Mayıs 1963 olaylarından sonra Ankara, İstanbul ve İzmir'de ilan edilen sıkıyönetim, daha doğrusu onunla birlikte basın ve dernek çalışmalarına getirilen sınırlamalar bu tartışmanın belirgin bir sonuca erişmesini önlemiş, *Sosyalist Kültür Derneği* girişimi de, *Yön*'deki bölünüşe paralel olarak, momentum'unu yitirerek silinip gitmiştir.

MÜMTAZ SOYSAL

Sosyalist Kültür Derneği *İstanbul Şubesi'nin açılış töreninden bir görüntü. 1963'de Ankara'da kurulan dernek kısa zamanda İstanbul dışında, İzmir, Diyarbakır gibi büyük kentlerde de şube açmayı başardı. Derneğin ideolojisi olarak kabul edilen "Türk Sosyalizmi"nin ilkelerini Yön dergisinin yazışleri müdürü Doğan Avcıoğlu ve Sadun Aren hazırladılar.*

'60'lardan sonra gelişen öğretmen hareketi uzun bir süre kendini resmî ideolojiden arındıramadı. Cumhuriyet'in ilk yıllarında kendilerini rejimin bekçileri olarak görmeye başlayan öğretmenlerin, bu konumları onlara bürokratlar arasında kısmen ayrıcalıklı bir yer kazandırdı. Bu anlamda, "eğitim ordusunun neferleri" olan öğretmenler her zaman "Atatürk Devrimleri"nin koruyucusu olarak kaldılar. Cumhuriyet'in ilk yıllarında kurulan birçok öğretmen örgütü 1935'te kapatıldı. Daha sonra 1946'da yeniden kurulmaya başlanan dernekler 1948'de biraraya gelerek Türkiye Öğretmen Dernekleri Milli Federasyonu (TÖDMF) adlı bir üst kuruluş oluşturdular. Uzun yıllar DP iktidarının dümensuyunda bir politika izleyen TÖDMF'nin bu yıllarda başkanlıklarını Fethi Çelikbaş, Turhan Feyzioğlu gibi siyasi kimliğe sahip kişiler yürüttü. 27 Mayıs'tan sonra Temmuz 1963'de yapılan kongrede genel başkanlığa getirilen Şükrü Koç döneminde ise mesleki sorunlara ilişkin toplantılar yapan "öğretmenlerin sorunlarının yurt ve dünya sorunlarından ayrı olmadığını" savunan TÖDMF 20 Şubat 1963'te Ankara'da Büyük Eğitim Mitingi adı altında Türkiye'nin her yanından gelen öğretmenlerin katıldığı bir gösteri düzenledi. Gösteriden sonra Milli Eğitim Bakanı Şevket Raşit Hatipoğlu istifa etti. AP döneminde ise ağır baskılara, sürgünlere maruz kalan öğretmenler giderek daha radikal bir mücadele içine girdiler. Fakat buna rağmen mücadelelerinin söylemi "resmî ideolojinin ve devletçiliğin" sınırlarını aşamıyordu. 8 Temmuz 1965'te ise öğretmen hareketinde çok önemli bir dönem başladı ve Türkiye Öğretmenler Sendikası (TÖS) ve aynı günlerde Türkiye İlkokul Öğretmenleri Sendikası (İLK-SEN) kuruldu. Bundan sonra kongrede "TÖS'ün kurulduğu yerde TÖDMF'ye bağlı dernek kendini fesheder" yolunda bir karar alındı. Amaç öğretmenleri tek bir örgütte biraraya getirmekti. Ancak bu birleşme 12 Temmuz 1969'da yapılan TÖDMF'nun 22. Kongresi'ne kadar gerçekleşemedi. Sonunda bu kongrede alınan karar sonucunda federasyon kendini feshetti.

olumlu referanslarına sahip Süleyman Demirel de kendisi ABD eliyle gerçekleştirilen 12 Mart müdahalesi ile devrilinceye kadar kurtulamayacağı "Amerikan uşağı" yaftasını üstüne almaktan kaçınmayacağını kanıtlamış oluyordu.

Temsil ettiği çıkarların ABD'nin Türkiye üzerindeki emperyalist emelleriyle tam olarak örtüştüğü bir konjonktürde iktidara gelen *AP*, çatıştığı bütün güçlerin antiemperyalist bir zemin üzerinde yanyana gelmelerinin koşullarını bizzat kendi politikalarıyla hazırlarken, kendisi de toplumdaki hegemonyasını devlet iktidarı içinde bütünlemek üzere en arkaik güçlerle bir iktidar bloku oluşturmaya ve tercihleriyle kendi iktidar döneminin kanlı saldırılarını örgütleyecek gericiliğin hareket alanını genişletmeye mahkum oldu.

İktidarının başlangıç anında *AP*'nin birincil örgütlü desteği ve avantajı içsel değil, dışsaldı; uluslararası kapitalizmin genel bağımlılık ağı içerisinde *AP* sisteminin Türkiye'deki rasyonellerini temsil ediyordu; İsmet İnönü'nün sistem açısından kabul edilebilir sınırların ötesine varan ulusalcı alternatifinin hem büyük burjuvaziden hem de seçmenden onay alamamış olması, dünya kapitalizminin ve ABD'nin tercihlerini açıkça *AP* ve Demirel'den yana yapmalarını da kolaylaştırmıştı. Bu da *CHP*'nin ve onun Cumhuriyet'ten beri uygulamadaki göreli değişikliklere karşın sürekli eğilimi olan otarşik/merkeziyetçi-devletçi politikasının sonu ve iç toplumsal hayatın uluslararası dinamiklerin genel işleyişi alanına açılması demekti. Uluslararası alandan aldığı bu destekle hükümetini dünya ölçeğinde maddi bir payandaya kavuşturan *AP*, denetleyemediği devlet aygıtları üzerinde bir baskı oluşturabilmek üzere toplumdaki fiili güç odaklarını harekete geçirerek ve merkezî devlet ile çelişen toplumsal güç ve unsurları manipüle ederek toplumdaki hegemonyasını devlet iktidarı düzeyinde de pekiştirme mücadelesine girişti.

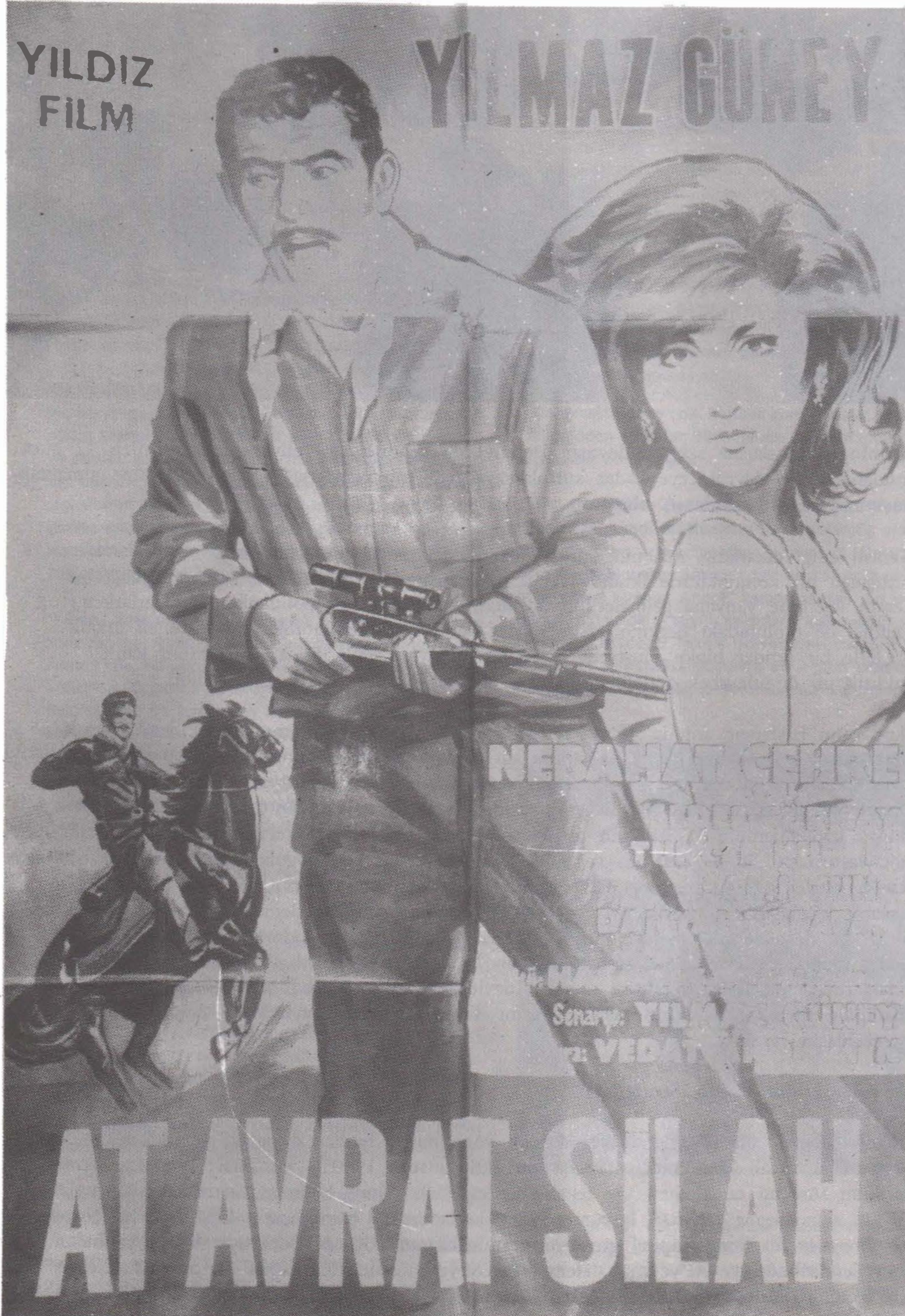
AP'nin İktidarı Fetih Stratejisi

AP'nin "liberal" olarak adlandırdığı iktisadi yöneliminin başlıca dayanağı ve itici gücü, "ithal ikamesi"ne dayalı "kalkınma" politikasının aktif unsuru 1940'lar ve '50'ler boyunca sermaye birikimi sürecini tamamlamış ve tekelleşme evresine gelmiş bulunan finans-kapital gruplarıydı. *AP*'nin sanayileşme hamlesi, hükümet eliyle kullandırılan büyük çaplı kredilerin bu çevrelere akıtılmasıyla bu finans-kapital gruplarının nüfuzlarının doğrudan doğruya *AP*'nin yanında mevzilendirilmesi ve *AP*'ye muhalefetin sermayeye muhalefetten başka bir anlama gelemeyeceği bir biçimde burjuva muhalefetin sistem içi meşruiyet temelinin yıpratılması hedefini güderek yürütüldü.

AP, devlet iktidarının yürütme gücünde toplanmasını engelleyen kurumların etkilerini karşılayan, bloke eden veya parçalayan bütün güçleri ya denetleyebildiği ölçüde serbest bırakmaya ya da bunları bizzat örgütlemeye girişti. Bu, *AP*'nin solun çeşitli eğilimlerine karşı, son çözümlemede düşmanca olmakla birlikte değişen politikaları birarada ya da sırayla uygulamaya sokmasına, ya da daha doğrusu, solda "baş düşman" belirlemesinde bir öncelikler sıralaması yapmasına yol açtı. Burada devlet aygıtları içinde en çok nüfuza sahip olan ulusalcı-devletçi sol eğilim *AP*'nin saldırısının baş hedefi haline gelirken, parlamenter yoldan "işçi iktidarı" hedefleyen eğilim hesabı sonradan görülmek üzere öncelikler sırasının gerisine alınıyordu. *AP* "liberalizmi" bu "sol" eğilimlerin tümünün karşısına arkaik dinsel grupların eylemliliğini geçirmek üzere yüz yıldır modernleşmeci merkezî devletle çelişki halinde yaşayan kapalı ve geri yörelerde halk üzerinde hatırı sayılır bir iktidar sahibi olan tarikat ve mezhepler şebekesini devreye sokuyordu. *AP* hükümetlerinin eline geçmiş bulunan tüm iktidar olanakları bir anda *Komünizmle Mücadele Dernekleri*'nin hizmetine girerken, Nurcu, Süleymancı, Nakşıbendi tarikatları da diyanet işleri aracılığıyla İslamcı kitleler üzerinde etkilerini artırmaya başladılar.

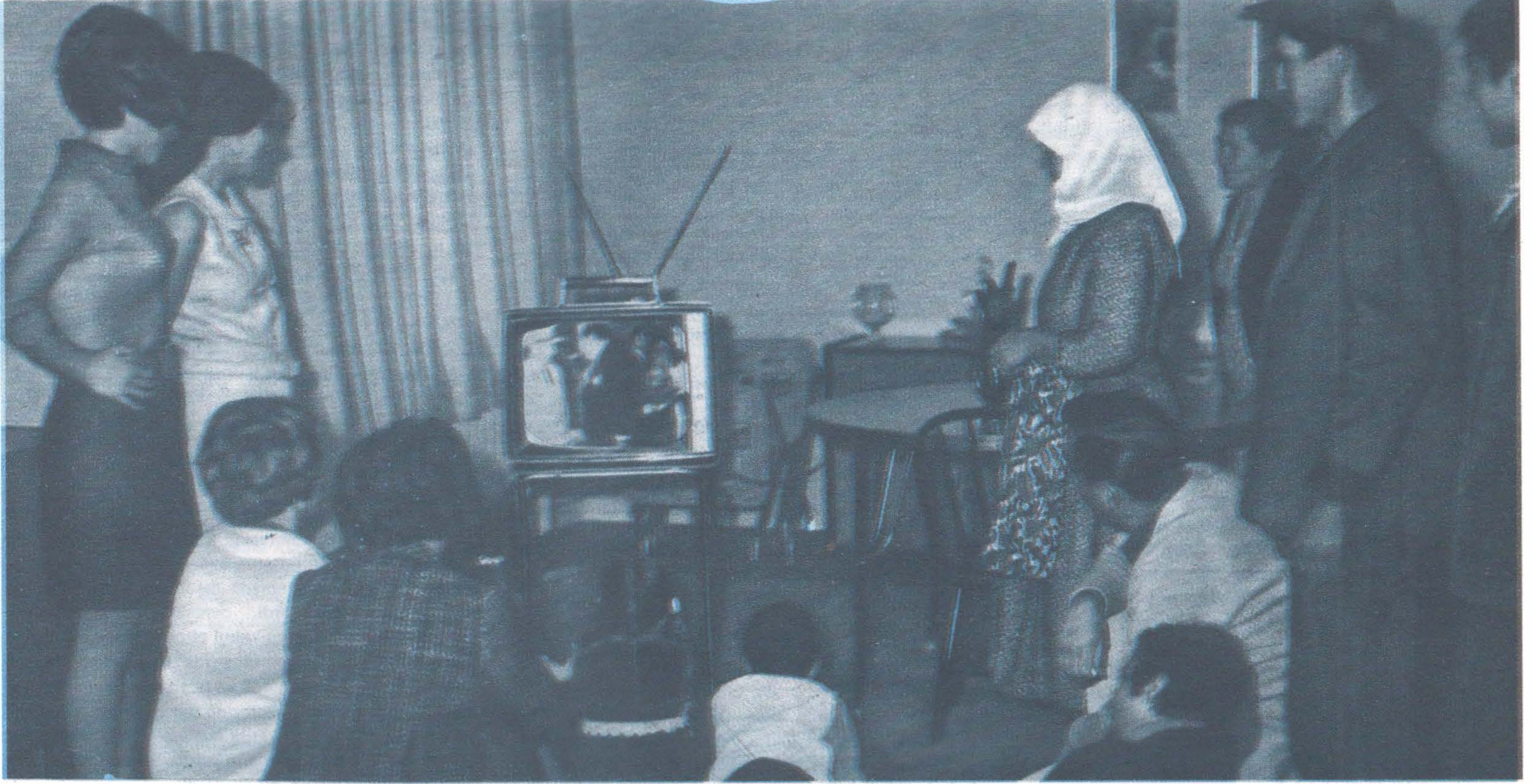
Ekonomik ve toplumsal hegemonyasının dayanaklarını gayri resmî mekanizmaları harekete geçirerek pekiştiren *AP* iktidarı devlet aygıtları üzerindeki iktidarını da artırmak üzere ordu ve

Başlangıcından beri, Yeşilçam'daki egemen sinemacılık anlayışı, büyük ölçüde hayalî olan bir orta sınıf hayat tarzının propagandasını yapmak ve bu tarzın hayalî değerleri açısından toplumdaki diğer hayat tarzlarını ahlakî bir eleştiriye tâbî tutmak üzerine kurulmuştu. Yukarıda bu egemen anlayışın sıradan örneklerinden birinin, 1962 yapımı Lekeli Kadın'ın *bir sahnesinde Tanju Gürsu, Kenan Pars ve Türkân Şoray görülüyor. Yine başlangıcından beri, zaman zaman bu egemen anlayışa eklemlenmekle birlikte, kendi belirleyebildikleri filmlerde farklı farklı şeyler yapmayı deneyen, Lütfü Akad, Atıf Yılmaz, Halit Refiğ ve Metin Erksan gibi yönetmenler olduysa da, bir bütün olarak Türk sinemasını dönüştürenin, büyük ölçüde tek bir kişi, Yılmaz Güney olduğu söylenebilir. Yılmaz Güney, sinemacılığının Umut'u çevirdiği 1970'e kadar süren birinci evresinde kitleleri daha çok bir oyuncu ve senaryocu olarak büyüledi. Bu dönemde yarattığı "Çirkin Kral" tipi, bir çoğunun yazımına Yılmaz Güney'in bilfiil katıldığı çok sayıda ve çeşitlilikte bir dizi senaryonun kahramanı oldu; ancak bütün bu çeşitliliğin içerisinde yine de ortak bir çatı tesbit etmek mümkün: Öykünün kalkış noktasını çoğunlukla, o güne kadar sessizliğiyle dikkati çekmiş bir mazlumun isyanı oluşturur. Bu isyanı genellikle Mafya gibi örgütlü suç çevreleri içerisinde, ancak bireysel olarak sürdürülen silahlı bir mücadele izler. Bu mücadele sırasında abartılı bir tarzda ön plana çıkarılan şiddet, yalnızca toplumsal hayata zaten içkin olan şiddetin görünürlük kazanmasını sağlamaz; Yılmaz Güney'e, mertlik, yiğitlik, sadakat gibi, geleneksel toplum tarafından yüceltilen değerleri örnekleme ve temsil etme imkânını da verir. Kuşkusuz bu dönem filmleri, açık bir eleştirel boyut içermekten çok uzaktır. Yılmaz Güney 1974'te yaptığı bir değerlendirmede "o günün eğilimleri ne ise, aşağı yukarı onların sınırları içinde kalıp çalışmayı seçiyordum" diyecekti. Ancak buna rağmen, beyazperdede, kendi hayatlarına yönelik örtük de olsa bir aşağılama beklemeye alışmış olan, özellikle de mülksüz ve taşralı kesimlerin, Yılmaz Güney sinemasında, kendi hayatlarında yakinen tanıdıkları şiddetle ve yücelttikleri değerlerle karşılaşmalarının etkisi büyük oldu. "Çirkin Kral" kısa zamanda efsanevi bir nitelik kazandı. Özellikle taşra sinemalarında bir Yılmaz Güney filminin gösterimi büyük bir olay oluyor, seyirciler kendilerinden beklenen edilgen konumun dışına taşıyor, sürekli olarak kahramanlarıyla iletişim kurmaya çalışıyorlardı. Örneğin birileri, "arkandan geliyor, dikkat!" diye bağırıyor, birileri öfkeyle kalkıp aralıkta "Yılmaz abi; bu herifin niyeti kötü, buna güvenilir mi, yahu!" diye söylenerek dolaşmaya başlıyordu. Yılmaz Güney de seyiriciyle kurduğu bu karizmatik ilişkiyi son derecede önemsiyor, "gerçek oyuncu"yu "kendini aşan kutsal kişi" diye tanımlıyordu. Yılmaz Güney'in, hem sinema dili hem de yöneldiği seyirci ve seyirciyle ilişki kurma tarzı bakımlarından egemen Yeşilçam anlayışından gerçekleştirdiği kopuş, kurumsal düzeye de yansıyordu. Bir oyuncu olarak Yılmaz Güney adı, herhangi bir filmin ticari başarısını garantileyecek kadar popüler olduğu halde, ne Yılmaz Güney büyük yapımevleri ile çalışmak için bir çaba gösteriyor, ne de büyük yapımevleri ona yanaşıyorlardı. Yanda, 1966'ya ait, Güney'in senaryosunun yazımına katıldığı* At, Avrat, Silah *filminin afişi görülüyor.*

65 (12) Parlamento Dışı Muhalefet

Televizyon yayınlarının başlaması, '60'ların başından beri tartışılıyordu. Henüz TRT'nin özerk olduğu dönemde, Radyo Dairesinden başka bir de TV birimi oluşturuldu. Birim, 9 Nisan 1963'te Almanya'dan alınan teknik yardımlarla, Ankara'da Mithat Paşa Caddesi'nde kiralanan bir bodrum katına yerleşti. Fakat ilerisi için hiçbir programı olmayan TRT için bu olay hiç de hızlandırıcı bir etkide bulunmadı. Yine de, ilk TV Dairesi başkanlığı eldeki dar olanaklarla stüdyoyu hazırlamaya başladı. Almanların önceki teknik yardımlarından başka bir de TV vericisi hibe etmesi ve ardından 6 Ekim 1967'de ilk TV yayınını başlatmak üzere Mahmut Tali Öngören'in göreve getirilmesi sonucunda Türkiye'de artık televizyon yayınlarına geçebilmek için yeterli koşullar oluşmuş gibi gözüküyordu. Halk içindeyse çoktan televizyon alıcıları 'birçok' evde görülmeye ve özellikle büyük kentlerde televizyon yayını büyük bir sabırsızlıkla beklenmeye başlamıştı. Bu yeni kadronun da büyük çabalarıyla, 31 Ocak 1968'de -haftada üç gün olmak üzere- Ankara'da ilk TV deneme yayını başladı. Fakat bu dönemde özerk TRT'yi bütün kötülüklerin kaynağı gibi gören iktidar için TRT biran önce susturulması veya iktidarın sesini yansıtması gereken bir kurumdu. Bu alandaki tartışmalara 12 Mart 1971'deki Askerî Darbe en geçerli çareyi hemen buldu; "Hiçbir radyo televizyon kuruluşu özerk olamaz" diyerek kestirip atıverdi ve buyruktan sonra TRT kurumu, dolayısıyla televizyon iktidara göre yönetim ve yayın politikası belirleme dönemine girdi. Bu dönemden sonra, başta bütün teknik imkânsızlıklara rağmen varolmaya çalışan televizyon yüklü bir bütçeyle yayın hayatına devam etti; çünkü, iktidar kitle iletişim araçları arasında televizyonun kitleleri etkileyebilmek açısından mutlak bir üstünlüğe sahip olduğunu keşfetmişti. Toplumsal yaşamı, gelenek ve alışkanlıkları hızlı bir şekilde etkileyen, kimi zaman 'değiştiren' televizyon, artık sadece eğlence, eğitim ve haber işlevini gerçekleştirmiyor aynı zamanda iktidarın propagandasını en iyi yapan bir araç durumuna geliyordu. Artık, Batı'da zaten varolan biçimiyle politikacılar için önemli olan televizyonda nasıl göründükleri, kamuoyunu/kitleleri televizyondan nasıl etkiledikleriydi. Üstte ilk deneme yayınlarının nasıl konu komşu ve bütün aile tarafından seyredildiğini gösteren bir resim.

bürokraside de bir operasyona girişti. Öncelikli hedef bürokrasinin tepe noktalarının fethedilmesi, ardından bürokrasinin geleneksel aydınlardan temizlenmesi, bunun yanısıra ideolojik olarak burjuvazinin organik aydınlarının bürokrasi içinde hakim kılınmasının sağlanması ve kapitalist üretim ilişkileri içinde doğrudan doğruya üretimdeki artıktan pay alan tasarruf kurumlarının ortağı haline getirerek bürokrasinin burjuvaziye organik olarak eklemlenmesiydi. Gerçekte bu "dahiyane" planın yalnızca *AP* kurmaylarının elinden çıktığı söylenemezdi. *MBK* kontenjanından Tabii Senatör Haydar Tunçkanat devletin gizli servisleri içindeki çatışmayı da açığa vuran bir girişimle TBMM'de bir ABD gizli servis raporunu ortaya çıkardığında *AP* ve *CIA* kurmaylarının ordu ve bürokrasiyi geleneksel-devletçi tabakalardan temizlemeye dayalı stratejisi de belgelenmiş oldu.

Dickson Raporu ve İktidar Doruklarının Fethi

Bürokrasi içinde ilk tasfiye girişimlerinin geniş tartışmalara yolaçtığı günlerde Tabii Senatör Haydar Tunçkanat, bir ABD ajanı tarafından hazırlanan ve "Türkiye'de Amerikan etkisine karşı oldukları için tasfiyesi gereken" kişilerin listesini içeren Dickson Raporu'nu 7 Temmuz 1966'da Senato'da açıkladı. Raporda aynen şöyle deniliyordu:

"Bütün devlet cihazı maalesef muhalefete bağlı kimselerin elindedir. Muhalefet, hükümetin ordu tarafından desteklenmediği ve devlet cihazının dengesiz, insicamsız ve hükümetin politikasının kararsız olduğu intibaını yaratmayı hedef tutmaktadır. Bu durumdan kurtulmak için takip edilecek politikanın; emir ve kumandanın tekrar tesisi, devlet mekanizmasının muhalefet taraftarı elemanlarından temizlenmesi ve *CHP*'nin aletleri olan bazı hasım kuruluşların zararsız hale getirilmesi olduğuna herkes inanmıştır.

"Buna bağlı olarak, bazı hükümet tedbirlerinin hazırlanmasına ve uygulanmasına paralel olarak, rejime sadık olmayan devlet memurları ve subaylardan en tehlikelileri bir program dahilinde tasfiye edilmek üzere tesbit edilmektedir.

"27 Mayıs'ın getirdiği Anayasa'nın bazı maddeleri, tabii senatörlük müessesesi ve benzeri diğer problemler gibi kanuni sistemin bazı hukuki aykırılıklarının düzeltilmesi usul ve imkanları da, rejimin gelecekteki emniyetini garanti edecek bir tedbir olarak düşünülmektedir.

"Cumhurbaşkanı'nın bozulan sıhhatinin yeni problemlere sebep olacağı aşikardır."

Nitekim *AP* iktidarının hükümet pratikleri, bu gizli rapordaki istihbaratı birer birer doğrulamaya başladı. Demirel işe, Cumhurbaşkanlığı'na ve Genelkurmay Başkanlığı'na, kendi politikasına destek olacak kimseleri getirmekle girişti. Cemal Gürsel'in felç olarak Cumhurbaşkanlığı işlevlerini yerine getiremeyecek duruma düşmesi üzerine, tutucu eğilimleriyle tanınan Genelkurmay Başkanı Cevdet Sunay önce (parlamentoya sokulmasında yarar umulan ama seçilme zahmetine gerek görülmeyenlerin yer aldığı) kontenjan senatörlüğüne atandı.

Türkiye'de Sermaye ve Militarizm

27 Mayıs 1960 sabahı... *Milliyet* gazetesinin Ege Bölgesi Temsilcisi'yim. Biraz sonra askeri yönetimin başına geçmek üzere uçakla Ankara'ya hareket edecek olan Orgeneral Cemal Gürsel'le Gaziemir askeri havaalanında görüşüyoruz. Çevresini saran generaller, albaylar, bu bilinmezler sabahında, Cemal Aga'nın kişiliğinde hiyerarşik güvence arar gibiler. Gürsel bile, başkentte kendisini nelerin beklediğini bilememenin tedirginliği içerisinde.

NATO'daki tepkileri öğrenmek için Alsancak'taki Güneydoğu Kara Kuvvetleri Karargâhı'na gidiyorum. Bir başka dünya... Türk subayları coşku içinde, radyodan tok sesle okunan mesajı dinliyorlar: "...*NATO*'ya, *CENTO*'ya inanıyoruz ve bağlıyız..." Hepsi sesinden tanıyorlar: "Türkeş!" diyorlar. "Geçen hafta burdaydı... Hareketin beyni odur." Kurmay Albay Alparslan Türkeş: Genelkurmay *NATO* Dairesi Başkanı... Bürolarına üşüşen, merakla olup biteni kavramaya çalışan Amerikalı subaylara mesajı çeviriyorlar: "...We believe in *NATO* and *CENTO*. We are attached to *NATO* and *CENTO*!"

Belli ki onlar için sürpriz değil bu, Türkeş'i onlar da tanıyorlar. Zaten günlerdir hükümet aleyhinde bildirilerin *NATO* Karargâhı'nın daktilo makinelerinde mumlu kâğıda geçirilip teksir makinelerinde çoğaltılmasına ses çıkarmamışlar. Herhalde bir bildikleri var. Tam bu sırada, günlük İzmir gazeteleri geliyor. Normal baskılarda darbe'den haber yok. Hükümet yanlısı *Yeni Asır*'da bir manşet: "Subaylarımızın maddi durumları düzeltilecek!" Bir albay kahkahayı basıyor: "Geç kaldılar, geç... Kendi işimizi artık kendimiz yaparız!" Gerçekten çok geç. Türk Ordusu'nun en sıkıntı çeken kuşağından bu subaylar... Başbakan, "Gerekirse bu orduyu ben yedek subaylarla idare ederim," diye horlamış kendilerini. Veresiyeyi ödeyemez durumlara düşmüşler, bakkala, kasaba görünmemek için yol değiştirir olmuşlar. Kendilerini ikide birde "drink" almaya, kokteyl partiye, garden partiye davet eden Amerikalı, İtalyan, Yunan meslekdaşlarına aynı şekilde karşılık verememenin ezikliğini sürekli yaşamışlar. Albay birden kalkıp tabancasını beline takıyor, bir Jeep emrediyor, "Ben gidiyorum" diyor, "Karşıyaka'da idareye el koymaya..." Ve radyodaki tok ses aralıklarla tekrarlıyor: "*NATO* ve *CENTO*'ya..." Aradan tam on yıl geçmiştir. 15-16 Haziran işçi direnişi sonrası... Sendikacılar, işçiler, devrimci öğrenciler Kartal-Maltepe'de tutuklanmış, işkenceden geçirilmiş, askerî mahkemelerde yargılanıyor. *Ant* dergisi yönetmeni olarak celbeldidiğim 1. Ordu ve İstanbul Sıkıyönetim Komutanlığı'nın askerî savcılık bürosundayım. Koskoca bir salon, masalar, dosyalar, dosyalar.... Salondaki masaların en uzunu. Tam karşımda bir havacı hakim yarbay.

Çevremizde iki karacı, iki havacı, iki denizci hakim subay. Masanın üzerinde *Ant* dergisinin Eylül 1970 sayısı: Kapakta "Kapitalistleşen subaylar işçileri yargılayamaz!" Bütün sayfalarda yer yer renkli kalemlerle altı çizilmiş paragraflar. Sayfa kenarına alınmış notlar.

Dakikalarca kimse ağzını açıp bir şey söylemiyor. Sadece çevremdeki subayların hınçlı bakışlarını üzerimde hissediyorum. Arada biri kalkıyor, gözlerini üzerimden ayırmadan masanın çevresinde bir tur atıp tekrar yerine oturuyor. Nihayet sessizliği bozuyor havacı yarbay, "Neden?" diye soruyor, "neden bu düşmanlık orduya? Ne demek kapitalistleşen subaylar?" Ve okuyor:

"Bu suretle, silahlı kuvvetlerimizin bütün general, subay ve assubayları da, Türkiye'nin en güçlü holdinginin ortakları olacaklar, yani sermayedar vasfı kazanacaklar, her yıl kârdan hisse alacaklardır."

"İşçileri mahkemeye sevkeden savcı da, onları yargılayan hakimler de, aslında bu işçilerin işvereni durumundadırlar, sermayede hisse sahibidirler, artık değerden pay almaktadırlar ve resmen taraf durumunda oldukları için işçileri yargılayamazlar." Sonra öfkeyle soruyor: "Niçin yargılayamazmışız. Biz yargıç değil miyiz?" Bir havacı subay birden yerinden fırlıyor, üzerime doğru geliyor, sonra vazgeçip sinirli bir şekilde uzun masanın çevresinde bir tur atıyor, hışımla tekrar yerine oturuyor. "Sorunuzun cevabı yazıda," diyorum. "Müsaade ederseniz, tamamını okuyalım. Rakamlara bakalım. Ben objektif bir durumu yansıtıyorum. Sizlerin de *OYAK* tuzağından rahatsız olduğunuza inanmak istiyorum. Bir subayın Good-Year'la, International Harvester'la, Renault ile kâr paylaşmaktan, Koç'larla, Sabancı'larla, Eczacıbaşı'larla kâr yarışı yapmaktan memnun olabileceğini sanmıyorum. Hele bu subay bir yargıçsa..." 26. sayfayı bulup okuyorum: "*OYAK*'ın en üst kuruluşlarında, yani Temsilciler Kurulu ve Genel Kurulu'nda bu (askeri) savcı ve yargıçların kaderini ellerinde tutan yüksek askeri hakimler vardır." Ve yine dergiden okuyarak isimlerini sayıyorum. "Tamam...tamam..." diyor.

Birden söz değiştiriyor. "Niçin?" diyor, "foto muhabiri getirdiniz?" İşkenceler ayyuka çıktığından, avukatım Müşir Kaya Canpolat ile bir foto muhabiri de, sorgu öncesi ve sonrası durumumu tesbit etmek için birlikte gelmişlerdi. Dışarıda bekliyorlardı. "Tahmin edersiniz," diyorum. "Bu bir sorgu değildir", diye vurguluyor. "Sadece sizin orduya karşı hasmane tavrınızın nedenlerini öğrenmek istedik, o kadar... Gidebilirsiniz..." Kalkıp kapıya doğru ilerliyorum. Arkamdan geliyor. Salondan birlikte çıkarken, "Bir dakika," diyor. "Bu kez bu kapıdan geldiğiniz gibi çıkıyorsunuz. Ama gelecek defa hiç de böyle olmayabilir..." O sırada, 12 Mart 1971'e sadece altı ay kalmıştır. 27 Mayıs 1960 askerî darbesiyle açılıp 12 Mart 1971 dolaylı darbesiyle kapanan dönemin en belirgin özelliklerinden biri, bir yandan Askerî-Sınai Kompleks'in temelleri atılırken, bir yandan da *OYAK* aracılığıyla ordu komuta kademesinin doğrudan kapitalist ilişkilerin içine sokulmasıdır. Menderes döneminde diğer memurlarınkine koşut sıkıntı çektikleri için demokratik istemlerin yanında yer alan subayların maddi bakımdan hızla tatmin edilmesi ve giderek sermayenin saflarına çekilmesi gerek ABD'nin, gerekse Türkiye'deki işbirlikçilerinin başlıca kaygılarından biri olmuştur.

Türkiye'de bir yerli silah sanayi kurulması projesi ilk kez, 1964 Kıbrıs Harekatı sırasında, Askeri Yardım Anlaşması'na dayanarak Başkan Johnson'un zamanın başbakanı İnönü'ye yazdığı bir mektupla, ABD malı silah ve malzemenin ABD'nin rızası olmaksızın bu harekatta kullanılamayacağını ihtar etmesiyle gündeme girmiştir. Bu nedenle, yerli silah sanayi kurulması girişimi başlangıçta Türk Ordusu'nu ABD'ye bağımlılıktan kurtarmak gibi olumlu bir istemden kaynaklanmaktadır. Daha o tarihlerde Türk Donanma Vakfı kurularak "Millet yapar" sloganı altında askerî gemiler inşa etmek üzere yoğun bir bağış toplama kampanyası açılmış, büyük basın aracılığıyla milliyetçi duygulara seslenilerek fakir fukaranın gönlünden ne koparsa toplanmağa başlanmıştır. Ancak, savaş sanayinin rantabl bir yatırım alanı olabileceğini, yan sektörlerde de geniş kâr olanakları yaratacağını kısa zamanda farkeden iş çevreleri, bu amaçla kurulan askerî vakıflara katılmakta yarışa girmişler ve böylece ordunun yüksek kademeleriyle özel ilişkiler kurmak olanağına sahip olmuşlardır.

Kapsamlı bir savaş sanayi kurma projesini ilk ortaya atan, Demirel'in seçtiği ilk genelkurmay başkanı Orgeneral Cemal Tural'dır. Daha alt kademelerdeyken işadamlarıyla yakın ilişkiler kurmuş olan ve bu nedenle de Demirel'in güvenini kazan Tural, bir yandan ordu birliklerine "komünizmle mücadele" emirnameleri yayınlarken, bir yandan da bir savaş sanayi kurulması konusunda etüdler hazırlamak üzere Nisan 1968'de birçok yüksek rütbeli subayı Ankara'da toplamıştır. Ankara Orduevi'nde misafir edilen subaylar, Harp Okulu'nda bir ay süre ile çalışmış, bu arada Kırıkkale fabrikalarını da inceleyerek ilk raporları hazırlamışlardır. Savaş sanayi projesinin geliştirilmesinde Tural'ın en yakın yardımcısı ise, 1966-1968 tarihleri arasında Genelkurmay Lojistik Başkanlığı'nı yapan Muhsin Batur'dur.

Batur'un asıl büyük girişimi, Hava Kuvvetleri Komutanı olduktan sonra uçak sanayi kurmak üzere Türk Hava Kuvvetlerini Güçlendirme Vakfı'nı kurmasıdır. Batur, 1 Haziran 1970'de, Hava Kuvvetleri'nin kuruluş yıldönümü vesilesiyle halka para toplama çağrısı yaptıktan sonra, işadamı Kâzım Taşkent, Merkez Bankası Başkanı Naim Talu ve *AP* milletvekili Rıza Çerçel'in işbirliğiyle *THKGV*'yi kurmuştur. Batur, anılarında, "Görüşüme göre Türkiye'de, ilk aşamada dışa bağımlı da olsa bir uçak sanayi kurulabilirdi," demektedir. Batur'un başlangıçta dışa bağımlılığı kabul etmesinden sonradır ki, ileri teknolojiye dayanan bir savaş sanayinde bu bağımlılığın sürekli olacağını çok iyi bilen ABD silah tekelleri de Türk uçak sanayi projesine ilgi duymaya ve teşvik etmeye başlamışlardır. Türk işadamları ise, başta Koç olmak üzere, askerî vakıfların kurucuları arasında büyük bir coşkuyla yeralmış, büyük sermayenin emrindeki basın ise vakıflar için açılan para toplama kampanyalarını, millî duyguları sonuna kadar sömürerek hararetle desteklemiştir.

SUBAYLARA *OYAK* TUZAĞI

Askerî-Sınaî Kompleks kurma girişiminin ivme kazanmasında, subayların sınıfsal konumlarındaki hızlı değişim de büyük rol oynamıştır. Çoğunluğu yoksul ailelerin çocukları olan subayların halkla bağlarını tamamen kopartma, onları ayrıcalıklı bir konuma geçirerek sermayenin saflarında mevzilendirme yolunda ilk adım ise, 27 Mayıs darbesinin hemen ardından atılmıştır.

Bir yandan ordudaki subay fazlasını temizleyerek bozulan piramidi yeniden düzeltmek için *Emekli İnkılâp Subayları* (EMİNSU) operasyonu yürütülürken, öte yandan orduda kalan subayların maddi durumlarını iyileştirmek üzere *Ordu Yardımlaşma Kurumu* (OYAK) projesi uygulamaya sokulmuştur. Amerikalı uzmanlar tarafından *Millî Birlik Komitesi*'ne empoze edilen proje, başlangıçta hiç kimsenin şüphesini çekmeyecek masum bir sosyal yardımlaşma girişimi görüntüsündedir. Ama kısa zamanda dev bir finans holding haline dönüştürülmüştür.

Ordu Yardımlaşma Kurumu, 1.3.1961 tarihinde çıkarılan 205 sayılı kanunla kurulmuştur. (...) Hükmi bir şahsiyet olan *Ordu Yardımlaşma Kurumu*, iradesini organları vasıtasıyla kullanmaktadır. Kurumun, Temsilciler Kurulu, Genel Kurul, Denetçiler Kurulu, Yönetim Kurulu ve Genel Müdürlük olmak üzere beş organı vardır. Temsilciler Kurulu, Millî Savunma Bakanlığı'nca, kuvvet ve müesseselerdeki daimi üye adedi dikkate alınarak seçilmektedir. En fazla 100 üyeden kurulan Temsilciler Kurulu'nda, tugay ve daha yukarı seviyedeki birlik ve kurumlardan bu birlik veya kurum amirlerince seçilen birer daimi üye yeralmaktadır.

Ordu Yardımlaşma Kurumu Genel Kurulu'nun ise 40 üyesi vardır. Bunlar "tayin olunan üyeler" ve "seçilen üyeler" olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Kanunla tayin edilen 20 üye şunlardır: Millî Savunma Bakanı, Maliye Bakanı, Genelkurmay Başkanı, Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri Komutanları veya Kurmay Başkanları, Jandarma Genel Komutanı veya Kurmay Başkanı, Sayıştay Başka-

nı, Umumi Murakabe Heyeti Başkanı, Türkiye Bankalar Birliği İdare Heyeti Başkanı, Türkiye Odalar Birliği Başkanı, Milli Savunma Bakanlığı veya Genelkurmay Başkanlığı teşkilatından personel, lojistik, sağlık, *ARGE* başkanları ile kontrolör, kanun müdürü, özel sektörden Milli Savunma Bakanı'nca seçilmiş 3 kişi... Başlangıçta bu üç kişilik özel sektör kontenjanından Genel Kurul'a girenler Vehbi Koç, Behçet Osmanağaoğlu ve Kâzım Taşkent'tir. Diğer 20 genel kurul üyesi ise, Temsilciler Kurulu tarafından seçilmekte ve böylece üniformalı üyeler, *Ordu Yardımlaşma Kurumu*'nun en yüksek organında çoğunluğu teşkil etmektedir. Yönetim Kurulu ise, diğer şirketlerdeki idare meclislerinin karşılığı olup, yedi üyeden kurulmaktadır. Yönetim Kurulu'nun yedi üyesinden üçü asker, dördü sivildir.

Kurumun kuruluştaki başlıca mali kaynağını, bütün subay ve assubaylardan kesilen yüzde 10 oranındaki aidatlar oluşturmuştur. O tarihte ayrıca subay ve assubayların maaşlarına zam yapılarak bir artırım sağlanmış ve böylece *Ordu Yardımlaşma Kurumu* için yapılan bu kesintilerin üyelerin ellerine geçen paralarda herhangi bir düşüş yapmaması sağlanmıştır. Ancak, sosyal yardım ve hizmet amacıyla kurulmuş bulunan *Ordu Yardımlaşma Kurumu* toplanan bu paralarla kısa zamanda öylesine büyük bir varlığa sahip olmuştur ki, giderek asıl amacını ikinci planda bırakmaya ve "kâr gayeli yatırımlar" yaparak daha rantabl işler peşinde koşmaya, büyük bir holding gibi hareket etmeye başlamıştır.

"Namuslu, dürüst, iktisat kurallarına uygun ticari ve sınai faaliyetlerde emniyet bahşederler. Türkiye'de büyük sermayeler teraküm etmemiştir. Kurum'un eline ise milyonlar geçmektedir. Bu paralarla arsa spekülasyonculuğu yapılacak yerde, beş yıllık kalkınma planında öngörülen sahalarda yatırım yapılmalıdır. Türkiye Sınai Kalkınma Bankası istatistiklerine göre Türkiye'de sınai alanlardaki yatırım rantabilitesi yüzde 27'dir. Kurum, sınai alanlarda yatırımlarda bulunmakla, hem problemlerini halledecek ve hem de yurt kalkınmasına hizmet etmiş olacaktır." (*OYAK* Bülteni, 1968).

Ayrıca yasayla Kurumlar Vergisi, Veraset ve İntikal Vergisi, Gelir Vergisi, Damga Resmi ve Gider Vergisi'nden muaf tutulması, *OYAK*'a ticaret ve sanayi sektörlerinde mevcut devlerle kolayca yarışmasına olanak veren bir ayrıcalık sağlamaktadır. Kapitalist bir işletme gibi hareket etme görüşü benimsendikten sonra sosyal hizmetler ikinci plana atılarak derhal "kâr gayeli ticari ve sınai yatırımlara" girişilmiştir. Bu girişimlerde tam bir işbirlikçi işadamı anlayışıyla hareket edilmiş, yabancı sermaye ile de ortaklıklar kurulmuştur. Subayların kapitalist ilişkiler içine girmesi olgusuna ilk kez 30 Nisan 1968 tarihli sayısında *Ant* dergisi dikkati çekmiştir: "Kurumun gelişmesi karşısında özel sektör büyük paniğe kapılmıştır. Ancak asıl büyük tehlike, ortaklarını subayların meydana getirdiği bu dev holdingin esas görevi vatan savunması olan orduyu ticaret hayatının tam ortasına iterek yozlaştırması ve bir Yunanistan, bir İran örneği tutucu bir kuvvet haline getirmesidir." Ancak, sol hareket genelinde bu tehlikeli gelişim üzerinde gereken duyarlılıkla durmamış, *Türkiye İşçi Partisi* Meclis'te grubu olduğu halde konuyu asla parlamento gündemine getirmemiştir. Milli Demokratik Devrim stratejisini benimseyen kanat ise, orduya devrimci cephede "öncü" rol atfettiği için, *OYAK* olgusunu büyük bir aymazlıkla küçümsemiştir: "Türkiye'de henüz milli geleneği olan bir ordu vardır. Halktan gelme bir ordu var. Bunu kolay kolay değiştiremezler. *Ordu Yardımlaşma Kurumu*'ndan emekli subayın eline geçen parayı da abartmamak gerekir. Diyelim ki adam albaylıktan emekli oldu ve eline bir yüz bin lira geçti. İşbirlikçi sermaye ve feodal ağaya refah sağlayacak şekilde asker aydın zümreyi tatmin edecek şekilde, hem kompradora ve feodal ağaya refah sağlayacak şekilde bölüştürmek imkansızdır. Maddi temeli yoktur bu planın. Tek tük adamı satınalabilirler. Fakat Türkiye asker-sivil aydın zümresinin kitlesini hiçbir zaman satın alamayacaklardır." (*Türk Solu*, 4 Şubat 1969)

Oysa, bir kez kapitalist ilişkiler içerisine girdikten sonra *OYAK* sınır tanımayacaktır. Nitekim *Ordu Yardımlaşma Kurumu* 1969'da işi daha da büyüterek otomobil montaj sanayi kurmak üzere önce İsveç'in Volvo firmasıyla anlaşmaya varmıştır. Ancak bu anlaşma sonradan bozulmuş bu defa Fransa'nın Renault Şirketi ile Ekim 1969'da ortaklık kurulmuştur. *OYAK*'ın ortaklığı yabancı sermayeye öylesine güvence vermektedir ki, Paris'te Renault Genel Müdürü Dreyfus, "Türkiye'de kuracağımız fabrikanın bir gün millileştirilmesi halinde tutumunuz ne olacaktır?" sorusuna "Biz Türkiye'de kuracağımız fabrikayı *Ordu Yardımlaşma Kurumu* ile birlikte kuracağız," cevabını vermiştir.

Orduyu yabancı sermaye ile iyice içli dışlı hale getiren bu endişe verici gelişim karşısında *Ant* dergisi, 5 Ağustos 1969 tarihli sayısında, yeniden şu uyarıda bulunmuştur: "Subayı, orduyu fahiş kârlar getiren teşebbüsler içinde yerli ve yabancı kapitalistlerle işbirliğine sokan, emekçi halk kitlelerinin karşısında büyük sermayenin saflarında yer almasına yol açan bu kuruluşun gerçekten olağanüstü tehlikeleri mevcuttur. İran, Yunanistan ve Latin Amerika orduları buna örnektir." Nitekim, çok değil, tam on ay sonra, 15-16 Haziran işçi direnişinin karşısına polis değil, ordu birlikleri çıkarak ateş açacak, yüzlerce sendikacıyı işçiyi tutuklayarak işkenceden geçirecek, sıkıyönetim mahkemelerinde yargılayacaktır. Çünkü işçi sınıfının sokakları işgal ettiği İstanbul-Kocaeli bölgesinde *OYAK* birçok işletmenin artık sahibi ya da ortağıdır. 12 Mart 1971 darbesi arifesinde *OYAK* artık, Koç'larla, Sabancı'larla, Eczacıbaşı'larla boy ölçüşen dev bir kuruluştur. Bu sırada *OYAK* Yönetim Kurulu Başkanı, aynı zamanda Ankara'daki en vurucu birlik olan 28. Tümen'in de komutanı olan Tümgeneral Fikret Elbizim'dir. Elbizim'in açıkladığına göre, 1961'de ordu mensuplarından kesilen 44 milyon lirayla kurulmuş olan *OYAK*'ın varlığı 1970'de 915 milyon liraya ulaşmıştır. Yani 9 yılda *OYAK*'ın maddi varlığı tam 20 misli artmıştır. Kapitalist girişimler için tahsis edilen para 411 milyon lira'dır. Bunun 298 milyon lirası iştiraklere, 81 milyon lirası tahvil ve ticari bonolara, 26 milyon lirası gayrimenkullere, 6 milyon lirası da sair yatırımlara bağlanmıştır. Elbizim, "Kurum, iktisadi devlet teşekkülleri bir yana bırakılırsa, mevcut durumu ile Türkiye'nin en güçlü yatırımcı kuruluşu haline gelmiştir", demektedir. Bu kurulda, ayrıca, Kurum'un bundan böyle elde edeceği kârları ortaklarına, yani subaylara dağıtma kararı alınmıştır. Bu konuda alınan kararda şöyle denilmektedir: "Bu sistem, Kurum'un üyelerine olan mükellefiyetlerini karşıladıktan sonra arta kalan mal varlığının üyelerin varlıktaki hisseleri oranında her yıl hesaplarına intikal ettirilmesi ve toplanan meblağın üyenin emekliliği, ölümü ve maluliyeti halinde kendisine veya varislerine yapılacak kanuni yardımlara ilave suretiyle, kanuni yatırımların artırılması esasına dayanmaktadır. Diğer bir ifadeyle, Kurum'un elde ettiği bütün gelirler, kâra iştirak payı nisbetine göre kanuni yardımlara ilave edilmek suretiyle ve âdil bir ölçü dahilinde üyeye intikal ettirilmiş olacaktır. Böylelikle Kurum'un sağladığı fazla gelirler ne olacaktır? Bunlardan kim istifade edecektir? sorularının cevapları tatminkâr bir şekilde zihinlerde açıklığa kavuşturulmuştur."

Böylece o zamana kadar sadece emeklilik yardımı, evlenme, ölüm yardımı yapmak, mesken kredisi vermek suretiyle bir "sosyal yardımlaşma" kurumu niteliği taşıyan *OYAK*, kelimenin tam anlamıyla bir holding haline gelmiş, subaylar da artı-değerden pay alan hisse sahiplerine dönüşerek kapitalist sınıfa doğrudan entegre edilmişlerdir.

ASKERÎ-SINAÎ KOMPLEKS'İN ALTIN DEVRİ

12 Mart 1971 ve 12 Eylül 1980'de dokuz yıl arayla yapılan iki askeri darbe, gerek Askerî-Sınai Kompleks için, gerekse subayların holdingi *OYAK* için altın devri açmıştır. 12 Mart darbesinden sonra askerî cuntanın baskısıyla milli piyango gelirlerini *THKGV*'ye tahsis eden bir yasa kabul edilmiş, ardından da Türkiye Uçak Sanayi Anonim Şirketi (TUSAŞ) kurulmuştur. Yine bu darbeden sonra Türk Donanma Vakfı da büyük bir gelişme göstermiş, ayrıca Kara Kuvvetleri'ni güçlendirmek üzere bir vakıf daha kurulmuştur.

Başlangıçta Türk Silahlı Kuvvetleri'ni ABD'ye bağımlılıktan kurtarmak gerekçesiyle kurulan bu vakıflar giderek, ABD'ye teknolojik bağımlılığı daha da artıracak şekilde ABD silah tekelleriyle çeşitli ortak teşebbüslere girişmişlerdir. *TUSAŞ*, 12 Eylül 1980 darbesinden sonra ABD'nin General Dynamics Havacılık Şirketi'yle, 160 adet F-16 uçağının Türkiye'de yapımı için 4,5 milyar dolarlık anlaşma imzalamıştır. Ayrıca, bir yandan Koç, Alarko, Sabancı, Ercan, Tekfen, Profilo gibi Türk holdingleri, öte yandan Westinghouse, British Aerospace, Plessy, Aiwis, British Royal Ordonance Group, General Electric, Dornier, Gec-Marconi, AEG, Thyssen-Henschel, Kraus Maffei, Sankey, Panhart, FMC, INI, Mercedes, MAN, Cadillac Gaje, Ford Aerospace, Westland, Thomson, Aydın Corporation gibi yabancı devler, Türk savaş sanayine ortak olarak Askeri-Sınai Kompleks içinde yerlerini almışlardır. Özal döneminde ise askerî vakıflar, özel bir kanunla Türk Silahlı Kuvvetlerini Güçlendirme Vakfı (*TSKGV*) bünyesinde birleştirilmiştir. Bu yeni vakfın gelirlerini artırmak üzere sigara, alkollü içkiler, şans oyunları, petrol ve diğer yakıtlar üzerinden özel bir vergi kesilmeye başlanmıştır. Ayrıca, özel sektörün işbirliğiyle kurulacak savaş sanayilerinin planlanması ve koordine edilmesi amacıyla Savunma Sanayi Geliştirme ve Destekleme İdaresi (*SAGEB*) kurulmuştur. *Hürriyet* gazetesinin 3 Ağustos 1989'da verdiği bir rapora göre, silah sanayinde yer alan ve sermaye toplamı 138 milyar 908 milyon lirayı bulan 83 kuruluştan 42'si özel sektöre, 28'i Türk Silahlı Kuvvetleri'ne, 13'ü de kamu sektörüne ait bulunmaktadır. Bu kuruluşlar, 2000'e kadar savaş sanayi için öngörülen 12,5 milyar dolarlık bir yatırım pastasını paylaşacaklardır. *OYAK*'a gelince, 1986'da iştiraklerinin sayısı 25'e çıkmıştır. *OYAK*'ın işletme kârı, 1987'de 33,5 milyar liraya çıkmış, mal varlığı ise 74 milyar liraya yükselmiştir. 1988'de kârın yüzde 63,9'u üniformalı ortaklara kâr hissesi olarak dağıtılmıştır. *OYAK*'ın 1988 Genel Kurulu, ayrıca, bundan böyle savaş sanayine daha fazla yatırımda bulunma kararı almıştır.

Sermaye ve militarizm bağını somutlayan bir başka gösterge ise, özellikle 12 Eylül 1980 darbesinden sonra, emekliye ayrılan generallerin, tıpkı ABD örneğinde olduğu gibi, büyük holdinglerin yönetim kurullarına getirilmeleridir. Özellikle son iki askerî darbede de cunta üyesi olmuş, genelkurmay başkanlığı, kuvvet ve ordu komutanlığı veya sıkıyönetim komutanlığı yapmış Memduh Tağmaç, Celal Eyiceoğlu, Semih Sancar, Şuat Aktulga, Turgut Sunalp, Eşref Akıncı, Ali Fethi Esener, Refik Yılmaz, Haydar Sükan, Emin Alpkaya, Bülent Ulusu, Faik Türün, Doğan Özgöçmen, Necdet Ürüğ, Recai Baturalp, Namık Kemal Ersun gibi isimler emekliliklerinde büyük holdinglerin hizmetine girmişlerdir.

Tağmaç'lara, Eyiceoğlu'lara, Sancar'lara, Türün'lere, Bülent Ulusu'lara bu çıkar kapıları, 15-16 Haziran'larda, 12 Mart'larda ve 12 Eylül'lerdeki baha biçilmez hizmetlerinin mükafatı olarak açılmıştır. 1969'da *OYAK*'la ilgili ilk uyarıları yaptığımızda bazı sol kesimler bile "Türkiye'de henüz milli geleneği olan bir ordu vardır. Halktan gelme bir ordu var. Bunu kolay kolay değiştiremezler," diye kendini ve de kitleleri avutmaya çalışıyordu.

1990'da, tam yirmi yıl sonra, geriye baktığımızda değişen o kadar şey var ki...

DOĞAN ÖZGÜDEN

ardından *CHP*'nin de oy desteğiyle 26 Mart 1966'da Cumhurbaşkanlığı'na seçildi. Kurulduğu günden beri "sivil yönetim" şampiyonluğu yapan *AP*, 1961'de Orgeneral Gürsel'in Cumhurbaşkanlığı'na dirençsiz boyun eğdiği gibi, 1966'da da onun yerine bir sivili değil de bir başka orgenerali seçtirerek çok partili düzende "asker cumhurbaşkanı" geleneğini kendisi başlatmış oldu. Sunay'dan boşalan Genelkurmay Başkanlığı'na ise, orduda faşizan eğilimleriyle tanınan Orgeneral Cemal Tural getirildi.

Böylece, egemen sınıfların ekonomik ve toplumsal alanlarda ve dış ilişkilerde dayattığı projeleri rahatlıkla uygulamaya koyacak ve bu uygulamalara karşı gösterilecek direnci ezecek güçlerin doruk noktalarını aralarındaki göreli mesafelere ve çelişkilere rağmen temel program hedefleri bakımından ABD ve büyük burjuvazinin beklentilerine uygun yaklaşımlara sahip Demirel-Sunay-Tural triumvirası denetimi altına alıyordu.

Ordu'ya "Komünizmle Mücadele" Emirnameleri

"Artık kışlasına geri çekildiği" iddia edilen Ordu, Triumvira'nın kurulmasından sonra, "komünizmle mücadele" misyonuyla yeniden siyasal mücadele alanına sokulmaya başlandı. 27 Mayıs müdahalesinin Anayasa üzerinde bıraktığı anti-demokratik bir kurum olan, ancak İnönü iktidarları döneminde -belki de İnönü'nün kendisinin başlıbaşına bir MGK oluşundan dolayı- ağırlığı pek hissedilmeyen *Milli Güvenlik Kurulu*, birdenbire "milli irade"nin üstünde Demokles'in kılıcı gibi devreye girdi. Demirel-Sunay-Tural triumvirası, "ulusal güvenlik"le ilgili siyasetleri parlamentonun üstünde, *MGK*'nin kapalı toplantılarında belirliyordu. Genelkurmay Başkanı Orgeneral Cemal Tural, bu "ulusal güvenlik anlayışı" çerçevesinde Ordu'ya sık sık "Cuma Emirnameleri" yayınlayarak, Silahlı Kuvvetler'i "komünizme karşı cihad"a hazırlamaya başladı.

Ordu'ya biçilen yeni misyonun teorisi, *Ayaklanmaları Bastırma Hareketleri-Teorik Pratik* başlığını taşıyan bir kitapta yapılmış ve kitap 1965'te Genel Kurmay Basımevi tarafından basılarak askerî birliklere dağıtılmıştı. David Galula adındaki bir *CIA* görevlisi tarafından yazılan kitapta, "ayaklanma" kuramının kapsamına, memlekette düzen değişikliği isteyen her görüş ve eylem sokularak Ordu'nun ayaklanmaları ezmek için uygulaması gereken yöntemler konusunda pratik tavsiyelerde bulunuluyordu.

Bu broşür kamuoyunda tepkiyle karşılandı ama, Genelkurmay Başkanı'nı eleştiren *Akşam* gazetesi yazarı İlhami Soysal, bizzat Tural'ın adamları tarafından Ankara'nın ortasında güpegündüz kaçırılıp dövülerek basına gözdağı verilmek istendi. Türkiye'nin Doğu bölgesine, bir savaş halinde Sovyet Orduları'nın Batı'ya ilerleyişi halinde patlatılmak üzere nükleer mayınlar döşenmesi için Genelkurmay'ın ABD ile yaptığı pazarlıkları ifşa ederek Kürt halkının ölüme mahkûm edilmesine karşı kamuoyunu uyaran *Ant* dergisi yönetmeni Doğan Özgüden'i Tural bizzat emir vererek askerî mahkemeye sevkettirdi.

1967 başında yayınladığı bir "Cuma Emirnamesi"nde de Tural, "Türkiye'de mevcut bütün kötülüklerin bir komünist ihtilali hazırlığından kaynaklandığını" belirterek, "ordunun başında bulunan generalin", yani kendisinin "bütün bu kötülükleri bir anda temizlemeğe muktedir olduğunu" ilan etti. Bir başka "Cuma Emirnamesi"nde ise ordu mensuplarına açıkça "komünist

1960'larda, bütün kitle iletişim araçları el birliğiyle, hayatın bütün alanlarında yeni birtakım "kahramanlar" yaratmaya koyuldular. Geleneksel edebiyatın ve gösteri sanatlarının kahramanlarının aksine, kitle iletişim araçlarının bu kahramanları bir sıradanlığı, ortalama olduğu farzedilen, bir varoluş tarzını yüceltmek üzere tasarlanmıştı. Metin Oktay'ın (3) adı futbolseverlerin dışına taşıp genel kamuoyunun ve magazin basınının ortak bir teması haline geldiğinde, artık vurgulanan özellikle futbolculuğuna özgün yönleri değil, "efendi"liği oluyordu. Hayatını konu alan filmde, Taçsız Kral'da, Metin Oktay, tipik orta sınıfı ahlakı sayesinde, yüksek sosyetenin kışkırtmalarına, kötülüklerine direnebiliyor, çocukluğunu mahallle aralarında top oynayan herhangi bir çocuğun hayatı olarak anlatılıyordu. Ancak bu dönemde bir "iyi aile çocuğu" olmayı bir kahramanlık mertebesine yükseltme girişimleri içinde en iddialısı, kuşkusuz, Zeynep Değirmencioğlu'nun (4) yarattığı Ayşecik tipiydi. Sıradanlığı sayesinde Ayşecik, kendi başına gelen ve zaman zaman son derecede fantastik olabilen serüvenlerin, herkese açık olduğu, daha da önemlisi, bir "iyi aile çocuğu"nun sahip olduğu erdemlerin, herşeyin üstesinden gelebileceği mesajını verebiliyordu. Ancak bu tarz kahramanlaştırmaya en yatkın olan alan, kuşkusuz hafif müzik, o dönemin diliyle "aranjman" şarkıcılığıydı. Sahnede ya da radyodan dinlenen diğer şarkı türlerinin aksine, ilk kez stüdyolarda doldurulan plaklar aracılığıyla yaygınlaşan "aranjman"ları söyleyebilmek, özel bir yetenek, gerektirmediği gibi bu şarkılardan zevk almak, eğitilmiş bir kulağa sahip olmayı gerektirmiyordu. Herkes tarafından söylenebilen aranjmanlar, herkesin hayatına dairdi. Bu türün ilk popüler kahramanlarından biri, zaman zaman Elvis Presley'le fizikî benzerliğini de abartarak, dönemin Batılılaşmacı, modernleşmeci özlemlerine cevap veren Erol Büyükburç'tu (5). 1960'ların kitle kültürünün bu simgeler dünyası kendi "anti-kahramanlar"ından da yoksun değildi. Öztürk Serengil'in (2) komikliğinin başlıca kaynağı, eski Yeşilçam'ın kısmen halk geleneğinden, kısmen de Arap ve Hint filmlerinden devralınmış, abartılı bir kötü adam tiplemesinin parodisiydi. Böylelikle bir zamanlar şiddetli

1

2

3

heyecanlara, ahlakî tepkilere konu olmuş bir davranış ve varoluş tarzı, gülünçleştirilmiş oluyordu. 60'ların kitle kültürü kahramanlarının bir başka ortak özelliği de, hızla eskimeleri oldu. Zeynep Değirmencioğlu, tıpkı örnek aldığı Shirley Temple gibi, büyüdükten sonra başarısını sürdüremedi. Metin Oktay futbol tarihinde yer tutuyor da olsa, Tasçsız Kral bir kuşağın gençliğindeki sahte kahramanlara duyduğu bir nostalji olarak yaşıyor. Erol Büyükburç ve Öztürk Serengil hızla yeni kalıplar tarafından eskitildiler. Bu genellemenin dışında kalan tek "star" Ajda Pekkan (1) oldu. Ajda Pekkan 1990'da hâlâ var ve Ajda'nın bu aykırılığını yazar Ahmet Oktay şöyle açıklıyor: "Sınıf atlayamadığı kesin olan şarkıcı, son kertede, dar gelirli bir subay ailesinin çocuğu; bir küçük burjuva. Ama toplumsal durumunu değiştirdi Ajda. (...) Gizliden gizliye kendi gözünde bile tarihsizleştiriyor kendini. Dorukta doğmuş gibi sunmayı/sundurmayı deniyor. (...) Unutulan ve unutturulan "geçmiş"in içeriği? Evet, bu geçmişte ne var(dı)? Öncelikle "pin-up" ve femme fatal karışımı bir genç kadın. Gelgelelim o yıllardaki "sarışınlığı" yeteneksizliğine eklenince, femme fatale fazla gelişme olanağı bulamadı. Yeşilçam bir kişilik olarak değil bir nitelik olarak sundu genç kızı: Dişi. Gelgelelim seyircinin de yönetmenin de "gözü" çabuk tüketti bu bedeni. Yeşilçam'ın Ajda'sı sıradan sarışınlığını başka bir uzamda denemeyi seçti bu kez: sahnede. Gelgelelim "antresi" İstanbul'un müzikhollerinde değil Adana'nın pavyonlarında gerçekleşti. Üstelik, tam bir fiyaskoyla sonuçlandı. (...) Yazgısını nerede döndürdüğünü kesinlikle belirlemek olanaksız gibi. Ancak Erkan Özerman'ın şarkıcının "menajerliğini" üstlendiği tarihin çok önemli olduğu da kesin. (...) Özerman ona yeni bir ses, yeni çevre ve yeni kimlik buldu. (...) Basını içerden kuşatmanın olanaksızlığını gördü. Ajda'yı dışardan getirdi. İthal etti yani. Paris'te o ünlü Odeon Tiyatrosu'nda, Piaf'ın, Montand'ın sahneye çıktığı, gönülleri fethettiği tiyatroda söylemiş bir şarkıcıydı. Odeon'a çağrılı olmakla Odeon'u kiralamanın ya da asıl konser sahibinin yanında ara doldurmak için söylemenin ayrı ayrı şeyler olduğunu önemsemeyen basın, bu ithal olayını Ajda'dan daha çok benimsedi. Böylece aygıt bir ses kazanan eski pin-up'ı tahta oturttu."

4

avı" yapmaları emrini verdi. "Komünist yılanı görüldüğü her yerde ezilmelidir. Milletimizin varolması buna bağlıdır. Fakat bu yılan öyle taşla, sopa ile, dipçikle ezilir cinsten değildir. Bu cins propaganda yapanları derhal yakalayarak emniyet makamlarına teslim etmek, herkes için bir vatan vazifesidir." Kara Kuvvetleri Komutanlığı da, 10 Şubat 1967'de *Neden Komünizme Karşıyız?* isimli bir kitabı tüm birliklere dağıttırdı. Ordu'nun başından alınıp Cumhuriyet'in başına getirilen Cevdet Sunay da, Anayasaya göre "tarafsız ve sorumsuz" olması gereken makamında, sık sık sola karşı kampanyayı destekleyen demeçler vermekten geri kalmıyordu.

Ordunun Toplumsal Yapısına Müdahale

Dirlik Düzeninin çökmesinden beri mülk sahibi sınıflarla organik bağı kopmuş olan ordu "devleti koruma ve kollama" işlevinin yanısıra Cumhuriyetin kuruluşundan başlayarak daha çok yoksul ailelerin çocuklarının parasız yüksek öğrenim görerek bir toplumsal statü edinebildikleri birkaç kurumdan biri olagelmişti. Subayların bu toplumsal bağları onların siyasal yönelimlerinin özellikle otorite bunalımı dönemlerinde burjuvazinin genel eğiliminden sapmalar göstermelerinin maddi zeminini oluşturuyordu. Onların alt sınıflarla toplumsal bağlarını tamamen kopartmak üzere ABD'nin tavsiyesiyle kurulan *OYAK*, *AP*'nin iktidara gelmesinden sonra, başlangıçtaki "tüketim kooperatifi" görüntüsünü bir kenara atarak subayları kapitalist sınıfa doğrudan entegre edecek bir ticari ve sınai holdinge dönüştürüldü. Bu operasyonun ilk aşamasında üç tanınmış işadamı, Vehbi Koç, Kâzım Taşkent ve Behçet Osmanoğaoğlu da, generallerden oluşan *OYAK* Genel Kurulu'na dahil edildiler. *OYAK*'ın dev bir holding haline gelmesinden sonra bu işadamları yönetimden çekildi, yerli ve yabancı firmalarla işbirliği pazarlıklarını doğrudan generaller yürütmeye başladı. Böylece artı-değerden doğrudan pay almaya başlayan subaylar nesnel olarak işçi sınıfıyla iktisadi temelde de uzlaşmaz bir çelişki içine girdiler. Demirel Hükümeti, ayrıca Askerî Personel Kanunu'nda değişiklikler yaparak subayların maaş ve ödeneklerini sivil personelle karşılaştırılamayacak ölçüde artırdı, Genelkurmay Başkanı ve kuvvet komutanları için Çankaya'da lüks köşkler inşa ettirdi. Subayların kitlesi de Ordu pazarları, dinlenme ve eğlence tesisleri, ulaşım olanakları ile öteki çalışanların ve ücretlilerin hiçbir zaman sahip olamayacakları ölçüde geçim ayrıcalıkları edinmeye başladılar. Büyük ölçekli toplu konut projeleri subay kitlesinin konut ihtiyacını öteki çalışan kitlelerin aleyhine giderirken, subayların kendi üstüne kapanmış bir ayrıcalık adaları sisteminde sivil halkın dünyasından kopuk bir hayat tarzını benimsemelerine de yol açtı. Yine Tural döneminde, özel sektörle birlikte bir "savaş sanayi" yaratılması projesi ortaya atıldı, bu amaçla para toplamak üzere özellikle Kıbrıs gerginliği sırasında ABD'nin uyguladığı silah ambargosu tehdidi de gerekçe olarak kullanılarak ve büyük basının da desteğiyle ulusal duygular tahrik edilerek silahlı kuvvetleri güçlendirme vakıflarına halktan büyük paralar toplanmaya başlandı.

Böylece Süleyman Demirel'in *AP* hükümeti bir yandan kendi iktidarını sınırlayan devlet aygıtlarının ve özellikle ordunun parlamento üzerindeki hakimiyetinin meşruiyetine karşı aşağıdan gayri resmî bir propaganda yürütürken yukarıdan burjuvazinin hegemonyasının bir parçası haline geldiği oranda iktidarını seçilmiş olmayan güç odaklarıyla bütünleştirmeye gidiyordu. Böylece ABD'nin ve büyük burjuvazinin oluşturdukları mutabakat çerçevesinde hükümet, devlet ve ordunun dorukları, gelişmekte olan sol muhalefet karşısında gerici bir iktidar bloku kurmayı başardılar. Büyük burjuvazi siyasal, ekonomik ve toplumsal

5

Türkiye'nin Ortadoğu'daki Yeri

Her çocuğa doğumunda verilen isim aslında ismi verenlerin içinde bulundukları ruh durumunun, arzu ve isteklerinin bir sonucudur. Çocuk bu ismi bir ömür boyu belki rahatsız olarak ama fazla sorgulamadan taşır. Taşıyamadığı noktada da değiştirir. Bir bölge tanımı olarak Ortadoğu da tıpkı böyle ismi koyan ebeveynin bakışını yansıtır. Ortadoğu sözcüğü 20. yüzyılın ortalarında kullanılmaya başlanmış. Dünyanın yeniden kurulmaya başladığı bir zaman diliminde artık ne belirli bir devletin etki alanı, ne de bir imparatorluk sınırları içinde olan bir bölgeyi tanımlamak ihtiyacından doğmuş. "Neyin ortası" ve "Nerenin doğusu" soruları yanıtını ancak Atlantik-ötesi bir bakışta bulabilir. Bu Atlantik-ötesi bakış yalnızca ABD sınırlarıyla değil, kapitalist ve sosyalist blokların temellerinin atıldığı bir dünyada, "Batı ittifakı" olarak da anılan kapitalist blokun genel stratejisiyle tanımlıdır. Ortadoğu, örneğin Güney Amerika veya Batı Avrupa gibi tanımlı bir coğrafyayı anlatmamaktadır. Yaygın kullanımıyla Fas'tan Pakistan'a kadar tüm Kuzey Afrika ve Güneybatı Asya, Ortadoğu kabul edilmektedir. Feodal krallıklardan laik cumhuriyetlere dek çok çeşitli yönetim biçimlerine sahip bölge ülkeleri ortak siyasi bir parantezde de toplanamamaktadırlar. O halde tanım gerçek anlamını sosyal ve kültürel bir zeminde bulmaktadır. Bu zeminse İslâmiyet ve İslâmi kültürdür. Oysa bu sosyal ve kültürel zemine getirilen tanım tümüyle siyasidir. Amaçlanmış olansa askerî ve ekonomik bir etki alanını, özellikle de stratejik bir madde olan petrolün yoğunlaştığı bölge ülkelerinde sağlayarak, sosyal ve kültürel zemin birlikteliğinde kalıcılığı gerçekleştirmektir.

Ortadoğu'nun hem askerî hem de ekonomik öneminin merkezinde iki unsur bulunur. Petrol ve Süveyş Kanalı'nı da içine alacak biçimde Doğu Akdeniz, ya da Levanten ticaret bölgesi. Süveyş Kanalı'nın 1869'da açılışı Akdeniz'i kapalı bir deniz olmaktan çıkarmış ve Avrupa'nın Afrika ve Asya ülkelerine ticari ve askerî ulaşımını büyük ölçüde kısaltarak gerçek bir stratejik öneme sahip olmuştur. Petrolse günümüze doğru geldikçe artan önemiyle ağırlığını 20. yüzyılın ikinci yarısında koymuştur. 1930'lara dek bölgedeki tek ciddi petrol üreticisi 1908'de başlayan üretimiyle İran'dır. 1934'de petrol dışsatımına başlayan Irak'ı, 1938'de petrol bulunan Suudi Arabistan izler. Kuveyt ve Katar 1940'da, Abu Dhabi 1959'da, Cezayir ve Libya ise ancak 1950 sonları ve 1960 başlarında düzenli petrol üretimi ve dışsatımına başlamışlardır. Petrol, dünya enerji ihtiyacının yüzde 60'ından çoğunu karşılamaktadır. Petrolün yüzde 35'inden çoğu ise Ortadoğu ülkeleri tarafından üretilmektedir.

Bu yıllar aynı zamanda bölgede anti-sömürgeci uyanışın ve iç politik hesaplaşmaların yaşandığı yıllar olmuştur. Türkiye hariç 1949 ile 1976 arasında Ortadoğu ülkelerinde 29'u başarıya ulaşan 51 askerî darbe girişiminde bulunulmuştur. Filistin'in parçalanışı ve İsrail'in kuruluşu gibi hem siyasi hem de coğrafi değişimler getiren oluşumlar yaşanmış, bölge ülkeleri birbirlerini yalnız Süveyş krizi gibi temel olarak bir ülkeyi ilgilendiren değil, ulusal bağımsızlıkların kazanılması süreci gibi uluslararası saflaşmalara neden olan olaylarla da sınamışlardır. Arap milliyetçiliği en parlak dönemini bu yıllar boyunca yaşamıştır. Türkiye bu bölgenin üst sınırında, bölgenin merkezi olarak anılan Mısır, Türkiye, İran ve Suudi Arabistan dörtgeninin bir ayağı olarak yer alır. Arap olmayan bir Müslüman nüfusa sahip olmak gibi Araplar tarafından zaten ikinci sınıf toplum olarak değerlendirilmenin üstüne, bir de Halifelik kurumunun ortadan kaldırılmasına, yani dünya Müslümanlarının merkezi bir yetkiden yoksun kalmasına neden olmak gibi siyasi ve tarihsel bir dezavantaja sahiptir. Laik bir cumhuriyetle İslâmi bir toplumun yönetilebileceği ilk kez Türkiye örneğiyle görülmüştür.

TALİHSİZ BİR TARİH

Türkiye'nin Ortadoğu ülkeleriyle baştan kaybedilmiş taşlarla başlayan oyunu daha sonra da çoğunlukla kötü hamlelerle sürmüştür. Cumhuriyet'in ilk yıllarında İngiltere'nin Irak petrollerini elden çıkarmak istememesi üzerine çıkan Musul sorunu, o dönemde Arap milliyetçiliği ile büyük bir sürtüşme yaratmamış, ancak 1930'ların sonuna doğru ortaya çıkan Hatay sorunu etkilerini bugüne dek sürdüren izler bırakmıştır. İlginç olan, bu iki örnekte de Türkiye'nin karşısında taraf olarak doğrudan Irak ya da Suriye'yi değil İngiltere ve Fransa'yı bulmuş olmasıdır. Ulusal çıkarlarını söz konusu ederken II. Dünya Savaşı öncesi emperyalist politikaları karşısında bulan Türkiye, savaş sonrası dönemde Arap milliyetçiliği ve bölgedeki ülkelerin ulusal çıkarlarına karşı hemen her durumda bu politikaların yanında yer almıştır. Bu dönüşteki en önemli unsurun Türkiye'nin Marshall planından yararlanmaya başlaması ve 1947'de ABD ile imzalanan ilk ikili anlaşma ile kendine Batı ittifakı içinde yer arayışına girmesi olduğu söylenebilir.

Nitekim Filistin'in Arap ve Museviler arasında paylaşılması doğrultusunda 1947'de Birleşmiş Milletler'de yapılan oylamada paylaşmaya Arap ülkeleriyle birlikte karşı çıkan Türkiye, 1948 tarihinde kuruluşu ilan edilen İsrail devletini ilk tanıyan Müslüman ülke olmuş ve tam diplomatik ilişki kurmuştur. Bu olay Arap dünyasında Türkiye'ye duyulan antipatinin artışına neden olmuştur. 1948'de Brüksel Antlaşması'yla temelleri atılan batı savunma ittifakı 1949'da ABD'nin de katılımıyla *NATO-Kuzey Atlantik İttifakı* adıyla kuruldu. Bu yeni oluşumu batı dünyasına girişin anahtarı olarak gören Türkiye, ısrarlı başvuruları sonucu Şubat 1952'de Yunanistan'la birlikte *NATO*'ya kabul edildi. Türkiye'nin *NATO*'ya kabulünde 1950'de patlayan Kore Savaşı'nda da batı ittifakıyla birlikte hareket edip *BM* emrine birlik vererek safını göstermiş olmasının yalnızca bir jest olarak önemi vardır. Asıl önemli unsur Türkiye'nin başta ABD olmak üzere *NATO* üyesi ülkelere, kendisinin Ortadoğu'nun, Ortadoğu ve Kafkas petrollerinin batı ittifakı lehine gözetiminde vazgeçilmezliğini savunmuş oluşudur. Türkiye'nin Ortadoğu'da Filistin sorunundan sonraki ilk büyük sınavı Mısır oldu. Mısır'da Kral Faruk'un batı yanlısı yönetimi Abdülnasır ve Necib önderliğindeki Hür Subaylar hareketi tarafından Temmuz 1952'de devrildi.

Bir anda Arap dünyasının ve Arap milliyetçiliğin sembolü haline gelen Nasır, Süveyş kanalının denetimi ve ülkesindeki İngiliz askerî varlığı üzerine İngiltere ile pazarlığa oturdu. İngiltere askerlerinin Mısır'a dönme koşulu olarak Süveyş kanalının kapanma tehlikesinin yanısıra, Türkiye'ye yönelik bir tehdit olması koşulunu da öne sürünce Mısır buna karşı çıktı. *Demokrat Parti* hükümetiyle tanıdığı yeni Mısır yönetimi arasında böylelikle ortaya çıkan ilk soğukluk, Kahire'deki Türk büyükelçisinin kışkırtıcı tutumuyla da birleşince kopma noktasına geldi. Mısır Türkiye'yi uzun yıllar boyunca hep karşısına aldı. Hatta denebilir ki 1950'ler boyunca Türkiye sürekli olarak bölgede kapitalist blokun, batı Ortadoğu'daki çıkarlarının sözcülüğünü yaparken, Mısır yalnız Arap dünyasının değil bağlantısız ülkelerin birliğinin de sözcüsü konumundaydı. İki ülke nezdinde kapitalist blokla, ulusal bağımsızlıklarını korumak isteyen bu yeni siyasal güç odağı ve bir ölçüde de sosyalist blok çatıştı.

İki ülkenin yukarıda anlatılan olaylardan sonra ilk çatışması 1955'de *Bağdat Paktı*'nın kurulmasında yaşandı. ABD hem *Kuzey Atlantik İttifakı-NATO* ve *Güneydoğu Asya İttifakı- SEATO* arasında bir coğrafi bağlantı kuşağı oluşturabilmek, hem de güçlü bir şekilde oluşmakta olan Arap Birliği'ni parçalayarak bölgede kontrolü dışında gelişimleri önleyebilmek amacıyla, bölge ülkelerinin kendi aralarında ittifaklar oluşturmalarını önerdi. İç sıkıntılarını aşmak için Batı'ya yanaşmanın yollarını arayan Irak monarşisi bu çağrıya kucak açınca, Irak'taki üslerini kaybetmek istemeyen İngiltere, Pakistan ve İran'ın da katılımıyla *Bağdat Paktı* oluştu.

Irak'ı neredeyse hain ilan eden Mısır, Suriye ve Suudi Arabistan'sa bu pakta tepki olmak üzere ayrı bir ittifak oluşturdular. 1955 aynı zamanda bağlantısızlar hareketinin temellerinin atıldığı Bandung Konferansı'nın da toplandığı yıl oldu. *NATO*'daki müttefiklerinin ısrarıyla Bandung Konferansı'na katılan, üstelik 'nasıl yaparız da ittifakların ezici güçlerinin dışında kalırız' sorusuyla toplanan, çoğu siyasi bağımsızlıklarını yeni kazanmış ülkelere *NATO*'ya giriş çağrısı yapan Türkiye, başını Mısır ve Hindistan'ın çektiği çoğunluk grubu tarafından resmen aşağılanarak ters yüz edildi. 1956'da Mısır Süveyş Kanalı'nı millileştirmek isteyince, kanalı kontrol eden şirketin hissedarları İngiltere ve Fransa kanalı kullanan 24 ülkeyi kanalın geleceği üzerine tartışmaya çağırdı. SSCB ve üç bağlantısızın karşı çıkışıyla kabul edilen bir tasarıda Türkiye yine emperyalist politikaların

yanında yer alarak Arap dünyasının tepkisini topluyordu. Bu arada İsrail ordularının Sina'ya saldırısını kanalı koruma gerekçesi yapan İngiltere ve Fransa, Mısır'a askerî müdahalede bulununca dünya kamuoyu iyice Mısır lehine döndü. Türkiye İsrail'deki büyükelçiliğini konsolosluk düzeyine indirerek Arapların takdirini toplamak istediyse de, bu İsrail'le de arasının bozulmasından başka işe yaramıyordu.

Bu çatışmaların uzun vadeli etkilerini göstermek için Süveyş krizi çok iyi bir örnek oldu. 24 ülkenin çağrılı olduğu kanal toplantısına aslında Mısır'la birlikte bir ülke daha, toprak bütünlüğüne müdahale gerekçesiyle katılmıyordu: Bu ülke üstelik *NATO* üyesi olan Yunanistan'dı. Türkiye'nin Yunan politikalarıyla çelişen tezleri bugün bile Arap dünyasından destek alamamaktadır. Türkiye'nin Arap dünyasıyla çatışması 1957-58'da Suriye ve Irak merkezli olarak daha da artmıştır. Irak'tan batıya petrol taşıyan hatların giderek Sovyetlere doğru kayan Suriye topraklarından geçmesinden kaygılanan ABD ve İngiltere Suriye'de iç karışıklıkları körüklemiş,

65 (12) Parlamento Dışı Muhalefet

bölgede gerginlik yaratılmıştır. Türkiye hem bu olayda, hem de Temmuz 1958'de Irak monarşisinin bir darbeyle yıkılışı olayında sınıra asker yığarak tehdit oluşturduğu suçlamasıyla Arap ülkeleri ve Sovyetler Birliği tarafından kınanmıştır. Irak'ın *Bağdat Paktı*'ndan çekilme kararından sonra geride kalan ülkeler, 1959'da Türkiye'yle imzaladığı ikili anlaşma dolayımıyla fiilen ABD'nin de katılımıyla, *CENTO*'yu kurdular. Türkiye, 1955'de Fransa'ya karşı bağımsızlık savaşı veren Cezayir'in durumunun *BM*'de görüşülmesi aleyhine oy kullandıktan sonra, 1957 ve 1958'de de Cezayirlilerin kendi kaderlerini tayin hakkı aleyhine emperyalist politikaların yanında oy kullanmıştır. Yunanistan bu oylamaların tümünde Cezayirlilerin yanında yer almıştır.

Irak'daki darbeden bir gün sonra 15 Temmuz 1958'deyse ABD 6. Filosu'na bağlı birlikler, Lübnan'daki Hıristiyanların çağrısı üzerine bu ülkeye müdahalede bulundu. Bu askerî operasyonda Adana İncirlik Amerikan üssü kullanıldı. İki gün sonraysa İngilizler Kral Hüseyin'in 'komünizm tehlikesi' çağrısı üzerine Ürdün'e birlik indirdiler. Türkiye bu iki dış müdahaleye de tam

destek verdi. Türkiye 27 Mayıs 1960 altüst oluşuyla *Demokrat Parti* devrini kapadıktan sonra gerçi Batı İttifakıyla olan bağlarını sürdürmüş, ancak genel dış politika çerçevesinde de Ortadoğu politikası çerçevesinde de nispeten daha akılcı ve emperyalist politikaların kör izleyiciliğini yapmayan bir hatta girmiştir. Arap dünyasıyla ilişkiler düzeltilmeye çalışılmışsa da tam başarı sağlanamamıştır.

YAKINLAŞMA SÜRECİ VE DOĞRULTUSU

Türkiye'nin diğer Ortadoğu ülkeleriyle arasındaki buzların çözülmeye başlaması 1973 Petrol krizi ve 1974 Kıbrıs harekatı sonrası yaşanan gelişmelerle olmuştur. Türkiye'nin hem petrole, hem de Kıbrıs sonrası uluslararası plandaki yalnızlığını gidermeye ihtiyacı vardır. Gerçi Kıbrıs konusunda 1964'den bu yana yanlızlık hissedilmeye ve Türkiye 1950'lerde ektiklerini biçmeye başlamıştır. Ancak 1970'lerde Türkiye'yi, özellikle de Ortadoğu'ya yönelik dış politikalarını gözden geçirmeye zorlayan iç nedenler de vardır. Bunlar;1960'ların ortalarından itibaren güçlenen anti-emperyalist, özellikle de anti Amerikan duygular, bu duyguların Afyon yasağı ve silah ambargosu ile toplum içinde yaygınlık kazanması ve damgasını Türkiye'nin bugün Ortadoğu ülkeleriyle olan ilişkilerinin merkezine vuran bir politik hareket: *Millî Selamet Partisi*, yani yükselen İslâmcı bir akımdır.

Arap ülkeleriyle 1960 ortalarından itibaren düzeltilmeye çalışılan ilişkiler için 1973 senesi önemlidir. Petrol krizinin patlamasına gerekçe oluşturan 1973 Arap-İsrail savaşının çıkmasıyla birlikte, Mısır ve Suriye Türkiye'nin desteğini istemişler, Türkiye derhal İsrail'i kınamıştır. Hemen ardından da ABD hükümetine Türkiye'deki askerî üslerin bu savaşta İsrail'e yardım amacıyla kullanılamayacağını bildirmiştir. Türkiye bu aşamadan sonra daha fazla Filistin yanlısı bir politika izlemeye başlamıştır. 1975'de patlayan Lübnan iç savaşında tarafsız kalan Türkiye, Arap ülkelerine 1950'lerdeki tutumundan ne kadar uzak olduğunu göstermeye çalışmıştır. Ancak Arap ülkeleriyle ilişkilerde bu yeni dönem ve yaklaşımı belirleyen gerçek dönüm noktası, *İslâm Konferansı Örgütü* Yedinci Dışişleri Bakanları Toplantısı'nın 1976'da İstanbul'da yapılması olmuştur. Bu toplantı ardından *Filistin Kurtuluş Örgütü*'nün Ankara'da bir temsilcilik açması kararlaştırılmıştır. *İslâm Konferansı Örgütü* (ICO) daha sonra Türkiye'nin bölge ülkeleriyle ilişkilerinde en önemli organ haline gelecektir.

Şubat 1968'de Cidde'yi ziyaret eden Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay ve beraberindeki heyet Cidde halkını selamlarken. 1960'larda Kıbrıs'ta meydana gelen olaylar sırasında İslâm dünyasından yeteri kadar destek bulamadığını düşünen Türkiye hükümeti 1964 ortalarında Kıbrıs politikasını ve adadaki olayların içyüzünü açıklamak üzere parlamento içinden bir grubun değişik ülkelere gönderilmesine karar verdi. Sadi Koçaş anılarında bu heyetlerin tesbitini ve ziyaretlerini şöyle anlatıyor: "Heyetlerin tesbitinde partizanlık güdülmediğini, iktidar kadar muhalefete ve bağımsızlara da yer verildiğini belirtmek isterim. Benim başkanı olduğum heyet Irak, Kuveyt, Mısır, Ürdün, Suriye ve Lübnan'a gidecekti. Ziyaret tam Ramazan başlangıcında olacaktı ama heyette bir bayan gazeteci, Nilüfer Yalçın da vardı. Hemen başbakan yardımcısı Kemal Satır'a telefon ederek, Nilüfer Yalçın'ın dil bilgisi ve genel kültürü bakımından Güney Amerika'ya gidecek heyette çok yararlı olabileceğini, Müslüman ülkelerde ve Ramazan ayında onun varlığının ters etki yapabileceğini söyledim. Çok geç oldu, siz idare edersiniz cevabını verdiler. İtiraz edecek gibi oldum, sayın Satır konuyu önemli görmediğinden sonuç alamadım."

12 Eylül 1980 askerî darbesinin ardından 1981'de Taif'de yapılan İslâm zirvesine ilk kez Bülend Ulusu'nun temsilciliğiyle başbakan düzeyinde katılan Türkiye, 1987'de Kuveyt'de yapılan zirveye ise devlet başkanı düzeyinde katılmış, bu zirvede oluşturulan Ekonomik Komite'nin başkanlığına Türkiye'yi temsilen Kenan Evren getirilmiştir. Türkiye tüm bu platformlarda, girdiği ilişkilerin tüm derinliklerinde Kıbrıs konusunda destek istemiş ve bulamamıştır. Bulgaristan'daki Türk azınlığa yönelik asimilasyon uygulamasının hız kazandığı 1984'den itibaren bu alanda da destek arayan Türkiye, ancak 1989'da olayın dramatik boyut kazanması ve ağırlığın azınlığın Türk değil Müslüman olmasına verilmesi sayesinde, o da arabuluculuk düzeyinde destek bulabilmiştir. Bu süreç içinde üç önemli olay daha yaşanmıştır: 1979'da Mısır, İsrail ve ABD arasında imzalanan Camp David anlaşması, aynı yıl İran'daki Amerikancı monarşiye son veren İslâm devrimi ve hemen ardından 1980'de başlayan İran-Irak (Körfez) savaşı. Türkiye, Suriye dışındaki tüm Arap dünyası ve batılı ülkelerin İran'a karşı birleştiği Körfez savaşında 'aktif tarafsızlık' adını verdiği bir politika izlemiş ve iki ülkeyi birbiri nezdinde temsil etmiş, bu arada durumdan yararlanarak iyi ticaret yapmıştır. Ama Türkiye'yi iki belalı komşusu karşısında hassas davranmaya iten başka nedenler de vardır. Bunların başında Irak'tan boru hatlarıyla gelen petrolü tehlikeye sokmama kaygısı, Irak ve İran'ın karşılıklı olarak kullandıkları feodal kökenli Kürt hareketlerinin Türkiye'ye sıçraması ve bunların Türkiye kökenli Kürt hareketlerini güçlendirebileceği endişelerinin bulunduğu söylenebilir.

SONUÇ

Türkiye'nin Ortadoğu'daki varlığı soğuk savaş yıllarının kapitalist blok, özellikle de ABD çıkarlarına tam anlamıyla kurban gitmiştir. Türkiye kendisini batı bloku içinde tanımlayabilmek için Ortadoğu'daki petrol bekçiliği ve radyo anteni olma konumunu kapitalist blokun bölgedeki sözcülüğünü üstlenme bedeliyle de birlikte kabul etmiştir. Daha sonralarıysa bir yandan ülke içindeki anti-emperyalist ve İslâmcı akımların, diğer yandan bölgede değişen dengelerin etkisiyle Arap ülkelerine yanaşmaya başlamıştır. Burada vurgulanması gereken nokta, 1980'lere gelindiğinde Arap milliyetçiliğinin artık neredeyse tümüyle çözüldüğü ve yerini hem Şii, hem de Sünni İslâm radikalizmine bıraktığıdır. Şii radikalizminin başını İran çekerken, Sünni radikalizmin önderliğini, petrolden kaynaklanan büyük mali gücüyle Suudi Arabistan yapmaktadır. Suudi sermayesiyse bölgedeki Amerikan çıkarlarıyla kolkola yürümektedir. Örnek vermek gerekirse, Suudi sermayesinin en büyük kaynağı ARAMCO petrol şirketi dışsatımının yüzde 90 kadarı Amerikan donanmasındadır; 6. Filo Suudi petrolüyle yüzer.

Türkiye'nin 1970'lerden itibaren Arap dünyasına yaklaşma kanalı ise İslâm olmuştur. 1980 sonrası iç politikada toplumsal birliğin çimentosunu İslâm'da gören Türk hükümetlerinin tavrıyla birlikte değerlendirildiğinde, Türkiye'nin Ortadoğu ülkeleriyle ilişkilerinin mevcut rotada seyretmesi durumunda, İslâmcı hareketlerin yaygınlaşma eğiliminin de paralel olarak artacağı söylenebilir. Türk hükümetlerinin bu yeni ilişki rotası, Türkiye'nin Ortadoğu'yla Avrupa arasında ekonomik ve kültürel bir köprü olabileceği varsayımını da içermektedir. Ancak Körfez savaşı sırasındaki geçici durum dışında ekonomik bağlantıların somut bir göstergesi olmamıştır. Tersine, batılı sermayedarlar Arap ülkeleriyle doğrudan ilişki kurmayı seçmektedirler. Keza kültürel köprü olma varsayımı da tam da İslâmi yayılmanın sözkonusu olduğu noktada kendisini sağlamamaktadır.

Öte yandan, Batı İttifakı ve özellikle de ABD açısından Türkiye'nin Ortadoğu'daki askerî varlığı yeni boyutlar kazanmaktadır. Bloklar arası yumuşama ve silah indirimi görüşmeleri, sosyalist ülkelerde 1980 sonlarından itibaren yaşanmaya başlanan değişimlerle birlikte değerlendirildiğinde, Türkiye'yi 'Batı'nın savunulması' parantezinden 'Ortadoğu'nun kontrolü' parantezine itmektedir. Nitekim güney ve güneydoğu komşuları Suriye, Irak ve İran'ın Avrupa Konvansiyonel Kuvvet İndirimi Müzakereleri'ne katılmadığı gerçeğinden hareket eden Türkiye ve Batı İttifakı, Türkiye'nin güneydoğusunu kuvvet indirimi dışında bıraktırmışlardır. İncirlik üssü indirim kapsamı içinde yer alsa da, Muş ve Batman hava üslerinin imkanlarıyla ele alındığında Hazar denizinden Basra körfezine ve Ürdün'e dek geniş bir alan doğrudan kontrol edilebilir olmaktadır. Ayrıca bölgede giderek gelişen Kürt hareketlerine yönelik askerî önlemlere de baştan rahatlık getirilmiş olmaktadır.

MURAT YETKİN

27 Mayıs'tan hemen sonra görülen gençlik eylemlerinde başı çeken örgütler, CHP ve DP iktidarlarında varlıklarını sürdürmüş bulunan kuruluşlardı. Bunlardan Türkiye Milli Talebe Federasyonu (TMTF) 1949'da kuruldu. DP döneminde "irtica"ya karşı tepki gösteren örgütlerin başında geldi. Özellikle Kıbrıs konusunda düzenlenen mitinglere öncülük eden TMTF'nin yönetimine 1959'da iktidar yanlısı kişiler getirildi. 27 Mayıs'la birlikte yönetim tekrar CHP eğilimli kişilere geçti. Türkiye Milli Gençlik Teşkilatı ise 20 Haziran 1952'de Türk Kadınlar Birliği, Yeşilay ve Kızılay Gençlik Kolları, Anadolu İzci Oymağı (daha sonra Türkiye İzciler Birliği) Milliyetçi Derneği ve Türkiye Tekstil ve Örme Sanayi İşçi Sendikaları Federasyonu'nun (TEKSİF) biraraya gelmesiyle kuruldu. DP döneminde fazla etkin olmayan kuruluş daha çok dünyadaki diğer gençlik örgütleriyle ilişki kurup geliştirecek bir yapıda örgütlendi. Milli Türk Talebe Birliği (MTTB) ise Cumhuriyet'ten önce kurulmuş, Cumhuriyet döneminde birçok öğrenci hareketine öncülük etmiş, anti-komünist, milliyetçi yanı ağır basan bir örgüttü. MTTB, 1936'da yapılan Hatay Mitingi'nden sonra kapatıldı ve 1946'da yeniden kuruldu. DP döneminde daha çok "Komünizmi Tel'in" Kore ve Kıbrıs mitingleri düzenleyen, milliyetçi çizgisini sürdüren MTTB, bu konuda iktidardan destek gördü ve diğer gençlik kuruluşları tarafından hükümetten para aldığı iddiasıyla suçlandı. MTTB, 27 Mayıs'tan sonra kısa bir süre CHP eğilimli öğrencilerin yönetimine geçtiyse

programını yürürlüğe koymak üzere önünü açmakta bir koçbaşı yaratmış oldu. 1966 Senato kısmi yenileme seçimlerinde *AP* oy oranını yüzde 60'a yaklaştırdığında henüz devlet aygıtlarının tümünü ele geçirememiş olmakla birlikte, başlıca engeli arkada bırakmış, hegemonyasını Cumhuriyet tarihinde hiçbir hükümetin yapamadığı ölçüde pekiştirmiş görünüyordu.

İslâm'ın Politizasyonu ve Ümmetçi Örgütlenme

Demirel'in, devlet aygıtlarının, üniversitelerin ve silahlı kuvvetlerin tabanından kendi iktidarına yönelen direnişi dengeleyebilmek ve İslâmcılardan daha fazla destek alabilmek için baştan itibaren Nakşibendi ve Nurcu tarikatlarıyla sıkı ilişki içinde olduğu biliniyordu. *AP* daha iktidara gelmeden önce İslamcı grupları toplumsal muhalefete karşı vurucu güç olarak uzun süre kullanmıştı. *TİP* toplantılarına yönelik ilk baskınlara, *Komünizmle Mücadele Dernekleri* militanları ve *AP* üyeleriyle birlikte İmam Hatip Okulları öğrencileri de aktif olarak katılmışlardı.

10 Ocak 1965'te Cağaloğlu'ndaki bir parti toplantısı, aynı yıl Mart'ta Akhisar'da tütün ekicilerinin haklarını savunmak için düzenlenen *TİP* mitingi, 4 Temmuz 1965'te Bursa'da *TİP* Kongresi, ayrıca Turgutlu, Kırıkkale ve Mersin'de çeşitli parti toplantıları *AP*'liler, *Komünizmle Mücadele* dernekleri üyeleri ve İmam Hatip öğrencileri tarafından basılarak taş yağmuruna tutulmuş, parti yöneticilerine sopa ve demir çubuklarla saldırılmış, ağır yaralananlar olmuştu. Tüm üçüncü dünyada olduğu gibi Ortadoğu ülkelerinde de ulusal kurtuluş hareketlerinin giderek güçlenmesi, Filistin halkının İsrail işgaline karşı giderek daha örgütlü bir direnişe geçmesi karşısında ABD, *ARAMCO* petrol şirketinin kontrolu altındaki Suudi Arabistan ve Körfez emirliklerindeki gerici rejimleri kullanarak İslâm'ı hızla politize etme, ABD egemenliğiyle çatışan devrimci güçlere karşı güçlü bir denge unsuru yaratmaya yöneldi. Bu amaçla 1962'de Mekke'de *Rabıtat-ül- Alem-ül-İslâm* örgütü kuruldu. Rabıta'nın 41 kurucusu arasında *AP*'li milletvekili Ahmet Gürkan ile *Sebilülreşat* dergisi sahibi Salih Özcan da vardı. Uluslararası İslâm gericiliğiyle organik bağ kurulduktan sonra onbinlerce cami ve *Yeşilay* şubeleri kısa zamanda *AP* ocakları haline dönüştürüldü, genç İmam Hatip öğrencileri militanlaştırıldı, gelecek kuşakları da aynı doğrultuda yetiştirmek üzere Kur'an kursları açılmasına hız verildi. Mayıs 1967'de, İmam Hatip Okulu mezunlarının da üniversitelere alınmasını sağlayan bir yasa çıkartılarak ümmetçilerin yüksek öğretim kurumlarında ve giderek devlet kademelerinde daha etkin hale gelmesine olanak hazırlandı.

İslâmcılar, devlet üzerindeki etkinliklerini artırmak amacıyla *İlim Yayma Cemiyeti*'ni kurdular. Zamanın yükselen kapitalistlerinden Sakıp Sabancı ile *Ziraat Odaları Birliği* Başkanı büyük toprak ağası Fahri Tanman *İlim Yayma Cemiyeti*'ne maddi destek verdiler.

19 Mart 1968'de *Ant* dergisinde açıklanan bir belgeye göre, *İlim Yayma Cemiyeti* (İYC) kısa zamanda 17 şubeli ve 35 milyon lira yıllık bütçeli bir kuruluş haline geldi. Devlet eliyle

de, daha sonraki yöneticiler döneminde milliyetçi ve anti-komünist çizgisini sürdürdü. 27 Mayıs'ın coşkulu havası geçtikten sonra gençlik içinde başlayan tartışmalar yeni bir dönemin habercisi oldu. 1961 Anayasası'nın getirmiş olduğu nisbî özgürlük ortamında yayınlanmaya başlayan Yön, Sosyal Adalet *gibi dergiler, Marksist klasikler gençliğin o güne kadar savunmuş olduğu resmî ideolojinin dar ufuklarını açmaya başladı. Özellikle çok hızlı bir biçimde yükselmeye başlayan bağımsızlık ve anti-emperyalist retorik, kalkınmacı ve sosyal adalete dayalı modellerle süslenince bunu benimseyen canlı bir gençlik kitlesi oluştu. Bu arada sosyalist düşünce de, "toplumculuk" sözcüğü ile biraz daha yumuşatılarak tartışmaların ana konusu haline geldi. Bu dönem ayrıca, devrimci gençlik eylemlerinin de arttığı dönem oldu; Ocak 1967'de İstanbul Teknik Üniversitesi'nin* MTTB'*liler tarafından basılmasını protesto eden ve öğrencilerle birlikte öğretim üyelerinin de katıldığı yürüyüş (altta), gençliğin giderek sola yöneldiğinin en önemli işaretlerinden birini vermişti.* Türkiye Milli Gençlik Teşkilatı *genel başkanı Alp Kuran, 1967'de düzenledikleri "Açlıkla Savaş" kampanyasında İstanbul Üniversitesi önünde konuşuyor (solda). 1967'de ABD'yi protesto eden gençlik önderleri ABD konsolosluğu önüne siyah çelenk bırakıyor (sağda). Soldan itibaren, İTÜTB Başkanı Hasan Yalçın,* TMTF 2. Başkanı Faruk Yalnız, İTÜ Maçka Teknik Okulu Talebe Birliği başkanı Taner Çakıroğlu (gözlüklü) ve solunda TMGT *yöneticisi Atilla Salt.*

kurulan 5 İslâm Enstitüsü, İmam Hatip Okulları ve Kur'an Kursları bu cemiyetin güdümüne girdiği gibi, cemiyet üyeleri de Demirel tarafından devletin kilit noktalarına yerleştirildi. Örneğin, Turgut Özal *Devlet Planlama Teşkilatı*'nın, Kardeşi Korkut Özal *TPAO*'nun başına geçirilirken, Necmeddin Erbakan da *Türkiye Odalar Birliği* Genel Sekreterliği'ne getirildi. Bakanlıkların önemli daireleri, *DDY, YSE* de İslâmcıların yönetimine verildi. *İYC* ayrıca, *MTTB. Yeşilay* ve *Hademe-i Hayrat* cemiyetleri ile *Komünizmle Mücadele Dernekleri* üzerinde de etkindi.

O sırada arka arkaya yayınlanmaya başlayan ve Komünizm'e karşı kutsal cihad çağrısı yapan *Bugün, Bâbıâlide Sabah, Yeni Asya* ve *İttihad* gazeteleri de *İYC* üyeleri tarafından yayınlanıyor, bu gazetelerin kışkırtıcı yayınlarında sürekli olarak Endonezya'daki gibi komünistlere karşı cihad açılarak bir kan banyosu yapılması zamanının geldiği telkin ediliyordu.

AP hükümetinin toplumsal muhalefet karşısında dolaysız bir güç olarak silahlı kuvvetler ve bürokrasiye tam olarak güvenemeyişi onu gayriresmi güçler arayışına itmiş, hatta Süleyman Demirel Kasım 1966'da İzmir'de bir açık hava toplantısında Fransa'dan örnek vererek bir "ihtilal" ya da "darbe" olasılığı karşısında "200 bin kişilik bir milis gücü"nün "bir gecede" örgütlenebileceğini açıkça ilan etmişti. Böyle bir örgütlenmenin devlet örgütlerinin dışında hazır bir tarihsel temel olarak 31 Mart'ın, Kurtuluş Savaşı dönemi dinci ayaklanmalarının örgütsel ve ideolojik mirasına yaslanacağı açıktı. Ancak büyük çoğunluğu laik, pozitivist gelenekten aydınlar arasından gelen, Kemalist Batıcılık, kalkınmacılık ve devletçilik ideolojisinin baskın etkisi altında olan; alt sınıflara mensup yandaşları ise çoğunlukla Alevi kökenli olan sosyalist hareketin ilk kuşağı bu İslami örtü altındaki antikomünist dalganın iç çelişkilerini kavramakta güçlük çekti. ABD emperyalizmi ve *AP*'nin antikomünist politikası tarafından harekete geçirilen bu mülk sahibi sınıfların saldırgan İslamcılığı ile yoksul köylü yığınlarının arasında devlet baskısına karşı bir cemaat dayanışması halinde yaşayan kendiliğinden İslam arasındaki sınıfsal ayırım, can güvenliği telaşı altında ve Endonezya felaketinin tekrarlanması ihtimalinin dehşeti içinde doğru dürüst algılanamadı. Büyük çoğunluğu topraksız ve yoksul Kürt köylülerinden oluşan bu yığınların taşıdığı mücadele potansiyeli, Saidi Nursi (Kürdi) takipçilerinin elinde *AP*'nin antikomünist politikasına neredeyse gönüllü olarak terkedilmiş oldu. Gerçi *Türkiye İşçi Partisi*'nin Kürt yandaşları bu potansiyelleri sezmemiş değillerdi ve 1967'de yapılan Doğu Mitingleri de bu potansiyelleri dile getirmeyi amaçlıyordu ama, devlet bürokrasisi içindeki radikallerin diktiği "gericilik ve ilerici milli güçlerin bölünmesi" korkuluğu kısa zamanda etkisini gösterdi. Türk sol güçleri Kürtlerin nüfusun çoğunluğunu oluşturduğu kentlerde sürdürdükleri etkinlikleri yeniden en az direnme çizgisine geri çektiler.

Anayasal Hak ve Özgürlüklere Saldırı ve Rejim Kavgası

Türk Ceza Kanunu'nun 141 ve 142. maddelerinin iptali için *TİP*'in Anayasa Mahkemesi'nde açtığı davanın 7'ye karşı 8 oyla reddedilmiş olması, hükümete devlet terörünü şiddetlendirme

Amerikan Barış Gönüllüleri

İki yüzyılı bulmayan Türk-Amerikan ilişkileri tarihinde, ABD'nin Osmanlı İmparatorluğu'na ve daha sonra da Türkiye Cumhuriyeti'ne yönelik iki büyük "Seferberliği" gerçekleştirdiği görülür. Bunlardan birincisi, 1820'lerde başlayan, Türk-Amerikan ilişkilerinin ekonomik, siyasi ve kültürel alanlarda hız ve yoğunluk kazanmasına paralel olarak gelişen ve I. Dünya Savaşı öncesinde en yüksek düzeyine ulaşan Protestan Amerikan misyonerleridir. İkincisi ise, aynen birincisinde olduğu gibi, dünyanın tüm geri kalmış ülkelerini kapsayan ve bu arada Türkiye'yi de içine alan, Kennedy yönetiminin başlattığı *Barış Gönüllüleri* hareketidir. Yüzyıldan fazla arayla gerçekleşen bu iki büyük seferberliğin ya da hareketin barışçı, insancıl, yardımsever ve gönüllü olmak gibi görünürdeki kimi ortak noktalarının yanı sıra, birincisinin dinsel ve yönetim dışı, ikincisinin ise lâik ve yönetim içi olmak gibi farklı yanları vardır. Ancak, her iki hareketin öylesine kalın bir çizgide çakışan, öylesine belirgin bir ortak paydası vardır ki, bunları ancak ve yalnızca Amerikan genişleme ve yayılmasının işlevsel araçları olarak nitelemek doğru olabilir.

"KENNEDY'S KIDS—KENNEDY'NİN ÇOCUKLARI"

Barış Gönüllüleri önerisi John F. Kennedy'nin Ekim 1960'daki seçim kampanyası sırasında ortaya atıldı. Fikri Kennedy'nin kafasına sokan ise Jerrold Electronics Corporation'ın başkanı, ilk sahip çıkanlar da Boston College'in öğrencileri oldu. *Barış Gönüllleri* düşüncesinin kökeninde misyonerlik pratiğinin yanı sıra, Amerikalı düşünür William James'in "doğaya karşı savaşmak üzere" önerdiği "barış ordusu" düşüncesini bulmak mümkündür. Kaldı ki bu düşünce, yani barış ordusu düşüncesi, yüzyılın başında düşünce olmaktan da çıkmış, bir tür gelecekteki *Barış Gönüllüleri* hareketinin ilk pilot projesi olarak Filipinler'de uygulanmıştı. İspanya-Amerika savaşından sonra, 1901'de Filipinler'deki Amerikan askerleri, yerli halka "İngilizce öğretmek" amacıyla bir süre daha bu ülkede kalmışlar ve daha sonra yerlerini sivil gönüllülere terk ettikleri için bu pilot proje 1933'e kadar devam etmişti. William James'in "barış ordusu" türünden girişimlere daha sonra da rastlanıyor. Örneğin, "soğuk savaş" döneminin ilk Başkanı Harry S. Truman'ın da bu alanda çabaları olduğu biliniyor.

Başkan adayı Kennedy *Barış Gönüllüleri* düşüncesini seçim kampanyası sırasında ortaya attıktan sonra, konu bir süre kamuoyunda tartışıldı ve ünlü Gallup "nabız yoklama" enstitüsü ülke çapında bir araştırma yaparak Amerikan halkının yüzde 71'inin fikri benimsediğini, yalnızca yüzde 18'inin buna karşı çıktığını saptadı. Daha sonra seçimi kazanan Kennedy'nin yaptığı ilk işlerden birisi, *Barış Gönüllüleri* hareketinin hazırlık çalışmalarını yapmak üzere kayınbiraderi R. Sargent Shriver'ı bu önemli göreve atamak oldu. Bu atamadan iki gün sonra bir başkanlık emri yayınlayan Kennedy, Amerikan Dışişleri Bakanlığı bünyesi içinde bir *Barış Gönüllüleri* örgütü kurduğunu duyuruyordu. Başkan Kennedy aynı gün Kongre'ye gönderdiği mesajda örgütü geçici olarak kurduğunu belirtiyor, örgüte gerçek anlamıyla hayat vermek için yasama organının yardımını beklediğini söylüyordu. Senato'da Hubert Humprey, Temsilciler Meclisi'nde ise Thomas E. Morgan'ın katkılarıyla Kongre'nin desteği sağlandı ve *Barış Gönüllüleri* Yasası, 22 Eylül 1961 tarihinde Başkan Kennedy tarafından onaylanarak yürürlüğe girdi.

Amacı, "dünyanın her tarafındaki ihtiyaç sahiplerine" yardım olarak belirlenen *Barış Gönüllüleri*, Kennedy'nin çeşitli konuşmalarında, "özgürlüklerin dinamitlenmesine çalışan Bay Hruşçof'un misyonerlerine karşı" bir önlem olarak sunuluyor ve böylelikle içerdiği yüksek dozdaki anti-komünizmle soğuk savaş kışkırtıcılığına da katkıda bulunuyordu. Mizahi yazılarıyla tanınan ünlü Amerikalı gazeteci Art Buchwald, bu günlerde yazdığı bir yazıda, en fazla yardıma gereksinme duyan bölgenin Fransız Riviera'sı olduğuna dikkat çekiyor ve "burda pek çoğunun bindiği kayık kendisinin olmayan, bir gölgeden yoksun, yarı çıplak insanlar var..." diye yazıyordu. Buchwald yazısını şöyle sürdürüyordu: "Gidelim, onlar gibi yaşayalım, onların yediklerini yiyelim, güçlükler ne olursa olsun onlardan birisi olalım!" diyordu.

Barış Gönüllüleri hareketinin yasal ve resmî amacı şu üç noktada toplanıyordu:

• "İhtiyaç duyan ülkelere, halkın sorunlarının çözülmesinde yardımcı olacak" yetişmiş insan gücünü sağlamak.

• Yardım edilen ülkelerin halklarının, Amerikan halkını daha iyi tanımasını sağlamak.

• Amerikan halkının yardım edilen ülkelerin halklarını daha iyi tanımasına katkıda bulunmak.

Oysa asıl amaç bunu çok aşıyordu. Bunu da yine Kennedy'nin çeşitli konuşmalarından izlemek olanaklıdır. Bir kere, 1960'ların Amerikası gerçek barışa ulaşacak yoldan bir hayli uzaklaşmıştı. Bir başka deyişle ABD'nin barışçı bir ülke olma savı oldukça zayıflamıştı. Ayrıca, Amerika'nın ekonomik, bilimsel, teknolojik gücünü yitirmeye başladığı konusunda içte ve dışta yaygın bir izlenim oluşmuştu. Yine Kennedy'ye göre bir başka neden, ABD'nin özellikle gelişmekte olan ülkelerin güvenini yitirmekte oluşuydu. Hepsinden önemlisi Amerikan hariciyesini güçlendirecek kişilere ve kurumlara ihtiyaç vardı. Kısaca, ABD ekonomik, siyasi ve kültürel egemenliğini yitirmek istemiyor, bu alanlarda kendisine sosyalist bloktan ve üçüncü dünyadan yöneltilen tehditleri karşılamak, aşmak istiyordu. *Barış Gönüllüleri* hareketinin evrensel planda ve hızlı bir biçimde, adeta büyük bir kampanya şeklinde başlatılmasının temel nedeni buydu.

Oysa gerçek amaç bunları da aşıyordu. Kurulduğu andan itibaren *Barış Gönüllüleri* örgütüne Washington'un "en yeni mekanizması" ya da birimi olarak bakılıyordu. Örgütün ilk yöneticisi Shriver, bir Amerikan üniversitesinde yaptığı konuşmada bu durumu üstü kapalı olarak şöyle dile getiriyordu: "...Bir dünya toplumu doğmaya çalışıyor. Amerika başarılı olmak için bu doğumda hazır bulunmalıdır."

Barış Gönüllüleri'nin dünya ölçeğindeki faaliyetlerini yönlendirecek ve yönetecek beyin takımı ve yönetici kadro, büyük ölçüde üniversitelerden gelen dış ilişkiler uzmanlarından oluşuyordu. *Barış Gönüllüleri* örgütünün tüm projeleri, ABD Dışişleri Bakanlığı'nın ilgili dairelerinin ve ekonomik işlere bakan müsteşarın onayı ile kesinlik kazanıyordu. Örgüt ayrıca evsahibi ülkedeki Amerikan elçilikleri, Amerikan Haberler Merkezi Büroları ve bu büroların Washington'daki üst yönetimiyle yakın ilişki içinde bulunuyordu.

Barış Gönüllüleri ne yapacaklardı? Dünyanın dört bir tarafına hangi hizmetleri götüreceklerdi? Bu soruya örgütün üst düzey yöneticilerinden birisi, 1960'larda aynen şu yanıtı veriyordu: "Genç gönüllülerim bana ne yapacaklarını sordukları zaman, onlara hep şu yanıtı veriyorum: Daha önce hiçbir zaman yapmadığınız şeyleri yapacaksınız." *Barış Gönüllüleri* başlıca aşağıdaki beş alanda çalışarak, bu "daha önce hiç yapmadıkları şeyleri" yapacaklardı:

• Eğitimde: Çeşitli eğitim ve öğretim kademelerinde örgün ve yaygın eğitim.

• Sağlıkta: Başta "sıtma ile mücadele" vs. olmak üzere çeşitli sağlık projeleri.

• Tarımda: Çeşitli tarımsal projeler ya da kırsal kalkınma programları.

• Yönetimde: Gittikleri ülkenin çeşitli yönetim düzeylerinde uygun görevler.

• Endüstride: Başta inşaat sektörü olmak üzere çeşitli sanayi projeleri.

Yukardaki öncelikler ülkelerin durumu, evsahibi hükümetin tutumu, halkın tepkisi ve hepsinden önemlisi ABD'nin tercihlerine göre farklılıklar gösteriyordu. Bu-

Bir Barış Gönüllüsü köylülerle birlikte. Barış Ordusu fikrini ortaya Kennedy attı. Amaç "çirkin Amerikalı" yerine, az gelişmiş ülkelerde, "en kötü hayat şartlarında yoksul halkın kaderini paylaşan ve ona yardım elini uzatan idealist Amerikalı" tipini yerleştirmekti. Genç Amerikalılar, yoksul halklara teknik yardım getirecekler, kendileri de dünyayı daha iyi tanıyacaklardı. Dışarıda kurdukları şirketlerde, mahalli dili ve koşulları iyi bilen personel ihtiyacı çeken büyük Amerikan şirketleri de, Barış Ordusu'ndan kendi iş çıkarları için yararlanmayı düşünüyorlardı. Başlangıçta Barış Gönüllüleri'ni "Beatniks Ordusu" diye alaya alan faşist eğilimli

nunla birlikte hareketin altıncı yılı tamamlandığında kıtalar itibariyle şöyle bir dağılım olduğunu görüyoruz:

Türkiye'nin de içinde bulunduğu Kuzey Afrika, Orta Doğu ve Güney Asya Ülkelerindeki *Barış Gönüllüleri*'nin yaklaşık yüzde 32'si eğitim alanında faaliyet gösteriyordu. Bu oran Doğu Asya ve Pasifik'te yüzde 73'ü bulurken, Afrika'da yüzde 72, Latin Amerika'da yüzde 27 dolaylarında gerçekleşiyordu. Bir başka ifade ile Amerikan *Barış Gönüllüleri*'nin yaklaşık yüzde 64'ü ile yüzde 49'u arasında değişen bir kesimi, 1962-1967'de eğitim

alanında çalışıyor, eğitimi toplum kalkınması, sağlık, tarım ve diğer alanlar izliyordu.

Barış Gönüllüleri hareketi, tüm dünyada olduğu gibi, ülkemizde de 1960'ların ikinci yarısında ilk hızını kaybetti 1970'lerde azalarak devam eden *Barış Gönüllüleri* hareketi, kimi ülkelerde 1980'lere taştı.

1969 sonunda 59 ülkede faaliyet gösteren *Barış Gönüllüleri* için ABD bütçesinden yılda yaklaşık 100 milyon doların üzerinde bir ödenek ayrılıyordu. 1985 başına kadar çeşitli az gelişmiş ülkelere gönderilmiş olan 100 binden fazla *Barış Gönüllüsü* ve 2 binden fazla merkez personeli ile bir orduyu andıran bu örgüt, çeşitli ülkelerde bu kuruluşa ve ABD'ye karşı duyulan tepkinin artışı, ABD açısından da bu kuruluştan beklenen, az gelişmiş ülkeleri elden geldiğince tanıma görevinin yerine getirilmiş olması nedeniyle, zaman içinde işlevsizleşerek ufaldı. 1966, deniz aşırı ülkelerde faaliyet gösteren 15 binden fazla Gönüllü ile *Barış Gönüllüleri* hareketinin sayısal yönden en güçlü olduğu yıldı. 1980'lere gelindiğinde çeşitli ülkelerde faaliyet gösteren *Barış Gönüllüleri*'nin sayısı 5 bine kadar inmişti.

başkan adayı Barry Goldwater, "Bir iş adamı olarak, iki yıllık denizaşırı denemenin çok değerli ve kârlı olduğunu görüyorum" demişti. Barış Ordusu'nun kurulmasında çok emeği geçen Henry S. Reuss ise şunları söylemişti: "Biz ekseriya gerici ve hırsız liderler ile askerî ittifaklara önem veririz. Onlara askerî malzeme sağlarız. Bunlar da silahları genellikle yardım ettiğimiz farzolunan ülkenin halkına karşı kullanırlar. Bir sürü Amerikan resmî kişisi, yabancı ülkelerin başkentlerinde bulundukları ülkeden tamamen tecrit edilmiş yalnız bir hayat sürer". Reuss bu nedenle, "halkla kaynaşmış idealist Amerikalının teknik yardımı" programının denenmesini istemişti.

1968 sonunda tüm dünyada görev yapan *Barış Gönüllüleri*'nin yüzde 77'si üniversite mezunu, yüzde 9'u ise üniversite üstü eğitim görmüş gençlerdi. Bu genç insanların gittikleri ülkelerin sosyo-ekonomik ve kültürel düzeylerini, çeşitli toplum sınıflarının beklenti ve davranışlarını, halkın dinsel ve ahlâki davranış kalıplarını öğrenmede başarılı olduklarını düşünmek olasıdır. Nitekim *Barış Gönüllüleri*, kendilerine uygulanan bir ankete verdikleri yanıtlarda, en başarılı oldukları alanın çalıştıkları ülke hakkında bilgi edinmek olduğunu (yüzde 97), bunu evsahibi ülke halkının ABD hakkında daha çok şeyler öğrenmesinin (yüzde 82) izlediğini, evsahibi ülke halkına yararlı bir şey yapmanın ise (yüzde 38) üçüncü sırada geldiğini belirtmişlerdir.

Türkiye'nin de aralarında bulunduğu Kuzey Afrika, Orta Doğu ve Güney Asya Grubu'nda bulunan 11 ülkeye 1962-1969 tarihleri arasında toplam 7441 Gönüllü gönderilmiştir. Bu ülkeler arasında, Hindistan'ın kabul ettiği 2450 Gönüllüden sonra, en fazla Gönüllü kabul eden ülke 1201'le Türkiye olmuştur.

TÜRKİYE'DE *BARIŞ GÖNÜLLÜLERİ*

Amerikan *Barış Gönüllüleri* Türkiye'ye iki ülke arasında imzalanan 27 Ağustos 1962 tarihli ikili anlaşma uyarınca gönderilmişlerdir. İlk grup *Barış Gönüllüsü*'nün Türkiye'ye gelişi Eylül 1962 sonlarında olmuştur. "Barış Gönüllüleri İkili Antlaşması", Amerikalı gönüllülere Türk mevzuatında yer alan kimi vergi, resim ve harçlar yönünden birtakım ayrıcalıklar tanıdığı gibi, Antlaşmanın Anayasa'ya aykırılığı da, o dönemde kimi bilim adamları tarafından ileri sürülmüştü. Buna karşın ikili antlaşmayı uygun bulan yasa 1965'de Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde kabul edilmiştir.

39 kişiden oluşan ilk *Barış Gönüllüleri* kafilesi Eylül 1962 sonlarında ülkemize gelmiş ve ikili antlaşmaya ek protokolde belirlendiği üzere, Gönüllülerden 31'i İngilizce öğretmeni, 8'i de Mersin Bölge Müdürlüğü'nde tarım teknisyeni olarak istihdam edilmişlerdir. 1963 sonlarında 105 kişilik ikinci kafilenin gelmesiyle Türkiye'ye *Barış Gönüllüsü* akımı hızlanmıştır. Bu alandaki gelişme aşağıdaki gibi olmuştur:

Yıllar	Gelen Gönüllü Sayısı	Yıl Sonunda Ülkedeki Gönüllü Sayısı
1962	39	39
1963	105	140
1964	219	329
1965	382	590
1966	121	445
1967	110	215
1968	160	238
1969	65	171

Ülkemizde *Barış Gönüllüleri*'ne karşı tepki 1965 ortalarından başlayarak yoğunlaştı. Aydınların, öğretim üyelerinin ve öğrencilerin eleştirici ve irdeleyici yazıları, Kıbrıs bunalımı sırasında ABD'nin Türkiye'ye karşı olumsuz tutumu, Başkan Johnson'un ünlü mektubu gibi olaylarla da bir araya gelince *Barış Gönüllüleri*'nin Türkiye'deki altın devri sona erdi. İlk kez 1966'da Türkiye'ye gelecek gönüllülerin sayısı sınırlandırıldı. Amerika'ya karşı tepkilerin arttığı bir yıl olan 1966'da, özellikle bu yılın son üç ayında, basının en çok tartıştığı konuların başında *Barış Gönüllüleri* geliyordu. Bu gelişmeler, Hükümeti de *Barış Gönüllüleri*'yle ilgili birtakım önlemler almaya itti. Örneğin, köy ve kasabalardaki "toplum kalkınması" programlarından Amerikalı *Barış Gönüllüleri*'nin çıkarılması, Gönüllülerin Doğu Anadolu'dan uzaklaştırılması, Dışişleri Bakanlığı bünyesinde Gönüllüleri izleyen bir birimin kurulması, Valiliklerin *Barış Gönüllüleri*'nin faaliyetlerini daha yakından izlemesi, Gönüllülerin esas olarak İngilizce öğretmeni olarak çalıştırılması bu arada sayılabilir.

1960'larda ülkemizde yoğun olarak faaliyet gösteren Amerikan *Barış Gönüllüleri*'nin yüzde 42'si Orta Anadolu, yüzde 14'ü Marmara, yüzde 13.6'sı Kuzey Anadolu, yüzde 12.8'i Ege, yüzde 8.8'i Doğu ve Güney Doğu Anadolu ve yüzde 8.4'ü de Güney Anadolu Bölgesi'nde çalıştılar.

Türkiye'de faaliyet gösteren *Barış Gönüllüleri*'nin çalıştıkları alanlar ya da programlar da aşağıdaki gibi oldu:

Çalıştığı Alan ya da Program	Gönüllü Sayısı	Oranı (yüzde)
İngilizce Öğretimi	803	67
Toplum Kalkınması	168	14.1
Çocuk Bakımı	77	6.4
Sağlık (Hasta Bakımı ve Eğitimi)	45	3.8
Tüberküloz Kontrol	30	2.5
Ev Ekonomisi Öğretimi	15	1.3
Turizm	10	0.8
Üniversitelerde Okutmanlık	37	3
Barış Gönüllüleri Bürosunda Sekreterlik	16	1.3
TOPLAM	1201	100.0

Türkiye'deki *Barış Gönüllüleri*'ne ilişkin en iyi değerlendirmeyi tam yirmi yıl önce (1969'da) Siyasal Bilgiler Fakültesi Profesörler Kurulu yapmıştı. Siyasal Bilgiler Fakültesi Profesörler Kurulu'nun 25 Kasım 1969 günkü toplantısında oy birliği ile kabul edilen aynı fakültenin "Şehircilik Enstitüsü'nün *Barış Gönüllüleri Örgütü*'nün Teknik Yardım Programı ile ilgili Raporu"nda şu görüşlere yer veriliyordu:

"*Barış Gönüllüleri* örgütü (U.S. Peace Corps), yönetsel yapısı ve amaçları bakımından, ABD Hükümetine ve Amerikan dış politikasına doğrudan doğruya bağlı bir kuruluştur. Örgütün yasasında (Peace Corps Act) kesinlikle belirtilen bu husus, resmî bildirilerle doğrulanmaktadır. 'Karşılıklı dostluk ve anlayışı geliştirmek ve yetişkin insan gücüne olan ihtiyaçlarını gidermede yardımcı olmak' sloganı ile 'Barış Gönüllüsü' adı altında az gelişmiş ülkelere gönderilen Amerikalıların, gittikleri ülkelerde uyguladıkları programlar ve eylemleri incelendiğinde, başlıca şu amaçlara hizmet etmekle görevlendirildikleri ortaya çıkmaktadır:

a. Az gelişmiş ülkelerde Amerikan dünya görüşünün, kültürünün, siyasal ve askerî nüfuzunun yayılmasına ve benimsenmesine çalışmak ve Amerika yararına çalışacak etkili aydınlar grubu yetiştirmek.

b. Geri kalmış ülkelerin hızla endüstrileşmesi gereği ile ters yönde program ve projelere öncelik ve ağırlık verilmesini sağlamak; bu amaçla kalkınma ve planlama kuruluşları gibi örgütlerde görev almak.

c. ABD'nin yer yer girişeceği şiddet hareketlerini ve yayılma politikasını şirin gösterecek eylemlerde bulunarak siyasal havayı Amerika yararına oluşturmak.

d. Katıldıkları ya da kendilerinin uyguladıkları program ve projelerin görüntüsü arkasında 'gizli faaliyetler'de bulunmak."

Türkiye'deki Amerikan *Barış Gönüllüleri*'nin faaliyetleri 1970'de sona erdi; ya da bir başka deyişle, Türkiye'deki "Amerikan *Barış Gönüllüleri* Programı" 1970'de durduruldu...

UYGUR KOCABAŞOĞLU

Türk resminde yerellik konusunda başlangıcından beri iki temel yaklaşım olduğu söylenebilir. Toplumcu gerçekçilikten esinlenen ve üslup olarak temelde gerçekçi bir tarzın benimsenmesini öngören birinci yaklaşımın ilk örnekleri Nuri İyem'in 1940'lardaki denemeleriydi. 1960'ı izleyen yıllarda Yeni Dal *grubunda programatik ifadesini bulan bu eğilim en yetkin örneklerinden birini Neşet Günal'ın resimlerinde bulmuştur. Figürlerinin anıtsallığı, Paris'te yanında çalıştığı Ferdinand Leger'yi hatırlatan Neşet Günal, gerçekçi resim tarzının gelişmesine resimleriyle olduğu kadar, Akademi'de hocalığıyla katkıda bulunmuştur. Solda, Neşet Günal'ın, 1969'da 30. Devlet Resim ve Heykel Sergisi'nde birincilik ödülü aldığı* Kör Hasanın Oğlu *adlı tablosu. Yerellik konusundaki ikinci eğilimin esin kaynağı ise; bu eğilimin en tipik temsilcisi Bedri Rahmi tarafından şöyle dile betimlenmiştir: "Şark; tezyinî sanatların rakipsiz vatanıdır. Bizim memleketimiz, Garplıların 'peinture' dedikleri resim sanatından nasibini almamıştır. Fakat buna mukabil tezyinî sanatların her kolunda garbın resim şaheserleri ayarında iş çıkarmıştır. Çinilerimiz, dokumacılığımız, yazılarımız döğmeciliğimiz gibi mimarimizin yüzünü güldüren tezyinî sanatlarımızla ne kadar öğünsek yeridir." Ancak Nedim Günsür örneği bu iki eğilim arasında geçişler de olduğunu kanıtlamaktadır. Nedim Günsür, 1950'lerin başında Bedri Rahmi'nin yukarıdaki sözleriyle amaçlarını açıkladığı ve kendi öğrencilerinin kurmuş olduğu 10'lar Grubuna mensuptu. Batı Karadeniz bölgesinde resim öğretmenliği yaparken gerçekçi bir resme yöneldi. Burada maden işçilerinin hayatına şahit olması aslında onun da toplumsal gerçeklerle ilk kez karşılaşması diye nitelenebilir. 1960'lardan başlayarak ise kendine özgü çizgisel üslubuyla, büyük şehirlerin etrafında yeni yeni oluşmaya başlayan gecekondu sakinlerini konu alan serisinde toplumsal gerçekçi resimler yaptı. Aşağıda ressamın* Köylü Ailesi *adlı tablosu.*

cüretini verdi. *AP* iktidarının daha ilk yılında "Komünizm propagandası"ndan tutuklamalar yeniden "gündelik olaylar haline geldi. Orhan Kemal, Aşık İhsani, Şah Hataî gecesinde konuşan Yaşar Kemal ve Can Yücel *AP*'nin "komünizm propagandası"ndan ilk tutuklattığı kişiler arasındaydı. Tutuklamalar, kırmızı fener altında gitar çalan gençlere, kırmızı ceket giyen bir saz sanatçısına, öğretmenin verdiği ödevde Atatürk ile Lenin'i kıyaslayan bir ortaokul öğrencisine kadar uzanmıştı. Bir süre sonra "zehir hafiye" diye ün yapacak olan İçişleri Bakanı Faruk Sükan, 6 Mayıs 1966 gecesi TBMM'ne polis baskını düzenleyerek muhalefet gruplarının odalarında arama yaptıracak, bu olay muhalefet lideri İnönü'ye, "Eşkıyanın yarın ne yapacağı belli olmaz" detirtecekti. Hükümetin terör politikası, aşırı sağcı gruplara da harekete geçme cesaretini verdi. 16 Mart 1966'da *SBF*'de *TİP* Genel Başkanı Mehmet Ali Aybar'ın verdiği konferans sağcı militanlarca basıldı, dört öğrenci ile bir polis yaralandı. Aynı gün İstanbul'da *TMTF* binası sağcılar tarafından işgal edildi. Ankara'da *Dönüşüm* dergisini satan *TİP*'li gençler, kendilerine *Kuvayı Milliyeci* diyen sağcı zorbaların saldırılarına hedef oldular.

19 Nisan 1966'da ABD 6. Filosu'nun Türkiye limanlarını ziyaretine karşı gençlik protesto eylemlerine sağcı örgütler, "komünizmi tel'in" mitingleriyle karşılık verdiler. Bu arada sağcıların hızla silahlanmakta olduğu söylentileri çıktı, Demirel 2 Kasım 1966'da Bursa'da yaptığı bir konuşmada bu söylentilerle ilgili olarak "Meşru nizamı yıkmak isteyen âsilere karşı gayet tabii ki milletin direnme hakkı vardır," diyerek sağcı terörizmi teşvik etti. Nitekim bu konuşmadan birkaç gün sonra yapılan "ABD'yi Tel'in Mitingi" sağcı grupların saldırısına uğradı, onlarca kişi yaralandı. 3 Ocak 1967'de *MTTB* üyesi sağcı öğrenciler İstanbul Teknik Üniversitesi'ni bastı, öğrenci lokalini tahrip ederek birçok genci yaraladılar.

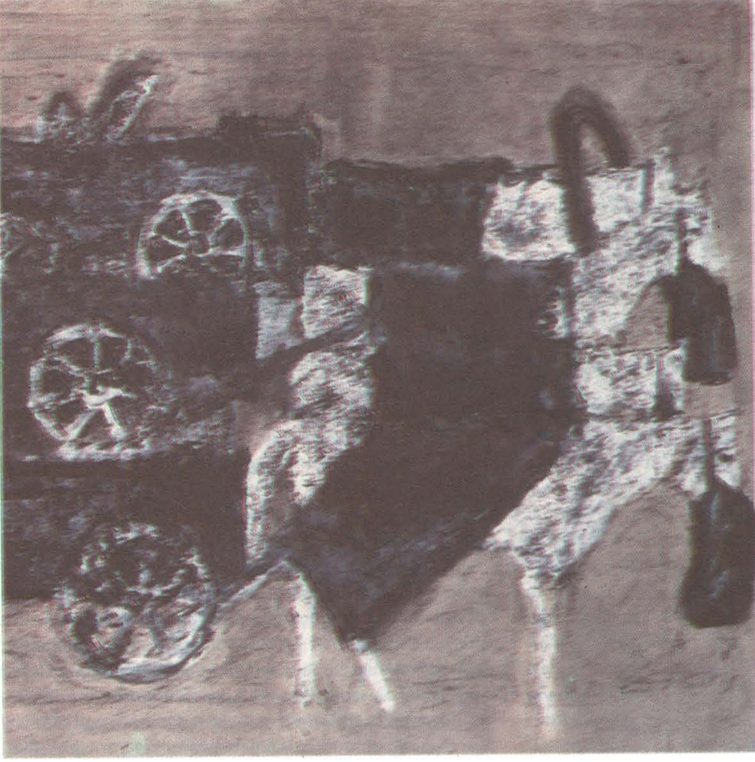
Sağın vurucu güçleri hükümet ve ordunun himayesinde örgütlenirken, Demirel, anayasal hakları sınırlamak üzere Şubat 1967'de Adalet Bakanlığı'na bir "Temel Hak ve Hürriyetleri Koruma Kanunu" tasarısı hazırlattı. Tasarıda "milli bütünlüğü bozucu, bölücü ve komünizmi kurmayı amaç edinen görüşleri etkili olarak aşılamak" gibi yeni suçlar icadediliyor, basına ve kitap yayıncılığına yeni sınırlamalar getiriliyor, söz konusu suçları yargılamak üzere olağanüstü mahkemeler kurulması öngörülüyordu. Bu tasarının açıklanması üzerine Türkiye'de demokratik güçler, üniversiteler, basın büyük tepki gösterdi, Demirel 1971'e kadar süren iktidarı süresince bu tasarıyı parlamentodan geçirmek olanağını bulamadı. Bu olay, Türkiye'deki politik güçlerin Anayasa'dan yana olanlarla karşı olanlar biçimde kutuplaşması sonucunu da getirdi.

Terör tasarısını parlamentodan geçiremeyince *AP* iktidarı bizzat kaba kuvvete başvurmaya başladı, 20 Şubat 1968 gecesi Millet Meclisi'nde *AP* milletvekilleri, İçişleri Bakanı Faruk Sükan'ın uyguladığı polis terörünü eleştiren *TİP* milletvekillerine tekme, yumruk, bıçak ve tornavidalarla saldırarak kanlar içinde bıraktılar.

Kontr-Gerilla ve "Bozkurtlar"-Faşist Hareket

Sola karşı mücadeleyi daha organize bir şekilde yerine getirmek üzere ordu içerisinde resmî adı "Özel Harp Dairesi" olan "Kontr-gerilla" da o günlerde kuruldu. Ankara'da ABD Yardım Kurulu (AID) ile aynı binayı paylaşan "Özel Harp Dairesi", *CIA* kuramcısı David Galula'nın el kitabındaki şu tavsiyeleri yerine getirmekte önemli bir rol oynadı:

Aşağıda 1975'te ölmeden 2 yıl önce yapmış olduğu Sarı Saz adlı resmi görülen Bedri Rahmi, atölyesinde Turan Erol, Mehmet Pesen, Fikret Otyam gibi üslupları birbirlerinden çok farklı ressamları yetiştirmiş bir hocaydı. Öğrencileriyle bir "usta-çırak" ilişkisi kurmakla birlikte, onların kendi etkisi altında kalmamasını sağlamaya özen gösterirdi. Turan Erol kendi yaptığı bir resmi karşısında hocasının "sen benim etkimde kalmışsın; başka adam mı bulamadın etkisi altında kalacak? Bir daha yapma böyle şeyler." dediğini nakleder. Bedri Rahmi'nin en ünlü öğrencilerinden biri olan Orhan Peker, Aşık Veysel adlı resminde, hocasının da sık sık işlemiş olduğu saz aşıkları temasına yöneldiyse de, Bedri Rahmi'nin o kadar ısrarla vurguladığı "yerli süsleme motiflerinden faydalanma" perpsketifini terketmiş, konuyu tamamen kendi lekeci üslubuyla işlemiştir. Yukarıda sağda Orhan Peker'in Aşık Veysel için yaptığı ön çalışmalardan biri; solda Kömür Taşıyanlar.

"Durum ve şartlar ne olursa olsun, esas mesele mücadeleye iştirak eden halkı teşkilatlandırmaya başlamaktır. Bu da mahalli liderleri mesuliyetli makamlara ve idare mevkilerine getirerek yapılır. Ayaklanmayı bastırmakla görevli olan kuvvetlerin bu liderleri bulduğu gibi, bunlar da halk arasında muharip kimseleri bulmalıdırlar. Bulunacak muharip kimseleri bir arada tutabilmek için, bu liderlerin yardıma, desteğe ve bir siyasi partinin rehberliğine ihtiyaçları vardır. Ayaklanmaları bastırmakla görevli olan tarafın siyasi partisi kendi mensuplarını çok daha dikkatle seçmelidir. Üyelerin çoğunluğundan ziyade kalitesine güvenmelidir."

Toplumsal muhalefeti kaba kuvvetle bastırma görevini başlangıçta, *Komünizmle Mücadele Dernekleri* militanları ve İmam Hatip öğrencilerinin de desteğiyle *AP*'liler yerine getirmişler, 1965 seçimleri öncesinde *TİP* toplantılarına kanlı baskınlar yapmışlardı. Ancak iktidar partisi olduktan sonra, bu görevin *AP* ile organik bağı olmayan bir başka örgüt tarafından üstlenilmesi kaçınılmaz hale geldi. Bu örgüt ise esasen vardır. Türkeş'in *CKMP*'si açık teröre gidebilmek için yeşil ışık bekliyordu.

Türkeş daha sürgünden dönmeden önce *Yeni İstanbul* gazetesinde yazdığı ve 21 Mart 1962 tarihli *Yön* dergisince iktibas edilen bir yazısında ileride izleyeceği yolun ipuçlarını şu ifadelerle vermişti: "Davran ey Türk oğlu! Bir Bozkurt gibi davran. Gayrete gel. Çalışmaya koyul. Eski günler yeniden doğsun... Zafer ve şan bayrakları ufuklara doğru yeniden açılsın!" Türkeş'in Bozkurt'ları, Mayıs 1967'de İzmir'de yapılan büyük kongresinde de *Komünizmle Mücadele Derneği*'nin yönetimini ele geçirdiler. Kongre'ye başarı mesajları gönderen komutanlar da, bu "örgütlenme"yi açıkça teşvik ettiler. Faşist partilere özgü bir disiplin içinde 25 Kasım 1967'de yapılan *CKMP* Kongresi'nde de Türkeş "başbuğ" ilan edildi. Kongrede parti ambleminin gamalı haç formunda üç hilal'e çevrilmesi de tartışıldı ama, Türkeş zamanlama bakımından sakıncalı bularak bu öneriyi askıya aldırdı.

Sosyalizm ve Antiemperyalizm

Türkiye İşçi Partisi'nin siyasal sahneye girişi ile birlikte sosyalist hareket kendisine ilk kez ulusal ölçekte bir kürsü edinmiş oldu. Mehmet Ali Aybar'ın genel başkanlığında 1963 belediye seçimlerine katılan *TİP* Türkiye Radyoları'ndan ilk kez ezilen sınıflara yönelik bir çağrıyı dile getirdi ve insanlara ait oldukları sınıfı adlandırarak seslendi: "İşçi, köylü, esnaf, aylıklı, ücretli!" *TİP* henüz ne kendisini ne programını sosyalist olarak ilan etmiş değildi ama hem seslendiği emekçi kitleler, hem egemen sınıflar *TİP*'in çağrısında sosyalist bir bildirinin izlerini içgüdüleriyle sezdiler. Oysa, *TİP* 1966'daki kongresine kadar politik bildirisinde üç temel tezi işlemeyi sürdürmekten vazgeçmedi: Demokrasi, kalkınma ve bağımsızlık.

Kendisini "Türk işçi sınıfının ve onun tarihî, bilime dayanan demokratik öncülüğü etrafında toplanmış... toplumcu aydınlarla ırgatların, topraksız ve az topraklı köylülerin, zanaatkârların

Batı Alman Solu ve Göçmenler

Sosyal demokratlardan Moskova ve Beijing yanlısı komünistlere ve o sıralarda yeni oluşmaya başlayan "yeni" veya "dogmatik olmayan" sol gruplara kadar Batı Alman solu yabancı göçmenlerle ilgilenmeye ilk olarak '60'ların sonlarında başladı. Savaş sonrası göçün başlangıcı on yıl öncesine dayanıyordu; Batı Almanya da yaşayan göçmenlerin sayısı o sıralarda 3 milyona -500 bini Türkiye'den- ulaşmıştı bile.

Sosyal demokratlarla yakın temas içinde bulunan *Alman Sendikalar Birliği* (DGB) ve ona bağlı tek tek sendikalar o dönemde göçmenlere yeni, sürekli yerleşmeye kararlı bir işçi ve halk grubu olarak değil, yalnızca bir süre kalıp gidecek "misafir işçiler" olarak bakıyorlardı. Ayrıca *DGB* kendini yalnızca Alman işçilerin temsilcisi olarak görüyordu. Ücretlerin Alman işçiler aleyhine aşağıya çekilmesini ve ucuz rekabeti önleyebilmek amacıyla yabancı işçilerle Alman işçilerin sözleşme ve iş hukuku, sosyal haklar açısından eşit muamele görmelerini sağlamıştı, ama bunun gerçekte çok büyük anlamı yoktu: Hem tek tek işletmelerde, hem de bütün iş piyasasında Alman işçiler daha iyi yerlere yükseldiler ve göçmenlere daha ağır, daha olumsuz bir imaja sahip ve daha düşük ücretli işleri bıraktılar. *DGB*'nin yüzdeli hesaplara dayanan sözleşme politikası sonucunda yüksek ücret kademelerindeki Alman işçiler uzun vadede giderek daha zenginleşirken aşağı kademelerdeki yabancı işçiler giderek fakirleştiler. Yabancılar politikası konusunda da *DGB* ve ona bağlı sendikalar yıllar boyu göçmenlerin çıkarlarının karşısında tavır aldılar ve yabancılara farklı davranılmasını suskunlukla karşıladılar. *DGB* göçmenlerin kendi ülkelerinde kalan çocukları için ödenen çocuk parasının kaldırılmasına (1974), göçmenlerin belli bölgelere taşınmalarının yasaklanmasına (1974/1975) ve ailelerini Almanya'ya getirmelerinin zorlaştırılmasına (1981) herhangi bir tepki göstermedi. Daha 1979'da, ileri gelen sendika liderleri çalışma izinlerinin tek bir meslek veya tek bir işyeri için geçerli olmasını öngören uygulamayı savunuyorlardı. Bugün hala ilerici ve gerici göçmen politikasının ayrım noktasını oluşturan yerel seçme ve seçilme hakkı talebine karşı *DGB* uzun süre olumsuz ve mesafeli bir tavır aldı. Ancak 1980'den beri bir tek *Metal İşçileri Sendikası*, *DGB*'ye bağlı bir sendika olarak yerel seçme ve seçilme hakkından yana olduğunu belirtti. Tam da bu sendika, *Metal İşçileri Sendikası*, *DGB* içinde daha ilerici bir göçmen politikasının öncüsü olarak tanımlanabilir. Göçmenlere karşı uygulanan sosyal ve siyasal ayrımcılık konusunda *DGB*'den daha fazla ve doğrudan bir sorumluluk taşıyan diğer bir kurum da *Alman Sosyal Demokrat Partisi* (SPD), çünkü 1966-1982 arasında hükümet partisiydi. Ayrımcı kanun ve uygulamaların çoğu onun hükümet döneminde çıkarıldı.

SPD'nin muhafazakar *Hıristiyan Demokrat Birlik* (CDU) ile koalisyona girmesi "parlamento dışı muhalefet"in ortaya çıkmasının nedenlerinden biriydi. Başka bir neden de üniversitelerde, giderek daha çok öğrencinin karşı çıkmaya başladığı hareketsizleşme ve donukluktu. Buna Amerika'nın Vietnam savaşının ve faşist rejimlerin yeni *CDU-SPD* koalisyonu tarafından da desteklenmesi eklendi. Parlamento dışı muhalefet tarafından örgütlenen protestolara karşı uygulanan baskı bu hareketi güçlendirdi ve politize etti. Hareket belirgin bir anti-emperyalist ve anti-kapitalist yön kazandı. Başlangıçta yalnızca retorik düzeyde kalan anti-emperyalizm Batı Almanya'daki yabancı işçileri de kapsadı. 1968'de Berlin'de düzenlenen Vietnam Kongresi'nde öğrenci önderi Rudi Dutschke göçmen işçileri "Avrupa Devrimi'nin yaşayan uluslararası maddi temeli" olarak değerlendirmişti. Dutschke bu değerlendirmesinde yalnız değildi. '60'ların sonunda ortaya çıkan "Yeni Sol" da emperyalizmi ve işçi göçünü bilinçli bir şekilde sınıf savaşı teorileriyle birleştirdi: En kötü işyerlerinde çalışmalarının, işçi yurtlarında ve kötü semtlerde toplanmalarının, ve geldikleri ülkelerin kısmen kapitalizm öncesi yapılarını aniden terkederek Batı Alman toplumunun kapitalist yapısının içine gelmelerinin yarattığı fiziksel yükün onların ayaklanmaya daha yatkın olmalarını sağlayacağı varsayıldı. Göçmen işçilerin böyle ayaklanmaları ise Batı Almanya'da yeni sınıf mücadeleleri için bir ateşleyici olabilirdi. "Yeni Sol" diğer yandan da kendi ülkeleriyle Batı Almanya arasında gidip gelen göçmen işçilerin deneyimleri sonucunda kapitalist baskı konusunda bilinçlendiklerinden, kendi ülkeleri için de devrimci bir potansiyel oluşturduklarını düşünüyordu. "Yeni Sol"'un çoğu üniversite öğrencisi kökenli eylemcileri, '60'ların sonunda fabrikalarda çalışmaya ve oralarda *İşçi Meselesi* (Münih), *Devrimci Mücadele* (Frankfurt) veya *Proleter Sol* (Batı Berlin) gibi sol gruplar kurmaya başladılar.

II. Dünya Savaşı'ndan sonra harap olmuş Avrupa ekonomilerinin ihtiyaç duyduğu iş gücü nedeniyle "misafir işçi" statüsüyle davet edildikleri yabancı ülkelere büyük umutlarla giden Türkiyeli işçiler, bir müddet sonra yabancı olarak gördükleri farklı muamelenin yarattığı eziklik duygusu altında hayallerinin yıkılmasına tanık oldular. İlk gidenlerin eğitim görmüş kalifiye elemanlar olmasına karşılık, düşük ücretlerin cazip kıldığı yabancı işçi talebinin artmasıyla Anadolu'nun her tarafından köy kökenli ve belli bir kalifikasyonu olmayan insanların Avrupa yollarına düşmesi, önceden kestirilemeyen sorunları beraberinde getirdi. İzbe, her türlü sağlık koşullarına aykırı evlerde yaşayan, çok çalışan ve kendi memleketlerindeki yaşam standartlarının üstünde bir yaşam uğruna bütün bu zorluklara katlanan göçmenler, kendilerine her bakımdan yabancı bir yaşam tarzının ve alışkanlıkların karşısında kendi içlerine kapanarak karşılaştıkları kültür şokunu "gettolaşarak" atlatmaya çalıştılar.

"Yeni Sol"'un fabrika grupları öncelikle yabancı işçilerden yana tavır aldıklarından ve bununla bağlantılı olarak sendikaların o zamana kadarki göçmen politikalarını eleştirdiklerinden, yerleşik sosyal demokrat sendikacılarla sert anlaşmazlıklara düştüler. 1973'de, bir dizi fabrikada öncelikle göçmen işçiler son derece kötü ücret ve çalışma koşullarına karşı alışılmadık ölçüde mücadeleci grevler yaptıklarında bu anlaşmazlıklar doruk noktasına ulaştı. "Yeni Sol"'un göçmenlerin ayaklanmaya daha yatkın oldukları şeklindeki tezleri bu grevlerle kanıtlanmış gibi oldu. Ama onların eylemleriyle kendilerinden daha iyi bir konumda bulunan Alman işçileri de harekete geçirebilecekleri, hattâ Batı Almanya'da tüm işçi sınıfını kapsayan yeni sınıf mücadelesi eylemleri için ateşleyici olabilecekleri düşüncesinin doğru olmadığı ortaya çıktı. Solun çeşitli fraksiyonları göçmenlerin 1973 grevlerinden çeşitli sonuçlar çıkardılar:

"Yeni Sol"'un bir parçası olarak ortaya çıkan Maocu minyatür partiler soyut bir sınıf mücadelesi saplantısından yola çıkarak yabancı kardeş partileriyle birlikte yabancı ve Alman proletaryasını fabrikalarda örgütlemeye ve devrimci grev mücadelelerine çekmeye çalıştılar. Bu şekilde örgütlenmiş grevler, onlara katılan göçmenler için çoğunlukla bir fiyaskoyla sonuçlandı, işçiler işten çıkarıldılar ve sınır dışı edildiler. '70'lerin sonunda Alman Maocu örgütlerinin çoğu parçalanarak yok oldular. Kendi politikalarını belirleyen "sendikal yönelim" ilkesinin ışığı altında, bazı fabrikalarda oldukça güçlü olan Moskova yanlısı komünistler sürekli yerleşik sosyal demokrat sendikacıların yanında tavır aldılar. Ortodoks komünistler de kendi analizlerinde göçmenlerin daha çok sömürüldüklerini ve sendikalarda çıkarlarının yeterince savunulmadığını kabul ediyorlardı. Fakat onlar için bu geçici ve yan bir sorundu. Hiç bir şekilde sendikalardaki kendi pek de sağlam olmayan konumlarını (Moskova'ya yakın *Alman Komünist Partisi*-DKP '70'lerin başlarına kadar daha yasaktı) ve bir dogma haline getirdikleri sendikal birlik ilkesini tehlikeye düşürmek istemiyorlardı. Bu fabrikaların içinde ve dışında savunulan konum, göçmen politikasına ilişkin inisiyatiflerin bu komünist eğilim tarafından genellikle frenlenmesine, hiç bir zaman da onun tarafından başlatılmamasına neden oldu. "Yeni Sol"'un içindeki çeşitli dogmatik olmayan gruplar ise Rudi Dutschke'nin "kurumların içinde uzun yürüyüş" çağrısını hatırladılar. 1973'den sonra sendikalar içindeki etkilerini aşağıdan yukarıya doğru yavaş yavaş artırmaya çalıştılar; fakat başarıları sınırlı oldu. Bunun üzerine, Alman ve yabancı işçilerin fabrika dışı özgürleşme süreçlerini desteklemeye ve böyle süreçleri başlatmaya ağırlık verildi. Dogmatik olmayan grupların siyasi ve göçmen politikasına ilişkin eylem alanları mahallelerdeki girişimler, çocuk eğitimi ve kadın hareketi oldu. Bu grupların '70 ve '80'lerdeki asıl başarıları, örneğin eski mahalleleri çürümekten ve yıkılmaktan kurtarmaları ve öncelikle de buralarda oturan yabancılara, kendilerini dolandırmaya çalışan ev sahiplerine karşı çıkmaları ve az çok oturulabilir konutlara kavuşmaları için yardım etmeleri oldu. Bir diğer başarı, göçmen işçilerin çocuklarını sokakta vakit geçirmekten kurtarmaları ve ana babalarının çalışma saatlerinde pedagojik açıdan yararlı yardımlarda bulunmalarıydı. Aynı şekilde, sorunlar karşısında tamamen çaresiz kalan okul bürokrasisinin karşısında öğretmenler olarak göçmen çocuklarıyla anlamlı bir eğitim programı oluşturabilmek için çalışmaları bir diğer yararlı davranışları oldu. Bu girişimlerin çoğu *Yeşiller*'in içine katıldı ya da bu partiye yakın bir konum edindiler. Göçmenlerin temel gereksinimlerini karşılamayı amaçlayan bu girişimlerin çoğunluğu zaman içinde binaları, donanımları ve çalışanları için devletin mali desteğini sağladılar. Bu durum çeşitli sorunlar yarattı. Bir yandan, girişimlerin başlangıçta sistemi sorgulayan amaçlarının işyerlerinin devlet tarafından finanse edilmeye devam edip etmeyeceği endişesini taşıyan çalışanlar tarafından izlenip izlenemeyeceği sorunu var. Diğer yandan da bu şekilde finanse edilen girişimlerin yabancı çalışanlarının, Alman meslektaşlarını

göçmenlerin içinde bulunduğu zor durumdan kendilerine bir meslek çıkarmakla suçlamaları geliyor. Sosyal demokratlar ve onların hâlâ etkilemeye devam ettikleri sendikalar, göçmenleri ihmal etmiş olmanın bir hata olduğu konusunda uyanıyorlar. *DGB*, çalışma hiyerarşisi içinde yükselen veya memurluğa geçen işçilerin kendilerini sendikalara bağlı hissetmediklerini farkettiler. Diğer yandan da *DGB* fonksiyonerleri, tam da '73 grevlerinde, büyük fabrikalarda, içinde neredeyse yalnızca geçmişte hiç ilgilenmedikleri göçmen işçilerin çalıştığı geniş üretim alanlarının sendikaların kontrolünün dışına çıktığını tespit ettiler. Böylece '70'lerin ortalarından itibaren göçmenler için yapılan sendikal çalışma artırıldı. O zamandan beri göçmenler, yavaş ama sürekli bir biçimde sendika komisyonlarında personel açısından da daha etkili bir hale geldiler. Ama '80'lerin sonunda göçmenlerin sendika temsilcileri ve işyeri komisyonlarındaki oranı, sendika üyeleri içindeki oranlarının hâlâ çok altında.

SPD, kendi üyeleri ve seçmenleri arasında da yaygın olan göçmen düşmanlığından çekinerek göçmenlerden yana bir tavır değişikliğine gitmeye yönelemedi. Pek çok şey, 14 yıllık hükümet döneminde *SPD*'nin yaptığı en büyük hatalardan birinin, bütün kamuoyu yoklamalarında *SPD*'yi tercih ettikleri ortaya çıkan ve pek çok büyük şehirde nüfusun yüzde 10'u ile 15'ini oluşturan göçmenlere yerel seçme ve seçilme hakkını tanımamış olması olduğunu ortaya koyuyor. Sosyal yükselişlerinden dolayı "işçi partisi" *SPD*'ye kendini artık bağlı hissetmeyen Alman seçmenlerinden kaynaklanan oy kaybını, büyük bir ihtimalle göçmen seçmenlerden karşılayabilirdi. '80'lerin sonunda, yani savaş sonrası göçün başlangıcından 30 yıl sonra, *SPD* hâlâ açıkça yerel seçme ve seçilme hakkından yana tavır almıyor. İki yanlı tutumunun bir örneğini, Schleswig-Holstein eyaletinde hükümet partisi olan *SPD*'nin çıkardığı bir yerel seçim kanunu gösteriyor: Yalnızca Ortak Pazar ülkelerinden gelen seçmenler seçme hakkına sahipler, göçmenlerin çoğunluğu, yani Türkiye ve Yugoslavya'dan gelenler bu hakkın dışında bırakılıyorlar.

'80'lerin sonunda Batı Almanya'da, bazı küçük grupların dışında bir devrimci sol olmadığı gibi, göçmenler tarafından ve göçmenler için bir devrimci politika da yok. En aptal gerici bile, artık göçün başlamasından 30 yıl sonra göçmenlerin Batı Alman toplumunun sürekli bir parçası olduklarını yavaş yavaş anlıyor. Gerici güçler, göçmenleri yalnızca toplumun en alt sosyal tabakalarında tutmak istemekle kalmıyorlar, onlardan vatandaşlık haklarını da esirgiyorlar. Göçmen politikasında ilericiyle gerici arasındaki ayrım çizgisini, bu vatandaşlık haklarının göçmenler için de istenip istenmediği sorusuna verilen cevap oluşturuyor. Ama ilericiler arasında da karara bağlanmamış bir dizi sorun var. Bir yandan bazıları açık sınırlar istiyorlar, bazıları da bu en zengin ülkenin potansiyel göçmenler için yeterince iş, konut, okul, hastane vb. sunamayacağını ileri sürüyorlar. Bir yanda çok kültürlü, içinde her ulusal, dini vb. topluluğun istediği gibi özgürce örgütlenebileceği bir Batı Alman toplumu isteyenler var. Bazıları da "çok kültürlülüğü", sabahları "ham and eggs", öğlenleri "döner kebap", akşamları "paella" yiyebilmek olarak anlıyorlar, ve "çok kültürlü bir toplum"un Lübnan'daki gibi kendi içinde otoriter bir biçimde örgütlenmiş klanlar, sektler, grupların birbirinden kesin sınırlarla ayrılmış bir biçimde varolmaları, hatta karşı karşıya gelmeleri anlamına geldiğini düşünüp korkuyorlar. Bu sorunların Batı Alman ilericilerinin arasında nasıl sonuçlandırılacağı, göçmenlerin toplum içinde kendileri için nasıl bir yer edinmek istediklerine bağlı. Kendilerini bu toplumun yapısal bir parçası olarak mı anladıkları, yoksa grupları içinde birbirlerinden ve Alman çoğunluktan soyutlamak mı istedikleri konusunda bir karar vermek zorundalar.

HANS-GUNTER KLEFF

'65'ten sonra yoğunlaşan işçi eylemleri arasında temizlik işçilerinin çeşitli illerden Ankara'ya yapmış oldukları protesto yürüyüşleri yankılar uyandıran eylemlerdi. 27 Temmuz 1966'da Çorum'da belediyenin bazı işçileri işçi statüsünden çıkarıp, bazılarının işine son vermesi üzerine başlayan ilk yürüyüş 3 Ağustos'ta Anıtkabir'de sonuçlandı. İşçiler Danıştay'da açtıkları davayı kazandılar. Buna rağmen belediye kararı uygulamadı. Bunun üzerine 10 Ağustos'da bu kez Ankara'dan İstanbul'a çıplak ayakla yürüyen işçilerin eylemi halktan da destek gördü. 11 Mayıs 1967'de Manisa Belediyesi'nde Genel-İş'e bağlı işçiler, ücret anlaşmazlığı nedeniyle greve gitti. 16 Haziran'da ise Ankara'ya doğru yürüyüşe geçen işçiler 24 Temmuz'da Ankara'ya ulaştılar. İşçilerin şehir içindeki yürüyüşlerini toplum polisi dağıttı. Resimde, Ankara'ya yürüyen temizlik işçileri görülüyor.

küçük esnafın, aylıklı ve ücretlilerin, dargelirli meslek sahiplerinin kısacası emeğiyle yaşayan bütün yurttaşların kanun yolundan iktidara yürüyen siyasi teşkilâtı" olarak tanımlayan *TİP* 1964'te yayımladığı programında "derebeylik kalıntısı bir tarım temeli üzerine aşılanmış, gelişmemiş bir kapitalizm (özellikle ticaret kapitalizmi)" olduğunu ileri sürdüğü toplumun "geri kalmışlıktan kurtulması ve halkın insanca yaşama şartlarına kavuşması" için "demokratik rejimde toplumun yönetici, yürütücü ve itici gücü olan Türk işçi sınıfı ve emekçi halk kitleleri"nin "demokratik seçim yolu ile" iktidara gelip "insanın insan tarafından sömürülmesini reddederek... iktidarda kal(masını) ve seçimle iktidardan git(mesini)" savunuyordu. İktidardaki *TİP* Türkiye'nin "özel sektör eliyle, yani kapitalist bir düzen içinde kalkınması(nın) mümkün (olmadığı)" na göre, "Türkiye için kurtuluş" yolu olan "*kapitalist olmayan kalkınma yolu*", "emekten yana planlı bir devletçilik" uygulayarak, Atatürk'ün milliyetçilik, devletçilik, halkçılık, cumhuriyetçilik, laiklik ve devrimcilik ilkeleriyle Anayasanın öngördüğü reformları gerçekleştirecek ve *AET*'ye girilmemesini, *NATO*'dan çıkılmasını sağlayacaktı.

Bütün bu ilkeler ve politikaların Marksist sosyalizm teorisiyle ya da bir proleter devrim hedefiyle herhangi bir ilişkisi olduğu söylenemezdi ve *TİP* de zaten 1965'de yayınladığı "*Türkiye İşçi Partisi*'ni Tanıyalım" başlıklı bir broşürde kendi kimliğini halkın ve egemen sınıfların karşısında şöyle saydamlaştırmaya çalışıyordu. "*TİP*'e atılan iftiraların başında... Alahsız olduğunuz gelmektedir... Dinler, mezhepler halkın sömürülmesini istemezler ki, *TİP* bunların karşısına çıksın. Asıl *TİP*'e bu itirafları atanlar Allahsızdır"... "Komünist olduğunuz iftirasına gelince: *TİP* komünist değildir. Zaten herkes bilir ki, kanunlarımıza göre komünizm yasaktır. Eğer biz açık veya gizli komünist olsaydık hükümet bunu anlayıp meydana çıkaramaz mıydı?"

Ancak *TİP*'in *CHP*'nin "altı ok"unun bir versiyonu olmaktan öteye gitmeyen programına, kendisinin "komünistliği"ne ilişkin "iftiralar"ı şiddetle reddetmesine karşın, eski *TKP*'lilerin bütün fraksiyonları, Doktor Hikmetçiler, Esat Adilciler, sol muhalefetçiler, Reşat Fuatçılar, Zeki Baştımarcılar, yurt dışındaki sol, *TİP*'i canla başla destekliyor, aynı şekilde polis, gizli servisler, sivil terör grupları, sağcı yayın organları da *TİP*'de ezilmesi gerekli örtük bir komünist hareket başlangıcı görüyorlardı.

1966'ya kadar Türkiye'de örtük olarak "toplumcu" ya da "sosyalist" olduğu ileri sürülen hiçbir eğilim açıkça bir sınıf mücadelesi politikası öne sürmemiş, burjuvazinin egemenlik aygıtlarını parçalayan bir devrim hedefi gütmemiş, kapitalist özel mülkiyete karşı bir program ileri

TİP, kurulduktan sonra 1961'de yapılan genel seçimlere yasanın öngördüğü 15 ilde örgütlenme zorunluluğunu yerine getirmediği için katılamadı. 1962'den sonra birçok sosyalist aydının da partiye üye olması, örgütlenmenin hızlanmasına yolaçtı. Bundan sonra, 1963'te katıldığı yerel seçimlerde 36 bin oy alan TİP'in gündeminde propaganda çalışmaları önemli bir yer tutmaya başladı. Mitingler, kahve toplantıları, parti gezileri, seçim çalışmaları kısa bir süre içinde örgütün kabuğunu çatlatır hale geldi. Ancak partiye saldırılar da başlamıştı. 14 Kasım 1962'de İstanbul'da Beyazıt'ta Türk Devrim Ocakları ve TÖDMF İstanbul Şubesi ile ortak olarak düzenlenen "Anayasayı Tastamam Uygulama" toplantısının basılması, aynı yılın Aralık'ta partinin Gültepe'deki lokalinin saldırıya uğraması ardından Bursa'da il kongresinin basılması ve 4 Mart 1965'de Akhisar'da yapılan mitinge taş ve sopalarla yapılan saldırı bunlardan birkaçıdır. Buna rağmen TİP, özellikle '65 seçimleri öncesi ve sonrasında işçi sınıfı ve emekçi halkın bir kesimi için umut oldu. Kahve toplantılarında, gösterilerde geliştirilen söylemin temel özelliği kaba bir uvriyerizm ve radikal bir halkçılık olmasına rağmen, bu söylemde ağır basan anti-emperyalist ve anti-kapitalist öğeler kitlelerde belirli bir heyecan ve ilgi doğuruyordu. 1965 seçimlerinde İstanbul'da yapılan Taksim mitingi, katılımı ile o güne kadar burjuva partilerinin bile ulaşamayacağı bir boyuttaydı. Özellikle gecekondularda, büyük kentlerin varoşlarında parti adına yapılan kahve toplantıları kısa zamanda bir sohbete dönüşüyor, o güne kadar karşılaşmadıkları türden insanlarla biraraya gelen semt sakinleri "eşitlik" ve "sosyal adalet" temalarını işleyen konuşmaları ilgiyle izliyorlardı.

sürmemiş, kendi sosyalist kimliğini açıkça ortaya koymamıştı. *TIP* dışında sosyalizmle ilişkilendirilebilecek ikinci çevre olan *Yön* ve *Sosyalist Kültür Derneği* çevresinin politik ve programatik hedefleri gözden geçirildiğinde yazarları ve üyeleri arasında *TKP*'den hüküm giydikleri için yasalar gereği *TİP*'e üye olamayan eski komünistlerin de bulunduğu bu çevrenin "sosyalizm"den daha açık bir dille söz etmekle birlikte gerçekleştirmeyi hedeflediği toplumsal düzen tanımının *TİP* programında tanımlanandan hiçbir kategorik fark göstermediği anlaşılabilirdi.

Beri yandan 1951 tevkifatından kurtularak ya da hapisten salıverildikten sonra yurtdışına çıkan ve *TKP* adıyla yurtdışında etkinlik gösteren bu arada *Bizim Radyo* adlı radyo istasyonu ile Alman Demokratik Cumhuriyeti'nden Türkiye'ye yayın yapan Zeki Baştımar öncülüğündeki bir bölüm eski *TKP*'li de *Yön* ve *TİP*'in yaklaşımından çok fazla karakteristik bir fark göstermeyen bir devletçi, kalkınmacı ve bağımsızlıkçı program ileri sürüyor ve *TİP*'e herhangi bir eleştiri yöneltmiyordu. Bu dönemde *TİP*'in programatik ilkelerinin *CHP* dışındaki solun ortak paydası ve *TİP*'in sosyalist hareketin yegane meşruiyet zemini olarak bütün sosyalistlerce kabul gördüğü söylenebilirdi.

ABD Egemenliği ve Ulusalcı Tepkilerin Meşruiyet Düzlemi

Böyle bir kabulde birden çok etken rol oynuyordu. Öncelikle 1965'e kadar geçen sürede yasal sosyalist yayınlar, özellikle Marksizmin ve sınıf mücadeleleri tarihinin bilgisi birkaç kısa aralık dışında hemen hemen hiç dolaşıma sokulamamış, üniversitelerde marksizm ve sosyalizm resmî tabular olarak ders programlarından dışlanmış, komünizm ve sosyalizm gündelik basın ve yayın alanında yalnızca yasal ve ahlaki bir suç tanımı ya da "vatan hainliği"yle eş

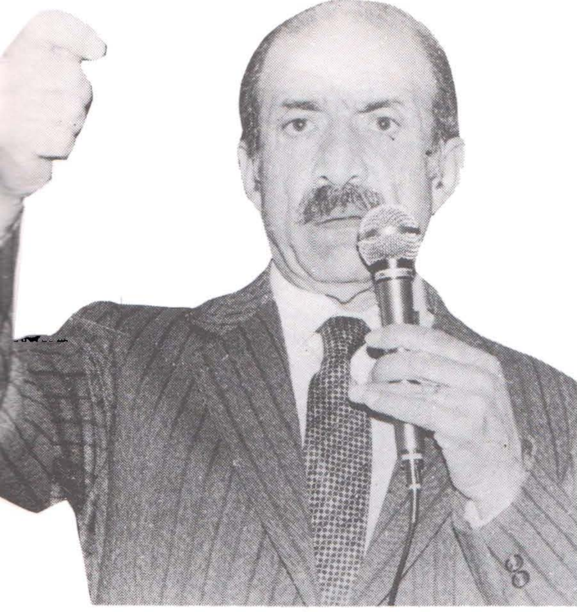

AYBAR, MEHMET ALİ (1908- ...)

Kuruluşundan kısa bir süre sonra *TİP* genel başkanlığına getirilen ve sosyalizm anlayışını "Türkiye'ye özgü sosyalizm" ve "Güleryüzlü sosyalizm" olarak tanımlayan Mehmet Ali Aybar 5 Ekim 1908'de İstanbul'da doğdu. Sırasıyla Galatasaray Lisesi ve İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesini bitirdi. 1939'da hukuk doktoru olan Aybar, bu yıl gittiği Fransa'dan Alman işgali üzerine geri döndü ve 1942'de devletler hukuku doçenti oldu. 1946'da *Vatan* ve *Gün* gazetelerine yazdığı siyasal yazılar nedeniyle üniversiteden uzaklaştırıldı. Aynı yıl *Demokrat Parti*'den milletvekili adayı olduysa da seçilemedi. 1 Şubat 1947'de İstanbul'da *Hür* adlı bir gazete yayınladı. 6 sayı çıkabilen gazete sıkıyönetimce kapatıldıktan sonra İzmir'de ancak 3 sayı çıkabilen *Zincirli Hürriyet*'i çıkardı. Bu dergilerde yayınlanan yazılarında *CHP* iktidarının Amerika ile yakınlaşma siyasetine karşı çıkarak Amerikan yardımının reddedilmesini savundu. Cumhurbaşkanı'na yazı ile hakaretten 4 yıl hapse mahkum oldu ve 1950'de genel afla serbest bırakıldı.

1962'de *TİP* genel başkanlığına getirildi. 1965 ve 1969'da İstanbul'dan milletvekili seçildi. 1968'de Çekoslovakya'nın işgaline karşı çıkan ve SSCB'deki bürokrasiyi eleştiren Aybar, Behice Boran ve Sadun Aren'in parti içinde oluşturduğu *Emek Grubu*'yla mücadeleye başladı. Parti içindeki anlaşmazlığın derinleşmesi üzerine 1969'da genel başkanlıktan istifa etti. 4. Büyük Kongre'ye katılmadı. 10 Şubat 1971'de toplanan *TİP* Yönetim Kurulu tarafından bilimsel sosyalizmin ilkelerinden saptığı gerekçesiyle partiden ihraç istemiyle Disiplin Kurulu'na verilince partiden de istifa etti. 12 Mart döneminde bağımsız milletvekili olarak Meclis'de askerî yönetimin uygulamalarını eleştiren Aybar, bu dönemki yazı ve konuşmalarını *12 Marttan Sonra Meclis Konuşmaları* adlı bir kitapta topladı.

1973 seçimlerinde *Türkiye Birlik Partisi*'nden bağımsız aday olduysa da seçilemedi. 30 Mayıs 1975'de bazı eski *TİP*'lilerle *Sosyalist Parti*'yi kurdu ve partinin ilk genel başkanı oldu. Parti bir müddet sonra *Sosyalist Devrim Partisi*'ne dönüştü. Bu dönemde Leninist parti teorisini eleştiren Aybar 1979'da *Örgüt Üzerine* adlı bir kitap yayınladı. Partinin 1979'da yapılan kongresinde tüzük gereğince genel başkanlıktan çekildi. Ekim 1979 seçimlerinde İstanbul'dan aday olduysa da kazanamadı. 12 Eylül darbesinden sonra 1983'de çıkan Siyasal Partiler Kanunu'nun bir sosyalist parti kurulmasına olanak tanımadığı gerekçesiyle kısa dönemde aktif politikadan çekildiğini açıklayan Aybar, 1986'da Türkiye'de yasal bir sosyalist partinin kurulması için bir çağrı yaptı ve bir kaç ay süren parti kurma çalışmaları sonunda tartışma ve çalışmalardan çekildiğini açıkladı.

AREN, SADUN (1922 -...)

Türkiye'de sosyalist mücadele içinde genç yaştan beri önemli görevler almış ve makroiktisat üzerine olan çalışmalarıyla tanınan Sadun Aren 19 Mart 1922'de Erzurum'da doğdu. 1940'da Eskişehir Lisesi'ni bitirdi. 1944'de Siyasal Bilgiler Fakültesi'ni bitiren Sadun Aren, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi'nde doktora yaptıktan sonra Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde doçent olarak çalışmaya başladı. 1951'de fakülte tarafından Cenevre'ye *Birleşmiş Milletler* Avrupa Ekonomik Komisyonu'nunda stajyer olarak çalışmaya gönderildi. Daha sonra Cambridge'de lisansüstü derslere katıldı. 1951'de başlayan *TKP* tevkifatında hakkında tutuklama kararı verildiğinden ülkeye dönmeyerek *BBC*'nin Türkçe bölümünde çalışmaya başladı. 1955'de Marsilya üzerinden vapurla Türkiye'ye döndükten sonra tutuklandıysa da iki hafta sonra serbest bırakıldı ve 1957'de beraat etti.

1957'de profesör olan Sadun Aren 1956-1960 arasında ODTÜ'de, 1960-1965 arasında Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Yüksek Okulu'nda hocalık yaptı. 27 Mayıs 1960 darbesinden sonra kurulan İktisat Komisyonu'nda görev aldı. *Devlet Planlama Teşkilatı*'nın kuruluş çalışmalarına katıldı ve bu kuruluşta danışman olarak çalıştı. 1961 sonlarında yayın hayatına başlayan *Yön* dergisinin çıkış bildirisini imzalayanlar arasında ve *Sosyalist Kültür Derneği*'nin kurucuları arasında yer aldı. Mehmet Ali Aybar'ın genel başkan olmasından sonra *TİP*'in program hazırlıklarına katıldı. 1963 sonuna doğru *TİP*'e üye oldu ve 1964'de İzmir'de yapılan ilk büyük kongrede Genel Yönetim Kurulu üyeliğine seçildi. 1965'de *TİP* İstanbul milletvekili seçildi. Milletvekilliği sona erdikten sonra yeniden Siyasel Bilgiler Fakültesi'ne dönmek istediyse de bu talebi kabul edilmedi. Parti içinde çıkan görüş ayrılığı sırasında Behice Boran'la birlikte genel başkan Mehmet Ali Aybar'a tavır aldı ve Ekim 1970'de parti yönetimini ele geçiren grup içinde yer aldı.

12 Mart 1971 darbesinden sonra tutuklandı. Ekim 1971'de serbest bırakıldıysa da Nisan 1972'de yeniden tutuklandı. Dava sonunda 12.5 yıl hapse mahkum oldu. 1974'de kabul edilen af kanunuyla tahliye edildi. Mayıs 1976'da *DİSK*'e danışman oldu. 12 Eylül 1980 darbesinden sonra *DİSK* Araştırma Enstitüsü'ndeki faaliyetleri nedeniyle 1 ay süreyle gözaltında tutuldu. 1982'de 1978'den itibaren ders vermekte olduğu Bankacılık ve Sigortacılık Yüksek Okulu'nda okutmakta olduğu ders notları yüzünden hakkında dava açıldı ve tutuklandı. Bu davadan beraat etmesine rağmen *DİSK* davası nedeniyle hakkında tutuklama kararı verildiğinden İstanbul'a gönderildi. Mayıs 1984'e kadar tutuklu kaldı. *DİSK* davasından 5.5 yıla mahkum oldu, *Barış Derneği* davasından ise beraat etti. Tahliye olduktan sonra çeşitli dergilerde yazan ve kitap çalışmaları yapan ve halen *Marksizm ve Gelecek* dergisinin yayın yönetmenliğini yapan Sadun Aren, 1988'den beri *İnsan Hakları Derneği* üyesidir.

anlamlı olarak kullanılagelmişti. Bu yüzden sosyalizm ve komünizmin teorik içeriği konusunda aydın çevreler arasında bile tam bir cehalet hüküm sürdüğü gibi, *TİP*'in "antikomünist" resmî propagandanın etkisi altındaki halk kitleleri karşısına açık sosyalist bir kimlikle çıkmayışında "akıllı" bir taktik görenler de az değildi.

Öte yandan, *SBKP*'nin ideolojik hegemonyası altındaki "dünya komünist hareketi" Türkiye'nin de aralarında bulunduğu "geri ve bağımlı" ülkelerde işçi sınıfının sayıca azlığının ancak bir proleter sosyalist devrime öngeleceği ileri sürülen "anti-emperyalist ve demokratik" bir devrimi mümkün kıldığına dayalı "kapitalist olmayan gelişme" stratejisini çoktandır *KP*'lere salık veriyordu ve *TİP*'in programı bu bakımdan "hakiki" bir KP'nin "asgari program" hedeflerinden çok da fazla uzaklaşmış gözükmüyordu.

Ancak, *TİP*'in ve sosyalist hareketin öteki fraksiyonlarının açıkça sosyalist bir kimlik yerine antiemperyalist ve demokratik bir kimliği benimsemelerinin, hepsi birbirinden değişik, bir dizi gerekçesinin berisinde Türkiye'de 1960'ların ikinci yarısında devlet bürokrasisi ve *CHP* arasında esmekte olan anti-ABD rüzgârın belirleyici olduğu görülebilir. 1964'te İsmet İnönü hükümetinin Türkiye'nin içişlerine açıkça müdahale edilerek bir ABD operasyonu ile düşürülmesi ve ABD hükümetinin Kıbrıs sorununda açıkça Yunanistan'ın tarafını tutarak Türkiye'nin "milli dava"sına "ihanet" etmiş olması geniş bir kamuoyunun yanısıra ordu ve bürokrasi çevrelerini ilk kez ABD'nin karşısına geçirmiş ve milliyetçilik ilk kez anti-ABD bir tona bürünmüştü. Bu ABD karşıtı milliyetçi atmosfer içinde Türk sosyalistleri ilk kez antiemperyalist bir muhalefet için bir toplumsal meşruiyet zemini elde etmiş, bazı ordu ve bürokrasi çevrelerinden de onay hatta destek görmekte olduklarını hissetmişlerdi.

Öte yandan İsmet İnönü'nün "yeni bir dünya kurulması" çağrısının ardından SSCB ile iyi ilişkiler geliştirmeye yönelmiş olması o güne değin SSCB ile özdeşleştirilmiş olan komünizm

TİP'in ilk genel kurulu 9-10 Şubat 1964 tarihlerinde İzmir'de yapıldı. Bu kongrede program taslağı kabul edildi. Ancak kongrenin en önemli tartışması tüzükteki ünlü 53. madde üzerinde oldu. Bu madde parti içinde işçi ve aydın kesimini ayırıyor ve parti organlarında işçi kesiminden gelenlerin yarıdan bir fazla olması gerektiği hükmünü getiriyordu. Bu sosyalist aydınlara olan güvensizlikten kaynaklanıyordu. Bunu öne sürerek, işçi-aydın ayrımı yapıldığını savunan Fethi Naci, Demir Özlü, Edip Cansever, Muzaffer Buyrukçu gibi bazı aydınlar partiden ayrıldılar. Aynı şekilde bu maddeye muhalif olan Doğan Özgüden de önce Yürütme Kurulu'ndan ve daha sonra da partiden istifa etti. Eylül 1966'da Ankara'da yapılan 1. Olağanüstü Kongre'de tüzük değişikliği yapılarak, delegasyon sistemi düzenlendi. Aynı yılın 20-23 Kasım günlerinde Malatya'da yapılan II. Büyük Kongre'de parti dışında partiye karşı yöneltilen eleştiriler ve geliştirilen Millî Demokratik Devrim stratejisi reddedildi. Bu görüşü savunanların bir bölümü partiden ihraç edildi, bazısı istifa etti. Bundan sonra parti yönetiminde görüş ayrılıkları başladı. 9-12 Kasım 1968'de yapılan 3. Büyük Kongre'de tüzüğün 15. ve 53. maddeleri değiştirildi. Ancak kongrede iyice netleşen görüş ayrılıklarından sonra genel başkan Mehmet Ali Aybar'a karşı olan Sadun Aren ve Behice Boran grubundan sadece Sadun Aren genel yönetim kuruluna girebildi. Bunun ardından 28-29 Aralık'ta toplanan II. Olağanüstü Kongre'de Aybar'a karşı olanların önerdiği kararlar alındı. Tüzükte partinin karakteri olarak belirlenen maddesi değiştirildi. Ne var ki, TİP'te tartışmalar bitmeyecek MDD'yi savunan kesimin parti içinde belirli bir etkinliğe ulaştığı ve bazı illerin, ilçelerin yönetimlerini ele geçirdiği görülecek ve 29-31 Ekim 1970'te yapılan 4. Büyük Kongre'de genel başkanlığa Behice Boran getirilecekti. Resimde Eylül 1966'da Ankara'da toplanan I. Olağanüstü Kongre'ye katılan delegeler.

imgesi karşısındaki eğilimleri kısmen nötralize etmişti. Nihayet, İsmet İnönü hükümetinin yerini alan *AP* hükümetinin ABD desteğinde büyük burjuvazinin programını yürürlüğe koyarken 27 Mayıs'ı, kadrolarını ve onun gündeme getirdiği reformları, kalkınma ve planlama ilkelerini hedef alması büyüm burjuvazi karşısında *CHP*'nin seçmen kitlesi ile ordu ve bürokrasideki 27 Mayıs kadrolarının muhalefetiyle örtüşebilen bir sol programın da toplumsal meşruiyet edinmesini kolaylaştırıyordu. Böylelikle, uzun yıllar yeraltında kaldıktan sonra ilk kez kendisine burjuva toplumunda ve devlette bir meşru dayanak bulmuş olan sosyalist hareketin bir yandan genel bilgisizlikle, öte yandan da paradoksal bir biçimde uluslararası komünist harekete hâkim eğilimin sunduğu yeni yönelimin bilgisiyle bu konjonktürel durumu kalıcı bir stratejik çizgi haline getirmeye başlamasının anlaşılabilir nedenleri bulunduğu görülür.

Ancak, *CHP*'nin *AP* karşısında *TİP* ile flörtü çok uzun sürmedi. İsmet İnönü'nün açtığı "ortanın solu" bayrağını devralan genç "antikomünist" solcu Ecevit'in parti içinde giderek artan etkisiyle "antiemperyalist" bir politika parlamento içindeki dayanaklarını yitirirken, toplumsal mücadele alanına parlamento dışından ve kendi özerk yönelimleriyle birlikte üç sivil kitlesel güç sokulmaya, antiemperyalist taleplere kitlesel bir içerik kazandırmaya ve *Türkiye İşçi Partisi* çevresinde kümelenmeye başladı: İşçiler, öğrenciler, ve öğretmenler.

İşçi Sınıfının Mücadelesinde Yeni Aşama: *DİSK*'in Kuruluşu

AP hükümetinin yöneldiği baskı ve şiddete karşın, '60'ların ikinci yarısında toplumsal mücadele yükselmeyi sürdürdü. Bu dönemde işçi sınıfının örgütlenmesi yolunda en önemli aşama, 13 Şubat 1967'de *Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu*'nun (DİSK) kuruluşu oldu.

Türkiye'de Kırsal Kesime Müdahaleler ve Emperyalizm

1950'ler yerini 1960'lara bırakırken gerek Türkiye'de yeni uyanan potansiyeller, gerekse de dünya devrimci pratiği ışığında bunu yakından izleyen yabancı çevreler gözlerini Anadolu kırlarına daha bir dikkatle çevirdiler. Gerçi iyice yol almış olan pazara açılma süreci hakim sınıflara kırda birçok yeni müttefik kazandırmıştı ama, geniş kitlelerin mülksüzleşmesi ve yoksullaşması sürüyordu. Kimi yerde mekanize tarıma geçen, kimi yerde de -örneğin çay gibi- iyi fiyat alan bir orta köylülük kesiminin yanısıra, küçük köylülerin önemli bir bölümü de destekleme alımlarındaki fiyat politikası sayesinde ilk kez biraz ferahlamıştı. Bu uzun sürmeyecek, fiyat makası ilerki yıllarda kaçınılmaz olarak sanayi lehine açılacaktı. Fakat buna henüz zaman vardı ve nitekim buna daha gelmeden önce esas sorun, pazar ilişkilerinden önemli bir yarar sağlamayan, tam tersine yoksulluklarının bilincini kavrayan bir kır yoksulları kesiminin varlığıydı. Düzene muhalefet potansiyeli de burada yoğundu. Kırsal kesim nüfusunun yarıya yakını orman içi ve kenarı köylerle, diğer dağ köylerinde oturuyordu. Geçim vasıtaları son derece kısıtlı olan bu kesimin yanısıra, ovalardaki zengin köylülerin yanında varlığını sürdürmeye çalışan mülksüzleşmiş yoksul köylülük ile doğudaki belli sayıdaki ağa baskısı altındaki kır yoksullarını da saymak gerekir. Nihayet bunlara yoksul göçerleri ve küçük ölçekteki hayvan yetiştiricilerini ilave etmekte yarar vardır. Geçici mevsimlik işçilik ve daimi işçilik ise o yıllarda nisbeten daha az olmakla birlikte giderek yaygınlaşan bir kategoriydi.

Emperyalizm tüm bu unsurlara Türkiye'deki potansiyel muhalefet güçleri olarak bakıyordu, çünkü, 1940'lardan itibaren Avrupa işçi sınıfı denetim altına alınmış, dünya devrimci potansiyelinin temel gücü Asya'nın geniş köylü kitlelerinden oluşmaya başlamıştı. Emperyalist kapitalizme tehdit Milano, Berlin veya Barselona işçilerinden değil Hunan ve Mekong gerillalarından, Yemenli mücahitlerden ve Kuzey Kore'nin köylü ordularından geliyordu. Benzeri tehditler Latin Amerika ve Afrika'dan da algılanıyordu. Ulusal kurtuluş savaşlarının yükseldiği, saman alevi gibi ülkeden ülkeye sıçradığı 1960'larda, Türkiye kırlarından da küçük üretici mitingleri ve toprak işgalleri sesleri gelmeye başlamıştı. Bunların yaygın olup olmaması ve etkinliği bir yana, o dönemin genel psikolojisi daha önemlidir, çünkü belli politikaların geliştirilmesi için temel etken karşı tarafın gücünün tam ölçülebilmesi değil algılanan tehdidin güçlülüğüdür. Kaldı ki emperyalizm Türkiye köylülerini yüzyılımızın ilk başarılı ulusal kurtuluş savaşını gerçekleştiren insanlar olarak değerlendirmek durumundaydı. Bu durumda, sisteme tekrar bağlanmasında güçlük çekilmeyen ve işçileri *Türk-İş* altında gerici bir sendikacılık cenderesine sıkıştırılan Türkiye'de kırsal potansiyelin de denetim altına alınması için çalışmalar yoğunlaştırılmaya başlandı. Nitekim 1960'larda güdümlü sendikacılık çatırdamaya başlamıştı ve bunun kırsal kesimdeki muhtemel bir hareketlilikle birleşmesi sisteme ciddi bir tehdit oluşturabilirdi.

Uluslararası kuruluşlar tarafından Türkiye'ye yapılacak müdahaleler için gerekli ilk adım olan kırsal kesim envanteri *AID* Türkiye Bürosu'nun gözetimi ve katkılarıyla 1960'larda tamamlandı. Barış gönüllüleri ve tarım uzmanlarının önemli ölçüde kullanıldığı bu araştırma ile şu sorulara yanıt arandı: Ne üretiliyor, nasıl üretiliyor, mülkiyet yapısı, dağıtım sistemi, politik olarak etkin kişiler kimler, yerel nüfuzlular kimler, etnik ve dini özellikler gözönüne alınarak kim kimi destekleyebilir, sistemin doğal ve ikincil müttefikleri kimlerdir vs... Bunlar daha sonra yapılan çalışmalara ışık tutacaktı. Bugün bile ısı, yağış ve gübre kullanımı gibi değişkenleri hesaba katarak Türkiye'nin yıllık ürün tahminleri ABD tarafından çok daha isabetli bir şekilde yapılabilmektedir.

Kırsal kesimde yapılacak olan çalışmaların ana doğrultusu, bir yandan pazar ilişkilerinin kökleştirilmesi, diğer yandan da bu ilişkilerden zararlı çıkan küçük üreticiliğin bir ölçüde desteklenerek proleterleşme ve iç göç sürecinin nisbeten kontrol altında gelişmesi olmuştur. Bu konudaki pilot çalışmalardan birini yapan yabancı güdümlü *Türkiye Kalkınma Vakfı* 1969'da kurulurken gayesini şöyle açıklıyordu: "Dar gelirli ailelere yeni gelir kaynakları temin ederek, gelir dağılımındaki yaygınlığı sağlamak" ve "dolayısıyla bu ailelerin daha fazla tüketim yapmasını mümkün kılarak, diğer sektör mamülleri için yeni tüketim sahaları açabilmek." *Dünya Kiliseler Birliği*, Ford Vakfı, İngiltere hükümeti, Mehmed Karamehmet, İçel Valiliği ve Mobil Oil'in katkılarıyla, ayrıca Danimarka, Alman ve bir dizi Amerikan vakfı ve Population Council'in katkılarıyla oluşturulan bu proje esasen kendini kurucularıyla açıklamaktadır. İlk önce Çukurova yöresinde başladığı pilot çalışmaları sonraları Antep-Diyarbakır hattı ve Çorum-Çankırı kırsal kalkınma projesi bölgelerine de uzatan bu kuruluş, küçük ve orta üreticilere tavukçuluk ve benzeri projeler için ayni veya nakdi krediler vererek görevini sürdürmüştür. Diyarbakır'da süt inekçiliği için yapılan bir projenin hazırlayıcıları İsrail Dışişleri Bakanlığı Uluslararası İşbirliği bölümünden Aharon Ben Asher ile aynı bakanlığın Uluslararası Tarımsal İşbirliği Merkezi'nden Yichak Remer adlı uzmanlardır. İngiliz ve İsraillilerin ABD desteği ile yaptıkları işbirliğinin ne anlama geldiği hiçbir yoruma gerek bırakmayacak kadar açıktır; Hindiçini, Orta Amerika ve Güney Afrika'da çeşitli kereler gözlenmiştir. Bu kuruluş kuşkusuz ki üç-beş proje ile kırsal kesimdeki değişmeye etkili bir müdahalede bulunmayı düşünmüyor, fakat bu projeler için Türkiye köylüsünün yatkınlığını ölçüyor ve örnek geliştiriyordu.

1970'lerde Türkiye kırsal kesimine çok amaçlı köy kalkınma kooperatifçiliği girdi. 1969'da 1163 sayılı kanun ile kurulan bu kooperatifler emperyalizmin yönlendirici programını oldukça açık biçimde yansıtmaktadır. Bu modelde kooperatif üyeleri adeta batık bir şirketin ortağı statüsünde, fiiliyatta toprakla, ürünle ve bizzat kooperatifle bağlantısızdırlar. Çoğunlukla yukarıdan empoze edilen bir proje etrafında biraraya getirilmiş köylüler, projenin başarısı halinde pay alacaklardır. Ama umutların bağlandığı bu projeler arasında -ki sayıları 7 binin üzerindedir- başarılı olan yoktur. Bunun birkaç istisnası varsa da bunlar durumu tesbit eden devrimci unsurların yarattığı üretime dayalı bazı örnek atılımlardan ibarettir. Ülke çapında üyelerin çoğunluğuna gelince, bunlar kooperatifte biraraya gelmenin somut yararını görmemiş, kısa sürede kooperatif fikrinden soğumuşlardır. Esasen birim kooperatiflerin yönetim ve genel kurullarına ilgi olmadığı gibi, kooperatif birliklerinin genel kurulları da kitleden kopuk bir şekilde inşa edilmiş, nitekim merkezde şu veya bu yönetimin oluşması tabanda pek bir yankı yaratmamıştır. Böylelikle kooperatifçilik hareketi, üretimle bağlantısızlığından ötürü güdük kalmış, köylülerin muhalif siyasi potansiyelini başından etkisizleştirme görevini başarıyla yerine getirmiştir. Bugün geniş köylü kesimlerinin gözünde kooperatif bir vakitler Almanya'ya işçi göndermede üyelerine öncelik tanındığı için katılınmış, sonra da zengin köylülere tahsis sağlamada aracılık yapmış olan, nihayetinde artık

65 (12)

Parlamento Dışı Muhalefet

1968 işçi sınıfının ekonomik ve demokratik mücadelesine yeni boyutlar kazandırdı. 4 Temmuz 1968'de İstanbul'da Derby Lastik Fabrikası'nda gerçekleşen ve Türkiye'de işçi sınıfının ilk fabrika işgali diye bilinen eylem, işverenin işçiler adına sarı Kauçuk-İş Sendikası'yla sözleşme imzalamak istemesinden doğdu. İşçiler ise sözleşmenin üye oldukları DİSK'e bağlı Lastik-İş Sendikası tarafından imzalanmasını istiyorlardı. Sonunda İstanbul Valisi Vefa Poyraz, Lastik-İş'in çoğunluğun tesbiti için yaptığı arabuluculuk talebini kabul etti. 8 Temmuz günü işçileri işgale teşvik ettikleri gerekçesiyle 4 işçi tutuklandı. Nihayet 13. Asliye Hukuk Mahkemesi'nden bir heyet işyerinde işçilere hangi sendikanın üyesi olduklarını tek tek sorma kararı aldı. Yapılan oylamada 930 işçi Lastik-İş'i istedi, 6 işçi Kauçuk-İş'i tercih etti ve 9 işçi de çekimser kaldı. 250 işçi de izinde olduğu için oylamaya katılamadı. Oylama sonuçlarını geceleyin fabrika bahçesinde halay çekerek, türkü söyleyerek kutlayan işçiler 10 Temmuz 1968'de işgali kaldırdılar. Başarıyla sonuçlanan Derby işgaline aynı günlerde üniversitede işgal ve boykot eylemlerini gerçekleştirmiş olan devrimci gençler de işgaldeki işçileri ziyaret ederek, dayanışma gösterisinde bulundular. Fabrikayı ziyaret eden öğrenci örgütlerini temsilen İstanbul Teknik Üniversitesi Öğrenci Derneği Başkanı Harun Karadeniz işçilere üzerinde "Hak Verilmez Alınır" yazılı bir buket çiçek vererek, konuşma yaptı.

Tıpkı *TİP*'in kuruluşu gibi, *DİSK*'in kuruluşu da, başından beri ABD sendika hare İş'e kabul ettirdiği "partiler üstü ve siyaset dışı sendikacılık" anlayışına karşı işçi biriken tepkinin bir ürünüydü. *DİSK*'i kuran sendikacıların aynı zamanda *TİP* kuru olması, bu yönelimin sahici göstergelerinden biriydi.

Türk-İş, 27 Mayıs darbesinden sonraki toplumsal kabarma döneminde de gelişmelere ayak uyduramamış, aksine *MBK*'nin izniyle *Uluslararası Hür İşçi Sendikaları Konfederasyonu*'na ü olduktan sonra, uzlaşmacı sendikacılık daha da benimsenmiş, ABD sendikalar merkezi *AFL-CIO* ile ilişkilerini daha da artırmıştı. 1963'de Çalışma Bakanı Ecevit'in gayretleriyle toplu sözleşme, grev ve lokavt yasasının Amerikan Taft Hartley Kanunu'ndan esinlenerek grev hakkını sınırlayıcı biçimde çıkarılmasına, üstelik işverenlere lokavt hakkının tanınmasına *Türk-İş* merkezi karşı çıkmamış, aksine bütün dünyada işçi bayramı olarak 1 Mayıs kutlanırken, Ecevit'in önerisine uyarak bu kanunun kabul edildiği 24 Temmuz'u işçi bayramı olarak kabul etmişti.

1964'den itibaren de *Türk-İş* yönetiminde *AP* eğilimli sendikacılar güç kazanmaya başladılar. Grev hareketlerini desteklemeyen, hükümetin grev yasaklamalarına karşı tavır almayan *Türk-İş* yönetimi ile bazı işkolu sendikaları arasındaki gerginlik nihayet 1966 başında İstanbul'da Paşabahçe Grevi sırasında kopma noktasına ulaştı.

Türk-İş grevi desteklemeyi reddedince, işçilerin bağlı bulunduğu *Kristal-İş, Maden-İş, Lastik-İş, Petrol-İş* ve *Gıda-İş* sendikaları greve destek verdiler. Bunun üzerine *Türk-İş* yönetimi bu sendikaları geçici olarak konfederasyondan ihraç etti. İhraç edilen sendikalar ilk olarak kendi aralarında, *DİSK*'in nüvesini oluşturan *Sendikalar Arası Dayanışma*'yı (SADA) kurdular. 1967 başında yeni çıkmaya başlayan sosyalist *Ant* dergisinde devrimci bir işçi sendikaları

birkaç kooperatif ağasının dışında kimsenin ilgilenmediği bir kurumdur.

Köy-Koop'un en gözde olduğu dönemde, emperyalizmin politikalarıyla çakışan kırsal pasifikasyon programını uygulayan *CHP* hükümetleri de buna büyük katkıda bulunmuştur. Bafa ve Manyas Balıkçılık Kooperatifleri, Özalp sözde Köykent projesi, Köye Ulaşım Projesi (KUP) ve Tarımsal Üretim Projesi (TÜP) gibi hiçbir yere varmayan atılımlar *CHP*'nin misyonunu özetler. Bu partinin programı esasen kendisini en iyi şu sözlerle ifade etmişti: "Ekonomiden daha hızlı büyüyen halk isteklerinden, özlemlerinden, ekonomiden daha hızlı gelişen düşüncelerden ve örgütlenme eğilimlerinden yılarak, o akışı durdurmaya çalışmak yerine gelişmelerin akışına uymak veya yön vermeye çalışmak" (1973 Programı'ndan) Ecevit bizzat kaleme aldığı bu programda halkın özlemlerini çıkmaz yollara nasıl sürükleyeceğini çok iyi ifade etmiş bulunuyordu. Bu uyduruk projeler ve mevcut üretim-dağıtım yapısına hiçbir şekilde müdahale etmeyen hayali projeler 1970'lerin Türkiye'sini karakterize edecekti. Ancak mücadelenin odağı giderek kentlere kaydıkça 1980'le birlikte yine emperyalizmin güdümünde farklı çözümler getirilecekti.

Orman köyleri sorununa gelince, devletin bu alandaki teşkilatlanmasının da tıpkı kooperatifler gibi 1969 yılında gerçekleşmesi son derece ilgi çekicidir. Orman Bakanlığı bu yıl *FAO* uzmanı N.A. Osara'nın verdiği rapor üzerine kurulmuş, bu alandaki nötralizasyon işlemleri Dünya Gıda Programı (DGP) ve ORKÖY eliyle yürütülmüştür. 1967'de 8 Orman Başmüdürlüğünde 346 sayılı proje ile Orman işçilerine gıda yardımına başlamış olan DGP, 1970 yılında bu çalışmalarını 24 başmüdürlüğe yaymıştır. ORKÖY ise orman köylülerin gerek ferdi gerekse de orman köylerini kalkındırma kooperatifleri aracılığıyla krediler vererek, egemen güçlerin çıkar alanı olan orman ürünleri alanına girmeden; arıcılık, süt inekçiliği, halı dokumacılığı gibi cılız ve güdümlü projeler yürütmüştür. Böylece orman köylüsünün orman üzerindeki talepleri de yok edilmek istenmiştir. Nitekim orman ürünlerinin orman işletmelerinden bir avuç tüccar yoluyla sermaye sahiplerine tahsisi devam edegelmektedir.

Kooperatiflerin önemli bir işlevi kontrollu projeler vasıtasıyla devlet yardımlarını ve tahsisleri kırsal kesimdeki sömürücü sınıflara aktararak politik iş birliğini pekiştirmektir. Tahsisler, düşük faizli krediler, gübre ve çimentoya kadar birçok alanda gerçekleşegelmiştir. Ayrıca Cumhuriyetin başından beri uygulanmaya çalışılmış 20'ye yakın kooperatifçilik modelinin başarısızlığı bunları özellikle yoksul köylüler açısından bir umut olmaktan çıkarmış, tam tersine tüccar ve zengin köylüye hizmet eden bir kuruluş haline getirmiştir. Özellikle tarım satış ve tarım kredi kooperatifleri -ki bunlar tümüyle devlet güdümündedir- zengin köylülerin gelirini artıracak tarzda çalışma göstermiş, ayrıca tüccara olanaklar yaratmıştır. Geniş köylü kesimlerinin demokratik örgütü olma (!) iddiasındaki *Köy-Koop*'un yegane ciddi eylemi, zengin köylülere satmak için 10.600 adet traktör ithal etmekten ibaret kalmıştır.

1980'lere gelindiğinde devletin kırsal kesime müdahalesi eski önemini yitirdi, çünkü 1950'lerden beri devam eden kırsal kesiminin pazara açılma süreci bazı küçük istisnalar dışında tamamlanmış bulunuyordu. Pazar için üretim yapan ve zenginleşen bir köylülük kesimi yaygınlaşmıştı. Gerek yeni tohumluk gibi verim artırıcı tedbirler, gerekse de sulamadan elektriğe ve haberleşmeye kadar uzanan bir dizi altyapının köylere daha fazla uzatılmasıyla bunların sisteme daha fazla bağlandığı görülüyordu. Kaldı ki devlet gerek girdi tahsisindeki kayırmalar, gerekse de alım politikasıyla büyük üreticinin rantını artırıyor ve kırsal gericilik için ekonomik temel pekişiyordu. Yoksul köylüler ve küçük üreticilerin çoğunluğu ise artık gelecekleri kentte aramaktaydılar. Ayrıca işçi gelirleri milli gelirdeki paylarını yarı yarıya yitirirken, tarım gelirlerindeki kayıp ticaret hadlerinin artık iyice aleyhe dönmesine rağmen çok daha düşük kalmıştı. Tüm bu nedenlerle kırsal kesimdeki pasifikasyon kıyı bölgeleri ve İç Anadolu açısından en azından şimdilik önemini yitirmiş, Doğu ve Güneydoğu Anadolu için ise etnik boyutlar ve başka müdahalelerle farklı bir özellik kazanmıştır.

Kırsal kesimin düzen açısından ciddi bir toplumsal muhalefet odağı olmaktan çıktığını gösteren diğer bir olgu da toprak reformu meselesinin unutulmuş olmasıdır. Unutturulmuş olması bir yana, yoksul köylülüğün bu doğrultuda ciddi bir talebi de kalmamıştı. T.C. Hükümetleri ilk kuruldukları andan itibaren sıkıştıkları dönemlerde köylüye taviz verme ve oyalama yollarını seçmişlerdir. Daha TBMM'nin kurulduğu 1920 güzünde, iç isyanların ayyuka çıktığı dönemde kabul edilen Baltalık Kanunu köylülere Kurtuluş Savaşı boyunca çevrelerindeki ormanlardan çok önemli yararlanma hakları sağlamış, ne var ki Lozan Anlaşması yapılır yapılmaz kaldırılmıştır. Aşarın kaldırılması ise Şeyh Sait isyanının hemen ertesine rastlar. Toprak reformu ise zaman zaman gündeme gelmekle birlikte hep rafa kaldırılmış bir tasavvurdur.

Bir ülkenin gelişme yolunu etkileyen en temel faktörlerden biri, sonuçta toprak reformunu çözüş biçimidir. Gerek sermaye birikimi, gerekse de demokrasi geleneği toprak sorununun çözülüş biçiminden etkilenerek zayıf veya güçlü olur. Bir ülke ancak toprak sorununu çözdüğü oranda ileri atılabilir. Ülkeler ya burjuva demokratik devrimlerini yaptıktan, ya da demokratik devrimi sosyalist devrimle birleştirdikten sonra toprak sorununu şu veya bu şekilde çözmüş ve kalkınmalarına hız kazandırmışlardır. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ABD işgal kuvvetleri de girdikleri ülkelerde toprak reformu yapmışlardır. Bunlar içerisinde Güney Kore ve Tayvan çok tipik ülkelerdir ve bu nedenle, emperyalist sistemin bağımlı çevre ülkeleri olmalarına rağmen hızlı bir kapitalistleşme ve kalkınma sergilemişlerdir. Japonya ve Almanya'da yine işgal güçleri militarizmin ve faşizmin maddi tabanı olarak gördükleri büyük toprak sahipliğini tasfiye ederek bunların daha hızlı ekonomik büyüme sağlamalarının yolunu açmışlardır. Esasen bu ülkelerde militarizm ve faşizmin iktidara gelmesindeki temel neden geçen yüzyılda toprak sorununun -Junkers modeli ile- yukarıdan çözülmüş olmasıdır. Bu klasik burjuva demokratik devrimlerden farklıdır ve farklı sonuçlar yaratmıştır. Junkers modelinde feodaller devrimci bir tarzda tasfiyeye uğratılmamış, fakat bunlar bizzat kapitalist işletmeciliğe yönelmişler, serfler de tedrici bir süreç içerisinde yukarıdan gelen değişimle eski yükümlülüklerinden azat edilmişlerdir. Böylece bu ulusların demokrasiye burjuva anlamında da olsa sahip çıkma gelenekleri güdük kalmıştır.

Türkiye'ye gelince, toprak sorunu ne devrimci, ne reformcu politik müdahaleyle değil, kendiliğindenci bir süreç içerisinde hallolmaya terkedilmiştir. Devlet müdahaleleri, üretim ve mülk dağılımı süreçlerine karışmamış, pazar açma yolunda ekonomik müdahaleler dışında bir yön izlememiştir. Böylece hem ekonomik gelişme alabildiğine yavaşlamış, hem de Türkiye'de burjuva anlamında dahi demokratik gelişme çok geri ve ızdıraplı yollarda dönüp durmuştur. Yoksul köylülük ise, bu çerçevede potansiyelini büyük ölçüde tüketmiştir. Ancak Türkiye bu tedrici sürecin bedelini, kentlerinde de ağır ödemektedir. Gelecekte de ödemeye devam edecektir.

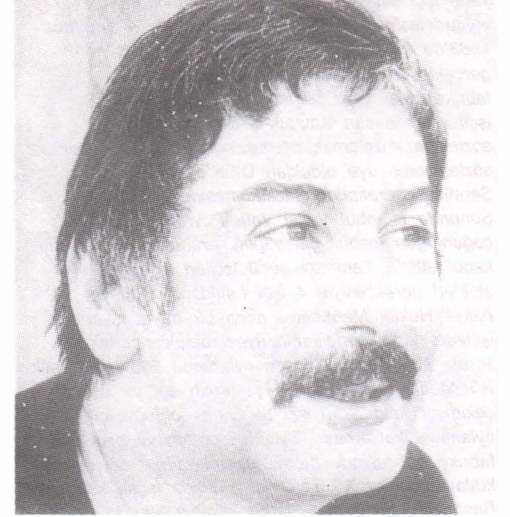
MEHMET TANJU AKAD

konfederasyonunun kurulacağının açıklanması üzerine, *Türk-İş* yöneticileri karalama kampanyası açarak yeni kurulacak konfederasyonun gayrimilli bir kuruluş olacağını ileri sürdüler. *SADA* üyesi sendikaların karşılığı şu oldu: "11 milyonluk bütçesinden 9 milyonunu Amerikan Hükümeti'nden, *AID*'den sağlayan, *Türk-İş* milli bir kuruluş olma niteliğini çoktan yitirdi. *Türk-İş*, 1962'den sonra eğitim fonu ve teknik yardım adı altında emperyalist Amerika'nın *AID* denilen teşekkülünden büyük yardımlar kabul etmek zilletini göstermiştir. Üstelik, teknik uzman adı altında *Türk-İş* örgütünün aralıksız Amerikan ajanlarının kontrolu altına girdiği görülmüştür."

Maden-İş, *Lastik-İş* ve *Gıda-İş* sendikalarının Çemberlitaş Şafak Sineması'ndaki ortak kongresinde alınan bir kararla 13 Şubat 1967'de kurulan *DİSK*'e hemen ardından *Basın-İş* ve *Zonguldak Maden-İş* sendikaları da katıldılar. *DİSK* kurucusu sendikacılar, ilk olarak, emperyalizme ve kapitalizme karşı mücadele andı içtikten sonra, *Türk-İş*'in içyüzünü açıklayan bir kara kitap yayınladılar. Sonraki yıllarda *DİSK*'in her 1 Mayıs'ta bildiri yayınlayarak uluslararası işçi bayramını kutlaması, onun *Türk-İş*'ten zihniyetçe kendisini ayırdeden önemli göstergelerden biriydi. *DİSK*'i kuran sendikalar "*Türk-İş* Üyeliğinden Ayrılma Hakkında Rapor"da *Türk-İş*'e şu eleştirileri yöneltmişlerdi: *Türk-İş* Anatüzüğünde yazılı ilkeleri ve kongrelerinde alınan kararları artık uygulama gücünü yitirmiştir; *Türk-İş*, hangi iktidar işbaşında ise, onun paralelinde bir yol izlemeyi kendisi için baş ilke saymıştır; *Türk-İş*, milli bir kuruluş olmaktan çıkmış, Amerikan yardımlarıyla ayakta duran bir kuruluş olmuştur. (1.1.1964-31.12.1965 tarihleri arasındaki *Türk-İş* bütçesi 9.182.783 TL'dir. Üye aidatı yalnızca 1.948.029 TL'dir; geri kalan kısım Amerikan hükümetince, yani *AID*'ce ödenmektedir. *Türk-İş* kadrosundaki 65 memurdan, 33'ünün maaşları da *AID*'ce ödenmektedir.) *Türk-İş* yurt gerçeklerine ve Türkiye şartlarına aykırı bir eğitim politikası gütmekte, Amerikan Hükümetinin Türkiye'de uygulatmak istediği sendikacılık politikasına göre hareket etmektedir; *Türk-İş* bütün haklı grevlere karşı çıkmıştır. (Örneğin, Mannesmann Boru, Petrol-Boru Hattı, Bozkurt Mensucat, ATAŞ, Kozlu, Paşabahçe grevleri.) Kurulmasından kısa bir zaman sonra *Turizm-İş*, *Kimya-İş*, *Bank-İş*, *Ege Mensucat Sanayii İşçileri Sendikası (EMSİS) DİSK*'e üye oldu. 11.7.1967'de Çalışma Bakanlığı'na verilen yazıda *DİSK*'in üye sayısının 70 bin olduğu belirtilmişti. Oysa gerçekte 1967 ortalarında *DİSK*'in üye sayısı 35 ile 40 bin arasındaydı. *Türk-İş*'in resmi beyanlarına göreyse 545 bin kayıtlı üyesi vardı. *DİSK*'in kuruluşu *Türk-İş* yöneticilerince çok sert biçimde eleştirildi. "Partilerüstü politika" ile *Türk-İş*'in yaklaşık 20 yıl yöneticiliğini yapan, 12 Eylül sonrasında önce *DSP* kuruluşuna katılan, daha sonra da *SHP* Ankara İl Başkanı yapılan Halil Tunç şöyle diyordu: "*DİSK*, *Türkiye İşçi Partisi*'nin aletidir; *TİP*, Çin'de Mao'nun *Kızıl Muhafızlar* eliyle yaptırdıklarını Türkiye'de *DİSK* ile yürürlüğe koyacaktır." *Türk-İş*'in 7.

Eylül 1967'de Kayseri'de oynanan Kayserispor-Sivasspor futbol maçında çıkan olaylarda 41 kişi öldü ve 600 kişi yaralandı. Doğu Anadolu'ya açılan önemli merkezlerden birisi olan Sivas'la son yıllarda büyük bir ekonomik gelişme gösteren Kayseri arasında bir gerginlik oluşmuştu. 1957 seçimlerinde çoğunluk sistemine göre Kayseri'den milletvekili seçilmesinin imkansız olduğunu gören Turhan Feyzioğlu, kendi seçim bölgesini terkederek Sivas listesinin başında yer almış ve böylece parlamentoya girmeyi başarmıştı. 1961 seçimlerinde nisbi temsil imkanından yararlanarak yeniden Kayseri milletvekili seçilen Feyzioğlu'nun şahsında muhalefetin kendi problemleriyle ilgilenmediği kanısına varan Gemerek ilçesi halkı 1961'de yapılan bir referandumla Sivas'a bağlanmayı tercih edince iki il arasındaki çelişkiler iyice derinleşti. İki il sakinleri arasındaki gerginlik maçın başında Kayserispor'un attığı golün ofsayt olduğunu iddia eden Sivassporlu futbolcuların itirazlarıyla birden arbedeye dönüştü. (üstte) Sivassporlu taraftarların bulunduğu bölüme taş atan Kayserisporlu seyirciler, panik sonrası ezilerek ölen çok sayıda kişinin yanısıra stadyum dışında da Sivaslılara ait işyeri ve evlere karşı saldırıya geçtiler. Dönemin İçişleri Bakanı Faruk Sükan askerî bir uçakla Kayseri'ye gittiyse de, olayı haber alan Sivaslılar, aynı gece, bu kez kendi şehirlerindeki Kayserililere ait belediye otel ve lokantasını tahrip ettiler.

SELÇUK, İLHAN (1925-...)

Günlük yazılarıyla Türkiye'de anti-emperyalist bilincin gelişmesine büyük katkısı olmuş, yazıları nedeniyle defalarca yargılanmış olan İlhan Selçuk 11 Mart 1925'te Aydın'da doğdu. Babası subay olduğu için kardeşi ünlü karikatürist Turhan Selçuk'la birlikte ilk ve orta öğrenimini çeşitli Anadolu kentlerinde sürdürdü. Liseyi Adana Erkek Lisesi'nde bitiren Selçuk, bundan sonra başladığı İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nden 1950'de mezun oldu. Bir süre İstanbul'da avukatlık yaptı. 1952'de kardeşi Turhan Selçuk'la birlikte *41 Buçuk* adlı mizah dergisini yayınladı. Yine kardeşiyle birlikte 1956'da çıkardıkları *Dolmuş* adlı mizah dergisi, daha önceki *41 Buçuk* gibi döneminin çok farklı ve değişik mizah anlayışı ile o güne kadar görülmeyen bir çizgi izledi. 1958'de *Karikatür* dergisini yayınlayan Selçuk, aynı yıl Semih Balcıoğlu ile birlikte derginin yayımını *Taş-Karikatür* adıyla sürdürdü. 1961'de gazetelerde günlük fıkra yazılarına başladı. Önce *Akşam* daha sonra *Tanin* ve *Vatan* gazetelerinde çalıştı. 1962'de *Cumhuriyet* gazetesine geçen İlhan Selçuk, bu tarihten günümüze (1990) kadar gazetedeki "Pencere" adlı sütununda yazılarını sürdürmektedir.

İlhan Selçuk yazılarında siyasetten ekonomiye; kültür ve edebiyattan günlük yaşama kadar değişik konuları rahat ve akıcı anlatımıyla işledi. Bu yanıyla bir dönem Çetin Altan'la birlikte en çok okunan yazarlardan biri oldu. Hattâ iki yazarın adı birlikte anıldı ve bir döneme damgasını vurdu. Altan'ın kavgacı uslûbundan farklı olarak yazılarında kurduğu belli bir mantık örgüsünü sonuna kadar sürdürüp, çözümler arayan İlhan Selçuk'un gerek günlük yazılarında gerekse kitaplarında altını çizdiği ve titizlikle koruduğu ana tema bağımsızlık ve anti-emperyalizmdir. Bunu günlük yazılarına başladığı tarihten itibaren değiştirmeden sürdüren Selçuk, özellikle 1965-71 döneminde *AP* iktidarını eleştiren yazılarından dolayı koğuşturmaya uğradı. Bu dönemde 1961 Anayasası'nı ve anti-emperyalist mücadelede emperyalizme karşı olan bütün güçlerin ortak bir cephede biraraya gelmesini savundu. Bu konudaki görüşlerini *Yön* ve *Devrim* dergilerinde kaleme aldı. 12 Mart'tan sonra 1971 ve 72'de iki kez tutuklandı. Toplam 11 ay tutuklu kaldıktan sonra serbest bırakıldı.

12 Eylül 1980'den sonra yazılarının biçim ve içeriğinde deneme türüne yönelen Selçuk, bu yazılarda insanlığın en temel devrimlerinden olan "aklın inançtan, bilimin dinden ayrılması"'nı siyasetin değil, uygarlığın koşulu sayarak, yazılarını bu temel üzerinde kaleme aldı. Günümüzde de günlük yazılarıyla en çok okunan yazar olan İlhan Selçuk'un *Uzak Komşu Rusya'dan* (1966), *Mustafa Kemal'in Saati* (1968), *Yüzbaşı Selâhattin'in Romanı* (1973), *Yeni Krallar, Yeni Soytarılar*, (1976), *Ağlamak ve Gülmek* (1982), *Düşünüyorum, Öyleyse Vurun* (1984), *Görülmüştür* (1986), *Ziverbey Köşkü* (1987), *Japon Gülü* (1989) gibi eserleri vardır.

Genel Kurul Çalışma Raporu'nda ise *DİSK* için şu değerlendirme yapılıyordu: "*DİSK* bir işçi teşekkülü olmaktan tamamen çıkmıştır. *DİSK*, *İşçi Partisi*'nin doğrudan doğruya girmeğe cesaret edemediği veya temsile yetkili olmadığı için teşkilatının içinde *TİP*'in ideolojisini tutarlı kılabilmek amacıyla kurulmuş paravan siyasi bir kuruluştur." Ancak *DİSK* Sendikaları kısa zamanda gelişecek ve işçi sınıfının militan kesimleri arasında kök salacaktı. Sınıf bilinci daha gelişkin, radikal eylemlere daha yatkın özel sektör işçilerinin örgütlü olduğu sendikaların *DİSK*'i kurmasından sonra özellikle İstanbul ve Kocaeli yöresinde işçi eylemleri daha da yaygınlaştı. Bu işçi eylemlerinin önemli bir kısmının nedeni *Türk-İş* üyesi ya da sarı sendikalardan *DİSK*'e geçmek isteyen işçilere baskı yapılmasıydı.

7 Şubat 1967'de Batman Rafinerisi'nin işçileri 3 aylık ertelemeden sonra greve başladı. Çıkan çatışmalarda çok sayıda işçi, polis, jandarma yaralandı. 11 Mayıs'ta Manisa Belediye işçileri ünlü Anayasa Yürüyüşü'nü başlatarak önce Ankara'ya, oradan İstanbul'a yürüdüler. 6 aylık bir mücadeleden sonra grev kırıcı belediyeye karşı kazanan işçiler oldu. Ardından Adana ve Gaziantep belediye işçileri greve gitti. 1967 içinde İstanbul'da Singer işyerinde ve İncirlik Hava Üssü'ndeki grevler sırasında Amerikalı yöneticiler ile işçiler arasında olaylar çıktı. 7000 *SSK* işçisi greve gitti. *TİP*'in Anayasa Mahkemesi'nde açtığı dava sonunda yeni İş Kanunu'nun demokratik olmayan bazı maddeleri iptal edildi. *TİP* milletvekili Rıza Kuas'ın lokavtın yasaklanmasına ilişkin yasa önerisi sendikacı milletvekillerinden oluşan Meclis Çalışma Komisyonunca reddedildi. *DİSK* Ankara'da "İşsizliği Protesto Mitingi" düzenledi.

Büyük burjuvazi ile sosyalist hareket ve işçi hareketi arasında süregiden mevzi savaşında işçi hareketi ilk kez toplumda kendisine böylesine güçlü bir mevzi edinirken sosyalist hareket ile işçi hareketi arasında bir organik ilişki alanı da oluşmuş oldu. Gerçi *DİSK*'in adının başındaki "D"nin içinin nasıl doldurulması gerektiğine ilişkin olarak sendikacılarla devrimciler arasında gelecekte büyük mücadeleler kopacaktı ama henüz sosyalistler *TİP*'i olduğu gibi *DİSK*'i de olanca güçleriyle desteklemeleri gerektiğinden herhangi bir kuşkuya kapılmış değillerdi. Üstelik sosyalist mücadelenin çok kısa bir zaman parçası içinde ürününü verdiği inancı çok sayıda genç üniversite öğrencisinin dikkatlerini işçi hareketine doğru yöneltmelerini sağlamıştı.

Öğrenci Hareketinde Radikalleşme ve Sosyalizme Yöneliş

27 Mayıs sonrasında hızla canlanan düşünce hayatı en dolaysız etkilerini üniversite ve yüksek okul öğrencileri üzerinde gösterdi. *DP* döneminde durmaksızın kısırlaşan ve dünya kültürüyle bağlarını kesen Türk kültür hayatı Batı Avrupa'dan ve ABD'den olduğu kadar "sosyalist" ülkelerden gelen düşünce akımlarına kapılarını açtı. Üniversitelerin özerkliklerini elde etmeleri her türlü siyasal düşüncenin incelenip tartışıldığı, ders dışı etkinliklerin merkezine giderek politikanın ve politik yönelimlerin yerleşebilmesi için elverişli bir ortam doğurdu. *DP* döneminin antikomünist temizlik kampanyaları sırasında üniversitelerden uzaklaştırılmış bulunan ilerici öğretim üyeleri birer birer kürsülerine geri dönmeye ve öğrencilerinin gözünde birer "dava kurbanı" olarak yücelmeye başladılar. 27 Mayıs'ta *DP* iktidarının devrilmesinde kitlesel bir rol oynamış olmaları üniversite gençliğinin genel olarak toplumsal itibarını yükseltirken, genç olmak ve üniversite öğrencisi olmak neredeyse bir toplumsal statü simgesi halini almaya, üniversiteli gençlerin eğilimleri genel düşünsel hayatın merkezine yerleşmeye başladı.

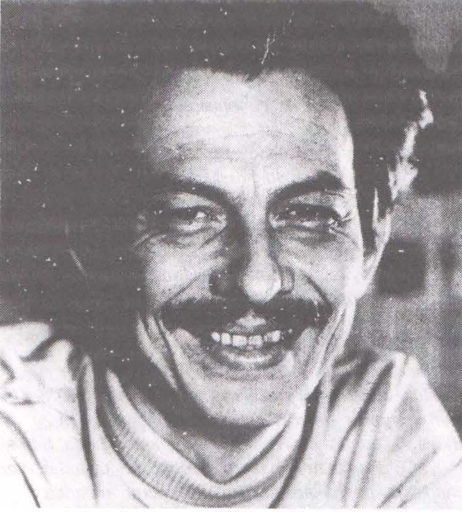
Sosyalist düşünce, TCK'nun 142. maddesinin savcılarca işletilmesine, dâvaların ve tutuklamaların devam etmesine rağmen, çıkan yeni yeni dergilerle, telif ve çeviri kitapların yayınlanmasıyla geniş okur kitlelerine ulaşmaya başladı. *Akşam* ve *Cumhuriyet* gazeteleri, *AP* iktidarına karşı kavgacı bir muhalefet sürdürerek, sayfalarında solcu aydınların düşüncelerine geniş yer veriyorlardı. Üniversite öğrencilerinin gözünde de radikal düşüncelerin değeri giderek artmaya başladı.

27 Mayıs'a öngelen mücadele ortamının hazırlanmasında en önemli rolü oynamış bulunan gençler, henüz *TMTF, MTTB, TMGT* gibi büyük gençlik örgütlerinin yönetiminde anti-demokratik ve ABD egemenliğini pekiştiren uygulamalara direnen büyük bir baskı grubu oluşturuyordu. Gençliğin eylemleri sadece öğrenci dernekleriyle de sınırlı kalmayacak, sosyalist gençlerin girişimiyle kurulan fikir klüpleri 1965'de *Fikir Kulüpleri Federasyonu*'nda merkezî bir yapıya kavuşturulacaktı.

27 Mayıs sonrası devlet bürokrasisinin yüksek kademelerine yerleşmiş bağımsızlıkçı, sosyal adaletçi unsurların önemli bir bölümü henüz görev başındaydı ve yeni hükümetin büyük sermaye adına yaptığı dayatmalara direnebiliyordu. Örneğin yargıç Ali Faik Cihan *Sosyalist Türkiye* adlı bir kitap yazdığı için daha 1965'de görevinden alınarak "komünizm propagandası"ndan mahkemeye sevkedilmişti ama, yeni iktidarın Anayasa'ya göre Danıştay güvencesi altındaki yüksek görevlileri yerlerinden oynatması en azından başlangıçta pek kolay olmuyordu.

Gençliğin Anti-Emperyalist ve Demokratik Mücadelesi

27 Mayıs'tan sonra toplumsal sorunlarla gittikçe daha çok ilgilenmeye başlayan ve toplumsal mücadeleler alanına ilişkin yeni bilgilerle donanmaya başlayan üniversite gençliği, Demirel

ALTAN, ÇETİN (1926-...)

Günlük fıkra yazılarıyla tanınan, *TİP*'ten milletvekili olduğu yıllarda oldukça etkili bir mücadele veren Çetin Altan İstanbul'da doğdu. İlk ve orta öğrenimini Galatasaray Lisesi'nde tamamladı (1949). Daha sonra Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ni bitirdi. Ardından avukatlık stajına başladı. Fakat stajını tamamlayamadan, öğrencilik yıllarında *Ulus*'ta başlamış olduğu gazeteciliği tercih ederek, bu mesleği sürdürdü. 1951'de *Halkçı*, daha sonra da *Tan* ve *Yeni Gazete*'de çalıştı (1956-57). Bu gazetelerde başladığı fıkra yazarlığını *Milliyet*'te (1960-65) ve *Akşam*'da (1965-71) sürdürdü. Fıkra yazarlığı sırasında günlük olayları kavgacı, polemikçi ve taşlamacı üslûbuyla yorumladı. Ele aldığı konuları işlerken kullandığı kavramları basitleştirmesi, rahat okunan, akıcı bir dil kullanması popüler olmasını sağladı. Fıkra yazarlığı sırasında savunmaya başladığı sosyalizmi vulgarize ederek, kalkınmacı, anti-emperyalist ve sosyal adalete dayalı modelleri savundu. İsveç gibi ülkelere yapmış olduğu gezilerden etkilenerek buradaki sosyal düzenleri övdü. 1965 seçimlerinde *Türkiye İşçi Partisi*'nden bağımsız olarak seçimlere katılan ve İstanbul milletvekili seçilen Altan, kısa süre sonra *TİP*'e üye oldu. Bu dönemde TBMM'de *TİP* sözcüsü olarak yapmış olduğu konuşmalarla dikkati çekti. Özellikle *Adalet Partisi* iktidarına yönelttiği sert eleştiriler, bunları yaparken kullandığı kavgacı üslûp iktidar milletvekillerinin tepkilerine yolaçtı. Haziran 1967'de yazdığı yazılardan dolayı açılmış olan davalar nedeniyle dokunulmazlığı kaldırılmak istendi. Ancak TBMM karma komisyonunun kararı Anayasa Mahkemesi tarafından iptal edildi. 20 Şubat 1968'de mecliste İçişleri Bakanı Faruk Sükan'ın "Nazım Hikmet'in en büyük Türk şairi olduğunu yazmadın mı?" şeklindeki sorusuna, "Evet, Nazım en büyük Türk şairidir" diye cevap verince *AP* milletvekillerinin saldırısına uğradı ve diğer *TİP* milletvekilleriyle birlikte dövüldü.

***TİP* Kasım 1968'de yapılan, 3. Büyük Kongre'sinde divan başkanlığına getirildi. Ancak kongre sırasındaki tutumuyla bazı delegelerin tepkisini topladı. Kongreden sonra *Akşam*'da yazdığı yazılarla genel başkan Mehmet Ali Aybar'ı eleştiren Altan, parti içindeki tartışmalarda hiçbir grupla birlikte olmadı. Milletvekilliği sona erdikten sonra gazeteciliğe devam etti. 12 Mart'tan sonra daha önce yazmış olduğu bir yazıdan dolayı hüküm giyerek, hapse girdi. 1973'te gözlerindeki bir rahatsızlık nedeniyle cezasını doldurmadan Cumhurbaşkanı tarafından affedilen Altan, bundan sonra *Yeni Ortam* (1975) ve *Politika* (1976) gazetelerinde günlük yazılarına devam etti. Daha sonra eski gazetesi *Milliyet*'te yazmaya başlayan Çetin Altan, 1982'de *Güneş*'te ve ardından *Hürriyet*'te yazmaya devam etti. 1980'den sonra siyasal görüşlerindeki değişikliği yazılarında da yansıtmaya başlayan Altan, günlük fıkralarında daha önce savunmuş olduğu devletçi, kalkınmacı görüşleri eleştirerek, liberal ve serbest ekonomiden yana tavır aldı.**

Türkiye'nin bir askerî müdahale olasılığını dile getirdiği 1964 bunalımı sırasında Makarios bağlantısız ülkelerle ilişkilerini geliştirmeyi tercih etmişti. Asya-Afrika Dayanışma Konferansı Şubat 1967'de Lefkoşe'de toplandı. Bu dönemde Yunanistan'da iş başında bulunan orta sol George Papandreu "adada bir Türk askerî üssünün kurulması yoluyla adanın taksim edilmesi planları" yapıldığını ileri sürüyor, Amerikalıların böylelikle Türkiye ve Yunanistan'ı NATO'nun güneydoğu kanadı içinde sıkı sıkıya birbirlerine bağlamayı umduğunu iddia ediyordu. Sağcı ve ilhakçı Grivas'ın aksine, bağlantısız ve bağımsız bir Kıbrıs yanlısı olan Makarios, Atina'daki Papandreu iktidarında belli bir güvence görüyordu. Ancak giderek daha milliyetçi ve radikal eğilimlere yönelen Papandreu, Mayıs 1967 seçimlerinde büyük bir çoğunluk elde etmeyi beklerken 21 Nisan 1967'de bir askerî darbeyle devrildi. Askerî darbeden sonra, Türkiye'ye adada belli bir üs verip karşılığında Kıbrıs'ı tümüyle Yunanistan'a bırakmayı öngören tasarılar, yeni Yunanistan başbakanı Kollias'la Demirel arasında Keşan ve Dedeağaç'ta yapılan iki toplantıda ele alındı. Toplantıların olumlu bir sonuç vermemesinden sonra adadaki olaylar hızlandı. 1964'de Londra Konferansı'na gitmek üzere adadan ayrılan ve bir daha adaya sokulmayan Denktaş, 21 Ekim 1967'de bir motorla gizlice Kıbrıs'a çıktıysa da 31 Ekim'de yakalandı. 14 Kasım'da Denktaş'ı serbest bırakan Rumlar, ertesi gün Boğaziçi ve Geçitkale köylerini işgal ederek 24 Türk'ü öldürdüler. Boğaziçi köyünde Yunan subayları ile durum değerlendirmesi yapan Grivas (yanda) Türkiye'de altta görüldüğü gibi düzenlenen mitinglerle protesto edildi. Demirel hükümeti bunun üzerine 16 Kasım'da Kıbrıs'a müdahale kararı aldı ve 17 Kasım'da Atina'ya bir nota vererek Kıbrıs'ta düzenin sağlanması için ne gibi önlemler almayı düşündüğünü sordu. Bu sırada Türk jetleri Kıbrıs üstünde alçak uçuşlarına başlamıştı. Türkiye, uluslararası anlaşmalara aykırı olarak gizlice adaya sokulan 12 bin Yunan askerinin derhal geri çekilmesini istiyor ve Grivas'ın da görevden uzaklaştırılmasını talep ediyordu. 23 Kasım'da Türk notasını reddeden Yunanistan, Türk uçaklarını Birleşmiş Milletler'e şikayet etti. Süleyman Demirel aynı gün çıkarma birliklerine denize açılma emri verdi. ABD başkanı Johnson'un özel temsilcisi Cyrus Vance ise Ankara'ya gelerek, Kıbrıs'a yapılacak müdahalede Türk ordusunun ABD silah ve donanımını kullanmasının ikili anlaşmalara aykırı olacağını yineledi ve adaya müdahaleden vazgeçilmesini istedi. Bunun üzerine çıkarma birlikleri geri çağrıldı. Vance'ın çabalarıyla sona eren bunalım akabinde Kıbrıs'daki Yunan birlikleri yavaş yavaş adadan çekildi.

iktidarını izleyen sağcı terör gruplarının baskısı karşısında birdenbire kendisini yalnızca düşünceler alanında kalmayan fiziksel gücün de devreye girdiği sıcak bir mücadele içerisinde buldu. Bu dönemde gençlik hareketi, birbirinden farklı olmakla birlikte birbirini tamamlayan iki alanda gelişmişti: Genel olarak eğitim, özel olarak üniversite eğitimiyle ilgili köklü dönüşümlerin gerçekleştirilmesi; ABD ve Batılı finans kurumlarının ve tekellerin Türkiye üzerindeki hegemonyasına son verilmesi.

AP iktidarının daha birinci yılında *Komünizmle Mücadele Dernekleri* militanları, sosyalist eğilimli gençlere karşı kaba kuvvet gösterilerine başlamışlardı; kamu yararına dernekler statüsünde kurulmuş olan, dolayısıyla hükümetten yardım alan ulusal ölçekteki *Türkiye Milli Talebe Federasyonu*'nu ve *Milli Tabele Federasyonu*'nu şimdi radikal bir antiemperyalizme doğru yönelmiş olan 27 Mayısçı gençlerin elinden almak üzere sağcı gruplar, devlet güçlerinin de desteğiyle çeşitli kongre oyunlarına, bunu başaramayınca da zorba yöntemlere başvurdular. Sonuçta, mahkeme kararıyla kayyumlar atanarak bu iki ulusal öğrenci kuruluşunun sağın eline geçmesi sağlandı. Ancak, üniversitelerde, fakültelerde ve yüksek okullardaki öğrenci derneklerinde ilerici gençler yönetimi elde tutmaya devam ediyorlardı. İlerici gençlerin yönetiminde kalan öğrenci dernekleri sık sık petrol, madenler, ulusal bağımsızlık, anayasal haklar gibi konularda konferanslar, açık oturumlar düzenleyerek, *AP* iktidarının bu konulardaki projelerine karşı kamuoyu oluşturulmasına büyük katkılarda bulundular.

FKF'nin Kuruluşu ve Sosyalizme Yöneliş

1965'e gelinceye kadar genel olarak sol iklime hâkim olan antiemperyalist havada bir değişmenin belirtileri görüldü. 1965 seçimlerinde *TİP*'in oransal olarak en çok oyu aldığı sandıkların üniversite yurtlarındakiler olacağını o yıl öğrenciler arasındaki gelişmeleri dikkatle izleyenler tahmin edebilirlerdi. 1965 yazı boyunca kendilerini açıkça "sosyalist" olarak tanımlayan üniversite öğrencileri *Dönüşüm* adını verdikleri bir gazeteyi gruplar halinde Ankara'da Kızılay meydanında sattılar. Polisin tarafsız bakışları altında sağcıların saldırısına uğrayan öğrenciler "direnme hakkı"nı kullanmaktan söz etmeye başlamışlardı. *Dönüşüm*'le başlayan hareket sosyalist gençlerin kitlesel örgütlenmesi *Fikir Kulüpleri Federasyonu*'na giden yolu açtı. Aralık 1954'te Ankara'da SBF'de kurulmuş olan ilk fikir kulübü 27 Mayıs öncesinde burjuva liberal düşünce ve tartışma geleneğini öğrenci yaşamına taşımakta etkili olmuş; 27 Mayıs'tan sonra da Taner Timur ve Yalçın Küçük'ün başkanlıklarında daha radikal bir çizgi tutturmuştu. *Yön* ve *TİP*'in açtığı tartışmalardan etkilenerek işçi hareketinin meselelerine yaklaşmaya başlayan *SBF Fikir Kulübü* örneğinden hareketle Ankara'da ODTÜ, DTCF, Fen Fakültesi, GEE, ve Ziraat Fakültelerinde Fikir Kulüpleri oluşturuldu. Aralık 1965'te de SBF, DTCF, HF, YÖO, FF Fikir Kulüpleri temsilcileri tarafından *Fikir Kulüpleri Federasyonu* (FKF) kuruldu. *FKF*'in kuruluşunun doğrudan doğruya SBF'nin sevilen, karizmatik öğretim üyesi ve *TİP* yöneticisi Sadun Aren sayesinde gerçekleşmiş olması öteki fikir kulüplerinin özerkliklerini

Özel okulların devletleştirilmesi için Galata Köprüsü üzerinde yapılan bir gösteri. 1914'de yabancılara tanınan bütün imtiyazların kaldırılmasına karar verildiği halde, aynı yıl çıkarılan bir talimatnameyle yabancılara okul kurma hakkı tanındı. Değişik etkenlerle yüksek öğretime duyulan büyük talep ve resmî yüksek okulların bu talebi yeterince karşılayamaması, sermaye sahiplerinin özel okullar kurulması için yüklüce yatırımlar yapmasına yol açtı. Öte yandan özel yüksek okullar eğitilmiş insan gücü ihtiyacına uygun olmayan bir öğretim sistemi geliştirdiler. Örneğin, salt eğitim süresi kısa olduğu için özel gazetecilik yüksek okulları, ihtiyacın çok üstünde öğrenci alabilmekte ve hiç bir işe yaramayacak diplomalar dağıtmaktaydılar. Özel okullar her dalda resmî kuruluşlardan fazla öğrenci almaktaydılar. 1968'de yayınlanan Türkiye Öğretmenler Sendikası Devrimci Eğitim Şûrası yayınlarından birinde, dişçilikte resmî fakültenin 60 öğrencisine karşılık özel okullarda 400, eczacılıkta 270'e karşılık 450 öğrencinin olduğu belirtilmekteydi. Gene aynı yayında Işık Özel Mühendislik Okulu'nda 3151 öğrenci varken, 182 yıllık Teknik Üniversite'nin öğrenci sayısı 3775'di. Özel yüksek okullardaki öğrenci sayısı 1964-65 ders yılında 4 bin iken, 1967-1968 ders yılında yüzde 560 oranında artarak 26.900'e ulaştı. Öğrenci sayısındaki artışa rağmen eğitim okul olarak planlanmamış işhanı, yurt ve apartman katlarında yapılmakta, okullar kütüphane ve laboratuvarlara sahip bulunmamaktaydılar. Böylece belirli bir miktar para yatırılarak devam edilen özel yüksek okullar, 1960'ların ikinci yarısında özellikle yüksek öğrenim gençliğinin mücadele hedeflerinden biri haline geldi. İstanbul Teknik Üniversitesi, Yüksek Teknik Okulu ve Akşam Yüksek Teknik Okulu öğrencileri Kasım 1967'de boykot ilan ettiler ve 276 kişilik bir öğrenci grubu İstanbul'dan Ankara'ya yürümeğe karar verdi. Ancak özel yüksek okul sahipleri mücadelenin gelişmesine paralel olarak okulların devletleştirilmesi tehlikesinden kaçabilmek için okulları birer vakıf haline getirdiler.

zedeleme endişesiyle federasyona katılmaktan kaçınmalarına yol açtı. Ancak bunda *TİP* içinde belirmeye başlamış bulunan ihtilafların rol oynamamış olduğu da söylenemezdi.

1966 ve 1967 yılları üniversiteler ve gençlik örgütleri üzerinde sosyalist öğrencilerle hükümet desteğindeki sağcı örgütler arasında her seferinde sosyalist öğrencilerin kazandığı bir dizi mücadeleye tanık oldu. Üniversite öğrencileriyle organik bağlarını korumaya ve geliştirmeye çalışan *FKF*, yerel çalışmalara, kültürel etkinliklere, film gösterilerine önem verdi; sosyalistlerin bir tür kültürel öncülük yaptıkları bu dönemde sağladıkları entelektüel hegemonya, daha sonra militan faaliyet döneminde önemini yitirirken farklı dönemlerin başlıca etkinlik biçimlerinin mutlaklaştırılması da bir dizi başka görüş ayrılığı yanısıra, çalışma tarzları konusunda da ihtilaflara yol açtı.

Kasım 1966'da *Türk-İş*'in Ankara'da Amerikan üslerinde çalışan işçilere uygulanan baskıları kınama amacıyla düzenlediği mitinge *FKF*'li gençler de etkin bir biçimde katıldılar "Kahrolsun Amerika, Türkiye Sömürge Değildir, Yankee Go Home" ve "İşçi Gençlik Elele" gibi sloganlar attılar. Kızılay'a inerek USIS (ABD Habarler Merkezi) önünde "Yaşasın Sosyalizm" diye bağırdıkları sırada *AP* gençlik kollarının merkezini korumaya gelen adamlarıyla dövüştüler.

1966 sona ererken *AP* hükümeti solcuların denetimindeki üniversite öğrenci örgütlerini etkisizleştirme çabalarına hız verdi. *TMTF*'yi birtakım hileli kongre manevralarıyla iki başlı hale getirdikten sonra sağcı profesör Nevzat Yalçıntaş'ın eline bıraktı. Bu arada gene hükümetin desteğiyle sağcıların eline geçmiş olan *MTTB*'ye bağlı saldırganlar yıldırma harekâtlarına başladılar. İTÜ öğrenci yurduna saldırarak yıkım yaptılar. Öğrencilerin protesto yürüyüşlerine öğretim üyeleri de katıldı. Daha sonra düzenlenen Talebe Cemiyeti seçimlerini ilk kez sosyalist öğrenciler kazandılar ve Hasan Yalçın İTÜ'nün ilk sosyalist öğrenci derneği başkanı oldu. Bu gelişme öğrencilerin kitlesi arasında sosyalistlerin giderek genişleyen hegemonyasını açığa vururken öğrenci hareketi üzerinde devlete bağlı bürokratik örgütler aracılığıyla etki sağlamayı isteyen *CHP* eğilimli solcuları da rahatsız etti. İTÜ'nün ardından ODTÜ öğrenci derneği seçimlerini de sosyalistler kazandılar. İÜ'de de yukarıdan etkinlik arama yolu terkedilerek aşağıdan öğrenci kitlesinin taleplerinin sözcüsü olarak yönetime gelinmesi yolunda çalışmalara koyulundu. Bütün 1967 yılı boyunca Türkiye'nin başlıca üniversite merkezlerinde sosyalist öğrenciler tüm öğrenci kitlesinin sözcülüğü ve temsilciliği konumuna dürüst seçimler aracılığıyla ulaşmayı başardılar.

FKF Haziran 1967'de 6. Filo'nun İstanbul'a gelişine 10 bini aşkın kişinin katıldığı büyük bir antiemperyalist gösteriye önderlik ederek karşılık verdi. İTÜ'de Hasan Yalçın, Harun Karadeniz ve Çetin Uygur'un öğrenci hareketini üniversitenin dışına toplumsal mücadelenin genel alanına yöneltme çabaları olumlu sonuçlar doğurdu; öğrenciler bir yandan DİSK çalışmalarına katılırlarken Doğu'da ve Ege bölgesinde topraksız köylüler ve üreticilerin sorunlarını öğrenmek üzere köylülerle toplantılar düzenlediler. Yüksek Öğrenimin kâr amacıyla kurulmuş özel okullara devredilmesi yolundaki hükümet politikasını protesto etmek üzere İTÜ öğrencilerinin önderliğinde İstanbul'dan Ankara'ya yürüyüş düzenlendi. 1967 DİSK'in yanısıra FKF'nin de kurulup yaygınlaşmasıyla TİP'i toplumun en dinamik güçleriyle, sosyalizmin başlıca güçleri olan işçiler ve aydınlarla organik bağlara kavuşturarak parlak sonuçlar verdi. Ancak TİP yöneticilerinin bile ummadıkları ölçüde güçlü bir başka dinamik Doğu'dan TİP'e yönelmeye başlamıştı.

Doğu Mitingleri-Kürtlerin Sola Yönelişi

1960'larda Kürt toplumunun geleneksel yapısı hızlı bir çözülmeye uğramaya başlamış ve yoksul Kürt köylüleri TİP'in seslendiği "ırgatlar ve marabalar" olarak kulaklarını onun çağrılarına kabartmaya başlamışlardı. Kürt aydınları da kendi ulusal kimliklerini gizlemeksizin varolabilecekleri ve sorunlarını açığa vurabilecekleri tek meşru zemin olarak TİP'e büyük bir ilgiyle bakıyorlardı. Diyarbakır'da bir TİP toplantısına katıldığı için hakkında soruşturma açılan müftü Mehmet Emin Bozarslan'dan başka din adamları da sosyalizmle ilgilenmeye başladılar. TİP Silvan yöneticilerinden Mehdi Zana 1965'te halkla birlikte hükümet konağını işgal ederek Kürt sosyalistlerinin önünde yer almaya başlamıştı.

Mehdi Zana, Niyazi Tatlıcı ve İsmet Özcan'ın önderliğinde Kürtlerin uğradıkları ulusal ve ekonomik ayırımcılığı dile getirmek amacıyla düzenlenen ilk "Doğu Mitingi"ne TİP yönetiminden Tarık Ziya Ekinci, Nihat Sargın, Mehmet Ali Aslan, KDP'den Sait Elçi ve başka Kürt önderler katıldılar. Eylül'de Diyarbakır'da ve Siverek'de; Ekim'de ise Batman, Tunceli ve Ağrı Mitingleri gerçekleştirildi. Aybar, Ekim'de çıktığı Doğu gezisinde ummadığı bir ilgiyle karşılandı. Kasım'da Ankara'da düzenlenen mitingle Doğu Mitingleri kampanyası son buldu. 1968 ve 1969'da düzenlenecek yeni mitinglerde Kürtçe pankartların ve sloganların da sahneye çıkmakta oldukları görülecekti. İşçi hareketi, aydınlar, öğrenci hareketi ve Kürtler toplumun yeni güçleri olarak toplumsal mücadele sahnesine çıkarlarken karşılarında yalnızca devletin ve hükümetin güçlerini değil sol içi iktidar odaklarından kimilerinin de muhalefetini bulacaklardı. Bütün bu güçlerin parlamentoda kendilerini ifade edebilecek bir politik merkez olarak bakmaya çalıştıkları TİP ise yukarıdan ve aşağıdan gelen iki yönlü basınç karşısında bütün bu güçlerle ne yapacağını bilemez bir hale gelmek üzereydi. TİP'in içinde yalnızca bir fikir ayrılığıymış gibi duran tartışmalar her bir fikrin kendi nesnesine yöneldiği ve bulduğu Türkiye'nin dönüm yılı 1968'de sosyalist hareketin en yaygın ve güçlü göründüğü bir sırada TİP'i bir daha biraraya gelmemek üzere parçalamaya başlayacak, TİP'i parlamentonun dışına doğru sürükleyen bütün bu devrimci dinamiklerle TİP önderliğinin politikası arasındaki uyumsuzluk, 1968 ve sonrası sosyalist hareketin çözmek zorunda kalacağı politik ve örgütsel problemlerin odağına yerleşecekti.

Yapı işkolu öteden beri sendikalaşmanın en güç olduğu, örgütlenmenin dişediş bir mücadeleyi gerektirdiği işkollarından biri oldu. Bu işkolunda işverenler her zaman sarı sendikaları desteklemişler, kimi zaman bu sendikaları kendileri kurdurmuş ve böylelikle kırsal kökenli, köyünden kopamamış yapı işçisini kolay sömürme yolunu bulmuşlardı. Türkiye'de sendikacılık literatüründe "çanta sendikacılığı" diye adlandırılan kapkaççı sendikacılık bu işkolunun yarattığı ve beslediği bir sendikacılık türüydü. Yapı işçileri arasında örgütlenen ve büyük işçi direnişlerini, grevleri düzenleyen Yapı İşçileri Sendikası (YİS) ise bu sendikalara karşı mücadele ederek gelişti. 10 Ağustos 1965'te İsmet Demir ile Suat Kundakçı'nın girişimiyle kurulan örgüt kısa sürede büyük şantiyeleri örgütledi. Ödün vermeden yürütmüş olduğu Ambarlı Termik Santralı İnşaatı grevi, İskenderun Boru Hattı grevi, Kadıncık ve Şamlar Barajı İnşaatı ve Aliağa Rafineri İnşaatı'ndaki grevler önemli mücadele deneyleri kazandırdı. Ancak 20 Mayıs 1967'de yapılan sendika genel kurulunda DİSK'e katılma kararı alınmasına ve DİSK genel başkanı Kemal Türkler'in bu kongrede (solda) konuşma yapmasına rağmen daha sonra sendikanın üyeliği onaylanmadı. 1969'un en büyük işçi eylemlerinden biri 1 Ağustos'da İstanbul'da Silahtar'da Türk Demir Döküm Fabrikası'nda gerçekleşti. Aynı gün önce oturma greviyle başlayan eylem daha sonra işgale dönüştü. İşçiler, Vehbi Koç'a ait olan fabrikada üye oldukları DİSK'e bağlı Türkiye Maden-İş Sendikası'nın muhatap olarak alınmasını, sendikayla imzalanmış olan protokolun yerine getirilmesini istiyorlardı. 2.500 işçinin bu eylemi bir anda büyük yankılar uyandırdı. Silahtar halkı işçilerle dayanışmaya girdi. Bu arada işveren fabrikanın suyunu ve elektriğini kestirdi. 5 Ağustos'ta işgalci işçileri çıkarmak için fabrikaya gelen polislerle, işçiler arasında çatışma çıktı. İşçiler polislere karşı koyarak, fabrikayı boşalttırmadılar. Bu çatışma sırasında, fabrikanın karşısında bulunan gecekondu halkı da kadınlı ve erkekli olarak polislere karşı koydu. İşçilere ateş açıldı. Birçok işçi ve polisin yaralandığı çatışma sonunda fabrikaya giremeyen polisler geri çekilmek zorunda kaldı. Demir çubuklar ve sopalarla karşı koyan işçiler fabrikadan çıkmadı. Bunun üzerine fabrikaya askerî birlikler gönderildi. Bu arada işveren işçilerin isteklerinin kabul edileceğini bildirdi. Aynı gece, fabrika işçiler tarafından boşaltıldı. Ertesi gün 33 işçi hakkında soruşturma açıldı. 13 Ağustos'ta işçiler fabrikada direniş yaptı. Bunun ardından 19 Ağustos'ta Maden-İş Sendikası ile Koç Holding arasında protokol imzalandı ve böylelikle işçilerin ve sendikanın istekleri kabul edilerek, Maden-İş Sendikası sözleşme yürütecek yetkili sendikal oldu. Maden-İş uzun yıllar Demir Döküm'de bu etkinliğini sürdürdü. Yukarıdaki fotoğrafta, fabrika önünde direnişteki işçiler görülüyor.

SOSYALİZM VE TOPLUMSAL MÜCADELELER ANSİKLOPEDİSİ

İletişim Yayınları

6. Cilt

1071-1960

İçindekiler

Zamandizim Tablosu

Kaynakça

Dizin
- Adlar Dizini
- Örgütler Dizini
- Eserler Dizini

Doğru-Yanlış Cetveli

İçindekiler

Zamandizim Tablosu

Siyasal ve toplumsal olaylar

1200 — 1350

1207 Mevlana Celaleddin Rumi doğdu.
1210 Hacı Bektaş Veli doğdu.
Alaeddin Keykubad Venedikli tüccarlara değerli taşları, inci, gümüş, çubuk veya para halinde altını serbestçe ülkeye sokma izni verdi.
1216 Akdeniz'de bir Anadolu donanması ortaya çıktı.
1240 Malatya, Sivas, Tokat, Amasya, Kayseri ve Konya'da Babailer Ayaklanması başladı.
1243 Moğollar Kösedağ Savaşı'yla Anadolu Selçukluları'nı yenerek vergiye bağladılar.
1299 Büyük Sancak Osman Bey'e geçti.
1324 Osman Gazi'nin ölümünden sonra yerine Orhan Gazi geçti.
1344 Kosova Muhaberesi oldu.

1351 — 1500

1366 Savoieli Amedé'nin Gelibolu'yu ele geçirmesi Osmanlıların ilerleyişine ağır bir darbe indirdi.
1389 Kosova Muhaberesi'yle Osmanlılar Avrupa'da Müslüman bir köprü başı tutma sürecini tamamladılar.
1402 Beyazıd Ankara Savaşı'yla Timur karşısında yenik düşerek esir düştü. Fetret Devri başladı.
1416 Manisa ve Aydın'da Şeyh Bedrettin Ayaklanması başladı.
1446 Çandarlı Halil Paşa'nın ayaklanmasıyla II. Murad yeniden tahta çıktı.
1451 Osmanlı Devleti Venediklilerle olan anlaşmaları yeniledi.
1453 Fatih İstanbul'u alarak Osmanlı Devleti'nin başkenti yaptı.
1481 Yeniçeriler ilk kez ayaklanıp İstanbul'u ele geçirdiler ve isteklerinin karşılanması üzerine ayaklanmaya son verdiler.
1494 Osmanlı Devleti'nde büyük kıtlık dönemi başladı.

1501 — 1650

1511 Antalya, Isparta, Burdur ve Kütahya'da Şah Kulu veya Şeytan Kulu Ayaklanması başladı.
1512 Amasya, Tokat, Çorum ve Yozgat'ta Nur Ali Halife Ayaklanması başgösterdi.
1518 Tokat bölgesinde Bozuklu Celal Ayaklanması başladı.
1525 Yozgat, Tokat, Sivas bölgelerinde Baba Zünnun Ayaklanması patlak verdi.
1529 I. Viyana Kuşatması başladı.
1530 Adana'da başladıktan sonra Kars'a kadar yayılan Şeyh Seydi Ayaklanması Anadolu'daki alevi kökenli son ayaklanmaydı.
1537 Osmanlılar Süveyş'te kurdukları tersanede inşa ettikleri gemilerle Hint Seferi'ne çıktılar.
1552 Osmanlı donanması Napoli'ye karşı sefere çıktı.
1593 Osmanlı-Avusturya Savaşı başladı.
1600 Tokat, Kütahya ve Afyon bölgelerinde Deli Hasan'ın önderlik ettiği ayaklanma başgösterdi.
1625 Balıkesir, Aydın ve Manisa civarında Cennetoğlu Ayaklanması başladı.
1656 Köprülü Mehmet Paşa Sadrazamlığa getirildi.

1651 — 1800

1683 II. Viyana Kuşatması başladı.
1699 Karlofça Anlaşması'yla Osmanlı Devleti Gerileme Dönemine girdi.
1718 Bir reform dönemi olarak adlandırılan Lale Devri başladı.
1730 Patrona Halil'in başını çektiği ayaklanma sonunda III. Ahmed'in yerine I. Mahmud padişahlığa getirildi.
1750 Manisa ve Aydın bölgelerinde ayaklanan Şer Himmet Ali Paşa tarafından öldürüldü.
1789 III. Selim tahta çıktı.
1798 Napoléon Mısır Seferi'ne başladı.

1801 — 1900

1804 Mısır'da Hidiv Mehmet Ali Paşa ayaklandı.
1807 Nizam-ı Cedid'e duyulan tepki nedeniyle Kabakçı Mustafa ve arkadaşları ayaklandı.
1826 15 Haziran'da Yeniçeri Ocağı kaldırıldı.
1835 İstanbul'da ilk fabrikalardan biri olan Feshane kuruldu.
1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Anlaşması imzalandı.
1839 Tanzimat'ı Hayriye ilan edildi.
1845 Polis Nizamnamesi çıkarıldı. Uzmanlaşmış öğrenci yetiştirmek üzere Askeri İdadi'ler kuruldu.
1854 Kırım Savaşı nedeniyle Osmanlı Devleti ilk istikrazı aldı.
1856 Osmanlı Devleti'nde Islahat Reformu ilan edildi.
1865 İstanbul'da *İttifak-ı Hakimiyet* örgütü kuruldu.
1868 Namık Kemal ve Ziya Paşa *Hürriyet* dergisini yayınlamaya başladılar.
1872 İstanbul'da Hasköy Tersanesi işçileri greve gittiler.
1876 II. Abdülhamid tahta çıktı. I. Meşrutiyet ilan edildi.
1877 Osmanlı-Rus Savaşı patlak verdi.
1880 Mısır'da Arabi İsyanı başladı.
1886 *Hınçak Ermeni İhtilalci Cemiyeti* faaliyete geçti.
1889 Jön Türkler *İttihad-ı Osmani* adlı bir örgüt kurdular.

1901 — 1960

1903 Makedonya Ayaklanması başladı.
1908 II. Meşrutiyet ilan edildi.
31 Mart Vakası nedeniyle Hareket Ordusu İstanbul'a geldi.
1910 Hüseyin Hilmi ve arkadaşları *Osmanlı Sosyalist Fırkası*'nı kurdular.
1918 I. Dünya Savaşı'ndan yenik çıkan Osmanlı Devleti Mondros Mütarekesi'ni imzaladı.
1919 Mustafa Kemal Samsun'a giderek Kurtuluş Savaşı'nı başlattı.
1920 Büyük Millet Meclisi açıldı.
TKP'nin I. Kongresi Bakü'da toplandı.
1921 Koçgiri Ayaklanması patlak verdi.
Ocak sonunda Mustafa Suphi ve arkadaşları Karadeniz'de öldürüldüler.
1923 29 Ekim'de Türkiye'de Cumhuriyet ilan edildi.
Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası kuruldu.
1925 Şeyh Sait Ayaklanması patlak verdi.
1938 Mustafa Kemal öldü.
Dersim Ayaklanması bastırıldı.
1947 Türk-Amerikan Askeri Yardım Anlaşması imzalandı.
1950 Seçimleri kazanan *Demokrat Parti* iktidara geldi.
1952 Türkiye *NATO*'ya girdi.
1955 6-7 Eylül Olayları'nda Rumlara ait işyerleri yağmalandı.
1960 27 Mayıs'ta ordu iktidara el koydu.

Sanat ve edebiyat

1200 — 1350

1201 Çin'de sırüstü tekniğiyle boyamanın ilk bilinen örneği yapıldı.
1203 İranlı şair Nizami öldü.
1206 Delhi Sultanlığı'nın kurulmasıyla İslâm mimarisi Hindistan'da yayılmaya başladı.
1229 Konya-Aksaray yolu üstündeki Sultan Hanı'nın inşaatına başlandı.
1280 Çin'de Yuen döneminin başlamasıyla tiyatro gelişme aşamasına girdi.
1294 İran şiirine bilgelik havası getiren Şeyh Sa'di-i Şirazi öldü.
1333 Osmanlılardan kalan en eski tarihi yapı olarak kabul edilen İznik'teki Hacı Özbek Camii inşa edildi.
1335 Bursa'yı imar eden Orhan Gazi, burada cami ve medrese inşa ettirerek ilk yaygın Osmanlı mimarisine başladı.
1339 Erken Osmanlı Dönemi'ndeki zaviyeli cami üslubuna ait en eski örneklerden biri olan Bursa'daki Orhan camii inşa edildi.

1351 — 1500

1368 Osmanlılardaki ilk saray olan ve Orhan Bey tarafından başlatılan Bursa Sarayı bitti.
1385 Gelibolu'da Büyük Cami inşa edildi.
1419 Bursa'da Yeşil Cami'nin inşaatına başlandı.
1422 Süleyman Dede adıyla da anılan şair Süleyman Çelebi öldü.
1429 Çin'de, Beijing şehrini kuran mimar Yung-lo öldü.
1450 İran resim sanatının en büyük ustası kabul edilen Bihzad doğdu.
1453 İstanbul'un alınmasıyla Osmanlı sanatındaki Klasik Dönem başladı.
1458 İstanbul'da yapılan ilk cami olan Eyüp camii ve türbesi, Fatih'in emriyle inşa edildi.
1478 Asıl adı Yeni Saray olan Topkapı Sarayı inşa edildi.
1485 İstanbul'daki eski çeşmelerden biri olan Davut Paşa çeşmesi, Veziriazam Davut Paşa tarafından yaptırıldı.

1501 — 1650

1505 Osmanlı Klasik Dönem mimarisinin geniş mekan fikrine yer veren ilk yapıtı olan İstanbul'daki Beyazıt Camii'nin inşaatına başlandı.
1525 İznik çinililerinde, mavi tonlarının artığı ve adaçayı yeşilinin görülmeye başladığı 25 yıllık İkinci Dönem başladı.
1538 Mimar Sinan, Kanuni Sultan Süleyman tarafından başmimarlığa atandı.
1556 Divan şairi Fuzuli öldü.
1557 Süleymaniye Camii inşa edildi.
1566 Hindistan'ın ünlü evliyası Muhammed Gaus'ın Gvâlyar'daki türbesi yapıldı.
1575 Edirne'deki Selimiye Camii'nin inşaatı bitti.
Badaunlu Abd-ül-kadir, Hindistan'daki Gurkanlı Devleti'nin başkanı Ekber'in emriyle *Atharvan Veda*'yı Farsça'ya çevirdi.
1588 Mimar Sinan öldü.

1651 — 1800

1656 Roma'da Saint-Pierre Kilisesi'nin inşaası tamamlandı.
1682 Çin'deki porselen sanatı, Çang Ying-xuan'ın imparatorluk atelyelerinin başına getirilmesiyle canlandı.
1694 Japon şiir sanatı Hayku'nun en büyük üstadı olarak kabul edilen Matsuo Başo öldü.
1700 Japonya'daki Ming döneminin ünlü yapıtı *Hardal Tohumu Bahçesi'nden Resimler El Kitabı* adlı eser yayımlandı.
1720 Osmanlı sanatında Dış Tesirler Dönemi başladı.
1723 Osmanlı tarihçisi Peçevi öldü.
1724 Japon tiyatro sanatçısı Çikar Matsu öldü.
1727 Sait Mehmet Çelebi ile İbrahim Müteferrika İstanbul'da matbaa kurdular.
1755 Barok Dönemi ürünlerinden İstanbul'daki Nuruosmaniye Camii inşa edildi.

1801 — 1900

1810 Osmanlı sanat üslubunda, tek kubbeli ve ince minareli camilerin inşa edildiği Ampir Devri başladı.
1820 Avrupa edebiyat ve resminde Romantizm akımı başladı.
1846 Besteci Dede Efendi öldü.
1853 Hacı Emin Paşa ve Mimar Serkis Balyan Efendi tarafından yapılan, barok ve ampir üslubu karışımı Dolmabahçe Sarayı inşa edildi.
1860 Bir Türk'ün çıkardığı ilk özel gazete olan *Tercüman-ı Ahval* yayımlandı.
1864 Çırağan sarayı gotik üslupla yeniden yaptırıldı.
1871 Şair Şinasi öldü.
İlk Türkçe romanlar olan, Evangelinos Misailidis'in *Seyreyle Dünyayı* ve Şemseddin Sami'nin *Taaşşuk-u Talat ve Fitnat* adlı eserler yayımlandı.
1873 Namık Kemal'in *Vatan Yahut Silistre* adlı oyunu sahnelendi.

1901 — 1960

1901 Japon plastik sanatında izlenimcilik ve fovizm akımları görülmeye başlandı.
1907 Batı tarzında resim yapan Şeker Ahmet Paşa öldü.
1910 Ressam Osman Hamdi öldü.
Osmanlı Ressamlar Cemiyeti kurucularından Mihri Hanım öldü.
Iraklı heykeltraş Cevad Salim doğdu.
1927 Sanayi-i Nefise Mektebi, yeni yönetmelikle Güzel Sanatlar Akademisi adını aldı.
1929 Japon yazar Takonaga Naoşi, *Güneşsiz Sokak* adlı eserini yazdı.
1936 *Hindistan İlerici Yazarlar Birliği* kuruldu.
1939 Batı'daki izlenimci akımı Türkiye'ye getirenlerden ressam Halil Paşa öldü.
1948 Ankara'da Ulusal Kütüphane açıldı.
1950 Şair Orhan Veli Kanık öldü.

Din ve felsefe

1204 Çağının en büyük Yahudi filozofu Moiz Maymonides öldü.
1215 Yahudilere yönelik bilinen ilk resmî yargılama yapıldı.
1221 Kubreviyye tarikatının kurucusu Necmettin Kübra öldü.
1223 Jiçin adlı Japon bir rahip, *Gukuanşö* adlı tarih kitabını yazdı.
1234 Sühreverdiyye tarikatının kurucusu Şihabeddin Ebu Hafs Ömer öldü.
1240 Baba Resul-Allah önderliğindeki Babailer isyanı Konya'da bastırıldı.
Halk ozanı Yunus Emre Mihalıççık'da (veya Karaman'da) doğdu.
Varlığın birliği öğretisiyle şeriat yanlılarının tepkisini çeken İbnül Arabi öldü.
1251 Konya'da Karatay medresesi inşa edildi.
1270 Hacı Bektaş-ı Veli Karahöyük'te öldü.
1273 Fars tasavvufunun ünlü şahsiyeti Mevlana Celaleddin Rumi Konya'da öldü.
1276 Bedeviyye tarikatının kurucusu Ahmed el-Bedevi öldü.
1277 Aristoteles'in İbni Rüşd tarafından yapılan yorumu Avrupa'da yasaklandı.
1292 Endonezya'da Müslümanlık yayılmaya başladı.

1389 Nakşibendiyye tarikatının kurucusu Muhammed Bahaeddin Nakşibendi öldü.
1392 Kore'de, Budizm'in yozlaştığı, devlet dini olarak Yeni-Konfüçyüsçülüğün benimsendiği Yi dönemi başladı.
1406 Arap devlet adamı ve tarih felsefecisi İbn Haldun Kahire'de öldü.
1437 Fas İslâm Devleti'nin kurucusu ve Peygamber torunlarından olan Mevlay İdris'in mezarının keşfiyle, Peygamber soyundan gelenlere gösterilen saygı yeni bir güç kazandı.
1472 Devlet ve toplumun bireyden çok daha önemli olduğunu ortaya atacak olan Çinli felsefeci Vang Yang-ming doğdu.
1492 Yahudiler İspanya'dan kovuldular.
Gırnata krallığının yıkılmasıyla, Batı'daki 800 yıllık İslâm egemenliği sona erdi.
1500 İslâm Güneydoğu Asya'da yaygınlaşmaya başladı.

1545 Şeriat'ın, Osmanlı devleti içinde dayandırıldığı temellerin işlenmesinin mimarı sayılabilecek Şeyhülislam Hoca Çelebi öldü.
1552 Portekizli Cizvit papazı Francis Xaver, Çin İmparatoru'nu vaftiz etmek için Çin'e gitti ve toprağa ayak basar basmaz öldü.
1560 Portekizliler, Seylan adasının Kandy şehrindeki en kutsal türbesinde bulunan Buda heykelinin dişini kaçırdılar.
1564 Hindistan'daki Gurkanlı Devleti'nde, tahta çıkışının 9. yılında Ekber, Müslüman olmayanlardan alınan vergi olan cizyeyi kaldırdı.
1571 Japon Şogun Nobunaga, Hiei Dağı'nda yaşayan bütün Budist rahipleri öldürttü.
1593 Hintli düşünür ve Kuran tefsircisi şeyh Mubarek Nagori öldü.
1600 Çin'den gelen Konfüçyüs dini, Tokugava Şogunları döneminde Japonya'da etkin olmaya başladı.
1601 İranlı Kadı Nurullah Şusteri, Şia mezhebi bilginlerinin, hukukçularının, tasavvufçularının hayatlarını konu alan eserini yazdı.
1630 Yahudiler İtalya'dan kovuldular.
1642 Khmer kralı, Hollandalılar'ın Portekiz'i işgaline karşı Müslümanlığı kabul etti.

1659 Endonezya'da Kohin-çin tarafından, Müslümanlığa karşı isyan başladı.
1680 Batı Afrika ülkesi Bondu'da başlayan cihad sonucunda bir İslâm devleti kuruldu.
1697 Japon düşünür Mabuçi doğdu.
1698 Kuran, Maracci tarafından Latince'ye çevrildi.
1734 Kuran, Sale tarafından İngilizce'ye çevrildi.
1735 İslâmiyet'i ilk biçimine döndürmeyi amaçlayan Vahabi hareketi başladı.
1738 İlk Japon gramer kitabı, Hıristiyan bir Japon tarafından yazıldı.
1749 Mekke şerifi, Vahabi hacılarını tutuklayarak 20 yıl şehre girilmesini yasakladı.
1764 Japon düşünürü Moto-ori, Konfüçyüslüğe karşı Şintoizm'i savunduğu *Köjikiden* adlı eserini yazmaya başladı.
1776 Batı Afrika'da Futa Toro'da, cihad başlamasıyla bir İslâm devleti kuruldu.
1781 C.W.Dohm, *Yahudilerin Uygar Gelişmeleri Üzerine* adlı eserini yazdı.
1785 İmam Mansur, Kafkaslar'da, Ruslara karşı altı yıl sürecek cihada başladı.
1791 Vahabiliğin kurucusu Muhammed bin Abdülvahab öldü.

1807 Vahabiliği kabul eden Suudiler Hicaz'ı istila ettiler.
1820 Orta Asya'da Nakşibendi şeyhleri, Mançu egemenliğine karşı, toplam 33 yıl süren 6 ayrı ayaklanmaya önderlik etmeye başladılar.
1832 Cezayirli Abdülkadir, Fransızlara karşı cihada başladı.
1834 Kafkaslar'ın birçok yerinde şeriatı egemen kılmayla sonuçlanan, İmam Şamil'in, Ruslar'a karşı cihadı başladı.
1848 Karl Marx ve Frederich Engels *Komünist Manifesto*'yu yazdılar.
1850 Bahailiğin başlangıcına yol açan Mirza Ali Muhammed Tebriz'de kurşuna dizildi.
1860 Lübnan ve Suriye'de Müslüman-Hıristiyan çatışmaları başladı.
1866 Kaşgar'da Yakup Bey katı bir İslâm devleti kurdu.
1871 Ticani tarikatının kurucusu Ahmet bin Muntar el Ticani, Hz. Muhammed'i gördüğünü söyledi.
1881 Sudan'da Muhammed Ahmed, Mehdi olduğunu ilan etti.
1887 Pozitivist ve maddeci Beşir Fuat, 'deneysel' intiharını gerçekleştirdi.
1896 Herzl, Yahudiler'in ulusal yurt isteklerini dile getiren *Yahudi Devleti* adlı eserini yazdı.

1901 Endonezya'da Hollandalılar tarafından yeni 'ahlâki siyaset' ilan edildi. Buna göre İslâmiyetin gelişmesi engellenmeyecek hatta yardım edilecekti.
1904 Yusuf Akçura'nın *Üç Tarz-ı Siyaset* adlı eseri yayınlandı.
1905 Rusya'da Müslüman Kongresi kuruldu.
1909 Konfüçyüsçülüğü Batı'nın bilimsel yöntemlerine uyarlamaya çalışan Çang Zi-dong öldü.
1910 Muridi tarikatının kurucusu Senegalli Ahmet Bamba, Cebrail'i gördüğünü iddia etti.
1917 İngiltere Kudüs'ü Türkler'den aldı.
1919 Çinli filozof Hu Şi, *Çin Felsefesinin Genel Tarihi* adlı eserini yazdı.
1924 Halifelik kaldırıldı.
1933 İslâm ve Batı bilimini bir arada ele almayı amaçlayan Ali Şeriati doğdu.
1937 İsrail'de ilk tutucu sinagog Kudüs'te açıldı.
Mahatma Gandhi, *Ashram'a Mektupları* adlı kitabını yazdı.
1945 Mısır'da *Müslüman Kardeşler* örgütü kuruldu.
1947 İslâm devleti Pakistan bağımsızlığını ilan etti.
Türkiye'de Hac'a gitmek serbest bırakıldı.

Doğa bilimleri

1240 Matematik bilgini Fibonacci öldü.
1242 Barut Ortadoğu'dan Avrupa'ya getirildi.
1248 1400 ilaç listesi vermiş olan botanikçi ibn el-Baytâr Dimaşk'da öldü.
1258 Abbasoğulları'nın hakimiyetinin yok olmasıyla Bağdat'ın, Doğu'nun bilim merkezi olma özelliği kaybolmaya başladı.
1262 Çin'de Yang Hui'nin *Gündelik Kullanım İçin Matematik* adlı eseri basıldı.
1273 Maraga Rasathanesi'nin kurucusu Bağdatlı matematikçi, astronom Tüslu Nasirüddin öldü.
1275 Ünlü gezgin Marco Polo Çin'e ulaştı.
1288 Kan dolaşımı hakkındaki çalışmalarıyla ünlü İbn Nefis öldü.
1296 Çin'de Beijing'in Güneydoğu kenarında bir gözlemevi kuruldu.
1323 Anadolu valisi Demirtaş B. Emir Çoban, Farsça olarak *Musâmarat al-Akhbâr* adlı tarih kitabını yazdı.

1377 Nikolai Oresme, *Gök Bilimi* adlı eserini yayımladı.
1390 Teftazanlı bilgin Sa'deddin öldü.
1424 Semerkand rasathanesi, Gıyaseddin Cemşid yönetiminde çalışmaya başladı.
1436 Johann Gutenberg matbaayı buldu.
1449 Aksak Timur'un torunu matematikçi Uluğ Bey öldü.
1486 Bağdatlı matematik bilgini El-Harizmi'nin yapıtı *El-Cebr ve'l-Mukabele*, Leipzig Üniversitesi'nde ders olarak okutulmaya başlandı.
1489 Jean Vidman *Pratik Aritmetik* adlı kitabında (+) ve (-) işaretleri kullandı.
1492 Amerika kıtası Kristof Kolomb tarafından keşfedildi.

1525 Kristof Rudolf ilk defa (√)işaretini kullandı.
1543 Nikolaus Kopernik, *Revolotionibus Orbium Celestium* adlı eserinde, dünya ve gezegenlerin güneş çevresinde dönme teorisini ortaya attı ve aynı yıl öldü.
1547 Matematikçi Muhammed bin-i Hüseyin Bahaüddin Âmili doğdu.
1557 Bir İngilizce cebir kitabında ilk defa eşitlik işareti olarak (=) kullanıldı.
1572 İbn el-Heysem *Optik Hakkında Kitap* adlı eserini yazdı.
1575 Takiyuddin, İstanbul'da bir rasathane kurdu.
1609 Kepler *Yeni Astronomi* adlı eserini yazarak gezegen hareketlerine ilişkin ikinci yasayı ortaya attı.
1614 Neper logaritmayı buldu.
1620 Francis Bacon *Novum Organum* adlı eseriyle bilimsel usa vurma yöntemini açıkladı.

1661 İstanbul'da ilk Osmanlı kütüphanesi olan Köprülü Kütüphanesi kuruldu.
1662 Moğolistan'daki Ordos Prensi Sanang-setsen Hungtayci tarafından *Hunların Kökeni Hakkında Cevher Kitabı* adlı eser yazıldı.
1669 Japonya, Edo'daki Üniversite'de samurayların çocukları yatılı olarak okumaya başladı.
1684 Japonya'da, 862'den beri ayarlanmamış takvim sistemi, Şogun Tsunayoşi'nin teşviki ile Jökyô Takvimi adıyla ayarlandı.
1697 Barthelemy d'Herbelot, *Doğu Kitaplığı* adlı ansiklopedisini yayımladı.
1708 Japon cebiri olan tezan'ın bulucusu Kova Seki öldü.
1715 Bilim adamı Emmanuel Swedenborg, Upsala'da bilimsel bir dergi kurdu.
1734 Üsküdar Mühendishanesi açıldı.
1758 Halvetiye tarikatının önde gelenlerinden Muhammed el-Hifnevi, el-Ezher Üniversitesi'nin başına getirildi.

1812 Silindir baskı makinesi gazetecilikte kullanılmaya başladı.
1827 Osmanlı devleti Buğu Gemisi adını verdiği ilk buharlı vapuru satınaldı.
Kahire ve İstanbul'da Tıbbiye kuruldu.
1834 Mekteb-i Harbiye açıldı.
1851 Encümen-i Daniş denilen Osmanlı Akademisi açıldı.
1855 Türkiye'de ilk telgraf hattı İstanbul-Edirne-Varna arasında işlemeye başladı.
1859 Mülkiye Mektebi kuruldu.
1861 Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye kuruldu.
Louis Pasteur mikrop kuramını geliştirdi.
1863 Robert Kolej kuruldu.
1868 Galatasaray Lisesi'nin başlangıcı olan Galatasaray Sultanisi açıldı.
1877 İslâmiyet'in çağdaş bilimlerle bağdaşabileceğini kanıtlamaya çalışan Hintli Seyid Ahmet Han, Aligarh'da bir kolej kurdu.

1907 Japonya'da Nippon Dempo Tsuşin Şa adıyla özel bir ajans kuruldu.
1911 İstanbul'da Kandilli Rasathanesi kuruldu.
1922 Ünlü Doğu coğrafya kitabı *Süleyman Seyahatnamesi* Fransızcaya çevrildi.
1924 Mısırlı doktor Muhyiddin et-Tatâvî, İbn Nefis'in kan dolaşımı hakkındaki yapıtlarını ortaya çıkardı.
1928 Hintli fizikçi Sir Venkata Raman, Raman Etkisi olarak adlandırılan kavramı keşfetti.
1935 Tahran Üniversitesi kuruldu.
Japon fizikçisi Hideki Yukova, meson parçacığını buldu.
1942 Hindistan'da Bilimsel ve Sınai Araştırma bürosu kuruldu.
1951 Hindistan'da Bhatnager, Milli Kaynaklar ve Bilimsel Araştırma Bakanlığı Müsteşarlığı'na getirildi.
1955 Türkiye'de Yakın ve Ortadoğu Çalışma Enstitüsü açıldı.
1957 Türkiye'de Sanayi Bakanlığı kuruldu.

Kaynakça

Osmanlı Devleti'nde Toplumsal Mücadeleler

Adıvar, A. Adnan. Osmanlı Türklerinde İlim; Remzi Kitabevi, 1982.

Akşin, Sina. Osmanlı Devleti, 3 Cilt; Cem Yayınevi, 1988.

Akçura, Yusuf. Osmanlı Devleti'nin Dağılma Devri (XVIII. ve XIX. asırlarda); TTKB, 1985.

Akdağ, Mustafa. Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası; Bilgi Yayınevi, 1975.

Akdağ, Prof. Dr. Mustafa. Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi; Cem Yayınevi, 1974.

And, Metin. Osmanlı Şenliklerinde Türk Sanatları; Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1982.

Beldiceanu, Nicoara. XIV. Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Osmanlı Devleti'nde Tımar; Teori Yayınları, 1985.

Berktay, Halil. Kabileden Feodalizme; Kaynak Yayınları, 1983.

Bloch, Marc. Feodal Toplum; Savaş Yayınları, 1983.

Cahen, Claude. Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler; E Yayınları, 1979.

Divitçioğlu, Sencer. Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu; İstanbul, 1967.

Eldem, Vedat. Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları hakkında Bir Tetkik; Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1970.

Eyüboğlu, İsmet Zeki. Şeyh Bedreddin ve Vâridat; Der Yayınları, 1987.

Faroqhi, Suraiya. Men of Modest Substance; Cambridge, 1987.

Faroqhi, Suraiya. Peasants, Dervishes and Traders in The Ottoman Empire; Variorum Reprints, 1986.

Faroqhi, Suraiya. Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia; Cambridge University Press, 1984.

Hikmet, Neriman. Mevlana: Bilimsel Gerçekçilik Açısından Varoluş Felsefesi; Öncü Kitabevi, 1975.

İbni Haldun. Mukaddime; Milli Eğitim Basımevi, 1968.

İnalcık, Halil. Studies in Ottoman Social and Economic History; Variorum Reprints, 1985.

İslâm Ansiklopedisi, 13 Cilt; Milli Eğitim Basımevi, 1978.

Karal, Enver Ziya. Osmanlı Tarihi, 6 Cilt; TTKB, 1983.

Karatepe, Şükrü. Osmanlı Siyasi Kurumları; İşaret Yayınları, 1989.

Kıvılcımlı, Dr. Hikmet. Osmanlı Tarihinin Maddesi; Bibliotek, 1989.

Kıvılcımlı, Dr. Hikmet. Tarih Tezi; Tarih ve Devrim Yayınevi, 1974.

Köprülü, M. Fuad. Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri, Ötüken, 1986.

Kurdakul, Necdet. Bütün Yönieriyle Bedreddin; Döler Reklam Yayınları, 1977.

Kurdakul, Necdet. Osmanlı Devleti'nde Ticaret Antlaşmaları ve Kapitülasyonlar; Döler Neşriyat, 1981.

Mumcu, Ahmet. Osmanlı Devleti'nde Siyaseten Katl; Birey ve Toplum Yayınları, 1985.

Mumcu, Ahmet. Osmanlı Hukukunda Zulüm Kavramı; Birey ve Toplum Yayınları, 1985.

Mustafa Nuri Paşa. Netayic Ül-vukuat (Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi) (4 Cilt); TTKB, 1980.

Nizamülmülk. Siyasetnâme; Dergâh Yayınları, 1987.

Ocak, Ahmet Yaşar. Babaîler İsyanı; Dergâh Yayınları, 1980.

Ortaylı, İlber. Türkiye İdare Tarihi; Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü, 1979.

Ostrogorsky, Georg. Bizans Devleti Tarihi; Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1981.

Pamuk, Şevket. Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914; Gerçek Yayınevi, 1988.

Timur, Taner. Osmanlı Çalışmaları; V Yayınları, 1989.

Uluçay, M. Çağatay. 18 ve 19. Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkiyalık ve Halk Hareketleri; Berksoy Basımevi, 1955.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilâtı; Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1984.

Werner, Ernst. Büyük Bir Devletin Doğuşu; Alan Yayıncılık, 1986.

Wittek, Paul. Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğuşu; Kaynak Yayınları, 1985.

Yerasimos, Stefanos. Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye; Belge Yayınları, 1986.

Tanzimat ve Batılılaşma

Anderson, Dorothy. The Balkan Volunteers; Hutchinson, 1968.

Belgelerle Tanzimat; Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 1978.

Berkes, Niyazi. Türk Düşününde Batı Sorunu; Bilgi Yayınevi, 1975.

Berkes, Niyazi. Türkiye'de Çağdaşlaşma; Bilgi Yayınevi, 1973.

Çavdar, Tevfik. Osmanlıların Yarı-sömürge Oluşu; Ant, 1970.

Cezar, Yavuz. Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi; Alan Yayıncılık, 1986.

Hanioğlu, M. Şükrü. Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902); İletişim Yayınları.

Issawi, Charles. The Economic History of Turkey (1800-1914); The Universty of Chicago, 1980.

İlber, Ortaylı. İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı; Hil Yayın, 1987.

Kütükoğlu, Mübahat. S. Osmanlı-İngiliz İktisadî Münasebetleri; Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1974.

Meram, Ali Kemal. Belgelerle Türk-İngiliz İlişkileri Tarihi; Kitapçılık Ticaret Ltd. Şti., 1969.

Sugar, Peter F. Southeastern Europe under Ottoman Rule; University of Washington Press, 1977.

Yeni ve Yakın Zamanlarda Osmanlı-Türk Tarihi; İstanbul Devlet Matbaası, 1931.

Alman Emperyalizmi, İttihat ve Terakki Militarizmi ve Dünya Savaşı

Ahmad, Feroz. İttihat ve Terakki; Sander Yayınları, 1971.

Akşin, Sina. Jön Türkler ve İttihat ve Terakki; Remzi Kitabevi, 1987.

Aydemir, Şevket Süreyya. Enver Paşa; Remzi Kitabevi, 1972.

Bleda, Mithat Şükrü. İmparatorluğun Çöküşü; Remzi Kitabevi, 1979.

Cerrahoğlu, A. Türkiye'de Sosyalizmin Tarihine Katkı; May Yayınları, 1975.

Hanioğlu, M. Şükrü. Bir Siyasal Düşünür Olarak Dr. Abdullah Cevdet ve Dönemi; Üçdal Neşriyat.

Hanioğlu, M. Şükrü. Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902); İletişim Yayınları.

Hanioğlu, M. Şükrü. Kendi Mektuplarında Enver Paşa; Der Yayınları, 1989.
Heyd, Uriel. Türk Ulusçuluğunun Temelleri; Kültür Bakanlığı, 1979.
Karabekir, Kazım. İttihat ve Terakki Cemiyeti 1896-1909; İstanbul, 1982
Kurmuş, Orhan. Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi; Savaş Yayınları, 1982.
Kutay, Cemal. Prens Sabahattin Bey, Sultan II. Abdülhamit, İttihat ve Terakki; Tarih Yayınları, 1964.
Ortaylı, İlber. Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu; Kaynak Yayınları, 1983.
Oğuz, Burhan. Yüzyıllar Boyunca Alman Gerçeği ve Türkler; İstanbul, 1983.
Pamuk, Şevket. Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi (1820-1913); Yurt Yayınları, 1984.
Parvus Efendi. Türkiye'nin Malî Tutsaklığı; May Yayınları, 1977.
Petrosyan, Yuriy Aşatoviç. Sovyet Gözüyle Jön Türkler; Bilgi Yayınevi, 1974.
Ramsaur, E. E. Jön Türkler ve 1908 İhtilâli; Sander Yayınları, 1982.
Sadrazam Said Halim Paşa. Buhranlarımız; Tercüman Yayınları.
Şanda, Hüseyin Avni. 1908 İşçi Hareketleri/Yarı Müstemleke Oluş Tarihi; Gözlem Yayınları.
Temo, İbrahim. İbrahim Temo'nun İttihat ve Terakki Anıları; Arpa, 1987.
Thomson, L. L. La Retraite de Serbie (Octobre-Decembre 1915); Librairie Hachette et, 1916.
Toprak, Zafer. Türkiye'de "Milli İktisat" (1908-1918); Yurt Yayınları, 1982.
Uzer, Tahsin. Makedonya Eşkiyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi; TTKY, 1987.
Yalçın, Hüseyin Cahit. Siyasal Anılar; Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1976.
Yeniay, İ. Hakkı. Yeni Osmanlı Borçları Tarihi; Ekin Basımevi, 1964.
Zürcher, Erik Jan. Milli Mücadelede İttihatçılık; Bağlam, 1987.

Kurtuluş Savaşı

Akşin, Sina. Istanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele; Cem Yayınevi, 1983.
Aralov, S. İ. Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Anıları; Birey ve Toplum, 1985.
Baykal, Prof. Dr. Bekir Sıtkı. Millî Mücadele'de Anadolu Kadınları Müdafa-i Vatan Cemiyeti; Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1986.
Bıyıklıoğlu, Tevfik. Atatürk Anadolu'da (1919-1921); Kent Basımevi, 1981.
Çoşar, Ömer Sami. Millî Mücadele Basını; Gazeteciler Cemiyeti Yayınları.
Doğan, Avni. Kurtuluş Savaşı ve Sonrası; Dünya Yayınları, 1964.
Gündüz, Asım. Hatıralarım; Kervan Yayınları, 1973.
Sarıhan, Zeki. Kurtuluş Savaşı Günlüğü (4 Cilt); Öğretmen Yayınları, 1986.
Sezgin, Ömür. Türk Kurtuluş Savaşı ve Siyasal Rejim Sorunu, Birey ve Toplum Yayıncılık, 1984.
Şimşir, Bilal N. Atatürk ile Yazışmalar (1920-1923); Kültür Bakanlığı, 1981.
Tengirşerk, Yusuf Kemal. Vatan Hizmetinde; İstanbul, 1967.
Yücebaş, Hilmi. Bütün Cepheleriyle Halide Edib Adıvar; İnkilap ve Aka Kitabevleri.
Zürcher, Erik Jan. Milli Mücadelede İttihatçılık; Bağlam Yayınları, 1987

Kurtuluş Savaşı'nda Sosyalist Hareket

Harris, George S. Türkiye'de Komünizmin Kaynakları; Boğaziçi Yayınları, 1975.
İleri, Rasih Nuri. Atatürk ve Komünizm; May, 1970.
Komünist Enternasyonal Belgelerinde Türkiye Dizisi-4. Türkiye Komünist ve İşçi Hareketi; Aydınlık Yayınları, 1979.
Tunçay, Mete. Eski Sol Üzerine Yeni Bilgiler; Belge Yayınları, 1982.

Türkiye'de Burjuva Cumhuriyeti

Ali, Kılıç. Atatürk'ün Hususiyetleri; Sel Yayınları, 1955.
Atay, Falih Rıfkı. Atatürk'un Anlattıkları; Sel Yayınları, 1955.
Aydemir, Şevket Süreyya. Tek Adam, Remzi Kitabevi, 1981.
Bayar, Celal. Atatürk'ten Hatıralar; Sel Yayınları, 1955.
Cebesoy, G. Ali Fuat. Moskova Hatıraları; Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1982.
Cebesoy, Gn. Ali Fuat. Siyasi Hatıralar; 1960.
Çulhaoğlu, Metin. Tarih, Türkiye, Sosyalizm - Bir Mirasın Güncelliği; Gelenek, 1988.
Ergüder, Jülide. 1927 Komünist Tevkifatı; Birikim Yayınları, 1978.
Erman, Azmi Nihat. İzmir Suikasti ve İstiklal Mahkemeleri; Temel Yayınları, 1971.
Goloğlu, Mahmut. Devrimler ve Tepkiler (1924-1930); Turhan Kitapevi, 1972.
Gülmez, Doç. Dr. Mesut. Türkiye Belgesel Çalışma İlişkileri Tarihi (1936 Öncesi); Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü, 1983.
Güngör, Selahaddin. Atatürk'e Kafa Tutanlar; Hadise Yayınevi Neşriyatı, 1955.
İnönü Atatürk'ü Anlatıyor; Cem Yayınevi, 1968.
Kandemir. Atatürk'e İzmir Suikastinden Ayrı 11 Suikast; Ekincigil Tarih Yayınları, 1955.
Kandemir. Atatürk-İnönü İnönü-Mareşal Dargınlığı; Ekincigil Tarih Yayınları, 1955.
Kandemir. Cumhuriyet Devrimde Siyasi Cinayetler; Ekincigil Tarih Yayınları, 1955.
Kandemir. Karabekir'in Kitabı Niçin ve Nasıl Yakıldı?; Ekincigil Tarih Yayınları, 1955.
Kandemir. Siyasi Dargınlıklar; Ekincigil Tarih Yayınları, 1955.
Kandemir. İzmir Suikastinin İç Yüzü; Ekincigil Tarih Yayınları, 1955.
Lewis, Bernard. Modern Türkiye'nin Doğuşu; TTKB, 1984.
Mazıcı, Nurşen. Atatürk Döneminde Muhalefet (1919-1926); Dilmen Kitabevi, 1984.
Okyar, Fethi. Üç Devirde Bir Adam; Tercüman Yayınları, 1980.
Ökçün, Gündüz A. Türkiye İktisat Kongresi 1923-İzmir (Haberler-Belgeler-Yorumlar); Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1971.
Öztürk, Kazım. Atatürk'ün TBMM Açık ve Gizli Oturumlarındaki Konuşmaları; Kültür Bakanlığı, 1981.
Shaw, S.J., Shaw E. Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye; E Yayınları, 1983.
Soysal, İlhami. 150'likler; Gür Yayınları, 1985.
Sülker, Kemal. Grev Hakkı ve Grevler; Gözlem Yayınları, 1976.
Tunçay, Mete. Türkiye'de Sol Akımlar; Bilgi Yayınevi, 1978.

Kemalist Rejim ve Kürt Ayaklanmaları

Beşikçi, İsmail. Cumhuriyet Halk Fırkası'nın Tüzüğü ve Kürt Sorunu; Komal

Basın, Yayın, Dağıtım, 1978.
Beşikçi, İsmail. Türk Tarih Tezi ve Kürt Sorunu; Dengê Komal, 1986.
Bruinessen, Martin. Agha, Sheizh and State.
Chaliand, Gerard. People Without Country; Zed Press, 1976.
Gürsel, İbrahim Etem. Kürtçülük Gerçeği; Kömen Yayınları, 1977.
Koçgiri Halk Hareketi; Komal.
Komünist Enternasyonal Belgelerinde Türkiye Dizisi-2. Kürt Millî Meselesi; Aydınlık Yayınları, 1977.
Türk İstiklal Harbi, İç Ayaklanmalar (1919-1921) Gnkur. Basımevi, Ankara, 1964.

Tek Parti, Diktatörlüğü

Arcayürek, Cüneyt. Demokrasinin İlk Yılları 1947-1951; Bilgi Yayınevi, 1983.
Ateş, Toktamış. Siyasal Tarih; İktisat Fakültesi, 1989.
Berkes, Niyazi. Türkiye İktisat Tarihi; Gerçek Yayınevi, 1969.
Boratav, Korkut. Türkiye'de Devletçilik; Savaş Yayınları, 1982.
Goloğlu, Mahmut. Tek Partili Cumhuriyet (1931-1938); Turhan Kitapevi, 1974.
Hikmet, Nazım. Kemal Tahir'e Mapusaneden Mektuplar; Bilgi Yayınevi, 1975.
Hüsnü Şefik. Komintern Organlarındaki Yazı ve Konuşmalar; Aydınlık Yayınları, 1977.
İhmalyan, Vartan. Bir Yaşam Öyküsü; Cem Yayınevi, 1989.
İleri, Rasih Nuri. TKP Gerçeği ve Bilimsellik; Anadolu Yayınları, 1976.
Ökte, Faik. Varlık Vergisi Faciası; Nebioğlu Yayınevi.
Potyemkin, V., Bakruşin, S., Efimov, A., Mintz, İ, Kosminski, E. Uluslararası İlişkiler Tarihi; May Yayınları, 1977.
Sülker, Kemal. Nazım Hikmet Dosyası; May Yayınları, 1974.
Şişmanov, Dimitır. Türkiye İşçi ve Sosyalist Hareketi (1908-1965); Belge Yayınları, 1978.
Tekeli, İ., İlkin, S. Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu; ODTÜ, 1982.
Tekeli, İlhan. İlkin, Selim. Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu; Orta Doğu Teknik Üniversitesi Yayınları, 1982.
Tevetoğlu, Fethi. Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler; Ankara, 1967
Topçuoğlu, İbrahim. Neden 2 Sosyalist Partisi-1946?; İstanbul, 1976.
Tunçay, Mete. T.C.'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931); Cem Yayınevi, 1989.
Uluç, Fuad. Nazım Hikmet ve 1938 Harbokulu Olayı'nın içyüzü; Ankara, 1967.
Ülken, Hilmi Ziya. Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi; Ülken Yayınları, 1979.

Demokrat Parti Dönemi

Ağaoğlu, Samet. Demokrat Parti'nin Yükseliş ve Düşüş Sebepleri; Ağaoğlu Yayınları.
Aydemir, Şevket Süreyya. İkinci Adam II. Cilt; Remzi Kitabevi.
Berksoy, Taner. Azgelişmiş Ülkelerde İhracata Yönelik Sanayileşme; Belge Yayınları, 1982.
Erişçi, Lütfü. Türkiye'de İşçi Sınıfının Tarihi; İstanbul, 1951.
Eroğlu, Cem. Demokrat Parti; Siyasal Bilgiler Yayınları.
İleri, Rasih Nuri. Menderes'in Dramı; Yalçın Yayınları, 1986.
Karluk. Rıdvan. Türkiye'de Yabancı Sermaye Yatırımları; Ekonomik Yayınları, 1983.
Keyder, Çağlar. Türkiye'de Devlet ve Sınıflar; İletişim Yayınları, 1989.
Kirişçioğlu, Nusret. Yassıada Kumandanına Cevap; Baha Matbaası, 1971.
Koç, Yıldırım. Türkiye'de Sınıf Mücadelesinin Gelişimi-1; Birlik Yayıncılık, 1979.
Kunt, M., Akşin, S., Ödekan, A., Toprak, Z., Yurdaydın; H. G. Türkiye Tarihi (3 Cilt); Cem Yayınevi, 1988.
Scognamillo, Giovanni. Türk Sinema Tarihi, Metis, 1987.
Sencer, Oya. Türkiye'de İşçi Sınıfı; Habora Yayınları, 1969.
Sertel, Zekeriya. Hatırladıklarım; Gözlem Yayınevi, 1977.

27 Mayıs 1960

Arzık, Nimet. Menderes'i İpe Getirenler, Ankara.
Başgil, Ali Fuad. 27 Mayıs İhtilali ve Sebepleri; Çeltüt Matbaacılık, 1966.
Coşar, Ömer Sami - İpekçi, Abdi. İhtilalin İçyüzü; Uygun Yayınevi, 1965.
Erkanlı, Orhan. Anılar, Sorunlar, Sorumlular; İstanbul, 1973.
Gevgilili, Ali. Yükseliş ve Düşüş; Altın Kitaplar, 1981.
Güryay, Tarık. Bir İktidar Yargılanıyor; Cem Yayınevi, 1971.
Kıvılcımlı, Hikmet. 27 Mayıs, Yön'ün Yönü, Devletçiliğimiz; Bibliotek Yayınları, 1989.
Özdemir, Hikmet. Rejim ve Asker; Afa Yayınları, 1989.
Özdemir, Hikmet. Yön Hareketi; Bilgi Yayınevi, 1986.
Taylak, Muammer. Öğrenci Hareketleri; İstanbul, 1969.
Üskül, Zafer. Siyaset ve Asker; Afa Yayınları, 1989.
Ve Talat Aydemir Konuşuyor; May Yayınları, 1966.

27 Mayıs Sonrasında Sosyalist Hareket

Sülker, Kemal. Türkiye'de İşçi Hareketleri; Gerçek Yayınevi, 1976.
Resimli Türkiye İşçi Sınıfı Tarihi; Vardiya Yayınları, 1975.
Rozaliyev, Y. Türkiye'de Sınıflar ve Sınıf Mücadeleleri; Ant Yayınları, 1970
Türkiye İşçi Sınıfı ve Mücadeleleri Tarihi; Tüm İktisatçılar Birliği Yayınları, 1976.

Parlamento Dışı Muhalefet

Ataöv, Türkkaya. Turkish Painting, Meridiane Publishing House, 1979.
Demir, İsmet. Anılar-Deneyler; Odak Yayınları, 1980.
Gezer, Hüseyin. Türk Heykeli; Türkiye İş Bankası Yayınları, 1984.
İleri, Rasih Nuri. Türkiye İşçi Partisi'nde Oportünist Merkeziyetçilik; Yalçın Yayınları, 1987.
İşmen, Fatma Hikmet. Parlamento'da 9 Yıl; İstanbul, 1976.
Özsezgin, Kaya. Çağdaş Türk Resim Sanatı Tarihi, Tiglat Yayınları, 1982.
Sülker, Kemal. İki Konfederasyon; Koza Yayınları, 1976.

Dizin

Adlar dizini

A

Örgütler dizini

U

Ü

V

W

X

Y

Z

Eserler dizini

A

B

C

Ç

D

E

F

G

H

I

İ

Doğru-Yanlış Cetveli

SAYFA	YANLIŞIN YERİ	YANLIŞ	DOĞRU
1727	2 alt 2	Doğu'dan	Doğrudan
1828	4 alt 5	devlet	devletin
1728	R üst 3	din	dini
1729	3 alt 2	batılılaşma	Batılılaşma
1729	4 alt 1	Bizans Anadolu'sunun	Bizans Anadolusu'nun
1730	4 alt 1	kurdugu	kurduğu
1730	5 alt 5	Devletini	Devleti'ni
1731	1 üst 3	arasındaki	arasında
1731	2 üst 2	Batı'ya	batıya
1731	2 üst 12	ugraşan	uğraşan
1731	3 alt 16	halini	haline
1731	3 alt 18	dvlet	devlet
1732	1 alt 1	İmparatorluğunu	İmparatorluğu'nu
1732	2 üst 3	Batı'ya	batıya
1732	4 alt 3	Bizans Anadolu'su	Bizans Anadolusu
1732	5 üst 1	Kommenlerle	Komnenlerle
1732	5 üst 3	Kommenler	Komnenler
1733	R alt 10	araya	arada
1734	2 alt 11	Türkiyenin	Türkiye'nin
1734	5 üst 15	üretemin	üretimin
1735	2 üst 1	feaodalizm	feodalizm
1735	3 üst 1	Tarzının	Tarzı'nın
1735	3 üst 27	Tarzına	Tarzı'na
1735	4 üst 15	Osmnalı	Osmanlı
1735	5 alt 11	kalıntıları''	kalıntıları'' tartışmaları dolayısıyla
1736	R üst 12	tarikatler	tarikatlar
1738	3 alt 1	taşadıklarını	taşıdıklarını
1738	4 alt 2	yerin	yerini
1738	5 üst 3	protatiplerine	prototiplerine
1739	6 üst 4	Avrupa'sı ve Ortadoğu	Avrupası ve Ortadoğusu
1741	3 alt 7	geçek	gerçek
1745	2 üst 2	Teodosiyos	Theodosianus
1746	6 üst 3	imparatorluğu	İmparatorluğu
1746	7 üst 3	Selçuk	Selçuklu
1749	R üst 10	Karasi'den	Karesi'den
1750	2 üst 8	üzel	özel
1750	B 1 üst 1	Kadsıoğlu	Kadısıoğlu
1757	3 alt 6	sisteminn	sisteminin
1758	2 alt 5	saptadığını	saptadığı
1759	3 üst 6	bibirlerine	birbirlerine
1760	1 üst 6	Bizanstan	Bizans'tan
1762	3 alt 8	Dantzig'le	Danzig'le
1762	4 üst 4	Devletini	Devleti'ni
1762	4 üst 7	Atlantikten	Atlantik'ten
1762	4 üst 7	Afrikanın	Afrika'nın
1762	7 alt 3	işlevsizlemesi	işlevsizleşmesi
1762	8 üst 3	anadolu	Anadolu
1763	6 alt 4	sömüran	sömüren
1764	5 üst 7	krallığının	Krallığı'nın
1766	1 üst 4	yapılan	yayılan
1766	3 üst 7	osmanlı	Osmanlı
1766	13 üst 5	üzerine Ali Paşa	üzerine gelen Ali Paşa
1766	14 üst 4	burdur	Burdur
1767	7 üst 4	başlatılmış	başlatmış
1767	10 alt 2	Mehmed	Hasan
1767	14 alt 1	verulmuştur	vurulmuştur
1768	2 alt 2	geçme	geçmede
1768	4 alt 3	azaltılıyordu	azaltıyordu
1776	2 alt 3	snıfın	sınıfın
1778	2 üst 5	ticret	ticaret
1778	5 alt 6	oldudduğundan	olduğundan
1778	6 üst 3	gecti	geçti
1778	6 alt 1	üzerine	üzerinde
1778	6 alt 9	ingilizler	İngilizler
1778	B 2 alt 9	Reichanbach	Reichenbach
1779	B 2 alt 2	Sebastini'nin	Sebastiani'nin
1783	1 üst 1	İmparatorlukta	İmparatorluk'ta
1785	3 üst 7	döüştürülmesi	dönüştürülmesi
1785	3 alt 4	Devletine	Devleti'ne
1786	4 üst 1	devriminin	Devrimi'nin
1786	4 üst 4	İon denizindeki yediadayı	İon Denizi'ndeki Yediada'yı
1787	2 alt 6	Kosova destanı'ndaki	Kosova Destanı'ndaki
1787	5 üst 7	İmparatorluğundaki	İmparatorluğu'ndaki
1787	6 üst 5	anlaşması	Anlaşması
1787	6 üst 6	İmparatorluktaki	İmparatorluk'taki
1788	2 üst 5	aşan	açan
1788	2 alt 2	kaşılığı	karşılığı
1790	R üst 20	Batıyla	Batı'yla
1790	R alt 4	devleti	Devleti
1791	R üst 3	Tanrının	Tanrı'nın
1793	3 üst 4	3 Temmuz 1839'da	3 Kasım 1839'da
1793	3 üst 11	bulunan	bulunduran
1793	4 üst 1	islâm	İslâm
1793	B 3 alt 3	altınca	altıncı
1794	3 üst 4	Ne ki	Ne var ki
1794	4 üst 4	kapitülasyonları	kapitülasyonlarını
1794	Ç 5 alt 1	tebasına	tebaasına
1795	Ç 1 üst 1	yetkisini	yetkisine
1795	R üst 2	Babıâli'yi	Babıâli'nin
1796	6 alt 1	na	ne
1796	7 alt 1	birkimini	birikimini
1797	R üst 7	Mustafa Nedim Paşa'yı	Mahmud Nedim Paşa'yı
1797	R alt 1	Talebe-i Umum	Talebe-i Ulum
1797	1 üst 6	burjuvaziye	burjuvaziyle

SAYFA	YANLIŞIN YERİ	YANLIŞ	DOĞRU
1797	4 alt 1	La Libertè	La Liberté
1798	2 üst 2	Haydarpaşa-İzmir	Haydarpaşa-İzmit
1798	Ç 3 üst 1	Yunanlığın	Yunanlılığın
1799	2 alt 10	İsanın	İsa'nın
1799	3 alt 15	Rusyada	Rusya'da
1799	5 üst 7	chreinigungs	chreinigung
1799	6 üst 22	Kral	Karl
1799	6 üst 29	Aaaron	Aaron
1799	7 üst 1	İmparatorluğunun	İmparatorluğu'nun
1800	B 2 üst 8	Montesqieu	Montesquieu
1801	B 1 alt 1	raslar	rastlar
1801	B 3 alt 7	pay-ı tahttan	payitahttan
1801	R üst 1	Duman'ın	Duran'ın
1805	1 alt 3	yapılması	yapılmasını
1805	2 alt 1	ettiler	etti
1806	3 üst 2	İmparatorluğunun	İmparatorluğu'nun
1806	3 alt 14	Balgaristan'ın	Bulgaristan'ın
1806	13 üst 9	Sofyada.	Sofya'da
1807	7 üst 1	Örgüt'ndeki	Örgütü'ndeki
1808	2 üst 6	islamiyeti	İslamiyeti
1808	2 alt 4	islâmcı, türkçü	İslâmcı, Türkçü
1808	2 alt 2	konjonkürü	konjonktürü
1808	4 üst 4	üzerinen	üzerinden
1808	5 üst 1	Sanayileşmenin	Sanayileşme
1808	R üst 2	Nikolay	Nikola
1809	3 üst 1	Yunan Savaşıyla	Yunan Savaşı'yla
1810	Ç 3 alt 12	izlemşitir	izlemiştir
1811	Ç 1 üst 12	geretiği	gerektiği
1811	2 alt 10	Nikolay	Nikola
1811	3 üst 3	Ermeni'ler	Ermeniler
1811	5 alt 2	olayların	olaylarının
1812	2 üst 2	Almanya ve Rusya gizli bir	Almanya, Rusya ile gizli bir
1812	R üst 9	oluşutuyordu	oluşturuyordu
1813	3 üst 8	istihbdadın	istibdadın
1815	Ç 3 alt 5	yaşamnı	yaşamını
1815	Ç 4 alt 4	etmidiğini	etmediğini
1815	Ç 9 üst 6	olabaliceği	olabileceği
1816	1 üst 9	amaçlar	amaçla
1817	1 üst 2	Ummiye	Umumiye
1817	3 üst 11	II. Meşrutiyetin	II. Meşrutiyet'in
1818	Ç 8 alt 2	aştığı	açtığı
1818	Ç 11 üst 7	Tolstoizm	Tolstoyizm
1818	Ç 12 üst 8	Türkün	Türk'ün
1819	Ç 4 üst 2	bölümü	bölümünü
1819	2 alt 7	dayandırıyordu	dayandırmaktaydı
1819	3 üst 4	olanak alyordu	olarak alıyordu
1819	3 alt 3	alaran	alan
1819	4 üst 1	Anlaşmasıyla	Anlaşması'yla
1819	4 üst 1	savaşından	Savaşı'ndan
1820	2 üst 5	başı	başını
1820	Ç 1 alt 5	burjuvizi	burjuvazi
1821	Ç 1 alt 8	büyükk	büyük
1821	Ç 2 alt 3	gidilmsi	gidilmesi
1821	Ç 6 üst 1	İsltanbul'da	İstanbul'da
1821	Ç 6 alt 5	geçirere	geçirerek
1821	Ç 7 üst 2	devletindeki	Devleti'ndeki
1821	Ç 8 üst 6	savaşı	Savaşı
1822	6 üst 2	Parlamento	parlamento
1822	Ç 7 alt 6	görünümü	görünümünü
1824	2 üst 4	inanıyordular	inanıyorlardı
1824	4 üst 9	12 Hazirah'ı	12 Haziran'ı
1825	3 üst 2	danitelenebilecek	da nitelenebilecek
1825	R alt 4	ealmaya	almaya
1825	7 üst 3	mücadrelerinin	mücadelelerinin
1825	7 üst 3	örgütllenmelerinin	örgütlenmelerinin
1848	1 üst 7	buluşmuşlar	bulmuşlar
1857	8 alt 5	Ermeniler'in	Ermenilerin
1867	3 alt 3	delgeleri	delegeleri
1890	6 üst 6	kullanımı	kullanımını
1891	Ç 2 alt 5	bu doğrudur	de doğrudur
1891	1 alt 1	iki	ilk
1902	3 alt 6	üzerini	üzerine
1906	1 üst 3	1967'de	1867'de
1906	9 alt 7	burjuvazi	burjuvazisi
1907	R üst 2	öğrenciler	öğrencileri
1907	2 üst 1	1919'da	1919
1907	3 alt 2	Gigresun'dan	Giresun'dan
1909	1 üst 13	Bolşevikler,	Bolşevikler İngilizlere
1916	1 alt 19	wing	wig
1919	6 alt 8	kişilere	kişilerce
1921	B 1 alt 5	1919 sonlarında	1925 sonlarında
1930	6 üst 2	Hikmet Kıvılcımlı	Nazım Hikmet
1930	6 üst 3	İhraçtan sonra muhalefete geçen	Bu arada
1967	B üst 2	1926	1920
1986	B üst 2	fatih	Fatin
1989	Ç 8 üst 3	milliyetçiliğini kopya ediyordu	milliyetçiliğine karşı çıkıyordu.
2003	8 üst 1	'600ların	'60'ların

KISALTMALAR

Alt ...: Alttan ... satır **B**: Biyografi **Ç**: Çerçeve **R**: Resimaltı **Üst ...**: Üstten ... satır

ИСКРА
l'Humanité
MAI68
1
MAYIS